

SOSYAL, İNSAN VE İDARİ BİLİMLERDE GÜNCEL YAKLAŞIMLAR2

Editörler

Doç. Dr. Enis Baha BİÇER

Dr. Orhan ŞANLI

**SOSYAL, İNSAN VE İDARİ
BİLİMLERDE GÜNCEL
YAKLAŞIMLAR 2**

Editörler

Doç. Dr. Enis Baha BİÇER

Dr. Orhan ŞANLI

Sosyal, İnsan ve İdari Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar 2
Editörler: Doç. Dr. Enis Baha BİÇER, Dr. Orhan ŞANLI

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan Balpetek
Kapak ve Sayfa Tasarımı: Duvar Design
Baskı: Ekim 2023
Yayıncı Sertifika No: 49837
ISBN: 978-625-6585-25-6

© Duvar Yayınları
853 Sokak No:13 P.10 Kemeraltı-Konak/İzmir
Tel: 0 232 484 88 68

www.duvar yayinlari.com
duvarkitabevi@gmail.com

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1.....9	9
Kadına Yönelik Şiddet ve Cinayetin Medyada Temsili: İnternet Haberlerinde Görsel Kullanımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme, H. Eylem KAYA, Ceylan YAŞAR	
Bölüm 2.....51	51
Enerji Ekonomisi Üzerine Yazılmış Ulusal Doktora Tezlerinin Bibliyometrik Analizi Fatih AKDENİZ	
Bölüm 3.....63	63
Hizmet Dış Ticaretinde Sigorta Uygulamaları Figen ŞANLIER, İsmet Kahraman ARSLAN	
Bölüm 4.....77	77
Televizyondan Dijitale Aracılık Uygulamaları Filiz BİLGİN ÜLKEN	
Bölüm 5.....91	91
Feminist Perspektiften DSM-5 Sınıflandırmalarına Yönelik Bir Değerlendirme Filiz ER	
Bölüm 6.....107	107
G7 Ülkelerinde CO ₂ Emisyonunun Panel Eşik Regresyon Modeli ile Analizi Gizem KAYA	
Bölüm 7.....145	145
Neoliberal Dönüşüm Bağlamında Türkiye Sağlık Sistemi Gülbaşak DİKTAŞ YERLİ	
Bölüm 8.....161	161
Dijital Çağda Sosyal Medya Uygulamaları “Threads Örneği” Hakan YÜKSEL	
Bölüm 9.....183	183
Nesneleştirilmiş Beden Bilincinin Sosyal Medya Kullanımı ve Psikolojik İyi Oluş Açısından İncelenmesi Hanife AKGÜL	
Bölüm 10.....209	209
Doğru Yol Partisi Açısından 3 Kasım 2002 Seçimlerinin Analizi Hüseyin ÇAVUŞOĞLU	

Bölüm 11.....	223
Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde (Tekirdağ) Hava Kirliliğinin Nedenleri Ve Kirlilik Parametreleri Üzerine Bir Değerlendirme İlker EROĞLU	
Bölüm 12.....	263
Türkiye’de Para Arzı ve Kamu Harcamalarının Enflasyon İle İlişkisi İsmail Hakkı KOFOĞLU	
Bölüm 13.....	295
Yöneticinin Sosyal Baltalama (Kuyu Kazma) Davranışları Çalışanın Görev Performansını Düşürür Mü? Bileşensel Yaratıcılık Teorisi Merçeğinden Yaratıcılığın Aracı Rolü Kübra ŞİMŞEK DEMİRBAĞ	
Bölüm 14.....	323
Julian Barnes’ın <i>Bir Son Duygusu</i> Romanında Bellek, Geçmiş ve Travma Kavramları Üzerine Bir Çözümleme Mehmet GÜNEŞ	
Bölüm 15.....	357
Türkiye’de 27 Mayıs 1960 Darbesi ve Sonrasındaki Siyasi Atmosferin Basına Etkisi Mehmet SUIÇMEZ	
Bölüm 16.....	375
İdareyi Beytiye’den Milli Devlet Ülküsüne İlerleyiş: Erken Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Neydi? Melek HALİFEOĞLU	
Bölüm 17.....	397
Toplum Restorasyonunda Felsefi Bakış Açısının Önemi Meriç PEHLİVAN	
Bölüm 18.....	409
Aktif Bir Heyelanın Google Earth İle İzlenmesi: Telliköy Heyelanı (Manisa) Örneği Yıldız GÜNEY	
Bölüm 19.....	427
Minnettarlık ile Cinsiyet Arasındaki İlişkinin Psikososyal Açından Değerlendirilmesi Zeynep BAŞERER BERBER	
Bölüm 20.....	441
Kanada Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu ve Bölgesel Kalkınma Açısından Önemi Zeynep Ceylin ECER, Ayşe ÇAĞLIYAN	

- Bölüm 21.....481**
Seçilmiş Akdeniz Çanağındaki Ülkelerle Türk Turizminin
Ekonomik Karşılaştırması
Filiz KUTLUAY TUTAR, Hasan Çebi BAL, Ceylan ÇELİK
- Bölüm 22.....507**
Büyük Buhrandan Büyük Durgunluğa Finansal Krizler
Nihat AKBULUT
- Bölüm 23.....531**
Türk Sanayi Ve Hizmet Sektörünün Gelişiminde
Bilişim Teknolojilerinin Rolü
Oğuzhan KIVRAK
- Bölüm 24.....549**
Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Tüketiminin Belirleyicileri:
Kırlımalı Eşbütünleşme Yaklaşımı
Abdullah GÖV, Seçkin KABAK
- Bölüm 25.....569**
Mükellef Haklarının Yasal Boyutu ve Güncel Gelişimi:
Amerika Birleşik Devletleri Örneği
Selda AYDIN
- Bölüm 26.....589**
Dile İlişkin Beynin ve Dilin Evrimi
Sercan ACAR
- Bölüm 27.....609**
Müşteri - Hizmet Robotu Etkileşiminde Antropomorfizmin Etkisi ve
Tekinsiz Vadi Teorisi
Sercan HATİPOĞLU
- Bölüm 28.....629**
İslam’da Varlık, Değer ve İnsan
Serkan BAŞARAN
- Bölüm 29.....645**
Yapay Zekâ ve İnsan Kaynakları Yönetimi Üzerine
Bibliyometrik Bir Analiz
Sevilay GÜLER
- Bölüm 30.....675**
Modern Teknoloji ve Geleceğe Dair Yaklaşımları ile George Orwell
Songül OMUR

- Bölüm 31.....709**
Covid-19'un Yaşam Beklentisi Üzerine Etkileri
Ömer ÖZPINAR, Şansel ÖZPINAR
- Bölüm 32.....727**
Siber Psikolojinin İş Hayatı ve Çalışanlara Etkileri
Tuğba KARABOĞA
- Bölüm 33.....751**
Arama Motorlarının Geçmişten Günümüze Değişimi Ve Yapay Zeka
Şeyma BOZKURT UZAN
- Bölüm 34.....789**
Uzaktan Eğitim Alanında Yapılan Öğrenci Merkezli Çalışmaların
Bibliyometrik Analizi
Fatma YİĞİT AÇIKGÖZ, Selin AYGİN ZETTER
- Bölüm 35.....805**
Yerinde Yaşlanma ve Yaşlı Bireyin Yaşamına Etkisi
Zahide GENÇTÜRK
- Bölüm 36.....823**
Sendikal Tazminat ile Diğer Tazminatların İlişkisi
Arkın GÜNAY
- Bölüm 37.....845**
Bozkır Türk Kavimlerinde Devlet Meclisi ve Kurultay
Ayten AKCAN
- Bölüm 38.....867**
Akıllı Lojistik
Mehri Banu ERDEM
- Bölüm 39.....891**
Yöneticilerin Çevresel Belirsizlik ve Stratejik Liderlik Davranışları
Algılarının Demografik Özelliklere Göre Belirlenmesi
Bircu TURAN TORUN, Atılhan NAKTİYOK
- Bölüm 40.....919**
İran'ın Nükleer Güç Edinme Sürecinde George W. Bush Döneminde ABD'nin Dö-
nüştürme Güvenlik Algılamaları
Ramazan İZOL
- Bölüm 41.....939**
Çevresel Kirliliğinin Ekonomiye Olan Maliyeti:
Türkiye Örneğinde Çevresel Harcamalar
Ömer Faruk ASLAN

Bölüm 42.....959

Körpeliçoğaz Dere Havzası'nın (Kırşehir) Jeomorfolojik
Özelliklerinin Morfometrik İndekslerle Analizi
Şakir FURAL

Bölüm 43.....989

Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi İçin Yeni Nesil Kooperatif Modeli
Sosyal Kooperatifler
Hasan Çebi BAL

Bölüm 44..... 1025

Sosyal Medya Fenomeninin Tanımı ve Kavramsal Temeli:
Etkileyici Mi? Geleneksel Ünlü Mü? Mikro Ünlü Mü?
Bora AÇAN

Bölüm 45..... 1049

Sürdürülebilirlik Bakış Açısıyla Gıda Lojistiğinde Güncel Yaklaşımlar
Sibel ERİŞKAN

Bölüm 46..... 1069

Suudi Arabistan, İran ve Çin Ekseninde Orta Doğu'da Değişen Dengeler
Başak ÖZORAL

Bölüm 47..... 1095

Yeşil İşletme ve Yeşil Muhasebe İlişkisi
Kader TÜRKÖĞLU, Mustafa Erhan TÜRKÖĞLU

Bölüm 481119

Sürdürülebilirlik ve Çevre Muhasebesi Kavramlarının Karşılaştırılması
Hasan TALAŞ

Bölüm 491137

Örgütsel Stres ve Çalışanlarda Stres Yönetimi
Yusuf Taha OKAN, Nihat GÜLTEKİN

Bölüm 501161

Cihâd Er-Recebî'nin Direniş Öyküleri 'Limen Nahmilü'r-Rasâs' Adlı Eserinde
Özgürlük ve Sürgün Temaları Bağlamında Filistin Direnişi
Mehmet Beşir BULUT

Bölüm 511187

Azerbaycan'da Çevre Sorunları
Selcen ÖZKAN

Bölüm 521205

Aksaray Şehrinde Nüfusun Gelişimi ve
Bu Gelişimde Rol Oynayan Etmenler (1990-2022)
Evren EKİZ

Bölüm 531227

Yazmak İçin Konuş Modeli
Memet ABUKAN, Oğuzhan SEVİM

Bölüm 541255

Finansal Performansın Ölçülmesinde Muhasebe ve Piyasa Temelli Oranlar
Muhammed Fatih AYDEMİR

Bölüm 551285

Uluslararasılaşma Ölçütleri
Muhammed Fatih AYDEMİR

Bölüm 561315

Türkiye’de İnşaat Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi
Koray DUMAN

Bölüm 571333

Birinci Dünya Savaşı Sonrası Kurulan Türk-Rus İlişkilerinde Temel Sorunlar
Mustafa ÖZTÜRK

Bölüm 581359

Sağlık İletişiminde Diyalojik Bir İletişim Aracı Olarak Twitter Kullanımı:
Türkiye’deki Özel Hastaneler Üzerine Bir İnceleme
Özge DEMİR, Nural İMİK TANYILDIZI

Bölüm 591385

Anlam Yaratma Sürecinde “Lupin” Dizisinin Göstergibilimsel Çözümlemesi
Gözdenur SOYAL, Nural İMİK TANYILDIZI

Bölüm 601415

Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii Kalem İşî Bezemeleri ve
Duvar Resimleri
ŞeydaALGAÇ

Bölüm 611445

Ahmet Ümit’in “Bâb-ı Esrâr” İsimli Romanının Arapçaya Çevirisindeki
Deyimlerin Eşdeğerlik Bağlamında İncelenmesi
Mustafa GÖRDEBİL

Bölüm 621469

Yönetim Alanında Yükselen Beceriler:
Denizcilik Sektörü Açısından Bir Değerlendirme
Pınar ÖZDEMİR

Bölüm 631491

Sosyal ve Kültürel Hayatta Akçakoca Halkevi
Fatih ÖZÇELİK

Bölüm 1

Kadına Yönelik Şiddet ve Cinayetin Medyada Temsili: İnternet Haberlerinde Görsel Kullanımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme

H. Eylem KAYA¹, Ceylan YAŞAR²

¹ Prof. Dr., SDÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Isparta- Türkiye. E-posta: eyka76@yahoo.com ,
ORCID:0000-0003-0736-5662, 5327855431

² Ceylan YAŞAR, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Sosyoloji ABD, Isparta-Türkiye. E posta: ceylan.yasar72@gmail.com , ORCID:0000-0003-1963-396X, 5345267385

ÖZET

Ataerkil bakış açılarının hakim olduğu kurumlardan biri olarak medya, sunduğu içerikler ile toplumsal cinsiyete bağlı olarak ortaya çıkan kadına yönelik şiddet olgusunun pekiştirilerek sürdürülmesinde büyük rol oynamaktadır. Gün içerisinde kadına yönelik şiddet içeren pek çok haberin servis edildiği bu kurumlarda şiddet görünür kılınarak gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak sunulmaktadır. Kadınların şiddet mağdurları/kurbanları olarak resmedildiği bu haberlerde ön plana çıkan cinsiyetçi bağlam ile kadını suçlayıcı tavrın devamı niteliğindeki görsel kullanımı ise ataerkil bakış açılarının sürdürülmesine katkı koyma tehlikesi taşımaktadır. Bu sebeple yayınlanan haberlerde ne tarz görsellerin servis edildiği ile kadınların ne şekilde konumlandırıldığının tespiti ataerkil bakış açılarının nasıl sürdürüldüğünün açığa çıkarılması açısından önem arz etmektedir. Medyadaki cinsiyetçi tutum ve pratiklerin kadına yönelik şiddet ve cinayet içeren haberlerde servis edilen görseller aracılığıyla açığa çıkarılmaya çalışıldığı bu çalışmada Birgün ve Sabah gazetelerinde yer alan 50 adet görsel analiz birimi olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda yayınlanan haberlerde ne tarz görsellerin servis edildiği, servis edilen görsellerde şiddete maruz kalan/öldürülen kadının mı yoksa fail erkeğin mi daha ön plana çıkarıldığı, kadının üstün ve öncelikli yararının ne derece gözetildiği, kadın bedeninin cinsel/pornografik bir ögeye dönüştürülüp dönüştürülmediği, yazılı metinlerde kadınları bilinçlendirmeye yönelik bilgilere yer verilip verilmediği vb. noktalar analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu noktaların tespiti medyanın kadına yönelik şiddet olgusu karşısındaki tutumunun tespiti açısından değerli görülmüştür. Görsel doküman analizi sonucunda elde edilen bulgular aracılığıyla ise servis edilen haberlerde ön plana çıkan ataerkil bakış açılarının önlenmesi noktasında birtakım çözüm önerilerinin sunulması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Kadına Yönelik Şiddet, Gazetecilik etiği, Görsel kullanımı

THE REPRESENTATION OF VIOLENCE AND MURDER AGAINST WOMEN: A CRITICAL ASSESSMENT ON THE USE OF VISUALS IN INTERNET NEWS

ABSTRACT

As one of the institutions dominated by patriarchal perspectives, the media plays a major role in reinforcing and sustaining the phenomenon of violence against women, which arises due to gender, with the content it offers. Violence is made visible and presented as an integral part of daily life in these institutions, where many news about violence against women are presented

during the day. The sexist context that comes to the forefront in these news stories, in which women are portrayed as victims/victims of violence, and the use of visuals, which are the continuation of the attitude of accusing women, carry the danger of contributing to the maintenance of patriarchal perspectives. For this reason, it is important to determine what kind of visuals are served in the news and how women are positioned in terms of revealing how patriarchal perspectives are maintained. In this study, in which the sexist attitudes and practices in the media are tried to be revealed through the images served in the news about violence and murder against women, 50 images in the Birgün and Sabah Newspapers were determined as the analysis unit. In this context, what kind of images are served in the news, whether the woman who was subjected to violence/killed or the perpetrator is more prominent in the images served, to what extent the superior and primary benefit of women is taken into consideration, whether the female body is transformed into a sexual/pornographic element, can be found in written texts whether information is included to raise awareness of women, etc. points were analyzed. The determination of these points was considered valuable in terms of determining the attitude of the media towards the phenomenon of violence against women. Through the findings obtained as a result of the study, it is aimed to present some solution suggestions at the point of preventing the patriarchal perspectives that come to the forefront in the news served.

Keywords: Gender, Violence Against Women, Journalism ethics, Use of images

GİRİŞ

Toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine bağlı olarak ortaya çıkan kadına yönelik şiddet olgusu günümüz toplumlarının en önemli ve güncel sorunlarından biri olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Kadına yönelik şiddete dair algıları şekillendirme ve yönlendirme gücünü elinde tutan medya ürettiği haberlerde kullandığı cinsiyetçi tutum ve söylemler aracılığıyla bu şiddetin pekiştirilerek yeniden üretilmesine hizmet etmektedir. Gazeteler aracılığıyla servis edilen pek çok şiddet ve cinayet haberi ise kadına yönelik şiddet olgusunun normalleştirilerek kanıksandığı yerlerden biri haline gelmektedir. Ancak gazetelerin servis ettikleri her haberde olduğu gibi kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde de yerine getirmesi gereken pek çok etik sorumluluğu bulunmaktadır.

Kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde ortaya çıkan etik ihlallerin önemli bir bölümü gazetelerin görsel kullanım tercihlerinden kaynaklanmaktadır. Haberlerde kullanılan görseller kadına yönelik şiddet olgusunun gereken ciddiyetle haberleştirilmemesine ve şiddetin normalleştirilerek gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak görülmesine neden olmaktadır. Kadının kişisel bilgileri ile yaşam tarzına dair detayların açıkça ifşa edildiği haber metinlerini destekleyecek şekilde oluşturulan görsel kullanımı, erkek şiddetinin meşru bir zemine oturtulmasına ve kadınların şiddeti hak ettikleri şeklindeki ataerkil düşüncelerin kanıksanmasına yol açmaktadır. Üstelik gazetelerin internet sitelerinde servis edilen bu haberler başta sosyal medya olmak üzere pek çok alanda dolaşıma sokulmakta bu ise şiddet sebebiyle halihazırda mağdur olan kadın için ikincil bir mağduriyet yaratılması tehlikesini doğurmaktadır. Oysa kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde medyaya düşen etik sorumlulukların başında toplumda bu konuda bir farkındalık oluşturmak gelmektedir. Medyanın bu konuda üzerine düşeni yapmaması toplumsal cinsiyete ilişkin kalıp rol ve beklentilerin cinsiyetçi kodlar aracılığıyla yeniden üretilmesine ve ataerkil düzenin olduğu şekliyle korunarak devam ettirilmesine neden olmaktadır.

Söz konusu çerçeve doğrultusunda inşa edilen bu çalışmada kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde medyanın sergilediği cinsiyetçi tutum ve pratikler, haberlerdeki görsel kullanımı üzerinden açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu haberlerde ön plana çıkan cinsiyetçi bağlam ile kadını suçlayıcı tavrın devamı niteliğinde yorumlanabilecek görsel kullanımı ataerkil bakış açılarının sürdürülmesine katkı koyma tehlikesi taşımaktadır. Gazetelerin bu konudaki görsel tercihleri kadına yönelik şiddet olgusunun yeterli ciddiyetle haberleştirilmemesine, şiddete maruz kalan/öldürülen kadına yönelik algıların yönünün belirlenmesine, erkek şiddetinin meşru bir zemine oturtulmasına,

kadın bedeninin cinsel bir obje olarak sunulmasına, kadına yönelik şiddetin bir reyting ve tıklanma malzemesi haline getirilmesi gibi kritik sonuçlara neden olmaktadır. Bu sebeple bu haberlerde ne tür görsellerin servis edildiği ve servis edilen görsellerde kadınların nasıl ve ne şekilde konumlandırıldığına tespiti kadına yönelik ataerkil bakış açılarının nasıl sürdürüldüğünün açığa çıkarılması açısından son derece önemlidir.

Analiz birimi olarak kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde servis edilen görsellerin odağa alındığı bu çalışmada öncelikle bu haberlerde ne tür görseller servis edildiği, servis edilen görsellerde şiddete maruz kalan/öldürülen kadının mı yoksa fail erkeğin mi daha ön plana çıkarıldığı, kullanılan fotoğraflarda herhangi bir gizlilik tedbirine başvurulup başvurulmadığı, eğer başvurulduysa bunun kadın lehine mi yoksa fail erkek lehine mi uygulandığı, kadının üstün ve öncelikli yararının ne derece gözetildiği, kadına ait fotoğraflarda hangi detayların ön plana çıkarıldığı gibi detaylar saptanmaya çalışılmıştır. Görsel kullanımı üzerinden yapılan analizlerin tamamlanmasının ardından ise yazılı metinlerin kadını bilinçlendirmeye yönelik herhangi bir ibare ya da bilgilendirme içerip içermediğine bakılmıştır. Bu noktaların aydınlatılması medyanın kadına yönelik bakış açılarını nasıl şekillendirdiği ve kadınların aleyhine işleyen ataerkil sisteme olan katkılarının saptanması açısından son derece değerlidir. Bu doğrultuda bu haberler üzerinden bir tıklanma reyting kaygısı güdümlü güdülmeyen ve kadına yönelik şiddet olgusu noktasında gazetelerin takındığı tutumların tespiti de mümkün olmuştur. Çalışma sonucunda ortaya konan bulgular aracılığıyla ise medyanın bu konudaki ihlalleri ve bu ihlallerin önlenmesi veya etkisinin en aza indirilmesi noktasında çözüm önerilerinin üretilmesi amaçlanmıştır.

1. Şiddet ve kadına şiddet olgusu

Küresel ölçekte bir sorun olarak karşımıza çıkan şiddet olgusu hiç şüphesiz ki insanlık tarihinin en eski problemlerinden biri olarak Habil ve Kabil'den¹ bu yana varlığını sürdürmektedir. Genellikle eziyet, baskı, korkutma, sindirme, öldürme, cezalandırma vb. şekillerde kendini gösteren şiddet olgusu günümüz toplumlarının önemli bir sorunu olarak gerek bireysel gerekse toplumsal boyutta sık sık karşılaştığımız bir olgu olarak ön plana çıkmaktadır (Kocacık, 2005, s. 1). Temel olarak karşı tarafa zarar verme ve tahribat oluşturma amacıyla sergilenmesi ve pek çok farklı sebebinin oluşu eylemin anlaşılmasını oldukça zorlu bir hale getirmektedir. Bu ise şiddetin günümüz modern toplumlarında

¹ Kutsal metinlerde Adem ile Havva'nın çocuklarından biri olan Kabil'in kardeşi Habil'i kıskançlık nedeniyle öldürmesi insanlık tarihinin ilk şiddet ve cinayeti olarak kabul edilmektedir.

dahi çözüme kavuşturulamayan ciddi bir sorun olarak güncelliğini korumasına sebep olmaktadır.

Şiddet yalnızca bireyleri değil toplumsal yapıları ve toplumun bizzat kendisini tehdit etmesi açısından oldukça problemlili bir alandır. Bu sebeple çözüm noktasında öncelikle olgunun doğası anlaşılmaya çalışılmakta bu ise bizleri şiddetin farklı boyutlarına vurgu yapan pek çok farklı tanıma götürmektedir. Dilimize Arapça'dan geçen bir sözcük olarak şiddet güncel Türkçe sözlükte sertlik/kaba güç ve karşıt görüşte olanlara kaba kuvvet kullanma şeklinde tanımlanmaktadır (TDK, 2023). Şiddeti önemli bir halk sağlığı sorunu olarak gören Dünya Sağlık Örgütü (2002) tarafından yapılan tanımda ise eylemin muhataplarda yol açtığı tahribata vurgu yapılmaktadır. Bu tanıma göre şiddet; maruz kalan kişide yaralanma, ölüm ve psikolojik zarar yaratan veya yaratma ihtimali bulunan fiziksel güç ve iktidar eylemlerini ifade etmektedir.

Bu noktada tartışılmaz ve ölçülebilir yönleriyle fiziksel şiddet, şiddet tanımlamalarının vazgeçilmez bir unsuru olarak ön plana çıkmakta, şiddet denilince akla ilk olarak başkalarının fiziksel bütünlüğüne yapılan saldırılar gelmektedir. Ancak şiddeti böylesine dar bir perspektife sığdırarak yalnızca fiziksel boyutuyla değerlendirmek kavrama belirli bir açıklık kazandırsa da pek çok önemli noktanın göz ardı edilmesine yol açabilmektedir. Değişen dünyada genişletilmiş şiddet tipolojilerine ihtiyaç duyulduğuna dikkat çeken Ünsal, şiddetin psikolojik, ekonomik, hukuki ve sosyolojik pek çok boyutu bağlamında ele alınması gerektiğinin önemle altını çizmektedir. Bu bağlamda başkasına karşı tehdit oluşturan, fiziksel ve ruhsal sağlığa zarar vermeyi amaçlayan her türlü edimi birer şiddet biçimi olarak değerlendiren Ünsal, ayrıca devlet tarafından uygulanan insan hakları ihlalleri, enflasyon, işsizlik, sağlıksız kentleşme, doğa kırımını vb. şiddet biçimlerine de ayrı bir parantez açılması gerektiğine vurguda bulunmaktadır (1996, s. 29-35).

Öte yandan şiddet içeren eylemler şiddetin kim tarafından kimlere uygulandığına bakılmaksızın genellikle fiziksel, cinsel veya psikolojik olarak kategorize edilmektedir. Ancak farklı kategorilerdeki şiddet biçimleri özellikleri birbiriyle etkileşime girerek ortaya çıkmakta, Örneğin psikolojik şiddetin söz konusu olduğu bir duruma fiziksel veya cinsel taciz eşlik etmektedir (Krantz ve Moreno, 2005, s. 818-819). Zamana, topluma ya da kültüre göre değişen bir olgu olarak tarihin her döneminde karşımıza çıkan ve pek çok farklı sınıflandırma bağlamında ele alınan şiddetin en yaralayıcı türlerinden biri ise kadına yönelik şiddettir.

Kadına yönelik şiddet olgusunu toplumsal cinsiyet kavramından bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda

20 Aralık 1993 tarihinde oylamaya dahi başvurulmadan kabul edilen "*Kadınlara Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildirge*"de bu şiddet biçimi tamamen cinsiyet kaynaklı bir şiddet biçimi olarak tanımlanmıştır. Buna göre kadınlara yönelik şiddet, kamusal ya da özel alanlarda ortaya çıkmasına bakılmaksızın kadınlara fiziksel, cinsel ve psikolojik zarar veya acı verme sonucu doğuran ya da böyle bir sonuç ortaya çıkarması muhtemel olan her türlü şiddet biçimini kapsamaktadır. Kadınlar ve erkekler arasında tarihten gelen eşitsiz güç ilişkilerinin bir tezahürü olan bu şiddet biçimi kadınları erkekler karşısında ikincil bir konuma zorlayan can alıcı sosyal mekanizmalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şiddet biçimi kadınların temel hak ve özgürlüklerinin ihlal edilmesine, erkeklerin kadınlar üzerinde egemenlik kurarak ayrımcılık yapmasına, netice itibariyle ise kadınların yaşamın her alanında daha geri planda kalmalarına yol açmaktadır (BM, 1993, s. 1-2).

Toplumsal cinsiyet kavramı kadınların ve erkeklerin davranışlarının onların sahip oldukları biyolojik cinsiyetlerinden ziyade içerisinde bulunulan toplum ve kültür tarafından belirlendiği düşüncesini temel almaktadır (Slattery, 2007, s. 341). Toplumsal cinsiyet eşitsizliğiyle gelen bakış açısı ise şiddetin sıradan bir durum olduğu algısını yaygınlaştırmakta, böylelikle kadına yönelik şiddet erkek egemen toplumlarda kadına karşı denetimin en önemli araçlardan biri haline gelmektedir. Eril gücün önemli iktidar araçlarından biri olarak şiddet en çok kadınlar ve kız çocukları üzerinde kullanılmaktadır. Bunun sonucunda yasal düzenlemeler dahi kadınları ve kız çocuklarını şiddetin nesnesi olmaktan kurtarmaya yetmemektedir (Karakaya, 2018, s. 87). Ne yazık ki Türkiye’de de yasal düzenlemeler kadınlara ve kız çocuklarına yönelik şiddetin önlenmesi noktasında oldukça yetersiz kalmakta, çeşitli kamu ve sivil toplum kuruluşları tarafından belirli periyotlarla açıklanan rakamlar sorunun vehametini gözler önüne sermektedir. Bu sebeple kadına yönelik şiddet olgusunda güncel durumun analizi son derece önemli hale gelmektedir.

1.1. Türkiye’de kadına yönelik şiddet

Kadına yönelik şiddet her şeyden önce kadınların insanlık değer ve onuruna yakışır bir yaşam sürmesine engel olmaktadır. Çok katmanlı ve olumsuz pek çok sonucunun yanı sıra kadının fiziksel, ekonomik, psikolojik ve cinsel yönden de zarar görmesine sebep olan şiddet eylemi, kadının kendini güvende hissetme ve yaşama hakkını elinden almaktadır. Kadınların eğitim, iş ve sosyal yaşama katılmalarının önüne set çeken şiddetin ortadan kaldırılması ise ancak kapsamlı ve eşgüdümlü politikalar ile mümkündür (KSGM, 2021, s. 12). Bu noktada pek çok ülkede kadınların dezavantajlı konumları göz önünde bulundurularak koruyucu yasalar ile caydırıcı ceza sistemlerine başvurulmaktadır. Böylelikle

şiddet tamamen ortadan kaldırılamasa da olumsuz sonuçlar olabildiğince minimize edilmeye çalışılmaktadır. Buna karşın kadına yönelik şiddet en önemli toplumsal sorunlardan biri olmaya devam etmektedir.

Türkiye ise kadına yönelik şiddetin artarak devam ettiği ve sorunun giderek derinleştiği ülkelerin başında gelmektedir. Bilhassa son yıllarda şiddet mağduru kadınların sayısında ciddi bir artış yaşanmakta, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından hazırlanan Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele 4. Ulusal Eylem Planı'nda yer alan istatistiki veriler durumun giderek daha da vahim bir hale geldiğini gözler önüne sermektedir. 2008 ve 2014 yıllarında Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM) tarafından gerçekleştirilen Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırmaları, Türkiye'de her 10 kadından 4'ünün partnerleri tarafından yaşamlarının herhangi bir döneminde fiziksel ve/veya cinsel şiddete maruz kaldığını açığa çıkarmaktadır. Raporda kadına yönelik şiddetin yaş, eğitim durumu, refah düzeyi ve bölge farketmeksizin tüm kadınlar için tehdit oluşturduğuna vurguda bulunulsa da, düşük refah ve eğitim düzeyine sahip olanlar ile ücretli herhangi bir işte çalışmayan kadınların şiddete daha sıklıkla maruz kaldıklarının altı çizilmektedir (KSGM, 2021, s. 23).

Bunun yanı sıra Mor Çatı'nın da aralarında bulunduğu Türkiye CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu'nun hazırladığı 8. Periyodik Dönem Gölge Raporu'nda da benzer bir duruma dikkat çekilmiştir. Türkiye'nin 1985 yılında imzalayarak taraflarından biri haline geldiği CEDAW(Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi), kadın insan haklarını düzenleyen en kapsamlı ve önemli belgelerden biridir. Sözleşmeye taraf devletler medeni hallerine bakılmaksızın kadınlara karşı yapılan ayrımı ortadan kaldıracı politikalar benimsemeyi ve desteklemeyi taahhüt etmiştir. Bu bağlamda devletler kadınların ekonomik, siyasal, kültürel ve sosyal vb. tüm alanlarda erkeklerle eşit haklara sahip olması, tam gelişim ve ilerlemelerinin sağlanması için yasal düzenlemeler dâhil her türlü önlemi almakla yükümlü tutulmuştur. Ancak yayınlanan gölge raporlar mevcut durumun tam aksi yönde olduğunu kanıtlar niteliktedir. 2021 yılı içerisinde yayınlanan 8. Dönem Raporu'nda 2016'dan bu yana CEDAW Komitesinin hiçbir tavsiyesine uyulmadığı ve kadına yönelik şiddetle mücadele noktasında var olan uluslararası kanun ve sözleşmelerdeki koruyucu hükümlerin uygulanmasından hızla vazgeçildiğine vurguda bulunulmuştur. Ayrıca kadın insan haklarını savunacak ve cinsiyet eşitliğini gözeterek politika üretecek hiçbir kurumun kalmadığı veya işlevsiz hale getirildiğine de değinilmiştir (CEDAW STYK, 2021, s. 4-10).

Kadına yönelik şiddet ile ilgili idari kayıtlar ise kadınların kendilerini koruyan kanun ve mekanizmalara ne derece ihtiyaç duyduklarını açıkça göstermektedir. Bu noktada kadınlar açısından koruyucu olarak

nitelendirilebilecek en önemli kanunlardan biri 2012 yılında TBMM tarafından kabul edilen 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanundur. Söz konusu kanun şiddete maruz kalan/uğrama tehlikesi bulunan kadınların, çocukların, aile üyelerinin ve ısrarlı takip mağduru kimselerin korunması ile söz konusu kimselere yönelik şiddetin önlenmesi amacıyla alınacak tedbirleri içermektedir. Bu kanun kapsamında hukuk mahkemelerine açılan dava sayılarının her geçen yıl katlanarak artması Türkiye’de kadına yönelik şiddetin geldiği boyutun ciddiyetini çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Zira Adalet Bakanlığı tarafından açıklanan verilere göre 2016-2019 yılları arasında kadınlar tarafından koruma talebiyle hukuk mahkemelerine açılan dava sayısı neredeyse 400 bine yaklaşmıştır. Yanı sıra 2021-2022 yılları arasında faaliyet gösteren bir meclis komisyonuna yine Adalet Bakanlığı tarafından sağlanan veriler 2016-2021 yılları arasında hakkında önleyici tedbir verilmiş kişi sayısının 1.2 milyona yaklaştığını açığa çıkarmıştır (KSGM, 2021, s. 29; HRW, 2022, s. 5).

Bu noktada en çarpıcı veriler ise kadına yönelik şiddetin en ciddi boyutu olarak nitelendirilebileceğimiz kadın cinayetleridir. CEDAW tarafından hazırlanan 8. Periyodik Dönem Gölge Raporu’nda (2021) ısrarla vurgulandığı üzere Türkiye, özellikle son yıllarda kadına karşı şiddetin en yoğun yaşandığı ülkelerden biri konumuna ge(tiri)lmiş bunun sonucunda ise kadın cinayetlerinde ciddi bir artış söz konusu olmaya başlamıştır. Kadınların kendilerini koruyan kanun ve mekanizmalardan sistematik bir şekilde mahrum bırakılması sonucunda kadınların yaşam hakları ciddi bir tehlike altına girmiştir. 2010 yılından bu yana kadın cinayetlerine ilişkin verileri kayıt altına alan Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu’nun açıkladığı veriler 2020-2022 yılları arasında 914 kadının erkekler tarafından öldürüldüğünü, 632 kadının ise şüpheli bir şekilde ölü bulunduğunu ortaya koymuştur (KCDP, 2022). Ortaya konan bu veriler Türkiye’de cinsiyetler arası eşitlik mücadelesinin ne yazık ki kadınlar açısından bir ölüm kalım savaşı haline geldiğini gözler önüne sermektedir. Şiddetin farklı türlerine maruz kalan ve içinde buldukları şiddet sarmalından çıkmak için çaba gösteren kadınlar bunun bedelini yaşamlarıyla ödemekte ve bir erkek terörü içerisinde adeta kıyım uğramaktadır.

Bu bağlamda en büyük sorunlardan biri hiç şüphesiz ki kadını tek başına bir birey olarak kabul etmeyen bakış açıları ile siyasal anlayışlarının giderek yaygınlık kazanmasıdır. Cinsiyetler arasında asırlardır var olan eşitsizliklere dayalı iktidar ilişkilerinin dışavurumu olan şiddet olayları, Türkiye’de uzun yıllardan bu yana olağanmışçasına kabul edilmekte, hatta “*kol kırılır yen içinde kalır*” anlayışı çerçevesinde aile içinde kalması gereken bir meseleymişçesine ele alınmaktadır. Aileyi toplumun temeli olarak gören bu anlayış kadının

“birey” statüsünü elinden alarak onu aile içindeki “eş” ve “anne” rollerine hapsedmektedir. Bunun sonucunda ise aile içi şiddet olayları çoğunlukla gizli kalmakta, özel alanda şiddete maruz kalan kadınlar bu durumu kabullenerek çoğu kez olağan karşılamakta, bu nedenle sessizlik çemberi kırılmamaktadır (Moroglu, 2012, s. 368-371). Mevcut durumu destekleyen ya da bunlarla mücadele etme yoluna gitmeyen siyasi anlayışlar ise adeta bir kısır döngü yaratarak sorunu daha da içinden çıkılmaz bir hale sokmaktadır.

Katılımcı olmayan ve *toplumsal cinsiyet eşitliği körü* olacak şekilde hazırlanan politikalar ise şiddet sorununun bir başka ayağını oluşturmaktadır. Kadınları etkileyecek politikalar başta olmak üzere neredeyse tüm faaliyetlerin ailenin korunması bağlamında ele alınması ve toplumsal cinsiyet ile birey kavramlarının kamu kurumlarınca hazırlanan kalkınma ve eylem planları gibi oldukça önemli belgelerden çıkarılması toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması noktasındaki yükümlülüklerden vazgeçildiğini göstermektedir (CEDAW STYK, 2021, s. 4). Yıllardır sistematik bir şekilde artarak devam eden mevcut siyasi iradenin kadın karşıtı söylemlerine bakıldığında yaşanan radikalleşme daha da net bir şekilde kendini göstermektedir. Devletin en üst düzey makamlarında görev yapan kimseler tarafından sarfedilen; “*Bizim dinimiz kadına bir makam vermiş, annelik makamı. Anneye bir makam daha vermiş. Cenneti ayakları altına sermiş... Bunu feministlere anlatamazsın mesela, onlar anneliği kabul etmiyor*”, “*Kadın ancak kadın ile eşit olabilir, aksi işin fitratına terstir*”, “*Kadınsa o da iffetli olacak. Mahrem namahrem bilecek. Herkesin içerisinde kahkaha atmayacak*” ve “*Kadınların, annelik kariyerinin dışında bir başka kariyeri merkeze almamaları gerekir*”² şeklindeki söylemleri kadının yalnızca kamusal alanda değil özel alandaki hareketlerinin dahi kontrol altına alınmaya çalışıldığını gözler önüne sermektedir. Mevcut siyasi iktidar tarafından topluma sunulan bu bakış açısı kadını her hareketi denetlenmesi ve kontrol altına alınması gereken bir kimse konumuna sokmaktadır. Ataerkil anlayışları destekler nitelikteki bu tarz açıklamalar kontrol ve denetim noktasında her türlü şiddet eyleminin meşrulaştırılmasına yol açmaktadır.

Mevcut siyasi iktidar tarafından atılan en radikal adım ise kamuoyunda geniş yankı bulan İstanbul Sözleşmesi’nden (Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi) çekilme kararının alınmasıdır. Avrupa Konseyi tarafından 2011’de imzaya açılan ve Türkiye’nin ilk imzacısı olduğu sözleşmeden 19 Mart 2021’de

² https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/11/141124_kadininfitrati_erdogan,
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/saglik-bakani-muezzinoglu-annelik-bir-kariyerdir-27882199>,
<https://www.cnnturk.com/turkiye/bulent-arinc-kadin-herkesin-icinde-kahkaha-atmayacak>,
<https://www.evrensel.net/haber/100805/kadinlarin-2014u-nasil-gecti>, Erişim tarihi:18.02.2023

Cumhurbaşkanlığı kararı ile çıkılması özellikle kadın örgütleri tarafından büyük tepki ve kaygıyla karşılanmıştır. Yıllar önce mevcut siyasi iktidar tarafından imzalanarak yürürlüğe sokulan sözleşmeden yıllar sonra yine aynı siyasi iktidar tarafından vazgeçilmesi kadına yönelik bakış açısında yaşanan radikal değişimi gözler önüne sermektedir. Sözleşme, kadına yönelik şiddetin önlenmesi noktasında uluslararası ölçekte bir çerçeve sunması açısından önem arz etmektedir. Sözleşmede yer alan cinsiyet ayrımcılığı, cinsel yönelim ve toplumsal cinsiyet kimliği gibi kavramlar ve bunlara yönelik ayrımcılıkların ortadan kaldırılması gibi hedefler tutucu muhafazakar kesimler tarafından tartışmaya açılmış, hatta sözleşme toplumu cinsiyetsizleştirme projesi şeklinde lanse edilmiştir. Bu çerçevede özellikle cinsel yönelim ve toplumsal cinsiyet kimliği gibi kavramların eşcinselliğe ve LGBTIQ+ bireylere meşruiyet kazandırarak aile yapısını bozduğu iddia edilmiştir. Sözleşmenin ailenin kökünü kazıyarak yok etmeye çalıştığını belirten bu kesimler, sözleşmeyi Türk toplumunun örf ve adetlerine aykırı bulmakta, şiddet olaylarında kadının beyanının esas alınması sonucunda erkeklerin gereksiz yere ailesinden uzaklaştırılarak mağdur edildiğini belirtmektedir (Garipoğlu ve Şanlı, 2021, s. 129-130; Keleş ve Onay, 2021 s. 382-388).

Türkiye'nin sözleşmeden hukuksuz bir kararla çekilmesi Avrupa Birliğine üye ülkeler ile Avrupa Konseyi tarafından da eleştirilmiş, gündeme getirilen tartışma konularını açıklığa kavuşturmak amacıyla "İstanbul Sözleşmesi neler söylemez?" başlıklı bir broşür yayınlanmıştır. Söz konusu broşürde sözleşmenin aileye yönelik bir tehdit içermediği, herhangi bir toplumsal cinsiyet ideolojisini desteklemediği, üçüncü bir toplumsal cinsiyet kavramını gündeme getirmediği ve toplumsal cinsiyet kavramının "kadınlar" ve "erkekler" kelimelerinin yerine kullanılarak şiddete maruz kalan erkekleri de kapsadığının altı çizilmiştir (Tokgöz vd., 2022, s. 20). Broşürde yer verilen önemli noktalar kamuoyunda sözleşme aleyhinde yürütülen kampanyanın gerçekleri yansıtmadığını gözler önüne sererken, kavram ve olguların çarpıtılarak kamuoyuna sunulduğunu açıkça ortaya koymuştur. Sözleşmeden çekilme kararının alınmasının ardından "İstanbul Sözleşmesi Yaşatır" sloganıyla yürütülen kampanyalarda sözleşmenin şiddeti önleme ve şiddet mağduru kadınların korunmasındaki rolü ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu tarafından yayınlanan raporda (2022), 2010 yılından bu yana kadın cinayetlerinin azaldığı tek yıl olarak İstanbul Sözleşmesi'nin imzalandığı 2011 yılı gösterilmiştir. Sözleşme hakkında yürütülen karşıt kampanya ve tartışmaların başlamasından bu yana ise kadın cinayetleri ile şüpheli ölümlerde artış yaşandığı belirtilmiştir.

Toplumun kadına yönelik bakış açısını yansıtarak yeniden şekillendiren bir diğer kurum ise medyadır. Kamuoyunun bilgilendirilerek bilinçlendirilmesi noktasında büyük sorumluluklara sahip olan medya kurum ve kuruluşlarının kadına yönelik şiddet konusundaki haberleri servis etme şekli toplumun bu meseleye bakış açısını pekiştirerek yeniden şekillendirmektedir. Dolayısıyla medyanın kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde takındığı tavır ve duruşun göz ardı edilmemesi son derece önemlidir.

2. Kadına yönelik şiddet ve medya

Teknik ve teknolojik ilerlemelerin son derece hızlı bir şekilde gerçekleştiği günümüz toplumlarında medyanın görev ve sorumlulukları hiç olmadığı kadar fazladır. Bilhassa kamuoyunu ilgilendiren konularda halkın bir numaralı enformasyon kaynağı olan medyanın bir yandan kamuoyunu yansıtmak diğer yandan ise kamuoyu oluşturmak gibi çok önemli iki temel görevi bulunmaktadır. Verdikleri haberler ve yaptıkları yorumlarla düşünce ve kanaatlerin açıklanmasına yardımcı olan medya araçları, aynı zamanda gündem belirleme ve tartışma ortamı yaratma gücüne sahiptir. Bu güç sayesinde bireylerin ve toplumların düşünce yapısını yeniden inşa edebilen medya, meşru olanla olmayan arasındaki sınırı belirleyerek toplumsal talep ve beklentiler doğrultusunda sağlıklı bir kamuoyu oluşturulmasını sağlayabilmektedir (Mutlu, 2001, s. 9).

Bu bağlamda medyadan beklenen, kamuoyunun temel sorunlarını gündeme getirerek incelemesi, gerektiği takdirde de bu konularda ortak bir konsensüs yaratmasıdır (Gezgin, 2012, s. 12). Doğduğu andan itibaren medya araçlarıyla çevrilen ve sürekli olarak bu araçlarla etkileşim halinde olan bireylerin bu araçlardan etkilenmemesi mümkün değildir. Toplumsallaşma sürecinde bu araçlardan aldıkları ataerkil iletileri içselleştirerek yetiştirilen erkekler mevcut düzenin uygulayıcıları ve denetleyicileri olurken, kadınlar ise kendilerine yüklenen rol ve sorumluluklar bağlamında belirli kalıplara girmeye zorlanmaktadır (Şenol, 2018, s.315-316). Dolayısıyla medyanın ticari kaygıları ön planda tutmak yerine sahip olduğu kamu görevlerinin bilincinde olarak hareket etmesi ve ataerkil düzenin sürdürülmesi ya da pekiştirilmesine katkı koyacak içerikler üretmemeye dikkat etmesi gerekmektedir.

Moses, hiç bir toplumun o veya bu şekilde değişime uğramaksızın sürekli bir şiddet ortamında bulunamayacağını belirtmekte, ancak şiddet olaylarının yaşandığı her toplumun belli bir süre sonra bu şiddete alışarak şiddet eylemleri ile ilgili haberlere karşı duyarsızlaşmaya başladığını ifade etmektedir (1996, s. 25). Benzer bir tehlike kadına yönelik şiddet ve cinayetlerin haberleştirilmesinde söz konusu olmaktadır. Türkiye açısından böyle bir

duyarsızlaşma sürecinin yaşandığının en açık göstergesi geçtiğimiz yıllarda kamuoyunda büyük infial yaratan kadın cinayetlerinin artık basit birer üçüncü sayfa haberi muamelesi görmeye başlamasıdır. 2009 yılında Cem Garipoğlu tarafından katledilen Münevver Karabulut ile 2015 yılında Necmettin Altındöken tarafından katledilen Özgecan Aslan cinayetleri kamuoyunda geniş yankı bulup sert tepkilerle karşılanırken son birkaç yıldır kadın cinayetlerine verilen toplumsal tepkiler azalmaya, hatta cinayetin işleniş şekli yeterince vahşi (!) ve kan dondurucu (!) değilse haber değeri bile görmemeye başlamıştır.

Oysa kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde medyanın yerine getirmesi gereken bir takım etik hususlar bulunmaktadır. Kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinin servis edilmesi ve haberin etik boyutu iki temel sorun ortaya çıkarmaktadır. Bunlardan ilki kadınlık imgesi ile kadının medyada nasıl sunulduğu, ikincisi ise genel olarak şiddetin medyada temsili sorunudur (Dursun, 2010, s. 20). Medyanın bu tarz haberleri servis ederken olayları dramatize etmeden okuyuculara aktarması ve kullandığı ifadelere dikkat etmesi sorumlu ve etik yayıncılık anlayışının bir gereğidir (Gökulu ve Hosta, 2013, s. 1840). Bu noktada asıl tehlike, kadına yönelik şiddetin normalleştirilmesine katkı sağlayan anlatı stratejilerinin gelişerek yaygınlık kazanmasıdır. Bu tarz anlatı stratejileri içerdikleri cinsiyetçi kodlar nedeniyle kadına yönelik şiddeti ve cinsel suçları gündelik yaşamın sıradan ve gerçekleşmesi kesin bir parçası haline getirmektedir. Bunun sonucunda kadına yönelik şiddet ve cinayetler gereken ciddiyetle haberleştirilmemekte, haberlerde eylemi meşrulaştırıcı ibareler kullanılmakta, mağdurun yaşamının detayları dramatize edilerek gerçek bağlamından koparılıp magazin bir havaya sokulmaktadır. Mağdur, kurban, öldürülen taciz ve tecavüze uğrayan kimseler olarak resmedilen kadınlar ezik/acınası bir şekilde resmedilerek devamı yarın kıvamında görsel bir malzemeye dönüştürülmektedir (Dursun, 2010, s. 23; Tekeli, 2016, s. 133-134).

Kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde ortaya çıkan etik ihlallerin önemli bir bölümü ise haberlerdeki görsel kullanımından kaynaklanmaktadır. Gazetelerin internet sitelerinde servis edilen bu tarz haberlerin başta sosyal medya olmak üzere pek çok alanda dolaşıma sokulması şiddet sebebiyle halihazırda zaten mağdur olan kadın için ikincil bir mağduriyet yaratılması tehlikesini doğurabilmektedir. Zira kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde medyaya düşen etik sorumlulukların başında toplumda bu konuda bir farkındalık/bilinç oluşturmak gelmektedir. Medyanın bu konuda üzerine düşeni yapmaması toplumsal cinsiyete ilişkin rol ve beklentilerin cinsiyetçi kodlar aracılığıyla yeniden üretilmesine ve ataerkil düzenin olduğu şekliyle korunarak devam ettirilmesine neden olabilmektedir. Bu sebeple internet

haberlerindeki görsel kullanımı meselesinin dikkatli bir şekilde ele alınması ayrıca önem arz etmektedir.

2.1. İnternet haberlerinde görsel kullanımı

Kadına yönelik şiddet ve cinayet haberleri ile ilgili yapılan pek çok araştırma hem yazı dili hem de görsel kullanımı noktasında habercilik etiğiyle ilgili pek çok sorunlu noktanın bulunduğunu ortaya koymaktadır (Dursun, 2010; Ünalı, 2012; Ceyhan 2014; Tekeli, 2016; Dündar 2016; Öztunç ve Büyükbaykal, 2018). Medyanın kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerini münferit olaylar mışçasına ele alması, haberde fail yerine mağdurun odağa alınarak kadının yaşamının her detayının teşhir edilmesi ve şiddetin gerekçelendirilmesi sorunun asıl kaynağını oluşturmaktadır. Şiddet bu haberlerde adeta “bazı” kötü, hasta, sapkın, cahil erkeklerin “bazı şansız” kadınlara uyguladığı bir eylem mişçasına sunulmakta, bu ise erkek şiddetini okurun/izleyicinin çok uzağına konumlandırarak ataerkil sistemi sorgulamasına engel olmaktadır (Ünalı, 2012, s. 240). Bazı “şansız” kadınlara dair hikâyeler kadının yaşamının oldukça mahrem detayları ile daha da dramatik hale getirilirken, bu trajediye bir de kadınların boy boy fotoğrafları eşlik etmektedir.

Haber kuruluşları aynı zamanda ticari kaygıların güdüldüğü yapılardır. Bu sebeple özellikle internet sitelerinde yayınlanan haber içeriklerinin dikkat çekmesi ve daha fazla tıklanması/görüntülenmesi için çarpıcı başlıklar, romantize edilmiş acıklı hikâyeler ve okuyucuların/izleyicilerin merakını cezbedecek fotoğraflar/videoların kullanılmasına özen gösterilmektedir. Bu tutum kadına yönelik şiddet ve cinayet ile ilgili haberlerde daha da ön plana çıkmakta, internet sitelerinde çarpıcı bir başlıkla servis edilen kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde asıl dikkat ise görsel kullanımı ile sağlanmaya çalışılmaktadır.

Haberlerde görsel malzeme habere ilişkin ayrıntıların pekiştirilmesi ve etkinin artırılması açısından son derece işlevseldir. Zira görsellik haberin inandırıcılığını artırmakta üstelik okuyucu/izleyicide habere ilişkin öğelerin daha da kalıcı olmasını sağlamaktadır. Ancak görsel kullanımı birtakım etik ihlalleri beraberinde getirmektedir (Tekeli, 2016, s. 133). Yazılı metne eşlik eden ve kadınları cinsel birer obje olarak sunan görsellerin yanı sıra kadınları simgesel olarak yok eden fotoğraflar da kadına yönelik şiddetin bir boyutunu oluşturmaktadır. Kullanılan görseller ile şiddet öğeleri ve kadın bedeni adeta ‘pornografik’ birer unsura dönüştürülmekte, böylelikle hem cinsiyetçi bakış hem de şiddet yeniden üretilmektedir (Ünalı, 2012, s.240). Bu çerçevede halihazırda şiddetin farklı türlerine maruz bırakılarak mağdur hale getirilen kadınlara ikinci bir darbeyi de medyanın indirdiğini söylemek çok da yanlış

olmayacaktır. “İkincil mağduriyet” olarak tanımlayabileceğimiz bu durum bireylerde şiddete maruz bırakılmaları sebebiyle yaşadıkları ilk mağduriyet kadar etkili ve sarsıcı izler bırakabilmektedir (Mora, 2005, s. 5; Tekeli, 2016, s. 133).

Kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde kullanılan şiddeti meşrulaştırıcı dil ve haberle hiç ilgisi olmadığı halde göze sokulan kadının yaşamı ile ilgili mahrem detaylar ise mağduriyet sürecini daha da katmerli hale getirmektedir. Yazılı basına yansıyan şiddet haberlerinde kadınların yaşam tarzları ve cinsel kimliklerine dair detayların altı çizilirken, erkekler tarafından uygulanan şiddet ise psikolojik sorunlar veya kadınlar tarafından kışkırtıldıkları(!) gibi sebeplerle gerekçelendirilmektedir (Aziz ve Köker, 1994, s. 32). Habercilik etiğinin hiçe sayıldığı bu haberlerde kadınla ilgili her detay açıkça verilirken eylemi gerçekleştiren erkeğe dair detaylarla ilgili ya hiç bilgi verilmemekte ya da çok az bilgi verilmektedir. Bunun yerine erkeğin şiddeti gerekçelendirmek için kullandığı gezme, aldatma, eve geç gelme, giyim tarzı vb. bahaneler ön plana çıkarılmakta, erkeğin özellikleri“öfkeli aşık”, “kıskanç sevgili” vb. güzellemelemlerle normalleştirilmektedir. Yapılan haberlerin şiddete maruz kalan kadının fotoğraflarıyla beraber verilmesi ise kadını bitirerek onu nesne konumuna sokmaktadır. Neticede tüm bu süreç şiddetin normalleştirilerek tekrar üretiminin adım adım yeniden inşa edilmesine yol açmaktadır (Ünalı, 2012, s. 240).

Görselin bu sürece katkısı kadını aciz ve bağımlı konumda resmetmesiyle başlamakta, fotoğrafta kadının kimliğini gizlemeye yönelik herhangi bir yönetime başvurulmamasıyla devam etmektedir. Yazı dilinde verilen kadının yaşamıyla ilgili mahrem detaylarla uyumlu fotoğrafların seçilmesi farklı çıkarım ve yorumlara kapı aralamamakta, kadın kendi yaşamı ve kişiliğine dair hiçbir detaya hakim olmayan kişilerce dahi linçe maruz kalabilmektedir. Bu durumun en yakın örneklerinden biri 2018 yılında Berk Akand ve Çağatay Aksu tarafından katledilen Şule Çet cinayetinde yaşanmıştır. Sanık avukatları mahkeme süreci boyunca savunmalarını Şule Çet’in yaşam tarzıyla ilgili mahrem detaylar üzerinden kurmuş, bakire olmaması, alkol kullanması, giyim tarzı, gece dışarı çıkması vb. detaylar cinsel ilişkiye rıza göstermiş olduğunun, bunun bir tecavüz olmadığını gerekçeleri olarak kullanılmıştır (Okray, 2020, s. 70-77). Şule Çet cinayeti ile ilgili basında yer alan haberlere bakıldığında cinayet kurbanı kadının yaşamının neredeyse tüm detaylarının yer aldığı haber metinleri ile fotoğrafların ön plana çıktığı görülmüştür. Çet’in ailesi, eğitim hayatı, yaşam tarzı, maddi durumu vb. detayların açıkça verildiği haber metinlerinde sanıkların ad ve soyadları dışında herhangi bir bilginin yer almaması da dikkat çekmiştir. Posta gazetesinin olayın hemen ardından servis

ettiği 01.06.2018 tarihli internet haberinde Çet'in pek çok fotoğrafı hiçbir gizlilik tedbirine başvurulmadan servis edilirken, sanıklar Berk Akand ve Çağatay Aksu'nun isimleri yalnızca baş harfleri verilerek gizlenmiş, üstelik sanığın yer aldığı tek fotoğraf ise buzlanarak servis edilmiştir. Benzer bir tutum sergileyen Hürriyet Gazetesi ise 13.07.2018'de internet sitesinde yer verdiği haberde Çet'in fotoğrafları için gerek görmediği gizlilik tedbirlerini sanıkların fotoğraflarını buzlayarak yerine getirirken, sanıkların soy isimlerini gizlemeyi tercih etmiştir.³

Bu durum kadına yönelik şiddet ve cinayet eylemlerini gerçekleştiren erkekler söz konusu olunca devreye giren gizlilik önlemlerinin mağdur durumdaki kadın için söz konusu olmadığını göstermektedir. Mağdur kadınların fotoğraflarını açıkça servis edip onları afişe etmekten çekinmeyen gazeteler sıra suçlu erkeklere gelince korumacı bir tavır içerisine girerek bu kişilere dair detayları gizlemeyi tercih etmektedir. Kadına yönelik şiddete dair algıları şekillendirme ve yönlendirme gücünü elinde tutan medyanın bu husustaki ihmalkarlığı haberin asıl amacından sapmasına ve adeta seyirlik bir şova dönüşmesine neden olabilmektedir. Dolayısıyla kadınların daha da mağdur edilmesiyle sonuçlanan bu süreçte medyanın bu konudaki tavrının tespiti hem şiddetin hem de cinsiyetçi pratiklerin nasıl ve ne şekilde yeniden üretildiğini anlamak açısından değerlidir.

3. Amaç ve Yöntem

Kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde medyanın sergilediği cinsiyetçi tutum ve pratiklerin görsel kullanımı üzerinden açığa çıkarılmaya çalışıldığı bu çalışmada önemli bir nitel araştırma yöntemi olan görsel doküman analizinden faydalanılmıştır. Basılı ya da elektronik materyalleri inceleyerek değerlendirmek için başvurulan bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi bilimsel araştırmada belirlenen hedeflere ulaşmak amacıyla dokümanların incelenmesi ile gerçekleşir (Karasar, 2005). Araştırmacının herhangi bir müdahalesi olmaksızın kaydedilmiş metinler ile resimleri içeren dokümanların analiz süreci ise; veri toplama, temel analiz alanlarını saptama, dokümanları kodlayarak okuma ve analiz etme süreçlerini içermektedir (Kıral, 2020, s. 182-184).

Kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde ön plana çıkan cinsiyetçi bağlam ile kadını suçlayıcı tavrın devamı niteliğinde yorumlanabilecek görsel kullanımı ataerkil bakış açılarının sürdürülmesine katkı koyma tehlikesi taşımaktadır. Gazetelerin bu konudaki görsel tercihleri mağdur kadına yönelik

³ İlgili haber için bkz: <https://www.posta.com.tr/son-dakika/ankarada-universite-ogrencisinin-supheli-olumu-2007686>. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/otopsiden-cikan-gercek-40895274>, Erişim tarihi: 24.02.2023

algıların yönünü belirlemede, görsellerde yer alan detaylar (fiziksel görünüş, beden dili, giyim tarzı vb.) ise kadına toplum tarafından belirli sıfatların yüklenmesine (temiz, masum, namuslu veya şuh, davetkar, namussuz) sebebiyet verebilmektedir. Bu sebeple servis edilen görsellerde kadınların ne şekilde konumlandırıldığına tespiti kadına yönelik ataerkil bakış açılarının ve cinsiyetçi kalıp yargıların nasıl sürdürüldüğünün açığa çıkarılması açısından değerlidir.

Analiz birimi olarak kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde servis edilen görsellerin odağa alındığı bu çalışmada öncelikle gazetelerin internet sitelerinde ne tür görsellerin servis edildiği, servis edilen görsellerde şiddete maruz kalan/öldürülen kadınların mı yoksa fail erkeklerin fotoğraflarının mı daha ön plana çıkarıldığı tespit edilmiştir. Daha sonra kullanılan fotoğraflarda herhangi bir gizlilik tedbirine başvurulup başvurulmadığı, eğer başvurulduysa bunun nasıl ve ne şekilde yapıldığı, gizlilik tedbirinin sanık için mi yoksa fail için mi kullanıldığı vb. noktalar üzerinde durulmuştur. Bu noktalar açığa kavuşturulduktan sonra ise kadına ait fotoğraflarda hangi detayların ön plana çıkarıldığı ve kadın bedeninin cinsel/pornografik bir öğeye dönüştürülmeye çalışılıp çalışılmadığı ortaya konulmuştur.

Servis edilen fotoğraflarda kadının nasıl ve ne şekilde konumlandırıldığı analiz edilirken yaş, medeni hal, çalışma ve annelik durumu gibi parametreler de göz önünde bulundurulmuştur. Böylelikle genç-yaşlı, evli-bekar, çalışan-çalışmayan, anne-anne olmayan gibi ikilikler üzerinden bir ayrıştırma yapıp yapılmadığı ve bunun görsel kullanımına nasıl yansıdığı da tespit edilmiştir. Zira bu bağlamda yapılan ayrıştırmalar toplumsal algının bu ikilikler üzerinden şekillendirilmesine ve kadınların belirli nitelikleri taşıyıp taşımadıklarına bağlı olarak belirli etiketlemelere maruz kalmasına yol açabilmektedir. Dolayısıyla medyanın bu konuda nasıl bir tutum takındığının tespiti kadına yönelik ayrıştırıcı ve kutuplaştırıcı tutumun tespiti açısından değerlidir.

Görsel kullanımı üzerinden yapılan analizlerin tamamlanmasının ardından son olarak yazılı metinlerin kadını bilinçlendirmeye yönelik herhangi bir ibare ya da bilgilendirme içerip içermediğine bakılmıştır. Kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde kadınların güvenliklerini sağlamaya yönelik koruyucu/önleyici strateji ve mekanizmalardan bahsedilmesi en azından kadınların bu tarz bir tehditle karşılaştıklarında ne gibi yöntemlere başvurabilecekleri veya nasıl bir yol haritası izleyebileceklerinin bilincinde olmaları açısından değerlidir. Böyle bir bilinçle servis edilmeyen haberlerde kadınların yeni kurbanlar olarak sunulması tehlikesi söz konusu olabilmektedir. Bu sebeple gazetelerin kamuyu bilinçlendirme sorumluluklarını yerine getirip

getirmedikleri ya da bu sorumluluklarının ne derece farkında olduklarının açığa çıkarılması önem arz etmektedir.

Bu çerçevede çalışmaya dahil edilen verilere *Birgün* ve *Sabah* gazetelerinin internet sitelerinde yer alan haberler aracılığıyla ulaşılmıştır. Çalışma kapsamında bu iki gazetenin seçilmesinin en büyük sebebi farklı siyasi görüş ve duruşları temsil eden gazeteler olmalarından kaynaklanmıştır. Böylelikle farklı siyasi görüş ve duruşları temsil eden gazetelerin kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerini servis ederken takındıkları tavırlar arasında herhangi bir farklılık olup olmadığı da saptanmıştır. Kendisini patronsuz ve bağımsız bir gazete olarak tanımlayan *Birgün* amacını; “saklı tutulmak istenen gerçekleri toplumla buluşturarak Türkiye’de sağlam bir demokrasi ortamının gelişine katkı sunmak” olarak açıklamakta ve siyasi görüş olarak sol cenaha daha yakın bir pozisyon almaktadır. Mevcut hükümete yakınlığıyla bilinen Turkuaz Medya Grubu’nun yayın organlarından biri olan *Sabah* gazetesi ise bağlı olduğu medya kuruluşunun yayın ilkelerini yansıtmakta ve siyasi görüş olarak sağ cenaha daha yakın bir pozisyon almaktadır.⁴

Bu bağlamda *Birgün* ve *Sabah*’ın internet sitelerinde “kadına şiddet” ve “kadın cinayeti” anahtar terimleri ile yapılan aramalar filtrelenmiş, 01.09.2022 ile 28.02.2023 tarih aralığını kapsayan 6 aylık zaman diliminde servis edilen ve direkt olarak kadına yönelik şiddet ve cinayet içeren haberler arasından toplamda 50 haber çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir. Çalışmanın örneklemini oluşturan bu haberlerde yer alan görseller tek tek incelenmiş ve çalışmanın kavramsal çerçevesi ile amaçları bağlamında eleştirel bir şekilde karşılaştırmalı analize tabi tutulmuştur.

4. Bulgular ve Değerlendirme

Kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde medyanın sergilediği cinsiyetçi tutumun farklı siyasi görüş ve duruşa sahip olan iki ayrı gazetede servis edilen görseller aracılığıyla açığa çıkarılmaya çalışıldığı bu çalışma kapsamında elde edilen istatistiki veriler Tablo 1’deki gibidir.

⁴ Ayrıntılı yayın politikaları için bkz: <https://abone.birgun.net/>, <https://www.turkuvazmedyagrubu.com.tr/>, Erişim tarihi: 02.03.2023

Tablo 1: 6 aylık süreçte gazetelerde yer alan kadına yönelik şiddet ve cinayet haberleri

	Birgün	Sabah
Kadına şiddet ve kadın cinayeti anahtar terimleri ile ulaşılan haber sayısı	183	123
Direkt olarak kadına yönelik şiddet ve cinayet içeren haber sayısı ⁵	38	49
Anahtar terimler ile ulaşılan toplam haber sayısının direkt olarak kadına yönelik şiddet ve cinayet içeren haber sayısına oranı (%)	20,76	39,83

Tablo 1’de göze çarpan önemli noktalardan biri konuya dair ürettiği haber sayısının fazlalığına rağmen *Birgün*’ün *Sabah*’a kıyasla çok daha az oranda kadına yönelik şiddet ve cinayet içeren haberi sayfalarına taşımış olmasıdır. 6 aylık zaman diliminde 183 adet kadına yönelik şiddet ve cinayet haberi yayınlayan *Birgün*, bu zaman dilimi içerisinde direkt olarak kadına yönelik şiddet ve cinayet içeren 38 haberi sayfalarına taşımışken, 123 haber yayınlayan *Sabah* ise 49 kadına yönelik şiddet ve cinayet haberini servis etmiştir. Bir başka ifadeyle *Birgün*’ün konuya yönelik ürettiği her 5 haberden yalnızca biri direkt olarak kadına yönelik şiddet veya cinayet içerirken, *Sabah*’ın konuya yönelik ürettiği neredeyse her 2 haberden biri direkt olarak kadına yönelik şiddet veya cinayet içermiştir. Belirlenen zaman dilimleri içerisinde yayınlanan haberler incelendiğinde bu durumun *Birgün*’ün kadına yönelik şiddet ve cinayet içeren haberlerin dışında çeşitli kadın dernekleri, sivil toplum örgütleri ve uzmanlara ait açıklamalar içeren pek çok özel haber üretmesinden kaynaklandığı görülmüştür. *Sabah* ise kadın dernekleri ve sivil toplum örgütlerinden ziyade hükümet yetkililerinin konuya dair açıklamalarını sayfalarına taşımayı tercih etmiştir. Bu noktada her iki gazetenin de sahip oldukları yayın politikasına paralel bir duruş sergilediği söylenebilir. *Birgün*’de yayınlanan haberlerde hükümet yetkililerince yapılan açıklamaların kadına yönelik şiddet olgusu ile ilgili mevcut durumu yansıtmadığına yönelik içerikler göze çarparken, *Sabah*’ta ise bağlı olduğu yayıncı kuruluşun da etkisiyle daha hükümet yanlısı bir tavır gözlenmiştir.

6 aylık zaman dilimi içerisinde her iki gazetede yer alan ve direkt olarak kadına yönelik şiddet ve cinayet içeren 87 adet haber arasından seçilen 25’er

⁵ “Direkt olarak kadına yönelik şiddet ve cinayet içeren haberler” terimiyle kastedilen yaşanmış bir şiddet veya cinayet olayının haberleştirilmesidir. Bu bağlamda kadına yönelik şiddeti protesto etme amacıyla düzenlenen yürüyüşler, anma gösterileri, çeşitli kurum, kuruluş ve siyasi parti temsilcilerince yapılan açıklamalar/basın açıklamaları, siyasi tartışmalar vb. haberler kapsam dışında bırakılmıştır.

adet toplamda 50 haber bu araştırmanın analiz birimini oluşturmuştur. Bu çerçevede analiz birimi olarak seçilen haberler 1'den 25'e kadar numaralandırılmış olup, *Birgün* gazetesi aracılığıyla ulaşılan haberler için "B", *Sabah* gazetesi aracılığıyla ulaşılan haberler içinse "S" kodu kullanılmıştır. Örneğin *Birgün* gazetesinden seçilen 17 numaralı haber "B17" koduyla belirtilmiştir. Çalışma kapsamına dahil edilen haberler öncelikle türüne göre ayrılmış daha sonra ise servis edilen görseller çeşitli boyutları ile daha detaylı bir şekilde analiz edilmiştir.

Bu çalışmanın örnekleme dahil edilen haberler incelendiğinde gazetelerin her ikisinde de şiddetten ziyade cinayetin daha fazla haberleştirildiği dikkat çekmiştir. Bu durum cinayetin şiddete göre daha vahşi ve dehşet verici bir eylem olmasından kaynaklanmış gibi gözükmektedir. Ancak bu noktada Türkiye'nin içerisinde bulunduğu mevcut durumun payı göz ardı edilemeyecek derecede büyüktür. Türkiye'de kadına yönelik şiddet olgusunun son derece yaygın olması bu durumun artık haber değeri taşımayan bir şey haline dönüşmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla kadına yönelik şiddet haberleri gazeteciliğin en temel kuralları arasında yer alan ilginçlik ilkesinin⁶ dışında değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu ise ne yazık ki kadınların dirisinin değil ancak ölüsünün haber değeri taşımasına yol açmıştır.

Gazeteler tarafından servis edilen kadına yönelik şiddet haberlerinin neredeyse tamamının fiziksel şiddet içermesi ise tespit edilen bir diğer detay olmuştur. *Sabah*'ta servis edilen 5 şiddet haberinden 5'i de fiziksel şiddet haberi iken *Birgün*'de yer alan 5 şiddet haberinin 4'ü fiziksel, 1'i ise psikolojik ve ekonomik şiddet haberi olmuştur.⁷ Kadınların yalnızca fiziksel şiddete maruz kaldığı/bırakıldığı ya da katledildiği takdirde haber değeri taşıdığı Türkiye'de kadına yönelik şiddetin farklı boyutlarıyla ele alındığı haberlerin varlığı son derece önemlidir. Daha önce de vurgulandığı gibi şiddet denince akla direkt olarak fiziksel şiddet gelmekte, bu noktada kadınlar üzerinde en az fiziksel şiddet kadar olumsuz etki yaratan psikolojik ve ekonomik şiddet göz ardı edilerek önemsiz görülmektedir. Dolayısıyla kadınların maruz kaldığı/bırakıldığı şiddetin farklı boyutlarını içeren haberler kamuoyunun bu konuda bilinçlenmesi açısından değerlidir.

⁶ Bu kurala göre bir olayın haber değeri taşıması için ilginç olması gerekmektedir. Bu bağlamda en sık verilen örneklerden biri şu şekildedir: Köpek adamı ısırırsa haber olmaz, adam köpeği ısırırsa bu haberdur.

⁷ Sözü konusu haber için bkz: <https://www.birgun.net/haber/universite-ogrencisi-emniyetin-gizli-belgesiyle-yurttan-atildi-410067>, Erişim tarihi: 10.02.2023

4.1. Görsel kullanımı ve gizlilik tedbirleri

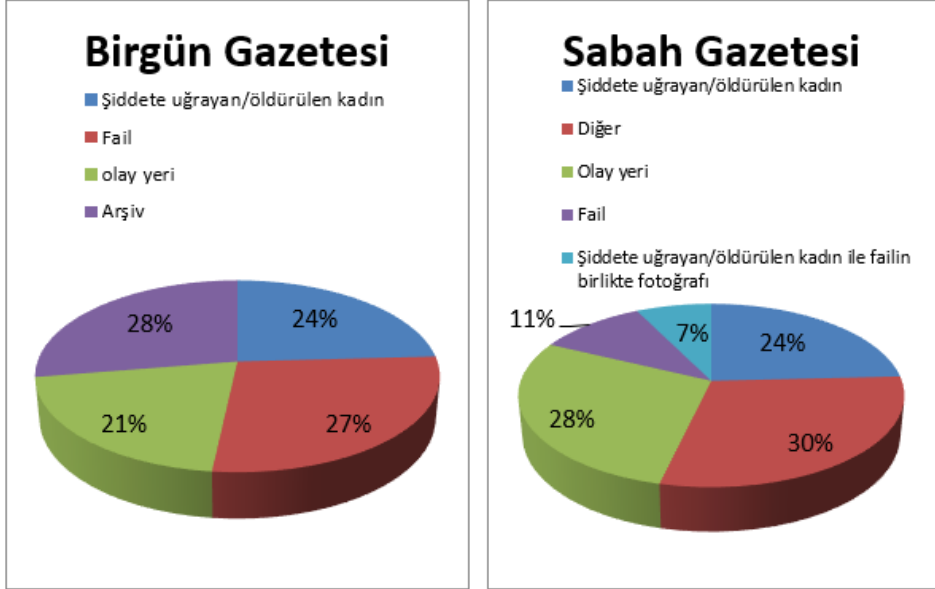
Bu çalışma kapsamında ilk olarak seçilen haberlerde servis edilen görsellerin sayısı tespit edilmiştir. Gazetelerin kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde servis ettikleri görsel sayısı ile görsel içeriklerinin tespiti gazetelerin bu haberleri reyting veya tıklanma malzemesi haline getirmeye çalışıp çalışmadığının açığa çıkarılması açısından değerlidir. Zira habercilikte servis edilecek haberlerin 5N1K(Ne, Nerede, Ne zaman, Niçin, Nasıl, Kim?) kuralları çerçevesinde, gereksiz ayrıntılara girilmeden, kısa ve öz bir şekilde yazılması, kullanılan görsellerin de haberin içeriğiyle uyumlu olması gerekmektedir. Bu bağlamda gazetecilik etiğinin gerektirdiği şekilde ırk, etnisite, cinsiyet, dil, din vb. ayrımı yapılmaksızın tüm bireylerin hak ve saygınlığının tanınması, halkın haber alma hakkıyla doğrudan bağlantılı olmadıkça ve izin verilmedikçe özel yaşamın gizliliğinin ihlal edilmemesi önemli hale gelmektedir. Dolayısıyla gereksiz detay içeren her türlü bilgi ve görsel haberin asıl amacından sap(tırıl)masına neden olmaktadır (Arslan, 2010, s. 12-13; Tekeli, 2016, s. 135). Bu tehlike özellikle kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde daha da ön plana çıkmakta, şiddete maruz kalan/öldürülen kadınların yaşamlarının detaylarıyla doldurulmuş haber metinleri ile görseller adeta bir reyting malzemesi haline getirilerek kamuoyuna sunulmaktadır (Dursun 2010; Erol, 2013; Sallan Gül ve Altındal, 2015; Gürses, 2017). Bu sebeple gazetelerde servis edilen görsellerin sayısının ve içeriğinin tespiti gazetelerin kadına yönelik şiddet ve cinayet olgusu noktasındaki duruşlarının açığa çıkarılması açısından önem arz etmektedir.

Yapılan incelemeler sonucunda ortaya çıkan tablo şu şekildedir: *Birgün*, servis ettiği 25 kadına yönelik şiddet ve cinayet haberinde toplamda 29 görsel kullanmışken, *Sabah* servis ettiği 25 haberde toplamda 95 görsel⁸ kullanmayı tercih etmiştir. Bir başka deyişle *Birgün*, haber başına ortalama 1 görsel servis etmeyi tercih ederken *Sabah* ise haber başına neredeyse 4 görsel servis etmiştir. İstatistiki verilerden yola çıkarak *Birgün*'ün *Sabah*'a kıyasla gazetecilik etiğine daha uygun bir duruş sergileyerek az ve öz görsel kullanımına gittiği şeklinde bir çıkarsama yapılabilir. Ancak tek başına nicel veri bir anlam ifade etmemekte bu noktada kullanılan görsellerin niteliğinin de açığa çıkarılarak analiz edilmesi gerekmektedir. Zira yerinde kullanılan haber içeriğiyle uyumlu görseller haberin niteliğini artırarak okuyucuyu bilgilendirme ve bilinçlendirme noktasında oldukça işlevsel olabilmektedir. Aşağıdaki grafiklerde bu çalışmanın

⁸ Sabah gazetesi tarafından servis edilen S4 kodlu haberde aslında olay yerine ait tek bir görsel servis edilmiş ancak bu görselin üzerine montajla bir de öldürülen kadının vesikalık fotoğrafı eklenmiştir. Bu sebeple haberde servis edilen görsel sayısı 1 yerine 2 olarak kabul edilmiştir.

konusu olan gazetelerde servis edilen haberlerde kullanılan görsellerin içeriğine dair daha detaylı bilgiler yer almaktadır.

Grafik 1: Birgün ve Sabah gazetelerinde servis edilen görsel türleri

Grafik 1’de yer alan bilgilere bakıldığında gazetelerin görsel kullanımları arasında çeşitli noktalarda farklılıklar olduğu dikkat çekmektedir. Seçilen 25 haberde toplamda 29 görsel kullanımına giden *Birgün*, şiddete maruz kalan/öldürülen kadınlar, failler, olay yerleri ve arşiv fotoğrafları olmak üzere 4 ayrı türde görsel kullanmayı tercih etmiştir. Görsel kullanımı noktasında ise genel itibarıyla dengeli bir dağılım gözlenmiştir. Bu noktada dikkat çeken en önemli ayrıntı *Birgün*’ün kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinin büyük kısmında arşiv fotoğrafları kullanmış olmasıdır. Sözü edilen arşiv fotoğrafları genellikle kadına yönelik şiddeti protesto gösterilerinden veya bu şiddeti protesto etmek amacıyla slogan haline getirilen dövizlerden oluşmaktadır. *Birgün*’ün B4, B12 ve B25 kodlu haberlerde kullanmayı tercih ettiği dövizlerden bazıları aşağıdaki gibidir.

B4

B12

B25

Sabah'ın kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde servis etmeyi tercih ettiği görsellere bakıldığında *Birgün*'e kıyasla daha fazla çeşitlilik göze çarpmaktadır. Seçilen 25 haberde toplamda 95 görsel servis eden *Sabah*, şiddete maruz kalan/öldürülen kadınlar, failler ve olay yerleri dışında pek çok fotoğraf türüne daha yer vermiştir. Görsel kullanımında bir denge gözetmekten ziyade farklı görsel türleri kullanan *Sabah*'ın sıklıkla şiddete maruz kalan/öldürülen kadınlar ile olay yerleri görsellerini servis etmeyi tercih ettiği tespit edilmiştir. Yapılan incelemeler bu fotoğrafların haber kompozisyonuna katkı koymaktan ziyade haberin uzatılması ve okuyucuların sayfada daha fazla vakit geçirmesi amacıyla servis edildiğini göstermiştir. Örnek vermek gerekirse; “*Denizli’de gece yarısı canı koca dehşeti! Saçından sürükledi sonra başını kesti*” başlığı ile servis edilen S6 kodlu haberde⁹ toplamda 9 adet olay yeri görseli kullanılmıştır. Uzaktan çekilen, netliği düşük olan ve benzer kareler içeren bu görsellerde öldürülen kadının cesedi başında konumlanan güvenlik güçleri ve sağlık ekipleri göze çarpmaktadır. Bir ya da iki cümlelik haber metinlerinin aralarına serpiştirilen bu görseller haberin içeriğine bir katkı koymadığı gibi haberin daha da uzatılmasına sebebiyet vermiştir. Benzer bir durum “*21 yıllık kadın cinayeti çözüldü; Katil çoban çıktı!*” başlığıyla yayınlanan S9 kodlu haber¹⁰ için de söz konusu olmuştur. Toplamda 16 adet görselin kullanıldığı bu haberde içerik olarak birbirine oldukça benzeyen görsellere yer verilmiştir. Haberin içeriğine katkı koymadığı halde kullanılan bu görsellerin kadına yönelik şiddet olgusunun magazinleştirilmesine yol açarak haberi tıklanma ve reyting malzemesi haline getirmekten başka bir amaca hizmet etmediği son derece aşıkardır.

Sabah'ın bu noktada kullanmayı tercih ettiği görseller arasında bir de şiddete maruz kalan/öldürülen kadınlar ile faillerin birlikte yer aldığı fotoğraf kareleri bulunmaktadır. *Birgün*'de karşımıza çıkmayan bu tarz fotoğraf kareleri toplumda var olan kalıplaşmış (stereotip) toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin kabullerin sürdürülmesine ve erkek şiddetinin bu kabuller bağlamında gerekçelendirilmesine sebebiyet verme potansiyeli taşımaktadır. Geleneksel değerlerden beslenen ataerkil düşünceler bağlamında şiddet kullanma hakkının tek sahibi olarak erkekler, güçlü ve egemen konumları gereği kadının her türlü hareketinden sorumlu tutulmaktadır. Bu sorumluluk büyük oranda kadını terbiye etmek, onun hareketlerini kısıtlamak ve cinselliğini kontrol altında tutarak yönlendirmek şeklinde tezahür ederek erkeğin “haklı” şiddetinin desteklenmesine neden olmaktadır (İkcaracan vd. 1996, s.25-27). Dolayısıyla

⁹ Söz konusu haber için bkz: <https://www.sabah.com.tr/galeri/yasam/son-dakika-denizlide-gece-yarisi-cani-koca-dehseti-sacindan-surukledi-sonra-basini-kesti/8>, Erişim tarihi: 12.03.2023

¹⁰ Söz konusu haber için bkz: <https://www.sabah.com.tr/galeri/yasam/son-dakika-21-yillik-kadin-cinayeti-cozuldu-katil-coban-cikti>, Erişim tarihi: 12.03.2023

bu tarz fotoğrafların servisi “eş”, “sevgili”, “baba”, “abi” ya da “kardeş” olarak erkeklerin üzerlerine düşeni yaparak kendilerine biçilen rolleri yerine getirdikleri şeklindeki değerlendirmelere yol açabilmektedir.

Sabah'ta yer alan görsellerle ilgili öne çıkan bir diğer önemli detay ise fail erkeklerin fotoğraflarına oldukça az yer verilmesi olmuştur. Şiddete maruz kalan/öldürülen kadınların fotoğraflarına sıklıkla yer veren *Sabah*'ın fail erkeklerin fotoğraflarını servis etmeyişi bu erkeklerin korunduğuna dair bir izlenim yaratmaktadır. Üstelik görsel kullanımı ile desteklenen bu durum haber metinleri içerisinde de sürdürülmüştür. Örnekleme dahil edilen haberlerin pek çoğunda şiddete maruz kalan/öldürülen kadınlara ait kişisel bilgiler (isim, yaş, meslek, annelik durumu vb.) açıkça paylaşılırken, fail erkeğe dair detaylar gizlenmiş hatta kimi zaman isim ve soyisimler dahi açıkça paylaşılmayarak sadece baş harfleriyle verilmiştir. Sallan Gül ve Altındal'a göre (2015, s. 181), gazetelerin fail erkekler için sergiledikleri bu tutum bilginin (bu çalışma özelinde görselin) gizlenmesi yoluyla failin korunduğunun oldukça net bir göstergesidir.

Sabah'ın en sık servis ettiği “Diğer” başlığı altında sıralanan görseller ise *Birgün*' de karşılaşılmayan görsel türlerinden oluşmuştur. Bu grupta yer alan görseller; kadına yönelik şiddet içeren videolardan ekran görüntüsü alınarak servis edilmiş düşük çözünürlüklü fotoğraflar, öldürülen kadınların cenaze törenlerine veya bu törenlerde çekilmiş acılı aile bireylerine ait görseller, görgü tanıkları vb.'den oluşmuştur. Bu fotoğraflar haber kompozisyonuna katkı sunmaktan ziyade haberin uzatılarak okunma süresinin artırılmasını sağlamak amacıyla kurguya eklenmiştir. Örneğin; “*Gaziantep'te kadın cinayeti*” başlığıyla servis edilen S7 kodlu haberde¹¹ öldürülen kadının tabutunun cenaze nakil aracına yüklendiği uzaktan çekilmiş bulanık fotoğrafın habere katkısı yok denecek kadar azdır. Aksine fotoğrafın altında açıklayıcı herhangi bir ibareye yer verilmemesi bu fotoğrafın herhangi birinin cenazesine ait olduğu izlenimi uyandırarak haberin güvenilirliğine de zarar vermiştir. Benzer şekilde; “*Kadın cinayetine kurban giden Arzu Ar'ın cenazesinde çocuklarının feryadı yürekleri burktu*” başlığıyla yayınlanan S2 kodlu haberdeki¹² acılı aile bireylerine ait görseller kadının yaşamının detaylarının dramatize edilmesine neden olmuş haber başlığında yer alan “kurban” ifadesi ise haber metninde yer verilen detaylarla desteklenerek kadının ezik, acınası ve hak etmiş bir şekilde resmedilmesine yol açmıştır.

¹¹ Söz konusu haber için bkz: <https://www.sabah.com.tr/yasam/gaziantep-te-kadin-cinayeti-6242820>, Erişim tarihi: 14.03.2023

¹² Söz konusu haber için bkz: <https://www.sabah.com.tr/bartin/2022/09/10/kadin-cinayetine-kurban-giden-arzu-arin-cenazesinde-cocuklarinin-feryadi-yurekleri-burktu>, Erişim tarihi: 14.03.2023

Tiraj ya da tıklanma kaygısının ön plana çıktığı bu tarz bir habercilik anlayışı, hem haber metinleri hem de servis edilen haber görselleri aracılığıyla birtakım hak ihlallerinin yaşanmasına sebebiyet verebilmektedir (Erol, 2013, s.197). Bu bölümde ortaya konan sonuçlar *Birgün*'e kıyasla *Sabah*'ta bu tarz bir kaygının daha ön planda olduğunu göstermiştir. Farklı içerikteki görseller aracılığıyla servis ettiği haberlerin okunma süresini uzatmaya çalışan *Sabah*, böylelikle okurların sayfada daha fazla vakit geçirmesini sağlamayı ummuştur. Oysa gazetelerin bu noktada sorumlu bir tutum sergileyerek kadınların öncelikle yararını gözetmesi önem arz etmektedir. Kadına yönelik şiddet ve cinayet içeren haberlerde mümkünse kadının kimliğinin afişe edildiği bilgi ve görsellere yer verilmemesi kadınlar ve onların yakınları için oluşabilecek ikincil mağduriyetlerin önlenmesi açısından son derece önemlidir.

4.2. Gizlilik tedbirleri

Gazetelerin yayınladıkları her haberde olduğu gibi kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde de uymakla yükümlü oldukları birtakım yayıncılık etik ve ilkeleri bulunmaktadır. Gazetecilik etik ve ilkelerinin göz ardı edilmesi ataerkil yapılar tarafından inşa edilen ve kadınların aleyhine işleyen çarpık düzenin medya kurum ve kuruluşlarınca yeniden üretilmesi anlamına gelmektedir. Bu yeniden üretim süreci kadına yönelik toplumsal algının değiştirilerek şekillendirilmesine yol açmakta, kadınları belirli kalıplar bağlamında sunan medya ise toplumda var olan şiddet algısını çoğu kez tekrar kadına doğru yönlterek sıradanlaştırmaktadır. Oysa Medya Derneği tarafından hazırlanan etik ilkelerde haberlerde ayrımcı ve kışkırtıcı dil ve uygulamaların kullanılmamasının altı özellikle çizilmektedir (Arslan, 2017, s. 145; Görgün Baran vd. 2017, s. 113). Kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde yer alan kadın ve erkek görsellerinin nasıl ve ne şekilde servis edildiği eğer varsa bu tarz bir yeniden üretimin varlığının tespiti açısından önemlidir. Bu çerçevede öncelikle örnekleme dahil edilen haberlerde servis edilen şiddete maruz kalan/öldürülen kadınlar ve fail erkek görselleri tespit edilerek incelenecek, daha sonra ise görsellerde herhangi bir gizlilik tedbirine başvurulup başvurulmadığı, eğer başvurulduysa bunun şiddete maruz kalan/öldürülen kadın için mi yoksa fail erkek için mi devreye sokulduğu gibi kritik noktalar üzerinde durulacaktır.

Birgün, şiddete maruz kalan/öldürülen kadın ya da fail erkeğe ait görselleri servis ettiği 12 haberde toplamda 15 fotoğrafa yer vermiştir. Bu fotoğraflarda şiddete maruz kalan/öldürülen kadın ya da fail erkek her zaman tek başlarına yer almış, gazete tarafların birlikte yer aldığı herhangi bir fotoğraf karesini sayfalarına taşımamayı tercih etmiştir. Bahsi geçen 12 haberin 5 adedinde (B4,

B7, B13, B17, B23) şiddete maruz kalan/öldürülen kadınların tek başlarına yer aldığı fotoğraf kareleri, 8 adedinde ise (B1, B3, B5, B10, B16, B21, B23) fail erkeklerin tek başlarına yer aldığı fotoğraf kareleri kullanılmıştır. Şiddete maruz kalan/öldürülen kadınların fotoğraflarının yer aldığı 5 haberde toplamda 7 fotoğraf kullanılırken, fail erkeklerin yer aldığı 8 haberde ise toplamda 8 fotoğraf kullanılmıştır.

Birgün'de uygulanan gizlilik tedbirlerine bakıldığında şiddete maruz kalan/öldürülen kadınlara ait 7 fotoğrafın hiçbirinde herhangi bir gizlilik tedbirine başvurulmadığı gözlenmiştir. Fotoğraf karelerinde kadınların yüzleri gayet net bir şekilde yer almış, bulanıklaştırma ya da buzlama gibi kadının kimliğinin gizlenmesine yardımcı olacak gizlilik tedbirlerinden herhangi birine rastlanmamıştır. Fail erkeklerin yer aldığı 8 adet görsel incelendiğinde ise bu görsellerden birinde fail erkeğin yüzünün bulanıklaştığı tespit edilmiştir. "Evli olduğu kadına şiddet uygulayan Düzce İl Kültür ve Turizm Müdür Vekili görevden alındı" başlığıyla servis edilen B1 kodlu haberde¹³ fail erkeğin isim ve soyismi gizlenmemiş olsa da kendisinin yer aldığı görselde yüzü bulanıklaştırılmış böylelikle tanınması engellenmeye çalışılmıştır.

Sabah'a bakıldığında ise kullanılan görsel sayısının fazlalığına paralel bir durum gözlenmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda 25 haberin 18'inde şiddete maruz kalan/öldürülen kadın veya fail erkeğe ait fotoğrafların kullanıldığı görülmüştür. S1, S2, S6, S16, S17, S18 ve S24 kodlu haberler dışındaki tüm haberlerde şiddete maruz kalan/öldürülen kadının bir ya da birkaç fotoğrafına birden yer verilirken, bu 18 haberin yalnızca 10'unda fail erkeğin fotoğrafına yer verilmiştir. Bu bağlamda *Sabah*'ın görsel kullanımı noktasındaki tercihlerini bariz bir şekilde kadınlardan yana kullanarak fail erkeklerin görsellerini servis etmemeyi seçtiği sonucuna ulaşılabılır.

Servis edilen 18 haberde 30 adet şiddete maruz kalan/öldürülen kadın fotoğrafı servis edilmiş, bu fotoğrafların 20'sinde kadınlar yalnızca kendileri yer almış, diğer 10 fotoğrafta ise kimi zaman aile üyeleri, kimi zaman nişanlıları, kimi zaman ise direkt olarak kendilerinin katili olan eşleri ile birlikte olan fotoğraf kareleri ön plana çıkmıştır.¹⁴ Kadınların aile üyeleri ya da nişanlıları ile birlikte yer aldıkları fotoğraflar yakın çevrelerinin de afişe edilmesi anlamına gelmektedir. Dijital platformlar doğaları gereği içeriklere ulaşmayı ve bu içerikleri paylaşmayı kolaylaştırdığından bu tarz ihlal oluşturan içerikler çoğunlukla tekrarlayan ve etkisi artan mağduriyetlere sebebiyet verebilmektedir (Küpeli, 2016, s. 234). Bu ise kadınların yakınları için söz

¹³ Söz konusu haber için bkz: <https://www.birgun.net/haber/evli-oldugu-kadina-siddet-uygulayan-duzce-il-kultur-ve-turizm-mudur-vekili-gorevden-alindi-417247>, Erişim tarihi: 16.03.2023

¹⁴ Sözü edilen fotoğraf kareleri S9, S13, S20, S23 ve S25 kodlu haberlerde yer almaktadır.

konusu fotoğrafların hiç beklemedikleri bir anda karşılına tekrar çıkabilmesi tehlikesini doğurmaktadır. Dolayısıyla gazetelerin bu konudaki etik kuralları göz önünde bulundurması, ayırım yapmaksızın bireylerin hak ve saygınlıklarını gözeterek özel yaşamın gizliliği ilkesine dikkat etmesi gerekmektedir.

Sabah'ın S3 ve S11 kodlu haberlerde¹⁵ öldürülen kadınlara ait aynı vesikalık fotoğrafları ikiye kez servis etmesi ise dikkat çeken bir başka detay olmuştur. Haber metninin başında yer verilen vesikalık fotoğrafların metnin ilerleyen kısımlarında boyutları büyütülmüş bir şekilde tekrar servis edilmesi gazetenin bu haberleri birer reyting malzemesi haline getirdiği ve haberlerin okunma süresini olabildiğince uzatmaya çalıştığı net bir göstergesidir. Kadına yönelik şiddet içeren videolardan ekran görüntüsü alınarak servis edilmiş düşük çözünürlüklü fotoğraflar ise reyting kısmının bir başka boyutunu oluşturmaktadır. Gazete, bu fotoğrafların yer aldığı haberleri (S1, S3, S16, S17, S18) bir kez yalnızca haber başlığı ve şiddet videosunun yer aldığı bir içerik şeklinde, bir kez de haber metni ve fotoğraf içeren başka bir içerik şeklinde servis etmiştir. Bir başka ifadeyle aynı içeriğe sahip olan haber iki farklı şekilde servis edilerek tıklanma sayısı artırılmaya çalışılmıştır. Videolu haberlerde genellikle yalnızca başlık ve spot yer almış habere dair detay içeren metinlere yer verilmemiştir. Haber metinleri ile görsellerin yer aldığı haberlerde ise videoya yer verilmemiş bunun yerine haberin sonuna veya ortasına videonun yer aldığı haberin linki eklenerek okuyucunun bir de haberin videolu versiyonuna yönlendirilmesi sağlanmıştır. İzlenen bu strateji gazetenin kadına yönelik şiddet olgusu üzerinden reyting üretmeye çalıştığı net bir başka önemli göstergesidir.

Sabah'ın fail erkeklerin görsellerine yer verdiği 10 haberde servis ettiği fotoğraf sayısı ise 17'dir. Bu 17 fotoğrafın 7'si fail erkeklerin öldürdükleri kadınlarla birlikte çekilmiş fotoğraflarından oluşmuştur. Örneğin; "*Antalya'da kadın cinayeti: Bir çocuk annesi Ayşegül eski eşi tarafından öldürüldü*" başlığıyla servis edilen S20 kodlu haberde¹⁶ servis edilen 4 görselin 3'ü öldürülen kadın ile fail erkeğin birlikte gülümserken çekilmiş fotoğraf karelerinden ibarettir. Benzer şekilde; "*Denizli'de kadın cinayeti: Hemşire eşini çocuklarının gözü önünde katletti*" başlığıyla yayımlanan S25 kodlu haberde¹⁷

¹⁵ Söz konusu haberler için bkz: <https://www.sabah.com.tr/yasam/son-dakika-adanada-vahset-ezgi-deler-dini-nikahli-kocasi-tarafından-dovulerek-katledildi-6155168> ve <https://www.sabah.com.tr/sanliurfa/2022/10/21/sanliurfada-kadin-cinayeti-yetisin-beni-oldurecek>, Erişim tarihi: 17.03.2023

¹⁶ Söz konusu haber için bkz: <https://www.sabah.com.tr/yasam/bir-cocuk-annesi-eski-esi-tarafından-oldurdu-6357470?paging=4>, Erişim tarihi: 17.03.2023

¹⁷ Söz konusu haber için bkz: https://www.sabah.com.tr/yasam/denizlide-kadin-cinayeti-hemşire-esini-cocuklarının-gozu-onunde-katletti-6282450_6, Erişim tarihi: 17.03.2023

servis edilen 3 görselin 2'si öldürülen kadın ile fail erkeğin birlikte gülümserken çekilmiş fotoğraflarından oluşmuştur. Kadınların failleriyle birlikte yer aldıkları bu tarz “mutlu” fotoğraf kareleri kadınların işledikleri çeşitli kabahatler(!) sonucunda eşlerini çıldırtıklarına yönelik gizli ve örtük mesajlar taşıyabilmektedir. Görgün Baran vd. göre (2017), kadının teşhir edildiği bu tarz haber sunumları “bakın kadın ne yaptı, sonucu ne oldu?” tarzında ifade biçimlerini yaygınlaştırmaktadır. Böylelikle toplumda halihazırda var olan ve kadınların aleyhine işleyen cinsiyetçi ve ataerkil düşünce yapıları pekiştirilerek sürdürülmektedir.

Sabah'ın servis ettiği şiddete maruz kalan/öldürülen kadın ile fail erkek fotoğrafları incelendiğinde ise gizlilik tedbirlerinin büyük oranda fail erkekler lehine uygulandığı tespit edilmiştir. Örnekleme dahil edilen 25 haberin 18'inde kullanılan 30 adet kadın fotoğrafının hiçbirinde kadının kimliğini gizlemeye yönelik bir uygulamaya rastlanmamıştır. Aksine S8, S11 ve S19 kodlu haberlerde¹⁸ kadınlara ait yeterince net olmayan, bulanık fotoğrafların dahi sırf haberde yer alsın düşüncesiyle servis edildiği saptanmıştır. Fail erkeklere ait 17 fotoğrafın ise yalnızca 7'sinde failin kendisini tespit etmeye yarayacak kadar detayın yer aldığı saptanmıştır. Geriye kalan 10 fotoğrafta failer ya yüzleri görünmeyecek şekilde fotoğraflanmış ya da yüzlerinin net şekilde yer aldığı fotoğraflar buzlanarak bulanıklaştırılmıştır. Örnek vermek gerekirse S9 kodlu haberde öldürülen kadına ait 1 adet vesikalık ve 2 adet aile üyeleri ile birlikte çekilmiş fotoğraf karesine yer verilirken fail erkeğin yer aldığı 3 adet fotoğrafın kompozisyonu öylesine ayarlanmıştır ki failin yüzü hiçbir şekilde gözükmemiştir. Fotoğraflarda polis eşliğinde elleri kelepçeli bir şekilde yürüdüğü gözlenen failin tüm fotoğrafları arkadan çekilmiş, üstüne bir de isim ve soyismi yalnızca baş harfleriyle verilerek kimliği gizlenmiştir. Benzer şekilde S25 kodlu haberde öldürülen kadın ile fail erkeğin birlikte yer aldığı 2 adet fotoğraf karesinde öldürülen kadının yüzü buzlanmamışken fail erkeğin yüzü buzlanmış ve kimliği gizlenmiştir. Aynı fotoğraf karesinde öldürülen kadın için uygulanmayan gizlilik tedbirlerinin fail erkek lehine uygulanması akıllara fail erkeklerin bilerek korunduğu düşüncesini getirmektedir. Yaşam hakkı elinden alınan kadının yakın çevresinin yaşayabileceği mağduriyetler ile travmalar göz ardı edilirken yaşamına devam eden erkeğin kimliğinin gizlenmesi gazete yönetiminin etik ilkeleri yalnızca fail erkekler lehine uyguladığını gözler önüne sermektedir.

¹⁸ Söz konusu haberler için bkz: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2022/11/13/bursada-kadin-cinayeti>, <https://www.sabah.com.tr/sanliurfada/2022/10/21/sanliurfada-kadin-cinayeti-yetisin-beni-oldurecek> ve <https://www.sabah.com.tr/izmir/2023/02/15/daglik-alanda-kadin-cinayeti>. Erişim tarihi: 19.03.2023

Sonuç itibariyle *Birgün*'ün kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde servis etmeyi tercih ettiği görseller noktasında *Sabah*'a kıyasla daha sorumlu ve etik bir tavır takındığı tespit edilmiştir. Haber kompozisyonuna katkısı olmayan, gereksiz pek çok fotoğraf kullanarak haberin okunma süresini artırmaya çalışan *Sabah*'ın kadınlar söz konusu olunca uygulamadığı gizlilik tedbirlerini erkekler lehine devreye sokması şiddete maruz kalan ya da yaşam hakkı elinden alınan kadınların yararını gözetmediği hatta bu konudaki etik ihlalleri asgari düzeyde bile uygulamadığını göstermiştir. Bu bağlamda gazetelerin kadının üstün ve öncelikli yararını gözeterek hassasiyetle hareket etmesi son derece elzemdir. Şiddete uğradığı/öldürüldüğü için halihazırda zaten çeşitli mağduriyetler yaşayan kadınların fotoğrafları mümkün olduğunca kullanılmamalı, eğer kullanılacaksa da gerekli gizlilik tedbirleri uygulanarak servis edilmelidir (Tekeli, 2016, s. 141).

4.3. Servis edilen görsellerde yer alan detaylar

Bu başlık altında yayınlanan haberlerde şiddete maruz kalan/öldürülen kadınlara ait fotoğraflarda hangi detayların ön plana çıkarıldığı saptanmaya çalışılmış, böylelikle kadın bedeninin cinsel/pornografik bir öğeye dönüştürülmeye çalışılıp çalışılmadığı ortaya konmuştur. Servis edilen fotoğraflarda kadının nasıl ve ne şekilde konumlandırıldığı analiz edilirken yaş, medeni hal, çalışma ve annelik durumu gibi parametreler göz önünde bulundurulmuştur. Böylelikle genç-yaşlı, evli-bekar, çalışan-çalışmayan, anne-anne olmayan gibi ikilikler üzerinden bir ayrıştırma yapıp yapılmadığı ve bunun görsel kullanımına nasıl yansıdığı da tespit edilmiştir. Zira bu bağlamda yapılan ayrıştırmalar toplumsal algının bu ikilikler üzerinden şekillendirilmesine ve kadınların belirli nitelikleri taşıyıp taşımadıklarına bağlı olarak belirli etiketlemelere (temiz, masum ve namuslu veya şuh, davetkar ve namussuz) maruz kalmasına yol açmaktadır. Bu sebeple servis edilen görseller aracılığıyla kadına yönelik ayrıştırıcı ve kutuplaştırıcı bir tutum yaratılıp yaratılmadığının tespiti son derece önemlidir.

Birgün'de yapılan incelemeler sonucunda şiddete maruz kalan/öldürülen kadınların fotoğraflarının servis edildiği B4, B7, B13, B17 ve B24 kodlu haberlerin hiçbirinde kadın bedeninin cinsel/pornografik bir öğe biçiminde sunulmadığı tespit edilmiştir. Bahsi geçen 5 haberdeki 7 fotoğrafta kadınları herhangi bir şekilde etiketlemeye/yaftalamaya yarayacak bir ize rastlanmamıştır. Haber metinlerinde kadınların yaş, medeni hal, çalışma ve annelik durumları gibi bilgilerin sıklıkla kullanıldığı dikkat çekse de bunun ikilik yaratacak ve kadının aleyhine olabilecek şekilde göze sokulmadığı gözlenmiştir. Yanı sıra kadınların yaşam tarzlarını gözler önüne seren mahrem

sayılabilecek detaylara yer verilmeyişi de önemli bir detay olarak ön plana çıkmıştır. Bu sayede kadınların yaşam tarzları ve çeşitli nitelikleri bağlamında bir ayrıştırma ya da ikilik yaratılması durumunun söz konusu olması önlenmiştir.

Sabah'ta yer alan 18 haberin yalnızca birinde kadın bedeninin cinsel/pornografik bir öge şeklinde sunulmaya çalışıldığı gözlenmiştir. “*Tiktok fenomeninin feci ölümü*” başlığıyla yayınlanan S14 kodlu haberde¹⁹ silahlı saldırı sonucu öldürülen kadının 4 fotoğrafı servis edilmiştir. Bu görsellerde kadının mini etekli fotoğraflarına yer verilmesi okuyucuların kafalarında giyim tarzı bağlamında bir takım etiketlerin oluşmasına sebebiyet verebilmektedir. Zira Türkiye’de erkeğin şiddet ve tacizine “haklı” gerekçeler aranırken kadının giyim tarzına yönelik tercihleri tartışmaya açılmaktadır. Kadının ne giydiği ya da giymediği üzerinden yapılan tartışmalar özellikle mini etek söylemi üzerinden şekillendirilmekte, mini etek giyen kadın “*ahlaksız*”, “*aranan*” ya da “*tacizi hak etmiş*” şeklindeki etiketlemelere maruz bırakılmaktadır. Kadınları kendi mülkleri olarak gören erkekler kadının namusunu bir de giyim tarzı bağlamında ölçmekte, geleneksel kadın rolü dayatmalarına uymayan kadınlar tacizi/tecavüzü hak eden kimseler olarak lanse edilmektedir (Okray, 2020, s. 68-69). Şarkıcı Nihat Doğan’ın Özgecan Aslan cinayetinin hemen ardından sarfettiği; “*Siz de mini eteği giyip soyunup laik sistemin ahlaksızlaştırdığı sapıklar tarafından tacize uğrayınca da bas bas bağırmayacaksınız*” sözleri kadınların giyim tarzı üzerinden tacizi/tecavüzü hak ettikleri görüşünü meşrulaştırma çabalarının yansımalarındandır.²⁰ Bu sebeple gazetelerin bu tarz görselleri servis ederken kadının üstün ve öncelikli yararını gözetmesi bunu yapmıyorsa da en azından aleyhine olabilecek tutumlar içerisine girmekten kaçınmaları gerekmektedir.

Gazetede servis edilen diğer görsellere bakıldığında ise yaş, medeni hal, çalışma ve annelik durumu üzerinden herhangi bir ayrıştırma ya da ikilik yaratma durumunun söz konusu olmadığı gözlenmiştir. Kullanılan görsellerde kadınların yaşam tarzlarının mahrem sayılabilecek detaylarını gözler önüne seren karelere ya da kadınların etiketlenmesine yarayacak herhangi bir ize rastlanmamıştır. Ancak haber metinlerinde özellikle annelik durumu üzerinden bir dram yaratılmaya çalışıldığı gözlenmiştir. Eğer öldürülen kadın bir anne ise çocuk sayısına ya da çocuklarının gözleri önünde öldürüldüğüne dair detaylara haber metinlerinde muhakkak yer verilmiştir. Ayrıca öldürülen kadınlar sıklıkla

¹⁹ Söz konusu haber için bkz: <https://www.sabah.com.tr/dunya/tiktok-fenomeninin-feci-olumu-gizemli-telefon-kafalari-karistirdi-katili-taniyor-muydu-6174662>, Erişim tarihi: 23.03.2023

²⁰ Detaylı bilgi için bkz: <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/magazin/ozgecanin-babasindan-nihat-dogana-karaktersizligini-bir-kez-daha-ortaya-koydu-40792556>, Erişim tarihi: 22.03.2023

“*talih*siz” olarak nitelendirilmiş, paylaşılan dramatik detaylar kimi zaman acılı aile bireylerinin görsellerinin yer aldığı fotoğraf kareleriyle desteklenmiştir. Bir başka ifadeyle *Sabah*, şiddete maruz kalan/öldürülen kadınların görsellerini ikilik yaratıp onların etiketlenmesine yarayacak şekilde kullanmasa da haber metinlerinde bu durumu dramatikleştirerek reyting malzemesi haline getirmekten çekinmemiştir. Bu durum kadınların aciz ve acınası bir şekilde resmedilmesine yol açması açısından son derece sakıncalıdır.

Yaş, medeni hal, çalışma ve annelik durumu gibi parametrelerin görsel kullanımı üzerinden ayrıştırıcı bir öge şeklinde kullanılmaması kadına yönelik şiddet olgusu noktasında görünen durumun en azından gazetecilik etiği bağlamında inşa edildiğini göstermektedir. Farklı yaş, medeni hal ve çalışma durumuna sahip kadınların bu özelliklerini göze sokacak ve çeşitli etiketlemelere maruz kalmalarına yol açacak görsellerin kullanılmaması kadınlar için yaratılacak ikincil mağduriyetlerin daha da katmerlenmesine engel olması açısından değerlidir. Ancak gazetelerin bu konudaki etik tutumlarının ardında şiddete maruz kalan/öldürülen kadınlara dair elde ettikleri sınırlı bilgiler ve görseller olabileceği gerçeği unutulmamalıdır. Yaptıkları çalışmada medyanın kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinin çok azında olay hakkında detaylı bilgilere yer verdiği sonucuna ulaşan Sallan Gül ve Altındal (2015, s. 177) çoğu haberin polis kayıtlarından alınan bir ya da birkaç paragraflık adli nitelikli bilgidan ibaret olduğuna dikkat çekmektedir. Dolayısıyla gazetelerin etik bir sorumluluk üstlenmekten ziyade elde olan bilgi ve görsellerle haber ürettikleri ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bu noktada asıl etik duruş kadının etiketlenmesine yol açabilecek bilgiler ve fotoğraf kareleri olsa dahi bunun etik ilkeler bağlamında süzgeçten geçirilerek sunulmasındadır.

4.4. Bilinçlendirici bilgi ya da kamu spotlarının varlığı

Bu çalışma kapsamında son olarak *Birgün* ve *Sabah*'ta yer alan ve bu çalışmanın örneğine dahil edilen haberlerde kadınlar için bilinçlendirici bilgi ya da kamu spotlarının varlığına dair ibarelerin yer alıp almadığı irdelenmiştir. Kadına yönelik şiddet ve cinayet haberleri ne yazık ki toplumsal cinsiyet duyarlılığını artırıcı ve eşitlikçi bir söylem içermekten son derece uzaktır. Üstelik haberlerde şiddete karşı koruyucu önlemler ve yasal süreçlerle ilgili bilgilendirme yapma düzeyi de yetersiz kalmaktadır. Oysa toplumda dezavantajlı konumda olan kişilerin, özellikle kadınların, haklarını korumak ve bilgilendirmek medyanın görevleri arasındadır. Bu anlamda, kadın cinayeti haberlerinde yasal süreç ve dinamikler hakkında bilgilendirme yapılması okuyucunun ve mağdurun korunması bakımından oldukça önemlidir (Dursun, 2010; Sallan Gül ve Altındal, 2015, s. 178). Zira bu tarz bilgiler bu haberleri

okuyan ve benzer mağduriyetler yaşayan kadınlar için izleyebilecekleri adımların bilincine varmalarına yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla gazetelerin kamuyu bilinçlendirme sorumlulukları gereğince hayati öneme sahip olabilecek bu bilgileri sunup sunmadıkları ya da böyle bir sorumluluğa sahip olduklarının ne derece farkında olduklarının açığa çıkarılması önem arz etmektedir.

Yapılan incelemeler sonucunda ne *Birgün* ne de *Sabah*'ta yer alan haberlerde kadınlar için bilinçlendirici bilgi ya da kamu spotlarının varlığına dair bir ibareye rastlanmamıştır. Servis edilen haberlerde genellikle yaşanan olayın çeşitli yönleriyle aktarıldığı gözlenirken haberin içerisinde veya sonunda kadınların şiddete uğradıkları takdirde başvurabilecekleri koruma mekanizmaları ya da koruyucu yasalarla ilgili bir bilgi ya da kamu spotuna yer verilmediği saptanmıştır. Ancak *Birgün*' de yer alan B2 ve B4 kodlu haberlerde²¹ kadına yönelik şiddetin önlenmesi noktasında caydırıcı olan yasaların adının geçtiği tespit edilmiştir. “*Üniversite öğrencisi emniyetin gizli belgesiyle yurttan atıldı*” başlığıyla servis edilen B2 kodlu haberde haberin içeriğiyle bağlantılı olduğu için İstanbul Sözleşmesi'nin iptaline ilişkin bir paragrafta yer verilmişken, “*Korkuyla yaşıyorum*” başlığıyla yayınlanan B4 kodlu haberde ise şiddete maruz kalan kadının avukatının yaptığı açıklamada 6284 Sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun'un yetersizliğine dair kullandığı ifadeler yer almıştır. Ancak bu iki haberde de maksat direkt olarak kadınların bilgilendirilmesi ya da bilinçlendirilmesi olmamıştır. Bu bilgiler haber metninin kendisini oluşturan asıl öğelerdir ve habere ekstra olarak eklenmemiştir. Dolayısıyla *Birgün*'de yer alan bu iki haberin direkt olarak kadınları bilinçlendirici nitelikte olduğunu söylemek çok da doğru değildir.

Oysa kadına yönelik şiddetin son derece yaygın olduğu günümüz Türkiye'sinde bu tarz bilgilendirici/bilinçlendirici bilgiler böyle bir tehditle karşılaşma ihtimali olan kadınlar açısından hayati önemdedir. Kadınların “*şiddetin kurbanı talihsiz kimseler*” olmaya devam etmelerini önlemenin önemli yollarından biri bilinçlendirilmelerinden geçmektedir. Bu sebeple bu tarz haberlerde kadınların kendilerini koruyacak sözleşme ve yasalar, devlet ve sivil toplum kuruluşları tarafından sunulan hizmetler, uzman görüşleri gibi bilgilendirici içerikler yoğun bir şekilde sunulmalıdır. Gazetelerde yer alan arkası yarın niteliğindeki kadına yönelik şiddet ve cinayet haberleri, aynı sorunla yüzleşen veya yüzleşme ihtimali bulunan kadınların güvensizlik ve korku gibi duygular yaşamalarına neden olmaktadır. “Nasıl olsa değişen bir şey olmayacak” düşüncesine kapılan kadınlar yaşadıkları şiddeti kabullenerek

²¹ Söz konusu haberler için bkz: <https://www.birgun.net/haber/universite-ogrencisi-emniyetin-gizli-belgesiyle-yurttan-atildi-410067> ve <https://www.birgun.net/haber/korkuyla-yasiyorum-418225>, Erişim tarihi 25.03.2023

çaresizlik hissini kabullenmekte, bu ise şiddet uygulayan erkeklerin eylemlerinin sürekliliğine hizmet etmektedir (Tekeli, 2016, s. 141). Bu bağlamda İstanbul Sözleşmesi ve 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun gibi kadınlar için koruyucu nitelikte olan sözleşme ve kanunların önemine dair çeşitli bilgilendirmeler yapılabilir. Yanı sıra kadınların ve çocukların şiddete maruz kalmaları durumunda kısa sürede güvenlik güçlerine ulaşımı sağlayan Kadın Destek Uygulaması'nın (KADES)²² linkinin paylaşılması da uygun bir çözüm yöntemi olabilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde medyanın sergilediği cinsiyetçi tutum ve pratiklerin görsel kullanımı üzerinden analiz edildiği bu çalışmada elde edilen bulgular gazetelerin bu konuda üzerlerine düşen sorumlulukları yeterince yerine getirmede gözler önüne sermiştir. Yapılan incelemeler sonucunda pek çok etik ihlal tespit edilmiş bu ihlallerin büyük oranda şiddete maruz kalan/öldürülen kadının aleyhine durumlar oluşturabilecek seviyede olduğu gözlenmiştir. Şiddete maruz kalan/öldürülen kadına ait kişisel bilgilerin haber metinlerinde açıkça paylaşılması, servis edilen görsellerde fail erkeklere kıyasla kadınların fotoğraflarına daha çok yer verilmesi, bu fotoğraflar servis edilirken herhangi bir gizlilik tedbirine başvurulmaması, kadınların kendilerinin katilleri olan erkeklerle çekilmiş “*mutlu*” fotoğraf karelerinin paylaşılması ve hatta kimi zaman kadının çeşitli damgalanmalara, aşağılanmalara ve ikincillileştirmelere maruz kalarak etiketlenmelerine yol açacak fotoğrafların servis edilmesi vb. şekillerde ortaya çıkan bu ihlaller erkek şiddetinin meşru bir zemine oturtulmasına ve kadınların aleyhine işleyen ataerkil düşünce yapılarının sürdürülmesine yol açmaktadır.

Gazetelerin kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde servis etmeyi tercih ettikleri görseller etik ihlallerin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Özellikle *Sabah*'ta karşımıza çıkan ve habere katkısı son derece az olan çok sayıda görselin servis edilmesi bu haberlerin tıklanma ve reyting malzemesi haline getirilmesine neden olmaktadır. Haberin okuma süresini uzatmak ve okuyucuların sayfada daha fazla vakit geçirmesini sağlamak dışında bir amaca hizmet etmeyen bu tarz görseller kadına yönelik şiddet olgusunun yeteri kadar ciddiyetle haberleştirilmemesine sebebiyet vermektedir. Bu ise kamuoyunda bir kanıksama durumunun ortaya çıkarak kadına yönelik şiddetin sıradanlaştırılmasına neden olmaktadır. Haber metinlerinde “*talihsiz*” olarak nitelenen kadınların acılı aile bireylerine ait “*yürek dağlayan*” görsellerin servis

²² Detaylı bilgi için bkz: <https://www.icisleri.gov.tr/kadin-destek-uygulamasi-kades>

edilmesi ise yaşam hakkı elinden alınan kadın ve ailesi üzerinden bir dram pazarlanmaya çalışıldığını göstermektedir. Dursun (2010) ve Tekeli'nin (2016) önemle altını çizdikleri gibi kadına yönelik şiddetin normalleştirilmesine katkı sağlayan bu tarz anlatı stratejileri içerdikleri cinsiyetçi kodlar dolayısıyla kadına yönelik şiddet ve cinsel suçları gündelik yaşamın sıradan ve gerçekleşmesi kesin bir parçası haline getirmektedir. Evde, okulda, yolda ve hatta parkta kendi hallerinde yürürken dahi şiddetin hedefi olan "talihsiz" kadınların erkek şiddetinden kurtulmalarının bir yolu yokmuşçasına haberlere konu olmaları durumu daha da içinden çıkılmaz hale getirmektedir. Hem haber metinleri hem de servis edilen görseller aracılığıyla verilen dolaylı ya da direkt mesajlar kadınları aciz ve acınası bir şekilde göstermekle kalmamakta ayrıca şiddet tehlikesiyle karşı karşıya kalan diğer kadınların çaresizce umutsuzluğa kapılmalarına neden olmaktadır.

Fail erkeklerin fotoğrafları servis edilirken devreye sokulan gizlilik tedbirlerinin kadınlar söz konusu olunca uygulanmaması ise fail erkeklerin medya eliyle açıkça korunduğunu göstermektedir. Şiddete maruz kalan/öldürülen kadına ait farklı kareler hiçbir gizlilik tedbiri uygulanmaksızın yayımlanırken fail erkeklerin görsellerine nadiren yer verilmesi veya yer verilse dahi bunun failin kimliğini gizleyecek/tanınmasını engelleyecek şekilde yapılması medyanın bu konuda fail erkekler lehine bir tavır ve duruş sergilediğinin açık göstergesidir. Gençel ve Binark bu durumu büyük oranda medya çalışanlarının çoğunluğunun erkek oluşuna ve buna bağlı olarak da bu kurumların ataerkil yapılarına bağlamaktadır (2000, s. 5). Bu noktada *Birgün*'ün *Sabah*'a kıyasla daha sorumlu bir tavır takındığı gözlenirse de kadınların yararını gözeten uygulamaların her zaman devreye sokulmadığı tespit edilmiştir. Bu durumu aşmanın yegane yolu medyadaki ataerkil bakış açılarının hakimiyetine son vermekten geçmektedir. Bunun için gazetelerin özellikle de kadına yönelik şiddet ve cinayet içeren haberleri yazan gazetecilerin temel bir toplumsal cinsiyet sosyolojisi eğitimi almaları, kadınların aleyhine işleyen ataerkil sistemi sorgulamaları ve ürettikleri cinsiyetçi kodlar ile örtük veya açık mesajların farkına varmaları açısından son derece elzemdir. Bu tarz bir eğitim kadına yönelik şiddet olgusu noktasında gerekli bilince ulaştırılmasına ve medya eliyle kadınlar ve yakınları açısından yaratılacak ikincil mağduriyetlerin önlenmesine de katkı sağlayacaktır.

Öte yandan kadına yönelik şiddet ve cinayet içeren haberlerdeki asıl tehlike bu haberlerin etik sorumluluklar göz ardı edilecek şekilde üretilmesi ve kadınların aleyhine işleyebilecek cinsiyetçi kodları pekiştirmesindedir. Görsel kullanımının haber metni içinde yer alan cinsiyetçi kodları destekleyecek şekilde yapılandırılması erkek şiddetini meşru bir zemine oturtmakta,

kendilerine çizilen sınırların dışına çıkan kadınların ise şiddeti hak ettiği şeklindeki ataerkil düşünceleri pekiştirerek yaygınlaştırmaktadır. Bu sebeple kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde karşımıza çıkan ve kadını cinsel obje olarak sunan fotoğraf karelerine (S14 kodlu haberde yer aldığı gibi) kesinlikle yer verilmemesi gerekmektedir. Bu noktada kadınların failleri ile birlikte yer aldıkları “mutlu” fotoğraf kareleri erkeklerin toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı kalıp rol ve sorumlulukları bağlamında üstlendiği namus bekkılığı rolünü yerine getirdiği şeklindeki düşüncelerin kamuoyu tarafından benimsenmesine sebebiyet verebilmektedir. Dolayısıyla medya eliyle kadınlar aleyhine yaratılan ikincil mağduriyetlerin önüne geçilmesi için bu tarz “mutlu” fotoğraf karelerini servis etmemek en iyisidir.

Ayrıca şiddete uğrayan ya da yaşam hakkı elinden alınan kadınlara ait kişisel bilgilerin isteyen herkesin kolayca ulaşabildiği dijital ortamlarda hiçbir şekilde kodlanmaksızın yayınlanması da son derece risklidir. Kadının kendisi ve yakınları için yaşadıkları olayın izlerini ömür boyu taşımaya mahkûm edilmeleri anlamına gelen bu durum kadının ailesi özellikle de çocuklarında telafisi mümkün olmayan yaralar açmaktadır. Bu bağlamda şiddete maruz kalan/öldürülen kadının ve çeşitli mağduriyetler yaşamaya devam edecek kadının yakınlarının unutulma hakkına²³ sahip oldukları unutulmamalıdır (Küpeli, 2016, s. 236-237). Bu sebeple servis edilen haberlerde kadının kişisel bilgilerinin ve fotoğraflarının hiçbir gizlilik tedbirine başvurulmaksızın paylaşılması uygun değildir. Fotoğraf paylaşımının yapıldığı durumlarda kadının üstün ve öncelikli yararının gözetilmesine dikkat edilmelidir.

Yanı sıra kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinde kadınları bilinçlendirmeye yarayacak bilgi ve kamu spotlarına muhakkak yer verilmelidir. Bu çalışmanın örneğine dahil edilen haberlerde ne yazık ki bilinçlendirici bilgi ya da kamu spotlarının varlığına rastlanmamıştır. Oysa ki bu tarz bir uygulama kadınların şiddet tehlikesiyle yüzleştikleri durumlarda başvurabilecekleri koruyucu yasa ve mekanizmaların varlığından haberdar olmaları açısından son derece elzemdir. Ayrıca kadına yönelik şiddet ve cinayet haberlerinin yalnızca adli bir vaka gibi ele alınmaması, gazetelerin bu haberleri ajanslardan çekmek yerine haberin peşine kendilerinin düşmesi de gerekmektedir. Soruşturma ve yargı süreçlerinin sıkı bir şekilde takip edilmesi ve dava sonuçlarının kamuoyu ile paylaşılması bu tarz bir tehditle karşılaşmış veya karşılaşma ihtimali bulunan kadınlar açısından umut yaratmaktadır. Özellikle ağır cezalarla sonuçlanan yargılama süreçlerinin paylaşılması şiddet ve cinayet suçu işlemeyi düşünen erkekler açısından caydırıcı olabilmektedir

²³ Unutulma hakkı, bireyin geçmişinin; bireye ait fotoğraf, kimlik bilgisi, adres ve diğer kişisel içeriğin kendi lehine olarak bir daha geri getirilemeyecek biçimde silinmesi talebini ihtiva etmektedir.

(Tekeli, 2016, s.141). Kadınları koruyan yasa ve mekanizmalardan vazgeçilmesi erkeklerin şiddet uyguladıkları takdirde cezasız kalacakları veya olabildiğince az ceza alacaklarının rahatlığıyla hareket etmelerine neden olmaktadır. Elazığ'da 9 Haziran 2020 tarihinde boşanma aşamasındaki eşini öldüren Ali Alpkılınç'ın cinayetten önce internette bir arama motorunda “*Aldatan eşini öldürmek cezası*” ve “*Hangi hastalıkların cezai ehliyeti yoktur*” şeklinde yaptığı aramalar erkeklerin uyguladıkları şiddetin cezai karşılığında kaçınma yolları aradıklarının net göstergesidir.²⁴ Bu sebeple medyanın kadına yönelik şiddet olgusu noktasında gereken hassasiyeti göstererek sürecin takipçisi olması ve yargılama sürecinde suçun cezasız kalmaması noktasında kamuoyu baskısı oluşturması gibi sorumluluklarını yerine getirmesi önem arz etmektedir.

Öte yandan halihazırda kadınları koruyan yasa ve mekanizmalardan vazgeçilmemesi ve kamu politikalarının bu bağlamda düzenlenmesine yönelik haber içeriklerinin hem nicelik hem de nitelik olarak artırılması gerekmektedir. Bu konuda yaratılacak kamuoyu bilinci yasaların mevcut haliyle korunması ya da geliştirilmesine katkı koyacaktır. Kamuoyu tarafından gösterilen direnç ve baskı, mevcut durumun kadınların öncelikli yararı doğrultusunda işlemesi açısından son derece değerlidir. Kadınları koruyan yasa ve mekanizmalardan vazgeçilirken medyanın üç maymunu oynaması ya da tepkileri önemsemeyerek haberleştirmemesi bu yasalardan vazgeçen mevcut siyasi iktidarın bu konuda daha da cüretkâr davranmasına yol açabilmektedir. İstanbul Sözleşmesi'nin yürürlükten kaldırılmasının ardından şimdi de 6482 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun'un tartışmaya açılması bu durumun net bir göstergesidir.²⁵

Son olarak yine mevcut siyasi irade tarafından kullanılan eril dile yönelik eleştirel haber içerikleri ve uzman görüşlerine de medyada sıklıkla yer verilmelidir. Eril dile yönelik eleştirel haberler devletin en üst düzey makamlarında görev yapan kimselerin söylemlerine dikkat etmeleri açısından değerlidir. Zira Mustafa Kemal Atatürk'ün sözünü ettiği muasır medeniyetler seviyesine erişme çabasında olan bir Türkiye'de bu tarz açıklamalar kabul edilebilir değildir. Bu sebeple Mustafa Kemal Atatürk'ün; “*İnsan topluluğu kadın ve erkek denilen iki cins insandan mürekkeptir. Kabil midir ki, bu kütlenin bir parçasını ilerletelim, ötekini ihmal edelim de kütlenin bütünlüğü ilerleyebilsin? Mümkün müdür ki, bir cismin yarısı toprağa zincirlerle bağlı*

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/aslihan-alkilincin-katili-cinayetten-once-cezalari-aratmis-1865899>, Erişim tarihi: 25.03.2023

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://www.ntv.com.tr/turkiye/son-dakika-haberi,95BkKUzZV0a548uT8IT4mA>, Erişim tarihi:26.03.2023

kaldıkça öteki kısmı göklere yükselebilirsin?” sözleri ışığında kadınların başta eğitim ve istihdam olmak üzere yaşamın her alanında güçlü bir şekilde var olmalarının önündeki tüm engellerin kaldırılması ve kadın insan haklarının gözetildiği kamu politikalarının önceliklendirilmesi son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

- Arslan, M. (2010). Ne Haber (3. Baskı). Gazeteciler Cemiyeti Yayınları. Ankara.
- Arslan, M. (2017). İktidar ve Medyatik Şiddet: Özgecan Aslan ve Şefika Etik Cinayetleri Analizi. *Marmara İletişim Dergisi*, (27).
- Aziz, A. ve Köker, E. (1994). Medya Şiddet ve Kadın: 1993 Yılında Türk Basımında Kadınlara Yönelik Şiddetin Yer Alış Biçimi. Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Baran, A. G, Sarıtaş, C. T. ve Kütük, B. Ş. (2017). Medyada Kadına Yönelik Şiddet Haberlerinin İçerik ve Sunum Açısından Analizi: Beyazgazete.com Örneği. *Sosyoloji Konferansları*, (55),
- Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, (1993). Kadınlara Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildirge. <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/352/ekutuphane3.5.1.4.4.pdf?sequence=1&isAllowed=y> Erişim tarihi: 24.02.2023.
- CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu, (2021). 8. Periyodik Dönem Gölge Raporu. <https://morcati.org.tr/izleme-raporlari/cedaw-8-periyodik-donem-golge-raporu/> Erişim tarihi: 27.02.2023.
- Ceyhan, S. (2014). Yazılı Medyada Kadına Yönelik Şiddet Haberlerinde Kullanılan Dilin Ve Görsellerin İncelenmesi. Uzmanlık Tezi. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. İstanbul.
- Dursun, Ç. (2010). Kadına Yönelik Şiddet Karşısında Haber Etiği. *Fe Dergi*, 2(1).
- Dündar, S. (2016). Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddetin Ulusal Gazetelerin İnternet Sitelerinde Yer Alışı. *Istanbul Journal of Innovation in Education*, 2(2).
- Dünya Sağlık Örgütü (2002), World Report on Violence and Health. Geneva: WHO. https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42495/9241545615_eng.pdf, Erişim tarihi:21.02.2023.
- Erol, D. D. (2013). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Türkiye Yazılı Basımında Şiddet Haberleri ve Haber Fotoğrafları. *Selçuk İletişim*, 8, (1).
- Garipoğlu F. K. ve Şanlı, A. S. (2021). Muhafazakâr ve feminist İdeolojiler Bağlamında İstanbul Sözleşmesi Tartışmalarına Yönelik Bir Eleştirel Söylem Analizi. *Memleket Siyaset Yönetim*, 16(35), 125-188.
- Gencil Bek, M. ve Binark, M. (2000). Medyada Kadın, Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara.
- Gezgin, S. (2012). Medyanın Toplumsal İşlevi ve Kamuoyu Oluşumu. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi 1* (12).

- Gökulu, G. ve Hosta, N. (2013). Basında Kadına Yönelik Şiddet Haberlerinin Analizi Hürriyet, Sabah ve Posta Gazeteleri Örneği(2005-2008). *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(2).
- Gürses, F. (2017). Kadın cinayetlerinin haber söylemi: Münevver Karabulut ve Özgecan Aslan Haberleri Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 72(3).
- Human Rights Watch, (2022). Türkiye’de Kadına Yönelik ve Aile İçi Şiddetle Mücadele: Korumadaki Zaafların Ölümcül Sonuçları. ABD.
- İkkaracan P., Gülçür, L. ve Arın C. (1996). Sıcak Yuva Masalı: Aile İçi Şiddet ve Cinsel Taciz. Metis Yayınları. İstanbul.
- Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu, 2022 Yıllık Veri Raporu, <https://kadincinayetlerini-durduracagiz.net/veriler/3040/kadincinayetlerini-durduracagiz-platformu-2022-yillik-veri-raporu>, Erişim tarihi: 28.02.2023
- Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, (2021). Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Ulusal Eylem Planı (2021-2025). <https://www.aile.gov.tr/media/82082/kadina-yonelik-siddetle-mucadele-iv-ulusal-eylem-planı-2021-2025.pdf>, Erişim tarihi: 26.02.2023.
- Karasar, N. (2005). Bilimsel Araştırma Yöntemi. Nobel Yayın Dağıtım.
- Keleş, D. ve Onay D. (2021). İslamcı Basında İstanbul Sözleşmesi Karşıtlığının İzlekleri: Milli Gazete Örneği. *Kültür ve İletişim*, 24(48).
- Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15).
- Kocacık, F. (2001). Şiddet Olgusu Üzerine. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(1).
- Krantz, G. ve Garcia-Moreno, C. (2005). Kadınlara Karşı Şiddet. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 59 (10),
- Küpeli, C. (2016). Şiddet Mağduru Kadınların Unutulma Hakkı. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22(1).
- Mora, N. (2005). Kitle İletişim Araçlarında Yeniden Üretilen Cinsiyetçilik ve Toplumda Yansıması. *Journal of Human Sciences*, 2(1).
- Moroğlu, N. (2012). Kadına Yönelik Şiddetin Önlenmesi 6284 Sayılı Yasa ve İstanbul Sözleşmesi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 99.
- Moses, R. (1996). Şiddet Nerede Başlıyor? *Cogito*, 6(7).
- Mutlu, M. (2001). Vietnam’dan Körfez Savaşı’na Uluslararası Uyuşmazlıklarda Kamuoyu Oluşumu. *Basılmış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi.
- Okray, Z. (2020). 'Şule Çet İçin Adalet': Bir Twitter Etiket Üzerine İçerik Analizi. *Kadın/Woman 2000*, 21 (2).

- Öztunç M. ve Büyükbaykal, I. A. C. (2018). Sakarya Yerel Basımında Çıkan Kadına Yönelik Şiddet Haberlerinin Farklı Boyutlardan İncelenmesi. *Electronic Turkish Studies*, 13(26).
- Sallan Gül, S. ve Altındal Y. (2015). Medyada Kadın Cinayeti Haberlerindeki Cinsiyetçi İzler: Radikal Gazetesi. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (24).
- Slattery, M. (2007). Sosyolojide Temel Kavramlar (Çev: Ü. Tatlıcan, G. Demiriz). Sentez Yayıncılık.
- Şenol, D. (2018). Toplumsal Cinsiyet ve Medya. Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi (Ed: D. Şenol, H. Eylem Kaya). 1. Baskı. Lisans Yayıncılık. İstanbul.
- Tekeli, E. S. (2016). Kadın Cinayetlerinin Haberleştirilmesi Bağlamında Medya Etiğini Yeniden Tartışmak: Habertürk Gazetesi Örneği. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1(1).
- Toksöz, G., Şener, Ü., Demircan, S., Karababa, R., Memiş, E., Arslan, H., Yüksel-Kaptanoğlu, İ., Kabadayı, A., Akyıldırım, O. ve İnanç, B. (2022). Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini İzleme Raporu 2021-2022. CEİD Yayınları.
- Türk Dil Kurumu, (2023). Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 19.02.2023.
- Ünaldı, H. (2012). Kadına Yönelik Şiddette Medyanın Dili. Uluslararası Katılımlı Kadına ve Çocuğa Karşı Şiddet Sempozyumu Bildiri Kitabı. 1. Cilt. Ankara.
- Ünsal, A. (1996). Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi. *Cogito*, 6(7).

Bölüm 2

Enerji Ekonomisi Üzerine Yazılmış Ulusal Doktora Tezlerinin Bibliyometrik Analizi

Fatih AKDENİZ

*¹ Arş. Gör. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü.
fatihakdeniz@gumushane.edu.tr ORCID No: 0000-0003-0518-0242.*

GİRİŞ

Enerji, bir ülkenin ekonomik kalkınmasında ve yaşam kalitesinin artırılmasında en önemli faktörlerden biridir (Gamoori ve diğerleri, 2017). Dünya nüfusundaki hızlı artış, şehirleşme, küresel ekonomik entegrasyon, teknolojideki hızlı gelişmeler ve yaygınlaşan sanayileşme gibi faktörler, enerjiye olan ihtiyacı ve talebi sürekli olarak artırmaktadır (Alarenan ve diğerleri, 2019). Öte yandan artan enerji ihtiyacı sürdürülebilirlik ve çevresel etkiler açısından da önemli bir konudur. Bu sebeple günümüzde, yenilenebilir enerji kaynaklarına olan ilgi artmış ve enerji üretiminde çevre dostu çözümler benimsenmeye başlanmıştır (İzmir ve Güven, 2023). Enerji verimliliği de giderek daha fazla önem kazanmış ve enerji tüketiminin azaltılması için çeşitli stratejiler geliştirilmeye başlanmıştır. Bu gelişmelerle birlikte enerji ekonomisi, gelecekte küresel ekonomik ölçekte önemli bir gösterge olacağı açıktır. Enerji ekonomisi, enerji kaynaklarının üretimi, dağıtımı, tüketimi ve fiyatlandırması gibi konulara odaklanmaktadır. Bu disiplin, enerji sektörünün ekonomik etkilerini anlamak ve enerji politikalarının tasarlanması ve uygulanmasında karar vericilere rehberlik etmek için önemli bir araçtır.

Enerji ekonomisi, enerji kaynaklarının etkin bir şekilde kullanılması, enerji piyasalarının işleyişi, enerji talebinin yönetimi, enerji politikalarının etkileri ve enerji fiyatlarının belirlenmesi gibi konuları ele almaktadır (Edwards, 2003). Ayrıca, enerji sektöründeki teknolojik gelişmelerin ekonomi üzerindeki etkilerini ve enerji politikalarının sürdürülebilirlik hedefleriyle uyumunu değerlendirmektedir. Nitekim gelecekte enerji ekonomisi, enerji talebi ve enerji kaynaklarının değişen yapısı, enerji ticareti, güvenliği, dönüşümü gibi konularda daha da önemli hale gelecektir. Bu alanda yapılan araştırmalar, enerji politikalarının etkinliğini değerlendirmeye, enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji uygulamalarının yaygınlaşmasını teşvik etmeye ve enerji sektörünün gelecekteki sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmasına katkı sağlamaya yöneliktir (Bhattacharyya, 2019).

Akademik gelişimin en önemli aşamalarında biri olan doktora eğitimi ile kişilerin belirli bir alanda bilgi ve becerilerinin geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Lisansüstü eğitimi önemli bir basamağı olarak kabul edilen bu dönemde enerji ekonomisi bağlamında yapılan tez çalışmaları önem arz etmektedir. İlgili kaynaklar incelendiğinde, ekonomi alanında enerji konusu üzerine yazılan doktora tezleriyle ilgili bibliyometrik bir çalışmanın yapılmadığı ve bu alanda literatürde bir boşluk olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, mevcut eksiklikten hareketle bu boşluğu doldurmak ve ekonomi alanında enerji konusu üzerine yazılan doktora tezlerinin geçmişten günümüze nasıl geliştiği ve hangi yönde ilerlediği hakkında fikirler sunarak literatüre katkı sağlamaktır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Enerji Ekonomisi

Enerji ekonomisi, enerji kaynaklarının üretimi, dağıtımı ve tüketimiyle ilgili ekonomik etkileri ve analizleri inceleyen bir disiplindir. Bu kavram, enerjinin üretim ve tüketim süreçlerinin ekonomik boyutunu araştırarak, enerji politikaları ve kararlarının ekonomik etkilerini anlamak amacıyla kullanılmaktadır. 1970’li yıllarda ortaya çıkan petrol krizinin etkisiyle enerji fiyatlarındaki dramatik artış sonrasında önem kazanan bu kavram, son yirmi yılda muazzam bir gelişim kaydettiği bilinmektedir. Uygulamalı ekonominin bir dalı olan söz konusu disiplin aşağıdaki konuları derinlemesine incelemektedir (Bhattacharyya, 2019);

- a) Enerji kaynaklarının keşfi, geliştirilmesi, üretimi, taşınması, depolanması, dönüşümü ve enerji ürünlerinin teslimatı gibi enerji arzının ekonomik süreçlerini inceler.
- b) Çeşitli kullanıcıların enerji tüketimi kararlarının ekonomik mantığını analiz eder.
- c) Farklı piyasa düzenlemeleri ve bu düzenlemelerin yönetimi aracılığıyla gerçekleşen enerji işlemlerini inceler.
- d) Enerji kullanımının sosyal ve çevresel etkilerinin ekonomik boyutunu değerlendirir.
- e) Endüstrilerin, aktörlerin ve yönetim mekanizmalarının planlama, politika oluşturma ve performanslarının ekonomik boyutunu inceler.

Enerji kaynakları, enerji üreticisi ülke ekonomileri açısından dünya ölçeğinde siyasi ve ekonomik bir güç unsuru olarak kabul edilmektedir. Nitekim söz konusu ülkeler için enerji kaynakları, ekonomik alt yapının önemli bir dayanağı olarak değerlendirilir (Yalçın, 2018). Bu doğrultuda son yıllarda yapılan birçok çalışmada ekonomik büyüme ile enerji kullanımı, çevre kirliliği, karbon emisyonları konuları üzerinde tartışıldığı bilinmektedir (Oh ve Lee, 2004; Jobert ve Karanfil, 2007, Erdoğan ve Gürbüz, 2014; Magazzino, 2016; Malik vd, 2019; Yaşar ve Sugözü, 2019; Hanif, 2020)

Bibliyometrik Analiz

Alan Pritchard (1969) tarafından yapılan “Statistical Bibliography or Bibliometrics?” adlı çalışmada ilk defa ifade edilen “bibliyometri” kavramı, “*matematiksel ve istatistiksel yöntemlerin bilimsel iletişim ortamlarına uygulanması*” olarak tanımlanmıştır (Güven, 2023).

Bibliyometrik analiz, bir alanda yapılan bilimsel çalışmaların içeriğinin derinlemesine incelenmesine imkân vermek, söz konusu alan yazınının gelişmesine katkı sağlamak, odaklanılan konunun literatürdeki etkisini ve ilgili

konu hakkında yapılan çalışma sayısını arttırmak suretiyle alana fayda sağlamayı amaçlayan analiz tekniğidir (Pendlebury, 2008; Hall, 2011; Aydın ve Aksöz, 2019; Pektaş ve Aydın, 2022). Nitekim söz konusu teknik ile bir alana özgü çalışmaların farklı parametreler yardımıyla sınıflandırılması ve ilgili araştırma bulgularının amaçlanan ölçüde ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışmada, Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yer alan Türkiye’de 1994-2022 yılları arasında enerji ekonomisi konusu ile ilgili yazılmış doktora tezleri bibliyometrik analiz tekniği ile incelenmiştir. Detaylı tarama kısmından “Konu” bölümüne “Ekonomi”, “Tez Adı” bölümüne “Enerji” yazılarak tarama yapılmıştır ve toplamda 131 doktora tezine ulaşılmıştır. Çalışmada YÖK Ulusal Tez Merkezi’nin <https://tez.yok.gov.tr> internet adresinden ulaşılan kayıtlarda 20 Eylül 2023 – 27 Eylül 2023 tarihleri arasında yapılan taramaların sonuçları esas alınmıştır.

Yapılan araştırma kapsamında araştırma soruları aşağıda yer almaktadır:

- 1) Doktora tezlerinin yıllara göre dağılımı nasıldır?
- 2) Doktora tezlerinin üniversitelere göre dağılımı nasıldır?
- 3) Doktora tezlerinin enstitülere göre dağılımı nasıldır?
- 4) Doktora tezlerinin anabilim dallarına göre dağılımı nasıldır?
- 5) Doktora tezlerinin yazıldığı dile göre dağılımı nasıldır?
- 6) Doktora tezlerinin danışman unvanlarına göre dağılımı nasıldır?
- 7) Doktora tezlerinin yazarlarının cinsiyetlerine göre dağılımı nasıldır?
- 8) Doktora tezlerinin sayfa sayılarına göre dağılımı nasıldır?

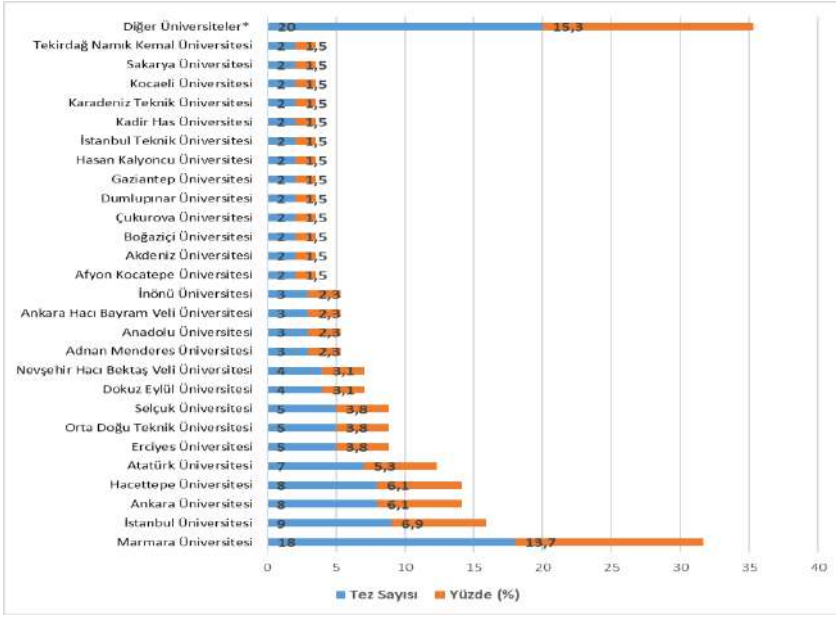
BULGULAR

Bu çalışmada YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yapılan detaylı tarama sonucunda enerji ekonomisi temalı, 1994 – 2022 yılları arasında hazırlanmış olan doktora tezleri bir önceki bölümde bahsedilen parametrelere göre karşılaştırılmış ve yorumlanmıştır. Elde edilen bulgular grafik şeklinde sunulmuştur.

Şekil 1: Doktora Tezlerinin Yıllara Göre Dağılımı

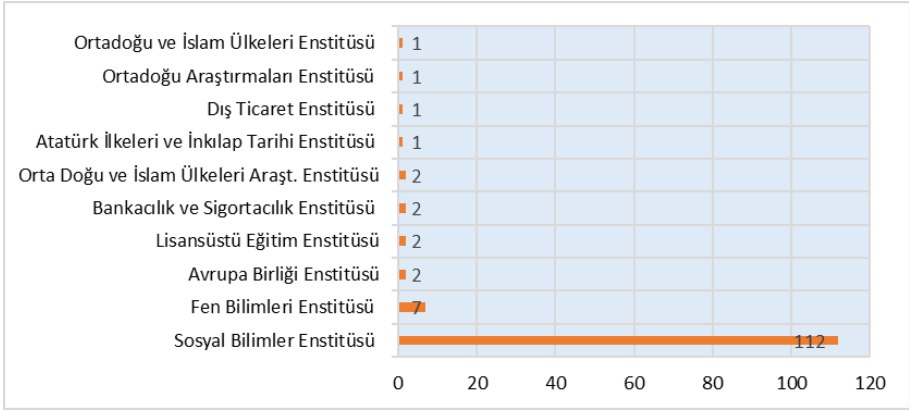
Şekil 1’de görüldüğü üzere 1994-2022 yılları arasında toplamda 131 doktora tezi hazırlanmıştır. İlgili konuda en çok doktora tezinin yazıldığı dönem 2015 (13) ve 2019 (13)’dur. Enerji ekonomisi konusundaki doktora çalışmaları 2010 yılına kadar çok az sayıda olduğu bu yıldan sonra önemli ölçüde artış gösterdiği ifade edilebilir. Özellikle son dönemdeki enerji ihtiyacı ve yenilenebilir enerji kaynaklarındaki artış ile konuya ilişkin çalışmaların artması beklenmektedir.

Şekil 2: Doktora Tezlerinin Üniversiteler Göre Dağılımı

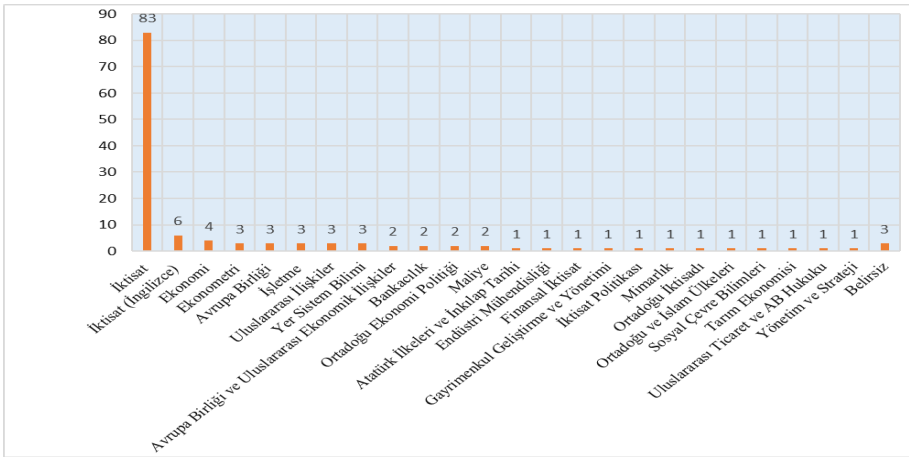
Şekil 2’de enerji ekonomisi alanından hazırlanan doktora tezlerinin üniversitelere göre dağılımı görülmektedir. Söz konusu verilere göre en fazla doktora tezi (18) Marmara Üniversitesi bünyesinde hazırlanmıştır. Bu üniversiteyi, İstanbul Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi takip etmektedir.¹

¹ “Diğer üniversiteler” kategorisi 1 adet doktora tezi hazırlanan üniversiteleri kapsamaktadır.

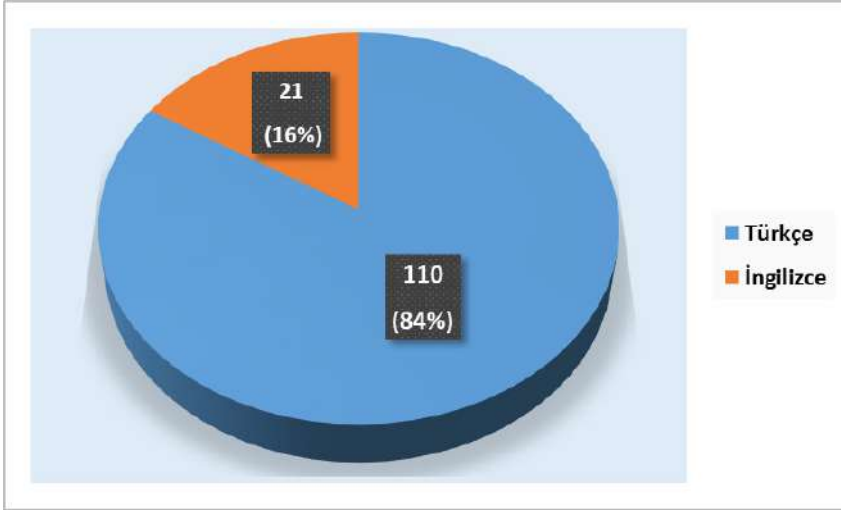
Şekil 3: Doktora Tezlerinin Bağlı Olduğu Enstitüye Göre Dağılımı

Şekil 3'te analiz edilen 131 doktora tezinin hangi enstitü bünyesinde hazırlandığı gösterilmiştir. Bu doğrultuda hazırlanan tezlerin önemli bir kısmının (112) sosyal bilimler enstitüsüne bağlı olduğu görülmektedir. Fen bilimleri enstitüleri bağlamında disiplinler arası bir yaklaşım ile ilgili konuda doktora tezi sayısının artırılması alan yazını açısından önem arz etmektedir.

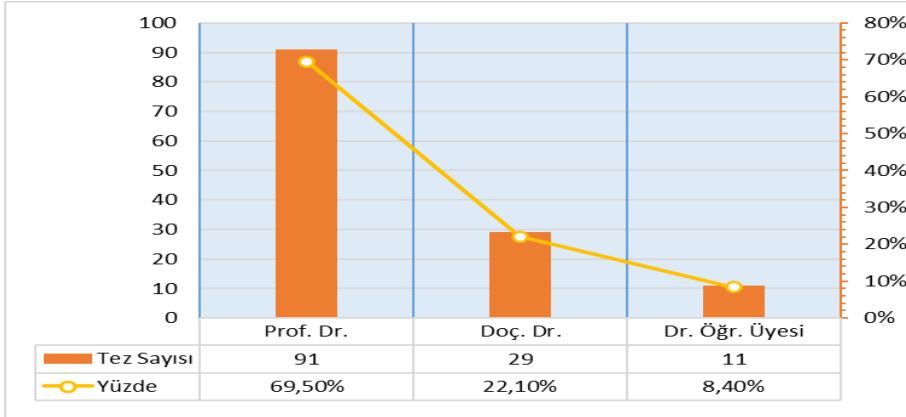
Şekil 4: Doktora Tezlerinin Bağlı Olduğu Anabilim Dalına Göre Dağılımı

Şekil 4'te çalışma kapsamında analiz edilen 131 doktora tezinin bağlı olunan ana bilim dalına göre nasıl dağılım gösterdiği sunulmuştur. Buna göre en fazla doktora tezi çalışmasının (89) İktisat Ana Bilim Dalı'nda yapıldığı görülmektedir.

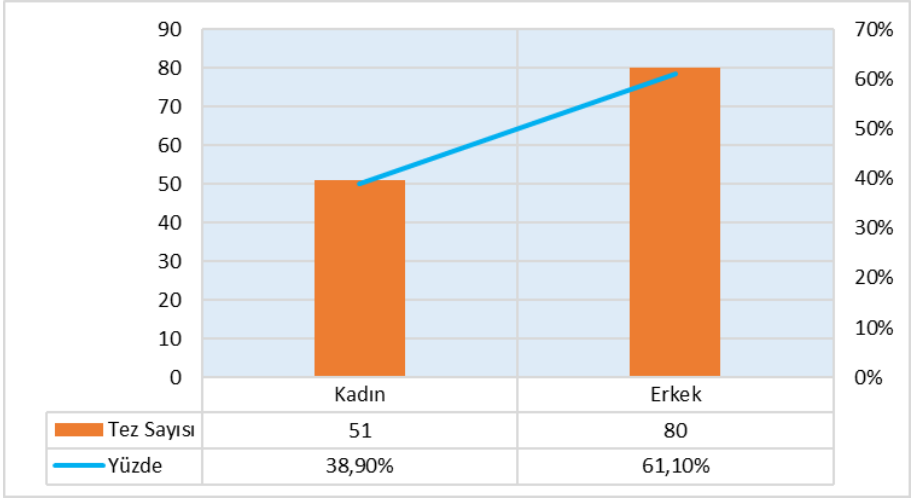
Şekil 5: Doktora Tezlerinin Yazıldığı Dile Göre Dağılımı

Şekil 5’te enerji ekonomisi alanındaki doktora tezlerinin hangi dilde yazıldığı görülmektedir. Elde edilen verilere göre 131 doktora tezinin 110 tanesi (%84) Türkçe, 21 tanesi (%16) İngilizce diliyle yazıldığı tespit edilmiştir.

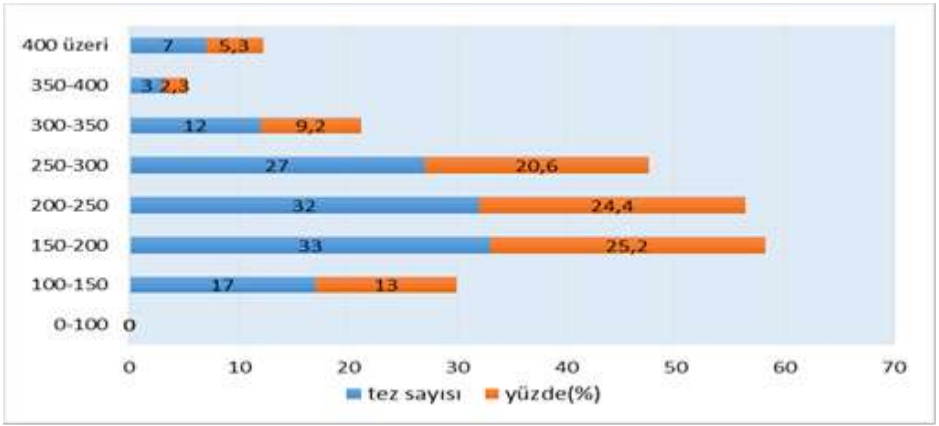
Şekil 6: Doktora Tezlerinin Danışman Unvanlarına Göre Dağılımı

Şekil 6’da enerji ekonomisi alanında yapılan doktora çalışmalarının genellikle “Profesör Doktor” ünvanlı (91) danışmanlar tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Öte yandan analiz döneminde “Doçent Doktor” ünvanlı danışman sayısı 29, “Doktor Öğretim Üyesi” ünvanlı danışman sayısı 11 olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 7: Doktora Tezlerinin Yazarlarının Cinsiyetlere Göre Dağılımı

Şekil 7’de yazarların cinsiyet dağılımlarına ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Nitekim ilgili konuda çalışma yapan kişilerin 80’i erkek, 51’i kadın araştırmacıdır.

Şekil 8: Doktora Tezlerinin Sayfa Sayılarına Göre Dağılımı

Elde edilen bulgulara göre ilgili konuda yazılmış doktora tezlerinin genellikle (92 adet) 150-300 sayfa aralığında olduğu görülmektedir. Öte yandan sayfa sayısının 100-150 arasında 17, 300-350 arasında 12, 350-400 arasında 3 ve 400 üzerinde 7 çalışmanın olduğu tespit edilmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada, Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yer alan Türkiye’de 1994-2022 yılları arasında enerji ekonomisi konusu ile ilgili yazılmış doktora tezleri

bibliyometrik analiz tekniği ile incelenmiştir. Araştırma sonucuna göre enerji ekonomisi konusundaki doktora çalışmaları 2010 yılına kadar çok az sayıda olduğu, bu yıldan sonra giderek önemli ölçüde artış gösterdiği tespit edilmiştir. Özellikle enerji ekonomisi konusuna verilen önem, son dönemdeki enerji ihtiyacı ve yenilenebilir enerji kaynaklarındaki artış ile konuya ilişkin çalışmaların giderek artacağı düşünülmektedir. Zira son 12 yılda yapılan doktora tezi sayısı (116) toplam tez sayısının yaklaşık %88,5'idir.

Enerji ekonomisi konusunda en çok doktora çalışmasının yapıldığı yüksek öğretim kurumu Marmara Üniversitesi'dir. Nitekim söz konusu üniversitenin gelişmişlik düzeyi, öğrenci ve program sayısı, araştırma olanaklarının fazlalığı vb. üstünlüklerin bu sonucun elde edilmesinde önemli rol oynadığı düşünülmektedir.

Analiz edilen çalışmalarda genellikle Türkçe dili kullanımının yanı sıra son dönemlerdeki İngilizce çalışma sayısının artması alan yazınına olumlu katkı vereceği söylenebilir.

Gelecekte yapılacak çalışmalara fikir sunması açısından enerji ve ekonomi konusunda örneklem, veri toplama ve analiz yöntemi gibi farklı parametrelerin yardımıyla çalışmalar çeşitlendirilebilir. Öte yandan enerji, iklim değişikliği ve ekonomi konularında ulusal ya da uluslararası literatür bibliyometri tekniği yardımıyla analiz edilebilir.

REFERANSLAR

- Alarenan, S., Gasim, A.A., Hunt, L.C., Muhsen, A.R. (2019). Measuring underlying energy efficiency in the GCC countries using a newly constructed dataset. *Energy Transitions*, 3(1-2), 31-44.
- Aydın, B. ve Aksöz, E. O. (2019). Destinasyon alanında yazılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik profili, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(1), 615-636.
- Bhattacharyya, S. C. (2019). *Energy economics: concepts, issues, markets and governance*. Springer, UK.
- Edwards, B. K. (2003). *The economics of hydroelectric power*. Cheltenham, UK: Edward Elgar
- Erdoğan, S. ve Gürbüz S. (2014). Türkiye’de Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yapısal Kırılmalı Zaman Serisi Analizi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32, 79-87.
- Gamoori, A., Jorjorzadeh, A., Mehrabani, F. (2017). Investigation the links between foreign investment, economic growth and energy usage: Organization of the Islamic conference countries. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(2), 304-309.
- Güven, B. (2023). Türkiye’de İktisat Alanında Enerji Üzerine Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi. M. Zuhail (Ed.), *Yerelden Küresele Farklı Boyutlarıyla Enerji Ekonomisi Güncel Araştırmalar ve Tartışmalar*, 25-40, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Hall, C. M. (2011). Publish and perish? Bibliometric analysis, journal ranking and the assessment of research quality in tourism. *Tourism management*, 32(1), 16-27.
- Hanif, M. (2020). Relationship between oil and stock markets: Evidence from Pakistan stock exchange. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 10(5), 150-157.
- <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- İzmir, O. ve Güven, B. (2023). Yenilenebilir Enerji Pazarındaki Gelişmeler: 2011-2020 Dönemi Analizi. M. Zuhail (Ed.), *Yerelden Küresele Farklı Boyutlarıyla Enerji Ekonomisi Güncel Araştırmalar ve Tartışmalar*, 140-155, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Jobert, T., and Karanfil, F. (2007). Sectoral energy consumption by source and economic growth in Turkey. *Energy policy*, 35(11), 5447-5456.
- Magazzino, C. (2016). CO2 emissions, economic growth, and energy use in the Middle East countries: A panel VAR approach. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning and Policy*, 11(10), 960-968.

- Malik, K., Rahman, S.M., Khondaker, A.N., Abubakar, I.R., Aina, Y.A., Hasan, M.A. (2019). Renewable energy utilization to promote sustainability in GCC countries: Policies, drivers, and barriers. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(20), 20798- 20814.
- Oh, W., and Lee, K. (2004). Energy consumption and economic growth in Korea: testing the causality relation. *Journal of policy modeling*, 26(8-9), 973-981.
- Pektaş, Ç. ve Aydın, S. (2022). Sanal Kaytarma Konusunda Hazırlanan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Profili. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (48), 89-108.
- Pendlebury, D. A. (2008). *White Paper Using Bibliometrics in Evaluating Research*, Research Department, Thomson Reuters: USA Philadelphia.
- Yalçın, S. (2018). The political economy of energy, finance and security in the United Arab Emirates. Between the majilis and the market. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 45(1), 119-120.
- Yaşar, S. ve Sugözü, İ. H. (2019). Ekonomik Büyüme ve Enerji Tüketimi Arasındaki İlişki Bağlamında AB Ülkeleri Üzerine Bir Panel Nedensellik Analizi. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 1(1), 54-64.

Bölüm 3

Hizmet Dış Ticaretinde Sigorta Uygulamaları

Figen ŞANLIER¹, İsmet Kahraman ARSLAN²

¹ Dr. ; figensanlier@hotmail.com ORCID No: 0000-0002-6701-7961

² Prof. Dr. ; İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü,
karslan@ticaret.edu.tr ORCID No: 0000-0002-0130-6509

GİRİŞ

Sigorta, bireylerin ve işletmelerin yaşam döngülerinin her adımında karşılaştıkları belirsizlikleri azaltan en önemli finansal araçlardan birisidir. Sigorta sektörünün bu bağlamdaki rolü “çoğunluğun katkıları” ile “azınlığın zararlarının” karşılanması için bir havuz oluşturulmasını sağlamak ve riskin transferi noktasında aracı olmaktır. Diğer bir deyişle sektör bireysel seviyede yönetilmesi çok zor olan şiddetli şokların maliyetinin bu riske potansiyel olarak haiz olan tüm bireylere büyük maliyetler oluşturmayacak şekilde dağıtılmasına risk havuzları oluşturularak aracılık etmekte ve bu riskleri reasürörlere ve finansal piyasalara dağıtarak doğan zararların karşılanmasını sağlamaktadır (TSB, 2022).

İhracatçı firmalar ürünlerini/hizmetlerini peşin ödeme ya da akreditif vb. risksiz yöntemler ile satmaya çalışmaktadır. Fakat giderek artan rekabet neticesinde daha uygun ödeme şartları öneren yabancı rakipler söz konusu müşterileri kendine çekmektedir. İhracat alacak sigortası, ihracatçı firmaya ya da onun bankasına, vadeli satışlarda yabancı alıcının ödemede bulunmaması halinde meydana gelecek zararın büyük bir kısmının karşılanma güvencesini vermektedir (Berne Union, 2019).

Bu çalışmada, global pazarda faaliyet gösteren ihracat kredi kuruluşlarının uygulamaları araştırılmış ve bu örneklerden yola çıkarak, Türk Eximbank tarafından yapılan uygulamalar ve mevcutta olmayan yeni uygulamalar konusunda öneriler sunulmuştur.

1.İhracatta Alacak Sigortasının Tanımı ve Önemi

İhracat Alacak Sigortası, ihracatçı firmaların yurt dışı mal ve hizmet satışlarından doğan tahsilatı riskli alacakların ticari ve politik risklerine karşı teminatına alan bir sigorta ürünüdür. İhracat alacak sigortasının rekabetteki gücünü artıran, ihracat yapılan ülkelere ilişkin bilgi toplayıp iktisadi ve siyasi değişkenliklerden dolayı oluşabilecek olası kayıpları engelleyen, riskleri asgariye indiren ve ihracat kredi kuruluşlarıyla uluslararası kuruluşlar ile iş birliği yapılmasının sonucunda ihracatçıya ihraç pazarlarıyla alıcılara ilişkin bilgi sağlama işlevinin bulunduğu ifade edilmektedir. Bunların yanı sıra ihracat alacak sigortasıyla sigorta yaptırmanın, risklerini kontrol edebildiği belirtilmektedir (Çeker, 2019).

İhracat alacak sigortasının en önemli faydalarından biri, alacakların sigortalanmasıdır. Bu çerçevede ürün kredisi sigortasında, yurt dışına satılmış olan ürün ya da hizmet bedelinin belli bir bölümü teminat altına alınır. İkinci fayda, pratikte “poliçe” şeklinde belirtilen ihracat alacak sigortası sözleşmesinin teminat gösterilmesiyle kredi sağlanmasıdır. Bunun yanı sıra bu şekilde sigorta

yaptıran, satışını yapacağı ürünün ya da vereceği hizmetin alıcısıyla söz konusu alıcının ülkesine ilişkin sigortacı firmadan (ihracat kredi kuruluşu) bilgi sağlayarak, alıcı tarafın ödeme gücüyle ülkenin siyasi risk durumuna dayalı olarak ihracatın miktarını tespit edebilir. Bu sayede sigorta ettiren, düşük limit verilmiş alıcılar bağlamında satış hacmini azaltarak riskli olmayan ya da daha az riskli olan ülkelerdeki alıcılara satışta bulunmayı seçerek riskini azaltacaktır (Pamukçu, 2009).

2.İhracatta Alacak Sigortasının Dış Ticaret Üzerindeki Etkisi

İhracat alacak sigortasının, dış ticaret üzerindeki etkileri birçok araştırmaya konu olmuştur. Çeşitli araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda sigortalanmış dış satımın, global ticaret hacmi üstünde yüksek bir etki oluşturduğu ortaya konulmuştur.

Örneğin Almanya'nın ihracat alacak sigortası kurumu Euler Hermes'in verilerini kullanmak suretiyle dış satımda garanti desteklerinin önemini ortaya koymak amacıyla yapılan bir araştırmada, ihracatın sigorta ile desteklenmesinin ihracatı önemli ölçüde artırdığı görülmüştür. İhracat sigortası ile sağlanan garantilerde yüzde bir oranındaki artışın, dış satımı %0.012-%0.017 civarında artırdığı saptanmıştır (Felbermayr & Yalçın, 2013).

Bir başka araştırmada, piyasa payı yüzde 95'leri bulan 3 önemli firmanın (Euler Hermes, Atradius, Coface) verileri kullanılarak alacak sigortası ile teminat altına alınmış olan açık hesap dış satımındaki artışın uluslararası ticaret hacmi üstündeki tesiri ele alınmış ve sigorta edilen her 1 Euro'luk (€) dış satımın, toplam ihracatta 1,3 €'luk bir çarpan tesiri oluşturduğu tesbit edilmiştir. Bu durumun nedenlerinden birisi, riskli görülen alıcılara, sadece alacak sigortasının vermiş olduğu güvenceyle güvenli bir biçimde ihracatın gerçekleştirilebilmesidir. Başka bir sebep ise, dış satımın akreditif vb. belli bir banka garantisine gereksinim hissedilmeksizin açık hesap biçiminde gerçekleştirilebilmesinin, ithalat talebini pozitif yönde etkilemesidir (Van Der Veer, 2015). Nitekim Avusturya ihracat kredi sigortası kurumu Kontrollbank (OeKB) tarafından verilen ihracat garantilerinin dış satım üstündeki etkisini ele alan bir çalışmada, sigorta desteğiyle dış satımın %100-130 civarında artacağı öngörülmüştür (Egger & Url, 2006).

Ülkemizde yapılan bir araştırmada yüksek gelir düzeyine sahip 22 ülkede, panel veri çözümleme yöntemiyle kısa, orta ve uzun dönemli ihracat kredi sigortasının ihracat üstündeki etkisi ele alınmıştır. Söz konusu incelemenin neticesine göre kısa, orta ve uzun dönemli ihracat kredi sigortası desteğinin, ihracat üstündeki tesirinin olumlu olduğu, orta ve uzun dönemli ihracat sigortasının tesirinin ise bundan daha fazla olduğu neticesine ulaşılmıştır

(Köksal & Genç, 2019). Benzer bir araştırmada Türk Eximbank ihracat alacak sigortasının ülkemiz dış satımı üstündeki etkisi ölçmeye çalışılmış ve ihracat kredi sigortasının dış satımı artırmak konusunda çok etkili olduğu saptanmıştır (Polat & Yeşilyaprak, 2017).

3.İhracatta Alacak Sigortası Programları

Gelişmiş ülkelerde alacak sigortası sistemi XX. asırdan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde ise 1960'lı senelerde kullanılan sistem ülkemizde Türk Eximbank tarafından 1987 yılında devreye alınmıştır. Bu uygulama ile ihracatçıların ürün ve hizmet dış satımlarından ortaya çıkan alacaklarının bedelleri Türk Eximbank tarafından garanti edilmiştir. Bu sigorta türü, dış satım yapan şirketlerin vadeli satışlarının siyasi riskler karşısında garanti altına alınmasıdır. Bunun dışında yurt dışında iştirakleri bulunan ihracatçıların yaptığı vadeli satışların da garanti çerçevesine alınmasını sağlamaktadır.

Alacak sigortası programına göre kapsam içindeki ticaret riskleri, alıcının iflas etmesi, tasfiyesi ya da konkordato kararı alınması, dış satım bedelinin ödenmemesi, sigortalıdan kaynaklı olmayan nedenler ile kendisine sevk edilen ürünleri kabul etmemesi ya da edememesi, ürünlerin iade alınması ya da gümrüklerde ulusallaşması, imhası vb. durumlardan kaynaklı risklerdir. Siyasi riskler ise ithal izninin iptal edilmesi, sevk edilen ürünlere yolda el konulması, savaş, iç savaşla nakil zorlukları vb. alıcıyla sigortalının iradesi haricinde beliren risk durumlarıdır (Türk Eximbank, 2022).

Alacak sigortası, dış satım bedellerinin garanti edilmesinin yanında sevkten sonra kredi programıyla ihracatçı firmaların vadeli alacaklarını vade tarihinden önce iskontoyla tahsil etmesini temin etmektedir. Bunun haricinde ticaret bankalarıyla da tanzim edilen poliçe iskonto edilebilmektedir.

İhracatçı firmalara yararları incelendiği zaman;

- Nakit akışındaki iyileşme, bunun devam ettirilmesiyle korunması
- Yeni piyasalarda güven ile rekabette bulunabilme
- Yeni ve riskli piyasalara açılma konusunda risklerin en aza indirilmesi
- Alıcı veri tabanından yararlanma, destekle danışmanlık hizmeti

Söz konusu uygulamalarla alacak riskleri aktif olarak denetim altına alınmakta ve böylece firmalar daha doğru ve rasyonel pazarlama stratejileri oluşturabilmektedirler (Gündüz, 2014).

3. 1. Kısa Vadeli Alacak Sigortası

Alacağın kaynağıyla vadesine dayalı olarak sigortalanan ürünün özelliği de değişir. Kısa vadeli dış satım kredi sigortasının işlevleri teminat, hizmet ve

kredi işlevi şeklinde sıralanır (Yeşilyaprak, 2018). Kısa Vadeli İhracat Kredi Sigortası Programı ile ihracat yapan firmaların bir senelik poliçe dönemindeki 360 gün vadeye dek bütün sevkiyatları ticari ve siyasi riskler karşısında teminat altına alınmaktadır (Sözen, 2012).

Kısa vadeli poliçelerde, peşin ödemeler haricinde tedarikçi firmanın açık hesap ticaretinin tamamı teminat altına alınmaktadır. Grup firmalarına ve kişilere gerçekleştirilen satışlar ile devlet kuruluşlarına gerçekleştirilen satışlar teminat altında olmaz. Sigorta firmasının risk kabul kriterlerine dayalı olarak devlet kurumları için verilen teminat, politik risk teminatı şeklinde değerlendirilmektedir (Çetiner ve Eke, 2018).

3.2. Spesifik İhracat Kredi Sigortası

Spesifik İhracat Kredi Sigortası programı, yurt dışı piyasalarda rekabet üstünlüğü sağlanmasına katkıda bulunmak için, gelişmekte olan riskli pazarlarda orta ve uzun vadeli satışların riskini kapsar. İhracat yapan şirketlerin en önemli problemlerinden biri yurt dışındaki alacakları tahsil edememe problemi dış satım kredi sigortasıyla ortadan kaldırılır. Alacakların dönmemesi şirketleri güç durumda bırakmaktadır ve iflasa yol açmaktadır. Bu manada alacak risk yönetimi bağlamında ihracatçı firmalara sunulan alacak sigortası ürününün ihracatçı firmaların beklentilerine cevap verip verememesi önemli olmaktadır (Yeşilyaprak, 2018).

İhracatçı firmaların tek bir satış sözleşmesi etrafında beş seneye kadar vadeli ödeme koşulu ile gerçekleştireceği sevkiyatlardan dolayı tahsil etmeleri gereken alacakları Spesifik İhracat Kredi Sigortası Programı'nın teminatı altındadır. Söz konusu programa göre sermaye ve yarı sermaye ürünü olan malların ihracatı desteklenmektedir. Diğer yandan söz konusu işlemler etrafındaki ihracat bedeli, vadeli alacakların ticaret bankalarınınca iskonto edilip finanse edilmesini sağlayan ticaret bankalarına muhatap garanti mektubunun verilmesi hususundaki uygulama sürdürülmüştür (Sözen, 2012).

Orta ve Uzun Vadeli İhracat Kredi Sigortası Programlarıyla ihracat yapan şirketlerin, ülkenin ekonomik yaşamına ciddi şekilde katma değer temin edecek olan teknoloji, yatırım veya sermaye ürünleri imalat ve dış satımının özendirilerek uluslararası pazarda firmalara rekabette üstünlük sağlanması ile riskli devletlerde uzun vadeli satış imkanlarının yükseltilmesi, poliçe teminat gösterilip ticaret bankalarından finansman sağlamalarının daha rahat duruma gelmesi hedeflenmektedir (Atay, 2010).

3. 3. Sevk Öncesi İhracat Kredi Sigortası

Sevk Öncesi İhracat Kredi Sigortası kapsamında ihracata konu olacak yatırım mallarının üretim döneminde gerçekleştirilen harcamalar, alıcının siparişi iptal etmesi riskine karşı sigortalanmaktadır. Bu tür ticaret riski ile çok fazla karşılaşılmaktadır. Tedarikçi açısından ticaret riski, alıcının iflas etmesi durumunda, iflasa benzeyen durumlarda veya alıcının borcunu vadesi geldiği zaman ödememesi ve vadesini geciktirmesi durumunda (temerrüt) oluşmaktadır. Tedariki yapan şirket, alıcı şirkete bir kredi limiti (trade credit) açmaktadır. Alıcının ürünün tutarını peşin ödemeyerek belirli bir vade gününde ödemesine karar verildiği için alıcı şirket kendisinin imalatı için ihtiyaç hissedilen prefinansman kredisini tedarikçi firma tarafından sağlamış olmaktadır. Bu bakımdan ele alınırsa ticaret riski, krediyle gerçekleştirilen ticaret faaliyetinde tedarikçi firmanın karşı karşıya kalabileceği bir risktir. Tedarikçi firma kredisi şeklinde de adlandırılan ve vadeli ticarete çok aktif şekilde kullanma sahası bulan açık hesap ticaretidir. Açık hesap ticarete alıcıyla satıcı arasındaki işlemlerde tedarikçi firmanın risklerini garantiye almak üzere bankayla yapılan herhangi bir garanti mektubu veya banka tarafından tedarikçinin lehine açılan bir akreditif yoktur (Çetiner ve Eke, 2018).

4.İhracatta Hizmet Sigortası Uygulamaları

İhracat kredi sigortası poliçesi bütün dünyada özel sermayeli sigorta şirketleriyle resmi destekli ihracat kredi sigortası kuruluşlarınca tanzim edilir. Kimi ülkelerin resmî kurumlarının ihracat kredi sigortası ürünleri, özel sektör kuruluşlarınca yönetilir. Almanya’da Euler Hermes ile Hollanda’da Atradius hükümetler adına söz konusu programları yürütmektedir. Adı geçen firmalar bütün dünyada değişik devletlerde ihracatla yurtiçi risklerin sigortalanması için de faaliyette bulunan global firmalardır (Müge & Eke, 2018). Bir diğer örnek, 2016 senesine dek Fransa hükümeti için ihracat garanti programını idare eden Fransız kredi sigortası firması Coface’dır. Coface, bu seneden başlayarak söz konusu faaliyetleri bir yatırım bankası olan Bpifrance’a vermiştir (Coface, 2016). Dünyadaki gelişmeler dikkate alındığında pek çok ülkede bu türde programlar yapılmaya başlanıp dış satımın teşvik edilmesinin sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir.

İhracat kredi sigortalarında bir çatı birlik kurulmasına dönük ortaya çıkan gereksinimi ortadan kaldırmak için 1934 senesinde “Berne Union” kurulmuştur. Berne Union, ihracat kredileriyle yatırım finansmanı sahasında dünyadaki öncü milletlerarası kar amacına sahip olmayan kurumlardır. Birliğin temel amacı, üyelerine ihracat kredileriyle dış yatırımlara destek olarak milletlerarası ticaretin gelişmesine katkıda bulunmak, ihracat kredileriyle yabancı yatırımlara dair

esaslara yaygınlık kazandırılması, milletlerarası ticaret standartlarının tespit edilmesine katkıda bulunulmasıyla üyeleri arasında mesleki bilgilerle deneyimlerin paylaşılacağı bir forum kurulmasıdır. Berne Union, kamu şirketleriyle özel firmalardan oluşmaktadır.

2017 senesinde Berne Union'un üyeleri 2.35 Trilyon ABD Dolarlık ihracatla direkt olarak yabancı yatırımı sigortalamıştır, ihracatçılarla yatırımcıların 6 Milyar ABD Doları dolayındaki alacaklarını alıcı temerrüdünden dolayı tazmin edip onları zararlardan uzak tutmuştur (Berne Union, 2018).

İhracatta hizmet sigortası dolaylı yollardan sağlansa da ihracat sigortası kuruluşları tarafından ayrı bir ürün olarak yaygın şekilde pazarlanmamaktadır. İsviçre (SERV) ve Güney Kore (K-SURE) ihracatta hizmet sigortasını ayrı bir ürün olarak sunan iki ülkedir. Bu sebeple bu iki kurumun uygulamaları örnek olarak seçilmiştir. İhracatta alacak sigortası konusunda literatürde çeşitli çalışmalar mevcut olsa da, ihracatta hizmet sigortası özelinde yapılan akademik çalışmalar yok denilecek seviyededir.

4.1. İsviçre (SERV) Hizmet İhracatı Sigortası

İsviçre'nin ihracatı destekleyici kurumu olan SERV (Swiss Export Risk Insurance) hizmet sağlayıcılara yönelik sunduğu sigorta hizmetlerini aşağıdaki başlıklar altında sınıflandırmıştır.

4.1.1. Supplier Credit Insurance (Tedarikçi Kredi Sigortası)

Tedarikçi kredi sigortası, İsviçreli ihracat şirketlerini yurtdışındaki bir müşteriye sağlanan mal veya hizmetlere ilişkin nakit veya kredi alacağının temerrüde düşmesine karşı korur. İhracatçılar, sigortalı bir riskin ödeme yapılmamasına yol açması durumunda paralarını SERV'den alırlar. Politik, transfer, mücbir sebep ve dükruvar (şüpheli alacak) riski için sigorta mevcuttur. Maksimum teminat oranı: %95'dir (SERV, 2023).

4.1.2. Pre-shipment Risk Insurance (Sevkiyat Öncesi Risk Sigortası)

SERV sevkiyat öncesi risk sigortası, sigortalı bir risk oluştuğu için üretimin durdurulması gerekiyorsa, ihracatçının bir ihracat işleminin ana maliyetlerini kapsar. Politik riskler ve yabancı müşterinin dükruvar riski için teminat sağlanabilir. Sigortalı tutar, avans ödeme garantisinin haksız yere kullanılmasına cevaben ödenen herhangi bir nakdi içerebilir. Bu, ek sözleşme bono sigortası yaptırma ihtiyacını ortadan kaldırır. Maksimum teminat oranı: %95'dir (SERV, 2023b).

Sigorta, sigorta poliçesinde belirtilen azami tutara kadar aşağıdakileri kapsar:

- Borçluyla yapılan ihracat sözleşmesinde mutabık kalınan şekilde, tedarik edilecek mallar ve sağlanacak hizmetler için poliçe sahibinin üretim maliyetleri;
- Borçlunun ihracat sözleşmesini zamanından önce feshetmesi halinde, poliçe sahibinin sözleşmeden veya kanundan doğan hakkı olduğu ölçüde, ihracat malları ve hizmetleri için kararlaştırılan bedele ilişkin talebin yerine getirilmesi (değerlendirme talebi).

4.1.3. Contract Bond Insurance (Kefalet Sigortası)

Kefalet sigortası, İsviçreli ihracatçıları, ihracatçının müşteriye karşı sözleşmeden doğan yükümlülüklerini güvence altına almak için verilen bir sözleşme tahvilini (genellikle bir banka garantisi) arayan bir müşterinin neden olduğu kayıplardan korur.

Tahvil genellikle bir peşinat, performans veya garanti bonosudur, ancak SERV her türlü sözleşme bonusu türünü sigortalar. Peşinat garantisi, dolaylı olarak sevkiyat öncesi risk sigortasına dahildir ve ayrıca sigortalanması gerekmez.

Kefalet sigortası, ihracatçının siyasi riskler veya mücbir sebepler nedeniyle taahhütlerini yerine getirememesi veya İsviçre tarafından uygulanan bir ambargonun ihracat sözleşmesinin yerine getirilmesini imkansız hale getirmesi nedeniyle yabancı müşterinin yasal olarak garantiyi araması durumunda garanti edilen tutarın kaybını kapsar. Müşterinin haksız yere garantiyi araması ve zararın üç ay içinde geri ödenmemesi durumunda dahi garanti edilen tutar karşılanır (SERV, 2023c).

Sözleşme teminatı sigortası, bir Kontrgaranti ile desteklenebilir. Maksimum teminat oranı: %95'dir.

4.1.4. Counter Guarantee (Kontrgaranti)

SERV karşı garantisi (kontrgaranti), İsviçreli ihracatçının garanti veren finans kuruluşuna olan ödeme yükümlülüğünü kapsar. SERV, bir sözleşme bonusu çağrıldığında ve daha sonra ihracatçının kefil finans kuruluşuna olan ödeme yükümlülüklerini yerine getirememesi durumunda, ilk yazılı talep üzerine finansal kuruluşu tazminat ödeyecektir (SERV, 2023d).

Karşı garanti, SERV'den alınan sözleşme teminatı sigortasını tamamlar ve ihracatçıların finansal kuruluşlarından daha kolay bir şekilde sözleşme teminatı almalarını sağlar. Karşı garantiler, ihracatçıların finansal kurumları için ek teminat verme ihtiyacını ortadan kaldırarak ihracatçıların nakit tasarrufu yapmasına yardımcı olur. Teminat Oranı %90'dır. Bazı istisnai durumlarda garanti edilen tam tutara kadar teminat mümkündür.

SERV, kontrgaranti yoluyla, tahvili ihraç eden finans kuruluşuna (garantör) belirlenen azami tutara kadar ilk talepte ödeme yapma taahhüdünü (garantisini) üstlenir. Bu, garantörün, belirlenen sözleşme tahvilinin resmi olarak uygun şekilde çağrılması nedeniyle yararlanıcıya ödeme yaptığını kanıtlaması ve ihracatçı tarafından geri ödeme yapılmadığını belirtmesi koşuluyla gerçekleşir (SERV, 2023d).

Karşı garanti kapsamındaki sorumluluk, kefilin karşı garantiyi almasıyla başlar. Riski ağırlaştıran faktörlerin ortaya çıkması halinde, SERV, garantörün ihbarı aldığı sırada henüz kefil tarafından ihraç edilmemiş olan sözleşme bonoları için herhangi bir sorumluluğun hariç tutulduğuna dair herhangi bir zamanda bildirimde bulunabilir.

- SERV'in karşı garanti kapsamındaki sorumluluğu aşağıdaki durumlarda sona erer:
- Kontrgarantinin SERV'e iadesi üzerine, garantör tarafından SERV'in ibraz edilmesi veya sözleşme teminatının sona ermesinden en geç 45 gün sonra;
- Karşı garanti veya sözleşme teminatı kapsamındaki alacakların SERV'in izni olmaksızın devredilmesi durumunda;
- SERV'in izni olmadan sözleşme bonosunda riski ağırlaştırıcı bir değişiklik yapılmışsa; veya
- Karşı garantide belirtilen ek sona erme nedenlerinin ortaya çıkması durumunda (SERV, 2023d).

4.1.5. Confiscation Risk Insurance (Müsadere Risk Sigortası)

Müsadere risk sigortası, İsviçreli ihracatçıları yabancı ülkeler tarafından alınan müsadere veya benzeri önlemlerden kaynaklanan kayıplardan korur. İhracatçının, sözleşmeye dayalı hizmetler, depolama, sergiler veya testler gibi amaçlarla yurt dışına ihraç edilen sahip olunan veya kiralanan mallar için ana maliyetlerini kapsar (SERV, 2023e). Sigorta, politik riskler veya mücbir sebep risklerinden kaynaklanan zararları karşılayabilir. Maksimum teminat oranı: %95'dir.

4.2. Güney Kore (K-SURE) Hizmet İhracatı Sigortası

K-SURE, Kore hükümeti adına ihracat kredisi garantileri ve sigortası sağlar. Kore İhracat Sigorta Kurumu (KEIC), 1992 yılında Kore İhracat Sigortası Yasasına dayalı olarak kurulmuş ve bu, 2010 yılında ithalatın yanı sıra ihracat ve denizaşırı yatırımları da kapsayacak şekilde Kore Ticaret Sigorta Kurumu'na (K-SURE) dönüşmüştür. K-SURE, uluslararası ürün ve hizmet ticareti, yurtdışı proje sözleşmeleri ve döviz bozdurma riskleri için çeşitli ticaret sigortası

programları sunmaktadır. Aynı zamanda kredi bilgi hizmetleri ve borç tahsilatı hizmetleri sunmaktadır.

K-SURE'un başlıca ürünleri, kısa vadeli ihracat sigortası, orta ve uzun vadeli ihracat sigortası, ihracat kredi garantisi ve kambiyo riski sigortası ve yurtdışı borç tahsilat ve tahsilat hizmetidir. Özellikle, kısa vadeli ihracat sigortası, ödeme süresi iki yıl veya daha kısa olan ihracat sözleşmelerine göre alıcılar veya L/C veren bankalar tarafından ödeme yapılmadığında ihracatçıya tazminat sağlar. K-SURE'un toplam iş hacminin yüzde 89'u ile en büyük payı oluşturmaktadır. Orta ve uzun vadeli ihracat sigortası, sözleşme süresi iki yıl veya daha uzun olan finansal sözleşmelerin ödenmeme riskini karşılayacak finansal destek ve sigorta teminatı sağlar (Lee, 2019).

İhracat kredi garantisi, Koreli üreticilerin ihracat finansmanı için bir garanti sağlar. Döviz riski sigortası, uluslararası ticaret ve deniz aşırı yatırım işlemleri ile ilgili döviz riskini kapsar. Son olarak, yurtdışı borç tahsilat hizmeti, Koreli ihracatçılar adına ihracat kredi sigortası programları kapsamında olmayan tahsil edilmemiş ihracat hesabı alacaklarının K-SURE tecrübesi ve ağı ile geri alınması için hizmet vermektedir (Kim & Choi, 2019).

Kısa Vadeli İhracat Kredi Sigortası'nın teminat oranı genellikle %95'tir. Ortalama sigortalılık süresi yaklaşık 120 gündür. Kısa Vadeli İhracat Kredi Sigortası, programın son beş yıldaki kayıp oranının %100'ün altında olmasına göre, programın uzun vadeli işletme maliyetlerini ve zararlarını karşılamaya yeterli prim oranları ile sağlanmış görünmektedir (K-SURE, 2023).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Son yılların dünya ticaret hacmi incelendiğinde hizmet ihracatının yıllar itibari ile arttığı görülmekte olup, bu bize önümüzdeki yıllarda dış ticaretin nasıl ve hangi yönde şekilleneceği konusunda fikir vermektedir. Günümüz dijital dünyasında mal alımları önceden sahip olduğu konumunu artık hizmet ticaretine bırakmıştır. Bu bağlamda ülkemizde de hizmet ihracatı yapan sektörleri desteklemek ve korumak çok önemli hale gelmiştir. Türk hizmet ihracatçısı firmaların sahip oldukları avantajlar ve sigorta teminatları konularında yeterli farkındalığa ulaşması hacimlerin artmasına ve toplam hizmet ihracatının katlanarak büyümesine katkı sağlayacaktır. Hizmet ihracatı sigorta poliçesinin bilinirliğinin artması ve eğitim ile desteklenmesi sayesinde hizmet ihracatı yapan firmalar bu alanda uzman, ihracat mevzuatını bilen çalışanlara ihtiyaç duyacaklarından ülkede istihdamın artmasına yardımcı olacaktır.

Gelişmiş ülkelerin ortak özelliği dünyanın her yerine ihracat yapan firmalarının güçlü yapısı ve güçlü sigorta şirketlerinin verdiği destek olarak bilinmektedir. Türkiye'nin ihracatında stratejik bir öneme sahip olan hizmet

ihracatının, sigortalanması konusunda da aynı stratejik önemli yönetilmesi uygun olacaktır. Dünya uygulamaları yakından takip edilmeli, yenilikler hemen ülkemiz sistemine entegre edilmesi, sigorta şirketlerinin bu alanda iştahlı olmaları teşvik edilmeli ve top yekün bir milli bir mesele olarak hizmet ihracatının sağlıklı ve sürdürülebilir büyümesine destek verilmelidir.

2021 yılında yürürlüğe giren hizmet ihracatı alacak sigortası, tüm taraflar için kaldıraç etkisinde olacağından bilinirliği ve kullanımında yaygınlığın sağlanması ancak hitap ettiği kitlelere ulaşmasıyla mümkün olabilir. Ürün ile tanışarak ekonomik hayatına sokması gereken ihracat firmalarına ihracatçı birlikleri kanalı ile tanıtım ve teşvik yapılması yoluyla ulaşılabilir. Böylece ürünün çabuk ve kolay kabul görmesi sürdürülebilir bir gelişim sağlayacaktır. İhracatçı birlikleri bu tanıtım faaliyetlerini yaparken kamunun ilgili otoriteleri tarafından desteklenmeli ve bilgilendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Atay, N. (2010). AB ve Türkiye’de İhracatın Finansmanı, Finansman Kuruluşları ve Türk Eximbank Örneği. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Auboin, M., & Engemann, M. (2014). Testing the trade Credit and trade Link: Evidence from Data on Export Credit Insurance. *Review of World Economics*, 715-743.
- Berne Union. (2019). <https://www.berneunion.org/Articles/Details/464/Increasing-MLToutward-reinsurance-from-ECAs-placed-with-the-private-market>.
- Berne Union. (2018). <https://www.berneunion.org/Stub/Display/8>.
- Coface. (2016). <https://www.coface.com/News-Publications/News/Coface-andBpifrance>
- Çeker, M. (2019). Sigorta Hukuku, 20.bs., Karahan Kitabevi, Adana.
- Çetiner, M., & Eke, S., & Gündoğdu, F. (2018). Kredili Satışlarda Kredi Riskinin Transferi Kredi Sigortasının Ekonomik Büyüme Etkisinin İrdelenmesi Türkiye Örneği. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(4). doi:10.29106/fesa.488310
- Felbermayr, G. J., & Yalçın, E. (2013). Export Credit Guarantees and Export Performance. *World Economy*, 36(8), 967-999. doi:doi: <http://doi.org/10.1111/twec.12031>
- Kim, K., & Choi, H. (2019). The Effect of Export Insurance and Guarantees on Export Performance: An Empirical Analysis for Korea. KIEP Wworking Paper, 19-04, Korea
- Köksal, C. (2018). Export Credit Insurances in Developing Countries: The Case of Turkey. *International Journal of Commerce and Finance*, 4(1), 107-120.
- Köksal, C., & Genç, E. (2019). İhracat Kredi Sigortalarının İhracat Değeri Üzerindeki Etkisi: Gelişmiş Ülkeler Üzerine Bir Panel Veri Analizi. *Journal of Finance* (111), 155-170. <https://doi.org/10.33203/mfy.459385>
- K-SURE, (2023), <https://www.ksure.or.kr/en/index.do> Erişim Tarihi: 10.09.2023
- Lee, K. R. (2019). Analytic Comparisons of Shipbuilding Competitiveness between China and Korea. *Journal of Korea Trade*, 23(4), 1-16.
- Lee, S. Y. (2019). Exports of SMEs against Risk? Theory and Evidence from Foreign Exchange Risk Insurance Schemes in Korea. *Journal of Korea Trade*, 23(5), 87-101.

- Müge, Ç., & Eke, S. (2018). Güncel Gelişmeler Işığında Kredi Sigortası Pazarı Ve Makro Açından İrdelenmesi. *Social Science Development Journal*, 3(7), 496-507.
- Özyüksel, S. (2019). Bölgesel Bir Ticaret Merkezi Olarak İstanbul: İhracatçıların Sorunlarını ve Beklentilerini Belirlemek - Bir Anket Uygulaması. doi:10.26579/jocrebe-7.2.8
- Pamukçu, E.B. (2009) Kredi ve İhracat Kredi Sigortaları, Avcıol Basım Yayın, İstanbul.
- Polat, A., & Yeşilyaprak, M. (2017). Export Credit Insurance and Export Performance: An Empirical Gravity Analysis for Turkey. *International Journal of Economics and Finance*, 12-24.
- SERV, (2023a). Supplier Credit Insurance, <https://www.serv-ch.com/en/products/products-serviceproviders/supplier-credit-insurance/> Erişim Tarihi: 10.09.2023
- SERV, (2023b). Pre-Shipment Risk Insurance, <https://www.serv-ch.com/en/products/products-serviceproviders/pre-shipment-risk-insurance/> Erişim Tarihi: 10.09.2023
- SERV, (2023c). Contract Bond Insurance, <https://www.serv-ch.com/en/products/products-serviceproviders/contract-bond-insurance/> Erişim Tarihi: 10.09.2023
- SERV, (2023d). Counter Guarantee, <https://www.serv-ch.com/en/products/products-serviceproviders/counter-guarantee/> Erişim Tarihi: 10.09.2023
- SERV, (2023e). Confiscation Risk Insurance, <https://www.serv-ch.com/en/products/products-serviceproviders/confiscation-risk-insurance/> Erişim Tarihi: 10.09.2023
- Sözen, N. (2012). Türk Eximbank A.Ş.'den İhracata Yönelik Doğrudan Kredi Kullanan Firmaların Kredi Risklerinin Değerlendirilmesi ve Analizi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TSB, (2022). Türkiye Sigortacılık Sektörü Ekonomik Etki Analizi
- Türk Eximbank (2022). (<https://www.eximbank.gov.tr>)[https://www.eximbank.gov.tr/Alacak Sigortası Uygulama Esasları](https://www.eximbank.gov.tr/Alacak%20Sigortas%C4%B1%20Uygulama%20Esaslar%C4%B1)
- Van Der Veer, K. (2015). The Private Export Credit Insurance Effect on Trade *Journal of Risk and Insurance*, 601-624. doi:doi:http://doi.org/10.1111/jori.12034
- Yeşilyaprak, M. (2018), Credit Insurance For Increasing Service Export And Case Studies. *Third Sector Social Economic Review*,2018,53(2) :595-612

Bölüm 4

Televizyondan Dijitale Aracılık Uygulamaları

Filiz BİLGİN ÜLKEN¹

¹ *Dr.Öğr.Üye.; Mersin Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü.
flizbilgin77@gmail.com ORCID No: 0000-0002-8716-3632*

ÖZET

Televizyonla birlikte başlayan aracılık çalışmalarının yeni iletişim araçlarının ortaya çıkması ve çocukların bu araçlara erişiminin çok kolay olması nedeniyle önemi daha da artmıştır. Anne-babaların iletişim araçlarıyla ilgili çocuklarıyla nasıl iletişim kurması ve çocuklara nasıl aracılık etmesi gerektiği soruları karşımıza sıklıkla çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacı “anne-baba” aracılığının hem aile hem de çocukların gelişimi açısından önemini ortaya koymaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Anne-baba aracılığı, aktif aracılık, kısıtlayıcı aracılık, birlikte izleme

GİRİŞ

Çocuk ve televizyon ilişkisi üzerine gerçekleştirilen bir çok çalışma, televizyonun etkileri üzerine odaklanmıştır. Televizyon, 20. yüzyılın ortalarında aileye hakim olmaya başlayınca çocukları televizyonun olumsuz etkilerinden korumak için iletişim araştırmaları, anne-babaların çocuklarla nasıl iletişim kurabileceğine odaklanmıştır. Aile içindeki etkileşim, “aracılık” çalışmaları ile gerçekleşmiştir. 2009 yılında “Çocukların Televizyon İzlemede Anne-Baba Aracılığı ile Çocukların Saldırganlık Davranışları Arasındaki İlişki” adlı doktora tezinde “aracılık” kavramını detaylı bir şekilde incelemiştir. Tezimin yayımlanmasının ardından geçen 14 yıl boyunca ise iletişim araçlarındaki gelişmeler ve çocukların bu araçlara kolaylıkla ulaşımı nedeniyle “anne-baba aracılığı” çok daha fazla önem kazanmıştır. Anne-baba ve televizyon arasındaki ilişkiye yönelik olan aracılık türleri internetin hayatımıza girmesiyle farklı bir boyut kazanmıştır. Televizyon, önemini korusa da tablet ve akıllı telefonlar gibi araçların kullanımının da aracılık çalışmaları arasında önemli yeri bulunmaktadır. Bu çalışmada ise aracılık kavramının dijital çağ dolayısıyla dönüşümü araştırılacaktır. Ancak aracılık uygulamalarının ilk çalışma alanı olan televizyon izleme ve aracılık konusuna kısaca değinmekte fayda vardır.

Televizyonun aile yaşamında etkin olması ile birlikte çocuk ve aile ilişkisinde bazı sıkıntılar yaşanmaya başlanmıştır. Anne-babalar tek suçlu olarak çocuğu görme kolaylığına düşseler de çocuklar, televizyonla ilk kez evlerinde karşılaşır. Bu nedenle anne babanın televizyona karşı tutumu önemlidir. Anne babalar çocuklarının televizyon karşısında çok fazla vakit geçirmesinden kaygı duysalar da bunu engelleme konusunda çok fazla başarılı olamazlar. Özellikle okul çağıyla birlikte sosyalleşen çocukları televizyon izleme konusunda kısıtlamak aile içi iletişim bağlamında sorunlar yaratmaktadır. Çocukların televizyon içeriklerini doğru anlayabilmeleri ve olumsuz yönde etkilenmelerini en aza indirmek için bazı yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemlerin en önemlilerinden biri “anne-baba aracılığı”dır.

Anne-baba aracılığı teorisi, medyanın çocukların yaşamları üzerindeki olumsuz etkisini gören anne-babaların bu konuda etkin rol alabileceğini ve yaşanan sorunları hafifletebileceğini öne sürmektedir (Qin ve diğerleri, 2023: 3).

Anne-baba aracılığı, ebeveynlerin çocuklarının medyayla etkileşimini yönetmek ve düzenlemek için uyguladığı çeşitli yöntemlerdir. Önceleri televizyona yönelik aracılık ön plandayken artık dijital ebeveynlik kavramı da ön plana çıkmaktadır. İnternet yaygınlaştıkça televizyon odaklı stratejiler

çevrimiçi medyaya da uyarlanabilir mi sorusu dillendirilmeye başlanmıştır (Mascheroni ve diğerleri, 2018: 9).

Nathanson ise “aracılık” kavramını anne ve babanın televizyon içeriği ile ilgili çocukla kurduğu etkileşim olarak tanımlar. Ona göre, bu etkileşim “televizyon izmeden önce”, “izleme esnasında” ya da “daha sonra” gerçekleşebilmektedir. Nathanson, çocukların televizyon içeriklerinden korunması için üç “anne-baba aracılığı” türü olduğunu belirtmektedir. Bunlar; çocuklarla televizyon içeriği hakkında konuşmak yani “**aktif aracılık** (active mediation)”, televizyon izlemeye yönelik sınırlamalar getirmek yani “**kısıtlayıcı aracılık** (restrictive mediation)” ve çocuklarla “**birlikte televizyon izleme** (covieving)”dir (1998: 4-7).

Ancak, Nielsen ve arkadaşları (2019: 650), ekran kullanımına odaklanan aracılık türlerinin televizyon araştırmalarına göre modellendiğini belirtmektedir. Buna göre yeni medyaya yönelik aracılık araştırmalarında daha önce belirttiğimiz üç aracılık türünün sayısı beşe çıkmıştır:

1. Aracılığın hiç kullanılmaması.
2. Birlikte kullanma, ebeveyn ve çocuk-ergenin bir yayın sitesi aracılığıyla birlikte film izleme ve ortak oyun oynama.
3. Aktif Aracılık
4. Birlikte izleme
5. Kısıtlayıcı Aracılık

Aktif Aracılık (active mediation)

Aktif aracılık, ebeveynlerin medya içerikleri hakkında bilgilendirmeler yapmasıdır. Anne-babaların çocuklarıyla program içeriği ile ilgili konuşmasını, yorumlar yapmasını ve içerikle ilgili bilgi vermesini içermektedir (Nathanson, 2016: 119-120).

Nathanson (2016: 120-121), “pozitif aracılık” ve “negatif aracılık” kavramlarını ayrıntılandırarak “pozitif aktif aracılığa” ve “negatif aktif aracılığa” dönüştürmüştür. Pozitif aktif aracılık ebeveynler içeriği kabul ettiklerini veya onayladıklarını ifade ettiğinde ortaya çıkar ve karakterlerin yaptığı iyi şeylere dikkat çekmeyi, televizyonda yayınlanan mesajları onaylamayı, çocukları karakterlerin davranışlarını benimsemeye teşvik etmeyi ve betimlemelerin gerçekçi olduğunu aktarmayı içerebilir. Bu tür yorumlar televizyon içeriğinin onaylanması işlevi görür ve çocukların gördüklerini kabul etme veya taklit etme şansını artırabilir. Negatif aktif aracılık ise karakterlerin davranışlarını kınamak, televizyonda yayınlanan mesajlara katılmamak, çocukları karakterlerin davranışlarını benimsemekten caydırmak veya betimlemelerin gerçekçi olmadığını açıklamak gibi etkinlikler yoluyla

çocukların televizyonda yayınlanan betimlemelerin olumsuz yönlerini anlamalarını sağlamaya odaklanır. Bu tür yorumlar televizyonda yayınlanan içeriğe meydan okurken ebeveynlerin kabul edilemez davranışları anlatmak için televizyonu kullanma fırsatına da hizmet etmektedir. Sonuç olarak, bu tür aktif aracılık, çocukların televizyonda gördüklerine şüpheyle yaklaşımlarına ve televizyon içeriğini kabul etme ve taklit etme olasılıklarının azalmasına yol açmaktadır.

Televizyon izleme ve aktif aracılık uygulamaları arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar , (Collins, Sobol, ve Westby, 1981; Nathanson, 2002; Reiser ve ark.,1988; Valkenburg ve ark., 1999; Bilgin Ülken, 2009 vd.) aktif aracılık uygulanan çocukların diğer çocuklara oranla televizyon içeriklerinden daha az olumsuz etkilendiğini, içeriği daha iyi anladığını, daha fazla öğrendiğini, daha az saldırgan olduğunu, genel olarak olumsuz davranışlarının daha az olduğunu ve televizyon içeriklerine daha fazla eleştirel gözle bakabildiklerini göstermiştir.

Aktif aracılık uygulamasının sadece izleme anında değil daha sonraki izlemelerde de yararlı olacağı belirtilmektedir. Çocuklar izleme sırasında aracılık uygulamasına maruz kalmasalar bile daha önceki izlemelerde uygulanan aracılık çocuklarını anlama oranlarını arttırabilmektedir.

Sosyal medyanın hayatımıza girişiyle birlikte ise aracılık çalışmaları sosyal medyanın etkilerine üzerine yoğunlaşmıştır. Chen ve arkadaşları 2022 yılında gerçekleştirdikleri çalışmada anne-babaların uyguladıkları aracılık ve siber zorbalık arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Bu araştırmada televizyona yönelik olan aracılık türlerinden “birlikte izleme”, “müdahaleci olmayan denetim” olarak dönüştürülmüştür. 13-18 yaşları arasındaki 642 öğrenci ve onların anne-babalarıyla gerçekleştirilen çalışmanın sonucunda, sosyal medyanın gençler için potansiyel olarak zararlı olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Özellikle aktif aracılık, siber zorbalığı azaltmada faydalı olabilmektedir. Çalışma ayrıca, aktif aracılığın hem siber zorbalık mağduriyeti hem de faillik ile olumsuz ilişkilendiğini göstermiştir. Kısıtlayıcı aracılık ve siber zorbalık arasında ise anlamlı bir ilişkisi bulunamamıştır. Özellikle, yüksek seviyede uygulanan aktif aracılık ve müdahaleci olmayan denetim ile düşük seviyeli kısıtlayıcı aracılığın birlikte kullanımı, siber zorbalığı önlemek için önemli ve etkin bir strateji olarak vurgulanmaktadır (2022: 1009-1020).

Beyens ve Kathleen (2017)'in çalışmaları da televizyon dışında gerçekleştirilen bir aracılık araştırmasıdır. Onlar, çocukların tablet kullanımı ve anne-babaların bu kullanıma aracılık etmesi ile anne-baba ve çocuk arasındaki çatışmaları incelemişlerdir. Çalışmada 2-10 yaş arası çocuklar ve onların anne-babaları örneklem olarak alınmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre tabletle daha fazla zaman harcayan çocuklar anne-babalarıyla daha fazla çatışmaktadır.

Özellikle yüksek düzeyde kısıtlayıcı aracılık uygulanan çocuklar anne-babalarıyla tablet konusunda daha fazla çatışma yaşamıştır. Ancak tableti anne-babalarıyla daha fazla kullanan çocuklar daha az çatışma yaşamıştır.

İnternetin hayatımızın her alanına nüfus etmesiyle birlikte internete yönelik uygulanabilecek aracılık türlerinin üzerinde de çalışılması gerekmektedir. Bu alanda çalışan Vijayalakshmi ve arkadaşları (2020: 298-302), internet reklamlarına yönelik anne-baba aracılığının ergenlerin internet okuryazarlığı ile ilişkisini araştırmışlardır. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1330 anne-baba ve 10 ila 15 yaşları arasında ergenlerle anket yöntemiyle gerçekleştirilen çalışmanın sonucunda aktif aracılık kullanan ve daha yüksek internet becerilerine sahip anne-babaların çocuklarının diğerlerine göre daha fazla internet okuryazarlığı sergilediği ortaya çıkmıştır. Kısıtlayıcı aracılık yöntemini kullanan anne-babaların çocuklarında ise internet okuryazarlığı daha düşük düzeyde çıkmıştır.

Görülmektedir ki tablet, dizüstü bilgisayar, oyun konsolu ve akıllı telefonlar gibi internete bağlı birden fazla dijital ekranın son yıllarda yaygınlaşması ve anne-baba ve çocuk ilişkilerinin son yıllarda değişmesi ile çocuk medya arasındaki ilişki üzerine gerçekleştirilen çalışmalar da yeni bir boyut kazanmıştır (Duek ve Moguillansky, 2020: 56).

Sonuç olarak, araştırmalarda elde edilen sonuçlara göre aktif aracılığın olumlu bir etkisi vardır. Aktif aracılık, çocukların medya metinlerini kavramalarını ve eğitici içerikleri öğrenmelerinde destek olmaktadır. Ayrıca toplumsal cinsiyet rollerine karşı eleştirel bakabilmekte ve medya metinlerini kritik edebilmelerine yardımcı olmaktadır. Son olarak aktif aracılık, çocukların olumsuz davranışlar göstermesini azaltabilmektedir.

Kısıtlayıcı aracılık (restrictive mediation)

Kısıtlayıcı aracılık, anne-babaların çocukların ve gençlerin medya kullanımına ilişkin, sürenin sınırlandırılması, belirli içeriklerin yasaklanması gibi düzenlemeleri kapsar (White ve diğerleri, 2015: 511). Televizyon izlemede kısıtlayıcı aracılığı ise Nathanson (2016: 121) şöyle tanımlamaktadır: “Kısıtlayıcı aracılık ne kadar, ne zaman ve hangi tür televizyonun programlarının izlenebileceğine ilişkin kuralların belirlenmesidir”. Nathanson (2016: 122), ayrıca kuralları sıklıkla hatırlatmak yerine anlaşılır ve açık anlatmanın önemine değinmektedir. Açık ve anlaşılır açıklanan kuralları sıklıkla tekrar etmeye gerek kalmamaktadır.

Çalışmalar göstermektedir ki televizyon izleme ile ilgili kurallar koyulmayan aileler ve kısıtlayıcı aracılığın aktif uygulandığı aileler kıyaslandığında (Nathanson (2001; Reid 1979; Bağlı, 2003; Singer ve diğerleri, 1998; Valkenburg ve ark. 1999; Reiser ve ark.,1988; Bilgin Ülken, 2009), kısıtlayıcı

aracılığa maruz kalan ailelerin çocuklarının program içeriklerini daha iyi algılayabildikleri, kurguyla gerçeği ayırmada daha başarılı oldukları, akademik başarılarının daha yüksek olduğu ve olumsuz davranışları daha az gösterdikleri ortaya çıkmıştır.

Dijital medyanın yaygınlaşmasıyla beraber ise kısıtlayıcı aracılık uygulamalarında da tablet, akıllı telefon ve dijital oyunlara yönelinmiştir. Mascheroni ve diğerleri (2018: 9) kısıtlayıcı aracılığın çocukların mağduriyetlerini azaltmada etkili olduğunu ancak çevrimiçi risklere karşı çok sayıda yan etkisi olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu yan etkiler; çocukların fırsatlarını sınırlandırmak, dijital okuryazarlığın gelişimini engellemek ve çocukların cesaretini kırmak olarak sayılabilir. Onlar, bu yan etkileri azaltmak için yalnızca kısıtlayıcı aracılık uygulamak yerine diğer aracılık uygulamalarının da birlikte kullanımını önermektedirler.

Kimse çocuklarının evdeki çok kısıtlayıcı kurallar nedeniyle sıkıntı yaşamasını istememekte ama aynı zamanda kimse medya içeriğine sınırsız erişime izin vermek de istememektedir (Duek ve Moguillansky, 2020: 4). Bu çelişki içinde kısıtlayıcı aracılığı bir ödül-ceza yöntemine çevirmek de doğru değildir. Özellikle annelerin ev işleri yaparken çocuk bakıcısı olarak iletişim araçlarını kullanması çocuğa farklı mesajlar verebilmektedir.

Özellikle küçük çocukların giderek daha fazla dijital ortama maruz kalması, çocukların dijital oyun oynamasının etkili bir şekilde düzenlenip düzenlenmeyeceği ve nasıl düzenlenebileceği sorusunu gündeme getirmektedir. Petegem ve diğerleri (2019: 1379-1386), ebeveynlerin kısıtlayıcı aracılık derecesi ve tarzı ile ebeveynlerin dijital oyunlara ilişkin tutumlarının çocukların meydan okuma ve problemlili oyun oynama algıları ve sosyal oyuna olan ilgileri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Katılımcıları 3 ila 9 yaşları arasındaki çocukları olan 762 ebeveyn olan araştırma sonuçları arasında dijital oyun hakkında daha olumsuz tutumlara sahip olan ebeveynlerin kısıtlayıcı ve kontrol edici bir yöntem kullanma olasılıklarının daha yüksek olduğu bulunmaktadır. Onlara göre, çocukların dijital oyun oynaması bağlamında ebeveynlerin net kurallar koyması önemlidir.

Ebeveynlerin çocuklarının siber zorbalık deneyimlerine ilişkin farkındalığını inceleyen Caivano ve diğerleri (2020) de ilkokul öğrencilerin ebeveynlerinin siber saldırganlığı hafife aldığı ancak lise düzeyindeki ergenlerin ebeveynlerinin de siber saldırganlık konusunda gereğinden fazla hassas olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca kısıtlayıcı aracılık kullanmayan ergenlerin ebeveynleri de siber saldırganlığı hafife almaktadır.

Jung Lee (2013), kısıtlayıcı aracılığın sonuçlarını belirlemek ve kısıtlayıcı aracılığın çocukların internet kullanımını üzerindeki etkilerini incelediği

araştırmasında dördüncü sınıftan dokuzuncu sınıfa kadar Koreli çocuklar ve ebeveynleri ile yapılan bir anket çalışması gerçekleştirmiştir. Çalışmanın bulgularına göre, çocuğun yaşı, ebeveynin internetin olumsuz etkisine ilişkin algısı, ebeveynin çocuğunun düşük öz kontrolünü algılaması ve ebeveynin internet becerisi kısıtlayıcı aracılığın belirleyicileridir. Kısıtlayıcı aracılık, çevrimiçi risklerin azalması ve çevrimiçi harcanan zamanın azalmasıyla önemli ölçüde ilişkilidir ve bağımlılık yapıcı kullanımla ilişkili değildir. Kısıtlayıcı aracılığın bir diğer etkisi çocukların çevrimiçi risklere maruz kalmasıyla ilgilidir. Çocukların çevrimiçi ortamda karşılaşabileceği riskler arasında şiddet içeren, nefret dolu ve cinsel içeriğe maruz kalma gibi içerik riskleri; kişisel bilgilerin ifşa edilmesini, zorbalığa uğramayı ve yabancılarla tanışmayı içeren temas riskleri; pornografi, bilgisayar korsanlığı ve zorbalığın yayılması ilgili riskler ve kişisel verilerin ticari olarak kullanılması ve istenmeyen şekilde toplanması gibi ticari riskler bulunmaktadır. (Hasebrink ve diğerleri, 2009; Valcke ve diğerleri, 2011'den akt. Jung Lee, 2013). İnternet ortamında anlık mesajlaşma ve sohbete katılan gençler de çevrimiçi yabancılarla etkileşime karşı savunmasızdır. Bu da cinsel taciz riskinin artmasına neden olmaktadır. Farklı çevrimiçi aktivite türlerinin farklı çevrimiçi risk düzeyleriyle ilişkili olduğu gerçeği, belirli türdeki internet etkinliklerinin ebeveynler tarafından kısıtlanmasının çevrimiçi risklere maruz kalmanın azaltılmasında yararlı olabileceğini düşündürmektedir. Jung Lee, 2013: 471).

Birlikte izleme (covieving)

Birlikte izleme, en genel anlamıyla anne-babaların çocukla birlikte televizyon izlemesine verilen addır. Bu aracılık türü sıklıkla aktif aracılıkla karıştırılmaktadır. Oysa birlikte izlemede aktif aracılıkla olduğu gibi çocukla konuşmak, yorumlar yapmak, eleştirilerde bulunmak gibi davranışlar sergilenmemektedir. Birlikte izlemede çocuk ve anne-baba arasında herhangi bir etkileşim gerçekleşmeyebilir. Birlikte izleme, yalnızca aynı ortamda bulunmak ve aynı programı izlemek anlamına gelmektedir. Aktif aracılıkla ve birlikte izleme arasında, aynı ortamda bulunmak dışında bir benzerlik bulunmamaktadır. Birlikte izleme pasif bir halken aktif aracılık amaçlı bir edimdir (Nathanson, 1998: 14).

Valkenburg ve arkadaşları da (1999: 63) benzer şekilde birlikte televizyon izlemeyi, televizyon içerikleri hakkında çok fazla kaygılanmadan çocukla birlikte güzel vakit geçirmek ve eğlenmek olarak tanımlamışlardır.

Çocukla birlikte izleme ile ilgili bazı çalışmalarda (Nathanson, 1998; Bilgin Ülken, 2009 vd.) bu aracılık türü ile çocukların olumsuz etkilendiği sonucu ortaya çıkmıştır. Anne-babanın konuşmadan, yorum yapmadan, eleştirilerde

bulunmadan çocukla birlik televizyon izlemesi çocuğa içeriğin onaylandığı mesajını verebilmektedir. Örneğin şiddet içeren bir programı birlikte izlemek şiddetin onaylandığı anlamına gelebilir. Ancak bazı çalışmalar (Salomon, 1977; Jinqiu ve Xiaoming, 2004; Powers, 1997 vd.) da birlikte izlemenin olumlu yönlerine vurgu yapmaktadırlar. Bu çalışmalar, birlikte izlemenin çocuğun bilişsel gelişimine, öğrenmesine ve sosyal beceri kazanmasına katkısı olduğunu belirtmektedirler.

Çocukla birlikte izleme televizyona yönelik uygulanan aktif bir aracılık uygulamasıyken dijital çağ ile birlikte bu aracılık türü de değişime uğramıştır. Çocukla birlikte izleme kavramı, çocuğun çevrimiçi ekran kullanımı arttıkça “müdahaleci olmayan denetim” ve “birlikte oynama-birlikte kullanma” olarak güncellenmiştir.

Birlikte kullanma (ya da birlikte izleme), anne-babaların çocuklarıyla medya deneyimlerini paylaşmaları ve çevrimiçi etkinliklere çocuklarıyla birlikte katılmaları ancak medya içeriği hakkında eleştirel tartışmalara girmemeleri anlamına gelir.

Jiow ve arkadaşları (2016), anne-baba aracılığının televizyon araştırmalarına dayandığını ve video oyunları, sosyal medya ve mobil uygulamalar gibi karmaşık ve yoğun olarak kullanılan medya formlarının doldurduğu, hızla değişen medya ortamına uyum sağlayacak şekilde geliştirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Onlara göre “birlikte (ortak) kullanım” aracılığı, daha çok denetleme unsurunu gerçekleştirmektedir. Aslında, video oyunlarının ebeveynler ve çocuklar tarafından birlikte oynanmasının zor olduğunu ve neredeyse hiç uygulanmadığını belirterek birlikte oynamanın motivasyonlarının karmaşıklığına dikkat çekmektedirler. Anne-babalar, oyuna katılmak yerine bilgi toplamayı tercih etmektedirler. Sonuç olarak “birlikte oynama-birlikte kullanım”ın doğası gereği zorlukları bulunmaktadır.

Wright (2017: 190-194), birlikte izleme aracılığını anne-babaların çocuklarıyla birlikte çevrimiçi içeriğe erişmesi ancak tartışmaması olarak tanımlamaktadır. Elektronik teknoloji kullanımıyla ilişkili riskler üzerinde duran Wright, araştırmasında aracılık uygulamaları ve ergenlerin siber tacize katılımı arasındaki bağı, 8. sınıf öğrencisi olan 568 çocuğun katılımıyla incelemiştir. Çalışmanın sonucunda “birlikte izleme” uygulaması, siber trolleme mağduriyeti dışında olumlu bir yanıt vermemiştir. Wright, ergenlerin siber zorbalık da dahil olmak üzere çevrimiçi risklere karşı savunmasızlığını azaltmak ve olumlu sonuçlar alabilmek için “birlikte izleme”nin yüksek düzeyde izleme ve denetim gerektirdiğine vurgu yapmaktadır.

Benzer şekilde internete bağlı yaygın bir risk olan siber zorbalık ve aracılık üzerine çalışan Rega ve arkadaşları (2022: 495-499), araştırmalarını yaşları 8 ila

18 arasında olan çocukların katılımıyla gerçekleştirmişlerdir. Bu bağlamda anne-babaların çocuklarıyla birlikte medya içeriğini tartışmadan izlemelerinin sonucu olarak çocukların siber zorbalık mağduriyetine ve şiddete karışma olasılıklarının diğer çalışmaların aksine (Navarro ve ark. 2013; Wright, 2017)) azaldığını ortaya çıkarmıştır.

SONUÇ

Aracılık uygulamalarının kullanımının hem çocuk hem de aile iletişimi konusunda olumlu sonuçlar verdiği açıktır. Özellikle çocukların erişiminin medya içeriklerine ulaşımının çok kolaylaştığı günümüzde aracılık uygulamaları çok daha fazla önem kazanmaktadır. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki üç aracılık türünün beraber kullanımı yarar sağlamaktadır. Araştırmalarda tek bir aracılık türünün uygulanması çok önerilmemektedir. Özellikle birlikte izleme, hiç yorum ve eleştiri kullanılmadığı için tehlikeli olabilmektedir. Çünkü çocuklar, anne-babalarının içeriği onayladığını düşünebilirler. Kısıtlayıcı aracılık da tek başına kullanıldığında çok olumlu katkılar yapmamakta hatta sorunlara sebep olabilmektedir. Aktif aracılık ise olumlu sonuçların yüksek derecede alındığı bir aracılık türüdür. Dolayısıyla hem süreyi ve içeriği sınırlamak hem birlikte olmak hem de içerik hakkında konuşmak, çocukları olumsuzluklardan korumada etkin bir rol oynamaktadır.

Medya ve eğitim, hem geleneksel hem de yeni medyanın zararları konusunda farkındalık yaratsa da aracılığın neden bazı ailelerde uygulanıp diğerlerinde uygulanmadığı sorusu karşımıza çıkmaktadır. Aracılık uygulamalarının kullanılıp kullanılmamasını etkileyen unsurlar arasında öncelikle demografik özellikler gelmektedir. Çocukların ve anne-babaların yaşı, cinsiyeti, anne ve babaların çalışma ve eğitim durumları aracılık uygulamaları üzerinde etkilidir. Televizyonun kullanım şekli ve sıklığı da aile iletişimi açısından önemlidir. Bu nedenle anne-baba katılımı aracılık uygulamalarını etkileyen bir diğer unsurdur. Son olarak aracılık uygulamalarını etkileyen önemli unsurlardan biri de anne-babaların televizyona karşı tutumlarıdır. Genellikle anne-babalar medya içeriklerine yönelik olarak endişe duymaktadırlar. Bu unsurlar önemli görülmele birlikte başka bir çalışmanın konusu olarak önerilmektedir

Kaynakça

- Bağlı, M. T. (2003). Televizyona karşı anababa aracılığı: kısıtlayıcı aracılığın biçimleri. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, (36), 129-149.
- Beyens, I. ve Beullens, K. (2017). Parent-child conflict about children's tablet use: The role of parental mediation. *New Media&Society*, 19, 2075-2093.
- Bilgin Ülken, F. (2009). Çocukların televizyon izlemesinde anne-baba aracılığı ile çocukların saldırganlık davranışları arasındaki ilişki.
- Caivano, O., Leduc, K. ve Talwar. V. (2020). When you think you know: the effectiveness of restrictive mediation on parental awareness of cyberbullying experiences among children and adolescents. *Psychosocial Research on Cyberspace*, 14(1).
- Chen, L., Liu, X, Tang, H. (2022). The interactive effects of parental mediation strategies in preventing cyberbullying on social media. *Psychology Research and Behavior Management*, 1009-1022.
- Collins, W. A., Brian L. Websty, S. S. (1981). Effects of adult commentary on children's comprehension and inferences about a televised aggressive portrayal. *Child Development*, 52/1, 158-163.
- Duek, C. ve Moguillansky, M. (2020). children, digital screens and family: parental mediation practices and gender. *Comunicação e sociedade*, (37), 55-70.
- Hicks, D. J. (1968). Effects of co-observer's sanctions and adult presence on imitative aggression. *Child Development*, (39), 1, 303-309.
- Jinqiu, Z. ve Xiaoming, H. (2004). Parent-child co-viewing of television and cognitive development of the chinese child. *International Journal of Early Years Education*. (12), 1.
- Jiow, H. J., Lim, S. S. ve Lin, J. (2016). Level up! Refreshing parental mediation theory for our digital media landscape. *Communication Theory*, (27), 309-328.
- Lee, S. J. (2013), "Parental restrictive mediation of children's internet use: Effective for what and for whom?", *New Media & Society*.15, Haziran, 466-481.
- Mascheroni, G., Ponte, C. ve Jorge, A. (2018). Digital parenting, the challenges for families in the digital age, the international clearinghouse on children. Göteborg: Youth and Media.
- Navarro, R., Serna, C., Martinez, V. ve Ruiz-Oliva. R. (2013). The role of internet use and parental mediation on cyberbullying victimization among Spanish children from rural public schools. *European Journal of Psychology of Education*. (28), 725-745.

- Nathanson, A. I. (1998). The immediate and cumulative effects of television mediation on children's aggression. Yayınlanmamış Doktora Tezi. The University of Wisconsin - Madison.
- Nathanson, A. I. (2016), Mediation of children's television viewing: working toward conceptual clarity and common understanding. *Communication Yearbook 25*, Editör: William B. Gudykunst, Mahwah-NJ, Lawrence Erlbaum Associates. 115-151.
- Nielsen, P., Favez, N., Liddle, H. ve Rigter, H. (2019). Linking parental mediation practices to adolescents' problematic online screen use: A systematic literature review. *Journal of Behavioral Addictions 8(4)*, 649-663.
- Powers, C. M. (1997). The influence of the puzzle place television program on preschoolers' social behavior. Yayınlanmamış Doktora Tezi. University of Miami.
- Petegem, S. V., Ferrerre, E., Soenens, B., Rooij, A. J. ve Looy, J. V. (2019) "Parents' degree and style of restrictive mediation of young children's digital gaming: associations with parental attitudes and perceived child adjustment", *Journal of Child and Family Studies. 28*, 1379-1391.
- Rega, V., Gioia, F. ve Boursier, V. (2022). Parental mediation and cyberbullying: a narrativeliterature review. *Marriage & Family Review, (58) 6*, 495-530.
- Reid, L. (1979). Viewing rules as mediating factors of children's responses to commercials. *Journal of Broadcasting, (23)*, 15-26.
- Reiser, R. A., Williamson, N. ve Suzuki, K. (1988). Using 'sesame street' to facilitate children's recognition of letters and numbers. *Educational Communication and Technology Journal, (36)*, 15-21.
- Salomon, G. (1977). Effects of encouraging israeli mothers to co-observe 'sesame street' with their five-year-olds. *Child Development, (48)*, 1146-1151.
- Singer, D. G. ve Singer, J. L. (1998). *Çocuklarda Yaratıcılığın Gelişimi*. Çeviren: Nurdan Cihanşümül. İstanbul: Gendaş Yayıncılık.
- Qin, Y., Musetti, A.ve Omar, B. (2023). Flow experience is a key factor in the likelihood of adolescents' problematic tiktok use: the moderating role of active parental mediation, *International Journal of Environmental Research and Public Health, 20*.
- Valkenburg, P. M., Krcmar, M., Peeters, A. L. ve Marseille, N. M. (1999). Developing a scale to assess three styles of television mediation: instructive mediation, restrictive mediation, and social coviewing. *Journal of Broadcasting&Electronic Media, (43)*, 1, 52-66.

- Vijayalakshmi, A., Lin, M-H., Laczniak, R. (2020). Evaluating adolescents' responses to internet ads: role of adskepticism, Internet Literacy, and Parental Mediation, *Journal of Advertising*, 49, 292-308.
- White, S. R., Rasmussen, E. E. ve King, A. (2015). Restrictive mediation and unintended effects: serial multiple mediation analysis explaining the role of reactance in us adolescents. *Journal of Children and Media*, (9) 4, 510-527.
- Wright, M. F. (2017). "Parental mediation, cyberbullying, and cybertrolling: the role of gender. *Computers in Human Behavior* 71, Haziran, 189-195.

Bölüm 5

Feminist Perspektiften DSM-5 Sınıflandırmalarına Yönelik Bir Değerlendirme

Filiz ER¹

¹ Dr.; Sinop Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Sinop, Türkiye,
filliztokgoz@hotmail.com ORCID ID: 0000-0001-5065-3809

GİRİŞ

Ruhsal hastalıkların ve bozuklukların tariflenmesi, ruh sağlığı tarihi boyunca farklı tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmaları en aza indirebilmek amacıyla, Amerikan Psikiyatri Birliği'nin yayımladığı Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı (The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders - DSM), tüm dünyada profesyoneller tarafından yaygın bir şekilde psikiyatrik hastalıkların tanısında kullanılmaya başlamıştır. Bu kitapta hastalıkların tanımlamaları ve belirtileri yer almaktadır. Dünyanın çeşitli ülkelerindeki klinisyenlerin görüşleri alınarak hazırlanan bu kitap hastalara daha objektif tanı konulması ve diğer profesyoneller ile hastayı ve hastalığı tanımlarken ortak bir dil geliştirilmesini sağlamaktadır. İlki 1952 yılında yayınlanan kitap farklı aralıklarla revizyona girmektedir. Bu kitabın son versiyonu olan DSM-5'in uyarlanma çalışmaları 2000 yılında başlamış ve kitap 2013'te yayınlanmıştır.

Ruh sağlığı alanı, toplumsal cinsiyet konularının ele alınması noktasında sadece kadınlarla ilişkilendirilen tanılara odaklanma eğiliminde olmuştur (Marecek ve Gavey, 2013:3). Bununla birlikte ilgili alanda toplumsal cinsiyete dair konuların dikkate alınması önemli olmakla birlikte tüm tanı kategorilerinin bireylere eşit olarak uygulanabilir olup olmadığını değerlendirilmesinin gerekli olduğu belirtilmektedir (Johnson ve Stewart, 2010:17). Bunun yanında, cinsiyet kimliği ve toplumsal cinsiyet temelli özelleştirilmiş klinik tanı ve müdahalelerin geliştirilmesine odaklanan araştırmalara öncelik verilmesi gerekmekte ve toplumsal cinsiyetin psikoloji, psikiyatri ve klinik sosyal hizmet gibi alanlara etkisi anlaşılmalıdır. Bu kapsamda, toplumsal cinsiyet odağında DSM-5'e yönelik getirilen eleştiriler dikkat çekicidir. Bu eleştiriler, DSM-5'te yer alan tanı kategorilerinin ve sınıflandırmalarının feminist perspektiften uzak olduğunu, birçoğunun cinsiyet ikiliğini ve özcülüğünü sürdürdüğünü belirtmektedir. Bu çalışmayla, feminist bir perspektiften DSM-5 sınıflandırmalarına yönelik bir değerlendirme sunulurken hem ruh sağlığı alanının hem de ruh sağlığı meslek elemanlarının eşitlikçi bir anlayış kazanmaları amaçlanmaktadır.

1. Toplumsal Cinsiyet ve DSM-5

Toplumsal cinsiyete dair konuların sağlık alanında oynadığı rolün vurgulanması ve feminist perspektiften sağlıkla ilgili araştırmaların gerçekleştirilmesi önemlidir. Toplumsal cinsiyet olgusu, hastalığın başlangıcını oluşturan stresörleri tetikleyebilmekte, semptomların ortaya çıkış biçimine katkı sunabilmekte, hastaların bakım arayışını ve tedaviye erişimlerini etkileyebilmektedir (Amoretti, 2020:70). Son dönemlerde, psikiyatrik tanı ve tedavide toplumsal cinsiyet konularını daha fazla gözlemlenmesini sağlayacak gündem oluşturma çabaları mevcuttur. Bu çabalar, özellikle psikiyatride cinsiyet

ve yaşın tanıya olan etkilerinin araştırılmasını ve bu alandaki bilgi eksikliklerinin ortaya konulmasını içermektedir (Narrow vd., 2007). Ayrıca bu çabalar, toplumsal cinsiyetin ruh sağlığına etkileri konusunda önemli kazanımların olduğunu ancak daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır.

Cinsiyetin anlamlandırılması noktasında, sıklıkla ikili cinsiyet sistemi (kadın ve erkek) kullanılmakta, cinsiyete dair farklı unsurların gözlemlenebilmesi mümkün olamamaktadır (Kara ve Serpen, 2023:269). Yalnızca atanmış cinsiyete odaklanmanın farklı bozuklukları ya da hastalıkları tetikleyen sosyal faktörlerin göz ardı edilmesine neden olabileceği unutulmamalıdır. Bu nedenle hastalığın gelişimi, semptomların ifadesi, tedavi ve sonuçlar üzerine etkili olabilecek tüm faktörlerin değerlendirilmesi esastır.

Toplumsal cinsiyet, cinsiyetleri fiziksel, duygusal, psikolojik, politik ve kültürel olarak tanımlayan toplumsal bir olgudur ve zaman içerisinde değişebilen bir kavrama işaret etmektedir (Kara ve Serpen, 2022:269). Bu nedenle DSM-5 gibi belgelerin, toplumun cinsiyet kavramının evrimleşen biçimlerine duyarlı olması gerekmektedir. Örneğin, toplumdaki bazı bireyler, kadınsı rolleri ve kimlikleri, kadınsı üreme organlarına; erkeksi rolleri ve kimlikleri erkek üreme organlarına bağlamayı reddederek, ikili cinsiyet sistemine karşı çıkabilmektedir. Bu karşı çıkışın tanınması, anlamlandırılması tedavi sürecinin buna göre yürütülmesi önemlidir.

Cinsiyet kimliği, bireyin cinsiyetini nasıl gördüğünü veya tanımladığını ifade ederken, toplumsal cinsiyet rolleri, toplumumuzda erkek ve kadınlar için atanmış rolleri tanımlamaktadır. Toplumsal cinsiyet ilişkileri ise toplumsal cinsiyete dayalı faktörlerden kaynaklanan ilişkisel kalıpları yansıtmaktadır. Dolayısıyla toplumsal kurumlar ve yapılar (örneğin DSM-5 gibi belgeler) belirli cinsiyet rollerini ve kalıp yargılarını güçlendiren kurumsallaşmış cinsiyet kavramını sürdürülebilmektedir.

Psikiyatrik tanılar, uzun yıllar boyunca toplumsal eleştirilerin odağında olmuştur. Örneğin, eşcinselliğin bir tanı kategorisi olarak dâhil edilmesi, kültürel normların ve baskın ideallerin tanı kategorilerinin oluşturulmasını nasıl şekillendirdiğini göstermektedir. “Normal” cinsel yönelimin (birçok heteronormatif toplumda heteroseksüellik), arzunun ya da performansın güç ve iktidar mekanizmaları tarafından belirlendiği açıktır. Ayrıca geçmişte, histeri, nefomani ve nevrasteni gibi tanılar, kadınların belirli sosyal normlara uymalarını zorunlu kılmıştır. Bununla birlikte geçmişteki psikiyatrik teoriler, yakın ve samimi ilişkiler kuran anneleri, erkek eşcinselliğine yol açmakla suçlamıştır. Bunun aksi yönde ise yakın ve samimi ilişkiler kurmayan annelerin şizofreniye neden oldukları iddia edilmiştir. Neyse ki, psikiyatrik tedaviler ve tanı kategorileri zamanla gelişmiştir. Ancak mevcut tanı kategorilerinin ne ölçüde

toplumsal cinsiyete duyarlı olup olmadığı sorusu hala varlığını sürdürmektedir. Örneğin, feministlerin dikkatini çeken bir DSM tanısı, adet öncesi disforik bozukluktur. Amerikan Psikiyatri Birliği (APA), kadınlarda bu tanının, adet döngüsündeki hormonal değişikliklerden kaynaklanan bir ruh haliyle ilişkili olduğunu savunmaktadır. Araştırmacılar, bu tanının ayrı bir “zihinsel bozukluk” olarak geçerli olması için yeterli ampirik kanıt olmadığına dikkat çekmiş ve kadınların sıkıntılarının bu biyolojik kavramsallaştırmanın ticari çıkarlarına hizmet ettiğini belirtmişlerdir (Caplan ve Cosgrove, 2004:93). Tüm kadınların öfkesi, sinirliliği, depresyonu ve hoşnutsuzluğu hormonal durumlara bağlı değildir. Bu duyguların “adet öncesi döneme” bağlanmasının, deneyimlerin ve hislerin daha az “gerçek” olmasına neden olabileceği, aile veya iş yaşamındaki değişiklikleri daha az değerli hale getirebileceği unutulmamalıdır. Ayrıca, zor ve adil olmayan yaşam koşulları da kadınların duygusal kırılğanlıklarına katkıda bulunan önemli faktörler olarak düşünülmelidir.

Kadınlara atfedilen belirli rollerle doğrudan ilişkili olan ve daha geniş sosyal faktörleri göz ardı eden toplumsal cinsiyet körlüğü/duyarsızlığı hem erkekleri hem de kadınları etkilemektedir (Kalaycı, 2019:1086). Örneğin, anoreksiya nevroza, sıklıkla kadınların yaşayabileceği bir hastalık olarak gösterilmesine rağmen erkekleri de etkilemektedir. Buradan hareketle teşhis kategorilerinin oluşturulma şekillerinin bakım veya tanıya erişimi engellemediğinden emin olunması gerekmektedir. Toplum içinde erkeklere getirilen eril ideallere uyma baskıları, anksiyete ve depresyon gibi sorunlar yaşayan erkekler arasında bakım arayışının önündeki büyük engellerden biri olabilmektedir. Başka bir örnek ise travma sonrası stres bozukluğunda, ruhsal bozuklukların oluşumunda ve sürdürülmesinde şiddetin, istismarın ve ayrımcılığın rolünün sıklıkla hafife alınmasıdır. Fiziksel istismar, kadınlara kıyasla erkeklerde daha yaygınken, cinsel istismar kadınlarda daha sık görülmektedir. Ancak her ikisi de genellikle tanınmayan zihinsel bozukluklara yönelik ömür boyu süren bir kırılğanlık bırakabilmektedir (MacMillan vd., 2001:1878).

Chesler (1972) ve Weisstein (1993:194) gibi feminist psikologlar, bilimsel bilgi olarak sunulan birçok şeyin aslında “nesnel gerçekler olarak giydirilmiş erkeksi toplum ideolojisi” olduğunu savunmuşlardır. 1980'lerin ortalarında ise ruh sağlığı alanındaki feministler, Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı'na (DSM) karşı uzun vadeli bir protesto düzenlemiştir. DSM-3-R için önerilen üç yeni tanı kategorisinin (daha sonra adları değiştirilen mazoşist kişilik bozukluğu, adet öncesi disforik bozukluk ve parafilik tecavüzcülük) eklenmesine karşı çıkmışlardır. Bu kategorilerin eklenmesini engellemek için psikiyatristler Jean Baker Miller, Teresa Bernardez ve Jean Hamilton ve aynı zamanda psikologlar Lenore Walker, Paula Caplan, Laura Brown ve Mary Brown Parlee,

DSM yayın komitelerine bir dizi pozisyon belgesi, bilimsel inceleme ve doğrudan tanıklık sunarak çaba göstermiştir. Ancak bu çabalara rağmen, bu kategoriler terk edilmemiş ve her biri, Becker'ın (2002:333) ifade ettiği gibi, bir tür “ölümsüz kategori” olarak kalmış, varlıklarını sürdürmüştür. Daha yakın zamanda, 2000 yılında başlatılan “New View” (Yeni Görüş) kampanyası, DSM'nin cinsel bozukluklar için sınıflandırma şeması ile ilgili olarak, kadın cinselliğini anlamının önünde bir engel olduğunu savunmuştur (Caplan ve Cosgrove, 2004; Ussher, 2011). Ayrıca “New View” ekibi, hipoaktif cinsel istek bozukluğu kategorisine itiraz ederek, bunun (ve daha geniş bir kavram olan kadın cinsel işlev bozukluğunun) yeni ilaçlar için pazarlar oluşturmak amacıyla uydurulduğunu savunmuştur.

Feministler, önceki dönemlerde nemfomani, nevrasteni, soğukluk veya günümüzde premenstrüel disforik bozukluk ve borderline kişilik bozukluğu gibi tanıların baskın ideolojilerin etkisi altında şekillendiğini ve sorunlu davranışları düzenlemek için kullanıldığını savunmuşlardır (Marecek ve Gavey, 2013:3). Psikiyatrik tanıları çevreleyen tarihsel ve kültürel güç dinamiklerinin, toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim ve heteronormatiflik ile bağlantılı olduğu da aktarılmıştır. Feminist ruh sağlığı uzmanları, DSM'nin bireyci çerçevesine meydan okuyarak, psikolojik sorunların geniş sosyal, ekonomik ve politik bağlamla ilişkili olduğunu vurgulamışlardır. Stres faktörlerinin, duygusal refah, dezavantaj ve ayrıcalığın yanı sıra cinsiyet, ırksal/etnik kimlik, ekonomik durum ve cinsellik gibi kesişen eksenler boyunca dağıldığı ifade edilmiştir (Metzl, 2009). Tanısal yargıların da bu kesişmelerin izlerini taşıdığı belirtilmiştir (Ali, 2004:71; Cermele vd., 2001:229). Eleştirel ruh sağlığı uzmanları, feminist bakış açısını temel alarak, ideolojik iktidarın ve sosyal kurumların incelenmesi gerektiğini, tıbbileşmenin ve bürokratikleşmenin ruh sağlığı uzmanlarının uygulamalarını ve özelliklerini nasıl yeniden şekillendirdiğini ortaya koymaya çalışmaktadır (Cohen vd., 2006:251; Cushman ve Gilford, 2000:985). Diğer eleştirel ruh sağlığı uzmanları ise geniş ölçekli siyasi ideolojilerin (örneğin neoliberalizm) terapötik hedeflere ve uygulamalara nasıl gizlice müdahale ettiğini belgelemeye başlamışlardır (Eskner vd., 2012:372; Layton, 2009:105). Feministler aynı zamanda depresyon, geç luteal faz disforik bozukluk, kadın cinsel işlev bozukluğu ve histrionik, bağımlı ve borderline kişilik bozuklukları gibi belirli tanımlara yönelik eleştirilerde bulunmuşlardır. Bununla birlikte, feminist akademisyenler, üçüncü baskının yayınlanmasından bu yana DSM'nin temellendirildiği biyopsikiyatrik söylemin analizine özgün katkılar sağlamışlardır (Cosgrove ve Wheeler, 2013:93; Hare-Mustin ve Marecek, 1997:104; Tiefer, 2004; Ussher 1992). Bu yazarlar, DSM'nin tarafsızlık iddialarını ve biyolojik indirgemeciliğini (stresin ve sorunların açıklamalarını biyolojik süreçlere indirgeme, duygusal sıkıntının nedenini ve

tedavisini ilişkisel ve bağlamsal alanlardan ziyade bireyin vücudunda bulma girişimi) sorgulamışlardır. Daha yakın zamanda, feministler ilaç endüstrisinin teşhis sınırlarını genişletmedeki rolünü analiz etmiş ve sorgulamışlardır (Wheeler ve ark., 2016). Bu eleştiriler, DSM'nin “kontrol listesiyle teşhis” yaklaşımının endüstriye nasıl hizmet ettiğine odaklanmıştır. Ayrıca, akademisyenler, DSM panel üyelerinin (yani, yeni teşhislerin dâhil edilmesi için karar verme sorumluluğuna sahip kişilerin) endüstri ilişkilerinin, ince ama güçlü bir şekilde ilaç yanlısı düşünce biçimleri yarattığı ve tıbbi modelin hegemonyasını güçlendirdiği konusunda uyarılarda bulunmuşlardır. Psikolojinin endüstriye olan finansal bağımlılığı, duygusal sıkıntıyı feminist ve diğer eleştirel yaklaşımları marjinalleştiren DSM'nin ticarileştirilmesinde önemli bir faktör olduğu belirtilmiştir. Bu bakış açısına göre, belirli paydaşların (örneğin ilaç endüstrisi) ihtiyaçları, deneyimin nasıl anlamlandırıldığı, sıkıntının nasıl kavramsallaştırıldığı ve tedavi edildiği açısından diğerlerine (örneğin hastalara) göre ayrıcalıklı bir konumdadır.

Herhangi bir DSM tanısı için biyolojik belirteçler bulunmasa da Amerikan Psikiyatri Birliği, nöro-biyolojik bir çerçeveyi benimsemektedir. Sonuç olarak, daha geniş psiko-sosyo-politik bağlam göz ardı edilmekte ve özellikle kadınların deneyimleri patolojikleştirilerek, tedavi gerektiren zihinsel bozukluklar olarak yeniden şekillendirilmekte ve toplum bilgisine sunulmaktadır. Bu yaklaşım, uygulayıcıları ve araştırmacıları “uzman” rolünde konumlandırmakta, normalliyi belirlemekte ve teşhis alanların deneyimlerinin çeşitliliğini ve bireyselliğini kısaca kişinin “biricikliğini” göz ardı etmektedir. Örneğin, DSM'nin agorafobi tanısı, biyopsikiyatrik söylemin ve hastalık modelinin cinsiyete dayalı güç dinamiklerini nasıl yansıttığını ve olumsuz sosyal çevrenin kadınların kamusal alanlardan korkmalarına veya kaygı duymalarına nasıl katkıda bulunabileceğini göstermektedir. Benzer şekilde, birçok feminist yazar, DSM'nin kadınlarda somatizasyonun birincil nedeni veya fiziksel semptomlar şeklinde psikolojik sıkıntının ifadesi olarak kültürel farklılıklara karşı duyarsız olduğunu da belirtmiştir.

Kültürler arası perspektifin yokluğu ve DSM kategorilerinin çoğunun uluslararası uygulanabilirliğinin sınırlı olması da endişe kaynağı olmuştur. DSM'nin Batılı olmayan feminist eleştirileri, yeme bozuklukları gibi belirli tanısal kategorilerin uygulanabilirliğinin eksikliğine odaklanmıştır (Katzman ve Lee, 1997:385). Araştırmacılar ve klinisyenler, el kitabının genellikle Batılı veya daha dar bir ABD merkezli, beyaz, orta sınıf bir zihinsel sağlık ve hastalık kültürel anlayışını yansıttığını savunmuşlardır. Eleştirmenler, farklı etnik kökenlerden gelen kadınların deneyimlerine dikkat edilmediğini ve DSM tanılarında kültürel ve cinsiyete dayalı deneyimlerin kesişimlerine duyarlılık

eksikliğini vurgulamışlardır (Eriksen ve Kress, 2005:). DSM'nin her revizyonu, çok kültürlü odak ve uluslararası duyarlılık vurgusuyla sunulmasına rağmen, APA, teşhislerinin çoğunun kültürel sınırlılığını kabul etmemekte ve uygulayıcılar için bu sistemin çeşitli müracaatçılarla nasıl kullanılacağı konusunda yeterli rehberlik sağlamamaktadır. Özellikle feminist psikolojinin DSM nozolojisine yönelik eleştirileri, beşinci baskının yayınlanmasından bu yana artmış ve birçok DSM tanısının güvenilirliği ve geçerliliği konusundaki endişeler hem haber medyasında hem de önceki baskıların liderleri tarafından dile getirilmiştir. Bu eleştirel analizlere yanıt olarak, feministler alternatif tanı kategorileri ve sınıflandırma-değerlendirme sistemleri önermişlerdir (Brown ve Ballou, 1992:). Bu alternatif kavramsallaştırmalar ve modifikasyonlar, bağlamlara, müracaatçıların deneyimlerine ve bakış açılarına daha fazla dikkat eden feminist teorilere dayanmıştır.

2. İnterseks ve Cinsiyet Disforisi

Cinsiyet ikiliğinin (sadece kadın ve erkek) doğada bulunabilecek tüm biyolojik varyasyonları kapsayacak kadar yeterli olmadığı belirtilmektedir (Roughgarden, 2004). Biyolojik bakış açısına göre bir vücudun erkek mi yoksa kadın mı olduğunu belirlemek için dikkate alınması gereken farklı cinsiyet özellikleri [genetik cinsiyet (46-XY ve 46-XX), gonadal cinsiyet (testisler ve yumurtalıklar), gametal cinsiyet (sperm ve yumurta), genital cinsiyet (hem iç hem de dış genital bölge dâhil olmak üzere spermle ve yumurtayla ilgili bölgeler), hormonal cinsiyet (testosteron ve östrojen oranları) ve somatik cinsiyet (vücut kılları veya yağ dağılımı gibi ikincil özellikler)] vardır. Cinsiyet özelliklerinin bir mutlaklığa sahip olmadığı, bireylerin bu cinsiyet özelliklerinin değişen bir karışımına sahip olabileceği unutulmamalıdır. Örneğin interseks bireylerin hormonları ve kromozom yapıları, cinsiyet durumunun ikili olmadığını bir göstergesidir. Ayrıca interseks bireylere odaklanan Fausto-Sterling (2000), insanların cinsiyet hakkında sadece erkeği ya da kadını düşünmelerinin yanlış olduğunu öne sürmektedir. Ancak DSM-5'te, “interseks” veya “interseksüellik” terimi, üreme sisteminin doğuştan gelen somatik sapmaları ve/veya erkeğin ve kadının biyolojik göstergeleri arasındaki tutarsızlıkların durumunu belirten “cinsel gelişim bozuklukları” ile değiştirilmiştir (American Psychiatric Association, 2013). İnterseks bireylerin “belirsiz” cinsel organları (iki geleneksel cinsiyete ait bedenden herhangi birine uymayan) veya cinsiyet özelliklerinin “yanlış” olması (yine bireyin cinsiyetini erkek ya da kadın olarak tanımlayan ikili fikirle çelişen) nedeniyle düzensiz olarak kabul edilmesi gerektiğini ima eden “cinsel gelişim bozuklukları” etiketi hala cinsiyet ikiliğini sürdürmektedir. Feminist odaklı farklı çalışmalar ise interseksüalitenin kendi başına bir hastalık

olarak görülmemesi gerektiğini (çeşitli patolojik ve hatta bazen hayatı tehdit eden koşullarla ilişkili olsa da), interseks bireylerin cinsiyet ikiliğinin dışında kaldığını ve bu nedenle etik, epistemolojik ve tıbbi bir gelişme olacak olan cinsiyet kimliği çeşitliliğini benimsemenin önemli olacağını savunmaktadır (Amoretti ve Vassallo, 2012; Roen, 2015).

Birçok kültürel, sosyolojik ve tarihsel çalışma, sadece iki cinsiyetin değil, bunun yerine farklı alternatiflerin olduğunu göstermektedir (Barker ve Richards, 2015:166; Salamon, 2010; Stryker ve Aizura, 2013). Zaman içinde ve farklı kültürlerde önemli sayıda insan, bir bireyin cinsiyetini erkek veya kadın olarak tanımlayan cinsiyet ikiliğinin dışında kendilerini tanımlamakta ve deneyimlerini ifade etmektedirler. Birçok insanın deneyimleri ve gerçeklikleri, iki cinsiyet kategorisinden (erkek ve kadın) sadece birisine bağlı kalmamaktadır. Cinsiyet ikiliği çerçevesinde düşünüldüğünde, DSM-5'in önceki baskılarında örtük olan cinsiyet ikiliğini terk ettiğini söylemek mümkündür. DSM-5'te cinsiyet kimliğinin tanımının ve cinsiyet disforisinin bazı tanı kriterlerinin incelenerek, cinsiyet kimliği çeşitliliğinin kabul edildiği görülmektedir. Örneğin, çocuklarda cinsiyet disforisinin bir kriteri, ilgili tanıyı, diğer cinsiyetten olmak için güçlü bir istek veya birinin diğer cinsiyet (veya atanmış cinsiyetinden farklı bir alternatif cinsiyet) olduğu konusunda ısrar etmesi olarak tanımlanmaktadır (American Psychiatric Association, 2013). Cinsiyet kimliği çeşitliliği lehine yapılan bu kabullere rağmen, DSM-5'in bazı noktaları, sadece cinsiyet ikiliğini değil, aynı zamanda cinsiyet özcülüğünü, yani erkeklerin/kadınların sabit bir öze sahip olduğunu, tüm erkekler/kadınlar tarafından her zaman ortak olarak paylaşılan bazı kalıcı özelliklerin, niteliklerin, işlevlerin ve/veya sosyal rollerin olduğunu varsaymaktadır. Cinsiyet özcülüğü genellikle erkek/kadının tüm özünü paylaşmayan bireylerin "gerçek" erkek/kadın olmadığını belirtmekte, dolayısıyla bu durum bireylerin damgalanma ve dışlanma deneyimleri yaşamalarına neden olmaktadır. Örneğin, çocuklarda cinsiyet disforisinin aşağıdaki kriterleri hem cinsiyet ikiliğine hem de cinsiyet özcülüğüne yönelik önemli örneklerdir:

- Oğlanlarda (atanan cinsiyet), karşıt giyinme veya kadın kıyafetlerini tercih etme konusunda güçlü bir istek; kızlarda (atanan cinsiyet), erkeksi kıyafetler giymek için güçlü bir istek ve kadınsı kıyafetlerin giyilmesine karşı güçlü bir direnç.
- Gerçek ya da hayal ürünü olan oyunlarda cinsiyetler arası roller için güçlü bir istek/tercih.
- Karşıt cinsiyet (kadın-erkek) tarafından kullanılan ya da meşgul olunan oyuncaklar, oyunlar veya aktiviteler için güçlü bir istek/tercih.
- Karşıt cinsiyetten biriyle oyun arkadaşı olmak için güçlü bir istek/tercih.

- Oğlan çocuklarda (atanan cinsiyet), tipik olarak erkeksi oyuncakların, kaba oyunların ve aktivitelerin (takla atmak) güçlü bir şekilde reddedilmesi, kaçınılması ya da kızlarda (atanan cinsiyet), tipik olarak kadınsı oyuncakların, oyunların ve etkinliklerin güçlü bir şekilde reddedilmesi.

Kriterlerde görüldüğü üzere, “karşıt cinsiyet” kavramına atıfta bulunulması, sadece iki cinsiyetin varlığının kabul edildiğini göstermektedir. Benzer şekilde, kriterlerde “cinsiyetler arası rollere” atıfta bulunulmakta, erkeksi ve kadınsı kıyafetler ve oyuncaklar arasındaki karşıtlıktan bahsedilmektedir. Ayrıca “kaba oyun” ve “takla atmak” gibi ifadeler, erkeğin/oğlanın temel bir özelliği olarak gösterilmekte, kaba oyunlardan ve takla atmaktan kaçınan birinin “gerçek” bir erkek/oğlan olmadığı ima edilmektedir. Daha genel olarak, yukarıdaki kriterler, tüm erkekler/kadınlar ya da oğlanlar/kızlar tarafından paylaşılması gereken bazı sabit basmakalıp görünüş ve davranışlara (giyim türleri, oyuncaklar, oyunlar, aktiviteler vd.) dayanıyor gibi görünmektedir. Sonuç olarak, bu özelliklerden bazılarının eksikliği durumunda, bireyin “gerçek” bir erkek/oğlan ya da kadın/kız olması mümkün değildir.

DSM-5'te yer alan cinsiyet disforisi, DSM-4'teki nozolojik cinsiyet kimliği bozukluğu kategorisinin yerini almaktadır (Zucker, 2015:33). “Disfori” etiketi, bu durumun, kişinin yaşadığı/ifade ettiği cinsiyet ile kişinin atanmış cinsiyeti arasındaki uyumsuzlukla ilişkili olabilecek sıkıntı ve yeti yitimiyle ilgili olduğunu belirtmek için “bozukluk”un yerine kullanılmaktadır. Cinsiyet disforisi, cinsel işlev bozuklukları ve parafililer içerisinde yer almamakta, kendine ait bir bölüme sahiptir. Ayrıca cinsiyet disforisi, cinsiyet kimliği çeşitliliğini kabul etmek için cinsiyetler arası bir tanımlama olmamakla birlikte “uyumsuzluk” olarak ele alınmaktadır. Cinsiyet disforisi çerçevesinde kriterler incelendiğinde, sıkıntı ve yeti yitiminin olmaması durumunda cinsiyet disforisi tanısı konulamayacağı da belirtilmektedir.

Cinsiyet disforisi, eşcinsellik olgusuyla da paralellik göstermektedir (Drescher, 2015a:565). 1973 yılında, APA'nın isimlendirme komitesi, eşcinselliğin düzenli olarak öznel sıkıntıya neden olmadığı ve genelleştirilmiş bozuklukla ilişkili olmadığı sonucuna varmıştır (Spitzer, 1981:210:568). Buradan hareketle APA üyeleri, eşcinselliğin kılavuzdan çıkarılması için oy kullanmışlar ve sonuç olarak, eşcinsellik kendi başına cinsel yönelim bozukluğundan çıkarılmıştır. Cinsiyet disforisi durumunda olduğu gibi cinsel yönelim bozukluğu ve ego-distonik eşcinsellik gibi teşhisler, kendi başına eşcinsellikle değil, muhtemelen eşcinsellikle ilişkili sıkıntı ve yeti yitimiyle ilgili gibi görünmektedir. Ayrıca DSM'nin eski basımlarında, sıkıntı ve yeti yitimi gibi durumların varlığı söz konusu olsa dahi bu sıkıntının ve yeti yitiminin

eşcinsellikle ilgili sosyal damgalanmanın bir sonucu olduğu da ortadadır (Drescher, 2015b:568).

DSM-5 gibi bir tanılama kılavuzunun farklı ve bazen çelişkili sorunları dengelemesi, cinsiyet disforisinin DSM'den çıkarılması ve zihinsel bir bozukluk olarak görülmemesi gerektiği ifade edilmektedir (Amoretti, 2020:357). DSM-5, tüm bireysel zihinsel bozukluklar tarafından karşılanması gereken genel bir zihinsel bozukluk tanımını içermektedir. Zihinsel bozukluk, bireyin bilişinde, duygu düzenlemesinde veya davranışında, zihinsel işleyişin altında yatan psikolojik, biyolojik veya gelişimsel süreçlerdeki bir işlev bozukluğunu yansıtan klinik olarak anlamlı bir rahatsızlık ile karakterize edilen bir sendromdur ve zihinsel ve ruhsal bozukluklar genellikle önemli sıkıntı ya da yeti yitimleriyle ilişkilidir (American Psychiatric Association, 2013). Bu tanımdan hareketle zihinsel bozukluklara cinsiyet disforisinin dahil edilmesi için kişinin cinsiyetine dayanarak atfedilenden farklı bir cinsiyetle kendisini tanımlaması, deneyimlemesi ve/veya ifade etmesi işlevsiz olmaktadır. Bu durum kanıta dayalı olmadığı gibi aynı zamanda DSM-5'in iddialarıyla da uyumlu değildir. Patolojikleştirilen cinsiyet kimliklerini “normal” olanlardan ayırmak için bilimsel temelli bir kriter yoktur ve herhangi bir cinsiyet kimliğinin tam olarak nasıl geliştiği de hala bilinmemektedir (Drescher vd., 2012:568). Ayrıca cinsiyet disforisinin yeni teşhisi, cinsiyet uyumsuzluğunun sıkıntılı olmayan ifadelerini zihinsel bozukluklar olarak etiketleme olasılığından kaçınma isteğinden de kaynaklanmaktadır (Drescher, 2013:1).

Uluslararası Hastalık ve Sağlıkla İlgili Koşulların Sınıflandırılması'nın (ICD-11) 11. baskısı ise ICD-10'da cinsiyet kimliği bozukluğu olarak adlandırılan ve yetişkin davranış ve kişilik bozuklukları adlı bölüme dahil edilen trans kimliğin sınıflandırmasını radikal bir şekilde değiştirmiştir (Murjan ve Bouman, 2017:125). ICD-11, tanı terminolojisini cinsiyet uyumsuzluğu olarak değiştirmiş, bu durumu zihinsel bir bozukluk olarak sınıflandırmış ve ayrı bir kategori olarak cinsel sağlıkla ilgili koşullar adlı yeni bir bölüme dâhil etmiştir. Cinsiyet uyumsuzluğunu yeniden adlandırma ve yeni bir bölüme taşıma kararı, trans kimlikleri patolojiden arındırma, cinsiyet farklılığını yaşamın olağan bir parçası olarak tanıma ve sosyal damgalamayı azaltma isteğinin kanıtı olduğu için memnuniyetle karşılanmıştır. Ancak bu durum başka bir teorik soruna yol açmıştır. Cinsiyet disforisi için DSM-5 tanı kriterlerini yerine getiren insanlar, artık zihinsel bir bozukluk olarak değil, somatik bir durum olarak kabul edilen cinsiyet uyumsuzluğu için ICD-11 tanı kriterlerini de yerine getirmeye başlamıştır. Böylece DSM'nin ICD'nin en son baskısıyla uyumlu olması için cinsiyet disforisinin psikiyatrik nozolojiden tamamen çıkarılması gerekliliği de doğmuştur.

SONUÇ

Son yıllarda DSM'ye yönelik ciddi eleştiriler gündeme gelmiştir. Bu eleştirilerin çoğu, DSM'nin yeterince kanıta dayalı olmadığı ve feminist bir perspektiften uzak olduğu yönünde olmuştur. DSM-5'te cinsiyet kimliği ve toplumsal cinsiyet, iki kategori olarak kabul edilmekte, bu kategoriler bireylerin sosyal yönlerini içermemektedir. DSM-5'te cinsiyet kimliği çeşitliliğine yönelik adımlar atılsa da bazı tanı kriterleri hala cinsiyet ikiliğini ve özcülüğünü sürdürmektedir. Cinsiyet kimliği çeşitliliği lehine bazı resmi ifadeler dışında, cinsiyet disforisinin tanı kriterleri hala cinsiyet ikiliğinin ve cinsiyet özcülüğünün bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle DSM-5'in toplumsal cinsiyet rollerinin ve cinsiyet kimliklerinin kalıtsallığını eleştiren feminist çalışmaları görmezden geldiğini söylemek mümkündür. Cinsiyet kimliği çeşitliliği ile cinsiyet ikiliği arasındaki çatışmayı önlemek ve farklı kimliklerdeki ve deneyimlerdeki insanları anlayabilmek için cinsiyet ikiliğinin ve özcülüğünün bazı kalıntılarını hala içeren DSM-5 tanı kriterlerinin kaldırılması ya da dikkatlice gözden geçirilmesi gerekmektedir. Cinsiyet kimliği çeşitliliğini içeren çalışmaların ve açıklamaların benimsenmesi, cinsiyete dair kimliklerin tamamen patolojiden arındırılmasına ve hala onlarla ilişkilendirilen damgalamanın azaltılması için önemli bir adımdır.

Feminist bir perspektiften yaklaşıldığında, tüm ruhsal ve zihinsel tanılarının ve hastalıklarının toplumsal cinsiyetten etkilendiğinin anlaşılması; DSM çalışma gruplarına, feminist görüşlerin ve uzmanlıkların dengeli bir şekilde dâhil edilmesi; ruhsal ve zihinsel hastalıklara katkıda bulunabilecek toplumsal cinsiyete dayalı faktörlerin daha fazla dikkate alınması; toplumsal cinsiyetin dikkate alınmasının, daha iyi sonuçlara ve daha etkili tedavilere yol açabileceğinin farkına varılması; sağlığın tüm sosyal belirleyicilerinin, zihinsel sağlık ve hastalıklar üzerindeki etkilerinin daha fazla dikkate alınması; tanısal kategorilerin önyargıya maruz bırakılabilen ve zaman içinde değişebilen sosyal yapılar olduğunu kabul eden refleksif bir yaklaşımın benimsenmesi; toplumsal cinsiyet ve ruhsal ve zihinsel hastalık alanlarında daha fazla araştırma yapılması ve toplumsal cinsiyet konularının tüm tanı kriterlerine dâhil edilmesine yönelik ilerlemenin devam etmesi önemlidir.

Sağlık alanında, sağlık durumunun bir bireyin yaşam koşulları ve gücü, maddi kaynaklara erişim dâhil olmak üzere birçok sosyal faktör tarafından etkilendiğine dair artan bir farkındalık bulunmaktadır. Tüm bu sosyal belirleyiciler büyük ölçüde toplumsal cinsiyetten etkilenmektedir. Semptomların ortaya çıkışını ve hastalığın sınıflandırılmasını değerlendirirken, bir hastanın sunduklarının ötesine bakılmalı ve hastalığın gelişimine katkıda bulunan sosyal ve kültürel belirleyiciler göz önünde bulundurulmalıdır.

Cinsiyet kimliğine yönelik çeşitliliğin işlevsizlik içermediği unutulmamalı ve bu nedenle cinsiyet kimliğine yönelik çeşitliliklerin patolojik sınıflandırmalara dâhil edilmemesi önemlidir. Böylece ikili cinsiyet sisteminin dışında bir cinsiyet kimliğine sahip olan bireylerin damgalanması ve ayrımcılığa maruz bırakılmaları engellenebilecektir. Çeşitliliğin hastalık olmadığı, anormal olanın da patolojik olmadığı fikriyle hareket edilmelidir. Çeşitli cinsiyet kimliklerinin ve cinsel yönelimlerin patolojiden arındırılması ve cinsiyet disforisinin DSM'den çıkarılması, cinsiyet çeşitliliğinin günlük yaşamın bir parçası olarak kabul edildiği kapsayıcı bir ortama eşlik edebilecektir.

KAYNAKÇA

- Ali, A. (2004). The intersection of racism and sexism in psychiatric diagnosis. In Caplan, P. J. and Cosgrove, L. (eds) *Bias in psychiatric diagnosis* (pp. 71–75). Lanham, MD: Jason Aronson.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (Fifth Edition: DSM-5). Washington, DC: American Psychiatric Publishing.
- Amoretti, M. C. (2020). The notion of gender in psychiatry: A focus on DSM-5. *Notizie di Politeia*, 139(XXXVI), 70-82.
- Amoretti, M. C., Vassallo, N. (2015). Against sex and gender dualism in gender-specific medicine. In Mäki, I. Votsis, S. Ruphy, G. Schurz (Eds), *Recent developments in the philosophy of science* (pp. 357-368). Helsinki, Dordrecht: Springer.
- Barker, M. J., & Richards, C. (2015). Further genders. In C. Richards & M. J. Barker (Eds), *The palgrave handbook of the psychology of sexuality and gender* (pp. 166-176). London: Palgrave Macmillan.
- Becker, D. (2002). Diagnosis of psychological disorders: DSM and gender. In Worell, J. (ed.) *Encyclopedia of women and gender: Sex similarities and differences and the impact of society on gender* (pp. 333–344). New York, NY: Academic Press.
- Brown, L. S., & Ballou, M. (1992). *Personality and psychopathology: Feminist reap-praisals*. New York: Guilford Press.
- Caplan, P. J., & Cosgrove, L. (2004). *Bias in psychiatric diagnosis*. Lanham, MD: Jason Aronson.
- Cermele, J. A., Daniels, S., & Anderson, K. L. (2001). Defining normal: Constructions of race and gender in the DSM-IV casebook. *Feminism & Psychology*, 11(2), 229–247.
- Chesler, P. (1972). *Women and madness*. New York, NY: Avon.
- Cohen, J., Marecek, J., & Gillham, J. (2006). Is three a crowd? Clients, clinicians and managed care. *American Journal of Orthopsychiatry*, 76(2), 251–259.
- Cosgrove, L., & Wheeler, E. (2013). Industry’s colonization of psychiatry: Ethical and Practical implications of financial conflicts of interest in the DSM-V. *Feminism & Psychology*, 23(1), 93–106. DOI: 10.1177/0959353512467972.
- Cushman, P., & Gilford, P. (2000). Will managed care change our way of being? *American Psychologist*, 55(9), 985–996.
- Drescher, J. (2015a). Out of DSM: Depathologizing homosexuality. *Behavioral Sciences*, 5(4), 565-575.

- Drescher, J. (2015b). Queer diagnosis revisited: The past and future of homosexuality and gender diagnosis in DSM and ICD. *International Review of Psychiatry*, 27(5), 386-395.
- Drescher, J. (2013). Controversies in gender diagnoses. *LGBT Health*, 1, 1-5.
- Drescher, J., Cohen-Kettenis, P., & Winter, S. (2012). Minding the body: Situating gender identity diagnoses in the ICD-11. *International Review of Psychiatry*, 24, 568-577.
- Eriksen, K., & Kress, V. E. (2005). *Beyond the DSM story: Ethical quandaries, challenges and best practices*. Thousand Oaks: Sage.
- Eskner, U., Lindberg, L., & Magnusson, E. (2011). Neutrality, gender stereotypes, and analytical voids: The ideals and practices of Swedish child psychologists. *Feminism & Psychology*, 21(3), 372-392.
- Fausto-Sterling, A. (2000). *Sexing the body: gender politics and the construction of sexuality*. New York: Basic Books.
- Hare-Mustin, T., & Marecek, J. (1997). Abnormal and clinical psychology: The politics of madness. In Dennis R. Fox and Isaac Prilleltensky (Eds) *Critical psychology: An introduction* (pp. 104-120). Thousand Oaks: Sage.
- Johnson, J., & Stewart, D. E. (2010). DSM-V: toward a gender sensitive approach to psychiatric diagnosis. *Archives of Women's Mental Health*, 13(1), 17-19. <https://doi.org/10.1007/s00737-009-0115-0>
- Kalaycı, E. (2019). Sosyal hizmet bakış açısıyla toplumsal cinsiyet eşitliği ve sürdürülebilir kalkınmanın değerlendirilmesi. *Journal of International Social Research*, 12(66), 1086-1093. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3654>
- Kara, Y., & Serpen, A. S. (2023). Sosyal hizmette queer bakış açısı: Toplumsal cinsiyet rollerinden bağımsız bir yaklaşıma doğru. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33(2), 925-937. DOI: 10.18069/firatsbed.1201775
- Kara, Y., & Serpen, A. S. (2022). Cinsel yönelimi ve cinsiyet kimliğini çocuk gelişimi bağlamında ele almak. *Sosyal ve insani bilimler teori, güncel araştırmalar ve yeni eğilimler 5* içinde (ss. 269-288). IVPE.
- Katzman, M. A., & Lee, S. (1997). Beyond body image: The integration of feminist and transcultural theories in the understanding of self starvation. *International Journal of Eating Disorders*, 22(4), 385-394.
- Layton, L. (2009). Who's responsible? Our mutual implication in each other's suffering. *Psychoanalytic Dialogues*, 19(2), 105-120.
- MacMillan, H. L., Fleming, J. L., Streiner, D. L., Lin, E., Boyle, M. H., Jamieson, E., Duku, E. K., Walsh, C. A., Wong, M. Y., & Beardslee, W. R. (2001). Childhood abuse and lifetime psychopathology in a community sample. *American Journal of Psychiatry*, 158, 1878-1883.

- Marecek, J., & Gavey, N. (2013). DSM-5 and beyond: A critical feminist engagement with psychodiagnosis. *Feminism & Psychology*, 23(1), 3–9. <https://doi.org/10.1177/0959353512467962>
- Metzl, J. (2009). *The protest psychosis: How schizophrenia became a black disease*. Boston, MA: Beacon.
- Murjan, S., & Bouman, W. P. (2017). Psychiatry. In C. Richards, W. P. Bouman, & M. J. Barker (Eds), *Genderqueer and non-binary genders* (pp. 125-140). London: Palgrave Macmillan.
- Narrow, W. E., First, M. B., Sirovatka, P. J., & Regier, A. (2007). *Age and gender considerations on psychiatric diagnosis: A research agenda for DSM-V*. American Psychiatric Publishing, Arlington.
- Roen, K. (2015). Intersex/DSD. In C. Richards & M.J. Barker (Eds), *The palgrave handbook of the psychology of sexuality and gender* (pp. 183-197). London: Palgrave-Macmillan.
- Roughgarden, J. (2004). *Evolution's rainbow: Diversity, gender, and sexuality in nature and people*. Berkeley University of California Press.
- Salamon, G. (2010). *Assuming a nody: Transgender and rhetorics of materiality*. New York: Columbia U.P.
- Spitzer, R. L. (1981). The diagnostic status of homosexuality in DSM-III: A reformulation of the issues. *American Journal of Psychiatry*, 138, 210-215.
- Stryker, S., & Aizura, A. Z. (2013). *The transgender studies reader 2*. New York: Routledge.
- Tiefer, L. (2004). *Sex is not a natural act, and other essays*. Boulder: Westview Press.
- Ussher, J. (2011). *The madness of women: Myth and experience*. New York, NY: Routledge.
- Ussher, J. (1992). *Women's madness: Misogyny or mental illness?* Amherst: University of Massachusetts Press.
- Weisstein, N. (1993). Psychology constructs the female or the fantasy life of the male psychologist (with some attention to the fantasies of his friends, the male biologist and the male anthropologist). [Revised and expanded version of 1968 publication.] *Feminism & Psychology*, 3(2), 194–210.
- Wheeler, E. E., Kosterina, E., & Cosgrove, L. (2016). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM), feminist critiques of. In Nancy A. Naples (Ed), *The wiley blackwell encyclopedia of gender and sexuality studies*. John Wiley & Sons. DOI: 10.1002/9781118663219.wbegss125
- Zucker, K. J. (2015). The DSM-5 diagnostic criteria for gender dysphoria. In C. Trombetta, M. Bertolotto & G. Liguori (Eds), *Management of gender dysphoria: a Multidisciplinary approach* (pp. 33-37). Dordrecht: Springer.

Bölüm 6

G7 Ülkelerinde CO₂ Emisyonunun Panel Eşik Regresyon Modeli ile Analizi

Gizem KAYA¹

*¹ İstanbul Teknik Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme Mühendisliği Bölümü.
kayagizem@itu.edu.tr ORCID No: 0000-0002-6870-7219.*

GİRİŞ

Artan çevresel kaygılar ve iklim değişikliğinin azaltılması ihtiyacıyla yaşadığımız yüzyılda hava kirliliğinin incelenmesi akademik çalışmalarda ve ülke politikalarında ön plana çıkmıştır. Hava kirliliğine en çok fosil yakıt kullanımı, enerji tüketimi, ulaşım, endüstriyel faktörler, tarım ve orman kesimi etki etmektedir (EPA, 2023). Sürdürülebilirlik çabaları, yenilenebilir enerji kullanımı, enerji verimliliği ve çevresel düzenlemeler gibi önlemler alınarak günümüzde hava kirliliğinin ülkeler tarafından azaltılması hedeflenmektedir.

Grup Yedi ülkeleri (Group of Seven, G7), dünya ekonomisinin en büyük ve güçlü yedi gelişmiş sanayi ülkesini temsil eden bir uluslararası ekonomik forumdur. G7 ülkeleri ekonomik büyüklükleri, gelişmişlik seviyeleri ve küresel politikadaki etkileri nedeniyle dünyada büyük öneme sahiptir. Üye ülkeler net küresel zenginliğin %64'ünü oluşturmaktadırlar (CSGWD, 2013). Dünyanın en gelişmiş ekonomilerinden oluşan G7 ülkeleri, küresel emisyon eğilimlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu ülkeler ekonomik büyüme ve ekolojik sürdürülebilirlik arasındaki hassas dengeyi bulmayı çalışırken, CO₂ emisyonu, ekonomik faktörler ve politika kararları arasındaki incelikli ilişkileri ortaya çıkarmak için yenilikçi metodolojiler aramaktadırlar. G7 ülkeleri, genellikle teknolojik yeniliklere ve çevresel korumaya yatırım yaparak, çevresel sürdürülebilirliği teşvik eden politikaları desteklerler. Yenilenebilir enerji kaynaklarının benimsenmesi, enerji verimliliğinin artırılması ve sera gazı emisyonlarının azaltılması gibi alanlarda liderlikle diğer ülkelere örnek olarak, çevresel performanslarını iyileştirmeye çalışırlar. Bu tür çabalar, Çevresel Kuznets Eğrisinin ikinci evresinin hızlanmasına katkıda bulunabilir, yani ekonomik büyüme devam ederken çevresel kirlilik düzeyleri azalabilir.

Çevresel Kuznets Eğrisi (Environmental Kuznets Curve, EKC), ekonomik büyüme ile çevresel kalite arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan bir teorik çerçevedir. Bu eğri, ekonomik büyüme ve çevresel kirlilik arasındaki ilişkinin belirli bir kalıp izlediğini öne sürmektedir. Temel olarak Simon Kuznets'in 1950 ve 1960'lı yıllardaki çalışmalarında gelir eşitsizliği üzerine geliştirdiği Kuznets eğrisinden esinlenerek geliştirilmiştir. Çevresel Kuznets Eğrisi, bir ters U şeklinde tasvir edilir (Grossman ve Krueger 1995). Başlangıçta, ekonomik büyüme düşük seviyelerdeyken, çevresel kirlilik de düşük olabilir. Ekonomik büyüme devam ettikçe, üretim artar ve bu da çevresel kirliliğin artmasına yol açabilir. Ancak, belli bir noktadan sonra ekonomik büyüme ve teknolojik gelişmeler sayesinde çevresel kirlilik düşmeye başlar ve ters U eğrisinin iniş ayağı başlar. Bu durum, gelişmiş ekonomilerde çevresel korumaya daha fazla önem verilmesi, temiz üretim teknolojilerinin benimsenmesi ve çevresel düzenlemelerin etkili bir şekilde uygulanması ile açıklanmaktadır.

Son yıllarda öne çıkan yöntemlerden biri panel eşik regresyonudur. Geleneksel doğrusal regresyon modelleri, değişkenler arasında sabit bir ilişki olduğunu varsaymakta ve genellikle verilerdeki potansiyel doğrusal olmayan heterojenlikleri göz ardı etmektedir. Öte yandan panel eşik regresyonu, belirli değişkenlerin hava kirliliği üzerindeki etkisinin farklı eşiklerde değişebileceğini kabul etmektedir. Bu yaklaşım, emisyon değişikliklerini yönlendiren karmaşık dinamiklerin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır.

Bu makalenin amacı, G7 ülkelerinde panel eşik regresyon modelini kullanarak EKC'nin geçerliliğini ve hava kirliliğini (CO₂ emisyonu) etkileyen değişkenleri incelemektir. G7 ülkelerinin farklı ekonomik yapıları, politika ortamları ve tarihsel emisyon trendleri göz önünde bulundurularak, çeşitli faktörlerin CO₂ emisyonunu etkilemek için nasıl etkileşime girdiğine dair değerli bilgiler edinilebilir. Bu analitik yaklaşım emisyon trendlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamakta ve aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma için hedefe yönelik ve etkili politikaların oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır.

İlerleyen bölümlerde, panel eşik regresyonunun teorik temelleri incelenecek, geleneksel regresyon yöntemlerine göre avantajları açıklanacak ve CO₂ emisyonunun incelenmesinde uygulanabilirliği tartışılacaktır. Ayrıca hem küresel hem de ulusal düzeyde CO₂ emisyonuyla ilgili mevcut literatür incelenecek ve panel eşik regresyonunun ele alabildiği boşluklar vurgulanacaktır. G7 ülkelerindeki CO₂ emisyonu trendlerinin incelenmesi ve EKC'nin bu yöntem ile analizi gizli olan içgörülerini ortaya çıkarmaya olanak sağlayacaktır.

LİTERATÜR TARAMASI

G7 ülkelerinde bazı faktörlerin çevresel etkileşimlerini araştıran çalışmalar Tablo 1'de özetlenmiştir. Bu çalışmaların genel sonuçlarına dayanarak, çevre ve ekonomik faktörler arasındaki ilişkileri özetlemek mümkündür. Birçok çalışma, GSYİH, enerji tüketimi, CO₂ emisyonu gibi değişkenler arasında anlamlı ilişkiler olduğunu göstermektedir (Muratoğlu ve Uğurlu, 2014; Raza ve Shah, 2018; Shahbaz, 2019; Gyamfi vd., 2020; Khan, 2020; Gyamfi vd. 2021 gibi). G7 ülkeleri için, genellikle ekonomik büyüme ve enerji tüketimi CO₂ emisyonunu artırırken, yenilenebilir enerji tüketimi CO₂ emisyonunu azaltmaktadır. Yine birçok çalışmada CO₂ emisyonu ve gelir arasında ters U ilişkisi bulunmuştur. Bu durum EKC hipotezini desteklemektedir (Nabae, 2015; Raza ve Shah, 2018; Anser vd., 2019; Zhou, 2019; Ike vd., 2020; Bozkaya ve Duran, 2022). Fakat, EKC hipotezinin geçerliliği konusunda olumsuz sonuçların elde edildiği çalışmalar da vardır. Bazı çalışmalar için G7 ülkelerinde EKC hipotezi desteklenmemiştir (Yilanci ve Ozgur, 2019; Majeed ve Asghar, 2021 gibi). Özellikle ABD'de EKC hipotezinin geçerli olduğu birkaç çalışma bulunmaktadır.

(Yilanci ve Ozgur, 2019; Nathaniel, 2021; Pirgaip vd., 2023; Aydın vd., 2023a; Aydın vd., 2023b).

Diğer bir bulgu ise ticaret ile çevresel bozulma arasındaki pozitif ilişkidir. Ticaret hacmi CO₂ emisyonunu artırma eğilimindedir (Raza ve Shah, 2018; Gyamfi vd., 2020; Ike vd., 2020). Genellikle, doğrudan yabancı yatırımın ve uluslararası turizm gelirlerinin de CO₂ emisyonunu artırdığı görülmüştür (Anser vd., 2019). Bunun haricinde kentleşme konusu da incelenmiştir ve kentleşmenin CO₂ emisyonunu artırıcı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir (Shahbaz, 2019; Hussain vd., 2023).

Tablo 1: G7 Ülkeleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Çalışma	Dönem	Yöntem	Sonuç
Muratoğlu ve Uğurlu (2014)	1980-2014	Kao ve Pedroni eşbütünleşme testi	Değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşik bir ilişki vardır. GSYİH, CO ₂ emisyonu ve enerji tüketiminin Granger-nedenidir. EKC, G7 ülkeleri için kanıtlanmış ancak,
Nabaece (2015)	1993-2011	Panel eşbütünleşme testi	gelişmekte olan ülkeler için bu hipotez reddedilmiştir. Ekonomik büyüme ve ticaret uzun vadede CO ₂ emisyonunu arttırır,
Raza ve Shah (2018)	1991-2016	Tam değiştirilmiş sıradan en küçük kareler (FMOLS), Dinamik sıradan en küçük kareler (DOLS), Sabit etkili sıradan en küçük kareler	yenilenebilir enerji tüketimi uzun vadede CO ₂ emisyonunu azaltır. EKC geçerlidir.

Anser vd. (2019)	1995-2015	Rassal etkiler modeli, Panel nedensellik testi	Panel	Uluslararası turizm gelirleri ve doğrudan yabancı yatırımlar CO ₂ emisyonunun arttırırken, devlet eğitim harcamaları CO ₂ emisyonunu azaltmaktadır. CO ₂ emisyonu ve ekonomik büyüme arasındaki ters U şeklindeki EKC doğrulanmaktadır. Japonya ve ABD'de EKC hipotezi geçerli iken, diğer ülkelerde geçerli değildir. Biyokütle enerji tüketimi CO ₂ emisyonuna katkıda bulunmaktadır. EKC hipotezi G-7 ülkelerinde geçerlidir. Kapitalizasyon CO ₂ emisyonu ile ters orantılıdır. Finansal gelişme çevresel kaliteyi kötüleştirmektedir.
Yilanci ve Ozgur (2019)	1970-2014	Bootstrap panel pencere nedenselliği	yuvarlanan	
Shahbaz (2019)	1980-2014	Genelleştirilmiş yöntemi	momentler	

			Doğrudan yabancı yatırım ve ticari açıklık çevresel kaliteyi artırır. Küreselleşme CO ₂ emisyonunu artırır. Kentleşme çevresel kaliteyi engellemektedir.
Zhou (2019)	1992-2014	Panel kantil regresyon modeli	Doğrudan yabancı yatırımlar G7 ülkelerinde CO ₂ emisyonu üzerinde kirlilik halesi teorisini desteklemektedir. G7 ülkelerinde EKC'nin ters U şeklindeki eğrisi desteklenmektedir. Yenilenebilir enerji tüketimindeki artışın Fransa, İtalya, Birleşik Krallık ve ABD'de CO ₂ emisyonu üzerinde negatif bir etkisi vardır. Uluslararası turist sayısındaki artış İtalya'nın CO ₂ emisyonu
Işık vd. (2020)	1995-2015	Panel bootstrap eşbütünleşme testi, Artırılmış ortalama grup (AMG) tahmincisi	

			üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Turizm kaynaklı EKC hipotezi sadece Fransa için geçerlidir. Enerji tüketimindeki artış, uzun vadede kirletici emisyonu artırmaktadır. Ticaret ile çevresel bozulma arasında da pozitif bir elastik ilişki gözlenmektedir. Kısa vadede EKC geçerli iken uzun vadede geçerli değildir. Küreselleşme ve CO ₂ emisyonu arasındaki ilişki ters U şeklindedir, bu nedenle EKC desteklenmektedir.
Gyamfi vd. (2020)	1980-2018	Eşbütünleşme testi	Ekonomik çıktıdaki bir artış CO ₂ emisyonunda artış yaratmaktadır. Yenilenebilir enerji tüketimindeki bir artış CO ₂
Liu vd. (2020)	1970-2015	Yarı parametrik panel sabit etkiler modeli	

			emissionunu azaltmaktadır.
Ari ve Şentürk (2020)	1960-2016	Panel gecikmesi dağıtılmış otoregresif model (ARDL)	EKC hipotezine ilişkin kanıt yoktur. Kişi başına düşen CH ₄ emisyonu ile kişi başına düşen GSYİH arasında ters N şeklinde bir eğri vardır. Yenilenebilir enerji ve enerji fiyatları CO ₂ emisyonunu negatif etkilemekte, ticaret hacmi CO ₂ emisyonunu pozitif etkilemektedir. EKC hipotezi panel ve ülkeye özgü düzeylerde doğrulanmıştır.
Ike vd. (2020)	1970-2014	Johansen ve Fisher eşbütünleşme testi, FMOLS, DOLS, Panel Granger nedensellik testi	Ekonomik büyüme ve CO ₂ emisyonu arasındaki ilişki Kanada ve Birleşik Krallık için M şeklinde; Fransa için N şeklinde, Almanya için ters N şeklinde
Destek vd. (2020)	1800'lerden-2010	Zamanla değişen eşbütünleşme ve bootstrap-yuvarlanan pencere tahmini	

Khan (2020)	1990-2017	AMG ve ortak ortalama grup (CCEMG)	ilişkili etki tahmincisi	ve İtalya, Japonya ve ABD için ters M şeklindedir (W şeklinde). Fransa, İtalya ve ABD'de sadece 1973 öncesi dönem için ters U-şeklindedir. CO ₂ emisyonu, ticaret, gelir, çevresel yenilik ve yenilenebilir enerji tüketimi arasında istikrarlı bir uzun dönem ilişkisi vardır. Uzun vadede, ithalat ve gelir tüketime dayalı CO ₂ emisyonunu artırırken, ihracat, çevresel yenilik ve yenilenebilir enerji tüketimi tüketime dayalı CO ₂ emisyonunun azaltılmasında yardımcı olmaktadır. CO ₂ emisyonu üzerinde ekonomik büyüme istatistiksel olarak anlamlı ancak negatif bir etkiye
Öztürk ve Suluk (2020)	1991-2014	Genelleştirilmiş yöntemi, Granger testi	momentler nedensellik	

Nathaniel (2021)	1990-2017	Panel eşbütünleşme testi, AMG tahmincisi	sahip iken, enerji kullanımının etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitifdir. Nükleer enerji Kanada ve ABD hariç tüm ülkelerde CO ₂ emisyonunu önemli ölçüde azaltmaktadır. Yenilenebilir enerji sadece Kanada ve Fransa'da CO ₂ emisyonunu önemli ölçüde azaltmaktadır. EKC Kanada, Fransa, Birleşik Krallık ve ABD için doğrulanmıştır . Kentleşme CO ₂ emisyonu üzerinde uzun dönemde etkisi vardır. Ters U şeklindeki EKC sadece Fransa ve İtalya için doğrulanmıştır .
Katircioglu vd. (2021)	1960-2016	ARDL, Granger nedensellik testi	

İbrahim ve Ajide (2021)	1990-2019	Westerlund eşbütünleşme testi, Havuzlanmış ortalama grup (PMG) tahmincisi	Yenilenebilir enerji CO ₂ emisyonunu azaltmaktadır. Yenilenemeyen enerji ve ticari açıklık CO ₂ emisyonunu arttırmaktadır. Araştırma ve geliştirme ve eko-inovasyon CO ₂ emisyonunu azaltmaktadır. EKC geçerlidir. Doğrudan yabancı yatırımlar, Gayri Safi Sabit Sermaye Oluşumu ve hizmet katma değeri gibi değişkenler CO ₂ emisyonu üzerinde farklı etkiler göstermektedir. EKC hipotezi geçerlidir. Yenilenebilir enerji ve inovasyonun ekolojik ayak izi üzerinde olumsuz etkileri vardır. Nedensellik testinin sonuçları, ekonomik büyüme kaynaklı
Usman vd. (2021)	1985-2016	Westerlund Panel eşbütünleşme testi, Sabit etkiler, Rassal etkiler, PMG tahmincisi, otoregresif dağıtılmış gecikme modelleri, Dumitrescu-Hurlin nedensellik testi	

Majeed ve Asghar (2021)	1980-2019	FMOLS, DOLS ve Heterojen panel tahmincileri, Dumitrescu ve Hurlin (2012) nedensellik testi	ekolojik bozulmayı, büyüme kaynaklı yenilenebilir enerji kaynaklarını ve inovasyon kaynaklı teknolojik korumayı desteklemektedir. Gelir ve ticaret çevre kalitesini iyileştirmektedir. Petrol, kömür ve gaz kullanımı çevre kalitesine zarar vermektedir. EKC reddedilmiştir. Fosil yakıt enerji tüketimi CO ₂ emisyonu üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisi vardır. Toplam doğal kaynak rantı temiz enerji tüketimine neden olur. Güneş enerjisi ve eko-inovasyonun CO ₂ emisyonu üzerinde uzun dönemde önemli ve negatif bir etkisi vardır.
Gyamfi vd. (2021)	1990-2016	Kanti regresyon, AMG, FMOLS ve DOLS tahmincileri	
Zhao vd. (2022)	1995-2018	Kesitsel artırılmış dağıtılmış gecikme modeli	

Liu (2022)	1890-2015	Bilinmeyen eşikli regresyon modeli	Kink	EKC ABD, Almanya, İtalya, Kanada ve Japonya için geçerli değildir. Çevre vergisi CO ₂ emisyonunu doğrudan etkiler. Çevre vergisi, yenilenebilir enerji tüketiminin etkisini artırır. EKC hipotezi G7'deki ekonomik karmaşıklık için doğrulanmıştır.
Doğan vd. (2022)	1994-2014	Panel eşbütünleşme testi, Modifiye edilmiş sıradan en küçük kareler		Metan için EKC hipotezine uygun olarak ters-U şeklinde, sera gazı ve CO ₂ için U şeklinde bir model izlenmiştir.
Ruza ve Caro-Carretero (2022)	1990-2019	Sabit etkiler panel veri modeli		Finansal kalkınmanın çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkisi pozitif iken, ekolojik ayak izi ile finansal kalkınma düzeyi bağlantılı değildir. Ekonomik

Bozkaya ve Duran (2022)	1991-2017	Sürekli güncellenmiş ve tam modifiye edilmiş (CUP-FM) tahminci	büyüme, beşeri sermaye, nüfus yoğunluğu ve birincil enerji tüketimi çevresel kalite ve sürdürülebilirlik için önemli etkenlerdir. Kişi başına reel GSYİH'deki artış ekolojik ayak izini artırmaktadır. Ekonomik büyüme, enerji kullanımı ve çevre kirliliği göstergesi gibi değişkenler arasında pozitif bir ilişki vardır. EKC hipotezi geçerlidir. Ekonomik büyümenin ABD, Birleşik Krallık ve Kanada'da kamu harcamaları ile CO ₂ emisyonu arasında bir aktarıcı görevi vardır. EKC hipotezi yalnızca ABD ve Kanada için doğrudur.
Pirgaip vd. (2023)	1971-2020	Panel eşbütünleşme testi, AMG tahminci	

Aydin vd. (2023a)	1990-2018	Lagrange çarpanı bootstrap panel eşbütünleşme testi, AMG tahmincisi ve Panel nedensellik testi		Uzun dönemde EKC hipotezi Kanada, Fransa ve ABD için geçerli ancak Almanya, İtalya, Japonya ve İngiltere için geçerli değildir. Yenilenebilir enerji ve Ar-Ge harcamaları çevre kirliliğini azaltmaktadır. EKC hipotezi sadece ABD'de geçerlidir. Nanoteknoloji k yenilikler ABD'de çevresel bozulmayı azaltıcı bir etkiye sahipken; İtalya ve Birleşik Krallık'ta çevresel bozulmayı artırıcı bir etkiye sahiptir. Yenilenebilir enerji tüketimi İtalya, Japonya, Birleşik Krallık ve ABD'de çevresel
Aydin vd. (2023b)	1990-2018	Yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi	panel	

Yöntem olarak Tablo 1’deki çalışmalar genellikle panel veri analizine dayanan eşbütünleşme ve nedensellik ilişkilerini incelerken, tam değiştirilmiş sıradan en küçük kareler (FMOLS), dinamik sıradan en küçük kareler (DOLS) ve artırılmış ortalama grup (AMG) gibi tahminçiler tercih edilmiştir. Bu yöntemler her ne kadar uzun dönem veya kısa dönemli ilişkileri özetlese de değişkenlerde bir eşik değer olması durumunda ilişkilerin yönü farklılaşabilmektedir. Tablo 2’de ise eşik değerleri göz önünde bulundurarak çevresel kalite ve faktörler arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar özetlenmiştir.

Tablo 2: Panel Eşik Regresyonu Kullanılarak Yapılan Çalışmalar

Çalışma	Ülke	Dönem	Yöntem	Sonuç
Fouquau vd. (2009)	44 ülke	1950 - 1999	Panel eşik regresyonu	Gelir seviyesi arttığında esneklikler düşmektedir.
Wang (2012)	98 ülke	1971 - 2007	Dinamik panel eşik regresyonu	Farklı ekonomik büyüme seviyeleri CO ₂ emisyonu üzerinde farklı etkiler yaratmaktadır. EKC hipotezi desteklenmemektedir.
Duarte vd. (2013)	65 ülke	1962 - 2008	Lojistik panel yumuşak geçiş regresyonu	Kişi başına su kullanımı ile kişi başına düşen GSYİH arasındaki bağlantı doğrusal değildir ve kendine özgü bir ters-U göstermektedir.
Heidari vd. (2015)	Güney Doğu Asya Ülkeleri Birliği	1980 - 2008	Panel yumuşak geçiş regresyonu	İki eşik parametresi vardır. İlk rejim çevresel bozulmanın ekonomik büyüme ile arttığını gösterirken, ikinci rejimde bu eğilim tersinedir.

Li vd. (2016)	Çin	1997 - 2012	Panel yumuşak geçiş regresyonu	CO ₂ emisyonu ile ekonomik büyüme arasında ters "U" şeklinde bir ilişki yoktur, ancak yüksek gelirli bölgelerin esnekliğinin düşük gelirli bölgelerden önemli ölçüde daha azdır. Kişi başına düşen GSYİH'nin eşik altında ve üstünde CO ₂ emisyonuyla pozitif ve önemli ölçüde ilişkilidir. EKC geçerli değildir. EKC'nin önerdiği gibi ekonomik büyüme ve kirlenici emisyonlar arasındaki ilişkide bir eşik etkisi vardır. Eşik değerden sonra daha fazla büyüme çevre sorunlarına bir çözüm olarak hizmet etmektedir. Ekonomik büyüme CO ₂ emisyonu üzerinde düşük büyüme rejiminde negatif, yüksek büyüme rejiminde ise pozitif etkiye sahiptir. EKC hipotezi desteklenmemekte, bunun yerine U şeklinde bir ilişki vardır. CO ₂ emisyonunun kişi başına düşen reel gelire göre esnekliğine dayanarak, çevresel kalite Japonya, Birleşik Krallık ve ABD'de gerekli bir mal iken; G7 ülkelerinin geri
Sirag (2017)	Gelişmekte olan ülkeler	1982 - 2011	Dinamik panel eşik regresyonu	
Zare ve Arman (2017)	35 gelişmiş ülke	2003 - 2010	Dinamik panel eşik regresyonu	
Aye vd. (2017)	31 gelişmekte olan ülke	1971 - 2013	Dinamik panel eşik regresyonu	
Chiang ve Wu (2017)	G7 ülkeleri	1991 - 2008	Panel yumuşak geçiş regresyonu	

				kalanında lüks bir maldır. G7 ülkelerinde EKC'nin varlığı desteklenmiştir.
Şentürk vd. (2020)	Annex I ülkeleri, Annex dışı ülkeler	1960 - 2012	Panel yumuşak geçiş regresyonu	Tüm veri setleri için büyümenin ilk aşamasında çevresel bozulma artmaktadır. Sonrasında ise çevresel bozulmanın önüne geçilememekte ancak çevresel bozulma miktarındaki artış azalmaktadır. CO ₂ emisyonuna ilişkin geleneksel EKC ilişkisinin geçerliliği hiçbir ülke grubu için doğrulanmamıştır. Doğrudan yabancı yatırım stokundaki artışla birlikte, tüm illerde endüstriyel atık su deşarjının ve endüstriyel SO ₂ emisyonu önemli ölçüde azalmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlarının illerdeki endüstriyel atık su deşarjı ve endüstriyel SO ₂ emisyonu üzerindeki etkisi için tek bir eşik vardır. Teknoloji düzeyi, dışa açıklık, endüstriyel yapı ve enerji verimliliğinin, Çin'deki ekolojik ayak izi üzerinde önemli tek eşikli etkilere sahiptir. GSYİH ile sera gazı emisyonu arasında ters N şeklinde bir ilişki vardır. Tarımdaki katma değer ile kirlilik
Xin ve Zhang (2020)	Çin	2004 - 2015	Panel eşik regresyonu	
Wu ve Liu (2020)	Çin	2003 - 2015	Panel eşik regresyonu	
Simionescu (2021)	Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri	1990 - 2019	Panel eşik regresyonu, Dinamik panel veri modelleri	

arasında N şeklinde bir ilişki vardır.

Yerdelen
Tatoğlu ve Polat
(2021)

75 ülke

2000
-
2018

Parabolik model,
Eşik ve yumuşak
geçişli panel
regresyon modelleri

Kişi başına gelir ile çevre kirliliği arasındaki ilişki birinci ve ikinci eşik arasında zayıfken, ikinci eşikten sonra daha güçlüdür.

Polloni-Silva
vd. (2021)

Brezilya

2010
-
2016

Sabit etkili panel
eşik regresyonu

Kişi başına GSYİH ile CO₂ emisyonu arasında doğrusal olmayan bir ilişki vardır. Yabancı doğrudan yatırımlar ile CO₂ emisyonu arasında negatif bir ilişki vardır.

Simionescu
(2021)

7 Avrupa Birliği
ülkesi

1990
-
2019

Panel eşik
regresyonu,
Dinamik panel veri
modelleri, Vektör
hata düzeltme
modeli

GSYİH ve sera gazı arasındaki ilişki Bulgaristan, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Slovenya ve Romanya için ters N şeklindeyken, tarımda katma değer ve sera gazı arasındaki ilişki N şeklindedir.

Wang vd.
(2022)

134 ülke

1996
-
2015

Panel eşik
regresyonu

Ticari açıklık ve doğal kaynak rantları çevresel baskıyı artırmaktadır. Nüfusun yaşlanması ve yenilenebilir enerji çevre kalitesini artırmaktadır. Alt orta gelir grubunun katsayısı ters U şeklindedir.

Akbulut (2022)

Seçilmiş
gelişmekte olan
ülkeler

1995
-
2015

Panel eşik
regresyonu

Çevre politikası sıklığının kişi başına GSYİH ile CO₂ emisyonu arasındaki ilişki üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur. Yüksek politika sıklığı rejiminde hizmet sektörünün ve doğrudan yabancı yatırımın

				payındaki artış emisyon seviyelerini azaltmaktadır.
Bor vd. (2022)	G7 ülkeleri	1961 - 2016	Panel eşik regresyonu	Et üretimi CO ₂ emisyonunu önemli ölçüde arttırmaktadır.
Abdulqadir (2022)	G7 ülkeleri	1965 - 2021	Dinamik panel eşik regresyonu, Kantil regresyonu	CO ₂ emisyonu için 6,75 mt'u aşmayan bir eşik ile birlikte sırasıyla 3,05 milyar m ³ doğal gaz tüketimi ve ticaretin GSYİH'ye oranının %5,60'ı olan bir başka tamamlayıcı politika eşiği vardır. Gelir eşitsizliği, ekonomik büyüme ve CO ₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi ters U şeklinden N şekline dönüştürmektedir. Gelir eşitsizliğinin düşük olduğu dönemlerde ekonomik büyüme CO ₂ emisyonunu önemli ölçüde arttırmakta, ancak gelir eşitsizliği arttıkça ekonomik büyüme CO ₂ emisyonunu baskılamaktadır. Yüksek gelir eşitsizliği döneminde, ekonomik CO ₂ emisyonunun artışını engellemektedir. Kentleşme ve yenilenemeyen enerji tüketimi Afrika'da çevreyi bozmaktadır. Ekonomik büyüme ve CO ₂ emisyonu arasında
Wang vd. (2023)	56 ülke	2003 - 2018	Panel eşik regresyonu	
Hussain vd. (2023)	54 Afrika ülkesi	1996 - 2009	Panel kantil regresyon, Panel eşik regresyonu	

ters U şeklinde bir ilişki vardır.

Deng vd. (2023) Çin 2000 - 2018 Panel eşik regresyonu

Orman bölünmesi ile kişi başına düşen GSYİH arasında farklı ilişkiler vardır. Ters "N" ve "N" şekilleri sırasıyla düşük ve yüksek gelir gruplarında orman parçalanmasının EKC'sini temsil etmektedir.

Li vd. (2023) 158 ülke 2002 - 2018 Panel eşik regresyonu

Ekonomik büyüme ekolojik ayak izinin genişlemesine katkıda bulunur ve EKC hipotezi geçersizdir. Doğal kaynak rantları ekonomik büyüme ve çevresel ayak izi arasındaki bağlantıyı güçlendirmektedir. Ekonomik büyüme ile ekolojik ayak izi arasındaki sonuçlar üç gelir grubu arasında farklılık göstermektedir.

Xi ve Zhai (2023) Çin 2000 - 2019 Panel eşik regresyonu

Ekonomik büyüme ve endüstriyel yapının iyileştirilmesi çevre kirliliği üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir ve ekonomik büyüme ile çevre kirliliği arasındaki ilişki ters U şeklindedir. Sanayi yapısının iyileştirilmesi, ekonomik büyüme ve çevre kirliliği arasındaki ilişki üzerinde negatif bir

düzenleyici etkiye
sahiptir.

Tablo 2’de panel eşik regresyon modelini kullanan birçok çalışma gelir seviyelerinin arttıkça çevresel kalitenin düzelve eğilimine girdiğini gösterirken, diğerleri bu ilişkinin daha karmaşık olduğunu ve farklı ekonomik büyüme seviyelerinin çevre üzerinde farklı etkiler yarattığını öne sürmektedir. EKC hipotezini destekleyen çalışmalar olduğu gibi (Duarte vd., 2013; Hussain vd., 2023), bu hipotezi reddeden ve "U" veya "N" şeklinde bir ilişki bulan çalışmalar da vardır (Duarte vd., 2013; Hussain vd., 2023). Bunların haricinde, belirli bir eşik değerini geçtikten sonra ekonomik büyümenin çevresel kalite üzerinde daha olumlu etkiler yarattığını gösteren çalışmalar da mevcuttur (Yerdelen Tatoğlu ve Polat, 2021).

Tablo 2’deki çalışmalardan Chiang ve Wu (2017), Bor vd. (2022) ve Abdulqadir (2022) G7 ülkelerinin veri setini kullanarak çevresel kaliteyi araştırmışlardır. Bu çalışmalardan Bor vd. (2022) ve Abdulqadir (2022) ekonometrik olarak birim kök testleri öncesinde değişkenlerdeki yatay kesit bağımlılığının kontrolünü göz ardı etmiş; Chiang ve Wu (2017) ise bu çalışmaya kıyasla daha kısa dönemli bir veri setine sahiptir. Bu nedenlerle G7 ülkelerinde yatay kesit bağımlılığını gözetip panel eşik regresyon modeli ile faktörlerin değişen etkilerini sunarak çevresel kaliteyi araştıran bir çalışma olması nedeniyle bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

VERİ VE YÖNTEM

G7, dünyanın önde gelen sanayileşmiş ekonomilerinden oluşan bir uluslararası politika ve ekonomi forumudur. G7 ülkeleri, ekonomik güçleri, gelişmiş endüstrileri ve küresel meselelerde etkili rolleri nedeniyle öne çıktıkları için iklim değişikliği konularında aldıkları roller önemlidir, bu nedenle araştırmanın konusunu oluşturmaktadırlar. G7 üyeleri ABD (Amerika Birleşik Devletleri), Kanada, Birleşik Krallık, Almanya, Fransa, İtalya ve Japonya’dan oluşmaktadır. Her yıl G7 liderleri, dünya ekonomisi ve siyasi konular hakkında görüşmek için bir araya gelirler.

G7 ülkelerinde çevresel kaliteyi etkileyen değişkenlerin panel eşik regresyonu ile incelendiği bu çalışmada kullanılan değişkenler Dünya Bankası’nın Dünya

Kalkınma Göstergeleri (World Development Indicators) ve OECD'nin veri tabanından çekilmiştir. Çevre değişkeni göstergesi olarak ülkeler için CO₂ emisyonu miktarı (kişi başına metrik ton) alınmış olup, gelir için ülkelerin gayri safi yurtiçi hasılları (GSYİH, kişi başına düşen sabit 2015 ABD Doları), enerji için enerji tüketim miktarı (kişi başına kWh) kullanılmıştır. Ayrıca G7 ülkeleri gelişmiş ülkeler olduğu için diğer ülkelerde kirlilik cenneti hipotezini gerçekleştirip gerçekleştirmediklerinin ölçüsü için dışarıya yapılan doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) da ABD doları cinsinden modele değişken olarak eklenmiştir. Kirlilik cenneti hipotezi, büyük sanayileşmiş ülkelerin yurt dışında fabrika veya ofis kurmaya çalıştıklarında, ihtiyaç duydukları arazi ve malzeme erişimini sunan kaynaklar ve işgücü açısından genellikle en ucuz seçeneği arayacaklarını öne sürmektedir (Levinson ve Taylor, 2008). Analizde kullanılan veri 1990-2020 dönemini kapsamaktadır. Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'te sunulmuştur:

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

	Kanad a	Almany a	Fransa	Birleşik Krallık	İtalya	Japonya a	ABD
CO ₂ emisyonu	15.53	9.73	5.43	7.90	6.63	8.94	17.80
Standard Sapma	0.81	1.02	0.66	1.52	0.92	0.39	2.09
GSYİH	38839. 2	36320.0	33979. 4	40208.5	31041. 0	32427. 8	50253. 1
Standard Sapma	4772.1	4227.7	3172.0	5080.8	1902.0	2188.2	6588.7
Enerji	11338 2	48070.3	48412. 5	40922.3	33740. 5	45298. 1	86639. 5
Standard Sapma	4167.9	2303.0	4005.5	4913.3	2792.5	3291.1	5958.3
DYY	4E+10	9E+10	7E+10	8E+10	2E+10	8E+10	2E+11
Standard Sapma	2E+10	5E+10	4E+10	1E+11	3E+10	6E+10	1E+11

Tablo 3'te ortalama olarak CO₂ emisyonlarına bakıldığında, ABD (Amerika Birleşik Devletleri) en yüksek emisyon miktarına sahipken, Fransa en düşük emisyonlara sahiptir. Standart sapma değerleri, bu emisyonların ne kadar istikrarlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, GSYİH verileri incelendiğinde, ABD en yüksek ekonomik büyüklüğe sahiptir. DYY bakımından, yine ABD'nin yurtdışı yatırımlarının ortalama olarak fazla olduğu görülmektedir. Enerji tüketimi bakımından ise Kanada öne çıkmaktadır.

Araştırmanın ampirik analizi üç aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada yatay kesit bağımlılığının testi Pesaran'ın (2004) CD testi ile yapılmıştır. Yatay kesit bağımlılığının, gözlemlenemeyen ancak dahil edilen regresörlerle korelasyon göstermeyen ortak faktörlerin varlığının bir sonucu olduğu varsayılırsa, standart tahminciler etkin olmayacaktır. Alternatif olarak, kesitler arasında karşılıklı bağımlılık yaratan gözlemlenemeyen bileşenler dahil edilen regresörlerle ilişkiliyse, sabit etkiler ve rassal etkiler tahmincileri yanlı ve tutarsız olabilecektir (De Hoyos ve Sarafidis, 2006). Bu nedenle panel veri analizlerinde test edilmesi gerekmektedir. İkinci aşamada ise, yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran panel birim kök testleri uygulanarak değişkenlerde birim kök olup olmadığı incelenmiştir. Son aşamada ise panel eşik regresyon modeli kullanılarak G7 ülkelerinde çevresel kaliteyi etkileyen değişkenler incelenmiştir. Sabit etkili panel tek eşikli regresyon modeli aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:

$$y_{it} = \mu + X_{it}(q_{it} < \gamma)\beta_1 + X_{it}(q_{it} \geq \gamma)\beta_2 + u_i + e_{it} \quad (1)$$

q_{it} Değişkeni eşik değişkenidir ve γ eşik parametresidir. Denklemi β_1 ve β_2 katsayıları ile iki rejime ayırmaktadır. u_i Bireysel etki, e_{it} ise bozucu terimdir. Denklem 1 aşağıdaki şekilde yazılabilir (Wang, 2015):

$$y_{it} = \mu + X_{it}(q_{it}, \gamma)\beta_1 + u_i + e_{it} \quad (2)$$

$$X_{it}(q_{it}, \gamma) = \begin{cases} X_{it}I(q_{it} < \gamma) \\ X_{it}I(q_{it} \geq \gamma) \end{cases} \quad (3)$$

γ Verildiğinde β 'nin sıradan en küçük kareler tahmincisi aşağıdaki gibidir:

$$\hat{\beta} = \{X^*(\gamma)'X^*(\gamma)\}^{-1}\{X^*(\gamma)'y^*\} \quad (4)$$

Burada y^* ve X^* grup içi sapmalardır. γ 'yı tahmin etmek için, eşik değişkeni q_{it} 'in bir alt kümesi üzerinde arama yapılabilir. γ 'nın tahmincisi artık kareler toplamını (RSS) en aza indiren değerdir.

Eğer γ biliniyorsa, model sıradan doğrusal modelden farksızdır. Ancak γ bilinmiyorsa, γ tahmincisinin dağılımını standart dışı hale getiren bir nuisance parametre sorunu vardır. Hansen (1999), $\hat{\gamma}$ 'nın γ için tutarlı bir tahminci olduğunu kanıtlamış ve $\gamma = \gamma_0$ 'ı test etmenin en iyi yolunun, aşağıdaki gibi bir olabilirlik oranı (LR) istatistiği ile "reddedilmeyen bölge" yöntemini kullanarak güven aralığını oluşturmak olduğunu savunmuştur:

$$LR_1(\gamma) = \frac{\{LR(\gamma) - LR(\hat{\gamma})\}}{\hat{\sigma}^2} Pr_{\rightarrow} \xi \quad (5)$$

$$Pr(x < \xi) = (1 - e^{-x/2})^2 \quad (6)$$

α anlamlılık düzeyi göz önüne alındığında, alt sınır, LR'deki maksimum değere karşılık gelmektedir, bu α kantilinden daha azdır ve üst sınır LR serisinde α kantilinden daha küçük olan minimum değerdir. α kantili denklem (6)'nın aşağıdaki ters fonksiyonundan hesaplanabilir:

$$c(\alpha) = -2 \log(1 - \sqrt{1 - \alpha}) \quad (7)$$

Örneğin, $\alpha = 0.1, 0.05$ ve 0.01 için kantiller sırasıyla $6,53, 7,35$ ve $10,59$ 'dur. $LR_1(\gamma_0)$, $c(\alpha)$ değerini aşarsa, H_0 değerini reddederiz. Eşik etkisinin test edilmesi, katsayıların her rejimde aynı olup olmadığının test edilmesiyle aynıdır. Sıfır hipotezi ve alternatif hipotez (doğrusal modele karşı tek eşikli model) şöyledir:

$$H_0 : \beta_1 = \beta_2; H_a : \beta_1 \neq \beta_2 \quad (8)$$

F istatistiği şu şekilde oluşturulur:

$$F_1 = \frac{(S_0 - S_1)}{\hat{\sigma}^2} \quad (9)$$

H_0 altında, γ eşiği tanımlanmamıştır ve F_1 standart olmayan asimptotik dağılıma sahiptir. Eşik etkisinin anlamlılığını test etmek için F istatistiğinin kritik değerleri üzerinde bootstrap kullanılır. S_0 doğrusal modelin RSS değeridir. Hansen (1996) aşağıdaki bootstrap tasarımını önermiştir:

Adım 1: Modeli H_a altında kurun ve artık değerlerini tahmin edin.

Adım 2: Bir küme yeniden örnekleme yapın ve ilk adımda elde edilen artık değerlerini değiştirin ve yeni artık değer elde edin.

Adım 3: H_a veri üretme süreci altında yeni artık değerleri kullanarak bir seri üretin, $y_{it}^ = X_{it}\beta + v_{it}^*$, burada β keyfi değerler olabilir.*

Adım 4: Modeli H_0 ve H_a altında uydurun ve (9)'u kullanarak F istatistiğini hesaplayın.

Adım 5: 1-4 arası adımları B kez tekrarlayın ve F istatistiğinin olasılığı $Pr = I(F > F_1)$, yani, bootstrap sayısı B'deki $F > F_1$ oranı.

ANALİZ SONUÇLARI

G7 ülkelerinde çevresel kaliteyi etkileyen değişkenlerin panel eşik regresyonu ile incelendiği bu çalışmada panel eşik regresyonu kurulmadan önce değişkenlerde önce yatay kesit bağımlılığının, sonra ise birim köklerin var olup olmadığı test edilmiştir. CO₂ emisyonu, enerji kullanımı, gelir (GSYİH) ve dışarıya yapılan yabancı doğrudan yatırımlar (DYY) değişkenlerinin analizlerde doğal logaritmik formlarının kullanılması tercih edilmiştir. Tablo 4'te yatay kesit bağımlılığını test eden Pesaran'ın CD testinin (2004) sonuçları sunulmuştur. Tüm değişkenler için yatay kesit bağımlılığının olmadığını belirtilen sıfır hipotezinin reddedildiği görülmüştür.

Tablo 4: Pesaran'ın CD Testi (2004) Sonuçları

Değişken	CD-test	P	Korelasyon
Ln_CO ₂	15.87	0.00000	0.622
Ln_Enerji	20.71	0.00000	0.812
Ln_GSYİH	22.11	0.00000	0.867
Ln_DYY	3.08	0.00200	0.121

Değişkenlerde yatay kesit bağımlılığın gözlemlenmesi nedeniyle yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran Levin-Lin-Chu, Im-Pesaran-Shin CIPS, Breitung ve Pesaran's CADF panel birim kök testleri ile değişkenlerin durağanlık seviyeleri incelenmiştir. Test sonuçları incelendiğinde, Ln_CO₂, Ln_Enerji, Ln_GSYİH, Ln_DYY değişkenleri birinci dereceden farklarının testlerinde birim kök olduğunu belirten hipotezlerin genellikle reddedildiği ve değişkenlerin birinci farklarının durağan olduğu (I(1)) Tablo 5'te görülmüştür. Dört farklı testin sonucu birinci farkların durağan olduğu konusunda aralarında tutarlı sonuç vermiştir.

Tablo 5: Birim Kök Testleri Sonuçları

		Levin-Lin-Chu				Im-Pesaran-Shin			
		Düzyey		Birinci Fark		Düzyey		Birinci Fark	
		İstatisti		İstatisti		İstatisti		İstatisti	
		k	p	k	p	k	p	k	p
Ln_CO ₂	trend		0.8		0.0		0.9		0.0
	yok	0.93	2	-11.24	0	1.62	5	-12.20	0
Ln_CO ₂	trend		0.1		0.0		0.4		0.0
	trend	-1.10	4	-9.81	0	-0.11	6	-11.22	0
Ln_Enerji	trend		0.6		0.0		0.3		0.0
	yok	0.25	0	-14.55	0	-0.30	8	-14.50	0
Ln_Enerji	trend		0.0		0.0		0.2		0.0
	trend	-3.21	0	-11.39	0	-0.79	1	-12.98	0
Ln_GSYİ H	trend		0.6		0.0		0.9		0.0
	yok	0.31	2	-5.30	0	1.46	3	-7.77	0
Ln_GSYİ H	trend		0.6		0.0		0.9		0.0
	trend	0.47	8	-4.41	0	1.47	3	-6.88	0
Ln_DYY	trend		0.0		0.0		0.0		0.0
	yok	-1.33	9	-9.44	0	-3.84	0	-13.64	0
Ln_DYY	trend		0.0		0.0		0.0		0.0
	trend	-5.12	0	-7.88	0	-7.33	0	-13.02	0
		Breitung				Pesaran's CADF			
		Düzyey		Birinci Fark		Düzyey		Birinci Fark	
		İstatisti		İstatisti		İstatisti		İstatisti	
		k	p	k	p	k	p	k	p
Ln_CO ₂	trend		0.9		0.0		0.1		0.0
	yok	2.27	9	-5.85	0	-1.21	1	-7.22	0
Ln_CO ₂	trend		0.2		0.0		0.1		0.0
	trend	-0.55	9	-6.62	0	-1.23	1	-5.41	0
Ln_Enerji	trend		0.6		0.0		0.0		0.0
	yok	0.41	6	-4.05	0	-2.20	1	-7.73	0
Ln_Enerji	trend		0.7		0.0		0.0		0.0
	trend	0.54	1	-6.62	0	-2.98	0	-6.65	0
Ln_GSYİ H	trend		0.9		0.0		0.8		0.0
	yok	2.18	9	-2.44	1	1.08	6	-5.40	0
Ln_GSYİ H	trend		0.9		0.8		0.0		0.0
	trend	2.29	9	1.01	4	-2.44	1	-4.43	0
Ln_DYY	trend		0.0		0.0		0.1		0.0
	yok	-5.55	0	-10.73	0	-0.89	9	-7.19	0
Ln_DYY	trend		0.7		0.0		0.0		0.0
	trend	0.55	1	-1.74	4	-2.73	0	-6.11	0

Bu adımdan sonra değişkenlerin birinci derece farkları kullanılarak panel eşik regresyon modeli tahmin edilmiştir. Değişkenlerin birinci dereceden farkı kullanıldığı için buradaki etkiler kısa dönemli etkileri yansıtmaktadır. Ayrıca

birinci dereceden farklar kullanıldığı için paneldeki sabit etkiler de modelden düşmüştür. Modelde sırasıyla CO₂ emisyonu, GSYİH, Enerji ve DYY eşik değişkeni olarak denenmiş, fakat tüm bu denemelerde kurulan modellerde her iki dönem arasında katsayıların farksız olduğunu belirten gösterilen H₀ hipotezi F testi sonucunda reddedilememiştir (p>0.10). Yıl değişkeninin eşik değişken olarak belirlendiği modelde ise H₀ hipotezi reddedilmiş ve eşik değeri 2012 olarak bulunmuştur (p<0.01). Yine aynı değişkenlerle iki eşikli regresyon modelleri de çalıştırılmış, fakat F testi sonuçları anlamsız elde edilmiştir(p>0.10). F testi sonuçlarına göre yılın eşik değişken olduğu tek eşikli regresyon modeli tercih edilmiştir. Model sonuçlarına göre 2012 öncesi ve sonrasında model katsayıları diğer bir deyişle 2012 ve sonrasında CO₂ emisyonuna etki eden değişkenlerin etkileri değişmektedir. Sağlam (robust) standart hataların kullanıldığı regresyon sonucu Tablo 6.'da sunulmuştur.

Tablo 6: Panel Eşik Regresyon Modeli Sonuçları

Eşik Değeri	Artık Kareler		Ortalama Kalıntı	
	Toplamı	Kareler	F İstatistiği	P
2012	0.0758	0.0004	16.04	0.00 3
R-Kare (toplam)	0.70			
Korelasyon(u _i ,X _b)	0.08			
F(6,6)	7371.96			
P>F	0.00			
N	210.00			
n	7.00			
t	30.00			
D.(Ln_CO ₂)	Katsayı	Sağlam Standart Hatalar	t	P
D.(Ln_GSYİH)				
0	0.213	0.086	2.48	0.05
1	-0.222	0.135	-1.64	0.15
D.(Ln_Enerji)				
0	0.839	0.165	5.09	0.00
1	1.263	0.071	17.7	0.00
D.(Ln_DYY)				
0	0.001	0.0002	4.62	0.00
1	-0.0003	0.0001	-2.04	0.09
Sabit	-0.007	0.001	-5.91	0.00

Tablo 6’da verilen regresyon sonuçlarına göre 1991-2011 döneminde G7 ülkelerinde kişi başına gelirin, enerji kullanımının ve dışarıya yapılan doğrudan yabancı yatırımların CO₂ emisyonuna katkısı kısa dönemde 0.10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitifdir ($p < 0.10$). 2012-2020 döneminde ise gelirin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisi negatif olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamsız elde edilmiştir ($p > 0.10$). Bu durum EKC’nin G7 ülkelerinde henüz kısa dönemde geçersiz olduğunu göstermektedir. Aynı dönemde enerji tüketiminin CO₂ emisyonu üzerindeki kısa dönemde etkisi pozitif, daha büyük (%1.26) ve istatistiksel olarak anlamlı elde edilmiştir ($p < 0.01$). Son olarak aynı dönemde dışarıya yapılan doğrudan yabancı yatırımların kısa dönemlik etkisi ise negatife dönmüştür ($p < 0.10$).

SONUÇ

G7 ülkelerinde çevresel kaliteyi etkileyen değişkenlerin panel eşik regresyonu ile incelendiği bu çalışmada elde edilen sonuçlara göre G7 ülkelerinde 2012 yılı kısa dönemli etkilerin değişimi açısından büyük önem arz etmektedir. 2012 yılından sonra gelirin CO₂ emisyonu üzerindeki kısa dönemli etkisi anlamsızlaşmış, enerji kullanımının etkisi ise daha da fazla artmıştır. Bu nedenle EKC kısa dönemde henüz G7 ülkelerinde geçerli değildir. Dışarıya yapılan doğrudan yabancı yatırımların CO₂ emisyonu kısa dönemli etkisi ise 2012 yılından sonra negatife dönmüştür. Bu durum kirlilik cenneti hipotezini 2012 yılından sonra G7 ülkelerinin gerçekleştirdiğini 2012 yılından önce yapılan yatırımların kirlilik yaratıcı sektörleri kapsamıyorken 2012 ve sonrasında yapılan yatırımların daha çok kirlilik yaratıcı sektörleri kapsadığını göstermektedir.

2011 Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferansı (COP17), karbon emisyonlarını sınırlamaya yönelik yeni bir anlaşma oluşturmak amacıyla 28 Kasım- 11 Aralık 2011 tarihleri arasında Güney Afrika’nın Durban kentinde düzenlenmişti. Bu konferansta herhangi bir anlaşma oluşturulmamıştı, fakat 2015 yılına kadar tüm ülkeleri kapsayan ve 2020’de yürürlüğe girecek yasal olarak bağlayıcı bir anlaşma yapılmasına karar verildi (The Guardian, 2023). Konferansın ana odak noktası, Kyoto Protokolü’nün ilk taahhüt dönemi (2008–2012) sona ermek üzereyken küresel bir iklim anlaşmasının güvence altına alınmasıydı. 2015 Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferansı (COP 21) ise, 30 Kasım- 12 Aralık 2015 tarihleri arasında Fransa’nın Paris kentinde düzenlendi. Konferansta, iklim değişikliğinin azaltılmasına ilişkin küresel bir anlaşma olan ve metni katılan 196 tarafın temsilcilerinin fikir birliğini temsil eden Paris Anlaşması müzakere edildi. 22 Nisan 2016’da ise, 174 ülke New York’ta anlaşmayı imzaladı ve bunu kendi hukuk sistemleri içerisinde benimsemeye başladı (CBS, 2023). Bu iki anlaşmanın önemi göz önünde bulundurulduğunda

2012 ve sonrasında G7 ülkelerinde CO₂ emisyonunun azaltılması için bu anlaşmaların dönüm noktası olduğu söylenebilir.

G7 ülkelerinde panel eşik regresyon modelini kullanarak EKC'nin geçerliliğini ve hava kirliliğini etkileyen değişkenleri inceleyen bu çalışma emisyon trendlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamakta, aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma için hedefe yönelik ve etkili politikaların oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır. Çalışmada değişkenlerin birinci dereceden farkları durağan çıktığı için çalışmada belirtilen etkiler kısa dönemli etkileri yansıtmaktadır. Bu durum çalışmanın kısıtını oluşturmaktadır. Gelecek çalışmalar da farklı değişkenler de eklenerek CO₂ emisyonuna etki eden ve eşik değerine sahip olan değişkenlerin etkileri incelenebilir.

REFERANSLAR

- Abdulqadir, I. (2022). Mitigation policy trust on fossil energy consumption in G7 countries: insight from avoidable policy thresholds.
- Akbulut, H. (2022). Effectiveness of environmental policies on carbon emissions: A panel threshold analysis. *Economics and Business Review*, 8(3), 82-108.
- Anser, M. K., Yousaf, Z., Nassani, A. A., Abro, M. M. Q., ve Zaman, K. (2020). International tourism, social distribution, and environmental Kuznets curve: evidence from a panel of G-7 countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 2707-2720.
- Ari, I., ve Şentürk, H. (2020). The relationship between GDP and methane emissions from solid waste: A panel data analysis for the G7. *Sustainable Production and Consumption*, 23, 282-290.
- Aydin, M., Degirmenci, T., ve Yavuz, H. (2023a). The influence of multifactor productivity, research and development expenditure, renewable energy consumption on ecological footprint in G7 countries: testing the environmental Kuznets curve hypothesis. *Environmental Modeling & Assessment*, 1-16.
- Aydin, M., Koc, P., ve Sahpaz, K. I. (2023b). Investigating the EKC hypothesis with nanotechnology, renewable energy consumption, economic growth and ecological footprint in G7 countries: Panel data analyses with structural breaks. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 18(1), 2163724.
- Aye, G. C., ve Edoja, P. E. (2017). Effect of economic growth on CO₂ emission in developing countries: Evidence from a dynamic panel threshold model. *Cogent Economics & Finance*, 5(1), 1379239.
- Bor, Ö., Omay, T., Iren, P., ve Aktan, C. (2022). The effects of energy-intensive meat production on CO₂ emissions: evidence from extended environmental Kuznets framework. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(19), 27805-27818.
- Bozkaya, Ş., ve Duran, M. S. (2022). The impacts of energy usage and economic growth on the ecological footprint and CO₂ emissions: The case of G-7 countries. Editör Dinçer H. ve Yüksel S., *Multidimensional Strategic Outlook on Global Competitive Energy Economics and Finance* (pp. 113-126). Emerald Publishing Limited.
- CBS (2023). *U.S. joins 174 nations to sign hard-won climate pact*. <https://www.cbsnews.com/news/us-climate-pact-un-signing-ceremony-paris-agreement-cop21/> adresinden 30 Kasım 2022 tarihinde alınmıştır.
- Chiang, G., ve Wu, M. Y. (2017). The richer the greener: Evidence from G7 countries. *International Journal of Economics and Finance*, 9(10), 11-20.

- CSGWD, 2013. *Credit suisse global wealth databook 2013*. <https://web.archive.org/web/20150209232427/http://www.international-adviser.com/ia/media/Media/Credit-Suisse-Global-Wealth-Databook-2013.pdf> adresinden 30 Kasım 2022 tarihinde alınmıştır.
- De Hoyos, R. E., ve Sarafidis, V., (2006). Testing for cross-sectional dependence in panel-data models. *The Stata Journal*, 6(4), 482-496.
- Deng, D., Dong, J., Zhang, Y., Liang, W., Liu, K., ve Li, L. (2023). Analysis of the environmental Kuznets curve for forest fragmentation: The case of Beijing-Tianjin-Hebei region in China. *Forest Policy and Economics*, 151, 102970.
- Destek, M. A., Shahbaz, M., Okumus, I., Hammoudeh, S., ve Sinha, A. (2020). The relationship between economic growth and carbon emissions in G-7 countries: Evidence from time-varying parameters with a long history. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 29100-29117.
- Doğan, B., Chu, L. K., Ghosh, S., Truong, H. H. D., ve Balsalobre-Lorente, D. (2022). How environmental taxes and carbon emissions are related in the G7 economies? *Renewable Energy*, 187, 645-656.
- Duarte, R., Pinilla, V., ve Serrano, A. (2013). Is there an environmental Kuznets curve for water use? A panel smooth transition regression approach. *Economic Modelling*, 31, 518-527.
- EPA, 2023. *Global emissions by economic sector*. [https://www.epa.gov/ghgemissions/global-greenhouse-gas-emissions-data#:~:text=Carbon%20dioxide%20\(CO2\)%3A,agriculture%2C%20and%20degradation%20of%20soils](https://www.epa.gov/ghgemissions/global-greenhouse-gas-emissions-data#:~:text=Carbon%20dioxide%20(CO2)%3A,agriculture%2C%20and%20degradation%20of%20soils) adresinden 30 Kasım 2022 tarihinde alınmıştır.
- Fouquau, J., Destais, G., ve Hurlin, C. (2009). Energy demand models: a threshold panel specification of the 'Kuznets curve'. *Applied Economics Letters*, 16(12), 1241-1244.
- Grossman, G. M., ve Krueger, A. B. (1995). Economic growth and the environment. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(2), 353-377.
- Gyamfi, B. A., Bein, M. A., Ozturk, I., ve Bekun, F. V. (2020). The moderating role of employment in an environmental Kuznets curve framework revisited in G7 countries. *Indonesian Journal of Sustainability Accounting and Management*, 4(2), 241â-248.
- Gyamfi, B. A., Onifade, S. T., Nwani, C., ve Bekun, F. V. (2022). Accounting for the combined impacts of natural resources rent, income level, and energy consumption on environmental quality of G7 economies: a panel quantile regression approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(2), 2806-2818.

- Hansen, B. E. (1999). Threshold effects in non-dynamic panels: Estimation, testing, and inference. *Journal of Econometrics*, 93(2), 345-368.
- Heidari, H., Katircioğlu, S. T., ve Saeidpour, L. (2015). Economic growth, CO₂ emissions, and energy consumption in the five ASEAN countries. *International Journal of Electrical Power & Energy Systems*, 64, 785-791.
- Hussain, M. N., Li, Z., ve Yang, S. (2023). Heterogeneous effects of urbanization and environment Kuznets curve hypothesis in Africa. *Natural Resources Forum*.
- Ibrahim, R. L., ve Ajide, K. B. (2021). Nonrenewable and renewable energy consumption, trade openness, and environmental quality in G-7 countries: the conditional role of technological progress. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 45212-45229.
- Ike, G. N., Usman, O., Alola, A. A., ve Sarkodie, S. A. (2020). Environmental quality effects of income, energy prices and trade: the role of renewable energy consumption in G-7 countries. *Science of The Total Environment*, 721, 137813.
- Işık, C., Ahmad, M., Pata, U. K., Ongan, S., Radulescu, M., Adedoyin, F. F., ... ve Ongan, A. (2020). An evaluation of the tourism-induced environmental Kuznets curve (T-EKC) hypothesis: Evidence from G7 Countries. *Sustainability*, 12(21), 9150.
- Katircioglu, S. (2022). Estimating the role of urban development in environment quality: Evidence from G7 countries. *Energy & Environment*, 33(2), 283-314.
- Khan, Z., Ali, S., Umar, M., Kirikkaleli, D., ve Jiao, Z. (2020). Consumption-based carbon emissions and international trade in G7 countries: the role of environmental innovation and renewable energy. *Science of the Total Environment*, 730, 138945.
- Li, R., Wang, Q., Li, L., ve Hu, S. (2023). Do natural resource rent and corruption governance reshape the environmental Kuznets curve for ecological footprint? Evidence from 158 countries. *Resources Policy*, 85, 103890.
- Li, X., Yan, X., An, Q., Chen, K., ve Shen, Z. (2016). The coordination between China's economic growth and environmental emission from the environmental Kuznets curve viewpoint. *Natural Hazards*, 83, 233-252.
- Liu, M., Ren, X., Cheng, C., ve Wang, Z. (2020). The role of globalization in CO₂ emissions: a semi-parametric panel data analysis for G7. *Science of the Total Environment*, 718, 137379.
- Liu, P. Z., Narayan, S., Ren, Y. S., Jiang, Y., Baltas, K., ve Sharp, B. (2022). Re-examining the income–CO₂ emissions nexus using the new kink regression

- model: does the Kuznets curve exist in G7 countries? *Sustainability*, 14(7), 3955.
- Levinson, A., ve Taylor, M. S. (2008). Unmasking the pollution haven effect. *International Economic Review*, 49(1), 223-254.
- Majeed, M. T., ve Asghar, N. (2021). Trade, energy consumption, economic growth, and environmental quality: an empirical evidence from D-8 and G-7 countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(43), 61302-61316.
- Muratoğlu, Y., ve Uğurlu, E. (2014). An empirical test of the environmental Kuznets curve for CO₂ in G7: A panel cointegration approach. *Proceedings of the New York State Economics Association*, 7, 148-158.
- Nabae, M., Shakouri, G. H., ve Tavakoli, O. (2015). Comparison of the relationship between CO₂, energy USE, and GDP in G7 and developing countries: Is there environmental Kuznets curve for those? Editör Bilge, A.H., Toy, A.Ö., Günay, M.E., *Energy systems and management* (pp. 229-239). Springer International Publishing.
- Nathaniel, S. P., Alam, M. S., Murshed, M., Mahmood, H., ve Ahmad, P. (2021). The roles of nuclear energy, renewable energy, and economic growth in the abatement of carbon dioxide emissions in the G7 countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(35), 47957-47972.
- Öztürk, S., ve Suluk, S. (2020). The relationship between CO₂ emission, energy and economic growth: an empirical analysis for the G7 countries. *IPASJ International Journal of Management*, 8(11), 16-24.
- Pesaran, M.H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cesifo Working Paper Series No. 1229; IZA discussion paper No. 1240*.
- Pirgaip, B., Bayrakdar, S., ve Kaya, M. V. (2023). The role of government spending within the environmental Kuznets curve framework: evidence from G7 countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-18.
- Polloni-Silva, E., Ferraz, D., Camioto, F. D. C., Rebelatto, D. A. D. N., ve Moralles, H. F. (2021). Environmental Kuznets curve and the pollution-halo/haven hypotheses: An investigation in Brazilian municipalities. *Sustainability*, 13(8), 4114.
- Raza, S. A., ve Shah, N. (2018). Testing environmental Kuznets curve hypothesis in G7 countries: the role of renewable energy consumption and trade. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 26965-26977.
- Ruza, C., ve Caro-Carretero, R. (2022). The non-linear impact of financial development on environmental quality and sustainability: evidence from

- G7 countries. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(14), 8382.
- Shahbaz, M., Balsalobre, D., ve Shahzad, S. J. H. (2019). The influencing factors of CO₂ emissions and the role of biomass energy consumption: statistical experience from G-7 countries. *Environmental Modeling & Assessment*, 24, 143-161.
- Simionescu, M. (2021). Revised environmental Kuznets Curve in CEE countries. Evidence from panel threshold models for economic sectors. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(43), 60881-60899.
- Simionescu, M. (2021). The nexus between economic development and pollution in the European Union new member states. The role of renewable energy consumption. *Renewable Energy*, 179, 1767-1780.
- Sirag, A., Matemilola, B. T., Law, S. H., ve Bany-Ariffin, A. N. (2018). Does environmental Kuznets curve hypothesis exist? Evidence from dynamic panel threshold. *Journal of Environmental Economics and Policy*, 7(2), 145-165.
- Şentürk, H., Omay, T., Yildirim, J., ve Köse, N. (2020). Environmental Kuznets curve: non-linear panel regression analysis. *Environmental Modeling & Assessment*, 25, 633-651.
- Tatoğlu, F. Y., ve Polat, B. (2021). Occurrence of turnig points on environmental Kuznets curve: Sharp breaks or smooth shifts? *Journal of Cleaner Production*, 317, 128333.
- The Guardian (2023). *Global climate change treaty in sight after Durban breakthrough*. <https://www.theguardian.com/environment/2011/dec/11/global-climate-change-treaty-durban>. adresinden 30 Kasım 2022 tarihinde alınmıştır.
- Usman, O., Iorember, P. T., Jelilov, G., Isik, A., Ike, G. N., ve Sarkodie, S. A. (2021). Towards mitigating ecological degradation in G-7 countries: accounting for economic effect dynamics, renewable energy consumption, and innovation. *Heliyon*, 7(12).
- Wang, K. M. (2012). Modelling the nonlinear relationship between CO₂ emissions from oil and economic growth. *Economic Modelling*, 29(5), 1537-1547.
- Wang, Q. (2015). Fixed-effect panel threshold model using Stata. *The Stata Journal*, 15(1), 121-134.
- Wang, Q., Wang, X., ve Li, R. (2022). Does urbanization redefine the environmental Kuznets curve? An empirical analysis of 134 Countries. *Sustainable Cities and Society*, 76, 103382.

- Wang, Q., Yang, T., ve Li, R. (2023). Does income inequality reshape the environmental Kuznets curve (EKC) hypothesis? A nonlinear panel data analysis. *Environmental Research*, 216, 114575.
- Wu, D., ve Liu, J. (2020). Threshold effects of restraining factors on China's provincial ecological footprint in the process of urbanization. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(7), 2407.
- Xi, B., ve Zhai, P. (2023). Economic growth, industrial structure upgrading and environmental pollution: Evidence from China. *Kybernetes*, 52(2), 518-553.
- Xin, D., ve Zhang, Y. (2020). Threshold effect of OFDI on China's provincial environmental pollution. *Journal of Cleaner Production*, 258, 120608.
- Yilanci, V., ve Ozgur, O. (2019). Testing the environmental Kuznets curve for G7 countries: evidence from a bootstrap panel causality test in rolling windows. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 24795-24805.
- Zare, R., ve Arman, S. A. (2017). Environmental Kuznets curve: new evidences based on a dynamic panel threshold model. *Quarterly Journal of Quantitative Economics*, 14(2), 215-232.
- Zhao, W., Liu, Y., ve Huang, L. (2022). Estimating environmental Kuznets Curve in the presence of eco-innovation and solar energy: an analysis of G-7 economies. *Renewable Energy*, 189, 304-314.
- Zhou, Y., Sirisrisakulchai, J., Liu, J., ve Sriboonchitta, S. (2019). Factors affecting carbon emissions in the G7 and BRICS countries: Evidence from quantile regression. Editör Seki, H., Nguyen, C.H., Huynh, V., Inuiguchi, M., *Integrated Uncertainty in Knowledge Modelling and Decision Making: 7th International Symposium, IUKM 2019, Nara, Japan, March 27-29, 2019, Proceedings 7* (pp. 406-417). Springer International Publishing.

Bölüm 7

**Neoliberal Dönüşüm Bağlamında Türkiye
Sağlık Sistemi**

Gülbaşak DİKTAŞ YERLİ¹

¹ Öğr. Gör. Dr.; Sakarya Üniversitesi, gbasakdiktas@gmail.com ORCID No: 0000-0002-1170-8907

ÖZET

Sağlık hizmetlerinin uygulanmasında ekonomik eğilimler doğrultusunda biçimlenen neoliberal politikalar, sağlığı piyasa koşullarına açık konuma getirmektedir. Ancak sağlık çok bileşenli ve boyutlu bir kavramdır. Sağlık, işsizlik, yoksulluk, gıda, çevre problemleri gibi zamana ve yere göre değişebilecek farklı toplumsal sorunlara kaynaklık edebilmekte, bu sorunların sonuçlarında da sağlık problemleri ile karşılaşılabilir. Bu gerçeklikle hareket edildiğinde neoliberal politikalarla metalaşan sağlık sistemi, sağlığın oldukça önemli belirleyenlerinden olan sosyal yönünü ihmal etmekte ve önemli toplumsal sorunlara kaynaklık etmesi kaçınılmaz görülmektedir. Her ne kadar neoliberal politikalarla sosyal devlet yaklaşımından uzaklaşılsa da sağlığın temel hak olduğu ve adaletli bir şekilde ulaşılması gerektiği ve bu gerekliliğin gerçekleştirilmesinde ise tek yolun sağlıkta sınırsız özelleştirmenin önüne geçilerek devletin süreçte etkili rolünün devamının sağlanması olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde neoliberal politikalar toplumsal yapı üzerinde çok yönlü değişim ve dönüşümlere yol açmaktadır. Sağlık hizmetlerinde gerçekleşen değişimlerin, kurumları, bireyleri, yönetim sistemini yani toplumun tümünü derinden etkileyecek sosyal ve ekonomik problemlerin ortaya çıkmasına kaynaklık etmesi kaçınılmaz görünmektedir. Ortaya çıkacak değişim ve dönüşümlerin takip edilmesi, yeni durumlara hazır olunması açısından gereklidir. Bu nedenle sağlıkta meydana gelen değişim ve dönüşümlerin kökenlerinin ve sonuçlarının incelenmesi önemlidir. Bu çalışmada neoliberal politikalar bağlamında Türkiye'deki sağlık hizmetlerindeki değişimin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Neoliberal Dönüşüm, Sağlık, Sağlık Sistemi, Türk Sağlık Sistemi

GİRİŞ

Sosyal refah devleti neoliberal politikalarla güçsüzleşmiş ve özelleştirme yaygınlaşmaya başladıkça toplumun tüm kurumlarında meydana gelen değişme sağlık hizmetlerinde de görülmeye başlamıştır. Neoliberal politikalar, devletlerin yapılarında, sorumluluk ve rollerinde değişimler gerçekleştirmektedir (Gümüş, 2023:88). Kapitalist sistemde yeniden düzenleyici, dağıtıcı, müdahale edici role sahip olan devletin, neoliberal politikalarla küçülmesi istenmektedir. Bu doğrultuda hareket eden ülkelerde yönetsel süreçlerde de dönüşümler ortaya çıkmaktadır. Yeniden oluşum çalışmalarıyla süreçlerin tamamlanması sağlanmaktadır. Devletin etkin olarak var olduğu alanlardan uzaklaşması veya etki alanının küçülmesi, özelleştirmenin yaygınlaştırılması olarak meydana gelen yeniden yapılanma çalışmaları, yönetsel açıdan da merkezin yerini yerele bırakması şeklinde değerlendirilebilmektedir. Merkezi devlet yapısının küçültülmesi, zayıflatılması ve etkinliğinin azaltılabilmesi için yönetim süreçlerinde özel girişimlerin, sivil toplum örgütlerinin ve yerel yönetimlerin etkin rol oynaması sağlanmaktadır (Mamur Işıkcı, 2016: 731-732).

Her şeyin metalaşması gerektiğini savunan neoliberal yaklaşım, metalaşan tüm şeyleri için pazarların temin edilmesi gerektiğini savunmaktadır (Gönç, 2017: 160). Genel anlamda neoliberal politikalar, küresel bir yapı sergilemekte, özelleştirme temelinde bireycilik, esneklik, rekabet ve yerelleşmeyi hedeflemektedir. Neoliberal sistemde tüm politik süreçlere dair kuralların odağını G7 olarak tanımlanan ülkeler oluşturmaktadır. Bu ülkelerin belirlediği kurallar ise İMF, WTO ve WB gibi uluslararası kuruluşlarca uygulanmaktadır. Böylece gelişmişlik açısından ülkeler arasında fark iyice açılmakta ve gelişmemiş ülkeler serbest piyasayı, sermayeyi elinde bulunduran uluslararası güçlerin kontrolüne geçmektedir (Yenimahalle Yaşar, 2011: 64). Ülkelerin İMF, Dünya Bankası, Dünya Sağlık Örgütü benzeri yapılarla ilişkilerinin artması sağlık alanının da neoliberal politikalarla şekillenmesini kaçınılmaz kılmaktadır (Kart, 2013: 103).

Sağlıkta neoliberal dönüşümle refah devletinin sorumluluğunda olan sağlık hizmetlerinde önemli farklılıklar gerçekleşmekte, sosyal ve ekonomik düzey sağlık hizmetlerine ulaşmayı ve ulaşılabilen sağlık hizmetlerinin niteliğini belirlemektedir. Ekonomik, sosyal düzey ile sağlık arasında çift taraflı bir bağ oluşmaktadır. Ancak neoliberal politikalar, dünya geneline yayılıp etkin rol oynasa da kurumlarda değişimlerin temel nedeni haline gelse de bazı ülkelerde temel hak olarak tanımlanmakta, piyasa kurallarının bütünüyle sağlık hizmetlerine dahil edilmemesine özen gösterilmektedir (Deppe, 2011). Neoliberal politikaların sağlık sistemindeki oranı ülkeden ülkeye farklılık gösterse de temelde ortak özelliğin sağlık hizmetlerinin piyasanın şartları doğrultusunda şekillenmesi olmaktadır.

1970 yılıyla birlikte sağlıkta neoliberal dönüşüm milat olarak değerlendirilmektedir. Sağlık alanında hızla büyüyen ekonomik sermaye, dünya çapında varlık gösteren ilaç piyasası, sunulan müdahalelerin metalaştırılması, sağlık sigortası uygulamalarında kamu özel ayrımının verilen hizmetlerle keskinleşmesi, aynı farkın kamu ve özel sağlık kurumlarında da görülmesi, sağlık sisteminde hastanın müşteriye dönüşümünü sağlamaktadır. Sosyal hak ve kamu tarafından sunulması gereken bir sorumluluk şeklinde tanımlanmakta olan sağlık hizmetleri, hızla metalaşmakta, sosyal devletin gereği olan sağlık hizmetinin sunumu piyasa koşullarıyla yeniden yapılandırılmaktadır. Böylece sağlık hizmetlerine ulaşmak sosyal, sınıfsal, ekonomik farklılıklar ölçüsünde mümkün olabildiği gibi bu farklılıkların artmasına eşitsizliklerin derinleşmesine de neden olmaktadır.

Sağlık kurumlarına, hastaya, hastalığa, sağlığa yönelik tüm uygulamaların hizmet kesimindeki yeri neoliberal politikalarla birlikte serbest piyasanın parçasına dönüşmüştür. Sağlık sisteminde sunulan tüm hizmetlerdeki ticarileşme şeklinde gerçekleşen bu dönüşüm, sağlıkta iktisadi etmenlerin sonuçlarını yansıtmaktadır. Neoliberal dönüşümle sağlıkta harcamalar artmakta, neoliberal sağlık sisteminin yapılandırılmasında artan bu harcamalar halk ve vergi mükellefleri tarafından karşılanmaktadır. Temelde ise yerel ve uluslararası boyutta sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi yer almaktadır (Altay, 2007: 33). Bu amaç doğrultusunda sağlık hizmetlerinin piyasalaştırılması için özel hastaneler, özel sağlık sigortaları, sağlık alanına dair yatırımları özelleştirilmesi desteklenmektedir. Böylece sağlığa dair tüm hizmetlerin pazarlanması gerçekleştirilmiş olmaktadır.

Günümüz dünyasını saran, sosyal ekonomik boyutlarda önemli dönüşümleri beraberinde getiren küreselleşmenin başat odağı olan neoliberal ekonomik eğilimler, sağlık sisteminde hem küresel hem yerel pazarlarda özelleştirmeye yönelmektedir. Bu doğrultuda özellikle gelişimini tamamlamamış ülkelerin sağlık politikaları uluslararası örgütlerce özelleştirmeyi arttırma şeklinde yönlendirilmektedir (Altay, 2007: 35-36). Dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de 1990’lı yıllara kadar sosyal devlet yaklaşımı içerisinde temel insan hakkı olarak, devlet tarafından verilen sağlık hizmetleri, neoliberal politikaların etkisine girmesiyle sağlıkta piyasalaşma, ticarileşme gündeme gelmekte, sağlık hizmetleri metalaşmaktadır (Demirci, 2015: 125-126).

Toplumların sağlık hizmetlerindeki dönüşümler sahip olunan sosyal, kültürel ve ekonomik özelliklerle birlikte bilimsel çalışmalara ve gelişmeye verilen önem ve destekle doğru orantılı olmaktadır. Türkiye’deki sağlık sisteminin tarihi ise Türkiye Cumhuriyeti öncesi ve sonrası şeklinde sınıflandırılabilir. Cumhuriyet öncesi Osmanlı döneminde şifahaneler şeklinde sağlık kurumları yapılandırılırken, Cumhuriyetle birlikte kamusal hizmetlere ilişkin gerçekleşen dönüşüm sağlık alanında da kendini göstermekte, bilimsel çalışmalara verilen önemin artmasıyla da

tıp merkezleri ve sağlık alanında daha organize kurumlar, sosyal refah devleti anlayışıyla hayat bulmaya başlamaktadır (Kasapoğlu, 2016: 133).

Etkili sağlık hizmetlerine ulaşabilmek gelişmiş toplumların en önemli niteliği olarak değerlendirilmektedir. Nicelik ve nitelik açısından donatılmış sağlık hizmetlerinin topluma sunulma sürecinde devletin aktif rol oynaması gereklilik arz etmektedir. Sağlık hizmetine ulaşmak önemli bir yaşam hakkı olduğu kadar toplumsal iyi oluşun da önemli belirleyenlerindedir. Bu yüzden özel girişimler sağlık alanında her ne kadar etkinlikleri artsa da kamunun varlığı hissedilir ölçüde olası toplumsal bütünlük açısından bir ihtiyaç olarak görünmektedir (Altay, 2007: 35).

Günümüzde neoliberal politikalar toplumsal yapı üzerinde çok yönlü değişim ve dönüşümlere yol açmaktadır. Bu değişim ve dönüşümlerin takip edilmesi ve ortaya çıkacak yeni durumlara hazır olunması açısından gereklidir. Sağlık hizmetlerinde gerçekleşen bu değişimlerin, kurumları, bireyleri, yönetim sistemini yani toplumun tümünü derinden etkileyecek sosyal ve ekonomik problemlere neden olması kaçınılmaz görünmektedir. Bu nedenle sağlıkta meydana gelen değişim ve dönüşümlerin kökenlerinin ve sonuçlarının incelenmesi önemlidir. Bu çalışmada neoliberal politikalar bağlamında Türkiye’de sağlık hizmetlerindeki değişimin değerlendirilmesi amaçlanmakta, önce neoliberal politikaların sağlık hizmetlerindeki etkisi ele alındıktan sonra, neoliberal politikaların Türkiye’deki sağlık hizmetlerine etkisi değerlendirilmektedir.

NEOLİBERAL POLİTİKALAR VE SAĞLIK HİZMETLERİ

Kapitalizmde 1970’li yıllarda ortaya çıkan değişimleri tanımlayan neoliberalizm (Harms, 2007: 64), devlet kontrolünden uzaklaşabildikleri ve kendi menfaatlerini önceleye bildikleri ölçüde, bireylerin zenginleşebileceğini savunmaktadır (Prechel ve Harms, 2007: 3-4). En temel özelliğinin piyasaya verdiği önem olan neoliberal politikalarda toplumsal yaşamı teşkil eden tüm unsurlar piyasa olarak değerlendirilmektedir (Harms, 2007: 65).

Liberalizmde olduğu gibi neoliberalizm de serbest piyasayı savunmakta bu doğrultuda ekonomiyi düzenleyebilmek için serbest piyasa koşullarının temininin gerçekleştirilmesi, neoliberal politikaların hayat bulması için önemli görülmektedir (Aka, 2012: 170). Serbest piyasanın yanı sıra devlet müdahalesinin zayıflatılması ve bireysel özgürlüklerin temini, neoliberal politikaların yapılanmasını sağlayan temel kabuller olarak değerlendirilmektedir. Liberalizmden farklı neoliberalizm toplumsal yaşamın bütün açılarıyla piyasa koşullarına göre uyarlanması gerektiğini savunmaktadır (Prechel ve Harms, 2007: 4).

Neoliberalizm küreselleşme ile anılmakta, küreselleşme ise küresel boyutta iktisadi etkinliklerin ve pazarların uyum içinde birleşmeleriyle nitelendirilmektedir. Küresel olarak neoliberal ekonomik düzende devletlerin sunduğu hizmetler özel girişimcilere devredilmekte, kontrol mekanizması olarak da yerel yönetimler işlevselleştirilmektedir (Ersöz, 2003:138). Kamuda neoliberal yaklaşımlarla özel girişimlerin teşvik edilmesi, sermayeye hâkim olan kesimlerin uyguladıkları politikalarla kültürel ve sosyal açılardan da belirleyici role büründükleri görülmektedir. Böylece bireysel sorumluluklar her mecrada ön plana getirilmekte, devlet ise sorumluluklarının büyük bir kısmından geri çekilmektedir. Ancak bu durumu var olan toplumsal eşitsizliği sürekli kıldığı gibi derinleştirdiği şeklinde değerlendirilmektedir (Peacock, Bissel ve Owen, 2014:179).

Neoliberal politikalarla ortaya çıkan eşitsizlik bir toplumun içindeki kesimler arasında olduğu kadar ülkeler arasında da büyüyerek keskinleşmektedir. Eşitsizlik ülkelerin gelişmişlikleri doğrultusunda belirlenmekte gelişim sürecini tamamlayan ülkeler için henüz bu süreci tamamlamayan ülkeler pazar konumuna gelmektedir. Gelişimini tamamlamayan ülkeler gelişmiş ülkelerin pazarı olmalarının yanı sıra ham madde ve ucuz iş gücü kaynağı olarak değerlendirilmektedir.

Gelişimini tamamlamamış ülkelerin sosyal ekonomik yapılarına yönelik gerçekleştirilen neoliberal politikaların temel belirleyicileri kabul edilen WB ile İMF, sağlıktaki neoliberal politikaların temininde de etkin rol oynamaktadır (Metin, 2014:6319). Bu kuruluşlar az gelişmiş ülkelere sağlayacakları kredilerin kullanımlarıyla ilgili sınırlandırmalara giderek sağlık alanındaki faaliyetlerde belirleyici olmaktadır.

Sağlıktaki neoliberal politikalarla öncelikli olarak değişim, sağlık hizmetini sunan yapının dönüşümünde gerçekleşmektedir. Özellikle sağlık uygulamalarında piyasa sisteminin yapılandırılması amacıyla özel girişimlerin sürece dahil edilmesi hızlandırılmaktadır (Sen ve Kojyusalo, 1998: 2).

Az gelişmiş ülkelerin önemli bir kısmında nüfus ve ihtiyaçların büyümesi, küresel düzeyde var olan sermayenin yeni pazar arayışları, kamusal hizmetlerde sermayenin etkili olmasının zeminini oluşturmakta, sağlıktaki özelleştirmenin teminini gerçekleştirmektedir. Fakat az gelişmişliğin temel belirleyicisi olan sosyal ve ekonomik koşullar açısından bu ülkelerde bu koşulların yetersiz olduğu kesimlerin varlığı ve oranı fazla olduğu için kamusal hizmetlere olan ihtiyaçta mevcudiyetini korumaktadır. Aksi taktirde kamunun tamamıyla tüm alanlarda sorumluluklarını özel sektöre bırakması az gelişmiş ülkelerde eşitsizliğin pekişmesini sağlamakla birlikte yoksulluk, işsizlik, eğitime ve sağlığa ulaşamama gibi toplumsal problemlerin ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

Toplumda sağlığa ilişkin algının da değişmesine neden olmaktadır (Özişli, 2023: 981). Özellikle de işsiz ve yoksul kitlelerin yetersiz ve niteliksiz sağlık hizmetlerini edinmelerine neden olmaktadır (Altay, 2007: 40-42).

Neoliberal sağlık politikaları genel olarak, sağlıktaki kamusal harcamaların kısıtlanması ve özelleştirilmesi, gelişmiş ve gelişmesini tamamlamamış ülkeler arasında hizmet ve kaynakların hareketliliğinin sağlanması, sağlık hizmetlerini metalaştıran hastalığın tıbbi ve teknolojik boyutta tedavisinin mümkün olduğunu savunarak, sosyal boyutunu dikkate almayan yaklaşımla sosyal model yerine biyomedikal sağlığı önceleyen modelin temininin gerçekleştirilmesi, piyasaya hizmet edecek sağlık uygulamalarının ulusal sağlık hizmetlerinin yerini alması şeklinde değerlendirilmektedir (Gönç, 2017: 161-162).

Dünyada sağlık alanında en etkili kuruluş olan DSÖ, 1980'li yıllara kadar sağlık problemlerinin kökenlerini toplumsal ve iktisadi etmenlere dayandırmaktadır (Aksakoğlu, 2003: 2). Fakat neoliberal sağlık politikalarıyla bu yaklaşım değişirken DSÖ'nün de Dünya Bankası, İMF gibi kurumların etkisi ve istekleri doğrultusunda hareket etmekte olduğu böylece sağlık hizmetlerinin ticarileştiği görülmektedir (Mooney, 2014: 53-54). Küresel sermayeyi ellerinde bulunduran örgütler sadece neoliberal politikaların yapılanmalarını sağlamakla kalmamakta aynı zamanda da sağlık sektörü içinde önemli yere sahip olan teknolojik malzemelerin ve ilaçların üretiminde, piyasaya sunulmasında etkili güç olarak sağlığın iktisadi boyutuna yön vermektedir. Özellikle tıbbi teknolojiler rekabetin belirleyenleri konumuna gelmektedir (Altay, 2007: 40).

Kamu tarafından sunulan hizmetlerin niteliksiz ve verimsiz olduğuna dair yaygın hale gelen neoliberal söylem, kendi etkisini arttırmakta sağlık alanının da diğer alanlarda olduğu gibi yeniden yapılanmasına etki etmektedir. Bu süreçte özellikle gelişmiş ülkelerde tıbbi gelişmelerle insan ömrü uzamakta, en çok görülen hastalıklar bulaşıcı hastalıklar iken uzun süreli tedavi gerektiren kronik hastalıkların yaygınlaşması, sağlık sistemine gereksinimi arttırarak neoliberal politikaların sağlıktaki mevcudiyetini güçlendirmektedir (Ağartan, 2007: 45).

Sağlıkta reform olarak değerlendirilen ulusal sağlık hizmetlerinden sosyal sigortaların tekrar yapılanmasının sağlanmasına, sağlıktaki kullanılacak ekonomik kaynakların ve hizmetlerin ayrışması gerçekleştirilmektedir (Ağartan, 2007: 47-49). Sağlıkta neoliberal yaklaşımların yasal süreçlerin yanı sıra sağlık hizmetlerindeki insani sermaye üzerinde de değişime neden olduğu, alanda çalışan öncelikle doktorlar olmak üzere diğer profesyonellerin mesleki bağımsızlık ve kontrollerini yitirdikleri ve bu durumun, hasta hekim ilişkisini de zedelediği görülmektedir (Ünlütürk Ulutaş, 2011, s.116-128; Mamur Işıkcı, 2016: 732).

TÜRKİYE'DEKİ SAĞLIK HİZMETLERİNDEKİ DÖNÜŞÜM

Dünyada neoliberal yaklaşımlarla değişen sağlık politikalarındaki değişim Türkiye'deki sağlık sisteminin de yeniden yapılandırılmasına ve dünyadaki neoliberal dönüşüme ayak uydurmasına yol açmaktadır. Birçok ülkede yaygınlaşan dönüşüm politikaları Türkiye'de de uygulanmaktadır. Neoliberal dönüşümü tetikleyen yaklaşımlar, kamu tarafından sunulan sağlık hizmetlerinin niteliği ve verimi konusundaki negatif söylemleri içermesiyle oluşmaktadır (Aka, 2012: 172). Böylece sağlıktaki küresel değişimle uyumlu olacak, devletin sağlık hizmetinden uzaklaşması, sağlık kurumlarının ve hizmetlerinin özelleştirilmesiyle sağlık sisteminin bütünüyle ticarileştirilerek piyasa koşullarına açılması şeklinde gerçekleştirilmektedir (Demirci, 2015: 125-126).

Neoliberal dönüşümle birlikte Türkiye Sağlık Sistemindeki uygulamalar genel hatlarıyla *aile hekimliği çalışmaları, genel sağlık sigortası, ücretlendirmenin performansça belirlenmesi, kamu hastaneler birlikleri, tam gün yasası, şehir hastaneleri*, şeklinde biçimlenmekte olduğu görülmektedir.

Aile hekimliği çalışmalarıyla birinci kademedeki sağlık uygulamaları tekrar yapılandırılmakta, toplumun bütününe hitap edecek hale getirilmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda bireylerin kendilerinin belirleyebileceği, sağlığa dair her konuda bilgi edinebilecekleri, ulaşımın kolay olduğu aile hekimlerinin mevcudiyetini sağlamak temel hedef olarak kabul edilmektedir (Aka, 2012: 173). Sistemin işleyişinde kademelendirme esas alınmaktadır. Aile hekimleriyle başlayan süreç, onun uygun görmesiyle uzman hekimlerin bulunduğu hastanelere sevkle devam etmektedir (Aka, 2012: 173-174). Sistem aile hekimlerinden yarışmacı bir yaklaşımla çalışmalarını ancak bu şekilde halk tarafından seçilebilecekleri doğrultusundaki uygulamalar etkili, akılcı sağlık hizmetlerinin sunulmasına engel olmaktadır (Altay, 2007: 38). Ticarileşen ve pazara dönuşen sağlık sisteminde daha çok hasta görmek için gerçekleştirilecek uygulamalar, temel insan hakkı olarak görülen sağlık hizmetlerinin felsefesine ters düşmektedir. Aile hekimliği uygulamasıyla toplum sağlığı ve birey sağlığı farklı sınıflandırılmaktadır. 1. Kademe sağlık hizmetlerinin bireylere ilişkin uygulamaları aile hekimleri tarafında gerçekleştirilirken, toplum sağlığına ilişkin uygulamalar ise toplum sağlığı kuruluşları tarafından gerçekleştirilmektedir (Aka, 2012: 173-174). Ek işlerden, ücretlendirmelerdeki farklılıklardan vb. istenmeyen uygulamalardan dolayı toplum sağlığı merkezlerinde çalışmak için meslek elemanlarınca tercih edilmesinde sorunlarla karşılaşmakta, bu durum amaçlanan hedeflere ulaşmaya engel teşkil etmektedir (Elbek ve Adaş, 2009: 36). Ayrıca aile hekimliği çalışmalarının uygulama alanının kent merkezli olduğu ve kırsal alanlara yönelik tasarlanan gezici uygulamalarla bu bölgelerin ihmal

edildiği daha etkili uygulamaların gerçekleştirilmesi gerektiği görülmektedir (Elbek ve Adaş 2009: 36).

Neoliberal dönüşümde önemli adımlardan biri de genel sağlık sigortasıdır. *Emekli Sandığı, BAĞKUR, Sosyal Sigortalar Kurumu, Yeşil Kart* olarak biçimlenen sosyal güvenlik sistemleri *Genel Sağlık Sigortası* altında birleştirilmektedir (Kalkan ve Memişoğlu, 2016: 660). Bu yapılandırma içerisinde hem özel hem kamunun üzerinde hem fikir oldukları anlaşma doğrultusunda ayakta tedavilerde katkı ödemesi yer alırken, yataklı tedaviler bedelsiz sunulmaktadır. İlaç bedellerinden de reçete üzerinden belirli ölçülerde katkı payı adı altında ödemeler alınmaktadır. Özel sağlık hizmetlerinde ise ek ödemelerin yapılması gerekmektedir (Tatar, 2011:121).

Performansı temel alan sistem, süreçteki değerlendirme eyleminin statik açıdan ele alınmadığını, dinamik bir faaliyet şeklinde çalışanların çalışma kapasitelerini belirleme ve bu doğrultuda planlama yapma, kontrolünü temin ederek gelişimini sürekli kılmayı amaçlayan düzenli bir yapı olarak karşılık bulmaktadır (Özkök, 2010: 130). Bu sistemin fiziksel karşılığı ücretlendirmeye gerçekleştirilmektedir. Çalışan gösterdiği performans ölçüsünde ücretlendirilmektedir. Türkiye’de sağlık sisteminde 2004 yılında kamu hastanelerinde performansla ek ödemeler vermeye başladığı görülmektedir (Aka, 2012: 175). Bu uygulamanın amacının sağlık çalışanını işine dair motive etmek olarak değerlendirilmektedir. Performansı odaklayan bu uygulamayla sağlık hizmetinin niteliğinin yeri niceliğine bırakılmakta, böylece sağlığın, piyasa koşullarına yönelik evrilmesi, ticari nitelik kazanması açısından önemli bir etmen olarak değerlendirilebildiği (Aka, 2012: 175) görülmektedir.

Sağlık sisteminde yaygınlaşan dönüşüm uygulamaları kapsamında kurulan *Kamu Hastaneleri Birliği*, devlete bağlı bütün hastaneleri bünyesinde toplamakta, Sağlık Bakanlığı politika oluşturan ve denetleyen mekanizmaya dönüşmektedir (Seçtim, 2019: 11). Bu birlikler idaresi atanan genel sekreterlerce sağlanmakta, sorumlu oldukları hastanelerin yönetsel ve ekonomik sorumluluklarını almaktadır. Böylece ekonomik ve personel açısından merkezilikten uzaklaşan hastanelerin özerk bir işleyişle yapılandırılmaları sağlanmaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2012a: 199200). Tüm dönüşümlerin odağında, rekabetin teminiyle sağlık alanının kalite ve verimliliğini yükseltmek hedefiyle gerçekleşen bu uygulamanın hastanelerin birer işletme biçiminde idare edilmesi gerekliliğiyle faaliyete geçtiği görülmektedir (Seçtim, 2019: 11). Hastanenin yönetsel süreçlerinde piyasa koşullarıyla yönetimi sağlayacak yöneticinin dışında tıbbi süreçlerde var olan, diğer yönetsel süreçlerde geride kalması beklenen baş hekim şeklinde yönetim süreçlerinin çeşitlendirildiği görülmektedir. Ancak tüm bu uygulamaların başarıya ulaşamadığı

anlaşılmaktadır (Seçtim, 2019: 11). *Kamu Hastaneler Birliği* kapatılarak Bakanlık bünyesinde alınmış ve yeniden yapılandırılan *Halk Sağlığı ve Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü* olarak örgütlenme isimlendirilmiştir.

Sağlıkta dönüşüm sürecinde uygulamaya konan *Tam Gün Yasası*, devlet hastanelerinde çalışan doktorların özel herhangi mesleki faaliyetlerinin önüne geçerek mesai saatleri olan 08 ile 17 saatleri arasında çalıştıkları kamu hastanelerinde bulunmalarına ilişkin bir düzenlemedir (Aka, 2012: 174). Bu düzenlemeyle hedeflenen sağlık çalışanlarının iş yüklerini düzenlemek, sağlık hizmetine erişimi basitleştirmek biçiminde değerlendirilmesi mümkündür (Aka, 2012: 174). Ancak bu düzenlemenin uygulandığı dönemde yapılan araştırmalarda hekimlerin motivasyonunun olumsuz etkilendiği, kamudan önemli oranlarda da doktor ayrılmalarının gerçekleştiği görülmektedir. Tam gün yasasının kaldırılmasının özünde müşteriye dönüşen hasta anlayışının varlığı tartışılmaktadır (Aka, 2012: 174).

Kamu sektörü ve özel sektörün ortak çalışma modeli olarak yapılandırılan şehir hastaneleri, örgütsel yapısı, ekonomik kaynağı, sağlık hizmetinin satın alınması ve uygulanması süreçlerinin tümünde ticarileşme ve piyasa koşulları doğrultusunda hareket etmekte böylece özel girişimin kamuya dahil edilmesi sağlanmaktadır (Karasu, 2011: 7). Bu doğrultuda *sağlık kampüsleri* ve *şehir hastanelerinin* yapılandırılması hayata geçirilmektedir. Kamunun mülkiyetinde olan sağlık kurumlarına yönelik yatırımların özel girişimlerce yapılması sonrasında da belirlenen zaman diliminde kamuya kiralanması biçiminde gerçekleşmesi olarak tanımlanabilmektedir (Seçtim, 2019:13-14). Kamu tarafından karşılıksız bir biçimde özel girişimlere devredilen aralarda yapılan hastanelerde sağlığa dair sunulan hizmetlerin bir bölümüyle destek hizmetleri özel sektöre aktarılmaktadır. Herhangi zarar durumunda ise bu zararın telafisi kamu tarafından karşılanmaktadır. Özellikle hasta kotası gibi uygulamalar gerçekçi müdahalelerin varlığını tehlikeye atmakta, kamunun gereksiz zarara uğramasına neden olmaktadır. Sağlık Bakanlığı'na göre bu uygulamanın hedefi, sağlıkta kalitenin ve verimliliğin artırılmasının sağlanması ve bu durumun ülke geneline yayılması olarak kabul edilmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2012b: 233). Sağlık hizmetlerinin ticarileşmesi, özel girişimlere devredilmesi açısından şehir hastaneleri önemli örnekler olarak değerlendirilebilmektedir.

SONUÇ

Neoliberal yaklaşımların sağlık hizmetlerindeki yansımaları yalnızca politikayla bağlantılı görülmemektedir. Kamu sorumluluk alanlarından toplum sağlığını çıkararak istihdam, güvenli gıda, beslenme, çalışma şartları gibi

alanlarda da ortaya çıkardığı dönüşümlerde sorunlar ortaya çıkmakta eşitsizlik, sosyal adalet yoksunluğunun sürekliliği temin edilmektedir.

Sağlığın her alanında yansıması olan neoliberal politikalar toplum sağlığı özelinde değerlendirildiğinde daha çok devletin organize eden, denetleyen rol ve sorumluluğundaki sınırlandırmaların yansımalarıyla bağlantılı olarak görülmektedir. Sağlığın belirleyenlerinin sosyal boyutunu dikkate almayan neoliberal politikaların tüm sektörlerde özellikle çalışma süreçlerindeki olumsuz koşullarla ortaya çıkan hastalıkların da kaynağı olarak değerlendirilmesi mümkündür (Gönç, 2017: 166- 167). Neoliberal uygulamalarla her alandan devletin çekilmesi, etkili denetimi de ortadan kaldırırken bireylerin ve toplumun sağlığını olumsuz etkileyen durumların meydana gelmesi kaçınılmaz olmaktadır (Gönç, 2017: 168).

Türkiye’de sağlık sektöründeki dönüşüm neoliberal yaklaşıma uyum sağlamak amacıyla, sağlığa dair tüm alanların ticarileştirilerek, serbest piyasa koşullarıyla hayata geçirilmesiyle gerçekleştirilmektedir (Ataay, 2007). Sağlık sistemindeki neoliberal dönüşüm, sağlığın toplumsal boyutunun dışlanmasına, özelleştirilmesine neden olmakta, nitelikli sağlık hizmeti hedefi az maliyet, yüksek kar edinme amaçlarıyla ters düşmektedir. Katkı payı uygulamasıyla her kademedeki sağlığa yönelik harcamaların ticarileştirilmesi sağlanmakta, sağlık hizmetleri metalaşmakta insan hakkı kabul edilen sağlık alınıp satılmaktadır. Devletin sağlık alanından çekilmesiyle birlikte de toplumun tüm kesimlerinin sağlığa ulaşımı tehlikeye düşmektedir (Altay, 2007: 36-37).

Sağlık hizmetlerindeki neoliberal dönüşümle sağlık hizmetleri yeniden yapılanmakta, istihdam ve finansman değişikliklerine gidildiği görülmektedir. Alt yapıya yönelik gerçekleştirilen düzenlemelerin kamuya ekonomik yük getirirken toplumun tüm fertleri için de ekonomik açıdan aynı niteliklerdeki sağlık hizmetlerine eşit mesafede olmalarının imkânsız hale geldiği görülmektedir (Kasapoğlu, 2016: 166-170). 1980’li yıllar sonrasında kapitalist sistemin sermaye yapılanmasındaki dönüşümü özelleştirme ve sanayisizleştirme doğrultusunda gerçekleşmektedir. Böylece sağlık alanında gerçekleştirilen uygulamalarda ise odak sağlık hizmetlerindeki uygulama ve ekonomik kaynağın ayrıştırılması olarak karşılaşılmakta ve merkezi bir idare anlayışından uzak kalmak için özen gösterilmektedir (Kasapoğlu, 2016: 166-170). Bu amaçla SGK’ nın toplumsal boyutu olmayan iktisadi yönü ağır basan bir örgütlenme olarak yapılandırıldığı dikkat çekmektedir. Daha çok para kazanarak sermayeyi arttırmayı amaçlayan hastaneler ticari işletmelere halini almaktadır. Sağlık hizmetlerinin sunumunda ve finanse edilmişinde meydana getirilen ayırım sunulan hizmetin niteliğini düşürmekte, ticari bir işletme yaklaşımıyla gerçekleştirilen sağlık hizmetlerinin yönetimi, maliyetleri düşürmeyi amaçlarken olması

gerekenler yerine daha karlı olan uygulamaların yapılmasına zemin hazırlamaktadır. Özellikle birebir doktorların mesleki özerkliklerini zedeleyen teşhis sürecinde ve tedavi sürecinde gerçekleştirilen kontrolcü uygulamalar da sağlık hizmetinin niteliğine zarar vermektedir (Kasapoğlu, 2016: 166-170).

Temel insan hakkı olan sağlığa toplumun tamamının eşit bir biçimde ulaşabilmesi gerekmektedir. Ancak neoliberal dönüşümler, toplumun yararından çok özel girişimlerin karına odaklanması nitelikli sağlık hizmetlerine ulaşmanın önündeki önemli engel olarak değerlendirilmektedir (Bulut ve Şengül, 2020: 52). Sağlık sisteminde neoliberal politikaların olumsuz yansımalarının yanı sıra neoliberal politikaların tüm alanlardaki etkilerinin sağlığın sosyal ve ekonomik boyutlarına olumsuz yansımalarının olduğu gerçekliğine odaklanması gerektiği ortaya çıkmaktadır (Altay, 2007: 56). Ancak sağlığın adaletli bir şekilde toplumun tamamının ulaşmasının sağlanması neoliberal yaklaşımın ortaya çıkardığı dönüşümlerle gerçekleşmesi mümkün gözükmemektedir (Bulut ve Şengül, 2020: 51-52).

Sağlık hizmetlerinin uygulanmasında ekonomik eğilimler doğrultusunda biçimlenen neoliberal eylemler, sağlığı piyasa koşullarına açık konuma getirmektedir. Ancak sağlık çok bileşenli ve boyutlu bir kavramdır. Sağlık, işsizlik, yoksulluk, gıda, çevre problemleri gibi zamana ve yere göre değişebilecek farklı toplumsal sorunlara kaynaklık edebilmekte bu sorunların sonuçlarında da hastalıklarla karşılaşılabilir (Altay, 2007: 56). Bu gerçeklikle hareket edildiğinde neoliberal politikalarla metalaşan sağlık sistemi, sağlığın oldukça önemli belirleyenlerinden olan sosyal yönünü ihmal etmektedir (Bulut ve Şengül, 2020: 51-52). Bu durumun önemli toplumsal sorunlara kaynaklık etmesi kaçınılmazdır. Her ne kadar neoliberal politikalarla sosyal devlet yaklaşımından uzaklaşılsa da sağlığın temel hak olduğu ve adaletli bir şekilde ulaşılması gerektiği ve bu gerekliliğin gerçekleştirilmesinde ise tek yolun sağlıkta sınırsız özelleştirmenin önüne geçilerek devletin süreçte etkili rolünün devamının sağlanması olduğu anlaşılmaktadır.

REFERANSLAR

- Ağartan, T. (2007). Sağlıkta reform salgını. Editör N. Üstündağ, T. Ağartan ve Ç. Yoltar, *Avrupa'da ve Türkiye'de Sağlık Politikaları*, (ss. 37-54). İstanbul: İletişim.
- Aka A. (2012). Neoliberal dönüşümün sağıktaki izdüşümleri: temel sağık aktörlerince bu izdüşümlerin algılanma biçimleri. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 23 (1), 167-186.
- Aksakoğlu, G. (2003). Dünya sağık örgütü ve sağık politikalarında değışim. *Sol*, 199, 41-5.
- Altay, A. (2007). Sağık hizmetlerinin sunumunda yeni açılımlar ve Türkiye açısından değerlendirilmesi, *Sayıştay Dergisi*, 64, 33-58.
- Ataay, F. (2007). Kamu Hastane Birlikleri Yasası üzerine değerlendirme. Ankara: TTB.
- Bulut A. ve Şengül, H. (2020). Türkiye'de sağık sisteminin sorunları ve çözüm önerileri. *Balikesir Sağık Bilimleri Dergisi*, 10(1), 45-54.
- Demirci, B. (2015).Sağık hizmetlerinde dönüşüm: sağıkta dönüşüm programı (SDP) nasıl bir sistem getiriyor? *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 30,122-135
- Deppe, H. (2011). *Sağık hizmetlerinin doğası: metalaştırmaya karşı dayanışma, kapitalizmde sağık sağıksızlık semptomları*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Elbek, O. Adaş, E.B. (2009). Sağıkta dönüşüm: eleştirel bir değerlendirme. *Türkiye Psikiyatri Derneği Bülteni*, 12 (1), 33-43.
- ERSÖZ, H. Y. (2003). Doğuşundan Günümüze Sosyal Politika Anlayışı. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 53(2), 119-143.
- Gönç, T. (2017). Neoliberal politikaların küresel düzeyde sağık üzerindeki etkileri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 159 – 178.
- Gümüş, M. (2023). Yoksulluğun nedenlerine yönelik kuramsalyaklaşımların gelişimi üzerine bir analiz. Editör C. Aslan, İ. Sanberk, *Güncel Psikoloji ve Sosyoloji Araştırmaları III*, (ss. 85-96), Ankara: Akademisyen Yayınevi.
- Harms B. J. (2007). Neoliberalism and social imbalance: higher education in Missouri. Editor H. Prechel, *Politics and Neoliberalism: Structure, Process and Outcome*, (pp. 61-83), USA:Texas.
- Kalkan, B., Memişoğlu, D. (2016). Sağık hizmetlerinde yönetim, inovasyon ve Türkiye. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21 (2), 645-665.
- Kasapoğu, A. (2016). Türkiye'de sağık hizmetlerinin dönüşümü. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 19, (2), 131-174.
- Karasu, K. (2011). Sağık hizmetlerinin örgütlenmesinde kamu özel ortaklığı, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66 (3), 217-262.

- Kart, Elife (2013). Sağlıkta dönüşüm sürecinde performansa dayalı ücretlendirmenin hekimler üzerindeki etkileri, *Çalışma ve Toplum*, 3, 103-140.
- Mamur Işıkcı, Y. (2016). Bir kamu politikası analizi: sağlık politikasında dönüşüm. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (46), 731-748.
- Metin, B. (2014) Yoksulluğa mücadeleye insan hakları açısından bakmak: Amartya Sen'in Kapasite Yaklaşımı temelinde bir değerlendirme. *Journal of Yaşar University*, 9 (36), 6261-6380.
- Mooney, G. (2013). *Ulusların sağlığı: yeni bir ekonomi politiğe doğru*. İstanbul: Yordam.
- Özişli, Ö. (2023). Akılcı ilaç kullanımı ve sağlık algısı arasındaki ilişki üzerine bir saha çalışması. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 10(94), 981-986. <https://doi.org/10.26450/jshsr.3629>
- Özkök, Ö. (2010). *Müdahaleci devletten piyasa ekonomisine değişen refah devleti anlayışı* doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Peacock, M., Bissel, P., Owen, J., (2014). Dependency Denied: Health Inequalities in the Neo-Liberal Era, *Social Science and Medicine, Elsevier*, 118, 173-180.
- Prechel, H., Harms, B. J. (2007). Politics and neoliberalism: theory and ideology. Editor H. Prechel, *Politics and Ne-liberalism: Structure, Process and Outcome* (pp. 3-17). USA:Texas.
- Sağlık Bakanlığı. (2012a). *Türkiye sağlıkta dönüşüm programı değerlendirme raporu (2003-2011)*, Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayınları.
- Sağlık Bakanlığı. (2012b). *Stratejik plan 2013-2017*, Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayınları.
- Seçtim, H. (2019). Sağlıkta dönüşüm programı üzerine bir değerlendirme. *Management and Political Sciences Review*. 1(1), 117-133.
- Sen K., Kojuyusalo M. (1998). Health Care reforms and developing countries-a critical overview, *International Journal of Health Planning and Management*, 13, 199-21
- Tatar, M. (2011). Sağlık hizmetlerinin finansman modelleri: sosyal sağlık sigortasının Türkiye'de gelişimi, *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 1 (1), 103-133.
- Ünlütürk Ulutaş, Ç. (2011). *Türkiye de Sağlık Emek Sürecinin Dönüşümü*. İstanbul: Nota Bene.
- Yenimahalle Yaşar, G. (2011). Sağlıkta neoliberal dönüşüm ve eşitsizliklere etkisi, 3. *Kent ve Sağlık Sempozyumu Eşitsizlikler Kaçınılmaz mıdır?*, Sempozyum Kitabı.

Bölüm 8

Dijital Çağda Sosyal Medya Uygulamaları “Threads Örneği”

Hakan YÜKSEL¹

¹ Doç. Dr, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO. Görsel İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü.
hakanyuksel25@gmail.com ORCID No: 0000-0002-4560-6685

ÖZET

Dijital çağda medya alanı tüm unsurlarıyla yeni iletişim teknolojileri ile bütünleşmektedir ve bu teknolojiler bağlamında elde ettiği kazanımları potansiyel kitleye aktarmaktadır. Sosyal medya uygulamaları da yeni medya için aktif ve güçlü bir alan oluşturmaktadır. Bu uygulamalar global dünya genelinde milyarlarca insana ulaşmaktadır ve gelişen teknolojiler desteğiyle hareket alanını giderek genişletmektedir. Meta şirketi tarafından hayata geçirilen Threads uygulaması da sosyal medyanın yeni bir yüzü olarak yakın zamanda kullanıcılarına sunulmuştur ve hızlı bir biçimde kullanıcı sayısını artırarak sosyal ağlardaki yerini almıştır. Bu çalışmanın merkezinde Threads uygulaması yer almaktadır ve gerek mevcut içeriğiyle gerekse Twitter ile olan benzerlik ve farklılıklarıyla Threads uygulaması incelenmektedir. Literatür destekli olarak elde edilen bilgiler çerçevesinde Threads'ın bugünü ve yakın gelecekte konumlanacağı durumu ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Threads Uygulaması, Sosyal Medya, Dijital Çağ

GİRİŞ

Sosyal medya uygulamaları, iletişimin yeni hareket alanı olarak dikkat çeken ve var olan pratiklikleriyle potansiyel kitleleri cezbeden platformlar görünümüyle öne çıkmaktadır. Milyarlarca kullanıcının bu uygulamalarda aktif olarak yer alması, sosyal paylaşımlarda bulunması ve hatta profesyonel iş hayatlarını bu mecralara taşıması, ilgili alanın etkisini göstermektedir. Güç ve etki faktörleri dikkate alındığında, rekabet ortamı da kaçınılmaz olmakta ve birçok yeni uygulama sosyal medyada yer almaya başlamaktadır.

Threads uygulaması bu anlamda önemli bir adım atmaktadır ve uzun yıllardır Twitter tekelinde olan metin paylaşımli sosyal ağ hareketliliğine dâhil olmaktadır. Üstelik sosyal medyada çok büyük bir kitleye hitap eden Instagram uygulamasıyla entegre olarak bir anda milyonlarca kullanıcıya ulaşan Threads uygulaması, mevcut kurumsal politikayla sektöre hızlı bir giriş yapmaktadır. Nitekim zaman içerisinde yalnızca kendi hareket alanında devam eden bir Threads uygulaması olması mümkündür.

Elon Musk yönetimine ve sahipliğine geçtikten sonra beraberinde çeşitli sıkıntılar getiren Twitter uygulamasının yaşadığı sorunsallardan adeta faydalanarak bir anda devreye giren Threads uygulaması, yakın gelecekte Twitter'a güçlü bir rakip olup olamayacağını gösterecektir.

Bu çalışmada ise, Threads uygulamasının görünümü genel hatlarıyla ele alınarak aynı zamanda Twitter ile olan benzerlik ve farklılıklarına temas edilmektedir. Kavramsal olarak dijital çağa, medyanın gelişimine ve sosyal medya uygulamalarına yer verilmektedir. Threads uygulaması incelenirken dijitalleşme ve sosyal medya faktörleri ayrıca dikkate alınmaktadır ve tespitler sonuç kısmında tartışılmaktadır.

DİJİTAL ÇAĞ VE GELİŞEN MEDYA

Dijital çağ, insanoğlunun gündelik hayatını doğrudan değiştiren ve mevcut alışkanlıklarını bu minvalde ortaya koymasını gerektiren bir olgu olarak öne çıkmaktadır. Değişen ve gelişen teknolojiler bağlamında dijital çağa entegre olan insanoğlu gerek sosyal hayatında gerekse iş hayatında dijital teknolojilerle hareket etmeyi öğrenmektedir. Medya araçları da bu anlamda önemlidir ve dijital çağla birlikte internet teknolojisi devreye girmektedir. Böylece geleneksel medya alışkanlıklarının yerini yeni iletişim teknolojileri almaktadır ve artık gazete okuyan, radyo dinleyen, televizyon izleyen kitlenin yerine “*medyayı kullanan*” yeni bir kitle geçmektedir.

Öyle ki artık dijitalleşme eğilimi birçok alanda olduğu gibi iletişim teknolojilerinde de yeni bir alan oluşturmaktadır ve ağ bağlantılarıyla destekli olarak dijital iletişim süreci başlamaktadır. Fiber altyapısı ve geniş bant

niteliğiyle dikkat çeken internet teknolojisi, insanoğlu için haberleşme olanaklarını üst seviyeye taşımaktadır ve geleneksel iletişim, dijital iletişime dönüşmektedir (Demirağ, 2016: 282).

Dijital çağ, iletişim alışkanlıklarını belirlediği gibi medyayı da etki altına almaktadır ve enformasyon çağı olarak tanımlanabilecek bu dönemde zaman ve mekân sınırından bağımsız olan medya, içeriğindeki mevcut unsurları da dikkate alındığında, bütüncül yapısıyla değişime uğramaktadır. Nihayetinde reklam içeriklerinin sunumundan elektronik posta akışına, imaj unsurundan telekomünikasyon gelişmelerine kadar toplumu etkileyen bir medya gerçeği karşımıza çıkmaktadır (Castells, 1997: 12).

Dijital çağ, enformasyonun sunumunu ve geçirdiği aşamaları da etkilemektedir ve günümüz bilgi çağında verilerin bilgisayar diline dönüştürülmesi dijitalleşme sürecinin bir tezahürü olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte dijital çağda; elde edilen verilerin işlenmesi, taşınması, gönderilmesi ve planlı bir biçimde arşivlenmesi daha pratik hale gelmektedir. Netice olarak zaman kaybının yanı sıra bilgi içeriklerinde yaşanabilecek problemlerin önüne geçilmektedir ve bilginin muhafaza edilmesi sağlanmaktadır (Törenli, 2005: 89).

Öte yandan, dijital çağın ortaya koyduğu niteliklere ve mevcut gelişmelere Prof. Dr. Nazife Güngör şu ifadelerle yaklaşmaktadır ve değişen iletişim biçimlerini göz önünde bulundurarak, bilimsel çalışmaların bu minvalde ele alınması gerektiğine değinmektedir (Güngör, 2018: 148):

“Dijitalleşmeyle birlikte insan ilişki ve iletişiminde de yeni bir sürece giriliyor. Büyük sanayi öncesinde yüz yüze ilişki ve iletişim egemenken, büyük sanayi devrimiyle birlikte ikincil ve dolaylı bir ilişki ve iletişim biçimlenmeye başlamıştı. Şimdilerde ise insanın insanla iletişiminin yerini insanın makineyle iletişimi alıyor. İnsan, başka insanlarla iletişim kurmak yerine kendi yarattığı olan makineyle iletişim kurmaya başladı artık. Bu da iletişim bilimlerinin yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılıyor. İletişim bilimleri içerisinde gelişen kuram ve kavramların yeni baştan ele alınması, insan ve insan makinenin iletişimini anlatan yeni kavramların, kuram ve yöntemlerin geliştirilmesi gerekiyor”.

Dijital çağda bilgi artık yeni iletişim teknolojileriyle birlikte daha da kullanılabilir hale gelmektedir ve teknolojiyi doğru kullanabilen bir bilgi toplumu gerçeğiyle karşılaşmaktadır (Selvi, 2012: 195). Dijitalleşme süreci aynı zamanda tüketim toplumunu inşa etmektedir ve dijital çağın oluşturduğu hareket alanı içerisinde medya alışkanlıkları değişen bireyler, sunulan içerikleri hızla tüketmektedir. Reklamlar aracılığıyla aktarılan ürün ve hizmetlerin somut tüketiminin yanı sıra medya içeriklerinde yer alan akışların tüketimi de gerçekleşmektedir. Sosyal medya faktörü de dikkate alındığında, dijital çağın inşa ettiği mevcut medya

düzeni sürekli değişen ve gelişen yeni argümanları ortaya koyabilme gerekliliği doğurmaktadır. Nitekim aşağıdaki görselde resmedildiği gibi artık medya her yerdedir ve dijitalleşme süreciyle birlikte bilgiyi ve içerikleri hızla tüketen bir kitle görünümü ortaya çıkmaktadır.

Görsel 1: Dijital Çağ ve Medya (Lee, 2020)

Medya alanı dijitalleşme sürecinden etkilenen alanların başında gelmektedir. Bu etki genel anlamda olumludur ve özellikle habercilik niteliği açısından dijital teknolojiler artı değer sağlamaktadır. Örneğin gazetecilik alanında kaynağa kolay erişim söz konusudur ve aynı zamanda baskı süreçleri için grafikler ve görsel içerikler daha nitelikli düzeyde hazırlanabilmektedir. Dijital teknolojilerin sunduğu mevcut imkân ve kolaylıklar medya araçlarında daha birçok yeniliği beraberinde getirmektedir (Pavlik, 2013: 178). Televizyonların etkileşimli hale gelmesi, radyoların internet ağları üzerinden yayın yapması, basılı medyanın dijital teknolojilerle birlikte görselliğini güçlü kılması ve yeni medya uygulamalarının zaman/mekân sınırı olmaksızın her an kitlelerle buluşması bu anlamda ayrıca öne çıkmaktadır.

İnternet ve bilgisayar teknolojisinde yaşanan gelişmeler iletişim alışkanlıklarına alternatif olarak yeni biçimler de doğurmaktadır. Yazılı ve görsel iletişim bağlamında haberleşme açısından yeni olanaklar sunan mevcut teknolojiler, aslında yeni bir medya çağını başlatmaktadır (Güngör, 2018: 397). Dijital çağ olarak da tanımlanan bu dönemde bilgiye erişim kolaylığı had safhaya ulaşmaktadır ve küresel anlamda etkileşim ağı oluşturulmaktadır (Türkmen, 2019: 82). Medya araçları da gerek elde ettiği nitelikler gerekse iletişim

anlamında gerçekleşen yeniliklerle dijital çağın yansımalarını doğrudan hissetmektedir.

O halde, dijital çağın medya alanında ve kitleler özelinde getirmiş olduğu birtakım yenilikleri artı ve eksileriyle değerlendirerek bu başlığı tamamlayabiliriz:

- Dijital çağda medya içeriklerine her ortamda erişmek mümkündür ve ağ bağlantısının var olması bu anlamda yeterlidir. Dolayısıyla geleneksel medyanın sınırlamaları dışına çıkan ve zaman/mekân problemi olmaksızın medyanın her unsuruna erişimi kolaylaştıran bir dijital çağ gerçeği karşımıza çıkmaktadır.
- Dijital çağda medya içeriklerinin kontrolü kullanıcı kitlenin elinde bulunmaktadır. Böylece dilediği içeriğe dilediği medya aracı üzerinden ulaşabilen ve medya içeriklerini kendi isteği özelinde belirleyebilen birey merkezli kontrol ağı oluşmaktadır.
- Profesyonel iş hayatında da dijitalleşen medyanın niteliklerinden yararlanılmaktadır ve sosyal medya uygulamaları bu anlamda bilginin ana merkezi olabilmektedir. Örneğin siyasetten ekonomiye, kültürden sanata kadar her alanda öne çıkan isimler sosyal medyayı güncel bilgilendirmeler amacıyla kullanmaktadır. Bu anlamda mobil telefonların varlığı önemlidir ve güncel gelişmeleri bu aygıtlar üzerinden internet destekli olarak takip etme kolaylığı mevcuttur.
- Dijital çağda yaşanan gelişmeler medya araçlarının kullanımı açısından doğru kontrol edilmediği takdirde, bağımlılık düzeyine ulaşabilmektedir. Özellikle çocuklar ve gençler açısından bu durum çeşitli sorunları beraberinde getirebilmektedir.
- Enformasyon akışının hızlı olduğu dijital çağda medya araçlarının doğru bilgileri ayıklaması da zorlaşmaktadır. Haberi ve içeriği hızlı bir şekilde aktarma hedefi güdüldüğü için dezenformasyon olasılığı mümkündür. Bu nedenle bireylerin medya içeriklerindeki bilgileri iyi düzeyde gözden geçirmesi gerekmektedir.

ARTI VE EKSİLERİYLE SOSYAL MEDYA

Sosyal medya, içeriğindeki yeni medya pratiklikleriyle beraber bireylerin medya kullanım alışkanlıklarını yeniden biçimlendiren ve aynı zamanda bireylerin etkin düzeyde sosyalleşmelerini sağlayan bir alandır. Bu alanda her geçen gün yeni uygulamalar öne çıkmaktadır ve bireyler bu uygulamalar üzerinden yeni hareket alanları elde etmektedir. Küresel dünyada sosyal medya kullanıcılarının milyarları bulan rakamlara ulaşması ayrıca dikkate alındığında, sosyal medyanın artık yeni bir iletişim mecrası haline geldiği anlaşılmaktadır.

Sanal bir alan olan sosyal medyada bireylerin bilgi ve düşünce alışverişinde bulunmaları mümkündür. Dolayısıyla sosyal medyada bir araya gelen bireyler bu mecrayı ortak bir alana dönüştürmektedir ve etkileşim sağlayarak sosyal medyanın internet teknolojisinin güçlü bir ögesi olmasını desteklemektedir (Aslanyürek, 2015: 2). Farklı coğrafya ve kültürlerden bireyleri bir araya getiren sosyal medya, karşılıklı etkileşim sunan yapısıyla sanal medyanın ve bilişim teknolojilerinin çevrimiçi uzantısı olarak da değerlendirilmektedir (Sayımer, 2008: 123).

Yeni sosyal platformlarla etki ağını geliştiren sosyal medya, kurulan arkadaşlık ilişkilerinin merkezini oluşturmaktadır. Sosyal arkadaşlıklar ve toplumsal ilişkiler sosyal medya uygulamalarında hayat bulmaktadır ve bu durum internet teknolojisinin görüntülü ve sesli görüşme olanaklarıyla gerçekleşmektedir (Demir, 2015: 148). Sosyal ağlar bireyler arası iletişimin yanı sıra medyanın bilgi aktarımında da önem teşkil etmektedir. Doğru bilgiyi doğru şekilde aktarmakla yükümlü olan medya araçları (Solmaz, 2022: 92), sosyal medya platformlarını etkin düzeyde kullanarak hedef kitlelerine ulaşmaktadır. Gerek küresel medyada gerekse Türk medyasında sosyal medyanın aktif biçimde kullanılması, bu alanın önemsendiğinin göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Sosyal medya artık bireyler için bir yaşam alanıdır ve istatistikler de göstermektedir ki, milyarlarca insan zamanının önemli kısmını bu mecrada geçirmektedir. İnteraktif etkileşimin var olması, sosyal medyayı cezp edici kılmaktadır. Sosyal medya telefonla iletişimin yerini almaya da başlamaktadır ve güçlü bir iletişim aracı olarak kitlelerin tercihi olmaktadır. Yayın platformu olması bakımından ayrıca ilgi çeken sosyal medya, bu minvalde teknik çeşitlilikler de barındırmaktadır. Sosyal medya, ticaretin ve rekabetin yer aldığı bir sektör görünümü de sunmaktadır. Nitekim çeşitli meslek gruplarından bireyler bu medya ortamını profesyonel iş hayatının güçlü bir aracı olarak değerlendirmektedir (Çetinöz, 2013: 152). Toplumsal ilişkilerin sağlıklı ilerlemesi ekseninde doğru iletişim kurma ve bireyleri bu doğrultuda bir araya getirebilme gerekliliği göz önünde bulundurulduğunda (Solmaz vd, 2017: 717), sosyal medya bilhassa bu açıdan kitlelerin ilgisini çekmeye devam etmektedir.

Görsel 2: Hayatın Her Alanında Sosyal Medya (Morris, 2021)

Ana akım medya dışında kalan ve sesini duyurabilmek adına medya araçlarını kullanan kişi ve kurumlar için sosyal medya ayrıca değer teşkil etmektedir. Zira hem ortak bir ses oluşturulması hem de yeni fikirlerin geniş kitlelere ulaştırılması için sosyal medya önemli bir katkı sunmaktadır. Sosyal medyanın gücü ve etkisi bu anlamda önemlidir, çoğunluğun sesi olma noktasında bu güçten ve etkiden yararlanmak kitleler için pratik hale gelmektedir (Öke, 2018: 60). Erişimi kolay olan ve barındırdığı nitelikleriyle kendi dünyasını inşa eden sosyal medya, temel bir ihtiyaç olarak bireylerin hayatının merkezine yerleşmektedir (Eraslan ve Eser, 2015: 34).

Çalışmada kavramsal çerçevede değinilen sosyal medyanın olumlu olan ve olumsuz olarak nitelendirilebilen artıları ve eksileri bulunmaktadır. Bu bağlamda öncelikle sosyal medyanın artı değerlerine yer vermek gerekirse, aşağıda sıralanan faktörler öne çıkabilir (Gürbüz, 2023):

- Sosyal medya etkili bir iletişim kurmaya olanak tanımaktadır ve mevcut sosyal medya platformlarıyla geniş kitleleri bir araya getirmektedir.
- Zaman sorunsalını ortadan kaldıran ve her ortamda erişime imkân sunan sosyal medya, bireylerin empati yeteneğini geliştirmeye ve karşılıklı olarak saygı çerçevesinde iletişim sağlamaya fırsat tanımaktadır.
- Bireylerin sesini duyurmasını sağlayan sosyal medya, bu açıdan yeni projelere ve çalışmalara ortam hazırlamaktadır ve böylece yeni iş alanları doğurarak hareket alanını genişletmektedir.

- Sanal ticareti kolaylaştıran ve böylece farklı sektörlerde bireylere yeni bir kazanç kapısı açan sosyal medya, her yaşta ve her kesimden kitlelerin bu anlamda ilgisini çekmektedir. Söz konusu ilgi düzeyi, hem üreticiler hem de tüketiciler için geçerlilik arz etmektedir.
- Haber ağlarını içeriğine çeken sosyal medya, dünyada gerçekleşen tüm gelişmeleri paylaşma noktasında kitlelere kolaylık sunmaktadır.
- Yeni kurulan şirketleri piyasada öne çıkarabilen sosyal medya, var olan şirketlerin ise görünürliğini güçlendirmektedir, böylece piyasada rekabeti ve hareketliliği desteklemektedir.
- İletişim anlamında geri dönüte doğrudan olanak sunan sosyal medya, bireylerin etkinliğini artırmaktadır ve aynı zamanda ilgi alanlarına göre yeni platformlarda yer almasını sağlamaktadır.
- Kullanıcıların eğlenceli içeriklere ulaşmasını da sağlayan sosyal medya, doğru ve planlı kullanıldığı takdirde her yaşta bireylere olumlu içerikler sunabilecek potansiyel taşımaktadır.
- Farklı tasarım ve içerikler ortaya koyabilme fırsatı sunan sosyal medya, bireylerin üretici yönünü harekete geçirme noktasında destekleyici bir unsur vazifesi görmektedir.
- Sosyal medya, mevcut kullanıcılarını içerik üreticisine dönüştürmektedir ve yeni içerikler ortaya koyabilmelerini sağlamaktadır.
- Farklı kültürlerden insanları buluşturan sosyal medya, hızlı ve yayılcı niteliğiyle gelişimini devam ettirmektedir.

Görsel 3: Sosyal Medya Bağımlılığı (TE Bilişim, 2022)

Yukarıda yer alan görseldeki sorunsal başta olmak üzere, sosyal medyanın olumsuz neticeler ortaya koyan eksi yönleri de bulunmaktadır. Bu bağlamda sosyal medyanın kitle üzerinde olumsuz etki uyandıran yönlerini maddeler altında inceleyebiliriz:

- Sosyal medya, gereğinden fazla kullanıldığı takdirde bağımlılık durumuna yol açabilmektedir ve bu durum uzun vadede bireylerin hem fiziksel hem de psikolojik sorunlar yaşamasına sebebiyet vermektedir.
- Sosyal medya platformlarında sahte hesaplar yer aldığından dolayı, dolandırıcılık gibi birçok siber suça müsait bir ortam söz konusudur. Dikkatli olunmadığı takdirde bu platformlarda ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmak olasıdır.
- Teyit edilmeyen bilgilerin çok fazla olması, sosyal medyanın en büyük dezavantajlarından birisidir. Nitekim yoğun bilgi akışı içerisinde, doğru olmayan içerikler de mevcuttur ve bu durum hem kişilerin hem de kurumların adli işlemlerle karşılaşmasına zemin hazırlamaktadır.
- Sosyal medyada paylaşılan fotoğraflar, kimlik bilgileri ve diğer özel bilgiler kimi durumlarda kötü niyetli kişilerce kullanılabilir. Dolayısıyla sosyal medyanın herkese açık ve sosyal bir ortam olması bu gibi sorunları beraberinde getirebilmektedir.
- Kumar içerikleri ve yasal olmayan bahis oyunları sosyal medyada etkin bir hareket alanı bulabilmektedir. Bu durum, sosyal medya kullanıcıları için mali anlamda tehdit oluşturmaktadır.
- Sosyal medyanın sıkça kullanılması, gerçek iletişimi zorlaştırmaktadır ve sanal dünyayla gerçek dünya arasında ikilem oluşturmaktadır.

SOSYAL MEDYA UYGULAMALARI

Bireylerin rutin olarak dâhil olduğu sosyal medya uygulamaları gerek günlük hayatta gerekse iş yaşamında sıklıkla tercih edilmektedir. Öyle ki her birey farklı gerekçelerle sosyal medya uygulamalarını kullanmaktadır. Haber ve bilgi içeriklerine ulaşmak, eğlenceli videolar izlemek, ilgi alanlarını dair sunumları takip etmek, sportif faaliyetleri gözlemlemek, fenomenleri takip etmek, iş fırsatları kovalamak, seyahat sayfalarını incelemek vb. gibi birçok sebepten dolayı sosyal medya uygulamaları ilgi çekmektedir. Mobil cihazlar üzerinden erişimin kolay olması da söz konusu olduğu için, sosyal medya uygulamaları geçirilen zamanın önemli bir kısmına yerleşmektedir.

Sosyal medya uygulamaları, sosyal etkileşim kurmanın yanı sıra bilgi paylaşımı yapmanın da araçlarından birisidir. Bu platformlarda bilgi ve fikir alışverişi sağlayabilecek binlerce hesap bulunmaktadır ve milyarlarca insan bu

hesaplarda kendi ilgi alanları ve bilgi seçimleri bağlamında bir araya gelmektedir. Kullanımının kolay olması da sosyal medya uygulamalarını ilgi çekici kılmaktadır. Zira kısa mesajlarla, görsel içeriklerle ve hatta emojilerle kolayca iletişim kurulabilmektedir. Sosyal medya uygulamaları bu anlamda kullanıcıların tercihi olmaktadır ve bu ilgi her geçen gün katlanarak devam etmektedir (Yılmazkol, 2021).

İnternet teknolojisi bağlamında yaşanan mevcut gelişmeler sosyal medya uygulamaları açısından hareket niteliğini geliştirmektedir. Geleneksel medyanın da artık yeni medyaya evrilmiş olması, sosyal medya alanında yeni uygulamaların giderek artmasını sağlamaktadır (Kocabaş, 2016). Esasen yalnızca sosyal medya uygulamaları değil aynı zamanda bloglar, wiki sayfaları, video paylaşım ağları ve mikrobloglar da sosyal medyanın gelişimine katkı sağlamaktadır (Bostancı, 2015: 58).

Görsel 4: Sosyal Medya Uygulamaları (Hood, 2023)

Nihayetinde yukarıda yer alan görselde olduğu gibi birçok sosyal medya uygulamasının egemen olduğu bir sosyal medya gerçeği söz konusu olmaktadır. Bu durum bireyler açısından yeni alışkanlıklar kazanılmasını hızlandırırken diğer taraftan geleneksel yaşam biçimlerini giderek ortadan kaldırmaktadır. Öyle ki artık sosyal medya kendi kültürünü oluşturmuş durumdadır. Bireylerin ana dillerini dönüştüren, öz kültürlerini yöndeştiren ve hayata bakışlarını sanallaştıran bir sosyal medya gerçeği giderek etki ağını geliştirmektedir. Yeni doğan bebeklere sosyal medya hesaplarının açılması, günlük hayata dair mahremiyet teşkil eden neredeyse her anın paylaşılması, gerçek hayattaki

kimliğin dışına çıkılarak sosyal medyada yeni kimlik arayışlarına girilmesi, üzerinde tartışılması gereken hususlar olarak ayrıca dikkat çekmektedir.

Günümüz itibariyle dünya genelinde milyarlarca kullanıcıya ulaşan ve etki alanını genişleten sosyal medya uygulamalarını; şu başlıklar üzerinden sıralamak mümkündür:

- Facebook
- Twitter
- Instagram
- WhatsApp
- TikTok
- Telegram
- Facebook Messenger
- Snapchat
- Pinterest
- LinkedIn
- Skype
- Discord
- Tumblr
- İmessage
- Reddit

Sıralanan bu uygulamalar genel olarak öne çıkan sosyal medya uygulamaları arasındadır ve daha bir çok sosyal medya uygulaması da kitleleri mevcut alanına dahil etmeyi sürdürmektedir. Yaşam biçimi dışında insan davranışlarına etki düzeyini de doğrudan etkileyen sosyal medya gerçeği göz önünde bulundurulduğunda (Dursunoğlu, 2017: 1581), ilgili sosyal medya platformlarının etki gücü devam edebilecektir.

Bireylerin sosyal alışkanlıklarını değiştiren, kurumların her alanda temsil edilirliliğini kolaylaştıran sosyal medya, kamuoyu oluşturma noktasında da güçlü şekilde öne çıkmaktadır (Yengin ve Bayrak, 2017: 381). Bu minvalde denilebilir ki, sosyal medya ve mevcut uygulamaları bireysel, toplumsal ve kurumsal anlamda etkisini güçlü şekilde sürdürmektedir.

YENİ BİR SOSYAL MECRA: THREADS UYGULAMASI

Sosyal medya uygulamaları arasında 2023 yılı itibariyle en yeni platform olarak öne çıkan Threads, Meta tarafından piyasaya sunulmaktadır. Bu platform genel olarak yazınsal içeriklerin paylaşıldığı bir içeriğe sahiptir. Henüz mobil cihazlar aracılığıyla kullanıcılarına hizmet veren platform, Android ve IOS destekli akıllı telefonlarda kolayca kullanılmaktadır. Dünya genelinde 100 ülkede

kullanıma açılan Threads, dil çeşitliliği ile de dikkat çekmektedir ve bu anlamda 30'un üzerinde dil seçeneğiyle uygulamayı kullanmak mümkün hale gelmektedir (Keleş, 2023).

Threads uygulaması, Mark Elliot Zuckerberg sahipliğindeki Meta şirketinin ortaya koyduğu bir sosyal mecra ve aynı şirketin bir diğer sosyal mecrası olan Instagram ile bağlantılı olarak çalışmaktadır. Dolayısıyla Threads için bir Instagram uygulaması demek de mümkündür. Bu uygulama ile kullanıcılar ileti gönderebilmekte, profilleri takip edebilmekte ve iletilere yanıt verebilmektedir (Ulukan, 2023).

Threads'ı Instagram ile eşleştirerek hayata geçirmek ise aslında kurumsal bir politika gereğidir. Öyle ki dünya genelinde milyarlarca Instagram kullanıcısı vardır ve bu platform üzerinden Threads hesabı açılarak aynı kitleyi bir diğer uygulamaya çekebilmek amaçlanmaktadır. Örneğin Threads hesabını kapatmak isteyen bir kullanıcı aynı zamanda Instagram hesabını sonlandıracağı için, vereceği karar sorgulanmaktadır. Nihayetinde Threads uygulamasının aktif olarak hayata geçirildiği 100 ülkede yoğun bir Instagram kullanıcı kitlesi var olduğu düşünüldüğünde, planlamanın kısa vadede reaksiyon alabileceği anlaşılmaktadır.

Threads aynı zamanda sanal toplulukların bir araya gelerek gündelik konulardan geleceğin trendlerine kadar her şeyi tartıştığı Instagram metin tabanlı bir etkileşim uygulaması olarak tanımlanmaktadır. Uygulamanın Twitter ile olan benzerli ayrıca göze çarpmaktadır. Bu benzerlik durumu yasal işlemlere açıktır ve teknik detaylar bu anlamda önemlidir. Uygulamada genel olarak yazınsal içerikler paylaşılsa da (500 karaktere kadar), Instagram'da olduğu gibi 10 fotoğraf paylaşımı da mümkündür. Video paylaşımında ise 5 dakikaya kadar içerik paylaşılabilir. Threads uygulaması kurulurken Instagram bağlantılı olarak içe aktarma gerçekleştiği için Instagram'da var olan kişileri takip etmek otomatik olarak hayata geçmektedir (Tremaine, 2023).

Türkiye'de de aktif olarak kullanılmaya başlanan Threads uygulaması, Avrupa Birliği ülkelerinde ise daha sonra hizmet vermeye başlayacaktır. Facebook, Instagram ve Facebook Messenger gibi üç önemli uygulamaya sahip olan Meta şirketini piyasada daha güçlü hale getiren Threads, mobil uyumlu altyapısıyla hızlı bir şekilde kullanıcı sayısını artırmaktadır (Euronews, 2023). Diğer cihazlarla olan uyumluluğu ise zaman içerisinde hayata geçebilecektir ve erişim kolaylığı bu açıdan daha fazla kitle için söz konusu hale gelecektir.

Görsel 5: Threads Uygulaması (Tremaine, 2023)

Mevcut resimdeki logosuyla öne çıkan ve mobil destekli cihazlarda kullanılabilen Threads uygulamasının Twitter ile olan temel benzerlikleri ise şu şekildedir (Danacı, 2023):

- Gerek tasarım süreci gerekse uygulama yöntemi olarak Twitter mecrası model alınarak kullanıcılara sunulan Threads, özellikle metin paylaşımı bağlamında Twitter ile örtüşmektedir.
- Paylaşım anlamında yazı kombinasyonu oluşturmak ve herkese açık olan sohbetlere katılmak bağlamında Threads ile Twitter benzeşmektedir. Ayrıca video, link ve fotoğraf paylaşımı işlemleri her iki uygulama için aynı mantıkla gerçekleştirilmektedir.
- Bir diğer benzerlik durumu ise ekleme, beğenme, yorum yapma ve paylaşma işlemlerinde öne çıkmaktadır. Bağlantı eklenerek, içerikler beğenilerek, beğenilen içerikler paylaşarak ve bu içeriklere yorum yapılarak Threads uygulaması aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Bu işlemler tamamen Twitter uygulamasında da mevcuttur.
- Twitter uygulamasında *tweet atmak* olan metin paylaşma işlemi Threads uygulamasında *threads atmak* olarak tanımlanmaktadır. Benzer şekilde Twitter'da *retweets* olan başka tweet içeriğini paylaşma durumu, Threads uygulamasında *reposts* olarak adlandırılmaktadır.

Öte yandan, Threads uygulamasında konu başlıkları belirleyerek bu anlamda paylaşım yapılabilir. Bununla birlikte gönderilerin kimler tarafından görülmek istendiği kararı kullanıcıya bırakılmaktadır. Uygulama yeni sürümleri

ile güncelleme yaptığında, tıpkı Meta şirketinin diğer sosyal platformlarında olduğu gibi birçok yenilik gerçekleşecektir (Keleş, 2023).

Her ne kadar Instagram eşleşmeli bir uygulama olsa da, Threads için kendine özgü adımlar da mevcuttur. Örneğin Threads profilinde yapılan güncellemeler ve değişiklikler Instagram hesabını etkilememektedir. Profil içeriğinde ve biyografi bilgilerinde değişiklik yapılarak, arkadaş ekleme ve davet etme işlemleri gerçekleştirilerek, video/fotoğraf/metin destekli yeni içerikler oluşturularak Instagram uygulamasından bağımsız bir şekilde Threads uygulamasını kullanmak mümkündür. Yani iki uygulama birbirine entegre edilse de, Threads daha çok Twitter mantığıyla öne çıkan ve kendi içinde bağımsız olan bir uygulama olarak görülmektedir (Ulukan, 2023).

Threads uygulamasının birçok açıdan benzerlik taşıdığı Twitter ile farklılık gösteren özellikleri de mevcuttur. İlgili özelliklere şu tespitler üzerinden değinilebilir (Danacı):

- Threads uygulamasında hazırlanan bir ileti ya da aynı uygulamada bir başka kullanıcının yaptığı görsel/yazınsal paylaşım, Instagram hikâyesi olarak kolayca öne çıkarılabilmektedir.
- Threads hesabı açabilmek de pratiktir ve bunun için Instagram hesabına sahip olmak yeterlidir. Instagram üzerinden çabuk bir şekilde Threads uygulamasına geçiş yapılabilmektedir. Dolayısıyla hesap açma süreci Twitter uygulamasına göre farklılık teşkil etmektedir.
- Threads üzerinden başka kişileri takip edebilmek de pratik bir işlem gerektirmektedir ve Instagram ile entegre bir uygulama olduğu için, yalnızca bir tuşla iki uygulamada takip edilenler belirlenebilmektedir. Böylece Instagram'da takip edilenler Threads uygulamasında da takip edilebilmektedir.
- Rakip bir uygulama olmasına rağmen Threads içeriklerinin Twitter'da da görünürlük elde etmesini sağlamak mümkündür. Yönlendirme işlemi ile iletilerin Twitter'da paylaşımı yapılabilmektedir.
- Twitter uygulamasında tweet içeriklerini okumak için günlük belirli bir sınır bulunmaktadır, Threads uygulamasında ise böyle sınırlama mevcut değildir ve kullanıcılar bu anlamda özgür hareket alanına sahiptir.
- Karakter sınırı olarak Threads 500 karaktere kadar izin vermektedir ve bu açıdan Twitter'dan farklılık göstermektedir.
- Video uzunluğu olarak da Threads 5 dakika sınırı koymaktadır ve bu anlamda yine Twitter'dan ayrılmaktadır.
- Kullanıcı sayısı olarak ise 2023 itibarıyla Twitter önde bulunmaktadır ancak milyarlarca kullanıcısı olan Instagram bu anlamda mevcut kitlesini

ya da bir kısmını Threads'a kaydırabilirse rekabet başka bir seviyeye taşınabilecektir.

Görüldüğü üzere Threads uygulaması Twitter'a rakip olarak ortaya çıkmakta ve attığı adımlarla farklılık göstermeye çalışmaktadır. Twitter da güncellenen yapısıyla kullanıcı isteklerini karşılamaktadır. Dolayısıyla her iki uygulama, yenilikleriyle sosyal ağlardaki rekabetini sürdürmektedir.

Görsel 6: Threads ve Instagram Uyumluluğu (Danacı, 2023)

Instagram platformuyla olan mevcut entegrasyonu ile ayrıca öne çıkan Threads uygulaması hakkında, Can Ketenci şu tespitlerde bulunmaktadır (Ketenci, 2023):

- Threads uygulamasında “Mavi Tik” alma işlemi Instagram bağlantılı olarak gerçekleşmektedir ve Instagram’da “Mavi Tik” alınmışsa eğer bu durum Threads için de geçerli hale gelmektedir.
- Threads’da hesap kapatma işlemi kendi özelinde bağımsız işlem değildir ve aynı zamanda Instagram hesabının sonlandırılması gerekmektedir. Bu yaklaşımın zamanla değişeceği öngörülmektedir ve nitekim kullanıcılara belli bir şeyi dayatmak problem oluşturabilir.
- Karakter sınırı bağlamında Threads uygulamasında tercih edilen emoji kullanımları, iki karakter yerine geçmektedir.
- Threads’a kaçınıcı kişi olarak katılım sağlandıysa bu bilgi Instagram bio kısmına eklenmektedir ve bu içerik kullanıcı isteği ile silinebilmektedir.
- Zamanla güncellenmesi beklenen husus ise, Threads uygulamasında atılan iletilerin düzenlenemiyor olmasıdır. Ayrıca yorumların geri çekilmesi de gerçekleşmemektedir. Bu iki husus kullanıcılar açısından problem olarak

değerlendirilebilir ve zaman içerisinde gözden geçirilip güncelleneceği beklenmektedir.

- Threads'ın yeni bir uygulama olması, algoritma anlamında henüz güçlü bir görünüm sunmadığını göstermektedir ve içerikler doğaçlama olarak aktarılmaktadır. Bu durum reklam ve istatistik verileri için de geçerlidir.

Belirlenen eksikler giderilerek ve sosyal medya uygulamaları arasında etkin hareket alanı elde edilerek Threads uygulamasının gelişim sağlaması mümkündür ve sektörel anlamda rekabet yeni boyutlara taşınabilecektir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Yeni bir sosyal medya uygulaması olan Threads platformunu ele alan çalışmada, kavramsal veriler ortaya konulmuştur ve genel hatlarıyla Threads hakkında bilgiler verilmiştir. Denilebilir ki, yakın zamanda Twitter karşısında daha güçlü kalabilecek ve Instagram kullanıcılarından da edindiği kitle ile birlikte önemli bir kullanıcı sayısına ulaşacak olan Threads sosyal medya uygulaması söz konusudur. Her ne kadar teknik detaylarda birtakım eksiklikler mevcut olsa da, yapılacak olan revizeler neticesinde ilgili sosyal medya uygulamasının beklentilere cevap verebileceği görülmektedir. Sosyal medya kullanıcılarının Twitter dışında yeni bir alanı ihtiyaç olarak görmesi ve Twitter'da memnun kalmadıkları içeriklerin yeni uygulamada var olması, bu anlamda Threads için fırsat doğurmaktadır.

Netice olarak Threads uygulaması sosyal medya kullanıcıları özelinde var olan beklentileri karşılama bağlamında ciddi bir adım atmıştır. Süreç içerisinde eksiklikler giderildiği takdirde, atılan adım daha güçlü olacaktır. Ayrıca Meta şirketinin diğer sosyal medya uygulamalarında olduğu gibi Threads üzerinde de büyük emekler ve ciddi maliyetler harcaması ve esasen bu uygulamayı önemsemesi, uzun vadede yeni kazanımlar getirebilecektir.

Yapay zekânın medya alanında ve sosyal ağlarda yakın zamanda elde edeceği etki faktörü dikkate alındığında, Threads gibi yeni uygulamaların bu anlamda entegre olabilmesi ayrıca önemlidir. Meta şirketinin Metaverse başta olmak üzere yapmış olduğu girişimler göz önünde bulundurulduğunda, gelecekte mobil uyumlu ve aynı zamanda yapay zekâ ile ilişkilendirilen yeni adımlar atılması mümkün gözükmektedir. Dolayısıyla Threads uygulaması dijital çağda hızla gelişen ve hareket alanını geliştiren sosyal ağlar arasında sonuncusu olmayacaktır ve yeni sosyal medya uygulamaları dijitalleşme sürecinin gelişmelerine entegre olarak aktif kullanıcı kitlelerine hitap etmeyi sürdürebilecektir.

REFERANSLAR

- Aslanyürek, M. (2015). İnternet Güvenliği ve Çevrimiçi Gizlilik Alanlarında Yaşanan Sorular: İnternet ve Sosyal Medya Kullanıcılarının İnternet Güvenliği ve Çevrimiçi Gizlilik ile İlgili Kanaatleri ve Farkındalıkları Üzerine Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Bostancı, M. (2015). Sosyal Medya ve Siyaset. 1. Baskı. Palet Yayınları. Konya.
- Castells, M. (1997). An Introduction to The Information Age, City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action, 6-16.
- Çetinöz, N. (2013). Sosyal Medya. Yeni İletişim Teknolojileri. Anadolu Üniversitesi Yayınları. Eskişehir.
- Danacı, Ç. (2023). Threads Uygulaması Hakkında Bilmeniz Gereken Her Şey. <https://www.alem.com.tr/yasam/threads-uygulamasi-hakkinda-bilmeniz-gereken-her-sey-1081733> Erişim Tarihi: 18.09.2023.
- Demir, M. (2015). Kullanım ve Doyumlar Kuramı Bağlamında Sosyal Medya Kullanımı: Beykent Üniversitesi Örneği. Sosyal Medya Sosyal Medyada İletişim. Kalkedon Yayınları. İstanbul.
- Demirağ, A. (2016). Sayısal İletişimin Kısa Tarihi ve Veriler Işığında Türkiye Örneği. Bu Toprakların İletişim Tarihi. Nobel Yayınları. Ankara.
- Dursunoğlu, İ. (2017). Sosyal Medya ve Siyasal Davranış İlişkisi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1579-1585.
- Erarslan, L. ve Çakıcı Eser, D. (2015). Sosyal Medya Toplum Araştırma Medya Sosyolojisine Giriş. Beta Yayıncılık. İstanbul.
- Euronews (2023). Instagram Bağlantılı Çalışan Threads Nedir tr.euronews.com/next/2023/07/06/instagram-baglantili-calisan-threads-nedir Erişim Tarihi: 18.09.2023.
- Güngör, N. (2018). İletişim Kuramlar ve Yaklaşımlar. Siyasal Kitabevi. Ankara.
- Güngör, N. (2018). Dijital Çağın İnsanı. İstanbul Arel Üniversitesi İletişim Çalışmaları Dergisi, (13), 143-151.
- Gürbüz, O. (2023). Sosyal Medyanın Olumlu ve Olumsuz Yönleri Nelerdir? <https://orhangurbuz.com/sosyal-medya/sosyal-medyanin-olumlu-ve-olumsuz-yonleri> Erişim Tarihi: 16.09.2023.
- Hood, L. (2023). Social Media. theconversation.com/ghana-school-students-talk-about-their-social-media-addiction-and-how-it-affects-their-use-of-english-203597 Erişim Tarihi: 16.09.2023.
- Keleş, P. (2023). Threads Nedir, Nasıl Kullanılır? ticimax.com/blog/threads-nedir-nasil-kullanilir Erişim Tarihi: 18.09.2023.

- Ketenci, C. (2023). Threads İncelemesi [adwiseajans.com/2023/07/07/ threads-incelemesi/](https://adwiseajans.com/2023/07/07/threads-incelemesi/) Erişim Tarihi: 18.09.2023.
- Kocabaş, İ. (2016). Özel Kuruluşların Halkla İlişkiler Aracı Olarak Sosyal Medya Kullanımı: Arçelik ve Bosch Markalarının Kurumsal Facebook ve Twitter Hesaplarının Kullanımı Üzerine Çalışma. *Selçuk İletişim*, 9(2) , 69-91.
- Lee, K. (2020). Parenting in a Digital Age: 5 Tips for Navigating the Digital World. <https://www.makchic.com/parenting-in-a-digital-age-5-tips-for-navigating-the-digital-world/> Erişim Tarihi: 16.09.2023.
- Morris, C. (2021). 16 Reasons Why Social Media is Important to Your Company. <https://www.searchenginejournal.com/why-social-media-is-important/285809/>Erişim Tarihi: 16.09.2023.
- Öke, Y, (2018). Alternatif Bir Medya Olarak Sosyal Medyanın Yeni Toplumsal Hareketler Üzerindeki Etkisi. *Dördüncü Kuvvet Uluslararası Hakemli Dergi*. 1(1). 52 – 61.
- Pavlik, J. V. (2013) *Yeni Medya ve Gazetecilik*. (Çev. M. Demir, B. Kalsın). Phoenix Yayınevi. Ankara.
- Sayımer, İ. (2008). *Sanal Ortamda Halkla İlişkiler*. 1. Baskı. Beta Yayıncılık. İstanbul.
- Selvi, Ö. (2012). Bilgi Toplumu, Bilgi Yönetimi ve Halkla İlişkiler”, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi e-GİFDER*, Sayı:3, 192-214.
- Solmaz, T., Yüksel, H. ve Önalp, G. (2017). Toplumsal İletişim Sürecinde İletişim Engelleri (Önyargı Örneği). *Turan Sam Hakemli Dergi*, 9(36), 716-721.
- Solmaz, T. (2022). George Gerbner’in Ekme Kuramıyla Medya Okuryazarlığı İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Eğitim ve İletişim Alanında Medya Okuryazarlığı*. Berikan Yayınevi. Ankara.
- TE Bilişim (2022). Sosyal Medya. <https://www.northcyprusuk.com/sosyal-medya-bagimlilik/> Erişim Tarihi: 18.09.2023.
- Törenli, N. (2011). *Küreselleşmenin Yol Haritası Tekno-Siyasal Paradigmalar*. Ütopya Yayınevi. İstanbul.
- Tremaine, E. (2023). What is Threads? <https://insiderguides.com.au/what-is-threads> Erişim Tarihi: 18.09.2023.
- Türkmen, B. (2019). *Dijital Medyanın Çeviri Eğitimindeki Yeri ve Dijital Medya Edinci Önerisi*. Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya.
- Ulukan, G. (2023). Threads'in Kullanımı ile İlgili Merak Edilen Sorular <https://webrazzi.com/2023/07/06/threads-kullanimi-ile-ilgili-merak-edilen-sorular/> Erişim Tarihi: 18.09.2023.

- Yengin, D. ve Bayrak, T. (2017). Sosyal Medyada Dijital Kamuoyu. *The Turkish Online Journal Of Design Art And Communication*, 7(2), 376-386.
- Yılmazkol, Ö. (2021). Sosyal Medya ve Uygulamalar. <https://www.iienstitu.com/blog/sosyal-medya-ve-uygulamalar> Erişim Tarihi: 16.09.2023.

Bölüm 9

Nesneleştirilmiş Beden Bilincinin Sosyal Medya Kullanımı ve Psikolojik İyi Oluş Açısından İncelenmesi

Hanife AKGÜL¹

¹ Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, PDR Anabilim Dalı, hanifeakgul@comu.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-8543-9343

GİRİŞ

Günümüzde sosyal medya kitle iletişim araçlarının en aktif kullanılabildiği durumdadır. Ergenler ve genç yetişkinlerin yaşamlarını çok büyük oranda etkileyici bir konuma sahiptir. Bu çalışmada sosyal medya kullanımının kendini nesneleştirmeyi teşvik ederek psikolojik iyi oluş düzeyini düşüreceği varsayılmaktadır. Sosyal medya kullanımı fiziksel görünüm olarak başkalarının onayını almayı zorunluluk haline getirerek kendini nesneleştirme ile ilişkili olan fiziksel güzelliği ön plana çıkartan davranışları artırıyor olabilir. Bireylerin bu davranışlarının artması sonucu sürekli olarak fiziksel güzellik ve çekiciliği ön plana çıkartma ve başkalarından onay alma kaygısı da psikolojik iyi oluş düzeylerini etkileyebilir.

Bu çalışmayla sosyal medyada gösterilen, övülen, özendirilen fiziki özelliklerin ise nesneleştirilmiş beden bilincini ve psikolojik iyi oluşu etkilediğini varsayılmaktadır. Nesneleştirilmiş beden bilinci genellikle toplum yargılarına göre kadınların kendini nesneleştirmesi, bir obje gibi görmesi durumudur. Erkeklerde olmadığı düşünülse de yapılan araştırmalarda erkeklerde de gözlendiği tespit edilmiştir. Sosyal medya toplum yargılarını daha fazla kitleye ulaştırma imkânı sağladığı için nesneleştirilmiş beden bilincinde etkili olduğu düşünülmektedir.

Psikolojik iyi oluş iki boyutta incelenmektedir. İlk boyutu olumlu duygulanım düzeyinin yüksek olması iken diğer boyut kendini kabul ile alakalıdır. Kişinin kendilik değer yargılarını kendinin oluşturmasıdır. Nesneleştirilmiş beden bilinci ise bunun tam zıttı tanımlamalara sahiptir ve değer yargılarını toplum oluşturur. Bu yüzden sosyal medya kullanımının artmasıyla nesneleştirilmiş beden bilincinin de arttığını, bunların da psikolojik iyi oluşu negatif yönde etkilediği düşünülmektedir.

Bedenin nesneleştirilmesini onaylayan ve kültürel açıdan kabul edilen normları bulunan bir toplumda yaşayan birey kendi bedeniyle yaşadığı anlaşmazlıklar bazı psikolojik sorunlara sebep olur. Bu araştırmanın amacı nesneleştirilmiş beden bilinci, sosyal medya kullanımı ve psikolojik iyi oluş aralarındaki ilişkiyi incelemektir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır.

- 1) Nesneleştirilmiş beden bilinci ile sosyal medya kullanımı arasında bir ilişki var mıdır?
- 2) Nesneleştirilmiş beden bilinci ile psikolojik iyi oluş arasında bir ilişki var mıdır?
- 3) Sosyal medya kullanımı ve psikolojik iyi oluş arasında bir ilişki var mıdır?

KURAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Nesneleştirme Teorisi

İnsan sosyal ve kültürel bir varlık olduğu için insan bedeni de sosyal ve kültürel durumlardan etkilenmektedir. Frederickson ve Robert (1997) tarafından ortaya konan “Nesneleştirme Kuramı” birey ve beden ilişkisinin açıklarken kültürel etmenleri dikkate almıştır. Fredrickson ve Roberts (1997) bireylerin kendi bedenlerine yönelik yaptığı değerlendirmelerde gözlemci perspektifini içselleştirmelerini ve böylelikle bedenin bir nesne gibi görülmesini ‘kendini nesneleştirme’ kavramı ile açıklamışlardır. İlk çalışmalarında kadınlar üzerine eğilen ve feminist eleştirel teoriden beslenen nesneleştirme kuramı (Fredrickson Roberts, 1997), kadınların tekrarlı bir şekilde maruz kaldıkları ideal fiziksel görünüm standartlarını içselleştirip, bedenlerine bu standartlara dayalı olarak değer vermeleri sonucu yaşadıkları psikolojik ve sosyal zorluklara işaret etmektedir. Bu süreçte kadınlar; bedenlerine dışarıdan bir gözlemci gibi bakmakta, bedenlerine yabancılaşıp onu nesne olarak görmekte ve bedenle ilişki nesne ve dışarıdan izleyici ilişkisi haline gelmektedir (Spitzack, 1990).

Nesneleştirme Kuramı; kadın bedeninin cinsel açıdan nesneleştirilmesinin olağan kabul edildiği bir toplumda kadın olmak ve bu nesneleştirme deneyimine maruz kalma sonucunda ortaya çıkabilecek ruhsal bozukluklar konusunda bir çerçeve sunmaktadır (Tiggemann ve Williams, 2012). Bundan dolayı hedef kitesini kadınlar oluşturmakta fakat yapılan çalışmalar göre erkeklerinde olumsuz etkilendikleri görülmüştür.

Nesneleştirilmiş Beden Bilinci

Fredrickson ve Roberts (1997)’ın nesneleştirme teorisi ile ilişkili olan nesneleştirilmiş beden bilinci kavramı ilk olarak McKinley ve Hyde (1996) tarafından ortaya konulmuştur. Bu çerçevede nesneleştirilmiş beden bilinci, kendini nesneleştirmenin bir sonucu olarak; bireylerin kendi bedenlerini bir gözlemci bakış açısı ile değerlendirmelerine, sosyo-kültürel etkilerle şekillenen beden standartlarını sanki kendi standartlarıymış gibi kabullenmelerine ve bu standartlara uyma konusunda büyük çaba harcamalarına sebep olmaktadır (Ormankıran, 2021). Standartlara ulaşılmasının çok zor olması ise kişide bedeninden memnuniyetsizlik, bedeninden utanç duyma gibi olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir (McKinley, 2006; aktaran Ormankıran, 2021). Günlük yaşamın arka fonuna yerleştirilmiş olan ve yaygınlığı dolayısıyla normalleştirilen yaşantıları bireyin salt vücut olarak varlığının kabul edilmesi ve vücudunun, düşüncelerinin, duygularının ve isteklerinin göz ardı edilip başkalarının

ihtiyaçları doğrultusunda kullanılabilir bir nesneymiş gibi algılanması durumudur (Doğan, 2016).

Kendini nesneleştirme, toplum tarafından bireye aktarılan cinsiyetçi beklentilerin bireyi kendi bedenine yabancılaştırması durumudur (Doğan, 2016). Sözü edilen beklentiler erkeklerde iyi gelişmiş kol, kol ve göğüs kasları, geniş omuzlar şeklinde örneklendirilirken kadınlar için çok zayıf, uzun olmayan boy, kum saati şeklinde örneklendirilebilir. Nesneleştirilmiş beden bilinci kavramının alt boyutları olarak beden izleme, beden utancı ve dış görünüşü kontrol inancı bulunmaktadır.

Beden İzleme

Bireyin kendi bedenini denetleme, kontrol etme davranışını sıkça tekrarlayarak alışkanlık haline getirmesidir (Ormankıran, 2021). Birey, toplum tarafından kendisinden istenen beklentileri sürekli olarak vücudunu izleyerek denetler.

Beden Utancı

Birey, fiziksel görünümünü toplum beklentileriyle değerlendirir ve bu beklentiler karşılanmadığı takdirde utanç duygusu yaşar. Bu duruma beden utancı denir. Güzellik ve çekiciliğe dair kültürel standartlar ulaşılmaya öylesine zordur ki bu durum beden utancına sebep olmaktadır. Birey beden utancı endişesi sebebiyle, güzellik anlayışı olan sosyal normlara uyma davranışını daha çok göstermektedir (Ormankıran, 2021).

Dış Görünüşü Kontrol İnancı

Bireylerin beden görünümünden sorumlu oldukları ve yeteri kadar çaba sarf ederlerse dış görünüşlerini kontrol edebileceklerine ve böylece sosyo-kültürel standartlara uyum sağlayabileceklerine inanma olarak dış kontrol inancı açıklanabilir (Ormankıran, 2021). Kontrol inancı bireyde davranış değişikliğine sebep olabilir. Birey istenilen beklentiye ulaşabilmek için kendini kontrol ederek davranışlarını değiştirir. Bu durum bazı hastalıkları da beraberinde getirmektedir. Örneğin; kalp hastalıkları, diyabet ve yeme bozuklukları vb. Dış görünüşü kontrol inancının yukarıda bahsedilen olumsuz etkileri bir yana, birçok çalışmada olumlu etkileri olduğu da ortaya konmuştur. Örneğin kontrol inancı ile beden memnuniyeti, psikolojik iyi oluş ve beden saygısı değişkenlerinin pozitif yönde ilişkili olduğuna dair çalışmalar mevcuttur (Ormankıran, 2021).

Psikolojik İyi Oluş

Psikolojik iyi oluş, üzerine bolca çalışma yapılmış bir alandır. Psikolojik iyi oluşun benlik saygısı, bağlanma stilleri, sosyal kaygı, romantik ilişkiler vb. birçok konuyla ilişkisi incelenmiştir. Bu bölümde psikolojik iyi oluşun temelleri, kuramlarla ilişkileri, psikolojik iyi oluş üzerine yapılmış çalışmalar ile ilgili bilgilere yer verilmektedir.

Psikolojik iyi oluş Bradburn(1969) tarafından olumlu duygulanım düzeyinin olumsuz duygulanım düzeyinden yüksek olması olarak tanımlanmıştır (Tortumlu, Barutcu, Akçakanat, & Uzunbacak, 2020). Bradburn bu kavramı ortaya atarken Aristo'nun "Eudaemonia" kavramını örnek almıştır. Bradburn, Aristo tarafından mutluluk diye adlandırılan bu kavrama eş anlamlı olarak psikolojik iyi oluş kavramını ortaya atmıştır. Psikolojik iyi oluş ilk kez bu şekilde literatürde yerini almıştır (Okur & Totan, 2019).

Psikolojik iyi oluş kavramı ilk olarak Bradburn tarafından ortaya konulmuştur. Yunanca'da mutluluk anlamındaki 'eudaimonia' kelimesinden etkilenilerek oluşturulmuştur. Bradburn'a göre psikolojik iyi oluş kişinin günlük hayatından memnun olması, mutluluk duyması ve olumlu duygulanıma sahip olmasıdır. Bu tanım sonralarda öznel iyi oluş olarak belirlenmiştir. (Yıldız, 2018) "İnsanın bir bütün olduğunu ve bu bütün içinde iyiliğini korumak, sürdürmek ve geliştirmek ve kendi sorumluluğunu taşıdığı bir yaşam stildir." (Ryff & Keyes) Psikolojik iyi oluş Dünya Sağlık Örgütü tanımına göre bireyin yeteneklerinin farkında olması, stresleriyle baş edebilmesi, üretken olabilmesi ve topluma faydalı olabilmesi ile ilişkilidir. (Söner & Yılmaz, 2018) Psikolojik iyi oluş, yaşamda karşı karşıya kalınan varoluşsal meydan okumaları (anlamlı amaçları sürdürme, kişisel gelişim ve diğerleri ile nitelikli ilişkiler kurma gibi) yönetme olarak tanımlanmıştır(Koçyiğit, 2019).

Kişinin kendisine ve geçmişine, büyüme ve gelişme kapasitesine, yaşamının amaç yönelimliliği ve anlamlılığına, diğer insanlarla kurduğu ilişkilerin niteliğine, yaşamına ve dış dünyaya hâkimiyetine ve son olarak bağımsızlığına ilişkin altı farklı boyutta yaptığı psikolojik işlevselliğe dair bütüncül bir değerlendirmedir. (Vural, 2016). Deci ve Psikolojik iyi oluş, psikolojik işlevsellik yaklaşımıyla bakıldığında, yaşamı tamamen ve derin bir biçimde doyum alacak şekilde yaşama anlamına gelmektedir (Vural, 2016).

Konuşma dilinde mutluluk olarak ifade edilen öznel iyi oluş, kişinin kendi yaşamını değerlendirmesi ve yönetebilmesidir. Bu değerlendirme bilişsel ve duygusaldır (Söner & Yılmaz, 2018). Psikolojik iyi oluş, ilk olarak 1969'da Bradburn tarafından "The Structure of Psychological Well-Being" adlı eserde kullanılmıştır. Bradburn, psikolojik iyi olma durumunu, olumlu duyguların olumsuz duygulara baskın olması ile açıklamıştır (Küçük, 2020).

Psikolojik iyi oluş; hedonik (öznel) ve eudamonik iyi oluş olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hedonik iyi oluş aynı zamanda öznel iyi oluş olarak da adlandırılıp, olumlu duyguların olumsuz duygulardan daha yüksek olmasının insanın yaşam doyumunu da olumlu etkilediğini savunur. Diener'e (1984) göre öznel iyi oluş bireyin yaşamının değerine kendisinin paha biçmesidir. Eudomanik iyi oluş ise daha çok insan ilişkileri ve kendini kabul ile alakalı olup kişisel gelişimin önemine vurgu yapar (Söner & Yılmaz, 2018).

Psikolojik iyi oluşu yüksek olan bireyler; geçmişe olumlu bakan, geleceğe yönelik umut besleyen, çevreyle etkileşimi yüksek ve sağlıklı olan ve kendilik algısı olumlu olan bireylerdir (Söner & Yılmaz, 2018). Psikolojik iyi oluşun yüksek olması sadece kendini algılamakla ilişkili değildir. Yapılan araştırmalar iyi bir evliliğe sahip olmanın, sosyoekonomik düzeyin iyi olmasının, fiziksel yeterliliklerin iyi olmasının da psikolojik iyi oluşun yüksek olmasında etkili olduğunu göstermiştir (Soysal & Arabacı, 2021). Ryff'e (1989) göre psikolojik iyi oluş, öznel iyi oluştan daha derindir ve öznel iyi oluşu da kapsar. Öznel iyi oluşu daha çok haz odaklı ve yüzeysel olarak tanımlarken, psikolojik iyi oluşu kişinin yaşadığı zorluklar ve sosyal ilgileri arasındaki dengeyi sağlayacak gücü kendinde bulması olarak tanımlar (Kuyumcu, 2012). Psikolojik iyi oluş, zorluklara karşı kişinin kendi yeterlilik ve sınırlılıklarının bilincinde olarak olumlu benlik algısı oluşturmaktır (Ryff & Singer, 2008). Psikolojik iyi oluşa kuramsal çerçeveden bakıldığı zaman, her kuramın belirli kabullerinin olduğunu ve psikolojik iyi oluşu bu kabuller ışığında değerlendirdiklerini görmekteyiz.

Psikoanalitik yaklaşıma göre psikolojik iyi oluş; bireyin kişiliğinin yapısını oluşturan id, ego ve süper egonun birlikte çalışarak zorlukları yenmesiyle mümkün olur. Bu ise ancak sevmek ve çalışmakla mümkündür. Jung ise Freud'dan farklı olarak bireylerin geçmişe takılıp kalmadığını, geleceklerini kendilerinin inşa ederek bütün bir insan olabileceklerini savunur. Bu bütün insan da Jung'a göre psikolojik iyi oluşunu sağlamış insandır (Küçük, 2020).

Hümanistik yaklaşım bireyin kendisini gerçekleştirmesinin önemli olduğunu savunan bir yaklaşımdır. Psikolojik iyi oluşa da bakışı bu yöndedir. Maslow'a göre, kendisini gerçekleştiren ve tüm potansiyellerini kullanma yeteneğine sahip insan psikolojik iyi oluşu yüksek kişidir (Küçük, 2020). Rogers'a göre yeniliklere açık ve kendi düşüncelerinin değerinin farkında olup bunlara göre hareket eden insan yüksek psikolojik iyi oluş düzeyine sahiptir. Adler'e göre kişi sosyal bir varlıktır. Bu sosyalliği koruduğu ve geliştirdiği sürece psikolojik iyi oluşu yüksek demektir. Erikson'a göre bireylerin gelişimi hayatları boyunca devam eder. Erikson bu gelişimleri 8 dönem olarak inceler. Psikolojik iyi oluşu da bireyin bu dönemler içerisinde yaşadığı kriz anlarıyla başa çıkmakla ilişkilendirir. Krizi sağlıklı atlatan kişilerin psikolojik iyi oluşlarının artacağını savunur.

Yukarıda verilen kuramlar her ne kadar psikolojik iyi oluşa bir bakış açısı sağlasa da tamamen açıklamaya yetmemektedir. Literatür tarafından kabul görmüş ve doğrudan psikolojik iyi oluş üzerine yapılmış model Ryff'in Çok Boyutlu Psikolojik İyi Oluş Modelidir. Ryff psikolojik iyi oluş modelini 1989'da ortaya atmıştır. Ryff bu modelde psikolojik iyi oluşun yalnızca mutlulukla bağlantılı olmadığını daha karışık bir yapı olduğunu belirtir. Bu modelin 6 farklı boyutu vardır. Bu boyutlar kendini kabul, bireysel gelişim, yaşam amacı, diğerleriyle olumlu ilişkiler, çevresel hakimiyet, özerklik şeklindedir. Aşağıda bu boyutlar ele alınmıştır.

Kendini Kabul

Kendini kabul psikolojik iyi oluş için en önemli boyutlardan biridir. Kişinin kendi, yaşadıkları ve yaşamak istedikleri hakkında farkındalığa sahip olup, olumlu ve olumsuz yönlerini kabul edip bu yönleriyle potansiyelini en üst seviyeye taşıma şansı bulmasıdır. (Küçük, 2020)

Yaşam Amacı

Bireyin yaşamında amacının olması psikolojik iyi oluşu olumlu yönde etkilemektedir. Oluşturulan amaçlar erişilebilecek seviye de olduğu müddetçe psikolojik iyi oluş ile pozitif ilişki halinde olacaktır. Kişinin yaşamında amaç oluşturması içinse belirli bir olgunluğa ulaşması gerekir. Kişi yaşama ne kadar anlam yüklerse psikolojik iyi oluşu o seviyede iyi olacaktır.

Özerklik

Psikolojik iyi oluşun boyutlarında ilk basamak otonomidir (özerklik). Ryff özerklik boyutunu kişinin kendi hayatını planlaması, kendi adına kararlar alması ve kendi hayat çizgisini oluşturup bunlara uyması olarak tanımlar. Özerkliğini kazanmış bir insan başkalarının onayına ihtiyaç duymadan, başkasına fikir sorma ihtiyacı olmadan hayatını devam ettirebilir. Çevresinin eleştirileriyle hayatını düzenlemek yerine kendi istek ve ilgilerine yönelik hayatını düzenleyen kişilerin psikolojik iyi oluş düzeyleri yüksek olacaktır.

Çevresel Kontrol

Gündelik yaşamdaki olayların kontrolünü kendi eline alıp, kişinin isteklerine göre çevre oluşturma, düzenleme, çevredeki fırsatları değerlendirebilme ve çevresindeki değişen şeylere uyum sağlayabilme becerisidir.

Olumlu İlişkiler

Güven duygusuna dayalı olarak içten ilişkiler kurma olarak adlandırılan bu boyut kişilerin empati yeteneklerinin olmasıyla doğrudan ilişkilidir. Empati yeteneği olan kişiler çevresiyle olumlu ilişkiler kuracak ve psikolojik iyi oluşunu olumlu yönde etkileyecektir.

Bireysel Gelişim

Bu boyut diğer tüm boyutları kapsayan bir niteliktedir. Kişinin olduğu gibi tüm yönleriyle gelişmesini ve yeteneklerinin en üst düzeyde açığa çıkarabilmesini kapsar. Yeniliklere açık olmak, gelişmenin ön koşuludur. Kişi sürekli yenilenerek potansiyelinin tamamını açığa çıkarmaya çalışır. Hümanistik yaklaşımın da söylediği gibi kendini gerçekleştirmiş bireyler yani potansiyelini tam olarak kullanan bireyler, psikolojik iyi oluşu yüksek olan bireyler olacaktır.

Sosyal Medya

Sosyal medya en basit ifadeyle internet kullanıcılarının birbirleriyle çevrimiçi iletişim kurmalarına olanak veren, içerik paylaşımı ve kişisel yorumlar gibi aktivitelere dayalı sosyal ağ siteleri olarak tanımlanabilir (Özdemir, 2015).

Frucher'ın sosyal medyayı tanımlamak üzere kullandığı 5 C kodlamasının açılımı aşağıdaki gibidir; (Öztürk & Güven, 2014)

1. Conversation (İletişim): Sosyal medya, kullanıcıların diğer kullanıcılarla bireysel ve toplu ileti alışverişlerini gerçekleştirebilmeleri doğrultusunda kurulmuş bir yapıyı temsil etmektedir.
2. Community (Toplum): Sosyal medyada kullanıcıların çeşitli platformlar üzerinde konuşulan, paylaşılan konu/konular bağlamında kendi duygu ve düşüncelerini diğer kullanıcılarla paylaşarak sosyal ağ üzerinde bulunan bir topluluğun parçası durumunda olmaktadır. Bu anlamda sosyal medyada oluşan topluluklar, kavramın içerisinde yer alan “sosyal” olgusunu desteklemektedir.
3. Commenting (Yorum Yapmak): Sosyal medyanın en önemli özelliklerinden biri olan “yorum yapmak”, kullanıcıların, diğer kullanıcılarla, markalarla, ünlülerle doğrudan iletişim kurmalarını sağlamaktadır. Bir başka deyişle, yorum yapmak, bireylerin sosyal medya üzerinden paylaşımlar vasıtasıyla duygu ve düşüncelerini diğer kullanıcılarla paylaşmalarına izin vermektedir.
4. Collaboration (Kullanıcı İş birliği): Sosyal medya kullanıcılarının diğer kullanıcılar ve ağ üzerinde oluşan topluluklar arasındaki uyum ve iş birliği sosyal medyanın gelişimi bağlamında önem taşımaktadır.

5. Contribution (Kullanıcının Katkı Sağlaması): Sosyal medya kullanıcısı olan birey, sosyal medya ağlarında var olabilmesi için bir katkı sağlamak durumundadır. Çünkü birey sosyal medyada sağladığı katkı (yorum, etkileşim, paylaşım vb.) doğrultusunda görünür olmakta ve varlığını devam ettirebilmektedir.

Sosyal medya internet tabanı üzerine kurulan kullanıcıların üyelik oluşturabildiği, kullanıcıların fotoğraf, video ve içerik üretebildiği, başka kişilerle iletişim halinde olunabildiği platformdur. Sosyal medya, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de büyük bir ilgi görmektedir (Mayda, 2022a). Ülkemiz Facebook, Twitter, Instagram, Whatsapp, Youtube gibi sosyal medya ağları kullanıcısı sayısında dünyanın sayılı ülkelerinden birisidir. 2014 rakamlarına göre Türkiye’de Facebook kullanıcı sayısı 31 milyon 119 bin 860 kişidir. Bu rakam Türkiye’yi dünya ülkeleri arasında altıncı Avrupa ülkeleri arasında ise ilk sıraya yerleştirmiştir. Twitter kullanıcısı ise yaklaşık 7.2 milyondur. (Irak & Yazıcıoğlu, 2012)

Türk Dil Kurumu’nun Büyük Türkçe Sözlüğü medyayı; “iletişim ortamı, iletişim araçları, kitle iletişim araçlarının tümü” olarak açıklamaktadır (TDK, 2023). Sosyal medyanın ortaya çıkışının tarihsel süreci 1979 yılında Jim Ellis ve Tom Truscott tarafından kurulan Usenet ile başlamaktadır. Usenet; dünya genelindeki internet kullanıcılarına mesaj atma imkânı sunan bir tartışma platformudur. Günümüzdeki kullanımı anlamında sosyal medyanın ortaya çıkışı ise 1989 yılında Bruce ve Susan Abelson tarafından kurulan ve çevrimiçi günlük yazan kişileri bir toplulukta toplayan Open Diary Web sitesi ile gerçekleşmektedir (Mayda, 2022a; İşlek, 2012)

Konu ile İlgili Çalışmalar

Çakır (2020) tarafından yapılan çalışmada, farklı teorik perspektiflerin beden değerlendirmesiyle sosyal medyanın bedensel dış görünüm söyleminin kadın bedenini inşası sosyolojik açıdan değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın sonucunda sosyal medyada görselliğin belli standartlara göre oluşturulması gerektiği algısının olmasının gençlerin hayatlarının ileriki evrelerini olumsuz etkileyebildiği görülmüştür. Çevrimiçi ortamda gösterileni/görüleni (çoğunlukla dijital olarak rötuşlanmış) fotoğraflar oluşturmaktadır. Beden de bu paylaşımların ana ögesi oluşturmakta ve günümüzde kadın bedeni öznesinde incecik ve çekici kadın fotoğrafları kişilerin incelik ile mutluluğu özdeşleştirmelerine neden olabilmektedir (Çakır, 2020).

Özgüngör ve Arıcıoğlu (2020) tarafından, erken ergenlerde kendini nesneleştirme düzeyini ölçebilmek amacıyla, Lindberg, Hyde ve McKinley (2006) tarafından geliştirilen nesneleştirilmiş beden bilinci ölçeği-genç formunun

Türkçe uyarlamasını yapmak için 551 ortaokul öğrencisinin katılımıyla bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmanın sonucunda Nesneleştirilmiş Beden Bilinci Ölçeği-Genç formu oluşturulmuş ve Türkiye örneklemiyle geçerliliği ve güvenilirliği teyit edilmiştir.

Yine aynı çalışmada, Özgüngör ve Arıcıoğlu (2020) tarafından sosyal medyayı fazla kullanmanın beğenilme arzusundaki artışla ilişkili olabileceği ve bu ilişkide kendini nesneleştirmenin aracı rolü olabileceği varsayımını test etmek amacıyla 164 ortaokul öğrencisinin katılımı ile bir çalışma yapılmıştır. Araştırmanın sonucunda kendini nesneleştirmenin beden izleme ve beden utancı alt boyutlarının sosyal medya ile beğenilme arzusu arasındaki ilişkide aracı rolünü destekler nitelikte olduğu görülmüştür. Kendini nesneleştirme ile sosyal medya kullanımı ve beğenilme arzusu arasındaki ilişki kızlarda daha belirgin görülmüştür. Bu çalışma ile gençlerde kendini nesneleştirmenin yüksek düzeyde beğenilme arzusuyla ve yüksek düzey sosyal medya kullanımının da kendini nesneleştirme ile ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kılıç Ahmedi ve Şahin (2021) tarafından, selfitiş davranış ile içsel dini motivasyon arasındaki ilişkiyi ve nesneleştirilmiş beden bilincinin bu ilişki üzerindeki etkisini incelemek amacıyla Afyon Kocatepe Üniversitesi'nde öğrenim gören 48'i erkek, 263'ü kadın olan toplam 311 katılımcı ile bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmanın sonucunda içsel dini motivasyonun selfitiş davranışını negatif yönde yordadığı ve nesneleştirilmiş beden bilincinin alt boyutu olan beden izlemenin içsel dini motivasyonun selfitiş davranış üzerindeki etkisini azalttığı görülmüştür.

Ormankıran (2021) tarafından yapılan çalışmada, ergenlerde nesneleştirilmiş beden bilinci, öz şefkat ve beden görünümüne yönelik baskı ve içselleştirilen ideallerin olumsuz yeme tutumu üzerindeki etkisinin incelenmesi amacıyla İzmir ilinde lisede öğrenim gören 14-17 yaş aralığındaki 725 öğrencinin katılımıyla bir araştırma yapılmıştır. Bu çalışmanın sonucunda öz-şefkat toplam puanı, beden utancı ve beden görünümüne yönelik içselleştirilen ideallerin (zayıflık, kaslılık ve çekicilik alt ölçekleri) yeme tutumunu anlamlı bir şekilde yordadığı ve beden görünümüne yönelik içselleştirilen idealler ile olumsuz yeme tutumu arasındaki ilişkide beden utancının kısmi aracılık etkisi olduğu ve bu aracı ilişkide ise öz-şefkatin düzenleyici etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Şahin (2020) tarafından, Instagram kullanımının hem kilo damgalaması hem de kendini ve diğerlerini nesneleştirme ile olan ilişkisi araştırmak amacıyla 18-25 yaş aralığındaki üniversite öğrencilerinin katılımıyla bir deneysel çalışma yapılmıştır. Instagram fotoğraflarına maruz kalmanın kilo damgalaması, kendini ve diğerlerini nesneleştirme üzerindeki etkilerine bakılmıştır. Çalışmanın sonucunda instagram kullanım sıklıkları ile kendini ve diğerlerini nesneleştirme

düzeyleri arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Deneysel çalışmada ise farklı instagram fotoğraflarına maruz kalmanın kendini ve başkalarını nesneleştirme düzeylerine etkisi incelenmiştir. Bu deneysel çalışmanın sonucunda ise farklı instagram fotoğraflarına maruz kalmanın kendini ve diğerlerini nesneleştirme düzeylerindeki değişimlerde gruplar arası bir farklılaşma yaratmadığına ulaşılmıştır.

Derdiyok (2019) tarafından, çizgi romanlarda kadın karakterlerin nesneleştirilmesi üzerine nitel bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada Batı (Amerika, İngiltere, Almanya, Türkiye...) ve Uzakdoğu'daki (Çin, Kore, Japonya) birçok çizgi roman ve manga incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda çizgi romanların kadınları nesneleştirdikleri ve bu sebeple erkek egemen bir endüstri oluşturduğu görülmüştür.

Temürçi (2015) tarafından, sanatın geçmişten günümüze kadın bedenini nesneleştirilmesi ve kadına toplum tarafından verilen roller incelendiği nitel bir çalışmadır. Bu yüksek lisans tezinde 61 çalışmadan yararlanılmıştır. Çalışmanın sonucunda sanatın kadına bakışının masum olmadığı ve kadın bedeninin nesneleştirdiği görülmüştür.

Yağmurcu ve Tosun (2018) tarafından, Nesneleştirilmiş Beden Bilinci Ölçeği'ni Türkçeye uyarlamak ve ölçeğin psikometrik yeterliliğini Türk örnekleminde incelemek amacıyla 337 katılımcıyla çalışma yapılmıştır. Bu çalışma sonucunda Nesneleştirilmiş Beden Bilinci ölçeği uyarlanarak Türk örnekleminde geçerliliği ve güvenilirliği teyit edilmiştir. Ancak bu çalışmada örneklem üniversite öğrencilerinden oluşturulduğu ve bu sebeple orta yaşta değişiklik gösterebileceği belirtilmiştir.

Telef (2013) tarafından, Diener ve arkadaşlarının (2009) geliştirdiği psikolojik iyi oluş ölçeğinin Türkiye'deki örnekleme uyarlanması ve geçerlik güvenirliliğinin saptanması amacıyla Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Fakültesi öğrencilerinden 339 kız ve 190 erkek olmak üzere 529 kişiyle bir çalışma yürütülmüştür. Çalışmada iki hafta arayla, önce ölçeğin İngilizce formu daha sonra da Türkçe formu uygulanmıştır. Bu çalışmanın sonucunda Psikolojik İyi Oluş Ölçeğinin Türkçe formunun geçerli ve güvenilir olduğu saptanmıştır.

Söner ve Yılmaz (2018) tarafından, lise öğrencilerinin psikolojik iyi oluş düzeyleri çeşitli değişkenler ile kıyaslama ve sosyal medya ve psikolojik iyi oluş düzeyleri arasındaki ilişkiyi saptamak amacıyla 2017-2018 eğitim öğretim yılında Adıyaman'ın çeşitli okullarında öğrenim gören 332 (160 kız ve 172 erkek) öğrenci ile çalışma yürütülmüştür. Araştırma sonucunda erkek öğrenciler ve kız öğrenciler arasında psikolojik iyi oluş bakımından anlamlı fark bulunmamıştır. Akıllı telefona sahip olan öğrencilerin psikolojik iyi oluş düzeyleri sahip olmayanlara oranla daha yüksek bulunmuştur. Anadolu lisesinde

okuyan öğrencilerle imam hatip lisesinde okuyan öğrencilerin psikolojik iyi oluşları incelendiğinde Anadolu lisesindeki öğrencilerin psikolojik iyi oluşları daha yüksek bulunmuştur. Sosyal medya bağımlılığının alt boyutlarından çatışma ile psikolojik iyi oluş arasında negatif yönde anlamlı ilişki bulunurken, duygu durum düzenleme, meşguliyet, tekrarlama ile yalnızlık arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.

Tosun ve Taşcıoğlu (2018), facebook'da bireylerin kendilerini nasıl sundukları ve farklı benlik sunumlarının psikolojik iyi oluş değişkenleri ve otaniklik özelliğinin farklı boyutları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu amaç doğrultusunda toplam 180 (94 üniversite öğrencisi ve 86 yetişkin) bireyle çalışma yürütülmüştür. Çalışmanın sonucunda facebook benlik sunumu ve psikolojik iyi oluş arasından üniversite öğrencileri kapsamında anlamlı fark bulunmuştur. Yani psikolojik iyi oluşu düşük üniversite öğrencilerinin sahte benlik sunumu yaptığı tespit edilmiştir.

İşgör (2017), tarafından yürütülen psikolojik iyi oluşun bazı değişkenlerle (muhafazakâr yaşam tarzı, sosyoekonomik düzey ve ailenin algılanan dindarlık durumu) ilişkisini saptamak amacıyla 251 kız 319 erkekle yapılan çalışmada muhafazakâr yaşam tarzı ile psikolojik iyi oluş arasında pozitif yönde düşük bir ilişki olduğu, sosyoekonomik düzey ve ailenin algılanan dindarlık düzeyleri ile psikolojik iyi oluş puanları arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu belirlenmiştir.

Blanchflower ve Oswald (2008) tarafından, yaş ve cinsiyet gibi demografik faktörler ile psikolojik mutluluk arasındaki ilişki de araştırılmıştır. Yaş ve iyi oluş arasındaki ilişki incelendiğinde yaş arttıkça psikolojik iyi oluşu etkileme düzeyi düşmektedir.

Sosyal medya ile ilgili birçok araştırma yapılmıştır. Son zamanlarda gerçekleşen pandemi dönemiyle birlikte de insanların sosyal medya ve internet kullanım sıklığı artmış ve birçok iş internet üzerinden gerçekleşir olmuştur. Değişen ve gelişen dünyada sosyal medyanın birçok duruma etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Sosyal medyanın kullanım yaşı Z kuşağında arttığından yapılan çalışmalarda ergenler üzerinde çoğunlukta durulmuştur. Algılanan beden bilinci, mahremiyet, pazarlama, bağımlılığı, işletme yerleri üzerine yapılan yorumlar, kuşaklar arası kullanımı ve kullanım amaçları üzerinde birçok araştırma gerçekleştirilmiştir.

Çömlekçi ve Başol (2019) gençlerin sosyal medya kullanım amaçları ile sosyal medya bağımlılığı ilişkisinin incelenmesi üzerine gerçekleştirdikleri çalışmada 763 üniversite öğrencisi ile veri toplamışlardır. Üniversite öğrencilerinin Türkiye ortalaması üzerinde bir İnternet kullanımı olduğu ve kadınların erkek öğrencilere göre daha fazla internette zaman geçirdiği

görülmüştür. Üniversite gençlerinin sosyal medyayı kullanım amaçları olarak en çok eğlence, iletişim ve boş zaman değerlendirme amacıyla kullanıldığı görülmüştür.

Güvenen (2017) gerçekleştirdiği araştırmada lise öğrencileri üzerinde sosyal medyanın beden algısı ve sosyal kaygısı üzerine etkisini belirlemek amacıyla İstanbul'a öğrenim gören 205 lise öğrencisinden veri toplanmıştır. Kitle iletişim araçlarında ve sosyal medyada incelik, zayıflık, güzellik gibi kavramlar çok ön plandadır (Oktan ve Şahin 2010). Yapılan araştırmalar, sosyal medya kullanımının ve kitle iletişim araçlarının beden memnuniyetsizliğini arttırdığına ilişkin sonuçlar ortaya koymaktadır (Güvenen, 2017). Yapılan araştırmaya göre 10.sınıf öğrencilerinin diğer sınıflara göre daha fazla beden memnuniyetsizliğini ve sosyal görünüş kaygısı yaşadığı saptanmıştır.

İnce ve Koçak (2017) Necmettin Erbakan üniversitesindeki öğrencilerinin sosyal medya kullanım alışkanlıkları için 520 öğrenciyle yüz yüze veri toplayarak araştırmayı gerçekleştirmişlerdir. Katılımcıların %51,5 i erkek, %48,5 ini kadınlar oluşturmaktadır. Araştırmaya göre kadınların erkeklere göre sosyal medyada daha fazla vakit geçirdikleri görülmüştür. Katılımcıların günlük sosyal medya kullanım süresi uzadıkça sosyal medya bağımlılığında da artış olduğu görülmüştür.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Araştırmanın amacı genç yetişkinlerde nesneleştirilmiş beden bilinci ile sosyal medya ve psikolojik iyi oluşla arasında ilişkinin incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda araştırma modeli nicel araştırmalardan tarama araştırma deseninde ilişki modelidir. Tarama modellerinden “ilişkisel tarama” modelinde iki veya daha fazla değişkenin birlikte değişim düzeyi incelenmektedir (Karasar, 2007).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Türkiye’de yaşayan 18-28 yaş aralığındaki genç yetişkinler oluşturmaktadır. Örneklemine ise araştırmaya gönüllü olarak katılmayı kabul eden 200 katılımcı oluşturmaktadır. Araştırmada seçkisiz örnekleme yöntemlerinden basit seçkisiz örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Her bir örnekleme birimine eşit oranda seçim şansı tanıyarak seçilen birimlerin örnekleme grubuna dahil edildiği yöntem basit seçkisiz örnekleme olarak adlandırılmaktadır (Çıngı, 1994). Basit seçkisiz örnekleme yönteminde diğer

örnekleme yöntemlerine göre örneklemin evreni temsil edebilme derecesi daha yüksektir (Büyüköztürk vd., 2020).

Çalışmanın katılımcılarının demografik bilgilere göre dağılımları ise şöyledir. Katılımcıların % 74'ü kadın, %25' i erkek %1'i ise cinsiyetini belirtmek istememiştir. Katılımcıların %4'ü 18 yaşında, %7,5'i 19 yaşında, %12,5'i 20 yaşında, %17,5'u 21, %29,5'u 22 yaşında, %14'ü 23 yaşında, %5'i 24 yaşında, %7'si 25 yaşında, %1'i 26 yaşında, %1'i 27 ve %1'i 28 yaşındadır. Katılımcıların %68'i ilerde estetik ameliyat yaptırmayı düşünürken %23'si yaptırmayı düşünmediğini, %9'u ise kararsız olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların %77'si 5 yıl ve üzerinde, %17,5'i 3-4 yıldır, %3'ü 1-2 yıldır, %2,5'i 1 yıldan az süredir sosyal medya platformlarını takip etmektedir. Katılımcıların sosyal medyada geçirdikleri zaman aralıkları olarak %53'ü 1-3 saat arası, %33,5'i 4-6 saat, %7'si 1 saatten az, %6,5'i 7 saat ve üzeri süre geçirmektedir. Katılımcıların kullandıkları sosyal medya platformları Whatsapp %95,5, Youtube %94,5, Instagram 93,5, Twitter %60, Snapchat %36, Pinterest %28,5, Facebook %18,5, Twitch %14, TikTok %13,5, Tumblr %4,5, Tinder %3, Dlive %0,5 oranında kullanılmaktadır.

Çalışmada Kullanılan Ölçme Araçları

Çalışmanın amacına yönelik olarak, nesneleştirilmiş beden bilincinin sosyal medya kullanımı ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkiyi test etmek amacıyla Türkçe NBBÖ – Genç formu, Sosyal Medya Kullanım Sıklığı Ölçeği ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği'nin yanı sıra, cinsiyet, yaş ve estetik ameliyat yapma niyeti olup olmaması ile ilgili sorulardan oluşan Bilgi Formu ile 200 katılımcıdan veri toplanmıştır.

Nesneleştirilmiş beden bilinci ölçeği-geç formu (NBBÖ-geç formu)

NBBÖ-geç formu, Lindberg, Hyde ve McKinley (2006) tarafından geliştirilen ve Sevgi Özgüngör ve Ahu Arıcıoğlu (2020) tarafından uyarlama analizleri yapılan 14 maddelik 7'li Likert tipi bir ölçektir ve beden izleme (4 madde), beden utancı (5 madde) ve kontrol inancı (5 madde) olmak üzere 3 alt ölçekten oluşmaktadır.

Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Psikolojik İyi Oluş Ölçeği, Diener ve arkadaşları (2009-2010) tarafından mevcut iyi oluş ölçümlerini tamamlayıcı, psikolojik iyi oluşu ölçmek için geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçeye uyarlama çalışması Telef (2013) tarafından yapılmıştır. Psikolojik İyi Oluş Ölçeği'nin maddeleri, kesinlikle katılmıyorum (1) ile kesinlikle katılıyorum (7) şeklinde 1–7 arasında cevaplanmaktadır. Bütün

maddeler olumlu şekilde ifade edilmektedir. Puanlar 8 (tüm maddelere kesinlikle katılmıyorum cevabı verilirse) ile 56 (tüm maddelere kesinlikle katılıyorum cevabı verilirse) arasında değişmektedir. Yüksek puan, kişinin birçok psikolojik kaynak ve güce sahip olduğunu gösterir.

Sosyal Medya Kullanım Sıklığı Ölçeği

Sosyal medya kullanım sıklığı ölçeği, Nazife Gizem Koçak (2012) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek 3 bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmada sadece 3.bölümde bulunan 19. ve 20. bölümler kullanılmıştır. 19.bölümde 20 sorudan oluşan, 5'li likert tipinde (1= her zaman, 5=hiçbir zaman) ölçek kullanılmıştır. 20.bölümde 26 sorudan oluşan 5'li likert tipinde (1= kesinlikle katılıyorum, 5=kesinlikle katılmıyorum) ölçek kullanılmıştır. Bu bölümlerde daha çok sosyal medyayı kullanım amaçları sosyal medyayı tercih etme sebepleri üzerinde durulmuştur.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmada kullanılacak olan üç ölçeğin de izinleri alındıktan sonra Google Formlar üzerinden katılımcılara uygulanmış ve veriler internet ortamında toplanmıştır. Verilerin analizinde paket program kullanılmış ve veriler bilgisayar ortamında Pearson korelasyon testi ile analiz edilmiştir.

Araştırmada veri seti üzerinde yapılacak analizlerin belirlenebilmesi için veri setine ilişkin normallik dağılımı incelenmiştir. Veri setinin normallik durumu göz önüne alınarak araştırmada korelasyon analizleri için Pearson korelasyon testi kullanılmıştır. Korelasyon kat sayısına ilişkin mutlak değer 1.00 ile .70 arasında olması yüksek korelasyon; .69 ile .30 arasında olması orta düzeyde korelasyon ve .29 ile .00 arasında olması ise düşük korelasyon göstergesi olarak nitelendirilmektedir (Büyüköztürk, 2012). Araştırma kapsamında yürütülen korelasyon analizinde anlamlılık düzeyi .01 olarak alınmıştır.

BULGULAR

Araştırmada veri seti üzerinde yapılacak analizlerin belirlenebilmesi için veri setine ilişkin normallik dağılımı incelenmiştir. Normallik dağılımının belirlenmesi için yapılan analizler ile veri setine ilişkin basıklık ve çarpıklık değerlerine ulaşılmıştır. Veri setine ilişkin basıklık ve çarpıklık değerlerine Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Veri Setine İlişkin Basıklık ve Çarpıklık Değerleri

Ölçme Araçları	Basıklık değeri	Çarpıklık değeri
NBBÖ	.325	-.907
PİOÖ	.553	-.655
SMKSÖ	-.589	-.663

Tablo 1 incelendiğinde araştırmaya ilişkin veri setinin basıklık ve çarpıklık değerlerinin-.907 ile .325 arasında değerler aldığı görülmektedir. Güriş ve Astar'a (2014) göre +1.0 ile -1.0 değerleri arasındaki basıklık ve çarpıklık değerleri, normal dağılımın bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Tabachnick ve Fidell'e (2013) göre ise bu değerlerin +2.0 ile -2.0 arasında bir değerler alması veri setinin normal dağılım gösterdiğini ortaya koymakta ve analizlerin parametrik testler aracılığıyla yapılması gerektiğini göstermektedir. Bu noktada araştırmaya ilişkin veri setinin normal dağılım göstermesi nedeniyle araştırmada korelasyon analizleri için Pearson korelasyon testi kullanılmıştır. Araştırmada korelasyon hesaplamaları, normal dağılım gösteren 200 veriyle gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın bir, iki ve üçüncü sorusunun cevabını bulmak için; genç yetişkinlerin nesneleştirilmiş beden bilinci, sosyal medya kullanımı ve psikolojik iyi oluş aralarındaki ilişkinin istatistiksel analizi Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Genç Yetişkinlerin NBBÖ, PİOÖ VE SMKSÖ Puan Ortalamaları Arasındaki Korelasyonlar

	NBBÖ	PİOÖ	SMKSÖ
NBBÖ	1		
PİOÖ	-.689**	1	
SMKSÖ	.801**	-.516**	1

** $p < .01$

Tablo 2 incelendiğinde, genç yetişkinlerin NBBÖ, PİOÖ ve SMKSÖ'den aldıkları puanlar arasında anlamlı bir korelasyon ($p < .01$) olduğu anlaşılmaktadır. NBBÖ ile PİOÖ puanları arasında ($r = -.689$, $p < .01$) orta düzeyde ancak yüksek düzeye oldukça yakın bir değerde, anlamlı ve negatif yönlü korelasyon belirlenmiştir. Genç yetişkinlerin NBBÖ ve SMKSÖ puanları arasında ise yüksek düzeyde ve pozitif yönlü anlamlı bir korelasyon

bulunmuştur ($r = .801, p < .01$). Genç yetişkinlerin PİÖÖ ve SMKSÖ puanları arasında da orta düzeyde ve negatif yönlü anlamlı bir korelasyon bulunmuştur ($r = -.516, p < .01$). Elde edilen bu bulgular genç yetişkinlerin nesneleştirilmiş beden bilinci ölçeğinden aldıkları puanlar arttıkça, psikolojik iyi oluş ölçeğinden aldıkları puanların azalacağını; Sosyal medya kullanım süresi ölçeğinden aldıkları puan arttıkça, nesneleştirilmiş beden bilinci ölçeğinden aldıkları puanında artacağını ve Sosyal medya kullanım süresi ölçeğinden aldıkları puan arttıkça, psikolojik iyi oluş ölçeğinden aldıkları puanın azalacağını yani psikolojik iyi oluşun olumsuz etkileneceğini göstermektedir.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmanın amacı, kendini nesneleştirme ile sosyal medya kullanımı ve psikolojik iyi oluşla ilişkinin olup olmasının test edilmesiydi. Yapılan analizler nesneleştirilmiş beden bilincinin sosyal medya kullanım sıklığıyla ve psikolojik iyi oluşla ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Sosyal medya kullanımı arttıkça nesneleştirilmiş beden bilinci artmakta, psikolojik iyi oluş ise azalmaktadır. Nesneleştirilmiş beden bilinci arttıkça psikolojik iyi oluş azalmaktadır yani olumsuz etkilenmektedir. Bu araştırmada ortaya çıkan bu bulgu alan yazında sosyal medya kullanımının kendini nesneleştirmeye ilişkilerini ortaya koyan çalışmaları destekler niteliktedir (Çakır, 2020; Ormankıran, 2021; Özgüngör ve Arıcıoğlu, 2020; Söner ve Yılmaz, 2018; Şahin 2020). Ek olarak genç yetişkinlerde sosyal medya kullanımının kendini nesneleştirmeyi teşvik ettiğini ve diğerlerinin beğenisini alma ihtiyacını daha da arttırabileceğini göstermektedir. Sosyal medyanın arttırdığı bu onay arzusunun olası zararları gelecek araştırmalarda ele alınabilecek bir konudur.

Sosyal medya günümüzde iletişimi sağlayan en önemli araçlardan biridir. Özellikle gençler olmak üzere toplumların büyük kesiminde sosyal medya iyi ve kötü birçok etkiye sahiptir (Mayda, 2022b). Bu etkilerden en önemlilerinden birisinin de insanların kendini algılayışlarını değiştirmesi olduğunu söyleyebiliriz. İnsanlar sosyal medyada gördükleri karakterlerin fiziklerine göre kendilerini şekillendirmeye meyletmektedir. Ergenlik döneminde bireylerin fiziksel özelliklerine genç yetişkinlere göre daha fazla yönelim gösterdiğini düşünürsek bu çalışma sadece ergenler üzerinde ve daha büyük bir örnekleme uygulanabilir.

Nesneleştirilmiş beden bilinci toplum ve kültürden büyük oranda etkilenmektedir. Beden algısı ve kendine değer verme gibi kavramlar kültürden ve özellikle sosyal medya kültüründe olumsuz etkilenmektedir. Bu etkinin azaltılması için bireysel çalışmalardan çok toplumsal çalışmalar yapılabilir. Çocuk ve ergenlerde ise okullarda bilinçlendirmeye yönelik çalışmalar,

iyileştirici ve önleyici etkinlikler, özgüven ve özsaygıyı arttırmaya yönelik, sosyal medyanın bilinçli ve sağlıklı kullanılmasını öğretmeye yönelik etkinlikler, araştırmalar, eğitimler yapılmalıdır.

REFERANSLAR

- Büyüköztürk, Ş. (2012). Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı. Pegem Akademi: Ankara.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2020). *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Pegem Akademi Yayıncılık: Ankara.
- Çakır, H. (2020). Sosyal Medyada Bedensel Dış Görünüm Söyleminin Kadın Bedenini İnşası: Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 261-272.
- Çıngı, H. (1994). *Örnekleme Kuramı*. Hacettepe Üniversitesi Basımevi: Ankara.
- Çömlekçi, M. F., & Başol, O. (2019). Gençlerin Sosyal Medya Kullanım Amaçları ile Sosyal Medya Bağımlılığı İlişkisinin İncelenmesi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4), 173-188.
- Derdiyok, R. (2019). *ÇİZGİ ROMANLARDA KADIN KARAKTERLERİN NESNELEŞTİRİLMESİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME VE BİR ÇİZGİ ROMAN UYGULAMASI*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Doğan, G. (2016, Haziran). Bir Sistemi Meşrulaştırma Pratiği Olarak Kendini Nesneleştirme. *Türk Psikoloji Yazıları*, 19(37), 35-45.
- Güvenen, G. (2017). *Sosyal Medya Ve Kitle İletişim Araçlarının Lise Öğrencilerinin Beden Algısı Ve Sosyal Görünüş Kaygısı Üzerine Etkisinin Belirlemesi*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- İnce, M., & Koçak, M. C. (2017). Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıkları: Necmettin Erbakan Üniversitesi Örneği. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 736-749.
- Irak, D., & Yazıcıoğlu, O. (2012). *Türkiye ve Sosyal Medya*. İstanbul: Okuyan Us.
- İşgör, İ. Y. (2017). Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik İyi Oluş Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(1), 494-508.
- İşlek, M. S. (2012). *Sosyal Medyanın Tüketici Davranışlarına Etkileri: Türkiye'deki Sosyal Medya Kullanıcıları Üzerine Bir Araştırma*. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç Ahmedi, B., & Şahin, M. (2021). Nesneleştirilmiş Beden Bilincinin Dindarlık ile Selfitiş Davranış İlişkisindeki Rolü. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 16(2), 172-191.

- Koçyiğit, F. (2019). *Teknoloji bağımlılığının psikolojik iyi oluş ile ilişkisinde bilinçli farkındalık ve belirsizliğe tahammülsüzlük değişkenlerinin aracı rolünün incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medipol Üniversitesi, Sosyal bilimler enstitüsü Klinik psikoloji bölümü, İstanbul.
- Kuyumcu, B. (2012, Haziran). Üniversite Öğrencilerinin Benlik Kurguları İle Psikolojik İyi Oluşları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 2(1), s. 86-94.
- Küçük, M. (2020). *Yetişkinlerin öz şefkat, bağlanma stilleri ve psikolojik iyi oluş özelliklerinin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul gelişim üniversitesi, Lisansüstü eğitim enstitüsü Psikoloji anabilimdalı klinik psikoloji bilimdalı, İstanbul.
- Mayda, M. (2022a). Design Empathy on Digital Radio Platforms. *OPUS Journal of Society Research*, 19 (48) , 588-602. DOI: 10.26466/opusjsr.1099181
- Mayda, M. (2022b). Yerel Kalkınma Çalışmalarında Dijital Medyanın Etki Gücü. *TÜRKİZ Dergisi* ,13 (62), 33-54.
- Okur, S., & Totan, T. (2019). Psikolojik İyi Oluşu Değerlendiren Bradburn Duygulanım Dengesi Ölçeğinin Türkçede İncelenmesi. *Aydın Adana Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), s. 1-12.
- Ormankıran, B. (2021). *NESNELEŞTİRİLMİŞ BEDEN BİLİNCİ VE YEME TUTUMU ARASINDAKİ İLİŞKİDE ÖZ-ŞEFKATİN DÜZENLEYİCİ ROLÜNÜN İNCELENMESİ*. Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Özdemir, Z. (2015). Sosyal Medyada Kimlik İnşasında Yeni Akım: Özçekim Kullanımı. *İletişim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 112-128.
- Özgüngör, S., & Arıcıoğlu, A. (2020). Nesneleştirilmiş Beden Bilinci Ölçeği-Genç Formunun Türkçeye Uyarlanarak Kendini Nesneleştirmenin Sosyal Medya Kullanımı ve Beğenilme Arzusu Arasındaki İlişkide Aracı Rolünün İncelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*(50), 23-49.
- Öztürk, A., & Güven, Ö. F. (2014). Importance of Social Media as Communication Channel in Bank Marketing. *Acedemic Journal of Interdisciplinary Studies MCSER Publishing*, 3(3), 76-80.
- Ryff, C. D., & Keyes, C. L. (tarih yok). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 719-727.
- Ryff, C. D., & Singer, B. H. (2008). Know Thyself and Become What You Are: A Eudaimonic Approach to Psychological Well-Being . *Journal of Happiness Studies*.
- Soysal, G., & Arabacı, L. N. (2021, Aralık). Psikolojik İyi Oluş: Zaman Perspektifi ve Psikolojik Esnekliğin Rolü. *Türk Psikoloji Yazıları*, 24(48), s. 94-105.

- Söner, O., & Yılmaz, O. (2018). Lise Öğrencilerinin Sosyal Medya Bağımlılığı ve Psikolojik İyi Oluş Düzeyleri Arasındaki İlişki. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 59- 69.
- Söner, O., & Yılmaz, O. (2018). LİSE ÖĞRENCİLERİNİN SOSYAL MEDYA BAĞIMLILIĞI VE PSİKOLOJİK İYİ OLUŞ DÜZEYLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13).
- Şahin, M. N. (2020). *Instagram Kullanımı ve Kilo Damgalanması: Farklı Instagram İçeriklerine Maruz Kalma, Nesneleştirme ve Kilo Damgalanması Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Taşçıoğlu, C., & Tosun, L. P. (2018). Facebook' taki Benlik Sunumları, Otantiklik ve Psikolojik İyi Oluş. *Nesne- Psikoloji Dergisi*, 12(23), 103-125.
- TDK., (2023) <https://sozluk.gov.tr/>
- Telef, B. B. (2013). Psikolojik İyi Oluş Ölçeği: Türkçeye Uyarlama Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(3), 374-384.
- Temürçi, Y. (2015). *KADIN BEDENİNİN SAPLANTI VE ŞÜPHE KAVRAMLARI BAĞLAMINDA NESNELEŞTİRİLMESİ*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Tortumlu, M., Barutcu, A. S., Akçakanat, T., & Uzunbacak, H. H. (2020, Ekim 7). Temel Benlik Değerlendirmesinin İş Tatminine Etkisinde Psikolojik İyi Oluşun Aracı Rolü. *Business and Economics Research Journal*, s. 1147-1162.
- Vural, M. E. (2016). *Yetişkinlerde alçak gönüllülük, dindarlık ve psikolojik iyi oluş ilişkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim dalı Din Psikolojisi Bilim dalı, İstanbul.
- Yağmurcu, Y., & Tosun, L. P. (2018). Nesneleştirilmiş Beden Bilinci Ölçeği'nin Türkçeye Uyarlanması ve Psikometrik Özelliklerinin İncelenmesi. *Nesne Dergisi*, 6(13), 225-255.
- Yıldız, B. (2018). *Çalışan ve çalışmayan kadınların sosyal görünüş kaygısı ve psikolojik iyi oluş açısından incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Anabilimdalı Klinik Psikoloji Bilimdalı, İstanbul.

Ekler

Demografik Bilgi Formu	
Cinsiyet	Kadın
	Erkek
Yaşınız	
Yaşadığınız Yer (İl)	
Ne kadar zamandır sosyal medya platformlarını takip ediyorsunuz?	1 yıldan az
	1- 2 yıldır
	3- 4 yıldır
	5 yıl ve üzeri
Sosyal medya başında ne kadar zaman geçiriyorsunuz?	1 saatten az
	1- 3 saat
	4- 6 saat
	7 saat ve üzeri
İlerde Estetik Amelyat Olmayı Düşünüyor musunuz?	
Kullandığınız sosyal medya platformlarını işaretleyiniz. (Birden fazla seçim yapabilirsiniz.)	Facebook
	Instagram
	Snapchat
	Twitter
	Youtube
	TikTok
	Pinterest
	Tumblr
	Tinder
	Azar
	WhatsApp
	Omegle
	Twitch
Dlive	

Nesneleştirilmiş Beden Bilinci Ölçeği								
Aşağıda her bir cümlemin yanında cevaplarınızı işaretlemeniz için 1'den 7'ye kadar rakamlar verilmiştir. Her cümlede söylenenin sizin için ne kadar doğru/yanlış olduğunu belirtmek için o cümlemin yanındaki rakamlardan yalnız bir tanesine çarpı (X) işareti koyunuz.		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Bazen Katılmıyorum	Kararsızım	Bazen Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
1	Nasıl görüdüğümü sık sık diğerleriyle kıyaslarım.	1	2	3	4	5	6	7
2	Gün boyunca nasıl görüdüğüm hakkında sıklıkla düşünürüm.	1	2	3	4	5	6	7
3	Giydiğim kıyafetlerin beni iyi gösterip göstermediği konusunda sıklıkla endişelenirim.	1	2	3	4	5	6	7
4	Diğer insanlara nasıl görüdüğüm konusunda sıklıkla endişelenirim.	1	2	3	4	5	6	7
5	Eğer uğraşsam, istediğim kadar iyi görünebileceğimi düşünüyorum.	1	2	3	4	5	6	7
6	Vücudumun nasıl görüldüğü konusunda kontrolüm olduğuna inanıyorum.	1	2	3	4	5	6	7
7	Kalıtımına rağmen kilomu kontrol edebileceğimi düşünüyorum.	1	2	3	4	5	6	7
8	Yeteri kadar çabalarsam olmam gereken kiloda kalabileceğime inanıyorum.	1	2	3	4	5	6	7
9	İyi görünüp görünmemek bana bağlıdır.	1	2	3	4	5	6	7
10	En iyi şekilde görünmek için çabalamazsam utanç duyarım.	1	2	3	4	5	6	7
11	Diğerlerinin gerçek kilomu öğrenmesi beni utandırır.	1	2	3	4	5	6	7
12	Formumu korumak için yeteri kadar çabalamıyorsa kendimi kötü hissederim.	1	2	3	4	5	6	7
13	Olmam gereken kiloda değilsem iyi görünmediğimi düşünerek kendimden utanırım.	1	2	3	4	5	6	7

14	İyi görünmediğimi düşünüyorsam kendimi değersiz hissedirim.	1	2	3	4	5	6	7
----	---	---	---	---	---	---	---	---

Sosyal Medya Kullanım Ölçeği					
Lütfen sosyal medyada aşağıda belirtilen eylemleri gerçekleştirme sıklığınızı ilgili kutucuğa işaretleyiniz.	Her zaman	Sıklıkla	Ara sıra	Nadiren	Hiçbir zaman
	Video izlerim				
Kendi çektiğim videoları paylaşıyorum					
Hoşuma giden videoları paylaşıyorum					
Fotoğraflara bakarım					
Kendime ait fotoğrafları paylaşıyorum					
Hoşuma giden fotoğrafları paylaşıyorum					
Müzik dinlerim					
Hoşuma giden müzikleri paylaşıyorum					
Kendi ürettiğim müziği paylaşıyorum					
İlgimi çeken konularla ilgili yazıları okurum					
Yazılarımı/görüşlerimi paylaşıyorum					
İçeriklere (video, müzik, fotoğraf, görüş, metin vb.) yorum yazarım					
İlgimi çeken konulardaki tartışmalara katılırım					
İlgilendiğim kişilerin sayfalarını (yazdıklarını, yükledikleri içerikleri vb.) takip ederim					
Chat (çevrimiçi sohbet) yaparım					
Hoşuma giden gruplara üye olurum					
Durumumu/ruh halimi/konumumu belirtirim					
Etkinlik sayfalarını takip ederim					
Kişisel/mesleki bilgilerimi düzenli olarak güncellerim					
Sosyal medyada yer alan oyun uygulamalarına katılırım					

Aşağıda SOSYAL MEDYA KULLANMA NEDENLERİNİZE yönelik ifadeler yer almaktadır. Lütfen bu ifadelere katılım durumunuzu ilgili kutucuğa (X) işaretleyiniz.	Kesinlikle Katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Kesinlikle Katılmıyorum
Eğlenceli zaman geçiriyorum					
Boş zamanlarımı değerlendiriyorum					
Günlük yaşamın stresinden uzaklaşıyorum					
Popüler şeyler ilgimi çekiyor					
Kendimi özel ve önemli hissediyorum					
Arkadaşlarım ve tanıdıklarımla sürekli iletişim içinde olabiliyorum					
Yeni insanlarla tanışabiliyorum					
Kendimi bir gruba ait hissediyorum					
Yalnızlık hissinden kurtuluyorum					
Yüz yüze iletişime göre kendimi daha rahat hissediyorum					
Arkadaşlarımla bir araya geldiğimde sohbet konusu sağlıyor					
Sosyal medya kullanmamak çevrem tarafından bir eksiklik olarak algılanıyor					
Yakın çevremde olup bitenlerden haberdar oluyorum					
Güncel gelişmeleri sürekli takip edebiliyorum					
Çeşitli etkinliklerden kolaylıkla haberdar oluyorum					
Diğerlerinin hayatında olup bitenleri takip edebiliyorum					
Merak ettiğim konularda görüş ve tavsiyelere başvurabiliyorum					
Durumları ve olayları farklı bakış açılarından değerlendirebiliyorum					
Kendim gibi düşünen insanlarla bir araya gelebiliyorum					

Düşüncelerimi özgür bir şekilde ifade edebiliyorum					
Kendime güvenim artıyor					
Potansiyelimi keşfetmemi sağlıyor					
Kendimi farklı bir kimlikle tanıtabiliyorum					
Fikirlerimin dikkate alındığını düşünüyorum					
Tepkilerimi özgürce ifade ederek bir değişim yaratabileceğime inanıyorum					
Toplumsal/siyasal konularda inançlarım ve değerlerim doğrultusunda tepki verebiliyorum					

Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Aşağıda katılıp ya da katılmayacağınız 8 ifade vardır. 1–7 arasındaki derecelendirmeyi kullanarak, her bir madde için uygun olan cevabınızı belirtiniz.

	1	2	3	4	5	6	7
	Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Biraz katılmıyorum	Kararsızım	Biraz katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum
1.	Amaçlı ve anlamlı bir yaşam sürdürüyorum						<input type="text"/>
2.	Sosyal ilişkilerim destekleyici ve tatmin edicidir						<input type="text"/>
3.	Günlük aktivitelere bağlı ve ilgiliyim						<input type="text"/>
4.	Başkalarının mutlu ve iyi olmasına aktif olarak katkıda bulunurum						<input type="text"/>
5.	Benim için önemli olan etkinliklerde yetenekli ve yeterliyim						<input type="text"/>
6.	Ben iyi bir insanım ve iyi bir hayat yaşıyorum						<input type="text"/>
7.	Geleceğim hakkında iyimserim						<input type="text"/>
8.	İnsanlar bana saygı duyar						<input type="text"/>

Bölüm 10

Doğru Yol Partisi Açısından 3 Kasım 2002 Seçimlerinin Analizi¹

Hüseyin ÇAVUŞOĞLU²

¹ Bu çalışma, doktora tezinden üretilmiştir.

² Doç. Dr. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
huseyindp@hotmail.com, ORCID No: 0000-0001-7132-3833

ÖZET

Seçimler, siyasal sistemin temel unsurlarından biridir. Çalışmanın amacı, DYP açısından 3 Kasım 2002 seçimlerinin analizidir. DYP, 2002 seçimlerinde meclise girememiştir. DYP, Adalet Partisi'nin (AP) güçlü olduğu şehirlerde, en yüksek oy oranına ulaşmıştır. DYP, özellikle Güneydoğu Anadolu'nun az gelişmiş, batıya kapalı ve Alevi kesimin yoğun yaşadığı illerinde en az oy oranını elde etmiştir. Ayrıca DYP'nin İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlerde de başarısız olduğu görülmektedir. DYP'nin 2002 seçiminde başarısızlığında, lider ve uygulamaları etkili olmuştur. Özellikle DYP liderin Tansu Çiller'in uyguladığı seçim kampanyası, tüm siyasal parti liderlerinin eleştirilmesi, 1994 ekonomik krizine vurgu yapılması, çok az şehirde ön seçimin yapılması, listelerde gençlere yer verilmemesi etkenler arasındadır. Lider faktörü dışında, partinin kendini yenilememesi hem tabanın hem de halkın taleplerinin dikkate alınmaması ve bu kesimlerle iletişimin oldukça düşmesi, özellikle yerel, etnik, dinsel liderlerle yaşanan kırılganlıklar, genç seçmene ulaşamaması gibi nedenler, DYP'nin başarısızlığında öne çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Seçim, Doğru Yol Partisi, Tansu Çiller, siyaset.

Jel kodu: Z0

ABSTRACT

Elections are one of the basic elements of the political system. The aim of the study is to analyze the 3 November 2002 elections from the perspective of DYP. DYP could not enter the parliament in the 2002 elections. DYP reached the highest vote rate in cities where the Justice Party (AP) is strong. DYP received the lowest vote share, especially in the underdeveloped provinces of Southeastern Anatolia, closed to the west and where the Alevi population lives heavily. It also appears that DYP failed in metropolitan cities such as Istanbul and Ankara. DYP's leadership and practices were effective in its failure in the 2002 elections. Particularly the election campaign implemented by DYP leader Tansu Çiller, criticism of all political party leaders, emphasis on the 1994 economic crisis, holding primary elections in very few cities, and not including young people in the lists are among the factors. Apart from the leader factor, reasons such as the party's failure to renew itself, not taking into account the demands of both the base and the people, the decrease in communication with these segments, the resentments experienced especially with the local, ethnic and religious leaders, and the inability to reach young voters, stand out in the failure of DYP.

Key words: Election, True Path Party, Tansu Çiller, politics.

Jel code: Z0

GİRİŞ

Ülkemizde, Demokrat Parti (DP) ile 1946 yılında, çok partili bir hayata geçildi. 1950 seçimleri öncesi, Yüksek Seçim Kurulu'nun kurulması, gizli oy açık sayım ilkesinin benimsenmesi gibi önemli değişiklikler seçim kanununda yapıldı. DP'nin 1950'de iktidara gelmesiyle CHP'nin iktidarı bitti ve 1960'a kadar iktidarda yer aldı. 10 yıllık DP iktidarında Cumhurbaşkanlığı makamında Celal Bayar, Başbakanlıkta Adnan Menderes yer aldı. 27 Mayıs darbesi sonrası Adalet Partisi (AP) kuruldu. 1961 seçimleriyle koalisyon hükümetleri iş başında yer aldı. 1965 ve 1969 seçimlerinde Süleyman Demirel'in öncülüğünde AP, tek başına iktidara geldi. Demirel liderliğinde AP'nin iktidarı, 12 Mart 1971 Muhtırasına kadar sürdü. Başbakan Demirel, 12 Mart Muhtırasıyla istifaya zorlandı ve sonrasında partilerüstü hükümetler (askeri hükümetler) kuruldu. Demokratik Parti'nin ve Milli Selamet Partisi'nin kurulması, merkez sağda bölünmeye neden oldu ve böylece 1973'ten 12 Eylül 1980 darbesine kadar koalisyon hükümetleriyle ülke yönetildi. 1973-1980 dönemi, sağ-sol çatışmasının, ekonomik ve siyasi krizlerin yaşandığı bir süreç olarak, Türk siyasal hayatındaki yerini almıştır.

12 Eylül darbesi ile asker, siyaseti yeniden, yeni isimlerle dizayn etmiştir. 1980 darbesi sonrası bütün siyasal partiler kapatılmış, siyasetçilere yasaklar getirilmiş ve yeni siyasal partiler kurulmuştur. Bu dönemde, AP'nin devamı olarak, Doğru Yol Partisi (DYP) siyasette yer almıştır. 1983 ve 1987 genel seçimlerinde, Turgut Özal liderliğinde ANAP'ın, tek başına iktidara geldiği görülmektedir. ANAP'ın tek başına iktidarından sonra 1991, 1995 ve 1999 seçimlerinde koalisyon hükümetleriyle ülkemiz yönetildi. Süleyman Demirel liderliğinde DYP, 1991 seçimlerinde birinci parti olmuş ve 1995 seçimlerine kadar koalisyon hükümetlerinde yer aldı. Demirel'in Cumhurbaşkanı olması sonrası yapılan kongrede Tansu Çiller, DYP Genel Başkanlığına, Başbakanlığa geldi. 1994 yerel seçimlerindeki başarısını, 1995 seçimlerine de taşıyan Necmettin Erbakan liderliğinde Refah Partisi (RP) birinci parti oldu. Kamuoyunun beklentisi doğrultusunda kurulan ANAP-DYP Azınlık Hükümeti, kısa sürdü ve sonrasına RP-DYP koalisyonu kuruldu. Refahiyol olarak adlandırılan bu dönemde 28 Şubat post-modern darbesi yaşandı. Askerin baskısıyla DYP'de istifalar yaşandı ve bunun sonucunda hükümet istifaya zorlandı. 1999 genel seçimlerine Demokratik Sol Parti (DSP) Azınlık Hükümeti ile gidildi. Bu hükümet döneminde, sözde lider Abdullah Öcalan'ın yakalanması sandığa yansıdı ve Bülent Ecevit liderliğinde DSP birinci parti oldu. DSP-MHP-ANAP Koalisyon Hükümeti, 3 Kasım 2002 seçimlerine kadar sürdü. Bu hükümet döneminde, finansal, ekonomik krizler yaşandı ve Ecevit'in hastalığı sonrası erken seçim kararı alındı.

Ülkemizde yapılan seçimler incelendiğinde, bazı seçimlerin Türk siyasal hayatında önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir. Bunlardan biri de 3 Kasım 2002 seçimleridir. 2002 seçimleriyle AK PARTİ tek başına iktidara geldi ve köklü değişimler yaşandı. Adalet Partisi'nin devamı olarak kurulan DYP, 3 Kasım 2002 seçimlerinde TBMM'ye giremedi. Çalışmanın konusu, 2002 seçimlerinin DYP açısından analizidir.

DYP OLAĞAN KONGRESİ

2002 seçimleri öncesi, DYP'de yaşanan en önemli gelişme, 1999 yılında yapılan kongredir. DYP, 1999 seçimlerinden %12.01 oy ile beşinci parti olarak çıkmıştı. Buna rağmen Çiller, genel başkanlıktan istifa etmemişti. DYP'de muhalifler, kongrenin en kısa sürede yapılabilmesi için harekete geçtiler. Ayrıca muhalifler, 1999 seçimlerindeki başarısızlığın sebeplerinin de değerlendirilmesi görüşündeydiler. 9 Kasım'da DYP'nin önemli isimlerinden Köksal Toptan, genel başkanlığına adaylığını açıkladı. Açıklamanın yapıldığı toplantıya, Meral Akşener de katılarak, Toptan'a destek verdi. Fakat Toptan'a, muhalif milletvekillerinden destek gelmedi. Toptan, DP-AP çizgisinden uzaklaşan DYP'nin yeniden bu çizgide yer alması ve partinin milletle yeniden kucaklaşabilmesi için DYP Genel Başkanlığına aday olduğunu açıkladı (Bursalı, 1999(a): 12). Kongre öncesi, 75 İl Başkanının Tansu Çiller'i desteklediklerini açıklamaları, Çiller'in kongredeki ağırlığını, gücünü göstermekteydi.

20 Kasım'da yapılan kongrede Çiller, ön seçimin her yerde yapılacağına; 1999 seçimlerinin sona erdiğine; köylü, memur, emekli, esnafın yaşadığı ekonomik sorunlara değindi. Toptan ise ağırlıklı olarak ilk seçimde DYP'yi iktidara taşıyacağına, merkez sağda birleşmenin sağlanacağına vurgu yaptı (Şen, 1999: 7; Türkmenoğlu, 1999: 3). Toptan'ı destekleyenler, İstanbul ve Ankara delegeleri oy kullanırken, açık oylamanın dayatıldığını iddia ederek, seçimin tekrarını talep ettiler. Fakat bu istek divan başkanlığınca kabul edilmedi. Toptan, 280 oy alırken; Çiller 922 oyla tekrar genel başkanlığa seçildi. Delegeleri dağılımı, %40.6'sı ilçe ve il başkanları; %32'si parti örgütü, %18'i genel merkez; %8.6'sı da belediye başkanları şeklindeydi (Sarıkaya, 1999 (a): 24). Toptan'a göre, kongrede 1946 seçimlerinde olduğu gibi şaibeler yaşandı ve il başkanlarının zorlamasıyla kendi pusulalarının il başkanlarına verildi (Bila, 1999: 12). Ayrıca Toptan, ANAP'ın Tansu Çiller'e destek verdiğini, Çiller taraftarların İçişleri Bakanlığının emriyle gece yarısında salona girdiklerini belirtti (Sarıkaya, 1999 (b): 24). Mehmet Ağar ve Necmettin Cevheri'nin, Toptan'a destek olmamaları, Tansu Çiller'in yeniden genel başkanlığa seçilmesini kolaylaştırdı (Bursalı, 1999 (b): 10). Tansu Çiller, kongrede yeniden genel başkanlığa seçildikten sonra parti kurullarının üyelerini

kendisine yakın kişilerden oluşturarak, partideki durumunu daha da güçlendirmiş oldu.

DYP’NİN SEÇİM KAMPANYASI

DYP’nin kuruluşundan itibaren önemli görevlerde yer alan Necmettin Cevheri, 2002 seçimleri öncesi politikayı bırakma kararı almıştı. Çiller, Cevheri’ye aday listesini hazırlamasını, seçimlere katılması istemiş fakat Cevheri, bu teklifi kabul etmemişti (Necmettin Cevheri ile yapılan görüşme, 16 Nisan 2008). Çiller, 2002 seçimini “Kurtuluş Savaşı” olarak adlandırdı. Mitinglerde yaptığı konuşmalarda, seçmenlerden DYP’ye oy ve tek başına iktidar istedi. Seçim kampanyası döneminde özellikle CHP ve AK PARTİ’ye yüklenen Çiller, Kemal Derviş’i de sert bir biçimde eleştirdi. Ayrıca Çiller esnaf, köylü, çiftçinin problemlerine ve işsizlik sorununa vurgu yapıp, iktidara geldiklerinde bütün kesimlerin sorunlarını çözeceğini söyledi (Milliyet, 1 Ekim-2 Kasım 2002).

1999 seçimlerinde kampanyasını demokrasi üzerine oturtan DYP, 2002 seçimlerinde ise kampanyasında ekonomiye ağırlık vermiştir. Bu parti söylemelerine de yansımış, uzman kadrolarla ekonomik problemlerin sona ereceğine, yolsuzlukların biteceğine vurgu yapılmıştır (Tosun, 2003: 174-206). DYP, seçimlerde Tuğrul Türkeş liderliğinde Aydınlık Türkiye Partisi ile seçim ortaklığına gitti. AP ve DYP lideri Demirel’in desteği oldukça önemliydi. 28 Şubat süreci sonrası Demirel ile Çiller arasındaki ilişki kopmuştu. Demirel, Çiller ile yaşamış olduklarına rağmen, DYP’ye desteklediğini açıklamıştı (Milliyet, 12 Ekim-29 Ekim 2002).

Tansu Çiller’in seçim kampanyası etkili olmadı. Nisan 1994 ekonomik krizini hatırlatması, ekonomik krizden etkilemiş olan sosyal sınıfları, diğer siyasal partilere yöneltti. DYP liderinin diğer bir yanlışı da tüm parti liderlerini sert bir biçimde eleştirmesiydi. Ayrıca Çiller, seçmen listelerinde gençlere yer vermemişti. 2002 seçimlerinde DYP’nin, 12 şehirde ön seçim yaptığı görülmektedir. Bütün bu yanlışlar, sandığa yansdı ve seçmen DYP’den uzaklaştı (Güneş, 2002: 9; Tuncer vd., 2003: 45).

SEÇİM SONUÇLARININ ANALİZİ

(EKLER-Tablo 1’de) görüldüğü gibi DYP, 2002 seçiminde %9.54 oy oranıyla TBMM’ye giremedi ve Tansu Çiller, DYP Genel Başkanlığı’ndan istifa etti. 2002 seçimleri ile iki partiden oluşan bir meclis yapısı ortaya çıktı. Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde AK PARTİ, tek başına iktidarı ele geçirdi. CHP ikinci parti olarak TBMM’de yerini aldı.

DYP, 2002’de 15 şehirde %15 ile %25; 28 şehirde %10 ile %15 arasında oy almıştır. (EKLER-Tablo 2’de) görüldüğü üzere, 5 seçimde de ortak olan tek şehir,

Isparta'dır. Bunda Isparta'nın, Süleyman Demirel'in memleketi olmasının etkisi bulunmaktadır. Manisa, Kütahya, Antalya, Denizli, Muğla, Kastamonu, Artvin diğer ortak şehirlerdir. Kütahya, Antalya, Muğla, Manisa, Denizli gibi iller, AP'nin güçlü olduğu yerlerdi. Bundan ötürü, AP'nin devamı olarak kurulan DYP, bu şehirlerde yüksek oy seviyesine ulaşmıştır. Kilis'te eski Genel Kurmay Başkanları'ndan Doğan Güreş; Artvin'de ise Hasan Ekici gibi önemli isimler DYP'nin bu illerdeki başarısında, etkili olmuşlardır.

(EKLER-Tablo 3) incelendiğinde, DYP'nin 1987' de en az oy aldığı illerin ortalaması %8.83; 1991'de %11.97; 1995'de %10.54; 1999'da %7.95 iken 2002 seçiminde ise ortalamanın %4.14'e kadar düştüğü görülmektedir. DYP, 2002'de 32 şehirde %5 ile %10; 6 ilde %0 ile %5 arasında oy elde etmiştir. 5 seçimde de tek ortak şehir Sivas'tır. 2002 seçiminde, DYP'nin Güneydoğu Anadolu'da, batıya kapalı ve az gelişmiş illerde, Alevi nüfusun yoğun olduğu şehirlerde başarısız olduğu belirtilebilir (Tosun, 2003: 254). Ayrıca 2002'de DYP'nin İstanbul, Ankara, Sakarya ve Kayseri gibi illerde de oy oranının düştüğü görülmektedir.

Tablo 4: 1999-2002 Seçimlerinde DYP'nin Oy Oranının En Çok Düştüğü 5 Şehir

Şehir	1999-2002 Seçimleri	Oy Oranı
Siirt		-%17.3
Hakkâri		-%16.6
Kütahya		-%11.5
Mardin		-%11.0
Erzurum		-%10.3

Kaynak: DİE, 1988; DİE, 1992; DİE, 1996; DİE, 2000; Tuncer vd., 2003.

Tabloda görüldüğü gibi DYP'nin en çok oyunun düştüğü şehirler %17.3 ile Siirt ve %16.6 ile Hakkari'dir. Okuma yazma oranının az olduğu şehirlerde, siyasal partiler ağırlıklı olarak dinsel veya etnik liderler sayesinde, yüksek oy oranına ulaşabilmektedirler. Bu liderlerin başka siyasal partiye geçmeleri durumunda oy oranlarında düşüşler yaşanabilmektedir. 2002'de Siirt, Hakkari, Mardin gibi şehirlerde, böyle bir durumun yaşandığı belirtilebilir.

Tablo 5: Gelişmişlik Endeksi Bazında DYP Oylarının Dağılımı

Gruplar	1987	1991	1995	1999	2002
1.DGİ	%17.6	%25.2	%18.9	%10.0	%7.2
2.DGİ	%21.3	%32.9	%24.8	%13.8	%13.7
3.DGİ	%23.0	%29.1	%20.6	%13.9	%10.9
4.DGİ	%18.1	%25.2	%16.8	%14.7	%10.7
5.DGİ	%17.0	%20.3	%17.9	%15.4	%9.6

Kaynak: Dinçer vd., 1996.

Gelişmişlik endeksine bakıldığında, DYP'nin 2. Derecede Gelişmiş İller (DGİ) ortalamasının, (%21.3) ile en yüksek olduğu görülmektedir. 2002'de de %13.7 ile 2.DGİ'de en yüksek ortalamaya ulaşılmıştır. Bu grupta tarımın ağırlığı (%54.53) oldukça fazladır. Hizmet (%33.94), sanayi sektörü (%11.53) oranındadır. Şehirlerin ortak özelliği, tarıma dayalı sanayinin ve tarımsal üretimin ön planda olmasıdır (Dinçer vd., 1996: 59-60). DYP'nin 2.DGİ'de en yüksek ortalamaya sahip olması, partinin geleneksel kimliğiyle uyumaktadır. Hem DP hem de AP'nin tarıma yönelik icraatları ve orta kesime ilişkin politikaları dikkate alındığında, DYP'nin de bu kesimlerle ilişkiyi sürdürdüğü görülmektedir (Tosun, 2003: 259). GSYİH'ye göre de benzer bir sonuç ortaya çıkmıştır. DYP, en yüksek oyu %15.87 (Dolar 2.500-3000); en düşük oyu (Dolar 4.000-8.000) aralığında almıştır (Tuncer vd., 2003: 362-374).

Tablo 6: Kent Büyüklüğüne Göre DYP Oyları

Gruplar	1987	1991	1995	1999	2002
500.001 ve üstü	%17.3	%26.4	%17.7	%11.0	%8.5
100.001-500.000	%24.6	%28.5	%19.4	%14.4	%10.9
50.001-100.000	%18.8	%25.4	%19.3	%14.2	%10.3
25.001-50.000	%20.4	%24.6	%24.0	%14.7	%15.5

Kaynak: DİE, 1991; DİE, 1988; DİE, 1992; DİE, 1996; Kılıç, 1999.

2002 seçiminde DYP, en yüksek oy ortalamasına (%15.5) ile 25.001-50.000 kent grubunda ulaşmıştır. 1995 ve 1999 seçimlerinde de en yüksek oy oranına yine bu grupta elde etmiştir. Bu grubun temel özelliği, tarımın ekonomideki ağırlığının fazla olmasıdır. Bu sonuçlar, DYP'nin sosyal tabanının kırsal kesime dayalı olduğunu belirtmektedir (Tosun, 2003: 262-263). Önemli bir diğer sonuç da DYP'nin 1995, 1999 ve 2002 seçiminde 500.001 ve üstü grupta en az oy oranına sahip olmasıdır. Bu da DYP'nin büyükşehirlerde oylarının düşük olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

DYP açısından 3 Kasım 2002 seçimlerinin analizinin ele alındığı bu çalışmada, DYP, çok az bir farkla (%9.54) TBMM'ye girememiştir. DYP'nin baraj altında kalmasında, özellikle liderin uyguladığı seçim kampanyasının rolü bulunmaktadır. Tüm siyasal parti liderlerinin eleştirilmesi, 1994 ekonomik krizine vurgu yapılması, çok az şehirde ön seçimin yapılması, listelerde gençlere yer verilmemesi, seçmenleri diğer partilere yönlendirmiştir. Yaş aralığı açısından sonuçlar incelendiğinde, DYP'nin 18-28 yaş aralığında binde 8 gibi oldukça az bir oy elde ettiği görülmektedir (Donat, 2005: 21).

DYP'nin TBMM'ye girebilmesi için gerekli oy, yaklaşık 141 bindi. DYP'nin önemli siyasetçilerinden Mehmet Dülger ile Köksal Toptan 2002'de AK Parti'den; Mehmet Açar da bağımsız milletvekili olarak meclise girdiler. Ayrıca Sabahattin Cevheri, Mustafa Zeydan, Mehmet Tatar gibi eski DYP milletvekilleri de 2002'de bağımsız milletvekili olarak TBMM'de yer aldılar. DYP yönetimi ile bu isimler arasında kırgınlıklar olmasa ve bu isimler 2002'de DYP'den aday olsalardı, DYP'nin %10 barajını aşarak, TBMM'ye gireceği söylenebilir (Donat, 2002: 19).

2002 seçimlerinin en önemli sonuçlarından biri, DYP lideri Tansu Çiller'in genel başkanlıktan istifa etmesidir. 1993'de Başbakanlığa gelen Çiller, 2002 seçimleri sonrası DYP'nin meclise girememesiyle siyasetten çekilmiştir. 2002 seçimleriyle DP, AP ve ANAP'tan sonra AK PARTİ tek başına iktidara gelmiştir. DYP'nin AP'nin güçlü olduğu şehirlerde, 2002'de yüksek oy oranına ulaştığı görülmektedir. Artvin, Kilis gibi illerde de aday faktörü, ön plana çıkmış ve DYP, bu illerde milletvekili çıkarabilmiştir. DYP'nin en az oy aldığı iller incelendiğinde, 2002'de bu şehirlerde ortalama, %4.14'e kadar düşmüştür. DYP 32 ilde, %5 ile %10 arasında oy almıştır. DYP, özellikle Güneydoğu Anadolu'nun az gelişmiş, batıya kapalı ve Alevi kesimin yoğun yaşadığı illerinde en az oy oranına ulaşmıştır. Bunun dışında DYP, İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlerde de başarısız olmuştur.

Yerel, etnik, dinsel liderlerin parti değiştirmelerinden dolayı, önceki seçime göre, DYP oylarının en çok düştüğü iller, Mardin, Hakkari ve Siirt gibi yerleşimlerdir. Ayrıca seçim sonuçları, gelişmişlik endeksi ve kent büyüklüğüne göre de incelenmiştir. DYP, tüm seçimlerde gelişmişlik endeksine göre, en yüksek ortalamaya 2.DGİ grubunda elde etmiştir. Bu durum, 2002 seçiminde de görülmektedir. Bu grubun temel özelliği, tarımın ağırlığının oldukça fazla olması, tarımdan sonra hizmet sektörünün gelmesi ve sanayinin ağırlığının az olmasıdır. Gelişmişlik endeksindeki bu sonuç, DYP'nin toplumsal tabanı ve kimliğiyle uyumludur. Hem DP hem AP, 2.DGİ grubunda en yüksek oya ulaşmıştır. DYP, 1995 ve 1999 da olduğu gibi 2002'de de en yüksek oy oranına 25.001-50.000 kent büyüklüğünde ulaşmıştır. Bu kent büyüklüğünün karakteristik özelliği, tarımın ekonomideki payının fazlalığıdır. DYP, en düşük oy oranını ise 500.001 ve üstü kent grubunda elde etmiştir. Bu sonuç da büyükşehirlerde DYP'nin oy oranının oldukça az olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, DYP'nin 2002 seçiminde başarısızlığında, lider ve uygulamalarının etkili olduğu belirtilebilir (Gökçe vd., 2002: 3). Başarısızlıkta sadece lider faktörü tabii ki tek etken değildir. Partinin kendini yenilememesi, hem tabanın hem de halkın taleplerinin dikkate alınmaması ve bu kesimlerle iletişimin oldukça düşmesi, özellikle yerel, etnik, dinsel liderle yaşanan kırımlıklar, genç seçmene ulaşamaması gibi etkenler, DYP'nin başarısızlığında öne çıkmaktadır. Demokrasilerde halk ile iletişimde olmak, halka ulaşmak, halkın isteklerini dikkate almak temel noktalardandır. Bundan dolayı, siyasal partilerin kendilerini yenilemeleri ve bu yönde politika uygulamaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Bila, F. (1999). Toptan Ara Veriyor. *Milliyet*, 22 Kasım 1999, s. 12.
- Bursalı, Ş. (1999 (a)). Toptan İddialı. *Yeni Asır*, 10 Kasım 1999, s. 12.
- Bursalı, Ş. (1999 (b)). Kongre Sonrası DYP. *Yeni Asır*, 22 Kasım 1999, s. 10.
- DİE, (1988). Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları 29.11.1987, Yayın No: 1280, Ankara.
- DİE, (1991). 1990 Genel Nüfus Sayımı, Yayın No: 1457, Ankara. http://www.die.gov.tr/nufus_sayimi/nufus975.gif (23.05.2008).
- DİE, (1992). Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları (Özel Tablolar) 20.10.1991, Yayın No: 1522, Ankara.
- DİE, (1996). Milletvekili Genel Seçimi (İl Sonuçları) 24.12.1995, Yayın No: 1866, Ankara.
- DİE, (2000). Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları 18.04.1999, Cilt: I-VIII, Yayın No: 2387, Ankara.
- Diñçer, B., Özasan, M., Satılmış, E. (1996). İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (1996), No: 2466, Ankara: DPT Yayını. www.dpt.gov.tr/DocObjects/Download/3116/2003-05.pdf (20.03.2009)
- Donat, Y. (2002). “Siyasi Matematik”, *Sabah*, 22 Kasım 2002, s. 19.
- Donat, Y. (2005). “Kırat’ın Röntgeni”, *Sabah*, 11 Mayıs 2005, s. 21.
- Gökçe, O., Akgün, B. & Karaçor, S. (2002). 3 Kasım Seçimlerinin Anatomisi: Türk Siyasetinde Süreklilik Ve Değişim. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2(4), 1-44. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susead/issue/28439/302944>
- Güneş, H. (2002). “Kıratın Son Tırısı”, *Milliyet*, 24 Ekim 2002, s. 9.
- Kılıç, M. (1999). 18 Nisan 1999 Milletvekili Genel Seçimleri (Sonuçlar ve Analiz), Ankara: BİLAY.
- Necmettin Cevheri ile yapılan görüşme, 16 Nisan 2008.
- Sarıkaya, M. (1999 (a)). DYP’de Delegeye İktidar Vaadi. *Hürriyet*, 18 Kasım 1999, s. 24.
- Sarıkaya, M. (1999 (b)). Toptan’ın İddiası. *Hürriyet*, 23 Kasım 1999, s. 24.
- Şen, Ş. A. (1999). Çiller/Sosyal Deprem/Yeni Sağ. *Zaman*, 21 Kasım 1999, s. 7.
- Tosun, T. (2003). *Siyasette Yeniden Mevzilenmeler Liberal Sosyal Sentez Muhafazakâr Demokrat Sentez Ekseninde 3 Kasım 2002 Seçimleri*, İstanbul: Buke Yayınları.
- Tuncer, E., Kasapbaş, C., Tuncer, B. (2003). *3 Kasım 2002 Milletvekili Genel Seçimleri Sayısal ve Siyasal Değerlendirme*, Ankara: TESAV.
- Türkmenoğlu, M. (1999). DYP’de Görev Tamamlandı. *Yeni Asır*, 21 Kasım 1999, s. 3.

EKLER

Tablo 1: 2002 Seçim Sonuçları

PARTİLER	Oy Sayısı	Oy Oranı	Milletvekili Sayısı
AK PARTİ	10.808.229	%34.28	363
CHP	6.113.352	%19.39	178
DYP	3.008.942	%9.54	
MHP	2.635.787	%8.36	
GP	2.285.598	%7.25	
DEHAP	1.960.660	%6.22	
ANAP	1.618.465	%5.13	
SP	785.489	%2.49	
DSP	384.009	%1.22	
YTP	363.869	%1.15	

Kaynak: Tuncer vd., 2003.

Tablo 2: DYP'nin En Fazla Oy Aldığı İller

1987	1991	1995	1999	2002
Isparta %60.2	Isparta %62.6	Isparta %40.3	Kütahya %24.2	Muğla %22.7
Antalya%32.5	Antalya %43.2	Kilis %37.2	Şanlıurfa %23.8	Bilecik %21.8
Elazığ %31.2	Muğla %39.5	Muğla %35.3	Isparta %23.1	Artvin %20.8
Samsun%30.8	Burdur %38.8	Bilecik %32.2	Kilis %23.0	Kastamonu%20.3
Bingöl %29.6	Manisa %37.3	Çanakkale%31.1	Siirt %22.1	Burdur %20.
Artvin %28.3	Bartın %36.9	Denizli %30.6	Ardahan %21.5	Aydın %19.8
Manisa %28.0	Kastamonu%36.2	Şırnak %29.3	Artvin %19.8	Manisa %19.2
Kütahya%27.0	Afyon %36.1	Balıkesir%28.9	Kastamonu%19.4	Isparta %18.9
Sakarya%26.7	Denizli %35.4	Edirne %28.9	Antalya %19.3	Denizli %18.0
Bursa %26.1	Kütahya%35.2	Aydın %28.8	Mardin %19.2	Ardahan %18.0

Kaynak: DİE, 1988; DİE, 1992; DİE, 1996; DİE, 2000; Tuncer vd., 2003.

Tablo 3: DYP'nin En Az Oy Aldığı İller

1987	1991	1995	1999	2002
Tunceli %4.1	Tunceli %3.4	Malatya %8.1	İstanbul%5.4	Hakkari%1.5
Malatya %4.7	Malatya %6.6	Van %10.0	Malatya%6.0	Elazığ %1.8
Sivas %7.4	Erzincan%12.8	Erzincan%10.0	Ankara %7.3	Kırşehir%3.5
Kars %7.9	Sivas %13.3	Siirt %10.0	Sivas %7.9	İstanbul%3.6
Kırşehir %8.9	Bitlis %14.0	Sivas %10.6	Iğdır %8.0	Sivas %4.2
Yozgat %9.5	Kırşehir %14.3	Diyarbakır%10.8	Yozgat %8.2	Siirt %4.8
Erzincan %9.6	Şırnak %14.6	Rize %10.9	Kırşehir%8.8	Şırnak %5.2
Hakkari %11.0	Batman %14.7	Yozgat %11.0	Elazığ %9.0	Kayseri%5.2
İstanbul %11.9	Muş %14.9	Muş %11.2	Adana %9.4	Ankara %5.4
Diyarbakır%13.3	Yozgat %15.1	Bingöl %12.8	Kayseri%9.5	Sakarya%6.2

Kaynak: DİE, 1988; DİE, 1992; DİE, 1996; DİE, 2000; Tuncer vd., 2003.

Bölüm 11

Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde (Tekirdağ) Hava Kirliliğinin Nedenleri Ve Kirlilik Parametreleri Üzerine Bir Değerlendirme

İlker EROĞLU¹

¹ Dr. Öğr. Üy.: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü.
ieroglu@nku.edu.tr ORCID No:0000-0003-4601-024X

Özet

Çerkezköy ve Kapaklı, Tekirdağ ilinde sanayi ve ticaret sektörlerinin geliştiği ilçelerdir. Bu ilçelerde hızla gelişen sanayi faaliyetleriyle birlikte yaşanan nüfus hareketleri, doğal çevre üzerinde beşerî faktörlerin etkisinin artmasına neden olduğundan, çeşitli çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Hava kirliliği, bu şehirlerde insan sağlığını tehdit eden önemli bir çevre sorundur. Bu nedenle Çerkezköy ve Kapaklı'da hava kirliliğinin ulaştığı boyutları ve hava kirliliğine neden olan doğal ve beşerî faktörleri belirlemek çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Çerkezköy Hava Kalitesi İzleme İstasyonu'nun 2013-2023 yılları arasındaki ölçüm değerlerinden yararlanılmıştır. Çerkezköy ve Kapaklı'da yıllık ortalama PM₁₀ değeri 41,7 µg/m³, PM_{2,5} değeri 21,7 µg/m³, SO₂ değeri 16,8 µg/m³, NO₂ değeri 21,7 µg/m³, NO_x değeri 43,7 µg/m³ ve NO değeri 13,6 µg/m³'tür. Bu kirleticilerden PM₁₀ ve NO_x yıllık ortalamaları Türkiye, Avrupa Birliği ve Dünya Sağlık Örgütü sınır değerlerinden daha yüksektir. PM_{2,5} ortalaması Avrupa Birliği sınır değerinden düşük fakat Dünya Sağlık Örgütü sınır değerlerinden yüksektir. SO₂ ortalaması Türkiye ve Avrupa Birliği sınır değerlerinin altında, NO₂ ortalaması Türkiye, Avrupa Birliği ve Dünya Sağlık Örgütü sınır değerlerinin altındadır. Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde insan-mekân ilişkisinin sürdürülebilirliği açısından hava kirliliğine neden olan faktörler dikkate alınarak, sorunların çözümüne yönelik uygulamalar bir an evvel hayata geçirilmelidir.

Anahtar kelimeler: Çerkezköy, Kapaklı, Hava kirliliği, Kirletici değerleri, Çevre sorunu

Abstract

Çerkezköy and Kapaklı are the districts of Tekirdag province with thriving industrial and commercial sectors. Population movements in these districts due to rapidly developing industrial activities have led to an expansion of the impact of human factors on the natural environment, resulting in various environmental issues. Air pollution is also a crucial environmental threat to human health in these cities. Therefore, the main objective of this study is to determine the extent of air pollution in Çerkezköy and Kapaklı and the natural and human factors that cause air pollution. For this aim, the measurement values of Çerkezköy Air Quality Monitoring Station between 2013 and 2023 were utilized. In Çerkezköy and Kapaklı, the annual average PM₁₀ value is 41.7 µg/m³, PM_{2,5} value is 21.7 µg/m³, SO₂ value is 16.8 µg/m³, NO₂ value is 21.7 µg/m³, NO_x value is 43.7 µg/m³, and NO value is 13.6 µg/m³. Among these pollutants, annual averages of PM₁₀ and NO_x are higher than the limit values of Turkey, the European Union, and the World Health Organization. The average PM_{2,5} value is lower than the

European Union limit value but higher than the World Health Organization limit value. The average SO₂ value is below the limit values of Turkey and the European Union, and the average NO₂ value is below the limit values of Turkey, the European Union, and the World Health Organization. Considering the causes of air pollution in Çerkezköy and Kapaklı districts regarding the sustainability of the human-space relationship, practices aimed at solving the problems should be implemented as soon as possible.

Keywords: Çerkezköy, Kapaklı, Air pollution, Pollutant values, Environmental problem

GİRİŞ

Günümüzde insanın neden olduğu en önemli çevre sorunlarından biri olan hava kirliliği, insan sağlığını ciddi şekilde tehdit ederek ölümcül sonuçlara yol açmaktadır. Hava kirliliği, doğal veya beşerî faaliyetler sonucunda atmosferin doğal bileşimini değiştiren, yoğunluğu ve havada kalma süresine bağlı olarak canlı ve cansız çevreye zarar veren gaz ve tanecikler olarak tanımlanmaktadır (Akan ve Morcalı, 2017:105). Türkiye’de her yıl yaklaşık 45 bin önlenebilir erken ölümün nedeninin hava kirliliği olduğu bildirilmektedir (Güzel ve Özer, 2022:186). Bundan dolayı ulusal ve uluslararası ölçekte hava kalitesinin tespitine yönelik pek çok parametrenin takibi yapılmaktadır (Özel vd., 2021:94). Kent atmosferinde bulunan en önemli kirleticiler partikül maddeler (PM₁₀, PM_{2,5}) kükürtdioksit (SO₂), azotdioksit (NO₂), azotoksitler (NO_x), karbondioksit (CO₂) ve uçucu organik bileşikler (VOC) gibi birincil hava kirleticiler ile fotokimyasal reaksiyonlar sonucu oluşan ve ikincil bir kirletici ozon (O₃) sayılmaktadır (Türk Toraks Derneği, 2010:10, Turalıoğlu, 2011:73, Mannucci, & Franchini, 2017:1).

Çerkezköy, Kapaklı, Çorlu, Süleymanpaşa ve Ergene ilçeleri Tekirdağ ilinde sanayi ve ticaret faaliyetlerinin geliştiği, nüfusun hızla arttığı ilçelerdir. Bu ilçelerin büyüüp gelişmesinde itici güç sanayi olmuştur. Fakat hızlı sanayileşmenin görüldüğü bazı kentlerde olduğu gibi (Eroğlu ve Bozyiğit, 2015:189, Eroğlu, 2022:36, Eroğlu ve Şimşek, 2023:56), başta hava kirliliği olmak üzere çeşitli çevre sorularının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Özellikle kirleticilik vasfı yüksek olan çimento, gübre, şeker, petro-kimya, kâğıt, selüloz, deri, lastik ve metal sanayi gibi çeşitli tesislerin bulunması hava kalitesini oldukça olumsuz etkilemektedir (Garipağaoğlu, 2003:59).

Çerkezköy ve Kapaklı ilçeleri ve çevresinde hava kirliliği konusunda yapılan önceki çalışmalarda şu tespitlerde bulunulmuştur;

Kubaş (2017), Tekirdağ ilinde sanayinin kümelendiği Çorlu, Çerkezköy, Muratlı, Ergene ve Kapaklı ilçelerinde yeraltı ve yerüstü su kirliliğinin yanında katı, sıvı ve gaz atıklardan kaynaklanan çeşitli çevre sorunlarının doğduğuna vurgu yapmıştır (Kubaş, 2017:109).

Gül (2020), 2014-2016 yılları arasında Tekirdağ şehir merkezinde (Süleymanpaşa) ve Çerkezköy’de PM₁₀, PM_{2,5}, SO₂ ve NO_x kirleticilerin hemen hemen tüm yıllarda ortalamalarının Dünya Sağlık Örgütü sınır değeri üzerinde bulunduğu ve hava kirliliğinin kış döneminde yaz dönemine göre anlamlı olarak arttığı bulgusuna ulaşmıştır (Gül, 2020:13).

Altunok ve Eskiocak (2020), Trakya’da 2015-2017 yılları arasındaki ortalama partiküler madde (PM) kirliliğini 40.80 µg/m³ olarak hesaplamışlar ve Trakya’da PM kirliliğinin önlenebilir pek çok ölüme sebep olduğu sonucuna ulaşmışlardır (Altunok ve Eskiocak, 2020:127).

Özel vd. (2021), Çerkezköy'ün 2016-2020 yılları arasındaki Hava Kalitesi İndeksi değişimini incelemişler, ayrıca 2020 yılında COVID-19 pandemisi kaynaklı kısıtlamaların Hava Kalitesi İndeksi'ne olan etkilerini araştırmışlardır. Sonuçta 2016- 2020 yılları arasında Hava Kalitesi İndeksi değerlerinin ağırlıklı olarak orta ve iyi seviyede olduğu görülmüştür (Özel vd., 2021:104).

Özel (2022), Çerkezköy ve Kapaklı gibi sanayi kentlerinde ısınma kaynaklı kirletici emisyonlarına sanayi, enerji üretimi ve ulaşım kaynaklı kirleticilerin eklenmesiyle havadaki kirlilik miktarının canlı ve cansız çevreye zarar verecek düzeye ulaştığını belirtmiştir (Özel, 2022:1).

Bu çalışmada önceki çalışmalardan farklı olarak Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerindeki hava kirliliği probleminin mevcut durumunu tespit etmek, hava kirliliğine neden olan doğal ve beşerî faktörleri belirlemek ve bu çevre probleminin çözümüne yönelik bilimsel planlama ve politikalar için öneriler sunmak amaçlanmıştır. Bunun için T.C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın Çerkezköy MTHM istasyonunun 2013-2023 yılları arasındaki kirletici değerlerinin ölçüm değerleri ve bu değerlere etki eden faktörler coğrafi açıdan değerlendirilmiştir. Böylece bu sahadaki hava kirliliği sorunu ve çözüm yolları ile ilgili olarak coğrafya biliminin ilkeleri bağlamında alan yazına katkı sunulmuştur.

2. İNCELEME ALANININ KONUMU ve GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Bu çalışmanın inceleme alanı Çerkezköy ve Kapaklı ilçe merkezleridir. Marmara Bölgesi'nin kuzeybatısında Trakya Yarımadası üzerinde bulunan bu iki komşu ilçe idari olarak Tekirdağ iline bağlıdır. Çerkezköy ve Kapaklı ilçeleri kuzeyden Saray, batıdan Ergene ve Çorlu, güneyden Çorlu ilçesi ve doğudan İstanbul ili ile çevrelenmektedir (Şekil1, Fotoğraf 1). Çerkezköy ilçesinin yüzölçümü 86 km², Kapaklı ilçesinin yüzölçümü 182 km² dir (T.C. Millî Savunma Bakanlığı Harita Genel Müdürlüğü, 2023). İdari olarak Kapaklı ilçesine 14 mahalle, Çerkezköy ilçesine 17 mahalle bağlıdır.

Çerkezköy ve Kapaklı ilçe arazilerinde alçak plato alanları hâkim topoğrafyayı oluşturmaktadır. Genel hatlarıyla güneybatı yönünde eğimlenen arazide kuzeydoğuda Eğrek Tepe'de 236 m, Kapaklı doğusunda Kozak Göleti güneyinde 229 m ve Çerkezköy Organize Sanayi Bölgesi'nin batısında Kapan Tepe'de 179 m ve Çerkezköy güneyinde İstasyon Mahallesi yakınındaki Merkez Tepe'de 206 m'dir. Çorlu Çayı ve kolları inceleme alanının akarsularını oluşturmaktadır.

Fotoğraf 1: Çerkezköy Şehir Merkezinden Görünüş.

3. VERİ ve YÖNTEM

Bu çalışmada Marmara Temiz Hava Merkezi Müdürlüğü (MTHM) Tekirdağ Çerkezköy Hava Kalitesi İzleme İstasyonu'nun verilerinden yararlanılmıştır (Tablo 1, Şekil 2, Fotoğraf 2). Çerkezköy Hava Kalitesi İzleme İstasyonu 2013 yılında kentsel ve sanayi kaynaklı hava kirliliğini izlemek amacıyla kurulmuştur. 2013 yılında Çerkezköy ilçesi sınırlarında yer alan ölçüm istasyonu 6360 Sayılı Kanun ile Kapaklı'nın ilçe statüsü kazanması ile 2014 yılında Kapaklı ilçesi sınırları içinde kalmıştır. Ancak T.C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın veri tabanında istasyonun ismi Tekirdağ Çerkezköy MTHM istasyonu olarak kullanılmaktadır. Çerkezköy OSB Mahallesi ve İsmet Paşa Mahallesi bu istasyona en yakın konumdaki mahallelerdir (T.C. Tekirdağ Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2020:36).

Çerkezköy Hava Kalitesi İzleme İstasyonu $41,318352^{\circ}$ K enlemi ve $27,980136^{\circ}$ D boylamında bulunmaktadır (Tablo 1). T.C. Tekirdağ Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü'nün (2020) "Tekirdağ İli Temiz Hava Eylem Planı (2020-2024)" isimli çalışmasında Çerkezköy MTHM istasyonunda 01.03.2013 tarihinden itibaren SO_2 , PM_{10} , $PM_{2,5}$, NO_x ve CO kirleticilerinin izlendiği, 01.11.2018 tarihinde Marmara Temiz Hava Merkezi Müdürlüğüne istasyona O_3 parametresi de ilave edilerek istasyonda sürekli izlenen parametre sayısının altıya çıkarıldığı belirtilmiştir (T.C. Tekirdağ Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2020:35). Ancak T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın (2023) "Hava Kalitesi-İstasyon Veri İndirme" sitesinden PM_{10} , $PM_{2,5}$, SO_2 , NO_2 , NO_x ve

NO ölçüm verilerine ulaşılabilmektedir (T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2023).

Partikül madde (PM₁₀, PM_{2,5}), kükürtdioksit (SO₂) ve azotdioksit (NO₂) ölçüm verileri 2013-2023 dönemine, azotoksitler (NO_x) ve azotmonoksit (NO) ölçüm verileri 2015-2023 dönemine aittir. 2023 yılı verileri ocak-haziran ayları arasında kapsamaktadır. Elde edilen ölçüm verileri düzenlenerek aylık, mevsimlik ve yıllık ortalama kirlilik tabloları ve grafikleri oluşturulmuştur.

Çalışma alanında sadece Çerkezköy ilçesinde meteoroloji istasyonu bulunmaktadır. Çerkezköy Meteoroloji İstasyonu'nun istasyon numarası 17640 ve bulunduğu yükselti 160 m'dir. Meteorolojik veriler bu istasyonun 2007-2020 yılları arasındaki gözlem değerlerinin ortalamalarıdır. Lokasyon haritasının çiziminde ArcGIS/ArcMap programının 10.8 yazılımı kullanılmıştır. Bununla birlikte Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde konuyla ilgili olarak çeşitli mülakatlarda bulunularak arazi gözlemleri yapılmıştır.

Tablo 1: Çerkezköy MTHM Hava Kalitesi İzleme İstasyonunun Kapaklı İlçesindeki Yeri ve Ölçülen Parametreler.

İstasyon Adı	Koordinatları (Enlem-Boylam)	Hava Kirleticileri					
		PM ₁₀	PM _{2,5}	SO ₂	NO ₂	NO _x	NO
Çerkezköy MTHM	41,318352° K-27,980136° D	X	X	X	X	X	X

(Kaynak: T.C. Tekirdağ Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2020:8).

Şekil 2: Çerkezköy MTHM Ölçüm İstasyonunun Yeri.

Fotoğraf 2. Çerkezköy MTHM Hava Kalitesi İzleme İstasyonu (T.C. Tekirdağ Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2020:34).

4. BULGULAR

4.1. Hava Kirliliğine Etki Eden Doğal Faktörler

4.1.1. Topoğrafik Yapı

Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde arazi akarsularla yarılmış dalgalı bir topoğrafya sergilemektedir. Jeomorfolojik olarak Pliyosen (DIII) aşım-birikim yüzeylerine karşılık gelen bu sahada yükselti 100-250 metreler arasında değişmektedir (Altın, 2000:60). Kapaklı ilçe merkezinin kuzeybatısında su bölümü çizgisinin geçtiği tepelerin ve sırtların yükselti 200 m ile 210 m arasındadır. Kapaklı şehir merkezinde 185 m civarında olan yükselti, Çerkezköy şehir merkezinde 163 m'ye ve güneyde Çorlu Çayı yatağı çevresinde 150 m'ye inmektedir. Çorlu Çayı güneyinde İstasyon Mahallesi yakınındaki Merkez Tepe'nin yükseltisi 206 m'dir. Karağaç Dere ile Kızılıçık Dere arasında yer alan Çerkezköy Organize Sanayi Bölgesi'nde 186 m olan yükselti, sanayi bölgesinin güneybatısında Kapan Tepe'de 179 m'dir.

Saha arazisi genel hatlarıyla kuzeydoğudan Çorlu Çayı yatağına doğru güneybatı ve güney yönlerinde eğimlenmekte, İstasyon Mahallesi'nin güney ve güneydoğusunda tekrar yükselmektedir. Arazinin eğimine paralel şekilde uzanarak sularını Çorlu Çayı'na boşaltan başlıca akarsular kuzeyden güneye Çayır Dere, Yeniçeşme Dere, Karağaç Dere, Karagözü Dere, Kurtkapanı Dere, Karagöz Dere, Kızılıçık Dere, Kavak Dere, Paşa Dere, Ambar Dere ve Kaynak Dere'dir.

Araştırma sahasında topoğrafyanın güneybatı yönünde eğimli olması kuzeydoğu yönlü rüzgarların kanalize olup kirli havayı süpürmesi açısından önemli bir etkidir (Şekil 3, Şekil 4). Fakat diğer yönlerden gelen rüzgarların etkisini azaltmaktadır. Ayrıca bu tür çevresine göre alçak alanlarda kurulmuş yerleşmelerde ve sanayi bölgelerinde açık, soğuk ve sakın kış günlerinde ısı terselmesinin (enversiyon) oluşması için uygun şartlar bulunduğundan çoğu zaman sis meydana gelmekte ve kirli hava uzun süre kalabilmektedir (Şahin, 1989:36, Türkeş, 2010:302). Bütün bu faktörler hava kirliliğinin artmasına sebep olmaktadır.

4.1.2. Klimatik Özellikler

Hava kirliliği ile meteorolojik parametreler arasındaki ilişki bağlamında Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde hava kirliliğini etkileyen iklimik faktörlerin belirlenmesi önem arz etmektedir. Çerkezköy Meteoroloji İstasyonu'nun verilerine göre yıllık ortalama sıcaklık 13,8 °C, ortalama maksimum sıcaklık 19,7 °C ve ortalama minimum sıcaklık 8,5 °C dir (Tablo 2). Aylık ortalama en düşük sıcaklıklar ocak ayında 3,8 °C, şubat ayında 5,4 °C ve aralık ayında 6 °C, aylık ortalama en yüksek sıcaklıklar ağustos ayında 23,9 °C, temmuz ayında 23,7 °C ve haziran ayında 21,5 °C olarak görülmektedir. Yıllık sıcaklık farkı (amplitüd) 20,1 °C dir. Binalarda ısıtıcıların yakılması ve ortam sıcaklığında yanma dönemi eşik değeri olarak kabul edilen 18 °C (Şahin, 1989:39, Koç, 1998:320, Keser, 2002:84) esas alındığında kasım (10,4 °C), aralık (6 °C), ocak (3,8 °C), şubat (5,4 °C) ve mart (7,9 °C) ayını kapsayan beş aylık dönemde etkili yanma ve nisan (11,7 °C), mayıs (17 °C) ve ekim (14,4 °C) aylarında düşük etkili yanma görülmektedir. Haziran (21,5 °C), temmuz (23,7 °C), ağustos (23,9 °C) ve eylül (19,9 °C) ayları yanma dönemi dışında bulunan aylardır. Buna göre Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde ekim-mayıs ayları arasında kalan sekiz aylık dönemde etkili ya da düşük etkili yanma görülmesi fosil yakıt kullanımına bağlı olarak kirletici konsantrasyon değerlerinde artışa sebep olmaktadır.

Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde yıllık ortalama hava basıncı 999,7 hPa'dır (Tablo 2). Yılın bütün aylarında ortalama hava basıncı düşük değerler gösterir. En yüksek aylık ortalamalar aralık (1003,3 hPa) ve kasım (1003,1 hPa) aylarında, en düşük aylık ortalamalar temmuz (996 hPa) ve haziran (996,4 hPa) aylarında bulunmaktadır. Yıllık ortalama nispi nem %80,3 tür. Nispi nem değeri en yüksek aylar %89,9 ile aralık ve ocak, en düşük aylar %69,9 ile temmuz ve %70,4 ile ağustos ayıdır. Yıllık toplam yağış miktarı 554,09 mm'dir. En yağışlı ay 69,30 mm ile ocak ve en az yağış düşen ay 7,10 mm ile ağustos ayıdır. Yıllık toplam yağışlı gün sayısı 115,35 gündür. Ortalama aylık yağışlı gün sayısı ocak (13,64 gün), şubat (13,14 gün) ve mart (13,36gün) aylarında 13 günün üzerindedir.

Temmuz (4,07 gün) ve ağustos (3,64 gün) ayları yağışlı gün sayısı en az olan aylardır. Öte yandan sahada yıllık ortalama rüzgâr hızı 3,4 m/sn'dir. Ortalama rüzgâr hızının en yüksek olduğu aylar 3,9 m/sn ile şubat ve ağustos ayları, en düşük ay 3 m/sn ile haziran ayıdır. Bir alan üzerindeki kirli havanın dağılması için rüzgâr hızının en az 5 m/sn. olması gerektiği (Sungur ve Gönençgil, 1997:341) göz önünde bulundurulduğunda sahadaki ortalama rüzgâr hızının düşük kaldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 2: Çerkezköy Meteoroloji İstasyonuna Göre Bazı Meteorolojik Verilerin Aylık ve Yıllık Ortalama Değerleri (2007-2020).

Meteorolojik Veri	O	Ş	M	N	M	H	T	A	Ey	Ek.	K	A	Yıllık
Ort. Hava Basıncı (hPa)	100,2	100,1	99,5	99,8	99,7	99,6	99,6	99,7	99,9	100,2	100,3	100,3	999,7
Ort. Maksimum Sıcaklık	8,1	10,0	13,5	18,5	23,9	28,3	30,7	30,8	26,7	20,3	15,4	10,2	19,7
Ortalama Sıcaklık	3,8	5,4	7,9	11,7	17,0	21,5	23,7	23,9	19,9	14,4	10,4	6,0	13,8
Yanma Dönemi	E			DE		DD			DE		E		
Ort. Minimum Sıcaklık	0,3	1,6	3,3	5,6	10,6	14,8	16,6	17,4	13,9	9,5	6,3	2,4	8,5
Nispi Nem (%)	89,9	87,9	83,2	77,0	75,9	73,6	69,9	70,4	74,4	83,9	88,1	89,9	80,3
Yağış	60,41	53,79	47,84	41,53	45,71	53,34	27,77	7,10	45,54	69,30	41,90	59,84	554,09
Yağışlı Gün Sayısı	13,64	13,14	13,36	10,00	9,14	9,00	4,07	3,64	6,79	10,57	10,21	11,79	115,35
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	3,4	3,9	3,5	3,3	3,1	3,0	3,3	3,9	3,5	3,3	3,2	3,4	3,4

E: Etkili, DE: Düşük Etkili, DD: Dönem Dışı

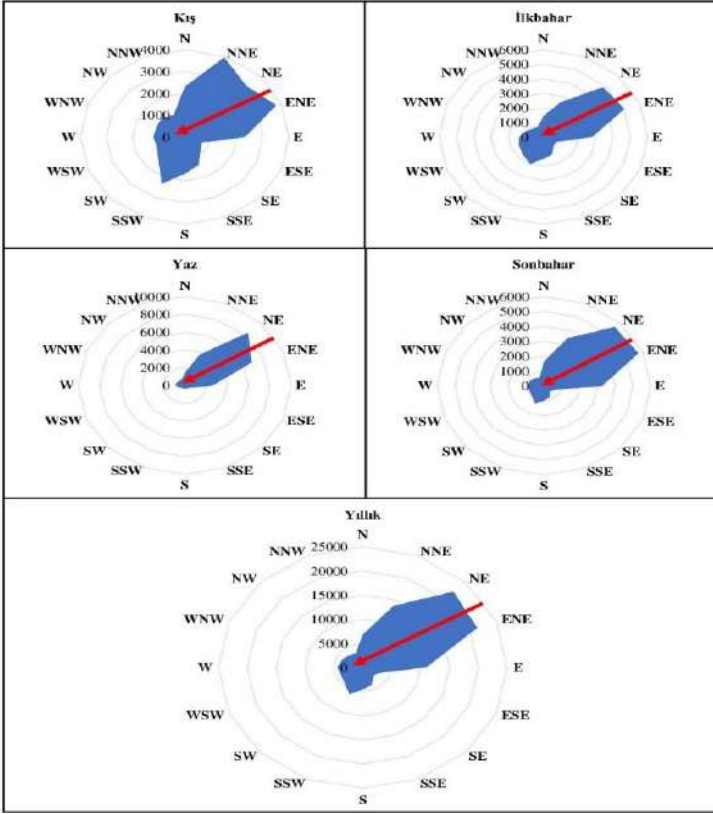
İnceleme alanında esen rüzgarların hâkim yönleri ve frekansları hava kirliliği üzerinde etkili olan önemli bir coğrafi faktörlerdir. Sahada gerek yıllık gerekse de mevsimlik olarak kuzeydoğu sektörlü rüzgarların (%48,3) hâkim olarak estiği görülmektedir (Tablo 3, Şekil 3, Şekil 4). Rubinstein yöntemine göre (Ardel,

Kurter ve Dönmez, 1965:125) çalışma alanında yıllık hâkim rüzgâr yönü N54°E ve frekansı %54,6 dır, Kışın hâkim rüzgâr yönü N40,5°E ve frekansı %41,6, ilkbaharda hâkim rüzgâr yönü N58,5°E ve frekansı %47,8, yazın hâkim rüzgâr yönü N54°E ve frekansı %68,9 ve sonbaharda hâkim rüzgâr yönü yine N54°E ve frekansı %59,4 dır, Yıllık ve mevsimlik egemen rüzgâr yönlerinin NE sektörlü olması, rüzgarların kuzeydoğu-güneybatı yönlü eğimlenen topoğrafyanın uzanışına uygun bir durum sergilediğini bununla birlikte Çorlu Çayı vadisi boyunca kanalize olarak estiğini göstermektedir.

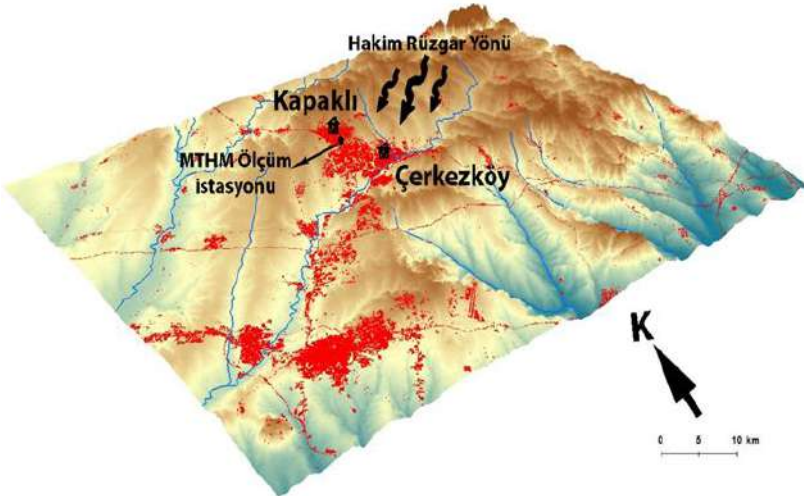
Çerkezköy ilçesinin sıcaklık rejim tipi Trakya'nın iç kesimlerinde etkili olan "Karasal Geçiş Tipi Termik Rejim" tipidir (Koçman, 1993:26). Thornthwaite yöntemine göre Çerkezköy C₁ B'₂ d b'₄ harfleriyle ifade edilen "Kurak-az nemli ikinci dereceden mezotermal su fazlası pek az olan denizel şartlara yakın iklim tipi" özelliğine sahiptir. Köppen'in iklim sınıflandırmasına göre de Csa harflerine karşılık gelen "Kış ılık, yazı sıcak ve kurak (Akdeniz iklimi)" bir iklim görülmektedir.

Tablo 3: Çerkezköy Meteoroloji İstasyonuna Göre Mevsimlik ve Yıllık Rüzgâr Esme Frekansları (%).

Rüzgâr Yönü	Kış	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Yıllık
N	7,7	4,7	4,7	5,6	5,7
NNE	13,2	8,5	12,8	11,9	11,6
NE	11,1	15,9	28,5	19,3	18,7
ENE	12,7	16,5	23,2	19,8	18,0
E	7,7	9,2	8,9	11,3	9,2
ESE	2,3	2,8	2,3	2,5	2,5
SE	2,8	2,7	1,4	1,7	2,2
SSE	4,6	4,3	1,5	2,8	3,3
S	5,7	4,9	1,3	3,4	3,8
SSW	7,8	6,6	1,4	4,5	5,1
SW	4,8	5,5	1,3	3,3	3,7
WSW	3,9	5,0	1,9	3,0	3,5
W	4,0	4,6	3,0	3,3	3,7
WNW	4,0	3,5	2,8	3,0	3,3
NW	4,1	2,7	2,5	2,5	2,9
NNW	3,6	2,5	2,5	2,1	2,7
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Şekil 3: Çerkezköy Meteoroloji İstasyonuna Göre Mevsimlik ve Yıllık Rüzgâr Gülleri ile Egemen Rüzgâr Yönleri.

Şekil 4: Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde hâkim rüzgâr yönünü gösteren blok diyagram.

4.2. Hava Kirliliğine Etki Eden Beşerî Faktörler

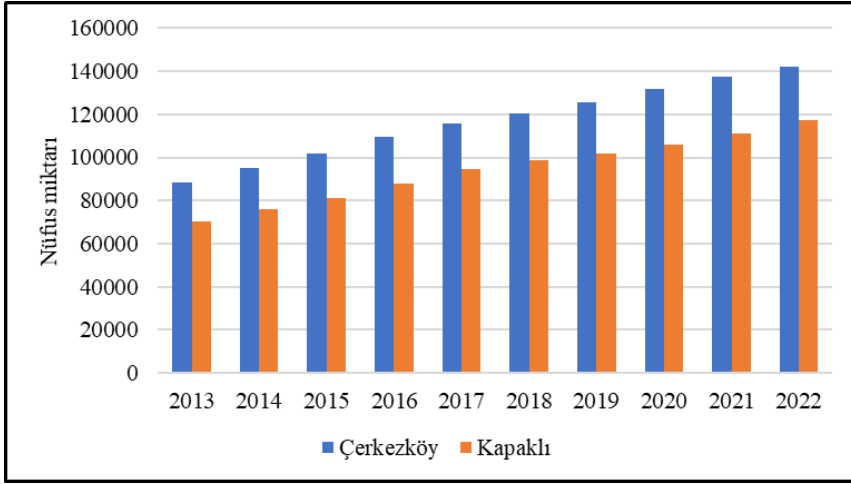
4.2.1. Nüfus Artışı

Çerkezköy ve Kapaklı ilçe merkezlerinin 2013-2023 yılları arasındaki nüfus gelişimi incelendiğinde her iki ilçenin de nüfuslarının sürekli arttığı görülmektedir (Tablo 4, Şekil 5). En fazla nüfus artışı 2013-2014 (Çerkezköy %7,5 Kapaklı %8) ve 2015-2016 (Çerkezköy %7,5 Kapaklı %8,4) sayım dönemlerinde olmuştur. Nüfus artışı 2021-2022 yılları arasında Çerkezköy’de 4264 kişi (%3,1), Kapaklı’da 5799 kişi (%5,2) dir. Son yıllarda bir başka deyişle 2021 ve 2022 yıllarında Kapaklı nüfusu Çerkezköy’e göre daha fazla artmıştır.2013 yılında 88.569 kişi olan Çerkezköy nüfusu 2022 yılına kadar 53.278 kişi (%60,2) artarak 141.847 kişiye ulaşmış, yine 2013 yılında 70.269 kişi olan Kapaklı nüfusu 2022 yılına kadar 46.792 kişi (%66,6) artarak 117.061 kişiye ulaşmıştır. Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde nüfusun artmasına neden olan en önemli faktör sanayi faaliyetlerinden kaynaklanan istihdam olanakları nedeniyle göçle gelen nüfustur. Sahada nüfus yoğunluğunun ve konut sayısının artması hava kirliliğini arttıran faktörler arasında sayılabilir.

Tablo 4: Çerkezköy ve Kapaklı İlçe Merkezlerinin Nüfus Gelişimi (2013-2022).

Yıllar	ÇERKEZKÖY			KAPAKLI		
	Nüfus Miktarı	Artış Miktarı (Kişi)	Artış Miktarı (%)	Nüfus Miktarı	Artış Miktarı (Kişi)	Artış Miktarı (%)
2013	88 569	-	-	70 269	-	-
2014	95 247	6 678	7,5	75 894	5 625	8,0
2015	101 875	6 628	7,0	81 276	5 382	7,1
2016	109 556	7 681	7,5	88 104	6 828	8,4
2017	115 938	6 382	5,8	94 380	6 276	7,1
2018	120 569	4 631	4,0	98 579	4 199	4,4
2019	125 461	4 892	4,1	101 892	3 313	3,4
2020	132 011	6 550	5,2	105 847	3 955	3,9
2021	137 583	5 572	4,2	111 262	5 415	5,1
2022	141 847	4 264	3,1	117 061	5 799	5,2

(Kaynak: TÜİK, 2023)

Şekil 5: Çerkezköy ve Kapaklı İlçe Merkezlerinin Nüfus Gelişim Grafiği (2013-2022),

4.2.2. Plansız Kentleşme ve Yeşil Alanların Yetersizliği

Plansız kentleşme ve yeşil alanların yetersizliği kentlerin hava kirliliğini etkileyen önemli faktörlerdendir. Bu açıdan bakıldığında inceleme alanında plansız kentleşme ve yeşil alanların yetersizliği sorunlarının olduğu tespit edilmektedir. Nitekim Çerkezköy ilçesinde aşırı göç nedeniyle konut sıkıntısıyla karşı karşıya kalınmış ve konut ihtiyacının karşılanması için çok katlı yüksek binalar yapılmıştır (Kılıç, 2019:88). Böylece hızla çoğalan yüksek binalar, bilinçsiz yer seçimi ve yeşil alanların yerlerini kaplayan beton yığınları (Bozyiğit,1996-1997:340), kent merkezlerinde hava akımlarını engelleyerek hava kirliliğin artmasına neden olmaktadır.

Çerkezköy Belediyesi Park ve Bahçeler Müdürlüğü'nün bünyesinde 22 adet park ve çocuk bahçesi ile refüjler de dahil olmak üzere toplam yeşil alan miktarı 113.251 m²'dir (URL 1). Bu yeşil alan miktarı Çerkezköy ilçe merkezi nüfusuna (141.847 kişi) oranlandığında kişi başı 1,3 m² yeşil alan düşmektedir. Bu yeşil alan miktarı sanayi tesisleriyle iç içe bulunan bir şehir için çok azdır. Oysa kirli havanın temizlenmesini sağlayacak aynı zamanda yutak alanı görevini görecektir daha fazla yeşil alana ihtiyaç bulunmaktadır. Kapaklı Belediyesi 2020-2024 Stratejik Planı'nda ilçedeki 390 park alanının toplam alanı 1.424.448 m²'dir (URL 2). Kapaklı ilçe merkezi nüfusunda (117.061 kişi) kişi başına 12,2 m² alan düşmektedir. Öte yanda Çerkezköy'de orman alanı miktarı 2.832, 5 ha, Kapaklı'da orman alanı miktarı 5.123 ha dır (T.C. Tekirdağ Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü, 2022:104).

4.2.3. Isınma Özellikleri

Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde konutlarda ısınmak için doğalgaz ve kömür kullanılmaktadır. Örneğin Kapaklı ilçesinde 34.669 kayıtlı doğalgaz abonesi konut bulunmaktadır. Doğalgaz kullanılmayan konutlarda ısınma 4800-6000 kcal/kg ısı güce sahip yerli linyit kömürü ile sağlanmaktadır (T.C. Tekirdağ Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2020:36). Son yıllarda ülkemizde olduğu gibi (Buldur ve Sarı, 2018:163), araştırma sahasında da doğalgaz kullanımı yaygınlaşmış ve kaliteli kömüre olan yönelim artmıştır Fakat kalitesi düşük, kül oranı yüksek kömür kullanımı, kalitesiz fuel oil kullanımı, yanlış kalorifer ve soba yakma usulleri, yanma saatleri ve derecelerinin hava sıcaklığına göre ayarlanmaması ve kalorifer kazanları bakımının düzenli olarak yapılmaması ısınmadan dolayı hava kirliliğini arttırmaktadır (Özdemir ve Boyraz, 2002:165, Özşahin, Eroğlu ve Pektezel, 2016:92).

4.2.4. Sanayi Tesisleri

Çerkezköy ve Kapaklı ilçeleri çok sayıda endüstri kuruluşunun bulunduğu ve bu kuruluşlarda endüstriyel faaliyetlerin hız kesmeden devam ettiği iki ilçedir (Fotoğraf 3). Günümüzde Çerkezköy ve Kapaklı ilçeleri ile birlikte Çorlu ve Ergene sanayi bölgesinin ekonomik yapı ve ilişkiler bakımından İstanbul Metropolitan Bölgesi'nin bir alt bölgesi haline geldiği ifade edilmektedir (Özkök vd., 2017:71).

Çerkezköy Organize Sanayi Bölgesi, Kapaklı Organize Sanayi Bölgesi, Veliköy Organize Sanayi Bölgesi ve Yalıboyu Organize Sanayi Bölgesi Çerkezköy ve Kapaklı ilçeleri sınırları içinde yer alan başlıca sanayi alanlarıdır. Çerkezköy Organize Sanayi Bölgesi 1976 yılında, Kapaklı Organize Sanayi Bölgesi 2012 yılında, Veliköy Organize Sanayi Bölgesi 2012 yılında ve Yalıboyu Organize Sanayi Bölgesi 2013 yılında kurulmuştur (Kubaş, 2017:111). Diğer taraftan Çerkezköy'de doğalgazdan elektrik enerjisi üreten 3 adet doğalgaz çevrim santrali faal durumdadır.

Çerkezköy Organize Sanayi Bölgesi'nde tekstil, kauçuk, plastik, boya, kimya, metal, makine, gıda, sağlık, maden, ağaç, elektronik ve beyaz eşya, inşaat malzemeleri, kırtasiye ve otomotiv sektöründe yoğunlaşmıştır (URL 4). Kapaklı OSB'de 95 adedi sanayi parseli, 7 adedi ortak kullanım alanına ayrılmış parsel olmak üzere toplam 102 adet parsel bulunmaktadır. Sanayi parsellerinin 31 adedi üretime geçmiştir. 10 adedi inşaat aşamasında ve 54 adedi boş sanayi parseli olarak bulunmaktadır (URL 6).

Bu sanayi bölgelerinden Çerkezköy Organize Sanayi Bölgesi ve Kapaklı Organize Sanayi Bölgesi Çerkezköy ve Kapaklı ilçeleri arasında, Yalıboyu Organize Sanayi Bölgesi ve Veliköy Organize Sanayi Bölgesi Çerkezköy ve

Kapaklı ilçelerinin güneybatısında bulunmaktadır. Özellikle Çerkezköy ve Kapaklı Organize Sanayi Bölgeleri şehir merkezleriyle iç içe geçmiş durumdadır. Bundan dolayı sanayi tesislerinin havaya saldıkları kirleticiler burada yaşayan insanların sağlığını ciddi bir şekilde tehdit etmektedir.

Fotoğraf 3: Çerkezköy'deki Sanayi Tesislerinden Görünüş.

4.2.5. Motorlu Araçlar ve Ulaşım

Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde ulaşım olanakları gelişmiştir. Çorlu-Çerkezköy otoyolu, Çerkezköy-Kınalı otoyolu ve D567 devlet yolu bu sahadaki önemli karayollarıdır. Çorlu-Çerkezköy otoyolundan geçen günlük ortalama hafif taşıt sayısı 13.626, ağır taşıt sayısı 8.482 ve toplam taşıt sayısı 22.108'dir. Çerkezköy-Kınalı otoyolundan geçen günlük ortalama hafif taşıt sayısı 22.001, ağır taşıt sayısı 14.483 ve toplam taşıt sayısı 36.484'dir. (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2023:13). Her iki otoyoldan geçen taşıt sayısı esas alındığında Çerkezköy ve Kapaklı çevresindeki otoyollardan günlük toplam 58.592 taşıt geçmektedir. Bu rakam araştırma sahasındaki otoyolların oldukça yoğun bir trafiğe sahne olduğunu dolayısıyla hava kirliliğinin arttığını açıkça göstermektedir. Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerini birbirine bağlayan D567 devlet yolu Saray-Silivri arasında bağlantı sağlamaktadır.

Çerkezköy ilçesinden İstanbul ile Edirne-Kapıkule'yi birbirine bağlayan demiryolu hattı geçmektedir. Bu demiryolu hattında 2 gidiş 2 dönüş olmak üzere günde 4 sefer yapılmaktadır (URL 3). Ayrıca İstanbul – Çerkezköy elektrikli banliyö hattında 1996'dan beri yolcu taşımacılığı yapılmaktadır (URL 4).

4.3. Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Hava Kirliliği

4.3.1. Partikül Maddeler (PM₁₀, PM_{2,5})

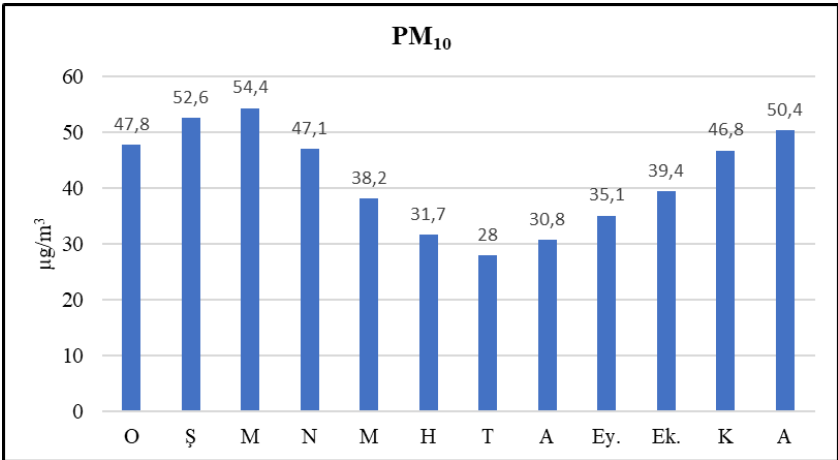
Partikül maddelerin doğal kaynaklarını volkanlardan kaynaklanan emisyonlar, depremler, çöl tozları, toprak örtüsü, doğal orman yangınları, polenler ve deniz tuzları oluştururken, antropojenik kaynakları endüstriyel faaliyetler, fosil yakıtların yakılması, biokütle yakımı, taşıt emisyonları, tarım, inşaat ve madencilik faaliyetleri oluşturur (Öztürk, 2023:95). Havada uzun süre kalabilen, toz, duman, polen vb. katı parçacıkları içeren partiküller maddeler (PM₁₀, PM_{2,5}) önemli çevresel etkilerinden dolayı izlenmesi ve kontrol edilmesi gereken bir hava kirlenici grubudur (Yatkin ve Bayram, 2007:16). Çeşitli çalışmalarda insan sağlığı açısından Trakya’da ciddi boyutlara ulaştığı anlaşılan partikül madde kirliliğinin (Eroğlu, 2022a:198, Eroğlu, 2022b:44) önlenebilir pek çok ölüme sebep olduğu belirtilmektedir (Altunok ve Eskiocak, 2020:124).

Çerkezköy Hava Kalitesi İzleme İstasyonu’nun 11 yıllık ölçüm verilerine göre Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde yıllık ortalama PM₁₀ değeri 41,7 µg/m³ dür (Tablo 5, Şekil 6). Aylık en yüksek ortalama PM₁₀ değerleri etkili yanmanın görüldüğü mart (54,4 µg/m³), şubat (52,6 µg/m³), aralık (50,4 µg/m³) ve ocak (47,8 µg/m³) aylarına aittir. En düşük aylık ortalama PM₁₀ değerleri hava sıcaklığının arttığı ve yanma döneminin dönem dışı olduğu temmuz (28 µg/m³), ağustos (30,8 µg/m³) ve haziran (31,7 µg/m³) aylarında görülmektedir. En yüksek PM₁₀ değeri 304,2 µg/m³ olarak 01.02.2015 tarihinde, en düşük PM₁₀ değeri 4,4 µg/m³ olarak 2.12.2022 tarihinde, ölçülmüştür.

Mevsimlik olarak ortalama PM₁₀ değeri kış (50,2 µg/m³) ve ilkbaharda (46,6 µg/m³) yıllık ortalamanın üzerine çıkmaktadır (Tablo 12, Şekil 13). Diğer yandan yıllık PM₁₀ ortalaması 2015 yılından beri en yüksek seviyesine 2021 yılında çıkarak 44 µg/m³’e ulaşmış ve 2022 yılında 39,5 µg/m³’e inerek tekrar 11 yıllık ortalamanın altında kalmıştır. Bununla birlikte Türkiye’de 24 saatlik PM₁₀ sınır değeri (50 µg/m³) esas alındığında (URL 5) 2022 yılında toplam 91 gün sınır değerini aştığı görülmektedir. Yaz mevsiminin haziran ve temmuz aylarında sınır değerini aşılmadığı sahada şubatta 15 gün, aralıkta 14 gün, nisanda 13 gün, kasım, ocak ve mart aylarında 9 gün, ağustos ve eylülde 6 gün, mayıs ve ekim aylarında 5 gün sınır değerler aşılmıştır.

Tablo 5: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Ortalama PM₁₀ Değerleri (µg/m³).

PM ₁₀	O	Ş	M	N	M	H	T	A	Ey.	Ek.	K	A	Yıllık
2013	-	-	62,2	62,8	60,7	36,1	42,9	43,6	44,2	47,4	49,0	63,8	51,3
2014	57,3	67,7	61,1	48,9	43,5	34,3	29,1	29,7	38,0	38,1	58,0	45,3	45,9
2015	53,6	47,7	41,4	47,3	35,3	26,1	25,6	29,9	30,5	23,4	54,6	62,4	39,8
2016	45,8	58,9	56,5	56,3	35,8	32,9	22,5	27,8	29,6	25,4	48,2	44,8	40,4
2017	36,5	57,6	51,4	34,6	24,6	35,3	32,9	29,1	33,5	54,5	51,4	59,2	41,7
2018	44,9	34,3	61,2	55,2	43,5	34,6	28,5	32,2	33,4	47,1	26,5	44,3	40,5
2019	44,8	48,5	53,1	41,3	43,0	29,6	21,5	26,7	32,1	32,1	55,4	48,7	39,7
2020	47,7	51,1	57,0	34,7	32,4	37,0	26,4	23,5	38,2	66,6	33,7	43,8	41,0
2021	61,7	56,4	55,3	49,5	46,1	37,1	30,3	32,7	34,8	30,7	50,4	42,6	44,0
2022	44,1	58,4	53,1	54,8	31,2	23,8	20,3	32,6	36,2	29,1	40,8	49,2	39,5
2023	41,1	45,0	46,3	33,1	24,5	21,8	-	-	-	-	-	-	35,3
Ort,	47,8	52,6	54,4	47,1	38,2	31,7	28	30,8	35,1	39,4	46,8	50,4	41,7

Şekil 6: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Ortalama PM₁₀ Değerleri Grafiği.

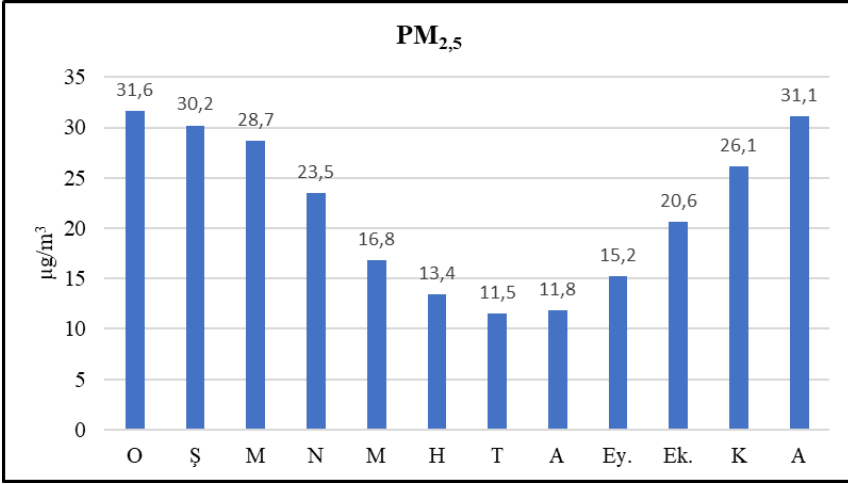
Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde 2013-2023 yılları arasındaki yıllık ortalama PM_{2,5} değeri 21,7 µg/m³ tür (Tablo 6, Şekil 7). Yıllık ortalama PM_{2,5} değeri 2018-2022 yılları arasında 11 yıllık ortalamanın altında değerler göstermiştir. Gözlem döneminde minimum PM_{2,5} değeri 10.07.2020 tarihinde 1,2 µg/m³, maksimum 06.11.2014 tarihinde 114,7 µg/m³ olarak ölçülmüştür.

Aylık ortalama PM_{2,5} değeri yıllık ortalamanın üstünde seyreden aylar kasım (26,1 µg/m³), aralık (31,1 µg/m³), ocak (31,6 µg/m³), şubat (30,2 µg/m³), mart (28,7 µg/m³) ve nisan (23,5 µg/m³) aylarıdır. Özellikle kış aylarında 30 µg/m³'ün üzerine çıkan aylık ortalama PM_{2,5} değeri, temmuz (11,5 µg/m³) ve ağustos (11,8 µg/m³) aylarında en düşük aylık ortalamaya inmektedir. Ortalama PM₁₀ değerlerinde olduğu gibi sahada ortalama PM_{2,5} değeri etkili yanmanın yaşandığı kış (31 µg/m³) ve ilkbaharda (23 µg/m³) yüksek, yaz mevsiminde (12,2 µg/m³) düşük değerler göstermektedir (Tablo 12, Şekil 13).

Tablo 6: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Ortalama PM_{2,5} Değerleri (µg/m³).

PM _{2,5}	O	Ş	M	N	M	H	T	A	Ey.	Ek.	K	A	Yılı k
2013	-	-	36,9	27,7	23,1	15,7	16,1	17,6	20,0	31,5	29,0	41,2	25,9
2014	36,3	38,8	35,0	29,7	20,8	17,2	16,3	17,1	20,5	27,0	38,4	32,8	27,5
2015	40,4	25,9	27,6	28,1	20,0	15,3	15,1	13,7	16,6	13,1	34,0	41,3	24,2
2016	34,8	35,7	31,0	27,0	17,5	15,0	11,1	12,6	15,6	13,7	22,2	26,9	21,9
2017	28,6	35,7	30,1	23,8	18,7	19,2	17,4	16,1	20,2	33,0	35,3	37,6	26,3
2018	30,0	20,8	29,7	19,9	12,7	10,4	9,2	7,7	11,0	20,9	11,5	27,2	17,6
2019	26,1	25,9	24,0	16,6	16,6	10,7	8,0	8,4	12,1	15,0	27,5	28,0	18,2
2020	29,6	30,6	25,9	15,3	10,8	12,4	5,9	5,6	10,8	25,2	14,5	26,8	17,8
2021	41,1	30,1	23,3	21,0	15,9	12,4	10,5	9,8	10,9	11,9	24,4	23,5	19,6
2022	25,0	31,5	24,8	24,1	11,9	7,7	5,5	9,8	14,5	14,7	24,2	25,6	18,3
2023	24,4	26,5	27,2	25,1	16,3	11,6	-	-	-	-	-	-	21,8
Ort,	31,6	30,2	28,7	23,5	16,8	13,4	11,5	11,8	15,2	20,6	26,1	31,1	21,7

Şekil 7: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Ortalama PM_{2,5} Değerleri Grafiği.

4.3.2. Kükürtdioksit (SO₂)

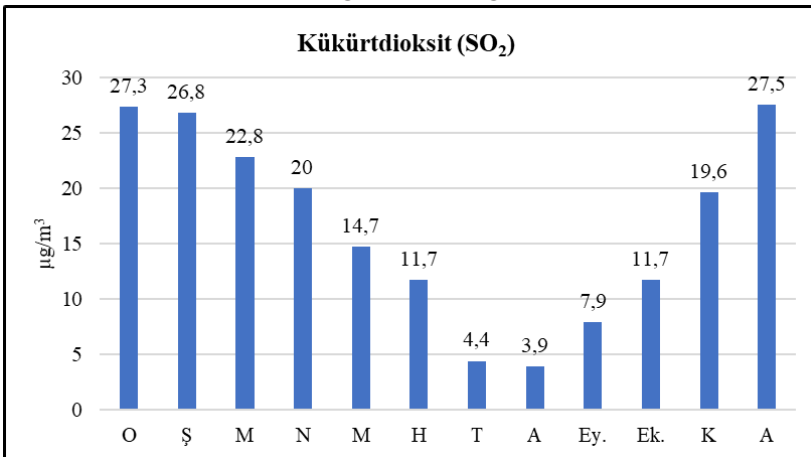
Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinin havasında ortalama kükürtdioksit (SO₂) konsantrasyonu en yüksek aylar aralık (27,5 µg/m³), ocak (27,3 µg/m³) ve şubat (26,8 µg/m³), en düşük aylar ağustos (3,9 µg/m³) ve temmuz (4,4 µg/m³) dur (Tablo 7, Şekil 8). Yıllık ortalama kükürtdioksit (SO₂) miktarı 16,8 µg/m³ tür. 2014, 2016, 2017 ve 2023 yıllarında yıllık ortalama kükürtdioksit (SO₂) değeri 11 yıllık ortalamadan daha yüksek değerler göstermiştir. Diğer yandan ölçüm döneminde maksimum kükürtdioksit (SO₂) değeri 153 µg/m³ olarak 03.02.2016 tarihinde, minimum değer 0,5 µg/m³ olarak 20.10.2021 tarihinde kayıt altına alınmıştır. Sahada kış (27,2 µg/m³) ve ilkbahar (19,2 µg/m³) mevsimlerinde atmosfere salınan kükürtdioksit (SO₂) miktarı artarken sonbahar (13,1 µg/m³) ve yaz (6,7 µg/m³) mevsimlerinde azalmaktadır (Tablo 12, Şekil 13).

Kükürtdioksit (SO₂) kirleticisinin esas kaynaklarını endüstriyel uygulamalar, ısınma amaçlı kullanılan evsel yakıtlar, termik santraller ve dizel yakıtlı taşıtların kullanımı oluşturmaktadır (Akan ve Morcalı, 2017:108). Çerkezköy ve Kapaklı'da endüstriyel ve taşıt emisyonlarına kış aylarında evsel yakıtların emisyonlarının eklenmesiyle havadaki kükürtdioksit (SO₂) miktarı artmaktadır. Türkiye'de 24 saatlik kükürtdioksit (SO₂) sınır değeri (125 µg/m³) esas alındığında (URL 5) inceleme alanında 2022 yılında hiçbir gün sınır değeri aşılmamıştır.

Tablo 7: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Ortalama Kükürtdioksit (SO₂) Değerleri(µg/m³).

SO ₂	O	Ş	M	N	M	H	T	A	Ey.	Ek.	K	A	Yılı k
2013	-	-	28,7	17,3	16,5	6,5	3,2	1,4	10,6	8,6	14,9	27,2	13,5
2014	24,2	28,4	24,7	22,7	20,1	14,2	5,2	2,6	6,4	16,9	28,6	28,2	18,5
2015	35,7	16,9	12,9	27,6	13,4	6,8	4,1	3,1	4,8	3,8	33,4	24,7	15,6
2016	44,8	47,4	36,2	38,8	28,6	14,8	2,9	3,4	6,4	10,0	22,0	30,9	23,8
2017	27,0	36,1	19,0	15,7	10,0	9,1	6,3	2,9	8,6	17,9	32,8	35,4	18,4
2018	21,3	14,5	32,3	16,9	9,2	6,0	2,3	1,1	2,2	12,8	6,4	25,3	12,5
2019	20,9	17,8	21,9	18,5	24,9	7,3	7,5	5,5	7,6	15,8	20,8	25,6	16,2
2020	27,2	32,8	15,4	4,1	7,4	11,5	3,7	7,1	12,0	17,3	7,1	22,4	14,0
2021	22,7	20,4	19,5	24,5	13,5	7,0	1,9	1,8	5,2	3,6	13,9	41,9	14,7
2022	29,7	33,9	16,4	14,5	8,4	6,9	7,0	10,1	15,4	10,6	16,4	13,3	15,2
2023	19,9	20,0	23,5	19,7	9,4	39,0	-	-	-	-	-	-	21,9
Ort,	27,3	26,8	22,8	20,0	14,7	11,7	4,4	3,9	7,9	11,7	19,6	27,5	16,8

Şekil 8: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Ortalama Kükürtdioksit (SO₂) Değerleri Grafiği.

4.3.3. Azotdioksit (NO₂)

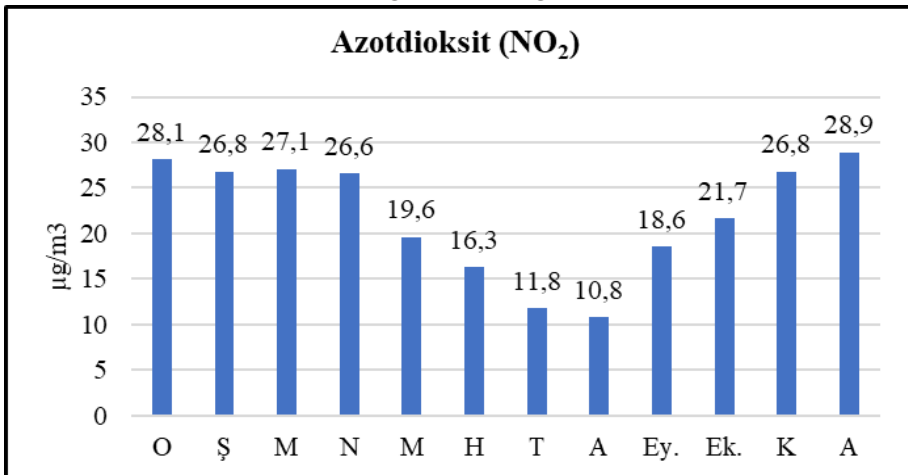
Kent içi trafik, ulaşım ve enerji santrallerinden kaynaklanan bir kirlenici olan azotdioksit (NO₂) ciğerlerde ödem ve kanamalara neden olmaktadır (Konyalılar, Kayalar ve Bayram, 2023:487, Çiçek, Türkoğlu ve Gürgen, 2004:5). Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde aylık ortalama azotdioksit (NO₂) konsantrasyonu kasım (26,8 µg/m³), aralık (28,9 µg/m³), ocak (28,1 µg/m³), şubat (26,8 µg/m³), mart (27,1 µg/m³) ve nisan (26,6 µg/m³) aylarını kapsayan altı aylık dönemde yıllık ortalamadan (21,7 µg/m³) yüksek değerler göstermektedir. En düşük aylık ortalamalar ağustos (10,8 µg/m³), temmuz (11,8 µg/m³) ve haziran (16,3 µg/m³) aylarında dolayısıyla yaz mevsiminde (13 µg/m³) tespit edilmektedir (Tablo 8, Şekil 9, Tablo 12, Şekil 13).

2013 yılından beri yıllık azotdioksit (NO₂) ortalaması en yüksek yıl 24,7 µg/m³ ile 2017 yılı, en düşük yıl 16,5 µg/m³ ile 2022 yılı olmuştur. 2013-2023 yılları arasında maksimum azotdioksit (NO₂) 78 µg/m³ olarak 06.10.2020 tarihinde, minimum azotdioksit (NO₂) 1,2 µg/m³ olarak 02.05.2022 tarihinde ölçülmüştür.

Tablo 8: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Ortalama Azotdioksit (NO₂) Değerleri(µg/m³).

NO ₂	O	Ş	M	N	M	H	T	A	Ey.	Ek.	K	A	Yılı k
2013	-	-	30,2	26,4	19,8	14,8	11,4	7,5	21,9	22,8	26,4	30,8	21,2
2014	30,4	28,3	31,2	27,4	21,7	17,7	11,6	11,8	16,8	19,2	27,5	25,2	22,4
2015	30,1	19,9	22,1	26,3	20,0	15,0	11,6	11,1	14,1	14,1	34,8	38,2	21,4
2016	34,6	34,5	31,4	35,4	22,5	18,3	10,3	9,4	15,5	17,2	26,3	28,6	23,7
2017	23,2	29,5	24,0	26,9	18,2	19,5	15,0	10,5	19,7	32,8	36,3	41,2	24,7
2018	36,5	21,3	32,7	29,8	18,4	15,7	16,5	6,4	15,7	20,7	13,6	31,4	21,6
2019	29,9	26,4	31,3	24,8	24,9	12,7	12,1	11,9	20,2	24,3	34,4	33,6	23,9
2020	34,3	38,7	24,8	14,7	20,6	23,8	11,4	12,1	20,2	35,4	26,8	25,2	24,0
2021	25,4	26,0	32,6	34,6	20,9	18,4	12,0	17,1	19,0	12,2	22,3	23,0	22,0
2022	19,5	23,0	19,5	22,8	16,2	8,9	6,1	10,5	22,4	18,5	19,4	11,3	16,5
2023	17,5	20,2	17,9	23,8	12,8	14,5	-	-	-	-	-	-	17,8
Ort,	28,1	26,8	27,1	26,6	19,6	16,3	11,8	10,8	18,6	21,7	26,8	28,9	21,7

Şekil 9: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Ortalama Azotdioksit (NO₂) Değerleri Grafiği.

4.3.4. Azot Oksitler (NO_x)

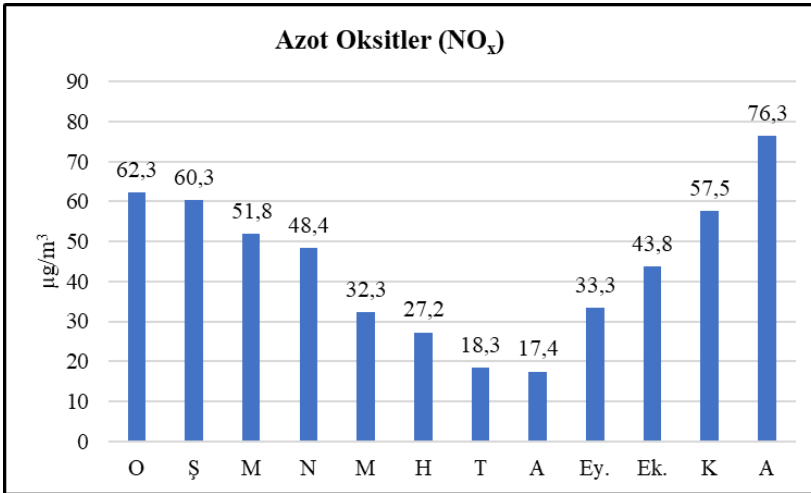
Çerkezköy Hava Kalitesi İzleme İstasyonu'nda azot oksit (NO_x) değerleri 2015 yılının mart ayından itibaren kayıt altına alınmaya başlanmıştır (Tablo 9, Şekil 10). Dolayısıyla 2015-2023 yılları arasındaki 9 yıllık ortalama değer 43,7 µg/m³ tür. 2017 (44,1 µg/m³), 2019 (49,5 µg/m³), 2020 (47,8 µg/m³) ve 2021 (48,8 µg/m³) yıllarında azot oksit (NO_x) ortalaması yıllık ortalamadan daha yüksek düzeydedir. Günlük en yüksek azot oksit (NO_x) miktarı 23.12.2015 tarihinde 341,7 µg/m³ olarak, 17.07.2015 tarihinde 3,9 µg/m³ olarak ölçülmüştür.

Azot oksitler (NO_x) ortalaması en yüksek aylar kış mevsiminde 76,3 µg/m³ ile aralık, 62,3 µg/m³ ile ocak ve 60,3 µg/m³ ile şubat, en düşük aylar yaz mevsiminde 17,4 µg/m³ ile ağustos, 18,3 µg/m³ ile temmuz ve 27,2 µg/m³ ile haziran aylarıdır. İlkbahar (44,2 µg/m³) ve sonbahar (44,9 µg/m³) mevsimlerinde azot oksit (NO_x) değerleri birbirine yakın seviyededir (Tablo 12, Şekil 13).

Azot oksitler (NO_x) volkanik patlamalar, orman yangınları ve biyolojik prosesler gibi doğal faktörlerden kaynaklanmakla birlikte asıl önemli kaynakları kara, deniz ve hava taşıtları, endüstriyel bacalar ve evsel ısınma oluşturmaktadır. (Cindoruk, 2018:601). Azot oksitler, asit yağışlarına neden olmalarının yanında insan sağlığını doğrudan etkileyerek zehir etkisi yapmaktadır (Çiçek, Türkoğlu ve Gürgen, 2004:5). Çerkezköy ve Kapaklı'da evsel ısınma, endüstriyel emisyonlar ve karayolu taşıt yoğunluğu azot oksit (NO_x) kirliliğinin başlıca nedenleridir. Dolayısıyla en yüksek azot oksit (NO_x) kirlilik değerlerine kış aylarında çıkmaktadır.

Tablo 9: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Ortalama Azot Oksit (NO_x) Değerleri($\mu\text{g}/\text{m}^3$).

NO_x	O	Ş	M	N	M	H	T	A	Ey.	Ek.	K	A	Yılı k
2015	-	-	36,4	44,4	29,6	21,1	15,9	15,4	21,3	20,5	71,4	123,8	40,0
2016	66,3	66,9	53,3	62,0	32,7	26,6	12,7	11,2	26,4	25,4	57,1	65,6	42,2
2017	41,9	56,4	43,9	46,5	24,6	27,9	19,2	13,4	30,8	72,4	73,0	79,2	44,1
2018	76,4	37,9	57,3	50,0	26,0	23,5	24,6	7,3	31,3	40,2	24,8	71,9	39,3
2019	60,0	54,2	61,0	40,3	46,0	21,4	21,6	21,1	41,0	48,0	87,2	92,8	49,5
2020	75,3	75,7	60,2	38,8	38,9	46,7	16,3	15,7	29,9	75,2	41,3	60,1	47,8
2021	77,2	68,8	66,0	58,2	41,8	37,0	26,0	36,5	40,8	23,6	57,0	52,3	48,8
2022	51,1	65,8	38,8	51,0	29,4	14,6	10,2	18,4	45,1	45,0	47,9	64,8	40,2
2023	50,2	57,0	49,6	44,5	21,7	26,2	-	-	-	-	-	-	41,5
Ort ,	62,3	60,3	51,8	48,4	32,3	27,2	18,3	17,4	33,3	43,8	57,5	76,3	43,7

Şekil 10: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Ortalama Azot Oksitler (NO_x) Değerleri Grafiği.

4.3.5. Azotmonoksit (NO)

Azotmonoksit (NO), baca veya egzozlardan havaya atılmasından hemen sonra atmosferde meydana gelen kimyasal bir reaksiyonla azotdioksite (NO_2) dönüşen

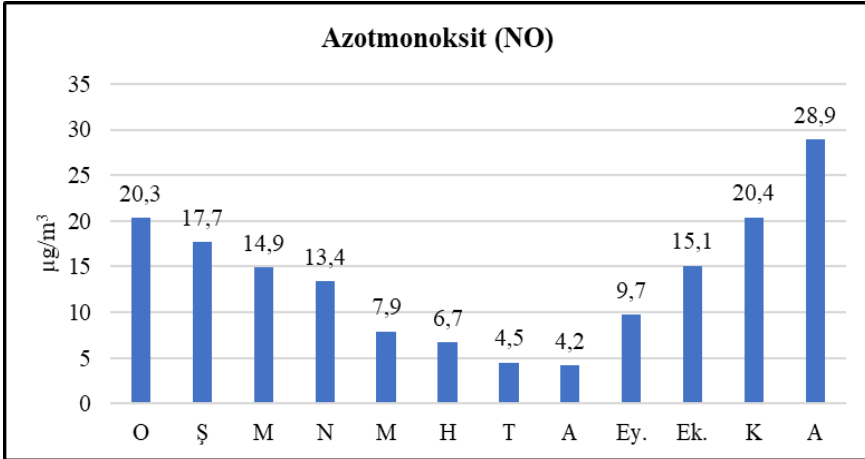
bir kirleticidir. Havadaki azotmonoksit (NO) değerinin artmasında şehirlerin endüstri, trafik ve nüfus yoğunluklarının etkili olduğu tespit edilmiştir (Cindoruk, 2018:610).

Çerkezköy Hava Kalitesi İzleme İstasyonu'nda azotmonoksit (NO) ölçüm kayıtları 2015 yılından itibaren sağlıklı bir şekilde tutulmaya başlamıştır. Bu kayıtlara göre 2015-2023 yılları arasındaki yıllık ortalama değer $13,6 \mu\text{g}/\text{m}^3$ tür (Tablo 10, Şekil 11). 2019 ($15,5 \mu\text{g}/\text{m}^3$), 2020 ($16 \mu\text{g}/\text{m}^3$), 2021 ($14 \mu\text{g}/\text{m}^3$) ve 2022 ($13,8 \mu\text{g}/\text{m}^3$) yıllarında yıllık ortalama değer 9 yıllık ortalamadan daha yüksektir. Ekim ($15,1 \mu\text{g}/\text{m}^3$), kasım ($20,4 \mu\text{g}/\text{m}^3$), aralık ($28,9 \mu\text{g}/\text{m}^3$), ocak ($20,3 \mu\text{g}/\text{m}^3$), şubat ($17,7 \mu\text{g}/\text{m}^3$) ve mart ($14,9 \mu\text{g}/\text{m}^3$) aylarında da aylık ortalama azotmonoksit (NO) konsantrasyonu yine yıllık ortalamadan yüksektir. Aylık ortalama azotmonoksit (NO) miktarı en yüksek ay $28,9 \mu\text{g}/\text{m}^3$ ile aralık, en düşük ay $4,2 \mu\text{g}/\text{m}^3$ ile aralıktır. Rasat döneminde günlük minimum azotmonoksit (NO) $0,5 \mu\text{g}/\text{m}^3$ değerinde 25.04.2021 tarihinde ve günlük maksimum azotmonoksit (NO) $190,8 \mu\text{g}/\text{m}^3$ değerinde 23.12.2015 tarihinde $3,9 \mu\text{g}/\text{m}^3$ olarak ölçülmüştür. Sahada azotmonoksit (NO) miktarı kış mevsiminde ($22,3 \mu\text{g}/\text{m}^3$) en yüksek seviyeye çıkmakta, yaz mevsiminde ($5,1 \mu\text{g}/\text{m}^3$) en düşük seviyeye inmektedir. (Tablo 12, Şekil 13). Sonbahar mevsiminde $15,1 \mu\text{g}/\text{m}^3$ olan azotmonoksit (NO) ortalaması ilkbaharda $12,1 \mu\text{g}/\text{m}^3$ 'e inmektedir.

Tablo 10: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Ortalama Azotmonoksit (NO) Değerleri ($\mu\text{g}/\text{m}^3$).

NO	O	Ş	M	N	M	H	T	A	Ey.	Ek.	K	A	Yıl ık
2015	17,0	8,8	9,3	11,1	6,6	4,3	3,4	2,9	5,1	4,8	24,2	57,6	12,9
2016	21,2	22,8	15,1	17,3	7,9	5,7	2,3	2,0	6,3	8,2	20,1	24,8	12,8
2017	12,6	17,7	13,0	13,1	6,2	6,4	3,7	2,5	7,4	27,0	24,9	24,1	13,2
2018	25,8	8,2	16,5	14,2	5,9	5,2	5,1	1,5	6,0	10,3	6,6	25,2	10,9
2019	17,0	17,4	18,1	8,7	12,9	5,6	6,0	5,8	12,9	14,0	32,7	34,9	15,5
2020	36,6	27,3	13,4	13,5	8,5	11,2	3,6	2,6	11,1	31,3	14,9	17,7	16,0
2021	18,5	16,1	21,9	12,8	8,8	10,5	8,6	11,5	13,8	7,4	20,8	16,7	14,0
2022	17,0	20,4	10,9	16,4	8,4	3,8	2,9	5,0	14,9	17,4	18,9	29,9	13,8
2023	17,3	20,4	15,6	13,5	5,5	7,6	-	-	-	-	-	-	13,3
Ort, ,	20,3	17,7	14,9	13,4	7,9	6,7	4,5	4,2	9,7	15,1	20,4	28,9	13,6

Şekil 11: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Ortalama Azotmonoksit (NO) Değerleri Grafiği.

4.4. Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Kirletici Emisyonlarının Karşılaştırılması

Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerindeki kirletici emisyonları aylık ve yıllık olarak karşılaştırıldığında PM_{10} ($41,7 \mu g/m^3$) ve azot oksitlerin (NO_x) ($43,7 \mu g/m^3$) diğer hava kirleticilerden daha fazla oldukları göze çarpmaktadır (Tablo 11, Şekil 12). Ekim, kasım, aralık, ocak, şubat ve nisan aylarında havadaki azot oksit (NO_x) miktarı diğer hava kirleticilerinden daha yüksek oranda bulunurken, mart, mayıs, haziran, temmuz, ağustos ve eylül aylarında PM_{10} daha fazla bulunmaktadır. Yıllık ortalama $PM_{2,5}$ ve azotdioksit (NO_2) değerleri ($43,7 \mu g/m^3$) birbirine eşittir. Ancak aralık, ocak, şubat, mart ve ağustos aylarında $PM_{2,5}$ değeri nisan, mayıs, haziran, temmuz, eylül, ekim ve kasım aylarında azotdioksit (NO_2) değeri daha yüksektir. Çalışma alanında yıllık ortalama kükürtdioksit (SO_2) ($16,8 \mu g/m^3$) değeri azotmonoksit (NO) ($13,6 \mu g/m^3$) değerinden daha yüksektir. Bununla birlikte aylık azotmonoksit (NO) ortalaması temmuz, ağustos, eylül, ekim, kasım ve aralık aylarında kükürtdioksit (SO_2) ortalamasından daha yüksektir.

Çalışma alanındaki hava kirletici emisyonları mevsimlik olarak karşılaştırılacak olursa kış mevsiminde ölçümü yapılan bütün kirleticilerin ortalaması diğer mevsimlerden daha yüksektir (Tablo 12, Şekil 13). Bu mevsimde en fazla bulunan kirleticiler azot oksitler (NO_x) ($66,3 \mu g/m^3$) ile PM_{10} ($50,2 \mu g/m^3$) dur. İlkbahar ve yaz mevsimlerinde PM_{10} ($46,6 \mu g/m^3$, $30,2 \mu g/m^3$) ortalamaları, azot oksitler (NO_x) ($44,2 \mu g/m^3$, $21 \mu g/m^3$) ortalamalarından daha fazladır. Sonbahar mevsiminde ortalamalarına göre kirleticiler azot oksitler (NO_x) ($44,9 \mu g/m^3$), PM_{10} ($40,4 \mu g/m^3$) azotdioksit (NO_2) ($22,4 \mu g/m^3$), $PM_{2,5}$ ($20,6 \mu g/m^3$), azotmonoksit (NO) ($15,1 \mu g/m^3$) ve kükürtdioksit (SO_2) ($13,1 \mu g/m^3$) olarak sıralanmaktadır.

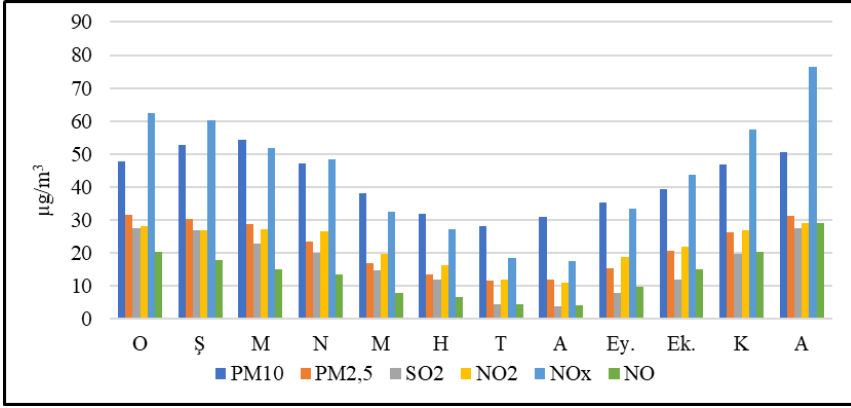
Çerkezköy ve Kapaklı ilçeleri havasında yıllık PM_{10} ($41,7 \mu g/m^3$) ve azot oksitler (NO_x) ($43,7 \mu g/m^3$) ortalamaları Türkiye (PM_{10} : $40 \mu g/m^3$, NO_x : $30 \mu g/m^3$), Avrupa Birliği (PM_{10} : $40 \mu g/m^3$, NO_x : $30 \mu g/m^3$) ve Dünya Sağlık Örgütü (PM_{10} : $20 \mu g/m^3$) standartlarındaki sınır değerlerden daha yüksektir (Tablo 13). $PM_{2,5}$ ($21,7 \mu g/m^3$) ortalaması Avrupa Birliği ($25 \mu g/m^3$) sınır değerinden düşük fakat Dünya Sağlık Örgütü'nün ($10 \mu g/m^3$) sınır değerlerinin iki katından fazladır. Yıllık ortalama kükürtdioksit (SO_2) ($16,8 \mu g/m^3$) miktarı Türkiye ($20 \mu g/m^3$) ve Avrupa Birliği ($20 \mu g/m^3$) sınır değerlerinin altında kalmakta, bir diğer kirletici madde azotdioksit (NO_2) ($21,7 \mu g/m^3$) ortalaması da Türkiye ($40 \mu g/m^3$), Avrupa Birliği ($40 \mu g/m^3$) ve Dünya Sağlık Örgütü ($40 \mu g/m^3$) sınır değerlerinin altında kalmaktadır.

Azot oksitlerin (NO_x) Türkiye ($30 \mu g/m^3$) ve Avrupa Birliği ($30 \mu g/m^3$) sınır değerleri esas alındığında 2022 yılında toplam 161 gün sınır değer aşılmıştır.

Tablo 11: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Kirletici Maddelerin Ortalama Değerleri ($\mu\text{g}/\text{m}^3$).

Kirletici Madde	O	Ş	M	N	M	H	T	A	Ey.	Ek.	K	A	Yıllık
PM ₁₀	47,8	52,6	54,4	47,1	38,2	31,7	28,0	30,8	35,1	39,4	46,8	50,4	41,7
PM _{2,5}	31,6	30,2	28,7	23,5	16,8	13,4	11,5	11,8	15,2	20,6	26,1	31,1	21,7
SO ₂	27,3	26,8	22,8	20,0	14,7	11,7	4,4	3,9	7,9	11,7	19,6	27,5	16,8
NO ₂	28,1	26,8	27,1	26,6	19,6	16,3	11,8	10,8	18,6	21,7	26,8	28,9	21,7
NO _x	62,3	60,3	51,8	48,4	32,3	27,2	18,3	17,4	33,3	43,8	57,5	76,3	43,7
NO	20,3	17,7	14,9	13,4	7,9	6,7	4,5	4,2	9,7	15,1	20,4	28,9	13,6

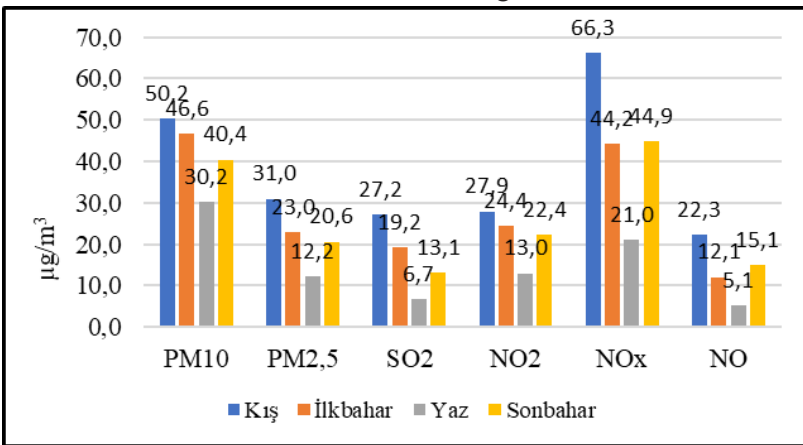
Şekil 12: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Kirletici Maddelerin Ortalama Değerleri Grafiği.

Tablo 12: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Kirletici Maddelerin Mevsimlik ve Yıllık Ortalamaları (µg/m³).

Kirletici Madde	Kış	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Yıllık
PM ₁₀	50,2	46,6	30,2	40,4	41,7
PM _{2,5}	31,0	23,0	12,2	20,6	21,7
SO ₂	27,2	19,2	6,7	13,1	16,8
NO ₂	27,9	24,4	13,0	22,4	21,7
NO _x	66,3	44,2	21,0	44,9	43,7
NO	22,3	12,1	5,1	15,1	13,6

Şekil 13: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Kirletici Maddelerin Mevsimlik Ortalamalar Grafiği.

Tablo 13: Çerkezköy ve Kapaklı İlçelerinde Yıllık Kirletici Madde Yoğunluklarının Türkiye, Avrupa Birliği ve Dünya Sağlık Örgütü Sınır Değerleri ile Karşılaştırılması.

Kirletici Madde ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)	Süre	Çerkezköy ve Kapaklı	Türkiye	Avrupa Birliği	Dünya Sağlık Örgütü
PM ₁₀	Yıllık	41,7	40,0	40,0	20,0
PM _{2,5}	Yıllık	21,7	-	25,0	10,0
SO ₂	Yıllık	16,8	20,0	20,0	-
NO ₂	Yıllık	21,7	40,0	40,0	40,0
NO _x	Yıllık	43,7	30,0	30,0	-
NO	Yıllık	13,6	-	-	-

(Kaynak: Hava Kalitesi Değerlendirme ve Yönetimi Yönetmeliği)

5. SONUÇ ve ÖNERİLER

Çerkezköy ve Kapaklı'da ölçümü yapılan bütün kirleticiler kış mevsiminde en yüksek konsantrasyon değerlerine ulaşmaktadır. En yüksek mevsimlik ve yıllık ortalama görülen kirletici azot oksitler (NO_x) dir. Kükürtdioksit (SO₂) konsantrasyonları, konutlarda ısınmak için yakma olayının yoğun bir şekilde gerçekleştiği kış aylarındaki emisyonlara endüstriyel faaliyetler ve taşıt yoğunluğunun eklenmesiyle yüksek değerler göstermektedir. Oranı en düşük kirletici azotmonoksit (NO) dir. Partikül madde (PM₁₀, PM_{2,5}) miktarı yıl boyunca yüksek değerler göstermesinin yanında 24 saatlik sınır değer sık sık aşılmaktadır.

Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde hava kirliliğinin başlıca sebepleri sanayi faaliyetleri, şehir içi ve şehir dışı taşıt yoğunluğu, ısınmada kullanılan fosil yakıtlar, plansız yerleşme ve nüfus yoğunluğudur. İlçe merkezlerinin kuruldukları sahanın topoğrafik özellikleri hava kirliliğinin artmasını tetikleyen önemli bir doğal faktör olarak belirlenmektedir. Bu bağlamda Çerkezköy ve Kapaklı ilçelerinde hava kirliliğinin çözümüne yönelik alınabilecek önlemler şu şekilde sıralanabilir;

1) Hava kirliliği ve etkilerine karşı halkın bilinçlenmesini sağlayacak eğitimler verilmelidir.

2) Hava kirliliği ölçüm istasyonlarının sayısı artırılmalı, kirlilik değerleri düzenli bir şekilde takip edilerek kaydedilen verilere istinaden hava kirliliğini önleyici tedbirler alınmalıdır.

3) Kömür kullanılan konutlarda kalorisi yüksek, kükürt ve kül oranı düşük kaliteli kömür kullanılması için gerekli önlemler alınmalıdır.

4) Şehir içi trafik yoğunluğunun azaltılması ve ağır tonajlı araçların mümkün olduğunca şehir dışındaki güzergâhları kullanmalarına yönelik planlamalar yapılmalıdır.

5) Şehir içi ulaşımda raylı sistemler devreye sokulmalıdır.

6) Şehir içi ve şehir dışındaki araçların egzoz emisyon ölçüm ve denetimleri yapılmalıdır.

7) Bacalarda hava kirleticilerini tutacak en uygun filtreler kullanılmalıdır.

8) Yeni imar planlarında hava kirliliği durumu ve hâkim rüzgâr yönü göz önünde bulundurularak cadde ve sokak yönleri tayin edilmelidir.

9) Şehir içi ve şehir dışında kirli havayı temizleyip yutak alanı görevi görecektir yeşil alanların miktarı arttırılmalıdır.

10) Kalorifer kazanları uzman kişilerce yakılmalı, kazan yakan görevlilere gerekli eğitimler verilmeli ve kalorifer kazanlarının bakımı düzenli olarak yapılarak denetimden geçirilmelidir.

Yukarıda bazı çözüm önerileri sıralanan hava kirliliği hem Çerkezköy ilçesi hem de Kapaklı ilçesi için ciddi bir çevre sorunudur. Bu şehirlerde sanayi faaliyetlerinin sürdürülebilirliği, doğal çevrenin korunması ve insan-mekân ilişkisinin geleceği açısından hava kirliliği sorununun çözümüne yönelik uygulamaların bir an evvel hayata geçirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Akan, D. S. ve Morcalı, M. H. (2017). Kahramanmaraş hava kirliliği kaynaklarının izlenmesi ve belirlenmesi. *KSÜ Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 20(2),105-115.
- Altın, B. N. (2000). Trakya’da yerçekillerinin neotektonik dönem jeomorfolojik gelişimleri. 28. Coğrafya Meslek Haftası (10-12 Haziran 1998. Edirne) Bildiriler. Geçmişte. Günümüzde ve Gelecekte Trakya S. Doğaner (Ed.) içinde s. 53-71 Türk Coğrafya Kurumu Coğrafya Meslek Haftaları Serisi:2. İstanbul.
- Altunok, A. ve Eskiocak, M. (2020). Trakya’da partiküler madde kirliliği ve mortalite ilişkisinin değerlendirilmesi. *Turkish Journal of Public Health*, 18(3),124-132, doi:10.20518/tjph.661642.
- Ardel, A., Kurter, A. ve Dönmez, Y. (1965). Klimatoloji tatbikatı. İstanbul Üniv. Yay. No: 1123, Edebiyat Fak. Coğ. Enst. Yay. No: 40. İstanbul.
- Bozyiğit, R. (1996-1997). Konya’da hava kirliliği. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 1, 335-346.
- Buldur, A. D. ve Sarı, S. (2018). Sıcaklık terselmesinin hava kirliliğine etkisi (Isparta şehir merkezi örneği). *Turkish Studies*, 13 (3), 163-179. DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12858>.
- Cindoruk, S. S. (2018). Havadaki NO ve NO₂ parametrelerinin Marmara Temiz Hava Merkezi ölçümleri kapsamında incelenmesi. Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 7 (2), 600-611, doi: 10.28948/ngumuh.443194.
- Çerzekköy Belediyesi (2023).20.07.2023 tarih ve 46137803-622.03-68263 sayılı yazısı.
- Çiçek, İ., Türkoğlu, N. ve Gürgen, G. (2004). Ankara’da hava kirliliğinin istatistiksel analizi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 1-18.
- Erhan, K. (2020). İdari coğrafya açısından bir inceleme: Tekirdağ ili. *Humanitas*, 8(15), 154- 174.
- Eroğlu, İ. ve Bozyiğit, R. (2015). Aliğa ilçesindeki (İzmir) çevre sorunlarının coğrafi açıdan değerlendirilmesi. İçinde S. Şahin, A. Uzun, S. Aslan, B. Orhan (Ed.). Coğrafyacılar Derneği Uluslararası Kongresi (21-23 Mayıs 2015) Bildiriler Kitabı (s.184-194). Pegem Akademi.
- Eroğlu, İ. (2022a). Süleymanpaşa (Tekirdağ) ilçesinde hava kirliliğini etkileyen faktörler ve kirletici değerleri. İçinde Ö. Nariç (Ed.). Uluslararası Toplumsal Araştırmalar Kongresi (04-06 Mart 2022) Tam Metin Bildiriler Kitabı (s.186- 216). Anakara Yayıncılık, ISBN: 978-605-70777-2-1.

- Eroğlu, İ. (2022b). Çorlu (Tekirdağ) ilçesinde hava kirliliğinin coğrafi açıdan değerlendirilmesi. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(35), 34-56.
- Eroğlu, İ. ve Şimşek, M. (2023). Batman şehrinde PM₁₀ ve kükürtdioksit (SO₂) kirliliğinin doğal ve beşerî nedenleri üzerine coğrafi bir değerlendirme. 4. Uluslararası Hasankeyf Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Kongresi Kitabı (Editörler: Recep Hatipoğlu, Kadir Yağız) içinde (ss. 48-67). 29- 30 Nisan 2023, Batman, ISBN: 978-625-367-071-9.
- Garipağaoğlu, N. (2003). Türkiye’de hava kirliliği sorununun coğrafi bölgelere göre dağılımı. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 8(9), 55-77.
- Gül, İ. (2020). Tekirdağ ili 2014-2016 yılları arasında dış ortam hava kalitesinin değerlendirilmesi, *Balıkesir Medical Journal*, 4(1), 13-25, DOI:10.33716/bmedj.675374.
- Güzel, Ş. ve Özer, P. (2022). Türkiye’de hava kirliliği ve sağlık harcamaları. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 186-202. DOI:10.55050/sarad.1138629.
- Keser, N. (2002). Kütahya’da hava kirliliğine etki eden topografik ve iklimatik faktörler. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 5, 69- 100.
- Kılıç, Y. (2019). *Türkiye’de iç göçün kentleşme üzerine etkisi: Çerkezköy örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova.
- Koç, T. (1998). Isıtma dönemi özellikleri ve Balıkesir’de uygulaması. *Türk Coğrafya Dergisi*, 33, 319-335.
- Koçman, A. (1993). Türkiye iklim. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:72.
- Konyalılar, N., Kayalar, Ö. ve Bayram, H. (2023). COVID-19 ve hava kirliliği. N. Aykaç, O. Elbek ve H. C. Çalışır (Eds.) *Hava Kirliliği, İklim Krizi ve Sağlık Etkileri* içinde (ss. 486-493). Ankara: Türk Toraks Derneği, Toraks Kitapları Sayı 40, ISBN: 978-605-72782-5-8. <https://www.toraks.org.tr/site/community/library/70ZYd92WNcdj9vQ2>, Erişim Tarihi:24.07.2023.
- Kubaş, A. (2017). Tekirdağ ilinde sanayileşme ve çevre yönetimi. *Social Sciences Research Journal*, 6 (4), 109-114.
- Mannucci, P. M. & Franchini, M. (2017). Health effects of ambient air pollution in developing countries. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14, 1048, 1-8, doi:10.3390/ijerph14091048.
- Özdemir, M. A. ve Boyraz, Z. (2002). Elâzığ şehir merkezinde hava kirliliğini doğuran nedenler ve kirlilik parametrelerinin zaman içindeki değişimine coğrafi bir yaklaşım, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 7(8), 163-182.

- Özel, H., Cihan, P., Özcan, H. K., Aydın, S. ve Hanedar. A. (2021). Hava kirletici parametrelerinin hava kalitesi indeksine uzun zamanlı etkilerinin incelenmesi: Çerkezköy Organize Sanayi Bölgesi örneği. *Kırklareli Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi*, 7(1), 94-106. <https://doi.org/10.34186/klujes.917243>.
- Özel, H. (2022). *Hava kalitesinin incelenmesi ve eğitilebilir algoritmalarda modellenmesinin araştırılması; Çerkezköy örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çevre Mühendisliği Anabilim Dalı, İstanbul.
- Özök, M. K., Tok, E., Gündoğdu, H.M. ve Demir, G. (2017). Arazi yüzey sıcaklığı farklılaşmalarının kentsel gelişim ve planlama süreçleri açısından uzaktan algılama verileri ile değerlendirilmesi: Çorlu/Çerkezköy/Ergene/Kapaklı alt bölgesi örneği. *Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Dergisi*, 5(2), 69-79.
- Özşahin, E., Eroğlu, İ. ve Pektezel, H. (2016). Keşan'da (Edirne) hava kirliliği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36, 83-100.
- Öztürk, B. (2023). Dış ortam hava kirliliği. N. Aykaç, O. Elbek ve H. C. Çalışır (Eds.) *Hava Kirliliği, İklim Krizi ve Sağlık Etkileri* içinde (ss. 90-98). Ankara: Türk Toraks Derneği, Toraks Kitapları Sayı 40, ISBN: 978-605-72782-5-8. <https://www.toraks.org.tr/site/community/library/70ZYd92WNcdj9vQ2>, Erişim Tarihi:24.07.2023.
- Sungur, K. A. ve Gönençgil. B. (1997). Çeşitli iklim elemanlarının hava kirliliği üzerine etkileri. *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6, 337-345.
- Şahin, C. (1989). Hava kirliliği ve hava kirliliğini etkileyen doğal çevre faktörleri. *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 194-208.
- T.C. Millî Savunma Bakanlığı Harita Genel Müdürlüğü (2023). <https://www.harita.gov.tr/uploads/files/products/tekirdag-fiziki-il-haritasi-1336.pdf>. Erişim Tarihi:01.07.2023.
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı (2023). 2022 Trafik ve ulaşım bilgileri. Trafik Güvenliği Dairesi Başkanlığı Ulaşım Etütleri Şubesi Müdürlüğü. <https://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Istatiistikler/TrafikveUlasimBilgileri/22TrafikUlasimBilgileri.pdf>. Erişim Tarihi:24.07.2023.
- T.C. Tekirdağ Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü (2020). Tekirdağ ili temiz hava eylem planı. THEP (2020-2024).

- https://webdosya.csb.gov.tr/db/tekirdag/menu/temiz-hava-eylem-plani-2020-2024-s_20201016045422.pdf. Erişim Tarihi:01.07.2023.
- T.C. Tekirdağ Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü (2022). Tekirdağ ili 2021 yılı çevre durum raporu. https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/icerikler/tek-rdag_-cdr2021-20221220070139.pdf. Erişim Tarihi:24.07.2023.
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2023). Hava Kalitesi-İstasyon Veri İndirme. https://sim.csb.gov.tr/STN/STN_Report/StationDataDownloadNew. Erişim Tarihi:01.07.2023.
- TUİK (2023). Tekirdağ ilçe nüfusları. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr>. Erişim Tarihi:01.07.2023.
- Turalıoğlu, F. S. (2011). Bitkilere zararlı olan Ozon, Azot Dioksit ve Kükürt Dioksit'in Erzurum atmosferindeki değişimleri. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 28(1), 73-77.
- Türk Toraks Derneği (2010). Hava kalitesi ve sağlık. European Respiratory Society. ISBN: 978-1-84984-008-8. <https://toraks.org.tr/site/community/library/KU1h9vRAW3GwkFq6>. Erişim Tarihi:01.07.2023.
- Türkeş, M. (2010). Klimatoloji ve meteoroloji. (Birinci baskı), Kriter Yayınevi, ISBN:978-605-5863-39-6, İstanbul.
- URL 1. Çerkezköy Belediyesi Park ve Bahçeler Müdürlüğü'ne ait teşkilat görev ve işleyişi hakkında yönetmelik. <https://cerkezkoy.bel.tr/upload/yonetmelikler/aBwWoae7jFRXV63.pdf>. Erişim Tarihi:24.07.2023.
- URL 2. Kapaklı Belediyesi Stratejik Planı 2020-2024. https://www.kapakli.bel.tr/uploads/docs/stratejik-plan/2020-2024-stratejik-plan_1602599968.pdf. Erişim Tarihi:24.07.2023.
- URL 3. https://www.tekirdagtso.org.tr/Sayfalar/Tekirdag-in_Sosyo_Ekonomik_Durumu. Erişim Tarihi:24.07.2023.
- URL 4. <https://cerkezkoy.bel.tr/sayfa/ulasim>. Erişim Tarihi:24.07.2023.
- URL 5. Hava Kalitesi Değerlendirme ve Yönetimi Yönetmeliği. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=12188&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>. Erişim Tarihi:24.07.2023.
- URL 6: <https://www.kapakli.bel.tr/kapakli/ekonomi>. Erişim Tarihi:24.07.2023.
- Yatkın, S. ve Bayram, A. (2007). İzmir havasında partikül madde kirliliği: Ölçüm ve değerlendirme. *DEÜ Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, 9(2), 15- 27.

Bölüm 12

Türkiye’de Para Arzı ve Kamu Harcamalarının Enflasyon İle İlişkisi

İsmail Hakkı KOFOĞLU¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi Avrasya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans bölümü.
ismail.kofoglu@avrasya.edu.tr. ORCID: 0000-0001-7389-6977

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de para arzı ve kamu harcamalarının enflasyon ile ilişkisini araştırmaktır. Araştırmada Türkiye için 2006Q1-2023Q2 dönemi üç aylı verilerle araştırılmıştır. Ekonometrik yöntemlerin kullanıldığı bu araştırmada değişken olarak Türkiye’nin geniş para arzı M2, kamu harcamaları, GSYİH, Tüketici ve Üretici fiyat endeksleri kullanılmıştır. Değişkenlerin seviyelerinde ve birinci farklarında durağan olmaları sebebiyle değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiler ARDL yöntemi ile kısa dönemli ilişkiler ise Hata Düzeltme Modeli ile araştırılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre uzun dönem tahmininde TÜFE ile Kamu Harcamaları, GSYİH ve geniş para arzı M2 ile aralarında uzun dönem ilişkisi belirlenmemiştir. Üretici fiyat endeksleri ile kamu harcamaları, GSYİH ve geniş para arzı M2 arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi belirlenmiştir. Ancak, uzun dönem katsayıları pozitif işaretli fakat istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Eşbütünleşme ilişkisi belirlenmiş ÜFE modeli için kısa dönemli ilişkiler hata düzeltme modeli ECM ile tahmin edilmiştir. ECM’den elde edilen bulgulara göre kamu harcamalarının kendi cari değeri, GSYH’nin kendi cari değeri ve geniş para arzı M2’nin kendi cari değerleri ile üretici fiyatları endeksi arasında kısa dönemde nedensellik ilişkisi belirlenmemiştir. Fakat ÜFE’nin kendi bir gecikmeli değeri, kamu harcamalarının bir, iki ve üç gecikmeli değerleri ve geniş para arzı M2’nin bir ve iki gecikmeli değerlerinden Üretici fiyat endekslerinin temsil ettiği enflasyonuna doğru kısa dönem için nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Yani, para arzı, kamu harcamaları ve GSYH’nin enflasyona etki ettiği ileri sürülebilir.

Anahtar Kelimeler: Para Arzı, Kamu Harcamaları, Enflasyon, TÜFE, ÜFE, ARDL

ABSTRACT

The purpose of this research is to investigate the relationship between money supply and public expenditures and inflation in Turkey. In the research, the period 2006Q1-2023Q2 for Türkiye was investigated with three-month data. In this research where econometric methods were used, Turkey's broad money supply M2, public expenditures, GDP, Consumer and Producer price indices were used as variables. Since the variables are stationary at their levels and first differences, long-term relationships between the variables were investigated with the ARDL method and short-term relationships were investigated with the Error Correction Model. According to the findings of the research, no long-term relationship was determined between CPI and Public Expenditures, GDP and broad money supply M2 in the long-term forecast. A long-term cointegration relationship has been determined between producer price indexes and public expenditures, GDP and

broad money supply M2. However, the long-term coefficients were found to be positive but not statistically significant. For the PPI model with cointegration relationship determined, short-term relationships were estimated with the error correction model ECM. According to the findings obtained from the ECM, a causal relationship has not been determined in the short term between the current value of public expenditures, the current value of GDP, the current values of the broad money supply M2 and the producer prices index. However, a causal relationship has been determined for the short term from the one-lagged value of PPI, the one-, two- and three-lagged values of public expenditures and the one- and two-lagged values of the broad money supply M2 to the inflation represented by the producer price indexes. In other words, it can be argued that money supply, public expenditures and GDP affect inflation.

Key Words: Money Supply, Public Expenditures, Inflation, CPI, PPI, ARDL,

GİRİŞ

Enflasyon sorunu günümüzde sadece iktisatçılar tarafından değil tüm ekonomik birimler ve bireyler tarafından dikkatlice izlenip incelenmektedir. Gerek tüketiciler olsun gerekse yatırımcılar veya tasarruf sahipleri olsun enflasyon sorununa kayıtsız kalmamaktadır. İktisat biliminin kabul ettiği birey modeli olan” rasyonel davranan insan”, çevresinde olup bitene ve ekonomik olaylara kayıtsız kalmamaktadır. Fiyatlar genel seviyesi veya enflasyon, bireylerin, firmaların ve devletlerin hayatlarını ilgilendirdiği ve olumsuz etkileri olduğu için tüm ekonomik birimler tarafından ilgi ile ve dikkatlice izlenmektedir. Enflasyon, daha az tüketime sebebiyet verdiği için bireylerin fayda düzeylerini, alım-satım miktarlarını etkileyerek firmaların kar düzeylerini ve kamunun harcama-sosyal fayda düzeylerini etkileyerek toplumların top yekûn refah düzeyini etkileyen önemli ekonomik sorunlardandır. Bir ekonomide olup biten her şey ekonomik birimleri, yatırımcıları veya vergi veren vatandaşları ilgilendirdiği kadar çevre ekonomilerini de ilgilendirmektedir. Enflasyon, aynı zamanda gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerini etkileyen önemli ekonomik sorunlardan bir tanesidir. Gerçekte tüm sorunlar birbirleriyle ilintili olarak karşımıza çıkmakta ve bir ülkeden diğerine yayılmaktadır. Ancak, başlangıçta enflasyona neden olan faktörler gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı sebeplere dayanmaktadır. Bu durum enflasyon baskılarının ülkelere olan ekonomik ve sosyal etkilerin değişik olmasına yol açmaktadır. Yani, enflasyon, farklı sebep ve farklı sonuç veya aynı sebep farklı sonuçlar oluşturabilmektedir.

Türkiye’de enflasyon sorunu öteden beri var olan bir sorundur. Türkiye’nin temel makroekonomik sorunları arasında enflasyon da sayılmaktadır. Enflasyon sorunu veya diğer bir ifade ile fiyat istikrarı sorunu, istikrarlı büyüme ve finansal istikrar için gerekli olan bir unsurdur. İstikrar kavramı olarak, fiyatlar genel seviyesinde ve finansal göstergelerde ortaya çıkan oynaklığın dikkate alınmayacak düzeyde az olmasını ifade etmektedir. Enflasyon ve fiyatlardaki istikrarsızlık, Türkiye ekonomisinin işsizlik ve dış ödeme güçlüğü yani cari açık sorunu yanında üçüncü önemli sorunu olarak öteden beri gündemimizde bulunmaktadır. Bu sorunların hangisinin daha önde geldiği zamana bağlı olarak değişmektedir. Bazen bu sorunlar öncelik ve sonralığa bakılmadan hepsi bir arada aynı anda önem arz etmektedir.

Süreç olarak ele alındığında Türkiye’de enflasyon sorunu, özellikle 1950’li yıllarla ve 1970’li yılların ortasından itibaren önemli ve çözümü gereken bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır. Bunun bir sonucu olarak, ekonomi politikalarında köklü dönüşümlere ve denetimlere gerek duyulmuştur. Takip eden yıllarda, yani 1980’lerden itibaren ekonomide genel küreselleşme politikalarının bir gereği olarak açık ekonomilere dönüşme ve serbestleşme politikası

uygulanarak enflasyon gibi diğer ekonomik sorunların üstesinden gelineceği düşünülmüştür. Ancak, bazı dönemlerde enflasyonda iyileşmeler gerçekleşse de bu durum çok uzun sürmemiştir. Türkiye'nin ekonomik yapısından kaynaklanan sorunlar yanında siyasi ve uluslararası sorunların ortak etkisiyle istenilen sonuçlar alınamayıp kötüleşmeler ve krizler yaşanmıştır.

Özellikle SSCB'nin dağılmasından sonra yani 1990 sonrasında dünyada ortaya çıkan krizler ekonomideki sorunları kronik hale getirmiştir. Bunların yanında Türkiye'de meydana gelen 2000 ve 2001 krizleri gerek fiyat gerekse finansal istikrar bakımından kötü olan durumu daha da kötüleştirmiştir. Ekonomik krizlerin yanında ekonomik sorunların sebepleri arasında kötü yönetim de sayılmalıdır. 2000 ve 2001 krizleri sonrasında IMF destekli Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı uygulanarak enflasyonda yani fiyat istikrarında iyileşmeler sağlanmış ve bu durum 2010 yılı sonrasına kadar devam etmiştir. 2010 sonrasında gerek ulusal gerekse uluslararası siyasi krizler, uluslararası örtük ekonomik savaşlar, Corona-Virüs Pandemisi ve 2023 Yılı başında gerçekleşen deprem felaketi birçok sorunun yanında enflasyon sorununu da azdırmıştır. Bütün bunların sonucunda kamuyu ilgilendiren tüm iş ve faaliyetler finansal boyutu olan faaliyetlere dönüşmektedir. Finansal faaliyetler de sonuç olarak parasal bir boyut taşımaktadır.

Bu araştırmanın amacı, kamu harcamaları ve para arzı ile enflasyon arasındaki ilişkiyi 2006Q1-2023Q2 dönemi için ekonometrik yöntemlerle araştırmaktır. Araştırmada göz önünde bulundurulmuş husus artan kamu harcamaları para arzının artmasına sebebiyet verecek olmasıdır. Artan para arzı da enflasyona sebebiyet verecektir. Araştırmada uzun dönem eş bütünleşmeyi ve kısa dönem nedenselliği belirlemek ARDL Sınır testi yöntemi uygulanmıştır. Sınır Testi-Bound Test ile uzun vadeli eşbütünleşmeyi belirlerken Hata Düzeltme Modeli (ECM) katsayısı, değişkenler arasındaki ilişkinin uzun döneme göre ayarlanmasını ölçmektedir. ARDL modelinde, bağımsız değişkenlerin kısa dönem nedenselliğini de hata düzeltme modeli yardımıyla tespit etmek için uygulanmaktadır. Bu araştırmada, Türkiye'de kamu harcamaları ve para arzının fiyatlar genel seviyesi üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. Bundan sonraki birinci kısımda kamu harcamaları, para arzı ve enflasyon hakkında bilgi verilecektir. İkinci kısımda literatür özeti ortaya konurken üçüncü bölümde ekonometrik yöntem ve bulgular kısmı ele alınmaktadır. Son kısım ise genel değerlendirme ve sonuçtan oluşmaktadır.

1. KAMU HARCAMALARI, PARA ARZI VE ENFLASYON

1.1. Kamu Harcamaları

Kamu harcamaları genel olarak devletin varlığını sürdürebilmesi ve görevlerini yerine getirebilmesi için yaptığı harcamalardır. Dar anlamda kamu harcamaları, devlet bütçesi ile yapılan harcamalardır. Geniş anlamda kamu harcamaları, devlet bütçesi ile yapılan harcamalara ilaveten devlet bütçesi sistemi dışında yer alan diğer kamu kurum ve kuruluşlarının yaptığı harcamalar ile vergilerde istisna ve muaflık uygulaması nedeniyle devletin almaktan vazgeçtiği vergi gelirlerinin toplamından oluşmaktadır. 5018 sayılı kamu mali yönetimi ve kontrolü kanununa göre kamu giderleri, kamu idareleri tarafından satın alınan mal ve hizmet bedellerini, kamu çalışanları için ödenen sosyal güvenlik katkı paylarını, kamu borçlarına ilişkin giderleri, mali ve sosyal transferler ile verilen bağış ve yardımları kapsar. Kamu harcamaları, devletin örgüt yapısına uygun olarak kısmen merkezi devlet teşkilatı tarafından, kısmen yerel yönetimler tarafından ve kısmen de bunların dışında kalan öteki kamu kuruluşlarında yapılmaktadır. Devlet bireylerin refah düzeyini artırmak amacıyla bazı girişimlerde bulunmaktadır. Bu girişimler sebebiyle kamu harcamaları da artmaktadır. Kamu harcamalarının artması devletin üstlendiği görevlerin ve buna bağlı olarak kamusal faaliyetlerin artmasından kaynaklanmaktadır. Devletin iç ve dış güvenliği sağlama görevi yanında ekonomide büyüme ve istikrarın sağlanması ve gelir dağılımının düzeltilmesi gibi hususlar devletin görevleri arasına girmiştir. Böylece, devletin ekonomiye müdahalesi ile birlikte kamu harcamaları da artmaya başlamıştır. Bu artışlar olağanüstü dönemler de daha da hızlanarak sıçrama şeklinde artmaktadır. Devletin kamu harcaması yapmasına muhalefet etmek mümkün olmamakla beraber kamu harcamalarının büyüklüğü, etkileri ve finansmanı gibi sorunlar daima tartışma konusu olmuştur. Kamu harcamalarının büyüklüğü kamu harcamalarının artışı kanunundan daha ziyade ülkelerin içinde buldukları ekonomik, sosyal ve siyasal şartların durumuna göre farklılık arz etmektedir. Kamu harcamalarının büyüklüğünü ortaya koyan en temel gösterge kamu harcamalarının gayri safi yurt içi hasılaya olan oranıdır. Bu da Kamu harcamaları/GSYİH'dır (Pehlivan, 2019:72-80).

Kamu harcamalarının artış sebepleri gerçek ve görünüşte artış sebepleri olarak iki grupta toplanmaktadır. Gerçek artış sebepleri olarak ekonomik ve sosyal sebepler, savaş ve savunma harcamalarında artış, nüfus ve şehirleşmedeki artış, teknolojik gelişmeler, devlet anlayışında meydana gelen değişimler ve seçim ekonomisi gibi sebepler sayılmaktadır. Buna karşılık kamu harcamalarının görünüşte artış sebepleri arasında paranın ekonomisinin yaygınlaşması, para değerinin düşmesi ve bütçe yöntem ve tekniğinin değişmesi gibi sebepler ileri

sürülmektedir. Görünüşte artma sebeplerinden paranın değerinin düşmesi görünüşte artış sebeplerinden en önemlisidir (Yılmaz, 2016: 57).

1.2. Para Arzı

Bir ülkede para arzı hesaplanmak istendiğinde ekonomide bulunan her türlü ödeme vasıtaları dikkate alınmalıdır. Modern ekonomilerde üç tür para bulunduğundan toplam para arzı bu üç para miktarının toplamından oluşmaktadır. Buna göre toplam Para Arzı, Ufaklık Para + Kağıt Para + Kaydi Para toplamından oluşmaktadır. Türkiye’de kaydi para arzı toplam para arzının % 65’i kadar olurken gelişmiş ülkelerde bu oran %75 kadar olmaktadır (Düğer ve Dulupçu, 2001:385). Para arzının teorik ve uygulamada olmak üzere çeşitli tanımları yapılmaktadır. Para arzının teorik tanımları dört çeşit olup aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır (Keyder, 2008:237):

- 1) Klasiklerin Yaklaşımı: Bu yaklaşımda paranın sadece değişim aracı olma işlevi üzerinde durulmakta ve para kapsamına ödeme aracı olarak kabul edilen değerler dâhil edilmektedir. Bu yaklaşımda para arzı tanımına dolaşımdaki para ve vadesiz mevduatlar dâhil edilmektedir.
- 2) Chicago Yaklaşımı veya Monetarist Yaklaşım: Bu yaklaşımda para arzı tanımına dolaşımdaki para, vadesiz ve vadeli mevduat tanımları girmektedir.
- 3) Gurley ve Shaw Yaklaşımı: Bu yaklaşım para arzı tanımına halkın alternatif likit değerler olarak kabul edebileceği tüm değerlerin dahil olmasını ileri sürmektedir.
- 4) Krediyi İçeren Görüş: Bu yaklaşım, kredi ile parayı aynı anlamda görmekte ve para arzı tanımını en geniş biçimde yapmaktadır.

Uygulamada para miktarı tanımları, paranın çeşitli işlevlerini ön plana çıkararak farklı şekillerde yapılmaktadır. Bunlar, talep edilen para miktarı tanımları ve arz edilen para miktarı tanımları olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir. Talep edilen para miktarı tanımları yapılırken temel amaç toplam talebi etkileyen ödeme araçlarının bir araya getirilmesidir. Talep edilen para miktarı tanımları arasında M1, M2, M2Y, M3, M3Y gibi tanımlar bulunmaktadır. Biz bunlardan en güncel olanları yani merkez bankasının kullanımına uygun olarak M1, M2 ve M3 tanımlarını belirtmekle yetineceğiz. Merkez bankası para arzını dar, geniş ve en geniş para arzı olarak tanımlamaktadır (Öztürk, 2011:33-41). Bunlar:

- 1) Dar Para Arzı Tanımı $M1 = \text{Madeni Para} + \text{Kâğıt Para} + \text{Vadesiz Mevduat}$
- 2) Geniş Para Arzı Tanımı $M2 = \text{Madeni Para} + \text{Kâğıt Para} + \text{Vadesiz Mevduat} + \text{Vadeli Mevduat}$

- 3) En Geniş Para Arzı Tanımı $M3 = \text{Madeni Para} + \text{Kâğıt Para} + \text{Vadesiz Mevduat} + \text{Vadeli Mevduat} + \text{Resmi Kuruluşların Mevduatı} + \text{Zorunlu Karşılıklar Dışında Bankaların Merkez Bankası Nezdinde Bulundurdukları Diğer Mevduatlar}$.

Diğer bir para arzı tanımı olarak arz edilen para arzı tanımları yapılmaktadır. Bunlar beş çeşit olup aşağıda ifade edilmektedir.

1) *Baz veya Rezerv Para* = Emisyon + Bankaların Merkez Bankası Nezdinde Tuttukları Mevduat (zorunlu karşılıklar + serbest mevduat)

2) *Parasal Taban* = Rezerv Para + Açık Piyasa İşlemleri

Arz yönünden para arzı tanımlarından parasal taban merkez bankasının doğrudan kontrol edebildiği paradır. Merkez bankasının piyasaya sürdüğü para yanında bankaların ve merkez bankasının toplam yükümlülüklerinden oluşmaktadır. Kullanım esasına göre Parasal Taban, dolaşımdaki para ile bankaların merkez bankası nezdindeki zorunlu ve fazla rezervlerinin toplamına eşittir. Kaynak esasına göre parasal taban, merkez bankalarının sahip olduğu net iç varlıklar ile net dış varlıkların toplamına eşittir.

3) *Merkez Bankası Parası* = Parasal Taban + Merkez Bankası Nezdindeki Kamu Mevduatı

4) *Merkez Bankası TL Yükümlülükleri* = Merkez Bankası Parası + Döviz Cinsinden Yükümlülükler

5) *Toplam İç Yükümlülükler* = Merkez Bankası TL Yükümlülükler + Bankaların Döviz Mevduatı

1.3. Fiyatlar Genel Düzeyi veya Enflasyon

Enflasyon veya fiyatlar genel seviyesinde artışın olması, belirli bir fiyatlar genel seviyesinde toplam talep ile toplam arz arasında olması gereken denge bozulmuş ise o ekonomide enflasyon var demektir. Arz ve talep arasındaki denge ya talebin arzdan fazla olması dolayısıyla ya da arzın talepten fazla olması dolayısıyla bozulmaktadır. Eğer talep arzdan fazla olarak gerçekleşirse ortaya enflasyon çıkmaktadır. Eğer, arz talepten fazla ise bu durumda deflasyon ortaya çıkmaktadır. Böylece ortaya çıkış nedenlerine göre enflasyon, talep ve arz enflasyonu olarak iki bakımdan incelenebilmektedir.

Talep enflasyonu, bir ekonomide devletin açık finansman politikası, yani karşılıksız olarak para basması, kredi hacminin genişlemesi veya bankaların verdiği kredilerdeki artışlar, taksitli satışların artması yoluyla tüketim harcamalarının artarak toplam talebin artması, daha önce atıl olarak tutulan paraların dolaşıma girmesi, ödemeler bilançosu fazlalığından kaynaklanan gelir artışları gibi sebeplerden dolayı cari fiyat seviyesinde toplam talebin toplam arzı

aşması sonucu ortaya çıkan sürekli fiyat artışlarına talep enflasyonu denmektedir (Bocutoğlu, 2019: 95)

Arz enflasyonu, maliyet ve kar enflasyonundan oluşmaktadır. Bir ekonomide, yurt içinden veya yurt dışı kaynaklı üretim girdisi veya enerji fiyatlarının, hammadde fiyatlarının, emek piyasasındaki işgücüne ödenen ücretlerin artmasıyla üretim maliyetlerinin yükselmesi sonucunda fiyatlar genel seviyesinin yükselmesi maliyet enflasyonu olarak ifade edilmektedir. Bunun yanında firmaların kazanç düzeylerini yükseltmek için mallarının fiyatlarını artırmaları sonucu fiyatlar genel seviyesinin yükselmesine *Kar Enflasyonu* denmektedir. Bu iki enflasyon türüne birlikte arz enflasyonu denmektedir (Bocutoğlu, 2019: 96).

Yukarıdaki enflasyon tasnifi yanında enflasyon nedenleri arasında şu hususlar sayılmaktadır: petrol fiyatlarındaki artış, gelir paylaşımı mücadelesi, aksak rekabetçi oluşumların yüksek fiyat politikası, reel verimliliğin üzerinde ücret artışları, sürekli artan bütçe açıkları, para arzının gereğinden fazla artırılması, yanlış kur politikası izlenmesi, ekonominin temelinde yatan bozukluklar ve ülkelerin içinde buldukları kronik sorunları içeren yapısal nedenler ve deprem, sel, kuraklık, doğal afetler, salgın hastalıklar, savaşlar gibi diğer nedenler fiyatlar genel düzeyini yani enflasyonu artırmaktadır (Öztürk, 2011: 340).

Enflasyonun nedenleri açısından kamu harcamaları ile enflasyon ilişkisi araştırıldığında monetarist iktisatçılara göre, gelişmiş bankacılık ve finansman kurumlarına sahip kapitalist piyasa ekonomilerinde hükümetlerin tam istihdamı sağlamak için uyguladıkları açık bütçe politikaları bir müddet sonra enflasyona sebep olmaktadır. Bu durumda Monetaristlerin enflasyonla mücadele ederken önerdikleri politika sıkı para politikasıdır. Keynesyenlere göre ekonomi tam istihdam seviyesinde iken kamu harcamalarında yapılan artışlar ekonomide enflasyonist süreci başlatır. Post keynesyenler göre enflasyonun sebebi ise ücret artışları veya üretim faktörleri arasındaki gelir paylaşım mücadelesinin bir sonucu olarak görülmektedir (Ulusoy, 2007:58)

Devletin, nakit sıkışıklığının yoğun olduğu zamanlarda egemenlik hakkına dayanarak tercih ettiği önemli bir kamu geliri elde etme yöntemi para basmasıdır. Ancak, bu şekilde merkez bankasının para miktarını artırmak için karşılıksız para arzını artırması yani emisyon miktarını artırması fiyat istikrarsızlığına yani enflasyona sebep olmaktadır (Yılmaz, 2016:73) Son yıllarda Türkiye’de yaşanan Corona virüs felaketinin ekonomik yansımaları yanında, Türkiye’ye gelen dış göçler, on bir ilimizi topyekûn etkileyen deprem felaketi ve sonrasında gerçekleşen seçim etkisiyle kamu harcamalarının gerçek artış sebepleri ortaya çıkmış ve bu harcamaların finansman yönteminin enflasyona sebebiyet verebileceği düşünülmüştür.

Enflasyonun oluşumunu açıklayan enflasyon teorileri dört tanedir. Bunlar: Klasik Miktar Teorisi, Keynesyen Gelir-Harcama Teorisi, modern miktar teorisi ve Yapısalcı Teori

- 1) Klasik Miktar Teorisi: Teoriye göre para miktarında meydana gelen artışlar enflasyona sebebiyet vermektedir. Buna göre para miktarı ve dolaşım hızının yükselmesi fiyatlar genel düzeyini yükseltir. Toplam mal miktarının artması da fiyatlar genel düzeyini düşürür. Alfred Marshall'a göre para hacmi ve mal arzı sabit kalmak şartıyla halkın para talebi artarsa harcamalar azalır ve fiyatlar genel düzeyi düşer.
- 2) Keynes'in Gelir-Harcama Teorisi: Knut Wicksell'in fiyat düzeyi teorisine dayanır. Para ile fiyatlar arasındaki ilişki gelir-harcama içinde ele alınmıştır. Fiyatlar genel düzeyinde meydana gelen değişme halkın, iş çevrelerinin ve devletin harcamalarındaki değişikliklere dayanmaktadır. Gelir teorisine göre, fiyatlar genel düzeyi para miktarına değil gelir ve diğer bir ifadesi olan harcama miktarına bağlıdır. Gelir teorisine göre artan para arzı önce talebi etkiler. Talep ise, tüketim meylinin, sermayenin marjinal etkinliğinin ve likitide tercihinin bir fonksiyonudur. Para miktarı veya dolaşım hızındaki artış nedeniyle etkilenen talep karşısında arz yetersizliği aşırı talep oluşturur. Bu durumda fiyatlar genel düzeyi yükselir ve neticede enflasyon ortaya çıkar.
- 3) Modern Miktar Teorisi veya Parasalca Teori: Milton Friedman'a göre enflasyonun nedeni piyasa sistemine dıştan yapılan müdahalelerdir. Bu müdahalenin en temel aracı para arzıdır. Para arzı hükümetlerin kararıyla artırılırsa sonuç enflasyon olur. bu yaklaşım temelde klasik miktar teorisi yaklaşımıdır. Modern miktar yaklaşımı para talebini belirleyen faktörleri göz önüne alır (Düğer ve Dulupçu, 2001 431-432). Enflasyonu para miktarının değişmesine bağlayan parasalcı yaklaşımdır. Paranın üretim artışına bağlı olmadan artırılması yaklaşımı daha çok serbestleşmeyi esas alanların görüşüdür. Parasalcı yaklaşıma göre enflasyonun nedeni para arzının üretim artışına bağlı olarak artırılmasıdır. Para arzı ile enflasyon arasında bire bir ilişki vardır. Para miktarı ve fiyat artışı ilişkisinin üretimi de dikkate alan çözümünde para arzının ürün arzını kısa dönemde olumsuz yönde etkilediği gözlenmektedir. Bu nedenle para fiyat ilişkilerinin çok daha karmaşık olduğu sonucuna varılmaktadır (Kepenek ve Yentürk, 2008: 572)
- 4) Yapısalcı Enflasyon Teorisi: Enflasyonun ekonomik yapıdan kaynaklandığını ileri süren yaklaşım ise yapısalcı yaklaşımdır. Buna karşılık yapısalcı anlayış ta bir tür devletin ekonomiye karışmasını esas alan kuramcılarının görüşlerini yansıtmaktadır. Parasalcı görüş, yapısal

aksaklıkların, darboğazların varlığını kabul etmekte ancak bunun nedenini devletin iç ve dış piyasaya karışmasına bağlamaktadır. Hükümet ülke içinde fiyat denetimlerini kaldırır, fiyat desteklemelerinden vaz geçer, dış ödemelerde de döviz kurunu gerekse mal ve hizmet fiyatlarının saptanmasına karışmazsa bu yaklaşıma göre piyasalar sunum içten dengesine ulaşır ve enflasyon olmaz. Enflasyonun nedenlerini ekonomik ve toplumsal yapıya bağlayan yapısalcı görüşler, ekonomik büyüme sürecinde, piyasa aksamalarının arz-talep dengesizliklerine ve fiyat artışlarına yol açtığını vurgulamaktadır. Genellikle bu yapısal darboğazların gıda maddeleri, arz fiyat ilişkisinin esnek olmaması, sanayi ürün fiyatlarının belli bir kar oranı üzerinden saptanması, dış ödemede güçlükleri ve son olarak ta hükümetin gelirlerinin yetersizliği karşısında kamu mal ve hizmetlerinin fiyatlarının artırılması olarak sıralanmaktadır (Kepenek ve Yentürk, 2008: 573).

2. LİTERATÜR ÖZETİ

Literatürde, enflasyon çeşitli değişkenler arasındaki ilişkiler şeklinde araştırılmaktadır. Bu ya kamu harcamaları ile enflasyon arasındaki ilişkiler şeklinde ya da para arzı ile enflasyon arasındaki ilişkiler şeklinde veya kamu harcamaları ve para arzı ile enflasyon arasındaki ilişkiler şeklinde veyahut ta bütçe açıkları ile enflasyon arasındaki ilişkiler şeklinde olabilmektedir. Bu araştırmada, bütçe açıkları ile enflasyon arasındaki ilişkiler, kamu harcamalarının büyüklüğünün dolaylı olarak bütçe açıklarını içermesinden dolayı dikkate alınmamıştır. Literatürde kamu harcamaları ve para arzı ile enflasyon arasındaki ilişkilerin araştırıldığı araştırmalara erişmek mümkündür. Bu konuyla alakalı olarak yapılan çalışmalarda araştırılan dönem, ülke ve uygulanan yöntemlerin farklı olması sebebiyle sonuçlar da farklı olabilmektedir. Bu çalışmada, söz konusu ilişkilerin araştırıldığı çalışmalardan gerek Türkiye gerekse diğer ülkeler için yapılanlardan erişilenler özetlenerek Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Literatür Özeti Tablosu

Yazar (lar) / Yıl	Ülke ve Dönem	Yöntem	Sonuç
Aghevli ve Khan (1977)	Endonezya 1951-1972	EKK	para arzı enflasyonu artırmaktadır.
Cesur 2006	Türkiye 1994-2004	EKK	Para arzı artışı enflasyonu artırmaktadır.
Şahin ve Özenç (2007).	Türkiye 1988-2006	Granger Nedensellik	Kamu Harcamaları artışı enflasyonu artırmaktadır.
Oktayer (2010)	Türkiye 1987-2009	Johansen Eşbütünleşme	Bütçe açıkları enflasyonu etkilemektedir.
Magazzino (2010)	7 Akdeniz Ülkesi 1970-2009	Johansen Eşbütünleşme, Granger Nedensellik	Kamu harcamaları ile enflasyon arasında çift yönlü nedensellik belirlenmiştir.
Akçacı, T. ve Kocağ, E. K. (2013).	Türkiye 2006:01-2012:12.	Eşbütünleşme Granger nedensellik	Kamu harcamaları enflasyonun nedenidir.
Nguyen, (2014).	Endonezya, Vietnam ve Hindistan 1970-2010	Johansen Eşbütünleşme VECM	Kamu harcamaları enflasyonu pozitif etkilemektedir
Mehrara ve Sujoudi (2015)	İran 1959-2010	Bayesyen Model Ortalama Metod	Paranın Arzı, artışı enflasyon üzerinde pozitif etkilidir.
Ulusoy ve Yiğit (2016).	Türkiye 1990-2015	EKK	Kamu Harcamaları artışı enflasyonu artırmaktadır.
Mehrara vd.(2016)	İran 1990-2013	EKK	Kamu harcamaları ve Para arzındaki artış enflasyonu artırmaktadır.
İslatince (2017)	Türkiye 1988-2016	Granger Nedensellik	Para arzı ile enflasyon arasında çift yönlü nedensellik
Ozekhome (2017).	WAMZ Ülkeleri 2000-2015	Panel veri	Para arzı artışı enflasyonu artırmaktadır.
Ditimi vd. (2017).	Nijerya 1970-2016	Johansen eşbütünleşme, VECM, Regresyon, Granger Nedensellik	Para arzı enflasyonun sebebi değildir.
Amassoma vd. (2018)	Nijerya 1970-2016	EKK ECM	Para arzı artışı enflasyonu kısa ve

		Granger Nedensellik	uzun dönemde etkilememektedir.
Hussain ve Zafar (2018)	Pakistan 1972-2015	ARDL ECM Granger Nedensellik	Enflasyondan kamu harcamalarına doğru tek yönlü; enflasyon ve para arzı arasında çift yönlü nedensellik belirlenmiştir.
Dikeogu (2018).	Nijerya 1980-2017	ARDL ECM	Kamu harcamaları enflasyonu negatif ve zayıf etkilemektedir. Para arzı ise pozitif ve negatif etkilemektedir.
George-Anokwuru ve Ekpenyong (2020).	Nijerya 1999-2019	ARDL	Kamu harcamaları ile enflasyon uzun dönemde ilişkili kısa dönemde ilişkisizdir.
Kılavuz ve Altınöz (2020)	Türkiye 2006Q4-2018Q4	ARDL	Para arzı artışı enflasyonu artırmaktadır.
Mohsin ve Farhani (2021)	Irak 2005-2019	ARDL	Kamu harcamaları ile para arzı enflasyonu artırmaktadır.
Joshi (2021)	Nepal 1964-2019	ARDL	Para arzı artışı enflasyonu artırmaktadır.
Ologbenla (2022)	Nijerya 1985-2017	Johansen eşbütünleşme, VECM, Granger Nedensellik,	Enflasyon, kamu harcamalarını artırmaktadır
Goestjahjanti ve Suryanto (2022).	Endonezya 2000-2019	EKK	Para arzı (M1) ve Kamu harcamaları artışı enflasyonu artırmaktadır.
Lakhdar ve Bensliman (2023)	Kuzey Afrika Ülkeleri 1990-2021	Panel Ekonometrisi FMOLS	Kamu harcamaları ve para arzı enflasyonu artırmaktadır.

ARDL: Oto Regressif Gecikmesi Dağıtılmış Model, **ECM:** Hata Düzeltme Modeli, **EKK:**En Küçük Kareler **GOÜ:** Gelişmekte Olan Ülkeler, **VECM:** Vektör Error Correction Model veya Hata Düzeltme Modeli. **FMOLS:** Tam modifiye edilmiş EKK, **WAMZ:** Batı Afrika Para Birliği Bölgesi Ülkeleri: Gambia, Gana, Gine, Nijerya, Sierra Leone, **Kuzey Afrika Ülkeleri:** Cezayir, Fas, Mısır, Tunus, **7 Akdeniz Ülkesi:** Portekiz, Yunanistan Fransa, Malta, İtalya, İspanya, Kıbrıs,

Tablo 1’den anlaşıldığı üzere pek çok çalışmada kamu harcamalarındaki artış ve para arzındaki artış ile enflasyon arasındaki ilişki gerek ayrı olarak gerekse birlikte ele alınarak araştırıldığı ülkelerde enflasyonu artırdığı gözlenmektedir. Bazı ülkelerde farklı sonuçlar çıksa da bu durumun ülkelerin bulunduğu konjonktürden veya yapısal durumundan kaynaklandığı ileri sürülebilir.

3. EKONOMETRİK YÖNTEM VEBULGULAR

3.1. Durağanlık Analizleri

Durağanlık, iktisadi değişkenler arasında araştırılmakta olan ilişkinin istatistiki olarak anlamlı olması bakımından önem arz etmektedir. Eğer zaman serileri durağan olmayan halleriyle analize tabi tutulursa analiz sonuçları gerçekliği ifade etmeyebilir. Böyle bir durumdan sakınmak için analize başlamadan serilerin durağanlık durumlarının belirlenmesi gerekmektedir. Durağan seri, ekonometrik açıdan ortalamasının ve varyansının zaman içinde değişmeyip her ölçüldüğünde ve çeşitli gecikmelerde aynı kalan seri demektir (Gujarati, 2011: 713). Serilerin durağanlık durumları genellikle Dickey-Fuller (1981) tarafından geliştirilen Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi (1981) ve Philips-Perron (1988)’un geliştirdiği PP birim kök testleriyle belirlenmektedir (Bozkurt, 2013: 33).

Zaman serileri genellikle otokorelasyon içermeleri dolayısıyla durağan bulunmamaktadır. Ekonometrik araştırmalarda durağan olmayan serilerin durağanlık durumları genellikle ADF ve benzeri test denklemleri ile belirlenmektedir. ADF denklemlerinde otokorelasyon sorununu yok etmek için bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri kullanılmaktadır. ADF birim kök testinin sıfır hipotezi “seriler durağan değildir, seriler birim köklüdür” şeklinde olup alternatif hipotezde “seriler durağandır, serilerde birim kök yoktur” şeklindedir. Durağanlığın ölçüldüğü sabitli model ve sabitli-trendli modeller için ADF test denklemleri (1) ve (2) numaralı denklemler olup şu şekildedir (Dickey ve Fuller, 1981:1070):

$$\Delta Y_t = \alpha + \beta_0 Y_{t-1} + \beta_1 \sum_{j=1}^k \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\Delta Y_t = \alpha + \beta_0 t + \beta_1 Y_{t-1} + \beta_2 \sum_{j=1}^k \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (2)$$

(1) ve (2) numaralı ADF birim kök denklemleri ε_t ile temsil edilen hata terimlerinde olası otokorelasyon problemi dikkate alındığı için bağımlı değişkenin gecikmeleri test denklemlerinde bulunmaktadır. Phillips-Perron test denklemlerinde bağımlı değişken gecikmeleri bulunmamaktadır. Yani veri AR(1) süreciyle yaratılmamaktadır. Phillips-Perron, birim kök testleri aşağıda sunulan üç test denklemiyle test edilmektedir (Phillips ve Perron, 1988: 337-338):

$$y_t = \alpha y_{t-1} + u_t \quad (3)$$

$$y_t = \hat{\mu} + \hat{\alpha} y_{t-1} + \hat{u}_t \quad (4)$$

$$y_t = \check{\mu} + \check{\alpha}_1(t-\frac{1}{2}T) + \check{\alpha}_2 y_{t+1} + \check{u}_t \quad (5)$$

Phillips-Perron birim kök test denklemlerinde $\alpha=1$ kabul edilmekte; t , zamanı ifade etmekte ve \check{u}_t tahminden elde edilen hataları temsil etmektedir. Tahminde hata terimleri \check{u}_t 'lerin sorunsuz oldukları varsayılmakta çünkü hata terimlerinde otokorelasyon olmaması veya varyansının sabit olması gibi şartlar gerekmemektedir. Bu da hata terimlerinin sınırlayıcılığını hafifletmektedir (Çil Yavuz, 2015: 3).

3.2. ARDL Sınır Testi

ARDL yöntemiyle yapılan tahminlerde ister bağımlı ister bağımsız değişken olsun değişkenler durağan halleriyle ve gecikmeli değerleri ile tahmin modellerinde yer alabilmektedir. ARDL yöntemi Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilmiştir. Sınır (Bound) testinin tahmin edilmesi ARDL üzerinden yapılmaktadır. Sınır testinin uygulama süreci şöyledir: ilk olarak serilerin durağanlık durumları belirlenir. Bu yöntem küçük gözlemler için serilerin I(2) olmaması ve bağımlı değişkenin I(1) olması kaydıyla uygulanabilmektedir. Serilerin hepsinin I(0) olmaları halinde kritik değer alt sınırı, serilerinin hepsinin I(1) olmaları halinde kritik değerlerin üst sınırı ve serilerin bazılarının I(0) veya I(1) veya serilerin hepsinin I(1) olmaları halinde kritik değerlerin üst sınırları dikkate alınmaktadır (Altıntaş, 2013: 12).

Herhangi bir bağımlı değişken olan Y_t serisiyle onun gecikmeleri ve bağımsız olan değişken veya değişkenleri içeren bir X_t vektörü arasında olması beklenen eşbütünlüşme, Pesaran ve Shin tarafından geliştirilen sınır testiyle belirlenebilmekte ve Y_t serisiyle diğer seri veya seriler arasındaki olası eşbütünlüşme ilişkisi hata düzeltme modeliyle belirlenmektedir. Aşağıda sabit terimli ve trend içeren bir eşbütünlüşme ilişkisine ait hata düzeltme modelinin denklemi sunulmaktadır (Çil Yavuz, 2015: 417):

$$\Delta Y_t = C_0 + C_1 t +$$

$$\pi_{yy} Y_{t-1} + \pi_{yxx} X_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \Psi'_i \Delta Z_{t-i} + \varphi' \Delta X_t + \theta W_t + \varepsilon_t \quad (6)$$

(6) numaralı modelde, C_0 , sabit terim; C_1 , trend ve katsayısı; π_{yy} ve π_{yxx} parametreleri uzun vade çarpanlarıdır. W_t , kukla değişken içeren tamamıyla ilişkisiz değişkenler vektörünü ve ε_t , ardışık bağımlılık sorunu yaratmayan hata

terimlerini ifade etmektedir. Wald testi temelli sınır testinde (7) ve (8) numaralı hipotezler test edilmektedir.

$$H_0: \pi_{yy} = 0 \text{ ve } \pi_{yxx} = 0' (7)$$

$$H_1: \pi_{yy} \neq 0 \text{ ve } \pi_{yxx} \neq 0' \text{ veya } \pi_{yy} \neq 0 \text{ ve } \pi_{yxx} = 0' \text{ veya } \pi_{yy} = 0 \text{ ve } \pi_{yxx} \neq 0' (8)$$

Sınır testinde, hesaplanan F-İstatistik değeri Peseran-Shin tarafından 5 değişik model için hazırlanan kritik değerlerle mukayese edilerek eşbütünleşmenin varlığına veya yokluğuna karar verilmektedir. F-istatistik değeri ilgili kritik değerden büyük olması halinde eşbütünleşmenin varlığına karar verilmektedir. Tablo halinde sunulan F-istatistik tahminlerinin alt sınırları, serilerin düzeyde durağan olmaları I(0) durumunda ve üst sınır değerleri serilerin birinci farklarında durağan olmaları I(1) durumunda değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Tahminden elde edilen F-istatistik kritik değerinin ilgili kritik değerlerden büyük olması halinde eş bütünleşme ilişkisinin var olduğuna, hesaplanan kritik değer tablo kritik değerinden küçükse eşbütünleşmenin olmadığına karar verilmektedir. Şayet hesaplanan F-istatistik değeri tablo kritik değerleri üst ve alt sınır arasında bir değer alırsa bu durumda bir karar verilememektedir. Sonuç olarak, eşbütünleşmenin var olduğuna karar verilmesi durumunda uzun dönem katsayıları tahmin edilmekte ve analizin devamında kısa dönemli ilişkileri tespit etmek için ECM uygulanmaktadır (Pazarlıoğlu ve Gülay, 2007: 211).

3.3. Veri Seti ve Ekonometrik Bulgular

Bu araştırmada, Türkiye ekonomisinde kamu harcamaları, para arzı ve enflasyon arasındaki ilişkiler ekonometrik analiz yöntemleriyle araştırılmış ve bu kapsamda kamu harcamalarının ve para arzının enflasyon üzerinde etkili olup olmadığı veya enflasyonun kamu harcamaları ve para arzı üzerinde etkili olup olmadığı sınınanmıştır Bu çalışma, 2006Q1-2023Q2 dönemini kapsamakta olup çalışmada kullanılan veriler hakkındaki bilgiler Tablo 2'de sunulmaktadır.

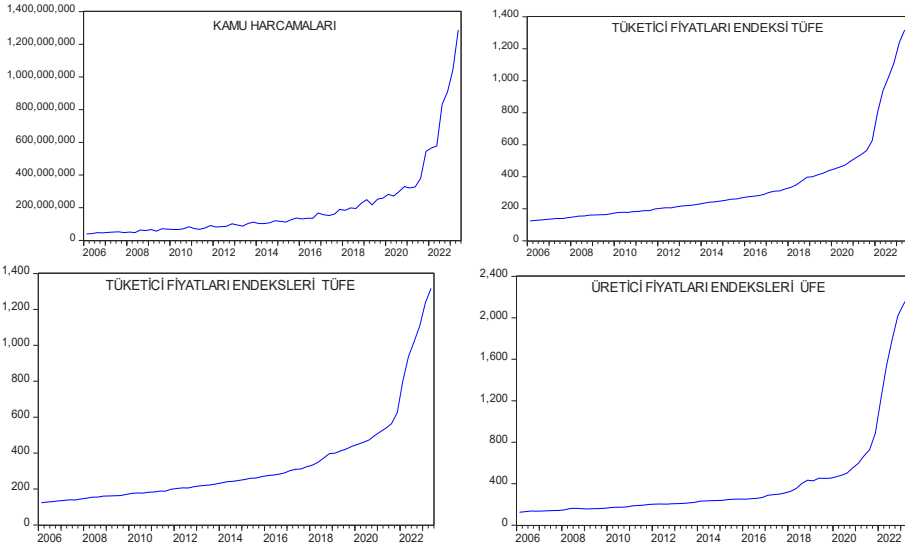
Tablo 2: Veri Seti Değişkenler (2006Q1-2023Q2)

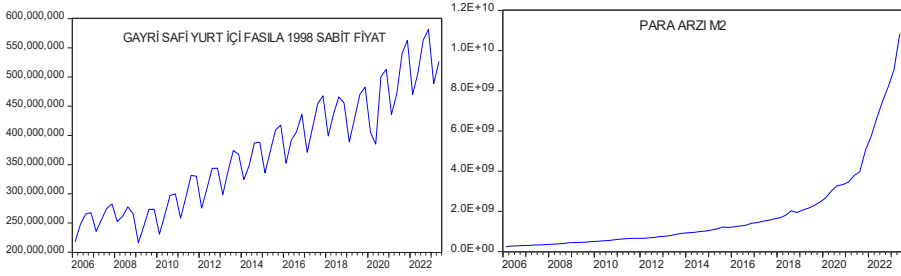
Değişken	Açıklaması	Kaynak
KAMU HARCAMALARI (genel bütçe harcamaları) Faiz giderleri dâhil	Genel Yönetim Bütçe Harcamaları-Yeni Tanım (Hazine ve Maliye Bakanlığı)(Bin TL) (Aylık)	TCMB
GSYİH	GSYİH-Harcama Yöntemiyle-Zincirlenmiş Hacim (Bin TL)	TCMB
TÜFE	Fiyat Endeksi (Tüketici)(2003=100) (TÜİK) (Aylık)	TCMB
ÜFE	Fiyat Endeksi (Yurt İçi Üretici Fiyatları) (2003=100)(TÜİK)(NACE REV.2)(Aylık)	TCMB
M2 PARA ARZI	Haftalık, Para Arzı (Bin TL)(Haftalık)*	TCMB

*:Haftalık hesaplanan para arzı değerleri ve diğer seriler üç aylık verilere dönüştürülmüştür

Tablo 2’de sunulan veri seti ham serilerden oluşmaktadır. Tabloda kamu harcamaları faiz ödemeleri dahil ve hariç olarak ele alınmıştır. Enflasyonu temsilen TÜFE ve ÜFE serileri araştırmaya dahil edilmiştir. Para arzını temsilen M1, M2 ve M3 değerleri kullanılmıştır. Tüm ham serilerin araştırma dönemindeki seyrinin izlenebilmesi ve görsellik sağlanması için Grafik 1’de ve tanımsal istatistikleri Tablo 3 te sunulmuştur.

Grafik 1: Kamu Harcamaları, TÜFE, ÜFE, M2 ve GSYİH Serileri

Grafik 1 'de sunulan ham seriler analize hazırlama işlemlerinden geçirilmiştir. GSYİH serisi 1998 sabit fiyatlı olup mevsimsellikten arındırılıp logaritması alınmıştır. Para arzı serileri, kamu harcamaları serileri, tüfe serisinden üretilen enflasyonla deflate edilerek, mevsimsellikten arındırılıp logaritması alınmıştır. GSYİH serisinin 1998 sabit fiyatları ile ifade edilmeleri dolayısıyla sadece mevsimsellikten arındırılıp logaritması alınarak analize devam edilmiştir

3.4. ADF, PP ve Ziwot-Andrews Birimkök Testleri

Zaman serileri ile yapılan analizlerde serilerin durağanlığı konusu büyük önem göstermektedir. Durağanlık durumu herhangi bir serinin ortalamasının ve varyansının zamana bağlı olarak değişmemesini belirtmektedir. Durağan olmayan serilerle yapılan çalışmalar sahte sonuçlar üretmektedir. Bu bakımdan yapılan analizlerdeki serilerin durağan olması gerekmektedir. Bu araştırmada durağanlık analizleri Augmented Dickey-Füller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birimkök testleriyle yapılmıştır. Bu testlerden elde edilen sonuçlar Tablo 3 te sunulmaktadır.

Tablo 3: ADF Yöntemiyle Birimkök Testleri

Değişkenler	ADF Sabitli	Sonuç	ADF Sabitli ve Trendli	Sonuç
Lrkamuharcamaları_sa	-6.53*	I~(1) ²	-7.54*	I~(0) ¹
Lrgsyih_sa	-7.74*	I~(1) ²	-7.70*	I~(1) ²
Lrm2_Sa	-3.26**	I~(1) ²	-7.99***	I~(0) ¹
Ltufe_Sa	-3.26**	I~(1) ²	-4.05**	I~(1) ²
Lufe_Sa	-2.86***	I~(1) ²	-3.80**	I~(1) ²

* 0,01 düzeyinde durağan, ** 0,05 düzeyinde durağan, *** 0,10 düzeyinde durağan

¹: I~(0) seviyesinde durağan, ²: I~(1) birinci farkında durağan, ³: 2.farkında durağan seri

Tablo 3'ten anlaşılacağı üzere:

- Sabitli modeller için ADF yöntemiyle yapılan birimkök testlerine göre modellerde tüm seriler birinci farklarında I~(1) durağan bulunmuşlardır

- Sabitli ve trendli modellere ADF yöntemiyle yapılan birimkök testlerine göre serilerden Lrkamuharcamaları_sa ve Lrm2_sa serileri seviyelerinde durağan olup diğer seriler birinci farklarında durağan $I\sim(1)$ bulunmuştur.

Tablo 4: PP Yöntemiyle Durağanlık Analizleri

Değişkenler	PP	Sonuç	PP	Sonuç
	Sabitli		Sabit ve Trend	
Lrkamuharcama_sa	-4.70*	$I\sim(1)^2$	-4.81*	$I\sim(1)^2$
Lrgsyih_Sa	-10.93*	$I\sim(1)^2$	-11.05*	$I\sim(1)^2$
Lrm2_Sa	-2.65***	$I\sim(1)^2$	-9.27*	$I\sim(2)^3$
Ltufe_Sa	-3.20**	$I\sim(1)^2$	-4.00**	$I\sim(1)^2$
Lufe_Sa	-2.94**	$I\sim(1)^2$	-3.59**	$I\sim(1)^2$

* 0,01 düzeyinde durağan, ** 0,05 düzeyinde durağan, *** 0,10 düzeyinde durağan
¹ $I\sim(0)$ seviyesinde durağan, ² $I\sim(1)$ birinci farkında durağan, ³:2.farkında durağan seri

Tablo 4'ten anlaşılacağı üzere:

- Sabitli modeller için PP yöntemiyle yapılan birimkök testlerine göre modellerde tüm seriler birinci farklarında $I\sim(1)$ durağan bulunmuşlardır
- Sabitli ve modeller için PP yöntemiyle yapılan birimkök testlerine göre modellerde LRM2_SA serisi 2. Farkında durağan olup diğer seriler birinci farklarında durağan bulunmuşlardır

Bundan sonra, serilerde kırılma olup olmadığının belirlenmesi için tek kırılmayı esas alan Ziwot-Andrews birim kök testi yapılmış ve sonuçları Tablo 4 de sunulmuştur.

Tablo 5: Ziwot-Andrews Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Model	Hesaplan t- İstatistiği	Tablo Kritik Değeri %1	Tablo Kritik Değeri %5	Kırılma Tarihi
Lrkharcoma_sa	C*	-8.38	-5.57	-5.08	Kırılma Yok
Lrgsyih_sa	C	-4.93	-5.57	-5.08	2010Q2
Lrm2_sa	C	-9.13	-5.57	-5.08	Kırılma yok
Ltufe_sa	C	-4.69	-5.57	-5.08	2020Q1
Lufe_sa	C	-2.79	-5.57	-5.08	2019Q2

*: sabit ve Trendli model

Tablo 5'ten görüldüğü üzere sabitli ve trendli modeller de Ziwot-Andrews birimkök test sonuçlarına göre Diğer Yatırımlar, Portföy Yatırımları ve Net Hata Ve Noksan serilerinde kırılma belirlenmeyip GSYİH serisinde 2008Q2 döneminde kırılma belirlenmiştir. Tahmin modelinde kırılmadan kaynaklanan bir istikrarsızlık söz konusu olduğunda sorun kukla değişken kullanılarak giderilecektir.

Bu aşama itibarıyla, eş bütünleşme ilişkisinin araştırıldığı bu çalışmada TUFES_{SA} ve UFE_{SA} değişkenlerinin tahmin edilecek formları fonksiyon ve eşitlik şeklinde gösterimleri TUFES için (9) ve (10) numara ile UFE için (11) ve (12) numara ile gösterilmektedir.

$$TUFES = f(Kamu Harcamaları, Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla, Para Arzı) \quad (9)$$

$$TUFES_t = \alpha_0 + \alpha_1 Trend + \alpha_2 Kamu Harcamaları_t + \alpha_3 Gayri safi Yurtiçi Hasıla_t + \alpha_4 M2 Para Arzı + U_t \quad (10)$$

$$UFE = f(Kamu Harcamaları, Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla, Para Arzı) \quad (11)$$

$$UFE_t = \alpha_0 + \alpha_1 Trend + \alpha_2 Kamu Harcamaları_t + \alpha_3 Gayri safi Yurtiçi Hasıla_t + \alpha_4 M2 Para Arzı + U_t \quad (12)$$

ADF Durağanlık analizlerinde sabitli ve trendli modellere göre değişkenlerimizden bazılarının seviyelerinde durağan olmaları ve bazılarının birinci farklarında durağan olmaları çalışmada kullanılacak yöntemin ARDL olmasında büyümeyi temsil eden M2 Para arzı serisi seviyesinde durağan olup diğer seriler birinci farklarında durağan bulunmaları dolayısıyla ARDL yönteminin uygulanması için gerekli şartlar sağlanmıştır.

3.5. TUFÉ' ile GSYİH, Para Arzı ve Kamu Harcamaları Arasındaki Uzun Dönem İlişkisinin Tahmin Edilmesi

Durağanlık analizlerine göre serilerin durağanlık düzeylerinin farklı olması ancak 2. farklarında yani $I\sim(2)$ seviyesinde durağan olmamaları dolayısıyla değişkenlere Auto Regressive Distributed Lag (Gecikmesi Dağıtılmış Oto Regressif Model=ARDL) yöntemi uygulanabilmektedir. Değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisini belirlemek için ARDL ve nedensellik ilişkisini belirlemek için Hata Düzeltme Modeli (ECM) uygulanacaktır. ARDL yönteminde ilk olarak uzun dönem eşbütünleşme ilişkisinin belirlenmesi için TUFÉ modeli tahmin edilmiş ve tahmin sonuçları Tablo 6'da 'de sunulmuştur.

Tablo 6: ARDL(4, 2, 1, 4) Sınır Testi Sonuçları

F İstatistiği	Önem Düzeyi	Pesaran vd. (2001) Tablo Kritik Değerleri	
		Alt Sınır Değerleri	Üst Sınır Değerleri
		I(0)	I(1)
4.00	10%	3.47	4.45
k=3	5%	4.01	5.07
Gözlem Sayısı 70	1%	5.17	6.36

Tablo 6'ya göre hesaplanan F-istatistiği 4.00, Tablo üst kritik değeri 4.45 ten küçük $4.00 < 4.45$ olduğu için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığına karar verilmiştir.

3.6. UFE' ile GSYİH, Para Arzı ve Kamu Harcamaları Arasındaki Uzun Dönem İlişkisinin Tahmin Edilmesi

Bundan sonra üretici fiyatları endeksi ile ifade edilen fiyatlar genel seviyesinin UFE 'nin kamu harcamaları, GSYİH, Para arzı M2 ile olan ilişkisi tahmin edilecektir. ÜFE İ için tahmin modeli sınır testi Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7: ARDL (2, 4 1, 3) Sınır Testi Sonuçları

F İstatistiği	Önem Düzeyi	Pesaran vd. (2001) Tablo Kritik Değerleri	
		Alt Sınır Değerleri I(0)	Üst Sınır Değerleri I(1)
7.39	10%	3.47	4.45
k=3	5%	4.01	5.07
Gözlem Sayısı 70	1%	5.17	6.36

Tablo 7'ye göre hesaplanan F-istatistiği 7.39 tablo üst kritik değeri 6.36 dan büyük olduğu için $7.39 > 6.36$ olduğu için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğuna karar verilmiştir. Bu aşamada yapılması gereken tahmin modeli sonuçlarının istatistiki anlamda geçerli olması için tahmin modeline diagnostik testlerin uygulanması gerekir. Buna göre ARDL(2, 4 1, 3) tahmin modeli Tablo 8 ve tanısal testler Tablo 9 da sunulmuştur.

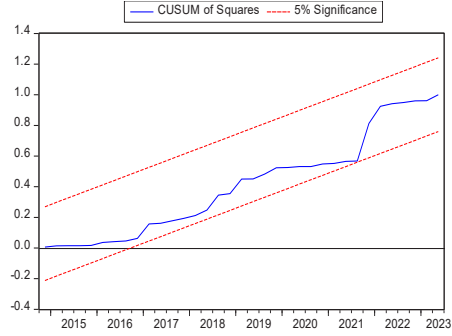
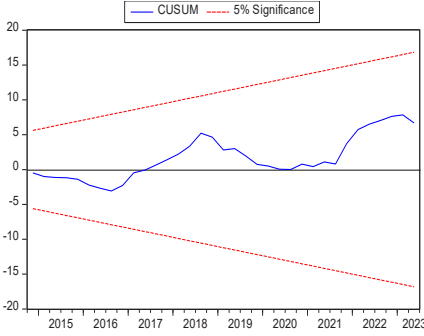
Tablo 8: ARDL(2, 4 1, 3) Tahmin Modeli Sonuçları

Bağımlı Değişken: LUFE_SA				
Değişkenler	Katsayılar	Std.Hata	t-ista.	Olasılık
Lufes_sa(-1)	1.502	0.142	10.50	0.000
Lufe_sa(-2)	-0.513	0.161	-3.177	0.002
Lrkamuharcamaları_sa	-0.060	0.055	-1.082	0.284
Lrkamuharcamaları_sa (-1)	0.140	0.059	2.379	0.021
Lrkamuharcamaları_sa (-2)	0.050	0.057	0.865	0.390
Lrkamuharcamaları_sa (-3)	0.044	0.056	0.790	0.432
Lrkamuharcamaları_sa (-4)	0.112	0.051	2.198	0.032
Lrgsyih_sa	0.117	0.102	1.144	0.257
Lrgsyih_sa(-1)	0.155	0.109	1.418	0.162
Lrm2_sa	-0.002	0.071	-0.037	0.970
Lrm2_sa(-1)	0.157	0.096	1.627	0.110
Lrm2_Sa(-2)	-0.304	0.112	-2.721	0.008
Lrm2_Sa(-3)	0.166	0.088	1.880	0.065
Kukla	-0.028	0.013	-2.166	0.035
C	-10.523	2.292	-4.590	0.000

R²: 0,99; \bar{R}^2 : 0,99; DW İstatistiği :1,93; F-İstatistiği: 3241. (Olasılık:0.000000)

Tablo 9: ARDL(2, 4 1, 3) Tahmin Modeli Diagnostik Testler

Test Türü	Test istatistiği (olasılık)
Breusch-Godfrey Oto Korelasyon testi	0.428 (0,80) Oto korelasyon yoktur.
BPG Değişen Varyans Testi	22.30 (0,10) Değişen varyans yoktur
Jargue-Bera - Normallik Testi	0.42 (0.80) normal dağılım vardır.

Tanısal test sonuçlarının sunulduğu Tablo 9'a göre modelde oto korelasyon, değişen varyans ve normal dağılım sorunu bulunmamaktadır. Cusum ve Cusum kare testlerine göre Model, bir bütün olarak istikrarlıdır. Tahmin Modelinin tanısal testleri geçtikten sonra sınır testi istatistiksel olarak güvenli olduğu ileri sürülebilir. Buna dayanarak Uzun dönem katsayılar tahmin edilmiş ve Tablo 10'da sunulmuştur

Tablo 10: ARDL(2, 4 1, 3) Modeli Uzun Dönem Katsayıları

Değişken	Kat Sayı	Std. Hata	t-statistic	Olasılık
Lrkamuharcamaları_sa	25.014	67.627	0.369	0.713
Lrgsyih_sa	23.727	68.751	0.345	0.731
Lrm2_sa	1.453	10.377	0.140	0.889

*: 0,01 düzeyinde anlamlı katsayı ; **:0.05 düzeyinde anlamlı katsayı

Tablo 10'dan anlaşılacağı üzere uzun dönem katsayıları pozitif ancak istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Yani, bağımlı değişken ÜFE'nin bağımsız değişkenler olan Kamu Harcamaları, GSYİH ve M2 Para Arzı ile uzun dönemli eş bütünleşme ilişkisi belirlenmemiştir. Bundan sonra yapılması gereken değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkilerin araştırılmasıdır.

3.7. ÜFE'nin Kamu Harcamaları, GSYİH ve M2 Para Arzı İle olan Kısa Dönemli İlişkileri

Kısa dönemli ilişkiler tahmin edildiğinde öncelikle hata düzeltme terimi katsayısına bakılmaktadır. Bu katsayı program çıktısında CointEq(-1) olarak temsil edilmektedir. Bu katsayı değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisinden elde edilen hata terimlerinin bir gecikmeli değeridir. Hata düzeltme terimi katsayısı – işaretli yani negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmalıdır. Değişkenlerin birbirleri olan kısa dönemli ilişkilerini belirlemek için ARDL(2, 4, 1, 3) modeli üzerinden Hata Düzeltme Modeli (ECM) tahmin edilerek tahmin sonuçları Tablo 11'de sunulmuştur.

Tablo 11: ARDL(2, 4, 1, 3) Hata Düzeltme Modeli ve Kısa Dönem Katsayıları

Bağımlı Değişken: LRGSYİH_SA					
Değişkenler	Katsayılar	Std.Hata	t-ista.	Olasılık	
C	-10.523	1.878	-5.601	0.000*	
@TREND	-0.011	0.002	-4.941	0.000*	
D(LUFE_SA(-1))	0.513	0.112	4.556	0.000*	
D(LRKAMUHARCAMALARI_SA)	-0.060	0.049	-1.220	0.228	
D(LRKAMUHARCAMALARI_SA(-1))	-0.207	0.070	-2.932	0.005*	
D(LRKAMUHARCAMALARI_SA(-2))	-0.157	0.064	-2.427	0.018**	
D(LRKAMUHARCAMALARI_SA(-3))	-0.112	0.046	-2.428	0.018**	
D(LRGSYİH_SA)	0.117	0.093	1.256	0.214	
D(LRM2_SA)	-0.002	0.063	-0.042	0.966	
D(LRM2_SA(-1))	0.137	0.079	1.735	0.088***	
D(LRM2_SA(-2))	-0.166	0.078	-2.130	0.038**	
KUKLA	-0.028	0.010	-2.640	0.011**	
CointEq(-1)	-0.011	0.002	-5.598	0.000*	
*, 0,01 düzeyde anlamlı, **:0,05 düzeyde anlamlı ; ***:0,10 düzeyinde anlamlı					
R²: 0,84, \bar{R}^2: 0,81, DW sta.: 1,93 F-sta. (olasılık): 24.25 (0,00)					

Tablo 11'den anlaşılacağı gibi hata düzeltme modeli sonuçlarına göre tahmin modelinin ÜFE'deki değişimi açıklama gücünü ifade eden determinant katsayısı R^2 : 0,84, olup düzeltilmiş determinant kat sayısı ise \bar{R}^2 : 0,81'dir. Modelin açıklanamayan kısmı ise modele dâhil edilmeyen değişkenler tarafından belirlenmektedir.

Hata düzeltme terimi CointEq(-1) katsayısı negatif işaretli ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Buna göre değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisinde meydana gelen bir dengesizlik bir sonraki dönemde yaklaşık 0, 01 oranında düzeltilerek değişkenler seyirlerine devam etmektedir. Böylece kısa dönemde değişkenler ile ÜFE arasındaki ilişki pozitif ve anlamlı olarak belirlenmiş bulunmaktadır.

Tablo 11'e göre kısa dönemde sabit terim C'nin katsayısı negatif işaretli olup istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Benzer şekilde TREND değişkeninin katsayı işareti negatif olup istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. ÜFE'nin kendi bir gecikmeli katsayısı pozitif işaretli olup istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Yani kısa dönemde ÜFE kendi cari değerine etki etmektedir. Kamu harcamalarının kendi cari değeri katsayısı negatif işaretli ancak istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Kamu harcamalarının bir, iki ve üç gecikmeli katsayıları negatif işaretli ancak istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. yani değişkenler arasında kısa dönemde ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. GSYİH, kısa dönemde ÜFE üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildir. M2 Para Arzı ile ÜFE arasında

kısa dönemde pozitif ve anlamlı bir ilişki belirlenmiştir. Yani kısa dönemde Para Arzı M2, enflasyon artışına etki etmektedir. Ancak, para arzı M2 nin iki gecikmeli kat sayısı negatif işaretli fakat istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Yani, iki gecikmeli değer enflasyona ters yönde etki etmektedir. Modeli istikrarını sağlamak için kullanılan kukla değişken negatif işaretli ancak, istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

SONUÇ

Fiyat istikrarı tüm ülkelerin önem ve öncelik verdiği bir husustur. Ülkeler fiyat istikrarını sağlamak için para ve maliye politikalarına müracaat etmektedir. Monetarist paracı yaklaşıma göre para arzındaki artışlar fiyatlar genel düzeyine olduğu gibi yansımaktadır. Kamu finansı bakış açısında ise enflasyonu doğuran faktörler başında bütçe dengesi veya diğer bir ifade ile kamu harcamalarının artması gösterilmektedir. Bu amaçla analize hem para arzını hem de top yekûn kamu harcamalarını dâhil ettik. Ayrıca gelir seviyesinin yükselmesi talep kanalıyla fiyat artışlarına sebebiyet verebileceğinden analize GSYİH değişkeni de dahil edilmiştir.

Bu araştırmada Türkiye’de Kamu Harcamaları, GSYİH ve geniş anlamda para arzı M2 ‘nin fiyatlar genel düzeyini ifade eden TÜFE ve ÜFE ile uzun ve kısa dönemli ilişkileri araştırılmıştır. Bu amaç çerçevesinde Türkiye’nin 2006Q1-2023Q2 dönemi incelenmiştir. Araştırmada uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi ARDL sınır testi yöntemiyle, kısa dönem ilişki ise Hata Düzeltme Modeli (ECM) ile belirlenmiştir. Bu araştırmada değişkenler reelleştirilerek analizlere tabi tutulmuştur.

Araştırmada öncelikle literatür taraması yapılarak benzer çalışma yapan diğer araştırmacıların sonuçlarına ulaşılmıştır. Literatür taramasından elde edilen bulgulara göre aynı değişkenlerin enflasyon üzerindeki etkileri ülkeden ülkeye ve araştırma döneminden araştırma dönemine göre farklı olmaktadır. Genellikle Gelişmemiş ülkelerde kamu harcamaları, GSYİH ve M2 Para arzı değişkenleri enflasyon üzerinde hem uzun hem de kısa dönemde etkili olabilmektedir.

Araştırmadan elde edilen ekonometrik bulgulara göre uzun dönemde TÜFE ile Kamu Harcamaları, GSYİH ve geniş para arzı M2 ile aralarında ARDL yöntemiyle tahmin edilen uzun dönem ilişkisi belirlenmemiştir. ÜFE ile kamu harcamaları, GSYİH ve geniş para arzı M2 arasında ARDL yöntemiyle eşbütünleşme ilişkisi belirlenmiş ancak, uzun dönem katsayıları pozitif işaretli fakat istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Eşbütünleşme ilişkisi belirlenmiş ÜFE modelinde kısa dönemli ilişkiler hata düzeltme modeli ECM ile tahmin edilmiştir.

Değişkenler arasındaki kısa vadeli ilişkilerin araştırıldığı hata düzeltme modeli ECM'den elde edilen bulgulara göre kamu harcamalarının kendi cari değeri, GSYİH değişkeninin kendi cari değeri ve geniş para arzı M2'nin kendi cari değerleri ile ÜFE yani üretici fiyatları endeksi arasında kısa dönemde nedensellik ilişkisi belirlenmemiştir. Fakat ÜFE'nin bir gecikmeli değeri, kamu harcamalarının bir, iki ve üç gecikmeli değerleri ve geniş para arzı M2'nin bir ve iki gecikmeli değerleri ile ÜFE enflasyonu arasında kısa dönemde nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse para arzı, kamu harcamaları ve ulusal gelir kısa dönemde enflasyona etki etmekte yani enflasyon artışına sebebiyet vermektedir.

Dünya ve yurt genelinde yaşanan Covid-19 süreci, akabinde Türkiye'de 11 ilde meydana gelen deprem felaketi ve gerçekleşen 2023 genel seçimleri kamu harcamalarının artmasına dolayısıyla enflasyona sebebiyet verebileceği düşüncesini kısmen de olsa sınamak düşünülmüştür. Bu çerçevede toplam harcamaların artması para arzının artmasına toplam harcamaların artması da ekonomik büyümeye sebebiyet verebilir. Bunların da enflasyona bir yansımalarının olabileceği gözlemlenebilir. İşte bu gibi sebeplerden doğmuş olan görüşleri gidermek amacıyla yapılan bu çalışmada değişkenler arasında doğrudan eş bütünleşme belirlenmeyip sadece kısa vadede etkilenmeler gözlenmiştir. Ayrıca, değişkenlerin cari değerleri değil gecikmeli değerleri istatistiksel olarak anlamlı bulunup negatif işaretli olarak belirlenmiştir. Cari değerlerin doğrudan enflasyona yansımaması zamanla ilgili bir durumdur. Araştırmadan elde edilen bulgular araştırma dönemiyle uygun olduğu ileri sürülebilir. Çünkü enflasyonda ve kamu harcamalarında artışlar uzun yıllar boyunca orantılı seyretmiştir. Esas dikkate değer artışlar 2019 itibarıyla gerçekleşmiştir.

Sonuç olarak, Türkiye'de 1950'li yıllarda ortaya çıkan enflasyon, arada bazı yıllar kontrol altına alınsa da halen en önemli ekonomik sorunlar arasında bulunmaktadır. Öteden beri seyretmekte olan bu süreç sadece ekonomik görüşlerle açıklanamamakta ve kontrol altına alınamamaktadır. Enflasyon sorunu ekonomik olmasının yanında, sosyal, siyasal, kültürel, vs. sorunlarla ilişkili olarak çok yönlü değerlendirilmesi gereken bir sorun olup aynı zamanda yönetsel bir sorun olarak değerlendirilmelidir. Diğer bir ifade ile enflasyon yapısal bir sorundur ve birçok konu bir arada düşünülerek ele alınmalı ve ona göre çözüm üretilmelidir. Enflasyon sorunu geçici tedbirlerle çözümediği bilinmektedir. Bilindik para ve maliye politikaları ve bu politikalarla birlikte uygulanan kredi ve dış ticaret politikaları kısmi ve geçici çözümler olabilmektedir. Enflasyon, çok çeşitli faktörlerden etkilenerek ortaya çıkan bir sorun olması dolayısıyla yönetsel bir sorun olarak değerlendirilip ekonominin arz yönünü dikkate alarak ve arz güvencesi sağlanarak çözülebileceği düşünülmektedir.

REFERANSLAR

- Aghevli, B. B., ve Khan, M. S. (1977). Inflationary Finance And The Dynamics Of Inflation: Indonesia, 1951-72. *The American Economic Review*, 67(3), 390-403.
- Akçacı, T., ve Kocağ, E. K. (2013). Kamu Harcamalarının Enflasyonist Etkisinin Ekonometrik Analizi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(8), 1-18.
- Amassoma, D., Sunday, K., ve Onyedikachi, E. E. (2018). The Influence of Money Supply On Inflation in Nigeria. *Journal of Economics and Management*, (31), 5-23.
- Bocutoğlu, E. (2019). Makro İktisat: Teoriler ve Politikalar. 14. Baskı, Murathan Yayınevi. Trabzon.
- Bozkurt, H. Y. (2013). Zaman Serileri Analizi, Genişletilmiş 2. Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Cesur, F. (2006). Para Arzı İle Enflasyon İlişkisi Ve Türkiye Uygulaması (1994-2004). *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 85-104.
- Çil Yavuz, N. (2015). Finansal Ekonometri. Baskı, Der Yayınları, İstanbul.
- Dickey, D. A., ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics For Autoregressive Time Series With A Unit Root. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1057-1072.
- Dikeogu, C. C. (2018). Public Spending And Inflation in Nigeria. *International Journal of Advanced Academic Research. Social and Management Sciences*, 4, 12.
- Ditimi, A., Sunday, K., ve Onyedikachi O, E. E. (2017). The Upshot of Money Supply and Inflation in Nigeria. *Valahian Journal of Economic Studies*, 8(2).
- Düğer, İ.H. & Dulupçu, M.A. (2001). İktisata Giriş. Graphis Yayınları,2. Basım, İstanbul.
- George-Anokwuru, C. C., ve Ekpenyong, B. I. (2020). Government Expenditure and Inflation in Nigeria. *Journal of Economics and Management Sciences*, 3(2), p29-p29.
- Goestjahjanti, F. S., ve Suryanto, T. (2022). Analysis of Economic Sustainability from Government Spending on The Inflation Rate in Indonesia: Effect from Intrest Rate and Money Circulation. *Calitatea*, 23(191), 203-210.
- Gujarati, D. N., Porter, D. C., Şenesen, Ü., ve Günlük-Şenesen, G. (2011). Temel ekonometri. Literatür Yayıncılık.
- Hussain, M. I., ve Zafar, T. (2018). The Interrelationship Between Money Supply, Inflation, Public Expenditure And Economic Growth. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 7(1), pp-1.

- İslatince, H. (2017). Para arzı ve enflasyon ilişkisi: Türkiye için nedensellik analizi (1988-2016). *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(3), 43-56.
- Joshi, U. L. (2021). Effect of Money supply on Inflation in Nepal: Empirical Evidence From ARDL Bounds Test. *International Research Journal of MMC (IRJMMC)*, 2(1), 84-98.
- Kepenek, Y., ve Yentürk, N. (2008). *Türkiye Ekonomisi*, 21. baskı. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Keyder, N.(2008). *Para: Teori, Politika, Uygulama*, 11. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Kılavuz, E., ve Altınöz, B. (2020). Türkiye’de Para Arzı İle Enflasyon Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 242-260.
- Lakhdar, B., Mohamed, B., ve Abdallah, K.(2023). The Impact of Public Expenditure and Money Supply on the Inflation Rate in North African Countries.
- Magazzino, C. (2011). The Nexus Between Public Expenditure And Inflation in The Mediterranean Countries. *Theoretical and Practical Research in Economic Fields (TPREF)*, 2(03), 94-107.
- Makwandi, J.,ve Raphael, G. (2018). The Impact of Government Expenditure, Money Supply and Inflation on Economic Growth in Tanzania. *Huria: Journal of the Open University of Tanzania*, 25(1), 146-170.
- Mehrara, M., ve Sujoudi, A. (2015). The Relationship Between Money, Government Spending and Inflation in the Iranian Economy. *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, 51, 89-94.
- Mehrara, M., Soufiani, M. B., ve Rezaei, S. (2016). The Impact of Government Spending On Inflation Through The Inflationary Environment, STR Approach. *World Scientific News*, (37), 153-167.
- Mohsin, K. (2021). Measuring The Financial And Monetary Impact Of Public Expenditure And Money Supply On Inflation in Iraq. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)*, 12(13), 5233-5241.
- Nguyen, T. D. (2019). Impact Of Government Spending On Inflation in Asian Emerging Economies: Evidence From India, China, and Indonesia. *The Singapore Economic Review*, 64(05), 1171-1200.
- Oktayer, A. (2010). Türkiye’de Bütçe Açığı, Para Arzı Ve Enflasyon İlişkisi. *Maliye Dergisi*, 158(1), 431-447.

- Ozekhome, H. O. (2017). Does Money Supply Growth Cause Inflation in the West African Monetary Zone? *West African Journal of Monetary and Economic Integration*, 17(2), 57-80.
- Pazarlıoğlu, M. V., ve Gülay, E. (2007) Net Portföy Yatırımları İle Reel Faiz Arasındaki İlişki Türkiye Örneği -1992:I - 2005:IV, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 9, Sayı: 2, 2007
- Osman, P. (2019). Kamu Maliyesi. Derya Kitabevi, Trabzon.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., ve Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches To The Analysis Of Level Relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing For A Unit Root In Time Series Regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Şahin, M., ve Özenç, Ç. (2007). Kamu Harcamaları İle Makro Ekonomik Değişkenler Arasındaki Nedensellik İlişkileri. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(2), 177-200.
- Öztürk, N. (2011). Para Banka Kredi. Ekin Yayınevi, Bursa
- Özyurt, H. (2003). Para Teorisi ve Politikası. Derya Kitabevi. Celepler Matbaası, 4. Baskı, Trabzon.
- Pehlivan, O. (2012). Kamu maliyesi. Celepler matbaası, Trabzon
- Ulusoy, A. (2007). Maliye Politikası (4. Baskı). 5. Baskı, eflatun matbaası, İstanbul
- Ulusoy, A., ve Yiğit, N. (2016). Türkiye'de Kamu Harcamaları Enflasyon İlişkisinin Ampirik Analizi: 1990-2015 Dönemi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü-Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12).
- Yılmaz, B.E.,(2016).Maliye, Der Yayınları, 2. Basım, İstanbul
- Zivot, E., ve Andrews, D. W. K. (1992). Further Evidence On The Great Crash, The Oil-Price Shock, And The Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, Vol. 10, No. 3 (Jul., 1992), pp. 251-270 Published By: American Statistical Association

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de para arzı ve kamu harcamalarının enflasyon ile ilişkisini araştırmaktır. Araştırmada Türkiye için 2006Q1-2023Q2 dönemi üç aylı verilerle araştırılmıştır. Ekonometrik yöntemlerin kullanıldığı bu araştırmada değişken olarak Türkiye’nin geniş para arzı M2, kamu harcamaları, GSYİH, Tüketici ve Üretici fiyat endeksleri kullanılmıştır. Değişkenlerin seviyelerinde ve birinci farklarında durağan olmaları sebebiyle değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiler ARDL yöntemi ile kısa dönemli ilişkiler ise Hata Düzeltme Modeli ile araştırılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre uzun dönem tahmininde TÜFE ile Kamu Harcamaları, GSYİH ve geniş para arzı M2 ile aralarında uzun dönem ilişkisi belirlenmemiştir. Üretici fiyat endeksleri ile kamu harcamaları, GSYİH ve geniş para arzı M2 arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi belirlenmiştir. Ancak, uzun dönem katsayıları pozitif işaretli fakat istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Eşbütünleşme ilişkisi belirlenmiş ÜFE modeli için kısa dönemli ilişkiler hata düzeltme modeli ECM ile tahmin edilmiştir. ECM’den elde edilen bulgulara göre kamu harcamalarının kendi cari değeri, GSYH’nin kendi cari değeri ve geniş para arzı M2’nin kendi cari değerleri ile üretici fiyatları endeksi arasında kısa dönemde nedensellik ilişkisi belirlenmemiştir. Fakat ÜFE’nin kendi bir gecikmeli değeri, kamu harcamalarının bir, iki ve üç gecikmeli değerleri ve geniş para arzı M2’nin bir ve iki gecikmeli değerlerinden Üretici fiyat endekslerinin temsil ettiği enflasyonuna doğru kısa dönem için nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Yani, para arzı, kamu harcamaları ve GSYH’nin enflasyona etki ettiği ileri sürülebilir.

Anahtar Kelimeler: Para Arzı, Kamu Harcamaları, Enflasyon, TÜFE, ÜFE, ARDL

ABSTRACT

The purpose of this research is to investigate the relationship between money supply and public expenditures and inflation in Turkey. In the research, the period 2006Q1-2023Q2 for Türkiye was investigated with three-month data. In this research where econometric methods were used, Turkey's broad money supply M2, public expenditures, GDP, Consumer and Producer price indices were used as variables. Since the variables are stationary at their levels and first differences, long-term relationships between the variables were investigated with the ARDL method and short-term relationships were investigated with the Error Correction Model. According to the findings of the research, no long-term relationship was determined between CPI and Public Expenditures, GDP and broad money supply M2 in the long-term forecast. A long-term cointegration relationship has been determined between producer price indexes and public expenditures, GDP and

Bölüm 13

Yöneticinin Sosyal Baltalama (Kuyu Kazma) Davranışları Çalışanın Görev Performansını Düşürür Mü? Bileşensel Yaratıcılık Teorisi Merceğinden Yaratıcılığın Aracı Rolü

Kübra ŞİMŞEK DEMİRBAĞ¹

*¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü,
kubrasimsek@gumushane.edu.tr*

Özet

Bu çalışma, bileşensel yaratıcılık teorisine dayanarak, ilk kademe yöneticilerin astlarına yönelik sosyal baltalama davranışlarının astların görev performansına etkisinde yaratıcılıklarının aracı rolünü ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Çalışmaya kamu sektöründen 145'er ilk kademe yönetici, ast ve astın akranı katılmıştır. Astlara ilk kademe yöneticilerinin sosyal baltalama davranışları sergileyip sergilemedikleri sorulduktan bir ay sonra, akranlardan astların yaratıcılık düzeylerine ve iki ay sonra, ilk kademe yöneticilerden astların yaratıcılık düzeyi ve görev performanslarına ilişkin veri toplanmıştır. Yapılan analizler neticesinde, kurulan modele ampirik destek sağlanarak yaratıcılığın öncüllerinden birinin sosyal baltalama ve ardıllarından birinin ise görev performansı olduğu bulunmuştur. Çalışmanın liderlik, yaratıcılık ve örgütsel davranış literatürlerine katkı sağlaması ve kamu örgütlerindeki yöneticilerin sosyal baltalama davranışlarının çalışanlara ve nihai olarak iş çıktılarına olan olumsuz etkisine yönelik farkındalığı tetiklemesi beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal baltalama, kuyu kazma, yaratıcılık, görev performansı

GİRİŞ

Son yıllarda, organizasyonlardaki olumsuz davranışlara odaklanan araştırmaların sayısında ciddi bir artış yaşanmaktadır ve bu çalışmalar ilgili konuyu ya kötü davranışlara maruz kalan mağdurun ya da olumsuz davranışların failinin perspektifinden ele almaktadır (Hershcovis, 2011). Zorbalık (Einarsen vd., 2002; Daus, 2004; Pilch ve Turska, 2015; Cowan vd., 2021; Taris, 2022), mobbing (Vandekerckhove ve Commers, 2003; Duffy ve Sperry, 2007; Vveinhardt ve Deikus, 2022), nezaketsizlik (Andersson ve Pearson, 1999; Chris vd., 2022; Yao vd., 2022a), duygusal istismar (Einarsen vd., 2002; Daus, 2004; Keashly ve Harvey, 2005; Koonin ve Green, 2007; Pilch ve Turska, 2015; Penttinen vd., 2019; Rawn vd., 2023), işyerinde dışlanma (Anjum vd., 2023; Sharma ve Dhar, 2022; Yao vd., 2022b; Dash vd., 2023), kişiler arası çatışma (Spector ve Jex, 1998; Schieman ve Reid, 2008; Konuk ve Ataman, 2023; Küçük ve Konuk, 2023) ve sosyal baltalama (Duffy vd., 2002; Schwepker ve Dimitriou, 2022; Xu vd., 2022; Dong vd., 2023) mağdur perspektifinden ele alınan olumsuz örgütsel davranış örnekleridir. Olumsuz örgütsel davranışları fail perspektifinden ele alan çalışmalar ise üretim karşıtı iş davranışı (Gruys ve Sackett, 2003; Dalal, 2005; Siegel vd., 2022), misilleme (Skarlicki & Folger, 1997; Townsend vd., 2000) ve intikam (Bies ve Tripp, 2005; Tripp ve Bies, 2009; Bordia vd., 2014; Masood vd., 2022) gibi konulara odaklanmaktadır (Hershcovis, 2011). Bahsi geçen, olumsuz örgütsel davranışlar arasında operasyonel benzerlikler ve kavramsal olarak örtüşmeler olsa da her bir kavramı diğerlerinden net bir şekilde ayırt etmek de mümkündür (Aquino ve Thau, 2009; Hershcovis, 2011; Hershcovis vd., 2012).

“Olumlu kişiler arası ilişkiler kurma ve sürdürme becerisini, işle ilgili başarıyı ve olumlu itibarı zamanla engellemeyi amaçlayan davranış” (Duffy vd., 2002: s. 332) anlamına gelen sosyal baltalamayı diğer olumsuz davranışlardan ayıran en önemli özellik, failin temel hedefinin mağdurun ilişkilerine, üretkenliğine ve başarısına ne şekilde zarar verebileceği ile ilgilenmesidir. Oysa, kötü muamele içeren diğer örgütsel davranışlar, davranış neticesinde mağdurun göreceğin zararın ne olacağına odaklanmazlar. Ayrıca, sosyal baltalama davranışı, sosyal ilişkilere müdahaleyi, mağdurların iş başarılarını azaltmayı ve itibarlarını zedelemeyi içermektedir (Hershcovis, 2011) ve tamamıyla kasıtlıdır (Duffy vd., 2002, 2006a, 2012; Scott vd., 2015). Duffy vd. (2002) bir davranışın mağduru kötü bir duruma düşürmek için kasıtlı olarak tasarlandığı algılanmıyorsa, bunun bir sosyal baltalama davranışı kabul edilemeyeceğini bildirmiştir. Ayrıca, sosyal baltalama davranışları sinsidir (Duffy vd., 2002; Dunn ve Schweitzer, 2004; Scott vd., 2015). Kötü duruma düşmesi hedeflenen mağdurun yavaş yavaş kuyusunu kazmakla ilgilidir ve etkileri kümülatiftir, yani zamanla daha zarar verici hale

gelirler (Duffy vd., 2022, 2012). Dolayısıyla, ani saldırganlık gibi davranışlar, kasıtlı olsalar dahi sosyal baltalama davranışı sayılmaz. Öte yandan, sosyal baltalama davranışları aşağılayıcı şeyler söyleyerek dedikodu yapmak, iftira atmak ya da mağdurun fikirlerini küçümsemek gibi doğrudan eylemleri de içerebilir, mağdur için gerekli olan bilgiyi saklamak ya da mağdurun hakkını savunmama gibi esirgeme davranışları ile de kendini gösterebilir (Duffy vd., 2002). Kıskanç bireyler tarafından sergilenmesi kuvvetle muhtemel olan (Duffy vd., 2012) sosyal baltalama davranışlarının sonuçlarının fail tarafından çarpıtılması, bilhassa esirgeme davranışlarına yönelik olanların kasıtsızmış gibi gösterilebilmesi de oldukça kolaydır (Neuman ve Baron, 1997; Bandura, 1999). Çoğu durumda sosyal baltalama davranışları o kadar inceliklidir ki, bu davranışların hedefinde olanlar, hedef olduklarının farkına bile varmazlar (Dunn ve Schweitzer, 2006). Ne var ki, sosyal baltalama davranışlarına maruz kaldığının farkında olmasa dahi, failin hedefinde olan bireyi, yaratıcılığın azalması, verimlilik kaybı, iş performansının azalması, iş tatminsizliği, baş ağrısı gibi psikomatik semptomlar, benlik saygısında azalma ve depresyon gibi sorunlar beklemektedir (Duffy vd., 2002; 2006a; 2006b; Dunn ve Schweitzer, 2006; Crossley, 2009; Greenbaum vd., 2012; Khan vd., 2022).

Kurumsal büyümenin temeli olarak kabul edilen (Khan vd., 2022) ve hedefe uygun, yüksek kaliteli ve kullanışlı yeni fikirler üretebilme potansiyelini ifade eden yaratıcılık (Sternberg, 2001), sürekli artan kalite beklentileri ve dördüncü sanayi devriminin gerektirdiği dönüşüm dolayısıyla sürdürülebilirlik ve farklılaşmaya dayalı çözümler üretmek için dinamik işletmeler tarafından teşvik edilmektedir (Şimşek Demirbağ ve Yıldırım, 2021; Khan vd., 2022; Demirbağ ve Yıldırım, baskıda). Önceki çalışmalar, yaratıcılığı artırmayı sağlayan faktörleri ortaya koysa da (örneğin, Appu vd., 2015; Lee, 2018; Chen vd., 2021), yaratıcılığa zarar veren faktörlerle ilgili araştırmalar oldukça kısıtlıdır (örneğin, Jiang vd., 2019; Malik vd., 2019). Bilindiği kadarıyla, doğrudan sosyal baltalama ve yaratıcılık arasındaki ilişkiye odaklanan çalışmalar ise yok denecek kadar az sayıdadır (Eissa vd., 2017; Khan vd., 2022).

Örgütsel hedeflere katkıda bulunan bireysel davranışların etkinliğini (Grant, 2008; Fogaça vd., 2018) ifade eden iş performansı ise hem insan kaynakları hem de örgütsel psikoloji çalışmaları açısından önemli bir yapıdır (Campbell ve Wiernik, 2015). Görev performansı ve bağlamsal performans, örgütsel davranışın, işletmeler için etkinlik sonuçlarına katkıda bulunan iki farklı boyuttur ve iş performansı bu iki alt boyutta incelenmektedir (Griffin vd., 2000; Greenslade ve Jimmieson, 2007; Demirbağ ve Küçük, 2021). Görev performansı terimi, iş tanımında yer alan temel teknik davranış ve faaliyetlere tekabül ederken bağlamsal performans, teknik çekirdeğin faaliyet gösterdiği örgütsel, sosyal ve

psikolojik ortamı destekleyen davranışları (örneğin, iş arkadaşına yardım etme ya da verilen görevlere gönüllü olma) ifade etmektedir (Borman ve Motowidlo, 1997; Griffin vd., 2000; Shoss vd., 2012). Bu çalışmada, yalnızca görev performansı boyutu dikkate alınmaktadır.

Yaratıcılığın, performans ile pozitif ilişkili olduğunu (örn., Sung vd., 2018; Hur vd., 2021; Pattnaik ve Sahoo, 2021; Jnaneswar ve Ranjit, 2022) ve işyerinde sosyal baltalamanın çalışanların davranışları ve sonuçta performansları açısından olumsuz sonuçlara yol açtığını (Eissa vd., 2017; Sabeen ve Arshad, 2019; Khan vd., 2022; Schwepker ve Dimitriou, 2022) ortaya koyan çeşitli çalışmalar olsa da sosyal baltalama, yaratıcılık ve görev performansını bir arada değerlendiren tek çalışma Eissa vd. (2017) tarafından yürütülmüştür. Bu çalışmada, çoklu aracılık modeli olarak kurgulanan model ile yöneticinin sosyal baltalama davranışlarının çalışanın genel iş performansına etkisinde çalışanın benlik saygısı ve çalışanın yaratıcılığının aracı etkisi test edilmiştir. Verileri aynı zaman diliminde toplanan analize 123'er yönetici ve ast dahil edilmiş ve yöneticinin sosyal baltaması ile çalışanın benlik saygısına ilişkin veriler astlardan, astın yaratıcılığı ve genel iş performansına ilişkin veriler ise yöneticilerden toplanmıştır. Çalışmanın katılımcıları ABD'nin orta batısında bulunan eğitim hizmetleri, sağlık, imalat ve perakende gibi farklı sektörlerde faaliyet gösteren kuruluşlardandır. Analiz neticesinde, yöneticisi tarafından sosyal baltalama davranışına maruz kalan astların benlik saygılarını ve yaratıcılıklarını yitirdikleri ve iş performanslarının azaldığı ortaya koyulmuştur.

Sosyal baltalama davranışları, yöneticinin baltalaması, akranın baltaması ya da astların baltaması gibi çeşitli düzeylerde sergilenebilir ve deneyimlenebilir (Sabeen ve Arshad, 2019). Bu çalışmada da Eissa vd.'nin (2017) çalışmasındakine benzer şekilde, yöneticilerin astlarına karşı olan sosyal baltalama davranışlarına odaklanılmaktadır. Aynı zamanda, örgütlerde her ne kadar sosyal baltalama da dahil olmak üzere çeşitli kötü muamele biçimlerine artan bir ilgi gösterilse de kamu sektörü kuruluşlarında baltalayıcı davranışlara yönelik çok az ampirik kanıt (örneğin, Mulaphong, 2022) mevcut olduğu için yalnızca kamu sektörü ele alınmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, bileşensel yaratıcılık teorisine dayanarak, ilk kademe yöneticilerin sosyal baltalama davranışlarının astların görev performansına etkisinde astların yaratıcılığının aracı rolünün olup olmadığını tespit etmektir. Araştırma modeli Şekil 1'de sunulmaktadır.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırmanın Eissa vd.'nin (2017) çoklu aracılık modeli içeren araştırmasından ayrılan yönü mevcut modelde tek aracı değişken olarak çalışan yaratıcılığının ele alınmasıdır. Aynı zamanda, bu çalışmada genel iş performansı yerine yalnızca görev performansına odaklanılmaktadır. Dahası, Eissa vd. (2017) yöneticiler ile astlardan kesitsel veri toplamışlardır. Fakat bu veri toplama prosedürü hatalı olabilir. Çünkü, kıskançlık ya da benzeri bir motivasyonla astına sosyal baltalama davranışında bulunan yönetici, astın yaratıcılığını doğru değerlendirmeyerek sosyal baltalama davranışına devam edebilir. Bu sorunu ortadan kaldırmak üzere, astın yaratıcılık düzeyi yalnızca yöneticiye değil, astın akranı konumundaki bir çalışma arkadaşına da sorulmuştur. Dahası, yavaş yavaş ve sinsice sürdürülen sosyal baltalama davranışlarının yaratıcılığa ve görev performansına olan etkilerinden emin olabilmek için aradan zaman geçmesi gerekmektedir. Bu yüzden, bu çalışmada, yöneticinin sosyal baltalama davranışları ile ilgili veri toplandıktan bir ay sonra, astın çalışma arkadaşından astın yaratıcılık düzeyine ve iki ay sonra, ilk kademe yöneticiden astın yaratıcılık düzeyine ve görev performansına ilişkin veri toplanmıştır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümü teorik arka planın sunulmasına ve hipotezlerin geliştirilmesine ayrılmıştır. Yöntem bölümünde, çalışmanın prosedürü, katılımcıları, ölçekleri ve kullanılan analitik strateji sunulmuştur. Akabinde, bulgular verilmiş ve çalışma sonuçlandırılmıştır.

1. TEORİK ARKA PLAN VE HİPOTEZLER

Yaratıcılık hem yeni veya orijinal hem de faydalı ve uygun çözümler sağlamak anlamına gelirken (Baer vd., 2003; Morris ve Leung, 2010), çalışan yaratıcılığı ise karmaşık bir sosyal sistemde, bir arada çalışan bireyler tarafından yeni ve faydalı ürünlerin, fikirlerin, yöntemlerin ve süreçlerin yaratılması olarak bilinmektedir (Amabile, 1988; Kim vd., 2010). Bileşensel yaratıcılık teorisi (componential theory of creativity) (Amabile, 1996), bireylerin yaratıcı çıktılar üretmesi için gerekli olan sosyal ve psikolojik bileşenlerin kapsamlı bir modelini

içermektedir ve bu teoriye göre, yaratıcı çıktılar için dört temel bileşen gereklidir: bireyin içindeki bileşen -alanla ilgili beceriler, yaratıcılıkla ilgili süreçler ve içsel görev motivasyonu- ve birey haricindeki bileşen olan bireyin çalıştığı sosyal çevre (Amabile, 2011). Söz konusu sosyal çevre bileşeni olduğunda, çalışanın yaratıcılığını engelleyebilecek unsurlardan biri çalışanın sosyal zarar verici davranışlara maruz kalmasıdır (Amabile, 1996). Sosyal zarar verici davranışlar sergileyen iş arkadaşları ya da yöneticiler destek olmak yerine olumsuz eleştiriler yaparlar ve bireyin fikirlerinin iyi olmadığını ileri sürerek kendisini yetersiz hissetmesine neden olurlar (Duffy vd., 2002). Bileşensel yaratıcılık teorisi perspektifinden, olumlu liderlik davranışları sergileyen yöneticiler motive edici bir çalışma ortamı yaratarak nasıl yaratıcılığı teşvik ediyorsa olumsuz liderlik davranışları da yaratıcılığın bileşenlerinden olan sosyal çevrenin destekleyici olmayan bir hale dönüşmesiyle yaratıcılığa zarar verecektir (Amabile, 1996; Amabile vd., 2004; Eissa vd., 2017). Çünkü, yöneticilerden katı, olumsuz, reddedici ve değersizleştiren eleştiriler duymak özgüvenin azalmasına (Duffy vd., 2002) ve çalışanların beceriksiz olduklarına inanarak yaratıcılıklarını kaybetmelerine yol açmaktadır (Eissa vd., 2017). O halde, sosyal baltalamanın hedefinde olan çalışanlar da özgüvenlerini yitirerek yaratıcılıklarını kaybedebilirler (Liu vd., 2012; Khan vd., 2022).

H₁: Yöneticinin sosyal baltaması ve astın yaratıcılığı arasında negatif bir ilişki vardır.

Örgütlerdeki zarar verme davranışları, yalnızca mağdurların ruh sağlığını ve becerilerini olumsuz etkilemekle kalmaz, aynı zamanda iş ile ilgili sonuçlara da zarar verebilir. (Mulaphong, 2022). Vinokur ve van Ryn (1993, s. 350), sosyal baltalama davranışlarının üç özelliğe sahip olduğunu belirtmektedirler: (1) failin mağdura öfke ya da nefret gibi olumsuz duygular beslemesi, (2) mağdurun niteliklerinin, eylemlerinin ya da çabasının fail tarafından olumsuz şekilde değerlendirilmesi/eleştirilmesi ve (3) failin, mağdurun iş yerindeki hedeflerine ulaşmasını engellemesi. Sosyal baltalamanın bu tarifindeki üçüncü özelliği, yani failin hedefindeki çalışanın iş hedeflerine ulaşmasının engellenmesi, bireyin ondan beklenen performansı gösterememesi anlamına da gelmektedir. Sıklıkla kıskançlık tarafından tetiklenen sosyal baltalama davranışları, fail durumundaki yöneticinin hedefindeki astın yavaş yavaş küçülmesi ve itibarının zedelenmesi için sergilenmektedir (Duffy vd., 2002; Yoo ve Frankwick, 2013). Kıskançlığın altında yatan birinci sebep ise failin mağdur ile arasındaki performans farkını kapatamamasıdır (Schwepker ve Dimitriou, 2022) ve fail, bu yüzden, mağdurun performansının düşmesine neden olarak talihsizlik yaşamasını ummaktadır.

H₂: Yöneticinin sosyal baltaması ve astın görev performansı arasında negatif bir ilişki vardır.

Örgütlerdeki yaratıcı bireylerin mevcut sorunların üstesinden gelmek ya da belirlenmiş hedefe ulaşmak için yeni yaklaşım ve çözümler yaratması, görev performanslarının artmasını sağlamaktadır. Akranlarından daha esnek bir yapılı olan yaratıcı çalışanların uyum sağlama yetenekleri daha yüksektir ve yeni deneyimlere açık olmaları, görev performanslarını olumlu bir şekilde etkilemektedir (Riberio vd., 2018; Jnaneswar ve Ranjit, 2022). Örgütlerin de esnek ve farklı düşünmeye olanak tanıyarak çalışanlarının yaratıcılıklarını ortaya çıkarabilecekleri çalışma ortamları sunmalarının temel sebebi, rakiplerinden daha iyi bir görev performansı gösterebilmektir (Taboli ve Zaerizadeh, 2016; Ismail vd., 2019).

Bileşensel yaratıcılık teorisine göre (Amabile, 1996; Amabile ve Mueller, 2008), bireyin motivasyonu ve desteklenmesi, yaratıcılığın en kritik tetikleyicileridir ve içsel motivasyona sahip çalışanlar zorlayıcı işlerde dahi görev performansını olumlu yönde etkileyen yaratıcı çözümler üretebilirler (Amabile ve Kramer, 2015; Ismail vd., 2019; Jnaneswar ve Ranjit, 2022). Tam tersi düşünüldüğünde ise, işyerinde problemler yaşayan ve sosyal çevresinden destek göremeyen çalışanlar, daha az motivedirler ve bu da iş sorunlarını çözmeye kullanacakları yaratıcı düşünme motivasyonlarını düşürebilir ve görev performansına yönelik sorunlara yol açabilir (Ismail vd., 2019). O halde, yöneticinin sosyal baltalama davranışları, çalışanların yaratıcı performanslarına ve sonuçta genel görev performanslarına zarar veren olumsuz örgütsel davranışların en iyi örneklerinden birini temsil etmektedir (Eissa vd., 2017).

H₃: Astın yaratıcılığı, yöneticinin sosyal baltalaması ile astın görev performansı arasındaki ilişkiyi aracılık eder.

2. YÖNTEM

2.1. Katılımcılar ve Prosedür

Araştırmaya katılanlar Gümüşhane, Trabzon, Erzurum ve Erzincan illerindeki çeşitli kurumlardaki kamu çalışanlarından oluşmaktadır. Ortak yöntem yanlılığını kontrol etmek üzere her dalga arasında birer aylık aralık konularak üç dalgalı bir anket kullanılmıştır (Podsakof vd., 2003). Katılımcılardan elde edilen verilerin gizliliğinin sağlanacağı konusunda kendilerine güvence verilmiştir. Katılımcılardan doldurdukları anketleri zarfa koyduktan sonra mühürlemeleri istenerek araştırmacıya destek veren veri toplama ekibine teslim etmeleri istenmiştir.

Anketler ast, astın çalışma arkadaşı ve ikisinin de bağlı olduğu ilk derece yöneticiden elde edilmiştir. Anket paketlerinin doldurulmasına ilişkin prosedür, ana hatlarıyla asta, astın eş düzey olan çalışma arkadaşına ve bağlı oldukları ilk kademe yöneticiye sunulmuştur. Astlardan çalışma arkadaşlarının ve üstlerinin

kimler olduğu ile ilgili bilgiler istenirken; ilk derece yöneticilerinden de astları olarak çalışanların bir listesini hazırlamaları istenmiştir.

Yönetici ve çalışma arkadaşları, ilgili astın davranışları hakkında kolayca bilgi edinebilmektedir. Çünkü, çalışma arkadaşları ve yöneticiler, hedef astla aktif ve gayriresmî iletişime izin veren ekiplerin içinde çalıştıkları için hedef kişilerin davranışlarını doğrudan gözlemlene şansına sahiplerdir. Birbirlerini gözlemleyebilen çalışma arkadaşları ve yöneticilere derecelendirme formları verilmiştir. Sosyal beğenilirlik ihtimalinin azaltılması için böyle bir yöntem izlenmiştir.

Birinci zaman diliminde, astlardan demografik bilgiler ve astların ilk derece yöneticilerinin sosyal baltalama ile ilgili bilgileri toplanmıştır. İkinci zaman diliminde, çalışma arkadaşlarından hedef kişi olan astın yaratıcılık düzeyi hakkında bilgi toplanmıştır ve üçüncü zaman diliminde ise, ilk derece yöneticilerden astın yaratıcılık düzeyi ve performansı ile ilgili sorulara yanıt vermeleri istenmiştir (bkz. Şekil 2).

Şekil 2: Veri toplama süreci

Hedef ast, çalışma arkadaşı ve ilk kademe yöneticinin yanıtlarını eşleştirmek için kodlardan yararlanılmıştır. Veri toplama süreci, önemli değişimlerin meydana gelmesine olanak tanıyacak uzunlukla olmamakla birlikte, bu zaman aralığı ters nedensellik ilişkileri ile ilgili endişeleri azaltmak için yeterlidir. Kota örnekleme yöntemiyle ulaşılan 165 ast, iş arkadaşı ve ilk kademe yönetici üç dalgada anket formlarını cevaplamıştır. Eksik ve eşleşmeyen yanıtlar elendikten sonra, 145'er kişiden oluşan nihai bir örnekleme araştırmaya devam edilmiştir.

Astların yarısından fazlası (%63.4) erkek ve evlidir (%69). Çoğunluğu lisans ve lisansüstü öğrenim görmüş (%62.1) ve Gümüşhane ilinden (%52.4) katılım sağlamıştır. Araştırmanın odağındaki astların ortalama yaşı 34.31 (min. 20-maks. 57; Sd. 7.74) ve ortalama görev süreleri 90.7 aydır (min 3-maks. 432; Sd. 86.08).

2.2. Ölçekler

Birçok araştırmacının kullandığı (örneğin, Elche vd., 2020; Zhao vd., 2020; Kang vd., 2021; Chan vd., 2022) Brislin'in (1980) geri çeviri prosedürü takip edilerek kullanılan ölçüm araçları, iyi derecede İngilizce bilen iki Türk yönetim araştırmacısı tarafından İngilizce'den Türkçe'ye ve Türkçe'den İngilizce'ye çevrilmiştir. Anket formlarında, Likert tipi ölçek kullanılmıştır (1: Kesinlikle katılmıyorum, 7: Kesinlikle katılıyorum).

Sosyal Baltalama (Zaman 1): Önceki çalışmalara benzer şekilde (örneğin, Kammeyer-Mueller vd., 2013; Nahum-Shani vd., 2014, Sun vd., 2022), Vinokur vd. (1996) tarafından geliştirilen yedi maddelik ölçekten istifade edilmiştir. Sosyal baltalama davranışı “amiriniz hayatınızı zorlaştırır” ve “amirinizin niyeti öyle olmasa bile, size hakaret eder” örnek maddeleriyle ölçülmüştür. Cronbach alfa değeri 0.96'dır.

Çalışan Yaratıcılığı (Zaman 2 & Zaman 3): Çalışan yaratıcılığını ölçmek için Rego vd.'den 2007 uyarlanan sekiz maddelik bir ölçek kullanılmıştır. Çalışma arkadaşları (Zaman 2) ve yöneticiler (Zaman 3) hedef astın yaratıcılığını farklı zaman aralıklarında değerlendirmiştir. Ölçek, yaratıcı ve yararlı fikir boyutlarından oluşmaktadır. Örnek maddeler, “bu çalışan, sorunlara yaratıcı çözümler üretir” ve “bu çalışan amaç veya hedeflere ulaşmak için yeni yollar önerir” şeklindedir. Cronbach alfa değeri 0.94'tür.

Performans (Zaman 3): Literatürle tutarlı bir şekilde (örneğin, Munyon vd., 2021), Van Dyne ve LePine (1998) tarafından geliştirilen dört maddelik ölçek kullanılmıştır. Bu ölçek, yöneticileri tarafından hedef astın performansının değerlendirilmesi için kullanılmıştır. Ölçek, “performans beklentilerini karşılıyor” ve “sorumluluklarını yeterince yerine getiriyor” gibi maddelerden oluşmaktadır. Cronbach alfa değeri 0.86'dır.

Kontrol değişkeni: Cinsiyet, yaş, eğitim ve deneyim gibi değişkenler, kontrol değişkenleri olarak kullanılmıştır. Çünkü bu değişkenlerin araştırma değişkenleri ile ilişkili olması muhtemeldir. Örneğin, yaş ve cinsiyet performansı etkileyen temel demografik değişkenler olarak tanımlanmıştır (Chen ve Karahanna, 2018; Luqman vd., 2021).

2.3. Analitik Strateji

Bu çalışmada, birinci derece yöneticinin sosyal baltalama davranışı (T1), astın iş arkadaşı (T2) ile yöneticisi tarafından puanlanan yaratıcılığı (T3) ve astın yönetici tarafından puanlanan görev performansı (T3) arasındaki ilişkilerin ortaya koyulması amaçlanmıştır. Verilerin analizi için SPSS 24.0 ve AMOS 24.0 yazılımları kullanılmıştır. Araştırma değişkenlerinin geçerli ve güvenilir olup olmadıklarını anlamak için Cronbach alfa, faktör yükleri ve bileşik güvenilirlik

(CR) belirlenmiş ve ayırt edici geçerlik, çıkarılan ortalama varyans (AVE) aracılığıyla değerlendirilmiştir.

Araştırma modelinin geçerliğini ve güvenilirliğini değerlendirmek amacıyla, χ^2 (CMIN/df) (Schreiber vd. 2006; Almén vd. 2018), yaklaşık hataların ortalama karekökü (RMSEA) (Hu ve Bentler 1999; Schreiber vd., 2006), karşılaştırmalı uyum indeksi (CFI) (King vd., 1998; Hu ve Bentler 1999) ve Tucker-Lewis indeksi (TLI) (Hu ve Bentler 1999; Schreiber vd., 2006) gibi model uygunluk indekslerini belirlemek üzere Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) uygulanmıştır.

Tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon değerleri IBM SPSS 24.0 paket programıyla analiz edilmiştir. Hipotezler ise SPSS 24.0 Hayes Process Makrosu Model 4 aracılığıyla (Hayes, 2013) test edilmiştir. Dolaylı etkiler için oluşturulmuş hipotezleri test etmek için yol prosedürleri kullanılarak bootstrap analizi gerçekleştirilmiştir (Edwards ve Lambert, 2007; Shrout ve Bolger, 2002). Bu analiz, sosyal bilimlerde dolaylı etkileri tahmin etmek için güvenilir bir yöntemdir (Montoya ve Hayes, 2017). %95 güven aralığında (CI) 10.000 önyükleme örneğine dayalı olarak dolaylı etkilerin ve ilişkili önyükleme analizlerinin istatistiksel önemi test edilmiştir (MacKinnon vd., 2002). CI sıfır içermediğinde dolaylı etki anlamlıdır (Morey vd., 2016; Demirbağ ve Demirbağ, 2022).

3. BULGULAR

Değişkenlerin ayırt edici geçerliğini test etmek için, farklı zaman dilimlerinde ve farklı kaynaklardan toplanan hedef kişiye yönelik veriler kullanılarak, AMOS 24.0 paket programı aracılığıyla Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) gerçekleştirilmiş ve bağımlı, bağımsız ve aracı değişkenler ile kontrol değişkenlerinin psikometrik özellikleri ortaya çıkarılmıştır.

Sosyal baltalama (7 madde), yaratıcılık (yönetici ve çalışma arkadaşları tarafından puanlanan 16 madde), yönetici tarafından puanlanan görev performansı (4 madde) olmak üzere altı gizil yapı ölçülmüştür. DFA modelindeki 28 göstergeye karşılık gelen altı gizil faktör bulunmuştur. Altı faktörlü model ($\chi^2 = 690.96$, d.f. = 305; $\chi^2/df = 2.15$; CFI = 0.90; IFI = 0.90; RMSEA = 0.08; SRMR = 0.07), tek faktörlü ölçülen modele göre ($\chi^2 = 2434.91$, d.f. = 324; $\chi^2/df = 7.52$; CFI = 0.45; IFI = 0.46; RMSEA = 0.21; SRMR = 0.20) daha iyi uyum sağlamıştır (bkz. Tablo 1). Bu faktör analizlerinin bulguları, her durumda kısıtlanmamış iki faktörlü veya çok faktörlü modelin kısıtlanmamış tek faktörlü modelden daha iyi bir uyum gösterdiğini ortaya koymaktadır. Tam ölçüm modelinin sonuçları, bir değişkenin her bir maddesinin 0.40 ve üzeri faktör yüklerine sahip olduğunu göstermiştir (Anderson ve Gerbing, 1988). Tablo 1'de sunulduğu gibi, gizil değişkenlere ait olan göstergeler için bütün faktör yüklerinin anlamlı olduğu

sonucuna ulaşılmıştır ($p < 0.001$), bu da ifadelerin bütün gizil örüntüleri iyi bir şekilde ifade ettiğini göstermektedir. Çalışmada kullanılan veri setlerinin faktör yükleri, sosyal baltalama için 0.99-0.50, çalışma arkadaşı tarafından puanlanan yararlı fikir için 0.93-0.74, çalışma arkadaşı tarafından puanlanan yaratıcı fikir için 0.94-0.51, yönetici tarafından puanlanan yararlı fikir için 0.95-0.85 ve yönetici tarafından puanlanan yaratıcı fikir için 0.90-0.80 arasında değişmektedir ve iç tutarlılık her değişken için uygun seviyelerdedir. Tüm gizil örüntülerin bileşik güvenilirlik değerleri (CR), 0.86 ile 0.94 arasında değişmektedir ve dolayısıyla 0.7 alt eşikini aşmıştır. Tüm yapıların ortalama çıkarılan varyans (AVE) puanları, 0.56 ile 0.83 arasında değişmektedir ve tüm bileşik güvenilirlik değerlerinin bu değer üzerinde olmasından dolayı yapının yakınsak geçerliğinin sağlandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2’de belirtildiği gibi, sosyal baltalama, çalışma arkadaşı-yaratıcı fikir ($r = -0.23, p < 0.01$), yönetici-yararlı fikir ($r = -0.30, p < 0.01$), yönetici-yaratıcı fikir ($r = -0.28, p < 0.01$), toplam çalışan yaratıcılığı ($r = -0.30, p < 0.01$) ve görev performansı ($r = -0.37, p < 0.01$) ile negatif yönlü ilişkiye sahipken, çalışma arkadaşı-yaratıcı fikir ile ilişki tespit edilememiştir. Çalışma arkadaşı-yararlı fikir, çalışma arkadaşı-yaratıcı fikir ($r = 0.76, p < 0.01$), yönetici-yaratıcı fikir ($r = 0.24, p < 0.01$), yönetici-yararlı fikir ($r = 0.23, p < 0.01$), toplam çalışan yaratıcılığı ($r = 0.74, p < 0.01$) ve görev performansı ($r = 0.11, p < 0.01$) ile pozitif yönlü ilişkiye sahiptir. Çalışma arkadaşı-yaratıcı fikir, yönetici-yararlı fikir ($r = 0.20, p < 0.01$), yönetici-yaratıcı fikir ($r = 0.21, p < 0.01$), toplam çalışan yaratıcılığı ($r = 0.76, p < 0.01$) ile pozitif yönlü ilişkiye sahipken, görev performansı ile ilişkili görünmemektedir. Yönetici-yararlı fikir, yönetici-yaratıcı fikir ($r = 0.88, p < 0.01$), toplam çalışan yaratıcılığı ($r = 0.74, p < 0.01$) ve görev performansı ($r = 0.76, p < 0.01$) pozitif yönlü ilişkiye sahiptir. Yönetici-yaratıcı fikir ile toplam çalışan yaratıcılığı ($r = 0.77, p < 0.01$) ve görev performansı ($r = 0.78, p < 0.01$) pozitif ilişkilidir. Son olarak, toplam çalışan yaratıcılığı ve görev performansının da ($r = 0.58, p < 0.01$) pozitif ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu verilerden sonra, Fornell ve Larcker (1981) tarafından önerilen yaklaşım kullanılarak ayırt edici geçerlik ortaya konulmuş ve bütün veri setinin ortalama varyansının (AVE) karekökünün değişkenler arasındaki korelasyon değerlerinden daha yüksek seviyede olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

H₁ hipotezi ile sosyal baltalamanın çalışan yaratıcılığı üzerindeki etkisi, H₂ hipotezi ile sosyal baltalamanın görev performansı üzerindeki etkisi ve H₃ hipotezi ile sosyal baltalamanın görev performansı üzerindeki etkisinde çalışan yaratıcılığının aracılık rolü araştırılmıştır.

Aracılık etkisi konusunda çalışma yapan Baron ve Kenny (1986) aracılığın geçerli kabul edilebilmesi için dört koşulun sağlanması gerekmektedir. Bunlar:

(1) bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin olması, (2) aracı ve bağımsız değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin olması, (3) bağımlı ve aracı değişken arasında anlamlı bir ilişkinin olması ve (4) modele aracı etkiye sahip değişkenin dâhil edilmesi durumunda bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki ilişki gücünün yok olarak ortadan kalkması durumunda tam aracılık etkisi veya ilişki gücünün önemli oranda azalması durumunda ise kısmi aracılık etkisi.

Tablo 3'e göre, sosyal baltalamanın ($\beta = -.30, p < 0.05$) çalışan yaratıcılığı ile negatif ve anlamlı bir ilişkiye sahip olmasından dolayı aracılığın ilk koşulu sağlanmış ve H_1 hipotezi reddedilememiştir. Sosyal baltalamanın ($\beta = -0.37, p < 0.01$) görev performansı ile arasında negatif ve anlamlı bir ilişkisinin olmasından dolayı aracılığın ikinci koşulu da yerine getirilmiştir ve H_2 hipotezi de reddedilememiştir. Çalışan yaratıcılığı ile görev performansı pozitif ve anlamlı olarak ilişkilidir ($\beta = .58, p < 0.001$), böylelikle aracılığın üçüncü koşulu da sağlanmıştır. Son olarak çalışan yaratıcılığı modele dâhil edildiğinde, sosyal baltalama ($\beta = -.22, p < 0.05$) gücünü kaybederken çalışan yaratıcılığının ($\beta = -.51, p < 0.001$) gücü devam etmektedir. Önyüklem kullanılması sonucu istismarcı yönetim için tahmin edilen dolaylı etki $-.14$ 'tür ve %95 güven aralığında $-.24$ ile $-.02$ değerlerini aldığı görülmektedir. Sıfır değerinin güven aralığında bulunmamasından dolayı kısmi aracılık etkisi doğrulanmıştır ve H_3 hipotezi de reddedilememiştir.

Tablo 1: Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Değişkenler	Ortalama	Faktör Yükü	Çarpıklık	Basıklık	α	CR	AVE
<i>Sosyal Baltalama (Zaman-1)</i>			1.087	2.758	0.91	0.91	0.59
SB3	1.46	0.99					
SB4	1.40	0.95					
SB1	1.57	0.82					
SB2	1.61	0.72					
SB5	1.77	0.64					
SB7	1.36	0.63					
SB6	1.88	0.50					
Çalışma Arkadaşı tarafından puanlanan Çalışan Yaratıcılığı (Zaman 2)							
<i>Yaratıcı Fikir</i>			-1.433	1.980	0.86	0.87	0.69
ÇAYF2	5.90	0.93					
ÇAYF3	5.76	0.81					
ÇAYF1	5.95	0.74					
<i>Yararlı Fikir</i>			-1.159	1.712	0.86	0.86	0.56
ÇAYRF6	5.86	0.94					
ÇAYRF7	5.94	0.93					
ÇAYRF4	5.71	0.66					
ÇAYRF5	5.51	0.61					
ÇAYRF8	5.50	0.51					
Yönetici tarafından puanlanan Çalışan Yaratıcılığı (Zaman 3)							
<i>Yaratıcı Fikir</i>			-1.292	1.543	0.93	0.93	0.83
YYF2	5.84	0.95					
YYF3	5.77	0.91					
YYF1	5.96	0.85					
<i>Yararlı Fikir</i>			-1.177	1.819	0.93	0.93	0.73
YYRF5	5.82	0.90					
YYRF4	5.86	0.89					
YYRF6	5.97	0.84					
YYRF7	6.01	0.83					
YYRF8	5.73	0.80					
<i>Yönetici tarafından puanlanan Görev Performansı (Zaman 3)</i>			-0.926	0.781	0.94	0.94	0.80
GP2	6.30	0.95					
GP1	6.39	0.94					
GP3	6.12	0.86					
GP4	6.20	0.81					

Not: SB: Sosyalama, ÇAYF: Çalışma Arkadaşı-Yararlı Fikir, ÇAYRF: Çalışma Arkadaşı-Yaratıcı Fikir, YYF: Yönetici-Yararlı Fikir, YYRF: Yönetici Yararlı Fikir, GP: Görev Performansı, α : Cronbach alpha, CR: Bileşik Güvenilirlik, AVE: Ortalama Açıklanan Varyans; ($\chi^2 = 690.96$, d.f. = 305; $\chi^2/df = 2.15$; CFI = 0.90; IFI = 0.90; RMSEA = 0.08; SRMR = 0.07); Var olan bütün faktör yükleri 0.001 seviyesinde anlamlıdır.

Tablo 2: Ortalamalar, Standart Sapma ve Korelasyonlar

Değişkenler	Ort	SD	AVE√	SB	CAYF	CAYRF	YYF	YYRF	CY	GP
SB	1.57	1.08	0.76	1						
CAYF	5.87	1.30	0.94	-.23**	1					
CAYRF	5.70	1.21	0.74	-.15	.76**	1				
YYF	5.86	1.20	0.91	-.30**	.22**	.20**	1			
YYRF	5.88	1.13	0.85	-.28**	.24**	.21**	.88**	1		
CY	5.81	0.90	-	-.30**	.74**	.76**	.74**	.77**	1	
GP	6.25	0.99	0.89	-.37**	.11**	.11	.76**	.78**	.58**	1

Not.: n 145 SB: Sosyal Baltalama, ÇAYF: Çalışma Arkadaşı-Yararlı Fikir, ÇAYRF: Çalışma Arkadaşı- Yararlı Fikir, YYF: Yönetici-Yararlı Fikir, YYRF: Yönetici Yararlı Fikir, CY: Çalışan Yaratıcılığı, GP. Görev Performansı, * p < 0.05; **p < 0.01; ***p < 0.001. (iki kuyruklu).

Tablo 3: Regresyon katsayıları ve aracı değişkenli model için model özet bilgisi

Öncüller	M (CY)			Y (GP)			Y (GP)		
	β	SE(Hc3)	R ²	b	SE(HC3)	R ²	b	SE(HC3)	R ²
X (SB)	-0.30*	0.11	0.09	-0.37**	0.12	0.13	-0.22*	0.09	0.37
M (CY)	-	-					0.51***	0.09	

Not. *p < .05, **p < .01, ***p < .001 (iki-kuyruklu). Standardize edilmiş katsayılar kullanılmıştır.

TABLO 4| Dolaylı etkiler

Hipotezleştirilmiş aracı ilişkiler	Dolaylı Etki	BootSE	Düşük Güven Aralığı	Yüksek Güven Aralığı	Yol
Ind1→SB→CY→GP	-.14	.06	-.24	-.02	Ind 1: a1 b1

Not: n. 145. Standardize edilmiş katsayılar., SB: Sosyal Baltalama, CY: Çalışan Yaratıcılığı, GP. Görev Performansı * p < 0.05; **p < 0.01; ***p < 0.001.

SONUÇ

Bu çalışmada, ilk kademe yöneticilerin sosyal baltalama davranışlarının astın görev performansına olan etkisinde astın yaratıcılık düzeyinin etkisi bileşensel yaratıcılık teorisi perspektifinden incelenmiştir. Yöneticilerin sosyal baltalamasının astların yaratıcılıklarını engelleyerek görev performanslarını olumsuz yönde etkilediğine ilişkin öngörüye ampirik destek sağlanmıştır. Elde edilen bulgular, liderlik, örgütsel davranış ve yaratıcılık literatürüne katkı sağlamaktadır. İlk olarak, karanlık liderlik biçimlerinden ve kötü muamele içeren

örgütsel davranışlardan biri olan sosyal baltalamaya ilişkin az sayıda olan araştırmalara bir yenisi eklenmiş ve yöneticilerin sosyal baltalamasının çalışanlara etkilerinin neler olabileceğine ilişkin bilgi genişletilmiştir. Ayrıca, yaratıcılığın öncüllerinden birinin sosyal baltalama ve ardıllarından birinin ise görev performansı olduğu tespit edilmiştir. Bu ilişkiler, bileşensel yaratıcılık teorisine dayanarak açıklanmış ve yaratıcı çıktılar üretmek için gerekli ve bireye dışsal tek bileşen olan sosyal çevrenin olumlu ve destekleyici olmasının ne derece kritik olduğu (Amabile, 1996, 2011; Amabile vd., 2004), sosyal baltalamanın sosyal bir zarar verici olarak sunulmasıyla ortaya çıkarılmıştır. Çeşitli çevresel faktörler arasında, destekleyici bir iklim yaratıcılığın anahtarıken (Sung vd., 2018), sosyal baltalama davranışlarına maruz kalmak ise yaratıcılığın yitirilmesinin müsebbiplerindedir.

Sunulan bu sonuçlara yönelik birtakım pratik çıkarımlar yapmak da mümkündür. İlk olarak, yaratıcılık ve yüksek görev performansının iş çıktılarına ve rekabetçiliğe etkisi dolayısıyla her ikisinin de teşvikinin kritik olduğu aşikârdır. Dolayısıyla, mevcut yöneticilerin örgütlerde sosyal baltalama gibi karanlık davranışlar sergileyip sergilemedikleri tespit edilmeli ve bu tür davranışların tespiti halinde gerekli yaptırımlar uygulanmalıdır. Potansiyel yöneticiler sosyal baltalama davranışlarına girişmeyecek olanlardan seçilmelidir. Aynı zamanda, zarar verici olmayan ve etik davranışların hâkim olduğu bir örgüt iklimi temin etmek üzere tüm örgüte ilgili eğitimlerin verilmesi de elzemdir (Eissa vd., 2017).

İlk kademe yöneticiler, akranlar ve astlardan farklı zaman dilimlerinde veri toplamak, çalışmayı güçlü kılmaktadır. Ne var ki, veri toplama sürecinin zorlu olmasından dolayı yalnızca 145'er ast, akran ve üste ulaşılabilmiştir. Sadece kamu sektörüne fokuslanmak, kamu sektöründe yapılan kısıtlı çalışmaların artırılmasına destek sağlasa da ileri çalışmalarda reklamcılık ya da AR-GE gibi yaratıcılığın kritik önem arz ettiği alanların dikkate alınması önerilmektedir.

Sosyal baltalamanın yaratıcılığa olan olumsuz etkisi, bileşensel yaratıcılık modelindeki (Amabile, 1996, 2011) bileşenlerden biri olan sosyal çevrenin destekleyici olmaması ile açıklanmıştır fakat sosyal baltalama ve yaratıcılık ilişkisine de aracılık eden ve yaratıcılığın içsel motivasyonla ilgili bileşenleri ile açıklanabilecek farklı değişkenler de söz konusu olabilir. Örneğin, Eissa vd. (2017), sosyal baltalamanın kişinin benlik saygısını düşürerek yaratıcılığına zarar verdiğini ileri sürmüşlerdir. Sonraki çalışmalarda, potansiyel araçların neler olabileceği hesaba katılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Almén, N., Lundberg, H., Sundin, Ö., & Jansson, B. (2018). The reliability and factorial validity of the Swedish version of the Recovery Experience Questionnaire. *Nordic Psychology*, 70(4), 324-333.
- Amabile, T. (2011). *Componential theory of creativity* (pp. 538-559). Boston, MA: Harvard Business School.
- Amabile, T. M. (1988). A model of creativity and innovation in organizations. *Research in organizational behavior*, 10(1), 123-167.
- Amabile, T. M. (1996). *Creativity in context*. Boulder, CO: Westview.
- Amabile, T. M., & Kramer, S. J. (2015). Inner work life: Understanding the subtext of business performance. *IEEE Engineering Management Review*, 43(1), 43-51.
- Amabile, T. M., Schatzel, E. A., Moneta, G. B., & Kramer, S. J. (2004). Leader behaviors and the work environment for creativity: Perceived leader support. *The leadership quarterly*, 15(1), 5-32.
- Amabile, T.M. and Mueller, J.S. (2008), "Studying creativity, its processes, and its antecedents: an exploration of the componential theory of creativity", in Zhou, J. and Shalley, C.E. (Eds), *Handbook of Organizational Creativity*, Lawrence Erlbaum Associates, New York, NY, pp. 33-55
- Anderson, J. C., & Gerbing, D. W. (1988). Structural equation modeling in practice: A review and recommended two-step approach. *Psychological bulletin*, 103(3), 411-423.
- Andersson, L. M., & Pearson, C. M. (1999). Tit for tat? The spiraling effect of incivility in the workplace. *Academy of management review*, 24(3), 452-471.
- Anjum, S., Ahmad, I., Ullah, M., & Al Gharaibeh, F. (2023). Impact of Abusive Supervision on Job Performance in Education Sector of Pakistan: Moderated Mediation of Emotional Intelligence and Workplace Ostracism. *Global Business Review*, 09721509231169360.
- Appu, A. V., & Kumar Sia, S. (2015). Organizational Social Support: A predictor of Employees Workplace Creativity. *Annamalai International Journal of Business Studies & Research*. 1-5.
- Aquino, K., & Thau, S. (2009). Workplace victimization: Aggression from the target's perspective. *Annual review of psychology*, 60, 717-741.
- Baer, M., Oldham, G. R., & Cummings, A. (2003). Rewarding creativity: when does it really matter?. *The Leadership Quarterly*, 14(4-5), 569-586.
- Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and social psychology review*, 3(3), 193-209.

- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of personality and social psychology*, 51(6), 1173-1182.
- Bies, R. J., & Tripp, T. M. (2005). The Study of Revenge in the Workplace: Conceptual, Ideological, and Empirical Issues. In S. Fox & P. E. Spector (Eds.), *Counterproductive work behavior: Investigations of actors and targets* (pp. 65–81). American Psychological Association.
- Bordia, P., Kiazad, K., Restubog, S. L. D., DiFonzo, N., Stenson, N., & Tang, R. L. (2014). Rumor as Revenge in the Workplace. *Group & Organization Management*, 39(4), 363-388.
- Borman, W. C., & Motowidlo, S. J. (1997). Task performance and contextual performance: The meaning for personnel selection research. *Human performance*, 10(2), 99-109.
- Brislin, R. W. (1980). Translation and content analysis of oral and written materials. *Methodology*, 389-444.
- Campbell, J. P., & Wiernik, B. M. (2015). The modeling and assessment of work performance. *Annu. Rev. Organ. Psychol. Organ. Behav.*, 2(1), 47-74.
- Chan, K. W., Gong, T., Sharma, P., & Chu, C. (2022). Demystifying the impact of customer participation on citizenship behaviors through interpersonal attraction and its contingencies. *Journal of Business Research*, 150, 297-310.
- Chen, A., & Karahanna, E. (2018). Life interrupted: The effects of technology-mediated work interruptions on work and nonwork outcomes. *MIS quarterly*, 42(4), 1023-1042.
- Chen, Y., Yu, C., Yuan, Y., Lu, F., & Shen, W. (2021). The influence of trust on creativity: A review. *Frontiers in Psychology*, 12, 706234.
- Chris, A. C., Provencher, Y., Fogg, C., Thompson, S. C., Cole, A. L., Okaka, O., ... & González-Morales, M. G. (2022). A meta-analysis of experienced incivility and its correlates: Exploring the dual path model of experienced workplace incivility. *Journal of Occupational Health Psychology*, 27(3), 317.
- Cowan, R. L., Clayton, E., & Bochantin, J. (2021). Human resources as an important actor in workplace bullying situations: Where we have been and where we should go. *Pathways of Job-Related Negative Behaviour*, 477-494.
- Crossley, C. D. (2009). Emotional and behavioral reactions to social undermining: A closer look at perceived offender motives. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 108(1), 14-24.

- Dalal, R. S. (2005). A meta-analysis of the relationship between organizational citizenship behavior and counterproductive work behavior. *Journal of applied psychology, 90*(6), 1241.
- Dash, D., Farooq, R., & Upadhyay, S. (2023). Linking workplace ostracism and knowledge hoarding via organizational climate: a review and research agenda. *International Journal of Innovation Science, 15*(1), 135-166.
- Daus, C. S. (2004). Bullying and emotional abuse in the workplace: International perspectives in research and practice. *Personnel Psychology, 57*(4), 1088.
- Demirbağ K.Ş. and Yıldırım, N. "The Elephant in the Room: New Skills and Work Dimensions of Turkish White Goods Industry Engineers in Industry 4.0 Era," in *IEEE Transactions on Engineering Management*, doi: 10.1109/TEM.2023.3297516.
- Demirbağ, K. Ş., & Demirbağ, O. (2022). Who said there is no place like home? Extending the link between quantitative job demands and life satisfaction: a moderated mediation model. *Personnel Review, 51*(8), 1922-1947.
- Demirbağ, O., & Küçük, M. (2021). Lider-Üye Etkileşiminin Görev ve Bağlamsal Performans ile İlişkisinde Lider-Üye Etkileşimi Farklılaşmasının Düzenleyici Rolü. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy, 6*(Özel Sayı), 90-101.
- Dong, Y., Zhang, L., Wang, H. J., & Jiang, J. (2023). Why is crafting the job associated with less prosocial reactions and more social undermining? The role of feelings of relative deprivation and zero-sum mindset. *Journal of business ethics, 184*(1), 175-190.
- Duffy, M. K., Ganster, D. C., & Pagon, M. (2002). Social undermining in the workplace. *Academy of management Journal, 45*(2), 331-351.
- Duffy, M. K., Ganster, D. C., Shaw, J. D., Johnson, J. L., & Pagon, M. (2006a). The social context of undermining behavior at work. *Organizational behavior and human decision processes, 101*(1), 105-126.
- Duffy, M. K., Scott, K. L., Shaw, J. D., Tepper, B. J., & Aquino, K. (2012). A social context model of envy and social undermining. *Academy of management Journal, 55*(3), 643-666.
- Duffy, M. K., Shaw, J. D., Scott, K. L., & Tepper, B. J. (2006b). The moderating roles of self-esteem and neuroticism in the relationship between group and individual undermining behavior. *Journal of applied psychology, 91*(5), 1066.
- Duffy, M., & Sperry, L. (2007). Workplace mobbing: Individual and family health consequences. *The family journal, 15*(4), 398-404.
- Dunn, J. R., & Schweitzer, M. E. (2004). Invidious comparisons and insidious behaviors. In *annual meetings of the Academy of Management, Honolulu*.

- Dunn, J. R., & Schweitzer, M. E. (2006). Green and mean: Envy and social undermining in organizations. In *Ethics in groups* (pp. 177-197). Emerald Group Publishing Limited.
- Edwards, J. R., & Lambert, L. S. (2007). Methods for integrating moderation and mediation: a general analytical framework using moderated path analysis. *Psychological methods*, 12(1), 1-22.
- Einarsen, S., Hoel, H., & Cooper, C. (Eds.). (2002). *Bullying and emotional abuse in the workplace: International perspectives in research and practice*. CRC press.
- Eissa, G., Chinchanchokchai, S., & Wyland, R. (2017). The influence of supervisor undermining on self-esteem, creativity, and overall job performance: A multiple mediation model. *Organization Management Journal*, 14(4), 185-197.
- Elche, D., Ruiz-Palomino, P., & Linuesa-Langreo, J. (2020). Servant leadership and organizational citizenship behavior: The mediating effect of empathy and service climate. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(6), 2035-2053.
- Fogaça, N., Rego, M. C. B., Melo, M. C. C., Armond, L. P., & Coelho Jr, F. A. (2018). Job performance analysis: scientific studies in the main journals of management and psychology from 2006 to 2015. *Performance Improvement Quarterly*, 30(4), 231-247.
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of marketing research*, 18(1), 39-50.
- Grant, A. M. (2008). The significance of task significance: Job performance effects, relational mechanisms, and boundary conditions. *Journal of applied psychology*, 93(1), 108.
- Greenbaum, R. L., Mawritz, M. B., & Eissa, G. (2012). Bottom-line mentality as an antecedent of social undermining and the moderating roles of core self-evaluations and conscientiousness. *Journal of Applied Psychology*, 97(2), 343.
- Greenslade, J. H., & Jimmieson, N. L. (2007). Distinguishing between task and contextual performance for nurses: development of a job performance scale. *Journal of Advanced Nursing*, 58(6), 602-611.
- Griffin, M., Neal, A., & Neale, M. (2000). The contribution of task performance and contextual performance to effectiveness: Investigating the role of situational constraints. *Applied Psychology*, 49(3), 517-533.

- Gruys, M. L., & Sackett, P. R. (2003). Investigating the dimensionality of counterproductive work behavior. *International journal of selection and assessment*, 11(1), 30-42.
- Hayes, A. F. (2013). Mediation, moderation, and conditional process analysis. *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*, 1, 20.
- Hershcovis, M. S. (2011). “Incivility, social undermining, bullying... oh my!”: A call to reconcile constructs within workplace aggression research. *Journal of organizational behavior*, 32(3), 499-519.
- Hershcovis, M. S., Reich, T. C., Parker, S. K., & Bozeman, J. (2012). The relationship between workplace aggression and target deviant behaviour: The moderating roles of power and task interdependence. *Work & Stress*, 26(1), 1-20.
- Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural equation modeling: a multidisciplinary journal*, 6(1), 1-55.
- Hur, W. M., Moon, T. W., & Lee, J. H. (2021). The effect of self-efficacy on job performance through creativity: the moderating roles of customer incivility and service scripts. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 33(3), 888-905.
- Ismail, H. N., Iqbal, A., & Nasr, L. (2019). Employee engagement and job performance in Lebanon: the mediating role of creativity. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 68(3), 506-523.
- Jiang, W., Gu, Q., & Tang, T. L. P. (2019). Do victims of supervisor bullying suffer from poor creativity? Social cognitive and social comparison perspectives. *Journal of Business Ethics*, 157, 865-884.
- Jnaneswar, K., & Ranjit, G. (2022). Explicating intrinsic motivation's impact on job performance: employee creativity as a mediator. *Journal of Strategy and Management*, 15(4), 647-664.
- Kammeyer-Mueller, J., Wanberg, C., Rubenstein, A., & Song, Z. (2013). Support, undermining, and newcomer socialization: Fitting in during the first 90 days. *Academy of management journal*, 56(4), 1104-1124.
- Kang, S. E., Park, C., Lee, C. K., & Lee, S. (2021). The stress-induced impact of COVID-19 on tourism and hospitality workers. *Sustainability*, 13(3), 1327.
- Keashly, L., & Harvey, S. (2005). Emotional Abuse in the Workplace. In S. Fox & P. E. Spector (Eds.), *Counterproductive work behavior: Investigations of actors and targets* (pp. 201–235). American Psychological Association.

- Khan, M. A., Malik, O. F., & Shahzad, A. (2022). Social undermining and employee creativity: The mediating role of interpersonal distrust and knowledge hiding. *Behavioral Sciences*, 12(2), 25.
- Kim, T. Y., Hon, A. H., & Lee, D. R. (2010). Proactive personality and employee creativity: The effects of job creativity requirement and supervisor support for creativity. *Creativity research journal*, 22(1), 37-45.
- King, D. W., Leskin, G. A., King, L. A., & Weathers, F. W. (1998). Confirmatory factor analysis of the Clinician-Administered PTSD Scale: Evidence for the dimensionality of posttraumatic stress disorder. *Psychological Assessment*, 10, 90-96.
- Konuk, H., & Ataman, G. (2023). The effects of relational capital on likelihood of conflict occurrence under the moderation effect of the propensity to trust. *International Journal of Learning and Intellectual Capital*, 20(2), 217-240.
- Koonin, M., & Green, T. M. (2007). The emotionally abusive workplace. *Journal of Emotional Abuse*, 4(3-4), 71-79.
- Küçük, B. A., & Konuk, H. (2023). An investigation of the relationship between subordinate–manager conflict and job satisfaction in a cross-cultural context: An affective events theory approach. *International Journal of Conflict Management*.
- Lee, J. (2018). The effects of knowledge sharing on individual creativity in higher education institutions: socio-technical view. *Administrative Sciences*, 8(2), 21.
- Liu, D., Liao, H., & Loi, R. (2012). The dark side of leadership: A three-level investigation of the cascading effect of abusive supervision on employee creativity. *Academy of management journal*, 55(5), 1187-1212.
- Luqman, A., Talwar, S., Masood, A., & Dhir, A. (2021). Does enterprise social media use promote employee creativity and well-being?. *Journal of Business Research*, 131, 40-54.
- MacKinnon, D. P., Lockwood, C. M., Hoffman, J. M., West, S. G., & Sheets, V. (2002). A comparison of methods to test mediation and other intervening variable effects. *Psychological methods*, 7(1), 83.
- Malik, O. F., Shahzad, A., Raziq, M. M., Khan, M. M., Yusaf, S., & Khan, A. (2019). Perceptions of organizational politics, knowledge hiding, and employee creativity: The moderating role of professional commitment. *Personality and Individual Differences*, 142, 232-237.
- Masood, H., Karakowsky, L., & Podolsky, M. (2022). Revenge with a (Positive) Twist: Examining Constructive Responses to Workplace Injustice.

- In *Academy of Management Proceedings* (Vol. 2022, No. 1, p. 15177). Briarcliff Manor, NY 10510: Academy of Management.
- Montoya, A. K., & Hayes, A. F. (2017). Two-condition within-participant statistical mediation analysis: A path-analytic framework. *Psychological Methods*, 22(1), 6-27.
- Morey, R. D., Hoekstra, R., Rouder, J. N., Lee, M. D., & Wagenmakers, E. J. (2016). The fallacy of placing confidence in confidence intervals. *Psychonomic bulletin & review*, 23, 103-123.
- Morris, M. W., & Leung, K. (2010). Creativity east and west: Perspectives and parallels. *Management and Organization Review*, 6(3), 313-327.
- Mulaphong, D. (2022). Social Undermining in Public Sector Organizations: Examining its Effects on Employees' Work Attitudes, Behaviors, and Performance. *Public Organization Review*, 1-20.
- Munyon, T. P., Houghton, J. D., Simarasl, N., Dawley, D. D., & Howe, M. (2021). Limits of authenticity: How organizational politics bound the positive effects of authentic leadership on follower satisfaction and performance. *Journal of applied social psychology*, 51(6), 594-609.
- Nahum-Shani, I., Henderson, M. M., Lim, S., & Vinokur, A. D. (2014). Supervisor support: Does supervisor support buffer or exacerbate the adverse effects of supervisor undermining?. *Journal of applied psychology*, 99(3), 484-503.
- Neuman, J., & Baron, R. 1997. Aggression in the workplace. In R. Giacalone & J. Greenberg (Eds.), *Antisocial behavior in organizations: 37-67*. London: Sage
- Pattnaik, S. C., & Sahoo, R. (2021). Employee engagement, creativity and task performance: role of perceived workplace autonomy. *South Asian Journal of Business Studies*, 10(2), 227-241.
- Penttinen, E., Jyrkinen, M., & Wide, E. (2019). *Emotional workplace abuse: A new research approach*. Springer.
- Pilch, I., & Turska, E. (2015). Relationships between Machiavellianism, organizational culture, and workplace bullying: Emotional abuse from the target's and the perpetrator's perspective. *Journal of Business Ethics*, 128, 83-93.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J. Y., & Podsakoff, N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: a critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of applied psychology*, 88(5), 879.
- Rawn, K. P., Pals, A., & Golding, J. M. (2023). "He yells because he cares": jury perceptions of emotional abuse from a sports coach toward child

- athletes. *Journal of Family Trauma, Child Custody & Child Development*, 20(3), 277-297.
- Rego, A., Sousa, F., Pina e Cunha, M., Correia, A., & Saur-Amaral, I. (2007). Leader self-reported emotional intelligence and perceived employee creativity: An exploratory study. *Creativity and innovation management*, 16(3), 250-264.
- Ribeiro, N., Duarte, A. P., & Filipe, R. (2018). How authentic leadership promotes individual performance: mediating role of organizational citizenship behavior and creativity. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 67(9), 1585-1607.
- Sabeen, Z., & Arshad, F. (2019). Social undermining in academia: experiences and effects. *Journal of Applied Research in Higher Education*, 11(4), 653-663.
- Schieman, S., & Reid, S. (2008). Job authority and interpersonal conflict in the workplace. *Work and Occupations*, 35(3), 296-326.
- Schreiber, J. B., Nora, A., Stage, F. K., Barlow, E. A., & King, J. (2006). Reporting structural equation modeling and confirmatory factor analysis results: A review. *The Journal of educational research*, 99(6), 323-338.
- Schwepker Jr, C. H., & Dimitriou, C. K. (2022). Reducing service sabotage: the influence of supervisor social undermining, job stress, turnover intention and ethical conflict. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 1-20.
- Scott, K. L., Ingram, A., Zagenczyk, T. J., & Shoss, M. K. (2015). Work–family conflict and social undermining behaviour: An examination of PO fit and gender differences. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 88(1), 203-218.
- Sharma, N., & Dhar, R. L. (2022). From curse to cure of workplace ostracism: A systematic review and future research agenda. *Human Resource Management Review*, 32(3), 100836.
- Shoss, M. K., Witt, L. A., & Vera, D. (2012). When does adaptive performance lead to higher task performance?. *Journal of organizational behavior*, 33(7), 910-924.
- Shrout, P. E., & Bolger, N. (2002). Mediation in experimental and nonexperimental studies: new procedures and recommendations. *Psychological methods*, 7(4), 422-445.
- Siegel, R., König, C. J., & Lazar, V. (2022). The impact of electronic monitoring on employees' job satisfaction, stress, performance, and counterproductive work behavior: A meta-analysis. *Computers in Human Behavior Reports*, 8, 100227.

- Skarlicki, D. P., & Folger, R. (1997). Retaliation in the workplace: The roles of distributive, procedural, and interactional justice. *Journal of applied Psychology, 82*(3), 434.
- Spector, P. E., & Jex, S. M. (1998). Development of four self-report measures of job stressors and strain: interpersonal conflict at work scale, organizational constraints scale, quantitative workload inventory, and physical symptoms inventory. *Journal of occupational health psychology, 3*(4), 356-367.
- Sternberg, R. J. (2001). What is the common thread of creativity? Its dialectical relation to intelligence and wisdom. *American Psychologist, 56*(4), 360.
- Sun, S., Burke, M., Chen, H., Tan, Y., Zhang, J., & Hou, L. (2022). Mitigating the psychologically detrimental effects of supervisor undermining: Joint effects of voice and political skill. *human relations, 75*(1), 87-112.
- Sung, S. Y., Du, J., & Choi, J. N. (2018). Cognitive pathways of team climate for creativity: Implications for member creativity and job performance. *Human Performance, 31*(4), 197-215.
- Şimşek Demirbağ, K., & Yıldırım, N. (2021). Can Technology Substitute Its Creator? Impact Of Industry 4.0 On Engineering Work. In C. Zehir, A. Kutlu, & T. Karaboğa (Eds.), *Leadership, Innovation, Media and Communication*, vol 101. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (pp. 142-151). European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.02.13>
- Taboli, H., & Zaerizadeh, M. (2016). Examine the effect of individual creativity on job performance with the mediating role of ethical leadership of headquarters staff of Hormozgan University of Medical Sciences. *International business management, 10*(8), 1427-1433.
- Taris, T. W. (2022). What we need to know about workplace bullying. *Work & Stress, 36*(2), 129-132.
- Townsend, J., Phillips, J. S., & Elkins, T. J. (2000). Employee retaliation: The neglected consequence of poor leader-member exchange relations. *Journal of Occupational Health Psychology, 5*(4), 457.
- Tripp, T. M., & Bies, R. J. (2009). *Getting even: The truth about workplace revenge--and how to stop it*. John Wiley & Sons.
- Van Dyne, L., & LePine, J. A. (1998). Helping and voice extra-role behaviors: Evidence of construct and predictive validity. *Academy of Management journal, 41*(1), 108-119.
- Vandekerckhove, W., & Commers, M. R. (2003). Downward workplace mobbing: a sign of the times?. *Journal of business Ethics, 45*, 41-50.

- Vinokur, A. D., & Van Ryn, M. (1993). Social support and undermining in close relationships: their independent effects on the mental health of unemployed persons. *Journal of personality and social psychology*, 65(2), 350.
- Vinokur, A. D., Price, R. H., & Caplan, R. D. (1996). Hard times and hurtful partners: how financial strain affects depression and relationship satisfaction of unemployed persons and their spouses. *Journal of personality and social psychology*, 71(1), 166-179.
- Vveinhardt, J., & Deikus, M. (2022). Religious and non-religious workplace mobbing victims: when do people turn to religious organisations?. *International journal of environmental research and public health*, 19(19), 12356.
- Xu, A., Ayub, A., & Iqbal, S. (2022). “When” and “why” employees resort to remain silent at work? A moderated mediation model of social undermining. *Journal of Organizational Change Management*, 35(3), 580-602.
- Yao, J., Lim, S., Guo, C. Y., Ou, A. Y., & Ng, J. W. X. (2022a). Experienced incivility in the workplace: A meta-analytical review of its construct validity and nomological network. *Journal of Applied Psychology*, 107(2), 193.
- Yao, L., Ayub, A., Ishaq, M., Arif, S., Fatima, T., & Sohail, H. M. (2022b). Workplace ostracism and employee silence in service organizations: the moderating role of negative reciprocity beliefs. *International Journal of Manpower*, 43(6), 1378-1404.
- Yoo, J., & Frankwick, G. L. (2013). Exploring the impact of social undermining on salesperson deviance: An integrated model. *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 33(1), 79-90.
- Zhao, X., Xia, Q., & Huang, W. (2020). Impact of technostress on productivity from the theoretical perspective of appraisal and coping processes. *Information & Management*, 57(8), 103265.

Bölüm 14

**Julian Barnes'ın *Bir Son Duygusu*
Romanında Bellek, Geçmiş ve Travma
Kavramları Üzerine Bir Çözümleme**

Mehmet GÜNEŞ¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi; Harran Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu Mütercim ve Tercümanlık Bölümü.
mehmetgunes.harran45@hotmail.com ORCID No: 0000-0002-6579-6359

ÖZET

Bir Son Duygusu, değişken geçmişle hesaplaşan Tony Webster isimli bir tarihçinin hikâyesini anlatır. Roman, Tony'nin gençliğine dair geçmişe dönük anılarına dayanır ve üç okul arkadaşı ve kız arkadaşı Veronica ile olan ilişkisini hatırlatarak somutlaştır. Bu roman, geçmişin travmatik anılarını karakterlerin zihinlerine getirerek hayatın insanlara gerçekte ne olduğunu bulma arayışı olduğunu vurgular. Kendi hafızası ve kişisel tarih duygusuyla ilgili korkulu şüpheleri nedeniyle Tony, yaşlılığında geçmişini yeniden yorumlar. Tony'nin anlatımı bu nedenle giderek daha çok gençliğine ve erken yetişkinliğine, ortaokul ve üniversite yıllarına döner. Tony, arkadaşlarını tasvir ederek en sevdiği tarih derslerinden çeşitli hikâyeleri hatırlar. Bu çalışmanın amacı, Julian Barnes'ın Bir Son Duygusu (2011) adlı eserinde bellek, travma ve kişisel geçmişlerin nasıl temsil edildiğini incelemektir. Çalışma, romanın güvenilir anlatımı ile ilgilenir ve bellek temasının karakterlerde nasıl travmalara neden olduğuna odaklanır. Bu çalışma, belleğin travmatik doğasına dayalı olarak anıları psikolojik ve tarihsel perspektiften ele almaktadır. Anlatıcı, geçmiş ile şimdiki zaman arasında, insan zihninin iç dünyası ile dış dünyası arasında bir bağlantı sağlayan bellek yardımıyla geçmişiyle yüzleşmeye çalışır. Bu makale, Julian Barnes'ın Bir Son Duygusu romanında belleğin güvenilirliğini ve travmatik olayları anlamak için geçmişe bakmanın önemini tartışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bellek, Zaman, Travma, Bir Son Duygusu, Julian Barnes.

ABSTRACT

The Sense of an Ending tells the story of a historian named Tony Webster who deals with the volatile past. The novel builds upon Tony's retrospective reminiscences of his youth, materialized through evoking the relationship with his three schoolmates and the girlfriend Veronica. This novel emphasizes the fact that life is a quest for finding out what had happened to the people by bringing traumatic memories of the past into the minds of the characters. Because of fearful doubts on his own memory and sense of personal history, Tony re-interprets his past in his old age. Tony's narration thus more and more often returns to his youth and early adulthood, to his secondary school and university years. Tony recollects various stories from his favourite history lessons by depicting his friends. The purpose of this study is to analyse how memory, trauma and personal histories are represented in The Sense of an Ending (2011) by Julian Barnes. The study is concerned with unreliable narration of the novel and focuses on how the theme of memory causes traumas in characters. This study deals with memories from psychological and historical

perspective depending on the traumatic nature of memory. The narrator tries to face up to his past with the help of memory, which provides a link between past and present, between inner world and outside world of human mind. This paper will discuss the unreliability of memory and the significance of retrospect to understand traumatic happenings in Julian Barnes' *The Sense of an Ending*.

Keywords: Memory, Time, Trauma, *The Sense of an Ending*, Julian Barnes.

GİRİŞ

1946 yılında İngiltere'nin Leicester kentinde dünyaya gelen ve çağdaş İngiliz romanının en önemli simalarından olan Julian Barnes, roman, öykü ve deneme türünde kaleme aldığı yazılarıyla postmodern edebiyata önemli katkılarda bulunmuştur. Peter Childs, Barnes'ın postmodernist bir yazar olarak kabul edildiğine dikkat çeker, çünkü “kurgusu nadiren gerçekçi roman modeline uyuyor ya da modernist yazma tarzında bir bilinç incelemesiyle ilgileniyor.” (Childs, 2005:86) 2011 yılında Man Booker Ödülü'nü kazandığı *Bir Son Duygusu* romanı, Julian Barnes'ın önceki birçok eserinde de başat unsur olarak görülen “anımsama yoluyla hayatı irdeleme” izleğini etkileyici bir anlatımla okuyucuya sunar.

Yazma alanındaki başarısını, Somerset Maugham Ödülü'nü aldığı ilk romanı *Metroland* ile kanıtlayan yazar sonrasında kaleme aldığı çok sayıda roman, deneme ve öykü ile bu başarısını sürdürmüştür. Çok yönlü bir yazar kimliğine sahip olan Julian Barnes eserlerinde aşk ve cinsellik, hakikat, ulusal kimlik, din, ölüm ve ayrıca tarih, geçmiş ve bellek gibi çok çeşitli temalar kullanmıştır. Üçüncü romanı *Flaubert'in Papağanı* ile 1984'te Man Booker Ödülü için aday gösterilen Barnes, eserlerinde genel olarak belleğin kusurlarını yansıtır ve kendisine İngiltere'nin en önemli edebiyat ödülü olarak görülen Man Booker'ı kazandıran *Bir Son Duygusu* isimli son romanında da ağırlıklı olarak bellek temasına odaklanmıştır. Romanı bir bütün olarak anlamak için, başlığının, yazarın “hikâyelerin nasıl ortaya çıktığını ve karakterlerin yaşamlarının iyi bir kurguda nasıl geliştiğini şekillendirmek için bir son duygusunun işlev gördüğünü savunduğu” (McAdams, 2015:304), Frank Kermode tarafından yazılan 1967 tarihli bir incelemeden alındığını gözlemlemek önemlidir.

1980 yılında yayımlanan *Metroland* romanıyla başladığı kariyerinde kendi ismini kullanarak 11 roman yazan Barnes, Dan Kavanagh takma adını kullanarak ise 4 polisiye roman kaleme almıştır. *The New Statesman* ve *The Sunday Times*'da uzun yıllar gazeteci olarak çalışan Barnes, bu gazetelerde ve başka dergilerde yazdığı birçok makale, eleştiri ve köşe yazısına rağmen gazeteci kimliğinden çok romancı kimliğiyle anılmış ve “roman yazan bir deneme yazarı değil de düşüncelerini yansıtmak için hayal gücünü kullanan bir roman yazarı” (Wood, 1989:713) olarak kabul görmüştür.

Çok yaygın olarak kullanılan konuları farklı anlatım teknikleri üzerinden ele alan Barnes, aşk, siyaset, gerçek ve kurgu arasındaki ilişki, tarih ve bellek olmak üzere birçok farklı türde romanlar kaleme almış olmasından dolayı Mira Stout tarafından bir bukalemun olarak tasvir edilir: “(Barnes'ı) tanımlamaya kalkıştığınız anda, tekrar renk değiştirir. Barnes'ın romanları epikten tutun minyatüre kadar çeşitlilik gösterir ve sürekli olarak roman türünün biçimiyle

oyunar. Yazım tarzı, ele aldığı konunun karakterine öyle uyum sağlar ki birbirine benzeyen iki roman bile yoktur. Peki, konuları nelerdir? Neler değildir demek, daha doğru olsa gerek.” (Stout, 1992:29)

Bir Son Duygusu romanında geçmiş, bellek ve travma kavramlarının nasıl temsil edildiğini yakın okuma ve söylem analizi yöntemleriyle çözümleyerek ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada karakterlerin zihinsel dünyalarında geçmişi nasıl birlikte inşa ettiklerini gösteren hatırlama ve unutma süreçleri analiz edilmektedir. Hatırlama ve unutma deneyimlerini irdelemek bireysel ve toplumsal olarak hatırlama ihtiyacının varoluş ve travmanın acı dolu geçmişinden kurtularak iyileşmenin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Eserinde cesur bir tavır sergileyen Julian Barnes, statik olarak tanımlanan kavramlara devinim kazandırdığı gibi gerçeğe değişik bir bakış açısıyla bakma cesaretini de göstermektedir. Karakterlerin bilinç durumlarını analiz edip anlamada önemli bir gösterge olarak bellek kavramını kullanan Barnes’ın romanında bellek, zaman ve travma üçgeninin oluşmasını sağlayan ortak unsur ise hepsinin odak noktasının insan üzerine yoğunlaşmasıdır.

1. POSTMODERN DÖNEMDE DEĞİŞEN ZAMAN VE TARİH ALGISI

Zaman kavramının homojen bir yapıya sahip olduğu ve kronolojik bir sırada ilerlediği anlayışı postmodern romanla birlikte değişmeye başlamıştır. Kronolojik zaman yapısını reddeden postmodern dönem romanlarında farklı zaman dilimleri arasındaki çizgi ortadan kalkmış ve geçmiş, şimdi ve gelecek zaman birbirlerinden ayrılamayacak kadar bir bütünün parçaları gibi eklemlenmiştir. Postmodern edebiyatta kurgunun en önemli parçalarından birine dönüşen zaman kavramının yaşadığı bu değişimde, Henri Bergson’un zaman kavramına getirdiği metafizik yaklaşımın etkileri görülmektedir. Bergson insanın iç dünyasında yaşadığı zamanı gerçek anlamda deneyimleyebildiğini ve bu psikolojik zamanın insanın asıl zamanı olduğunu düşünür. Kendi iç dünyasında beliren bu psikolojik zaman insana tek bir zaman diliminde farklı zaman dilimlerine gidip gelebilme olanağını sağlar. İnsan belleği sayesinde geçmişinde yaşadıklarını içinde bulunduğu zaman dilimine getirebilmekte ve böylece geçmişini her an sürekli gözünün önünde adeta yeniden yaşayabilme şansına sahip olmaktadır.

1970’lerin sonunda ve 1980’lerin başında tarihin bir kurmaca olarak algılanmasının gerekliliği konusunda oluşan eğilimler sonucunda tarihin öznelliğini savunan yeni tarihselcilik terimi Stephen Greenblatt tarafından öne çıkarılır. Postmodern edebiyatta tarihin tozlu sayfalarından seçilerek ele alınan tarihi olaylar ve kişiler buldukları dönemin şartlarından farklı olarak

günümüz dünyasının olağan akışına ve sıradanlığına uygun olarak verilerek tarihin aslında yazıldığı gibi olmadığı ve sorgulanması gereken yönlerinin olduğu okuyucuya hatırlatılır. Tarihin geçmiş zaman bağlamından sıyrılarak şimdiki zamanın sosyo-kültürel şartları içerisinde tekrar incelenmesi temelinde yatan en önemli faktör, onun edebi anlamda ele alınmaya müsait bir yapıya sahip olduğunu göstermek yatmaktadır. *Bir Son Duygusu*, tarihin geçmişin gerçek bir resmi olduğuna dair mutlakçı nosyonu eleştirmektedir. Resmi bir tarih yerine kişisel tarihlerin yer aldığı romanda Barnes, doğrusal yapılandırılmış bir anlatı sunmak yerine, belleğin okuyucuyu tıpkı olayların klasik tarihi gibi nasıl aldatabileceği fikriyle ilgilenmektedir. Roman, tıpkı bir illüzyondan başka bir şey olmayan tarihin gerçekçi etkisini ortaya çıkarmak isteyen yeni tarihselciliğin projesi gibi okuyucunun aktif katılımını talep eder.

Gücü ve iktidarı elinde bulunduranlar tarafından kurgu şeklinde yazılan tarihin gerçeği tüm nesnellığıyle sunamayacağını belirten yeni tarihselcilik, tarihi olayların anlatılanın aksine gerçeklik payının düşük olduğunu ve gerçeklik olarak sunulan olayların çoğunun bir kurgunun karmaşıklığından ibaret olduğu görüşündedir. Tarihin nesnellığının sorgulandığı postmodern anlatılar yeni tarihselci bakış açısıyla ele aldıkları resmi tarih anlatılarında nesnellikten ziyade öznelğin daha yoğun olduğunu ve kayıt altına alınan resmi belgelerde bile subjektif yorumun ağır bastığını savunur. Julian Barnes'ın *10,5 Bölümde Dünya Tarihi* romanındaki anlatıcının sözleri tarihin ve geçmişin kurgulanabilir bir disiplin olduğunun altını çizer: “Tarih vuku bulan şeyler değildir. Tarih tarihçilerin bize anlattıklarıdır. İşte bir model vardı, bir plan, bir hareket, bir yayılma, demokrasinin yürüyüşü; bu bir örgü, olayların akışı, karmaşık bir anlatı, bağlantılı açıklanabilir. İyi bir öykü bir diğerine uzanır. Kabul edemediğimiz veya bilmediğimiz gerçeklerin üzerini örtmek için öyküler uydururuz; birkaç doğru gerçeği saklayıp onların üzerine yeni bir öykü kurarız. Bu kurmacayla da panik ve acılarımızı hafifletiriz; buna da tarih deriz.” (Barnes, 1989:242)

Gerçekçilik geleneğinin yıkıldığı ve o zamana kadar kabul gören tüm kavramların, düşünce sistemlerinin yapı-bozumuna uğratıldığı ve büyük anlatılara şüpheyle yaklaşmanın ağırlık kazandığı postmodern edebiyatla birlikte tek ve mutlak bir gerçekliğin olmadığı düşüncesi ön plana çıkar. Değişen gerçeklik algısı ile geçmişin değerlendirilmesi ve yeniden yorumlanması gündeme gelir. Tarihte yaşanmış olaylara erişmenin ve geçmişle ilgili bilgi sahibi olabilmenin yolu olarak görülen yazılı metinlerde anlatıların gerçekliğinden ve nesnellikinden şüphe duyan postmodern tarih anlayışının önemli kuramcılarında Louis Montrose, tarihin tıpkı edebiyat gibi kurgusal bir

metin olduğunu ifade eder: “Montrose, ‘Tarihin metinselliği ve metnin tarihselliği’ formülünde bu yaklaşımı açıklar” (Oppermann 1999:18)

Geçmiş bugünün hem öznesi hem de nesnesi olarak gören ünlü Alman düşünür Nietzsche insanın bu hayatta mutluluğu elde edebilmesi ve düşündüklerini eyleme geçirebilmesi için en güzel örneğini hayvanların sergilediğini düşündüğü tarih-dışılığın gerekli olduğunu belirtir. “Onlar, geçmişin unutkanlığında mutlu bir hayat sürerler. Ancak insan unutmayı bir türlü öğrenemez. Hep geçmişe bağlı kaldığı için şaşır durur kendine. Fakat ne kadar ileri ve hızlı koşabilirse de zinciri ile gider” (Nietzsche, 2007:61) derken toplum, insan ve tarih arasındaki diyalektik ilişkiye vurguda bulunmaktadır. Bu diyalektik ilişki sayesinde insan hatırlama edimini kullanarak acı da olsa geçmişle arasındaki bağın kopmamasını sağlar ve Nietzsche’ye göre geçmişin bu yükü insanın etkinliğini azaltarak mutsuz olmasına yol açar.

Elizabeth Tonkin “yaşanan tarih” ve “kayıtlara geçen tarih” (Tonkin, 1992:2) olmak üzere insanların iki çeşit tarihe sahip olduklarını belirtir. Tanıklık edebiyatının da ortaya çıkmasına zemin hazırlayan yaşanan tarih kavramı bir olayın ya da durumun içinde yer alan görgü tanıklarının anlattıklarını ifade ederken, kayıtlara geçen tarih ise bir amaca yönelik olarak gücü elinde bulunduranların amaçlarına hizmet edecek şekilde kurgulanır ve subjektif bir bakış açısına sahiptir. Toplumun ezilen ve değersizleştirilen kesimlerine de söz hakkı tanıyarak onlara toplumsal aidiyet duygusu kazandıran sözlü tarih kuramının resmi tarih anlayışından daha demokratik ve özgürlükçü bir yapıya sahip olduğunu savunan Paul Thompson’a göre sözlü tarih geçmişe tanıklık edenlerin kendilerini ifade etmelerine olanak sağlayarak onların perspektifinden tarihin günümüz şartlarına göre tekrar ele alınmasının önünü açar. (Thompson, 2000:9)

Günümüz dünyasının tarih kavramına olan yaklaşımı nesnellik içeren resmi devlet anlatılarından uzaklaşarak öznellik barındıran kişisel anlatıları ön plana almaktadır. Bireysel bir yaklaşımla ele alınan postmodern tarih anlayışının temelini oluşturan bellek sayesinde insan geçmişin süzgecinden geçerek günümüze gelen bilgiler ve anılar ışığında kimliğini açığa çıkarır. Bellek insanların “kişisel, sosyal ve kültürel aidiyetinin anahtarıdır.” (Kenny, 1999:420) Birey olarak bizi biz yapan en önemli unsurlardan biri de hatırlayabildiklerimizdir. Kişinin bireysel tarihinden süzülerek belleğini şekillendiren olaylar ve anılar geçmişin ve şimdinin şekillenmesinde rol oynar. Tarihi ile tanık işlevleri ve görüşleri noktasında nasıl farklılık gösteriyorsa, tarih ile bellek de aynı şekilde birbirinden farklı unsurları ile farklı noktalarda bulunmaktadır. Bellek geçmişte meydana gelmiş olayların süzgecinden geçen yaşayan bir tarih görünümündedir ve içinde bulunulan zaman diliminde

oluştugu haliyle geçmişe yönelik getirilen eleştirilerin vücut bulmuş halidir. (Traverso, 2009:4) Kişinin kimliğini oluşturan, anılarının kaynağı olan zaman kavramı, belleğin dayanak noktası gibi işlev görür. İnsanın belleğinde biriktirdiklerinin toplamı olan geçmiş ve geçmişin anıları insanların davranışlarını olduğu gibi düşüncelerini de etkileyerek onun kendi kişisel tarihiyle olan bağlantısını devam ettirir.

2. BİREYSEL VE TRAVMATİK BİR KATEGORİ OLARAK BELLEK

İnsanı insan yapan akıl yetisinin en önemli özelliklerinden olan, içinde barındırdığı hatırlama ve unutma süreçleriyle onu diğer canlılardan farklılaştıran bellek kavramı etimolojik olarak Latince memoria/memor sözcüğünden gelmektedir. Geçmişten günümüze Batı toplumlarının kültürel tarihlerine bakıldığında, bellek ile yazı kavramlarının birbirleriyle çok yakın ve sıkı bir ilişki içinde oldukları görülmektedir. Latince kökenli memoria sözcüğünün ‘bellek’ ve ‘hatıra’ şeklinde iki anlama sahip olması da bellek ve yazı arasındaki yakın ilişkiyi vurgular niteliktedir. İngilizcedeki “memorial” sözcüğü de benzer şekilde eskiden ‘hatıra’ ve ‘yazılı kayıt’ olmak üzere iki anlamda kullanılmıştır. Anlamsal düzlemde ortaya çıkan bu ikilik, insanın hatıraları ile bu hatıralardan bağımsız bir şekilde bilgiyi yazılı olarak kayıt altına almak için keşfedilip kullanılan araçlar arasındaki ilişkiyi gözler önüne serer. İlk zamanlardan beri, yani balmumu tabletlerden bu yana, insanın hatırlayışı ve unutuşu, prostetik belleklerden türetilmiş, terimlerle tarif edilmiştir.” (Draaisma, 2007:47)

Antik Yunan ve Roma’da bellek olgusunun bir sanat olarak alımlandığı görülmektedir. Bellek sanatı olarak adlandırılan Ars memoriae belleğin izlenimlerini bir düzen içine koymak, hatırlamayı kolaylaştırmak ve fikirlerin bir araya getirilmesiyle yeni fikirlerin ortaya çıkmasına olanak sağlamak amacıyla Antik Yunan ve Roma toplumlarında kullanılmıştır. Antik Çağ’dan günümüze kadar ulaşan önemli bir kavram olan Ars memoriae’yi Douwe Draaisma sanatsal ve edebi bakımdan şöyle tanımlar: “[...] Eski Yunanlılar belleğin en derin köşelerine erişmek için belirli stratejiler ve bazı hatırlatıcıları kullanıyorlardı. Önceleri tümüyle pratik işlevlere hizmet eden bu faaliyet, zamanla bir hafıza sanatına, ars memoriae’ye dönüştü.” (Draaisma, 2014:67)

Belleğin kişiye ait özel bir alan olmaktan çıkarak kamusal bir alana dönüşümü, yalnızca bireye değil, bireyin varoluşunu ve kimliğini tanımlayan bir kavrama dönüşmesi 20. yüzyılın sonlarına doğru popülerlik kazanan bellek çalışmalarının temelini oluşturur. Hatırlama ve unutma süreçlerini bireysel ve toplumsal boyutlarıyla inceleyen bellek çalışmaları, son yıllarda büyük ilgi

gören disiplinler arası bir alandır. Bellek, hem bireyin hem de toplumun yaptığı hatırlamalar yoluyla, geçmişin travmatik deneyimlerini günümüz dünyasında yeniden hayat bulmasında bir aracı olarak görev yapar. Antik Çağ'ın önemli düşünürlerinden Aristoteles'in, *Hafıza ve Anımsayış* adlı eserinde "Hafızanın konusu geçmiştir" (Ricoeur, 2012:34) şeklinde ifade ettiği gibi bellek, geçmiş zamanla ilişkili bir kavramdır.

Bellek kavramı temel olarak iki alt kavram temelinde şekillenir: hatırlama ve unutma. Hatırlama ve unutma, geçmişin ele alınıp değerlendirilmesinde temel olarak başvuru olan iki temel bilişsel süreçtir. Hatırlamanın gerçekleşmesi, istekli ya da zoraki, bilinçli ya da bilinçsiz bir unutmanın olmasını gerektirmektedir. Hatırlama ve unutma süreçleri içerisinde birey, sürekli olarak bilinç düzeyinde bir düzen kurma çabası içindedir. Bu çabanın ürünleri her bu iki süreç içerisindeki travmatik sonuçlar nedeniyle her zaman bireyin istediği doğrultuda olmaz: "Hatırlama sürecini inceleyebilmek için unutma sürecinin de gerçekliğinin farkındalığıyla hareket etmek gerekir. İnsan belleği, hayatı boyunca deneyimlediği olumlu ve olumsuz olayların büyük bir kısmını unutmak zorundadır; fakat diğer taraftan hatırladıkları, yaşamış olduklarından yapılan bir dizi seçmeden oluşur." (Neyzi, 2011:2)

Bellek olgusunun toplumsal ve bireysel boyutları, zaman ve uzamla olan ilişkisi ve felsefi ya da dini türden çeşitli metinlere yansımaları çağlar boyu farklı şekillerde ele alınmıştır. Antik dönemden günümüze kadar, belleğe farklı disiplinlerde çerçeveler çizilmiş; birey, bellek süreçlerinin yarattığı hatırlama ve unutma gibi sorunsallara gerek edebi metinler gerek felsefi metinler yoluyla yanıtlar aramıştır. Belleği anlamlandırma ve konumlandırma çalışmaları özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda temelleri atılan sosyoloji ve psikoloji başını çektiği çeşitli sosyal bilim alanlarıyla daha da farklı boyutlar kazanmıştır.

Doğa felsefesi yaklaşımının kurucusu olan Descartes'le başlayan belleği sınıflama girişimleri günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Descartes içinde bulunduğumuz anda olmasa bile daha sonra hatırlamak istediğimiz bilgilerin olduğunu ve travmatik yaşantılar, çocukluk dönemi korkuları gibi hatırlamak istemediğimiz deneyimlerin insan zihninde kalıcı izler bırakacağını (hatıra) ve bu izlerin gerektiğinde kullanılacağını (hatırlama) belirtir. Leibnitz, belleğin en önemli unsurları olarak kabul edilen hatıraları hissedilebilen ve hissedilmeyen hatıralar olmak üzere iki farklı şekilde ele almıştır.

Öznenin geçmişle olan bağının şimdi için rolü özellikle 19. yüzyıldaki bellek çalışmalarıyla ele alınmıştır. Bu yüzyılda bellek çalışmaları alanının en öncü isimlerinden biri olarak kabul edilen Fransız düşünür Henri Bergson, bellek kavramının tekil olmadığını, alışkanlık belleği ve saf bellek şeklinde iki farklı tip belleğin birleşiminden oluştuğunu belirtir. Bir davranışın süreklilik

kazanması ve alışkanlık haline gelmesiyle ilgilenen alışkanlık belleğine tekrarlar yoluyla ulaşılır. “Kişisel hatıraların bilinçaltında varlığını sürdürmesi” (Whitehead, 2008:103) şeklinde yorumlanan saf bellek ile hayal gücü arasındaki ilişki Bergson tarafından incelenmiştir. Nalbantian, Fransa’da Henri Bergson öncülüğünde başlayan bellek çalışmalarının 19. yüzyılın son çeyreğinde büyük bir ilerleme kaydettiğini, 20. yüzyılın başındaysa “altın çağını” (Nalbantian, 2003:6) yaşadığının altını çizer. Geçmiş deneyimlerimizin ve anılarımızın bireysel algı dünyamız üzerinde derin izler bıraktığını düşünen Bergson belleğin toplumsal yönünden çok bireysel yönü üzerinde durur: “anılara bulanmamış algı yoktur. Duyularımızın dolaysız ve mevcut verilerine geçmiş deneyimlerimizin binlerce ayrıntısını katarız. Genellikle bu anılar bizim gerçek algılarımızı yerinden eder.” (Bergson, 2015:27)

Bergson’un bellek, nostalji ve geçmiş konularındaki fikirleri, 20. yüzyıldaki bellek çalışmalarının seyrini önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle belleğin bireysel boyutunun yanı sıra kolektif bir boyuta da sahip olduğu fikrini öne süren Maurice Halbwachs gibi figürlerin üzerinde Bergson’un fikirlerinin büyük etkisi olmuştur. Henri Bergson’un fikirleri, özellikle, felsefi anlamda öğrencisi ünlü sosyolog Maurice Halbwachs’ı derinden etkilemiştir. Halbwachs’ın belleği felsefe alanından sosyoloji alanına taşıması, bellek kavramını bireysellikten çıkarmış, belleğe kolektif bir kimlik, toplumsal bir boyut kazandırmıştır.

Halbwachs’ın 20. Yüzyılın başlarında yüzyıllardır süregelen belleğin bireysel boyutta olduğu ve Augustinus gibi kimi düşünürlerce gizli kalmasının gerekli olduğu algısını yıkarak belleği toplumsal alanda incelemeye açması bellek çalışmalarında önemli bir adım niteliğindedir. Halbwachs, 20. yüzyıl bellek çalışmalarını bütünüyle etkileyen iki fikir öne sürmüştür. Birincisi, kolektif ya da toplumsal bellek çerçevesinde, bellek denilen olgunun unutmama ve hatırlama süreçlerini de içeren toplumsal bir yapıya sahip sosyolojik bir uygulamalar bütünü olduğu, ikincisiyse, şimdiki zamanın şekillenmesinde geçmişin temel rol oynadığıdır. *Kolektif Hafıza* isimli kült eserinde Halbwachs, öncelikle bellek kavramının yalnızca bireye ait olmadığını ve belleği oluşturan temel unsurun toplum olduğunu belirtir. (Halbwachs, 2017:64) Pierre Nora’ya göre kolektif bellek; [...] bilinçli ya da bilinçsiz, geçmiş duygusunun bütünleştirici bir rol oynadığı, toplumsallık arz eden canlı bir kimlik tarafından yaşanmış ve/veya efsane haline getirilmiş bir deneyimin anıları ya da anılar bütünüdür. (Nora, 1978:398)

Fransız sosyolog Maurice Halbwachs, belleğin sadece bireysel bir fenomen olmadığını, aynı zamanda aile, arkadaşlar ve sosyal grupların ilişki içinde oldukları sosyal çerçeveleri açısından toplumsal ve kolektif olduğunu savunur.

Belleğin kolektif yönüne vurguda bulunan Halbwachs'a göre bellek "verili değil, sosyal olarak inşa edilen bir nosyondur." (Halbwachs, 2017:22) Sadece bireyin kendisi tarafından deneyimlenen anıların bile bireye başkaları tarafından hatırlatıldığını ve bu nedenle anıların genellikle kolektif olduğunu belirten yazar, bunun nedeni olarak da bireyin toplumsal bir varlık olduğu için hiçbir zaman yalnız olmamasını gösterir.

Geçmişin yaşanmışlıklarını konu edinen tanıklık edebiyatı olayları meydana geldiği anda değil, şimdiki zaman içinde kaleme alır. Tanıklık ettiği olayın yazarı açısından yazılanlar, sadece içinde bulunduğu zaman diliminde yazıyor olmanın deneyimini oluşturmaktadır. Kendi kişisel deneyimine dayanarak tanıklık ettiği olayları yazarken veya anlatırken kişinin en çok başvurduğu kaynaklar hatırlama ve bellek olarak kabul edilir. Paul Ricoeur (2012) hatırlama ediminin duygu ve eylem olmak üzere iki farklı boyutta ortaya çıktığını düşünür: "[H]atırlama edimi, ilk izlenim ile bunun geri gelmesi arasındaki zaman aralığını kat eder. Bu anlamda zaman hem duygu-olarak-hafıza'nın hem de eylem-olarak-hatırlama'nın ortak etmenidir." (Ricoeur, 2012:37) Bergson'un *Madde ve Bellek* adlı eserinde yazılanlardan hareketle Ricoeur, hatırlama ediminin yaşadığımız zaman diliminde ortaya çıktığını belirtir: "Betimlenen deneyimin bir dayanak noktası vardır; şimdiki zaman yani şimdi çınlayan sesin şimdiki zamanı: 'Çınlatıldığında şimdiymiş gibi duyuyorum, ama çınlamayı sürdürdüğünde hep yeni bir şimdiki zamana sahip oluyor, her şimdiki zaman ise geçmiş zamana dönüşüyor.'" (Ricoeur, 2012:51)

Hatırlama ediminin içinde bulunulan zaman sürecinde ortaya çıkması Ricoeur'ü aynı zamanda deneyimin asla ilk ortaya çıktığı şekilde geri gelmeyeceği; sürekli olarak yaşanan zaman diliminde irdelenip gözden geçirilecek bir simge gibi insanların zihninde yeniden aydınlık kazanacağı sonucuna varmasını sağlar. Bellekle ilişkili olarak ele alınması gereken bir diğer kavram da son dönemde felsefe, psikoloji ve edebiyat gibi farklı alanlarda dikkat çekmeye başlayarak inceleme konusu olarak ele alınan travma kavramıdır. Travmatik olarak nitelenen deneyimin tarif edilemezliği ve dolayısıyla gerçek bir temsilinin imkansızlığı konularına odaklanan roman "dikkatini neyin hatırlandığı sorusundan uzaklaştırarak geçmişin nasıl ve neden hatırlandığı" (Whitehead, 2004:3) sorusuna cevap bulmaya çalışan travma kurgusu ile bazı benzer özellikler taşımaktadır.

3. BİR SON DUYGUSU ROMANINDA BELLEĞİN ALDATICILIĞI

Bir Son Duygusu, ana karakter Tony Webster'in hayata dair gelecek hayallerinin tümüyle sona erdiği ve geçmişindeki deneyimleri sonucu edindiği travmatik anıların unutulmaya çalıştıkça bütün karmaşası ile gün yüzüne

çıkmaya başladığı bir bellek romanı olarak tanımlanabilir. Tarihsel roman için romanın temel çerçevesi olarak görülen tarihsel gerçeklik bellek romanları açısından ise çok önemli bir ilham kaynağıdır. Tarihsel romanları değerlendirirken gerçeklikle aralarında olması beklenen ilişkinin sahiciliği, toplumsal ve bireysel belleği ele alan romanlarda giderek belirsizleşir ve bu durum nostaljik bir hal alır. Tarihsel romandaki gibi gerçeklik arayışı ve bunun okuyucuya aktarılması yerine, gerçeğin bireyin belleğinde oluşturduğu izlenimleri algılamak ve algılatmak bellek romanlarında ağırlıklı olarak amaçlanmaktadır. Tarihsel romanların temasını çoğunlukla geçmişte elde edilen zaferler ve bu zaferlerin zihinde yarattığı anılar belirlerken, bellek anlatılarında ise resmi tarih anlatılarında görmezden gelinerek ikinci plana atılan veya unutulması istenilen geçmişin hazin ve travmatik yönü ağır basan olayları incelenir.

Üst anlatılara duyulan kuşku ve tarihe olan inancın zayıflaması nedeniyle bellek kırılğan yapısına rağmen benliğin tanımlanması için başvurulacak en önemli kaynaklardan biri olarak görülür. Romanda anlatıcı ve ana karakter rolündeki Tony Webster, altmış yaşlarındaki bir İngiliz orta sınıf erkeği olarak gençlik yıllarını yaptığı geri dönüşlerle ve hatırlama yoluyla hayatını irdelemeye ve belleğin nasıl sonsuz bir değişkenlik içinde aktığını göstermeye çalışır. *Bir Son Duygusu* romanında Julian Barnes ulusal ve uluslararası tarih yazımı ile bireyin kişisel tarihi arasındaki paralel bir ilişkiyi araştırır ve hem belleğin hem de tarihin olayların gerçekçi bir açıklaması olarak görülemeyeceğini gösterir. Masum ve güvenilir olmayan bellek ortamında inşa etmeye çalıştığı hikâyeler yoluyla hatırlamaya çalışan Tony Webster, okuyucuya bellek ile ilgili olarak dikkate alınması gereken birçok karmaşıklığın olduğunu gösterir. Romanın başlangıcı böyle bir ikilemden ve belleğin sonsuz değişkenliğinden bahsetmekte ve Webster'i yanıltan asıl unsurun kendi belleği olduğunu göstermektedir: “Özel bir sıra olmaksızın, şunları anımsıyorum: Parlak bir bilek içi, gülerek, içine sıcak bir tava atılırken ıslak bir lavabodan yükselen buhar, yüksek bir evin su borusundan aşağı dosdoğru akıtılmadan önce, lavabo deliği çevresinde dönen sperm damlaları, dalgası ve çağılması takip halindeki yarım düzine el feneri tarafından aydınlatılan ve saçma bir şekilde, hızlı hızlı, doğal akışının ters doğrultusunda akan bir ırmak, akış doğrultusu, yüzeyi harekete geçiren sert bir rüzgârca gizlenmiş, geniş ve gri, bir başka ırmak, kilitli bir kapının ardında, uzun zaman önce soğumuş banyo suyu. Bu sonuncusu, gerçekte görmüş olduğum bir şey değil, ancak sonunda anımsadığımız şeyler tanık olduklarımızla her zaman aynı olmuyor.” (Barnes, 2013:7-8)

Romanın ana kahramanı Tony Webster, geçmişine yaptığı yolculuk yoluyla 40 yıl önce yaşadığı bazı olayları hatırlamaya çalışır, fakat bellek aracılığıyla geçmişini hatırlama girişimi kendi belleği onu yanılttığı için başarısızlık ve hayal kırıklığıyla sonuçlanır. Tony Webster'in eski sevgilisi Veronica'nın annesi tarafından kendisine teslim edilmek üzere bir günce miras kaldığını öğrendikten sonra, kahramanın hayatı sürekli olarak sorgulama içinde olduğu ve sonunda kendi benliğine yönelik karamsar sonuçlara vardığı sonu gelmez bir kimlik arayışı haline gelir. Anlatıcının çocukluğundan günümüze kadar olan yaşamında yer alan farklı olayların sunulduğu Tony Webster'in bellek şeridi okuyucuya sunulmaktadır. Tony Webster, bir avukat tarafından beş bin pound değerindeki gizemli bir mirası ve Veronica'nın annesi Bayan Sarah Ford'un mirasının bir parçası olarak Adrian'ın günlüğünü alacağı bildirildiğinde geçmişini yansıtmaya zorlanır. Tony Webster, belleğin yanıltıcılığını hesaba katarak anlatacaklarının bir kesinliğinin olmadığını ve değişkenlik gösterebileceklerine vurguda bulunur: “Öğrencilik günlerimle çok ilgilenmiyorum, onlara herhangi bir nostalji de duymuyorum. Ancak okul her şeyin başladığı yer, bu yüzden anekdot haline gelmiş birkaç küçük olaya, zamanın deforme edip kesinliğe dönüştürdüğü bazı şöyle böyle anılara kısaca dönmem gerekiyor. Gerçek olaylardan artık emin olamıyorsam da en azından, bu olguların bıraktığı izlenimlere sadık kalabilirim. Elimden gelen en iyi şey bu.” (Barnes, 2013:8)

Roman, Webster'in üniversite yıllarında Veronica adında bir kızla tanışmasıyla başlar. Yaklaşık iki yıl süren bir ilişki sonrasında Veronica, kahramana ilişkilerinin durgun bir noktada olduğunu hissettiğini söyleyerek farklı yollara ayrılma zamanlarının geldiğini belirtir. Veronica, Webster'i baştan çıkararak ilişkilerini kurtarmaya çalışsa da Webster Veronica'nın ilişkilerindeki durağanlığa ilişkin şikâyetlerini anlamaz ya da onları değiştirmeyi planladığına dair herhangi bir işaret göstermez. Sonunda ayrılmaya karar veren ikiliden Webster, ilişkilerine daha fazla dikkat göstermediği için asla suçluluk veya pişmanlık duymaz.

Hocaları ve arkadaşları yaşının üzerinde bir zekâyâ sahip olan Finn'in zekâsının ve olgunluğunun farkındadır. Derste hocaları Joe Hunt, “tarih nedir?” diye sorduğunda Tony, “tarih, zafer kazananların yalanlarıdır”; Colin, “tarih, içinde çiğ soğan olan bir sandviçtir” cümleleriyle yüzeysel ve derinlikten yoksun cevaplar verirler. Onlardan farklı olarak Finn ise belleğin değişkenliğine ve netlikten uzak oluşuna vurgu yaparak “tarih, belleğin kusurlarının, belgelemenin yetersizlikleriyle bulunduğu noktada üretilen kesinliktir” cümlesini sarf eder. (Barnes, 2013:20-21)

Barnes romanında ironiyi hem araç hem de amaç bağlamında kullanır. Barnes ironiyi sadece bir şey söylemek isterken başka bir şeyi kastetme şeklinde basit olarak ele almaz. Kurguyla gerçeğin birbirinden ayrılmadığı romanda bu kavram birliğinin yaşamın ironisi olduğu konusu üzerinde durulur. Yazarın ironik bir şekilde ana karakterin mesleğini tarihçi soyadını da Webster Sözlüğü'nü akla getirecek şekilde Webster olarak sunması onun tarihin evrensel olduğuna ve çizgisel olarak aktığına inanan birisi olduğu düşüncesini akla getirir. Karakter olarak sakin, sessiz bir yapıya sahip olan emekli tarihçi Tony Webster, bir hastanenin kitaplığında gönüllü olarak çalıştığı gençlik yıllarını hatırlamaya çalışır. Emekli olduktan sonra yalnız yaşayan Tony Webster tarafından anlatılan 'Bir' ve 'İki' başlıklı iki bölüme ayrılan romanın ilk bölümünde, Tony, Alex, Colin ve daha sonra Adrian'dan oluşan bir grubun içerisinde geçirdiği çocukluk günlerini hatırlar. Bu bölüm arkadaşlıklarını, yaşam gözlemlerini ve felsefi ikilemelerini anlatır. Liseyi bitirdikten sonra yükseköğrenim görmek için ayrılmak zorunda kaldıklarında, sonsuza kadar birbirleriyle arkadaş kalmaya yemin etseler de farklı yerlerde yaşadıkları ve farklı okullara gittikten sonra birbirleriyle olan iletişimlerini koruyamazlar.

Kendilerine inanmaları için dayatılan birçok düşünceye itiraz eden Tony, Colin ve Alex isimli üç arkadaş sadece inanmak istedikleri şeylerin ne olduğuna kendileri karar vermek ister. Aile ve topluma yönelik sert eleştirilerde bulunan üç arkadaştan farklı olarak Adrian Finn, annesi kendisini ve kız kardeşini babasıyla baş başa bırakarak terk edip gitmesine rağmen annesine öfke duymaz ve varoluş krizlerine girmekten kaçınır. Toplumsal hayatın kaotik atmosferi içinde ve aile baskısı altında varoluş mücadelesi veren bu dört arkadaş kaygılarının ve ilgi alanlarının dikkate alınmadığı bir ortamda geçmişin yaşanmışlıklarına yönelik olarak derin bir şüphe beslerler. Romanda isimleri geçen bu üç arkadaşın, kol saatlerini, yüzü bileklerinin içine dönük gelecek şekilde takmalarıyla ilgili olarak Tony "zamanı kişisel, hatta gizli bir şey gibi duyumsamamızı sağlıyordu" (Barnes, 2013:10) açıklamasını yapar. Bu üç arkadaşın aksine Adrian Finn, aralarındaki arkadaşlık bağının bir simgesi olan bu uygulamayı yapmaz. Romanın sonlarına doğru Tony adı geçen saate tekrar göndermede bulunarak zamanın göreceliğine ve belleğin aldaticılığına işaret eder: "Ben şu kadarını biliyorum: nesnel zaman ama aynı zamanda öznel zaman olduğunu; bileğinin iç tarafına, nabzın bulunduğu yere bitişik taktığın saatin zamanı. Gerçek zaman olan bu kişisel zaman, bellekle ilişkisi içinde ölçülür." (Barnes, 2013:123)

Romanın ilk bölümünde Tony, 1960'larda Veronica ile yaşadığı ilişkisini hatırlar. Veronica'nın ailesiyle berbat bir hafta sonu geçirdikten sonra ayrıldıkları için çok uzun sürmeyen bu ilişkide Tony'yi en çok şaşırtan şey,

medeni olmaktan uzak bir görüntü çizen Veronica'nın babası ve küstah bir çocuk gibi davranan erkek kardeşidir. Veronica'nın erkek kardeşi Jack tarafından adeta değersiz bir nesne muamelesinde bulunulmasından rahatsızlık duyan Tony Webster, Veronica'nın ailesinin küçümseyici ve aşağılayıcı tavırları nedeniyle zamanla kız arkadaşına karşı herhangi bir yakınlık duymamaya başlar. Yaşanan bu durum deneyimlerimizden ve anılarımızdan edindiğimiz bilgilerin zihinsel ve sosyal durumumuzda, mevcut ruh halimizde ve kendilik algımızda değişkenlik yarattığını göstermektedir. Tony'nin Veronica'nın evinde geçirdiği ikinci gün, ailenin geri kalanı yürüyüşe çıkarken annesiyle yalnız kalması sonrası Tony açısından bu hafta sonu zihninden silip atarak unutmak istediği kötü bir anı olarak kalır ve kendisini bir suçlu gibi görmeye başlar: “Dolayısıyla geri kalanlar, açıklanmaya muhtaç görünebilecek izlenimlerden ve yarı anılardan oluşuyor: sözgelimi Veronica'nın, beni evine davet etmiş olmasına karşın, önceleri aile üyeleri arasına çekilip beni inceleme eylemlerine katılıyor gibi görünmesi; gerçi bunun güvensizliğimin nedeni mi yoksa sonucu mu olduğunu bulduğum noktadan belirleyemiyorum. O cuma akşam yemeğinde, toplumsal ve entelektüel kimlik kartım sorgu konusu edildi, kendimi sanki bir mahkemenin önüne çıkmışım gibi hissettim.” (Barnes, 2013:32)

Tony'nin sürekli kendi belleğinin doğruluğunu sorgulaması, okuyucunun onun güvenilmezliğinin farkına varmasını sağladığı gibi paradoksal olarak da Tony'ye bir açık sözlülük ve dürüstlük havası verir. Tony güvenilmez bir anlatıcıdır, ancak güvenilmezliği, çarpık bir kişilikten ve kasıtlı yalanlardan değil, belleğin aldatıcılığından ve yanılabilir oluşundan kaynaklanıyor gibi görünür. Tony, okuyucuya karşı kendisine olduğu kadar dürüst olmaya çalışsa da bunda genellikle başarılı olamaz, çünkü kötü duyguları itiraf etmesi, hoş olmayan veya utanç verici anıları hatırlaması genellikle zordur. Geçmişindeki kötü anıları hatırlamakta yaşadığı zorluk kızıyla ilişkisi üzerine düşünürken gözlemlenebilir: “Susie'yle aramız iyi. Yeterince iyi, yani. Ama genç kuşaklar artık temas halinde olma ihtiyacını, hatta zorunluluğunu bile hissetmiyorlar. (...) Bir e-posta babacığma yeterli olur, ne yazık ki babam SMS göndermeyi öğrenemedi. (...) İnşallah Alzheimer'a yakalanmaz, gerçekte en büyük kaygım bu çünkü şey, annemin onu yanına alması pek olası gözüküyor, öyle değil mi? Hayır: abartıyorum, yanlış bir imge oluşturuyorum. Susie'nin böyle duyguları yoktur, bundan eminim.” (Barnes, 2013:64-65) Tony, Susie ile ilişkisinde bir sorun olmadığına kendisini ikna etmeye çalışır, ancak Susie'nin zihninden geçenleri hayal etmesi bunun tam tersi bir eğilimi ortaya koyar. İlişkileri yüzeysel olarak bakıldığında oldukça iyi olarak gözükse de gerçekte ideal olmaktan uzaktır. Fazla utanç verici olabileceği veya kötü duyguları geri

getirebileceği düşüncesiyle kendisini rahatsız eden düşünceleri ve anıları bastırarak reddetmesi onun açısından psikolojik bir koruma mekanizması işlevi görmektedir.

Fransız düşünür Henri Bergson, bellek kavramının tekil olmadığını, alışkanlık belleği ve saf bellek şeklinde iki farklı tip belleğin birleşiminden oluştuğunu belirtir. Bir davranışın süreklilik kazanması ve alışkanlık haline gelmesiyle ilgilenen alışkanlık belleğine tekrarlar yoluyla ulaşılır. “Kişisel hatıraların bilinçaltında varlığını sürdürmesi” (Whitehead, 2008:103) şeklinde yorumlanan saf bellek ise Tony’nin Veronica ile olan birlikteliğinde yaşadığı güzel deneyimleri ve izlenimleri hatırlaması şeklinde kendini gösterir. Algı dünyasını hatırlamak istediği olaylar yoluyla şekillendiren ve unutmak istediklerini de görmezden gelen Tony bu şekilde gerçeklik algısını olduğundan farklı bir şekilde göstermeye çalışır ve bir öz aldatmacanın içine düşer. “Veronica beni dudaklarımın ortasından değil de köşeye yakın bir yerinden öptü ve sonra ayrıldı. Zihnimde bu, ilişkimizin sonunun başlangıcıydı. Yoksa durumu böyle göstermek ve böylelikle de suçu dağıtmak için onu bu şekilde mi anımsadım sadece? (...) Bristol’de bütün yaptığımın çalışmak ve Veronica’yı görmek olduğu izlenimini uyandırmak istemiyorum. Ama aklıma çok az başka anı geliyor.” (Barnes, 2013:39) Sevgilisinden ayrılması sonrası zihin dünyasını gereksiz ayrıntılarla doldurarak ayrılığın temel nedenini unutma yolunu seçen Tony’nin içinde bulunduğu durum Bergson’un “anılara bulanmamış algı yoktur. Duyularımızın dolaysız ve mevcut verilerine geçmiş deneyimlerimizin binlerce ayrıntısını katarız. Genellikle bu anılar bizim gerçek algılarımızı yerinden eder” (Bergson, 2015:27) ifadesiyle örtüşmektedir.

İlk aşkıyla olan birlikteliğini sonlandırırsa da onun özlemine çeken Tony, aradan geçen kırk yılın ardından onunla tekrar bir araya gelmesi nedeniyle belleğindeki anıları yeniden canlandırır. Geçmişe doğru yaptığı yolculuk ilerledikçe, kişisel belleğinde bir perde daha aralanır ve Veronica’yı hatırlamasıyla birlikte, onun, üniversite arkadaşıyla kurduğu ilişkiyi ve böyle bir olayı bir türlü unutamayıp hatırlamak zorunda kalışını deneyimler. Tony Veronica ile olan ilişkisini hatırladığında, onun kendisiyle seks yapmayı nasıl reddettiğini, kendisinden nasıl daha olgun ve ciddi davrandığını hatırlar ve zaman geçtikçe bu davranışını bir manipülasyon olarak görmeye başlar. Zamanla, Veronica’nın kötü anıları, iyi olanlara üstün gelir. Bu nedenle, Tony ayrılmalarının ardından nasıl birlikte uyuduklarını ve sonra ona ilişkilerinin geleceği olmadığını söylemeye karar verdiğinde, konuşmada kendisini oldukça küçümseyici ve alaycı bir şekilde hatırlar: “Ayrıldıktan sonra, benimle yattı. Evet, biliyorum. Şöyle düşündüğünüzü tahmin ediyorum: Zavallı aptal, bunun

gelmekte olduğunu nasıl görmedi? Ama görmedim işte. İlişkimizin bittiğini, ilgilendiğim bir başka kız olduğunu düşünüyordum.” (Barnes, 2013:40)

Postmodern romanlardaki anlatıcılar güvenilmezdir ve genellikle hikâyelerini anlatırken sadece nesnel tarih anlatılarından farklı olarak geçmişin öznel hatırlamalarına bağlıdırlar. Karakterlerin romanda gösterdikleri geçmişi hatırlama çabası, gerçek ve kurmacayı birleştirirken belleğin aldaticılığını ve güvenilmezliğini de ortaya koyar. Anlatıcı karakter Tony Webster hayatının başlarında meydana gelen bazı olayların nedenini hatırlayarak bulmaya çalışır. Tony'nin güvenilmezliği yalnızca kaybolan veya belleğin tozlu sayfalarında unutulmuş bir anının sonucu değildir, aynı zamanda onun doğru olmama niyetiyle de ilişkilidir. Tony yaptıklarından dolayı suçlu olduğunu bilir ama sadece okuyucular tarafından değil, kendisi tarafından da bu şekilde görülme istemez. Anlatıcısında yalan söylemek, eski kız arkadaşına gönderdiği korkunç bir mektupla işlediği küçük bir günah kendini suçlu hissetmesini sağlarken kız arkadaşının annesini hamile bırakma ve bunu yaparken Adrian'ın intiharına neden olma suçlarına rağmen kendisini masum hissetmeye devam eder. Sessiz ve huzurlu bir emeklilik geçiren Tony için bu durum büyük bir huzursuzluk kaynağı olarak görülmekte ve kendisini adeta yavaş yavaş ölüme doğru sürükleniyormuş gibi hissetmektedir: “Şimdi emekliyim. Mal mülkle birlikte kendi dairem var. (...) Yerel tarih derneğinin üyesiyim, gerçi metal detektörlerin topraktan çıkardıkları şeyler beni artık bazılarından daha az heyecanlandırıyor. Bir süre önce, yerel hastanedeki kütüphanenin yöneticiliğini yapmaya gönüllü oldum, koşullarda dolaşarak birtakım kitaplar dağıtıyorum, birtakım kitaplar getiriyorum. Bu beni enerjik kılıyor ve yararlı bir şey yapmak da iyi bir şey, aynı zamanda, bazı yeni insanlarla tanışıyorum. Hasta insanlar elbette, aynı zamanda ölüm döşeginde olan insanlar. Ama en azından, kendi sıram geldiğinde hastanedeki yolumu öğrenmiş olacağım.” (Barnes, 2013:60)

Romanın ilk bölümünün konusu, Tony'nin lise yıllarından günümüze kadar olan anılarından oluşur ve hikâyesinin çoğu uzak geçmişte geçer. İkinci bölümün konusu, Tony'nin içinde bulunduğu an veya yakın geçmişinde meydana gelen ve Tony'nin kitabın ilk bölümünde anlatılan anılarını yeniden incelemesini sağlayan olaylarla ilgilidir. Tony, Veronica'nın annesinden kendisine miras kalan parayı ve Adrian'ın günlüğünü öğrendiğinde, Tony'nin geçmişiyle ilgili görüşü yalnızca belleğin güvenilmezliği hakkındaki kendi düşünceleri tarafından sorgulanır. Geçmişle ilgili anılarından başka bilgi kaynağına sahip olmayan Tony'nin elinde somut kayıtlar yoktur ve kendisiyle aynı olayları hatırlayan insanlar da ya ölmüştür ya da artık onlarla temas halinde değildir: “yine o aynı paradoks söz konusu: burnumuzun dibinde olan tarihin en açık seçik tarih olması gerekir ama en çok uçucu olan da bu.” (Barnes, 2013:63)

Bu yüzden artık geçmişi hakkında pek bir şey öğrenmeyi beklemeyen Tony'nin zihninde kendisine bırakılan bu garip mirasla birlikte yeni soru işaretleri ortaya çıkar. Her şeyden önce böylesine bir mirası nasıl hak ettiğini sorgulayan Tony, Veronica'nın annesinin Adrian'ın günlüğüne nasıl sahip olduğunu ve bu günlüğün kendi hayatıyla ilişkisinin ne olduğunu anlamakta zorluk çeker.

İhtiyarlığında bir avukatlık firmasından üzerinde “Bayan Sarah Ford’un (müteveffa) mülkü konusunda” (Barnes, 2013:66) şeklinde bir ifadenin yazılı olduğu bir mektup alan Tony'den adresini onaylaması ve pasaportunun bir fotokopisini vermesi istenir. Mektupta kendisine beş yüz sterlin ve Veronica'nın annesinin vasiyet mahiyetindeki mektubu ve Adrian Finn'in güncesi şeklinde iki belge bırakıldığı bilgisi yazmaktadır. Tony, uzunca bir süre ilk aşkı Veronica'nın elinde bulunan arkadaşı Adrian'ın güncesini almaya çalışsa da Veronica günceyi Tony'e vermemekte ısrar ettiği için hedefine ulaşamaz. Onunla kimi zaman e-posta yoluyla kimi zaman da buluşarak iletişim kurar. Veronica'nın Tony ile her buluşmalarında sürekli olarak “Hiçbir zaman anlamadın” (Barnes, 2013:103) ifadesini kullanmasının nedeni Tony'nin sonradan hatırladığı şeyler ile gerçekten tanık olduğu şeyler arasındaki farka vurguda bulunmak istemesidir. Hikâyenin başında okuyuculara söylenen her şey Tony'nin anlattığı şekilde gerçekleşmez. Bununla birlikte, Tony'nin yalan söylemek istemediği ve anlattıklarının yanlışlığının, yıllarca belleğinin çeşitli bölümlerini engellemesinin veya çarpıtmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan kurgusal hayat hikâyelerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır: “Kendi hayat hikâyemizi ne kadar sık anlatırız? Ne kadar sık düzeltmeler yaparız, güzelleştiririz, kurnazca kesintilere gideriz? Hayat uzadıkça, çevremizde hikâyemize meydan okuyacak, bize hayatın bizim hayatımız olmadığını, sadece hayatımız hakkında anlattığımız hikâye olduğunu anımsatacak kişiler de azalıyor. Başkalarına ama-esas olarak- kendimize anlatılan bir hikâye.” (Barnes, 2013:97)

Belleğin güvenilmezliğini deneyimleyen Tony, belleğin gerçekte meydana gelen olaylar yerine hatırlanan duygularla ne ölçüde oluşturulduğunu sorgular. Öte yandan, geçmişin belirli bir bölümünü gözden geçirme ve olayları zihninde yeniden düzenleme eylemi, kahramanın geçmiş eylemlerinin hatırladığı kadar asil olmadığını fark etmesiyle birlikte suçluluk ve pişmanlık duygularını beraberinde getirir. Webster kendi yaşam öyküsünden belirli bir bölümü yeniden yazarken, olumsuz olaylar deneyimlemesine rağmen, insanların yaşamlarına devam etme ihtiyacı tarafından yönlendirilen belleğin aldatıcılığını yansıtır. Bununla birlikte, bellek yaşamının son evresinde yeniden gözden geçirilip yenilendiğinde, Webster'in kendi içinde derin bir şekilde gizlediği ve

hayatının bu bölümüyle ilgili hatırladıklarını değiştirerek görmezden gelmeyi başardığı bir pişmanlık yeniden keşfedilir.

Tony, eski karısı Margaret ve Veronica'nın erkek kardeşi Jack ile yaptığı konuşmalar ve e-postalardan edindiği yeni bilgiler sonrasında kendini tanıma çabasının bir sonucu olarak birçok anda geçmişi tekrar gözden geçirmek zorunda kalır. Roman, Adrian'ın intiharı, Tony'nin Veronica'nın Chislehurst'teki ailesini ziyareti ve hatta lise tarih sınıfındaki dersler gibi olaylara tekrar tekrar dönerken, Barnes bazı önemli olayların farklı insanlara oldukça farklı görünebileceğini ve aynı zamanda hayatlarının eğrisi boyunca tek bir kişi için bile farklı anlamlar taşıyabileceğini öne sürer. Mektup Tony'nin kendini olduğundan daha iyi görme arzusunun bir ürünü olan kendini kandırmayı ortaya koymaktadır. Bu şekilde anlatı, onu kendi geçmişi yeniden yazdığı yollarla hesaplaşan yaşlı bir adam olarak gösterir. Yine de bu mektup, başka hangi anıların ister zamanla ister kendini kandırma yoluyla olsun düzeltilmiş, düzenlenmiş veya deforme edilmiş olabileceği sorusunu da gündeme getirir. Tony, geçmişinin somut kanıtlarını ararken, eski duygularıyla birlikte uzun süredir gömülü, bastırılmış anıları da yeniden ortaya çıkmaya başlar. “Her şeyin bir azalma, çıkarma ve bölme meselesi olduğunu düşündüğünüzde beyniniz, belleğiniz sizi şaşırtabilir. Bu tıpkı şöyle bir şeyi söylemek gibidir: yavaş yavaş çöküşün rahatlık veren sürecine bel bağlayabileceğinizi hayal etmeyin, hayat ondan çok daha karmaşıktır. Bu yüzden, beyin size zaman zaman bazı ufak parçalar atacak, hatta şu bildik bellek ilmeklerini çözecektir. Üzülerek söylüyorum ki, şimdi benim başıma gelenin bu olduğunu fark ettim. Ford ailesiyle birlikte geçirdiğim o uzak hafta sonunun, uzun süre önce gömülmüş anılarını, belli bir düzen ya da önem sırası olmaksızın anımsamaya başladım.” (Barnes, 2013:113)

Geçmişin yorumlanıp yeniden oluşturulması, onun olduğu gibi tüm unsurlarıyla şimdide yer alacağı anlamına gelmez. Birey geçmişine ait verileri şimdinin gereği doğrultusunda bilincinin yüzeyine çıkarırken, geçmiş olay ya da durumlara ilişkin bazen küçük bazen de büyük ayrıntıları bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde geçmişte bırakır. Unutma ve hatırlama kavramlarının niteliğini biçimlendiren bu bilişsel aktivite, Nuri Bilgin tarafından Augé'ye atıfta bulunularak belleğin seçiciliği olarak nitelendirilir: “[...] Bellekte daima bir seçicilik vardır. Anımsamak ya da unutmak, tıpkı bir bahçıvanın yaptığı gibi, ayıklamak ve budamak demektir. Anılar bitkilere benzer; bazılarında kurtulunursa diğerleri gelişebilir, çiçek açar. Hatırlamak ya da unutmak, bizi “şimdi” ilgilendirenleri ayıklamak, diğerlerini budamaktır. Belleğin seçiciliği, kimlikle çağrışımlı öykülerde daha belirgindir. Sömürgeci ülkelerin yurttaşları, özellikle ülkeleriyle özdeşleşme düzeyi yüksek olanlar, geçmişlerine ilişkin

öykülerde, kendileri için pozitif olan yanları daha iyi hatırlamaktadır.” (Bilgin, 2013:24)

Tony'nin Veronica'ya karşı eski duyguları canlandığında, onunla bağlantılı olarak ortaya çıkan eski anıları, Tony'nin kendini koruma içgüdüğü sayesinde unuttuğu pişmanlık ve utanç gibi duygularla güçlü bir şekilde bağlantılıdır. Daha önce Veronica'nın hiç dans etmediğini söyleyen Tony birdenbire Veronica'nın odasında dans ettiğini, aralarındaki yakınlık hissini ve seks yaptıkları samimi anıları hatırlayarak yaşadığı pişmanlığı biraz olsun unutmaya çalışır: “Birbirimizin cazibesine nasıl kapılmış olduğumuzu, kucagımda nasıl da hafifçe durduğunu, her şeyin hep nasıl da heyecan verdiğini, tam yollu seks yapmamış olsak bile, onun bütün öğelerinin zaten nasıl da mevcut olduğunu. Ve bir yanımın nasıl da sonuna kadar gitmemiş olmaya aldırış etmediğini, tek kişilik yatağında anılarım ve çabucak geri dönen ereksiyon dışında yalnız yatmaya aldırış etmediğini.” (Barnes, 2013:118)

Kendi hayatında yaşadığı olaylar dizisini okuyucuların bilmesini istediği şekilde anlatan Tony, olayları olduğu gibi değil de olmasını istediği veya hayal ettiği gibi sunarak sanal bir gerçeklik yaratma peşindedir: “Hayatta kaldım. ‘Hikâyeyi anlatmak için hayatta kaldı’- insanlar öyle söyler, değil mi? Bir zamanlar ihtiyar Joe Hunt'a akıcı ama samimiyetten uzak bir dille söylediğim gibi: Tarih, zafer kazananların yalanları değil, şimdi bunu biliyorum. Tarih daha çok, çoğu ne zafer kazanmış ne de yenilgiye uğramış olan hayatta kalanların anılarıdır.” (Barnes, 2013:61) Hayat yolculuğu boyunca zafer kazanamayan Tony, mağlup olmayı da istemeyerek hayatta kalan bir kişi olmayı seçmiştir. Travmasından kurtularak hayatta kalması hem yaşadıklarını anlatma olasılığına hem de kendisini arkadaşı Adrian'ın intiharı ve onun oğlu Adrian'ın korkunç varlığının sorumlusu olma suçlamalarına karşı savunabilmesine bağlıdır. Ortaya çıkan bu yeni ihtiyaçlar Tony'ye hayatta kalması için yeni bir neden verir. Kırk yıl sonra ortaya çıkan Adrian'ın güncesi, Tony'nin kesinliklerinin çökmesine neden olarak onun hayattaki her şeyin mükemmel olduğu düşüncesi sarsar. Tony'nin Adrian'ın statüsünü tanımlayamaması sonucunda kendisini de tanımlaması tüm anlatı boyunca yalan söylemesinin ve gerçeklikten kopuk bir söylem içinde olmasının nedeni olarak kabul edilir. Kendi hayatını anlayamadığından, onu çok daha kabul edilebilir ve erişilebilir bir varoluşta yeniden yaratmak zorunda kalmıştır.

4. BİR SON DUYGUSU ROMANINDA GEÇMİŞ ZAMAN ANLATISI

Ani miras olayı beklenmeyen olayların ve tesadüflerin olaylara yön vermesi, kayıp elyazması mektup, Tony'nin arkadaşı Adrian'dan kalan günlüğün küçük bir parçasının aranması ve aniden bulunması, tarihin çizgisel olmasının ve

mutlak olarak kavranmasının inkâr edilmesi, bunun yerine, Tony'nin roman boyu geçmişle hesaplaşması şeklinde görülen alternatif, bireysel tarih fikri, metinlerarasılık yöntemiyle tarihe, filmlere, popüler kültüre, yazarın hem kendi romanlarına, hem de başka yazarların yapıtlarına yaptığı açık ve kapalı göndermeler gibi birçok postmodern unsuru bünyesinde barındıran Julian Barnes'ın 2011 Man Booker Ödüllü romanında tarih ve geçmişe yönelik yapılan sorgulamalar dikkat çekmektedir. Sıradan bir insanın hayatının da geçmişinin de genel anlamda tarih kadar karmaşık bir yapıya sahip olduğunu ima eden yazar, hayat boyu biriktirilen günahların, hataların sonuç olarak insana derin bir pişmanlık duygusu yaşattığını ve bütün bunların da dünyadaki kargaşa ortamına az ya da çok zemin oluşturduğunu sezdirmeye çalışır.

Julian Barnes geçmişi temsil etmek için tarihsel ve kişisel belleği yeniden gözden geçirmenin birden fazla yolu olabileceğini göstermeye çalışır. Roman geçmişin temsili konusunda anlamın kararsızlığına ve geçmişin yalnızca tek bir temsili olabileceğine dair indirgemeci yaklaşımların yanlışlığına dair bir örnek sunar. “Geçmiş bugüne taşıyan öykülerdeki tanıklıkları, tıpkı belleğin yaşananları kaydederken yaptığı gibi, imgelemele karışık bir süzgeçten geçirerek kaydeden alternatif bir tarih anlatıları olarak değerlendirebiliriz.” (Günay Erkol, 2011:57)

Romanın ilk bölümünde, Tony Webster, geçmişteki deneyimlerini, başlangıçta onlara belirli bir anlam yüklemeyen anlatır, ancak Veronica'nın annesi Sarah Ford'dan beklenmedik bir miras aldığında, “uzun zaman önce aklının bir köşesinde bıraktığı hayatının bir bölümünün izini sürmek zorunda kalır.” (Piqueras, 2014:87) Bu durum Tony'yi geçmiş okumasını düzeltmeye zorlayan beklenmedik bir ifşadır. Tony'nin kişisel ‘son duygusu’ yanlıştır ve bu nedenle hayatında bittiğini düşündüğü olaylar onsuz da devam etmiştir. Tony anılarının doğru olduğunu düşünse de, çok geçmeden yanıldığını anlar ve hayatındaki önemli olayların kendi kendine hizmet ederek onlara yüklediği anlamlara sahip olmadığını fark eder. Tony, birinci bölümde anılarını yeniden üretirken geçmişe bakmanın yanlışlıklarının farkındadır.

Aklındaki izlenimleri sayesinde geçmişini yeniden ziyaret eden Webster'in kendisi bile bu izlenimlerin güvenilir olamayacağını ve kendi manipülasyonlarının bir aracı olduğunu söyler. Tony, roman boyunca okuyuculara anlatısının tamamen emin olmadığı anılara dayandığını hatırlatmak için çeşitli ifadeler kullanır. Tony'nin hikâyesiyle çelişen sağlam bir kanıt olarak kendisine miras bırakılan arkadaşının mektubu ise daha sonra romanda yer alır. Eski kız arkadaşı Veronica'nın bu mektubu teslim etmesinden sonra okuyucular Tony'yi güvenilir olmayan bir anlatıcı olarak tanımlayabilme imkânına kavuşurlar. Bu olaylar, zamanın ve yaşadıklarımızdan edindiğimiz

tecrübeler sonucu edindiğimiz kişisel duyguların, olayların dizgiselliğini ve gerçekliğini kaybettirecek şekilde belleğimizi değiştirmede önemli bir rol oynadığını kanıtlamaktadır.

Hayatın ayrıntıları arasında karışıklıklara yol açan zaman onlara yeni bir düzen ve anlam veren bilgileri bozarak yerleşik bir yapıdan uzak olduğunu gösterir. Tony, zamanın ne kadar biçimlendirilebilir olduğunu anlamakta zorlandığını şöyle ifade eder: “Zaman içinde yaşıyoruz-zaman bizi tutuyor ve kalıba döküyor-ama ben bunu çok iyi anladığımı asla hissedememişimdir. Zamanın nasıl bükülüp karşıt doğrultuda aktığı ya da bir başka yerde paralel versiyonlar halinde var olabildiğine ilişkin şu kuramlardan söz ediyor da değilim. Hayır, ben olağan, gündelik zamandan, duvar ve kol saatlerinin: tik-tak, tık-tık diye, bize düzenli olarak geçmekte olduğu duygusunu verdiği şeyden bahsediyorum. Bir yelkovandan gerçeğe daha yakın bir başka şey var mıdır? Ne var ki bize zamanın eğilip bükülebilirliğini öğretmek, sadece en küçük hazza ya da acıyı gerektirir. Bazı duygular bunu hızlandırır, bazılarıysa yavaşlatır; ara sıra da kaybolmuş gibi gözükür zaman, ta ki bir daha asla dönmek üzere gerçekten de kaybolduğu son noktaya dek.” (Barnes, 2013:8)

Bireysel geçmişini bir hikâye gibi olmasını istediği gibi yeniden yazan Tony, kendi geçmişini kendi elleriyle yazıyor olma hissini neden olduğu akıl dışı bir güç hissine kapılmaktan kendini alıkoyamaz ve kendi geçmişine yeni anlamlar yükler: “(...) dünyanın sürekli bir kargaşa durumu içinde var olduğunu ve kendisi de hiç kuşkusuz dinsel bir kalıntı olan ilkel hikâye anlatma içgüdüsünün, olmuş ya da olmamış olabilecek şeylere geçmişe yönelik olarak anlam yakıştırdığını ileri sürüyordu.” (Barnes, 2013:15)

Romanın ikinci bölümü, Tony’nin geçmişe ilişkin analizini ve olgun bir yaşta bundan çıkardığı sonuçları sunar. Tony Webster’in işi veya sunulan olayların tam olarak ne zaman gerçekleştiği hakkında herhangi bir bilgi verilmesi de romanda atıfta bulunulan e-posta gibi iletişim araçlarından yola çıkarak, onun 20. yüzyılın sonlarında yaşadığı ve bu zamana odaklandığı sonucu çıkarabilir. İkinci bölümde, tüm somut anıların geçmişe bakıldığında önemli ölçüde değişebileceğinin açık hale gelmesi şaşırtıcı değildir.

5. BİR SON DUYGUSU ROMANINDA TRAVMATİK İZLEKLER

Romandaki tüm hikâye Tony Webster’in Adrian Finn ile olan dostluğu ve Veronica ile olan ilk ciddi ilişkisi etrafında dönmektedir. Tony Webster Veronica ile olan sıkıntılı ilişkisi ve Adrian’ın beklenmedik intiharı gibi hayatında meydana gelen kendisi için travmatik boyutları olan çeşitli olaylara cevap aramaya çalışır.

Romanın başlarında çekingen bir karakter olarak tasvir edilen Finn; kendisini, kız kardeşi ve babasını terk edip giden bir annenin travmasını bünyesinde barındırmaktadır. Tony, arkadaş gruplarına dördüncü kişi olarak Adrian Finn'i dâhil etseler de Finn'in onlardan çok farklı bir mizaca sahip olduğunun farkındadır. Tony zekâsına ve hayatı derinlemesine kavrayışına hayranlık duyduğunu gizlemediği arkadaşı Adrian Finn'in kendilerinden çok farklı bir kişiliğe sahip olduğunu belirtir: “Üçümüzle yeni arkadaşımız arasındaki farklardan biri huydu. Biz temelde, ciddi olduğumuz zamanlar dışında matrak geçiyorduk. O ise temelde, matrak geçtiği zamanlar dışında ciddi idi.” (Barnes, 2013:11)

Unutma, toplumsal bütünleşmenin sağlanması ve bireyin varoluş krizlerini yenebilmesi yönünden ister istemez toplumlar açısından olduğu kadar bireyler açısından da yapılması gereken bir edimdir. Bireyin kendi ya da aidiyet hissettiği sosyolojik grubun geçmişinde bulunan istenmeyen olay ve durumlar, travmalar unutmamanın temel dinamikleridir. Marc Augé, bireyin unutma tercihine sağlanan toplumsal katkılar yoluyla oluşturulan unutma ediminin kültürel bir faaliyet olarak yaygın duruma getirildiğini belirtir. (Augé, 1999:5) Romandaki karakterler şimdinin anıları kaydedebilmek için geçmişte yaşadıkları travmaların unutulması ilkesiyle hareket etmelerinin yanında, hatırlamaktan kaçındıkları olayları yok etmek ve geçmişin acı veren ağırlığını üzerlerinden atmak için de bilinçli veya bilinçsiz olmak üzere farklı unutma biçimleri geliştirmeye başlar. Bu bağlamda bilinçli unutma, ya da bastırılmış bellek, bireylerin geçmişlerinde yaşadığı olumsuz olayları, aynı travmaları bir daha yaşamamak için belleğin derinliklerine göndermesiyle oluşur. Geçmişte yaşanan travmaların bireyin psikolojisi üzerindeki olumsuz etkileri bireyi zaman zaman bilinçli bir unutmaya ya da diğer bir deyişle, gönüllü sessizliğe iter. Birey geçmişinden bilinçli bir şekilde uzaklaştıkça, geçmişine ait belleğindeki anıları da silmek, böylece travmatik deneyimlerin şimdiki zamanın içine sızmasının önüne geçmek ister. Geçmişin çağrışım yoluyla da olsa bilinç yüzeyine çıkışı bastırılmaya çalışılan travmaların gün yüzüne çıkmasına neden olur.

Bilinçli unutma anıların psikolojik baskılanmasıyla, bilinçsiz unutma ise psikolojik bastırma ile ilişkilidir. Romanda Tony tarafından ne tür bir unutma biçiminin sergilendiğini anlamak çok zordur. Zihninin kaosa düşmesini önlemek için kendi anılarını manipüle edebileceğinin farkında olarak hareket eden Tony, hikâyesini sürekli değiştiren, gerçekleri ve bununla birlikte okuyucuyu aldatmaktan geri durmayan güvenilmez bir anlatıcı durumundadır. Tony, daha sonra boşandığı eşi Margaret ile tanıştığında, sanki hayatında hiç yer etmemişçesine Veronica'yı belleğinden silip unutma kararını bilinçli olarak

alır. Tony'nin unutmak için kendisini motive etmesi, Veronica ile ilişkisi sonucunda yaşadığı travmayı aşmanın bir yoludur.

Romanda sıklıkla görülen hatırlamak ve unutmak kavramları Tony'nin geçmişin derinliklerine doğru yaptığı bilinçli bir yolculuk değil, sadece başına gelen travmatik bir olayın şimdiki an üzerindeki yansımalarıdır: “Bir kez daha şunu vurgulayayım ki, bu benim o zaman olup bitenleri şimdi okuyuşum. Ya da daha doğrusu, yıllar önce olup bitenleri o zaman okuyuşuma ilişkin olan şimdiki anım.” (Barnes, 2013:46) Tony'nin kurtmaya çalıştığı yeni yaşamı geçmişindeki travmalardan kaçma arzusunun bir yansımasıdır. Travmatik deneyimler içeren yaşamışlıkları adeta unutmak isteyen ve bunları anımsamak isteyeceği şekilde zihninde kurgulayan Tony açısından gerçeklik kendi zihninde tasarladığı anılardan ibaret gibi görünmektedir: “Bizler de inanıyorduk, aradaki tek fark şuydu ki, bizler, bizim için kararlaştırılan şeylerden çok, kendi seçtiğimiz şeylere inanmak istiyorduk.” (Barnes, 2013:12)

Lise döneminde sonradan aralarına katılan Adrian Finn'in de içinde olduğu dört kişilik bir arkadaş grubunun üyesi olan Tony Webster, bu dönemde hayatına giren Veronica'yla ilişkilerini yürütememenin ve yaşadığı ayrılık travmasının üzüntüsünü hayatı boyunca derin bir şekilde yaşar. Üniversite döneminde farklı üniversiteleri kazandıkları için yolları ayrılan bu dört arkadaştan Adrian Finn, Tony ile ayrılığından sonra Veronica'ya yakınlaşır ve bir mektup yazarak durumu Tony Webster'a bildirir. Çok sevdiği ve hayranlık beslediği bir arkadaşının bu yaklaşımı karşısında Tony düş kırıklığına uğradığını saklamaz. Fransız düşünür Albert Camus'nün hayattaki tek gerçek felsefi sorun olarak gördüğü intihar temasını Barnes, belleğin güvenilirliği, gençlik-yaşlılık, geçmişin travması gibi temalarla genişleterek Tony'nin durumuna ışık tutmaya çalışır. Arkadaşının bu davranışını sırtından hançerlenen biri konumuna düşürüldüğü şeklinde algılayan Tony bu travmayı kayıp bir zaman dilimi olarak görmektedir.

Kendini koruma içgüdüğü Tony'nin Veronica için beslediği kötü duygularını bastırmasına neden olur. Adrian'ın ve Veronica'nın ilişkisini öğrendikten sonra yaşadığı travmayı unutmaya çalışan Tony bunda da kısmen başarılı olur. Kötü anıları bastırma çabası travma yaşayan bireylerde normalde kısmen kasıtsız bir süreç olarak kendini belli ederken Tony'de bu süreç büyük ölçüde kasıtlı bir çabanın ürünüdür. Tony'nin Adrian'dan gelen mektubu yakma hareketi, Adrian'ın ve Veronica'nın ilişkisiyle ilgili acı veren her şeyi unutmaya çalıştığını gösterir. Tony aynı zamanda kendisinin ömür boyu acı içinde kalacağından korktuğu için Veronica ile ilgili anılarını hatırlamaktan kaçınarak bilinçaltında baskı altına almaya karar verir. Jan Assmann'ın travmayı hatırlamaya ilişkin “Hatırlama geçmişle kurulan duygusal ama aynı zamanda

bilinçli bir ilişkidir” (Assmann, 1995:38) şeklinde kullandığı ifadenin yansımaları Tony’nin deneyimlerinde de görmek mümkündür. Belleğini duygusal ve bilinçli bir biçimde şekillendiren Tony, resmi tarih söylemlerinde görülen tek tip ve statükoyu besleyen anlatıların karşısına kendi bireysel tarihini ve söylemini yerleştirir. Tony’nin kendi kişisel tarihini ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirip değiştirmek istemesinden ilk olarak bellek etkileneceği için böylesine direnen söylemler yaratmak onun açısından pek de istenilen sonuçlar doğurmaz ve travmadan iyileşme sürecini sekteye uğratır.

Geçmişte yaşanmış olan anıları hatırlamak karmaşık ve doğrusal olmayan bir süreci de beraberinde getirir. Yıllar sonra Veronica ile bir araya gelmek Tony’yi, geçmiş yaşamının nasıl geçtiğini incelemeye, hayat hikâyesini gözden geçirmeye iter. Senelerdir bastırıp hatırlamaktan kaçındığı anılar üzerine düşünmeye başlayan Tony, Adrian ve Veronica tarafından ihanete uğradığı gerçeğiyle yüzleşmesinin yaşadığı travmayı atlatabilmesi için gerekli olduğunu anlamaya başladığı için hayatının genel bir muhasebesini yapar: “Yirmisindeyken, hayattaki hedefleriniz ve amaçlarınız noktasında kafa karışıklığı yaşıyorsanız ve kesinlikten uzak olsanız da yaşamın ne anlam ifade ettiği konusunda, yaşamdaki rolünüzün ne olduğu ve ne olabileceği konusunda sağlam bir duygusal bütünlük sergileyebilirsiniz. Aradan geçen yıllar yaşamınızda belirsizliklerin, görüş ayrılıklarının ve sahte anıların daha fazla sahne almasına yol açar. İlk başlarda bellek yaşadıklarımızı yaşamın bütünlüğü içinde hatırlayabilse de ilerleyen zamanlarda bellek, bütünlüğünü kaybederek parçalı bir yapıya bürünür. Bu tıpkı biraz, uçakların bir kaza sırasında olan bitenleri kaydetmek için taşıdıkları şu kara kutular gibidir. Eğer hiçbir şey olmazsa, teyp kendini siler. Bu yüzden eğer gerçekten kaza yaparsanız, bunu niçin yapmış olduğunuz bellidir; eğer yapmazsanız, yolculuğunuzun seyir defteri çok daha belirsizdir.” (Barnes, 2013:106-107)

Roman travma, bellek ve geçmiş konularında birtakım gerçekleri yansıtmakla birlikte aslında bireyin tanıklığını yaparak birçok beşeri ilişkiye tanıklık eder. Romanın yaptığı şey “insanın iç dünyasını gözler önüne sererek insanda sürekli var olan duyguları ete kemiğe bürünmüş birer kahraman olarak” (Yılmaz, 2011:31) okuruna sunmaktır. Tanıklık edebiyatı devletlerin resmi tarih anlatılarından farklı olarak kişilerin deneyimlediği ve tanıklık ettiği ayrılık, ölüm, ihanet gibi belleklerdeki etkisini kalıcı hale getiren travmatik yaşamışlıkları yansıtmaktadır. Romanda hayat hikâyesini iki kesimden oluşacak şekilde anlatan Tony, geçmişin ve onun belleğinde bıraktığı izleri içinde yaşadığı ve gelecek zaman dilimlerine aktarırken, diğer taraftan ise geçmişin yaşamışlıklarını tekrar yorumlayarak gözden geçirir. Søren Kierkegaard “hayat ileri doğru yaşanır, ancak geriye doğru anlaşılır” (Collins,

1953: 37) cümlesiyle geçmişte yaşanmış olayların aslında sadece geçmişin konusu olmadığını ve günümüzü de yeniden şekillendirildiğini belirtir.

Bellek, geçmişi tüm yönleriyle açığa vuran bir aynadan ziyade, geçmişi tekrar şekillendiren, kanıtlarıyla ortaya koyarak yorumlayan ve anlatı haline getiren bir iletişim ağı görünümündedir. Geçmiş, şimdiyi ve geleceği içeren bellek, geçmişin travmatik olaylarını farkındalıkla tekrar ettiren bir tasarlama ve yeniden oluşturma sürecinden geçirerek bireyin travmadan iyileşme sürecini geciktirmektedir. Travmatolojik birçok unsuru bünyesinde barındıran *Bir Son Duygusu* romanı insanı ilgilendiren bellek, geçmiş, travma gibi geleneksel ve evrensel temalarıyla karakterlerin bireysel olarak yaşadıkları travmalara ışık tutar. Kimliğimizi şekillendiren asıl unsur hayat yolculuğunda başımıza gelenler değil bu olayların bizde yol açtığı travmalara karşı gösterdiğimiz tepkilerdir. Travmayı kabullenerek onu hafifletmenin yollarını aramak ve empati duygusu geliştirmek travmanın oluşturduğu yaraları iyileştirmenin en etkili yolları arasındadır. Tony yaşadığı travmayı kabullenmek yerine travmanın kendisine zarar vermesinden kaçınarak yaşadıklarını inkâr ve bastırma yoluna gider. Çevresindeki insanlara karşı farkında olmadan acıma duygusundan yoksun bir şekilde hareket eden Tony'nin yaşadıklarını hatırlamaktan kaçınarak bastırma ve inkâr yolunu seçmesi onu yaşadığı hayata, çevresine ve en nihayetinde kendine karşı yabancılaştırır. Tony'nin içine düştüğü bu yabancılaşmayı gençlik aşkı Veronica "Anlamıyorsun işte. Ama zaten hiçbir zaman anlamadın ve asla da anlamayacaksın" (Barnes, 2013:102) ifadeleriyle Tony'nin yüzüne karşı vurur.

Adrian'ın güncesinin ortaya çıkardığı anılar Tony'nin travmasının doğasını analiz etmek açısından önemlidir. Romanda açıkça verilmemesine rağmen, Tony'nin travmasının ilk sevgilisi Veronica'nın annesi Bayan Ford ile ilişkisinden kaynaklı bir durum olduğu ortaya çıkar. Tony'nin Veronica ile çıktığı dönemde onun evini ziyaret ederken Bayan Ford ile bir ilişkisinin olmuş olabileceği tahmin edilir. Tony'nin arkadaşı Adrian'ın da Bayan Ford ile bir ilişkisinin olması ve bu ilişkiden bir çocuklarının olması benzer travmatik sonuçlar doğurur. Klinik psikolojide, kurban kompleksi, bir kişinin sürekli olarak başkalarının zararlı eylemlerinin kurbanı olduğuna inandığı bir zihin durumudur ve bu durum kurban psikolojisi olarak da ifade edilir. Tony, sevgilisinin annesi ile olan ilişkisinden dolayı yaşadığı suçluluk psikolojisinden kurtulmak için Veronica'yı negatif bir kişi olarak hatırlamak zorunda kalır ve Veronica ile olan bütün güzel anılarını bastırarak unutmaya yolunu seçer. Tony'nin kişisel tarihinde yaşananlar kendini ortaya çıkarmaya başladığında gün yüzüne çıkan Tony'nin anılarının Veronica ile geçirdiği güzel zamanlarla ilgili olduğu görülür. Yaşadığı kurban kompleksi yüzünden unutmak istediği

için onları bilinçaltına bastırmıştır. Tony, Veronica hakkındaki tüm hatıralarında kurban kompleksini sergiler. Hatıralarının çoğu, Tony'nin Veronica tarafından her zaman nasıl saygısızca davranıldığı ve kötü muamele gördüğü ile ilgilidir. Tony, kendisini sonsuza dek rahatsız eden bu travmatik suçluluktan kurtulmak için empati ve yüzleşme yerine kaçma ve unutma yolunu seçer. Bayan Ford ile olan bu yasadışı ilişki Tony'nin travmasının kaynağı olduğu için Tony'nin manipülatif hatıraları ve amnezisi kurban kompleksi psikolojisinin temel sonuçları olarak kendini gösterir.

Romanın kurgusal anlatı dünyasında Tony'nin travma hikayesi bireysel belleğin yeniden şekillendirildiği bir işleve sahiptir. Tony'nin bireysel geçmişini yansıtan roman deneyimlenen acı dolu bir olay sonrasında belleğin kapılarını kendi içine kapatarak yaşananları unutma ve belleğin duvarları içine hapsetmeye çalıştığını gösterir. Yaşanan beklenmedik ve travmatik olay sonrasında belleğin kendi içine kapanmasıyla meydana gelen bu hatırlamadaki gecikme ise travmatik bellekte yaşanan geriye doğru yapılan dönüşlerin ana nedenidir. Kendisini unutmaya zorladığı olayları sürekli sorgulayan bellek geçmişin sayfalarında kaybolan anıları bulmak için çaba gösterir ve bireyin zihin dünyasında meydana gelen boşluğu kapatmayı arzular. Bu yüzden bellekte oluşan gecikme geçmişe yapılan geriye dönüşlerin olduğu gibi ayrıca kabusların, yinleme saplantılarının ve travmatik olaylara maruz kalma nedeniyle sıklıkla görülen psikolojik zorlukların en belirginini travma sonrası stres bozukluklarının (PTSD) da sebebidir. Erken yaşlarda yaşanan travma deneyimleri devamlılık gösteren bir şekilde yaşandığında önemli kişilik problemlerinin meydana gelme riskini de artırması Tony'de net bir şekilde kendisini gösterir. Travmatik olaylara maruz kalan Tony, yaşadıklarından sonra kendisini benlik algısının olumsuz etkilendiği, dünyaya ve çevresine bakışının karamsar bir hal aldığı, zihin dünyasının karmaşıklaştığı bir vaziyette bulur.

Romanın sonlarında intihar ederek ölen arkadaşı Adrian'ın oğluna rastlayan Tony, annesinin Veronica olduğunu düşündüğü bu çocuğun kendisinden kaçtığını fark eder. Çocuğun kendisinden neden kaçtığını anlayamayan Tony, bir barda masada otururken yanına gelen Terry isimli bir adamdan Adrian Finn'in oğlunun adının Adrian olduğunu, annesinin Veronica olmadığını, bilakis Veronica ile Adrian'ın kardeş olduklarını öğrenince şaşkına döner. Çocuğun annesinin, Veronica'nın da annesi olan Sarah Ford olduğunu öğrenmek Tony açısından kolayca atlatamayacağı bir travmanın ilk işareti gibidir. Sonuç olarak bakıldığında, Tony kendi hayatından ziyade, hayatı hakkındaki hikâyesini anlattığı için bu hikâyenin ne kadarının doğru olduğu ve belleğinde sakladığı sırlar Adrian'ın güncesi aracılığıyla açığa çıkar. Geçmişin travmalarının ağırlığı, bireyleri bu durumdan kurtulmak için hatırlama

süreçlerini değiştirmeye iter. Geçmişin yeniden inşası ya da yapılandırılması olarak da adlandırılabilir bu süreç, bir yandan şimdiki anlamayı kolaylaştırırken diğer yandan belleğin organik yapısı onu manipülasyona açık hale getirdiği için Tony de belleğinin manipülasyonlarını gerçekmiş gibi algılamak ister. İrlandalı yazar Samuel Beckett'in *Godot'yu Beklerken* isimli oyunundaki karakterlerden Vladimir'in "böyle oyunlar oynar adama bellek!" (Beckett, 2014:80) ifadesi Tony için de geçerlidir ve belleğinin aldatıcılığına bilinçli olarak inanır. "Ne var ki belleğim gitgide, görünüşte gerçeği barındıran verileri küçük varyasyonlarla yineleyen bir mekanizmaya dönüştü. Dikkatimi geçmişe yönelttim, bekledim, belleğimi hileyle farklı bir yola sokmaya uğraşım." (Barnes, 2013:67)

Yaşadığı travmanın Tony'nin hayat ve beden bütünlüğünü tehdit etmesi, onun, belleğin uyguladığı zihinsel ve duygusal şiddet sonrasında bütün direncini yitirerek bedeni ve belleği üzerindeki tüm kontrolünü kaybetmesine ve çaresizlik duyguları içinde kalmasına yol açar. Kendisini çevreleyen derin acizlik duygusu ve kaybettiklerinin kendisinde yarattığı korku sonrası ne yapacağını bilememe duygusuna adeta hapsolan Tony'nin ruh dünyasında ve belleğinde uzun yıllar etkisini ve kalıcılığını kaybetmeyecek kalıcı yaralar meydana gelir. (Herman, 2007:43-44) Onun yaşadığı travmanın iyileştirilememesi ve geçmişinde yaşadığı acı veren olayların belli aralıklarla hatırlanması bu olaylara maruz kalan Tony'nin kişisel ve toplumsal ilişkilerinde de sorunlar yaratarak yabancılaşmış bir birey olmasına neden olur. Öncelikli olarak travmatize olan bireyler, temel güven duygusunu yitirdikleri, dünyanın nasıl bir yer olduğu ve ne kadar güvende oldukları sorularına cevap aradıkları için Tony de benzer süreçlerden geçmek durumunda kalır. Güven duygusu eksikliğinin yaratmış olduğu terk edilmişlik hissiyle başta aile olmak üzere ilişkili olduğu tüm grup ve ortaklıklardan topluma kadar giden bir zincir içerisinde yabancılaşma ve kopuş süreci yaşayan Tony, artık neye inanması gerektiğini bilememenin neden olduğu bir inanç krizine düşerek derin bir sorgulamaya başlar: "Bu denli dikkatli yaşamış olan ben, hayat üzerine ne biliyordum? Kim, ne kazanmış ne kaybetmiş, sadece hayatın başına gelmesine izin vermişti? Kim incinmekten kaçınmış ve buna hayatta kalma yeteneği adını vermişti? Kim faturalarını ödemiş, herkesle olabildiğince iyi geçinmiş, kimin için kendinden geçme ve umutsuzluk sözcükleri bir zamanlar romanlarda okunmuş sözcükler olarak kalmıştı sadece? Kimin kendini kınayıtları gerçekte hiçbir zaman acı vermemişti? Özel türden bir pişmanlığı yaşarken bütün bunların üzerinde uzun uzun düşünmek gerekiyordu: incinmekten her zaman nasıl kaçınabileceğini bildiğini düşünen birisinin uğradığı bir incinme ve tam da bu sebeple uğranan bir incinme." (Barnes, 2013:143)

SONUÇ

Bir Son Duygusu, benliğin anılardan inşa edildiğinde, benliğin geçmişi doğru bir şekilde temsil etmeyen inanışlara ve anılara dayanan sahte bir benlik olabileceğini gösterir. Belleğin güvenilirliği ve Barnes'ın tipik şüphe sömürsünü üretici bir güç olarak kullandığı geçmişin anlamı ve inşası hakkındaki düşüncelerle birlikte roman, gerçeklik ve kurgu arasındaki ilişki temasını ele alır. Nesnel zaman ve öznel zaman ikiliğini hayatın temel gerilimi olarak yorumlayan Barnes, insan hayatında zamanın göreceliği kadar belleğin de güvenilirliğini Tony'nin deneyimleri üzerinden okuyucuya sunar.

Romanda tarihin şüpheli ve güvenilir olmayan açıklamasını ortaya çıkarmak için farklı zaman, mekân, bellek ve tarih kavramlarına değinilmektedir. Romandaki karakterler zamanla kendilerini bilinçsizce aşağılayabilecek veya utanç ve suçluluk duygusu ile doldurabilecek olayları unutmayı seçmektedir. Bu olayların bellekten silinmediği veya kaldırılamadığı durumlarda, zihnimiz gerçeği bize daha az rahatsız edici olacak şekilde şekillendirmeye çalışır. Psikolojik zaman, bellek ve travma kavramlarının romandaki izleklerinin incelendiği çalışma geçmiş deneyimlerin zihne hücum ederek hatırlama eylemi yoluyla, bireysel belleğin de aktif olduğunu ortaya koymaktadır.

Tony'nin geçmişi hakkında cevaplar araması, bastırılmış duygularının ve anılarının yeniden ortaya çıkmasına neden olarak onun geçmiş eylemlerini ve düşünce tarzını gözden geçirmesini sağlar. Tony Webster kişisel tarihini kurcalayıp anımsamaya çalıştıkça başkalarının hayatında nasıl kötü silinmez anılar bıraktığının farkına varır ve yaşanmış kötü anıların en büyük sorumlusu olarak da kendisini görür. Romanın ilk bölümünden başlayarak Tony, kendi belleğinin yanlışlığına açıkça göndermede bulunur. Anlatının sonuna kadar da doğru bir şekilde hatırlamanın imkânsızlığını yineler ve sürekli olarak belleğin varoluşunun önemli bir parçası olduğunu ve hikâyesini anlatma şeklinin yaşanan gerçekliğe uygun olmadığını yineler: “Bana bırakılmış olan bir eşyayı elde etme kararlılığı olarak başlayan şey, çok daha büyük bir şeye, bütün yaşamımla, zaman ve bellekle ilgili bir şeye dönüşmüştü. Ve arzuyla ilgili bir şeye. Başlangıca dönebileceğimi düşündüm, aslında, varlığımın bir düzeyinde düşündüm.” (Barnes, 2013:131)

Geçmişinin hatırlamak istemediği anılarla dolu olması nedeniyle Tony kendi başına gelen olaylar hakkındaki gerçeği değil, bir zamanlar birlikte olduğu insanlar hakkındaki gerçeği bulmaya çalışır. Tam olarak başına ne geldiğini ve kendisinin kişisel olarak bu olaylarla nasıl başa çıktığını bulmaya çalışır. Roman neredeyse sadece anılar ve zamanın karakterlere ne yaptığı, onların kişiliklerini ve kimliklerini nasıl şekillendirdiği ile ilgilidir. Roman avukatın mektubundan önceki ve avukatın mektubundan sonraki olmak üzere iki bölüme

ayrılmıştır. Birinci bölüm, Tony'nin otobiyografik hafızasından elenen geçmişinin basit bir kaydını ele alır. Tony için, kitabın ilk bölümünde, güvenilirliklerine ilişkin kendi yansımaları dışında, anılarının gerçekliğini destekleyen veya çürüten hiçbir kanıt yoktur.

Tony, Veronica'nın annesi Sarah Ford tarafından kendisine bırakılan mirasın nedenini anlayamayınca kendi belleğini yeniden sorgulamaya başlar. Hayatında yalnızca bir kez karşılaştığı ve o günden sonra yıllardır aklına bile getirmeyip belleğin silip atmak istediği birinin kendisine miras olarak bıraktığı mektup Tony'den Veronica'yı bulmasını ve ondan kendisiyle en son tanıştığından beri neler olup bittiğini açıklamasını ister. Sonunda, Veronica ile olan ilişkisinin tam olarak hatırladığı gibi olmadığını fark eder. Veronica, Adrian'ın Veronica ile çıktığını öğrendiğinde Tony'nin yazdığı bir mektubu kendisine okutarak Adrian ve Veronica'ya göndermede bulunduğu saldırgan ve kaba dil karşısında dehşete kapılmasını ister, ancak Tony yine de kendisinin nasıl bu kadar basit bir yazı yazdığını hatırlayamaz: “Bu mektubu birçok kez okudum. Onu kendimin kaleme aldığını da mektubun çirkinliğini de yadsıyacak değilim. Savunmasını yapabileceğim tek şey, onun o zamanlar yazarı olduğum ama şimdi yazarı olmadığım. Gerçekten de mektubu yazmış olan o yanımı tanıyamadım. Ama belki de bu bir başka öz aldatmacaydı sadece.” (Barnes, 2013:99) Anlatımının tamamen güvenilir olmadığı konusunda ısrar eden Tony, belleğinin geçmişini yeniden inceleyip değerlendirme sürecine sokmakta başarısız olduğu gerçeğinin özellikle Veronica ile Adrian'ın ilişkilerine zarar verme girişiminde belirgin bir hal aldığını belirtir: “Genç benliğim, yaşlı benliğimi bir zamanlar ne olduğu ya da bazen neler yapmaya muktedir olduğu konusunda şoke etmek üzere geri dönmüştü.” (Barnes, 2013:99)

Tony Webster tarih öğretmenin tarih nedir sorusuna verdiği “tarih, zafer kazananların yalanlarıdır” (Barnes, 2013:20) yanıtıyla resmi tarih söylemini yapı söküme uğratarak romanda tarihi öznel bir bakış açısıyla sunmaktadır. *Bir Son Duygusu* romanı “yalnızca tarihin bir hakikat iddiasında olduğu görüşünü reddeder” (Hutcheon, 1988:93) ve bunu hem tarih yazımındaki bu iddianın gerekçesini sorgulayarak hem de tarihin kurmaca bir gerçeklik ve insan yapımı sistemlerin bir ürünü olduğunu iddia ederek yapar. Fredric Jameson edebiyatta geçmiş zaman diliminde yaşanmışlıkların ya da tarihte meydana gelen olayların anlatımının, ana akım edebiyatın içinde kendine yer bulamayan sıra dışı hikâyelerin ve karşıt-tarihlerin toplumsal bir bellek üstünden bireysel bir aktarım olduğunu belirtir: “Tarih bize acı veren şeydir; zira geçmişin acı dolu etkileri bugüne değin peşimizi bırakmaz, bizi etkileriyle baskı altına alır.” (Jameson, 2002:56) Bu noktada edebiyatta bellek, geçmişteki yaşanmış olayları ve deneyimleri şimdiki zaman dilimine gelmesinde önemli bir vasıta haline

gelerek kimliğin şekillenmesinde etkili olan egemen tarih söylemine karşı yarattığı direnişle geçmişin acı dolu anılarını ve travmalarını da beraberinde getirir. Tony'nin geçmiş travmatik tecrübelerinden sonra hayatını içine düştüğü boşluktan kurtararak gerçek bir varoluşa dönüştürmek belleğinde sakladığı sırları açığa dökülebilmek için Sarah'nın kendisine miras bıraktığı günce gibi somut bir nesneye ihtiyaç duyar. Tony'nin geçmişini yeniden keşfetmedeki, geçmişinde yaşadığı olaylarla ilgili bilgilerin farkındalığına yaşlılığında erişmesi Tony'nin bireysel tarih fikrini altüst etmesine katkıda bulunduğu yeni bir yaşamın başlangıcına karşılık gelir. Tony'nin geçmişiyle uzlaşmak için kendi geçmişine bilinçli olarak isyan etmesi kendini kanıtlamasının bir yolu olduğu gibi belleğin aldatıcılığına karşı gösterdiği bir direniş olarak da görülebilir.

KAYNAKÇA

- Assmann, J. (1995). *Collective Memory and Cultural Identity*. *New German Critique*, 65, 125-133.
- Augé, M. (1999). *Unutma Biçimleri*. (M. Sert Çev.) İstanbul: Om Yayınları.
- Barnes, J. (1989). *A History of the World in 10 ½ Chapters*. London: Picador
- Barnes, J. (2013). *Bir Son Duygusu*. (S. R. Kırkoğlu Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Beckett, S. (2014). *Godot'yu Beklerken*. (U. Ün ve T. Günersel Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Bergson, H. (2015). *Madde ve Bellek*. (I. Ergüden Çev.) Ankara: Dost Yayınevi.
- Bilgin, N. (2013). *Tarih ve Kolektif Bellek*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Childs, P. (2005). *Contemporary Novelists: British Fiction Since 1970*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Collins, J. (1953). *The Mind of Kierkegaard*. Princeton: Princeton University Press.
- Draaisma, D. (2014). *Bellek Metaforları*. (G. Koca Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Günay Erkol, Ç. (2011). Taş Üstüne Taş Koymak: 12 Mart Romanlarında Görgü Tanığı Belleğinin Yazınsallaştırılması. Editör L. Neyzi, *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları* (pp. 41-63). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Halbwachs, M. (2017). *Kolektif Hafıza*. (B. Barış. Çev.) Ankara: Heretik Yayınları.
- Herman, J. (2007). *Travma ve İyileşme*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Hutcheon, L. (1988). *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York: Routledge.
- Jameson, F. (2002). *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. London: Routledge.
- Kenny, M. (1999). A Place for Memory: The Interface between Individual and Collective History. *Comparative Studies in Society and History*, 41 (3), 420-437.
- McAdams, D. P. (2015). *The Art and Science of Personality Development*. New York: The Guilford.
- Nalbantian, S. (2003). *Memory in Literature: from Rousseau to Neuroscience*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Neyzi, L. (2011). Giriş. Editör L. Neyzi. *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları* (pp. 1-2). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Nietzsche, F. (2007). *Untimely Meditations*. (R.J. Hollingdale. Çev.) New York: Cambridge University Press.

- Nora, P. (1978). *La Mémoire Collective*. Editör J. Le Goff ve R. Chartier. *La Nouvelle Histoire* (pp. 398-401). Paris: Retz-CEPL.
- Oppermann, S. (1999). *Postmodern Tarih Kuramı: Tarihyazımı Yeni Tarihselcilik ve Roman*. Ankara: Evin Yayıncılık.
- Piqueras, M. (2014). Memory Revisited in Julian Barnes's *The Sense of an Ending*. *Coolabah*, 13(1), 87–95.
- Ricoeur, P. (2012). *Hafıza Tarih Unutuş*. (M. E. Özcan. Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Stout, M. (1992). *Chameleon Novelist*. New York Times Magazine, www.nytimes.com/1992/11/22/books/barnesinterview92.html?pagewanted=all adresinden 8 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır.
- Thompson, P. (2000). *The Voice of the Past*. UK: Oxford University Press.
- Tonkin, E. (1992). *Narrating Our Pasts: The Social Construction of Oral History*. UK: Cambridge University Press.
- Traverso, E. (2009). *Geçmişî Kullanma Kılavuzu: Tarih, Bellek, Politika*. (I. Ergüden Çev.) İstanbul: Versus Yayıncılık.
- Whitehead, A. (2004). *Trauma Fiction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Whitehead, A. (2008). *Memory*. London: Routledge.
- Wood, M. (1989). In Search of Love and Judgement: Rev. A History of the World in 10½ Chapters. *Times Literary Supplement*, 30 June- 6 July, 713-715.
- Yılmaz, D. (2011). *Roman Sanatı ve Toplum*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Bölüm 15

Türkiye’de 27 Mayıs 1960 Darbesi ve Sonrasındaki Siyasi Atmosferin Basına Etkisi

Mehmet SUIÇMEZ¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi; Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi/Söğüt Meslek Yüksekokulu/Görsel İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı/Basım ve Yayın Teknolojileri Programı, Orcid:0000-0001-7909-0704

ÖZET

27 Mayıs 1960 darbesi, Türkiye'nin siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır ve Türkiye'nin siyasi hafızasında derin izler bırakmıştır. 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ve sonrasında yaşanan siyasi atmosfer, Türkiye'de basını, siyasi partileri ve toplumu derinden etki altına almıştır. Bu çalışma ise Türkiye'de 27 Mayıs 1960 darbesi ve sonrasındaki siyasi atmosferin basına etkisini ele almaktadır. Araştırma sonucu da göstermektedir ki 27 Mayıs 1960 darbesi, Türkiye'de basın özgürlüğünün ciddi şekilde sınırlandırılmasına ve medya kuruluşlarının hükümetin denetimine girmesine yol açmıştır. Bu olumsuz koşulların yanında Milli Birlik Komitesi basın kanununda yaptığı değişiklikle cezaevinde bulunan çok sayıda gazetecinin tahliye edilmesini sağlamıştır. Ayrıca gazeteciliğin meslek haline getirilmesi ve bu sınıfın refahının sağlanması için 212 sayılı kanun ile yeni kararlar alınmıştır. Bu durum, Türkiye'nin siyasi atmosferinde uzun süreli etkiler bırakmıştır. Darbeden sonraki yıllarda da benzeri süreçler devam etmiştir ve Türkiye'nin basın özgürlüğü meselesi siyasi tartışmaların merkezinde kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1960'lı yıllar, 27 Mayıs Darbesi, Basın.

1. GİRİŞ

27 Mayıs 1960 darbesi, Türkiye'nin siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu darbe, Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen askeri bir müdahale sonucu gerçekleşmiştir. 1950'de yapılan serbest seçimler sonucunda Demokrat Parti iktidara gelmiş ve bu dönemde siyasi gerilimler artmıştır. Demokrat Parti hükümetine karşı muhalefet partileri ve ordunun bazı kesimleri arasında gerginlikler yaşanmıştır. Demokrat Parti hükümetinin ekonomik politikaları ve siyasi uygulamaları bazı kesimler tarafından eleştiriye maruz kalmıştır. Bu eleştiriler, darbenin nedenlerinden biri olarak gösterilmiştir. Bu gelişmeler sonucunda 27 Mayıs 1960'ta Türk Silahlı Kuvvetleri, İstanbul ve Ankara'da bir dizi askeri harekât gerçekleştirmiş ve iktidara el koymuştur. 38 kişiden oluşan Millî Birlik Komitesi ülke üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Darbe ile birlikte bir bildiri yayınlanarak demokrasiye zarar veren unsurların ortadan kaldırılacağı ve yeni bir yönetim oluşturulacağı açıklanmıştır.

Darbe liderleri ülkeyi yönetmek için Millî Birlik Komitesi kurmuş ve 1961'de yeni bir anayasanın kabul edilmesi de dahil olmak üzere bir dizi reform başlatmıştır. Yeni anayasa parlamenter sistemi getirmiş, yargıyı güçlendirmiş ve vatandaşlara daha fazla hak tanımıştır. Ancak darbe aynı zamanda siyasi partilerin kapatılmasına, siyasetçilerin ve gazetecilerin hapsedilmesine ve basının sansürlenmesine de yol açmıştır. Darbenin ardından siyasi istikrarsızlık, sosyal kutuplaşma ve ekonomik zorluklar ülkeye hakim olmuştur. 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ve sonrasında yaşanan siyasi atmosfer, Türkiye basınına, siyasi partilerini ve toplumunu derinden etkilemiştir. Bu çalışmada ise Türkiye'de 27 Mayıs 1960 darbesi ve sonrasındaki siyasi atmosferin basına etkisi ele alınmaktadır.

2. 27 MAYIS ÖNCESİ VE SONRASI

2.1- 27 Mayıs 1960 Darbesine Giden Süreç

Türkiye'de 27 Mayıs 1960 askeri darbesi olmadan önce iktidarın baskıcı uygulamalarından toplumun geniş katmanlarında memnuniyetsizlik söz konusu iken bürokratik elitlerin tarafsızlıktan uzak uygulamaları da şikâyet sebebiydi. İktidarın her alanda yaptığı pek çok düzenleme tek sesliliğe yol açtığı için muhalefetin tepkisini çekmiştir. Demokrat Parti gücünü kaybettikçe baskıyı arttırırken iktidarını korumak için çeşitli yasal düzenlemeler yürürlüğe koymuştur. Ekonominin yanlış yönetilmesi nedeniyle toplumun yaşam koşullarındaki kötüleşmeler hükümete yönelik eleştirileri de beraberinde getirmiştir.

“Ancak iktidar partisi artık varlık nedenini kaybetmiş durumdadır. Anayasanın ihmalî, kanunsuzluklar, kanlı sonuçlara yol açabilecek karar ve müdahaleler, kısacası bir anda iç savaşa dönüşebilecek tüm koşullar devrim ihtiyacını işaret ediyordu. İktidarın ise hükümetin yeniden kurulması, seçimlerin ertelenmesi ya da en azından muhalefete demokratik güvenlik sağlanması yönünde herhangi bir iyi niyet belirtisi yoktu. Devrim sözcüğü artık gündelik hayatın malzemesi haline gelmişti.” (Aydemir, 1999: 202).

Demokrat Parti, iktidarının gücüne ek olarak bürokrasiyi etkisi altına alarak demokrasinin en önemli enstrümanlarından biri olan özgürlükleri kısıtlamaya çalışmıştır. Toplumda gittikçe yükselen umutsuzluk ve kaos ortamı askerleri tedirgin etmiştir. Türkiye’de demokrasi askerlerin 27 Mayıs 1960 tarihinde sabaha karşı yönetime müdahalesiyle kesintiye uğramıştır.

2.2- 27 Mayıs Darbesi ve Sonrasındaki Siyasi Atmosfer

“27 Mayıs 1960 hareketi, Türkiye’de toplumsal değişimlerin ortaya çıkması aşamasında, ülkede mevcut siyasal iktidara karşı gerçekleştirilmiş olan bir askeri müdahaledir. Ancak bu müdahale, sadece yönetime el koyma şeklinde kabul edilmesi gereken bir hareket değildir. Bu hareketin arkasında bizce, siyasal, sosyolojik, ekonomik, kültürel ve konjonktürel olarak tanımlanabilecek pek çok neden bulunmaktadır. Ancak özellikle DP’nin iktidarda bulunduğu on yıllık sürede DP ile CHP arasında gerilerek kopma noktasına gelen bir siyasi ortamın yanı sıra bunun toplumun bütün katmanlarını derinden etkilemesi ile süreç içinde toplumsal kutuplaşma, 27 Mayıs’ın oluşumunda büyük rol oynamıştır.” (Özgen, 2004: 42).

Şevket Süreyya Aydemir, 27 Mayıs 1960 sabahı askeri darbenin ilan edilmesiyle siyasi partilerin faaliyetlerinin sonlandırıldığını NATO ve CENTO’ya sadık kalınacağına ilan edilmesiyle Batı ile özellikle Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkilerin sürdürüleceği mesajının verildiğini ifade etmiştir (Aydemir, 1999: 329).

38 kişiden oluşan Milli Birlik Komitesi ülke üzerinde hakimiyet kurmuştur. Askerlerin ülke yönetiminde söz sahibi olduklarını radyodan Kurmay Albay Alparslan Türkeş duyurmuştur. Toplum genelinde yaratılan kutuplaşma askerlerin hakimiyetiyle sona erdirilmiştir.

Türk milleti, askeri darbeyi 27 Mayıs 1960 sabahı saat üçte Albay Alparslan Türkeş’in radyoda okuduğu bildiriden öğrenmiştir. Bildiride, Türk Silahlı Kuvvetlerinin kardeş katliamını önlemek ve demokrasiyi içinde bulunduğu krizden kurtarmak amacıyla ülkeyi ele geçirdiği belirtilmektedir. Bildirgede darbenin tarafsızlığı da vurgulanmıştır (Zürcher, 2016: 351).

27 Mayıs'ta da tutuklamalar devam ederken, Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alay Komutanı, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ı derhal gözaltına almıştır. Daha sonra Ankara'da Meclis Başkanı Refik Koraltan ve İçişleri Bakanı Namık Gedik başta olmak üzere Demokrat Partili bakanlar ve milletvekilleri evlerinden birer birer alınarak cumhurbaşkanıyla beraber Harp Okulu'nda tutulmuştur. O dönemde Başbakan Adnan Menderes, Eskişehir'deydi. Başbakan sabah erken saatlerde darbe haberini alarak Kütahya'ya doğru yola çıktı. Ancak Menderes'in yeri, Eskişehir 1'inci Hava Üssü Komutanı Tuğgeneral Turgan tarafından belirlenmiştir. Menderes, Kütahya yolunun hemen üzerinde Kütahya'daki özel eğitim hava tugayı komutanı Albay Süleyman Demet, keşif taburu komutanı Binbaşı Agasi Şen tarafından aranarak tutuklanmıştır (Aydın ve Taşkın, 2018: 64).

Darbeden sonraki süreçte siyasetçiler ve bürokratlar Yassıada'da kurulan mahkemede yargılanmışlardır. Cumhurbaşkanı Celal Bayar yaş sınırlaması nedeniyle idam edilmese de Başbakan Adnan Menderes, İçişleri Bakanı Hasan Polatkan ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu idam edilmiştir. Birçok Demokrat Partili yönetici de çeşitli suçlamalarla karşılaşarak hapis cezasına mahkum edilmişlerdir.

“Yassıada'daki duruşmalar 15 Eylül'de sona ermiş ve kararlar açıklanmıştır. 15 DP yöneticisi için ölüm, 32 DP yöneticisi için yaşam boyu hapis cezası verilmiş, geri kalanlar 4-15 yıl arasında değişen hapis cezalarına çarptırılmıştır. İdam cezalarının üçü Milli Birlik Komitesi tarafından onaylanmış ve 16 Eylül'de Fatin Rüştü Zorlu ile Hasan Polatkan, 17 Eylül'de Adnan Menderes idam edilmiştir. Parti liderlerinin ve çeşitli çevrelerin idamları önleme çabaları sonuç vermemiştir.” (Kabacalı, 1994: 284).

3. 27 MAYIS 1960 DARBESİ VE SONRASINDAKİ SİYASİ ORTAMIN BASINA ETKİSİ

27 Mayıs 1960 darbesini gerçekleştirenler ilk iş olarak basın üzerindeki kısıtlamaları kaldırmışlardır.

27 Mayıs 1960'ta hükümeti devralan ve ilk günden itibaren basının büyük desteğini alan Milli Birlik Komitesi, Demokrat Parti'nin son on yılda en çok sıkıntı çektiği basının sorunlarının çözümünü üstlenmiştir. Bu doğrultuda özellikle 27 Mayıs öncesi günlerde en sıkıntılı alanlardan birisi olan basın yasalarını değiştirme işini ele almıştır (İnuğur, 1992: 367).

Demokrat Parti iktidara geldiğinde tek parti anlayışının basına yönelik sert tutumunu yumuşatmak için kanunlar çıkartmıştır. Ancak Demokrat Parti iktidarının ilerleyen yıllarında ekonomideki olumsuz gidişin etkisiyle basının yaşanan sorunları gazete sayfalarına taşıması iktidarı rahatsız etmiştir. Bu

durum karşısında basınla iktidarın arası açılmıştır. Milli Birlik Komitesi'nin yönetime gelir gelmez ilk yaptığı icraatlardan biri de basının daha özgür kalem oynatabilmesi yönünde karar almasıdır.

“İşbaşına geldiğinde basından büyük destek gören MBK, hızla basın kanununu değiştirdi. 1950’de kabul edilen bu Kanun, DP iktidarı boyunca keyfi bir şekilde ihlal edilmiş ve gerek duyulduğunda bazı hükümleri değiştirilmişti. DP döneminde cezaevinde çok sayıda gazeteci bulunuyordu. Öyle dönemler olmuştu ki, bazı gazetelerin cezaevindeki muhabir sayısı dışarıdaki muhabir sayısının üstüne çıkmıştı. Gazeteciler arasında ironik bir şekilde Ankara’daki Ulucanlar Cezaevi, Ankara Hilton; İstanbul’daki Toptaşı cezaevi ise Park Otel olarak anılıyordu. DP’nin fikir babalarından olan Ahmed Emin Yalman bile DP iktidarının son aylarında 15 ay cezaevinde yatmıştı.” (Cantek, 2017: 762).

Ankara ve İstanbul cezaevlerinde bulunan gazeteciler derhal serbest bırakılmıştır. Basın Yasası yürürlükten kaldırılmıştır. Türk gazeteleri özgürlüklerine kavuşmuştur. Milli Birlik Komitesi gazetecilere hak ettikleri konumu vermiş ve yıllardır haksızlığa uğrayan gazetecilerin sesi duyulmuştur. Gazeteciliğin meslek haline getirilmesi ve bu sınıfın refahının sağlanması için yeni kararlar alınmıştır (Şapolyo, 1971: 272).

Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki Münasebetlerin Tanzimi Hakkında Kanun olarak bilinen 20 Haziran 1952 tarihli kanunun maddelerinde değişiklik yapılarak 212 sayılı kanun yürürlüğe konmuştur. Bu kanunla gazetecilerin sosyal haklarında iyileşmeler gerçekleşmiştir.

“Kanun, bağımsız statüde bir basın reklam ajansı oluştursa da, resmi ilanların ve reklamların siyasi amaçlı tek taraflı kullanımı büyük ölçüde durduruldu. Basında sosyal hakları daha da güvence altına alan 212 Sayılı İşçi Kanunu'nun yayımlanması, önde gelen gazete sahiplerinin üç günlük protesto gösterisine yol açmıştır. Yasanın 10 Ocak 1961'de yürürlüğe girmesine rağmen dokuz büyük gazete protesto amacıyla üç gün süreyle yayınlarına ara vermiştir. Oysa gazetecilik mesleğinin profesyonelleşmesinde yeni yasa önemli ölçüde olanaklar sağlamıştır.” (Gevgili, 1982: 224).

“212 sayılı Kanun, üzerinde biraz daha durulmayı hak ediyor. Çünkü hem çalışan ve emekli gazetecilere büyük bir avantaj sağlıyor hem de daha önce ne kadar zor koşullar altında çalıştıklarını gösteriyordu. Bir kere bu Kanun’la, gazetecilere mesleğe girişten itibaren kıdem hakkı tanınıyordu; gazetecinin hayatını kaybetmesi durumunda ailesine de ödeme yapılması öngörülüyordu. Gazeteler kapanırsa çalışanlarına iki aylık ödenek verilecekti; aynı şekilde istifa eden gazeteci de kıdem tazminatı alacaktı. Aylıklar peşin ödenecek, gece çalışanlara haftada iki gün izin verilecekti; kâr eden gazeteler çalışanlarına her yıl bir maaş ikramiye vereceklerdi. Yeni Kanun’a göre iş anlaşmazlıklarını da

artık Ticaret Mahkemeleri değil, İş Mahkemeleri çözecekti.” (Cantek, 2017: 762).

27 Mayıs sonrası ortaya çıkan ve basın sektörünü etkileyen bir başka kurum Basın İlan Kurumu’dur. Bu kurum Demokrat Parti döneminde basını ekonomik açıdan desteklemek için kurulmuş ve daha sonraki yıllarda ‘besleme basın’ kavramının oluşmasına neden olmuştur. Milli Birlik Hükümeti döneminde 195 sayılı kanunda düzenleme yapılarak Basın İlan Kurumu özerk bir yapıya kavuşturulmuştur.

Kurumun amacı besleme gazeteciliğe ortadan kaldırmaktır. Daha doğrusu devlet reklamlarının dağıtımında adaletsizliğin önlenmesi ve bazı gazetelerin devlet tarafından korunmasının önlenmesidir. Bu kadar iyi niyetle oluşturulan bu kurum, gazete sahiplerinin büyük tepkisine yol açmıştır. Gazete yöneticileri, örgütün varlığına karşı tepkilerini 13 Ocak 1961’de bir bildiri yayımlayarak ifade etmişlerdir. Bu bildiride oluşturulacak kurum ile basın tam bir köle haline getirilecektir ve bunu yapmayanların ortadan kaldırılması mümkün olacaktır ifadelerine yer verilmiştir (İnuğur, 1992: 373).

Milli Birlik Komitesi Demokrat Parti’nin basın üzerinde tahakküm kurmaya başladığı 1956 yılında yürürlüğe koyduğu ‘Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler’ hakkındaki 6334 ve 6732 sayılı kanunları 12 Ekim 1960’ta 94 sayılı kanunla kaldırılmıştır. Bu kanun basına daha özgür bir ortam sağlarken gazetecileri de fikirlerini ileri sürerken baskının korkusundan uzaklaştırmıştır.

“27 Mayıs 1960’ta Milli Birlik Komitesi iktidara geldiğinde ülkenin basınla sorunu vardı. Önemli ve ivedi işlerden sonra basın sorunları ele alındı. Milli Birlik Komitesi ilk önce 6334 ve 6732 sayılı ‘Neşir yoluyla veya Radyo’yla işlenecek cürümler hakkındaki kanunlarını’ görüşerek 12 Ekim 1960’ta 94 sayılı kanunla söz konusu kanunları iptal etti. Basın böylece ciddi bir korku ve baskıdan kurtulmuştur. Bundan sonra sıra geldi 1950’de kabul edilen Basın Kanunu’ndaki antidemokratik maddelerin kaldırılmasına. Milli Birlik Komitesi, 29 Kasım 1960’ta eski Basın Kanunu’nda yer alan ve demokratik olmayan hükümleri kaldıran bir kanun çıkarttı (143 sayılı kanun).” (Topuz, 2003: 228).

Bu dönemin önemli gelişmelerinden biri de gazetecilere ispat hakkının sağlanmasıdır. Gazeteciler herhangi bir kişi hakkında gazetelerinde ileri sürdükleri yolsuzluk, sahtekarlık gibi iddiaları mahkeme karşısında ispat hakkından mağrum durumdaydı. Milli Birlik Komitesi bu durumun basın özgürlüğünü kısıtladığını öne sürerek gazetecilere mahkeme önünde kendilerini ispatlama hakkını tanıdı.

Milli birlik hükümetleri yıllarında basında yaşanan en önemli gelişmelerden biri delil hakkının tanınması olmuştur. DP iktidarında basına bu hakkın

tanınmaması pek çok tartışmaya konu olmuştur. Yazdığı yazıdaki iddiaları ispatlayabilen gazeteciye bu hak tanınmadığı için gazeteciler hapse atılmıştır. Örneğin bir milletvekili veya genel müdürün dolandırıcılık iddiasının açıklandığı bir yazıda veya bir iş adamına yönelik sahtekârlık ve yolsuzluk iddiasını taşıyan yazıda gazetecinin herhangi bir kişiye bu tür iddialarda bulunma hakkı olmadığı için yazdıklarını ispat hakkı tanınmamış ve gazeteciler hapse atılmıştır. Ancak 01. 12.1960 tarihinde Ceza Kanunu'nda yapılan değişiklikle birlikte gazetecilere birçok davada ifadelerini ispat etme hakkı tanınmıştır (Topuz, 1973: 121).

Milli Birlik Komitesi tarafından gerçekleştirilen ilk icraatlardan birisi yeni bir anayasa çalışmasıdır. Türkiye'nin hukuk alanında önde gelen profesörlerine bir anayasa hazırlatılmıştır. Anayasanın en önemli özelliği temel hak ve özgürlükleri genişletmiş olmasıdır.

“Halktan, özellikle öğrenciler ve genç subaylardan güçlü bir destek gören MBK üyeleri demokrasiye ve hukuk devletine verdikleri önemi de kanıtlayacak hummalı bir Anayasa hazırlama faaliyetine giriştiler. Darbeye giden yolda kamusal alanda en fazla görünür olan ve DP hükümetinin hışmına en fazla maruz kalan üniversite öğrencileri ve hocaları idi. Yeni yönetimin yeni bir geleceği, düzen müjdeleyen anayasal girişimlerinde de üniversite birincil rol oynadı. Turhan Feyzioğlu ve Enver Ziya Kartal başkanlığında oluşturulan anayasa komisyonunda Muammer Aksoy, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Mümtaz Soysal, Tarık Zafer Tunaya, Bahri Savcı, Münci Kapani gibi üniversite hocaları bulunuyordu. Bu ekip temel hak ve özgürlükleri koruma altına alan, adil bir düzen öngören ve üniversite özerkliğine imkân veren bir anayasa taslağı hazırladı.” (Cantek, 2017: 761).

Anayasanın sağladığı özgürlük ortamına rağmen Milli Birlik Komitesi'nce 147 üniversite öğretim üyesinin işine son verilmiştir. Bu uygulama Milli Birlik Komitesi'ne destek verenlerin dahi tepkisine yol açmıştır.

“27 Ekim'de Milli Birlik Komitesi'nce 147 üniversite öğretim üyesinin görevine son verildi. Bu, büyük tartışmalara ve Milli Birlik Komitesi'ni destekleyen kesimlerin de tepkilerine yol açtı. Kimi rektörler, kararı protesto etmek için görevlerinden çekildiler. Komite, bir süre sonra kararını geri alacaktı.” (Kabacalı, 1994: 282).

Milli Birlik Komitesi yönetimi süresince 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963'te Albay Talat Aydemir ve arkadaşları darbe girişiminde bulunmuşlardır. Darbeciler her iki girişimde de başarıya ulaşamayınca, Talat Aydemir ikinci darbe girişiminden sonra yakalanarak idam edilmiştir. Demokrasiye kısa süreliğine ara verildikten sonra parti kurma girişimleri hızlanmıştır ve yeni

dönemde yedi parti kurulmuştur. Adalet Partisi, Yeni Türkiye Partisi, Türkiye İşçi Partisi dikkatleri üzerine çeken siyasi oluşumlardır.

Özellikle Demokrat Parti'nin devamı niteliğinde görülen Ragıp Gümüşpala'nın başkanlık yaptığı Adalet Partisi halkın yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. Halk Demokrat Parti'nin silah zoruyla iktidardan indirilmesinden memnun kalmamıştır. Köyden şehire göçün hızlı yaşandığı bu yıllarda Adalet Partisi'nin tabanını göç eden kitleler meydana getirmiştir.

Küçük esnafın da desteğini alan Adalet Partisi oy potansiyelini artırarak CHP'nin karşısında bir rakip olarak belirmiştir. Ragıp Gümüşpala'nın ardından partinin başına Süleyman Demirel gelmiştir. İstanbul Teknik Üniversitesi'nden mezun olan Süleyman Demirel, köyde doğup büyümenin avantajını kullanarak geniş halk kesimleriyle daha iyi bir iletişim kurabilmiştir. Demirel'in halkla sıcak temas kurabilmesi onu siyasi rakiplerinin bir adım önüne geçirmiştir.

AP, Ekim 1965 seçimlerinde oyların (%52,9) ve parlamentodaki sandalye sayısının salt çoğunluğunu kazanarak sürpriz bir büyük zafer elde etmiştir. CHP'nin oyu yüzde 28,7'ye düşmüş ve diğer tüm partiler (CKMP, YTP, TİP ve CKMP'den ayrılan Milliyetçi Parti) % 7'nin altında oy almıştır. Oy dağılımına bakıldığında AP'nin eski DP'lileri kendine çektiği açıkça görülmüştür. Demirel, insanların kendisini köylü geçmişiyle özdeşleştirebildiği ve profesyonel gelişiminde kendi umutlarını gerçekleştirebildiği kırsal bölgelerde yüksek oy almıştır. Demirel de Menderes gibi popüler dili konuşmayı bilen bir siyasisidir. İnönü ve diğer Kemalist siyasi liderler ise bunu asla yapmamıştır.” (Zürcher, 2016: 363).

Demirel'in başkanlığındaki Adalet Partisi sağ kanadın temsilcisi olarak askeri darbe sonrası iktidara geldiği için askerleri tedirgin etmiş olsa da Adalet Partisi'yle ordu arasındaki ilişkiler kavga yerine denge ekseninde yürümüştür.

Nitekim bu dönem vesayet yönetiminin koruyucusu konumunda olan ordu ile yakın ilişkiler kurma veya orduyu en azından tarafsız hale getirme girişimleri de devam etmiştir. Bunun için bazen övgü ve sadakat jargonu kullanma gibi geleneksel yöntemler kullanılmıştır (Bora, 2017: 543).

Diğer tarafta da solun adresi olarak öne çıkan bir başka parti vardır. Hukukçu Mehmet Ali Aybar'ın liderliğini yaptığı Türkiye İşçi Partisi, sol fikirlere inanan kişilerin desteklediği bir parti olmuştur. İlk defa mecliste sol düşüncelere sahip bir siyasi parti temsil edilmiştir. Bu bağlamda TİP'in meclise girmesinde uygulanan seçim sisteminin etkisi oldukça fazladır. Sendikaların kuruluşuna büyük katkı sunduğu TİP, işçilerin sorunlarını sıklıkla meclise taşımıştır.

“1965 seçimlerinde AP'nin çoğunluğu sağlamasıyla (240 milletvekilliği, oyların % 52.87'si) AP hükümetleri dönemi açılıyordu. CHP, bu seçimde

oyların ancak % 28.75'ini alarak 134 milletvekili çıkarmıştı. Seçimlerin belki de en önemli sonucu Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) Türk siyasetinde sosyalist bir parti olarak ortaya çıkmasıydı. TİP, oyların yüzde 2.97'sini alarak Millet Meclisi'nde 15 sandalye elde etmişti. Bu sonuçlarda, seçimlerde 'Nisbi temsil' sisteminin uygulanması da rol oynamıştı." (Kabacalı, 1994: 295).

TİP'in mecliste yer alması ve anayasanın getirmiş olduğu hürriyet ortamı sol yayınların sayısının artmasına katkı sunmuştur. Bu yayınlardan öne çıkanlardan biri Doğan Avcıoğlu yönetimindeki Yön dergisidir. TİP'in düşüncelerini yansıtan Ant dergisi 3 Ocak 1967'den 21 Nisan 1970'e kadar 173 sayı çıkmıştır. Yine bu yıllarda sol hareket içinde yer alan Milli Demokratik Devrimciler tarafından Türk Solu yayımlanmıştır. 17 Kasım 1967'den 14 Nisan 1970'e kadar 126 sayı çıkmıştır. Daha önce Yön'ü çıkarmış olan Doğan Avcıoğlu 21 Ekim 1969'da Ankara'da Devrim'i yayınlamıştır. Bu dergilerle birlikte sol basın Türk tarihinde görülmemiş bir zenginlik ve çeşitlilik kazanmıştır.

"Altmışlar TİP'in siyaset sahnesindeki varlığı ve yarattığı sol rüzgârın da etkisiyle olsa gerek, sol dergilerin kayda değer ilgi gördükleri yıllardı. En önemlileri Yön, Ant ve Emek'ti. Yön, bir dergi olmanın ötesinde bir fikir hareketinin de mecrasıydı. Doğan Avcıoğlu'nun başında bulunduğu dergi, 1961'de, 164 kişinin imzaladığı ünlü Yön Bildirisi ile giriş yapmıştı yayın hayatına. Bildiri, Atatürk devrimlerine ve demokrasiye bağlılık, çağdaş uygarlık, sosyal adaletin öne çıkarıldığı bir metindi. İlk sayıda yer alan metin okur imzasına da açılıyor ve okurlar bildiriye ek yapmaya ve onu eleştirmeye davet ediliyorlardı." (Cantek, 2017: 785).

Bu dönemde sağcı yayınlar basılmaya devam etmiştir. Alparslan Türkeş'in fikirlerinin önemsendiği Milli Hareket, Devlet, Türkiye Ülküsü, Gençlik gibi dergiler yayınlanmıştır. 1967'den sonra dini gruplarında yayınlarında da artış görülmüştür.

1960 öncesinde mezhepçiliğin sözlü geleneğini sürdüren dini gruplar, 1967 sonrasında basında ön plana çıkmıştır. Daha önce sadece dini konuları ele alan yayınları artık siyasi konulara da yer vermeye başlamıştır. Örneğin Babıali'de Sabah, Bugün, Hakikat ve Yeni Asya, gibi gazeteler ile Milli Mücadele ve İttihad gibi dergiler kendi aralarındaki hiziplerin görüşlerini yansıtmış ve birbirleriyle çatışmıştır. Bu durum bu gazete ve dergilerin tirajının az olmasına neden olmuştur (Koloğlu, 2015: 141-142).

Basın alanında bu gelişmeler yaşanırken Halk Partisi'nin eski bakanlarından Kasım Gülek 1961 günü Tanin isimli bir gazete çıkartmış ve gazetenin yazı işleri müdürlüğüne İhsan Ada'yı getirmiştir. Gazetenin yazarlarından biri Aziz Nesin'dir. Gazetede çıkan yazılar ve haberlerin komünizm düşüncesi içerdiği gerekçe gösterilerek İhsan Ada ve Aziz Nesin hapse atılmıştır.

“Bu sıralarda Halk partisinin eski kodamanlarından Kasım Gülek bir gazete çıkarmaya kalkar. Bu yeni gazete Tanin’dir. Gülek Vatan’ın yazı işleri eski müdürü ve eski Hatay CHP milletvekili İhsan Ada’yı gazetenin başına getirir. İhsan Ada ise Tanin’in kadrosunu oluşturarak görüş ve eğilimlerini beğendiği yazarları bir araya getirir. Yazar kadrosunda: Aziz Nesin, Melih Cevdet Anday, Yaşar Kemal, Sabahattin Eyüboğlu yer almaktadır. Tanin 1 Mart 1961’de yayımlanmaya başlar. Gazete yayımlanması önemli bir olay olmuştur. Bu kadar ilerici yazarın Tanin’de toplanmasının çeşitli dergilere konu olması nedeniyle Kasım Gülek hesap vermiştir. Aziz Nesin’in yazılarında solcu araştırmalar yeniden başlamıştır. Nihayet 18 Mayıs 1961 Perşembe akşamı Birinci Tümen’den iki subay gazeteye gelerek İhsan Ada ve Aziz Nesin’in gözetim altına alındığını bildirir.” (Topuz, 1973: 125).

Her ne kadar Milli Birlik Komitesi özgürlükçü bir ortama müsaade etse de bir yandan kendi varlığını korumak istemiştir. 38 sayılı Tedbirler Kanunu uygulamaya sokularak 27 Mayıs harekâtı aleyhinde söz söylenmesini ve yazı yazılmasını yasaklamıştır.

Milli Birlik Hükümetleri döneminde gazetecilere bazı haklar tanıyan ve basın özgürlüğünü güvence altına alan yasal düzenlemelerin yanı sıra, 27 Mayıs darbesiyle ilgili konularda da basın özgürlüğünün kısıtlanmaya çalışıldığı bir gerçektir. Bu konu ile ilgili yapılan ilk düzenleme, 5 Mart 1962’de kabul edilen ve 7 Mart 1962’de yayımlanarak yürürlüğe giren 38 sayılı Tedbirler Yasası’dır. Bu yasanın amacı 27 Mayıs Hareketi’ni korumaktır. Öyle ki yasada 27 Mayıs Devrimi’ni söz, yazı, haber, karikatür ve resim gibi araçlarla haksız, adaletsiz ve gayri meşru göstermeye çalışanlar hakkında suçlayıcı hükümler yer almaktadır (İnuğur, 1992: 378).

Bu dönemin basın alanında önemli bir diğer gelişmesi ise Basın Şeref Divanı’nın kurulmasıdır. Gönüllülük esasına dayalı bu kuruluş ilk başlarda gazete sahipleri ve gazeteciler tarafından desteklenirken daha sonraları gazete patronları divanın uygulamalarını çıkarlarına uymadığı için desteklemekten vazgeçmiştir.

Gazetelerin kendileri tarafından oluşturulan Basın Şeref Divanı de bu ilkelerin hayata geçirilmesi için çalışmalara başlamıştır. Böylelikle ilk defa basın temsilcileri meslekleri üzerinde tam yetkiye sahip olmuştur. Milli Birlik Komitesi tarafından kabul edilen 143 sayılı Basın Kanunu, basına tarihimizin en özgürlükçü koşullarını sağlamıştır. Ancak Türkiye, siyasi gazetelerin sahiplerinin katkılarından vazgeçerek mesleki dayanışma göstergesi olarak Gazeteciler Cemiyeti ve Birliği’ni yalnız bırakması divanın işleyişini aksatmıştır. O andan itibaren yönetim ile çalışanlar arasında bir uçurum başlamıştır (Koloğlu, 1999: 76).

Gazetelerin üye olduğu bu kuruluş 10 maddelik Basın Ahlak Yasası'nı yürürlüğe sokarak gazetelerin haberlerinde, yazılarında bunlara uymalarını istemiştir. Bu 10 maddeye uymayanlar ihtar ve kınama cezasına çarptırılmışlardır.

Basın temsilcileri Türk basınının özgürlüğünü ve itibarını korumaya yönelik tedbirler almıştır. Bu bağlamda İstanbul Gazeteciler Cemiyeti inisiyatif almış ve prensip olarak basının özdenetim sistemi benimsemiştir. Bunu takiben "Ahlak Kanunu" hazırlanmıştır. Bu yasanın uygulanması için Basın Şeref Divanı oluşturulmuştur (Şapolyo, 1971: 275).

Basın Şeref Divanı'nın herhangi bir yaptırımı yoktur. Öngörülen bu yaptırımların gönüllülük esasına bağlı olmasından dolayı divan başarısızlığa uğrayarak, 1967 yılında çalışmalarını sonlandırmıştır.

"Basın Şeref Divanı açısından ortaya çıkan başarısızlıkta, köklü bir demokrasi geleneğine sahip olmayan ülkeler açısından böylesi uygulamaların başarı ile yürütülmesi açısından karşılaşılan zorluklar da bulunmaktadır. Ayrıca, sosyo-kültürel bakımından özeleştirme mekanizmasının olmadığı toplumsal geleneklere sahip ülkelerde, mesleki açıdan yapılacak böylesi özeleştirilme yaklaşımların başarıya ulaşacağını düşünmek ise, gerçeklerden uzak bir varsayım olarak görünmektedir." (Özgen, 2004: 48).

"Ancak şu bir gerçek ki Divan, Türk Basın Sistemine ve Türk kamuoyunun beklentisine uygun bir kontrol kuruluşu değildi. Köklü bir demokrasi geleneğine sahip İsveç'ten alınan bu sistem, yeni gelişen ülkemiz demokrasisi ve sosyal yapısına pek uygun değildi. Ayrıca bir geri kalmış ülke sendromu olarak değerlendirilebilecek olan basının politize edilmesi olgusu, ülkemizde yoğun bir biçimde yaşanıyordu." (Kızıl, 1998: 131).

Bu yıllarda gazetelerde çalışan kişilerin eğitim ve kültür düzeyleri önemli ölçüde yükselmiştir. Eğitim seviyesi yüksek kişiler gazeteciliğe merak sarmışlardır. Kitle gazetesi olarak Hürriyet ve Günaydın ön plana çıkarken, baskı teknolojisinde de yeni ürünler kullanılmaya başlanmıştır. Günlük gazeteler ofsete geçerken resimlerin ve renklerin çekiciliği geniş kitleleri etkilemiştir.

"Öte yandan Milliyet, Abdi İpekçi'nin başyazıları sayesinde giderek daha aktif bir alan kazanmaya başlamıştır. Dönemin baskı rekoruna ise 1960'lar ortalarında ilk kez günde 1 milyonu aşan tirajıyla Hürriyet kırmıştır. Ancak Simavi kardeşlerin birbirlerinden ayrılmaları Hürriyet'in yeni okur almasını duraklatmıştır. Hürriyet'in çoğunluk hissesini kardeşi Erol Simavi'ye bırakan Haldun Simavi, 1968 yılında Günaydın'ı kurdu. Ofset teknolojisi kullanılarak yapılan renkli baskı ve günün tüm önemli siyasi olaylarından ziyade yalnızca

ilgi çekici birkaç konunun ele alınabilmesi, Günaydın'ı kısa sürede popüler bir tabloid gazetesi haline getirdi.” (Gevgili, 1982: 225).

1961 Anayasasının 121. Maddesine dayanılarak 1963 tarihinde 359 sayılı kanunla “Türkiye Radyo Televizyon Kurumu” adıyla tüzel kişiliğe sahip özerk bir kamu iktisadi teşebbüsü kurulmuştur.

“1961 Anayasasının 121. Maddesinde öngörülen radyo televizyon yayınlarını yapacak kurum, 359 sayılı ‘TRT Kanunu’ ile kuruldu. 1963 yılında yasanın yapılmasına başlanmış, 1963 Aralık ayında ‘TRT Kanunu’ adı ile yasalaşmış, 1 Mayıs 1964 tarihinde ise yürürlüğe girmiştir. Böylece, Türkiye yayıncılık tarihinde ilk kez, var olan radyo yayınlarıyla ileride kurulacak olan televizyon yayınları anayasal güvence altına alınmış oluyordu.” (Aziz, 2013: 200).

12 Mart 1971 muhtırasından sonra, 359 sayılı TRT Kanunu’nun değiştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Anayasa’nın 121. Maddesi değiştirilerek, TRT’nin özerk yapısı ortadan kaldırılmıştır.

“Nitekim, 12 Mart döneminde çeşitli demokratik hak ve özgürlüklere kısıtlamalar getirilirken, 1964’de kurulmuş olan TRT’nin ‘özerk’ olan yapısı da, yine aynı dönemde yapılan yasal değişiklikler sonrasında ‘tarafsız kamu tüzel’ kişiliğine dönüştürülmüştür. Bu gelişme sonrasında TRT kurumu, siyasi iktidarların adeta manevra alanı haline gelmiştir. Oysa 1961 Anayasası’nın 121. Maddesi TRT’nin özerk bir yapıya sahip olmasını anayasal güvence altına alırken, o dönem Anayasa’da yer alan bu hüküm 20.9.1971 tarih ve 1488 sayılı yasa ile değiştirilerek TRT ‘tarafsız bir kamu tüzel kişiliğine’ dönüştürülmüştür.” (Özgen, 2005: 20).

1968 yılı dünya genelinde emperyalizme karşı gösterilerin arttığı bir dönemdir. Avrupa’da başlayan öğrenci ayaklanmaları dünyanın pek çok ülkesine sıçramıştır. Bu gösterilerin ön safında genellikle üniversite öğrencileri yer almıştır. ABD Başkanı Johnson’un Türkiye’nin Kıbrıs’a müdahalesini önlemek için Başbakan İsmet İnönü’ye 5 Haziran 1964 tarihinde mektup göndermesi Türk kamuoyunda emperyalizm karşıtlığına neden olmuştur.

“ABD Başkanı Johnson’un dönemin başbakanı İnönü’ye Türkiye’nin Kıbrıs müdahalesini önlemek üzere gönderdiği mektup tarihe ‘Johnson Mektubu’ olarak geçti. Türk dış politikasının gelişiminde Johnson Mektubu kadar etkili olan bir başka örnek göstermek zordur. Öyle ki T.C’nin dış politikasını Johnson Mektubu öncesi/sonrası diye ikiye ayıranlar bile çıktı” (Akalm, 2011: 105).

Türkiye’nin bağımsızlığına müdahale olarak algılanan bu mektuba İnönü basın aracılığıyla sert bir karşılık vermiştir.

“İnönü bu arada Türk basınına ‘Yeni bir dünya kurulur, Türkiye oradaki yerini alır’ yorumunu yaparak kararlılığını göstermiştir.” (Soysal, 1997: 44).

Türkiye’de dış siyasette bu olaylar yaşanırken 1968 yılında İstanbul’da bulunan Amerika’nın 6. Filosunu protesto etmek isteyen bir grup genç Amerikan bayrağını yarıya indirip, yollara 6. Filoyu protesto eden yazılar yazmışlardır. Bu olaylar nedeniyle birçok öğrenci gözaltına alınmıştır. Bu öğrenci olaylarına dönemin basın kuruluşları geniş çapta yer vermiştir.

“ABD’nin Akdeniz’deki deniz gücü 6. Filo’ya bağlı savaş gemileri görev izinleri için 1967-1969 arasında Türkiye’nin çeşitli limanlarında konaklıyordu. Yükselen gençlik hareketleri bu dönemde Amerika’nın özellikle Vietnam’daki kıyımlarını protesto etmek ve ağırlıklı olarak anti-Amerikan tepkilerini göstermek amacıyla çeşitli gösteriler organize ettiler.” (Aydın ve Taşkın, 2018: 163).

Bu iç çatışmalar, öğrenci olayları ve toplumsal kutuplaşma Adalet Partisi’nin iktidarını zora sokmuştur. 12 Mart 1971’de komutanların muhtırasıyla Adalet Partisi iktidardan uzaklaştırılmıştır. 12 Mart 1971 muhtırasına Türkiye yoğun bir terör ortamında girerken, 1961 Anayasası’nda birtakım değişiklikler olmuş ve özgürlüklere kısıtlamalar getirilmiştir.

SONUÇ

27 Mayıs 1960 askeri darbesi Türkiye basını üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Darbe liderleri basını sansürlemiş ve darbeyi eleştiren gazeteciler hapse atılmıştır. Yeni rejim, ülkeyi yönetmek için Milli Birlik Komitesini kurdu ve 1961’de yeni bir anayasanın kabul edilmesi de dahil olmak üzere bir dizi reform başlatmıştır. Yeni anayasa vatandaşlara basın özgürlüğü de dahil olmak üzere daha fazla hak tanımıştır. Ancak basın sıkı hükümet kontrolü altında kalmış ve darbenin ardından siyasi istikrarsızlık, toplumsal kutuplaşma ve ekonomik zorluklar ülkeye damgasını vurmuştur. Çıkarılan yasalarla basının hükümeti eleştirmesine izin verilmemiş ve bunu yapan gazeteciler tutuklanarak hapse atılmıştır. Darbenin basın üzerindeki etkisi, Türkiye’de siyasi muhalefet ve ifade özgürlüğüne yönelik daha geniş çaplı baskının bir parçasıdır.

27 Mayıs darbesi ile birlikte ortaya çıkan siyasi atmosferin basın üzerindeki yansımalarından birisi sansür ve kısıtlamalardır. Darbe sonrası, basına sıkı sansür ve kısıtlamalar getirilmiştir. Gazetelerin, dergilerin ve diğer medya kuruluşlarının içeriği üzerinde sıkı denetimler uygulanmıştır. Bu, basın özgürlüğünün büyük ölçüde kısıtlandığı bir dönemin başlangıcıdır. Bir başka gelişme ise gazetecilerin tutuklanmasıdır. Darbenin ardından, hükümet karşıtı yazılar yazan ve darbeye karşı çıkan gazeteciler tutuklanmış ve hapse atılmıştır. Bu, basın özgürlüğüne ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Yeni basın yasaları da bu

dönemin önemli gelişmelerindedir. Darbe sonrası, basın hakkında yeni yasalar ve düzenlemeler yapılmıştır. Bu yasalar, basın kuruluşlarını daha fazla denetime tabi tutmuş ve devletin gazeteciler üzerinde daha fazla kontrol sahibi olmasına olanak tanımıştır. Öte yandan darbenin ardından, medya kuruluşlarının sahipleri ve yöneticileri üzerindeki baskı da artmıştır. Hükümet, medya sahiplerini istedikleri yönde haber yapmaya zorlamış veya hükümetin politikalarını desteklemelerini istemiştir.

Bu olumsuz tutumların yanında MBK basın kanununda yaptığı değişiklikle cezaevinde bulunan çok sayıda gazetecinin tahliye edilmesini de sağlamıştır. Bu değişikliklerden birisi gazetecilere ispat hakkının sağlanmasıdır. 27 Mayıs öncesinde gazetecilere iddialarını ispat hakkı tanınmamıştır; ancak MBK bu durumun basın özgürlüğünü kısıtladığını öne sürerek gazetecilere mahkeme önünde kendilerini ispatlama hakkını tanımıştır. MBK yıllarında basında yaşanan bir diğer önemli gelişme de gazetecilere delil hakkının tanınması olmuştur. Bu hakların tanınması ile birlikte cezaevinde bulunan birçok gazeteci tahliye edilmeye başlanmıştır. 1965 seçimlerinde TİP'in meclise girmesi sol yayınların sayısının artmasına katkı sunmuştur. Böylece sol basın Türk tarihinde görülmemiş bir zenginlik ve çeşitlilik kazanmıştır. Bu dönemde sağcı yayınlar basılmaya devam etmiştir. Dini gruplar tarafından da yeni yayınlar ortaya çıkmıştır.

MBK ayrıca gazeteciliğin meslek haline getirilmesi ve bu sınıfın refahının sağlanması için de 212 sayılı kanun ile yeni kararlar almıştır. Bu dönemin basın alanında önemli bir gelişmesi ise Basın Şeref Divanı'nın kurulmasıdır. Gazetelerin kendileri tarafından oluşturulan Basın Şeref Divanı gazetecilik ilkelerinin hayata geçirilmesi için çalışmalarına başlamıştır. Bu durum basın temsilcilerinin ilk defa meslekleri üzerinde tam yetkiye sahip olmalarını sağlamıştır. Diğer taraftan gazetelerin üye olduğu bu kuruluş 10 maddelik Basın Ahlak Yasası'nı yürürlüğe sokarak gazetelerin haberlerinde, yazılarında bunlara uymalarını istemiştir. Bu 10 maddeye uymayanlar ihtar ve kınama cezasına çarptırılmışlardır. Öte yandan 1 Mayıs 1964 tarihinde ise yürürlüğe giren TRT Kanunu' ile Türkiye'nin yayıncılık tarihinde ilk kez, var olan radyo yayınlarıyla ileride kurulacak olan televizyon yayınları anayasal güvence altına alınmıştır. 20.9.1971 tarih ve 1488 sayılı yasa ile TRT 'tarafsız bir kamu tüzel kişiliğine' dönüştürülmüştür.

Sonuç olarak 27 Mayıs darbesi sonrasında basında yaşanan gelişmeler toplumun bilgiye erişimine ve haber alma özgürlüğüne etki etmiştir. Bu durum Türkiye'nin siyasi atmosferinde uzun süreli etkiler bırakmıştır.

REFERANSLAR

- Akalın, C. (2011). *ABD ve Türkiye-2 Yumuşama Yılları (1961-1989)*. Kaynak Yayınları: İstanbul.
- Aydemir, Ş., S. (1999). *İhtilâlin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilâli*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydın, S., & Taşkın, Y. (2016). *1960'tan günümüze Türkiye tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aziz, A. (2013). *Televizyon ve Radyo Yayıncılığı*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cantek, F., C. (2017). *Altmışlı Yıllarda Basın*, (Ed. Mete Kaan Kaynar), *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Gevgilili, A. (1982). *Türkiye Basını, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnuğur, M. N. (1992). *Türk basın tarihi:(1919-1989)*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti.
- Kabacalı, A. (1994). *Türk Basınında Demokrasi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kızıl, N. E. (1998). *İletişim özgürlüğü ve medyada oto-kontrol*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Koloğlu, O. (1999). Türkiye'de Basın Meslek İlkelerinin Evrimi. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(5), 71-84.
- Koloğlu, O. (2006). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Özgen, M. (2004). *Türkiye'de basının gelişimi ve sorunları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Özgen, M. (2005). Osmanlıdan günümüze yazılı basın ve siyaset ilişkisi. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 23(1), 13-23.
- Soysal, İ. (1997). *Soğuk Savaş dönemi ve Türkiye: olaylar kronolojisi, 1945-1975*. İstanbul: İsis Yayıncılık.
- Şapolyo, E., B. (1971). *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın*. Ankara: Güven Matbaası.
- Topuz, H. (1973). *100 soruda Türk basın tarihi*. İstanbul, Turkey: Gerçek Yayınevi
- Topuz, H. (2003). *II. Mahmut'tan holdinglere Türk basın tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Zürcher, E. J. (2016). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bölüm 16

**İdareyi Beytiye'den Milli Devlet Ülküsüne
İlerleyiş: Erken Cumhuriyet Dönemi
Kadın İmgesi Neydi?**

Melek HALİFEOĞLU¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi; Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Bölümü mhalifeoglu@bingol.edu.tr ORCID No: 0000-0002-4307-2130

Özet

Erken Cumhuriyet, Türkiye’de cumhuriyet kadını imgesinin ve toplumsal rolünün şekillenmeye başladığı önemli bir dönemdir. Cumhuriyet yönetimi, modern Türk ulusunun inşası ve Batılı bir devlet yapısının kurulması hedefi doğrultusunda cinsiyet rolleri ve toplumsal normlar konusunda ihtiyatlı davranmaya özen göstermiştir. Bu bağlamda, kadının imgesi büyük ölçüde dönemin modernleşme ve seküler idealleri doğrultusunda yeniden tanımlanır. Artık kadın, sadece geleneksel aile yapısının sınırlarında değil, kamusal alanda da aktif bir rol üstlenmeye teşvik edilen bir birey olarak konumlandırılmıştır.

Yeni ulus devlet inşa sürecinde, vatandaş statüsünde değerlendirilen kadına dair siyasi, sosyal ve iktisadi düzeyde pek çok yasa ve reformun hayata geçirildiğini görmekteyiz. Bunlar arasında kadınlara oy hakkının tanınması, onların eğitim olanaklarının genişletilmesi, çalışma hayatına katılımın teşvik edilmesi ve geleneksel giyim normlarına karşı daha modern kıyafetlerin yaygınlaştırılması söylenebilir. Ayrıca, bu dönemdeki medeni kanun ve aile hukuku reformlarıyla daha fazla hukuki eşitlik elde edilmesi kayda değer adımlar arasında yer alır. Olumlu olarak addedilebilecek tüm bu gelişmelere rağmen, erken cumhuriyet dönemi kadın imgesine ve toplumsal rolüne bakıldığında cinsiyet rollerinden bağımsızlaştığını söylemek mümkün değildir. Özellikle gelecek nesillerin yetiştirilmesinde toplumsal özne olan kadının anne ve eş gibi “kutsal”lıkla görevleri belirlenmiş ve bunları ahlaki normlar içinde gerçekleştirilmesi istenmiştir. Bu bakış açısından hareketle makale, cumhuriyet kadını imgesinin Osmanlı son döneminden itibaren süregelen modern insan betimlemesinden ayrı olmadığını; modern, çağdaş ve Batılı cumhuriyet kadının ülküsünün toplumsal cinsiyet rolleri için, toplumsal cinsiyet rolleriyle beraber ve onlara rağmen hayata geçtiğini ortaya koymaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışma, Osmanlı son dönemini de ele alarak erken cumhuriyet dönemini süreklilik ve kopuş tezi temelinde belge analizi yönteminden yararlanarak çözümlemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erken Cumhuriyet Dönemi, Modernleşme, Kadın, Toplumsal Cinsiyet

JEL Kodu: Z0, Z00

Abstract

The Early Republic is an important period in Turkey when the image and social role of the republican woman began to take shape. In line with the goal of building the modern Turkish nation and establishing a Westernised state structure, the Republican administration took care to be cautious about gender roles and social norms. In this context, the image of women is largely redefined

in line with the modernisation and secular ideals of the period. The woman is now positioned as an individual who is encouraged to assume an active role not only within the confines of the traditional family structure but also in the public sphere.

In the process of building the new nation-state, many laws and reforms were implemented at the political, social and economic levels regarding women, who were considered as citizens. These included granting women the right to vote, expanding their educational opportunities, encouraging their participation in the labour market, and introducing more modern clothing to counter traditional dress norms. In addition, the civil and family law reforms of this period were noteworthy steps towards greater legal equality. Despite all these positive developments, when we look at the image and social role of women in the early republican period, it is not possible to say that they became independent from gender roles. Especially in the upbringing of future generations, the social subject woman was assigned "sacred" duties such as mother and wife and was expected to fulfil them within moral norms. From this point of view, the article reveals that the image of the republican woman is not separate from the depiction of the modern human being since the late Ottoman period; the ideal of the modern, contemporary and Western republican woman was realised for, with and despite gender roles. In line with this aim, the study aims to analyse the early republican period by taking the late Ottoman period into consideration and using the document analysis method on the basis of the thesis of continuity and rupture.

Keywords: Early Republican Period, Modernization, Woman, Gender

JEL Kodu: Z0, Z00

GİRİŞ

Tarihsel olguları kendi bağlamında somut gerçeklik içinde analiz etmek son derece önemlidir. Bu nedenle bu çalışma, Türk modernleşmesi ile kadın hareketinin ve kimliğinin geçmişini süreklilik ve kopuş dinamikleri temelinde incelemeye odaklanmaktadır. Bu yaklaşım, eleştirel bakış açısını benimseyerek, sadece devlet, toplum, ataerkil egemen yapılar veya kültür gibi kadının dışındaki etkenlere değil, aynı zamanda kadın hareketine ve kadına da odaklanır. Bu şekilde, çalışma retrospektif bir tutum sergilerken geleceğe dönük bir projeksiyon oluşturmaya yardımcı olabilir. Eleştirel yaklaşım, olayları, toplumsal değişimleri ve olguları daha derinlemesine anlamamıza ve görünenden öteyi sorgulamamıza imkân tanır. Bu bağlamda, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili literatürde, resmi ideolojiyi destekleyen ana akım çalışmaların yanı sıra, resmi ideolojinin altını kazıyan, analizlerini tersine çeviren çalışmalar da bulunmaktadır. Dolayısıyla bu yazı, resmi ideolojinin etik-politik bir toplumsal proje serimlediğini; bu amaca yönelik toplumun mihenk taşı olarak nitelendirilen ailenin ve onun başat öznesi kadının belli başlı temel niteliklere ve özelliklere sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü bu gereksinimin yeni ulus devlet için kaçınılmaz olduğunu ifade eder. Osmanlı'nın yıkılışı sonrası Cumhuriyet değerlerinin inşa süreci, temel toplumsal dinamiklerin değişimini öngörmekteydi. Ancak, değişim ulus devlet kimliğinin ortaya çıkışından önce başlamış, Cumhuriyet'in ilanı ile hızlanmıştır. Bu noktada, Cumhuriyet'in ilanı sonrasında amaçlanan kadın kimliğinin tepeden inme olduğu söylenemez. Aksi takdirde bu yorum, kadın hareketine ve onun mücadele pratiklerine haksızlık olur. Dolayısıyla erken cumhuriyet dönemi kamusal varlığı görünür olan kadın meselesinin Osmanlı son dönemindeki modernleşme pratikleriyle ilişkili olduğu, geçmiş-gelecek ve dün-bugün arasında kopuş değil, süreklilik içerdiği belirtilmelidir. Başka bir ifadeyle, yepyeni bir toplumsal gerçeklik geçmişin tortularını süpürebilir, ancak hiçbir birikimi devralmadan sıfırdan başlayamaz.

Kamusal faaliyetlerin ve devlete ilişkin görevlerin erkeğe ait olduğuna dair yaygın bir inanç, modern devletin oluşumuna kadar varlığını sürdürdü. Bu açıdan bakıldığında, vatandaşlık kavramı, cinsiyet temelinde yükselen bir olgu olup, genellikle varlıklı erkeklerle sınırlıydı. Antik Yunan bu durumun en açık örneklerinden birini sunar. Ancak, vatandaşlık kavramının daha geniş toplumsal kesimlere yönelik genişletilmesi, modern ulus devletin ihtiyaçlarına yönelik bir dizi stratejiyi gerektirdi. Bu bağlamda, imparatorluklarda feodal ilişkilerin çözülmesi ve milliyetçiliğin yükselişiyle birlikte kadın ve erkek, ulus devlet içinde farklı sorumluluklarla özdeşleştirildi. Türk modernleşmesinin gelişimiyle birlikte, kadınların ve kadın hakları söyleminin özel bir yere sahip olduğu dikkate alınmalıdır. Literatürde, kadın hareketinin tarihsel bağlamını etkileyen ve

günümüze yansıyan modernleşmenin olumlu yönlerini vurgulayan çalışmalar bulunduğu gibi, bu paradigmanın eleştirel bir bakış açısıyla tersine çevrildiği eserlerde mevcuttur. Kadınlara yönelik hakların, devletin erkek kurucu kadroları tarafından uygulandığı göz önüne alındığında, bu durum devlet destekli bir feminizmin öne çıktığı bir okumayı beraberinde getirir. Bu nedenle, kadın haklarını sınırlayan, düzenleyen ve karar alma süreçlerinde kadın katılımını kısıtlayan bu durumu, Serpil Sancar'ın (2014) ifade ettiği gibi, erkeğin devleti ve kadının ise ailenin kurucu olarak gördüğümüz şeklinde açıklayabiliriz. Aynı zamanda, modernleşmeyi salt doğrusal bir ilerleme olarak değerlendirmek yerine, özellikle ulus devlet, milliyetçilik ideolojisi, modernleşme ve toplumsal cinsiyet arasındaki diyalektiği incelemek, bu konuyu daha anlaşılır kılar. Bu açıdan çalışma, eleştirel bir okuma yapabilmek için kavramsal çerçeveyi basitçe birbirine indirgenmemesi veya eklemememesi gerektiğini vurgular. Aksine, bu kavramların birbirleriyle karşılıklı etkileşim içinde olduğunu ortaya koymaya çalışır (Walby, 2013: 48-49). Bu şekilde, toplumsal cinsiyet (*gender*) ilişkilerinin birçok toplumsal örüntü içinde var olduğunu ve farklı biçimlerde ortaya çıktığını görmemize yardımcı olur. Örneğin, ulus devletin oluşumunda temel ideolojik dayanak olan milliyetçiliğin genelleşmesi ve toplumsal meşruiyetini kazanması, erk, erkeklik, eril kimlik gibi kavramların ön planda olduğu bir bağlamda gerçekleşti. Milliyetçilik gibi ataerki¹ bir düşünsel zeminde yükselen toplumsal cinsiyet ilişkileri, ataerki yapının bir sonucu olarak şekillendi. Toplumsal ilişkiler, ev içi üretim, istihdam, devlet, şiddet, cinsellik ve kültür gibi farklı toplumsal cinsiyet yapılarında kuramsallaştırıldı ve bu yapılar arasındaki karşılıklı etkileşim sonucunda ataerkinin farklı biçimlerde yeniden üretildi. Bu bağlamda, Walby (1991: 177; 2013: 49), ataerkiyi özel (ev içi) ve kamusal (devlet/istihdam) egemenlik olmak üzere iki temel gruba ayırır. Ona göre, özel ataerki kadının kocası ya da babası tarafından bireysel düzeyde sömürsünü ifade ederken; kamusal ataerki, birçok erkeğin ortak davranış ve tutumları sonucunda oluşan kolektif bir sömürüyü ifade eder. Böylece, kadını özel alanda kalmaya zorlayan özel ataerki dışlayıcı iken, kamusal faaliyetten uzak tutulan kamusal ataerki ise ayrımcı bir stratejidir. Antik Yunan'daki vatandaşlık statüsüne referans verebileceğimiz bu durum ulus devlet, milliyetçilik ve yeni vatandaşlık anlayışı sonrasında kadına göreli bir özerklik kazandırmıştır. Dolayısıyla, bu

¹ Ataerkillik, büyük ölçüde yapısal analizlerle ya da yapısalcı yaklaşımlarla ele alınan bir kavramdır ve toplumsal, siyasal ve iktisadi yapıları inceleyerek erkek egemenliğini anlamamıza yardımcı olur (Akis, Özakin ve Sancar, 2009: 246). Kadınların ev içi emeğine dayalı heteroseksüel monogamik evlilik kurumları, erkek emeğini merkeze alan işgücü piyasaları, askerlik ve vergi ödemeye dayalı vatandaşlık temelli ulus devlet yapıları gibi unsurlar, erkek egemenliğini sürdürmek amacıyla şekillendiğinden ataerki kavramını bizi toplumsal yapılar içinde dolaştırdığı söylenebilir.

çalışmanın odaklandığı erken cumhuriyet dönemindeki kadın imgesinin nasıl inşa edildiğini anlamak için kadın, milliyetçilik ve ulus arasındaki ilişkiyi, özel ve kamusal ataerkinin dinamiklerini ortaya koymak ve değerlendirmek önemlidir.

KADIN, MİLLİYETÇİLİK VE ULUS

Kadın konusundaki tartışmalara bakıldığında, temelde eşitlik düzeyinde farklı perspektiflerin olduğunu söylemek mümkündür. İnsan hakları temelinde birleşen ve kadın-erkek eşitliğini amaçlayan yaklaşımlar aynı zamanda iki farklı ideolojik düzeye denk gelir. Bu yaklaşımlardan ilki, eşitsizliğin kökenini fırsat eşitliği, eğitim eşitliği ya da eşit işe eşit ücret gibi üst yapısal kurumlardaki değişikliklerle düzeltilmesi gereken liberal bir anlayıştır. John Stuart Mill'in özgürlük ve eşitlik yaklaşımını içeren liberal feminizm, bu bakış açısına örnek olarak gösterilebilir. Diğer bir ideolojik yaklaşım ise F. Engels'in (2019) çalışmalarına dayanan ve eşitsizliğin kökenini toplumsal üretime eşit katılımın olmadığı şeklinde açıklayan sosyalist feministlere aittir (Benston, 1969: 13-27). Bu yaklaşım, ekonomik ve toplumsal yapıların cinsiyet eşitsizliğini etkilediğini ve değiştirmesi gerektiğini savunur. Kapitalist düzen içinde kadının ailedeki ezilmişliğine dikkat çeken sosyalist feministler, özel mülkiyetin kalktığı ve üretimin kamulaştığı bir ortamda, eşitlik ilkesi yerine kadının eşitliği ve özgürlüğü kavramlarının ön plana çıkacağını vurgularlar (Arat, 1998b : 250). Bu bakış açısına göre, kadının sadece siyasal haklar temelinde eşitliği kazanması yeterli değildir. Diğer bir deyişle, kadınlar hem siyasal hem de toplumsal yaşamın her aşamasında aktif birer özne olduklarında, tam ve somut bir eşitlik gerçekleşecektir. Bu açıdan, Osmanlı'dan cumhuriyete giden süreç içinde, kadın hareketinin ve misyonunun toplumsal üretimdeki eşitsizliği hedeflemek yerine siyasal haklar temelinde kazanım elde etme çabası içinde olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle analizleri, üretimin kamusal olduğu ve özel mülkiyetin sorununa odaklanılan bir çerçeve yerine, kamusal alandaki görünürlüğün artırılması gerektiği yönündeki taleplere odaklanır. Ancak, İmparatorluğun dağıldığı, milliyetçiliğin yükseldiği ve üretim ilişkilerindeki feodal bağların zayıfladığı bir dönemde, kapitalistleşme yolundaki yeni devletin üretim ilişkilerindeki eşitsizliği ortadan kaldırarak kadın-erkek eşitliği yaratılacağını düşünmek gerçekçi bir yaklaşım olamayacaktır.

Bu bağlamda, 19. yüzyıldan itibaren egemen değerler dizisi olan milliyetçilik akımı ve ulusçuluk paradigması, Osmanlı'daki çoklu etnik gruplara tesir etmiş ve devletin bekası için son çarenin Türk ulusçuluğunda nihayete erdiği bilinmektedir. Konumuz açısından önemli olan husus, kadın hareketinin, mücadelesinin veya ülkedeki feminist tutumun, söz konusu Türk milliyetçiliği ile nasıl bir ilişki içinde olduğu; eleştirel ya da destekleyici tavrının nasıl cereyan

ettiği ve sonuç itibarıyla kadın hareketinin hangi düşünsel izleğin motivasyonu ile manevra geliştirdiğidir. Bu noktada, Floya Anthias ve Nira Yuval-Davis'in (1989:7) kadınların etnik ve ulusal süreçlere katılımlarını açıklamak için öne sürdükleri argümanlar yol göstericidir. Yazarlar, etnik ve ulusal süreçlerde ve aynı zamanda devletle kurulan ilişkide kadınların eğilimini beş ana yol üzerinden açıklar. Bunlar:

- a) etnik toplulukların biyolojik yeniden üreticileri olarak
- b) etnik/ulusal grupların sınırlarının yeniden üreticisi olarak
- c) kültür aktarımında ve ideolojik yeniden üretimin merkezinde yer alarak
- d) etnik/ulusal kategorilerin dönüşümünde, yeniden üretiminde ve inşasında kullanılan ideolojik söylemde merkezi bir sembol rolüne sahip farklılıkların belirleyicisi olarak
- e) ulusal, ekonomik, politik ve askeri mücadelenin katılımcısı olarak

Yazarların vurguladığı yeniden üretim (*reproduction*) kavramı, kadının başat rolünü oluşturmakta ve dolayısıyla her yeni rejimin varlığını sürdürmek için kadın politikalarına önem atfetmesini anlamlı kılmaktadır. Böylece, kadınların toplumsal sürecin hem sürdürücüsü hem de değiştiricisi olduğu söylenebilir. Anthias ve Yuval'ın, yeniden üretim kavramı açısından feministlerin yaklaşımının eksik olduğunu savunur ve feminist literatürde bu kavramın biyolojik, emek gücü, vatandaşlık açısından ele alındığını, ancak etnik, ırksal ve ulusal kategorilerin yeniden üretiminin düşünülmediğini ifade ettiği belirtilmelidir. Bu açıdan, yukarıda belirtilen beş kategorinin çeşitli politika ve uygulamalarla daha ayrıntılı bir şekilde ele alınması gerektiğini önermektedirler. Bu çerçevede, biyolojik yeniden üretim nesnesi olarak kadın, özellikle nüfus kontrolünün çeşitli biçimlerinde kendini gösterir. Özellikle ulus devletleşmenin ilk dönemlerinde, istenmeyen etnik veya ırksal grupların sayılarını sınırlamak, ulusal ve uluslararası bir politika olarak karşımıza çıkar. Bu, amaçlanan ve ulaşılması planlanan ulusun batırılma ya da çöküş korkusuyla ilişkilendirilmelidir. Nazi Almanya'sı veya günümüzde savaş sonrası göçler sonucu ülkelerin göçmen politikaları, bu tür politikaların örneklerindedir. Bu şekilde demografik üstünlüğün sağlanması, sınırlamayı hedefleyen toplumsal gruplar üzerinde rolünü belirli bir ideolojik zemin üzerinde aşılama amacını taşır.

Bu bağlamda, kadın hem ev içinde hem de kamusal alanda kültürel ve milli semboller açısından önemli bir rol oynar. Türk ulusçuluğunun Türkiye'deki kadın hareketiyle nasıl birlikte ilerlediğini incelediğimizde, devlet feminizmi ya da Türk feminizmi olarak ifade edebileceğimiz kadın mücadelesi ve bunun sonucundaki kadın imgesinin, birinci dalga feminizmin liberal tutumu ışığında ortaya çıktığını görürüz. Diğer bir deyişle, 19. Yüzyıldan itibaren egemen olan milliyetçilik ya da ulusçuluk fikri Türk feminizmiyle sırt sırta vermiştir.

Cumhuriyet'in ilanı öncesinde tartışılmaya başlanılan yurttaşlık fikri, Genç Türklerin savunduğu ve ulusçuluk düşüncesini yaydığı bir ortamda yeşermiş ve bu düşünce öğrenciler arasında yayılmıştır. Dolayısıyla kadın hareketini ya da Türk feminizmini salt Cumhuriyet'in ürünü olarak değerlendirmemek, aksine Türk ulusçuluğunun gelişimiyle paralel ilerlediğini söylemek gerekir. Neticede, Türk milliyetçiliği, toplumsal dönüşümün kadın kurtuluşunu da öne çıkarması gerektiğini ve kadın-erkek eşitliğinin yaygınlaştırılmasını savunan yazarlarla feminizmin yolunu açmıştır. Ancak bu dönemdeki kadın hareketinin özgül yanı, onu destekleyen ve oluşturan ulusçuluğa yaslanmasıydı. Bu nedenle milliyetçi düşünceden bağımsız bir kadın kimliği oluşturma yaklaşımı söz konusu değildir. Milliyetçiliğin gölgesi altında gelişen kadın kimliği, bir yandan vatanın hukukuyla ilişkilendirilmiş öte yandan Anthias ve Yuval-Davis'in öngördüğü gibi, etnik ve ulusal süreçte devlete angaje olmuştur. Buna karşın, kadın kimliğinin tarihsel bir özne olduğu gerçeği yadsınamaz. Dolayısıyla tarihsel aşamada kadın kimliğinin "edilgen" bir pozisyon içinde değerlendirilmesi, indirgemeci ve haksız bir değerlendirmedir. Benzer biçimde, Şirin Tekeli'nin ifade ettiği gibi (2017: 80), kadın hareketini hazırlayan ya da başlatan faktörler, kendi toplumsal koşullarıyla, yani kadın hareketinin maddi temeliyle anlaşılmalıdır. Bu bağlamda, Batı'da kadın hareketini ve kimliğini oluşturan dinamiklerle Doğu'dakini aynı tarihsel ilerleme içinde kıyaslamak mümkün değildir. Batı'da, kadınlar "burjuva toplumu" tarafından vaat edilen eğitimde, siyasal katılımı, çalışma koşullarında ve toplumsal eşitlik statüsündeki gerçekleşmeyen sözler nedeniyle, ezilen cins olduklarının farkında olarak harekete geçmişlerdir. Oysa Batı ile kıyaslandığında Osmanlı toplumsal yapısında din, egemen bir toplumsal normda içsel bir rol oynar ve cinsiyet rolleri şer'i kurallarla desteklenir. Cumhuriyet yönetimi, kadın-erkek dünyasının birbirinden kesin çizgilerle ayrıldığı bu toplumsal koşullar içinde yeni bir etik-politik yaşam amaçlamış olsa da, kadın hareketinin maddi koşullarını değerlendirildiğimizde, yönetici elitlerin egemenliğinde üst yapılar düzeyindeki dönüşümün toplumun cinsiyet rollerine dair bakışımı kökten değiştirmeyeceği sonucuna varmak önemlidir. Bu açıdan, Cumhuriyet rejiminin yeni kadın imgesini anlamak için Osmanlı'dan devralınan tarihsel bagajı, süreklilik ve kopuş ikileminde ele almak, çalışmanın analizine katkı sunacaktır.

19. yüzyılda filizlenen ve 20. yüzyılda yükselen milliyetçilik, feodal ilişki ağlarına bağlı monarşik siyasal yapıların çöküşü, feodal ve kolektif üretim ilişkilerinin sınır ötesi güvenli piyasaya ihtiyaç duyması, toplumsal üretim sürecinin kapitalistleşmesi ve yeni toplumsal sınıfların ortaya çıkmasıyla ulus devlet inşa sürecini hızlandırdı. Hatta geç uluslaşan devletler, stratejik sıçramalar içeren devrimler, reformlar ya da düzenlemelerle zamanın ruhunu yakalamaya

çalıştılar. Bu nedenle, 20. Yüzyılın siyasi ve ekonomik akışı, ulus-devlet oluşumunu zorunlu kıldı. Nitekim siyasi ve iktisadi düzeydeki tüm gelişmelerin etkisinin toplumsal alanda göstermesi kaçınılmaz ya da olağan bir durumdur. Dolayısıyla eski kurumsal ve toplumsal örüntüsünün tasfiyesi hemen gerçekleşmez. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve yeni ulus devletin Cumhuriyet değerleriyle inşa süreci de, temel toplumsal dinamiklerin değişimini öngörüyordu. Ancak bu değişim, ulus devlet kimliğinin ortaya çıkışından önce başlamış, yeni inşa sürecinde hız kazanmıştır. Bu yüzden cumhuriyetin ilanı sonrasındaki kadın kimliğinin oluşumunun salt tepeden inme olduğunu ifade etmek dönemin kadın hareketine haksızlık ve bu mücadeleyi inkâr anlamına gelmektedir. Mesele, Osmanlı'dan kopuş olarak değil, onunla bağlantılı bir şekilde ele alınmalı ve süreklilik içinde anlam kazanan kadın kimliği olarak görülmelidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sened-i İttifak ile başlayan Tanzimat ve Islahat Fermanları ile devam eden anayasal gelişmeler, hukuki ve siyasi etkilerinin yanı sıra toplumsal düzeyde de önemli tartışmaları beraberinde getirdi. Bu tarihsel dönemde, devletin bekasının en önemli konu olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu dönemdeki önemli figürlerden Ali ve Fuad Paşa, Tanzimat'ın baş mimarları ve uygulayıcıları olarak öne çıkarlar. Ayrıca, yüksek diplomatik görevlerde bulunmalarının temel nedeni, Avrupa'da eğitim almış olmaları ve yabancı dil bilmelerinden kaynaklanır. Anlaşılacağı üzere, iktidarın yeni seçkinleri olarak ifade edebileceğimiz bu aktörler ne ordu ne de ulema mensubuydular, aksine özellikle Fransa'da eğitim almış, Tercüme Bürosu ve Büyükelçilik sekreterliklerinden gelmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat dönemi ve sonrasında görülen modernleşme çabaları, özellikle Batı'da eğitim almış ve Avrupa fikirlerinden etkilenmiş olan aydınlar tarafından desteklenmiş ve yaygınlaştırılmıştır. İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal gibi önemli düşünürler, hem Batı'dan getirdikleri fikirlerle Osmanlı toplumunu etkilemiş hem de Osmanlı kimliği ile modernleşme arasında bir denge kurmaya çalışmışlardır. Tanzimat politikalarının yaratmaya çalıştığı tüm modernleşme pratikleri ve anayasal adımlara karşın ulema, bürokratik ve sınıfsal varlığını tehlikeye atacak uygulamaları kaygıyla karşılamıştır. Örneğin, ulemanın ve onların yetiştirdiği dini ilimlerin kapsamı dışında öğretmenleri ve müfredatı olan yeni okulların kurulması ve böylece laik bir eğitim sisteminin yolunun açılması ve son olarak 1847'de Eğitim Bakanlığı'nın kurulması ulemanın tek yetki mercii olmadığı anlamına geleceğinden (Lewis, 2001: 114), Tanzimat reformlarına direnç göstermiş ve tartışmalara neden olmuşlardır.

Öte taraftan, 19. yüzyılda kadınların eğitimi konusu bu tartışma başlıkları arasında yer alır. Sultan Abdülaziz ile 1863'te kızlar için orta öğretim okullarının,

bir öğretmen yetiştirme kolejinin açılması önemli adımlardandır. Her ne kadar Batılılaşma ve modernleşme pratiklerinin bir sonucu olarak karşımıza çıkan kadın ve eğitim mevzusu esas itibariyle dini yönelimli bir eğitimle Müslüman eşler ve anneler yaratmak amacını taşımaktaydı (Jayawardena, 2016: 28). Aynı zamanda, Tanzimat Fermanı sonrası batılılaşma ve çağdaşlaşma yaklaşımı çerçevesinde kadın sorununa yönelik yasa değişiklikleri, eğitim alanında ilerlemeler kadınların statülerini etkileyen gelişmeler arasındadır. Bu dönemde sadece kızlar için açılan okullar değil, aynı zamanda basın ve edebiyat dünyasındaki gelişmeler ve kadın örgütleri de birer eğitim aracı olarak düşünülmelidir. Ancak, en temel değişikliklerden biri, Cumhuriyet'in ilanından sonra birdenbire ortaya çıktığı veya hızla yürürlüğe girdiği düşünülen "Yeni Türk Kadını" oluşturulan değişikliklerdir (Yaraman, 2001: 130). Toplumsal yaşamda İslam'ın Ortodoks egemen karakterinin sönümlenmesi gerektiği düşüncesi, toplumsal dönüşümün ve modernleşme fikrinin bir parçası olarak öne çıktı. Bu düşünce, yeni rejimin aydınlanmacı felsefesinin bir ürünüydü ve kadınlar, bu dönüşümün başat öznesiydi. Zira şer'i hukukun işlerliği kadını toplumsal, siyasal ve iktisadi alanda ikincilleştirmekte ve erkek egemen yapısal söylemin somut varlığı kadın kurtuluşunu, özgürlüğünü ve yeni rejimin hedeflediği muasır medeniyet seviyesine çıkmayı engellemekteydi. Belirtmek gerekir ki, Cumhuriyet'in ilanı sonrası kadınlara özel bir yasal durum söz konusu olmamış; modern ulus devlet inşası için uygulanacak değişiklikler dolaylı ya da dolaysız biçimde kadınları da etkilemiş ve bunun sonucunda toplumsal dönüşümün kolaylıkla gerçekleşmesi hedeflenmiştir.

Buna ek olarak Saltanatın ilgası, egemenliğin değişimi ve sonrasında halifelik kurumunun lağvedilmesi önemli yasal dönüşümleri beraberinde getirir. Bunlar arasında 3 Mart 1924'te çıkarılan Tevhit-i Tedrisat (Öğrenim Birliği) Kanunu'yla eğitim sistemi laikleştirilmiş, kız ve oğlan çocukları birlikte eşit olanaklara kavuşmuştur. Öğrenimdeki birlik, tüm eğitim kurumlarının Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanması anlamına geldiği için öğretim, devlet kontrolündedir. Böylece, bir yandan kadınlar için eğitim imkânı yasayla güvence altına alınmış, diğer yandan kadınlara dair yeni imgelemenin imkânları kolaylaşmıştır. Aynı zamanda, Cumhuriyet Yönetimi'nin 1930'larda ideolojik ve hukuki düzeyde göstermiş olduğu modernleşmeci tutum, cinsiyet temelli bölünmüş toplumsal yapıya bir darbe niteliğinde olsa da, salt üst yapısal düzeyde yapılan düzenlemeler nedeniyle kadınların somut gerçekliğini kökünden değiştirmemişti. Böylece, daha önce bahsedildiği üzere, Batı'da yükselen birinci dalga kadın özgürlük hareketi Türkiye'de toplumsal bir talep zemininde yükselmemiştir. Ancak Osmanlı son döneminde başlayan liberal reformlar sonucundaki feminist rüzgârın yazın ve edebiyatta kendini göstermesi, kitlesel bir mücadeleye

bürünmemekle birlikte, kadın mücadelesinin bir tabanı olmadığı yönünde yapılan ve kadın hareketini, cumhuriyet rejiminin ve Kemalist ideolojinin güdümünde hareket eden “tepeden inme” olarak değerlendiren tartışmaların yanlış olduğunu gösterir. Fatmagül Berktaş’ın da ifade ettiği üzere, bu bakış açısı ister rejim yanlısı ister muhalif olsun, kadınların ‘*tarihsel bir özne olmak*’tan dışlandıklarını gösteren bir erkek tarih anlayışıdır (1998: 1-5). Neticede, tarihsel aşamada kadınların anlamlandırıldıkları yerin edilgen bir konumda olduğu yönündeki yaklaşım indirgemeci olarak karşımıza çıkar. Böylece, kadın hareketinin geçmişten getirdikleri ve yeni Türkiye’de edindiklerini haksızlığa düşmeden nesnel bir biçimde ele almak mümkün olacaktır.

Yeni bir devletin inşası, eskinin tarihsel bagajından ayrılmayı gerektirmiş olsa da bunu bir anda kesmek mümkün değildi. Bu yüzden, hedeflenen ulus devletin sürekli bir yeniden yapılanmanın içinde olduğundan söz etmek anlamlıdır (Walby, 2013: 48). Zira ulus devlet denilen olgu, sadece siyasal bir devlet yapılanmasından ya da politik bir mücadeleden ibaret değildir, aksine milliyetçilik, ulusal siyasal bağımsızlık sorunu, maddi ve manevi hayatın her alanıyla ilişkilendirilmesi gerektiğinden tüm toplumsal alanlar üzerinde hegemonik bir düzenleyici işlevi görmektedir (Chatterjee, 2013: 109). Kadın ve erkek kimliklerinin düzenlenişi, toplumsal cinsiyet rollerinin belirlenmesi ve bu rollerin yeni anlam siyaseti içindeki etkileri, ulus-devlet milliyetçiliği tarafından kullanılan yöntemlerden biridir. Bu süreç, milli kimlik oluşturma ve kabul edilebilir bir vatandaş inşa etme amacı taşırken, yeni kadın kimliğini özellikle ev işleri ve cinsiyet rolleri ile sınırlayarak, ulus oluşturmaya hedeflerine militarist, milliyetçi ve muhafazakâr bir şekilde hizmet etmekteydi. Diğer bir ifadeyle, kadınlar yeni devletin ideolojik hedeflerine uygun "makbul" vatandaşlar olarak yetiştirilmeyi amaçlayan bir sürecin parçasıydılar. Sonuç olarak, yeniden üretimin taşıyıcı öznesi olan kadına yönelik bu yeni rejim, vatandaş kategorisini hegemonik bir etik-politik ulus projesiyle donatmaktadır.

HANGİ YENİ? HER REJİM KENDİ KADININI YARATTI

Halide Edib (Adivar) hem Osmanlı’da hem de erken cumhuriyet döneminde “Türk Kadını” için rol model olarak gösterilen isimlerin başında gelir. Halide Edib, Osmanlıca kadın dergisi olan Mahâsin’de kadın sorunlarının ele alınışını ve kadın temsiline dair değerlendirmeleri eleştirmiş ve kadın haklarına milliyetçi bir çerçevede yaklaşılması gerektiğini vurgulamıştır. O, “*bir kadın evvela Osmanlı, bir vatanperverdir... Vatanın hukuku kadınlık hukukundan bin kat mühim ve muhteremdir*” derken feminist/milliyetçi bir söylemin parametrelerini belirlemiştir. Buna ek olarak, devamında “*kadınlar bugün ‘hukukumuz’ diye haykırırken bunu kendileri için değil, vatana yetiştirecekleri evlada lazım olan*

terbiyeyi verebilmek için olduğunu der-hatır etmelidir [hatırda tutmalıdır]” (aktaran Demirdirek, 2011: 35) diye ekler. Bu cümleler münferit bir yorum olarak değerlendirilmemeli, aksine, dönemin önemli bir kadın politik öznesinin devlet-toplum ilişkisi söz konusu olduğunda cinsiyet rolleri ve görevleri hakkındaki yüzyıllardır süren köklü geleneğe işaret etmektedir. Yazarın en başta öngördüğü devlet yani Osmanlı’dır ve kadın bu erek uğruna milli vazifelerle donatılmış bir nefer olarak karşımızdadır.

Böylece, Cumhuriyet’e miras kalan “yeni kadın”, erkek imgelemi, “ailevi, içtimai, milli vazifeleri benimsemekle yükümlü olan ve başkaları için yaşayan” bir varlıktır. Dolayısıyla yeni olarak nitelendiren cumhuriyet kadını, Osmanlı’daki özgürleşen kadınla benzer ve “pek de yeni olmayan” bir yer edinmektedir. Erkek zihnindeki kadınlar için “görev ve sorumluluk” vatani bir hizmettir. Cumhuriyet Türkiye’sinin kültürel ana hatlarını belirleme amacını taşıyan ve İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu tarafından kurulan “*Yeni Adam*” dergisi önem arz eder. Zira dergi gelenekçi bir çizgiden ziyade halkı rejimin esas prensipleri doğrultusunda bilgilendirme ve eğitmek amacı taşıdığından toplumcu yaklaşır. *Talim ve Terbiyede İnkılap* (1912), *Terbiye ve İman* (1914), *Resmin Usul-ü Teorisi* (1915) ve *Din ve Hayat* ilk eserleri arasında yer almaktadır. Batıcı/modern, seküler ve milliyetçi bir zihniyete dayanan bu eserler yurttaş eşitliği esasına dayalı, solidarist, homojen bir toplum anlayışını zikretmektedir. Bu nedenle derginin kendisi rejimin yeni adamlarını ve yeni kadınlarını tanımlamayı ve onları bu ideal doğrultusunda yetiştirecek yeni bir eğitim sistemine katkı sunmayı amaçlamaktadır. Ona göre, yeni kadın ideali bir ev kadını değil, her şeyden önce müstahsildir. Başka bir ifadeyle üreten, üretici konumundaki kadın rolünü *Türke Doğru* (1943) eserinin “*Çoğal*” başlığında şöyle açıklar:

“Erkekler! Kadınlarınızdan çocuk isteyin doğursunlar! Kadınlar! Erkeklerinize çocuk verin, sevsinler! Türkler; çoğalın!

Çoğal! Çoğalmak için evlen! Yuva kur! İlk işin Türk yurdu için çocuk yetiştirmek olsun! Çocuk yetiştir! Oğlan, kız, çocuk yetiştir! Bir, iki, üç, dört, beş, mümkünse on, on beş çocuk sahibi ol!

Karınız her çocuk doğuruştta Türkiye'nin nüfusu bir kişi daha arttığını düşünün ve sevinin! Kadınlar! Çocuk doğurunuz! Çocuk doğurmakla övününüz! Her çocuk doğurdukça yuvanızla birlikte yurdunuzun da kalabalıklaştığını düşünün”

Anlaşılabacağı üzere yeni Türkiye’nin kültürel ve toplumsal hatlarını çizen önemli sosyologlardan ve eğitimcilerden biri olan Baltacıoğlu’nun zikrinde de yeni kadın, Anthias ve Yuval-Davis’in ifade ettiği yeniden üretim (*reproduction*) kavramı kapsamında değerlendirilmektedir. Böylece ulus, kadın ve milliyetçilik

ilişkisinin ortak paydada bulunduğu yeniden üretim, Baltacıoğlu'nun ifadesinden de anlaşılacağı gibi hem demografik bir çoğunluğun oluşmasını hem kadının yeniden üretimin öznesi olmasından dolayı elde ettiği sosyal statüyü hem de çocuk, aile ve devlet ilişkisindeki Hegelyen² etik projeyi gözler önüne serer. Öte taraftan, yeni ulus devletin toplumsal ve siyasal hayatı laikleştirmeye yönelik inkılapları Zehra Arat'ın (1998a) vurguladığı üzere, İslami ataerkilliğin yerini Batılı ataerkilliğin alması biçiminde okunabileceği gibi cinsiyet rolleri açısından değerlendirildiğinde Osmanlı ile Cumhuriyet Türkiye'si arasında bir süreklilik olduğu görülebilir. Örneğin, toplumsa kadının yasal statüsünü radikal biçimde değiştiren Medeni Kanun maddelerinde patriarkal temelin izlerini görmek mümkündür. Kanun önünde evlilik birliğinin temsilcisinin erkek olarak tanımlanması (Türk Medeni Kanunu 154); evli çiftin nerede yaşayacaklarına kocanın karar verme hakkının olması (Madde 152); Kocasının izni dâhilinde çalışabilmesi, Kocanın soy isminin alınma zorunluluğu gibi çeşitli maddeler görülebilmekteydi.³ Yasal çerçevenin de ortaya koyduğu üzere kocanın egemenliği altında tanımlanan kadının temel birincil görevi aile kurumunun güçlü yapısını korumaktır. Bu konu hakkında literatürde çeşitli tezler olduğunu belirtmek gerekir. Bunlar arasında Kağıtçıbaşı'nun (1998: 149) altını çizdiği gibi kalkınma ve kadının statüsü arasında korelasyonu ortaya koyan çalışmalar kadının (Joseph, 1986: 197) ailedeki karar alma sürecine etkisini artırdığını ve karıkoca ilişkisinde daha önde bir role sahip olduğu görüldüğünü, sanayileşme ve kentleşmenin (Magnarella, 1972a: 370; 1972b: 191) toplumsal ilişkilerin biçimsel görünümünü değiştirdiği söylenebilir. Buna karşın Yeşim Arat, evlilikteki güç ilişkilerinin kadının eğitim ve çalışma hakkını elde etmesiyle birlikte değiştiğini savunmaktadır (Arat, 1998b: 40). Bu yaklaşım, kırsal ve kent kadını arasında inkılapların eşitsiz gelişim gösterdiği yönünde eleştirilir (Arat, 1998b: 52). Zira kentli kadının Cumhuriyet'in yeni kadın imajına uygun olanaklara sahip olmasıyla, feodal ilişkilerin dinamik bir tahakküme sahip olduğu kırsaldaki kadının ailedeki konumu eşdeğer değildir. Bu bakış açılarından Cumhuriyet'in yeni kadın yaratma ereğine dair iki farklı uç değerlendirme yapılabilir. Bunlardan ilki, kısıtlı ve dar bir çevre içinde de olsa, Kemalist reformlar kadın kurtuluşunun garantisidir; ikincisi ise tüm reformlara rağmen “yeni kadın” imgesi cinsiyet rolleriyle el ele yürümekte Sünni patriyarka

² Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*'nde (2004) aile, sivil toplum ve devlet uğrağından oluşan üç farklı etik alan bulunmaktadır. Bireyin yaşamını düzenleyen ve etik-politik projenin (*Sittlichkeit*) aşamalarından oluşan bu üç alan, son aşamada Hegelin teorize ettiği evrensel devlete erişir. Aile ve sivil toplumdaki tüm tikelliklerden arınmış olan devlet, en yüksek etik alandır ve toplumun en geniş düzeydeki düzenleyici gücünü temsil eder. Devletteki ilişkiler, bireylerin toplumun çıkarlarını gözetme sorumluluğunu taşıdığı bir ahlaki düzlemde gelişir. Hegel'e göre devlet, bireyin özgürlüğünü korurken toplumsal düzeni sürdürme görevini üstlenir.

³ Maddeler sonraları kadınların lehine olacak şekilde değişmiştir.

pratikleri seküler form kazanmaktaydı. Bunun için söylemsel düzeyde ilk göze çarpan husus kadının özgeci tavrına yönelik yapılan açıklamalar ve kutsal görülen sorumluluklardır. Bu bağlamda, Atatürk'ün 1923 yılında Konya'da Anadolu kadının ulusal mücadelede göstermiş olduğu role yönelik,

“Anadolu kadınının ibraz etmiş olduğu çok ulvî, çok yüksek, çok kıymetli fedakârlıktır. Dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir milletinde, Anadolu köylü kadınının fevkinde kadın mesaisi zikretmek imkânı yoktur ve dünyada hiçbir milletin kadını ‘Ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştım, milletimi halâsa ve zafere götürmekte Anadolu kadınından daha fazla çalıştım, milletimi halâsa ve zafere götürmekte Anadolu kadını kadar himmet gösterdim’ diyemez. (...) Memleketin esbabı mevcudiyetini hazırlayan kadınlarımız olmuş ve kadınlarımız olmaktadır. Kimse inkâr edemez ki, bu harpte ve ondan evvelki harplerde milletin kabiliyeti hayatiyesini tutan hep kadınlarımızdır. Çift süren, tarlayı eken, ormandan odunu, keresteyi getiren, mahsulâtı pazara götürerek paraya kalbeden, aile ocaklarının dumanını tüttüren, bütün bunlarla beraber, sırtıyla, kağnısıyla, kucağındaki yavrusuyla, yağmur demeyip, kış demeyip, sıcak demeyip cephenin mühimmatını taşıyan hep onlar, hep o ulvî, o fedakâr, o ilâhî Anadolu kadınları olmuştur. Binaenaleyh hepimiz bu büyük ruhlu ve büyük duygulu kadınlarımızı şükran ve minnetle ebediyen taziz ve takdis edelim.” (Atatürk, 2006: 151).

Ulusal davanın bir neferi olarak kadın, savaş meydanlarında göğüs göğüse çarpışan erkeğin/askerin temel yaşam gereksinimlerini karşılayan kadın bir anne, işçi, çalışan ve eş olarak yüce bir merhamet ve fedakârlık duygusuyla donatılmış kutsal bir varlıktır. Cesur, gözü kara ama bir o kadar da şefkat dolu olan Anadolu kadınının kıymeti savaş zamanlarında göstermiş oldukları büyük çabayla ortada olduğu gibi, savaş sonrası da onların bu yüce gönüllülüklerinin hakkını teslim etmek gerektiği düşünülür. Bu bağlamda yeni rejimin kadını, ülkü sahibi faziletli, ilim irfan sahibi, iffetli ve aynı zamanda görünümünde ifratla tefrit arasında hareket edendir. Ölçülülük ilkesine dayalı bir kadın imgesi olduğu ifade edilebilir. Bunun nedeni, modernleşmenin ve Batılılaşmanın muhtevasının belli başlı ilkelerden oluşmasıdır. Her şeyden önce modernleşmiş bir toplum kadınıla ilişkilendirilmekteydi ve bu nedenle Batı'nın Türk kadınına yönelik bakışının hatalı olduğu ortaya konulmalıydı. Atatürk söylevlerinde bu durumu şöyle değerlendirmektedir.

“Kadınlarımızın hayatta âtilane yaşadıklarını, ilim ile, irfan ile münasebetleri bulunmadığını, hayatı medeniye ve hayatı içtimaiye ile alâkadar olmadıklarını, kadınlarımızın her şeyden mahrum kaldıklarını, onların Türk erkekleri tarafından, hayattan, dünyadan, insanlıktan, kârükisbden uzak tutulduğunu söyleyenler vardır. Fakat hakikati hal böyle midir? (...) [k]adınların haricî

manzaralarını aleyhimizdeki suitefsirlere müsait bir zemin olarak alıyorlar. Milletin umumi hayatına nisbetle pek mahdut ve naçiz olan o kadınları, onların manzarai hariciyelerinden çıkardıkları mânayı bütün Türk kadınlığına teşmil ediyorlar, işte ilk tashih edilecek hata ve ilk ilân edilecek hakikat buradadır. (...) Düşmanlarımız bu manzaradaki kadınlardan aldıkları intibaat ile acı hükümler veriyor ve diyorlar ki: Türkiye mütemeddin bir millet olamaz, çünkü Türkiye halkı iki parçadan mürekkeptir. Kadın ve erkek diye iki kısma ayrılmıştır, hâlbuki bir heyeti içtimaiye aynı gayeye bütün kadınları ve erkekleriyle beraber yürümezse terakki ve temeddün etmesine inkânı fennî ve ihtimali ilmî yoktur.

Muhterem Hanımlar, düşmanlarımızı aldatan bu manzarai hariciye bilhassa kadınlarımızın şeklinden, tarzı telebbüsünden ve sureti tesettüründen neşet ediyor. Onların aldanmalarına saik olan diğer bir nokta da ecnebilerle temas edebilecek mevkide bulunan kadınlarımızın etvar ve harekâtının millî etvar ve harekâtımızın timsali olmayıp, belki Avrupa etvar ve harekâtının mukallidi olarak görülmesidir. Filhakika memleketimizin bazı yerlerinde, en ziyade büyük şehirlerinde, tarzı telebbüsümüz, kıyafetimiz bizim, olmaktan çıkmıştır. Şehirlerdeki kadınlarımızın tarzı telebbüs ve tesettüründe iki şekil tecelli ediyor; ya ifrat, ya tefrit görülüyor. Yani ya ne olduğu bilinemiyen, çok kapalı, çok karanlık bir şekli haricî gösteren bir kıyafet veyahut Avrupa'nın en serbest balolarında bile kıyafeti hariciye olarak arzedilemeyecek kadar açık bir telebbüs. Bunun her ikisi de şeriatın tavsiyesi, dinin emri haricindedir. Bizim dinimiz kadını o tefritten de, bu ifrattan da tenzih eder.” (Atatürk, 2006: 151-152).

Atatürk'ün konuşmasından kadınların erkekler kadar Kurtuluş Savaşı'nda önemli bir rolü olduğunu; bir cinsiyetin diğerinden yüce olduğuna dair bir zihniyetin kınanması gerektiğini; geçmişte, muasır medeniyet seviyesine ulaşamamanın kaynağında toplumun yarısını oluşturan ve gelecek nesilleri yetiştiren kadınların kaderlerine karşı kayıtsız kaldığını sonucu çıkarılabilir. Böylece, toplumsal ve kamusal alanda kadınların görünürlüğünün ve haklarının erkeklerle eşitliği muasır medeniyet seviyesine ulaşmanın da önemli bir ögesidir. Buna ek olarak, Atatürk'ün devamında “Büyük Türk kadınına mesaimizde müşterek kılmak, hayatımızı onunla birlikte yürütmek, Türk kadınına ilmî, ahlâkî, içtimai, iktisadî hayatta erkek şeriki, refîki, muavin ve müzahiri yapmak yoludur.” ifadesi bu düşüncenin göstergesi niteliğindedir. Ancak, medeniyet, batılılaşma ve modernleşme arasında kurulan ilişkinin kadınların giyim kuşamları söz konusu olduğunda ne Batı'daki kadar ifşa edilmiş ve açık olması, ne de Doğu'daki kadar tesettür içinde kadının silikleşmesi istenir. Cumhuriyet'in yeni kadınına dair bu görüş din ile desteklenmekte ve böylece laikleşme çabası içindeki yeni ulus devlet, sadece şer'i kurullarla çevrilmiş olan devletin üst yapı kurumlarından değil, aynı zamanda toplumsal gündelik hayattan da kurtarma amacındadır.

Atatürk'ün “Dinimizin tavsiye ettiği tesettür hem hayata hem fazilete uygundur. Kadınlarımız şeriatın tavsiyesi, dinin emri mucibince tesettür etselerdi ne o kadar kapanacaklar ne o kadar açılacaklardı. Tesettürü şer‘î, kadınlar için mucibi müşkilât olmayacak, kadınların hayatı içtimaiyede, hayatı iktisadiyede, hayatı maişette ve hayatı ilimde erkeklerle teşriki faaliyet etmesine mâni bulunmayacak bir şekli basittedir. Bu şekli basit heyeti içtimaiyemizin ahlâk ve adabına mugayir değildir.” (Atatürk, 2006: 153). Batılılaşmış Türklerin görünüş ve görünüm olarak modern eşlere sahip olmaları konusunda kararlıdır. Bu ilke, kendi kişisel yaşamında karısı Latife Hanım’da simgeleşmiştir. İngiltere ve Fransa’da eğitim almış olan Latife Hanım’ın halk buluşmalarında görünürdür. Böylece Batılılaşmış, erkekle eşit derecede “medeni”leştirilmesi istenen kadın modern laik eğitimle desteklenmelidir.

Atatürk'ün zamanın ruhunun tarihsel bağlamı içinde ilerici bir tavır sergilediği belirtilmelidir. Buna karşın, geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri açısından değerlendirdiğimizde, bu ilerici söylemin yanında kadına yönelik anneliğin önemine işaret edildiği görülür. Konya’da kadınlara yapmış olduğu aynı konuşmasının devamında anneliğin neden bu kadar kıymetli olduğunu şöyle ifade eder:

“(...) [K]ıymetli ataların faziletli evlâtlar yetiştirmesi ve daha beşikten çocuklarının ruhuna mertlik ve fazilet telkin etmesi sayesinde idi. Şunu söylemek istiyorum ki, kadınlarımızın vezaifi umumiyede uhdelere düşen hisselerden başka kendileri için en ehemmiyetli, en hayırlı, en faziletkâr bir vazifeleri de iyi valde olmaktır. Zaman ilerledikçe, ilim terakki ettikçe, medeniyet dev adımlarıyla yürüdükçe, hayatın, asrın bugünkü icabatına göre evlât yetiştirmenin müşkülâtını biliyoruz. Anaların bugünkü evlâtlarına vereceği terbiye eski devirlerdeki gibi basit değildir. Bugünün anaları için evsafı lâzimeyi haiz evlât yetiştirmek, evlâtlarını bugünkü hayat için faal bir uzuv haline koymak, pek çok yüksek evsafın hamili olmağa mütevakkıftır. Binaenaleyh kadınlarımız hattâ erkeklerden daha çok münevver, daha çok feyizli, daha fazla bilgili olmağa mecburdurlar. Eğer hakikaten milletin anası olmak istiyorlarsa böyle olmalıydılar” (Atatürk, 2006: 153).

Benzer bir anlayışı Celal Nuri'nin *Türk Devrimi* (2002: 186) eserinde görmekteyiz. Anneliğe bu kadar önem atfedilmesinin en temel nedeni, ilk eğitimin anne tarafından verilmesidir. Bundan dolayı onların bilgilenmeleri ve uzmanlaşmaları gerekmektedir. Ona, göre, toplumun yarısını oluşturan kadının değeri ve üstlendiği ilk millî ve kutsal görev olan anneliği modernleşmenin seviyesine de bir işaretti. Kadınların gelişmediği, eğitimden yoksun bırakıldığı bir milletin ilerlemesinin mümkün olmadığını öne sürer. Dolayısıyla kadının toplumsal yaşamdaki varlığı ve değeri uygarlaşmanın, medenileşmenin ve

ilerlemenin de bir göstergesiydi. Kadının toplumsal yaşamdaki yerini belirlemede modernleşmenin önemine yaptığı vurgunun yanında gelenekten uzaklaşılması konusunda ısrar etmiş ve İslam'ın esaslarına bağlı kalınmasını salık vermiştir. Celal Nuri, bu açıdan, Batı'nın toplumsal yaşamı düzenlemede kadına sunduğu imkânların ilericiliğinin hakkını verme gayretinde olsa da, diğer yandan savaş sonrası Avrupa'da kadına tanınan serbestiyetin özellikle ailenin temelini sarstığı kanaatindedir. İlimli bir modernleşmeci olarak karşımıza çıkan ve kadının toplumsal ilerlemede öncül bir role sahip olduğunu öne süren Celal Nuri, tüm bu gelişmeci toplum ülküsüne ve inancına rağmen geleneksel bir anlayışla kadının her yönüyle erkeğin yardımcısı olduğunu ve bu doğrultuda gelecek nesilleri yetiştirdiği için kadınlara gereken ehemmiyetin gösterilmesini savunur.

Türk modernleşmesinde toplumsal ayrılıklardan koruyarak sosyal hayatın düzenlenmesi gerektiği inancı, yüksek topluma ulaşmayı gerekli kılar. Bu amaç doğrultusunda kılık, kıyafet, düşünce, davranış, tutum ve görgü gibi toplumsal normlara çeki-düzen etik-politik bir yaşam projesini ifade eder. Celal Nuri, bu bağlamda, Avrupa'daki ev yaşamını örnek göstererek, bir ev kadınının *mondaine* (toplum yaşamına katılan) olmakla birlikte, "ev ekonomisi"ni de bildiğini öne sürer. Zira ev içi düzen, nizam ve ev yönetimi bilmenin bir kadının konumunu yükselttiğini; bu bilgi birikiminden yoksun olmanın ise kadını konumundan aşağı düşürdüğü görüşündedir. Modernleşmeci bir toplumsal savunusunda bile ev ekonomisi, ev işleri, çamaşır, yemek, ziyafet, konuk ağırlama, eğlence, yardımcı işçilerin yönetimi, denetimi ve özellikle çocuk bakımı söz konusu olduğunda gelenekten ayrılmadığı görülür. Kadının cinsiyet rollerine sıkıca bağlı bir şekilde davranması, kadının asıl yükümlülüklerinin gereğini yaparak toplumsal statüsünü korumaktadır (Nuri, 2002: 191).

SONUÇ

Batı'daki tarihsel ilerleme evrelerini yaşayamamış olan Türk modernleşmesi yazını, ikilikler düzeyinde ele alınmakta ve muasır medeniyete ulaşma hedefi, üst yapısal ve kurumsal dönüşümlerle anlam kazanmaktadır. Bu bağlamda, "kadın" modernleşmenin toplumsal düzeyde taşıyıcısı olarak görülür. Modernleşmeci düşünce, toplumsal geri kalmışlığın başlıca nedenlerinden biri olarak kabul ettiği kadını, genel ahlak kuralları ve toplumsal cinsiyet normları ve rolleri içerisinde şekillendirmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede, kadın pasif, taşıyıcı ve belirlenen bir varlık olarak değerlendirilir ve erkek egemen tarihsel yazım içerisinde ele alınır. Gelecek nesilleri yetiştirecek birincil ve tekil öge olarak kadın, öncelikle eğitilmeli, bilgi sahibi olmalı ve aynı zamanda toplumsal düzende belirli bir düzeni sürdürmelidir. Bu nedenle, eğitim alanındaki kamusal gelişmeler ne olursa olsun, ev içi rollerde herhangi bir sapma olduğu söylenemez. Kadın,

modernleşme yanlısı erkekler tarafından desteklenir ve savunulurken, onun toplum için bir tehlike arz etmemesi için eğitimin içeriğine dair yeniden düşünülür.

Ulus devletin oluşturulmasında milli ve makbul vatandaşların yetişeceği ilk uğrak, aile olarak kabul edilir. Milli değerler bütünlüğü içerisinde annenin liderliğinde büyüyen çocuk, yeni devletin ulusal bilincinin gelişmesine katkı sağlayacaktır. Bu şekilde, kadın, rejimin bir neferi olarak, ulusal değerlere sahip nesillerin yetiştirilmesinde toplumsal bir öncü rolünü üstlenir. Kadının toplumsal ve ulusal görevleri arasında annelik, ardından ev içi sorumlulukların yerine getirilmesi önemli bir yer tutar. Kadın, ulusun ihtiyaçlarını karşılama yükümlülüğü altında, çocuklarına milli bilinci aşılayarak hem ulusal kimliği öğretir hem de cinsiyet rollerini güçlendirir ve pekiştirirken ev işleriyle meşgul olarak ekonomiye katkı sağlar. Erken Cumhuriyet döneminde, mesleki ve teknik eğitim kurumları ile biçki-dikiş kurslarının açılması, özel alanda kadınların ev içi idarelerini (idare-i beytiye) yerine getirirken, kamusal alanda yeni ulus devletin münevver kadınlarını yetiştirmekteydi. Zira ev ekonomisine katkıda bulunmak, kamusal varlık bilincini beraberinde getireceğinden milli iktisata ve tasarrufa da faydalı olacaktı.

Kadınların özellikle ev işlerine dönük eğitim kurumlarına yönlendirilmek istenmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ulus devletin kuruluşunda kadınlara yüklenen misyonun biçki-dikiş aracılığıyla kabullendirilmesidir. Salt bir eliş olmanın ötesinde bir anlama sahip olan biçki-dikiş eğitimi, görünüşü, zihniyeti ve kadının toplumsal yaşamdaki görünürlüğüyle özdeşleşen medeniyet seviyesine tekabül ediyordu. Medeniyet seviyesi yükselen kadından, vatanına ve milletine bağlı nesiller yetiştirerek nüfusun artması bekleniyordu. Bu nedenle, kadının idare-i beytiyede yetkin olması teşvik edilmekte olup asrileşeceği mekân ev olarak belirlenmişti. İstenilen kadının ev idaresinde yemek yapma, çocuk bakma, temizlik ve adab-ı muâşeret gibi konularda eğitim alması gerektiği için biçki-dikiş kursları bu eğitimlerin bir gölge fenomeniydi.

Sonuç olarak, milli ve ulusal devlet çıkarları doğrultusunda, bilinçli ve yetkin kadınların çağdaş kıyafetlerini kendilerinin dikerek özellikle aile bütçesine ve genel olarak devletin ekonomisine katkıda bulunmaları hedeflenmektedir. Bu amaç doğrultusunda, ev idaresine yönelik eğitim, ulusun ekonomik kalkınmasına katkı sağlamak ve modernleşme sürecine katkıda bulunmak amacıyla önemli bir rol oynamaktaydı. Bu doğrultuda, yeni rejimin eğitim kurumları, kadınların özel alanda yetkinlik kazanmalarını ve kamusal alanda daha görünür olmalarını sağlamayı amaçlıyordu. Bu, Türk modernleşmesinin yeni kadın kimliğiyle daha sağlam bir temele oturtulmasına yönelik bir hedefti. Kadınlar, bu eğitimler

aracılığıyla aile içindeki rollerinin ötesine geçebilir ve toplumun çeşitli alanlarında daha etkin roller üstlenebilirdi. Bu, modern Türk toplumunun inşasında kadınların önemli bir rol oynamalarını sağlamak amacıyla yapılan bir adım olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Akis, Y., Özakin, Ü., ve Sancar, S. (2009 Bahar). Türkiye'de Feminizm ve Kadın Hareketi. *Cogito*, 58, 245-259.
- Arat, Y. (1998b). *The Patriarchal Paradox*. London ve Toronto: Fairleigh Dickinson University Press.
- Arat, Z. (1998a). Kemalizm ve Türk Kadını. *75 yılda kadınlar ve erkekler* (pp. 51-58). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Atatürk Araştırma Merkezi. (2006). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*. Ankara: Divan Yayıncılık.
- Baltacıoğlu, I. H. (1943). *Türke Doğru*. İstanbul: Yeni Adam.
- Benston, M. (1969). The Political Economy of Women's Liberation. *Monthly Review*, 41(7), 13-27.
- Berktaş, F. (1998). Cumhuriyet'in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak. *75 yılda kadınlar ve erkekler* (pp. 1-13). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Chatterjee, P. (2013). Kadın Sorununa Milliyetçi Çözüm. Editör A. G. Altınay, *Vatan Miller Kadınlar* (pp. 103-127). İstanbul: İletişim.
- Demirdirek, A. (2011). *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*. Ankara: Ayizi Yayınları.
- Engels, F. (2019). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. İstanbul: Yordam.
- Hegel, W.F., (2004). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*. İstanbul: Sosyal Yayınları
- Jayawardena, K. (2016). *Feminism and Nationalism in the Third World*. London; New York: Verso.
- Joseph, S. (1986). Sex Roles, Family and Community in Turkey. *Middle East Studies Association Bulletin*, 197-198.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1998). Türkiye'de Kadının Statüsü: Kültürler Arası Perspektifler. *75 yılda kadınlar ve erkekler* (pp. 143-155). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Lewis, B. (2001). *The Emergence of Modern Turkey*, London; Oxford; New York: Oxford University Press.
- Magnarella, P. J. (1972a). Aspects of Kinship Change in a Modernizing Turkish Town. *Human Organization*, 31(4), 361-371.
- Magnarella, P. J. (1972b). Conjugal Relationships in Modernizing Turkish Town. *International Journal of Sociology of the Family*, 2(2), 179-192.
- Nuri, C. (2002). *Türk Devrimi- İnsanlık Tarihinde Türk Devriminin Yeri*. Ankara: Has-Soy Matbaacılık.
- Sancar, S. (2014). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim.

- Tekeli, Ş. (2017). *Feminizmi Düşünmek*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Walby, S. (1991). *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell.
- Walby, S. (2013). Kadın ve Ulus. Editör A. G. Altınay, Vatan, Millet, Kadınlar (pp. 35-65). İstanbul: İletişim.
- Yaraman, A. (2001). *Resmi Tarihten Kadın Tarihine*. İstanbul: Bağlam.
- Yuval-Davis, N., & Anthias, F. (1989). Introduction. Editör N. Yuval-Davis, & F., *Woman-Nation-State* (pp. 1-16). Cambridge: England.

Bölüm 17

**Toplum Restorasyonunda Felsefi
Bakış Açısının Önemi**

Meriç PEHLİVAN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi,
ORCID: 0000-0002-8141-4998
mericpehlivan@isparta.edu.tr

GİRİŞ

Toplumlar doğarlar ve yaşarlar. Tıpkı böylesi bir döngünün içindeki canlı organizmalar gibi, yaşamları süresince çeşitli davranış pratiklerini hayata geçirirler. Böylelikle toplumların da davranış biçimleri olduğundan rahatlıkla söz edebiliriz. Her toplum tarih sahnesinde rol almaya başladığı andan itibaren, kendi kültürel/antropolojik yapısı ve diğer toplumlarla kurduğu kaçınılmaz ilişkiler çerçevesinde bir duruş kazanır. Bu duruş ve beraberinde getirdiği tavır alma biçimleri, o toplumun davranış biçiminin temelini oluşturmaktadır. Kültürel yapılanma üst başlığı altında anlamlandırılan gelenekler, görenekler, adetler, değerler, normlar; dünyanın geri kalanıyla girilen ekonomik, siyasi, teknolojik ilişkiler toplumun duruşu ve dolayısıyla takınacağı tavır konusunda önemli belirleyicilerdir. Bu sebepten toplumun davranış biçimini bu saydıklarımızı temele alarak incelediğimizde anlamlandırabiliriz. Bütün toplumlar kendi arka planları, hikayeleri ve geçmiş yaşantıları bağlamında ilişkiler ağı ortaya çıkarırlar. Toplumdaki her türlü ilişki, bütün bunların ışığında kodlanır. Kadının ve erkeğin rolleri, çalışma hayatının tasarımı, sosyal hareketler, siyasi düşünüş biçimi, hiyerarşik yapılanmalar, otoriteye bakış, gelenekselcilik ya da yenilikçilik hep bu bağlamlar çerçevesinde anlaşılabilir. Bütün bunlar standart davranış biçimlerini yerleştirir ve böylelikle toplumun kişilik özellikleri belirir. Bu kişilik özellikleri de zamanla davranışların yer etmesine ve toplumu oluşturan bireylerin sosyal eyleme biçimleri olmasına imkân verir.

Aynı toplumun farklı zaman aralıklarında farklı davranış ritüelleri geliştirdiği ve repertuarının dışına çıktığı durumlar tarihte karşılaşılabilen bir olgudur. O güne kadarki alışkanlıklarını ve tavır alışını değiştirip, tam aksi yönde ve olumsuz anlamda davranış kalıpları yerleştirerek normalleştiren toplumların olması, gidişatta eksik kalan bazı şeylerden dolayı, deyim yerindeyse bir yoldan çıkmanın gerçekleştiğini göstermektedir. Gidişatta eksik kalan şeyler olarak karşımıza çıkanların en önemlisi ve yokluğuyla tek başına diğer her alandaki tutumu da tehlikeye atması bakımından belki de sadece kendisi olarak felsefedir. Bir toplumun felsefi alt yapısı yoksa ya da kaybolmuşsa ve felsefeyle bağı kopmuşsa, o toplumun özellikle eylem noktasında davranış problemi göstermesi oldukça olağandır. Çünkü eyleme dökülene kadar her şey önce zihinde yapılandırılır. İnsan denen varlık, aksiyona geçmeden önce, düşünen, çıkarımlarda bulunan ve karar veren bir varlıktır. Çıkarımlarda bulunup karar vermek için düşünme ediminin yapılabiliyor olması gerekmektedir. Felsefeyi, disiplinin tam anlamıyla kavrayıp, birey yaşamının temel düsturu haline getirebilmiş toplumların davranış repertuarlarından çıkma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaları neredeyse imkansızdır. Toplumun istikrarını koruyan ve standart ölçütlerle toplumu ve dolayısıyla o toplumun bireylerini hem sosyolojik hem de psikolojik açıdan

güvence altında hissettiren en önemli etmen, o toplumda felsefi eylemenin var olması, yani düşünce temelli davranış biçiminin yerleşmiş olmasıdır. Bir toplumun bireylerinin en çok ihtiyaçları olan şey, güven ve istikrardır. Bu da ortak ve standart bir eyleme biçiminin olmasıyla mümkün olabilir. Bireyler ne yaptıklarında neyle karşılaşacaklarını ve bunun toplumdaki her birey için aynı biçimde gerçekleşeceğini bildikleri takdirde, kendilerini güvende hissedeceklerdir. Dolayısıyla aynı düşünme biçimine ve düşüncesinin aynı şekilde kodlanmış olmasına gereksinim vardır. İşte bu noktada ihtiyacımız olan felsefedir.

FELSEFE NE İŞE YARAR?

Sevmekle başlar işe; felsefe bilgiyi sevmektir. Eski Yunanca'da “sevmek” anlamına gelen *philein* kelimesi ile “bilgelik” anlamına gelen *sophia* kelimesinin birleşmesiyle oluşan “bilgelik sevgisi”, “bilgi sevdası” gibi anlamlar taşıyan disiplindir. “Saltık gerçeklik” ile “saltık doğruluk”un en son anlamdaki değişmez ilkeleri üzerine düşünen, temelleri ile yasaları başta olmak üzere bütün bir varlık alanını her yönüyle araştıran, karşısındaki gerçekliği olduğu kadar kendi üzerine de dönerek kendisini soruşturma konusu yapma yetisi taşıyan bilinen tek düşünme etkinliği; var olan bütün bilgi alanları arasındaki en köklü soruşturma alanıdır; her durumda en temel ilkelere, doğru bilgilere, iyi ve güzel yaşama ulaşmaya yönelik olarak yürütülen akli ve eleştirel sorgulama biçimidir (Güçlü vd.,2008:532).

Sadece bu tanımın analizini yapmak dahi, ne kadar bütünsel kucaklayıcılığa sahip bir disiplinle karşı karşıya olduğumuzu kanıtlamaya yetecektir. Önce sevgi temelli oluşunu ele almakta fayda var. Sevgi, bütün canlılar için, hatta evrenin tamamının anlaşılması için gerekli bir kamçıdır. Ne olursa olsun kendisine yaklaştığımız her şeyi, kendisini merak ettiğimiz her şeyi, araştırdığımız her şeyi önce sevmeliyiz. Felsefe de kendi içinde ilk yürütücü olarak sevgiyi belirleyerek, aslında insan doğasına en yakışır olan duyguyu motive edici role büründürmüş. Bir hayvan dahi sevgi ve sempati duymadan bir türdeşine ya da farklı bir türün üyesine yanaşmıyorsa, insanın sevgi değişkeninden bağımsız olarak bir şeye yönelmesini beklemek safdillik olacaktır. Felsefenin kendisine birincil güdü olarak sevgiyi seçmiş olması boşuna değildir ve çok boyutlu bir disiplin olarak felsefe sadece bir kelime oyunu olmaktan çok ötelede derin bir anlamla sevgiye bağlanmıştır. Bu sevginin içinde hayranlık, saygı, keşfetme arzusu, merak ve anlayabilme ihtiyacı vardır. İşte tam burada “Felsefe ne işe yarar?” sorusunun cevabını bulabiliriz. Felsefe her işe yarar. Keşfetmek için bakarsınız, seversiniz, hayran olursunuz; sanat çıkar. Saygı duyar, anlamak için çabalarsınız; bilim çıkar. Merak edersiniz, çözümlersiniz; ilim çıkar. Düzeni örnek alır, hatta taklit

edersiniz; teknoloji çıkar. İnsanoğlunun çağlar boyunca yaptığı her şeyin, ürettiği her somutluğun, yarattığı her estetik ürünün arkasında felsefi sorgulama etkinliği vardır. Felsefi düşünce, insanı önce yönlendirir, ardından doğal olarak katılımcı role büründürür. İnsan sadece düşünmeyi gerçekleştirmesi ve başarması neticesinde üretimin ve çoğaltımın içine kendiliğinden girmiş olacaktır. Severek düşünen ve bilmeye yönelen insan artık üreten ve yaratan insan mertebesindedir.

Mutluluk amacını gerçekleştirmeye çalışan insanın bu yolda ilerlerken nelere tutunacağını yol göstericisi felsefedir. İnsanın insanlaşmasının ve yaşamı anlamlandırmasının yardımcısı; iyi, doğru, hakikat ve güzele ilişkin olan yönelimin dayanağı; insanın özgürleşmesinin olanağı felsefedir (Veysal, 2007:19). Tek gerçeklik ve tek doğruluk varsa ki, düşünme zemininde var kabul edilmelidir, o gerçeklik ve doğruluk için ve de ardından gelecek tamamlanmışlık ile mutluluk için felsefeden ayrı bir yol yoktur. Çünkü insan ancak kendi zihniyle ulaştıklarını kavrayabilecektir. Diğerlerinin aktarmaları, zihinsel kavramalar değil, dilsel duymalar olacaktır yalnızca. Başkasının zihniyle düşünmemiz ya da hisleriyle duyumsamamız teknik olarak mümkün değildir. Dolayısıyla mutlak gerçeklik ve doğruluk için kendi düşünsel idmanımızı yapmaktan başka çaremiz yoktur. Felsefenin kendisi zaten bunu yapabilen tek ilim olduğu için, insanın felsefe yaparak varacağı yer kendiliğinden bu kavrayış olacaktır. Öyle bir sistemdir ki felsefe, kendisine konu edindiği alt disiplin her ne ise, onu her yönüyle ve boşluğa yer kalmayacak şekilde bütünsel olarak inceler. Felsefe yapan birey, istese de herhangi bir yeri atlayamayacaktır; çünkü etkinliğin kendisi, sorduğu soruların başka soruları arkasından getirmesi marifetiyle konunun her yönüne nüfuz etmeyi, fark ettirmeden mümkün kılmaktadır. Bunu kendisi için dahi yapacak kadar ileri boyutlara taşıyan tek disiplin de yine felsefedir.

Felsefenin akılsal ve eleştirel sorgulama yöntemlerini kullanarak iş görmesi ise, ayrıca dikkate değer ve önemli bir noktadır. Gerek birey gerekse toplum temelinde söz konusu olsun, insan eylemleri, şayet akıl temelli gerçekleşiyorlarsa ve olumlu olumsuz gerekli değerlendirme süzgeçlerinden geçmişlerse standartlar dahilinde kimseye ters düşmeyecekler, eylemin etkilediği herkes tarafından yapılan objektif değerlendirme sonucunda aynı etkiyi yaratacaklardır. Bu da, hiçbir anlaşmazlığın, uyuşmazlığın ya da çatışmanın ortaya çıkmayacağı; hatta teknik olarak daha zihinde engelleneceği anlamına gelmektedir.

FELSEFE ve TOPLUMSAL YAPILANMA

Toplum dediğimiz zaman; bireyler arası etkileşim neticesinde ve temel güdülerden bir arada yaşama ihtiyacı dolayısıyla ortaya çıkmış olan çok yönlü bir yapılanmadan bahsetmekteyiz. Çeşitli sebeplerle bir araya gelen insanlar, ortaklıklar, gereksinimler ve menfaatler çerçevesinde ihtiyaçları olan yapıyı

meydana getirmişlerdir. Kurumsallaşarak da bu yapının sistemli bir şekilde devamı için çaba göstermektedirler. Ancak bazı toplumların kurumsal yapıları ve dolayısıyla eyleme biçimleri zamanla değişiklik göstermekte ve bozulmalara konu olmaktadır. Bu, toplumların hastalanması ve bireylerinin de deformasyona uğraması anlamına gelmektedir. Bahsettiğimiz hastalanmanın ve deformasyonun önüne geçebilmek ya da var olan problemi çözebilmek adına önerimiz, felsefe etkinliğinin toplumun bütün kurumlarına etkili bir biçimde yedirilmesidir. Toplum ve dolayısıyla bütün sistemler insan ürünüdür; insan bütün bunları düşünerek kurgulamış ve hayata geçirmiştir; düşünme felsefe denen sistemin malzemesidir, dolayısıyla insan ve toplum doğru düşüncenin yöntemleriyle hareket etmelidir; yani felsefe her türlü insan eylemine nüfuz ettirilmelidir.

Felsefe ve İletişim

Felsefi bakış açısı geliştiren bireyler öncelikle iletişim noktasında ortaya çıkabilecek sorunların çoktan önüne geçmiş olacaktırlar. Çünkü felsefi bakış açısı geliştirdiğinizde, retorik açısından farkında olmadan donanmış olursunuz. Dilinizin gramer yapısına ve dilinizin sözcüklerinin asıl ve alt anlamlarına hakim olursunuz; çünkü felsefi bakış açısı sizin mantıksal gözlük takmanızı da beraberinde getirmiştir. Özellikle iletişim noktasında sorunların çok olduğu toplumlarda felsefeyle beslenmiş mantıksal bakış açısının olmadığı göze çarpmaktadır. Söz konusu toplumun bireyleri şeklen aynı dili konuşuyor olmakla birlikte, eğitimsizliğin ve düşünsel egzersizlerin toplumun kesimleri arasında aynı derecede gerçekleşmemiş olmasının etkisiyle anlaşamazlar. Dil-düşünme ilişkisinin kaçınılmazlığı da göz önünde bulundurulursa, bu sorunun var olduğu toplumların bireylerinin birbirlerine kendilerini anlatmalarının imkansız olması kaçınılmazdır. Halbuki, toplumda felsefi bir alt yapı bulunsa ve toplumun her kesimi bu zihniyetle birey haline gelmiş olsa, böyle bir karmaşanın çıkması bir yana, sorunun varlığı dahi söz konusu olmayacaktı. Birbirini anlayabilme ve iletişim bozukluklarının ortadan kaldırabilmesi için, insanların düşünsel ve pratik olarak kendilerini alıkoyan önyargılardan ve alışkanlıklardan, kalıplardan kurtulması gerekir (Veysal, 2007:194). Nitekim felsefe toplumsal olarak yerleştiğinde, toplumun her kesimi ve dolayısıyla her birey sorgulama cesareti sayesinde bunu başarmış olacak, bir kelimedenden ya da cümleden aynı şeyi anlayacak; bir kesim tarafından bilinen ve anlaşılan ama başka bir kesim tarafından varlığından bile haberdar olunmayan kelimelerden bahsetmek mümkün olmayacaktır. Felsefi temelli düşünme, mantık temelli konuşma anlamına gelecektir.

Felsefe ve Eğitim

İçerisinde çokça sosyal sınıf ve dolayısıyla çatışma barındıran toplumların eksikliklerinden ve davranış deformasyonuna uğramalarının sebeplerinden biri de, toplumdaki eğitimin yapısıdır. Üzerinde çokça oynanan, yürütücülerinin belirli bir ölçüte tabi tutulmadığı, toplumun ekonomi ve siyaset gibi başka değişkenlerinin elinde oyuncağa dönmüş, birey yetiştirmek yerine prototip kalıplar yükleyen eğitim sistemleri, zamanla toplumun beklentilerini karşılayamayan robotik insanların kalabalığına neden olacaktır. Her toplum nesilleriyle yol almaya programlanmış, kuşak sirkülasyonuyla yenedünya düzenine ayak uydurmaya çalışan bir yapı özelliği gösterir. Şayet toplumun nesilleri analiz yapabilen, sorgulayan, merak eden, yaratıcı ve rasyonel tavır sergileyemiyorlarsa, o toplumun eğitim sisteminin felsefeyle ilişkisinde bir problem var demektir. Felsefi düşüncenin özellikle küçük yaşlarda, doğru bir şekilde aşılması ve eğitim öğretimin, öğretim kısmından çok eğitim kısmının altının çizildiği bir eğitim biçiminin hayat geçirilmesi toplumun eyleme şekillerinde fark yaratacaktır. En iyi düşünme yöntemleri öğretilmeli, kısaca bir *düşünme öğretimi* yapılmalıdır (Kale: 97:114). Bir toplum, empati duygusundan gittikçe uzaklaşıyorsa, toplumun bireyleri saygısız ve kaba davranışları normalleştiriyorsa, hoşgörü toplumda neredeyse hiç kalmamışsa, o toplumun eğitim sisteminde felsefenin yerinin olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü felsefi etkinlik, bireyin öncelikle görmesini ve anlamasını besleyen bir etkinlik olduğu için bireye aşılandığı takdirde bireyin, ötekini ve daha çok ötekini olabileceğini ön kabulle benimsemesini sağlayacaktır. Bu da, asgari düzeyde gerekli saygının ve sosyal sınır mevhumunun yerleşmesi demektir.

Felsefe ve Bilim

Olguları görmek, incelemek, onlar hakkında veri toplayarak evrensel yargılara varmak, bilim yapmaktır. Genel geçer kabullere ve objektivite esasına dayanması bakımından felsefi metottan ayrılmakla beraber, temelindeki merak ve keşif arzusu ile hareket etme dürtüsü göz önünde bulundurulursa tam da felsefenin yöntem ortağı olarak kendini göstermektedir. Bilim insanları anlaşılabilir bir şekilde, temel insani konuları irdelemek ister; onların verileri ve teorileri tartışmaya katkıda bulunabilir. Ama bilim bu istikamette hareket ettiği ölçüde, deneyci yöntemlerinin cevap veremeyeceği anlam ve değerlerle karşılaşır. İşte bu noktada felsefenin tecrübelerine ihtiyaç duyarlar (Gutting; 2018:97). Standart bir algılama ve problem çözme becerisi yerleştirmeyi hedefleyen bilimsel her sistem ve bilimin rehberliğinde hareket etmekle yükümlü her toplum kendisinde ilk olarak felsefi bakış açısını yerleştirmeyi öğrenmelidir. Nitekim toplumların birincil gayesi dünya sahnesinde yer alabilmek ve diğer toplumların çeşitli

alanlardaki ortaklıklarına dahil olabilmektir; dolayısıyla evrensel kaygılarla uygulamaya geçmek her toplumun emeli olmak zorundadır. İster doğa bilimleri ister insan bilimleri olsun, yenedünyanın yeni problemleri ve insana yüklediği yeni sorumlulukları karşısında toplumlar bilimden ayrı davranma lüksüne sahip değillerdir. Keza felsefe tarihine baktığımızda bilim adamlarını, bilim tarihine baktığımızda felsefecileri başrollerde görmemiz tesadüf değildir. Felsefe doğası gereği ilk bilim, ilk ilim, ilk sistem olması bakımından ayrıca, bütün bilimlerin ve sistemlerin kendisinden çıktığı kaynak olması bakımından ayrıca değişmez önemde bir yere sahip olarak hüküm sürmüştür ve sürmektedir. Bundan dolayıdır ki, toplumlar varlıklarını devam ettirebilmek ve dünyanın gözünde tanınır olmak istiyorlarsa bilim ve felsefe ilişkisini ve felsefenin bilim alanında da hâkim olması gerektiğini ön kabulle benimsemelidirler.

Felsefe ve Sanat

Yaratıcılık, taklit, hayranlık ve anlama gayreti içinde ortaya çıkan sanatsal etkinlikler, estetik bakış açısı çerçevesinde güzeli ve çirkini konumlandırma çabasıyla felsefenin en önemli disiplinlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Güzeli görmek, çözümlmek, anlamak ve çeşitli formlarda eser haline getirmek istendik bir seviyede felsefeye ihtiyaç duyar. Sanat kendi özü gereğince felsefidir. Çünkü oldum olası yaşamın anlamından söz eder, var oluşun temelini kavramakta insana yardımcı olur ve onun dünya görüşünü etkiler (Ziss; 2016:53). Sanat için, sanatsal etkinlik için felsefe olmazsa olmaz şartlardan biridir. Sanata kıymet veren toplumların, doğrudan doğruya felsefi bir bakış açısı kazandıklarını kolaylıkla ayırt edebiliriz. Çünkü sanatsal bakış açısı, anlamaya çalışmayı ve hayranlıkla birlikte tekrar yaratımı içinde taşır; bunlar da felsefi sorgulama ve algılamayı gerektirir. Sanatsal yönleri kuvvetli, sanatsal açıdan klasikleşmiş bir tavır benimsemiş toplumların davranışlarında deformasyonla karşılaşma ihtimali oldukça azdır. Çünkü sanatsal tavır belli bir aşkınlığı ve eforu lazım kılar. Böylesi toplumların ihtiyaçlar hiyerarşisinin çok üstlerinde olmaktan ötürü; gündelik, basit ve banal dürtülerle davranmaları neredeyse imkansızdır. Bu toplumların bireylerinin vakitlerini ve enerjilerini önce düşünmek, sonra anlamak, sonra sevmek ve en sonunda da yaratmaya ayırmaları; yani, önce felsefe, sonra sanat yapmaları söz konusudur ve böylesi bir kavrama ve yaşama biçimi de bireylerini, toplumun her kesiminde aynı oturmuş zihniyetin ve eylem biçimlerinin öznesi haline getirmektedir.

Felsefe ve Siyaset

Toplumlar yönetme ve yönetilme esasına dayalı olarak kurumsallaşır ve yaşamsal düzen kurarlar. İnsanlar bir araya geldiği andan itibaren, hatta bir araya

gelmelerinin birincil sebebi olarak da örgütlenme yönünde hareket etmişlerdir. Gerek belirli bir ölçüt birliğini yerleştirmek gerek çalışma hayatını düzenlemek, gerek sosyal ilişkiler noktasındaki uyuşmazlıkları çözebilmek için toplumların yönetsel ihtiyaçlarını giderme yönünde koşullandığı bir gerçektir. Yasalarla, kurullarla ve normlarla, kimilerinin yürütücü rolleri oynadığı büyük yapılanmalar, yani devletler, siyasi insanın en önemli ürünüdürler. Siyasi yapılanmayı kurgulayabilmek, toplumsal düzende gereken belli kriterleri oturtabilmek için insanı ve insanın gereksinimlerini iyi biliyor ve doğru tespit edebiliyor olmak gereklidir. İnsanı tanımak, birey haliyle nasıl, sosyalleştiğinde nasıl davrandığını ve bu davranışlardaki değişikliklerin sebeplerini bilmek; siyasi bakış açısıyla sahneye çıkmaya soyunanların birincil hareket noktası olmalıdır. Bunun sağlayıcısı da yine felsefedir. Siyaset, toplumsal düzeni korumaya yönelik eylemleri içerir; felsefe de siyasal eylemi anlamlandırmak açısından önemlidir (Küçükalp; 2019:132). Toplumların siyasi yapılanmalarındaki aksaklıkların ve insan fitratına uygun olmayan uygulamaların temelinde, bahsi geçen toplumlardaki siyasi aktörlerin felsefeden bihaber olmaları yatmaktadır. Toplumsal davranış bozuklukları, empati yoksunluğu, özgürlüklerin sınırlarının belirlenmemesi, sosyal ortamlardaki gündelik sıkıntılar, kabalaşma, saygısızlaşma, ötekini görmezden gelme, ötekini düşünmeden hareket etme, vatandaşlık bilincine sahip olmama, görev ve yükümlülükleri bilmeme ya da icra etmekten kaçınma, kaçmanın yollarını arama, haklar çerçevesinde değil güç çerçevesinde iş yürütmeye çalışma gibi sorunlu davranışlar içinde olan toplumların siyasi yapılanması felsefe ışığında yürümüyor demektir. Felsefe ışığında yürüyen, doğru düşünmeyi ve mantıksal bakış açısını geliştirmiş olan toplumların siyaset yaparken de, siyasi uygulamaları hayata geçirirken de böyle sorunlarla karşılaşmaları mümkün değildir. Çünkü toplumda düzen ve işleyiş anlamında yapılanların hepsi, erki elinde tutan şahıslara tabi olmayan genel geçer bir hukuki zeminin üzerine oturmuş olacaktır.

Felsefe ve Ahlak

Bireylerin kendilerine özgü davranış biçimleri olması gibi toplumların da kendilerine özgü davranış biçimleri vardır. Bireyin davranış biçiminin normal ve normal olmayan sınıflandırmasına tabi tutulması gibi, toplumların davranış biçimleri de iyi ve kötü şeklindeki bir sınıflandırmayla kodlanır. Eğer toplumun içindeki bireyin davranışı çoğunluğun davranış biçimiyle aynı yönde ise bireye ve davranışına *iyi*; aksi yönde ise *kötü* sınıflandırması yapılacaktır. İşte ahlak da bu değerlendirmeleri inceleyen sistemdir. Bireyi kendi toplumu içinde oynadığı rollere, yaşına, cinsiyetine, inancına, siyasi duruşuna, statüsüne göre kalıplara yerleştiren; bu kalıplar çerçevesinde bireyden istendik davranışlar bekleyen ve bu

davranışları da yine o toplumun çoğunluğunun eylemesine dayalı olarak istendik kabul eden bir sistemdir. Toplumun çoğunluğunu dikkate alması bakımından, değişkeni çok da sağlam olmayan ahlakın felsefeye ihtiyacı oldukça fazladır. Çünkü toplumun çoğunluğunun, sağlıklı bir şekilde hareket edip etmediği tartışmaya açıktır. Toplumun çoğunluğuna dayandırılmış kabuller çok fazla soru işareti barındırır. Bahsi geçen çoğunluğun hangi eğitim seviyesinde olduğu, hangi zihniyet yapısının içinde bulunduğu, hangi koşullarda yaşadığı önemli sorulardır. Bahsi geçen çoğunluğun fikir değiştirmeyeceği ve alışılmış davranışlarını terk ederek başka davranış kalıplarını geçerli kabul etmeyeceği de şüphelidir. Böylesine etkin bir kontrol mekanizmasının bu derece sallantılı temellerle var olması, bireyler ve dolayısıyla toplumun kendisi için ciddiye alınması gereken korkulara sebebiyet vermektedir. Bu korkuların giderilmesinin yolu felsefeden, felsefenin eyleme biçimleriyle ilgilenen alt disiplini *etik (ahlak felsefesi)* ten geçer. Ahlakın felsefesini yapmak, toplumsal ilişkileri düzenleme potansiyeline sahip bir aracı kullanmaktır. İnsanları bilinçli hale getirmek, ahlak felsefesinin görevlerindedir (Günör; 2019:20). Etik bakış açısı yerleşmiş, bireylerinin toplumsal davranışlarını etik bakış açısıyla analiz eden toplumlarda davranışsal problemlerin ortaya çıkma olasılığı yok denecek kadar azdır. Çünkü böyle toplumlarda davranışı değerlendirme kriteri, çoğunluk değil, bireyin şartları ve eylemden etkilenecek kişilerin durumudur. Etik bakış açısı insan doğasını ortak altyapıya dayanan olarak kabul etmekle işe başladığı için, insanların aynı mutluluğa, aynı huzura, aynı hazzı ulaşmaya güdülü olmasından dolayı, çoğunluk ya da erk gibi değişkenlerle belirlenmiş eylemlere sıkıştırılmayacağını savunur. Tabiatın bir parçası olan insan, sırf bu yönüyle, doğanın işleyişinden ayrı olmayan bir işleyiş ve davranma ritüeline zaten sahiptir; bu doğal işleyişin dışındaki her şey insan uydurması ve zorlayıcı belirleyicilerdir. Gücü elinde tutanların ya da sayıca üstünlük kurmaya çalışanların, diğerlerini denetimleri altına alabilmek adına dayattıkları her türlü zorlama, standarda bağlı olmadığı için toplumdaki sorunları ve eylemdeki hatalı kodlamaları besleyecektir. Halbuki felsefeyle ve felsefenin bu konudaki alanı etikle yaklaşırsa, bütün bu sorunlar kendiliğinden yok olacaktır. Çünkü insanlar, bu tabiatın bir parçası olarak, bu tabiatın kanunlarıyla eylemde bulunmalıdırlar ve bu gerçekleştiğinde başka hiçbir dış araz, eylemlerin tartışılmasına kapı açmayacaktır. Tabiatın kendi sistemindeki işleyişte, çoğunluk ya da erk gibi baskılayıcı unsurlar yoktur; bu işleyişte, her bireyin yetenekleri, donanımı ve vasıfları çerçevesinde yüklendiği yeterliliklerinin sözü geçer. Bu işleyişte hangi türden olursa olsun her birey, doğal akış içinde bedensel, düşünsel ve ruhsal bütünlüğü bakımından belirli davranışları belirli bağlamlarda yapabilir. Etiğin insan davranışlarını söz konusu ettiğinde bakış açısının merkezine yerleştiği de tam olarak budur. Bireylerin

kendi koşulları ve eylem gerçekleştiğinde, o eylemden kimlerin nasıl etkileneceği; eylemin değerlendirilmesinde öncelikli olmalıdır.

DEĞERLENDİRME

İletişim, eğitim, bilim, sanat, siyaset ve ahlak toplumsal yapılanma denildiğinde akla gelen ve gelmesi gereken en önemli başlıklardır. Bir toplumun davranışsal düzlemde bozulmaya uğraması durumunda ilk bakılması gereken bu alanlardaki aksaklıklardır. Çünkü bu alanlar insanın ve dolayısıyla toplumun davranışlarının somutlaştığı, kendilerindeki değişim ve dönüşümleri en bariz biçimde gösterdikleri alanlardır. Bir toplumun olumsuz anlamda değiştiği düşünülürse, hatta düşünülmekten öte toplumun olumsuz anlamda değiştiği artık gün gibi ortadaysa bu alanlardaki gidişatın durumu kontrol edilmelidir. Kontrol neticesinde bu alanlarda bir sorun olduğunun ortaya çıkacağından emin olmakla birlikte, yukarıda bu sorunların giderilmesi noktasında çözüm önerisi de vermiş bulunmaktayız. Hepsi ile ilgili tek bir şeye ihtiyaç vardır; o da felsefedir, felsefi bakış açısı kazanmak ve yerleştirmektir. Felsefenin büyüğü odur ki, kazanılması halinde; ayrı ayrı uğraşılması gereken bütün bu alanlardaki sıkıntılar, bir sihirli değnek dokunmuşçasına aynı anda ve tek seferde ortadan kalkacaktır. Sistemli düşünmenin ilmi olarak felsefe devreye girdiği andan itibaren, sistemli düşünerek kurulan iletişim, sistemli düşünerek revize edilen eğitim, sistemli düşünerek dünyayı dönüştüren sanat, sistemli düşünerek hayatı kolaylaştıran bilim, sistemli düşünerek düzen sağlayan siyaset ve sistemli düşünerek eyleme alanı ahlak toplum hayatının düzenleyicileri olarak yeniden doğacaklardır. Toplumun her bireyi için aynı derecede ve aynı yükümlülükler bağlamında; hiçbir farklı dış etkene tabi olma zorunluluğu olmaksızın; şahıslar ya da güçle belirleyenlerin tiranlığından bağımsız üst bir sistem olarak toplum, kendini baştan yaratacak ve dünya sahnesinde söz sahibi olacak biçimde ağırlık ortaya koyabilecektir.

Harcında felsefe olan her karışım, etkilediği bütün bireylere eşit şartlar altında aynı seviyede donatma gücüyle tesir edecektir. Bir toplumda eylemsel sorunlar varsa, o toplumun bireyleri arasında sosyal roller bakımından ya da kodlanmalar açısından bir denklik olmaması söz konusudur. Felsefi bakış açısını yerleştirmek, ilk olarak bu sıkıntıyı ortadan kaldıracak ve bütün bireyler için ödev ve sorumlulukların eşitliğini beraberinde getirecektir. Her toplumun felsefeye ve felsefe önderliğinde hareket etmeye muhtaç olduğunun altını çizmemiz gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Gutting, Gary, *Gündelik Hayatta Felsefe Nasıl Kullanılır?* Çev: Tuğçe Ayteş, (The Kitap Yayınları, İstanbul, 2018)
- Güçlü, Abdülbaki, Uzun, Erkan, Uzun, Serkan, Yolsal, Hüsrev, *Felsefe Sözlüğü*, (Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2008, Üçüncü Basım)
- Günör, Recep Batu, *Ahlak Felsefesinde Özgecilik*, (Atlas Yayınları, Ankara, 2019)
- Kale, Nesrin, *Felsefiyat*, (İmaj Yayınevi, Ankara, 1997)
- Veysal, Çetin, *Felsefe Bir İşe Yarar mı?*, (Etik Yayınları, İstanbul, 2007)
- Ziss, Avner, *Estetik*, Çev: Yakup Şahan, (Hayalperest Yayınevi, İstanbul, 2016)

Bölüm 18

Aktif Bir Heyelanın Google Earth İle İzlenmesi: Telliköy Heyelanı (Manisa) Örneği

Yıldız GÜNEY¹

¹ *Dr.Öğr.Üyesi; İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Coğrafya Bölümü.
yildiz.guney@ikc.edu.tr ORCID No: 0000-0002-0756-9246*

ÖZET

İnsan hayatına ve çevreye çok yönlü ve yıkıcı etkileri olan heyelanların kapladıkları alanların izlenmesi ve hareketlerinin analiz edilmesi önemlidir. Aktif bir heyelan, birçok farklı araç ve yöntem kullanılarak izlenebilir. Bunlardan biri olan Google Earth (GE) kullanıcılar için ücretsiz veri sağlayan çok önemli bir araçtır. Google Earth'te bulunan yüksek çözünürlüklü görseller coğrafi çalışmalarda giderek daha fazla kullanılmakla birlikte çoğu çalışma kendilerini görselleştirmeler veya ekrandaki ölçümlerle sınırlandırmaktadır. Bu spesifik çalışma, GE görüntülerinin aktif heyelanların izlenmesi konusundaki potansiyelini ve CBS entegrasyonu ile neler yapılabileceğini göstermeyi hedeflemektedir. Ayrıca uygulama için seçilen Telliköy heyelanı halen hareketine devam eden aktif bir heyelandır ve sınırları genişleyerek çevresel etkileri devam etmektedir. Heyelan aktivitesinin geçmişten bugüne gösterdiği değişimlerin tespit edilerek, bunun çevresel etkileriyle birlikte yorumlanması ve gelecek için öngörüler de bulunması da hedeflenmiştir. Çalışmada heyelan alanındaki ve heyelanın bölümlerindeki değişimleri belirlemek için kullanılan veriler Google Earth Pro yazılımının historical images aracılığıyla sağladığımız farklı tarihlere ait uydu görüntüleridir. Araştırma alanı için uygun nitelikteki görüntüler 31/07/2010, 28/04/2013 ve 02/09/2016 tarihlerine ait olan görüntüler olarak seçilmiştir. Analiz, hesaplama ve haritalama çalışmaları için ise ArcGIS 10.8 yazılımı kullanılmıştır. Yöntem olarak öncelikle Google Earth Pro yazılımının historical image özelliği ile sağlanan farklı tarihlere ait uydu görüntüleri üzerinden Google Earth'ün çizim araçlarından polygon aracı kullanılarak ekran sayısallaştırması yapılmıştır. Böylece farklı tarihlerdeki heyelan sınırı ve heyelan bölümleri (kaynak bölümü, transfer bölümü ve depolama bölümü) çizilmiştir. Heyelan bölümlerinin ve bütününe alansal değişimiyle ilgili sayısal değerler de ArcGIS'te hesaplanmış ve tablo olarak sunulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre 6 yıllık sürede en büyük değişim heyelanın depolanma zonunda gerçekleşmiştir. 6 yıllık kısa bir süre içerisinde dahi heyelan alanında dikkat çekici derecede değişim olduğu gözlemlenmiştir. Yaklaşık 45-50 yıllık bir geçmişe sahip Telliköy heyelanı aktivitesi devam ederek arazi kullanımına, bitki örtüsüne, morfolojiye, hidrografyaya çok yönlü etkileri gözlenmektedir. Karakteristik özelliklere sahip olan Telliköy heyelanı sahip olduğu özelliklerle eğitim ve turizm amaçlı jeosit olarak değerlendirilebilir niteliktedir.

Anahtar kelime: aktif heyelan, Google Earth, değişim belirleme, coğrafi bilgi sistemleri

GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütüne göre 1998-2017 yılları arasında heyelanlar tahminen 4.8 milyon insanı etkilemiş ve 18.000'den fazla ölüme neden olmuştur (WHO, 2023). Heyelanlar, tahribat gücünün yüksekliğiyle öne çıkan doğa olaylarıdır. Bu sebeple heyelanlar dünya genelinde önemli doğal afetlerden kabul edilirler ve doğrudan insan hayatını, çevreyi, ekonomiyi etkilemektedir. Geniş alanları etkiledikleri için kapladıkları alanların izlenmesi ve hareketlerinin analiz edilmesi önemlidir. Yerden, havadan ve uzaydan tekniklerle heyelanların haritalanmasının ve izlenmesinin önemi birçok çalışmada vurgulanmış ve risk azaltma stratejisine entegre edilmiştir (Coşkun vd., 2023; Yordanov vd., 2021). Aktif heyelanların dönemsel olarak izlenmesi heyelanın etki alanı içerisindeki insan ve beşerî varlıklara verebileceği zararların önüne geçilmesi açısından da önemlidir (Görüm ve Nefeslioğlu, 2015).

Aktif bir heyelan, birçok farklı yöntem kullanılarak izlenebilir. İnklinometre gibi klasik jeoteknik ölçüm aletleri, total station veya küresel navigasyon uydu sistemleri (GNSS) alıcıları ile yapılan topografik ölçümler, insansız hava araçlarına entegre LIDAR sistemleri, yersel lazer tarama (TLS) cihazları, hava fotoğrafları veya yüksek çözünürlüklü uydu görüntüleri gibi fotogrametrik teknikler aktif heyelanları izlemede kullanılmaktadır (Nikolakopoulos vd., 2017). Bu yöntemlerin hepsinin kendi içinde avantaj ve dezavantajları olmakla birlikte genel itibariyle bu yöntem ve araçları kullanmak teknik bilgi altyapısına, ücretli ve pahalı araç ile sistemlere ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla bu yöntemlerin ulaşılabilirliği ve kullanılabilirliği araştırmacılar için her zaman mümkün olamamaktadır.

Uzaktan algılamalı görüntüler, ilk Landsat verilerinin elde edilmesinden bu yana jeomorfolojide yaygın olarak kullanılmaktadır (Smith ve Pain, 2009). Analiz görevleri gerçekleştirilmeden önce uzaktan algılanan verilerin indirilip kişisel cihazlara kaydedildiği geleneksel yaklaşımlar, büyük veri kümeleriyle uğraşırken zaman alıcı ve verimsizdir (Sudmanns vd., 2020). İşleme iş akışlarının bir parçası olarak, özellikle geniş mekânsal alanlar üzerindeki çok zamanlı analizler için, önemli miktarda hesaplama kaynaklarının yanı sıra, genellikle ticari yazılım ve/veya lisanslar gerekir. Ayrıca, optimal olmayan uydu görüntüleri (örneğin, bulut veya bitki örtüsünden kaynaklanan engeller) gözlemi engelleyebilir ve jeomorfik yorumu sınırlayabilir (Kondolf ve Piégay, 2016). Bu faktörler bir araya gelerek heyelanların çok zamanlı analizine yönelik araştırmalarda handikaplar yaratabilmektedir.

Google Earth (GE) kullanıcılar için ücretsiz veri sağlayan çok önemli bir araçtır. Google Earth gibi dijital veri kaynakları dünyanın her yerindeki yüksek çözünürlüklü uydu görüntülerine ücretsiz ve pratik bir şekilde erişim imkânı

sağlayarak yerbilimleri çalışmalarına büyük katkılar sağlamıştır. Jeomorfoloji, yer şekli tanımlaması/sınıflandırması, süreç karakterizasyonu ve yer şekilleri ile süreçler arasındaki ilişkiye odaklanırken, uzaktan algılama yer şekillerinin konumu/dağılımı, yüzey/yeraltı bileşimi ve yüzey yüksekliği hakkında bilgi sağlayabilir. Google Earth gibi veri kaynaklarının kıymetini bu tip verilere erişim imkanları olmayan dönemlerde de yerbilimi çalışmaları yapmış yaşı ileri araştırmacılar çok daha iyi bilmektedirler. Bu tür platformlar, saha çalışmalarını planlamayı kolaylaştırabilecek ve hatta onun yerini alabilecek 3 boyutlu görselleştirmelere ve ekrandan ölçümlere olanak tanır (Smith ve Pain 2009).

Google Earth bugüne kadar flüvyal jeomorfoloji (Boothroyd vd., 2021; Pu vd., 2021; Hackney ve Carling, 2011), buzul jeomorfolojisi (Pandey, 2019; Stroeven vd., 2013, Darvill vd., 2014.), erozyon (Boardman, 2016), gully erozyonu (Gilad vd., 2012; Frankl vd., 2013), kıyı yer şekilleri (Gunasinghe vd., 2022; Pilkey vd., 2009), parabolik kumullar, barkan gibi kurak-yarıkurak yer şekilleri (Goudie, 2011; Bourke ve Goudie, 2009) gibi jeomorfolojinin hemen her konusunu ilgilendiren pek çok çalışmada kullanılmıştır. Heyelan çalışmalarında da Google Earth görüntülerinin özellikle son yıllarda sıklıkla kullanıldığını görüyoruz. Fakat daha çok envanter hazırlama ve heyelan haritalama gibi nispeten basit uygulamalar yapıldığı dikkati çekmektedir (Rabby ve Li, 2019; Van Den Eeckhaut vd., 2012; Zhang vd., 2022; Sato ve Harp, 2009).

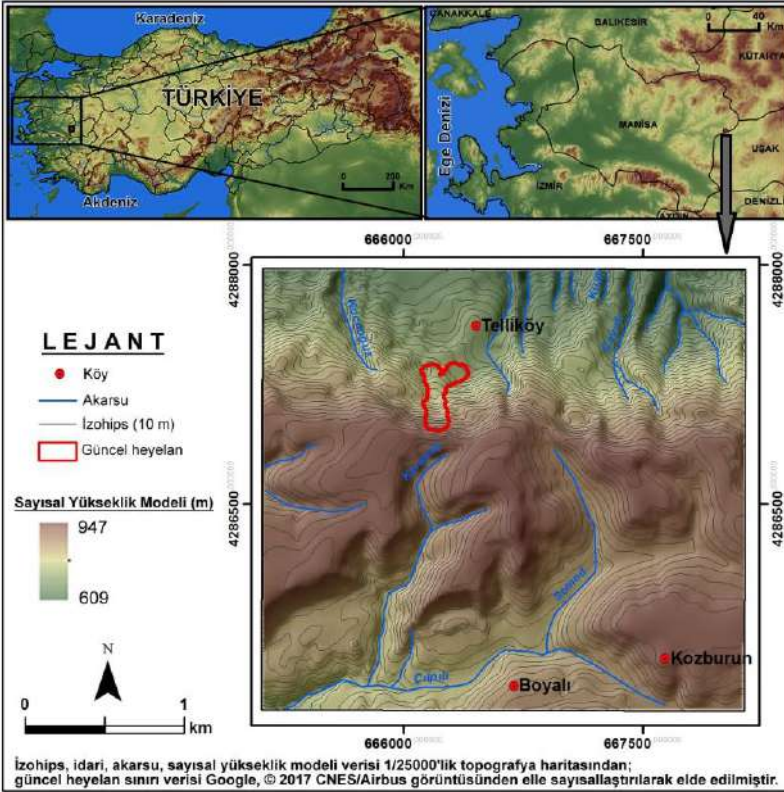
Google Earth'te bulunan yüksek çözünürlüklü görseller coğrafi çalışmalarda giderek daha fazla kullanılmakla birlikte çoğu çalışma kendilerini görselleştirmeler veya ekrandaki ölçümlerle sınırlandırmaktadır. Google Earth, kullanıcıların ekranda KML (Keyhole Markup Language) dosyaları olarak kaydedilebilecek noktalar, çizgiler ve çokgenler oluşturmalarına izin verir. Burada bu dosyaların Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) yazılımına yüklenebilecek şekil dosyası biçimine (.shp dosya biçimine) dönüştürülebilmesi ve bu sayede CBS veri entegrasyonu sağlanabilmektedir. CBS'deki coğrafi veri entegrasyonu, analiz olanaklarını büyük ölçüde artırır (Frankl vd., 2013). Google Earth'ün heyelan çalışmalarında kullanılabilir bir özelliği de historical images aracı ile heyelan aktivitesini izlemektir. Konuyla ilgili özellikle Google Earth-ArcGIS entegrasyonu sağlanarak daha ileri analiz ve haritalama işleri yapılabilmektedir.

Telliköy heyelanı özelinde yapılan bu spesifik çalışma, GE görüntülerinin aktif heyelanların izlenmesi konusundaki potansiyelini ve CBS entegrasyonu ile neler yapılabileceğini göstermeyi hedeflemektedir. Böylece Google Earth görüntülerinin ve araçlarının kullanımına uygulamalı bir örnek yaparak coğrafi konularda kullanımını geliştirmesi ve yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Ayrıca

Telliköy heyelanı halen hareketine devam eden aktif bir heyelandır ve sınırları genişleyerek çevresel etkileri devam etmektedir. Heyelan aktivitesinin geçmişten bugüne gösterdiği değişikliklerin tespit edilerek, bunun çevresel etkileriyle birlikte yorumlanması ve gelecek için öngörüler de bulunması da hedeflenmiştir. Dolayısıyla çalışmanın ikinci amacı heyelan aktivitesinin bu etkilerini ortaya koymak ve elde edilen mevcut verilerden yola çıkarak gelecekle ilgili öngörülerde bulunmaktır.

MATERYAL VE YÖNTEM

Çalışmaya konu olan Telliköy heyelanı Ege Bölgesi'nde Manisa-Uşak il sınırında bulunmaktadır. Araştırma alanı kabaca 38°41' 55"-38°42' 08" kuzey enlemleri ile 28°54' 39"-28°54' 32" doğu boylamları arasında bulunmaktadır. Telliköy heyelanı 1/25000'lik topografya haritalarındaki izohipslerin gidişinden de tespit edilebilen bir heyelandır ve güncel sınırlarında yaklaşık 66680 m² alan kaplamaktadır (Şekil 1). Bu özellikleri ile Manisa'nın Selendi ilçesinin birçok yerinden görülebilen Telliköy heyelanı halen hareketine devam eden aktif bir heyelandır ve sınırları genişleyerek çevresel etkileri devam etmektedir (Şekil 2).

Şekil 1: Araştırma alanının lokasyon haritası.

Telliköy heyelanının gerçekleştiği jeolojik birim, Ahmetler formasyonu olarak adlandırılan birimin Balçıklıdere üyesidir. Bu birim Üst Miosen yaşlı olup konglomera, tüfit, kilaşı, marn, kalker ardalanmasından oluşmaktadır. Kalınlığı yer yer 200 metreye ulaşan birimde kayaçlar pek iyi pekişmemiştir (Ozaner, 1988). Anakayanın iyi pekişmemiş bu farklı yapıları katmanlardan oluşması ve bu birimin yörenin sahip olduğu karakteristik yarıkurak iklim şartları altında işlenmesiyle ayrışma süreçlerinin hızlanmasına yol açtığını ve bölgedeki heyelan ile kırgıbayır sahalarının genellikle bu birimin yüzeylendiği sahalara tekabül ettiğini Güney (2017) de belirtmiştir. Dolayısıyla Telliköy heyelanının meydana gelmesinde litoloji, topografya ve iklim en çok etkili olan faktörlerdir.

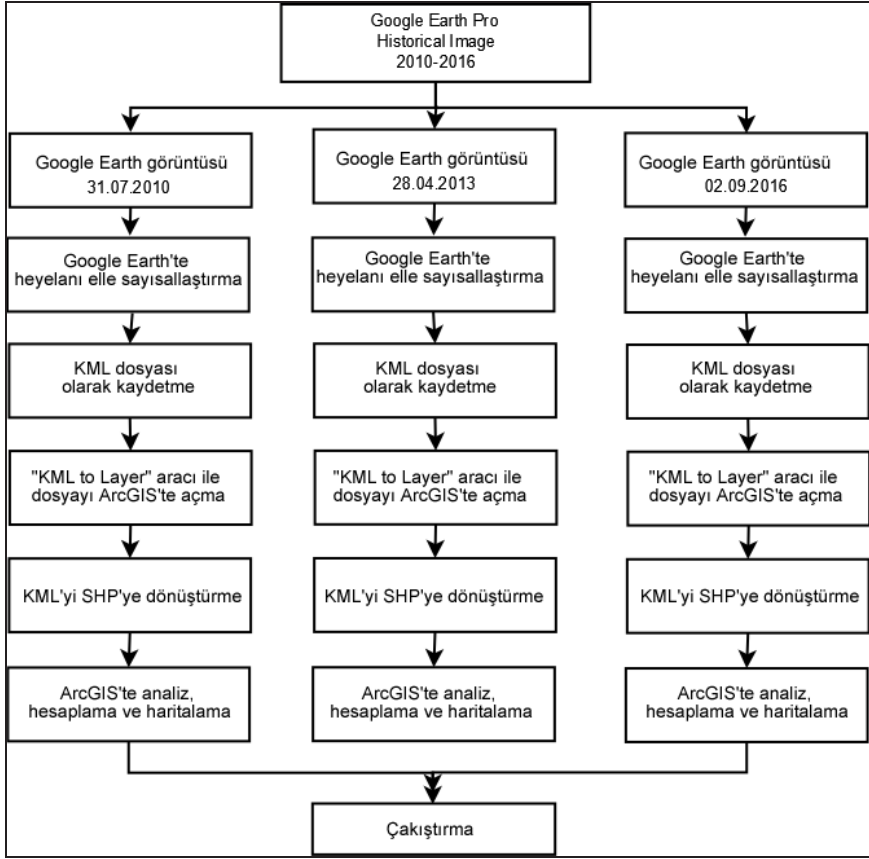

Şekil 2: Telliköy heyelanının genel görünümü (Fotoğraf 2017 yılı Temmuz ayında Beypınar köyünden çekildi.)

Telliköy heyelanıyla ilgili ilk çalışmalarımız 2017 yılında başladı. Bu çalışmanın ilk amacı arazide heyelanın güncel sınırını tespit etmektir. Fakat oldukça dik bir yamaçta yer alan heyelanın GPS ile etrafını dönerek güncel sınırını ortaya koymak mümkün olmadı. Bunun için Google Earth'ten faydalanıldı. Çalışmada heyelan alanındaki ve heyelanın bölümlerindeki değişimleri belirlemek için kullanılan veriler Google Earth Pro yazılımının

historical images aracılığıyla sağladığımız farklı tarihlere ait uydu görüntüleridir. Araştırma alanı için uygun nitelikteki görüntüler 31/07/2010, 28/04/2013 ve 02/09/2016 tarihlerine ait olan görüntüler olarak seçilmiştir. Analiz, hesaplama ve haritalama çalışmaları için ise ArcGIS 10.8 yazılımı kullanılmıştır. Heyelan alanının 10 m çözünürlüklü sayısal yükseklik modeli için Harita Genel Müdürlüğü'nden temin edilen 1/25000'lik haritasından (K21c2 paftası) izohipsler sayısallaştırılmıştır. Heyelanın çevreye olan etkilerini daha iyi değerlendirebilmek için ise farklı tarihlerde arazi çalışmaları yapılmıştır.

Yöntem olarak öncelikle Google Earth Pro yazılımının historical image özelliği ile sağlanan farklı tarihlere ait uydu görüntüleri üzerinden Google Earth'ün çizim araçlarından polygon aracı kullanılarak ekran sayısallaştırması yapılmıştır. Böylece farklı tarihlerdeki heyelan sınırı ve heyelan bölümleri (kaynak bölümü, transfer bölümü ve depolama bölümü) çizilmiştir. Daha sonra bu polygonlar KML dosyası olarak kaydedilmiştir. Kaydedilen bu dosyalar ArcGIS'te "KML to Layer" aracı ile açılıp shp dosyası olarak kaydedilmiştir. Alan hesaplaması, analizler ve haritalama işlemleri ArcGIS ortamında yapılmıştır. Google Earth'te de polygonların alan hesaplaması vs. gibi araçlar olmakla birlikte ArcGIS ortamında araştırma alanının başka verileriyle ilişkilendirme, analiz ve haritalama işleri için daha iyi imkanlar olduğu için veriler ArcGIS'e aktarılmıştır. Bu tip konularda Google Earth ve ArcGIS yazılımlarının entegrasyonu araştırmacılara daha iyi analiz ve haritalama imkanları sunmaktadır. Son olarak farklı yıllara ait heyelan sınırı verileri çakıştırılarak heyelan alanının değişimi harita olarak görselleştirilmiştir. Heyelan bölümlerinin ve bütünü alansal değişimiyle ilgili sayısal değerler de ArcGIS'te hesaplanmış ve tablo olarak sunulmuştur (Şekil 3).

Şekil 3: Araştırmada kullanılan yöntemin akış şeması

BULGULAR

McCalpin (1974) heyelan özelliklerinin zaman içinde morfolojik değişimiyle ilgili 3 kategorili bir sınıflandırma yapmıştır. McCalpin (1974)'göre heyelanlar aktif, aktif olmayan (inaktif) genç ve aktif olmayan olgun olmak üzere üçe ayrılmaktadır. 100 yıllık bir periyotta oluşan heyelanlar McCalpin (1974)'e göre aktif olarak kabul edilmektedir. Afet İşeri'nin kayıtlarından anladığımız üzere 1970'li yıllarda oluşan Telliköy heyelanı da aktif bir heyelandır ve McCalpin (1974) tarafından ortaya konulan aktif heyelanların hemen hemen bütün tipik özelliklerini içinde barındırmaktadır. Nitekim Telliköy heyelanının da taç kısmı keskin ve bitki örtüsü yoktur; ayna kısmı keskin ve vejetasyon yoktur, heyelan alanında drenaj düzensiz, engebeli topografya, kaya bloklarının yer yer düzensiz dağılışı gösterdiği, yer yer gerilme çatlaklarının olduğu bir görünüm vardır (Şekil 2-4-7).

Aktif bir rotasyonal heyelan olan Telliköy heyelanının Google Earth'ün historical image özelliği kullanılarak 31.07.2010-02.09.2016 tarihleri arasındaki

aktivitesi analiz edilmiş, sonuçlar görsel ve sayısal olarak Şekil 4-5-6'da ve Tablo 1'de sunulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre 6 yıllık sürede en büyük değişme heyelanın depolanma zonunda gerçekleşmiştir. Litolojinin killi yapısının bunda etkili olduğu düşünülmektedir. Heyelanın depolanma bölümünün batı tarafı orman alanına rastladığı için batı bölümünde yayılma doğu bölümüne göre daha yavaş olmuştur. Depolanma bölümünün doğu tarafı ekili tarım alanına rastladığı için daha hızlı ilerleme olmaktadır. İlerleyen yıllarda da halen ekilen tarım alanına doğru heyelanın hızla gelişime devam edeceği öngörülmektedir (Şekil 4-5-6; Tablo 1).

Telliköy gibi heyelanlar buldukları bölgede yerel anlamda öncelikli risk arz edebilmektedirler. Bu sebeple heyelanın kuzeydoğusundaki köyün boşaltılması doğru bir karardır. Fakat heyelan halen aktiftir ve izlenmelidir. Üstelik köy boşaltılmış olsa bile heyelanın topuk kısmının üzerine ilerlediği tarla halen işlenmektedir ve bölgede zaman zaman avcılar faaliyet göstermektedir. Bölgede yaşayan insanların heyelanın aktif olduğu ile ilgili bilgilendirme yazıları içeren tabelalar konumlandırılabilir.

Heyelanın kuzeybatı tarafı orman sahasına tekabül ettiği için topuk malzemesinin buraya ilerlemesi kısmen sınırlandırılmıştır. Topuğun kuzeydoğu tarafı tarlaya geldiği için heyelan malzemesi bu kısımda daha fazla ilerleyebilme imkânı bulmuştur. Heyelan, alanını tarım alanı aleyhine hızlıca genişletmektedir. Tarım alanının traktörle sürülmesi vs. gibi titreşim yaratacak unsurların heyelanın bazı bölgelerinde ani kaymalara sebep olabileceği düşünüldüğü için bu tarlanın kullanılmaması gerekmektedir.

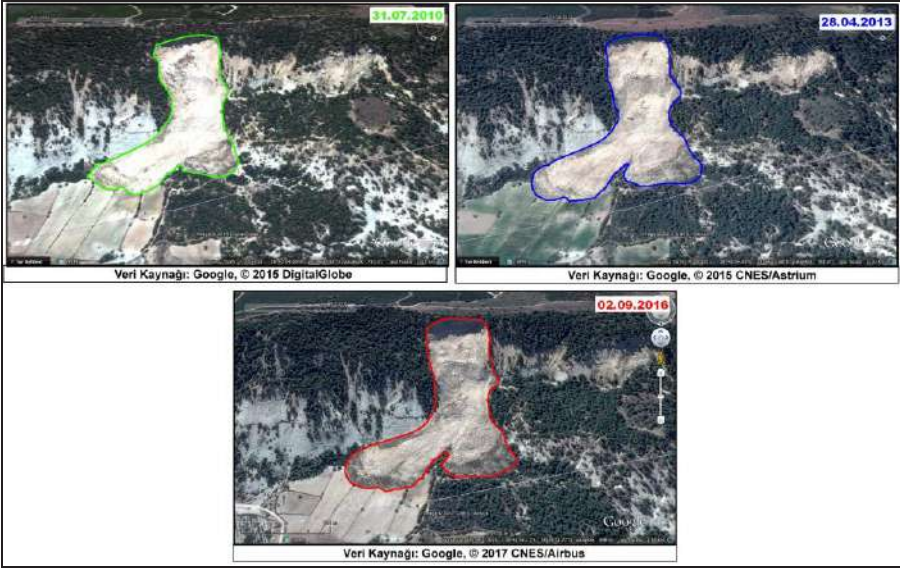
Heyelanın ayna kısmının gerisindeki alanda (heyelanın güneyinde) 2010 uydu görüntüsünde ağaçlık alan görülüyorken daha sonra bu alandaki ağaçların tamamen ortadan kalktığı görülüyor. Heyelanın taç kısmı güneyindeki Karabaş dere havzasını ayıran su bölümü çizgisine doğru gerilemektedir. Aktif heyelanın taç kısmındaki bu gerileme ileriki yıllarda kapma olayına yol açabilir (Şekil 1).

6 yıllık kısa bir süre içerisinde dahi heyelan alanında dikkat çekici derecede değişim olduğu gözlemlenmiştir. Yaklaşık 45-50 yıllık bir geçmişe sahip Telliköy heyelanı aktivitesi devam ederek arazi kullanımına, bitki örtüsüne, morfolojiye, hidrografyaya çok yönlü etkileri gözlenmektedir.

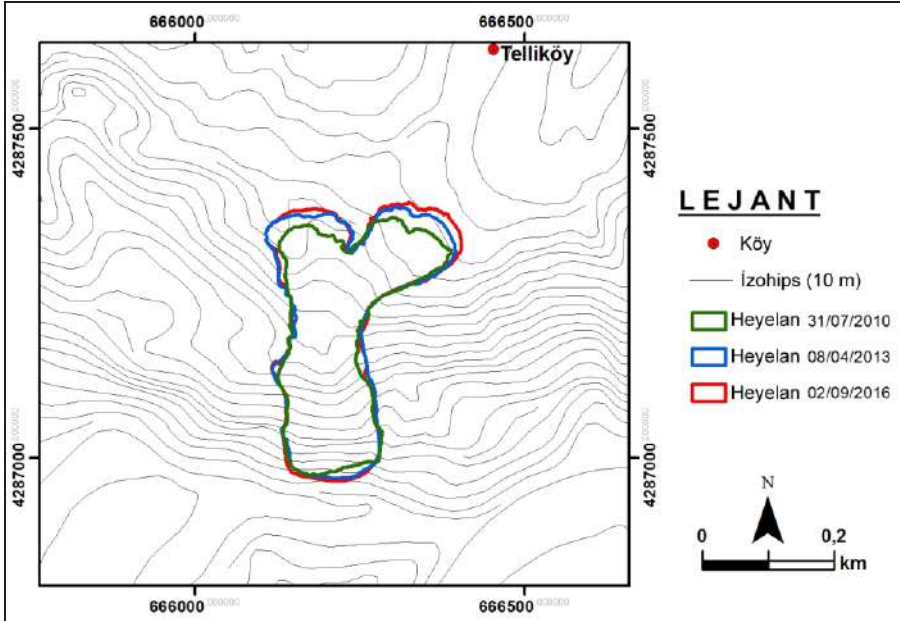
Google Earth ve ArcGIS entegrasyonu sağlanarak heyelanın 6 yıllık kısa bir süre içerisindeki hareketleri ve bunun etkileriyle ilgili veriler elde edilmiştir. Bu konuda özellikle pahalı yüksek çözünürlüklü uydu görüntülerinin satın alınmadığı çalışmalarda araştırmacılar Google Earth historical image ile heyelan aktivitesi konusunda veri elde edebilirler. Google Earth'ün çizim araçlarından yararlanarak elde ettikleri verileri ArcGIS ortamına da aktarıp çeşitli analiz, karşılaştırma, haritalama vs. gibi işlemlerini yapabilirler. Google

Earth'ün historical image özelliğini kullanarak heyelan izlemenin handikapı olarak iki farklı tarihli görüntü arasında düzenli bir aylık veya yıllık aralık yoktur ve iki farklı tarihli görüntü arasındaki zaman aralığı birkaç yıla kadar çıkabilmektedir. Bu sebeple zaman aralığını daha dar tutmak isteyen çalışmalar için bu durum bir sınırlılık yaratabilir.

Bir alanda oluşan heyelan, o alanda var olan mevcut aşınım birikim süreçlerinin dengesini bozarak jeomorfolojik olarak yeni yamaç şartları oluşturur. Heyelanın duraylı hale geçmesiyle birlikte yamaç yeni jeomorfolojik denge koşullarına kavuşur. Heyelanın yeniden aktif hale geçmesi heyelan topuğunun hidrolojik bilançodaki artış gibi sebeplerle oyulması veya antropojenik sebeplerle olmaktadır. Bunun dışında ana heyelan kütlelerinin bütünü veya belirli bir kısmı aktivite kazanabilirken, heyelan gövdesi içerisindeki ikincil heyelanlar ile de bu aktivite sağlanabilir veya sürdürülebilir (Görüm ve Nefeslioğlu, 2015). Telli köy heyelanının aktivitesine sebep olacak hidrolojik bilançodaki artışla heyelan topuğunun oyulması gibi bir durum yoktur. Fakat heyelan topuğunun özellikle tarım alanına rastlayan kısmındaki malzeme önündeki tarım alanına hızla yayılmaktadır. Heyelan topuğunun kuzeybatı tarafı orman sahasına tekabül ettiği için önündeki bitki örtüsüne baskı yapan ve zarar veren heyelan topuğu kuzeydoğu tarafta olduğu gibi hızla ilerleyememektedir. Ayrıca heyelanın ayna kısmının hemen güneyin yer alan ağaçlık alan ortadan kaldırılmıştır. Bu da sahada yağış akış ilişkilerini etkileyerek heyelanın aktivitesini etkileyebilir. Dolayısıyla heyelan aktivitesi üzerinde antropojenik sebepler dolaylı olarak etkilidir. Bunların dışında sahaya yapılan birden fazla ziyarette de birebir gözlemlenmiştir ki daha çok ana heyelan kütleleri içindeki ikincil heyelanlar heyelanın aktivitesine katkı sunmaktadır.

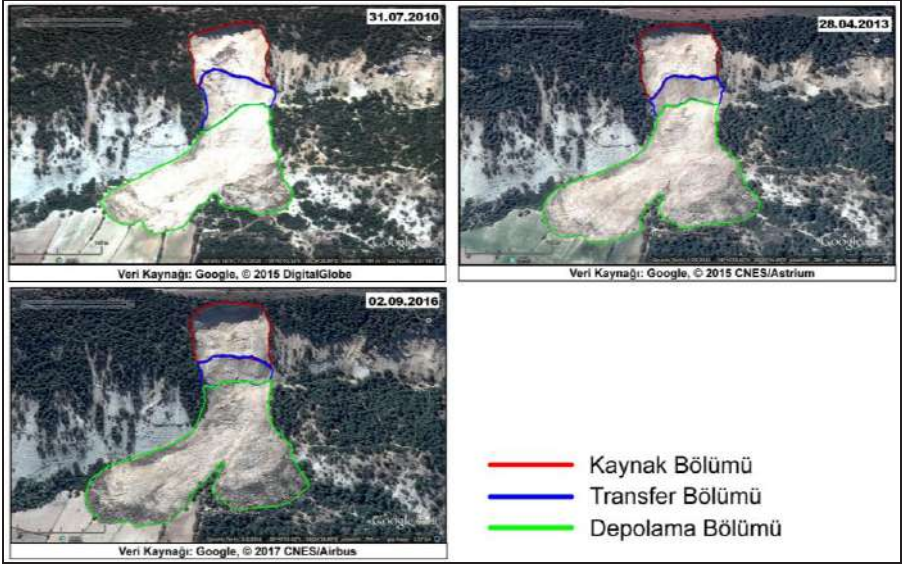

Şekil 4: Heyelanın Google Earth (2018) yazılımındaki historical images görüntüleri. 31/07/2010 (Image © 2015 DigitalGlobe), 28/04/2013 (Image © 2015 CNES/Astrium) ve 02/09/2016 (Image © 2017 CNES/Airbus) tarihli görüntüler üzerine Google Earth'ün “çokgen ekle” özelliği ile heyelan sınırı çizilmiştir.

Şekil 5: Farklı tarihlerdeki Google Earth uydu görüntülerine göre heyelan alanının değişimi (İzohips verisi K21c2 paftasından, heyelan sınırları verileri

Google Earth programında elle sayısallaştırılan Şekil 4’de de görülen heyelan sınırı verisinden eklenmiştir.)

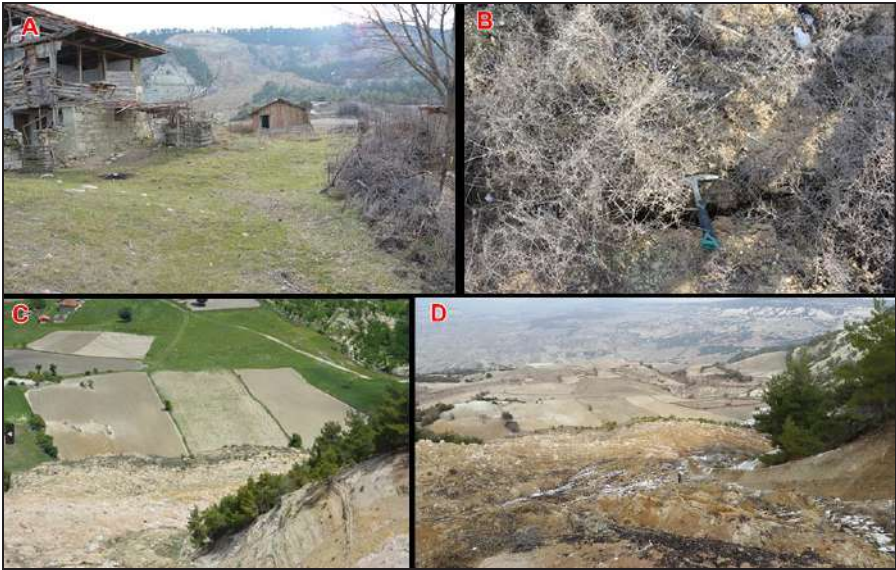
Şekil 6: Google Earth (2018) yazılımında 31/07/2010 (Image © 2015 DigitalGlobe), 28/04/2013 (Image © 2015 CNES/Astrium) ve 02/09/2016 (Image © CNES/Airbus) tarihli görüntüler üzerinde heyelanın kaynak, transfer ve depolanma bölümlerinin değişimi. Heyelan bölümleri Google Earth (2018) yazılımında “çokgen ekle” aracı ile elle çizilmiştir.

6 yıl gibi kısa bir sürede toplam heyelan alanı yaklaşık 11860 m² genişlemiştir. 6 yılda heyelanın kaynak bölümünde 3854 m², transfer bölümünde, depolanma bölümünde 10396 m² genişleme olurken; transfer bölümünde 2390 m² kadar daralma olmuştur. Transfer bölümündeki daralmanın temel sebebi bu bölümünde kaynak bölümü lehine daralmasıdır. Bu değerlerle heyelanın alansal olarak en fazla genişleyen bölümü depolanma bölümüdür. 6 yıl gibi kısa bir süre içerisinde heyelanın alansal olarak genişleme hızı dikkat çekicidir (Tablo 1).

Tablo 1: Farklı tarihlerdeki Google Earth görüntülerine göre Telliköy heyelanının alansal değişimi.

Google Earth Görüntü Tarihi	Heyelan Alanı Detayları (m ²)			
	Kaynak Bölümü	Transfer Bölümü	Depolanma Bölümü	Toplam Heyelan Alanı
31.07.2010	14915	8200	31705	54820
28.04.2013	16932	7108	39715	63755
02.09.2016	18769	5810	42101	66680

Heyelanların eğitim ve hatta turizm amaçlı kullanıldığı çalışmalar bize her ne kadar ilk etapta tuhaf gelse de uluslararası literatürde mevcuttur (Tronti vd., 2021; Chrobak ve Cebulski, 2014; Migoń ve Pijet-Migoń, 2019). Heyelanın bütün bölümlerinin tek bir bakış açısı ile tek bir gözlem noktasından gözlemlenebilecek durumda olması, bölgeye ulaşımın kolay olması gibi avantajları göz önünde bulundurursak Telliköy heyelanı eğitim ve turizm amaçlı kullanılabilir bir jeosit potansiyeli taşımaktadır. Heyelan her eğitim düzeyindeki öğrenciler için doğal bir laboratuvar ortamı sunmaktadır. Heyelanın oluşumu, gelişimi, bölümleri, tipi gibi teknik jeolojik-jeomorfolojik bilgilerin yanı sıra yerleşmeye, bitki örtüsüne, çevreye etkileri, insanların yer seçim kararı gibi pek çok konuda sorgulama ve değerlendirmeler yapma imkânı sağlamaktadır. Bu özellikleriyle adeta doğal bir laboratuvar olan Telliköy heyelanı doğal bir süreç olarak gerçekleşmiş ve gelişimi de devam edecektir. Bu açıdan heyelanlı alanı eğitim ve turizm amacı jeosit olarak değerlendirmek bu şartlarda yapılabilecek en mantıklı planlama kararıdır.

Şekil 7: A) Boşaltılmış Telliköy yerleşmesinden heyelanın görünümü. B) Heyelanın toprak kısmındaki gerilme çatlaklarından biri. C-D) Heyelan malzemesinin ilerlediği tarlanın yaz ve kış görünümü.

SONUÇ

Bu çalışmada aktif bir heyelan olan Telliköy heyelanının Google Earth ve ArcGIS entegrasyonu ile 6 yıllık bir süreçteki gelişimi hem haritalarla hem de sayılarla ortaya konulmuştur. Google Earth'ün sağladığı farklı tarihlere ait

yüksek çözünürlüklü uydu görüntüleri aktif heyelanların mekansal gelişimini izlemede ve analiz etmede kullanılabilir niteliktedir. Programın gelişmiş çizim araçlarının olması ve ArcGIS gibi Coğrafi Bilgi Sistemi yazılımları ile de entegrasyonunun olması araştırmalarda farklı verilerle birlikte kullanılabilme ve gelişmiş haritalama imkanları sağlamaktadır. Bu yönüyle Google Earth, özellikle pahalı yüksek çözünürlüklü uydu görüntülerini satın almanın mümkün olmadığı maddi imkanları kısıtlı projelerde veya öğrencilerin kısıtlı imkanları ile yaptıkları çalışmalarda rahatlıkla kullanabilecekleri ücretsiz bir veri kaynağı ve analiz aracıdır. Yerbilimleri ile ilgili bölümlerde benzer yaklaşım ve metodoloji kullanılarak öğrencilere gerçek uygulamalar yaptırılabilir.

Sonuç itibariyle Google Earth historical image özelliğinin aktif heyelanların gözlenmesinde kullanılabilir etkili bir araç olduğu, Google Earth'ün heyelanın alan sınırını ve bölümlerindeki değişiklikleri haritalamak için kullanılabilirliği ortaya konmuştur. Jeomorfoloji biliminin vazgeçilmez olan arazi çalışmalarının bir parçası olarak GE, heyelanların keşfi, arazi çalışması sırasında ulaşılamayan noktaların keşfi, heyelanın boyutlarının ortaya konulması ve izlenmesi için idealdir. GE'ye erişim ve görüntü işleme hızlı, kolay ve ücretsizdir. CBS entegrasyonu çok iyi analiz ve haritalama fırsatları sunmaktadır. Ayrıca elde edilen sonuçlar CBS sistemlerinde oluşturan veri tabanı sayesinde başka haritalarla entegre edilebilir niteliktedir.

Araştırmaya konu olan Telliköy heyelanı kısa bir süre içerisinde alanını önemli miktarda genişletmiştir. 6 yıllık gözlem süresinde heyelanın en fazla genişleyen bölümü is depolanma bölümüdür. Heyelanın depolanma bölümündeki malzeme gittikçe daha geniş alana yayılmaktadır. Özellikle kuzeybatısında tarım alanı olarak kullanılan sahaya doğru heyelan malzemesi ilerlemektedir. Heyelanın aktivitesi devam etmektedir. Heyelanın hareket ettiği taraftaki köy boşaltılmıştır ve daimî olarak yerleşimin olduğu bir alan değildir. Fakat heyelanın topuk kısmına bitişik olan tarla halen sürülmekte ve ekilmektedir.

Bundan sonraki çalışmalarda insansız hava araçlarıyla heyelanın zamana bağlı olarak nasıl değiştiği çok daha hassas bir şekilde analiz edilip haritalanabilir. Yüksek çözünürlüklü sayısal yükseklik modeli oluşturmaya imkan veren insansız hava araçlarıyla heyelanın modellenmesi yapılabilir ve heyelan kütleindeki değişimin daha hassas izlenmesi sağlanabilir. Zira bu karakteristik heyelanın gelişimi yamaç süreçlerinin anlaşılması için katkı sunabilir.

Doğal bir süreç sonunda gerçekleşmiş Telliköy heyelanı sahip olduğu özelliklerle eğitim ve turizm amaçlı jeosit olarak değerlendirilebilir niteliktedir.

REFERANSLAR

- Boardman, J. (2016). The value of Google Earth™ for erosion mapping. *Catena*, 143, 123-127.
- Boothroyd, R. J., Williams, R. D., Hoey, T. B., Barrett, B., ve Prasojo, O. A. (2021). Applications of Google Earth Engine in fluvial geomorphology for detecting river channel change. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Water*, 8(1), e21496.
- Bourke, M.C. ve Goudie, A.S. (2009). Varieties of barchan form in the Namib Desert and on Mars. *Aeolian Res.* 1, 45–54.
- Chrobak, A., ve Cebulski, J. (2014). Landslides in the Polish Carpathians as the potential educational geosites. *Current Issues of Tourism Research*, 4(1), 38-49.
- Coskun, S., Bayik, C., Abdikan, S., Gorum, T., ve Balik Sanli, F. (2023). Monitoring the slowly developing landslide with the INSAR technique in Samsun province, Northern Turkey, *Int. Arch. Photogramm. Remote Sens. Spatial Inf. Sci.*, (pp. 497–502).
- Darvill, C.M., Stokes, C.R., Bentley, M.J., ve Lovell, H. (2014). A glacial geomorphological map of the southernmost ice lobes of Patagonia: the Bahia Inutil-San Sebastian, Magellan, Otway, Skyring and Rio Gallegos lobes. *J. Maps*, 10 (3), 500–520.
- Frankl, A., Zwertvaegher, A., Poesen, J., ve Nyssen, J. (2013). Transferring Google Earth observations to GIS-software: example from gully erosion study. *International Journal of Digital Earth*, 6(2), 196-201.
- Gilad, U., Denham, R. ve Tindall, D. (2012). Gullies, Google Earth and the Great Barrier Reef: a remote sensing methodology for mapping gullies over extensive areas. *International Archives of the Photogrammetry. Remote Sensing and Spatial Information Sciences — ISPRS Archives*.
- Goudie, A.S. (2011). Parabolic dunes: distribution, form, morphology and change. *Annals of Arid Zone* 3 & 4, 1–7.
- Gunasinghe, G. P., Ratnayake, N. P., Ratnayake, A. S., Samaradivakara, G. V. I., Dushyantha, N. P., Jayaratne, R., ... ve Silva, A. (2022). Monsoon-driven geomorphological changes along the West coast of Sri Lanka: a combined approach utilizing ‘CoastSat’and Google Earth engine. *Ocean Science Journal*, 57(3), 475-492.
- Güney, Y. (2017). Selendi çayı havzası (Manisa) erozyon duyarlılık analizi ve iklim değişikliğinin erozyon duyarlılığına etkilerinin modellenmesi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Google Earth (2018). <https://www.google.com/intl/tr/earth/versions/#earth-pro>

- Görüm, T., ve Nefeslioğlu, H. (2015). Çok zamanlı heyelan aktivitesinin belirlenmesinde jeomorfolojik bir yaklaşım. *Türk Coğrafya Dergisi*, (65), 47-58.
- Hackney, C., Carling, P. (2011). The occurrence of obtuse junction angles and changes in channel width below tributaries along the Mekong River, south-east Asia. *Earth Surf. Process. Landf.* 36, 1563–1576
- Kondolf, G. M., ve Piégay, H. (2016). *Tools in fluvial geomorphology* (2nd ed.). Chichester, UK: John Wiley & Sons.
- McCalpin J. (1974). Preliminary age classification of landslides for inventory mapping.
<https://geohaz.com/downloads/JOURNAL%20PAPERS/1984%20Ls%20Age%20Classif.pdf> (Son erişim: 10.09.2023).
- Migoñ, P., ve Pijet-Migoñ, E. (2019). Natural disasters, geotourism, and geo-interpretation. *Geoheritage*, 11(2), 629-640.
- Nikolakopoulos, K., Kavoura, K., Depountis, N., Kyriou, A., Argyropoulos, N., Koukouvelas, I., ve Sabatakakis, N. (2017). Preliminary results from active landslide monitoring using multidisciplinary surveys. *European Journal of Remote Sensing*, 50(1), 280-299.
- Ozoner, S. (1988). Kula ve Selendi Yörelerinin Jeomorfolojisi, İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Pandey, P. (2019). Inventory of rock glaciers in Himachal Himalaya, India using high-resolution Google Earth imagery. *Geomorphology*, 340, 103-115.
- Pu, G., Quackenbush, L. J., ve Stehman, S. V. (2021). Using Google Earth Engine to assess temporal and spatial changes in River geomorphology and riparian vegetation. *JAWRA Journal of the American Water Resources Association*, 57(5), 789-806.
- Rabby, Y. W., ve Li, Y. (2019). Landslide inventory (2001–2017) of Chittagong hilly areas, Bangladesh. *Data*, 5(1), 4.
- Sato, H. P., ve Harp, E. L. (2009). Interpretation of earthquake-induced landslides triggered by the 12 May 2008, M7. 9 Wenchuan earthquake in the Beichuan area, Sichuan Province, China using satellite imagery and Google Earth. *Landslides*, 6, 153-159.
- Stroeven, A.P., Hattestrand, C., Heyman, J., Kleman, J., ve Moren, B.M. (2013). Glacial geomorphology of the Tien Shan. *J. Maps* 9 (4), 505–512
- Smith, M. J. ve Pain, C.F. (2009). Applications of Remote Sensing in Geomorphology. *Progress in Physical Geography*, 33, 568-582.

- Sudmanns, M., Tiede, D., Lang, S., Bergstedt, H., Trost, G., Augustin, H., ... Blaschke, T. (2020). Big Earth data: disruptive changes in Earth observation data management and analysis? *International Journal of Digital Earth*, 13(7), 832–850.
- Tronti, G., Bollati, I. M., Pelfini, M., Belisario, F., ve Fredi, P. (2021). From landslide characterization to nature reserve management: The scialimata grande landslide geosite (Central Appennine, Italy). In *EGU General Assembly Conference Abstracts* (pp. EGU21-12799).
- WHO (2023). Landslides. https://www.who.int/health-topics/landslides?gclid=CjwKCAjwjaWoBhAmEiwAXz8DBajjlzL5J92YX8LnxTdsuym22hWkstcUxQtOF14qe7Lj-kaTYBYEjhoC88EQAvD_BwE#tab=tab_1 (Son erişim: 10.09.2023)
- Van Den Eeckhaut, M., Hervás, J., Jaedicke, C., Malet, J. P., Montanarella, L., ve Nadim, F. (2012). Statistical modelling of Europe-wide landslide susceptibility using limited landslide inventory data. *Landslides*, 9, 357-369.
- Yordanov, V., Biagi, L., Truong, X. Q., Tran, V. A., ve Brovelli, M. A. (2021). An overview of geoinformatics state-of-the-art techniques for landslide monitoring and mapping. *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, 46, 205-212.
- Zhang, X., Li, L., ve Xu, C. (2022). Large-scale landslide inventory and their mobility in Lvliang City, Shanxi Province, China. *Natural Hazards Research*, 2(2), 111-120.

Bölüm 19

**Minnettarlık ile Cinsiyet Arasındaki
İlişkinin Psikososyal Açıdan
Değerlendirilmesi**

Zeynep BAŞERER BERBER¹

¹ Doç. Dr.; Atatürk Üniversitesi Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü.
zeynep.baserer@atauni.edu.tr ORCID No: 0000-0002-5422-8532

ÖZET

Bu çalışma, minnettarlık ile cinsiyet arasındaki ilişkiyi psikososyal açıdan değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. Çalışmada yöntem olarak nitel araştırma modeli kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme yönteminde yer alan kolay ulaşılabilir durum örnekleme türü ile çalışma 18 yaş üstü 12 (6 kadın-6 erkek) kişi ile gerçekleştirilmiştir. Veriler toplam üç sorudan oluşturulan yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak toplanmıştır. Veriler içerik analizi yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın bulguları üç başlık altında ele alınmıştır: (a) cinsiyet ile minnettarlık durumları (b) minnettarlık ile cinsiyet arasındaki ilişkinin psikolojik açıdan değerlendirilmesi (c) minnettarlık ile cinsiyet arasındaki ilişkinin sosyal açıdan değerlendirilmesi. Çalışmanın sonucunda minnettarlık duygusunun hem ortaya çıkma durumu hem psikolojik hem de sosyal açıdan yarattığı etkinin kadın ve erkek bakımından farklılık gösterdiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Minnettarlık, Duygu, Pozitif psikoloji Psikososyal, İçerik analizi

ABSTRACT

This study was conducted to evaluate the relationship between gratitude and gender from a psychosocial perspective. Qualitative research model was used as the method in the study. The study was carried out with the easily accessible case sampling type in the purposive sampling method, with 12 (6 females-6 males) people over the age of 18. Data was collected using a structured interview form consisting of a total of three questions. The data were analyzed using the content analysis method. The findings of the study were discussed under three headings: (a) gender and states of gratitude (b) psychological examination of the relationship between gratitude and gender (c) social examination of the relationship between gratitude and gender. As a result of the study, it was understood that the effect of the feeling of gratitude, both psychologically and socially, differs in terms of men and women.

Keywords: Gratitude, Emotion, Positive psychology Psychosocial, Content analysis

GİRİŞ

Bilimsel bir araştırma alanı olarak pozitif psikoloji, neyin yaşanmaya değer kıldığını ve hangi insan deneyimlerinin iyi bir hayat oluşturduğunu anlamaya ve açıklamaya çalışan bir disiplin alanıdır. Bu nedenle pozitif duygulara, karakter güçlerine ve öznel deneyim gibi insanların nasıl ve neden geliştiğini açıklamaya yardımcı olan konulara odaklanmaktadır (Seligman ve Csikszentmihalyi, 2000). Bu konular arasında yer alan minnettarlık kavramı da pozitif psikolojinin önemli konularından biridir.

Pozitif psikolojinin konularından ayrı olarak minnettarlığı anlamak için ilk olarak kökenine bakmakta fayda vardır. Minnettarlık Latince iyilik anlamına gelen “Gratia” ve sevindirici anlamına gelen “Gratus” kelimelerinden türetilmiş bir kavramdır.

Minnettarlığın ne olduğuna yönelik pek çok tanım mevcuttur. Ancak en genel tanımıyla minnettarlığı bir hediye karşılığında şükran duymak şeklinde ifade etmek mümkündür (Emmons, 2007). Öte yandan minnettarlığı hayatın eksikliklerinden ziyade nimetlerine odaklanan rasyonel bir seçim olarak da tanımlanabilmektedir.

Minnettarlık, herhangi birinden fayda sağlandığında ya da yardım alındığında yaşanan bir histir. İster herhangi birinden görülen somut bir fayda, ister doğal güzelliğin uyandırdığı huzurlu bir mutluluk anı olsun, bir hediyeyi almaya yanıt olarak duyulan şükran ve sevinç duygusudur (Emmons, 2004). Özetle minnettarlık olumlu ve hoşça giden bir yaşantı biçimi olup durum ve zaman boyunca sürdürülen kalıcı bir duygudur.

Minnettarlığı durum ve zaman boyunca sürdürülen kalıcı bir duygu olmasının yanı sıra bireyden bireye değişebilen bir mizaçtır. Nitekim bireylerin sahip oldukları minnettarlık hislerinin yoğunluğu, olumlu bir olaya tepki olarak deneyimledikleri minnettarlık hissinin gücü, sıklığı ve süresi birbirlerinden farklılık gösterebilmektedir (Peterson ve Seligman, 2004). Başka bir ifade ile minnettarlık bir tür fayda veya hediye almaya karşı anlık bir duygusal tepki olarak öznel bir şekilde pozitif bir duygu olarak deneyimlenebilirken, bir eğilim, özellik veya karakter gücü olarak minnettarlık, bireyin bu duyguyu tipik olarak ne ölçüde deneyimlediğini (örneğin ne sıklıkla ne kadar yoğunlukta) temsil etmektedir (McCullough, Emmons ve Tsang, 2002).

Minnettarlık duygusu kişiden kişiye değişebileceği gibi cinsiyet bakımından da farklılık göstermektedir. Minnettarlık ve cinsiyet arasındaki ilişki ile ilgili yapılan çalışmalarda (Başerer, 2018; Croxford ve Guse, 2011; Emmons ve McCullough, 2004; Froh, vd., 2011; Gordon vd., 2004; Göcen, 2015; Kashdan vd., 2009; Kirmani, 2015; Levant ve Kopecky, 1995; Sommers ve Kosmitzki, 1988) bu durum ortaya koyulmuş, hatta kadınların tipik olarak erkeklere oranla

daha fazla minnettar oldukları sonucuna ulaşmıştır. Ancak söz konusu çalışmalarda kadınların veya erkeklerin hangi durumlarda daha çok minnettar olduklarına yönelik ya da minnettarlık durumlarının psikososyal açıdan değerlendirilmesine yönelik derinlemesine bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Yapılan çalışma ile alanda görülen bu boşluğun doldurulması ve konu ile ilgili daha kapsamlı bilgi edinilmesi hedeflenmiştir.

YÖNTEM

Yapılan çalışmada, minnettarlık ile cinsiyet arasındaki ilişkiyi psikososyal açıdan değerlendirebilmek amacıyla nitel araştırma modeli kullanılmıştır. Bu modelin seçilmesindeki temel neden söz konusu modelin mevcut olguları kendi çevreleri içinde araştırabilme ve anlayabilme imkanını sağlamasıdır. Ayrıca model ile insanların yaşadıkları deneyimleri nasıl yorumladıkları, bu deneyimlere ne anlamlar yükledikleri ve kendi dünyalarını nasıl kurdukları da ortaya koyulmaktadır (Merriam, 2013; Şimşek ve Yıldırım, 2013).

Çalışma Grubu

Bu çalışmada araştırmacıya yakın olması ve kişilere erişimin kolay olması nedeniyle amaçlı örnekleme yönteminde yer alan kolay ulaşılabilir durum örnekleme türü ile çalışma grubu oluşturulmuştur (Patton, 2014). Minnettarlık düzeyinin kişilerdeki gelişimi ön plana alındığında ve cinsiyet farkının psikososyal olarak değerlendirilmesi göz önünde tutulduğunda 18 yaş üstü yetişkinlerle görüşmelerin yapılması daha uygun görülmüştür. Çalışma toplam 12 (6 kişi kadın- 6 kişi erkek) kişi ile görüşülerek gerçekleştirilmiştir.

Verilerin Toplanması

Çalışmanın verileri, yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak toplanmıştır. Yapılandırılmış görüşme veya diğer adıyla standartlaştırılmış açık uçlu görüşmeler, her sorunun dikkatli ve eksiksiz olarak oluşturulmasını gerektiren ve soruları görüşmeden önce belirlenmiş, aynı soruların sondaki sorular da dahil olmak üzere aynı sırada ve sırayla sorulduğu görüşmelerdir (Patton, 2014). Bu kapsamda toplam 3 soru oluşturulmuştur. Soruların anlaşılabilirliği, bu ilkelere bağlı kalma açısından pilot uygulama altında dört kişi ile kontrol edilmiştir. Sorulardan alınan cevaplar doğrultusunda soruların anlaşılabilirliğini artıracak değişiklikler yapılmış ve sorular son şeklini almıştır:

1. Bir kadın/erkek olarak ne tür durumlarda minnettarlık duyarsınız?
2. Bir kadın/erkek olarak minnettarlığın psikolojik olarak sizde yarattığı duygulardan bahsedebilir misiniz?

3. Bir kadın/erkek olarak minnettarlığın sosyal ilişkileriniz (aile, arkadaş ortamları) üzerinde yarattığı etkilerden bahsedebilir misiniz?

Görüşmeler gerçekleştirilirken sessiz bir ortamın olmasına özen gösterilmiştir. Görüşmeler öncesinde çalışma grubunun içinde yer alan kişilere bilgilendirilmiş onam formu ve kimliklerinin gizli kalması için kod ad olarak kadın katılımcılar K1, K2 ...erkek katılımcılar ise E1, E2... şeklinde isimlendirilmiştir. Her bir görüşme elle not edilerek kayıt altına alınmıştır. Görüşmeler yaklaşık 20-25 dakika sürmüştür.

Verilerin Analizi

Elle kayıt altına alınan görüşmelerin analizinde görüşme formunda yer alan sorulara verilen benzer yanıtlar, bir konuşma örüntüsünün veya tümcesinin sıklığına odaklanılarak içerik analizi yöntemiyle (Merriam, 2013) kendi içinde gruplandırılmış ve bu yanıtların katılımcılar tarafından yaygınlığı izlenerek frekanslar hesaplanmıştır. Bununla birlikte görüşmelerde farklılık gösteren kişilerin verdikleri yanıtlar ise değiştirilmeden cümleler şeklinde aktarılmıştır.

BULGULAR

Minnettarlık ile cinsiyet arasındaki ilişkiyi psikososyal açıdan değerlendirmek amacıyla bulgular üç ana başlık altında ele alınmıştır. Bunlar (a) cinsiyet ile minnettarlık durumları (b) minnettarlık ile cinsiyet arasındaki ilişkinin psikolojik açıdan değerlendirilmesi (c) minnettarlık ile cinsiyet arasındaki ilişkinin sosyal açıdan değerlendirilmesi

Cinsiyet ile Minnettarlık Durumlarıyla İlgili Bulgular

Yapılan görüşmelerde kadın ve erkek katılımcılara ne tür durumlarda minnettarlık duydukları sorulmuştur. Sorulan soruya yönelik katılımcıların verdikleri yanıtlara ilişkin frekans dağılımı Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Minnettarlık Durumlarına Dair Verilen Cevaplara Ait Frekans Dağılımları

Katılımcılar	Yanıtlar	f
K1, K2, K3, K5, K6	Sahip olunan her şeye	5
E2, E4, E5, E6	Başarılı olduğunda	4
K4, K5, E3, E6	Takdir görüldüğünde	3

Tablo 1’de anlaşılacağı üzere kadın ile erkek katılımcıların ne tür durumlarda minnettarlık duyduklarına dair yanıtların kısmen de olsa birbirinden farklılaştığını söylemek mümkündür. Nitekim, verilen yanıtlarda kadın

katılımcıların (sadece bir kadın katılımcı hariç) sahip olunan her şey için minnettar olduklarını ifade ederken, erkek katılımcılar ise başarılı olma ile minnettarlık duygusunu eşleştirmişlerdir.

Minnettarlık durumunu sahip olunan her şey olarak gören K5; “*Aslında yaşadığım hayata bakınca minnettar olmak için o kadar çok sebebim var ki. Sağlıklıyım, ailem yanımda, iyi bir işim var, ertesi gün için bir kaygım yok. Bu nedenle bunları düşündüğümde minnettar oluyorum. Şükrediyorum Allah’a. Etrafımda o kadar insan var ki sahip olduklarıyla yetinmeyen ve bu nedenle mutsuz olan. İşin en önemli noktası belki de sahip olunan her şeyi kabul etmek ve onlarla yetinerek mutlu olmayı bilmek. Aslında her durumda minnettar olabilmek temel mesele.*” şeklinde ifade etmiştir. Öte yandan başarılı bulunduğu zaman minnettar olduğunu söyleyen E6 ise; “*Çevremde çoğu insan yaşadığı şeyler konusunda bir yaratıcıya şükrediyor. Ben daha başka düşünüyorum. Minnettarlık duygumu kişiler ve kendim şeklinde ikiye ayırabilirim. Özellikle iş yaşantısında etrafımda kişiler başarılı olduğumu hissettirdiklerinde minnettar oluyorum. Ya da kendim bir başarı elde ettiysem de yine minnettar oluyorum. Bu benim yaptığım işi iyi yaptığımı kısacaası iyi bir iş çıkardığının hissini yaratıyor bende.*” şeklinde ifade etmiştir.

Bununla birlikte gerek kadın katılımcılar gerek ise erkek katılımcılar takdir gördükleri zaman minnettar olduklarını da ifade etmişlerdir. Nitekim K5 “*Ben de minnettarlık duygusu birileri tarafından taktir gördüğümde ortaya çıkıyor. Çünkü bu durum beni çok mutlu ediyor. Yaptığım şeyi iyi yapmışım hissini yaratıyor ben de*” şeklinde ifade ederken E3 ise; “*Minnettarlık duygusu taktir görme ile ilişkili bir şey bende. Taktir gördüğümde o kişiye minnettar oluyorum.*” şeklinde ifade etmiştir.

Minnettarlık ile Cinsiyet Arasındaki İlişkinin Psikolojik Açıdan Değerlendirilmesi İle İlgili Bulgular

Yapılan görüşmelerde katılımcılara minnettarlığın psikolojik olarak ne tür bir duygu yarattığı sorulmuştur. Sorulan soruya yönelik katılımcıların verdikleri yanıtlara ilişkin frekans dağılımı Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Minnettarlığın Psikolojik Olarak Yarattığı Duygulara Dair Verilen Cevaplara Ait Frekans Dağılımları

Katılımcılar	Yanıtlar	f
K2, K3, K4, K6, E1, E5, E4	Daha canlı olmak	7
K4, K5, E2, E4, E3, E5, E6	Yaşamdan zevk almak	7
E1, E2, E3, E5, E6	Zayıf hissetme	5
K1, K3, K4, K6	Şefkatli olmak	4
K1, K3, K5, K6	Bağışlayıcı olmak	4

Tablo 2’de anlaşılacağı üzere kadın ile erkek katılımcıların minnettarlığın psikolojik olarak yarattığı duyguların birbirlerinden farklılaştığı görülmüştür. Ancak minnettarlığın psikolojik olarak kadın ve erkek üzerinde yarattığı “daha canlı olmak” ve “yaşamdan zevk almak” duygusu benzer ifadelerle ortaya çıkmıştır. Nitekim K2; “*Minnettarlık duygusu etrafımda olup bitenlere karşı daha pozitif bakmama sebep oluyor. Dolayısıyla bir iş yaparken ya da birisine yardım ederken kendimi daha canlı hissediyorum. Bu ise hayattan zevk almamı sağlıyor.*” şeklinde ifade etmiştir. E5 ise; “*Minnettarlık duygusu hayatımı daha anlamlı hale getiriyor. Yapılan her şeyin karşılığı olsun veya olmasın birilerine fayda sağlama hissi inanılmaz bir şey. Enerjimi yüksek tutmamı sağlıyor. Kendimi daha canlı hissediyorum. Bu da benim hayattan daha fazla zevk almamı sağlıyor.*” şeklinde ifade etmiştir. Bununla birlikte sorulan soruya karşılık verilen cevaplar incelendiğinde minnettarlığın “şefkatli olmak” ve “bağışlayıcı olmak” gibi duygusal açıdan kadın katılımcılar üzerinde daha fazla bir etki yarattığı da görülmüştür. Nitekim K4; “*Minnettarlık şefkatli olmayı ve beraberinde de bağışlayıcı olmayı getiriyor. Ben ilk olarak sahip olduklarıma minnettar oluyorum. Benim sahip olduğum şeyleri başkalarının sahip olmaması durumunu gördükçe de olaylara daha ılımlı bakabiliyorum ve daha şefkatli olabiliyorum. Böyle olunca da insanların hatalarını daha rahat bağışlayabiliyorum.*” şeklinde ifade etmiştir.

Öte yandan genel olarak erkek katılımcılarda minnettarlık duygusunun “zayıf hissetme” gibi olumsuz bir duygu yarattığı da görülmüştür. Buna örnek olarak E2; “*Minnettarlık aslında sürekli bir şeylere olumlu bakma gibi bir şeye sebep oluyor ancak her şeye olumlu olarak bakarsan insanlar seni ezebilir. Bu nedenle bu duygunun bende olması kendimi zayıf hissetmeme neden oluyor.*” şeklinde ifade etmiştir. E3 ise; “*minnettarlık kişinin üzerine bir sorumluluk yüklüyor aslında bu da külfetli bir iş. Bu durum da kendimi zayıf hissetmeme neden oluyor.*” şeklinde ifade etmiştir.

Minnettarlık ile Cinsiyet Arasındaki İlişkinin Sosyal Açından Değerlendirilmesi İle İlgili Bulgular

Yapılan görüşmelerde katılımcılara minnettarlığın sosyal ilişkilerinde (aile, arkadaş ortamları) ne tür bir etki yarattığı sorulmuştur. Sorulan soruya yönelik katılımcıların verdikleri yanıtlara ilişkin frekans dağılımı Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Minnettarlığın Sosyal İlişkilerde (Aile, Arkadaş Ortamları) Ne Tür Bir Etki Yarattığına Dair Verilen Cevaplara Ait Frekans Dağılımları

Katılımcılar	Yanıtlar	f
K1, K2, K3, K5, K6	İnsanlara daha fazla yardım etmek	5
K1, K3, K4, K6, E2	Daha fazla dışa dönük bir hayat yaşamak	5
E4, E5, E6	Yalnız hissettirmek	3
K3, E1, E3	İnsanlarla olan bağı arttırmak	3

Tablo 3'te anlaşılacağı üzere kadın ile erkek katılımcıların minnettarlık duygularının sosyal ilişkilerde yarattığı etkilerin birbirlerinden farklılaştığı görülmüştür. Nitekim minnettarlığın insanlara daha fazla yardım etme isteğini arttırarak kişilerle olan ilişkinin kuvvetini de aynı oranda arttırdığını savunan katılımcıların beşi de kadın katılımcılardan oluşmaktadır.

Bunu K6; *“Açıkçası minnettarlık hissi nedeniyle çevremdeki insanlara daha fazla yardım ettiğimi fark ettim. Çünkü önceden de birileri bana yardım etmişti. Aslında yardım ettikleri için yardım ediyorum şeklinde düşünülmesin. Bu benim yardım etme alışkanlığı kazanmamı sağladı sadece. Yardıma ihtiyacım olduğunda birilerinin bana yardım etmesi ve onun bende yarattığı minnettarlık hissini yaşadıkça başkalarına da yardım etmenin güzel olduğunu fark ettim. Bu da gerek ailemle gerek ise arkadaşlarımla sosyal ilişkilerimi güçlendirdi.”* şeklinde ifade etmiştir. Öte yandan minnettarlığın daha fazla dışa dönük bir hayat yaşanmasına katkıda bulunduğunu da bildiren katılımcılar cinsiyet açısından değerlendirildiğinde beş kişiden dördünün kadın katılımcılardan oluştuğunu görmek mümkündür. Bu K1; *“Aslında minnettarlık ile yardım etme davranışının birbirleri üzerindeki etkilerini düşündüğümüzde ister istemez kişinin daha dışa dönük olmasına neden olduğunu söylemek mümkün. Ben de birilerine yardım ederken daha fazla çevremdeki kişilerle sohbet ettiğimi fark ettim. Bu da etrafımdaki kişilerin sadece arkadaş ve ailemden ibaret olmamasına neden oldu. Öyle ki gerek sosyoekonomik gerek ise din veya kültür bakımından çok çeşitli insanlarla iletişimim oldu.”* şeklinde ifade etmiştir.

Öte yandan minnettarlık hissini kişinin kendisinin yalnız hissetmesine sebep olduğuna dair yanıtlar incelendiğinde erkek katılımcıların çoğunluğunun

bu durumdan rahatsız oldukları görülmüştür. Bunu E4; “*Minnettarlık her ne kadar kişiler üzerinde pozitif bir duygu yarattığı iddia edilse de ben de tam tersi bir duygu yaratıyor. Çünkü minnettarlığın içinde ister istemez bir karşılıklılık durumu var. Bana bir iyilik yapılmışsa ben ona bunun karşılığında bir şey yapma hissini yaşıyorum. Bu da beni zayıf hissettiriyor ve rahatsız ediyor. Bir de bunu uzun süre yapamazsam işler daha da kötü oluyor. Bu nedenle minnettarlık durumu yaratabilecek tüm olasılıklardan uzak durmaya çalışıyorum. Bu da benim yalnızlaşmama sebep oluyor.*” şeklinde ifade etmiştir.

Bunlara ek olarak minnettarlığın insanlarla olan bağı arttırdığına yönelik cinsiyet değerlendirmesi yapıldığında sadece E1 haricinde diğer katılımcıların kadın ağırlıklı olduğu görülmüştür. Bunu E1; “*Minnettarlık hissi olaylara daha ılımlı bakmanı sağlıyor. Dolayısıyla gerek ailem gerek arkadaşlarımla aram bozulmuyor.*” şeklinde ifade ederken K3 ise; “*Minnettarlık duygusu benim olanın başkasında olmadığını gördüğümde yaşanan olayları kendi içinde değerlendirebilmemi sağlıyor. Bu da insanların yaptığı hatalara karşı daha bağışlayıcı olamama ve şefkatli bir şekilde yaklaşmamı sağlıyor. Bu sayede insanlarla bağım kuvvetleniyor*” şeklinde ifade etmiştir.

SONUÇ

Yapılan çalışmada görüldüğü üzere minnettarlığın gerek ortaya çıkma durumu gerek ise psikososyal açıdan yarattığı etkinin cinsiyet bakımından farklılık yarattığını söylemek mümkündür.

Minnettarlığın cinsiyet bakımından ortaya çıkma durumuna yönelik olarak çıkan bulgular değerlendirildiğinde kadınların erkeklere oranla daha duygusal olması nedeniyle sahip olunan her şeye minnettar olmaları sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu ise minnettarlığın zaten kadın katılımcılarda var olduğunu herhangi bir durumun minnettarlığı tetiklemediğini göstermektedir. Öte yandan erkek katılımcıların ise çoğunluklu olarak başarılı olma durumunda minnettar olmaları ise ataerkil toplumda sahip olunan gücü yansıtanın bir göstergesi olabilir. Çünkü başarı gücü temsil edebilmektedir. Bunlarla birlikte hem kadın hem de erkek katılımcılarda minnettarlığın birileri tarafından takdir görülmesi sonucunda ortaya çıkması durumu ise iş yaşantısında kadının daha aktif bir rol oynaması ile bağlantılı olduğu düşünülenilir.

Yapılan çalışmada minnettarlık ile cinsiyet arasındaki ilişkiyi değerlendirmek amacıyla sorulan sorulardan elde edilen yanıtlar genel olarak değerlendirildiğinde bir duygu olarak minnettarlığın erkeklere kıyasla kadınlarda fazla görüldüğünü söylemek mümkündür. Bunun sebebinin kadınların genel olarak erkeklere oranla kendilerini daha duygusal olarak ifade etmeleri ve duygularını daha yoğun yaşamaları olarak gösterilebilir (Fujita, Diener ve

Sandvik, 1991; Grossman ve Wood, 1993; Kring ve Gordon, 1998; Simon ve Nath, 2004). Daha açık bir ifade ile erkeklere kıyasla kadınlar, duygularını daha fazla farkında olup, daha karmaşık duygusal deneyimleri bildirme özelliklerine sahiptirler (Barrett, Lane, Sechrest ve Schwartz, 2000; Ciarrochi, Hynes ve Crittenden, 2005). Bununla birlikte, kadınlar erkeklerle karşılaştırıldığında değişen sosyal koşullara uyum sağlamak için onları düzenleme konusunda da daha güçlü eğilimleri vardır (Timmers vd, 1998). Öte yandan minnettarlık genellikle sakinlik, iyilik ve neşe ile ilişkilendirilen bir kavram olsa da yine de minnettarlığı deneyimlemeyi son derece zor bulan insanların olduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir. Çünkü minnettarlığın tanımında, kendini bir hediye veya malın alıcısı rolüne sokmak vardır. Böyle bir durum ise çeşitli yorumlara yol açabilmektedir. Nitekim kişi kendini bir başkasına bağımlı, hatta yetersiz görmek şeklinde ifade edilebilir. Olumsuz duygular ve ortaya çıkan kontrol eksikliği duyguları, alınan mal için karşılıklılık eksikliğine yol açabilir. Ayrıca, külfetli bir borç olarak yorumlanan minnettarlık, hayırsevere karşı nefrete bile dönüşebilir (Pres vd. 2020). Bu tür duygular genel olarak kişinin kendisini zayıf hissetmesine sebep olabilmektedir. Bununla birlikte minnettarlık deneyimi bireylerin sosyal konumlarını tehdit edebilecek kırgınlık ve zayıflığın kanıtı olarak görmelerine de sebep olabilir (Levant ve Kopecky, 1995) Dolayısıyla kadınlara kıyasla erkeklerin minnettarlık duygularını sergilemek yerine gizlemeye daha yatkın olmaları muhtemel bir durumdur (Sommers ve Kosmitzki, 1988). Öte yandan kadınların, anlamlı sosyal ilişkiler kurmaya ve sürdürmeye yönelik tipik ilgileri nedeniyle minnettarlığı erkeklerden daha işlevsel olarak gördükleri ve bu nedenle algılanan faydaları takdir etme olasılıklarının daha yüksek olduğunu da söylemek mümkündür (Schwartz ve Rubel, 2005).

Sonuç olarak yapılan çalışmada konu ile ilgili benzer ancak nicel olarak yapılan çalışmalardan elde edilen bulgular desteklenirken, nitel çalışma ile hangi durumlarda (sahip olunan her şey, başarılı olma, taktir görme) minnettarlık duygusunun cinsiyet bakımından farklılaştığı ortaya koyulmuştur. Bununla birlikte yapılan bu çalışma ile gerek psikolojik gerek ise sosyal anlamda erkeklere göre kadınların minnettarlığı daha sık yaşadıkları, erkeklerin ise minnettarlık duygusunu güç ile ilişkilendirerek daha gizli tutmayı istedikleri görülmüştür.

REFERANSLAR

- Barrett, L. F., Lane, R. D., Sechrest, L., ve Schwartz, G. E. (2000). Sex differences in emotional awareness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 1027–1035.
- Başerer, Z. (2018). *Üniversite öğrencilerinde minnettarlığın ve özgeci davranışın bazı değişkenlerle yordanması* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Ciarrochi, J., Hynes, K., ve Crittenden, N. (2005). Can men do better if they try harder: Sex and motivational effects on emotional awareness. *Cognition and Emotion*, 19, 133–141
- Croxford, S. A., ve Guse., T (2011). Gratitude and subjective well-being in a group of adolescents. (Master's dissertation).
- Emmons, R. A. (2004). *An introduction*. In R. A. Emmons ve M. E. McCullough (Eds.), *The psychology of gratitude* (pp. 3–15). New York, NY: Oxford
- Emmons, R. A. (2007). *Thanks!: How the new science of gratitude can make you happier*. Boston, MA/New York, NY: Houghton Mifflin Company.
- Emmons, R. A., ve McCullough, M. E. (Eds.). (2004). *The psychology of gratitude* (pp. 145–166). New York, NY: Oxford University Press
- Froh, J. J., Man, J., Emmons, R. A., Bono, G., Huebner, E. S., ve Watkins, P. (2011). Measuring gratitude in youth: Assessing the psychometric properties of adult gratitude scales in children and adolescents. *Psychological Assessment*, 23(2), 311- 32.
- Fujita, F., Diener, E., ve Sandvik, E. (1991). Gender differences in negative affect and well being: The case for emotional intensity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 427–434.
- Gordon, A. K., Musher-Eizenman, D. R., Holub, S. C., ve Dalrymple, J. (2004). What are children thankful for? An archival analysis of gratitude before and after the attacks of September 11. *Applied Developmental Psychology*, 25, 451–453.
- Göcen, G. (2015). 11-12 yaş grubundaki çocukların minnettarlıkları ve hayat memnuniyetlerine etki eden aile ile ilgili faktörler, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 13(29), 83-116.
- Grossman, M., ve Wood, W. (1993). Sex differences in intensity of emotional experience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 1010–1022
- Kashdan, T. B., Mishra, A., Breen, W. E., ve Froy, J. J. (2009). Gender differences in gratitude: Examining appraisals, narratives, thr willingness to express emotions and changes in psychological needs. *Journal of Personality*, 77, 691-730.

- Kirmani, M. N. (2015). Gratitude, forgiveness and subjective- well-being among college going students. *International Journal of Public Mental Health and Neurosciences*, 2(2), 1-10.
- Kring, A. M., ve Gordon, A. H. (1998). Sex differences in emotion: Expression, experience, and physiology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 686-703
- Levant, R. F., ve Kopecky, G. (1995). *Masculinity, reconstructed*. New York: Dutton.
- McCullough, M. E., Emmons, R. A., ve Tsang, J. (2002). The grateful disposition: A conceptual and empirical topography. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (1), 112-127.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma nedir?* (Çev. Turan S.). Turan S. (Ed.). In *Nitel araştırma, desen ve uygulama için rehber*. Ankara : Nobel Yayıncılık.
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırmada çeşitlilik. Kurumsal yönelimler*. (Çev. Bukova Güzel E. ve Demircioğlu H.). Bütün M., ve Demir S. B. (Eds.). In *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi
- Peterson, C., ve Seligman, M. E. P. (2004). Gratitude. In *Character strengths and virtues: A handbook and classification system*. (pp. 553-568). Washington D.C.: American Psychological Association.
- Pres, J. E., Kurpisz, J., PELka-Wysiecka, J., Adamowicz, K., Suchecka-Fidura, D., Ilnicka, M., Mak, M. ve Samochowiec, J. (2020). What regulates gratitude response of women and men? The role of the received good, psychosocial factors, and repayment, *Psicological Report*, 123(2), 395-419.
- Schwartz, S. H., ve Rubel, T. (2005). Sex differences in value priorities: Cross-cultural and multimethod studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89, 1010-1028.
- Seligman, M. E. P., ve Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55 (1), 5-14.
- Simon, R. W., ve Nath, L. E. (2004). Gender and emotion in the United States: Do men and women differ in self reports of feelings or expressive behavior? *American Journal of Sociology*, 109, 1137-1176.
- Sommers, S., ve Kosmitzki, C. (1988). Emotion and social context: An American-German comparison. *British Journal of Social Psychology*, 27, 35-49.
- Şimşek, H ve Yıldırım, A. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (9. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınları.

Timmers, M., Fischer, A. H., ve Manstead, A. S. R. (1998). Gender differences in motives for regulating emotions. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, 974–985.

Bölüm 20

**Kanada Bölgesel Kalkınma
Ajanslarının Kuruluşu ve Bölgesel
Kalkınma Açısından Önemi**

Zeynep Ceylin ECER¹, Ayşe ÇAĞLIYAN²

¹ *Doktorant, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı
Orcid: 0000-0003-0292-3573*

² *Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Coğrafya Bölümü
Orcid: 0000-0002-0268-2127*

Özet

Kanada, çeşitli ekonomik ve sosyal dinamiklere sahip olan büyük bir ülkedir. Ülke, kendine özgü özellikleri ve ekonomik durumu olan coğrafi olarak üç farklı bölgeden oluşur; Atlantik, Orta Kanada ve Batı Kanada Bölgeleri. Atlantik Bölgesi denizcilik, balıkçılık ve deniz ürünleri işleme sektörleriyle tanınırken, Orta Kanada imalat, hizmetler, finans ve turizm gibi çeşitli sektörlerle sahiptir. Batı Kanada ise doğal kaynaklar, enerji üretimi, madencilik ve tarım sektörlerine odaklanmış durumdadır. Her bölge ekonomik büyümeyi destekler ve kültürel farklılıklarıyla benzersiz özelliklere sahiptir. Bölgesel kalkınma ajansları, bu bölgelerdeki ekonomik potansiyeli ortaya çıkarmak, bölgesel eşitsizliği önlemek ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmek için önemli bir rol oynamaktadır. Çalışma, Kanada'nın coğrafi özelliklerini ve ekonomik dinamiklerini dikkate alarak bölgesel kalkınma ajanslarının rolünü ve önemini ele almaktadır. Çalışma; birbirinden farklı özelliklere sahip eyaletlerin yer aldığı Kanada ile sınırlı tutulmuştur. Kanada kalkınma ajanslarının resmi raporlarından, yayınlarından ve diğer kamu kaynaklarından elde edilen veriler akademik makaleler, raporlar ve hükümet belgeleri ile desteklenerek çalışma tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Kalkınma Ajansları, Bölgesel Kalkınma, Kanada Coğrafyası, Kanada Ekonomisi

GİRİŞ

Bölgelerin ulusal ekonomilerdeki rolü, küreselleşme ve yapısal uyumun bir sonucu olarak özellikle son yıllarda önemli ölçüde değişmiştir. Eskiden bir ulusun bölgelerindeki endüstriler genellikle uzmanlaşmıştı, koruyucu tarifeler ve diğer hükümet politikalarıyla uluslararası rekabete karşı korunuyordu. Büyük kentsel bölgeler; yerel kaynaklara dayalı emtia, mamul mal ve hizmet üreten sanayilerle karakterize ediliyordu. Ancak bugün bölgeler, daha çeşitli bir ekonomik yapıya sahip olma eğilimindedir. Küreselleşme, teknolojik ilerlemeler ve ticaret serbestleşmesi, bölgesel ekonomileri daha rekabetçi hale getirmiştir. Bu değişim sürecini anlamak, bölgesel ekonomik analiz yapmak ve bölgesel kalkınma stratejileri oluşturmak, modern ekonomik dünyada önemli bir gereklilik haline almıştır. Buna bağlı olarak 1950'ler ve 1960'lar boyunca, dünya genelinde hükümetler bölgesel ekonomik kalkınma için politikalar ve programlar geliştirmeye başlamıştır. Bu süreç sadece kamu sektörüyle sınırlı kalmamıştır. Özel sektörle birlikte toplumun geniş kesimleri de bölgesel kalkınma stratejilerine dair sürece katılmıştır (Stimson, Stough ve Roberts, 2006).

Kanada, federal bir parlamenterist demokrasi ile yönetilmektedir. Ülke, federal hükümet, eyalet hükümetleri ve bölgesel yönetimler arasında bir güç paylaşımına sahiptir. Kanada'nın yönetimi, coğrafi çeşitliliğini ve kaynaklarını dikkate alarak, yerel, bölgesel ve federal düzeydeki hükümetler arasında iş birliğini ve güç paylaşımını sağlayan bir yapıya sahiptir. Coğrafi özellikler, ülkenin yönetimi ve ekonomisi üzerinde önemli etkilere sahiptir ve kalkınma ajansları, çeşitli bölgelerin ihtiyaçlarını karşılamak ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için çalışmalarını bu etkileri göz önünde bulundurarak yürütmektedir.

Kanada'da bölgesel kalkınma farklılıklarının oluşmasının temel nedenleri çeşitli faktörlerden kaynaklanmaktadır. Öncelikle, doğal kaynakların coğrafi olarak belli bölgelerde yoğunlaşması ve doğal kaynaklara dayalı sektörlerin bazı bölgelerde daha gelişmiş olması ülkede ekonomik aktivitelerin ve iş imkânlarının dağılımını etkilemiştir. Ayrıca ulaşım ve altyapı yetersizlikleri de bazı bölgelerin dış dünyayla bağlantısını kısıtlayarak ticaret ve yatırım fırsatlarını etkilemiştir. Ülkenin bazı bölgeleri maden ve enerji sektöründe oluşan emtia sorunlarından etkilenmektedir. Emtia sorunu, emtia fiyatlarında dalgalanmalar ve düşüşler nedeniyle bu sektörlerdeki gelirlerin azalması veya dalgalı seyretmesine neden olmaktadır. Bu nedenle, bölgesel kalkınma politikaları ve programları, bu engelleri aşmak ve kapsayıcı ekonomik büyümeyi teşvik etmek için önemlidir.

2-KANADA EKONOMİSİNİN GENEL DURUMU VE BÖLGESEL YAPISI

2.1. Kanada Ekonomisinin Genel Durumu

Kanada, G7 ülkeleri arasında yer alan ve dünyanın en büyük ekonomilerinden birine sahip olan gelişmiş bir ülkedir. Ekonomisi çeşitli sektörlerle bağılıken, yönetimin sağlam ekonomik politikaları ve kaynak zenginliği, ülkedeki ekonomik büyümenin temellerini oluşturur. Kanada'nın ekonomisi büyük ölçüde hizmet endüstrisine yönelmektedir. Finans, eğitim, sağlık, perakende, turizm ve diğer hizmet sektörleri, ülkenin gayri safi yerli hasılasının büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Ayrıca, imalat sanayisi de önemli bir yere sahiptir. Gıda işleme, ilaç, teknoloji, otomotiv gibi pek alanda oldukça gelişmiş bir ekonomik yapıya sahiptir. ¹ Hükümet, daha rekabetçi ve sürdürülebilir bir ekonomi inşa etmek için beş noktalı bir strateji belirlemiştir. Bunlar; insanların becerilerini geliştirmek için yatırım yapmak, yeni fikirler üretme ve uygulama kapasitesini güçlendirmek, Kanada'da iş yapmayı kolaylaştırmak, bölgesel ve sektörel kalkınmaya yönelik taahhüt ve ticaret ve yatırımın teşvik edilmesidir (Neamtan ve Downing, 2005: 11). Belirlenen bu hedefler doğrultusunda, sosyal ekonominin farklı boyutları; insanların becerilerini geliştirmeye, yenilikçilik ve fikir üretimine katkıda bulunmaya, iş yapma koşullarını iyileştirmeye, bölgesel ve sektörel kalkınmayı desteklemeye ve ticaret ile yatırımı teşvik etmeye yönelik politika ve uygulamalarla bütünleşmiştir.

Zengin bir jeolojik yapıya sahip olan ülke çok çeşitli metal ve mineraller barındırmaktadır. Kanada'da çıkarılan en değerli mineral ve metallere bazıları altın, demir cevheri, kömür, bakır, potas, nikel, platin grubu metaller, kum ve çakıl, taş ve elmadır. Bu zengin maden kaynakları da ekonominin gelişiminde büyük rol oynamaktadır.² Büyük yüzölçümü ve çeşitli jeolojik ortamlarıyla Kanada, gelecekteki maden endüstrisine dayalı refahı desteklemek için güçlü bir temele sahiptir. Kanada maden sektörü, sektörün faaliyetlerinin sürdürülmesine yardımcı olan geniş ve yetenekli tedarik zincirleri ve hizmet sağlayıcıları aracılığıyla ülke ekonomisine hem doğrudan hem de dolaylı olarak değerli katkılarda bulunmaktadır. Kanada'nın kırsal, uzak ve kuzey topluluklarının birçoğu, birincil ekonomik faaliyet olarak madencilğe büyük ölçüde güvenmektedir. Toronto ve Vancouver gibi büyük şehirler de önemli finans

¹ <https://data.worldbank.org/country/CA> , <https://www.ontario.ca/page/ministry-economic-development-job-creation-trade> , <https://www.statecan.gc.ca/en/star> , Canada's Trade Performance 2023

² Mining Sector Performance Report 2011-20 <https://natural-resources.canada.ca/our-natural-resources/minerals-mining/mining/canadian-mineral-exploration/8290#a>

merkezleri ve birçok arama ve madencilik şirketine ev sahipliği yapan yerler olarak sektörün önemli ekonomik katkılarından faydalanmaktadır.³

Kanada, dünya standartlarında yerbilim bilgisi ve eğitim sistemleri; sorumlu maden gelişimini destekleyen bir kamu politikası çerçevesi; vasıflı işgücü ve sektörde inovasyon için bir ekosistem ile küresel bir ekonomik, sosyal ve çevresel lider konumundadır. Bu özellikler Kanada'ya enerji dönüşümüne yönelik gelecekteki küresel emtia talebini karşılamak ve önemli bir mineral ve metal ürünleri üreticisi olarak uluslararası konumunu güçlendirmek için muazzam olanaklar sağlamaktadır.⁴

Tarım endüstrisi de Kanada'nın ekonomisi ve toplumunda önemli bir yere sahiptir. Ülke, sahip olduğu geniş arazi ve iklim etkileri sayesinde çeşitli tarım ürünleri üretilmektedir ve Dünya ticaretinde önemli bir noktada bulunmaktadır. Ülke buğday, arpa, mısır, kanola, süt ürünleri, et ürünleri gibi ürünlerde uluslararası düzeyde bir yere sahiptir.⁵ Özellikle Saskatchewan, Alberta ve Manitoba eyaletlerinde buğday; Ontario, Québec ve Manitoba eyaletlerinde mısır; Saskatchewan ve Manitoba eyaletlerinde ise Kanola üretimi ön plandadır. Bununla birlikte Britanya Kolombiya'sı, Alberta, Ontario, Newfoundland, Labrador ve Quebec eyaletlerinde ise et ve süt ürünleri üretimi önemli bir yere sahiptir. Ayrıca, Kanada'da; elma, kiraz, yaban mersini, ahududu, havuç, lahana, patates gibi birçok meyve ve sebze üretilir. Özellikle Ontario, British Columbia ve Québec gibi bölgelerdeki meyve ve sebze tarımı göze çarpmaktadır. Kısaca tarım, Kanada ekonomisi için büyük bir sektördür ve bölgede çeşitli tarım faaliyetleri oldukça yoğundur.⁶

2.2. Kanada'nın Coğrafi Özellikleri

Kuzey Amerika kıtasında bulunan Kanada, 9.98 milyon km²'lik bir alanı ile dünyanın en geniş ikinci ülkesidir. Ülke, güneyinde ve kuzeybatısında ABD (Alaska) ile sınır komşusudur. Kuzeyinde Arktik, batısında Pasifik, doğusunda ise Atlas Okyanusu'na açılır. Kanada'nın şekli hem Hudson Körfezi'ni oluşturan proporsiyonları hem de doğu, kuzey ve batı kıyılarındaki adaları içeren parçalanmaları içerir (Kidd & Allen-Shinn, 2008: 5) (Şekil 1-2).

³ (Mining Sector Performance Report 2011-20; 2022).

⁴ (Mining Sector Performance Report 2011-20; 2022); Gross domestic product by industry, April 2023

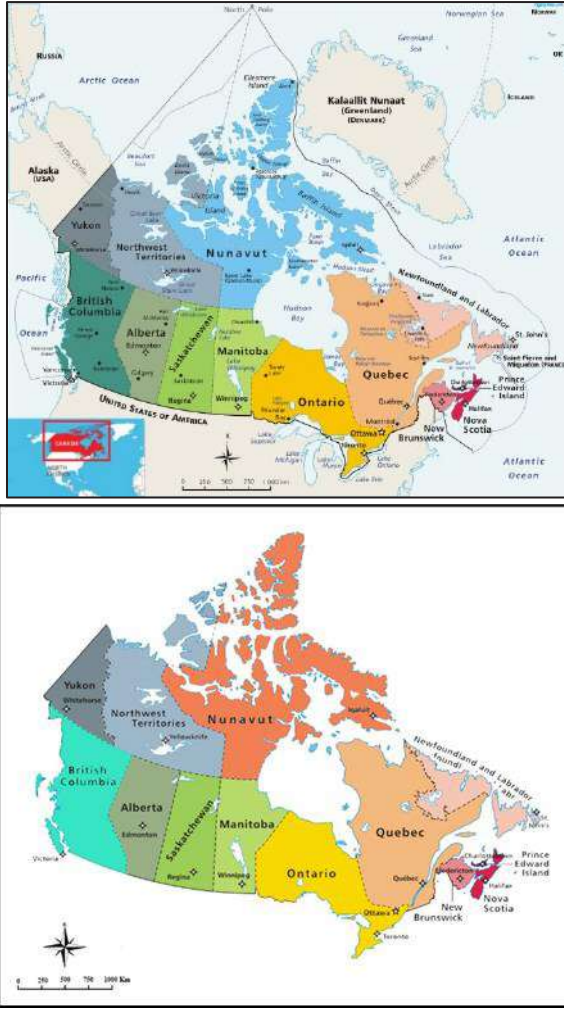
⁵ <https://www150.statcan.gc.ca/n1/daily-quotidien/230706/dq230706a-eng.htm>, World Bank, "World Development Indicators 2021: <https://data.worldbank.org/country/canada> ; https://databank.worldbank.org/views/reports/reportwidget.aspx?Report_Name=CountryProfile&Id=b450fd57&tbar=y&dd=y&inf=n&zm=n&country=CAN, https://www150.statcan.gc.ca/n1/dai-quo/subjects_sujets-eng.htm , A Statistical Glance at the Recent History of Farm Income

⁶ Agriculture and Agri-Food Canada. "Overview of Canadian Agriculture." Accessed July 7, 2023. <https://agriculture.canada.ca/en/sector/overview>

Kanada, geniş bir coğrafi alana sahip olduğu için iklim çeşitliliği görülmektedir. Kuzey bölgeleri Arktik iklime hâkimken, güneyde yaşadıkları daha ılıman iklimler görülür. Batı kıyılarında yağmurlu ve ılıman bir iklim yaşanırken iç kesimler ise daha karasal bir iklimi yaşamaktadır. Ülkenin sahip olduğu geniş yüzölçümü iklim çeşitliliğiyle birlikte morfolojik anlamda da çeşitliliği arttırmıştır. Kanada'da yedi fizyografik bölge vardır. Bu bölgeler Kanada Kalkanı, Batı Cordillera, Kanada Arktik Bölgesi, Appalachian Bölgesi, İç Ovalar, Hudson Körfezi Ovaları ve St. Lawrence Ovalarıdır (Bostock, 1970; The Canadian Encyclopedia) (Şekil 1-2).

5 milyon km²'ye yakın bir alana sahip Kanada Kalkanı, Kanada'nın kara yüzeyinin yüzde 48'ini kaplar (tatlı su gölleri ve Arktik adalar dâhil). Kalkanın Kuzey Kutbu'nda bulunan kısmı hariç tutulsa bile, Kanada Kalkanı Kanada'daki en büyük ve en eski oluşuma sahiptir. Kalkan 4 milyar ila 1 milyar yıl önceki dağ oluşumunun çeşitli aşamalarında oluşan kristal Prekambriyen kayalardan oluşmaktadır. Kanada Kalkanı, kuzeybatı Quebec'ten kuzey Ontario, Manitoba, Saskatchewan, güney Nunavut ve Kuzeybatı Toprakları'na kadar uzanan yüksek arazi alanıdır. Bu bölge, genellikle yaylalar ve düz arazilerden oluşur ve yer yer dağlık bölgelere sahiptir.

Şekil 1: Kanada'nın Konumu ve Siyasi Haritası

Kaynak: Kanada Atlası'ndan E . Pluribus Anthony tarafından çizilmiş ve Map Canada Political-geo-be-x-old.png haritalarından düzenlenmiştir

Şekil 2: Kanada Fiziki Haritası

Kaynak: (<https://www.mapsofindia.com/world-map/canada/> haritalarından düzenlenmiştir

Batı Cordillera, yaklaşık 800 km² genişliğindedir ve güney Britanya Kolombiya'sından kuzeye Yukon ve Beaufort Denizi'ne kadar uzanır. Kanada'nın %16'sını kaplayan Batı Cordillera, engebeli dağların yanı sıra yaylaları, vadileri ve ovaları barındırmaktadır. Buzullu alanlarda, dağlarda ve yüksek platoların kenarlarında sirkler ve U şeklindeki vadiler gibi yer şekilleri yaygındır. Kanada Arktik; Kuzey Kutup Dairesi'nin kuzeyinde yer alır ve ülkenin %21'ini kaplamaktadır. Kanada Arktik, kısmen Kanada Kalkanı, Batı Cordillera ve İç Ovalar gibi diğer bölgelerle örtüştüğü için Kanada'nın en karmaşık bölgesidir. Bu bölgenin en önemli özelliği buzulların varlığıdır. Appalachian Bölgesi 360.000 km²'lik alanla Kanada'nın yaklaşık %3,6'sını kapsamaktadır. Bu bölge, Kuzeybatıda St. Lawrence Ovaları ile doğu ve güneydoğuda Atlantik Kıta Sahanlığı arasındadır. Diğer dağlık bölgelerde olduğu gibi, arazisi kayalarının ve yapılarının karmaşıklığını belirleyen yüksek ve alçak arazilerden oluşan bir mozaik şeklindedir. Appalachian Bölgesi'nin oluşumu, 280 ile 480 milyon yıl önce gerçekleşen tektonik hareketlerin bir yansımasıdır. Bu dönemde, yer kabuğunun çeşitli hareketleri ve çarpışmaları dağ zincirlerinin oluşumuna yol açmıştır. Kanada'nın İç Ovaları 1,8 milyon km²'lik alanıyla ülkenin %18'ini kapsamaktadır. Bölge, Kanada Kalkanı ile Batı Cordillera arasında yer almaktadır. İç Ovalar, Kuzeybatı topraklarında olduğu gibi kuzeye doğru uzandığında, Kanada Arktik Bölgesi'nin bir parçası haline gelirler. Bölgesel topografyası, bölgenin tamamına yayılan deniz kökenli yatay kireçtaşları ve

şeyller tarafından kısmen belirlenmiştir. İç Ovalar, kuzeye doğru Arktik Kıyı Ovası ve Arktik Ovaları ile sınırlanarak Arktik Okyanusu'na doğru uzanırlar. Yükseklikleri genellikle Mackenzie Nehri Vadisi boyunca kuzeye doğru azalırken, vadiden doğuya Kanada Kalkanı'na doğru hafif bir yükseliş ile birlikte birkaç büyük plato ile batıya doğru Rocky Dağları'na doğru keskin bir yükseliş göstermektedir. Hudson Körfezi Ovaları 20.000 km²'lik alanı ile ülkenin %3,2'sini kapsamaktadır. Körfez ovalarının %40 Kanada Kalkanının ortasında yer alan tortul bir havza özelliği taşımaktadır. Kalan %60, Hudson Körfezi ve James Körfezi'nin sularının altındadır. Ovanın KD'ndeki Sutton Sırtları dışındaki ana kayalık arazisi, son buzullaşma sırasında buzun ilerlemesi ve geri çekilmesiyle ilişkili bir buzul ve deniz çökelti örtüsüyle adeta tamamen maskelenmiş durumdadır. Lawrence Ovaları 180.000 km²'lik alanı ile Kanada kara yüzeyinin %1,8'ini oluşturmaktadır. Bölge; kuzeyde Kanada Kalkanı ile doğu ve güneydoğuda Appalachian Bölgesi arasında uzanmaktadır. Lawrence Ovalarının batı kısmı Kanada Kalkanı ile Huron, Erie ve Ontario Gölleri arasında yer almaktadır. Kuzey Lawrence ovaları genel olarak Ontario Gölü'nün batısında geniş bir dolomit ve kireçtaşı platosundan geniş bir şist ovasıyla ayrılan bir kireçtaşı ovasından oluşmaktadır. Doğu St. Lawrence Ovaları; Lawrence Körfezi'ne doğru genişleyen ve Belle Isle Boğazı'nda kuzeydoğuya doğru tekrar daralan bir bölgedir. Bölge; Lawrence Körfezi'nin kuzey kıyısında, kuzeybatı Newfoundland'de deniz seviyesinden yaklaşık olarak 100 metre yükseklikte bir kıyı ovası olan Îles de Mingan gibi küçük, izole edilmiş alçak platolar ve ovalardan oluşmaktadır. Lawrence Ovalarının orta kesimler ise Güneydoğu Ontario ve güney Quebec arasında uzanan büyük ölçüde buzul ve deniz birikintileri tarafından maskelenen tortul kayalar üzerinde gelişmiş dalgalı bir topografyaya sahiptir (Dredge & Cowan,1989; Andrews,1989; Karrow & Occhietti,1989; Douglas, 1989; The Canadian Encyclopedia).

2.3. Kanada'da Bölgesel Farklılıklar ve Kalkınma Eşitsizlikleri

Kanada, 10 eyalet (Alberta, British Columbia, Manitoba, New Brunswick, Newfoundland, Northwest, Nova Scotia, Nunavut, Ontario, Prince Edward Adası) ve 3 bölgeden (Quebec, Saskatchewan, Yukon) oluşan federal bir yapıya sahiptir. Bu yapı içinde yönetim yetkileri, Merkezi Hükümet, Eyalet Hükümetleri ve Yerel Hükümetler/Belediyeler arasında paylaşılmaktadır. Eyalet ve Bölgesel Hükümetler, yapısal çerçeveyi belirleyen bölümlere sahiptir. Kuzeybatı ve Yukon Bağımsız Bölgeleri ise merkezi hükümet tarafından yönetilmektedir. Bu federal yapı, Kanada'nın yönetim ve karar alma bölümlerinin dağıtılmasına neden olmuştur. Ülkede; Merkezi Hükümet, ulusal düzeydeki politika yapma, dış açıklamalar ve savunma gibi konularda yetkilidir. Eyalet Hükümetleri, eyalet

düzeyinde yasama, yürütme ve yerel konuları yönetirken, Yerel Hükümetler/Belediyeler, yerel düzeydeki yönetimi sağlamaktadır (Kanada Ülke Raporu, 2022; DEİK, 2015).

Kanada'da bölgesel kalkınma farklılıkları oldukça belirgindir. Ülkenin geniş coğrafi alanı, çeşitli doğal kaynaklara ve ekonomik dinamiklere sahip farklı bölgelerin oluşmasına yol açmıştır. Bu da, ekonomik ve sosyal göstergeler açısından bölgesel farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bölgesel kalkınma farklılıkları, ekonomik faaliyetlerin dağılımı, nüfus yoğunluğu, işgücü piyasası, sanayi yapısı, altyapı ve erişim gibi birçok faktörden kaynaklanmaktadır. Örneğin, doğal kaynaklar açısından zengin olan batı bölgeleri, madencilik ve enerji sektörlerinde büyük bir ekonomik faaliyet gösterirken, doğu bölgeleri daha çok imalat sektörüne ve hizmet sektörüne dayalı bir ekonomiye sahiptir. Kanada'da bölgesel kalkınma farklılıklarının azaltılması ve daha dengeli bir kalkınmanın sağlanması için birçok politika ve program uygulanmaktadır. Bu politika ve programlar, yerel, bölgesel ve federal düzeyde yürütülen çeşitli kurumlar ve kalkınma ajansları tarafından desteklenmektedir. Bu kurumlar, ekonomik büyümeyi teşvik etmek, iş fırsatları yaratmak, altyapıyı geliştirmek, eğitim ve yetenek geliştirmeyi desteklemek gibi çeşitli önlemlerle bölgesel kalkınmayı desteklemeyi amaçlamaktadır.

Ülkede 1950'lerin sonunda ortaya çıkan durgunluk, Kanada'da kalıcı bölgesel eşitsizliklere odaklanmayı gerektirmiştir. Bu döneme kadar yetkililer, ulusal ekonomik büyümeyi teşvik etmeyi amaçlayan hükümet politikalarının tüm bölgelerin sosyo-ekonomik gelişimine katkı sağlayacağına inanıyordu. Ancak bu bölgesel kalkınma eşitsizliklerinin ortadan kalkmasını sağlayamamıştır. Buna bağlı olarak federal hükümet; bölgesel kalkınmayı teşvik etmek ve bölgesel eşitsizliği azaltmak için programları kullanmak amacıyla Bölgesel Ekonomik Genişleme Departmanı'nı (DREE) kurmuştur. Daha sonra DREE; Sanayi, Ticaret ve Ticaret Bakanlığı ile birleştirilerek Bölgesel Endüstriyel Genişleme Departmanı (DRIE) adını almıştır. Bu departman, hem bölgesel hem de endüstriyel kalkınmanın hedeflerini üstlenerek Kanada'da kalkınma politikalarını formüle etmeyi amaçlamıştır. Ancak 1969'da temelleri atılan bu departman 1987'de dağıtılarak federal bölgesel kalkınma çabaları, bölgesel temelli kalkınma ajanslarına devredilmiştir. Bu değişimle kalkınma ajanlarıyla birlikte hem federal hem de eyalet hükümetleri özellikle ikinci dünya savaşının ardından Kanada'daki bölgesel eşitsizlikleri azaltmak için önemli kaynaklar harcamışlardır (Beaumier, 1998).

Büyük buhranın eyaletlerin ekonomisi üzerindeki yıkıcı etkisine müteakip, bunalımın eyaletlerin ekonomisi üzerindeki yıkıcı etkisini inceleyen federal-eyalet mali düzenlemelerinin kapsamlı bir şekilde yeniden yapılandırılmasını

öneren Rowell-Sirois Komisyonu kurulmuştur. Komisyon, illerin farklı kapasitelere sahip olmasından dolayı ülkede tek tip ulusal vergi oranlarıyla her eyaletten aynı düzeyde hizmet beklenemeyeceğine dikkat çekmiş ve Kanada eyaletlerinin mali kapasitesinin, daha zengin bölgelerden daha fakir bölgelere fon transferi yoluyla eşitlenmesini önermiştir. Sonuç, dezavantajlı vilayetlere yapılan artık alışılmış denkleştirme ödemeleri sistemiydi. 1957 yılında The Royal Commission on Canada's Economic Prospects (the Gordon Commission) adlı Kraliyet Komisyonu Kanada'daki bölgesel farklılıkların sadece mali kapasitelerden dolayı değil aynı zamanda büyüme fırsatlarından da kaynaklandığını, ulusal refah seviyesi ne olursa olsun bu dönemde "eşitsizlik boşlukları" olarak ifade edilen kalkınma eşitsizliklerinin ortadan kalkmadığını belirtmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra ise ülkede genel olarak ekonomik büyüme hızlı olduğundan ve bu refahı tüm bölgeler paylaştığından, bölgesel sorun hükümet gündeminde öncelikli bir madde olarak ele alınmamıştır. 1980'lerin ortalarına gelindiğinde ise bölgesel eşitsizlikleri azaltmada yeterli başarıya ulaşılmadığına inanılıyordu. Bu endişe, 1987'de etkili olan bölgesel kalkınma politikalarının yeniden yapılandırılmasına neden olmuştur. Yeni yaklaşım ile programlar ulusal değil bölgesel ihtiyaçlara göre yerel federal kurumlar ve topluluk arasında daha doğrudan etkileşim ile sağlanmaktaydı. Bu amaçla Bölgesel Endüstriyel Genişleme Departmanı'nın (DRIE) bölgesel kalkınma sorumlulukları Atlantic Canada Opportunities Agency (ACOA), Federal Economic Development Agency for Northern Ontario (FedNor) ve Kanada'nın dört batı ilinde etkili olan The Department of Western Diversification (WD) kalkınma ajanslarına devredilmiştir (Beaumier, 1998; Foster, 2019).

Kanada, büyüklüğü ve çeşitliliği nedeniyle farklı bölgeler arasında ekonomik ve sosyal farklılıklara sahiptir. Genel olarak, Kanada'nın ekonomik ve sosyal gelişmişlik düzeyi batı bölgelerinden doğuya doğru azalmaktadır. Atlantik Kanada'nın oluşumuyla ilgili mevcut tarihsel anlatılar genellikle, Nova Scotia, New Brunswick, Prince Edward Island ve (daha sonra) Newfoundland'daki yaşam koşullarının Kanada'nın geri kalanından sürekli olarak daha kötü olduğu konusunda hemfikirler (Foster, 2019).

Ontario, ülkenin en büyük nüfusa sahip ve ekonomik açıdan en gelişmiş eyaletidir. Toronto gibi büyük finans ve iş merkezlerine ev sahipliği yapması, Ontario'nun güçlü bir ekonomiye sahip olmasını sağlamıştır. Quebec, Kanada'nın ikinci en büyük nüfusuna ve önemli bir ekonomiye sahip eyaleti olup; imalat, bilgi teknolojileri, havacılık ve turizm gibi sektörlerde güçlü bir ekonomisi bulunmaktadır. Alberta, enerji sektöründeki zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarıyla tanınır. Bu eyalette, Calgary ve Edmonton gibi büyük şehirlerdeki enerji şirketleri ve hizmet sağlayıcıları büyük ekonomik öneme sahiptir.

Alberta'nın gelir düzeyi genellikle yüksek olup, ekonomik büyüme oranları da diğer eyaletlere göre genel olarak daha yüksektir. Britanya Kolumbiyası, doğal güzellikleri, limanları ve kaynaklarıyla öne çıkan bir bölgedir. Vancouver, bu eyaletteki en büyük şehir ve önemli bir ekonomik merkezdir. Turizm, film endüstrisi, teknoloji ve doğal kaynaklar Britanya Kolombiyası'nın ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Atlantik Kanada ise Newfoundland, Labrador, Prens Edward Adası, Nova Scotia ve New Brunswick gibi eyaletlerden oluşur. Bu bölgeler tarım, balıkçılık, denizcilik ve turizm gibi sektörlerde etkili olmakla birlikte, diğer bölgelere göre ekonomik gelişim açısından görece daha zayıf kabul edilebilir (Minnes & Douglas, 2013; David & Douglas, 2013). Yukon ise Kanada'nın diğer eyaletleriyle karşılaştırıldığında nispeten daha küçük bir nüfusa ve ekonomiye sahiptir. Bu nedenle diğer eyaletlere kıyasla daha az gelişmiş olduğu söylenebilir. Genel olarak coğrafi konumuna rağmen, madencilik, turizm, taşımacılık ve kültürel kaynaklar gibi sektörlerde belirli bir sosyoekonomik gelişme göstermektedir. Eyalet, zengin doğal kaynaklara sahip bir bölgedir. Özellikle altın madenciliği, Yukon ekonomisinin belirgin bir bileşenidir. Bunun yanı sıra, gümüş, bakır, çinko ve kurşun gibi diğer maden kaynakları da ekonomik faaliyetlere katkıda bulunmaktadır. Turizm, taşımacılık ve lojistik sektörlerinin gelişimi eyaletin sosyo-ekonomik gelişimini sağlamaktadır. Ancak Yukon gibi kaynak tabanlı ekonomilerin bölgedeki ekonomik kalkınma açısından genellikle zararlı olduğu; bu tür ekonomilerde, finansal faydaların büyük bir kısmının bölgeden uzaklaştığı ve yerel yatırımların eksik olduğu görülmektedir. Maden kapanmaları ve düşük emtia fiyatları da bölge ekonomisini olumsuz yönde etkileyen faktörlerden biridir (Darling, 2021:22-23; IBISWorld, 2022).

Genel olarak değerlendirildiğinde Atlantik Kanada'daki Newfoundland ve Labrador, Prens Edward Adası, Nova Scotia ve New Brunswick eyaletleri Ontario, Quebec ve Alberta gibi daha büyük ve merkezi bölgelere göre ekonomik ve sosyal gelişim açısından dezavantajlı konumdadır. Dezavantajlı durumda olmasının nedenleri arasında bu bölgelerdeki coğrafi izolasyon ve ulaşım altyapısının yetersizliği gibi faktörlerin ticaret ve yatırımlar açısından zorlu şartlar sunması; bununla birlikte sektörel yapının farklılığı sayılabilir. Bölge genellikle tarım, balıkçılık ve turizm gibi geleneksel sektörlerle dayalı bir ekonomiye sahiptir. Ayrıca, yüksek teknoloji ve finans gibi daha modern ve yüksek katma değerli sektörlerdeki varlık ve yatırımların diğer bölgelere göre daha sınırlı olması bu durumun ortaya çıkmasının nedenleri arasındadır.

1. KALKINMA AJANSLARININ BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARI VE ETKİNLİĞİ

Kalkınma ajansları, ülkelerin ekonomik, sosyal ve bölgesel kalkınma hedeflerine ulaşmak için önemli bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Bu ajanslar, ekonomik büyüme, istihdam artışı, gelir dağılımının iyileştirilmesi ve rekabet gücünün artırılması gibi amaçları gerçekleştirmek için stratejik planlamalar yapar, yatırım teşvikleri sağlar, iş geliştirme programları yürütür ve bölgesel kalkınma projelerini destekler. Ayrıca, kalkınma ajansları; geri kalmış bölgelerdeki potansiyeli harekete geçirmek, sosyal hizmetlerin ve refahın artırılması, uluslararası ilişkilerin güçlendirilmesi gibi alanlarda da faaliyet gösterirler. Kalkınma ajansları, kalkınma süreçlerini etkili bir şekilde yöneterek toplumsal refahın artırılmasına katkıda bulunmayı hedefledikleri için ülkeler bu ajanslara ihtiyaç duyarlar (Ecer, 2022). Kurulma amaçları kısaca şunlardır:

- **Ekonomik Kalkınma:** Kalkınma ajansları, ülkelerin ekonomik kalkınma hedeflerine ulaşmasına yardımcı olmak için kurulurlar. Ekonomik büyüme, istihdam artışı, gelir dağılımının iyileştirilmesi, rekabet gücünün artırılması gibi amaçlara ulaşmak için kalkınma ajansları, stratejik planlamalar yapar, yatırım teşvikleri sağlar, iş geliştirme programları yürütür ve sektörel kalkınma projelerini destekler.

- **Sosyal Kalkınma ve Refah:** Kalkınma ajansları, sadece ekonomik kalkınmaya değil, aynı zamanda sosyal kalkınmaya ve refahın artırılmasına da odaklanır. Bu kapsamda, eğitim, sağlık, sosyal hizmetler gibi alanlarda projeler yürütülerek insanların yaşam kalitesi ve refahı iyileştirilmeye çalışılır.

- **Bölgesel Eşitsizlikler:** Kalkınma ajansları, bölgesel eşitsizlikleri azaltmak ve farklı bölgeler arasındaki kalkınma farklarını dengelemek amacıyla kurulurlar. Bazı ülkelerde, belli bölgelerde yoğunlaşan ekonomik aktiviteler ve kaynaklar, diğer bölgelerde geri kalmaya neden olabilir. Kalkınma ajansları, geri kalmış bölgelerdeki potansiyeli harekete geçirmek, altyapıyı geliştirmek, iş imkânları yaratmak ve bölgesel kalkınma projelerini desteklemek suretiyle bölgesel dengenin sağlanmasına katkıda bulunurlar.

- **Bölgesel Potansiyelin Değerlendirilmesi:** Kalkınma ajansları; bir bölgenin potansiyelini belirlemek, kaynakları etkin bir şekilde kullanmak ve stratejik planlamayı desteklemek için kurulurlar.

Kalkınma ajanslarının orta çıkışı 20. yüzyılda başlamıştır. Uluslararası düzeyde kalkınma çalışmalarını koordine etmek amacıyla 1949 yılında kurulan

BM Genişletilmiş Teknik Yardım Programı ile 1958'de kurulan BM Özel Fonu'nun birleşmesiyle 1966 yılında küresel kalkınma programı olarak Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) kurulmuştur⁷. Benzer bir oluşum Kanada'da meydana gelmiştir. Kanada Uluslararası Kalkınma Ajansı (CIDA), Kanada'nın öncü kalkınma yardım ajansıydı ve amacı yoksulluğu azaltmak, insan haklarını teşvik etmek ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemektir. 1968 yılında kurulan CIDA, Kanada'nın resmi kalkınma yardım programının büyük bir bölümünü yönetmekle birlikte 2013 yılında yetkileri Dışişleri Bakanlığı ile birleştirilmiştir⁸. Elbette bu uluslararası kalkınma ajanslarının amacı ülkelerin daha geniş uluslararası politika hedeflerine ulaşma arzusu yatıyordu. Bununla birlikte ülkeler bazında Amerika Birleşik Devletleri'nde kalkınma ajanslarının kurulmasında öncü rol oynayan kuruluşlar arasında Tennessee Vadisi İdaresi (Tennessee Valley Authority - TVA)⁹ ve Rural Electrification Administration (REA)¹⁰ bulunmaktadır. TVA; 1933 yılında büyük ölçekli bir kalkınma programı olarak kurulmuş ve enerji üretimi, su kaynaklarının yönetimi, tarımsal kalkınma ve altyapı projeleri gibi alanlarda faaliyet göstermiştir. İngiltere, Fransa ve Almanya da kalkınma ajanslarına erken dönemde önem veren ülkeler arasındadır. Avrupa Birliği (AB) için de önemli bir role sahiptir. Çünkü Avrupa Birliği, farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülkeler ve bölgelerden oluşan bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla üye ülkeler arasındaki kalkınma farklılıklarını azaltmak ve geri kalmış bölgelerin daha hızlı kalkınmasını sağlamak için Bölgesel Kalkınma Ajansları kurulmuştur. Böylece daha kapsayıcı ve dengeli bir kalkınma sağlanmaya çalışılmıştır.

Kanada'da bölgesel eşitsizlikleri azaltmak amacıyla kalkınma ajanlarının kurulması, 1980'lerin ortalarında Bölgesel Endüstriyel Genişleme Departmanı'nın sorumluluklarının, bölgesel kalkınma ajanslarına devredilmesiyle başlamıştır. Böylece Atlantic Canada Opportunities Agency (ACOA), Federal Economic Development Agency for Northern Ontario (FedNor) ve Kanada'nın dört batı ilinde etkili olan The Department of Western Diversification (WD) kalkınma ajansları etkili olmaya başlamıştır. Her ülkenin kendi kalkınma ihtiyaçlarına ve önceliklerine göre kalkınma ajansları kurduğu ve bu kuruluşların zaman içinde geliştiği söylenebilir (Tablo 1, Şekil 3).

⁷ Birleşmiş Milletler Geliştirme Programı Resmi Sayfası

⁸ Canada_10_09_2009.doc

⁹ Tennessee Valley Authority Yasası (1933), National Archives Milestone Documents

¹⁰ Rural Electrification Administration (REA) (1935, The Living New Deal 2016)

Tablo 1: Kanada'da Kurulmuş Kalkınma Ajansları ve Faaliyet Yerleri

Ajans Adı	Faaliyet Yerleri	Kuruluş Yılları
Atlantic Canada Opportunities Agency (ACOA) (Atlantik Kanada Fırsatlar Ajansı)	New Brunswick, Newfoundland ve Labrador, Nova Scotia ve Prince Edward Island Eyaletleri	1987
Canada Economic Development for Quebec Regions (CED)(Quebec Bölgeleri için Ekonomik Kalkınma Ajansı)	Quebec Eyaleti	1991
Canadian Northern Economic Development Agency (CanNor) (Kuzey Kanada Ekonomik Kalkınma Ajansı)	Kanada'nın kuzey bölgeleri, Yukon, Kuzeybatı Toprakları ve Nunavut	2009
Federal Economic Development Agency for Southern Ontario (FedDev Ontario) (Güney Ontario Federal Ekonomik Kalkınma Ajansı)	Ontario Eyaletinin güney kesimleri	2009
Federal Economic Development Agency for Northern Ontario (FedNor) (Kuzey Ontario Federal Ekonomik Kalkınma Ajansı)	Kuzey Ontario kesimleri	1987
Prairies Economic Development Canada (PrairiesCan) (Kanada Prairies Ekonomik Kalkınma Ajansı)	Alberta, Saskatchewan ve Manitoba	2021
Pacific Economic Development Canada (PacifiCan) (Kanada Pasifik Ekonomik Kalkınma Ajansı)	Britanya Kolombiyası	2021

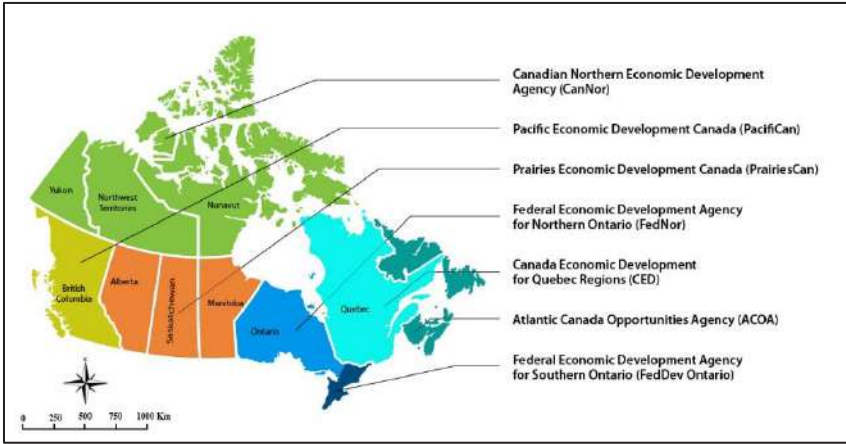
Kaynak: The Official Website Of The Government Of Canada,2021

3.1. Atlantic Canada Opportunities Agency (ACOA) (Kanada Atlantik Fırsatlar Ajansı)

Atlantik Kanada Fırsatlar Ajansı (ACOA), 1987 yılında Kanada Hükümeti'nin Atlantik Kanada'da ekonomik kalkınma girişimlerini koordine etmek ve uygulamak amacıyla kurulmuştur. ACOA'nın görevi, Atlantik Kanada bölgesindeki New Brunswick, Newfoundland ve Labrador, Nova Scotia ve Prince Edward Island eyaletlerinde ekonomik kalkınmayı artırmaktır. 2023-24 yılında Ajans 35 yıllık deneyimiyle Kanada Hükümeti'nin İstihdam ve büyüme gündemine yanıt olarak büyümüş ve gelişmiştir. Bu gündem, Kanada'nın ekonomik performansı ile birlikte verimliliği artırmayı, uluslararası rekabet gücünü yükseltmeyi ve ticareti ile doğrudan yabancı yatırımları geliştirmeyi hedeflemektedir (Performance Report, 2004; ACOA Departmental Plan, 2023). Ajans özellikle ücretler ve istihdam gibi bölgesel farklılıkların azaltılmasına odaklanarak Atlantik Kanada'da ekonomik farklılıkların giderilmesini amaçlamaktadır. ACOA, önceki Bölgesel Endüstri Genişletme Departmanı'ndan gelişmiştir ancak ondan farklı ve yeni bir yaklaşım benimsemiştir. Özellikle

küçük ve orta ölçekli işletmelere özel krediler sağlayarak, işletme sahiplerine finansal planlama ve işletme bilgileri gibi hizmetler sunarak, bireysel işletmelerin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Ajans hem geniş çaplı hem de yerel düzeyde topluluklar üzerinde önemli bir etkiye sahiptir ve bölgesel kalkınma hedeflerini çoğunlukla işletme ve toplum geliştirme programları aracılığıyla gerçekleştirmektedir (Fakhri, 2009).

Şekil 3: Kanada Kalkınma Ajansları ve Faaliyet Bölgeleri

Kaynak: Canada Economic Development for Quebec Regions 2021–22
Departmental Results Report,2022:9

Ajans, federal hükümetin bir parçası olarak bölgedeki ekonomik büyümeyi desteklemek ve istihdamı artırmak için çeşitli programlar ve hizmetler sunmaktadır. Bu kapsamda, işletmelere finansal destek sağlamak amacıyla yatırım sermayesi, işletme kredileri, iştirakler ve hibe programları gibi çeşitli destekler sunar. Aynı zamanda işletmelerin rekabet güçlerini artırmalarını hedefleyerek danışmanlık, eğitim ve iş geliştirme programları düzenler, böylece pazarlama, yenilik, üretim ve yönetim becerilerini geliştirmelerine katkı sağlamaktadır. ACOA, yenilikçi fikirleri teşvik etmek için Ar-Ge faaliyetlerine mali destek vererek yeni ürün ve teknolojilerin geliştirilmesini, patent başvurularını ve işletmeler arası Ar-Ge projelerini desteklemektedir. Ayrıca, Atlantik Kanada'daki işletmelerin ihracatlarını artırmalarını sağlayarak uluslararası pazarlara açılmalarına katkıda bulunur; bu amaçla ihracat eğitimleri, ticaret misyonları, uluslararası fuar katılımları ve pazar araştırmaları gibi programlar sunmaktadır (ACOA Five-Year Report to Parliament, 1998-2003, 2003; Performance Report, 2004).

Ajans çalışmalarını yürütürken eyaletler, yerel yönetimler, iş dünyası, topluluk grupları ve yükseköğretim kurumları ile işbirliği içinde çalışmaktadır.

Örneğin, 2000 yılında duyurulan Atlantic Innovation Fund (AIF), işletmeler ve araştırma topluluğu ile yükseköğretim kurumlarının iş birliklerini teşvik etmeyi amaçlamıştır. ACOA'nın Export Internships for Trade Graduates (EITG) programı da bu bağlamda öne çıkan bir örnektir. Bu program, üniversite öğrencilerini ticaret eğitimi almış olduğu alanlarda aktif ihracat pazarları arayan şirketlerle bir araya getirerek, öğrencilere pratik iş deneyimi sunarken KOBİ'lere ihracat konusunda destek olur.

ACOA'nın, Atlantik Kanada'nın ekonomik kalkınmasını desteklemek için yürütmüş olduğu programlar arasında toplum tabanlı ekonomik kalkınma, turizm, ticaret ve yatırım önemli bir rol oynamaktadır. Toplum tabanlı ekonomik kalkınma stratejisi, nüfusun büyük bir kısmının kırsal bölgelerde yaşadığı Atlantik Kanada'da gücünü geliştirmeyi hedeflemektedir. ACOA'nın İş Geliştirme Programı (BDP) kapsamında verilen kredilerin çoğunluğu metropol alanlarının dışındaki bölgelere yönlendirilmekte ve kırsal toplulukların ekonomik güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Değerlendirmeler, Toplum Tabanlı İş Geliştirme Şirketlerinin (CBDC) kırsal bölgelerde iş yaratma ve sürdürme konusunda önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde, kırsal gençlerin istihdamına destek sağlayan Genç Girişimciler için Tohum Sermayesi Bağlantı Programı, bölgedeki kırsal alanlarda kredi sağlama konusunda etkili olmuştur. Bu çerçevede ajans; İş Geliştirme Programı (BDP) kapsamında sağlanan kredilerin %65'i metropol alanlarının dışındaki kuruluşlara yönlendirilerek, kırsal topluluklara destek vermiştir. Ajansın kırsal genç istihdamını desteklemek için başlattığı Tohum Sermayesi Bağlantı Programı, kırsal alanda faaliyet gösteren işletmelere özel ticaret uzmanlığı sağlamış ve 1998-2003 yılları arasında 2,100'den fazla krediyi toplamda 22 milyon dolar değerinde vermiştir. ACOA'nın liderliği, Atlantik bölgesinde turizmde önemli bir büyümeye katkıda bulunmuştur. 1994'ten bu yana, Atlantic Canada Tourism Partnership aracılığıyla yürütülen pazarlama çabaları, turist harcamalarında 170 milyon dolarlık artışa yol açmıştır. Turizmdeki bu büyümeye katkıda bulunmak için ACOA, bölgedeki işletmelerin internet teknolojilerini ve e-ticareti benimsemesi konusunda da desteklemiştir. 2002'de bölgedeki turizm işletmelerinin %87'si işletme-tüketici e-ticaretine dâhil olmuştur. Ticaret ve yatırımın bölgede gelişmesi için de ajans bölgedeki işletmelerin ihracat faaliyetlerini artırmaya özel bir öncelik vermiştir. Bu anlamda pek çok proje yürütülmüştür. Örneğin Kanada/Atlantik Eyaletleri Uluslararası İş Geliştirme Anlaşması (IBDA) aracılığıyla 90'dan fazla projeyi onaylamış ve bu projelerin yaklaşık %22'sinin yeni pazarlara ihracat yapma olanağı bulmuştur (ACOA Five-Year Report to Parliament 1998-2003). Bölgede su ürünleri yetiştiriciliği sektöründe 1997-2002 döneminde ihracatlar %50 artmış ve bu gelişimde ajansın

desteklediği firmaların gelişiminin büyük etkisi olmuştur. Yine bu dönemde ajans tarafından desteklenen firmaların üretkenlik artışı, desteklenmeyen firmalara göre hem tüm sektörler bazında (%40,9'a karşı %12,4) hem de kritik imalat sektörü için (%9,5'e karşı %6,4 düşüş) daha yüksek olmuştur. Ajansın desteklediği projelerden biri olan Atlantic Innovation Fund (AIF), doğrudan araştırmacılara sağlanan desteğin yanı sıra bölgenin Ar-Ge kapasitesine katkıda bulunarak Ar-Ge faaliyetlerini artırmayı hedeflemektedir. AIF, bilgi teknolojisi, biyoteknoloji ve yaşam bilimleri, su ürünleri yetiştiriciliği, çevre araştırmaları, petrol ve gaz gibi alanlarda dünya çapında birçok Ar-Ge projesini desteklemektedir. Bu projeye; üniversite araştırmacıları ve diğer araştırma merkezleri, işletmelerle ve birbirleriyle yeni yöntemlerle işbirliği yapmaktadır. Kanada Hükümeti'nin ekonomik gelişme için dört temel platformundan biri olan Bölgesel Ekonomik Büyüme ve İnovasyon (REGI) Programı kapsamında ajans; Prens Edward Adası'nın patates sektörünün ve tedarik zincirinin istikrarını ve gelişimini sağlama, işletmelere ve kuruluşlara finansman sağlayarak iş yaratmalarına ve yerel ekonomiye uzun vadeli büyüme sağlamalarına katkıda bulunma, KOBİ'lerin verimliliği artırmada, bölgede ticarileştirmeyi güçlendirme gibi alanlarda çalışmalar yapmaktadır. Bunların yanı sıra ajans; Nova Scotia ve New Brunswick'deki kırsal topluluklardan kömürle çalışan santrallere destek olmak, Atlantik Kanada'da meydana gelen fırtınalardan etkilenen yerel topluluklara ve işletmelere yardımcı olmak ve uzun vadeli iyileştirme çabalarını desteklemek gibi pek çok proje yürütmektedir (ACOA Performance Report, 2004; ACOA 2023-24 Departmental Plan, 2023).

Ajansın yayınlamış olduğu raporlardaki verilere dayanarak Ajansın, imalat sektöründeki çalışmaların bölgedeki istihdam ve üretkenlik artışına katkıda bulunduğunu, pek çok alanda yapılan doğrudan desteklerin Atlantic Kanada'nın GSYİH'sini artırdığını, istihdam ve üretkenlikte pozitif etki oluşturduğunu söyleyebiliriz. Özetle, Atlantic Kanada İşbirliği Ajansı (ACOA), bölgenin ekonomik kalkınmasını ve istihdamı artırmak için bir dizi strateji ve program uygulamaktadır. Bu stratejiler arasında Ar-Ge'nin teşvik edilmesi, girişimcilik ve iş becerilerinin geliştirilmesi, ihracatın desteklenmesi, turizmin geliştirilmesi ve toplulukların güçlendirilmesi yer almaktadır. ACOA'nın desteklediği projeler ve programlar sayesinde, imalat sektöründeki verimlilik artışları, bölgede Kanada ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir. Ayrıca, Ar-Ge faaliyetlerinin artması ve üniversitelerin ticarileşmeye daha fazla vurgu yapması bölgeye bilim insanları ve araştırmacıları çekmiştir. Girişimcilik ve iş becerileri geliştirme stratejileri sayesinde, gençler arasında girişimcilğe yönelik ilgi artmış ve ACOA'nın desteğiyle birçok işletme faaliyet göstermeye başlamıştır. Aynı zamanda, bölgedeki ihracat faaliyetlerini artırmak için yapılan çalışmalar ve turizm

sektörüne yönelik yatırımlar, ekonomik büyümeyi desteklemiştir. Toplulukların güçlendirilmesi ve desteklenmesi, kırsal bölgelerde dış göçün yavaşlatılmasına ve bölgedeki küçük işletmelerin büyümesine yardımcı olmuştur. Tüm bu stratejiler ve programlar sayesinde ajans, Atlantic Kanada'nın ekonomik büyümesine ve istihdamına önemli katkılar sağlamıştır. Ekonomik analizler ve istatistikler, ajansın bölgedeki ekonomik etkisinin olumlu olduğunu ve bölgede istihdam ve üretkenlik artışı sağladığını göstermektedir.

3.2. Canada Economic Development for Quebec Regions (CED) (Quebec Bölgeleri Ekonomik Kalkınma Ajansı)

Temeli Bölgesel Ekonomik Genişleme Departmanına (DREE) dayanan Kanada Ekonomik Kalkınma Ajansı (CED), Quebec eyaletindeki ekonomik kalkınmayı teşvik etmek amacıyla kurulmuş bir federal kuruluştur. 1991 yılında Federal Bölgesel Kalkınma Ofisi - Quebec (FORD-Q) adıyla kurulan ajans, 1998 yılında adını Quebec Bölgeleri için Kanada Ekonomik Kalkınma Ajansı olarak değiştirmiştir. CED, Quebec Bölgeleri Yasası'nın 2005 yılında yürürlüğe girmesiyle yasal statüye sahip olmuştur. Amacı, bölgedeki ekonomik büyümeyi desteklemek, işletmelerin rekabet gücünü artırmak, istihdamı teşvik etmek ve yerel toplulukları güçlendirmektir (CED official website, 2023; CED Report to Parliament 2007,8). Her ne kadar ajans 2005 yılında resmîyet kazansa da aslında uzun yıllar önce hatta yaklaşık yarım yüzyıl önce Kanada, Quebec ve diğer yerlerde birçok diğer ülkelerin takip ettiği yöntemlerle bölgesel kalkınma araçları oluşturmuştu.

Kanada Ekonomik Kalkınma Ajansı (CED), Quebec'in bölgelerinin ekonomik kalkınması için federal faaliyetleri yürüten, federal hükümetin politikalarını uyumlu hale getiren, federal programları ve hizmetleri tanıtan ve sunan, aynı zamanda özel ekonomik kalkınma ve istihdam yaratma görevlerini yerine getiren bir ajans olarak tanımlanmaktadır. Ajansın ana hedefleri arasında, düşük gelirli ve yavaş ekonomik büyümenin yaygın olduğu bölgelerde ekonomik kalkınmayı teşvik etmek, uzun vadeli ekonomik kalkınma, sürdürülebilir istihdam ve gelir yaratmayı önemsemek, ayrıca küçük ve orta ölçekli işletmelere odaklanarak girişimcilik yeteneklerini geliştirmek gibi faaliyetler bulunur. CED'nin stratejik öncelikleri, küçük ve orta ölçekli işletmelerin rekabet gücünü artırmak amacıyla teknolojik gelişmeyi teşvik etmek, yeni pazarlara erişimi desteklemek, girişimciliği teşvik etmek ve iş ortamını geliştirmek, yerel ekonomik kalkınmayı desteklemek ve bölgelerin uyum kabiliyetini güçlendirmektir (CED Report to Parliament, 2007).

2005-2006 yıllarında, Kanada Ekonomik Kalkınma Ajansı (CED) öncelikli olarak iki alana odaklanmıştır. Bu dönemde, Quebec'in her bir bölgesinde

inovasyonu ve bilgi ekonomisini teşvik etmeye büyük önem verilmiş ve uyum zorluklarıyla mücadele eden topluluklara çeşitli alanlarda destekler sağlanmıştır. Ajans, Quebec işletmelerinin rekabet gücünü artırmak için 1405 projeye toplam 441 milyon dolarlık yatırım gerçekleştirmiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen projelerin 375'i (%27), Quebec'in uzak bölgelerinde hayata geçirilmiştir. Aynı dönemde, Ajans Quebec topluluklarının sosyo-ekonomik anlamda canlılığına ve dinamizmine destek olmak için yarısı Quebec'in uzak bölgelerinde gerçekleştirilmek üzere 1249 projeye toplam 436 milyon dolarlık yatırım yapmıştır. 2016-2017 döneminde ise ajans, Quebec'in bölgeleri arasındaki ekonomik farklılıkları göz önünde bulundurarak bölgelerin ekonomiye tam katılımını sağlayacak güçlü ve rekabetçi bölgeler oluşturmayı hedeflemiştir. Bu çerçevede, çeşitli programlar aracılığıyla toplulukların sosyo-ekonomik kalkınmasını desteklemeye ve sürdürülebilir kalkınma için yatırımları teşvik etmeye çalışmıştır. Ajans, mevcut işletmelerin rekabet gücünü artırmaya; üretim, inovasyon, pazarlama ve ihracat yeteneklerini geliştirmeye yönelik çalışmalarda bulunmuştur. İşletmelerin devir süreçlerini ve yeni işletmelerin ortaya çıkmasını destekleyerek Quebec iş dünyasının yenilenmesine, Ekonomik Kalkınma Programı (QEDP) adı verilen hibe ve katkı programı aracılığıyla bölgedeki işletmelerin gelişimini teşvik etmeye çalışmaktadır. Ajans özellikle imalat sektöründe faaliyet gösteren KOBİ'leri inovasyon, rekabetçilik ve verimliliklerini artırmaya yönelik projelere ayrıca finansal destek sağlamaktadır (CED Report to Parliament, 2007; CED 2016–2017 Departmental Results Report, 2017).

2019-20 döneminde ajans, 1128 projeyi desteklemiştir. Bu dönemde de Quebec bölgelerinin tam büyüme potansiyellerini geliştirmelerine yönelik çeşitli çalışmalarda bulunmuştur. Bu anlamda ajans, Quebec ekonomisinin güçlendirilmesi için çeşitli alanlarda önemli yatırımlar ve destekler sağlamıştır. Öncelikle, genç yenilikçi işletmelerin (start-up'ların) desteklenmesi amacıyla inovasyon ekosistemlerinin güçlendirilmesine odaklanılmıştır. Bu kapsamda, CED, çeşitli programlar ve inisiyatiflerle start-up'lara önemli destekler vermiştir. Ayrıca, REGI (Bölgesel Ekonomik Büyüme ile İnovasyon) programı ile bölgesel inovasyon ekosistemlerini güçlendiren 54 organizasyona destek sağlanmıştır. İkinci olarak, CED, işletmelerin büyümesini ve genişlemesini desteklemek için 705 KOBİ'ye doğrudan mali yardımda bulunmuş ve bu yatırımların 6.84 kat daha fazla ek yatırım çekilmesini sağlamıştır. Üçüncü olarak, temiz ekonomik büyümeyi (daha az enerjiyle yoğun teknolojiler kullanmayı veya şirketlerin olumsuz çevresel etkisini azaltmaya yönelik teknolojiler geliştirmeyi amaçlayan) teşvik etmek amacıyla CED, temiz teknoloji projelerine 42 milyon dolarlık yatırım yapmıştır. Son olarak kapsayıcı büyümeye katkıda bulunmak için kadın girişimciler ve yerli halkları destekleyen projelere önemli mali yardımlar

sağlamıştır. Kadın girişimcilik stratejisi kapsamında 24 projeye 16 milyon dolar ve yerli toplulukları desteklemek için 27 projeye 10.6 milyon dolarlık yatırım yapmıştır (CED 2019-20 Departmental Results Report, 2020). Ajansın yayınlamış olduğu raporlardan yola çıkarak genel olarak değerlendirecek olursak CED; yenilikçi işletmelere destek vererek bölgesel ekosistemleri güçlendirme, yüksek potansiyele sahip işletmelerin büyümesini ve genişlemesini destekleme, kadın girişimcileri ve Kızılderili halkı destekleyerek kapsayıcı büyümeye katkı sağlama gibi alanlarda pek çok proje uygulanmış ve desteklenmiştir. Ancak 2019 yılında COVID-19 salgınının patlak vermesi bazı belirsizlikler ve zorlukların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Küresel ticaretin belirsizliğiyle birlikte Quebec'te yaşanan belirli sektörlerde ve bölgelerde işe alım sorunları, girişimcilik açığı, yenilikçi süreçlerin ve dijital teknolojilerin benimsenmesindeki gecikmeler ve üretimin düşmesi bu zorluklar arasındadır. Ajans; Quebec ekonomisinin pandemi sonrası toparlanması için KOBİ'lerin ve bölgelerin rekabet gücünü ve canlılığını desteklemeye devam etmiştir. Bu amaçla, düzenli programlar aracılığıyla işletmelerin ve toplulukların ihtiyaçlarına odaklanılarak ve ekonomik toparlanmayı destekleyerek tüm zorluklara rağmen Quebec'te ekonomik ve sosyal gelişim sağlanması için çalışmalarına tam hız devam etmiştir. Topluluk Geleceği Programı (CFP) ile CED, 67 Topluluk Geleceği Geliştirme Şirketi (CFDC) ve İş Geliştirme Merkezi (BDC) ile yeni beş yıllık anlaşmalar imzalayarak CFP kapsamında işbirliği sağlamıştır. Böylece hizmetler, daha fazla işletmeye ve yeni bölgelere erişilebilir hale getirilmiş ve kırsal topluluklara daha iyi uyum sağlanması sağlanmaya çalışılmıştır. Kırsal ve uzak bölgeleri desteklemek için ayrıca Kanada Deneyimler Fonu (CEF) geliştirilmiştir. Ajans Quebec'in turistik çekiciliği artırmak için de bazı çalışmalarda bulunmuştur (CED, 2019-2020; CED, 2023–24 Departmental Plan, 2023). Ancak Quebec'in ekonomik performansı, diğer eyaletlerle kıyaslandığında kişi başına düşen gelir açısından hala geri kalmaktadır ve son yıllarda bu farkın daha da büyüdüğü gözlenmektedir. Ayrıca, ekonomide çeşitli sorunlar ve zorluklar bulunmaktadır. Bu zorluklar, mal ve hizmetlerin ihracatında yaşanan azalmayı içerirken, düşük verimlilik artışı, yeterli girişimcilik eksikliği, dijital dönüşümün önemi ve birçok işletme için e-ticaret paradigmasında hızlandırılması gereken değişimler gibi alanları da kapsar. Dahası bölgede bazı uzak topluluklar için sınırlı büyüme fırsatları bulunmaktadır. Bu sorunlar ve zorluklar, Quebec ekonomisinin daha rekabetçi ve sürdürülebilir bir yapıya dönüşmesi için önemli hususlardır ve çeşitli politika önlemleri ve stratejiler gerektirmektedir.

3.3 Canadian Northern Economic Development Agency (CanNor) (Kuzey Kanada Ekonomik Kalkınma Ajansı)

Kanada Kuzey Ekonomik Kalkınma Ajansı, 18 Ağustos 2009 tarihinde Kanada Başbakanı tarafından Nunavut'ta kurulmuştur. Ajansın kurulma amacı Kanada'nın üç kuzey bölgesi olan Northwest Territories, Nunavut ve Yukon'da ekonomik kalkınmayı teşvik etmektir. Hükümetin entegre Kuzey Stratejisi'nin bir parçası olarak, Kuzey'de güçlü ve çeşitlendirilmiş bir ekonomi geliştirme hedefine ulaşmak için bir adım olarak bu yeni ajans oluşturulmuştur. Ajans, bölgesel düzeyde federal ekonomik kalkınma faaliyetlerinin koordinasyonunu ve dağıtımını sağlamak, politika ve araştırma yapmak ve Kuzey'deki belirli ekonomik kalkınma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla programlar sunmaktadır. Kısaca Kanada Kuzey Ekonomik Kalkınma Ajansı, Kanada hükümetinin Kuzey bölgelerinde ekonomik fırsatları ve iş imkanlarını artırmak, bölge halkının refahını iyileştirmek ve Kuzey'in potansiyelini maksimum düzeyde kullanmak amacıyla kurulmuştur. Ajansın etkin olduğu Nunavut, altyapı olarak yol eksikliği ve yüksek ulaşım maliyetleri gibi zorluklarla karşı karşıyadır. Ulaşım maliyetlerinin çok yüksek olması nedeniyle en az gelişmiş bölgedir. Ekonomi büyük ölçüde hükümet ve geleneksel avcılığa dayanmaktadır, ancak doğal kaynaklar sektöründe (örn. madencilik) önemli bir büyüme potansiyeline sahiptir. Bölgenin geniş bant genişlik ihtiyaçları sadece uydu ağlarına bağımlıdır. Uydu tabanlı hizmetlerin yüksek maliyeti, önemli erişilebilirlik zorluklarına neden olmaktadır. Nüfusunun neredeyse yarısı Kızılderili olan Northwest Territories bölgesi; doğal kaynaklar üzerine kurulu bir ekonomiye sahiptir ve bölgede bu anlamda büyük projeler devam etmekte ve planlanmaktadır (örn. elmas, petrol ve gaz, ve potansiyel bir Mackenzie Vadisi doğal gaz boru hattı). Bölgenin ulaşım altyapısı, son zamanlarda yapılan önemli yatırımlara rağmen hala yeterince gelişmemiştir. Yukon ise turizm ve madencilik öncülüğünde olmak üzere üç bölge arasında en çeşitlendirilmiş ekonomiye sahip olup yol ve topluluk altyapısı iyi gelişmiştir (CanNor 2010–2011 Report on Plans and Priorities, 2011).

CanNor, kuzeydeki işletmelerin büyümesini ve çeşitlenmesini desteklemek için eğitim, danışmanlık hizmetleri, hibe ve katkılar sağlayan bir program etkinliği yürütmektedir. Amacı, rekabetçi ve çeşitli bir kuzey iş sektörünü teşvik etmek ve inovasyon kapasitesini güçlendirmektir. Bu çerçevede, özellikle Kuzey Ekonomik Kalkınmada Stratejik Yatırımlar (SINED) adlı önemli bir programı yönetmektedir. SINED, ekonomik itici güçleri güçlendirme, ekonomiyi çeşitlendirme, Kuzeylilerin pazardaki katılımını artırma ve federal programların koordinasyonunu iyileştirme hedeflerine yönelik projelerin geliştirilmesine mali destek sağlar. Bu program, bölgesel hükümetler, Kızılderili organizasyonları ve

kâr amacı gütmeyen sektörle işbirliği yaparak Kuzey'de ekonomik kalkınmayı teşvik eder. Recreational Infrastructure Canada (RInC) programı ise iki yıllık ulusal altyapı finansman programı olup rekreasyon altyapısının onarım ve rehabilitasyonunu desteklemektedir. Program, 2010-2011 döneminde üç bölgeye özel olarak 567.000 dolarlık finansman sağlamıştır ve Kanada genelinde gelen başvurulara dayalı olarak da 325 milyon dolarlık ek bir finansman sunmuştur (CanNor 2010–2011 Report on Plans and Priorities, 2011).

Ajans; bölgede kapsayıcı çeşitlendirme ve Kuzeyde Ekonomik İlerleme programı (IDEANorth), Kuzey Aborijin Ekonomik Fırsatlar Programı (NAEOP) ve Kuzey İzole Topluluk Girişimleri Fonu gibi programlar aracılığıyla ekonomik kalkınmayı, altyapıyı ve gıda güvenliğini desteklemektedir. 2022-2023'te CanNor bu programların yanı sıra İş ve Büyüme Fonu'nu (JGF), Kanada Toplumunu Yeniden Canlandırma Fonu (CCRF) ve Turizm Yardım Fonu (TRF) aracılığıyla çeşitli bölgesel çalışmalara destek sunmaya devam etmektedir. Genel bir değerlendirmeye varacak olursak CanNor bölgede; eğitim fırsatları, danışmanlık hizmetleri, işletmeler ve topluluklar için kapasite oluşturan esnek katkı programları aracılığıyla küçük ve orta ölçekli işletmeler de dâhil olmak üzere kuzey işletmelerinin büyümesini ve genişlemesini desteklemekle birlikte COVID-19 salgınının ardından pandeminin ekonomik yansımalarını da dikkate alarak çalışmalarını sürdürmektedir. Çalışmalarında Kuzeyde dört ana alana odaklanır: ekonomik büyüme ve sektör gelişimi, bölgesel inovasyon ekosistemleri, gelişmekte olan sektörlerin gelişimi ve altyapı yatırımları ve geliştirme. Bu alanlarda çeşitli ekonomik fırsatları destekleyerek Kuzey ekonomisine katkı sağlamaya çalışmaktadır. Örneğin 2021-22'de turizm sektörüne yaklaşık 8 milyon dolar, tarım sektörüne 1,8 milyon dolar ve balıkçılık sektörüne 3,5 milyon dolar destek sağlanmış. Turizm Yardım Fonu (TRF), Kanada Topluluk Yeniden Canlandırma Fonu (CCRF), İşler ve Büyüme Fonu aracılığıyla bölgelerde yaklaşık 50 projeye 6,5 milyon dolarlık destek sağlamıştır. Ticari balıkçılık alanında üç yıllık bir projeyi desteklemek için 2021-22 döneminde 1,5 milyon dolar destek sağlamıştır. Yerel ekonomik çeşitliliği destekleyen tüm bölgesel iş hızlandırma programı sunmaya yönelik EntrepreNorth girişimini finanse etmek için MakeWay Society'ye 350.000 \$ destek sunmuştur. 2021-22'de IDEANorth programı aracılığıyla bölgeler genelinde 76 projeye 29 milyon doların üzerinde, 24 küçük ölçekli altyapı projesine yönelik yaklaşık 16 milyon doları ve küçük ölçekli altyapı projelerine yönelik 3,2 milyon doların üzerinde destek, Nunavut'ta çok amaçlı bir topluluk araştırma merkezinin genişletilmesi için yenilenebilir enerji kapasitesinin geliştirilmesini desteklemek üzere Arctic Eider Society'ye 765.000 \$ sağlayarak 20 yeni iş olanağının yaratılmasını sağlamıştır. Ajans bu ve buna benzer pek çok

program ve projeye bölgenin gelişimini desteklemeye ve saptamaya çalışmaktadır.

Maden ve mineral sektörünün bölgede ana ekonomik katalizatör olmasından dolayı ajans altyapı eksiklikleri ve keşif yatırımlarının eksikliği gibi engelleri ele alarak bu sektörün büyümesini desteklemeye yönelik çalışmalara ayrıca önem ve öncelik vermektedir. Bu anlamda 2022 Bütçesi ile yapılan hedefli yatırımlar, kuzey düzenleme süreçlerini desteklemeye ve Kanada Kritik Mineraller Stratejisi'nin yayınlanmasıyla birlikte, Kuzey mineral sektörünün sürekli büyüme potansiyelinin sağlanacağı öngörülmektedir. Ayrıca 2023-2024 döneminde Kızılderililere yönelik temel finansmana yeniden odaklanma ve Kuzey Kızılderilileri Ekonomik Fırsatlar Programı (NIEOP) aracılığıyla yerli topluluklara yönelik hedefli yatırımlar, Kuzey İzole Topluluk Girişimleri Fonu (NICI) aracılığıyla bölgesel gıda sistemlerini ve gıda güvenliğini destekleme ve Ajans'ın bayrak programı olan Kuzey'de Kapsayıcı Çeşitlilik ve Ekonomik Kalkınma (IDEANorth) programlarıyla temel ve küçük ölçekli ekonomik altyapı, sektör geliştirme ve kapasite oluşturmaya yönelik çeşitli yatırımlar oluşturulmuştur (CanNor Departmental Plan 2019-20; 2023-24).

Kuzey Kanada Ekonomik Kalkınma Ajansı'nın (CanNor); Kuzey'deki ekonomik kalkınmayı ilerletme çabası bölgenin seyrek nüfusu, doğal kaynaklara bağımlılık, altyapı eksikliği, yüksek enerji maliyetleri ve işgücü zorlukları gibi zorluklarla karşı karşıyadır. Bölgedeki ekonomik durgunluklar ve düşük emtia fiyatları bölgenin ekonomisini olumsuz etkilemektedir. Enerji zorluğu ve altyapı eksikliği, ekonomik gelişmeyi engelleyen diğer faktörler arasındadır. Ayrıca yetkin bir işgücü eksikliği, ekonomik kalkınma fırsatlarından tam anlamıyla yararlanmayı engelleyen önemli bir engeldir. Bu zorluklar, CanNor'un ekonomik çeşitliliği desteklemek ve Kuzey ekonomisini güçlendirmek için zorlandığı ve özel çözümler geliştirmesini gerektirdiği temel konulardır.

3.4 Federal Economic Development Agency for Southern Ontario (FedDev Ontario) (Güney Ontario Federal Ekonomik Kalkınma Ajansı)

Güney Ontario, Kanada'nın en kalabalık ve ekonomik açıdan en güçlü bölgelerinden biridir. Bu bölge, Ontario eyaletinin güney kesimini kapsamaktadır ve Kanada'nın en büyük metropolü olan Toronto şehrini de içermektedir. Aynı zamanda Hamilton, Mississauga, Ottawa ve diğer birçok büyük şehri içerir. Güney Ontario'nun ekonomisi oldukça çeşitlidir ve farklı sektörlerdeki güçlü endüstrilere dayanmaktadır. Bu bölgede finans, teknoloji, üretim, otomotiv, havacılık sağlık hizmetleri, turizm ve eğitim gibi birçok önemli sektör bulunmaktadır. Toronto, Güney Ontario ekonomisinin önemli bir merkezi olarak finans ve iş dünyasında büyük bir rol oynamaktadır. Bu şehir, Kanada'nın finans

başkenti olarak kabul edilmekte ve ülkenin en büyük finansal kuruluşlarına ev sahipliği yapmaktadır.

FedDev Ontario, Kanada'nın en kalabalık bölgesi olan Güney Ontario'da ekonomik kalkınmayı teşvik etmek amacıyla 2009 yılında Kanada Hükümeti tarafından, Kanada Ekonomik Eylem Planı'nın bir parçası olarak kurulmuştur. FedDev Ontario'nun amacı, Güney Ontario'nun rekabet gücünü ve gelecekteki refahını destekleyerek, Kanada ekonomisinin genel büyümesi ve uzun vadeli refahını sağlamaktır. Bu anlamda bölgedeki topluluklar, işletmeler ve kar amacı gütmeyen kuruluşlarla işbirliği içinde çalışarak bölgenin tanıtımını yapmak, yatırımları artırmak ve ortaklıklar geliştirmek için çaba gösterir. Aynı zamanda, bölgede inovasyon ve teknoloji gelişimini desteklemek için kaynaklarını kullanarak bölgesel ekonomik çözümler sunmaya çalışır (FedDev Ontario, Report on Plans and Priorities 2010-2011).

FedDev Ontario; 2015-2016 yılında ikinci beş yıllık görev süresinin ikinci yılında, Güney Ontario'nun ekonomik büyüme ve refahını desteklemek amacıyla küresel ekonomik değişimlerle şekillenen bölgenin gelecekteki ekonomik perspektiflerine odaklanarak teknolojik yenilik, iş geliştirme, toplum ekonomik kalkınma ve iç hizmetler olmak üzere dört ana program alanında çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Ayrıca ajans çalışmalarını yürütürken bölgenin yenilikçiliği, teknolojiye uyumu ve küresel pazarlara erişimi için işbirlikçi bir yaklaşım benimsemektedir. Ajansın odaklandığı alanlardan biri de imalat sektörüdür. Ajans imalat sektöründe yenilik ve iş birliğini destekleyerek Ontario ekonomisinin rekabet gücünü artırmayı hedeflemektedir. Bu amaçla Advanced Manufacturing Fund alt programını kullanarak, imalatçıları piyasa odaklı inovasyonlar için teşvik etmeye ve bölgeler arası iş birlikleri ve kümelenmelerin gelişimini desteklemektedir (FedDev Ontario 2015-16 Report on Plans and Priorities, 2015). FedDev Ontario, 2018-19 döneminde 197 aktif projeye 207,2 milyon dolarlık katkı fonu sağlayarak 8.000 işin yaratılmasını desteklemiştir. Hızlandırılmış Büyüme Hizmeti girişimiyle 59 şirketle etkileşim kurulmuş ve 181 müşteriye destek sağlanmıştır. Ajans ülkedeki diğer kalkınma ajanları gibi genç ve kadınlara yönelik program ve projelere destek vermiştir. Bu anlamda 2018-19 döneminde Kadın Girişimcilik Stratejisini (WES) programıyla 70 kadın girişimcinin yerel ve küresel pazarlardaki fırsatlarını arttırmak için 6,5 milyon \$ destek ayırmıştır. Ticarileştirme Ortaklıklarına Yatırım (ICP) girişimi ve Gelişmiş Üretim Fonu (AMF) kapsamında, 17 projeden oluşan bir portföye yaklaşık 62 milyon \$ yatırım yapmıştır bu dönemde. Ajans, Bölgesel Çeşitlendirmeye Yatırım (IRD) girişimi aracılığıyla 9 çeşitlendirme projesine 30,9 milyon dolar yatırım yapmıştır (FedDev Ontario 2018-19 Departmental Results Report, 2020). 2021-22 döneminde FedDev Ontario, 630'dan fazla

projeye 350 milyon dolardan fazla yatırım yaparak bölgedeki ekonomik kalkınmayı desteklemeye çalışmıştır. Bu yatırımın 90 milyon dolarını kırsal projelere yönlendirmiştir. Bu dönemde FedDev Ontario'nun devam eden bölgesel programlaması aracılığıyla, 3.700'den fazla iş yaratılmasını desteklemek ve 4.800'den fazla işi sürdürmek için 174 milyon doların üzerinde yatırım yapmıştır. Dahası ajans Kanada Topluluğunu Yeniden Canlandırma Fonu (CCRF), Turizm Yardım Fonu (TRF), İşler ve Büyüme Fonu (JGF), Havacılık ve Uzay Bölgesel Kurtarma Girişimi (ARRI) ve Büyük Festivaller ve Etkinlikler Destek Girişimi (MFESI) gibi programlarla bölge genelinde yaklaşık 550 projeyi desteklemek için 380 milyon doların üzerinde çok yıllık finansmanı onaylamıştır. Bu projelerin 10.000'den fazla iş yaratacağı öngörülmüştür. Ontario'nun güneyindeki kırsal topluluklarda ajans, topluluk ekonomik kalkınmasını ve küçük işletmelerin büyümesini destekleyen çok çeşitli programları ve hizmetleri desteklemek amacıyla 445 kredi aracılığıyla 44 milyon dolar fon sağlamıştır. Ayrıca iş danışmanlığı şeklinde ve 3700'den fazla kırsal müşteriye desteklemek için ticari hizmetler sağlanmıştır. Kadın Girişimcilik Stratejisini (WES) Ekosistem Fonu aracılığıyla 1800'den fazla kadın girişimciyi yeni iş kurma konusunda desteklemiş ve 6000'den fazla kadın girişimci müşteriye iş danışmanlığı hizmeti sunmuştur (FedDev Ontario 2021–22 Departmental Results Report, 2022). FedDev Ontario devam eden bölgesel programlamaları aracılığıyla, sağladığı özelleştirilmiş programlar ve yatırımlar sayesinde bölgedeki ekonomik büyümeyi ve istihdamı teşvik etmekte ve gelecekteki başarı için temel altyapıyı oluşturmaktadır. 2009 yılında kurulan ajans, küresel ekonomik krizin güney Ontario'ya etkilerine yanıt olarak oluşturulmuştur ve bu bölgedeki topluluklar, işletmeler ve yenilikçi projeler için özel olarak tasarlanmış ekonomik gelişme programları sunmaktadır.

Güney Ontario'nun ekonomisi, çeşitliliği ve gücü sayesinde Kanada'nın refahına önemli katkılarda bulunmaktadır. Bölgenin büyüme potansiyeli ve çekici iş fırsatları, hala yerli ve yabancı yatırımcılar için cazip gelmektedir. Ancak yaşanan küresel ekonomik gelişmeler ve hızlı sektörel değişimler bölgeyi etkileyebilmektedir. FedDev Ontario'nun temel sorumluluğu, güney Ontario'daki ekonomik kalkınmayı desteklemektir. Bu çerçevede, genel olarak üç departman sonucuna odaklanmaktadır; Güney Ontario'daki toplulukların ekonomik olarak çeşitlendirilmesi, işletmelerin yenilikçi teknolojilere yatırım yapması ve işletmelerin yenilikçi ve büyüyen bir yapıya sahip olmasıdır. Bu amaçlar doğrultusunda, FedDev Ontario, çeşitli projelere mali destek sağlayarak ekonomik büyümeyi teşvik etmekte ve inovasyonun geliştirilmesine ve ticarileştirilmesine odaklanmaktadır. Ayrıca, kırsal ve kentsel topluluklar arasında katılımcı bir yaklaşım benimsemekte, girişimcilere yönelik hizmetler

sunarak ve endüstriyel bağlantılar kurarak ekonomik etkinlikleri artırmayı hedeflemektedir. Bu süreçte, Ajans, veri tabanlı hedef belirlemeye ve müşteri odaklı çözümler sunmaya öncelik vererek, Güney Ontario'nun ekonomik potansiyelini artırmaya yönelik çalışmalarını sürdürmektedir.

3.5 Federal Economic Development Agency for Northern Ontario (FedNor) (Kuzey Ontario Federal Ekonomik Kalkınma Ajansı)

Kuzey Ontario, Kanada'nın Ontario eyaletinin kuzey bölgelerini kapsar ve çoğunlukla doğal kaynaklara dayalı bir ekonomiye sahiptir. Bölge, orman ürünleri, madencilik ve enerji gibi sektörlerde faaliyet gösterir. Orman ürünleri sektörü, bölgenin en önemli endüstrilerinden biridir. Kâğıt ve kereste üretimi, bu sektörde öne çıkan faaliyetler arasındadır. Ayrıca, bölgede bulunan geniş ormanlık alanlar, turizm ve avcılık gibi faaliyetler için de önemli bir potansiyele sahiptir. Madencilik, Kuzey Ontario'nun ekonomisine önemli katkı sağlayan bir diğer sektördür. Altın, nikel, bakır ve diğer mineraller, bölgedeki madencilik faaliyetlerinde öne çıkan kaynaklardır. Bu da yerel istihdamı ve ekonomiyi desteklemektedir. Bunun yanında Enerji üretimi ve dağıtımı da bölgede önemli bir sektördür. Hidroelektrik santralleri, doğal gaz ve diğer yenilenebilir enerji kaynakları, Kuzey Ontario'nun enerji ihtiyacının karşılanmasını sağlar (FedNor 2023–24 Departmental Plan, 2023; Final Evaluation for the Northern Ontario Development Program, 2011).

FedNor, Kuzey Ontario'nun ekonomik kalkınma ve çeşitlendirme ihtiyaçlarına odaklanan bir kuruluştur ve Kuzey Ontario'da ekonomik büyümeyi teşvik etmek ve toplulukları desteklemek amacıyla Kanada hükümeti tarafından 1987 tarihinde kurulmuştur. Kuzey Ontario'nun ekonomik büyümesi Kanada'nın geneline kıyasla yavaş seyretmektedir. Bölgenin ekonomisinin doğal kaynak sektörlerine odaklanması, ekonomik çeşitlilik ve bilgi ekonomisine geçiş ihtiyacını doğurmuştur. Bölge durağan nüfus büyümesi, düşük eğitim düzeyleri ve sınırlı yerel kaynaklar gibi zorluklarla karşı karşıyadır. Bu durum bölgenin ekonomik gelişimi açısından olumsuzluklar yaratmaktadır. NODP, 1996 yılında kurulan ve FedNor'un en büyük programı olan bir ekonomik kalkınma programı olup, Kuzey Ontario'da stratejik planlama ve kapasite geliştirme, yenilik ve katma değerli ürün geliştirme, ileri BİT uygulamaları, ticari ağlar oluşturma, turizm endüstrisini destekleme, gençlik ve girişimcilik teşviki ve KOBİ'lerin sermayeye erişimini artırmayı amaçlamaktadır. Program, belediyelerden, küçük ve orta ölçekli işletmelerden, kar amacı gütmeyen kuruluşlardan diğer topluluk grupları tarafından yürütülen ekonomik kalkınma projelerine mali destek sağlamaktadır (Northern Ontario Development Program Final Evaluation Report, 2016; Final Evaluation for the Northern Ontario Development Program, 2011).

Toplum Geleceği Programı (CFP) da ajansın ana programlarından biridir. Program aracılığıyla Kuzey Ontario'daki Toplum Geleceği Geliştirme Kuruluşlarına (CFDC) destekler sağlanarak özellikle dezavantajlı bölgelerde toplumun sosyo-ekonomik kalkınmasını ve küçük işletmelerin büyümesini teşvik etmeye çalışır. Kuzey Ontario'daki ekonomik kalkınma politikalarının anahtar oyuncularından biri de Ontario Kuzey Kalkınma ve Maden Bakanlığı (MNDM)'dir. MNDM, Ontario'nun kuzey bölgelerinde ekonomik çeşitliliği teşvik etmek için kurulan eyalet hükümetinin ana kurumudur. FedNor, MNDM'nin politika değerlerini ve çıkarlarını dikkate alarak misyonunu bölgenin temel değerleri ve çıkarlarıyla uyumlu hale getirmeye çalışmaktadır (Conteh, 2010: 5-8).

NODP, altı ana program alanında projelere mali destek sağlamaktadır. Bu alanlar, topluluk ekonomik kalkınması, inovasyon, bilgi ve iletişim teknolojisi (BİT), ticaret ve turizm, insan sermayesi ve işletme finansmanını içermektedir. Ajansın son dönemlerdeki çalışmalarına baktığımızda NODP'un 2011 yılında uygulanan yeni program kılavuzlarına göre, projelerin en azından üç farklı fonlama akışından birine uygun olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bunlar; toplum ekonomik kalkınma, iş büyümesi ve rekabet ve inovasyondur. Her bir fonlama akışı, özgün sonuçlar ve uygun projelerin faaliyetlerini içermektedir. Başvurular, projelerin belirlenen amaçlara ve Kuzey Ontario'nun ekonomik gelişimine nasıl katkıda bulunacağına göre değerlendirilir. Ajans, temel programları aracılığıyla, öncelikli sektörlerde ve büyüme alanlarında yatırımlar yaparak ekonomik çeşitliliği ve direnci güçlendirmeye çalışmaktadır. Yatırımlar genel olarak kırsal ve uzak bölgelerde bölgesel ekonomik direncin oluşturulmasına, Kızılderili topluluklarının ekonomik kalkınma kapasitesinin güçlendirilmesine ve ekonomik işbirliğine destek sağlamayı amaçlamaktadır. Bu anlamda ajans, yerel kırsal ekonomilerde çeşitlilik ve rekabetçiliği desteklemek için Kuzey Ontario'daki 24 Toplum Geleceği Geliştirme Kuruluşu (CFDC) ile işbirliğini sürdürmektedir. İnovasyon Yoluyla Bölgesel Ekonomik Büyüme (REGI) ve Topluluk Vadeli İşlem Programı (CFP) da ajansın bölgesel gelişim için kullandığı çekirdek programlarındandır. 1 Nisan 2006 ile 31 Ocak 2010 tarihleri arasında, Kuzey Ontario Geliştirme Programı (NODP), toplamda 858 proje için yaklaşık 148 milyon dolarlık finansman onaylamıştır. Bu finansmanların yaklaşık yarısı, Topluluk Ekonomik Kalkınması (CED) ve İnovasyon projelerini desteklemeye ayrılmıştır. 2011-2015 döneminde ise yaklaşık olarak 528 projeyi tamamlamış ve bu projelere 124 milyon dolarlık destek sağlamıştır. Proje sonucunda ortalama olarak 887 işletmenin kurulmasına, korunmasına, genişletilmesine veya modernize edilmesi sağlanmış (Northern

Ontario Development Program Final Evaluation Report, 2016; Final Evaluation for the Northern Ontario Development Program, 2011).

Kuzey Ontario ekonomisi, tarım, ormancılık, madencilik gibi birincil kaynak endüstrilerine dayanmaktadır. Ancak zamanla bu endüstrilerde sürekli bir düşüş eğilimi yaşanmış ve özellikle son yıllarda bölgede hizmet endüstrilerine doğru yavaş bir kayma ve ikincil imalat ve hizmet endüstrilerinde genel bir gerileme gözlemlenmektedir. Bu ekonomik durgunluk ve gerileme, sosyoekonomik göstergelerde de olumsuz etkiler yaratmıştır. FedNor, bölgeye özgü bir yaklaşımla program ve hizmet sunumunu gerçekleştirerek, danışman, yol gösterici ve toplantı düzenleyici rolünü güçlendirmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda, geleneksel ve yeni sektörlerdeki yerel fırsatları değerlendirerek, bölgedeki ekonomik büyümeye yönelik uzun süredir devam eden engelleri ele almaya odaklanmaktadır. Ajans aynı zamanda Kuzey Ontario'yu savunarak, ekonomiyi geliştirmek ve kapsayıcı büyüme konusunda hükümetin önceliklerine yönelik yerel bazlı çözümleri teşvik etmek için fırsatlar oluşturmaya devam etmektedir (Conteh, 2010; FedNor Departmental Plan, 2022; 2023).

3.6 Prairies Economic Development Canada (PrairiesCan) (Kanada Prairies Ekonomik Kalkınma Ajansı)

Alberta, Saskatchewan ve Manitoba, Kanada'nın önemli eyaletlerinden olup farklı ekonomik faaliyetlere sahiptirler. Alberta, Athabasca Oil Sands gibi büyük petrol rezervlerine ev sahipliği yaparak petrol ve doğalgaz sektörüyle öne çıkar. Aynı zamanda tarım, özellikle buğday, arpa, kolza, et ve süt ürünleri üretiminde önemli bir yere sahiptir. Turizm de eyaletin gelirini artıran bir diğer faktördür, zira doğal güzellikleri ve kayak merkezleri ziyaretçileri cezbetmektedir. Saskatchewan, tarım ve doğal kaynaklar üzerine yoğunlaşmış bir ekonomiye sahiptir. Buğday, arpa, koyun, sığır ve kanola üretimi ile Kanada'nın tarım ihracatının önemli bir kısmını sağlar. Ayrıca potash, uranyum ve petrol gibi doğal kaynaklar da ekonomisinin önemli bir parçasıdır. Son yıllarda, bilim ve teknolojiye yönelik yapılan yatırımlarla birlikte çeşitlendirme çabaları da göze çarpmaktadır. Manitoba ise çeşitli sektörlerden oluşan bir ekonomiye sahiptir. Tarım, buğday, arpa, kanola, ayçiçeği, sığır ve domuz üretimi gibi alanlarda önemli bir paya sahiptir. Enerji, hidroelektrik üretim ve enerji ihracatı ile dikkat çekerken, imalat ve turizm de ekonominin diğer önemli bileşenleridir. Winnipeg, ticaret, ulaşım ve finans merkezi olarak eyaletin ekonomik canlılığına katkı sağlamaktadır.¹¹

¹¹ <https://www.statcan.gc.ca/>, <https://www.alberta.ca/>, <https://www.saskatchewan.ca/>, <https://www.gov.mb.ca/> eyaletlerin resmi web sitesindeki verilerden derlenmiştir.

Prairies Economic Development Canada (PrairiesCan); Alberta, Saskatchewan ve Manitoba'da ekonomik büyümeyi desteklemek amacıyla kurulan federal bir departmandır. Batı Ekonomik Çeşitlendirme Yasası uyarınca 1988'de faaliyete geçmiştir. Ancak, 2021 yılında Western Economic Diversification Canada (WD) ikiye bölünerek Prairies Economic Development Canada (PrairiesCan) ve Pacific Economic Development Canada (PacifiCan) olarak iki ayrı bölgesel kalkınma ajansı haline gelmiştir. Bu değişiklikle, Prairies ve British Columbia'nın farklı ekonomik özelliklerini daha iyi anlamak ve her bölgeye daha uygun bir yaklaşım benimsemek amaçlanmıştır. Bu iki yeni ajans, batı Kanada'daki ekonomik büyümeyi ve çeşitlendirmeyi daha iyi desteklemek için farklı bölgelere özel çözümler sunmayı hedeflemektedir (PrairiesCan 2022–23 Departmental Plan, 2022; PrairiesCan official website, 2023).

PrairiesCan kalkınma ajansının vizyonu; güçlü, rekabetçi ve yenilikçi işletmelere ve topluluklara sahip olan Alberta, Saskatchewan ve Manitoba'da daha çeşitlendirilmiş bir ekonomi yaratmada lider olmaktır. Bu amaca ulaşmak için inovasyonu teşvik eder, işletmelerin rekabet gücünü artırır, temiz teknolojilerin benimsenmesini destekler ve kapsayıcı büyümeyi hedefler. Yatırımcı, danışman, pathfinder (yolbulucu) ve toplayıcı rolleriyle müşteri ve ortaklarıyla işbirliği yaparak Prairie ekonomisinin büyümesine katkıda bulunmaya çalışır. Ajans; Uzun vadeli çekirdek programlar ve acil bölgesel ihtiyaçları karşılamak için zamanla sınırlı programlar aracılığıyla işletmelere, kar amacı gütmeyen kuruluşlara ve topluluklara destek sağlar. PrairiesCan'ın çekirdek programları; İnovasyon Yoluyla Bölgesel Ekonomik Büyüme, Ekonomik Kalkınma Girişimi, Toplum Ekonomik Kalkınma ve Çeşitlilik ve Batı Kanada İş Hizmetleri Ağı (WCBSN)'dir. Ajans; COVID-19 salgınından ekonomik toparlanmayı da içeren acil bölgesel ve topluluk ihtiyaçlarına cevap vermek için tek seferlik veya kısa süreli programlar da sunmaktadır. Bu programlar arasında İş ve Büyüme Fonu, Turizm Yardım Fonu, Büyük Festivaller ve Etkinlikler Destek Girişimi, Havacılık Bölgesel İyileşme Girişimi ve Kanada Toplum Canlandırma Fonu gibi çalışmalar yer almaktadır (PrairiesCan 2022–23 Departmental Plan, 2022). Bu anlamda özellikle son 10 yılda Batı Ekonomik Çeşitlendirme Kanada (WD) tarafından 940 topluluğa, 5700 ticari işletmeye ve 1600 kar amacı gütmeyen kuruluşa çeşitli programlar aracılığıyla destek sunulmuş ve 86000 iş desteklenmiştir. Batı Ekonomik Çeşitlendirme Kanada (WD) tarafından kuruluşundan bu güne oluşturulan temel üzerine PrairiesCan çalışmalarına devam etmektedir. Ajans; Prairie işletmeleri ve toplulukları ile işbirliği yaparak danışmanlık, düzenleme ve rehberlik rolünü üstlenerek büyümeyi sağlamaya çalışmaktadır. Bölgede önemli bir ekonomik etkiye sahip olan küçük ve orta ölçekli işletmelere destekler sağlamış. Girişimciler ve

çalışanlar için belirsizlik ve endişe yaratan pandemi döneminde ve bölgede tedarik zincirlerini ve önemli ihracatları etkileyen şiddetli hava olaylarına karşı çeşitli kuruluşlara destek sağlanmıştır. Pandemi sürecinde WD; PrairiesCan ve PacifiCan ajanslarıyla birlikte Bölgesel Yardım ve İyileşme Fonu (RRRF) ve Kanada Deniz Ürünleri Sabitleme Fonu (CSSF) aracılığıyla bölgedeki işletmeleri desteklemiştir. 2021-2022 dönemde 12300'den fazla işi desteklemiştir ve bunların içinde 7600'den fazla yüksek nitelikli iş bulunmaktadır. RRRF, 30.000'den fazla Batı Kanada işletmesine pandemi etkileriyle başa çıkmak için destek olmuş ve yaklaşık 52.000 işi korumuştur (PrairiesCan 2022–23 Departmental Plan, 2022).

Özetle, Western Economic Diversification Canada (WD) ve halefleri, bölgedeki pek çok zorluklarla başa çıkarken Batı Kanada ekonomisine önemli destek sağlamış, iş fırsatları yaratmış ve kapsayıcı ekonomik büyümeyi teşvik etmiştir.

3.7 Pacific Economic Development Canada (PacifiCan) (Kanada Pasifik Ekonomik Kalkınma Ajansı)

Pacific Economic Development Canada (PacifiCan); 2021 yılında Western Economic Diversification Canada'nın (WD) ikiye bölünmesiyle tıpkı PrairiesCan gibi kalkınma ajansı olarak kurulmuştur. Ajans 28 Haziran 1988'de yürürlüğe giren Batı Ekonomik Çeşitlendirme (WD) Yasası hükümlerine göre çalışmalarını yürütmektedir. Federal düzeyde faaliyet gösteren bir kurum olan ajans, British Columbia'da sosyo-ekonomik gelişimi sağlamak amacıyla kurulmuştur. Bu amaç doğrultusunda işletmelerin, kar amacı gütmeyen kuruluşların ve toplulukların güçlenmesine katkıda bulunmaya çalışır.

British Columbia, Kanada'nın batı kıyısında bulunan ve ülkenin en büyük batı eyaletlerinden biri olan zengin doğal kaynaklara, gelişen teknoloji sektöre, tarıma, turizme ve diğer endüstrilere sahip çeşitlendirilmiş bir ekonomiye sahiptir. British Columbia ekonomisinde özellikle madencilik, orman ürünleri ve enerji sektörleri ile bağlantılı olarak doğal kaynaklar büyük bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda, Vancouver şehri eyaletin teknoloji şirketleri ve girişimleri için bir merkez haline gelmiş ve birçok önemli teknoloji şirketi burada ofis açmıştır. Bölgede tarım, meyve, sebze ve diğer tarımsal ürünlerin yetiştiriciliği önemli bir ekonomik faaliyeti temsil ederken, turizm de kayda değer bir yere sahiptir.¹² Son yıllarda British Columbia'nın teknoloji sektörü önemli bir büyüme yaşamakta ve eyalet ekonomisinin ana itici güçlerinden biri haline gelmiş durumda. Özellikle

¹² British Columbia hükümetinin resmi web sitesi, <https://www2.gov.bc.ca/gov/content/home>

Greater Vancouver bölgesi etrafında yoğunlaşan teknoloji endüstrisi, canlı ve yenilikçi bir ekosistemin oluşmasını sağlamıştır.¹³

PacifiCan, British Columbia'da uzun vadeli ekonomik büyümeyi ve ekonomiye katılımı ilerletmeye yönelik çekirdek programlar aracılığıyla işletmeleri, kar amacı gütmeyen kuruluşları ve toplulukları desteklemektedir. Bu programlar arasında İnovasyon Yoluyla Bölgesel Ekonomik Büyüme (REGI) ve Topluluk Ekonomik Kalkınması ve Çeşitlendirilmesi (CEDD) bulunmaktadır. REGI girişimi, inovasyon ve iş büyümesini desteklemeyi amaçlayan ulusal bir programdır. CEDD girişimi ise yerel iş gelişimini ve topluluk ekonomik büyümesini teşvik eder. Ayrıca, Ekonomik Kalkınma Girişimi (EDI) Frankofon topluluklarında ekonomik kalkınmayı destekler ve Batı Kanada İş Hizmeti Ağı (WCBSN) İngiliz Kolombiyalı işletmelerin ticari hizmetlerini sağlamayı amaçlayan bir ağıdır. PacifiCan, bu çekirdek programlar vasıtasıyla işletmelere ve topluluklara ekonomik fırsatlar ve katılım sağlamayı hedeflemektedir. Bu kapsamda PacifiCan'ın çeşitli projelere ve programlara ayrılmış olan 2022-23 bütçe harcamaları 255,0 milyon dolar olarak öngörülmüştür. Bütçe harcamaları arasında; 2021 Bütçesinde duyurulan Turizm Yardım Fonu için 48,6 milyon dolarlık finansman, İnovasyon yoluyla Bölgesel Ekonomik Büyüme programı için 48.0 milyon dolar, İstihdam ve Büyüme Fonu için 35,1 milyon dolarlık, Havacılık ve Uzay Bölgesel İyileştirme Girişimi için 12,8 milyon dolarlık ve Büyük Festivaller ve Etkinlikleri Destekleme Girişimi için 5,0 milyon dolarlık finansman destekleri yer alır. Bunlar dışında ajans; pek çok plan ve programlarla kapsayıcı bir yaklaşım benimseyerek ekonomik büyümeyi ve refahı desteklemeyi amaçlar. Bu çerçevede projeleri gözden geçirirken; kadınlar, gençler ve yerli halklar gibi yeterince temsil edilmeyen grupların potansiyel etkilerini dikkate alır. Ayrıca yeni hizmet lokasyonları, kırsal ve uzak bölgelerde yaşayan yerli halkların ekonomik kalkınma programlarına ve hizmetlerine erişimini artırmak için çalışmalarında bulunmaktadır. Böylece Britanya Kolombiya'sındaki kırsal bölgelerde yaşayan yerli halkların ekonomik katılımı ve refahı desteklenir (PacifiCan Five-Year Evaluation Plan, 2020; PacifiCan 2022–23 Departmental Plan, 2022).

Kanada İstatistiklerine göre, 2016 yılında Kanada'daki savunma ve havacılık endüstrileri önemli ekonomik etkilere sahiptir. Savunma endüstrisinde 662 şirket faaliyet gösterirken, bu şirketler 27.000 kişiye istihdam sağlamış ve 10,1 milyar dolar gelir elde etmiştir. Ar-Ge'ye yapılan yatırım ise 400 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu endüstrinin GSYİH'ya katkısı yaklaşık 6,2 milyar dolar

¹³ Evaluation of WD's Activities Related to Industrial and Technological Benefits Policy-Defence Procurement, 2018

olmuştur, bunun 3 milyar doları doğrudan GSYİH'ye dahildir. Savunma endüstrisindeki şirketlerin çoğunluğu KOBİ'lerden oluşurken, bu KOBİ'lerin gelirlerin sadece %24'ünü ve istihdamın %32'sini oluşturduğu görülmüştür. İstihdam açısından, Batı Kanada %20'lik oranla (yaklaşık 5.400 kişi) önemli bir paya sahipken, %38'i Ontario'da, %28'i Quebec'te ve %14'ü Atlantik Kanada'da bulunmaktadır. Havacılık ve uzay endüstrisi savunma endüstrisinden daha büyük bir ölçüde gelişmiştir. Kanada havacılık endüstrisi, 27,7 milyar dolar gelir elde etmiş, 87.000'den fazla kişiyi istihdam etmiş ve 2016'da 1,9 milyar doların üzerinde Ar-Ge yatırımı yapmıştır. Bu endüstrinin Kanada GSYİH'sına doğrudan katkısı 12,9 milyar dolar olarak tahmin edilmiştir ve bu katkının %44'ü Batı Kanada tarafından sağlanmıştır (ITB, 2018). Özetle bütün bu çalışmaların temel amacı ve hedefi British Columbia'nın ekonomik büyümesini desteklemek, iş gücüne katkıda bulunmak, toplulukları güçlendirmek ve çeşitli sektörlerin gelişimine destek sağlamaktır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kanada'da kalkınma ajanslarının kurulması, 1980'lerin ortalarında, Bölgesel Endüstriyel Genişleme Departmanı'nın sorumluluklarını bölgesel kalkınma ajanslarına devretmesiyle başlamıştır. Bu süreç, bölgesel eşitsizlikleri azaltma ve farklı bölgelerin kalkınma ihtiyaçlarına daha etkin şekilde odaklanma amacıyla gerçekleşmiştir. Bu dönemden itibaren Atlantic Canada Opportunities Agency (ACOA), Federal Economic Development Agency for Northern Ontario (FedNor) ve batı eyaletlerinde etkili olan The Department of Western Diversification (WD) gibi kalkınma ajansları önemli rol oynamaya başlamıştır. Günümüzde The Department of Western Diversification'nın (WD) 2021 yılında Pacific Economic Development Canada (PacifiCan) ve Prairies Economic Development Canada (PrairiesCan) olarak ayrılmasıyla ülkede 7 kalkınma ajansı, bölgesel kalkınma için çalışmalarını yürütmektedir. Böylece Kanada, bölgeler arasında daha kapsayıcı ve dengeli bir kalkınma hedefleyerek, bu ajanslar aracılığıyla farklı coğrafi alanlarda ekonomik büyümeyi ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmeye çalışmaktadır.

Atlantic Canada Opportunities Agency (ACOA), Atlantik Kanada eyaletleri olan New Brunswick, Newfoundland ve Labrador, Nova Scotia ve Prince Edward Island'da faaliyet göstererek, bu bölgelerdeki girişimcileri, işletmeleri ve toplulukları desteklemektedir. ACOA'nın bölgede ekonomik büyümeyi ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik eden projeleri ve programları büyük önem taşımaktadır. Canada Economic Development for Quebec Regions (CED), Quebec eyaletinde ekonomik kalkınmayı hedefleyerek, yerel işletmelerin ve toplulukların rekabet gücünü artırmaya yönelik çalışmalar yapmaktadır.

Canadian Northern Economic Development Agency (CanNor), Kanada'nın kuzey bölgeleri olan Yukon, Kuzeybatı Toprakları ve Nunavut'ta faaliyet gösteren bir ajanstır. Bölgedeki benzersiz zorluklar ve fırsatlar göz önünde bulundurularak CanNor, kuzey bölgelerinin sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınma için uygun politika ve projelerin hayata geçirilmesini desteklemektedir. Federal Economic Development Agency for Southern Ontario (FedDev Ontario), Ontario eyaletinin güney kesimlerinde faaliyet göstererek, bölgenin ekonomik çeşitliliğini ve inovasyon kapasitesini artırmayı hedeflemektedir. FedDev Ontario'nun özellikle girişimcilik ve yenilikçilik üzerine odaklanan programları, Güney Ontario ekonomisine canlılık katmaktadır. Federal Economic Development Agency for Northern Ontario (FedNor), Kuzey Ontario'da yerel kalkınma ve iş fırsatlarını geliştirmek için önemli bir aktördür. Prairies Economic Development Canada (PrairiesCan); Alberta, Saskatchewan ve Manitoba eyaletlerini kapsayan bir ajanstır. Bölgedeki tarım, enerji ve madencilik gibi sektörlerle odaklanarak, ekonomik büyümeyi teşvik etmeyi ve bölgenin rekabet gücünü artırmayı amaçlamaktadır. Pacific Economic Development Canada (PacifiCan), Britanya Kolombiya'sında faaliyet göstererek; bölgenin denizcilik, turizm, teknoloji ve diğer sektörlerdeki ekonomik potansiyelini desteklemektedir. Bu kalkınma ajanslarının çeşitli bölgelerdeki faaliyetleri, Kanada'nın genel ekonomik büyümesine ve toplumsal refahına katkı sağlamaktadır. Bu anlamda ajanslar; bölgesel ihtiyaçları ve öncelikleri göz önünde bulundurarak stratejik planlamalar yapmakta ve yerel ekonomik aktörlerle iş birliği içinde çalışmaktadır.

Kanada'nın bölgesel kalkınma programları, yıllar içinde marjinal başarılar elde etse de, bölgesel eşitsizlikleri ortadan kaldırma konusunda çok da başarılı oldukları söylenemez. Ancak Eyaletlerin ekonomik yapıları, kaynakları ve demografik özellikleri gibi unsurlar ile kalkınma programlarının zaman içindeki etkileri göz önüne alındığında ajansların, eyalet düzeyinde sosyo-ekonomik farklılıkları azaltma konusunda belli ölçüde başarılı olduğu söylenebilir. Sonuç olarak Kanada'nın farklı bölgelerinde faaliyet gösteren çeşitli ekonomik kalkınma ajansları ülkenin yerel ekonomilerini desteklemek ve bölgesel kalkınmayı teşvik etmek için önemli bir rol oynamaktadır. Her bir ajans kendine özgü bir coğrafi alanda faaliyet göstererek; bölgenin ekonomik potansiyelini artırmak, iş imkânları yaratmak ve toplumsal refahı güçlendirmek için çaba sarf etmektedir.

KAYNAKÇA

- ACOA. Atlantic Canada Opportunities Agency, 2023-24 Departmental Plan. Catalogue No: AC2-8E-PDF. ISSN 2371-719X
- ACOA. Five-year Report to Parliament 1998-2003. Moncton: ACOA, 2004.
- ACOA. Performance Report for the Period ending March 31, 2005. Moncton: ACOA, 2005.
- Andrews, j. T. (1989). "Quaternary Geology of the Northeastern Canadian Shield", Quaternary Geology of Canada and Greenland, R.J. Fulton
- Beaumier, G. (1998) Regional Development In Canada, Economics Division, Catalogue no: 88-13E
- Bostock, H. S. (1970). Physiographic Regions Of Canada. Geology And Economic Minerals Of Canada. DOI: 10.4095/108980Corpus Kimliği: 134077348
- CanNor. Canadian Northern Economic Development Agency 2010–2011 Report on Plans and Priorities, 2011.
- CanNor. Canadian Northern Economic Development Agency 2019–20 Departmental Results Report ISSN 2561-2921, Cat. No. R105-3E-PDF, 2020.
- CanNor. Canadian Northern Economic Development Agency 2022–23 Departmental Plan, ISSN 2371-7564 Cat. No R105-2E-PDF, 2022
- CED. Canada Economic Development for Quebec Regions 2019–20 Departmental Results Report, CATALOGUE: Iu90-1/16E-PDF ISSN: 2561-0023, 2020.
- CED. Canada Economic Development for Quebec Regions 2023–24 Departmental Plan, CATALOGUE: Iu90-1/15E-PDF ISSN: 2371-8277, 2023.
- CED. Canada Economic Development for Quebec Regions Departmental Results Report 2016–2017, CATALOGUE: Iu90-1/16E-PDF ISSN: 2561-0015, 2017.
- CED. Economic Development Agency of Canada for the Regions of Quebec, 2021–22 Departmental Results Report, 2022 Catalogue: Iu90-1/16E-PDF ISSN: 2561-0015
- CED. Economic Development Agency of Canada for the Regions of Quebec Report to Parliament 2006, Catalogue number: Iu90-1/2-2006, ISBN: 978-0-662-49715-8, 2007
- Conteh, C. (2010). Regional Development Policy Implementation in Canada: A Tale of Three Federal Agencies. Prepared for the Canadian Political Science Association's Annual Conference, June, 2010, Montreal, Canada.

- Darling, S. J. (2021). On the role of research capacity in implementing Impact Assessment in Yukon Territory, Canada. McGill University (Canada).
- DEİK (Dış İlişkiler Kurulu), Kanada Ülke Raporu, Ağustos 2015
- Douglas.R. Grant, 1989. "Quaternary Geology of the Atlantic Appalachian Region of Canada", Quaternary Geology of Canada and Greenland, R.J. Fulton
- Dredge, L.A., & Cowan, W.R. (1989). Quaternary Geology of the Southwestern Canadian Shield", Quaternary Geology of Canada and Greenland, R.J. Fulton
- Dyke, A. S., & Dredge, L. A. (1989). Quaternary Geology of the Northwestern Canadian Shield, Quaternary Geology of Canada and Greenland, R.J. Fulton
- Ecer, Z.C., (2022). Avrupa Birliği Bölgesel Politikaları ve Türkiye’de Uygulanabilirliği: Serhat Kalkınma Ajansı Üzerine Bir İnceleme. Nobel Bilimsel Yayıncılık, ISBN: 978-625-433-836-6. 1. Basım
- Evaluation of WD’s Activities Related to Industrial and Technological Benefits Policy (ITB)/Defence Procurement (Dec. 2014 to March 2017) Evaluation report, 2018. Date modified: 2020-12-21
- Federal Economic Development Agency for Northern Ontario 2022–23 Departmental Plan, Cat. No. Iu91-1/2E-PDF, ISSN 2816-279X, 2022.
- Federal Economic Development Agency for Northern Ontario 2023–24 Departmental Plan, 2023. <http://fednor.gc.ca>
- Federal Economic Development Agency for Southern Ontario 2015-16 Report on Plans and Priorities, Catalogue No. Iu93-3/2015E-PDF, ISSN 2292–5317, 2015.
- Federal Economic Development Agency for Southern Ontario 2018–19 Departmental Results Report, Catalogue No. Iu93-5E-PDF, ISSN 2560-9114, 2020.
- Federal Economic Development Agency for Southern Ontario Report on Plans and Priorities 2010-2011.
- Five-Year Evaluation Plan (2020–2025), Policy And Strategic Direction, Source: Bing (Creative Commons), 2020.
- Final Evaluation for the Northern Ontario Development Program, Final Report. 2011
- Foster, K. (2019). Productivism, Neoliberalism, and Responses to Regional Disparities in Canada: The Case of the Atlantic Canada Opportunities Agency. *Acadiensis*, 48(2), 117–145.

- Fulton, R. J. (1989). Quaternary Geology Of Canada And Greenland. Geological Society Of America. DOI: <https://doi.org/10.1130/DNAG-GNA-K1>, ISBN elektronik: 9780813754604, ISBN baskısı: 0660131145
- Karrow, P. F. (1989). Quaternary Geology of the Great Lakes Subregion, Quaternary Geology of Canada and Greenland, R.J. Fulton
- Karrow, P.F, & Occhietti, S. (1989). Quaternary Geology of the St. Lawrence Lowlands of Canada. DOI: <https://doi.org/10.1130/DNAG-GNA-K1.319>
- Kidd, T. & Allen-Shinn, C. G. (2008). A Political Geography of Canada
- Neamtan, N. and Downing, R. (2005). Social economy and community economic development in Canada: Next steps for public policy. Article published by Chantier de l'Économie Sociale in collaboration with the Canadian Community Economic Development Network (CCEDNet) and the Alliance Recherche Universités-Communautés en Économie Sociale (ARUC-ÉS)
- Northern Ontario Development Program Final Evaluation Report, Audit And Evaluation Branch May 2016, Cat. No. Iu4-205/2016E-PDF, ISBN 978-0-660-05563-3
- Northern Ontario Development Program Final Evaluation Report, Cat. No. Iu4-205/2016E-PDF, ISBN 978-0-660-05563-3, 2016
- Pacific Economic Development Canada 2022–23 Departmental Plan, Catalogue No. Iu97-1/1E-PDF, ISSN 2816-2668, 2022.
- Prairies Economic Development Canada 2022–23 Departmental Plan, Catalogue No: Iu98-1/1E-PDF, ISSN 2816-296X, 2022.
- Stimson, R. J., Stough, R. R., & Roberts, B. H. (2006). Regional economic development: analysis and planning strategy. Springer Science & Business Media.

İnternet kaynakları;

- Agriculture and Agri-Food Canada. "Overview of Canadian Agriculture." Accessed July 7, 2023. <https://agriculture.canada.ca/en/sector/overview>
- Alberta Eyaleti Resmi Web Sitesi: <https://www.alberta.ca/>
- Birleşmiş Milletler Geliştirme Programı Resmi Sayfası, <https://www.undp.org/>
- British Columbia hükümetinin resmi wep sitesi, <https://www2.gov.bc.ca/gov/content/home>
- Canada Profile, (2009). Canada_10_09_2009.doc, Erişim Tarihi:21.07.2023
- Geological Survey of Canada, "A" Series Map 1254A, 2014, <https://doi.org/10.4095/293408>
- Government of Canada, Access Link: <https://www.international.gc.ca/trade-commerce/economist-economiste/statistics-statistiques/monthly-mensuel.aspx?lang=eng>

Gross Domestic Product By İndustry, April 2023

<https://data.worldbank.org/country/CA>

<https://www.ontario.ca/page/ministry-economic-development-job-creation-trade>

<https://www.statcan.gc.ca/en/star> , Canada's Trade Performance 2023

<https://www150.statcan.gc.ca/n1/daily-quotidien/230706/dq230706a-eng.htm>,

World Bank, "World Development Indicators 2021:

<https://data.worldbank.org/country/canada>

<https://databank.worldbank.org/views/reports/reportwidget.aspx?Report>

[Name=CountryProfile&Id=b450fd57&tbar=y&dd=y&inf=n&zm=n&country=CAN](https://databank.worldbank.org/views/reports/reportwidget.aspx?ReportName=CountryProfile&Id=b450fd57&tbar=y&dd=y&inf=n&zm=n&country=CAN) , https://www150.statcan.gc.ca/n1/dai-quo/subjects_sujets-eng.htm ,

A Statistical Glance at the Recent History of Farm Income

IBISWorld, (2022) Yukon Economic Overview, Yukon Industry Trends.

<https://www.ibisworld.com/>

Manitoba Eyaleti Resmi Web Sitesi: <https://www.gov.mb.ca/>

Mining Sector Performance Report 2011-20 <https://natural-resources.canada.ca/our-natural-resources/minerals-mining/mining/canadian-mineral-exploration/8290#a>

<https://natural-resources.canada.ca/our-natural-resources/minerals-mining/mining/canadian-mineral-exploration/8290#a>

Mining Sector Performance Report 2011-20; Energy and Mines Ministers' Conference Newfoundland and Labrador July 2022

Rural Electrification Administration (REA) (1935, The Living New Deal 2016,

<https://livingnewdeal.org/glossary/rural-electrification-administration-rea-1935/>

Saskatchewan Eyaleti Resmi Web Sitesi: <https://www.saskatchewan.ca/>

The Canadian Encyclopedia,

<https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/physiographic-regions>

The Official Website Of The Government Of Canada (2021),

<https://www.canada.ca/en.html> Erişim Tarihi: 20.07.2023

ÖZET

Köklerinde iki unsuru; hareket ve geri dönüşü barındıran turizm sektörü, küreselleşmenin gelişmesi ile birlikte günümüz dünyasında en önemli sektörlerden birisidir. Uluslararası turizm pastasından büyük aslan payını geliştirmiş ülkeler almakta olsa da, gelişme yolundaki ülkeler içinde turizm, önemli bir döviz kazandırıcı unsur olmaktadır. Çünkü gelişmiş bölgelerden az gelişmiş bölgelere doğru bir fiziki ve parasal akımı ifade eden turizm olayı, değerleri yönünden turizme uygun olan, döviz darboğazı içerisindeki ülkelere bir alternatif oluşturmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Akdeniz'e kıyısı olan seçilmiş rakip ülkelerle Türk turizminin ekonomik karşılaştırmasını; turist sayıları, turizm gelirleri, GSMH'de turizm gelirlerinin payı, turizm gelirlerinin ihracat gelirlerini oranı ve cari işlemler dengesi ve turizm gelirleri açısından yapmaktır. Bu bağlamda, 2010-2020 yılları arasında Fransa, İsrail, İtalya, Portekiz, Yunanistan, Mısır, Güney Kıbrıs ile Türkiye'nin turizm verilerinin ekonomik karşılaştırılması yapılmıştır. İnceleme konusunda yaptığımız çalışmalar neticesinde seçilmiş Akdeniz ülkelerinde turizm döviz gelirleri ve cari işlemler dengesi yönünden önemli bir yere sahip olduğu görülmüştür. Bu nedenle turizm potansiyelini henüz tam kullanamayan Türkiye'nin elde ettiği turizm dövizlerini arttırarak, cari işlemler dengesini sağlama yönünde şansı bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turizm Sektörü, Ekonomik Kalkınma, Türkiye.

ECONOMIC COMPARISON OF TURKISH TOURISM WITH SELECTED MEDITERRANEAN BASIN COUNTRIES

ABSTRACT

Two elements in its roots; the tourism sector, which includes movement and return, is one of the most important sectors in today's world with the development of globalization. Although developed countries have the lion's share of the international tourism pie, tourism is an important foreignexchange earning factor among developing countries. Because the tourism phenomenon, which expresses a physical and monetary flow from developed regions to underdeveloped regions, constitutes an alternative to countries that are suitable for tourism in terms of their values and that are in a foreign exchange bottleneck. The main purpose of the study is to compare the economic comparison of Turkish tourism with selected rival countries on the Mediterranean; the number of tourists, tourism revenues, the share of tourism revenues in GNP, the ratio of tourism revenues to export revenues, current account balance, and tourism revenues. In this context, an economic comparison of tourism data of France, Israel, Italy, Portugal, Greece, Egypt, South Cyprus, and Turkey between the years 2010-2020 has been made. As a result of our studies on the subject, it has been seen that

tourism has an important place in terms of foreign exchange revenues and current account balance in selected Mediterranean countries. For this reason, Turkey which has not yet been able to fully use its tourism potential, has a chance to increase the tourism foreign exchange it obtains and to maintain its current account balance.

Keywords: Tourism Sector, Economic Development, Türkiye

1. GİRİŞ

Günümüzde turizm sektörü 1900'lü yıllar göz önüne alındığında hem ekonomik açıdan hem de sosyoekonomik açıdan gelişmiş bir sektördür. 1950'lerde turizmin öneminin görülmeye başlaması ve bu durumun giderek yaygınlaşması, ülkeler için hem ekonomik hem sosyal açıdan fikir oluşturmuş ve ülkelerini dünyaya tanıtmaya amacını hedeflemişlerdir. İnsanoğlu sürekli üreten, geliştiren bir yapıya sahiptir. Bu açıdan kendi yaşam alanlarının tanıtılması; kişisel hedeflerine ulaşmada bir aracı görevini üstlenmiştir. Turizm sektörü Türkiye'de ve dünyada hızla gelişen bir sektördür. Bu çok yönlü olmasına bağlanabilmektedir. Çok yönlü olmasının avantajları bulunmaktadır. Sektörün her türlü konuya ışık tutması ve sürekli yenileşmeye itmesi örnek verilebilir. Turizm; kişilerin yaşamakta oldukları yerler dışında olan başka yerlere bir yılı aşmamak kaidesi ile boş zaman değerlendirmek, eğlenmek, gezmek, dinlenmek, iş veya diğer amaçlar için yapmış oldukları seyahatler olarak tanımlanmaktadır (<https://www.ktb.gov.tr/TR-96268/turizm.html>).

Turizm, insanların çalıştıkları, sürekli yaşadıkları ve hayatın olağan akışı içerisindeki ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerin; seyahatler ve ziyaret edilen kısa süreli yerlerde buldukları geçici konaklamalardan doğan ihtiyaçların karşılandığı faaliyetlerdir (Boz, Cihan.2006,s.4). Turizm sektörü emeğin yoğun kullanıldığı bir sektördür. Ülke içi olumlu ya da olumsuz olaylardan etkilenen bir sektör olan turizm, ülkede oluşabilecek herhangi bir ekonomik kriz, çevresel sorun ya da siyasal tartışma ülke için büyük kayıplar yaratabilmektedir. Aynı şekilde beklenmedik olumlu bir olay ülkenin kalkınmasını sağlayabilmektedir. Herhangi bir kriz durumu o yıl içerisinde milyonlarca turist kaybettirebilmekte, tam tersi durum ise turist akışını hızlandırabilmektedir. Bunun yanında turizmin hızla gelişen ve büyüyen bir sektör olması, sürekli istihdam olanakları yaratmasını sağlamaktadır. Ayrıca turizmin bu denli gözde bir sektör olması dolaylı yoldan diğer sektörleri de canlandırmaktadır. Bu yönden gelişmiş ülkelere farklı sektörler ile ayrıca bir avantaj ve tanıtmaya imkânı da sunmaktadır.

Çalışmada üç bölümden oluşmaktadır. İlk olarak dünya turizm sektöründe yaşanan gelişmeler ve seçilmiş Akdeniz ülkelerinin turizm sektörü hakkında detaylı bir bilgi sunulacak ve bu bilgiler tablo ve şekiller ile desteklenerek

ekonomik katkıları incelenecektir. İkinci bölümde Türkiye'nin turizm sektörüne yönelik yaptığı harcamalar ve elde ettiği gelirin Akdeniz ülkeleri ile karşılaştırılması yapılacaktır. Üçüncü bölümde ise çalışmada bahsedilen veriler doğrultusunda sonuç kısmına yer verilecektir.

2. DÜNYA TURİZM SEKTÖRÜNDE YAŞANAN GELİŞMELER

Turizm'in birçok farklı tanımı bulunmaktadır. Günümüzde en yaygın kullanılan ve kabul edilen tanımı Uluslararası Turizm Uzmanları Birliği tarafından 1980 yılında düzenlenen tanımıdır. Bu düzenleme sonucunda turizm “ insanların devamlı ikamet ettikleri, çalıştıkları ve günlük hayattaki olağan akıştaki ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerin dışında gerçekleştirdiği seyahatleri ve buralardaki, turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep ederek, konaklamalardan doğan olaylar ve ilişkiler bütünü” olarak tanımlanmıştır (Boz,Cihan.2006,s.7). Dünya Turizm Örgütü son 60 yılda gelişen turizmin, dünyanın en hızlı büyüyen ekonomik sektör olduğu açıklanmıştır. Bunun sürekliliği için devamlı olarak çalışmalarını sürdürülmüştür. Dünya genelinde gelip-giden turist sayısı 1980 yılında 278 milyon iken 2000 yılında 674 milyona çıkmıştır. 2016 yılında bu rakam 1 milyar 235 milyona ulaşmıştır. 2001 yılı itibariyle sürekli olumlu bir seyir izleyen, gelişen bir turizm sektörü ile başarılı bir şekilde gelişmeye devam etmektedir. 2001 yılında 466 milyon\$ olan turizm geliri 2008 yılında 944 milyon dolara yükselmiştir. 2020 yılı Covid19 sebebi ile Dünya Sağlık Örgütü küresel turizm tarihinin en kötü yılı olduğunu açıklamıştır. Salgının yarattığı kısıtlamalar sebebiyle 2020 yılında 1,3 trilyon dolar kayıp yaşanmıştır. Rekor seviyede olan bu rakamın en az 4 en fazla 7 yıl içinde tamamıyla eskiye dönülebileceği belirtilmiştir. Dünya Turizm Örgütü en kötü yıl olarak nitelendirilen Covid19 yılında; uluslararası turizm gelirlerinin kaybının 2009 küresel ekonomik kriz döneminde yaşanan kayıptan 11 kat daha fazla olduğunu açıklamıştır (UNWTO, 2017).

Tablo 1: Akdeniz Çanağı Ülkeleri'nin Uluslararası Turizm Gelirleri Son 5 Yıl Verileri (milyon \$)

Ülkeler	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Fransa	66.441	63.557	67.717	72.518	70.776	35.958
İsrail	6.605	6.616	7.602	8.048	8.459	2.661
İtalya	41.41	42.423	46.719	51.602	51.91	20.459
Türkiye	35.648	26.505	31.993	36.791	41.415	13.771
Mısır	6.897	3.306	8.636	12.704	14.256	4.874
Güney Kıbrıs	2.525	2.87	3.274	3.449	3.245	663
Portekiz	16.007	17.347	21.586	24.366	24.592	10.522
Yunanistan	17.547	16.811	19.139	21.594	20.003	6.193

Kaynak: (WDI, 2023).

Tablo1'de Fransa, İsrail, İtalya, Türkiye, Mısır, Güney Kıbrıs, Portekiz ve Yunanistan'ın 2015-2020 arası turizm verileri yer almaktadır. Verilere göre Fransa Turizmde öncü bir lider durumundadır. İkinci sırayı İtalya üçüncü sırayı Türkiye izlemektedir. 2015 yılı turizm veriler incelendiğinde Fransa 66 Milyon \$ ile en çok turizm geliri elde eden ülke konumundadır. Turizm gelirleri incelendiğinde Covid-19 pandemisinin yaşandığı 2020 yılında bütün ülkelerde bir gelir azalışı göze çarpmaktadır. Özellikle Fransa, İtalya ve Türkiye'nin 30 Milyon \$'dan fazla kaybı olduğu görülmektedir.

3. SEÇİLMİŞ RAKİP ÜLKELERDE TURİZM SEKTÖRÜNÜN GÖRÜNÜMÜ

3.1. Fransa Ekonomisinde Turizm

Fransa ülkeler arasında dünya çapında başlı başına bir turizm destinasyonudur. Fransa; tarihi yapıları, modası, yemek kültürü ve sanat müzeleri ile geniş bir turizm kültürüne sahiptir. Başkenti Paris olan Fransa "Aşıklar Şehri" olarak bilinmektedir. Başkent olmasının yanı sıra Paris Fransa'nın en büyük şehridir. Eyfel Kulesi, Notre-Dame Katedrali ve Louvre Müzesi gibi ünlü simge ve semtlere sahiptir. Loire Vadisi adı verilen ve eskiden kalan şato ve manastırların bulunduğu bir mirasa sahiptir. Bu şatolardan bazılarının UNESCO Dünya Mirası Listesinde yer aldığı bilinmektedir. Mimarilerin yanı sıra doğal güzellikleri ile de öne çıkan Fransa lavanta tarlaları ile doğayla iç içe olunabilecek bir ortamsağlamıştır. Turizm alanında popüler oluşunun sebepleri olarak; şehrin ikonik yapısı, doğal güzelliklere sahip olması, birçok Avrupa ülkesine olan

yakınlığı, yemek ve şarap kültüründe öncü oluşu özellikle de sanat ve tarih alanlarındaki kültürel zenginliği olarak açıklanabilmektedir.

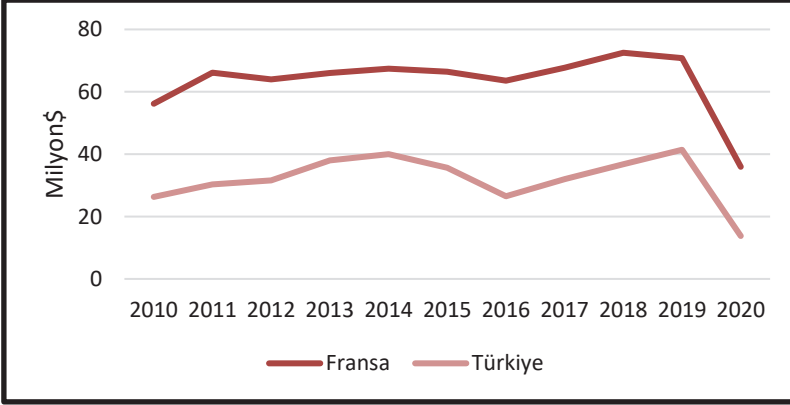
Tablo 2: Fransa Ekonomisinde Turizm Verileri

Yıllar	Uluslararası Turizm Gelirleri (milyon \$)	Turizm Gelirlerinin İhracat İçindeki Payı (%)	Gelen Turist Sayısı (milyon)	Turizm Harcamaları (milyon \$)
2010	56.178	7.91	190	46.695
2011	66.133	8.02	197	55.509
2012	63.975	8.04	197	50.068
2013	66.054	7.89	204	52.444
2014	67.402	7.89	207	58.464
2015	66.441	8.54	203	47.713
2016	63.557	8.14	203	49.029
2017	67.717	8.11	207	53.787
2018	72.518	7.91	212	59.131
2019	70.776	7.93	218	59.751
2020	35.958	4.78	117	31.193

Kaynak: (WDI, 2023).

Tablo 2’de Fransa’nın uluslararası turizm verileri verilmiştir. Bu kapsamda 2010 yılında 56 milyon \$ olan turizm geliri 2020 yılında yaklaşık 20 Milyon \$ azalarak 35 Milyon \$ olarak gerçekleşmiştir. Bu düşüş trendinin Covid-19 salgın hastalığından kaynaklandığı söylenilebilir. Bu rakam 2020 yılında gelen turist sayısındaki azalmalar ve ihracat içerisindeki payı ile desteklenmektedir. 2015 yılında turizm harcamalarında önceki yıllara kıyasla 10 Milyon \$ bir azalma görülmüştür. Bunun sebebinin ise 2015 Kasım Paris saldırıları olduğu söylenebilir. 2015 yılını izleyen dört yılın verileri incelendiğinde yavaş yavaş bir toparlanma sağladığı görülmektedir. Turizm harcamalarında 2016, 2017 ve 2018 yılında sırasıyla 2 milyon\$, 4 milyar \$ ve 6 milyon \$ artış görülmektedir.

Grafik 1: Fransa ve Türkiye Turizm Gelirleri Karşılaştırması

Kaynak: (WDI, 2023) (World Development Indicators).

Grafik 1’de Fransa ve Türkiye’nin turizm gelirleri karşılaştırması yapılmıştır. 2015 yılı sonrası verileri incelendiğinde Fransa turizm gelirleri Türkiye’ye kıyasla rekabet edilemeyecek düzeyde yüksektir. Dünya genelinde Fransa sağladığı sosyal fayda ile üst sıralarda yerini uzun yıllardır korumaktadır. 2014 yılı verilerine bakıldığında Fransa 67 milyon \$ gelir elde etmiş, Türkiye ise 40 milyon \$ gelir elde etmiştir. Bu kapsamda 2014 yılı iki ülkenin gelirleri arasındaki uçurumun azaldığı tek yıl olarak görülmektedir.

3.2. İtalya Ekonomisinde Turizm

İtalya doğal güzellikleri, mimarisi ve tarihi yerleri ile ziyaretçileri kendisine çeken bir ülkedir. Turizm sektörü İtalya için en önemli sektörlerden birisi olmaktadır. İtalya denildiğinde akla ilk gelen şehir olan Venedik ticari açıdan da büyük katkı sağlamaktadır. Milyonlarca turistin akın ettiği şehir Venedik Kanalı ile ünlüdür. Bunun yanı sıra geçmişte Roma İmparatorluğu olan Roma; dünyanın en eski kültürlerinden birine sahiptir. Roma’nın en gösterişli yapılarından biri olan Kolezyum, eski bir amfi tiyatrodur ve Dünyanın Yedi Harikasından biridir. Ayrıca Roma içerisinde bulunan Vatikan dini açıdan saygı gören ve önem kazanmış görülmeye değer turistik bir yerdir. Tarihte Leonardo da Vinci ve Michelangelo gibi önemli sanatçılar yetiştirmiş olan Floransa İtalya’nın en ünlü diğer bir şehridir. Büyük şehirleri ile dikkat çeken bir ülke olan İtalya aynı zamanda kasabalarının güzelliği ile de farklı bir çekim gücü sağlamakta ve turizm geliri yaratmaktadır. İtalya turizm açısından dünya sıralamasında ilk 10 içerisinde olan bir ülkedir ve bu uzun yıllardır yerini korumaktadır. Covid19 krizi İtalya turizmine 30 milyon\$ kaybettirmiştir. Dünyanın en popüler turistik yerlerinden biri olan ülke; işletmelerin ayakta kalabilmesi için sosyal güvenlik ödemeleri,

seyahatler ve sigorta primleri gibi zorunlu ödemeleri askıya almıştır. (Işık Erol, 2020: 43).

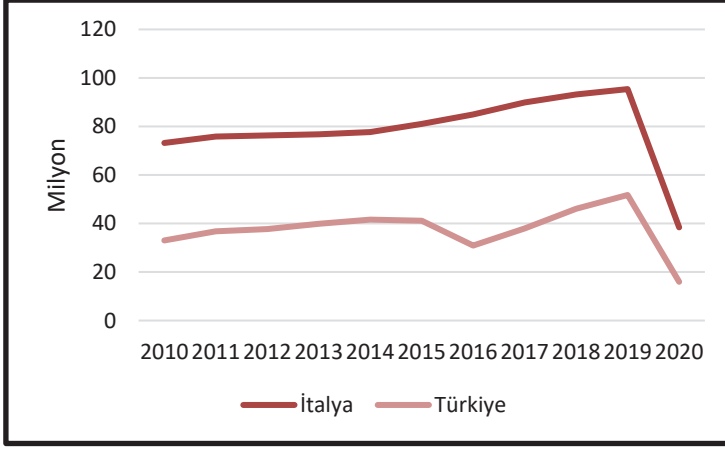
Tablo 3: İtalya Ekonomisinde Turizm Verileri

Yıllar	Uluslararası Turizm Gelirleri (milyon \$)	Turizm Gelirlerinin İhracat İçindeki Payı (%)	Gelen Turist Sayısı (milyon)	Turizm Harcamaları (milyon \$)
2015	41.410	7.59	81	30.312
2016	42.423	7.70	85	30.584
2017	46.719	7.73	90	34.819
2018	51.602	7.86	93	37.644
2019	51.910	8.15	95	37.908
2020	20.459	3.65	38	12.965

Kaynak: (WDI, 2023).

Tablo 3'te İtalya'nın ekonomik turizm verileri verilmiştir. 2010'lu yıllarda İtalya'da istikrarlı bir büyüme yaşanmıştır. Ülkedeki kıyı bölgeler, tarihi merkezler ve büyük şehirler buna katkı sağlamıştır. 2015 sonrası elde edilen verilere göre; 2015- 2020 arası sıralanan verilerde ilk göze çarpan detay 2019-2020 yılları arasında 20 milyondan fazla azalmış olan turizm harcamaları olmaktadır. Covid-19 pandemisinin bütün dünyada yarattığı zararın bir başka örneği olmaktadır. Bunun dışında 2015 yılında 41 milyon\$ olan turizm gelirlerinin üç yıl içerisinde 10 milyon\$ artarak büyük bir başarı ile 51 milyona çıktığı görülmektedir. Turizm harcamalarına bakıldığında ise 2019 da 37 milyon ile yükselme yaşanmış, pandemi sonrası yani 2020 yılında bu rakam 12 milyon \$ gerilemiştir. Seyahat kısıtlamaları, salgının etkisi ve sınırlamalar bu gerilemeye yol açmıştır. Sonuçta Covid19'un İtalya turizmini neredeyse 10 yıl geriye götürdüğü söylenilmektedir.

Grafik 2: Türkiye-İtalya Ülkeye Gelen Turist Sayısı Karşılaştırması

Kaynak: (WDI, 2023).

Grafik 2’de 2010-2020 yılları arasında Fransa ve Türkiye ülkelerine ait turizm verileri gösterilmiştir. Bu verilere göre 2010-2015 arasında İtalya Türkiye’nin iki katı olacak şekilde belli bir seviyede turist çekmiştir. Bu rakam 2016-2017 yıllarında üç katı şeklinde ilerlemiştir. Pandemi etkisini şiddetli bir düşüş yaşatarak 2020 yılında ülkedeki turist sayıları ile de göstermiştir. Bir önceki seneye kıyasla İtalya 6 milyon Türkiye ise 4 milyon ziyaretçi kaybetmiştir.

3.3. Portekiz Ekonomisinde Turizm

Portekiz dünyada şarap, şehir ve spor turizmi ile öne çıkan bir ülkedir. Portekiz’in başkenti olan Lizbon; ülkenin hem en büyük şehri hem de turistik bir merkezidir. Portekiz’de bulunan Douro Vadisi; Douro Şarap Bölgesini bünyesinde barındırır. Bağları ile eşsiz bir manzara sağlayan Douro, vadileri ve şarap tadımları ile turistleri bölgeye çekmektedir. Portekiz ülkede bulunan birçok nehir ve sahil şeritleri ile deniz ve su sporları için ideal bir yer olarak bilinmektedir. Sörf, dalış, tekne turları gibi etkinlikler ile spor faaliyetleri gerçekleştirilirken aynı zamanda bu yol farklı turizm alanlarının keşfi için aracı bir yol niteliğindedir.

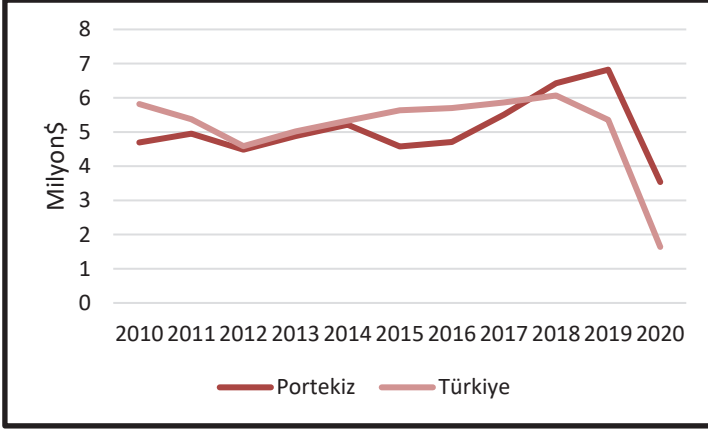
Tablo 4: Portekiz Ekonomisinde Turizm Verileri

Yıllar	Uluslararası Turizm Gelirleri (milyon \$)	Turizm Gelirlerinin İhracat İçindeki Payı (%)	Gelen Turist Sayısı (milyon)	Turizm Harcamaları (milyon \$)
2010	12.984	18.03	6	4.692
2011	14.911	17.37	7	4.951
2012	14.578	17.67	7	4.482
2013	16.080	17.67	9	4.882
2014	17.577	18.81	10	5.213
2015	16.007	19.54	11	4.576
2016	17.347	20.70	13	4.707
2017	21.586	22.66	15	5.509
2018	24.366	23.03	16	6.427
2019	24.592	23.45	17	6.823
2020	10.522	12.36	4	3.536

Kaynak: (WDI, 2023).

Tablo 4’de Portekiz’in turizm verileri incelenmektedir. Portekiz; plajları, tarihi ve mutfağı ile ünlü popüler bir ülkedir. 2010-2019 yılları verileri göz önüne alındığında uluslararası turizm geliri bu dokuz yıl içerisinde iki kat artmıştır. 12 milyon \$ olan turizm geliri 24 milyon \$ yükselmiştir. İncelenen 2014-2020 döneminde turizmin ihracat gelirindeki payı sürekli artarak 6 yıl içerisinde %5 oranında büyüme sağlanmıştır. Özellikle 2017 yılında Portekiz’e giren turistlerin 20 milyon \$ fazla olduğu ve otellerde konakladığı bilinmektedir. 2020 yılı ihracat geliri verisine bakıldığında ise %10’luk bir düşüş yaşanmıştır. Sonraki yıllarda pandeminin kontrol altına alınması ile birlikte ülkeye giren turist sayısı artmıştır. Bu artış 2021 yılında uluslararası turist gelirlerine %3’lük büyüme yaşatırken 2022 yılındaise pandeminin etkisi neredeyse kalmamış ve %3lük oran %10’a çıkmıştır.

Grafik 3: Türkiye-Portekiz Turizm Harcamaları Karşılaştırması

Kaynak: (WDI, 2023).

Grafik 3’de Portekiz ve Türkiye turizm harcamalarının karşılaştırması yapılmıştır. Portekiz’in Türkiye’ye kıyasla turizm harcamalarının 1 milyon \$ daha fazla olduğu görülmektedir. Türkiye 2012-2018 arası düzenli ve sürekli artış göstermiştir. Harcamalar 20 bin \$ gibi yüksek rakamlarla artmıştır. Pandemide yani 2019-2020 yıllarında ise önce 5 milyon \$ daha sonra 1 milyon \$ düşen harcamalar turizm açısından da büyük olumsuzluklar yaratmıştır. Portekiz daha dalgalı bir büyüme gerçekleştirmiş, 2014-2016 arası 5 milyon\$ bulan harcamalar 2012-2016 yıllarında 4 milyon \$ düşmüştür.

3.4. Yunanistan Ekonomisinde Turizm

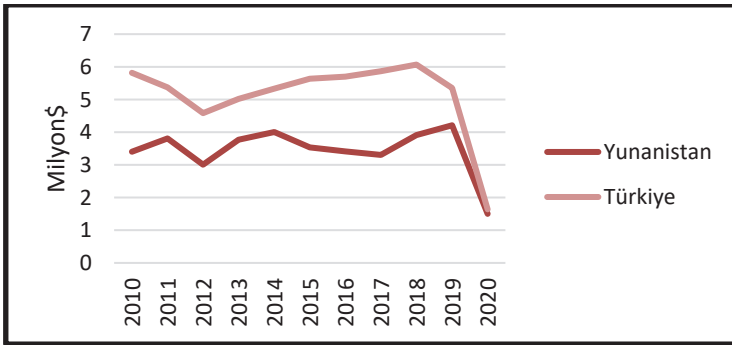
Yunanistan ekonomisinin temelinde hizmet sektörü yer almaktadır. Özellikle gemi taşımacılığı Yunanistan için vazgeçilmez bir sektördür. Yunanistan geçmişten gelen eserleri ile kültür turizmine imkân sağlamaktadır. Şehirleri, camileri, müzeleri, kiliseleri ve antik şehirleri gibi tarihi yapılarının varlığı birçok ülkeden ziyaretçi akınına sebep olmaktadır. Bu turizm alanları; Ege Adaları içerisinde Rodos, Batı Trakya’da Selanik ve Atina’da zengin tapınaklar bunlara örnek olarak verilmektedir.

Tablo 5: Yunanistan Ekonomisinde Turizm Verileri

Yıllar	Uluslararası Turizm Gelirleri (milyon \$)	Turizm Gelirlerinin İhracat İçindeki Payı (%)	Gelen Turist Sayısı (milyon)	Turizm Harcamaları (milyon \$)
2013	17.433	23.91	20	3.768
2014	19.489	25.35	24	4.003
2015	17.547	28.01	26	3.535
2016	16.811	27.87	28	3.412
2017	19.139	27.30	30	3.306
2018	21.594	26.37	33	3.910
2019	20.003	28.33	34	4.211
2020	6.193	10.49	7	1.500

Kaynak: (WDI, 2023).

Tablo 5’de Yunanistan’ın turizm verileri incelenmiştir. 2013 yılında 20 milyon olan turist sayısının 2017 yılında 30 milyon olduğu görülmektedir. Ülkeye gelen turist sayısı artış başarısı yalnızca 2 yıl daha devam edebilmiş; 2020 yılında pandemi etkisi ile turist sayısı ani bir düşüşle 7 milyona gerilemiştir. Bu kayıp uluslararası turizm gelirlerini de etkilemiştir. 2019 yılında elde edilen 20 milyon \$ gelir 2020 yılında 14 milyon \$ kaybederek 6 milyon \$ düşmüştür. Turizmin ihracattaki payı 2013 yılında %23 iken 2019 yılında %28 olarak kaydedilmiştir. Bu da %5 oranında bir artış demektir.

Grafik 4: Türkiye-Yunanistan Turizm Harcamaları Karşılaştırması

Kaynak: (WDI, 2023).

Grafik 4’de Türkiye ve Yunanistan’ın turizm harcamaları verileri karşılaştırılmıştır. Verilere göre Türkiye’nin Yunanistan’a kıyasla turizm harcamalarında daha önde olduğu görülmektedir. Yunanistan turizminde bir dalgalanma yaşadığı yıllar olan 2015-2017 arası Türkiye çizgisini bozmadan

harcamalarını artırmaya devam etmiştir. 2019-2020 yıllarında ise pandemi etkisiyle iki ülkenin harcamalarında ciddi bir düşüş yaşandığı söylenebilmektedir.

3.5. Mısır Ekonomisinde Turizm

Mısır eşsiz manzaraları ve doğal zenginlikleri ile öne çıkan bir turizm merkezidir. Eski mısır medeniyetlerinden miras kalan piramitler, anıtlar, antik mezarlar ve tapınaklar gibi akla gelebilecek birçok tarihi alan yıllar boyunca turist çekmiş ve çekmeye devam etmektedir. Bununla birlikte ekonomik olarak önemli bir gelir kaynağı olmaktadır. Mısır turizminde öne çıkan mimarilerden olan Mısır'ın ünlü Keops, Kefren ve Mikerinos Piramitleri dünyanın yedi harikasından biridir. Bunun yanı sıra Mısır'da yer alan Nil Nehri dünyanın en uzun nehri özelliğini taşımaktadır.

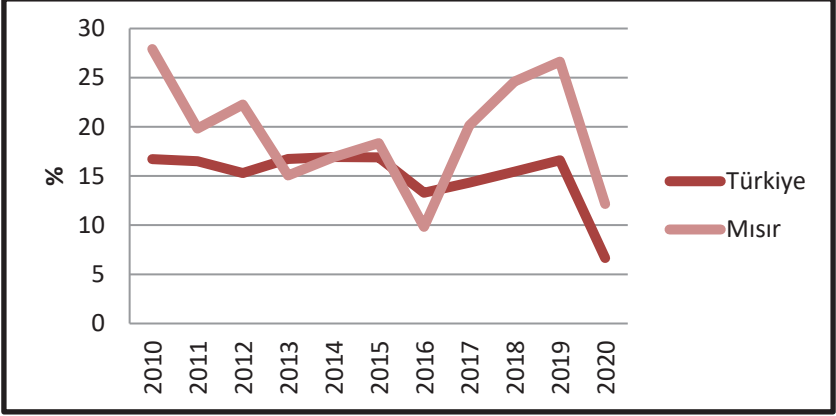
Tablo 6: Mısır Ekonomisinde Turizm Verileri

Yıllar	Uluslararası Turizm Gelirleri (milyon \$)	Turizm Gelirlerinin İhracat İçindeki Payı (%)	Gelen Turist Sayısı (milyon)	Turizm Harcamaları (milyon \$)
2010	13.633	27.91	14	2.696
2011	9.330	19.83	9	2.575
2012	10.823	22.26	11	3.037
2013	6.747	15.06	39	3.261
2014	7.979	16.91	9	3.486
2015	6.897	18.35	9	3.636
2016	3.306	9.83	5	4.351
2017	8.636	20.14	8	2.419
2018	12.704	24.61	11	2.897
2019	14.256	26.63	13	3.718
2020	4.874	12.15		2.578

Kaynak: (WDI, 2023).

Tablo 6'da Mısır ekonomisinin 2010-2020 arası turizm verileri incelenmiştir. Mısır'ın uluslararası turizm gelirleri incelendiğinde sürekli olarak bir iniş çıkış görülmektedir. . 2011'de yaşanan bir siyasi istikrarsızlık turizm gelirlerinin payını olumsuz etkilemiştir. 2010 yılında 13 milyon\$ olan turizm gelirin 2011 yılında 9 milyon\$ olduğu görülmektedir 2013 yılında 6 milyon\$ olan gelirin 2016'da 3 milyon\$ a düştüğü görülmektedir. Bu düşüşün sebebinin 2015 yılında yaşanan terör saldırısı olduğu bilinmektedir. Tablo incelendiğinde son 10 yıl içerisinde Mısır'ın en aydınlık ve verimli yılının 2010 olduğu görülmektedir.

Grafik 5: Türkiye-Mısır Turizm Gelirlerinin İhracat Geliri İçindeki Paylarının Karşılaştırılması

Kaynak: (WDI, 2023).

Grafik 5'te Türkiye ve Mısır'ın 2010-2020 arası turizm gelirlerinin ihracat geliri içindeki paylarının karşılaştırması yapılmıştır. İncelenen grafikte görüldüğü üzere Mısır ekonomisinde Turizm Türkiye'ye kıyasla oldukça inişli çıkışlıdır. Özellikle 2015-2016 yılları arasında Mısır'da %18'den %9 oranına inen bir düşüş göze çarpmaktadır. Devamında izleyen 2017 yılında ise %25'lik bir artış yaşanarak Mısırın iracat payı %24'e kadar yükselmiştir.

3.6. Güney Kıbrıs Ekonomisinde Turizm

Güney Kıbrıs başkenti Lefkoşa olan bir ada devletidir. Dans ve sanat kültürleri oldukça gelişmiştir. Dini açıdan Müslüman, Hristiyan ve Ortodoks dinleri yaygındır. Güney Kıbrıs Yemek Kültürü adı altında ünlü yemeklere sahip değildir fakat ülkeye gelen turistlerin Güney Kıbrıs'a özgü bazı yemek, yiyecek tercihleri vardır. Bunlar özellikle hellim peyniri, lountza pırzolası ve sheftalia dolması olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca deniz ürünleri de bolca tüketilmekte ve tercih edilmektedir. Her yıl düzenlenen Limasol karnavalı şehrin en ünlü festivali olarak bilinmektedir.

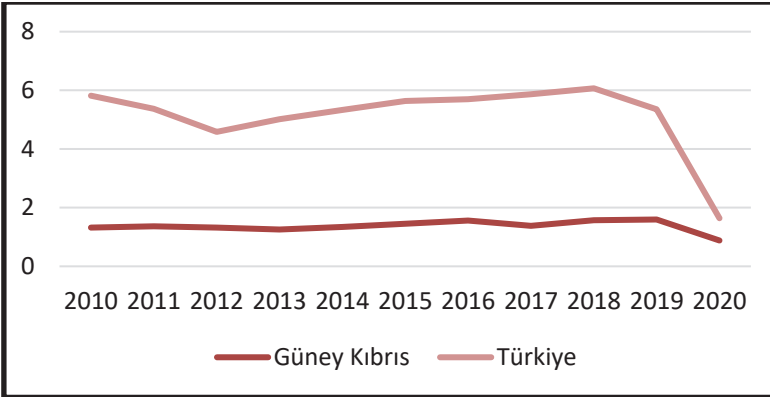
Tablo 7: Güney Kıbrıs Ekonomisinde Turizm Verileri

Yıllar	Uluslararası Turizm Gelirleri (milyon \$)	Turizm Gelirlerinin İhracat İçindeki Payı (%)	Gelen Turist Sayısı (milyon)	Turizm Harcamaları (milyon \$)
2010	2.137	16.51	2	3.400
2011	2.603	17.63	2	3.809
2012	2.603	18.88	2	3.005
2013	2.930	19.97	2	3.768
2014	2.924	19.15	2	4.003
2015	2.525	19.16	2	3.535
2016	2.870	19.41	3	3.412
2017	3.274	19.25	3	3.306
2018	3.449	18.01	4	3.910
2019	3.245	16.35	4	4.211
2020	663	3.25		1.500

Kaynak: (WDI, 2023).

Tablo 7’de Güney Kıbrıs Ekonomisi turizm verileri incelenmiştir. Kıbrıs için 2010-2020 arası incelenen verilerde görüldüğü üzere ülkeye gelen turist sayısı değişmemiş denecek kadar azdır. 2010- 2015 yıllarında iki milyon ziyaretçiyi barındıran Kıbrıs 2017 yılında bu sayıyı 3 milyona, 2019 yılında ise 4 milyona çıkartmıştır. Aynı zamanda turizmin ihracat geliri içerisindeki 2013-2017 arasında %19 olarak devam etmiş olup 2019 yılında % 16 ya, 2020 pandemi yılında ise %13 azalarak %3 oranına gerilemiştir.

Grafik 6: Türkiye ve Güney Kıbrıs Turizm Harcamaları Karşılaştırması

Kaynak: (WDI, 2023).

Grafik 6’da Güney Kıbrıs ve Türkiye’nin turizm harcamalarının karşılaştırmalı bir grafiği görülmektedir. Türkiye, Kıbrıs’a kıyasla harcamalarda önde seyretmektedir. 2013-2014 yıllarında iki ülkenin turizm harcamalarının en yakın olduğu yıllar olduğu görülmektedir. Normalde 3 milyar\$ olan bu sayı 2013-14 yılları arasında 1milyar\$ a kadar gerilemiştir.

3.7. İsrail Ekonomisinde Turizm

İsrail deniz, sağlık, çöl ve inanç turizmi ile tanınan bir ülkedir. Ülkeye hac amaçlı gelen bir çoğunluk vardır ve bu da her sene düzenli devam etmektedir. Başkent Kudüs Yahudi, Müslüman ve Hristiyan dinleri açısından kıymetli bir şehirdir. İnanç turizminin yanında ülkeye çoğunlukta iş ve ülke tatili için ziyaretler gerçekleştirilmektedir. Turistlerin en çok tercih ettiği alan Elat’tır. Elat deniz kıyısında yer alır ve birçok turisti bünyesinde barındırır. Yine turistik açıdan önemli olan Ağılama Duvarı, Mescidi Aksa ve Lut Gölü İsrail için önem arz etmektedir (Mamuk, Gülçin. 2008).

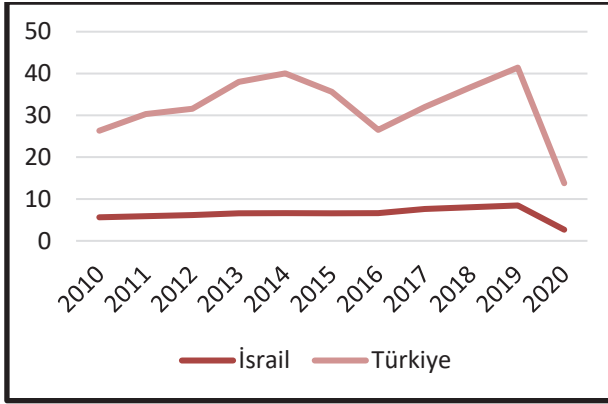
Tablo 8: İsrail Ekonomisi Turizm Verileri

Yıllar	Uluslararası Turizm Gelirleri (milyon \$)	Turizm Gelirlerinin İhracat İçindeki Payı (%)	Gelen Turist Sayısı (milyon)	Turizm Harcamaları (milyon \$)
2010	5.638	6.07	3	4.683
2011	5.886	5.23	3	4.874
2012	6.183	5.39	3	5.008
2013	6.600	6.16	3	5.757
2014	6.616	6.86	3	6.534
2015	6.605	8.83	3	7.506
2016	6.616	9.08	3	8.210
2017	7.602	9.18	3	8.985
2018	8.048	9.14	4	9.975
2019	8.459	9.55	4	10.389
2020	2.661	2.26	..	2.175

Kaynak: (WDI, 2023).

Tablo 8’de İsrail ekonomisinin turizm verileri incelenmiştir. Veriler incelendiğinde 2016-2017 yılları arası turizm gelirlerinde 1milyon \$ artış gözlemlenmiştir. Bu sayı devamını izleyen 2018 yılında da artış göstermiştir. 2011 yılında turizm gelirlerinin payı %5.23 iken 2017 yılında %4 artarak %9.18 olmuştur. Turizm harcamalarına bakıldığında 2010 yılında 4.683 milyon \$ olan harcamalar 2015 yılında 3milyon \$ artarak 7.506milyon \$a yükselmiş, 2019 yılında ise zirve yaparak 10.389 milyon \$ a çıkmıştır.

Grafik 7: İsrail ve Türkiye'nin Uluslararası Turizm Gelirleri Karşılaştırması

Kaynak: (WDI, 2023).

Grafik 7'de İsrail ve Türkiye'nin uluslararası turizm gelirlerinin karşılaştırması verilmiştir. Grafiğe göre Türkiye turizm geliri açısından İsrail'den katbekat üstün bir ülkedir. 2014 yılında Türkiye'nin geliri 40 milyon\$ ı aşmışken bu rakam İsrail için 6 milyon\$ da kalmıştır. İlerleyen yıllar için; 2016 yılında 26 milyon\$ olan Türkiye turizm gelirinini aynı yıllarda İsrail için 6 milyon\$ olduğu görülmektedir. Covid19 pandemi yılı olan 2020 yılında ise İsrail'de harcamalar 4 milyon\$ azalarak 2 milyon\$a, Türkiye'de ise 40milyon\$dan 12 milyon\$ a bir gerileme görülmüştür.

3.8. Türkiye Ekonomisinde Turizm

Türkiye turizm sektörü ülke ekonomisi açısından diğer sektörlerle kıyasla daha önde tutulan, istihdam yaratan ve ekonomiyi canlandıran sektördür. Türkiye Asya ile Avrupa'yı birleştiren stratejik bir konuma sahip olması nedeniyle birçok topluluğu bünyesinde barındıran bir ülkedir. Zengin tarihi, çeşitli plajları, kültürel yemekleri ve doğal güzellikleri ile zengin bir kültüre sahip bir ülke konumundadır. Ulaşım ve ticaret açısından; ikliminden kaynaklı tarım için elverişli olan topraklara sahip olması, kara ve deniz ticaret yollarının geçiş merkezi olması, yer altı ve yer üstü kaynaklarınca zengin olması gibi olumlu özellikleri bulunmaktadır. İstanbul'da bulunan ve birçoğu Osmanlı ve Bizans'tan kalan tarihi yapıları vardır. Ayasofya, Topkapı Sarayı, Sultanahmet Camii gibi turistik mekanlar buna örnek olarak verilebilir. Eşsiz güzelliği ve benzersiz oluşumu ile Kapadokya'da Peri Bacaları, Denizli'de Pamukkale Travertenleri, Aksaray'da İhlara Vadisi, Burdur'da Salda Gölü, Mersin'de Cennet ve Cehennem Obruqları, Antalya'da Manavgat ve Düden Şelaleleri ve Adıyaman'da Nemrut oluşumları doğal güzelliklerinden yalnızca bazılarıdır. Doğal güzelliklerinin yanı sıra milyonlarca turistini yaz tatilini geçirmek için tercih ettiği deniz kenarı, sahil alanları bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak;

Fethiye Ölüdeniz, Bodrum, Datça, Marmaris, Dalyan, Çeşme, Kaş ve Didim verilebilir. İçerisinde tarihi mekânları da bulunduran tatil yerleri, özellikle gece hayatı ve leziz mutfağı ile uzun yıllardır her yaz gözde durumundadır. Bunlara örnek olarak; Ankara’da Anıtkabir, Antalya’da Aspendos Antik Tiyatrosu, İstanbul’da Topkapı Sarayı, Şanlıurfa’da Göbeklitepe ve Trabzon’da Sümela Manastırı gibi doğal ve tarihi yerler verilebilmektedir.

Türkiye’de turizm sektörü özellikle 1980 sonrası, genişletilmiş politikalar uygulanmaya başlanmasının ardından gelişmeye başlamıştır. Sektörün gelişmesi ve ekonomik kalkınma açısından öneminin fark edilmesinin ardından “Turizm Teşvik Kanunu” yayımlanmıştır. Türkiye’de ki turizm alanlarının hem daha güvenli hale gelmesi hem de yeni turizm alanlarının tespiti için büyük bir kolaylık sağlayacak olan bu kanun; küreselleşme ve teknolojik gelişmelerin hızla arttığı dönemlerde turizm sektörü yoğun bir ilgi görmüştür (Dalgın, T. , Karadağ, L. & Bingöl, Z.2015,s.175).

Ülkenin ekonomik, kültürel ve sosyal alanlarda belli biri kazanca sahip olmasını sağlayan turizm sektörü gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki faaliyetlerine daha çok önem vermektedir. Turizmin Türkiye ekonomisindeki önemi, uluslararası gelişmelere bağlı olarak da değerlendirilmelidir. Bunun sebebi Türkiye’de bir artış sağlandığı görülse bile gelişmiş ülkeler çok daha hızlı bir biçimde turizmden gelir elde edip, piyasada etkin hale gelebilmekte ve Türkiye’nin payını azaltabilmektedirler.

Tablo 10: Türkiye Ekonomisinde Turizm Verileri

Yıllar	Uluslararası Turizm Gelirleri (milyon \$)	Turizm Gelirlerinin İhracat İçindeki Payı (%)	Gelen Turist Sayısı (milyon)	Turizm Harcamaları (milyon \$)
2010	26.318	16.71	32	5.817
2011	30.302	16.50	36	5.372
2012	31.566	15.30	37	4.585
2013	37.984	16.73	39	5.017
2014	40.028	16.93	41	5.331
2015	35.648	16.89	41	5.635
2016	26.505	13.29	30	5.698
2017	31.993	14.33	37	5.865
2018	36.791	15.44	46	6.068
2019	41.415	16.60	51	5.354
2020	13.771	6.66	15	1.639

Kaynak: (WDI, 2023).

Tablo 10'da Türkiye ekonomisindeki turizm verileri incelenmiştir. Türkiye'de 2010-2017 yılları arasında Turizm harcamaları incelendiğinde ortalama harcamanın 5 milyon \$ olduğu görülmektedir. İnişli çıkışlı bir trend göze çarpmamakla birlikte Covid19 döneminde bu seyir değişmiş ve turizm harcamaları 4 milyon \$ azalarak 1 milyon \$ a gerilemiş durumdadır. Uluslararası turizm gelirleri incelendiğinde 2010 yılında 26 milyon \$ olan gelir 2014 yılında 14 milyon \$ artış göstererek 40 milyon \$ olmuştur. 2016 yılında yaşanan darbe girişimi sonucu yaşanan olumsuzluklar neticesinde o yıl 14 milyar \$ kayıp yaşanmıştır. Ülkeye gelen turist sayısında 2016 yılı darbe girişimi ve 2020 Covid19 pandemi süreci haricinde, artış halinde olduğu veriler tarafından saptanmıştır.

Turizm, bölgesel kalkınma ve altyapı gelişimi için de önemli bir faktördür. Turistlerin çeşitli bölgelere yönlendirilmesiyle, ülkenin farklı coğrafi bölgeleri arasında ekonomik eşitsizlik azaltılabilir. Bunun yanında, doğal ve kültürel zenginliklerin korunmasına ve turistik bölgelerin altyapısının geliştirilmesine yönelik yatırımların yapılmasına da teşvik eder. Bu durumda, turizm sektörü aynı zamanda bazı risklerle de karşı karşıya kalabilir. Örneğin, jeopolitik gelişmeler, doğal afetler, ekonomik dalgalanmalar ve salgın hastalıklar gibi faktörler turizmi olumsuz etkileyebilir.

Türkiye'nin turizm sektörü, ekonomik büyümeye önemli ölçüde katkı sağlayan önemli bir sektördür. Turizm gelirleri, döviz girişi olarak ülkenin cari işlemler dengesine olumlu etki eder ve döviz kıtlığı yaşandığı dönemlerde ekonomiye likidite sağlar. Aynı zamanda, turizm sektörü doğrudan ve dolaylı olarak birçok sektöre destek sağlar ve istihdam yaratır. Oteller, restoranlar, ulaşım, el sanatları, tarım ve daha birçok alanda faaliyet gösteren işletmeler turizm sayesinde ekonomiye katkı sağlamaktadır. Bu kapsamda Türk turizminin gelecek projeksiyonu, bir dizi faktörden etkilenecektir. Burada bazı olası trendler ve önemli faktörler ortaya çıkmaktadır;

Pandemi Sonrası Dönem: Covid-19 pandemisi nedeniyle turizm sektörü büyük bir darbe aldı. Ancak, aşılamaaların yaygınlaşması ve seyahat kısıtlamalarının kaldırılmasıyla birlikte turizm sektöründe toparlanma beklenmektedir.

Yenilikçi Pazarlama Stratejileri: Türkiye, turizm pazarlama stratejilerini geliştirerek ve çeşitlendirerek potansiyel turistlere daha cazip gelebilir. Diğer pazarlara ve turist segmentlerine yönelik çeşitli kampanyalar ve etkinlikler düzenlenebilir.

Sürdürülebilir Turizm: Sürdürülebilir turizm, gelecekte önemli bir trend olacak. Doğal ve kültürel zenginliklerin korunması ve turizm faaliyetlerinin çevreye zarar vermemesi öncelikli hale gelecektir.

Dijital Dönüşüm: Teknolojik gelişmeler, turizm sektörünü değiştirecek ve dijital dönüşüm önemli bir rol oynayacaktır. Online rezervasyonlar, dijital turist rehberleri ve sanal tur deneyimleri yaygınlaşabilir.

Bölgesel Kalkınma: Türkiye, turizm faaliyetlerini daha fazla bölgeye yayarak ekonomik kalkınmayı teşvik edebilir. Kıyı bölgelerinin yanı sıra iç bölgelerdeki turistik potansiyel de değerlendirilebilir.

Kültürel ve Etkinlik Turizmi: Kültürel etkinlikler ve festivaller, turizmi canlandırmak için önemli bir araç olabilir. Tarihi ve kültürel mirasa dayalı turistik etkinlikler düzenlenerek turistlerin ilgisini çekebilir.

Sağlık ve Termal Turizm: Sağlık ve termal turizm, pandemi sonrası dönemde daha fazla ilgi görebilir. Termal sular ve sağlık tesisleri, sağlık ve dinlenme amaçlı turistleri cezbetmek için kullanılabilir.

Uzun Dönemli Stratejiler: Türk turizmi için uzun vadeli ve sürdürülebilir stratejilerin belirlenmesi, sektörün istikrarlı bir şekilde büyümesini sağlayacaktır.

Türk turizmi güçlü ve zayıf yönleriyle de öne çıkmaktadır. Bu kapsamda güçlü yönler şu başlıklarla sıralanabilir;

Coğrafi Konum: Türkiye, Avrupa, Asya ve Orta Doğu'nun kavşak noktasında yer alır ve bu nedenle birçok farklı kültürden turistlerin ilgisini çeker.

Zengin Tarih ve Kültür: Türkiye, zengin tarihi ve kültürel mirasa sahip bir ülkedir. Antik şehirler, tarihi yapılar, müzeler ve kültürel etkinlikler turistlerin ilgisini çeker.

Doğal Güzellikler: Ülke, muhteşem doğal güzelliklere sahiptir. Özellikle Ege ve Akdeniz sahilleri, dağlar, göller ve doğal parklar turistler için çekici destinasyonlardır.

Çeşitli Tatil Seçenekleri: Türkiye, deniz-tatili, kültürel turizm, doğa turizmi, termal turizm gibi farklı tatil seçenekleri sunar, bu da çeşitli turist profillerini çeker.

Lezzetli Mutfak: Türk mutfağı, dünyaca ünlüdür ve turistlerin damak tadına hitap eder.

Ancak, Türk turizminin bazı zayıf yönleri de bulunmaktadır. Bunlar;

Mevsimsellik: Turizm, yaz aylarında yoğunlaşmaktadır ve kış aylarında düşüş yaşanır. Daha dengeli bir turizm sezonu oluşturmak için kış turizmi ve kültürel etkinlikler gibi farklı seçenekler geliştirilmelidir.

Altyapı ve Ulaşım: Bazı bölgelerde altyapı ve ulaşım hizmetleri yetersiz olabilir. Geliştirilmiş altyapı, turistlerin daha kolay ve rahat seyahat etmesini sağlar.

Fiyat Düzeyi: Turizmle ilişkili hizmetlerin bazıları yüksek fiyatlı olabilir, bu da bütçe sıkıntısı yaşayan turistleri etkileyebilir.

Rekabet: Küresel turizm pazarında yoğun rekabet vardır. Türk turizmi, diğer destinasyonlarla rekabet edebilmek için sürekli olarak yenilik ve çekicilik sunmalıdır.

Güvenlik ve İstikrar: Bölgesel ve uluslararası siyasi olaylar veya terör tehditleri gibi faktörler, turizm sektörünü olumsuz etkileyebilir.

Bu doğrultuda Türkiye'nin gelecek projeksiyonları, dünya genelindeki gelişmeler ve seyahat trendleri doğrultusunda şekillenecektir. Türkiye, bu trendlere uyum sağlayarak turizm sektörünü güçlendirmek ve çeşitlendirmek için çalışmalarını sürdürmelidir. Türkiye, bu zayıf yönleri ele alarak ve güçlü yönlerini daha da vurgulayarak turizm sektörünü daha da geliştirme potansiyeline sahiptir. Sonuç olarak, turizm sektörü Türkiye için önemli bir ekonomik büyüme motoru olup, yönetilmesi ve çeşitlendirilmesiyle ülke ekonomisinin güçlenmesine katkı sağlamaktadır.

4. TÜRKİYE TURİZMİ VERİLERİNİN SEÇİLMİŞ AKDENİZ ÇANAĞI ÜLKELERİ VERİLERİ İLE KARŞILAŞTIRMASI

Tablo 11: Akdeniz Çanağı Ülkelerinde Turizm Gelir ve Harcamaları Sıralaması

Ülke	Turizm Gelirleri (Milyon \$)				Turizm Harcamaları (Milyon \$)			
	2017	2018	2019	2020	2017	2018	2019	2020
Fransa	67.	72.	70.	35.	53.	59.	59.	31.
İtalya	46.	51.	51.	20.	34.	37.	37.	12.
Türki	27.	30.	38.	14.	5.8	6.0	5.3	1.6
Portek	21.	24.	24.	10.	5.5	6.4	6.8	3.5
Yunan	19.	21.	20.	6.1	3.3	3.9	4.2	1.5
Mısır	8.6	12.	14.	4.8	2.4	2.8	3.7	2.5
İsrail	7.6	8.0	8.4	2.6	8.9	9.9	10.	2.1
Güney	3.2	3.4	3.2	66	1.3	1.5	1.5	88

Kaynak: (WDI, 2023).

Tablo 11'de Akdeniz çanağı ülkelerinin turizm verileri ve turizm harcamalarının 2017-2020 arası verileri sıralanmıştır. Verilere göre Türkiye her iki araştırma konusunda da üçüncü sırada yer almaktadır. Turizm gelirleri incelendiğinde Fransa'nın turizm geliri 2017'de 67 milyar \$, 2018'de 72 milyar \$ ve 2019'da 70 milyar \$ olarak verilmiştir. 2019'da ki gelir kaybının sebebinin Covid-19 pandemisinin ortaya çıktığı yıl olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Fransa'yı takip eden İtalya 2017 yılında 46 milyar \$ ile Akdeniz çanağı ülkelerinin turizm geliri sıralamasında ikinci sırada yer almıştır. Üçüncü sırada 27 milyar \$ ile Türkiye, dördüncü sırada ise 21 milyar \$ ile Portekiz yer

almaktadır. Turizm geliri en az olan ve sıralamada en sonda yer alan ülke ise; 2017’de 3 milyar \$ ve 2020 de 663 milyon \$ turizm geliri elde eden Güney Kıbrıs olmuştur.

Turizm harcamalarına gelindiğinde 2017 yılı verilerince Fransa 53 milyar \$ ile birinci sırada yer almaktadır. 34 milyar \$ ile ikinci sırayı alan ülkenin ise İtalya olduğu görülmektedir. Elde edilen verilere göre üçüncü sırada yer alan ülke 8 milyar \$ ile İsrail olmuştur. Dördüncü sırayı 5 milyar \$ ile Türkiye izlemektedir. 2019 yılı verileri incelendiğinde ise ilk üç sıra bozulmamış dördüncü sırayı 6 milyar \$ turizm harcaması ile Portekiz almıştır. İncelenen dört yılda hem turizm gelirlerinin hem de turizm harcamalarının ilk sırasında yer alan Fransa Akdeniz çanağı ülkelerinde birinci sıradadır. Güney Kıbrıs ise bu ülkeler arasında son sırada yer almaktadır.

Tablo 12: Akdeniz Çanağı Ülkelerinde Turist Sayısı ve Turizmin İhracat Geliri İçindeki Paylarının Sıralaması

Ülke	Turizm Gelirinin İhracat İçerisindeki Payı (%)				Gelen Turist Sayısı (milyon)			
	2017	2018	2019	2020	2017	2018	2019	2020
Fransa	8.11	7.91	7.93	4.78	207	212	218	117
İtalya	7.73	7.86	8.15	3.65	90	93	95	38
Türkiye	14.33	15.44	16.6	6.66	37	46	51	15
Portekiz	22.66	23.03	23.45	12.36	15	16	17	4
Yunanistan	27.3	26.37	28.33	10.49	30	33	34	7
Mısır	20.14	24.61	26.63	12.15	8	11	13	*
İsrail	9.18	9.14	9.55	2.26	3	4	4	*
Güney Kıbrıs	19.25	18.01	16.35	3.25	3	4	4	*

*veri mevcut değil. **Kaynak:** (WDI, 2023).

Tablo12’de Akdeniz çanağı ülkelerinin 2017-2020 arası verileri incelenmiştir. Verilere göre turizmin ihracat gelirindeki payı en yüksek olan ve 2017’de ilk sıralamaya yerleşen ülke Yunanistan’dır. 2017 yılında %27.3 ‘lük paya sahip olan ülke 2018 yılında bir düşüş yaşamış ve %26.37 ye gerilemiştir. 2019 yılında ise tekrar bir artış yaşayarak bu payı %28.33’e yükseltmiştir. İkinci sırada yer alan ülke %22.66 oran ile Portekiz’dir. Portekiz 2018 yılında bu payı %23.03 e yükseltmiş ve ilerleyen yıllarda Covid19 sürecinde %12.36 ya kadar düşürmüştür. Üçüncü sırayı 2017 de %20.14, 2018 de %24.61, 2019’da %26.63 oranı ile ülkede sürekli bir artış yaşatan Mısır almıştır. Dördüncü sırada yer alan Güney Kıbrıs 2017 yılında ihracatı %19.25 olan bir orana sahiptir. Fakat diğer ülkelerin aksine Güney Kıbrıs’ta 2018-2019 yıllarında bir gerileme yaşanmıştır. Önce %18.01’e düşen pay sonrasında %26.35’e gerilemiştir. Sıralamada beşinci

sırada Türkiye gelmektedir Türkiye'nin turizm gelirlerinin ihracat geliri içindeki oranı 2017 yılında %14.33 olarak verilmiştir. Seyreden iki yılda da bu oranı artırmış fakat 2020 yılında yaşanan pandemi sebebiyle bu oran %6.6 ya kadar düşmüştür. Tablo incelendiğinde altıncı sırada İsrail, yedinci sırada Fransa ve son sırada İtalya yer almaktadır.

Tablonun ikinci araştırma konusu olan ülkeye gelen turist sayılarında birinci sırayı 2017'de 207 milyon turist ağırlayan Fransa almıştır. Bu sayı 2018'de 5 milyon artarak 18 milyon, 2019'da ise 6 milyon artarak 218 milyona ulaşmıştır. Sırlamada ikinci sırayı İtalya almaktadır. 2017'de 90 milyon, 2018'de 93 milyon, 2019'da 95 milyon turist ağırlayan ülke pandemi süresinde bu sayıyı yarı yarıya azaltmış ve 38 milyona kadar düşürmüştür. Turist sayılarında üçüncü sırayı alan Türkiye 2017 yılında 37 milyon turist ağırlamış ve bu sayıyı 2019 yılında 14 milyon artırarak 51 milyona yükseltmiştir. Akdeniz çanağındaki ülkelerin turist sayısı sırlamasında tablo12'ye göre dördüncü sırayı Yunanistan, beşinci sırayı Portekiz, altıncı sırayı Mısır almıştır. İsrail ve Güney Kıbrıs verilerine ulaşılammıştır.

5. SONUÇ

Gelir yaratan, yatırımları ve iş hacmini geliştiren, döviz sağlayan, yeni istihdam alanları açan, bölgeler arası farklılıkları azaltan sosyal ve kültürel hayatı etkileyen, ayrıca siyasi olarak da toplumsal ve insancıl fonksiyonları güçlendiren özellikleri ile turizm sektörü, ülkeler açısından büyük bir değer taşımaktadır. Akdeniz'e kıyısı olan ülkeler, turizm sektörü açısından oldukça önemli ve hareketli destinasyonlar arasında yer almaktadır. Bu ülkeler, Akdeniz'in güzel sahil şeritleri, zengin tarih ve kültür mirası, lezzetli yerel yemekleri ve çeşitli doğal güzellikleri nedeniyle ilgisini çekmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde bahsedilen Akdeniz çanağındaki ülkelerin turizm verileri tablolaştırıldıktan sonra, grafiklerle çeşitlendirilerek incelenmiştir. Akdeniz çanağı ülkelerinde turizm sektörü özellikle 2010-2019 arasında önemli bir artış göstermiştir. Turizm sayıları, turist girişleri ve turizm gelirleri incelendiğinde Fransa turizm açısından en önde gelen ülke durumundadır. Fransa'dan sonra turizmde başarıyı yakalayan ikinci ülke İtalya, üçüncü ülke de Türkiye olmuştur. En geri planda kalan ülkeler ise Güney Kıbrıs ve İsrail olmuştur. 2020 yılında incelenen tüm verilerde önemli derecede genel bir düşüş yaşanmıştır. Son 3 yıl içerisinde verilerde sürekli bir artış söz konusuyken bu artışın gerilemesine 2019 Kasım Covid19 pandemisi sebep olmuştur. Bu salgın dünyada bir şok etkisi yaratmış ve turizmi tam anlamıyla dibe batırmıştır. Çalışmada Fransa İtalya ve Türkiye diğer ülkelere kıyasla öne çıkmaktadır.

Bunun sebebi hem turizm açısından zengin olmaları hem de ülkelerindeki potansiyeller doğrultusunda çalışmalar yapmalarındır.

Akdeniz çanağındaki ülkelerin, dünya turizminde oldukça büyük bir paya sahip oldukları görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, 2000-2020 yılları arasındaki döneme ait; turist sayıları, turizm gelirleri, GSMH’de turizm gelirlerinin payı, turizm gelirlerinin ihracat gelirlerine oranı ve cari işlemler dengesi ve turizm gelirleri verilerden yola çıkarak, Akdeniz ülkesi ile Türkiye turizm sektörünü karşılaştırmaktır.

KAYNAKÇA

- Boz, Cihan. (2006) *Dünya'da Turizm Endüstrisinde İstihdam Ve Çalışma Şartları*. Yüksek Lisans Tezi.
- Dalgın, T. , Karadağ, L. & Bingöl, Z. (2015). *Türkiye'de Turizm Girişimciliğinin Gelişimi Ve Turizmle İlgili Sağlanan Teşvikler*. Ekonomi Ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 4 (1) , 174-184.
- II. *Uluslararası Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu*, 14-15 Nisan 2017, Gaziantep, 558-570.
- Işık Erol, S. (2020). *Covid-19'un Turizm Sektöründe İstihdama Etkisi: İtalya, İspanya Ve Türkiye Örnekleri*. İşletme Ve İktisat Çalışmaları Dergisi,8 (2) , 38-49.
- Mamuk, Gülçin. (2008) *İsrail'in Turizm Coğrafyası*. Marmara Üniversitesi.103-113.
- UNWTO. (2017). *Tourism Highlights*, Madrid:UNWTO.
<https://Www.Ktb.Gov.Tr/TR-96268/Turizm.Html>

Bölüm 22

Büyük Buhrandan Büyük Durgunluğa Finansal Krizler

Nihat AKBULUT¹

¹ Dr. CGAP, İç Denetçi, Milli Eğitim Bakanlığı İç Denetim Birimi Başkanlığı, Ankara, ORCID NO: 0000-0001-7335-7228, nihata71@gmail.com

GİRİŞ

Krizler üzerine özellikle Büyük Buhrandan sonra birçok araştırma yapılmıştır. Bu çalışmada, bunların bir kısmı ele alınmıştır. İlk bölümde ekonomik krizler ve bu krizlere götüren balonların, dolayısıyla krizin içinde yaşadığı ekonomik ortamın istikrarsız ve dengesiz yapılarına ilişkin ortak özellikler üzerinde durulduktan sonra, ikinci bölümde 1929 Büyük Buhranından sonra yaşanan önemli krizler tarihi süreci içinde ele alınmıştır. 2000’li yılların başında ABD’nin içine girdiği Büyük Durgunluk ekonomide yaşanan olaylar ve sebepleriyle birlikte detaylı olarak ele alındıktan sonra, son bölümde ekonomik krizden çıkışta neler yapıldığı, krizlerden korunmak için neler yapılması gerektiği üzerinde durulmuştur.

1- EKONOMİK KRİZLERİN ORTAK ÖZELLİKLERİ

Ekonomik krizlerle ilgili çalışmalarda krizlerin ortak özelliği ve başlangıç noktası olarak; bir malı ya da bir mal ya da alacağı temsil eden finansal varlıklara aşırı talep olması durumunda varlıkların fiyatının adeta bir balon gibi şişmesidir. Esasen malın değeri ile malı temsil eden finansal varlıklar arasındaki bağ kopmuş durumdadır. Ne zaman ki piyasada varlığın gerçek değerine ilişkin bir negatif değerlendirme yayılır, o anda panik etkisiyle varlığın fiyatı hızla düşer, hatta gelecek değerinin de altına düşer. Zira panik satışları varlığın değerini neredeyse sıfırlar. Burada görülen ortak noktalar; krizin ilk çıkış noktasının oluşan suni bir balon olması, ardından gerçeklerle yüzleşilmeye başlandığında balonun patlaması ve bu patlamanın hemen öncesi ve sonrasında panik yaşanmasıdır.

Krize götüren balonlar kimi zaman bir lale soğanı, kimi zaman bir teknoloji ürünü, kimi zaman emlak, kimi zaman bir finansal varlık etrafında oluşan aşırı talep ve bazen de aşırı üretim ve aşırı arz şeklinde olmuştur. Her nasıl olursa olsun, bu arz ya da talep dengesiz ve istikrarsız ve dolayısıyla da sürdürülemez niteliktedir. 18.yy’da Hollanda’da lale soğanına olan aşırı talep lale soğanı fiyatlarını adeta uçurmuş, lale soğanları üretilmeden satılmaya başlanmıştır. Peki, piyasaları bu aşırılık halinde uyan ve balonu patlatan neden nedir?

Finansal Krizler Tarihinde, krizlere götüren balonların ortak noktalarını Kindleberger&Aliber (2012) şöyle açıklar; “finans piyasasındaki açgözlülük, piyasaların kötü işlemesi, yolsuzluklar ve düzenleyici (regülatör) komundaki yöneticilerin bankacıların elinde oyuncak olması”. Krizlere götüren süreçte balonlara eşlik eden bir çılgınlık süreci vardır. Bu süreçte, iş hayatının genişlemesi, yatırımcılarda aşırı bir istek ve aşırı bir iyimserlik söz konusudur. Yatırımcılar bu halde aşırı kar beklentisi içine girerler ve genelde ekonominin verilerine ilişkin uyarıları da pek dikkate almazlar. Ancak, bir politika

değişikliği sonucu önemli sayıda firmanın iflası ile sonuçlandığında, varlık alımları durup satışa geçilir ve fiyatlar hızla düşer, böylece balon patlamış olur, diğer taraftan, her kriz dalgasını faiz oranlarının da arttığı bir kredi balonu dalgası izler ve bu krediler çoğunlukla emlak alımında kullanılır.

Finans piyasalarında krize götüren süreçlerin başında likidite sıkışıklığı gelir. Varlık fiyatlarındaki ani ve sert düşüşler likidite krizine neden olur (Kindleberger&Aliber, 2012). Piyasaların dönmesini sağlayan para ve kısa vadeli dönen varlıklar olarak tanımlayabileceğimiz likidite yetersiz olduğu anda bu durum başlı başına bir panik nedeni olduğundan piyasalar durma noktasına gelir ve piyasalarda durgunluğa girilir, likidite ihtiyacı eldeki varlıkların satılmasına yol açar, panikle satılan varlıkların değeri hızla düşer. Bir dengesizlik durumu olan balonun patlaması sonrası normale dönüşe kadar geçen sürede yaşananlar da aslında dengesizliklerle doludur. Zira piyasaya satışa çıkarılan mala gerçekte piyasada satışa sunulduğu dönemde arzı kadar talep yoktur. Bu malın değerini olduğundan da aşağıya çeker. Burada Kindleberger&Aliber'in balonla kastettiği gerçek değerinin üstünde aşırı değerlenmedir ki en tipik örneği Hollanda laleleridir. Gerçekte o nispette bir değeri olmayan bir mal kendisine atfedilen aşırı değerden işlem görmekte, buna ilişkin en ufak bir değişim o malın fiyatını çok büyük oranda düşürmektedir.

Kindleberger&Aliber (2012)'e göre, balonlar, doğası gereği borçlarda ya da hisse senedi fiyatlarında sürdürülebilir olmayan artışlara neden olduğundan mutlaka patlar. Borçlar iki üç yıl daha gelirlerden daha hızlı büyüyebilir, ama süre daha da uzarsa bu imkânsızlaşır. Borç artışı yavaşlayıp borç ödemeleri geldiğinde kredi faizleri için yeni kredi bulunamadığında emlak ve hisse senedi fiyatları düşmeye başlar, paranın değeri de keskin bir şekilde düşer. Bu nedenle finansal krizlere likidite sıkışıklığını ifade etmek üzere likidite krizi de denilebilir.

Hyman Minsky krizleri açıklamak için kullandığı modelle, ABD, İngiltere ve diğer serbest piyasa ekonomilerindeki krizleri açıklamaya çalışmıştır. Minsky kredi arzında genişleme dönemlerinde artış, daralma dönemlerinde azalma görüldüğünü, genişleme dönemlerinde yatırımcıların daha iyimser olduğunu ve daha fazla borçlandığını ve daha fazla risk aldığını belirtmiştir. Yavaşlama dönemlerinde ise tersine, karamsarlık ve temkin hâkim olduğundan kredi verenlerin daha ihtiyatlı davrandığını belirtmiştir. Minsky modeli para piyasalarına, ulusal paraların ani sıçraması veya düşmesine koşut olarak aşırı değerlendirildiği ya da değer kaybettiği dönemlere uyarlanabilir.

1980'li yıllarda Japonya'da gayrimenkul ve hisse senedi fiyatları tırmanışa geçti. Ülke hızlı bir büyümeye girdi. Emlak yatırımları %30 kazandırdı, bu alandaki karı görenler yatırımlarını emlaka kaydırды. Ancak emlak fiyatlarındaki

artış durunca süreç tersine döndü, borç ödemeleri için yeni borç kaynağı bulamayan firmalar emlaklarını satmaya başlayınca balon patladı.

ABD'nin 2000 sonrası finansal durumu da bazı yönleriyle, Meksika, Brezilya ve Arjantin'in 1970'lerdeki kriz balonu durumuna benziyordu. Bu ülkelerin sürdürülemeyecek ölçüde büyük cari açıkları vardı ve dış borç faizlerini ancak buldukları yeni borçlarla ödeyebiliyorlardı (Kindleberger&Aliber, 2012). Harcamaları ile birlikte borçlarının anapara ve faizini ödemek durumunda olan firmalar bunu çevirmek için finansman sıkıntısı çektiklerinde piyasalarda iki yönlü durgunluk ve çöküntü yaşanmaktadır. Birincisi firmaların likidite sıkıntısını aşmak için mallarının değerini çok düşürmeleri, ikincisi de borçların ödeyecek ve işletme sermayelerini çevirecek finansmana sahip olamamaları ya da çok yüksek faiz maliyetleri ile karşılaşmaları birbirini besleyen kötü bir sarmala sokarak paniği artırmakta ve krizi derinleştirmektedir.

Savran (2013) aslında krizlerin Marx'ın maddeci diyalektik eleştirisinde ifade ettiği gibi, kapitalist üretim tarzının doğal bir sonucu olduğunu söyler. Krizleri kapitalist sistemin ürettiğine ilişkin bir diğer bakış açısı da sol düşüncenin krizi kapitalist üretim tarzının kendini yeniden üretme olanaklarını tamamen yitirdiği ve dolayısıyla kapitalizmin çöktüğü an olarak görmesidir. Kapitalizmin bu açmazı sistemin yeniden üretiminin tıkanmasına yol açar. Bu çelişkiler yeni sermaye birikimine de engeldir. Sonuçta bu çelişkiler krize götüren güçlü bir patlama olarak ortaya çıkar. Köymen de Marx ve daha sonra gelen radikal iktisatçılara atfen ifade ettiği gibi kapitalist sistemlerde sık sık krizlerin olmasının sistemin işleyişinden kaynaklandığını, üretim kapasitesinin tam istihdama kadar arttığı, ancak ücretler artıp karlar düşmeye başladığında üretimin düşüp işsizliğin başladığını, tekelleşmenin ise 19.yy. ve 20. yy. ekonomilerinin temel özelliklerinden biri olduğu, bunun krize neden olan unsurlardan biri olarak Keynesyen politikaların odağına yerleştiğini belirtir. Brenner ve Pröbsting de Marx'ın kapitalist eleştirisinde krizlerin nedenini Marx'ın kar oranlarının düşme eğilimi yasası ile ilişkilendirir. Buna göre sermayenin aşırı birikimi sonucunda ortaya çıkan krizlerin kapitalizmde atıl kalan bir işsiz kesim oluşturacağını belirtmiştir. Buradan kapitalizmin kendi içinde çöküşe (depression) yani krizlere sebep olan bir üretim biçimi olduğu sonucunun çıktığını belirtmiştir.

2- TARİHTEKİ BÜYÜK EKONOMİK KRİZLER

Büyük krizlere yol açabilen önemli ve olağanüstü olaylar savaş, siyasi devrim yada ayaklanmalar, kültürel yada teknolojik devrim niteliğinde restorasyon ve değişimlerdir. Savaş öncesi krizler arasında en önemlileri 1914

krizidir. Savaş sonrasındakiler krizlerden ise; 1713, 1763, 1783, 1816, 1857, 1864, 1873 ve 1920 krizleri. Bunun dışında savaş sonrası beklentilerin boşa çıkmasından kaynaklı bir dizi ekonomik kriz de sayılabilir. ABD'deki 1720, 1772, 1792, 1825, 1873 krizleri ile 1929 krizi (*Kindleberger&Aliber, 2012*).

Ani siyasi ve kültürel değişimler ekonomik ilişkiler üzerinde kısa, orta ve uzuna vadeli etkiler yaparak ekonominin dengelerini ve istikrarını bozduğundan ekonomik krize götüren en önemli sebepler arasındadır. Savaş öncesi ve sonrasında *savaş harcamaları, ödenen tazminatlar ve aşırı borçlanma* ülkelerin ekonomik yapılarını bozmakta, kişilerin savaş endişelerinden ötürü üretim, yatırım ve harcama kararları üzerinde olumsuz etkilerde bulunarak ekonominin istikrarını ve bir bütün olarak da *dünya ticaretinin dengelerini bozmak* suretiyle ülke ekonomilerini krize sürükleyebilmektedir. Nitekim *Kindleberger&Aliber, 2012*'de ABD Başkanı Hoover'in 1930 buhranından Avrupa'yı sorumlu tuttuğu, gerçekten savaş sonrası savaş borçları ve tazminatların etkisiyle, İngiliz sterlininin aşırı değerlendirildiğini, Fransız Frankı değer yitirdiğini ifade ettiğini aktarmıştır.

Savaş ve siyasi krizlerden kaynaklı ekonomik krizler ekonomik dengeleri ve beklentileri kötüye çevirmek suretiyle bozarken, ekonominin iyiye gittiği, üretimin ve ticaretin arttığı dönemlerde de krize götüren dengesizlikler yaşanabilmektedir. Aşırı üretim, aşırı talep ve fiyatların aşırı artması *balon* dediğimiz dengesizliklere yola açabilmektedir. Örneğin bir dönemde talep lale soğanlarına aşırı yönelmişken, başka bir dönemde teknoloji ürünlerine, bir başka dönemde emlakla yönelebilmektedir. Bu aşırı talep, talep edilen varlıkların ve bu varlıkları temsil eden finansal varlıkların fiyatlarını aşırı şekilde artırarak bir balon oluşmasına neden olmaktadır. *Kindleberger&Aliber, 2012*'de Avrupa'da savaş sonrası yeniden üretime başlayınca özellikle, buğday, kauçuk, kahve, şeker, gümüş, çinko ve pamuk üretiminde dünya ölçeğinde aşırı artış olduğunu söylemiş ve bu aşırı üretimin ekonomik krize götüren süreçte etkili olduğunu ifade etmiştir.

1920'lerin sonundaki *Büyük Buhrana* giden ABD'deki hisse senedi fiyatları krizi, otomobil üretimindeki artış ve otoyol ağının genişlemesi, milyonlarca konutun elektrige kavuşturulması ve telefonun hızla yaygınlaşmasından kaynaklandı. Yatırımcı iyimserliğinde belirgin bir yükseliş görüldü. 1927-1929 arasında hisse senedi fiyatlarının üç katına çıkmasının ana nedeni, üretim artışının fiyat düzeylerini düşürme olasılığı karşısında FED'in kredi kolaylığı sağlamasıydı. Emlak fiyatları yukarı doğru seyrettiyse de hisse senedi fiyatlarının hızına yetişemedi (*Kindleberger&Aliber, 2012*).

1928'de dolar cinsinden menkul kıymetlerin faiz oranlarındaki artış yabancı tahvil alımında azalmaya yol açtı. Avrupa ve Latin Amerika'daki merkez

bankaları, ticari açıklarını karşılayacak miktarda para bulamadıkları için kur pariterlerini koruyamadılar. 1930'larda bir dizi döviz kuru krizi yaşandı. Dolar cinsinden yeni altın fiyatı \$35 olarak belirlendikten sonra, spekülasyon baskısı *altın bloğu ülkelerine (Fransa, İsviçre, İtalya ve Hollanda)* yöneldi. 1940'ların sonlarından başlayarak 1970'lerin başlarına kadarki dönemde, yatırımcıların, hükümet politikalarına güveninin azalması üzerine, belli aralıklarla döviz kuru krizleri meydana geldi. 1950 ve 1960'lardaki kur krizleri çoğunlukla, %10 ila %20 arasında gerçekleşen devalüasyonların giriş aşaması oldu. Hiçbirinde bankacılık krizi yaşanmadı. 1970 ila 2010 arasında diğer bütün dönemlerden daha fazla *kredi ve varlık fiyatı balonu* görüldü. Bu balonlar dört ana dalgada özetlenebilir:

Birinci dalga; Meksika, Brezilya, Arjantin ve diğer birçok gelişmekte olan ülkede devlet ve devlet mülkiyetindeki kuruluşların banka borçlarındaki artışları içeriyordu. Bu ülkelerin dış borçları \$125 milyardan \$800 milyara çıktı.

İkinci dalgada; 1980'lerde Japonya'nın emlak ve hisse senedi fiyatlarında beş katın üzerinde bir artış meydana geldi. Hane halkı zenginleşti ve ekonomi patlama yaptı. Aşağı yukarı aynı tarihte Finlandiya, Norveç ve İsveç'te emlak ve hisse senedi piyasalarında patlama yaşandı.

Üçüncü dalga; Tayland, Malezya, Endonezya ve birkaç yakın Güneydoğu Asya ülkesinde 1990'ların ilk yarısında emlak ve hisse senedi piyasalarındaki balonları içeriyordu; bu ülkelerin çoğunda, borsaya kayıtlı firmaların çoğunun ellerinde büyük miktarlarda emlak bulunduğundan, emlak balonları hisse senedi balonlarından çok daha güçlü gerçekleşti. 1990'ların sonunda ABD hisse senedi piyasa değeri iki katına çıkarken, *nokta.com* ve enformasyon teknolojisi sektöründeki firmaların hisse senetlerinin piyasa değeri dört kat arttı.

Dördüncü dalgada; ABD, İngiltere, İrlanda, İspanya, İzlanda ve G. Afrika'da 2002'den sonra emlak fiyatlarında sert artışlar görüldü.

Gayrimenkul ve hisse senedi piyasasındaki balonlar ve banka iflasları ile kurlardaki aşırı değerlenme ve değer düşüklüğü arasında sistematik bir ilişki vardır ve sınır ötesi para hareketlerinin miktarı ve yönünde meydana gelen değişikliklerin ürünüdür. Dört kriz dalgası da dolar, frank ya da başka bir *yabancı parayla borçlanan firmaların* borçlarını otomatikman yükselten keskin kur değişikliklerinin ardından gelmiştir (*Kindleberger&Aliber, 2012*).

2.1. Dünyada 1929 Büyük Buhranından Bu Yana Krize Yol Açan Büyük Balonlar

1927-1929 yılları Büyük Buhran; 1920'lerin sonundaki hisse senedi fiyatlarından kaynaklı ekonomik ve finansal balon, 1970'lerde Meksika ve diğer gelişmekte olan ülkelerdeki banka borçlarının artışından kaynaklı ekonomik ve

finansal balon, 1985-1989 yılları Japonya gayrimenkul ve hisse senedinden kaynaklı ekonomik ve finansal balon, 1992-1997 yılları Tayland, Malezya, Endonezya ve birkaç Asya ülkesinde gayrimenkul ve hisse senedinden kaynaklı ekonomik ve finansal balon, 2002-2008 yılları ABD, İngiltere, İrlanda, İzlanda ve İspanya'da emlak kaynaklı balon ve ABD'de Büyük Durgunluk (Kindleberger&Aliber, 2012).

2.1.1. 1929 Büyük Buhranı Hisse Senedi Balonu

1920'lerdeki teknolojik devrim, otomobil üretimindeki ciddi artış, Amerika'nın büyük kısmının elektriğe kavuşması, telefon sisteminin hızla yaygınlaşması, sinema salonlarının çoğalması ve radyonun kullanıma girmesi büyük bir yatırım ve üretim genişlemesine neden olmuş ve şok bir büyüme etkisi yapmıştır (Kindleberger&Aliber, 2012).

ABD, I. Dünya Savaşı içinde önemli miktarda altın stoku biriktirmiş, çok zenginleşmiştir. Ancak, dış dünyadaki daralma ABD'yi de olumsuz etkilemekteydi. ABD sermayesi dış talep daralmasına karşın kar elde edebilmek için 1920'lerin ortasından itibaren hızlı bir spekülasyona geçmiş, banka kredileriyle toprak alımına yönelmiştir. Ancak, bir-iki yıl içinde toprak fiyatları düşünce bu yatırımlar çökmüştür. Bu kez spekülasyon yine kredi kullanarak borsaya yönelmiştir. *Hisse fiyatları gerçek değerlerinden bağının koptuğu noktalara kadar yükselmiştir.* FED bunu durdurmak için faizleri 1929'da %7'den %15'e kadar çıkarmıştır. Ekim ayında yüksek faiz piyasayı durgunluğa sürüklemiş ve piyasada başlayan güven bunalımı paniği başlatmıştır. Panik sonucu ani ve yoğun satışlar borsayı çökertmiştir, onu bankaların çöküşü takip etmiştir. Bu kriz ABD ile birlikte tüm dünya piyasasını derin bir bunalıma sürüklemiştir (Kazgan, 2013). Büyük krizlerin en önemli etki ve sonucu krizin yayılma etkisidir. Finans kaynakları ve ticari ilişkileri yüksek ülkeler birbirlerinin ekonomik ve finansal durumlarının bozulmasından domino etkisiyle etkilenmektedir. Borçlarını ödeyemeyen bir ülke diğer ülkenin ekonomik dengelerinin bozulmasına neden olmaktadır. Ekonomisi bozulduğunda ticareti daralan bir ülke diğer ülkenin de ticaretini olumsuz etkilemektedir.

Nitekim, 1928'de ABD'deki hisse senedi fiyatlarının çöküşü ABD'nin Almanya, Avustralya ve Latin Amerika'dan tahvil alımlarında sert bir düşüş yaşandı. Almanya azalan para akışına ekonomiyi yavaşlatarak tepki verdi ve böylelikle savaş tazminatlarını ödemeye çalışmıştır. Monetaristlerle Keynesçiler arasındaki krizin sebebine ilişkin tartışmada, kredilerdeki istikrarsızlık ve bankacılık sisteminin kırılganlığı ve emtia fiyatlarındaki gerilemenin ilişkili olduğu ve kişilerin borçlarını ödeyemez duruma gelmesinin sebebinin kredi

sisteminin aksamasından kaynaklandığı noktasındadır (*Kindleberger&Aliber, 2012*).

1929 yılında ABD hisse senedi piyasasında yaşanan çöküş, yaklaşık elli yıl önce Fransız bankalarının iflasına benzeyen özellikler taşıyordu. Aşırı bir spekülasyon ve hisse senedi fiyatlarının tavan yapması, ardından ekonomik yavaşlama, piyasadaki paranın azalmasıyla sonuçlanmıştır. Hisse senedi alıcıları bunların %90'nı brokerlardan borçlanarak alabiliyordu. Brokerların borçları 1928'deki \$1,6 milyar seviyesinden 1929'da \$1,1 milyara düştü. Çöküşün ardından New York bankaları brokerlara verdikleri borç miktarını bir miktar artırdı. 1929'da ABD hisse senedi piyasasındaki çöküşün ardından gelen ekonomik gerileme tam dört yıl sürdü (*Kindleberger&Aliber, 2012*).

Aslında ABD II. Dünya Savaşı başlayıncaya kadar bunalımdan çıkamadı, ancak, 1933'e gelindiğinde dünya genelinde çoğu ülkede bunalımın dip noktası aşılmıştı. Ne var ki, bu arada dünya sermaye pazarları çökmüş, her ülke kendi pazarlarını korumak için *şiddetli korumacılığa ve mali piyasaları denetlemeye* başlamıştı. Bu kapitalizmin sonunun gelmesi anlamına geliyordu ve bu durum karma ekonomi modelinin tartışılmaya başlanmasına neden olmuştur (*Kazgan, 2013*).

Büyük Buhran döneminde yaşanan ekonomik çöküşten önceki sanayi üretimi rakamları çöküş sonucu para arzıyla açıklanamayacak düzeyde üretimde gerileme olduğunu göstermiştir. Sanayi üretimi 1929 yılı Haziran'ında 127 iken yılsonunda 99'a düşmüş, otomobil üretimi Martta 660.000'den Aralıkta 92.500'e düşmüştür. Bu düşüş kredi arzındaki istikrarsızlıkla açıklanabilir, krediler üretim ve tüketim alanından günlük krediye kaymıştır. Friedman ve Schwartz Büyük Buhranı açıklarken, 1903'lerin ilk yarısındaki ekonomik faaliyetlerdeki sert düşüşün temelinde FED'in politika hatalarından kaynaklandığı, para arzının artması gerekirken düşmesinin krizi artırdığı, hisse senetlerindeki çöküşün üretimde düşüşle ilgili olmadığı, uluslararası sermaye hareketleri, kur hareketleri ve deflasyonla da sadece teğet bir ilişkinin olduğu, asıl sorunun ABD'de iç politika sorunu olduğunu ifade etmişlerdir (*Kindleberger&Aliber, 2012*).

"*The World in Depression, 1929-1939*" adlı kitapta, büyük buhranın, bir uluslararası son kredi mercii bulunmadığı için bu derece derin, geniş çaplı ve uzun süreli olduğu ifade edilmiştir. (Kidelberger&Aliber, 2014). Roubini (2010) de 1929 krizinde Amerikan Merkez Bankası (FED)'in yetersiz kaldığı, genişlemeci bir mali politika yerine daraltıcı bir politika ile işleri daha kötüye götürdüğünü belirtmiş, sıkı para politikasının 1929-1933 arasında likidite sıkıntısı ve bankacılık krizini beraberinde getirdiğini, hisse senedi piyasasının da çöktüğünü ve ciddi bir ekonomik bunalıma girildiğini ifade etmiştir.

2.1.2. 1970'lerde Meksika ve Diğer Gelişmekte Olan Ülkelerdeki Banka Balonu

1970'lerden başlayarak ulusal para değerindeki hareketlerin yayıldığı alan, önceki tarihlere oranla çok daha geniş olmuştur. 1971'de ABD 1934 yılında uygulanmaya başlanan dolar altın paritesini terk etmiştir. (Kindleberger&Aliber, 2012). Böylece, Bretton Woods Sistemi 1971'de dağılmış oldu, dolar değer yitirmiş ve dünya esnek/dalgalı döviz kuru rejimine geçmiştir. *Sabit kur rejiminden* kurtulan ülke para otoriteleri (Merkez Bankaları) istedikleri miktarda para basma özgürlüğüne kavuşmuştur.

1973 ve 1979 petrol krizlerini yüksek enflasyon ve durgunluğun ölümcül kombinasyonu olan *stagflasyon* ve bu şoklara yanıt olarak gelen beceriksiz parasal politikalar izledi. 1970'lerde Latin Amerikalı hükümetler yabancı sermaye ile finanse edilen büyük projelere girmişlerdir. Bu krediler ABD ve Avrupa bankalarından finanse ediliyordu. FED faizleri artırdığında LİBOR faiz oranı üzerinden bu kredilerin maliyetleri aşırı artınca başta Meksika olmak üzere birçok gelişmekte olan ülke borçlarını çeviremez duruma düşmüşlerdir (Roubini, 2010).

1980'lerin başında Meksika ve diğer gelişmekte olan ülkelerdeki bankaların birçoğu kredi zararlarından ötürü iflas etmiştir. Finlandiya, Norveç ve İsveç'te neredeyse tüm bankalar 1990'ların ilk yarısında emlak ve hisse senedi balonlarının patlamasıyla çökmüştür (Kindleberger&Aliber, 2012). Finansal krizlerin en önemli ayakları finansal sisteminin aktörleri olan banka ve diğer finansal kuruluşların çökmesidir. Bu nedenle ülke otoriteleri çöküşü engellemek ve durdurmak için bankaları korumaya çalışmışlardır. Nitekim ABD'de çöken banka ve finans kuruluşları devletin müdahaleleri ile kurtarılmaya ve ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Bu önlemler ABD'deki 2008 Büyük Durgunluk krizinin ele alındığı ileriki bölümde ele alınmıştır.

2.1.3. 1985-1989 Yılları Japonya Gayrimenkul ve Hisse Senedi Balonu

Japonya'da 1980'lerin sonunda yaşanan ekonomik kriz de bir emlak balonunun patlaması olarak görülmekle birlikte krizin öncesine bakıldığında II. Dünya Savaşı sonrası başlayan hızlı üretim ve ihracat yükselişinin balonun oluşmaya başlamasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Kindleberger&Aliber (2012)'de, Japonya'da GSYİH'nın 2. Dünya Savaşının hemen ardından sert düştüğü değerlerden, hem nominal hem reel anlamda hızla yükselmeye başladığını, 1951'de Japonya'da kişi başına düşen gelirin 1940 seviyesine geri döndüğünü, ihracatın hızla arttığını, 1950-1960-1970'lerde de faizlerin enflasyon oranının altında kaldığını, banka mevduatı ve diğer sabit fiyatlı varlıkların reel getirisinin çoğu zaman negatif olduğunu, 1980'ler boyunca

Japonya'daki emlak fiyatlarının ABD'deki fiyatlara göre iki kat değer artışı olduğunu, bunun hisse senedi fiyatlarındaki canlanmayı beslediğini, mali düzenlemelerin de gevşemesi sonucu inşaat faaliyetlerinde patlama olduğunu belirtmiştir.

Japonya'da bankaların büyük oranda emlak ve hisse senedi sahibi olmaları emlak ve hisselerin artışı sonucu bankaların hisse değerlerini artırmıştır. Japon Merkez Bankası 1989'da gayrimenkul kredilerine sınırlama getirdiyse de, 1990 Ocak ayında başlayan çöküş, bazı büyük bankaların önemli müşterilerine verdiği kredilerin battığı, muhasebe kayıtlarındaki gizli işlemlerden ötürü kayıplar olduğu duyulunca çöküş daha da şiddetlenmiştir. Japonya'da 1990'ların başında ortaya çıkan bu çöküş on yıl sürdükten sonra ertesi on yıla da sarkmıştır. Japon firmaları zararlarını borçlanarak kapatmışlardır. Japon bankaları da kredi vermek konusunda geniş davranmışlardı, sonuçta, birçok ülkede olduğu gibi Japonya'da da devlet batan işletmeleri kurtararak maliyeti vergi mükelleflerine yıkmıştır (*Kindleberger&Aliber, 2012*).

Japonya krizinde dikkat çeken hususların başında, bankaların asıl faaliyet alanları dışında emlak ve hisse senedi piyasalarına yönelmelerinden kaynaklı bir piyasa dengesizliğine sebep olmalarıdır. Nitekim Merkez Bankası buna kredi sınırlaması ile müdahale etmiş olsa da büyük kredilerin batışını engelleyemediğinden bankalarca oluşturulduğu anlaşılan kredi balonları patlamıştır. *Kindleberger&Aliber*'in (2012) çalışmasında Japon ekonomik ve finansal krizinde dikkat çektiği nokta ise batan finansal piyasaların yükünün her zaman olduğu gibi kamu kaynakları kullanılmak suretiyle vergi mükellefi vatandaşlara ödetildiğidir.

2.1.4. 1992-1997 Asya Ülkeleri Ekonomik ve Finansal Krizi

1990'larda gelişmiş ülkeler Tayland, Malezya, Endonezya ve Güney Kore'ye para akıtarak spekülasyon balonlarına yol açmışlardır. Hisse senetleri aşırı değerlendirilmiş, gayrimenkul balonları oluşmuş, bankalar riskli krediler açmış, ulusal tasarrufları aşan verimsiz yatırımlar bu ülkelerin cari açıklarını artırmıştır (*Roubini, 2010*).

1997'de Tayvan parasının devalüasyonu kriz için bir sinyal olmuştur. Asya ülkelerinin hepsi yurtdışından sağladıkları kredilerle dış açıklarını kapatmış, iç borçlanma faizleri daha yüksek olduğundan dışardan dolarla borçlanma yoluna gitmişlerdir (*Kindleberger&Aliber, 2012*). Tayland hükümetinin yerel para birimi bahtı destekleme gücüyle ilgili endişeler paniğe neden oldu ve yabancı yatırımcılar paralarını Tayland'dan çektiğinde bu ülkenin yabancı para rezervi eridi, bankalar, borsa ve emlak fiyatları çöktü. Panik diğer Asya ülkelerine yayıldı (*Roubini, 2010*).

Burada krizlerin genel özellikleri ile ilgili dikkat çeken nokta, yabancı yatırımların ülkeler için önemli oluşu, bir yandan da iç piyasaların yeterli derinlikte ve hacimde olmayışının ülkenin dış yatırımlara bağımlılığını artırdığı, dolayısıyla kırılganlığını artırdığıdır. Nitekim başlangıçta gelişmiş ülkelerce Asya ülkelerine kontrolsüzce aktarılan kaynakların iç piyasalardaki bir takım dengesizlikleri görünce ani çıkışı bu ülkelerin ekonomik ve finansman dengelerini çöktürmüştür.

Kindleberger&Aliber, 2012'e göre, IMF'nin beceriksizliği yüzünden Endonezya'da halk bankalara hücum etmiştir. IMF hükümeti 15 özel büyük bankayı devralmaya zorlamış, ancak bu yüzden kalan 50 bankaya hücumun da kapısı açılmıştır. Hong Kong ve Singapur hariç Asya ülkelerinin çoğunda birçok banka çökmüştür. Bu balonların patlaması domino etkisi yapmıştır. IMF, Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası ve ikili ülke taahhütleri ile Tayland, Endonezya ve G. Kore'ye toplamda \$117 milyarlık borç sağlamışlardır.

Asya krizi sonucunda Doğu Asya Mucizesi çökmüştür. Kriz sonrasında kurlardaki sert düşüş yen ve diğer bazı ülkelerin paraları ile borçlanmış firmaları ağır kayıplara uğratmıştır. Bu firmalara borç veren bankalar da zarar etmişlerdir. Çoğu Asya ülkesi gerek devalüasyon gerekse kredi verdikleri firmaların zararları yüzünden iflasa sürüklenmişlerdir. Devalüasyon bu ülkelerin dış ticaret dengelerini de bozmuştur (Kindleberger&Aliber, 2012).

Asya krizinde finansal krizlerin tipik özellikleri bakımından dikkat çeken bir nokta da sabit kur rejiminin piyasaların işleyişinde meydana getirdiği şok etkileridir. Devalüasyonların ülkelerin dış ticaret dengesini bozmasının yanı sıra iç piyasalardaki fiyat hareketlerini bozması da yerli ve özellikle yabancı yatırımcıların panik ortamında sermayelerini ülkeden çekerek finansal piyasaların çöküşüne neden olmaktadır.

2.1.5. 2008 ABD Mortgage Balonu ve Büyük Durgunluk

ABD, İngiltere, İrlanda, İzlanda, İspanya, Güney Afrika ve daha birçok ülkede 2002'de baş gösteren emlak piyasası balonlarının birbirinden bağımsız değildir. Emlak balonları her zaman kredi artışı balonlarından kaynaklanmıştır (Kindleberger&Aliber, 2012).

Finansal krizlerle ilgili çalışmaların genelinde, emlak piyasasında özellikle 19.yy'ın sonlarından itibaren yaşanan krizlerde emlak balonlarının etkili olduğu ve emlak varlıklarını temsil eden finansal varlıklarda (varlığa dayalı menkul kıymetlerde) sermaye hareketlerinin uluslararası akışkanlıkları sonucunda, kriz ortamlarında etkisinin hızla ülkeler arasında yayıldığı anlaşılmaktadır.

2008'de ABD'de mortgage kredilerini ödeyemez duruma düştiklerinde türev ürünler denilen ipotega dayalı menkul kıymetlerin değeri hızla düşmüş ve

çöküş başlamıştır. Bankalar zararlarını telafi etme paniğine kapılmışlar ve kredi vermeyi durdurmuşlardır. Bu beraberinde tüm ekonomiye yayılan bir likidite krizine yol açmış ve kredi piyasalarında krizi tetiklemiştir. Likidite ve kredi piyasaları sıkışıp krize girdiğinde bireyler ve kurumlar mevcut kredilerine refansman bulamamakta ve harcamalarını kısıtlamaktadır. Dolayısıyla finansal kriz reel sektörü de etkilemekte ve ekonomi küçülmeye başlamaktadır (Roubini, 2010)

Roubini finansal krizlerin en tipik özelliği olan ticaretteki daralmaya sebep olmak suretiyle ekonominin genelinde meydana getirdiği olumsuzluklara dikkat çekmiştir. Finansal piyasaların dengesinin bozulması, likidite imkânları ve kredi musluğunun kapanması ticaret imkânlarının da daralmasına neden olmaktadır.

Kindleberger&Aliber'e (2012) göre, banka iflasları döviz kuru krizleri ve varlık fiyatları arasında sistematik ilişkiler vardır ve bunlar küresel değişimin hızından büyük oranda etkilenmektedir. ABD hükümeti 1990'lardaki yüksek bütçe açıklarından sonra 2000'lerde yüksek bütçe fazlaları sağlamıştır. Diğer taraftan 2000'de hisse senedi fiyatları tekrar düşmeye başlamış, NASDAQ hisselerinde düşüş %80'lere varmıştır. Emlak fiyatları ise aynı yıllarda artış göstermiştir. Emlak üretiminin talepten fazla olması nedeniyle emlak yatırımcılarının aşırı talebi sonucunda fiyatlar birkaç katına çıkmıştır. 2007'e gelindiğinde trend birdenbire tersine dönmüş ve emlakta sert düşüşler başlamış ve mortgage kredilerinin çöküşü balonun patlamasına ve ekonomik ve finansal krize yol açmıştır.

ABD'de 2006'nın sonlarında; broker iflasları on milyarlarca dolarlık batık mortgage kredileri doğurmuştur. İlk büyük kayıp Bear Stearns olmuş, bu bankanın yönettiği iki hedge fon batmıştır. 2008 Eylül ayında Lehman Brothers'ın iflası ile ABD finans piyasalarında panik ve çöküş hızlanmıştır. Ülkenin en büyük ve en hızlı büyüyen mortgage kredi kuruluşlarından Washington Mutual 2008 Eylül'ünde akına uğramış, 2008 Eylül'ünde de mortgage kredi riskinin yarısını üstlenmiş olan devlet destekli iki büyük kuruluş olan Fannie Mae ve Freddie Mac'e ABD Hazinesi tarafından el konulmuştur.

ABD'de bu kurumların iflası diğer finans kurumlarının sermayelerine ağır bir darbe vurmuştur. Kredi sistemi donmuş, faizler yükselip kredi arzı azalınca GSYİH sert bir düşüş yaşamıştır. Yatırım bankalarının çoğu ya yok olup gitmiş ya da güçlü ortaklarla birleşmek zorunda kalmıştır. ABD'nin mortgage kredisi veren en büyük kuruluşu Countrywide Financial, Bank Of America tarafından satın alınmış, daha sonra aynı banka ülkenin en büyük yatırım bankalarından Merrill Lynch'i de bünyesine katmıştır. 2009'da Bear Stearns'a akın olmuş, FED Bear'ın elindeki şüpheli menkul kıymetlerin JP MorganChase tarafından \$29 milyara satın alınmasına aracılık etmiştir.

ABD'deki çöküş başta İngiltere olmak üzere hızla dünyaya yayılmış, İngiliz hükümeti ülkenin en büyük konut kredisi kuruluşu Northern Rock'ı millileştirmiş ve İskoç Royal Bank'ın hakim ortağı olmuştur. İrlanda hükümeti ülkenin en büyük altı bankasına yoğun yatırımlar yapmış, İzlanda'da üç büyük devlet bankası devlet mülkiyetine geçmiştir. Hollanda sigortacılık ve bankacılık devi ING'ye sermaye desteği sağlamıştır.

ABD'deki balonun genel nedenlerine bakıldığında; ilk bakışta finansal düzenlemelerin gevşekliği sonucu finans piyasalarında oluşan dengesizlik ve istikrarsızlıkların olduğu söylenebilir de, aslında temelde yatan sebebin ABD'nin ticaret ve finans dengesinin uyumsuzluğu ve istikrarsızlığı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zira, ABD 2000'li yılların başına gelindiğinde, sürekli ticaret açıkları vermekte ve bu açıkları dış borçla finanse etmektedir. Ürettiğinden çok tüketme alışkanlığına dayalı bu açıkların ticaret fazlası veren Çin gibi ülkelerden dış borçla finansmanı on yıllar içinde dış borcun katlanmasına ve dış finansmanın gittikçe ağırlaşmasına neden olmuştur. Ticaret dengesi ve finansmanı arasındaki bu uyumsuzluk ülkenin ekonomisini sürdürülemez bir finansman yapısına doğru sürüklemiştir.

2.2. Büyük Durgunluk ve Ekonomik Krizlerin Nedenleri

ABD'deki 2008 Büyük Durgunluğuna giden süreçte temel sorun alanları; batmayacak kadar büyük (too big to fail) bankaların oluşmasına izin verilmesi ve bu "zombi" bankaların devlet eliyle kurtarılması, subprime (yalancı) mortgage kredileri, değişken faizli mortgage kredi ürünleri, türev ürünler (varlığa dayalı menkul kıymetler), teşvikler ve kurtarma paketleri, düzenleyicilerin finansal sistemin içinden gelmesi ve politikacı ve düzenleyicilerin finansal kesimle çıkar ilişkileri içine girmesidir

Kindleberger&Aliber (2012) ise, ABD ekonomisini Büyük Durgunluğa sürükleyen balonun nedenlerini; "yüksek kaldıraç oranları, Glass-Steagal Yasasının iptali, kredi derecelendirme kuruluşlarının yolsuzlukları, gelirlere dayalı maaş ödemeleri, türev ürünler ve türev ürünlerdeki tezgah üstü piyasasının bulanık yapısı, Çin'den sürekli para girişi, FED Başkanı Greenspan'ın faizleri uzun süre düşük tutması ve benzeri düzenleme eksikleri ya da piyasanın işleyişindeki aksamalar ve usulsüzlükler" olarak özetlemiştir.

Stiglitz'e (2010) göre de krize götüren süreçteki temel problemler; Bankaların/finans kurumlarının ürünlerinin karmaşık, riskli olması, finansal piyasalardaki yatırımcılar/müşteriler açısından bilgi asimetrisinin varlığı; Bankaların FED'in faizleri düşük tuttuğunu eleştirerek suçu FED'e atmaya çalışması, ancak bu ucuz fonların bankalarca iyi yatırımlarda değerlendirilmemiş olması; Derecelendirme kuruluşlarının yatırımcıların

risklerini objektif değerlendirmemesi; Bankacıların düzenlemelere karşı çıkararak, türev ürünleri ve borçlanmanın sınırlanmasına direnç göstermeleri; Hatalı teşvikler, hatalı kurumsal yönetim, rekabetin yetersizliği, yatırımcıların bilgisizliği; Kural ve düzenlemelerin yetersizliği; Bankaların defterlerinde milyonlarca dolarlık çürük/toksik aktif bulunmasıdır..

Stiglitz (2012) “Eşitsizliğin Bedeli”nde, Amerikan toplumu için gözlem ve istatistiklere dayanarak ebeveynlerin gelir düzeyi ile çocuklarının eğitimleri konusunda bir fırsat eşitsizliği var olduğunu, eğitim başarısının fakir çocuk için eğitiminin ilk yıllarında görece başarılı da olsa sonradan ileri eğitim imkânlarının azaldığını, üniversiteden mezun olması durumunda bile hayatlarının devamında daha kötü koşullarda çalıştıkları ve yaşadıklarını belirtmiş, bunu “yoksulluk kısıkağı” olarak ifade etmiştir. Stiglitz ABD’deki bugünkü eşitsizliğin İran ve Türkiye’nin biraz ilerisinde AB ülkelerinin ise tamamının ilerisinde olduğunu belirtmiştir.

2.3. Ekonomik Krizlerden Kurtulmak İçin Yapılması Gerekenler

Krizlerden korunmanın temel prensipleri, ilk etapta krizlere yol açan unsurların oluşmasını engellemek, oluşmaya başladığında ve kriz haline geldiğinde mali piyasalara ilişkin düzenlemeler yoluyla piyasaya müdahale etmek ve böylece krize yol açan unsurları bertaraf etmektir.

Piyasayı düzenleme konusunda en temel müdahalelerden birisi para piyasasındaki *likiditenin* kontrol altına alınması ve kriz durumunda normal seviyelerine getirilmesidir. Bu konudaki yetki ve sorumluluk *son kredi mercii* olarak *merkez bankalarındadır*. Son kredi mercii olarak merkez bankalarından beklenen işlev; piyasanın talep ettiği yeterli parayı arz etmenin yanı sıra mevduat sahiplerinin paniğe kapılmalarını önlemek ve panik ortamında *para ve kredi enstrümanları* ile gerekli önlemleri almaktır. (Kindleberger&Aliber, 2012).

Stiglitz’e (2010) göre, 2009’un sonbaharında serbest düşüşün sonuna geldiği söylenebilir. Ekonomi pozitif büyüme trendine girmiştir, ancak işsizlik sürmektedir. Kriz sonrası çare olarak Keynesyen politikalar ön plana çıkmasına karşın, bu politikalar gerçek anlamda uygulanmamıştır. Başkan Obama kurtarma teşviklerini uygulamayı planlamış, fakat bu teşvikler miktarca küçüktür ve istenildiği oranda sosyal yardımlara ve yatırımlara yönelmemiştir. Teşviklerin iş kayıplarını önlemesi beklenmesine rağmen, GSYİH’nin %3’ü düzeyinde ayrılan bu kaynak yerel idarelerin kayıplarını ve kriz öncesi başlayan toplam 12 milyona ulaşan iş kaybını telafi edebilecek düzeyde olmamıştır. Esasen, krizde en büyük sorun olan mortgage ödemeleri konusunda bireylere bir sigorta güvencesi sağlanamadığından, işlerini kaybedenler mortgage kredi

ödemelerini yapamamış ve bu bireylerin işleriyle birlikte evlerini de kaybetmelerine yol açmıştır. Stiglitz (2010) mortgage kredi borçlularına yeni bir iş bulana kadar bir ödeme yardımı sağlanması gerektiğini belirtmiştir.

Yatırımları teşvik eden vergi indirimleri gerekmektedir. Mortgage kredilerinde konut sahiplerine vergi teşviği konut sektöründeki işsizliği de azaltabilirdi. Teşviğin yaklaşık üçte biri vergi indirimlerine ayrılmıştır, ancak verilen indirimler etkin alanlarda olmamıştır. 2008'de Bush yönetiminin vergi indirimleri de işe yaramamıştır. Aslında bankalarla ilgili yapılanlar kamuoyu bilgisi için şeffaflık gerektiriyordu, ancak bankalar buna hukuken de direnmiş ve yaptıklarının pek çoğunu bilançolarında gizleyerek kural koyucuları ve kamuoyunu yanıltmışlardır. Merkez Bankasının doğru para politikaları uyguladığına dair güven duyulmamıştır. FED bankalar açısından kısıtlayıcı düzenlemelerin kaldırılması felsefesini benimsemiştir. Oysa FED'in yükümlülüğünü karşılayamayan bankaların kapatılması ya da munzam karşılıklarını yerine getirmelerinin sağlanması gerekirdi (Stiglitz, 2010).

Balon patladığında FED Başkanı Bernanke ve Avrupa Merkez Bankası piyasaya \$274 milyar likidite sağlamıştır. Ardından FED 2007 Ağustosunda \$38 milyar parayı piyasaya sürmüştür. MB'ları normalde ticari bankaları düzenler ve gerektiğinde müdahale eder, ama bu krizde FED yatırım bankalarını hatta AIG gibi sigorta şirketlerini bile kapsama almıştır. 2008'de FED'in gizli kurtarma operasyonunun yeterli olmadığı ortaya çıkmış ve Bush Kongre'ye başvurmuştur. Ancak, sorunlu varlıkları kurtarma programı (TARP) Kongre'de ilk oylamada geçmemiş, Ekim 2008'de kabul edilmiştir. Wall Street bu programdan memnun olmuş, hükümet AIG'e \$180 milyar aktarmıştır.

Stiglitz'e göre, FED'in kriz öncesi ve krizi yönetmedeki başarısızlığı sonucunda aslında kongreye ve yönetime karşı bir hesap verme sorumluluğu olmaması hatalarının adeta yanına kar kaldığını göstermiştir. Zira son dönemde *özerk merkez bankaları* finans piyasalarının baskısıyla siyasi sorumluluğu bulunanlardan daha kötü performans göstermişlerdir. Her halükarda kamu parasını yöneten merkez bankaları bunun hesabını şeffaf olarak verebilmelidir. Oysa FED de dahil düzenleyici kurumların yöneticileri sektördeki, firmaların yönetimlerinde görev yapmış kişiler arasından seçtiği için şeffaf ve objektif bir yönetim sergilemeleri beklenmemelidir.

Stiglitz'e (2010) göre, Wall Street zenginlerin kumarhanesi gibiydi, kredi temerrüt takasları bu şekilde çok riskliydi, oysa büyük bankaların bu derece riskli işlemler yapmasına izin verilmemeliydi. Stiglitz'e göre, büyük bankalar için çözüm; büyük ve yüksek riskli bankaları bölmek, kalan büyük kuruluşların benzer davranışlarını sınırlamak ve mevduat sigortalı ile sermaye yeterliliği kısıtlamalarını ayarlamaktır. Bu bankalar geleneksel bankacılığa döndürülmeli,

tekel güçleri kırılmalıdır. Bu işlemler için FED ve Hazineye yetki verilmeli, bunun yanında önleyici yetkiler verilmelidir.

Kindleberger&Aliber'e (2012) göre de, bankaların reform sürecinde yapılması gerekenler; bankaların *türev ürün* işlemlerini *tezgah üstü piyasada* değil, sadece *altın ve kur vadeli işlem piyasalarındaki* gibi düzenli borsalarda yapabilmesidir. Bir diğer önlem; *bankaların sermaye zorunluluğunun* yükseltilmesidir, bu istek, *Basel Mutabakatının (Basel III)* ilk güncellemesine dâhil edilmiştir. Bu doğrultuda başka bir önlem de; bankaların riskli varlıkları oranında fazla sermayeye sahip olmasının zorunlu tutulmasıdır. Buna benzer bir diğer önlem de; *sermaye yeterlilik rasyosu* alt sınırına yaklaşan bankanın bonolarının bir bölümünü *öz varlığa* dönüştürmesini öngören "*şarta bağlı sermaye*" koşuludur. Bankacılık ve finans sektörünün kurumsal yapısına ilişkin olarak; 1933 Glass-Steagal Yasasıyla getirilmiş ayırım gözetilerek, bankaların yatırım bankacılığı faaliyetleri ile ticaret bankacılığı işlemlerinin ayrılması gerekir. Bir diğer yapısal önlem; çok büyük bankaların küçültülmesi, böylece batmayacak kadar çok büyük zombi gibi bankalar olmaması sağlanmalıdır. Bankacılık ve finans alanındaki düzenleyici kurumlarla ilgili olarak; düzenleyici kurum yetkililerinin finans kurumlarıyla çıkar ilişkisi olmaması ve bürokratik uyumsuzluk içinde olmaması gerekliliğidir. Bankaların kriz ortamına girmeden sağlıklı bir mali yapıda kalması için bankaların; portföy düzenlemeleri, sermaye zorunluluğu, likidite şartı, şubeleşme kısıtlamaları, faiz tavanları ve mevduat sigortası gibi koşullara bağlı tutulurlar.

Burada krizlerden kurtulmak için çözüm önerisi olarak dikkat çeken önemli bir nokta hem Stiglitz hem de Kindleberger&Aliber'in önerdiği zombi tabir edilen çok büyük bankaların kontrol edilebilir büyüklüklerde olmasını sağlamak, bu amaçla çok büyük bankaları bölmek ve yapılacak regülasyonlarla kontrolsüz ve yüksek riskli işlemlerine sınırlamalar getirmektir. Krizlerin sebepleri ve dolayısıyla çözümü açısından bir diğer dikkate değer nokta, regüle edici/düzenleyici yetkili kurumların piyasadaki özel kurumlar/banka ve finans kuruluşlarıyla çıkar ilişkisinin olmaması, bunun için regülasyonla yetkili kurumlarda görevlendirilenlerin bu piyasalardaki geçmiş iş ilişkilerine belirli ölçütler ve sınırlamalar getirilmesi zaruretidir. Örneğin bankalarda çalışan üst düzey yöneticilerin bu regülasyonla yetkili kurumlarda görevlendirilmesinde çıkar ilişkilerinin önüne geçecek kısıtlamalar getirilmesi; belirli süreler geçmeden bankalardan bu kurumlara görevlendirilmemesi, görevlendirildikten sonra çalıştığı eski kurumunun doğrudan çıkarına düzenlemeler yapamaması gibi kısıtlamalar olmalıdır.

Stiglitz burada ekonomik krizlerin tipik özelliklerinden birisi olan finansal piyasaların düzenleyici kurumlarla çıkar ilişkisine girmesine dikkat çekmiştir.

Kamu yetkisi kullanan ve yasal düzenlemeleri çıkaran kurumlarda görevlendirilen özellikle üst düzey yöneticilerin daha önce çalıştıkları finans kurumları ve bankalar lehine kararlar almaları dolayısıyla moral hazard problemi ile kayırmacılık ve hileli işlemler yapma risklerine dikkat çekiyor.

Finans piyasaları menkul kıymetleştirdiği ürünleri parçalayıp karmaşık ürünler oluşturmak suretiyle kar dürtülerini artırıyorlardı. Türev ürünler için çözüm yasaklanması değil, ama düzenleme yapılmalı, borsalar şeffaf olmalıdır. Finansal Ürünler Güvenlik Komisyonu kurulması gerektiğini belirtmiştir Stiglitz be çoğu yatırımcının Wall Street'in zayıf yatırımlarını bilseydi yatırım yapmayacağını, bilgi asimetrisi sorununun olması ve şeffaflığın sağlanmamasının finans piyasaları için temel sorunlar olduğu, daha ötesinde bilgi eksikliği yanında hileli işlemler yapıldığını, aslında Amerikan bankalarının çoğunun hilekâr olduğunu, Örneğin Lehman Brothers batmadan az önce net değerinin \$26milyar olduğunu açıklamış, oysa geçekte \$200milyar açığı bulunduğunu belirtmiş, bankaların uzun vadede ellerinde tutacakları varlıklarını piyasaya göre fiyatlandırmamaları gerektiğini belirtmiştir.

Stiglitz burada ekonomik krizlerin yine en tipik özelliklerinden birisi olan finansal piyasalara güvenin zedelenmesi ve hileli işlemlerin var oluşunun sonuçlarına dikkat çekmiştir. Bankalar gerçek finansal durumlarını şeffaflıkla yatırımcılarına göstermeyerek yatırımcıların doğru karar almalarını engellemiş, buradan yatırımcılarının zarar etmelerine neden olmuştur.

Stiglitz, ABD vergi sisteminin iyi işlediğinin sanıldığını, oysa kumar oynayanlara çalışanlardan daha çok avantaj sunduğunu, ekonominin güçlenmesi için artan oranlı vergiler yoluyla düşük gelirlinin az, yüksek gelirlinin çok vergilenmesi ve bu kaynağın yatırımlara yönlendirilmesi durumunda, ekonominin genişleyeceğini söyler. *ABD'de* tıpkı teşvik ve kurtarma paketlerinde olduğu gibi, vergi indirimlerinden de çoğunlukla düşük gelir grubundakilerin değil, yüksek gelir grubundakilerin yararlandığını belirtmiştir. Stiglitz kurtarma paketlerinin zombi bankaları yaşatmaya çalışmak ve bu bankaların hissedarları ve çalışanlarını kurtarmak yerine finansal sistemin daha sağlıklı işlemesini sağlayacak yeni düzenlemelere ve doğrudan orta ve düşük gelirli yatırımcı ve mudilere ve mortgage kredi mağdurlarını kurtarmada kullanılması gerektiğini vurgulamıştır.

Burada da Stiglitz krizlerin sonucunda çıkan en tipik ve en dramatik sonucun krizin bedelinin krizin oluşmasında belki de hiç kusuru olmayan sıradan vergi mükellefi vatandaşlara ödetildiğine dikkat çekmiş, banka ve finans kurumlarının kurtarılmasında da yatırım teşviklerinde olduğu gibi ekonominin büyük aktörlerinin çıkarlarının korunmuş olduğuna işaret etmiş, asıl korunması

gerekenlerin sıradan vergi mükellefi vatandaşlar ve küçük ve orta ölçekli mudiler ve yatırımcılar olduğunu vurgulamıştır.

SONUÇ

Ekonomik ve finansal krizleri ve krize götüren balonları, Shiller'in kapitalizmin kendini düzenleyen bir sistem değil, daha çok akıl dışı coşkuya ve sebepsiz karamsarlığa yatkın bir sistem olduğu tespiti ile özetlemek mümkündür. Balonların nasıl oluştuğu ve nasıl patladığını ise J.S. Mill; geribildirim mekanizmasının fiyatları yukarı çekmesiyle oluşan balon ve panik ve balonun patlamasıyla fiyatların aşağı düşmesi şeklinde ortaya çıkan kriz ortamıyla özetlemek mümkündür. Roubini (2010) ise kriz anını; itibarsızlık ve ani tiksinti denilen "Minsk anı" olarak ifade etmiştir.

1980'lerdeki Latin Amerika ve 1990'laradaki Asya'daki spekülasyon yükselişler ve aşırı borçlanma sonrası oluşan likidite ve kredi-borç krizleriyle ABD'deki son krizdeki ortak nokta; riskli yollarla finanse edilen sürdürülemez cari açıklardır. Aşırı borçlanmanın altında yatan neden ise, kolay para, kolay kredi ve gevşek gözetim ve düzenlemeleridir (Roubini, 2010). ABD'deki son krizde görüldüğü gibi, bankalar ve Wall Street düzenlemelere kendi menfaatleri doğrultusunda karşı çıkıyor, kapitalist kar hırsıyla dengesiz bir para-kredi ticareti sürdürüyordu. Bu hırs sistemin orta ve uzun vadede sürdürülemez olduğunu görmelerini engellemiştir.

Aslında krizlere götüren temel yanlışlardan birisi de, belki de en önemlisi, piyasaların her zaman en doğrusunu bildiği, hata yapmadığı inancıydı. Özellikle bu ABD, İngiltere ve diğer İngilizce konuşulan ülkelerde yaygın geleneksel inanıştı. 18. yy.'da Adam Smith ile başlayan ve 19. yy.'da D. Ricardo, J.B. Say, L. Walras ve Alfred Marshall ile devam eden ana akım iktisatçıların piyasaların kendi içinde bir görünmez el vasıtasıyla dengeye ulaşacağı şeklindeki bu varsayımı (Roubini, 2010) piyasa aksaklıklarına kamunun müdahale etmesi gerektiği gerçeğini göz ardı etmiş oluyordu. Sermaye piyasalarındaki denetimler ve sosyal devlet programlarının azaltılması ve bağımsız merkez bankalarını öne çıkaran Neoklasik İktisat düşüncesi de aslında kapitalizmi krizlere ve çöküşe götüren (Stiglitz, 2012) serbest piyasa düşüncesini savunmaktadır. Oysa devletin ekonomideki temel işlevlerinden birisi piyasa aksaklıkları ve yetersizliklerini regüle etmektir. Bu durum krizlerle daha iyi anlaşılmalıdır. Kapitalist sistem kendini dengeye getirmede başarılı olamıyor, ekonomi krize girdiğinde krizden çıkmak için regülasyonların gerekli olduğu apaçık görülüyordu.

Marx krizlerin kapitalizmin bir parçası ve kaçınılmaz çöküşün bir işareti olduğunu ifade etmiştir. Marx'a göre *kapitalizm* doğası gereği istikrarsız ve

krize yatkındır. *Keynes* de klasiklerden farklı olarak piyasanın kendi kendine tam istihdamı sağlayamayacağını, devletin *maliye politikaları aracılığıyla* talep oluşturarak ekonominin aşağı doğru gidişini durdurması gerektiğini belirtmiştir. *Friedman* ise *Keynes* usulü devlet harcamaları yoluyla ekonomiye müdahale edilmesine karşıydı. *Friedman*'a göre para politikaları (Monetarist görüş) vasıtasıyla *merkez bankası nihai kredi mercii* olarak banka ve kredi kurumlarına kredi açarak piyasayı regüle etmelidir (*Roubini, 2010*).

ABD'nin karşılaştığı sorunlar gelişmiş sanayi ülkelerinin çoğuyla aynıydı. Sahte şişkinlik ve balon bireylerin gerçek durumlarını görmelerini engellemiş, gelirleri düşmesine rağmen Amerikan rüyası içinde harcamaya devam etmişleridir. Oysa birçok Amerikan vatandaşının sağlık sigortası bile yoktu. Amerikalılar başkalarından borçlanarak refah yaşamaya çalışıyordu, ilginç olan dünyanın kalanı da Amerikalılar gibi yaşamaya özeniyordu. Dünyanın bir kısmı imkânlarının üstünde yaşarken, bir kısmı da tükettiğinden çok üretiyor. ABD'nin 2006'da dünyanın geri kalanından aldığı borç \$800milyar, sürdürülemez bir borç tutarıdır. (*Stiglitz, 2010*).

Görüldüğü üzere *Roubini*'nin üzerinde durduğu aynı gerçeği *Stiglitz* de vurguluyor. Dış borçlanmaya dayalı aşırı tüketime dikkat çekiyor. Borçlanmanın maliyeti borcu artırdıkça üretim fazlası verilmediği sürece içinden çıkılamayan ve sürdürülemez bir borç sarmalına girilmiş oluyor.

Lapavitsas (2009)'a göre, dünya ekonomisinin son 30 yılına finans sektörünün baskınlığı ve aşırı büyümesi olarak ifade edilebilecek olan *finansallaşma* damgasını vurmuştur. Bu süreçte merkez bankalarının önemi artmış, *fiyat istikrarı ve enflasyon hedeflemesi* ön plana çıkmış, deregülasyon (kuralsızlaştırma), finansal araçların yaygınlaşması, uluslararası sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve döviz piyasalarındaki istikrarsızlığın artması olguları ile karşılaşmıştır. Burada kapitalizmin yol açtığı *aşırı sermaye birikimi* ve buna aracılık eden finans sektörünün sömürücü yönleri ön plana çıkmış, gelişmekte olan ülkelerde sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sürecinde gelişmiş ülkelere akan *sermaye hareketlerinin* öngörülemeyen ve istikrarsız yapısı kaçınılmaz bir şekilde *finansal krizlerle* sonuçlanmıştır.

Stiglitz (2010), ABD ve dünyanın karşı karşıya olduğu üç sorunun; *toplam talebin artırılması, finans sisteminin yeniden yapılandırılması ve tüm dünya ticaretinin karşılaştırmalı üstünlüklere uygun olarak yeniden yapılandırılması* olduğunu belirtmiştir. Bunların arasında finansal krizler en başta finans sisteminin yeniden yapılandırılması gereğini ortaya koyuyor. Finans sisteminin kar hırsına odaklanan ve çoğu zaman *toplumsal çıkarları* göz ardı eden yapısına karşılık devletin toplumun bir bütün olarak çıkarlarını koruma görevi bunu

zorunlu kılıyor. Stiglitz (2012) “*Eşitsizliğin Bedeli*”nde, eşitsizliğin büyük bir bölümünün *finans sektörü* ve şirket CEO’ları ile ilgili olduğunu belirtmiştir.

Diğer taraftan finans sektöründeki bu aşırı para hırsı toplumun kültürel ve ahlaki değerleri ile de ilgilidir. Kişilerin bireysel çıkarlarını toplumsal çıkarların önünde tutması ve daha da önemlisi toplumsal çıkarlara rağmen bireysel çıkarlarını gözetmesi çok ciddi bir ahlaki sorun teşkil etmektedir. Bu krizler tarihinde yaşanan olaylarda özellikle banka ve borsalarda hissedar ve yöneticilerin ahlaki değerleri göz ardı ederek yalnız kendi çıkarlarını gözettiklerini, üstelik bunu vergi mükelleflerinin sırtına yükledikleri görülüyor. Bu Harvey (2010) “*Sermaye Muamması*”nda “Bankaları kurtar, halkın canına oku” olarak özetlenmiştir.

Devletin bu *ahlaki riski (moral hazard)* dikkate alarak düzenlemelere gitmesi beklenirken, politikacı ve düzenleyicilerin sektörden gelmesi ya da sektörle çıkar ilişkisine girmesi sorunun çözülmesinin önündeki en büyük engel olarak görünmektedir. ABD’de FED ve Hazine yöneticilerinin bankacılık ve finans sektöründen gelmesi bu sorunun ciddiyetini açıkça ortaya koyuyor. Politikacıların da ekonomik gücü elinde bulunduran finans kesimi ile çıkar ilişkileri sıkıntının boyutunu ortaya koyuyor. Harvey (2010) “*Sermaye Muamması*”nda ABD’de “Wall Street Partisi”nin fazlasıyla güçlü olduğunu, çünkü hem demokratların hem Cumhuriyetçilerin seçim çalışmalarını finanse ettiğini ve zaman geçtikçe Başkan Obama’nın da o partinin mensubu olduğunun acı bir şekilde belirgin hale geldiğini ifade etmiştir.

Aslında ABD’de 2000’li yılların başlarında ortaya çıkan ve 2008’de patlak veren kriz sonrasında hükümet daha önce görülmemiş derecede rol üstlenmiştir (*Stiglitz, 2010*); FED, Büyük Buhanda yapıldığı gibi, nihai kredi mercii olarak bankalara mevduat güvencesi sağlamıştır (Roubini, 2010), bunun yanında ABD firmalarını koruyucu tarifeler getirilmiştir. Sanayi sektörü vergi indirimi, sübvansiyon vb. yollarla desteklenmiş, petrol endüstrisi geniş vergi indirimlerinden yararlanmış, internet ağı hükümet eliyle kurulmuştur (*Stiglitz, 2010*). Ancak gerek vergi indirimleri gerekse teşviklerde hedeflenen kitle krizden en çok mağdur olan mortgage kredisi borçluları, küçük yatırımcılar ve mudiler olması gerekirken, bunlardan yararlananlar çoğunlukla bu krizlere sebep olan bankacılık ve finans kesimindeki hissedar ve yöneticiler olmuştur.

Brenner (2002) “*Ekonomide Hızlı Büyüme ve Balon*”da, 2001-2002 arasında iflas eden 25 büyük şirketin üst düzey yöneticilerini ‘iflas baronları’ olarak tanımlamış ve bu şirketler batarken 3.3 milyar dolar alıp gittiklerinin kanıtlandığını (Financial Times’deki yazıda) belirtmiştir. Kurtarma paketlerinde batmayacak kadar büyük zombi gibi bankaların kurtarılması, sistemin çökmesini engellemek adına yapılmış olduğu düşünülmekle birlikte,

asında yine krize bizzat sebebiyet veren kesimlerin sorumsuzluklarının ve hatta hilekârlıklarının bedelinin vergi mükelleflerinin üstüne vergi yükü olarak kalmasına neden olmuştur.

Büyük Bunalımda olduğu gibi Büyük Durgunlukta da *piyasa başarısızlıkları* başat olmuştur. Bu nedenle, 1929 Büyük Buhranını krizden çıkmada devletin merkezi rol üstlenmesi gerektiği yönündeki Keynesyen görüşler, 2008 Büyük Durgunluğunda da benzer yönde ekonomi politika önerileri olarak ileri sürülmüş ve uygulanan kamusal politikalar ve yasal düzenlemeler de bu yönde gerçekleşmiştir. Bu çerçevede durgunluğu aşmak ve piyasaların tam istihdama erişmesi hedefine yönelik devlet müdahaleleri gerçekleştirilmiş, enflasyon hedeflemesi yapılmış, fikri mülkiyet hakları korunmuştur (*Stiglitz, 2010*).

Bu çalışmada, krizin nedenleri kadar kriz sonrası müdahalelerin neler olduğu ve uygulanan politikaların sonuçta ne derece başarılı olduğuna da değinilmiştir. Büyük Buhrandan bu yana yaşanan finansal krizlerin başta gelen nedenlerinden birisi, piyasa aktörlerinin piyasa kurallarına toplumun yararını göz ardı ederek uymamış olmaları ve kuralları kendi menfaatlerine göre şekillendirmek için politikacılar ve düzenleyiciler üzerinde baskı oluşturmalarıdır. En son ABD’de yaşanan ekonomik ve finansal krizden hareketle bir kapitalizm değerlendirmesi yapmak mümkündür. Marx’ın da belirttiği gibi aslında krizler kapitalizmin de kaçınılmaz parçası ve tipik açmazıdır. Kapitalist sınıf elindeki sermayesini korumak ve artırmak için yönetici sınıfı kendi hegemonyasında tutmaya çalışır. Hatta yönetici sınıf da kapitalistlerin içinden çıkar. Ancak ABD Büyük Durgunluk krizi örneğinde görüldüğü gibi bu açmazın içinde daha dramatik bir sonuç da kapitalistler kendi çalıştırdığı üst yöneticileri tarafından yani emekçiler tarafından soyulmuştur. Emegın niteliği arttıkça emekçiler ücret dışında sermaye biriktirme hevesiyle ücretten daha fazlasına talip olmuşlardır. Bu da aslında ahlaki bir sorundur (moral hazard). Ancak ahlaksızlığın büyüğü emeği sömürerek sermayesini katlamaya çalışan kapitalist sınıfça mı yoksa emeğine karşılık görülenin kendi emeklerinin tam karşılığı olmadığı düşüncesiyle daha yüksek çıkarların peşine düşen yönetici sınıfça mı yapılmıştır. Hiç şüphesiz devletçe kurtarılan kapitalist çıkarlar düşünüldüğünde ne kapitalistler ne de arada yolsuzluk yaparak zenginleşmeye kalkışan nitelikli emekçi (CEO’lar) soyguncular büyük zarardadır. Zararın büyüğü sonuçta kurtarmanın bedeli üzerinde kalan sıradan vergi mükellefleridir.

REFERANSLAR

- Brenner R. (2002). Ekonomide Hızlı Büyüme ve Balon-Dünya Ekonomisinde ABD'nin Yeri. İletişim yayınları.
- Brenner R. and Pröbsting M. (2011). Marksist Kriz Teorisi ve Kredi Krizi. Yordam Kitap, 31-32
- Harvey D. (2010). Sermaye Muamması-Kapitalizmin Krizleri. Sel yayınları.
- Kazgan G. (2013). Türkiye Ekonomisinde Krizler. İstanbul Bilgi Üniv. Yayınları, 4. Baskı.
- Kindleberger C. P. and Aliber R. Z., (Çeviren Şensoy, Ü.). (2012). Finansal Krizler Tarihi- Çılgınlık, Panik ve Çöküş. T. İş Bank. Yayınları.
- Köymen O. (2007). Sermaye Birikirken, Osmanlı, Türkiye Dünya. Yordam Kitap, 41-42
- Lapavitsas C. (2009). Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi. Yordam Kitap.
- Roubini, N. (2010). Kriz Ekonomisi-Dünya Ekonomisinin Çöküşü ve Geleceği. Pegasus yayınları.
- Savran S. (2013). Üçüncü Büyük Depresyon, Kapitalizmin Alacakaranlığı. Yordam Kitap, 29-30
- Stiglitz J. E. (2010). Serberst Düşüş. Gündoğan yayınları.
- Stiglitz J. E. (2012). Eşitsizliğin Bedeli. İletişim yayınları.

Bölüm 23

Türk Sanayi Ve Hizmet Sektörünün Gelişiminde Bilişim Teknolojilerinin Rolü

Oğuzhan KIVRAK¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi; Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Bandırma MYO, Bilgisayar Teknolojileri Bölümü,
okivrak@bandirma.edu.tr 0000-0002-2029-8110

ÖZET

Teknolojik gelişmeler, son yüzyılda dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de birçok sektörü etkilemiş ve dönüştürmüştür. Özellikle son dönemde dijitalleşmenin etkisi ile teknolojik gelişmelerin etkisi son derece belirgin hale gelmiştir. İşletmeler açısından bu gelişmelerin iş süreçlerine uyarlanabilmesi için köklü değişimler bir zorunluluk haline gelmiştir. Bilişim teknolojilerindeki gelişmeler ile sektörlerde geliştirilen araçları süreçlerine başarılı bir şekilde uyarlayıp, bunları verimli bir şekilde kullanabilen işletmeler hem ulusal hem de uluslararası pazarlarda bunu bir rekabet avantajı haline getirebilmişlerdir. Özellikle sanayi ve hizmet sektörlerinde üretilen ürünler ve sağlanan hizmetler teknolojik gelişmelerden olumlu yönde etkilenmiş ve birçok açıdan sektöre değer kazandırmıştır.

Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyet Dönemi'nden günümüze kadar sanayi ve hizmet sektörlerindeki gelişmeleri ve bilişim teknolojilerinin bu süreçteki rolü ve etkilerini incelemektir. Bu kapsamda yapılan geçmiş akademik araştırmalar ve sektör işletmelerinin uygulamaları sistematik bir şekilde analiz edilerek aktarılmıştır. Sonuç olarak, sanayi sektöründe bilişim teknolojilerinin üretim süreçlerinin daha verimli, esnek ve hızlı hale gelmesini sağlarken, aynı zamanda yeni iş fırsatları ve büyüme potansiyeli yarattığı izlenmiştir. Hizmet sektöründe ise teknoloji kullanımının müşteri deneyimini ve hizmet operasyonlarını değiştirdiği, hizmetlerin daha hızlı erişilebilir ve kişiselleştirilebilir olduğu göze çarpmaktadır. Diğer bir taraftan, son dönemde Endüstri 4.0 ile popüler hale gelen metaverse, blockchain, yapay zekâ ve artırılmış gerçeklik gibi teknolojik gelişmelerin ülkemizde de ilgili sektörlerle entegre edilmeye başlandığı izlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: : Sanayi Sektörü, Teknoloji ve Yenilik Yönetimi, Müşteri Hizmetleri, Bilişim Sistemleri, Dijitalleşme

GİRİŞ

Rekabetin arttığı global dünyada yaşanan gelişmeler Türkiye’yi de etkilemiş, geleneksel üretim sistemleri Endüstri 4.0’ın sağladığı faydalar ile değişmeye başlamıştır. Türkiye’de bu değişim yaklaşık iki asırdan fazla bir zamanda sanayileşme çabası olarak zamana yayılmış, 19. yy’ın başlarında Tanzimat ve Aydınlanma hareketlerine paralel olarak ortaya çıkmıştır (Yücel, 2015, s.3). Cumhuriyet döneminden itibaren Türkiye’de, büyük bir dönüşüm ve modernleşme süreci başlamış oldu. Bu dönemde, gelişen sanayi ve hizmet sektörünün ivmelendirici etkisi ile ülkenin ekonomik temellerini yeniden şekillenmiştir. Bu ivmelendirici etkinin bir diğer itici günü ise bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerdir.

Günümüzde yapılan üretimde kullanılan teknikler geçmişte kullanılan tekniklerden çok farklıdır. Sanayinin gelişim aşamasında kullanılan buhar teknolojisi, günümüzde siber fiziksel sistemlere dönüşmüştür. Artık yapay zekanın kullandığı makineler nedeniyle mevcut teknolojilere dayalı araç-gereç ve makineleri işlevlerini yitirecektir. Robotlar, sensörler, artırılmış gerçeklik gibi gelişen teknolojiler ile bulut bilişimin birleşmesiyle oluşan dijital ortamlar fiziksel dünyayı da dönüştüreceklerdir (Ersöz ve Özmen, 2020, s.171). Bu dönüşüm ile yeni çıkan meslek ve yeni iş imkanları, teslimattan ev süpürmeye kadar fonksiyonu olan robotlar, pasta yapımından parça üretim özelliği olan 3D yazıcılar, nesnelerin interneti, inan gibi düşünebilen yapay zekâ, fiziksel dünyanın sanal ortama taşındığı artırılmış gerçeklik gibi teknolojik gelişmelerde hayatın bir parçası olmuştur (Yankın, 2018, s.4).

Bu çalışmanın amacı Cumhuriyet döneminden günümüze kadar olan gelişimi vererek bilişim teknolojilerinin sanayi ve hizmet sektörü üzerindeki rolü ve etkilerini incelemektir. Üç bölümden oluşan araştırmanın birinci bölümü Cumhuriyet dönemi ekonomik dönüşümün tarihçesine ilişkin bilgilerden oluşmaktadır. İkinci bölümde, bilişim teknolojisinin sektörel etkilerinde yer verilecek olup, üçüncü bölümde de gelecekteki gelişmeler ve ön görüler hakkında bilgi verilecektir. Önerileri içeren sonuç bölümü ise dördüncü bölümde yer almaktadır.

LİTERATÜR TARAMASI

Cumhuriyet Dönemi Ekonomik Dönüşümü

Sanayi ve Hizmet Sektörlerinin Gelişimi

18. yüzyılda İngiltere’de başlayan sanayi devrimi, Amerika ve Avrupa’ya yayılmış ve üretim yapısını değiştirmiştir. Bu değişim hayatın her alanına etki etmiş ülkelerin siyasi yapısı ve insanların yaşam düzeninde köklü değişiklik

gerçekleştirmiştir. Batıda sanayi devrimi yaşanırken, Osmanlı İmparatorluğu bu dönüşümü tahmin etmekte gecikmiş ve dönüşüme uyum sağlayamamıştır (Şahin, 2019, s. 2). Avrupa’da yaşanan bilimsel devrim ve sanayileşme süreci, Osmanlı İmparatorluğu’nun bu yaşanan süreçten geri kalması Osmanlı ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Bundan dolayı, askeri mühendishaneler ve askeri amaca yönelik kurulan sanayi tesisleri Avrupa’nın gerisinde kalmamak için atılan somut adımlardandır. Gemi yapımı ve denizcilik haritaları oluşturmak için Mühendishane-i Bahr-i Hümayun 1773 yılında, 1793 yılında ise subay yetiştirmek için Mühendishane-i Berr-i Hümayun kurulmuştur. Eyüp Sultanda yer alan Feshane, Tophane mevkiinde kereste ve bakır levha fabrikasıyla döküm fabrikası, askerlere silah üretmek için günümüz Beşiktaş’ta ilçesi sınırlarında olan Dolmabahçe Tüfek fabrikası, Anadolu yakasında Beykoz ilçesinde ise kağıt ve çuha fabrikası kurulmuştur (Cankaya, 2018, s.7). Bu dönemde sanayileşme için atılan adımlar İstanbul ile sınırlı kalmamış diğer bölgelerde de faaliyet girişimlerinden bulunulmuştur. Askeri ihtiyaçlar için Balıkesir de yünlü kumaş imal eden fabrika, silah mühimmatı için Bağdat’ta barut fabrikası, buharlı makine ile çalışan bir ipek bükme fabrikası Bursa’da, İzmit’te yün dokuma fabrikası kurulmuştur (Kurt vd.,2016, s.157).

Tablo 1: 19. Yüzyılda Kurulan Fabrikalar (Erdem, 2016, s. 31)

Teşebbüsün Adı	Yeri	Kuruluş Yılı
Kağıt ve Yünlü Manifaktürü	İstanbul Beykoz Hünkar İskelesi	1805
Deri ve Çizme Fabrikası	İstanbul Beykoz	1827 veya 1810
İplik bükme fabrikası	İstanbul Eyüp	1827
Feshane Fabrikası	İstanbul	1832
Ün bükme ve yünlü kumaş fabrikası	Balkanlar İslimiye	1836
Barut Fabrikası	İstanbul Zeytinburnu	1840’tan önce
Barut fabrikası	İstanbul Küçük Çekmece	1840’tan önce
Bakır Kalhanesi	Tokat	1841
Ham Yün Elbise Fabrikası	Balıkesir	1842

19. yüzyılda devlet teşebbüsü ile kurulan Tablo – 1’de bir kısmı listelenen birçok fabrika olmasına rağmen birçoğu kurulduktan sonra kapanmıştır.19. yüzyılın başından Osmanlı imparatorluğunun sonuna kadar geçen süre zarfında sanayileşme için arzu edilen başarı yakalanamamıştır. Bu başarısızlığın nedeni olarak “ihtiyaç duyulan araç ve gereçlerin büyük çoğunluğunun yurt dışından ithal edilmesi ve bunları kullanacak yönetici ve işçilerin yeterli deneyime sahip olmaması” belirtilebilir (Erdem, 2016, s. 31). Devletin tarıma dayalı bir ekonomi modelini benimsemesi ve sanayi sektörünün ikinci planda kalmasına yol açmış ve içinde bulunan şarlar nedeni ile de sanayileşme çabaları başarıya

ulaşamamıştır. Ayrıca bu dönemde II. Meşrutiyete kadar sanayileşmenin önemini kavrayan bir çevre bulunmamıştır. Bunlara ek olarak, sanayileşme devlet ve bilim adamları nezdinde israf olarak görülmüştür. İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması ise devletin yarı sömürge durumuna düşmesine neden olmuş ve sanayileşmeyi yavaşlatmıştır (Bahar, 2005, s.66).

Türkiye, Cumhuriyet'in ilk gününden günümüze kadar olan zamanda sanayileşme önemli bir hedef olarak belirlemiştir. Cumhuriyet döneminin ilk zamanlarında, sanayileşme süreci hızla başlamış ve ülkenin modernleşme çabalarının temel taşlarından biri haline gelmiştir. Bu süreç içinde farklı dönemlerde yaşanan değişimler, Türkiye'nin sanayileşme tarihini çeşitli aşamalara bölmüştür. Erken Dönem Sanayileşme, 1980 öncesi sanayileşme, 1980 sonrası sanayileşme ve 2001 sonrası dönem olmaz üzere 4 farklı dönemde sanayileşme hareketleri incelenebilir. Her bir dönem, ekonomik politikaların, teknolojik ilerlemelerin ve uluslararası ilişkilerin etkisi altında şekillenmiş ve Türkiye'nin sanayileşme serüvenini şekillendirmiştir.

Cumhuriyetin ilanından önce ülkenin durumu gözetilerek ülke ihtiyaçlarını karşılayacak ölçekte sanayi kurulması için çalışmalar başlamış, İzmir'de 17 Şubat 4 Mart 1923 tarih aralığında İktisat Kongresi toplanmıştır. Bu toplantıda ülkenin ekonomi durumu ele alınmış ve uzun vadeli bir planlamaya gidilmiştir (Evsile,2018, s.110; Ayhan,1995, s.25). Bu dönem sanayileşme süreci 1929 Dünya Ekonomik Bunalımının oluşturduğu ortamın etkisi olmuştur. 1929 Büyük Bunalım ile daha çok mücadeleci politikalar uygulamıştır. Bu politikalar gereği Türkiye ekonomisi dışa kapatılmış, sanayinin temelini kamu girişimleri oluşturmuştur. Uygulanan bu mücadeleci politikalar 1945 yılına kadar devam etmiştir (Akça, 2016, s.29; Dalgıç, 2015, s.96). İthal edilen belirli tüketim mallarının üretimini arttırma stratejisi için 1930'larda I. Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1938) uygulamaya konulmuştur. 1963 – 1967 yıllarını kapsayan plana göre sanayi yatırımları tarım dışı alana ağırlık vererek başlanmıştır. Kütahya Azot Fabrikası, 1964 yılında Chrysler Sanayi Anonim Şirketi , Ereğli Demir-Çelik işletmeleri 1965, Netaş 1967 yıllarında kurulmuştur. Fakat küçük sektörler için beklenen büyüme gerçekleşmese büyüme görülmeye başlamıştır (Doğan, 2013, s. 218). Belirlenen hedeflere hedef takvimden önce ulaşılmış ve bu nedenle 1936 yılında II. Beş Yıllık Sanayi Planını (1934-1938) ilk plana göre daha kapsamlı olacak şekilde hazırlıklarına başlanmıştır. Bu plana göre ise 100'den fazla fabrikanın kurulması öngörülmüş ve daha ilerisi hedeflenmiştir. Fakat II. Dünya savaşı nedeniyle gerçekleştirme şansı bulunmamıştır (Akça, 2016, s.33). Bu dönemde 1938 – 1945 yılları arasında sanayi sektöründe üretim % 22.3 azalmış, tarım sektöründe ise düşüş %29 olmuştur. Bu durum ham madde darlığına yol açmış olup, hedefleri gerçekleştirme nedenidir (Bahar ,

2005 , s. 73). 1946 yılında çok partili sisteme geçilerek iktisadi yapıda bir dönüşüm süreci başlamıştır (Akça, 2016, s. 33). Bu dönemde liberal bir ekonomi politikası izlenmiş, özel sektörün faaliyet alanı genişletilmiş ve tüketim malları üretimiyle sınırlı olan sektör dışında yayılma başlamıştır (Dalgıç , 2015, s.96).

Bu dönemde özel sektörün yatırımları tek başına karşılamayacağı ve yürütemeyeceği düşüncesi hakim olmuş ve bu nedenle özel sektörü engellemeyecek bir şekilde planlı olarak belli alanlara yatırım yapmak için politika benimsenmiştir. Yine bu dönemde ithal edilen tüketim malları, desteklenen özel sektör sayesinde yerel sanayiciler tarafından da üretilmeye çalışılmıştır (Akça, 2016, s.33).1960 – 1980 yılları arasında yerli sanayinin büyümesi ve iç pazarın genişlemesi için ithal ikameci sanayileşme politikaları devlet tarafından uygulanmış fakat ihracatın arttırılması noktasında bir girişimde bulunulmamıştır. Bu dönemde yerli sanayi rekabete karşı dış sanayicilerden korunmuş ve sanayi sektörünün ekonomideki payı artmaya başlamıştır (Akça, 20136, s.34).

1980 yılında “24 Ocak” kararları olarak bilinen bir kapsamlı paket uygulamaya konulmuş, serbest piyasa kuralları mekanizmasının işlerliğini kazanması hedeflenmiştir. Bu programa göre artık Türkiye , dışa kapalı ithal ikamesine dayalı sanayi stratejisini terk etmiş yerine ihracata dayalı bir stratejiyi benimsemiştir (Dalgıç, 2015, s. 96). Bu dönemdeki amaç genel olarak kamunun sanayideki ağırlığını azaltarak, ilgili yatırımları alt yapı sektörüne yoğunlaştırmaktır. İhracat ve ithalattaki koruma oranlarını düşürerek dış ticareti serbestleştirmek ve mali desteklerle ihracat karlılığını arttırmak için çeşitli teşvikler yoluyla özel kesime uygun politikalar izlenmiştir (Akça, 20136, s.35). Bu dönemin stratejisine göre emeğin yoğun kullanıldığı, yerel ham maddelerin kullanıldığı ve uluslararası pazarlarında rekabet edecek sektörler desteklenecektir. Bundan dolayı teşvik için, düşük kredi imkanının sağlanması ve nakit, istisnalar gibi dış dünya ile rekabeti artıracak teşvikler uygulamaya konulmuştur. Bu yaklaşım sonucunda imalat sanayi işgücü verimliliğinde artma yaşanmıştır (Polat, 2011, s.28).

1980’li yılların başında sanayi sektörüne yapılan yatırım 1990’lı yıllarda daha çok hizmet sektörüne kaymıştır. Konut ve haberleşme gibi alanlarda yatırımların artması tarım kesimindeki yatırımları azaltmıştır (s. 459). 24 ocak kararlarıyla yeni bir sanayileşme sistemi getirilerek büyüme sağlanmak istenmiş fakat zamanlama hatsı ve yanlış uygulamalar nedeni ile sanayileşme istenilen düzeyde sağlanamamıştır. Sanayi sektörü tarıma göre daha fazla gelişmesine rağmen gayri safi milli hasıladan aldığı pay %22 ile % 30 arasında kalmıştır (Yıldırım, 2006, s. 192).

2001 yılında yaşanmış olan ekonomik krizin ardından, Türkiye'nin sanayileşme sürecinde önemli değişikliklere sahne olmuştur. Bu dönemdeki sanayileşme çabaları, teknoloji ve inovasyon odaklı bir yaklaşımı da beraberinde getirmiştir. Bilgi ve iletişim teknolojileri, savunma sanayii, otomotiv ve sağlık gibi sektörlerdeki yatırımlar artmıştır. Bu dönemde Ar-Ge faaliyetlerine verilen önem, Türk sanayisinin rekabet gücünü artırmış ve daha yüksek katma değerli ürünlerin üretimini teşvik etmiştir. Bu dönem üniversite sanayi iş birliğinin öneminin fark edildiği ve “Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Kanunu”nun 2001 yılında çıkartıldığı dönemdir. Bu yasayla AR-GE alanlarında akademisyenlerin de çalışabilmeleri ve araştırma geliştirme yaparak üretimine katkı sağlamasının önü açılmıştır (Yıldız vd., 2010, s. 458). Buna rağmen, Ar-Ge çalışmalarına yapılan harcamalar 2001 yılında Gayri Safi Yurt İçi hasıla içindeki payı %0.48 iken 2012 yılında %0.92 olarak gerçekleşmiştir. Bu göstergeye göre Ar-Ge faaliyetleri gelişmiş ülkelere göre çok yetersiz kalmaktadır (Gümüş, 2015, s. 115).

Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye ekonomisi sadece sanayileşme alanında değil, aynı zamanda hizmet sektörlerinde de önemli dönüşümler yaşamıştır. Hizmet sektörüne yapılan yatırımlar ile ekonomik çeşitlendirme sağlanmış olup, bu dönemde turizm, finans, sağlık gibi hizmet sektörleri büyümüş ve modernleşmiştir. 1950'li yılların başından itibaren gelişmiş ekonomilerde tarım ve sanayi sektörünü geride bırakan hizmet sektörü daha fazla ön plana çıkmaya başlamıştır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde hizmet sektöründen elde edilecek payın arttırılması için yapılan yatırımlar bu sektöre kaymıştır (Özsağır ve Akın, 2012 , s.312).

Tablo 2: Türkiye’de Sektörlerin GSMH İçindeki Payı (Kıratlı, 2018, s.152)

<i>Yıllar</i>	<i>Tarım Sektörü</i>	<i>Sanayi Sektörü</i>	<i>Hizmet Sektörü</i>
1930	%46,81	%10,00	%43,19
1940	%44,84	%14,60	%40,56
1950	%40,93	%13,13	%45,94
1960	%37,51	%15,66	%46,82
1970	%30,74	%17,52	%50,43
1980	%24,15	%20,49	%55,35
1990	%16,25	%25,86	%57,89
2000	%13,13	%27,84	%59,03
2006	%11,08	%29,34	%59,57
2013	%8,3	%26,6	%65,1
2014	%8,0	%27,1	%64,9
2015	%8,6	%26,5	%64,9
2016	%6,2	%27,2	%66,6
2017	%6,1	%28,2	%65,7

Hizmet sektörü, 1963 yılında ekonomiden aldığı pay %46,3 düzeyindeydi. 1963 yılından 1987 yılına kadar bu oran azalan bir hızla artmaya devam ederek %57,9 düzeyine ulaşmıştır. 1995 yılında bu oran %57,3 iken 2000 yılında %60 düzeyine yükselmiştir (Özsağır ve Akın, 2012 , s.312; Çeştepe ve Ergün, 2011,s.61). Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze Türkiye ekonomisi dönüşüm geçirerek, tarım sektörü küçülürken sanayi ve hizmet sektöründe büyüme gerçekleşmiştir. Tablo 2'deki verilere göre 1930 – 2017 zaman aralığında hizmet sektörü her geçen yıl büyüme göstererek 2017 yılında GSMH'nin yaklaşık % 66'sını oluşturmuş olup yıllar geçtikçe diğer sektörlerin aldıkları pay azalmıştır. Eldeki verilere değerlendirildiğinde Türkiye'de sanayi bir lokomotif olmamış, ekonomik ağırlık tarımdan hizmete doğru geçmiştir (Kıratlı, 2018, s.152).

Bilişim Teknolojilerin Yükselişi

Cumhuriyet'in ilanından sonraki zaman sürecinde Türkiye'de bir dönüşüm başlamış, modernleşme ve ekonomik hedefler doğrultusunda ilerleme kaydedilmiştir. Bu süreç içinde dünya çapında devrim niteliğinde değişikliğe neden olan bilişim teknolojileri, Cumhuriyet Türkiye'sinin ekonomik ve toplumsal yapısını da şekillendirmiştir. 1980'lere kadar bilgi işlem sürecinin önemi ve hızı insanlar tarafından algılanmamış, bilginin toplanması ve organizasyonlara dağıtılması hususunda sınırlı bilgi ve çaba yeterli olmaktaydı. Bilgi, işletmeler için stratejik bir varlık olarak henüz tam olarak kabul edilmemişti ve bu nedenle bilgi yönetimi süreçleri sınırlıydı (Bayatlıoğlu, 2005, s. 7). Ancak 1980'lerin sonlarına doğru ve 1990'ların başlarında, bilgisayar teknolojileri ve iletişim altyapısında yaşanan gelişmeler bilgiye bakışı değiştirdi. Bilgi sadece bir varlık olarak görmekle kalmayıp, aynı zamanda verimlilik artışı, inovasyon ve rekabet avantajı sağlayan stratejik bir araç olarak kabul görmeye başladı. İşletmeler iş birimlerine bilgi ve iletişim teknolojilerini dahil ederek departmanlarının etkinliğini arttırmıştır. 1940'larda icat edilen bilgisayarlar, barutun icadıyla benzerlik göstermiş olup yeni bir çağ açacak kadar bir devrim getirdiği söylenebilir (Aydın, 2012, s. 184).

Günümüzde ekonomik sistemlerin temeli, bilişim sektörünün sağladığı hızlı bilgi akışına ve yenilenebilen bilgi kaynaklarına dayanmaktadır. Sektör için ayrılan bütçeler ve alanda yapılan yatırımlardaki artış, beklenenden daha fazla ekonomik büyüme, verimlilik artışı ve istihdam yaratma potansiyeli sunmaktadır. Üretim yapısı artık bilişim sektörüne odaklanmakta ve ekonomik yapı bir bilgi ekonomisine dönüşmektedir. Bilgi ekonomisi sayesinde de mal ve hizmetlerde rekabet edilebilmekte, elde edilen veriler ile işletmeler daha kesin, hızlı ve etkili karar alabilmekte ve pazar dinamiklerine uyum

sağlayabilmektedir. Bu nedenle, bilişim sektörünün büyümesi ve bilgi ekonomisinin güçlenmesi, günümüz ekonomik sistemlerinin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir (Aydınbaş, 2023, s.20).

Son yıllarda ise, yapay zeka ve makine öğrenimi, robotlar, sensörler, Nesnelerin interneti, artırılmış gerçeklik gibi teknolojiler yaşanan gelişmeler, işletmelerin operasyonlarını optimize etmelerine yardımcı olmuş, özelleştirilmiş müşteri deneyimleri sunmuş ve hızla büyüyen veri miktarını daha iyi anlamalarını sağlamıştır. Otomasyon sistemleri çoğalarak üretim verimliliği artmış, zaman ve mekân kavramını ortadan kalkmıştır. Dijital çağın getirdiği imkanlarla, çalışan personelin çalışma ortamı bilişim teknolojileri sayesinde geçmişteki deneyimlerden farklılaşması mümkün olabilmektedir (Ersöz ve Özmen, 2020, s. 171). Teknolojideki gelişmeler, ekonomik büyümeyi desteklerken aynı zamanda toplumsal dönüşümü de hızlandırmıştır.

Bilişim Teknolojilerinin Sektörel Etkileri

Günümüzde bilişim teknolojileri, hemen hemen her sektörde köklü değişikliklere yol açarak iş yapma şekillerini ve günlük yaşamı dönüştürmektedir. Bilgisayarlar, yazılımlar, internet ve diğer dijital araçlar, ekonomik faaliyetleri yönlendiren bir güç haline geldi. Bu teknolojilerin etkisi sadece bireylerin yaşam tarzlarını değil, aynı zamanda iş dünyasını ve endüstrileri de derinden etkilemiştir.

Sanayi Sektöründe Bilişim Teknolojilerinin Rolü

Son yıllarda, bilişim teknolojilerinin rolü sanayi sektöründe giderek artan bir öneme sahiptir. Gelişen teknolojiyle üretim süreçleri daha verimli hale gelmekte, kalite artmakta, maliyetler düşmekte ve işletmelerin rekabet gücü artmaktadır. Sanayi sektöründe bilişim teknolojilerinin rolü, üretimde otomasyonun ve veri analizinin kullanımıyla başlamaktadır. İnsan hatasını minimize etmek, ürün kalitesini arttırmak için otomasyon sistemleri üretim hatlarında kullanılmaya başlanmış bu sayede süreçler daha düşük maliyetli ve hızlı bir hale gelmiştir (Aydınbaş, 2023, s.26; Akgül ve Ayer, 2020, s. 1331).

2011 yılında Almanya'da kavram olarak ortaya çıkan Endüstri 4.0, ürünlerin ve üretim sistemlerinin döngüsünde değişim getiren dördüncü sanayi devrimi olarak tanımlanmaktadır (Tuğut ve Gürsoy, 2023, s.26). Yapay zekâ ile donatılmış robotik sistemler ile fabrikalarda ışıklar kapalı iken de insanlara ihtiyaç duymaksızın üretim gerçekleştirilebilmekte ve sabit bir üretim çıktısı insan emeği olmadan üretilmektedir (Akalin,2022, s.107). Bu yeni süreçte fiziksel emekten çok zihinsel düzeyde emek kaynağından faydalanılacaktır. Bu dönemde daha çok akıllı sistemin uzaktan yönetimini, kontrolünü sağlayacak,

sistem arızasına müdahale edebilecek ve sistemin bir parçası olan robotları tasarlayacak nitelikli iş gücüne ihtiyaç olacaktır (Akgül ve Ayer, 2020, s. 1332).

Bilişim sektöründe yaşanan gelişmelerde Türkiye'deki bir çok işletme de iş süreçlerini dönüştürerek verimliliği artırmış ve yeni iş modellerinin ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Koç holding bünyesinde bulunan Ford Otosan birçok üretim süreçlerinde otomasyonu ve robot üretimi kullanmaktadır. Tedarik zinciri entegrasyonunda yeni dijital teknolojileri entegre ederek süreçlerinde verimlilik ve iyileştirmeler sağlamıştır. Eldor'un Türkiye de bulunan tesislerinde birbirine bağlı üretim ağı modeline geçilmiş, üretim süreci şeffaf, güvenilir ve verimli bir şekilde izlenebilmiştir (Davutoğlu, 2021,s.805).

Sonuç olarak, sanayi sektöründe bilişim teknolojilerinin rolü, geleneksel üretim yöntemlerini kökten değiştirerek işletmelerin daha rekabetçi ve sürdürülebilir hale gelmelerine katkı sağlamaktadır. Firmalar karmaşık süreçleri yönetmek ve pazardaki diğer firmalarla olan rekabetçi yapılarını korumak için sürekli gelişen bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanmaktadırlar (Akben ve Ös, 2019, s. 350). Bu teknolojilerin kullanımı, üretim süreçlerinin daha verimli, esnek ve hızlı hale gelmesini sağlarken, aynı zamanda yeni iş fırsatları ve büyüme potansiyeli yaratmaktadır.

Hizmet Sektöründe Dijital Dönüşüm

Hizmet sektöründe dijital dönüşüm, teknoloji kullanımının iş modellerini, müşteri deneyimini ve operasyonlarının değiştirdiği bir süreçtir. Bilgisayar, akıllı telefonlar, internet ve yazılım gibi teknolojiler hizmet sunan işletmelerin operasyonel ve iş modellerinde etki yaratmış ve süreçlerinde değişim yaşanmıştır. Bu süreç değişiminde hizmetler daha hızlı erişilebilir ve kişiselleştirilebilir olup, müşteri beklentileri daha kolay ve hızlı karşılanabilmektedir (Nguyen, 2020, s. 304). Genel olarak müşteri beklentilerinin daha iyi karşılanması müşterilerin hizmet kalite algılarını üzerinde pozitif etki yaratmaktadır (Parasuraman vd., 1985; Parasuraman vd., 1988). Hizmet kalitesinin ise müşteri memnuniyetinin ve sadakatinin oluşturulmasında temel öncül olduğu zaten birçok çalışmada ortaya koyulmaktadır (Hadid vd., 2020; Aksoy ve Hatipoğlu, 2021; Hatipoğlu ve Koc, 2023).

Nesnelerin internet teknoloji sayesinde turizm işletmelerinde gün ışığı toplama sistemi geliştirilmiştir. Akşam saati yaklaşıp havanın kararmasıyla ilgili fiziksel ortamın iç aydınlatması sistem tarafından kontrol edilmeye başlamıştır. Yapay zeka ve robot teknolojilerinden faydalanılarak gelen misafirlerin deneyimleri kişiselleştirilmiştir. Singapur ve Newyork'da birçok otelde otele giriş (check-in) ve çıkış (check out) işlemlerinde robotlardan faydalanmaktadır.

Yapay zeka destekli robot resepsiyonistler otellerde görev yapmakta ve misafirlerin eşyalarını taşımakta ve birden fazla dilde destek verebilmektedir (Hazarhun ve Yılmaz, 2020, s.386).

Bankacılık sektöründe ise 1970'lerde ATM'ler, 1980'lerde müşteri hizmetleri ile direkt ulaşım için telefon bankacılığı, 1990'larda internet teknoloji üzerinden bankacılık ve 2000'li yıllardan sonra da mobil bankacılık hizmetleri teknolojinin yardımıyla dönüşerek günümüze kadar gelmiştir (Demirez, Gür ve Yaşa Özeltürkay, s.13). Müşteri deneyimi açısından, sunulan bu hizmetler müşterilerine daha hızlı ve kolay erişim sağlamalarına olanak tanımaktadır.

Restoran işletmeleri, ürün ve hizmet kalitesini artırmak ve müşteri memnuniyetini sağlamak amacıyla dijital dönüşüm uygulamalarını geliştirme yoluna gitmektedirler. Mobil uygulamalar sayesinde istedikleri yiyecek ve içeceğin siparişini verebilme imkânına müşteriler sahip olabilmekte, standart yiyecek ve içeceklerin dışında özel isteklerde bulunabilmektedirler. Otonom araçlar ile paket teslimi gerçekleştirilebilmekte ve personel maliyetinden tasarruf sağlanabilmektedir. Üç boyutlu yazıcı teknolojisi sayesinde, önceden hazırlanmış bisküvi hamuruyla, 3-D yazıcı yardımıyla geometrik görünüme sahip bisküvi hamurları üretilebilmiştir (Hazarhun ve Yılmaz, 2020, s.387).

Sonuç olarak, hizmet sektöründe dijital dönüşüm, işletmelerin rekabetçiliğini artırma ve müşterilere daha iyi hizmet sunma fırsatları sunmaktadır. Bu dönüşüm, hizmet sektörünün geleceğini şekillendiren bir faktör olarak önemli bir rol oynamaktadır.

GELECEKTEKİ GELİŞMELER VE ÖNGÖRÜLER

Sanayi 4.0'ın sürecinin başlamasıyla birlikte yaşanan değişim ve dönüşümün sonucu olarak da ekonomik ve sosyal alanlarda birtakım sorunlar da yaşanmaktadır. Bu sorunların başında istihdam konusu gelmektedir. Robotların ve yapay zekâ odaklı sistemlerin sisteme daha fazla entegre edilmesiyle birlikte çalışanların istihdamını olumsuz etkilemesi beklenmektedir. Örneğin, müşteri ilişkilerinde yapay zekâ destekli sohbet robotlarının giderek artan bir oranda çalışanların yerini almaya başladığı izlenmektedir (Koc vd., 2023). Fakat bu süreçle birlikte yeni istihdam alanları da oluşacak ve bu alanlar da çalışacak nitelikli iş gücüne duyulan ihtiyaç artacaktır (Akgül ve Ayer, 2020, s. 1332).

Teknolojideki gelişmelerin etkisiyle dijital dönüşümle birlikte çalışma mekânı ya da işyeri kavramı değişmekte evden çalışmaya olanak da tanıyan çağrı üzerine çalışma, iş paylaşımı gibi yeni istihdam biçimleri de ortaya çıkmaktadır. Ayrıca çalışanların dijital ortamda etkileşim kurabileceği, bilgi

aktarabilecekleri, şirket dışında iken de kolayca erişebildikleri dijital çalışma portalleri de teknolojideki gelişmeler ile başlamıştır (Yankın, 2018, s.24).

Kişilerin değil her şeyin birbirleriyle haberleştiği günümüzde bu ihtiyacı karşılamak için 5G haberleşme ağı geliştirilmektedir. Yakın zamanda yoğun kullanılacak olan 5G haberleşme ağları yüksek veri yoğunluğu, uygulama çeşitliliği ve her şeyin birbirleriyle haberleşmesini dikkate alarak standartlaştırılmıştır (Arslan, 2020, s. 87).

Türkiye de ise, son yıllarda yerli yazılım geliştirme, siber güvenlik, yapay zeka, nesnelere interneti ve dijital sağlık gibi alanlarda önemli yatırımlar yapmış ve bu alanlarda yeteneklerini geliştirmiştir. Halkbank Metaverse evreni geliştirilmiş, artırılmış gerçeklik teknolojileri ve bankacılık hizmetlerini dijital ortamda deneyimleme fırsatı sunmuştur. İş Bankası'nın Maxi ve Garanti Bankası'nın UĞI uygulamaları yapay zeka teknolojisinin kullanımına örnek olarak gösterilebilir. 2012 yılında QNB Finansbank bünyesinde oluşturulan tamamen dijital olarak hizmet veren dijital bankacılık anlamında Türk bankacılık sektöründeki ilk dijital banka olarak kabul edilen Enpara.com bilişim teknolojisinin hizmetteki dönüşüme ve adaptasyona örnek verilebilir (Beyburs,2021, s.259).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada, Cumhuriyet Dönemi'nde sanayi ve hizmet sektörlerindeki gelişmeleri ve bilişim teknolojilerinin bu süreçteki rolü ve etkileri incelenmiştir. Teknolojik gelişmelerin sektör üzerindeki etkileri, yapılan geçmiş akademik araştırmalar ve sektör işletmelerinin uygulamaları analiz edilerek aktarılmıştır.

Türkiye global dünyada yaşanan gelişmelerden etkilenmiş ve etkilenme sonucunda yaklaşık iki asırdan fazla bir zamanda sanayileşme çabasının girmiştir. Cumhuriyet Döneminden itibaren başlayan büyük bir dönüşüm ve modernleşme süreci teknolojinin hızlandırıcı ivmesi ile şekillenmiştir. Hedef olarak belirlenen sanayileşme çabası dönemler içinde sektöre uğrasa da iyileştirici çeşitli politikalar denenerek günümüze kadar gelmiştir. 1950'li yılların başından itibaren ise tarım ve sanayi sektörünü geride bırakan hizmet sektörü daha fazla ön plana çıkmaya başlamıştır. Son yıllarda sektörde aldığı pay olarak sanayi ve tarımı sektörünü geride bırakmıştır.

Son dönemlerde popüler bir konu haline gelen Endüstri 4.0, Metaverse , Blockchain, yapay zeka, artırılmış gerçeklik gibi teknolojik gelişmeler ülkemizde entegre edilmeye başlanmış fakat bu gelişmelere adaptasyon Ar-Ge maliyetlerinden dolayı hızlı olmamaktadır. Fakat bu teknolojilerin önümüzdeki yıllarda yıkıcı inovasyon etkisiyle tüm sektörler için etki edeceği düşünülmektedir. Ekonomik dengeleri değiştirebilecek bilişim teknolojileri için Ar-Ge ve Ü-Ge

faaliyetleri gerekmektedir. Bu nedenle Teknopark'lar ile belli seviyeye gelen teknolojik destekle beraber bilim insanları, girişimciler özel olarak Ar-Ge ve Ür-Ge faaliyetlerine yoğunlaştırılmalıdırlar.

Son olarak, günümüzde, iş ortamında meydana gelen hızlı değişikliklere işletmeler, bilişim teknolojilerini kullanarak değişen dünyaya uyum sağlayarak kendilerini farklılaştırmalı ve uyum sağlamalıdır. Bu süreci kaçıran işletmeler rekabet avantajını yitirmekle kalmayıp, iş piyasasından da silinebilir.

REFERANSLAR

- Akalın, B. (2022). Karanlık (Akıllı) fabrikalardaki otonom davranışların sebep olduğu zararlar da işletenin haksız fiil sorumluluğunda illiyet bağının kurulması sorunu. Arıdemir, H. (Ed.). Kurnaz, N. (Ed.). Yalım, B. (Ed.). Şener, B. (Ed.). VI. Uluslararası Afro - Avrasya araştırmaları kongresi (skopje) bildiri kitabı (1. Baskı, s. 106-114). İstanbul: TUIB Akademi.
- Akben, İ. ve Ös, M. (2019). Akıllı ve veriye dayalı tedarik zincirleri. 3rd International EMI Entrepreneurship & Social Sciences Congress, Lefkosa
- Akça, T. (2016). Tarihsel süreçte Türkiye’de uygulanan sanayileşme politikaları üzerine bir değerlendirme. *Avrasya Çalışmaları Dergisi*, 0(4), 28-47.
- Akgül, H. ve Ayer, Z. (2020). Dördüncü sanayi devrimi (Sanayi 4.0) ile birlikte mesleklerde olası değişim ve dönüşüm. *Journal of History School*, 13(45), 1326-1344
- Aksoy, M., ve Hatipoğlu, S. (2021). Konaklama İşletmelerinde Müşterinin Rolü: Müşteri Katılımının Hizmet Kalitesi, Algılanan Değer ve Müşteri Memnuniyeti Üzerindeki Etkisi. *Journal of Management and Economics Research*, 19(4), 105-132.
- Arslan, H. (2020). Bilişim teknolojilerinin Dünü, Bugünü ve Geleceği, Şeker, M.(Ed.), Bulduklu, Y. (Ed.). Korkut, C. (Ed.). Doğrul, M.(Ed.), Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve toplum güvenliği . Ankara : Türkiye Bilimler Akademisi.
- Aydın, İ. (2012). Bilişim dektörü ve Türkiye’nin sektördeki potansiyeli. *International Journal of New Trends in Arts, Sports & Science Education*, 1(1) , 180-200.
- Aydınbaş, G. (2023). Bilişim teknolojileri ve Türkiye ekonomisindeki yeri üzerine bir inceleme. *Uluslararası Sosyal Siyasal ve Mali Araştırmalar Dergisi* , 3 (1) , 18-32 .
- Ayhan, A. (1998). ATATÜRK, Cumhuriyet, bilim ve teknoloji. *Erdem*, 31(11), 23-44.
- Bahar, O. (2005). Türkiye ekonomisinde 1980 öncesi uygulanan sanayileşme politikaları. *Journal of Management and Economics Research* , 3 (4) , 64-90.
- Bayathoğlu, B. B. (2021). Bilişim teknolojilerinin Türk bankacılığının yönetim ve organizasyon yapısına etkileri. (Yüksek lisans tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)

- Beybur, M. (2021). şubesiz dijital bankacılık ve Türk bankacılık sektörü için öneriler. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 24(1), 286-303.
- Cankaya, M. (2018). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sanayi, bilim ve teknoloji tayıncılığı Örneği: Fen ve San'at Mecmuası. Erdem, 0(74), 5-34.
- Çeştepe, H. & Ergün, H. (2011). Hizmet ticaretinin dünya ve Türkiye ekonomisindeki yeri. Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, 2 (4) , 49-69 .
- Dalgıç, A. (2015). Türkiye'de sanayileşme süreci ve sanayileşmenin geleceği. Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar, (603), 95-101.
- Davutoğlu, N. A. (2021). Sanayi 4.0 uygulamalarının dünyadaki ve Türkiye'deki sektörler açısından detaylı analizi. Journal of Social and Humanities Sciences Research, 8(67), 795-811.
- Demirez, D., Gür, D. ve Yaşa Özeltürkay, E. (2021). Bankacılık sektöründe dijital dönüşüm: açık bankacılık ve uygulamalarına ilişkin kavramsal bir araştırma. Tarsus Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi, 1(1), 10-28.
- Doğan, M. (2013). Türkiye sanayileşme sürecine genel bakış. Marmara Coğrafya Dergisi, 0(28), 211-231.
- Erdem, E. (2016). Sanayi devriminin ardından osmanlı sanayileşme hamleleri: sanayi politikalarının dinamikleri ve zaafiyetleri. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 0(48), 17-44.
- Ersöz, B. ve Özmen, M. (2020). Dijitalleşme ve bilişim teknolojilerinin çalışanlar üzerindeki etkileri. AJIT-e: Academic Journal of Information Technology, 11(42), 170-179.
- Evsile, M. (2018). Cumhuriyet döneminde sanayileşme faaliyetleri (1923-1950). Journal of History Studies, 10(8), 109-119.
- Gümüş, Y. (2015). Geçmişten geleceğe Türkiye'nin sanayileşmesi. Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar, (603) , 113-118 .
- Hadid, K. I., Soon, N. K., ve Amreeghah, A. A. E. (2020). The effect of digital banking service quality on customer satisfaction: A case study on the Malaysian banks. Asian Journal of Applied Science and Technology, 4(01), 06-29
- Hatipoğlu, S., ve Koc, E. (2023). The Influence of Introversion–Extroversion on Service Quality Dimensions: A Trait Activation Theory Study. Sustainability, 15(1), 798.
- Hazarhun, E. ve Yılmaz, Ö. D. (2020). Restoranlarda dijital dönüşüm: touch restoran örneği. Gastroia: Journal of Gastronomy And Travel Research , MTCON Özel Sayısı, 4(3),384-399.

- Kıratlı, F. (2019). Dünya’da ve Türkiye’de hizmet ticaretinin gelişimi. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 4 (9), 146-158.
- Koc, E., Hatipoğlu, S., Kivrak, O., Çelik, C., ve Koc, K. (2023). Houston, we have a problem!: The use of ChatGPT in responding to customer complaints. *Technology in Society*, 74, 102333.
- Kurt, M. Çakır, B. Demir, K. (2016). Türkiye’de modern yönetimin erken dönemleri: geç-osmanlı döneminde fabrikalar, sanayi mektepleri ve yabancı uzmanlar. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 0(45), 154-165.
- Nguyen, O. T. (2020). Factors affecting the intention to use digital banking in Vietnam. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(3), 303-310.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V.A. ve Berry, L.L. (1985). A conceptual model of service quality and its implications for future research, *Journal of Marketing*, Vol. 49, pp. 41-50.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., ve Berry, L. L. (1988). SERVQUAL: A Multiple-Item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12–40.
- Polat, H. (2011). Türkiye ekonomisinde imalat sanayi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1 (2), 24-39.
- Özsağır, A. ve Akın, A. (2012). Hizmetler sektörü içinde hizmet ticaretinin yeri ve karşılaştırmalı bir analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(41), 311-331.
- Şahin, R. (2019). Sanayi devrimi Osmanlı İmparatorluğu’nda neden başlamadı?. *Business Economics and Management Research Journal*, 2(1), 1-16.
- Turgut, M. Gürsoy, İ. (2023). Endüstri 4.0 teknolojilerinin gümrük uygulamaları üzerindeki rolü, Kutlu, H. A. (Ed.), Bakırcı, F. (Ed.). Takım, A. (Ed.). Karabacak, E.(Ed.), *Uluslararası Ticaret ve Lojistikte Güncel Yaklaşımlar ve Değerlendirmeler-4* . Efe Akademi Yayınları.
- Yankın, F. B. (2018). Dijital dönüşüm sürecinde çalışma yaşamı. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, 7 (2), 1-38.
- Yıldız, B. Ilgaz, H. ve Seferoğlu, S.S. (2010). Türkiye’de bilim ve teknoloji politikaları: 1963’ten 2013’e kalkınma planlarına genel bir bakış, *Akademik Bilişim*, 1-5. Muğla: Muğla Üniversitesi
- Yıldırım, S. (2006). Türkiye’de 24 Ocak 1980 öncesi ve sonrası sanayileşme ve ekonomik büyümeye etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), 171-193.

Yücel, F. (2015). Cumhuriyet Türkiye'sinin sanayileşme öyküsü. Ankara: Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı.

Bölüm 24

Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Tüketiminin Belirleyicileri: Kırılmalı Eşbütünleşme Yaklaşımı

Abdullah GÖV¹, Seçkin KABAK²

¹ Dr. Öğr. Üyesi; İstanbul AREL Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, İstanbul, Türkiye. abdullahgov@arel.edu.tr; ORCID: 0000-0001-9400-6275

² Arş.Gör.; Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Kahramanmaraş, Türkiye. seckinkabak@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8197-4170

GİRİŞ

Yenilenebilir enerji, enerji ve çevrenin sürdürülebilir kalkınması için stratejik bir öneme sahiptir (Wang vd., 2020; Su vd., 2022). Yenilenebilir enerji, “doğanın kendi evrimi içinde bir sonraki gün aynen mevcut olabilen enerji kaynağı” şeklinde ifade edilmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2023). Bir başka tanıma göre ise yenilenebilir enerji, başta güneş, rüzgar ve su olmak üzere doğada sürekli olarak var olan kaynaklardan yararlanılarak üretilen enerjidir (Erdinç ve Aydınbaş, 2020).

Enerji kaynakları kullanımlarına göre yenilenemeyen kaynaklar ve yenilenebilir kaynaklar olarak ikiye ayrılmaktadır. Yenilenemeyen enerji kaynaklarından petrol, kömür ve doğal gaz fosil kaynaklı iken toryum ve uranyum ise çekirdek kaynaklı sınıfta yer almaktadır. Yenilenebilir enerji kaynakları arasında güneş, hidrolik, jeotermal, biyokütle, dalgalar, gel-git, rüzgar, ve hidrojen yer almaktadır (Kaya ve Koç, 2015).

Fosil yakıt kullanımının sınırlandırılması, özellikle fosil yakıtlara bağımlı sektörler ve bölgeler için daha verimli ve yenilenebilir temelli bir enerji sistemine doğru bir yapısal değişime yol açmaktadır (Renewables 2022 Global Status Report, 2023). Yenilenebilir enerji, enerji ve çevrenin sürdürülebilir kalkınması için stratejik öneme sahiptir (Wang vd., 2020; Su vd., 2022).

Başta güneş enerjisi olmak üzere dünya genelinde yenilenebilir enerji ve yakıtlara yönelik yapılan yatırımlar, 2020 yılına kıyasla %6.8 artışla 2021 yılında yaklaşık 366 milyar Amerika Birleşik Devletleri (ABD) doları ile tüm zamanların en yüksek seviyesine ulaşmıştır. 2013 ile 2021 yılları arasında yenilenebilir enerji ve yakıtlara yapılan yatırımlar yılda yaklaşık 250 milyar ABD doları aşmıştır. 2021 yılından önceki yıllara nazaran biyokütle, geri dönüşüm, jeotermal enerji ve küçük hidroelektrik santralleri de dahil olmak üzere diğer yenilenebilir enerji teknolojilerine yapılan yatırımlar genel olarak düşüş göstermiştir. 2021 yılında üretilen yenilenebilir enerjinin %56’sı güneş enerjisinden, %40’ı ise rüzgar enerjisinden meydana gelmiştir (Renewables 2022 Global Status Report, 2023).

Yenilenebilir enerji ve yakıtlara yapılan yatırımlar dünya genelinde bölgelere göre değişiklik göstermektedir. 2021 verilerine göre yenilenebilir enerjiye yatırım Çin, Hindistan, Orta Doğu ve Afrika’da artarken, Amerika, Avrupa, Çin ve Hindistan hariç Asya’da düşmektedir. Küresel ölçekte yenilenebilir enerji yatırımlarında en büyük payı %37 düzeyi ile Çin oluşturmaktadır. %22 ile Avrupa ikinci en büyük payı oluşturmaktadır. Bu sırayı, Çin ve Hindistan hariç Asya-Okyanusya %16’lık pay ile, ABD ise %13’lük pay ile takip etmektedir. Dünyanın diğer tüm bölgelerinde yenilenebilir enerji yatırımları, toplam yenilenebilir enerji yatırımları içindeki payı %4’ü veya daha azını oluşturmaktadır (Renewables 2022 Global Status Report, 2023).

Kişi başına düşen GSYH'nin yüksek olması, bölgenin yenilenebilir enerji gelişimine ilgi duyma olasılığının daha yüksek olduğunu göstermektedir (Wang, vd., 2020). Nüfus artışı, teknolojik gelişme, sanayileşme, kentleşme ve ticari faaliyetlerin ivme kazanması, dünyadaki gelişmekte olan ülkelerde enerji talebinin artmasına yol açmaktadır. Enerji konusu ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmişliğinin bir göstergesi olarak oldukça ilgi çekmektedir (Zeren ve Akkuş, 2020).

Yenilenebilir enerji üretimi hem Türkiye'de hem de dünya genelinde giderek artmaktadır. Tablo 1'de Haziran 2022 itibarıyla Türkiye'nin yenilenebilir enerji kaynaklarına bakıldığında toplam kurulu güç içerisinde en büyük payın hidrolik enerjiye ait olduğu görülmektedir. Jeotermal enerjinin toplam kurulu güç içindeki payı %1.66 ile en düşük seviyededir. Türkiye'de 2022 yılı sonu itibarıyla elektrik kurulu gücünün neredeyse %54'ü yenilenebilir enerji kaynaklarından oluşmaktadır. Ulusal Enerji Planı'na göre bu oranın 2053 yılında %69.1'e çıkacağı tahmin edilmektedir (Türkiye Enerji Vakfı, 2023).

Tablo 1: Türkiye'de Yenilenebilir Enerji Kaynakları: Haziran 2022

Yenilenebilir Enerji Kaynağı	Kurulu Elektrik Gücü (Megawatt)	Toplam Kurulu Güç İçindeki Oranı	Toplam Enerji Potansiyeli
Hidrolik	31.558	%31	216 Milyar KWh
Rüzgar	10.976	%10.81	400 Milyar Kwh
Güneş	8.479	%8.35	500 Mtep/yıl
Biyokütle	2.172	%2.14	-
Jeotermal	1.686	%1.66	31500 MWt

Kaynak: (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ve Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı: 31.08.2023).

Yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin yönünü belirlemeye yönelik yapılan çalışmalar dört farklı hipotez çerçevesinde geliştirilmiştir (Apergis ve Payne, 2011). Bu hipotezlerden ilki büyüme hipotezidir. Büyüme hipotezine göre enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi söz konusudur. Bu hipotez, enerji tüketiminde meydana gelen şokların ekonomik büyümeyi olumlu, negatif şokların ise olumsuz etkilediğini belirtmektedir. (Apaydın vd., 2019). İkincisi ise koruma hipotezidir. Bu hipoteze göre ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi söz konusudur. Bir başka ifadeyle ekonomik büyümedeki aynı zamanda enerji tüketiminin de artmasına neden olmaktadır. Üçüncüsü geri besleme hipotezidir. Bu hipoteze göre enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır (Şimşek ve Yiğit, 2017). Dördüncü ve son hipoteze göre enerji tüketimi ile

ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi yoktur. Bu hipotez literatürde yansızlık hipotezi olarak bilinmektedir (Durğun ve Durğun, 2018).

Çalışmanın kavramsal çerçevesinde kısaca yenilenemeyen ve yenilenebilir enerji türlerine kısaca değinilmiş olup, Türkiye’de üretilen başlıca yenilenebilir enerjiye dayalı kurulu güç miktarları ve toplam kurulu güç içerisindeki oranları tablo yardımıyla ifade edilmiştir. Toplam üretimi artırmak ve sürdürülebilir kılmak için yenilenebilir enerji tüketimini belirleyen faktörlerin dikkate alınması önemlidir. Çalışmada literatürden önemli çalışmalara yer verildikten sonra uygulanan ekonometrik metodoloji hakkında bilgi verilmiştir. Çalışma elde edilen bulgular yorumlanarak, sonuç ve değerlendirme ile tamamlanmıştır. Araştırmanın incelenen dönemi ve uygulanan güncel yöntem konusunda literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Kraft ve Kraft (1978), 1950-1970 döneminde gayri safi milli hasıla (GSMH) ile enerji tüketimi arasındaki nedensel ilişkiyi inceleyerek bu konudaki ilk araştırmaya katkıda bulunmuşlardır. Yazarlar, araştırma sonuçlarından yola çıkarak GSMH’den enerjiye doğru nedensellik ilişkisinin tek yönlü olduğunu, enerjiden GSMH’ya doğru nedensellik ilişkisinin bulunmadığını tespit etmişlerdir.

Şen (2010), İspanya’da yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1980-2006 yılları arasındaki dönem için Granger nedensellik testi aracılığıyla incelemiştir. Yazar bu değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Apergis ve Payne (2011), 1990-2007 yıllarına ait 16 yükselen piyasa ekonomisinin ekonomik büyüme ile yenilenebilir ve yenilenemeyen elektrik tüketimi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada panel eşbütünleşme testinden yararlanan yazarlar, kısa dönemde ekonomik büyümeden yenilenebilir elektrik tüketimine doğru tek yönlü, uzun dönemde ise iki yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu, ayrıca hem kısa hem de uzun dönemde yenilenemeyen elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu tespit etmiştir.

Gövdere ve Can (2015), Türkiye’nin 1970-2014 dönemi verilerini kullanarak enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi araştırmışlardır. Uygulanan eşbütünleşme testi bulguları, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı göstermiştir.

Bakırtaş ve Çetin (2016), 1992-2010 yıllarını kapsayan dönem için G-20 ülkelerinde kişi başına gelir ve yenilenebilir enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Uygulanan panel eşbütünleşme testi sonucunda, yenilenebilir

enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasında bir uzun dönemli ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Gövdere ve Can (2016), 1970-2011 yıllarını kapsayan dönem için Türkiye'nin enerji tüketimi, finansal gelişme, dış ticaret, dışa açıklık ve sabit sermaye yatırımlarının ekonomik büyümesine etkisinin olup olmadığını incelemiştir. Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model yaklaşımının kullanıldığı çalışmanın bulgularında, enerji tüketiminin, dış ticaretin ve dışa açıklığın ekonomik büyümeyi etkilediği; sabit sermaye yatırımlarının ve finansal genişlemenin ise ekonomik büyümeyi etkilemediği saptanmıştır.

Göv (2017), Türkiye ekonomisinde enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1960-2013 dönemini kapsayan yıllık veriler ile incelemiştir. İki yapısal kırılmaya izin veren Hatemi-J (2008) eşbütünleşme testinin kullanıldığı çalışmada, enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki bir uzun dönemli ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Lau vd. (2018), Malezya ekonomisinde yenilenebilir enerji tüketiminin belirleyicilerini 1980-2015 yılları arasındaki dönem verileri ile Eşbütünleşme analizi, Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Sınır Testi (ARDL) ve VECM'e dayalı Granger Nedensellik Testini kullanarak analiz etmişlerdir. Elde edilen bulgulara göre, ekonomik büyümenin ve doğrudan yabancı yatırımların yenilenebilir elektrik tüketiminin temel bileşenleri olduğu bulunmuştur. Diğer taraftan çalışmada, uzun dönemde ticari açıklığın yenilenebilir elektrik tüketimi üzerinde negatif yönde bir etkiye sahip olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Kar vd. (2018), gelişmekte olan 15 ülke ekonomisinde elektrik tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1971-2014 yıllarını kapsayan dönem için incelemiştir. Yazarlar, ilgili ülkelerde ekonomik büyüme ile elektrik tüketimi arasında uzun dönemli ve pozitif bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Doyar vd. (2019), gelişmekte olan ülkelere yenilik ve teknoloji göstergelerinin kişi başına elektrik tüketimi üzerindeki etkisini 2000-2018 dönemine ait verilerle araştırmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre yazarlar, kişi başına düşen Araştırma-Geliştirme (AR-GE) harcamalarının, mobil hat abonelik sayısının ve internet kullanıcı sayısının artmasının tüketimi artıracığı sonucuna varmışlardır. Ancak, patent başvuru sayısının kişi başına elektrik tüketimi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit etmişlerdir.

Erdoğan ve Aydınbaş (2020), 2000-2018 dönemini kapsayan veriler seçilmiş 16 ülkede yenilenebilir enerji tüketiminin belirleyicilerini analiz etmişlerdir. Sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modelleri ve GMM modelinin kullanıldığı çalışmada, yenilenebilir enerji tüketimi ile GSYH, genel hükümet nihai tüketim harcamaları ile hukukun üstünlüğü indeksi arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu fakat karbondioksit salınımı arasında negatif yönlü bir ilişkinin olduğu

tespit edilmiştir. Ayrıca yenilenebilir enerji tüketimi ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında istatistik bakımdan bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir.

Rahman ve Velayutham (2020), 1990-2014 arası yıllar için beş Güney Asya ülkesinden oluşan panel veri setiyle yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmanın sonucunda yazarlar, yenilenebilir ve yenilenemez enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu ifade etmişlerdir.

Okumus vd. (2021), G7 ülkelerinde yenilenebilir enerji tüketiminin ve yenilenemez enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini, 1980-2016 dönemini kapsayan yıllık verilerle Kesitsel Olarak Artırılmış Otoresif Dağıtılmış Gecikme yöntemini kullanarak analiz etmiştir. Yazarlar ekonomik büyümeyi arttırmada, yenilenemez enerji tüketiminin yenilenebilir enerji tüketimine göre daha büyük bir etkisinin olduğunu belirtmişlerdir.

Ünlü (2022), Türkiye’de ve seçilmiş ülkelerde enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Konya’nın (2006) panel nedensellik testinin kullanarak araştırmıştır. Yazar, 1971-2021 yılları arasındaki dönem için Türkiye, Arjantin, Malezya, Meksika ve Güney Afrika’da enerji tüketiminden kişi başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)’ya doğru bir nedensellik ilişkisinin olduğunu tespit etmiştir. İki yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı ise sadece Arjantin örneğinde ortaya çıkmıştır.

Göv ve Yılcı (2023), gelişmekte olan 30 ülkenin ekonomik büyüme ile enerji tüketimi, finansal gelişme ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi 1990-2019 dönemi için analiz etmiştir. Ampirik analizde LASSO ile Kesik LASSO Grafiksel Granger Nedensellik yaklaşımlarını kullanan yazarlar, enerji tüketiminden ekonomik büyümeye, finansal gelişmeye ve dış ticaret dengesine doğru olmak tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığına yönelik kanıtlar sunmuştur.

Literatürde konuyla ilgili ulaşılabilen çalışmalar incelediğinde, yapılan analizler sonucunda bazı çalışmalarda ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji tüketimi üretimi arasında nedensellik ilişkisinin bulunduğu, bazı çalışmalarda ise bu ilişkinin kurulmadığı görülmektedir. Analizde tercih edilen ülke/ülke grubu, dönem ve yöntemler bu farklı bulguların elde edilmesine yol açabilmektedir.

EKONOMETRİK YÖNTEM

Bu çalışmada, Türkiye’nin yenilenebilir enerji tüketimi ile incelenen değişkenler arasındaki ilişkiyi ampirik olarak analiz etmek için amacıyla ilkin geleneksel Phillips-Perron (PP) (1988) ile Lumsdaine ve Papell (LP) (1997) birim kök testleri kullanılmıştır. Daha sonra Hatemi-J (2008) tarafından geliştirilen

eşbütünleşme testi kullanılarak Denklem 4'teki değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir.

Lumsdaine ve Papell (1997) Birim Kök Testi

Perron (1989) çalışmasında serilerde gözlenen birim kök davranışının verilerdeki yapısal değişimlerin göz ardı edilmesinden kaynaklanabileceğini öne sürmüştür. Bu sebeple yazar, bu yapısal değişimi açıklamak için tahmin edilen regresyon modeline bir kukla değişken eklemiştir. Daha sonraki çalışmalarda Zivot ve Andrews (1992) (ZA) ve Lee ve Strazicich (2003, 2004) gibi araştırmacılar model spesifikasyonuna içsel kırılma noktalarına yer verdiler.

Uzun zaman aralıklarına sahip makroekonomik serilerde Perron (1989) ve ZA gibi tek yapısal kırılmayı hesaba katan birim kök testlerinin kullanılarak durağanlık analizinin yapılması hatalı sonuçlara yol açabilmektedir. Özellikle seride iki yapısal kırılma olması durumunda ZA birim kök testinin gücü azalacaktır (Yıllancı, 2009). Ayrıca seride iki yapısal kırılma noktasının bulunması ve bu kırılma noktalarının birim kök test modeline dahil edilmemesi durumunda model tanımlama hatası ortaya çıkacaktır. Bu nedenle, Lumsdaine ve Papell (1997) (LP) makalelerinde iki içsel yapısal kırılma noktasını hesaba katan bir birim kök testini önermişlerdir. Bu testte, serilerin yapısal kırılmaları dikkate alınarak durağanlık analizinin yapılabilmesi için Model AA ve Model CC geliştirilmiştir. Bu modeller aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$\text{Model AA: } \Delta y_t = \mu + \delta_1 DU1_t + \delta_2 DU2_t + \theta_1 DT1_t + \theta_2 DT2_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{j=1}^q c_j \Delta y_{t-j} + \varepsilon_t$$

(1)

Model CC:

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \delta_1 DU1_t + \delta_2 DU2_t + \theta_1 DT1_t + \theta_2 DT2_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{j=1}^q c_j \Delta y_{t-j} + \varepsilon_t$$

(2)

Burada, $DU1$ ve $DU2$, sırasıyla $TB1$ ve $TB2$ kırılma tarihlerinde meydana gelen düzey değişimini temsil eden kukla değişkenlerdir. $DT1$ ve $DT2$ ise buna karşılık gelen trend değişim değişkenleridir. Model AA, seride yalnızca düzeyde iki yapısal kırılmaya izin vermektedir. Model CC ise hem düzeyde hem de trendde iki kırılmaya izin vermektedir. Modeller, tüm olası kırılma tarihi çiftleri ($TB1, TB2$) için tahmin edilmektedir. α 'nın t -istatistiğini en aza indiren değerler kırılma tarihleri olarak seçilmektedir.

LP testinin birim kök temel hipotezini ($H_0 : \alpha = 0$) sınamak için dikkate alınacak test istatistiği hesaplanan α 'nın t -istatistiğidir. Hesaplanan LP test

istatistiği kritik değerlerinden daha küçükse serinin birim köke sahip olduğu yönündeki temel hipotez reddedilmektedir. Testin alternatif hipotezi ise serinin trendinde meydana gelen iki farklı yapısal kırılmanın meydana gelmesiyle birlikte trend durağan olduğunu göstermektedir (Yılancı, 2009).

Hatemi-J (2008) Eşbütünleşme Testi

Zaman serileri arasındaki uzun dönemli ilişkinin değişmesinin birçok nedeni vardır. Ekonomik krizler, teknolojik şoklar, ekonomik aktörlerin tercih ve davranış değişiklikleri, politika ve rejim değişiklikleri, organizasyonel veya kurumsal gelişmeler gibi yapısal değişiklikler meydana gelebilir. Bu özellikle sürenin uzun olması durumunda meydana gelebilir. Gregory ve Hansen (1996) tarafından yapılan çalışmada, eşbütünleşme testlerinin rejim değişimini dikkate almadıklarında düşük güce sahip olduklarını göstermiştir. Bu nedenle, Hatemi-J (2008), Gregory ve Hansen (1996) tarafından bir kırılma durumuyla eşbütünleşme testleri üzerine yapılan çalışmalara dayanarak, çalışmalarını iki rejim değişimine izin verecek şekilde genişleterek bir eşbütünleşme testini literatüre kazandırmıştır. Bu test, eşbütünleşmenin üç farklı istatistiksel testini, iki olası rejim değişimini hesaba katan durumlara genişletmektedir. Her bir değişim durumunun tarihi önceden bilinmemekte olup içsel olarak belirlenmektedir.

Hatemi-J eşbütünleşme testinde, iki yapısal kırılmanın hem sabit hem de trend üzerindeki etkilerinin (iki rejim değişikliğini temsil eden) dahil edilmesi için aşağıdaki genelleştirilmiş regresyon modeli kullanılmaktadır:

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 D_{1t} + \alpha_2 D_{2t} + \beta'_0 x_t + \beta'_1 D_{1t} x_t + \beta'_2 D_{2t} x_t + u_t, \quad t = 1, 2, \dots, n \quad (3)$$

(3) numaralı regresyon modelinde bağımlı değişken y_t ile gösterilirken, x_t bağımsız değişkenlerin m -boyutlu vektörüdür. α , kesme terimi olarak gösterilmekte ve β , eğim katsayılarının m -boyutlu vektörünü temsil etmektedir. t Değişkeni zaman indeksini temsil etmektedir.

(3) numaralı denklem, eşbütünleşme ilişkisini sınamak için yaygın olarak kullanılan standart modeldir. Birim kök sınaması sonucunda, modeldeki (Temsilen Denklem 1) bağımlı değişken ve bağımsız değişken/lerin tümünün birinci mertebeden tümeleşik olduğu dikkate alındığında, hata terimi düzey değerlerinde durağan ise bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğuna karar verilmektedir. Hatemi-J eşbütünleşme testinin temel hipotezi, değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını varsaymaktadır. Alternatif hipotez ise değişkenler arasında iki yapısal kırılma altında bir eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu varsaymaktadır.

VERİ SETİ, MODEL VE BULGULAR

Bu bölümde veri seti ve kaynakları ile çalışmanın ampirik temelini oluşturan model ve sonuçlar hakkında bilgi verilmektedir.

Veri Seti ve Model

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'deki yenilenebilir enerji tüketiminin belirleyicilerini 1990-2020 dönemi boyunca araştırmaktır. Bu bağlamda bağımlı değişkenin yenilenebilir enerji tüketimi, bağımsız değişkenlerin ise ekonomik büyüme, kentleşme nüfusu ve ticari açıklık değişkeni olduğu bir model değerlendirilmiştir. Değişkenlerin bir özeti Tablo 2'de verilmiştir. Ampirik analizde, ekonomik büyüme için milyar ABD doları cinsinden sabit reel GSYH (2015=100), yenilenebilir enerji tüketimi için toplam nihai enerji tüketiminin içindeki payı, ticari açıklık için GSYH'nin yüzdesi ve kentleşme nüfusu için toplam nüfusun yüzdesi verileri kullanılmıştır. Tüm değişkenlerin logaritması alınarak analize dahil edilmiştir.

Tablo 2: Değişkenlere Ait Bilgiler

Değişken	Birim	Kısaltma	Kaynak
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	Milyar ABD doları	<i>LGSYH</i>	World Bank WDI
Yenilenebilir Enerji Tüketimi	Toplam nihai enerji tüketiminin içindeki payı (%)	<i>LYET</i>	World Bank WDI
Ticari Açıklık	GSYH'nin %'si	<i>LTA</i>	World Bank WDI
Kentleşme Nüfusu	Toplam nüfusun %'si	<i>LKN</i>	World Bank WDI

Tablo 2'de yer alan değişkenlerle oluşturulan Denklem 4, bu çalışmanın modelini temsil etmektedir. Modelin teorik altyapısı, Gövdere ve Can (2015) ve Kar vd. (2020) tarafından yapılan çalışmalara dayanmaktadır.

$$LYET_t = \delta_0 + \delta_1 LGSYH_t + \delta_2 LKN_t + \delta_3 LTA_t + \varepsilon_t, \quad t = 1990, \dots, 2020$$

(4)

Denklem 4'te yer alan değişkenlerden *LYET* bağımlı değişken olup yenilenebilir enerji tüketimini temsil etmektedir. *LGSYH* Ekonomik büyümeyi, *LKN* kentleşme nüfusunu, *LTA* ise ticari açıklığı temsil etmektedir. ε ise hata terimini ifade etmektedir.

Tablo 3: Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	<i>LYET</i>	<i>LGSYH</i>	<i>LKN</i>	<i>LTA</i>
Ortalama	2.7917	26.9894	4.2140	3.8423
Medyan	2.7304	26.9875	4.2171	3.8780
Maksimum	3.1933	27.6466	4.3321	4.1381
Minimum	2.4336	26.3887	4.0809	3.4169
Jarque-Bera	2.8870	2.2468	2.0559	3.3147
Olasılık Değeri	0.2360	0.3251	0.3577	0.1906
Gözlem Sayısı	31	31	31	31

Tablo 3'te incelenen değişkenlerin bir takım tanımlayıcı istatistikleri bulunmaktadır. Bu tabloda yer alan Jarque-Bera normallik testi, incelenen tüm serilerin normal dağıldığını göstermektedir.

Tablo 4: PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Sabitli Model		Sabitli ve Trendli Model	
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
<i>LYET</i>	-1.4746	0.5325	-1.6641	0.7421
Δ <i>LYET</i>	-6.5055*	0.0000	-7.3631*	0.0000
<i>LGSYH</i>	0.3035	0.9746	-2.6087	0.2793
Δ <i>LGSYH</i>	-5.9909*	0.0000	-5.8865*	0.0002
<i>LKN</i>	-3.9736*	0.0047	0.0237	0.9947
Δ <i>LKN</i>	-4.0616*	0.0039	-4.9405*	0.0022
<i>LTA</i>	-1.8922	0.3313	-2.7117	0.2392
Δ <i>LTA</i>	-5.7143*	0.0001	-6.0622*	0.0001

NOT: Δ , birinci mertebeden fark operatörünü ve *, %1 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 4-5'te sunulan PP ve LP birim kök testlerinin sonuçlarına göre, *LYET*, *LGSYH*, *LKN* ve *LTA* değişkenlerinin birinci fark değerinde durağan (I(0)) olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara dayanarak Hatemi-J (2008) eşbütünleşme testinin Denklem 4'teki modele uygulanabileceği sonucuna varılmıştır. Bu test, değişkenler arasındaki iki potansiyel yapısal kırılmanın etkisini dikkate alarak eşbütünleşme ilişkisinin değerlendirilmesine yardımcı olmaktadır. Tablo 6'da Hatemi-J testinin sonuçları yer almaktadır. Testin bulgularına göre, Türkiye'de incelenen dönemde yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme, kentleşme nüfusu ve ticari açıklık değişkenleri arasında, 1990-2020 döneminde, eşbütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durumda, yenilenebilir

enerji tüketimi ve incelenen değişkenler arasında bir uzun dönemli ilişki bulunmaktadır.

Araştırmada, model (4)'te eşbütünleşme ilişkisinin varlığını belirlemek için öncelikle modelde yer alan tüm değişkenlerin durağanlık mertebeleri incelenmiştir. Bu amaçla değişkenlerin birim kök sınaması için standart Phillips-Perron (PP) (1988) ile iki yapısal kırılmayı hesaba katan Lumsdaine-Papell (1997) (LP) birim kök testleri kullanılmıştır. PP testi sonuçları Tablo 4'te, LP testinin sonuçları ise Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: LP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Model AA		Model CC	
	Test İstatistiği	Kırılma Tarihleri	Test İstatistiği	Kırılma Tarihleri
<i>LYET</i>	-2.3646 [2]	1999, 2004	-5.3026 [2]	2006, 2016
Δ <i>LYET</i>	-7.7591* [1]	2008, 2014	-8.9439* [1]	2006, 2010
<i>LGSYH</i>	-4.0341 [0]	1998, 2010	-4.4941 [0]	2000, 2007
Δ <i>LGSYH</i>	-6.8497* [0]	2002, 2010	-7.1045** [0]	2003, 2009
<i>LKN</i>	-1.6266 [2]	2012, 2016	-3.9850 [2]	2010, 2015
Δ <i>LKN</i>	- 19.0520* [1]	2000, 2014	-26.8543* [1]	2000, 2012
<i>LTA</i>	-4.2481 [1]	2004, 2008	-5.6092 [3]	2001, 2006
Δ <i>LTA</i>	-6.9104* [1]	1994, 2020	-8.3821* [1]	1997, 2002

NOT: Δ , birinci mertebeden fark operatörünü, köşeli parantez içindeki değerler ise uygun gecikme uzunluğunu belirtmektedir. Gecikme uzunluğu genelden özele t-istatistiği anlamlılık metoduna göre belirlenmiştir. * ve ** sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir. Model AA için %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyindeki kritik değerler sırasıyla -6.74, -6.16 ve -5.89'dur. Model CC için %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyindeki kritik değerler sırasıyla -7.19, -6.75 ve -6.48'dir. Kritik Değerler Ben-David vd.'nin (2003) çalışmasından alınmıştır.

Tablo 6'da görüldüğü üzere, eşbütünleşme sınaması için tahmin edilen modelde birinci ve ikinci kırılma tarihlerinin sırasıyla 1998 ve 2005 olduğu tespit edilmiştir (Bknz. *ADF** testi). 1998 yılında yapısal değişim yaşanmasının nedeni

1997’de yaşanan Asya krizi olması muhtemeldir. Nitekim 1997 Asya krizi, 1929 büyük ekonomi buhranından sonraki en büyük kriz olarak adlandırılmaktadır. 1997’nin temmuz ayında Tayland’da ortaya çıkan kriz 1998’de Latin Amerika’ya ve Rusya’ya (1998) sıçramıştır (Samur, 2015). Tüm dünya ekonomilerini etkilediği gibi 1997 Asya krizi Türkiye ekonomisini de olumsuz açıdan etkilemiştir (Danışoğlu Çelikel, 2001). 2005 yılında kırılma yaşanmasının nedeni ise Türkiye’de meydana gelen 2001 krizinin (Ramazanoglu vd. 2009) etkileri olabilir. Körfez savaşı, 1998 Rusya Krizi, Marmara ve Düzce depremleri, 2000 yılı likidite krizi ve 2001 Şubat krizi beraberinde bir takım ekonomik problemler getirmiştir (Uçan ve Çebe, 2018). 2001 yılında Türkiye’de ekonomik büyüme %9.5 oranında daralma göstermiştir. Tüketici fiyat indeksi %54.4, üretici fiyat indeksi ise %61.63 oranında gerçekleşmiştir. Ekonominin daralması ve enflasyon oranının yüksek çıkmasının yanı sıra iç ve dış borç stokun yüksek olması, reel faiz oranının yüksek olması, işsizlik oranı artması, cari dengenin yüksek düzeyde açık vermesi, spekülative amaçlı sermaye hareketleri gibi sorunlar ortaya çıkmıştır (Yiğitoğlu, 2005).

Tablo 6: Hatemi-J (2008) Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Test	Test İstatistiği	Kırılma Tarihleri	Kritik Değer		
			%1	%5	%10
ADF^*	-7.662*	1998, 2005	-7.833	-7.352	-7.118
Z_t^*	-7.825*	2003, 2005	-7.833	-7.352	-7.118
Z_α^*	-41.447	1998, 2005	-118.577	-104.860	-97.749

NOT: *, %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir. Kritik değerler Hatemi-J’nin (2008) çalışmasından alınmıştır.

Denklem 4’te yer alan modelin uzun dönem katsayılarını tahmin etmek için FMOLS (Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler (EKK)) yöntemi kullanılmıştır. FMOLS, eşbütünleşme ilişkisinin olduğu varsayımı altında, regresyon modelindeki katsayıları tahmin etmek için yaygın olarak tercih edilen bir yöntemdir. FMOLS, eşbütünleşme analizinde EKK yöntemini genişleterek, tahmincilerin tutarlı ve etkili olmasını sağlamak için düzeltilmiş ağırlıklar kullanmaktadır. Bu düzeltmeler, eşbütünleşme ilişkisinin varlığını ve değişkenler arasındaki uzun dönemli etkileşimi göz önünde bulundurmaktadır. FMOLS uzun dönem katsayı tahmincisinin sonuçları Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8: FMOLS Uzun Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: <i>LYET</i>				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	<i>t</i> -istatistiği	Olasılık Değeri
<i>LGSYH</i>	1.0467	0.3885	2.6940**	0.0122
<i>LKN</i>	-9.0388	2.1686	-4.1679*	0.0003
<i>LTA</i>	0.2086	0.2147	0.9715	0.3403

NOT: * ve ** sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Elde edilen FMOLS uzun dönem katsayı tahmincisinin sonuçlarına göre, istatistiksel olarak *LGSYH* ve *LKN* değişkenlerinin katsayıları sırasıyla %5 ve %1 önem düzeylerinde anlamlı bulunmuştur. *LTA* Değişkeninin katsayısı ise istatistiksel olarak anlamlı değildir. Sonuçlar, ekonomik büyümede meydana gelen %1'lik bir artışın yenilenebilir enerji tüketimini yaklaşık %1.05 artırdığını göstermektedir. Kentleşme nüfusundaki %1'lik artışın ise yenilenebilir enerji tüketimini yaklaşık %9.04 azalttığı tespit edilmiştir. FMOLS sonuçları, yenilebilir enerji tüketiminin ekonomik büyümeden pozitif yönde etkilendiğini; kentleşme nüfusundan negatif yönde etkilendiğine yönelik kanıtlar sunmuştur.

SONUÇ

Bu çalışmada, yenilebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme, ticari açıklık ve kentleşme nüfusu arasındaki ilişki 1990-2020 için incelenmiştir. Ampirik analizde değişkenlerin birim kök sınaması için geleneksel Phillips-Perron ile iki yapısal kırılmayı dikkate alan Lumsdaine-Papell (1997) birim kök testleri kullanılmıştır. İlgili değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkisini değerlendirmek için Hatemi-J (2008) eşbütünleşme testinden yararlanılmıştır. Uygulanan birim kök testleri sonucunda, *LYET* (logaritmik yenilenebilir enerji tüketimi) *LGSYH* (logaritmik gayri safi yurtiçi hasıla), *LKN* (logaritmik kentleşme nüfusu) ve *LTA* (logaritmik ticari açıklık) ve değişkenlerinin düzey değerlerinde birim kök içerdiği fakat birinci mertebeden durağan oldukları tespit edilmiştir. Bu durum, ilgili değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin belirlenmesi için Hatemi-J eşbütünleşme testinin uygulanabilmesine olanak sağlamaktadır.

Elde edilen eşbütünleşme testi sonuçları, yenilebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme, ticari açıklık ve kentleşme nüfusu arasında iki yapısal kırılmayla birlikte eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermiştir. İlgili değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu durumu altında, Denklem 4'te yer alan regresyon modelindeki katsayıları tahmin etmek için FMOLS

yöntemi kullanılmıştır. FMOLS uzun dönem katsayı tahmincisinin sonuçlarına göre, istatistiksel olarak *LGSYH* ve *LKN* değişkenlerinin katsayıları sırasıyla %5 ve %1 önem düzeylerinde anlamlı bulunmuştur. *LTA* değişkeninin katsayısı ise istatistiksel olarak anlamlı değildir. Sonuçlar, ekonomik büyümede meydana gelen bir artışın yenilenebilir enerji tüketimini yaklaşık %1.05 artırdığını göstermektedir. Kentleşme nüfusundaki %1'lik artışın ise yenilenebilir enerji tüketimini yaklaşık %9.04 azalttığı tespit edilmiştir. FMOLS sonuçları, yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyümeden pozitif yönde etkilendiğini; kentleşme nüfusundan negatif yönde etkilendiğine yönelik kanıtlar sunmuştur.

Analizde elde ettiğimiz sonuçları yerli ve yabancı literatür ile karşılaştırdığımızda; bu çalışmanın sonuçları, Kraft ve Apergis ve Payne (2011), Gövdere ve Can (2015), Bakırtaş ve Çetin (2016), Göv (2017), Kar vd. (2018) ile Erdinç ve Aydınbaş'ın (2020) bulguları ile uyumlu iken, Kraft (1978), Şen (2010), Lau vd. (2018) ve Ünlü (2022) tarafından yapılan çalışmaların bulgularını desteklemediği tespit etmiştir.

Çalışmada elde edilen sonuçlarına göre yenilenebilir enerji üretimini destekleyecek yatırımların artırılması büyük önem taşımaktadır. Artan yatırımlar hem istihdam olanaklarını artıracak hem de enerji ithalatını azaltarak cari açığı azaltacaktır. Öte yandan yenilenebilir enerji üretiminin ve dolayısıyla tüketiminin artması da çevrenin korunmasına ve sürdürülebilir kalkınmaya destek olacaktır. Gerek güneşli gerek rüzgarlı gerek gün sayısının fazla olması ve gerekse üç tarafı denizlerle kaplı olması açısından büyük maliyet avantajına sahip olan Türkiye'nin yenilenebilir enerji üretimine yönelik yatırımları artırması gerekmektedir. Yenilenebilir enerji üretimi, maliyet avantajlarının yanı sıra Türkiye'nin jeopolitik durumu nedeniyle olası bir enerji krizi karşısında arz güvenliği açısından da hayati önem taşıyor.

Ayrıca Türkiye'de yenilenebilir enerji projelerinin daha fazla desteklenmesi ve finanse edilmesi için net ve ölçülebilir hedefler belirlenmeli ve bu hedeflere ulaşabilmek için daha fazla gayret gösterilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan yurt içi veya yurt dışından finanse edilen projelerin siyasi istikrarının sağlanması, enflasyon ve döviz kuru gibi makroekonomik belirsizliklerin ortadan kaldırılması, kurumsal zayıflığın ve kurumların şeffaflığının güçlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Ayrıca Türkiye'de yenilenebilir enerji projelerinin desteklenmesi ve finanse edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda projelerin uluslararası veya ulusal düzeyde finanse edilebilmesi için siyasi istikrar sağlanmalı, enflasyon ve döviz kurları gibi makroekonomik belirsizlikler giderilmeli, kurumsal zayıflıklar güçlendirilmeli, kurumlarda şeffaflık artırılmalıdır.

REFERANSLAR

- Alper, F. Ö. (2018). Yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: 1990-2017 Türkiye örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 223-242.
- Apaydın, Ş., Güngör, A. ve Taşdoğan, C. (2019). Türkiye’de yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki asimetric etkileri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 117-134.
- Apergis, N. ve Payne, J. E. (2011). Renewable and non-renewable electricity consumption - growth nexus : evidence from emerging market economies. *Applied Energy*, 88(12), 5226-5230.
- Aydın, F. F. (2010). Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (35), 317-340.
- Ben-David, Lumsdaine, R. ve Papell, D. H. (2003). Unit root, postwar slowdowns and long-run growth: Evidence from two structural breaks. *Empirical Economics*, 28(2), 303-319.
- Bakırtaş, İ. ve Çetin, M. A. (2016). Yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: G-20 ülkeleri. *Sosyoekonomi*, 24(28), 131-145.
- Danışoğlu Çelikel, A. (2001). Para krizleri: türkiye’de yaşanmış krizlerin değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 1-11.
- Demirgil, B. ve Birol, Y. E. (2020). Yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye için bir Toda-Yamamoto nedensellik analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 68-83.
- Doğan, B. ve Değer, O. (2016). Enerji tüketimi, finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi : Hindistan örnekleme. *Journal of Yasar University*, 11(44), 326-338.
- Doyar, B. V., Çapık, E., Ezanoğlu, Z. ve Kutval, Y. (2019). Yükselen ekonomilerde elektrik tüketiminin yenilik ve teknoloji göstergeleri kapsamında analizi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(20), 754-768.
- Durğun, B. ve Durğun, F. (2018). Yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *International Review of Economics and Management*, 6(1), 1-27.
- Erdoğan, Z. ve Aydınbaş, G. (2020). Yenilenebilir enerji tüketiminin belirleyicileri üzerine panel veri analizi. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 6(24), 346-358.
- Gregory, A. W. ve Hansen, B. E. (1996). Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts. *Journal of Econometrics*, 70, 99-126.

- Göv, A. (2017). Relationship between energy consumption and economic growth: structural breaks cointegration analysis in the case of Turkey. *Journal of Academic Research in Finance and Economics*, 3(1), 10-18.
- Göv, A. ve Yılandı, V. (2023). Ekonomik büyüme, enerji tüketimi, dış ticaret dengesi ve finansal gelişme ilişkisine grafiksel nedensellik testi yaklaşımı. *İstanbul İktisat Dergisi*, 73(1), 203-230.
- Gövdere, B. ve Can, M. (2015). Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneğinde eşbütünlük analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1(2), 101-114.
- Gövdere, B. ve Can, M. (2016). Türkiye’de enerji tüketimi, dışa açıklık, finansal gelişme, sabit sermaye yatırımları ve dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisi: sınır testi yaklaşımı. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 209-228.
- Gujarati, D. N. (2003). *Basic econometrics* (Fourth Edi.). New York: McGraw-Hill.
- Hatemi-J, A. (2008). Tests for co-integration with two unknown regime shifts with an application to financial market integration. *Empir Econ.*, 35, 497-505.
- Kar, M., Ağır, H. ve Türkmen, S. (2018). Gelişmekte olan ülkelerde elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme ilişkisinin ekonometrik tahmini. 5th International Congress on Political, Economic and Social Studies, 2, 305-321.
- Karaçor, Z. ve Gerçeler, M. (2012). Reel döviz kuru ve dış ticaret ilişkisi: Türkiye örneği (2003-2010). *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(23), 289-312.
- Kaya, K. ve Koç, E. (2015). Enerji kaynakları-yenilenebilir enerji durumu. *Mühendis ve Makina*, 56(668), 36-47.
- Kraft, J. ve Kraft, A. (1978). On the relationship between energy and GNP. *The Journal of Energy and Development*, 3(2), 401-403.
- Lau, L. S., Yii, K. J., Lee, C. Y., Chong, Y. L. ve Lee, E. H. (2018). Investigating the determinants of renewable energy consumption in Malaysia: an ARDL approach. *International Journal of Business and Society*, 19(3), 886-903.
- Lee, J. ve Strazicich, M.C. (2003). Minimum Lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *The Review of Economics and Statistics*. 85(4), 1082-1089.
- Lee, J. ve Strazicich, M.C. (2004). Minimum LM Unit Root Test with One Structural Break. Department of Economics, Appalachian State University, 33(4), 2483-2492.

- Lumsdaine, R. L. ve Papell, D. H. (1997). Multiple trend breaks and the unit-root hypothesis. *Review of Economics and Statistics*, 79(2), 212-218.
- Okumus, I., Guzel, A. E. ve Destek, M. A. (2021). Renewable, non-renewable energy consumption and economic growth nexus in G7: Fresh evidence from CS-ARDL. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(40), 56595-56605.
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica*, 57(6), 1361-1401.
- Rahman, M. M. ve Velayutham, E. (2020). Renewable and non-renewable energy consumption-economic growth nexus: New evidence from South Asia. *Renewable Energy*, 147, 399-408.
- Ramazanoğlu, G., Acar, İ. A. ve Gövdere, B. (2009). Yeni kriz enerji krizi mi? *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 1(2), 1-12.
- Samur, C. (2015). 1997 Asya krizi öncesinde kriz ülkelerinin makroekonomik sağlamlığı. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 65, 107-174.
- Şen, A. (2010). Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: İspanya Örneği. İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). <https://polen.itu.edu.tr/items/4211fab4-9976-4e4b-9b65-b596d6eca113> (Erişim: 16.09.2023)
- Şimşek, T. ve Yiğit, E. (2017). BRICT ülkelerinde yenilenebilir enerji tüketimi, petrol fiyatları, CO2 emisyonu, kentleşme ve ekonomik büyüme üzerine nedensellik analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12(3), 117-136.
- Ünlü, A. (2022). Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi: Türkiye ve seçili ülkeler üzerine bir analiz. *V. Uluslararası KAYES Kongresi Yeşil Ekonomi Kapsamında Tarım, Turizm ve Enerji* 99-114.
- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, <https://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 31.08.2023).
- Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, <https://enerji.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 31.08.2023).
- Türkiye Enerji Vakfı, <https://www.tenva.org/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2023).
- Uçan, O. ve Çebe, G. N. (2018). 2008 krizi öncesi ve sonrası Türkiye’de ekonomik büyüme, işsizlik ve enflasyon ilişkisi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(July), 6-17.
- World Bank WDI, <https://www.worldbank.org/en/home> (Erişim: 16.12.2022).
- Yılcı, V. (2009). Yapısal kırılmalar altında Türkiye için işsizlik histerisinin sınanması. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(2), 324-335.
- Yiğitoğlu, A. İ. (2005). 2001 krizi sonrası dönemde Türkiye ekonomisinin ve bankacılık sektörünün değerlendirilmesi. *Sosyoekonomi*, 1, 115-126.

- Zivot, E. ve Andrews, D. (1992). Further evidence on the great crash, the oil-price shock and the unit-root hypothesis. *Journal of Business Economic Statistics*. 10(3), 251-270.
- Su, M., Wang, Q., Li, R. and Wang (2022). Per capita renewable energy consumption in 116 countries: The effects of urbanization, industrialization, GDP, aging, and trade openness. *Energy*, 254, Part B, 124289.
- Y. Wang, D. Zhang, Q. Ji, X. Shi (2020). Regional renewable energy development in China: A multidimensional assessment. *Renew Sustain Energy Rev.*, 124, 109797.

Bölüm 25

**Mükellef Haklarının Yasal Boyutu ve
Güncel Gelişimi: Amerika Birleşik
Devletleri Örneği**

Selda AYDIN¹

¹ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İ.İ.B.F. Maliye Bölümü Öğretim Üyesi,
seldaaydin1@hotmail.com, ORCID No: 0000-0001-5996-5382.

ÖZET

Mükellef hakları, vergisel işlemlerde vergi idaresi tarafından yürütülen işlemlerde dikkate alınması ile geçmiş yıllarda öne çıkan ve günümüzde de önemini koruyan haklar olarak ifade edilebilir. Başlangıçta mükellef hakları ile ilgili olarak vergi idareleri tarafından yapılan idari düzenlemeler çerçevesinde “Mükellef Hakları Bildirgeleri” ile söz konusu haklar düzenlenmiştir. Sonraki dönemlerde mükellef haklarına vergi yasalarında yer verilmek suretiyle bazı gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bu konuda özellikle Amerika Birleşik Devletleri’nde yasal düzenleme yapılarak yürürlüğe konulan mükellef hakları ile bu süreci destekleyen bazı hizmetler dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Vergi, mükellef hakları, mükellef haklarındaki yasal ve güncel gelişim, Amerika Birleşik Devletleri örneği.

JEL Sınıflandırması: H20, K10, K34.

ABSTRACT

Taxpayer rights can be expressed as the rights that have come to the forefront in the past years and maintain their importance today by being taken into consideration in the transactions carried out by the tax administration in tax transactions. Initially, taxpayer rights were regulated by "Declarations of Taxpayer Rights" within the framework of administrative regulations made by tax administrations. In the following periods, some developments have emerged by including taxpayer rights in tax laws. In this regard, especially in the United States of America, the taxpayer rights enacted through legal regulations and some services that support this process are noteworthy.

Keywords: Tax, taxpayer rights, legal and current developments in taxpayer rights, the example of the United States of America.

JEL Classification: H20, K10, K34.

GİRİŞ

“Hak”, toplum içinde yaşayan bireyin maneviyatını doğrudan ilgilendiren içsel bir kavram olup bireyin gelişimi ile bağlantılı olarak tanımı ve kullanımı, günlük hayatta ve akademik çevrelerde daha da önemli hale gelmektedir. Hak kavramı beraberinde yükümlülük (ödev) kavramını da getirmektedir. Hak ve yükümlülükler sadece birey için değil aynı zamanda toplum ve hatta uluslar için önem taşımaktadır (Aydın, Haziran 2006: 25).

Mükellef hakları, başta Avrupa olmak üzere birçok ülkede 1990’lı yıllarda gündeme getirilen, 2000’li yıllarda ise yoğun tartışmalar ile düzenlemelerin yapıldığı, günümüze geldiğinde ise geçmişe göre daha az konuşulan bir konu olarak bilinmektedir.

1990’lı yıllardan itibaren birçok ülkede mükellef haklarının korunması ve yükümlülüklerinin belirlenmesine yönelik ifadelerin yer aldığı mükellef hakları bildireleri ve beyannameleri yayınlanmaya başlamıştır. Bu bildirelerle, mükelleflerin sahip oldukları haklar konusunda bilgilendirilmesi ve bu temel hakların korunmasına dair Devletin vermiş olduğu taahhütlerin yenilenmesini yararlı bir yöntem olarak görmek mümkündür (Aydın, Mayıs 2006: 34). Mükellef haklarının ortaya çıkış nedenlerinden biri gelişmiş ülkelerin vergi idarelerinde başlatılan ve zaman içinde de daha fazla gündeme getirilen “mükellef odaklı” yaklaşımlardır. Bu yaklaşım geçmiş dönemlerde de üzerinde durulan konulardan olmak ile birlikte esas olarak 1990’lı yıllarda öne çıkmıştır. Zira birçok ülkenin vergi düzenlemeleri incelendiğinde “mükellef hakkı” olarak özel bir kavram kullanılmamakla birlikte bu kapsamda çok sayıda yasal ve idari düzenlemenin uygulandığı görülmektedir.

Ülkemizde de bu bağlamda vergilendirme sürecinin başından itibaren vergi yargısına kadar olan aşamalarda mükellefe sağlanan haklara ilişkin yasal düzenlemeler öteden beri uygulanmaktadır. Örnek olarak mükelleflerin vergi mahkemesinde dava açabilme¹, pişmanlık ile beyanname verme², vergi borçlarının ödenmesine yönelik tecil ve taksitlendirme talebinde bulunma³ hakları gibi mükellef odaklı uygulamalar ülkemizde öteden beri uygulanmaktadır.

¹ Mükellefler ve kendilerine vergi cezası kesilenler, tarh edilen vergilere ve kesilen cezalara karşı vergi mahkemesinde dava açabilirler (Vergi Mahkemesinde Dava Açmaya Yetkili Olanlar-Vergi Usul Kanunu (VUK) Madde 377).

² Beyana dayanan vergilerde vergi ziyai cezasını gerektiren fiilleri işleyen mükelleflerle bunların işlenişine iştirak eden diğer kişilerin kanuna aykırı hareketlerini ilgili makamlara kendiliğinden dilekçe ile haber vermesi hâlinde, haklarında aşağıda yazılı kayıt ve şartlarla vergi ziyai cezası kesilmez.(Pişmanlık ve İslah-VUK Madde 371).

³ “ Amme borcunun vadesinde ödenmesi veya haczin uygulanması veyahut haciz edilen malların paraya çevrilmesi amme borçlusunu çok zor duruma düşürecekse, borçlu tarafından yazı ile istenmiş ve teminat gösterilmiş olmak şartıyla, alacaklı amme idaresince veya yetkili kılacağı makamlarca; amme alacağı 36 ayı geçmemek üzere ve faiz alınarak tecil olunabilir” (Tecil-AATUHK Madde 48).

Mükellef hakları, gündeme geldiği tarihlerden itibaren bazı ülkelerde yasal düzenlemeler ile bazılarında ise “mükellef hakları bildirelileri” gibi idari düzenlemeler yapılmak suretiyle uygulanmaktadır.

Mükellef hakları başta Amerika Birleşik Devletleri (ABD), İngiltere ve Avustralya gibi ülkelerde gündeme gelmiş olup ilerleyen süreçlerde ise diğer ülkelerde bu konu tartışılmaya başlanarak düzenlemeler yapılmıştır. Çalışmada, mükellef hakları konusunda önemli gelişmelerin yapıldığı ABD’de başlangıçtan itibaren yapılan düzenlemeler çerçevesinde günümüzde gelinmiş olunan aşama değerlendirilecektir.

1. AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ’NDE MÜKELLEF HAKLARI İLE İLGİLİ OLARAK YAPILAN YASAL DÜZENLEMELER

Amerika Birleşik Devletleri’nde 1990’lı yıllarda başlayan mükellef hakları tartışmalarına ilişkin ilk yasal düzenleme, 2014 yılında bir vergi avukatı tarafından yapılan öneri ile başlayan süreç sonunda ortaya çıkmıştır. Bu düzenleme ile mükelleflere tanınan on (10) temel hakkın yasal bir zemine oturduğu ve bu sayede verilen hakların mükellefler tarafından daha anlaşılabilir, açık ve erişilebilir özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda söz konusu yasada yer alan mükellef haklarının her birinin detaylı olarak ele alınması önem taşımaktadır.

Mükellef hakları ile ilgili olarak yapılan yasal düzenlemelerin⁴ başlangıç aşamasında Kongre’ye sunulan raporda belirlenen ve yapılması istenilen çalışmalar ise başlıklar halinde aşağıda yer almaktadır:

- Mükelleflerin geçmişten günümüze gelen sorunlarının çözümlenmesine yardımcı olmak,
- Mükelleflerin vergi idaresi ile aralarında çıkan uyuşmazlıkların en yoğun olarak hangi konularda olduğunu belirlemek,
- Mevcut sorunların çözümlenmesi için vergi idaresinde yapılması gereken idari ve yapısal değişikliklerin tespit edilmesi,
- Tüm bu konulara ilişkin olarak yapılması önerilen değişikliklere yönelik yasal düzenlemelerin yapılması.

Amerika Birleşik Devletleri’nde yapılan söz konusu çalışmalar sonucunda vergi yasalarında yer alan mükellef haklarının mevcut durumu aşağıdaki gibidir.⁵

- Bilgilendirilme Hakkı,⁶

⁴ <https://www.taxpayeradvocate.irs.gov/get-help/taxpayer-rights> (Erişim Tarihi:08.10.2023).

⁵ <https://www.irs.gov/taxpayer-bill-of-rights> (Erişim Tarihi:15.09.2023).

⁶ The Right to Be Informed.

- Mükellefin Vergi İdaresinden Kaliteli Hizmet Alma Hakkı,⁷
- Ödenmesi Gereken Verginin Doğru Olarak Belirlenmesi Hakkı,⁸
- Mükellefin Vergi İdaresi Tarafından Yapılan İşlemlere İtiraz Etme ve Dinlenme Hakkı,⁹
- Vergi İdaresinin Kararlarına Karşı İtiraz/Temyiz Komisyonlarına Başvurma Hakkı,¹⁰
- Belirlilik Hakkı,¹¹
- Mükellefin Özel Hayatının Gizliliğinin Korunması Hakkı,¹²
- Mükellefin Mahremiyet Hakkı,¹³
- Mükellefin Temsilci Bulundurma Hakkı,¹⁴
- Adil ve Açık Bir Vergi Sisteminin Uygulanması Hakkı.¹⁵

Vergi yasalarında on (10) başlık olarak belirlenen mükellef hakları esas olarak birbirlerinden ayrı haklar olarak görünmek ile birlikte çoğu zaman birbirleri ile yakın bağlantılara sahiptirler.

1.1. Bilgilendirme Hakkı

Çoğu ülkenin vergi sistemleri açısından vergi idareleri ile mükellef arasında başlayan ve sona eren vergilendirme süreci bir bütün olarak ele alındığında; mükelleflerin idareye göre daha korunması gereken taraf olduğu ve idarenin ise sahip olduğu yetkilere göre daha güçlü bir konuma sahip olduğu algısı bulunmaktadır. Zira mükellef hakları konusunun tartışılmaya başlanması ve ortaya çıkan gelişmelerin temelinde yatan sebeplerden en önemlisi de bu durumdur.

Mükellef hakları içinde geçmişte en eskiye dayanan haklardan biri olarak da bilinen bilgilendirme hakkı, mükelleflere vergi ile ilgili olarak yerine getirilmesi gereken yükümlülüklerini tam ve doğru şekilde yapabilmesi için bilinmesi gereken konuların açıklanması ve varsa sorularının açıklığa kavuşturulması için kullanılan bilgilerin koşulsuz ve hızlı bir şekilde iletilmesi esasına dayanmaktadır. Söz konusu bilgi akışının esas olarak vergi idaresinden mükellefe doğru gerçekleşmesi gerekir. Mükellefin bilgi ile ilgili talebi ortaya çıkmadan önce vergisel yükümlülüklerle ilişkin yasal ve idari düzenlemelerin, mükellef açısından erişilebilir özellik taşıması beklenmektedir. Bunun için vergi

⁷ The Right to Quality Service.

⁸ The Right to Pay No More Than the Correct Amount of Tax.

⁹ The Right to Challenge the IRS's Position and Be Heard).

¹⁰ The Right to Appeal an IRS Decision in an Independent Forum.

¹¹ The Right to Finality.

¹² The Right to Privacy

¹³ The Right to Confidentiality.

¹⁴ The Right to Retain Representation.

¹⁵ The Right to a Fair and Just Tax System.

idarelerinin internet sitelerinde yer alması gereken vergi düzenlemeleri (Yasal ve idari düzenlemeler olarak¹⁶), mükelleflerin özellik gösteren işlemleri ile ilgili vergi kılavuz ve broşürleri (vergi iadesinin ne şekilde alınacağı, mirasçılardan vergisel yükümlülüklerini ne şekilde yerine getirebileceği gibi) önemli bilgi kaynaklarıdır. Bu noktada vergi idaresinin vergilendirme sürecinde mükelleflere yönelik olarak gerçekleştirdikleri idari işlemler karşısında mükelleflerin ne ile karşılaştığının ve bu durumun sonuçlarının neler olacağını bilmesi mükellef için önem taşımaktadır. Mükelleflerin, vergi idaresi tarafından kendilerine bir tebligat yapıldığında bunun sonuçlarını bilmemesi mümkün olduğundan aslında bu gibi durumlarda kendilerine uygulanacak vergi cezalarını ve/veya hapis cezalarını bilme hakkına sahip olmalıdır.¹⁷ Bunun dışında mükellefler yapmış oldukları bazı vergisel işlemler sonucunda vergi ödemek yerine vergi idaresinden “vergi iadesi” almak durumunda da olabilirler. Çoğu vergi sisteminde mükelleflerin vergi iadesi almasına yönelik usul ve esaslar fazla detaylı ve zaman alıcı bir özellik göstermektedir. Bu aşamaların mükellefe açıklanması önemlidir, zira vergi idaresi alacağını hızlı bir şekilde ve ağır yaptırımlar uygulamak suretiyle tahsil ederken; mükellefe vergi iadesi yapması gereken durumlarda da aynı tutumu sergilemesi, mükellefin haklarının korunması açısından önemlidir.

ABD vergi düzenlemelerine göre bilgilendirilme hakkı çerçevesinde mükellefin iade talebi yerine getirilmez ise bu durumun sebepleri hakkında kendisine bildirim yapılması gerekmektedir (Internal Revenue Code Madde 6402). Buna benzer bir diğer bilgilendirme ise mükelleften ceza kesilmesi durumlarında ortaya çıkmaktadır. Buna göre vergi idaresi tarafından mükellefe ceza ihbarnamesi gönderildiği takdirde bu tebligatta;

Mükellefe kesilen cezanın açık ve net olarak ne tür bir ceza olduğu,

Mükellefe kesilen cezanın hangi kanun maddesi/maddeleri uyarınca kesildiği,

Mükellefe kesilen ceza tutarının tam olarak ne şekilde hesaplandığı

Bilgilerinin verilmesi zorunluluğu bulunmaktadır (Internal Revenue Code Madde 6751 (a)).

Bilgilendirme hakkının bir başka açılımı ise vergi idaresi tarafından mükellef nezdinde yürütülen vergi denetimleri ile ilgilidir. Mükellefler ile görüşme şeklinde yapılan vergi denetimlerinin başlangıcında; vergi denetim elemanları tarafından mükelleflere söz konusu denetim sürecinin açıklanması, varsa mükellefin sorularının cevaplandırılması ve denetimin başından sonuna kadar

¹⁶ Genel tebliğler, sirkülerler, özelgeler vb. şeklinde vergi yasalarının uygulanmasına dair usul ve esasların yer aldığı düzenlemelerin mükelleflerin bilgilendirme hakkı açısından son derece önem taşıdığı açıktır.

¹⁷ Ülkemizde yürürlükte bulunan 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun (AATUHK) uyarınca kendisine ödeme emri tebliğ edilen mükellefin yazılı süreler içinde istenilen yükümlülükleri yerine getirmemesi durumunda hapis cezası uygulanmasına varabilen son derece ağır yaptırımların uygulanması söz konusu yasa gereğidir.

mükellefe yasalar ile verilen haklarına dair bilgilerin verilmesi gerekmektedir. Vergi düzenlemelerine göre mükelleflere vergi idaresi tarafından yapılan bu bilgi akışı “isteğe bağlı” değil “zorunlu” bir işlemdir.¹⁸

Mükellefe sağlanan bilgilendirme hakkı, vergi denetimi dışında verginin tahsil süreçlerinde de geçerli bulunmaktadır (Internal Revenue Code Madde 7521 (b)).¹⁹ Öte yandan vergi idareleri tarafından mükellefin vergi borçlarına (Vergi aslı, cezası, gecikme faizleri vb. yükümlülükler) ilişkin olarak gönderilen ihbarnamelerde, her cezanın ayrı olarak miktarı ve hangi yasal dayanak çerçevesinde söz konusu cezaların kesildiği bilgilerin verilmesi de zorunludur (Internal Revenue Code Madde 7522).

ABD’de gelir vergisi mükellefi olan eşler bazı durumlarda gelir vergisi beyannamelerini birlikte veya ayrı olarak vergi dairesine verebilmektedirler.²⁰ Bu düzenleme gereği eşler gelir vergisi beyannamelerini müştereken²¹ düzenlemeleri durumunda (Bazı istisnai durumlar hariç olmak üzere²²), tahakkuk eden verginin ödenmesinden eşlerin birlikte sorumlu olacakları hususunun vergi idaresi tarafından yayınlanan kılavuz ve/veya broşürlerde açık olarak belirtilmesi gerekmektedir (Internal Revenue Code Madde 7522).

ABD’de vergi idaresi tarafından vergi incelemesi için seçilen mükelleflerin belirlenme usul ve esasları idare tarafından yayınlanan kılavuzlarda yer almalıdır (Publication 1-Your Rights as a Taxpayer, RRA 98 Madde 3503)²³

Bilgilendirilme hakkının sonuçlarından bir diğeri de vergi incelemeleri sonucunda ek tarhiyat yapılması isteniyor ise bu durumlarda denetim sonucunda yapılması önerilen tarhiyatın nedenlerini ve yasal dayanaklarını açıklayan raporun mükellefe iletilmesi gerekmektedir.²⁴ Bu bildirimde; mükellef tarafından

¹⁸ Ülkemizde de buna benzer olan ve 01.07.2022 tarihinden itibaren yürürlüğe giren 213 Sayılı Vergi Usul Kanunu’nun “İncelemede Uyulacak Esaslar” başlıklı 140’inci maddesinde bir düzenleme bulunmaktadır. Buna göre adı geçen Kanunda “İncelemeye tabi olana, vergi incelemesinin konusunu ve incelemeye başlanıldığı hususunu bir yazıyla bildirirler. Ayrıca, yazının bir örneğini bağlı olduğu birime ve ilgili vergi dairesine gönderirler” hükmü düzenlenmiştir.

¹⁹ Ülkemizde de verginin tahsilat sürecini belirleyen 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun uyarınca vergi idaresi tarafından yapılan cebren tahsilat işlemlerinde mükelleflere yönelik bilgilendirme hakkının önemi büyüktür.

²⁰ Ülkemizde de geçmiş yıllarda yürürlükte bulunan “Aile reisi beyanı” olarak ifade edilen uygulama ile benzer bir düzenleme uygulanır iken sonrasında yürürlükten kaldırılmıştır.

²¹ Birlikte/ortak olarak.

²² “Innocent spouse” şeklinde ifade edilen bu düzenleme uyarınca belirli bazı şartların ortaya çıkması durumunda vergi borcunu ödenmesi ile ilgili sınırlamalar olması şeklinde ifade edilmektedir.

²³ <https://www.irs.gov/businesses/small-businesses-self-employed/irs-audits#disagree> (Erişim Tarihi:30.09.2023).

²⁴ Ülkemizde de mükellef nezdinde yapılan vergi incelemesi sonucunda düzenlenen vergi inceleme raporunun bir örneği vergi dairesi tarafından mükellefe gönderilen vergi/ceza ihbarnamesi ekinde yer almaktadır. 213 sayılı VUK’un “İhbarnamenin Muhteviyatı” başlıklı 35’inci maddesi aşağıdaki gibidir:

“İhbarname aşağıda yazılı bilgileri içermektedir:

- İhbarnamenin sıra numarası,
- İhbarnamenin tanzim tarihi,
- Verginin nevi,

yapılan tarhiyata ilişkin itirazın olması durumunda; uyuşmazlık konusunun itiraz/temyiz görevlisi tarafından tekrar değerlendirilmesi talebi için başvuru hakkının olduğu bilgisinin de mükellefe ayrıca verilmesi gerekmektedir. Söz konusu bildirimde, mükellef için yapılan tarhiyat işlemleri ile ilgili olarak isteğe bağlı olarak avukatlık hizmetlerinden de yararlanabileceği bilgisinin verilmesi gerekmektedir.

Vergilendirme sürecinde verginin tahakkuk işlemleri gibi tahsilat işlemleri için de mükellefin bilmesi gereken hususların vergi idaresi tarafından verilmesi beklenmektedir. Buna göre mükellefler vergilendirme dönemleri itibariyle dönem başından itibaren ödemek ile yükümlü oldukları vergi borçları ile yapmış oldukları ödemeleri ve mevcut(kalan) borç tutarları bilgisini içeren ödeme planını talep etme hakkına sahiptirler. Bu işlemin de mükelleflerin bilgilendirme hakkı kapsamında yer almakla birlikte aynı zamanda vergi idaresi açısından da kolaylık sağlayabilen bir düzenleme olduğunu belirtmek gerekir.

Mükellefler, veri güvenliği ve bilgi edinmeye ilişkin yasal sınırlama ve düzenlemelere aykırı olmamak şartı ile vergi idaresinde bulunan ve kendilerine ilişkin bilgi ve belgeleri de gereken durumlarda isteme hakkına da sahiptir.

1.2. Mükellefin Vergi İdaresinden Kaliteli Hizmet Alma Hakkı

Kaliteli hizmet almak esas olarak vergilendirme işlemleri ile ilgili olarak vergi idaresinin yerine getirmesi gereken yükümlülüklerdendir. Etkin bir vergi idaresinin vergi ile ilgili hizmetleri doğru ve eksiksiz olarak yerine getirmesi esasen mükelleften çok idare için olumlu sonuçlar yaratacaktır.

Mükellefin vergi idaresinden kaliteli hizmet alma hakkının temelinde yatan nedenlerden biri, vergilendirme sürecinde mükellefin vergi dairesi karşısından daha korunması gereken taraf olduğu düşüncesidir. Öte yandan vergi idaresi çalışanlarının, mükelleflere dayanışma ve çözüm odaklı hizmet vermeleri durumunda vergi ile ilgili işlemlerin daha hızlı bir şekilde sonuçlandırılması da kaçınılmaz olacaktır. Vergi idaresi çalışanlarının, mükelleflere yapılan işlemlerin açıklamasını olumlu bir tavır içinde gerçekleştirmeleri hususu mükellef haklarının ilk gündeme geldiği tarihlerde de öne çıkan konulardan olmak ile

- Mükellefin soyadı, adı (Tüzel kişilerde unvanı),

- Mükellefin açık adresi,

- Vergilendirme dönemi,

- Verginin matrahı,

- Verginin hesabı,

- Verginin miktarı,

- Kısa ve açık bir ifade ile ikmalen veya re'sen vergi tarhını icap ettiren sebepler,

- Vergi mahkemesinde dava açma süresi,

- Vergi mahkemesinde dava açma şekli.

Takdir komisyonunun kararı üzerine tarh edilen vergilerde kararın ve re'sen takdiri gerektiren inceleme raporunun birer sureti ihbarnameye eklenir”.

birlikte, bu durumun değerlendirilmesinin ne şekilde yapılacağı da tartışmaya açık bir konudur.

ABD’de son yıllarda düşük gelir grubunda bulunan mükelleflere yönelik olarak gündeme gelen konulardan biri de bu hak ile yakından ilgilidir. Bu çerçevede vergisel yükümlülükleri öğrenme veya gelişmelerden haberdar olma ile ilgili sorun yaşayabileceği düşünülen küçük ölçekli mükelleflere,²⁵ vergilendirme sürecini dair hakları açıklanmakta ve sonrasında ortaya çıkması olası sorunların azaltılması amaçlanmaktadır.

1.3. Ödenmesi Gereken Verginin Doğru Olarak Belirlenmesi Hakkı

Vergi sistemlerinin tümünde mükellefler vergi kanunlarına göre tarh edilen vergileri tam ve doğru olarak vergi idaresine ödemekle yükümlüdürler. Vergi idareleri ise mükellefler tarafından yerine getirilen bu ödevin vergi yasalarına uygun şekilde gerçekleşmesine yönelik işlemleri yapmak ile sorumlu tutulmuştur.

ABD’de vergi idaresi tarafından ek bir vergi tarhiyatı²⁶ yapılacak ise bu işlem mükellefe tebliğ edilen bir “ihbarname” ile gerçekleştirilir. Söz konusu bildirim mükelleflere yapılan vergi tarhiyatlarına itiraz edebilme başka bir ifade ile yargıya başvurabilme hakkını vermektedir.²⁷ Bu ülkede mükellefler, vergi ve ceza ihbarnamesinin tebliğinden itibaren doksan (90) gün içinde vergi yargısına gidebilme haklarını kullanabilirler.

Mükelleflere tanınan vergi yargısına başvuru hakkı, vergi denetimleri sonucunda yapılan ek tarhiyatlar uyarınca hesaplanan vergi ve cezaların, vergi yasalarına göre gerçekten ödenmesi gereken tutar olup olmadığının tespitine yöneliktir. Öte yandan bazı durumlarda mükellefler ödemiş oldukları verginin olması gereken tutardan daha fazla olduğunu da belirleyebilirler. Bu gibi durumlarda da mükelleflerin vergi idaresinde “vergi iadesi” alma hakları ortaya çıkabilmektedir. Ancak söz konusu iadenin yapılabilmesi için mükelleflerin vergi kanunlarında belirtilen sürelerde vergi idaresine başvuru yapması gerekmektedir (Internal Revenue Code Madde 6402). Bunun dışında mükellef tarafından vergi borçları üzerinden hesaplanan gecikme faiz veya zamlarının da haksız olarak istendiği iddiası var ise bu cezaların kaldırılması için de talepte bulunma hakkı bulunmaktadır (Internal Revenue Code Madde 6404(e)).

²⁵ “Low Income Taxpayer Clinics” uygulaması ABD’de 2009 yıllarında yaşanan ekonomik durgunluk dönemlerinde özellikle de Bireysel Emeklilik Sistemleri çerçevesinde öne çıkan hizmetlerden biri olarak ifade edilebilir.

²⁶ Ülkemizde mükelleflere yapılan ikmalen, re’sen tarhiyatlar ile düzeltme yolu ile yapılan tarhiyatlar benzer şekillerde bir işleyişe sahip bulunmaktadır.

²⁷ Ülkemizde yürürlükte bulunan 213 Sayılı VUK’a göre de mükelleflerin kendilerine tebliğ edilen ihbarname nedeniyle tarhi istenen vergi ve cezalara otuz (30) gün içinde vergi mahkemesine başvurma hakları bulunmaktadır.

1.4. Mükellefin Vergi İdaresi Tarafından Yapılan İşlemlere İtiraz Etme ve Dinlenme Hakkı

Mükelleflerin vergi idaresi tarafından yapılan idari işlemlere itiraz etme hakları vergi kanunlarında yer almaktadır. Ancak söz konusu itiraza ilişkin iddiaların mükellefler tarafından belge ve deliller ile ispatlamaları da beklenmektedir. Bu itiraz üzerine vergi idaresi de mükellefin iddiasını en hızlı şekilde değerlendirmek ve değerlendirme sonucunda vermiş olduğu kararı mükellefe gecikmeksizin bildirmek ile yükümlü bulunmaktadır.

Vergi idaresi tarafından yapılan işlemlerin muhatabı olan mükellef düşük gelir elde edenler grubunda yer alıyor ise bu mükelleflerin ayrıca vergi avukatlığı hizmetlerinden de yararlanma olanağı verilmiştir.

ABD vergi yasalarına göre idare tarafından mükelleflerin vergi borçlarına ilişkin tahsilat işlemlerinde²⁸ de bazı haklar bulunmaktadır. Buna göre vergi borcunu ödemeyen mükellefin banka hesabından bu tutarı alınmadan önce bu durumun vergi idaresi görevlisi tarafından mükellefe açıklanması gerekmektedir. Bu amaç ile yapılan görüşmede, mükellef kendisinden cebren tahsil edilecek tutarın gerçekte olmadığını veya farklı miktarlarda olduğunu iddia edebilir. Bunun dışında vergi borcunu kabul etmek ile birlikte ödemeyi banka hesabı dışında başka ödeme yöntemleri ile ödemek istediğini belirtebilir (Internal Revenue Code Madde 6320,6330).

1.5. Vergi İdaresinin Kararlarına Karşı İtiraz/Temyiz Komisyonlarına Başvurma Hakkı

ABD’de vergi idaresi tarafından yapılan işlemlere vergi yargısı dışında kalan farklı birimlere de itiraz edilmesine izin verilmektedir. Bu birimler itiraz ve/veya temyiz komisyonları olarak tanımlanmakta olup bu komisyonlar mükellefler açısından ortaya çıkabilen olası hatalı veya eksik işlemlerin düzeltilmesi için mükellefin başvurusu üzerine kararlar alabilmektedir. Bu çerçevede söz konusu komisyonlar tarafından vergi idaresinin bir birimi tarafından yapılan bir işlem doğru bulunmuyor veya eksiklikler tespit edilir ise bu gibi durumlarda işlemi yapan birim dışında farklı bir birim, yapılan işlemin yeniden değerlendirmesi için görevlendirilir. Ancak yapılan işlemin tekrar değerlendirilebilmesi için mükellefin veya mükellefin kanuni temsilcisinin izin vermiş olması şartı aranmaktadır. Her eyalette söz konusu işlemler için kurulan temyiz/itiraz komisyonları tarafından yürütülen bu görev esasında vergi idaresinin iç işlemlerinin denetimini²⁹ sağlaması yönü ile de önem kazanmaktadır.

²⁸ Ülkemizde de mükelleflerin vergi borçlarının süresinde ödenmemesi durumunda söz konusu borçların ödenmesine ilişkin cebren yapılan tahsilat işlemleri ve süreçleri 6183 Sayılı AATUHK ’da düzenlenmiştir.

²⁹ Bir tür teftiş işlemi olarak tanımlanabilir.

İtiraz/temyiz komisyonları, vergi denetim ve tahsilat süreçlerinde de ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümlenmesinde görev yapmaktadırlar. Mükellefler söz konusu komisyonlarda çözüme ulaştıramadıkları sorunları, arabuluculuk veya tahkime iletebilmektedirler (Internal Revenue Code Madde 7123).

ABD vergi sisteminde yer alan ve diğer ülke uygulamaları ile karşılaştırıldığında farklı bir düzenleme olarak ifade edilebilen hususlardan biri de mükelleflerin bazı durumlarda vergi uyuşmazlığı “ortaya çıkmadan önce” çözüm bulmaya ilişkin bir yöntem ile ilgilidir (Internal Revenue Code Madde 7428, 7476-7479). Buna örnek vermek gerekir ise mükellef bir konuda vergi alınmaması gerektiği (vergi idaresi ile arasında sonrasında uyuşmazlık olması olasılığı yüksek bir husus nedeniyle) iddiası ile ilgili olarak, söz konusu vergi henüz tarh edilmeden önce bu durumu açıklığa kavuşturmak için vergi mahkemesine başvurabilir. Bu durumda vergi yargısının kararına göre hareket etmek suretiyle sonrasında ortaya çıkabilecek uyuşmazlıkların da önüne geçilmiş olmaktadır.

ABD’de verginin cebren tahsiline ilişkin düzenlemelere göre vergi borcunu ödemeyen bir mükellefin ülkeyi terk etme olasılığının, vergi idaresi tarafından tespit edilmesi durumunda mükellefin malvarlığına el konulma işlemleri başlatılabilmektedir. Bu durumda olan mükelleflere vergi idaresi tarafından yapılan bu işleme itiraz etme hakkı da verilmiş olup bu gibi durumlarda vergi idaresi tarafından yapılan işlemin yeniden değerlendirilmesi olanağını da sağlanmaktadır (Internal Revenue Code Madde 7429).

1.6. Belirlilik Hakkı

ABD ‘de mükellefe sağlanan belirlilik hakkı, vergi idaresi ve vergi mahkemeleri tarafından mükelleflere yönelik olarak yapılan işlemlerin (Vergi/ceza ihbarnamesi gönderilmesi, vergi incelemesi yapılması, vergi borçlarının ödenmesi vb.) hangi süreler içinde yapıldığına veya yapılması gerektiğine ilişkin olarak mükellefin vergi idaresi tarafından bilgilendirilmesi ve bu nedenle ortaya çıkabilecek sorunların azaltılması amacıyla yönelik olarak getirilen bir düzenlemedir.

Mükellefler vergi ile ilgili düzenlemelerin zor ve karmaşık olması nedeniyle kanunlarda yer alan bu sürelere uymamaları sonucunda sahip oldukları haklardan bazılarını kaybetmeleri mümkündür. Bu yönü ile bakıldığında belirlilik hakkı, mükellef açısından son derece önemli olup çoğu ülkede de bu yönde düzenlemelere rastlanılmaktadır.

ABD vergi kanunlarına göre mükelleflere vergi ile ilgili işlemleri nedeniyle uymaları gereken sürelerden bazılarını aşağıda yer verilmektedir.

Vergi mahkemelerinde görülen davalar sırasında mükelleflerden eksik olan belgelerini tamamlamalarına ilişkin olarak bildirim gönderilir ise mükellefler bu belgeleri doksan (90) gün içinde mahkemeye iletmek ile yükümlüdürler (Internal Revenue Code Madde 6213).

Vergi denetimi sonucunda ek vergi tarhiyatı yapılır ve mükellef bu işlem için yargıya gider ise dava açma süresinin ne kadar olduğu bilgisinin yapılan tebligat bildiriminde yer alması gerekir.³⁰(Internal Revenue Code Madde 6213(a)).

Mükellefler tarafından verilen vergi beyannamelerinin incelenmesi için üç (3) yıllık süre sınırlaması bulunmaktadır. Ancak bu kuralın istisnaları, mükellef tarafından hiç beyanname verilmemesi ve kaçakçılık fiillerinin olmasıdır (Internal Revenue Code Madde 6501).

Mükelleflerin vergi borçlarının vergi idaresi tarafından tahsil edilmesi için vergi yasalarında belirlenen azami süre on (10) yıldır. (Internal Revenue Code Madde 6502). Bu düzenleme genel kural olup bazı durumlarda süre geçmiş olsa dahi vergi idaresi tahsil işlemlerine devam edebilmektedir.³¹ Bu gibi istisnai durumlara örnek olarak mükellefin iflası veya uzlaşma talebinin olması gösterilebilir.

Mükelleflerin vergi idaresinden olan vergi iadesi taleplerinin yerine getirilmesi için de bazı düzenlemeler bulunmaktadır. Mükellef tarafından vergi beyanamesi verilir ve tarh işlemleri sonrasında üç (3) yıl, beyanname tahakkuk eden vergi ödendikten sonra ise iki (2) yıl içinde vergi iadesi talebinde bulunma hakkı olup bu sürenin sona ermesi ile söz konusu hak sona ermektedir (Internal Revenue Code Madde 6511).

Mükelleflerin vergi idaresi tarafından vergi denetimine tabi tutulmalarına ilişkin olarak da süre sınırlaması bulunmaktadır. Vergilendirme dönemi itibarıyla her mükellef en fazla bir kez vergi incelemesine tabi tutulabilmektedir (Internal Revenue Code Madde 7605). Bu düzenlemenin istisnası ise mükellefin vergi kaçırdığına dair delillerin ortaya çıkması olup bu gibi durumlarda olan mükelleflere bir defadan fazla vergi denetimi yapılabilir.

1.7. Mükellefin Özel Hayatının Gizliliğinin Korunması Hakkı

Kişinin özel yaşam tarzına, rızası olmaksızın yapılacak her türlü müdahale yasalara aykırıdır. Ancak bu durumun yasalara aykırılığını ortadan kaldıracak bazı sebepler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları; mağdurun rızası, kamu yararının olması, kanunun verdiği yetkiler vb. sebepler olabilmektedir (Aydın, Haziran 2006: 26). Vergi idaresi tarafından vergilendirme sürecinde yapılan

³⁰ Vergi Usul Kanunu'nda da benzer düzenlemeler bulunmaktadır.

³¹ Ülkemizde vergi mükelleflerinin vergi borçlarının tahsilatı için öngörülen zamanaşımı süresi beş (5) yıl olup bu kuralın bazı durumlarda farklı şekilde uygulanmasına ilişkin düzenlemeler de bulunmaktadır.

işlemlerden bazıları, mükelleflerin özel yaşamlarının ve mahremiyetlerini olumsuz şekilde etkileyebilmektedir. Ancak mükellefin özel hayatının korunması ve özen gösterilmesi çoğu ülkede yasalar ile düzenlenmekte ve bu haklar anayasaların temel hak ve özgürlükler arasında ilk sıralarda yer almakta olup aksine yapılan davranışlar içinde oldukça ağır yaptırımların uygulanması söz konusudur.

ABD’de mükellefin özel hayatının gizliliğinin korunması hakkı özellikle de mükellef nezdinde yapılan denetim işlemlerinde ve verginin cebren tahsili süreçlerinde öne çıkmaktadır. Bu çerçevede vergi idaresi tarafından yürütülen denetimlerin mükellefin ailesi ile birlikte yaşadığı konutlarda yapılması ya da mesai saatlerine uygun olarak yapılmayan denetimlerde daha da önem kazanmaktadır.³²

ABD’de vergi idaresi tarafından yürütülen cebren tahsilat işlemlerinde de görevliler tarafından yapılan haciz işlemleri sırasından mükellefin özel durumlarının dikkate alınması ve gereken özen ve dikkatin gösterilmesi gerektiği vurgusu yapılmaktadır (Internal Revenue Code Madde 6320,6330).

Vergi borcunu ödemeyen mükellefin vergi borcunun cebren tahsilatı yapılır iken taksitlendirme ve/veya erteleme talebinin olup olmaması, ödeme kolaylıkları seçeneklerinin bildirilmesi, mükellefin varlıklarının satış ve haciz işlemleri sırasında vergi idaresi çalışanları tarafından azami özenin gösterilmesi önem taşımaktadır (Internal Revenue Code Madde 6331).

Vergi idaresi tarafından yapılan haciz işlemlerinde mükelleflerin yaşamlarını idame ettirmelerini sağlayan veya kazanç elde etmeye yönelik faaliyetlerini etkileyebilen eşya, alet, edevat gibi unsurlara el konulmaması gerekmektedir.³³ Ayrıca bu işlemler yapılırken mükelleflerin özel eşyaları, posta iletileri, mektupları, ev eşyalarına da mükellefin özel hayatının gizliliğine dikkat etmek suretiyle özen gösterilmesi yasal düzenlemelerin gereğidir (Internal Revenue Code Madde 6334). Mükelleflerin eşi ve çocukları ile birlikte yaşadıkları konutlarında haciz işlemi yapılabilmesi için mahkemeden izin alınması şartı da aranmaktadır (Internal Revenue Code Madde 6334(e)). Bunun dışında cebri tahsilat işlemleri yürütülen mükellefin geliri ücretten ibaret ise söz konusu gelirin

³² Ülkemizde de yürürlükte bulunan mevzuat çerçevesinde mükellefler nezdinde yapılan aramalı vergi incelemelerinde idarenin alması gereken izin ve önlemler söz konusu hakları yakından ilgilendiren düzenlemelerdir.

³³ 6183 sayılı AATUHK’nın 70’inci maddesine göre ülkemizde de mükelleflerin haczedilemeyecek mallarından bazılarında aşağıda yer verilmektedir:

“ -Borçlunun şahsı ve mesleği için gerekli elbise ve eşyası ile borçlu ve ailesine gerekli olan yatak takımları ve ibadete mahsus kitap ve eşyası,

-Vazgeçilmesi kabil olmayan mutfak takımı ve pek lüzumlu ev eşyası,

-Borçlu çiftçi ise kendisinin ve ailesinin geçimleri için zaruri olan arazi ve çift hayvanları ve taşıtları ve diğer teferruat ve tarım aletleri; çiftçi değilse sanat ve mesleği için gerekli olan alet ve edevatı ve kitapları; arabacı, kayıkçı, hamal gibi küçük taşıt sahiplerinin ancak geçimlerini sağlayan taşıt vasıtaları”.

sadece bir kısmına haciz konulmasına izin verilmektedir (Internal Revenue Code Madde 6334(d)). Mükellef hakkında yapılacak icra işlemleri öncesinde vergi idaresi görevlileri mükellef ile iletişime geçmek suretiyle bilgilendirme yapmaları da önemlidir. Ayrıca bu süreçler için mükelleflerin talep etmesi durumunda “Vergi Avukatlık Hizmetleri” de yararlanılması, öngörülen haklar arasında yer almaktadır. Mükellefin vergi borcu nedeniyle el konulan mallarının satışı durumunda ise satış bedelinin mükellefin borcuna ne şekilde mahsup edileceğine ilişkin olarak hazırlanan tutanağın da mükellefe verilmesi istenmektedir (Internal Revenue Code Madde 6340).

1.8. Mükellefin Mahremiyet Hakkı

Vergi mahremiyeti kavramı, vergi düzenlemeleri içinde ayrı bir öneme sahip olup çoğu ülkede vergi düzenlemeleri çerçevesinde mükellef hakları arasında da yer almaktadır.

ABD vergi düzenlemelerine göre mükellef tarafından vergi idaresine verilen beyannamelerde yer alan bilgilerin usulsüz olarak ve menfaat temin etmek amacıyla;

Vergi idaresi çalışanları,
Mali müşavirlik hizmetleri verenler,
Üçüncü kişiler

Tarafından kullanılması durumunda mükellefler, vergi idaresinden bu konu ile ilgili soruşturma yapılmasını ve gerekli yaptırımların uygulanmasını isteme hakkına sahiptir. Bu durum mükellefin mahremiyet hakkı olarak ifade edilmektedir. Bu hak mükelleflere vergi yasaları ile verilmiş olması nedeniyle detaylı şekilde düzenlenmiştir.

Mükelleflerden veya diğer kişi ve kurumlardan vergi idaresi tarafından elde edilen bilgiler, mükellefin özel hayatı veya işi ile ilgili sırları olup bunların başkaları tarafından öğrenilmesi mükellefin gizlilik alanını doğrudan ilgilendiren hususlardır. Mükellefler, vergi idaresine bizzat kendilerinin vermiş olduğu ya da vergi idaresi tarafından çeşitli yol ve yöntemlerle edinilen özel ya da işleri ile ilgili bilgilerinin gizli kalmasını isterler (Aydın, Haziran 2006: 27).

Mükellefin beyannamesinde yer alan bilgiler dışında vergi idaresi tarafından mükelleften istenebilecek bilgiler ile diğer (üçüncü) kişilerden istenen bilgiler konusunda da mükellefin mahremiyetinin korunmasına yönelik özel düzenlemeler bulunmaktadır. Vergi kanunları ile mükelleflerin gerek vergi avukatları gerek mali müşavirleri ile paylaşmış oldukları bilgiler azami şekilde korunmakta ve buna aykırı davranışlar hakkında da oldukça ağır yaptırımlar uygulanmaktadır (Internal Revenue Code Madde 7525,7803).

1.9. Mükellefin Temsilci Bulundurma Hakkı

Mükellefler özellikle de büyük ölçekli olanlar genellikle vergi idaresi ile yürütülen işlemlerin karmaşık ve uzmanlık gerektiren konular olması nedeniyle kendilerine temsil eden müşavirlerden veya avukatlardan yararlanma eğilimi içindedirler. ABD’de son yıllarda düşük gelir grubunda olan mükelleflere yönelik olarak da temsilci bulundurmaları ve vergi ile ilgili sorumluluklarını doğru şekilde yapabilmeleri için “Düşük Gelir Grubu Mükellefler Kliniği” şeklinde bir hizmet verilmeye başlanmıştır.

Mükellefler ile vergi idaresi arasında vergisel anlamda bir uyumsuzluk ortaya çıktığı zaman mükellefler bu durum nedeniyle mali müşavir, vergi avukatı veya kanuni temsilci bulundurma talep ederler ise çoğu zaman vergi idaresi bu talebi dikkate alarak işlemleri erteleyebilmektedir (Internal Revenue Code Madde 7521 (b)).

1.10. Adil ve Açık Bir Vergi Sisteminin Uygulanması Hakkı

Mükellefler vergisel yükümlülüklerini yerine getirir iken yerine getirilmesi gereken yükümlülüklerini öğrenme ve ihtiyaç duyulan bilgiye erişim açısından kolaylıklar sağlanmasını isteme hakkına sahiptir. Bu şekilde vergi düzenlemelerinin anlaşılır olması durumunda mükellefler ile vergi idaresi arasında ortaya çıkan uyumsuzluklar da asgari seviyeye inecektir.

Vergi borçlarını ödeme noktasında sıkıntı yaşayan mükelleflere belirli şartlarda taksitlendirme seçeneklerinin sunulması bu kişiler açısından oluşabilecek olumsuz şartları da ortadan kaldırması beklenmektedir. Bunu dışında benzer durumda olan mükelleflere vergi avukatlığı hizmetleri verilmek suretiyle mükelleflerin yerine getirmesi gereken yükümlülükleri ertelenebilir veya kolaylaştırılabilir. Buna benzer olarak mükelleflerin vergi borçları nedeniyle el konulan varlıklarının rayiç değeri,³⁴ mükellefin vergi borcundan daha düşük ise haciz işlemleri kısmen veya tamamen kaldırılabilir (Internal Revenue Code Madde 6343(a)).

2. AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ’NDE MÜKELLEFLERİN HAKLARI ÇERÇEVESİNDEN YAPILAN DÜZENLEMELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Vergi sistemlerinde mükellef hakları ile mükellef yükümlülükleri arasında denge kurulamaz ise vergi idarelerinin etkin ve verimli bir şekilde işleyişi beklenmemelidir. Vergisel yükümlülükler aşağıdaki gibi sıralanabilir (Aydın, Mayıs 2006: 35).

³⁴ Fair Market Value (FMV).

- Dürüst olma yükümlülüğü
- Vergi idaresi ile iş birliği içinde olma yükümlülüğü
- Vergi idaresi tarafından istenen bilgi ve belgelerin verilmesi yükümlülüğü
- Kayıtların tutulması yükümlülüğü
- Vergilerin zamanında ödenmesi yükümlülüğü

Mükellefler tarafından vergisel yükümlülükler yerine getirilirken vergi idaresinin üzerine düşen yükümlülük, mükellefin haklarına gösterilmesi gereken özen ve dikkat olarak ifade edilebilir. Vergilendirme sürecinin tarafları “mükellef” ve “vergi idaresi” olup her iki tarafın üzerine düşen görev ve sorumlulukların doğru şekilde yerine getirilmesi beklenmektedir.

Vergi kanunlarının zor ve karmaşık olması çoğu vergi sisteminin en önem taşıyan sorunlarının başında gelmektedir. ABD’de vergi düzenlemelerinin bu yönü ile ilgili olarak yapılan çalışmaların sonucunda “mükellef hakları” konusu uzun yıllardan beri gündemdedir. Geçmiş yıllarda yaşanan gelişmeler ile günümüzdeki mevcut durum karşılaştırıldığında önemli adımlar atıldığı görülmektedir. Son yıllarda öne çıkan sosyal politikaların giderek ağırlık kazanması sonucunda düşük gelir grubunda bulunan mükelleflere yönelik olarak verilen hizmetlerde artışlar dikkat çekmektedir. Bu hizmetlerden biri de LITC (Low Income Taxpayer Clinic³⁵) olarak ifade edilmektedir. Söz konusu hizmetler, Vergi İdaresi’nden (IRS) ve Mükelleflerin Vergi Avukatlığı hizmetlerinden bağımsız olarak yürütülmektedir. Bu hizmet kapsamında, belirlenen gelir seviyesinin altında gelir elde eden mükelleflerden vergisel anlamda sorun yaşayanlara yardımcı olmak üzere hizmet verilmesi söz konusudur. Düşük gelir elde eden mükelleflerin karşı karşıya kaldıkları sorunlar aşağıdaki şekilde belirtilebilir.

- Vergi idaresi tarafından yapılan idari işlemler (Vergi denetimleri gibi),
- Vergi uyuşmazlıklarının yargıya intikal etmesi,
- Vergi idaresi tarafından yapılan ek tarhiyatlara ilişkin itirazlar,
- Vergi iadesi işlemleri,
- Vergi borcunu ödemeyen mükelleflere ilişkin cebri tahsilat işlemleri (Haciz veya el koyma gibi),

Vergi idaresi tarafından istenilen bilgilerin verilmesi veya bildirim/beyanların yapılması.

LITC kapsamında mükelleflere verilen hizmetler genellikle ücretsiz olarak veya çok düşük bir bedel karşılığında yürütülmektedir.

ABD’de LITC kapsamından verilen hizmetler ile bu ülkede uzun yıllardan beri gündemde olan mükellef hakları arasında yakın bir bağlantı bulunmaktadır.

³⁵ Düşük Gelir Grubunda Bulunan Mükellefler Servisi.

Mükellefin vergi idaresi ile yapmış olduğu işlemlerde temsilci bulundurma hakkı ile LITC tarafından mükellefe sunulan hizmetler aynı amaca yöneliktir. Öte yandan mükelleflerin bilgilendirme hakkı ile LITC tarafından mükelleflere verilen eğitimler de mükellefin vergi idaresi ile arasında ortaya çıkabilecek sorunları asgari seviyeye indirmek için gerçekleştirilmektedir. LITC tarafından mükelleflere verilen eğitimler ile her yıl çok sayıda mükellefe danışmanlık hizmetleri verilmekte, beyannamelerinin düzenlenmesi için destek sağlanmakta, vergi idaresi ile ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümü gerçekleştirilmektedir.

Mükellef hakları konusunda diğer ülkeler ile karşılaştırıldığında önemli gelişmelerin yaşandığı ABD’de sosyal amaçlar kapsamında özellikle de düşük gelir grubunda bulunan mükelleflere yönelik verilen hizmetler ile bu konuya dikkat çekilmesi anlamında önemlidir.

SONUÇ

Geçmiş yıllarda çoğu ülkede mükelleflerin vergi yükümlülükleri öncelikli bir kavram olarak kabul eder iken sonrasında mükellefin haklarının da olduğu konusu daha fazla sorgulanır hale gelmiştir. Bu durum vergi ilişkisinin sadece vergi idaresinin beklentisi üzerinden ilerlemesinin doğru olmadığı mükellefin de vergi dairesinden üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır.

Başta ABD olmak üzere Yeni Zelanda ve Avustralya gibi ülkelerde mükellef hakları başlangıçta idari düzenlemeler ile belirlenir iken izleyen dönemlerde yasal metinler içinde düzenlenmesine yönelik adımlar atılmıştır. ABD’de mükellef haklarının vergi yasalarında düzenlenmesi dışında sosyal politikaların bir sonucu olarak düşük gelir grubunda olan mükelleflere ilişkin olarak verilen hizmetler de önemlidir.

KAYNAKÇA

- Aydın, S. (2022). “Mükellef Hak ve Yükümlülüklerinde Gelişmeler: Mükellef Hakları ve Beratlar”,
Vergi Sorunları Dergisi, Sayı: 212, Mayıs 2006, 31-36.
- Aydın, S. (2022). “Mükellefin Gizlilik Alanına (Sır Çevresine) ilişkin Hakları”,
Vergi Sorunları Dergisi,
Sayı: 213, Haziran 2006, 25-37.
- Internal Revenue Code (USA).
IRS Publication 1: Your Rights as a Taxpayer.
<https://www.irs.gov/businesses/small-businesses-self-employed/irs-audits#disagree>(Erişim Tarihi:30.09.2023)
- <https://www.irs.gov/taxpayer-bill-of-rights> (Erişim Tarihi:15.09.2023)
- <https://www.taxpayeradvocate.irs.gov/get-help/taxpayer-rights> (Erişim Tarihi:08.10.2023)
- 213 Sayılı Vergi Usul Kanunu
6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Kanunu

Bölüm 26

Dile İlişkin Beynin ve Dilin Evrimi

Sercan ACAR¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi; İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü
acarsercan@yahoo.com, ORCID No: 0000-0002-3352-5589

Özet

Beynin ve dilin evrimsel gelişimi birbiriyle sıkı bir ilişki içerisinde. Fiziksel özelliğinin yanı sıra karmaşık bir davranışa sahip olan dil özel bir adaptasyon türünü temsil eder. Fakat dilde meydana gelen değişiklikler yalnızca kişinin başkalarını anlamasını veya başkalarına karşı anlayışını artırdığı ölçüde uyarlanabilir. Literatür çalışmasına dayanan bu çalışmada dile ilişkin beynin ve dilin geçirdiği evrimsel değişiklikler izlenmeye çalışılmıştır. Yapılan çalışmaların birçoğu beyin bölgelerinin göreceli büyüklüklerinin değerlendirilmesi yönünde gerçekleşmiştir. Beyin büyüklüğünün sosyal çevrenin karmaşıklığı ve kavramsal karmaşıklığın derecesi de dahil dile ilişkin bazı temel davranışsal özelliklerle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Evrimsel süreçte dile ilişkin prefrontal kortikal ve temporal lob alanlarının orantısız bir şekilde arttığı görülmüştür. Dil üretimi ve algısı ile ilgili alanların daha az dramatik bir şekilde değiştiği gözlemlenmiştir. Bu değişikliklerin dil evrimini nasıl etkilediği ya da bir nedeni ya da sonucu olduğu bilinmemektedir. Bu durum kültürel öğrenmenin dili üretmek için zaman içinde biyolojik olarak etkileşime girdiği karmaşık bir uyarlanabilir sistem olarak görülebilir. Sonuç olarak insan evriminde tek davranışsal değişim dil değildir fakat davranışsal alanlar arasındaki etkileşimi çözmek için kritik öneme sahiptir. Giderek daha da karmaşıklaşan beyin, dil evrimini de tetiklemiş ve karmaşık kavramsal dünyayı anlamamızı kolaylaştırmıştır.

Anahtar kelimeler: Beyin, dil, evrim, beyin büyüklüğü, kültürel öğrenme

Abstract

The evolutionary development of the brain and language are closely interrelated. Language, which has a complex behaviour as well as a physical characteristic, represents a special type of adaptation. However, changes in language can only be adapted to the extent that they increase one's understanding of others or one's understanding of others. This study, based on a literature review, attempts to trace the evolutionary changes in language and the brain. Most of the studies have been conducted to evaluate the relative size of brain regions. Brain size is thought to be related to some key behavioural features of language, including the complexity of the social environment and the degree of conceptual complexity. In the evolutionary process, language-related prefrontal cortical and temporal lobe areas have been found to increase disproportionately. Areas related to language production and perception have been observed to change less dramatically. It is not known how these changes affect language evolution or whether they are a cause or effect. This can be seen as a complex adaptive system in which cultural learning interacts biologically over time to

produce language. In conclusion, language is not the only behavioural change in human evolution, but it is critical for unravelling the interplay between behavioural domains. The increasingly complex brain has also triggered the evolution of language and facilitated our understanding of the complex conceptual world.

Key words: Brain, language, evolution, brain size, cultural learning

GİRİŞ

İnsan beyninin evriminin mümkün kıldığı tüm davranış değişiklikleri arasında dil, insanlık durumunu tanımlamak açısından tartışmasız en kritik olanıdır. Dil tartışmasız bir şekilde insan nişini tanımlar. Dil insan soyunda çeşitli nedenlerle seçici olarak tercih edilmiş olabilir- yırtıcı hayvanlardan kaçınma ve yiyecek elde etme, daha kolay işbirlikçi avlanma, "dedikodu" yoluyla sosyal bağ kurma ve daha verimli öğretim yoluyla teknolojik ilerleme ile ilgili bilgilerin hızlı bir şekilde aktarılmasına olanak tanır (Snowdon, 2002). Dilin hem nöral hem de nöral olmayan alt tabakaları vardır. Bu alt katmanların evrimsel tarihimizde ne zaman ortaya çıktığını belirlemek basit bir mesele değildir. Bazıları Homo sapiens'e özgü olabilir; diğerleri daha geniş Homo cinsinde ya da 4.2-1 mya (milyon yıl önce) Sahra altı Afrika'da yaşayan Australopithecus ve Paranthropus hominin cinslerinde ortaya çıkmış olabilir (Hill vd., 2023:118).

Diğer hayvanlar da iletişim kurar ancak hiçbiri bunu insan dilinin zenginliği ve karmaşıklığı ile yapamaz. Bu da insanların ve diğer hayvanların beyinleri arasındaki iletişimle ilgili alanlarda bazı önemli farklılıklar olması gerektiği anlamına gelmektedir. İnsanların ve diğer hayvanların beyinleri üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalar da belirli beyin bölgelerinin farklı işlevlerinin anlaşılmasıyla birleştiğinde ve gerçekçi bir evrimsel perspektif içinde ele alındığında, beyin ve dilin evriminin makul bir taslağının çizilmesine olanak tanıdığı gözlemlenmiştir (Schoenemann, 2012: 443). Dilin evriminin tam bir muhasebesi, onu mümkün kılan beyin değişikliklerinin anlaşılmasını gerektirir. En yakın akrabalarımız olan maymunlar da dilin en azından bazı kritik yönlerini öğrenme yeteneğine sahip olsalar da (Parker ve Gibson, 1990), dili asla çocuklar kadar eksiksiz ya da zahmetsizce öğrenemezler. Bu da insan ve insan olmayan maymunların beyinleri arasında bazı önemli farklılıklar olması gerektiği anlamına gelmektedir.

Diller her nesildeki çocuk beyinleri tarafından öğrenilebilir olmalıdır. Dolayısıyla dil değişimi (bir tür kültürel evrim) her nesildeki beyinlerin mevcut yetenekleri tarafından kısıtlanır. Çünkü dil bir bireyin adaptif zindeliği için kritik öneme sahip olduğundan, dilin beyin evrimi üzerinde de temel bir etkisi olması muhtemeldir. İnsanlar özellikle sosyal olarak etkileşimli canlılardır ve bu da iletişimi varlığımızın merkezi haline getirir. Dolayısıyla birbiriyle ilişkili iki evrimsel süreç eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir: dil insan beynine adapte olurken (kültürel evrim), insan beyni de dile daha iyi hizmet edecek şekilde adapte olmuştur (biyolojik evrim). Bu ortak evrimsel süreç dil ve beynin birbirlerine uyacak şekilde evrimleşmesiyle sonuçlanmıştır (Christiansen, 1994; Christiansen ve Chater, 2008; Deacon, 1992).

Dil evrimi ile beyin evrimi arasında karmaşık bir etkileşim vardır (Beckner, 2009: 2). Dil de dahil olmak üzere beyin fonksiyonları sadece özelleşmiş kortikal modüller meselesi değil, modüller arası bağlantı meselesidir (Hill vd.,2023: 118). Dilin varlığı için ona izin veren bir beyin gerektirir. Beyin ve dilin birlikte evrimi ile ilgili olarak dille ilgili bir dizi sinir sistemi birbirleriyle önemli şekillerde etkileşime girmekte ve birbirlerini etkilemektedir. Sözdiziminin işlevi üst düzey anlamsal bilgileri kodlamak olduğundan, sözdizimi temelde anlambilimin yapısına bağlıdır. Anlambilim de kavramsal anlayışın yapısına bağlıdır ki bu da beyin yapısının bir fonksiyonudur. Bu yapılar da biyolojik adaptasyonun bir sonucudur (Schoenemann, 2012: 444). Dil evrimini anlamak, nihayetinde bireylerin tekrarlanan karmaşık iletişimsel etkileşimlerinin dillerde nasıl kültürel değişime yol açtığını ve bu değişimlerin uzun vadede biyolojik değişimi nasıl etkilediğini anlamayı gerektirir.

Beyin ve dilin geçirdiği süreçler birbirinden bağımsız olarak ele alınamaz. Dilin bir bireye sağladığı evrimsel faydalar her zaman diğerlerinin önceden var olan bilişsel yeteneklerine bağlı olacağından, dil evrimi doğası gereği kısıtlıdır. Dil ile ilgili sinyallerin algılanmasını geliştiren yeni genetik varyantlar, ancak bireyin halihazırda başkaları tarafından dil için kullanılan akustik sinyalleri algılama ve hızlı bir şekilde işleme yeteneğini artırdığı ölçüde tercih edilecektir. Benzer şekilde, dille ilgili sinyallerin üretimini etkileyen değişiklikler de ancak başkalarının önceden var olan algısal yetenekleri tarafından anlaşılabilir oldukları ölçüde tercih edilecektir. Bazı yeni varyantların, dil için hemen faydalı olmasa bile, kesinlikle bireysel düzeyde uyarlanabilir olması (ve bu nedenle yayılması) mümkündür, ancak bu yalnızca başka bir nedenden dolayı faydalı olmaları durumunda doğru olabilir.

Beyinde dille ilgili evrimsel değişikliklere dair çıkarımlar dilin beyinde nasıl işlendiğine dair bilgiyle beynimizin en yakın evrimsel akrabalarımızinkinden nasıl farklı olduğuna dair bilginin birleştirilmesiyle elde edilir. Evrimsel çıkarımlar tarihimiz boyunca farklı davranışsal yeteneklerin karşılıklı etkileşimi hakkında düşünmeyi de içermektedir. Hem evrimsel bir bakış açısı hem de karmaşık uyarlanabilir sistemler yaklaşımı, dil evriminin bilişin diğer yönlerinin evrimiyle el ele gerçekleştiğini öngörmektedir. Dilin işlenmesi büyük ölçüde beyinde geniş çapta dağılmış devrelerde işlenen çok sayıda yeteneğin entegrasyonuna bağlıdır (Damasio ve Damasio, 1992: 90). Bu nedenle dil ve beynin birlikte evrimini değerlendirmek bir dizi beyin bölgesine geniş bir odaklanmayı gerektirmektedir (Schoenemann, 2012: 445).

Beyinde dil ile ilgili evrimsel değişiklikler

İnsan beyninin evrimsel tarihi, öncelikle erken primatlardan antik hominidlere ve son olarak Homo sapiens'e uzanan evrimsel yol boyunca vücut büyüklüğüne oranla beyin boyutunda kademeli bir artış olduğunu ortaya koymaktadır. İlk Australopithecus beyinleri şempanzelerinkinden sadece biraz daha büyüktü, ancak insan beyin büyüklüğü son iki milyon yılda hızla artmıştır. Çeşitli çalışmalar, hominidlerin evrim sırasında beyin gücüne giderek daha fazla enerji ayırdığını göstermiştir (Ko, 2016: 6).

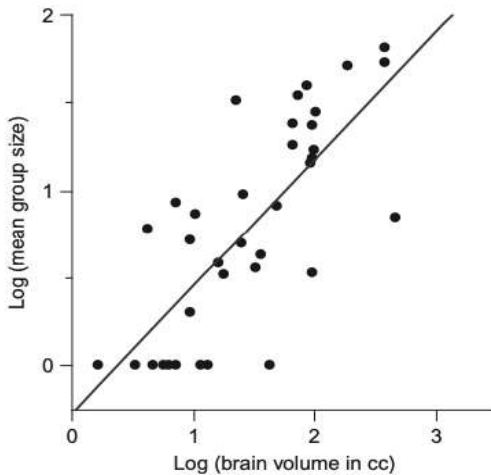
Dil ile ilgili farklı beyin bölgelerinin evrimsel tarihimiz boyunca nasıl değiştiğini bilmek beyin ve dilin birlikte evrimini anlamak için merkezi bir öneme sahiptir. Bununla birlikte neyin önemli bir değişim olarak sayılacağı açık değildir: beyin boyutuna ve vücut boyutuna göre artışlar mı, yoksa beyinden veya vücuttan bağımsız olarak sadece mutlak boyut mu? Nöronların mutlak sayılarını artırmanın evrimsel maliyetleri nedeniyle vücut veya beyin artışlarından bağımsız olarak bir alanın mutlak boyutundaki değişikliklerin davranışsal olarak ilgili olması muhtemeldir. Dahası, vücut ya da beyin boyutundaki artışlarla ilgisi yokmuş gibi görünen pek çok değişiklik örnekleri de mevcuttur: Birincil motor korteks (Brodmann alanı 4) görünüşe göre mutlak boyut olarak hiç artmamıştır; premotor korteks (Brodmann alanı 6) ve birincil görsel korteks (Brodmann alanı 17) genel beyin boyutundaki artışın önemli ölçüde gerisinde kalmış gibi görünmektedir (Deacon, 1997; Schoenemann, 2006: 382). Beyin büyüklüğünün büyük hayvan gruplarında vücut büyüklüğü ile ilişkili olduğu doğrudur ve bu da türleri karşılaştırırken göreceli beyin büyüklüğü ölçümlerinin kullanılmasına yol açmıştır (Schoenemann, 2012: 445). Bununla birlikte, bu ilişki göreceli beyin büyüklüğünün davranışsal olarak alakalı olmasını gerektirmez. Muhtemelen sadece beyinlerin faydası ile orantısız metabolik maliyetleri arasındaki kaçınılmaz bir değiş tokuşu temsil etmektedir. Mutlak beyin büyüklüğü deneysel olarak davranıştaki tür farklılıklarının göreceli beyin büyüklüğünden çok daha iyi bir belirleyicisidir (Deaner vd., 2007; Gibson vd., 2001). Bu nedenle, beyin anatomisindeki herhangi bir değişiklik potansiyel olarak davranışsal öneme sahiptir. Ancak, beynin farklı bölgelerinin gerçekte bilgiyi nasıl işlediğinin ayrıntıları hala tam olarak bilinmemektedir. Bu nedenle, bir alandaki dört kat artışın, başka bir alandaki iki kat artıştan daha büyük davranışsal etkileri olduğundan emin olamayız. Bununla birlikte, fazla nöronları muhafaza etmenin maliyetleri göz önüne alındığında, herhangi bir artışın önemli olduğu da görülmektedir.

Genel beyin büyüklüğü

İnsan beyni, vücut büyüklüğü dikkate alındığında en yakın akrabalarımız olan Afrika maymunlarından yaklaşık üç kat daha büyüktür (Jerison, 1973). Bunun tam olarak ne gibi davranışsal sonuçlara neden olduğu tartışma konusudur, ancak dilin insanlık durumu için önemi göz önüne alındığında, bu artışın en azından bir kısmının dilden kaynaklandığı düşünülmektedir (Schoenemann, 2009: 195). Beyin büyüklüğü ve dilin evriminin ilişkili olduğu fikri Darwin'e (1882) kadar uzanmaktadır. Beynin farklı bölümleri farklı şekillerde değiştiğinden dolayı yalnızca genel beyin boyutuna odaklanmak aşırı basitleştirme değildir. Bununla birlikte, genel beyin büyüklüğünün dil evrimiyle ilgili olması muhtemel bazı ilginç korelasyonları vardır.

İlk olarak mutlak beyin büyüklüğü ampirik olarak davranışsal açıdan önemlidir. Genel beyin büyüklüğü aynı zamanda olgunlaşma süresi ile güçlü bir korelasyon gösterir. Bu durum beyin ne kadar büyükse, davranışsal öğrenmenin ve organizmanın davranışsal temsilinin merkezi bir parçası olma potansiyelinin de o kadar büyük olduğu anlamı taşır. Daha büyük beyinli hayvanlar daha küçük beyinli hayvanlara göre öğrenmeye daha fazla açıktır (Deacon, 1997) ve daha büyük beyinli primatlar çeşitli deneysel öğrenme görevlerinde daha başarılıdır (Deaner vd., 2007).

Bir grup olarak primatlar özellikle etkileşimli-sosyaldır ve etkileşimli sosyallik özellikle karmaşık bir alandır. Tipik sosyal grubun büyüklüğünün primatlarda çeşitli beyin büyüklüğü ölçümleriyle (mutlak beyin büyüklüğü dahil) ilişkili olduğu gösterilmiştir.

Figür 1: Primat türlerinde beyin hacmi ve ortalama grup büyüklüğü arasındaki ilişki (Schoenemann, 2012: 446).

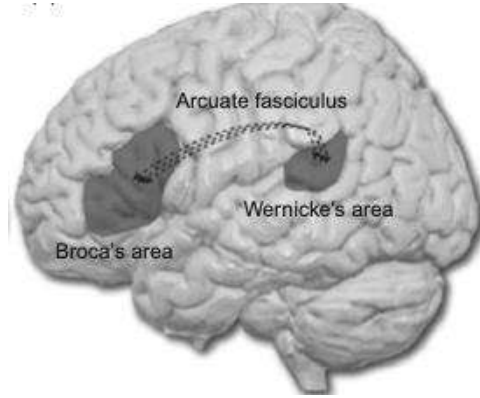
Sosyal grup büyüklüğü, kişinin sosyal varlığının karmaşıklığı için makul bir vekildir. İnsan sosyal ağları özellikle karmaşık görünmektedir ve dilin doğası gereği sosyal bir faaliyet olduğu göz önüne alındığında, dilin seçici değeri muhtemelen insanlar için en yüksektir.

Genel olarak bilinçli farkındalıkta kilit bir rol oynayan ve dil de dahil olmak üzere bir dizi karmaşık bilişsel işleve aracılık eden neokorteksin büyüklüğü, genel beyin büyüklüğü ile güçlü bir şekilde ilişkili görünmektedir (Hofman, 1985). Neokorteks, tüm primatlar arasında en yüksek değer olan insan beyninin %80'inden fazlasını oluşturmaktadır. Primatlar arasında bir sonraki en büyük beyne sahip olan maymunlar için karşılık gelen değerler %76 ile %73 arasında değişirken, özellikle küçük beyinli maymunlar %59'a kadar düşmektedir ve en küçük beyinli primat olan fare lemuru (*Microcebus murinus*) beyninin yalnızca %44'ünü kaplayan bir neokortekse sahiptir (Hofman, 1985). Bu durum, beyinler büyüdükçe bilinçli davranışın giderek daha önemli hale geldiğini ve kavramsal farkındalığında arttığını göstermektedir.

Bunun temelde önemli bir sonucu, daha zengin, daha karmaşık ve daha incelikli kavramsal anlayışların oluşmasına olanak sağlamasıdır (Gibson, 2002; Schoenemann, 2005). Beynin büyük bir kısmının kavram oluşumuyla ilgili olduğu görülmektedir (Barsalou, 2008; Schoenemann, 2005). Kavramsal farkındalığın dilin temelini oluşturduğu (Hurford, 2003) ve daha büyük beyinlerin daha karmaşık kavramsal evrenlere (ve dolayısıyla hakkında iletişim kurulacak daha ilginç şeylere) yol açtığı göz önüne alındığında ve insanların yoğun bir şekilde sosyal olarak aktif olduğu düşünüldüğünde, artan beyin büyüklüğünün kendisi dil evrimi için mükemmel bir vekil olarak görülmelidir (Gibson, 2002; Schoenemann, 2005).

Dil alanları

Modern insan dili için iki modülün doğrudan gerekli olduğu düşünülmektedir: Broca ve Wernicke alanları (Hill vd. ,2023: 118). Broca ve Wernicke alanları spesifik dil becerileriyle ilişkilendirilen ilk kortikal bölgelerdir. Broca alanı neokorteksin posterior-inferior frontal konveksitesinde yer alırken, konuşma üretimiyle bağlantılı işlevleri vardır. Wernicke alanı ise parietal, oksipital ve temporal lobların birleştiği genel alana lokalize olmuştur. Broca alanının aksine, yazılı ve sözlü dilin anlaşılmasıyla ilgilidir ve öncelikle dilin üretilmesinde rol oynar. İnsan olmayan primatlarda insanlardaki Wernicke ve Broca alanlarına benzer yerlerde bulunan ve benzer sito-mimariye sahip olan ve muhtemelen onlarla homolog olan kortikal alanlara sahiptir. Çoğu insan için bu alanlar öncelikle sol yarımkürede dil için işlevseldir (Schoenemann, 2012: 447).

Figür 2: Beyinde yer alan dil alanları (Schoenemann, 2012: 448).

Broca ve Wernicke alanlarının evrimsel geçmişleri oldukça ilgi çekicidir, çünkü bu alanların her ikisinin de homologları insan olmayan primat beyinlerinde tespit edilmiştir. Bu türler elbette insan dili yeteneklerinden yoksundur, bu nedenle bu alanlar başlangıçta başka amaçlar için evrimleşmiş olmalıdır. Evrimsel bir bakış açısı, insan olmayan primatlarda bu alanların muhtemelen bilgiyi dil için faydalı olacak şekilde işlediğini (Schoenemann, 2005) ve dilin daha sonra doğal olarak bunları kullandığını (yani, dilin insan beynine adapte olduğunu) (Christiansen ve Chater, 2008) öngörür. Bazı ilgi çekici bulgular, bu alanların primatlarda insan dilinin işlenmesini önceleyecek şekilde işlev gördüğünü göstermektedir. Broca bölgesinin maymunlardaki homologunun, hem bir maymun belirli bir eylemi gerçekleştirdiğinde hem de aynı eylemle ilgili bir ses duyduğunda (ayna nöronlar) (Kohler vd., 2002) ateşlenen nöronlar içerdiği gösterilmiştir. Bu durum da seslere anlam yükleme yeteneğinin temelini oluşturabilir.

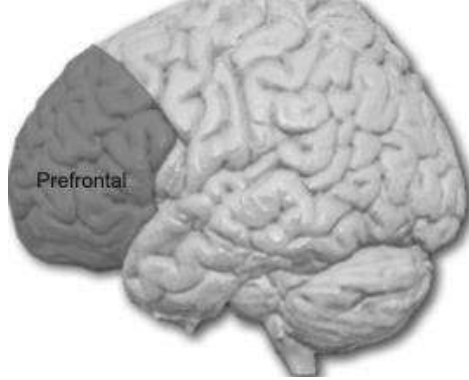
Broca ve Wernicke alanlarının dil işlemede farklı ama tamamlayıcı roller oynadıkları göz önüne alındığında, bir şekilde bağlantılı olmaları gerekir. Arkuat fasikulus (Figür 2) olarak bilinen bir sinir lifi yolu bu alanları doğrudan birbirine bağlar. İnsanlarda sol tarafta sağdan daha büyük olma eğilimindedir, bu da çoğu insan için ifade edici dil üretiminin sol yarımküreye lateralizasyonu ile tutarlıdır (Nucifora vd., 2005).

Yapılan son çalışmalar hem makakların hem de şempanzelerin Wernicke alanı civarındaki bölgeleri Broca alanı civarındaki bölgelere bağlayan yollara sahip olduğunu göstermektedir (Rilling vd., 2007). Bununla birlikte, Broca alanı ile orta temporal bölgeler (semantik işleme için önemlidir) arasındaki bağlantılar sadece şempanzelerde ve insanlarda açıktır fakat insanlarda daha da kapsamlıdır (Rilling vd., 2007). Bu değişiklikler kesinlikle dil evrimiyle ilgilidir ancak

kavramsal anlamayı içeren daha genel bilişsel işlemleri desteklemek yerine dil için özel olarak evrimleşip evrimleşmedikleri bilinmemektedir.

Prefrontal korteks

Prefrontal korteksteki alanlar (Figür 3), dilin çeşitli anlamsal yönleri de dahil olmak üzere sözdizimi ve bir konuşmanın altında yatan mantığı anlamak gibi çeşitli dilbilimsel görevlerde yer alıyor gibi görünmektedir (Noppeney ve Price, 2004).

Figür 3: Prefrontal alan (Schoenemann, 2012, 448).

İnsan evrimi sırasında prefrontal kortekste önemli bir gelişme olduğu görülmektedir. Sito-mimari veriler bizimki kadar büyük bir primat beyni için öngörülenin yaklaşık iki katı bir artışa işaret etmektedir (Deacon, 1997). Prefrontal alanlar dilin yanı sıra bir dizi önemli davranışa aracılık ettiği için, dil evrimi bu değişikliklerin arkasındaki birincil itici güç olmayabilir. Planlama, davranışsal hedeflerin sürdürülmesi, sosyal bilginin işlenmesi, bilginin geçici olarak depolanması / manipülasyonu (çalışma belleği), seri düzen ve zamansal bilgi için bellek ve dikkat dahil olmak üzere, insan evrimi için muhtemelen çok önemli olan çeşitli üst düzey davranışsal yeteneklerin burada aracılık ettiği bilinmektedir (Schoenemann, 2006). Prefrontal korteksin birçok bileşeni vardır ve bunların hepsi aynı ölçüde değişmemiştir. Broca alanı, yukarıda tartışıldığı gibi, özellikle sol tarafta orantısız bir şekilde artmıştır (Schenker vd., 2009). Posterior orbitofrontal kortekste (posteroinferior frontal korteks, gözlerin üstü) bulunan Brodmann alan 13, ortalama maymundan yalnızca 1,5 kat daha büyük olarak, genel beyin boyutundaki artışın gerisinde kalmış gibi görünmektedir. Bu bölge sosyal etkileşimlerin duygusal yönlerinin değerlendirilmesinde rol oynar. İnsan evrimi sırasında sosyal bağlamın artan önemi göz önüne alındığında, artışı nispeten küçük görünebilir.

Kavramsal ve anlamsal işleme

Dil kritik bir şekilde dünyanın kavramsal olarak anlaşılmasına dayanır ve bu da beynin birçok farklı alanından oluşan geniş bir ağa bağlı görünmektedir. İnsanlar özellikle görsel bilgiye eğilimlidir ve bunun sonucunda çoğu insan için kavramsal anlamın önemli bir bileşenini oluşturur. Görsel bilgi üretimi gözün retinasında başlar ve ara çekirdekler aracılığıyla oksipital lobda bulunan birincil görsel kortekse aktarılır ve burada bilinçli farkındalık için kullanılabilir hale gelir (Bear vd., 2007).

Özel isimlerin anlaşılması temporal lobun anterior ve medial bölgelerine bağlıken, yaygın isimlerin anlaşılması lateral ve inferior temporal loblara bağlı görünmektedir. Karşılaştırmalı bir bakış açısıyla, bir bütün olarak insanın temporal lobu, beyin boyutumuz göz önüne alındığında önceden tahmin edilenden %23 daha büyüktür veya mutlak anlamda yaklaşık dört kat daha büyüktür (ancak bu, bu örnekteki genel beyin boyutu farkına benzerdir) (Rilling ve Seligman, 2002). İşitsel işleme ve kavramsal ve anlamsal işleme ile ilgili alanlara ek olarak temporal lob ayrıca hipokampus (hafıza oluşumunda önemli bir rol oynar) ve amigdala (olayların duygusal değerini işaretlemeye merkezi bir rol oynar) içerir.

Birincil işitsel korteksin hemen arkasında yer alan planum temporale, karşılaştırmalı olarak iyi çalışılmıştır. Planum temporale insanlarda sol tarafta daha büyüktür (Sommer vd., 2008) ve bunun dil evriminin işlevsel bir anatomik bağıntısını yansıttığı varsayılmıştır.

Sağ hemisfer (yarım küre)

Şimdiye kadar tartışılan kortikal dil alanları çoğu insanda sol yarımkürede lokalize olsa da sağ yarımkürenin de dile dahil olduğu görülmektedir. Sağ hemisfer kısa kelimeleri anlar ve aynı zamanda belirli kelimeler için alternatif olası anlamları düşünür, bu da belirli bir dilsel iletişimin birden fazla amaçlanan anlamını yorumlamaya dahil olduğunu düşündürmektedir.

Sol prefrontal bölgenin diğer primatlara kıyasla insanlarda sağa göre özellikle büyük olduğu gösterilmiştir (Smaers vd., 2011). Bu durum büyük ölçüde bu bölgeler için primat ölçeklendirme eğilimleri tarafından öngörülüyor gibi görünse de yine de muhtemelen davranışsal etkileri vardır. İlginç bir şekilde insanlarda sağ yarımkürenin tamamı aslında sol yarımküreden çok az daha büyüktür (%1; Allen vd., 2002). İnsanlarda sağ yarımkürenin genel boyut olarak sola çok yakın olduğu göz önüne alındığında muhtemelen bir bütün olarak korteksle birlikte yaklaşık üç kat artmıştır. Ayrıca, Broca'nın alanı (en azından) sol hemisferde daha büyük olduğundan, sağ hemisferin bir bütün olarak biraz daha büyük olduğu göz önüne alındığında, tanım gereği sağdaki diğer alanların

soldaki karşılık gelen alanlardan daha büyük olması gerekir. Her ne kadar daha detaylı karşılaştırmalı asimetri çalışmaları yapılması gerekse de insan evrimi sırasında sağ hemisferin genel olarak solun gerisinde kaldığını gösteren hiçbir şey yoktur.

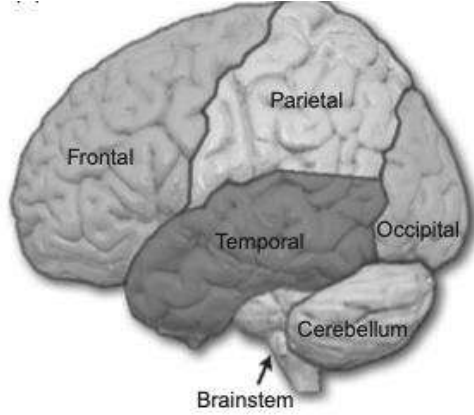
Bazal gangliyonlar

Korteks dilin işlenmesinde büyük ölçüde rol oynasa da korteksin derinliklerinde yer alan ve topluca bazal ganglionlar olarak bilinen bir grup birbirine bağlı çekirdeğin de önemli roller oynadığı görülmektedir. Genel olarak iradeli hareketlerin seçilmesi ve başlatılmasında işlev gören önemli bir devre döngüsüne katılırlar (Bear vd., 2007). Çeşitli çalışmalar bu devrelerin sadece dil üretiminde değil aynı zamanda dili anlamada da rol oynadığını göstermiştir. Özellikle bazal gangliyonları etkileyen parkinson ve huntington hastalıklarının önemli semptomları arasında karmaşık sözdizimini (örn. Ortası gömülü tümceler) anlama ve anlamsal bilgiyi işleme sorunları yer almaktadır.

İnsanlarda bazal gangliyonların göreceli büyüklüğü üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalar, bu çekirdeklerin bizimki kadar büyük bir primat beyni için tahmin edilenin yalnızca %65'i kadar büyük olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, vücut büyüklüğüne göre tahmin edilenden mutlak anlamda yaklaşık iki kat daha büyüktürler. İnsanların maymunlardan çok daha karmaşık iradeli hareketlere sahip olduğu görülmediğinden (muhtemelen ses çıkarma ve el manipülasyonu ile ilgili olanlar hariç), bu artışların dil de dahil olmak üzere daha yüksek kortikal işlevleri destekleyen önemli bir role işaret etmesi mümkün görünmektedir.

Beyincik

Serebellum sadece korteksten gelen motor sinyallerin modüle edilmesinde rol oynamakla kalmaz (Bear vd., 2007), aynı zamanda hedef organizasyonu ve planlama, hafıza ve öğrenmenin yönleri, dikkat, görsel-uzamsal işleme, duygusal tepkilerin modüle edilmesi ve dil dahil olmak üzere daha yüksek bilişsel işlevlerle de ilişkilendirilmiştir (Baillieux vd., 2008).

Figür 4: Beyincik alanı (Schoenemann, 2012: 448).

Beyincik, konuşma üretimi ve algısının yanı sıra hem anlamsal hem de dilbilgisel işlemede rol oynuyor gibi görünmektedir (Baillieux vd., 2008). Beyincik ayrıca genel olarak zamanlama mekanizmalarında da rol oynuyor gibi görünmektedir. İnsan beyinciği beyin boyutuna göre tahmin edilenden biraz daha küçüktür ancak vücut boyutuna göre 2,9 kat daha büyüktür (neokorteks dışındaki tüm beyin bölgelerinde en büyük artış). Daha yüksek bilişsel işlevler hem maymunlarda hem de insanlarda göreceli olarak önemli bir artış gösteren beyinciğin yan hemisferlerinde lokalize olmuş gibi görünmektedir. Genel vücut ağırlığına göre insan lateral serebellar hemisferleri tahmin edilenden 2,9 kat daha büyüktür (MacLeod vd., 2003) ve bu nedenle kas kütleindeki olası farklılıklarla açıklanamaz. Dil işlemedeki rolü göz önüne alındığında bu artış dil evrimi ile ilgili olabilir.

Vokalizasyon (seslendirme)

Vokalizasyondan sorumlu kaslar orta beyin ve yüksek kortikal alanlardan gelen sinyalleri ileten beyin sapındaki çekirdekler tarafından doğrudan innerve edilir. Birincil vokal sinyalinin perdesini değiştirmekten sorumlu olan vokal kıvrım kasları nükleus ambiguus tarafından innerve edilir. Vokal sinyal, dilin, alt çenenin ve dudakların manipülasyonu ile çeşitli şekillerde filtrelenir ve böylece konuşma olarak algıladığımız ses değişiklikleri üretilir. Ses üretimi dil için açıkça önemli olsa da bu beyin sapı çekirdekleri insanlarda özellikle genişlemiş görünmemektedir. İnsanlardaki hipoglossal çekirdek büyüktür ancak maymunlarla önemli ölçüde örtüşürken insan trigeminal ve yüz motor çekirdekleri büyük maymunlarınkiyle tamamen örtüşmektedir (Sherwood vd., 2005). Dolayısıyla, dil evriminin bu çekirdekleri önemli ölçüde değiştirdiğine dair çok az kanıt vardır.

İnsanlarda ayrıca iki dolaylı yol vardır; birincisi beyin sapının retiküler formasyonu (dil, alt çene ve dudak hareketi için) ve nükleus retroambiguus (solunum kasları için) üzerinden yönlendirilen bağlantıları içerir ve ikincisi limbik sistemin singulat girusu üzerinden ağrı veya güçlü duygulara karşı istemsiz vokal tepkilere aracılık eder (Deacon, 1997).

Karşılaştırmalı çalışmalar, insan olmayan primatların da aynı dolaylı yollara sahip olduğunu ve bu sayede çeşitli duygusal vokalizasyonlar gerçekleştirebildiklerini, ancak dil ve solunum kaslarını kontrol eden doğrudan bağlantılarının zayıf olduğunu ve gırtlakla doğrudan bağlantılarının tamamen bulunmadığını göstermektedir. Bu durum, insanlarda kasıtlı bilinçli vokalizasyon için beyin sapına giden en azından bazı yeni doğrudan kortikal yolların evrimleştiğini düşündürmektedir.

İşitsel algı

Sesin bilinçli farkındalığı, kokleadan gelen sinyallerin (sesin nöral sinyallere çevrildiği yer) beyin sapı ve orta beyindeki bir dizi ara çekirdek aracılığıyla temporal lobda bulunan birincil işitsel kortekse ulaşmasına bağlıdır. Karşılaştırmalı veriler primatların beyin ağırlıklarına göre beklenenden biraz daha küçük ara işitsel çekirdeklere sahip olduğunu göstermektedir (Schoenemann, 2012: 455). Hem mutlak anlamda hem de vücut büyüklüğüne oranla insan işitsel çekirdekleri dramatik olmasa da makul ölçüde büyük görünmektedir. Genel olarak bu durum, bu çekirdeklerde yalnızca mütevazı evrimsel değişiklikler olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Beyin/dil birlikte evrimine ilişkin mevcut anlayışımız, beynin dil işlemeyle ilgili bölümlerindeki farklılıkların karşılaştırmalı kaba anatomik değerlendirmelerine dayanmaktadır. Genel beyin büyüklüğündeki artış, hem lokalize kortikal uzmanlaşmayı teşvik ederek hem de dil için merkezi faydayı sağlayan ve böylece evrimini yönlendiren giderek karmaşıklaşan sosyal etkileşimleri mümkün kılarak dilin önünü açmıştır. Dil ile ilgili belirli beyin alanları orantısız bir şekilde artmıştır: prefrontal korteks (anlambilim ve sözdizimi ile ilgili alanlar) ve temporal lob (özellikle, kelimeleri anlamlara ve kavramlara bağlamakla ilgili alanlar). Broca ve Wernicke bölgeleri ve bunları birbirine bağlayan kavisli fasikül, dil için özel olarak evrimleşmemiştir ancak detaylandırılmış gibi görünmektedir. Bazal gangliyonlar ve beyincik dahil olmak üzere dil işlemeye katılan diğer alanlar, genel beyin boyutuna göre çok fazla artmamış olsalar da genel vücut ağırlığına göre tahmin edilenden daha büyüktür.

Son olarak, işitsel işlem yolları çok fazla değişmemiş gibi görünse de konuşmanın bilinçli kontrolünü sağlayan yollar ya eklenmiş ya da güçlendirilmiştir.

İnsan evrimindeki tek davranışsal değişim dil olmadığından, davranışsal alanlar arasındaki etkileşimi çözmek kritik önem taşıyacaktır. Dil alanlarının dil dışı işlevlerinin değerlendirilmesi açısından da çok önemli olacaktır. Tüm bu bulgular, dilin beyne daha fazla uyum sağladığı görüşüyle tutarlıdır. Dilin kendisi düşünmeyi ve kavramsal farkındalığı kolaylaştırdığından, dil evrimi karşılıklı olarak birbirini güçlendiren bir süreç olacaktır. Giderek daha karmaşık hale gelen beyinler, giderek daha zengin ve çeşitli düşüncelere yol açarak giderek daha karmaşık hale gelen dilin evrimini tetiklemiş ve bu da bu beyinlerin daha sonra iletmek isteyeceği daha da karmaşık kavramsal dünyayı kolaylaştırmıştır.

Kaynakça

- Allen, J. S., Damasio, H., ve Grabowski, T. J. (2002). Normal neuroanatomical variation in the human brain: An MRI- volumetric study. *American Journal of Physical Anthropology*, 118, 341–358.
- Baillieux, H., De Smet, H. J., Paquier, P. F., De Deyn, P. P., ve Marien, P. (2008). Cerebellar neurocognition: Insights into the bottom of the brain. *Clinical Neurology and Neurosurgery*, 110(8), 763–773.
- Barsalou, L. W. (2008). Grounded cognition. *Annual Review of Psychology*, 59, 617–645.
- Bear, M. F., Connors, B. W., ve Paradiso, M. A. (2007). *Neuro- science: Exploring the brain* (3rd ed.). Baltimore; Philadelphia, PA: Lippincott Williams & Wilkins.
- Beckner, C., Blythe, R., Bybee, J., Christiansen, M. H., Croft, W., Ellis, N. C., et al. (2009). Language is a complex adaptive system: Position paper. *Language Learning*, 59(Suppl. 1), 1–26.
- Christiansen, M. H. (1994). *Infinite languages, finite minds: Connectionism, learning and linguistic structure*. Unpublished PhD dissertation, University of Edinburgh, Edinburgh, Scotland.
- Christiansen, M. H., ve Chater, N. (2008). Language as shaped by the brain. *The Behavioral and Brain Sciences*, 31, 489–509.
- Damasio, A. R., Damasio, H. (1992). Brain and language. *Scientific American*, 267(3), 89–95.
- Darwin, C. (1882). *The descent of man and selection in relation to sex* (2nd ed.). London: John Murray.
- Deacon, T. W. (1992). Brain-language coevolution. In J. A. Hawkins & M. Gell- Mann (Eds.), *The evolution of human languages* (Vol. XI, pp. 49–83). Redwood City, CA: Addison-Wesley.
- Deacon, T. W. (1997). *The symbolic species: The co-evolution of language and the brain*. New York: W.W. Norton.
- Deaner, R. O., Isler, K., Burkart, J., & van Schaik, C. (2007). Overall brain size, and not encephalization quotient, best predicts cognitive ability across non-human primates. *Brain, Behavior and Evolution*, 70(2), 115–124.
- Gibson, K. R. (2002). Evolution of human intelligence: The roles of brain size and mental construction. *Brain, Behavior and Evolution*, 59(1–2), 10–20.
- Gibson, K. R., Rumbaugh, D., ve Beran, M. (2001). Bigger is better: Primate brain size in relationship to cognition. In D. Falk & K. Gibson (Eds.), *Evolutionary anatomy of the primate cerebral cortex* (pp. 79–97). Cambridge: Cambridge University Press.

- Hill, H., Lahr, M.M., Beaudet, A. (2023). Brain evolution and language: A comparative 3D analysis of Wernicke's area in extant and fossil hominids (Chapter 5). *Progress in Brain Research*, Volume 275, ISSN 0079-6123
- Hofman, M. A. (1985). Size and shape of the cerebral cortex in mammals. The cortical surface. *Brain, Behavior and Evolution*, 27, 28–40.
- Hurford, J. R. (2003). The language mosaic and its evolution. In M. H. Christiansen & S. Kirby (Eds.), *Language evolution* (pp. 38–57). Oxford: Oxford University Press.
- Jerison, H. J. (1973). *Evolution of the brain and intelligence*. New York: Academic Press.
- Ko, K. H. (2016). Origins of human intelligence: The chain of tool-making and brain evolution. *Anthropological Notebooks* 22 (1): 5–22.
- Kohler, E., Keysers, C., Umiltà, M. A., Fogassi, L., Gallese, V. ve Rizzolatti, G. (2002). Hearing sounds, understanding actions: Action representation in mirror neurons. *Science*, 297(5582), 846–848.
- MacLeod, C. E., Zilles, K., Schleicher, A., Rilling, J. K., ve Gibson, K. R. (2003). Expansion of the neocerebellum in hominoidea. *Journal of Human Evolution*, 44(4), 401–429.
- Noppeney, U., ve Price, C. J. (2004). Retrieval of abstract semantics. *NeuroImage*, 22, 164–170.
- Nucifora, P. G., Verma, R., Melhem, E. R., Gur, R. E., & Gur, R. C. (2005). Leftward asymmetry in relative fiber density of the arcuate fasciculus. *Neuroreport*, 16(8), 791–794.
- Parker, S. T., ve Gibson, K. R. (Eds.). (1990). *Language and intelligence in monkeys and apes: Comparative developmental perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rilling, J. K., & Seligman, R. A. (2002). A quantitative morphometric comparative analysis of the primate temporal lobe. *Journal of Human Evolution*, 42(5), 505–533.
- Rilling, J. K., Glasser, M. F., Preuss, T. M., Ma, X., Zhang, X., Zhao, T., et al. (2007). A comparative diffusion tensor imaging (DTI) study of the arcuate fasciculus language pathway in humans, chimpanzees and rhesus macaques. *American Journal of Physical Anthropology*, 132(S44), 199–200.
- Schenker, N. M., Hopkins, W. D., Spocter, M. A., Garrison, A. R., Stimpson, C. D., Erwin, J. M., et al. (2009). Broca's area homologue in chimpanzees

- (Pan troglodytes): Probabilistic mapping, asymmetry, and comparison to humans. *Cerebral Cortex*, 20(3), 730–742.
- Schoenemann, P. T. (2005). *Conceptual complexity and the brain: Understanding language origins*. In W. S.-Y. Wang & J. W. Minett (Eds.), *Language acquisition, change and emergence: Essays in evolutionary linguistics* (pp. 47–94). Hong Kong: City University of Hong Kong Press.
- Schoenemann, P. T. (2006). Evolution of the size and functional areas of the human brain. *Annual Review of Anthropology*, 35, 379–406.
- Schoenemann, P. T. (2009). Brain evolution relevant to language. In: *Language, Evolution, and the Brain*, Minett, James W. & Wang, William S.-Y., eds., Hong Kong: City University of Hong Kong Press, pp. 191-223.
- Schoenemann, P. Thomas, (2012). Evolution of Brain and Language in *Evolution of the Primate Brain: From Neuron to Behavior*, edited by Michel A. Hofman and Dean Falk, series title: *Progress in Brain Research*, series editors: Stephen Waxman, Donald G. Stein, Dick Swaab and Howard Fields. Amsterdam: Elsevier, pp. 443-459.
- Sherwood, C. C., Hof, P. R., Holloway, R. L., Semendeferi, K., Gannon, P. J., Frahm, H. D., et al. (2005). Evolution of the brainstem orofacial motor system in primates: A comparative study of trigeminal, facial, and hypoglossal nuclei. *Journal of Human Evolution*, 48(1), 45–84.
- Smaers, J. B., Steele, J., Case, C. R., Cowper, A., Amunts, K., ve Zilles, K. (2011). Primate prefrontal cortex evolution: Human brains are the extreme of a lateralized ape trend. *Brain, Behavior and Evolution*, 77, 67–78.
- Sommer, I. E., Aleman, A., Somers, M., Boks, M. P., ve Kahn, R. S. (2008). Sex differences in handedness, asymmetry of the planum temporale and functional language lateralization. *Brain Research*, 1206, 76–88.

Bölüm 27

**Müşteri - Hizmet Robotu Etkileşiminde
Antropomorfizmin Etkisi ve
Tekinsiz Vadi Teorisi**

Sercan HATIPOĞLU¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi; Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü,
shatipoglu@bandirma.edu.tr 0000-0002-2029-8110

ÖZET

Zaman içerisinde gerçekleşen teknolojik gelişmeler, karmaşık görevleri yerine getirebilen robotların üretilmesini mümkün kılmıştır. Bu durum robotların kullanımını giderek yaygınlaştırmıştır. Benzer şekilde, hizmet robotları da pek çok hizmet alt sektöründe kendilerine giderek artan oranda geniş bir kullanım alanı bulmaktadır. Öyle ki çok sayıda araştırmacı ve sektör uzmanının ilgisi de bu yöne kaymaktadır. Önümüzdeki yıllarda müşteriler ve hizmet robotları arasındaki etkileşimlerin sayısının daha da artacağı öngörülmektedir. Diğer bir taraftan, hizmet robotlarının antropomorfik (insan benzeri) özellikleri, müşterilerin hizmet robotlarını benimsemesinde kritik bir faktör olarak görülmektedir. Bazı firmalar, müşterilerin bu teknolojiyi benimsemesini artırmak için insana benzeyen ve insan gibi davranan robotlar kullanırken, bazıları da insana çok benzeyen robotların ürkütücülük hissi yaratabileceğini varsayarak, Tekinsiz Vadi Teorisi'nin etkilerinden kaçınmak için makine benzeri robotlar kullanmaktadır. Ek olarak, hizmet pazarlaması literatüründe robotlara yönelik antropomorfizmin müşterilerin kullanım niyetlerini kolaylaştırıp kolaylaştırmadığı konusunda bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bu kapsamda müşterilerin hizmet robotlarına verdiği tepkileri anlamak ve hizmet robotlarını müşterilerle olan etkileşimlere başarılı bir şekilde dahil etmek için hangi durumların uygun olabileceğini anlamak önemlidir. Bu bağlamda mevcut çalışmada, hizmet karşılaşmalarında hizmet robotlarına ilişkin tutum, değerlendirme ve benimsenmesi üzerinde etkili olduğu ifade edilen antropomorfizm ve Tekinsiz Vadi Teorisi çeşitli açılardan ele alınıp, incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Hizmet Robotu, Antropomorfizm, Tekinsiz Vadi Teorisi

GİRİŞ

Yapay zekâ, makinelerin olayları ve durumları algılamaları, öğrenmeleri ve kavramalarıyla ilgilenen bilişsel bilim dalıdır. İnsanlardan bağımsız olarak işler yapabilen makinelerin geliştirilmesiyle ilgilenen bir bilim olduğu da söylenebilir (Sucu, 2019: 205). Robotik ise, insanlar tarafından gerçekleştirilen görev ve eylemleri yerine getirmek amacıyla robotların tasarım ve üretimiyle ilgilenen yapay zekânın bir alt dalı olarak tanımlanabilmektedir (Çilingir vd., 2023: 2). Yapay zekâ ve robotiğin gelişimi ile verimliliğin artmasına ve maliyetlerin azalmasına katkı sağlandığından, farklı sektörlerde kullanımları gittikçe yaygınlaşmaktadır (Tung ve Au, 2018). Bu doğrultuda, 2025 yılında dünya genelinde 1,5 milyarda fazla robotun kullanılıp, 2030 yılıyla beraber robot sayısının dünyadaki insan nüfusunu geçeceği öngörülmektedir (Başer ve Bakırtaş, 2023: 209).

Robotların zaman içerisinde farklı alanlarda gittikçe artan kullanımından, hizmet sektörü de payını almıştır. Hizmet robotları, insanların ve robotların aynı alanda iş birliği yaptığı veya insanların yerine robotların hizmet sunumunda yer aldığı yeni bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır (Harris vd., 2018). Hizmet robotları turizm, sağlık, bankacılık, eğitim gibi çeşitli hizmet ortamlarında giderek daha fazla benimsenmektedir. Hizmet robotlarının küresel piyasa değerlerinin 2024 yılına kadar 509 milyar ABD dolarına çıkacağı ve her yıl ortalama %25,34'lük bir büyüme kaydedeceği tahmin edilmektedir (Kim vd., 2023: 1). Hizmet robotları, bir kuruluşun müşterileriyle etkileşime giren, iletişim kuran ve onlara hizmet sunan sistem tabanlı özerk ve uyarlanabilir arayüzlerdir (Wirtz vd., 2018). Yüz ve ses tanıma sistemleri gibi etkili bilgi işlem teknolojilerini kullanan çağdaş hizmet robotları, müşterilerin özel ihtiyaçlarını belirleme gibi son derece özelleştirilmiş ve kişiselleştirilmiş hizmetler sağlama yeteneğine sahiptir. Son dönemde hizmet robotlarının hizmet sektöründe insan çalışanların yaptığı işleri kademeli olarak devraldığı da görülmektedir (Yu, 2020). Geçmişte müşterilerle hizmet çalışanlarının yer aldığı hizmet karşılaşmalarında artık hizmet robotları da yer almaktadır. İşte bu nedenle hizmet robotları, kendilerine has özellikleri nedeniyle hizmet pazarlaması alanında yeni bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır (Belanche vd., 2020: 206).

Gelişen teknoloji, sentetik ve insan görünümüne daha yakın robotların üretilmesini de mümkün kılmıştır (Başer ve Bakırtaş, 2023: 208). Bu noktada antropomorfizm kavramı gündeme gelmektedir. Antropomorfizm, “bir nesnenin insansı özelliklerinin seviyesi” (Gürsoy vd., 2019: 160) ve “insan olmayan varlıklarda insana benzer özelliklerin algılanması” (Epley, 2018: 591) olarak tanımlanmaktadır. Benzer şekilde hizmet robotlarının antropomorfizmi,

robotların insan görünümü veya davranışına sahip olma derecesi olarak tanımlanabilir (Murphy vd., 2021). Antropomorfizmin temel bileşenleriyle ilgili olarak, insan-robot etkileşimi (Human-Robot Interaction) literatüründeki çalışmalar hizmet robotlarının görsel özellikleri ve işlevleri gibi fiziksel özellikleri ve psikolojik faktörleri de konu edinmektedir (Kim vd., 2023: 2). Bir robotun antropomorfizmi müşterilerin onu daha kolay kabul etmesini sağlayabilir (Mourey vd., 2017), müşterilerin ona olan güvenini artırabilir (van Pinxteren vd., 2019), müşterilerin robotlarla daha fazla zaman geçirmeyi tercih etmesini sağlayabilir (Qiu vd., 2020) veya müşterilerin robotlardan kaynaklanan hizmet hatalarına karşı daha yüksek toleransa sahip olmasına neden olabilir (Mirnig vd., 2017).

Diğer bir taraftan, robot antropomorfizminin etkisine ilişkin önceki araştırmalarda olumlu olduğu kadar, olumsuz etkilerini de öne süren çelişkiler de bulgulanmıştır (Rosenthal-Von Der Pütten ve Krämer, 2014; Akdim vd., 2023). Antropomorfizmin uygunsuz tasarımı tüketicilerde rahatsızlığa, özellikle de ürkütücü duygulara ve insan kimliğine yönelik bir tehdit oluşmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle, hizmet robotlarının antropomorfizmine ilişkin sistematik bir anlayış geliştirmek çok önemlidir (Zhang vd., 2023: 277-278). Neredeyse yarım asırlık geçmişi olan Tekinsiz Vadi Teorisi, insansı robotların algılarından kaynaklanan ürperticiliği açıklamaya yardımcı olmaktadır (Mori, 1970; Mori vd., 2012). Teori, robotlar insana benzedikçe, yani antropomorfik hale geldikçe kabulün bir noktaya kadar arttığını ve daha sonra ilerleyen safhalarda tüketicilerin robotu tuhaf, garip veya ürkütücü olarak algılamasıyla bu kabulün belirgin şekilde düştüğünü öne sürmektedir. Son safhalarda ise robotlar neredeyse gerçeğe yakın hale geldikçe kabulünün yeniden arttığını ortaya koymaktadır (Mori, 1970; Mori vd., 2012).

Bununla birlikte, hizmet sektöründe hizmet robotlarının müşteriler tarafından kabulü çok düşüktür ve çoğu müşteri alternatif sunulduğunda hâlâ insanlarla etkileşimi tercih etmektedir. Pazarlamacılar için en önemli zorluklardan biri, müşterilerin hizmet robotlarına verdiği tepkileri derinlemesine anlamak ve hizmet robotlarını müşterilerle olan etkileşimlere başarılı bir şekilde dahil etmek için hangi durumların uygun olabileceğini anlamaktır. Bu bağlamda mevcut çalışmada, hizmet karşılaşmalarında hizmet robotlarına ilişkin tutum, değerlendirme ve benimsenmesi üzerinde etkili olduğu ifade edilen antropomorfizm ve Tekinsiz Vadi Teorisi çeşitli açılardan ele alınıp, incelenecektir.

ROBOTLAR, HİZMET ROBOTLARI VE HİZMET ROBOTLARININ SEKTÖRDE KULLANIMI

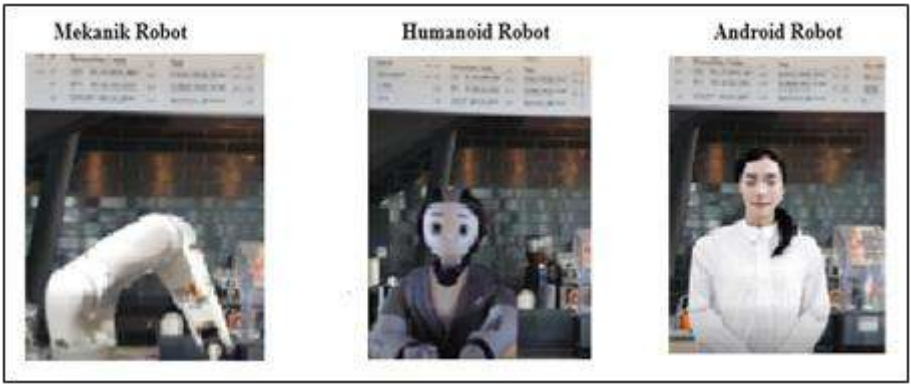
Robot kelimesi, Çekçe “zorunlu hizmet” anlamına gelen “robota” kelimesine dayanmaktadır (Hockstein vd., 2007). Bu kelime de Eski Slavcada “köle” anlamına gelen “rabu” kelimesinden türetilmiştir (Çilingir vd., 2023: 3). Robot terimi, 1921 tarihli bir Çek oyunu olan “Rossum'un Evrensel Robotları'ndan” (Čapek, 2001) kaynaklansa da kavram, Homer, Platon ve Ovid'in heykellerinin canlanmasıyla ilgili hikayelere kadar uzanmaktadır (Murphy vd., 2019: 785). Günümüzde robotlar çeşitli mekanik görevleri ifa etmek için programlanmış mekanik cihazlar olarak tanımlanmaktadır (Belanche vd., 2020: 205). Bir başka tanıma göre insana benzer özelliklere sahip olup, zorlu görevleri yerine getiren, otomatik olarak yönlendirilebilen makineler olarak tanımlanmaktadır (Merriam-Webster, 2023). Amerikan Robotik Enstitüsü robot kavramını çeşitli görevleri yerine getirmek üzere önceden programlanmış hareket sistemine sahip malzemeler olarak tanımlamaktadır (Çilingir vd., 2023: 3). Tanımlardan da anlaşılacağı gibi robotlar çeşitli görevleri insanlara ihtiyaç duymadan otonom bir şekilde yerine getirebilmektedir.

Robotlar, somut ürünlerin üretiminde özellikle fiziksel güç kullanımının elzem olduğu alanlarda uzun süredir kullanılmaktadır. Her ne kadar önceki kullanım alanlarında düşünme yeteneği gerektirmeyen işlerde kullanılsalar da yapay zekâ teknolojilerindeki gelişmeler vasıtasıyla robotlar zaman içerisinde birbirleri ile iletişim kurabilen, insan gibi çalışan akıllı makinelere dönüşmüşlerdir (Çuhadar vd., 2022: 1555). Ek olarak, son dönemde geliştirilen robotların artışının temelinde ise sensör teknolojisi ve robotik eklemleri hareket ettiren aktüatörlerdeki maliyet düşüşleri; küçülen boyutları ve giderek daha fazla enerji tasarrufu sağlayan bilgisayar çipleri bulunmaktadır (Murphy vd., 2019: 785). Bu kapsamda Robot “Electro”, 1937-1938 yılları arasında Westinghouse Electric Corporation tarafından geliştirilerek günümüz modern insansı robotlarının şekillenmesini sağlamıştır. 1961 yılında Unimation adlı şirket tarafından robot kolu formunda ilk ticari robot olan "Unimate" geliştirilmiştir. Robot, General Motors tarafından insan gücünün yeterli olmadığı işlerde kullanılmıştır. Waseda Üniversitesi WABOT projesine 1967 yılında başlamış ve insanlarla iletişim kurabilen ve nesnelere hareket ettirebilen ilk insansı robot “Wabot-1” üretilmiştir. 1994 yılında geliştirilen “Dante II” ise insanlar için tehlikeli olan yerlerde volkanik gaz örneklerini toplayabilecek hale gelmiştir (Çilingir vd., 2023: 4-5). Tüm bu aşamalar robot teknolojisinin gelişimine ciddi katkılar sağlamıştır.

Robotlar çok çeşitli kriterlere göre sınıflandırılabilir. Robotları sınıflandırmak için kullanılan yaygın yöntemlerden birisi robotların fiziksel

görünüşlerine dayanmaktadır. Fiziksel özelliklerine göre robotları mekanik, humanoid ve android olarak kategorilere ayırmak mümkündür (Walters vd., 2008: 164). Mekanik robotlar, insan formunu hiçbir şekilde taklit etmeyen ve genellikle robot olarak hemen tanınabilen makinelerdir. Bu robotlar, genellikle mekanik bir yapıya sahiptir. İnsansı (Humanoid) robotlar, Görünüm açısından baş, bacaklar, kollar vb. gibi insan benzeri uzuvlara sahip oldukları için insana benzeyen robotlar olarak nitelendirilmektedir. Android robotlar, günümüz teknolojisinin sağladığı imkanlarla insana en fazla benzeyen görünüş ve davranışa sahip robotlardır. Görünüşlerine göre robot türleri Şekil 1'de sunulmuştur (Kim vd., 2023: 6).

Şekil 1: Fiziksel Görünüşlerine Göre Robot Türleri

Literatürde sıklıkla üzerinde durulan başka bir sınıflandırmaya göre robotlar endüstriyel robotlar ve hizmet robotları olarak ikiye ayrılmaktadır (Ivanov vd., 2017; Chiang ve Trimi, 2020). Çeşitli çalışmalarda ise hizmet robotları, profesyonel hizmet robotları ve kişisel hizmet robotları olarak kendi içerisinde yine ikiye ayrılmaktadır (Thrun, 2004; Vaussard vd., 2014). Hizmet robotları, bir kuruluşun müşterileriyle etkileşime giren, iletişim kuran ve onlara hizmet sunan sistem tabanlı özerk ve uyarlanabilir arayüzlerdir (Wirtz vd., 2018). Bir başka tanımlamaya göre, endüstriyel olmayan tüm uygulamalarda kullanılan ve insanlara faydalı hizmetler sunan bir robot sınıfıdır (Ferro ve Marchionni, 2014). Son yıllarda hizmet robotlarının maliyet düşüşleri ve müşteri deneyimini geliştirmesi gibi pozitif etkilerinden dolayı endüstrilerde artan oranda kullanılmaya başlandığı izlenmektedir. Bu nedenle, hizmet robotları, çeşitli hizmet endüstrilerinde bir dizi farklı görevi yerine getirmek için yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin, turizm ve konaklama işletmelerinde ön büro robotları, konsiyerj robotları, oda asistan robotları veya teslimat robotları gibi çeşitli alanlarda kullanılmaktadır. Restoran sektöründe ise robot şefler, robot baristalar ve robot barmenler gibi farklı alanlarda görev almaktadır. Havayolu

endüstrisinde temizlik robotları, eğlence robotları ve teslimat robotları gibi farklı alanlarda kullanılırlar. Aynı şekilde, müze ve parklarda robot rehberler ve konsiyerj robotları gibi çeşitli görevlerde kullanılmaktadırlar (Ladeira vd., 2023: 2). Ek olarak, teknolojik gelişmelerin getirdiği hassas mikro işlemler ve akıllı kontrol sistemleri ile laboratuvar robotları, cerrahi robotlar, rehabilitasyon robotları, hareket kısıtlaması yaşayan bireylere yardımcı olan robotlar ve rutin hasta ziyaretlerinde hemşirelere destek olan hizmet robotları, sağlık sektöründe giderek daha fazla kullanım alanı bulmuştur (Zhang vd., 2008: 674; Cintamür, 2023: 113).

ANTROPOMORFİZM VE HİZMET ROBOTLARININ ANTROPOMORFİZMİ

İnsan olmayan bir nesnenin insan formuna benzerliğini ifade eden antropomorfizm kavramı, iki Yunanca kelime olan *ánthropos* "insan" ve *morphē* "form/biçim" kelimelerinin birleşiminden türetilmiştir (Aubel vd., 2022: 28). Bu insan olmayan nesnelere, hayvanlar, bitkiler, doğa üstü güçler, elektronik veya mekanik cihazlar gibi her şey olabilmektedir (Epley vd., 2007: 865). Antropomorfizm, yalnızca tek bir özellik değil, bir dizi faktörün birleşimi olarak ortaya çıkan çok yönlü ve çok boyutlu bir olgudur. Antropomorfizm, insan olmayan varlıklara gerçek veya hayali davranışlarında insan benzeri özellikler, motivasyonlar, niyetler veya duygular atfetme eğilimi (Epley vd., 2007: 864) olarak tanımlanabilir. Başka bir deyişle, antropomorfizm; insan formunun, davranışsal özelliklerinin veya zihinsel durumlarının insan olmayan nesnelere, hayvanlara, doğaüstü olaylara ve hatta soyut kavramlara atfedilmesidir (Kim ve McGill, 2018: 431). Literatürde yaygın bir şekilde kullanılan antropomorfizm tanımlamaları Tablo 1.'de sunulmuştur.

Tablo 1: Antropomorfizm Tanımları

<i>Yazar</i>	<i>Tanım</i>
Guthrie (1993)	Antropomorfizm, cansız nesnelere insan benzeri varlıklar olarak algılamaya yönelik bireysel eğilimi ifade eder ve insan yargısına nüfuz eder.
Epley vd. (2007)	Antropomorfizm, insan özelliklerinin insan olmayan ajanlara atfedilmesini ifade etmektedir.
Waytz vd. (2014)	Antropomorfizm, rasyonel düşünce ve duygular gibi insan yeteneklerini robotlar gibi cansız nesnelere atama/atfetme eğilimidir.
Gürsoy vd. (2019)	Antropomorfizm, bir nesnenin insansı özelliklerinin seviyesidir.

Hizmet pazarlaması literatüründe en sık bahsedilen antropomorfizm türü, hizmet robotlarının antropomorfizmidir. Araştırmalar, insanların hizmet robotlarıyla etkileşime girdiğinde genellikle onları antropomorfize ettiklerini gösterdiği için bu yaygın bir olgudur (Zhang vd., 2022: 280). Bununla birlikte, bazı araştırmacılar, hizmet robotlarının antropomorfizminin farklı boyutlarının tanımlanmasını önermişlerdir. Özellikle, Cao vd. (2019), hizmet robotlarının tasarımında dikkate alınması gereken görsel, sözel ve psikolojik olmak üzere üç antropomorfik boyut olduğunu ortaya koymuşlardır. Antropomorfizmin görsel özellikleri, robot antropomorfizmi ile kullanıcının / müşterinin algısı arasındaki ilişkiyi araştırmak için görünüm, jest ve mimikler üzerinde durmaktadır. Sözel özellikler de başka bir antropomorfik özellik olarak tartışılmaktadır (Lee ve Nass, 2004). Schroeder ve Epley'e (2016) göre, insan benzeri seslerin robotik seslerden daha fazla antropomorfizme neden olma olasılığı daha yüksektir. Hem görsel hem de işitsel özellikler, kullanıcılar tarafından açıkça tanınabildikleri için antropomorfizmin fiziksel boyutu olarak kabul edilmektedir (Salem vd., 2013). Öte yandan, antropomorfizmin özerklik, sosyallik ve kişilik gibi psikolojik özellikleri ise kullanıcılar tarafından doğrudan görülemez veya duyulamaz ancak, antropomorfizmi etkinleştirmede önemli bir rol oynamaktadır (Cao vd., 2019). Literatürde bu kapsamda yapılan çalışmalarda bir robotun insan benzeri olarak algılanma derecesini etkileyen faktörler belirlemeye odaklanmış ve robotun antropomorfik tasarımı hareket (Castro-González vd., 2016), sözlü iletişim (Pillai ve Sivathanu, 2020), jestler (Tian vd., 2021) ve duygular (Lin vd., 2019) gibi faktörlerle elde edilebileceği öne sürülmüştür.

İnsanlar, çevrelerindeki cansız nesnelere antropomorfize etme eğiliminde oldukları için, robotları da insanlaştırma eğilimindedirler (Abdi vd., 2022: 2). Teknolojik ilerlemelerle birlikte, robotlar her yeni nesil üretimlerinde insanları daha yakından taklit edebilme yeteneği kazanmışlardır; bu, görünüm, yüz ifadeleri ve jestler dahil edilerek gerçekleştirilmektedir. Müşterilerle robotlar arasındaki etkileşimi kolaylaştırmak isteyen pazarlamacılar, müşterilerin robotları sosyal varlıklar olarak algılanmalarını artırmak için insan benzeri robotları tercih etmektedirler (Blut vd., 2021: 633). Çünkü insan benzerliği, robotlara olan bağlanma isteğini güçlendiren ve sosyal ilişki kurma motivasyonunu artıran önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır (Murphy vd., 2019: 788). Diğer yandan, müşteri memnuniyeti, müşterilerin hizmet robotlarına ilişkin algılarına büyük ölçüde etki etmektedir. Müşteri algıları ise hizmet robotlarının sahip olduğu antropomorfik özelliklerden etkilenmektedir. Dolayısıyla, insan duygularını taklit edebilen mimikler kullanabilen ve sesler çıkarabilen hizmet robotlarının geliştirilmesi, müşterilerin deneyimlerini olumlu yönde etkileyebilir (Abdi vd., 2022: 2). Ancak, hizmet robotlarıyla ilgili

literatür incelendiğinde, robot antropomorfizminin etkileri konusunda tartışmaların bulunduğu görülmektedir. Antropomorfizmin hizmet robotlarının kullanımına olumlu katkılar sağladığını belirten araştırmaların yanı sıra, bunun aksini savunan bulgulara da rastlamak mümkündür (Blut vd., 2021: 635).

Olumlu etkiler açısından tüketicilerin daha yüksek düzeyde antropomorfik hizmet robotlarını tercih ettiği iddia edilmektedir (Letheren vd., 2021). Ek olarak, antropomorfik robotlar müşterilerin hizmet deneyimlerini (Qiu vd., 2020), tutumlarını (Romero ve Lado, 2021), algılanan yakınlıklarını (Belanche vd., 2021a), güvenlerini (Van Pinxteren vd., 2019), robotları kabul etme ve kullanma isteklerini (Shin ve Jeong, 2020; Zhang vd., 2021), hizmet kalitesi algılarını (Zhu ve Chang 2020) ve sadakatlerini (Belanche vd., 2021b) olumlu yönden etkileyebilmektedir.

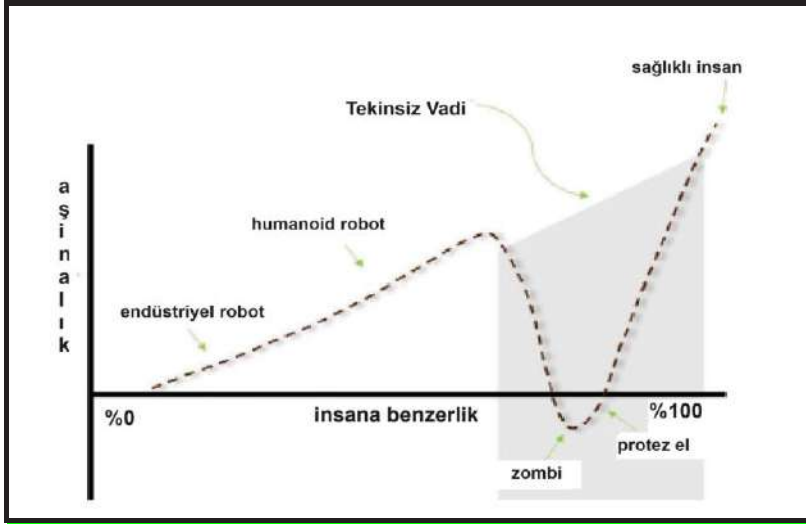
Bununla birlikte, çeşitli araştırmalarda robotların antropomorfize edilmesi durumunda olumsuz sonuçların ortaya çıkabileceği de bulgulanmıştır. Örneğin, psikolojik tepkiyi ortaya çıkarması (Ghazali vd., 2018), tedirginlik duygusunu artırması (Kim vd., 2019; Mende vd., 2019), insanların robotlara karşı olumlu tutumunu ve kabul etme istekliliğini azaltması (Yu, 2020) ve müşteri memnuniyetini olumsuz yönde etkilemesi (Choi vd., 2021) bunlara örnek olarak gösterilebilir. Bu nedenle, hizmet robotlarının antropomorfize edilmesi her zaman tüketicilere daha iyi deneyimler sunamayabilir. Robot antropomorfizmi oldukça karmaşık bir konsept olup, müşterilerin hizmet robotlarını kullanımı ile antropomorfizm arasındaki ilişkiye dair netlik bulunmamaktadır. Antropomorfizm algısı, insan-robot etkileşimini kolaylaştırabilir ve derinleştirebilirken, uygun olmayan antropomorfizm tasarımı tüketicilerde rahatsızlık, özellikle ürkütücülük hissi ve insan kimliklerine yönelik bir tehdit de oluşturabilir (Zhang vd., 2022: 277). Bu olumsuz etki, literatürde sıkça kullanılan "Tekinsiz Vadi Teorisi" ile açıklanmaktadır. Bu bağlamda, aşağıdaki bölümde, hizmet robotları ve müşteri etkileşiminde antropomorfizmin olumsuz etkilerinin nasıl ortaya çıkabileceğini açıklamak için yaygın olarak kabul gören Tekinsiz Vadi Teorisi'nden bahsedilecektir.

TEKİNSİZ VADİ TEORİSİ

Robotlar insan davranışlarını birçok yönden taklit edebilir. Eller, gözler, konuşma becerileri, çevreyi algılama, insanlarla etkileşime girerek onlara tepki verebilme gibi özellikler insanlardan robotlara atfedilmektedir. İnsanlar, diğer varlıkları daha insani görmek, bazen de daha az yalnız hissetmek gibi nedenlerle yaşadıkları dünyayı insana benzeyen yaratıklarla doldurmaktadırlar (Puzakova vd., 2009; Waytz vd., 2010). Yaratıkları şeylerin insanı andıran özelliklere sahip olması onların daha samimi, dost canlısı ve güvenli

görünmelerini sağlamaktadır. Japon robot bilimcisi Masahiro Mori'nin 1970 yılında ortaya attığı Tekinsiz Vadi teorisi bu noktada kafa karıştırıcı olabilir. Tekinsiz Vadi teorisine göre yapay tasarımlar ve insansı robotlar insanlara bir noktaya kadar çekici gelmektedir (Brink vd., 2019), ancak gerçeklik düzeyi arttıkça bunun yerine tikslenme, korku ve nefret gibi olumsuz duygular ortaya çıkmaktadır (Geller, 2008: 11). Ancak belirli bir noktadan sonra yani robotların insana benzerlik düzeyi kusursuz seviyeye yaklaştıkça tekrar çekici hale gelmektedir. Diğer bir deyişle, robotların insanlara benzemesi ile insanların robotlara duyduğu aşinalık / duygusal tepki / kabul duygusu arasında doğrusal olmayan bir ilişki bulunmaktadır. Tekinsiz Vadi teorisi, son yıllarda yeniden popülerlik kazanmıştır. Bunun temel nedeni, ilerleyen teknoloji ile nesnelerin veya hayali varlıkların insan benzeri olmasıyla ilgili olanakların artmasıdır (Goudey ve Bonnin, 2016: 6). Ayrıca, Tekinsiz Vadi etkilerinin çeşitli hizmet karşılaşmalarındaki rolünü anlamak, hizmet robotlarının sunulan hizmetlerin kabul edilmesini kolaylaştırması açısından önemlidir (Murphy vd., 2019: 789).

Tekinsiz Vadi Teorisi'nde robotların insan benzerliği ile aşinalık / duygusal tepki / kabul arasındaki ilişki Şekil 2'de sunulmuştur. Tekinsiz vadi teorisine göre, robotlar insana benzedikçe diğer bir ifade ile daha antropomorfik hale geldikçe, bir noktaya kadar insanlar tarafından kabulleri artmakta ve sonra müşteriler robotu ürkütücü veya garip olarak algılamakta ve değişen algı ile, robotun kabulünde belirgin bir düşüş olmaktadır (Murphy vd., 2019: 784). Grafikte gri alanla gösterilen ve tekinsiz vadi olarak adlandırılan bu bölge, önceki araştırmalarda %70 oranında insana benzerliğe ulaşılması ile başladığını göstermektedir (Weis ve Wiese, 2017). Ancak teori, robotların insanlara %95'ten fazla benzemesi durumunda insanların robotlara karşı tekrar olumlu duygular besleyeceğini öne sürmektedir (Mori, 1970). Bu nedenle robot tasarımcılarının tekinsiz vadiye düşme riskinden korunmak için grafikte görünen ikinci zirveyi, diğer bir ifadeyle tam insana benzeyen bir robot görünümünü hedeflememeleri konusunda tavsiyelerde bulunmaktadır (MacDorman, 2005: 399).

Şekil 2. Tekinsiz Vadi

Kaynak: Murphy, J., Gretzel, U., & Pesonen, J. (2019). Marketing robot services in hospitality and tourism: the role of anthropomorphism. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 36(7), 784-795. Sf: 788'den uyarlanmıştır.

Özetle, Tekinsiz Vadi'yi ortaya çıkarmak zor, karmaşık ve devam eden bir arayıştır (Belk, 2016; Broadbent, 2017; van Doorn vd., 2017). Tekinsiz Vadi'nin çeşitli hizmet karşılaşmalarındaki özel şekillerini ve itici güçlerini anlamak, hizmet robotlarının benimsenmesini ve başarısını kolaylaştırma yönünde kritik bir adımdır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Hizmet sektöründe robotların artan kullanımı, insan-robot etkileşimini önemli bir araştırma alanı haline getirmiştir. Yapay zekâ sayesinde, hizmet robotları kolektif zekâ üretebilen, büyük veriyi işleyebilen bütünleşmiş makineler haline dönüşmüştür. Müşterilerin hizmet robotlarına olan tepkilerini tahmin etmek ve anlamak, robotların hizmet sektöründeki başarısı için kritik öneme sahiptir. Müşterilerin hizmet robotlarına yönelik tutumları ve bu robotların kabul edilmesi üzerine yapılan araştırmalarda, antropomorfizm derecelerinin önemli olduğu kabul edilmektedir. Ancak, antropomorfizmin etkileri konusunda genel bir fikir birliği sağlanamamıştır ve literatürde çelişkili sonuçlar bulunmaktadır. İnsan benzeri özelliklere sahip robotlar, insan teması ile uyumlu bir yapı sergiledikleri için bazı çalışmalara göre antropomorfizm, insanlarla robotlar arasındaki sosyal etkileşimi kolaylaştırır ve bu nedenle insanlar antropomorfik özelliklere sahip yani insana benzer robotlara daha

olumlu tepkiler vermektedir. Diğer çalışmalar ise, insanların antropomorfik özelliklere sahip robotlarla olumsuz deneyimler yaşadığını ve bu nedenle bu robotlara karşı olumsuz değerlendirmelerde bulunduğunu ve olumsuz tepkiler verdiğini, daha az insan benzeri robotları tercih ettiğini raporlamaktadır. Buna ek olarak, Tekinsiz Vadi Teorisine göre robotların insan benzerliği ile insanların bu robotları benimsemesi arasında doğrusal bir ilişki bulunmamaktadır. Bu nedenle hem antropomorfizmin hem de Tekinsiz Vadi Teorisinin hizmet robotu müşteri etkileşimlerinde göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Robotların istihdam ve pazar yapısını değiştireceği beklentisi kesindir, ancak bu değişimin kapsamı ve etkileri hala net değildir. Antropomorfizm, genellikle insanlarla makineler arasındaki etkileşim sorunlarının çözümü olarak görülse de daha iyi bir yaklaşım olarak antropomorfizmin, insanlar ve makineler arasındaki etkileşimin bir dili olarak daha fazla araştırılması gerektiği düşünülmektedir. Antropomorfizm, insanların sosyal ortamlarda kullandığı kuralları ve beklentileri içerdiği için hizmet robotlarının insanlarla etkileşimlerini daha iyi hale getirmek için kullanılabilir. Bu nedenle antropomorfizm, robotlarla insanlar arasındaki etkileşimi sınırlamak yerine kolaylaştıran bir faktördür. Bu bağlamda, antropomorfik özellikleri bir dezavantaj olarak görmek yerine, bu özellikleri sayesinde sahip oldukları avantajlarla dengelemelidir.

Hizmet robotları, günümüzde ve gelecekte birçok araştırmacının ilgisini çekecek önemli bir çalışma alanı olarak hizmet pazarlaması içinde öne çıkacaktır. Bununla birlikte, hizmet robotlarının incelenmesi, sadece hizmet pazarlaması değil, aynı zamanda robotik, mühendislik, davranış bilimleri ve sosyal psikoloji gibi birçok farklı disiplinin de ortak ilgisini çeken bir konudur. Bu nedenle, gelecekte yapılacak araştırmaların, bu çok yönlü konunun karmaşıklığını ve zenginliğini yansıtan multidisipliner bir yaklaşım benimsemesi gerekecektir. Ek olarak, hizmet sektörü dünyanın farklı yerlerinde ve farklı bağlamlardan müşterilere hizmet vermektedir. Kültür gibi kişisel faktörlerin hizmet robotu algılarını nasıl etkilediğini anlamak önem taşımaktadır. Yine müşterilerin kişilik özellikleri de dikkate alınması gereken ek bir faktör olabilir. Örneğin, dışa dönüklük bir robotun antropomorfize edilmesiyle pozitif olarak ilişkili olabilir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda bunun gibi kişisel faktörlere odaklanılabilir. Her çalışmada olduğu gibi bu çalışmanın da bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. İlk olarak, literatür taraması hizmet sektörü odaklıdır. İleride yapılacak araştırmalar, diğer sektörler açısından da incelenebilir. Gelecekteki çalışmalar, hizmet robotlarıyla ilgili daha detaylı analizler yapmak için bibliyometrik yöntemleri kullanılabilir.

REFERANSLAR

- Abdi, E., Tojib, D., Seong, A. K., Pamarthi, Y., ve Millington-Palmer, G. (2022). A study on the influence of service robots' level of anthropomorphism on the willingness of users to follow their recommendations. *Scientific Reports*, 12(1), 15266.
- Akdim, K., Belanche, D., ve Flavián, M. (2023). Attitudes toward service robots: analyses of explicit and implicit attitudes based on anthropomorphism and construal level theory. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 35(8), 2816-2837.
- Aubel, M., Pikturieniğ, I., ve Joye, Y. (2022). Risk Perception and Risk Behavior in Response to Service Robot Anthropomorphism in Banking. *Central European Management Journal*, 30(2), 26-42.
- Başer, S. H., ve Bakırtaş, H. (2023). Hizmet sektöründe insansı robot kullanımı üzerine bir literatür incelemesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), 207-223.
- Belanche, D., Casaló, L. V., Flavián, C., ve Schepers, J. (2020). Service robot implementation: a theoretical framework and research agenda. *The Service Industries Journal*, 40(3-4), 203-225.
- Belanche, D., Casaló, L. V., ve Flavián, C. (2021a). Frontline robots in tourism and hospitality: Service enhancement or cost reduction? *Electronic Markets*, 31(3), 477-492.
- Belanche, D., Casaló, L. V., Schepers, J., ve Flavián, C. (2021b). Examining the effects of robots' physical appearance, warmth, and competence in frontline services: The humanness-value-loyalty model. *Psychology & Marketing*, 38(12), 2357-2376.
- Belk, R. (2016). Understanding the robot: Comments on Goudey and Bonnin (2016). *Recherche Et Applications En Marketing*, 31(4), 83-90.
- Blut, M., Wang, C., Wunderlich, N. V., ve Brock, C. (2021). Understanding anthropomorphism in service provision: a meta-analysis of physical robots, chatbots, and other AI. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 49, 632-658.
- Brink, K. A., Gray, K., ve Wellman, H. M. (2019). Creepiness creeps in: uncanny valley feelings are acquired in childhood. *Child Development*, 90(4), 1202-1214.
- Broadbent, E. (2017). Interactions with robots: The truths we reveal about ourselves. *Annual Review of Psychology*, 68(1), 627-652.
- Cao, C., Zhao, L., ve Hu, Y. (2019, Temmuz). Anthropomorphism of Intelligent Personal Assistants (IPAs): *Antecedents and Consequences*. In PACIS (p. 187).

- Čapek, K. (2001). *Rossum's Universal Robots*. (P. Selver & N. Playfair, Trans.). Mineola, NY: Dover Publications.
- Castro-González, Á., Admoni, H., ve Scassellati, B. (2016). Effects of form and motion on judgments of social robots' animacy, likability, trustworthiness and unpleasantness. *International Journal of Human-Computer Studies*, 90, 27-38.
- Chiang, A. H. ve Trimi, S. (2020). Impacts of Service Robots on Service Quality. *Service Business*, 14, 439-459.
- Choi, S., Mattila, A. S., ve Bolton, L. E. (2021). To err is human (-oid): how do consumers react to robot service failure and recovery?. *Journal of Service Research*, 24(3), 354-371.
- Çilingir Ük, Z., Gültekin, Y., Köksal, C., ve Doğan, S. (2023). To Determine the Potential Use of Humanoid (Anthropomorphic) Robots in Accommodation Facilities. *Advances in Hospitality and Tourism Research (AHTR)*. DOI: 10.30519/ahtr.1152536 (in press).
- Cintamür, İ. G. (2023). Hizmet Pazarlamasında Hizmet Robotlarının Kullanılması: Sosyal Bir Robot Türü Olarak Hizmet Robotlarının İncelenmesi. *Pazarlamada Seçme Konular: Kavramlar ve Çalışmalar*, 101.
- Çuhadar, M., Demiray, G., Öztürk, M., ve Alabacak, C. (2022). Konaklama İşletmelerinde Yapay Zekâ ve Robotik Teknolojileri: Bibliyometrik Bir. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 10(2), 1550-1580.
- Epley, N. (2018). A mind like mine: The exceptionally ordinary underpinnings of anthropomorphism. *Journal of the Association for Consumer Research*, 3(4), 591-598.
- Epley, N., Waytz, A., ve Cacioppo, J. T. (2007). On seeing human: a three-factor theory of anthropomorphism. *Psychological review*, 114(4), 864.
- Ferro, F. ve Marchionni, L. (2014). Reem: A humanoid service robot. *In ROBOT2013: First Iberian Robotics Conference: Advances in Robotics*, Vol. 1 (pp. 521-525). Cham: Springer International Publishing.
- Geller, T. (2008). Overcoming the uncanny valley. *IEEE Computer Graphics and Applications*, 28(4), 11-17.
- Ghazali, A. S., Ham, J., Barakova, E., ve Markopoulos, P. (2018). The influence of social cues in persuasive social robots on psychological reactance and compliance. *Computers in Human Behavior*, 87, 58-65.
- Goudey, A., ve Bonnin, G. (2016). Must smart objects look human? Study of the impact of anthropomorphism on the acceptance of companion robots. *Recherche Et Applications En Marketing*, 31(2), 2-20.

- Gursoy, D., Chi, O. H., Lu, L., ve Nunkoo, R. (2019). Consumers acceptance of artificially intelligent (AI) device use in service delivery. *International Journal of Information Management*, 49, 157-169.
- Guthrie, S. E. (1995). *Faces in the clouds: A new theory of religion*. Oxford University Press.
- Harris, K., Kimson, A., ve Schwedel, A. (2018). *Why the automation boom could be followed by a bust*. Harvard Business Review, 13.
- Hockstein, N. G., Gourin, C. G., Faust, R. A., ve Terris, D. J. (2007). A history of robots: from science fiction to surgical robotics. *Journal of robotic surgery*, 1, 113-118.
- Ivanov, S. H., Webster, C., ve Berezina, K. (2017). Adoption of robots and service automation by tourism and hospitality companies. *Revista Turismo & Desenvolvimento*, 27(28), 1501-1517.
- Kim, H. Y., ve McGill, A. L. (2018). Minions for the rich? Financial status changes how consumers see products with anthropomorphic features. *Journal of Consumer Research*, 45(2), 429–450.
- Kim, S. Y., Schmitt, B. H., ve Thalmann, N. M. (2019). Eliza in the uncanny valley: Anthropomorphizing consumer robots increases their perceived warmth but decreases liking. *Marketing letters*, 30, 1-12.
- Kim, T., Lee, O. K. D., ve Kang, J. (2023). Is it the best for barista robots to serve like humans? A multidimensional anthropomorphism perspective. *International Journal of Hospitality Management*, 108, 103358.
- Ladeira, W., Perin, M. G., ve Santini, F. (2023). Acceptance of service robots: a meta-analysis in the hospitality and tourism industry. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 1-23.
- Lee, K. M., ve Nass, C. (2004). The multiple source effect and synthesized speech: Doubly-disembodied language as a conceptual framework. *Human communication research*, 30(2), 182-207.
- Letheren, K., Jetten, J., Roberts, J., ve Donovan, J. (2021). Robots should be seen and not heard... sometimes: Anthropomorphism and AI service robot interactions. *Psychology & Marketing*, 38(12), 2393-2406.
- Lin, H., Chi, O. H., ve Gursoy, D. (2020). Antecedents of customers' acceptance of artificially intelligent robotic device use in hospitality services. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 29(5), 530-549.
- MacDorman, K. F. (2005). Mortality salience and the uncanny valley. *Proceedings of 2005 5th IEEE-RAS international conference on humanoid robots*, 2005, 399–405.

- Mende, M., Scott, M. L., van Doorn, J., Grewal, D., ve Shanks, I. (2019). Service robots rising: How humanoid robots influence service experiences and elicit compensatory consumer responses. *Journal of Marketing Research*, 56(4), 535-556.
- Merriam-Webster Dictionary (2023). Robot. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/robot> Adresinden 20 Ağustos 2023 tarihinde alındı.
- Mirnig, N., Stollnberger, G., Miksch, M., Stadler, S., Giuliani, M., ve Tscheligi, M. (2017). To err is robot: How humans assess and act toward an erroneous social robot. *Frontiers in Robotics and AI*, 4, 21.
- Mori, M. (1970). The uncanny valley: the original essay by Masahiro Mori. *IEEE Spectrum*, 6.
- Mori, M., MacDorman, K. F., ve Kageki, N. (2012). The uncanny valley [from the field]. *IEEE Robotics & automation magazine*, 19(2), 98-100.
- Mourey, J. A., Olson, J. G., ve Yoon, C. (2017). Products as pals: Engaging with anthropomorphic products mitigates the effects of social exclusion. *Journal of Consumer Research*, 44(2), 414-431.
- Murphy, J., Gretzel, U., ve Pesonen, J. (2019). Marketing robot services in hospitality and tourism: the role of anthropomorphism. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 36(7), 784-795.
- Murphy, J., Gretzel, U., ve Pesonen, J. (2021). Marketing robot services in hospitality and tourism: the role of anthropomorphism. In *Future of Tourism Marketing* (pp. 16-27). Routledge.
- Pillai, R., ve Sivathanu, B. (2020). Adoption of AI-based chatbots for hospitality and tourism. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(10), 3199-3226.
- Puzakova, M., Kwak, H., ve Rocereto, J. (2009). Pushing the envelope of brand and personality: Antecedents and moderators of anthropomorphized brands. *Advances in Consumer Research*, 36, 412-420.
- Qiu, H., Li, M., Shu, B., ve Bai, B. (2020). Enhancing hospitality experience with service robots: The mediating role of rapport building. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 29(3), 247-268.
- Romero, J., ve Lado, N. (2021). Service robots and COVID-19: exploring perceptions of prevention efficacy at hotels in generation Z. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 33(11), 4057-4078.
- Rosenthal-Von Der Pütten, A. M., ve Krämer, N. C. (2014). How design characteristics of robots determine evaluation and uncanny valley related responses. *Computers in Human Behavior*, 36, 422-439.

- Salem, M., Eyssel, F., Rohlfing, K., Kopp, S., ve Joublin, F. (2013). To err is human (-like): Effects of robot gesture on perceived anthropomorphism and likability. *International Journal of Social Robotics*, 5, 313-323.
- Schroeder, J., ve Epley, N. (2016). Mistaking minds and machines: How speech affects dehumanization and anthropomorphism. *Journal of Experimental Psychology: General*, 145(11), 1427.
- Shin, H. H., ve Jeong, M. (2020). Guests' perceptions of robot concierge and their adoption intentions. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(8), 2613–2633.
- Sucu, İ. (2019). Yapay zekanın toplum üzerindeki etkisi ve yapay zekâ (AI) filmi bağlamında yapay zekaya bakış. *Uluslararası Ders Kitapları ve Eğitim Materyalleri Dergisi*, 2(2), 203-215.
- Thrun, S. (2004). Toward a framework for human-robot interaction. *Human-Computer Interaction*, 19(1-2), 9-24.
- Tian, L., Li, H., Wang, Q., Du, X., Tao, J., Chong, J. S., ve Zheng, J. (2021). Towards complex and continuous manipulation: a gesture based anthropomorphic robotic hand design. *IEEE Robotics and Automation Letters*, 6(3), 5461-5468.
- Tung, V. W. S., ve Au, N. (2018). Exploring customer experiences with robotics in hospitality. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30(7), 2680-2697.
- Van Pinxteren, M. M., Pluymaekers, M., ve Lemmink, J. G. (2020). Human-like communication in conversational agents: A literature review and research agenda. *Journal of Service Management*, 31(2), 203–225.
- Van Pinxteren, M. M., Wetzels, R. W., Rüger, J., Pluymaekers, M., ve Wetzels, M. (2019). Trust in humanoid robots: implications for services marketing. *Journal of Services Marketing*, 33(4), 507-518.
- Vaussard, F., Fink, J., Bauwens, V., Rétornaz, P., Hamel, D., Dillenbourg, P., ve Mondada, F. (2014). Lessons learned from robotic vacuum cleaners entering the home ecosystem. *Robotics and Autonomous Systems*, 62(3), 376-391.
- Walters, M. L., Syrdal, D. S., Dautenhahn, K., Te Boekhorst, R., ve Koay, K. L. (2008). Avoiding the uncanny valley: robot appearance, personality and consistency of behavior in an attention-seeking home scenario for a robot companion. *Autonomous Robots*, 24, 159-178.
- Waytz, A., Epley, N., ve Cacioppo, J. T. (2010). Social cognition unbound: insights into anthropomorphism and dehumanization. *Current Directions in Psychological Science*, 19(1), 58-62.

- Waytz, A., Heafner, J., ve Epley, N. (2014). The mind in the machine: Anthropomorphism increases trust in an autonomous vehicle. *Journal of experimental social psychology*, 52, 113-117.
- Weis, P.P. ve Wiese, E. (2017). Cognitive Conflict as Possible Origin of the Uncanny Valley. *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society Annual Meeting*, 61(1), 1599–1603.
- Wirtz, J., Patterson, P. G., Kunz, W. H., Gruber, T., Lu, V. N., Paluch, S., ve Martins, A. (2018). Brave new world: service robots in the frontline. *Journal of Service Management*, 29(5), 907-931.
- Yu, C. E. (2020). Humanlike robots as employees in the hotel industry: Thematic content analysis of online reviews. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 29(1), 22-38.
- Zhang, S., Lin, X., Li, X., ve Ren, A. (2022). Service robots' anthropomorphism: Dimensions, factors and internal relationships. *Electronic Markets*, 32(1), 277-295.
- Zhang, T., Zhu, B., Lee, L., ve Kaber, D. (2008, Ağustos). Service robot anthropomorphism and interface design for emotion in human-robot interaction. In *2008 IEEE International Conference on Automation Science and Engineering* (pp. 674-679). IEEE.
- Zhu, D. H., ve Chang, Y. P. (2020). Robot with humanoid hands cooks food better? Effect of robotic chef anthropomorphism on food quality prediction. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(3), 1367–1383.

Bölüm 28

İslam'da Varlık, Değer ve İnsan

Serkan BAŞARAN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü.
sbasaran@uludag.edu.tr. ORCID No: 0000-0002-9948-1822

ÖZET

İnsan, diğer canlılar gibi sadece duyu organlarıyla temas ettiği, her şeyi olduğu gibi alıp hakikat boyutuyla yaşadığı, an ve mekanla sınırlı bir varlık aleminde bulunmaz. Bilakis hem bu alemde hem de bu alemden aldıklarıyla inşa edip sürekli zenginleştirdiği, hakikat ile başlatıp zamanı ve mekânı aşan hayallerle uçsuz bucaksız bir derinliğe ulaştırdığı engin bir zihin dünyasında yaşar. Kendisini çevreleyen evrenin ve bu evrende cereyan eden olayların değeri ve anlamı da hep bu dünyada belirlenir. Bu da insan zihninin, varlıkla sürekli bir alışveriş halinde oluşunun doğal sonucudur. Zira insan zihni varlıktan sürekli veri toplar ve bunları akıl yürüterek, yargılayarak, kavramlaştırarak belirlediği bir değerle niteler. Canlı, cansız, iyi kötü, yararlı zararlı, güzel çirkin vb. Ancak insanın, varlıktan sade ve karşılıksız aldığı verilere değer yüklemesinin, varlığa yansıyan iyi veya kötü sonuçları olur. Bundan en fazla etkilenecek olan ise duruma göre iyi bir getiri temin edecek veya kötü bir bedel ödeyecek olan insandır. Bu kritik rolünden dolayı Yaratıcı insanı varlıkla kurduğu temasta yalnız bırakmaz, zira böyle bir yalnızlığın insanı, akletme becerilerinin peşinde varlık aleminin efendiliği iddiasına iteceğini, bunun da insan ve çevresi için onarılmaz zararlar üreteceğini bilir. İşte İslam, insanın bu nazarla dünyaya bakıp ondaki nimet ve imkanlara sahip olma hırsına kapılmasının, dolayısıyla başta insan ilişkileri olmak üzere diğer varlık unsurlarını zarara uğratacak aşırılıklar sergilemesinin önünü almak üzere Var edenin otoritesini hatırlatır ve varlık, değer ve insan bağlamında Yaratıcının koyduğu emir, yasak ve öğütleri tebliğ eder.

Anahtar Kelimeler: İslam, Değer, Varlık, İnsan, Bilinç

GİRİŞ

İnsanların karşılaştıkları aynı olay ve olgulara farklı tepkiler vermeleri, değişik yorumlar getirmeleri, zihin dünyalarını inşa eden algılama faaliyetinin özgün işleyişinin neticesidir. Ancak bu faaliyet, her ne kadar özgün olursa olsun gerisinde kültür, çevre, din, ideoloji gibi kuşatıcı faktörlerin etkisinde işlediğinden bir noktada başkalarıyla ortak bir zemin bulur. Çünkü insan etrafında cereyan eden veya bulunan olay, olgu veya nesnelere, içerisine doğduğu kültürün ve inançların belirlediği doğru yanlış, iyi kötü, güzel çirkin vb. değer kalıplarına dökerek algılar. Bu algılar ve değerler bütünü o kişinin varlığa bakışını oluşturur. Ne var ki zihindeki varlığa ait suretler dış âlemde denk düştikleri olgu ve nesnelere gibi sabit kalmayıp öğrenilen her yeni bilgi, yaşanan her yeni deneyim ile doğru veya yanlış sürekli değişim gösterir. Bazen bu değişim, tasavvurların yeni detaylar kazanıp bir aşama ileri taşınması, bazen de yeni bir değer yüklenip aksi yönde şekillenmesi biçiminde gerçekleşir.

İslam, insanın kendisinde başlayıp kendisinde bitmeyen dahası hem insan hem de varlık açısından sonuçlar üreten bu zihin faaliyetinin, bizzat varlığı yaratan Allah'ın belirlediği değerleri kullanarak işlemlerini ister. Zira insan hırslı, sabırsız, faydacı, aceleci, karşı durmayı seven, (Meâric, 70/19; İsrâ, 17/ 8; Fussilet, 41/49; 51; Kehf, 18/ 54.) tabiatıyla yapacağı değerlendirmeler sonrası kendisi için yararlı gördüklerini ele geçirme, tehdit saydıklarını da imha etme yolunda hırsa kapılıp yaşadığı ortam için zararlı bir unsura dönüşebilir (Rûm, 30/41). Kur'an'da sıklıkla beşeri yaradılıştaki zafiyetlere vurgu yapılması, geçmişte yaşamış toplumların bu zafiyetlerini tamir yerine tatmin peşinde çabalayınca uğradıkları sapma ve yıkımların hatırlatılması, insanın kendisi hakkında doğru bir tasavvur edinmesi içindir. Aksi takdirde insanın, her istediğini alabildiği edilgen doğa karşısında sınır tanımayan bir tüketim ve elde etme hırsına kapılması kaçınılmazdır. Dolayısıyla her şeyden önce insanın, ihtiyaçları penceresinden varlığa bakmadan önce, varlık penceresinden kendisine bakması gerekir. Böylece kendisinden başka akıllı bir tür göremediği bu alemdeki estetik ve dakik işleyişin ardındaki mutlak kudret, irade, ilim sahibi Yaratıcı fikrine ulaşacak ve bu yüce varlığın kendisini var etmekteki muradını sorgulayacaktır.

1-VARLIĞA BAKIŞTA İKİ YÖNELİM

İnsan, kendisi ve çevresi üzerinde gözlemlediği varlıktan yokluğa belli bir düzende süregelen değişim ve hareket haline bakıp da “ne oluyor?” dememesi mümkün değildi. Gerçekten de çevresinde olup bitene bigâne kalamayan insan, kendisindeki zihni düzen ile evrendeki nizam ve ölçüye odaklanınca varlığın kendisine ilham ettiği iki önemli soruyla karşılaştı; “Niçin” ve “Nasıl”. Böylece hem kendisini hem de çevresinde her an şahit olduğu olay ve olgular zincirini

anlamaya yöneldi. Aslında bu iki soru, herhangi bir eylem veya olguya yönelen her insanın zihninde ister istemez belirir. Niçin varım? Nasıl var oldum? Niçin seviyor? Nasıl seviyor? Niçin hastalandın? Nasıl hastalandın? Niçin Müslümanız? Nasıl Müslümanız? Bu iki temel soru etrafında insan bulunduğu veya gözlemlediği her eylem ve duruma kendince bir sebep ve keyfiyet arar.

Akla ve duyu organlarına hitap eden “Nasıl?” sorusu, beşeriyeti varlığın görünen, ölçülen, deneyle sınanabilen boyutuna ait somut, genel-geçer, ispat edilebilir işleyiş yasalarına götürmüştür. Beşerî imkanların aciz kaldığı yerde devreye icad edilen ve sürekli geliştirilen alet ve edevatlar girmiş, böylece doğadaki işleyişe dair sır niteliğinde birçok detaya ulaşılmıştır. Evrensel nitelikli bu bilgiler zamanla kendi konu, ilke ve meseleleri etrafında toplanmış ve astronomi, fizik, biyoloji, kimya vb. birçok disiplini oluşturmuştur. Nasıl sorusunun cevabı, farklı kıta ve inanç coğrafyalarından geçse de ortak yöntemler zemininde, sürekli birbirinden alıp katkı verme usulüyle şekillendiğinden insanlığın ortak bilgi mirası olarak kabul görmüş ve ilmî düzeyde insanları birleştirici bir etki üretmiştir.

Nasıl sorusuna verilen her cevapta detayları biraz daha ortaya çıkan varlıktaki mutlak ölçü ve ahenk, kaçınılmaz olarak “Niçin” sorusunu gündeme getirmiştir. Ne var ki, fizikten metafiziğe, büyük bölümü zihni argümanlarla aşılacak bir bilinmezliğe uzanan “Niçin” sorusu, kafa kafaya verip nasıl sorusuna cevap arayan, öteden beri ürettikleri ve büyüttükleri ortak bilgi mirası etrafında birleşen insanlığı, aksi yönde düşüncelere sevk etmiş ve birbirine uzak ve hatta düşman kitlelere dönüştürmüştür. Niçin sorusunun cevabıyla ortaya çıkan çeşitli varlık tasavvurları geçmişten günümüze insanların tartıştığı en temel konulardır.

Verilen cevapların tarihi serüveni bir tarafa insanlığın önünde öteden beri biri vahyi diğeri beşeri algıları esas alan iki ana tercih biçimi belirlemiştir. Vahyi esas alan tercih, tahrif edilmemiş dinlerin ortak söylemi olup son olarak İslam ile hatırlatılmıştır. Aklını ve duyuları esas alan tercih ise vahye dayalı dinlerin tahrif edip hayal gücüyle ürettiği mitolojik tanrılarla yola çıkmış, daha sonra geçirdiği birçok aşama sonunda günümüzde Batı düşüncesi olarak boy göstermiştir. Niçin sorusunu bu iki temel yaklaşımdan birine göre cevaplamak ise asla basit bir tercih değildir. Çünkü bu tercihle her insan, kendince bir hayatta bulunuş sebebi ve bu sebep doğrultusunda bütün eylemlerini kuşatan bir yaşam keyfiyeti belirlemektedir. Bu bağlamda din ile felsefe arasındaki ayırımın da suni olduğu açığa çıkmaktadır. Çünkü felsefi ekoller, telkin ettikleri düşünce tarzıyla aslında gizli ya da açık bir yaşam biçimi teklif ederek din suretine girerler.

İslam ve Batı düşüncesi, sundukları varlık tasavvuru ile insanlığı ciddi anlamda etkilemiş ve birbirine zıt iki istikamette yürütmüştür. Her iki yaklaşımın, varlığın ilk sebebi olarak bir “Yaratıcı” düşüncesinde birleşiyor olmaları da bu

zıtlama halini değiştirmemiştir. Çünkü Batı düşüncesi, önceleri ilk kımıldatıcı, hareket ettirici, en güçlü, neden gibi ifadelerle tanımladığı aşkın gücü, daha sonra yaratıcı olarak niteleyip süreklince var eden, düzenleyen seviyesine çıkarsa da (Duralı, 2014:78-79) asla O'nun otoritesini tanıyıp önünde diz çökmemiştir (Küçükalp ve Cevizci, 2014:186). Bilakis hümanist, rasyonalist ve pozitivist karakterine uygun olarak bütün yüceltmesini, varlığın en üstünü, konum ve değer biçeni, yöneticisi gördüğü insana ithaf etmiştir (Özel, 2002: 149-151). Batılı insanın, her geçen gün muharref Hıristiyanlık değerlerinden ve tanrı inancından uzaklaşıyor olması, dahası ateist, deist, agnostik yaklaşımlara yönelip otoritesi bulunan bir yaratıcı fikrini hayatından büsbütün dışlayıp yüzünü iyiden iyiye dünyaya dönüyor olması, yöneldiği işte bu hümanist, rasyonalist varlık algısının sonucudur.

İslam ise niçin sorusuna bizzat Yaratıcı'nın cevabını vermektedir. İlk insan ile duyurulan, sonrasında birçok peygamber ve kitapla hatırlatılan bu cevaba göre her şeyi bir şekil, düzen ve hikmetle yaratıp tedbir eden, ona hükmeden, değer biçen, ayakta tutan eşsiz, yüce varlık, bütün kemâl sıfatları zatında toplayan, her tür noksan sıfattan münezzeh, bütün övgü ve yüceltmenin, kısaca soyut somut bütün varlığın sahibi olan Allah Teâlâ'dır. Varlık her daim ilmi, iradesi ve kudretiyle varlık alanında kaldığı Yaratıcısına muhtaçtır ve boyun bükendir.

İnsan da bu çerçevede bir yaratılmış olup kendisinden istenen, varoluş hikmetini anlamak ve ona bildirilen değerler doğrultusunda kulluk görevini ifa etmesidir. Bunun için de adı var edenin insanla varlık arasında kurduğu değerler düzeni olan İslam'ı kabul etmesi, varlığın sahibi, değer biçeni olarak Allah Teâlâ'yı tanınması, O'nun (c.c) insan ile kendisi ve diğer varlıklarla arasında belirlediği yasalara göre bir hayat biçimi sürmesi gerekir. Zira insanın dünyada bulunuşu, ahiret denilen farklı bir varlık alemine hazırlık içindir. Dolayısıyla insan için varlığa bakış, varoluşu anlama çabası, öylesine peşine düşülmüş bir zihin antrenmanı olmayıp bilakis insan için her bakımdan belirleyici bir çabadır. Bu yüzden İslam Var edeni, varlığı, var etmeyi, var edilenleri çoğu zaman mantiki zeminde ama yer yer de insan aklının ulaşamayacağı detaylarla işlemiştir.

2-İSLAM ve VARLIĞA BAKIŞ

“Var eden Rabbinin adıyla oku!”. Vahiyle gelen bu ilk emirde insana mahsus “okuma” ile Allah'a mahsus “var etme” eyleminin buluşmuş olması bir tesadüf değildir. Üstelik bu ayette her iki eylem de herhangi bir mamül, yani nesne almayarak mutlak içerikleriyle yer almaktadır. Bu da oku eylemini, öğrenme, düşünme, anlama gibi amaca matuf kapsamıyla, yaratmayı da belli bir yaratılmışı değil, taalluk ettiği bütün öğeler kapsamında ele almayı gerektirir. Öyleyse insan öğrenme, düşünme, anlama çabasına konu ettiği her şeyi, bunları yaratan ve

hakikatleriyle bilen Allah'ı anarak okumalıdır (Elmalılı, 1992:323-325). Yani Allah Teâlâ bu buyruğu ile insandan hayatı boyunca kendisini gerçekleştireceği en önemli eylemi olan öğrenme, düşünme, anlama bağlamında akledişini hep Var edene bağlayarak yürütmesini istemektedir. Birçok ayette insana girişeceği bu zihin etkinliğinde yol gösteren uyarı ve yönlendirmeler yapılmaktadır. Bunların ortak vurgusu ise hiçbir şeyin, Yaratıcı'nın yedi-i kudretinden varlık alanına bilinçsiz, gayesiz, uyumsuz çıkmayacağıdır.

İslam düşüncesinde varlık bilinçlilikle ele alınır. Bu insanın duyu ve akıl imkanıyla keşfedemeyeceği varlığa dair önemli bir niteliktir. Bu nitelik, iradeye bağlı hareket halinde görülmediğinden cansız denilen varlık unsurları için de geçerlidir. Bu bağlamda kapsamı en iyi ifade eden şu ayet zikredilebilir:

Yedi gök, yer ve bunlarda her kim varsa O'nu tesbih eder. O'nu hamd ile anıp tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat, siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halimdir, bağışlayandır (İsrâ, 17/44).

Ayette geçen “tesbih”, terim olarak Allah Teâlâ'yı yüceliğiyle bağdaşmayan her tür eksiklikten ve noksanlıktan tenzih etmektir. Bu da tesbih edenin tesbih ettiği Allah'ı, belli bir düzeyde bazı vasıflarıyla tanımasını gerektirir. Zira tesbih, tenzih içerikli bir hükümdür ve her hüküm de yargıda bulunulan nesne, zât, eylem hakkındaki var olan tasavvura dayanır (İsnevî, 1999: 79). Bu bağlamda varlığın Allah'ı tesbih edişini, “tabiatın işleyişi için kendilerine verilen görevi yerine getirmeleri” şeklinde açıklamak ise (Yurdagül, 2011: 528-529) isabetli değildir. Zira tesbihi anlaşılır olan bu işleyişe yormak, ayette belirtilen “*Fakat, siz onların tesbihini anlayamazsınız*” ifadesine aykırıdır (Şarâvî, 1997: 3804). İlgili başka ayetler de bahse konu bilincin varlığını desteklemektedir. Bunlardan birinde “*Biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, bundan endişeye düştüler* (Ahzâb, 33/72), bir başka ayette ise “*Nihayet karınca vadisine geldiklerinde bir karınca dedi ki: "Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin ki Süleyman ve orduları farkında olmadan sizi ezmesinler* (Neml, 27/18). Bunlar dışında Allah'ın, ateş, arı, yer, gök gibi farklı varlık unsurlarına daha hitap ettiğini gösteren ayetler bulunmaktadır (Nahl, 16/68; Enbiyâ, 21/69; Fussilet, 41/11). Allah için anlamayanlara hitap etmek gibi abes bir durum düşünülmemeyeceğine göre bahse konu bilinç halinin gerçek olduğunu kabul etmek gerekir. Bu bağlamda hadislerde de Hz. Peygamber ve diğer varlık unsurları arasındaki bu bilinci gösteren durumlar yaşandığı görülmektedir (Buhârî, Zekât, 54; Müslim, Hacc, 93; Tirmizî, Menâkıb, 8). Hal böyle olunca kaçınılmaz olarak akla “İnsanın diğer varlıklardan farkı nedir?” sorusu gelmektedir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran yönü, bilim, sanat, teknoloji vb. her tür üretim alanında devreye soktuğu yorum, çıkarım, tasarım, ifade gibi meziyetler barındıran güçlü akıl yapısıdır. Yani insan başka hiçbir canlıda

bulunmayan üst düzey bir akledişe sahiptir. Nasıl ki diğer canlılar duyma, görme, koklama gibi duyu ve hislerde insanın sahip olduğu düzeyin ötesinde kabiliyetlerle donatılmıştır, insan da akledişte benzersiz bir yeteneğe sahiptir. Öyleki bununla bir taraftan diğer varlık unsurlarının faydasını temin eder bir taraftan da zararlarından korunabilir. Kur'an'da bu insanî özelliğe, “*İnsana beyanı öğretti* (Rahman, 55/4)” ayetiyle temas edilmiştir (İbn Âşûr, 1984:27/233).

Diğer taraftan Kur'an'da her yaratılmışın bir amaçla var edildiği ve uyum içerisinde bulunduğu vurgulanmıştır. Bununla ilgili olarak şu ayetler zikredilebilir: “*Gök, yer ve ikisi arasındakileri boş/amaçsız/öylesine yaratmadık. Bu, kâfirlerin zannıdır. (Girecekleri) ateş nedeniyle vay o kâfirlerin haline!* (Sâd, 38/27)”, “*Biz göğü, yeri ve ikisi arasındakileri oyun olsun diye yaratmadık* (Duhan, 44/38)”, “*Yedi kat göğü birbiriyle uyum içinde tabaka tabaka yaratan O'dur. Rahmân'ın yaratmasında hiçbir düzensizlik göremezsin. Haydi, çevir gözünü de bak, bir kusur, bir çatlaklık görebilecek misin?* (Mülk, 67/3)”.

Ancak Kur'an'da “*Ben cinleri ve insanları yalnızca bana kulluk yapsınlar diye yarattım* (Zâriyat, 51/56)” buyrulurken hususen insan ve cin türünün varoluş maksadı, “kulluk” olarak beyan edilmiştir. Kulluk kavramı ise insanla her var arasındaki ilişkiyi ifade eden değer kavramını gündeme getirmektedir.

3-DEĞER VE DEĞERİN KAYNAĞI

Değer kavramını geniş kapsamından dolayı belli bir tanıma oturtmak oldukça güçtür (Uysal, 2008: 68). Hayat için insanın, değer kavramı üzerinden onu kuşatan soyut-somut varlık unsurlarıyla çeşitli düzey ve biçimlerde kurduğu irtibat halidir denebilir. Çünkü insan, her nesne, olgu ve zata kendi varlığını değerli bulma perspektifinden bakar ve sevmek veya nefret etmek bağlamında çeşitli düzeylerde yüklediği artı-eksi değere göre yaklaşma veya kaçma eyleminde bulunur (Gazzâlî, 2016: 3006). Dolayısıyla bir insanın değerleri, onun eylemlerini, ilişki kuracağı kişi ve nesnelere, kısaca hayat tarzını belirler (Uysal, 2008: 68-70). İslam ile Batı arasındaki fikrî ayrılığın ve buna bağlı çatışmanın temelinde de değer kavramı bağlamında kendisini gösteren insan ve varlık düşüncesi yer almaktadır. Batı nazarında insan ister aklını ister sezgilerini isterse de doğal arzularını esas alsın bizzat değerın kaynağı ve vazedeniyken (Küçükalp ve Cevizci, 2014:168). İslam'da belirlenmiş değerlere göre yaşama sorumluluğu taşıyan bir mükelleftir.

Bu iki değer algısının gerisinde ise farklı iki, yaratıcı tasavvuru yer almaktadır. Bunlardan ilki batının oluş ve yok oluş sürecini işletmeye yetkin, ama değer vermeye yetkisiz aşkın varlık düşüncesidir. Buna göre süreklince var eden yaratıcı, vücut verdiklerinin zati değerlerini, aralarındaki statüleri, sosyal ve ahlaki

ilişkileri belirlemeye gelince devreden çıkar ve yerini insana bırakır. Artık Yaratıcı, insanî bilişte varoluşu izah etme imkânı ötesinde anlam taşımayan bir bilgi nesnesidir. Hal böyle olunca gerçek anlamda metafizik hiçbir bağı kalmayan insan, soyut somut bütün unsurların değerini ve konumunu tayin eden bir varlık tasarımcısına dönüşmektedir. Tarih, ahlak, bilim, siyaset, sosyoloji vb. alanların seküler bir nazarla temellendirilmesi de özünde bu insan tanımını barındıran uyarlamalardır (Küçükalp ve Cevzici, 160- 170).

Değerlerin sekülerleşmesi, öznel ve görelî addedilmesi hep aynı sürecin kaçınılmaz sonuçlarıdır. Batı aklıyla temellendirilen ve insanlık değerleri adıyla tedavüle sokulan özgürlük, adalet, eşitlik vb. seküler içerikli kavramlar bütün dünyada olduğu gibi İslam dünyasını da ilim, sanat, siyaset, iktisat, hukuk gibi ferdi, ictimâî her alanda etkilemiş, sadece insan-insan arası değil, insan-Yaratıcı, insan-diğer varlıklar arası değerleri de erozyona uğratmıştır. Bu bakımdan İslam düşüncesinde değer algısının özgünlüğünü tespit etme, sadece ilmî bir belirleme değil, doğrudan Müslüman şahsiyetin hayat algısını şekillendirecek hayati bir meseledir.

4-İSLAMDA DEĞER ALGISI

İslam'da değer verme, yoktan var etmenin lazımı sahiplik (mülkiyet) durumunun doğurduğu tasarrufta bulunma hakkı dahilinde zorunlu olarak Allah Teâlâ'ya aittir. Zira varlık, Var edenden öylesine saçılmış kıymetsiz unsurlar olarak değil, bilakis yukarıda beyan edilen bilinç, gaye, uyum niteliklerine ek olarak açık veya kapalı değerlerle yüklü biçimde vücut bulmuştur. Kısaca Var edenin eyleyişinde bilinçsizlik, gayesizlik, uyumsuzluk söz konusu olamayacağı gibi değersizlik de kabul edilemez. İnsandan istenen de değer vermeyi Yaratıcıya ait görmesi, kendisine kutsal kitaplar ve peygamberler üzerinden tebliğ edilen değerlere göre yaşamasıdır. Aslında insanın, değer vermenin, yoktan var etmeyle irtibatlı olarak Yaratıcıya ait olduğunu kavraması zor olmamalıdır. Zira dünyanın her yerinde insan, çevresinde hazır buldukları üzerinde biraz emek harcayarak mülkiyet tesis eder ve mülkü gördüğü şeyde değiştirme, dönüştürme, hibe, kira, atma, satma vs. her tür tasarrufu evrensel hakkı sayar. Halbuki insanın bu basit tasarrufla tesis ettiği mülkiyete nazaran Allah'ın yoktan var etmesinin çok daha güçlü bir mülkiyet durumu meydana getireceği açıktır.

Hız. Peygamber'in İslam dini adına tebliğ ettiği söz, fiil, davranış, düşünce vs. her şey özünde insan-Yaradan, insan-insan ve insan diğer varlıklar şeklinde bütün varlık boyutlarını kuşatan değerlerdir. Yaratıcı bu düzende zaman, mekan, nesne, hayvan, insan, amel, olgu vb. çeşitli kategorilerde var ettiklerine zatî ve izafî değerler yüklemiş, insanı da bu değerlerin gerektirdiği duygu, düşünce ve tutumlarla yaşayacağı bir hayatla mükellef kılmıştır. İlgili olduğu değer düzeyine

göre bu mükellefiyet bazen belli davranışların sergilenmesi biçiminde bir amele bazen yaklaşılması hoş görülmeyen bir yasağa, bazen mükellefin inanması, savunması veya yeri geldiğinde canını vermesi istenen bir ideale, bazen sevmesi, kızması, dost veya düşman edinilmesi istenen şahıslara dönük bir tutuma tekabül edebilir. İnsan, bazen verilen değerın sebep veya hikmetini tespit edebilirken bazen de taktir edemeyebilir ama her hâlükârda üzerine düşeni yapmak durumundadır. Hz. Ömer'in hacrû'l-esvedi öperken söylediği, "Biliyorum ki, sen bir taşsın ne fayda ne de zarar verebilirsin. Eğer Rasûlullahı seni öperken görmeseydim seni asla öpmezdim" (Buhârî, Hac, 57) sözü bu durumun açık bir örneğidir. Zira Hz. Ömer burada öpülen taşın değersizliğini ve Hz. Peygamber'in bu davranışıyla abesle iştigal ettiğini ifade etmek istememiştir. Bilakis Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in bu taşı öpmesinin muhakkak bir anlamı olduğunu bilmektedir ama bizzat bunun ne olduğu hakkında bir malumata sahip değildir.

Mükellef Allah Teâlâ'nın nesnelere, zamanlara, mekanlara, amellere ve şahıslara yüklediği değerleri doğrudan ve açık bir biçimde naslarda bulabilir. Mekke, Medine, Kudüs, Kadir gecesi, Ramazan ayı, cuma günü, hacrû'l-esved, makamı İbrâhim, içki, hüsnü zan, tefekkür, gıybet, nemime, anne, komşu vb, hep değerleri farklı düzeylerde haber verilmiş soyut veya somut varlık öğeleridir. Bazen de değer, kulun naslar veya naslardan elde edilmiş ilkelere dayalı zihin çabası ile ortaya çıkarılır. İctihad denilen faaliyet de hakkında açık nas bulunmayan konularda müçtehidin, Kur'an, sünnet veya bunlardan çıkarılmış ilkelere müracaatla yani içtihada konu nesne, vasıf, olay vs. ile ilgili değeri, yani Şarinin maksadını arama çabasından başka bir şey değildir. Örneğın borsaya para yatırmanın, hayat sigortası yaptırmanın, sigara içmenin hükmünü öğrenilmek istendiği sorulara verilen haramdır, helaldir, mekruhtur gibi cevaplar, zan ifade etmekle birlikte Şari adına yapılmış duyurulardır. Klasik kitaplarda alimlerin yaptıkları bu tür değerlendirmelerin ardından "En iyi Allah bilir" ibaresini eklemeleri de bu sebeptendir.

İster naslardan alınsın ister icthad yoluyla belirlensin Mükellefin ortaya çıkan hükmü, yani değeri ihlal eden tutumları duruma göre küfür, fisk, kerahet gibi kelimelerle tanımlanır. Bu bağlamda kastedilen değer en geniş anlamıyla mantığın doğru-yanlış, fikhın haram-helal, kelamın husun-kubuh, ahlakın iyi-kötü, estetiğın güzel-çirkin vb. ele aldığı bütün alanları kuşatır. Hatta insanın doğası gereği yaptığı, uyumak, yemek, gezinmek, sevmek, kızmak vs duygu ve eylemler dahi İslam dininin getirdiği ölçülerle özgün bir değere kavuşur. Hz. Peygamber'in, "Ameller, niyetlere göredir. Kişiyeye sadece niyeti vardır. Kimin niyeti, Allah'a ve Rasûlüne hicret etmekse (eyleminin değeri de) Allah ve Rasûlüne hicrettir. Kim de elde edeceği bir dünyalığa veya evleneceği bir kadına kavuşmak için yola çıkmışsa onun hicreti de hicret ettiği şeyedir" (Buhârî,

Bedü'l-vahy, 1) sözü bu çerçevede insan fiil ve duygularının özgün değer almasının koşulunu vermektedir. Öncelikle rivayette geçen “amel” lafzı, kalbin amellerini de vücut azalarından neşet eden cevârihin eylemlerini de içerir (İbn Dakîk, 1987: 61). Buna göre bir eylem ancak Allah ve Rasulü ile kurduğu bağa göre şerî kıymet alır ve mükafata konu olur. Bunun dışında dünyevi maksatlarla yapılan eylemler sıradanlaşır ve fail, bunlar sebebiyle sadece dünyevi fayda elde etmiş olur. Kısaca insan eylemlerinin zati bir değeri yoktur. Bütün değerler bahsi geçen çerçevede eylem öncesi kalpte gerçekleşen niyet iledir. Bu bağlamda namaz, oruç, zekat vermek gibi ibadetler de zati değer taşımayıp değerini ancak böyle bir niyetle alır. Çünkü riya söz konusu olduğunda ibadetlerin hiçbir değeri kalmaz ve hatta failinin cezalandırılma sebebi olur.

5-İNSAN VE DEĞER

İslam, Var edenin insan ile varlık arasına koyduğu değerler düzenidir. Bu düzende her şey gibi insan da zati değer taşımayıp aldığı peygamber, mü'min, kafir, veli, anne, komşu, mürted gibi vasıflara göre farklı değerler yüklenir. Bu bağlamda insanın eşrefi mahlukat olması, “*Andolsun ki biz, insanoğlunu onurlandırdık. Karada ve denizde taşıtlara yükledik ve temiz yiyeceklerden onları rızıklandırdık. Onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık* (İsrâ, 17/70)” ayeti, vücut ve yaşam keyfiyeti bakımından Allah'ın, beşer yaratılışına verdiği kabiliyet ve imkanları ifade eder (Razî, 1999: 373). İnsan, Allah'ın ona verdiği akıl kabiliyeti ile karada, havada, suda hayatı kolaylaştırıcı araçlar geliştirmiştir ki, bunlar da neticede verdiği aklın semereleri olduğundan Allah'ın lütuflarıdır. Allah, bu imkanları insana şükre götüren bir tefekkür aracı olmak üzere bahşetmiştir (Nahl, 16/78). Şayet insan bu gayeyi unuttur ve bunları kendi arzu ve tamahlarını teminin araçları kılarırsa hayvanlardan daha değersiz bir konuma düşürülür (Furkân, 25/43-44). Dolayısıyla bu ayet insanın mutlak anlamda eşref-i mahlukat olduğu anlamına gelmemektedir. Allah'ın özel bir yaratılışta vücut verdiği insan, böyle bir değeri ancak iman ile elde edebilir.

İnsanın İslam denilen değerler düzeniyle ortaya çıkan hayat tarzının bir ferdi olması, en başta içeriği yaratma, mülkiyet, tasarruf, değer verme gibi kavramlar barındıran “ilahlığın” Allah'a hasredildiği ve bu değerleri tebliğ ve örnekliğiyle temsil eden elçisinin Hz. Muhammed (s.a.s) olduğunun ikrar edildiği özel cümleyi telaffuz etmesi gerekir. İslam dairesine kelime-i şehadeti söyleyerek giren ve Müslüman adını alan her fert, Yaratıcıya ve Elçisine sadakati ölçüsünde muhsin, muttaki, velî, siddîk, salih gibi yine bu değerleri yaşama azim ve kararlılığına işaret eden payeler alıp Allah katındaki değerini artırabilir. Nitekim hadislerde işlenen her salih amel için insanı bu makamlara yaklaştıran dereceler verileceğinden bahsedilmektedir (Buhârî, Cenâiz, 35; Müslim, Salât, 43).

İslam'da bu kesbî payeler yanında peygamberlik, sahabî olmak gibi ancak Yaraticının taktiriyle gerçekleşen vehbî vasıflar da vardır. Mükellef İslam'ın emir, yasak, öğüt nevinden talep ettiği amelleri hangi düzeyde bir titizlikle yerine getirirse getirsin asla bu değerlere ulaşamaz. Bilakis Hz. Peygamber kendisine tabi olunacak kainatın en değerlisidir. “*Seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik*” ayeti, bu anlamı içermektedir. Öncelikle “*alemler*” bütün yaratılmışları içerir. Ayette geçen “*rahmet*” lafzı ise Hz. Peygamber'i bütün yaratılmışlarla bu boyutta bir araya getirir. Üstelik burada rahmet, uzaktan acıma hissine kapılma gibi etkisiz bir duygulanmayı değil, merhamet edilene etki edecek ihsanı içerir (İsfehânî, 2010:197). Dolayısıyla ayetin bu içeriği Hz. Peygamber'i bütün yaratılmışların en üstünü kılmaktadır (Râzî, 1999: 6/521).

Allah Teâlâ ve Hz. Peygamber bir mü'min için en çok sevilmesi gerekenlerdir (Tevbe, 9/24). Hz. Peygamber de kendisinin sevilme derecesi hakkında “Ben kişiye anne, baba ve insanların tümünden sevgili olmadıkça kâmil anlamda iman etmiş olmaz (Müslim, İman, 16) buyurmuştur. Nitekim Hz. Ömer “Ey Allah'ın Rasûlü! Kendim hariç seni her şeyden çok seviyorum” deyince Hz. Peygamber ona “Hayır canından da çok sevmedikçe mümin olamazsın” demiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer “Seni canımdan da fazla seviyorum” karşılığını vermiş, Hz. Peygamber de “İşte şimdi oldu ya Ömer” demiştir (Buhârî, Eymân, 3).

Ashab da değerini, Hz. Peygamber birlikteliğinden almış kimselerdir (Nevevî, 1997: 16/311). Hz. Peygamber birçok konuşmasında ashabın değerinden bahsetmiş, hatta onlara karşı gösterilmesi gereken asgari saygı düzeyini dahi belirlemiştir. Bunlardan birinde Allah Rasûlü, “Ashabım hakkında kötü sözler sarfetmeyin. Şayet sizden biriniz Uhud kadar altın infak etse onların bir avuçluk (tahıl) infakına hatta yarısına bile ulaşmaz” buyurmuşlardır (Buhârî, Menakıb, 33). Kur'an'da ashab, Hz. Peygamber birlikteliğinde kazandıkları meziyetler sebebiyle sonraki nesillere tabi olmaları gereken bir sınıf olarak takdim edilmiştir (Tevbe, 9/100). Bu doğrultuda İslam alimleri onları bütünüyle adil kabul etmişlerdir (Ali el-Kârî, 2002: 4043).

Diğer taraftan İslam annelik, komşuluk gibi insanın fitratından gelen veya sosyal varlık oluşuyla ortaya çıkan zorunlu duygu ve ilişkileri, kendi ölçülerini vererek özgün bir değere kavuşturur. Örneğin İslam, her çocukta tabî bir sevgi ve saygıya karşılık gelen anneyi, başka bir dine mensup olsa bile hürmet görmesi, ona “öf” bile denilmemesi vb. hükümlerle içeriklendirmiş ve bir mükellefiyet alanına çevirmiştir. Artık akıl baliğ çocuğun, gündelik hayatta annesine yönelik kullandığı “öf” veya hafife aldığı benzer kelimeler anne nazarında kırıcı görülme bile bağışlanması ancak Yaraticının affına bağlı günahlar arasında sayılır (Kurtubî, 1964: 10/242). Çünkü burada annenin kırılıp kırılmadığına değil, Allah'ın anneliğe yüklediği değer ihlal edilip edilmediğine bakılır. Hatta naslar,

Allah'ı inkar etmesi halinde bile bu değeri anneden düşürmemektedir (Lokmân, 31/12). Yani Müslüman olan kişi inkarcı annesine Allah'a kulluğunun gereği hürmetle sorumludur. Nitekim Hz. Peygamber, eşine müşrik annesine hizmet etmesini söylemiştir (Buhârî, Hibe, 27). Yine komşuluk insanın sosyal bir varlık oluşu ile ortaya çıkan bir durum olsa da İslam dinine, meşrebine bakmadan komşuyu değerli görmeyi zorunlu kılar. Hz. Peygamber "...Allah katında komşuların en hayırlısı komşusuna en iyi davranandır" buyurur (Tirmizî, Birr, 28). Aslında annelik de komşuluk da başka din ve milletlerde önem verilen değerlerdir. Ancak İslam getirdiği ölçülerle bu iki değeri Allah'ın otoritesine bağlayarak insanın değişken ruh haline göre keyfi tutum ve davranışlarla örselenmesinin önünü alacak tedbirler getirmiştir. İnsanın kendi değerini artırması da büyük oranda annelik, komşuluk, dostluk, hocalık, din kardeşliği, fakirlik, borçluluk, zenginlik, yöneticilik vb farklı vasıflarla önüne çıkan diğer insanların değerini bilip üzerine düşen sorumluluğu, kendi psikolojik hallerine bakmaksızın yerine getirmesi ile mümkündür.

SONUÇ

İnsan hayat denilen oluş ve yok oluş içerisinde yaşam sürerken hemcinsleri ve diğer varlık unsurlarına verdiği artı-eksi yönlü değerlere göre yaklaşma veya uzaklaşma eğilimi gösterir. Ancak öteden beri beşeri, ictimai veya çevre ilişkilerinde insanların üzerinde anlaştığı ortak değerler zemini bulunamamış, bu da beraberinde hem insanı hem de çevresini etkileyen olumsuzluklar meydana getirmiştir. İslam ise insana bu kargaşaya son verecek bir teklifte bulunmaktadır. Bu teklif özünde Allah'ın, var eden olarak yarattıkları üzerinde mutlak tasarruf etme gücüne ve yetkisine sahip otorite oluşunun ikrarına dayanır. Allah kemal sıfatlarla muttasıf, noksan sıfatlardan münezzehtir. Yarattıkları da bu yüce vasıfların tecelli ettiği unsurlar olarak bilinç, gaye, uyum ve değer yüklü olarak var olmuşlardır. Mekke, Kudüs, Ramazan, komşu, anne, baba, arkadaş, içki, kumar iyilik, hüsnü niyet vb. zaman, mekan, eylem, olgu türü her şey İslam'da değerleri belirlenmiş soyut ya da somut varlık unsurlarıdır. İnsan ise sahip olduğu benzersiz akledişle varlığı okuması, buradan çıkardığı metafizik uzanımlı neticelere göre İslam'ı gönülden ve bilinçli olarak yaşamayı istenen mükellef varlıktır. İnsan bu anlamda İslam'ı kabul veya reddedişine göre çeşitli iyi veya kötü yönde değerler alır. Yani insan İslam'ı kabul etmekle zaman, mekan, nesne, eylem, şahıs gibi birçok varlık unsurunun değerini öğrenecek, buna göre dünyada yaşayıp kendi değerini tayin edecektir. Zira her Müslüman, Var edenin başka yaşam alanları da yarattığını, dünyadaki varoluşunun da esasen ahiret denilen farklı bir varlık boyutuna hazırlanmaya dönük olduğunu bilir. Dolayısıyla mezkur değerlere uygun yaşama çabasına girer ve Allah katında muteber bir değere

ulaşmaya çalışır. Hz. Peygamber'in tebliğinde insanın her hal, tavır, hareket ve düşüncesine tealluk eden detaylı değerlerin bulunması da bu hazırlığın gerektirdiği titizlikten kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ali el-Karî, N. (2002). *Mirkâtu'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Beyrût: Dâru'l-Fikr.
- Buhârî, M. b. İ. (2001), *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Zübeyr, M. Beyrût: Dâru Tavkîn-Necât.
- Duralı, Ş. T. (2014). *Felsefe-Bilim Nedir*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Elmalılı, H. Y. (1999). *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim Yayıncılık.
- Gazzâlî, H. M. (2016). *İhyâü ulûmu'd-dîn*. Beyrût: Dâru'l-Fikr elMuâsır.
- İbn Âşûr, M.T. (1984). *Tahrîru'l-Ma'na's-sedîd ve tenvîru'l-akli'l-cedîd min tefsîri'l-Kitâbi'l-Mecîd*, Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye.
- İbn Dakîk el-Îyd. (1994). *İhkamu'l-ahkâm şerhu Umdeti'l-Ahkâm*. thk. Şakir. A. M. Kâhire: Mektebetü's-Sünne.
- İsnevî, C. (1999). *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-uşûl*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kurtubî, M. b. A. (1964). *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Berdûnî, A. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- Küçükalp, K. & Cevizci, A. (2014). *Batı Düşüncesi Felsefi Temeller*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Müslim, el-Haccâc. (t.s), *Sahîhu Müslim*. thk. Abdalbaki, M.F. Beyrût: Dâru't-Türâsi'l-Arabî.
- Nevevî, M. (1997). *Minhâc şerhu sahihi Müslim b. el-Haccâc*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife.
- Özel, İ. (2002). *Üç Mesele Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Râzî, F. (1999). *Mefâtihu'l-Ğayb*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Râğib, İsfehânî. (2010). *el-Müfredât*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife.
- Şarâvî, M. M. (1997). *Tefsîru'ş-Şarâvî-Havâtur*. Kâhire: Dâru Ahbâru'l-yevm.
- Tirmizî, M.b. İ. (1975) *el-Câmi*. thk. Şakir, A. M. Kahire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1975.
- Uysal, E. (2008). Çağımızda Değer Kaymalarının Doğurduğu Sonuçlar ve Etik Kimliğin Korunması. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 / 1, s. 67-79.
- Yurdagür, M. (2011). Tesbih, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: 40: 528-529.

Bölüm 29

**Yapay Zekâ ve İnsan Kaynakları Yönetimi
Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz**

Sevilay GÜLER¹

¹ Dr.; Yalova Üniversitesi, Kalite Koordinatörlüğü,
sevilay.guler@yalova.edu.tr; ORCID No: 0000-0003-3877-6894

ÖZET

Yapay zekâ (YZ) teknolojisi, iş ekosisteminde her geçen gün daha fazla varlık göstermektedir. İnsan kaynakları yönetimi (İKY) özelinde, YZ son yıllarda giderek daha önemli hale gelmiştir. Bu makale, YZ'nin İKY alanındaki uygulama ve etkisini bağlantılı bir şekilde ele alan bilimsel literatürün bibliyometrik bir analizini yapmayı amaçlamaktadır. Başvurulan bilimsel veri tabanı Scopus olup, konuyla ilgili 2002-2023 yılları arasında yayınlanan toplam 228 bilimsel araştırma makalesine ulaşılmıştır. Veriler üretkenlik, dergilerin analizi, yazarlar, kaynaklar, anahtar kelimeler vb. hakkında bilgi sağlayan VOSviewer yazılımı kullanılarak görselleştirilmiştir. Buna göre alanda en fazla atıf alan çalışmanın Huang, M-H. ve Rust, R.T. (2018)'e ait "Artificial Intelligence in Service" adlı çalışma olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca alanda en fazla atıf yapılan dergi Journal of Service Research (1077 alıntı) olurken, alanda en fazla yayın yapan derginin Human Resource Management Review (11 makale) olduğu tespit edilmiştir. Araştırmanın YZ ve İKY literatürü hakkında bilgi sahibi olmak isteyen gelecek araştırmacılara ve uygulayıcılara bir yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Elde edilen sonuçlar, İKY'ye uygulanan YZ'nin sürekli büyüme ve olumlu bir gelecek vizyonu ile gelişmekte olan bir çalışma alanı olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Yapay zekâ, insan kaynakları yönetimi, bibliyometrik analiz, VOSviewer.

GİRİŞ

Dördüncü Sanayi Devrimi veya Endüstri 4.0, Yapay zekâ (YZ) gibi akıllı teknolojileri ortaya çıkarmıştır (Kong vd., 2021). Bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) artan gelişimi, YZ gibi unsurların toplumun farklı kesimlerini büyük ölçüde etkilemesine olanak tanımakta (Bolander, 2019) ve bu çağda yaşamın çeşitli alanlarındaki olası tüm değişikliklerin en önemli bileşenlerinden biri haline gelmektedir (Aloqaily ve Rawash, 2022).

Birçok örgütün farklı departmanları YZ tabanlı araçları benimsemiş veya entegre etmiş olsa da İnsan Kaynakları (İK) departmanı hala bunları uygulamaya koyamamaktadır. Örgütlerin İK departmanında YZ'nin uygulanmasının önemini kabul eden birçok kişi olmasına rağmen, bu konuda herhangi bir eylemde bulunmadıklarını da belirtmektedirler. Bu, İK alanında YZ'nin hala gelişmekte olan bir devrim olduğunu ve çoğunlukla büyük işletmelerle sınırlı kalsa da, göz ardı edilemez olduğunu gösteren bir durumdur (Bolton, 2018; Vrontis vd., 2022).

Bu teknolojinin göreceli yeniliği ve örgütün farklı alanlarında uygulanması nedeniyle, bu alandaki bilimsel gelişmelerin çoğu, büyük ölçüde son yıllarda meydana gelmiştir. Bu nedenle, YZ İKY'de güçlü bir araç olarak sunulmasına rağmen, konuyla ilgili akademik araştırmalar çok kapsamlı değildir (Pan vd., 2022). Bu bağlamda, bibliyometrik bir yaklaşıma dayanan bu makalenin (1) YZ ve İKY araştırma alanının entelektüel yapısını ortaya koymayı (2) alanındaki eğilimleri niceliksel olarak tespit etmeyi ve (3) YZ ve İKY literatürünü daha da güçlendirmek için bir yol haritası sağlamayı amaçladığı ifade edilebilir.

Yukarıda anlatılanlar ışığında bu çalışma YZ ve İKY ile ilgili yayınların bilimsel bir haritasını sunmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle, aşağıdaki araştırma sorularını yanıtlamak için Scopus veri tabanından elde edilen bibliyometrik sonuçlara dayalı kapsamlı bir inceleme yapılmıştır:

1. Konu tarihsel olarak nasıl gelişmiştir?
2. En etkili yayınlar hangileridir?
3. Bu alanı hangi araştırma konuları oluşturmaktadır ve eğilimler nelerdir?
4. İşbirliklerinin küresel manzarası nedir?

Analiz sonucunda işletme ve yönetim alanına bir katkı olarak, yeni perspektiflerin vurgulanacağı, bulgular sayesinde alanın mevcut ve olası gelişme yönlerinin keşfedileceği ve böylece araştırmacılara ve konuyla ilgilenenlere yeni içgörüler sağlanacağı düşünülmektedir

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Yapay Zekâ

YZ kavramının birden fazla tanımı vardır. Farklı araştırmacılar kendi tanımlarını önermişlerdir (Welsh, 2019). Zamana ve ulaşılan teknolojik gelişme düzeyine bağlı olarak, farklı çalışmalar YZ'nin çeşitli yönlerine odaklanmıştır. Tablo 1'de 20. yüzyıldan bu yana kullanılan en kapsamlı tanımlar gösterilmektedir.

Tablo 1: Yapay Zekâ Tanımları

Kaynak	Tanımlar
(McCarthy, 1956)	Akıllı makineler, özellikle de akıllı bilgisayar programları yaratma bilimi ve mühendisliği.
(Minsky, 1968)	Bir insanın gerçekleştirebileceği ve insan zekâsı gerektiren işlevleri yerine getirebilen makinelerin geliştirilmesiyle ilgilenen bilim dalı.
(Nilsson, 1998)	Yapay zekâ, makine öğrenimine odaklanan, bilgisayarların akıllıca hareket etmesini, sürekli öğrenmesini ve performanslarını artırmasını sağlayan bilgisayar biliminin bir parçasıdır.
(Cappelli, vd. 2019)	Bir bilgisayarın, karar verme de dahil olmak üzere normalde insan bilişini gerektiren görevleri yerine getirmesini sağlayan geniş teknoloji türü.
(Stanley ve Aggarwal, 2019)	İnsan zekâsı gerektiren görevleri yerine getiren bilgisayar sistemlerinin geliştirilmesi.
(Bolander, 2019)	Sadece insanların yapabildiği görevleri yerine getirebilen makinelerin, bilgisayarların veya robotların inşası.
(Paesano, 2021)	Çevrelerini analiz ederek ve belirli hedeflere ulaşmak için belirli bir özerklik derecesiyle eylemler gerçekleştirerek akıllı davranış sergileyen sistemler.

YZ kavramının belirsiz kökenine rağmen, gelişiminde iki yazar öne çıkmaktadır. Bir yanda modern bilgisayar biliminin babası A.M. Turing, diğer yanda ise YZ'nin babası J. McCarthy. Turing (1937) algoritma kavramını ortaya atmış ve bilgisayar biliminin temellerini atmıştır. Daha sonra Turing (1950), bir makinenin işlevlerini yerine getiren kişi kadar zeki olma kapasitesine sahip olup olmadığını test eden Turing testini önermiştir. Ancak J. McCarthy, Dartmouth'taki bir konferans sırasında "yapay zekâ" terimini ortaya atmıştır (Paesano, 2021). 1950'lerde ve 1960'larda yapay zekanın hızla gelişerek insan düzeyinde bilişsel yeteneklere sahip bilgisayarlara ve robotlara dönüşmesi bekleniyordu, ancak YZ yakın zamanda öne çıkana kadar bu gerçekleşmemiştir (Bolander, 2019; Pillai ve Sivathanu, 2020).

1.2. İnsan Kaynakları Yönetimine Uygulanan Yapay Zekâ

İnsan sermayesi, rakiplerin taklit etmesi zor olan maddi olmayan bir kaynak olduğu için bir örgütün farklılaştırıcı bir unsurudur ve bu nedenle örgüte

potansiyel bir rekabet avantajı sağlar (Kearney ve Meynhardt, 2016). İKY, ekonomik, politik, sosyal ve özellikle teknolojik değişimler nedeniyle örgütlerde stratejik bir konuma gelmiştir (Jatobá, vd., 2019). Tüm departmanlar bu yeni rolü benimsememiştir ve stratejik konumlandırma yavaş ve bazen sorunlu olmaya devam etmektedir (Poba-Nzaou, vd., 2020). Böyle durumlarda, yapay zekâ gibi teknolojilerin entegrasyonu, toplumun diğer yönleriyle birlikte gelişmeyi gerektirmektedir (Michailidis, 2018).

Bir örgütte YZ'nin rolü, çeşitli yönetim süreçlerini çevik ve doğru hale getirerek İK işlevinin verimliliğini ve etkinliğini artırmaktır (Nankervis vd. 2021). İKY için YZ, bir veri toplama sürecinin anlaşılmasını ve kontrol edilmesini sağlayacak, böylece bu süreç bir örgütsel ve ekonomik verimlilik stratejisine dahil edilecektir (Varma vd., 2022). YZ'nin uygulanmaya başladığı bir örgütte İKY'yi oluşturan farklı alanlar arasında şunlar yer almaktadır: (1) yetenek arama ve işe alım, (2) eğitim ve gelişim, (3) performans analizi, (4) kariyer gelişimi, (5) ücretlendirme ve (6) personel devri (Abdeldayem ve Aldulaimi, 2020; Nawaz, 2020; Qamar vd., 2021; Yahia, vd., 2021)

Qamar ve diğerleri (2021), YZ'nin İKY'de çeşitli şirketlerde aşağıdaki teknikler aracılığıyla uygulandığını göstermiştir:

Uzman Sistemler: Yapılandırılmamış problemleri çözen ve bilgiye kolay erişim sağlayarak eksiksiz bilgi sistemlerinin geliştirilmesine yardımcı olan mantıksal yapılar halinde uzman bilgisini yapılandırmak için tasarlanmış programlardır. Bunlar temel olarak İK planlaması, ücretlendirme, işe alım ve işgücü yönetiminde uygulanmaktadır (Malik vd., 2022).

Bulanık Mantık: Bu teknik farklı araştırma alanlarında kullanılmaktadır (Salmerón ve Palos-Sánchez, 2019). İKY söz konusu olduğunda, değerleri 0 ile 1 arasında değişen küme üyelik seviyelerine dayanır. 0 değeri üyelik olmadığını gösterirken, 1 değeri tam üyeliği gösterir. Bu kümelerle bulanık mantık, veri belirsizliğini ölçebilir ve karar vermeyi kolaylaştırmak için gelecek senaryoları öngörebilir (Kimseng vd., 2020). Uygulaması 2000 yılında başlamış ve personel seçimi ve optimal işgücü tasarımında kullanılmıştır (Qamar vd, 2021).

Yapay Sinir Ağları: Bu uygulama, insan beyninin işlevini taklit etmek için geliştirilmiş basitleştirilmiş bir modeldir. Yapısı, insan öğrenme sürecini yeniden yaratmak için bir işlem elemanı, bir katman ve bir ağdan oluşur (Huang vd., 2006). Tahmin için en popüler tekniklerden biridir ve esas olarak seçim, işe alım ve personel performans yönetiminde kullanılır (Qamar vd., 2021).

Veri Madenciliği: Değerli ancak saklı bilgilerin çıkarılmasıdır. Uygulanması sayesinde örgütler faydalı bilgi ve örüntüleri rekabet avantajlarına dönüştürebilirler (Huang vd., 2006). Veri madenciliği 2006 yılında İKY'de

kullanılmaya başlanmış ve özellikle işe alım, yetkinlik ve performans değerlendirme ve yetenek yönetimi için uygulanmıştır.

Genetik algoritma: Çoğaltma, mutasyon ve gen çaprazlamasına dayanan bu bilgi arama teknikleri, matematiksel problemlere en uygun çözümlere ulaşır. Özellikle işgücü planlaması ve personel performans değerlendirmesinde kullanılır (Zhang vd., 2021).

Makine öğrenimi: Bir makinenin özellikle programlanmadan kendi kendine öğrenebildiği öğrenme sürecidir (Raş-Kettler ve Lehnervp, 2019). Bazı çalışmalar, karar vermede makine öğreniminin kullanılmasının İK yöneticileri ve ciro tahmini için oldukça faydalı olduğu konusunda hemfikirlerdir (Hamilton ve Davison, 2022).

1.3. İnsan Kaynakları Yönetiminde Yapay Zekanın Faydaları ve Sorun Alanları

Her teknolojik gelişmede olduğu gibi, yapay zekâ hem faydalar hem de sorunlar getirmektedir ve İKY'deki uygulaması da farklı değildir (Vrontis vd., 2022). Bu faydalar ve sorunlar üç açıdan ele alınabilir: çalışanlar, örgüt ve toplum.

Çalışanlar açısından faydaları: Tekrarlayan ve zaman alan görevlerin otomasyonu, İK yöneticilerinin değer katan ve benzersiz beceri ve yetenekler gerektiren görevlere odaklanmasını sağlar (Pillai ve Sivathanu, 2020). Makine öğrenimi sayesinde hataların azaltılması veya en aza indirilmesi, daha fazla ve daha iyi işlenmiş bilgi sağlayarak karar verme sürecinin iyileştirilmesine de yardımcı olur (Michailidis, 2018). 2019 yılında yapılan bir ankete göre, şirketlerin %61'i, YZ'nin dönüştürdüğü kilit İKY alanlarında İKY'yi iyileştirmek için YZ'yi kullanmaktadır. Bunlar arasında işe alım sürecinde çok sayıda CV'nin okunması, bu CV'lerin sıralanması, en iyi adayların belirlenmesi ve eğitime ihtiyaç duyan çalışanların tespit edilmesi gibi zaman alıcı ve emek yoğun süreçler yer almaktadır (Rykun, 2019).

Örgütler için faydaları: Örgütler için yapay zekâ, yönetim süreçlerini kolaylaştırdığı ve ilgili maliyetleri azalttığı için daha fazla etkinlik ve verimlilik anlamına gelmektedir (Nankervis vd., 2021). Aktif iş arayışında olmayan ancak pozisyonla ilgilenebilecek pasif adaylara ulaştığı için daha fazla adaya ulaşılmasını sağlar (Black ve van Esch, 2021). Örgütler için bir diğer önemli unsur ise çalışanlar arasındaki iletişim ve etkileşim olanaklarının iyileştirilmesidir (Michailidis, 2018). Araştırmalar, yapay zekanın, yetenekli kişilerin belirlenmesi, seçilmesi ve elde tutulması gibi işe alım sürecinin birbirini takip eden aşamalarını iyileştirmeye nasıl yardımcı olduğunu ortaya koymaktadır (Allal-Chérif vd., 2021).

Toplum açısından faydaları: Robotik uzmanları, veri bilimcileri, derin öğrenme uzmanları gibi yapay zeka ile bağlantılı yeni profesyonel profillerin ortaya çıkması, kamuya fayda sağlayabilecek yeni mekanizmalar yaratmaktadır (Michailidis, 2018).

Çalışanlar açısından sorunlar: YZ uygulaması tükenmişliğe katkıda bulunabilir, çünkü bazı çalışanlar kariyer belirsizliği konusunda endişelidir; makineler onların yerini alabilir, böylece endişe ve iş güvensizliği yaratabilir (Kong vd, 2021). Ayrıca, chatbot kullanımı gibi bazı İKY süreçleri tamamen makineler tarafından gerçekleştirilebileceğinden, kişisel ilişkilerin insanlıktan çıkarılması da söz konusudur (Fritts ve Cabrera, 2021). Bu da teknolojik konularda sürekli eğitim ihtiyacı anlamına gelmektedir. Son olarak, teknolojinin her türlü teknolojinin aşırı ve sürekli kullanımının bir sonucu olduğunu belirtmek gerekir (Malik vd., 2021).

Örgüt açısından sorunlar: Artan teknolojik gelişmelere ayak uydurmak için gerekli becerileri yönetmek ve edinmek için yüksek nitelikli personele duyulan ihtiyaç, YZ'de bir gerçektir. YZ yüksek uygulama maliyetlerine sahip olsa da uygulandıkları süreçlerde maliyetleri düşürebilmektedir. Bir diğer zorluk ise, küçük ve temsili olmayan veri hacimlerinin kullanılması ve şirketin artan maruziyetinin veri güvenliği ihlali riskini artırması nedeniyle önyargıların varlığıdır (Malik vd, 2021; Soleimani, vd. 2022).

Toplum açısından sorunlar: Bu alandaki temel zorluklardan biri "teknoloji açığı"dır. Genel olarak teknoloji ve yapay zekâ dünyayı böldüğü için, daha büyük teknolojik eşitsizlik yaratmıştır. Bunun nedeni, tüm ülkelerin teknolojik altyapıyı uygulayamaması ve sürdürmemesidir (Abdeldayem ve Aldulaimi, 2020). Belirli mesleklerdeki potansiyel iş kayıpları da bu sorunlar çerçevesinde dikkat çekmektedir (Hamilton ve Davison, 2022).

2. YÖNTEM

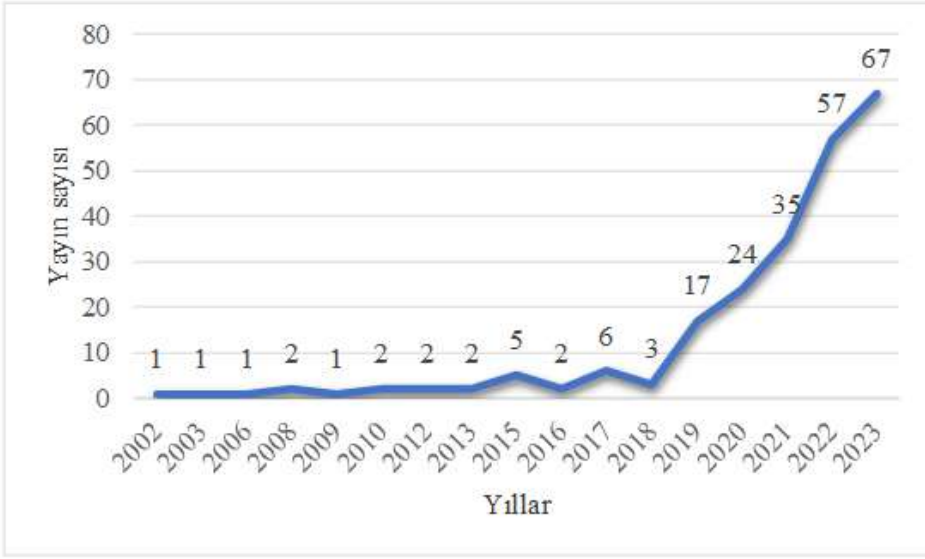
YZ ve İKY literatürünü incelemek için bibliyometrik analiz tekniği tercih edilmiştir. Bibliyometri, bibliyografik verileri değerlendirmek için kullanılan nicel yöntemleri içermektedir (Varma vd., 2022; Donthu vd., 2021b). Bibliyometrik analiz matematiksel ve istatistiksel yöntemlerin metinlere ve diğer iletişim araçlarına uygulanması şeklinde tanımlanmaktadır (Pritchard, 1969). Bibliyometri, ana konuları belirlemek için geniş bir literatür birikiminin analiz edilmesi gerektiğinde kullanılan bir yöntemdir. Bu nedenle, bibliyometrik yöntemler, araştırma konusunun gelişiminin görsel bir temsilini kullanarak altta yatan kalıpları belirlemek için çeşitli disiplinlerde yaygın olarak kullanılmaktadır (Donthu vd., 2021a).

Bibliyometrik bir çalışma, büyük oranda metinlerin veya makalelerin seçilmesine ve tanımlanmasına bağlıdır. Araştırma konusu kapsamında 1 Eylül 2023 tarihinde Scopus veri tabanı veri toplamak için aranmıştır. Tarih aralığı olarak tüm zamanlar seçilmiştir. Bu veri tabanı, 1788 yılından bu yana yayınlanmış 87 milyondan fazla belge, 1,8 milyardan fazla atıf ve sosyal bilimler, işletme ve yönetim dahil olmak üzere farklı alanlarda 34 hakemli dergi içermektedir. Ortalama olarak, Scopus'ta indekslenen bir makale diğer veri tabanlarına göre %10-%15 daha fazla atıf almaktadır (Tanushree, Sahoo & Chaubey, 2023). 3500'den fazla akademik ve devlet kuruluşu ile yüzlerce fonlama ve değerlendirme kuruluşu Scopus'u kullanmaktadır. Verileri 105 ülke, 40 dil ve Elsevier, Springer, Taylor & Francis ve Sage Publications gibi tanınmış büyük yayıncıları kapsamaktadır. Araştırmalar giderek daha küresel, disiplinler arası ve işbirlikçi hale geldikçe, Scopus'u kullanmak bibliyometrik araştırmalarda dünyanın dört bir yanından temel yayınları kapsamaya olanak tanır (Moraes, vd. 2023).

Dokümanları toplamak için Scopus veri tabanında "artificial intelligence" ve "human resources" anahtar kelimeleri aranmıştır. Anahtar kelime "başlık, özet ve anahtar kelimeler" içinde aranmıştır. Dahil etme kriteri olarak sadece işletme ve yönetim alanında yayınlanmış makaleler göz önünde bulundurularak "işletme, yönetim ve muhasebe" konu kodları analiz edilmiş ve diğer disiplinler hariç tutulmuştur. Bu alanlar, mevcut araştırma alanımızla doğrudan ilgili oldukları için seçilmiştir. Ayrıca analize sadece dergi makaleleri dahil edilmiştir. Arama sonucunda ulaşılan makaleler öne çıkan ve üretken dergiler, atıf ve ortak atıf analizleri ve bibliyografik verilerin gelişimi açısından incelenmiştir. Bulguların görselleştirilmesinde VOSviewer yazılımı kullanılmıştır.

3. BULGULAR

YZ ve İKY konusunda Scopus veri tabanında 2002-2023 yılları arasında yayınlanan toplam 228 bilimsel araştırma makalesine ulaşılmıştır. Elde edilen bulgulara göre yapılan çalışmaların yıllara göre dağılımı, araştırma alanlarına göre dağılımı ve en çok yayın yapılan ülkelerin dağılımları belirlenmiştir. Yapılan yayınların yıllara göre dağılımı aşağıda Grafik 1.'de sunulmuştur.

Grafik 1: YZ ve İKY Konusunda Yapılan Yayınların Yıllara Göre Dağılımı

Yukarıda Grafik 1.'de görüldüğü üzere yapay zekâ ve İKY konusunda yapılan yayınlar evrimsel süreci göz önüne alındığında son beş yılda artma eğilimi göstermiş, ancak dikkat çekici bir bulgu olarak 2019 yılı itibariyle bir önceki yıla göre yaklaşık 6 katı artmıştır. En fazla yayın ise içinde bulunduğumuz 2023 yılında (67 yayın) yapılmıştır. Araştırmanın 2023'ün ilk 8 ayını kapsadığı göz önünde bulundurularak 2023'te yapılan yayın sayısının tüm zamanlarda en fazla yayın yapılan yıl olması, konunun günümüzdeki önemini ve trendini ortaya koyan bir göstergedir. Yayınların araştırma alanlarına yönelik dağılımı Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: YZ ve İKY Konusunda Yapılan Yayınların Araştırma Alanları

Araştırma alanı	Yayın sayısı
İşletme, Yönetim ve Muhasebe	228
Sosyal Bilimler	45
Karar Bilimleri	39
Bilgisayar bilimi	37
Mühendislik	35
Psikoloji	31
İktisat, Ekonometri ve Finans	15
Tıp	3

Tablo 2. incelendiğinde YZ ve İKY konusunda en çok yayın yapılan alanlar gösterilmiştir. Analizde yayın sayısı asgari 2 adet ile sınırlı tutulmuştur. Bu

tabloya göre en çok yayın yapılan alanlar sırasıyla işletme, yönetim ve muhasebe (228 yayın), sosyal bilimler (45 yayın) ve karar bilimleri (39 yayın) olduğu görülmektedir. Burada dikkate alınması gereken bir yayının aynı zamanda birden fazla araştırma alanına girebileceğidir. Bu kapsamda genel olarak sosyal bilimler alanında yapılan yayınların çoğunluğu oluşturduğu; sosyal bilimler alanı içinde de işletme yönetim ve muhasebe bilimlerinin başı çektiği ifade edilebilir. Bu yayınlar ülkelere göre incelendiğinde ise Tablo 3. karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 3: YZ ve İKY Konusunda En Fazla Yayın Yapan Ülkeler

Ülke	Yayın sayısı
ABD	50
İngiltere	27
Hindistan	27
Çin	25
Fransa	19
Almanya	18
Avustralya	16
İtalya	14
Rusya	8
Portekiz	8

Tablo 3. en çok yayın yapılan ilk 10 ülkeyi göstermektedir. Buna göre YZ ve İKY konusunda en çok yayın yapılan ülkeler sırasıyla ABD, İngiltere ve Hindistan olarak görülmektedir. Yapılan yayınların dergilere göre dağılımı ise Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4: YZ ve İKY Konusunda Yapılan Yayınların Dergilere Göre Dağılımı

Dergi adı	Yayın sayısı
Human Resource Management Review	11
International Journal of Human Resource Management	6
Decision Support Systems	6
International Journal of Manpower	5
Asia Pasific Journal of Human Resources	4
Technology in Society	4
Technological Forecasting and Social Change	4
International Journal of Production Research	4
International Journal of Organizational Analysis	4
International Journal of Contemporary Hospitality Management	4

YZ ve İKY konusunda yayın yapan 142 adet dergiye ulaşılmış ve yukarıda Tablo 4’te en çok yayın yapan ilk 10 dergi sunulmuştur. Buna göre konuyla ilgili en fazla yayın yapan ilk üç dergi sırasıyla Human Resource Management Review, International Journal of Human Resource Management ve Decision Support Systems dergileridir.

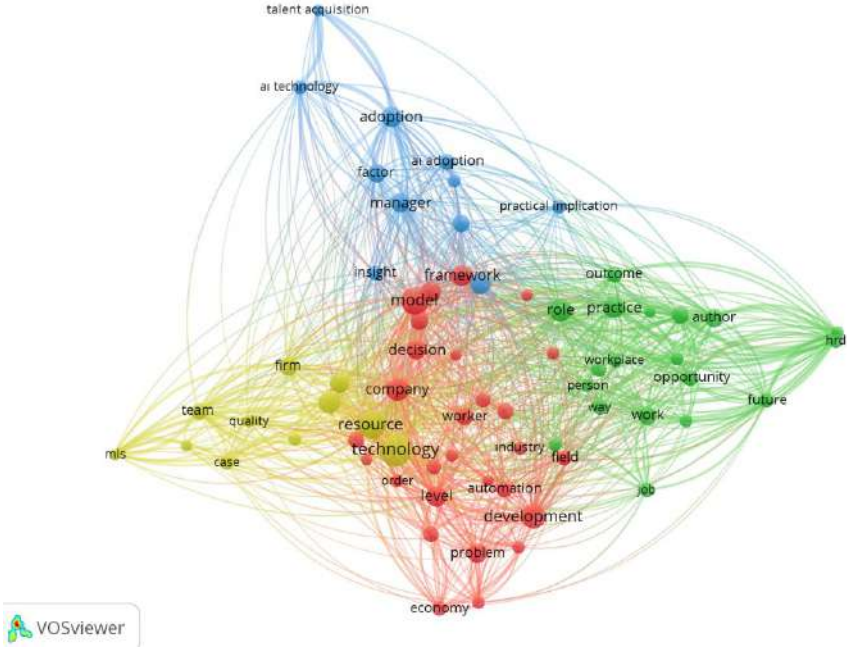
3.1. YZ ve İKY Çalışmalarında Sık Kullanılan Kelimeler

YZ ve İKY ile ilgili yapılan çalışmalarda, en çok kullanılan kelimeleri ve bu kelimeler arasındaki bağlantıları tespit etmek için metin verisine dayalı haritalama analizi yapılmıştır. Aşağıda Tablo 5’te YZ ve İKY çalışmalarında en çok kullanılan ilk on kelime ve kullanım sayıları sunulmuştur.

Tablo 5: Sık Kullanılan Kelimeler

Kelime	Kullanım sayısı
Teknoloji	207
Kaynak	155
Model	141
Hrm	133
Gelişim	108
Şirket	93
Rol	92
Kullanım	84
Uygulama	78
Uyum (sağlamak)	73

Yukarıda Tablo 5’te görüldüğü üzere en çok kullanılan kelimeler sırasıyla teknoloji, kaynak ve modeldir. Şekil 1’de ise en çok kullanılan kelimelerin metin verisine dayalı bilim haritalama analizi sunulmuştur.

Şekil 1: En Sık Kullanılan Kelimelerin Metin Verisine Dayalı Bilim Haritalama Analizi

Şekil 1. de en sık kullanılan kelimelerin 4 farklı renkte kümelendiği görülmüştür. Renk kümelermeleri ortak kullanım sıklığını ifade etmektedir. Örneğin en sık kullanılan teknoloji kelimesi, kaynak, kullanım, strateji, firma, takım, kalite kelimeleri birlikte sıklıkla kullanılmakta ve sarı kümede konumlanmaktadır. Yine en sık kullanılan kelimelerden biri olan model kelimesi ise gelişim, şirket, etki, seviye, karar, çerçeve, algoritma gibi kelimelerle birlikte kırmızı kümede konumlanmaktadır. Yeşil kümede ise rol, uygulama, çalışma, iş, örgüt, fırsat, sonuç kelimeleri birlikte sıklıkla kullanılırken; uyum, değer, yönetici, faktör, içgörü, YZ teknolojisi, yetenek kazanımı gibi kelimeler mavi kümede konumlanmaktadır.

3.2. Anahtar Kelime Analizi

YZ ve HRM konusunda yazarların kullandığı anahtar kelimelerin tespiti için anahtar kelime analizi yapılmıştır. Aşağıda Şekil 2’de metin verisine dayalı bilim haritalama analizi sunulmuştur

Tablo 6: En Çok Kullanılan Anahtar Kelimeler

Anahtar kelime	Kullanım sıklığı
Yapay zekâ	144
İKY	52
Makine öğrenimi	24
İnsan kaynakları	18
Karar destek sistemleri	9
İşe alım	8
Büyük veri	8
Endüstri 4.0	8
Sistematik inceleme	7
Derin öğrenme	7

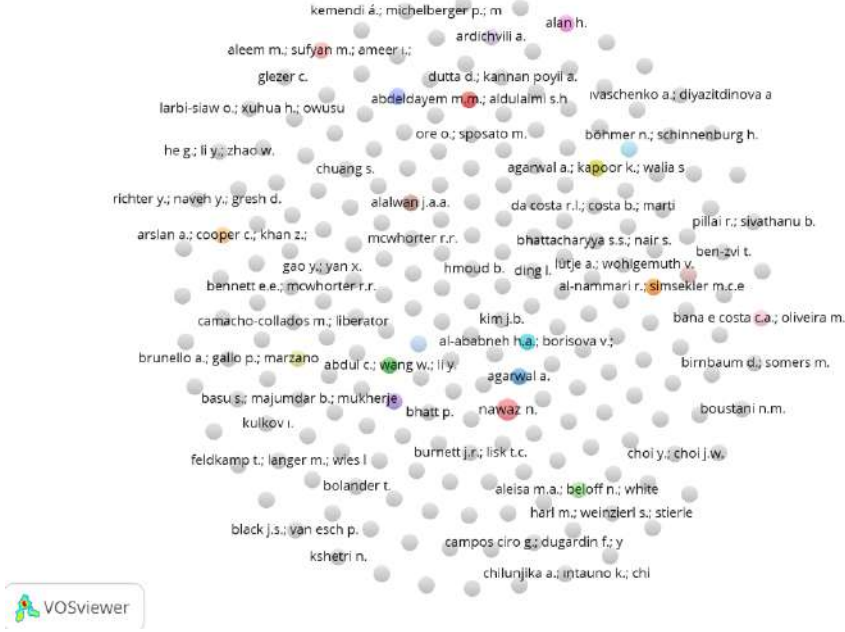
Bibliyografik verilere dayalı haritalama analizi kapsamında ortak yazarlık (co-authorship), atıf (citation) ve ortak atıf (co-citation) analizleri yapılmıştır. Bu sayede YZ ve İKY konusunda çalışma yapan en önemli yazarların, dokümanların, kaynakların ve ülkelerin ortaya çıkartılması amaçlanmıştır.

3.3. Ortak Yazarlık Analizi

Ortak yazarlık analizi ile YZ ve İKY konusunda en çok iş birliği içinde olan yazarların ve ülkelerin ağ haritalarından aşağıdaki bulgular elde edilmiştir.

Yazarlar

Analiz kapsamında YZ ve İKY konusunda en fazla ortak yazarlığı olan araştırmacılar incelenmiştir. Şekil 3'te birbirleriyle en fazla iş birliği içinde olan yazarların isimlerinin görsel haritası sunulmuştur.

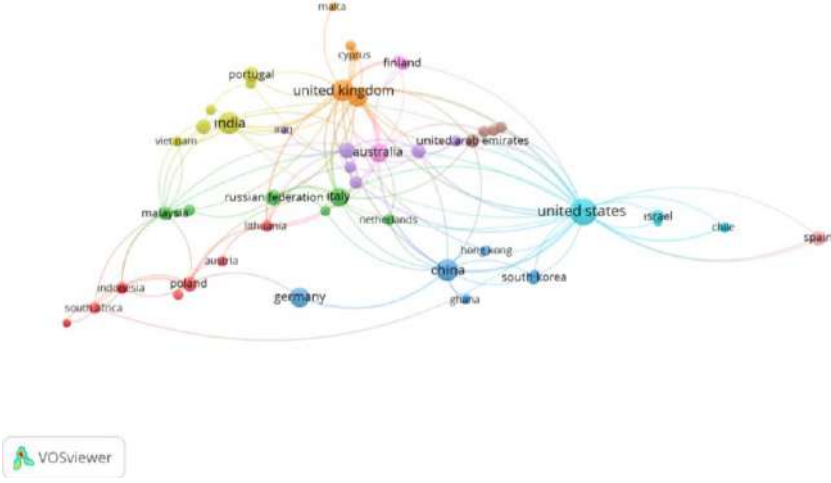

Şekil 3: Ortak Yazarlık Görsel Haritalama

Şekil 3'te görüldüğü üzere YZ ve İKY alanındaki ortak yazarlık bağlantıları oldukça zayıftır. Buna göre ortak yazarlık bağlamında alandaki en etkili yazarın Nawaz, N. olduğu görülmektedir. Alandaki en üretken ortak yazarlar ise Malik, A. Ve Budhwar, P.'dir. Yazarlar birlikte yapmış oldukları 4 yayınlı alandaki en fazla sayıda yayına sahip isimlerdir.

Ülkeler

YZ ve İKY konusunda en fazla yayın yapılan ülkeler ve iş birliği içinde olan ülkelerin ağ haritasını belirlemek için yapılan analiz sonucu Şekil 4'te gösterilmiştir

Şekil 4: Ülkeler Arası Ağ Haritası

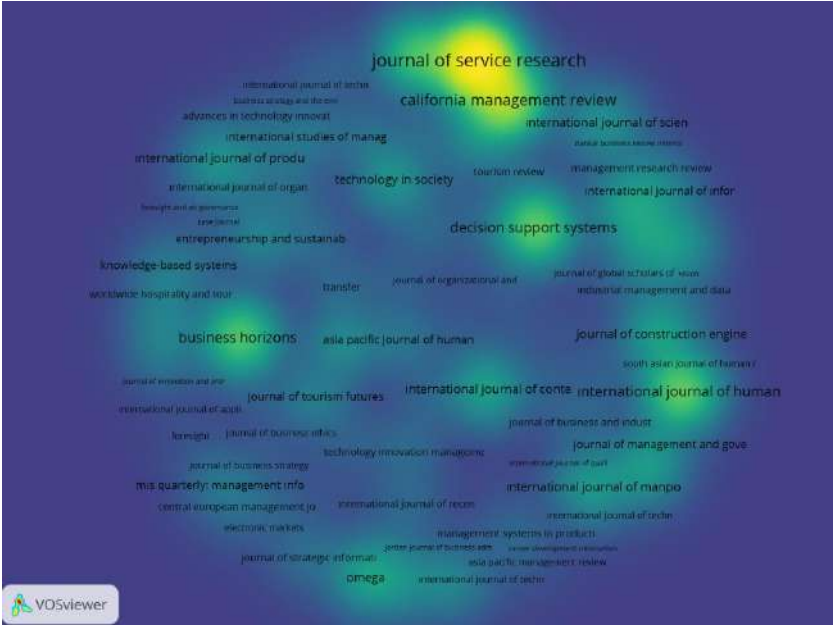
Şekil 4'te görüldüğü üzere Scopus veri tabanında YZ ve İKY konusunda yayın yapılan 68 ülkeden en yoğun yayın yapılan ve iş birliği içinde olan ülkeler ABD, İngiltere, Hindistan ve Çin'dir.

3.4. Atıf Analizi

YZ ve İKY konusunda yapılan atıf analizi kapsamında dergilerin, kaynakların ve yazarların ortak atıf analizi incelenmiştir.

Dergiler

YZ ve İKY konusunda yayın yapan 142 dergiden en fazla atıf alan dergilerin ağ haritası Şekil 5'te gösterilmektedir

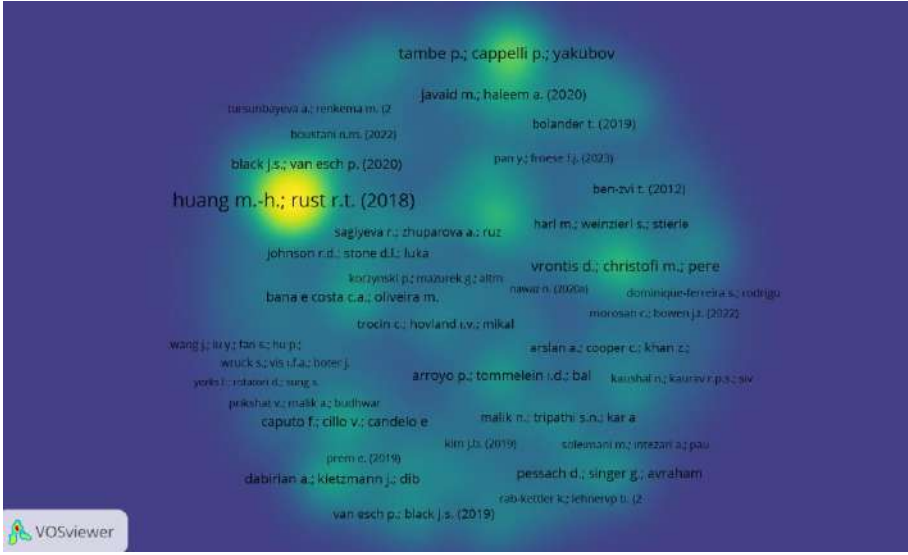

Şekil 5: Atıf Analizi En Çok Atıf Yapılan Dergiler Ağ Haritası

Şekil 5'e göre analiz sonucunda en çok alıntı yapılan dergi Journal of Service Research (1077 alıntı) olarak karşımıza çıkmaktadır. İkinci sırada ise California Management Review (456 alıntı) yer almaktadır.

Kaynaklar

YZ ve İKY konusunda en fazla atıf alan kaynakların ağ haritası Şekil 6'da gösterilmektedir.

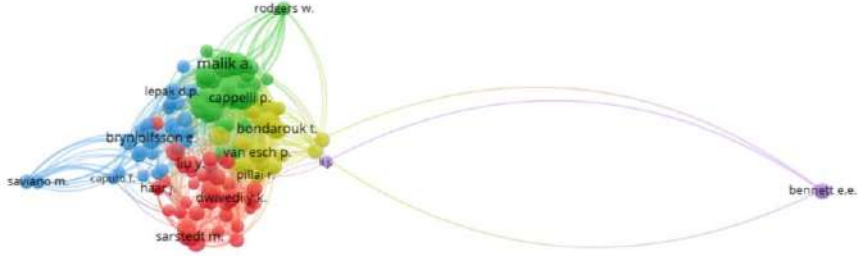

Şekil 6: Kaynak Atıf Ağ Haritası

Şekil 6.'ya göre YZ ve İKY konusunda Scopus veri tabanında en çok atıf alan kaynak 1066 atıf ile Huang, M-H. Ve Rust, R.T. (2018)'e ait “Artificial Intelligence in Service” adlı çalışmadır. Makalede yazarlar yapay zekanın hem çeşitli görevleri yerine getirerek önemli bir yenilik kaynağı oluşturması hem de insan istihdamını tehdit edici etkisini ele almak için bir YZ iş değiştirme teorisi geliştirmiştir. YZ ve İKY atıf analizinde en çok atıf alan ikinci kaynak 293 atıf ile Tambe, P., Cappelli, P. ve Yakubovich, V. (2019)'a ait “Artificial intelligence in human resources management: Challenges and A path forward” adlı çalışmadır.

3.5. Ortak Atıf Analizi

Ortak atıf (Co-citation) analizi, kaynak makalelerde birlikte alıntılanan makale çiftlerinin izlenmesini içermektedir. Aynı makale çiftleri birçok yazar tarafından birlikte alıntılındığında, araştırma kümeleri oluşmaktadır (Surwase vd., 2011). Buna göre YZ ve İKY konusunda yapılan ortak atıf analiz kapsamında ortak atıfta bulunan yazarların ağ haritasını belirlemek için minimum alıntı sayısı 10 seçilerek yapılan analiz sonucu Şekil 7'de gösterilmiştir

Şekil 7: Ortak Atıf Analizi

Şekil 7'ye göre Scopus veri tabanında YZ ve İKY konusunda yapılan çalışmalarda en çok ortak atıf yapılan yazarlar; Malik, A. (89 atıf), Budhwar, P. (62 atıf) ve Cappelli, P. (53 atıf) olarak karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada, Scopus veri tabanından elde edilen YZ ve İKY verileri kapsamlı bir şekilde analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışma, bibliyometrik ve ağ analizlerini kullanarak detaylı bir YZ ve İKY alanı analizi sunmayı amaçlamaktadır. Bu amaç çerçevesinde 228 makale, YZ ve İKY alanında en üretken yazarları, dergileri, bağlantıları ve ülkeleri ortaya çıkarmak için incelenmiştir. Bulgular özellikle akademisyenlerin, yeni eğilimleri destekleyen unsurları ya da mevcut yayın eğilimlerini yönlendiren faktörleri daha iyi anlamalarına yardımcı olacaktır. Bu çalışma daha ileri çalışmalar için bazı öneriler sunmaktadır. Bilim haritalama tekniği, araştırmacılara görsel bir temsil sunmakta ve alanın entelektüel yapısı hakkında kapsamlı bir anlayış kazanmalarına ve önemli miktarda bilgiye erişmelerine yardımcı olmaktadır. Örneğin, atıf analizi, ortak yazarlık analizi ve anahtar kelimelerin incelenmesi sadece birkaç örnektir. Ayrıca, analizlere dayalı olarak oluşan kümelenmeler, araştırmacıların konu hakkında kapsamlı bir tartışma yürütmelerine, literatürü genişletmelerine ve sağlam bir teorik çerçeve oluşturmalarına yardımcı olacaktır.

Bulgular incelendiğinde 2019 yılına kadar yıllık ortalama yayın sayısının, yılda ortalama 1 makaleden az olduğu anlaşılmaktadır ve bu da ilk bakışta, İKY'ye uygulanan YZ alanının az gelişmiş olduğunu göstermektedir. Ancak, Grafik 1'de görüldüğü üzere, 2019 yılında yayın sayısı bir önceki yıla göre

yaklaşık altı katı kadar artmıştır ve 2019 itibariyle de sürekli artış eğilimi göstermiştir. Buna, tüm dünyayı etkileyen covid-19 pandemisinin de etkisiyle iş ekosisteminde daha fazla teknolojiye ve dijitalleşmeye ağırlık verilmesinin neden olduğu düşünülmektedir. Ayrıca araştırmacının, yayın sayısının en fazla olduğu yıl olan 2023'ün ilk 8 ayını kapsadığı göz önünde bulundurulduğunda, daha şimdiden 67 yayın sayısına ulaşılmış olması dikkate değerdir. Bu bulgu araştırma sayısının önemli oranda yükseliş eğiliminde olduğunun ve yakın gelecekte de büyük ilgi görecektir bir konu olduğunun göstergesidir (Qamar vd., 2021).

En üretken yazarlarla ilgili olarak, örnekleme dahil edilen 228 yayın içerisinde 4'er yayınlı Malik, A. ve Budhwar, P.'dir. Yazarlar birlikte yapmış oldukları 4 yayınlı alandaki en fazla sayıda yayına sahip isimlerdir. Örneklemedeki araştırmacılar arasında iyi oluşturulmuş bir ortak yazarlık ağı, kavramla ilgili çalışmaların gelişimi için ağ oluşturma önemine işaret etmektedir. Malik, A., Budhwar, P. Ve Nawaz, N. konuyla ilgili üretkenlik ve ağ oluşturma açısından öne çıkmaktadır. En fazla atıf alan çalışma ise 1066 atıf ile bir YZ iş değiştirme teorisi geliştirmiş olan Huang, M-H. ve Rust, R.T. (2018)'e ait "Artificial Intelligence in Service" adlı çalışmadır.

Anahtar kelimelere ilişkin yapılan ağ analizi sonucunda, İKY'de YZ uygulaması ile ilgili en etkili sık kullanılan anahtar kelimeler YZ, İKY, ve makine öğrenimidir. Oluşan kümelenmelere göre literatür incelendiğinde büyük veri ve makine öğrenimini vurgulamak için İKY'de uygulanan YZ araçlarının ele alındığı anlaşılmaktadır. Büyük veri, karar alma süreçlerini destekleyebilir, çünkü çeşitli kaynaklardan gelen büyük miktarlardaki çeşitli veriler hızlı bir şekilde analiz edilebilir ve bu da eyleme geçirilebilir bir bilgi akışı ile sonuçlanabilir (Caputo vd., 2019). Makine öğrenimine gelince, son on yılda verilerin kullanılabilirliği ve çeşitliliği nedeniyle kullanımı ve uygulanabilirliği hızlanmıştır (Hamilton ve Davison, 2022). Bu tür öğrenme, sistemlere öğrenme ve insan becerilerini taklit etme yeteneği sağlar (Bolander, 2019; Soleimani vd., 2022). Makine öğrenimi mevcut bağlamdan öğrenebilir ve öğrendiklerini yeni bir bağlama genellebilir. İKY'de yapay zekayı kapsamlı bir şekilde kullanmamasına rağmen, makine öğrenimi türü bir algoritma kullanan birçok örgüt vardır (Nankervis vd, 2021). Anahtar kelime analizinde öne çıkan bir diğer kavram ise işe alımdır. Dijital işe alım potansiyel adayların ilgisini çekmek, seçim süreçleri boyunca örgütle ilgilenmelerini sağlamak ve istihdam seçim kararlarını etkilemek için bilgi iletişim teknolojilerinin kullanılmasıdır (Johnson vd., 2021). Pillai ve Sivathanu (2020), yetenek kazanımının İK yöneticileri için ne kadar önemli bir işlev haline geldiğine ve işletmelerin en iyi yetenekleri çekmek için büyük çaba sarf ettiğine işaret etmektedir. Van Esch ve

Black'e (2019) göre, yetenek kazanımı taktiksel bir İK faaliyetinden bir iş önceliğine dönüşmüştür. Rekabet avantajının temeli maddi varlıklardan maddi olmayan varlıklara kaymış, böylece insan sermayesinin stratejik önemi artarak onu temel itici güç haline getirmiştir. İşgücü piyasasındaki yetenek kıtlığı, insan sermayesine olan ihtiyacı artırmıştır. Geleneksel aday arama yöntemi eskiden yavaş ve maliyetli bir süreçti. Ancak günümüzde teknolojik gelişmeler ve dijital işe alım sayesinde bu süreç çok daha kolay ve ucuz hale gelmiştir. Ayrıca, günümüzde toplumun çoğu dijital alanda giderek daha fazla zaman geçirdiğinden, işletmeler yetenekleri çekmek ve işe almak istiyorsa, dijital araçları kullanmak zorundadır (Black ve van Esch, 2021).

Analize göre yapay zekâ anahtar kelimesi ile turuncu kümede konumlanan robotlar kelimesi de ön plana çıkmaktadır. Geleceğe yönelik tahminler, 20 yıl içinde robotların şu anda insan yöneticiler tarafından alınan bazı analitik kararları almaktan sorumlu olacağı, insanların ise yaratıcılık gibi görevlerden sorumlu olmaya devam edeceği yönündedir (Stanley ve Aggarwal, 2019). Ayrıca anahtar kelime analizine göre öne çıkan diğer araştırma konuları ise karar destek sistemleri (Malinowski, Weitzel ve Keim, 2008; Pessach, vd. 2020), endüstri 4.0 (Wolor, Khairunnisa ve Purwana, 2020; Malik vd. 2022; Agarwal, vd. 2022) ve derin öğrenmedir (Seya, vd. 2020; Song ve Wu, 2021). Sonuçlardan hareketle makine öğrenimi, karar destek sistemleri, işe alım ve büyük verinin alandaki ana itici temalar olduğu ifade edilebilir.

Ülkeler analizi dikkate alındığında YZ ve İKY konusunda yayın yapan 68 ülkeden en yoğun yayın yapan ve iş birliği içinde olan ülkeler ABD (50 makale), İngiltere (27 makale), Hindistan (27 makale) ve Çin'dir (25 makale). Farklı ülkelere makalelerin yayınlanması, konunun küresel önemini yansıtmaktadır. Gelecek araştırmalara bir öneri olarak örneğin burada tespit edilen ülkelerin dışındaki bağlamlarda YZ ve İKY araştırmaları yapılabilir.

YZ ve İKY konusunda yayın yapan 142 adet dergiye ulaşılmış ve Tablo 3'te en çok yayın yapan ilk 10 dergi sunulmuştur. Buna göre konuyla ilgili en fazla yayın yapan ilk üç dergi sırasıyla Human Resource Management Review (11 makale), International Journal of Human Resource Management (6 makale) ve Decision Support Systems (6 makale) dergileridir. Konuyla ilgili en fazla yayına sahip olan dergiler İK odaklı olmakla birlikte işletme veya teknoloji ile ilgili dergiler de giderek önem kazanmaktadır. Analiz sonucunda en çok alıntı yapılan dergi Journal of Service Research (1077 alıntı) olurken ikinci sırada ise California Management Review (456 alıntı) yer almaktadır.

Bununla birlikte çalışmada veri kaynağı olarak Scopus veri tabanı kullanılırken yalnızca makaleler analiz kapsamına alınmıştır. Konferans bildirimleri, kitap bölümleri, ve çalışma notları dahil olmak üzere diğer

dokümanlar bulguları geliştirmek için gelecekteki çalışmalarda kullanılabilir. Ayrıca, bu çalışmada Scopus veri tabanı incelenmiş olsa da, Web of Science, PubMed ve EBSCO gibi diğer veri tabanları da incelenerek daha ileri araştırmalar yapılabilir.

Bu çalışma, YZ ve İKY literatürünün entelektüel mimarisini incelemiş ve alandaki en etkili yazar, kaynak ve ülkeleri ortaya koymuştur. Çalışma önemli YZ ve İKY makalelerini, yazarlarını ve yayınlarını sıralayarak ve anahtar kelime analizlerini yaparak, YZ ve İKY alanını çeşitli bakış açılarından araştırmak için bir perspektif sunmaktadır. Ayrıca, YZ ve İKY konusundaki kelime ve anahtar kelime analizleriyle araştırma alanındaki boşlukları da ortaya çıkarmaktadır. Çalışma, YZ ve İKY alanını bibliyometrik ve ağ analizi aracılığıyla incelemiş olsa da, alanın sürekli değişen ve geniş çapta etki yayan özellikleri, gelecekte sürekli olarak taranmasını ve analiz edilmesini gerektirecektir.

REFERANSLAR

- Abdeldayem, M. M., and S. H. Aldulaimi. (2020). Trends and opportunities of artificial intelligence in human resource management: Aspirations for public sector in Bahrain. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(1), 3867-3655.
- Agarwal, S., Saxena, K.K., Agrawal, V., Dixit, J.K., Prakash, C., Buddhi, D. and Mohammed, K.A. (2022). Prioritizing the barriers of green smart manufacturing using AHP in implementing Industry 4.0: a case from Indian automotive industry. *The TQM Journal*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/TQM-07-2022-0229>
- Allal-Chérif, O., A. Alba, and R. Castaño (2021). Intelligent recruitment: How to identify, select, and retain talents from around the world using Artificial Intelligence. *Technological Forecasting and Social Change* 169,120822.
- Aloqaily, A. & H. N. Rawash. (2022). The application reality of Artificial Intelligence and its impact on the administrative human resources processes. *Journal of Positive School Psychology* 6(5), 3520-29.
- Black, J. S., and P. van Esch. (2021). AI-enabled recruiting in the war for talent. *Business Horizons* 64(4), 513-24. doi: 10.1016/j.bushor.2021.02.015.
- Bolander, T. (2019). What do we loose when machines take the decisions? *Journal of Management and Governance* 23 (4):849-67. doi:10.1007/s10997-019-09493-x
- Bolton, R. (2018). The future of HR 2019: In the know or in the No. KPMG International. 1-24.
- Cappelli, P., P. Tambe, and V. Yakubovich. (2019). Artificial Intelligence in Human Resources Management: Challenges and A Path Forward. *California Management Review*, 61(4), 15-42. doi:10.1177/0008125619867910.
- Caputo, F., V. Cillo, E. Candelo, and Y. Liu (2019). Innovating through digital revolution. *Management Decision* 57(8), 2032-2051. doi:10.1108/MD-07-2018-0833.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. and Lim, W.M. (2021a). How to conduct a bibliometric analysis: an over-view and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Donthu, N., Kumar, S., Pandey, N. and Lim, W.M. (2021b). Research constituents, intellectual structure, and collaboration patterns in *Journal of International Marketing*: an analytical ret-rospective. *Journal of International Marketing*, 29(2), 1-25.

- Fritts, M., and F. Cabrera. (2021). AI recruitment algorithms and the dehumanization problem. *Ethics and Information Technology* 23(4), 791-801. doi:10.1007/s10676-021-09615-w.
- Hamilton, R. H., and H. K. Davison. (2022). Legal and ethical challenges for HR in machine learning. *Employee Responsibilities and Rights Journal* 34(1), 19-39. doi:10.1007/s10672-021-09377-z.
- Huang, M. J., Y. L. Tsou, and S. C. Lee. (2006). Integrating fuzzy data mining and fuzzy artificial neural networks for discovering implicit knowledge. *Knowledge-Based Systems* 19(6), 396-403. doi:10.1016/j.knosys.2006.04.003.
- Huang, M.H. and Rust, R.T. (2018) Artificial Intelligence in Service. *Journal of Service Research*, 21, 155-172. <https://doi.org/10.1177/1094670517752459>
- Jatobá, M., J. Santos, I. Gutierrez, D. Moscon, P. O. Fernandes, and J. P. Teixeira. (2019). Evolution of Artificial Intelligence research in Human Resources. *Evolution of Artificial Intelligence research in human resources. Procedia Computer Science* 164, 13742. doi: 10.1016/j.procs.2019.12.165
- Johnson, R. D., D. L. Stone, and K. M. Lukaszewski. (2021). The benefits of eHRM and AI for talent acquisition. *Journal of Tourism Futures* 7(1), 40-52. doi:10.1108/JTF-02-2020-0013.
- Kearney, C., and T. Meynhardt. (2016). Directing corporate entrepreneurship strategy in the public sector to public value: Antecedents, components, and outcomes. *International Public Management Journal* 19(4), 543-72. doi:10.1080/10967494.2016.1160013.
- Kimseng, T., A. Javed, C. Jeenanunta, and Y. Kohda. (2020). Applications of Fuzzy Logic To Reconfigure Human Resource Management Practices For Promoting Product Innovation In Formal And Non-Formal R&D Firms. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity* 6(2), 38. doi: 10.3390/JOITMC6020038.
- Kong, H., Y. Yuan, Y. Baruch, N. Bu, X. Jiang, and K. Wang. (2021). Influences of Artificial Intelligence (AI) awareness on career competency and job burnout. *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 33(2),717-734. doi:10.1108/IJCHM-07-2020-0789.
- Malik, N., S. N. Tripathi, A. K. Kar, and S. Gupta (2021). Impact of Artificial Intelligence on employees working in industry 4.0 led organizations. *International Journal of Manpower*, 43(2), 334-354. doi:10.1108/IJM-03-2021-0173.

- Malik, A., P. Thevisuthan, and T. De Sliva. (2022). Artificial Intelligence, Employee Engagement, Experience, and HRM. In Ashish Malik (ed.), *Strategic Human Resource Management and Employment Relations* (pp. 171-184). Springer International Publishing. doi:10.1007/978-3-030-90955-0_16.
- Malik, N., Tripathi, S.N., Kar, A.K. and Gupta, S. (2022). Impact of artificial intelligence on employees working in industry 4.0 led organizations. *International Journal of Manpower*, 43(2), 334-354. <https://doi.org/10.1108/IJM-03-2021-0173>
- Malinowski, J. Weitzel, T. & Keim, T. (2008). Decision support for team staffing: An automated relational recommendation approach. *Decision Support Systems*, 45(3), 429-447.
- McCarthy, J. (1956). Measures of the value of information. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 42(9), 654-55. doi:10.1073/pnas.42.9.654.
- Michailidis, M. P. (2018). The challenges of AI and blockchain on HR recruiting practices. *Cyprus Review* 30 (2), 169-180.
- Minsky, M. (1968). *Semantic Information Processing*. Massachusetts: The MIT Press.
- Moraes, R. M. de., Istoe, R. S. C., & Miranda, V. A., (2023). Political skill in organizations: paths of an evolving concept. *Revista De Administração Da UFSM*, 16(2), e7. <https://doi.org/10.5902/1983465971331>
- Nankervis, A., J. Connell, R. Cameron, A. Montague, and V. Prikshat. (2021). "Are we there yet?" Australian HR professionals and the fourth industrial revolution. *Asia Pacific Journal of Human Resources* 59(1), 3-19. doi:10.1111/1744-7941.12245.
- Nawaz, N. (2020). Artificial Intelligence applications for face recognition in recruitment process. *Journal of Management Information and Decision Sciences* 23, 499-509.
- Nilsson, N. J. (1998). *Artificial Intelligence: A New Synthesis*. Morgan Kaufmann. <https://doi.org/10.1016/C2009-0-27773-7>
- Paesano, A. (2021). Artificial Intelligence and creative activities inside organizational behavior. *International Journal of Organizational Analysis*. ahead-of-p(ahead-of-print. doi: 10.1108/IJOA-09-2020-2421.
- Pan, Y., F. Froese, N. Liu, Y. Hu, and M. Ye. (2022). The adoption of artificial intelligence in employee recruitment: The influence of contextual factors. *International Journal of Human Resource Management* 33(6), 1125-47. doi:10.1080/09585192.2021.1879206.
- Pessach, D., Singer, G., Avrahami, D., Ben-Gal, H. C., Shmueli, E., & Ben-Gal, I. (2020). Employees recruitment: A prescriptive analytics approach via

- machine learning and mathematical programming. *Decision Support Systems*, 134, 113290.
- Pillai, R., and B. Sivathanu. (2020). Adoption of Artificial Intelligence (AI) for talent acquisition in IT/ITeS organizations. *Benchmarking: An International Journal* 27(9), 2599–629. doi:10.1108/BIJ-04-2020-0186.
- Poba-Nzaou, P., M. Galani, and A. Tchibofo. (2020). Transforming Human Resources Management in the age of Industry 4.0: A matter of survival for HR professionals. *Strategic HR Review* 19(6), 273-78. doi:10.1108/SHR-06-2020-0055.
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics. *Journal of Documentation*, 25(4), 348-349.
- Qamar, Y., R. K. Agrawal, T. A. Samad, and C. J. Chiappetta Jabbour. (2021). When technology meets people: The interplay of artificial intelligence and human resource management. *Journal of Enterprise Information Management* 34(5), 1339-70. doi:10.1108/JEIM-11-2020-0436.
- Rağ-Kettler, K., and B. Lehnervp. (2019). Recruitment in the Times of Machine Learning. *Management Systems in Production Engineering* 27(2), 105-109. doi:10.1515/mspe-2019-0018.
- Rykun, E. (2019). Artificial Intelligence in HR Management- What Can We Expect? *The Boss Magazine*. <https://thebossmagazine.com/ai-hr-management/> Erişim tarihi: 3.09.2023.
- Salmerón, J. L., and P. R. Palos-Sánchez. (2019). Uncertainty Propagation in Fuzzy Grey Cognitive Maps with Hebbian-Like Learning Algorithms. *IEEE Transactions on Cybernetics* 4 (1), 211-20. doi:10.1109/TCYB.2017.2771387.
- Seya, K., Okatani, T., Matsuo, Y., Kobayashi, N., & Shirasaka, S. (2019). Identifying Issues for Learners in Completing Online Courses on Machine Learning and Deep Learning: Five Issues Found in a Fully Automated Learning Environment for the Purpose of Scalable AI Education. *Review of Integrative Business and Economics Research* 9(3), 35-54.
- Song, Y. & Wu, R. (2021). Analysing human-computer interaction behaviour in human resource management system based on artificial intelligence technology, *Knowledge Management Research & Practice*. <https://doi.org/10.1080/14778238.2021.1955630> Erişim tarihi: 04.09.2023.
- Soleimani, M., A. Intezari, and D. J. Pauleen (2022). Mitigating cognitive biases in developing ai-assisted recruitment systems: A knowledge-

- sharing approach. *International Journal of Knowledge Management* 18(1), 1-18. doi:10.4018/IJKM.290022.
- Stanley, D. S. & V. Aggarwal. (2019). Impact of disruptive technology on human resource management practices. *International Journal of Business Continuity and Risk Management* 9(4), 350. doi:10.1504/ijbcm.2019.10021173.
- Surwase G., Sagar A., Kademani, B. S. ve Bhanumurthy, K. (2011). Co-citation analysis: an overview. *Beyond librarianship: creativity, innovation and discovery (BOSLA National Conference Proceedings)*, 179-185. Mumbai.
- Tambe, P., P. Cappelli, and V. Yakubovich. (2019). Artificial Intelligence in Human Resources Management: Challenges and a Path Forward. *California Management Review* 61(4), 15-42. doi:10.1177/0008125619867910.
- Tanushree, Sahoo, C.K. and Chaubey, A. (2023). Evolution of organizational agility research: a retrospective view. *Bench-marking: An International Journal*, Vol. ahead-of-print No. ah-ead-of-print. <https://doi.org/10.1108/BIJ-02-2023-0086>
- Turing, A. M. (1937). On Computable Numbers, with an Application to the Entscheidungsproblem. *Proceedings of the London Mathematical Society* s2-42(1), 230-65. doi:10.1112/plms/s2-42.1.230.
- Turing, A. M. (1950). Computing Machinery and Intelligence. *Mind* LIX (236), 433-60. doi:10.1093/mind/LIX.236.433.
- Varma, A., C. Dawkins, and K. Chaudhuri. (2022). Artificial intelligence and people management: A critical assessment through the ethical lens. *Human Resource Management Review*, April, human Resource Management Review, April 100923. doi:10.1016/j.hrmr.2022.100923.
- van Esch, P., and J. S. Black. (2019). Factors that influence new generation candidates to engage with and complete digital, AI-enabled recruiting. *Business Horizons* 62(6), 729-39. doi:10.1016/j.bushor.2019.07.004.
- Vrontis, D., M. Christofi, V. Pereira, S. Tarba, A. Makrides, and E. Trichina (2022). Artificial intelligence, robotics, advanced technologies and human resource management: A systematic review. *International Journal of Human Resource Management* 33(6), 1237-66. doi:10.1080/09585192.2020.1871398.
- Yahia, N. B., J. Hlel, and R. Colomo-Palacios. (2021). From Big Data to Deep Data to Support People Analytics for Employee Attrition Prediction. *IEEE Access* 9:60447-58. doi:10.1109/ACCESS.2021.3074559.

- Welsh, R. (2019). Defining artificial intelligence. *SMPTE Motion Imaging Journal* 128(1), 26-32. doi:10.5594/JMI.2018.2880366.
- Wolor, C.W., Khairunnisa, H. and Purwana, D. (2020). Implementation Talent Management to Improve Organization's Performance In Indonesia To Fight Industrial Revolution 4.0. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 9(1), 1243-1247.
- Zhang, Y., S. Xu, L. Zhang, and M. Yang. (2021). Big data and human resource management research: An integrative review and new directions for future research. *Journal of Business Research* 133, 34-50. doi:10.1016/j.jbusres.2021.04.019.

Bölüm 30

Modern Teknoloji ve Geleceğe Dair Yaklaşımları ile George Orwell

Songül OMUR¹

¹ *Dr. Öğretim Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İletişim fakültesi,
Radyo, TV ve Sinema Bölümü, songul.omur@ohu.edu.tr , ORCID ID 0000-0003-2563-2445*

Özet

Bu çalışma distopya yolculuğunda önemli bir yüz olan George Orwell'ı ve modern teknolojiye dair yaklaşımlarını konu edinmektedir. George Orwell, teknolojiye ve geleceğe dair ortaya koymuş olduğu uzun vadeli düşünceleriyle günümüzde önemli bir yere sahiptir. Totalitarizm protestosu olarak "büyükbirader, çift düşün, düşüncesuçu, yenisöylem gibi kavramları literatüre kazandıran Orwell, modern teknolojiye, modern baskı iktidarlığına ve üstyapı tarafından biçimlendirilen sistemlere yönelik geliştirmiş olduğu argümanlara çarpıcı bir dille yaklaşmaktadır. Eserlerinde dışsal gerçeklik yerine insanların fiziksel ve zihinsel oluşumları üzerindeki yapıyla ilgilenen yazar, ağırlıklı olarak kendi döneminin tarihsel olayları ve politik konularıyla ilişkili betimlemelere yer vermektedir. Sömürgecilik, iktidar, gözetleme, yoksulluk, yabancılaşma, dil ve düşünce gibi birçok kavrama odaklanan Orwell, fiziksel açıdan kusurlu, sıradan ve gülünç insan tasvirleriyle toplumsal yapılanmaya karşı sert eleştiriler sunmaktadır. Bu çalışmada bir taraftan Orwell'ın yeni bir toplumsal kimliğin oluşmasında yaşadığı dönüşümler üzerinde durulurken bir taraftan da yaşadığı ortamlardan ve karşılaştığı olaylardan yola çıkarak oluşturduğu eserlerine odaklanılmaktadır. Bu çalışma, George Orwell'ın hayatı ve eserlerini genel hatlarıyla inceleyen bir derlemedir. Orwell'ın eserlerinin toplumsal, iletişimsel ve politik açıdan geniş bir perspektiften incelenmesi ise bu çalışmayı sosyal bilimler açısından önemli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: George Orwell, Modern Teknoloji, Gözetim, İktidar

Giriş:

“Yeni Bir Toplumsal Kimlik “George Orwell”

Hindistan sömürge yönetiminde çalışan bir İngiliz ailenin çocuğu olan George Orwell, eserlerini çoğunlukla edindiği tecrübelerden ve karşılaştığı olaylardan yola çıkarak oluşturmuştur. Dolayısıyla Orwell’ın hayatının ele alınması oluşan yeni bir toplumsal kimliğin ve eserlerinin taşıdığı derin anlamın ortaya konması açısından önem taşımaktadır.

Asıl adı Eric Arthur Blair olan Orwell, 1903 yılında Hindistan’ın Montihari kentinde doğmuştur. Orwell’ın babası zengin bir İngiliz ailesinden gelmektedir. Düşünürün annesi ise Fransız asıllıdır. Orwell bir yaşındayken ailesi İngiltere’ye taşınmış, ancak babası Richard Blair emekli oluncaya dek İngiliz devlet memuru olarak görev yaptığı Hindistan’da çalışmaya devam etmiştir. Orwell, 1907 yılında kısa ziyaretler dışında 1912 yılına kadar babasını bir daha görememiştir. Zira daha sonraki yıllarda babasını beş yıl kadar hiç görmediğini ifade eden Orwell, bu durumun kendisini oldukça yalnız hissettirdiğini, bundan ötürü sergilediği bazı davranışlarının ise okul yılları boyunca dışlanmasına neden olduğunu (www.orwell.ru) belirtmiştir.

Maddi imkânlarının yeterli olmaması dolayısıyla sekiz yaşındayken özel bir yatılı okula burslu olarak gönderilen Orwell, 13 yaşına kadar eğitimine burada devam etmiştir. Oldukça disiplinli olan bu okulda Orwell, vaktini genellikle yalnız geçirmiştir. İlk otoriteyle bu okulda tanışan Orwell, buradaki deneyimlerinin İngiliz sınıf sistemine dair görüşlerinin oluşmasına katkı sağladığını ifade etmiştir. Lise eğitimini yine yatılı ve burslu olarak İngiltere’nin önemli okullarından biri olan Eton kolejinde tamamlayan Orwell, bu kolejde *Cesur Yeni Dünya* adlı romanıyla ütopya klasikleri arasına giren yazar Aldous Huxley’in öğrencisi olma şansını yakalamıştır. Dünyanın geleceğine dair Huxley’e göre daha karamsar olan distopyacı yazar Orwell, eserlerinde Huxley’in izlerini taşır. Ancak Orwell ve Huxleyin modern dünyanın geleceğine dair kehanetleri birbirinden farklılık göstermektedir. Orwell, dıştan dayatılan bir baskının insanlara boyun eğdireceğini dile getirirken Huxley ise insanları, özerkliklerinden ve tarihlerinden yoksun bırakmak noktasında Büyük Birader’e ihtiyaç olmadığını ve insanların zamanla baskıdan hoşlanacak ve düşünme yetilerini alacağı edecek teknolojileri el üstünde tutmaya başlayacaklarını ifade etmiştir (Postman, 2010: 7-8).

Orwell, 1922’de, Birmanya’da Hindistan İmparatorluk Polisliğine dahil olmuştur. Ancak, yerli halk üzerindeki emperyalist ve sömürgeci uygulamalarla karşılaşan Orwell, yaklaşık beş yıl sonra istifa etmiştir ve tanık olduğu bu olaylar daha sonraki yıllarda emperyalizme karşı beslediği öfkeye, önemli derece katkıda bulunmuştur (Williams, 1985: 8).

Çocukluk ve okul yıllarında işçileri, yoksulları ya da sade insanları, insan yerine koymadığını ve onları insan-altı bir tür olarak gören Orwell, okul dönemlerinde işçi sınıfına mensup olanların insan olduğuna yönelik hiçbir kavram edinmediğini de dile getirmekte ve uzaktan baktığında onlara acıdığını ama ne zaman onların yakınına gitse yine onlardan nefret etmeye başladığını ve yine onları küçük gördüğünü ifade etmektedir (Erhanlı, 2003). İmparatorluk polisi servisinde iş bağlamında iyi bir pozisyona sahip olduğunda henüz yirmili yaşlarda olan Orwell, zamanla en azından zihinsel olarak kendinden, değerlerinden, kültüründen ve orta sınıftan uzaklaşır olmuştur. Orwell'ın bu zihinsel kopuşu sadece kentsoylu yaşam tarzına yönelik değil aynı zamanda siyasal yaklaşımına yönelik de olmuştur. Williams'a (1985: 8-9) göre Orwell'ın zaman içerisinde yaşadığı bu değişimin, kopuşun sebebi iki etmene dayanmaktadır. Bunlardan ilki, Orwell'ın yazar olmayı daha gençlik yıllarında kafasına koymuş olmasıydı. Bu anlamda imparatorluk polisliği hem bu açıdan hem de başka açılardan uygun bulmadığı bir meslekti. Ayrıca kafasının berraklaştığı ileriki dönemlerde hizmet ettiği emperyalizmin ne olduğunu kavradığına ve onu reddettiğine dair birçok kanıt söz konusudur. Geçirdiği bu değişimle birlikte emperyalizme bakışının değiştiğini ve işini ne kadar çabuk bırakırsa kendisi açısından o kadar iyi olacağını anladığını ifade etmiştir. Orwell'ın kopuşunda etkili olan ikinci etmen ise bildiği ve ait olduğu fakat bazı yönleriyle, soyutlamalar dışında hiçbir araya gelmediği İngiliz toplumuyla olan ikilemli ilişkiydi. Ancak ifade etmek gerekir ki Orwell her ne kadar, içinde büyüdüğü ve eğitildiği çevreden uzaklaşmaya çalışsa da yine aynı sistem içerisinde var olmaya bilinçli bir şekilde devam etmiştir.

1927 yılında polislikten istifa ettikten sonra Orwell, çocukluk hayali olan yazarlık için tekrar İngiltere'ye döner. İngiltere'ye döndükten sonra ırk ve sınıf ayırımına karşı beslemiş olduğu öfke nedeniyle yoksul ve toplumdan soyutlanmış kişilerin yoğun olarak yaşadığı Notting Hill semtinde bir oda tutarak bir süreliğine orada yaşar. Orwell, burada yaşadığı süre içerisinde yoksulları gözlemleyerek onları tanımaya çalışmıştır. 1928 yılında ise Paris'e geçen Orwell, işçilerin yaşadığı bir mahallede ucuz bir pansiyon odası tutmuş ve oldukça zor günler geçirdiği bu dönemlerde, geçimini sağlayabilmek için bulaşıkçılık, tarla işçiliği gibi işlerde çalışmıştır. George Orwell'ın İngiltere'de yaşadığı ilk birkaç yıl her ne kadar yoksul, sıradan insanları keşfetmek için çıktığı bir gezi niteliği taşısa da Paris'te yaşamaya başladığı yıllar, daha çok hayalini kurduğu yazarlık mesleğini gerçekleştirmeye yönelikti. (Williams, 1985: 9-10). Paris'te yaşadığı yıllarda bazı yazılarını İngilizce ve Fransızca olarak yayınlatan Orwell, yakalandığı zatürree hastalığı nedeniyle 1929 yılında tekrardan İngiltere'ye

dönmüş ve ailesinin Suffolk'daki evinde yazarlık çalışmalarını sürdürmeye devam etmiştir.

Orwell'in Eserleri ve Yansımaları

Orwell'a göre bir kitabın konusunu, içinde yaşadığı çağ şekillendirir. Bir yazarın önceki etkilerden uzaklaşması yazma konusundaki gücü yok eder. Orwell, 1946 yılındaki deneme yazısında, geçim sıkıntısı dışında her yazarın biraz da olsa egoizm, estetik kaygı, kayıtlara gerçeği geçirme arzusu ve siyasi amaç gibi oluşumları yerine getirmek için yazdığını belirtir. Ancak Orwell'a göre, bu özellikler her yazarda farklı derecededir ve etki derecesi zaman zaman yaşanan olaylara göre değişiklik gösterir. Orwell, her ne kadar yazarlık için dört unsur sıralamış olsa da, kendisi için asıl önemli olan iki şeyden söz eder: Birincisi tamamen bireysellik temelinde işleyen egoizmdir, ikincisi ise tamamen toplumcu bir yapıya sahip olan sosyalizmdir. Günümüz bakış açısıyla değerlendirildiğinde, Orwell ile ilgili 1920'lerde önemsenenin karşıtı yönde bir yazarlığı tercih ettiği şeklinde bir yorumda bulunulabilir. Orwell'in biçimden önce içeriği, sözcüklerden önce ise deneyimi tercih ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bakımdan Orwell'in, 1920'lerin estetikçi yazarından ziyade 1930'ların toplumsal bilinçli yazarı olduğunu söylemek olanaklıdır (Williams, 1985: 32). Bu dönemlerde, edebiyat alanında etkisini derinden hissettiren akım -ki özellikle Rus biçimciliğinden kaynağını almaktadır-, 'sanat sanat içindir' akımıdır. Fakat bazı yazarlar, sanatı, toplumsal yapının sorunlarını aktaran bir araç olarak görmeyi daha doğru bulmuşlardır. Diğer bir söylemle, ikinci kısımdaki sanatçılar 'sanat toplum içindir' düşüncesi ekseninde sanat eserleri üretmeyi tercih etmişlerdir. Bu sanatçıların aksine Orwell'in, sanat toplum içindir akımı ekseninde eserlerini şekillendirdiğini söylemek yerinde olacaktır. Öyle ki Orwell, bir yazısında işsiz-güçsüzlerin ideolojilerini şu şekilde dile getirmektedir: "Kültürlü çevrelerin sanat sanat içindir görüşü pratikte anlamsızlığa tapınmaya varmıştı. Edebiyatın sözcüklerle oynamaktan ibaret olduğu kabul ediliyordu" (Akt. Williams, 1985: 32). Bu durum bir bakıma Orwell'in içinde bulunduğu edebi ve toplumsal bunalımı da açığa çıkarmaktadır.

Orwell'in kaleme almış olduğu ilk eseri 1933 yılında yayımlanan *Down and Out in Paris and London*'dır. Bu eserin, Orwell'in kendi yaşamının birebir aktarımı olup olmadığı konusunda hala tartışmalar söz konusudur. Ancak Birmanya'dan ayrıldıktan sonra Paris ve İngiltere'de yaşadıklarının ve gözlemlediklerinin bir niteliği olan bu eserde modern bir kentte oldukça sefil bir hayat yaşayan birinin aşçılara, garsonlara, bulaşıkçılara, işsizlere, serserilere ve yaşanmayacak derecede kirli olan pansiyonlara ve koğuşlara dair deneyimleri anlatılmaktadır. Fransa ile ilgili olan bölümlerde ise Orwell, uzun saatler çalışan

fakat emeğinin karşılığını alamayan işçiler üzerinde dururken, İngiltere ile ilgili olan kısımlarda ise herhangi bir geliri olmayan ve zor şartlarda yaşayan serserileri konu edinmektedir. Bu anlamda bu eser, Paris ve Londra'da Beş Parasız yoksulluğun genel bir görünüşünün çizildiği ve Orwell'in yoksulluk üzerine olan deneyimlerinin toplumsal boyutlarıyla ele alındığı bir kitaptır. Kitabın yayınlanmasıyla birlikte Orwell, edebiyat dünyasında ilk yerini böylece almıştır.

Orwell'in ilk romanı ise 1934 yılında yayımlanmış olan *Burme Günleri*'dir. Orwell'in eserlerinin birçoğu yarı otobiyografik bir özellik taşımaktadır. Buna göre; *Burme Günleri* İmparatorluk Polisi olarak çalıştığı dönemlerden esinlenerek oluşturduğu kurgusal bir romandır. Roman, daha sonra Hindistan İmparatorluğunun bir parçası olan Burma'da İngiliz sömürgeciliğine karşı olumsuz bir bakış açısı sunmuştur. Bu romanın yayınlanmasından sonra Orwell'in siyasi konulara olan ilgisi de hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır (www.biography.com). Emperyalizme karşı beslemiş olduğu öfke Orwell'in sadece burjuvaziden uzaklaşmasına değil, aynı zamanda siyasi anlamda bakış açısını da değiştirmesine neden olmuştur. Orwell, Burma'da bulunduğu günlerde yaşamış olduğu deneyimlerin sağlıklı bir siyasi yönlendirme konusunda yine de yeterli olmadığını dile getirir. Her ne kadar daha sonraki süreçlerde İspanya Sivil Savaşı'yla ve Hitlerle karşılaşmış olsa da 1935'in sonlarına doğru siyasi anlamda kesin bir karara yine de varamaz. Ancak İspanya harbi ve 1936-1937 yılları arasında yaşadığı bazı olaylar, Orwell'in siyasi düşüncesini şekillendirerek artık hangi noktada durması gerektiğini anlamasını sağlamıştır. Orwell, 1936 yılından sonra kaleme aldığı yazılarında, sosyal adaletsizlikle ilgili derin bir biçimde farkındalık yaratmaya çalışmıştır. Orwell'in özellikle son on yılda yazdığı bütün çalışmaları, doğrudan veya dolaylı olarak ya sosyal demokrasi içeriklerine sahiptir ya da totalitarizme karşı çıkma amacı gütmektedir (akt. Tyerrell, 1997:2).

Orwell'in bu dönemlerde yazar ve gazeteci olarak ulaştığı ünü, esas itibarıyla yoksulluk ve ekonomik bunalımlar üstüne yazdıklarından kaynaklanmaktaydı. Yapmış olduğu keşif gezileri ve bu durumları ifade eden röportajları Orwell'a, edebiyat dünyasında sınırlı ama belli bir kişilik kazandırmıştı. Orwell, önce geleneksel ve toplumsal ilişkilerinden uzaklaşmış ve daha sonra ise düzensiz sürelerle fakat yaptığı şeyin bilincinde olarak bu ilişkilerin hakim olduğu ortamlardan da uzaklaşmıştı (Williams, 1985: 11). 1936 yılında kuzey İngiltere'deki işsiz madencilerin yaşadığı yoksulluğu yazması için görevlendirilen Orwell, burada edindiği deneyimlerini 1937 yılında yayınlanan *Wigan İskeleyi Yolu* isimli eserinde derlemiştir. Söz konusu romanın ilk kısımları her ne kadar kuzey İngiltere'deki maden işçilerinin ağır çalışma koşullarına, yaşam şartlarına yönelik yoksulluğun ele alındığı bir çalışma olsa da romanın

sonlarına doğru Orwell'in o dönemin sosyalist hareketlerine yönelik eleştirilerinin ve düşüncelerinin sunulduğu bir çalışmaya dönüşmüştür. *Wigan İskelesi Yolu* Orwell'in ilk sosyalist, özgün ve alışılmışın dışında yazmış olduğu politik bir çalışmasıdır. Bu çalışmasında, emperyalizme ve sınıf sistemine muhalefetini tekrarlayarak, özgürlük ve eşitliğe ilişkin sosyalist tanımlara bağlılığını ilave etmektedir. *Wigan İskelesi Yolunu* yazdığı sırada İspanya'da olan Orwell, burada General Francisco Franco'ya karşı savaşıyan P.O.U.M. (Par-tido Obrero de Unification Marxista) milisine katılmıştır. Bunun nedeni siyasi anlamda bir bağlanmadan değil, tamamen Orwell'in kendini anti-faşist ve anti-emperyalist olarak görmesinden kaynaklanıyordu (www.bbc.co.uk). Ancak Williams (1985: 48)'a göre daha sonra Sovyet destekli komünistlerin baskısı nedeniyle kaçmak zorunda kalan Orwell, yaşamı süresince anti-Stalinist olmuştur. *Wigan İskelesi Yolu*, kendi deneyimlerini, bir diğer ifadeyle yalnızca kendisine olanı ve gözlemlediğini değil, aynı zamanda bunlar için neler duyduğunu, neler düşündüğünü, deneyiminin içindeki ve dışındaki insanın – Orwell'in- kendi kendisini tanımlamasını aktardığı önemli bir çalışmadır. *Katalonya'ya Selam* isimli romanı ise, Orwell'in, İspanya Sivil Savaşı boyunca anarşist Katalonya'da faşizme karşı gönüllü olarak savaştığı savaş deneyimlerinin (<http://georgeorwellnovels.com>) anlatıldığı bir kitaptır. *Katalonya'ya Selam*, bir takım yönleriyle Orwell'in en önemli kitabıdır. Ancak kitaptaki bazı çift taraflı söylemler dolayısıyla, bu kitaba Orwell'in daha önceki ve sonraki yazılarının bazılarına oranla daha az değer verilmiştir. Orwell'in iç mücadeleler konusundaki tartışmalı yorumları, pek çok okurun kitaptan uzaklaşmasına neden olmuştur. Üzerinde çok durulmayan bir başka durum ise, Orwell'in devrimci sosyalizme karşı göstermiş olduğu açık ve duygulandırıcı bağlılığı sebebiyle geniş bir okur kitlesinin kitaptan uzaklaşmış olmasıdır (Williams, 1985: 57).

Orwell'in *Papazın Kızı* isimli romanında öykü yoksul ve yaşadığı hayatın içinde sıkışıp kalan Dorothy üzerine kuruludur. Romanda, baskı altında yetiştirilen Dorothy'in, bunalıma girerek serseri bir yaşamı tercih etmesi ve daha sonra öğretmenlik yaparak başladığı noktaya geri dönmesi üzerinde durulmaktadır. Bu roman, Orwell'in o dönemdeki yazarlık deneyimlerinden farklı bir yapı göstermektedir. Yazarın romanda kendi varlığını hissettirmesi, ana karakter olan Dorothy'i ele alış biçimi açısından önem teşkil etmektedir. Romanda Papazın kızı, kiliseyle öğretmenliğin tekdüze yaşantısına yakalandığı zaman 'içeride' ve serserilik yaptığı zamanlarda ise geçmişini unutturcasına 'dışarıda'dır. Orwell'in, karakteri kendi vekili olmaktan sıyrıp ona bir kişilik kazandırma çabası, bazen ciddi ve kapsamlı iken, bazen ise sadece işlevsel bir nitelik kazanmaktadır. Orwell'in, bu dönemlerde henüz deneyim çeşitliliği ve

kaydırmalarıyla sağlam bir kişi yaratma yetisi oluşmamıştır. Romandaki Trafalgar alanındaki gece sahnesi de üzerinde durulması gereken bir diğer önemli unsurdur. Orwell bu kısımda, bilinçli olarak farklı ve kişisel olmayan bir edebi deney uygulamaktadır. Bu deney, Orwell'ın uzun yıllar etkisinden kurtulamadığı *Ulysses*'in gece-kent bölümünden bir esinlenmedir (Williams, 1985: 42-43). Orwell'ın bu esere ilgisi James Joyce'ın sıradan deneyimleri ve dolaysız aktarımları ve sıradan bir insan olan Bloom'un içerde ve dışarıda başarılı bir biçimde anlatmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle içerde ve dışarıda kavramlarıyla anlatılan ilişki, bir kabul ya da edilgenlik olarak ele alınabilir (Williams, 1985: 45). Yani yazar, diğer romanlarının aksine bu romanında, varlığından uzaklaşarak sadece gözlem ve kayıt yaparak eserini oluşturmayı tercih etmiştir. Orwell, 1934'de *Papazın Kızı*'nı yazıp bitirdiğinde yayıncısı Leonard Moore'a bir mektup yazar ve yazdığı kitaptan hiç memnun olmadığını dile getirir; "aslında iyi bir fikirdi fakat korkarım ki onu mahvettim. Ancak yine de şu an yapabileceğim kadar da iyi" (Meyers, 1993: 9).

Orwell'ın yoksulluğun başka bir boyutunu gözler önüne serdiği bir diğer romanı ise *Aspidistra*'dır. Modern dünyayı kuşatan yoksulluk ve buna bağlı olarak sınıf atlama özlemi içinde olan kişiler, romanın temel konusunu oluşturmaktadır. Orwell'ın Fas'ta bulunduğu yıllarda yazdığı *Suluk Almak İçin Yüzeye Çıkmak* isimli romanı ise çeşitli soyutlamalar ve geçmişe yaptığı dönüşler bakımından romanı önemli kılmaktadır. Ana kahraman Bowling de öteki kahramanlar gibi geleneksel yaşamdan kopmaya çalışmaktadır. Ancak burada önemli olan şey, kahramanın kendini olaylara açmak yerine geçmişe, eski İngiltere'ye ve çocukluk yıllarına geri dönmesidir. Fakat burada yaşanan deneyim, yitirme duygusu ve düş kırıklığına dairdir. Orwell, bu romanı, İspanya'da yaşadığı siyasi deneyim sonrasında oluşturmuştur (Williams, 1985: 47). Romanda savaş olgusunun toplumda yarattığı algıya dair bir takım oluşumlar söz konusudur. Orwell'ın diğer romanlarında söz konusu olan edebi özellikleri bu eserinde de bulmak mümkündür. Williams'a (1985) göre romanda sınırlı bir aracıyla yapılan gözlem ve bu aracının sınırını çizen daha derin bir yapı söz konusudur. Ve burada sürekli bir kopmanın gerekli, ancak olanaksız olduğunun ispatı mevcuttur. Buna bağlı olarak etkin müdahale küçüle küçüle geçici bir protestoya ya da kendini kanıtlamaya dönüşmektedir. Orwell'ın 1937'ye kadar yazdıkları, çevresindeki deneyimlerinden meydana gelmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi Orwell'ın ilk yazılarının birçoğunun karakteristik özelliğini, ezici çoğunluk tarafından yaşanan hayata karşı duyduğu tiksinti oluşturmaktadır. Sınıf siyasetini, insanlardan kaçmak için kullanılan bir maske olarak tanımlayan Orwell, dünyanın, gerçekte, düzgün bir şekilde işçi ve

orta sınıfa ayrılmadığını dile getirmektedir (Tyerrell, 1997:2). Özellikle Orwell'in 1930'lu yıllarda yazdığı romanlarda bireysel kopuş vasıtasıyla oluşturduğu bir toplumsal eleştiri söz konusudur ve bu yıllarda yazdığı romanlardaki sanatsal başarısızlık bir çelişki olarak toplumsal başarıya dönüşür. Williams'a (1985) göre Orwell böylesine yoğun ve acılı bir biçimde yaşamasaydı bu kadar başarılı olamazdı ve kendisini yoksulluk, eziyet, pislik içinde yaşamaya açmak Orwell'in bilerek ve isteyerek yaşadığı gerçek olaylardır.

Bu bağlamda George Orwell'in eserlerinde önemle durduğu kavram ve söylemlerini başlıklar halinde ele alıp bir sonuca varmak açısından yerinde olacaktır.

Toplumsal Eleştiri Söylemi

İngiliz edebiyatının önemli yazarlarından olan Orwell, asıl ününe, yaşamının sonlarına doğru yazmış olduğu *Bindokuzyüz Seksendört* ve *Hayvan Çiftliği* isimli iki romaniyle kavuşur. Bu romanları, bu derece önemli kılan şey yaşamış olduğumuz topluma yön veren, disipline eden kurallara ve bu kuralları koyan iktidara, teknolojiye ya da modern dünyaya karşı göstermiş olduğu protestodan kaynaklanmaktadır. Bu anlamda Orwell'in eserleri, sadece edebiyat dünyası için değil, aynı zamanda ideolojik dünya için de büyük bir öneme sahiptir.

Orwell, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine İngiliz yayın kuruluşu BBC'nin başına getirilmiştir. Bu dönemde *Hayvan Çiftliği* romanını yazmaya başlayan Orwell, kitabının savaş yıllarında yayınlanmasını arzulamış, ancak yayıncılar tarafından bu arzusu yerine getirilmemiştir. Stalinizme sert bir eleştiri niteliğinde olan roman, İngiltere müttefiklerini kızdıracığı inancıyla sansüre uğramıştır. Orwell, II. Dünya Savaşı yıllarında BBC'deki görevinden istifa ettikten sonra, İşçi Partisi'nin sol kanadına önderlik eden ve Aneurin Bevan'ın yayımladığı *Tribune* adlı sosyalist gazetenin edebiyat sayfası yöneticiliğini üstlenmiştir. Orwell, bu dönemde, İşçi Partisi'nin savunduğundan daha farklı bir özgürlükçü ve merkezîyetçilik karşıtı bir sosyalizm savunusuyla yurtseverlik duygularını birleştiren *Aslan ve Tekboynuz* kitaplarını yazmıştır (Orwell, 2008: 11). II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin hemen ardından, 1945 yılında *Hayvan Çiftliği* kitabı yayınlanır. Roman, iki domuzun pastoral bir ortamda anti-Sovyet'e karşı sergilemiş oldukları bir hicivdir. Alegorik anlatımın hâkim olduğu romanda yazar, sosyalizm, kapitalizm, burjuvazi, diktatörlük ve sınıf ayrımı gibi birçok kavrama işaret etmektedir.

Politik bir roman olan ve yazara büyük bir başarı sağlayan *Bindokuzyüz Seksendört* ise, batıdaki totaliter rejimlerin tehlikeleri konusunda okuyucuyu uyarmak amacıyla yazılmıştır. Orwell, romanda, akla gelebilecek en mutlak gücün sahibi olan günümüz devleti ile mükemmel bir totaliter toplumunun

tasvirini yapmaktadır. 1949 yılında romanın başlığı, öykünün okuyuculara yakın gelecekte gerçek bir olasılığı sunduğuna dair bir işaret olarak algılanmıştır (Philips vd., 2000: 10). Roman, gerçekte üç ayrı katmandan oluşmaktadır. Birinci olarak Orwell'in öteki düşsel yapıtlarında hâkim olan bir altyapı söz konusudur. Bu yapıda kahraman-kurban, sefil bir dünyada ardı ardına gelen yanlış anlamalar ve düş kırıklıklarından geçerek bir düş olduğu kadar bir anı olan daha tatlı bir yaşam olasılığına tutunmaya çalışır, fakat bunu başaramaz. İkinci olarak kitaptan yapılan alıntılarda ve topluma ilişkin bazı genel betimlemelerde ortaya çıkan bir akıl yürütme, tahminler yapısı vardır. Üçüncü katmanda ise unutulmaz öğeleri içeren üstyapı söz konusudur. Burada fanteziden hiciv ve parodiye uzanan yöntemlerle, toplumun hem komik hem de vahşi bir saçmalık olan zalimliği ve baskısı ortaya konmaktadır (Williams, 1985: 92). *Bindokuzyüz Seksendört*'ün tüm kahramanlarında uyanış, ret ve kaçış süreci tekrarlanmaktadır. Fakat Orwell'in önemli yapıtlarının çoğunda kaçmaya çalışan ancak bunu başaramayan kişiler anlatılmaktadır. Uyanış, ret ve kaçış deneyimi okurda önemli bir iz bırakmasına rağmen başarısızlık ve yeniden özümseme, söz konusu romanların hepsinin sonunda gerçekleşmektedir (Williams, 1985: 38). Ancak Orwell'in diğer romanlarında kişisel kopuş aracılığıyla gerçekleştirdiği toplumsal eleştirisi söz konusu iken, *Bindokuzyüz Seksendört* romanında ise toplumsal eleştiri içinde kişisel kopuş (Williams, 1985: 44-45) durumu söz konusudur.

Genel olarak ele alındığında Orwell'in kitaplarının, ağırlıklı olarak kendi döneminin tarihsel olayları ve politik konularıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır; *Burma Günleri*, İngiliz sömürgeciliğinin çöküşünü yansıtırken; *Paris ve Londra'da Beş Parasız*, *Papazın Kızı*, *Aspidistra* ve *Wigan İskelesine Giden Yol* ise yoksulluk ve depresyonla mücadele ettiği günlerde yayınlanan eserleridir. Bununla birlikte *Katolanya'ya Selam*, İspanya Sivil Savaşı sırasında yayınlanırken, *Suluk Almak İçin Yüzeye Çıkmak* ise Savaşın Patlak vermesinden üç ay önce yayınlanmış ve savaşın olacağına dair önceden bir takım bilgiler vermiştir. *Balina İçinde*, *Aslan* ve *Unicorn* isimli deneme yazıları ise II. Dünya savaşı sırasında, *Hayvan Çiftliği* Romanı da Hiroşima'dan birkaç gün sonra yayınlanmıştır. *Bindokuzyüz Seksendört*, Soğuk Savaş'ın zirvede olduğu bir dönemde, denemelerinin toplanmasıyla oluşturduğu *Gazetecilik ve Mektuplar* adlı çalışması ise Vietnam Savaşı'na karşı sürdürülen acı protestolar sırasında yayımlanmıştır (Meyers, 1993: 2). Orwell'in çalışmalarında, dönemin izleri baskın bir biçimde söz konusu olsa da çalışmalarında ayrıca fiziksel açıdan kusurlu, sıradan ve gülünç insan tanımlamaları da söz konusudur; *Burma Günleri*'nde yüzü hırpalanmış ve üzüntülü bir görünüme sahip olan Flory, *Papazın Kızı* 'nda ince, sarı ve önemsiz görünen yüzü ile Dorothy, *Apistra* 'da üstü

başı yırtık pırtık olan Gordion, *Suluk Almak İçin Yüze Çıkmak* romanında ise aşırı kilolu George Bowling... Bu kahramanların fiziksel kusurları daha çok temel sorunları vurgulamaktadır. Bu tanımlamalar, onların başarılı olamayacaklarına dair önceden verilen küçük sinyallerdir aslında (akt. Tyerrell, 1997: 3).

Romanlarında, genellikle Marksist bir yaklaşımla sosyalist devrime karşı yapılan ihaneti ortaya çıkarmaya çalışan Orwell, totalitarizme yönelik sert eleştiriler sunmaktadır. Her ne kadar birçok yazar ve eleştirmen tarafından anti-Marksist olarak nitelendirilse de Orwell'ın asıl eleştirisi Marksizm'den ziyade ideolojiyi saptıran liderlere yöneliktir. Zira Marksizm'in temel eleştirisi arasında yer alan sınıf farkı, emek sömürsü, adaletsizlik gibi unsurlar, Orwell'ın da eleştirisinin özünü oluşturmaktadır. Özellikle *Hayvan Çiftliği* ve *Bindokuzüç Seksendört* romanlarında genel olarak sosyalizm, işçi sınıfının tipik yapısından ötürü büyük ölçüde totalitarizme dayanmaktadır.

Tele-Gözetim ve İktidar

Gözetim toplumuna yönelik en etkileyici ve en iyi bilinen yazar George Orwell'dır. Distopyacı yazar George Orwell'ı dünya çapında önemli bir konuma getiren asıl şey, gözetim toplumu kavramına kurgusal bir açıdan yaklaşarak, günümüz modern toplumuna yönelik tehlike ve sorunları gözler önüne sermesidir. Orwell'ın gözetim toplumuna yönelik yaklaşımını daha iyi ortaya koymak açısından insanlık tarihi kadar eski olan gözetleme olgusuna kısaca değinmek, konu açısından daha faydalı olacaktır.

İnsanoğlu, öteden beri yaşamını kolaylaştırmak için bir takım araçlar geliştirmiştir. Bu araçlar insan ilişkilerine ve iletişiminin biçimine eklemeler yapmanın yanı sıra bir takım değişiklikler de meydana getirmektedir. İnsanlık tarihi sesle, yazıyla ve görüntüyle ilgili teknolojik araçların kâğıt, mürekkep, fotoğraf makinesi, film, radyo, televizyon, telefon, kayıt cihazları, uydu, radar, uzaktan kayıt, uzaktan resimleme gibi uygulamaların geliştirilip, artan bir şekilde kullanıldığı bir tarihtir (Erdoğan, 2002: 287). Bu bağlamda enformasyon teknolojilerinde meydana gelen gelişmelere bağlı olarak gerek özel gerekse kamusal alandaki gündelik yaşam ve toplumsal ilişkiler, elektronik gözler ya da başka bir ifadeyle büyük ağabey tarafından sürekli izlenir hale gelmiştir. Bentham'ın ortaya attığı ve Foucault'un akademik alanda kuramsallaştırdığı ve Orwell'ın karşı-ütopya biçiminde tahayyül ettiği panoptik toplum, 20. yüzyılın sonlarından itibaren gelişen elektronik ağlar aracılığıyla (Dolgun, 2005: 9) kaçınılmaz bir hale gelmiştir.

Gözetim olgusu gerek amaçları ve işlevleri açısından gerekse kuramsal açıdan toplumsal denetim ve iktidar ilişkileriyle birlikte ele alınması gereken bir konudur. Toplumsal denetimin başlıca araçlarından biri olan gözetim, insanlık

tarihi kadar eski temellere dayanırken, gözetim toplumu ise modernite, kapitalizm, sanayi devrimi ve enformasyon teknolojileriyle ilişkileri bağlamında ele alınabilecek bir kavramsallaştırma olarak ortaya çıkmaktadır. Toplumsal denetim açısından gözetim, modernite öncesi dönemlerde, kabilelerin, monarşilerin ve dinlerin temel egemenlik mekanizmaları olarak işlev görürken, modernite sürecinde ise kurumsallaşmış, şüpheli gördüğü bireyi, fişleyen ve adım adım izleyen ulus-devlete ve bunun yanında kapitalist sistemin mantığı doğrultusunda işleyen fabrika ve atölyelerdeki işçilerin her anını programlayan sermayedarlara ve yöneticilere hizmet etmiştir (Dolgun, 2005: 10). Bu bakımdan geleneksel toplumların yeterince gelişmemiş gözetleme pratikleri, modernleşmeyle birlikte büyük ölçüde geliştirilerek düzenli ve yoğun bir biçimde kullanılmaya başlanmıştır.

Gözetimin modern toplumla birlikte kurumsallaşma göstermesi ve ayrıca Marks, Weber ve Taylor gibi kuramcılar tarafından farklı bir biçimde ele alınmasına rağmen, sosyal bilimler alanında kabul görmesi, Bentham'ın görüşlerinden yola çıkarak Panoptikon'un toplumsal teori içinde büyük önem kazanmasını sağlayan Foucault ile olmuştur (Dolgun, 2005: 12). Foucault'ya göre Panoptikon, bir cins iktidar laboratuvarı gibi işlemektedir. Gözlem mekanizmaları sayesinde, insanların tutumları üzerinde daha bir etkin olmakta ve daha fazla nüfuz olanağı sağlamaktadır. Böylece iktidarın tüm ilerlemelerinin üzerinde bir bilgi artışı yer almakta ve bu, iktidarın icra edildiği bütün yüzeylerin üzerindeki bilinecek nesnelere keşfetmesini (Foucault, 1992: 257) sağlamaktadır.

Gözetime dayalı iktidar ilişkilerini Marks, Weber ve Foucault açısından ele aldığımızda; Marks için sınıf ilişkileri ekseninde atölye ve fabrikalarda ortaya çıkan bir durumken, Weber'e göre de bürokratik işbölümü üzerinden modern örgütlerde kendisini gösteren bir olgudur (Dolgun, 2005: 12). Weber, gözetimi emek ve sermaye arasındaki mücadelenin bir unsuru olarak ele alır. Ona göre, gözetimin, ayrıntılı bir biçimde bilgileri kayıt etme ve dosyalama işlevini sağlama amacının olması aslında denetimin gerçekleşmesine hizmet etmektedir (Sucu, 2011: 126). Foucault ise gözetime dayalı iktidarların toplumsal yaşamı bir ağ gibi içine aldığını ve bu iktidarların toplumsal yapıda mikro ve makro düzeylerde ortaya çıkan güç yapılanmaları sayesinde mevcut ilişkilerin tümünde bulunduğu görüşündedir. Weber'in toplumsal ilişkiler yayılımı içinde Marks'ın fabrikayla sınırladığı boyutu genişletmesi gibi Foucault'da, Weber'in bürokrasiyle sınırladığı alanın ötesine geçer (Dolgun, 2005: 89).

Gözetim konusundaki bir diğer bakış açısı ise kapitalist üretimde 'beden'in işlevidir. Özel mülkiyetin, ekonomik sistemin can damarını oluşturduğu sanayi kapitalizm ile birlikte, bedenleri kapatma yerine ekonomik anlamda üretim

sürecinin içine dâhil edip üretici güçlerden faydalanma anlayışı önem kazanmıştır (Dolgun, 2008: 93). Bu açıdan Foucault'ya göre, beden siyasal bir alanın içine doğrudan doğruya dalmış vaziyettedir ve iktidar ilişkileri, beden üzerinde doğrudan bir müdahale yaratmaktadır. Bu müdahale onu kuşatmakta, damgalamakta, terbiye etmekte, ona azap çektirmekte ve onu işe koşmaktadır. Bedenin bu siyasal olarak kuşatılması, onun ekonomik kullanımına bağlıdır ve bedenin iktidar ve egemenlik ilişkileri tarafından kuşatılmasının nedeni büyük ölçüde, üretim gücü olmasından kaynaklanmaktadır (Foucault, 1992: 31).

Modern dünyada disiplinler iktidarın sağlanmasına yönelik Marks'ın öngörüsü işçilerin tek bir çatı altında toplanmasına dairdir. Zira gelişen yeni teknolojilerle birlikte verimliliği en üst seviyede tutmak, günün bir anının bile gereksiz yere harcanmasını engellemek amacıyla işçiler fabrika çatısı altında ya da atölyelerde toplanmaya başlanmıştır. Böylece otoriteler tarafından aralıksız olarak gözetlenen işçilerin hareketleriyle birlikte emeklerinin de disiplin altına alınması mümkün olmuştur. Marks'ın tek bir çatı altında toplama yaklaşımı George Orwell'in *Bindokuzyüz Seksendört* isimli eserinin de temelini oluşturmaktadır. Orwell, bu eserinde fabrika işçilerinin yirmi dört saat gözetim altında tutulmasını çarpıcı bir biçimde dile getirir. Tele-ekranlar işçileri kuşatır, denetler ve gündelik yaşamlarına müdahale eder. Düşünce polisi her yerdedir. Çünkü işçilerin güçlü siyasal etkilerinin oluşması, istenen bir şey değildir ve bu yüzden sorgulamaları, düşünceleri suçtur. Onlardan istenen tek şey, sürekli çalışmak, üretimi arttırmaktır. Aynı zamanda Orwell'in *Hayvan Çiftliği* romanında kurguladığı, domuzlar ve çiftlik hayvanları (at, tavuk, ördek, inek vb.) da fabrika işçilerine ve yöneticilere yönelik oluşturduğu açık bir göndermedir. Buna göre, üstün bilgiye sahip olan domuzlar çiftlikte yaşayan hayvanlar üzerinde acımasız bir denetim kurar. Tıpkı fabrika yöneticilerin üretimi artırmak için işçilerin sürekli çalışmaları konusunda çeşitli uygulamada bulunmaları gibi romanda da domuzlar daha fazla üretim için çiftlik hayvanlarını gün boyu “deh yoldaş, çüş yoldaş” diyerek işgücünü denetlemekte ve yönetmektedir. Romanda insanlar için üretilen aletlerin hayvanların kullanımına uygun olmamasına rağmen domuzlar tarafından nasıl kullandırıldığı ve hayvanlar arasındaki işbölümüne yönelik vurgusu da önem teşkil etmektedir. Orwell'in üzerinde durduğu bu durum bir bakıma fabrikaların ortaya çıkmasıyla birlikte toplumsal yaşamda meydana gelen dönüşümlerin anlaşılmasını sağlamak açısından önem taşımaktadır. Toplumsal dönüşümlerle birlikte gözetim olgusunun modern dünya içindeki önemine dair yeni açılımlar ortaya çıkmıştır. Kapitalist toplumun temel niteliği olan fabrikalar ile işyerlerinde verimliliğin artışı işçilerin sistematik bir biçimde gözetlenmeleriyle yakından ilişkilidir. Teknoloji, makineler, zamanın ve mekânın kontrolü, standartlaştırma ve işbölümü (Dolgun, 2005: 65) gibi temel

özellikleri gözetimi oluşturan ve onu niteleyen önemli unsurlar olarak sıralamak olanaklıdır. Bu noktada belirtmek gerekir ki Orwell'in eleştirisi sadece fabrika bağlamında ortaya çıkan gözetlemeye yönelik değildir. Orwell, aynı zamanda fabrika ve makineleşmeyle birlikte ortaya çıkan üretim fazlasına yönelik de eleştirilerini sunmaktadır. Orwell'a göre, modern savaşın temel amacı genel yaşam düzeyini yükseltmeksizin makinelerin ürettiklerini tüketmektir. 19. yüzyıldan günümüze kadar tüketim mallarının fazlasının ne yapılacağı hususu sanayi toplumunun gizil bir sorunu haline gelmiştir ve pek az insanın yiyecek bulabildiği günümüzde bu sorun, ivedilik taşımamaktadır. İlk makinelerin kullanılmaya başlandığı dönemlerde, aklı başındaki bütün insanlar ağır çalışma koşullarının ve eşitsizliğin sürmesine gerek olmadığını bilincine varmışlardı. Eğer makineler bu amaçla kullanılmış olsaydı açlık, aşırı çalışma ve cehalet birkaç kuşak sonra ortadan kalkabilirdi (Orwell, 2011: 219).

Modernliğin eleştirisini mikro-iktidar alanlarında görmenin gücü üzerinden yapan Foucault, gören mi iktidardır, görülmeyen mi yoksa görülmeden gören mi? biçiminde oluşturduğu kuramında panoptik bakış ile görünmeden görenin yarattığı iktidar çekimi alanına dikkat çekmektedir (Dolgun, 2005: 90). Ancak, *Bindokuzyüz Seksendört* kitabıyla gelecekte neler yaşanacağını son derece usta bir biçimde kurgulayan Orwell, görünürlüğü tuzağın ta kendisi olarak değerlendiren Foucault'nun tam aksine **“büyük birader ve düşünce polisi”** karakterleriyle **“görünerek görenin”** oluşturduğu bir iktidara vurgu yapar. Orwell tele-ekranlar sayesinde aynı anda hem alıcı hem de verici işlevinin sağlanacağı görüşündedir. Hem işitmeye hem de görmeye olanak sağlayan bu tele ekranlar, iktidarın istediği zaman istediği kişiyle temasa geçmesini sağlamaktadır; *Hiç kuşkusuz ne zaman izlendiğinizi anlamanız olanaksızdı. Düşünce Polisinin, kime ne zaman ve hangi sistemle bağlandığını kestirmek çok zordu. Herkesi her an izliyor da olabilirlerdi. Ama size istedikleri zaman bağlanabildikleri çok açıktı. Çıkardığınız her sesin duyulduğunu, karanlıkta olmadığınız sürece her hareketinizin gözetlendiğini varsayarak yaşamak zorundaydınız; zorunda olmak ne söz, artık içgüdüye dönüşmüş bir alışkanlıkla öyle yaşıyordunuz* (Orwell, 2011: 27).

Orwell, gözetleme olgusunun da kendi başına bir iktidar olduğunu, *Bindokuzyüz Seksendört* romanında totaliter yönetimin otoriteyi korumak amacıyla bakışlarını ön planda tuttuğu siyah bıyıklı yüzün sahibi **“Büyük Birader”** ile sağlamaktadır. *Büyük biraderin gözleri ve büyük biraderin gözü üstünde yazısı*, ekranların, paraların, pulların, kitap kapaklarının, bayrakların, posterlerin, sigara paketlerinin üstünde... her yerden bireyleri izliyor. Sürekli izleyen o gözlerden uykuda ya da uyanık, çalışırken ya da yemek yerken, içeride

ya da dışarıda, banyoda ya da yatakta kaçış yok. Kafatasımızın içindeki birkaç santimetreküp dışındaki hiç bir şey size ait değildir. Gözetleme, nesnel gerçeklerin ötesinde bireylerin kendilerini güçsüz hissetmelerini sağlayan ve bireysel hareketlerin sindirme yoluyla bastırıldığı ruhsal bir etkiye sahiptir (Gleason vd., 2005: 133). Orwell'a göre iktidar, teknolojinin de yardımıyla yirmi dört saat her şeyi gözetleme gücüne sahip olan büyük birader'e ve onun pratiklerine gösterilen itaattir. "*Büyük birader seni gözetliyor*" tümcesi oldukça farklı bir biçimde, kuşkucu direnişin sloganı olarak günlük dilde yerini almıştır. Orwell, bu güçlü ve yalın anlatımlarla, yaşadığımız uzun süreli toplumsal bunalımın bazı çok belirgin öğelerini dile getirmiştir. Willimas, Orwell'ın ortaya koyduğu ve her türlü düşünce suçu ve 'çift düşün'ün uzlaşmaz düşmanı olarak hala çok canlı ve bize yakın olduğunu düşünür. Orwell'ın *Bindokuzyüz Seksendört* romanında üzerinde önemle durduğu çift düşün, düşüncesuçu, üstyapının casus tele-ekranı, yenikonuş, bellek deliği, iki dakika nefret duruşu, anti-seks birliği, gibi öğeler merkezi toplumsal düzenin kafa yapısını hicveden varsayımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Orwell'ın, bu varsayımları oluşturmasındaki temel amaç, totaliter düşüncelerin her yerdeki aydınların kafasında kök saldığına inanmasından ve bu düşüncelerin mantiki sonuçlarının neler olacağını gösterme arzusundan kaynaklanmaktadır (Williams, 1985: 92).

Burada üzerinde durulması gereken asıl nokta, Orwell'ın teknolojik araçların dıştan gelen baskı ile insanları denetim altına alacağı yönündeki görüşleridir. Orwell, teknolojinin insanlığın yararına değil, teknolojiyi ele geçiren iktidarların kendi çıkarları doğrultusunda kullanılacağına ve insanların enformasyonsuz bırakılacak olmasına yönelik endişelerini dile getirmektedir. Orwell, ayrıca teknolojik araçların yardımıyla hakikatin insanlardan gizleneceğine, gelecekle iletişimin engelleneceğine, tarihin yok edilerek geçmişin ve geleceğin denetim altına alınmasına ve tutsak bir yaşamın yaşanacağına dair endişelerini dile getirmektedir. Elbette ki burada Orwell'in söylediklerinin günümüz açısından bir gerçeklik payının bulunup bulunmadığı üzerinde durulmamaktadır. Öyle olması durumunda Orwell'ın, kehanetlerinin birçoğunda yanıldığını açıkça belirtmek mümkün olacaktır. Özellikle denetim altında tutulan sürekli bir savaş ekonomisinin yoksulluk ve darlığa yol açacağını ileri süren Orwell, bu konuda büyük bir yanılğı içerisindedir. Çünkü bugün görüyoruz ki, militarist ekonomi ile denetim altına alınan tüketime dayalı refah arasındaki yapısal ilişkiler Orwell'ın gözden kaçırdığı bir tarihi gelişim olmanın ötesinde bir anlam taşımaktadır. Orwell, daha çok ideolojik işleyiş üzerinde durduğu için bir takım toplumsal olayları göz ardı etmiştir. Bu anlamda Orwell, militarist bir refah kapitalizmini ve ya iç ve dış işleyişleri, varsaydığı Partiye çok benzeyen uluslararası şirketler dünyasını gözden kaçırmıştır. Orwell, baskının ve otoriter denetimin tüm modern

biçimlerini tek bir siyasi eğilime bağlayarak sadece yanlış bir tanımlama yapmakla kalmamış aynı zamanda bu insanlık dışı güçleri saptayacak çözümlemelere de kapıları kapatmıştır (Williams, 1985: 74). Bu bakımdan ütopyacı yazar Huxley'in kehanetlerinin günümüz koşullarına daha çok uyduğunu belirtmekte de yarar vardır. Huxley, zamanla insanların teknolojilerin üzerlerinde kuracakları baskıdan hoşlanacaklarını belirtmektedir. Ayrıca bilginin insanlardan saklanacağını düşünen Orwell'ın tam aksine Huxley, bilginin saklanmasına gerek kalmayacağını çünkü teknolojik aygıtlarla çok fazla bilginin yayılmasının mümkün olacağını ve insanların bunlardan kaçmaya çalışacaklarını belirtmektedir.

İktidar sorunu, kuşkusuz her devrin önemli bir sorunudur. İktidarı hangi sınıf elinde tutuyor? (Lenin, 2012: 75). Bu asıl yanıtlanması gereken sorudur. Orwell bu sorunun yanıtını tamamen totalitarizmin bir eleştirisi niteliğinde olan *Bindokuzyüz Seksendört* romanında *mutlak gücün* tek bir partiye¹ ait olacağı şeklinde kurgulamıştır. O'na göre bu parti dışında başka bir siyasi yapılanma söz konusu dahi olamaz. Ve tek parti egemenliğinin daha ne kadar süreceği hiç kimse tarafından tahmin bile edilemez. Peki, parti iktidarını nasıl korur? İktidara neden sınıksız sarılıyoruz? Bizi buna yönelten şey ne? İktidarı neden bu kadar istiyoruz? Orwell'a göre, her ne kadar ilk etapta partinin, iktidarı, kendi çıkarından ziyade bireyin, toplumun iyiliği, özgürlüğü için oluşturduğunu düşünsek de parti esas olarak, iktidarı sadece kendi çıkarı için ister ve başkalarının iyiliği umurunda bile olmaz, asıl olan şey iktidardır. Amaç servet, lüks, uzun yaşamak, mutlu olmak değil, sadece iktidar, salt iktidardır. Orwell'a göre kimse iktidarı sonradan bırakmak için ele geçirmez. İktidar bir araç değil, amaçtır. Ayrıca diktatörlük, devrimi korumak için kurulmaz; diktatörlük kurmak için devrim yapılır. Zulmün amacı zulüm, işkencenin anlamı işkence iken iktidarın anlamı da iktidardır (Orwell, 2011: 297-298). İktidar ortaklaşa bir şeydir ve birey ancak birey olmaktan çıktığı ölçüde iktidar sahibi olur. Özgürlüğün anlamı köleliktir ve bu yüzden özgür insan her zaman yenilgiye uğrar. Ancak tam anlamıyla boyun eğdiği, kimliğinden sıyrıldığı zaman, partiyle kaynaşıp bir olduğu zaman gücü her şeye yeter ve böylece ölümsüz olur. İktidar, insanlara hükmetmektir. Bedenlere ve en çok da zihinlere hükmetmektir. Maddeye, yani dış gerçekliğe hükmetmek önemli değildir. Çünkü maddeye tamamen bir hüküm söz konusudur zaten (Orwell, 2011: 299). Orwell, iktidarın zihinlere hükmetme durumunu 1920'li yıllarda Birmanya'da polis müfettişi olarak görev yaptığı günlerde

¹ Orwell, tek parti kavramı ile ortak duygu ve düşüncelere sahip olan kişilerin oluşturdukları siyasal topluluktan bahsetmez. Tüm yetkilerin merkezileştirildiği ve mutlak otoriteye itaati sağlamayı amaçlayan totaliter rejimden bahseder.

yaşadıklarını ele aldığı *Bir Fili Vurmak* başlıklı deneme yazısında çarpıcı bir biçimde aktarmıştır. Orwell, bu deneme yazısında ipini koparıp kaçan ve pazarı birbirine katan bir fili yakalaması için görevlendirildiğini ve sakinleşmiş bir vaziyette bulunduğu fili öldürmek istememesine rağmen o anda etrafında bulunan iki bin kişilik bir kalabalığın kendisini, fili öldürmeye nasıl zorladığını şu şekilde dile getirir:

“Halk benden bunu bekliyordu ve ben bunu yapmaya mecburdum. İki bin kişinin arzusunun beni mukavemet edilmez şekilde ileri sürdüğünü hissedebiliyordum. İşte o anda, elimde tüfek orada beklerken beyaz adamın Doğu’daki hâkimiyetinin boşluğunu ve faydasızlığını idrak ettim. İşte ben, elinde silahı ile beyaz adam, silahsız yerli ahali önünde ayakta baş aktör idim. Ama realitede ben sadece arkadaki bu sarı yüzlerin iradesiyle oraya buraya sürüklenen manasız bir kuklaydım... Fili öldürmeye mecburdum. Ben buna kendimi tüfeği getirdiğim zaman mahkûm etmişim. Bir efendi, efendi gibi hareket etmeye mecburdur. Kararlı gözükmeye, ne yapacağımı bilmeye ve belirli şeyleri yapmaya mecburdur. Tüfek elde, arkada ikibin insanla bütün bu yolu gelmek ve sonra da hiçbir şey yapmaksızın zayıf bir halde çekilmek; hayır işte bu mümkün değildi. Kalabalık gülerdi bana. Oysaki benim bütün hayatım tıpkı Doğu’daki bütün beyazlar adamların hayatı gibi, gülünç olmamaya matuf uzun bir mücadele idi (Çekmegil, 1987: 12).

Scott’a göre (1995: 26) nasıl bir köle zorba bir efendinin karşısında özgürlüğünü kaybetmişse, Orwell da bu durum karşısında, kendisi olmak ve anlaşmayı bozmak açısından aynı durum içerisinde. Ancak ona göre ikisi arasındaki fark, bir köle senaryoyu ihlal ederse alacağı risk dayak iken, Orwell’ın alacağı risk ise sadece alay edilmek olacaktı. Ancak, Orwell, alay edilmeyi göze alamamış ve kendisini izleyen kalabalığın iradesiyle fili öldürmek zorunda kalmıştır.

Bilginin bilginin kendisini de bir iktidar olarak değerlendiren Foucault’ya göre bilgi sayesinde bireyler üzerinde tahakküm kurma, onları denetleme ve yönetme gibi oluşumları sağlamak olanaklıdır. Bilgi özgürlüğü kısıtlar ve bireyleri disipline eder. Orwell da Foucault gibi bilgiyi iktidar olarak yorumlar ve *Hayvan Çiftliği* romanında hayvanların en zekisi olan domuzlara, ötekileri eğitime ve örgütleme işini yükler. Kendi başlarına düşünmekte oldukça zorlanan hayvanlar, domuzları öğretmenleri olarak benimser ve onların her dediğini tartışmasız bir biçimde kabul ederek diğer hayvanlara aktarırlar. Okuma yazma bilen domuzlar, gençleri eğitmenin yaşlılar için yapılabilecek herhangi bir şeyden daha önemli olduğunu düşünerek, adımlarını bu yönde atar. Bilgi güçtür ve bu gücün farkında olan zeki domuzlar zamanla hayvanların ve onların ürettikleri üzerinde egemenliklerini kurmaya başlarlar: “*Yoldaşlar!... Umarım, biz*

domuzların bunu bencilliğimizden, ayrıcalık düşkünlüğümüzden yaptığımızı sanmıyorsunuzdur. Bu elmalara el koymamızın tek bir amacı var, o da sağlığını korumak. Sütte ve elmada domuzların sağlığı açısından kesinlikle gerekli olan bazı maddeler var. Bilim bunu kanıtlamıştır, yoldaşlar. Biz domuzlar düşün emekçisiyiz bu çiftliğin tüm yönetim ve düzeninden biz sorumluyuz. Gecemizi gündüzümüze katarak, sizin sağlığını koruyoruz. Bu sütleri sizin uğruna içiyor, bu elmaları sizin uğruna yiyoruz (Orwell, 2008: 51). Orwell'ın dile getirdiği gibi bilim iktidarın bir parçasıdır. Ona göre bilgisiz insanlar iktidarın oluşmasını ve kuvvetlenmesini sağlar. Bilgiyi ve gücü elinde bulunduran kişiler başlangıçta bireyleri, onların çıkarları için mücadele ettiklerine ikna edip bir süre sonra ise fark ettirmeden onlar üzerinde iktidarlarını oluşturmaya ve onları kendi rızalarıyla uyuşturup sindirmeye başlarlar. Bu anlamda *Hayvan Çiftliği* romanı, iktidarın kendini toplumsal yapıda nasıl ürettiğinin psikolojisine de ışık tutmaktadır. Tahakküm kurduğu zümre üzerinde kendini nasıl meşrulaştırdığı ve ardından yaptığı bütün anti-hümanist davranışları, halk nazarında nasıl tolere edilmesini sağladığını görmek açısından son derece önemlidir.

Bin dokuz yüz Seksen dört romanına geri döndüğümüzde ise, karşımıza üç izlek çıkmaktadır. Bunlardan ilki, dünyanın değişen ittifaklar içinde sınırlı fakat sürekli bir savaş durumunda bulunan üç büyük devlete bölünmesidir. İkincisi ise bu devletlerin sahip olduğu iç zorbalıktır. Bunların yanı sıra toplumsal sınıflar arasındaki ilişki özgül bir biçimde yorumlanmaktadır. Hem kapitalizmin hem de sosyalizmin ötesinde olan bir totaliter toplumun ayrıntılı betimlemesi söz konusudur. Özellikle üzerinde önemle durulan üçüncü izlek, toplumun düşünceler ve iletişim araçları kanalıyla denetlenmesi üzerine eğilmektedir. Bu durum dolaysız baskı ve işkenceyle desteklenmektedir. Ancak esas olarak “düşünce denetimi” yoluyla uygulanması söz konusudur (Williams, 1985: 95). Orwell, düşünce denetiminin önemini şu sözleriyle dile getirir;

“Orta Çağ'da Engizisyon diye bir şey vardı. Hiçbir işe yaramadı. Sapkınlığı ortadan kaldırmayı amaçlıyorlardı, güçlendirmekten başka bir şey yapamadılar. Engizisyon'un diri diri yaktığı her sapkının yerine binlercesi ortaya çıktı. Neden? Çünkü Engizisyon, düşmanlarını meydanlarda, hem de hala nedamet getirmemişken öldürdü; daha doğrusu, onları nedamet getirmediği için öldürdü. İnsanlar gerçek inançlarından vazgeçemedikleri için ölüyorlardı... Biz sapkınları bize direniyor diye yok etmeyiz; direndikleri sürece asla yok etmeyiz. İnançlarından döndürür, kafalarının içini ele geçirip yeniden biçimlendiririz... Öldürmeden önce bizden biri yaparız. Ne kadar gizli ve güçsüz olursa olsun hiçbir yanlış düşüncenin bu dünyada barınmasına katlanamayız... İnsanlara, ‘sen

aslında şusun, aslında şöyle düşünüyorsun, şuna inanıyorsun' diye bastırırız" (Orwell, 2011: 288-290).

Orwell gerek *Hayvan Çiftliği* romanında gerekse de *Bindokuzyüz Seksendört*'te bilgi ve teknoloji sayesinde insanların zihinlerine hükmetmenin kolaylaştığı, bilginin ve teknolojinin insanları özgürleştirmede, sanılanın tam aksine bağımlı hale getirdiğini ve ayrıca kolay bir biçimde yönlendirmenin ve gözetlenmenin olanaklı olduğunu belirtmektedir. Aslında bakıldığında Orwell'ın bilgiye ve teknolojiye yönelik yaklaşımının Frankfurt Okuluyla da benzerlik gösterdiği görülmektedir. Onlara göre eskiden kiliselerin denetiminde olan bireyler, aydınlanmayla birlikte bu kez de bilginin tahakkümü altına girmiştir. Tıpkı kilise gibi bilgi de bireyleri her açıdan kuşatarak özgürlük alanlarını yok etmektedir.

Sömürgecilik ve Animalizm

Orwell'ın hemen hemen bütün eserlerinde emperyalizme yönelik açık bir eleştirisi söz konusudur. Özellikle İngilizlerin, Birmenyalıları üzerinde kurmuş oldukları acımasız yönetimin farkına varması sonrasında Orwell, Birmenyalıları aralarındaki gerek ırksal gerekse sınıfsal ayırma yönelik tepkisini *Burma Günleri* adlı romanında sert bir biçimde ortaya koymuştur. Her ne kadar romanda konu Doğu'daki bir 'üs'te içe kapanık bir yaşam sürdüren bir grup Avrupalı arasındaki kişisel entrikalarla ilgili olmasına rağmen, asıl *vurgu* emperyalizmin yol açtığı karmaşık toplumsal sonuçlar üzerinedir. Orwell'ın bütün romanlarında söz konusu olan içinde bulunduğu grubun ölçütlerinden kopmaya çalışan ancak bunu başaramayıp geri dönen insan olgusuna bu romanında da rastlamak mümkündür. Burma günleri, toplumsal eleştiri ve kişisel kopuşun açıkça belirlendiği öğeler olarak varolduğu eksiksiz bir toplumsal ve maddi ortamı içermesi bakımından Orwell'ın yapıtları içerisinde tek (Williams, 1985: 44) olma özelliğini göstermektedir. Daha romanın başında Orwell *U Po Kyin* karakteri ile sömüren ve sömürülene ilişkin bir oluşum sergilemektedir. Buna göre Kyaukta'da sulh yargıçı olan U Po Kyin daha on yedi yaşlarındayken, hükümette iş bulmaya çalışır fakat yoksul ve dostlarının olmayışı nedeniyle bunu bir türlü başaramaz ve geçimini 3 yıl boyunca Mandalay pazarının pis kokulu labirentlerinde yazmanlık yaparak sağlamak zorunda kalır. Zaman zaman da hırsızlık yaparak geçimini sağlayan Kyin, küçük memur eksikliği çeken hükümetin ilanı üzerine oynadığı bir takım oyunlar sonucu ilçe yöneticisi yardımcısı olur. Elli altı yaşına geldiğinde ise bir sulh yargıçı olarak yükselen Kyin bu görevi boyunca davalı ve davacılarından rüşvet almaya başlar. Kyin bu rüşvetlerin yanında kendi yönetimi altındaki bütün köylerden de sürekli bir para ve bir tür özel vergi toplamaya başlar (Orwell, 2012: 12-13). Orwell için önemli olan şey, güç kavramıyla birlikte

ortaya çıkan sömürgeciliktir. Güç, bir kişinin kendi gerçekliğini başka birinin üzerinde gördüğü zaman uygulanır (Ingle, 1993: 97) . Orwell'a göre güç ve sömürgecilik (hiyerarşik yapı) ise ancak yoksulluk ve cehalete yaslanarak sürebilir.

Hayvan Çiftliği romanında, birkaç hayvanın bir araya gelip düşüncelerini geliştirerek dört dörtlük bir öğretiyeye dönüştürmeleri (Orwell, 2008: 29) ve bunu diğer hayvanlarla da paylaşımları sonucu ortaya çıkan kavram animalizm olarak adlandırılmıştır. 'Animalizm'e göre insanlar sömürücüdür ve üretmeden tüketen tek canlıdır. Bu durumu Celal Üsterin çevirisiyle aktaracak olursak; *İnsan süt vermez, yumurta yumurtlamaz, sabanı çekecek gücü yoktur, tavşan yakalayacak kadar hızlı koşamaz. Ancak gene de tüm hayvanların efendisidir. Hayvanları çalıştırır, karşılığında onlara açlıktan ölmeyecekleri kadar yiyecek verir, geri kalanını kendine ayırır. Bizse emeğimizle tarlayı sürer, gübremizle toprağı besleriz; oysa hiçbirimizin postundan başka bir şeyi yoktur.*

Orwell, 'Animalizm'in genel ilkesini ise dört ayak iyi, iki ayak ise kötüdür şeklinde ele almaktadır ve bunu bilen herkesin insanların kötü ve zararlı etkilerinden korunabildiğini savunan Orwell, *Hayvan Çiftliği* romanında 'animalizm'in ilkelerini genel olarak yedi grupta ele almaktadır:

- İki ayaküstünde yürüyen herkesi düşman bileceksin
- Dört ayaküstünde yürüyen ya da kanatları olan herkesi dost bileceksin.
- Hiçbir hayvan giysi giymeyecek
- Hiçbir hayvan yatakta yatmayacak
- Hiçbir hayvan içki içmeyecek
- Hiçbir hayvan başka bir hayvanı öldürmeyecek
- Bütün hayvanlar eşittir.

Hayvan Çiftliği, Orwell'ın çağdaş klasikler arasında yer alan ikinci ve kendi izinden arındırdığı tek kitabıdır. Roman, bir çiftlikte yaşayan hayvanların, kendilerini sömüren insanların yönetimlerini ellerinden alarak daha eşitlikçi bir toplum oluşturmaya çalışmaları ve zamanla hayvanların içinde daha akıllı ve otoriter olan domuzların yönetimi ele geçirip devrimi yolundan saptırarak insanlardan daha baskıcı ve acımasız bir diktatörlük kurmaları üzerine kuruludur. Aslında domuzların çiftliğin yönetimini ele geçirmesiyle birlikte oluşturdukları tahakküme karşı yapılan eleştiri, Orwell'ın savunduğu sosyalizmden ziyade, devrimin asıl amacından saptırılmış olmasına ve Stalin'in devrime karşı göstermiş olduğu ihanete yönelik bir yergidir.

Orwell, fablın çıkış noktasını buluşunu şöyle anlatıyor: “...on yaşlarında bir oğlan çocuğunun koca bir atı dar bir patika boyunca çekerek götürdüğünü ve hayvan saptırma yeltendikçe kamçıyı bastığını gördüm. O anda zenginler

proletaryayı nasıl sömürüyorsa insanların da hayvanları hemen hemen aynı biçimde sömürdükleri, oysa hayvanlar güçlerinin bir farkına varsa üstlerinde hiçbir egemenliğimizin kalmayacağı aklıma geldi” (Williams, 1985: 68). Orwell, aslında burada tıpkı hayvanlar gibi bireyler olarak Proleterlerin de kendi kendini kurtarışının bilincinde olmamasının eleştirisini yapmaktadır.

Orwell’ın hayvanlarda bir proletarya simgesi yakalamakta gösterdiği çabukluk, yoksulları güçlü ama akılsız hayvanlar olarak gördüğü ilk gençlik dönemlerindeki düşüncelerinde var olan kalıntıların izlerini taşımaktadır. Ancak insanlar burada olduğu gibi masalda da sömürücü durumundadır (Williams, 1985: 68-69). Orwell, masalda bu durumu Koca Reis isimli domuzun ağzından şu şekilde dile getirmektedir: *Evet yoldaşlar, yaşadığımız hayat nasıl bir hayattır? Açıkça söylemekten korkmayalım: Şu kısa ömrümüz yoksulluk içinde, sabahtan akşama kadar uğraşıp didinmekle geçiyor. Dünyaya geldikten sonra yaşamamıza yetecek kadar yiyecek verirler; ayakta kalanlarımızı canı çıkana kadar çalıştırırlar; işlerine yaramaz duruma geldiğimizde de korkunç bir acımasızlıkla boğazlarlar. İngiltere’de bir yaşına geldikten sonra, hiçbir hayvan mutluluk nedir bilmez, hiçbir hayvan dinlenip eğlenmez. İngiltere’de hiçbir hayvan özgür değildir. Hayatımız sefillikten, kölelikten başka nedir ki!...Öyleyse bu sefilliğe neden boyun eğelim? İnsanlar, emeğimizle ürettiklerimizin neredeyse tümünü alıyorlar. İşte yoldaşlar, tüm sorunlarımızın yanıtı burada. Tek bir sözcükte özetlenebilir: İnsan. Tek gerçek düşmanımız İnsan’dır. İnsanı ortadan kaldırın, açlığın ve köle gibi çalışmanın temelindeki neden de sonsuza dek silinecektir yeryüzünden (Orwell, 2008: 22).*

Peki, *Hayvan Çiftliğinin* gerçek konusu insanlar ve hayvanlar arasındaki gerçek mücadele midir? Williams’a göre (1985: 70) bunu anlamak için olayın çatısını çökertmek gerekir. Ona göre olay, Orwell’ın, ‘insanlar arasında sınıf mücadelesinin tamamen bir yanılısama’ olduğunu göstermek için, çalışan, sömürülen hayvanlarla; çalışan, sömürülen yoksulların özdeşliği düşüncesini fark ettirmeden devreye sokmasıdır. İnsanlar, kapitalistlerle devrimcileri, yani egemen sınıfları temsil etmektedir. Aralarındaki ayrılık ve çatışmaların boyutu ne olursa olsun, sırtından yaşadıkları yaratıkları sömürmeye devam etmektedir. Bir bakıma üstün insanların üstünlüklerini yaşayabilmeleri için işçi sınıfının emek gücüne ihtiyacı vardır. Orwell’ın sömüren ve sömürülene yönelik düşüncelerini anlamak açısından sarf etmiş olduğu şu cümlelere göz atmak yol gösterici olacaktır: “*Siz ve ben ve de Times Literary Supplement’in editörü ve de şairler ve de Centerbury Başpiskoposu ve Bebelere Marksizm’in muharriri Yoldaş X; hepimiz hayatımızın nisbî nezahetini aslında yeraltında gözlerine kadar kapkara, genizlerine kadar kömür tozuyla dolu, çelikten kol ve belleriyle kürek sallayan maden işçilerine borçluyuz” (Çekmegil, 1989: 55).*

Animalizm ilkeleri doğrultusunda çiftlik hayvanlarının insanlara karşı yapmış olduğu devrim sonunda başarıya ulaşır. Sömürgeci insanların himayesinden kurtarılan çiftlik, başlangıçta ‘animalizm’in kurallarına uygun bir biçimde eşit ve özgür toplumun oluşturulduğu bir alan olarak kullanılır. Ancak devrimden kısa bir süre sonra, hayvanlar arasında bir kutuplaşma ve hiyerarşik yapı meydana gelir. Devrimin önderleri olan birkaç zeki ve okuma yazma bilen domuz, çoğunluğu oluşturan güçlü fakat aptal hayvanları kandırır ve onları sömürmeye başlar. Böylece ‘animalizm’in ilkeleri teker teker ihlal edilir. İktidarı elinde bulunduran zeki domuzlar komşu çiftlikteki insanlarla işbirliğine girer ve işbirliği içerisindeki domuzlar, çiftlik hayvanlarına insanlardan daha fazla zulüm eder. Hayvanlar, insanların döneminde olduğundan daha fazla çalışmalarına rağmen daha az beslenmeye başlarlar. Bu noktada Orwell’in *Hayvan Çiftliği* romanıyla yapmış olduğu bu eleştirinin, kapitalizmin özgürlüğü geliştirmek yerine artı değeri arttırmanın ve insanı köleleştirmenin bir aracı haline geldiğini savunan Frankfurt Okulu’nun (Yaylagül, 2013: 94) düşünceleriyle benzer özellikler taşıdığı söylenebilir.

Orwell, tarih boyunca dünyada yüksek, orta ve aşağı kesim olmak üzere üç tür insan olduğunu ve bu üç kesimin amaçlarının asla uzlaştırılamayacağını belirtir. Yüksek kesimin amacı bulunduğu yeri korumak iken orta kesimin amacı yüksek kesimle yer değiştirmektir. Eğer aşağı kesimin bir amacı var ise *-çünkü aşağı kesimin temel özelliği, ağır ve sıkıcı işlerin altında ve çoğu zaman gündelik yaşam dışında hiçbir şeyin bilincine varamayacak kadar ezilmesidir-* tüm ayrımları ortadan kaldırmak ve tüm insanların eşit olacağı bir toplum yaratmaktır. Bu sebeple tarih boyunca tarih çizgisi değişmeyen bir savaşım tekrarlanıp durmaktadır. Yüksek kesim, uzun dönemler iktidarı elinde tutmakla birlikte er ya da geç yönetme gücünü yitirir. Bu dönemlerde, özgürlük ve adalet uğruna savaştığını ileri süren orta sınıf, aşağı sınıfı da yanına alarak yüksek sınıfı devirir. Ancak orta kesim, amacına ulaşır ulaşmaz aşağı kesimi kölelik konumuna geri gönderir ve kendi yüksek kesimin yerine geçer (Orwell, 2011: 232-233). Orwell’a göre (1984:58); *“Sosyalizm ve kapitalizm arasındaki farklılık basit bir teknik farklılık değildir. Bir sistemden diğerine geçiş, fabrikaya yeni bir parça makine yerleştirip, aynı insanların denetim konumunda olarak eskisi gibi devam etmekle olamaz. Tam bir iktidar değişikliğinin gerektiği açıktır. Yeni bir kan, yeni bir insan ve yeni fikirler; kelimenin gerçek anlamıyla bir devrim. Devrim kızıl bayraklar ya da sokak savaşları anlamına gelmez, iktidarın kökten değişimi anlamına gelir* (Orwell, 1984: 61).”

Bu bağlamda Orwell, nitelikli bir yaşamı gerçekleştirecek kişiler olarak ülke nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan proleterleri görür. Proleterlerin bunu

gerçekleştirebilmesi için de öncelikle öz bilincine kavuşması gerektiğini düşünür. “*Proleterler, bilinçlenmeden asla başkaldırmayacaklar, başkaldırmadan da asla bilinçlenmeyeceklerdir*” (Orwell, 2011: 95) Ona göre şu anda somut bir başkaldırı, hatta bir başkaldırı hazırlığı bile imkânsızdır. Proleterlerin korkulacak bir tarafı yoktur. Çünkü kaderlerine terk edilen proleterler, sadece başkaldırı dürtüsünden yoksun bir biçimde değil, aynı zamanda dünyanın daha farklı olabileceğini kavrama gücünden de yoksun bir biçimde kuşaklar ve yüzyıllar boyunca çalışacak, üreyecek ve öleceklerdir (Orwell, 2011: 241). Bu anlamda Orwell, *Hayvan Çiftliği*’nin güçlü ama aptal atlarına büyük bir saygı ve acıma duygusuyla bakarken, insanlar ve domuzları ise zeki, hesapçı, haris ve zalim olarak görmektedir. Williams’a (1985) göre bu sadece etki yaratmak için yapılmış basit bir benzetme değil, elle tutulur maddi bir tepkidir. Williams benzetmenin öteki unsuru olarak ise sömürüyü göstermektedir. Ona göre Orwell, siyasi bir olayın ötesinde insanın hayvanları ve doğayı kullanmalarına ilişkin boyutları olduğunu düşünür ve bu yaklaşımdan yola çıkarak ilginç bir noktaya varır: “*Marx’ın teorisini hayvanların bakış açısından tahlil etmeye giriştim. Hayvanlara göre insanlar arasında sınıf mücadelesi olduğu tamamen bir yanılsamaydı. Çünkü ne zaman hayvanları sömürmek gerekse tüm insanlar onlara karşı birleşiyordu. Gerçek mücadele hayvanlarla insanlar arasındaydı*” (akt. Williams, 1985: 70)

Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda, zihinsel üretim araçlarını da emrinde bulundurur (Marx ve Engels 2008: 75) önermesini George Orwell’in eserlerinde belli belirsiz görmek mümkündür. *Hayvan Çiftliği* bu anlamda iyi bir örnektir. Mülkiyetin insanların elinden domuzların eline geçmesiyle birlikte domuzlar, zihinsel üretim araçları üzerinde kendi egemenliklerini kurmaya başlar ve domuzların oluşturduğu düşünceler bir bakıma onların egemenliğinin fikirleridir ve artık domuzlar, kendi dönemlerinin düşüncelerinin üretimini ve dağıtımını üstlenmeye başlar. Tarihsel gerçekliğe yönelik eleştirilerinin sunulduğu bu roman, son bölümü ile bu anlamda dikkat çekicidir. Önceleri gerçek amaçları insanlara karşı hayvanlar arasında eşit bir düzen kurmak olan domuzlar zamanla çiftliğin yönetimini ele geçirir. Bu bakımdan domuzlar kendi yönetiminde bulunan hayvanları, gerek insanlara benzememeleri konusunda gerekse de kendi görüş ve fikirleri doğrultusunda hareket etmeleri konusunda kesinkes uyarmaktadır. Zamanla insanlarla ticari ilişkiler kurmaya başlayan domuzlar, zaaflarına yenik düşerek insanlara benzemeye başlar. İnsanlar gibi kendilerine radyo, telefon bağlatıp pipo içen, elinde kırbaçla gezen birer insan silueti haline gelirler ve artık insanların yüzüyle domuzların yüzü birbirinden ayırt edilmeyecek bir hal alır. Domuzların ‘Bütün hayvanlar eşittir’ ilkesi ‘bütün hayvanlar eşittir ama bazı hayvanlar diğerlerine

göre daha eşittir' ilkesine dönüşerek sınıfsal bir yapılanma içerisine girilmiştir. Kendinden önce egemen olan sınıfın yerini alan her yeni sınıf, kendi amaçlarına ulaşmak bakımından da olsa, kendi çıkarını, toplumun bütün üyelerinin çıkarı olarak göstermek zorundadır. Başka bir deyişle bu sınıf, kendi düşüncelerine evrensellik kazandırmak ve onları tek, mantıklı, evrensel düşünceler olarak göstermek zorundadır. Egemen sınıfa sahip olan kişiler başka şeyler yanında bir bilince de sahiptirler. Bu bireyler, bir sınıf olarak egemen oldukça ve tarihsel çağı belirledikçe, öteki şeyler kadar fikir üreticileri olarak da egemen olurlar ve kendi çağlarının düşüncelerinin üretimini ve dağıtımını yaparlar. Öyleyse onların düşünceleri çağlarının düşünceleridir (Marx ve Engels, 2008: 75-76).

Dilin Düşünceye Etkisi

Orwell, Dilin düşünce ve eylem üzerinde etkisi üzerinde önemle durmaktadır. Orwell'a göre dil hassas bir konudur ve tartışılması uzun bir zaman gerektirmektedir. Dil, bilinç kadar eskidir. Dil, herkes için ilk pratik ve gerçek bilinçtir. Tıpkı bilinç gibi dil de ancak diğer insanlarla karşılıklı ilişki kurma gereksinimiyle, zorunluluğuyla ortaya çıkmaktadır (Marx ve Engels, 2008: 55). Peki dil hangi açıdan ele alınmalıdır? Saussure'ci bir yaklaşım olan yapısalcılıkla mı yoksa birçok kuramcının üzerinde yoğunlaştığı toplumsal bir açıdan mı ele alınmalıdır? Çalışmalarında daha çok toplumsal farkındalık oluşturmak isteyen Orwell, dil açısından da aynı yaklaşımı sergilemekte ve dilin daha çok sosyolojik boyutuyla ilgilenmeyi tercih etmektedir.

Orwell, özellikle iktidarın dili kendi amaçları doğrultusunda son derece etkili bir biçimde kullandığını ve bireylerin düşünmelerine, sorgulamalarına dahi sebebiyet vermeyecek bir biçimde dili sınırladıklarını ya da karmaşıktırdıklarını düşünmektedir. Bu bakımdan Orwell da Bourdieu gibi dilin bir takım özel yaptırımlara ve sansür mekanizmalarına maruz kaldığını ifade etmektedir. Aynı şekilde Foucault'nun *Söylemin Düzeni* isimli kitabında bahsetmiş olduğu söylemlerin devreye sokuluşlarındaki koşulların belirlenmesi ve onları söyleyen kişileri belli bir takım kurallara uymaya zorlamanın ve böylece o söylemlere her önüne gelen kişinin ulaşmasına izin verilmemesinin konuşan öznelerin seyrekleştirilmesine (Foucault,1987: 41) neden olduğu görüşü de Orwell'ın dil üzerindeki düşüncelerini karşılar niteliktedir. Orwell (1968: 127) bir dilin saptırılması, çoğunlukla ekonomik ve politik sebeplerden kaynaklandığını ifade etmektedir; bu kötü bir etkiye ya da bireysel yazara bağlı değildir. Ancak, gerçek nedeni güçlendiren ve yoğun bir biçimde benzer bir etkiyi üreten bir durum da buna neden olabilmektedir. Burada asıl önemli olan nokta, iki taraflı olmasıdır.

Orwell'a (1968: 128) göre, düşüncelerin aptalca olması dilin de (İngiliz dili) çirkin ve yanlış olmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte dilin intizamsızlığı, bizim aptalca düşünmemizi daha da kolaylaştırmaktadır. *Bindokuzyüz Seksendört* romanında Orwell'ın en önemli mesajlarından birisi, dilin insan düşüncesinin merkezinde yer aldığıdır. Çünkü dil düşünceleri yapılandırarak ve sınırlayarak bireylerin düşüncelerini formülleyebilmelerini ve ifade edebilmelerini sağlamaktadır. Orwell'a göre eğer dilin kontrolü politik alanlarda merkezileştirilseydi, bu alanlar, itaatsiz ve isyankâr düşünceleri anlamayı olanaksızlaştırmak için muhtemelen dilin yapısını değiştirirlerdi ve onları üzerine düşünmek için hiçbir kelime ortada bırakılmazdı (Philips vd., 2002: 12). Orwell, dilin kontrolünde, totaliter düşüncenin önemini ortaya koymak açısından önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmektedir. Öyle ki iki büyük hiciv çalışmasında dil, merkezi bir konuma yerleştirilmiştir. *Hayvan Çiftliği*'nde, Orwell, dilin önemine dikkat çekmek için domuzların, hayvanların ilgisini arttırmak ve anlamalarını sağlamak için "yedi emrin" her birini, basit bir dille aktarmalarını sağlamıştır. Basitleştirilen dille meydana gelen toplanma, dilsel açıdan anlamsız olan 'daha eşit' önermesinin ortaya çıkmasına ve animalizm felsefesinin yozlaşmasına neden olmuştur. Orwell, *Bindokuzyüz Seksendört*'te ise büyük bir sıçrama yapmış ve alaylı bir dil tanımlamasıyla, fikir ayrılığını olanaksız hale getirmiştir (Quinn, 2009: X). Bu bakımdan Orwell, romanda ortaya attığı 'yenisöylem' kavramıyla, dil açısından önemli bir yere sahip olmuştur. Yenisöylem, bugün bildiğimiz İngiliz dili üstüne kurulmuştur ve cümlelerin birçoğu, içlerinden yeni türetilmiş sözcükler bulunmadığı zaman bile günümüz İngilizcesini konuşanlar için kolay kolay (Akt. Williams, 1985: 94) anlaşılmayacak bir nitelik taşımaktadır. 'Yenisöylem'de, kullanılan kelimeleri en aza indirmek için bir kırpma söz konudur. Bu durum ise düşünce aralığının azalmasına neden olmaktadır. Kelimeler ve bilinç aralığı her geçen gün daha da küçülmektedir. Demokrasi, ahlak, adalet ve saygı gibi kavramlar, yenisöylem konseptine uygun olarak kaldırılmıştır. Daha sonra ise yeni kelimeler aracılığıyla eski kavramlar için tüm kavramsal analizler anlamsız hale getirilmiş ve bu nedenle kullanımları durdurulmuştur. Özgürlük ve adalet *düşüncesuçu* (crimethink), objektiflik ve akılcılık ise *eskidüşünce* (oldthink) haline gelmiştir. Cinsel ilişki ise öngörülen bir şey değildir ve *cinselsuç* (sexcrime) olarak kabul edilmektedir. *Suçdurdurma* (crimestop)'ya yönelik olarak tüm bu yapılanlar, dili basitleştirmek ve yok etmenin ötesine geçerek temel bilişsel fonksiyonları da saptırmaktadır. *Suçdurdurma*, kısacası aptallığı korumak anlamına gelmektedir. Bir kişinin kendi zihinsel süreci üzerindeki kontrolü, kendi vücudunu şekilden şekle sokan akrobat kadar mükemmel bir yapı gösterir (Gleason vd., 2005: 135). *Düşüncesuçu, ölümü gerektirmez: düşünce suçunun kendisi ölümdür* (Orwell,

2011: 52). Orwell'in *Bindokuzyüz Seksendört* romanında sarf etmiş olduğu bu cümleler tek tip bir yaşama mahkûm edilen insanların, yalnızlaştırılmasına, yabancılaştırılmasına, aptallaştırılmasına ve denetim altındaki yaşam zorunluluğuna yönelik bir eleştiri niteliğindedir. Düşünce yetisini kaybeden bir insanın, ölü bir insandan farkı olmadığını dile getiren Orwell, insanlık mirasının devam edebilmesi için bir insanın sesini duyurmaya değil akıl sağlığını korumaya ihtiyacı olduğunu düşünmektedir. Orta çağdan bu yana, deli söyleminin diğer insanlarınkiler gibi yayılabilmesinin mümkün olmadığını ifade eden Foucault, delinin söylediği şeyler, bir hiç ve söylenmemiş olarak kabul edilmektedir der. Sarf ettiği cümlelerin ise ne doğruluğu ne de bir önemi vardır. Orwell'in ortaya attığı *düşüncesuçu* kavramı Foucault'nun akıl ile delilik arasında kurmuş olduğu bu karşıtlığa karşılık geldiğini söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Öyle ki romanda belleğini denetleyemeyen Winston ile O'Brien arasında geçen bu diyaloglar, konu açısından önem taşımaktadır. "*Gözümle gördüğümü nasıl yadsırım? İki kere iki dört eder. Bak Winston bazen iki kere iki üç eder. Bazen aynı anda hem üç hem de beş ettiği de olur. Alçakgönüllülüğü, özdenetimi sağlayamadığın için buradasın, akıllılığın bedeli boyun eğmedir. Gerçekliği ancak denetim altındaki zihinler görebilir. Delilik ya da tek kişilik azınlık olmakla gerçeklik görülmez. Gerçeklik insanın zihnindedir başka bir yerde değil* (Orwell, 2011: 283). Orwell'a göre özdenetimden yoksun ve iktidarın öngördüğü düşüncelerden uzaklaşarak düşünce suçu işleyen kişilerin söylediği şeylerin hiçbir gerçekliği yoktur. Orwell'in burada dikkat çekmek istediği asıl şey, totaliter rejimlerin dil üzerindeki politikalarıdır. Bu politikaların asıl amacı, anlam ifade etmek değil, anlamın ortadan kaldırılmasını sağlamaktır. Çünkü anlam kaldırılırsa özne de ortadan kaldırılabilir. Yazarın, anlamın ortadan kaldırılmasını ifade etmek amacıyla oluşturmuş olduğu *yenikonuş* kavramının modernleşme dünyasının diliyle de örtüştüğünü ifade etmek pek de yanlış olmayacaktır. Modernleşmeyle birlikte haber üretiminde uygulanan bazı teknikler, günlük dilin kullanım biçimi, edebiyat ve sanat ürünlerinin geçirdiği bir takım dönüşümler, bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bakıldığında Orwell'in burada toplum biçimi ve dil biçimi arasındaki ilişkiyi vurgulayan bir yapı oluşturduğu görülmektedir.

Orwell'in dil üzerine kurgusunu oluştururken üzerinde durduğu en önemli nokta, dilin ve bireysel düşüncenin her geçen gün iktidarların denetimi altında biraz daha eriyip yok olmasıdır. *Politics and The English Language* isimli deneme yazısında Orwell, dil ile birlikte çöken şeyin aslında medeniyetler olduğunu ve kaçınılmaz olan bu çöküşün herkesle paylaşılması, dile getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Orwell, insanların elektrikli ışıklara karşı mumu

tercih etmesi ya da uçağa karşı faytonu tercih etmesi şeklindeki ilginç benzetmesiyle de dilin kötü kullanımına karşı kayıtsız kalan insanlara yönelik eleştiride bulunmaktadır. Ayrıca O'na göre, dil, zaten doğal bir büyümeye, gelişmeye sahiptir, dolayısıyla insanların amaçlarını biçimlendirmek için kullandıkları bir araç olarak görmek yanlış olacaktır.

Dilin düşünce üzerindeki etkisini Orwell'ın *Hayvan Çiftliği* romanından yola çıkarak ele aldığımızda ise romanda, ağız iyi laf yapan domuzlar, kendi öğretilerini aptal ama güçlü hayvanlara kabul ettirmek için sık sık bir takım dil oyunlarına başvurduğunu görmekteyiz. Romanda, *İngiltere'nin Hayvanları Şarkısı* 'yla öğretilerini diğer hayvanlara benimseterek örgütlenmelerini sağlayan domuzlar, ekonomik ve zihinsel üretim araçlarını ele geçirdiklerinde ayaklanma şarkısı olan *İngiltere'nin Hayvanları Şarkısı* 'nı yasaklamaya başlarlar. Orwell'ın ayaklanma ve örgütlenme açısından kurguladığı *İngiltere'nin Hayvanları Şarkısı*, Bourdieu'nün üzerinde önemle durduğu sembolik güç kavramıyla açıklanabilir. Sembolik güç, doğru kabul edilen faraziyelerin güç ilişkilerinin oluşum ve devamlılığını sağlamada etkin rolünü vurgular. Bourdieu'ya göre, güç uygulaması meşrulaştırmayı gerektirmektedir (Swartz, 2013: 187). Ona göre toplumsal onay sağlama açısından mücadele etmek, sosyal hayatın temel boyutlarından biridir (Swartz, 2013: 182). Sosyal mücadele sürecinde sembolik sınıflandırmalar aracılığıyla zihinsel bir yapılanma söz konusudur. Romanda da olduğu gibi bu yapılanma sonucunda, çıkarlarına ulaşmak isteyen kişiler bir mücadele sürecine girer ve bu mücadele sürecinde birbirlerine sınıksız kenetlenirler. İşçi sınıfı üzerinde (çiftlik hayvanları) hem ekonomik hem de politik yaptırımları olan Napoléon, yaptığı uygulamaların, çiftliğin bir ihtiyacı olarak algılaması işini parlak bir konuşmacı olan Squealer'a verir. Dili oldukça yetenekli kullanan Squealer, başlangıçta *dört ayak iyi, iki ayak kötü* öğretisi ile işçi sınıfını örgütlemekte ve çiftliğin ihtiyacı için daha fazla çalışmalarını sağlamaktadır. Ancak domuzların insanlara benzetmesiyle birlikte *dört ayak iyi, iki ayak daha iyidir* öğretisini radikal bir biçimde kullanarak işçi sınıfının hafızasına kazır. Dili bir propaganda aracı olarak kullanan Suquealer, işçi sınıfı arasında her hangi bir tartışmanın yaşanmaması için dili bazen karmaşıklaştırır, bazen oldukça sınırlı bir biçimde kullanır bazen ise bilgi yoksunu işçi sınıfının anlamasını sağlamak için son derece basitleştirir. Söylemin birçok açıdan denetleme ve sınırlama biçimleri vardır. Burada bahsedilen dışarıdan yapılan bir müdahaledir. Birer dışlama sistemi gibi çalışır ve hiç şüphesiz söylemin erki ve arzuyu devreye sokan yönü üzerinde durulur (Foucault, 1987: 31). Tahakkümün esas olduğu durumlarda bir takım teatral zorunluluklar da söz konusu olmaktadır. Egemen grup, olayların görünmesini istediği şekilde bir kamusal senaryo üretir ve hâkimiyet sahibi olan kişinin sahneyi mutlak bir biçimde denetlemesi söz

konusu değildir. Ancak normalde hüküm süren şey, onun istekleridir. Kendisinden beklenen şeyleri dile getirerek ve gerekli jestleri yaparak az çok inanılır bir gösteri (Scott, 1995: 26) düzenleyerek yapılanların alt sınıfın çıkarı için olduğuna inandırmaya çalışırlar. Nitekim Orwell, dilin düşünceleri güçlendirmesi ve alt sınıfı baskı altında tutması ya da eylem ve düşüncenin üzerinde etki oluşturması açısından bir güç olduğuna vurgu yapmaktadır.

Yabancılaşma

Orwell'in eserlerinin temel özelliğini kapitalizmin ortaya çıkmasıyla birlikte siyasal ve ekonomik dayatmaların şekillendirdiği ve bu sistem içinde göz ardı edilen bireyler oluşturmaktadır. O'na göre, iktidarın mekanikleştirdiği yaşamlar öznenin önüne geçerek, yabancılaşmış bir toplum yaratmaktadır.

Orwell eserlerinde, dayatmaların şekillendirdiği ve özellikle de insanlar üzerinde biyo-politikalar uygulanmasına olanak sağlayan teknolojik araçların yozlaştırdığı insanların kendine, ürettiklerine ve içinde buldukları çevreye nasıl yabancılaştığının görünüşünü çizmektedir. Aslında Orwell'in üzerinde durduğu nokta, Marks'ın, kişiliği belirleyen toplumsal koşullardır ve bu koşullar doğrudan insanların güçleri ve gereksinimleri üzerindeki etkileri ile ve aynı zamanda doyurulmaya çalışılan çıkarlar yoluyla oluşur (Ollman,2008:199) düşüncesiyle benzerlik göstermektedir. Orwell'a göre, mekanik bir ilerlemenin olduğu, tüm düşüncelerin, hareketlerin denetlendiği ve yönlendirildiği, insan ilişkilerinin ve duygularının zedelendiği bir toplumda yabancılaşma kaçınılmaz olur. Bu noktada Marks'ın yabancılaşma tanımıyla konuyu ilerletmek yerinde olacaktır. Marks'a göre, yabancılaşma, kapitalist üretimin insanoğlunun fiziksel ve akli durumu ile bir parçası olduğu, toplumsal süreç üzerindeki etkisini gösterdiği entelektüel yapıdır (Ollman, 2008: 213). Marks gibi Orwell da dışsal gerçeklik yerine insanların fiziksel ve zihinsel oluşumları üzerindeki yapıyla ilgilenir. Yabancılaşmış insan, bir soyutlamadır. Çünkü birey, insana özgü olan her şeyle bağını yitirmiştir. Kendisine farklı görünmeyen nesnelere üzerinde, insani farklılıklarını ve sevecenliğini yitirmiş insanlar arasında, farklılaşmamış bir iş yapmaya indirgenmiştir (Ollman, 2008: 218). Kısacası bireyler yabancılaşan toplumsal süreçte kendisi dışında oluşturulan kurallar çerçevesinde hareket etmekte ve kendi öz eğilimlerinden yoksun bırakılmaktadır.

Kapitalizmde çalışma, insanın özsel varlığına uygun değildir. Yani insan bu çalışma içerisinde kendisini yadsımakta ve sadece kendisine dışsal gereksinimleri sağlamaktadır. Kapitalist çalışma, insanın güçlerinde içsel olarak bulunan potansiyeli geliştirmekten ziyade, yerine bir şey koymadan, bu güçleri yok eder ve bu süreçte bir insan olduğunun göstergesi olan özellikleri de zamanla tüketir (Ollman, 2008: 223). Orwell, bu durumu eserlerinde son derece etkili bir biçimde

aktarır. Fiziksel yapılarına uygun olmayan aletlerin, insanlar ya da hayvanlar tarafından kullanılmaya çalışılması ve ağır şartlar altında saatlerce çalışıp karşılığında ise sadece çok az bir yiyecek ya da parayla ödüllendirilmeleri, Orwell tarafından eserlerindeki işçilerin yazgısı haline getirilmiştir. Bununla birlikte modern dünyadaki güç sahiplerinin, güçsüz ve her bakımdan savunmasız olan kişiler üzerinde uyguladığı adaletsiz yapılanma da Orwell'ın üzerinde önemle durduğu bir durumdur. Çalıştıkça egemen güçlerin ezici gücünü daha baskın bir biçimde hisseden işçiler, bu durumun onları daha da yoksullaştırdığının bilincinden uzak bir biçimde yabancılaşmanın daha keskin bir biçimiyle karşılaşmaktadır. Üstelik yaptıkları işler, toplumsal ve kişisel değerleri yozlaştırmak amacına yöneliktir. Romanlarında, Orwell, bütün bunları tamamen kapitalist sistemdeki burjuvazi ve işçi sınıfının içinde bulunduğu durumu aktarmak için kurgulamıştır. Burjuva sisteminde toplumsal mülk edinmeden yoksun bırakılan proletarya, yabancılaşma açısından yazarın üzerinde önemle durduğu bir durumdur. Eşitliği ve özgürlüğü sağlamak ise Orwell'a göre ancak sosyalizmle mümkün olacaktır. Sosyalizmin amacı duygusal kullanım değerini, zengin çeşitliliğini, değişim değerini metafizik hapisanesinden kurtarmak ve tarihi, ideoloji ve meta üretimi tarafından ona dayatılan aldatıcı denkliklerden arındırarak özgürleştirmektir (Eagleton, 2011: 304). Marksizm, bir tür saf, umutlu düşünmek değildir. Kapitalizmin mevcut yaşam biçiminin, kendi dinamiği içinde örtük bir biçimde bulunan alternatifini keşfetme girişimidir. Kapitalist düzen, kendi yapısal çelişkilerini çözmek için (Eagleton, 2011: 310) yerini sosyalizme bırakacak olan yabancılaşmış bir toplumun işleyişidir (Ollman, 2008: 268).

İşçilerin kendi emeklerinin karşısında bir güç olarak yer alma işini Orwell, Okyanusya halkı üzerinde egemenlik sahibi olan partiye yüklemiştir. Parti, sahip olduğu gücü kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak, parti üyelerinin (buna çocuklar da dâhil) her gün sistematik bir biçimde çalışıp üretmelerini, birbirlerini gözetlemelerini ve partiye karşı yapılacak en küçük itaatsizliğin bile derhal partiye bildirilmesi yönünde bir yaptırım uygulamaktadır. Bakıldığında yabancılaşmanın sadece işçi sınıfında değil aynı zamanda kapitaliste de meydana geldiği görülmektedir. Ancak kendi etkinliğiyle kendini yok eden dinamikleri ortaya çıkaran işçiyle karşılaştırıldığında, kapitalistin kendi yabancılaşmasındaki rolü oldukça pasiftir. Kapitalist, kendini daha çok başkasının yarattığı bir dalgaya kaptırmaktadır. Fakat kapitalist, yabancılaşma alanında olduğuna göre yabancılaşma durumunda da olmalıdır. Çünkü işçilerin kapitalistle insani ilişkiler kuramadığı gibi kapitalist de işçilerle insani ilişkiler kuramaz (Ollman, 2008: 246).

1940'lı ve 1950'li yıllarda *Hayvan Çiftliği* ve *Bindokuzyüz Seksendört* adlı romanlarıyla hüznü ve karamsarlığı tüm dünyaya yayılan George Orwell'in kaygısının arkasında teknoloji (Güngör, 2011: 150) ve teknolojinin meydana getirdiği toplumsal değişim yatmaktadır; “*tek düzen çağından, yalnızlık çağından, büyük birader çağından, çift düşün çağından selamlar*” (Orwell, 2011: 52). Orwell'in ütopyasında teknolojik belirleyicilik, insanın bireyselliğini her geçen gün biraz daha buharlaştırıp yok eden bir hale dönüşmüştür. Orwell'a göre, teknoloji insanları kimliksizleştirmiş, aidiyetlerinden ve değerlerinden uzaklaştırmıştır. Orwell, teknolojik gelişmenin, insan özgürlüğünü yok edici unsuru olarak tele ekranları ele almıştır. Tele ekranlar özgür düşünceyi kısıtlayarak, insanların benzer biçimde düşünmelerini ve yapayalnız yaşamalarına neden olarak gerçekliğin yok edilmesini sağlamıştır. Tele ekranlar bireylere yalnızlık ve ümitsizlik duygularını enjekte etmektedir. Teknolojik çağda özne kavramından soyutlanan bireyler, doğal yaşamsal alanlarından uzaklaştırılarak mekanik bir yaşama doğru itilmektedirler. Böylece örgütlü yaşam içinde yerini alan birey, bireyselliğinden uzaklaştırılarak standartlaştırılmakta ya da yabancılaştırılmaktadır. .

Sonuç ve Değerlendirme

Sömürgeci bir aile geleneğinden gelen Orwell, bütün eserlerinde –özellikle en çok bilinen eserleri *Hayvan Çiftliği* ve *Bindokuzyüz Seksendört*'te-, yoksulluk üzerine yoğunlaşarak, kapitalist ve emperyalist yapılanmaya sert eleştiriler sunmaktadır. Orwell, emek ve beden sömürsünün ortadan kaldırılmasının ve daha eşitlikçi ve özgürlükçü bir yapının sağlanabilmesinin yolu olarak sosyalizmi görmüştür. Ancak sosyalizm için savaşılan toplumlarda, gücü eline geçiren kişilerin zamanla

Eserlerini, yaşadığı olaylardan ve gözlemlediklerinden yola çıkarak oluşturan Orwell, diğer yazarlardan farklı olarak modern teknolojiye karşı büyük bir korku ve endişe beslemektedir. Bu bakımdan distopik bir yazar olarak literatüre geçen Orwell, korku ve endişelerini dile getirmek için büyük birader, yenisöylem, çift düşün, düşüncesuçu ve anti-seks birliği gibi kavramları ortaya atmıştır. Orwell'a göre, dıştan gelen bir baskıyla insanlara boyun eğdirilecek ve insanlar, tarihlerinden, düşünme yetilerinden, enformasyon alışverişinden ve bir güç kontrolü olan dillerinden yoksun bırakılarak kimliksizleştirilecektir. Bireylerin bu oluşumlardan yoksun bırakılması, kendine ve çevresine yabancılaşmayı da beraberinde getirecektir. Yazarın dikkat çektiği nokta, başlangıçta insanların yararına görünen sistemlerin, zamanla yozlaşarak totaliter bir yapıya bürüneceği noktasıdır. Eserlerinde Orwell'in öngörüsü, bireylerin,

bilgiyi ve gücü elinde bulunduran iktidarlar tarafından daha fazla üretim sağlamak ve siyasi bilinçlenmeden yoksun bırakmak amacıyla teknolojik aygıtlar ile günün yirmi dört saati, acımasızca denetleneceği ve yönetileceği şeklindedir.

Kaynaklar

- Çekmegil, S. (1989). George Orwell'dan Seçmeler, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Dolgun, U. (2005). Enformasyon Toplumundan Gözetim Toplumuna; 21. yüzyılda gözetim, toplumsal denetim ve iktidar ilişkileri, Ekin kitabevi, Ankara.
- Dolgun, U. (2008). Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu: Küreselleşen Dünyada Gözetim, Denetim ve İktidar İlişkileri, Ötüken yayınevi, İstanbul.
- Eagleton, T. (2011). İdeoloji ve İdeolojinin Batı Marksizmindeki Serüveni, Der. Slavoj Zizek, İdeolojiyi Haritalamak, Çev. Sibel Kibar, Dipnot yayınları, Ankara.
- Erdoğan, İ. (2002). İletişimi Anlamak, Erk Yayınları, Ankara.
- Erhanlı, A. (2003). "George Orwell: Sömürge Polisi, Sosyalist, Muhbir", *Ürün Sosyalist Dergi*, Sayı:13 Mayıs-Haziran.
- Foucault, M. (1992). Hapishanenin Doğuşu, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge kitabevi, Ankara.
- Foucault, M. (1987). Söylemin Düzeni, Çev. Turhan Ilgaz, Hilal yayın, İstanbul.
- Gleason, A., Goldsmith, J. and Nussbaum, M. C., (2005). On Nineteen Eighty-Four, Orwell and Our Future, Princeton University Press.
- Güngör, N. (2011). İletişim, Kuramlar ve Yaklaşımlar, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Ingle, S. (1993). George Orwell A Political Life, Menchester University Press, Manchester and New York.
- Lenin, V. İ.(2012). Burjuva Demokrasisi ve Proletarya Diktatörlüğü, Çev. Muzaffer Erdost, 4. Baskı, sol yayınları, Ankara.
- Marx, K. ve Engels, F. (2008). Alman İdeolojisi–Feuerbach-, Çev. Sevim Belli, 6. Baskı, Sol yayınları, Ankara.
- Meyers, J. (1993). George Orwell The Critical Haritage, Routledge Publicaion, London.
- Ollman, B. (2008). Yabancılaşma, Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı, Çev. Ayşegül Kars, Yordam Kitap, İstanbul.
- Orwell, G. http://www.bbc.co.uk/history/historic_figures/orwell_george.shtml, (Erişim tarihi, 18.12.2013).
- Orwell, G. <http://georgeorwellnovels.com/books>, (Erişim tarihi, 10. 12. 2013).
- Orwell, G. The Biography. com website Available from <http://www.biography.com/people/george-orwell-9429833> (Erişim tarihi, 16.12.2013).
- Orwell, G. "Why I Write", http://orwell.ru/library/essays/wiw/english/e_wiw, (Erişim tarihi, 11.12.2013).

- Orwell, G. (1984). *Aslan ve Unicorn: Sosyalizm ve İngiliz Dehası*, Çev. Erhan Çam, Sokak yayınları, İstanbul.
- Orwell, G. (2011), *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört*, Çev. Celal Üster, 34. Baskı, Can Yayınları, İstanbul.
- Orwell, G. (2012). *Burma Günleri*, Çev. Deniz Canefe, Can yayınları, İstanbul.
- Orwell, G. (2008). *Hayvan Çiftliği Bir Peri Masalı*, Çev. Celal Üster, 13. Basım, Can Sanat Yayınları, İstanbul.
- Orwell, “G. (1968). *Politics and The English Language*”, In the *Collected essays, Journalism and letters of George Orwell*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus, vol. 4, ed. 1, 127-140. New York.
- Philips, B., Aglietti, B., and Crowther, J. (2002). *Today’s Most Popular Study Guides, 1984 George Orwell*, Spark Publishing, New York.
- Postman, N. (2010), *Televizyon Öldüren Eğlence, Gösteri Çağında Kamusal Söylem*, Çev. Osman Akınhay, 3. Baskı, Ayrıntı yayınları, İstanbul.
- Quinn, E. (2009). *George Orwell A Literary Reference to His Life and Work*, Facts On File, Inc., New York.
- Scott, J. C., (1995). *Tahakküm ve Direniş Sanatları, Gizli Senaryolar*, Çev. Alev Türker, Ayrıntı yayınları, İstanbul.
- Sucu, İ. (2011). “Gözetim Toplumunun Karşı Ütopya Yüzü: İktidar Güçleri ve Ötekiler”, *Atatürk İletişim Dergisi*, Sayı 2/ Temmuz.
- Swartz, D. (2013). “Kültür ve Din İncelemeleri Arasındaki Köprü: Pierre Bourdieu’nun Sembolik Gücün Politik Ekonomisi”, Çev. İlkay Şahin, *Karadeniz Dergisi*, Sayı 17, Nisan.
- Tyerrell, M. (1997). *The Politics of George Orwell (1903-1950) From Tory Anarchism To National Sosialism and More Than Half Way Back*, London.
- Williams, R. (1985). *Orwell*, Çev. Nejat Bayramoğlu, Afa Yayınları, İstanbul.
- Yaylagül, L. (2013). *Kitle İletişim Kuramları*, 4. Baskı, Dipnot yayınları, Ankara.

Bölüm 31

Covid-19'un Yaşam Beklentisi Üzerine Etkileri

Ömer ÖZPINAR¹, Şansel ÖZPINAR²

¹ *Dr.Öğr.Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İİBF İktisat Bölümü, İsabeyli Kampüsü, Nazilli, AYDIN, oozpinar@adu.edu.tr ORCID 0000-0001-5277-9747*

² *Doç.Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İİBF Maliye Bölümü, İsabeyli Kampüsü, Nazilli, AYDIN, saldemi@adu.edu.tr ORCID 0000-0003-2037-1768*

ÖZET

“Doğuşta yaşam beklentisi”, ülkelerin gelişmişlik seviyelerini karşılaştırmada sıklıkla kullanılan kalkınma göstergelerindedir. Ülkelerin sosyo-ekonomik gelişiminin ve yaşam kalitesinin bir göstergesi olan doğuşta yaşam beklentisi, ekonomik ve sosyal faktörlerden de etkilenmektedir.

2019 yılının Mart ayında ortaya çıkan Covid-19 Pandemisi hemen her alanda önemli etkiler yaratmıştır. Bu etkiler gerek küresel gerek ülkeler düzeyinde yaşam beklentilerine de yansımıştır.

Bu çalışma, Covid-19 pandemisinin doğuşta yaşam beklentisi üzerine etkileri ve sonuçlarına ilişkin literatür taramasına dayanmaktadır. Ayrıca, pandemi sürecinde Türkiye’de “doğuşta yaşam beklentisi”, “nüfus artış hızı”, “insani kalkınma endeksi” ve nüfus dinamiklerine ilişkin verilerin gelişim süreci de değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ulaştığı genel sonuç, Covid-19 pandemisinin küresel düzeyde doğuşta yaşam beklentisinde azalmalara neden olmakla birlikte ülkeler ve bölgeler açısından karşılaştırma yapıldığında etki düzeylerinin farklılaştığıdır. Türkiye açısından değerlendirildiğinde ise, pandemi sürecinde Türkiye’nin doğuşta yaşam beklentisinde, nüfus artış hızında ve insani kalkınma endeksi değerlerinde azalmalarla karşılaştığını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Doğuşta yaşam beklentisi, Covid-19 Pandemisi, insani kalkınma endeksi

GİRİŞ

Ülkelerin gelişmişlik seviyelerini karşılaştırırken kullanılan önemli göstergelerden birisi de doğu'da yaşam beklentisidir. İnsani kalkınma endeksinin önemli bir bileşeni olan doğu'da yaşam beklentisini etkileyen ekonomik ve sosyal pek çok faktör mevcuttur. Bununla birlikte pandemiler, doğu'da yaşam beklentisinde azalmalara neden olabilecek önemli bir etken olarak belirginleşmektedir. Özellikle ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin yüksek olduğu ülkelerde pandemi sürecinin olumsuz etkilerinin çok daha belirgin ve uzun süreli olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durum, pek çok ülke açısından insani kalkınma sürecinde yaratılan kazanımlarda önemli kayıplara da yol açmaktadır.

Çalışmanın temel amacı, Covid-19 pandemisi sürecinde Dünyada ve Türkiye'de doğu'da yaşam beklentilerinin ve insani kalkınma endeksinin gelişim seyrini ve bu süreçte diğer ülkelerden ve/veya bölgelerden farklılaşan ülkeleri ortaya koymaktır.

Bu çerçevede çalışmanın ilk bölümünde yaşam beklentisi ve pandemi ilişkisi ele alınmış, ikinci bölümde Covid-19 pandemisinin küresel düzeyde yaşam beklentisi üzerine etkilerine yer verilmiş ve son bölümde pandemi sürecinde Türkiye'de nüfus dinamiklerindeki ve doğu'da yaşam beklentilerindeki gelişim değerlendirilmiştir.

1. YAŞAM BEKLENTİSİ VE COVID-19 PANDEMİSİ

Nüfus dinamikleri, bir ülke veya bölgenin sosyal ve ekonomik yapısı açısından en önemli faktörlerden biridir. Mevcut demografik eğilimlerin ve bu eğilimlerin sonuçlarının anlaşılması ve analiz edilmesi, sosyoekonomik hedeflere ulaşmak açısından önemlidir. Toplum sağlığının korunması ve iyileştirilmesi, aynı zamanda sürdürülebilir kalkınmanın temel politikalarından biri olarak da kabul edilmektedir (Miladinov, 2020: 1).

Yaşam beklentisi kavramı, bir toplumda belirli bir yaşta olan bir insanın yaşamayı bekleyeceği yılların tahmini ortalamasını ifade etmektedir. Varsayımsal bir ölçü olan bu kavramla söz konusu yıl için yaşa özel ölüm oranlarının, o yıl doğan bireylerin ömrü boyunca geçerli olacağı varsayılmaktadır. Ölçüm; cinsiyet, yaş, ırk ve coğrafi bölgelere göre farklılık gösterdiğinden, yaşam beklentisi değerlerinin belirli kategorilere göre verilmesi de önem taşımaktadır (Bezy, 2019'dan aktaran: Erkan, 2020: 14-15).

Yaşam beklentisi, bir toplumda mevcut nüfusun sağlığının özet bir ölçüsüdür. Nüfus içerisinde ölüm oranı artarsa, yaşam beklentisi azalır. Tersine, ölüm oranı azalır, yaşam beklentisi artar. Ölçü, yaşa göre standardize edilmiştir ve bu nedenle nüfus sağlığının uluslararası karşılaştırmalarında yaygın olarak kullanılmaktadır (Schöley vd., 2022). Yaşam beklentisinin seviyeleri ve

eğilimleri, sağlık politikalarını yönlendirmekte ve gelecekteki gelişmeleri değerlendirmek ve tahmin etmek açısından risk faktörlerini belirlemek de önem taşımaktadır (Luy vd., 2020: 96).

Pandemiler, tarih boyunca insan nüfusu değişikliğinin ana itici gücü olmuştur (Aassve vd., 2021: 1). Bir pandemiye verilen klasik yanıt, doğumlarda keskin bir düşüş, ardından kademeli bir artış ve ardından sözde bebek patlamasıdır. Örneğin 1918-19'daki İspanyol gribi, dünya çapında 50 milyondan fazla insanın hayatını kaybetmesine yol açmış, ardından 1920'de bir bebek patlaması yaşanmıştır (Harper, 2021:137). İspanyol gribi salgınına, dünya çapında birçok ülkede belgelendiği gibi, doğum oranlarında keskin bir düşüş eşlik etmiştir. Tüm salgınlar nüfusa sosyo-demografik açıdan eşitsiz bir şekilde zarar verir. Örneğin, New York ve Hamburg'daki 1849 kolera salgını; özellikle yoksul aileler, çocuklar ve genç yetişkinler için daha ölümcül olmuştur. (Wolff ve Mykhnenko, 2022: 2).

Pandemi süreci, ülkelerin nüfus bileşenleri üzerinde de önemli etkiler yaratmıştır. Yaşam beklentisinde ve nüfus artış hızında belirgin etkiler ortaya çıksa da ülkeler açısından etki dereceleri de farklılaşmaktadır. Dünya Nüfus Tahminleri Raporu'nda COVID-19 Pandemisinin “nüfus değişiminin bileşenleri üzerindeki etkileri şöyle sıralanmıştır (WPP,2022):

-2020'de, küresel nüfus artış hızı 1950'den beri ilk kez yılda yüzde 1'in altına düşmüştür.

-Küresel doğumda beklenen yaşam süresi, çoğunlukla Pandeminin etkisiyle 2019'daki 72,8'den 2021'de 71,0'a düşmüştür.

-Salgının ortalama yaşam süresi üzerindeki etkisi bölgelere ve ülkelere göre değişiklik göstermiştir. Örneğin, Orta ve Güney Asya ile Latin Amerika ve Karayipler'de, doğumda beklenen yaşam süresi 2019 ile 2021 arasında neredeyse üç yıl azalırken, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın nüfusu, pandemi sırasında 1,2 yıl artmıştır. Bazı ülkelerde ise doğumda beklenen yaşam süresinde önemli azalma söz konusudur. Bolivya, Botswana, Lübnan, Meksika, Umman ve Rusya Federasyonu için, doğumda beklenen yaşam süresi tahminleri 2019 ile 2021 arasında 4 yıldan fazla azalmıştır.

2. COVID-19 PANDEMİSİNİN KÜRESEL YAŞAM BEKLENTİSİ ÜZERİNE ETKİLERİ VE SONUÇLARI

Yaşam beklentisi üzerine etki eden pek çok sosyo-ekonomik faktör mevcuttur. Bununla beraber pandemiler de ülkelerin yaşam beklentilerinin seviyesini olumsuz yönde etkileyebilen önemli faktörlerden biridir.

Dünya Sağlık Örgütü'nün aşırı ölüm oranlarına ilişkin güncellenmiş tahminleri, 2021 yılı sonuna kadar küresel olarak 14,9 milyon fazla ölümün COVID-19 salgınına bağlı olarak geliştiğini göstermektedir. Ayrıca pandemi, 45

yaş ve üzeri yaş grubunu orantısız bir şekilde etkilemektedir (World Health Statistics, 2023:19).

İnsani Kalkınma Raporu 2022'de Covid-19 salgınının, yalnızca can kaybıyla değil, aynı zamanda ekonomilerde ve toplumlarda uzun vadeli zararlara yol açtığı vurgulanmaktadır. Rapora göre bu süreç, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana insani gelişme açısından yaşanan en büyük küresel krizdir. 2020'de ülkelerin % 85'i kişi başına gelirden bir düşüş yaşamış ve ülkelerin % 70'i doğumda beklenen yaşam süresinde bir azalmayla karşı karşıya kalmıştır. 2021'deki önemli ekonomik toparlanmaya rağmen sağlık krizi yoğunlaşmış ve ülkelerin üçte ikisinde doğumda beklenen yaşam süresinde daha da azalma kaydetmiştir (UNDP, Human Development Report, 2022: 166).

Aassve vd. (2021), seçilmiş yüksek gelirli ülke verileri kullanarak yaptıkları çalışmada Pandemi sürecinde kaba doğum oranlarında ele aldıkları 22 ülkeden 7'sinde önemli bir düşüş yaşandığını ve özellikle bu düşüşün Güney Avrupa'da daha belirgin olduğunu (İtalya 'da%-9,1, İspanya'da %-8,4 ve Portekiz'de %-6,6) gözlemlemişlerdir. Örneğin, hem İtalya hem de İspanya, Aralık 2019 ile Aralık 2020 arasında aylık doğum sayısında %20'lik bir düşüş yaşanmıştır (Harper, 2021: 137). Özellikle yüksek gelirli ülkelerde pandeminin doğurganlık üzerindeki etkisi geçici gibi görünmektedir. İtalya, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerdeki veriler, doğumların 2020'de küçük bir düşüş yaşadığını ve 2021'de toparlandığını veya sabitlendiğini göstermektedir. Buna karşın düşük ve orta gelirli ülkelerdeki veriler, pandeminin doğurganlık üzerindeki etkisinin çok az olduğunu veya olmadığını göstermektedir. Pandemi öncesi doğumların gerilediği Kosta Rika, Güney Afrika ve Türkiye gibi orta gelirli ülkeler 2020 ve 2021'de de benzer bir seyir izlemeye devam etmişlerdir (PRB, World Population data sheet 2022).

Demografik açıdan bakıldığında, COVID-19'un temel özelliği, ciddi vakaların büyük çoğunluğunun özellikle 70 yaş ve üzerindekiileri içermesidir (Marois, Mutarak, ve Scherbov, 2020: 2-3). Bununla birlikte, Mahzoon vd. (2021), 42 ülke için Dünya Sağlık Örgütü raporlarını kullanarak COVID-19'a atfedilen ölüm ile 50 - 64 yaş grubunun nüfus içindeki payı arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermiştir. Diğer bir deyişle ülke çapındaki ölüm hızını etkileyebilecek tek yaş aralığı 50-64 yaş arasındır.

Tablo 1'de 2010-2023 yılları arasında doğuşta yaşam beklentilerinin Dünya ortalamaları verilmiştir. Buna göre 2010-2019 yılları arasında doğuşta yaşam beklentisi yıldan yıla artarken, 2020 yılında düşüşe geçmiş ve bu azalma 2021 yılında daha da fazla olmuştur. 2021 yılında doğuşta yaşam beklentisi 2013 yılı verisinin gerisinde gerçekleşmiştir. 2022 yılında bir toparlanma yaşanmış ve ancak 2023 yılında doğuşta yaşam beklentisi önemli ölçüde artmıştır.

Tablo 1: Doğuştta Yaşam Beklentisi (Dünya) 2010-2023

2010	70.11
2011	70.53
2012	70.87
2013	71.21
2014	71.56
2015	71.80
2016	72.11
2017	72.33
2018	72.58
2019	72.79
2020	72.04
2021	71.05
2022	71.71
2023	73.36

Kaynak: <https://population.un.org/dataportal>

World Population Prospects 2022 Raporu'nda (s.19), COVID-19 salgınının ölüm oranları üzerindeki etkisine ilişkin mevcut en son tahminler çerçevesinde, 65 yaşında olanların küresel olarak doğuştta beklenen yaşam sürelerinin 2019 ile 2021 arasında 1,2 yıl azaldığı belirtilmektedir. Bu azalma, doğuştta yaşam beklentisindeki düşüşün %71'inden fazladır. Avustralya ve Yeni Zelanda dışında, dünyanın tüm bölgelerinde 65 yaşındaki bir kişinin yaşamayı bekleyebileceği ortalama yıl sayısında bir düşüş yaşandığı ve düşüşün en güçlü olarak Orta ve Güney Asya (-2,3 yıl) ile Latin Amerika ve Karayipler'de (-1,5 yıl) ortaya çıktığı belirtilmektedir.

Schöley vd. (2022), 2020'den bu yana 29 ülkede yaşam beklentisi değişikliklerini tahmin ettikleri çalışmalarında (Avrupa'nın çoğu, Amerika Birleşik Devletleri ve Şili dahil) Batı Avrupa'daki ülkelerin 2020'deki ortalama yaşam süresi kayıplarından geri dönüşler yaşarken, Doğu Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nin, sürekli ve önemli yaşam beklentisi açıklarına tanık olduğunu vurgulamaktadırlar. 2020'nin aksine, 2021'de aşırı ölüm oranlarının yaş profili daha gençken, 2021'de bile kayıtlı COVID-19 ölümleri, yaşam beklentisi kayıplarının çoğunu açıklamaya devam etmiştir (Schöley vd., 2022: 1649).

Woolf, Ryan, Laudan ve Aron (2022:1) ABD ve diğer 21 yüksek gelirli ülke için 2019 ve 2020'de cinsiyete göre ulusal ölüm ve nüfus sayımlarına dayalı yaşam tablolarının bir simülasyonunu içeren ve ABD'nin ırk ve etnik kökene göre sonuçlarının bir analizini de dahil ettikleri çalışmalarında; ABD ile benzer ülkeler arasında önceden var olan yaşam beklentisi farkının önemli ölçüde arttığı sonucuna ulaşmışlardır. ABD'de beklenen yaşam süresindeki azalma, Latin asıllı ve Hispanik olmayan siyah nüfusta orantısız bir şekilde yaşanmıştır. Yazarlara

göre ABD'nin emsal ülkelere göre sağlık açısından dezavantajlı olmasının ve kalıcı ırksal ve etnik eşitsizliklerin sistemik nedenlerini ele almaya yönelik politikalar hayati öneme sahiptir. Silva, Goosby ve Reid (2023) benzer bir şekilde Amerika'da 2020 Şubat ve 2022 Mayıs arasında bir milyon Amerikalının Covid-19 nedeniyle yaşamını kaybetmesinin, 1918 grip salgınından bu yana eşî görülmemiş büyüklükte (3.08 yıl) yaşam beklentisi azalmalarına neden olduğunu belirtmektedirler. Hispanik nüfustaki yaşam beklentisindeki azalmalar, İspanyol olmayan beyaz nüfustaki azalmanın iki katı kadarken, siyah nüfustaki azalmalar, en düşük azalmaya sahip olan Asyalı nüfustaki azalmanın iki katı kadardır. Yazarlara göre Covid-19 nedeniyle yaşanan can kayıplarının ekonomik refahta yarattığı kayıplar ise 3,57 trilyon ABD doları kadardır.

Aburto vd. (2021) 2015–2020 yılları için çoğu Avrupa ülkesi, Şili ve ABD dahil 29 ülke için cinsiyete göre yaşam tabloları hesaplayarak COVID-19 salgınının, 2020'de Batı Avrupa'da 2. Dünya Savaşı'ndan veya Doğu Avrupa'da Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana tanık olunmayan büyüklükte önemli ölüm artışlarını tetiklediğini vurgulamaktadırlar. 29 ülke içinde 15 ülke için kadınların ve 10 ülke için erkeklerin doğumda yaşam beklentisi 2020'de 2015'e göre daha düşüktür.

Huang vd. (2023), 2019 ile 2020 yılları arasında yaşam beklentisinde hem gerçek hem de beklenen değişiklikleri dikkate alarak 27 ülkede COVID-19'un neden olduğu yaşam beklentisi kaybına ilişkin çalışmalarında COVID-19 ortaya çıkmasaydı 27 ülkeden 21'inde yaşam beklentisinin 2020'de artmasının beklendiğini ortaya koymuşlardır. Bu durum özellikle son yıllarda ortalama yaşam süresinin daha fazla arttığı ülkeler için belirgindir. Dikkat çekici bir diğer sonuç, COVID-19'dan kaynaklanan yaşam beklentisi kaybındaki önemli coğrafi farklılıklardır. Avustralya, Japonya ve Norveç ve Danimarka'nın 2020'de COVID-19 salgını nedeniyle yaşam beklentisinde daha az önemli bir kayıp (ve hatta hafif bir artış) yaşadıkları belirtilmiştir. Yazarlara göre bu başarı; “hükümetlerin hızlı müdahalesine”, “halkın hükümete olan güvenine” ve “coğrafi avantajlara” (Örneğin, Norveç ve Avustralya'nın nüfus yoğunluğunun, diğer birçok Avrupa ülkesinden oldukça düşük olması ve Avustralya ve Japonya'nın her ikisinin de denizlerle çevrili olmasının insan göçünün kontrolünü nispeten kolaylaştırması) bağlanabilir (Huang, 2023).

Tablo 2'de AB-27 ülkelerinin 2018-2021 yılları arasında doğuşta yaşam beklentisi gösterilmektedir. 2019-2020 yılları karşılaştırıldığında 24 ülkede doğuşta yaşam beklentisinin düştüğü görülmektedir. Bu yıllar için sadece 3 ülkede (Danimarka'da artarken, Güney Kıbrıs ve Estonya'da aynı kalmıştır) azalma yaşanmamıştır. 2020-2021 verilerine bakıldığında ise 14 ülkede doğuşta yaşam beklentisi düşmüş, 11 ülkede (Belçika, İsveç, Slovenya, Portekiz,

Hollanda, Malta, Lüksemburg, İtalya, Fransa, Almanya ve İspanya) artış yaşanmış; 2 ülkede (Finlandiya ve Avusturya) ise aynı kalmıştır.

Tablo 2: AB-27 Ülkelerinde Doğuşta Yaşam Beklentisi (2018-2021)

Ülkeler	2018	2019	2020	2021
Çek Cum.	79.0	79.2	78.2	77.4
Danimarka	81.0	81.5	81.6	81.4
Almanya	80.9	81.3	81.0	80.9
Estonya	78.2	78.6	78.6	76.7
İrlanda	82.2	82.7	82.6	82.1
Yunanistan	81.8	81.6	81.3	80.2
İspanya	83.4	83.8	82.3	83.2
Fransa	82.7	82.8	82.2	82.3
Hırvatistan	78.1	78.4	77.7	76.4
İtalya	83.3	83.5	82.2	82.8
Güney Kıbrıs	81.4	81.4	81.4	81.2
Letonya	74.8	75.4	75.2	73.3
Litvanya	75.7	76.3	75.0	74.3
Lüksemburg	82.3	82.6	82.1	82.7
Macaristan	76.1	76.3	75.6	74.5
Malta	82.4	82.9	82.3	82.9
Hollanda	81.8	82.1	81.4	81.5
Avusturya	81.7	81.9	81.2	81.2
Polonya	77.6	77.9	76.5	75.6
Portekiz	81.3	81.7	81.0	81.1
Romanya	75.4	75.6	74.3	73.0
Slovenya	81.4	81.5	80.5	80.9
Slovakya	77.3	77.7	76.9	74.7
Finlandiya	81.7	82.0	81.9	81.9
İsveç	82.6	83.1	82.4	83.2
Belçika	81.6	82.0	80.7	81.9
Bulgaristan	75.0	75.1	73.7	71.5

Kaynak: <https://databank.worldbank.org/>

Mo, Feng ve Gu (2023) 1 Ocak 2020 ile 31 Aralık 2021 tarihleri arasında 51 Asya ülkesi ve bölgesi için COVID-19 salgınının doğumda beklenen yaşam süresi üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmalarında salgının, 2019'dan 2021'e kadar Asya nüfusunun yaşam beklentisinde 1,66 yıl azalmaya yol açtığını göstermişlerdir. Güney Asya'da 3,01 yıl gibi yüksek bir kayıp yaşanırken, Doğu Asya'da neredeyse hiç değişiklik yaşanmamıştır. Umman, Lübnan, Hindistan, Ermenistan, Azerbaycan, Endonezya ve Filipinler'de yaşam beklentisinde 2,5 yılın üzerinde yüksek bir kayıp söz konusudur. Yaş grubu açısından bakıldığında ise ulusal ve bölgesel farklılıklara rağmen, yaşam beklentisi düşüşü çoğunlukla

“60-79 yaş grubu”nda gerçekleşmiş, bunu “80 ve üzeri” ve “45-59 yaş grupları” izlemiştir. Cinsiyet açısından erkekler, kadınlardan daha fazla yaşam beklentisinde kayıp yaşamıştır. Asya ülkeleri, salgının ikinci yılında (2020-2021)’de, ilk yıla (2019-2020)’ye kıyasla yaşam beklentisinde daha az kayıp gördülerse de, bu toparlanma eğilimi Güney Asya ve Güneydoğu Asya’da gözlemlenmemiştir.

İnsani Kalkınma Raporu 2021/2022’ye göre Covid-19 salgınının ilk yılında hemen hemen tüm ülkelerde insani kalkınma endeksi (İKE) gerilemeler görüldüğü belirtilmektedir. Bu gerileme, bazı ülkelerde ikinci yılda da devam etmiştir. Aşağıdaki tabloda ait oldukları insani kalkınma gruplarındaki ülkelerde 2020 ve 2021 yılında İKE’nde düşüş yaşayan ülkelerin yüzdesi verilmiştir. Buna göre düşük ve orta insani kalkınma grubundaki ülkelerin 2020 yılında %82,9’u; yüksek insani kalkınma grubundaki ülkelerin %87,8’i ve çok yüksek insani kalkınma grubundaki ülkelerin is %90,9’unun İKE değerleri düşmüştür. 2021 yılında ise İKE değerinde azalma yaşayan ülkelerin payı azalsa da devam etmiştir.

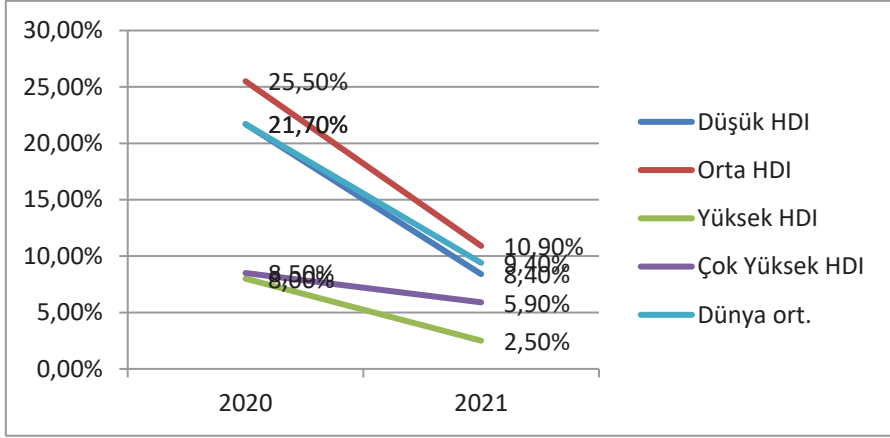
Tablo 3: İnsani Kalkınma Grubuna Göre Her Grupta İKE Değerinde Düşüş Yaşayan Ülkelerin Payı (%)

	2020	2021
Düşük ve Orta İnsani Kalkınma	82.9	59.2
Yüksek İnsani Kalkınma	87.8	61.2
Çok Yüksek İnsani Kalkınma	90.9	33.3

Kaynak: UNDP, Human Development Report, 2022: 30.

“Covid-19’a Uyarlanmış İnsani Kalkınma Endeksi”, standart İnsani Kalkınma Endeksi boyutlarını korumakta ancak beklenen eğitim yılı göstergesini, okul kapanışlarının ve çevrimiçi öğrenmenin kullanılabilirliğinin devam oranları üzerindeki etkilerini yansıtacak şekilde değiştirerek krizin derinliğini çok boyutlu bir perspektiften ölçmektedir. 2020 yılında dünya, Covid-19’a göre düzeltilmiş İKE değerinde, 1990’dan 2019’a kadar kaydedilen ilerlemenin beşte birinden fazlasına eşdeğer bir kayıp yaşamıştır (UNDP, 2022: 167).

Grafik 1: 2019'dan beri Covid-19'a göre Düzeltilmiş İKE'deki Kayıp (1990-2019'daki toplam kazancın yüzdesi)

Kaynak: UNDP, Human Development Report, 2022: 168.

Yaşam beklentisinin insani gelişmenin temel bir göstergesi olması nedeniyle, özellikle nüfusun savunmasız alt grupları arasında ölüm oranlarının artması, bir ülkeyi insani gelişme yoluna geri döndürecektir (Marois vd., 2020: 2).

Grafik 1'de 2019'dan beri Covid-19'a göre Düzeltilmiş İKE'deki kayıp yüzdeleri dünya ortalaması ve kalkınma grubuna göre gösterilmektedir. Kayıp yüzdesi dünya ortalaması için 2020 yılında %21,7'dir. Orta insani kalkınma grubundaki kayıp yüzdesi 2020 yılı dünya ortalamasının üzerindedir (%25,5). Düşük insani kalkınma grubundaki ülkelerde 2020 yılı kayıp yüzdesi ise dünya ortalaması ile aynıdır (%21,7). Yüksek insani kalkınma grubundaki ülkelerde 2020 yılında %8'ik bir kayıp yaşanırken, bu oran çok yüksek insani kalkınma grubunda %8,5'tir. 2021 yılında kayıp yüzdesi dünya ortalaması olarak %9,4'e düşmüşse de orta insani kalkınma grubunda kayıp yüzdesi %10,9 ile 2020 yılına benzer şekilde dünya ortalamasının üzerinde seyretmiştir.

3.PANDEMİNİN TÜRKİYE'DE YAŞAM BEKLENTİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Küresel olarak 16 Ağustos 2023 itibarıyla, Dünya Sağlık Örgütü'ne bildirilen 6.955.141 ölüm dahil 769.774.646 doğrulanmış COVID-19 vakası olmuştur. Türkiye için doğrulanmış vaka sayısı ise 17.004.677'dir (<https://covid19.who.int/>).

Türkiye, 2022 yılı itibarıyla 85 milyon 279 bin 553 kişi nüfusu ile 194 ülke arasında 18. sırada yer alırken, dünya toplam nüfusu içerisinde %1,1'lik bir paya sahiptir (TÜİK, 2023). Türkiye'de çocuk-genç ve yaşlı nüfusun payları, Dünya ve AB-27 ülke ortalaması verileri ile karşılaştırmalı olarak Tablo 4'de

sunulmuştur. Buna göre Türkiye’de çocuk nüfus oranı, dünya ortalamasının altında ve AB ortalamasının üzerindedir. Genç nüfus oranı açısından Dünya ortalamasına yakın olmakla birlikte daha düşük, AB ortalamasının ise üzerindedir. Yaşlı nüfusun payı, dünya ortalamasının hemen üzerinde iken, AB ortalamasının oldukça altındadır.

Tablo 4: Türkiye’de Çocuk-Genç ve Yaşlı Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Payı (2022)

	Dünya Ort.	AB Ort.	Türkiye
Çocuk Nüfus Oranı	% 30	%18.0	% 26.5
Genç Nüfus Oranı	%15.5	%10.6	%15.2
Yaşlı Nüfus Oranı	%9.8	%21.2	%9.9

Kaynak: TÜİK, 2023.

Tablo 5’e göre Türkiye’de nüfus artış hızı ilk defa 2020 yılında binde 5,5’e düşmüş; 2021’de binde 12,7’lik bir toparlanma yaşansa da 2022’de binde 7,1’e gerilemiştir.

Tablo 5: Türkiye’de Yıllara Göre Nüfus Artış Hızı (2008-2022)

	Nüfus Artış Hızı (Binde)
2008	13,1
2009	14,5
2010	15,9
2011	13,5
2012	12
2013	13,7
2014	13,3
2015	13,4
2016	13,6
2017	12,4
2018	14,7
2019	13,9
2020	5,5
2021	12,7
2022	7,1

Kaynak: www.tuik.gov.tr

Tablo 6’da 2019-2022 dönemi için “kaba doğum hızı”, “kaba ölüm hızı” ve “doğurganlık hızı” sunulmuştur. Kaba ölüm hızında 2020 ve 2021 yıllarında görülen artışlar dikkati çekmektedir. Buna göre 2019 yılında binde 5,3 olan kaba ölüm hızı, 2020 yılında binde 6,1’e; 2021 yılında binde 6,7’ye yükselmiş, 2022

yılında azalma seyrine girip binde 5,9 olsa da 2019 verisinin üzerinde gerçekleşmiştir.

Tablo 6: Türkiye’de Nüfus Dinamikleri (2019-2022)

	2019	2020	2021	2022
Kaba doğum hızı (Binde)	14.4	13.4	12.9	12.2
Toplam doğurganlık hızı (çocuk sayısı)	1.89	1.77	1.71	1.62
Kaba ölüm hızı (binde)	5.3	6.1	6.7	5.9

Kaynak: www.tuik.gov.tr

Tablo 7’de Türkiye’de yıllar itibarıyla doğuşta yaşam beklentisi verileri sunulmuştur. Tabloya göre 2013 yılında kadınlar erkeklere göre 5.7 yıl daha fazla doğuşta yaşam beklentisine sahipken, toplamda doğuşta yaşam beklentisi 76.3 yıl olarak gerçekleşmiştir. 2013-2014 yılları ortalaması toplamda artarak 78 yıla çıktıysa da devam eden üç yıl boyunca aynı kalmıştır. 2017-2019 yılları için 78.6 yıla çıkan doğuşta yaşam beklentisi, 2018-2020 yılı ortalaması için 78.3 yıla; 2019-2021 yılı ortalaması için de 77.7 yıla gerilemiştir. 2020-2022 yılı ortalaması için gerileme devam ederek toplamda 77.5 yıl olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 7: Türkiye’de Yıllar İtibarıyla Doğuşta Yaşam Beklentisi

Yıllar	Toplam	Erkek	Kadın
2013	76.3	73.7	79.4
2013-2014	78	75.3	80.7
2013-2015	78	75.3	80.7
2014-2016	78	75.3	80.7
2015-2017	78	75.3	80.7
2016-2018	78.3	75.6	81
2017-2019	78.6	75.9	81.3
2018-2020	78.3	75.6	81.1
2019-2021	77.7	75	80.5
2020-2022	77.5	74.8	80.3

Kaynak: www.tuik.gov.tr

Tablo 8’de 2015-2021 yılları için Türkiye’de İnsani Kalkınma Endeksi’nin gelişimi verilmiştir. 2020 yılına kadar artan İKE, 2020 yılında azalmış, 2021 yılında artsa da 2018 yılı endeks değerinin altında kalmıştır.

Tablo 8: Türkiye'nin İnsani Kalkınma Endeksinin Gelişimi (2015-2021)

Yıllar	İKE
2015	0.817
2018	0.839
2019	00.842
2020	0.833
2021	0.838

Kaynak: UNDP Human Development Report, 2022: 277.

Sonuç olarak Türkiye'ye ilişkin “doğuştta yaşam beklentisi”, “nüfus artış hızı”, “kaba ölüm hızı” gibi göstergelerin pandemi sürecinde dikkate değer ölçüde değişim gösterdiğini ifade etmek mümkündür. Özellikle doğuştta yaşam beklentisi, insani kalkınma endeksinin önemli bir bileşeni olduğundan bu süreçte doğuştta yaşam beklentisindeki azalma, Türkiye'nin insani kalkınma endeks değerinde de azalmalara neden olmuştur.

SONUÇ

COVID-19 pandemisi, dünya genelinde ölüm oranlarında önemli artışlarına neden olmuş ve bu durum dünyadaki çoğu ülke için yaşam beklentisi kayıplarına dönüşmüştür.

Ülkelerin ekonomik ve sosyal kalkınma göstergelerinden birisi olan yaşam beklentisinde azalma, insani kalkınma göstergelerinin önemli bir bileşeni olduğu için ülkelerin insani kalkınma değerlerini de olumsuz etkilemiştir. Küresel düzeyde bakıldığında, yaşam beklentisindeki kayıpların olmadığı veya görece az olduğu ülkelerin temel özelliklerini “erken önlem alınması”, “coğrafi avantaja sahip olunması” ve “hükümete duyulan güvenin yüksek olması” şeklinde belirtmek mümkündür.

Türkiye açısından bakıldığında pandemi sürecinin nüfus artış hızına da yansımaları görmek mümkündür. 2019 yılında binde 13,9 olan nüfus artış hızı, 2020 yılında binde 5,5 olarak gerçekleşmiştir. Bunun yanında kaba ölüm hızı 2019 yılında binde 5.3 iken 2020 yılında binde 6.1'e ve 2021 yılında binde 6.7'ye yükselmiştir. Buna bağlı olarak doğuştta yaşam beklentisi 2018-2020 döneminde 78.3 yıldan 2019-2021 döneminde 77.7 yıla ve 2020-2022 yıllında ise 77.5 yıla gerilemiştir. İnsani kalkınma endeks değerleri ise 2020 ve 2021 yılında gerilemiş, 2021 yılı endeks değeri 2018 yılı endeks değerinin gerisinde kalmıştır.

Covid-19 pandemisinin yaşam beklentisi üzerindeki etkisi geçici bir şok olarak görülebilirse de, ülkeler açısından sağlık hizmetlerine erişim konusundaki eşitsizlikleri giderici politikalar gündeme gelmediği sürece pandeminin, toplum sağlığı ve insani kalkınma açısından olumsuz etkilerinin daha uzun vadeye yayılabileceğini belirtmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Aassve, A., Cavalli, N., Mencarini, L., Placha, S., Livi Bacci, M. (2020). The COVID-19 pandemic and human fertility. *Science*. Vol. 369, Issue: 6502.
- Aassve, A., Cavalli, N., Mencarini, L., Placha, S., and Seth Sander (2021). Early assessment of the relationship between the COVID-19 pandemic and births in high income Countries. *PNAS*. Vol. 118 No. 36, <https://doi.org/10.1073/pnas.2105709118>.
- Aburto, J.M., Schöley, J., Kashnitsky, I., Zhang, L., Rahal, C., Missov, T.I., Değirmenleri, M.C., Dowd, J.B., Kashyap, R. (2021). Quantifying impacts of the COVID-19 pandemic through life-expectancy losses: a population-level study of 29 countries. *International Journal of Epidemiology*, 2022, 63–74 doi: 10.1093/ije/dyab207
- Erkan, M. (2020). Türkiye’de Beklenen Yaşam Sürelerinin Güven Aralıklarının Hesaplanması: 1920-2020. *Nüfusbilim Dergisi / TURKISH JOURNAL OF POPULATION STUDIES*. 42: 7-24.
- Harper, Sarah (2021). The Impact of the Covid-19 Pandemic on Global Population Ageing. *Journal of Population Ageing*. 14:137–142.
- Huang, G., Guo, F., Zimmerman, K.F., Liu, L., Takasa, L., Cheng, Z., Tani, M., Franklin, M. (2023). The effect of the COVID-19 pandemic on life expectancy in 27 countries. *Scientific Reports* 13:8911 | <https://doi.org/10.1038/s41598-023-35592-9>.
- Luy, M., Giolio, P., Lego, V., Lazarevic, P., Sauerberg, M. (2020). Life Expectancy: Frequently Used, but Hardly Understood, *Gerontology*, 66, pp.95-104. DOI: 10.1159/000500955
- Mahzoon, A.A. (2021). “Population Age Structures of Nations with COVID-19 and Attributed Deaths”. *Jundishapur J Chronic Dis Care*. 2021 July; 10(3):e114148
- Marois G, Muttarak R, Scherbov S. (2020). Assessing the potential impact of COVID-19 on life expectancy. *PLoS ONE* 15(9): e0238678. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238678>
- Miladinov, G. (2020). Socioeconomic development and life expectancy relationship: evidence from the EU accession candidate countries. *Genus*. 76,2, pp.1-20. <https://doi.org/10.1186/s41118-019-0071-0>.
- Mo, Y., Feng, Q., Gu, D. (2023). Impacts of the COVID-19 pandemic on life expectancy at birth in Asia. *BMC Public Health*. 23:1508
- PRB (2022). World Population data sheet 2022 Special Focus on the DEMOGRAPHIC IMPACTS OF COVID-19.
- Schöley, J., Aburto, J.M., Kashnitsky, I., Kniffka, M.S., Zhang, L., Jaadla, H., Dowd, J.B., Kashyap, R. (2022). Life expectancy changes since

COVID-19. *nature human behaviour*, Volume 6 | December 2022 | 1649–1659.

Silva, S., Goosby, E., Reid, M.J.A (2023). Assessing the impact of one million COVID-19 deaths in America: economic and life expectancy losses. *Scientific Reports*, 13, 3065, <https://doi.org/10.1038/s41598-023-30077-1>

United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2022). *World Population Prospects 2022: Summary of Results*. UN DESA/POP/2022/TR/NO. 3.

UNDP, *Human Development Report, 2022*

World Health Statistics (2023). *monitoring health for the SDGs, Sustainable Development Goals*. Geneva: World Health Organization; Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO

Woolf, S.H., Ryan K, Aron, L.Y. (2022). Changes in Life Expectancy Between 2019 and 2020 in the US and 21 Peer Countries. *JAMA Network Open*. 2022;5(4):e227067. doi:10.1001/jamanetworkopen.2022.7067

Wolff, M., Mykhnenko, V. (2023), COVID-19 as a game-changer? The impact of the pandemic on urban trajectories. *Cities*. 134 104162, p.2

www.tuik.gov.tr

<https://population.un.org/dataportal>

<https://databank.worldbank.org/>

ÖZET

“Doğuşta yaşam beklentisi”, ülkelerin gelişmişlik seviyelerini karşılaştırmada sıklıkla kullanılan kalkınma göstergelerindedir. Ülkelerin sosyo-ekonomik gelişiminin ve yaşam kalitesinin bir göstergesi olan doğuşta yaşam beklentisi, ekonomik ve sosyal faktörlerden de etkilenmektedir.

2019 yılının Mart ayında ortaya çıkan Covid-19 Pandemisi hemen her alanda önemli etkiler yaratmıştır. Bu etkiler gerek küresel gerek ülkeler düzeyinde yaşam beklentilerine de yansımıştır.

Bu çalışma, Covid-19 pandemisinin doğuşta yaşam beklentisi üzerine etkileri ve sonuçlarına ilişkin literatür taramasına dayanmaktadır. Ayrıca, pandemi sürecinde Türkiye’de “doğuşta yaşam beklentisi”, “nüfus artış hızı”, “insani kalkınma endeksi” ve nüfus dinamiklerine ilişkin verilerin gelişim süreci de değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ulaştığı genel sonuç, Covid-19 pandemisinin küresel düzeyde doğuşta yaşam beklentisinde azalmalara neden olmakla birlikte ülkeler ve bölgeler açısından karşılaştırma yapıldığında etki düzeylerinin farklılaştığıdır. Türkiye açısından değerlendirildiğinde ise, pandemi sürecinde Türkiye’nin doğuşta yaşam beklentisinde, nüfus artış hızında ve insani kalkınma endeksi değerlerinde azalmalarla karşılaştığını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Doğuşta yaşam beklentisi, Covid-19 Pandemisi, insani kalkınma endeksi

Bölüm 32

Siber Psikolojinin İş Hayatı ve Çalışanlara Etkileri

Tuğba KARABOĞA¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi; Amasya Üniversitesi Merzifon Meslek Yüksekokulu. tugba.karaboga@amasya.edu.tr ORCID
No: 0000-0003-3830-3536

GİRİŞ

Dijital teknolojilerin hem sosyal yaşantımızda hem de iş hayatımızda giderek yaygınlaşması insan davranışı-teknoloji ilişkisinin psikolojik bir perspektiften yeniden ele alınması ihtiyacını doğurmuştur. Modern dünyada eğitimden spora, eğlenceden sağlığa, iş dünyasından sosyalleşmeye kadar her alanda dijital teknolojiler kullanılır hale gelmiştir. Hal böyle olunca insanların fiziki dünyayla olan bağları ve fiziki sosyal çevreyle ilişkileri tamamen değişmeye başlamıştır. Siber psikoloji kavramı tam da bu noktada insan zihnini, algılayışını ve davranışlarını dijital teknolojilerin etkisi altında yeniden anlamaya ve yorumlamaya yönelik olarak doğmuştur (Atrill-Smith, 2019; Ancis, 2020).

Yeni teknolojiler ve dijital yerliler sayesinde dünya üzerinde öğrenme, iletişim kurma, sosyalleşme, gündelik yaşam ve iş yapış biçimleri bir dijital dönüşüm süreci yaşamaktadır (Ancis, 2020). Sürekli olarak çevrimiçi olmak ve artan mobilite sayesinde teknoloji, insanın özel yaşamına dahi girmiştir. Teknolojik cihazlarla aramızda duygusal veya zorunlu bağlar oluşmaya başlamış ve onları gittiğimiz her yere sanki ayrılmaz bir organımız gibi götürür hale geldik. Özel veya profesyonel sanal ağlara erişimimizin artmasıyla birlikte devlet kurumlarına, işyerlerimize, hastanelere ve eğitim kurumlarımıza fiziksel sınırlar olmadan erişebilir olduk ve bilgi kitlesel bir ölçekte küresel olarak üretilmeye, transfer edilebilmeye ve tüketilmeye başlanmıştır (Ancis, 2020).

Siber psikolojiye pozitivist yaklaşımlar psikolojik ve sosyal değişimlerin başlıca değişim sebebinin teknolojinin kendisi olduğunu belirterek teknolojik determinizm bakış açısını benimsemişlerdir. Bazılarına göre teknoloji insanlığın birçok sorununa bir çözüm yolu olarak benimsense de teknolojik determinizm altında siber psikolojiye yönelik ortaya çıkan yaklaşımlar teknolojinin her daim kurtarıcı olarak görüldüğü ütopyik bakış açısına meydan okuyarak teknolojinin sosyal ve psikolojik dezavantajlarının da ortaya koyulmasını savunur (Harley vd., 2018). Dolayısıyla teknolojik determinist bakış açısıyla siber psikoloji, insanların kullandıkları dijital teknolojilerin psikolojik etkilerinin savunmasız pasif alıcıları olduğunu varsayar ve dijital teknolojilerin sağladığı medya platformlarına erişimin kolay ve çok hızlı olabilmesinin insanlarda aşırı uyarılmaya sebep olduğunu savunur. Bunun sonucu olarak da insanlar kullandıkları her türlü internet ağlarının, haberlerin, oyunların, reklamların, sanal eğlencelerin ve daha birçok çevrimiçi uygulamanın talebine karşı savunmasız kalarak onları istemsizce özümseyerek tüketir ve zaman içinde zihnini, davranışlarını ve değer yargılarını onlara göre yeniden şekillendirir (Harley vd., 2018; Carr, 2020).

Bu çalışmada siber psikolojiyi iş dünyası ve çalışanlar açısından ele alarak hangi konularda teknolojinin çalışan psikolojisini olumlu veya olumsuz nasıl

etkilediğini anlamaya yönelik açıklayıcı bilgiler sunmak temel amaçtır. Bu bağlamda öncelikle siber psikoloji ve siber uzay ilişkisi ortaya koyularak dijital teknolojilerin çalışan psikolojisinde çeşitli konulardaki etkileri incelenmiştir.

SİBER UZAY VE SİBER PSİKOLOJİ İLİŞKİSİ

İnsanoğlu bilgisayarların ve internetin hayatımıza girmesiyle birlikte kendisi için yeni bir dünya oluşturdu ve bu dünyada kendi sanal gerçekliğini ortaya koydu. Bu yeni dünya siber uzay olarak adlandırıldı. Ottis ve Lorents (2010:267) siber uzayı “birbirine bağlı bilgi sistemleri ve bu sistemlerle etkileşime giren insan kullanıcıların zamana bağlı bir kümesi” şeklinde tanımlamıştır. Günümüzde insanoğlu, insan ve makine arasındaki etkileşimin ortak bir küresel siber uzayda birleştiği, sürekli artan bağlantılı bir yeni dijital dünyada yaşamaktadır (Dunn, 2021).

Siber uzaydaki kullanıcıların davranışlarını, tutumlarını ve sanal ortamdaki olguları ve olayları anlamlandırma çalışmalarını anlayabilme ihtiyacı da siber psikoloji kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Siber psikoloji kavramı ilk olarak 1996 yılında John Suler’in Siber Uzayın Psikolojisi adlı kitabında ortaya çıkmıştır. Suler’e (2017) göre dijital dünya eşi benzeri olmayan bir psikolojik alandır çünkü bilgi benzeri olmayan bir hızla bilgisayarlar aracılığıyla işlenir ve geleneksel medyada mümkün olmayan çeşitli deneyimlerle ve etkileşimlerle sonuçlanır.

Siber psikoloji konusu son zamanlarda araştırmacıların ilgisini çeken ve uzun süre de üzerine çokça çalışmalar ve araştırmalar yapılacak olan ilgi çekici bir konu olmuştur. Siber psikoloji siber uzayın insan psikolojisi üzerindeki etkisini anlamak için ortaya çıkmış psikoloji biliminin bir alt dalıdır. En genel tanımıyla siber psikoloji insanlar ve makineler arasındaki etkileşimi inceleyen, bilgisayar bilimi, mühendislik ve psikolojiden beslenen çok disiplinli bir çalışma alanıdır (Ancis, 2020).

İnsan benliği, psikolojik ve fizyolojik özelliklerle kişisel kimliğin oluşmasını sağlar ve benlik sayesinde nasıl düşündüğünüz, nasıl hissettiğiniz, farklı olayları nasıl anlamlandırıdığınız, olaylara nasıl tepkiler verdiğiniz ve olaylar karşısındaki davranışlarınızın nasıl oluştuğu şekillenir (Atrill-Smith, 2019). İnsanların günlük yaşantısının da benlikleri ve karakterlerinin üzerinde büyük etkisi vardır. Günümüzde teknoloji ve internet hayatımızın her alanında ve bu durum insan psikolojisinin farklılaşmasına sebep olmaktadır. İnsanların özellikle de gençlerin artık fiziksel dünyalarına ek olarak kendi kurdukları bir dijital dünyaları veya sanal dünyaları bulunmaktadır. Çevrimiçi ve çevrimdışı yaşamlarda insan davranışı, düşünce biçimi, olayları algılaması, tutumları ve değer yargıları farklılaşmaktadır.

Geçmişten beri her yeni teknolojinin insan doğası ve davranışları üzerinde ne tür etkiler oluşturacağıyla ilgili endişeler olmuştur. Örneğin yirminci yüzyıl başlarında sinema çalışmaları ve çocukların ekranda gördüklerini örnek almaları sebebiyle ilerleyen zamanlardaki davranışlarının, duygularının ve tutumlarının etkilendiği anlaşılmıştır (Jowett vd., 1996). Yine aynı dönemlerde telefonun insan topluluklarına karşı bir tehdit olarak görülmesi ve uzak operasyonla ve uzak ilişkiler sebebiyle toplum için ahlaki ve sosyal yönden bir tehdit olarak algılanmasıyla ilgili çalışmalar ortaya çıkmıştır (Fisher, 1994). Sonraki dönemlerde TV programlarının çocuklarda ve yetişkinlerde şiddet davranışını körüklediği, cinsellikle ilgili olumsuz tutumlar ve davranışlara sebep olduğu (Eggermont 2004), ideal insan bedeni imajı oluşturmaya çalıştığı (Tiggeman 2006) ve kriminal davranışlarını şekillendirdiği (Huesmann vd., 2003) gibi çeşitli araştırma sonuçları ortaya çıkmıştır (Harley vd., 2018).

Siber uzayın insan psikolojisi üzerindeki etkilerini inceleyen araştırmalarda da dijital teknolojilerin insan doğası ve davranışlarında çeşitli etkileri olduğu ortaya çıkarılmıştır. Örneğin internet, cep telefonu, sanal oyunlar ve sosyal medya gibi teknolojilerin insanlar tarafından düzenli olarak veya aşırı derecede kullanımının normal insan davranışlarını baltaladığı, ruh halini olumsuz yönde etkilediği, uyku düzenini bozduğu ve bağımlılık yaptığı anlaşılmıştır (Harley vd., 2018). Çok fazla internet ortamında vakit geçiren insanların sosyal davranışlarında değişimler olduğu, kendilerini sosyal olarak izole ettikleri için yalnızlaştıkları, çevrelerine karşı daha eleştirel ve agresif oldukları ve bunun sonucunda da depresif duygularının arttığı anlaşılmıştır (Yao ve Zhong 2014; Caplan 2006). Çok fazla oyun oynayan kişilerin ise oynadıkları oyunların içeriğine göre karakterlerinde ve davranışlarında değişiklikler olduğu anlaşılmıştır. Şiddet içeren oyunların oyuncuların empati kurma yeteneğini azalttığı, gerçek dünyadaki şiddet örneklerine duyarsızlaştığı ve şiddete eğilimli agresif kişiler haline geldikleri görülmüştür (Anderson ve Gentile 2014).

DİJİTAL KİMLİK-BENLİK, ÇEVİRİMİÇİ DAVRANIŞ VE KİŞİLİK

Kimlik boyutu geleneksel psikolojide olduğu gibi siber psikolojide de en temel kavramlardan bir tanesidir. İnsanların çevrimiçi alanda oluşturdukları dijital kimlik, kim olduklarını, kendileri hakkında ne ifade ettiklerini, kendileriyle ilgili neleri sakladıklarını ve kendilerini nasıl dönüştürebildiklerini sunmalarını sağlayan çok sayıda seçenekle birlikte ortaya çıkar. Dijital ortamlarda insanlar bazen gerçek yaşam tarzlarını, alışkanlıklarını, duygu, düşünce ve davranışlarını olduğu gibi yansıtıyorken bazen de gerçek dünyadan ayrılarak kendi hayali benliklerini oluşturmaya çalışmaktadır. Bunun da aslında

sebebi çevrimiçi ortamların yüksek düzeyde anonim ve görünmez olması sayesinde kimliği reddetme boyutuna kadar varan uçuk fikirlerdir (Suler, 2017).

Tıpkı insanların olduğu gibi örgütlerin de bir kimliği vardır. Örgüt kimliği, başka örgütlerden farklılaşmak için kullanılan, örgütün varlığını nasıl yorumladığı ve hedef kitlesine nasıl aktardığıyla ilgili bir olgudur (Serra vd., 2021). Günümüzde ise bir kurumsal kimlik oluşturmak, teknoloji odaklı dijital medya kullanımına bağımlı hale gelmiştir. Artık işletmeler rekabet avantajı elde edebilmek için örgüt kimliğini dijital ortamda ifade etmek zorundadır. Örneğin Facebook gibi uluslararası dijital pazarda iş yapan bir işletme değişen dijital ortamlarla başa çıkmak için kimliklerini nasıl ayarlayacaklarına dair “meta” adında bir vizyon beyanında bulunurken, KOBİ ölçeğindeki işletmeler örgüt kimliği oluşumunu destekleyecek dijital teknolojiler kullanarak misyon ve vizyon gibi ifadelerini web sitelerinde ya da sosyal medya sayfalarında paylaşabilir (Abdullah vd., 2022). Ayrıca kurumsal şirketler çalışanlarının sosyal medya imajlarını ve takipçilerini kendi marka ve kimlik geliştirme stratejilerinin bir parçası haline getirebilmektedir. Bu da işletmelerin işe alımlarda adayların sosyal medya imajlarını işe alımın bir parçası olarak değerlendirmelerini sağlamaktadır. Günümüz iş dünyasının potansiyel çalışan adayları artık çevrimiçi kimliklerinin kariyer planları için de hayati öneme sahip olduğunu bilmeli ve mümkün olduğunca kurumlara profesyonel bir imaj sunacak dijital kimliklere sahip olmalıdırlar. Bunun da sebebi artık öğrencilik hayatından itibaren potansiyel adayların iş dünyasına girerken çok sayıda çevrimiçi materyale ve sosyal medya kanalına maruz kalmasıdır (Happonen vd., 2022).

Çevrimiçi platformlarda ve sosyal medyadaki kullanıcı adlarımız, profillerimiz, fotoğraflarımız, avatarlarımız, biyometrik verilerimiz, beğenilerimiz, paylaşımlarımız veya yorumlarımız dijital kimliklerimizi belirleyen önemli unsurlardır (Feher, 2021). Kurumlar işe alımlarda ve çalışanlarını değerlendirmede kişilerin çevrimiçi kimliklerinin profesyonelliğine, kendi kurumlarının kimliğine uygunluğuna ve kurumsal kimliğe katkısı ve potansiyel tehditleri göz önüne alarak yeni bir çalışan portföyü oluşturmaya çalışmaktadır.

YENİ DÜZENİN İŞ HAYATINA SİBER PSİKOLOJİK ETKİLERİ

İnternet ve Sosyal Medya

Çalışma ortamında sosyal medya ve internet kullanımı çalışanlar arasındaki iletişimi ve bilgi paylaşımını kolaylaştırmaktadır. Sosyal medyanın iş hayatında aktif kullanımı iş performansını, iş katılımını ve örgütsel vatandaşlık davranışını

artırabilse de bazı negatif etkiler de ortaya çıkarabilir. İnternette ve sosyal medyada fazla zaman harcanması üretkenliği azaltabilir, sosyal medyada daha iyi işletmelerdeki açık iş pozisyonlarının görülmesi sebebiyle işten ayrılışlar artabilir veya sosyal medyayı ve interneti aşırı kullanma sonucu çalışanların psikolojik stres düzeyleri artar ve üzerlerinde daha fazla baskı hissedebilirler (Zhou vd. 2022).

Sosyal medya kullanımının insanların kişilik özellikleri üzerindeki etkileriyle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Beş faktör kişilik özellikleri kapsamında sosyal medya kullanımıyla dışadönüklük, uyumluluk ve sorumluluk arasında pozitif ilişki olduğu anlaşılırken sosyal medyanın kullanımı sıklığıyla deneyimlere açıklık ve duygusal denge arasında negatif bir ilişki bulunmuştur (Gil de Zúñiga vd., 2017). Ayrıca sosyal medyada kendi fotoğraflarını sürekli yayma, fotoğraflarını düzenleme ve filtreleme ve sürekli özçekim yapmanın da kişilerin narsisizm seviyelerini artırmaktadır (Fox ve Rooney, 2015).

Sosyal medya kullanımının ayrıca işlevsellik, anksiyete (kaygı) ve depresyon gibi çeşitli psikolojik durumlarla da ilişkisi gösterilmiştir. Bazı çalışmalarda sosyal medya ile belli düzeyde sosyalleşmenin insanların iyi oluş düzeyleri ve sosyal kabul görme durumlarını iyileştirdiği ve stres düzeylerini azalttığı ortaya çıkarılmışken bazılarında ise aşırı sosyal medya kullanmanın insanların stres, kaygı ve depresyon düzeyini artırabildiği anlaşılmıştır (Vahedi ve Saiphoo, 2018; Ancis, 2020). Ayrıca bağımlılık düzeyinde sosyal medya ve internet kullanımının da dikkat eksikliği, hiperaktivite, düşük benlik saygısı, utangaçlık ve yalnızlık ve bilişsel bozukluklar gibi farklı psikolojik sorunlara da sebebiyet verebilmektedir (Ancis, 2020).

Uzaktan Çalışma ve Dijital İş Yerleri

Uzaktan çalışma ve dijital iş yerleri, modern iş dünyasının dönüşümünü temsil ediyor. Teknolojinin ilerlemesi ve iletişim araçlarının gelişimi sayesinde artık çalışanlar, coğrafi sınırları aşarak uzaktan çalışabilme imkanına sahip. Bu durum, işverenlere daha geniş bir yetenek havuzuna erişim sağlar ve çalışanlara esneklik sunar. Dijital iş yerlerinde işbirliğini ve iletişimi kolaylaştıran ekip işbirliği araçları, bulut tabanlı yazılımlar ve sanal toplantı platformları gibi teknolojiler ön plana çıkmaktadır (Dery vd., 2017). Ancak, bu yeni iş yapma biçimi, işverenler ve çalışanlar için yeni zorlukları da beraberinde getirir. İş-yaşam dengesini sağlamak, motivasyonu korumak, iş tatmini ve iletişimi sürdürmek önemli sorunlardan bazılarıdır (Irawanto vd., 2021).

Uzaktan çalışma, esneklik sağlarken aynı zamanda sürekli çalışma beklentisine neden olabilir. Çalışanlar, işi ev yaşamına taşıdıklarında dinlenme

zamanlarını kaybetme ve sürekli olarak işle meşgul olma stresi yaşayabilirler (Hochschild, 2018). Uzaktan çalışan bireylerde iş ve özel yaşam arasındaki sınırları belirlemek giderek zorlaşmaktadır. Çalışanlar, iş saatlerini belirlemede güçlük çekebilir ve işin ev yaşamına müdahalesi ya da ev yaşamının işe müdahalesi gibi sorunlarla karşılaşabilirler (Grant vd., 2013). Bu da aşırı stres, tükenmişlik ve aile ilişkilerinde sorunlara yol açabilir.

Uzaktan çalışan bireyler fiziksel olarak bir çalışma ortamında olmadıkları için yalnızlık ve izolasyon hissi yaşayabilirler (Knigt vd. 2022). Yüz yüze etkileşimlerin azalması, insanların iş arkadaşlarıyla ve yöneticileriyle olan bağlarını zayıflatabilir. Hızlı cevap alamama veya eksik iletişim nedeniyle iletişim bozuklukları ortaya çıkabilir (Vouri vd., 2019). Bu da yanlış anlamalara, bilgi eksikliğine ve iş birliğinin azalmasına yol açabilir. İş arkadaşlarıyla sosyal etkileşim azaldığında, çalışanlar depresyon, kaygı ve stres gibi psikolojik sorunlar yaşayabilirler (Kniffin vd., 2021).

Uzaktan çalışma, bazı çalışanlarda motivasyon ve üretkenlik düşüklüğüne neden olabilir. Çalışma ortamında dikkat dağıtıcı unsurların artması veya işyerindeki yapılandırılmış ortamın eksikliği, çalışanların performansı olumsuz etkileyebilir ve iş motivasyonlarının azalmasına sebep olabilir (Galanti vd., 2021). Dijital iş yerlerinde çalışanlar sıklıkla online olarak denetlenirler. Bu, çalışanlar üzerinde güvensizlik ve psikolojik baskı yaratabilir. Sürekli izlenme hissi, çalışanların stres seviyelerini artırabilir (Molino vd., 2020). Uzaktan çalışmanın ekip çalışmasına da olumsuz etkileri bulunmaktadır. Çalışanlar ekip içi dayanışma ve iş birliği konusunda zorlanabilir ve bu da ekip uyumsuzluklarını artırabilir (Breideband vd., 2022).

Dijital İletişim ve İnsan İlişkileri

Gelişen dijital teknolojiler hem sosyal hayatımızda hem de iş hayatımızda dijital iletişim kanallarının yaygınlaşmasına ve insan ilişkilerinin yeniden şekillenmesine katkı sağlamıştır. Sosyal medya platformları, anlık mesajlaşma uygulamaları, mobil cihazlar ve diğer dijital araçlar, insanların farklı coğrafyalardaki arkadaşlar, aile üyeleri ve iş arkadaşlarıyla sürekli olarak iletişimde olmalarını sağlar. Bu iletişim biçimi, zaman ve mekân sınırlarını ortadan kaldırarak insanların hızlıca bilgi ve duygusal paylaşımlarda bulunmalarına olanak tanır (Genner ve Süss, 2017). Ancak, dijital iletişimin yaygınlaşmasıyla birlikte, yüz yüze etkileşimdeki derinlik ve samimiyet gibi unsurların eksikliği de dikkat çeker. Dijital iletişim, insanların sosyal bağlarını güçlendirebileceği gibi, aynı zamanda yüzeysel ilişkilerin de artmasına neden olabilir (Baym, 2015). Bu nedenle, dijital iletişimi sağlıklı bir dengeyle kullanmak ve gerçek dünya iletişimini de sürdürmek önemlidir.

Anlık ve etkileşimli bir yapı sunan dijital iletişim kanalları, bilgiye erişimdeki kolaylık, küresel bağlantılar ve kişisel ifade özgürlüğünün artması gibi faydaları da beraberinde getirmiştir. İnternet, sosyal medya, e-posta ve diğer dijital araçlar sayesinde bireyler, farklı kültürlerden, dillerden ve düşünce biçimlerinden gelen insanlarla iletişim kurabilmekte ve fikirlerini paylaşabilmektedirler (Gündüz, 2017). Ancak, bu hızlı iletişim akışı aynı zamanda yanlış bilgi yayılması, gizlilik endişeleri ve dijital tükenmişlik gibi riskleri de beraberinde getirir. Dijital iletişimin anlamı ve değerleri hem bireylerin hem de toplumların bu yeni iletişim ortamında nasıl etkileşimde bulunacaklarını ve hangi değerleri öncelikli olarak benimseyeceklerini şekillendirmeye devam etmektedir (Kagerman, 2014).

İş dünyasında özellikle son zamanlarda dijital iletişimin artıları ve eksileri en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Dijital iletişim araçlarının ve platformlarının yaygınlaşması, farklı lokasyonlarda bulunan çalışanların anında iletişim kurmalarını sağlayarak iş birliğini artırmıştır. Bu durum, uzaktan çalışma, küresel projeler ve esnek çalışma modellerinin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur (Coenen ve Kok, 2014). Ancak, dijital iletişimin artmasıyla birlikte yüz yüze iletişim eksikliği, duygusal bağın azalması ve yanlış anlamalar gibi zorluklar da ortaya çıkabilir (Morrison-Smith ve Ruiz, 2020). Dijital iş yerinde iletişim, doğru kullanıldığında iş verimliliğini artırabilirken, etkili iş ilişkileri kurulmasını desteklemesi gereken bir dengeyi de gerektirir. Örneğin; esneklik, dijital iletişimin iş hayatına kattığı önemli artılardan biridir. Dijital iletişimin getirdiği esneklik, bir yandan çalışanların sosyal hayatına ve ailelerine daha fazla vakit ayırmasına imkan sunması, iş dünyasında çeşitliliği, eşitliği ve katılımcılığı desteklemesi bakımından pozitif bir katkıyken diğer yandan çalışanların iş hayatı ve özel hayatı arasındaki dengenin bozulmasına sebep olması, uzaktan iletişimde samimiyeti azalan ve giderek daha fazla resmileşen bir dil kullanılması sebebiyle iş ortamındaki sosyalliğin azalması ve organizasyonel olarak yönetim sınırlarının ortadan kalabilmesi de esnekliğin olumsuz etkileri olarak karşımıza çıkar (Potter vd., 2022). Benzer şekilde sürekli erişilebilir olmak ve dijital platformlar aracılığıyla iş birliklerinin yaygınlaşması, çalışanların sosyal destek ihtiyacını karşılamak, zamanı verimli kullanmak ve fiziksel sınırları ortadan kaldırmak adına çeşitli faydalar sunarken aynı zamanda birden fazla iletişim kanalının eş zamanlı kullanılması sebebiyle kafa karışıklığı oluşturması, iş-aile dengesini bozması, aşırı iş yükü ve aşırı bilgi yüklemesi nedeniyle çalışanların stres düzeylerini artırması ve hata yapmaya yatkın hale getirmesi de başlıca olumsuz etkileri arasında yer alır (Potter vd., 2022).

Dijital iletişimin çalışanlar üzerinde bırakacağı çeşitli olumsuz psikolojik etkiler olabilir. Çevrimiçi iletişimin yaygınlaşması çalışanlar arasında yüz yüze iletişimi azaltarak sosyal izolasyon ve yalnızlık hissinin gelişmesine sebebiyet verebilir (Lal vd., 2021). Sürekli olarak erişilebilir olmak ve her bildirimce cevap verme mecburiyeti hissetmek çalışanlarda zihinsel yorgunluğa, dikkat dağınıklığına ve tükenmişlik hissine sebep olabilir (Cho vd., 2016). Dijital iletişim araçlarını sürekli kontrol etme baskısı, çalışanların anksiyete ve stres seviyelerini artırarak duygusal tepkilerin negatif yansımalarına sebep olabilir (Bordi vd., 2018). Ayrıca özel hayat içinde de sürekli çevrimiçi olmak ve işle ilgili bildirimlere cevap vermek, çalışanların iş-özel yaşam dengesini bozabilir ve sosyal yaşamına, ailesine ve özel hayatına daha az zaman ayırmasına sebep olur (Siegert ve Löwstedt, 2019). Bu bağlamda dijital iletişim kanallarının belli kurallar çerçevesinde kullanılması çalışma ortamında sağlıklı bir dijital denge oluşturmak ve çalışanların duygusal ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına önemlidir.

Dijital Bağımlılık, Kontrolsüzlük ve Tekno-stres

Dijital bağımlılık genel olarak dijital araçların problemleri kullanımına odaklanmaktadır (Almourad vd., 2020). Sosyal medyaya, internete, video oyunlarına veya akıllı telefonlara aşırı düzeyde zaman harcamak bireylerin gerçek dünyadaki faaliyetlerini ihmal etmelerine sebep olmaktadır. Özellikle kontrolsüzlük durumunda bireyler dijital cihazları kullanma konusundaki sınırlarını kaybeder ve herhangi bir amacı olmadan uzun süreler dijital cihazlarda ve dijital platformlarda vakit kaybederler (Aziz vd., 2021). Bu sebeple dijital bağımlılık son zamanlarda hem sosyal hayatımızda hem de iş hayatımızda önemli psikolojik etkileri olan bir olgu olarak kabul görmektedir.

Dijital bağımlılık özellikle dijital teknolojileri daha yoğun kullanan gençlerde ve genç erişkinlerde daha fazla görülmektedir (Arslan, 2020). Bu yaş gurubu hem sosyal medyada hem sanal oyunlarda hem de dijital platformlarda daha fazla vakit geçirmektedir. Ayrıca son zamanlarda yaygınlaşan uzaktan çalışma kültürü de bireylerin sürekli olarak dijital cihazlarla etkileşim halinde olmasını gerektirmektedir.

Son zamanlarda iş hayatında duymaya başladığımız tekno-stres kavramı da dijital bağımlılık ve teknoloji kullanımıyla yakından ilgilidir. Tekno-stres, teknoloji kullanımıyla ilgili yaşanan stres ve bu stresin neden olduğu psikolojik etkileri ifade eden bir terimdir (La Torre vd., 2019). İnsanlar, hızla değişen teknolojiye ayak uydurmak, bilgiye sürekli erişmek ve teknoloji araçlarını etkili bir şekilde kullanmak için baskı altında hissedebilirler. Tekno-stres, bu süreçlerin yol açtığı stresin bir sonucu olarak ortaya çıkar ve çalışanların

performansının ve işe bağlılığının azalmasına sebep olabilir (Brooks ve Califf, 2017).

Dijital bağımlılık düzeyi arttıkça yüz yüze iletişim azalmakta ve çevrimiçi iletişim artmaktadır (Üstündağ, 2022). Bireyler kendilerini dijital cihazlara ve platformlara kilitleyerek kendilerini gerçek dünyadan izole etmeye başlar. İnternet ortamında çok sayıda insanla bağlantı kuran, birçok arkadaşı olan bireylerin gerçek arkadaşlıklardan uzaklaştığı, samimiyetten yoksun yüzeysel ilişkilere yöneldiği görülür (Appel vd., 2020). Bireyler çevrimiçi ortamda diğer insanların yaşamlarıyla kendi yaşamlarını karşılaştırma yoluna giderek sosyal kaygı düzeylerini artırır, benlik saygısını azaltır, kendilerini yetersiz ve eksik hissedebilirler (Jiang ve Ngien, 2020). Ayrıca dijital bağımlılık bireylerin zamanı doğru kullanamamasına, sürekli dijital teknolojileri ve platformları düşünerek dikkat dağınıklığı yaşamalarına sebep olur (Montag ve Walla, 2016). Daha ileri durumlarda ise yalnızlık, stres, depresyon ve kaygı bozukluğuna kadar varan ağır psikolojik etkiler ortaya çıkabilir (Peper ve Harvey, 2018).

Dijital bağımlılığın sosyal hayat dışında iş dünyasına ve çalışanlara da olumsuz etkileri bulunmaktadır. Öncelikle dijital bağımlılığı yüksek bireylerin çalışma ortamında çok daha fazla dikkat dağınıklığı yaşaması performans ve verimliliğin düşmesine sebep olur (Chen vd., 2020). Çalışanların hem iş hayatında hem de özel hayatında dijital cihazlar karşısında aşırı vakit geçirmesi iş ve özel hayat dengesini kurmasını zorlaştırır (Duxbury ve Smart, 2010). Sürekli olarak çevrimiçi olmak ve anlık olarak tüm bildirimlere cevap vermek çalışanların iş stresini ve tükenmişlik düzeylerini artırabilir (Sonntag vd., 2018). Ayrıca dijital platformlarda aşırı vakit geçirmek çalışanların yüz yüze iletişimini zayıflatır, çalışanların iş birliğine, yaratıcı düşünmeye ve takım çalışmasına yeterince vakit ayıramamasına sebep olur (Adamovic, 2018). Şirketler açısından bakıldığında ise dijital bağımlılığı yüksek çalışanlarla çalışmak işletmelerin performansının ve verimliliğini düşmesine, ekip çalışmalarının bozulmasına ve çalışanların dikkat dağınıklığı sebebiyle yanlış kararlar alınması, hata oranlarının artması ve iş güvenliği risklerinin oluşmasına sebep olabilir (Karr-Wisniewski ve Lu, 2010; Montag ve Walla, 2016; Hadlington, 2017).

Dijital Liderlik ve Yönetim

Dijital çağın iş dünyasında liderlik ve yönetim yaklaşımlarının nasıl evrildiğini ve bu değişimin çalışanların psikolojik sağlığı üzerindeki etkilerini anlamak giderek daha önem kazanmaya başlamıştır. İşletmelerin dijital dönüşümü hızla ilerlerken, liderlerin, çalışanların dijital ortamda yaşadığı deneyimleri anlamaları ve yönetmeleri kritik bir görev haline gelmiştir. Dijital

liderler, yeni gelişen teknolojileri doğru bir şekilde kullanarak çalışanlarına destek olmalı, dijital dengeyi teşvik etmeli ve çalışanların dijital dönüşüm sürecine uyum sağlamalarına yardımcı olmalıdır (Schiuma vd., 2022; Kupiek, 2021)

Dijital liderlere çalışma ortamında teknolojinin getirdiği negatif siber psikolojik etkilerle baş etmek adına önemli görevler düşmektedir. Dijital liderler, iletişim teknolojilerini etkin bir şekilde kullanarak çalışanlarıyla sürekli bağlantı halinde olmaya ve iş birliğini teşvik etmeye önem verirken aynı zamanda çalışanların iş dışındaki sosyal zamanlarından çalmamaya ve belli iletişim sınırları oluşturmaya da önem vermelidir (Kupiek, 2021). Özellikle dijital dönüşüm süreçlerinde dijital liderlere önemli görevler düşmektedir. Dijital liderlerin, çalışma ortamında hızlı bir dijital dönüşüm sürecinin oluşmasına öncülük ederken aynı zamanda çalışanlardaki direnci önlemek ve belirsizlik algısını yıkmak için çalışanların değişime hazırlanması, bilinçlenmesi ve desteklenmesi konusunda da çeşitli girişimlerde bulunması gerekir (Sheninger, 2019). Özellikle dijital yetkinliklerin oluşturulması sürecinde çalışanlarda stresi, kaygıyı ve iş kaybetme korkusunu yok etmek için çeşitli eğitimlerle çalışanların yeni teknolojileri daha hızlı anlaması ve kullanabilmesini sağlamak son derece önemlidir.

Çalışma ortamında dijital dengenin sağlanması konusunda da dijital liderlere önemli görevler düşmektedir (Sağbaş ve Erdoğan, 2022). Teknoloji kullanımının getirdiği stresle baş edebilmek için çalışanlara dijital denge ve stres yönetimi becerileri kazandırmak için programlar ve kaynaklar sunmak günümüz iş dünyasında son derece önemlidir (Gigauri, 2020) Bu programlarda çalışanlara iş hayatında ve iş dışında teknoloji kullanımında dengeyi nasıl sağlayacakları öğretilir. Özellikle iş-yaşam dengesini sağlamak, iş dışındaki beklentileri belirlemek, iş dışındaki yaşamda işle ilgili iletişimi sınırlamak, iş dışında dijital detoks yapmak, çalışanları dijital ortamdaki etik kurallar hakkında bilinçlendirmek, kişisel verilerin nasıl işlendiği ve korunduğuyla ilgili bilgilendirmek bu eğitimlerde son derece önemli konulardır (Güldenberk ve Langhof, 2021; Hong vd, 2021; Kupiek, 2021).

Son zamanlarda dijital liderlere düşen önemli görevlerden biri de siber güvenlikle ilgilidir. Siber güvenlik, sadece teknik bir konu değil, aynı zamanda liderlik, farkındalık ve iş kültürüyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle dijital liderler, siber güvenliği işletmenin her seviyesine entegre ederek, güçlü bir siber güvenlik kültürünün oluşturulmasına liderlik etmelidirler (Huang ve Pearlson, 2019). Dijital liderler, çalışanları siber tehditlere karşı bilinçlendirmeli ve siber güvenlik önlemlerine uyulmasını teşvik etmelidir (Huang ve Pearlson, 2019). Bu, çalışanların siber tehditlere karşı dikkatli ve hazır olmasını sağlarken aynı

zamanda dijital dünyada daha güvende hissetmelerini sağlayabilir ve siber stresi azaltabilir (Zwilling vd., 2022). Dijital liderler, aynı zamanda işletmenin ihtiyaçlarına ve risklerine uygun bir siber güvenlik stratejileri ve politikaları oluşturmak ve bunların uygulanmasını sağlamaktan da sorumludur (Bowen, 2021; Huang ve Pearlson, 2019). Bu stratejiler ve politikalar çalışanların siber güvenlik açısından kendilerini daha güvende hissetmelerini, siber olaylarla karşılaştıklarında nasıl davranacaklarını bilmelerini ve siber güvenlik kültürünün işletme genelinde yayılmasını sağlar.

Dijital Yorgunluk ve Dijital Tükenmişlik

Dijital yorgunluk, aşırı teknoloji kullanımının neden olduğu fiziksel ve zihinsel tükenmişlik durumunu ifade eder (Durmuş vd., 2022; Işıl ve Ersoy, 2022). Sürekli dijital cihazlarla etkileşimde bulunmak, sürekli veri akışına maruz kalmak ve bu akışı yönetmek zorunda olmak, çalışanlarda enerji düşüklüğü, konsantrasyon bozukluğu ve motivasyon eksikliği gibi etkilere neden olabilir (Matli, 2020; Durmuş vd., 2022). Dijital dünyanın bilgiye anında erişim sağlama imkânı sunması, bireylerin sürekli olarak düşünme ve karar verme süreçlerine katılmasını gerektirebilir. Bu durum zihinsel yorgunluğa neden olabilir. Beynin sürekli olarak bu uyarıcılara tepki vermesi, çalışanların enerji seviyelerini azaltabilir (Lee, 2020).

Dijital yorgunluk, kişilerin daha fazla çevrimdışı iletişim kurma ihtiyacını ihmal etmelerine neden olabilir. Bu da sosyal izolasyona ve kişisel ilişkilerde sorunlara yol açabilir. İşyerinde ve özellikle uzaktan çalışma koşullarında, sürekli olarak dijital iletişim araçlarına maruz kalmak, çalışanların duygusal tükenmişlik yaşamasına neden olabilir. İnternet ve e-posta trafiği gibi faktörler, sürekli bağımlılık ve iletişim beklentileri yaratabilir (Clemente Suarez vd., 2021).

Dijital cihazların gece geç saatlere kadar kullanılması, uyku sorunlarını tetikleyebilir. Ekranlardan yayılan mavi ışık, melatonin üretimini engelleyebilir ve bu da uyku kalitesini düşürebilir (Shechter vd., 2018). Dijital yorgunluk, çalışanlarda depresyon ve anksiyete riskini artırabilir. Özellikle sosyal medya kullanımı, olumsuz kendilik algısı ve karşılaştırma sonucu bu riskleri artırabilir (Wilson ve Stock, 2021). Uzun süre dijital platformlarda iş yapmak zorunda kalmak, çalışanların iş-özel hayat dengesini de bozabilir (Gigauri, 2020). İş saatleri dışında sürekli olarak işle ilgilenme gerekliliği, kişisel yaşamı olumsuz etkileyebilir.

Dijital yorgunluk ve tükenmişlik, siber psikolojiyi olumsuz etkileyen faktörler olarak görülmektedir. Bu durum, bireylerin teknolojiyi bilinçli bir şekilde kullanmaları, düzenli aralıklarla dijital detoks yapmaları ve iş-özel hayat dengesini sağlamaları gerektiğini vurgular. İşverenler ayrıca, çalışanların dijital

yorgunlukla başa çıkabilmeleri için destek ve kaynaklar sağlayabilirler (Chen, 2022; Blake vd., 2020).

Veri Gizliliği ve Dijital Güvenlik

Veri gizliliği ve dijital güvenlik, çalışanların siber psikolojileri üzerinde önemli etkiye sahiptir (Arpacı vd., 2015). Çalışanlar, çalışma ortamının veya işverenlerinin veri güvenliği konusundaki yetersizlikleri veya umursamazlıkları nedeniyle güvensizlik duyabilirler. Bu güvensizlik, çalışanların stres seviyelerini artırabilir. Özellikle kişisel veya hassas verilerin sızdırılma riski varsa, çalışanlar ciddi derecede endişe ve kaygı yaşayabilirler (Solove ve Citron, 2017). Benzer şekilde çalışanlar, işyerlerinin veri güvenliği önlemlerine duydukları güvensizlik nedeniyle iş gereklilikleri doğrultusunda bilgi paylaşmaktan kaçınabilirler. Bu, çalışanların iş birliğini ve iletişimini olumsuz etkileyebilir.

Dijital dünyadaki güvenlik önlemleri ve siber tehditler, bireylerin güven algısını önemli ölçüde etkileyebilir. Çevrimiçi ortamda sıklıkla ortaya çıkan siber saldırılar, kişilerin çevrimiçi güvende hissetme konusundaki duyarlılıklarını artırır (Willard, 2007). Güvenliği sağlama amacıyla alınan önlemler ve siber güvenlik bilinci, bireylerin çevrimiçi etkileşimlerini daha rahat bir şekilde sürdürmelerine yardımcı olabilir. Ancak, kişisel verilerin çalınma, siber saldırılara uğrama veya dolandırılma endişesi, bireylerin psikolojik sağlığını ciddi şekilde etkileyebilir (Alawida vd., 2022). Bu endişeler, kişilerde stres, anksiyete ve huzursuzluk gibi duygusal tepkilere neden olabilir (Solove ve Citron, 2017; Alawida vd., 2022). Ayrıca, sürekli bir tehdit algısı altında yaşamak, bireylerin çevrimiçi dünyadan izole olmalarına ve sosyal ilişkilerini zayıflatmalarına yol açabilir (Elmaghraby ve Losavio, 2014). Bu nedenle, dijital dünyada güvenlik önlemlerinin artırılması ve bireylere siber güvenlik konusunda eğitim verilmesi önemlidir (Zwilling vd., 2022). Ayrıca, siber güvenlikle ilgili endişeleri ve duygusal tepkileri yönetmelerine yardımcı olmak için psikolojik destek ve kaynaklar sunmak da gereklidir (Stacey vd., 2021). Bu şekilde, bireyler çevrimiçi dünyada daha güvende hissedebilirler ve psikolojik sağlıklarını koruyabilirler.

Çalışma ortamında veri ihlali veya siber saldırı gibi olayların yaşanması, çalışanların duygusal rahatsızlık yaşamasına neden olabilir. Bu olaylar, çalışanların öfke, korku veya çaresizlik gibi duygusal tepkiler geliştirmesine yol açabilir (Dwarakanath vd., 2021). Çalışanlar, veri güvenliği ile ilgili endişeler nedeniyle işlerine odaklanmakta zorlanabilirler. Sürekli olarak güvenlik önlemleri ve riskler hakkında düşünmek, işte dikkat dağınıklığına neden olabilir. Veri güvenliği ihlalleri veya siber saldırılar, çalışanların iş stresini

artırabilir ve iş performansını olumsuz etkileyebilir (Erbi, 2018). İş yerindeki güvenlik konuları, çalışanların enerjisini tüketebilir. İşyerinde veri güvenliği sorunları yaşanması, çalışanlarda iş güvencesi endişesine yol açabilir. Veri ihlali sonucu işyerinin finansal sıkıntıya girmesi veya itibar kaybetmesi durumunda çalışanlar işlerini kaybetme endişesi taşıyabilirler (Manworren vd., 2016).

Siber saldırılara maruz kalan kişilere psikolojik destek sunmak da önemlidir, çünkü bu tür olaylar ciddi duygusal etkiler yaratabilir (Tuncay vd., 2021). Dijital korku ve tehdit algısı, çevrimiçi dünyada yaşanan güvenlik sorunlarına duygusal ve psikolojik tepkiler olarak ortaya çıkabilir. Çevrimiçi mahremiyet ihlalleri, siber saldırılar veya kimlik hırsızlığı gibi olaylar, kişilerde dijital korku ve güvensizlik duygularını tetikleyebilir (Brensinger, 2023). Dijital tehditlere karşı duygusal tepkiler, öfke, korku, endişe ve hüzn gibi karmaşık duygusal reaksiyonları içerebilir. Bu nedenle, bireylerin dijital güvenlik konularında bilinçli olmaları, güvenlik önlemleri alarak kendilerini korumaları ve gerektiğinde profesyonel yardım almaları önemlidir (Zwilling vd., 2022).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dijital teknolojiler, işlerin doğasını, işlerin yapılma şeklini, çalışma ortamlarını ve çalışanlardan beklenen beceri ve yetkinleri de değiştirmektedir. Sıkı çalışma temposu, farklı görevleri bir arada yürütme, çalışma sürelerinin uzaması, karmaşık teknolojilerin öğrenememe, iş ve statü kaybetme korkusu, hızlı dijitalleşme sebebiyle artan belirsizlik ve iş ve sosyal yaşam arasındaki sınırların kalkması dijital çalışma ortamlarında çalışanların en çok karşılaştığı durumlardır (Dragano ve Lunau, 2020). Özellikle çalışanların iş-yaşam entegrasyonunu yeni dijital teknolojiler bağlamında yapmak zorunda kalması onlar üzerinde psikolojik etkilere de sebep olmaktadır. Sürekli çevrimiçi ve erişilebilir olmakla birlikte yeni dijital iş sistemlerine ve yeni iş yapış biçimlerine alışma zorunluluğu çalışanlarda stres düzeyini artırmakta, motivasyonu azaltmakta, çalışanların kendini yetersiz hissetmesine sebep olarak iş performansını azaltmakta ve çalışanların özgürlük alanını sınırlamaktadır (Cascio ve Montealegre, 2016).

Hem iş verenlerin hem de çalışanların yoğun teknoloji kullanımına maruz kalmasının olumsuz psikolojik etkilerini azaltmak için iş dünyasında çeşitli dijital detoks yöntemleri ve psikolojik rahatlama stratejileri uygulanabilir. Dijital detoks, belirli bir süre boyunca dijital cihazlarla etkileşimi sınırlamayı veya tamamen kesmeyi amaçlayan bir stratejidir (Radtke vd., 2022). Çalışanlar için dijital detoks uygulamak, iş yaşamında dengeyi yeniden sağlama, zihinsel tazelik kazanma ve stresten kaçınma konularında önemli bir rol oynayabilir

(Syvertsen, 2020). Bu bağlamda iş ortamında çalışanlara çeşitli dijital detoks ve psikolojik rahatlama stratejileri uygulanması son derece önemlidir.

Örneğin; çalışanlar, iş saatleri dışında dijital cihazlarını kapatmaya veya sessize alma konusunda teşvik edilebilir (Pathak, 2016). Böylece iş saatleri dışında daha fazla kişisel zaman ve rahatlama fırsatı bulabilirler. İş yerinde topluca belirli bir saat aralığında dijital cihazların kullanımını azaltacak stratejiler uygulanabilir. Bu süreçte çalışanlar, toplantılar veya iş konuşmaları dışında dijital cihazları kullanmamalıdır.

İşverenler veya yöneticiler, çalışanlara iletişim kurma kuralları oluşturarak e-posta ve anlık mesajlaşma trafiğini azaltmalarını teşvik edebilirler (Potter vd., 2022). Örneğin, acil olmayan iş mesajları için belirli saatler belirleyebilirler. Çalışanlara, teknolojiyi daha etkili ve bilinçli bir şekilde kullanma konusunda eğitimler sunulabilir (Marx vd., 2022). Bu eğitimler, zaman yönetimi, e-posta yönetimi ve dijital cihazların etkili kullanımı hakkında faydalı bilgiler sağlayabilir.

İş yerinde belirli günlerde dijital cihazların kullanımı kısıtlanarak çalışanların fiziksel etkinliklere veya takım aktivitelerine katılmaları sağlanabilir (Colbert vd., 2016). Örneğin, çalışanlara yürüyüş molası veya egzersiz fırsatları sunulabilir. Dijital detoksu desteklemek için iş yerinde çalışma alanlarını düzenlenebilir. Örneğin, sessiz çalışma alanları veya dijital cihazların kullanımının sınırlı olduğu bölgeler oluşturulabilir (Nash vd., 2021).

Siber psikoloji alanı dijital teknoloji ve uygulamalardaki ilerlemeye paralel olarak önümüzdeki yıllarda da gelişmeye devam edecektir. Siber psikoloji alanının gelişimi farklı alanlarla iş birliklerine açıktır. Bundan sonraki çalışmalarda farklı alanlardan uzmanların birlikte çalışmasıyla teknolojinin her alanda insan davranışını nasıl şekillendirdiği ve teknolojinin iyi veya kötü şekilde kullanımının farklı disiplinlerde ne tür etkileri olacağı daha iyi anlaşılabilir. Ayrıca bundan sonraki çalışmalarda çevrimiçi ve çevrimdışı hayatın iç içe geçmesinin siber psikolojik etkileri de incelenebilir. Teknoloji artık fiziksel ve sanal dünyayı tek bir düzlemde buluşturma üzerine odaklanırken insan hayatı da yeni bir şekil almaya başlıyor. Bu yeni düzen içinde bireylerin ve toplumların refah seviyesini artırabilmek için fiziksel dünyadaki ve sanal dünyadaki alışkanlıkların nasıl dengelenmesi gerektiği ilerleyen dönemlerde önemli konular olacaktır

REFERANSLAR

- Abdullah, Z., Anumudu, C. E., ve Raza, S. H. (2022). Examining the digital organizational identity through content analysis of missions and vision statements of Malaysian and Singaporean SME company websites. *The Bottom Line*, (ahead-of-print).
- Adamovic, M. (2018). An employee-focused human resource management perspective for the management of global virtual teams. *The International Journal of Human Resource Management*, 29(14), 2159-2187.
- Alawida, M., Omolara, A. E., Abiodun, O. I., ve Al-Rajab, M. (2022). A deeper look into cybersecurity issues in the wake of Covid-19: A survey. *Journal of King Saud University-Computer and Information Sciences*.
- Almourad, M. B., McAlaney, J., Skinner, T., Pleya, M., ve Ali, R. (2020). Defining digital addiction: Key features from the literature. *Psihologija*, 53(3), 237-253.
- Ancis, J. R. (2020). The age of cyberpsychology: An overview. *Technology, Mind, and Behavior*.
- Anderson, C. A., ve Gentile, D. A. (2014). Violent video game effects on aggressive thoughts, feelings, physiology, and behavior.
- Appel, G., Grewal, L., Hadi, R., ve Stephen, A. T. (2020). The future of social media in marketing. *Journal of the Academy of Marketing science*, 48(1), 79-95.
- Arpaci, I., Yardimci Cetin, Y., ve Turetken, O. (2015). Impact of perceived security on organizational adoption of smartphones. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 18(10), 602-608.
- Arslan, A. (2020). Üniversite öğrencilerinin dijital bağımlılık düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *International e-Journal of Educational Studies*, 4(7), 27-41.
- Attrill-Smith, A. (2019). The Online Self. In *The Oxford Handbook of Cyberpsychology*. <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780198812746.001.0001/oxfordhb-9780198812746> adresinden 10 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır.
- Aziz, N., Nordin, M. J., Abdulkadir, S. J., ve Salih, M. M. M. (2021). Digital addiction: systematic review of computer game addiction impact on adolescent physical health. *Electronics*, 10(9), 996.
- Baym, N. K. (2015). *Personal connections in the digital age*. John Wiley & Sons.
- Blake, H., Bermingham, F., Johnson, G., ve Tabner, A. (2020). Mitigating the psychological impact of COVID-19 on healthcare workers: a digital

- learning package. *International journal of environmental research and public health*, 17(9), 2997.
- Bordi, L., Okkonen, J., Mäkinieemi, J. P., ve Heikkilä-Tammi, K. (2018). Communication in the digital work environment: implications for wellbeing at work.
- Breideband, T., Martinez, G. J., Talkad Sukumar, P., Caruso, M., D'Mello, S., Striegel, A. D., ve Mark, G. (2022). Sleep Patterns and Sleep Alignment in Remote Teams during COVID-19. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 6(CSCW2), 1-31.
- Brensinger, J. (2023). Identity Theft, Trust Breaches, and the Production of Economic Insecurity. *American Sociological Review*, 00031224231189895.
- Brooks, S., ve Califf, C. (2017). Social media-induced technostress: Its impact on the job performance of it professionals and the moderating role of job characteristics. *Computer networks*, 114, 143-153.
- Caplan, S. E. (2006). Relations among loneliness, social anxiety, and problematic Internet use. *CyberPsychology & behavior*, 10(2), 234-242.
- Carr, N. (2020). *The shallows: What the Internet is doing to our brains*. WW Norton & Company.
- Cascio, W. F., ve Montealegre, R. (2016). How technology is changing work and organizations. *Annual review of organizational psychology and organizational behavior*, 3, 349-375.
- Chen, L., Nath, R., ve Tang, Z. (2020). Understanding the determinants of digital distraction: An automatic thinking behavior perspective. *Computers in Human Behavior*, 104, 106195.
- Chen, Z. (2022). Home Working Stress in the COVID-19 Crisis Era: HRM's Response From Job Support, Work-Family Balance, and Psychological Relief. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 64(5), e273-e278.
- Cho, M., Bonn, M. A., Han, S. J., ve Lee, K. H. (2016). Workplace incivility and its effect upon restaurant frontline service employee emotions and service performance. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 28(12), 2888-2912.
- Clemente-Suárez, V. J., Martínez-González, M. B., Benitez-Agudelo, J. C., Navarro-Jiménez, E., Beltran-Velasco, A. I., Ruisoto, P., ... ve Tornero-Aguilera, J. F. (2021). The impact of the COVID-19 pandemic on mental disorders. A critical review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(19), 10041.

- Coenen, M., ve Kok, R. A. (2014). Workplace flexibility and new product development performance: The role of telework and flexible work schedules. *European management journal*, 32(4), 564-576.
- Colbert, A., Yee, N., ve George, G. (2016). The digital workforce and the workplace of the future. *Academy of management journal*, 59(3), 731-739.
- Dery, K., Sebastian, I. M., ve van der Meulen, N. (2017). The digital workplace is key to digital innovation. *MIS Quarterly Executive*, 16(2).
- Dragano, N., ve Lunau, T. (2020). Technostress at work and mental health: concepts and research results. *Current opinion in psychiatry*, 33(4), 407-413.
- Dunn R.S. (2021) “The Fourth Industrial Revolution: Cyberpsychology & Well-being”, Global Foundation for Cyber Studies and Research.
- Durmuş, S. Ç., Gülnar, E., ve Özveren, H. (2022). Determining digital burnout in nursing students: A descriptive research study. *Nurse Education Today*, 111, 105300.
- Duxbury, L., ve Smart, R. (2010). The “myth of separate worlds”: An exploration of how mobile technology has redefined work-life balance. In *Creating balance? International perspectives on the work-life integration of professionals* (pp. 269-284). Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.
- Dwarakanath, S., Ravi, K., ve Vijayakumar, R. (2022). A Study on the Emotions of an Employee After a Cyber Security Attack in Their Organization.
- Eggermont, S. (2004). Television viewing, perceived similarity, and adolescents' expectations of a romantic partner. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 48(2), 244-265.
- Elmaghraby, A. S., ve Losavio, M. M. (2014). Cyber security challenges in Smart Cities: Safety, security and privacy. *Journal of advanced research*, 5(4), 491-497.
- Erbil, H. (2018). *Bilgi Güvenliği Stres Faktörlerinin İş Tatmininin Üzerindeki Etkileri: Ar-Ge Merkezi Olan İşletmeler Üzerine Bir Araştırma* (Doctoral dissertation, Bursa Uludağ University (Turkey)).
- Feher, K. (2021). Digital identity and the online self: Footprint strategies—An exploratory and comparative research study. *Journal of information science*, 47(2), 192-205.
- Fischer, C. S. (1994). *America calling: A social history of the telephone to 1940*. Univ of California Press.

- Fox, J., ve Rooney, M. C. (2015). The Dark Triad and trait self-objectification as predictors of men's use and self-presentation behaviors on social networking sites. *Personality and Individual Differences*, 76, 161-165.
- Galanti, T., Guidetti, G., Mazzei, E., Zappalà, S., ve Toscano, F. (2021). Work from home during the COVID-19 outbreak: The impact on employees' remote work productivity, engagement, and stress. *Journal of occupational and environmental medicine*, 63(7), e426.
- Genner, S., ve Süss, D. (2017). Socialization as media effect. *The international encyclopedia of media effects*, 1, 15.
- Gigauri, I. (2020). Effects of Covid-19 on Human Resource Management from the Perspective of Digitalization and Work-life-balance. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*, (4 (31)).
- Gil de Zúñiga, H., Diehl, T., Huber, B., ve Liu, J. (2017). Personality traits and social media use in 20 countries: How personality relates to frequency of social media use, social media news use, and social media use for social interaction. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 20(9), 540-552.
- Grant, C. A., Wallace, L. M., ve Spurgeon, P. C. (2013). An exploration of the psychological factors affecting remote e-worker's job effectiveness, well-being and work-life balance. *Employee Relations*, 35(5), 527-546.
- Güldenbergl, S., ve Langhof, J. G. (2021). Digital Leadership and Technology. *Managing Work in the Digital Economy: Challenges, Strategies and Practices for the Next Decade*, 157-173.
- Gündüz, U. (2017). The effect of social media on identity construction. *Mediterranean journal of social sciences*, 8(5), 85.
- Hadlington, L. (2017). Human factors in cybersecurity; examining the link between Internet addiction, impulsivity, attitudes towards cybersecurity, and risky cybersecurity behaviours. *Heliyon*, 3(7).
- Happonen, A., Manninen, L., Hirvimäki, M., ve Nolte, A. (2021). Expectations for young job applicants' digital identity related to company's social media brand development strategies. *Small Enterprise Research*, 1-22.
- Harley, D., Morgan, J., ve Frith, H. (2018). *Cyberpsychology as everyday digital experience across the lifespan*. Springer.
- Hochschild, A. R. (2018). The time bind: When work becomes home and home becomes work. In *Social Stratification* (pp. 803-807). Routledge.
- Hong, W., Chan, F. K., ve Thong, J. Y. (2021). Drivers and inhibitors of internet privacy concern: a multidimensional development theory perspective. *Journal of Business Ethics*, 168, 539-564.

- Huang, K., ve Pearlson, K. (2019). For what technology can't fix: Building a model of organizational cybersecurity culture.
- Huesmann, L. R., Moise-Titus, J., Podolski, C. L., ve Eron, L. D. (2003). Longitudinal Relations Between Children's Exposure to TV Violence and Their Aggressive and Violent Behavior in Young Adulthood: 1977–1992. *Developmental Psychology*, 39(2), 201-221.
- Irawanto, D. W., Novianti, K. R., ve Roz, K. (2021). Work from home: Measuring satisfaction between work–life balance and work stress during the COVID-19 pandemic in Indonesia. *Economies*, 9(3), 96.
- Işıl, U. S. T. A., ve Ersoy, E. G. (2022). A new exhaustion emerged with COVID-19 and digitalization: a qualitative study on zoom fatigue. *OPUS Journal of Society Research*, 19(46), 365-379.
- Jiang, S., ve Ngien, A. (2020). The effects of Instagram use, social comparison, and self-esteem on social anxiety: A survey study in Singapore. *Social Media+ Society*, 6(2), 2056305120912488.
- Jowett, G. S., Jarvie, I. C., Fuller, K. H., ve Fuller, K. H. (1996). *Children and the movies: Media influence and the Payne Fund controversy*. Cambridge University Press.
- Kagermann, H. (2014). Change through digitization—Value creation in the age of Industry 4.0. In *Management of permanent change* (pp. 23-45). Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Karr-Wisniewski, P., ve Lu, Y. (2010). When more is too much: Operationalizing technology overload and exploring its impact on knowledge worker productivity. *Computers in Human Behavior*, 26(5), 1061-1072.
- Kniffin, K. M., Narayanan, J., Anseel, F., Antonakis, J., Ashford, S. P., Bakker, A. B., ... ve Vugt, M. V. (2021). COVID-19 and the workplace: Implications, issues, and insights for future research and action. *American psychologist*, 76(1), 63.
- Knight, C., Olaru, D., Lee, J., ve Parker, S. (2022). The loneliness of the hybrid worker. *MIT Sloan Management Review*.
- Kupiek, M. (2021). *Digital Leadership, Agile Change and the Emotional Organization: Emotion as a Success Factor for Digital Transformation Projects*. Springer Nature.
- La Torre, G., Esposito, A., Sciarra, I., ve Chiappetta, M. (2019). Definition, symptoms and risk of techno-stress: a systematic review. *International archives of occupational and environmental health*, 92, 13-35.

- Lal, B., Dwivedi, Y. K., ve Haag, M. (2021). Working from home during Covid-19: doing and managing technology-enabled social interaction with colleagues at a distance. *Information Systems Frontiers*, 1-18.
- Lee, S. C. (2020). Social work and social media: organizing in the digital age. *J Pub Health Issue Pract*, 4(1), 1-6.
- Manworren, N., Letwat, J., ve Daily, O. (2016). Why you should care about the Target data breach. *Business Horizons*, 59(3), 257-266.
- Marx, J., Braun, L. M., ve Mirbabaie, M. (2022). Motivators of Knowledge Workers to Conduct Digital Detox.
- Matli, W. (2020). The changing work landscape as a result of the Covid-19 pandemic: insights from remote workers life situations in South Africa. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 40(9/10), 1237-1256.
- Molino, M., Ingusci, E., Signore, F., Manuti, A., Giancaspro, M. L., Russo, V., ... ve Cortese, C. G. (2020). Wellbeing costs of technology use during Covid-19 remote working: An investigation using the Italian translation of the technostress creators scale. *Sustainability*, 12(15), 5911.
- Montag, C., ve Walla, P. (2016). Carpe diem instead of losing your social mind: Beyond digital addiction and why we all suffer from digital overuse. *Cogent Psychology*, 3(1), 1157281.
- Morrison-Smith, S., ve Ruiz, J. (2020). Challenges and barriers in virtual teams: a literature review. *SN Applied Sciences*, 2, 1-33.
- Nash, C., Jarrahi, M. H., ve Sutherland, W. (2021). Nomadic work and location independence: The role of space in shaping the work of digital nomads. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 3(2), 271-282.
- Ottis, R., ve Lorents, P. (2010, April). Cyberspace: Definition and implications. In *International Conference on Cyber Warfare and Security* (p. 267). Academic Conferences International Limited.
- Pathak, D. N. K. (2016). Digital detox in India. *International Journal of Research in Humanities & Soc. Sciences*, 4(8), 60-67.
- Peper, E., ve Harvey, R. (2018). Digital addiction: Increased loneliness, anxiety, and depression. *NeuroRegulation*, 5(1), 3-3.
- Potter, R. E., Dollard, M., Pignata, S., Zadow, A., ve Lushington, K. (2022). Review of practice & policy strategies for managing digital communication and ICT use in Australian universities. *Computers in Human Behavior Reports*, 5, 100160.
- Radtke, T., Apel, T., Schenkel, K., Keller, J., ve von Lindern, E. (2022). Digital detox: An effective solution in the smartphone era? A systematic literature review. *Mobile Media & Communication*, 10(2), 190-215.

- Sağbaşı, M., ve Erdoğan, F. A. (2022). Digital leadership: a systematic conceptual literature review. *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 3(1), 17-35.
- Schiuma, G., Schettini, E., Santarsiero, F., ve Carlucci, D. (2022). The transformative leadership compass: six competencies for digital transformation entrepreneurship. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 28(5), 1273-1291.
- Serra, F.R., Pinotti, F., Guerrazzi, L.C. ve Cruz, J.A.W. (2021), "The intellectual structure of organizational identity and the opportunity of studies in strategy", *Future Studies Research Journal: Trends and Strategies*, Vol. 13 No. 2, pp. 149-169,
- Shechter, A., Kim, E. W., St-Onge, M. P., ve Westwood, A. J. (2018). Blocking nocturnal blue light for insomnia: A randomized controlled trial. *Journal of psychiatric research*, 96, 196-202.
- Sheninger, E. (2019). *Digital leadership: Changing paradigms for changing times*. Corwin Press.
- Siebert, S., ve Löwstedt, J. (2019). Online boundary work tactics: an affordance perspective. *New Technology, Work and Employment*, 34(1), 18-36.
- Solove, D. J., ve Citron, D. K. (2017). Risk and anxiety: A theory of data-breach harms. *Tex. L. Rev.*, 96, 737.
- Sonnentag, S., Reinecke, L., Mata, J., ve Vorderer, P. (2018). Feeling interrupted—Being responsive: How online messages relate to affect at work. *Journal of Organizational Behavior*, 39(3), 369-383.
- Stacey, P., Taylor, R., Olowosule, O., ve Spanaki, K. (2021). Emotional reactions and coping responses of employees to a cyber-attack: A case study. *International Journal of Information Management*, 58, 102298.
- Suler, J. (1996). *The psychology of cyberspace*. Rider University.
- Suler, J. (2017). The dimensions of cyberpsychology architecture. In *Boundaries of Self and Reality Online* (pp. 1-23). Academic Press.
- Syvetsen, T. (2020). The problem is personal—and social: making sense of digital detox. In *Digital Detox: The Politics of Disconnecting* (pp. 99-124). Emerald Publishing Limited.
- Tiggemann, M. (2006). The role of media exposure in adolescent girls' body dissatisfaction and drive for thinness: Prospective results. *Journal of social and clinical psychology*, 25(5), 523-541.
- Tuncay, A. Y. A. S., Horzum, M. B., ve Koç, M. (2021). Lise Öğrencilerinde Sanal Zorbalığın Yaygınlığı ve Önleme Programının Etkililiği.

- Üstündağ, A. (2022). Çocukların sosyal medya, akıllı telefon ve oyun bağımlılığı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Bağımlılık Dergisi*, 23(3), 316-326.
- Vahedi, Z., ve Saiphoo, A. (2018). The association between smartphone use, stress, and anxiety:A meta-analytic review. *Stress and Health*, 34(3), 347-358.
- Vuori, V., Helander, N., ve Okkonen, J. (2019). Digitalization in knowledge work: the dream of enhanced performance. *Cognition, Technology & Work*, 21(2), 237-252.
- Willard, N. E. (2007). *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress*. Research press.
- Wilson, C., ve Stock, J. (2021). ‘Social media comes with good and bad sides, doesn’t it?’A balancing act of the benefits and risks of social media use by young adults with long-term conditions. *Health*, 25(5), 515-534.
- Yao, M. Z., ve Zhong, Z. J. (2014). Loneliness, social contacts and Internet addiction: A cross-lagged panel study. *Computers in Human Behavior*, 30, 164-170.
- Zhou, R., Luo, Z., Zhong, S., Zhang, X., ve Liu, Y. (2022). The impact of social media on employee mental health and behavior based on the context of intelligence-driven digital data. *International journal of environmental research and public health*, 19(24), 16965.
- Zwilling, M., Klien, G., Lesjak, D., Wiechetek, Ł., Cetin, F., ve Basim, H. N. (2022). Cyber security awareness, knowledge and behavior: A comparative study. *Journal of Computer Information Systems*, 62(1), 82-97.

Bölüm 33

**Arama Motorlarınının Geçmişten
Günümüze Değişimi Ve Yapay Zeka**

Şeyma BOZKURT UZAN¹

¹ *Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü. ORCID No: 0000-0003-3527-3730, suzan@gelisim.edu.tr.*

GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde bilim ve teknolojinin kaydettiği ilerlemeler, insan yaşamını kökten değiştirecek dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Bu dönüşümler arasında belirgin bir yere sahip olan arama motorları, ilk ortaya çıktıklarından bu yana önemli evrimler geçirmişlerdir. İlk dönemlerde sadece anahtar kelimeler üzerinden işlev gösteren bu platformlar, günümüzde yapay zeka teknolojilerinin de yardımıyla semantik bağlantılar kurabilir, kullanıcı niyetini anlayabilir ve kişiselleştirilmiş kullanıcı deneyimleri sunabilir hale gelmişlerdir.

Bu gelişim süreci içinde yapay zeka, arama motorlarının işlevselliğini ve etkinliğini artıran kritik bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Yapay zeka algoritmaları, geleneksel arama motorlarının sunduğu basit anahtar kelime eşleşmelerinin ötesine geçerek, kullanıcıların arama terimlerini anlama, metinler arası semantik ilişkileri kurma ve hatta kullanıcıların geçmiş arama geçmişlerini analiz ederek kişiselleştirilmiş sonuçlar sunma kapasitesine sahiptir.

Bu alanda derin öğrenme, doğal dil işleme ve makine öğrenimi gibi yapay zeka yöntemleri, arama motorlarının karmaşık veri yapılarını anlama, içerikleri etiketleme ve sınıflandırma, anlamsal bağlantıları kurma ve hatta kullanıcı ihtiyaçlarını daha derinlemesine anlama yeteneklerini geliştirmişlerdir. Ayrıca, bu teknolojiler kullanıcının önceki arama geçmişi, tercihleri ve davranışları gibi verileri analiz ederek, kişiselleştirilmiş sonuçlar sunma kapasitesini de büyük ölçüde artırmıştır.

Arama motorlarının bu ilginç ve karmaşık dönüşüm sürecini ele almak, yapay zeka teknolojilerinin bu evrimde nasıl kritik bir rol oynadığını anlamak ve bu konudaki en son gelişmeleri irdelenmek hedeflenmektedir. Bu, kullanıcıların internetin karmaşık yapısını daha etkin bir şekilde anlamalarına ve bilgiye daha hızlı, daha doğru bir şekilde ulaşmalarına olanak tanıyan bir süreçtir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNTERNET

İnternet Nedir?

İnternet dünya çapında birçok bilgisayar sistemini birbirine bağlayan ve sürekli gelişen bir elektronik iletişim ağıdır. Bu ağ insanların bilgiye daha kolay, ucuz ve hızlı ulaşmasına olanak sağlar. Bir diğer tanımla çok protokollü bir ağ olan internet, birbirine bağlı bilgisayar ağlarının tümüdür. İnternetin işleyişi, birçok verinin farklı cihazlar arasındaki iletimi ile gerçekleşmektedir. Bu işleyiş verilerin küçük parçalara ayrılması ve farklı yollar üzerinden hedef

cihaza ulaştırılması yoluyla gerçekleşmektedir. Bu işlem, birçok farklı teknolojinin bir arada kullanılmasını gerektirmektedir (Parlak ve Balık, 2005).

İnternet, herhangi bir yerden herhangi bir yere bilgi alıp göndermenizi sağlar. İnternetle birlikte insanlar e-posta, çevrimiçi alışveriş, arama motorları, online bankacılık gibi birçok aktiviteyi gerçekleştirmektedirler (Doğru, 2023). Ayrıca internet eğitim ve araştırma, iş dünyası, haberler gibi birçok bilgiye daha kolay ve hızlı erişim sağlamaktadır. Diğer yaygın internet hizmetleri arasında çevrimiçi mesajlaşma, müzik ve film indirmek, dosya paylaşımı, veri depolama gibi işlemler de bulunmaktadır. Sonuç olarak, internet insanların etkileşimde bulunma, iletişim kurma, bilgiye hızlı ve kolay erişim gibi konularda önemli bir etki yaratmaktadır. Gelişen teknolojiyle birlikte internet, insanlar arasındaki bilgi alışverişini artırarak dünya genelinde pek çok fayda sağlamaktadır. Her geçen gün gelişmeye devam eden bu teknoloji insanların hayatlarında büyük bir rol oynamaktadır (Şeker, 2005).

İnternet'in Tarihçesi

İnternetin tarihi, 1950'lerde bilgisayarların gelişmesi ile başlar (Wikipedia, 2023). Zamanla bu bilgisayarlar arasında veri aktarımı için bir ağ sistemi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. İşte tam da bu nedenle, internetin ilk temelleri bu dönemde atılmaya başlanmıştır. Bu veri ağı ilk olarak Fransa ve İngiltere'de kullanılmaya başlanmıştır. Ardından, Amerika Birleşik Devletleri'nde ARPANET adlı sistem oluşturulmuştur. Bu sistem sayesinde, ilk kez bir mesaj internet üzerinden gönderilmiştir ve Kaliforniya Üniversitesi'nin bir profesörüne ulaşmıştır. 1960'larda ise ARPANET sistemi daha da geliştirilerek hızlı ve güvenilir bir veri ağına dönüştürülmüştür. Bu sayede, iki bilgisayar arasında veri aktarımı yapılmaya başlanmıştır. Sonrasında ise, bu ağlar daha hızlı ve etkili bir hale getirilmiştir ve 1989 yılında günümüzdeki internet ortaya çıkmıştır. İnternet her geçen gün ağları ile dünyayı sarmakta ve küresel bir iletişim aracı olarak önemli toplumsal değişimlere öncülük etmektedir (Işık, 2007)

İnternet'in Gelişimi

İnternet, ağların ağı anlamına gelmektedir, dünya çapında milyonlarca bilgisayarı birbirine bağlayan bir sistem olarak tanımlanabilir. İnternet teknolojisi, askeri amaçlar için tasarlanan bir sistem olan ARPANET projesi sayesinde ilk adımlarını atmıştır. İnternetin kökeni, 1962 yılında Amerikan Askeri Araştırma Projesi (ARPANET) ve Massachusetts Institute of Technology'nin tartışmaya açtığı "galaktik ağ" kavramıyla birlikte gündeme gelmiştir (Topçu, 2005). Arpanet ülke savunmasını koordine etmek için

bilgisayarlar arasında kurulacak bir iletişim ağı oluşturma amacını taşımaktadır. Projede öngörülen sistemde, herhangi bir bilgisayarın ağdan çıkması durumunda diğer bilgisayarlar bundan etkilenmeyecek ve iletişim aksamadan devam edecektir. Ayrıca, ağın hiçbir merkezi düzenleyici veya denetleyicisi olmayacağından, kesintisiz ve sürekli bir iletişim sağlanabilmesi mümkün olmaktadır (Meşe, 2017).

ARPANET, kısa bir süre içinde birçok merkezdeki bilgisayarları ağa bağlamaktadır. ARPANET'in gelişimi ile NCP (Network Control Protocol) adı verilen bir uygulama programı ortaya çıkmakta ve bu program sayesinde ARPANET bağlantılı bilgisayarlar arasındaki iletişim gerçekleşmektedir. CHP'nin devreye girmesi ile birlikte ARPANET daha da aktif bir hale gelmekte ve diğer bilgisayarlar da ağa bağlanmaktadır. Bu gelişme ile birlikte ARPANET, ilk defa 1972 yılı Ekim ayında düzenlenen Uluslararası Bilgisayar İletişim Konferansı'nda NCP ile başarılı bir şekilde gösterilmektedir. Elektronik posta (e-mail) da bu yıllarda ARPANET içinde kullanılmaya devam etmektedir. Ancak NCP'den daha kuvvetli ve esnek bir protokol olan TCP/IP, NCP'nin yerini almıştır ve 1 Ocak 1983'te ARPANET üzerindeki NCP hakimiyeti sona ermiştir. Böylece, modern internetin temelleri atılmıştır (Görgülü, 2010).

1980'lerin başında, bilgisayar teknolojisi daha ucuz hale geldi ve masaüstü bilgisayarların popüler hale gelmesiyle birlikte, yerel ağların (LAN'lar) gelişmesi hız kazandırmıştır. Ancak, ağda bulunan bilgisayar sayısındaki artış, tüm farklı IP adreslerini takip etmeyi zorlaştırdı. Bu sorunu çözmek için 1983 yılında Alan Adı Sistemi (DNS) tanıtılmıştır. Alan Adı Sistemi (DNS), internete bağlı cihazların isimlendirilmesini sağlayan hiyerarşik bir sistemdir. DNS, 'host' olarak adlandırılan internete bağlı tüm birimlerin yerel olarak bir ağaç yapısı içinde gruplandırılmasını sağlamaktadır. Bu şekilde, bütün adreslerin her yerde tanımlı olmasına gerek kalmamıştır (Tatar, 2013).

DNS'nin keşfi ve TCP/IP'nin yaygın kullanımı, internetin yaygın bir aktivite patlamasına yol açtı. 1986-1987 yılları arasında, ağdaki ana bilgisayar sayısı 30.000'e kadar çıkmıştır. İnsanlar artık interneti, mesaj göndermek, haber okumak ve dosya paylaşmak için kullanmaktadır. Ancak, sistem hala ileri düzey bilgi işlem bilgisine sahip insanlar için uygun olduğundan, internetin kullanımı daha kolay hale getirilmesi gerekmekte idi. Avrupa Nükleer Araştırmalar Örgütü'nde (CERN)' de bilgisayar bilimcisi olarak çalışan Tim Berners-Lee ilk bilimcidir. (Ersöz, 2020). Berners-Lee, CERN'in bilgisayar ağındaki tüm bilgileri yapılandırmak ve birbirine bağlamak için yeni bir yol önermiştir. Sonuç olarak, "bilgi ağı" konsepti doğdu ve bu nihayetinde World Wide Web olarak bilinir hale geldi. Bu sayede internet, herkes tarafından daha kolay erişilebilir ve kullanılabilir hale gelmiştir.(Aslan, 2005).

1993'te Mosaic tarayıcısının piyasaya sürülmesi, web'i akademisyen olmayan yeni bir kitleye açtı ve insanlar kendi HTML web sayfalarını oluşturmanın ne kadar kolay olduğunu keşfetmeye başladılar. Sonuç olarak, web sitelerinin sayısı hızla büyümüş 1985'te 200 olan ağ sayısı, 1994 yılı ocak ayında 30.000'e ulaşmıştır. Bununla birlikte, web siteleri sayısının hızlı artışı, internet kullanıcıları için bilgiye erişimi daha kolay hale getirdi ve dijital çağın başlangıcını işaret etmiştir. Bugün, internet milyarlarca web sitesi barındırıyor ve dünya genelinde milyarlarca insan tarafından kullanılmaktadır (Aslan, 2005).

İnternet'in Toplum Üzerindeki Etkileri

Bilgi toplumunda internet önemli bir rol oynamaktadır. İnternet, bilginin yayılmasında büyük öneme sahiptir. Kitle iletişim araçları arasında yer alan internet, gün geçtikçe yaygınlaşmakta ve küreselleşmektedir. Son yıllarda internetin dünya genelinde kullanımı artmış ve bu sayede insanlar gelişmeleri anlık olarak takip edebilmektedirler. Bununla birlikte internet sayesinde yeni iş fırsatları bulmak ve eğitim öğrenim daha erişilebilir bir hale gelmektedir (Günler, 2015).

Bununla birlikte eğitim ve öğrenim üzerindeki etkisi de oldukça büyüktür. Öğrenciler geniş bir bilgi ve çok sayıda kaynağa sahip olmaktadırlar. Çevrimiçi eğitim platformları, uzaktan dersler, eğitici oyunlar ile öğrenciler öğrenme süreçlerini daha hızlı ve verimli hale getirmektedirler. Eğitim ve öğretimde internet kullanımının gelişmesiyle beraber öğrencilerin iş arama süreçleri de kolay olmaktadır (Duman, 2008).

İş dünyasında da büyük rol oynayan internet birçok işletmenin varlığına katkı sağlamaktadır. İnternet iş arayan insanların kendilerine uygun iş ilanlarına hızlı ve kolay bir şekilde erişebilmelerini sağlamaktadır. İnsanlar internet üzerinden iş ilanı arayarak çevrimiçi başvuru yapabilir ve kariyerlerini geliştirebilirler. İnternetin gelişmesiyle birlikte bilişim sektöründe ciddi anlamda büyüyerek önem kazanmıştır. İnternet, yeni iş fırsatları yaratarak yeni girişimler ortaya çıkarmaktadır. Bilişim sektöründeki bu gelişme dünya genelindeki birçok sektörün dijitalleşmesine yol açmıştır. Perakende, finans, sağlık, seyahat ve turizm gibi sektör internet sayesinde daha hızlı ve daha verimli hale gelmektedirler. Böylece bilişim sektörü dünya üzerinde birçok işletmeye istihdam sağlayarak ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır (Demircioğlu, 2017).

İnternetin sosyal hayata etkileri oldukça fazladır. İnsanlar çoğu günlük işlerini internet sayesinde online olarak yapmaktadırlar. İnternetin bu etkileri günlük işlerin daha hızlı ve kolay gerçekleşmesini sağlamaktadır. Sosyal medya, çevrimiçi alışveriş, evden çalışma gibi faaliyetler sosyal yaşamı ve

insan ilişkilerini etkilemektedir. İnternet kullanımının sosyal yaşamı ve ekonomik hayatı doğrudan etkilediği ve değişikliklere neden olduğu açıkça görülmektedir (Sarıfakıoğlu, 2007). İnternetin gelişmesiyle birlikte iş yerine gitmeden evden çalışmak da mümkün hale gelmiştir. Bu da insanların iş ve yaşam dengesini değiştirmektedir. Dünya genelinde internet sayesinde birçok işlem daha hızlı ve kolay bir şekilde yapılabilmektedir.

Örneğin, devlet hizmetlerinin çevrimiçi platformlardan gerçekleştirilebilir hale gelmesiyle insanlar evlerinden çıkmadan devlet işlerini çevrimiçi olarak gerçekleştirmektedirler. Böylece zaman ve maliyet tasarrufu da sağlanmaktadır. İnternet hayatın birçok alanına yenilikler getirmektedir. Bu yenilikler hayatımızın son yıllarında önemli bir rol oynamaktadır. Eğitim, iş, sağlık ve birçok alan bu yeniliklerden etkilenmiştir. İnternet sayesinde sağlık hizmetlerine erişim çok daha hızlı ve kolay bir şekilde yapılmaktadır. İnsanlar hastalıkları ile ilgili bilgileri internet üzerinden kolay bir şekilde araştırma yapabilir ve online olarak hastane randevusu alabilmektedirler. Ancak, internetin sağlık alanındaki etkileri bazı risklere de yol açmaktadır. İnternet üzerinde bulunan yanlış bilgiler insanları bilinçsiz tedavi yöntemlerine yönlendirebilir ve endişeye sokabilmektedir (Günler ve Eryiğit, 2015).

İnternetin toplum üzerinde hem olumlu hem olumsuz etkiler yaratmaktadır. İnternetin doğru kullanımı insan hayatını kolaylaştırırken yanlış kullanımı da bazı sorunlara neden olmaktadır. İnternetin yaygın kullanılmaya başlamasıyla beraber siber suçlar, internet bağımlılığı, bilgi kirliliği, özel hayatın gizliliği gibi birçok konuda sorunlar yaşanmaktadır (Vatansever, 2014). İnsanların yaşam kalitesini düşürebilen internet bağımlılığı zaman yönetimi, sosyal izolasyon, kişilerin diğer sorumluluklarını yerine getirmemeleri gibi sorunlara neden olmaktadır. İnternet bağımlılığının artmasıyla birlikte insanların gerçek hayatlarındaki etkileşimlerin azalmasına, özgüven problemleri, yalnız hissetme sorunlarına yol açmaktadır (Denizci, 2009).

İKİNCİ BÖLÜM

YAPAY ZEKA VE ARAMA MOTORLARI

İnternet ve yapay zeka, teknolojik dünyanın en önemli ve hızla gelişmekte olan alanlarından ikisi haline gelmiştir. İnternet dünya genelinde insanlar ve bilgisayarlar arasında bilgi, veri ve iletişim sağlamakta olan bir ağıdır. Yapay zeka ise bilgisayarların insan zekasına benzer bir şekilde öğrenme, karar verme ve problem çözme gibi yeteneklerini geliştirmekte olan bir nevi insan zekasını taklit etmekte olan bir teknolojidir. Yapay zeka alanında ilk gelişmeden bir örnek vermek gerekirse;1990'lı yılların sonuna doğru IBM (International Business Machines)'in üretimini gerçekleştirdiği, Deep Blue adlı bilgisayar, dünyanın en ünlü satranç ustası Garry Kasparov'u yenmesiyle gerçekleşmiştir (Ataman ve Sucu, 2020).

İnternet ve Yapay Zekanın Ortak Kullanım Alanları

İnternet ve yapay zeka birbirleri ile bağlantılı ve birbirlerini besleyen teknolojilerdir. Örneğin, yapay zeka teknolojileri internet üzerinden veri toplayabilmekte ve bu verileri analiz edebilmektedir. Bu analizler sayesinde daha iyi sonuçlar elde edilebilmektedir. Ayrıca, internet üzerindeki büyük veri setleri, yapay zeka modellerinin eğitiminde de kullanılabilir. Bu da yapay zeka teknolojilerinin daha doğru ve etkili hale gelmesini sağlamaktadır. Birbiriyle etkileşim halinde olan bu iki teknolojinin birçok farklı sektörde çokça sayıda ortak kullanım alanları bulunmaktadır (Kaygusuz, 2023)

Chatbotlar: Kullanıcılar dijital görüşme mesajlaşma yoluyla bir insan ile yazışır gibi iletişim kurdukları ve bir konuda bilgi alma, işlem yapma gibi çeşitli amaçlarla iletişim kurdukları sohbet robotlarıdır. Bir **chatbot** kullanarak pizza sipariş etmek, sinema bileti almak, uçuş için check-in yapmak, hesap bakiyesi öğrenmek mümkündür. Öneri sistemleri: İnternet üzerindeki alışveriş siteleri, müzik platformları ve video platformları gibi platformlar, yapay zeka tabanlı öneri sistemlerini kullanarak, kullanıcılara ilgili ürünler, şarkılar ve videolar önermektedir. (Yılmaz, 2017)

Güvenlik: İnternet üzerindeki platformlar, yapay zeka tabanlı güvenlik sistemleri kullanarak, kullanıcıların hesaplarını ve kişisel bilgilerini korumaktadır.

Otomatik çeviri: İnternet farklı dillerdeki içeriklerin, paylaşılması için kullanılmaktadır. Yapay zeka teknolojileri sayende, otomatik çeviri sistemleri de geliştirilmektedir. Bu sistemler farklı dillerdeki içerikleri anında çevirmekte ve kullanıcıya sunmaktadır.

Araştırma: İnternet, yapay zeka teknolojileri sayesinde daha verimli bir şekilde araştırma yapılmasına olanak sağlamaktadır. Özellikle büyük veri kümeleri üzerinde, yapay zeka algoritmaları kullanarak, derinlemesine analizler yapılabilmektedir. **Arama motorları:** İnternet, arama motorlarının kullanımıyla vazgeçilmez hale gelmektedir. Bu arama motorları, yapay zeka algoritmalarını kullanarak kullanıcıların arama terimlerine göre en doğru sonuçları sunmaktadır.

Kişiselleştirilmiş öneriler: İnternet siteleri ve uygulamalar kullanıcıların geçmiş davranışlarına dayanarak, özelleştirilmiş içerik sunmak için yapay zeka algoritmalarını kullanabilmektedir.

Görüntü İşleme: İnternet fotoğraf ve video paylaşımlarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle, görüntü işleme için de yapay zeka teknolojilerini kullanabilmektedir. Örneğin; yüz tanıma teknolojileri, fotoğraf etiketleme veya arama işlemleri için kullanılabilir. Bunlar sadece birkaç örnektir. İnternet ve yapay zeka teknolojilerinin ortak kullanım alanları çok fazladır ve günden güne de artmaya ve gelişmeye devam etmektedir.

Arama Motorları Nedir?

Web arama motoru veya internet arama motoru, web'de sistemli bir şekilde kullanıcılarının istedikleri bilgilere anında ve istediği zaman erişebilmek için sıklıkla kullandıkları bir yazılım türüdür. Kullanıcıların WWW(World Wide Web) şeklinde arama sorgusu yaparak internetteki web sitelerini anlayabilmek için tasarlanmış çevrimiçi bir araçtır. Birincil işlevi internette bulunan verileri bir araya getirip raporlamaktır. Web sitelerinin içeriklerini tarayarak arama sonuçlarını genellikle satır şeklinde yani indeks kullanarak kullanıcının aradığı bilgiye en uygun sonuçları listelemektedir. Bulunan sonuçlar arasında web sayfası bağlantıları, görseller, videolar, infografikler, yazılar, akademik makaleler ve diğer dosya türleri yer alabilmektedir. Arama motoru, çıktı olarak elde edilmiş kayıtlar ve bilgilerin hepsini birbiriyle harmanlayarak sorgulamakta olan, bir sorgunun kabul edilebilmesi için gerekli faaliyetleri gerçekleştiren, elde edilen verilerin performans düzeylerinin en yüksek ve en verimli çıktı olmasını amaçlayan bir sorgulama ve bulma sistemidir. (Atay vd., 2010)

Tarayıcı ve arama motoru kelimeleri birbirleriyle sık sık karıştırılmaktadır. "Web tarayıcısı, bilgisayarlara ve akıllı telefonlara yüklenebilen bir yazılım uygulamasıdır ve kullanıcıların web sayfalarını görüntülemesi için kullanıcı dostu bir arayüz sağlamaktadır. Örnek vermek gerekirse, Chrome, Firefox ve Microsoft Edge gibi web tarayıcıları mevcuttur. Arama motorları ise Google, Bing, Yahoo gibi çevrimiçi araçlardır ve web tarayıcısı aracılığıyla

erişilebilmektedirler. Arama motorlarının amacı, kullanıcıların sorgularına göre ilgili web sayfalarını listeleyerek yanıtlar sunmaktır. Dünya genelinde en yaygın kullanılan arama motorları şunlardır; Google, YouTube, Yahoo, BingBaidu, Yandex, DuckDuckGo, Ask.com, AOL, Amazon. Türkiye’de en çok kullanılan arama motorlarına ise şu şekilde örnek verebiliriz; birinci sırada 2023 Mart verilerine göre %99’luk oranda Google gelmektedir. Sonrasında ise çok düşük oranlarla Bing, Yandex, Yahoo gibi yaygın kullanılan arama motorları gelmektedir (Zülfikar, 2014).

Arama Motorlarının Amacı

Arama motorları, web siteleri ve kullanıcılar arasında bir köprü işlevini sağlamaktadır. Arama motorları, kullanıcılara lazım olan bilgileri içeren en iyi web sayfalarını bulup kullanıcıları listeleyen ve kullanıcının ulaşmak istediği bilgiye en kolay şekilde ulaşmasını sağlayan bir sistemdir. Bir arama motoru sisteminde, arama motoru botları bilgileri URL adreslerine göre toplamaktadır. Toplanan bilgiler veritabanlarında saklanmaktadır. Kullanıcılar bir arama motorunda arama yaptıklarında, veritabanındaki bilgiler toplanır ve siteler uyumluluk algoritması kullanılarak sınıflandırılmaktadır. Günümüzde arama motorları bilginin kaynağı olarak kabul görmektedir. Web sitelerine ve hızlı bilgiye ulaşmanın en önemli aracı olarak kullanılmaktadır (Yüksel ve Tolun, 2019).

Arama Motorlarının İşleyişi

Arama motorları, web sitelerindeki bilgileri araştıran ve kullanıcılara benzer aramalar için en alakalı sonuçları gösteren web tabanlı programlardır. Arama motorlarının çalışmaları genellikle aşağıdaki şekilde ilerlemektedir: Tarama Modülü: Bu yazılım web dökümanlarını tarayıp analiz etmek için kullanılmaktadır. Gerekli bilgiler toplanmaktadır. Bu işlem yapılırken modül, farklı alanlarda çalışabilecek örümcekler (spiders) üretmektedir. İndeks Modülü: İndeksleme işlemi, depolanan kelime gruplarının işlenmesi ve hepsi için birer URL oluşturulması kuralına göre çalıştırılmaktadır. İndeksleyici uygulama metinler ve kelimelerin bağlantı analizi işlevlerinden oluşmaktadır. Alınan veri dosyalarından aynı kodlama ile okunan veriler tablo olarak hafızada saklanmaktadır. Bu uygulamanın veri okumak için sunduğu alan 0-254 arası tanımlanan klasörlerdir. Her klasör gözden geçirilerek hafızaya tanımlama işlemi görmekte ve ardından diğer veriye geçilmektedir. Yapılan işlemler her klasörler için farklı zaman harcamaktadır. Bütün indeksleyici uygulamaları işlem gördüğü sırada hangi klasör müsait ise onunla çalışmaktadır ve bu sayede farklı uygulamalar aynı anda işlem yapabilmektedir. İndeksleme başladığında,

çalıştığında ve durduğunda sunucu uygulamasındaki veriler sırada gerçekleştirilen işlemler hakkında bilgi vermektedir. İndekslenmiş klasörler ve kelime dağarcığı bu uygulamalara gönderilen birden çok dizin oluşturucu uygulaması kaynaklara erişimi engellemektedir. Veri ayrıştırma işlemi tarafından oluşturulan veri kümesi topludur, ancak dizin oluşturma işlemleri her sözcük için bir tane dizin dosyası sunmaktadır (Yener vd., 2004).

Arama Motorlarının Tarihi Gelişimi

Arama motorları, internetin ortaya çıkmasından hemen sonra geniş bir bilgi kaynağı içinde hızlı ve doğru bir biçimde istenilen bilgilere erişmek için geliştirilen uygulamaları içermektedir. Arama motorları kullanıcıların internet üzerinde aramak istedikleri konular hakkında ilgili siteleri bulmalarına yardımcı olmaktadır. Arama motorlarının çalışma yapısı, internet üzerinde bulunan bilgilere kolay erişim sağlamak amacıyla indekslenmesi biçimindedir. Arama motorları, günümüzdeki haline gelene kadar uzun bir tarihi gelişim sürecinden geçmektedir (Yozkat, 2017).

Arama motorları, internetin gelişmesiyle birlikte paralel olarak gelişen ve kullanıcıların internet üzerinde bilgiye erişmelerini kolaylaştıran bir teknolojidir. İnternet üzerindeki bilgileri indeksleyerek arama yapma imkânı sunan ilk örneğini Archie oluşturmaktadır. Archie, 1990'larda kullanılmaya başlanan bir arama motorudur. FTP (File Transfer Protocol) üzerinden dosya aramaları yapabilen bir arama motorudur (Yıldırım vd., 2022). Archie, McGill Üniversitesi'nde öğrenci olan Alan Emtage tarafından 1990 yılında geliştirilmiştir. Archie, o dönemdeki internetin büyük bir sorununu çözmek için kullanılmaktaydı. O dönemde, internet üzerindeki belgelerin büyük bir kısmı FTP sunucularında yer almaktaydı, ancak bu belgelerin neler olduğunu ve nerede bulunabileceğini bulmak oldukça zorlu bir süreci içermekteydi. Archie, kullanıcılara FTP sunucularında yer alan belgeleri arama imkânı sunarak, belgelerin daha kolay bulunmasını sağlamaktadır. Archie, dosya isimlerine göre arama yaparak kullanıcıların istedikleri bilgilere daha kolay erişmelerini sağlamaktadır (Duman, 2018).

1993 yılında hayata World Wide Web Wanderer, web sitelerini sıralamak ve otomatik bir şekilde veri tabanına yerleştirmek için üretilen bir arama motorudur. Daha sonra "Wandex" olan sistem, ağın büyüklüğünü ve büyümesini ölçmek için dünya çapındaki aktif sunucuları saymaktadır. Ancak bu sistem, modern ağ örümceklerinin görevi olan web sitelerinde gezinerek içeriklerini sıralamak için bir plan haline dönüşmektedir (Tonta, 2002).

1990'ların ortalarında ve 2000'lerin başlarında, web arama motorları hızla yaygınlaşmaktadır. 1994 yılında Jerry Yang ve David Filo tarafından geliştirilen

"Yahoo!", kullanıcıların web sitelerini kategorize etmelerine ve aramalarını bu kategoriler üzerinden yapmalarına olanak tanıyan bir arama motorunu geliştirmişlerdir. 1997 yılında Larry Page ve Sergey Brin tarafından geliştirilen "Google", web arama motorları alanında büyük bir devrim yarattı ve kullanıcıların daha doğru ve hızlı sonuçlara ulaşmalarını sağlayan yenilikçi bir algoritma kullanılmaktadır (Doğan, 2021).

Arama motorları, internet kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte hızla popülerlik kazanmaktadır. Günümüzde, Google, Yahoo! ve Bing gibi popüler arama motorları, internet kullanıcıları tarafından sıkça kullanılmaktadır. Arama motorları, sadece bilgiye erişim için değil, aynı zamanda işletmelerin ürünlerini ve hizmetlerini tanıtmaları için de önemli bir araç haline gelmektedir. Arama motorlarının gelişimi, akıllı cihazların yaygınlaşması ve sesli aramaların kullanımının artmasıyla da hız kazanmaktadır. Artık kullanıcılar, akıllı telefonlarından veya diğer cihazlarından doğal dil kullanarak arama yapabilmektedirler. Bu nedenle, arama motorlarının gelecekteki gelişiminde, doğal dil işleme ve yapay zeka teknolojilerinin kullanımı büyük bir rol oynamaktadır (Çalışkan, 2018).

En Yaygın Kullanılan Arama Motorları

Google

Google, 1998 senesinde Larry Page ve Sergey Brin tarafından kurulan dünyanın en popüler ve en yaygın kullanılan arama motorudur. Milyarlarca web sayfası arasında analiz ve karşılaştırma yaparak bunun sonucunda web sitelerini indexleyerek kullanıcılarına sunmaktadır. Aynı zamanda Google'ın ürünleri arasında da en popüler olan ürünüdür. Arama motoru pazarının %70'e yakın bir kısmının Google'a ait olduğu bilinmektedir. Şubat 2020 verilerine göre dünyada en çok kullanılan arama motorları istatistiklerinde Google, %92'ye yakın bir oranla ilk sırada yer almaktadır. Google'nin birinci sırada ve en popüler arama motoru olmasının en büyük sebeplerinden bazıları da kullanıcı dostu bir arayüze sahip olması ve kişiselleştirilmiş bir kullanıcı deneyimi sunmasıdır (Sullivan, 2016).

Bing

Bing, Microsoft tarafından işletilen bir web arama motorudur. İlk kez 2009 yılında Google'ın popülerliğini azaltmayı hedefleyen bir rakip olarak piyasaya sürülmüş ve günümüzde dünya genelinde birçok kişi tarafından kullanılmaktadır. Bing'in tarihçesi Microsoft'un daha önceki girişimleriyle bağlantılıdır. Microsoft, ilk olarak 1998 yılında "MSN Search" olarak bilinen bir arama motoru başlatmıştı. Daha sonra bu arama motoru, "Windows Live

Search" ve "Live Search" olarak yeniden adlandırıldı. Ancak, bu arama motorları Google gibi rakipleri karşısında pek başarılı olamadılar. Microsoft, arama motoru teknolojisindeki eksiklikleri gidermek için satın alma yaptı. 2008 yılında, Microsoft Powerset adlı bir arama motoru şirketini satın aldı. Powerset, arama sonuçlarını daha doğru hale getirmek için doğal dil işleme teknolojisi kullanmaktaydı. (Volokh ve Falk, 2011)

Yahoo

Yahoo, 1994 yılında Jerry Yang ve David Filo tarafından kurulmuş, Amerikan çok uluslu teknoloji şirkettir. Şirket, birçok farklı internet hizmeti sunmaktadır fakat bu hizmetler arasından en iyi ve en çok bilineni Yahoo Arama Motorudur. 2005 yılından beri piyasada olan arama motoru Yahoo, birçok özellik yaratarak Pazar payına girmeyi başarmıştır. Yahoo, internet kullanıcılarına web siteleri, haberler, görüntüler ve diğer çevrimiçi içerikler için arama yapmasına izin vermektedir. Yahoo Arama Motoru, kullanıcılara zengin haberler ve güncel bilgiler sunarak arama deneyimini kolaylaştırmaktadır. Bu içerikler, Spor, Finans, Sinema ve Müzik gibi farklı kategorilere ayrılmıştır ve en son trendler ve ilgili içerik seçenekleri de mevcuttur. Ayrıca, uygulamalar arasında çok dilli arama, özelleştirme aracı My Web, videolar, fotoğraflar (Flickr) ve sosyal yer imi aracı Del.icio.us da yer almaktadır. Bu özellikler, kullanıcıların ihtiyaçlarına yönelik hızlı ve kapsamlı bir arama deneyimi sunmayı hedeflemektedir (Qu vd., 2018).

Yandex

Yandex, kullanıcılara akıllı ürün ve hizmetler sunan bir teknoloji şirketi olarak hizmet sağlamaktadır. Yandex'in küresel hedefi, kullanıcıların çevrimiçi ve çevrimdışı dünyalarda gezinmesini kolaylaştırmaktır. 1997 yılında Arkady Volozh ve Arkady Borkovsky tarafından kurulmuştur ve bugün Rusya'nın en büyük internet şirketlerinden biridir. 1997 yılından beri faaliyette olan Yandex, ilk günden bu yana kullanıcılara en üst düzeyde arama ve bilgi hizmetleri sunmaktadır. Dünya çapında milyonlarca kullanıcıya ulaşım, navigasyon ve mobil uygulamalarda lider ürünler sunmaktadır. Dünya çapında 30 ofisi bulunan Yandex, 2011'den beri NASDAQ'da işlem görmektedir. Yandex'in diğer arama motorlarından farklı SEO gereksinimleri vardır. Bu nedenle Rusya'da SEO farklı kurallara göre yapılmaktadır. Yandex bu konuda oldukça ilgi çekici bir arama motorudur çünkü SEO profesyonellerinin genellikle yaptığından tamamen farklı gereksinimleri bulunmaktadır (Kravets ve Toepfl, 2022).

DuckDuckGo

DuckDuckGo arama motoru, internet arama motorları arasında özel verilerini korumayı dileyen kullanıcılar için epeyce popüler bir alternatiftir. Kullanıcıların arama geçmişi takip edilmez ve reklam verenlerle paylaşılmaz, bu sebeple kullanıcılar kişiselleştirilmiş reklamlardan kurtulabilmektedirler. DuckDuckGo arama motorunun gizlilik politikaları, kullanıcıların arama geçmişini kaydetmediğini ve özel bilgilerini reklamcılık veya pazarlama kasıtları için kullanmadığını açıklamaktadır. Diğer taraftan, DuckDuckGo arama motorunun arama neticeleri daha az özelleştirilmiştir ve reklamcılık veya pazarlama kasıtları için kullanılmamaktadır. DuckDuckGo arama motorunun algoritması, kullanıcıların aramalarına karşılık vermek için birçok başka kaynağı inceler ve neticeleri birleştirmektedir. Bu algoritma, Google gibi diğer arama motorlarının algoritmalarından ayrıdır bu sebeple DuckDuckGo arama motoru, kullanıcıların aramalarını takip etmediği için, özel bilgileri ya da arama geçmişiyle alakalı bilgileri toplamamaktadır (Çiftçi, 2017).

DuckDuckGo arama motorunun gizlilik ve güvenlik odaklı tutumu, diğer arama motorları tarafından da takip edilmektedir. Google, kullanıcılarının gizliliğini korumak için çeşitli adımlar atmaktadır ve kullanıcıların arama geçmişini silme alternatifi sunmaktadır. Ancak, DuckDuckGo arama motorunun harfiyen gizlilik odaklı tutumu, kullanıcıların arama geçmişlerinin büsbütün silinmesini sağlayarak ayrı bir düzeyde hizmet sunmaktadır. DuckDuckGo arama motorunun başarısı, gizlilik ve güvenlik kaygılarının çoğalmasıyla beraber gittikçe artmaktadır. Diğer taraftan, DuckDuckGo arama motorunun kullanıcı arayüzü de net ve kullanımı pratiktir. Bu sebeple, gizlilik ve güvenlik odaklı arama motorlarının popüler olmasının ilerideki senelerde çoğalması beklenmektedir (Akbar vd., 2022).

Sonuç olarak, DuckDuckGo arama motorunun gizlilik ve güvenlik odaklı tutumu, internet kullanıcılarının gizlilik kaygılarına çare sunmaktadır. Aynı zamanda, farklı arama motorlarının özelleştirme tutumlarından başka bir bakış açısı sunarak kullanıcıların daha nesnel ve öğretici arama sonuçlarına erişimlerine olanak tanımaktadır. Bu sebeple, DuckDuckGo arama motoru gibi özel arama motorlarının yaygın kullanımı, internet kullanıcılarının daha çok gizlilik ve güvenlik odaklı hizmetlere talep ettiğini ve bu doğrultuda beklentilerinin fazlaştığını göstermektedir (Tarhan ve Hande, 2019).

Özel Amaçlı Arama Motorları

Özel amaçlı arama motorları, belirli bir konuya odaklanan ve o konuda daha özellikli ve detaylı sonuçlar edinmeyi sağlayan arama motorlarını oluşturmaktadır. Özel amaçlı arama motorları, ilgili web sitelerini ve kaynakları

daha detaylı inceleyerek arama yapmayı sağlamaktadır. Genel amaçlı arama motorlarından daha özellikli arama sonuçları sunmak amacıyla ortaya çıkmaktadır. Özel amaçlı arama motorları, belli bir alana yoğunlaşarak o alandaki kaynakları daha detaylı bir biçimde inceleyebilir ve sonuçları daha doğru bir biçimde filtreleyebilmektedir (Köksal, 2008).

Günümüzde, özel amaçlı arama motorları, birçok farklı konuda mevcuttur. Örneğin, sağlık, seyahat, yemek tarifleri, moda, müzik ve daha birçok konuda özel amaçlı arama motorları geliştirilmektedir. Bu arama motorları, kullanıcıların isteklerine göre daha özelleştirilmiş arama sonuçları sunarak, internet kullanımını daha kullanışlı hale getirmektedir. Örneğin, sağlık alanında kullanılan özel amaçlı arama motoru, sadece sağlıkla alakalı bilgileri listeleyebilir ve kullanıcılara sağlıkla alakalı daha özellikli ve detaylı sonuçlar sunmaktadır. Benzer biçimde, otomobil alanında kullanılan özel amaçlı arama motoru, sadece otomobillerle alakalı bilgileri listeleyebilir ve kullanıcılara otomobillerle alakalı daha özellikli ve detaylı sonuçlar vermektedir (Nair ve Balta, 2017).

Özel amaçlı arama motorlarından biri olan Google Scholar, bilimsel literatür ve akademik makaleler gibi akademik kaynaklarda inceleme yapmak için özel olarak tasarlanmış bir arama motorudur. Google Scholar, araştırmacıların ve öğrencilerin, literatür incelemeleri yapmak, alıntılarını izlemek ve yayınları takip etmek için kullanabilecekleri geniş kapsamlı bir veri tabanına erişim sağlamaktadır. Google Scholar, internet kullanıcılarına belli bir hususta inceleme yapmalarına izin verir ve sonuçları en alakalı olanlardan başlayarak listelemektedir. Diğer taraftan, internet kullanıcılarının belli bir makaleye veya yazarın farklı çalışmalarına hızlı erişim edinmelerini sağlayan alıntılar, bağlantılar ve diğer alakalı bilgiler de takdim etmektedir (Henkoğlu vd., 2008).

Metin Tabanlı Arama Motorları

Metin tabanlı arama motorları, internetin kullanımının yayılması ve web sayfalarının sayısının hızla çoğalması ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Kullanıcıların arama sorgusunda girdikleri metin verilerini kullanarak internet üzerindeki belgeleri taramakta ve sonuçları kullanıcılara göstermektedir. Metin tabanlı arama motorları, anahtar sözcüğe dayalı bir listeleme yöntemi kullanmaktadır. İnternet üzerindeki sayfaları tarayarak kullanıcının erişmek istediği bilgilere en uygun sonuçları bulmaya çalışmaktadır (Tonta vd., 2002).

Metin tabanlı arama motorları, arama sorgularına en uygun yanıtı bulabilmek için birçok farklı yöntem kullanmaktadır. Bu kullanılan yöntemler arasında sözcük kullanımı, anahtar sözcük yoğunluğuna bağlı sıralama yöntemleri, sayfa kalitesi ve kullanıcı deneyimi gibi özelliklere dayalı sıralama

yöntemleri, yapay zekâ ve doğal dil işleme teknikleri gibi daha gelişmiş yöntemler bulunmaktadır. Yapay zekâ ve doğal dil işleme teknolojileri, metin tabanlı arama motorlarının daha da geliştirilmesine fırsat tanımaktadır. Kullanılan bu teknolojiler, metin tabanlı bilgileri daha iyi algılamaya ve daha doğru sonuçlar sağlamaya destek olmaktadır. Metin tabanlı arama motorları, internet kullanıcıları için önemli bir araçtır ve arama motorları endüstrisi devamlı olarak gelişmektedir. Gelecekte, yapay zekâ ve doğal dil işleme teknolojileri ile beraber, metin tabanlı arama motorları daha da gelişecektir ve kullanıcılara daha doğru ve kapsamlı sonuçlar sunacaktır (Öztürk ve Şahin, 2018)

Görüntü Tabanlı Arama Motorları

Günümüzde internet kullanımının hızla yaygınlaşmasıyla beraber arama motorlarının kullanımı da artmaktadır. Arama motorları çoğunlukla crawler (örümcek) olarak adlandırılan yazılımlar yardımıyla birçok web sayfasını otomatik olarak taramakta ve çeşitli dizinler oluşturmaktadır Görüntü tabanlı arama motorları, bir görseli temel alarak benzer görüntülere ulaşmak için kullanılan arama motorlarıdır. Görüntü tabanlı arama motorları, görüntü işleme ve makine öğrenimi yöntemlerinin hızla gelişmesiyle ortaya çıkmaktadır. İlk görüntü tabanlı arama motorları, basit renk histogramların dayanmaktadır. Görüntü tabanlı arama motorları, son senelerde epeyce yaygın hale gelmektedir. Bu arama motorunun yaygın hale gelmesi birçok farklı işlev için kullanılmasına olanak sağlamaktadır. Örneğin, e-ticaret siteleri, moda endüstrisi, mimarlık ve tasarım alanlarında oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Öncü, 2008).

Görüntü tabanlı arama motorları, son yıllarda birçok teknoloji şirketi tarafından da kullanılmaktadır. Google görsel arama, Bing görsel arama, Pinterest ve Shutterstock gibi birçok platform, görüntü tabanlı arama motorlarını kullanmaktadır; Google Görsel Arama Motoru, Google'ın arama motoruna entegre edilmiş bir görsel tabanlı bir arama motorudur. Kullanıcılar, bir resim yükleyerek veya bir anahtar sözcük, cümle aratarak Google görsel aramayı kullanabilmektedirler. Bu arama motoru, internet kullanıcılarına benzer veya alakalı görüntüleri sunar ve kullanıcılara aramak istedikleri şeyleri daha hızlı ve pratik bir biçimde erişimlerine fırsat tanımaktadır (Şener, 2012).

Bing Görsel Arama Motoru, Microsoft şirketi tarafından 2009 yılında hizmet vermeye başlayan bir görüntü tabanlı arama motorudur. Kullanıcılar, anahtar sözcük, cümle araması yaparak veya bir resim yükleyerek Bing görsel arama motorunu kullanabilmektedirler. Bu arama motoru kullanıcıların araştırmak istedikleri şeylere erişimlerine destek olmak için birçok arama filtresi ve özellik sunmaktadır. Benzer veya alakalı görüntüleri sunarak kullanıcılara araştırmak

istedikleri şeyi daha hızlı ve pratik bir biçimde bulmalarına yardımcı olmaktadır (Er, 2012).

Pinterest, bir sosyal medya uygulaması olarak başlamıştır fakat zamanla bir görüntü tabanlı arama motoru haline dönüşmüştür. Kullanıcılar, çeşitli kategorilerdeki görsel içerikler arasında inceleme yaparak veya anahtar sözcük araması yaparak Pinterest'te arama yapabilmektedirler. Pinterest, kullanıcılara benzer veya alakalı görüntülere erişimlerine yardımcı olmak için özel bir görsel arama algoritması kullanmaktadır. Bu uygulama, kullanıcıların benzer veya alakalı görüntüler bulmalarına yardımcı olmak için görsel arama algoritmaları kullanmaktadır (Biol, 2017).

Shutterstock, stok görsel ve video sitesi olarak bilinmektedir ancak aynı zamanda bir görüntü tabanlı arama motorudur. Kullanıcılara yüksek kaliteli görsel içerikler aramalarına ve indirmelerine olanak tanımaktadır. Kullanıcılar, anahtar sözcük veya cümle araması yaparak Shutterstock'ta arama yapabilmektedirler. Bu uygulama, yüksek kaliteli fotoğraf ve video içeriği sunar ve kullanıcılara aradıkları şeylere erişimlerine yardımcı olmaktadır (Değirmenci ve Yılmaz, 2020).

Görüntü tabanlı arama motorları için en yaygın kullanılan metotlar arasında yapay sinir ağları bulunmaktadır. Yapay sinir ağları, görüntülerin içindeki özellikleri etraflı bir şekilde analiz etmektedir. Yapay sinir ağı temelli görüntü tabanlı arama motorları, diğer metotlara göre daha doğru netice vermektedir. Ancak, yapay sinir ağı tabanlı modellerin eğitimi ve kullanımı epeyce karmaşık olabilir ve yüksek hesaplama gücü gerektirmektedir. Bu nedenle, yapay sinir ağı temelli görüntü tabanlı arama motorları, özellikle büyük işletmeler veya araştırma kurumları tarafından kullanılmaktadır (Aksoy vd., 2020).

Sesli Arama Motorları

Sesli arama motorları, kullanıcılara yanıt sunmak için birçok farklı kaynaktan veri toplamaktadır. Bu kaynaklar, veri tabanları, internet siteleri, sosyal medya platformları ve diğer kaynaklardır. Sesli arama motorları, doğru sonuçları bulduktan sonra, kullanıcıya bu sonuçları sesli olarak sunar veya ekranda gösterir. Kullanıcı, istediği sonucu seçebilir veya farklı bir arama yapabilmektedir. Sesli arama motorlarının doğru sonuçlar vermesi için, doğru kelimelerin, cümle yapılarının, anlatım şekillerinin anlaşılması gerekmektedir (Bayram, 2007).

Sesli arama motorları, kullanıcıların arama yapmasını kolaylaştırdığından, işletmeler için de önemlidir. Sesli arama motorları, işletmelerin müşteri hizmetleri ve pazarlama stratejileri için de kullanılabilir (Yılmaz, 2020). Sesli arama motorları, geleneksel metin tabanlı arama motorlarına göre daha hızlı ve

kullanımı daha kolaydır. Kullanıcılar, metin yazmak veya klavye kullanmak yerine, sadece konuşarak arama yapabilmektedirler. Bu, özellikle mobil cihazlarda kullanımı kolaylaştırmaktadır (Öztürk ve Şahin, 2018).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM **YAPAY ZEKA TABANLI ARAMA MOTORLARININ** **İNCELENMESİ**

Arama Motorlarında Yapay Zeka Kullanımı

Yapay zeka, arama motorlarında kullanılmaya başlamadan önce bile çeşitli alanlarda geliştirilmeye ve kullanılmaya başlanmıştır. Ancak yapay zekanın arama motorlarıyla ilişkisi, son yıllarda hızla artmakta olan veri sayısı ve karmaşa sebebiyle daha belirgin hale gelmiştir. Arama motorlarında yapay zeka kullanımı 2010'lu yılların ortalarından itibaren önemli bir rol oynamaktadır. Başta Google olmak üzere birçok büyük arama motorları, arama sonuçlarını iyileştirmek, arama sorgularına daha iyi analiz edip anlamak ve kullanıcılarına daha alakalı sonuçlar sunmak için yapay zeka tekniklerini kullanmaya başlamıştır. Bu sebeple Yapay Zeka, Arama Motorlarında oldukça önemli ve yararlı bir faktör haline gelmektedir. Arama Motorları ve Yapay Zekanın birlikte kullanımı; bilgi işleme, veri analizi ve sonuç üretme süreçlerini daha etkili hale getirmektedir. (Gültekin ve Çelebi, 2021)

Yapay zekanın, arama motorlarındaki kullanımında doğal dil işleme (NLP), makine öğrenimi ve derin öğrenme gibi teknikler bulunmaktadır. Bu teknikler sayesinde, arama motorları metinleri ve diğer veriler daha iyi anlaşılmasına başlanmış, kullanıcıların arama isteklerini tahmin edebilme yeteneği geliştirilmiştir. Bu da daha doğru ve kullanışlı arama sonuçları çıkmasını sağlamıştır. Arama Motorlarında Yapay Zekanın kullanımına dair birçok kullanım alanı bulunmaktadır. Bu kullanım alanların bazıları (Capuano, 2002);

Arama Sonuçları Sıralaması: Yapay zeka algoritmaları, arama motorlarının kullanıcıların ihtiyaçlarına en uygun sonuçları sıralamasına yardımcı olmaktadır.

Doğal Dil İşleme: Arama motorları, kullanıcılarının arama terimlerini anlamak ve anlamlı sonuçlar üretmek için doğal dil işleme tekniklerini kullanmaktadır. Yapay zeka algoritmaları, kullanıcının isteklerini analiz eder, semantik ilişkilerini anlamaya çalışır ve kullanıcının gerçek niyetini belirlemeye yardımcı olmaktadır. Bu sayede kullanıcılar daha iyi sonuçlar elde edebilmektedir

Sesli Arama: Sesli asistanlar ve akıllı hoparlörler, kullanıcının sesli komutlarını anlamak, yorumlamak ve doğru sonuçlar üretmek için yapay zekayı kullanmaktadır.

Kişiselleştirme: Yapay zeka algoritmaları, kullanıcı tercihlerini analiz eder ve kullanıcılarının ilgilerini çekebilecek içeriği tahmin etmeye çalışarak kullanıcılarına daha özelleştirilmiş bir deneyim sunmaktadır.

Spam filtreleme: Yapay zeka algoritmaları, spam eğilimlerini ve kötü amaçlı içeriği belirlemek için öğrenme modellerini kullanmaktadır. Kullanıcılar bu şekilde daha güvenli ve daha kullanışlı arama sonuçları elde etmektedirler.

İçerik Önerileri: Arama motorları, kullanıcıların arama terimlerine dayalı olarak ilgili sonuçları sunarak bilgiye erişimlerini kolaylaştırmaktadır. Yapay zeka algoritmaları ise kullanıcıların geçmiş arama geçmişlerini, çevrimiçi davranışlarını ve ilgi alanlarını analiz ederek daha kişiselleştirilmiş içerik önerileri sağlayabilmektedir. Örneğin, Google'ın "Araştırmalarımdaya dayalı öneriler" özelliği, yapay zeka algoritmalarını kullanarak kullanıcının ilgi alanlarına dayalı olarak ilgili web sayfalarını ve içerikleri önermektedir.

Sorgu Düzeltme Ve Tamamlama: Kullanıcıların yanlış yazılmış veya eksik sorgularını anlayabilen bu algoritmalar, arama motorlarının daha doğru ve tam sonuçlar sunmasını sağlamaktadır. Örneğin, Google arama motoru, yapay zeka algoritmalarını kullanarak yanlış yazılmış veya eksik sorguları düzeltebilmekte ve kullanıcının asıl niyetini anlamaya çalışmaktadır.

Yapay Zeka Destekli Arama Motorları

Yapay zeka destekli arama motorları, daha akıllı ve daha verimli arama sonuçları sunmak için makine öğrenimi, doğal dil işleme ve diğer yapay zeka tekniklerini kullanmaktadır. Bu tür arama motorları, arama sorgularını anlamak ve en iyi sonuçları sağlamak için doğal dil işleme algoritmalarını kullanmaktadır. Bu algoritmalar, arama sorgusu kelimelerinin anlamlarını, cümle yapılarını ve anlamsal ilişkilerini anlamak için tasarlanmıştır. Bu sayede arama motorları daha doğru sonuçlar vermekte ve kullanıcıların aradıkları bilgileri daha hızlı bulmalarına yardımcı olmaktadır. Ayrıca yapay zeka destekli arama motorları, bir kullanıcının arama geçmişini, tercihlerini ve davranışını izleyerek daha kişiselleştirilmiş sonuçlar sağlayabilmektedir. Örneğin, bir kullanıcının geçmiş aramaları, tıklanan bağlantılar ve ilgilenilen konular, arama sonuçlarının sırasını etkileyebilmekte ve daha alakalı sonuçların ilk sırada görünmesine neden olabilmektedir (Çelebi, 2021).

Microsoft Bing

Microsoft Bing, Microsoft Corporation'dan bir web arama motorudur. Bing, Microsoft'un eski arama motoru Live Search'ün yerini almak üzere 2009 yılında Microsoft tarafından piyasaya sürülmüştür. Bing'in tarihi, Microsoft'un arama motoru işine yatırım yapmaya başladığı 2003 yılında başlamaktadır. 2006'da

Microsoft, Canlı Arama adlı yeni bir arama motorunu tanıttı. Ancak, Google'ın arama motoru hala Canlı aramadan daha çok kullanılmaktaydı ve Microsoft, pazar payını artırmak için yeni bir arama motoru oluşturmak üzere çalışmalar sürdürmektedir. Bing'in özellikleri arasında daha ayrıntılı arama sonuçları, görsel olarak daha çekici arama sonuçları ve arama sonucu özelleştirme yer almaktadır. Ek olarak Bing, sosyal medya sonuçlarını arama sonuçlarına dahil etmek için artık Facebook ile entegre olmaktadır. Microsoft, Bing'i geliştirmeye ve arama motoruna yeni özellikler eklemeye devam etmektedir. Bing, web arama motoru pazarında yalnızca Google'dan sonra ikincidir ve kullanıcılar tarafından hala popüler bir arama motoru olarak kabul edilmektedir (Cotogni, 2021).

Görüntü Arama: OpenAI ile çalıştıktan sonra birçok ürününe yapay zeka ekleyen Microsoft, OpenAI'nin DALL-E görüntü oluşturucusunu yeni Bing'e entegre ettiğini duyurmaktadır. Bu entegrasyon, Bing kullanıcılarının Bing Chat'te resimler oluşturmasına olanak sağlamaktadır. "Bing Image Creator" adı verilen bu yeni özellik, görmek istediğiniz görüntüyü açıklamak için kendi sözcüklerinizle görüntüler oluşturmanıza yardımcı olmaktadır. Bing Övizleme için Bing Image Creator, Bing Chat deneyimine tam olarak entegre edilmiştir, başlangıçta oluşturucu modunda kullanılabilir ve daha sonra dengeli ve hassas modlarda da etkinleştirmektedir. Image Creator, görüntü açıklamaları girerek, yerler ve olaylar gibi ek bağlam sağlayarak kendi hayal gücünüzün görüntülerini oluşturmaktadır (Zhao ve Zappavigna, 2018).

Microsoft Bing Çeviri: Bilgisayar teknolojisi hayatımıza girdiğinden beri bir dilden diğerine çeviri yapmamız gerekmektedir. Mekanik sistemlerin var olabileceği mantığı gelişmektedir ve bu konularda çok araştırma yapılmaya devam edilmektedir. Günümüzde hala yaygın olarak arama motorlarının sunduğu çeviri hizmetleri kullanılmaktadır ve gün geçtikçe gelişmektedir. Kullanıcılara işlevsel hizmetler sunan çeviri sistemlerinin başında Microsoft Bing çeviri sistemi gelmektedir. Microsoft Bing ise 70'tan fazla dilde metin çeviri hizmeti vermekte, bunlardan 60'ında Sinirsel Makine Çevirisi yöntemini kullanmaktadır. Bununla birlikte Microsoft 11 dilde de Microsoft Speech teknolojisi aracılığıyla kullanıcılara konuşma çevirisi hizmeti de sunmaktadır (Microsoft, 2020).

Hizmetler: Sesli arama ; Bing, sesli arama yeteneklerini geliştirmek için yapay zekayı kullanmaktadır. Sözlerinizi anlamak ve doğru sonuçlar sağlamak için metinden konuşmaya (TTS) ve konuşma tanıma teknolojisini kullanmaktadır. Öneriler ve tahminler ; Bing, kullanıcılara arama sorgusu önerileri sağlayarak ve kullanıcı davranışını analiz ederek gelecekteki aramaları tahmin etmeye çalışmaktadır. Arama deneyimini kişiselleştirmek ve daha iyi

sonuçlar sunmak için yapay zeka teknolojisini kullanmaktadır. Spam ve kötü amaçlı içerik algılama ; Bing, kötü amaçlı içeriği algılamak ve spamı engellemek için yapay zeka teknolojisini kullanmaktadır. Yapay zeka, içeriği analiz eder ve kullanıcıların güvenli bir şekilde arama yapmasına yardımcı olmak için uygun işlemleri gerçekleştirmektedir (Liu vd., 2016).

Prometheus: Prometheus, mevcut görüşmenin bağlamına göre kullanıcı isteklerine doğru ve kapsamlı yanıtlar sağlama hedefiyle, Bing Orchestrator adlı bir bileşen aracılığıyla tekrar eden dahili istek dizileri oluşturmak için Bing ve ChatGPT'nin yeteneklerinden yararlanmaktadır. Bütün bunlar sadece birkaç milisaniye içinde sunulmaktadır. Microsoft, Prometheus tarafından oluşturulan yanıtları sohbet yanıtları olarak adlandırmaktadır. Prometheus, hava durumu, hisse senetleri, spor, haberler ve daha fazlası gibi hizmetleri kullanıcı isteği üzerine anlık olarak sağlamaktadır. Bing'in sohbet alanındaki bağlantılar, trafiği bilgilerin alındığı yere yönlendirerek bu yanıtları desteklemektedir. Prometheus tarafından desteklenen Bing, ChatGPT'den daha güçlüdür. Microsoft ayrıca, iki grup arasında bölünmüş görüşlerle Prometheus'u Bing ile entegre etmek için mücadele etmektedir. Bazıları sohbete dayalı bir soru-cevap yaklaşımı isterken, diğerleri geleneksel aramanın devam etmesi gerektiği görüşünü savunmaktadır. Bazı arama sorgularına klasik arama kullanılarak daha hızlı ulaşılabilmektedir. Bu nedenle Microsoft, hem arama bölümünü hem de yeni sohbet bölümünü ayıran yeni bir kullanıcı arabirimi tasarlama çalışmalarına devam etmektedir (Akpınar, 2023).

RankNet Ve MatchNet

RankNet, Microsoft Research tarafından geliştirilen ve özellikle arama motoru sıralama problemlerini çözmek için uygun bir algoritmadır. Bu algoritma iki özellik vektörü almaktadır ve bunların çalışma sırasını belirlemektedir. Örneğin, bir arama motoru, bir kullanıcının arama sorgusuna göre çeşitli web sayfalarının özelliklerinin vektörlerini almaktadır ve RankNet algoritması bu vektörleri sıralamaktadır. MatchNet, Google Research tarafından geliştirilen ve özellikle görüntü eşleştirme sorunlarını çözmek için kullanılan bir algoritmadır. Bu algoritma, iki görüntü arasındaki benzerlik ölçüsünü hesaplamak için yapay bir sinir ağı kullanmaktadır. Örneğin, bir fotoğraf arama motoru, kullanıcı tarafından yüklenen fotoğraflar ve veri tabanındaki diğer fotoğraflar arasındaki benzerliği hesaplamak için MatchNet algoritmasını kullanabilmektedir. Her iki algoritma da özellikle büyük ölçekli sıralama ve eşleştirme problemlerinde oldukça etkilidir ve makine öğrenmesi alanında önemli bir işlev görmektedir (Borges vd. , 2005).

Google/ Google Search

Google, dünyanın en popüler arama motorlarından biri olup, günlük olarak milyarlarca insan tarafından kullanılmaktadır. Arama sorgularını anlamak ve en uygun sonuçları sunmak amacıyla, Google yapay zeka teknolojilerine başvurmuştur. Google'ın kullandığı yapay zeka teknolojileri, kullanıcıların arama sorgularını anlamak ve en uygun sonuçları sunmak amacıyla geliştirilmiştir. Derin öğrenme, doğal dil işleme ve görüntü tanıma teknolojileri, Google'ın arama motorunun daha akıllı ve etkili olmasını sağlamaktadır. Bu teknolojiler sayesinde Google, milyarlarca insanın günlük yaşamında önemli bir role sahiptir. Bu teknolojiler aşağıda açıklanmaktadır (Başçılar vd., 2022).

Derin Öğrenme: Google, arama sonuçlarını kişiselleştirmek için derin öğrenme teknolojisinden faydalanmaktadır. Derin öğrenme, karmaşık kalıpları tanımlayabilen bir yapay zeka teknolojisidir ve büyük veri kümelerini analiz ederek bu kalıpları öğrenebilir. Google, kullanıcıların arama geçmişlerini ve diğer verileri analiz ederek, kullanıcıların ilgi alanlarına özelleştirilmiş arama sonuçları sunmaktadır.

Doğal Dil İşleme (NLP):Google, doğal dil işleme (NLP) teknolojisini kullanarak kullanıcıların arama sorgularını anlamakta ve en uygun sonuçları sunmaktadır. NLP, insan dilindeki anlamları anlayabilen bir yapay zeka teknolojisidir. Google'ın NLP teknolojisi, kullanıcıların arama sorgularındaki anahtar kelimeleri analiz ederek, en uygun sonuçları sunmak üzere tasarlanmıştır.

Görüntü Tanıma: Google, görüntü tanıma teknolojisini kullanarak görsel aramalar yapabilmektedir. Bu teknoloji, kullanıcının görsel olarak bir şeyi aramasına olanak tanır. Google'ın görüntü tanıma teknolojisi, bir resimdeki nesnelere ve diğer özelliklere tanıyarak, benzer görüntüleri arama sonuçları olarak sunmaktadır. Google Arama Motorunun kullandığı diğer yapay zekalara kıyasla en çok bilinen, kullanılan ve önemli olan iki tane yapay zeka desteği bulunmaktadır. Bunlar, "RankBrain" ve "BERT" yapay zekalarıdır.

RankBrain Yapay Zeka

RankBrain, Google'ın arama algoritmasının önemli bir bileşeni olan ve 2015 yılında tanıtılan bir yapay zeka algoritmasıdır. RankBrain, Google'ın arama sonuçlarını sıralamak için kullanılan bir yapay zeka algoritmasıdır. Geleneksel algoritmalarından farklı olarak, RankBrain öğrenme yeteneğine sahip bir yapay sinir ağıdır. Bu algoritma, kullanıcıların arama sorgularını anlamaya çalışmakta ve sonuçları daha doğru bir şekilde sıralamak için sürekli olarak kendini geliştirmektedir. RankBrain, kullanıcıların arama sorgularını analiz ederken doğal dil işleme (NLP) tekniklerini de kullanmaktadır. Öncelikle, kullanıcının

arama sorgusunu parçalara ayırmakta ve anlamı daha iyi anlayabilmek için dilbilgisi ve anlamsal analiz yöntemlerini uygulamaktadır. Daha sonra, algoritma, daha önceki arama sonuçlarından edindiği geri bildirimleri kullanarak sonuçları sıralamak için bir tahmin yapmaktadır. Öğrenme yeteneği sayesinde, RankBrain, belirli bir arama sorgusuyla ilişkili sonuçların ne olduğunu anlamak için kullanılan parametreleri günceller ve bu güncellemeler, algoritmanın gelecekteki arama sorguları için daha doğru sonuçlar üretebilmesini sağlamaktadır (Sullivan, 2016).

RankBrain, Google'ın arama sonuçlarını sıralamada önemli bir rol oynamaktadır ve arama algoritmasının da bir parçasıdır. Geleneksel algoritmalar, kullanıcıların arama sorgularını tam olarak anlamada sınırlı olabilmektedir ve bazen anlamsal ilişkileri ve bağlamları tam olarak değerlendirmeyebilmektedir. RankBrain'in öğrenme yeteneği, arama sonuçlarının daha doğru bir şekilde sıralanmasını sağlamak ve kullanıcıların daha iyi bir deneyim yaşamasına yardımcı olmaktadır. RankBrain ayrıca, Google'ın arama algoritmasının diğer bileşen evreleriyle birlikte çalışmaktadır. Diğer algoritmalarda olduğu gibi, RankBrain de çeşitli faktörleri değerlendirerek sonuçları sıralamaktadır. Bunlar arasında sayfa kalitesi, içerik uyumu, kullanıcı deneyimi ve diğer SEO faktörleri bulunur. Ancak RankBrain, arama sonuçlarını sıralarken kullanıcının niyetini ve arama sorgusunun bağlamını daha iyi anlama yeteneğine sahiptir (Turhost, 2018).

RankBrain'in kullanımı, Google'ın arama sonuçlarını daha doğru ve kullanıcı odaklı hale getirmesini sağlamaktadır. Örneğin, bir kullanıcı belirli bir terimi ararken, arama sonuçlarında tam olarak o terimi içeren bir sayfanın yanı sıra, kullanıcının aslında neyi aramak istediğini anlayan ve ona daha uygun sonuçları sunan sayfalar da gösterebilmektedir. Böylece kullanıcılar daha iyi bir arama deneyimi yaşamakta ve istedikleri bilgilere daha hızlı ve kolay bir şekilde ulaşabilmektedirler. RankBrain algoritması ile semantik arama özelliği ve soru yanıtlama hizmeti her geçen gün daha da iyileştirmektedir (Dişli, 2020).

BERT Yapay Zeka

BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers): BERT, Google tarafından 2018 yılında tanıtılan bir doğal dil işleme modelidir. Bu model, dil anlama yeteneğini geliştirmek için biçimlendirilmiş giriş cümlelerini kullanarak metin içindeki kelimelerin bağlamsal anlamlarını tahmin etmek üzerine üretilmektedir. Önceki ve sonraki kelimelerin bağlamını dikkate alarak her kelimenin temsilini öğrenmeyi hedefleyen bir ön eğitim sürecini içermektedir. BERT, birçok Transformer tabanlı sinir ağı katmanının birleşiminden oluşmaktadır. Bu katmanlar, giriş cümlesindeki kelime

temsillerini oluşturmakta ve ardışık kelime ilişkilerini dikkate alarak zengin bağlamsal temsiller elde etmek için birbirleriyle etkileşime girmektedir. Doğal dil işleme alanında, BERT etkileyici sonuçlar elde etmiştir (İnal, 2021).

Yandex/ Yandex Search

Yandex Search, internet kullanıcılarının bilgileri kolayca bulmasına yardımcı olmak için tasarlanmış bir arama motorudur. Bu arama motoru, web sayfaları, resimler, videolar, haberler ve haritalar gibi çeşitli içerikleri aramasına olanak tanımaktadır. Yandex Search, arama sonuçlarınızı optimize etmek için gelişmiş algoritmalar ve makine öğrenimi teknolojisi kullanmaktadır. Bu teknolojiler, kullanıcıların arama sorgularını anlamak ve en alakalı sonuçları sağlamak için geliştirilmiştir. Ayrıca Yandex Search, arama deneyiminizi özelleştirmek için arama geçmişinizi ve konumunuzu dikkate almaktadır. Yandex Search sadece Rusya'da değil, Avrupa, Asya ve Orta Doğu'daki birçok ülkede kullanılmaktadır. Yandex, küresel web arama motoru pazarındaki en büyük altıncı oyuncudur. Yandex Search başarısı, onu şirketin diğer ürün ve hizmetleri arasında en popülerlerinden biri haline getirmektedir (Yandex, 2020).

Alisa

Yandex navigasyon servisi günümüzde en çok kullanılan harita uygulamalarından biridir. Yandex navigasyon uygulaması geniş bir özellik yelpazesine sahiptir ve kullanıcıların seyahat ederken tercih ettiği seçeneklerden biridir. Bu uygulamaya yeni özellikler eklenmiştir ve Alisa adlı Yandex Navigasyon yapay zekasının daha gelişmiş versiyonu ülkemizde kullanılmaya başlanmıştır. Alisa, Yandex'in navigasyon uygulamasında sağladığı asistanın adıdır. Alisa özelliğini kullanmak için uygulamayı açmak ve "Alisa" ismini telaffuz etmek yeterli olmaktadır. Bu şekilde asistan kullanıma hazır hale gelmektedir (Egemen, 2021).

Baidu/ Baidu Search

Baidu, Çin'in en büyük arama motoru ve yapay zeka şirketlerinden biri haline gelmektedir. Şirketin faaliyet alanları arama motoru teknolojisi, çevrimiçi reklamcılık ve yapay zeka uygulamalarıdır. Baidu'nun arama motoru, kullanıcıların web sayfalarını, resimleri, videoları, haberleri ve diğer çevrimiçi kaynakları aramasına ve uygun seçeneklerin fazlaca, kolaylıkla sunulmasına olanak tanımaktadır. Şirket, arama sonuçlarını düzenlemek amacıyla yapay zeka teknolojilerini kullanır. Yani, doğal dil işleme, makine öğrenimi ve derin öğrenme gibi teknikleri kullanarak, kullanıcıların arama sorguları için en alakalı sonuçları görüntülemektedir. Baidu, ayrıca yapay zeka uygulamaları arasında sesli asistan teknolojilerine de yatırım yapmaktadır. Şirketin Dueros adlı sesli

asistanı, günümüzde akıllı ev sistemleri, akıllı cihazlar, arabalar ve diğer cihazlar gibi farklı platformlarda kullanılmaktadır (Wen vd., 2021).

Duer

DuerOS, Baidu'nun yapay zeka (AI) tabanlı akıllı asistanıdır. DuerOS, sesli komutlar aracılığıyla kullanıcıların çeşitli görevleri yerine getirmelerine ve akıllı cihazlarını yönetmelerine yardımcı olmak için kullanılmaktadır. DuerOS, sesli komutlar aracılığıyla çeşitli görevleri yerine getirebilmektedir, örneğin müzik çalmak, hava durumu raporu almak, yol tarifi almak, haberleri dinlemek, randevuları düzenlemek, alışveriş yapmak. Ayrıca, kullanıcıların evlerindeki akıllı cihazları da yönetmelerine olanak tanımaktadır; ışıkları açmak veya kapamak, termostatı ayarlamak, kilitleri açmak veya kapatmak. DuerOS, Baidu'nun yapay zeka teknolojisi ile desteklenmektedir ve doğal dil işleme (NLP), konuşma tanıma ve sentezleme, görüntü işleme ve diğer teknolojileri kullanmaktadır. Bu teknolojiler sayesinde DuerOS, kullanıcıların doğal bir şekilde konuşmalarını anlamakta ve cevap vermektedir (Zhang ve Wu, 2021).

DuckDuckGo

DuckDuckGo, gizlilik odaklı bir arama motoru olarak bilinirken, aynı zamanda yapay zeka teknolojilerini kullanarak kullanıcılara zengin bir arama deneyimi sunmaktadır. DuckDuckGo'nun temelinde, kullanıcıların arama sonuçlarından en uygun ve ilgili olanları bulmalarına yardımcı olmak için yapay zeka ve ileri arama algoritmaları bulunmaktadır. DuckDuckGo, arama sonuçlarını toplamak ve sıralamak için kendi web tarayıcısı olan DuckDuckBot'u kullanmaktadır. DuckDuckBot, web sayfalarını taramak ve içeriklerini dizinlemek için yapay zeka ve makine öğrenme tekniklerini kullanmaktadır. Bu şekilde, DuckDuckGo, kullanıcıların güncel ve ilgili sonuçları bulmasını sağlamaktadır. DuckDuckGo, kullanıcılara arama yaparken öneriler ve tamamlamalar sunarak daha hızlı ve kolay bir arama deneyimi sağlamaktadır. Bu öneriler ve tamamlamalar, yapay zeka algoritmaları tarafından üretilmektedir. DuckDuckGo'nun yapay zeka sistemi, kullanıcıların girdikleri sorgulara göre benzer terimleri analiz etmekte ve en yaygın veya alakalı olanları önermektedir. Bu, kullanıcıların daha hızlı bir şekilde istedikleri bilgilere ulaşmalarını sağlar. DuckDuckGo'nun gizlilik odaklı olması sebebiyle en çok bilinen ve en dikkat çeken yapay zeka desteği "Instant Answer" kullanıcılara hızlı ve doğrudan cevaplar sunarak arama deneyimini iyileştiren bir yapay zeka özelliğidir (DuckDuckGo).

Yapay Zeka Kullanan Arama Motorları Arasındaki Rekabet

Yapay zeka kullanan arama motorlarının kendi arasındaki rekabette son yıllarda artış görülmektedir. Yapay zeka destekli arama motorları, geleneksel arama motorlarından ziyade kullanıcılara daha akıllı ve daha kişiselleştirilmiş arama sonuçları sağlamaktadır. Birçok büyük teknoloji şirketi, yapay zekadan güç alan arama motorları geliştirmek için var gücüyle çalışmalarını sürdürmektedir. Google hizmetleri "Google Asistan" ve "Google Asistan", Amazon hizmeti "Alexa", Apple hizmeti "Siri" ve Microsoft hizmeti "Cortana", yapay zeka destekli öne çıkan arama motorlarıdır. Bu arama motorları, kullanıcılara daha güncel ve daha hızlı arama sonuçları sağlayarak, onlara geleneksel arama motorlarına göre çok daha fazla avantaj sağlamaktadır. Ayrıca kişisel özellikleri sayesinde kullanıcıların tercihlerini, arama geçmişini ve adımlarını takip ederek daha ilgili sonuçlar sunabilmektedirler. Bu rekabet kullanıcılara daha iyi hizmet vermeye çalışan firmalar arasında sağlıklı bir rekabet olarak değerlendirilebilmektedir. Ancak bazı eleştirmenler, bu arama motorlarının topladıkları verilerin gizliliği ve güvenliği konusunda endişelere sebep olabileceğine ihtimal vermektedir (Verganti, 2020).

Yapay zekâ ilk olarak Google tarafından arama motorları üzerinde kullanılmaya başlanmış olsa da, perakendeciler arasında Amazon gibi büyük şirketler, müşterilerin ürün arama deneyimini daha etkili hale getirmek için bu teknolojiyi e-ticaret sitelerinde kullanmaya başlamışlardır. Akıllı arama uygulamaları arasında, son zamanlarda popüler hale gelen görsel arama örnek olarak gösterilebilmektedir. Görsel arama teknolojisi sayesinde arama işlemi daha da geliştirilerek, görsel olarak aradığımız ürüne benzer ürünlerin listesi sunulabilmektedir. Bu sayede, sadece daha önceki aramalarımıza göre değil, aynı zamanda beğendiğimiz bir ürün görselini temel alarak da arama yapmak mümkün hale gelmektedir (Sözen vd., 2021).

E- Ticaret Alanında Oluşan Rekabet

Yapay zekanın etkisiyle birlikte e-ticaret sektörü de önemli bir dönüşüm yaşamaktadır. İnternetin kullanımının artmasıyla birlikte, insanlar ürün, eğlence ve sosyal bağlantılarını internet üzerinden gerçekleştirmeye devam edilmektedir. Bu durum tüketici davranışlarının ve işletmelerin pazarlama faaliyetlerinin tamamen değişmesine yol açmaktadır. Rekabet eden işletmelerin ayakta kalabilmesi için yapay zeka teknolojilerini pazarlama stratejilerine entegre etmeleri önem arz etmektedir. Yapay zeka sistemleri, online alışveriş deneyimini artırmak için birçok farklı teknolojiden yararlanmaktadır. Sohbet robotları, arama motorları, kişiselleştirilmiş müşteri hizmetleri uygulamaları gibi yapay zeka tabanlı uygulamalar e-ticaretin yapısını geliştirmekte ve müşteri

memnuniyeti sağlamaktadır. Yapay zeka sayesinde verimlilik artmakta, zaman ve maliyet tasarrufu sağlanmaktadır. Ayrıca müşteri bilgileri daha iyi anlaşılabilir pazarlama kararları daha uygulanabilir hale getirilmekte ve yatırımın getirisi artırılmaktadır (Güven ve Ayvaz, 2021).

E-ticarette yapay zeka uygulamaları ile müşteri tanıma ve yeniden hedefleme, öneri sunma, kişiselleştirme, akıllı arama hizmetleri, chatbot ve sanal asistanlar, dinamik fiyatlandırma ve stok yönetimi gibi birçok işlem yapılabilmektedir. Bu sayede müşterilerin alışveriş deneyimleri iyileştirilmekte ve işletmelerin satışları artırılmaktadır. Bir işletme, doğru ürünü veya hizmeti doğru yerde ve zamanda satmak için, müşterilerini tanımalı ve onları hedeflemelidir. Potansiyel müşterilerinin verilerini doğru ve eksiksiz bir şekilde kayıt ve analiz etmek, müşterilerin kendi e-ticaret sitesini tercih etmelerini sağlamak için önemlidir. E-ticaret faaliyeti gösteren işletmeler, kullanıcı davranışlarını etkili bir şekilde izlemek ve rutin pazarlama faaliyetlerini otomatikleştirmek için doğal dil işleme, görüntü ve konuşma tanıma, problem çözme ve makine öğrenmesi gibi yapay zeka uygulamalarını kullanmaktadır. Bu uygulamalar sayesinde müşterilerin satın alma süreçleri derinlemesine araştırılabilmekte ve müşteri deneyimi kişiselleştirilebilmektedir (Ijma, 2023).

Amazon - Alexa

Amazon'un akıllı hoparlörleri Echo serisi ve Alexa dijital asistanı, kullanıcıların doğal dilde sorgularını algılayarak yanıtlar vermelerine olanak tanımaktadır. Bu özellikleri sayesinde Alexa, kullanıcıların arama motorlarına girmeden arama sonuçlarına hızlı ve kolay bir şekilde erişmelerine yardımcı olmaktadır. Alexa, yapay zeka teknolojilerini kullanarak, kullanıcının sorgularını doğal bir şekilde anlamakta ve daha önceki arama geçmişlerine ve kullanım alışkanlıklarına dayanarak sonuçları filtrelemektedir. Ayrıca Alexa, kullanıcının konumunu ve cihazının özelliklerini de kullanarak sonuçları kişiselleştirmektedir. Alexa, sesli arama sonuçlarını göstermek için birkaç seçenek sunmaktadır. Bunlardan ilki, kullanıcının sorgusuna en iyi şekilde yanıt veren sonuçları sesli olarak okumaktır. İkinci seçenek, sonuçları ekranda göstermektir. Üçüncü seçenek ise, belirli bir uygulamayı veya web sitesini açmak için kullanıcıyı yönlendirmektir. Alexa'nın arama motorlarına entegrasyonu, kullanıcıların doğal dilde sorgularını kullanarak arama sonuçlarına daha hızlı ve kolay bir şekilde erişmelerine yardımcı olurken, aynı zamanda kullanıcılara daha kişiselleştirilmiş sonuçlar sunmaktadır. Bu da kullanıcıların arama deneyimini iyileştirmekte ve daha kullanıcı dostu hale getirmektedir (Edell, 2023).

Yapay Zeka Ve Arama Motorlarının Birlikte Kullanımının Avantajları

İlgili İçerik Önerileri

Yapay zeka, kullanıcının geçmişte yaptığı aramalarını, tarayıcıdaki etkileşimlerini ve diğer kişisel verilerini analiz ederek onlarla alakalı yada benzer, yani kullanıcının ilgisini çekebilecek içerik önerileri sunmaktadır. Bu öneriler, kullanıcının ilgi alanlarına, tercihlerine ve davranışlarına dayanmakta ve kullanıcının daha fazla bilgiye erişmesini kolaylaştırmaktadır. Örneğin, bir kullanıcı bir e-ticaret sitesinde bir ürün aradığında, yapay zeka, kullanıcının geçmiş alışveriş geçmişini, taradığı ürünleri ve diğer ilgili verileri analiz etmekte ve ilgili içerikler sunmaktadır. Kullanıcının ilgilenebileceği benzer ürünler, müşteri yorumları, indirimler veya ilgili ürün kategorileri gibi öneriler sunulabilmektedir. Benzer şekilde, bir haber sitesinde kullanıcılar farklı kategorilerdeki makaleleri okurken, yapay zeka, kullanıcının okuma geçmişini analiz ederek ilgili haberler önermektedir. İçerik önerileri, kullanıcılara daha kişiselleştirilmiş bir deneyim sunmakta ve kullanıcıların istedikleri içerikleri daha hızlı bulmalarını sağlamaktadır. Kullanıcılar, kendileriyle ilgili içeriklere kolaylıkla erişebilmekte ve ilgi duydukları konularda daha fazla bilgi edinebilmektedirler. Bu da kullanıcı memnuniyetini arttırmakta ve kullanıcıların platformları daha sık ve uzun süreli kullanmalarına olanak tanımaktadır (Bayram, 2023).

Doğal Dil İşleme (Natural Language Processing - NLP)

Yapay zekanın insan dilini anlaması, yorumlaması ve üretmesi için kullanılmakta olan bir daldır. Yapay zeka ve arama motorlarıyla birlikte kullanıldığında, kullanıcıların sorgularını daha iyi anlamak ve daha doğru yanıtlar sağlamak için önemli bir rol oynamaktadır. NLP'nin bir çok işlevi bulunmaktadır. Bunlar; Dil Anlama: Doğal dil işleme, metin tabanlı verileri analiz ederek dilin anlamını anlamaya çalışmaktadır. Kelime düzeyindeki anlamdan daha karmaşık yapıların analizine kadar çeşitli işlemleri içermektedir. Yapay zeka, metinleri semantik ilişkiler, duygu analizi, anlamsal anlayış ve diğer dilbilimsel yöntemlerle analiz ederek kullanıcının niyetini ve sorgusunu anlamaya çalışmaktadır. Soru Cevaplama: Yapay zeka ve arama motorları, kullanıcının sorularına doğru ve anlamlı yanıtlar verebilmek için doğal dil işleme tekniklerini kullanmaktadır. Kullanıcı, bir soru sorduğunda, yapay zeka bu soruyu analiz etmekte, anlamını çıkarmakta ve en uygun yanıtı bulmak için kaynaklarda arama yapmaktadır. Örneğin, bir kullanıcı "Hava durumu nasıl olacak?" diye sorduğunda, yapay zeka hava durumu verilerini analiz ederek kullanıcıya ilgili yanıtı sunabilmektedir (Karakoç, 2023).

Duygu Analizi: Doğal dil işleme, metinlerdeki duygusal ifadeleri analiz ederek kullanıcıların duygusal tepkilerini anlamaya çalışmaktadır. Bu, sosyal medya paylaşımları, müşteri yorumları, anket yanıtları gibi metin tabanlı verilerde kullanılabilir. Yapay zeka, bu verileri analiz ederek kullanıcının duygusal durumunu veya tepkisini anlayabilmekte ve buna uygun bir yanıt veya öneri sunabilmektedir. **Metin Sınıflandırma:** Yapay zeka, doğal dil işleme yöntemleriyle metinleri farklı kategorilere veya sınıflara ayırabilmektedir. Örneğin, bir haber metninin hangi kategoriye ait olduğunu belirlemek veya bir müşteri yorumunu olumlu veya olumsuz olarak sınıflandırmak gibi uygulamalarda kullanılabilir. Bu sayede kullanıcıların ihtiyaçlarına uygun içerikler daha iyi bir şekilde sunulabilmektedir. **Otomatik Tamamlama:** Doğal dil işleme, kullanıcının metin girişini analiz ederek eksik veya hatalı kısımları tamamlayabilmekte ve kullanıcı bir arama sorgusu veya yazı yazarken, yapay zeka tamamlama önerileri sunabilmekte ve kullanıcının istediği ifadeyi tahmin edebilmektedir. Örneğin, bir kullanıcı "Bugün hava çok güzel, dışarıda..." şeklinde bir metin girerse, yapay zeka "gezmek için ideal" gibi bir tamamlama önerisi sunabilmektedir (Kuruca, 2022).

Metin Özetleme: Yapay zeka, doğal dil işleme teknikleriyle uzun metinleri özetleyebilmektedir. Kullanıcılar, büyük bir metin parçasını hızlıca anlamak istediklerinde, yapay zeka özetleme özelliği kullanarak metnin ana fikrini ve önemli noktalarını sunabilmektedir. Bu, haber makaleleri, akademik çalışmalar veya blog yazıları gibi uzun metinlerin özüne hızlı bir şekilde ulaşmayı kolaylaştırmaktadır.

Çeviri ve Dil Uyarlaması: Doğal dil işleme, metinlerin otomatik olarak başka dillere çevrilmesini sağlar. Kullanıcılar, farklı dillerdeki metinleri anlamak veya çevirmek istediklerinde, yapay zeka bu metinleri analiz ederek doğru ve anlamlı bir çeviri sağlayabilmektedir. Ayrıca, kullanıcıların tercihlerine bağlı olarak, yapay zeka metinleri kullanıcının ana diline uyarlayabilmektedir, böylece kullanıcıların daha rahat anlamalarını ve etkileşimde bulunmalarını sağlamaktadır.

Metin Analizi ve Bilgi Çıkarma: Doğal dil işleme, metin tabanlı verileri analiz ederek içerdikleri bilgileri çıkarabilmektedir. Örneğin, bir kullanıcının bir metindeki önemli kişi isimlerini, tarihleri veya yerleri bulması gerektiğinde, yapay zeka bu bilgileri algılayabilmekte ve kullanıcıya sunabilmektedir. Bu tür analiz, büyük metin kümelerinde yapıldığında, örneğin bir haber arşivi veya belge koleksiyonu üzerinde, kullanıcıların hızlı ve etkili bir şekilde bilgilere erişmelerini sağlamaktadır. **Metin Madenciliği:** Yapay zeka ve doğal dil işleme, büyük metin veri kümelerini analiz ederek önemli bilgileri ortaya

çıkarmaktadır. Örneğin, bir şirketin müşteri geri bildirimlerini incelemek istediğini düşünün. Yapay zeka, bu geri bildirimleri analiz ederek olumlu veya olumsuz eğilimleri belirleyebilmekte, anahtar kelimeleri tanımlayabilmekte ve şirkete geliştirmeler için önerilerde bulunabilmektedir. Sosyal Medya Analitiği: Yapay zeka ve doğal dil işleme, sosyal medya platformlarında yapılan paylaşımları analiz ederek trendleri belirleyebilmekte ve kullanıcıların görüşlerini anlayabilmektedir. Bu, markaların sosyal medya kampanyalarını izlemelerine, kullanıcı tepkilerini değerlendirmelerine ve müşteri deneyimini iyileştirmelerine yardımcı olmaktadır (Karakoç, 2023).

Hukuki Belgelerin Analizi: Yapay zeka ve doğal dil işleme, hukuki belgelerin analizini kolaylaştırır. Hukuk firmaları veya kuruluşlar, büyük miktarda hukuki metni işlemek ve önemli bilgileri çıkarmak için yapay zekayı kullanmaktadır. Örneğin, bir dava dosyasındaki belgeleri analiz ederek, hukuki argümanları belirleyebilmekte ve ilgili kanun maddelerini bulabilmektedirler. Müşteri Hizmetleri ve Chatbotlar: Doğal dil işleme, müşteri hizmetleri alanında kullanıcıların sorularını yanıtlamak için kullanılabilir. Chatbotlar, yapay zeka ve doğal dil işleme tekniklerini kullanarak kullanıcılara otomatik yanıtlar sunabilmekte ve sorunları çözebilmektedir. Bu, müşteri hizmetlerinin daha hızlı, verimli ve kesintisiz çalışmasını sağlamaktadır. Bu örnekler, yapay zeka ve arama motorları ile doğal dil işleme tekniklerinin birlikte kullanılmasının kullanıcılara sağladığı avantajları göstermektedir. Kullanıcılar, daha etkili bir şekilde bilgiye erişebilmekte, daha iyi sonuçlar alabilmekte ve daha kişiselleştirilmiş deneyimler yaşayabilmektedirler. Ayrıca, bu teknolojilerin işletmeler için de birçok yarar sağladığını belirtmek önemlidir, çünkü veri analizi, müşteri memnuniyeti ve operasyonel verimlilik gibi alanlarda iyileştirmeler sağlayabilmektedirler (Kuruca, vd., 2022).

SONUÇLAR

Bu çalışmada, arama motorlarının geçmişten günümüze olan değişimini ve yapay zeka ile olan ilişkisi incelenmiştir. Çalışmanın, arama motorlarının gelişimiyle birlikte kullanıcıların bilgiye erişimindeki önemli değişimleri göstermektedir.

Geçmişten günümüze arama motorları, kullanıcı ihtiyaçlarına cevap verebilmek adına sürekli olarak geliştirilmiştir. İlk arama motorları, belirli anahtar kelimelerle web sayfalarını tarayarak sonuçları sunarken, günümüz arama motorları daha gelişmiş algoritmalar ve veri analitiği kullanarak kullanıcıların arama deneyimini iyileştirmek için çaba sarf etmektedir. Örneğin, Google'ın PageRank algoritması, kullanıcıların en doğru ve değerli bilgilere daha hızlı erişmesini sağlamak için web sayfalarını değerlendirmekte ve sıralamakta kullanılmaktadır.

Yapay zeka, arama motorlarının evriminde büyük bir rol oynamıştır. Yapay zeka teknolojileri, kullanıcı davranışlarını analiz ederek, arama sonuçlarını kişiselleştirmek ve kullanıcıların ihtiyaçlarına uygun öneriler sunmak için kullanılmaktadır. Ayrıca, doğal dil işleme ve makine öğrenme gibi yapay zeka teknikleri, kullanıcıların arama sorgularını daha iyi anlamak ve daha hassas sonuçlar sunmak adına kullanılmaktadır.

Gelecekte, yapay zekanın arama motorları üzerindeki etkisinin daha da artması beklenmektedir. Yapay zeka teknolojileri, daha akıllı ve kişiselleştirilmiş arama deneyimleri sunmak için kullanıcıların tercihlerini, demografik bilgilerini ve davranışlarını analiz etmeye devam edecektir. Ayrıca, görüntü ve ses tabanlı arama gibi yeni kullanıcı arayüzleri ve bilgi erişim yöntemleri de yapay zeka ile birlikte geliştirilmektedir.

Sonuç olarak, arama motorları teknolojik gelişmeler ve kullanıcı ihtiyaçları doğrultusunda sürekli olarak değişim göstermektedir. Yapay zeka, bu değişimde önemli bir rol oynamış ve kullanıcıların daha etkili, hızlı ve kişiselleştirilmiş bilgilere erişmesini sağlamaktadır. Gelecekteki çalışmalar, arama motorlarının yapay zeka teknolojilerini daha da entegre ederek kullanıcı deneyimini geliştirmeye odaklanmalıdır. Bu şekilde, bilgiye erişimdeki kolaylık ve verimlilik daha da artırılabilir.

Referanslar

- Akbar, A., Caton, S., ve Bierig, R. (2022). Personalised Filter Bias with Google and DuckDuckGo: An Exploratory Study. In Irish Conference on Artificial Intelligence and Cognitive Science (pp. 502-513). Cham: Springer Nature Switzerland.
- Akpınar, M. E. (2023). A Swot Analysis OF Gender Creations From Digital Games TO Metaverse. In Handbook OF Research ON Perspectives ON Society AND Technology Addiction (PP. 318-327). Igi Global.
- Aksoy, B., Halis, H. D., Salman, O. K. M. (2020). Elma Bitkisindeki Hastalıkların Yapay Zekâ Yöntemleri İle Tespiti Ve Yapay Zekâ Yöntemlerinin Performanslarının Karşılaştırılması. International Journal of Engineering and Innovative Research, 2(3), 194-210.
- Atay, C., Alanyalı, M., Uyan, S. B., ve Baş, C. (2010). Arama Motoru Optimizasyonu. Akademik Bilişim, 10, 10-12.
- Aslan, Ö. (2005). İnternet Ekonomisi ve Türkiye. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/100971> adresinden 8 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Ataman.E.,Sucu.İ. (2020). Dijital Evrenin Yeni Dünyası Olarak Yapay Zeka Ve Her Filmi Üzerine Bir Çalışma. Yeni Medya Elektronik Dergisi. dergipark.org.tr/tr/download/article-file/904595.
- Başçılar, M., Karataş, M., ve Güre, M. D. P. (2022). Dijital Çağda Sosyal Algoritmalar: Yapay Zekâ Ve Sosyal Hizmet. Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 22(56), 539-565.
- Bayram, M. B. (2007). Fiber Optik Kablo İle Gigabit Ethernet Kartı Tasarımı. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi.
- Bayram, Ü. (2023). Gastronomi Turlarında Memnuniyet Yaratıcı Unsurlar. Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi, 7(1), 219-239.
- Burges, C., Shaked, T., Renshaw, E., Lazier, A., Deeds, M., Hamilton, N., ve Hullender, G. (2005). Learning To Rank Using Gradient Descent. In Proceedings Of The 22nd International Conference On Machine Learning (Pp. 89-96).
- Capuano, N., Gaeta, M., Gasparetti, F., ve Micarelli, A. (2002). Holmes: A Prototype For The Targeted Research Of Information About Hi-Tech Companies. In Computational Intelligence And Applications (Pp. 233-238). Dynamic Publishers.
- Cotogni, M., Sacchi, L., Georgiev, D., ve Sadikov, A. (2021). Detection of Parkinson's Disease Early Progressors Using Routine Clinical Predictors. In Artificial Intelligence in Medicine: 19th International Conference on

- Artificial Intelligence in Medicine, AIME 2021, Virtual Event, June 15–18, 2021, Proceedings (pp. 163-167). Springer International Publishing.
- Çalışkan, B. (2018). Arama motorları ve yapay zeka. Evrensel Gazetesi. <https://www.evrensel.net/yazi/92624/arama-motorlari-ve-yapay-zeka> adresinden 15 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Çelebi, H. İ. (2021). Artificial Intelligence Applications İn Management Information Systems: A Comprehensive Systematic Review With Business Analytics Perspective. Artificial Intelligence Theory And Applications, 1(1), 25-56.
- Değirmenci, S., Yıltas, D. (2020). Yapay Zekâ Teknikleriyle Yazılım Tanımlı Ağ Uygulaması. Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi, 8(4), 999-1009.
- Demircioğlu, Z. (2017). İnternet kullanımının toplumsal ilişkilerin dönüşümü üzerine etkileri. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10(49), 845-855. <https://www.dergipark.org.tr/tr/download/article-file/399281>.
- Denizci, M. (2009). Bilişim Toplumu Bağlamında İnternet Olgusu ve Sosyopsikolojik Etkileri. Marmara İletişim Dergisi, (16), 1-18. [dergipark.org.tr/en/download/article-file/233500](http://www.dergipark.org.tr/en/download/article-file/233500).
- Dişli, M. (2020). Doğal dilde yapılan türkçe sorgularda google arama motoru'nun performans değerlendirmesi. Bilgi Dünyası, 21(2), 247-267. doi: 10.15612/BD.2020.554.
- Doğan, Ş. (2021). Dijital Pazarlamada İnternet Arama Motorlarının Kullanımı: Morhipo Ve Trendyol Sitelerinin Karşılaştırmalı Analizi. İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi), 6 (1), 123-139 . DOI: 10.47107/inifedergi.853227.
- Doğru, E. (2023). İnternet nedir ve nasıl çalışır? Teknolojioku. <https://www.teknolojioku.com/internet/internet-nedir-ve-nasil-calisir-63f7b115f790884c543adc6a> adresinden 18 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- DuckDuckGo. (2023). Instant answers and other features [Resmi web sitesi]. <https://help.duckduckgo.com/duckduckgo-help-pages/features/instant-answers-and-other-features/>. adresinden 11 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Egemen. (2021, 27 Nisan). Yandex Alisa Nedir? Nasıl Kullanılır? [Blog yazısı]. <https://www.turk.dev/digerleri/yandex-alisa-nedir-nasil-kullanilir/> adresinden 8 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Görgülü, E. (2010). İnternet'in Öyküsü: Geçmişten Günümüze. Bilişim Dergisi. <https://www.bilisimdergisi.org.tr/yazarlar/konuk-yazarlar/internetin->

oykusu-gecmisten-gunumuze.html. adresinden 11 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.

- Gültekin, A., ve Çelebi, E. (2021). Spinoza Ontolojisi Bağlamında Yapay Zekâ Ve Bir Duygu Varlığı Olan İnsan Üzerine Bir Değerlendirme. *Birey Ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 27-42.
- Günler, O. E. (2015). Bilgi Toplumunda İnternetin Önemi ve Sağlık Üzerindeki Etkileri. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. Retrieved from <https://dergi.kmu.edu.tr/userfiles/file/Aral%C4%B1k2015/5m.pdf>.
- Günler, F., Eryiğit, O. (2015) Bilgi Toplumunda İnternetin Önemi ve Sağlık Üzerindeki Etkileri. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. dergi.kmu.edu.tr/userfiles/file/Aral%C4%B1k2015/5m.pdf.
- Güven, H., Ayvaz G., E. T. (2021). Yapay Zekâ Uygulamalarının E-Ticarette Kullanımı. *International Journal of Management and Administration*, 5(3), 1-14.
- Henkoğlu, H. Ş., Mahiroğlu, A., ve Keser, H. (2015). Ortaokul Öğrencilerinin Bilgiye Erişim Aracı Olarak İnternete Yaklaşımları: Betimleyici Bir Çalışma. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 6(1), 72-110.
- Işık, U. (2007). Medya Bağımlılığı Teorisi doğrultusunda internet kullanımının etkileri ve internet bağımlılığı. Doktora Tezi. <https://www.guvenliweb.org.tr/dosya/UtJIF.pdf>
- İnal, G. (2021). Yapay zeka, veri madenciliği ve büyük veri kavramlarına karşı okul yöneticilerinin algılarının belirlenmesi. <http://acikerisim.akdeniz.edu.tr/xmlui/handle/123456789/6529>.
- Kaygusuz, N. A. (2023). Nöropazarlama Ve Yapay Zekâ İlişkinin Tüketici Davranışları Üzerindeki Etkisine Yönelik Kavramsal Bir Model Önerisi. *Journal Of Academic Social Science Studies*, 16(95).
- Kravets, D., Toepfl, F. (2022). Gauging Reference And Source Bias Over Time: How Russia's Partially State-Controlled Search Engine Yandex Mediated An Anti-Regime Protest Event. *Information, Communication & Society*, 25(15), 2207-2223.
- Köksal, A. N. (2008). WEB 2.0'm pazarlamaya etkileri ve Türk bankacılık sektöründe uygulama (Doctoral dissertation, Sakarya Üniversitesi (Turkey)).
- Liu, Z., Wang, Y., Dontcheva, M., Hoffman, M., Walker, S., ve Wilson, A. (2016). Patterns And Sequences: Interactive Exploration Of Clickstreams To Understand Common Visitor Paths. *IEEE Transactions On Visualization And Computer Graphics*, 23(1), 321-330.

- Meşe, M. (2017). İnternet Nasıl Gelişti. *Döngü Dergi*. <https://dongudergi.com/internet-nasil-gelisti>. 15.09.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Microsoft. (2023). Microsoft Türkiye [Resmi web sitesi]. 10.09.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Qu, Z., Zhang, H., ve Li, H. 2008. Determinants Of Online Merchant Rating: Content Analysis Of Consumer Comments About Yahoo Merchants. *Decision Support Systems*, 46(1), 440-449.
- Nair, G., Balta, E. (2017). Bilgi İletişim Teknolojileri Kullanımında Sınırları Aşan Bir Sosyal Sorun Alanı Olarak Unutulma Hakkı. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 41(2), 113-126.
- Parlak, A., & Balık, H. H. (2005). İnternet ve Türkiyede İnternetin Gelişimi. Bitirme Ödevi, Fırat Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Elektrik-Elektronik Bölümü, Elâzığ. <http://www.hasanbalik.com/projeler/bitirme/39.pdf>.
- Sarıfakioğlu, B. (2007). İnternetin Toplumsal Etkileri. http://www.emo.org.tr/ekler/d5f1fd8442d4ba6_ek.pdf?dergi=4.
- Sözen, E., Bardak, T., & Kayahan, K. (2021). Lamine Kaplama Kereste (LVL) Rutubetinin Basınç Direnci Üzerine Etkisinin Yapay Zekâ İle Belirlenmesi. *Turkish Journal Of Forestry*, 22(2), 157-164.
- Sullivan, D. (2016). All about the Google RankBrain algorithm. <https://searchengineland.com/faq-all-about-the-new-google-rankbrain-algorithm-234440>.
- Şeker, T. B. (2005). Bilgi Teknolojilerindeki Gelişmeler Çerçevesinde Bilgiye Erişmenin Yeni Boyutları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.
- Taşkın, Z. (2019). The impact of user interface design on online impulse buying behavior: A study on e-commerce websites. *Online Information Review*, 43(6), 1053-1070.
- Tarhan, Ç., Hande, K. O. Ç. (2019). Site İçi Arama Optimizasyonunun Bir Websitesi Trafığında Neden Olduğu Değişimlerin Ölçülmesi. *Yönetim Bilişim Sistemleri Dergisi*, 5(2), 69-80.
- Tatar, G. (2013). İnternet Yönlendirme Temelleri, MPLS ve BGP protokolü İle Rota Manipülasyonu. *Açık Bilim*. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/709740/yokAcikBilim_10001586.pdf?sequence=-1&isAllowed=y. adresinden 11 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır

- Tonta, Y., Bitirim, Y., & Sever, H. (2002). Türkçe Arama Motorlarında Performans Değerlendirme. Total Bilişim.
- Turhost Blog. (2018). RankBrain Nedir? [Blog yazısı]. adresinden 6 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Vatansver Deviren, N., Yıldız, O. (2014). İnternet Kullanımının Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Etkileri. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/70577>.
- Verganti, R., Vendraminelli, L., ve Iansiti, M. (2020). Innovation And Design In The Age Of Artificial İntelligence. Journal Of Product Innovation Management, 37(3), 212-227.
- Volokh, E., Falk, D. M. 2011. Google: First Amendment Protection For Search Engine Search Results. JL Econ. & Pol'y, 8, 883.
- Wen, G., Zhang, Y., Wang, J., Chen, X., Zhou, A., Chen, Y., ve Zhao, T. (2021). Pre-trained language model based ranking in Baidu search. In Proceedings of the 27th ACM SIGKDD Conference on Knowledge Discovery and Data Mining (pp. 3579-3588). https://www.academia.edu/72145231/Pre_trained_Language_Model_based_Ranking_in_Baidu_Search.
- Yandex. (2023). Yandex search technologies [Resmi web sitesi]. <https://yandex.com.tr/company/technologies/search.html>. adresinden 12 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır
- Yener, Ö., Gülaçı, F., ve Çıkılı, Y. (2004). Eğitim bilimleri ve internet. Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi, 2(3), 123-138.
- Yıldırım, H. M., Köse, C. M. (2022). Düşük Maliyetli Havayolu Şirketlerinin Web Sitelerinin Analizi ve Görsel İçerik Çözümlemesi . Selçuk Turizm ve Bilişim Araştırmaları Dergisi , 1 (2) , 43-61 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/stbad/issue/72288/1181175>
- Yılmaz. S. (2017). Uluslararası Güvenlik Teori, Pratik Ve Gelecek. Ankara: Kaynak Yayınları. https://www.academia.edu/31820782/Uluslararası_Güvenlik_Teori_Pratik_ve_Gelecek.
- Yılmaz. G. (2020). Yapay Zekanın Yargı Sistemlerinde Kullanılmasında İlişkin Avrupa Etik Şartı. Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1388614>.
- Yozkat, S. A. (2017). Arama motoru sonuçları güvenilirliğinin analizi: Google örneği. Yeni Medya Elektronik Dergisi, 1(1), 72-81. <http://static.dergipark.org.tr/article-download/b3c9/be9f/55f6/impJA67PK24SM-0.pdf?>

- Yüksel D., Tolun M. 2019. International Journal Of 3d Printing Technologies And Digital Industry. 3:3. 236-243.
- Zhang, Y., Wu, T. (2021). Will Baidu's" All in AI" Strategy Bring It Back to the High-Speed Growth Train?. The Journal of Applied Business and Economics, 23(4), 156-166.
- Zhao, S., Zappavigna, M. (2018). Beyond The Self: Intersubjectivity And The Social Semiotic Interpretation Of The Selfie. New Media & Society, 20(5), 1735-1754.
- Zülfikar, H. (2014). Hastaların İnternet Kullanımı ve Elektronik Ortamdaki Sağlık Bilgilerine Erişim Davranışları. FNJN - Fen ve Sağlık Bilimleri Dergisi, 8(2), 94-104. Retrieved from http://fnjn.org/Content/files/sayilar/160/10_17672-fnhd_33085-332764.pdf.

Bölüm 34

Uzaktan Eğitim Alanında Yapılan Öğrenci Merkezli Çalışmaların Bibliyometrik Analizi

Fatma YİĞİT AÇIKGÖZ¹, Selin AYGEN ZETTER²

¹ Öğr.Gör.Fatma YİĞİT AÇIKGÖZ; Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, fatmayigit@akdeniz.edu.tr ORCID No: 0000-0003-3748-1496.

² Dr.Öğr.Üyesi.Selin AYGEN ZETTER; Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, selinaygen@akdeniz.edu.tr ORCID No:0000-0002-6146-3514

ÖZET

Bireysel ve zihinsel gelişimin temelini oluşturan eğitim bireyler için olduğu kadar ülkelerin ekonomik ve sosyo-kültürel gelişimi için de kritik bir öneme sahiptir. Bu kritik önemden dolayı ülkeler gelişen ve değişen koşullara göre sürekli olarak eğitim programlarını güncellemektedirler. Tüm alanlarda olduğu gibi eğitim sistemleri üzerinde de en büyük değişikliğe şüphesiz teknolojik alanda yaşanan gelişmeler öncülük etmiştir. Yazılı metinlerin posta yoluyla öğrencilere gönderilmesiyle başlayan uzaktan eğitim fikri; radyo, televizyon, bilgisayar, uydu ve internet gibi teknolojiler sayesinde eğitimin çehresinde köklü değişimlere sebep olmuştur. Özellikle internet teknolojisinin öğretimde kullanılmasıyla birlikte örgün eğitim sistemine alternatif olarak gösterilen “uzaktan eğitim” ülkelerin geleceğine ve vatandaşlarının zihinsel gelişimine önem veren toplumların öncelikli konusu haline gelmiştir.

Bu araştırmada ilk olarak uzaktan eğitim kavramının tarihsel gelişimi ve dönüşümü ele alınmıştır. Ardından uzaktan eğitimin tarihsel gelişimi sürecinde bu alanda yapılan öğrenci merkezli araştırmalar bibliyometrik analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar ışığında ileriye dönük olarak öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Uzaktan Eğitim, Öğrenci, Eğitim, Bibliyometrik Analiz, VosViewer

SUMMARY

Education, which forms the basis of individual and mental development, has a critical importance for the economic and socio-cultural development of countries as well as for individuals. Because of this critical importance, countries constantly update their education programs according to developing and changing conditions. As in all areas, the biggest change in education systems was undoubtedly the developments in the technological field. The idea of distance education, which started with the sending of written texts to students by mail; Thanks to technologies such as radio, television, computer, satellite and internet, it has caused radical changes in the face of education. Especially with the use of internet technology in education, "distance education", which is shown as an alternative to the formal education system, has become a priority issue for societies that give importance to the future of countries and the mental development of their citizens.

In this research, firstly, the historical development and transformation of the concept of distance education are discussed. Then, during the historical development of distance education, student-centered studies in this field were

analyzed with the bibliometric analysis method. In the light of the results obtained, forward-looking suggestions are presented.

Keywords: Distance Education, Student, Education, Bibliometric Analysis, VosViewer

GİRİŞ

Eğitim, bireysel ve toplumsal ihtiyaç ve beklentilerin gelişip değişmesi amacıyla; içeriği, işlevleri, süreci ve süresi değişen toplumsal bir kurumdur. Türk Dil Kurumu'na göre eğitim, çocukların ve gençlerin toplum yaşayışında yerlerini almaları için gerekli bilgi, beceri ve anlayışları elde etmelerine, kişiliklerini geliştirmelerine okul içinde veya dışında, doğrudan veya dolaylı yardım etme, terbiye olarak tanımlanmaktadır. Akyüz'ye (2014) göre ise eğitim bireyin zihinsel, duygusal, sosyal becerilerini ve davranış kalıplarını istenilen yönde geliştirmeyi veya bireye istenilen amaçlar doğrultusunda yeni bilgi ve davranış becerileri kazandırmayı amaçlayan tüm çalışmaları ifade etmektedir.

Eğitim bireyin gelişiminde olduğu gibi toplumların gelişmesi için de önemli rol oynamaktadır. Bu öneme vurgu yapan Althusser (2003) eğitimi, toplumun yeniden üretimini sağlayan ideolojik temel devlet aygıtı olarak adlandırmaktadır. Varış (1984) da eğitimin insanlara bilgi ve beceri kazandırmanın yanı sıra toplumun yaşamını ve gelişimini destekleyen değer yaratma, var olan değerleri yaşatma, eski ve yeni değerleri uzlaştırma gibi görevlerine vurgu yapmaktadır.

Temel olarak insanların gerekli bilgi, beceri ve değerleri edindiği veya geliştirdiği sistematik ve planlı bir öğrenme sürecini ifade eden eğitim, genellikle bir eğitimci tarafından yönlendirilen ve belirli bir programa veya müfredata dayanan bir süreç olarak işlemektedir. Genel amacı, büyümekte olan çocukların ve gençlerin topluma sağlıklı ve üretken bir şekilde entegre olmalarına yardımcı olmak olan eğitim; okul, üniversite gibi örgün veya yaygın eğitim kurumlarında veya aile, toplum gibi gayri resmi ortamlarda gerçekleşebilmektedir. Eğitim yoluyla kazanılan bilgi, beceri ve tutumlar ile bunların kazanılma yöntemleri toplumdan topluma ve çağa göre farklılık göstermekte; ancak toplumun yeni nesillerinin eğitim ihtiyacı devam etmektedir. Bireysel, toplumsal ve evrensel ihtiyaçlar bireyin yetiştirilmesi gereken yönü belirlemektedir (Okçabol, 2005). Toplumların gelişimini etkileyen en önemli etkenlerden biri olarak ülkelerin eğitim sistemlerine büyük yatırımlar yapmaları, eğitim sistemlerini çağın şartlarına uygun hale getirmeleri gerekmektedir. Eğitim sisteminin karmaşık bir yapısı vardır ve bir ülkedeki eğitim politikaları çok sayıda değişken tarafından etkilenmektedir. Bu değişkenler; toplumsal ve kültürel faktörler, ekonomik faktörler, hükümet politikaları, teknolojik gelişmeler, öğretmenler ve eğitimciler ve öğrenci profili ve ihtiyaçlar olarak sıralanabilir. Bu değişkenler arasında yer alan teknolojik gelişmeler ve özellikle kitle iletişim araçlarının hızlı bir ivme kazanması eğitim sistemi üzerinde köklü değişiklikler yaratmıştır. Teknolojinin hızlı gelişimiyle orantılı olarak gelişen uzaktan eğitimin sistemi günümüz örgün eğitime

de alternatif olan ve gelişen teknolojiyle birlikte başarı oranı sürekli artan bir eğitim sistemidir. Öğrenci ile öğretmenin yüz yüze olmadan çeşitli iletişim araçları kullanılarak belli bir merkezden yapılan eğitim biçimi (TDK) olarak tanımlanan uzaktan eğitim, günümüz örgün eğitim sistemine de alternatif bir sistemdir.

Yazılı metinlerin posta yoluyla öğrencilere gönderilmesiyle başlayan uzaktan eğitim fikri, 20. yüzyılın başlarında, radyo ve televizyon gibi iletişim araçlarının yaygınlaşması, uzaktan eğitimin daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlamıştır. Nitekim, mektupla başlayan uzaktan eğitimin modern anlamdaki temelleri internetin gelişmesiyle atılmıştır. İnternetin yaygınlaşması ve ulaşılabilir hale gelmesi, öğrencilere canlı dersler, interaktif materyaller, çevrimiçi forumlar ve diğer eğitim kaynaklarıyla etkileşimli bir şekilde çalışma olanağı sunmuştur. İnternet aracılığıyla sunulan uzaktan eğitim, öğrencilerin zamandan ve mekândan bağımsız olarak öğrenme imkanı elde etmesini sağlamıştır.

Son yıllarda video konferans, çevrimiçi öğrenme platformları ve diğer dijital araçların kullanımı uzaktan eğitimin yaygınlaşmasını ve popülaritesini artırmıştır. Özellikle COVID-19 salgını nedeniyle dünya genelinde birçok okul ve üniversite uzaktan eğitime geçiş yapmak zorunda kalmış, bu da uzaktan eğitimin önemini ve etkililiğini vurgulamıştır. Uzaktan eğitim, teknolojinin gelişmesiyle sürekli gelişmekte ve yeniliklerle desteklenmektedir. Yapay zekâ, sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik gibi teknolojilerin gelecekte uzaktan eğitimde daha fazla kullanılması beklenmektedir.

Bireyin ve toplumların yaşamında önemli değişiklere sebep olan ve önemi her geçen gün artan uzaktan eğitim konusunda uygulamadaki çalışmalar kadar akademik anlamda da çalışmalar yapılmaktadır. Özellikle COVID-19 pandemisi nedeniyle tüm dünyada uzaktan eğitim daha yaygın hale gelmiş ve önemi bir hayli artmıştır. Bu süre zarfında, uzaktan eğitim araştırmalarının da hem sayısı hem de çeşitliliği artmıştır. Uzaktan eğitim alanında araştırmaların artması, uzaktan eğitimin etkin kullanımı sürdürülebilirliği ve iyileştirilmesi konusunda daha çok bilgi sahibi olunmasını sağlamıştır. Bununla birlikte yapılan akademik çalışmalar, uzaktan eğitime yönelik politikaların ve pratiklerin geliştirilmesine katkıda bulunarak, bu alanda daha iyi bir eğitim deneyimi sağlanmasına destek olmaktadır.

Söz konusu bu çalışmada da uzaktan eğitimin varlık sebebi olan öğrencileri konu alan akademik araştırmalar irdelenmek istenmiştir. Bibliyometrik analiz kullanılarak yapılan çalışmada, öğrenciyi merkeze alan araştırmalarda hangi noktalar üzerinde durulduğu, yıllara göre hangi konuların yoğunluklu olarak

araştırıldığı, hangi araştırmaların ve araştırmacıların çalışmalarının daha çok etkileşim aldığı gibi konular üzerinde durulmuştur.

YÖNTEM

WoS, 1900'den günümüze kadar geniş bir yayın ağını içerdiği için araştırmalarda yaygın olarak kullanılan, en güvenilir ve en yüksek kalite standartlarına sahip bilimsel araştırma veri tabanlarından biri olarak kabul edilmektedir (Gaviria-Marin et al., 2019; Li & Hale, 2016). Bu sebeple çalışmada uzaktan eğitim alanında yapılan öğrenci merkezli çalışmaların analizi için benzer çalışmalarda kullanılan bibliyometrik yöntem tercih edilmiştir. Çalışmada öncelikli olarak, Web of Science (WoS) veri tabanından “online education” and “students” konusunda İngilizce dilinde yayınlanan “article” or “review article” olan akademik çalışmalar incelenmiştir. Ayrıca SCI-Expanded, SSCI ve ESCI indeksleri dikkate alınmış, diğer indeksler çalışmaya dahil edilmemiştir. Toplamda “online education” and “students” konusunda toplam 4169 akademik çalışmaya erişilmiş olup çalışmadaki kriterlere uygun 2908 makale incelemeye alınmıştır. Elde edilen çalışmalar tek bir veri seti haline getirilerek kullanılmıştır. Veriler tek bir veri tabanından elde edildiğinden tekrar eden yayın bulunmamaktadır. Bu nedenle kullanılan yayın sayısı değişmemiştir. Bibliyometrik görselleştirilmesini sağlamak ve böylece sonuçların analizine yardımcı olmak için VosViewer 1.6.19 yazılımı kullanılmıştır. VOSviewer, bibliyometrik ağları görselleştirip analiz ederek bilimsel araştırmalarda ortaya çıkan eğilimleri ve potansiyel değişiklikleri belirlemek için tasarlanmış profesyonel scientometrics ve görsel analitik yazılımlardır (Van Eck & Waltman, 2009).

BULGULAR

Çalışmada kullanılan veriler Web of Science (WoS) veri tabanından elde edilmiştir. WoS, bilimsel yayınların dağıtımı için en yaygın kullanılan veri tabanlarından biridir ve birçok bibliyografik çalışma için veri kaynağı sağlamıştır. Çalışmanın bu bölümünde “online education” and “students” ile ilgili veri setinde yer alan kullanmış olduğumuz makalelerin bibliyometrik analizleri yayın, dergi, yazar ve kelime yoğunluk analizlerinin sayısal ve kavramsal değerlendirmelerine yer verilmektedir.

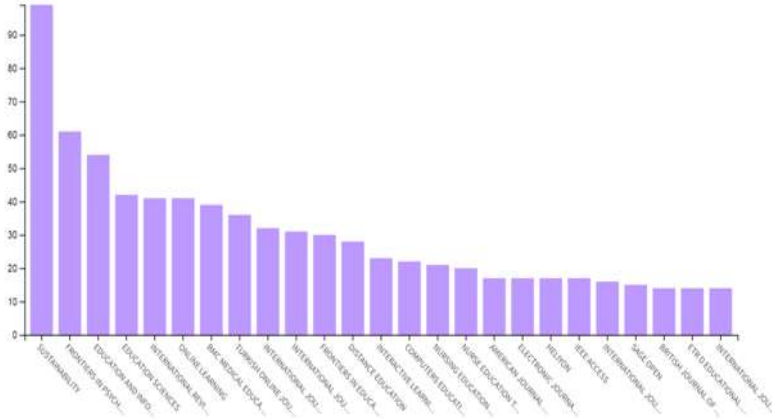
Uzaktan eğitim konusundaki gelişmeleri görebilmek için yıllar içindeki gelişimini görebilmek önemlidir.

Analiz sonuçları incelendiğinde çalışmaların en çok 976 yayımla Amerika Birleşik Devletleri'nde yapıldığı görülmekte. Öte yandan yayınların 376 adedinin Çin Halk Cumhuriyeti'nde, 170 adedinin Avustralya, 137 adedinin Hindistan, 13 adedinin İspanya ve 117 adedinin Türkiye kaynaklı yayınlardan oluştuğu görülmektedir.

Yayın sayılarına bakıldığında en çok yayının ABD'de olduğu görülmektedir. Bunun nedenini de uzaktan eğitimin ABD'deki gelişim sürecine bakıldığında anlamak mümkündür. Zira, ABD'de uzaktan eğitimin tarihsel olarak gelişimi ele alındığında ilk olarak mektuplar aracılığıyla sonrasında ise 1728 tarihinde Boston gazetesinde uzaktan eğitim yoluyla ders verileceğinin duyurulması, 1883 yılında yetişkinlere yönelik mektuplar aracılığıyla eğitim verilmesi, 1923 yılında ilk Uzaktan Kütüphanecilik Okulu'nun kurulması gibi alandaki öncülük faaliyetleri uzaktan eğitime verilen önemi açıklar niteliktedir (Ruksasuk, 1999; Çoban, 2013).

Ülkemizin bu sıralamada üst sıralarda yer alması ise uzaktan eğitim alanında gelişmeye açık olduğunun ve COVID-19 sürecinde özellikle uzaktan eğitime geçerek bu alanda eğitim sisteminde yeni düzenlemelere geçilmenin yanı sıra gerek alt yapı gerekse eğitim sisteminde bu konuda gelişmelere yer verdiğinin göstergesidir.

Şekil:3 Uzaktan Eğitim Alanındaki Yayınların Yer Aldığı Dergiler

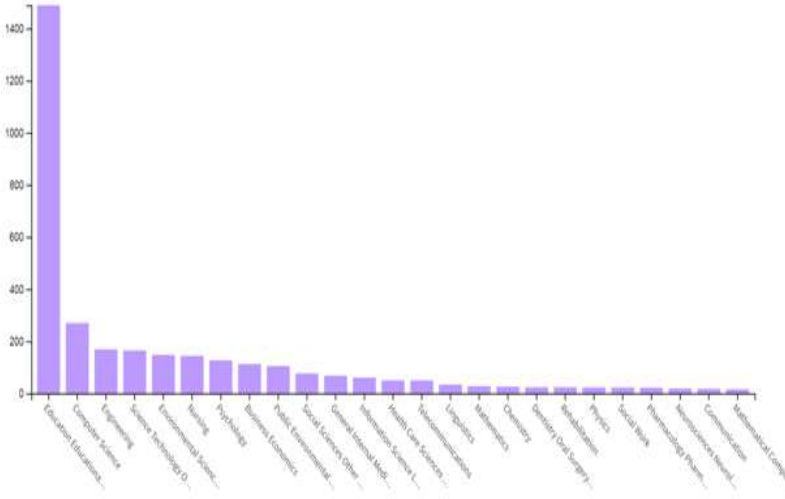

İncelenen konuyla ilgili SSCI-ESCI ve SCI-Expanded alanındaki indekslerde taranan dergilerdeki yayın sayılarına Şekil-3'de yer verilmiştir. Bu bağlamda, "Sustainability" dergisi 90 akademik yayımla ilk sırada yer almaktadır. "Frontiers In Psychology" dergisi 62 akademik yayımla ikinci sırada

“Education And Information Technology” dergisi 55 akademik yayınlı üçüncü sırada yer almaktadır.

Çalışmaların yayınlanmış oldukları dergilerde WoS veri tabanına göre konu sınıflamaları Şekil-4 de görülebilmektedir. Yapılan yayınlarda özellikle uzaktan eğitimin kavram olarak ilk gündeme geldiği yıllarda daha çok eğitim şeklinin nasıl olmasıyla ilgili çalışmalara yer verildiğini kelime bulutu analizinde de görülebilmektedir.

Şekil:4 Yapılan Yayınların Konu Sınıflandırılması

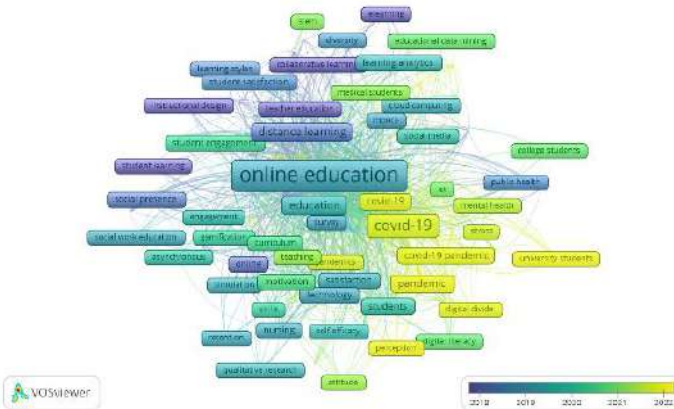
Yapılan akademik çalışmaların 1390’ni “Eğitim ve Eğitim Araştırmaları”, 244’ü “Yönetim”, 116’sı “Hemşirelik”, 58’i “Sosyal Psikoloji” ve 51’i “İletişim” olarak görülmektedir.

Bu alanda yapılan çalışmaların yayımlandığı dergi performanslarına bakacak olursak, bu yayınlar aynı zamanda bu konuda çalışma yapan yazarlara da hangi yayınlarda daha çok yer alabilecekleri konusunda yol gösterici olabilecektir.

Şekil oluşturulurken verilerin atıf sayısı “10” ve üzerindeki dokümanlar seçilmiş ve çalışmada 5543 terim arasından 107 terim dahil edilmiştir. Oluşan haritada terimler 7 ana başlık altında toplanmıştır. Kelimeler arasındaki ilişki Şekil:6’da gösterilmiştir. Başlıklar altında kelimeler kendi aralarında kümelenmiştir. Çalışma için “uzaktan eğitim” en önemli ana kavram olarak yer almakta ve etrafında “çevrim içi eğitim”, “hemşirelik eğitimi”, “öğretmen eğitimi”, “tıp öğrencileri”, “eğitici tasarımlar”, “öğrenci başarısı”, “çeşitlilik” gibi kavramlar bu başlıkla yoğun ilişki altında çıkmıştır (Şekil:6). “Çevrim içi öğrenme” ana kümesi altında ise “sosyal varlık”, “başarı”, “oyunlaştırma”, “sosyal hizmet eğitimi” ve “eş zamansız” gibi kavramlar dikkat çekmektedir (Şekil:6). “Eğitim” ana kavramıyla ilişkili olarak ise “öğrenme”, “çevrimiçi”, “tutulma” ve “yetenekler” yoğun ilişkili kavramlar olarak şekilde görülmektedir. Bir diğer ana başlıksa “COVID-19”, “stres”, “pandemi”, “sosyal medya”, “halk sağlığı”, “dijital okuryazarlık”, “bilgi” ve “üniversite öğrencileri” gibi kavramlardan oluşmaktadır.

Yapılan akademik çalışmaların kelime analizinde “uzaktan eğitim” 921, “COVID-19” 333, “çevrim içi öğrenme” 294, “yüksek öğretim” 201, “e-öğrenme” 185, “eğitim” 112 ve “öğrenci” 54 en çok kelime oluşumu alanlardır. İnternet üzerinde yapılan aramalarda en fazla “Covid 19” ve “pandemi” kelimelerinin olduğuna dikkat çeken bir araştırmada, uzaktan eğitimin de bu süreci tetiklediği bulgulanmıştır (Yalman vd., 2021). Akademik araştırmalarda yazarların kullandıkları anahtar kelimeler akademik araştırmalara ulaşımı kolaylaştırdığı düşünülecek olursa doğru anahtar kelime kullanımıyla akademisyenler alan yazınında çalışmalarını yüksek oranda çalışmalara ilgi duyan kişilere ulaştırabilirler.

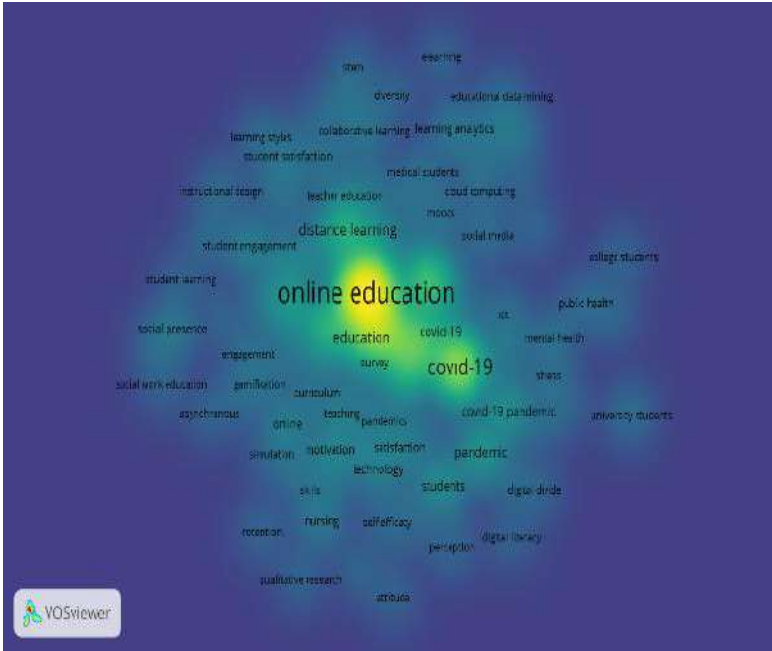
Şekil:7 Kelimelerin Zaman Analizi

Source: Vosviewer tarafından oluşturulmuştur.

“Online education” and “students” için esas alınan akademik çalışmalardaki kavramların ve terimler arasındaki ilişkinin yıllar arasındaki dağılımı Şekil:7’de görülmektedir. Renk dağılımlarından da anlaşılacağı gibi yıllar içerisinde literatüre kavramsal olarak giren kelimeler değişkenlik göstermektedir. Kavramın literatüre girdiği yıllarda daha çok “çevrim içi eğitim” kavramı etrafında toplandığı, bunu izleyen yıllarda “e-öğrenme” ve “uzaktan öğretim” kavramı etrafında, “COVID-19” kavramı etrafında kümelenildiği görülmektedir. Son yıllarda kavramın etrafına “pandemi”, “öğrenci başarısı”, “üniversite öğrencileri” gibi kavramlarında kümeleştiği rahatlıkla görülmektedir.

Şekil:8 Anahtar Kelimeler Arasındaki Yoğunluk Haritası

Source: Vosviewer tarafından oluşturulmuştur.

Çalışmaya esas olan dokümanların kelimeler arasındaki yoğunluğuna bakıldığında ilişkinin yoğunluğu Şekil:8’de görülmektedir. Kavram olarak “uzaktan eğitim”, kavramı etrafında yoğunlaşmasının yanı sıra “COVID-19” kavramının da yoğunlukta yer aldığı görülmektedir. Şekilde de görüldüğü gibi aynı kavramlar etrafında farklı yayınlarda farklı kullanılmış terimlere rastlanmaktadır. Aslında bu terimlerin farklılığı yayınlara ulaşımı zorlaştırmaktadır.

SONUÇ

Hızla gelişen teknolojiler hayatın birçok alanında olduğu gibi eğitim sektörü üzerinde de köklü değişikliklere sebep olmuştur. Akıllı tahtalar, video konferans sistemleri, mobil cihazlar, yapay zeka destekli eğitim araçları gibi yenilikler, uzaktan eğitimin tüm dünyada yaygınlaşmasını sağlamıştır. Teknolojik gelişmelerin yanı sıra Covid-19 pandemisi de uzaktan eğitimin önemini artırmış ve birçok eğitim kurumu ve öğrenci, çevrimiçi eğitim yöntemlerine daha fazla yönelmiştir. Teknolojinin hızla ilerlemesi ve insanların dijital dünyaya daha fazla entegre olmasıyla birlikte, online eğitimin önemi ve etkisinin artarak devam edeceği aşikardır. Bu noktada bu alanda yapılacak akademik araştırmaların online eğitimin etkinliğini ve geliştirilmesini anlamak ve çeşitli açılardan değerlendirmesine katkı sunacağı düşünülmektedir. Bugüne kadar yapılan araştırmalar incelendiğinde; uzaktan eğitimin etkililiği, teknoloji kullanımı ve uzaktan eğitim, öğrenci motivasyonu, uzaktan eğitimde sosyal etkileşim ve uzaktan eğitimde pedagoji gibi konulara odaklanıldığı görülmektedir. Nitekim yapılacak araştırmalarda eğitimin öznesi olan öğrencileri temele oturtan yayınlara ağırlık verilmesinin eğitimin amaca ulaşır şekilde gerçekleşmesine katkı sağlayacağı ön görülmektedir. Diğer yandan uzaktan eğitim uygulamalarının niteliğinin artırılması durumunda hedeflenen başarıya ulaşmanın daha mümkün olacağı söylenebilir. Bunun için teknolojik imkanların güçlendirilmesi, öğrenci beklentilerinin doğru tespit edilmesi ve eğitimcilerin gerek teknoloji kullanımı gerekse online eğitim pedagojisi konusunda desteklenmesi önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Y. (2014) Türk Eğitim Tarihi – M.Ö 1000 – M. S. 2014, Ankara: Pegem Akademi Yayınları
- Althusser, L. (2003). İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Çoban, S. (2013). Uzaktan ve teknoloji destekli eğitimin gelişimi, İstanbul: XVI. Türkiye’de İnternet Konferansı Bildiri Kitabı.
- Gaviria-Marin, M., Merigó, J. M., & Baier-Fuentes, H. (2019). Knowledge management: A global examination based on bibliometric analysis. *Technological Forecasting and Social Change*, 140, 194–220. <https://doi.org/10.1016/J.TECHFORE.2018.07.006>
- Li, J., & Hale, A. (2016). Output distributions and topic maps of safety related journals. *Safety Science*, 82, 236–244. <https://doi.org/10.1016/J.SSCI.2015.09.004>
- Okçabol, R. (2005), Türkiye Eğitim Sistemi, Ütopya yayınevi, Ankara.
- Ruksasuk, Narumol. (1999). “Library and information science distance education in Thailand in the next decade,” 65th IFLA Council and General Conference August 20-28 1999, Bangkok, [11 p.].
- Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2009). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523–538. <https://doi.org/10.1007/S11192-009-0146-3>
- Varış, F. (1984), “Lisansüstü Düzeyde Eğitim Elemanı Yetiştirme”, Eğitim Bilimleri Sempozyumu, Ankara Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları:136, ss. 49-54, Ankara.
- Yalman, A., Karaca, H. ve Balcı, E. V. (2021). Sağlık Haberlerinde Korku Yaklaşımı Çerçevesinde Kodlanan Covid-19 Haber Fotoğraflarının Analizi. Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 0 (35), 38-53 . DOI: 10.31123/akil.887524 <https://www.tdk.gov.tr/> https://tr.wikipedia.org/wiki/Uzaktan_e%C4%9Fitimin_tarihsel_geli%C5%9Fi_mi

Bölüm 35

Yerinde Yaşlanma ve Yaşlı Bireyin Yaşamına Etkisi

Zahide GENÇTÜRK¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi; Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Isparta Meslek Yüksekokulu, Yönetim Organizasyon Bölümü. zahidegencturk@isparta.edu.tr ORCID No: 0000-0002-2209-4357

GİRİŞ

Nüfusun yaşlanması, insanların tüm yaşam alanlarını etkileyerek yaşlı bireylerin ihtiyaçlarına yönelik özel sosyal politika uygulamalarını gerektirmektedir. Yaşlı bireyler yoksulluk ve gelir güvencesizliği riskiyle karşı karıya kalmakta sağlık ve uzun süreli bakım ihtiyaçları da artmaktadır (Lum ve Wong,2017). Dolayısıyla yaşlı bireylerin ekonomik olarak desteklenmesi, haklarının korunması, sağlık ve refahlarının sağlanması ülkelerin sosyal güvenlik sistemlerini zorlayabilmektedir. Tüm bunlarla birlikte, yaşlı bireylerin ailede ve toplumda önemli rollere sahip olmalarının bireysel ve toplumsal yararlanılabilecek potansiyel fırsatları da söz konusudur (UN.ESCAP, 2017).

Yaşlanan nüfus, potansiyel açıdan her ne kadar bir sorun olarak algılsa da bu bir sorun olmanın aksine, birey gelişiminin sevinç verici bir sonuç noktasıdır. Yaşlanmak, bir bakıma uzun yaşamak; bireyin gelişim sürecinde tıbbi, teknolojik ve sosyolojik açıdan çeşitli başarıların olduğunun bir göstergesidir (Fonseca, 2020: 42). Yaşlı bireylerin yaş alması yanında bilgi, kültür ve deneyimlerinin birikmesi onları bilge kişiler haline getirmektedir. Bu durum kuşaklar arası kültürel özelliklerin aktarılması, ailenin ve toplumun ana unsurlarının korunması ve toplumsal bağlılığın devamlılığı açısından büyük önem arz etmektedir. Kuşaklar arası kültürün ve deneyimlerin aktarılmasındaki en önemli rolü yaşlılar üstlenmektedir. Bu rolü yerine getirmelerindeki anahtar ise bireylerin bu dönemlerini hem fiziksel olarak hem de ruhsal olarak desteklenebilecek ortamlarda geçirmeleridir. Yerinde yaşlanma; yaşlıların deneyimledikleri, kendilerini yakın hissettikleri, manevi olarak huzur buldukları ve bağlı oldukları sosyal çevrelerde, kendileri için gerekli olan fiziksel ve sosyal desteğin sağlanarak yaşlılık döneminin geçirilmesidir. Bu şartlarda yaşlılık dönemini geçiren bireylerin yaşam doyumlarının yüksek olması beklenmektedir. Bunun sonucu olarak, yaşlı bireylerin kuşaklar arası iletişimin sürdürülmesi noktasında daha başarılı olacağı, toplumu bir arada tutan kültür aktarımındaki önemli rollerini sürdürmeye devam ettirebilecekleri düşünülmektedir.

Bu çalışmada; bireyin yaşlılık dönemini nerede geçireceğine yönelik olarak yerinde yaşlanma kavramı ve yaşlı birey için önemi, yerinde yaşlanmayı etkileyen faktörler ve yerinde yaşlanmanın yaşlı bireyin yaşamına etkileri değerlendirilmiştir.

YERİNDE YAŞLANMA KAVRAMI

Yaşlı bireyin, yaşamını sürdürdüğü evde ya da uygun bir konutta, yaşadıkları toplumun içinde, gerekli yardım ve hizmetler sağlanarak, nispeten bağımsız yaşayabilmeleri yerinde yaşlanmayı ifade etmektedir. Yerinde yaşlanma, bireyin kendi evinde kalarak huzurevi gibi bağımlı bir kurumda bakılmasını önlemek ya

da geciktirmek için uygun görülmektedir (Who, 2004:9). Başka bir ifade ile yerinde yaşlanma, yaşlı bireyin huzurevi ya da benzeri bir toplu bakım yerine toplum içinde belirli bir bağımsızlık düzeyinde yaşamını sürdürmesidir (Davey vd., 2004:133). Yaşlı bireyler yaşadıkları sosyal çevrede, kendilerini güvende hissettikleri, samimi ilişkilerinin olduğu yerde kalmak istemektedir. Onlar için mekâna bağlılık hem içsel ve duygusal bir bağlanmayı hem de maddi anlamda olumlu bir yaşam sürmeyi ifade etmektedir (Wiles vd., 2012:365).

Yerinde yaşlanma, yaşlı bireylerin tercih ettikleri konaklama yerlerinde ve tanıdıkları çevre içinde, mümkün olduğunca uzun süre desteklenerek yaşama çabalarını kapsamaktadır (Grimmer vd., 2015:1804; Takagi, 2019:1). Honer ve Boldy (2008) benzer şekilde yerinde yaşlanmayı, yaşlı bireylere kurum bakımı dışında kendi evinde kalma seçeneğinin sunulması ve böylece yaşlı bireylerin bağımsız yaşamlarının desteklenmesi olarak tanımlamaktadır. Yaşlı bireylerin yerinde yaşlanabilmesi için ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik yardımcı hizmetlerin olması gerekmektedir. Ancak bu şekilde yaşlı bireyler diğer bakım yöntemlerinden yararlanmak durumunda kalmadan, bağımsız yaşamlarına destek alarak devam edebilmektedir (Honer ve Boldy, 2008:358).

Yaşlılık döneminde bireyleri korkutan durum bakıma muhtaçlık ve bağımlı yaşamaktır. Bu anlamda yerinde yaşlanma, özgürlüğünü kaybetme ve kurum bakımının hissettirdiği olumsuz duygulara karşı, yaşlılık dönemi için idealize edilmiş bir yaşam biçimi oluşturmaktadır. Kısaca yerinde yaşlanma, kişilerin kendi evinde bağımsızlığını koruyarak yaşlanma idealini temsil etmektedir. Yaşlı bireyler alışkın oldukları yaşam şartlarını sürdürmek istemektedir. Dolayısıyla kendi alanının, evinin efendisi olmayı, evinin içinde kendini güvende ve emniyette hissetmeyi kurum bakımına tercih etmektedir. Aslında bu açıdan bakıldığında yerinde yaşlanma yaşlılıkla ilgili tüm olasılıklar arasındaki en teselli edici durumdur. Netice yaşlı bireyler çoğunlukla evlerinin en iyi yer olduğuna inanmaktadır (Thomas ve Blanchard, 2009:13).

Yaşlı bireylerin kendi yaşadıkları yer üzerinde kontrol sahibi olmak istemeleri, uzun süre yaşadıkları ev ya da ortama alışmaları ve bu bağlılık duygusunu sürdürmek istemeleri, başka bakım ve konut seçeneklerinin pahalı olması, yakın akraba ve çocuklarının yanında istenmeyen biri olmak düşüncesi onları yerinde yaşlanma konusunda daha istekli hale getirmektedir. Fakat aynı evde ve çevrede uzun süre yaşayabilmek süreç içinde fiziksel, maddi ve ailevi değişiklikleri de beraberinde getirmektedir. Bu değişiklikler karşısında yaşlı bireylerin sağlığının ve bağımsız yaşamasının desteklenmesi gerekmektedir (Molinsky ve Herbert, 2021).

Yaşlılık döneminde yaşlı bireyleri hayata bağlayan, yaşam kalitelerini belirleyen ve yerinde yaşlanmayı sağlayan önemli konular vardır. Bunlar sağlık,

bağımsız yaşayabilmek, aile ve sosyal çevre ilişkileridir. Şüphesiz yaşlılar homojen ve aynı özellikleri taşıyan belirli bir grup değildir. Yaşlılık kişisel olarak değişen yetenek ve engelleri barındırırken, kültürel ve cinsiyet gibi daha kapsamlı farklılıkları da içermektedir. Dolayısıyla yaşlılıkta tek bir çözümün herkes için geçerli olması pek mümkün değildir. Yaşlı bakımı ve yaşam kalitesi için çok yönlü politikaların olması ve yaşlıların ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir (Kalınkara ve Arpacı, 2013).

YERİNDE YAŞLANMANIN ÖNEMİ

Bireyler yaşlandıkça kendilerinde ve çevrelerinde meydana gelen değişimler bakım ihtiyacını gündeme getirmektedir. Yaşlı nüfusun artmasıyla birlikte bakım hizmetlerine yönelik politikalar, maliyetli bakım türlerine bağımlılığın azaltılması için farklı uygulamaların üretilmesini sağlamıştır. Farklı bakım ihtiyacı olan yaşlı bireyler için alternatif olan huzurevi gibi kurumsal bakım yönetimleri, huzurevini en son çare olarak değerlendirilen politikalara doğru bir değişim göstermiştir (Vasunilashorn vd., 2012:1).

Yaşlı bireylerin yaşayacakları yer ve hizmet erişimi hakkında seçim yapmak istemeleri, yerinde yaşlanma politika uygulamalarını gündeme getirmiştir (Wiles vd., 2012:360). Süreç itibari ile yaşlı politikalarının yerinde yaşlanmayı kolaylaştırıcı çalışmalarına paralel olarak literatürde de yerinde yaşlanmaya yönelik yaşlı birey, aile, sosyal çevre ve bakım destek hizmetleri araştırılmaya başlanmıştır. Söz konusu literatür artan bakım maliyetlerinin kontrol altına alınmasının yanında yaşlı bireylerin bağımsızlık isteklerinin kolaylaştırılmasını amaçlayan daha geniş seçeneklere ışık tutmuştur. Toplumda yaşlanmayı önemli bir tartışma konusu olarak tanımlamaya ilişkin ilk girişimler yaşlı bireyleri hem iç hem de dış etkenler bağlamında meydana gelen değişimlere göre değerlendirmiştir (Vasunilashorn vd., 2012:1).

Yaşlanma ile birlikte hem iç hem de dış etkenler bağlamında yaşlı bireyin yaşadığı değişimler çeşitli sağlık ve bakım yöntemleri ile desteklenmesini gerekli kılmaktadır. Yaşlı birey ve ailesi, duruma uygun olarak bakım evi, kurum bakımı ve yerinde yaşlanma gibi farklı alternatifleri değerlendirmektedir. Bu alternatifler arasında yaşlı bireyin refahı, bağımsızlığı ve yaşam doyumu için yerinde yaşlanma en çok tercih edilen seçenek olmaktadır.

Pek çok yönden olumlu etkisi bulunan yerinde yaşlanma yaşlı bireylerin, bildikleri sosyal çevrede, aileleri, arkadaşları ve komşuları ile iletişimlerinin sürmesini sağlarken maliyet olarak da daha uygun bir yaşlanma süreci sağlamaktadır. Bakım ihtiyacı olan yaşlı bireylerin ise kurum bakımına alınması hem maliyet olarak yüksektir hem de yaşlı bireyin sosyal çevresinden ayrılmasına neden olarak ilişkilerini kısıtlamaktadır. Dolayısıyla maliyet avantajı ve sosyal

çevrenin devam etmesini sağlaması ile yerinde yaşlanma cazip hale gelmektedir (Thomas ve Blanchard, 2009:13).

Yerinde yaşlanma, yaşlı bireylerin evlerinde yaşamaya devam etmelerini sağlayarak onların refahına, bağımsız yaşayabilmelerine, sosyal ilişkilerini sürdürmelerine, sağlıklı yaşlanmanın gerçekleşmesine olumlu katkıda bulunmaktadır. Ayrıca evde yaşlanma huzurevi gibi kurum bakımı yöntemlerinden daha az maliyetlidir. Yaşlı bireylerin evlerinde kalmalarını sağlayacak stratejilerin geliştirilmesi, maliyetlerin azaltılması açısından toplumsal fayda sağlarken yaşlı bireylerin sağlığı ve yaşam kalitesi açısından bireysel fayda sağlamaktadır (Sixsmith ve Sixsmith, 2008:220-222).

Yaşlı bireyin yaşam kalitesi açısından evde yaşlanmak oldukça önemlidir. Ev en temel ihtiyacın karşılandığı ve güvenli konaklamanın gerçekleştiği yerdir. Yaşlı bireyin fiziksel ve psikolojik sağlığını, refahını destekleyen, aile, eş, dost, komşu ile samimi ilişkilerin yaşanabildiği, eğlenme, dinlenme gibi aktivitelerin rahatlıkla yapılabilirdiği ortamdır. Yaşlandıkça zamanın büyük çoğunluğu evde geçmektedir. Yaşlılıkla birlikte gelişen birtakım yetersizlikler evde ve evin çevresinde düzenlemelere ihtiyaç hissettirebilmektedir. Bu düzenlemelerin yapılması yaşlı bireyin bağımsız ve refah içinde evinde yaşamasını destekleyebilmektedir. Böylece yaşlı birey erken kurum bakımına ihtiyaç duymayacağı için aile ve yakın çevrede birey ile rahatlıkla ilgilenebilmektedir (Kalıkara ve Arpacı, 2013). Yakın çevrenin yaşlı birey ile ilgilenmesi yaşlı bireyin sosyal katılımını sürdürmekte dolayısıyla yaşam memnuniyetini olumlu etkilemektedir. Toplumla bağlantılı yaşlanmak sosyal dışlanma gibi olumsuz bir durumda yaşanmasını engellemektedir. Yerinde yaşlanma kuşaklar arası iletişimin devamlılığını sağlamak açısından genç ve yaşlı bireyler arasındaki uyumu da desteklemektedir (Çapcıoğlu ve Alpaya, 2019:1951).

Aynı evde yaşlanmak, sosyal ilişkilerin devamını ve mekâna aşinalık sağlayarak bağlılık duygusu oluşturmada bağımsızlık ve özerklik yoluyla yaşlı bireylerin kimlik duygusunu pekiştirmektedir (Wiles vd.,2012). Yaşlı bireyin geliştirildiği kimliğine uygun yaşayabilmesi benlik bütünlüğüne sahip olmasını ve geçmiş yaşam deneyimleri ile ilgili olarak olumlu duygulara sahip olmasını sağlamaktadır. Yaşlılık döneminde yer değiştirmek ya da kurum bakımına geçmek ise benlik bütünlüğünü bozabilmekte ve yaşlı bireyde umutsuzluk, ölüm korkusu ve uyumsuzluk gibi durumların yaşanmasına neden olabilmektedir (Bilgin vd., 2021:967).

Psikolojik ve duygusal olarak sağlıklı bir yaşlılık dönemi geçirebilmek benlik bütünlüğünü ve kimlik duygusunu kaybetmemek yerinde yaşlanma ile bağlantılıdır. Yaşlı bireyin yaşadığı evi başkalarının değil kendisinin seçmesi, yerinde yaşlanmanın önemini vurgulamakta ve bireyin psikolojik iyilik halini

desteklemektedir. Bu seçime saygı duymak, yaşlı bireyin onurunu korumak, kararın amacını anlamak ve onların hassasiyetlerini göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Aksini uygulamak yaşlı bireylerin yaşam kalitesini olumsuz etkileyebilmektedir (Lim ve Bowman, 2022).

YERİNDE YAŞLANMAYI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Bağımsız olarak kendi evinde yaşlanmak yaşlı bireyler için en istendik durumdur. Dolayısıyla yerinde yaşlanma düşüncesi, yaşlılık dönemi için olumlu yaşlanma stratejisi olarak değerlendirilmektedir (Kalınkara ve Arpacı, 2016: 401). Uygun ve güvenli mekânsal özelliğe sahip bir evde yaşlanmanın yaşlı birey ve çevresi için pek çok olumlu etkisi vardır. Bu anlamda evde yaşlanma, bireylerin genel sağlık durumunun, sosyal ilişkilerinin ve çevreyle olan bağlantılarının gelişmesini destekleyerek, yaşam kalitesini arttırmakta ve daha keyifli bir yaşam sürmesini sağlamaktadır. Ancak yerinde yaşlanma sadece evde kalmayı planlamaktan ibaret olmayıp çok yönlü ele alınıp değerlendirilmesi gereken bir durumdur. Evde yaşlanma için sağlık, mekan uygunluğu, aile ve sosyal ilişkiler, mali durum, ulaşım, hizmetlere erişim gibi pek çok konunun düşünülmesi gerekmektedir (www.nrvaoo.org,2023).

Yerinde yaşlanma söz konusu olduğunda en önemli konu sağlık durumunun uygunluğudur. Bu anlamda bireyler, yaşlarına bağlı olarak sağlık sorunları yaşadıklarında ve yardım almaları gerektiğinde kendi evlerindeki bağımsızlıkları azalabilmekte ve yerinde yaşlanma durumları risk oluşturabilmektedir. Genellikle kronik sağlık sorunları, denge kaybı, beklenmeyen düşme ve yaralanmalar, hastaneye yatışlar, bilişsel ve görme bozuklukları yaşlı bireylerin kendi evinde kalmasını zorlaştırabilmektedir. Yaşlanma ile birlikte gelen değişikliklere adapte olmak ve yaşanan zorlukları azaltmak için yaşlı bireylere çeşitli destekler sağlanarak yaşam kalitesi artırılabilir. Bu sayede hastaneye yatışlar azaltılarak yaşlı bireyin evinde ve sosyal çevresinde kalarak yerinde yaşlanması sağlanabilmektedir (Brown vd., 2020:2).

Evde yaşlanmanın önemli faktörlerinden biride kişinin aile bağları, sosyal ilişkileri ve çevresiyle uyumudur. Kurum bakımı gibi bir seçenek yerine bireyin evinde yaşlanması aile, komşu, arkadaş ve dostlarıyla olan iletişiminin sürmesine ve hayata daha bağlı yaşamasına olanak tanımaktadır. Evde yaşlanma bireylerin bağımsız olarak yaşamasını sağlarken bir takım destek ve bakım hizmetlerinden de yararlanmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla evde başarılı yaşlanma için aile ve sosyal çevre desteği önemlidir (Pinazo-Hernandis vd., 2022). Günümüzde aile üyeleri yaşlı bakımıyla ilgili çeşitli ihtiyaçları kendileri karşılamak durumunda kalabilmektedir. Fakat gençlerin gündelik yaşamdaki çalışma hayatı, aile sorumlulukları gibi pek çok işin arasında, yaşlı ebeveynlerin bakımını

gerçekleştirmeleri, kendi yaşamlarını olumsuz etkileyebilmekte ve bazen yaşlı istismarı ya da ihmaline yol açabilmektedir. Yerinde yaşlanma yaşlı bireylerin bağımsız yaşamasını sağlarken aynı zamanda ona bakım ve destek veren aile üyelerinin de bağımsızlığını kısıtlamadan, kendi hayatlarına engel olmadan yardım etmelerini gerektirmektedir (Lecovich, 2014:24-26).

Finansal durum evde başarılı yaşlanmayı etkileyen başka bir faktördür. Hem yaşlı bireyin hem de bakımına destek olacak aile üyelerinin mali durumunun iyi olması ve düzenli gelirlerinin olması yaşlı bireyin finansal açıdan güvende olmasını sağlayacaktır (Hilton vd., 2009: 47). Aksi durumda yaşlandıkça artan ek bakım maliyetleri, yaşlı bireylerin mali durumunu olumsuz etkileyerek evde yaşlanma süreci için sorun oluşturabilmektedir (Wagner, 2021).

Yerinde yaşlanma için yaşlı bireylerin yaşadıkları evin mekânsal uygunluğu da önemli bir faktördür. Yaş ilerledikçe aktif yaşam ve faaliyetler azalırken dinlenmeye daha fazla zaman harcanmakta olup zamanın çoğu ev içinde geçirilmektedir (Baltes vd., 1999:389). Evin mekânsal uygunluğu yaşlı bireylerin günlük aktivitelerine engel olacak şekilde ise çeşitli yaralanmalar ve ev kazaları oluşabilmektedir. Evlerin hem yaşlı bireylerin hareketlerini hem de bakım verenlerin yardım etmesini kolaylaştırıcı bir düzende olması gerekmektedir (Pynoos, 2008:80). Bu anlamda evde sağlıklı yaşlanma için uygun ev ortamlarının oluşturulması, bu konu da gerekirse uzmanlardan destek alınması önemlidir (Iwarsson vd., 2007).

Ulaşım şartlarının uygunluğu yerinde yaşlanmayı etkileyen bir diğer faktördür. Yaşlı bireylerin hem ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri hem de sosyal yaşamlarındaki hareketliliği ve bağımsızlığı sürdürebilmeleri oldukça önemlidir (OECD, 2001:5). Arabanın en gerekli olduğu zamanda yaşlı bireylerin araba kullanmaması ulaşımı zor ve zahmetli hale getirmektedir. Bu nedenle eve yakın toplu taşıma ve aktif ulaşım şartları dikkate alınmalıdır. Ayrıca eve yakın uygun ulaşımın olması yaşlı bireylerin sosyal dışlanma olasılığını da azaltmaktadır (Lin ve Cui, 2021:2).

Bakım ve sosyal hizmetlere erişim ikamet yeri seçimini dolayısıyla evde yaşlanmayı etkileyen bir faktördür (Qian vd., 2022:4). Yaşlılara yönelik sosyal hizmetler, yaşlı bireyin toplumsal bütünleşmesini sağlayan sosyal iletişimini arttıran, yaşama bağlayan bedensel ve ruhsal sağlığını destekleyen hizmetlerdir (Tomanbay, 2007). Bu nedenle yerinde yaşlanmayı teşvik etmek ve evde sağlıklı bir yaşam sağlamak amacıyla yaşlılara yönelik politikalar, yaşlı bireylere yardım ve desteğe odaklanmaktadır. Yaşlı bireyler için erişilebilir bir toplum sağlamak, yerinde yaşlanmayı teşvik etmek, onların toplum hayatına daha fazla entegre olmalarını, farklı işlere aktif olarak katılmalarını ve yaşam kalitelerini arttırmalarını sağlamak için gereken şartlardan biridir (Lam ve Fong, 2020:3-6).

YERİNDE YAŞLANMANIN YAŞLI BİREYİN YAŞAMINA ETKİSİ

Yaşlılık döneminin kendine has özellikleri neticesinde yaşlı bireylerin sağlıkları ve fiziksel yetenekleri zayıflayabilmektedir. Her ne kadar tıp ilerlemiş, yaşam süresi uzamış olsa da yaşlı bireylerin yaşam şartları değişmekte ve bakım ihtiyaçları söz konusu olmaktadır. Olumlu bir yaşlılık dönemi geçirmek için yaşlı bireylerin tanıdıkları ortamda, aileleri ile birlikte, uygun bakımı almaları umulmaktadır. Bu anlamda yerinde yaşlanma desteklenerek, yaşlı bireylerin bağımsız olarak, muhtaç olmadan, toplum ile iletişim içinde yaşamaları sağlanmalıdır (Lam ve Fong, 2020:5).

Bağımsız Yaşam

Yaşlı bireylerin yaşamlarını mümkün olduğunca bağımsız olarak sürdürebilmesi öncelikle yaşam ortamının belirlenmesini gerektirmektedir. Bir kurumda ya da evde yaşlanmak bağımsızlık anlamında farklılar içermektedir. Farklılıklar değerlendirildiğinde bağımsız yaşanabilecek en uygun yerin kişinin kendi evi olduğu görülmektedir. Dolayısıyla yerinde yaşlanma ve bağımsızlık arasındaki güçlü ilişkiyi kişinin kendi evinde, tanıdığı ortamda, kendi istediği gibi yaşayabilmesi sağlamaktadır (Kalınkara ve Arpacı, 2016: 413).

Bireylerin yaşlanınca yaşayacakları yerin seçimini etkileyen önemli bir faktör sağlıktır. Yaşlılık döneminde bakım ve desteğe olan ihtiyaç artmaktadır fakat yaşlı bireyler mümkün olduğu kadar dışarıdan yardımı en aza indirecek şekilde evde yaşlanmayı tercih etmektedir. Bu durum yaşlı bireylerin barınma kararlarında bağımsızlıklarından vazgeçmek istemediklerini göstermektedir (Bodly vd., 2011).

Bireyin kendi refahından sorumlu olması yaşlılıkta bağımsızlığa verilen değeri ifade etmektedir. Yaşlılık döneminin farklı özellikleri ve ihtiyaçları olduğu için bireylerin yaşamını kolaylaştırıcı ve geliştirici desteğin sağlanması bağımsızlığı engellememektedir. Hatta yaşlı bireylerin ihtiyaç mukabilinde sağlık ve sosyal yardım almaları konusunda teşvik edilmeleri gerekebilmektedir (Beswick vd., 2012:128). Bu durum bireyin kendi evinde uygun yardımları alarak yaşlılık dönemini bağımsız geçirmesini ifade eden yerinde yaşlanmasını desteklemektedir.

Yaşlılık döneminde bağımsız yaşayabilme bireylerin psikolojik durumlarını da etkilemektedir. Bağımsız yaşamı kısıtlayan kurum bakımı ya da şartları uygun olmayan bir bakım evi ortak banyo ve oda kullanımı, özel alanın olmaması nedeniyle yaşlı bireylerin depresif hissetmelerine sebep olabilmektedir (Lam ve Fong, 2020:4-5). Yaşlı bireylerin evlerinde özel alanlarının olması, istedikleri gibi hareket edebilmeleri bağımsızlıklarını desteklemekte ve psikolojik durumlarını olumlu etkilemektedir.

Aile ve Sosyal İlişkiler

İnsanların yaşları ilerledikçe hem kendileri hem de yaşam şartları değişmektedir. Yaşlandıkça, iş yaşamının sonlanması, sosyal yaşamın azalması, sağlıkla ilgili kayıplar, aile bakımına duyulan ihtiyacı arttırmakta ve aile ilişkilerini daha önemli hale getirmektedir. Aile ilişkileri, yaşlı bireyin stres ve yalnızlık duygusuyla başa çıkmasını, daha sağlıklı davranışlar sergilemesini, özgüvenin artmasını ve yaşama bağlanmasını sağlayabilmektedir. Ayrıca aile ilişkileri yaşam boyunca değişiklik gösterebilmekte ve aile üyeleri ile karşılıklı olarak farklı zamanlarda, farklı düzeylerde duygusal destek, yakınlık, paylaşım ve bakım sağlamak söz konusu olabilmektedir (Thomas vd., 2017:7).

Yaşlılık döneminde evde yaşanan bireyler genellikle aile ve çocuklarından bakım ve destek alabilmektedir. Aldıkları en yaygın bakım ve destek türleri duygusal destek, bakım sağlanması, ziyaret edilmek, sosyal aktiviteler, sorunların çözümüne yardımcı olunmasıdır. Yaşlı bireylerle geçirilen zamanın büyük kısmı genellikle beslenme, giyinme, hastalandığında bakım sağlama, ev işlerine yardım, fatura ödeme gibi rutin faaliyetleri içermektedir. Dolayısıyla aile üyeleri, yaşlı bireylerle yapılan sosyal aktivitelere daha az dahil olabilmektedir. Fakat bakım için ayrılan zamanda da sosyalleşme ve duygusal yakınlık gerçekleşmektedir (Hilton vd., 2009: 44).

Aile desteği, yaşlı bireylerin yaşama bağlanmasını sağlayarak mutluluğu olumlu anlamda etkilemektedir. Aile desteğinin olmaması ise yaşlı bireylerin duygusal boşluk yaşamasına, yaşamdan zevk alamamasına ve mutsuz olmasına neden olarak risk oluşturabilmektedir. Bu anlamda huzurevi gibi kapsamlı bakım hizmeti veren yerler yaşlı bireylerin sosyal yaşamlarını sınırlandırarak psikolojilerini olumsuz etkileyebilmektedir. Evinde yaşanan bireyler ise aileleri ile daha çok görüşebilmekte, beraber zaman geçirebilmekte ve diğer sosyal faaliyetlere daha çok katılabilmektedir. Dolayısıyla yerinde yaşlanma, aile birliği ve sosyal çevre uyumunun sürdürülmesini sağlayabilmektedir (Lam ve Fong, 2020:5).

Yerinde yaşanan bireyler için aile ilişkileri gibi arkadaşlık ilişkileri de yaşam boyunca süren ve sosyal destek oluşturan önemli bir ilişki türüdür. Arkadaşlığın her yaşta olduğu gibi yaşlılık döneminde de sosyal bağlılığın sürdürülmesinde önemli bir rolü vardır (Blieszner vd., 2019:1). Yaşlı bireyler arkadaşlık ilişkilerini günlük hayatta karşılaştıkları olumlu deneyimler ile sürdürebilmektedir. Bu durum onların duygusal esenliğini olumlu yönde etkileyerek kendilerini tanımlarını ve yaşam şartlarıyla baş edebilmelerini sağlamaktadır (Ng vd., 2020: 560).

Yaşlı bireyler ailelerini en yakın sosyal destekçiler olarak belirtirler de bazı durumlarda arkadaşlık ilişkileri aile desteğinden daha önemli hale gelmekte ve

yaşlı bireyin yaşamına daha çok katkıda bulunmaktadır (Siebert vd., 1999:524). Yaşlı bireyler kendi yaşam şartlarından kaynaklanan bazı sebeplerden dolayı arkadaşları ile daha fazla iletişim halinde olabilmektedir. Yaşlı bireyin eşinin ölmüş ya da hiç evlenmemiş olması, çocuğunun olmaması, bir şekilde yalnız yaşamak durumunda kalması, bakım ve sosyal destek alacak aile üyelerinin olmaması arkadaşlık ilişkilerinin önemini arttırmaktadır. Bezende arkadaşlar farklı konularda aile üyelerinden daha tecrübeli olabilmekte ve yaşlı bireylere daha çok destek olabilmektedir (Kılavuz, 2005:33-34).

Mekânsal bağlılık ve aidiyet

Yerinde yaşlanma, yaşanılan yer, yaşam döngüsü ve yaşlılık ile bağlantılı bir süreçtir. Yerinde yaşlanmayı belirleyen pek çok faktör (Mekân özellikleri, maliyet, aile ve sosyal destek, hizmetlere erişim gibi) bulunmaktadır. Bu faktörler arasındaki en temel unsur mekâna bağlılıktır. Mekâna bağlılık, iç içe geçmiş iki farklı boyuttan oluşmaktadır. Birinci boyut mahremiyeti temsil eden ev, ikinci boyut ise sosyal alanı temsil eden mahalledir. Söz konusu iki boyutun birleşmesi, geçirilen zamana bağlı olarak mekâna bağlılığı oluşturmaktadır (Lebrusan ve Gomez, 2022:8).

Mekâna dair algı evin kendisinin ve ait olduğu çevrenin niteliklerine bağlı olarak oluşmakta ve süreç olarak devam etmektedir. Yaşlı birey zaman içinde bulunduğu mekândaki tecrübelerinin artması ile yaşadığı mekâna dair bir kimlik oluşturmaktadır. Yaşlı bireyin mekâna dair kimlik oluşturmasının nedeni ise mekân ve bireyin süreç içinde birlikte var olması ve bir bütünü oluşturmalarıdır. Bu durum yaşlı bireyin mekândan bağımsız düşünülemediğini göstermektedir (İsen, 2022:39).

Mekâna bağlılık, yaşlı bireyin fiziki olarak yaşadığı yerde ne kadar uzun süre kaldığı ve oluşturduğu komşuluk, arkadaşlık gibi sosyal ilişkilerine göre oluşmaktadır. Yaşlı bireyin bir evde yaşadığı sürenin uzunluğu, sosyal çevresi kapsamında geliştirildiği anlamlı ilişkilerin ve sosyal desteğin kalitesi ile mekâna bağlılığı arasında pozitif ilişki bulunmaktadır. Bu ilişkinin güçlü olması mekâna bağlılığı arttırmaktadır (Stones ve Gullifer, 2016:453).

Yaşlı bireyin mekâna bağlılığı ve bir kimlik oluşturması bazı amaçlara hizmet etmektedir. Birincisi mekânda uzun süre bulunmak zaman içinde mekâna dair köklü bir aidiyet duygusu oluşturmakta ve bu durum süreç olarak devam etmektedir. İkincisi mekanla birlikte oluşan kimlik duygusu yaşlı bireyin aile ve sosyal çevresine yaptığı katkıyı hatırlatarak bir nevi anı defteri görevi görmektedir. Üçüncüsü yaşanılan anılar ile gelecek arasındaki süreklilik duygusu sağlamaktadır (Rowles, 1983:308). Özetle aynı mekânda, yerinde yaşlanma bilinen alanda devamlılık sağlayarak yaşlılığı önceki yaşamsal deneyimlerle

bağlantılı bir aşama olarak anlamayı mümkün kılmaktadır. Böylece yaşam döngüsü bir süreklilik haline gelmektedir (Lebrusan ve Gomez, 2022:10).

Uzun süre aynı mekânda yaşayıp aidiyet ve kimlik duygusu oluştuktan sonra yaşlı bireyin evinden ayrılmak durumunda kalması duygusal, sosyal ve psikolojik olarak bireyi olumsuz etkileyebilmektedir. Psikolojik olarak stres ve kaygı yaşamasına, sosyal olarak yeni çevresine alışmakta zorlanmasına, duygusal olarak ise huzursuz hissetmesine neden olabilmektedir. Kurum bakımına geçilmesi durumunda ise yaşlı bireyin yeni yerine ve oradaki sosyal çevreye alışması zaman alabilmektedir (Akan, 2017:46).

Yaşam Doyumu

Yaşam doyumu, yaşanan olayların olumlu değerlendirilmesinin ve bu yaşanan olayların başka bireyler ve geçmiş ile olumlu şekilde karşılaştırılmasının bir sonucudur. Yaşam doyumu, bireylerin kendi ihtiyaçlarına, sahip oldukları kaynaklara, sosyal ilişkilerine, kültür ve çevreye bağlı olarak oluşan bir kavramdır (Shin ve Johnson, 1978: 491). Süreç olarak bireyin algıladığı yaşam koşullarını kendi belirlediği standartlar ile karşılaştırması ve yaşam koşullarının, belirlediği standartlara uyumu yaşam doyumunu ifade etmektedir. Yaşam doyumuna ilişkin değerlendirilen kriterler kişinin hayatına bağlı olup bilinçli yargılarıdır (Diener vd., 1985). Başka bir ifade ile cinsiyet, yaş ve gelir durumu gibi bireyin çeşitli özellikleri ve elindeki kaynaklar, yaşam doyumunu çoğunlukla iki psikolojik süreç olan değerlendirme ve karşılaştırma yoluyla etkilemektedir (Shin ve Johnson, 1978: 491).

Yaşlı bireylerin yaş, cinsiyet, gelir durumu gibi özellikleri ve ellerindeki kaynaklar farklılık göstermektedir. Bu durum yaşlı bireylerin yaşam doyumlarını farklı düzeylerde etkilemektedir. Özellikle yalnızlık, sosyal ilişkiler, mekâna bağlılık yerinde yaşlanma açısından yaşlı bireylerin yaşam doyumlarını etkileyebilmektedir.

Yerinde yaşlanma yaşlı birey için sadece yaşamın sürdürüldüğü bir yerin ötesinde sosyal ilişkilerinin olduğu, aidiyet hissettikleri ve kimliklerini korudukları bir alandır. Bireyin alıştığı ortamda yaşaması tanıdığı, sevdiği kişilerden sosyal destek alması, yalnızlık duygusunu azaltabilmekte ve yaşam doyumunu olumlu etkileyebilmektedir. Bu anlamda yaşlı bireylerin yaşadıkları yere dair olumlu algılarının artması yalnızlığa bağlı oluşabilecek depresyon, bunama, obezite gibi sorunları azaltabilmekte ve yaşam doyumunu arttırabilmektedir (Tümer vd., 2022:7).

Yaşlı bireyin yerinde yaşlanması mekâna dair aidiyet oluşturma mahalledeki sosyal çevresi, komşuluk ve arkadaşlık ilişkileri özellikle çok ileri yaşlarda sağlığın azalmasına karşı yaşam doyumuna olumlu katkı sağlamaktadır.

Dolayısıyla, mahallede komşular ile geliştirilen iletişimin kalitesi ve aile üyelerinin desteği, yaşlı bireylerin yaşam memnuniyeti için özellikle önemlidir (Oswald, 2010:239-240).

Yerinde yaşlanma bireyin yaşadığı evin fiziki şartlarına uyum sağlamasını da gerektirmekte şayet bireyin değişen ihtiyaçları doğrultusunda mekânsal değişiklik yapılamıyorsa bu durum yaşlı bireyin üzerinde olumsuz bir baskı oluşturabilmektedir. Fiziksel çevre iyi bir yaşamı sağlayabildiği gibi bozulmasına da sebep olabilmektedir. Dolayısıyla yaşlı bireyin evin fiziki şartlarına uyumu, yaşam kalitesini ve yaşam doyumunu etkileyebilmektedir (Byrnes vd., 2007:53). Evin fiziki şartları dışında mahallenin toplu taşıma olanakları, sağlık hizmetleri, park ve yeşillik alanlara yakınlığı gibi fiziki şartları da yaşlı bireyin yaşam kalitesini sürdürmesini desteklemektedir. Aynı zamanda yaşlı bireylerin hareket edebileceği olanakların olması hem yerinde yaşlanmayı hem de yaşam doyumunu olumlu etkilemektedir (Zhang vd.,2022).

SONUÇ

Yaşlılık döneminin yaşamın diğer dönemleri gibi doğal bir süreç olarak kabul edilmesi, yaşlı bireyin yaşı ile birlikte geçirdiği değişime uygun fiziksel fonksiyonlarını kullanabilmesi, sosyal çevresiyle iletişimini sürdürebilmesi ve yaşamında oluşan değişikliklere uygun davranabilmesi başarılı bir yaşlılık geçirmesini sağlabilmektedir (Çelebi ve Yüksel, 2022:79). Yaşlılık döneminin başarılı ve sağlıklı geçmesi pek çok etkene bağlı olarak gerçekleşmektedir. Bu etkenler arasında yaşlı bireyin sağlığı, psikolojik ve duygusal durumu, nerede ve nasıl yaşayacağı yer almaktadır. Fiziksel, psikolojik ve duygusal durumun iyiliği için pek çok yaşlı birey yaşlılık dönemini evinde, aşına olduğu ortamda, sosyal çevresi ile geçirerek yerinde yaşlanmak istemektedir.

Yerinde yaşlanma son zamanların önemli bir kavramı olarak yaşlı bireylerin yaşlandıkça kendi seçtikleri evde kalma kararlarını ifade etmektedir. Yerinde yaşlanma bireyin yaşamının son yıllarında toplum temelli bir konutta kalması olarak da tanımlanabilmektedir. Bu konut yaşlı bireyin yetişkinlik döneminin çoğunu geçirdiği, belki aile kurduğu ve derin kökleri olan bir ev olabileceği gibi büyük bir evde kalmanın getirdiği bakım, masraf ve iş yükü nedeniyle yaşlı bireyin daha bağımsız hareket edebileceği küçük bir apartman dairesi de olabilmektedir. Bazen de yerinde yaşlanma, bir aile üyesinin ya da yakın arkadaşın yanında kalarak hem bağımsızlığı sürdürmek hem de birlikte yaşamının getirdiği avantaj ve desteklerden yararlanmak anlamına gelebilmektedir (Ratnayake vd., 2022).

Yaşlı bireylerin yaşam yeri seçiminde, bağımsız yaşam, desteklenmiş yaşam, birleştirilmiş bakım ya da kurum bakımı gibi farklı alternatifler de

değerlendirilebilmektedir. Bu alternatifler içinde yaşlı bireyler ve aileleri yerinde yaşlanmayı öncelikli olarak tercih etmektedir. Tanıdık ortamda yaşlanmak, aile ve sosyal çevresi içinde etkileşimi sürdürerek yaşamaya devam etmek anlamına gelmektedir. Bu durum yaşlı bireyin bağımsızlığını koruyarak yaşlanmasına destek olmaktadır. Tüm bu olumlu özelliklerinin yanında yerinde yaşlanmayı sadece evde yaşlanmak olarak değerlendirmek yeterli değildir. Yaşlılıkla birlikte bireyde meydana gelen birtakım değişimler yerinde yaşlanmayı da etkilemektedir. Bu anlamda yerinde yaşlanma pek çok etkenin bir arada düşünülmesini gerektirmektedir (Kalınkara ve Arpacı, 2016:402).

Bireyin yaşadığı yer sadece mekânsal olarak evi değil aynı zamanda içinde bulunduğu ortamı çok yönlü olarak temsil etmektedir. Bu anlamda yaşlı birey için evin mekânsal uygunluğu, bina tipi, ulaşım ağı, evin çevresindeki hizmetlerin mevcudiyeti, komşuların olması ve sosyal çevrenin varlığı yerinde yaşlanmayı mümkün hale getirmektedir. Söz konusu faktörlerin yaşlı bireyin yaşamasına uygun olmadığı durumda ise yerinde yaşlanma yaşlı birey için olumsuz bir ortama dönüşebilmektedir. Yaşlandıkça, bireyin kendi belirlediği ve gençliği boyunca sürdürdüğü yaşama yakın bir düzende yaşamı sürdürebilmesi ancak ev ortamının yaşlının bireysel yeteneklerine uygun olmasına ve böylece hem özgüvenini hem de bağımsızlığının korumasına bağlıdır (Fonseca, 2020: 42-43).

KAYNAKÇA

- Akan, E. (2017). Yaşlılık kurumlarında yaşlı mekânsal davranış ve bilişimin mekânsal dizim bağlamında irdelenmesi, (Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Baltes, M. M., Maas, I., Wilms, H.-U., Borchelt, M. F., & Little, T. (1999). Everyday competence in old and very old age: Theoretical considerations and empirical findings. In P. B. Baltes & K. U. Mayer (Eds.), *The Berlin Aging Study* (pp. 384–402). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Beswick, A., Gooberman-Hill, R., Smith, A., Wylde, V., & Ebrahim, S. (2010). Maintaining independence in older people. *Reviews in Clinical Gerontology*, 20(02), 128–153.
- Bilgin, Ö., Tamkoç, B., Aydoğdu, Ö. (2021). Türkiye’de yaşlılara yönelik hizmetlerin yerinde yaşlanma yaklaşımıyla değerlendirilmesi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 21(53), 963- 977.
- Blieszner, R., Ogletree, A.M., Adams, R.G. (2019). Friendship in Later Life:A Research Agenda, *Innovation in Aging*, 3(1), 1–18.
- Boldy, D.; Grenade, L.; Lewin, G.; Karol, E.; Burton, E. (2011). Older people’s decisions regarding ‘ageing in place’: A Western Australian case study. *Australas J. Ageing*, 30, 136–142.
- Brown, T., Kidwell, H., Priest, P., Sellers, A., Serino, A., Spencer, B., (2020). Occupational Therapy Interventions to Support Aging in Place: A Rapid Systematic Review, *Indiana University Occupational Therapy*.
- Byrnes, M., Lichtenberg, P. A., & Lysack, C. (2006). Environmental press, aging in place, and residential satisfaction of urban older adults. *Journal of Applied Sociology*, os-23(2), 50–77.
- Çapcıoğlu, İ, Alpay, A. (2019). Çevresel gerontoloji bağlamında ‘yerinde yaşlanma’nın temel belirleyicileri ve aktif yaşlanma süreciyle ilişkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8 (3), 1949-1966.
- Davey, J., Nana, G., de Joux, V., & Arcus, M., (2004). Accommodation Options for Older People in Aotearoa/New Zealand, Wellington, New Zealand: NZ Institute for Research on Ageing/Business&Economic Research Ltd, for Centre for Housing Research Aotearoa/New Zealand.
- Demir-Çelebi, Ç. & Yüksel, M. (2022). Successful aging scale: Validity and reliability study. *International Journal of Psychology and Educational Studies*, 9(1), 79-90
- Diener, E., emmons, R.A., Larsen, R.J., & Griffin, S., (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71 – 157.

- Fonseca, A.M. (2020). Aging in place in portugal. *Public Sciences & Policies*, 6(2), 41-48.
- Grimmer K, Kay D, Foot J, Pastakia K (2015). Consumer views about aging-in-place. *Clin Interv Aging* 10:1803–1811. <https://doi.org/10.2147/CIA.S90672>
- Hilton, J. M., Kopera-Frye, K., & Krave, A. (2009). Successful aging from the perspective of family caregivers. *The Family Journal*, 17(1), 39–50.
- Horner B, Boldy DP (2008). The benefit and burden of “ageing-in- place” in an aged care community. *Aust Health Rev* 32, 356–365.
- Iwarsson, S., Wahl, H. W., Nygren, C., Oswald, F., Sixsmith, A., & Sixsmith, J. (2007). Importance of the home environment for healthy aging: conceptual and methodological background of the European ENABLE-AGE Project. *Gerontologist*, 47, 78–84.
- İsen, B. (2022). Mekân ve yaşlılık istanbul’un farklı bölgelerinde yaşlılık ve mekânsal pratikler. *İnsan ve Medeniyet Hareketi*, 4(1) 28-55
- Kalınkara V, Arpacı F. (2013). Yerinde yaşlanma, (Ed.V. Kalınkara). Yaşlılık Disiplinler Arası Yaklaşım, Sorunlar, Çözümler. Nobel Yayınları, Ankara. (s.399- 422).
- Kalınkara V, Arpacı F. (2013). Yerinde yaşlanma, VII. Ulusal Yaşlılık Kongresi. Karabük, s.54-60.
- Kılavuz, M.A. (2005). Batı kültüründe yaşlanma dönemi yalnızlık duygusunu azaltma ve arkadaş ilişkilerini geliştirme açısından dini etkinliklerin önemi. *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 25-39.
- Lam, C., Fong, B. (2020). “Ageing in Place” - Social and Health Implications in Hong Kong (CAHMR Working Paper Series No. 1, Issue 1, 2020).
- Lebrusán, I.; Gómez, M.V. (2022). The importance of place attachment in the understanding of ageing in place: “the stones know me”. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 19, 17052
- Lecovich, E. (2014). Aging in place: From theory to practice, *Anthropological Notebooks* 20 (1): 21–33.
- Lin, Dong & Cui, Jianqiang. (2021). Transport and mobility needs for an ageing society from a policy perspective: review and implications. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 18. 11802.
- Lu N, Xu S, Zhou Q. (2020). Social capital and preferences for aging in place among older adults living in rural northeast china. *Int J Environ Res Public Health*. 14;17(14):5085.
- Lum, Terry Y & Wong, Gloria HY. (2017). Social policies for aging societies. 10.1007/978-981-287-082-7_281.

- Molinsky, JH., Herbert, C. (2020). Can the nation's housing support a population seeking to age in place?, *Generations Journal*, Summer.
- Ng, YT, Huo, M, Gleason, ME, Neff, LA, Charles, ST, Fingerma, KL. (2020). Friendships in old age: daily encounters and emotional well-being. *J Gerontol B Psychol Sci Soc Sci*. 76: 551–562.
- OECD (2001). Ageing and transport mobility needs and safety issues, organisation for economic co-operation and development. OECD Publications, 2, Rue André-Pascal, 75775 Paris Cedex 16 Printed In France.
- Oswald, F., Jopp, D., Rott, C., & Wahl, H.-W. (2010). Is Aging in Place a Resource for or Risk to Life Satisfaction? *The Gerontologist*, 51(2), 238–250.
- Pinazo-Hernandis S, Blanco-Molina M, Ortega-Moreno R. (2022). aging in place: connections, relationships, social participation and social support in the face of crisis situations. *Int J Environ Res Public Health*. 10;19(24):16623.
- Pynoos, J., Nishita, C., Cicero, C., & Caraviello, R. (2008). Aging in place, housing, and the law. *Elder Law Journal*, 16(1), 77–105.
- Qian QK, Ho WKO, Jayantha WM, Chan EHW, Xu Y. Aging-in-place and home modifications for urban regeneration. *Land*. 2022; 11(11):1956
- Ratnayake M; LPCMH; ATR; NCC;1; Lukas S, Brathwaite S, Neave J, Henry H; BS-c;5. (2022). Aging in place:: are we prepared? *Dela J Public Health*. 31;8(3):28-31.
- Rowles, G. D. (1983). Place and personal identity in old age: Observations from Appalachia. *Journal of Environmental Psychology*, 3(4), 299–313.
- Shin, D. C., & Johnson, D. M. (1978). Avowed happiness as an overall assessment of the quality of life. *Social Indicators Research*, 5(1-4), 475–492.
- Siebert, D. C., Mutran, E. J., & Reitzes, D. C. (1999). Friendship and social support: the importance of role identity to aging adults. *Social Work*, 44(6), 522–533.
- Sixsmith, A., & Sixsmith, J. (2008). Ageing in place in the united kingdom. *Ageing International*, 32(3), 219–235.
- Stones D., Gullifer J. 'At home it's just so much easier to be yourself': Older adults' perceptions of ageing in place. *Ageing Soc*. 2016;36:449–481.
- Takagi, E. (2019). Housing options and strategies for aging in place, working paper published at the applied housing research initiatives, San Francisco State University.

- Thomas W, Blanchard J (2009). Moving beyond place: aging in community. *Generations* 33:12–17
- Thomas, P. A., Liu, H., & Umberson, D. (2017). Family relationships and well-being. *Innovation in Aging*, 1(3),1-11.
- Tomanbay, İ. (2007). Yaşlılara Yönelik Sosyal Hizmetler, https://gebam.hacettepe.edu.tr/sosyal_boyut/yaslilara_yonelik_sosyal_hiz_met.pdf, Et. 03.09.2023.
- Tümer A, Dönmez S, Gümüşsoy S, Balkaya NA. (2022). The relationship among aging in place, loneliness, and life satisfaction in the elderly in Turkey. *Perspect Psychiatr Care*. 58(2), 822-829.
- UN.ESCAP (2017). *Ageing in Asia and the Pacific : overview*. Retrieved from: <https://hdl.handle.net/20.500.12870/841>.
- Vasunilashorn, S., Steinman, B. A., Liebig, P. S., & Pynoos, J. (2012). Aging in place: evolution of a research topic whose time has come. *Journal of Aging Research*, 1–6.
- Wagner A. (2021). Aging in place with age-related cognitive changes: the impact of caregiving support and finances. *Societies*. 11(2), 31.
- Weng Marc Lim & Carmen Bowman (2022) Aging in a place of choice, activities, *Adaptation & Aging*, 46:3, 183-189,
- WHO (2004). Centre for health development. a glossary of terms for community health care and services for older persons; WHO: Geneva, Switzerland.
- Wiles, J.L., Leibing, A., Guberman, N., Reeve, J., and Allen, R.E.S. (2011). The meaning of “aging in place” to older people. *The Gerontologist*, 52(3), 357- 366.
- Zhang, F., Becky P. Y. Loo & Bo Wang (2022) Aging in place: from the neighborhood environment, sense of community, to life satisfaction, *Annals of the American Association of Geographers*, 112:5, 1484-1499.
- <https://www.nrva.org/aging-in-place/assets/documents/aging-in-place-workbook-final.pdf>

Bölüm 36

Sendikal Tazminat ile Diğer Tazminatların İlişkisi

Arkın GÜNAY¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi. Yalova Üniversitesi, Hukuk Fakültesi,
Özel Hukuk Bölümü, arkin.gunay@yalova.edu.tr. orcid: 0000-0003-2301-8505

GİRİŞ

Günümüzde iş hukuku bakımından işçilerin, kendilerinden güçlü konumda bulunan işveren karşısında seslerini duyurmaları ve haklarını savunmaları bakımından sahip oldukları en temel hak sendika özgürlüğüdür¹. İşyerinde çalışan işçilerin taleplerini işverene kabul ettirebilmeleri için sahip oldukları en önemli örgütlenme modeli olan sendika hakkı, çağdaş hukuk sistemlerinde en geniş biçimde kullanılabilmesine imkân sağlayacak şekilde düzenlenmiştir.

Dolayısıyla demokratik düzenin ayrılmaz bir parçası olan sendikal örgütlenme hakkının anlam kazanması yasak ve sınırlamaların en aza indirilmesi ile mümkündür. Sendika özgürlüğü, en temel tanımıyla çalışanların herhangi bir izne tabi olmaksızın sendika kurma, sendikaya üye olma ve sendikal faaliyette bulunma serbestisini ifade etmektedir.

Türk iş hukukunda, hem uluslararası belgelerde yer alan hem de Anayasa'nın "Sendika Kurma Hakkı" başlıklı 51. maddesinde düzenlenerek anayasal güvence altında bir hak olan bireysel sendika özgürlüğünün en büyük güvencesi olarak sendikal tazminat karşımıza çıkmaktadır.

İşçilerin sendika kurma, sendikaya üye olma ve sendikal faaliyetlerde bulunmaları sebebiyle işe alınmamaları, iş sözleşmesi devam ederken farklı işleme tabi tutulmaları veya sendikal nedenle iş sözleşmesinin feshedilmesi halinde sendikal tazminat söz konusu olabilecektir. Bunun yanı sıra 4857 sayılı İş Kanunu'nun 5.maddesi nedeniyle aynı zamanda bir ayrımcılığın olması nedeniyle ayrımcılık tazminatına hükmedilip hükmedilmeyeceği ve sendikal nedenle feshin söz konusu olması halindeyse feshine bağlı diğer tazminatlar bakımından hangi sonuçların doğacağı bu çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse sendikal tazminatla diğer tazminatların ilişkisi irdelenmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda ilk olarak ayrımcılık tazminatıyla olan ilişkisi ardından da sendikal fesih nedeniyle iş güvencesi kapsamında olan ve olmayan işçiler bakımından bir ayrıma gitmek suretiyle bu bakımdan sonuçları incelenecektir

¹ Anayasa'nın 51. Maddesi uyarınca işçi ve işverenler önceden izin almaksızın sendika kurabilirler ve üst kuruluş Bunlara serbestçe üye olabilirler veya üyelikten her zaman ayrılabilirler. İsviçre Anayasa'sının "Sendikal Özgürlük(Koalitionsfreiheit)" başlıklı 18. maddesi uyarınca da işçiler ve işverenler haklarını korumak amacıyla sendika kurma, sendikaya üye olma veya sendikadan uzak durma hakkına sahiptirler (BV m.28/2). Öğretilen sendika kurma veya üye olma özgürlüğüne pozitif (olumlu), sendikadan uzak durma özgürlüğüne ise negatif (olumsuz) sendika özgürlüğü denilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Wolfgang Zöllner, Karl- Georg Loritz, **Arbeitsrecht**, München: Beck 1992, s. 103-110; Peter Hanau, Klaus Adomeit, **Arbeitsrecht**, Neuwied: Luchterland, 2007, s. 32; Frank Vischer/Andreas Albrecht, **Der Arbeitsvertrag, Art 356-360f OR**, Zürich: Schulthess Verlag, 2006, Vorbemerkungen zu art. 356-360f OR, Rn. 8; Manfred Reh binder, **Schweizerisches Arbeitsrecht**, Bern: Stämpfli Verlag, 2002, s. 230-235; Nuri Çelik, Nurşen Caniklioğlu, Talat Canbolat, **İş Hukuku Dersleri**, İstanbul: Beta Basım, 2019, s. 801 vd.

1. SENDİKAL TAZMİNAT

6356 sayılı Kanun'un "Sendika özgürlüğünün güvencesi" başlıklı m. 25 uyarınca, işçilerin işe alınmalarını belli bir sendikaya girmeleri veya girmemeleri, belli bir sendikadaki üyeliği sürdürmeleri veya üyelikten çekilmeleri veya herhangi bir sendikaya üye olmamaları şartına bağlayan; bir sendikaya üye olan işçilerle sendika üyesi olmayan işçiler veya ayrı sendikalara üye olan işçiler arasında, çalışma şartları veya çalıştırmaya son verilmesi bakımından herhangi bir ayırım yapan; iş saatleri dışında veya işverenin izni ile iş saatleri içinde işçi kuruluşlarının faaliyetlerine katılmaları veya sendikal faaliyette bulunmalarından dolayı işçileri farklı işleme tabi tutan işveren, hukuki yaptırım olarak işçinin bir yıllık ücreti tutarından az olmamak üzere sendikal tazminat yaptırımı ile karşılaşacaktır. Bu tazminata hükmedilmesi için işçinin zarara uğramasına gerek yoktur. İşçi zarara uğramasa da veya daha az zarara uğrasa da belirtilen şartların gerçekleşmesi halinde sendikal tazminata hükmedilir. Bu bakımdan sendikal tazminatın bir özel hukuk cezası niteliğinde olduğu söylenebilecektir².

Buna göre Kanun'da sadece işçiyi işe almada değil, çalıştırma ve işçinin işine son vermede de sendikalı-sendikasız ayrımı yapılamayacağı kuralının geçerli olduğu açıkça ortaya konulmaktadır. Bununla birlikte işverenin işçiler arasında, bunların sendikalı olup olmamalarına bakmaksızın, eğitim, kıdem gibi objektif nitelikleri ve beceriklilik, çalışkanlık gibi sübjektif niteliklerini göz önünde tutarak, özellikle ücret, prim gibi çalışma koşullarında farklılıklar yaratabileceği kabul edilmektedir³.

6356 sayılı Kanun m.25'e bakıldığında sadece sendika üyeliği ve sendikal faaliyet özgürlüğünü koruyan⁴ ve ayrımcı davranışları yaptırıma bağlayan düzenlemelere değil; kötü niyetli feshin özel bir hali olarak sendikal feshe karşı koruma öngören hükümlere de yer verildiği görülmektedir. Bu koruma iş güvencesi kapsamında olan ve olmayan işçiler şeklinde ikili bir ayrımı ve farklı hukuki olanakları içermektedir.

Alman Hukukunda ise sendika özgürlüğü, Anayasada yer alan, doğrudan uygulanabilir bir nitelikte, bir hüküm ile korunmuştur (GG m. 9/3). Alman Federal İş Mahkemesi de bireylerin sendikal özgürlüğünü kararlarında vurgulamaktadır⁵. Bunun haricinde Alman Medeni kanunu uyarınca, işverenin işçinin haklarını sözleşmeye uygun biçimde kullanması nedeniyle, işçiye ayrımcılık yapması

² Ahmet Terzioğlu, "İş Güvencesi Hükümleri Karşısında Sendikal Fesih Sonucunda İşçinin Hak Kazanabileceği Tazminatlar", **Kamu-İş Dergisi**, C. 10 S.1, Ankara 2008, s. 52.

³ Çelik/Canıklıoğlu/Canbolat, s. 810.

⁴ Hamdi Mollamahmutoğlu, Muhittin Astarlı, Ulaş Baysal, **İş Hukuku**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2014, s. 944.

⁵ BAG, 28.03.2000, 1 ABR16/99, NZA 2000, s. 1295.

yasaklanmıştır (BGB § 612a). Alman Hukukunda, sendikal faaliyeti nedeniyle işten çıkarılan bir kişi Feshe Karşı Koruma Kanunu'nun kapsamında olmasa dahi, bu Kanunda öngörülen süre içinde dava açarak feshin hükümsüzlüğünü talep edebilmektedir (KSchG § 10-13)⁶. Ayrıca bu kimse zararının tazmininin miktarının belirlenmesinde kıyasen iş güvencesi hükümlerinden de yararlanabilecektir⁷.

İngiliz Hukukunda, işçiye sendikal nedenlerle yapılan ayrımcılık, "Action Short of Dismissal" olarak nitelenmiştir ve bu yönde bir davranış, feshe yakın sonuçlar doğuran bir davranış olarak kabul görmektedir. Buna ilişkin geniş yasal düzenleme ise, 1992 tarihli Sendika ve iş ilişkileri (Birleştirme) Kanunu (Trade Union and Labour Relations (Consolidation) Act, ile getirilmiştir. Anılan Kanunun 146. maddesine göre "Her işçinin işveren tarafından yapılan ve işçinin sendikal özgürlüğüne aykırı olan işlemlere karşı birey olarak korunma hakkı vardır. İşveren tarafından yapılan sendikal nedenlerle ayrıma maruz kalan işçinin, ayırım oluşturan eylemden, eğer eylemler tekrarlanan eylemler ise, son eyleminden itibaren bir hafta içerisinde İş mahkemesine başvurma hakkı vardır. Ancak bazı haklı sebepler nedeniyle bu süre içerisinde İş Mahkemesine başvuramayan işçi, bu süre geçtikten sonra da, makul süre içerisinde İş Mahkemesine başvuruda bulunabilir (TULRA m. 147). Yargılama esnasında, işveren, işleminin dayandığı sebebi ispat etmekle yükümlüdür (TULRA m.148/1). Eğer mahkeme davacı işçinin iddiasının haklı bulursa, bunu tespit eden bir açıklama (declaration) yapmak zorundadır. Bunun dışında işçinin uğradığı ve işverenin işlemi ile bağlantılı bulunan zararların karşılamak üzere adil ve makul tazminata karar verilecektir (TULRA m.149/2).

Tazminat miktarının hesabına, işçinin bu nedenle yaptığı her türlü harcama, işçinin alması gerektiği halde işverenin tutumu nedeniyle alamadığı yasal hakları, sendika üyeliğinin sağlayacağı yararlar ve işçinin uğradığı manevi zarar da dikkate alınır. Mahkeme tarafından hükmedilecek tazminat, cezai nitelikte değildir. Bu nedenle işçinin işverenin tutumu nedeniyle uğradığı gerçek zarar esas alınır. İngiliz Hukukunda, mahkeme sadece tazminata hükmetmekte, hukuka aykırı uygulamanın devam etmemesi doğrultusunda karar verememektedir. Bu durum, İngiliz İş Hukuku öğretisinde eleştirilmiştir. Nitekim işçinin sendikal nedenlerden dolayı ayrımcılığa uğramasında, gerçek zararın her zaman maddi olmayacağı, bazen de tazminatın gerçek zararı karşılayamayacağı, öğretilde, savunulmaktadır⁸.

⁶ Rudi Möller-Glüge/Ulrich Preis/Ingrid Schmidt, **Erfurter Kommentar zum Arbeitsrecht**, München: C.H. Beck Verlag, 2023, § 612a, Rn. 24.

⁷ Erfkomm/Preis, § 612a, Rn. 25-26.

⁸ Ferdinand Von Prondzynski, **Freedom of Association and Industrial Relations; a Comparative Study**, London-New York: Mansell Publishing, 1987, s. 72; I.T.,Smith/John,Wood, **Industrial Law**, London: Butterworth Publishing, 1993, s. 462.

A.B.D. de ise, bu konuya ilişkin 1947 tarihli Çalışma Yönetimi İlişkileri Kanunu (Labor Management Relations Act, 1947) yürürlüktedir. Anılan yasal düzenleme çerçevesinde, işçinin işe başlamasında veya sonrasında işçinin sendika veya başka işçi kuruluşlarına üye olması veya olmamasını sağlamak amacıyla işveren tarafından ayrımcılığa uğraması, haksız iş uygulaması olarak kabul görmektedir. Ulusal Çalışma İşleri Kurulu (National Labour Relations Board) ve mahkemeler, bu konudaki yasal düzenlemeleri etkili biçimde uygulamakta ve birey olarak işçilere ve işçi sendikalarına etkili bir yasal güvence sağlamaktadırlar. Bu kapsamda, işçi sendikal nedenlerle fesihlere ve farklı işlemlere karşı yasal olarak korunmaktadır. Mahkemenin, işverenin ayırım teşkil eden davranışlarında yargılama yapabilmesi için, ayırımın dayanağı olan davranışın işçinin sendikaya üye olması veya olmaması nedeniyle yapılmış olması gerekir. Keza işverenin bu husustaki niyeti geniş yorumlanmakta ve genel olarak işçinin sendikal faaliyete katılmamasını sağlama hususundaki niyeti de bu kapsamda değerlendirilmektedir. İşverenin yaptığı ayırım sonucu olarak daha düşük ücret verilen veya ücret dışında yasal hakları sağlanmayan işçiye yönelik mahkeme, işçinin maddi zararını gidermek amacıyla maddi tazminata da hükmedebilecektir⁹.

2. AYRIMCILIK TAZMİNATI İLE OLAN İLİŞKİSİ

İşyerinde çalışan işçilere eşit davranma ve eşit değerdeki işlerde çalışan işçilere eşit çalışma koşullarını uygulama, çağdaş iş hukukunun tanıdığı, genellikle *hakkaniyet esasına* dayandırılan bir borçtur¹⁰. İş hukukunda bu ilke, “eşit davranma borcu” adı altında daha ziyade işverenin işyerinde çalışan işçileri arasında objektif ve haklı bir neden olmadıkça ayırım yapmaması şeklinde bir borç olarak somutlaşır.

Türk hukukunda eşitlik ilkesinin yasal temeli en üst düzeyde olmak üzere Anayasa'nın “*Kanun Önünde Eşitlik*” başlığını taşıyan 10. maddesine dayanmaktadır¹¹. İş hukuku bakımından ise 4857 sayılı İş Kanunu'nun “*Eşit davranma ilkesi*” başlıklı 5. maddesinde işverenin eşit işlem yapma borcu düzenlenmiştir. Bu ilkenin somut bir hali de STİSK m.25'de özel olarak düzenlenmiştir. Buna göre iş sözleşmesinin sendikal nedenle feshi, sendika özgürlüğünü ihlal etmenin yanı sıra işverenin eşit işlem yapma borcuna da aykırılık teşkil etmektedir. Bu nedenle sendikal nedenlerle ayrımcılık yapılması

⁹ Bruce Feldacker, **Labor Guide to Labor law**, Bem: Reston Publishing Company, 1983, s. 150.

¹⁰ Zöllner/Loritz, s. 194; Çelik/Caniklioğlu/Canbolat, s. 414.

¹¹ Alman Anayasası da hiçbir kimseye etnik kökeni, inancı, cinsiyeti vs. nedenlerle ayrımcılık yapılamayacağını düzenlemektedir (GG m. 3/3). Bu anayasal esasın Alman İş hukukundaki uygulamaları için bkz. Hanau/Adomeit, s. 28-29; Zöllner/Loritz, s. 194 vd. İsviçre Federal Anayasası da hiç kimsenin cinsiyeti, yaşı, siyasi görüşü, dini ve benzeri nedenlerle ayrımcılığa tabi tutulmayacağını açıkça düzenlemiştir (BV m. 8/2). İsviçre de bunun İş hukukunda en önemli uygulaması, Kadın ve Erkek Eşitliğine İlişkin Federal Yasa'da (GIG) yer alır. anılan Kanunda, işyerinde cinsiyete dayalı ayrımcılığa ve cinsel tacize ilişkin yasal düzenlemeler ve ayrımcılığa uğrayanların kullanacağı yasal hakları bulunmaktadır (GIG m.3-5), bkz. Reh binder, s. 114.

halinde eşit işlem yapma borcuna aykırılığın yaptırımı olarak ayrımcılık tazminatına da hükmedilip hükmedilmeyeceği; bir başka ifadeyle sendikal tazminatın ve ayrımcılık tazminatının birlikte istenip istenemeyeceği sorunu karşımıza çıkmaktadır.

Sendikal nedenlere bağlı olarak uygulanan ayrımcılık, işçilerin işe alınma aşamasından başlayıp, iş sözleşmesinin devamı müddetince varlığını koruyan ve nihayet fesih durumunda da söz konusu olan bir yasaktır¹². İş K. m.5/f.6'ya göre “İş ilişkisinde veya sona ermesinde yukarıdaki fıkra hükümlerine aykırı davranıldığında işçi, dört aya kadar ücreti tutarındaki uygun bir tazminattan başka yoksun bırakıldığı haklarını da talep edebilir. 2821 sayılı Sendikalar Kanununun 31 inci maddesi hükümleri saklıdır.” düzenlemesini içermektedir. İş ilişkisinin devamında ve sona ermesinde işveren eşit işlem yapma borcuna aykırı davranırsa işçinin dört aya kadarki ücreti tutarındaki “Ayrımcılık Tazminatı”na hükmedilebilecektir.

Bununla birlikte Kanun'da açıkça 2821 sayılı Sendikalar Kanunu'nun 31. maddesi hükümlerinin saklı tutulduğu görülmektedir. Günümüzde bu maddeyle kastedilmekte olan 6356 sayılı STİSK madde 25 hükmüdür. Buna göre sendikal sebeplerle bir fesih yapıldığında İş K. m. 5 hükmüne dayanarak değil; 6356 sayılı STİSK madde 25 hükmüne göre işçinin hakkını araması gerekecektir. Dolayısıyla, mahkemenin de ayrımcılık tazminatı ile sendikal tazminata birlikte hükmetmesi mümkün değildir. Böyle bir durumda mahkeme ayrımcılık tazminatına değil; işçinin bir yıllık ücretinden az olmamak üzere belirlenecek sendikal tazminata hükmetmelidir¹³.

Öğretide baskın görüş de bu yöndedir¹⁴. Ayrımcılık tazminatı ile sendikal tazminat aynı amaçlarla getirilmiş tazminatlardır; bu itibarla anılan iki tazminata bir arada hükmedilmesi halinde işverenin tek bir eylemi nedeniyle iki ayrı yaptırım uygulanması anlamına gelecektir ki bu durum hakkaniyetle bağdaşmayacaktır¹⁵. Nitekim uygulama da Yargıtay da bu yönde karar vermektedir¹⁶. Yargıtay 22.HD. aynı anda hem ayrımcılık hem de sendikal tazminata hükmeden ilk derece mahkemesi kararını şu gerekçeyle bozmuştur; “... ”

¹² Murat Özveri, “Bireysel Sendika Özgürlüğünün Korunması: Sendikal Tazminat ve Yargı Kararları”, **Legal İSGHD**, C.2, S:8, s. 1533.

¹³ Sarper Süzek, “İş Hukuku”, İstanbul: Beta Basım, 2019, .s. 456.

¹⁴ Sarper Süzek, “İşvereni n Eşit Davranma Borcu”, **Sicil İş Hukuku Dergisi**, S.12, Aralık 2008, s.35.; Gaye

Burcu Yıldız, **İşverenin Eşit İşlem Yapma Borcu**, Ankara: Yetkin Yayınları, 2008, s.341.; Serkan Odaman, “Ayrımcılık Tazminatının Diğer Tazminatlarla Birlikte Mevcudiyeti”, **Legal İSGHD**, S.25, 2010, s.81.; Ş. Esra Baskan , “6356 Sayılı Kanun Çerçevesinde İş Sözleşmesinin Sendikal Nedenle Feshi”, Ankara: Turhan Kitabevi, 2013, s.177.

¹⁵ Şahin Çil, “4857 sayılı İş Kanunu' ndaki Yeni Düzenlemelerin Toplu İş Hukukuna Etkileri”, **Sicil İş Hukuku Dergisi**, S.9, Mart 2009, s.38.

¹⁶ Yarg. 22.HD, 12.07.2012 tarih ve E. 2012/13064, K. 2012/16519 sayılı karar (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

dört aya kadar olan ve ayrımcılık tazminatı olarak ifade edilen miktarlar için verilen karar yerinde değildir. Şöyle ki; işveren işyerinde sendikal faaliyeti engellemek için karşı faaliyet yürüttüğü bu kapsamda da bazı uygulamalar yaptığı, sendikal olmayan işçilere 110,00 TL ayrıca ücret ödemesinde bulunduğu sabittir. Bu ödeme ile işverenin sendikal faaliyeti engelleme amacı gütmektedir. İşe iade davası sonucunda verilen işe başlatmama tazminatının sendikal nedene dayalı fesih gerekçesiyle bir yıllık ücret olarak belirlendiği dikkate alındığında işverenin sendikalaşmaya karşı olan bu eylemi için yasal bir yaptırıma maruz kaldığı artık aynı sebep için ikinci defa tazminat ödeme durumunda bırakılmasının mümkün.....”

3. SENDİKAL FESHİN SONUÇLARI

3. 1. Belirsiz Süreli İş Sözleşmeleri Bakımından

3.1.1. İş Güvencesinden Yararlanan İşçiler Bakımından

STİSK m. 25'e göre işverenin, 1 ila 3. fıkra hükümlerine aykırı hareket etmesi halinde 4. fıkra uyarınca tazminat ödemesi gerektiği öngörülmüştür; 5. fıkra ise sendikal bir nedenle iş sözleşmesinin feshi halinde işçinin 4857 sayılı İş K. m.18, 20 ve 21 hükümlerine göre dava açma hakkına sahip olduğu düzenlenmişti. Bu düzenlemede yer alan “m.18¹⁷” ifadesi Anayasa'ya aykırılık gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi kararıyla iptal edilmiştir. Bununla birlikte İşK. m.18'deki şartlar gereğince iş güvencesi hükümlerinin kapsamında kalan sendika üyesi işçilerin sendikal nedenlerle işten çıkarılmaları halinde İş K. m.20 uyarınca bir işe iade davası açarak feshin geçersizliğinin tespitini ve işe iadesine karar verilmesini talep edebileceklerdir¹⁸. Zira sendikal nedenle feshin geçerli sebep teşkil etmediği İşK. m.18'de açıkça düzenlenmiştir. Anılan maddede sendika üyeliğinin veya çalışma saatleri dışında veya işverenin rızası ile çalışma saatleri içinde sendikal faaliyetlere katılmanın fesih için geçerli bir neden olmadığını ifade edilmektedir. Bu nedenle sendikal nedenle feshe uğrayan işçi işe iade davası açabilecektir. İşe iade davası fesih bildirimiminin tebliği tarihinden itibaren bir ay içinde iş mahkemesinde açılır. İşe iade davası neticesinde mahkeme feshin geçersizliğine karar verirse, işveren işçiyi bir ay içinde işe başlatmak zorundadır. İşçiyi, başvurusu üzerine bir ay içinde işe başlatmaz ise, işveren işçiyi en az dört aylık ve en çok sekiz aylık ücreti tutarında tazminat ödemekle yükümlü olur.

2821 sayılı Sendikalar Kanunu döneminde sendikal nedenle iş sözleşmesi feshedilen iş güvencesi kapsamındaki işçilerin işe iade davası açmaksızın doğrudan

¹⁷ 22.10.2014 tarih, E.2013/1, K. 2014/161, R.G. Tari h-Sayı 11.11.2015-29529.

¹⁸ Mollamahmutoğlu/Astarlı/Baysal, s. 945.

sendikal tazminat talep edemeyeceği ileri sürülmekteydi¹⁹. Yargıtay da vermiş olduğu kararlarda bu hususu özellikle vurgulamaktaydı²⁰. Yargıtay 9.HD. 07.10.2004 tarih, E. 2004/21425, K.2004/22545 sayılı bir kararında sendikal sebeple fesih yapılmış olsa da işe başlatmama tazminatının, yerel mahkeme tarafından bir yıllık ücret tutarında belirlenmesinin isabetsiz olduğuna ve sendika üyeliği veya sendikal faaliyet sebebiyle iş sözleşmesinin feshi halinde İş Kanunu'nun 18 ila 21. madde hükümleri uygulanacağından ayrıca sendikal tazminat talep edilemeyeceğine hükmetmiştir. Bu karar öğretide eleştirilmiştir. Sendikal nedenle fesihte işe iade davası ve dolayısıyla iş güvencesi tazminatının verileceği (en az bir yıllık ücret tutarında olmak şartıyla), ayrıca bundan başka sendikal tazminat adında bir tazminata karar verilemeyeceği kast ediliyorsa, bu anlamda bu hükme katılmanın mümkün olduğu; ancak farklı zamanda sendikal tazminatın talep edilemeyeceği kast ediliyorsa, bu karara katılmanın Sendikalar Kanunu m.31 hükmü çerçevesinde mümkün olmadığı değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Yargıtay'ın kararının İş Kanunu ve 2821 sayılı Sendikalar Kanunu hükümleriyle bağdaştırabilmenin mümkün olmadığı eleştirisi getirilmiştir²¹.

Gerçekten de işçinin işe iade davası açmak yerine doğrudan sendikal tazminat talep edememesinin bazı sakıncaları bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, işe iade yolunun uzun süren bir dava süreci içermesi, iş güvencesi tazminatının işverenin işe başlatmayı kabul etmemesi gibi şarta bağlanan, doğrudan icraya konulamayan ulaşılmaması zor bir tazminat olmasıydı²². Bunun yanı sıra mahkemenin işe iade kararı vermesi ve işverenin de işçiyi işe başlatması halinde işçi sadece boşa geçen süre ücretine hak kazanmakta, işverenin sendika özgürlüğünü ihlal eden hukuka aykırı eylemine ise ayrıca bir yaptırım uygulamamaktaydı²³. Bir diğer sakınca ise işçinin bir aylık işe iade davası açma süresini kaçırmaması veya mahkemenin vermiş olduğu işe iade kararına rağmen on iş günü içinde işverene başvurmaması

¹⁹ Kadriye Bakırcı, “İş Güvencesi Kapsamı ndaki İşçilerin Doğrudan Tazminat Talep Hakları ve Kötü niyet veya Sendikal Tazminat ile Ayrımcılık Tazminatı İlişkisi”, *Sicil İş Hukuku Dergisi*, Haziran 2006, S.2, s.117; Çil, *Sendikal Tazminat*, s. 669.

²⁰ “2821 sayılı Yasanın 4773 sayılı Yasa ile değişik 31. maddesi ne göre, iş güvencesi kapsamında olan işçiler yönünden iş sözleşmesini n sendi kal nedenle doğrudan sendikal tazminat talep edilmesi mümkün değildir. Gerçekten iş güvencesi kapsamında olan işçiler için anılan yasaya göre feshin geçersizliğini n tespitinin istenmesi gerekir.” Y.9.HD. 19.04.2006, E.2006/9-169, K.2006/221; “... 4857 sayılı Yasa maddelere gereği iş güvencesinden yararlanması mümkün olan işçilerin işe iade davası açmadan sendikal tazminat davası açması mümkün değildir.” Y.9.HD. 29.05.2006, E.2005/35647, K.2006/15502, **Legal İHSGHD**, s.1527. Bkz. Ahmet Terzioğlu, **Sendikal Nedenle Fesih**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s.148, Dipnot 485.

²¹ İbrahim Subaşı, *İş Sözleşmesinin Sendi kal Nedenle Feshinde İş Güvencesi Tazminatı İle Sendi kal Tazminat İlişkisi (Karar İncelemesi)*, **Çalışma ve Toplum**, 2005/1, s.183-200.

²² Şahin Çil, “Karar İncelemesi Sendikal Tazminat”, **Legal İHSGHD**, S.6, Mart 2005, s.670.

²³ Başkan, s.188.

durumunda kendisini göstermekteydi. Böyle bir durumda da fesih geçerli olarak kabul edilmekte ve işçi tazminat talep edememektedir. Bu halde işçi hem işe iadede yararlanmamakta hem de sendikal tazminat alamamaktadır.

6356 sayılı Kanun döneminde ise iş güvencesi kapsamındaki işçiler bakımından İş Kanunu m. 20 ve 21 kapsamında dava açılabilirliği ve bunun yanı sıra iş sözleşmesinin sendikal nedenle feshedildiğinin tespit edilmesi halinde, 4857 sayılı İş Kanunu m.21'e göre işçinin başvurusu, işverenin işçiyi işe başlatması veya başlatmaması şartına bağlı olmaksızın sendikal tazminata karar verileceği açıkça düzenlenmiştir. Ancak işçinin işe başlatılmaması halinde, ayrıca 4857 sayılı İş Kanunu'nun 21. maddesinin birinci fıkrasında belirtilen tazminata hükmedilmeyeceği de Kanun'da yer almaktadır. İşçinin, İş Kanunu'nun yukarıda belirtilen hükümlerine göre dava açmaması ayrıca sendikal tazminat talebini engellemeyecektir (STİSK m.25/4). 6356 sayılı Kanun'da getirilen açık düzenlemeyle bir önceki dönemde tartışmalı olan hususlara son verildiği görülmektedir. Bu sayede işçi işe iade davası açmasa veya işe iade kararı üzerine işe başlatılmasa dahi, doğrudan doğruya sendikal tazminat talep edebilecektir²⁴.

6356 sayılı Kanun'la getirilmiş olan düzenlemenin bir diğer olumlu yanı ise sendikal fesih nedeniyle açılan işe iade davasının sonucunda, işçinin işveren tarafından işe başlatılması halinde dahi işçi sendikal tazminata hak kazanmaktadır; zira aksi yönde bir uygulama işverenin sendika özgürlüğünü ihlal eden eyleminin, işçinin işe başlatılması halinde yaptırımsız kalmasına neden olurdu²⁵.

Bununla birlikte işe iade kararına rağmen işveren işçiyi işe başlatmazsa işçi yine sendikal tazminat talebinde bulunabilmekle birlikte 4857 sayılı Kanun'un 21.maddesindeki iş güvencesi tazminatına hak kazanamayacaktır. Bu düzenleme, öğretide tartışılmaktadır; zira iş güvencesi tazminatı ile sendikal tazminat farklı amaçlara hizmet eden yaptırımlardır ve birbirinin ikamesi değildir²⁶. İş güvencesi tazminatı işe başlatılmamanın, sendikal tazminat ise sendika özgürlüğünü ihlal eden davranışın yaptırımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanaatimizce de bu nedenle bu iki tazminatın birlikte istenememesi hususu isabetsizdir. İki ayrı hukuka aykırılık nedeniyle iki farklı yaptırım öngörülmüş olmasının hakkaniyetle bağdaşacağı düşünülmektedir.

3.1.2. İş Güvencesi Kapsamı Dışındaki İşçiler Bakımından

İş güvencesi kapsamı dışındaki işçiler bakımından, sendikal nedenle de yapılmış olsa, süreli fesih iş sözleşmesini sona erdirir. İş güvencesi kapsamı

²⁴ Süzek, İş Hukuku, s. 630.

²⁵ Başkan, s. 191.

²⁶ Başkan, s. 191-192.

dışındaki işçiler bakımından, işveren hiçbir neden göstermeksizin süreli fesih hakkını kullanabilir; feshin geçerli nedene dayanması koşulu aranmaz. Bu nedenle, işçilerin feshin geçersizliğini ileri sürme ve işe iadeyi talep etme hakkı bulunmamaktadır. 6356 sayılı Kanun m. 25/f.5 düzenlemesi Kanun ilk yürürlüğe girdiğinde lafzi yorumla sendikal tazminatın iş güvencesi kapsamında olmayan işçiler bakımından uygulama alanının olmadığı tartışmalarını da beraberinde getirmişti. Zira anılan hükme bakıldığında İş Kanunu m. 18, m. 20 ve m. 21 iş güvencesi hükümlerine atıf nedeniyle öğretilen bu yorumun yapılmasına neden olmuştu. Sendikal özgürlüğün teminatı olan sendikal tazminatın uygulanma alanını bu kadar daraltmak hükmün amacıyla bağdaşmayacaktır. Nitekim Anayasa Mahkemesi'nin 22.10.2014 tarih, E.2013/1, K. 2014/161, sayılı kararında belirtilen şu gerekçeyle “m.18” ifadesi iptal edilmiştir:

“Kurallara göre iş güvencesi kapsamı dışında kalan işçiler, sendikaya üye oldukları ya da sendikal faaliyetlere katıldıkları için işten çıkarıldıklarında sendikal tazminat almaya hak kazanamayacaklardır. Sendikaya üye olmanın güvenceye kavuşturulmasının temelini, işçilerin sendikal nedenle ayrımcılığa karşı teminat altına alınması ve en önemlisi de feshe karşı korunma tedbirleri oluşturur. Dolayısıyla, iş güvencesi kapsamı dışında kalan işçilerin sendikal nedenle fesih halinde sendikal tazminattan yoksun bırakılması yalnızca sendika üyeliği hakkının sınırlandırılması ve güvenceden mahrum bırakılmasını değil, aynı zamanda bir bütün olarak sendikal hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması ve teminattan yoksun bırakılması sonucunu doğurmaktadır. Sendikalı olarak çalışmakta olan işçileri sendikal ayrımcılığa karşı korumak için getirilen sendikal tazminatın, iş güvencesine sahip olan ve olmayan işçiler yönünden farklı şekilde düzenlenmesi eşitlik ilkesi ile de bağdaşmaz. Zira iş güvencesine sahip olsun ya da olmasın sendikal tazminat ödenmesini gerektiren husus, sendikalı olarak çalışmaktayken ayrımcılığa tabi tutulmaktır. Bu bakımdan aynı hukuki statüye sahip olarak çalışan işçilere, sendikal tazminata hak kazanılması açısından farklı muamelede bulunulması, Anayasa'nın 10. Maddesinde ifadesini bulan eşitlik ilkesiyle bağdaşmamaktadır”²⁷.

Hukuk devleti ilkesine ve Anayasa'nın 2., 10., 13. ve 51. maddelerine aykırılık teşkil eden düzenleme iptal edilerek iş güvencesi kapsamında olmayan işçilerin de sendikal tazminattan yararlanabileceği şüpheye yer bırakmayacak şekilde açıklığa kavuşmuştur. Bunun yanı sıra STİSK m.25/f.5 gereği sendikal nedenle iş akdi feshedilen işçilerin İş Kanunu m. 20 ve m. 21 hükümlerinden de yararlanma imkânı bulunmak suretiyle bu davaları açabilmesi söz konusu olmaktadır.

²⁷ <http://www.kararlar.yeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/9d7ecb1c-70c5-4b01-9484->

İş güvencesi kapsamında olmayan işçiler bakımından, iş sözleşmesinin sendikal nedenle feshedilmesi, İsviçre-Türk hukuk sisteminde, hukuki niteliği itibariyle kötü niyetli (geçersiz) bir fesih olarak kabul edilmektedir (İK m. 18/3 a)²⁸. Ayrıca, İsviçre hukukunda işçinin bir sendikaya üye olması veya olmaması şartının iş sözleşmesi veya toplu iş sözleşmesinde bir hüküm olarak getirilmesi, açıkça geçersiz sayılmıştır (OR m. 356 a).

Bilindiği üzere iş güvencesi kapsamında olmayan işçiler bakımından fesih hakkının kötüye kullanılarak sona erdirildiği durumlarda işçiye bildirim süresinin üç katı tutarında tazminat ödenir Bu tazminata öğreti ve uygulamada “kötü niyet tazminatı” adı verilmektedir (İK m. 17/6-TBK m. 434)²⁹. Kötü niyet tazminatı da zarar kavramından bağımsız maktu (götürü) bir tazminattır; işveren tarafından süreli fesih hakkının kötü niyetle kullanıldığı hukuken sabit olması işçinin bu tazminata hak kazanması için yeterlidir; ayrıca zarara uğradığının ispatına gerek bulunmamaktadır³⁰. Bu niteliğiyle, Türk hukukunda, hukuki anlamda bir tazminattan çok “*medeni ceza*” özelliği taşıdığı söylenebilecektir.

Sendikal nedenle işten çıkarılan ve iş güvencesi kapsamında olmayan işçi bakımından hem İş Kanunu m.17 gereği kötü niyet tazminatı hem de sendikal tazminat söz konusu olabilmektedir. Öyleyse üzerinde durulması gereken hususlar şunlardır; sendikal tazminattan yararlanma hakkı olan bir işçinin, genel hükümlere göre kötü niyet tazminatı talep etme konusunda seçim hakkı olup olmadığı ve hem sendikal tazminatı hem de kötü niyet tazminatını birlikte talep etme imkânının bulunup bulunmadığıdır.

Sendikal tazminat, hem özel hüküm niteliği taşıması hem de miktarı açısından işçinin daha lehine olması nedeniyle öncelikle tercih edilir; ancak bazen kötü niyet tazminatı miktarı açısından işçinin daha lehine olabilmektedir. Şöyle ki bildirim sürelerinin sözleşmeyle artırılması mümkündür ve böyle bir durumda bildirim süresine ait ücretin üç katı tutarında ödenecek kötü niyet tazminatının işçinin bir yıllık ücretinden daha yüksek olma ihtimali bulunmaktadır³¹. Öğretide işçinin

²⁸ İsviçre Borçlar Kanununda da bu durum açıkça kötü niyetli fesih olarak düzenlenmiştir. İlgili hüküm uyarınca, işçinin bir sendikaya üye olması veya olmaması veya yasal bir sendikal faaliyeti yürütmesi nedeniyle iş sözleşmesinin işveren tarafından feshi kötü niyetli bir fesihtir (OR m. 336/2 a). Bu hüküm işinin sendikal özgürlüğünü açıkça korumaktadır. Bkz. Manfred Reh binder/Jean Fritz Stöckli, **Berner Kommentar zum Schweizerischen Privatrecht, Band VI, Obligationenrecht, Der Arbeitsvertrag, Kommentar zu den Art. 331-355 OR**, Bern: Verlag Stämpfli, 2014, 336, Rn. 45; Dominik Milani, **Kommentar zum Schweizerischen Obligationenrecht, Orell Füssli Kommentar**, Zürich: Verlag Orell Füssli, 2023, 336, Rn. 18; Süzek, İş Hukuku, s. 527; Başkan, s. 167.

²⁹ İsviçre hukukunda kötü niyet tazminatı, hem işçi hem de işveren tarafı için mümkündür. Ayrıca, miktarı bakımından da farklı bir düzenleme getirilmiştir. Buna göre, bu tazminatın miktarını hâkim bütün koşulları göz önünde tutarak belirler ve miktarını belirlerken kesinlikle işçinin altı aylık ücretini geçemez (OR m. 336a). Buradaki ücretten kastedilen ise işçinin brüt ücretidir. Bkz. Reh binder/Stöckli, Berner Kommentar, 336a, Rn.10; Milani, Orell Füssli Kommentar, 336a, Rn. 4.

³⁰ Mollamahmutoğlu/Astarlı/Baysal, s. 941.

³¹ Başkan, s. 175.

sendikal tazminat yerine kötü niyet tazminatını tercih ederek talep edebileceği ileri sürülmektedir³². Bununla birlikte işçinin iki ayrı tazminattan dilediğini isteme hakkına sahip olmadığı da savunulmaktadır. Zira 6356 sayılı Kanun'un 25.maddesi altıncı fıkrasındaki sendikacılık tazminatına ilişkin hüküm, ispat yükümlülüğü bakımından, İş Kanunu m.17'deki hükümden farklılık arz etmektedir. İş Kanunu'na göre kötü niyet tazminatı talebinde bulunan işçi bunu ispatla yükümlü iken, 6356 sayılı Kanun'a göre sendikacılık nedeniyle işten çıkarılmanın işçi tarafından öne sürüldüğü davada, işveren, böyle bir nedenin var olmadığını ispatla yükümlüdür. İşçi için iki ayrı tazminattan dilediğini isteyebilme olanağının varlığını öne süren görüşün kabulü halinde tazminat talepleriyle ispat yükümlülüklerinin çatışması durumuyla karşılaşılacaktır. Ayrıca sendikal tazminat kötü niyet tazminatının özel bir halini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bizce de ilk görüş isabetli bulunmamaktadır³³.

Sendikal tazminatın miktarını yasa, asgari bir yıl olarak belirlemiş, bunun üzerinde miktar belirlemeyi hâkimin takdirine bırakmıştır. Hâkim kıdem ve olayın oluş şeklini de göz önüne alarak bu konuda takdir hakkını kullanırken mevcut şartları göz önüne alacaktır³⁴. Bunun gibi yasal düzenlemede sendikal tazminatın işçinin en az bir yıllık ücreti tutarında öngörülmesi karşısında, kötü niyet tazminatının bir yıllık tutarı aşması durumunda, hâkimin takdir hakkını işçi yararına kullanarak kötü niyet tazminatını aşan bir sendikacılık tazminatını belirleyebileceği de düşünülmektedir³⁵. Kanaatimizce de ispat yükümlülüklerinin farklılığı nedeniyle doğabilecek sorunlardan kaçınmak amacıyla işçinin dilediği tazminatı seçebilmesinin yerine hâkimin takdir yetkisini somut olay özelinde kullanması daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.

Tartışılması gereken diğer önemli husus ise aynı anda hem sendikal tazminata hem de kötü niyet tazminatına hükmedilmesinin mümkün olup olmadığıdır. 2821 sayılı Sendikalar Kanunu'nda değişiklik yapılmadan önce açıkça "sendikal tazminata hükmedilmesi halinde kötü niyet tazminatına hükmedilemez" ifadesi yer almaktaydı; ancak mevcut düzenlemede bu hüküm çıkartılmış bulunmaktadır. Bununla birlikte sendikal tazminat ile kötü niyet tazminatının aynı hukuki nitelikte olduğu, sendikal tazminatın kötü niyet tazminatının özel bir halini oluşturduğu³⁶; bu nedenle de aynı eyleme iki yaptırım uygulanamayacağı düşüncesi de benimsenmiştir³⁷. Her iki tazminatın birlikte talep edilebilmesi için gerekli yasal düzenlemelerin olmayışı ve kötü niyetli olarak kabul edilen davranışların aynı

³² Çil, Sendikal Tazminat, s. 672.

³³ Çelik/Caniklioğlu/Canbolat, s. 482.

³⁴ Ahmet Terzioğlu, Sendikal Nedenle Fesih, s. 170.

³⁵ Çelik/Caniklioğlu/Canbolat, s. 482; Süzek, İş Hukuku, s. 633.

³⁶ Turhan Esener, **İş Hukuku**, Ankara 1975, s.375.

³⁷ Çelik/Caniklioğlu/Canbolat, s. 482; Mollamahmutoğlu/Astarlı/Baysal, s. 949.

zamanda ayrımcılık oluşturan davranışlar olması nedeniyle aynı nitelikteki bir davranış için iki ayrı tazminat isteme imkânı bulunmamaktadır³⁸. Yargıtay da sendikal fesih halinde münhasıran 6356 sayılı Kanun'un 25. maddesinin uygulanması gerektiğine ve hem sendikal tazminata hem kötü niyet tazminatına birlikte karar verilemeyeceğine hükmetmektedir³⁹.

Yargıtay kararına göre “*Dairemizin kararlılık kazanmış görüşünün de aynı fesih nedenine bağlı iki ayrı tazminata birlikte hükmedilemeyeceği şeklinde olmakla; gerek yasanın açık hükmü, gerek dairemizin uygulaması nedeniyle sendikal tazminatla birlikte bulunan kötü niyet tazminatına da birlikte hükmetmek mümkün değildir.*” Yargıtay’ın benzer yönde daha bir kararı ise şu şekildedir: “*...Somut olayda davacı sendikal nedenle işten çıkartıldığından mahkemece sendikal tazminata hükmedilmiştir. Bunun yanında kötü niyet tazminatının da hüküm altına alındığı görülmektedir. Hakkın kötüye kullanılmasını oluşturan fesih nedenleri arasında en önemlisi, işçinin sendikaya üye olması veya sendikal faaliyette bulunmasının etken olmasıdır. Sendikal tazminat kötü niyet tazminatının özel bir halini oluşturduğundan, davacı lehine her ikisinin birden hükmedilmesi mümkün değildir. Sendika üyeliği veya sendikal faaliyet nedeniyle iş sözleşmesinin feshedildiğinin iddia ve ispat edilmesi halinde münhasıran Sendika Kanunu’nun 31.maddesinde öngörülen sendikal tazminat uygulanmalıdır. Davacı açtığı ilk kısmi davada ihbar tazminatı talep etmiş olup, bu alacak taleple bağlı kalınarak hüküm altına alınmıştır. Davacının bakiye ihbar tazminatı 894.60 TL ise de daha sonra açılan iş bu eldeki davada bakiye ihbar tazminatının talep edilmediği, sadece kötü niyet tazminatının istenildiği görülmektedir. Bilindiği gibi İş Kanununun 17 maddede ihbar tazminatı ile kötü niyet tazminatı ayrı ayrı düzenlenmiş olup 1475 Sayılı Yasa döneminde olduğu gibi çoğun içinde az da vardır görüşünden hareketle kötü niyet tazminatı talep edilip, koşulların bulunmaması halinde ihbar tazminatının hüküm altına alınması da mümkün değildir. Talep edilen kötü niyet tazminatı isteklerinin reddi gerekir.*”⁴⁰

3.1.3. İhbar Tazminatı

İş güvencesi kapsamında olsun olmasın belirsiz süreli iş sözleşmesi ile çalışan işçinin iş sözleşmesini süreli fesih yoluyla fesheden işveren, işçiye bildirim süresi vermek zorundadır. İş. Kanunu m.17’de düzenlenen ve işçinin kıdemine göre belirlenen bildirim süresi verilmeksizin iş sözleşmesi feshedildiğinde, işveren işçiye bildirim süresine ait ücret tutarında ihbar tazminatı ödemek zorundadır. Bu nedenle sendikal nedenle fesih yapıldığında da işveren

³⁸ Bakırcı, s. 119.

³⁹ Yarg. 9.HD. 12.04.2011 tarih ve E.2003/27592, K.2003/10837 (Kazancı İçtihat Bankası)

⁴⁰ Yarg. 9.HD. 12.06.2003 tarih ve E.2003/27592, K.2003/11207 (Kazancı İçtihat Bankası)

bildirim süresine uymazsa, ayrıca işçiye ihbar tazminatı ödemekle yükümlüdür⁴¹. Böylelikle, ihbar tazminatına sendikal tazminatla birlikte hükmedilebilmesi söz konusu olabilecektir.

3. 2. Belirli Süreli İş Sözleşmeleri Bakımından

Belirli süreli iş sözleşmelerinde, kural olarak, tarafların süreli fesih hakkı mevcut değildir⁴². Bu nedenle, belirli süreli iş sözleşmesinin haksız feshinde, usule aykırı yapılan süreli feshin yaptırımını olan ihbar tazminatının uygulanması söz konusu değildir. Aynı şekilde bu tür sözleşmelerde süreli fesih hakkı mevcut olmadığından, bu hakkın kötüye kullanılmasından da söz edilemez. Dolayısıyla belirli süreli iş sözleşmelerinin sendikal nedenle feshi halinde kötü niyet tazminatına da hükmedilemez⁴³. Diğer taraftan belirli süreli iş sözleşmeleriyle çalışan işçiler iş güvencesi hükümlerinden de yararlanamadığından, feshin geçersizliğini ileri sürerek işe iade talebinde de bulunamazlar. Bu nedenle belirli süreli iş sözleşmesiyle çalışan işçiler bakımından sendikal nedenle feshin sonuçları ayrıca ele alınmalıdır⁴⁴.

Belirli süreli iş sözleşmeleri ancak haklı bir nedenin varlığı halinde feshedilebilmektedir. İşçinin sendika üyeliği veya sendikal faaliyette bulunması elbette ki hiçbir zaman işverene derhal fesih hakkı tanıyan bir haklı neden teşkil etmez. Bu nedenle belirli süreli iş sözleşmelerinde sendikal nedenle fesih, haksız fesih olarak nitelendirilmektedir ve buna ilişkin düzenlemeler uygulanmaktadır⁴⁵. Buna göre iş sözleşmesi haksız olarak feshedilen işçi, TBK'nın 438.maddesine göre sözleşmenin kalan süresine ait parasal talep hakkının yanı sıra hâkimin takdir yetkisine dayalı olarak belirleyebileceği haksız fesih tazminatına da hak kazanır.

Belirli süreli iş sözleşmesi sendikal nedenle haksız olarak feshedilen işçi de STİSK m. 25 gereği sendikal tazminata hak kazanacaktır. Zira anılan madde hükmünde sendikal tazminatın salt belirsiz süreli iş sözleşmeleri bakımından uygulanacağına dair bir hüküm bulunmamaktadır. Aksinin kabulü halinde sendika özgürlüğünün korunması ve sendikal nedene dayalı ayrımcılık yapılamayacağı kuralı mesnetsiz kalacaktır. Belirli süreli iş sözleşmelerinin sendikal nedenle feshinde sendikal tazminat ile birlikte sözleşmenin kalan süresine

⁴¹ Nühket Saracel, "İhbar Tazminatı Ve Diğer Tazminatlarla İlişkisi", *GÜHFD*, C.2, S.1-2, Haziran-Aralık 1998.

⁴² Rehbinder, s. 152; Çelik/Caniklioğlu/Canbolat, s. 463. Türk Borçlar Kanununda istisnai bir hüküm olarak, eğer belirli süreli iş sözleşmesi on seneden fazla sürmüş ise taraflardan biri on sene dolduktan sonra, altı aylık fesih bildirim süresine uyarak sözleşmeyi feshedebilir (TBK m.430/3).

⁴³ Süzek, *İş Hukuku*, s. 525.

⁴⁴ Başkan, s.195.

⁴⁵ Süzek, *İş Hukuku*, s. 525.

ait ücret miktarındaki tazminata da birlikte hükmedilmelidir; zira her iki yaptırımın amaçları birbirinden farklıdır⁴⁶.

Bununla birlikte esas olarak yanıtlanması gereken husus işçinin altı aylık ücretini aşmayacak şekilde hâkimin takdirine bırakılmış haksız fesih tazminatı ile birlikte sendikal tazminatın birlikte istenip istenemeyeceğidir. Öğretide bu iki tazminatın birlikte talep edilemeyeceği kabul edilmektedir⁴⁷. Öğretide benzer şekilde ayrımcılık tazminatının da haksız fesih tazminatıyla birlikte talep edilemeyeceği kabul görmektedir⁴⁸. Zira TBK hükmü gereği hâkim tazminata hükmederken ayrımcılık durumunu da göz önüne almaktadır, aynı hukuka aykırılık nedeniyle birden fazla yaptırım öngörülmemesi nedeniyle bu görüş isabetlidir. Bununla birlikte somut olay özelinde örneğin işverenin belirli iş sözleşmesiyle çalışan işçiye ayrımcı uygulamalarda bulunması ve aynı işçinin iş ahdini sendikal nedenle feshetmesi halinde kanaatimizce iki ayrı hukuka aykırılık söz konusu olabilecek ve böyle bir durumda bu iki tazminata birlikte hükmedilmesi gereği söz konusu olabilecektir.

SONUÇ

Günümüzde iş hukuku bakımından işçilerin, kendilerinden güçlü konumda bulunan işveren karşısında seslerini duyurmaları ve haklarını savunmaları bakımından sahip oldukları en temel hak sendika özgürlüğüdür. Sendika özgürlüğü, en temel tanımıyla çalışanların herhangi bir izne tabi olmaksızın sendika kurma, sendikaya üye olma ve sendikal faaliyetlerde bulunma serbestisini ifade etmektedir. Anayasal güvence altında olan bireysel sendika özgürlüğünün en büyük güvencesi sendikal tazminattır.

İşçilerin işe alınmalarını belli bir sendikaya girmeleri veya herhangi bir sendikaya üye olmamaları şartına bağlayan; bir sendikaya üye olan işçilerle sendika üyesi olmayan işçiler veya ayrı sendikalara üye olan işçiler arasında, çalışma şartları veya çalıştırmaya son verilmesi bakımından herhangi bir ayırım yapan; iş saatleri dışında veya işverenin izni ile iş saatleri içinde işçi kuruluşlarının faaliyetlerine katılmaları veya sendikal faaliyette bulunmalarından dolayı işçileri farklı işleme tabi tutan işveren, hukuki yaptırım olarak işçinin bir yıllık ücreti tutarından az olmamak üzere sendikal tazminat yaptırımı ile karşılaşacaktır.

İşçi iş ilişkisi devam ederken de sendikal ayrımcılığa uğrayabileceği gibi bu nedenle iş ilişkisinin sona erdirilmesi de söz konusu olabilmektedir. Bu durumda işçinin ayrımcı uygulamadan dolayı talep edebileceği ya da feshe bağlı talep

⁴⁶ Başkan, s.197.

⁴⁷ İftar Urhanoğlu; “Yargıtay Kararları Çerçevesinde Belirli Süreli İş Sözleşmesinin Süresi İçresinde Haksız Fesih İle Sona Ermesi”, **Hacettepe HFD**, S.12/1, 2022, s. 97; Mollamahmutoğlu/Astarlı/Baysal, s. 880.

⁴⁸ Urhanoğlu, s. 97.

edebileceği diğer tazminatlarla birlikte sendikal tazminatın talep edilip edilemeyeceği meselesi çalışmamızda incelenmiştir. Buna göre sendikal nedenle ayrımcılık yapılması İş Kanunu m.5 anlamında işverenin eşit davranma borcunun özel bir türünü teşkil etmektedir. Bu nedenle aynı hukuka aykırılık nedeniyle tek bir tazminata hükmedilmesi ve bunun da işçi lehine olan sendikal tazminat olması gerektiği öğretisi ve uygulamada kabul görmektedir.

Sendikal nedenle fesih söz konusu olduğunda önce belirsiz ve belirli süreli iş sözleşmeleri bakımından bir ayırım yapılması uygun olmaktadır. Belirsiz süreli iş sözleşmeleri bakımından ise iş güvencesi kapsamında olan ve olmayan işçiler bakımından ikili bir ayırım yapılması gerekmektedir. Belirsiz süreli iş sözleşmesiyle çalışan ve iş güvencesi kapsamında olan işçiler; İş Kanunu m. 20 ve 21 kapsamında işe iade davası açabileceği gibi bunun yanı sıra iş sözleşmesinin sendikal nedenle feshedildiğinin tespit edilmesi halinde, 4857 sayılı İş Kanunu m. 21'e göre işçinin başvurusu, İşverenin işçiyi işe başlatması veya başlatmaması şartına bağlı olmaksızın sendikal tazminata karar verilmesini talep edebilecektir. Ancak işçinin işe başlatılmaması halinde, ayrıca 4857 sayılı İş Kanunu'nun 21. maddesinin birinci fıkrasında belirtilen tazminata hükmedilmeyeceği de Kanun'da yer almaktadır. İşçinin, İş Kanunu hükümlerine göre dava açmaması ayrıca sendikal tazminat talebini engellemeyecektir.

6356 sayılı Kanun yürürlüğe girdiğinde m.25/f.5 hükmünde 4857 sayılı Kanun'un 18.maddesine yapılan atıf nedeniyle kural olarak iş güvencesi kapsamında olmayan işçilerin sendikal tazminattan yararlanamayacağı tartışmaları yaşanmaktaydı. Bu soruna Anayasa Mahkemesi ilgili ifadeyi anayasaya aykırılık nedeniyle iptal ederek çözüm getirmiştir. Bu sayede iş güvencesi kapsamında olmayan işçilerin de sendikal tazminattan yararlanabilecekleri ve İş K. m.20 ve m.21 hükümlerine göre dava açabileceği kabul görmüştür. Bununla birlikte sendikal tazminatın bir tür kötü niyet tazminatı olması nedeniyle ikisine birlikte hükmedilmesinin mümkün olmadığı ve bu iki tazminata ilişkin işçinin seçme hakkının bulunmadığı kabul edilmektedir. Kötü niyet tazminatına esas olan ihbar sürelerinin taraflarca karşılaştırıldığı ve bu nedenle de sendikal tazminattan daha lehe olabileceği durumlar bakımındansa hâkimin takdir yetkisini kullanmasının uygun olabileceği düşünülmektedir İş güvencesi kapsamında olsun olmasın ihbar yükümlülüğüne uymayan işverenin sendikal tazminat yanında ihbar tazminatı ödemesi gerektiği konusunda da tartışma bulunmamaktadır. Belirli süreli iş sözleşmeleri bakımından ise sendikal tazminatın söz konusu olabileceği ve sendikal tazminatla birlikte sözleşmenin kalan süresine ait ücret miktarındaki tazminata da hükmedilmesi söz konusuysen haksız fesih nedeniyle tazminata birlikte hükmedilmeyeceği kabul edilmektedir.

Modern iş hayatının en önemli yapılarından olan sendikalar ve bu sendikal hakkın korumasını sağlayan sendikal tazminata ilişkin Anayasa Mahkemesi'nin vermiş olduğu iptal kararı hukuk ve adalet bakımından son derece yerinde bir karar olup sendika hakkının korunması ve etkinliği bakımından oldukça olumlu bir durum yaratmıştır. Önceki düzenlemeden kaynaklanan tartışmaların ve dolayısıyla daraltıcı yorumların önüne geçmiştir. Mevcut düzenlemeye uygun içtihatların gelişimiyle sendikal hakların etkin şekilde korunabileceğine inanılmaktadır.

KAYNAKÇA

BAKIRCI, Kadriye; “İş Güvencesi Kapsamındaki İşçilerin Doğrudan Tazminat Talep Hakları ve Kötüniyet veya Sendikal Tazminat ile Ayrımcılık Tazminatı İlişkisi”, **Sicil İş Hukuku Dergisi**, Haziran 2006, S.2, s.114-121.

BAŞKAN, Ş. Esra; **6356 Sayılı Kanun Çerçevesinde İş Sözleşmesinin Sendikal Nedenle Feshi**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2013.

ÇELİK, Nuri/CANİKLİOĞLU, Nurşen/CANBOLAT, Talat; **İş Hukuku Dersleri**, İstanbul: Beta Basım, 2019.

ÇİL, Şahin; “4857 sayılı İş Kanunu’ndaki Yeni Düzenlemelerin Toplu İş Hukukuna Etkileri”, **Sicil İş Hukuku Dergisi**, S.9, Mart 2009, s.27-47.

ÇİL, Şahin; “Karar İncelemesi Sendikal Tazminat”, **Legal İHSGHD**, S.6, Mart 2005, s.665- 678. (Sendikal Tazminat).

ESENER, Turhan; **İş Hukuku**, Ankara 1975.

FELDBACKER, Bruce; **Labor Guide to Labor law**, New Jersey: Reston Publishing Company, 1983.

HANAU, Peter/ ADOMEİT, Klaus; **Arbeitsrecht**, Neuwied: Luchterland, 2007.

KAZANCI, Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

MİLANI, Dominik; **Kommentar zum Schweizerischen Obligationrecht, Orell Füssli Kommentar**, Zürich: Verlag Orell Füssli, 2023.(Orell Füssli Kommentar)

MOLLAMAHMUTOĞLU, Hamdi /ASTARLI, Muhittin/ BAYSAL, Ulaş; **İş Hukuku**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2014.

ODAMAN, Serkan; Ayrımcılık Tazminatının Diğer Tazminatlarla Birlikte Mevcudiyeti, **Legal İSGHD**, S.25, 2010, s.77-83.

ÖZVERİ, Murat; “Bireysel Sendika Özgürlüğünün Korunması: Sendikal Tazminat ve Yargı Kararları”, **Legal İSGHD**, C.2, S:8, s. 1533.

PREİS, Ulrich /GLÖGE, Rudi möller /SCHMİDT, Ingrid; **Erfurter Kommentar zum Arbeitsrecht**, München: C.H. Beck Verlag, 2023. (Erfkomm/Preis)

REHBİNDER, Manfred; **Schweizerisches Arbeitsrecht**, Bern: Stämpfli Verlag, 2002.

REHBİNDER, Manfred Rehbieter/STÖCKLİ, Jean Fritz; **Berner Kommentar zum Schweizerischen Privatrecht, Band VI, Obligationenrecht, Der Arbeitsvertrag, Kommentar zu den Art. 331-355 OR**, Bern: Verlag Stämpfli, 2014.(Berner Kommentar)

SARACEL, Nükhet; “İhbar Tazminatı Ve Diğer Tazminatlarla İlişkisi”, **GÜHFD**, C.2, S.1-2, Haziran-Aralık 1998.

SMITH, I.T. / WOOD, John; **Industrial Law**, London: Butterworth Publishing, 1993.

SUBAŞI, İbrahim; İş Sözleşmesinin Sendikal Nedenle Feshinde İş Güvencesi Tazminatı İle Sendikal Tazminat İlişkisi (Karar İncelemesi), **Çalışma ve Toplum**, 2005/1, s.183-200.

SÜZEK, Sarper; “İşverenin Eşit Davranma Borcu”, **Sicil İş Hukuku Dergisi**, S.12, Aralık 2008, s.24-39.

SÜZEK, Sarper; **İş Hukuku**, İstanbul: Beta Basım, 2019. (İş Hukuku)

TERZİOĞLU, Ahmet; **Sendikal Nedenle Fesih**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007. (Sendikal Nedenle Fesih).

TERZİOĞLU, Ahmet; “İş Güvencesi Hükümleri Karşısında Sendikal Fesih Sonucunda İşçinin Hak Kazanabileceği Tazminatlar”, **Kamu-İş Dergisi**, C. 10 S.1, Ankara 2008, s. 49-75.

URHANOĞLU, İftar ; “ Yargıtay Kararları Çerçevesinde Belirli Süreli İş Sözleşmesinin Süresi İçresinde Haksız Fesih İle Sona Ermesi”, **Hacettepe HFD**, S.12/1, 2022, s. 85-121.

VİSCHER, Frank/ALBRECHT, Andreas; **Der Arbeitsvertrag, Art 356-360f OR**, Zürich: Schulthess Verlag, 2006.

VON PRONDZYNSKI, Ferdinand; **Freedom of Association and Industrial Relations; a Comparative Study**, London-New York: Mansell Publishing, 1987.

YILDIZ, Gaye Burcu; **İşverenin Eşit İşlem Yapma Borcu**, Ankara: Yetkin Yayınları, 2008.

ZÖLLNER, Wolfgang/ LORİTZ, Karl- Georg; **Arbeitsrecht**, München: Beck 1992.

KISALTMALAR CETVELİ

A.B.D.: Amerika Birleşik Devletleri

BAG: Bundesarbeitsgericht

BGB: Bürgerliches Gesetzbuch

BV: Bundesverfassung

bkz. : Bakınız

C. : Cilt

dn. : Dipnot

E. : Esas

f : Fıkra

GG: Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland

GIG: Bundesgesetz über die Gleichstellung von Frau und Mann

GÜHFD: Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

HD. : Hukuk Dairesi

HFD. : Hukuk Fakültesi Dergisi

İş K. : 4857 Sayılı İş Kanunu

K. : Karar

KSchG: Kündigungsschutzgesetz

Legal İSGHD: Legal İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi

m. : Madde

NZA: Neue Zeitschrift für Arbeitsrecht

OR: Bundesgesetz über das Obligationrecht

RG. : Resmi Gazete

Rn. : Randnummer

s. : Sayfa

S. : Sayı

Sicil İHD: Sicil İş Hukuku Dergisi

STİSK: 6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu

T. : Tarih

TBK: 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu

Trade Union and Labour Relations (Consolidation) Act: TULRA

vb.: ve benzeri

vd. : ve devamı

Yarg. : Yargıtay

Bölüm 37

Bozkır Türk Kavimlerinde Devlet Meclisi ve Kurultay¹

Ayten AKCAN²

¹*Bu kitap bölümü yazarın Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında 2021 Şubat ayında Prof. Dr. İlhami Durmuş hocanın danışmanlığında tamamladığı “Bozkır Kavimlerinde Devlet Yönetimi (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)” isimli doktora tezinden üretilmiştir.*

² *Öğr. Gör. Dr. Hitit Üniversitesi, Sungurlu MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Orcid No: 0000-0003-0974-5263, aytendokuyucu@hitit.edu.tr.*

1.GİRİŞ

Çeşitli kadim devletlerde olduğu gibi tarihleri boyunca belirli bir plana bağlı kalarak sistematik şekilde yaptıkları göçlerle dünyanın dört bir tarafına yayılan, farklı birçok medeniyetle ilişki içerisine girmiş olan Türkler; zamanla küçük boylar halindeki yapılarından çıkarak teşkilatlanmış devlet şeklini almışlardır. Sadece yaşadıkları coğrafyaya ve buldukları zaman dilimine atıf yaparak anlaşılması zor olan bu siyasi yapılar, Türk devlet düşüncesine vücut veren siyasi kaideler, müesseseler ve devlet teşkilat yapısı dikkate alınarak araştırılması gereken konulardandır. Dolayısıyla bu konu önemli, gayret isteyen bir meseledir. Sağlıklı bir biçimde değerlendirme yapabilmek adına da Türk tarihinin hareketli yaşam şeklinin ve dinamik yapısının dikkate alınması ve bu dinamik yapıya karşılık sürekliliği sağlayan unsurları iyi tespit etmek gerekir.

Türk devlet anlayışı kendine özgü karakteristik bir yapıya sahiptir. Yaşam şekli ve iklim şartları, diğer devletlerle olan ilişkiler, karşılaştıkları problemler, inandıkları din, bağlı oldukları kültür, hukuk anlayışları, değer yargıları, kâinat algıları ve elbette yönetim tarzları Türk devlet düşüncesi ile uygulamalarının temellerini ve sınırlarını oluşturmaktadır. Bozkır Türk kavimlerinde ülke ve devlet anlayışı üzerinde hassasiyet gösterilen önemli bir konulardır. Çünkü bozkır Türk kavimlerinde ülke topraklarındaki huzurun tesis edilmesi ve yönetimde adalet kavramının ilke edinilmesi üzerine kurgulanan bir yönetim şekli vardır. Türk devleti hükümdarla yönetilir fakat ülke toprakları hükümdara ait değildir; bilakis halka ait bir unsurdur. Hükümdar, sadece Tanrı'dan aldığı inanan kut¹

¹ Bozkır Türklerinde siyasi iktidar “kut” sözcüğü ile ifade edilmiştir. Kut bozkır Türklerinde siyasi iktidar anlamına gelmekte, bundan feragat ise siyasi iktidardan vazgeçme anlamı taşımaktadır. Kafesoğlu, İ. (2004). Türk Milli Kültürü. 25. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 232-234. Tanrı kut bağıışı ile Türk hakanına hükümdarlık güç ve yetkisi vermekte, diğer bir ifade ile onu siyasi iktidar sahibi kılmaktadır. İşte, Türk kağanında Tanrı'dan aldığı güç ile Türklerin anayurdu Orta Asya'nın hemen her tarafında yaşayan milletleri kendisine tabi kılmakta ve onlara üstünlüğünü kabul ettirmektedir. Koca, S. (2002). “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”. Türkler, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C. 2, s. 824-827. Bunun dışında ilâhi menşeden gelen Türk kağanını kut yani siyasi iktidar ile donatan Tanrı, ona bir taraftan iktisadi güç anlamına gelen “ülüg veya ülüş” bağıışı vermekte ve Türk ülkesinde bolluk ve bereketi artırmakta iken, diğer taraftan da yine ona verdiği güç “küç” ile düşmanlarına karşı zafer kazandırmaktadır. Koca, 2002, a.g.m., s. 828-829. Bu telâkkiyi Hun Devleti tanhusunun “Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı”, Göktürk Devleti'nin ünlü hanı Bilge Kağan'ın “Tanrı irade ettiği için tahta oturdum, dört yandaki milletleri nizama soktum”, “Babam kağan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu” ve “Tanrı irade ettiği için kut'um olduğu için kağan oldum” vb. ifadelerinde görmek mümkündür. Turan, O. (2019). Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II. 29. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 147-186. Kut, Tanrı'nın bir lütfu olmasının yanı sıra aynı zamanda makamını kötüye kullanan, kanunlara uymayan, halkın dilek ve isteklerini hiçe sayan yöneticileri buldukları mevkiden alaşağı edebilen farklı bir güç sembolüdür. İşte bu yaklaşım aslında Türk halkını yerini hakmetmeyen, ülkesini ve halkını düşünmeyen yöneticiler içinde kontrol oluşturmuştur. Böylelikle çağdaşlarından en belirgin şekilde ayrılan Türk kut anlayışı, yönetici sınıfının asla insanüstü bir varlık seviyesine çıkarılmadığını, hatta halka hizmet için yollanan birey olarak bakılması açısından önemlidir. Aslında bu durum kağanların korumakla yükümlü oldukları halklarına karşı yükümlü olduklarını gösterir. Zaman içerisinde kut içerisindeki bu büyük ve derin anlam kağanların Tanrı'ya layık olmak ve halkın sempatisini kazanmak adına daha çok çalışmalarına ve daha çok uğraş vermelerine yol açacaktır. Kanunlara uygun davranmak önce ve birincil olarak hakanın görevi idi. Tanrı'dan aldığı ilahi güç ile asayışı sağlamak ve topluma nizam sağlamak isteyen bir hakan öncelikle kanunlara uyum noktasında hassasiyet göstermeliydi.

ile birlikte ülkeyi yönetme hakkını elinde bulunduran bir kişidir. Dolayısıyla bozkır Türk kavimlerinin devlet anlayışında önemli olan “şahıs” değil “halk”tır.

2. KURULTAY ANLAYIŞININ TEMELLERİ

Eskiçağlardan bugüne kadar, toplulukları yöneten yöneticiler devlet işlerini yürütürken alacakları kararları halka benimsetmek için ya da yanlış alınan kararların sorumluluğunu paylaşmak için bazen de en iyiye en güzele ulaşmak adına istişare yolunu izlemek için danışmanlar edinmişler ve daha da mühim olarak kurullar oluşturmuşlardır. Günümüzdeki parlamenter sistemin ilksel hali olarak değerlendirilebileceğimiz bu yapı bozkır Türkleri mevzu bahis olduğunda devlet meclisi olarak Kurultay ismi ile karşımıza çıkmaktadır². Diğer adı “toy”³ olarak bilinen kurultaylar, bozkır Türk devletlerinde devletin iç meseleleri ve dış ilişkileri ile ilgili konuların karara bağlandığı, hanedan ve meclis üyelerinin yılda üç kez katıldığı meclisler olarak adlandırılmıştır. Ayrıca dini törenlerin ve bazı eğlencelerin de tertiplendiği kurultaylar Türk toplumunun, siyasi yapılanmasını ileri boyuta taşıyan önemli kurumlar olmuştur. Öyle ki, kurultayların varlığının Asya Hun Devleti’nden başladığı bilinmektedir⁴. Hükümetten ayrı olarak siyasal,

Kaynaklar “iyi hakan” ve “kötü hakan” ayrımı yapan bilgilerle doludur. İyi ve başarılı hakanlardan Gök-Türk Kitabeleri’nde “iyi kağan imişler, alp kağan imişler!” buyrukları (vezirleri) de bilge imiş! Alp imiş!” şeklinde anlatılır. Tam aksi durum içinde, yani kötü kağan içinde yazıtlar şöyle demektedir. “Ondan sonra, küçük kardeşleri kağan olmuşlar! Oğulları kağan olmuşlar!” “Ondan sonra küçük kardeş büyüklere gibi yaratılmamış, oğul babası gibi yaratılmamış! Bilgisiz kağanlar tahta oturmuşlar, kötü kağanlar tahta oturmuş imiş!” şeklinde bilgiler vermektedir. Buradan hareketle “kut”un kalıcı olabilmesi aslında iyi huy, iyi niyet, mütevazilik, halkı koruma, kibirli davranış sergilememe, özete iyilikten geçmekte olduğu anlatılmaktadır. Bu hususlara dikkat eden bir kağan halkını mutlu edecek ve sonucunda kendi de mutluluğu yakalayabilecekti. Kutun korunması iyilik ile ancak sağlanabilirdi. Mc Govern, W. M. (1939). *The Early Empires of Central Asia*. Chapel Hill The University of North Carolina Press, New York, s. 27-29. Asya Hun ve Avrupa Hun Devleti’nde kağanların Tanrı’dan aldıkları gücü belirtmek maksatlı kaynaklarda betimlemelerle anıldıklarını görmekteyiz. Asya Hun Devleti’nde; Gök-Tanrı’nın, güneşin, ayın yani gökyüzünün ve gökteki gücün tahta çıkardığı Tanrı “kut”u Tanhu izahi bu gücü anlatan bir örnektir. Yine, Avrupa Hun Devleti lideri Attila’nın Tanrı’nın kılıcı unvanını taşımaya da verilebilecek örnekler arasındadır. Gök-Türkkağanlarının; “Tanrıya benzer tanrıda olmuş Türk Bilge Kağan babam Kağan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu. Tanrı irade ettiği için, kutum olduğu için Kağan oldum. Öte yandan milletleri nizama soktuk. Tanrı güç verdiği için Türk askerleri kurt gibi, düşmanlar koyun gibi idi”. ifadeleri “kut” inancının Türklerin yönetim anlayışlarında ne kadar önemli olduğunu anlatmaktadır. Arslan, M. (1987). *Kutadgu-Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, s. 131. Kut, Tanrının bir vergisi olması nedeniyle oldukça kutsal kabul edilmiştir. Ayrıca Şamanizm’de kutun insan ruhu olarak çocuğa ana karındanayken verilmiş olduğu inancı hâkimdir. Donuk, A. (1979-1980). “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”. TED, C. X-XI, S. 10-11, s. 44-47.

² Seyitdanlioğlu, M. (2009). “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28 (45), s. 1-12.

³ “Toy” kelimesi “meclis-toplantı”, “Devlet Meclisi” anlamına gelmektedir. Kelimenin bir diğer ve yaygın anlamı da bayram, ziyafet ve eğlenceli yemekler, şeklindedir. Sümer, F. (1982). *Oğuzlar, Tarihleri, Boy Teşkilatı Destanları*. s. 400. Moğolların Gizli Tarihi isimli eserde “Düğün, doğum, evlenme ve buna benzer hallerde tertiplenen meclis” şeklindeki ifade de “Toy” un değişik vesilelerle toplanan bir meclis olduğu söylenmiştir. Temir, A. (2010). *Moğolların Gizli Tarihi I- Tercüme*. 4. Baskı. (Çev. Ahmet Temir), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 53.

⁴ Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, s. 73-74. Asya Hun İmparatorluğu’nda Mao-tun döneminde dini törenlerin yapıldığı, halkın nüfusunun ve hayvan sayısının belirlendiği ve devlet işlerinin görüşüldüğü üç büyük toplantı olmaktadır. Hsiung-nu Devleti’nin Shan-yü (veya Tan-hu) denilen hükümdarları karargâhlarında yılda üç defa birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarda veya başka bir deyişle yılbaşı, ilkbahar ve güz

ekonomik, askeri ve kültürel durumların görüşülerek karara bağlandığı meclis “*kurultay*” olarak adlandırılmış olup kurultay üyelerine ise “*toygun*” denmiştir⁵.

Başka bir ifadeyle kağanlar tarafından senenin belli zamanlarında, hükümdarlık simgesi olarak devletin ileri gelenlerine ve halka verilen ve resmi özelliği olan ziyafet olarak da anılmaktadır. Kurultaylar, Moğolcada da “*toplanmak, bir araya gelmek*” manasına gelen “*khuril, khural-khuri, kurul*” köküne yine Moğolca “*tai*” ekinin ilavesiyle oluşturulmuş bir kavramdır. Zaman içinde de Türk meclisi “*toy*” un yerini almıştır. Toy kavramı daha çok “*yemekli eğlence*” için kullanılırken, kurultay terimi ise XIII. yüzyıl ortalarına kadar meclis anlamında kullanılmaya devam etmiştir⁶. Önceleri Türk devletlerinde din törenleri, bayramları, ziyafetleri, eğlence ve yarışmaları içinde barındıran kurultay, aynı zamanda bir milletin biraraya geldiği, kaynaştığı, din ve devlet gücünü tek elde toplayan gösteri ve toplantı yerleri olmuşlardır⁷. Ögel, Kurultayı milletin birleştiği, kaynaştığı ve din ile devlet gücünün tek elde toplandığı gösteri ve toplantı olarak tanımlamıştır⁸.

Kafesoğlu “*toy*”dan şöyle bahsetmektedir: “*Bir devlet meclisi olan Toy’a başta Kağan olmak üzere, Kağan’ın karısı Hatun, Ayguci veya Öge, Buyruklar ve Tudun gibi beyler katılmaktadır. Tarhan, Apa, Erkin gibi unvanlara sahip Toygunlar, hizmetleri sayesinde devlet yönetiminde yükselmiş toy üyesi yüksek memurlardır. Savaş ilanı ve kağanın ölümü dışında yılbaşı, ilkbahar ve sonbahar olmak üzere senede üç kez toplanan Toylarda devlet ve millet meseleleri müzakere edilerek karara bağlanmaktadır. Toy; yasama ve yürütme yetkilerine sahiptir. Ayguci devlet yönetiminde icranın başıdır. Toylarda alınan kararların icrasından birinci derecede sorumludur*”⁹.

Türk devletlerinde parlamento ve demokrasi düşüncesini anlayabilmek için, öncelikle tarihteki Türk devletlerinin hâkimiyet yaklaşımının anlaşılması gerekir. Türklerde kağan seçimlerinde ciddi bir mücadele yaşanmıştır. Verilen mücadele sonucunda hükümetin başına gelen kağan, Türk töresine ve geleneklere uygun şekilde hazırlanan törenlerle yönetimi devralmaktadır. Bu törenler halkın da aktif biçimde katılmasıyla gerçekleşmiştir. Burada hedeflenen, devlet ve halkın bütünleşmesini sağlamaktır. Modern devlet yapılanmasının esasında halkla bütünleşme düşüncesi Türk devletinin kurultay gibi kurumlarında

mevsimlerinde bu toplantılar gerçekleştirilmiştir. Bkz. İzgi, Ö. (1977). “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceleri”. İ.Ü. Tarih Dergisi, S.31, s. 29-36.

⁵ Ögel, 2016, a.g.e., s. 97.

⁶ Barthold, V. V. (2017). Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. (3. Basım), İstanbul: Divan Kitap, s. 279-280.

⁷ Şencan, Y. C. (2007). *İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, s. 133.

⁸ Ögel, B. (2002), “Devlet Meclisi ve Kurultay”, Türkler, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

⁹ Kafesoğlu, İ. (2004). *Türk Milli Kültürü*. 25. Baskı, İstanbul: Ötügen Neşriyat, s.261.

görülmektedir¹⁰. Fakat belirtmek gerekir ki; Kurultaylar, yalnızca karar ve seçimler için toplanmazdı. Özellikle Hunlarda bu toplantılar insanlar ile hayvanların sayımını yapmak için yapılmıştır. Esasında bu toplantı bir çeşit tanışma ve kaynaşma bir nevi hak toplantısı şeklinde gerçekleşmiştir¹¹

Kurultay aynı zamanda töreyi koyucudur. Kağanın da töreleri koyması, toy yoluyla olmaktadır¹². Kağan tarafından kurultaya önce yasa önerisi verilir, bunu kurultay kabul edince töre olarak uygulamaya konulur. Bozkır Türk devletlerinde hükümdar seçimlerinde kurultayların rolü oldukça büyüktür. Tahta geçiş, bazı durumlarda toy tarafından bazı durumlarda da tahta geçiş hakkını elde edenin toy tarafından onaylanması yoluyla olmaktadır¹³.

Türk devlet sisteminde toy, bir tür yasama organı niteliğindedir ve siyasi yapı içinde denge unsurudur. Hükümdarın devlet yönetiminde keyfi, sınırsız ve mutlak bir hâkimiyetinin olmadığına işaret eder¹⁴. Örnek vermek gerekirse, Göktürk hakanlarından Bilge Kağan'ın ülke içindeki şehirleri surlarla çevirmesi, Budizm ile Taoizm'in serbest şekilde tanıtılması konusunda yaptığı iki teklif, Türk halkının hayat görüşüne ters olduğundan toy tarafından kabul edilmemiştir¹⁵. Kağanın devletin yönetme gücü olarak kurultay oldukça önemli bir işleve sahip olup kağanın iktidarına politik yönden meşruiyet kazandıran bir rol de üstlenmektedir¹⁶.

Türk kağanlarının halk için düzenledikleri ve devlet meselelerinin de karara bağlandığı kurultayların temelinde yine Türk milletinin yardımlaşma ve dayanışma fikri bulunmaktadır. Türklerdeki teşkilatlanma anlayışı da, bu temele dayanmakta olup bu kapsamda bir bütünlük sağlanmıştır. Bozkır Türk devletleri arasında bilhassa teşkilat yapısı ve kurulan kurumlar açısından bazı farklılıklar olsa da birbirlerinin devamı olan Hunlar, Göktürkler ve Uygurların önemli bir yeri vardır. Bozkır Türk devletlerinde kurultaylar toplanma şekillerine göre birbirinden farklılık arz etmiş ve çoğunlukla da devlet düzenini sağlamak amacıyla yapılmıştır¹⁷. Oğuzlardaki karşılığı "*kengeş*" olan kurultay, "*danışmak, meşveret etmek, müşavere etmek*" manalarına gelmektedir¹⁸.

¹⁰ Koçak, K. (2011). "İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S.4, s. 102.

¹¹ Ögel, B. (1979). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara: Kömen Yayınları, s. 217.

¹² Aydoğan, M. (2004). *Yönetim Gelenekleri ve Türkler*. Birinci Kitap, İzmir: Umay Yayıncılık, s. 557.

¹³ Anadol ve Abbasova, 2001, a.g.e., s. 78-79.

¹⁴ Koçak, 2011, a.g.m., s. 105-107.

¹⁵ Mandaloğlu, M. (2012). "İslamiyet'ten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 2, s. 211-232.

¹⁶ Anadol, C., Abbasova, F. (2001). *Türk Kültür ve Medeniyeti*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 83.

¹⁷ Mandaloğlu, M. (2012). "İslamiyet'ten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 2, s. 213-214.

¹⁸ Togan, Z. V. (2013). *Oğuz Destanı*. 2. Basım, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Kurultay; devletin yönetim sistemi içerisinde, meclis üyelerinin kendi kabilelerinin iradelerini temsil etmeleri ve hükümdarın yönetimini sınırlandırmaları gibi nedenlerle demokratik bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

Bozkır Türk geleneklerine göre, devlet meclislerinde sıkı bir protokol uygulanmaktadır. Kurultaya devletin önde gelenleri katılmakta, beyler ve yabancı temsilciler de bu toplantıya girebilmektedirler. Aynı zamanda bu toplantılarda halktan temsilcilere de yer verilmektedir. Ayrıca tüm bu birimlerin toya katılmaları devlete olan bağlılıklarını ve yeni kağanı tanıdıkları anlamı da taşır¹⁹.

Seçim kurultayları ise kağan seçimi amacıyla toplanan, hükümdarlıkların tasdik olduğu gerektiği zaman yeni kağanın da seçildiği toplantılar olmuştur. Gerek Hunlarda, gerekse Göktürkler ve Uygurlarda yönetici ve komutanlar arasından bir kişi de kurultay tarafından seçilebilmektedir. Bu yönüyle kurultay, bir nevi “*yasama meclisi*” özelliği de taşımaktadır²⁰. Askeri kurultay ise, savaşla ilgili meselelerin görüşüldüğü tüm askerlerin ve atların belirlendiği meclislerdir²¹.

Bozkır Türk devletlerindeki bu kurultaylara öncelikle kağan ve katun olmak üzere, veliahtlar, hükümet üyeleri, ordudan ve devlet yönetiminden ileri gelenler (yabgu, il-teber, erkin, kül-çor, tudun gibi önemli unvan sahipleri), tabi boylar ve tabi yabancı krallıkların liderlerinin katıldığı bilinmektedir²². Aynı zamanda “*sadakat andı*”nın da tekrarlandığı bu meclislerde, kurultaya katılmayanlar kendi özgürlüklerini ilan etmiş ve “*asi*” sayılmışlardır. Hatta bu davranışın tekrarlanması durumunda düşman olarak bile görülmüşlerdir²³. Varlığı, Asya Hunlarından itibaren bilinmekte olan kurultaylar, daha sonra Avrupa Hunlarında da devam etmiştir. Fakat Avrupa Hunlarının meclisleriyle ilgili fazla bilgi yoktur²⁴.

3. KURULTAY VE ÇEŞİTLERİ

Bozkır Türk kavimlerinde Kurultay denilen toplantılar Asya Hun İmparatorluğu’nda Mao-tun dönemine kadar gitmektedir. Özellikle Mao-tun

¹⁹ Turan, 2019, a.g.e., s. 845.

²⁰ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 248-249. Örneğin, Oğuzlarda Buğra Han kendisinden sonra han seçiminin beyler tarafından kendisine sorulduğunda, “keleş yapın, beylerin istediği hangisi ise onu seçin” şeklinde bir ifade kullanarak han seçiminin danışma meclisinde yapılmasını ve seçim sonrası netleşen ismin göreve getirilmesini söylemiştir. Bkz. Togan, Z. V. (1982). *Oğuz Destanı- Reşideddin Oğuznamesi*, Tercüme ve Tahlili, İstanbul: Enderun Yayınları, 2. Baskı, s. 64.

²¹ Arsal, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: TTK Yayınları, s. 204.

²² Durmuş, İ. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 155-158.

²³ Kaşıkçı, O. (2002). “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı ve Hakanlık”. *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, C.2, s. 891.

²⁴ Orkun, Ostrogot ve Gepid krallarının, Attila nezdine çıkabildiklerini ve meclislere katıldıklarını ifade etmektedir. Bu bilgi, onlarda meclisin olduğunu doğrulamaktadır. Bkz. Orkun, H. N. (2013). *Attila ve Oğulları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 62.

devrinde (M.Ö. 209–174) halkın nüfus sayımının yapıldığı ve hayvan sayılarının belirlendiği ve elbette devlet işlerinin görüşüldüğü üç büyük toplantı yapılmaktaydı²⁵. Hsiung-nu Devleti'nin Shan-yü denilen hükümdarları bu toplantıları yılda üç defa yapmışlardır. Genellikle bu üç büyük toplantı yılbaşı, ilkbahar ve güz mevsimlerinde gerçekleşmiştir²⁶. Fakat ilkbaharda yani beşinci ve altıncı ayda Lung-ch'eng'da yapılan toplantı diğerlerine göre daha önem arz etmekteydi. Çünkü bu toplantılarda yere ve göğe kurbanlar verilir ve bütün tepe yönetim bu toplantıya katılım sağlardı²⁷. Aynı zamanda ilbahar toplantıları mühim devlet meselelerinin görüşüldüğü toplantılardı. Burada görüşülen temel meseleler; stratejik ve askeri konular, dış politikaya dair durumlar, yeni hükümdar (Shan-yü) seçimi gibi başlıklandırılabilir²⁸. Burada dikkat çeken başka bir konu, bu toplantıya prenslerin yanı sıra devletin ileri gelen memurlarının ve beylerinin katılımının olmasının zorunlu tutulduğudur. Çünkü geçerli bir mazereti olmayan ve toplantıya katılmayanlar kişiler isyan etmiş kabul edilirdi. Bu toplantılara bu zorundalık ile katılım sağlanmasının istenmesindeki başlıca sebep, devlete olan sadakatin sürdüğünü göstermekti²⁹. Hunların yanı sıra³⁰ diğer bütün Türk devletlerinde de bu tür toplantıların yapıldığını ve bu toplantıların meclis toplantısı niteliği taşıdığını görüyoruz. Göktürklerde, Uygurlarda ve Oğuz Türklerinde devlet işlerinin görüşüldüğü bu toplantılarda, aynı zamanda bir bayram havası içinde kutlamaların ve at yarışlarının yapıldığı, şarkıların söylendiği, kımız denilen içkinin bol miktarda içildiği bilinmektedir.

3.1. Töreysi Kurma ve Toplanma Kurultayı

Bozkır Türk devletlerinde kurultaylar, tek başına devlet meclisi olmasının yanında, tahta kimin geçeceği gelenek ve töreye uygun biçimde karar verildiği kurumlar olduğundan gerektiğinde kağan seçiminde önemli olmuştur³¹. Bütün

²⁵ Masao M. (1978). “Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”. Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 9, s. 209-226.

²⁶ İzgi, 1977, a.g.m., s.30-31.

²⁷ Ögel, 2016, a.g.e., s. 76-77.

²⁸ Mori, 1978, a.g.m. s. 220.

²⁹ Mori, 1978, a.g.m. s. 220-221.

³⁰ Atilla zamanında Hun Devleti'nde siyasi hayatta nüfuzları büyük asillerin oluşturduğu bir istişare meclisi devletin yönetiminde önemli söz sahibiydi. Bkz. Nemeth, G. (2014). Atilla ve Hunlar. (Çev. Tarık Demirkan), Konya: Kömen Yayınları, s. 85. Tabgaç Devleti'nde böyle bir devlet ve nazırlar meclisi, Hazar Devleti'nde “İhtiyarlar Meclisi”, Peçeneklerde “Komenton” denilen önemli kararların alındığı meclis ve Tuna Bulgar Devleti'nde “Millet Meclisi” bulunmaktaydı. Bkz. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s.248.

³¹ Örneğin Hun tahtına M.Ö. 60 yılında ölen hakanın yerine kurultay ve Ulu Hatun'un kararı ile Sağ Bilge Tegin'i, Wu-yenchü-te'yi tahta çıkarmıştır. Büyük Hun kurultayı devam ederken Hun hakanının ölmesi üzerine Ulu Hatun kurultayın devamını sağlayarak ölen hakanın oğullarından tahti kurultay kararı ile alarak bir başka hakan torununu tahta çıkarmıştır. Yine kurultay kararı ile bir başka taht değişikliği M.Ö.101 yılında olmuştur. Hun Şanyü'sü ölünce, hükümdarın oğlu küçük olduğu için küçük amcası Chü-t'e-hau devlet ileri gelenlerinin kurultay kararı ile tahta çıkmıştır. Bkz. Koçak, K. (2011). “İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri”. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, S.4, s. 101-117. Bozkır Türk kavimlerinde kağan seçiminde devlet meclisinin önemi yadsınılmayacak kadar büyüktür. Baştaki kağanın tahti terketmesi ya da ölmesi üzerine tahta kimin geçeceği ve devleti kimin yöneteceği ile ilgili kesin bir hüküm bulunmamaktadır. Böylesi durumlarda

Türk Tarihi boyunca Kurultaylar (toylar) başa geçecek hükümdarın seçiminde ve görevinin meşru hale gelmesinde önemli rol oynamış ve varlıkları Türklerde meşruti bir yönetimin dayanağı olmuştur³². Oğuz Türklerinde de hakan seçiminde devleti meclisi Toy'un etkili olduğu bilinmektedir. Ayrıca yeni bir devlet kurulduğunda da töreyi tespit üzere kurultayların yapıldığı görülmektedir. Aslında o devletin töresi, devleti kuran kişinin ismini taşır. “*Oğuz Han töresi ve orun ile ülüsü*”, “*İstemi Kağan törüsü*”, “*Çingiz Han Yasası*” gibi örnekler vermek mümkündür. Oğuz Destanı'nda da töre kurultaylarına yönelik olarak kağanın savaştan döndükten sonra önce “*zafer toyu*”, ardından da ikinci bir “*töre toyu*” yaptığından bahsetmektedir³³.

Bozkır Türklerinde “*Orun*” ve “*Ülüs*” törelerinin gereken düzeni sağladığı, bu törelerin meclis içinde bazı temel kural ve protokolleri içerdiği bilinmektedir. Kutadgu Bilig'de geçen “*Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır*” ifadesi Türklerde törenin yani yasanın gücünü sunması bakımından önemlidir. Nitekim kağan, töreyi temsil edendir ve uygulamada da töreye göre davranmak durumundadır³⁴. Örnek vermek gerekirse Eski Türk Tarihi'nde “*Oğuz Han*” olarak bilinen Mete, Türk milletini töre esaslarına ve kurultayın kararlarına göre idare etmiş olan en büyük kağandır. Orduda disiplini önemseyen Mete, devleti yönetirken de öğretici ve disiplinli davranış sergilemiştir. Mete döneminden beri, Asya Hunlarında devlet işleri töreye göre yönetilmiştir³⁵.

Ancak alınan kararlara uymayarak ya da kurultaya danışmadan egemenlik hakkını kullanan kağana da zaman zaman müdahale edilmiştir. Örneğin Göktürk kağanı Ta-po'nun istişare etmeden vasiyet ettiği Talo-Pien'in kağanlığı töreye uymadığı gerekçesiyle devlet meclisi tarafından reddedilmiştir. Gerekti zaman hükümdarın yetkilerini sınırlandırabilen bu toylar, bir anlamda demokratik anlayışın da yansıması olmuşlardır. Öyle ki önemli konular için kurultaya başvurmak bir gelenek haline almış ve buna uymayan kağan ise yeri geldiğinde tahttan indirilebilmiştir³⁶.

Burada önemli olan törenin bilgiler tarafından kurulmuş olması ve Türk topluluklarının da bu töreye riayet etmiş olmalarıdır. Kurultayda kimin nereye

ağır basan görüşlerden olan kağanın en büyük oğlunun tahta geçmesi (Primogenitür sistemi) sistemi her zaman uygulanmamıştır. Daha çok hükümdarın belirlenmesi için aile içerisinde en dirayetli ve liyakatlisine bu görevin verilmesi şeklinde olmuştur. Dolayısıyla bu uygulamadan kaynaklı varisler arası iktidar mücadelesi Türk Tarihi boyunca eksik olmamıştır. Hatta bu mücadele sonucu tahta geçme hakkını elde eden kişinin kurultay tarafından onaylanmasıyla görev tam olarak kendisine verilmekteydi. Bazen de tahta kimin geçeceği meselesi devlet meclisi tarafından yapılmıştır. Bkz. Avcioğlu, D. (1979). Türklerin Tarihi. 1. Cilt, İstanbul: Tekin Yayınevi.

³² Arsal, 2014, a.g.e., s. 270-273.

³³ Ögel, 2010, a.g.e., s. 206-208.

³⁴ Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 761-762.

³⁵ Ögel, 2002, a.g.e., s. 875.

³⁶ Niyazi, 2018, a.g.e., s. 60-62.

oturacağı konusu bile töreyle belirlenmiştir. Toya katılan herkesin egemenliğini ve mülkiyetini simgeleyen birer damga ile yine her Türk kavminin sembolü olan bir bayrak, Türk tarihinin bozkır döneminde oluşmuş hukuki belgeler sayılmaktadır. Törelere hepsi, hem toplumdaki düzeni hem de askeri disiplini sağlamak için hazırlanmış yasalardır³⁷.

3.2. Savaş Kurultayı

Bozkır Türk kavimlerinde kurultayların toplanış biçimlerinin farklılık gösterdiğini çalışmanın önceki kısımlarında belirtmiştik. Bu toplantıların sebeplerinden biri de savaş başlamadan önce veya savaş ortasında yapılan savaş kurultaylarıdır. Bu toplantılar daha çok savaşta yeni taktik ve stratejinin belirlenmesi adına yapılmaktaydı. Aynı zamanda bu kurultayda devletin kaynakları belirlenir ve halkın nüfus sayımı yapılırdı. Özellikle bu toplantıların sonbaharda eylül ayında yapıldığı anlaşılmaktadır³⁸.

İlk kez Asya Hunlarında yapıldığı bilinen savaş kurultayları, Türklerin hemen hemen her dönem önem verdiği bir toplanma şekli olmuştur. Savaş kurultayları at üzerinde yapılan toplantılar olup savaşta uygulanacak taktiklerin karar verildiği, savaşın ortasında ya da başında yapılan kurultaylardır. Mete Han döneminde, atların güçlenerek savaşın zorluklarına karşı hazır olmaları için bu kurultayların sonbaharda yapıldığı bilinmektedir³⁹.

Ayrıca Hunların sonbahar başında yaptığı kurultayda devletin insan gücünü hesaplamak amacıyla sayım yapılmakta hayvan sayıları da tespit edilmektedir. Bu savaş toyları, bilinçli yapılan seferberlikler şeklinde olup Çin akınları ise bu toplantılardan sonra başlamıştır. Nitekim savaşın ortasında yapılan kurultaylara örnek olarak Göktürklerin M.Ö. 99 yılında yaptığı toplantı örnek verilebilir. Kumandanlar savaşı durdurarak, hemen bir kurultay toplamış ve yeni bir taktik seçmişlerdir. Göktürklerin tesirinde kalan, yarı Proto- Moğol Kitanlar savaşta bir araya gelebilmek için işaret vermişlerdir⁴⁰. Türklerin birçok savaşta dinamik ve hareketli bir taktik uyguladıkları için zaman zaman savaş ortalarında toplanarak yöntem değiştirdikleri çok görülmüştür.

Kuzey Türk mitolojisinde “*Toya yığılan alpler*” ifadesi, Dede Korkut’ta olduğu gibi Altay masallarında da geçmektedir. Bu masallarda da “*büyük alplerin yarıştan önce bir toy verdiği*”nden bahsedilmektedir. Dede Korkut’ta da savaş kurultayı yapıldığını şu ifadelerle anlamak mümkündür: “*Kalkubanı Kazan*

³⁷ De Groot, 1921, a.g.e., s. 168-169.

³⁸ Ögel, 2002, a.g.e., s. 875-876.

³⁹ Ögel, 2002, a.g.e., s. 877.

⁴⁰ De Groot, 1921, a.g.e., s. 170-171.

Han, yerinden turı geldi. Ala dağda çadırın otağın dikti. Üç yüz altmış altı alp erenler, yanında yığınak oldu”⁴¹.

3.3. Barış Kurultayı

Toylarda devletin iç ve dış meseleleri görüşülerek bazı kararlar alınmakta ve gerek görüldüğünde yeni yasalar (töre) konmaktadır. Alınan kararlar arasında savaş ve barış kararları da vardır. Daha sonra tüm kararlar uygulamaya konulmakta ve böylelikle kurultay, yasama-yürütme yetkilerine sahip olmaktadır.

Bozkır Türk devletlerinde gerek beyler gerekse halk düşman bir devletle hemen barış yapmak için her zaman hazır olmamışlardır. Bu sebeple de kağan gereken ortamı hazırlamak için bazı önlemler almaktadır. Öyle ki, Hun hükümdarı M.Ö. 68 yılından sonra Çin devletiyle barış yapmak için devletin ileri gelenlerini görüşmek üzere çağırmıştır⁴². Dolayısıyla barış konusu bir kurultayı biraraya getirme sebebi olabilmektedir⁴³.

Hunların Çin dışında barış için kurultay topladığı bir diğer uygarlık ise Bizanslılar olmuştur. 445’de Rua’nın ölümü üzerine tek başına yönetimi ele geçiren Attila, Hun sınırına gelen Bizans elçilerini, Margos kalesinin karşı tarafında, Kostantia surlarının önünde, at üzerinde karşılamış ve kendi isteklerini barış koşulları şeklinde yazdırmıştır. Bizans, “*Kostantia Barışı*” ya da “*Margos Barışı*” olarak bilinen bu antlaşmanın tüm koşullarını kabul etmiştir. Bu barış anlaşmasına göre, Hunlara geri verilen kaçakların Karsus kalesinde bastırılması, dehşet saçan Attila’nın büyük bir üne kavuşmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca Attila bu anlaşmadan sonra Orta Avrupa’yı içine alacak Büyük Hun İmparatorluğu’nun da hazırlıklarına başlamıştır⁴⁴.

Devletler arasında barış kurultayları olduğu gibi, halk içinde de barış yapmak için özel bir toplanma tertibi düzenlenmektedir. Yakut Türklerinin barış amacıyla özel bir hayvanı kesip, düşmana da bu hayvanın etinden yedirmeleri ve barış andı okuyarak törenlerini tamamlamaları buna örnek verilebilir⁴⁵.

⁴¹ Ergin, 2017, a.g.e., s. 256.

⁴² Pullryblank, 2010, a.g.m., 278-286.

⁴³ Sözü edilen dönemde Hunların diplomatik ve diğer alanlarda dikkate aldığı devlet, Çin (bu dönemde Ch’in) olmakla birlikte, Çin’in de her alanda dikkate aldığı, en önemli siyasi teşekkül Hunlarinki olmuştur. Nitekim M.Ö. III. yüzyılın sonlarına doğru siyasi bir birliklik oluşturan Hunlar, kuzey-batıdan Çin’i sıkıştırmaya başladığında Çin, bu siyasi teşekkülün kendisini her alanda meşgul edeceğini görmüş ve onlara karşı tedbir almaya başlamıştır. O zamanlar Çin sahasındaki hâkimiyeti eline almış olan ve Ch’in derebeyliğinin en önemli hükümdarı olarak gösterilen Shih- huang-ti’nin, kuzeye ve kuzey-doğuya karşı krunmak amacıyla, daha önceleri parça parça yapılmış olan sedleri birleştirerek, M.Ö. 214’te Büyük Çin Seddi’ni yaptırması da bunun en önemli göstergesidir. Fakat Çinde Han Hanedanlığı’nın başladığı (M.Ö. 206) ve Hun İmparatorluğu’nun başına Tanhu Motun’un geçtiği (M.Ö. 209) zamanlardan itibaren, bu seddin Hunları durduramadığı açıkça görülmüştür. Zira Tanhu Mo-tun, M.Ö. 201 ile 199 arasında vurduğu darbelerle Han İmparatoru’nu çökertmiş, bunun üzerine Han’ın önde gelen âlimleri, savaş alanında karşı konulamayan Hunlara karşı çeşitli kesif siyasi sistemler geliştirmeye başlamışlardır. Bu siyasi sistemlerin biri de, “Ho-çin” sistemi (evlilik yoluyla barış münasebeti) olmuştur. Bkz. Kafesoğlu, 2004, a.g.e., s. 59-62.

⁴⁴ Brion, 2018, a.g.e., s.112.

⁴⁵ Kösoğlu,1990, a.g.e., s. 26-27.

3.4. Göç Kurultayı

Dünya tarihi, gerek eski çağlar gerekse Ortaçağ boyunca, Türklerin büyük göç hareketlerine sahne olmuştur. M.Ö. 1700'lü yıllardan itibaren içinde oldukları coğrafyaya egemen olmaya başlayan Türk toplulukları, devam eden iki yüzyıl süresince Altay ve Tanrı dağlarını yurt haline getirmişler; öte yandan M.Ö. 1100'lerden itibaren kalabalık gruplar şeklinde Çin'in Kuzeybatısındaki Kansu, Ordos bozkırlarına kadar ilerlemeye devam etmişlerdir. Bu ilerleyiş yeni bir kültür anlayışını da beraberinde getirmiştir⁴⁶.

Bozkır Türkleri için göç, oldukça hayatlarında önem taşıyan bir hareket, olay ve girişimdir. Çünkü göç, hem devleti hem halkın tamamını ilgilendirmektedir. Türk devletlerinin hemen hemen hepsinde göçten önce mutlaka bir kurultay veya meclis kurulmuştur.

Göç kurultayının ilki M.Ö. 43 yılına dayanmaktadır. Bu kurultayda Hunların bir kısmından bahsetmektedir. "*Çin'e sığınan Hunlar güçlenmişlerdir. Çin elçilerinin duyduklarına göre Hun hükümdarı, Hun büyüklerinin çoğunu toplamış onlara görüşlerini sormuştur. Beylerin büyük kısmı da, kuzeye kendi yurtlarına dönmek istediklerini söylemişlerdir*"⁴⁷. Dolayısıyla Türkler Orta Asya coğrafyasında da, Anadolu'ya yaptıkları göçlerde de meclisler toplamışlar, birbirlerine danışarak, gürlüğe mahal vermeden ilerlemişlerdir⁴⁸.

4. Hükümdar ve Kurultay

Bozkır Türk Tarihi diyince aklımıza ilk gelen isimlerden biri Mete Han'dır. Oğuz bey olarak da bilinen Mete Han yönetim anlayışı olarak her zaman milletini devlet meclisinden çıkan kararlara göre yönetmiş ve töre hükümlerine her daim riayet etmiştir. Zira sadece Mete Han değil, Asya Hunlarında hükümdarların birçoğunun, devlet ve toplumu ilgilendiren konularda karar vermeden önce istişare etmek, meclisten onay almak gibi hususlara çok dikkat ettikleri anlaşılmaktadır⁴⁹. Asya Hunlarında hükümdarın istediği üzerine Kurultay belli dönemlerde toplanırken, Avrupa Hunlarında sistem daha farklı işlemektedir. Avrupa Hunlarının hükümdarı Attila devamlı açık olan bir meclis anlayışı ortaya koymuştur. Hatta Bizans elçisi Priskos, Attila'yı ziyarete gittiğinde bu meclisi görmüş ve daha sonra bu meclisi "*Seçkinler Meclisi*" (logades) adı ile anlatmıştır⁵⁰.

⁴⁶ Verne, 1308, a.g.e., s. 218-220.

⁴⁷ De Groot, 1921, a.g.e., s. 228-229.

⁴⁸ Turan, 2019, a.g.e., s. 123.

⁴⁹ Donuk, A. (2011) "Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği". Tarih Dergisi S.52, İstanbul, s.1-12.

⁵⁰ Altheim, F. (1959). Geschichte der Hunnen, I. Berlin, online: <https://www.jstor.org/stable/41042799?seq=1>, Erişim: 21.07.2020, s. 138-140.

Görüşmelerin özgür bir biçimde yapıldığı danışma meclislerinde herkes düşüncesini dile getirme hakkına sahipti. Büyük toplantı şeklinde gerçekleşen bu Kurultaylarda (toylarda) katılımın çok olmasından kaynaklı oluşabilecek gürültüleri engellemek için herkesin oturacağı yerin önceden belirlendiği bilinmektedir. Hükümdar bu toplantılarda sessizliğin ve disiplinin sağlanmasına oldukça dikkat eder ve her türlü tedbirin alınmasını sağlardı⁵¹.

4.1. Hükümdarın Kurultay Çağrısı

Kurultaylar, hükümdar tarafından genellikle yılın belli zamanlarında toplanmakta olup meclise katılması gerekenler de yine kağan tarafından çağrılmaktadır. Özellikle Hunlarda ve Göktürklerde din ve kurban töreni gerekçesiyle de kağan tarafından kurultay çağrılmaktadır⁵². Hükümdarın toy çağrısında önemli unsurlardan biri de oktur. Başka bir deyişle ok ile kurultaya çağırma geleneği Bozkır Türklerinde oldukça yaygındır. Ok, bir anlamda çağırma ve davet etmek demektir. Davet etmekle görevli olan okçu, bozkır Türklerinde hem devlet toylarında hem de düğünlerde görev alan bir devlet hizmetlisidir⁵³. Toy düzenleme de ayrı bir bilgi ve tecrübeyi gerektirmekte ve hatta Türkçede “*toy vermek*” deyimini de buradan gelmektedir.

Dolayısıyla toya başkanlık eden kişinin de saygıdeğer ve bilge olması gerekir ki bu kişi bu özellikleri taşıyan hükümdarın kendisidir. Yine “*toy verdi*” sözü Türkçede en yaygın olan bir deyimdir⁵⁴. Özellikle kurultayı idare etmek, yönetmek, donatmak manasına gelen “*toy vermek*”, “*toy yaşamak*” gibi ifadeler Cengiz Han geleneğinden gelmektedir. Çoğunlukla hükümdarın çağrısında kurulan bu toylar genellikle kuzey coğrafyadaki Türklerde sadece boy idaresi düzeninde kalmıştır.

Kağanın toy çağrısına yönelik olarak Hunlar döneminde Mete Han’ın Tung-hu kavmiyle yaptığı mücadele örnek verilebilir. Tung-hular, Hunların doğusunda, Moğol ırkıdan bir kavim olup Mete Han döneminde en güçlü zamanlarını yaşamaktadır. Bir gün Mete’ye bir elçi göndererek Tuman Han’ın yorulmadan yüzlerce mil koşan atının kendilerine verilmesini istemişlerdir. Gelen bu istek

⁵¹ Arsal, 2014, a.g.e., 204-207.

⁵² Cengiz Han’ın topluluğunda da, bahar aylarında kurban kesilerek yapılan kurultaylar olmuştur. Yine Dede Korkut kitabında, “Bayındır Han yılda bir kez toy edip, Oğuz beglerin konuklar idi” şeklinde geçmektedir. Görülüyor ki, bu devlet “Toy kurultayları” yılın belirli günlerinde olmaktadır. Bkz. Togan, Z. V. (2013). *Oğuz Destanı*. 2. Basım, İstanbul: Enderun Kitabevi, s. 63-64.

⁵³ Kuzey Türk destanlarında Kücum Han “Okçularım” diyerek alplarını çağırıp, okçularını ağırlamıştır. Bkz. Turan, O. (2019). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II*. 29. Basım, İstanbul: Ötügen Neşriyat. Buna Dede Korkut’ta da rastlanır. Aslında ok, bir savaş haberi sembolüdür. Aynı zamanda oklar, ok sahibinin damgasını taşıdığı için, bir çeşit “itimatnâme” yerine geçmiş olmalıdır.

⁵⁴ Oğuz Kağan destanında da “Oğuz Han toy verdi” diye geçmektedir. Bkz. Bang, W., Rahmeti, G. R. (2012). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Örgün Yayınevi. Toy kılmak da, Kuzey Türk destanlarına, hatta Manas Destanı’na kadar uzanan bir deyimdir. Görülüyor ki, toyla ilgili deyimler, destanlarda dapek değişmemiştir.

üzerine Hun hakani kurultayı çağırılmış, durum görüşülmüş ve “*Böyle bir atın Hunlar için önemli olduğuna, atın Tung-hulara verilmeyeceğine*” karar verilmiştir. Mete, toyun aldığı bu karara itiraz ederek “*Nasıl olur da bir atı komşu bir devletten daha değerli tutabilirsiniz*” demiş ve atın elçiye verilmesi doğrultusunda karar vermiştir. Söz konusu atı aldıktan sonra, Tung-hular Mete'nin korktuğunu zannetmiş tekrar bir elçi göndererek, Mete'nin yanında olan kadınlardan birini istemişlerdir. Bu konu, kurultayda sert tartışmalara yol açmış ve “*Bunlar ahlak diye bir şey tanımıyorlar, onlara hücum edip ortadan kaldırmalıyız*” şeklinde kurultay karar olsa da Mete “*Bir kadın, komşu devletten daha değerli görülmemelidir, barış korunmalıdır*” diyerek çok değer verdiği kadını Tung-hular'ın elçisine vermekten çekinmemiştir⁵⁵⁵⁷⁶. Mete'nin bu anlayışı, ortada çok önemli bir sebep yokken savaşa girilmemesi gerektiğini ve Hunlarda uluslararası hukukun varlığını gösterdiğini ifade ettiği için önemlidir.

Daha sonra Mete'nin bu tavrından cesaret alan Tung-hular, doğudaki “*ordu*” ismindeki boş ve kurak araziyi işgal ederek “*İkimiz arasında bulunan bu boş arazi sizin işinize yaramıyor, bu yeri bize verin!*” talebinde bulunmuşlardır. Kurultayın kararı, terkedilmiş bu kurak arazinin Tung-hulara verilmesi yönünde olsa da Mete; bu karara çok kızmış ve “*Toprak milletin köküdür, devletin temelidir. Devletin toprağını başkasına nasıl verebiliriz*” diyerek Tung-hulara savaş açmıştır. Böylelikle tarihte ilk kez Moğollar ve Türkler karşı karşıya gelmişlerdir⁵⁶.

Tüm bu bilgilerden hareketle Mete'nin son kurultay kararına karşı gelişinin, Türklerde vatan sevgisinin en güzel örneklerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Mete, öldükten sonra da ardında asırlar boyunca diğer Türk devletlerine örnek teşkil edecek disiplinli bir ordu ve teşkilatlı bir devlet yapılanması ile yüksek nitelikli bir toplum bırakmıştır.

4.2. Kurultayın Danışma Meclisi Özelliği

Bilindiği gibi en eski dönemlerden günümüze dek geçen sürede demokratik ve uygar tüm toplumlar ve toplumları yönetenler, devlet meselelerini görüşürken istişare edip, danışıp, fikir almakta ve öyle karar vermekteydiler. Aynı zamanda uygulayacakları kararları halka benimsetmek, alınacak sonucun sorumluluğunu paylaşmak, en doğru olanı yapmak gibi nedenlerle “*danışmanlar*” edinme ve daha önemlisi de bu amaçlarla meclisler oluşturma gereksinimi duymuşlardır.

Bozkır Türk devletlerinde kurultaylar bir “*boy konseyi*” ya da “*aile konseyi*” şeklindedir. Dede Korkut'ta bu kurultaya katılanların önde gelen savaşçılar ve

⁵⁵ Ögel, 2015, a.g.e., s.74-76.

⁵⁶ Turan, 2019, a.g.e., s. 88-89.

alpler olduğu ifade edilmiştir⁵⁷⁵⁷⁸. Şüphesiz ki eski çağlarda bugünkü anlamda bir palemento olması beklenemez. Fakat bazı Çince kaynaklarda ve metinlerde Mete'nin hayatıyla ilgili olarak Mete'nin her konuyu danışmak için "toy"u topladığı, devletin ileri gelenlerini çağırdığı ve vezirlerine sorduğu yazmaktadır. Her ne kadar kurultay üyelerine danışsa da, en son yine Mete'nin dediği olmuştur. Ancak her durumda danışma kurultayına bir kez de olsa müracaat etme gereği duyulmuştur⁵⁸.

Bazı kaynaklarda danışma kurultayının "Mete'nin meclisi" şeklinde geçtiği de görülmektedir. Hunlarda kurultay daha çok askeri bir idare şeklinde kurulmuş olduğu için, kimi zaman devletin ileri gelen memur ve kumandanları, kendi bölgelerinden ya da çok uzakta olabildiklerinden kaynaklı her kurultaya icabet edememiştir⁵⁹. M.Ö. 60 yılında Hunların kurultayında, Ho-su isimli bir Hun prensi, Hun hükümdarı hasta olduğu için diğer tüm veliaht ve prenslerin meclisten uzaklaşmalarını için emir çıkarmıştır. Ho-su isimli prensin unvanı ve rütbesi çok yüksek olmasa da, kurultayın idaresinde görevli olduğundan böyle bir karar aldığı anlaşılmaktadır⁶⁰. Dolayısıyla bu örnekten de anlaşıldığı gibi devletin sürekliliği için kurultayın hemen dağılmasına karar verilmiş; hükümdarın ölmesi halinde seçim hakkı da doğacağından yine devletin menfaati ön planda tutulmuştur.

4.3. Kurultayda Devlet Protokolü ve Disiplini

Daha önce de değinildiği gibi, bozkır Türk devletlerinde devlet başkanları hakan, kağan, Tan-hu (Shanyü), İlteber, İdi-kut gibi unvanlara sahip olmuş; devlet yönetiminde de en üst kademelerde bulunmuşlardır⁶¹. Hükümdarın; devletin varlığını korumak ve devletin devamlılığını sağlamak, devleti düzenlemek ve devletin sınırlarını genişletmek gibi görevleri vardır⁶². Hükümdar tüm bu görevleri yerine getirirken töreye uymak durumundadır. Törenin kaynağı ise "han, halk ve kurultay"dır⁶³. Bu sebeple de hükümdar tek ve en yüksek otorite olarak aynı zamanda kurultaya ve halka bağlı biçimde devleti yönetmekle sorumludur. İşte bu sebeplerle de toy, devletin iç ve dış tüm meselelerinin görüşüldüğü ve karara bağlandığı yüksek kuruldur. Kağan, kurultayın almış olduğu kararların tamamına uymak durumunda olmasa da onun kararlarını

⁵⁷ Ergin, 2017, a.g.e., s. 71.

⁵⁸ Niyazi, 2018, a.g.e., s. 68-69.

⁵⁹ Koca, S. (2002). "Büyük Hun Devleti". GTT, C.I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

⁶⁰ Koca, 2002, a.g.e., s. 533-568.

⁶¹ Bazı yazarlar buna "askeri demokratik devlet" de demektedir. Bkz. Avcıoğlu, D. (2000). Türklerin Tarihi. C.I, İstanbul: Tekin Yayınevi.

⁶² Ögel, 2002, a.g.e., s.880.

⁶³ Niyazi, 2018, a.g.e., s.72.

dikkate almak zorundadır⁶⁴. Dolayısıyla kurultaylara sayıca yüksek beyler ile halk kitleleri de katılabildiği için bu toplantıların sessizlik ve disiplin içinde belli kurallara uyularak geçmesi oldukça önemlidir⁶⁵.

Kurultaylara katılan herkesin yerini ve sırasını bilmesi gerekmektedir; aksi durum da karışıklıklara sebep olabilmektedir. Kurultaylarda zaman zaman beyler ve devletin ileri gelenleri arasında uygulanmakta olan “ülüş töresi” de uygulanmaktadır. Toylarda verilen toplu yemeklerin de bazı kuralları bulunmaktadır. Örneğin her ailenin pişirilen koyunun hangi tarafından yiyeceği ve eti doğrama hizmetleri belirlenmiştir. Ancak aile içinde sınıf ayrımı yoktur. Toy yemeklerinde sessizce yemeğin yenmesi, kargaşanın olmaması ve yemeğin belli bir düzende seyretmesi de önemlidir⁶⁶.

Dede Korkut'ta “oğlu olanı ak çadıra, kızı olanı kırmızı çadıra, oğlu kızı olmayanı da kara çadıra koyup, önüne kara koyun yahnisından yemek koyma, yine orun ve ülüş töresine göre yapılmış bir konuklama” şeklinde geçmektedir. “Oğuzlar, ağca koyun şölenli; kâfirler ise, küçücük tonguz şölenli idiler” şeklinde de devam etmektedir. Burada Dede Korkut iki kavmi de eşit ölçülere göre sınıflara ayırmaktadır⁶⁷. Kuzey Türk destanlarında da toy yemeklerinde öncelikle “kağan” ve “katun” yemeğe başlar. Kurultay toplantılarındaki protokollerden biri de sofrada herkesin dengi dengine ve eşiyile oturması gerektiğidir. Buradan anlaşılmaktadır ki, hükümdarlar kendilerine bağlı olan boylar için her kesilen hayvandan pay ve ülüş alarak yemişlerdir. Böylelikle kendilerine bağlı olan herkes için egemenlikleriyle koşulma derecelerini belirlemiş olmuşturlar⁶⁸.

Dini törenlerin yapıldığı kurultayların da kendi düzeni ve prensipleri bulunmaktadır. Özellikle Oğuzların halk kurultaylarının özünde dini tören ve ayin yatmaktadır. Oğuz Han toylarında Oğuz Han'ın neslinden başka kuma çocukları yani onların akrabaları; ayrıca bunların dışında “Kalaç, Kıpçak, Kanglı ve Karlık” gibi uzakta olan Türk soyları da katılmaktadır⁶⁹. Dolayısıyla Oğuz toyları, tüm Türk topluluklarının ortak bir kurultaydır. Bu toyların hepsinde de herkes dengi dengine oturmuş orun ve ülüşlerine göre sofrada yerlerini almışlardır. Diğer kurultay ve aş toplantılarında Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasında bir ayrılık olduğu görülmemiş; herkes kendi protokolüne göre yerini almıştır. Tüm bu toylarda şüphesiz fakirler de doyurulmuştur⁷⁰.

⁶⁴ Turan, 2019, a.g.e., s.110.

⁶⁵ Pelliot, P. (1995). *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*. (Çev.Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.37-38.

⁶⁶ Turan, 2019, a.g.e., s.124-125.

⁶⁷ Ergin, 2017, a.g.e., s. 281.

⁶⁸ Togan, 2013, a.g.e., s. 52-53.

⁶⁹ Togan, 2013, a.g.e., s. 55-57.

⁷⁰ Ögel, 2002, a.g.e., s. 881-882.

4.4. Kurultayın Başlıca Sembolleri

Tarihte kurulmuş olan Türk devletlerinde hükümdarlığın sembolü olan maddi ve manevi işaretler bulunmaktadır. Bu işaretler kağanın izni olmadan kullanılamamıştır. Kağanın izni ve bilgisi dahilinde devlet yönetiminde kurultaylarda, üst kademedeki devlet yöneticileri tarafından kullanılabilmişse de bazı semboller yalnızca hakana ve iktidara mahsus olmuştur⁷¹.

Bozkır Türk topluluklarında otağların başlıca sembolü “tuğ” olmuşsa da, minyatürlerde tuğlar, divanda kapalı ve kaplarında görünmektedir. Tuğdan sonra “ayak” adı verilen kadeh⁷², hem iktidarın hem de kurultayların önemli bir sembolü olmuştur⁷³. Dolayısıyla kağanın elinde kadeh tutması egemenliğin ve gücün birer simgesi sayılarak hükümdarın tahta çıkma kurultayı için, “kadeh tutma seramonisi” yapılmıştır. Türkler de bu tutulan kadehlere “ayag” ya da “ayak” ismini vermişlerdir⁷⁴. “Ayag” ifadesi çok eski dönemlerden itibaren var olup Kırgız Türklerinde kayıtlara “ant” ve “ant ayak” şeklinde geçmiştir. Hükümdar, otağında, dua ve kutsama (takdis) için kaldırılan kadehlere ise “bata ayak” adını vermiştir⁷⁵. Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi kadehler gerek ülkelerarası antlaşmalarda, gerekse devlet içindeki bağlılık antlaşmalarında yaygın olarak kullanılmıştır⁷⁶. Göktürkler döneminde yapılmış heykellerin de elinde birer kadeh bulunmaktadır. Bulgar kabartmalarında da, benzer kadeh figürü mevcuttur. Geza Feher’e göre; hükümdarın elinde bir kadeh tutması, güç ve egemenlik sembolüdür. M.Ö. 568 yılında Zemarchos, Göktürk Devleti hükümdarı İstemi Kağan’ın otağında altın içki sürahileri ile kadehler gördüğünü seyahatnamesinde belirtmiştir⁷⁷.

⁷¹ Merçil, E. (2007). *Selçuklularda Hükümdarlık Âlametleri*, Ankara: TTK Yayınları, XI, s. 199.

⁷²Türklerin kullandığı kadehlerin yahut kâselerin kullanılış yerleri ve işlevleri de farklı farklıdır. Ant merasimlerinde kullanılan kadehlerle kâseler bulunduğu gibi, dua ve alkış kadehleri, düğünlerde, toylarda yahut cenaze merasimleriyle devlet törenlerinde kullanılan kadehler de mevcuttu. Altın kadehler hakanlığın, hâkimiyetin, hayat ve yaşamın, temiz kadeh ve kâseler konukseverliğin, büyük olanları ise zenginliğin ve varlığın sembolü olarak kabul ediliyordu. Bkz. Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 4. C., Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

⁷³ Ögel, 1978, a.g.e., s.159-179.

⁷⁴ Ögel, 2002, a.g.e., s.881-882.

⁷⁵ Ögel, 2000, a.g.e., s.172-173.

⁷⁶ Chavannes, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. (Çev. M. Koç), İstanbul: Selenge Yayınları, s. 301- 302.

⁷⁷ Batı Göktürk hakanı İstemi Kağan, 568 yılında “Bizans elçisi Zemarchos’un Göktürkçe’de Altındağ anlamına gelen Ek-Tag’daki (Altın Dağ) merkezinde kabul eder. “Bu görüşmede Türk Yabgusu İstemi Kağan ile Bizans elçisi arasında Sasaniilere karşı bir ittifak tesis edilmiş ve 571 yılında, 20 yıl kadar sürecek olan Sasani-Bizans çatışması (571-590) başlamıştır. Bkz. Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya*. (Çev. Sadrettin Karatay), İstanbul: Babil Yayınları. Bunun ardından da Zemarchos (Zémarque) yanındaki Türk elçisi Tamga Tarkan ile birlikte Bizans’ı ziyaret eder. Bunu, sekiz yıl sonrasında, İstemi Kağan’ın 576 yılında ölümünden sonra, başa geçen oğlu Tardu (Ta-tu) döneminde Valentinus başkanlığındaki Bizans elçilerinin gelişi takip eder. Tardu da babası gibi, elçileri yine Ektağ’da (Ek-Tag=Ak Dağ) kabul eder. Bkz. Chavannes, 2007, a.g.e., s. 299; Macar tarihçi L. Ligeti’nin anlattıklarına göre, “Maniakh (Manias) adındaki bir Sogd’lunun başında bulunduğu Göktürk elçileri Bizanas’a elçi olarak gönderilir ve Bizanslılar tarafından hoş karşılanır. 568 yılında II. Justinus’un seçtiği Çukurovalı Zemarchos başkanlığındaki Bizans elçisini Maniakh’ın rehberliğinde Batı Göktürk hakanına elçi olarak gönderilmiştir. Bizans elçisi Batı Göktürk topraklarına geldiğinde Ektağ’daki (Altındağ) Yabgu’nun huzuruna götürülür. İlk kabul töreni öyle taştan yapılmış bir sarayda değil, kocaman bir çadır içinde geçer. Bkz. Ligeti, 2011, a.g.e., s. 65. İşte bu meclis içinde de altın, kadeh ve heykel üçlüsü şöyle ifade

Zemarchos'un seyahatnamesinin yanı sıra Türklerde kadeh kaldırma geleneğinden bahseden bir diğer düşünür de Farsça Oğuz destanını yazan Hafız Abru olmuştur. Farsça Oğuz Destanına göre, Oğuz Kağan'ın babası Kara Han'a gelinleri kadeh tutmuştur. Bu eserde daha öncede "ayag" olarak bahsedilen kadeh, "kâse" şeklinde geçmektedir. Tüm bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere bozkır Türklerinde gerek yabancı memleketten gelenler için gerekse tahta çıkma merasimi için verilen toylarda kadeh tutma seramonisinin olduğu görülmektedir⁷⁸.

Kurultay sembollerinden altın hükümdar kadehi, Orhun'daki Kereit Devleti'nde de görülmüş hatta Cengiz Han, Kereitleri yendikten sonra Kereit'i kağanının altın çadırını, altın sofrası takımını ve altın içki kadehlerini hizmetçileriyle birlikte verdiğini açıklamıştır⁷⁹. Yukarıda sözünü ettiğimiz "ayag", aynı zamanda kağanlık simgesi olup Uygur edebiyatında da "ayag" yani içki kadehi şeklinde geçmektedir. Kurultaylarda önemli bir simge olan kadeh, Buda dininin de önemli bir sembolüdür. Kutadgu Bilig'de de hükümdarlık ve vezirlik simgesi olarak "ayag" (kadeh) kelimesi çok geçmektedir. Ayrıca "damga, at, at eyeri (üstem), hil'at (kedüt)" kavramları da birer devlet adamlığı sembolüdür ve kurultay toplantılarında da kullanıldığı belirtilmektedir⁸⁰.

SONUÇ

Bozkır Türk kavimlerinde hükümdarlar her ne kadar son sözü söyleyen kişi olmuşsa da, Kurultaya danışmadan büyük kararlar vermemişlerdir. Kurultay ise; doğrudan karar alan, yasa koyan bir yapı değildir. Özellikle hükümdar tarafından

edilmiştir: "Yabgu süslü ve altın yıldızlı bir taht üzerinde oturuyordu; tahtın tekerlekleri bile vardı ve icabında önüne at koşulabiliyordu. Elçiler Sizabulos'u saygı ile selâmladıktan sonra, Zamarkhos iki memleket arasında samimi dostluğu belirten kısa bir nutuk söyledi. Kağan buna aynı anlamda sözlerle cevap verdi. Arkasından elçilerle Kök Türk devlet adamları ziyafet sofrasına oturdular ve neşe içinde akşama kadar beraber kaldılar. Kök Türkler ziyafette şarap da vermişlerdi ama bu, bildiğimiz üzüm şarabı değil, öyle şıra gibi bir çeşit içkiydi. Çünkü onların memleketlerinde üzüm yetişmez. Akşam herkes misafır edildiği yere döndü. Ertesi gün başka, daha süslü bir çadırda toplandılar, onun içi de ipek halılarla döşeli, heykellemeyle donanmıştı. Kağan som altından yapılmış bir kerevet üzerinde oturuyordu; çadırın ortasından altın güğümler, ibrikler ve başka kaplar yan yana dizilmiş duruyordu. arada eski Kök Türk adetine uyarak, devlet adamlarından kâh biri, kâh öteki kadeh kaldırıyorlardı. Bu âlem de akşama kadar sürdü. Üçüncü gün yine başka bir çadırda buluştular; bu hepsinin en süslüsü idi. Ağaç direkler altınla kaplı olduğu gibi, altın yıldızlı kerevetin üzerine altın işlemeli dört yastık atılmıştı. Bu çadırsarayın ön avlusunda gümüş sahanlar, gümüş tepsiler, gümüş heykelleme gibi hep gümüş eşya yüklü arabalar duruyordu. Bizans elçisi, gördüğü bu eşyanın güzelliğinden, Bizans zevkinden hiç bir zaman geri kalmayan bu ihtişamdan takdirle bahseder. Anlaşılan Kök Türkler Bizanslıları hazine çadırına tesadüfi olarak götürmemişler ve bununla gerçekten hedeflerine ulaşmışlardır, çünkü Kök Türk kağanının gözler kamaştırıcı servetini gördükleri vakit hayranlıkları son haddini bulmuştur". Bkz. Taşağıl, A. (2004). Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; Gumilev, L. N. (2004). Eski Türkler. (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, s. 76.

⁷⁸ Togan, 2013, a.g.e., s. 52-54. Buna bir başka örnek olarak Cengiz Han'ın oğullarından Ögeday Han, küçük kardeşi Toluy'un elinden kadehi alarak tahta çıkmıştır. İslamiyetin kabulüyle Türklerde kaybolan birçok gelenek, Çingiz Han devletinde yaşamıştır. Kadeh çok sıkı bir sıra ve seremoniye göre tutulmuş, kadeh gezdirilirken de el çırpılmıştır. Bkz. Rubruk, W. V. (2019). *Moğollar'ın Büyük Hamma Seyahat-Reise zu den Mongolen*. (Çev. Ergin Ayan), İstanbul: Kronik Kitap, s. 44-47.

⁷⁹ Grousset, R. (2003). *Bozkır İmparatorluğu*. (Çev. R. Uzmen), İstanbul: Ötügen Neşriyat, 192-195.

⁸⁰ Temir, 2010, a.g.e., s. 199-203.

alınan kararların kabul edilmesinde ve uygulanmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Fakat unutulmamalıdır ki, Bozkır Türk devletlerinde kağan, önce Göktanrı huzurunda, sonra da halkın huzurunda sorumlu tutulmuş; görev ve sorumluluklarını yerine getirmedeği vakit gerekirse tahttan dahi indirilmiştir. Burada hükümdarın siyasal otoritesinin, töre ve meclis yoluyla kısıtlanmış olması, onun mutlak bir hâkimiyet hakkına sahip olmadığını gösterir. Dolayısıyla devlet, keyfi yönetilecek bir kurum olmadığı gibi kağanın sonsuz egemenliğinden de söz edilemez. Hükümdar, bozkır Türk devletlerinde, tek başına otorite olmadığı için bu yönüyle monarşik rejimlerden ayrılmaktadır. Çünkü devlet, belirli bir ailenin veya hanedanın ortak malı sayılmamış; belli bir veraset kuralı da konmamıştır. Yine devlet yapısı içinde soylular, din adamları gibi ayrı sınıflar yoktur; herkes siyasete katılma hakkına sahiptir. Ekonomik düzende ise kişisel mülkiyete dayalı bir serbestlik bulunmaktadır.

Günümüzdeki meclis anlayışının temelleri olarak sayılabilecek ilk adımlar, bozkır Türk kavimlerinin devlet yapılanmalarının daha ilksel aşamalarında dahi bu kurumlar vasıtasıyla atılmıştır. Eskiçağ Türk Tarihinde farklı isimlerle oluşturulan (Kengeş meclisi, toy, kurultay) bu müesseselerin Türk Tarihindeki meclis anlayışının özünü oluşturduğu ve demokratik yaklaşımında ilk safhası olarak değerlendirilebilecek kurumlar olduğu söylenebilir. Yetkileri ve isimleri farklı olsa da sorumlulukların ortak olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle halk adına alınan kararlara şahitlik etmiş olmaları, Bozkır Türk Tarihi adına önemli bir meseledir. Halkın seçtiği temsilciler tarafından oluşan, meclis niteliğindeki bu yapılar halk birlikteliğinin ve dayanışmasının da en güzel örneği olmuşlardır. Aslında Bozkır Türk Tarihi içerisinde Türklerin kurulduktan kısa bir süre sonra örgütlü bir yapılanmaya gidebilmelerinin bu kurumlar sayesinde daha hızlı olmuş olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Altheim, F. (1959). *Geschichte der Hunnen*, I. Berlin, online: <https://www.jstor.org/stable/41042799?seq=1>, Erişim: 21.07.2020.
- Arsal, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: TTK Yayınları.
- Arslan, M. (1987). *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Avcıoğlu, D. (1979). *Türklerin Tarihi*. 1. Cilt, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Avcıoğlu, D. (2000). *Türklerin Tarihi*. C.I, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Bang, W., Rahmeti, G. R. (2012). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Barthold, V. V. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. (3. Basım), İstanbul: Divan Kitap.
- Brion, M. (2018). *Hunların Hayatı*. (Çev. M. Reşat Uzman), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Chavannes, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. (Çev. M. Koç), İstanbul: Selenge Yayınları, s. 301- 302.
- De Groot, J. J. M. (1921). *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*. Berlin: Leipzig.
- Donuk, A. (1979-1980). "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı". TED, C. X-XI, S. 10-11, s. 29-56.
- Donuk, A. (2011). "Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği". *Tarih Dergisi* S. 52, İstanbul, s. 1-12.
- Durmuş, İ. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2017). *Dede Korkut Kitabı I*. İstanbul: Boğaziçi Yayınevi.
- Gumilev, L. N. (2004). *Eski Türkler*. (Çev: D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, s. 76.
- İzgi, Ö. (1977). "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceleri". *İ.Ü. Tarih Dergisi*, S.31, s. 29-36.
- Kafesoğlu, İ. (2004). *Türk Milli Kültürü*. 25. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 232-234.
- Kaşıkçı, O. (2002). "Eski Türklerde Devlet Başkanlığı ve Hakanlık". *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, C.2, s. 888-893.
- Koca, S. (2002). "Büyük Hun Devleti". *GTT*, C.I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 545-550.
- Koca, S. (2002). "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı". *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C. 2, s. 824-827.
- Koçak, K. (2011). "İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S.4, s. 101-117.
- Kösoğlu, N. (1990). *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*.

- İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya*. (Çev. Sadrettin Karatay), İstanbul: Babil Yayınları.
- Mc Govern, W. M. (1939). *The Early Empires of Central Asia*. Chapel Hill The University of North Carolina Press, New York, s. 27-29.
- Merçil, E. (2007). *Selçuklularda Hükümdarlık Âlametleri*, Ankara: TTK Yayınları.
- Mori, M. (1978). “Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, s. 209-226.
- Nemeth, G. (2014). *Atilla ve Hunlar*. (Çev. Tarık Demirkan), Konya: Kömen Yayınları.
- Niyazi, M. (2018). *Türk Devlet Felsefesi*. Ötüken Neşriyat, s. 60-61.
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 4. C., Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (1979), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yayınları, Ankara.
- Ögel, B. (2002), “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi*. I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. Cilt:1, Ankara: TTK Yayınları.
- Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Orkun, H. N. (2013). *Atilla ve Oğulları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Pelliot, P. (1995). *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*. (Çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pullryblank, E. G. (2010). “Han China in Central Asia”. *International History Rewiew*, 3, p. 278-286.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). *Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler*. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28 (45), 1-12.
- Sümer, F. (1967). *Oğuzlar, Tarihleri, Boy Teşkilatı Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayını.
- Taşagıl, A. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Temir, A. (2010). *Moğolların Gizli Tarihi I- Tercüme*. 4. Baskı. (Çev. Ahmet Temir), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Togan, Z. V. (1982). *Oğuz Destanı- Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*. İstanbul: Enderun Yayınları, 2. Baskı, s. 64.
- Togan, Z. V. (2013). *Oğuz Destanı*. 2. Basım, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Turan, O. (2019). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Verne, J. (1308). *Çin’de Seyahat*. (Tercüme: Ahmed İhsan), Dersaâdet. (İstanbul): Alem Matbaası.

Bölüm 38

Akıllı Lojistik

Mehri Banu ERDEM¹

*¹Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Türkoğlu Meslek Yüksekokulu,
Yönetim ve Organizasyon Bölümü, mbsunbul@ksu.edu.tr, ORCID:0000-0002-9763-3271*

ÖZET

Endüstri 4.0 kavramı dijitalleşme, ürünler ve değer zinciri süreçlerinin otomasyonu, ürünlerin, fabrikaların, insanların ve nesnelerin gömülü yazılımlarla zenginleştirildiği, zekice dağıtılmış sistemlerde gerçek ve sanal üretim dünyalarının entegrasyonunu ifade etmektedir. Bu kapsamda, lojistik ve tedarik zinciri yönetimi de hızla değişerek, üretim sistemlerinin tedarikçiler ve müşterilerle dijital teknolojiler aracılığıyla yatay entegrasyonu desteklemek için gelişen öncü bilgi sistemler) uygulama alanları haline gelmektedir. Lojistik, çeşitli sektörlerde uzun süredir temel bir destek fonksiyonu olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle endüstri 4.0 devrimi lojistikte de etkisini göstererek akıllı lojistiği ortaya çıkarmıştır. Akıllı lojistik; otomatik yönetim, otomatik taşıma sistemleri, otomatik depolama sistemleri, dijital envanter yönetimi ve akıllı denetim gibi mekanizmaların süreçlere entegre edilmesidir. Dolayısıyla akıllı lojistik akıllı bilgi teknolojileriyle entegre olarak hareket eden bütünleşik bir süreci ifade etmektedir. Akıllı lojistikte süreçler, yapay zeka, blokzincir, bulut bilişim ve nesnelerin interneti gibi dijital teknolojiler aracılığıyla programlanmış görevlerin yürütülmesiyle yönetilmektedir. Bu bölümde endüstri 4.0 teknolojilerinin lojistikte kullanımı ve akıllı lojistik süreçleri açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Endüstri 4.0, Lojistik 4.0, Akıllı lojistik, Dijitalleşme

1. GİRİŞ

Devrimler, bir anda gerçekleşen ve kökten değişimler yaratan olaylar olarak tanımlanmaktadır. Tarih boyunca gerçekleşen her radikal inovasyon, endüstriyel süreçlerde, toplumsal yapıda ve ekonomik sistemlerde devrim yaratmış ve büyük dönüşümlere neden olmuştur (Güler, 2019). Günümüzdeki teknolojik düzeye ulaşılması da, birbirini takip eden ve tetikleyen üç radikal inovasyonun ve onların önce endüstriyel sonra da toplumsal düzeyde yarattığı devrimlerle gerçekleşmiştir (Şekkeli, 2022). İlk olarak, buhar makinesinin endüstride kullanımı büyük etki yaratmış, önceleri loncaların yönetiminde üretilen küçük mallar, fabrikalarda üretilmeye başlanmıştır. Yine buhar gücünün demiryolu taşımacılığında kullanılması taşıma ve dağıtım sürecinin çok daha kolay işlemlerini sağlamıştır. Bu dönem 1. Sanayi devrimi ya da Endüstri 1.0 diye adlandırılmaktadır. İkinci radikal inovasyon ise, yeni enerji kaynaklarının (elektrik, gaz, petrol vb.) icat edilmesidir. Bu icatların üretimde kullanılmasıyla makinelerin etkinlikleri ve verimlilikleri artmıştır. Henry Ford'un iş bölümü ve hareketli montaj hattının geliştirmesiyle bu makinelerle seri üretim mümkün hale gelmiştir. Yine Taylor'un Bilimsel Yönetim Yaklaşımıyla bütün süreçler matematik temeline oturtularak ölçülmeye ve iyileştirmeye başlanmıştır. Tüm bunların etkisi ile Endüstri 2.0 hayata geçmiştir. Üçüncü radikal inovasyon, makineleri programlanabilir hale getiren Programlanabilir Mantık Denetleyicileri (PLC) olarak adlandırılan teknolojinin geliştirilmesidir. Bu teknoloji Endüstri 3.0'a geçişe neden olmuştur. Nükleer enerji, internet, kişisel bilgisayarlar ve telekomünikasyon araçları gibi teknolojik gelişmelerin de yaşandığı bu dönem Endüstri 4.0'ın da temellerini atmıştır (Şekkeli ve Bakan, 2018).

Günümüzde ise otonom robotlar, çağdaş otomasyon, siber-fiziksel sistemler, nesnelerin interneti gibi yeni radikal inovasyonlar Endüstri 4.0'ın başlamasına zemin hazırlamıştır. Endüstri 4.0'ın temel itici güçlerinden biri olan endüstriyel robotlar, 20. yüzyılın son on yıllarından bu yana önemli ölçüde gelişmiş, daha üretken, esnek, çok yönlü, daha güvenli ve işbirlikçi hale gelerek tüm ekosistemde benzeri görülmemiş düzeyde bir değer yaratmaya başlamışlardır (Othman vd., 2016).

Bu yeni devrimle; internet aracılığıyla birbirleriyle etkileşim kurabilen nesnelere (IoT), sensörler ve akümülatörler ile fiziksel dünyayı sanal dünyaya bağlayan siber fiziksel sistemler (CPS), tüm verilerin (big data) depolanabildiği bulut bilişim (cloud) teknolojileri, reel dünyadaki davranışları bilgisayar ortamına aktaran simülasyonlar, artırılmış gerçeklik (AR) teknolojileri, yapay zekaya (AI) sahip kendi başına hareket eden otonom robotlar (autonomous robots) ve insansız araçlar ve tüm bu bileşenlerin üretimde aktif olarak

kullanıldığı akıllı fabrikalar (smart factory) hayatımızda yerini almaya başlamıştır (Şekkel, 2021). Akıllı makineler ile sistemlerin entegrasyonunu sağlayarak üretim süreçlerinde değişiklikler meydana getiren, üretim verimliliğini ve esnekliğini artırarak ürün değişikliklerinde kolaylık sağlayan kolektif bir terim olan Endüstri 4.0'ın etkisi yalnızca teknoloji için değil aynı zamanda yeni çalışma yöntemleri ve dolayısıyla insanların çalışma hayatındaki yeni rolleri için de geçerlidir (Dembińska, 2018).

Üretimde gerçekleşen endüstri 4.0 kapsamındaki yenilikler beraberinde, üretimin ayrılmaz bir parçası olduğu tedarik zincirinde de önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Üretim süreçlerinde olduğu gibi tedarik zincirinde yer alan her bir faaliyette de endüstri 4.0 teknolojileri önemli bir yer edinmiştir. Üretim süreçlerindeki bu yeni yaklaşım, müşterilerin gereksinimlerini karşılamak amacıyla üretim noktası ile tüketim noktası arasındaki malların, hizmetlerin ve ilgili bilgilerin ileri ve geri yöndeki akışını ve depolanmasını verimli, etkili bir şekilde planlayan, uygulayan ve kontrol eden tedarik zinciri yönetiminin bir parçası (CSCMP, 2023) olan lojistik yönetiminde de yeni uygulamaların geliştirilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda Endüstri 4.0 fikrinin ardından Akıllı Lojistik ya da Lojistik 4.0 olarak da adlandırılan yeni bir Lojistik konsepti ortaya çıkmıştır. (Torbacki ve Kijewska, 2019).

2. AKILLI LOJİSTİK

Lojistik 4.0 olarak da adlandırılan akıllı lojistik iş yönetimi, ana iş, yardımcı iş ve katma değerli iş gibi farklı bölümleri içermekte ve tüm işlemleri akıllı bilgi teknolojilerini entegre ederek bilimsel yöntemlerle gerçekleştirmektedir. Endüstri 4.0 teknolojilerini etkisi ile otomatik yönetim, taşıma sürecinin görselleştirilmesi, akıllı denetim, akıllı taşımacılık, dijital envanter yönetimi, malzeme taşıma vb. yapılabilmekte ve lojistik bilgi akışı faaliyetlerinin yanı sıra lojistik hizmetlerinin yanıt hızı ve verimliliğinin iyileştirilmesi de sağlanmaktadır. Akıllı lojistikte katma değerli iş ile akıllı bilgi teknolojisinin entegrasyonu ile elde edilen bilgileri derinlemesine araştırmak, analiz etmek, katma değerli hizmet alanını genişletmek mümkün hale gelmektedir (Albrecht vd., 2023).

Akıllı lojistik paradigmasının uygulanması, avantajları ve dezavantajlarıyla çift taraflı bir aynadır. Faydalar açısından bakıldığında, insan emeğinden tasarruf edilmesine, lojistik işlevler ile bilgi unsurları arasındaki bağlantının standartlarının yükseltilmesine ve lojistik şirketlerinin ekipmanlarının en yeni teknolojilerle kullanılmasına olanak tanımaktadır. Dezavantajlar açısından bakıldığında ise yüksek yatırım maliyetine sebep olması ve somut bir teknolojik alt yapıya sahip olmayı gerektirmesidir (Szymańska vd., 2017; Issaoui vd.,

2021). Lojistik süreçler endüstri devrimlerine paralel olarak değişmiş ve 1780'den günümüze yani akıllı lojistik aşamasına gelene kadar çok çeşitli dönüşümler yaşanmıştır (Tablo 1).

Tablo 1. Endüstrinin ve lojistiğin yıllara göre gelişimleri

Yıllar	ENDÜSTRİ ÇAĞI	LOJİSTİK ÇAĞI
2020	Endüstri 4.0	Lojistik 4.0 (Akıllı Lojistik) Akıllı taşıma sistemleri ve eş zamanlı lokasyon sistemleri
2010	Optimum esnek üretim şartları altında ve yoğun bir biçimde kişiselleştirilmiş ürün üretimi	
2000	Endüstri 3.0	Lojistik 3.0 1980'lerden itibaren lojistik yönetim sisteminin kullanılması
1990	Mikro işlemciler, ilk programlanabilen mantık denetleyicileri. 1969 ile 2000'li yıllar arasında elektronik ve bilgi teknolojileri kullanımı	
1980		
1970	Endüstri 2.0 Elektrik enerjisi ile seri üretim	Lojistik 2.0 1960'dan itibaren elleçleme sistemlerinin otomatikleşmesi
1960		
1880		
1870		
1860	Endüstri 1.0 1784 ile 1870 yılları arası dokuma tezgahları, su ve buhar gücü	Lojistik 1.0 19. yüzyıl sonları ve 20.yüzyıl başlarında taşımacılığın mekanikleşmesi
1850		
1800		
1790		
1780		

Kaynak: (Frazzon vd., 2019)

Endüstri 1.0 ve Lojistik 1.0, lojistik hizmetlerinin odak noktası haline geldiği mekanik çağdır. Bu dönem, malların taşınması ve depolanmasında el emeği kullanımından makine kullanımına geçiş ile karakterize edilmektedir. Lojistik operasyonlarını kolaylaştırmak için de yine mekanik araçların kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu da ürünlerin teslimatının daha hızlı ve verimli olmasını sağlamıştır.

Ayrıca hammaddeler ve nihai mallar için depolar oluşturulmuştur. Taşımacılık ise ağırlıklı olarak karayolu ile yapılırken, buhar enerjisinin gemilerde ve trenlerde kullanılmasıyla deniz yolu ve demir yolu taşımacılığı da yapılmaya başlanmıştır.

Endüstri 2.0 ile eş zamanlı olarak ortaya çıkan Lojistik 2.0, elektrik çağına damgasını vurmuştur. Enerjinin buhardan petrole, gazla ve elektriğe geçişiyle birlikte bu dönemde çeşitli işbirliği biçimleri, yeni ortaklar ve yeni ulaşım araçlarını kapsayan lojistik sistemleri geliştirilmiştir. Örneğin depolarda ürünler

elektrikli raflara otomatik olarak yerleştirilmeye ve elleçleme manuel yerine motorla çalışan araçlarla yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde, karayolu taşımacılığı hala devam etse de demiryolu ve buharlı gemi taşımacılığı daha da yaygın hale gelmiştir. Taşımacılıkta konteyner gemileri yine bu dönemde kullanılmıştır. Elektrikli makineler, lojistik sistemlerinin verimliliğini, kontrolünü ve güvenilirliğini artırarak nakliye ve depolamada hakimiyet kurmaya başlamıştır.

Endüstri 3.0 ile birlikte Lojistik 3.0'a giren lojistik sektörü, bilgi çağına girmiştir. Bu dönemde lojistik ve tedarik zincirlerinin önemi artmıştır. Bilgisayarların ve otomasyon ekipmanlarının ortaya çıkmasıyla birlikte gerçek zamanlı izleme, envanter yönetimi ve diğer lojistik operasyonlar kolaylaşmış ve tüm tedarik zincirinin koordinasyonu ve optimizasyonu mümkün hale gelmiştir. Ayrıca TMS (Transport Management System- Taşımacılık yönetim sistemi), ERP (kurumsal kaynak planlaması), WMS (Warehouse Management System- Depo yönetim sistemi) gibi yazılımlar sektörde yaygınlaşmaya başlamıştır (Li vd., 2023; Poli vd., 2018; Galindo, 2016).

Endüstri 4.0'ın etkisiyle lojistik uygulamaları yine değişmiş ve dönüşmüştür. Akıllı lojistik ya da lojistik 4.0 olarak adlandırılan bu dönüşüm, hızla değişen müşteri beklentilerinin getirdiği zorlukları karşılamanın, yeni teknolojilerin getirdiği fırsatlardan yararlanmanın ve yeni iş modellerini kolaylaştırmanın etkili bir yoludur. Akıllı lojistik genellikle taşıma, depolama ve müşteri hizmetleri gibi geleneksel çözümlere göre daha akıllı bir şekilde planlanan, yönetilen, uzaktan izlenebilen ve kontrolün kolaylaştığı, insansız teslimat ve otomatik depolama gibi farklı lojistik operasyonlarını ifade etmektedir (Ding vd., 2021). Küreselleşmenin hızlı yaşanması, uluslararası ticaretin artışı ve e-ticaretin yaygınlaşması gibi faktörler de bu değişimi tetiklemiştir. Otomasyon, büyük veri analitiği, yapay zeka ve nesnelerin interneti gibi teknolojilerin lojistik süreçlere entegre edilmesiyle başlayan bu dönüşümle malzeme akışı, envanter yönetimi, taşımacılık ve dağıtım gibi lojistik operasyonlar daha akıllı, hızlı ve maliyet etkin hale gelmektedir (Çimen, 2022).

2.1. Akıllı Lojistiğin Geleneksel Lojistiğe Göre Farkları

Lojistik, endüstriler için değer zincirinin temel dayanağı haline gelmiş ve doğru malın, doğru miktar ve doğru kalitede, doğru zamanda, doğru yerde, doğru durumda ve doğru fiyatla elde edilmesi onlar için hayati önem taşımaya başlamıştır. Aksi halde piyasada rekabetçi olmaları mümkün olmamakta ve dinamik olarak değişen ve belirsiz bir lojistik ortamında bu gereklilikleri yerine getirmek giderek zorlaşmaktadır. Siber fiziksel sistem (CPS), kablosuz ağlar, Nesnelerin ve Hizmetlerin İnterneti (IOT&S), Büyük veri, bulut bilişim vb. kavramlar bu zorluklar için olası çözüm olarak görünmektedir. Bunun

sonucunda uygulanması kaçınılmaz olarak geleneksel lojistiğin bazı temel kavramlarının yeniden değerlendirilmesi ve geliştirilmesi gerekliliğini doğurmaktadır (Wang, 2016). Yeni endüstri 4.0 teknolojilerinin ve ileri yapay zeka analizlerinin kullanılmasıyla akıllı lojistik, geleneksel lojistikten dört temel özellikte ayrılmaktadır:

1. Zeka: Yapay zeka, otomasyon teknolojisi ve bilgi ve iletişim teknolojisi gibi akıllı teknolojiler, lojistik operasyonlarının otomasyon düzeyini iyileştirmek ve yaygın lojistik yönetimi sorunları hakkında akıllı karar almayı gerçekleştirmek için tüm lojistik süreçte uygulanmaktadır.
2. Esneklik: Akıllı lojistik, daha doğru talep tahmini, envanterin daha iyi optimizasyonu ve daha verimli nakliye rotası nedeniyle daha yüksek derecede esnekliğe sahiptir. Akıllı lojistiğin beklenmedik sorunlarıyla baş etme yeteneğinin artması müşteri memnuniyetini de artırmaktadır.
3. Lojistiğin Entegrasyonu: IoT ve ICT (Information and Communication Technology, Bilgi ve İletişim Teknolojisi) gibi teknolojiler ile lojistik süreçte acenteler arasında bilgi paylaşımı sağlanmakta ve ilgili iş süreçleri merkezi olarak yönetilebilmekte, böylece farklı lojistik süreçlerin koordinasyonu güçlendirilmektedir.
4. Kendi Kendini Organize Etme: Gerçek zamanlı izleme ve akıllı karar verme, lojistik sisteminin önemli insan müdahalesi olmadan çalışmasını sağlamakta, bu da lojistik operasyonlarına daha yüksek verimlilik getirmektedir (Feng ve Ye, 2021).

2.2. Akıllı Lojistiğin Temel İşlevleri

Akıllı lojistiğin temel işlevleri arasında algılama, entegrasyon, akıllı analiz, optimizasyon kararı, sistem desteği ve her lojistik senaryosu için zamanında geri bildirim yer almaktadır.

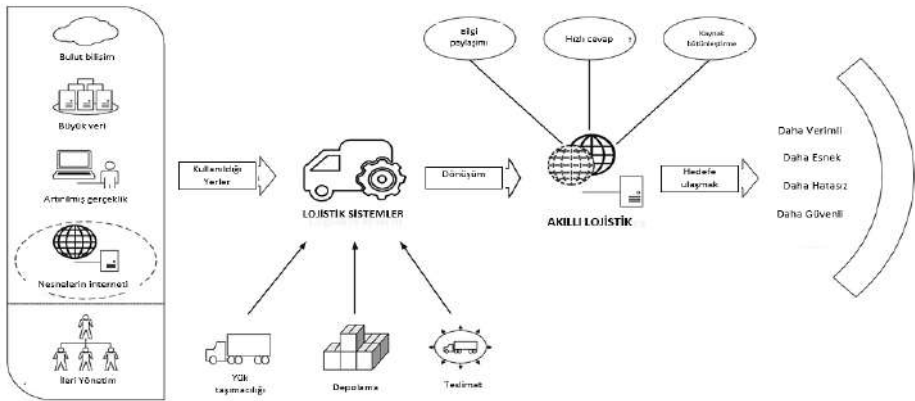
- Algılama: Akıllı algılamayı gerçekleştirmek için kullanılmaktadır. Taşıma, depolama, yükleme ve boşaltma, bilgi hizmetleri ve diğer hususlara ilişkin büyük miktarda doğru bilgi toplamak için çeşitli ileri teknolojiler kullanılmaktadır.
- Entegrasyon: Verilerin ve süreçlerin standartlaştırılması yoluyla veri bağlantısı, açıklık ve dinamiklerin sağlanmasıdır. Toplanan bilgiler, güçlü bir veri tabanı oluşturmak amacıyla veri arşivleme amacıyla ağ üzerinden veri merkezine iletilmektedir (Feng ve Ye, 2021).
- Akıllı Analiz: Lojistik problemlerin akıllı simülatör modelleri ve algoritmalar kullanılarak analiz edilmesidir.
- Optimizasyon Kararı: Akıllı karar fonksiyonudur. Akıllı lojistik sistemi, tahmine dayalı analiz sayesinde en akılcı ve etkili çözümleri

önerebilmektedir. Daha sonra farklı durumlara göre daha doğru ve bilimsel kararlar vermektedir.

- Sistem Desteği: Akıllı lojistik her senaryodan bağımsız değildir. Her senaryo, verileri paylaşmak ve kaynak tahsisini optimize etmek için birbirine bağlanabilmekte; bu da tüm lojistik senaryoları için en güçlü sistem desteğini sağlamaktadır.
- Otomatik Düzeltme: Akıllı lojistik sistemi önceki fonksiyonlara dayanarak en etkili çözümü takip ederek çalışabilmektedir. Bazı sorunlar bulunduğu anda bunlar otomatik olarak düzeltilmektedir.
- Zamanında Geribildirim: Akıllı lojistik sistemi gerçek zamanlı bir güncelleme sistemidir. Geri bildirim, sistem sorunlarının zamanında çözülmesi için güçlü bir garanti sağlayan sistem düzeltme ve sistem iyileştirme uygulamasının önemli bir parçasıdır (Song vd., 2020)

3. AKILLI LOJİSTİKTE KULLANILAN ENDÜSTRİ 4.0 TEKNOLOJİLERİ

Lojistikteki bu yeni yaklaşım, hem süreç yönünü hem de en son bilişim teknolojilerinin çözümleri aracılığıyla lojistiğin desteklendiği teknolojik yönünü içermektedir. Akıllı lojistik süreçlerin planlanması, depo işletimi ve malların depolarda konuşlandırılması, akıllı taşıma sisteminin yönetimi ve güvenli bilgi akışlarının yönetimi gibi faaliyetleri içermektedir (Şekil 1).

Şekil 1. Akıllı lojistiğin kavram haritası (Ding vd., 2021)

Şekil 1’de gösterildiği gibi, akıllı lojistikteki lojistik süreçler (yani yük taşımacılığı, depolama ve teslimat); IoT, büyük veri, bulut bilişim, artırılmış gerçeklik, siber fiziksel sistemler, fiziksel sistemler, yapay zekanın vb. işbirlikçiliği sayesinde bilgi paylaşımı, hızlı yanıt ve kaynak entegrasyonu

yaratmaktadırlar. Bu işbirliğine dayalı gelişim, akıllı lojistiği işbirliği odaklı ve entegre bir sistem haline getirmektedir. Bu sayede lojistik operasyonlar geleneksel yöntemlere göre daha akıllı hale gelmektedir. Müşteriler açısından bakıldığında akıllı lojistik, daha verimli, daha esnek, daha doğru ve daha güvenli lojistik hizmetleri sağlamaktadır (Ding vd., 2021). Bu faaliyetleri gerçekleştirmek için de siber-fiziksel sistemlerdeki sensörler (RFID, LIDAR, ivme ölçerler, GPS, kameralar, nem sensörleri); nesnelerin interneti; bulut bilişim, yapay zeka, büyük veri, blokzincir teknolojisi; drone, robot ve otonom araçlar ve artırılmış gerçeklik gibi teknolojileri kullanmaktadır (Torbacki ve Kijewska, 2019; Shao vd., 2021).

3.1. Nesnelerin interneti (IoT)

Bilgi devriminin bir sonraki aşaması olarak kabul edilen Nesnelerin İnterneti (IoT), iş modellerini değiştirerek sosyal ve ekonomik alanları önemli ölçüde etkilemektedir. Nesnelerin İnterneti kavramı ilk olarak 1999 yılında İngiliz girişimci ve start-up'ların kurucusu Kevin Ashton tarafından kullanılmıştır. Bu fikir, fiziki dünyanın her yerinde bulunan sensörleri kullanarak bilgisayarlarla iletişim kuran (veri alışverişinde bulunduğu) bir sistemi tanımlamak için geliştirilmiştir. Nesnelerin İnterneti'nin özü, cihazların kendisinde değil, onlar tarafından toplanan ve gönderilen verilerin gizli potansiyelinde yatmaktadır (Dembińska, 2018).

İnsanların olduğu veya olmadığı ortamlardaki bilgileri algılayabilen ve yakalayabilen çok yönlü cihazlardan oluşan IoT, işletmelere veri odaklı analitikler yürütme ve daha önce görülmemiş bilinçli kararlar alma yetkisi veren çok sayıda akıllı cihazları ve hazır bağlantıları içermektedir. Nesnelerin interneti yalnızca nesnelere değil aynı zamanda süreçlerden, verilerden, insanlardan ve hatta hayvanlardan veya atmosferik olaylardan, yani değişken olarak ele alınabilecek her şeyden oluşmaktadır. Buna akıllı telefonlar, buzdolapları, çamaşır makineleri, lambalar, video sensörleri, kameralar, giyilebilir cihazlar ve makine bileşenlerinden (örneğin, bir uçağın jet motoru veya bir petrol platformunun sondajı) kadar her şey dahildir (Cong vd., 2021).

Lojistik süreçler RFID (Radio Frequency Identification) etiketleri ve WSN (Wireless sensor network) sensörleri tarafından izlenmektedir. RFID, gerçek zamanlı izleme için bilgi alışverişinde bulunmak üzere sensörler ve etiketler arasındaki kablosuz radyo sinyallerini kullanarak belirli nesnelere tanımlayabilen bir kablosuz iletişim teknolojisidir. RFID teknolojisi hammaddeleri, devam eden işleri, bitmiş ürünleri, depoları, lojistiği ve tedarik zincirlerini takip etmek için kullanılmaktadır. WSN sistemi ise veri toplama birimleri ve algılama birimlerinden (yani düğümlerden) oluşmakta ve parlaklık,

nem, sıcaklık, basınç, kimyasal bileşim, sese dair verileri toplamaktadır. Lojistik uygulamalar açısından WSN, çoğunlukla soğuk zincir lojistiğinde uygulanmaktadır (Trappey vd., 2017).

Lojistik süreçte araç, kargo, sürücü durumu, ekipman otomasyonu, ekipman konumlandırma, ekipman durumu, ekipman sevkiyatı vb. konularda IoT teknolojileri sıklıkla kullanılmaktadır. Ayrıca IoT teknolojileri sayesinde ambalaj piyasası, geleneksel ambalajlardan etkileşimli, bilinçli ve akıllı ambalajlara doğru değişmiş ve ambalaj üzerindeki RFID, (near field communication) NFC, Bluetooth gibi sensörlerle ve akıllı etiketlerle dinamik bir etkileşim kurmak mümkün hale gelmiştir (Song, vd., 2020). Burada temel amaç lojistik süreçleri izleyerek, takip ve kontrol ederek bu süreçlerin etkinliğini ve verimliliğini artırmak, maliyetleri ve kayıpları azaltmaktır (Woschank ve Zsifkovits, 2021).

3.2. Siber fiziksel sistemler (CPS)

Siber Fiziksel Sistemler (CPS), fiziksel varlıkları hesaplama sistemine bağlayan ve yöneten bir sistem oluşturan bir teknolojiler koleksiyonu olarak tanımlanmaktadır (Shao vd., 2021). CPS, etkileşimli iletişimi sağlamak için gömülü sistemleri içeren ürünler, cihazlar, binalar, ulaşım araçları, üretim tesisleri ve lojistik bileşenleri gibi fiziksel nesnelere veya yapılardır (Woschank ve Zsifkovits, 2021). Siber fiziksel sistemler, siber uzaydan ve fiziksel dünyadan gelen geri bildirim yoluyla gerçek zamanlı verilerin elde edilmesi ve siber alanı oluşturan ve besleyen akıllı veri yönetimi, veri analitiği ve bilgi işlem yetenekleri olmak üzere iki ana süreçten oluşmaktadır (Shao vd., 2021).

Siber Fiziksel Sistemler (CPS) kendi aralarında ve kendine benzer fraktal üretim sistemlerinin prensiplerine göre bağımsız olarak optimize olabilmektedir. Akıllı fabrikalarla, insan kaynakları veya makinelerle etkileşime girebilmekte ve kendisini gerçek zamanlı bir şekilde organize edebilmektedir (Woschank ve Zsifkovits, 2021).

Akıllı lojistik sistemleri ağ bağlantılı CPS elemanlarında dağıtılmış sisteme sahiptir. CPS, ortamların alt bileşenlerini optimizasyonunu sağlamak, stabilize etmek ve koordine etmek amacıyla bir ortamı izlemek veya elektro-mekanik sistemleri (robotlar, üretim hatları vb.) kontrol etmek için kullanılmaktadır. Böylece sistematik olarak hızlı ve doğru müdahaleler sağlamak ve işlenmiş verileri organize etmektedirler (Dönmez vd., 2021).

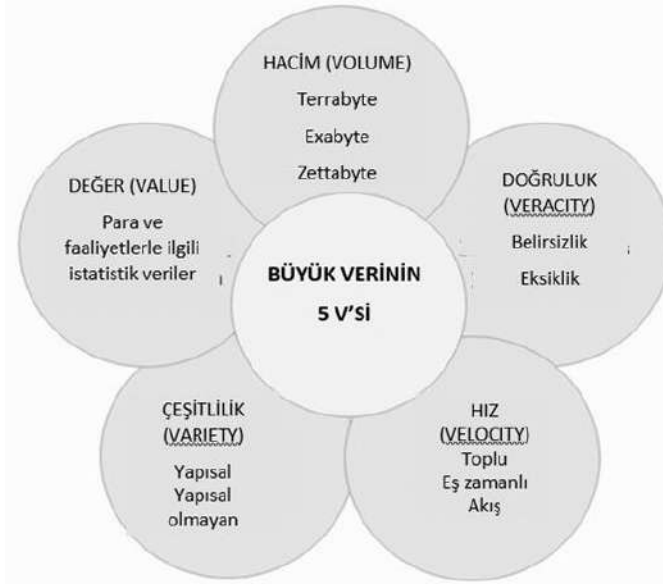
3.3. Bulut Bilişim

Bulut bilişim, yüksek performans ve düşük maliyet sunan bir bilişim teknolojisidir. Üretimi kolaylaştıran, depolama ve hesaplama için büyük

miktarda veri bir bulut bilişim merkezine yüklenebilmektedir (Xu vd., 2018). Bulut bilişim, minimum yönetim çabasıyla hızlı bir şekilde tedarik edilip piyasaya sürülebilen, yapılandırılabilir bilgi işlem kaynaklarının (örneğin ağlar, sunucular, depolama, uygulamalar ve hizmetler) yer aldığı ortak bir havuza her yerden, isteğe bağlı ağ erişimi sağlayan bir modeldir. Bulut bilişimin temel amacı, yoğun bilgi işlem ve depolama kaynaklarının yoğun yönetim altında kullanılmasıdır. Temel özellikleri isteğe bağlı self-servis, geniş ağ erişimi, kaynak havuzu, hızlı esneklik ve ölçülü hizmettir. Özellikleri nedeniyle bulut bilişim, kullanıcılar arasında ölçeklenebilir elastik kaynakları sınırsız bir ağ üzerinden şeffaf bir şekilde paylaşmaktadır. Bu da onu daha çok insan beyni gibi akıllı bir lojistik sisteminin sinir merkezi haline getirmektedir. Akıllı lojistik teknolojisinin sürekli gelişmesiyle birlikte, büyük sistemlerin lojistik bilgi kaynaklarının entegre edilmesi, paylaşılması ve çeşitli kullanıcılara her türlü isteğe bağlı lojistik hizmetinin bulut bilişim yoluyla sağlanması büyük avantajlar sağlamaktadır (Song, vd., 2020).

3.4. Büyük veri

Günümüzde sensör ağları, siber-fiziksel sistemler ve Nesnelerin İnterneti'nin (IoT) yaygınlaşmaya başlaması nedeniyle, sağlık hizmetleri, sosyal medya, akıllı şehirler, tarım, finans, eğitim vb. uygulamalardan çok büyük boyutlarda veri elde edilmektedir. Büyük veri kümelerindeki eğilimleri anlamak geleceğe yönelik stratejiler oluşturmak açısından büyük önem taşıdığı için büyük veri analitiği hem akademiden hem de endüstriden büyük ilgi görmeye başlamıştır. Bu amaçla en küçük ve en az karmaşık sistemlerden akıllı fabrikalara kadar devasa miktarda verinin işlenmesi gerekmektedir. Bu da büyük verinin 5 temel özelliğın iyi analiz edilmesi ile mümkündür (Hariri vd., 2019). 5V olarak adlandırılan bu özellikler hacim (volume), hız (velocity), çeşitlilik (variety), doğruluk (veracity) ve değerdir (value) (Şekil 2).

Şekil 2. Büyük verinin 5V'si (Hariri vd., 2019)

Büyük verinin en belirgin özelliği şüphesiz “hacim”dir. Tüm İnternet için bir anda çok miktarda (zettabayt) veri üretilip depolanmaktadır. Örneğin bir akıllı fabrikada üretilen miktarlar bir bütün olarak çok daha küçük olsa da, analizleri için özel bir yaklaşım gerektirecek kadar büyük hacimlere sahiptir.

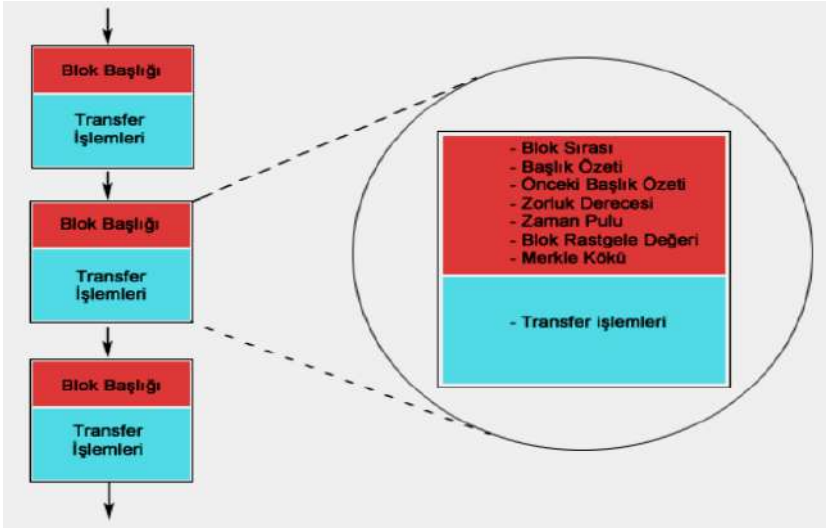
“Hız”, verinin üretildiği ve aynı zamanda yayımlandığı veya depolandığı hızı ifade etmektedir. Verinin kaynağı, sosyal medya veya sensörlerden gelen veriler kadar çeşitli olabileceğinden, veri yapısının önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Bu da veri “Çeşitliliği” olarak adlandırılmaktadır. “Doğruluk” ise yüksek hızda üretilen verinin çok büyük hacimli olması nedeniyle verinin içinde çok fazla gürültü barındırması nedeniyle güvenilirliğinin bozulabilme ihtimalidir. “Değer” olarak adlandırılan listenin son V’si, önemli kalıpları belirlemedeki kullanışlılığıyla ilişkili verilerin anlamlı iç görüsüyle ilgilidir (Hošovský vd., 2021).

Büyük Veri, operasyonel yeteneklere, tüm tedarik zincirinin yürütülmesine ve rota optimizasyonuna olanak sağladığı için lojistik süreçlerde çok önemli bir atılım olarak kabul edilmektedir. Lojistikte büyük veri, nakliye, depolama, elleçleme, yükleme ve boşaltma, paketleme ve teslimat işlemleri gibi lojistik operasyonlara ilişkin veri ve bilgileri tanımlamak için kullanılmaktadır. Lojistik süreçleri yüksek derecede temas ve bilgi alışverişi gerektirdiğinden, büyük veri teknolojisi kargo dağıtımını, lojistik ekspres firmaları ve müşterilerle ilgili tüm veriler gerçek zamanlı olarak bilgi platformuna entegre edilebilmekte, böylece

tüm faaliyetler daha hızlı, verimli ve uygun maliyetli bir biçimde gerçekleştirilebilmektedir. Ayrıca dağıtım için en ideal rotalarının oluşturulmasına, lojistik merkezi konumlarının rasyonelleştirilmesine ve depolama kapasitesinin optimizasyonuna olanak sağlamaktadır. Büyük veri analizi nakliye ve teslimat verimliliğini artırmakta, lojistik maliyetlerini azaltmakta ve müşterilerin ihtiyaçlarını daha verimli bir şekilde karşılayabilmelerine imkan tanımaktadır (Wang, 2022).

3.5. Blok zincir teknolojisi

Blok zincir, süreçteki her faaliyetin şifreli bir şekilde, belirli aralıklarla ve kronolojik sırayla kaydedildiği, her bir bloğun bir önceki bloğun bilgilerini içerdiği ve bu bilgi bloklarının ardışık olarak birleştirildiği bir veri yapısıdır (şekil 3). Blok zincirde çok sayıda blok bulunabilmektedir. Her bir blok bir önceki bloğun karma değerini de içine alarak belirli bir zaman aralığında yapılmış yeni işlemleri kaydetmektedir. Böylece her bir blokta hem geçmiş veriler hem de yeni veriler yer almaktadır. Bloklar birbirine doğrusal (bir zincir gibi), kronolojik sırayla bağlanmaktadır (Tian, 2016).

Şekil 3. Blok zincir yapısı(Kırbaş, 2018, akt., Bakan ve Şekkeli, 2019)

Blok zincir üçüncü bir tarafın katılımı olmadan, iki taraf arasında orijinal, şeffaf, güvenli ve değişmez veri alışverişi için ortak bir ara yüzün standartlaştırılmasını içermektedir. Blok zincir teknolojisinin altı temel özelliği bulunmaktadır. Bunlar (Perboli vd., 2020, Capocasale vd., 2021);

- Özerklik (üçüncü taraflara ihtiyaç duymadan işlem onayının yapılabilmesi)

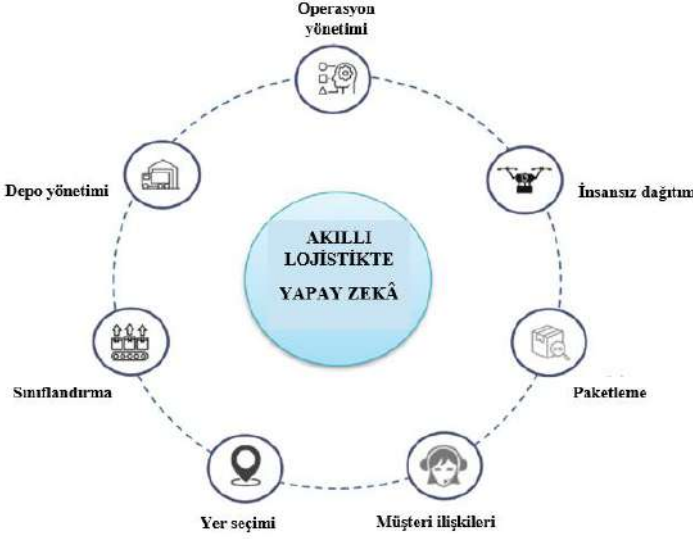
- Özgünlük (işlemlerin dijital olarak imzalanmış olması)
- Değişmezlik (birbirine bağlı bloklarda yapılan işlemlerin değiştirilmesinin mümkün olmaması)
- Şeffaflık ve denetlenebilirlik (tüm verilerin yalnızca mevcut değerini değil geçmiş bilgilerini de saklaması ve verilere doğrudan erişimin olması)
- Yedeklenme ve kalıcılık (verilerin her düğümde sürekli tekrarlanması)
- Dirençlilik (üzerinde işlem yapılmasının zor olması)

Blok zincir sayesinde uçtan uca otomasyon sağlanmakta, evrak işleme süresi kısaltmakta ve maliyetler azalmaktadır. Ayrıca sahteciliğin, üretim kusurlarının ve takibi basitleştirebilir kontaminasyon kaynaklarının takibini yapmak mümkün olmaktadır. Blok zincir, özellikle akıllı lojistik süreçlerinde, değer zincirinin tüm seviyelerinde iletişim ve bilgi teknolojilerinin kullanılmasına ve süreçlerin iyileştirilmesine imkan sunmaktadır (Issaoui vd., 2019). Dağıtılmış depolama, şifreleme algoritmaları ve zaman damgalarını kullanarak geleneksel izlenebilirlik sistemlerinin sıkıntılı noktalarını etkili bir şekilde çözmektedir. Ek olarak, blok zincir teknolojisi, merkezi olmayan uygulamalar, arazi hakları yönetimi, yolsuzluğun önlenmesi, sigorta, dijital patent vb. konular için de bir temel görevi görmektedir (Chukleang ve Jandaeng, 2022).

3.6. Yapay zeka

Yapay zeka, sistemin dış verileri doğru bir şekilde anlama kapasitesi, bu tür verilerden dersler çıkarma yeteneği ve bu tür öğrenmelerin uygulanmasına hızlı bir şekilde uyum sağlayarak belirli hedefleri ve görevleri gerçekleştirme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır. Yapay zeka ile insanların genellikle kamusal ve sosyal ortamlarda yerine getireceği belirli rolleri ve görevleri yerine getirme konusunda insanlarla benzer kapasiteye sahip olmasını ve böylece insan kaynaklı hatalardan etkilenmeden daha verimli ve etkin bir biçimde faaliyet göstermesi amaçlanmaktadır (Balfaqih, 2023).

Yapay zekanın (AI) hızlı gelişimi, çeşitli alanlarda önemli bir popülerlik ve başarı kazanmıştır. Dolayısıyla lojistik sistemlerde de izleme, operasyon ve karar vermeyi kolaylaştıracak yüksek kaliteli çözümler oluşturmak için benimsenmiştir (Luo, 2023). Yapay zeka ağırlıklı olarak depo yönetim süreçlerinde, tesis yeri seçimi, insansız dağıtım sistemlerinin kontrolü, operasyonel süreçleri yönetme, paketleme, sınıflandırma ve müşteri ilişkileri için kullanılmaktadır (Şekil 4) (Song vd., 2020).

Şekil 4. Akıllı lojistikte yapay zeka uygulama alanları (Song vd., 2020)

- Operasyon Yönetimi: Yapay zeka teknolojisi ile operasyon yönetim merkezi, makine öğrenmesi yoluyla kendi kendine öğrenme ve kendini uyarılma yeteneğine sahip olmakta ve iş koşullarını algıladıktan sonra bağımsız bir karar verebilmektedir. Örneğin, lojistik planlama sistemi, makine öğrenimini kullanarak komut ve planlama deneyimini öğrenip otomatik karar almayı gerçekleştirebilmektedir. Lojistik ağı içindeki tüm katılımcılar, bloklar aracılığıyla gerçek zamanlı operasyon akışını takip edebilir ve zaman tahminleri yapabilirler (Bahar vd., 2020).
- Depo Yönetimi: Yapay zeka teknolojisinin IoT, büyük veri, bulut bilişim vb. ile birleştirilmesiyle öğeleri akıllı bir algoritma ile sınıflandırarak insansız depo yönetimi mümkün hale gelmektedir.
- İnsansız Dağıtım: Yapay zeka ulaşım açısından faydalıdır. Yapay zeka algoritması sayesinde insansız dağıtım robotu, dağıtım modunu değiştirmekte ve lojistik maliyetlerini azaltmaya yardımcı olacak yol planlama, akıllı engellerden kaçınma vb. işlemleri gerçekleştirebilmektedir. Dağıtım alanındaki görevler genellikle mekanik, rutin ve tekrarlayıcıdır; bu nedenle mekanik yapay zeka tarafından sağlanan standardizasyon avantajı iyi uyar (Huan ve Rust, 2021).
- Sınıflandırma: Yapay zeka sistemi aracılığıyla, farklı kameralar ve sensörler milyonlarca ürünün gerçek zamanlı verilerini yakalayıp ürünleri marka logoları, etiketleri ve üç boyutlu şekiller aracılığıyla

tanımlayabilmektedir. Bu, ayıklama sisteminin artık tek tek ayıklamak için taşıma makinelerine, tarama ekipmanına, manuel işleme ekipmanına ve personele ihtiyaç duymaması anlamına geleceğinden maliyeti büyük ölçüde azaltmaktadır.

- **Paketleme:** Paketleme sistemi, AI algoritmasını kullanarak ürünlerin hacim verilerini ve paketleme kutusu boyutunu hesaplayarak, kutu tipini ve emtia yerleştirme planını makul bir şekilde düzenlemek için paketleme malzemesini ve paketleme sıralamasını akıllıca hesaplayabilmektedir. Yapay zeka sistemleri, nesnelere internetini kullanarak çeşitli dağıtım çözümleri sunarak mekanik robotları paketleme işlemi için, drone'ları hızlı teslimat için ve sipariş takibi ile yeniden sipariş verme prosedürlerini kolaylaştırmaktadır.
- **Yer Seçimi:** Yapay zeka algoritması, müşterilerin, tedarikçilerin ve üreticilerin coğrafi konumu, ulaşım ekonomisi, iş gücü bulunabilirliği, inşaat maliyeti, vergilendirme gibi gerçek ortamın çeşitli kısıtlamalarına göre tamamen öğrenerek ve optimize ederek en uygun çözüme yakın bir konum modeli verebilmektedir (Huang ve Rust, 2020).
- **Müşteri Hizmetleri:** Akıllı lojistikte yapay zeka tabanlı konuşma tanıma önemli uygulamalardan biri haline gelmiştir. Konuşma tanıma teknolojisine dayanan müşteri hizmetleri temsilcisi, manuel temsilcinin önemli bilgi noktalarını hızlı bir şekilde aramasına ve eşleştirmesine yardımcı olmak için müşterinin sesinin görselleştirilmesini ve akıllı analizini gerçekleştirebilmektedir. Bu da iş verimliliğini ve hizmet kalitesini artırmaktadır. Ayrıca tüketici davranışı tahmini de yapay zeka müşteri hizmetlerinin önemli bir parçasıdır (Song, vd., 2020).

3.7. Otonom Robotlar

Sistemlerdeki bu ilerleme çağı, insanların günlük zorluklar karşısında yetersiz kaldıkları kısımları telafi etmek amacıyla birbirleriyle güvenli bir şekilde iletişim kurabilen otomatik, güvenilir ve kullanıcı dostu robotlar üretilmeye başlanmıştır. Otonom bir robotun işlevi, hassas olacak üretim yöntemini otonom olarak gerçekleştirmek ve insan için tehlikeli ortamda çalışmaktır. Otonom robotlar, güvenlik, güvenilirlik, bakım kolaylığı ile görevlerini belirli bir zaman diliminde daha yüksek doğruluk ve zekayla gerçekleştirmektedirler (Verma vd., 2020).

Robotik uzun yıllardan beri çalışılmakta ve bazı öncü lojistik şirketlerinde lojistikte uygulanmaktadır. İletişim ve işleme yeteneklerinin farklı görevlere uyarlanabilirliği nedeniyle robotik, akıllı lojistiğin önemli bir parçası olarak kabul edilmektedir. Lojistik otomasyonu, farklı türde akıllı ve güvenilir

robotikler kullanılarak sağlanabilmektedir. Akıllı lojistikte robotik tarafından etkinleştirilebilecek uygulamalardan bazıları nakliye robotlarını, robot kollarını, drone'ları ve İHA'ları içermektedir. Bu tür robotlar, işlerin toplanması, paketlenmesi ve teslim edilmesinde insan ortaklarına yardımcı olabilmekte veya bazı durumlarda bu işleri onlardan devralabilmektedir. Bazen de zor veya doğası gereği farklı olan bazı özel görevler için, tek bir robotun çözemediği sorunları çözmek için bir grup robot veya sürü robotu kullanmak gerekebilmektedir. Bu durumda robotların birbiriyle iletişim sağlamaları, adımlarını koordine edebilmeleri, sorun çıkması durumunda merkezi kontrolör ile bağlantı kurmaları gerekmektedir. Bu durumda iletişim ve işbirliğine dayalı manipülasyon ve görev tahsisi gibi kritik teknolojiler, sürü robotlarının performansını büyük oranda etkilemektedir (Wen vd., 2018).

3.8. Artırılmış Gerçeklik

Artırılmış Gerçeklik (AR), yeni donanımlar veya akıllı telefonlar gibi yaygın olarak kullanılan cihazların alternatif kullanımı yoluyla insan-makine ve insan-insan etkileşimlerini yeniden tanımlayan yeni bir teknolojidir. AR uygulamaları, gerçek dünya ortamlarıyla arayüz oluşturmak ve iletişim kurmak için görüntü işleme tekniklerini kullanmaktadır. Bu, onların gerçek dünya ortamındaki nesnelere tanımlanmasına ve ardından dijital ikiz görevi gören sanal bir ortam kullanarak eş zamanlı çalışmasına olanak tanımaktadır (Sidiropoulos vd., 2021).

Artırılmış gerçeklik akıllı gözlükleri, endüstriyel uygulamalar için büyük bir umut vaat etmektedir. Bu gözlükler, malzeme taşıma, montaj, bakım ve kalite kontrol gibi görevleri yerine getiren atölye operatörlerine destek sağlamak amacıyla kullanılmaktadır. Ayrıca, akıllı telefonlar ve tabletler, endüstriyel alanda yaygınlaşmaya başlayan daha sofistike deneyimler sunarak bu gelişmeye katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda, lojistik sektörü, AR'nin büyük fayda sağlayabileceği umut verici bir alanı temsil etmektedir.

Lojistik unsurlarının uygulanması, artırılmış gerçeklik (AR) teknolojileri ile iyileştirilebilir. AR'nin lojistik alanındaki uygulamaları özellikle depo, nakliye ve eğitim alanlarında gözlemlenmektedir. AR, lojistikte ilk olarak gelen lojistik ve özellikle depo yönetimi ile entegre edilmiştir. Bu teknoloji, tabletler veya gözlükler aracılığıyla kullanılabilir, gelen ürünlerin irsaliyeleriyle karşılaştırılabilir ve operatörlere ürünlerin depolanacağı yerleri ve düzenlemeleri gösterebilmektedir. İnsan tarafından işletilen depolarda nesne alma süresi azaltılabilir. Lojistik için bir AR pilot ürünün geliştirilmesi, depo ortamında insanların gerçek zamanlı izlenmesi için donanım eksikliği nedeniyle gecikmektedir. Önerilen yaklaşımın doğrulanması ve onaylanması için bir ajan tabanlı simülasyon modeli geliştirilmektedir (Cirulis ve Ginters, 2013).

Depo operasyonları, AR cihazları aracılığıyla operatörlere görevler hakkında bilgi vererek yönetilebilmektedir. Operatör, gelen ürünlerin saklandığı yeri, saklanacak ürünlerin görsellerini ve ayrıntılarını ekranda görüntüleyebilmektedir. Ayrıca, operatöre AR gözlük takarak hızlı bir şekilde depolama konumlarına ulaşma talimatları verilebilmektedir. AR aynı şekilde nakliye alanında da yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu cihazlar, operatörlere hangi ambalajın kullanılması gerektiği, ürünlerin yerleştirilmesi için en iyi yöntemler, doğru paletin seçimi ve her siparişin kamyon içinde nereye yerleştirilmesi gerektiği gibi bilgileri gösterebilmektedir. AR sistemleri, sürücülerini potansiyel araç arızaları, ürün sıcaklıkları veya çevresel değişkenler hakkında bilgilendirebilmektedir. Bu sayede lojistik operatörleri, teslimat sırasında dahi paketler hakkında anlık görsel bilgilere sahip olmaktadır. AR teknolojileri ayrıca lojistik operatörlerinin eğitim süreçlerinde de önemli bir rol oynamaktadır. Akıllı lojistik ortamında çalışanların sürekli güncellenmesi ve yeni teknolojileri etkili bir şekilde kullanabilmeleri büyük bir önem taşımaktadır. AR, lojistik operatörlerine görevlerini doğru bir şekilde yerine getirmeleri için sezgisel bir öğrenme deneyimi sunmaktadır. Bu nedenle, lojistik sektöründe AR teknolojilerinin kullanımı giderek artmaktadır (Lagorio vd., 2022).

4. SONUÇ

Endüstri 4.0 teknolojilerinin üretim sistemlerine entegre edilmesi, birçok sektörü kökten değiştirmektedir. Bu dönüşümün özellikle lojistik sektörü üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Endüstri 4.0 teknolojilerinin lojistiğe entegrasyonu, akıllı lojistik operasyonlarının doğmasına olanak sağlamıştır. Bu operasyonlar, giderek artan karmaşıklıkta ve hacimdeki lojistik işlemlerini daha verimli hale getirme potansiyeli sunmaktadır.

Akıllı lojistiğin temel amacı, şirket lojistiğini daha akıllı, daha verimli ve daha bağlantılı hale getirmektir. Bu doğrultuda, lojistik süreçlerine özerklik ve yapay zeka eklenerek ihtiyaçların daha etkili bir şekilde karşılanması hedeflenmektedir. Böylece geleneksel lojistikteki iş ve yönetim biçimleri, veri analizi, bilgi ekosistemleri ve merkezleşme gibi kavramlar da akıllı bir yapıya dönüşmektedir. Akıllı lojistikte bireylerle makineler arasındaki etkileşim ve zeka odak noktasına alınırken, çevresel sürdürülebilirlik ilkeleri de dikkate alınmaktadır.

Akıllı lojistik ve uygulamalarına yönelik bu kavramlar oldukça yenidir ve uygulamaları yeterince yaygınlaşmamıştır. Bu nedenle lojistik faaliyetlerin ve teknolojilerin artan etkileşimi, tam otomatik sistemlerin kontrolü, yeni cihazların ergonomik kullanımı, insan kaynaklarına olan etkileri gibi insan-bilgisayar ve insan-makine ara yüzleri hakkında daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Albrecht, T. , Baier, M.-S. , Gimpel, H. , Meierhöfer, S. , Röglinger, M. , Schlüchtermann, J. ve Will, L., (2023). Leveraging Digital Technologies in Logistics 4.0: Insights on Affordances from Intralogistics Processes, *Information Systems Frontiers*, 1-20
- Bahar, İ., Tekin, M., & Öztürk, D. (2020). Akıllı Lojistik Faaliyetlerinde Blokzincir *Teknolojisi Kent Kültürü ve Yönetim Dergisi*, 13(3), 570-583.
- Bakan, İ. ve Şekkeli, Z. H., (2019). Blok zincir teknolojisi ve tedarik zinciri yönetimindeki uygulamaları, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11 (18), 2847-2877
- Balfaqih, H., (2023). Artificial Intelligence and Smart Logistics Systems in Industry 4.0, *Proceedings of the International Conference on Industrial Engineering and Operations Management*, Manila, Philippines,
- Capocasale, V., Gotta, D., Musso, S., & Perboli, G. (2021, July). A Blockchain, 5G and IoT-based transaction management system for Smart Logistics: An Hyperledger framework. In *2021 IEEE 45th Annual Computers, Software, and Applications Conference (COMPSAC)* (pp. 1285-1290). IEEE.
- Chukleang, T., & Jandaeng, C. (2022, September). Security Enhancement in Smart Logistics with Blockchain Technology: A Home Delivery Use Case. In *Informatics*, 9(3), 70. MDPI.
- Cirulis, A., & Ginters, E. (2013). Augmented reality in logistics. *Procedia Computer Science*, 26, 14-20.
- Cong, L. W., Li, B., & Zhang, Q. T. (2021). Internet of Things: Business Economics and Applications. *Review of business*, 41(1).
- CSCMP, (2023). CSCMP Supply Chain Management Definitions and Glossary, https://cscmp.org/CSCMP/Educate/SCM_Definitions_and_Glossary_of_Terms.aspx,
- Çimen, E., (2022). Lojistik 4.0 Konusunun Türkiye'deki Lojistik Sektöründe Keşifsel Olarak İncelenmesine Yönelik Vaka Çalışması, Danışmanlar: Eroğlu, F., Şekkeli, Zümrüt Hatice, T.C. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.
- Dembińska, I. (2018). Smart logistics in the evolution of the logistics. *European Journal of Service Management*, 27(3/2), 123-133.
- Ding, Y. , Jin, M. , Li, S. ve Feng, D., (2021). Smart logistics based on the internet of things technology: an overview, *International Journal of Logistics Research and Applications*, 24 (4), 323-345

- Dönmez, E. , Okumuş, F. ve Kocamaz, F., (2021). Adaptive operation model for interior smart logistics in cyber physical systems, *Konya Journal of Engineering Sciences*, 9 (4), 965-980
- Feng, B., & Ye, Q. (2021). Operations management of smart logistics: A literature review and future research. *Frontiers of Engineering Management*, 8, 344-355.
- Frazzon, E. M. , Rodriguez, C. M. T. , Pereira, M. M. , Pires, M. C. ve Uhlmann, I., (2019). Towards supply chain management 4.0, *Brazilian Journal of Operations & Production Management*, 16 (2), 180-191.
- Galindo, L. D. (2016). The challenges of logistics 4.0 for the supply chain management and the information technology (Master's thesis, NTNU).
- Guo, X., (2020). *Construction of Smart Logistics Model Based on Big Data*, 1533, 042036
- Güler, K., (2019). Uluslararası Ticaretin Dijitalleşmesi Ve Sanayi Akımlarının Etkisi: Endüstri 4.0 Devrimi Üzerine Bir Araştırma, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü, Uluslararası Ticaret Anabilim Dalı, Doktora tezi, İstanbul.
- Hariri, R. H. , Fredericks, E. M. ve Bowers, K. M., (2019). Uncertainty in big data analytics: survey, opportunities, and challenges, *Journal of Big Data*, 6 (1), 1-16
- Hošovský, A., Pitel', J., Trojanová, M., & Židek, K. (2021). Computational Intelligence in the context of Industry 4.0. In *Implementing Industry 4.0 in SMEs: Concepts, Examples and Applications*, Cham: Springer International Publishing, 27-94.
- Huang, M. H., & Rust, R. T. (2021). A strategic framework for artificial intelligence in marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 49, 30-50.
- Issaoui, Y. , Khiat, A. , Bahnasse, A. ve Ouajji, H., (2019). Smart logistics: Study of the application of blockchain technology, *Procedia Computer Science*, 160, 266-271
- Issaoui, Y., Khiat, A., Bahnasse, A., & Ouajji, H. (2021). Toward smart logistics: engineering insights and emerging trends. *Archives of Computational Methods in Engineering*, 28, 3183-3210.
- Kırbaşı, İ. (2018). Blokzinciri teknolojisi ve yakın gelecekteki uygulama alanları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 75-82.
- Lagorio, A., Di Pasquale, V., Cimini, C., Miranda, S., & Pinto, R. (2022). Augmented Reality in Logistics 4.0: Implications for the human work. *IFAC-PapersOnLine*, 55(10), 329-334.

- Li, J., Qin, R., Olaverri-Monreal, C., Prodan, R., & Wang, F. Y. (2023). Logistics 5.0: From intelligent networks to sustainable ecosystems. *IEEE Transactions on Intelligent Vehicles*.
- Luo, J. (2023, July). Research on the Application of Artificial Intelligence in Smart Logistics in Australia. In *2023 3rd International Conference on Public Management and Intelligent Society (PMIS 2023)* 1084-1089. Atlantis Press.
- Othman, F., Bahrin, M. A., & Azli, N. (2016). Industry 4.0: A review on industrial automation and robotic. *J Teknol*, 78(6-13), 137-143.
- Perboli, G., Capocasale, V., & Gotta, D. (2020, July). Blockchain-based transaction management in smart logistics: A sawtooth framework. In *2020 IEEE 44th Annual Computers, Software, and Applications Conference (COMPSAC)* 1713-1718. IEEE.
- Poli, G. A., Saviani, T. N., & Júnior, I. G. (2018). Logistics 4.0: A systematic review. *transport*, 16, 17.
- Shao, X. F., Liu, W., Li, Y., Chaudhry, H. R., & Yue, X. G. (2021). Multistage implementation framework for smart supply chain management under industry 4.0. *Technological Forecasting and Social Change*, 162, 120354.
- Sidiropoulos, V., Bechtsis, D., & Vlachos, D. (2021). An augmented reality symbiosis software tool for sustainable logistics activities. *Sustainability*, 13(19), 10929.
- Song, Y., Yu, F. R., Zhou, L., Yang, X., & He, Z. (2020). Applications of the Internet of Things (IoT) in smart logistics: A comprehensive survey. *IEEE Internet of Things Journal*, 8(6), 4250-4274.
- Szymańska, O., Adamczak, M., & Cyplik, P. (2017). Logistics 4.0-a new paradigm or set of known solutions?. *Research in Logistics & Production*, 7.
- Şekkelî, Z. H., (2021). İKY 4.0. In: Çevik Tekin, İ. (ed), Güncel ve Teknolojik Gelişmeler Işığında İKY. Nobel Yayınevi, Ankara.978-625-439-435-5
- Şekkelî, Z. H., (2022). Liderlik 4.0. In: Düger, Y. S. ve Özkan, H. (eds), Endüstri 4.0 & Örgütsel Değişim: Geleceği Yönet. Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti., Ankara:
- Şekkelî, Z. H., & Bakan, İ. (2018). ENDÜSTRİ 4.0'İN ETKİSİYLE LOJİSTİK 4.0. *Journal of Life Economics*, 5(2), 17-36.
- Tian, F. (2016, June). An agri-food supply chain traceability system for China based on RFID & blockchain technology. In *2016 13th international conference on service systems and service management (ICSSSM)*, 1-6. IEEE.

- Torbacki, W., & Kijewska, K. (2019). Identifying Key Performance Indicators to be used in Logistics 4.0 and Industry 4.0 for the needs of sustainable municipal logistics by means of the DEMATEL method. *Transportation Research Procedia*, 39, 534-543.
- Trappey, A. J., Trappey, C. V., Fan, C. Y., Hsu, A. P., Li, X. K., & Lee, I. J. (2017). IoT patent roadmap for smart logistic service provision in the context of Industry 4.0. *Journal of the Chinese Institute of Engineers*, 40(7), 593-602.
- Verma, P., Dixit, V., & Kushwaha, J. (2020, March). Risk and resilience analysis for industry 4.0 in achieving the goals of smart logistics: An overview. In *Proceedings of the international conference on industrial engineering and operations management*, 10-12.
- Wang, K. (2016, November). Logistics 4.0 solution-new challenges and opportunities. In *6th international workshop of advanced manufacturing and automation*, 68-74. Atlantis Press.
- Wang, T. (2022, December). Internet of Things and Big Data in Smart Logistics. In *2022 2nd International Conference on Education, Information Management and Service Science (EIMSS 2022)* (pp. 1265-1271). Atlantis Press.
- Wen, J., He, L., & Zhu, F. (2018). Swarm robotics control and communications: Imminent challenges for next generation smart logistics. *IEEE Communications Magazine*, 56(7), 102-107.
- Woschank, M., & Zsifkovits, H. (2021). Smart logistics—conceptualization and empirical evidence. *CMUJ. Nat. Sci*, 20(2), e2021030.
- Xu, L. D., Xu, E. L., & Li, L. (2018). Industry 4.0: state of the art and future trends. *International journal of production research*, 56(8), 2941-2962.

Bölüm 39

Yöneticilerin Çevresel Belirsizlik ve Stratejik Liderlik Davranışları Algılarının Demografik Özelliklere Göre Belirlenmesi¹

Burcu TURAN TORUN², Atılhan NAKTİYOK³

¹Bu kitap bölümü Burcu Turan'ın Prof.Dr.Atılhan Naktiyok danışmanlığında hazırlanan “Yöneticilerin Çevresel Belirsizlik Algısının Stratejik Liderlik Davranışı Üzerindeki Rolü: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yöneticileri Üzerinde Bir Uygulama” adlı doktora tezinden türetilmiştir.
Dr.Ö.Ü; Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü.
burcuturan@yyu.edu.tr; Orcid: 0000-0003-1963-9368
Prof. Dr.; Atatürk Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü
anakti@atauni.edu.tr Orcid: 0000-0001-6155-5745

1-Giriş

Her örgüt bir çevre içerisinde varlığını sürdürür. Örgütsel açıdan çevrenin en çok kabul gören tanımlarından biri, "örgütün üzerinde (kontrolünün dışında) doğrudan kontrolü bulunmayan veya üzerinde çok az kontrolü bulunan, ancak kendi performansını etkileyen tüm kurum ve güçlerdir" (Curcman, 1968). :36). Bir anlamda örgütsel açıdan çevre, "organizasyonu temsil eden alt küme tüm evrenden çıkarıldığında geriye kalan her şey" olarak tanımlanabilir (Stephen, 1987:43). Çoğu tanımda kuruluşun çevresi, kuruluşun sınırlarının dışındadır; ancak faaliyetlerini etkileyen her şey olarak karşımıza çıkmaktadır (Ataman, 2009:7). Örgüt birbiriyle ilişkili birçok değişkenin etkileşim içinde olduğu bir ortamda faaliyet göstermektedir (Mucuk, 2008:32). Çevre kavramı genel olarak örgütün sınırları dışındaki her şey olarak tanımlansa da (Koçel, 1999:60-65); örgütsel sınırların, örgütün kontrolü altındaki değişkenler ile onun kontrolü dışındaki değişkenleri ayıran bir çizgi olduğu varsayılmaktadır. Çevre bu şekilde tanımlanıp kavramsallaştırıldıktan sonra her örgüt için bu tür çevresel koşulların neler olduğu, örgütten ne gibi talepler olduğu ve örgütün bu faktörlere nasıl yanıt verdiğinin araştırılması gerekmektedir (Koçel, 1999:78).

Stratejik liderlik, stratejik yönetim yaklaşımının etkinliğini artıran bir liderlik yaklaşımıdır. Uzun vadede sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmek, bu sayede rakiplerden daha fazla gelir elde etmek ve müşteri için değer yaratmak amacıyla yürütülen sürecin adıdır. Bu yaklaşımın bir takım özellikleri vardır. Başka bir ifadeyle stratejik liderlik, örgütün iç ve dış çevresini doğru analiz ederek stratejiler oluşturmak, doğru stratejileri doğru zamanda uygulayıp değerlendirmek ve çevreye uygun liderlik davranışı sergilemektir (Altınkurt, 11). Stratejik liderlik, örgütsel hedeflere ulaşmak için vizyon, misyon ve strateji oluşturmanın gerekliliğine inanan, uzun vadeli bir bakış açısına sahip ve olayları tahmin etmeye dayanan bir liderlik sürecidir.

Çevre

Organizasyonlar; faaliyetlerini kendilerine fırsatlar ve tehditler sunan belli bir ortam içerisinde yürütürler. Dolayısıyla açık sistemler ve içinde buldukları çevrenin bir alt sistemi olarak tanımlanabilecek örgütler, çevreyle yoğun bir ilişki içerisinde. Çevre; kurumun girdilerini aldığı ve çıktılarını verdiği tüm sistemleri, içinde yaşadığı toplumu, kültürü ve doğayı kapsar. Örgütler de canlılar gibi bir çevre içinde doğar ve yaşarlar. Çevrelerine bağımlı oldukları için bazen çevrenin olumsuz etkilerine de maruz kalırlar (Başaran, 2004:67).

Kuruluşa girdi veren ve kuruluşun çıktısını alan sistemlerin niceliği ve niteliği diğer kuruluşlardan farklı ve benzersizdir. Örgüte özgü bu çevre, örgütü farklı şekillerde etkilemekte ve çevresel özelliklerle baş edebilmek için farklı

uyum birimleri (alt sistemler) oluşturmasına neden olmaktadır. Birimlerin farklılaşması, birimleri yönetenlerin davranışlarını da etkilemekte ve diğerlerinden farklı davranmalarına neden olmaktadır. Yöneticilerin davranışlarındaki bu farklılıklar, onların görevlerinde de farklı olmalarına yol açmaktadır (Başaran, 2004:237-238.).

Örgütler açısından çevrenin önemini artıran bir diğer neden ise örgütün çevredeki grupların beklentilerini karşılama ve faaliyetleriyle onları etkileme zorunluluğudur. Her kuruluş çevresindeki kişi veya kurumlara karşı sorumludur. Bu sorumluluğun gereği olarak bu kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır (Karalar, 2008:26).

Organizasyonun çevresini oluşturan bilimsel (teorik, teknik, sanatsal) bilgiler, kültürel değerler, teknoloji, toplumun ihtiyaçları, alıcıların eğilim ve tercihleri, kaynaklar ve benzeri dış faktörler, organizasyonu sürekli olarak kendilerine uygun bir yapı kurmaya ve uygulamaya zorlamaktadır. bir yönetim tarzıdır (Tosi, 1990:18).

Farklı ortamlar farklı organizasyon yapılarını gerektirir. Etkin bir organizasyon, yapısını ve yönetimini çevresine uyarlayabilen organizasyondur. (Wendell, French ve BellJr, 1973:72). Bu nedenle kuruluşların stratejilerini, yönetim tarzlarını, yapılarını, kültürlerini ve sistemlerini çevresel oluşumlara göre sürekli gözden geçirmeleri gerekmektedir. Bir anlamda değişen çevreye uyum ancak strateji, yapı, kültür, sistem gibi unsurlarda gerekli düzenlemelerin yapılmasıyla sağlanabilir. Aslında örgüt ile çevresi arasındaki ilişkiler tek yönlü bir etkileşimden ziyade karşılıklı bir etkileşimi temsil etmektedir. Bu anlamda örgüt ile çevresi arasında karşılıklı bir etkileşim ve bağımlılık söz konusudur. Küreselleşmeyle birlikte sınırları giderek genişleyen bir ortamda faaliyet gösteren örgütler için örgüt ve çevre arasındaki ilişkileri anlamak ve bu doğrultuda gereğini yapmak daha da önem kazanmaktadır. (Ataman, 2009: 18). Çünkü özellikle çağımızda yaşanan değişim ve gelişmelerle birlikte çevrenin örgüt üzerindeki etkisi de değişmektedir. Yaşanan değişimlerle birlikte örgütler artık çevreye karşı eskisi kadar güçsüz değil. Bu açıdan örgüt ile çevre arasında iki yönlü bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle örgütler artık aktif olarak hareket ederek çevreyi etkilemektedir (Hicks ve Gullet, 1981:75). Başka bir deyişle kuruluşlar; Ekonomik, teknik ve sosyal sistemin ayrılmaz bir parçası olarak faaliyet gösterirken çevresindeki birçok çıkar grubunu etkilemekte ve onlardan etkilenmektedir (Arslan, 2011:28).

Stratejik Liderlik

Bir organizasyonda yenilikçi stratejileri ve süreçleri uygulama girişimleri çoğu zaman başarısız olur çünkü bazı liderler de dahil olmak üzere

organizasyon üyeleri değişime güçlü bir şekilde direnirler (Yukl ve Lepsinger,2008, 94). Değişimlere uyum sağlayacak yenilikler geliştirmek, stratejik liderlik anlayışını gerektirir. (Lord ve Maher, 2005:129). Liderler örgütleri için stratejik kararlar alırlar (Avolio ve Bass,2002, 109). Organizasyonlarda liderlik konumundaki kişiler stratejik yönetimden sorumludur. Stratejik yönetim sürecinin etkin bir şekilde yürütülebilmesi için bu bireylerin stratejik liderlik özelliğine sahip bireyler olması ve çalışanların bu sürece isteyerek katılmalarını sağlamaları gerekmektedir (Çatalca, 2009,126).

Literatürde stratejik liderlikle ilgili farklı tanımlar bulunmaktadır. Stratejik liderliği 1980'li yıllarda ilk kez ortaya atan kişinin kendisi olduğunu belirten John Adair, stratejik lideri "değişim zamanlarında örgütün liderlik kademelerindeki beklentileri başarıyla yerine getiren kişi" olarak tanımladı. Hitt ve meslektaşları stratejik liderliği "geleceği görebilme, esnek olabilme ve çalışanları gerekli stratejik değişimi yaratacak şekilde yetkilendirme yeteneği" olarak tanımlamışlardır (Altınkurt, 2007.27).

Literatürde stratejik liderliğin farklı tanımları bulunmaktadır. Stratejik liderliği ilk kez 1980'li yıllarda ortaya koyan kişinin kendisi olduğunu belirten John Adair, stratejik lideri "değişim zamanlarında örgütün liderlik düzeylerinin beklentilerini başarıyla yerine getiren kişi" olarak tanımladı. Hitt ve meslektaşları stratejik liderliği "geleceği görebilme, esnek olabilme ve çalışanları gerekli stratejik değişimi yaratacak şekilde yetkilendirme yeteneği" olarak tanımladılar (Altınkurt, 2007.27).

Örgütsel yönetim kapsamında stratejik liderlik, stratejik seçimler yapabilmeye yeteneği olarak tanımlanabilir. İş hayatındaki stratejik tercihler daha fazla müşteriye ulaşmayı ve daha fazla kar elde etmeyi sağlar. Bu anlamda stratejik liderlik, uzun vadede rekabet avantajı elde etmeyi ve sürdürmeyi amaçlamaktadır. Stratejik liderliğin temel amacı uzun vadede ulaşılması beklenen hedeflerin devamını sağlamaktır (Tutar vd., 2011: 1381). Stratejik liderlik, örgütün geçmişini, bugünü ve geleceğini etkileyecek şekilde süreç odaklı ve bağımsız karar ve faaliyetlerin belirlenmesidir (Boal ve Schultz, 2007:412). Stratejik liderlik, organizasyonu gelecekte en üst düzeye çıkarma anlayışıdır. Bu anlayış doğrultusunda kaynaklar etkin ve verimli bir şekilde yönetilmektedir. Organizasyon değişen koşullara uyum sağlar.

Stratejik yönetim sürecinin başarılı bir şekilde yürütülmesi stratejik liderliği gerektirir. Etkin stratejik liderlik sayesinde kuruluşlar stratejik yönetim sürecini başarıyla yürütebilirler. Üst düzey yöneticiler, stratejik liderler olarak örgütün vizyon ve misyonunu belirlemede yol gösterici konumdadırlar. Bu liderler uygun stratejik faaliyetlerin geliştirilmesini kolaylaştırmaya çalışırlar.

Belirlenen stratejilerin nasıl uygulanacağına karar vererek rekabet avantajı ve ortalamanın üzerinde gelir elde edilecek son noktaya ulaşırlar (Besler, 2004:21).

Etkili bir stratejik liderin sahip olması gereken faaliyetler ve stratejik liderin yürütmesi gereken faaliyetler konusunda literatürde farklı görüşler bulunmaktadır. Farklılıklarına rağmen bu görüşler birbirine yakınlık da göstermektedir. Wheelen ve Hunger'a göre stratejik liderler olarak üst düzey yöneticilerin önemli sorumluluklarından biri, bir bütün olarak örgütün iklimini yaratmaktır. Örgüt çalışanları stratejik liderlerini rehber kabul ederler ve hangi yönde çalışacaklarını gösteren bir vizyona sahip olmak isterler. Bu yönü belirleyecek olanlar ise stratejik liderlerdir (Uğurluoğlu, 2009:68-69).

Stratejik liderler zamanlarının çoğunu tüm departman seviyelerindeki çalışanlarla konuşarak geçirirler (Adair, 2007:48). Tüm liderlik çabaları, bir kuruluşun hedeflerine ulaşmada belirli bir grubun bireysel çabalarını en üst düzeye çıkarmayı amaçlamaktadır.(Miles ve Ashby, 2002:23). Stratejik liderlik yaklaşımında lider, takipçilerinin beklenen performansın ötesinde performans göstermelerini sağlamaya çalışır.

Stratejilerin başarısında önemli bir olmayan, oluşturulan lider, düzenlenen veya içe dönük, uyumlu veya uyumsuz, kendini beğenen veya beğenmeyen, makyavelist veya etik kişilik özelliklerine sahip olabilir. Bu özelliklerden başka lider lider bilim sahibi, çalışkan, yeniliğe yönelik olarak de sahip olabileceği ve bu özelliklerin sınıflandırılması için benzersiz özellikler olduğu hücreler (Ülgen ve Mirze, 374). Stratejik liderler, karizmatik rolleri sayesinde vizyon ve rol belirleme, izleyenleri ayrıntıları ve enerji kaynakları ayrılır (Naktiyok, 2004: 158-159).Stratejik liderler, örgütün stratejik geleceğini şekillendirmeye yaptıkları katkı açısından diğer liderlerden farklılaşırlar (Rickards ve Clark, 2006:146). Stratejik liderlik, önemli aktörler olan stratejik liderlerin örgütün geleceğini belirlemesine ve yeteneklerini dikkate almasına olanak sağlar (Reyatt, 2008:154). Liderler kültürün sürdürülmesinde ve değiştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Lord ve Maher, 137). Stratejik liderler örgüt için amaç yaratırlar (Reyatt, 2008:154). Bu amaçla stratejiler belirleyerek ve takipçilerinin yaratıcılığından yararlanarak başarılı olmaya çalışırlar.

Stratejik liderin en belirgin sorumluluğu, tanımı gereği örgütün hayatta kalması veya rekabet avantajı ile ilgili olduğundan, diğer özelliklerinden ziyade ileriye dönük, yol gösterici beceri ve tüm paydaşlara fayda sağlayacak özelliklere sahip olması daha önemlidir (Ülgen ve Mirze). , 2004:375).

Günümüzde sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmek, bilginin etkin kullanılmasını gerektirmektedir. Bilgi, organizasyonel ortamda önemli bir

kaynak ve başarı faktörüdür. Bilgi çalışanları genellikle bilgiyi örgütlerinin yararına kullanmak ve paylaşmak isterler (Mladkova, 2012:244).

John Pisapia, stratejik liderlerin sahip olması gereken özellikler; Yönetmel liderlik özellikleri, dönüşümcü liderlik özellikleri, politik liderlik özellikleri, etik liderlik özellikleri olarak ifade etmiştir. Günümüz dünyasında stratejik liderlik çarkına daha etkili olabilmek için yönetmel ve dönüşümsel liderliğin yanı sıra politik ve etik liderlik de eklenmiştir. Pisapia daha sonra stratejik bir liderin sahip olması gereken bir özellik olarak iletişim becerisine çalışmalarında yer vermiştir (Kılınçkaya, 2013:40).

2-Araştırma

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı yöneticilerin stratejik liderlik davranışlarını ve çevresel belirsizlik algılarını demografik özelliklere göre belirlemektir.

Araştırmanın yöntemi

Bu çalışmanın ana gövdesini Van YYÜ'de idari görevlerde görev yapan akademik personel oluşturmaktadır. Araştırmanın evrenini 15 dekan, 30 dekan yardımcısı, 98 bölüm başkanı, 14 yüksekokul müdürü, 28 yüksekokul müdür yardımcısı, 5 enstitü müdürü, 10 enstitü müdür yardımcısı ve 226 anabilim dalı başkanı oluşturmaktadır. Toplam 426 yöneticiden oluşmaktadır.

Bu araştırma evreninden seçilecek minimum örneklem büyüklüğü %95 güvenilirlik sınırları içerisinde %5 hata payı ile 202 olarak hesaplanmıştır (<http://www.surveysystem.com/sscalc.htm>). Ancak bazı yöneticilerin yoğun iş tempoları nedeniyle ankete yanıt veremeyebilecekleri ya da yanlış, eksik ya da geçersiz yanıtlar verebilecekleri ihtimali göz önünde bulundurularak 315 yöneticiye anket gönderilmiştir. Gönderilen anketlerden 300 tanesi geri dönmüştür. Anketlerin yanıtlanma oranı %95'tir. Geri dönen anketlerden üçü veri kaybının fazla olması nedeniyle değerlendirmeye alınmadı. Dolayısıyla analize tabi tutulan anket sayısı 297'dir.

Veri Toplama Araçlarının Geliştirilmesi

Araştırmada nicel verilere dayalı araştırma ve ölçme yöntemi benimsendiğinden veri toplama aracı olarak anket tekniği kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan anketi oluşturmak için kapsamlı bir literatür taraması yapılmış ve stratejik liderlik ve çevresel belirsizlik üzerine yapılan çalışmalar incelenmiştir. Anket formunda yer alan ifadeler, mümkün olduğunca daha önce kullanılmış olması ve yüksek düzeyde güvenilirlik ve geçerliliğe sahip olması dikkate alınarak seçilmiştir.

Yapılan literatür çalışması sonucunda araştırmanın amacına en uygun anketin "Stratejik Liderlik Anketi (SLA)" olduğu görülmüştür. Florida Atlantic

Üniversitesi'nden John Pisapia tarafından geliştirilen ve yenilenen 44 soru ve 4 boyuttan oluşan SLA'nın araştırmada kullanılması konusunda yazarla iletişime geçilmiş ve 15.08.2014 tarihinde yazardan gerekli izin alınmıştır. Çevresel Belirsizlik algısının ölçülmesinde 11 sorudan ve 3 boyuttan oluşan çevresel belirsizlik ölçeği kullanılmıştır (Yayla ve Hu, 2012).

Araştırma Bulguları

Demografik bulgular

Araştırmaya katılan yöneticilerin demografik özellikleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1. Araştırmaya Katılan Yöneticilere İlişkin Demografik Bilgiler

ÖZELLİK		F	Yüzde (%)	ÖZELLİK		F	Yüzde (%)
Pozisyon	Rektör	1	0,3%	Cinsiyet	Kadın	99	33,8%
	Rektör Yrd.	3	1,0%		Erkek	194	66,2%
	Dekan	10	3,4%	Yaş	35 yaş	14	5,0%
	Dekan Yrd.	24	8,1%		36-45 yaş	40	14,2%
	Müdür	31	10,5%		46 yaş +	227	80,8%
	Müdür Y.	36	12,2%	Kurumdaki Süre	0-2 yıl	140	48,4%
	Bölüm Bşk	81	27,5%		3-5 yıl	89	30,8%
	A.B.D.Bşk.	104	35,3%		6 yıl ve+	60	20,8%
PRG.Bşk	5	1,7%	0-5 yıl		123	42,1%	
S.Plan	Evet	192	66,2%	Yöneticilikteki Toplam Süre	6-10 yıl	135	46,2%
	Hayır	98	33,8%		11 yıl +	34	11,6%
S.Yön Eğitimi	Evet	39	13,7%		Statü	1.drc.yön	150
	Hayır	246	86,3%	2.drc.yön		145	49,2%

Katılımcıların yaklaşık %34'ü kadın, %66'sı ise erkektir. Yaş gruplarına göre dağılım incelendiğinde 35 yaş grubunun örneklemin yaklaşık %5'ini, 36-45 yaş grubunun örneklemin yaklaşık %14'ünü, 46 yaş grubunun ise yaklaşık %14'ünü oluşturduğu görülmektedir. Yaşlı ve üzeri grup örneklemin yaklaşık %81'ini oluşturmaktadır. Katılımcıların %35,3'ü "Bölüm Başkanı" konumundadır. "Bölüm Başkanları" oranı ise %27,5'tir. Kurumda toplam çalışılan süre açısından dağılıma bakıldığında 0-2 yıldır çalışanların oranının %48,4, 3-5 yıldır çalışanların oranının ise %48,4 olduğu görülmektedir. yıl olanların oranı %30,8, 6 yıl ve daha fazla süredir çalışanların oranı ise %20,8'dir. Toplam yönetim süresine göre dağılım ise 0-5 yıl arası %42,1, 6-10 yıl arası %46,2, 11 yıl ve üzeri ise %11,6'dır. Görev derecelerine göre Rektör, Rektör Yardımcıları, Dekanlar, Bölüm Başkanları ve Yöneticiler birinci derece yönetici, diğer yöneticiler ise ikinci derece yönetici

sayılır.1. Birinci derece yöneticilerin oranı %50,8, İkinci Derece yöneticilerin oranı ise %49,2'dir.

Stratejik yönetim konusunda eğitim almamış katılımcıların oranı ise yaklaşık %86'dır. Bu eğitimi alanların oranı ise yaklaşık %14'tür. Katılımcıların yaklaşık %66'sının yönettikleri birime ilişkin yazılı bir stratejik planı bulunmaktadır. Yönettiği birimde yazılı bir stratejik planı bulunmayan yöneticilerin oranı yaklaşık olarak yüzde 34 tür.

Yaş Değişkeni Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısına İlişkin Bulgular

Tablo 2'de yaş değişkeni açısından, yöneticilerin stratejik liderlik davranışını ve çevresel belirsizlik algısını oluşturan faktörlere ilişkin tek yönlü varyans analizi sonuçları verilmiştir

Tablo 2. Yaş Değişkeni Açısından Tek Yönlü Varyans Analizi

	Değişim Kaynağı	Kareler Top.	Serbest. Derecesi	Kareler Ort.	F Değeri	Önem Düzeyi
S.L. Davranışı	Gruplarasası	,194	2	,097	,675	,510
	Grup İçi	39,851	278	,143		
	Toplam	40,045	280			
Yönetmel Liderlik	Gruplarasası	3,110	2	1,555	8,126	,000 **
	Grup İçi	53,194	278	,191		
	Toplam	56,304	280			
Politik Liderlik	Gruplarasası	,008	2	,004	,015	,985
	Grup İçi	73,612	278	,265		
	Toplam	73,620	280			
Dön. Liderlik	Gruplarasası	2,530	2	1,265	3,827	,023*
	Grup İçi	91,909	278	,331		
	Toplam	94,439	280			
Etik Liderlik	Gruplarasası	2,203	2	1,101	7,353	,001**
	Grup İçi	41,638	278	,150		
	Toplam	43,840	280			
Ç.B.Algısı	Gruplarasası	,173	2	,087	,336	,715
	Grup İçi	71,801	278	,258		
	Toplam	71,974	280			
Heterojenlik	Gruplarasası	5,818	2	2,909	4,868	,008**
	Grup İçi	166,150	278	,598		
	Toplam	171,968	280			
Olumsuzluk	Gruplarasası	31,996	2	15,998	18,237	,000**
	Grup İçi	243,876	278	,877		
	Toplam	275,872	280			
Dinamizm	Gruplarasası	14,217	2	7,109	7,504	,001**
	Grup İçi	263,346	278	,947		
	Toplam	277,563	280			

Tablo 2’de görüldüğü gibi stratejik liderlik davranışlarını oluşturan faktörlerden biri olan politik liderlik faktöründe ve stratejik liderlik davranışının bir bütün olarak çevresel belirsizlik algısında yaşa göre anlamlı bir farklılık bulunmadığı görülmektedir.

Yönetmel liderlik faktöründe ise 35 yaş altı grubun ortalaması diğer gruplara göre daha düşük bulunmuştur. En yüksek ortalama ise 46 yaş ve üzeri kişilerde görülmektedir.. Bir anlamda yaş arttıkça yönetmel liderlik davranışı da artmaktadır. Bunun temel nedenlerinden biri yaş ilerledikçe kalıplaşmış ya da geleneksel kurallara uymanın daha da önem kazanması olabilmektedir.. Dönüşümcü liderlik faktöründe 35 yaş altı grubun ortalaması 46 yaş ve üzeri grubun ortalamasından daha yüksektir. Yönetmel liderlikten farklı olarak yaş ilerledikçe dönüşümcü liderlik davranışları artmaktadır. Tablo 1 de görüldüğü gibi 35 yaş ve altındaki grup dönüşümcü liderlik davranışını daha fazla, 46 yaş ve üzeri ise daha az göstermektedir. Bu bulgu bize dönüşümcü liderliğin; Karizma, güven, ilham, entelektüel uyarım ve vizyon yaratma gibi özelliklerin genç yaşlarda yönetici davranışlarda daha fazla ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Bir anlamda yaş arttıkça daha riskli, daha radikal değişimler ve organizasyonu dönüştüren uygulamalar azaltılabilir.

Etik liderlik faktöründe 46 yaş ve üzeri yaş grubunun ortalaması diğer gruplara göre yüksek, 35 yaş ve altı grubun ortalaması ise diğer gruplara göre düşük bulunmuştur. Bu durum yaş arttıkça etik liderlik davranışlarının arttığını ortaya koymaktadır. Bir anlamda yaşlı yöneticiler başkalarına karşı saygı, dürüstlük ve işbirliği gibi etik davranışları daha fazla göstermektedirler. Bu sonuç aynı zamanda yaş ilerledikçe değerlerin insanlar tarafından daha fazla algılandığının göstergesi olabilir.

Çevresel belirsizlik algısının heterojenlik faktöründe 46 yaş ve üzeri yaş grubunun ortalaması diğer gruplara göre daha yüksektir. Yani diğer gruplara göre 35 yaş ve altı grup çevresel heterojenliği daha düşük, 46 yaş ve üzeri grup ise çevresel heterojenliği daha yüksek algılamaktadır. Benzer bir durum dinamizm faktörü için de geçerlidir. Yaşlı yöneticiler çevreyi genç yöneticilere göre daha dinamik algılamaktadırlar. Bu durum yaş arttıkça çevresel unsurların daha çeşitli, karmaşık ve değişken hale geldiğini ortaya koymaktadır.

Çevresel olumsuzluk açısından ise durum tam tersidir. Olumsuzluk faktöründe ise 35 yaş altı grubun ortalamasının diğer gruplara göre daha yüksek olduğu görüldü. Bir anlamda genç yöneticiler çevresel faktörlerin oluşturduğu tehdidi daha az algılamaktadır.

Tablo 3. Yaş Değişkeni Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısı Faktörlerine İlişkin Ortalamalar

Faktörler	Yaş	Değerler	35 yaş ve altı	36-45	46 yaş ve üzeri
	S.Liderlik Davranışı	X	3,82	3,93	3,94
SS		0,18	0,50	0,36	
Yönetmel Liderlik	X	3,80	4,11	4,25	
	SS	0,31	0,51	0,43	
Politik Liderlik	X	3,86	3,84	3,84	
	SS	0,30	0,60	0,51	
Dönüştürücü Liderlik	X	3,73	3,65	3,43	
	SS	0,34	0,63	0,58	
Etik Liderlik	X	3,90	4,11	4,25	
	SS	0,42	0,57	0,34	
Çevresel Belirsizlik Algısı	X	3,28	3,40	3,36	
	SS	0,39	0,74	0,46	
Heterojenlik	X	3,61	3,56	3,94	
	SS	0,51	0,97	0,75	
Olumsuzluk	X	3,55	3,25	2,48	
	SS	0,93	1,01	0,92	
Dinamizm	X	2,67	3,40	3,65	
	SS	1,29	1,05	0,94	

Kurumdaki Toplam Çalışma Süresi Değişkeni Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısına İlişkin Bulgular

Yöneticilerin organizasyondaki toplam çalışma saatleri açısından stratejik liderlik davranışı ve çevresel belirsizlik algısını oluşturan faktörlerin ortalamaları arasındaki fark tek yönlü varyans analizi ile incelenmiştir. Stratejik liderlik davranışlarından kurumda çalışma süresi açısından sadece dönüştürücü liderlik faktörüne ilişkin ortalamalar arasındaki fark, çevresel belirsizlik algısında ise heterojenlik ve olumsuzluk faktörlerine ilişkin ortalamalar arasındaki fark anlamlıdır.

Tablo 4. Kurumdaki Toplam Süre Değişkeni Açısından Tek Yönlü Varyans Analizi

	Değişim Kaynağı	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	Önem Düzeyi
S.L. Davranışı	Gruplararası	,184	2	,092	,769	,464
	Grup İçi	34,252	286	,120		
	Toplam	34,436	288			
Yönetmel Liderlik	Gruplararası	,328	2	,164	1,053	,350
	Grup İçi	44,593	286	,156		
	Toplam	44,922	288			
Politik Liderlik	Gruplararası	,449	2	,225	,890	,412
	Grup İçi	72,202	286	,252		
	Toplam	72,651	288			
Dönüştürücü Liderlik	Gruplararası	3,785	2	1,892	6,015	,003
	Grup İçi	89,970	286	,315		
	Toplam	93,755	288			
Etik Liderlik	Gruplararası	,009	2	,005	,035	,965
	Grup İçi	37,222	286	,130		
	Toplam	37,232	288			
Ç.B. Algısı	Gruplararası	1,777	2	,888	3,660	,027
	Grup İçi	69,411	286	,243		
	Toplam	71,188	288			
Heterojenlik	Gruplararası	10,627	2	5,314	9,315	,000
	Grup İçi	163,150	286	,570		
	Toplam	173,778	288			
Olumsuzluk	Gruplararası	13,648	2	6,824	7,196	,001
	Grup İçi	271,213	286	,948		
	Toplam	284,861	288			
Dinamizm	Gruplararası	3,323	2	1,662	1,757	,174
	Grup İçi	270,389	286	,945		
	Toplam	273,712	288			

Dönüşümcü liderlik faktöründe aynı kurumda 6 yıl ve daha uzun süre çalışanların ortalaması, aynı kurumda 0-2 yıl süreyle çalışanların ortalamasından daha yüksektir. Aynı kurumda daha uzun süre çalışan yöneticiler daha fazla dönüşümcü liderlik özelliği göstermektedir. Bu sonuç, örgütte daha uzun süre kalmanın dönüşüm ihtiyacının daha iyi anlaşılmasına yol açmasına bağlanabilir. Dönüşümcü liderlik özellikleri sergileyebilenler aynı zamanda çalıştığımız kurumu daha yakından tanımanızla da ilgilidir. Aynı kurumda daha uzun süre kalmak kurumu daha iyi tanımanıza yol açabilir.

Aynı kurumda 6+ yıl çalışan yöneticilerde ortamın heterojenlik algısı diğer gruplara göre daha düşüktür. Aynı kurumda 0-2 yıl görev yapan yöneticilerde çevresel olumsuzluk algısının diğer gruplara göre daha düşük olduğu görülmektedir. Böyle bir sonuç, kurumda çalışma süresi arttıkça ortamın daha az karmaşık ve daha olumsuz algılandığını göstermektedir.

Tablo 5. Kurumdaki Toplam Süre Değişkeni Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısı Faktörlerine İlişkin Ortalamalar

Faktörler	Süre	Değerler	0-2 yıl	3-5 yıl	6 yıl ve üzeri
S.Liderlik Davranışı	X	3,95	3,95	3,95	4,01
	SS	0,26	0,42	0,40	0,40
Yönetimsel Liderlik	X	4,26	4,20	4,20	4,29
	SS	0,30	0,47	0,46	0,46
Politik Liderlik	X	3,90	3,81	3,81	3,84
	SS	0,40	0,60	0,54	0,54
Dönüştürücü Liderlik	X	3,38	3,56	3,56	3,66
	SS	0,46	0,67	0,60	0,60
Etik Liderlik	X	4,24	4,23	4,23	4,25
	SS	0,31	0,37	0,44	0,44
Ç. Belirsizlik Algısı	X	3,34	3,47	3,47	3,25
	SS	0,45	0,48	0,60	0,60
Heterojenlik	X	3,92	4,03	4,03	3,50
	SS	0,79	0,63	0,85	0,85
Olumsuzluk	X	2,42	2,88	2,88	2,82
	SS	0,95	0,98	1,03	1,03
Dinamizm	X	3,68	3,50	3,50	3,43
	SS	0,92	1,10	0,89	0,89

Yöneticilikteki Toplam Çalışma Süresi Değişkeni Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısına İlişkin Bulgular

Tablo 6'da yöneticilerin stratejik liderlik davranışını oluşturan faktörlere ve çevresel belirsizlik algısına ilişkin yönetimde geçirilen toplam süre değişkenine göre tek yönlü varyans analizi sonuçları gösterilmektedir. Stratejik liderlik davranışlarının sadece yönetimsel liderlik faktörünün ortalamaları arasındaki fark, yönetimde geçirilen toplam süre değişkeni açısından anlamlı iken, çevresel belirsizlikle ilgili tüm faktörlerin ortalamaları arasındaki fark anlamlıdır.

Tablo 6. Yöneticilikteki Toplam Süre Değişkeni Açısından Tek Yönlü Varyans Analizi

	Değişim Kaynağı	Kareler Toplamı	Serbestli Derecesi	Kareler Ort.	F	Önem Düzeyi
S.L. Davranışı	Gruplararası	,011	2	,005	,039	,962
	Grup İçi	39,506	289	,137		
	Toplam	39,517	291			
Yönetmel Liderlik	Gruplararası	1,608	2	,804	4,31	,014
	Grup İçi	53,870	289	,186		
	Toplam	55,478	291			
Politik Liderlik	Gruplararası	,295	2	,148	,565	,569
	Grup İçi	75,561	289	,261		
	Toplam	75,857	291			
Dön. Liderlik	Gruplararası	1,642	2	,821	2,50	,083
	Grup İçi	94,651	289	,328		
	Toplam	96,292	291			
Etik Liderlik	Gruplararası	,068	2	,034	,228	,796
	Grup İçi	42,848	289	,148		
	Toplam	42,916	291			
Ç.B. Algısı	Gruplararası	1,603	2	,802	3,18	,043
	Grup İçi	72,867	289	,252		
	Toplam	74,470	291			
Heterojenlik	Gruplararası	6,207	2	3,103	5,20	,006
	Grup İçi	172,338	289	,596		
	Toplam	178,545	291			
Olumsuzluk	Gruplararası	47,570	2	23,785	28,9	,000
	Grup İçi	237,580	289	,822		
	Toplam	285,149	291			
Dinamizm	Gruplararası	28,018	2	14,009	15,9	,000
	Grup İçi	253,065	289	,876		
	Toplam	281,082	291			

Yönetmel liderlik faktöründe 11 yıl ve daha fazla bir süre yöneticilik yapanlara ilişkin ortalama özellikle 0-5 yıl arasında yöneticilik yapanlara ilişkin ortalamadan daha yüksektir. Bu sonuç yöneticilerin daha uzun süre yöneticilik yaptıkça kurallara, politikalara, geleneklere, işin yapılış şekli üzerindeki

denetime vb. verdikleri önemin de arttığını ortaya koymaktadır. Bu durumu daha az süre yöneticilik yapan yöneticilerin daha az, kuralcı ve gelenekçi oldukları şeklinde de yorumlamak mümkündür.

Yönetimsel görev süresi değişkeni açısından çevresel belirsizlik algısını oluşturan faktörler incelendiğinde, 0-5 yıl yöneticilik yapan yöneticilerin, 6-5 yıl yöneticilik yapmış olanlara göre çevresel dinamizmi daha düşük düzeyde algıladıkları görülmektedir. 10 yıl ve çevresel olumsuzluk her iki gruba göre daha yüksek düzeyde. Başka bir deyişle, daha az süre yöneticilik yapan yöneticiler, çevreyi daha olumsuz ve daha az dinamik olarak algılamaktadırlar.

Tablo 7. Yöneticilikteki Toplam Süre Değişkeni Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısı

Faktörler	Süre	Değerler	0-5 yıl	6-10 yıl	11 yıl +
S. Liderlik Davranışı	X		3,94	3,95	3,95
	SS		0,36	0,40	0,26
Yönetimsel Liderlik	X		4,14	4,29	4,32
	SS		0,44	0,45	0,31
Politik Liderlik	X		3,82	3,88	3,82
	SS		0,48	0,55	0,48
Dönüştürücü Liderlik	X		3,57	3,41	3,48
	SS		0,59	0,59	0,44
Etik Liderlik	X		4,23	4,23	4,18
	SS		0,41	0,39	0,27
Ç. B Algısı	X		3,38	3,38	3,15
	SS		0,56	0,47	0,39
Heterojenlik	X		3,79	3,99	3,54
	SS		0,73	0,85	0,58
Olumsuzluk	X		3,10	2,25	2,54
	SS		0,98	0,85	0,83
Dinamizm	X		3,25	3,89	3,36
	SS		1,09	0,76	0,94

Birinci ve İkinci Derece Yöneticiler Açısından Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısına İlişkin Bulgular

Örnekleminizdeki yöneticilerin oldukça heterojen bir dağılıma sahip olması nedeniyle yönetici grupları 1. ve 2. derece yöneticiler olarak gruplandırılmıştır. Rektörler, rektör yardımcıları, dekanlar, müdürler ve daire başkanları birinci derece yöneticiler grubuna, diğer yöneticiler ise ikinci derece yöneticiler grubuna dahil edilmiştir. Yöneticilerin stratejik liderlik davranışlarına ilişkin faktörlere ilişkin değerlendirmeleri ile çevresel belirsizlik algıları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı t testi ile değerlendirilmiştir.

Birinci ve ikinci kademe yöneticilerin stratejik liderlik davranışları arasında yönetsel ve etik liderlik davranışları ortalamaları arasındaki fark anlamlıdır. Çevresel belirsizlik faktörleri arasında yöneticilerin çevresel olumsuzluk algıları iki grup için farklı bulunmuştur.

Stratejik liderlik davranışı puanındaki olasılık değeri $p < 0,05$ olduğundan yönetici statüsü açısından anlamlı farklılık bulunmaktadır. 1. derece yöneticilerin ortalama katılım puanı (3,98), 2. derece yöneticilerin ortalama katılım puanından (3,88) daha yüksektir. Bu bulgu, birinci derece yöneticilerin ikinci derece yöneticilere göre daha fazla stratejik liderlik davranışı sergilediklerini ortaya koymaktadır. Aslında bu beklenen bir sonuçtur. Çünkü bir kurum için stratejinin belirlenmesi, uygulanması ve sonuçlarının kontrol edilmesi sorumluluğu üst düzey yöneticilerin sorumluluğundadır.

Yönetsel liderlik davranışı puanındaki olasılık düzeyi $p < 0,05$ olduğundan yönetici statüsü açısından anlamlı farklılık bulunmaktadır. Fakat bu farkın oranı çok yüksek değildir. 1. Derece yöneticilerin ortalama katılım puanı (4,27), 2. Derece yöneticilerin ortalama katılım puanından (4,16) daha yüksektir. Bu bulgu, birinci derece yöneticilerin ikinci derece yöneticilere göre daha fazla yönetsel liderlik davranışı sergilediklerini göstermektedir. Yani birinci derece yöneticiler, ikinci derece yöneticilere göre örgütün kural ve ilkelerine daha uygun çalışırlar.

Etik liderlik davranışı puanındaki olasılık düzeyi $p < 0,05$ olduğundan yönetici statüsü açısından anlamlı farklılık bulunmaktadır. Etik liderlik faktöründeki farklılık oranı yönetsel liderlik faktörüne göre daha yüksektir. 1. Derece yöneticilerin ortalama katılım puanı (4,28), 2. Derece yöneticilerin ortalama katılım puanından (4,13) daha yüksektir. Bu sonuç, birinci derece veya daha üst düzeydeki yöneticilerin, ikinci derece yöneticilere göre daha fazla etik liderlik davranışı sergilediklerini ortaya koymaktadır. Birinci kademe yöneticiler bir anlamda özel hayata saygı duymakta, işbirliği yapmakta, insanlara karşı dürüst davranmakta vb. gibi davranışlarının asistanlarına göre daha fazla etik davranış sergilediklerini belirtmişlerdir.

Çevresel belirsizlik algı faktörlerinden sadece çevresel olumsuzluk faktöründe her iki grubun ortalamaları arasındaki fark ilgili istatistiksel anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır. Birinci derece yöneticiler (2,83), faaliyet gösterdikleri ortamı ikinci derece yöneticilere (2,45) göre daha olumsuz algılamaktadırlar. Bu veriler, birinci derece yöneticilerin üniversitelerdeki hizmet farklılaştırması ve hizmet kalitesi gibi uygulamalardaki farklılıkları daha büyük bir tehdit olarak algıladıklarını ortaya koymaktadır.

Tablo 8. Birinci ve İkinci Derece Yöneticiler Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısı

	Derece	N	\bar{X}	Ss	T	SD	P
Stratejik Liderlik	1.Derece Yönetici	150	3,9852	,43009	2,218	271,583	,027*
	2.Derece Yönetici	145	3,8885	,31103			
Yönetimsel Liderlik	1.Derece Yönetici	150	4,2715	,49018	2,111	293	,036*
	2.Derece Yönetici	145	4,1611	,40198			
Politik Liderlik	1.Derece Yönetici	150	3,8406	,58367	,092	275,300	,927
	2.Derece Yönetici	145	3,8351	,43480			
Dön.Liderlik	1.Derece Yönetici	150	3,5419	,62551	1,855	285,104	,065
	2.Derece Yönetici	145	3,4187	,51084			
Etik Liderlik	1.Derece Yönetici	150	4,2867	,42857	3,210	293	,001*
	2.Derece Yönetici	145	4,1389	,35752			
Ç.B. Algısı	1.Derece Yönetici	150	3,3810	,57425	1,147	272,947	,252
	2.Derece Yönetici	145	3,3140	,41975			
Heterojenlik	1.Derece Yönetici	150	3,7587	,85712	-1,94	284,047	,055
	2.Derece Yönetici	145	3,9352	,69197			
Olumsuzluk	1.Derece Yönetici	150	2,8333	1,00909	3,394	293	,001*
	2.Derece Yönetici	145	2,4506	,92424			
Dinamizm	1.Derece Yönetici	150	3,5511	,99288	-,046	293	,964
	2.Derece Yönetici	145	3,5563	,96869			

Cinsiyet Değişkeni Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısına İlişkin Bulgular

Yöneticilerin stratejik liderlik davranışları ile çevresel belirsizlik algıları arasında cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık olup olmadığı t testi ile değerlendirilmiştir. Tablo 9'da görüldüğü gibi genel stratejik liderlik ve yönetsel liderlik davranışları açısından her iki grubun ortalamaları arasındaki fark ilgili istatistiksel anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır. Genel stratejik liderlik davranışlarında erkek grubunun ortalaması (3,97), kadın grubunun ortalamasından (3,86) daha yüksektir. Genel stratejik liderlik davranışlarına benzer şekilde yönetsel liderlik davranışında da erkek yöneticilerin ortalaması (4,26), kadın yöneticilerin ortalamasından daha yüksektir. Bu durum erkek yöneticilerin kadınlara göre daha fazla stratejik ve yönetsel liderlik davranışı sergilediklerini ortaya koymaktadır.

Tablo 9. Cinsiyet Değişkeni Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısı

	Cinsiyet	N	\bar{x}	Ss	T	SD	P
S.Liderlik	Kadın	99	3,8665	,42301	-2,427	291	,016*
	Erkek	194	3,9782	,34471			
Y. Liderlik	Kadın	99	4,1414	,53060	-2,195	291	,029*
	Erkek	194	4,2619	,39384			
P. Liderlik	Kadın	99	3,7530	,58830	-1,944	162,801	,054
	Erkek	194	3,8852	,46767			
D. Liderlik	Kadın	99	3,3838	,58427	1,855	285,104	,065
	Erkek	194	3,5331	,56604			
Etik Liderlik	Kadın	99	4,1876	,44509	-,921	291	,358
	Erkek	194	4,2327	,36923			
Ç. Belirsizlik	Kadın	99	3,3690	,59451	,453	158,194	,651
	Erkek	194	3,3381	,45510			
Heterojenlik	Kadın	99	3,8646	,89663	,245	164,784	,807
	Erkek	194	3,8392	,72392			
Olumsuzluk	Kadın	99	2,7104	1,02756	,882	291	,379
	Erkek	194	2,6031	,96393			
Dinamizm	Kadın	99	3,5320	1,16635	-,302	155,742	,763
	Erkek	194	3,5722	,87418			

Stratejik Yönetim Konusunda Eğitim Alma Değişkeni Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısına İlişkin Bulgular

Yöneticilerin stratejik yönetim konusunda eğitim alıp almamalarına göre stratejik liderlik davranışları ile çevresel belirsizlik algıları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı t testi ile değerlendirilmiştir.

Stratejik liderlik davranışlarından biri olan politik liderlik davranışı puanındaki olasılık düzeyi $p < 0,05$ olduğundan, stratejik liderlik eğitimi alma durumuna göre anlamlı bir fark bulunmaktadır. Eğitim almayanların ortalama katılım puanı (3,87), eğitim alanların ortalama katılım puanından (3,57) daha yüksektir. Bu durum, stratejik yönetim eğitimi alanların, eğitim almayanlara göre daha az politik liderlik davranışı sergilediklerini ortaya koymaktadır. Yine etik liderlik davranışı puanındaki olasılık düzeyi $p < 0,05$ olduğundan, stratejik liderlik eğitimi alma durumuna göre anlamlı farklılık bulunmaktadır. Eğitim alanların ortalama katılım puanı (4,39), eğitim almayanların ortalama katılım puanından (4,18) daha yüksektir. Eğitim alan yöneticiler, eğitim almayan yöneticilere göre daha fazla etik liderlik davranışı sergilemektedir. Bir anlamda stratejik liderlik eğitimi politik liderlik davranışlarını azaltırken, etik liderlik davranışlarını da artırmaktadır.

Yöneticilerin stratejik yönetim konusunda aldıkları eğitime göre çevresel belirsizlik algılarına ilişkin değerlendirmeleri incelendiğinde, çevresel belirsizliğin tüm faktörlerindeki farkın gruplar açısından anlamlı olduğu görülmektedir. Stratejik yönetim eğitimi almamış olanlar çevreyi daha heterojen, dinamik ve daha az olumsuz olarak algılamaktadır. Ortamın heterojenlik algısına eğitim almayanların ortalama katılımı 3,89 iken, eğitim alanların bu oranı 3,57'dir. Yine eğitim almayanların ortamın dinamizmi algısına ortalama katılımı 3,59 iken eğitim alanlarda bu oran 3,15'tir. Öte yandan, ortamdaki olumsuzluk algısına eğitim almayanların ortalama katılımı 2,53 iken, eğitim alanlarda bu oran 3,16 oldu. Bu veriler, stratejik yönetim eğitiminin çevresel karmaşıklık ve değişkenlik algısını azalttığını gösterebilir.

Tablo 10. Stratejik Yönetim Konusunda Eğitim Alma Değişkeni Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısı

	Eğitim	N	\bar{x}	Ss	T	SD	P
Stratejik Liderlik	Evet	39	3,9447	,38387	,222	283	,824
	Hayır	246	3,9303	,37453			
Yönetmel Liderlik	Evet	39	4,2494	,47086	,463	283	,644
	Hayır	246	4,2132	,45039			
Politik Liderlik	Evet	39	3,5734	,66646	-2,68	44,2	,010*
	Hayır	246	3,8710	,47262			
Dön. Liderlik	Evet	39	3,5604	,54090	1,07	283	,282
	Hayır	246	3,4553	,57022			
Etik Liderlik	Evet	39	4,3956	,39527	3,11	283	,002*
	Hayır	246	4,1818	,39874			
Ç.Belirsizlik	Evet	39	3,2986	,52461	-,500	283	,618
	Hayır	246	3,3416	,49628			
Heterojenlik	Evet	39	3,5795	,87635	-2,32	283	,021*
	Hayır	246	3,8935	,76870			
Olumsuzluk	Evet	39	3,1624	,91406	3,76	283	,000**
	Hayır	246	2,5393	,96611			
Dinamizm	Evet	39	3,1538	,98778	-2,62	283	,009*
	Hayır	246	3,5921	,96579			

Stratejik Plan Değişkeni Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısına İlişkin Bulgular

Araştırmamıza katılan yöneticilerin stratejik liderlik davranışlarının ve çevresel belirsizlik algılarının, yönettikleri birimde yazılı bir stratejik plan olup olmamasına bağlı olarak ne ölçüde farklılaştığını belirlemek amacıyla iki

grubun ölçek faktörlerine ilişkin ortalamaları alınmış ve t testi ile incelenmiştir. Yönetimsel, politik ve genel olarak stratejik liderlik davranışları ortalamaları arasındaki fark anlamlı iken, çevresel belirsizlik algılama faktörlerinden tüm faktörlere ait ortalamalar arasındaki fark ilgili istatistiksel anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Genel olarak stratejik liderlik davranışları açısından biriminde yazılı stratejik planı bulunan yöneticilerin ortalaması (3,98), biriminde yazılı stratejik planı olmayan yöneticilerin ortalamasından (3,87) daha yüksektir. Bu durum yazılı bir stratejik planın varlığının yöneticileri daha stratejik davranışlara yönelttiğinin bir göstergesi olabilir.

Yönetimsel ve politik liderlik yönetiminde da, genel yönetim yönetimine benzer bir sonuç gözlenmektedir. Birimde yazılı bir yüklenme planı olan yöneticiler (4,27) olmayanlara oranları (4,14) daha fazla yönetsel liderlik performansı gösteriyorlar. Yine biriminde yazılı düzenleme planı olan politik liderlik dağıtım gösterme oranları (3,92) biriminde yazılı bir düzenleme planı olmayanlara oranları (3,68) daha yüksektir. Bir anlamda yazılı bir oluşturma planının varlığı hem politik hem de yönetsel olarak sürdürülmektedir. Stratejik planda belirlenmiş olan hedeflere ulaşmayı teşvik etme bu tarz liderliğin devam etmesi olabilir. Yazılı bir stratejik planın varlığı ile çevresel belirsizlik algısı arasındaki ilişkiye bakıldığında biriminde yazılı bir stratejik plan bulunan yöneticilerin çevreyi daha heterojen, dinamik ve daha az olumsuz olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Yazılı stratejik planı olanların çevreye ilişkin heterojenlik algısı ortalaması 3,97, yazılı stratejik planı olmayanların ise 3,64'tür. Yine yazılı stratejik planı olanların çevreye ilişkin ortalama dinamizm algısı 3,69, olmayanların ise 3,31'dir. Öte yandan, yazılı stratejik planı olan yöneticilerin ortalama olumsuz çevreye algısı 2,47, olmayanlarda ise 2,97'dir. Bu veriler ışığında yazılı stratejik planın çevrenin daha heterojen ve dinamik algılanmasına, daha az olumsuz algılanmasına neden olduğu söylenebilir.

Tablo 11. Stratejik Plan Değişkeni Açısından Stratejik Liderlik Davranışları ve Çevresel Belirsizlik Algısı

	S.Plan	N	\bar{X}	Ss	T	SD	P
Stratejik Liderlik	Evet	192	3,9809	,40805	2,766	274,500	,006*
	Hayır	98	3,8720	,25926			
Yönetmel Liderlik	Evet	192	4,2723	,45777	2,418	288	,016*
	Hayır	98	4,1419	,38327			
Politik Liderlik	Evet	192	3,9223	,52384	3,829	288	,000*
	Hayır	98	3,6855	,44328			
Dönüştürücü Liderlik	Evet	192	3,5000	,60768	,713	288	,476
	Hayır	98	3,4490	,50829			
Etik Liderlik	Evet	192	4,2292	,38703	,374	288	,709
	Hayır	98	4,2114	,37726			
Çevresel Belirsizlik	Evet	192	3,3806	,51894	1,135	288	,257
	Hayır	98	3,3095	,47297			
Heterojenlik	Evet	192	3,9750	,80327	3,501	288	,001*
	Hayır	98	3,6429	,68096			
Olumsuzluk	Evet	192	2,4757	,93754	-4,144	288	,000*
	Hayır	98	2,9728	1,02060			
Dinamizm	Evet	192	3,6910	,96927	3,138	288	,002*
	Hayır	98	3,3129	,97249			

SONUÇ

Araştırmada, yöneticilerin stratejik liderlik davranışlarının ve çevresel belirsizlik algılarının; yaş, cinsiyet, yöneticilik statüsü ve deneyim gibi demografik değişkenler açısından farklılaşıp farklılaşmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu tip bir tespit için bağımsız örneklem t testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır. Yaş değişkeni esas alınarak bakıldığında; stratejik liderlik alt boyutlarından politik liderlik davranışlarında anlamlı farklılık yoktur. Diğer tüm alt boyutlarda anlamlı farklılık vardır. Yaş arttıkça yönetsel liderlik davranışının da artış gösterdiği görülmüştür. Bunun temel nedenlerinden birisi yaş arttıkça kalıplaşmış ya da gelenekselleşmiş kurallara uyumun daha önemli hale gelmiş olması olabilir. Çünkü yönetsel liderler daha geleneksel liderlik tarzı uygulamada ve var olan amaçları başarmak için meydana gelen liderlik sürecini oluşturduğundan yaş ile doğru orantılı artması normal karşılanabilir. Yönetsel liderliğin aksine yaş azaldıkça dönüştürücü liderlik davranışları artmaktadır. Bu bulgu bize dönüştürücü liderliğin; karizma, güven, ilham verme, entelektüel teşvik ve vizyon oluşturma gibi özelliklerinin daha genç yaştaki yönetici davranışlarında daha fazla ortaya çıkabileceğini göstermektedir.

Etik liderlik faktöründe 46 yaş ve üstü yaş grubunun ortalaması diğer gruplardan daha yüksek 35 yaş ve altı grubun ortalaması ise diğer gruplardan daha düşük bulunmuştur. Bu durum yaş arttıkça etik liderlik davranışlarının arttığını ortaya koymaktadır. Bir anlamda daha yaşlı yöneticiler diğerlerine, saygı duyma, dürüstlük, işbirliği yapma gibi etik davranışları daha fazla göstermektedirler. Bu sonuç yaş arttıkça değerlerin insanlar tarafından daha çok algılandığının da bir göstergesi olabilir. Ayrıca bu durum etik liderliğin daha çok görülmesine sebep olabilir.

Çevresel boyutlar açısından çevresel heterojenliği 46 yaş üstü yöneticiler daha yüksek algılamaktadır.

Çevresel olumsuzluk alt boyutunda daha gençlerin çevresel olumsuzluğu daha yüksek algıladığı görülmüştür. Olumsuzluk alt boyutunun 35 yaş ve altı grubunda daha fazla algılanıp en az 46 yaş ve üstü grubunda algılanması olumsuzluk boyutunun diğer yaş gruplarındaki algıya göre farkını göstermektedir. Yani çevredeki olumsuzluğa hızlı cevap verme algısının daha genç yaştaki yöneticilerde daha yüksek olduğu görülmektedir. Belirsizliğin olumsuzluk algısında genç yaştaki yöneticiler daha çabuk cevap verip strateji oluşturmak isteyebilirler.

Dinamizm alt boyutunda da 46 yaş ve üstü yaş grubunun ortalaması diğer gruplardan yüksek bulunmuştur. Bu yaş grubunun çevredeki hareketlilik ve belirsizliği daha fazla algılamaktadır.

Kurumdaki toplam çalışma süresi açısından bakıldığında; kurumda çalışma süresi açısından stratejik liderlik davranışlarından sadece dönüştürücü liderlik faktörüne ilişkin ortalamalar arasındaki farklılık, çevresel belirsizlik algısında ise heterojenlik ve olumsuzluk faktörlerine ilişkin ortalamalar arasındaki farklılık ilgili istatistiksel önem düzeylerinde anlamlıdır. Bir anlamda aynı kurumda daha uzun süredir çalışan yöneticiler daha fazla dönüştürücü liderlik özellikleri sergilemektedir. Dönüştürücü liderlikte kurumdaki daha fazla çalışma süresinin etkili olması kurumda daha fazla yıl çalışıp kurumu daha iyi tanımayla ilişkilendirilebilir. Kurumun iyi tanınmasından dolayı daha rahat ve daha özgüven sahibi olarak değişim yapmak daha etkili olabilir. Yani kurumda köklü değişimler yapabilmek için kurumu ve çalışanları çok iyi tanımak ve bu doğrultuda değişim yapmak gerekir. Kurumu çok iyi tanımakta kurumda çalışılan sürenin artmasıyla mümkün olabilir.

Çevrenin heterojenlik algısı ise daha uzun süredir aynı kurumda çalışan yöneticilerde diğer gruplara oranla daha düşüktür. Çevresel olumsuzluk algısı ise daha az süredir aynı kurumda çalışan yöneticilerde diğer guruplara oranla daha düşük gözükmetedir. Böyle bir sonuç kurumda çalışma süresi arttıkça çevrenin daha az karmaşık buna karşın daha fazla olumsuz olarak algılandığını göstermektedir.

Yöneticilikteki toplam çalışma süresi açısından incelendiğinde ise; yöneticilikte geçen toplam süre değişkeni açısından stratejik liderlik davranışlarının sadece yönetsel liderlik faktörüne ilişkin ortalamalar arasındaki farklılık anlamlıyken, çevresel belirsizliğe ilişkin tüm faktörlerin ortalamaları arasındaki farklılık anlamlıdır. Yöneticilik süresi değişkeni açısından çevresel belirsizlik algısını oluşturan faktörler incelendiğinde daha az süre yöneticilik yapanlar çevreyi daha fazla olumsuz algılayıp, daha az dinamik algılamaktadır.

Birinci ve ikinci derece yöneticilerin stratejik liderlik davranışlarından yönetsel ve etik liderlik davranışlarının ortalamaları arasındaki fark anlamlıdır. Çevresel belirsizlik faktörlerinden ise yöneticilerin çevresel olumsuzluk algıları iki grup açısından farklılaşmıştır. 1. derece yöneticiler 2. derece yöneticilere göre daha fazla stratejik liderlik davranışı göstermektedir. Aslında bu beklenen bir sonuçtur. Çünkü bir kurum için strateji belirleme, uygulama ve sonuçlarını kontrol etme sorumluluğu daha çok üst düzey yöneticilerin sorumluluğundadır. 1. derece yöneticilerin yetki açısından daha çok sorumluluk hakkına sahip olması da bunun sebeplerinden sayılabilir. Yine aynı yöneticiler daha fazla yönetsel liderlik davranışı göstermektedirler. Başka bir ifadeyle 1. derece yöneticiler 2. derece yöneticilere oranla daha çok kurallara ve örgütün ilkelerine bağlı olarak çalıştıkları söylenebilir.

Etik liderlik davranışında yönetici statüsü açısından anlamlı farklılık söz konusudur. Etik liderlik faktöründeki farklılığın oranı yönetsel liderlik faktörüne oranla daha fazladır. 1. derece yöneticiler 2. derece yöneticilere göre daha fazla etik liderlik davranışı göstermektedirler.. Bu sonuç 1. derece yöneticilerin 2. derece yöneticilere oranla daha fazla etik liderlik davranışları sergilediklerini ortaya koymaktadır. Bir anlamda 1.derece yöneticiler özel yaşama saygı duyma, işbirliği yapma, insanlara karşı dürüst davranma gibi etik davranışları yardımcılarına oranla daha fazla sergilediklerini ifade etmişlerdir.

Çevresel belirsizlik algısı faktörlerinden ise sadece çevresel olumsuzluk faktöründe her iki grubun ortalamaları arasındaki fark ilgili istatistiksel önem düzeylerinde anlamlıdır. 1. derece yöneticiler, 2. derece yöneticilere oranla faaliyet gösterdikleri çevreyi daha olumsuz olarak algılamaktadır. Bu veri üniversitelerdeki hizmet farklılaşması, hizmet kalitesi gibi uygulamalardaki farklılıkları birinci derece yöneticilerin daha büyük tehdit olarak algıladıklarını ortaya koymaktadır.

Cinsiyet değişkeni açısından stratejik liderlik davranışları ve çevresel belirsizlik algısına bakıldığında ise; her iki grubun ortalamaları arasındaki fark genel stratejik liderlik ve yönetsel liderlik davranışlarında anlamlıdır. Genel stratejik liderlik davranışlarında erkek grubuna ilişkin ortalama kadın grubuna ilişkin ortalamadan büyüktür. Genel stratejik liderlik davranışlarına benzer şekilde yönetsel liderlik davranışında da erkek yöneticilerin ortalaması kadın yöneticilerin ortalamasından daha yüksektir. Bu durum erkek yöneticilerin kadınlara oranla daha fazla stratejik ve yönetsel liderlik davranışlarını gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Erkek yöneticilerin daha çok yönetsel davranış göstermeleri kadın yöneticilerden daha az duygusal olup kurallara duygu katmadan var olan şekilleriyle uygulamalarından dolayı olabilir.

Stratejik yönetim konusunda eğitim alma değişkeni açısından stratejik liderlik davranışları ve çevresel belirsizlik algısı açısından bakıldığında ise: yöneticinin stratejik liderlik eğitimi alma durumuna göre politik ve etik liderlik te anlamlı farklılık söz konusudur. Bu durum stratejik yönetim konusunda eğitim alanların eğitim almayanlara oranla daha az politik liderlik davranışı sergilediklerini ortaya koymaktadır. Yine etik liderlik davranışında stratejik liderlik eğitimi alma durumuna göre anlamlı farklılık söz konusudur. Eğitim alanların ortalaması eğitim almayanların ortalamasından büyüktür. Eğitim alan yöneticiler eğitim almayan yöneticilerden daha çok etik liderlik davranışı sergilemektedir. Bir anlamda stratejik liderlik konusundaki eğitimler politik liderlik davranışlarını azaltırken etik liderlik davranışlarını artırmaktadır.

Stratejik yönetim konusunda eğitim alma durumuna göre yöneticilerin çevresel belirsizlik algılarına ilişkin değerlendirmeleri incelendiğinde ise

çevresel belirsizliğin tüm faktörlerindeki farkın gruplar açısından anlamlı olduğu görülmektedir. Stratejik yönetim konusunda eğitim almayanlar çevreyi daha heterojen ve dinamik olarak algımlarken daha az olumsuz olarak algılamaktadır. Bu bulgular stratejik yönetim konusunda verilen eğitimlerin çevresel karmaşıklık ve değişkenlik algısını azalttığına göstergesi olabilir.

Genel olarak stratejik liderlik davranışları açısından, biriminde yazılı bir stratejik planı olan yöneticilere ilişkin ortalama, biriminde yazılı bir stratejik planı olmayan yöneticilere ilişkin ortalamadan daha yüksektir. Bu durum yazılı bir stratejik planın varlığının yöneticileri daha fazla stratejik davranışa yönlendirdiğinin göstergesi olabilir. Yönetimsel ve politik liderlik davranışında da, genel stratejik liderlik davranışlarına benzer bir sonuç gözlenmektedir. Biriminde yazılı bir stratejik plan olan yöneticiler olmayanlara göre daha fazla yönetimsel liderlik davranışı göstermektedirler. Yine biriminde yazılı stratejik plan olan yöneticilerin politik liderlik davranışını gösterme oranları biriminde yazılı bir stratejik planı olmayanlara oranla daha yüksektir. Bir anlamda yazılı bir stratejik planın varlığı yöneticileri hem politik hem de yönetimsel liderlik davranışlarını göstermeye itmektedir. Birimlerin stratejik plan oluşturma zorunluluğu ve performans değerlendirme bu ölçütlerin kullanılabilmesi bu sonuçları oluşturabilir. Stratejik planda yazılı olan hedeflere ulaşma arzusu yöneticileri bu tarz liderlik davranışları göstermeye itmiş olabilir.

Yazılı stratejik planın varlığıyla çevresel belirsizlik algısı arasındaki ilişkiye bakıldığında, biriminde yazılı stratejik plan olan yöneticiler çevreyi daha fazla heterojen ve dinamik olarak değerlendirirken, daha az olumsuz olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Bu bulgular ışığında yazılı stratejik planın çevrenin daha yüksek düzeyde heterojen ve dinamik olarak algılanmasına ve daha düşük düzeyde olumsuz olarak algılanmasına neden olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Adair, John, *Leadership For Innovation: How to Organize Team Creativity and Harvest Ideas*, Kogan Page, London 2007.
- Altinkurt, Yahya, *Eğitim Örgütlerinde Stratejik Liderlik ve Okul Müdürlerinin Stratejik Liderlik Uygulamaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Aralık, Eskişehir 2007.
- Arslan, Metin, *Genel İşletme Ders Notları*, Harran Ün. Birecik Myo, Şanlıurfa 2011
- Ataman, Göksel, *İşletme Yönetimi*, Türkmen Kitapevi, İstanbul 2009.
- Avolio, Bruce J. ve M. Bass, Bernard, *Developing Potential Across a Full Range of Leadership: Cases on Transaction and Transformational Leadership*, Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey 2002.
- Başaran, Ethem, *Yönetimde İnsan İlişkileri, Yöneltilmiş Davranış*, Nobel Yayınevi, Ankara 2004.
- Besler, Senem, *İşletmelerde Stratejik Liderlik*. Beta Yayınları, İstanbul 2004.
- Boal, B., Schultz, P.L., “Storytelling, Time and Evolution: The Role Strategic Leader in Complex in Complex Adaptive Systems”, *The Leadership Quarterly* 18, 2007.
- Curcman, *The Systems Approach*, Dell, New York 1968.
- Çatalca, Huriye, “Stratejik Yönetimde Liderlik Fonksiyonu”, *Anadolu Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(1-2), 1992, 337-348.
- French, Wendell, L. and Bell Jr., Cecil H., *Organization Development: Behavior Science Inventions For Organization Improvement*, Prentice Hall, New Jersey 1973.
- Hicks, Herbert G., Gullet, C. Ray, *Organizasyonlarda Teori ve Davranış*, (Çev.: Besim Baykal), İ.İ.T.İ.A İşletme Bilimler Enstitüsü Yayını, İstanbul 1981.
- Karalar, Rıdvan, *Pazarlama Yönetimi*, (Ed. Birol Tenekecioğlu), TC. Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2008, 26.
- Kılınçkaya, Bekir, *İl Milli Eğitim Müdürlerinin Stratejik Liderlik Özellikleri Araştırması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi

Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı Eğitim Yönetimi ve Denetimi Bilim Dalı, Ankara 2013.

- Koçel, Tamer, *İşletme Yöneticiliği, Yönetim ve Organizasyonda Organizasyonel Davranış, Klasik Modern Çağdaş Yaklaşımlar*, (7. Baskı), Beta A.Ş., İstanbul 1999.
- Lord, Robert G. ve J. Maher, Karen, *Leadership & Information Processing: Linking Perceptions and Performance*, Routledge, London 2005.
- Miles, Stephen A. ve Ashby, Meredith D. *Leaders Talk Leadership: Top Executives Speak their Minds*, Oxford University Press, Newyork 2002.
- Mladkova, Ludmila, “Leadership in Management of Knowledge Workers”, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 41, 2012, 1243 – 250.
- Mucuk, İsmet, *Modern İşletmecilik*, Türkmen Kitapevi, İstanbul 2008.
- Naktiyok, Atılhan, *İç Girişimcilik*, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul 2004.
- Reyatt, Kuldip S., “Strategic Visioning”, (Ed. Antonio Marturano ve Jonathan Gosling),
- Rickards, Tudor ve Clark, Murray, *Dilemmas of Leadership*, Routledge, London 2006.
- Stephen, Robbins, *Organizational Theory: Structure, Design and Applications*, New Jersey 1987.
- Tosi, Henry, L., *Organizational Behavior and Management Paperback*, Wiley 1990.
- Tutar, Hasan – Altınöz, Mehmet - Çakıroğlu Demet, “Is Ethical Leadership and Stratejic Leadership a Dilemma? A Descriptive Survey”, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 24, 2011.
- Ülgen Hayri ve Mirze, Kadri, *İşletmelerde Stratejik Yönetim*, Literatür Yayıncılık, Birinci Basım, İstanbul 2004.
- Yukl, Gary ve Lepsinger, Richard, “Improving Performance Through Flexible Leadership”, Ed.: Joyce Huth Munro, *Organizational Leadership*, Mc Graw Hill, USA 2008.

Bölüm 40

**İran'ın Nükleer Güç Edinme Sürecinde
George W. Bush Döneminde ABD'nin
Dönüşen Güvenlik Algılamaları¹**

Ramazan İZOL¹

*¹Doç.Dr., Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyasi Tarih
Orcid: 0000-0003-2028-3477*

Özet

11 Eylül 2001 tarihinde ABD topraklarına düzenlenen terör saldırıları, uluslararası güvenlik paradigmasını kökten değiştirdi ve bu dönemde yaşanan gelişmeler, özellikle de ABD'nin dış politikasındaki değişiklikler, dünya siyasetini etkilemeye devam ediyor. Bu makale, 11 Eylül saldırılarının hemen ardından yaşanan dönemde, özellikle İran'ın nükleer silah programının bölgesel ve uluslararası güvenliğe yönelik etkilerini inceleyerek, bu önemli sorunun altında yatan nedenleri ve ABD'nin bu konudaki hassasiyetini irdelemeyi amaçlamaktadır.

İran'ın nükleer silah programı, uluslararası güvenlik bağlamında önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. İran'ın bu alandaki ilerlemeleri, bölgesel ve uluslararası güç dengesini değiştirebilir. ABD'nin İran'a müdahale konusundaki kararlılığı, Irak ve Afganistan deneyimleriyle şekillenmektedir. Petrol fiyatlarının yüksekliği, İran'la olası bir savaşın ekonomik etkilerini artırabilir. İran'ın nükleer silah programının nedenleri ve ABD'nin hassasiyeti, bu sorunun çözümünün karmaşıklığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda, uluslararası diplomasi ve müzakereler önemli bir rol oynamaktadır.

İran'ın nükleer programı, uluslararası güvenlik açısından karmaşık bir sorun olmuş ve birçok uluslararası müzakereye yol açmıştır. Bu makale, İran'ın nükleer programının tarihçesi, etkileri ve uluslararası toplumun tepkilerini ele alarak, bu önemli sorunun anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. İran'ın nükleer programı, gelecekte uluslararası ilişkilerdeki önemini koruyacak gibi görünüyor ve bu nedenle dikkatle izlenmeye devam edecektir.

Giriş

11 Eylül saldırıları sonrasında ABD'nin karşı karşıya kaldığı asimetrik tehditler Amerikan güvenlik stratejisinde derin dönüşüme neden olmuştur. Yeni güvenlik anlayışı bağlamında Afganistan ve Irak'a yapılan müdahaleler sonraki süreçte özellikle Irak bağlamında demokratik rejimlerin tesisi gibi müdahalenin meşruiyetini artırması beklenen gerekçelere dayandırılmıştır (Çakır, 2022:262-263). Her devlet bu müdahale kapsamına girebilecekti. Kitle imha silahlarının ABD ve müttefikleri için birer tehdit unsuru sayılacağı deklare edilmekteydi

(Gündüz vd., 2020:740). Nükleer silaha sahip İran'ın içinde bulunduğu bölgedeki güç dengelerini kökünden sarsacağını beklemek muhtemeldi. ABD'nin ve Avrupa ülkelerinin bütün itirazlarına ve karşı gelmelerine rağmen, İran'ın nükleer programına ısrarla devam etmesi olayın sonuçlarının ağırlığını göstermesi bakımından önemliydi. Uluslararası kamuoyunun bütün itirazlarına karşın Şii İran'ın bu yolda ilerlemeye devam etmesi Ortadoğu'da tansiyonu yükselten faktörlerin başında gelmekteydi. Bir taraftan, ABD'nin Irak'taki varlığı hem bölgeyi germekte ve hem de istikrarsızlığın devam etmesine yol açmaktaydı. Bütün bu olumsuzlukların üzerine bir de İran kaynaklı gerginlik eklenince ortaya çıkan tehlikenin boyutu anlaşılabilmekteydi.

Özellikle Ağustos 2005 tarihinde Mahmud Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığı makamını devralmasıyla birlikte Hatemi döneminde uygulanmaya çalışılan pragmatik dış politika anlayışı yerini ideolojik yönü çok daha ağır basan bir dış politika anlayışına bırakmıştır. Dış politikasındaki en keskin dönüşüm nükleer krize ilişkin uygulanmaya çalışılan müzakerelerin askıya alınması ve nükleer program konusunda daha sert çıkışların yapılmaya başlanması olarak gözlemlenebilmekteydi (Murat vd., 2020 :45).

Çok hassas dengeler üzerine kurulu güç ilişkilerinin İran'daki gelişmelerle zarar görmesi sadece bölge için değil bütün dünya için ağır sonuçlar doğuracak potansiyele sahiptir. Petrol zengini bir bölgede yükselen Şii İran realitesi ve nükleer silaha sahip olma hırsı gelişmiş ülkeleri de yakından rahatsız etmekteydi. İran'ın dış politikasının şekillenmesinde özellikle ilerleme kaydedilen nükleer faaliyetleri çerçevesinde teknolojik gelişmelerin önemi de yadsınmazdı (Doster, 2012:45).

İran her geçen gün biraz daha nükleer silah teknolojisine sahip olma yolunda ilerlemekteydi. Tahran'ın, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın garantisinden çıkarak stratejik bakımdan çok önemli askeri nükleer program geliştirmeyi başardığı iddia edilmekteydi. İran yönetimi programlarını kesmeleri amacıyla yapılan bütün uluslararası diplomatik baskılara direnmeyi başarabilerek nükleer güç üretimine kadar varabilecek zenginleştirilmiş uranyum elde edebileceği ileri sürülmekteydi. 11 Nisan 2006'da resmi olarak İran makamları uranyum

zenginleştirmede deneme etabını geçtiklerini bile ilan etmişlerdir. İran'ın nükleer silah teknolojisine sahip olması en başta İsrail'i ve ABD'yi yakından endişelendirmekteydi. İran'ın nükleer alandaki ilerlemelerini İsrail çok yakından takip etmekteydi¹.

Bu çalışmada üzerinde durulacak noktalar, 11 Eylül terör saldırıları ertesindeki yaşanan döneme denk gelecek şekilde, nükleer silah teknolojisine sahip İran'ın bölgedeki istikrarı ne yönde etkileyeceğini tespit etmeye çalışmak olacaktır. Ayrıca, bu dönemde uluslararası diplomatik çevrelerin bütün baskılarına rağmen neden İran'ın ısrarla bu yolda ilerleme gerekçesi irdelenmeye çalışılacaktır. Ayrıca, bölgesel güç dengesinin İran lehine bozulması petrol zengini bölgenin geleceğini ne yönde etkileyebileceği, Şii İran yönetiminin nükleer güce sahip olmasının bölgedeki Sünni rejimler üzerindeki etkilerinin neler olabileceği sorularına yanıt aranacaktır. Ayrıca, Batı dünyasının İran'ın nükleer enerji elde etme niyetini tehdit olarak algılamasındaki temel saiklerin neler olduğu ve İran'ın bu çabasını engellenmek adına ne gibi tedbirler alınabileceğine bu çalışma kapsamında yer verilecektir.

Bütün bu soruların cevaplarının aranacağı bu çalışmada genel anlamda 11 Eylül saldırıları ertesinde dünyada ortaya çıkan güvenlik kaygılarının ve önceliklerinin eşlik ettiği bu dönemde, ABD'nin Ortadoğu'ya yönelik genel politikası irdelenecek ve Ortadoğu'daki genel siyasi ortam göz önünde bulundurularak nükleer güçle donanmış İran'ın bölgesel dengeleri ne yönde etkileyebileceği sorusuna yanıt aranacaktır.

İran'ın Nükleer Güç Edinme Gerekçeleri

İran'ın nükleer silah elde etme girişimleri, bulunduğu bölgede güç dengesinin kendi lehine dönmesini sağlayacağı, ülkenin ulusal güvenliğinin garanti edilmesini kolaylaştıracağı ve caydırıcılığa sahip bir güç edinilmesini kolaylaştıracağı için önemli görünmektedir. Ortadoğu bölgesinde çetrefilli güvenlik problemlerinin yaygınlığı ve tehdit algılanmalarından kaynaklı güvensizlik ortamının yarattığı istikrarsızlık halleri doğal olarak silahlanma yarışını körükleyici bir etkiye yol açma potansiyeli taşımaktadır (Ağır vd., 2021:250).

Soğuk savaş sonrasında sistemdeki tek süper güç olan ABD'nin güvenlik algılamaları ve bu çerçevede tatbik edeceği dış politika stratejisi 1990'larda güvenlik çalışmalarının olduğu diğer devletlerin de merak konusu olmuştur (Özcan, 2011:445-466). 11 Eylül saldırılarından sonra Ocak 2002'de Oğul

¹ İran'ın bölgesel ve küresel rakipleri ile ittifak bağlantıları konusunda detaylı bilgi için bkz. (Konukçu, 2018 :74-91).

Bush'un terörizmi 21. yüzyılın mücadele edilmesi gereken en önemli tehditlerinden saymasından sonra terörü destekleyen devletlerin varlığından söz edip İran'ın da içinde yer aldığı bu ülkeleri "haydut devletler" aksında bulunanlar olarak sınıflandırmıştır (Ekinci, 2009:282). 2001 sonunda ABD öncülüğündeki uluslararası güçlerin önce Afganistan'a müdahale etmesi ve rejim değişikliğine gitmesi ve sonrasında ABD'nin uluslararası kamuoyunun muhalefetine rağmen Irak'ı işgal etmesi İran'ı çok yakından ilgilendirmekteydi. İran'ın, Irak ve Afganistan sınırları üzerinden Amerikan güçleri tarafından tehdit edilmesi gerçeği karşısında, Tahran yönetimi nükleer silah teknolojisi edinme sürecine ekonomik ve politik yatırımlarını artırma yoluna girmiştir.

Amerikan çıkarları için büyük bir tehdit olarak gösterilen İran'ın, Irak ve Afganistan işgallerinden sonra kendisini ABD tarafından çevrelenmiş hissetmesi kaçınılmaz olmuştur. İran'ın muhtemel bir Amerikan saldırısına maruz kalma tehdidi Tahran yönetiminin nükleer program alanında ilerleme konusundaki kararlılığının temel dayandığını oluşturmuştur. Bu bağlamda, Amerikan gücünü dengeleme arayışı İran'ın nükleer güç elde etme çabasının nedenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, İran'ın nükleer silah teknolojisine sahip İsrail, Pakistan, Hindistan ve Rusya ile sınırlarının da olduğu göz önünde bulundurulduğunda İran'ın nükleer güç elde etme girişiminin tek nedeninin ABD'den algıladığı tehdit olmadığı sonucuna varılmaktadır (Bauchard, 2006:97-98).

Bölgedeki güç dengesinde kendi lehine değişiklik yapmak için nükleer güce sahip olma ideali İran için stratejik önceliklerin başında gelmekteydi. Kuveyt'in işgali ile başlayan sürecin sonunda, ABD müdahalesi ile Saddam rejiminin yıkılmasından sonra Irak tehdidinden kurtulan İran'ın nükleer güce sahip olması İran'a bölgesel hegemonya kurma imkânı tanıyacaktı (Barzegar, 2008:87). Bu durumda, SSCB'nin² yıkılmasından sonra ortaya çıkan irili ufaklı Müslüman devletler üzerindeki İran etkisi, bölgenin en güçlü Müslüman devleti sıfatıyla daha da artmış olacaktı. Sahip olduğu Şii rejim modelini bölgenin diğer Müslüman devletlerine yayması bu durumda çok daha fazla kolaylaşacaktı. Bu bağlamda Ortadoğu coğrafyasındaki Müslüman ülkelerin hegemon güçlere karşı duyduğu tehdit algısını kendi lehine de çevirmiş olacaktı (Öztürk, 2022:9).

ABD'nin benzer şekilde haydut devletler olarak sınıflandırdığı Irak'a karşı askeri güç kullanırken Kuzey Kore'de güç kullanımından kaçınma İran yönetimi tarafından nükleer gücün caydırıcı etkisi olarak değerlendirilmiştir. Kuzey Kore'nin nükleer silah elde etmeye Irak'tan çok daha yakın olması gerçeği, beki

² SSCB ile Türkiye tarihsel çok boyutlu ilişkilerinin kısa tarihinin gelişimi için bkz. (Koltuk vd., 2021:475-487).

de bu ülkeye müdahale yapılmasını engelleyen faktörlerden biri olmuştur. Ayrıca, Kuzey Kore'nin Çin, Japonya ve Rusya gibi büyük güçlerle çevrili olması Amerikan reaksiyonun belirlenmesinde de önemli bir rol oynamaktaydı. İran açısından bu olaydan çıkarılacak temel ders ise nükleer güce sahip olmanın muhtemel dış müdahalelere maruz kalmama konusunda temel güvence oluşturduğu gerçeğiydi. Bu durumda nükleer güce ulaşma becerisi ile saldırıya uğrama ihtimali arasında ters korelasyon olduğu görülmektedir.

İran'a yapılabilecek Amerikan müdahalesini zorlaştıran sebeplerin başında ABD'nin Irak'a müdahale macerasında aşırı derecede yıpranması ve Amerikan gücünde yaşanan aşırı gerilme (overextension) gelmektedir (Çakır, 2020:88-89). Irak'a yapılan müdahalenin olumlu sonuç vermemesi ve bölgede istikrarsızlığa yol açması, ABD'nin ikinci bir maceraya girişmesi olasılığını azaltmıştır (Djalili, 2007:32-41). Irak'taki ABD varlığının yarattığı rahatsızlık, huzursuzluk ve bölgesel güç dengelerini altüst edebilecek riskler taşıması, bundan sonra alacağı muhtemel kararları daha dikkatli tahlil ederek hayata geçirmesini gerektirecektir.

ABD açısından parçalanmış bir Irak'ın neticelerinden olabilecek güneyde bağımsız Şii bir devletin ortaya çıkması riski, İran'ı bulunduğu bölgede daha kuvvetli kılabilirdi. İran'ın da jeopolitik olarak bir geçiş ülkesi olmasından kaynaklı olarak komşu ülkeler ve bölge açısından öngörülemeyen riskler yaratma ihtimali bulunmaktaydı. (Öztürk vd., 2021:23). Öte yandan, Irak'ın kuzeyinde bağımsız bir Kürt devletinin ortaya çıkması, topraklarında Kürt nüfus barındıran Türkiye, Suriye ve İran'ı yakından ilgilendirmekteydi. Bütün bu nedenlerden dolayı, bölgesel güç dengesinin bozulma riski, Ortadoğu Bölgesinde ABD'nin ve Avrupalıların çıkarlarını yakından tehdit etmektedir. Ayrıca ekonomik olarak da dolar para birimi kullanılan ülke ile olan ilişkiler ve entegrasyon artacaktır (Duman, 2004:38). Bu şartlar altında, İran'a yapılacak askeri bir müdahaleyle, çözümlenemeyen bir sorunun üzerine bir yenisinin eklenmesi olasılığının altından kalkılamaz ekonomik ve siyasi külfetler doğurması muhtemeldir.

Bütün ileri sürülen bu sorunlarla bağlantılı bir başka çıkarsamaya göre ise, üretimi ve rezervleri bakımından petrol ve doğalgaz zengini olan İran'la olası bir savaş durumunun zaten yüksek olan petrol fiyatlarının artmasına ve öngörülemeyen seviyelere çıkmasına yol açabileceği gerçeğiydi. Uluslararası piyasalarda petrol fiyatının yüksek seyretmesi gerçeği ışığında, sürdürülebilir kalkınma bakımından gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerinin büyük oranda ithal edilen petrole ihtiyaç duymaları, İran'la ilgili atılacak her adımın dikkatli atılmasını zorunlu kılmaktaydı.

İran cephesinden olay analiz edildiğinde ise, nükleer güç elde etme hedefinde, bölgesel hatta küresel güç olma arzusu önemli yere sahiptir. ABD'nin dünya üzerinde kurduğu kültürel, siyasi ve ekonomik hegemonyasına dur diyebilmek

amacıyla Şii İran İslam rejiminin hayata geçirdiğini iddia ettiği nükleer programla, ABD'nin bölgedeki müdahalelerinin engellenebileceğine inanılmaktaydı. Şii İslam Cumhuriyeti rejiminin hüküm sürdüğü İran'ın dış müdahalelere karşı kendini savunma imkanlarıyla donatması ve çok tehlikeli olarak nitelenen Amerikan kültüründen korunmak amacıyla bu nükleer programın başarıya ulaşması rejim açısından hayati önem arz etmektedir. Ahmedinejad, nükleer programına devam edeceğini ve uranyum zenginleştirme faaliyetlerinde ilerlemeler kaydedildiğini dünyaya duyurmuştu. Uluslararası kamuoyunda kabul görmese de tek amaçlarının nükleer teknolojinin nimetlerinden faydalanmak olduğunu ileri sürmekteydi (Özpek, 2012:196).

ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesiyle bölgede hayata geçirmeyi planladığı demokratik rejimlerin özendirilmesi (İzol vd., 2014:429) ve yayılması sürecine büyük engel olarak görülen İran İslam rejiminin bölgesel bir güç olması bu projenin başarısı bakımından kabul edilemezdi. Batı çıkarlarını çok yakından tehdit eden aşırı radikal rejimin hüküm sürdüğü İran'ın bölgenin temel stratejik gücü haline dönüşmesi halinde, ABD'nin bölge için yaptığı hesaplarında sapmaların olması kaçınılmaz olacaktı. Ayrıca, "haydut devletler" grubu içinde gösterilen İran'ın terörizmi desteklediği ve terörist gruplara lojistik ve maddi yardımlar sunduğu iddiası ABD'yi çok yakından kaygılandırmaktadır (De l'Estang, 2007 :20).

İran'dan kaynaklanan tehditlerin içeriği:

Sahip olduğu devrimci Şii İslam rejimini bulunduğu bölgeye yaymayı hedefleyen Tahran, Büyük Ortadoğu Projesinin hedeflerinden olan demokratik rejimlerin yayılmasının önünde engel olarak görülmektedir. Radikalleşen İslam'ın medeniyetler arası çatışmanın temeli olma riskinin bulunduğu 21. yüzyılın başında, İslamcı bir rejimle yönetilen İran'ın Batı çıkarlarını yakından tehdit etmesi öngörülebilirdi. Demokratik laik rejimlerin az görüldüğü Ortadoğu'da İran rejiminin yükselen değer olarak ortaya çıkması ve bölgeyi etkileyebilecek önemli nükleer güçle donanması gerçeği ABD'yi ve İsrail'i kaygılandırmaktadır (Giniewski, 2007 :122-132). Ortadoğu'da Amerikan karşıtı bir tavır sergileyen ve radikal kökten-dinci İslamcı örgütleri destekleyen Şii İran İslam Cumhuriyeti'nin nükleer silah teknolojisine sahip olması en başta ABD ve Avrupalı ülkelerin çıkarlarını tehdit etme potansiyeline sahiptir. Nükleer silah gücüne sahip İran'ın bu kitle imha silahlarını terör örgütlerine aktarmayacağını kimsenin garanti edemeyeceği ileri sürülmektedir. Totaliter bir rejime sahip İran'ın elde edeceği nükleer güçle birlikte, dünya ölçeğinde büyük öneme sahip Ortadoğu'nun hem çehresini olumsuz yönde değiştirmesi ve hem de zaten cılız

olan demokratik oluşumların aleyhine bir gelişmenin oluşmasına yol açarak olumsuz etkide bulunması yönünde genel kaygı hakimdir.

Diğer taraftan, Irak'ta istikrarlı bir rejimin oluşumunu engellemeye yönelik olarak, İran'ın açıkça ve aktif olarak Irak'ta direniş gösteren farklı Şii grupları desteklemekten çekinmediği ileri sürülmekteydi. Körfez'deki Şii Müslümanlar arasında ayrılıkçı güdülerini körükleyerek Irak'taki radikal Şii grupları kışkırttığı ve ayrı bir devlet kurmaları için onları açıkça özendirdiği iddia edilmekteydi. İran'ın kendi mevcut rejiminin tehdit edileceği gerekçesiyle, Irak'ta ortaya çıkan rejime müdahalelerde bulunarak etkilemeye çalıştığı iddia edilmekteydi. Suriye'deki rejimle ittifak kurarak Şii etkisini Akdeniz bölgesine kadar taşımayı hedeflediği ileri sürülmekteydi. ABD'li yetkililere göre ise, bugün itibarıyla İran, terörizmi destekleyen en aktif ülkelerin başında gelmektedir. Oysaki, ABD'nin Afganistan'a ve Irak'a müdahalesi dolaylı olarak İran'ın işine gelmiştir. İran, ABD müdahalesi sayesinde rakipleri olabilecek Afganistan'daki Taliban rejiminden ve Irak'taki Saddam rejiminden kurtularak bölgede rahat bir nefes alabilmiştir (Bauchard, 2006 :107).

İran'ın nükleer programını, özellikle Ortadoğu bölgesini önemli ölçüde tehdit eden uzun menzilli füze sisteminin geliştirilmesi programıyla birlikte yürüttüğü iddia edilmektedir. Tahran yönetiminin, nükleer başlık taşıma kapasitesine ve 1300 kilometre menzile sahip Shahab-3 füzelerine sahip olmak için denemelerde bulunduğu söylenmekteydi (Yıldırım, 2015 :345). Şii İran yönetimi bu menzilde füze elde ettiği zaman ABD'nin yakın müttefiklerinden İsrail, Türkiye, Suudi Arabistan, diğer Körfez ülkeleri ve bu bölgede bulunan çok önemli Amerikan üslerini bile tehdit etme kapasitesine sahip olacaktır.

Bu füze sistemleriyle doğrudan tehdit altına giren ABD'nin, bölgesel çıkarlarını korumada zafiyet gösterebileceği öngörülmektedir. Bazı İsraili uzmanlara göre, İranlılar savaş gemilerinden fırlatılan 3000 km menzile sahip ve nükleer başlıklı 12 yeni füze daha elde etme aşamasındaydılar. Eğer ileri sürülen iddialar doğru kabul edilecek olursa, İran'ın Ortadoğu'da çekinilmesi ve dikkat edilmesi gereken bir güç olma yolunda hızlı bir şekilde ilerlediği söyleyebilirdi.

Kısacası, eğer söylenenler gerçekleri yansıtıyorsa bazı iyileştirmelere ve kapasite geliştirmelerine gidildiği zaman İran'ın hemen hemen bütün Avrupa ülkelerinin başkentlerini vurabilecek kapasiteye ulaşabileceği beklenebilirdi. İran yönetiminin elde etmek ve geliştirmek için çabaladığı yüksek teknolojiye sahip kıtalararası menzile sahip balistik füzelerini kapsayan uyduya dayalı programının gerçekleştirilmesi durumunda tehdit ettiği ülkelerin sayısı daha da artabilirdi. Ulaşmayı arzuladığı seviye göz önünde bulundurulduğunda, İran'ın bölge ölçeğinde söz sahibi ve gerçekten çekinilmesi gereken güçlü bir devlet haline dönüşmesi beklenebilirdi.

İran'ın hırslı bir şekilde nükleer silaha sahip olmak için sarf ettiği çabalarının sonuca ulaşması durumunda nükleer silahların yayılmasını önleyen uluslararası anlaşmanın anlamını kaybedeceğini öngörebilirdik. ABD'nin Ortadoğu'nun ve dünyadaki diğer bölgelerin nükleer silahlardan arındırılması ve yayılmasının engellenmesi girişiminin de böylece başarısızlığa uğradığına şahit olacaktık.

Ortadoğu'da bölgesel bir güç olduğu iddiasında olan Türkiye'nin ve diğer petrol zengini ülkelerin İran nükleer gücünün tehdidi altında bulunması gerçeği daha fazla huzursuzluğa ve istikrarsızlığa yol açabilirdi (Elik, 2013 :19). Bu ülkelerin de kendilerini nükleer teknolojiyle donatma istekleri ve çabaları Ortadoğu'da istikrarsızlığı körükleyerek bölge ülkelerinin silahlanma yarışına girmesine neden olabilir. İran'ın Rusların da desteğini alarak nükleer silahlara giden yolda üstünlük sağlayacağı ve Ortadoğu bölgesinde güvensizlik ve istikrarsızlığa neden olacağını öngörmekteydi (Yıldırım, 2015 :348). Silahlanma yarışının süreceği ve orduların mevcut rejimler üzerinde sahip oldukları önemli yerlerini koruyacakları anlamına geleceğinden, Ortadoğu'da zaten cılız olan demokratikleşme sürecini baltalayacağı beklenebilir bir durum olacaktı. Ortadoğu gibi istikrarsızlığın ve savaşların sürekli olarak yaşandığı bir bölgenin nükleer silahlanma yarışına girmesi bir felakete yol açabilecek riskler taşımaktadır.

Soğuk savaş döneminde ABD ile Sovyet Rusya'nın birbirlerini etkisiz kılmak amacıyla caydırıcı güç olarak kullandıkları nükleer silahların Ortadoğu'da aynı sonuçlar doğurmasını beklemek fazla iyimserce olabilir. Terörist faaliyetlerin açıkça desteklendiği, mezhepsel, dinsel ve etnik çatışmaların yoğun şekilde yaşandığı Ortadoğu'da, nükleer silah gücünün sadece caydırıcı bir güç olarak kullanılacağını umut etmek zor gözükmemektedir. Karşılıklı verebilme kapasitesinin işlevsel olabilmesi için iki düşman gücün birbirini iyi tanıması ve ne yapacağını kestirebilmesi gerekmektedir. Bazı Ortadoğu ülkeleri arasında diplomatik ilişkilerin bile mevcut olmadığı bir durumda, nükleer gücün caydırıcılığından söz etmek büyük bir iyimserlik olarak addedilebilirdi.

İran'ın düşmanlarına karşı aracı terörist grupları kullanarak geçmişte yürüttüğü faaliyetlerinden dolayı temiz bir sicile sahip olmadığı bilinmektedir. Bu şekilde dolaylı olarak gerçekleştirilen saldırılarla, birçok ülkenin büyük şehirlerinin esaslı bir tehdit altında bulunduğu gerçeği, nükleer güçle donanmış İran'ın istikrar ve güven ortamı için ne kadar ciddi bir tehlike oluşturabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ortadoğu Bölgesinde İran sadece İsrail ve ABD'yi tehdit etmemekte, sahip olduğu Şii İslami rejimini bölgenin diğer Müslüman ülkelere de ihraç etmeyi hedeflediği bilinen bir gerçektir. Ayrıca, bölgedeki geri kalan ülkelerin büyük çoğunluğunun Sünni olması, Şii bir devlet olan İran'ın nükleer silahla

donandıktan sonra sakınılması gereken bölgesel bir güç haline dönüşmesi bu ülkeler bakımından büyük bir huzursuzluk kaynağı olacaktır. Zaten hassas dengeler üzerine kurulu bölgesel güç ilişkilerinin Şii bir devlet olan İran lehine bozulması bölgedeki diğer ülkeleri derinden rahatsız etmekte ve bu önlenemez yükselişe karşı tedbirler alınmasını zorunlu kılmaktaydı. Bölgedeki güç dengesinin nükleer güce dayanan İran lehine bozulmasıyla beraber bölgede kendi hegemonyasını kurması kolaylaşacaktır (Şinkaya, 2010:88-97).

Nükleer silah gücüyle donanmış İran'ın Ortadoğu'da tehdit edeceği ülkelerin başında İsrail gelmekteydi. Varlığını İsrail karşıtı politikalarla yürüten Şii İran rejiminden çekinmek ve nükleer silahla donanma girişimlerini kendi varlıkları için bir tehdit olarak algılamak İsraili üst düzey yöneticilerin birincil önceliği olmuştur. İsrail, nükleer güce sahip bir İran devletini kendi güvenliğine doğrudan bir tehdit olarak kabul ediyor ve İran'a yönelik askeri müdahale seçeneğini sıklıkla gündeme getirmektedir (Demiryol, 2012:68). Her ne kadar, İran rejimi her fırsatta uranyum zenginleştirme programının sadece nükleer enerji elde etmek amacıyla sürdürüldüğünü iddia etse de İsraili strateji uzmanları, İran'ın bu tür çabalarını kendi varlıkları için "en önemli tehlike" olarak nitelemektedirler.

Dünya'da diktatörlükle yönetilen devletler, kendi varlıklarını sürdürebilmek ve halk karşısında meşruiyetlerini ispatlayabilmek için her defasında yeni düşmanlar yaratmak ve yarattıkları düşmanları yok etmeyi, aşağılamayı, yeryüzünden silip atmayı canlı tutan politikalara sürekli olarak yer vermek zorunda hissetmişlerdir. Sürekli olarak Yahudi Devleti'nin yok edilmesi ve Hristiyan Batılı güçlerin Ortadoğu'dan sökülüp atılması idealinden söz eden Ahmedinejat'ın, başa gelmesinden hemen sonra yaptığı deklarasyonda İsrail'in kökten haritadan silinmesi gerektiğini dile getirmesi kendi iktidarını meşrulaştırma çabası olarak değerlendirilebilir. Üst düzey İranlı yöneticilerin her fırsatta İsrail ve Amerikan karşıtı bir tavır sergilemeleri, nükleer silah gücüyle donanmış İran'ın dünya barışı ve istikrarı için ne kadar büyük bir risk oluşturduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, yapılan tehditlerin sözde kalmayacağını ve nükleer gücün kullanılmayacağını hiç kimse garanti edememektedir.

"Bush Doktrini" olarak da bilinen 11 Eylül saldırılarının ardından ABD güvenlik stratejilerinin hayata geçirildiği olay Ekim 2001'de Afganistan operasyonu ile uygulanmaya başlanmıştır. Ulusal Güvenlik Stratejisi Belgesi'nde önleyici savaş ve önceden vuruş kavramları öne çıkmıştır (Pirinççi, 2008:216). Bush Doktrini'nin bir başka bileşeni de "ön alıcı müdahale" (preemptive strikes) olarak ifade edilebilir. "Demokrasinin Yayılması" (Spreading Democracy) ifadesinin ABD'nin özgürlük götürme iddiası ile anıldığı düşünüldüğünde özgürlük ve demokrasi gibi değerlerin İslam coğrafyasında yerelde ne şekilde

algılandığını da iyi incelemek gerekir (Akçay, 2013 :21). İran'ın bölgesinde güçlenmesi İran Körfez'i ile Hazar Deniz'i arasında kalan zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarının bulunduğu enerji sektöründe hatırı sayılır bir güç olması anlamına gelecektir. Dünya petrol rezervlerinin yüzde 70'inin ve doğalgaz rezervlerinin ise yüzde 40'ının bulunduğu bu bölgenin İran'ın etki alanına girmesi de ekonomik bakımdan büyük oranda bu kaynaklara bağımlı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından büyük riskler taşımaktadır (Semiz vd., 2005 :167). Bu rezervlere sahip ülkelerin hükümetlerini olduğu kadar, yüksek oranda petrole bağımlı ülkelerin hükümetlerini de ne yapacağı pek kestirilemeyen ve tutarsız, çatışmacı bir politika izleyen İran'ın bölgenin temel güçlerinden birisi olması yakından endişelendirmektedir. Birincil derecede petrol ve doğalgaz zengini bir bölgenin güvence altına alınması ve her türlü çatışma riskinin minimize edilmesi hem bölge ülkeleri açısından hem de enerjiye bağımlı ülkeler açısından stratejik önem arz etmektedir. Bilhassa Avrupa ülkelerinin enerji güvenliği açısından da İran hidrokarbon kaynakları makul bir alternatif teşkil etmektedir. (Öztürk vd., 2023:357-358). Ortadoğu'da güç dengelerin İran lehine bozulması dar bir çerçevede sadece bölgenin diğer stratejik öneme sahip ülkelerini ilgilendirmemekte, enerji ikmal yollarının güvenliği ve istikrarı bakımından bütün dünyayı da yakından ilgilendirmektedir.

İran'ın Nükleer Silah Edinmesine Engel Olma Çabaları ve Karşılaşılan Zorluklar

Nükleer krizin çözümüne yönelik olarak İngiltere, Fransa ve Almanya yumuşak politika çerçevesinde 2003 yılında İran ile AB Üçlüsü olarak görüşmelere başlamışlardır. ABD, Avrupa Birliği Dış Politika Yüksek Temsilcisi Javier Solana'nın İran ile AB Üçlüsü arasında gerçekleştirilen müzakerelere katılmasıyla (AB Üçlüsü tarafında) krize doğrudan müdahil olmuştur (Gül vd., 2020 :280 ; Bayram, 2019 :35). Temmuz 2005'te İskoçya Gleneagles'te yapılan G8 zirvesinde daha önce yapılan zirvelerde alınan kararları tamamlayıcı ve bu kararların devamı niteliğinde nükleer silahların yayılmasının önlenmesi bakımından birçok tedbirin alınmasına karar verilmiştir. Bu dönemde, nükleer silahların yayılmasına karşı küresel ortaklık girişimi başlatılmıştır. Burada söz konusu olan, nükleer güvenlik için terörizme karşı mücadele ve nükleer silahların yayılmasına karşı silahsızlanma için mücadele eylemlerinin desteklenmesiydi. Daha önceki toplantıda bu eylemlerin hayata geçirilmesi için 20 milyar dolar finansal kaynak temininin çerçevesi belirlenmiştir. Gleneagles'te yapılan G8 zirvesinde, silahsızlanma ve plütonyum gibi tehlikeli maddelerin güvenliğinin sağlanması programlarının yürütülmesi için bu 20 milyar doların toplanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, zirvede kitle imha silahlarının küresel güvenlik ve

istikrar için sunduğu risklerin altı çizilmiştir. Büyük boyutlara ulaşan terörizm tehdidinin yaşandığı bu süreçte bu gibi tehlikeli silahların terörist faaliyetlerde kullanılması riskini göz ardı etmenin büyük bir sorumsuzluk olacağına vurgu yapılmaktaydı. G8 devletlerinin belirlediği eylem planı birçok tedbirin alındığı ortak bir pozisyon belirlenmesine yaradı: Nükleer Silahların yayılmasının Önlenmesi Anlaşması ve Ek Protokol gereğince zorunluluklara uymayan devletlerle nükleer iş birliğine son verilmesi, askeri teknolojinin kontrolünü kapsayan konularla ilgili gerekli tedbirlerin alınması. Bütün bu gibi tedbirlerin alınması, İran ve Kuzey Kore gibi devletlerin yayılmacı olarak nitelenen nükleer programlarının engellenmesi amacına yönelikti. G8 üyeleri için, bu tedbirler nükleer teknoloji transferinin temel şartlarını oluşturmaktaydı.

G8 üyelerinin aldıkları kararlarla ulaşılmaya çalışılan hedefin nükleer silahların yayılma riskini minimize etmek ve bu konudaki mücadele yöntemlerinin çerçevesini oluşturmaktır. Dünya barışını ve istikrarını sarsabilecek öneme sahip bir sorunun üzerine uluslararası ortak bir tavırla ve kararlılıkla gitmek ve etkili mücadele edebilmek birincil hedeflerden olmalıydı.

ABD'nin nükleer silahların yayılmasına karşı kararlı şekilde mücadele etme arzusu Oğul Bush yönetiminin öncelikleri arasında bulunmaktaydı. 11 Eylül saldırılarından sonra uluslararası terörizm tehdidine karşı çok sert tedbirler alan ABD nükleer silahların terörist grupların eline geçme riskine karşı uluslararası ortak bir tavırla bu tür silahların yayılmasına karşı etkin bir mücadele yönteminin hemen hayata geçirilmesini hedeflemekteydi. G8 zirvesinde, bu amaca hizmet etmesi bakımından önemli tedbirlerin alınması ve mücadele yöntemlerinin çerçevesinin belirlenmesi hedeflenmiştir. ABD her türlü nükleer teknoloji transferine karşı olduğunu ve bu konudaki bütün girişimlerin Nükleer Silahların yayılmasını Önleme Anlaşmasında belirlenen ilkelere bağlı olması şartının önemini altı çizilmiştir.

Bu çerçevede, İran'ın stratejik öneme sahip Ortadoğu'da, bölgesel güç dengesini kendi lehine bozacak önemde olan nükleer teknolojiyi elde etmesine ABD'nin ve Batılı ülkelerin rıza göstermesi beklenmemektedir. Zaten, "haydut devletler" arasında gösterilen Şii İran Devleti'nin böyle bir güçle kendisini donatması riskine karşı etkili mücadele edilmesi bakımından uluslararası ortak bir tavrın geliştirilmesi ve bu çerçeve ile sınırlı kalan bir mücadele yönteminin uygulanması ABD'nin birincil önceliklerinden olacaktır. İşte bu amaca hizmet etmesi bakımından ABD, G8 zirvesinde bu yönde ortak bir karar alınmasında ısrarcı olmuş ve sorunun uluslararası istikrarı ve barışı tehdit eden ciddi bir tehlike olduğunun altını çizmeye özen göstermiştir.

ABD, diplomatik kanallar vasıtasıyla İran'ın uranyum zenginleştirme programını sonlandırmayı ve ona Nükleer silahların yayılmasının önlenmesi

anlaşması ek protokolünü imzalatmayı alınması gereken öncelikli tedbirlerden biri olarak görmekteydi. Avrupa'nın büyük devletlerinden olan Fransa, İngiltere ve Almanya Dışişleri Bakanları 21 Ekim 2003'te gerçekleştirdikleri Tahran ziyareti sırasında uranyum zenginleştirme programına devam edilmesi durumunda İran'a karşı ağır diplomatik baskılar uygulama kararlılığında olduklarını açıklamışlardır. İngiltere, Fransa ve Almanya Dışişleri Bakanları, İran yönetiminden nükleer programın bütün ayrıntılarını uluslararası denetçilere açıklamasını istemekteydiler. İranlılarla bir anlaşmaya varabilmek için tam iki yıl müzakereler devam etmiş, ama bir sonuç alınamamıştır. ABD'li yetkililer diplomatik çabalarla İran'ı sıkıştırarak ve uluslararası kamuoyuna yürüttükleri uranyum zenginleştirme programının gayri meşru olduğunu ispatlayarak Şii rejim üzerinde baskı oluşturmayı hedeflemekteydi.

Ancak diplomatik girişimler hiçbir sonuç vermedi. Birçok kez kesintiye uğramasına rağmen Avrupa Devletleri'nin bu sorunu diplomatik görüşmelerle halletme girişimleri sonuçsuz kalmıştır³. Özellikle İran'da iktidara yeni gelen ultra muhafazakâr yönetim açısından nükleer program konusunda ısrar etmek geleceklerini garanti altına almak bakımından çok önemliydi. Bütün varlık sebepleri Amerikan karşıtı politikalara dayanan yeni iktidarın ABD'ye ve İsrail'e meydan okuması anlamına gelen nükleer programdan vazgeçmesi zor bir ihtimal olarak görülmektedir. 2002'de oluşan bu gergin ortamın ardından İran'da 2005 yılında Ahmedinejat'ın seçimleri kazanmasıyla "Siyonizm'i yeryüzünden sileceği" söylemi Batı'da infial yaratmıştır (Kıbaroğlu, 2013 :4). Bu şartlar altında, diplomatik yolların kullanılmasıyla bir sonuca ulaşılması zor gibi gözükmekteydi. Barışçıl yaklaşımın sert güç unsurları ile desteklenmediği takdirde İran özelinde sonuç vermesi pek mümkün gözükmemekteydi (Turan, 2008:49).

İran'ı yürüttüğü bu nükleer programından caydırmak için kullanılacak yollardan bir başkası da ona karşı ekonomik yaptırımların uygulanması olabilirdi. Bu konuda en etkili yol Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde İran'ı siyasi ve ekonomik bakımdan yalnızlığa iten ve tecrit eden bir kararın alınmasını sağlamak olabilirdi. Ancak, böyle bir kararın alınması yukarıda açıklanan sebeplerden dolayı hiç de kolay gözüküyordu. Böyle bir kararın alınmasında Avrupalı devletlerin desteğinin sağlanması kolay görünse de veto yetkisi olan Çin ve Rusya'nın kendi ekonomik çıkarlarını gözeterek böyle bir kararın alınmasına taraftar olmaları zor gözükmektedir (Akbaş vd., 2013:37). İran'a yönelik bir askeri müdahalenin ihtimali dahi Rusya'yı endişelendirmektedir. Rusya, Irak'ın

³ Avrupa Birliği'nin Brexit süreci sonrasında güvenlik politikalarında yaşanan zafiyetler konusunda detaylı bilgi için bkz (Koltuk vd., 2023 :97-110 ; Bayram, 2022 :72).

işgalinden de elde ettiği tecrübeye dayanarak böyle bir ihtimali ortadan kaldırmak için İran'ın yanında nükleer krizin diyalogla çözülmesini amaçlayan bir tavır içinde olmayı tercih etmiştir (Berkcan, 2017 :76).

Ortadoğu'da büyük ekonomik çıkarlara sahip olan bu iki ülkenin ABD'nin arkasında yer alarak Tahran'a karşı ekonomik ve siyasi yaptırım kararlarını onaylamaları çok iyimser bir yaklaşım olurdu. Oysaki nükleer silah elde etme yolunda büyük ilerleme kaydeden İran'ı uzun zamana yayılmış bir yaptırımla engelleme şansı o gün için zor gözükmekteydi. Ekonomik ambargo anlamına gelen böyle bir yaptırımın zaten yüksek olan petrol fiyatını aşırı derecede olumsuz yönde etkileyeceği gerçeği de göz ardı edilmemeliydi.

Radikal Şii İran yönetimini nükleer programdan vazgeçirme yollarından bir başkası, dışarıdan desteklemek suretiyle ülke içinde oluşturulan baskıyla molla rejimin sarsılması ve yıkılmasının kolaylaştırılmasıydı. Reformcu muhalefetin desteklenmesi suretiyle mevcut rejimin demokratikleşme yolunda adımlar atmasını sağlamak için ülke içinde oluşan iç dinamiklerin dış dinamiklerle desteklenmesi izlenecek yollardan bir başkası olabilir. Ancak, polis devleti özelliği gösteren molla rejiminin bu şartlar altında kolayca sarsılması ve radikal bir rejim değişikliğinin hayata geçirilmesi zor gözükmektedir. Ayrıca, Amerikan karşıtlığı ve Yahudi düşmanlığı temelinde Şii milliyetçiliği motiflerin kullanılmasıyla mevcut rejimin meşruiyetini artırması ve toplumsal dayanaklarını sağlamlaştırması böyle bir tedbirin başarıyla uygulanma şansını azaltmaktadır

Sonuç

Nükleer güce kavuşmuş İran hem bölgesel hem de küresel barış ve istikrar için tehdit oluşturmaktadır. Nükleer güce ulaşmış Şii bir rejimin Ortadoğu'da var olan güç dengesini temelden sarsması oldukça muhtemeldir. Büyük oranda Sünni yönetimlerin bulunduğu Ortadoğu'da nükleer silah gücüyle askeri üstünlük sağlayan İran'ın mezhep çatışmalarını körükleyebileceği⁴ ve bölgede büyük huzursuzluğa yol açacağı İsrail ve ABD tarafından sıklıkla dillendirilmiştir. Petrol ve doğalgaz zengini bu bölgede Büyük Ortadoğu Projesini hayata geçirmeyi hedefleyen ABD'nin bu şartlar altında başarı elde etmesini beklemek mümkün görünmemektedir.

Bölgesinde bulunan diğer devletlere nazaran işleyen bir demokratik ve laik sisteme sahip olan ve Müslüman devletlere model olarak sunulmak istenen Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin (Semiz vd., 2005 :170) nükleer silaha sahip Şii İran rejimine karşı askeri ve stratejik bakımdan güçsüzleşme ihtimali, kendisine

⁴ Yemen krizinde İran ve Suudi Arabistan arasında yaşanan rekabetin detaylı incelenmesi için bkz. (İzol vd., 2022:345-360).

yüklenen bu misyonun hayata geçirilme şansını da azaltmış olacaktı. ABD tarafından, Soğuk savaş sonrasında Kafkaslarda ve Orta Asya'da ortaya çıkan yeni Müslüman cumhuriyetlere model olarak sunulmak istenen Türkiye'nin, nükleer güçle donanmış Şii İran Devleti'nin varlığıyla ortaya çıkan yeni şartlar çerçevesinde bu görevini yerine getirmesi zorlaşmış olacaktı. Askeri bakımdan nükleer silaha sahip İran rejiminin bağımsızlığına yeni kavuşmuş bu yeni devletleri etkilemesi Türkiye'ye göre daha kolay olabilecekti. Türkiye'nin nükleer silahla güçlenmiş molla rejiminin etkilerine ve müdahalelerine açık hale gelebilmesi ve demokratikleşme yolunda ilerleme sürecini olumsuz yönde etkileyebilmesi muhtemel gözükmekteydi. ABD ve Batılı devletlerin Türkiye'den beklentilerine rağmen, Türkiye bölgesinde iki şey istememekteydi: Birincisi İran'ın nükleer silaha sahip olması, ikincisi ise İran'a karşı askeri bir müdahalede bulunulması (Kıbaroğlu, 2013 :6).

Gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler açısından hayati öneme sahip fosil enerji kaynaklarının zengin olduğu bir bölgenin radikal söylemlere sahip bir rejimin nükleer silah gücüyle donanmasıyla birlikte istikrarsızlaşması, dünya piyasalarını hiç kuşkusuz olumsuz yönde etkileyebilecekti. Zaten, Irak savaşı yüzünden aşırı derecede yükselen petrol fiyatlarıyla kırılganlaşan dünya ekonomilerin, bölgedeki istikrarı tehdit eden nükleer silaha sahip İran'la beraber daha da sarsılması ve olumsuz yönde etkilenmesi beklenebilir bir ihtimaldi. Molla rejiminin elde edeceği nükleer silahı, caydırıcı bir güç olarak istikrar aracı olarak kullanmak yerine bir tehdit unsuru olarak kullanma ihtimali, bu hırslı nükleer idealinin amacına ulaşması halinde dünya ekonomilerinin çok daha kırılganlaşacağını ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

ABD'nin Irak'ta tez elden istikrar ve güven ortamını sağlaması, nükleer programın durdurulması bakımından İran'a karşı verilecek mücadelede hayati öneme sahip olacaktı. Sürekli iç karışıklığın ve istikrarsızlığın yaşandığı Irak'ta tesis edilemeyen güven ortamı, İran'ın sonuçlandırmak üzere olduğu nükleer programında ısrarcı olması konusunda cesaretlenmesine yol açmaktaydı. Ortadoğu'da Irak sorununu halletmeden İran'a karşı ikinci bir müdahalede bulunmak ABD açısından çok riskli ve büyük tehlikeler taşımaktaydı.

İran molla rejiminin nükleer silaha kavuşması halinde Ortadoğu'da en büyük risk altına girecek olan devlet hiç şüphesiz İsrail olacaktı. Zaten bulunduğu bölgede Arap devletleriyle çevrili olan ve sürekli olarak iç karışıklığın ve güvensizliğin yaşandığı İsrail'in nükleer silaha kavuşmuş İran'la da tehdit edilmesi Tel Aviv'in durumunu daha da zorlaştırmaktaydı. Radikal Şii İran rejiminin meşruiyet kaynaklarından birisi olan Yahudi Devleti karşıtlığı politikasıyla büyük oranda hedef haline gelecek olan İsrail'in stratejik

konumunun zayıflaması beklenebilir bir realite olacaktı (Lindsay vd., 2010 :33-49).

Bölgenin diğer Devletlerinin stratejik üstünlüklerini sağlayabilmek ve herhangi bir saldırıya karşı kendilerini koruyabilmek amacıyla aynı şekilde nükleer teknolojiye sahip olmak için girişimlerde bulunmaya başlaması olası gözükmekteydi. Şii İran Devleti'nin kendi rejimini yayma tehlikesine karşı diğer Devletlerin bu gücü dengeleyebilmek için ya aynı şekilde nükleer silah teknolojisine sahip olunmalıydı veya Türkiye örneğinde olduğu gibi NATO koruma şemsiyesi altında bulunarak nükleer saldırıya karşı korunmuş olmalıydı.

İran'ın nükleer programına son verdirebilmek amacıyla gerçekleştirilen diplomatik girişimlerin sonuçsuz kaldığı ve aleyhine uygulanan ekonomik yaptırımların etkisiz kaldığı bir ortamda tek seçenek olarak ya ciddi şekilde askeri müdahalede bulunulacağı tehdidi veya doğrudan askeri güç kullanmak yoluna başvurmak gelmekteydi. İran nükleer tesislerine yapılacak herhangi bir askeri müdahale çok büyük riskler içermekteydi, fakat hiçbir etkili girişimde bulunmamak çok daha tehlikeli sonuçlar doğurabilecekti.

İran'ın yürüttüğü nükleer programın uluslararası istikrarı ve barışı yakından tehdit etmesi göz önünde bulundurulursa, bu konuda devletlerin takındığı tutumlarda ulusal çıkarlarını fazlaca birinci plana çıkarmadan bu sorunun önemli küresel bir tehlikeye yol açabileceği gerçeği göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi daha akılcı olabilecekti. Uluslararası nükleer silahların sınırlandırılması sözleşmesine bağlı kalınarak, bu çapta öneme sahip bir konunun bazı uluslararası manevralarla sürüncemede bırakılması dünya istikrarı üzerinde çok ciddi tehditler oluşturabilecekti.

İşte bu gerçekler göz önünde bulundurularak, nükleer silahların terörist grupların eline geçmesi riskinin minimize edilmesi ve nükleer silahların yayılmasının engellenmesi konusunda uluslararası ortak bir tavrın geliştirilmesi dünya geleceği bakımından önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Ağır, B. & Bilgenoğlu, A. (2021). İran'ın Nükleerleşmesi: Sebepler, Aktörler ve Olasılıklar. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 23(2), 220-242.
- Akbaş, Z., & Baş, A. (2013). İran'ın Nükleer Enerji Politikası ve Yansımaları. *History Studies*, 5(2), 21-44.
- Akçay, E. (2013). ABD Güvenlik Politikasında Söylem ve Pratik. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11 (22), 7-29. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/comuybd/issue/4101/54028>
- Barzegar, K. (2008). Iran and The Shiite Crescent: Myths and Realities. *The Brown Journal of World Affairs*, 15(1), 87-99. <http://www.jstor.org/stable/24590951>
- Bauchard, D. (2006). Le Moyen-Orient entre peurs et espoirs. *Ramses (Rapport annuel sur le système économique et les stratégies)*, ifri, 95-110.
- Bayram, M.H. (2022). Avrupa Birliği Hukuku Dersleri, Seçkin, Ankara.
- Bayram, M.H. (2019). Avrupa Birliği'nin Dış Sınırlarının Yönetimi: Frontex, Seçkin, Ankara.
- Berkcan, U.(2017).*Nükleer Kriz Sürecinde Rusya'nın İran Yanlısı Tutumu Üzerine*. The Journal of Academic Social Science. 71-81. DOI : [10.16992/ASOS.12194](https://doi.org/10.16992/ASOS.12194)
- Çakır, M. (2020) Soğuk Savaş Sonrası Amerikan Grand Strateji Tartışmaları: Dışarıdan Dengeleme Stratejisi, Prof. Dr. Hayati A. Prof. Dr. Tarık O. Arş. Gör. Cihan D. (der.) *Küresel Dünyada Jeopolitik Sorunlar: İşgal, İlhak ve Çatışmalar* içinde, Nobel Yayınları, S. 85-99.
- Çakır, M. (2022). Güvenliğin Dönüşümü ve Ulusal Güvenlik. *Diplomasi ve Strateji Dergisi*, 3(2), 260-278.
- De L'estang, F. B. (2007). Le Président Bush Et L'Irak Ou" Perseverare Diabolicum". *Revue des Deux Mondes*, 7-26.
- Demiryol, T. (2012). Ekonomik Yaptırımlar, Güç Tehdidi ve İç Politika: İran Nükleer Krizi Bağlamında İsrail-ABD İlişkileri. *Middle Eastern Analysis/Ortadoğu Analiz*, 4(47).
- Djalili, M. R. (2007). L'Iran sur la scène internationale. (25) 32-41.
- Doster, B. (2012). Bir bölgesel güç olarak İran'ın Ortadoğu politikası. *Ortadoğu Analiz*, 4(44), 44-51.
- Duman, K. (2004). Finansal Krizlere Karşı Politika Tercihleri. Akdeniz Üniversitesi, İİBF Dergisi,(8) 2004, 38-61.
- Ekinci, A. C. (2009). *İran Nükleer Krizi* (Vol. 22). USAK Books.
- Giniewski, P. (2007). Problematique d'une frappe israelienne sur l'Iran. *Rivista di studi politici internazionali*, 229-241.

- Gül, M. & Karapınar, E. (2020). İran Nükleer Krizi ve Zorlayıcı Diplomasi . Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi , 11 (26) , 279-290 . DOI : 10.21076/vizyoner.638894
- Gündüz, O. & Göçoğlu, V. (2020). Ulusal Güvenlik Politikası Çerçevesinde ABD'nin Güvenlik Anlayışına Kronolojik Bir Bakış . OPUS International Journal of Society Researches , 15 (21) , 725-755 . DOI: 10.26466/opus.629941
- Elik, S. (2013). Nükleer Teknoloji ve Kitle İmha Silahlarının Yayılması Sorunu Ekseninde Türkiye-İran İlişkilerine Tematik Bir Yaklaşım 1945-2013. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 13(2), 1-24.
- İzol, R. & Cingöz, M. (2022). Iran-Saudi Arabia Rivalry and the Yemen Crisis . Gazi Akademik Bakış , 16 (31) , 345-360 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/gav/issue/73779/1217296>
- İzol, R. & Zenginöglü, S. (2014). 11 Eylül ve Sonrası: Terörizm, Petrol Ve Nükleer Tehdit Ekseninde Ortadoğu. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7 (2), 423-440. DOI : 10.17218/husbed.67068 (s.429)
- Kıbaroğlu, M. & , (2013). İran'ın Nükleer Programı ve Türkiye. Bilge Strateji, 5 (9), 1-8. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bs/issue/3801/50981>
- Kıbaroğlu, M. & , (2013). İran'ın Nükleer Programı ve Türkiye . Bilge Strateji , 5 (9) , 1-8 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bs/issue/3801/50981>
- Koltuk, D. A., & Ak, T., (2021). Türkiye - Rusya İlişkilerinin Son On Yılı (2010-2020): Rekabet Mi, İşbirliği Mi? . *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* , vol.10, no.2, 475-487.
- Koltuk, D. A. & Cantürk, İ. U. (2023). Brexit Sonrası Avrupa Birliği'nin Güvenliği: Türkiye, Birleşik Krallık ve ABD Ekseninde Doğacak Fırsatlar ve Riskler . Akdeniz İİBF Dergisi , 23 (1) , 97-110 . DOI: 10.25294/auibfd.1173206
- Konukçu, Y. (2018). İran'ın Bölgesel Güvenlik Stratejisi: Bir Güç Döngüsünün Değerlendirilmesi. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 3(3), 74-91.
- Lindsay, J. M., & Takeyh, R. (2010). After Iran gets the bomb: containment and its complications. *Foreign Aff.*, 89, 33.
- Murat, G. Ü. L., & KARAPINAR, E. (2020). İran Dış Politikasında Nükleer Program, Nükleer Kriz Ve Nükleer Müzakereler. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (76), 75-92.
- Özcan, A. B. (2011). Uluslararası Güvenlik Sorunları ve ABD'nin Güvenlik Stratejileri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 11 (22), 445-466. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/susead/issue/28413/302364>

- Özpek, B. B. "En Uzun On Yıl : 11 Eylül Sonrası Ortadoğu". *Ortadoğu Etütleri* 3 (2012) : 183-216.
- Öztürk, T. Ve Şen, V. C., (2023), "A Political Evaluation of the Hydrocarbon Trade Between the European Union, Russia And the USA", *Anadolu Üniversitesi İİBF Dergisi*, 24(2), 357-358.
- Öztürk, T., Durak İ. N., (2022), "Çin Enerji Politikası: ABD ile Rekabetin Tehdit Dengesi Kuramı Bağlamında Değerlendirilmesi", *Diplomasi ve Strateji Dergisi*, 3 (1), 9.
- Öztürk, T. ve İrfanoğlu, E., (2021), "Amerikan Dış Politikasında Jeopolitiğin Önemi", *Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi*, 21(1), 23.
- Pirinççi, F. (2008). Soğuk Savaş Sonrasında ABD'nin Orta Asya Politikası: Beklentiler ve Gerçeklikler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63 (01) , 207-235. DOI: 10.1501/SBFder_0000002058
- Semiz, Y., & Akgün, B. (2005). Büyük Orta Doğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5(9), 162-181.
- Sinkaya, B. (2010). İran'ın nükleer programına Arap ülkelerinin yaklaşımı. *Orta Doğu Analiz*, 2(15), 88-97.
- Turan, K. (2008) İran Nükleer Krizinde Bıçak Sirtında Siyaset. *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 4. 39-55.
- Yıldırım, Y. (2015). Soğuk savaş sonrası dönemde İran'ın silahlanmasının Ortadoğu bölgesi üzerindeki etkileri . *International Journal of Social Sciences and Education Research* , 1 (2) , 342-354 . DOI: 10.24289/ijsser.106424

Bölüm 41

Çevresel Kirliliğinin Ekonomiye Olan Maliyeti: Türkiye Örneğinde Çevresel Harcamalar¹

Ömer Faruk ASLAN ²

¹Bu çalışma 8-10 Eylül 2023'te düzenlenen "AICMES 4. Uluslararası Bilimsel Çalışmalar Kongresi"nde Özet Bildirinin genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

²Öğr. Gör. Dr. Atatürk Üniversitesi İspir Hamza Polat Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ofaruk.aslan@atauni.edu.tr; Orcid No: 0000-0001-7415-6049.

Özet

Ülkeler çevresel kirliliklerin hayatımızı eskisinden daha fazla tehlike arz etmektedir. Bu tehlikeler hayatımızın her alanına girerek insan sağlığını bozmaya başlamıştır. Ayrıca çevresel kirliliklere bağlı olarak iklimsel farklılıklarında yaşanması söz konusudur. Bundan dolayı kirliliğin temizlenmesi ve önlenmesine yönelik bütçeler her geçen gün daha da fazlaştığını görmekteyiz. Ülkeler çeşitli uluslararası platformlarda anlaşmalar yaparak topyekûn mücadele etmeye çalışmaktadır. Sürdürülebilir çevresel önlemlerde her ülkeye sorumluluk yüklenmeye çalışılmaktadır. Çalışma Türkiye' nin konularına göre çevresel harcamalarını ele alacaktır. İlk olarak çevresel kirliliğe ilişkin kavramsal boyuta girilecektir. Daha sonrasında alanda yapılan çalışmalar yazar, çalışmanın yılı, araştırmanın amacı ve elde edilen sonuca göre derlenecektir. Çalışmanın uygulama kısmında ise ülkemizin 2013-2021 yıllarına ait konularına göre çevresel harcamalar TÜİK' ten temin edilerek yıl bazında artış veya azalışlarına ilişkin oranlar verilecektir. Sonuç bölümünde ise artış veya azalışların nedenleri hakkında bilgi verilerek politika önerilerinde bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Çevresel Kirlilik, Maliyet, Çevresel Harcamalar, İnsan Sağlığı, Sürdürülebilir Mücadele.

The Cost of Environmental Pollution to the Economy: Environmental Expenditures in the Sample of Türkiye

Abstract

Countries, environmental pollution poses a more danger to our lives than before. These dangers have entered all areas of our lives and have begun to deteriorate human health. In addition, it is possible to experience climatic differences due to environmental pollution. Therefore, we see that the budgets for cleaning and preventing pollution are increasing day by day. Countries are trying to struggle collectively by making agreements in various international platforms. Every country is tried to be responsible for sustainable environmental measures. The study will deal with Turkey's environmental expenditures according to their subjects. First, the conceptual dimension of environmental pollution will be entered. Afterwards, studies in the field will be compiled according to the author, the year of the study, the purpose of the research and the result obtained. In the application part of the study, environmental expenditures will be obtained from TURKSTAT according to the subjects of our country for the years 2013-2021, and the rates of increase or decrease on a yearly basis will be given. In the

conclusion part, information about the reasons for the increase or decrease will be given and policy recommendations will be mentioned.

Keywords: Environmental Pollution, Cost, Environmental Expenditures, Human Health, Sustainable Struggle.

1. GİRİŞ

Sanayi Devrimi sonrasında Dünya genelinde yaşanan endüstrileşme ve seri üretime geçiş süreçleri çevresel kirliliğinin iyice artmasını tetiklemiştir. Endüstri atıklarının çevreye gelişi güzel atılması, daha çevreci bir atık yönetiminin olmaması ve toplumun çevreye gerektiği ölçütte duyarlı olmaması zararın boyutunu iyice artmasına neden olmuştur. Ayrıca ülkelerin bu dönemde sanayiye önem verme çabası çevreye daha iç içe olan tarımın azalmasına neden olmuştur. Tarım arazilerin sanayi tesisleri yapımına izin verilmesi çevresel kirliliğin artmasını hızlandırmıştır.

Ülkeler kendi egemenlik alanlarında daha fazla istihdam olanaklarının artırılmasına yönelik Çok Uluslu Şirketlerin (ÇUŞ) faaliyet yapması için tavizler vermeye başlamıştır. Zira ülkesini daha cazip kırmak için vergi muafiyetleri, istisnaları veya çeşitli imtiyazları tanımaktadır. Ülkeler çevresel kirliliğin önlenmesi için üretim tesislerin bulunması gereken filtre veya atık depolama bölümlerini büyük şirketleri muaf tutmaktadır. Böyle bir yarışta çevre iyice kirlenmeye başlamıştır. Özellikle üçüncü dünya ve geri kalmış ülkeler kendi sanayilerine daha fazla geliştirme kaygısıyla bu yarışta daha fazla ön plana çıkma çabası içine girmiştir.

Çevresel kirlilikler uluslararası platformlarda çokça zikredilmeye başlanmıştır. Bunun en fazla yankı uyandıranı ise 11Aralık 1997’de kabul edilip 16 Şubat 2005’te yürürlüğe giren ve 192 ülkenin taraf olduğu Kyoto Protokolü’dür¹. Protokol çerçevesinde ülkelerindeki sanayi tesislerinin sera gazı salınımlarının sınırlandırılması ve azaltılmasına yönelik taahhütleri içermektedir. Ancak bu sorumluluklara üçüncü dünya ve geri kalmış ülkelerini kendi topraklarında gelişmiş ülkelere ait firmaların tesislerinin olması ve çevreye daha fazla sera gazı salınımı yaptığını belirterek çevresel kirliliğinin önlenmesine yönelik tedbirlerin maliyetleri daha çok gelişmiş ülkelerin karşılanması gerektiğini savunmaktadır. Ülkemiz ise 2009 yılında protokole taraf olmuştur.

Ekonomik faaliyetlerde endüstrileşmenin daha da fazlaşması çevresel kirliliğin artmasına neden olmaktadır. Bu kapsamda ülkeler uluslararası platform

¹ United National Climate Change (UNCC), What Is The Kyoto Protocol?, https://unfccc.int/kyoto_protocol?gclid=Cj0KCCQjwusunBhCYARIsAFBsUP_IC_FaFchUlqE_xq-CyfyNEtjOIVP6_iv1lnqjI-3iOKnUMHAhXIQaAjxMEALw_wcB (E.T.: 03.09.2023).

olan Birleşmiş Milletler (BM) çerçevesinde sürdürülebilirliğin hayatımızın her alanında artırılması amacıyla kararlar almıştır. BM Eylül 2015' te yoksulluğun azaltılması, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine 2030'da ulaşmayı öngören 17 Sürdürülebilir Kalkınma Amacı kabul etmiştir². 169 hedefi içeren bu sözleşmeyi Türkiye' nin de içinde bulunduğu 193 ülke Eylül 2015'te imzalamıştır³. Kabul edilen 17 kalkınma amaçlarından; 3. Amaç sağlıklı bireyler, 6. Amaç temiz su ve sıhhi koşullar, 7. Amaç erişilebilir ve temiz enerji, 11. Amaç sürdürülebilir şehir ve yaşam alanları, 12. Amaç sorumlu tüketim ve üretim, 13. Amaç iklim eylemi, 14. Amaç sudaki yaşam ve 15. Amaç karasal yaşam olmak üzere sekiz amacı çevresel kirlilikle alakalı olduğu görülmektedir. Bu da çevresel kirlilik sorunun ülkelerin genelinde en önemli problemlerin başında gördüğü söylenebilir.

Çalışma kapsamın ilk olarak çevre ve kirlilik kavramlarının terimsel ve tarihsel gelişimi hakkında bilgi verilecektir. Sonrasında bu alanda yapılmış uygulamalı çalışmaların yazar, tarih, araştırmanın amacı ve sonucu özetlenecektir. Uygulama bölümünde ise ülkemizde konularına göre yapılan çevresel harcamalar 2013-2021 yılların arasındaki veriler gösterilecektir. Yıl bazında artış veya azalışlarına ait yüzdeler hesaplanacaktır. Bu kapsamda artış veya azalışların nedenleri hakkında yorum yapılacaktır. Son olarak çevresel harcamalara yönelik politika önerilerinde bulunulacaktır.

2. Çevre ve Çevresel Kirliliğin Kavramsal Boyutu

Çevre canlı ve cansız varlıkların birbirleriyle uyum içinde yaşandığı, canlıların her türlü fiillerini etkileyen fiziksel, kimyasal, biyolojik ve sosyal niteliğe sahip yer olarak ifade edilmektedir⁴. Bu kapsamda çevrenin içerisine her türlü varlık veya cisim girmekle beraber canlıların hareketlerini yapabildiği ortam olarak karşımıza çıkmaktadır. Çevre herkesin ortak yararlanıp kullanıldığında fiyat gibi unsurların olmadığı için diğer kişinin dışlanmadığı serbest mal şeklinde nitelendirilmektedir. Çevre doğal ve yapay olmak üzere iki çeşidi kastedilmektedir. Doğal çevre, toplumun herhangi bir etkisinin olmaksızın oluşan çevreye denilmektedir. Yapay çevre ise doğanın bir parçası haline gelmekle birlikte oluşumunda insanoğlunun etkisinin doğrudan olmasına ve doğal çevrenin bozulmasına denir⁵.

² United National Global Compact Network Türkiye, Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları, <https://www.globalcompactturkiye.org/surdurulebilir-kalkinma-amaclari/> (E.T.: 03.09.2023).

³ Adem, Doğan/Veysel, Yılmaz, "D-8 Ülkelerinin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını Gerçekleştirme Düzeylerinin Tahlili", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar Özel Sayısı, 2020, 3.

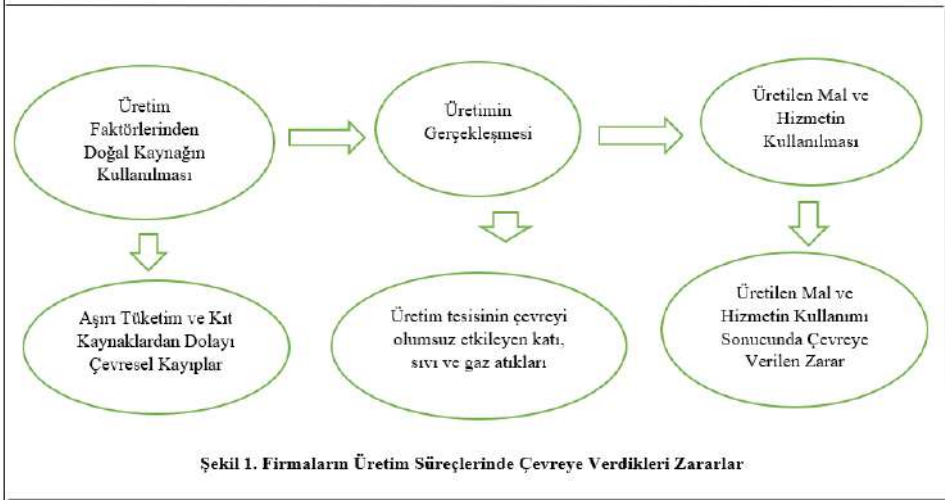
⁴ Öner, Kabasakal, "Ekonomi ve Çevre İlişkisi", Yeni Türkiye Medya Hizmetleri Yayınları, Ankara, 1995, 330; Yıldırım E., Çalış, "Çevresel Maliyetlerin Muhasebeleştirilmesi", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 1, 2013, 177.

⁵ Hilmi, Kırloğlu ve Ahmet V., Can, Çevre Muhasebesi, Değişim Yayınları, Adapazarı, 1998, 3-4.

Çevre canlı ve cansız varlıkların oluşumunda veya devam etmesinde önemli etken olmakla birlikte firmalar içinde üretimlerini yerine getirirken doğrudan ilişkili olduğu faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira üretimin gerçekleşmesinde etkili olan unsurlardan biri de doğal kaynak doğada bulunan bir unsurdur. Özellikle daha fazla kazanç elde etmek isteyen firmalar hammadde olarak kullandığı doğal kaynağı aşırı tüketmek zorunda kalmaktadır. Firmaların hammaddenin aşırı tüketmesi doğal kaynağın sürdürülebilirliğine zarar vermektedir. Kontrollü tüketim olmadığında doğal kaynağın gelecek nesillere aktarımını engellemiş olmaktadır. Ayrıca üretim gerçekleşirken çevreyi doğrudan etkileyen atıkların gerekli önlemlerin alınmadan gelişi güzel doğaya aktarılması çevresel kirliliğin oluşmasına neden olacaktır.

Firmalar üretim tesisi kurarken yerin yapısı ve iklim koşullarını içine alan çevresel faktörlere sıkı sıkıya bağlıdır. Örneğin kurulacak zemini yapısı, ulaşımın engebeli olması, iklimin zor şartlarda olması, iklime bağlı yaşayan bireylerin tüketim alışkanlıkları, arazi ve iklim koşullarına bağlı tüketicinin özellikleri firmanın kuracağı üretim tesisini şekillendirmektedir. Burada hareketle firma için çevre faaliyetlerine başlamasında ve yürütmesinde etkili olan iç ve dış faktörlerin tamamı olarak ifade edilmektedir⁶. Firmalar üretimi için gerekli hammaddesini kullanımından ürettiği mal ve hizmetin kullanımına kadar çevresel kirlilikleri Şekil 1’de gösterilmiştir.

⁶ Nevin, Yörük, “Çevre Muhasebesi”, İktisat, İşletme ve Finans Dergisi, 1999, 68.

Kaynak: Ali, Alagöz ve Baki, Yılmaz, “Çevre Muhasebesi ve Çevresel Maliyetler”, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 1 (2), 2001, 149.

Şekil 1’e göre üretim için hammadde kullanımında kaynağın kıt olması ve firmanın aşırı biçimde kullanmasından dolayı kaynağın tükenmesine, üretime girdiği esnasında tesisin havayı kirletmesi, fabrika atıklarının çevredeki akarsulara akıtılması veya çevreye zarar veren bileşenlerden oluşan katı cisimlerin doğa bırakılması son olarak üretilen mal ve hizmetin kimyasalında bulunan zararlı bileşenlerden dolayı kullanımında çevresel kirliliğe neden olmasıdır.

Ülkeler çevresel sorunlarıyla mücadelede son zamanlar önemli ölçülerde maliyetlere katlanmak zorunda kalmaktadır. Bundan dolayı çevresel kirliliğe ne kadar hızlı müdahale edilirse vermiş olduğu zarar o kadar az olacaktır. Ayrıca çevresel kirlilik gerçekleşmeden önleyici tedbir alınması maliyeti daha da azaltmaktadır. Çevresel kirliliğe neden olan zararı öder mantığıyla üretim yaparken çevresel kirliliğe neden olan firmalar zararı karşılamalıdır.

3. Literatür Taraması

Konuyla alakalı yapılan çalışmalar yazarın soyadı, tarihi, çalışmanın amacı ve elde edilen sonuç olmak üzere sınıflandırılarak aşağıda Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Literatür Özeti

Yazarın Soyadı	Tarih	Çalışmanın Amacı	Elde Edilen Sonuç
Aras	2001	Çalışmada çevresel kirliliğe neden olacak adımların tespit edilmesi amaçlanmıştır.	Çalışma kapsamında mikro ve makro ölçekte gereken tedbirlerden bahsedilmiştir.
Karaer ve Gürlük	2003	Çevresel sorunların tarım ve ekonomik alanlarıyla ilişkili olduğunun tespit edilmesi amaçlanmaktadır.	Çalışmada tarım, çevre ve ekonomik alanlarının birbirini etkilemesinden dolayı çevresel sorunlara ilişkin alınması gereken tedbirler ileri sürülmektedir.
Toprak	2006	Çevre ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda ülkemizin güçlü, zayıf, tehdit ve fırsatlarını belirlemek çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.	Çalışma güçlü, zayıf, tehdit ve fırsatlardan bahsederek 2023 vizyon ve teknolojik öngörü çerçevesinde politika önerilerinde bulunulmuştur.
Özdemir	2009	Çevresel kirliliği maliyetinin toplumun tüm kesimi tarafından karşılanması amacıyla yapılan vergi düzenlemelerin incelenmesi için OECD ülkelerindeki uygulamalar incelenmesi amaçlanmaktadır	Çalışma elde edilen bulgulara ilişkin politika önerilerinde bulunulmuştur.
Kargı ve Yüksel	2010	Çevresel dışsallıkların önlenmesi amacıyla kullanılan araçların etkinliğinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.	Çevresel dışsallıkların uluslararası mesele olmasından dolayı ulusal düzeyde alınan tedbirlerin yetersiz olduğunu belirtmiştir. Çalışma “çifte kazanç” ve “fiyatlama ve standartlaşma” yaklaşımının daha etkin olduğunu ileri sürmüştür.
Bekmez ve Nakipoğlu	2012	Çalışmada CO ₂ , kişi başına düşen milli gelir ve çevresel vergiler arasında nedensellik ilişkisi incelenmiştir.	Yapılan analiz sonucunda uzun dönemli ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Ulucak ve Erdem	2012	Çalışmada CO2 emisyonunun 1960-2006 yıllarındaki değişimlerine bakılarak izlenen politikanın etkinliğinin belirlenmesi amaçlanmıştır.	Çalışmada ülkemizdeki CO2 gelişimiyle izlenen politika arasında uzun dönemli ilişkinin olmayacağı sonucuna varılmıştır.
Çalış	2013	Çalışmada çevresel kirliliğe ilişkin maliyetlerin muhasebeleştirilmesinin nasıl yapıldığını belirtmek amaçlanmaktadır.	Çalışma yeşil muhasebe olarak da adlandırılan çevresel muhasebelerin nasıl olması gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmaktadır.
Albayrak ve Gökçe	2015	Çalışmada 1975-2010 yıllarına ait veriler kullanılarak Çevresel Kuznets Eğrisi teorisinin geçerliliği test edilmektedir.	Ülkemiz için Çevresel Kuznets Eğrisi geçerli olduğu sonucuna varılmaktadır. Gelir seviyesi aşırı biçimde artarsa çevresel kirlilik azalmaktadır sonucuna varılmaktadır.
Özbay ve Özbek	2017	Çevresel kirliliklerin ekonomik maliyetlerinin incelenmesi amaçlanmaktadır.	Çalışmada çevre sorunların sadece ekonomik boyutta incelenmemesi tüm disiplinlerde irdelenmesi gerektiği ortaya konulmaktadır.

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

Çalışmalarda genel olarak çevresel kirlilikle ele alınan değişkenler arasında ilişki tespit edilmektedir. Çevresel maliyetlerin küresel sorun olması dolayısıyla alınacak önleyici tedbirlerde tüm ülkeleri kapsayan araçların tercih edilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Çalışmamız ülkemizde çevresel harcamaların konularına göre tasnif edilmiş olması literatüre önemli katkı sağlayacağı ön görülmektedir. ayrıca bu alanda ileride yapılacak çalışmalara projeksiyon görevi üstleneceği düşünülmektedir.

4. Konularına Göre Yapılan Çevre Harcamaları

Çalışma kapsamında ülkemizdeki çevresel harcamaların konularına göre ayırım verilerek yıl bazında artış veya azalışlar verilecektir. Elde edilen bulgular neticesinde politika yapıcılara önerilerde bulunulacaktır. Konularına göre yapılan çevre harcamaları; Dış Ortam Havasını ve İklimi Koruma, Atıksu Yönetimi, Atık Yönetimi, Toprak, Yeraltı ve Yüzey Sularının Korunması ve Kalitesinin

İyileştirilmesi, Gürültü ve Vibrasyonun Azaltılması, Biyolojik Çeşitliliğin ve Peyzajın Korunması, Radyasyona Karşı Koruma, Çevresel Araştırma ve Geliştirme, Diğer Çevre Koruma Harcamaları, Toplam Çevresel Harcamalar ve Toplam Çevresel Harcamalar/GSYH' dır.

4.1. Dış ortam havasını ve iklimi koruma

Çalışma kapsamında ilk değişken olarak dış ortam havasını ve iklimi korumasına yönelik 2013-2021 yılları arasındaki veriler Tablo 2' de gösterilmektedir. Tabloda ayrıca bir önceki yıla göre artış veya azalışa ilişkin yüzdelik oranlar verilmektedir.

Tablo 2. Dış Ortam ve İklimi Korumaya Yönelik Harcamalar

Yıllar	Dış Ortam Havasını ve İklimi Koruma Harcaması (TL)	Artış(+)/Azalış(-)
2013	338 615 571	-----
2014	339 601 975	+3
2015	341 655 419	+1
2016	363 499 519	+7
2017	571 057 686	+58
2018	760 672 561	+33
2019	1 139 067 476	+50
2020	1 007 493 948	-12
2021	2 327 645 646	+1,3

Kaynak: TÜİK, Çevre Koruma Harcama İstatistikleri, 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cevre-Koruma-Harcama-Istatistikleri-2021-45520> (E.T.: 01.09.2023).

Tablo 1'e göre Dış ortam havasını ve iklimi korumaya yönelik harcama 2013'te 338 615 571 TL iken 2021'de +5,87 kat artarak 2 327 645 646 TL olmuştur. Bir önceki yıla göre en fazla artış +%58 ile 2017 yılındayken en fazla azalma ise 2020' de -%12 ile gerçekleşmiştir.

4.2. Atıksu Yönetimi

İkinci değişken olarak atıksu yönetimine yapılan harcamalar ele alınmaktadır. Çalışmada Tablo 3' te 2013-2021 tarihleri arasındaki atıksu yönetimine yapılan harcamalar verilmektedir. Bir önceki yıla göre artış veya azalışları yüzdelik oranlarla verilmektedir.

Tablo 3. 2013-2021 Yılları Arasında Atıksu Yönetimine Yapılan Harcamalar

Yıllar	Atıksu Yönetimi Harcamaları (TL)	Artış(+)/Azalış(-)
2013	8 059 944 629	----
2014	9 327 028 830	+%16
2015	9 397 918 290	+%0,8
2016	10 351 165 560	+%10
2017	11 932 206 452	+%15
2018	13 469 088 221	+%13
2019	14 476 279 322	+%7
2020	12 862 077 848	-%11
2021	17 908 723 197	+%39

Kaynak: TÜİK, Çevre Koruma Harcama İstatistikleri, 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cevre-Koruma-Harcama-Istatistikleri-2021-45520> (E.T.: 01.09.2023).

Tavlo 3' e göre Atıksu yönetimine ilişkin yapılan harcama 2013' te 8 059 944 629 TL iken 2021' de +1,22 kat artarak 17 908 723 197 TL olmuştur. Bir önceki yıla göre artış veya azalışlara bakıldığında en fazla artış 2021' de +%39' la gerçekleşirken en fazla azalma ise 2020' de -%11 ile yaşanmıştır.

4.3. Atık Yönetimi

Üçüncü değişken olarak atık yönetimine yönelik harcamalar ele alınmaktadır. Çalışmada 2013-2021 yılları arasında atık yönetimine yönelik harcamalar Tablo 4' te gösterilmektedir.

Tablo 4. Atık Yönetimine Yönelik Harcamalar

Yıllar	Atık Yönetimi Harcamaları (TL)	Artış(+)/Azalış(-)
2013	10 625 497 439	-----
2014	12 221 309 287	+%15
2015	12 671 763 866	+%4
2016	13 054 120 220	+%3
2017	16 937 123 625	+%30
2018	18 043 624 325	+%6
2019	17 934 248 588	-%0,6
2020	22 864 916 063	+%27
2021	38 796 077 319	+%70

Kaynak: TÜİK, Çevre Koruma Harcama İstatistikleri, 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cevre-Koruma-Harcama-Istatistikleri-2021-45520> (E.T.: 01.09.2023).

Tablo 4' e göre atık yönetimine yapılan harcama 2013'te 10 625 497 439 TL iken 2021' de +2,65 kat artarak 38 796 077 319 TL' ye çıkmıştır. Bir önceki yıla göre artış azalışlar incelendiğinde en fazla artış +%70 ile 2021'de gerçekleşirken en fazla azalış 2019'da -%0,6 ile yaşanmıştır.

4.4. Toprak, Yeraltı ve Yüzey Sularının Korunması ve Kalitesinin İyileştirilmesi

Dördüncü değişke olarak toprak, yeraltı ve yüzey sularının korunması ve kalitesinin iyileştirilmesine ilişkin harcamalar ele alınmaktadır. Bu kapsamda 2013-2021 yıllarına ilişkin veriler Tablo 5' te verilmektedir.

Tablo 5. Toprak, Yeraltı ve Yüzey Sularının Korunması ve Kalitesinin İyileştirilmesine Yönelik Harcamalar

Yıllar	Toprak, Yeraltı ve Yüzey Sularının Korunması ve Kalitesinin İyileştirilmesi Harcamaları (TL)	Artış(+)/Azalış(-)
2013	565 581 845	-----
2014	630 732 310	+%11
2015	723 835 013	+%15
2016	935 608 339	+%30
2017	1 155 637 382	+%23
2018	1 381 201 847	+%20
2019	1 283 669 830	-%7
2020	1 342 663 876	+%4
2021	1 988 625 676	+%5

Kaynak: TÜİK, Çevre Koruma Harcama İstatistikleri, 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cevre-Koruma-Harcama-Istatistikleri-2021-45520> (E.T.: 01.09.2023).

Tablo 5'e göre Toprak, yeraltı ve yüzey sularının korunması ve kalitesinin iyileştirilmesine yapılan harcama 2013'te 565 581 845 TL iken 2021'de +2,51 kat artarak 1 988 625 676 TL olmuştur. Bir önceki yıla göre artış veya azalışa göre en fazla artış +%30 oranıyla 2016'da yaşanırken en fazla azalış -%7 ile 2019'da gerçekleşmiştir.

4.5. Gürültü ve Vibrasyonun (Salınımın) Azaltılması

Beşinci değişken olarak gürültü ve vibrasyonun azaltılmasına yönelik harcamalar ele alınmaktadır. Bu doğrultuda 2013-2021 yıllarındaki harcamalar Tablo 6’da gösterilmektedir.

Tablo 6. Gürültü ve Vibrasyonun (Salınımın) Azaltılmasına Yönelik Harcamalar

Yıllar	Gürültü ve Vibrasyonun Azaltılmasına Yönelik Harcamaları (TL)	Artış(+)/Azalış(-)
2013	11 814 821	-----
2014	11 852 664	+%0,3
2015	12 418 350	+%5
2016	12 719 730	+%2
2017	15 363 891	+%20
2018	15 990 352	+54
2019	15 657 595	-%2
2020	20 237 780	+%30
2021	24 212 603	+%20

Kaynak: TÜİK, Çevre Koruma Harcama İstatistikleri, 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cevre-Koruma-Harcama-Istatistikleri-2021-45520> (E.T.: 01.09.2023).

Tablo 6’ya göre Gürültü ve vibrasyonu azaltılmasına yönelik 2013’te yapılan harcama 11 814 821 TL iken 2021’de +1,05 kat artarak 24 212 603 TL olmuştur. Bir önceki yıla göre artış veya azalışa bakıldığında en fazla artış +%54 oranıyla 2018’ de gerçekleşirken en fazla azalış 2019’ da -%2 oranıyla yaşanmıştır.

4.6. Biyolojik Çeşitliliğin ve Peyzajın Korunmasına Yönelik Harcamalar

Altıncı değişken olarak biyolojik çeşitliliğin ve peyzajın korunmasına yönelik harcamalar ele alınmaktadır. Bu kapsamda 2013-2021 yılları arasında bu alandaki yapılan harcamalar Tablo 7’de gösterilmektedir.

Tablo 7. Biyolojik Çeşitliliğin ve Peyzajın Korunmasına Yönelik Harcamalar

Yıllar	Biyolojik Çeşitliliğin ve Peyzajın Korunmasına Yönelik Harcamalar (TL)	Artış(+)/Azalış(-)
2013	898 441 649	-----
2014	1 033 521 763	+%15
2015	1 299 789 178	+%26
2016	1 624 200 671	+%25
2017	2 179 895 445	+%34
2018	2 609 992 398	+%20
2019	1 827 937 081	-%30
2020	1 813 181 375	-%0,8
2021	2 787 511 852	+%54

Kaynak: TÜİK, Çevre Koruma Harcama İstatistikleri, 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cevre-Koruma-Harcama-Istatistikleri-2021-45520> (E.T.: 01.09.2023).

Tablo 7' ye göre Biyolojik çeşitliliğin ve peyzajın korunmasına yönelik harcama 2013'te 898 441 649 TL iken 2021' de +2,10 kat artarak 2 787 511 852 TL olmuştur. Bir önceki yıla göre en fazla artış +%54 oranıyla 2021'de yaşanırken en fazla azalış -%30'la 2019'da gerçekleşmiştir.

4.7. Radyasyona Karşı Koruma Harcamaları

Yedinci değişken olarak radyasyona karşı koruma harcamaları ele alınmaktadır. 2013-2021 yılları arasındaki bu alana yönelik harcamalar Tablo 8'de gösterilmektedir.

Tablo 8. Radyasyona Karşı Koruma Harcamaları

Yıllar	Radyasyona Karşı Koruma Harcamaları (TL)	Artış(+)/Azalış(-)
2013	4 968 213	-----
2014	5 157 120	+%4
2015	5 182 424	+%0,5
2016	5 960 876	+%15
2017	7 883 559	+%32
2018	7 891 578	+0,1
2019	8 234 486	+%4
2020	14 191 251	+%72
2021	14 140 703	-%0,3

Kaynak: TÜİK, Çevre Koruma Harcama İstatistikleri, 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cevre-Koruma-Harcama-Istatistikleri-2021-45520> (E.T.: 01.09.2023).

Tablo 8'e göre Radyasyona yönelik 2013'te 4 968 213 TL yapılırken 2021'de +1,85 kat artarak 14 140 703 TL olmuştur. Bir önceki yıla göre en fazla artış 2020'de +%72 ile 2020'de yaşanırken en fazla azalış -%0,3 ile 2021'dedir.

4.8. Çevresel Araştırma ve Geliştirme

Sekizinci değişken olarak çevresel araştırma ve geliştirme harcamaları ele alınmaktadır. Bu kapsamda 2013-2021 yılları arasında bu alanda yapılan harcamalar Tablo 9' da gösterilmektedir.

Tablo 9. Çevresel Araştırma ve Geliştirme Harcamaları

Yıllar	Çevresel Araştırma ve Geliştirme Harcamaları (TL)	Artış(+)/Azalış(-)
2013	83 577 115	-----
2014	101 439 828	+%21
2015	124 096 557	+%22
2016	162 222 903	+%30
2017	205 762 668	+%27
2018	247 214 165	+%20
2019	217 390 055	-%12
2020	207 114 799	-%5
2021	273 552 971	+%32

Kaynak: TÜİK, Çevre Koruma Harcama İstatistikleri, 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cevre-Koruma-Harcama-Istatistikleri-2021-45520> (E.T.: 01.09.2023).

Tablo 9'a göre Çevresel Araştırma ve Geliştirmeye yönelik 2013'te 83 577 115 TL yapılırken 2021'de +2,27 kat artarak 273 552 971 TL olmuştur. Bir önceki yıla göre en fazla artış 2021'de +%32'yle gerçekleşirken en fazla azalış 2019'da -%12'yle yaşanmıştır.

4.9. Diğer Çevre Koruma Harcamaları

Dokuzuncu değişken olarak diğer çevre koruma harcamaları incelenmektedir. Bu doğrultuda 2013-2021 yılları arasındaki harcamaları Tablo 10' da gösterilmektedir.

Tablo 10. Diğer Çevre Koruma Harcamaları

Yıllar	Diğer Çevre Koruma Harcamaları (TL)	Artış(+)/Azalış(-)
2013	522 545 381	----
2014	591 494 537	+%13
2015	725 264 418	+%23
2016	893 406 790	+%23
2017	1 170 468 479	+%31
2018	1 466 487 784	+%25
2019	1 419 819 364	-%3
2020	1 542 997 126	+%9
2021	2 219 167 429	+%4

Kaynak: TÜİK, Çevre Koruma Harcama İstatistikleri, 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cevre-Koruma-Harcama-Istatistikleri-2021-45520> (E.T.: 01.09.2023).

Tablo 10'a göre Diğer çevre korumaya yönelik 2013'te 522 545 381 TL iken 2021'e geldiğinde +3,05 kat artarak 2 219 167 429 TL olmuştur. Bir önceki yıla göre en fazla artış +%31 ile 2017'de olurken en fazla azalış -%3 oranıyla 2019'dadır.

4.10. Toplam Çevresel Harcamalar

Onuncu değişken olarak toplam çevresel harcamalar ele alınmaktadır. Bu kapsamda 2013-2021 yılları arasındaki harcamalar Tablo 11' de gösterilmektedir.

Tablo 11. Toplam Çevresel Harcamalar

Yıllar	Toplam Çevresel Harcamalar (TL)	Artış(+)/Azalış(-)
2013	21 110 986 662	--
2014	24 262 138 313	+%15
2015	25 301 923 514	+%4
2016	27 402 904 608	+%8
2017	34 175 399 186	+%25
2018	38 002 163 230	+%11
2019	38 322 303 797	+%0,8
2020	41 674 874 066	+%9
2021	66 339 657 397	+%60

Kaynak: TÜİK, Çevre Koruma Harcama İstatistikleri, 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cevre-Koruma-Harcama-Istatistikleri-2021-45520> (E.T.: 01.09.2023).

Tablo 11'e göre toplam çevresel harcamalar 2013'te 21 110 986 662 TL iken 2021'de +2,14 kat artarak 66 339 657 397 TL'ye çıkmıştır. Bir önceki yıla göre en fazla artış 2021'de +%60 ile gerçekleşirken en az artış ise 2019'da +%0,8 olmuştur.

4.11. Toplam Çevresel Harcamaların GSYH' daki Payı

Son değişken olarak toplam çevresel harcamaların GSYH'daki payı verilmektedir. Bu doğrultuda 2013-2021 yıllarındaki veriler Tablo 12' de gösterilmektedir.

Tablo 12. Toplam Çevresel Harcamaların GSYH'daki Payı

Yıllar	Toplam Çevresel Harcamalar (TL)	GSYH (2009 Bazlı, TL)	Toplam Çevresel Harcamalar/GSYH
2013	21110986662	1823427315107,260	0,01
2014	24262138313	2054897827652,530	0,01
2015	25301923514	2350941343284,730	0,01
2016	27402904608	2626559709633,310	0,01
2017	34175399186	3133704267364,980	0,01
2018	38002163230	3761165557278,310	0,01
2019	38322303797	4317809823926,120	0,008
2020	41674874066	5048567944964,510	0,008
2021	66339657397	7256141737215,880	0,009

Kaynak: TÜİK, Ulusal Hesaplar, <https://www.tuik.gov.tr/> (E.T.: 30.08.2023).

Tablo 12' ye göre 2019, 2020 ve 2021 yılları haricinde toplam çevresel harcamalar GSYH'daki payı %1 olarak yer aldığı görülmektedir.

5. Sonuç

Dünya'da giderek artan nüfus artışları her geçen gün çevresel kirliliğin artmasına neden olarak ülkelerin en önemli gündemi haline getirmiştir. Çevre kirliliğinin giderilmesi için katlanılan maliyetler giderek artmaktadır. Çalışma kapsamında ülkemizde konularına göre yapılan çevresel harcamaların 2013-2021 yılları arasındaki veriler ele alınmıştır. Elde edilen bulgular neticesinde şu sonuçlara varılmıştır:

- Artan nüfusa bağlı olarak çevresel harcamalar giderek artmıştır.
- 2013-2021 yılları arasında konularına göre çevresel harcamalardan en fazla artış +5,87 kat ile dış ortam havasını ve iklimi korumaya yönelik

harcamalarda yaşanırken en az artış ise 1,05 kat ile gürültü ve vibrasyonun azaltılmasına yönelik harcamalar olduğu görülmektedir.

- Elde edilen bulgular neticesinde ülkemizin çevresel korumaya yönelik harcamaların yıl bazında artışlar yaşandığı görülmektedir. Hükümet tarafından bu harcamaların azaltılmasına yönelik tedbirlerin alınması gerekmektedir.
- Ülke toplumunun çevresel kirliliğe ilişkin farkındalığın artırılmasına yönelik eğitimlerin verilmesi, üretim tesislerinin bacalarına filtre takması, dışarıya boşalttığı fabrika atıklarının temizlenmesine yönelik tesis kurma zorunluluğunun getirilmesi ve hava kirliliğini önlemeye yönelik tedbirlerin alınması hükümetin alacağı önlemlerin bazılarını oluşturmaktadır.

Çevre kirliliği Dünya ve ülke gündeminde her geçen gün önemini daha da artıracaktır. Özellikle bu konuda acil tedbirlerin alınması ileride yaşanacak daha yıkıcı olayların yaşanmasını engelleyecektir.

6. Kaynakça

- Alagöz, Ali ve Yılmaz, Baki, “Çevre Muhasebesi ve Çevresel Maliyetler”, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 1 (2), 2001, 147-158.
- Albayrak, Emel N. ve Gökçe, Atilla, “Ekonomik Büyüme ve Çevresel Kirlilik İlişkisi: Çevresel Kuznets Eğrisi ve Türkiye Örneği”, Social Sciences Research Journal, Volume: 4, Issue: 2, 2015, 279-301.
- Aras, Osman N., “Çevre Kirliliğinin Makro-Ekonomik Analizi ve Yönetimi”, İnsan ve Felaketler Uluslararası Konferansı, Bakü, 2001, 392-400.
- Bekmez, Selahattin ve Nakıpoğlu, Ferda, “Çevre Vergisi-Ekonomik Büyüme İkillemi”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11 (3), 2012, 641-658.
- Çalış, Yıldırım E., “Çevresel Maliyetlerin Muhasebeleştirilmesi”, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt: 34, Sayı: 1, 2013, 175-190.
- Doğan, Adem/ Yılmaz, Veysel, "D-8 Ülkelerinin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını Gerçekleştirme Düzeylerinin Tahlili", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar Özel Sayısı, 2020, 1-9.
- Kabasakal, Öner, “Ekonomi ve Çevre İlişkisi”, Yeni Türkiye Medya Hizmetleri Yayınları, Ankara, 1995, 330-335.
- Karaer, Feza ve Gürlük, Serkan, “Gelişmekte Olan Ülkelerde Tarım-Çevre-Ekonomi Etkileşimi”, Doğu Üniversitesi Dergisi, 4 (2), 2017, 197-206.
- Kargı, Veli ve Yüksel, Cihan, “Çevresel Dışsallıklarda Kamu Ekonomisi Çözümleri”, Maliye Dergisi, Sayı: 159, 2010, 183-202.
- Kırloğlu, Hilmi ve Can, Ahmet V., Çevre Muhasebesi, Değişim Yayınları, Adapazarı, 1998.
- Özbay, Rahmi D. ve Özbek, Ayşe, “Çevresel Etkilerin Ekonomik Maliyeti”, Istanbul Commerce University Journal of Science, 16 (32), 2017, 77-88.
- Özdemir, Biltekin, “Küresel Kirlenme Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme ve Çevre Vergileri”, Maliye Dergisi, Sayı: 156, 2009, 1-36.
- Toprak, Düriye, “Sürdürülebilir Kalkınma Çerçevesinde Çevre Politikaları ve Mali Araçlar”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Volume: 2, Issue: 4, 2006, 146-169.
- TÜİK, Ulusal Hesaplar, <https://www.tuik.gov.tr/> (E.T.: 30.08.2023).
- TÜİK, Çevre Koruma Harcama İstatistikleri, 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cevre-Koruma-Harcama-Istatistikleri-2021-45520> (E.T.: 01.09.2023).
- Ulucak, Recep ve Erdem, Ekrem, “Çevre - İktisat İlişkisi ve Türkiye’de Çevre Politikalarının Etkinliği”, Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, Yıl: 4, Sayı:6, 2012, 78-98.
- Yörük, Nevin, “Çevre Muhasebesi”, İktisat, İşletme ve Finans Dergisi, 1999, 68-72.

Bölüm 42

**Körpeliboğaz Dere Havzası'nın (Kırşehir)
Jeomorfolojik Özelliklerinin Morfometrik
İndekslerle Analizi**

Şakir FURAL

*¹Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Türkiye Coğrafyası Anabilim Dalı
Orcid: 0000-0002-1603-2424*

ÖZET

Kızılırmak Nehri'nin alt havzalarından birisi olan Körpeliboğaz Dere Havzası İç Anadolu Bölgesi'nde, Kırşehir il merkezinin güneybatısında yer almakta ve 320 km² alan kaplamaktadır. Havzada Sıddıklı Barajı ve Dariözü Göleti gibi önemli yapay sulak alanlar bulunmaktadır. Körpeliboğaz Dere Hirfanlı Barajı'na deşarj olmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Körpeliboğaz Dere havzasının jeomorfolojik ve hidrografik özelliklerini morfolojik yöntemler ile analiz etmektir. Çalışma kapsamında; havza şekli, havza reliefi, relief oranı, engebelik değeri, çatallanma evresi, uzunluk oranı, drenaj yoğunluğu, drenaj sıklığı, tekstür oranı, akarsuyun boyuna profili, vadi tabanı – yamaç yüksekliği indeksleri kullanılmıştır. Bunun yanında, CBS yazılımı ile yükselti ve eğim analizleri gerçekleştirilmiş, elde edilen tüm bulgular arazi çalışmaları ile kontrol edilerek çalışmaya aktarılmıştır. Gerekli görülen noktalarda drone kullanılarak fotoğraflar çekilmiştir.

Çalışma kapsamında elde edilen bulgulara göre; Körpeliboğaz Dere 137 km sürekli, 566 km süreksiz olmak üzere toplam 703 km uzunluğunda akarsu ağından oluşmaktadır. Havza 962 adet sürekli ve süreksiz kolu olan Körpeliboğaz Dere tarafından drene edilmektedir. Yükseltisi 850 – 1832 metre arasında değişen havzada orta derece eğimli araziler geniş alan kaplamaktadır. Analiz bulgularına göre daire şekline yakın bir simetrisi olan havzanın havza reliefi 932 metredir. Havzanın relief oranı 63.17'dir bu değer sahanın aşınımına karşı farklı dirençte litolojik birimlerden oluştuğunu göstermektedir. Jeomorfolojik parametreler havzada jeomorfolojik oluşum ve gelişim süreçlerinin devam ettiği bulgusunu desteklemektedir. Körpeliboğaz Dere 6 evre çatallanma gösteren, ortalama drenaj yoğunluğu 2.19 km/km, ortalama drenaj sıklığı 3 adet/km olan sahayı etkin şekilde drene eden bir akarsudur. Tektonik hareketlerin etkisi ve akarsu etkinliği havzada yarıma süreçlerinin hızlanmasına neden olmaktadır. Araştırma bulguları havzanın jeomorfolojik özelliklerinin iç kuvvetler, dış kuvvetler ve antropojenik faaliyetler tarafından belirlendiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Fiziki Coğrafya, Jeomorfoloji, Coğrafi Bilgi Sistemleri, Jeomorfoloji, Körpeliboğaz Dere.

ABSTRACT

Körpeliboğaz Stream Basin, one of the sub-basins of the Kızılırmak River, is located in the Central Anatolia Region, southwest of Kırşehir city center and covers an area of 320 km². There are important artificial wetlands such as Sıddıklı Dam and Dariözü Pond in the basin. Körpeliboğaz Stream discharges into Hirfanlı Dam. The aim of this study is to analyze the geomorphological and

hydrographic features of the Körpeliboğaz Stream basin with morphometric methods. Within the scope of the study, basin shape, basin relief, relief ratio, roughness value, bifurcation stage, length ratio, drainage density, drainage frequency, texture ratio, longitudinal profile of the stream, valley floor - slope height indices were used. In addition, elevation and slope analyzes were carried out with GIS software, and all the findings were controlled by field studies and transferred to the study. Aerial photographs were taken using drones at necessary points.

According to the findings obtained within the scope of the study; Körpeliboğaz Stream consists of a river network with a total length of 703 km, 137 km of which is continuous and 566 km is discontinuous. The basin is drained by Körpeliboğaz Stream, which has 962 continuous and discontinuous tributary. Moderately sloping lands cover a large area in the basin, whose elevation varies between 850 and 1832 meters. According to the analysis findings, the basin relief of the basin, which has a symmetry close to a circle, is 932 meters. The relief ratio of the basin is 63.17, which shows that the area consists of lithological units with different resistance to erosion. Geomorphometric parameters support the finding that geomorphological formation and development processes continue in the basin. Körpeliboğaz Stream is a 6-stage bifurcation, average drainage density of 2.19 km/km², and an average drainage frequency of 3 unit/km², effectively draining the area. The effect of tectonic movements and stream activity cause the acceleration of the splitting processes in the basin. Research findings show that the geomorphological features of the basin are determined by internal forces, external forces and anthropogenic activities.

Keywords: Physical Geography, Geomorphology, Geographic Information Systems, Geomorphometry, Körpeliboğaz Dere.

1.GİRİŞ

Akarsu havzalarının morfometrik özelliklerinin incelenmesinin temelleri Horton'un çalışmasıyla atılmıştır (Horton, 1932). Horton'dan sonra yapılan havza morfometrisi çalışmaları ile akarsu havzalarının jeomorfolojik ve hidrografik özellikleri nicel araştırma metotlarıyla analiz edilmiştir (Strahler, 1954; Strahler, 1957). Akarsu havzalarının jeomorfolojik ve hidrografik özelliklerinin birlikte analiz edilmesiyle "jeomorfometri" kavramı ortaya çıkmıştır (Choorley, 1957). Akarsu havzalarının morfometrik özelliklerinin tespit edilmesi taşkın kontrolü (Patton ve Baker, 1976; Sunkar ve Tonbul, 2011; Cürebal, vd., 2015; Utlu ve Özdemir, 2018), sulak alan havzalarında erozyon ve siltasyon hızı tahminleri (Fıçıcı vd., 2019), göl ve baraj tabanlarında potansiyel

toksik element içerikleri ve diğer jeokimyasal değişkenlerin çökme süreçleri (Hakanson, 2005; Fural, 2020), aktif tektonik (Keller ve Pinter, 1996; Yıldırım ve Karadoğan, 2011; Ege ve Duman, 2020) başta olmak üzere bir çok konuda detaylı bilgilerin elde edilmesini sağlamaktadır.

Havza morfometrisi alanında yapılan çalışmalarda Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS) yazılımları kullanılmaya başlanmadan önce kartografik metotlarla bazı morfometrik analizler geliştirilmiştir (Horton 1932; Strahler 1954; Choorley, 1972; Patton ve Baker 1976; Keller ve Pinter 1996). 1990'lı yılların sonlarında CBS yazılımları jeomorfometri çalışmalarına entegre edilmiştir. CBS yazılımı destekli morfometri çalışmaları Türkiye ölçeğinde 1990'lı yılların sonunda başlamıştır (Turoğlu 1997). Bu süreçten sonra Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde yapılan havza morfometrisi çalışmaları ile akarsu morfometrisi konusunda önemli bir veri tabanı oluşturulmuştur (Cürebal 2004; Cürebal ve Erginal 2007; Özşahin 2010; Bahadır ve Özdemir 2011; Poyraz vd., 2011, Topuz, 2014; Avcı ve Günek 2015; Fural, 2016; Güney 2018; Elbaşı ve Özdemir, 2018; Ok vd., 2020; İmamoğlu, 2020) CBS yazılımlarının sağladığı imkanlar geniş akarsu havzalarının farklı parametreler ile çalışan indeksler ile morfometrik analizlerinin gerçekleştirilmesine imkan vermiştir (Elbaşı ve Özdemir, 2018). Bahsi geçen gelişmeler akarsu morfometrisi konusunun jeomorfoloji biliminin bir alt dalı olmasını sağlamıştır.

Bu çalışmada, Türkiye'nin en uzun akarsuyu olan ve İç Anadolu bölgesinin karakteristik akarsu havzası özelliklerini yansıtan Kızılırmak'ın bir yan kolu olan Körpeliboğaz Dere'nin jeomorfolojik ve hidrografik özellikleri morfometrik yöntemlerle analiz edilmiştir. Üç bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında inceleme alanının konumu, amaç ve kapsam, metot, başlıklarına yer verilmiştir. İkinci bölümde akarsu havzasının morfometrik özellikleri incelenmiştir. Üçüncü bölümü oluşturan sonuç kısmında araştırma bulguları değerlendirilmiştir.

1.1.İnceleme Alanının Konumu

Körpeliboğaz Dere Havzası İç Anadolu Bölgesi'nde, Kırşehir il merkezinin güneybatısında yer almakta ve 320 km² alan kaplamaktadır. Havza 137 km sürekli, 566 km süreksiz olmak üzere toplam 703 km uzunluğunda akarsu ağından oluşan Körpeliboğaz Dere tarafından drene edilmektedir. Hirfanlı Barajı'na deşarj olan Körpeliboğaz Dere, Türkiye'nin en uzun akarsuyu (*anakol uzunluğu 1357 km*) olan Kızılırmak Nehri'nin bir yan koludur. Akarsu havzasında Darıözü Göleti ve Sıdıklı Barajı gibi önemli yapay sulak alanlar bulunmaktadır (Şekil 1).

2. MATERYAL ve YÖNTEM

Çalışma kapsamında; havza şekli, havza reliefi, relief oranı, engebelik değeri, çatallanma evresi, uzunluk oranı, drenaj yoğunluğu, drenaj sıklığı, tekstür oranı, akarsuyun boyuna profili, vadi tabanı – yamaç yüksekliği indeksleri hesaplanmıştır. Yükselti ve eğim analizlerinin gerçekleştirilmesinde 12 metre çözünürlükte sayısal yükselti modeli (SYM) kullanılmıştır. Arc – Map 10.8 yazılımı ile havza sınırlarına göre kesilen SYM, spatial analiz ara yüzünde yer alan slope aracı kullanılarak eğim analizi yapılmıştır. Yükselti-alan dağılımını tespit etmek için yükselti frekans histogramı kullanılmıştır.

Havzanın geometrik şeklinin analiz edilmesi için 1. formüle göre hesaplanan havza şekli analizi kullanılmıştır.

$$R_f = A/L_b^2 \quad (1)$$

Formülde R_f havza şekli, A havza alanı (km^2), L_b^2 ise maksimum havza uzunluğunun (km) karesi verilerini temsil etmektedir (Horton, 1932).

Havzanın minimum ve maksimum yükseltisi arasındaki farkı tespit etmek için 2. formüle göre hesaplanan havza reliefi analizi kullanıldı (Schumm, 1956).

$$B_h = H_{\max} - H_{\min} \quad (2)$$

Formülde; B_h havza reliefini, H_{\max} havzanın maksimum yükseltisini, H_{\min} ise havzanın minimum yükseltisini ifade eder (Schumm, 1956).

Akarsu ağının kuruluşunda jeolojik ve jeomorfolojik faktörlerin etkisinin araştırılması için relief oranı analizi kullanıldı. Relief oranı 3. formüle göre hesaplandı (Schumm, 1956).

$$R_h = H/L \quad (3)$$

Formülde; R_h relief oranı, H , havzanın maksimum yükseltisi, L ise akarsuyun ana koluna paralel bir hat üzerinde ölçülen maksimum havza uzunluğunu temsil eder (Schumm, 1956; Zavoianu, 1985).

Akarsu ağının havza üzerindeki jeomorfolojik gelişime etkisinin analiz edilmesi amacıyla 4. formül kullanılarak engebelik değeri analizi hesaplandı.

$$R_n = B_h \times D_d \quad (4)$$

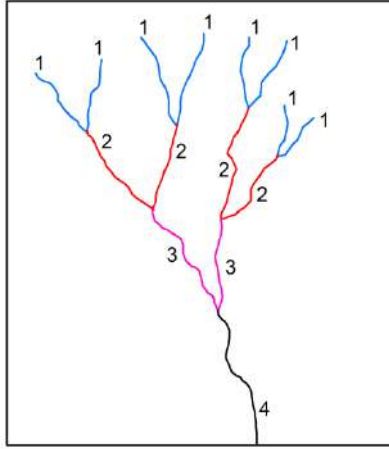
Formülde; R_n engebelik değerini (km), B_h havza reliefini, D_d ise drenaj yoğunluğunu temsil etmektedir (Melton, 1957).

Akarsuyun aşındırma gücünü ve tektonizmadan etkilenme derecesini tespit etmek amacıyla 5. formüle göre hesaplanan vadi tabanı genişliği – yamaç yüksekliği analizi gerçekleştirildi (Bull ve McFadden 1977).

$$V_f = 2 \times F_w / (E_{ld} - E_{sc}) + (E_{rd} - E_{sc}) \quad (5)$$

Formülde; V_f vadi tabanı genişliği ve yüksekliğinin oranını, F_w vadi tabanı genişliğini, E_{ld} sol vadi yamacı yüksekliğini, E_{rd} sağ vadi yamacı yüksekliğini, E_{sc} vadi tabanı yüksekliğini göstermektedir.

Tektonik hareketlerin havzanın jeomorfolojik gelişimi üzerindeki etkisinin tespit edilmesi için 6. formüle göre hesaplanan çatallanma evresi analizi gerçekleştirildi (Şekil 2). Analiz kapsamında akarsu havzası süreksiz akarsu kollardan ana kola kadar birleşim noktalarından ayrıldı. Birleşim noktaları 1 rakamından başlayarak akarsu ağzına kadar numaralandırılarak çatallanma evreleri oluşturuldu (Strahler, 1954; Strahler, 1957).

Şekil 2: Çatallanma evresi şeması (6)

Figure 2: Bifurcation phase scheme

Uzunluk oranı, farklı çatallanma evresindeki karsu kollarının uzunluğu arasındaki oransal ilişkinin analiz edilmesi amacıyla 7. formüle göre hesaplandı (Reddy vd. 2002).

$$R_b = N_u / N_u \quad (7)$$

Formülde; R_b uzunluk oranı, N_u ise farklı çatallanma evresindeki akarsu kolu uzunluğunu temsil etmektedir.

Havza içerisinde birim alanda (1 km^2) ortalama kaç km uzunluğunda akarsu ağı bulunduğunu tespit etmek için 8. formüle göre hesaplanan drenaj yoğunluğu indeksi kullanıldı (Horton 1932).

$$D_y = L / S \quad (8)$$

Bu formülde; D_y drenaj yoğunluğunu, L akarsu kollarının toplam uzunluğunu (km), S ise akarsu havzasının alanını (km²) göstermektedir.

Havza içerisinde birim alanda (1 km²) ortalama kaç adet akarsu kolu bulunduğunu tespit etmek için 9. formüle göre hesaplanan drenaj sıklığı indeksi kullanıldı. Drenaj yoğunluğu ve drenaj sıklığının mekansal analizleri Arc – Map 10.8 yazılımında Spatial analysis arayüzünde yer alan line density aracı kullanılarak gerçekleştirildi.

$$D_s = D_y^2 \times 0.694 \quad (9)$$

Formülde; D_s drenaj sıklığı, D_y drenaj yoğunluğu, 0.694 ise sabit jeomorfolojik katsayısı temsil etmektedir.

Tekstür oranı havzanın çevre uzunluğu ile çatallanma evresindeki 1. derece kollar arasındaki oranın tespit edilmesi şeklinde 10. Formüle göre hesaplandı (Reddy vd. 2002).

$$T = \text{havzanın çevre uzunluğu (km)} / 1. \text{ derece çatallanan akarsu kolu sayısı} \quad (10)$$

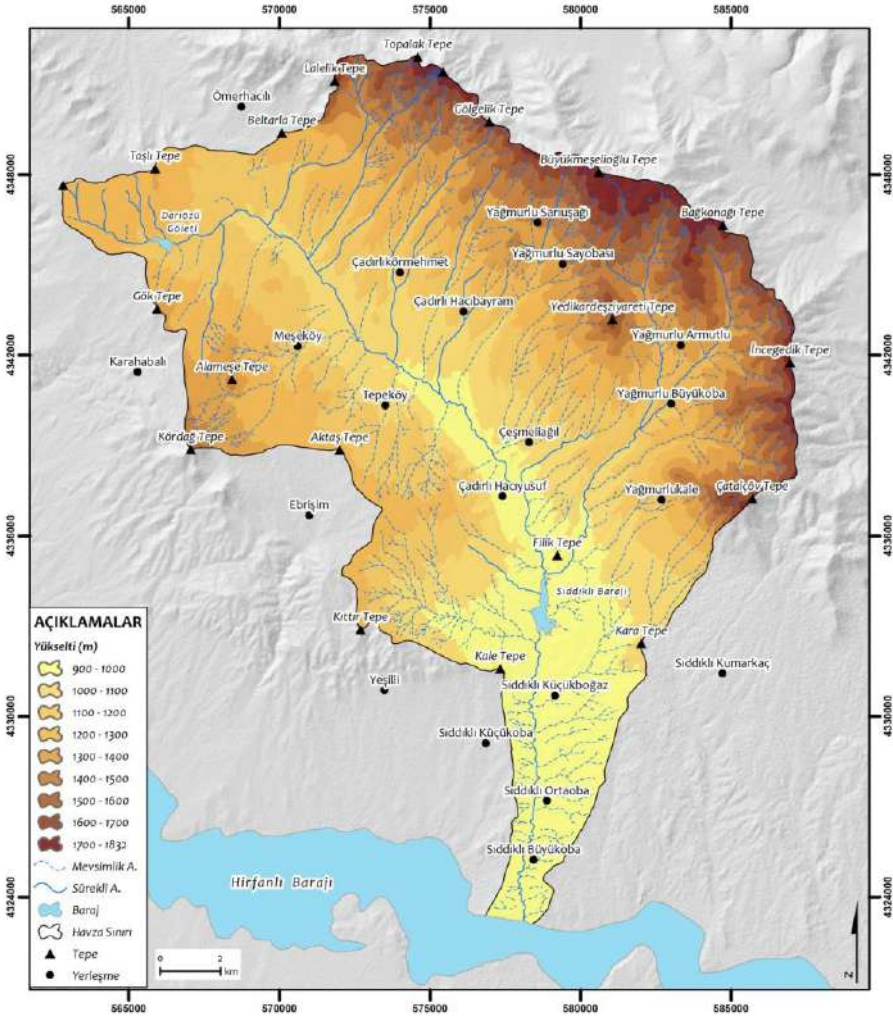
Akarsu yatağının kaynak kısmından ağız kısmına kadarki yükselti değişiminin ve tektonizmanın izlerinin tespit edilmesi için boyuna profil analizi kullanıldı. Havzaların jeomorfolojik gelişim sürecinin önemli bir göstergesi olan boyuna profil Coğrafi Bilgi Sistemleri yazılımlarıyla sayısal yükselti modeli (SYM) kullanılarak otomatik oluşturulabilir. Boyuna profil çıkarmanın bir diğer yolu bu çalışmada uygulanan kartografik metotlardır. Kartografik metotta; orijinal boyutunda çıktısı alınan 1:25.000 ölçekli topografya harita paftası üzerinde akarsuyun ana kolu eşit uzunlukta parçalara bölündü. Her parçanın başlangıç ve bitiş kısmının yükseltisi tespit edildi. Ardından, Microsoft Office Excel’de hazırlanan yatay ölçeğe akarsu ana kolu uzunluğu ve parça uzunlukları, dikey ölçeğe ise parçaların yükseltileri girilerek boyuna profil hazırlandı.

Morfometrik indeks hesaplamalarından sonra havzaya arazi çalışması düzenlenerek bulguların geçerliliği ve güvenilirliği kontrol edildi. Arazi çalışmasında haritalama çalışmaları için uygun görülen noktalardan GPS kullanılarak koordinat alındı ve drone yardımıyla fotoğraflar çekildi.

3. BULGULAR

3.1. Yükselti Analizi

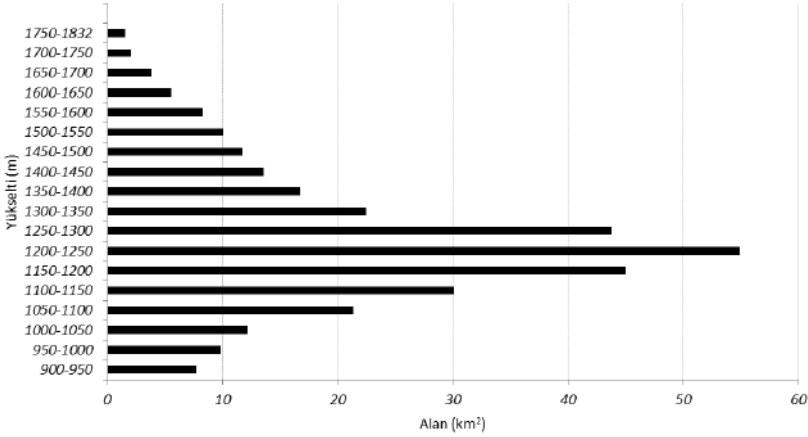
Körpeliboğaz Dere havzasında yükselti 850 – 1832 metre arasında değişmektedir. Sıdıklı Büyükoba köyünün güneyinde, Kızıllırmak vadisinde 850 metre olan yükselti değerleri güneyden kuzeye doğru genel bir artış eğilimi izleyerek Büyükmeşelioğlu Tepe’de maksimum seviyeye ulaşmaktadır. Havzanın diğer önemli yükseltilerini kuzeydoğu su bölümü çizgisini oluşturan Çatalçöv Tepe, İncegedik Tepe, Bağkonağı Tepe ve Gölgelik Tepe oluşturmaktadır (Şekil 3).

Şekil 3: Yükselti Basamakları Haritası

Figure 3: Elevation Steps Map

Yükselti frekans histogramına göre genel bir değerlendirme yapıldığında; 900 – 1100 metre yükselti basamağı arasında kalan sahalara akarsu vadi tabanlarına karşılık gelmektedir. 1150 – 1300 metre yükselti basamağı arasındaki araziler geniş alan kaplamaktadır. Kırşehir masifi üzerindeki plato yüzeyine karşılık gelen bu sahalardan sonra 1300 – 1600 metre yükselti basamağı arasındaki dağ yamaçları bulunmaktadır. 1600 metrenin üzerinde kalan sahalara ise dağlık arazileri oluşturmaktadır (Şekil 4).

Şekil 4: Körpeliboğaz Dere Havzası'nın Yükselti Frekans Histogramı
Figure 4: Elevation Frequency Histogram of Körpeliboğaz Creek Basin

3.2. Eğim Analizi

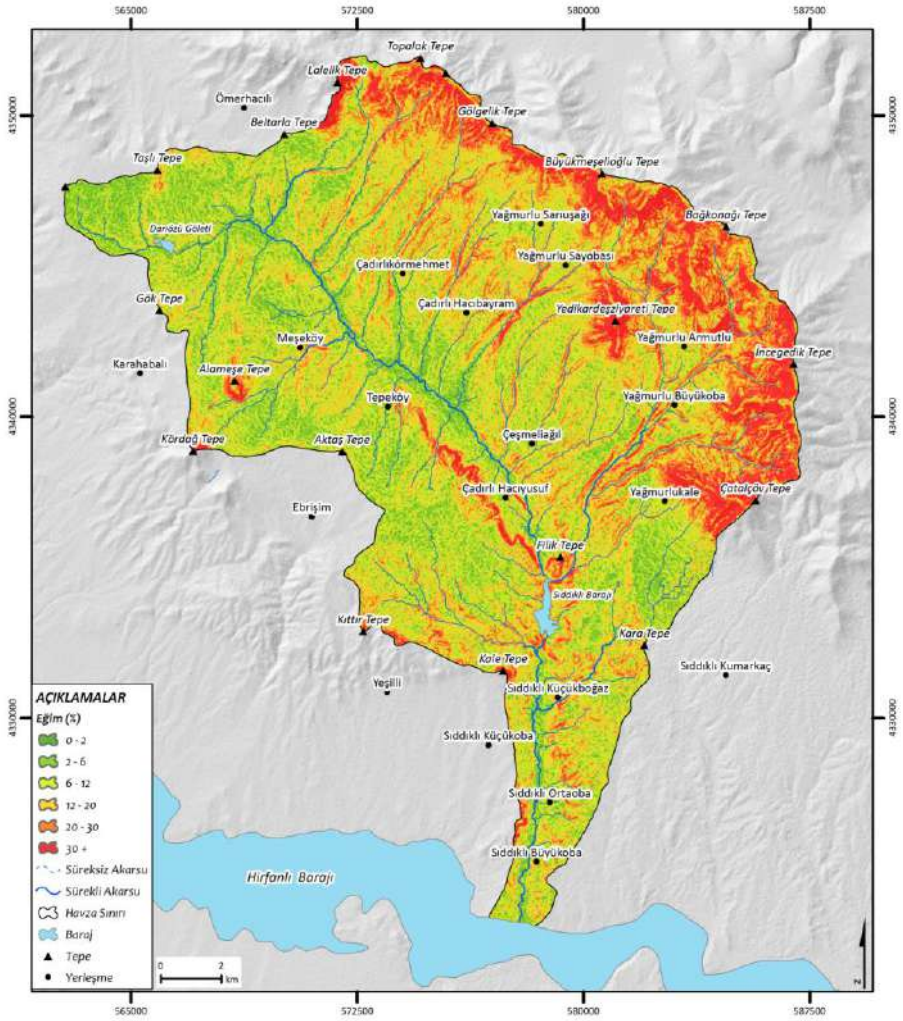
Eğim sınıflandırması verilerine göre havzada en fazla alanı orta derece eğimli araziler (% 6 - 12) kaplamaktadır. Orta derece eğimli arazilerden sonra dik eğimli araziler (% 12 – 20) havzanın büyük bir bölümünde yer almaktadır. Orta, dik, çok dik eğimli ve sarp araziler havza yüzölçümünün %78.51'ini kaplamaktadır. Düz ve hafif eğimli araziler ise havza alanının 21.49'unu kaplamaktadır (Tablo 1). Elde edilen bulgular havzanın engebeli bir saha olduğunu göstermektedir. Dağ yamaçları ve akarsuların açtığı boğaz vadi yamaçları sahada eğim değerlerinin artmasında etkili olmuştur. Akarsu yatağındaki geniş tabanlı vadiler düz ve hafif eğimli arazileri oluşturmaktadır (Şekil 7).

Tablo 1: Eğim sınıflandırması tablosu

Table 1: Slope classification table

Eğim (%)	Eğim Sınıflandırması	Alan (km²)	Alan (%)
0 - 2	Düz ve düze yakın	10.99	3.43
2 - 6	Hafif eğimli	57.94	18.06
6 - 12	Orta derecede eğimli	99.99	31.24
12 - 20	Dik eğimli	82.71	25.84
20 - 30	Çok dik eğimli	42.57	13.25
30 +	Sarp arazi	26.22	8.18

Eğimin mekansal dağılışı incelendiğinde; havzanın kuzeydoğusunda yer alan dağlık arazilerde eğim değerleri yüksek seviyelere çıkmaktadır (Şekil 6). Havzanın kuzeybatısı ve güneyinde hafif – orta derecede olan eğim değerleri tepelik alanlarda dik – çok dik eğimli seviyesine ulaşmaktadır(Şekil 5).

Şekil 5: Eğim Haritası
Figure 5: Slope Map

Şekil 6: Havza sınırını oluşturan, sahanın dik eğimli yerlerinden biri olan Kale Tepe ve çevresindeki drenaj ağından bir görüntü

Figure 6: A view from Kale Tepe and its surrounding drainage network, which is one of the steeply inclined parts of the field, forming the basin border.

Şekil 7: Eğim değerlerinin azaldığı düz ve düze yakın arazilerin yer aldığı geniş tabanlı akarsu vadisinden bir görüntü

Figure 7: A view from the broad-based river valley where the flat and near-flat lands where the slope values decrease

3.3. Havza Şekli Analizi

Havzaların jeomorfolojik gelişim süreci ve şekli drenaj ağı özellikleri üzerinde etkili bir parametredir. Bu nedenle havzaların jeomorfolojik oluşum ve gelişim süreçlerinin analizinde havza şekli indeksi kullanılmaktadır. Körpeliboğaz Dere havzasının alanı 320 km, havzanın güney – kuzey yönlü maksimum uzunluğu ise 29 km'dir. Bu değerlere göre havza şekli indeksi değeri 0.38'dir. Havza şekli indeksi değeri küçüldükçe dairesel havzalar, büyüdükçe kısa boylu yan akarsu kollarından oluşan dar havzalar ortaya çıkar (Horton 1932). İndeks bulguları ve drenaj ağı haritalarına göre Körpeliboğaz Dere havzası daire şekline yakın bir havzadır. Havza şeklinin dairesel olması, ana akarsu koluna yan kolların sularının daha geç bir sürede katılacağını gösterir. Bu durum, sağanak yağışlı dönemlerde sel ve taşkınların ortaya çıkmasının önlenmesinde son derece önemli bir parametredir (Özdemir, 2007). Körpeliboğaz Dere havzasında taşkın kontrolü amacıyla da kullanılan bir baraj ve gölet bulunmaktadır. Havzanın morfometrik özellikleri ve antropojenik eklentiler (baraj ve gölet) sahada taşkın riskini azaltmaktadır.

3.4. Havza Reliefi

Havza reliefi akarsuyun boyuna profili, yatak eğim değerleri, aşındırma ve taşıma gücü, taşkın yaratma riski vb. birçok parametreyi kontrol etmektedir (Özdemir, 2011). Körpeliboğaz Dere havzasında yükseltinin minimum (850 m) olduğu nokta akarsuyun Hirfanlı Barajı'na deşarj olduğu alandır. Havzada yükselti Büyükmeşelioğlu Tepe'de maksimum değere (1832) ulaşmaktadır. Bu verilere göre Körpeliboğaz Dere'nin havza reliefi 932'dir. Bu değer Körpeliboğaz Dere havzasının engebeli arazilerden oluşan, akarsuyun aşındırma ve taşıma gücünün yüksek ve yarılmaya faaliyetlerinin ön planda olduğu bir saha olduğunu göstermektedir. Arazi çalışmalarında tespit edilen boğaz vadiler ve bitki örtüsünden yoksun dik eğimli yamaçlardaki oyuntular havza reliefi analizi bulgularını desteklemektedir (Şekil 11).

3.5. Relief Oranı Analizi

Relief oranı akarsu havzalarında erozyon ve barajlar için siltasyon hızının belirlenmesinde kullanılan bir göstergedir (Özdemir, 2007; Özdemir 2011). Relief oranı litolojik olarak homojenlik gösteren havzalarda azalmaktadır. Ancak aşınımına karşı farklı dirence sahip litolojik formasyonlardan oluşan akarsu havzalarında relief oranı artmaktadır (Schumm, 1956; Zavoianu, 1985). Körpeliboğaz Dere'nin maksimum havza reliefi 1832 metre, maksimum havza uzunluğu ise 29 km'dir. Bu verilere göre relief oranı 63.17'dir. Elde edilen veri havzanın aşınımına karşı farklı dirençlerde litolojik formasyonlardan oluştuğunu

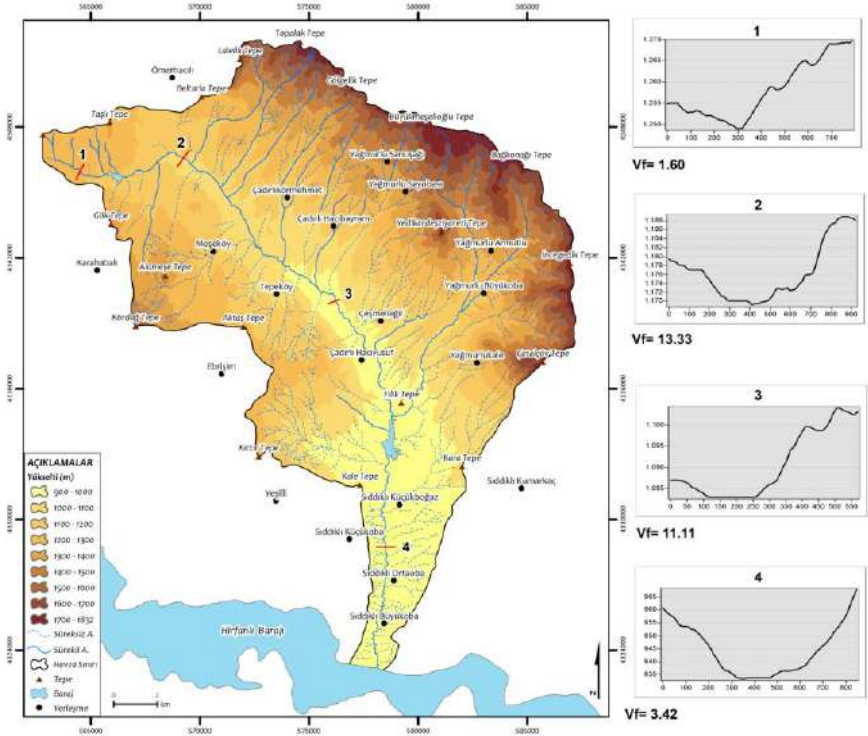
göstermektedir. Bu durum havzanın dik eğimli bölümlerinde akarsu aşındırmasının etkinliğinin azalmasına neden olmaktadır. Körpeliboğaz Dere havzasında relief oranı azalsaydı dik eğimli sahaların etkisiyle akarsu aşındırması artacak, havzanın jeomorfolojik gelişim süreci hızlanacak ve dolayısıyla baraj ve göletin ekonomik kullanım ömrü azalacaktı. Ancak morfometrik göstergeler böyle bir soruna işaret etmemektedir.

3.6. Engebelik Değeri

Engebelik değeri akarsu havzalarında yarıлма ve erozyon süreçlerinde etkili bir parametredir. Engebelik değeri yüksek akarsu havzalarında yarıлма derecesi ve erozyon artmaktadır. Körpeliboğaz Dere'nin havza reliefi 932 metre (0.932 km), ortalama drenaj yoğunluğu ise 2.19 km/km^2 'dir. Engebelik değeri formülü uygulandığında 2.04 değerine ulaşılmaktadır. Engebelik değeri bulguları havzada yarıлма ve erozyon süreçlerinin bir miktar etkin olduğunu göstermektedir. Litolojik özellikler bölgenin aşınma karşı direncini arttırmaktadır. Ancak havzanın bitki örtüsünden yoksun dik eğimli arazilerinde erozyon olayı gözlenmektedir.

3.7. Vadi Tabanı Genişliği - Yamaç Yüksekliği Analizi

Körpeliboğaz Dere'nin tektonik hareketlere duyarlılığı ve yamaç işleme üzerindeki etkilerini değerlendirmek amacıyla vadi tabanı genişliği – yamaç yüksekliği analizi (V_f) gerçekleştirildi. V_f değerlerinin düşük olması havzanın tektonik hareketlerden etkilenecek yamaç işlemenin yoğunlaştığını gösterir. Yüksek V_f değerleri ise havzanın tektonik hareketlerden az etkilendiğini dolayısı ile yamaç işlemenin zayıf olduğu anlamına gelir (Bull ve McFadden, 1977). Körpeliboğaz Dere havzasında 4 farklı noktadan alınan profillerde V_f değeri 1.60 – 13.33 arasında tespit edildi. V_f değerleri profil numaralarına göre $2 > 3 > 4 > 1$ şeklinde sıralandı (Şekil 8). Bu veriler Körpeliboğaz Dere'nin dik eğimli ve sarp arazilerden oluşan yukarı havzada tektonik aktivite ve yamaç işleminin aşağı havzadan daha yoğun olduğunu göstermiştir (Şekil 9). Arazi çalışması bulguları indeks bulgularını desteklemektedir.

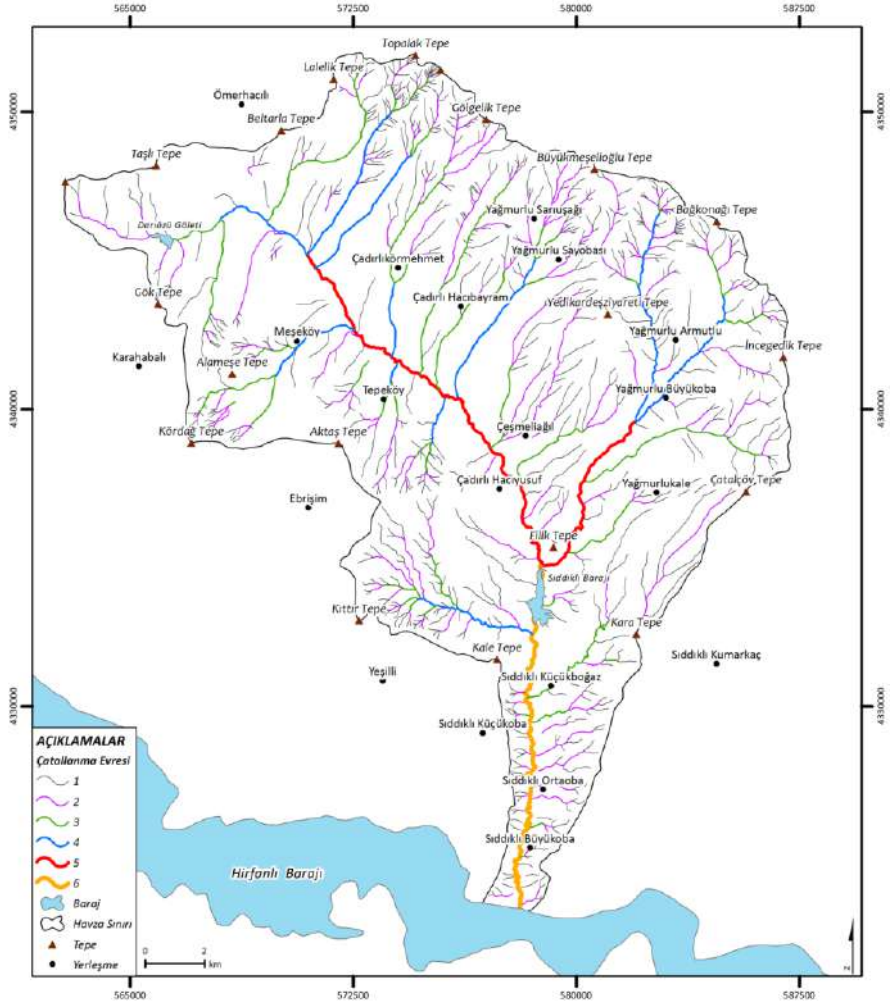
Şekil 8: Vadi tabanı – yamaç yüksekliği analizi
Figure 8: Valley floor – slope height analysis

Şekil 9: Körpeliboğaz Dere havzasında Sıddıklı Barajı'ndan kuzey ve doğuya bakış.
Figure 9: View to the north and east from the Sıddıklı Dam in the Körpeliboğaz Dere basin.

3.8. Çatallanma Evresi

Körpeliboğaz Dere'nin akarsu ağı özelliklerini tespit etmek amacıyla çatallanma evresi analizi yapıldı. Yüksek çatallanma evresine sahip akarsuların havzası tektonik hareketlerden etkilenecek farklı dönemlerde gençleşen, sonrasında aşınım süreçlerinin ön plana çıktığı sahaları karakterize eder. Çatallanma evresinin düşük olması havzanın jeomorfolojik gelişiminde tektonik hareketlerin etkisinin az olduğunu gösterir (Strahler, 1954). Körpeliboğaz Deresi'nde uzunlukları 15 m ile 15.688 m arasında değişen akarsu kollarına ait 6 çatallanma evresi oluşmuştur (Şekil 10 ve 11). Akarsu çatallanmasında 1. evreyi oluşturan, uzunlukları 84 m – 3.905 m arasında olan (ortalama 512 m) 711 adet akarsu kolu toplam çatallanmanın %74'ünden sorumludur. Bu durum, akarsu havzasının tektonik hareketlerden etkilenecek yükseldiğini ve gençleştiğini göstermektedir. 1. evreden sonra akarsu kol sayıları yaklaşık dörder kat azalmıştır. Körpeliboğaz Dere'nin çatallanma evresi verileri Tablo 2'de sunulmuştur.

Şekil 10: Çatallanma Evresi Haritası
Figure 10: Bifurcation Phase Map

Tablo 2: Çatallanma Evresi Tablosu

Table 2: Bifurcation Phase Table

Min - Max Uzunluk (m)	Ortalama Uzunluk (m)	Çatallanma Evresi					
		1	2	3	4	5	6
84-3.905	512	711					
25-6.499	886		187				
47-7.536	1.789			50			
730-7.697	3.896				11		
6.863-15.688	11.276					2	
14.235	14.235						1

Şekil 11: Körpeliboğaz Dere'nin Sıddıklı Barajı'na deşarj olmadan önce Fillik Tepe güneyinde birleştiği noktadan bir görüntü. Bu nokta akarsuyun 5. çatallanma evresini tamamlayarak 6. çatallanma evresine geçtiği yerdir.

Figure 11: A view from the point where Körpeliboğaz Stream meets to the south of Fillik Tepe before it discharges into the Sıddıklı Dam. This point is where the stream completes the 5th bifurcation stage and passes into the 6th bifurcation stage.

3.9. Uzunluk Oranı

Uzunluk oranı akarsuyun çatallanma evrelerinin toplam uzunluklarının birbirine oranını ifade etmekte ve tektonizma etkileri hakkında bilgi vermektedir (Reddy vd. 2002). Körpeliboğaz Dere'nin uzunluk oranı 1.58 – 2.19 arasında değişmektedir (Tablo 3). Maksimum uzunluk oranı çatallanmanın 1. ve 2. evresi arasında tespit edilmiştir. Bu durum havzada 1. evre çatallanma

gösteren akarsu kolu sayısının fazla olduğunu, dolayısıyla havzanın tektonik hareketlerle gençleştiğinin bir göstergesidir. Arazi çalışmalarında 1. çatallanma evresindeki kolların yatağına gömülmesi gençleşme bulgusunu desteklemektedir (Şekil 6 ve 7).

Tablo 3: Uzunluk Oranı

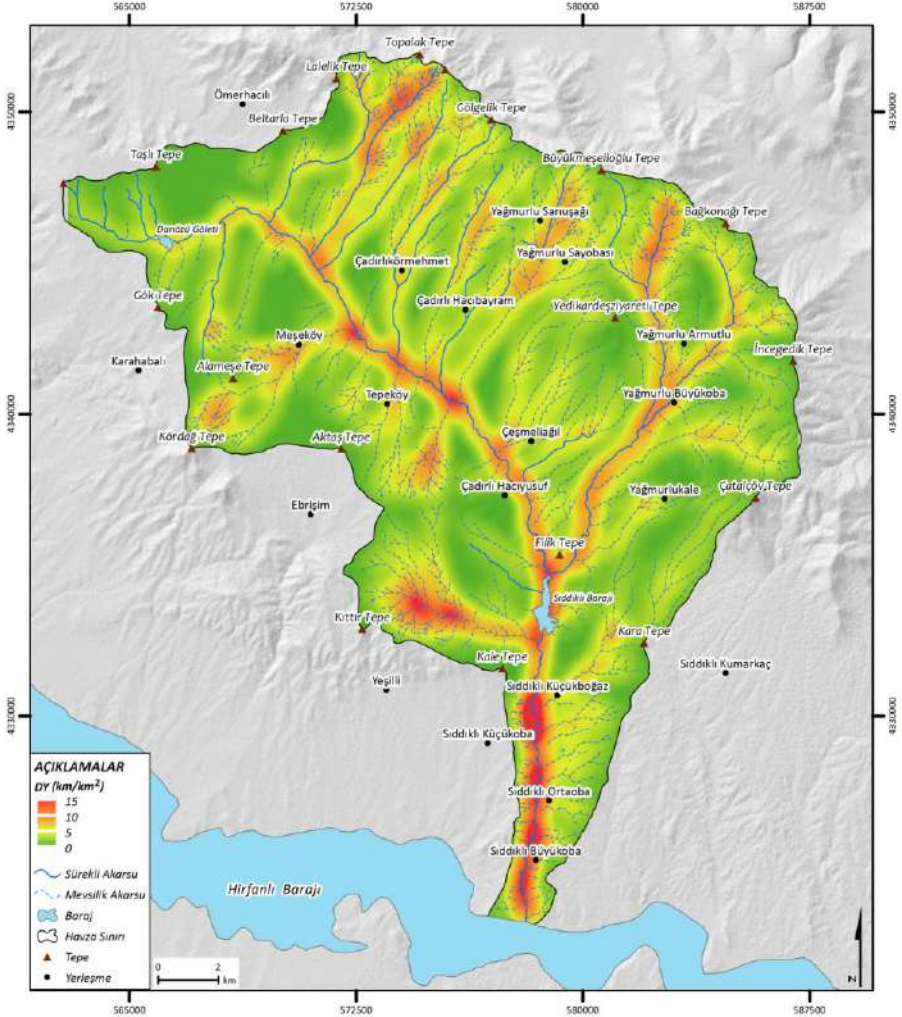
Table 3: Length Ratio

Çatallanma Evresi	Toplam Uzunluk (m)	Uzunluk Oranı
1	364.417	
2	165.705	2.19
3	89.471	1.91
4	46.761	2.07
5	22.552	2.07
6	14.235	1.58

3.10. Drenaj Yoğunluğu

Drenaj yoğunluğu, havzada birim alandaki (km²) akarsu yatağı sayısını ifade etmektedir. Akarsular tarafından yüksek yoğunlukta drene edilen havzalarda aşındırma ve biriktirme faaliyetleri hızlı şekilde gerçekleşir. Ancak düşük drenaj yoğunluğuna sahip havzaların jeomorfolojik olarak şekillenmesinde akarsular geri planda kalmaktadır. Drenaj yoğunluğu havzanın litolojik özellikleri, topografik özellikleri, iklim ve bitki örtüsü özellikleri tarafından kontrol edilen bir parametredir. Bunun yanında tektonik hareketler akarsuların gençleşmesi ve drenaj yoğunluğu üzerinde oldukça etkilidir (Horton 1932).

Körpeliboğaz Dere havzasının drenaj yoğunluğu 1 km²'de 0 – 15 km arasında değişmektedir. Bu ifade havzanın her 1 km²'sinde 0 – 15 km uzunluğunda akarsu ağı olduğu anlamına gelmektedir. Körpeliboğaz Dere Havzası 703 km uzunluğunda 962 adet sürekli ve süreksiz akarsu kolu tarafından drene edilen 320 km² alan kaplayan bir havzadır. Havzanın ortalama drenaj yoğunluğu 2.19'dur. Drenaj yoğunluğunun havza içerisindeki mekansal dağılışı incelendiğinde; Topalak Tepe ve Büyükmeşelioğlu Tepe'nin güneyi, Kıttır Tepe'nin doğusu ve Sıddıklı Barajı'nın güneyindeki yüksek drenaj yoğunluğu dikkat çekmektedir. Drenaj yoğunluğunun en düşük olduğu sahalarda Darıözü Göleti çevresi, Aktaş Tepe kuzeyi ve Çadrlıhacıyusuf köyünün güneyidir (Şekil 12).

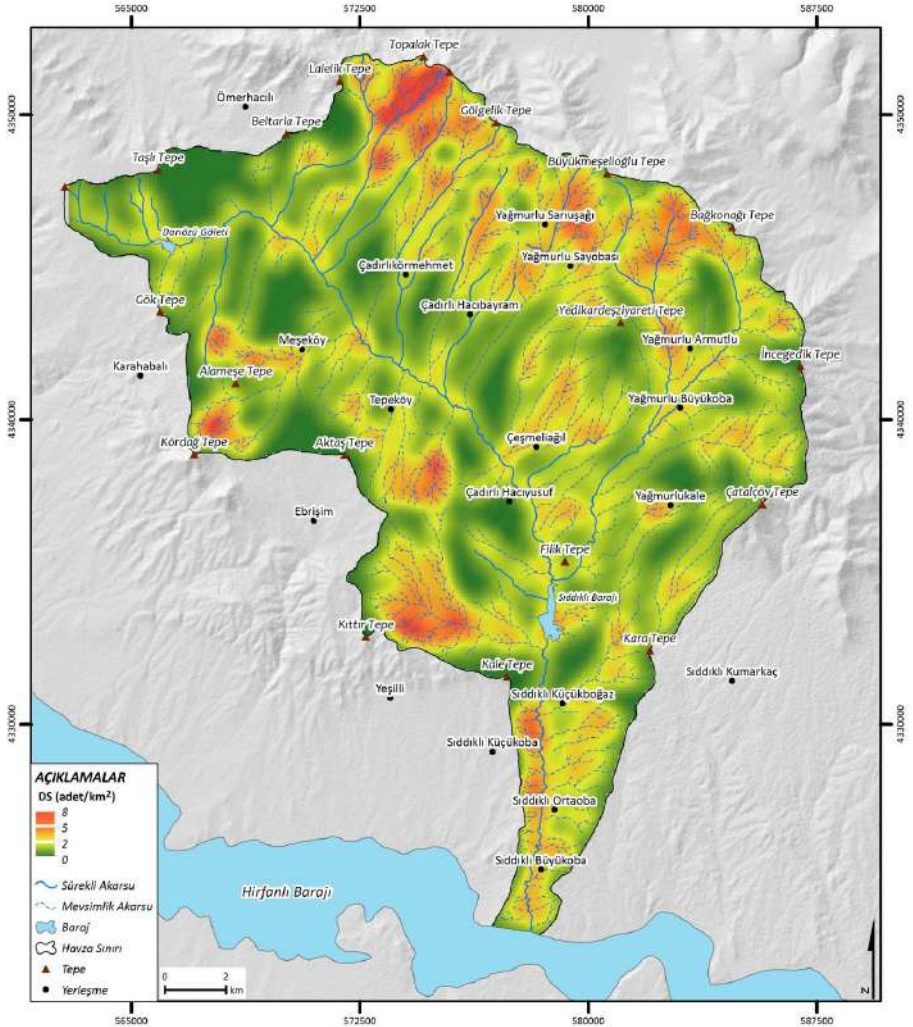

Şekil 12: Drenaj Yoğunluğu Haritası
Figure 12: Drainage Density Map

3.11. Drenaj Sıklığı

Drenaj sıklığı havzada birim alandaki (km^2) akarsu kolu sayısını göstermektedir. Drenaj sıklığının fazla olması sahada akarsu süreçlerinin ve dolayısı ile jeomorfolojik oluşum – gelişim sürecinin hızlı olduğunu göstermektedir (Şekil 14). Düşük drenaj sıklığı görülen sahalarda akarsu süreçlerinin arka planda kaldığı jeomorfolojik gelişim sürecinin yavaş olduğu alanlardır (Horton, 1932). Drenaj sıklığı, drenaj yoğunluğunu kontrol eden aynı doğal faktörlerin (yapı, litoloji, tektonizma) etkisi altındadır. Körpeliboğaz Dere'nin drenaj sıklığı km^2 'de 0 – 8 adet arasında değişmektedir. Bu değer,

havzanın 1 km²'lik alanında 0 – 8 adet akarsu kolu bulunduğunu göstermektedir. Havzanın ortalama drenaj sıklığı 3 adet/ km²'dir. Drenaj sıklığının mekânsal dağılışı incelendiğinde; Topalak Tepe, Gölgecik Tepe ve Büyükmeşeoglu Tepe'nin güneyi, Bağkonoğu Tepe'nin batısı, Akmeşe Tepe'nin güney ve kuzeyi, Çadırılı Hacıyusuf Köyü'nün batısı, Kıtır Tepe'nin doğusu ve Sıddıklıküçükboğaz Köyü'nün güneyinde yüksek drenaj sıklığı görülmektedir. Darıözü Göleti çevresi ve akarsuyun anakolunun sağ – sol sahili drenaj sıklığının minimum değere indiği bölgelerdir (Şekil 13).

Şekil 13: Drenaj Sıklığı Haritası
Figure 13: Drainage frequency map

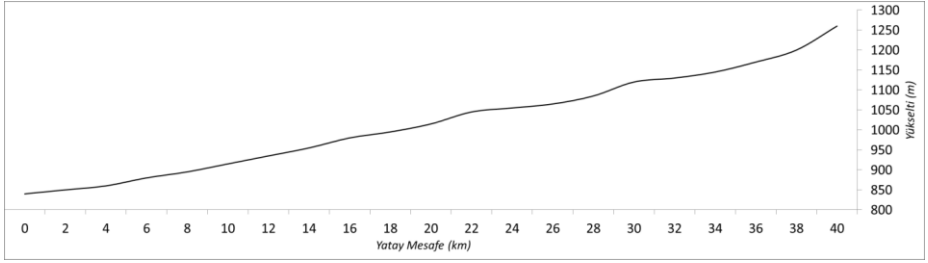

Şekil 14: Körpeliboğaz Dere ve yan kollarının Sıdıklı Barajı'na deşarj oldukları nokta ile havzanın genel jeomorfolojik özelliklerinin görünümü.

Figure 14: The view of the general geomorphological features of the basin and the point where Körpeliboğaz Stream and its tributaries discharge into the Sıdıklı Dam.

3.12. Akarsuyun boyuna profili

Akarsuların boyuna profili havzanın tektonik hareketler ve dış kuvvetlerden ne oranda etkilendiğinin tespit edilmesi için kullanılan önemli bir göstergedir. Boyuna profildeki dış bükeylikler havzanın tektonik hareketlerle yükseldiği dönemleri temsil eder. Boyuna profildeki iç bükeylikler ise akarsu aşındırma faaliyetlerinin hız kazandığı dönemlere karşılık gelir. Körpeliboğaz Dere'nin boyuna profili incelendiğinde; anakolun 16, 22 ve 32. km'sinde dışbükeylikler tespit edilmiştir (Şekil 15). Bu dışbükeylikler 18, 26 ve 34. km'lerdeki içbükeylikler izlemiştir. Bu eğilimler havzanın tektonik hareketlere maruz kalarak üç kez yükseldiğini, bu üç dönemi takip eden akarsu aşındırma süreçlerinin etkin olduğunu göstermektedir. Anakolun 38. km'sinden sonra ortaya çıkan dikey eğilim havzanın son tektonik hareketlerle tekrar yükseldiğini göstermektedir. Bu veri diğer jeomorfometrik indeksler ve arazi çalışması bulguları tarafından desteklenmektedir.

Şekil 15: Akarsuyun Boyuna Profili
Figure 15: Longitudinal Profile of the Stream

4. SONUÇ / ÖNERİLER

Çalışma kapsamında elde edilen bulgulara göre; Körpeliboğaz Dere 137 km sürekli, 566 km süreksiz olmak üzere toplam 703 km uzunluğunda dantritrik drenaj özelliğinde akarsu ağından oluşmaktadır. Havza 962 adet sürekli ve süreksiz kolu olan Körpeliboğaz Dere tarafından drene edilmektedir. Yükseltisi 850 – 1832 metre arasında değişen havzada orta derece eğimli araziler geniş alan kaplamaktadır. Analiz bulgularına göre daire şekline yakın bir simetrisi olan havzanın havza reliefi 932 metredir. Havzanın relief oranı 63.17'dir. Bu değer sahanın aşınma karşı farklı dirençte litolojik birimlerden oluştuğunu göstermektedir. Jeomorfometrik parametreler havzada jeomorfolojik oluşum ve gelişim süreçlerinin devam ettiği bulgusunu desteklemektedir. Özellikle 1. çatallanma evresindeki yan kolların yatağına gömülmesi ve araziye derin şekilde yarması havzanın son tektonik hareketlerle yükseldiğinin önemli bir kanıtıdır. Bu bulgu akarsuyun boyuna profilinde net şekilde gözlenmektedir. Tektonik hareketlerin havzanın jeomorfolojik gelişimi üzerindeki etkisi akarsuyun yukarı çıkırında daha net gözlenmektedir. Havzanın morfometrik özellikleri ve antropojenik müdahalelerle yapılan baraj ve gölet taşkın riskini oldukça azaltmaktadır. Ancak arazide yarılmanın fazla olması ve sahanın bitki örtüsünden yoksun olması siltasyon sorunu yaratabilir. Körpeliboğaz Dere 6 evre çatallanma gösteren, ortalama drenaj yoğunluğu 2.19 km/km, ortalama drenaj sıklığı 3 adet/km olan sahayı etkin şekilde drene eden bir akarsudur. Tektonik hareketlerin etkisi ve akarsu etkinliği havzada yarılma süreçlerinin hızlanmasına neden olmaktadır. Araştırma bulguları havzanın jeomorfolojik özelliklerinin iç kuvvetler, dış kuvvetler ve antropojenik faaliyetler tarafından belirlendiğini göstermektedir. Sonuç olarak; Körpeliboğaz Dere havzası tektonik hareketlerin etkisi ile gençleşen, morfometrik özellikleri nedeniyle taşkın riski az olan, akarsu aşındırması nedeniyle siltasyon riski bulunan bir sahadır. Bu nedenle, Körpeliboğaz Dere havzasında siltasyon ve erozyon riskini

azaltmak için özellikle dik eğimli arazilerde ağaçlandırma çalışmaları başta olmak üzere uygulamalı jeomorfoloji önlemlerinin alınması gerekmektedir.

KATKI BELİRTME / TEŞEKKÜR

Arazi çalışması sırasındaki desteği için Dr. Öğr. Üyesi Murat Poyraz'a teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

- Avcı, V., & Günek, H. (2015). Uludere Havzası'nın (Bingöl) Jeomorfolojik Özelliklerinin Belirlenmesinde Morfometrik Analizlerin Kullanımı. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 745-766.
- Bahadır, M., & Özdemir, M. A. (2011). Acıgöl Havzası'nın Sayısal Topografik Analiz Yöntemleri İle Morfometrik Jeomorfolojisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18, 324-344.
- Bull, W.B., & McFadden, L.D. (1977). Tectonic Geomorphology North and South of The Garlock Fault, California. In: Doehring, D.O. (Ed.), *Geomorphology in Arid Regions. Proceedings of the Eighth Annual Geomorphology Symposium*. State University of New York, Binghamton, 115 –138.
- Choorley, R. (1957). Climate And Morphometry. *The Journal of Geology*, 65, (6), 627-638.
- Choorley, R. (1972). *Spatial Analysis in Geomorphology*. London, U.K: Methuen & Co.
- Cürebil, İ. (2004). Madra Çayı Havzası'nın Hidrografik Özelliklerine Sayısal Yaklaşım. *Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 11-24.
- Cürebil, İ., & Erginal, A. E. (2007). Mıhlı Çayı Havzası'nın Jeomorfolojik Özelliklerinin Jeomorfik İndislerle Analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 126-135.
- Cürebil, İ., Efe, R., Özdemir, H., & Soykan, A. (2015). GIS based approach for flood analysis case study of Keçidere flash flood event Turkey. *Geocarto International*, 31, (4), 355-366.
- Ege, İ., & Duman, N. (2020). Maymun Dağı'nın (Çardak - Denizli/ Dazkırı - Afyonkarahisar) Morfotektonik Özelliklerinin CBS ile Belirlenmesi. *Turkish Studies Social Sciences*, 15, (1), 277-307.
- Elbaşı, E., & Özdemir, H. (2018). Marmara Denizi Akarsu Havzalarının Morfometrik Analizi. *Coğrafya Dergisi – Journal of Geography*, (36), 63-84.
- Fıçıcı, M., Gedik, G., & Soykan, A. (2019). Morfometrik İndisler Kullanılarak Madra Barajı Havzasında (Balıkesir-İzmir) Yüzey ve Oyuntu Erozyon Sahalarının Belirlenmesi. *Actual Questions and Innovations in Science*. Balıkesir.
- Fural, Ş. (2016). Köprü Çayı Havzası'nın Jeomorfolojik Özelliklerinin Morfometrik Yöntemler İle Analizi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*.

- Fural, Ş. (2020). İkizcetepeler Baraj Gölü (Balıkesir) Çökellerinin Ekolojik Risk Analizi. *Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi*.
- Güney, Y. (2018). Çalidere Havzası'nın (Armutlu Yarımadası, Yalova) Morfotektoniğinin Jeomorfometrik Analizlerle Değerlendirilmesi. *Coğrafi Bilimler Dergisi, 16, (2), 259-271*.
- Hakanson, L. (2005). The importance of lake morphometry for the structure and function of lakes. *International Review of Hydrobiology, 90, (4), 433-461*.
- Horton, R. (1932). Drainage basin characteristics. *American Geophysics Union, 13, (1), 350-361*.
- İmamoğlu, A. (2020). Alaca Çayı Havzası Erozyon Durumunun Morfometrik Ölçümler ile İlişkisi, *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, 18, 868-878*.
- Keller, E., & Pinter, N. (1996). *Active tectonics: Earthquakes, uplift and landscape*. London, U.K: Pearson.
- Melton, M. (1957). An Analysis Of The Relation Among Elements Of Climate, Surface Properties And Geomorphology, Technical Report No 11, Department Of Geology, Columbia University, New York.
- Mutlu, Y. E. (2020). Havran Çayı Havzası'nın Uygulamalı Jeomorfolojisi. *Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi*.
- Ok, D., Soykan, A., & Cürebal, İ. (2020). Ballıpınar Çayı Havzası'nın (Kapıdağ Yarımadası, Balıkesir) Jeomorfolojik Özelliklerinin Morfometrik Yöntemlerle Analizi. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42581814>.
- Özdemir, H. (2007). Havran Çayı Havzasının (Balıkesir) CBS ve Uzaktan Algılama Yöntemleriyle Taşkın ve Heyelan Risk Analizi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Özdemir, H. (2011). Havza morfometrisi ve taşkınlar, Fiziki Coğrafya Araştırmaları; Sistemik ve Bölgesel. No: 5, 458-474. Türk Coğrafya Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Özşahin, E. (2010). Komşu Akarsu Havzalarının Morfometrik Analizi: Sarıköy ve Kocakıran Dereleri Üzerine Temel Bir Çalışma. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1, 139-154*.
- Patton, P., & Baker, V. (1976). Morphometry and floods in small drainage basins subject to diverse hydrogeomorphic controls. *Water Resources Research, 12,5, 941-952*.

- Poyraz, M., Taşkın, S., & Keleş, K. (2011). Morphometric Approach to Geomorphologic Characteristics of Zeytinli Stream Basin. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 322-330.
- Reddy, G.P. O., Maji A.K., Gajbhiye K.S. (2002). GIS For Morphometric Analysis Of Drainage Basins. *GIS India*, 4, 9-14
- Schumm, S. A. (1956). Evolution of drainage systems and slopes in badlands at Perth Amboy, New Jersey. *GSA Bulletin*, 67, 597-646.
- Strahler. (1954). Statical Analyst in Geomorphich Research. *Journal Geology*, 62, 1-25.
- Strahler. (1957). Quantitative Analysis of Watershed Geomorphology. *Transactions American Geophscial Union*, 915 - 920.
- Sunkar, M., & Tonbul, S. (2011). Hydrographic analysis of Iluh River (Batman) in relation to flood and torrent events. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 19, 537-546.
- Topuz, M. (2014). Silifke-Erdemli arasındaki derelerin jeomorfometrik analizi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*.
- Turoğlu, H. (1997). İyidere Havzası'nın Hidrografik Özelliklerine Sayısal Yaklaşım. *Türk Coğrafya Dergisi*, 32, 355-364.
- Utlu, M., & Özdemir, H. (2018). Havza Morfometrik Özelliklerinin Taşkın Üretmedeki Rolü Biga Çayı Havzası Örneği. *Coğrafya Dergisi*, 36, 49-62.
- Yıldırım, A., & Karadoğan, S. (2011). Raman Dağları Güneyinde Morfometrik ve Morfotektonik Analizler. *Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16, 154-166.
- Zavoianu, I. (1985). Morphometry of drainage basins. In *Developments in water science* (Vol. 20). Amsterdam, Netherlands: Elsevier.

Bölüm 43

**Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi İçin
Yeni Nesil Kooperatif Modeli Sosyal
Kooperatifler**

Hasan Çebi BAL¹

*¹Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Trabzon, Türkiye, ORCID ID: 0000-0002-9568-6740
hbal@ktu.edu.tr*

ÖZET

Bu çalışma, sosyal ve dayanışma ekonomisi içinde yer alan sosyal kooperatiflerin adil, demokratik ve sürdürülebilir bir ekonomik örgütlenmeye nasıl katkı sağladığını incelemektedir. Sosyal ve dayanışma ekonomisi, toplumun refahını ve sürdürülebilir kalkınmayı hedefleyen bir ekonomik modeldir. Yeni nesil kooperatifler ise uluslararası tanım, değer ve ilkeleri benimseyen, şirket değerleriyle birleşen, katma değer yaratma ilkesine dayanan ve kârlılığı ön planda tutan kooperatifler olarak tanımlanmaktadır. Türkiye'de ise yeni nesil kooperatifler olarak tanımlanan yapılar, tarım sektörünün genelinde hizmet sektörü ve farklı amaçlarla faaliyet göstermektedirler. Çalışmanın amacı, Türkiye'de yeni nesil kooperatifleşme modeli olarak kabul edilen sosyal kooperatifçilik anlayışının güçlü ve zayıf yönlerini vurgulamaktır. Ayrıca, sosyal kooperatiflerin sosyal ve dayanışma ekonomisindeki rolünü ve önemini belirtmektedir. Bulgular, sosyal kooperatiflerin geniş kitlelere hitap etmesi, sosyal önerilerin alternatif çözümler sunması ve kamu ile özel sektörle başarılı işbirlikleri gibi güçlü bileşenleri ortaya koymaktadır. Zayıf yönleri ise küresel düzeyde yaşanan yönetim krizleri ve yerleşmenin sürdürülmesi olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Dayanışma Ekonomisi, Kooperatifler, Sosyal Kooperatifler, Yeni Nesil Kooperatifler.

New Generation Cooperative Model for Social and Solidarity Economy Social Cooperatives

ABSTRACT

This study examines how social cooperatives involved in the social and solidarity economy contribute to a fair, democratic and sustainable economic organization. The social and solidarity economy is an economic model that aims at the welfare of society and sustainable development. New generation cooperatives are defined as cooperatives that adopt international definitions, values and principles, combine with company values, are based on the principle of creating added value and prioritize profitability. In Turkey, the structures defined as new generation cooperatives operate in the service sector and for different purposes throughout the agricultural sector. The aim of the study is to emphasize the strengths and weaknesses of the social cooperative approach, which is accepted as the new generation cooperative model in Turkey. In addition, he states the role and importance of social cooperatives in the social and solidarity economy. The findings reveal powerful components such as the appeal of social cooperatives to a wide audience, the fact that social proposals offer alternative solutions, and successful collaborations with the public and private

sectors. Its weaknesses have been identified as the governance crises experienced at the global level and the maintenance of localization.

Keywords: Social Solidarity Economy, Cooperatives, Social Cooperatives, New Generation Cooperatives.

1. GİRİŞ

Sosyal ve dayanışma ekonomisi, toplumun refahını ve sürdürülebilir kalkınmayı hedefleyen bir ekonomik modeldir. Bu model dahil olan sosyal kooperatifler, paylaşım, demokratik yönetim, sermayenin fayda sağlama amacına yönelik kullanım, doğa dostu üretim ve etik değerleri benimseme gibi temel ilkeleri vurgulayarak önemli bir rol oynamaktadır. Bu çalışmanın amacı, sosyal kooperatiflerin sosyal ve dayanışma ekonomisini barındırma yeri ve önemini yüceltirdir.

Çalışmanın ilk bölümünde "Sosyal ve Dayanışma Ekonomisine Bir Bakış" konusu ele alınmıştır. Bu bölüm altında sosyal, dayanışma ekonomisinin tarihsel gelişimi, özellikleri, aktörleri ve kooperatiflerin sosyal dayanışma ekonomisi içeriği gibi alt başlıklar ele alınmıştır. Bu bölüm, sosyal ve dayanışma ekonomisinin temel kavramlarını ve ilkelerini anlamak için önemli bir temel oluşturmaktadır. Daha sonra, "Geleneksel Kooperatif Anlayışından Yeni Kooperatif Anlayışına Geçiş" bölümü altında, karşılaştırmalı bir tablo ve ilgili bileşenlerle ele alınmıştır. Yeni kooperatif anlayışı, demokratik katılım, toplumsal fayda sağlama, sürdürülebilirlik ve kooperatif ilkeleriyle hareket ederek, sosyal dayanışma ekonomisine önemli katkılar sunmaktadır. Bu bölüm, sosyal kooperatiflerin geleneksel kooperatiflerden farklılaşan noktalarını vurgulamaktadır. Bir diğer bölümde ise, "Dünya'da ve Türkiye'de Yeni Kooperatif Anlayışı" dünya tahmini ve Türkiye'de yeni kooperatif anlayışının durumunu ele alınmıştır. Dünya çapında İtalya, İsveç, Yunanistan ve Latin Amerika gibi ülkelerdeki sosyal kooperatiflerin yaygınlaştığı ve etkili sonuçlar elde ettiği gözlemlenmiştir. Türkiye'de ise yeni kooperatif anlayışının yeniliklerini hızlandıran ve sosyal kooperatiflerin yasal çerçeve ve uygulamaları harekete geçtiği belirtilmiştir. Çalışmanın bir diğer bölümünde ise "Sosyal Ekonomi İçin Sosyal Kooperatifler" sosyal kooperatiflerin tanımı ve temel içerikleri açıklanmıştır. Bu katkı, sosyal kooperatiflerin demokratik yönetim ve üyelerinin aktif katılımıyla yönetildiğini vurgulanmaktadır. Ayrıca, farklı türlerdeki sosyal kooperatiflerin örnekleri dünya standartlarından ve Türkiye'den paylaşılarak konular daha net bir şekilde ele alınmaktadır. Son olarak, sosyal kooperatiflerin güçlü zayıf yanları tablo şeklindeki açıklanarak çalışma tamamlanmaktadır. Bu nedenle, sosyal kooperatiflerin sağladığı avantajlara ve

dezavantajlara değinilerek, bu ekonomik modelin zorluklarını ve faydaları ortaya konmuştur.

Bu çalışmanın sonucu, sosyal ve dayanışma ekonomisi içinde yer alan sosyal kooperatiflerin adil daha, demokratik ve sürdürülebilir bir ekonomik örgütlenmeye katkıları var. Sosyal kooperatiflerin kullanılması ve yaygınlaştırılmasının hücreleri için hükümetler, sivil toplumun kullanılması ve iş dünyası arasında işbirliği ve bilinçlendirme yönetimi önemlidir. Bu sayede sosyal kooperatiflerin etkisi daha da artacak, toplumun refahı ve sürdürülebilir kalkınma hedefi daha iyi bir şekilde gerçekleştirilecektir.

Bu çalışmanın amacı, sosyal ve dayanışma ekonomisi içinde yer alan sosyal kooperatiflerin adil, demokratik ve sürdürülebilir bir ekonomik örgütlenmeye nasıl katkı sağlayacaklarını araştırmaktır. Bu çalışma, sosyal kooperatiflerin kullanılması ve yaygınlaştırılmasının hükümetler, sivil toplum kuruluşu ve iş dünyası arasındaki işbirliği ve bilinçlendirme yönetimi ile bunların taşıdığı önemi vurgulamaktadır. Bu sayede sosyal kooperatiflerin etkisi daha da artacak, toplumun refahı ve sürdürülebilir kalkınma hedefi daha iyi bir şekilde gerçekleştirilecektir. Bu çalışma, nitel araştırma tekniklerine dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Sosyal kooperatiflerin önemini vurgulayarak, bu yapılar ve uygulamalar üzerine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

2. SOSYAL VE DAYANIŞMA EKONOMİSİNE BİR BAKIŞ

Toplumsal hareketler, antik çağlardaki köle isyanlarından modern anlamda işçi hareketlerine ve geç modern dönemdeki üçüncü dalga hareketlere kadar, tarihin farklı dönemlerinde, hak temelli faaliyetler olarak ortaya çıkmıştır (Çetinkaya, 2008). Bu sebeple sosyal ve dayanışma ekonomisinin tarihsel gelişimi, özellikleri, aktörleri ve kooperatiflerin sosyal ve dayanışma ekonomisi içindeki konumu ele alınacaktır.

2.1. Tarihsel Gelişimi

Sosyal Dayanışma Ekonomisi terimi ilk olarak 2. Dünya Sosyal Formu'nda kullanılmıştır. 2002 yılında Porto Alegre'de gerçekleştirilen bu forumda, sosyal dayanışma ekonomisi alternatif bir küreselleşme hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Avrupa'da Polanyi, Defourney, Hulgard ve Pestoff ve Latin Amerika'da Coraggio, Gaiger ve Razeto gibi teorisyenler tarafından kullanılan sosyal ve dayanışma kelimeleri, üretim, dağıtım ve dolaşımı düzenlemek için alternatif bir ekonomik modeli ifade eden sosyal ve üretimin demokratik örgütlenmesi olarak ifade edilmektedir. Bununla birlikte eşitlik, piyasa ekonomisinden bağımsız olarak yeniden dağıtım ve karşılıklılığa dayalı ilişkilerin oluşturulması boyutlarını da vurgulamaktadır. Sosyal Dayanışma Ekonomisi'nin kapsamı

içerisinde yer alan unsurlar arasında, kooperatif yapılar, sosyal amaçlı işletmeler, destek grupları, toplumsal örgütlenmeler, işçi sendikaları, sivil toplum örgütleri ve karşılıklı yardımlaşma finansmanı girişimleri sayılabilir (Petter, 2014).

McMurtry (2013), SDE'nin "ne zaman ortaya çıktığı" sorusuna değil, bu kavramın ortaya çıkışındaki gereksinimlere odaklanmanın daha doğru olacağına inanmaktadır. SDE, neoliberal kapitalist sisteme alternatif kavramlar tanımlama krizinin fark edilmemesi sonucu gündeme gelmiştir. Bu durumun 1980'ler ve 1990'lara denk geldiği ifade edilebilir.

Belirlenen tarihsel dönem, organizasyonların faaliyetleri aracılığıyla yeniden tanımlanarak geliştirilmektedir. Literatürde, terim sosyal ekonomi, dayanışma ekonomisi ve sosyal dayanışma ekonomisi şeklinde kavramsallaştırılmıştır. Bu kavram, sosyal açıdan odaklanmakta olup, tamamen ekonomik kazançtan ziyade toplumsal faydayı ifade etmektedir. Toplumsal fayda, geniş insan kitlelerinin yaşam kalitesinin artması ve refahının geliştirilmesiyle değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra, demokratik kalkınma, aktif vatandaşlık, bireysel ve kolektif inisiyatif ve özerklik gibi değerlere referans vermektedir (Bülbüller, 2021: 22).

2.2. Sosyal Dayanışma Ekonomisinin Özellikleri

Sosyal Dayanışma Ekonomisinin temel özellikleri olarak şunlar tanımlanmıştır: ekip çalışması, öz yönetim, kapsayıcılık, demokrasi, yerel üretim, yaşam kalitesi, fırsat yaratma ve sürdürülebilir yerel gelişim gibi kavramlar, sosyal dayanışma ekonomisi içinde önemli değerleri ifade eder. Bu değerler, sosyal dayanışma ekonomisi kavramının temel taşlarıdır ve RİPESS tarafından yapılan tanımlamaya göre, toplulukların sürdürülebilir yerel gelişimine katkı sağlamak amacıyla bu unsurların uygulanması gerekmektedir (RİPESS, 2015 akt. Bülbüller, 2021: 23-24).

Sosyal dayanışma ekonomisi, Avrupa'da sosyal devletin bir aktörü olarak kabul edildiğinden, genellikle büyük üst kuruluşlar tarafından örgütlenmektedir (Bülbüller, 2021: 24). Bu durum, sosyal dayanışma ekonomisinin sürdürülebilirliği ve güçlendirilmesi için önemli bir faktördür. Bu üst çatı kuruluşlar, sosyal dayanışma ekonomisinin tanıtımı, savunulması, koordinasyonu ve desteklenmesi için çaba göstermektedirler. Bu sayede, sosyal dayanışma ekonomisi kuruluşları daha etkin bir şekilde çalışarak toplumsal refahı artırabilir ve sürdürülebilir bir gelecek için önemli bir rol oynayabilirler.

Sosyal dayanışma ekonomisi örgütleri, dünya çapında incelendiğinde çoğunlukla bir ağın bir parçası oldukları gözlemlenmektedir. Bu tür kuruluşlardan bazıları arasında Avrupa Sosyal Entegrasyon İşletmeleri Ağı, Uluslararası İşbirliği İttifakı ve Avrupa Engellilere Yönelik Hizmet Sağlayıcıları Birliği sayılabilir. Sosyal dayanışma ekonomisi kuruluşlarının temel amacı,

gelirin yeniden dağıtımı ve sosyal adalet ilkelerine uygun bir şekilde hareket etmektir. Bu kuruluşlar, kârın paylaşımında adil bir yaklaşım, şeffaf demokratik yönetim, sermayenin yatırım getirisine göre değil, fayda sağlama amacına göre kullanılması, ürünlerin doğa dostu ve uzun vadeli üretimi, kendi kendine yönetim, ortak çalışma, dayanışma ve etik değerlerini benimseyen prensipler üzerinde hareket etmektedirler (Quiroz-Nino, Menoyo, 2017). Sosyal dayanışma ekonomisi kuruluşlarının dünya çapında bir ağın bir parçası olduğunu ve bu kuruluşların gelirin yeniden dağıtımı ve sosyal adalet ilkelerine uygun hareket ettiklerini vurgulamaktadır.

Sosyal dayanışma ekonomisi, toplumsal, sürdürülebilirlik ve eşitlik, özgür irade, kültürel dönüşüm gibi alanlarda önemli bir rol oynayabilir. Ekonomi, daha geniş bir insan kitlesine refah dağıtmak için yeniden yapılandırılmalıdır. Otorite ilişkileri, ayrımcılık, ayrımcılık, sürdürülemez üretim ve tüketim kalıplarında değişim yaratmak için sosyal dayanışma ekonomisinin mevcut potansiyellerinin kullanılması gerektiği düşünülmektedir (Bülbüller, 2021, 24-25).

2.3. Sosyal Dayanışma Ekonomisinin Aktörleri

Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi (SSE), Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) dört boyutuna katkı sağlayarak herkes için insana yakışır iş yaratma hedefine yönelik üretken verimli iş olanakları, toplumsal güvenlik ve haklara saygı kapsamında bir rol üstlenmektedir. Bu nedenle, ILO, gelişmekte olan sosyal dayanışma ekonomisini savunuculuk, ortaklıklar, kapasite geliştirme ve politika danışmanlığı yoluyla desteklemektedir.

Bu amaçla, ILO, sosyal ve dayanışma girişimlerinin ve kuruluşlarının tanınırlığını artırmak, onlarla ortaklık sayısını artırmak, rolünü teşvik etmek ve Kuzey-Güney, Güney-Güney ortaklıkları kurmak gibi çeşitli faaliyetler yürütmektedir. Ayrıca, ILO bileşenlerinin ve diğer kilit paydaşların kapasitelerini artırmak, deneyim ve uygulama alışverişini kolaylaştırmak ve ulusal koordinasyon platformlarına dayanan dayanışma ekonomisi destekçilerini güçlendirmek için çalışmalar yürütmektedir. Bunun yanı sıra, sosyal ve dayanışma ekonomisi aktörleri, destekçileri ve politika yapıcılarını bir araya getirerek deneyim ve iyi uygulamaları paylaşmak için bir uzmanlık ağı oluşturmayı hedeflemektedir. Birleşmiş Milletler kuruluşları ve kalkınma ortakları ile işbirliğinin geliştirilmesi, sosyal ve dayanışma girişimlerini ve kuruluşlarını güçlendirmek için ortaklıklar kurmak amacıyla da çalışmalar yürütülmektedir. Bu sebeple, etkin bir yasa, kurumsal ve politika oluşturmanın desteklenmesi, sosyal ve dayanışma işletmeleri ve kuruluşları için uygun bir ortamın sağlanması ve ulusal düzeyde sosyal ve dayanışma ekonomisi yapılarının teşvik edilmesi amaçlanmaktadır.

Şekil 1. SSE İşletmeleri ve Örgütleri İçin Ortak Çalışma İlkeleri
Kaynak: (ILO, 2014).

Bu ifadeler, sosyal ve dayanışma ekonomisi kavramı çerçevesinde önemli aktörleri ve çalışma prensiplerini tanımlamaktadır.

2.4. Kooperatiflerin Sosyal Dayanışma Ekonomisi İçindeki Konumu

18. ve 19. yüzyılın siyasi ve sosyal dinamikleri bağlamında, İngiltere'deki Yoksullar Yasası'nın ortaya çıkardığı ihtiyaç sahibi insan gruplarının öz örgütlenmeleri sonucu ilk kooperatiflerin oluşmasıyla başlayarak, dönemin eleştirel düşünürleri, kooperatifleri mevcut sistemin boşluklarına ve sorunlarına cevap olacak alternatif sosyo-ekonomik toplumsallıklar olarak önermişlerdir. Bu durum, kooperatiflerin doğuş nedenlerini açıkça ortaya koymaktadır. Tarihsel bir arka plana ve edinilen deneyimlere dayanan kooperatifler, politik bir yapı olarak varlık göstermektedir. 19. yüzyıl, insanlığın önemli sosyal ve ekonomik değişimlere maruz kaldığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde, insanlar ihtiyaçlarına yönelik farklı örgütlenme arayışları içine girmiştir. Bu arayışların bir sonucu olarak, 1844 yılında kurulan ve Rochdale Society of Equitable Pioneers adını taşıyan ilk başarılı kooperatif girişimi, dezavantajlı gruplara yardım etmeyi amaçlayan bir ortaklık modeli ortaya çıkmıştır. Girişim, 28 dokumacı ve diğer sanatçıların piyasadakinden daha uygun fiyatlı yiyecek satmasıyla başlamıştır. Daha sonrasında, İngiltere'de kooperatiflerin sayısı hızla artmıştır (Bülbüller, 2021, s.55-56). Bu nedenle kooperatifler, sosyal adalet, eşitlik ve dayanışma değerlerini benimserler. Bu değerler, sosyal dayanışma ekonomisi anlayışının temelini oluşturur.

Kooperatifler, sosyal dayanışma ekonomisi kapsamında kritik bir pozisyonda yer almaktadır. Esasında, ortak ekonomik, sosyal ve kültürel gereksinimleri tatmin etmek adına bütünleşen fertler tarafından kurulan özerk kuruluşlar olarak nitelendirilmektedirler (ICA, 1995). Kooperatifler, demokratik bir yönetim anlayışı çerçevesinde işleyiş göstermekte ve müşterek sahiplik fikrine dayanarak kontrol edilmektedirler. Bu şekilde, kooperatifler bireysel çıkarların ötesinde ortak amaçlara yönelik bir dayanışma kültürü oluşturmaktadırlar.

Kooperatifler, büyük değer ve kurallar yelpazesini benimseyerek faaliyet göstermişler ve modern sosyal ekonominin oluşumunda önemli bir rol oynamışlardır. Kooperatif değerleri ve prensipleri, sosyal ekonomi anlayışının gelişiminde etkili bir faktör olarak kabul edilebilir. ICA'nın (1995) tanımına göre kooperatif; "Ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlar ve istekleri müşterek sahip olunan ve demokratik olarak kontrol edilen bir işletme yoluyla karşılamak üzere gönüllü olarak bir araya gelen insanların oluşturduğu özerk bir teşkilattır." Bu tanımda kooperatiflerin, ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlar ve istekleri karşılamak amacıyla gönüllü olarak bir araya gelen insanlar tarafından kurulan özerk bir teşkilat olduğu belirtilmektedir. Kooperatiflerin kontrolü, demokratik bir yapı içinde müşterek sahiplik prensibi temelinde gerçekleştirilmektedir. Bu tanım, kooperatiflerin özelliklerini ve amaçlarını açıkça ortaya koyarak, kooperatiflerin sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel amaçlar için de kurulabileceğini vurgulamaktadır.

Kooperatifler, köklü ve derin bir değişim sağlamasalar bile, tarihsel uygulamaları sayesinde örgütlendikleri alanlarda toplumsal organizasyonun sosyal ve ekonomik değişimine yönelik örnekler sergilemektedirler. Bekmen'e göre, toplumsal sorunlar etrafında ortaya çıkan sorular ve bu sorulara verilen cevaplar, toplumsal teorinin ve modern düşüncenin ve siyasetin temelini oluşturduğu karşılıklı ilişkiyi içermektedir (Bekmen, 2007: 165).

3. GELENEKSEL KOOPERATİF ANLAYIŞINDAN YENİ KOOPERATİF ANLAYIŞINA GEÇİŞ

Tam bir tarih belirlemek mümkün olmasa da, yeni kooperatiflerin ortaya çıkışı 1990'ların başından beri artan bir görünürlük kazanmıştır. Toplumun piyasa yönelimine karşı tepkisi, taban hareketleri şeklinde ifade edilebilecek ve bu hareketlerin bir kısmı kooperatifçiliği benimsemektedir. Akçay ve Ünlüöner (2020) tarafından yapılan bir çalışmada, geleneksel kooperatifler ile yeni nesil kooperatifler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ele alınmıştır. Araştırmada, geleneksel kooperatifler ile yeni nesil kooperatiflerin hangi yönlere göre karşılaştırıldığı Tablo 1'de belirtilmiştir.

Konu	Geleneksel Kooperatif Anlayışı	Yeni Kooperatif Anlayışı
Ortaklık ve Üyelik Sistemi	Genellikle üyelik olarak tanımlanır.	Üyelik ve ortaklık farklıdır. Ortaklar yönetimi seçerken, üyeler ihtiyaç taleplerinde bulunur veya ihtiyaç sahiplerine destek sağlar.
Ortak Olabilme	Genellikle serbest giriş ilkesi vardır, ancak belirli koşullar olabilir.	Sınırlı sayıda ve kapalı üyelik sistemi vardır. Üye sayısı, kooperatifin faaliyetlerinin hacmiyle orantılıdır.
Ortakların Oy Hakkı	Her ortağın 1 (bir) oy hakkı vardır.	Her ortağın 1 (bir) oy hakkı vardır.
Ortakların Günlük İş Yapma Zorunluluğu	Ortaklar günlük işleri gönüllü olarak yapar.	Üyeler günlük işlere katılmazlar.
Giriş Sermayesi	Daha düşük giriş sermayesi gerektirir.	Daha yüksek giriş sermayesi gerektirebilir.
Yönetim Kurulunun Seçimi	Ortaklar tarafından seçilir.	Ortaklar tarafından seçilir (ancak bazı farklılıklar olabilir).
Yönetim Kurulunun Çalışma Biçimi	Genellikle gönüllülük esasına göre çalışır.	Çalışma biçimi farklılık gösterebilir.
Yıllık Gelir Fazlasının Kullanımı	Yeniden işe yatırılır, ortaklara rısturn dağıtılmaz.	Yeniden işe yatırılır, ortaklara rısturn dağıtılmaz.
Öncelikli Amaç	Tüketiciye yönelik hizmetin ve tüketici tatmininin maksimizasyonu.	Tüketiciye yönelik hizmetin ve tüketici tatmininin maksimizasyonu.
Topluma Katkı	Toplumsal kalkınmayı desteklemek, yardım etmek, hayırseverlik faaliyetlerine yönlendirmek.	Toplumsal kalkınmayı desteklemek, yardım etmek, genel fayda sağlamak.
Kar Odaklılık	Kârlılık ön planda değildir, ancak kârlılığı artırmak amaçlanır.	Kârlılığı önceleyen bir yaklaşım vardır.
Finansman Kaynağı Bulma	Ortaklık payları, yedek akçeler, bağışlar	Ortaklık payları, gelir fazlası, bağışlar
Profesyonel Yönetime Bakış	Tavsiye niteliğinde	Değişken, bazılarında profesyonel yönetim
Yönetim Anlayışı	Üyelerin yetkinliklerini artırma, ortak karar alma	Yatay ilişkiye dayalı, hiyerarşiye dayanmayan, üyelerin yetkinliklerini artırma
Yönetim Stratejisi	Uzun dönem stratejik planlama zorluğu	Yıllık veya üç yıllık planlama ve revizyon

Tablo 1. Geleneksel Kooperatif Anlayışı ile Yeni Kooperatif Anlayışının Karşılaştırılması

Kaynak: (Akçay ve Ünlüönen, 2020: 2691-2693).

Tablo 1 incelendiğinde geleneksel kooperatif anlayışı ile yeni kooperatif anlayışının karşılaştırması yer almaktadır. Geleneksel kooperatifler genellikle üyelik sistemi üzerine kurulmuşken, yeni kooperatiflerde üyelik ve ortaklık

ayrıdır ve üyeler ihtiyaç taleplerinde bulunabilir veya ihtiyaç sahiplerine destek sağlayabilmektedir. Ortakların oy hakkı her iki kooperatif türünde de eşittir ve her ortağın günlük işlere katılımı farklılık göstermektedir. Giriş sermayesi, yönetim kurulu seçimi ve çalışma biçimi gibi unsurlar da iki kooperatif türü arasında farklılık göstermektedir. Öncelikli amaçlarında tüketiciye yönelik hizmet ve tatminin maksimizasyonu bulunurken, yeni kooperatifler toplumsal kalkınmayı desteklemek ve genel fayda sağlamak amacını da gütmektedir. Kar odaklılık, finansman kaynakları ve yönetim anlayışı gibi unsurlarda da farklılıklar bulunmaktadır.

Geleneksel kooperatifler, piyasa düşüşlerine karşı bir alternatif olarak ortaya çıkarma ve mevcut sistemi yönlendirmeyi hedeflemektedir. Yeni kooperatiflerin amacı ise mevcut sistemi dönüştürmek ve farklı bir dünya arayışına yönelmektir. Yeni kooperatifçilik, toplumsal değişim için ortak hareketlerin boyutları ve kapsamı ile çaba göstermektedir. Bu yaklaşım, sadece ekonomik kazanımların değil, aynı zamanda toplumsal adaletin ve sürdürülebilirliğin de göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu nedenle, yeni kooperatifçilik anlayışı, toplumun daha geniş çıkarlarını gözeterek bir alternatif ekonomik model sunmaktadır (De Peuter ve Dyer-Witthoford, 2010: 32). Kapitalizm dönemi nasıl dört değere dayalı (rasyonellik, verimlilik, rekabet ve kâr) bir ekonomi ürettiyse, yıkıcı toplumdan sonra “istediğimiz gelecek” arayışında olan bir ekonomiyi ifade eder: İşbirliği, topluluk bilinci ve eylemin tümünü ifade eder (ICA, 2013).

Monzón ve Chaves (2017), tarafından yapılan bir çalışma, yeni kooperatif oluşumlarının geleneksel aktörlerden farklılaşan özelliklerini şöyle sıralamaktadır: a) hedefledikleri toplumsal taleplerin ele alınması, b) bu görünümün dışında aktörlerin kimlikleri ve c) sosyal değişim için açık bir arzunun varlığı. Ayrıca, yeni kooperatifler, piyasadaki mal ve hizmet satışlarından elde ettikleri kaynaklar yanı sıra, piyasa dışı kaynaklara (hükümet sübvansiyonları ve bağışlar) ve parasal olmayan kaynaklara (gönüllüler) da kullanmaları nedeniyle kullanımları gösterirler. Bu hibrit yapı, yeni kooperatifleri dayanışma ekonomisi yapılarına yakınlaşıyor.

Geleneksel kooperatiflerden farklı olarak, yeni kooperatifçilik hareketi daha geniş bir kitleye hitap etmeyi hedeflemektedir. Bu hareket, çalışan bireyler veya taban grupları tarafından neoliberal politikalara karşı doğrudan bir tepki olarak başlatılmıştır. Vieta (2014), Öncüleri, geleneksel kooperatiflerde var olan ideolojiler yerine sosyal, kültürel veya ekonomik ihtiyaçların önceliğini benimsemektedir. Bu hareket ayrıca adil bir toplumsal refahın sağlanması ve çevreyle daha etik yollardan ilişki kurma eğilimi göstermektedir. Genellikle güçlü yataylaştırılmış emek süreçleri uygulamaları ve karar alma yapılarına dahil olma eğilimi, kültürel ve cinsiyet eşitliğine dayalı işbölümü gibi özellikleri

barındırmaktadır. Son olarak, sermaye odaklı ekonomik modellerden ziyade, çevredeki topluluklarla daha güçlü bağlantılar kurma eğilimi göstermektedirler (s. 799). Bu özellikler, yeni kooperatifçilik hareketinin dönüştürücü potansiyelini ortaya koymaktadır.

4. LİTERATÜR ÖZETİ

Topaloğlu ve Topaloğlu (2017), “Türkiye’de Kadın Girişimci Kooperatifleri: Bacıyan-i Meram Örneği” tanıtım çalışması, Türkiye’deki kadın girişimcilerin kooperatif yapısında bir araya getiren sosyoekonomik gelişmeye katkı sağlayan Bacıyan-i Meram Kooperatifi’ni ele almaktadır. Çalışmada, kadın girişimcilerin örgütlenerek kooperatif modeliyle iş birliği içinde faaliyet gösterdikleri Bacıyan-i Meram Kooperatifi’nin deneyimi ve başarısı artırılmaktadır. Kooperatif, kadınların ekonomik bağımsızlığını artırmak, sosyal dayanışmayı sınırlamak ve toplumsal cinsiyet tüketimine katkıda bulunmak amacıyla oluşturulmuş bir örnek olabilir.

Tutar ve Alpaslan’ın 2017 yılında "Kadın Yoksulluğuyla Mücadelede Mikro Kredinin Etkisi Ve Niğde İli Örneği" çalışmasında, mikro kredi tüketiminin kadın sorumluluğuyla mücadeledeki rolü ve etkileri, özellikle Niğde ili zinciri, ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Mikro kredinin ekonomik tüketimi, iş kurma ve sürdürme gibi sonuçlara yönelik analizler sunulmaktadır. Araştırma sonuçları, mikro kredinin kadınların yoksullukla mücadelesinde önemli bir rol oynadığını ve Niğde ilindeki kadınların ekonomik ve sosyal durumlarını olumlu değerlendirmesini göstermektedir. Mikro kredi çıktıları, kadınların ekonomik güçlenmelerine ve toplumsal kalkınmada aktif rol almalarına katkıları vurgulanmaktadır.

Demircan Yıldırım (2020), çalışmalarında "Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Rolü: Ahatlı Kadın Kooperatifi Örneği" adlı çalışma kırsal kesimdeki kadın kooperatiflerinin kalkınmaya katkısını incelemektedir. Ahatlı Kadın Kooperatifi, kadınların ekonomik ve sosyal kalkınmadaki rolüne odaklanan başarılı bir örnek olarak sunulmaktadır.

Şen (2021), "Kadın Kooperatiflerinin Bölgesel Kalkınmada Yeri: Kütahya Üretken Eller Kadın Kooperatifi Örneği" başlıklı çalışması, Kütahya ilinde faaliyet gösteren Üretken Eller Kadın Kooperatifi’nin bölgesel kalkınmadaki sorumluluğunu incelemektedir. Çalışmada, kadınların ekonomik ve sosyal kalkınmaya katkı sağlamak amacıyla kurdukları ürettikleri Eller Kadın Kooperatifi’nin deneyimi ve etkisini ele almaktadır. Kooperatif, kadınların el emeğini sürdüren ve üretim işletmeciliğini bir şekilde düzenlediği, dayanışma ve iş birliği içinde çalıştığı bir örnek olarak değerlendirilmektedir. Araştırmada, Üretken Eller Kadın Kooperatifi’nin kuruluş süreci, faaliyet alanları, ürün ve

hizmetler, ekonomik ve sosyal etkiler gibi ana temalar ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Kooperatif, kadınların iş gücünü artırmayı, gelir artışını artırmayı, sosyal ve ekonomik özgürlüklerini hedeflediği gibi amaçlara yönelik etkileri üzerine analizler sunmaktadır.

Yıldırımalp, İslamoğlu ve Torun (2021), "Kadın Kooperatiflerinin Ekonomik ve Sosyal Yaşamda Rolü ve Önemi: Antalya İli Örneği" çalışmasında, kadın kooperatiflerinin Antalya ilindeki rolü ve önemini incelemektedir. Çalışmada, Antalya ilinde faaliyetini gösteren kadın kooperatiflerinin ekonomik ve sosyal yaşamdaki rolünü ele almaktadır. Çalışmanın odaklandığı Antalya İli örneği, bu ildeki kadın kooperatiflerinin deneyimlerini ve gördüklerini önüne sermektedir.

"Sürdürülebilir Bölgesel Ekonomik Kalkınmada Kooperatifçiliğin Rolü: İzmir Tire Süt Modeli Örneği" başlıklı çalışmada, kooperatiflerin ekonomik kalkınmadaki maliyeti ele alınmıştır. Ayrıca, kooperatif modelinin bölge ekonomisine olan katkıları, istihdam yaratma potansiyeli, sürdürülebilirlik ilkesi ve sosyal etkileri detaylı bir şekilde incelenmiştir (Hacısüleyman, Gülbahar, 2019, s. 949-967).

5. DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE YENİ KOOPERATİF ANLAYIŞI

Kooperatifler, bireylerin bir araya gelerek demokratik bir yapıya sahip ve ortaklaşa yönetilen işletmeler oluşturdukları ve üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamayı amaçladıkları örgütlenme biçimleridir. Dolayısıyla, yeni nesil kooperatiflerin dünya genelinde ve Türkiye'de yaygınlaşması, toplumsal ve ekonomik kalkınma için sürdürülebilir bir öneme sahiptir.

5.1. Dünya'da Yeni Kooperatif Anlayışı

Yeni nesil kooperatifler, küreselleşme, teknolojik ilerlemeler ve rekabetçi şartların etkisiyle geleneksel tarımdan endüstriyel tarıma geçişle ortaya çıkmıştır. Bu sebeple, yeni nesil kooperatifçilik terimi özellikle tarım kooperatiflerini anımsatmaktadır. Aslında, yeni nesil kooperatifler Amerika'da 1970'lerde şeker pancarı üreticilerinin örgütlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Daha sonra farklı ülkelerde tarım sektöründe faaliyet gösteren yeni nesil kooperatifler, ortaklarının pazarlama gücünü artırmayı ve pazarlarını daha güvenilir hale getirmeyi amaçlayarak daha yüksek katma değere sahip ürünler üretmeye odaklanmışlardır. Literatürde yeni nesil kooperatifler çeşitli isimlerle anılmış ve araştırmalara konu olmuştur. Bu isimler arasında, yeni akım kooperatifler, değer yaratan pazarlama kooperatifleri, sınırlı üyeli birlikler gibi örnekler verilebilmektedir (Akçay ve Ünlüöner, 2020: 116).

Bugünün dünyasında, bazı devletler fonksiyonlarını sivil toplum örgütlerine aktarmayı tercih etmektedir. Bu durumda, kooperatifler gibi sosyal ekonomi

kuruluşları, bu alanda stratejik ve yeni görevler üstlenerek önemli bir rol oynamaktadır. Dünya genelindeki uygulamalara bakıldığında, kooperatiflerin büyük bir ekonomik önem ve istihdam yaratması, birçok toplumsal soruna çözüm sunması ve kalkınmaya katkı sağlaması sebebiyle kabul görmüş ve yaygın bir şekilde uygulanan bir girişimcilik modeli haline gelmiştir. (Özbilginer, 2022: 52). Bu bölümde, dünya genelinde yeni kooperatif hareketinin öncülerine veya bu alanda öne çıkan uygulamalara odaklanılarak, İtalya, İsveç, Yunanistan ve Latin Amerika'daki kooperatiflerin gelişimi ve mevcut durumları incelenmektedir.

5.1.1. İtalya

Sosyal kooperatifler, İtalya'da uygulamalarıyla tanınırlık kazanmış ve günümüzde dezavantajlı bireylerin iş entegrasyonu, savunmasız gruplara sosyal hizmetlerin ulaştırılması, rehabilitasyon gibi konularda faaliyetler yürütmektedirler (Defourny ve Nyssens, 2013: 12). Sıklıkla engelli, yaşlı ve çocuk bakım hizmetleri sunmakla birlikte, eğitim alanında faaliyet gösteren sosyal kooperatiflere de rastlanabilmektedir.

İtalya'da 1980'lerde, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar çeşitlenmiş ve sosyal hizmetler vermeye başlayan gönüllü dernekler öne çıkmıştı. Sosyal kooperatifler de başlangıçta dernek olarak örgütlenişler ve dayanışma olgusunu insanlara kazandırmaya yoğunlaşmışlardır. Zamanla, kamu-özel ortaklık biçimleriyle büyüyen üçüncü sektör organizasyonları, özellikle yerel düzeyde, kamu kaynakları ile desteklenerek ekonomik performanslarını ve varlıklarını güçlendirdi. Bu süreç, refah devletinin hiyerarşik örgütlenmesinin sürdürülemezliği ile birlikte ortaya çıkmıştır (Borzaga ve Galera, 2016: 33).

İtalya'da son çeyrek yüzyılda önemli ölçüde gelişen sosyal kooperatifler, temel sosyal hizmetlerin sunumunda büyük bir güven oluşturmuştur. Ayrıca ekonomik kriz dönemlerinde ve kamu refah harcamalarının yeniden yapılandırılmasında dirençli oldukları kanıtlanmıştır. Sosyal kooperatifler, kendi içsel özelliklerine bağlı bir teşvik sistemi oluşturarak toplumsal hizmet sunumuna ve sosyal sermaye yaratımına daha etkili koşullar altında katkı sağlamaktadır. Sosyal kooperatifler, daha fazla paydaşın katılımı sayesinde sosyal hizmet talebini karşılamak için yenilikçi ve sürdürülebilir bir oluşum örneği sergilemektedir. Kendi faaliyet alanlarını yaratmaya çalışarak kamu yönetimi tarafından belirlenen görevleri yerine getirmek yerine, daha fazla özerklik elde ederek hangi hizmetlerin başlatılacağına ve nasıl şekillendirileceğine karar vermek için çaba göstermektedirler (Thomas, 2004: 244). Nitekim, sosyal kooperatiflerin, profesyonel hizmetleri karşılamada sivil toplumla yeterince sıkı bir ilişki içinde olmadığı eleştirisiyle karşı karşıya oldukları görülmektedir (Borzaga ve Fazzi, 2014: 240).

5.1.2. İsveç

İsveç örgütlenme geleneğinde, demokrasiyi vurgulayan ve yaygın bir ahlak biçimine bağlı olan kooperatifler, baskın bir sosyal girişim biçimidir. İsveç'te kooperatifler, ziraat, besin, perakende, poliçe, mesken, petrol ürünleri satışı ve defin işlemleri gibi sektörlerde önemli bir paya sahiptir. Ancak 1994 yılında kurulmaya başlanan yeni kooperatifler; geleneksel olarak kamu sektörüne ait alanlarda örneğin, çocuk bakımı ve diğer bakım alanlarında gelişmektedir (Lorendahl, 1996: 143). Bugün İsveç'te, en saygın ve başarılı kooperatifler arasında çocuk bakım kooperatifleri ve engelli kooperatifleri yer almaktadır. Çoğu ebeveynler tarafından kurulan çocuk bakım kooperatifleri, İsveç'te uygulanan tasarruf önlemleri nedeniyle yeni hizmet sağlayıcıların girişine açılan sosyal hizmet sektöründe öne çıkmaktadır. Yeni refah kooperatifleri olarak da adlandırılan bu yeni İsveç kooperatifleri, son yılların en hareketli sektörü olarak kabul edilmektedir. Bu kooperatifler, yerel ve küçük çaplı yeni kuruluşlar tarafından oluşturulmakta ve uygulamaya dayalı bir yaklaşım benimsemektedir (Stryjan ve Wijkström, 1996: 14).

5.1.3. Yunanistan

Yunanistan'da, sosyal ekonomi uygulamaları, kooperatif felsefesiyle birleştirilerek, zengin bir geçmişe sahip ve Yunan ekonomisinin kimliği için büyük bir öneme sahiptir. Yunanistan'daki kooperatifler arasında tarımsal kooperatifler en yaygın olanlarıdır. Yunanistan'ın kırsal bölgelerinde, ekonomik, toplumsal ve kültürel hayatta önemli bir rol oynayan kadın kooperatiflerinin yanı sıra tarım kooperatifleri de bulunmaktadır. Son yıllarda, kadın kooperatiflerinin ve üyelerinin sayısı artış gözlemlenmiştir. Kentlerde, eczane, elektrikçi ve taksi kooperatifleri gibi çeşitli kooperatif türleri de mevcuttur. Tarım kooperatifleri sıklıkla devlet müdahalesine maruz kalmalarına rağmen, kentsel kooperatifler kendi çabalarıyla ayakta kalmak için mücadele etmektedirler (Kurtuluş, 2019: 51). Yasal düzenlemelerin yanı sıra AB ve ulusal politikaların etkisiyle çeşitli sosyal girişimler ve kooperatif türleri ortaya çıkmıştır. Temel amaçları, dezavantajlı kişilerin topluma entegrasyonunu kolaylaştırmaktır. Yunanistan'da ise 4019/2011 Sosyal Ekonomi ve Sosyal Girişimcilik Kanunu ile Sosyal Ekonomi artık kurumsal olarak tanınmaktadır. Yeni sosyal girişimcilik biçimleri, örgütsel biçimleri zenginleştirmektedir. Ancak ne 4019 sayılı Kanun ne de Yunanistan idari sistemi, sosyal ekonominin yapılandırılmasıyla ilgili uzun vadeli, ayrıntılı, operasyonel ve kapsayıcı bir yaklaşım sergileyememiştir (Nasioulas, 2012: 159).

5.1.4. Latin Amerika

Latin Amerika'da kooperatifçilik, kırsal kesimdeki yoksul insanların, küçük çiftçilerin ve köylülerin topraklarını kaybetmemelerini sağlamak amacıyla kapitalizme geçişlerinde önemli bir rol oynamıştır. Ulusal kalkınma ve değişim, farklı çözüm yollarının teorik olarak sunulduğu bir ihtiyaçtır. Bu yollardan ilki, sosyal programlar düzeyinde devlet reformu ve toprak mülkiyeti olarak belirtilmektedir. İkinci olarak, yerel kalkınma ile sosyal katılım öne çıkmaktadır. Üçüncü olarak ise, kooperatif organizasyonlarına yer verilmektedir. Veltmeyer (2018) tarafından ifade edilen bu teorik çözüm yolları, ulusal gelişme ve değişim talebine alternatif bir yaklaşım sunmaktadır.

Latin Amerika'da yeni kooperatifçilik hareketi, doğrudan neoliberal politikalarla ilişkilidir ve bölgedeki ekonomik politikaların modelleri, sıkıntılar ve geri adımlarla sonuçlanmıştır. Larrabure, Vieta ve Schugurensky (2011) çalışmalarında yeni kooperatifçiliği ele alırken ilk olarak bölgedeki yoksulların büyük ölçüde neoliberal politikaların başarısızlığı sonucu ortaya çıkan ekonomik krizlerden etkilendiğini ve bu nedenle sosyal ekonomi kuruluşlarının oluştuğunu iddia ederler.

2001 yılında başlatılan Dünya Sosyal Forumu'ndan bu yana, binlerce kişi "Başka Bir Dünya Mümkün" fikri etrafında bir araya gelmektedir. Latin Amerika'da yeni kooperatifçiliğin ilk olarak ortaya çıktığı, bazı yorumlarda belirtilmektedir (Larrabure, Vieta ve Schurensky, 2011: 181). Neoliberal politikalara karşı direniş eğilimi gösteren, kapitalist olmayan ekonomik yapıların örgütlenme biçimlerini standartlaştıran bir ortaklık söz konusu olsa da, yeni kooperatifçilik tamamen homojen değildir.

Latin Amerika'da yeni kooperatifçilik dört temel özellikle karakterize edilmektedir. İlk olarak, 1980'ler ve 1990'larda neoliberal politikaların neden olduğu ekonomik krizlere karşı işçiler ve diğer taban grupları tarafından doğrudan bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. İkinci olarak, yeni kooperatifçilik hareketi, başlangıç aşamalarında geleneksel kooperatifçilik hareketlerine bağlı olma eğiliminden ziyade, daha özerk bir yapıya sahiptir. Üçüncü olarak, bölgedeki eski deneyimlere kıyasla daha güçlü yatay işgücü süreçleri, demokratik karar alma yapıları ve daha eşitlikçi ücret uygulamalarını içermektedir. Son olarak, yeni kooperatifçilik hareketi çevresindeki topluluklar ve sosyal hareketlerle daha güçlü bağlantılara sahip olma eğilimindedir (Kurtuluş, 2019: 53).

5.2. Türkiye'de Yeni Kooperatif Anlayışı

Ülkemizde yeni nesil kooperatif olarak adlandırılan kooperatif türlerine yönelik yapılan gözlemler, tarım sektörü yerine özellikle hizmet sektöründe

faaliyet gösteren farklı örgütlerin öne çıktığını ortaya koymaktadır. (Akçay ve Ünlüöner, 2020: 117).

Türkiye’de yeni kooperatifler resmi olarak tanımlanmamıştır. Fakat kooperatifler, türlerine göre Kooperatifler Kanunu, Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu, Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun gibi yasal düzenlemelere tabi olarak kurulus faaliyetlerini sürdürmektedirler (Ticaret Bakanlığı, 2017). Yeni kooperatifçilik hareketi, dünya genelinde 1990’lı yıllarda ortaya çıkmaya başlamış ve Türkiye bu harekete 2000’li yıllarda dahil olmuştur. Geleneksel kooperatifler genellikle yukarıdan aşağıya doğru hareket ederken, yeni kooperatifler dünya genelinde görülen eğilime paralel olarak tabandan gelen hareketlere dayanmaktadır. Türkiye’deki yeni kooperatiflerin ilk ve en önemli örnekleri arasında kadın kooperatifleri yer almaktadır. Ayrıca eğitim, sağlık, bakım hizmetleri, fikri mülkiyet hakları ve proje danışmanlığı gibi yeni alanlarda da kooperatifler kurulmaktadır (TÜSEV, 2018).

Türkiye’de yeni kooperatifçiliğin gelişmesine katkı sağlayacak özel bir yasal düzenleme mevcut değildir. Bununla birlikte, yeni kooperatif türlerine olan taleplerin artmasıyla birlikte, Ticaret Bakanlığı’na bağlı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü yeni kooperatiflere uygun ana sözleşmeler hazırlamıştır. Bu sayede, farklı alanlardaki kooperatiflerin ihtiyaçlarına uygun olarak çeşitli ana sözleşmeler tasarlanmıştır. Bu durum, yeni kooperatifçiliğin zorunluluk nedeniyle değil, taleplere dayalı bir gereklilikten kaynaklandığını göstermektedir. Yeni kooperatifçilik Türkiye’de iki temel eksen üzerinde gelişmektedir. Bunlardan biri, İtalyan sosyal kooperatif modeline benzer şekilde, tabandan gelen örgütlülükle birlikte devletin yetersiz kaldığı alanlarda faaliyet gösteren sosyal kooperatiflerdir. Bu kooperatifler, ihtiyaç sahibi olan veya onlara yakın olan kişiler tarafından kurulmaktadır. Kooperatiflerin kurucularının özgeçmişlerinde toplumsal faaliyetler ve gönüllülük esasına dayalı işbirliği önemli bir yer tutmaktadır. Yeni kooperatifler arasında işbirliği, dikkate değer bir diğer özelliktir. Aynı sektördeki kooperatifler bile, işbirliğini sürekli bir vurgu olarak benimsemekte ve bu sayede ortak sorunlara daha kolay çözüm bulabilmektedirler (Kurtuluş, 2019: 62-65).

Yeni kooperatifler, kooperatif ruhunu benimseyerek ve uygulayarak toplumun kooperatifleşme eğilimlerini artırmaktadır. Mikro işletme boyutunda olsalar da, ekonomik açıdan topluma kooperatifçiliğin iyi örneklerini sunarak farkındalık oluşturmada ve başka bir kooperatifçilik modelinin mümkün olduğunu kanıtlamaktadırlar. Ayrıca, toplumsal, çevresel önceliklerin önem veren yeni kooperatifler, topluma kooperatifçiliği benimsetmektedir.

6. SOSYAL EKONOMİ İÇİN SOSYAL KOOPERATİFLER

Kooperatifçilik uygulamaları, ilk zamanlarında sadece tüketim, kredi ve tarım gibi alanlarla sınırlıyken, zaman içinde toplumsal ve iktisadi ihtiyaçların çeşitlenmesiyle birlikte ulaşım, konut gibi farklı sektörlerde de ortaya çıkmıştır. Dünya genelindeki yeni kooperatif hareketiyle uyumlu olan sosyal kooperatifçilik için çizilen çerçeve, ortakların sadece kendi faydalarını değil aynı zamanda toplumsal faydayı ve değişimi de göz önünde bulundurmaya hedeflemektedir. Bir işletme için kâr elde etmek, faaliyetlerin sürekli olması ve devam ettirilmesi açısından önemlidir, ancak başarının tek ölçütü değildir. Gerçek başarı, yaratılan toplumsal fayda üzerinden ölçülebilir. Kâr, kooperatifin toplumsal fayda yaratma hedeflerine ulaşması için bir araçtır. Bu amaç doğrultusunda elde edilen gelir, sosyal ve kültürel faaliyetlerin yanı sıra yeni yatırımlar ve istihdam fırsatları için kullanılır (www.sosyalkooperatifitreni.org). Bu başlık altında, sosyoekonomik gereksinimler temelinde ortaya çıkan kooperatiflerin temel prensipleri incelendikten sonra, uygulamada kaç farklı türün bulunduğu dair bir bakış açısı sunulmuştur. Ardından, bu modelin perspektifi için Türkiye ve dünya genelindeki durum, güçlü ve zayıf yönleriyle birlikte ele alınmıştır.

6.1. Sosyal Kooperatiflerin Temel İlkeleri

ICA'nın 31. Kongresi, 20-23 Eylül 1995 tarihleri arasında İngiltere'nin Manchester şehrinde gerçekleştirilmiş ve kooperatifçilik ilkeleri tartışılarak yeniden şekillendirilmiştir: (T.C. Ticaret Bakanlığı, 1995)

- *Gönüllü ve herkese açık ortaklık*: Kooperatifler, herhangi bir ayırım yapmadan herkesin faydalanabileceği ve ortak olmak isteyenlerin gönüllü olarak katılabileceği kuruluşlardır.
- *Ortaklar tarafından gerçekleştirilen demokratik denetim*: Kooperatifler, ortaklar tarafından yönetilen ve karar alma süreçlerinde demokratik bir yaklaşım benimseyen kuruluşlardır. Seçilmiş temsilciler ortaklara karşı sorumludur ve her ortak eşit oy hakkına sahiptir.
- *Ortakların ekonomik katılımı*: Ortaklar, kooperatiflerin sermayesine adil bir şekilde katkıda bulunarak demokratik bir yönetim sağlarlar. Sermayenin bir kısmı kooperatifin ortak mülkiyeti olabilir ve ortaklar genellikle kısıtlı miktarda gelir elde ederler. Gelir fazlası, kooperatifin gelişimine katkıda bulunmak, ortaklara kâr sağlamak ve diğer faaliyetleri desteklemek için kullanılır.
- *Özerklik ve bağımsızlık*: Kooperatifler, kendi kendine yeten ve ortaklar tarafından yönetilen bağımsız kuruluşlardır. Kooperatifler, dış

kaynaklardan sermaye alırken bile özerkliğini korur ve demokratik yönetimini sürdürür.

- *Eğitim, öğrenim ve bilgilendirme:* Kooperatifler, ortakları, temsilcileri, yöneticileri ve çalışanları için eğitim ve öğretim imkanı sunar ve kooperatiflerinin gelişimine katkıda bulunmalarını sağlar. Ayrıca, genel kamuoyunu işbirliğinin yararları ve kooperatifçilik hakkında bilgilendirirler.
- *Kooperatifler arasında işbirliği:* Kooperatifler, yerel, ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde işbirliği yaparak ortaklarına daha iyi hizmet verir ve kooperatifçilik hareketini güçlendirir.
- *Topluma karşı sorumlu olma:* Kooperatifler, ortakların onayı ile belirlenen politikalar doğrultusunda toplumun sürdürülebilir kalkınması için çalışanlar ve topluma karşı sorumluluklarını yerine getirirler.

6.1.1. Sosyal Kooperatiflerin Türleri

Dünya genelindeki uygulama ve kaynaklara dayanarak, kamu yararını temel hedef olarak benimseyen ve çeşitli faaliyetlerde bulunan sosyal kooperatifler altı farklı türe ayrılmaktadır. (Defourny ve Nyssens, 2013: 13; Borzaga ve Fazzi, 2014: 236; Campopiano ve Bassani, 2021: 44). Sosyal kooperatiflerin dünya genelindeki uygulama ve literatür incelendiğinde, kamusal yarar amacını benimseyen ve bu doğrultuda faaliyetler yürüten kooperatiflerin altı farklı türe ayrıldığı görülmektedir. Bu türler arasında engelli, işçi, çocuk bakımı, sağlık hizmetleri, kadın ve eğitim kooperatifleri yer almaktadır.

- *Engelli kooperatifleri,* iş yaşamında düşük ücret ve statüde çalıştırılmalarının yanı sıra, terfi işlemlerinde, maaş artışlarında ve diğer çalışanlar tarafından kabul görmede de ayrımcılığa maruz kalabilmektedirler. (Durmaz, 2017: 264).
- *İşçi kooperatifleri,* diğer sosyal kooperatiflerden farklı olarak ürün veya hizmet üretmek değil, üyelerin istihdamını sürdürmek amacıyla kurulur. Başka bir deyişle, işçi kooperatiflerinin ana amacı, çalışan üyelerin istihdamını korumak ve sürdürmek olan kooperatiflerdir. (US Federation of Worker Cooperatives, 2014).
- *Çocuk bakım hizmetleri kooperatifleri,* çocuk bakım hizmeti kooperatifleri, tam zamanlı veya yarı zamanlı okul öncesi ve günlük bakım hizmeti sunarak (Canadian Co-operative Association, 2007: 24) piyasada bulunan özel kreşlere göre daha ucuz bir fiyatla (Hewitt, 2006: 32) çocuk bakımıyla ilgili ebeveynlerin finansal yükünü azaltır. Bu tür sosyal

kooperatifler, diğer hizmetlerin piyasa fiyatının yüksek olması nedeniyle karşılanamaması durumunda bir alternatif sunarlar.

- *Sağlık hizmetleri kooperatifleri*, sağlık çalışanlarının da aralarında bulunduğu kooperatif üyeleri sayesinde, bu kooperatif işgücündeki boş kapasitenin kullanımını artırarak istihdam oluşturmakta ve sağlık sektöründe kendi klinikleri ya da muayenahaneleri olmayan hekimlerin yanı sıra hemşirelik, sağlık memurluğu ve ebelik gibi alanlarda eğitim almış ancak işsiz kalan kişilerin de istihdam imkanlarını artırmaktadır (Özbilger, 2022: 89).
- *Kadın Kooperatifleri*, kadınların sosyal, ekonomik ve kültürel faydaları arttırmak için gönüllü işbirliğiyle bir araya gelerek demokratik yöntemlerle yönetilen kooperatifler oluşturdukları bilinmektedir. Bu kooperatifler, demokrasi, eşitlik ve dayanışma gibi klasik kooperatifçilik ilkelerine dayanır ve kadınları güçlendirmeyi hedefler (Nippierd, 2002: 3). Kadın kooperatifleri, ICA Başkanı Dame Pauline Green'in 2013'te ifade ettiği gibi bir merdiven görevi görerek kadınları ekonomik alanda öne çıkarmaya yardımcı olur (ICA, 2013). Ayrıca, kadınların gelir elde etmelerinin ötesinde, yaşam kalitelerinin artması, toplumda saygınlık kazanmaları ve toplumsal ilerlemeye katkıda bulunmaları gibi faydalar sağlar (Grimes ve Milgram, 2000: 88).
- *Eğitim kooperatifleri*, devletin temel görevleri arasında yer alan eğitim, bireyin doğumundan ölümüne kadar hayatı boyunca ihtiyaç duyduğu kültürel, sosyal ve kişisel bilgilerin düzenli bir şekilde verildiği bir sosyal süreçtir (Serter, 1982). Bu süreç, bireyleri hayata hazırlar ve toplumsal yaşamda etkin bir şekilde yer almalarını sağlar.

6.1.2. Sosyal Kooperatiflere Dünyadan ve Türkiye'den Örnekler

Engelli Kooperatifleri: Kendi işlerini yapma arzusunda olan ve ekonomik bağımsızlıklarını sağlamak isteyen engelli bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu kooperatiflerdir. İngiltere'de faaliyet gösteren Engelli Çalışanlar Kooperatifi (The Disabled Workers Co-operative) ve engelli girişimcilere destek olan İngiltere'deki YORK Engelli İşçiler Kooperatifi (YORK Disabled Worker Co-op) geri dönüştürülebilir atıkları kullanarak ahşap ev, bahçe ve hediyelik ürünler üretmektedirler (yorkdwc.co, 2021). Fransa'da kurulan Titis Farklı İş Kooperatifi (Le grupment cooperatif Les Titis), başlangıçta bölgesel düzeyde okul taşımacılığı hizmeti sunarak faaliyetlerine başlamıştır. Bugün ise engelli taşımacılığı hizmeti alanında geniş bir alanda faaliyet göstermektedir (les-titis.fr, 2021). İtalya'daki Cooperativa Città del Sole ise, engelli vatandaşların istihdamını artırarak topluma entegrasyonunu destekleyen bir engelli kooperatif örneğidir.

Türkiye’de ise engellilerin istihdamına katkı sağlayan engelli kooperatifleri, diğer kooperatif türleri içinde yer almalarına rağmen özgün bir yapıya sahiptir. Örneğin Engelsiz Atölyeler Üretim ve Tüketim Kooperatifi, terzi alanında eğitim alarak çalışan engelli bireylerin yer aldığı bir sosyal kooperatiftir. Bu kooperatif, elde ettiği geliri dikiş makinesi ve malzeme alımlarında kullanarak ayakkabı ve çanta gibi ürünlerin üretimini ve satışını gerçekleştirmektedir. Benzer şekilde, engelli çocukların eğitimine odaklanan Tomurcuk Eğitim Kültür Dayanışma ve İşletme Kooperatifi, kadın kooperatifi olarak nitelendirilse de aslında bir engelli kooperatiftir. Bu kooperatif, engelli çocukları hayata geçirmeyi hedeflemekte ve çeşitli eğitim amaçlarına yönelik atölye çalışmaları düzenlemektedir (Özbilger, 2022: 83). Bu tür kooperatifler, ekonomik kazanç sağlama amacının yanı sıra sosyal fayda odaklıdır ve demokratikleşmeyi teşvik etmektedir. Engelli kooperatifleri, engelli kişilerin kendini geliştirmelerine yardımcı olma, toplumsal güvenliği artırma ve engellilik konusunda ön yargıları koruma potansiyeline sahiptir. Bu şekilde, engelli kooperatifleri hem ekonomik hem de sosyal açıdan önemli bir katkı sunmaktadır.

İşçi Kooperatifleri: Birçok insan tarafından günümüzün en büyük işçi kooperatifi örneği olarak kabul edilen Mondragon İşçi Kooperatifi (Mondragon Corporacion Cooperativa), çalışanlarının çoğunluğunun kooperatif üyesi olduğu ve kadın işçilerin %42,4’ünün kooperatif üyesi olduğu bir yapıya sahiptir. Finanstan endüstriye, pazarlamadan eğitime birçok alanda faaliyet gösteren bu kooperatif, 507 şirket ve 81.507 çalışanı ile İspanya sınırlarının ötesine uzanarak Avrupa’dan Asya’ya, Güney Amerika’dan ABD’ye kadar uzanan bir çokuluslu bir yapıya sahiptir (mondragon-corporation.com, 2020: 4). Bu nedenle, Mondragon İşçi Kooperatifi, işçi kooperatifi modelinin önemli bir örneğidir (Polat, 2017: 131; Harrison 2013: 178). Türkiye’de ise işçi kooperatiflerinin öncüsü olarak kabul edilen Ereğli Amele Birliği Biriktirme ve Yardımlaşma Sandığı, 1921 yılında çıkarılan bir yasa ile kurulmuştur. Bu kooperatif, madenlerin işçilere devredilmesi konusunda bir adım atmasa da, işçiler arasındaki dayanışmayla ücret garantisi, iş sağlığı ve güvenliği gibi konularda sorunların çözülmesine katkı sağlamıştır. Bursa’da faaliyet gösteren Birleşik Metal İşçileri Kooperatifi ise üyelerinin emeklerinin karşılığını alabilmesi ve kârın üyelere dağıtılması prensibine dayanarak, işçilerin ekonomik özgürlüklerini korumayı hedeflemektedir (Özbilger, 2022: 86).

Sağlık hizmetleri kooperatifleri: Sağlık hizmetleri kooperatifleri, dezavantajlı bireylerin sağlık harcamalarını karşılamak, sağlık hizmetlerine kolay erişim sağlamak ve kaliteli sağlık hizmetlerine uygun maliyetlerle sunma amacı güderler. Kooperatif üyeleri, sağlık sigortası veya sağlık hizmetleri için birlikte ödeme yapmakta ve bu kaynaklar, üyelerin sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için

kullanılmaktadır. 1940'lerden beri, 337 sağlık merkezi, 70 diş hekimliği ve 210 tıbbi yardım merkezinde çalışan yaklaşık 40.000 sağlık çalışanı ile 3 milyondan fazla kişiye hizmet veren Japon Sağlık ve Refah Kooperatifi (COOP, 2019: 165) gibi birçok ülkede sağlık alanında uygulanabilecek bir kurtarıcı model bulunmaktadır. Sağlık hizmetleri kooperatifleri, sağlık hizmetleri finansmanı, erişim ve bakımlarıyla ilgilenen kooperatif yapılanmalarıdır. Bu tür kooperatifler, üyeler arasında dayanışma ve kaynak yönetimi birimlerine dayalı olarak sağlık hizmetleri sunmaktadır. İspanya'daki karşılıklı yardımlaşma dernekleri, Fransa'daki karşılıklı yardımlaşma kurumları ve Kanada'daki sağlık kooperatifleri bu alanda örnek olarak gösterilmektedir. Bu kooperatifler, sağlık harcamalarının karşılanması ve sağlık hizmetlerine erişimin kolaylaştırılması amaçlı faaliyet göstermektedir. Türkiye'de ise mevcut durumda, sağlık hizmeti kooperatifleri sınırlı sayıda bulunmaktadır. Kooperatiflerin ana sözleşmesine göre, üyelerin sadece diş hekimliği ve tıp fakültelerinden mezun olmaları gerekmektedir. Ancak bu sınırlamalar, kooperatifçilik ilkesi olan açık kapı ilkesiyle uyumsuzluk göstermektedir. Oysa başarılı ülke örneklerinde merkezlerin toplanması, sadece belirli fakültelerden mezun olanların değil, tüm sağlık çalışanlarının üyesi olabileceği görülmektedir (Özbilger, 2022: 90). Sağlık kooperatif hizmetleri, üyelerin birlikte hareket ederek sağlık çözümlerini bulduğu ve yardımlaşma temellerini temel aldıkları için önemli bir sosyal yardımlaşma seçenekleri olarak kabul edilmektedir. Bu kooperatifler, sağlık hizmetlerinin sürdürülebilirliğini ve erişilebilirliğini artırmaya yönelik çözümler sunmakta ve sağlık sektöründe sosyal bir denge sağlama amacını elinde bulundurmaktadır. Üyelerle birlikte hareket ederek sağlık olanakları bulunan çözümler ve aşırı yardımlaşma ilkelerini temel aldıkları için önemli bir sosyal yardımlaşma seçenekleri olarak kabul edilmektedir. Bu kooperatifler, sağlık hizmetlerinin sürdürülebilirliğini ve erişilebilirliğini artırmaya yönelik çözümler sunmakta ve sağlık sektöründe sosyal bir denge sağlama amacını elinde bulundurmaktadır. Üyelerle birlikte hareket ederek sağlık olanakları bulunan çözümler ve aşırı yardımlaşma ilkelerini temel aldıkları için önemli bir sosyal yardımlaşma seçenekleri olarak kabul edilir. Bu kooperatifler, sağlık hizmetlerinin sürdürülebilirliğini ve erişilebilirliğini artırmaya yönelik çözümler sunmakta ve sağlık sektöründe sosyal bir denge sağlama amacını elinde bulundurmaktadır.

Eğitim kooperatileri: 1929 yılında başlayan ve etkisi uzun yıllar süren Dünya Ekonomik Krizi veya diğer bir adıyla Büyük buhran sonrasında öğrencilerin barınma ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan Berkeley Okul Kooperatifi, okul, gıda ve konaklama maliyetlerini minimize etmek amacıyla kurulmuş başarılı bir eğitim kooperatifi olarak öne çıkmaktadır. Bir başka örnek vermek gerekirse, tüketim kooperatifi olarak faaliyete başlayan ve 1947 yılında kurulan Japonya

Üniversite Kooperatifleri Birlikleri Ulusal Federasyonu, eğitim kooperatifleri arasında başarılı bir şekilde öne çıkmaktadır (Özbilger, 2022: 98). Türkiye’de ise eğitim kooperatifleri, eğitim alanında faaliyet gösteren bireylerin veya kuruluşların bir araya gelerek ortaklaşa çalıştığı, örgütlü bir yapıya sahip kooperatiflerdir. Bu kooperatifler, eğitim hizmetleri sunmak, öğrencilere destek sağlamak, eğitim materyalleri temin etmek ve benzeri faaliyetlerde bulunmak amacıyla kurulmaktadır. Eğitim Kooperatifleri Derneği (EDER), Öğretmenler Kooperatifi, Öğrenci Kooperatifleri, Dil Eğitimi Kooperatifleri, Öğretmen Eğitimi Kooperatifleri örnek olarak verilebilir. Eğitim kooperatifleri, eğitim alanındaki işbirliği ve dayanışmayı artırmayı, kaliteli eğitimin yaygınlaşmasını hedeflemektedir.

Kadın Kooperatifleri: Kadınların kurduğu ve işlettiği kooperatifler olarak tanımlanan kadın kooperatifleri, sosyal kooperatiflerin öncüleri olarak kabul edilmekte ve aynı zamanda belirli kadın gruplarının iş bulma arayışlarına çözüm, gelir elde etmeyi hedefleyen ve sosyal yaşama katılım gibi kavramlarla hüküm sürmektedir (KEİG, 2015: 15). Kadın kooperatifleri, diğer kooperatif türlerinden yasal statü ve değerlendirmeler sıralamasını göstermese de, bu kooperatiflerde ekonomik hedeflerin yanı sıra sosyal hedeflerin de önem kazanması, kadın kooperatiflerinin ayrı bir kategoride dikkate alınması gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda, Türkiye’de 2012 yılında yürürlüğe giren 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu'nun 88. madde kapsamında "Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Ana Sözleşmesi" yayımlanmıştır (KEİG, 2018: 5). Bu yapı, kadın kooperatiflerinin özel amaçlarına yönelik olarak ayrı bir düzenleme yapılmasını sağlamaktadır. Sözleşmede kooperatifin amacı, ortaklarının ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanması, ekonomik operasyonları kapsayan mal ve hizmet üretimi ile pazarlama zincirleri, işletmelerinin desteklenmesi, üretim maliyetlerinin artması ve bu şekilde ortaklarının ekonomik çıkarlarını koruyarak sağlık ve ilerlemiş bir yaşam ortamı işletimi (Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Ana Sözleşmesi, m. 6). Bu amaç, kooperatifin hedeflerini ortakların ekonomik, sosyal ve kültürel gereksinimlerine odaklanarak, üretim ve pazarlama faaliyetlerine odaklanan bir şekilde belirlemektedir.

Dünya geneli, sosyal kooperatifler kategorisi altında değerlendirilen kadın kooperatif çalışmalarına yönelik, SEWA (Serbest Meslek Sahibi Kadınlar Kooperatifi) en önemli örneklerden biridir. SEWA'nın kökenleri, Hindistan'ın en eski ve büyük tekstil işçisi sendikası olan Tekstil Çalışma Derneği'ne bağlıdır. Bu kooperatif, kadın sendikacı Anasuya Sarabhai'de 1954 yılında kurulmuştur. SEWA, kadınların güçlendiği bir kooperatif yapısı içinde yer almakta, sosyal ekonomiye katkı sağlamaktadır (Bülbüller, 2022: 82).

Afrika, emperyalist ve sömürgeci baskılara dayanan sosyal ve ekonomik geriliklerin bulunduğu bir kıtadır. ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü), bu bölgede kadınlara yönelik kooperatifçilik projeleri desteklemektedir. Afrika'da yapılan fizibilite çalışmaları, kadınların iş piyasasına aktif katılım gösterememelerinin nedenlerinin bilgi eksikliği, toprak mülkiyeti yoksunluğu, finansal okuryazarlık eksikliği ve üretim girdileri gibi faktörler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu veriler doğrultusunda ILO tarafından başlatılan bir projeye 5.000'den fazla kadına yardım edilmektedir. Burkina Faso'nun Bulkiemde ve Sanguine eyaletlerinde yürütülen projeler, mikro finans derneklerinin kurulmasıyla kadınların kooperatif modeliyle iş girişimlerini desteklemektedir. Proje sonrasında yapılan araştırmada, kadınlarla yapılan görüşmelerde projenin hayatlarında çok yönlü bir etki bıraktığı, kadınların ve ailelerinin sosyal statülerini artırdığı ve aynı zamanda güçlü bir karşılıklık ve dayanışma duygusu oluşturduğu ifade edilmektedir. Kadınlar, kooperatif projesi aracılığıyla eğitim ve öğretim programlarına katılmakta, gelir getiren faaliyetlerde bulunmakta ve böylelikle hane içinde, bölgede, belediye meclislerinde ve komitelerde karar alma süreçlerine aktif bir şekilde katılmaya başlamaktadır. Kadınların, emek harcamalarının yükünü taşıdıkları ancak gelir elde etmedikleri bakım, tarımda ücretsiz işçilik gibi alanlarda faaliyetin beklediği kadın emeğini alternatif bir ekonomik modelde koruyucu kılma yoluyla örgütlenmeleri, kadın kooperatiflerinin sağladığı örneklerde ele geçirilen tarihsel pratikler ve dayanışma ekonomilerinin sosyal özelliklerine işaret etmektedir. Hindistan, Tayland, Nijerya ve Etiyopya gibi geri kalan mahaller olarak adlandırılacak ülkeler, kadınların yerel örgütlenmeleri ve uluslararası projeler aracılığıyla elde edilebilecek kaynaklara erişimlerini sağlamak için kooperatif modelinin uygulandığı örnekler arasında yer almaktadır. Bu kuruluşlar, kadın kooperatifleri sosyal hizmet işletmeleri, tarım ve gıda sektöründe çeşitli amaçlar yürüterek kaynakları oluşturma amaçlı kooperatif çatısı altında örgütlenmektedir (Bülbüller, 2022: 84-85).

Uganda'da, eşinden ayrılmış veya eşini kaybetmiş kadın grupları, "Kadının Güçlenmesi Projesi" adı verilen büyük bir kooperatif girişimi başlatmıştır. Hedeflerinin, erkeklerden bağımsız olarak gelir elde edilebildiği gözlemlenmektedir (Ferguson ve Kepe, 2011).

Yunanistan'ın Syros adasında kurulan Kastri Kooperatifi, 20 kadının evlerinden çıkarak gelir getirici bir faaliyet oluşturma amacıyla yerel bir manastırın içinde bir restoran kurmalarıyla başlamıştır. Kooperatif, yaptığı geleneksel Yunan yemekleriyle her gün restoranda faaliyet göstermiştir. Kooperatifin elde ettiği yüksek gelirler, manastırın restorasyonunu sağlamıştır. Ayrıca, bu mutfakta üretilen yemeklerin satılmayan kısımları hayır kurumlarına

bağışlanmıştır. Yunanistan'daki ekonomik kriz dönemine rağmen, Kooperatifin yıllık gelirlerinin 40.000 €'ya ulaştığı ve sosyal girişimci kooperatiflere örnek olarak gösterildiği gözlemlenmektedir (ec.europa.eu, 2017; Güneş, 2017). Dünya çapındaki kadın kooperatifleri örnekleri, kadınların görünmeyen emeklerini görünür kılmak amacıyla kooperatif çatısı altında örgütlenerek toplumsal yaşamın etkin katılımcıları olduklarını gösteren niteliktedir. Sosyal Dayanışma Ekonomisi çerçevesinde, kadın kooperatifleri ekonomik faaliyetler yürütme, kamusal hayata katılma, sosyal ilişkileri geliştirme, dayanışma ve karşılıklılık ilişkileri kurma gibi alanlarda güçlü araçlar sağladığı gözlemlenmektedir.

Türkiye'de ise istihdam olanaklarını artırmak, muhafaza etmek, ürün ve hizmetleri sağlamak ve atıl kaynakları ekonomiye yeniden yönlendirme amacı bulunan kadın kooperatifçiliği hareketi, (KEDV ve CCA, 2015: 19) 2000'li yılların başında ivme kazanmıştır. Kadın kooperatifleri, kadının iş gücü kazancını artırmak, kadınlar için sosyal ve kültürel operasyonları geliştirmek, korumak, desteklemek ve sağlıklı bir çevrede yaşamlarını sürdürmelerini sağlamak amacıyla kadın girişimciler ve talepler doğrultusunda kurulmuştur (KGM, 2012: 11). Bugün Türkiye'de kadın kooperatifleri sektörü, küçük ölçekte olsa da ülke genelinde ortaklarına ve topluma mal ve hizmet sunma kapasitesine sahiptir. Kadınların ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanması noktasında kooperatifçiliğin etkisinin daha sık vurgulanmasıyla birlikte kadın kooperatiflerine olan ilgi artmıştır. Kadın emeğinin değerlendirilmesinde örgütlenmeye duyulan ihtiyacın daha iyi anlaşılması, özellikle evde çalışan kadınların örgütlenme gereksinimi, kooperatifçilik modelinin ön plana çıkmasını sağlamıştır (Ahiler Kalkınma Ajansı, Tr71 Bölgesi Kadın Kooperatifleri Araştırma Rapor, 2022: 15). Kadın istihdamının düşük olması, bu alandaki politika ve yapıların aciliyetini ve önemini vurgulamaktadır. Türkiye'deki kamu yönetimi politikalarına yönelik Ulusal İstihdam Stratejisi (2014-23) ve Kadının Güçlendirme Strateji Belgesi Eylem Planı (2018-23) gibi belgelerde, kooperatifçilik modelinin kadın çalışanlarının operasyonlarında kullanılması hedeflendiği ifade edilmektedir. Aynı zamanda, bu belgelerde kooperatifçilik modeli aracılığıyla kadının yoksulluk durumunun kaldırması ve kadının ekonomik-sosyal güçlenmesinin sağlanmasının amaçlandığı belirtilmektedir (Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, 2020). Kooperatiflerin sağladığı faydalar, yoksullukla mücadele, istihdam artışı, toplumsal katılım ve sürdürülebilir kalkınma alanlarında önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, kadının güçlendirilmesi ve toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifleriyle yapılan değerlendirmede, kadın yoksulluğunun azaltılması, kadın istihdamının artırılması ve erişimi zor olan kadınların sosyal ve ekonomik hayata dahil edilmesi gibi hedefler öne çıkmaktadır. Ayrıca, toplumsal cinsiyet ve kalkınma yaklaşımlarıyla

uyumlu olarak kadın odaklı alternatif kalkınma modellerinin geliştirilmesi de önem kazanmaktadır. Son dönemde Türkiye'de, çeşitli aktörleri içeren geniş bir sosyo-politik çevrede, kadın kooperatiflerinin ekonomik ve sosyal kalkınma açısından geçerli, verimli ve etkili bir model olduğu konusunda genel bir mutabakat oluşmuştur. Kooperatifler, özellikle kırsal kesimde yaşayan ve istihdam dışında kalan kadın gruplarının sosyal ve ekonomik hayata katılımını artırmak ve örgütlenme arayışlarını çözüme kavuşturmak amacıyla daha fazla önem kazanmıştır (KEİG, 2015: 7-15). Türkiye'de kadın kooperatiflerinin örgütlendiği dört kadın kooperatif üst birliği Ticaret Bakanlığı'nın Koop-Bis sistemi içinde faaliyet göstermektedir. Bu üst birlikler şunlardır: Akdeniz Kadın Kültür ve İşletme Birliği, Adana Üreten Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Birliği, Simurg Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Birliği, Marmara Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Birliğidir. Bu üst birlikler, Türkiye'deki kadın kooperatifçilik hareketinin hem nicel hem de nitel gelişimine katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda, kadın kooperatiflerinin bir üst düzey örgütlenmesi olan bu birlikler, dayanışma ve ortak deneyimlerden öğrenme açısından önemli bir role sahiptir. Bunun yanı sıra, birlikler, kadın kooperatiflerini üretim ve pazarlama konularında geliştirmek için etkinlikler aracılığıyla desteklemektedir.

Bu üst birlikler arasında, Simurg adıyla 2014 yılında İlk Adım, Kartal, Bahçelievler, Biga, Karabiga, Balçova ve İpekyolu Kadın Çevre ve Kültür İşletme Kooperatifleri tarafından kurulan bir iş birliği bulunmaktadır. Simurg, Kadın Emegini Değerlendirme Vakfı (KEDV) ile iş birliği yaparak teknik ve finansal destek sağlamaktadır. Amacı, kooperatiflerin sosyal ve ekonomik etkinliklerini artırmak için kurumsal kapasitelerini geliştirmek, kooperatiflerin ülke ekonomisindeki paylarını yükseltmek ve ortak ihtiyaçlar ve hedefler doğrultusunda güç birliği yapmaktır. Simurg, genelleyicilik, açıklık, hesap verebilirlik, katılımcılık, farklılıklara saygı ve bağımsız bir kadın hareketi perspektifini benimseyerek hareket etmektedir. Simurg'un üyesi 20 kadın kooperatifi bulunmaktadır. Simurg üyesi kooperatifler, Marmara ve Ege bölgelerine odaklanmakla birlikte Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz bölgelerinde de üyelere sahiptir (Simurg, 2022). Adana Üreten Kadın Girişimi Kadın Kooperatifleri Birliği, 2020 yılında 7 üye tarafından kurulan ve şu anda 13 üyeye sahip olan bir üst birliktir. Tüm üyeleri Kadın Girişimi, Üretim ve İşletme Kooperatifi statüsündedir. Üye kooperatifler arasında coğrafi işaretli ürünlere (ekmek, salça) sahip olan kooperatifler yanı sıra seramik, lazer kesim ürünleri üreten ve temizlik ile yaşlı bakımı hizmetleri sunan kooperatifler de bulunmaktadır. Marmara Kadın Kooperatifleri Birliği ise Ticaret Bakanlığı'nın desteğiyle 2020 yılında İzmit'te kurulmuştur. Birliğin Türkiye genelinde farklı

kooperatifleri bir araya getirmesi (Marmara Kadınlar Birliği, 2023), kooperatifler arasındaki dayanışmayı vurgulaması açısından önemlidir.

Simurg ve Marmara Kadın Kooperatifleri Birliği, kendi web sitelerine sahip olan kadın kooperatifleri üst birlikleridir. Bu web sitelerinde, kooperatiflerin kuruluş sürecine ilişkin bilgilere, kooperatifler için sunulan eğitimlere ve kooperatiflerin işleyişine dair çeşitli bilgilere yer verildiği görülmektedir. Ayrıca, üst birliklerin düzenlediği etkinliklerin duyuruları ve yaptıkları çalışmalara dair haberler de web siteleri aracılığıyla paylaşılarak kadın kooperatiflerinin ve üst birliklerin görünürlüğünün artırılmasına katkıda bulunmaktadır (Şahankaya vd., 2023: 1182).

	Ticaret Bakanlığına Bağlı Kadın Kooperatifleri	Tarım ve Orman Bakanlığına Bağlı Kadın Kooperatif Sayısı
TR71 Bölgesi	31	12
Aksaray	9	9
Kırıkkale	7	0
Kırşehir	5	1
Nevşehir	7	1
Niğde	3	1

Tablo 2. TR71 Bölgesinde Bulunan Kadın Kooperatifleri

Kaynak: (Ahiler Kalkınma Ajansı, 2022: 24).

Tablo 2 incelendiğinde, TR71 Bölgesi'ndeki kadın kooperatiflerinin dağılımını ve hangi bakanlığa bağlı olduklarını göstermektedir. Ticaret Bakanlığı ve Tarım ve Orman Bakanlığı, kadın girişimciliğini desteklemek ve kadınların ekonomik faaliyetlere katılımını teşvik etmek amacıyla kadın kooperatiflerine destek vermektedir.

7. SOSYAL KOOPERATİFLERİN GÜÇLÜ VE ZAYIF YÖNLERİ

Sosyal kooperatifler, toplum yararına faaliyet gösteren ve katılımcı demokrasi ilkeleri doğrultusunda yönetilen organizasyonlardır. Bu nedenlerle, sosyal kooperatiflerin güçlü ve zayıf yönlerinin bilinmesi, bu yapıların geliştirilmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından önemlidir.

Güçlü Yanları	Zayıf Yanları
Sosyal kooperatiflerin, toplumsal fayda sağlamayı hedeflemesi	Yönetimde yaşanan zorluklar veya problemlerin artması
Üyelerde birlik ve beraberlik hissi	Güven problemi
Hükümetin genel topluma yönelik konuşması	Yerel yönetimlerin yetkilerinin kısıtlanması veya merkezi yönetimlerin etkisinin artması sonucu yerelleşme sürecinin yavaşlaması veya duraksaması
Hükümetin toplumsal tavsiyeler, alternatif çözümler sunarak etkili bir çözümleme sağlaması	Kar amacı gütmediklerinden dolayı maddi yönden sınırlı olması
Kamu ve özel sektör arasında verimli bir işbirliğinin kurulması ve ortak projeler gerçekleştirilmesi	Yönetişim tartışmasının büyük kooperatiflerde bir sorun teşkil etmesi
Sosyal kooperatiflerde eşit oy hakkı ve ortak karar alma sürecinin olması	Sınırlı finansal kaynakları sebebiyle sürdürülebilir finansman modeli oluşturulamaması durumunda büyümenin sınırlanması
Kendine özgü yönetim modelinin sağladığı ayrıcalıklar	Uluslararası standartların dikkate alınmaması
Üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamak için bir araya gelerek birlikte faaliyet göstermeleri	Rekabetin yoğun olduğu alanlarda varlıklarını devam ettirememesi
Yerel işletmelerin desteklenmesi	Sınırlı işletme becerilerinin olması
Vergi kolaylıkları sağlayan özel düzenlemelere tabi olması	Devlet teşviklerinin çok yetersiz olması
Uzun vadeli sürdürülebilirlik hedeflerinin olması	Toplumsal farkındalığın düşük olması

Tablo 2. Sosyal Ekonomi İçin Sosyal Kooperatiflerin Güçlü ve Zayıf Yanları

Kaynak: (Akçay ve Ünlüöner, 2020).

Tablo 2 incelendiğinde, sosyal kooperatiflerin güçlü yönleri arasında yer alan toplumsal etkileri daha geniş bir alana yayılabilmektedir. Sosyal kooperatiflerde üyelerin eşit oy hakkına sahip olduğu ve ortak karar alma sürecinin olması, katılımcı demokrasinin örneklerinden birini oluşturmaktadır. Ayrıca, sosyal kooperatifler genellikle belirli bir bölgeye odaklanarak yerel ekonomiye katkıda bulunmaktadır. Ancak, sosyal kooperatiflerin mali açıdan sınırlı kaynakları,

finansman açısından sınırlı kaynakları olmaları, büyüme sınırlılıkları ve rekabet zorlukları gibi zayıf yönleri de vardır. Ayrıca, sosyal kooperatiflerin yönetiminde yaşanan zorluklar ve sınırlı işletme becerileri de birer dezavantaj olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenlerden dolayı, sosyal kooperatiflerin güçlü ve zayıf yönlerinin iyi analiz edilmesi, sürdürülebilir bir finansman modeli kurulması ve verimli bir işbirliğinin kurulması gerekmektedir. Bu sayede, sosyal kooperatiflerin potansiyeli artırılabilir ve toplumsal fayda sağlama amacına daha etkili bir şekilde hizmet edebilirler.

8. SONUÇ

Sosyal ve dayanışma ekonomisi içinde yer alan sosyal kooperatifler, hak temelli kullanımla ortaya çıkan bir kavram olarak önemli bir rol oynamaktadır. Bu ekonomik model, alternatif bir yaklaşım sunarak üretim, dağıtım ve düzenleme sürecinde adil paylaşım, demokratik yönetim, sermayenin fayda sağlama amacına yönelik kullanım, doğa dostu üretim ve etik değerleri benimseme gibi temelleri vurgulamaktadır. Sosyal dayanışma ekonomisi, ekip çalışması, öz yönetim, demokrasi, yerel üretim, yaşam kalitesi, kullanım ve sürdürülebilir yerel gelişim gibi kavramları içerir. Bu ekonomik model sosyal, devlet tarafından kullanılmakta ve tanıtılmaktadır. Bu kuruluşlar, adil paylaşım, demokratik yönetim, sermayenin fayda sağlama amacına yönelik kullanım, doğa dostu üretim ve etik değerleri benimseme gibi prensipler üzerinde çalışmaktadır. Sosyal kooperatifler, sosyal dayanışma ekonomisinin önemli bir unsuru olarak kabul edilmektedir. Bu kooperatifler, üyelerin demokratik katılımı ve karar alma yollarının aktif girişimiyle yönetilmektedir. Yeni kooperatif anlayışı, geleneksel kooperatiflerden farklı olarak belirli noktaları daha fazla vurgulamaktadır. Sosyal kooperatiflerin yeni nesil anlayışı, geleneksel kooperatiflerden farklı olarak daha fazla vurgu yapılması gereken noktaları ortaya koymaktadır. Yeni kooperatif anlayışı, demokratik katılım, toplumsal fayda sağlama, sürdürülebilirlik ve kooperatif ilkeleriyle hareket ederek, sosyal dayanışma ekonomisine önemli katkılar sunmaktadır. Dünya genelinde birçok sosyal kooperatiflerin başarılı bir şekilde yaygınlaştığı ve etkili sonuçlar verdiği görülmektedir. İtalya, İsveç, Yunanistan ve Latin Amerika ülkeleri, sosyal kooperatiflerin yaygınlaştığı bölge olarak öne çıkmıştır. Bu ülkelerdeki sosyal kooperatifler, istihdam yaratma, yerel kalkınma ve sosyal hizmetler gibi alanlarda önemli katkılar sunmaktadır. Türkiye'de de yeni kooperatif anlayışının yenilikleri hız kazanmış ve sosyal kooperatiflerin yasal çerçevesi ve uygulamaları ele alınmıştır. Türkiye'nin sosyaldeki kooperatifler, dezavantajlı gruplara çalıştırma olanağı sağlayarak toplumsal refahın haklarına katkıda bulunmak bulunmaktadır. Sonuç olarak, sosyal kooperatiflerin kullanımı ve yaygınlaştırılması için

hükümetler, sivil toplum kuruluşları ve iş dünyası arasında işbirliği ve destek önemlidir. Sosyal ve dayanışma ekonomisi içinde yer alan sosyal kooperatifler, daha adil, demokratik ve sürdürülebilir bir ekonomik örgütlenmeye katkı sağlamaktadır. Bu alanda yapılan araştırmalar, sosyal kooperatiflerin toplumsal faydasını artırması için önemli bir adımdır. Sosyal kooperatiflerin daha da yaygınlaşması ve güçlenmesi için politika yapıcılar ve toplumun geniş kesimleri arasında bilinçlendirme yönetiminin sürdürülmesi gerekmektedir. Bu sayede sosyal kooperatiflerin etkisi daha da artacak, toplumun refahı ve sürdürülebilir kalkınma hedefi daha iyi bir şekilde gerçekleştirilecektir.

KAYNAKÇA

- Ahiler Kalkınma Ajansı. (2022). *Tr71 bölgesi kadın kooperatifleri araştırma raporu*.
- Akçay, V. H., ve Ünlüönen, M. B. (2020). *Türkiye’de yeni nesil kooperatif olarak nitelendirilen sosyal kooperatiflerin geleneksel ve yeni nesil kooperatiflerle kıyaslaması ve swot analizi*, Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 55(4), 2684-2703
- Bekmen, A. (2014). *Marksizm: Praksis’in teorisi*. In B. Örs (Ed.), *19. yüzyıldan 20. yüzyıla modern siyasi ideolojiler*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Borzaga, C. ve Fazzi, L. (2014). *Civil society, third sector, and healthcare: The case of social cooperatives in Italy*. *Social Science & Medicine*, 123, 234-241.
- Borzaga, C. ve Galera, G. (2016). *Innovating the provision of welfare services through collective action: The case of Italian social cooperatives*. *International Review of Sociology*, 26 (1), 31-47.
- Bülbüller, G. (2021). *Türkiye’de kadın kooperatiflerinin sosyal dayanışma ekonomisi kapsamında incelenmesi: İzmir ili örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.
- Campopiano, G. ve Bassani G. (2021), *Social innovation: Learning from social cooperatives in the Italian context*, *Journal of Cleaner Production*, c.291, 41- 64.
- Canadian Co-operative Association. (2007). *Cooperative Childcare: A Guide to Starting and Operating a Childcare Cooperative*. Retrieved from https://canada.coop/sites/default/files/attachments/CC_2007_CoopChildcareENG.pdf
- COOP. (2019). *Exploring the cooperative economy*. <https://monitor.coop/sites/default/publication-files/wcm2019-final-1671449250.pdf>,
- Çetinkaya, D. (2008). *Yeni toplumsal hareketler*. İletişim Yayınları.
- Defourny, J. ve Nyssens, M. (2013). *Social co-operatives: When social enterprises meet the co-operative tradition*. *Journal of Entrepreneurial and Organizational Diversity*, 2 (2), 11-33.
- De Peuter, G. ve Dyer-Witheyford, N. (2010). *Commons and cooperatives. Affinities: A journal of radical theory, culture, and action*, 4 (1), 30-56.
- Demircan Yıldırım, P. (2020). *Kırsal kalkınmada kadın kooperatiflerinin rolü: Ahatlı kadın kooperatifi örneği*. ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11, 1-15, Erzurum. e-ISSN: 2717-8706.

- Durmaz, Ö. (2017). *Engellilerin istihdamında kooperatiflerin rolü: Türkiye'den örnekler*. İşletme Araştırmaları Dergisi, 9(3), 257-274.
- Ferguson, H., & Kepe, T. (2011). *Kadının güçlenmesi projesi: Uganda'da eşinden ayrılmış/eşini kaybetmiş kadın grupları için bir kooperatif girişimi*.
- Güneş, M. (2017). *Sosyal sorunların yönetim ve çözümünde geleceği şekillendirmek: Sosyal girişimci kooperatifçilik ve Avrupa girişimcilik ağı örneği*, Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, 52, 515-527.
- Grimes, K. & Milgram, B. (2000). *Women's economic empowerment through cooperative extension*. Journal of Extension, 38(2), 88.
- Hacısüleyman, D., ve Şanlı Gülbahar, B. (2019). *Sürdürülebilir bölgesel ekonomik kalkınmada kooperatifçiliğin rolü: İzmir Tire süt modeli örneği*. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 24(4), 949-967.
- Harrison, R. (2013), *People over capital: The co-operative alternative to capitalism*, London: World Changing.
- Hewitt, R. (2006). *Economic cooperation and confinement: Women and community economic development in northern ontario*. University of Toronto Press.
- ICA (1995). *Cooperative identity, Values & Principles*. <https://www.ica.coop/en/cooperatives/cooperative-identity>, (Erişim Tarihi: 13.05.2023).
- ICA (2013). *Cooperative growth for the 21st century*. <https://www.ica.coop/sites/default/files/basic-page-attachments/cooperative-growthfor-the-21st-century-1795444552.pdf> (Erişim Tarihi: 13.05.2023).
- KEDV ve CCA (2015). *Türkiye'de kadın kooperatiflerinin mevcut durumu*, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası, Dünya Bankası.
- KEİG (2015). *Türkiye'de kadın kooperatifleşmesi: Eğilimler ve ideal tipler*, İstanbul: Kayhan Matbaa.
- KEİG (2018). *Kadın Kooperatifleri Klavuzu*. http://www.keig.org/wp-content/uploads/2018/11/kooperatif_kilavuz_keigWeb.pdf (Erişim Tarihi: 23.01.2022).
- KGM (2012). *Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri*
- Kurtuluş, G. (2019). *Türkiye'de yeni kooperatifçilik hareketinin sosyal ve dayanışma ekonomisi kapsamında incelenmesi*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Krishnakumar, A. (2021). *Female-led cooperatives in Brazil show how to empower women and sustainably farm the land*. World Economic Forum.

- <https://www.weforum.org/agenda/2021/03/female-led-cooperatives-in-brazil-show-how-to-empower-women-and-sustainably-farm-the-land/>
- Larrabure, M., Vieta, M. ve Schugurensky, D. (2011). *The 'new cooperativism' in Latin America: Worker-recuperated enterprises and socialist production units*. *Studies in the Education of Adults*, 43(2), 181-196.
- Lorendahl, B. (1996). *New cooperatives and local development: A study of six cases in Jamtland, Sweden*. *Journal of Rural Studies*, 12 (2), 143-150.
- McMurtry, J.J. (2013). *Prometheus, trojan horse or frankenstein? The social and solidarity economy as community creation*, Market Wedge or State Monster, Geneva: UNRISD.
- ILO (2014). *Sürdürülebilir girişim programı: Sosyal ve dayanışma ekonomisi*.
- Monzón, J.L. ve Chaves, R. (2017). *Recent evolutions of the social economy in the European Union*. Brussels: European Economic and Social Committee, CIRIEC.
- Nasioulas, I. (2012). *Social cooperatives in Greece. Introducing new forms of social economy and entrepreneurship*. *International Review of Social Research*, 2 (2), 141-161.
- Nippierd, A. (2002). *Women and co-operatives: A global perspective*. International Labour Office.
- Özbilger, H. İ. (2022). *Sosyal kooperatifçilik ve kalkınma*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- Polat, H. (2017). *Yeniden yorumlanan değerler ve ilkeler ışığında yarının işletmesi kooperatif*. Ankara: Orkide Matbaası.
- Petter, A. (2014). *Sosyal dayanışma ekonomisi*. İstanbul: Dipnot Yayınları.
- Ripess. (2015). *Global vision for a social solidarity economy convergences and differences in concepts*. Definitions and Frameworks. https://www.ripess.org/wp-content/uploads/2015/05/RIPESS-Vision_EN.pdf
- Serter, N. (2012). *Bir devlet görevi olarak eğitim*. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 31, 381-394.
- Simurg (2022). *Simurg harita çalışması*, <https://simurg.org.tr/harita/>
- Stryjan, Y. ve Wijkström, F. (1996). *Cooperatives and nonprofit organizations in Swedish social welfare*. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 67 (1), 5-27.
- Şahankaya Adar, A., Dedeoğlu, S. ve Kurtuluş, G. (2023). *Türkiye'de kadın kooperatifleri: Mevcut durum analizi, kadın güçlenmesi ve istihdam yaratma potansiyeli*. *Çalışma ve Toplum*, 2(77), 1171-1208.

- Şen, G. (2021). *Kadın kooperatiflerinin bölgesel kalkınmada yeri; Kütahya üretken eller kadın kooperatifi örneği*. 3-5 Eylül 2021, XI. UMTEB Uluslararası Mesleki ve Teknik Bilimler Kongresi, 23-29.
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (1995). *ICA Kooperatif Kimlik Bildirgesi*.
- Thomas, A. (2004). *The rise of social cooperatives in Italy*. International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations, 15 (3), 243-263.
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2017). *Türkiye kooperatifçilik raporu 2016*. <http://koop.gtb.gov.tr/data/592ea2dd1a79f514ac499aae/TKR-2016-2017%200804-BASIM.pdf>.
- Topaloğlu, E. Ö., ve Topaloğlu, M. (2017). *Türkiye’de kadın girişimci kooperatifler: Bacıyan-ı Meram örneği*. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, 52(Özel sayı), 203-218.
- Kutluay Tutar, F. ve Alpaslan, C. (2017). *Kadın yoksulluğuyla mücadelede mikro kredinin etkisi ve Niğde ili örneği*. ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(1), 175-207.
- TÜSEV. (2018). *Sosyal kooperatifçilik: Yasal mevzuat açısından Avrupa Birliği örnekleri ve Türkiye’deki gelişmeler*. https://www.tusev.org.tr/usrfiles/images/TUSEV_SosyalKooperatifBilgiNotuTR.08.11.18.pdf,
- US Federation of Worker Cooperatives. (2014). *What is a worker cooperative?* <https://usworker.coop/what-is-a-worker-cooperative/>
- Quiroz Nino, C., ve Murga Menoyo, A. (2017). *Social and solidarity economy, sustainable development goals, and community development: The mission of adult education and training*. Sustainability, 9(12), 2164.
- Veltmeyer, H. (2018). *The social economy in Latin America as alternative development*. Canadian Journal of Development Studies, 39 (1), 38-54.
- Vieta, M. (2014). *The stream of self-determination and autogestión: Prefiguring alternative economic realities*. Ephemera: Theory & Politics in Organization, 14 (4), 781-809.
- Yıldırım, S., İslamoğlu, E. ve Ateş Torun, M. (2021). *Kadın kooperatiflerinin ve sosyal yaşamda rolü ve ekonomik önemi: Antalya ili örneği*. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi (International Journal of Innovative Approaches in Social Sciences), 5(3), 111-133. <https://www.aile.gov.tr/ksgm/ulusal-eylem-planlari/kadinin-guclenmesistrateji-belgesi-ve-eylem-plan-2018-2023/>. (Erişim Tarihi: 17.12.2022).
- <https://ticaret.gov.tr/data/5d41a0d313b87639ac9e013d/8cdca2127f2668cc6c36d994707643d5.pdf> (Erişim Tarihi: 15.12.2022).

<https://www.aile.gov.tr/ksgm/haberler/kadinistihdaminin-anahtari-kadin-kooperatifleri-olacak/> (Erişim Tarihi: 07.11.2022).

<https://www.marmarakadinlartirliği.com/2020/07/27/marmarakadinlar-birliği-kuruluyor/> (Erişim Tarihi: 18.04.2023).

<http://www.sosyalkooperatifireni.org/> (Erişim Tarihi: 10.05.2023).

Bölüm 44

**Sosyal Medya
Fenomeninin Tanımı ve
Kavramsal Temeli: Etkileyici Mi?
Geleneksel Ünlü Mü? Mikro Ünlü Mü?**

Bora AÇAN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi; Yalova Üniversitesi Yalova Meslek Yüksekokulu Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü.
bora.acan@yalova.edu.tr; ORCID No: 0000-0001-6380-897X

ÖZET

Dijitalleşme olgusu ile beraber çarpıcı bir hızla gelişen internet teknolojileri ve yenilikler, beraberinde yeni kavramları da ortaya çıkarmaktadır. Sosyal medyanın kullanımının kısa sürede önemli seviyelere ulaşması, sosyal medyanın tüketiciler tarafından yaygın kullanımı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan ve İngilizce “influencer marketing” terimiyle adlandırılan, sosyal medyadaki etkileyici kişiler ile gerçekleştirilen pazarlama yaklaşımının gelişerek hızla yaygınlaşması, etkileyicilerin önemini arttırmıştır. Sosyal medya, hızla gelişmesine paralel olarak artan kullanıcı sayısının etkisiyle kullanıcılarına yeni fırsatlar ve imkanlar sunmaktadır. Sıradan sosyal medya kullanıcıları arasından, popülerlik kazanan ve çok sayıda takipçisi olan sosyal medya fenomenleri ortaya çıkmış durumdadır. Bu bağlamda, sosyal medyanın ve etkileyici kişi pazarlamasının en temel unsurlarından biri olan sosyal medya fenomeni teriminin üzerinde durulmaktadır. Fenomen kavramının tanımı, kökeni ve kullanımına değinilmiş, sosyal medya fenomeni teriminin, *etkileyici*, *geleneksel ünlü* ve *mikro ünlü* kavramlarından hangisinin karşılığı olduğu çeşitli örneklerle yer verilerek gösterilmiştir. Bu doğrultuda, özellikle yabancı medya ve literatürden verilen örnekler ile “sosyal medya fenomeni” kavramı bir temele oturtulmaktadır. Ayrıca, gerçek hayatta sıradan bir bireyin sıra dışı bir yeteneği ile dikkat çekmesi bir fenomen hâline gelmesi ve başarılarını devam ettirerek profesyonel bir sporcu, bir sanatçı olarak ün kazanması mümkün olduğu gibi, sıradan bir sosyal medya kullanıcısının sosyal medyada ün elde ederek bir sosyal medya fenomeni hâline gelmesi ve ardından başarılarını, sanal alemin dışındaki medya ortamlarında da sürdürerek, geleneksel bir ünlü hâline dönüşebilmesi de mümkündür.

Anahtar kelimeler: Etkileyici, Geleneksel ünlü, Ünlü Etkileyici, Mikro ünlü, Sosyal medya etkileyicisi, Sosyal Medya Fenomeni.

Definition and Conceptual Basis of the Social Media Phenom : Is It Influencer? Traditional Celebrity? Micro Celebrity?

ABSTRACT

Internet technologies and innovations, which are developing at a striking pace with the phenomenon of digitalization, also reveal new concepts. The use of social media has reached significant levels in a short time, the widespread use of social media by consumers and the rapid spread of the marketing approach that is carried out with influencers on social media, which is called

“influencer marketing” in English, has increased the importance of influencers. Social media offers new opportunities and possibilities to its users with the effect of the increasing number of users in parallel with its rapid development. Among ordinary social media users, social media phenoms who have gained popularity and have a large number of followers have emerged. In this context, the term social media phenom, which is one of the most basic elements of social media and influencer marketing, is emphasized. The definition, origin and use of the concept of phenomenon are mentioned, and it is shown which of the concepts of *influencer*, *traditional celebrity* and *micro celebrity* corresponds to the term social media phenom, by giving various examples. In this direction, the “social media phenom” is placed on a conceptual basis, especially with examples given from foreign media and literature. In addition, just as it is possible for an ordinary individual in real life to attract attention with an extraordinary talent and become a phenom and gain fame as a professional athlete and an artist by continuing his success, it is also possible for an ordinary social media user to become a social media phenom by gaining fame on social media, and then to become a traditional celebrity by continuing their success in media environments outside the virtual world.

Key Words: Influencer, Traditional celebrity, Celebrity influencer, Micro celebrity, Social media influencer, Social media phenom.

GİRİŞ

Dijitalleşme, internet teknolojilerinin ve bu bağlamda sosyal medyanın hızlı gelişimi sonucunda, özellikle geride bıraktığımız son yirmi yıl içerisinde internet teknolojilerinde önemli değişim ve dönüşümler gerçekleşmeye başlamış ve hızla devam etmektedir.

Nisan 2023 itibariyle Dünya’da 5,18 milyar internet kullanıcısı bulunmaktadır. Bu internet kullanıcılarının 4,8 milyarı, dolayısıyla Dünya nüfusunun yüzde 59,9’u sosyal medya kullanmaktadır (Petrosyan, 2023). Türkiye’de ise 2023 yılının Ocak ayında internet kullanıcı sayısı 71,38 milyondur. Aynı tarihte Türkiye’de sosyal medya kullanıcı sayısı 62,55 milyondur (Kemp, 2023). Dolayısıyla teknolojik gelişmenin getirdiği bir sonuç olarak sosyal medya tüm dünyada çok yaygın kullanıldığı gibi, ülkemizde de nüfusun büyük bir kısmı tarafından kullanılmakta ve her geçen gün yaygınlaşmaktadır.

Sosyal medya ve sosyal medyaya bağlı teknolojiler olgunlaştıkça yeni iş modelleri, teknolojiler ve sosyal eleştiriler ortaya çıkmaktadır. Sosyal medya bir zamanlar nokta-com çağının çirkinliğine karşı inşa edilmiş bir dizi teknoloji

şeklinde görülürken, günümüzde neoliberal kapitalizm ve veri gözetimi ile iç içe geçmiş şekildedir ve uzaktan izleyenlerde hem heyecan hem de korku uyandırmaktadır. Son on yılda sosyal medya, Silikon Vadisindeki teknoloji uzmanlarının rüyası olmaktan çıkmış ve çağdaş dijital yaşamın merkezi konumuna gelmiştir (Boyd, 2015:2). Sosyal medyanın kullanımının kısa sürede önemli seviyelere ulaşması, sosyal medyanın tüketiciler tarafından yaygın kullanımı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan, İngilizce “influencer marketing” terimiyle adlandırılan ve sosyal medyadaki etkileyici kişiler ile gerçekleştirilen etkileyici kişi pazarlamasının gelişerek hızla yaygınlaşması, etkileyicilerin önemini arttırmıştır.

İnsanları harekete geçmeye teşvik etme açısından etkileyici kişi pazarlaması ve ağızdan ağıza pazarlama köklü bir geçmişe sahiptir. Ancak, bugün etkileyici kişi pazarlamasını geçmişe göre konuyla daha alakalı hâle getiren bir dizi faktör mevcuttur. Bu faktörlerden birincisi, sıradan tüketicilerin markalara karşı giderek artan güvensizliği ve ücretsiz içeriğe erişimlerini ihlal eden geleneksel kesintili pazarlama tekniklerine karşı bir antipati olması; o kadar ki giderek daha fazla reklam engelleme yazılımı kullanılıyor. İkincisi, bu kadar çok içeriğin ve bu kadar çok kanalın olduğu bir dünyada, pek çok marka Seth Godin’in daha fazla harcayıp karşılığında daha az aldığı kısır döngüde sıkışıp kalıyor. Geleneksel reklamcılık etkili olmayı sürdürürken, günümüz pazarlamacılarının topluluklarla etkileşim kurmaya ve olumlu ağızdan ağıza pazarlamaya odaklanması zorunludur ve etkileyiciler bu denklemin önemli bir parçasıdır. Üçüncüsü, etkileyiciler ana akım ünlü kişiler ile sınırlıyken, sosyal medyanın hedef kitlelere ulaşması ve kaliteli içerik oluşturacak kaynaklara daha kolay ulaşılabilmesiyle yeni nesil etkileyiciler meydana çıkmıştır (Backaler, 2018:16-17).

Sosyal medya, hızla gelişmesine paralel olarak sürekli artan kullanıcı sayısının etkisiyle kullanıcılarına yeni fırsatlar ve imkanlar sunmaktadır. Bu bağlamda, sıradan sosyal medya kullanıcıları arasından, popülerlik kazanan ve çok sayıda takipçisi olan sosyal medya fenomenleri ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, bu çalışmada ulusal literatürde kullanılan sosyal medya fenomeninin kavramsal temeli ve kökeni ortaya konularak, internet teknolojilerinin gelişmesine paralel olarak sosyal medya olgusunun ve sosyal medya ile ilgili temel kavramların ilk ortaya çıktığı gelişmiş ülkelerde sosyal medya fenomeni ve fenomen kavramının özellikle gerçek hayatta kullanımına dair örnekler verilerek konunun açığa kavuşturulması amaçlanmıştır.

ETKİLEYİCİ KAVRAMI VE ETKİLEYİCİ TÜRLERİ

Etkileyici Kavramı

Cambridge Dictionary Sözlüğü'nde İngilizce “influencer” sözcüğü, “*diğer insanların davranış şeklini etkileyen veya değiştiren biri*” (Cambridge University Press & Assessment, t.y.) olarak tanımlanmaktadır. Merriam-Webster.com Dictionary sözlüğünde ise “*etki uygulayan biri: başkalarının eylemlerine ilham veren veya rehberlik eden kişi*” (Merriam-Webster, t.y.) şeklinde tanımlanmaktadır. Tanımlardan, İngilizce “influencer” sözcüğünün genel olarak başkalarının davranışı üzerinde etkili olan bir kişiyi ifade ettiği görülmektedir.

Collins sözlüğünde, influencer, “*diğer birçok insanı, örneğin sosyal medyadaki takipçilerini, yaptıklarının aynısını yapmaya, satın almaya veya kullanmaya ikna edebilen kişidir. Bunu yapmaları karşılığında genellikle onlara ödeme yapılır veya ücretsiz ürünler verilir*” (Collins, t.y.) şeklinde ve Merriam-Webster.com Dictionary sözlüğünde, sosyal medyada paylaşım yaparak tüketici ürünü gibi bir şeye ilgi uyandırabilen kişi (Merriam-Webster, t.y.) olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlar ve açıklamalar birlikte değerlendirildiğinde, “influencer” yani “etkileyici”, sosyal medyayı kullanarak ürün ve hizmetleri tanıtan, destekleyen ve tavsiye eden, böylece takipçileri başta olmak üzere, sosyal medya kullanıcılarını bu ürün ve hizmetleri satın almaları, kullanmaları için etkileyen kişidir, şeklinde tanımlanabilir.

Etkileyici Türleri

Association of National Advertisers (ANA), “ANA Üyeleri Influencer Pazarlamasını Nasıl Kullanıyor” başlıklı Nisan-2018 tarihli araştırma raporunda, etkileyicileri ünlü etkileyici, makro etkileyici, mid-level (orta düzey) etkileyici ve mikro etkileyici olarak sınıflandırmıştır (Association of National Advertisers, 2018:13, 14):

- *Mikro etkileyici*, 50 - 25.000 arasında takipçisi olan etkileyici,
- *Mid-level etkileyici*, 25.000 - 100.000 arasında takipçisi olan etkileyici,
- *Makro etkileyici*, 100.000'den fazla takipçisi olan etkileyici,
- *Ünlü etkileyici*, spor, filmler ve televizyondan adını herkesin bildiği etkileyici.

Campbell ve Farrell (2020:471-472), sosyal medyadaki etkileyicileri, nano etkileyiciler, mikro etkileyiciler, makro etkileyiciler, mega etkileyiciler ve ünlü etkileyiciler olmak üzere beş tür olarak sınıflandırmaktadır. Campbell ve Farrel'in (2020) bu sınıflandırmasına göre:

- *Ünlü etkileyiciler*, 1 milyondan fazla takipçisi olan, şöhreti sosyal medya dışında veya sosyal medyanın gelişiminden önce kazanmış olan etkileyiciler,
- *Mega etkileyiciler*, ünlü etkileyiciler gibi 1 milyon veya daha fazla takipçisi olan, belirli bir uzmanlıktan ünlü statüsü kazanmış etkileyiciler,
- *Makro etkileyiciler*, 100 bin ilâ 1 milyon takipçisi olan henüz şöhret kazanmamış, fakat son derece başarılı olan etkileyiciler,
- *Mikro etkileyiciler*, etkileyici olarak kariyer yapabilecek seviyede başarılı olan, 10 bin ilâ 100 bin takipçisi olan etkileyiciler,
- *Nano etkileyiciler*, 10 binden az takipçisi olan ve takipçileri çoğunlukla tanıdıkları, arkadaşları ve yakınlarında yaşayan kişiler olan, henüz kariyerlerinin başındaki etkileyicilerdir.

Başka bir sınıflandırmada, sosyal medya ortamındaki etkileyiciler, mega, makro, mid-tier, mikro ve nano etkileyiciler olarak sınıflandırılmaktadır (Sanders, 2023):

- *Mega etkileyici*: Ünlü statüsüne sahip olması dolayısıyla sosyal medyada sık görünen, 1 milyondan fazla takipçisi bulunan etkileyiciler.
- *Makro etkileyici*: Ünlüler, sporcular, televizyon kişilikleri ya da fikir lideri olan ve 500 bin ilâ 1 milyon takipçisi bulunan etkileyiciler.
- *Mid-tier etkileyici*: Takipçilerinin güvendiği güçlü bir içerik oluşturucusu olmakla beraber ünlü statüsüne sahip olmayabilen, 50 bin ilâ 500 bin takipçisi bulunan etkileyiciler.
- *Mikro etkileyici*: Takipçileriyle yakın bağ kurmuş ve daha niş odaklı olma eğiliminde olup, 10 bin ilâ 50 bin takipçisi bulunan etkileyiciler.
- *Nano etkileyici*: İçerikleri hedef kitlesi için kişiselleştirilmiş ve hiper özgün olan, bin ilâ 10 bin takipçisi bulunan etkileyiciler.

Backaler (2018:22) ise, etkileyicileri üç tip olarak sınıflandırmakta ve bu üç grup etkileyiciyi ünlü etkileyiciler, kategori etkileyiciler ve mikro etkileyiciler olarak sınıflandırmaktadır. Backaler'e (2018) göre: *Ünlü etkileyiciler*, geniş tabanlı bir üne sahip olan müzisyenler, aktörler, sporcular gibi geleneksel ünlülerdir. *Kategori etkileyiciler*, çoğunlukla müzik, güzellik, otomotiv gibi belirli bir konuda uygulayıcı veya belirli bir ilgisi veya uzmanlığı olan ve o konu ile ilgili güvenilir bir bilgi kaynağı olduğuna diğer insanları inandıran biri olup, geniş bir kitle arasında ünlü olmayabilir ancak niş tutum, inanç ve davranışları ile insanları değiştirebilecek yeterli etkiye sahiptir. *Mikro*

etkileyiciler ise, önemli çevrimiçi erişime sahip olmasa da belirli bir konu, marka veya ürün kategorisi hakkında çok tutkulu olan kişilerdir.

Association of National Advertisers (2018), Backaler (2018), Campbell ve Farrell (2020) ve Sanders (2023) tarafından yapılan sınıflandırmalar incelendiğinde, çoğunda etkileyici türlerini adlandıran isimlerin genellikle birbirine benzer olduğu ve etkileyici türlerinin sınıflandırılmasında takipçi sayısı ile ünlü olma biçimi kriterlerinin önemli olduğu görülmektedir. Bu sınıflandırmalarda, etkileyici türünü belirlemede kullanılan takipçi sayısının kaynaklarda farklılık gösterdiği görülmektedir. Takipçi sayısı kriterinin zaman içerisinde sosyal medyanın yaygınlaşmasına, kullanıcı sayılarının ve takipçi sayılarının değişmesine bağlı olarak ve özellikle sınıflandırmayı yapan yazarın bakış açısına göre değişkenlik göstermesi, takipçi sayısı ile ilgili genel kabul görmüş bir standart olmadığını göstermektedir. Bununla beraber, diğer bir kriter olarak ünlü olma veya sosyal medyada ün kazanmanın etkileyici türlerini sınıflandırmada dikkate alındığı görülmektedir. Yukarıda belirtilen sınıflandırmaların hepsinde, geleneksel üne sahip olan ünlülerin bir etkileyici türü olarak sınıflandırıldığı görülmektedir. Buna göre, sosyal medyadaki etkileyicilerin temel olarak, sosyal medyanın dışında geleneksel medya ortamlarında şöhret sahibi olmuş aktörler, sanatçılar, sporcular gibi ünlü etkileyiciler (Association National Advertisers, 2018:13, 14; Backaler, 2018: 22; Campbell ve Farrell, 2020:471-472) ile sosyal medyada ünlü statüsü kazanmış yani sosyal medya platformlarında paylaşımlar yaparak takipçileri arasında ünlü olmuş veya ün kazanmakta olan (Sanders, 2023; Campbell ve Farrell, 2020:471-472) etkileyicilerden oluştuğu görülmektedir. Dolayısıyla etkileyiciler, ünlü olma durumlarına göre, geleneksel ünlüler ve mikro ünlüler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Geleneksel Ünlü: Ünlü Etkileyici

Geleneksel ünlüler, film, müzik, televizyon ve spor gibi kurumsal araçlar vasıtasıyla ünlü sermayesini elde ederler (Brooks, Drenten ve Piskorski, 2021:528). Müzisyenler, sporcular ve aktörler gibi geleneksel ünlüler, geniş tabanlı üne sahip olduklarından ana akım hayran grubu üzerinde etkili olabilirler (Backaler, 2018:22). Günümüzde sosyal medyada birçok geleneksel ünlü aktif olarak yer almakta ve birer etkileyici olarak, etkileyici kişi pazarlaması (influencer marketing) faaliyetlerini yerine getirmektedirler.

Ünlü etkileyici (celebrity influencer), sosyal medya dışında ya da sosyal medyadan önce ün kazanmış olan etkileyicidir (Campbell ve Farrell, 2020:471). Dolayısıyla, ünlü etkileyiciler, halkın gözü önünde yaşayan tanınmış kişilerdir. Sosyal medyada var olmalarının ötesinde ünlüdürler. Ek olarak, çoğu

ünlü etkileyicinin 1 milyondan fazla takipçisi vardır. Daha çok Instagram ve Twitter sosyal medya platformlarında aktiflerdir. Küresel bir erişime ve kitlesel pazar çekiciliğine sahiptirler. Onlar için, halktaki imajları çok önemlidir, bu nedenle marka ortaklıklarını seçerken dikkatli davranmaktadırlar. Aktör, müzisyen, şarkıcı, model, atlet veya televizyon kişiliği şeklinde kariyer sahibi olduklarından dolayı, genellikle başka taahhütlerinin bulunması nedeniyle birçok ünlü, tam zamanlı bir etkileyici değildir (Alain, 2022). Sosyal medyanın gelişmesinden önce veya ondan bağımsız olarak şöhret ve ün yaşayan Kim Kardashian, Paris Hilton ve Selena Gomez gibi ünlü etkileyiciler, artık kariyerlerini desteklemek ve marka ortaklıklarını yaygınlaştırmak için sosyal medyayı kullanmaktadırlar. Ünlü etkileyicilerin genellikle 1 milyondan fazla sayıda takipçileri ve tanınmış markalarla yaptıkları büyük destek anlaşmaları vardır (Campbell ve Farrell, 2020: 471).

Etkileyici kişi pazarlamasının gerçekleştirildiği sosyal medya platformlarından biri olan Instagram'da 2023 yılında, en yüksek ücretli Instagram yıldızlarının başında Cristiano Ronaldo ve ardından sırasıyla Kylie Jenner, Leo Messi, Selena Gomez, Dwayne Johnson, Kim Kardashian, Ariana Grande, Beyonce Knowles, Khloe Kardashian ve onuncu sırada Kendall Jenner yer almaktadır. 2023 yılında en yüksek ücretli Instagram ünlüsü ve etkileyicisi Christiano Ronaldo, gönderi başına tahmini ortalama 2.397.000 Amerikan doları gibi yüksek bir bedelle 2023 Instagram zenginleri listesinin zirvesinde yer almaktadır (Geysler, 2023). Trackalytics (2023) web sitesinde yayınlanan listeye göre, Instagram sosyal medya platformunda en çok takipçiye sahip olan etkileyicilerin, mikro ünlüler değil, ünlü etkileyiciler, diğer bir ifadeyle geleneksel ünlüler olduğu görülmektedir.

Dünyanın en popüler futbolcularından biri olan ve tanıtıma ihtiyacı olmayan Christiano Ronaldo, herhangi bir spor markasının marka desteği için hayalindeki ünlüdür. Sık sık sadece bir markadan bahseden ve altyazı yazmayan başka ünlülerin aksine, iyi bir iş ortaya koymaktadır. Ronaldo'nun, Clear marka şampuanı tanıttığı paylaşımları, tanıtımını yaptığı markalara bir örnektir (Geysler, 2023). Ünlülerin özgün taktikleri, geleneksel tanıtım yöntemlerinden kaçınarak hayranlarla doğrudan iletişim kurmalarını da içermektedir. Bu durum, 2013 yılının Aralık ayında Beyoncé'nin önceden bir tanıtım veya pazarlama faaliyetinde bulunmadan, doğrudan kişisel Instagram hesabında takipçilerine duyurarak albümünün tamamını yayınladığında açıkça görülmüştür (Hearn ve Schoenhoff, 2015:204). Tüketiciler, ünlü etkileyicilere yönelik olumlu bir tutuma sahiplerse, ünlü etkileyicinin markasının ürünleri için satın alma niyeti geliştirmeleri daha olasıdır. Bu, özellikle tüketici, ünlüler hakkında konuşmaktan ve haberlerini takip etmekten hoşlanıyorsa söz konusudur (Yeap,

2022:1335). Trivedi (2018:267), katılımcıların, dijital medya ortamlarında moda ve yaşam tarzı endüstrisindeki ünlü etkileyiciler ile konusunda uzman etkileyicileri takip ettiği çalışmasında, çekici ünlü etkileyicilerin uzman etkileyicilere göre Y kuşağı üzerinde daha yüksek bir etkiye sahip olduklarını, olumlu marka tutumunun oluşmasını sağlayarak satın alma niyetine yol açtıklarını ortaya koymuştur. Yeap (2022:1332), çalışmasında ünlü etkileyicinin ürün markasına yönelik tüketici tutumunun, satın alma niyeti üzerinde olumlu etkisinin olduğunu ve tüketicinin ünlü etkileyiciye yönelik yoğun-kişisel düzeydeki aşırı saygısının, tutum-satın alma niyeti bağlantısını güçlendirdiğini rapor etmiştir.

Mikro Ünlü: Sosyal Medya Etkileyicisi

Ünlü kavramı, her yeni teknoloji ile yaratılan yeni şöhret biçimlerini kapsayacak şekilde zamanla gelişme göstermiştir. Dijitalleşen dünyada, ünlerini sosyal medyaya borçlu olan ve daha çok sosyal medya etkileyicileri olarak bilinen yeni idollerin geliştiği görülmektedir (Ruiz-Gomez, 2019:9). Sosyal medya etkileyicileri yeni bir ünlü biçimidir. Genel olarak, sporcular ve eğlence yıldızlarından oluşan ve özenli yıldız sistemleri (örneğin: Hollywood star sistemi, sportif star derecelendirmeleri, K-pop idol sistemleri) ile ortaya çıkan ve ardından medya ve profesyonel menajerler tarafından yetiştirilen geleneksel ünlülerin aksine, sosyal medya etkileyicileri kendi ayakları üzerinde yükselmektedir (Hung, 2020:329). Piehler ve diğerlerine (2022:408) göre, orijinal sosyal medya etkileyicileri sosyal medya aracılığıyla ünlü olan şöhretsiz ünlülerdir. Sosyal medyada mikro ünlüler, sosyal medya etkileyicileri şeklinde adlandırılmaktadırlar (Chae, 2017:246).

Mikro ünlü, izleyicilerin hayran kitlesi olarak kabul edildiği bir zihniyet ve uygulamalar dizisidir; benlik sunumu dikkatle yapılandırılarak ve hayran yönetimi sürdürülerek popülerlik korunmaktadır. Günümüzde çevrimiçi statü elde etmek amacıyla sıradan bireyler mikro ünlü taktiklerini benimsemektedir. Bununla beraber, ünlüler de popülerliklerini ve imajlarını korumak için benzer teknikleri sosyal medyada kullanılmaktadırlar (Marwick ve Boyd, 2011:140).

Enke ve Borchers (2019:261), sosyal medya etkileyicilerini, sosyal ağda içerik üretimi, içerik dağıtımı, etkileşim ve kişisel görünüm yoluyla organizasyonel paydaşlarla belirli bir niteliğe sahip önemli sayıda ilgili ilişki kuran ve onları etkileyen üçüncü taraf aktörler olarak tanımlamaktadır.

Sosyal medya etkileyicileri, sosyal medya ortamında kişisel hayatlarını takipçilerine sergileyen çevrimiçi ünlülerdir (Chae, 2017:246). Sosyal medya etkileyicisi, sosyal ağlar sayesinde oldukça çok dikkat çekerek ve özgün bir kişisel marka oluşturarak, reklamcılarının ve şirketlerin tüketiciye ulaşmak

amacıyla kullanılacakları bir ünlü sermaye şekli yaratmaya çalışmaktadır (Hearn ve Schoenhoff (2015:194). Mikro ünlü, çevrimiçi bağlantılarını bir izleyici veya hayran kitlesi olarak görmekte ve onlara yanıt vermek için anlık mesajlaşma, Twitter, e-posta gibi iletişim teknolojilerini kullanmakta ve popülerliklerini attırmak için seyirci ile gösteri ve izleyici ile icracı arasındaki geleneksel engelleri yıkan bu etkileşimi sürdürmek zorunluluğu hissetmektedir. Mikro ünlünün, hayranlarıyla doğrudan etkileşim içerisinde olmasına karşılık, geleneksel ünlüler sadece erişim ve etkileşim yanılması vermektedirler. Mikro ünlünün ününü veya kötü şöhretini koruması için etkileşim içerisinde olması çok önemlidir (Marwick, 2013:118).

FENOMEN KAVRAMI VE KÖKENİ

Fenomen sözcüğünün anlamı ve kökeni üzerinde durularak açıklanması ve kullanım örneklerinin verilmesi, kavramın anlaşılmasını sağlamak açısından önemlidir.

Fenomen Kavramı

Türk Dil Kurumu sözlüklerinden, Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü'nde fenomen sözcüğü, olgu ve olay olarak tanımlanarak “*Zira kendisi, tüm sanatçılar arasında en büyük fenomenidir*” (Türk Dil Kurumu [TDK], t.y.) cümlesi örnek olarak verilmektedir.

İngilizce “phenomenon” en genel olarak gözlemlenebilir bir duruma veya olaya atıfta bulunur. Örneğin kasırganın bir tür hava fenomeni olması gibi. Fenomen aynı zamanda, film dünya çapında bir fenomen hâline geldi, cümlesinde olduğu gibi, olağanüstü bir olayı veya yaygın dikkat ve ilginin konusu hâline gelen bir şeyi ifade etmek için de yaygın şekilde kullanılmaktadır. “Phenomenon”, ara sıra olağanüstü bir yeteneğe veya kabiliyete sahip olan bir kişiyi, özellikle de dâhi olarak görülen nispeten genç olan bir kişiyi belirtir. Bu durumda, “phenomenon” sözcüğünün kısaltılmış biçimi olarak “phenom” sözcüğü, 14 yaşındayken uluslararası alanda tanınan bir satranç fenomeni hâline geldi, cümlesinde olduğu gibi, genel olarak “phenomenon” sözcüğü ile aynı anlamda kullanılmaktadır (Dictionary, t.y. a).

Genç bireylere atıfta bulunmak amacıyla çok yaygın kullanılan ve fenomen (phenomenon) ile aynı anlama gelen “phenom” sözcüğü, biraz gayri resmidir (Dictionary.com, t.y. b). Fenomen sözcüğünün İngilizcedeki kısaltılmış biçimine benzer bir kullanım, Türkçede bulunmamaktadır. TDK İmlâ Kılavuzu'nda (1996:187), genel dizin içerisinde sadece fenomen, fenomenizm, fenomenoloji sözcükleri yer almaktadır.

Macmillan Sözlüğü'nde, fenomen sözcüğünün kısaltılmış biçimi “phenom” sözcüğünün tanımında “phenom”un bir fenomen ve dikkate değer, umut veren bir kişi olduğu belirtilmektedir (Macmillan Education, t.y.). Oxford English Dictionary sözlüğünde, “*özellikle alışılmadık derecede yetenekli bir kişi (çoğunlukla genç bir sporcu), bir dâhi*” (Oxford University Press, t.y. a) olarak tanımlanmaktadır. Tanımlarda verilen anlamı göz önüne alındığında, İngilizce “phenom” (fenomen) sözcüğünün İngilizce “influencer” (etkileyici) teriminin Türkçe çevirisi veya karşılığı olmadığı net ve açık olarak anlaşılmaktadır. Çünkü etkileyici, çalışanlardan, müşteri savunuculardan, içerik oluşturuculardan ve ünlülerden biri olabilir (Marketing Accountability Standards Board [MASB], t.y.). Dolayısıyla, etkileyici kavramı, geleneksel ünlü, mikro ünlü dahil tüm etkileyici türlerini kapsayan, ifade eden temel bir kavramdır. Buna göre, İngilizce “phenom” sözcüğü, yukarıda verilen tanımlarda (Dictionary, t.y. a; Macmillan Education, t.y.; Oxford University Press, t.y. a) belirtildiği gibi, olağanüstü yetenekli, dâhi, dikkat çekici olan farklı bir kişiyi ifade etmek amacıyla kullanıldığından; sosyal medya fenomeni terimi, sosyal medya dâhisi ya da sosyal medyanın dikkate değer, istisna kişisi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla sosyal medyada sıradan bir bireyken, yetenek ve becerisi ile olağanüstü bir başarı göstererek önemli sayıda hayran kitlesi oluşturarak milyonlarca sosyal medya kullanıcısı arasından sıyrılarak öne çıkmış ve ünlülere benzer bir ün kazanmayı başarmış bir birey, istisna bir kişi veya bir dâhi olarak görüldüğünden bir sosyal medya fenomenidir. Ulusal literatürde, Türkiye’de mikro ünlü kişilerin fenomen olarak isimlendirildiği, ancak bu kavrama Türkiye’de fenomen adını veren kaynağın bilinmediği Sabuncuoğlu ve Gülay (2014:6) tarafından belirtilmektedir. Sosyal medya fenomenleri, sosyal medyada yayınladıkları içerikler ile dikkat çeken, takipçi sayısını artıran kişiler (Sarıtaş, 2018:73) olarak tanımlanmaktadır.

Fenomen Kavramının Kökeni

Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü'nde fenomen sözcüğünün, Fransızca kökenli olduğu belirtilmektedir (TDK, t.y.). İngilizcede ise “phenomenon” sözcüğünün ilk kayıtlarına 1580’lerde rastlanmaktadır. Phenomenon, Yunanca ‘phainómenon’dan, ‘görünmek, görünür hâle gelmek’ anlamına gelen ‘phainesthai’ fiilinden, ‘göstermek, gün ışığına çıkarmak, bilinmek anlamındaki ‘phainein’den, gelmektedir (Dictionary.com, t.y. a).

İngilizce “phenomenon” sözcüğünün kısaltılmış biçimi olarak “phenom” sözcüğünün Kuzey Amerika İngilizcesi orijinli olduğu ve kökeninin 19. yüzyılın sonlarına dayandığı belirtilmektedir (Oxford University Press, t.y. b). İngilizce “phenom” sözcüğü, “phenomenon” sözcüğünün kısaltılmış biçimi

olarak, olağanüstü yetenekli kişi anlamında 1880’lerden beri kullanılmaktadır. Fenomen olan kişiler, genellikle istisnaî yetenekleri veya becerileriyle ün kazanırlar. Bu, özellikle yaşının ötesinde yeteneğe sahip genç bireyler için geçerlidir. Yaşlı bir kişinin olağanüstü bir beceriye sahip olması daha az beklenmedik durum olduğundan, genç bir fenomenin yaşlandıkça fenomen olarak adlandırılma olasılığı azalmaktadır (Dictionary.com, t.y. b). İfade edildiği gibi, yaşından beklenmeyen bir kabiliyet veya beceri göstererek, akranları arasında ön plana çıkan, kendini gösteren ve daha çok genç kişiler genellikle fenomen olarak adlandırılmaktadır.

Wikipedia’da fenomen maddesinde, felsefede çeşitli filozoflarca farklı anlamlarda kullanıldığı görülen fenomen kavramının genellikle; denenebilen, algılanabilen ve somut olan olay ve nesne kavramlarını ifade edebileceği belirtilerek, Platon Diyaloglar’dan aktarılan Phaidon Diyalogundan verilen örnekte, Platon için fenomenin, ebedî ve mükemmel olan formların yani ideanın, gerçekte hakikat olmayan bozuk ve geçici kopyaları olduğu ifade edilmektedir (“Fenomen,” 2017). Belirtildiği gibi felsefî bakış açısıyla sosyal medya fenomeninin, gerçek hayatın içinde şöhreti yakalamış gerçek şöhret sahipleri olan sanatçılara, sporculara ve benzerlerine benzeyen, ama aynı olmayan bir ünü sanal alemde kazanan bireyler olduklarından fenomenin aynı zamanda mikro ünlü ile eş anlamlı kullanıldığı çıkarımında bulunulabilir.

Fenomen Kavramının Kullanımı

“Phenomenon” ile aynı anlama gelmek üzere kullanılan İngilizce “phenom” sözcüğü ile ifade edilen fenomen, olağanüstü bir yeteneğe veya kabiliyete sahip bir kişidir. İngilizce “phenom” sözcüğü, genellikle, satranç fenomeni (chess phenom) veya basketbol fenomeni (basketball phenom) sözcük grubunda olduğu gibi, fenomenin üstün olduğu belirli alan veya sahip olduğu beceriden önce gelmektedir. (Dictionary.com, t.y. b). İngilizcede “phenom” sözcüğünün üstün yetenekli özellikle genç kişiler için kullanıma bir örnek; Amerika Birleşik Devletleri’nin ilk Ulusal Gençlik Şairi ödülünün sahibi Amanda Gorman’ın ABD (Amerika Birleşik Devletleri) başkanlık seçimi ardından yapılan yemin töreninde gerçekleştirdiği performans sonrası, 22 yaşındaki şiir fenomeni Amanda Gorman açılışın ardından sosyal medyayı aydınlattı (22-year-old poetry phenom Amanda Gorman lights up social media after inauguration) başlığı (Axios, 2021) ile verilen haberdir.

Wallace (2021), Blue Magazine haber sitesinde yer alan, sosyal medya fenomeninin yükselişi: Yvngxchris (The Rise of Social Media Phenom: Yvngxchris) başlıklı yazısında, Yvngxchris için, hip-hop sanatına olan bağlılığının, onu yarım milyon takipçi ve on milyonlarca görüntüleme ve

akıştan oluşan bir kitleye ulaştırdığını ve sadece iki yıl içinde, 16 yaşında yaratıcı şarkı sözleriyle herkesin bildiği bir isim hâline geldiğini ifade etmektedir.

Kapetaneas ve diğerleri (2019), Instagram Fenomeni (Instagram phenom) Baby Chanco'nun arkasındaki kazançlı bebek modelleme işinin içyüzü (Inside the lucrative child modeling business behind Instagram phenom Baby Chanco), başlıklı haber yazılarında, sosyal medya fenomeni Baby Chanco'nun dolgun bir saçla doğduğunu ve Chanco'nun annesi Mami Kano'nun, henüz dört aylıkken, iri kahverengi gözleri ve kalın siyah saçları olan bebeğinin fotoğrafını Instagram'da yayınladıktan sonra paylaşımının binlerce beğeniyle sosyal medyada büyük yankı uyandırdığını belirterek Instagram'da yaklaşık 400 bin takipçisi olan Baby Chanco'nun kısa süre önce Pantene'nin Japonya'daki yeni yüzü seçildiğini belirtmişlerdir.

Koranteng (2012), Ana Free nasıl bir YouTube fenomeni oldu... (How Ana Free became a YouTube Phenom...) başlıklı haber yazısında, Ana Free'nin video kanalının 82 binden fazla abonesi, 3 milyon kanal görüntülemesi ve 31 milyondan fazla video görüntülemesi olduğunu belirtmekte ve Anglo-Portekizli genç sanatçının YouTube performansının, bir plak firması, menajeri, rezervasyon acentesi veya yayıncısı olmadan uluslararası iş birliklerine, liste başı tek parça şarkılara (single), biletleri tükenen konserlere ve küresel takipçi kitlesine yol açtığını ifade etmiştir.

Yukarıda verilen örneklerden, gerçek hayatın içerisinde İngilizce “phenom” sözcüğünü içeren “social media phenom” teriminin özellikle genç yaşta sıradan bir bireyken sosyal medyada ün kazanan bireyler için kullanıldığı görülmekle beraber, genç olmayan yaşlı insanlar için kullanıldığı örnekler de mevcuttur. Bu anlamda, spor yaparak kilo vermiş olan Kanada'nın Ontario Eyaleti'nden 73 yaşındaki bir kadın ile ilgili olarak, 73 yaşında fitness fenomeni (73-Year-Old Fitness Phenom) başlığı ile verilen televizyon haberi (CTV News Calgary, t.y.), İngilizcede “phenomenon” sözcüğünün kısaltılmış biçimi “phenom” sözcüğünün, genç olmayan ancak dikkate değer, yaşlıları arasında istisna olan oldukça yaşlı bir kişiyi belirtmek için kullanımına örnektir.

Providence Belediyesi'nin Baş Yargıç Frank Caprio, televizyonda yayınlanan davalarının profilini çıkaran ulusal yayınlar tarafından bir sosyal medya fenomeni (social media phenom) ve viral süperstar olarak adlandırılmaktadır. Mahkeme salonundaki oturumları sosyal medyada 1 milyardan fazla izlenmiştir ve artık onun ulusal çapta yayın için farklı televizyon programlarına satılmış televizyon dizisi vardır (Suffolk University Law School, 2019:4). İfade edildiği gibi, Providence Belediyesi Baş Yargıç Frank Caprio'nun duruşmalarının sosyal medyada büyük bir etki oluşturarak 1

milyardan daha fazla izlendiği, böylece oldukça yüksek bir izlenme başarısı elde ederek, Frank Caprio'nun sosyal medya fenomeni ve viral süperstar hâline geldiği yani ün kazandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, verilen örneklerden İngilizce “social media phenom” sözcük grubunun, sıradan bir bireyken sosyal medyada oluşturduğu içerikleri paylaşarak ün sahibi olan bireyleri kapsadığı görülmektedir.

Bu anlamda yabancı literatürde de sosyal medya fenomenlerinden bahsedilmektedir. Örneğin, Hanson (2016:xxii) tarafından yazılan “Mass Communication” isimli kitabın her bölümünde, o bölümün ana konusunu örnekleyen, medyadaki önemli kişiler ile ilgili kısa öyküler yer almakta ve bunlardan birinde video oyunu oyuncusu, sosyal medya fenomeni PewDiePie (social media phenom PewDiePie) anlatılmaktadır. Bununla beraber, sosyal medyada çevrimiçi ün kazanarak bir sosyal medya fenomeni olmak kolay değildir. Kavoori (2015:14), ünlü kültürünün çevrimiçi sisteminin, dolaylı bir söylem biçimi olarak “Vatandaş Gazeteciliği”ne (Citizen Journalism) bakarak incelenebileceğini, vatandaşlar tarafından her gün yüzlerce haber yayımlandığını, ancak bunlardan yalnızca bir avuç dolusu kadarının Youtube fenomeni (Youtube phenom) hâline geldiğini belirtmektedir.

Fenomenden Geleneksel Ünlüye Dönüşüm

Sıradan bir kişinin dikkat çekerek bir fenomen hâline gelmesi önemli olduğu gibi, bu başarıları devam ettirmek, sürdürmek de önemlidir. Sözlükte, “phenom” sözcüğünün kullanımı ile ilgili olarak, 12 yaşında bir tenis fenomeni, cümlesi örnek olarak verilmektedir (Dictionary, t.y. b). Dolayısıyla, bir genç teniste, futbolda akranlarına fark atarak dikkat çekecek şekilde başarılar elde edebilir ve bir tenis fenomeni, bir futbol fenomeni hâline gelebilir. Ancak, bu genç fenomenlerden bazılarının zaman içerisinde yeteneklerini geliştirerek başarılarını devam ettirmeleri ve uygun fırsatları yakalamaları sonucunda birer profesyonel tenisçi, profesyonel futbolcu olmaları mümkündür. Foster (2010:316), kitap incelemesi türündeki makalesinde, “The Sure Thing: The Making and Unmaking of Golf Phenom Michelle Wie” isimli kitabın, spor sosyolojisi derslerinin yanı sıra çocuk sporcular, kadın sporu, spor psikolojisi dersleri için uygun olduğunu belirterek, ESPN The Magazin yazarı Eric Adelson tarafından, Michelle Wie'nin fenomen bir golfçüden profesyonel bir golfçüye dönüşme sürecinin detaylarıyla anlatıldığını ifade etmektedir.

Aynı şekilde, sıradan bir sosyal medya kullanıcısının sosyal medyada ün elde ederek bir sosyal medya fenomeni hâline gelmesi mümkün olduğu gibi, bir sosyal medya fenomeninin de başarılarını devam ettirerek ve sanal alemin dışındaki ortamlarda da sürdürerek, uygun fırsatları yakalayarak, yetenek ve

kabiliyeti ile geleneksel bir ünlü hâline gelmesinin, bir ünlüye dönüşmesinin mümkün olduğu görülmektedir.

Apple Music web sitesinde, Johnny Orlando'nun temelleri (Johnny Orlando Essentials) başlığı altında, Johnny Orlando'nun Kanadalı sosyal medya fenomeninden pop yıldızına dönüşen bir sanatçı olduğu ifade edilmektedir (Apple, t.y.).

Sosyal medya etkileyicileri bugünlerde her yerdeler, Netflix filmlerinde oynuyor, kitap yazıyor ve hatta Met Gala'da görülyorlar. Sosyal medya etkileyicilerinin mevcudiyeti ana akım medyada artmasına rağmen, sosyal medya etkileyicilerine geleneksel ünlü gibi davranılmamalıdır. Brad Pitt veya Ariana Grande gibi geleneksel ünlüler, film, spor ve müzik gibi çeşitli eğlence endüstrilerinde çalışarak ün elde etmektedirler. Günümüzde sosyal medya, yetenek düzeyi ne olursa olsun her bireyin takipçi kazanabileceği, etkileyicilerin hâkim olduğu içeriğin oluşturulmasına katkı sağlamıştır (Kazi, 2021). Sosyal medyanın yolunu geleneksel ünlüler de bulmuş olsalar, daha önceleri halk tarafından bilinmeyen etkileyiciler, kariyerlerini çevrimiçi olarak inşa etmişlerdir (Schouten vd., 2020:259-260). Kazi'ye (2021) göre, bir etkileyicinin amacı; markalarla anlaşma yaparak ve kendi hayranlarına çeşitli ürünler tanıtarak insanları etkilemektir. Sosyal medya etkileyicileri ve geleneksel ünlüler arasında bir örtüşme olabilir. Addison Rae ve Charli D'Amelio gibi etkileyiciler, Addison Rae'nin bir filminin olması ve Charli D'Amelio'nun bir realite televizyon şovu olması nedeniyle ünlülere dönüşen etkileyiciler olarak kabul edilebilirler. Ancak bu durum, bu etkileyicilerin mutlaka geleneksel ünlü fırsatlarına sahip olmayı hak ettikleri anlamına da gelmez. Popüler kültürde ve reklamcılıkta etkileyicilerin bir yeri olmasına rağmen, geleneksel ünlülerle aynı seviyede değildir, bu nedenle takipçi sayıları yüksek olduğundan onlara bu şekilde davranılmaması gerektiğini, bunun sebebinin onları geleneksel ünlülerden farklı olarak sadece sosyal medyadaki niş bir kitlenin tanınması ve takipçi sayılarının her zaman garanti edilememesi olduğunu belirterek, herkesin bir hesap açarak, takipçi ve etkileşim alabileceğini ifade etmektedir. Ancak, gerçek hayatta yetenekli ve becerikli olan ve uygun fırsatla karşılaşan bireyler ünlü olabilme imkanını yakaladıkları gibi, aynı şekilde yetenek ve beceri sahibi olan sosyal medya fenomenleri de takipçi sayılarının çokluğu ile değil, yetenekleri ile sosyal medya ortamları dışında diğer medya ortamlarında kalıcı bir ün kazanabilir ve gerçek hayatta ünlü olabilirler.

SONUÇ

Ulusal literatürde kullanılan sosyal medya fenomeni teriminin kavramsal temeli ve kökeni ortaya konularak, internet teknolojilerinin gelişmesine paralel olarak sosyal medya olgusunun ve sosyal medya ile ilgili temel kavramların ilk ortaya çıktığı gelişmiş ülkelerde sosyal medya fenomeni ve fenomen kavramının özellikle gerçek hayatta kullanımına dair örnekler verilerek konunun açığa kavuşturulması amaçlanmıştır.

Gerçek şöhreti elde etmiş sanatçılar, sporcular gibi ünlü etkileyicilerden farklı olarak, şöhreti sosyal medyada elde eden diğer etkileyici türü olan mikro ünlülerin, yabancı literatürde yaygın şekilde sosyal medya etkileyicileri (Brooks, Drenten ve Piskorski, 2021; Chae, 2017; Hearn ve Schoenhoff, 2015; Hung:2020; Kazi, 2021; Piehler, Schade, Sinnig ve Burmann, 2022; Ruiz-Gomez, 2019) olarak isimlendirildikleri görülmektedir. Dolayısıyla, mikro ünlülerin ulusal literatürde de sosyal medya etkileyicisi olarak isimlendirilmeleri kavramsal açıdan yabancı literatürle uyumludur.

Sosyal medya etkileyicisi olarak da isimlendirilen mikro ünlülerin, örneklerde görüldüğü gibi, aynı zamanda sosyal medya fenomeni (Hanson, 2016; Suffolk University Law School, 2019; Wallace, 2021), Instagram fenomeni (Kapetaneas ve diğerleri, 2019), YouTube fenomeni (Kavoori, 2015; Koranteng, 2012) şeklinde ifade edildiği görülmektedir. İngilizce “phenom” sözcüğünün, “phenomenon” ile aynı anlama geldiği ve İngilizcede “chess phenom”, “basketball phenom” biçiminde fenomenin sahip olduğu beceri ya da üstün olduğu alandan sonra gelecek şekilde kullanıldığı (Dictionary.com, t.y. b) belirtildiğinden, ulusal literatürde mikro ünlü yerine fenomen veya sosyal medya fenomeni teriminin yaygın olarak kullanılmasının yabancı medya ve literatürde mevcut olan “social media phenom”, “Instagram phenom”, “YouTube phenom” ve benzeri kullanımlardan kaynaklı olduğu çıkarımında bulunulabilir.

Ulusal literatürde sosyal medya fenomeni teriminin kullanımının, sosyal medyanın ve dolayısıyla sosyal medya ile ilgili kavram ve terimlerin genel olarak ilk ortaya çıktığı gelişmiş ülkelerdeki kullanımlardan kaynaklanması son derece doğaldır. Ancak önemli olan, yabancı literatürdeki özgün bir terimin Türkçeye aktarılmasında, anlamının özgün terimin anlamından farklı bir kavramı isimlendirmeyecek ve anlamını değiştirmeyecek, aynı anlamı muhafaza edecek şekilde kullanılması önemlidir. Böylece, literatürde anlam birliği sağlanacak, Türkçeden yabancı literatüre veya yabancı literatürden Türkçeye çevirilerde de kavramsal açıdan farklılıklar ve anlamsal karışıklıklar yaşanmayacaktır. Bu açıdan ulusal literatürde, sosyal medya fenomeni teriminin

özgün anlamına uygun olarak mikro ünlüler için kullanılması önem taşımaktadır.

Gerçek hayatta sıradan bir bireyin spor veya sanatla ilgili sıra dışı bir yeteneği ile dikkat çekerek bir fenomen hâline gelmesi ve başarılarını devam ettirerek, uygun fırsatları değerlendirerek profesyonel bir sporcu veya bir sanatçı olarak ün kazanması mümkün olduğu gibi, sıradan bir sosyal medya kullanıcısı da sosyal medyada ün elde ederek bir sosyal medya fenomeni hâline geldikten sonra, eğer bir yeteneğe sahipse başarılarını sanal alemin dışındaki medya ortamlarında da sürdürerek, geleneksel bir ünlü hâline gelebilir veya bir ünlüye dönüşebilir. Sonuç olarak, mikro ünlü sosyal medya etkileyicisi olarak da belirtilen sosyal medya fenomenlerinin sosyal medya dışında, yetenekleri sayesinde gerçek şöhreti yakalamaları durumunda geleneksel ünlüye dönüşmeleri ve bir ünlü etkileyici hâline gelmeleri mümkündür.

REFERANSLAR

- Alain, T. (2022, 18 Şubat). *Macro-influencer or celebrity? Your guide to working with the stars*. <https://www.upfluence.com/influencer-marketing/macro-influencer-or-celebrity-your-guide-to-working-with-the-stars> adresinden 07 Ekim 2023 tarihinde alınmıştır.
- Apple (t.y.). Johnny Orlando Essentials, Apple Music Pop. <https://music.apple.com/ca/playlist/johnny-orlando-essentials/pl.889c8780b3d748ae812a12096e39ce72> adresinden 08 Ekim 2023 tarihinde alınmıştır.
- Association of National Advertisers. (2018). *Survey report: How ANA members are using influencer marketing* (2018, April). Association of National Advertisers. <https://www.ana.net/getfile/26389> adresinden 30 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Axios (2021, 21 Ocak). *22-year-old poetry phenom Amanda Gorman lights up social media after inauguration*. Economy&Business. <https://www.axios.com/2021/01/21/amanda-gorman-books-social-media> adresinden 07 Ekim 2023 tarihinde alınmıştır.
- Backaler, J. (2018). *Digital influence: Unleash the power of influencer marketing to accelerate your global business* (eBook). Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-78396-3>
- Boyd, D. (2015). Social media: A phenomenon to be analyzed. *Social Media + Society*, 1 (1), 1-2. <https://doi.org/10.1177/2056305115580148>
- Brooks, G., Drenten, J. ve Piskorski, M. J. (2021). Influencer celebrification: How social media influencers acquire celebrity capital. *Journal of Advertising*, 50(5), 528-547, <https://doi.org/10.1080/00913367.2021.1977737>
- Cambridge University Press & Assessment. (t.y.). Influencer, *Cambridge dictionary* içinde. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/influencer> adresinden 15 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Campbell, C., ve Farrell, J. R. (2020). More than meets the eye: The functional components underlying influencer marketing. *Business Horizons*, 63(4), 469-479. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2020.03.003>
- Chae, J. (2017). Explaining females' envy toward social media influencers. *Media Psychology*, 21(2), 246-262. doi:10.1080/15213269.2017.1328312
- Collins. (t.y.). Influencer. *Collins dictionary* içinde. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/influencer> adresinden 03 Ekim 2023 tarihinde alınmıştır.

- CTV News Calgary. (t.y.). *73 - year - old fitness phenom* [Video]. <https://calgary.ctvnews.ca/video?clipId=1841777> adresinden 21 Ağustos 2022 tarihinde alınmıştır.
- Dictionary.com (t.y. a). Phenomenon. *Dictionary.com* içinde. <https://www.dictionary.com/browse/phenomenon> adresinden 16 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Dictionary.com (t.y. b). Phenom. *Dictionary.com* içinde. <https://www.dictionary.com/browse/phenom> adresinden 15 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Enke, N., ve Borchers, N. S. (2019). Social media influencers in strategic communication: A conceptual framework for strategic social media influencer communication. *International Journal of Strategic Communication*, 13(4), 261-277. <https://doi.org/10.1080/1553118x.2019.1620234>
- Fenomen. (2017, Ocak). *tr.wikipedia.org* içinde. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Fenomen> adresinden 07 Ekim 2023 tarihinde alınmıştır.
- Foster, R. S. (2010). The sure thing: The making and unmaking of golf phenom Michelle Wie. By Adelson Eric. Published in 2009 by ESPN Books, New York (272 pp., \$25.00 US, hardcover). *Sociology of Sport Journal*, 27(3), 316-318. <https://doi.org/10.1123/ssj.27.3.316>
- Geysler, W. (2023, 1 Şubat). 20 of instagram's highest paid stars in 2023. Influencer Marketing Hub. <https://influencermarketinghub.com/instagram-highest-paid/> adresinden 07 Ekim 2023 tarihinde alınmıştır.
- Hanson, R. E. (2016). *Mass Communication: Living in a media world*. (6.baskı). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Hearn, A., ve Schoenhoff, S. (2015). From celebrity to influencer: tracing the diffusion of celebrity value across the data stream. (Ed.) P. David Marshall ve Sean Redmond, *A companion to celebrity* (1. Baskı, pp. 194-212). San Francisco, CA: John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118475089.ch11>
- Hung, K. (2020). Celebrity and influencer in a fan economy: Unfolding the fans' roles in enhancing endorsement effects. (Ed.) R. Dunn *Multidisciplinary perspectives on media fandom* (pp. 323-340). Herhshey, PA: IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-3323-9.ch018>
- Kapetaneas, J., Muldowney, K., Gill, A., ve McCarthy, K. (2019, 12 Şubat). *Inside the lucrative child modeling business behind Instagram phenom Baby Chanco*. Abc News. <https://abcnews.go.com/Lifestyle/inside-lucrative-child->

- modeling-business-instagram-phenom-baby/story?id=60997421 adresinden 07 Eylül 2022 tarihinde alınmıştır.
- Kavoori, A. (2015). Making sense of YouTube. *Global Media Journal*, 13(24), 1-25.
<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1045.5414&rep=rep1&type=pdf>
- Kazi, S. (2021, 28 Ekim). *Social media influencers are not real celebrities*.
<https://thedailycoogar.com/2021/10/28/social-media-influencers-arent-real-celebrities/> adresinden 08 Ekim 2023 tarihinde alınmıştır.
- Kemp, S. (2023, 13 Şubat). *Digital 2023: Turkey*. Datareportal.
<https://datareportal.com/reports/digital-2023-turkey> adresinden 15 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Koranteng, J. (2012, 14 Şubat). *How Ana Free became a YouTube phenom, topped charts, opened for Shakira without label or Mgmt*. Billboard.
<https://www.billboard.com/music/music-news/how-ana-free-became-a-youtube-phenom-topped-charts-opened-for-1099079/> adresinden 06 Eylül 2022 tarihinde alınmıştır.
- Macmillan Education. (t.y.). Phenom. *Macmillandictionary.com* içinde.
<https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/phenom> adresinden 31 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Marwick, A. E. (2013). *Status update: Celebrity, publicity, & branding in the social media age*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Marwick, A., ve Boyd, D. (2011). To se and be seen: Celebrity practice on Twitter. *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, 17(2), 139-158. <https://doi.org/10.1177/1354856510394539>
- MASB (Marketing Accountability Standards Board). (t.y.). Influencer Marketing. *The Common Language Marketing Dictionary* içinde. <https://marketing-dictionary.org/i/influencer-marketing/> adresinden 30 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Merriam-Webster. (t.y.). Influencer. *Merriam-Webster.com dictionary* içinde.
<https://www.merriam-webster.com/dictionary/influencer> adresinden 03 Ekim 2023 tarihinde alınmıştır.
- Oxford University Press (t.y. a). Phenom. *Oxford English Dictionary* içinde.
<https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=phenom> adresinden 07 Ekim 2023 tarihinde alınmıştır.
- Oxford University Press. (t.y. b). Phenom. *Oxfordlearnersdictionaries.com* içinde.
<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/pheno> m adresinden 07 Ekim 2023 tarihinde alınmıştır.

- Petrosyan, A. (2023, 29 Ağustos). Worldwide digital population 2023. Statista. <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/> adresinden 15 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Piehler, R., Schade, M., Sinnig, J., ve Burmann, C. (2022). Traditional or 'instafamous' celebrity? Role of origin of fame in social media influencer marketing, *Journal of Strategic Marketing*, 30 (4), 408-420. <https://doi.org/10.1080/0965254X.2021.1909107>
- Ruiz-Gomez, A. (2019). Digital fame and fortune in the age of social media: A classification of social media influencers. *AD Research ESIC International Journal of Communication Research*, 19 (19), 08-29. <https://doi.org/10.7263/adresic-019-01>
- Sabuncuoğlu, A., ve Gülay, G. (2014). Sosyal medyadaki yeni kanaat önderlerinin birer reklam aracı olarak kullanımı: Twitter fenomenleri üzerine bir araştırma. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 2014(38), 1-23. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ikad/issue/67964/994948>
- Sanders, R. (2023, 09 Ağustos). The 5 types of influencers you need to know. *Simpli Learn*. <https://www.simplilearn.com/types-of-influencers-article> adresinden 03 Ekim 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sarıtaş, A (2018), Sosyal medya reklamlarında fenomen kullanımı ve reklam izleme tercihi. *The Journal of International Scientific Researches, ISR 2018*, 3(4), 62-74. <https://doi.org/10.23834/isrjournal.473169>
- Schouten, A. P., Janssen, L., ve Verspaget, M. (2020). Celebrity vs. influencer endorsements in advertising: The role of identification, credibility, and product-endorser fit. *International Journal of Advertising*, 39(2), 258-281. <https://doi.org/10.1080/02650487.2019.1634898>
- Suffolk University Law School. (2019). Law Briefs, *Suffolk University Law School Alumni Magazine (Spring 2019)*, 27, 3-11. <https://dc.suffolk.edu/slam/27>
- TDK (Türk Dil Kurumu). (t.y.). Fenomen. *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü* içinde. <https://sozluk.gov.tr/> adresinden 25 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- TDK (Türk Dil Kurumu). (1996). *İmlâ Kılavuzu*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Trackalytics (2023, 07 Aralık). The most followed Instagram profiles. <https://www.trackalytics.com/the-most-followed-instagram-profiles/page/1/> adresinden 07 Ekim 2023 tarihinde alınmıştır.
- Trivedi J. P. (2018). Measuring the comparative efficacy of an attractive celebrity influencer vis-à-vis an expert influencer - a fashion industry perspective. *Int. J. Electronic Customer Relationship Management*, 1(3), 256-271. <https://doi.org/10.1504/IJECRM.2018.093771>

- Wallace, J. (2021, 22 Ekim). *The rise of social media phenom: Yvngxchris*. Bleu Magazine. <https://bleumag.com/2021/10/22/the-rise-of-social-media-phenom-yvngxchris/> adresinden 08 Kasım 2022 tarihinde alınmıştır.
- Yeap, J. A. L. (2022). Consumer's fixation with celebrity-influencer brand products: An empirical analysis. *Global Business and Management Research: An International Journal*, 14(3), 1332-1346. <https://eds.p.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=3afc2a9f-1211-4c30-b894-7208b28cae1c%40redis>

Bölüm 45

**Sürdürülebilirlik Bakış Açısıyla Gıda
Lojistiğinde Güncel Yaklaşımlar**

Sibel ERİŞKAN¹

¹ Dr. Arş. Gör., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İşletme Bölümü, seriskan@mehmetakif.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5914-4629.

ÖZET

Artan dünya nüfusu, yeni teknolojik gelişmeler, tüketici taleplerinin değişimi günümüzde tedarik zinciri ve lojistik yönetimi alanlarında değişimi ve dönüşümü tetiklemektedir. Küreselleşen dünyada ticaret ağı genişlerken özellikle gıda lojistiğinde israfın azaltılması adına yeni teknolojilerden yararlanılması değişim sürecinin yönetiminde avantaj sağlar. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde fizyolojik ihtiyaçlar sınıfında yer alan beslenme ihtiyacına hizmet eden gıda lojistiğinde yeni teknolojileri değerlendirmek ve süreci iyileştirmek gerekli görülmektedir. Bu amaçla literatürde gıda lojistiği araştırmalarında önemli bir yer kaplayan dijital teknolojilerin kullanımı, yeni bir bakış olması sebebiyle araştırmaya açık bir alandır. Gıda lojistiğinde güncel yaklaşımları değerlendirmek amacıyla bu çalışmada Web of Science Veri Tabanında gıda lojistiği ve Endüstri 4.0 anahtar kelimeleri ile bir literatür taraması yapılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda ulaşılan dokuz adet literatür taraması makalesi incelenerek gıda lojistiğinde kullanımı önerilen teknolojik yenilikler değerlendirilmiştir. Bu çalışmada gıda lojistiğinde Endüstri 4.0 bakış açısı tartışılmış, Gıda Lojistiği 4.0'ın uygulama alanı örneklendirilmiştir. Çalışmanın motivasyon kaynağı, alan ilgililerine ve karar vericilere sektörün mevcut durumu hakkında bilgiler vermek ve gelecek vadeden Endüstri 4.0 uygulamalarını değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, Endüstri 4.0, Gıda Lojistiği 4.0, Sürdürülebilirlik, Literatür Taraması

ABSTRACT

In the present world, the expanding global population, new technical breakthroughs, and shifts in consumer needs have spurred changes and revolutions in the fields of supply chain and logistics management. In an increasingly globalized world, developing trade networks, notably in food logistics, benefit from the application of new technology to reduce waste, consequently offering an edge in managing the events of change. Evaluating and enhancing the processes in food logistics, which satisfy the physiological demand for feeding under Maslow's hierarchy of needs, are judged vital through the examination of new technologies. To this purpose, the employment of digital technologies, which hold an important position in the literature of food logistics research, presents an open topic for exploration due to its innovative perspective. In order to examine current approaches in food logistics, this study conducted a literature analysis using the keywords "food logistics" and "Industry 4.0" in the Web of Science database. Nine literature review articles were studied, and the technical improvements recommended for implementation in food logistics were

appraised. In this study, the Industry 4.0 perspective in the context of food logistics has been examined, and examples of the use of Food Logistics 4.0 have been offered. The goal of this study is to provide information to industry stakeholders and decision-makers about the current condition of the sector and to evaluate possible Industry 4.0 applications for the future.

Keywords: Digitalization, Industry 4.0, Food Logistics 4.0, Sustainability, Literature Review

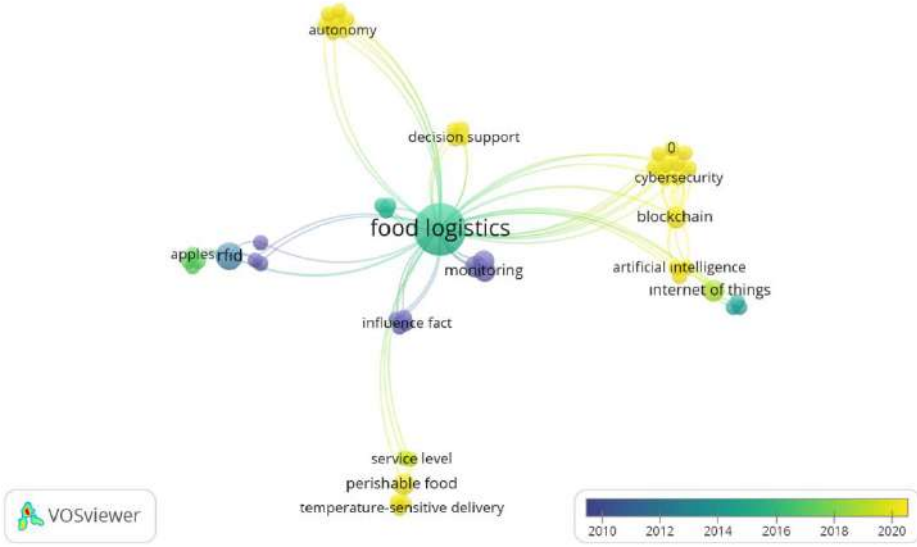
GİRİŞ

Küreselleşen dünya çeşitli alanlarda değişim ve dönüşüm süreci içerisindedir. Dünya nüfusu hızla artmaktadır ve yaklaşık olarak 2050 yılına kadar dünya nüfusunun 10 milyar insan olacağı öngörülmektedir (Echegaray vd., 2022). Dünya nüfusunun çarpıcı artışıyla birlikte gıdaya olan talep artarken, doğal dengenin kendi kendini yenileme kapasitesinin üzerine çıkmaktadır (Govindan, 2018). Gıda sektörünün, sekiz milyondan fazla çalışanıyla Avrupa Topluluğu'nda gelir açısından birinci sırada görülmesi özellikle gelişmiş ülkeler için sektöre önemli bir rol vermektedir (Manzini & Accorsi, 2013). Ticaret ağının globale hitap etmesi ile gıda ürünlerinin sınır ötesi akışları hız kazanırken, şirketler küresel ölçekte giderek daha fazla hareket etme eğilimine girmektedir. Böylece, büyüyen gıda tedarik zincirleri sınır ötesi bağlantıları yönetmek durumunda kalmaktadır (Soysal vd., 2014).

Bir yandan nüfusu beslemek için daha büyük miktarlarda gıda üretimi gerçekleştirilmekte, bir yandan da bu üretim artışı ile çevreye giderek daha fazla zarar verilmektedir. Bu durumda karar vericiler, insan yaşamı için önem arz eden gıdanın uygun şekillerde dağıtımını sağlarken, gelecek nesillere yaşanabilir bir çevre bırakmak hususunu da göz önünde bulundurmak durumundadır. Gıda sektöründe ürün ve süreçlerinin kendine has özellikleri bulunmakta ve hızlı hareket eden ve rekabetin yüksek olduğu gıda sektöründe, karmaşık bir süreci yönetmek gerekmektedir (Soysal vd., 2012). Gıda lojistiğinde, ürün kalitesinin kontrol edilme ve garanti edilme şekli, zincir performansı açısından hayati önem taşımaktadır. Lojistikte gıda kalitesi, başlı başına bir performans ölçütü olmasının yanı sıra, tedarik zincirindeki bütünlük ve güvenlik durumları ile de doğrudan ilişkilidir (Van Der Vorst vd., 2009). Bu nedenle uygun koşullarda tüketicisine ulaştırılması son derece önem arz eder. Çabuk bozulan ürünler, öngörülemeyen tedarik değişiklikleri ve katı gıda güvenliği de lojistik verimliliği açısından gıdaya has önem arz eden diğer hususlardır. Gıda sektörünün güncel ihtiyaçlarına yönelik çalışmalar yapmak, gıdada israfi önlemek, gıdanın üretilme, işlenme, taşınma ve tüketilme şeklini gözden geçirmek önemli görülmektedir.

Toplumsal, ekonomik ve çevresel bakımdan son derece önemli görülen gıda sektöründe, şiddetli biyolojik çeşitlilik ve iklim krizleri nedeniyle de sürdürülebilir lojistik faaliyetlerine duyulan ihtiyaç daha da artmaktadır. Bu haliyle tedarik zincirlerinin tasarımına ve lojistik yönetimine, ürün kalitesine ve çevresel sürdürülebilirliğine yönelik planlama ihtiyacı nedeniyle süreç oldukça karmaşık bir hale gelmektedir.

Karmaşık bir yönetim sürecini bünyesinde barındıran, toplumsal ve kişisel hayatta önem arz eden bir konu olarak gıda lojistiğinde, sektörün yapısına uygun çözüm yaklaşımları araştırılmaktadır. İlgili literatür incelendiğinde mevcut sorunlara çözümde dijitalleşen bir yönetim sürecinin ön plana çıktığı görülmektedir. Yaşanan teknolojik gelişmeler elbette gıda lojistiğinde de uygulama alanı bulmakta, Endüstri 4.0 bakış açısı gıda lojistiğinde kolaylaştırıcılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Şekil 1’de Web of Science’da “food logistics (gıda lojistiği)” için yapılan taramada ulaşılan çalışmaların VosViewer uygulamasıyla alınmış ortak kelime analizi grafiğinde gıda lojistiğinin literatürdeki yeri ve yönelimi takip edilebilir. Söz konusu program aracılığıyla elde edilen Şekil 1’deki haritada, taranan alanda ortaya çıkan ortak anahtar kelimelerin kümelenmiş hali bulunmaktadır. Gıda lojistiği ortak alanında oluşan küme analiz edildiğinde ise son yıllardaki yönelimin Endüstri 4.0 teknolojilerine doğru olduğu görülebilir. Öyle ki, 2020’ler itibariyle de Endüstri 4.0 Teknolojileri ile alana yönelik çalışmalar hız kazanmaktadır. Son yıllarda gıda lojistiğine yönelik en sık çalışılan konular şu şekildedir: otonomi (autonomy), karar destek sistemleri (decision support), siber güvenlik (cybersecurity), blokzincir (blockchain), yapay zekâ (artificial intelligence), nesnelerin interneti (internet of things), hizmet düzeyi (service level), bozulabilir gıda (perishable food) ve sıcaklık-duyarlı teslimat (temperature-sensitive delivery). Bu bağlamda gıda lojistiğinde Endüstri 4.0 ile yaşanan gelişmeleri değerlendirmek önemli görülmektedir. Bu çalışma Endüstri 4.0 teknolojisinin gıda lojistiğinde benimsenme durumunu analiz eden bir çerçeve geliştirerek teoriye katkıda bulunma amacı taşır.

Şekil 1: Web of Science Veri Tabanında Gıda Lojistiği Üzerine Ortak Kelime Analizi

Çalışmada takip eden bölümlerde gıda lojistiği ve Endüstri 4.0 konuları ele alınmakta ve devamında konuya yönelik sunulmuş olan literatür taraması makaleleri incelenmektedir. Literatür araştırması verileri, uygun teknoloji ve yeni uygulamaların hayata geçirilmesi için fırsatlar ve engeller hakkında yön gösterici olarak alana katkı sunma potansiyeli taşır.

1. GIDA LOJİSTİĞİNDE ENDÜSTRİ 4.0

Endüstri 4.0, otonom araçlarla donatılmış, bilgi ve sensör tabanlı, kendi kendini düzenleyen bir üretim sistemi olarak ifade edilebilir (Hofmann & Rüsch, 2017). Dijitalleşme ve dönüşümün bir ürünü olan Endüstri 4.0'ın temel bileşenleri Nesnelerin interneti (IoT), hizmetlerin interneti (IoS), siber fiziksel sistemler (CPS), ve akıllı fabrikalar olarak değerlendirilebilir (Hofmann & Rüsch, 2017). Genel bir bakış açısıyla Endüstri 4.0 bileşenleri açıklanırsa; fiziksel nesnelerin birbirleriyle veya merkezi bir sistem ile internet aracılığı ile bilgi ve veri algılama, işleme ve paylaşma kabiliyeti sağlaması mantığına dayanan IoT, hizmetlerin web teknolojileri aracılığıyla kolayca erişilebilir hale getirildiği fikrine dayanan IoS önemli Endüstri 4.0 bileşenlerindedir.

Fiziksel gerçekliğin işlemlerinin bilgi işlem ve iletişim altyapıları ile bağlantısını sağlayan otomatik sistemler olan CPS de endüstriyel devrimin önemli bir diğer bileşenidir (Jazdi, 2014). CPS yardımıyla dijital bilginin

artırılmış veya sanal gerçeklik şeklinde karşımıza çıktığı teknolojik yenilikler çağında, bilgi görsel bir deneyime dönüştürülebilme imkânı kazanır. Böylelikle, fiziksel dünyanın dijital dünyada görselleştirilmesi mümkün kılınır. Fiziksel/dijital süreç teknolojileri, yeniden programlanabilen ve insanlarla iş birliği yapabilen robotlar olan endüstriyel robotlar ve kendi kendine iş akışını tamamlayabilen akıllı fabrikalar da önemli Endüstri 4.0 bileşenlerindedir (Kannan vd., 2022; Strandhagen vd., 2017; Wang, 2016).

Temel bileşenlerle bütünleşmiş yeni teknolojik gelişmeler şeklinde karşımıza çıkan başka Endüstri 4.0 bileşenleri de bulunmaktadır. Örneğin, diğer teknolojilerin işlevlerini çevrimiçi olarak destekleyen ağ teknolojileri, veri işleme teknolojileri, verileri analiz etmek ve karar almaya yönelik bilgi odaklı girdi sağlamak için büyük veri yönetimi de son derece önemli bileşenlerdendir. Benzer şekilde değişimlere uyum sağlamayı öğrenirken mevcut veri kümelerine dayalı olarak gelecekteki sistem davranışına ilişkin öngörü sağlayan yapay zekâ teknolojisi de alanda oldukça önemli bir yer tutar. Ayrıca hızlı prototipleme sağlayan, çok çeşitli ürünlerin imalatında kullanılan 3D baskı ve güvenli bir dijital akış ve entegrasyon sağlamayı amaçlayan siber güvenlik çözümleri de alanda kendine yer bulabilmektedir. Sunulan ürün ve hizmet akışı aşamalarında bilgi içeren bir zincirde her bloğu herkesin doğrulaması ve güvence altına almasına olanak sağlayan bir sistem olarak blokzincir de önemli bir diğer Endüstri 4.0 bileşenidir (Hjellnes vd., 2020).

Endüstri 4.0 bileşenlerinin gelişimiyle, bilgi teknolojisindeki ilerlemelerle küresel rekabet canlanırken, özellikle gıda endüstrisinde şirketler, daha etkili ve verimli tedarik zinciri yönetimi hususunda koordineli bir yaklaşım izleme eğilimi kazanmaktadır (Bosona & Gebresenbet, 2013). Çünkü teknolojik yeniliklerin lojistik operasyonlarının performansını iyileştirme potansiyeline sahip olduğu görülmektedir (Jagtap vd., 2021). Dijital dünyanın sunduğu avantajlardan; yeni ödeme yöntemlerinin kullanılması, sanal arayüzlerin büyümesi, internetten bilgi akışının kolaylaşması, blokzincir tabanlı sistemlerin kullanılması ile çevresel koşulları dikkate alan Gıda Lojistiği 4.0 bakış açısı böylece gelişmeye başlamıştır. Lojistik operasyonlarının ekonomik, çevresel ve sosyal temel performans göstergeleri açısından performansını iyileştiren teknolojileri uygulamaya dahil ederek, sürdürülebilir bir gıda tedariki ile gelecek nesillere daha iyi bir dünya bırakmak mümkündür.

Gıda Lojistiği 4.0'a yönelik uygulamalara literatürden ve gerçek hayattan örnekler sunarak Endüstri 4.0'ın faydalarına değinmek çalışmanın temel motivasyon kaynağıdır. Bu amaçla gıdada Endüstri 4.0 uygulama örnekleri sunulabilir. Görülmektedir ki, tarım operasyonlarında tahmine dayalı öngörüler sağlamak, gerçek zamanlı operasyonel kararları yönlendirmek ve iş süreçlerini

yeniden tasarlamak amacıyla büyük veri kullanımı mümkündür. Bir çok yazar, büyük veri teknolojisinin mevcut gıda tedarik zinciri ağlarındaki farklı oyuncular arasındaki rollerde ve güç ilişkilerinde büyük değişikliklere neden olacağını öne sürmektedir (Wolfert vd., 2017).

Sanal tedarik zincirleri tasarlanarak, belirli öğelerin konumunu ve geçmişini takip etmek için bilgi sağlayan gıda izlenebilirlik sistemlerinden yararlanılabilir. İlgilenilen nesnelerin yaşam döngüsü boyunca durum bilgilerini kaydetmek için sensör teknolojileri kullanılabilir. Böylece sıcaklığın, mikrobiyolojik bilgilerin ve diğer gıda kalitesi parametreleri izlenebilir. Bu verilerin sanal nesnelere temsil edilmesi, gıda kalitesinde sapma yönetimi, (yeniden) planlama ve optimizasyon işlevleri gibi izleme ve izlemenin ötesine geçen gelişmiş yeteneklere olanak tanır.

Gıda sektörü için dijitalleşme, tedarik zinciri aktörlerinin, iş süreçlerini yerinde gözlem yerine sanal nesnelere dayalı olarak internet aracılığıyla uzaktan ve gerçek zamanlı olarak izlemesine, kontrol etmesine, planlamasına ve optimize etmesine olanak tanır. Dijitalizasyon sayesinde gıda tedarik zincirine bilgisayar zekâsı eklenerek gıda kazalarında erken uyarı sistemi entegre edilebilir. Benzer şekilde, beklenmedik gıda kalitesi sapsmaları durumunda yeniden planlama ve ortam koşullarına dayalı ürün kalitesinin simülasyonu (örneğin, dinamik son kullanma tarihleri) sağlanabilir (Verdouw vd., 2016).

Gıda lojistiği bağlamında önemli noktalardan birisi olan sürdürülebilirlik için ise, ürün israfının, yani kalitesi artık uygun olmadığı için atılması gereken ürünlerin azaltılması günümüz dünyasında oldukça önemlidir. Gıdada israfı azaltarak ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirliğe hizmet edilir. Bir ürünün tüketicilerin tabağına ulaşmadan önce kat ettiği mil (gıda mili olarak adlandırılır) ve tedarik zinciri ağındaki iş süreçleriyle ilgili tüm sera gazı emisyonları (karbon ayak izi olarak adlandırılır), gıda tedarik zinciri tasarımına yapılan yatırımlarla yalnızca lojistik performansı iyileştirmeyi değil, aynı zamanda gıda kalitesini ve çevresel sürdürülebilirliği korumayı da hedefler (Van Der Vorst vd., 2009).

Gıda sektöründe Endüstri 4.0 uygulamalarına gerçek hayat pratiklerinde de rastlarız. Özellikle ürün izlenebilirliği, takibi ve görünürlüğü sağlamada blokzincir oldukça geniş bir yer kaplamaktadır. Bu hususu gözeten firmalardan bazıları şunlardır: IBM Food Trust (Amerika), TE-FOOD International GmbH (Avrupa), Microsoft (Amerika), ACR-NET (İrlanda), Ambrosus (İsviçre), SAP SE (Almanya), Chainvine (UK), Ripe.io (US) ve AgriDigital (Avustralya), OriginTrail (Slovenya), Provenance (İngiltere) (MarketsandMarkets, 2020). Firmalar blokzincir ile tedarik zinciri sürecini kolaylaştırmanın yanısıra elektronik konşimento kullanımı ile akıllı sözleşme yapabilmektedir. Bu da şirketlere zaman kaybetmeden sözleşme özelliklerini güncelleme imkânı sunarak

ürünün çürümeden ilgisine ulaştırılmasına olanak tanır, ayrıca kâğıt israfının da önüne geçer.

2. GIDA LOJİSTİĞİNDE ENDÜSTRİ 4.0 ARAŞTIRMALARI

Çalışma kapsamında, Web of Science Veritabanında Gıda Lojistiği ve Endüstri 4.0 konularını ele alan literatür araştırması makaleleri ele alınmıştır. Gelecek çalışmalara yapılandırma önerisi olması adına mevcut literatür değerlendirilerek, araştırmacılara konu hakkında geniş bir perspektiften bakma imkânı sunulmaktadır. Yapılan taramada kullanılan anahtar kelimeler şu şekildedir: “*food logistics (all field)*” ve “*(refined by:) industry 4.0, review articles*”.

Araştırmanın bu kısmında yapılan tarama sonucunda erişilen on bir adet literatür taraması makalesi incelenmektedir. Söz konusu çalışmalar Tablo 1’de özet halinde sunulmaktadır. Tabloda da görülebileceği üzere Gıda Lojistiği 4.0’a yönelik literatür taramalarının olgunlaşması 2018 yılına kadar sürmüştür. Bu durumun nedeni Endüstri 4.0 bakış açısının gıda lojistiğinde yerini bulması ve gerekli araştırmaların yapılması için zamana ihtiyaç duyulması olarak görülebilir.

Ulaşılan literatür araştırmalarında görülmüştür ki; bazı araştırmacılar Endüstri 4.0 teknolojilerinin sektörde kullanımına yönelik araştırmalar sunmakta, bazıları ise çalışmalarda da gıda tedarik zincirinde önem arz eden noktalar: görünürlük ve izlenebilirlik, etkililik, tutarlılık ve verimlilik hususları üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır. Çalışmalara ilişkin önemli noktalar ve çalışma özetleri Tablo 1’de görülebilmektedir.

Tablo 1: Web of Science Veri Tabanında Gıda Lojistiği ve Endüstri 4.0: Literatür Tarama Makaleleri

Yazar	Yıl	Makale	Çalışmanın Katkısı
Cruz Introini S. Boza A. Alemany M.	2018	Traceability in the Food Supply Chain: Review of the literature from a technological perspective	Meyve, sebze, et, balık gibi gıda sektörleri üzerine yapılan araştırmaları incelenmiştir. Gıda lojistiğine görünürlük ve izlenebilirlik bakımından hizmet eden Endüstri 4.0 teknolojileri önerilmiştir.
Dhamija P. Bag S.(Dhamija & Bag	2020	Role of artificial intelligence in operations environment: a review and bibliometric analysis	Yapay zekanın organizasyona gerçek bir katkısının olup olmadığını ve bu kavramın entelektüel sermayenin büyümesine ve gelişmesine engel olup olmadığını tartışmak amacıyla bir araştırma sunulmuştur. Özel olarak gıda lojistiği çalışılmamıştır.
Hjellnes V. Rustad T. Falch E.	2020	The value chain of the white fish industry in Norway: History, current status and possibilities for improvement – A review	Norveç için beyaz balık endüstrisinin tedarik zincirine odaklanılmış, özellikle kalan hammaddenin iyileştirilmesi olanaklarına odaklanılmıştır. Blok zincir teknolojisinin yardımıyla balık endüstrisinin karşılaştığı bilgi akışı ve kaliteli veri kaydı ile ilgili sorunların çoğunun çözülebilirliği vurgulanmıştır.
Rejeb A. Simske S. Rejeb K. Treiblmaier H. Zailani S.	2020	Internet of Things research in supply chain management and logistics: A bibliometric analysis	TZY ve lojistik alanındaki IoT literatürü, RFID teknolojisi, Endüstri 4.0 teknolojileri, tersine lojistik konularına odaklanılmıştır. Ayrıca gıda, perakende, inşaat ve ilaç sektörü gibi çeşitli endüstriler üzerine taramalar incelenmiştir.
Zhai Z. Martínez J. Beltran V. Martínez N.	2020	Decision support systems for agriculture 4.0: Survey and challenges	Tarım 4.0 konusu çalışılmıştır. Tarımsal görev planlaması, su kaynakları yönetimi, iklim değişikliğine uyum ve gıda atıklarının kontrolüne yönelik uygulamalar da dahil olmak üzere on üç temsili karar destek sistemini incelemek için sistematik literatür tarama tekniği kullanılmıştır. Akıllı sistemlerin ve akıllı cihazların tarım sektörüne entegrasyonu vurgulanmıştır.
Vernier C. Loeillet D. Thomopoulos R. Macombe C.	2021	Adoption of ICTs in Agri-Food Logistics: Potential and Limitations for Supply Chain Sustainability	Tarım-gıda tedarik zincirlerinde kullanılan Bilgi ve İletişim Teknolojileri hakkında incelemeler yapılmış ve özellikle taze meyve ve sebze sektörüne odaklanılmıştır. Blok zincirleri ve sensörler, tedarik zincirinin ortakları arasındaki ulaşım ile ilgili çatışmaları yönetmek (ve önlemek) için tasarlanmış bilgi-iletişim teknolojileri olarak sunulmuştur.
Kannan G. Kannan D. Jørgensen T. Nielsen T.	2022	Supply Chain 4.0 performance measurement: A systematic literature review, framework development, and empirical evidence	Endüstri 4.0 ve tedarik zinciri performansı değerlendirilmiş gıda sektörü özelinde inceleme özel olarak sunulmamıştır.

Brinken J. Trojahn S. Behrendt F.	2022	Sufficiency, Consistency, and Efficiency as a Base for Systemizing Sustainability Measures in Food Supply Chains	Taze elma tedarik zincirinde dijitalleşme ve Lojistik 4.0 uygulamaları değerlendirilmiştir. Bilgi ve dijital teknolojileri entegrasyonu ile karbondan arındırma önlemlerinin seçimini destekleyen arketipik sürdürülebilirlik stratejilerine (yeterlilik, tutarlılık ve verimlilik) dayalı yeni bir sürdürülebilirlik önlemleri sistematizasyonu önerilmektedir..
Erboz G. Abbas H. Nosratabadi S.	2023	Investigating supply chain research trends amid Covid-19: a bibliometric analysis	COVID-19 kapsamında TZY'nde beş küme altında bir inceleme sunulmuştur. Küresel gıda TZ'nde aksaklıkların yönetimi, sürdürülebilir TZ için Endüstri 4.0 teknolojilerinin kullanımı, belirsizlikler için işbirliği, salgınla bireysel ve profesyonel mücadele ve pandemi üzerindeki dalgalanma etkisi incelenen sınıflar olarak gelecek çalışmalara bu alana yoğunlaşılması adına öneri olarak sunulmaktadır.
Trevisan C. Formentini M.	2023	Digital Technologies for Food Loss and Waste Prevention and Reduction in Agri-Food Supply Chains: A Systematic Literature Review and Research Agenda	Tarımsal gıda tedarik zincirlerinde gıda kaybı ve israfının önlenmesi ve azaltılmasına yönelik dijital teknolojiler araştırılmıştır. IoT, bilgiyi ölçmek ve yaymak, kontrolü, planlamayı ve optimizasyonu kolaylaştırmak, ayrıca çiftçiler tarafından ekilecek miktarların tahmin doğruluğunu teşvik etmek, doğal kaynakların kullanımını iyileştirmek ve israfı azaltmak amacıyla tüm tedarik zincirine önerilmektedir.
Mostaccio A. Bianco G. Marrocco G. Occhiuzzi C.	2023	RFID Technology for Food Industry 4.0: A Review of Solutions and Applications	Gıda Endüstrisi 4.0 için RFID teknolojisi araştırılmıştır. RFID, özellikle yapay zeka ve biyolojik olarak parçalanabilen/yeniden emilebilen malzemelerle ortaya çıkan sinerji göz önüne alındığında, gıdada dördüncü sanayi devrimini teşvik edebilir şekilde önerilmektedir.

Söz konusu çalışmalardan Dhamija ve Bag (2020) ve Kannan vd., (2022), çalışmalarında spesifik olarak gıda sektörü üzerine inceleme sunmamakta Endüstri 4.0 ve Tedarik Zinciri Yönetimi üzerine araştırma sunarken gıdaya yönelik incelemede yüzeysel kalmaktadır. Takip eden kısımda literatür taraması odak noktası, önerilen dijital teknolojiler ve ilgili sektör araştırması ve makalelerde incelenen zaman aralığı sunulmaktadır. Sunulan tabloda ilgili çalışmalar incelenirken, gelecek çalışmalara alan açması ve incelemeye açık alanları ilgililerine sunması amaçlanmaktadır. Araştırmacılar özet tablosu ve odak noktası tablosu aracılığı ile araştırmalarına uygun literatüre hızlı bir bakış

kazanabilmektedir. Bu amaçla hazırlanan ikinci tabloda gıda lojistiğini içermeyen iki makale çıkarılmış, gıda lojistiği ve dijital teknoloji ilişkisi incelenmiştir. Tablo 1 ve Tablo 2 yardımıyla görülebileceği üzere gıda tedarik zincirinde Endüstri 4.0 teknolojilerinin kullanımına yönelik araştırmaya açık bir saha bulunmaktadır.

Bu çalışma kapsamında yapılan taramaya göre ilk tarama olarak görülen çalışmada QR kodları ve kablosuz sensör teknolojisinin son on yılında hızlı bir şekilde geliştiği ancak o tarihte söz konusu teknolojilerin gıda endüstrisinde uygulama alanı bulamadığı vurgulanmıştır. Ayrıca yaygın kullanımda olan ancak gıda izlenebilirliği teknolojisine henüz yansımamış olarak görülen bir diğer teknoloji de GIS-GPS sistemleri olarak işaret edilmektedir (Cruz Introini vd., 2018). Elbette takip eden yıllarda gıda için Endüstri 4.0 teknolojilerinin uygulama alanı bulması ile gıda lojistiğinde Endüstri 4.0'ın kullanımına yönelik örnekler artmıştır.

Gıda lojistiği 4.0 uygulamalarını araştıran taramalarda dikkat çeken teknolojilerden bir diğeri blokzincir olarak karşımıza çıkar. Blokzincir ile gıda için önemli bir unsur olarak, ürünün menşeyinden müşteriye kadar gerçek zamanlı takibi için gerekli lojistik ve teknoloji sağlanabilir. Aracıların kullanımı ortadan kaldırılarak maliyetler düşürülebilir, değer zinciri boyunca kalite korunabilir ve gıda kayıpları azaltılabilir. Blok zinciri kullanan otomatik bir kayıt sistemi, bilgi akışı ve kaliteli veri kaydı ile ilgili sorunların çoğunu çözüme yeteneği kazanır. IoT ve blokzincir teknolojisi yardımıyla daha güvenilir bir şekilde bilgi alışverişinde bulunmalarını ve sevkiyatlarının izlenebilirliğini geliştirmelerini sağlar. Görünürlük, güven ve işbirliği, operasyonel sürdürülebilirlik ve sürdürülebilirlik için önemli avantajlar yakalanılmış olur (Hjellnes vd., 2020).

IoT uygulamaları ile, büyük veri akışları yaratılmakta böylece gıda tedarik zinciri boyunca yüksek veri doğruluğu ve netliği, eyleme geçirilebilir içgörüler ve kanıta dayalı kararlar alınması sağlanabilir. Gıda lojistiği için önem arz eden hususlardan; bozulma, kalite ve güvenilirlik hususlarında çözüm geliştirilebilir. IoT teknolojilerinden, radyo frekanslı tanımlama (RFID) ise, gıda organizasyonuna entegrasyonunun rafta bulunabilirlik, stoklar, raf yönetimi ve ürün tazeliği dahil olmak üzere bozulabilir gıda yönetiminde önemli noktalar hakkında takip sağlayarak katkı sunar. Bozulma ve sıcaklık sorunlarının yanı sıra parçalanma, bozulabilirlik gibi gıda lojistiğindeki çeşitli karmaşıklıklara çözüm sunar.

Gıda izlenebilirlik sistemleri IoT sensörleri tarafından toplanan ve otomatik olarak iletilen ortam verilerini (örneğin sıcaklık, nem, O₂, CO₂) sağlar. Gerçek zamanlı ürün izlenebilirliğini sağlanarak raf ömrünün doğru tahminini sağlar. Lojistik kuruluşlarının soğuk zincir bağlamında iyi kargo takibi imkânı sunar.

Aktörler arasında bilgi paylaşımını senkronize ederek ve gıda endüstrisindeki gıda kalitesi ve güvenliği sorunlarının üstesinden gelmek için sistematik ve bütünsel bir yaklaşım sunar. IoT sensörlerinin kullanımı ile taze ürünlerin yönetimine yönelik politikaların (örneğin, İlk Giren İlk Çıkar (FIFO)) uygulanmasını kolaylaştırır (Rejeb vd., 2020).

Yapay zekâ ile donatılmış akıllı araçlar yardımıyla, meteorolojik bilgiler, toprak koşulları, pazarlama talepleri ve arazi kullanımları gibi konularda tarım verileri toplanabilir, analiz edilebilir ve işlenebilir. Böylece gıda tedarik zincirine risk durumunu azaltıcı bir bakış sunabilir (Zhai vd., 2020).

Tablo 2: Gıda Lojistiği ve Endüstri 4.0 Literatür Taraması Odak Noktaları

	Odak Noktası	Önerilen Dijital Teknolojiler	İncelenen Gıda Sektörü	İnceleme Dönemi
(Cruz Introini vd., 2018)	Gıda tedarik zincirinin izlenebilirliği	Nesnelerin İnterneti, Radyo frekanslı tanımlama (RFID), Barkod, QR kod, Sensör, Grafik Bilgi Sistemi (GIS), Küresel Konumlandırma Sistemi (GPS), Yakın Alan İletişimi (NFC), Genişletilebilir İşaretleme Dili (XML)	Su ürünleri, Tahıllar, Soğuk zincirler, Süt ürünleri, Balık, Meyveler, Çok çabuk bozulabilen gıdalar, Et, Suşi, Sebze ve Meyveler	2018 yılı öncesi son beş yıl incelenmiş
(Hjellnes vd., 2020)	Beyaz balık endüstrisinde izlenebilirliğin iyileştirilmesi	Blok zincir	Norveç'te beyaz balık endüstrisi	Sınırlanmamış
(Rejeb vd., 2020)	Tedarik zinciri ve lojistikte nesnelerin internetinin yeri	Nesnelerin interneti, blok zincir, Radyo frekanslı tanımlama (RFID), bulut teknolojisi, büyük veri	Genel tarama	2000-2020 yılları arası
(Zhai vd., 2020)	Tarımsal misyon planlaması, su kaynakları yönetimi, iklim değişim adaptasyonu ve	Grafik Bilgi Sistemi (GIS), Akıllı sistemler ve akıllı araç gereçler	Sığır eti	Sınırlanmamış

Sosyal, İnsan ve İdari Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar 2

	gıda atıklarının kontrolü için karar destek sistemleri			
(Vernier vd., 2021)	Bilgi ve İletişim Teknolojileri (ICT)	Nesnelerin interneti, Büyük veri analizi, Yapay zekâ	Taze sebze-meyve	Sınırlandırılmamış
(Brinken vd., 2022)	Sürdürülebilirlik	Direkt ilişkili değerlendirilmemiş Endüstri 4.0 uygulamaları şeklinde düşünülmüş	Taze elma	2003-2021
(Erboz vd., 2023)	COVID-19 un gıda lojistiği üzerine etkisi ve Endüstri 4.0 uygulamaları ile çözüm geliştirilmesi	Blok zincir, dijital ikiz, simülasyon ve artırılmış gerçeklik	Genel tarama	2019-2021
(Trevisan & Formentini, 2023)	Tarımsal gıda tedarik zincirinde kayıp ve atıkları önlemek için dijital teknolojiler	Nesnelerin interneti, dijital platformlar, Blok zincir, RFID, Dijital ikiz, Yapay zekâ, Büyük veri analizi, aktif paketleme, makine öğrenmesi, Görüntü işleme, Robotik süreç otomasyonu	Tarım	2016-2023
(Mostaccio vd., 2023)	İzlenebilirlik, Kalite değerlendirmesi, Sahtecilik ve tahrifat, Gıda atıkları ve kirlilik	RFID, Sensör, Akıllı paketleme	Genel tarama	1992-2023

Dijitalleşen bir dönüşün sürecinde gıda tedarik zincirinde önem arz eden bir konu olarak atıkların ve kayıpların önlenmesi, aktörlerin koordinasyonu kolaylaşacaktır. Nesnelerin interneti, büyük veri analitiği ve yapay zeka ile desteklenen “Endüstri 4.0” olarak adlandırılan yeni teknolojilerin yükselişi, bu ihtiyaçları karşılayacak yeni çözümleri de beraberinde getirebilir (Vernier vd., 2021). Tedarik zincirlere bilgi ve dijital teknolojilerinin entegrasyonu yoluyla modernleştirilmesi çoğu zaman sürdürülebilirlik hedeflerine de katkı sağlamaktadır. Bilgi ve dijital teknolojileri entegre etmenin çevresel hedefler açısından da faydası gözetilerek, çabuk bozulan ve kırılgan doğaları nedeniyle taze gıda ürünleri için teknolojik entegrasyon özellikle kritiktir.

Geleneksel gıda tedarik zincirlerinin arazi kullanımı ve tarım yoluyla biyolojik çeşitlilik kaybına neden olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca, soğutma ve kıtalararası taşımacılıkta görülen enerji yoğun depolama, mevsimsellik nedeniyle tedarik zinciri boyunca yüksek emisyon salınımına neden olduğu bilinmektedir. Bu nedenlerle karbon ayak izinin azaltılması ve sürdürülebilirliğin ön planda tutulması gıda tedarik zincirlerindeki karar vericiler için önemli bir görev olarak tedarik zincirinin çevre dostu yeni teknolojilerle kuşatılması önem arz etmektedir (Brinken vd., 2022).

Akıllı sistemlerin israfı azaltıp, düşük enerji tüketimini sağlarken, rekabet avantajını artırarak tedarik zinciri sürdürülebilirliğine hizmet etmektedir. Görüntü işleme ve makine öğrenimi teknolojileriyle entegre IoT, meyve ve sebzelerin bozulma aşaması hakkında veri toplayarak, gıda israfının azaltılması açısından olumlu sonuçlar sunmakta ve yapay zekâ tabanlı dinamik fiyatlandırmayı mümkün kılan verileri sağlamaktadır. Gıda fazlasının yeniden dağıtılması yoluyla gıda israfını önlemede kullanılmaktadır (Trevisan & Formentini, 2023).

Sürdürülebilir tedarik zinciri ve lojistiği sağlamak için blok zincir, dijital ikiz, simülasyon ve katmanlı üretim gibi Endüstri 4.0 Teknolojilerinin kullanımı ekonomik, sosyal ve çevresel hedeflerine ulaşmada kritik önem arz etmektedir. Blok zincir teknolojisinin tedarik zinciri ağlarında veri görünürlüğünü ve güvenliğini iyileştirdiğine dikkat çeken çalışmalar bulunmaktadır (Erboz vd., 2023). Uzun zamandır gıda israfı ve kirliliği ile mücadele eden gıda endüstrisi için Endüstri 4.0 büyük fırsatlara gebe dir (Mostaccio vd., 2023).

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Son dönemlerde artan dünya nüfusu, özellikle gıda endüstrisini değişime zorlamakta, gıda tedarik zincirinde planlama ve organizasyonu gerekli kılmaktadır. Günümüzde toplumsal hayatta, ekonomide ve bilgi teknolojilerinde

değişimler yaşanmakta, gıda tedarik zinciri çeşitli yönetsel zorluklarla karşıla karşıya kalmaktadır. Ayrıca ulaşım teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte, daha ucuz ulaşım imkânı yakalanmakta, gümrük vergilerindeki ve ticaretin önündeki engellerdeki azalışla gıda tedarik zincirlerini daha dikkatle ele alma gerekliliği duyulmaktadır. Artan nüfus karşısında temel ihtiyaçlardan olan gıda için tedarik zincirinin yönetilmesi karmaşık ve son derece önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Ürün kalitesini koruyan, bozulabilirliği dikkate alan, gıda israfını azaltabilecek lojistik yönetiminin sağlanması ihtiyacı hızla değer kazanmaktadır.

Günümüzde makinelerin, ürünlerin ve insanların gerçekliğini siber uzaya bağlayan fiziksel/dijital arayüz teknolojileri üretim ve lojistik sektörüne entegre edilebilmektedir. Genel anlamda Endüstri 4.0 devrimi ile hayatımıza giren yeni teknolojiler gıdada izlenebilirliği, artırmaya, israfı azaltmaya yönelik önemli avantajlar sunar. Ekonomik, çevresel ve sosyal temel performans göstergeleri açısından sürdürülebilir tedarik zincirleri için Endüstri 4.0 teknolojilerinin kullanılması gıda lojistiğinde de önemli etkilerde bulunabilmektedir. Bu çalışmada sürdürülebilirlik teması ile Gıda Lojistiği 4.0 uygulamalarına yer verilerek, gıda endüstrisindeki dijital teknolojilerin potansiyel uygulamaları hakkında bilgi vermek amaçlanmıştır.

Çalışmada gıda tedarik zincirini değişime zorlayan durumlar tartışılmış, gıda lojistiğinde Endüstri 4.0 teknolojilerinin rolü incelenmiştir. Nihayetinde çözüm önerisi olarak Endüstri 4.0 ve Lojistik Yönetimi süreçlerinin entegrasyonu, gelişimi ve lojistik inovasyonlarını nasıl tetiklediğini açıklamak amacıyla Web of Science Veri Tabanında Gıda Lojistiği ve Endüstri 4.0 anahtar kelimeleri ile bir literatür taraması yapılmıştır. Gıda lojistiğinin güncel değişimlerden nasıl etkilendiğini tespit ederek, araştırmacılara yön göstermek amacıyla literatür taraması makaleleri analiz edilmiştir. Gelecek çalışmalarda farklı veri tabanlarında incelemeler ile araştırma kapsamı genişletilebilir ve örnek olay incelemeleri detaylı bir biçimde sunulabilir durumdadır.

KAYNAKÇA

- Bosona, T., ve Gebresenbet, G. (2013). Food traceability as an integral part of logistics management in food and agricultural supply chain. *Food Control*, 33, ss. 32–48. 15 Eylül 2023 tarihinde <http://dx.doi.org/10.1016/j.foodcont.2013.02.004> adresinden erişildi.
- Brinken, J., Trojahn, S., ve Behrendt, F. (2022). Sufficiency, Consistency, and Efficiency as a Base for Systemizing Sustainability Measures in Food Supply Chains. *Sustainability 2022, Vol. 14, Page 6742, 14(11)*, s. 6742. Multidisciplinary Digital Publishing Institute. 11 Eylül 2023 tarihinde <https://www.mdpi.com/2071-1050/14/11/6742/htm> adresinden erişildi.
- Cruz Introini, S., Boza, A., ve Alemany, M. M. E. (2018). Traceability in the Food Supply Chain: Review of the literature from a technological perspective. *Direccion y Organizacion*, 64, ss. 50–55. Fundación General Universidad Politécnica de Madrid, CEPADE. 11 Eylül 2023 tarihinde <https://riunet.upv.es:443/handle/10251/121089> adresinden erişildi.
- Dhamija, P., ve Bag, S. (2020). Role of artificial intelligence in operations environment: a review and bibliometric analysis. *The TQM Journal*, 32 No.(4), ss. 1754–2731. 11 Eylül 2023 tarihinde <https://www.emerald.com/insight/1754-2731.htm> adresinden erişildi.
- Echegaray, N., Hassoun, A., Jagtap, S., Tetteh-Caesar, M., Kumar, M., Tomasevic, I., vd. (2022). Meat 4.0: Principles and Applications of Industry 4.0 Technologies in the Meat Industry. *Applied Sciences (Switzerland)*, 12(14). MDPI.
- Erboz, G., Abbas, H., ve Nosratabadi, S. (2023). Investigating supply chain research trends amid Covid-19: a bibliometric analysis. *Management Research Review*, 46(3), ss. 413–436. Emerald Publishing.
- Govindan, K. (2018). Sustainable consumption and production in the food supply chain: A conceptual framework. *International Journal of Production Economics*, 195, ss. 419–431. Elsevier.
- Hjellnes, V., Rustad, T., ve Falch, E. (2020). The value chain of the white fish industry in Norway: History, current status and possibilities for improvement – A review. *Regional Studies in Marine Science*, 36, s. 101293. Elsevier.
- Hofmann, E., ve Rüşch, M. (2017). Industry 4.0 and the current status as well as future prospects on logistics. *Computers in Industry*, 89, ss. 23–34. Elsevier B.V. tarihinde <http://dx.doi.org/10.1016/j.compind.2017.04.002> adresinden erişildi.
- Jagtap, S., Bader, F., Garcia-Garcia, G., Trollman, H., Fadiji, T., ve Salonitis, K.

- (2021). Food Logistics 4.0: Opportunities and Challenges. *Logistics*, 5(1). MDPI.
- Jazdi, N. (2014). Cyber physical systems in the context of Industry 4.0. *Proceedings of 2014 IEEE International Conference on Automation, Quality and Testing, Robotics, AQTR 2014* içinde (ss. 1–4). IEEE Computer Society.
- Kannan, G., Kannan, D., Jørgensen, T. B., ve Nielsen, T. S. (2022). Supply Chain 4.0 performance measurement: A systematic literature review, framework development, and empirical evidence. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 164, s. 102725. Pergamon.
- Manzini, R., ve Accorsi, R. (2013). The new conceptual framework for food supply chain assessment. *Journal of Food Engineering*, 115(2), ss. 251–263. Elsevier.
- MarketsandMarkets. (2020). *Blockchain in Agriculture and Food Supply Chain Market by Application (Product Traceability, Payment and Settlement, Smart Contracts and Governance, Risk and Compliance Management), Provider Organization Size, and Region-Global Forecast to 2025*. 29 Eylül 2023 tarihinde <https://www.marketsandmarkets.com/Market-Reports/blockchain-agriculture-market-and-food-supply-chain-55264825.html> adresinden erişildi.
- Mostaccio, A., Bianco, G. M., Marrocco, G., ve Occhiuzzi, C. (2023). RFID Technology for Food Industry 4.0: A Review of Solutions and Applications. *IEEE Journal of Radio Frequency Identification*, 7, ss. 145–157. Institute of Electrical and Electronics Engineers Inc.
- Rejeb, A., Simske, S., Rejeb, K., Treiblmaier, H., ve Zailani, S. (2020). Internet of Things research in supply chain management and logistics: A bibliometric analysis. *Internet of Things*, 12, s. 100318. Elsevier.
- Soysal, M., Bloemhof-Ruwaard, J. M., Meuwissen, M. P. M., ve Van Der Vorst, J. G. A. J. (2012). A Review on Quantitative Models for Sustainable Food Logistics Management. *Int. J. Food System Dynamics*, 3(2), ss. 136–155. tarihinde <http://www.ciml.org/digital/glossary/glossary.asp> adresinden erişildi.
- Soysal, M., Bloemhof-Ruwaard, J. M., ve Van Der Vorst, J. G. A. J. (2014). Modelling food logistics networks with emission considerations: The case of an international beef supply chain. *International Journal of Production Economics*, 152, ss. 57–70. Elsevier.
- Strandhagen, J. W., Alfnes, E., Strandhagen, J. O., ve Vallandingham, L. R. (2017). The fit of Industry 4.0 applications in manufacturing logistics: a

- multiple case study. *Advances in Manufacturing*, 5(4), ss. 344–358. Shanghai University. 3 Mayıs 2019 tarihinde <http://link.springer.com/10.1007/s40436-017-0200-y> adresinden erişildi.
- Trevisan, C., ve Formentini, M. (2023). Digital Technologies for Food Loss and Waste Prevention and Reduction in Agri-Food Supply Chains: A Systematic Literature Review and Research Agenda. *IEEE Transactions on Engineering Management*. Institute of Electrical and Electronics Engineers Inc.
- Verdouw, C. N., Wolfert, J., Beulens, A. J. M., ve Rialland, A. (2016). Virtualization of food supply chains with the internet of things. *Journal of Food Engineering*, 176, ss. 128–136. Elsevier.
- Vernier, C., Loeillet, D., Thomopoulos, R., ve Macombe, C. (2021). Adoption of ICTs in Agri-Food Logistics: Potential and Limitations for Supply Chain Sustainability. *Sustainability 2021, Vol. 13, Page 6702, 13*(12), s. 6702. Multidisciplinary Digital Publishing Institute. 11 Eylül 2023 tarihinde <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/12/6702/htm> adresinden erişildi.
- Van Der Vorst, J. G. A. J., Tromp, S.-O., ve Van Der Zee, D.-J. (2009). Simulation modelling for food supply chain redesign; integrated decision making on product quality, sustainability and logistics. *International Journal of Production Research*, 47(23), ss. 6611–6631. 15 Eylül 2023 tarihinde <https://www.tandfonline.com/action/journalInformation?journalCode=tps20> adresinden erişildi.
- Wang, K. (2016). New Challenges and Opportunities, (Iwama), ss. 68–74.
- Wolfert, S., Ge, L., Verdouw, C., ve Bogaardt, M. J. (2017). Big Data in Smart Farming – A review. *Agricultural Systems*, 153, ss. 69–80. Elsevier.
- Zhai, Z., Martínez, J. F., Beltran, V., ve Martínez, N. L. (2020). Decision support systems for agriculture 4.0: Survey and challenges. *Computers and Electronics in Agriculture*, 170, s. 105256. Elsevier B.V.

Bölüm 46

**Suudi Arabistan, İnan ve Çin Ekseninde
Orta Doğu'da Değişen Dengeler**

Başak ÖZORAL¹

¹ Dr. Öğretim üyesi.; İstanbul Ticaret Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, bozorak@ticaret.edu.tr ORCID No: 0000-0003-4620-9275.

GİRİŞ

İran-Suudi Arabistan ilişkilerinin normalleşmesi Ortadoğu'daki en önemli jeopolitik çatışmaların dinamiklerini ve bölgesel istikrarı ciddi anlamda değiştirebilecek nitelikte ve küresel siyaset açısından son derece önemli bir gelişmedir.

Özellikle 2000'li yılların başından bu yana süregelen bir gerginlik içinde devam eden İran Sudi Arabistan ilişkileri 2016 yılında yaşanan bir krizle tamamen kesilmişti, ancak 10 Mart 2023 tarihinde yapılan sürpriz bir açıklamayla iki ülke ilişkilerinin yeniden başlatılacağı duyuruldu. Pekin'de imzalanan anlaşmanın ardından yayınlanan ortak bildiride, her iki ülkenin elçiliklerinin yeniden açılması, egemenliklerinin saygı gösterilmesi ve iç işlerine müdahale edilmemesi, 2001'de imzalanan güvenlik işbirliği anlaşmasının ve 1998'de imzalanan başka bir anlaşmanın "ekonomi, ticaret, yatırım, teknoloji, bilim, kültür, spor ve gençlik" alanlarındaki işbirliğinin aktive edilmesi konusunda anlaşıldı (Divsallar ve Alghannam, 2023). Duyurunun kendisi kadar arabuluculuğun Çin tarafından yapılması da şaşkınlık yarattı. Zira Çin bu hamleyle Amerika Birleşik Devletlerine Ortadoğu'daki ilgisini ve rolünü açıkça göstermekteydi.

Çin, dünyadaki en önemli ancak en az anlaşılan ülkelerden biridir. Çin'in politikaları uluslararası iş, diplomasi ve güvenliğin geleceğini şekillendirecektir. Görünen o ki Çin bir süredir Afrika'da izlediği ve Batılı ülkelere farklı olan politikasını Ortadoğu'da da sürdürmektedir. İlişkide olduğu ülkelerin iç işlerine müdahaleden kaçınması ve siyasi rejimlerini eleştirmeden uyumlu ticari ilişkiler kurması Batıya karşı Çin'i avantajlı kılmaktadır. Uluslararası kamuoyunda kendisi de otoriter olmakla suçlanan Çin Ortadoğu ülkelerinin rejimlerini ya da liderlerini sorgulamadan özellikle ekonomik alanda ilişki geliştirme politikası izlemektedir. Çin'in bölgede giderek artan etkisi Orta Doğu'da etkin bir güç olan ABD'yi endişelendirmeye başlamıştır.

Bu çalışmada ilk önce İran ve Suudi Arabistan'ın ilişkilerini belirleyen temel problemlerin arka planı üzerinde durulacaktır, Sünni-Şii ayrımı, toprak anlaşmazlıkları ve ideolojik farklılıklar gibi çatışmalarının kökenleri ele alınacaktır. Ardından güncel ilişkilerin durumunu göstermek amacıyla Çin'in İran ve Suudi Arabistan arasındaki mevcut ilişkilerin yanı sıra, gerilimi azaltmaya yönelik son diplomatik çabaları tartışılacaktır. Sonraki kısımda, İran ve Suudi Arabistan'da yaşanan güncel politik ve ekonomik gelişmeler ele alınacaktır. Bulgular kısmında iki arasındaki ekonomik bağlar, enerji piyasaları, ticari ilişkiler ve ekonomik kalkınmada işbirliği potansiyeli ortaya konulacaktır. Ayrıca İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinin yeniden başlamasının hangi ülkeleri nasıl etkileyeceği açıklanacaktır. Sonuç kısmında İran ve Suudi Arabistan

arasındaki gelecekteki ilişkilerin olasılıklarını, çatışma çözümü, bölgesel işbirliği ve ABD ve Çin gibi uluslararası oyuncuların rolü üzerinde durulacaktır.

Literatür Taraması

İran-Suudi Arabistan ilişkilerinin normalleşmesi, Ortadoğu'daki en önemli jeopolitik çatışmaların dinamiklerini ve bölgesel istikrarı ciddi anlamda değiştirebilecek nitelikte ve küresel siyaset açısından son derece önemli bir gelişmedir.

Özellikle 2000'li yılların başından bu yana süregelen bir gerginlik içinde devam eden İran Sudi Arabistan ilişkileri 2016 yılında yaşanan bir krizle tamamen kesilmişti, ancak 10 Mart 2023 tarihinde yapılan sürpriz bir açıklamayla iki ülke ilişkilerinin yeniden başlatılacağı duyuruldu. Pekin'de imzalanan anlaşmanın ardından yayınlanan ortak bildiriye, her iki ülkenin elçiliklerinin yeniden açılması, egemenliklerinin saygı gösterilmesi ve iç işlerine müdahale edilmemesi, 2001'de imzalanan güvenlik işbirliği anlaşmasının ve 1998'de imzalanan başka bir anlaşmanın "ekonomi, ticaret, yatırım, teknoloji, bilim, kültür, spor ve gençlik" alanlarındaki işbirliğinin aktive edilmesi konusunda anlaşıldı (Divsallar ve Alghannam, 2023). Duyurunun kendisi kadar arabuluculuğun Çin tarafından yapılması da şaşkınlık yarattı. Zira Çin bu hamleyle Amerika Birleşik Devletlerine Ortadoğu'daki ilgisini ve rolünü açıkça göstermekteydi.

Çin, dünyadaki en önemli ancak en az anlaşılabilir ülkelerden biridir. Çin'in politikaları uluslararası iş, diplomasi ve güvenliğin geleceğini şekillendirecektir. Görünen o ki Çin bir süredir Afrika'da izlediği ve Batılı ülkelerden farklı olan politikasını Ortadoğu'da da sürdürmektedir. İlişkide olduğu ülkelerin iç işlerine müdahaleden kaçınması ve siyasi rejimlerini eleştirmeden uyumlu ticari ilişkiler kurması Batıya karşı Çin'i avantajlı kılmaktadır. Uluslararası kamuoyunda kendisi de otoriter olmakla suçlanan Çin Ortadoğu ülkelerinin rejimlerini ya da liderlerini sorgulamadan özellikle ekonomik alanda ilişki geliştirme politikası izlemektedir. Çin'in bölgede giderek artan etkisi Orta Doğu'da etkin bir güç olan ABD'yi endişelendirmeye başlamıştır.

Bu çalışmada ilk önce İran ve Suudi Arabistan'ın ilişkilerini belirleyen temel problemler üzerinde durulacaktır, Sünni-Şii ayrımı, toprak anlaşmazlıkları ve ideolojik farklılıklar gibi çatışmalarının kökenleri ele alınacaktır. Ardından güncel ilişkilerin durumunu göstermek amacıyla Çin'in İran ve Suudi Arabistan arasındaki mevcut ilişkilerin yanı sıra, gerilimi azaltmaya yönelik son diplomatik çabaları tartışılacaktır. Sonraki kısımda, İran ve Suudi Arabistan arasındaki ekonomik bağlar, enerji piyasaları, ticari ilişkiler ve ekonomik kalkınmada işbirliği potansiyeli incelenecektir. Ardından Çin'in bölgeye

ilgisinin temel dinamikleri tartışılacaktır. Son kısımda İran ve Suudi Arabistan arasındaki gelecekteki ilişkilerin olasılıklarını, çatışma çözümü, bölgesel işbirliği ve ABD ve Çin gibi uluslararası oyuncuların rolü üzerinde durulacaktır.

İran-Suudi Arabistan İlişkilerindeki Gerilimin Arka Planı

Suudi Arabistan ve İran, dini ve stratejik boyutları olan ve uzun süredir devam eden bir rekabet içindedirler. İki ülke arasındaki gerilim İslam'ın Sunni ve Şii kolları arasındaki tarihsel çatışmaların yanı sıra bölgesel üstünlük için ortaya çıkan bir jeopolitik rekabetle kök salmıştır. Son yıllarda, bu rekabet taraflar arasındaki vekalet savaşlarını, diplomatik krizleri ve yükselen retorikler gibi unsurları da içermeye başlamıştır.

Sünni Şii Müslümanlar arasındaki mezhep ayrılığı Suudi Arabistan ve İran arasındaki gerilimin en önemli nedenlerinden biri kabul edilmektedir (Litvak, 2017:51). Nüfusunun çoğunluğu sünni olan Suudi Arabistan tarihsel olarak kendisini Sünni dünyasının lideri olarak görmüştür. Aynı şekilde İran da büyük Şii nüfusuyla kendisini Şii dünyasının lideri kabul etmektedir. Mezhepsel rekabet Suudi Arabistan ve İran'ın desteklediği farklı tarafları olan Suriye iç savaşı ve Yemen çatışmaları gibi bölgesel çatışmalarla daha da artmıştır.

Ighani Suudi Arabistan ve İran arasındaki rekabetin stratejik bir boyut da kazandığını belirtmektedir (Ighani, 2016). Her iki ülke de bölgesel üstünlük için yarışmakta ve farklı dış politikalar izleyerek hedeflerine ulaşmaya çalışmaktadırlar. Suudi Arabistan, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve diğer Batılı güçlerle birlikte hareket ederken, İran daha bağımsız bir politika izlemiş ve Rusya, Çin gibi ülkelerle yakın ilişkiler geliştirmiştir. Bu durum bölgede etki sahibi olmak için bir rekabeti beraberinde getirmiştir, her iki ülke de müttefikler kazanmak ve diğerinin etkisini sınırlamak için çaba sarf etmektedir (Sajedi, 2016: 76-78).

İki ülke arsındaki artan rekabet, provokatif eylemler ve retorikler siyaseti oldukça meşgul etmiştir. Bu durum 2016'da Suudi Arabistan'nın Tahran'daki elçiliğine saldıran protestocuların ardından 2016'da diplomatik ilişkinin kesilmesiyle sonuçlanmıştır. İki ülke ayrıca Yemen'deki vekalet savaşında taraf olmuş, Suudi Arabistan hükümeti desteklerken, İran Husi isyancılarını desteklemiştir (Gaub, 2016). Zira Suudi Arabistan, Husi isyancılarını İran'ın bölgedeki nüfuzunu artırma çabası olarak görmektedir. İran'ın Şii nüfuzunu ve bölgesel etkisini destekleyen Husi isyancılar, Suudi Arabistan'ın İran'ın bölgedeki etkisini dengelemek için mücadele ettiği bir grup olarak kabul edilmektedir.

Uluslararası Kriz Grubu raporu'nda Suudi Arabistan'nın en azından kısa vadede bu stratejik rekabeti daha başarılı bir şekilde yönettiği belirtilmektedir

(International Crisis Report, 2019). Rapor Suudi Arabistan'nın Suriye iç savaşı ve Yemen çatışmaları dahil olmak üzere birkaç bölgesel çatışmada İran'ı geride bırakmayı başardığını ileri sürmektedir. Suudi Arabistan ayrıca İran'ın bölgesel etkisini sınırlamaya yardımcı olan ve güçlü ABD ile yakın ilişkiler kurmayı başarmıştır (Gaub, 2016).

Suudi Arabistan kısa vadede daha başarılı olsa da, İran'ın bölgesel etkisi göz ardı edilemez. İran, Irak ve Suriye gibi bölgedeki diğer ülkelerle ittifaklar kurmayı başarmış ve Suudi Arabistan'ın üstünlüğüne meydan okuma yeteneğini göstermiştir. Yemen'deki süregelen vekâlet savaşı da gerilimin kaynağıdır, her iki ülke de karşıt tarafları desteklemeye devam etmekte ve hava saldırıları gibi askeri eylemlere girmektedir.

Suudi Arabistan-İran rekabetinin bölge için sonuçları önemlidir. İki ülke arasındaki süregelen çatışma ve gerilim bölgeyi istikrarsızlaştırmış ve IŞİD gibi radikal grupların yükselişine katkıda bulunmuştur. Ayrıca Suriye iç savaşı gibi diğer çatışmaların daha da kötüleşmesine ve çözülememesine neden olmuştur. Suudi Arabistan ve İran arasındaki rekabet ayrıca küresel ekonomi üzerinde de olumsuz etkiye sahiptir, gerilimlerin petrol fiyatlarını etkilemesi gibi etkileri de mevcuttur (Gaub, 2016).

2. Çin'in Bölgede artan Etkisi

ABD ve Çin arasındaki rekabet Orta Doğu'da bölgesel ve küresel siyaset açısından önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bu bölge, doğal kaynakları ve stratejik konumu nedeniyle hem ülkeler için enerji kaynağı olarak büyük bir öneme sahiptir ve her iki ülkenin de Orta Doğu'da ekonomik, stratejik ve jeopolitik çıkarları vardır. Bu çıkarlar, petrol ve gaz kaynaklarına erişim, ticaret ve önemli aktörlerle ittifakları içermektedir (Cordesman, 2016; Conge ve Okruhlik, 2009: 361). ABD daha çok güvenlik ve savunma işbirliğine odaklanırken, Çin'in katılımı daha çok ekonomik çıkarlarını güvence altına alma isteğiyle ilgilidir. Ancak, Çin'in bölgedeki artan askeri varlığı, bazı ABD politika yapımcıları arasında endişelere yol açmıştır. Pekin, güvenlik sınırlamaları konusunda dikkatli olmakta ve anlaşmazlıklarda taraf tutmaktan kaçınmaktadır. ABD'nin İsrail, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerle yakın ittifakları bulunurken, Çin bu ülkeler dahil olmak üzere bölgedeki diğer ülkelerle ilişkilerini güçlendirmiştir. Bölgede limanlar ve boru hatları gibi altyapı projelerine yatırım yaparak ticaret yollarına erişimlerini ve bölgedeki ekonomik etkilerini artırmayı hedeflemektedir. Bununla birlikte, Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi (BRI)¹, özellikle ekonomik rekabet ve bölgedeki Çin etkisinin

¹ Çin'in "Bir Kuşak, Bir Yol" projesi, geniş kapsamlı bir altyapı ve ekonomik kalkınma girişimidir. Bu proje, Çin'in Asya, Avrupa ve Afrika'yı içine alan bir ağ oluşturarak ticaretin ve ekonomik işbirliğinin artırılmasını

yayılması açısından ABD'nin Orta Doğu çıkarlarına tehdit olarak görülmektedir. Rekabetin yoğunlaşmasıyla birlikte, Orta Doğu ülkeleri Çin'i sınırlama çabalarına katılmak konusunda büyüyen baskı hissetmektedir. Bu rekabeti yönetmek için tarafların diyalog, işbirliği ve uzlaşmaya ihtiyacı vardır.

Çin'in bölgedeki artan etkisi, ABD'nin Orta Doğu'daki uzun süredir devam eden stratejik varlığına meydan okuma potansiyeline sahiptir. Bir Kuşak Bir Yol (BRI), Çin'in Orta Doğu'daki ekonomik varlığını artırmış ve aynı zamanda Çin'in bölgedeki birkaç ülke ile yakın ilişkiler geliştirmesine olanak sağlamıştır. Çin'in bölgedeki yükselen etkisi, ABD'nin Orta Doğu'daki stratejik çıkarları üzerinde etkileri olabilir, bu durum ABD'nin geleneksel olarak bir güvenlik garantisi olarak rolü ve İsrail ve Suudi Arabistan gibi önemli müttefikleriyle olan ortaklıklarını içerir. Ayrıca, Çin'in Suriye iç savaşı gibi bölgesel çatışmalara artan dahil oluşu da bölgedeki ABD çıkarları için sonuçları bulunmaktadır (Zafar, 2022).

Çin'in Orta Doğu'yla artan ilişkisi, özellikle ekonomik ve enerji işbirliği açısından, bölgeye güvenlik sağlama konusunda daha büyük bir rol üstlenebileceği konusunda soruları beraberinde getirmiştir. Çin'in bölgeyle ilişkisi, ekonomik çıkarlarını güvence altına alma ve enerji kaynaklarını çeşitlendirme isteği tarafından yönlendirilmiştir. Çin'in bölgesel güvenlik konularına yaklaşımı, müdahale etmeme ve işbirliği odaklı olmuştur. İran nükleer anlaşmasını desteklemiş ve Suriye barış sürecine dahil olmuştur. Bununla birlikte, Çin bölgesel çatışmalara doğrudan müdahil olmamış ve bölgede güvenlik sağlayıcısı olarak önemli bir rol üstlenmemiştir. Çin'in Orta Doğu'yla artan ilişkisi, bölgede daha büyük bir güvenlik sağlayıcısı olarak rol üstlenebileceği konusunda soruları beraberinde getirmiştir. Çin, diplomatik angajman, askeri işbirliği ve terörle mücadele operasyonları gibi çeşitli yöntemlerle Orta Doğu'da bölgesel güvenliğe önemli bir katkı yapma potansiyeline sahiptir. İlk olarak, Çin bölgesel aktörlerle olan güçlü ilişkilerini kullanarak aktif bir şekilde bölgesel diplomasi ve çatışma çözümüne katılım yoluyla barış ve istikrarı teşvik edebilir. Bu, çatışan taraflar arasında barışçıl müzakereleri ve arabuluculuğu teşvik etmek için ekonomik etkisini kullanmayı gerektirebilir.

İkinci olarak, Çin Orta Doğu ülkeleriyle askeri işbirliğini artırarak ekipman, teknoloji ve eğitim programları sağlayabilir. Bu, bölgesel güvenlik güçlerinin kapasitesini güçlendirmeye, bölgesel askeri işbirliğini artırmaya ve ortaya çıkan güvenlik tehditlerine karşı etkili bir şekilde mücadele etme yeteneklerini

hedeflemektedir. Karayolu, demiryolu, denizyolu ve hava yolu projeleri gibi bir dizi altyapı yatırımı içerir ve bölgeler arasında ticareti kolaylaştırmayı, ekonomik büyümeyi teşvik etmeyi ve küresel bağlantıları güçlendirmeyi amaçlar.

geliştirmeye yardımcı olacaktır. Çin, Orta Doğu ülkeleriyle askeri işbirliğini artırarak ekipman, teknoloji ve eğitim programları sağlayabilir. Ortak askeri tatbikatlar ve eğitim programları, bilgi ve deneyim paylaşımına imkan sağlayarak bölgesel aktörler arasında güven ve güvenlik oluşturmaya yardımcı olabilir. Böylelikle bölgesel güvenlik güçlerinin kapasitesini perçinleyerek, bölgesel askeri işbirliğini artırabilir ve ortaya çıkan güvenlik tehditlerine karşı daha etkili bir şekilde mücadele etme yeteneklerini geliştirebilir.

Üçüncü olarak, Çin, terörle mücadele konusunda önemli deneyime sahiptir ve Orta Doğu ülkelerine uzmanlık ve destek sunabilir. Bu, istihbarat paylaşımını, güvenlik güçleri ve kolluk kuvvetleri için eğitim sağlamayı ve bölgesel terörle mücadele girişimlerini desteklemeyi içerebilir. Çin'in siber güvenlik alanındaki uzmanlığı, bölgede giderek artan bir güvenlik tehdidi haline gelen siber saldırılara karşı sağlam güvenlik önlemlerinin geliştirilmesinde de faydalı olabilir.

Ancak, Pekin bir güvenlik sağlayıcısı olarak rol üstlenme konusunda birkaç zorlukla karşı karşıyadır. Ana engellerden biri, Çin'in müdahaleci olmayan dış politikası nedeniyle bölgesel güven eksikliğidir. Bu, bölgesel çatışmalara doğrudan müdahale içermeyen bir politika izleyerek, bölgede güven ve etki oluşturma yeteneğini sınırlamaktadır. Çin'in bölgedeki askeri yetenekleri, bölgedeki birkaç önemli askeri üssü bulunan ABD'ye kıyasla sınırlıdır, bu da güvenlik sağlayıcısı olma rolünün bir başka engelidir. Ayrıca, bölgede geleneksel olarak baskın güvenlik sağlayıcı olan ABD, Çin'in Orta Doğu'daki artan angajmanını çıkarlarına bir meydan okuma olarak değerlendirebilir. ABD-Çin rekabeti, mevcut çatışmaları kötüleştirir, bölgesel silahlanma yarışına yol açabilir ve küresel yönetimi ve uluslararası kurumları etkileyebilir.

Çin ve Suudi Arabistan İlişkisi

Genel olarak, Çin'in Orta Doğu'ya ilgisi çok yönlüdür ve hem ekonomik ve stratejik önceliklerini hem de küresel etkisini genişletme arzusunu yansıtır. Çin, petrol ithal etme ihtiyacı, güç ve etkiyi artırma hırsı ve ekonomik bağlantılar kurma isteği gibi birçok sebeple Orta Doğu'da çıkarlara sahiptir (Ehteshami ve Miyagi, 2015: 55-57). Soğuk savaş 1989'da sona erdikten sonra, Çin ve Orta Doğu arasındaki ilişkiler, Çin'in yükselen uluslararası statüsü nedeniyle yeni bir döneme girdi. Son olarak Çin, İran ve Suudi Arabistan arasındaki arabuluculukla, bölgesel süreçlere daha fazla katılım istediğini gösterdi.

Orta Doğu'daki sorunları ele alma konusundaki "yumuşak" dış politika temelli yaklaşımına uygun olarak, askeri gücünü doğrudan bölgesel krizlere müdahale etmek için kullanmama kararı alan Çin'in bölgedeki etkisi, bölgede Amerika Birleşik Devletleri'nden daha hızlı bir şekilde büyümektedir. Bölgenin

önde gelen yabancı yatırımcısı olan Pekin, Bahreyn hariç neredeyse tüm körfez ülkeleriyle sağlam bağlantılarını sürdürmektedir (Batyuk ve Morozov, 2022:322).

Genel olarak, Çin'in Suudi Arabistan'a olan ilgisi, enerji arzını güvence altına alma, ekonomik nüfuzunu genişletme ve bölgesel istikrarı destekleme arzusundan kaynaklanmaktadır. Çin'in Orta Doğu'ya olan ilgisi, ekonomik, stratejik ve siyasi mülahazalar dahil olmak üzere çeşitli faktörlere bağlanabilir. Çin'in bölgeyle ilgilenmesinin birkaç temel nedeni aşağıda açıklanmıştır:

Enerji kaynakları: Orta Doğu, dünyanın en büyük petrol ve gaz rezervlerinden bazılarını ev sahipliği yapmaktadır ve Çin, dünyanın en büyük enerji tüketicisidir. Bu nedenle, güvenilir ve uygun fiyatlı enerji kaynaklarına erişimi güvence altına almak Çin için temel bir önceliktir ve Orta Doğu bu ihtiyacın karşılanmasında çok önemli bir rol oynamaktadır (Yamada, 2015:80). Enerji ihtiyaçlarının karşılanması için Çin, bölgenin enerji sektörüne yoğun bir şekilde yatırım yapmaktadır (Jesse, 2022; Zhang, 1999:151). Çin'in hızlı ekonomik büyümesi öncelikli olarak enerji ile desteklenmiştir ve Orta Doğu, enerji kaynakları ve Çin malları, yatırımları ve altyapı geliştirmesi için önemli bir pazar olarak hizmet etmektedir. Çin, Orta Doğu'ya 70 milyar dolar dahil olmak üzere 177 milyar dolar yatırım yapmıştır ve bu yatırımların bir kısmı Körfez İşbirliği Konseyi ülkelerine yöneliktir (Batyuk ve Morozov, 2022:324). Orta Doğu şu anda Çin'in toplam petrol ithalatının yarısından fazlasını sağlamaktadır. 2015 yılına gelindiğinde, bu sektörün Çin'in petrol ithalatının %70'ini oluşturması tahmin edilmektedir (Daher, 2009:20-22).

Ekonomik işbirliği: Suudi Arabistan, Orta Doğu'nun en büyük ekonomilerinden biridir ve Çin, ülkeyi, Çin ile diğer ülkeler arasındaki ekonomik bağlantıyı artırmayı amaçlayan Kuşak ve Yol Girişimi'nde önemli bir ortak olarak görmektedir. Bölge, Çin'in Asya ve ötesindeki bağlantılılık ve ekonomik işbirliğini artırmayı amaçlayan Kuşak ve Yol Girişimi'nin (BRI) önemli bir bileşenidir. Bununla birlikte, yatırım akışlarının artmasına rağmen, Çin'in Orta Doğu ile olan ticareti ve yatırımları, AB üye ülkeleriyle olan ticaret ve yatırımlarına kıyasla daha küçüktür. Çin-Orta Doğu ticareti, Çin'in genel ticaretinin yalnızca %6-7'sini oluştururken, yatırımların payı daha küçüktür (Niblock, 2020:484). Son yıllarda Çin, İran'da otoyollar, demiryolları ve limanlar gibi altyapı projelerine de yatırım yapmaktadır (Chaziza, 2020).

Stratejik konum: Suudi Arabistan, birkaç önemli nakliye yolunun kavşağında stratejik bir konuma sahiptir ve Çin, ticaret ve ticareti kolaylaştırmak için ülkenin altyapısına yatırım yapmaktadır. Orta Doğu, küresel güvenlik açısından kilit bir bölgedir ve Çin'in, vatandaşlarının güvenliğini sağlamak ve yatırımlarını korumak için bölgede istikrarı sağlamada çıkarı vardır. Çin,

kısmen nakliye yollarını korumak ve enerji kaynaklarını güvence altına almak için bölgedeki askeri varlığını da geliştirmektedir.

Diplomatik ve siyasi etki: Çin, son yıllarda küresel etkisini genişletme arayışındadır ve Orta Doğu, uluslararası ilişkilerde önemli oyuncular olan ülkelerle ilişkiler kurma fırsatı sunmaktadır. (Guzansky ve Orion 2017). Çin'in politik hedefi, Suudi Arabistan ile ortaklığını genişleterek Orta Doğu'ya petrol ithalatının güvenliğini güçlendirmek ve "üç çirkin güç" olarak adlandırılan terörizm, ulusal ayrılıkçılık ve dini aşırılıkla mücadele etmektir. Çin, Riyad ile iyi ilişkiler sürdürmek için çaba sarf etmekte ve Çinli Müslüman aşırılıkçılara karşı mücadelede Suudi Arabistan'ın desteğine ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca, Çin, Tayvan, "Tek Çin Politikası", Tibet ve insan hakları gibi konularda Arap ülkelerinin tam desteğini aramaktadır. Ticari ilişkilerin büyümesi için Suudi Arabistan ile temel atılmış ve bunun diğer Arap ülkeleriyle ticaretin teşvik edilmesi umulmaktadır (Husain ve Sahide, 2023).

Çin'in Sudi Arabistan'daki yatırımları ve ticari ilişkilerine bakıldığında son 10 yılda Çin, bölgede tarım, enerji, teknoloji, uzay gibi birçok alanda işbirliği anlaşmaları gerçekleştirmiştir. Ayrıca, Suudi Arabistan ve İran gibi petrol zengini iki ülkenin varlığı ve Çin'in dünyanın en büyük petrol ithalatçısı olması, bu iki ülke ile özel ilişkilerin geliştirilmesine imkan sağlamıştır. Örneğin, Suudi Arabistan, bu yıl da Çin'in en büyük petrol tedarikçisi olmuştur ve 87,5 milyon ton petrol ihracatı gerçekleştirmiştir (Sağlam, 2023). Suudi Arabistan, uzun süredir koruduğu bu konumunu sürdürürken, 2022'de Çin'e petrolün bir kısmının Yuan ile satılması için çalışmalara başlamıştır. İki ülke arasındaki ilişki yalnızca petrolle sınırlı değildir; Suudi Arabistan, ekonomisindeki petrol bağımlılığını azaltma konusunda 2030 Planı çerçevesinde çözümler ararken, Çin bu konuda yardımcı olabilecek yatırımcı ülke konumunda ortaya çıkmaktadır. Son olarak, 7 Aralık'ta Çin Lideri Xi Jinping'in ziyaretiyle birlikte, iki ülke arasında yeşil enerjiden ulaştırmaya kadar birçok alanda 30 milyar dolarlık 34 anlaşma imzalanmıştır (Sağlam, 2023). Bununla birlikte, Pekin'in yatırım görüşmeleri sadece Riyad ile sınırlı değildir.

Çin ve Suudi Arabistan Arasında Artan İşbirliğinin Etkileri

Çin Suudi Arabistan'la geliştirdiği ekonomik ilişkilerin yanı sıra askeri işbirliğine de başlamıştır. 27 Ekim 2016 tarihinde, Çin ve Suudi Arabistan özel kuvvetlerinden onlarca savaşçının katılımıyla birlikte ortak bir terörizm karşıtı bir tatbikat düzenlendi. İlk defa gerçekleştirilen tatbikat, dünya güçleri ve önde gelen Orta Doğu devletleri arasındaki ilişki ağının bir parçası olarak Çin-Suudi Arabistan ilişkilerindeki trendleri incelemek için bir fırsat sunmaktadır (Guzansky ve Orion, 2017).

Çin açısından, Suudi krallığıyla ilişkilerinin geliştirilmesi, güvenlik ve enerji çıkarlarının teşvik edilmesi, ekonomisinin desteklenmesi, Doğu Asya'ya dayanan stratejik tutumunun batıya yöneltilmesi, Batı Asya'daki yakın periferi ve Orta Doğu'daki uzak periferiyi istikrara kavuşturarak batı Çin'deki iç istikrarını arttırması, radikal İslam tehditlerinin (özellikle Xinjiang bölgesindeki Uygur azınlığı tarafından oluşturulan) azaltılması ve Çin'in Müslüman vatandaşlarına yönelik muamelesine yönelik dış eleştirinin en aza indirgenmesi, küresel bir güç olarak konumunun kabul edilmesi ve zengin varlık dolu bir bölgedeki rolünün arttırılması gibi birçok çıkara uygundur.

Suudi Arabistan açısından ise, Çin istikrarlı ve güvenilir bir stratejik ortak olarak kabul edilmektedir ve ABD ile stratejik ilişkileri, özellikle ekonomik ve siyasi boyutları açısından tamamlamaktadır. Ayrıca, insan hakları ve demokratikleşme konularında hoş olmayan Batı eleştirilerine maruz kalmadan ilişkiler geliştirilmesi hedeflenmektedir. Bu nedenle, her iki ülke de iç istikrarlarını Orta Doğu'daki çalkantılara karşı korumak istemekte, enerji akışının güvenliğini sağlamak ve ekonomik kalkınmada ortak çıkar alanları tanımaktadır.

Ayrıca, Çin-Suudi Arabistan-İsrail üçgeninde ortak çıkar konularını teşvik etmek için bir potansiyel olduğu görülüyor. İsrail, özellikle özel silah sistemleri konusunda Çin ve Suudi Arabistan arasındaki ilişkilerin gelişimini güvenlik boyutunda izlemeye devam etmektedir (Guzansky ve Assaf Orion, 2017). Genel olarak, Çin ve Suudi Arabistan'ın birbirleriyle çelişkili alanları yönetirken stabil bir ilişki sürdürmek için hassas bir dengeleme yapmak zorunda oldukları söylenebilir.

Çin İnan İlişkileri

İnan, Çin'in önemli bir altyapı projesi olan Kuşak ve Yol Girişimi (BRI) dahil olmak üzere birçok önemli bölgesel ve küresel yolun kavşağında yer almasından dolayı Çin için stratejik olarak önemlidir. İnan'ın coğrafi konumu, onu Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı yoluyla taşınan Çin'in enerji kaynakları için de önemli bir geçiş noktası haline getirmektedir. Çin, İnan'la askeri işbirliğini güçlendirmeye çalışmakta ve İnan'a askeri teknoloji ve istihbarat sağladığı bildirilmektedir (Çelik, 2022: 106).

Siyasi ilişkilere gelince Çin ve İnan'ın diplomatik işbirliği geçmişti olduğundan ortak çıkarlarını küresel sahnede ilerletmek için birlikte çalıştıkları görülür. Örneğin, her iki ülke de ABD'nin İnan'a yönelik tek taraflı yaptırımlarına karşı çıkmıştır ve sorunun çözümü için çok taraflı bir yaklaşım çağrısında bulunulmuştur. Her iki ülkenin de Devlet Başkanı Beşar Esad

hükümetini desteklediği Suriye'deki çatışma gibi bölgesel konularda da işbirliği yapmışlardır.

Genel olarak, Çin ve İran, gelecekte de devam etmesi muhtemel olan derin bir ekonomik, stratejik ve siyasi ilişkiyi paylaşmaktadır. Her iki ülke de ABD'nin İran'a yönelik yaptırımları ve Basra Körfezi'ndeki gerilimler gibi zorluklarla karşı karşıya kalırken, ortak çıkarlarını desteklemek için birlikte çalışmaya kararlı görünmektedirler (Dolatabadi ve Zarei, 2018: 62-63).

İran, Çin için önemli bir yatırım bölgesi olarak hizmet vermektedir. Hem Çin hem de Rusya, 2015 yılında İran, BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyeleri ve AB ile birlikte bir nükleer anlaşma kurulmasını kolaylaştırmada önemli roller üstlenmiştir. Bu anlaşmadan sonra her iki ülke de enerji yatırımları için İran'a yönelik şirketlerini harekete geçirmiştir. Ancak 2018'de ABD'nin nükleer anlaşmadan çekilmesi ve yaptırımların uygulanması, İran'ı Rusya ve Çin'e daha da yaklaştırmıştır. Özellikle Çin, İran'ı gelecek vadeden bir oyuncu ve yeni bir yatırım pazarı olarak görmeye devam etmektedir (Devonshire-Ellis, 2023: 63).

Beijing-Tahran eksenini boyunca Mart 2021'de gerçekleşen önemli bir anlaşma, Çin'in İran'ın petrol ihracatına karşı yatırım getirdiği ve değeri 300 ila 400 milyar dolar arasında değişen bir anlaşmadır. Bu anlaşma aynı zamanda iki ülke arasındaki petrol ticaretini de artırmıştır. Ticaret verilerine göre, İran'ın Çin'in genel ticaret verilerine katkısı hala sınırlı düzeydedir. Bununla birlikte, Çin İran'ın ticaret ortakları arasında 11,8 milyar dolarlık ithalatla (İran'ın toplam ihracatının yaklaşık %25'i) birinci sırada yer almaktadır. Irak, Rusya ve Türkiye ise Çin'in ardından gelmektedir. Aynı şekilde, İran'ın petrol ihracatı son dönemde günlük 1,2 milyon varile ulaşmış ve bunun önemli bir kısmı Çin'e yönelik olmuştur (Sağlam, 2023).

İran, 2015 nükleer anlaşmasında Çin ve Rusya'nın rolünün etkisiyle önemli ölçüde Çin yatırımlarını çekmektedir. 2018'deki ABD'nin geri çekilmesi, İran'ı Rusya ve Çin'e daha da yakınlaştırmış ve Çin'in İran'ı umut vadeden bir pazar olarak görmesine neden olmuştur. Mart 2021'de gerçekleşen dikkate değer bir Pekin-Tahran anlaşması, İran'ın petrol ihracatına yönelik önemli bir Çin yatırımını içermekte ve ikili ticareti artırmaktadır. İran'ın Çin'in genel ticaretinde görece mütevazı bir payı olmasına rağmen, Çin İran'ın ticaret ortakları arasında ithalatla birinci sıradadır (İran'ın toplam ihracatının %25'i olan 11,8 milyar dolarlık ithalat). Irak, Rusya ve Türkiye onu takip etmektedir. İran'ın son dönemdeki petrol ihracatı günlük 1,2 milyon varile ulaşmış ve bunun önemli bir kısmı Çin'e gitmektedir (Ygacoubian, 2023).

Güncel Gelişmeler

Suudi Arabistan

Suudi Arabistan son yıllarda düşük petrol fiyatları, COVID-19 salgını ve ülkedeki muhafazakar grupların direnişi gibi sorunlarla yüzleşmektedir. Veliht Prens'in yolsuzluk, insan hakları endişeleri ve ekonomiyi çeşitlendirme ihtiyacı gibi bu zorlukların temel nedenlerini de ele alması gerektiği ortaya çıkmıştır (Esmail, 2018). Bu nedenle önümüzdeki yıllarda gelir çeşitliliğini artırmak için endüstriyel verimlilik, turizm, bankacılık ve yatırım gibi alanlarda büyük etkiye sahip olacak ve alternatif geçim kaynakları yaratılacaktır. Örneğin, petrolü sadece hammadde olarak satmak yerine üretim odaklı olmak ekonomi için önemlidir. Gelir kaynakları açısından ticaret, imalat ve hizmet sektörleri, dünyanın en büyük 20 ekonomisi arasında yer alarak ekonomik istikrar ve yatırım için cazip bir ortam sunmaktadır. Ticari düzeyde, Suudi Arabistan, hac mevsiminde ekonomik hedeflere ulaşmak için hizmet ticaretini geliştirmiştir. Ayrıca, özel sektöre birçok devlet sektörünün özelleştirilmesi yoluyla değer katma fırsatları sunulmaktadır. Bu devlet sektörleri arasında havayolları, elektrik, telekomünikasyon, liman hizmetleri ve bazı eğitim sektörleri bulunmaktadır. Ayrıca, yerli sermaye ve turizm sektörünün gelişimi için çaba sarf edilmektedir (Esmail, 2018: 192).

Suudi Arabistan için son yılların en önemli konularından biri de Vizyon 2030 projesidir. Bu proje Suudi Arabistan'ın ekonomik ve sosyal dönüşümünü hedefleyen bir stratejik plan ve yol haritasıdır. Bu plan, ülkenin petrol bağımlılığını azaltmak, ekonomisini çeşitlendirmek, özel sektörü geliştirmek, turizmi teşvik etmek ve genel olarak sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak amacıyla belirlenmiştir (İsmail, Baig ve Batool, 2022). Vizyon 2030, Suudi Arabistan'ı modern bir küresel ekonomiye dönüştürmeyi ve toplumun refahını artırmayı hedeflemektedir. Plan, eğitim, sağlık, altyapı geliştirme, turizm, enerji ve diğer sektörlerde reformlar ve yatırımlar yaparak ülkeyi geleceğe hazırlamayı amaçlamaktadır. Vizyon 2030 artan yabancı yatırım açısından potansiyel faydalar ve insan hakları konularıyla ilgili potansiyel riskler dahil olmak üzere, Suudi Arabistan'ın ABD ve diğer Batı ülkeleriyle ilişkisi üzerinde potansiyel etkileri olacak bir projedir. Suudi Arabistan'ın gelecekteki ekonomik ve siyasi istikrarı için Vizyon 2030'un başarısı çok önemlidir (İsmail, Baig ve Batool, 2022:1304).

Petrol ve gazdan bağımsız bir ekonomi için yabancı sermayeyi ve insan kaynaklarını çekmek, küresel pazara entegre olmak durumunda olan Suudi Arabistan'ın daha iç ve dış siyasette liberal ve esnek politikalar izleyeceği beklenmektedir.

İran

İran'a bakacak olursak, 1979 Devrimi sonrasında İran'da İslami düşünceyle birlikte siyasal sistem tamamen değiştiğini görürüz. Radikal bir değişim olarak 2500 yıllık monarşi rejimi yerine şeriata dayalı yeni kurumlar getirildi. Geçici hükümet döneminde yaşanan özgürlük ortamından sonra, Velayet-i Fakih doktrinini ve idealizm ilkelerini temel alan şekillenen jakobenist İslamcılık, birçok siyasi akım sisteminden tasfiye etti. Farklı İslami ideolojiler de devrim liderinin gücünden uzaklaştırıldı. Humeyni'nin ardından yönetici kadrosunda farklı gruplar oluştu ve devrimin idealist ruhunun yerini pragmatik politikalara aldı. Reformistler muhafazakarların popülist politikalarına yenilerek ağır baskılarına maruz kaldı. Bugüne kadar Muhafazakârlar, Reformcular ve yeni olarak tanımlanan İlimliler döngü çapında şekillenen siyasal sistemde saklandı (Sayın ve Çırakoğlu, 1999: 86).

Ancak son yıllarda ciddi hükümetin karşı politikalarına karşı reaksiyonlar baş göstermiştir, özellikle 2017 yılının sonlarından bu yana İran'daki ciddi protesto hareketleri olmaktadır. Uzun süredir ambargolarla karşı karşıya olan İran, ekonomik kriz ve bölgesel savaflara katılımı nedeniyle önemli finansal yüklerle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum ülkede ciddi bir muhalefet ve memnuniyetsizlik yaratmıştır. Hükümet muhafazakâr milliyetçi kimliğini güçlendirmeyi çalışsa da günümüz İran'ının toplumsal yapısı, rejim tarafından yansıtıldığı kadar homojen değildir. Ülkede çeşitli etnik, kültürel, dini ve siyasi gruplar bulunmaktadır. Bunlar, Şah yanlısı gruplar, liberal bir toplum için çaba sarf eden Yeşil Hareket, diaspora toplulukları ve İran Halk Mücahitleri gibi silahlı çözüm taraftarları da dahil olmak üzere çeşitlidir. Ayrıca Devrim Muhafızları gibi politikada etkili figürler ve güvenlik kurumlarındaki etkili figürler de dahil olmak üzere çeşitli muhafazakar fraksiyonlar bulunmaktadır. Sonuç olarak, toplumsal güç gruplarının artışı ve çatışmalar İran'da derinleşmektedir. Protestoların İran rejimi üzerindeki etkisi, önemli ve cevapsız bir soru olarak kalmaktadır (Domazati, 2018) .

Yaşanan protestolar ve olaylar, İran'da yaşanan sorunları ve orta vadeli etkilerini göstermektedir. Etnik eşitsizlik, gelir dengesizliği, asimilasyon politikaları, kadın hakları ve genç temsiliyeti gibi kronik sorunlara görünür çözümlerin eksikliği endişe vericidir. Bu ciddi preotesto hareketlerini kontrol etmeye çalışan ve ekonomik sorunlarla yüzleşen İran'nın artık bölgedeki milis gruplarını desteklemesi veya bölgede istikrarsızlaştırıcı eylemler yapması beklenemez. Politikaların gözden geçirilmesi ve diyaloga girilmesi istikrar için önemlidir. Bu sorunlara çözüm bulunmaması, İran'ın iç ve dış açıdan tehlikeli bir gelecekle karşı karşıya kalmasına neden olabilir. Rejimin, durumu bir komplo olarak görmek yerine toplumsal sorunlara dayalı bir reformu

hedeflemesi gerektiği fikri her geçen gün daha çok tartışılmaktadır. Kısacası İran devleti ve İran toplumu son otuz yılda derinden değişimlere uğramıştır. Son yıllarda yapılan araştırmalar, yönetici elitin resmi söylem ve kendine özgü imajı ile yönettikleri toplum arasındaki giderek artan ayrımı göstermekle kalmaz, aynı zamanda dış gözlemcilerin İran hakkında birçok yanlış algısı olduğunu vurgular (Farhi, 2012: 102; Sayın ve Çırakoğlu, 1999:87).

Bulgular ve Tartışma

Bir önceki kısımda bahsedilen nedenlerden dolayı Suudi Arabistan ve İran arasındaki ilişkilerin tekrar başlaması ve aralarındaki birçok sorunun çözülmesi her iki ülke için de gereklilikler taşımaktadır. Aslında halen komşu olan ve uzun tarihi ilişkilere sahip olan bu iki ülke ticari ve ekonomik ilişkilere devam etmektedir. Bunların en önemlileri, yıl boyunca gerçekleşen hac ve umre ziyaretleri için İranlıların Suudi Arabistan'a akışıdır. Ayrıca, Suudi Arabistan ve İran her ikisi de "OPEC" ve "OPEC Plus" üyesidirler. Suudi Arabistan, petrol ve gaz rezervleri açısından büyük bir varlığa sahiptir (261.6 milyar varil petrol rezervi, 8 trilyon metreküp doğal gaz rezervi). İran ise petrol ve doğal gaz açısından zengin rezervlere sahiptir (208.6 milyar varil petrol rezervi, 34 trilyon metreküp doğal gaz rezervi). Bu bilgiler, 2022 Birleşik Arap Ekonomik Raporu verilerine göre elde edilmiştir ve her iki ülke de enerji piyasalarında önemli bir yere sahiptir.

İki ülke arasındaki ticaret, özellikle halı, parfüm ve bazı gıda maddeleri gibi ürünlerin değişimi için önemli bir köprü olmaya devam etmektedir. Ekonomik İlişkiler Suudi Arabistan Genel İstatistik Kurumu'nun verileri, Riyad ve Tahran arasındaki ticaret verilerinin 2015'te durduğunu ve bu tarihten sonra güncellenmediğini gösteriyor. İran, Suudi Arabistan'ın dünya ülkeleriyle ticaret bülteninde yer almazken, Suudi Arabistan ve İran arasındaki ticaret hacmi 2015'te 1,24 milyar Suudi Riyali (330 milyon dolar) iken, İran lehine ticaret fazlası 316 milyon riyal olmuştur. İki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler, İran'ın çeşitlendirilmiş ekonomisi ve Tahran'ın tarım ürünleri, hammadde ve demir gibi hammadde ve birincil ürünler ihracatı yapma imkanıyla birlikte, durdurulan ticaretin geri dönmesine ve yeni işbirliği modellerinin oluşmasına izin verebilir (El-Sawy, 2023).

Doğrudan Yabancı Yatırım Suudi Arabistan, 2021'nin ortasından 2022'nin sonuna kadar küresel petrol piyasasındaki patlamadan büyük ölçüde yararlanarak, 615 milyar dolara yakın egemen fon bakiyesini artırdı ve birçok ülkede dış yatırımlar yapma yeteneği kazandı. Öte yandan, ekonomik yaptırımlar nedeniyle İran, petrol gelirlerinde gerileme yaşıyor ve yabancı yatırımlara ihtiyaç duyuyor. Tahran, doğrudan yabancı yatırımların petrol ve

gaz sektöründe geri dönmesi ve İran ekonomisinin önemli sektörleri olan altyapıyı güncelleme ve dönüştürücü sanayiye yatırım yapılmasıyla ilgili umutlarını yüksek tutmaktadır. Dünya Bankası verilerine göre, İran'ın doğrudan yabancı yatırım payı 2019-2021 döneminde sırasıyla 1,51 milyar dolar, 1,34 milyar dolar ve 1,43 milyar dolar oldu, bu miktarlar, yaptırımlar nedeniyle yabancı para birimi sıkıntısı yaşayan İran'ın bu yatırımlara olan ihtiyaçlarına göre düşüktür. Riyad ve Tahran arasındaki yeni anlaşma yatırımları artırır, Suudi para birimi döviz kuru performansını (doların resmi piyasada 42.000 İran Riyali olduğu) İran'a karşı iyileştirir (Rasul, 2023: 61-62).

Bununla birlikte, iki ülke arasında tekrar yakın ilişkiler başlarsa, olası sonuçlar aşağıda belirtilmiştir:

1. Azalan bölgesel gerilimler: Suudi Arabistan ve İran'ın Orta Doğu'daki etkisi göz önüne alındığında, ilişkilerindeki herhangi bir iyileşme potansiyel olarak bölgedeki gerilimleri azaltabilir. Bölgesel istikrar ve ekonomik büyüme için olumlu etkileri olabilecek daha istikrarlı ve barışçıl bir ortamın yolunu açabilir.
2. Petrol: Suudi Arabistan ve İran da artan siyasi ve ekonomik işbirliğinden yararlanabilir. Ticaret, yatırım ve bölgesel altyapı projeleri gibi konularda işbirliği yapabilirler. Bu, her iki ülkedeki ekonomik büyümeyi artırmaya ve işletmeler için yeni fırsatlar yaratmaya yardımcı olabilir.
3. Bölgesel yeniden düzenleme: Suudi Arabistan ile İran arasında daha yakın bir ilişki potansiyel olarak bölgesel güç dengesini yeniden şekillendirebilir. Bölgesel ittifakların yeniden düzenlenmesine yol açabilir ve Irak, Suriye ve Lübnan gibi komşu ülkelerin güvenlik ve istikrarı üzerinde etkileri olabilir. Daha yakın bir ilişki potansiyel olarak Orta Doğu'daki gerilimlerin ve çatışmaların azaltılmasına yardımcı olabilir, bu da bölge halkına ve bir bütün olarak küresel topluma fayda sağlayacaktır.

Suudi Arabistan ve İran işbirliği yaparsa, potansiyel olarak terörizm, ekonomik kalkınma ve enerji güvenliği gibi konuları ele almak için birlikte çalışabilirler. Her iki ülkenin de önemli petrol rezervleri var ve küresel enerji pazarında önemli oyuncular, bu nedenle enerji konularında işbirliği özellikle faydalı olabilir.

Bununla birlikte, Suudi Arabistan ile İran arasındaki ilişkilerde olası herhangi bir iyileşme de büyük olasılıkla önemli zorluklarla karşı karşıya kalacaktır. İki ülke arasında köklü dini, siyasi ve ideolojik farklılıklar var ve herhangi bir işbirliği, her iki taraf için de uzlaşma ve diplomasi gerektirecektir. Ayrıca, ABD ve İsrail gibi Ortadoğu'da çıkarları olan ve daha yakın bir Suudi-

İran ilişkisini potansiyel olarak kendi çıkarlarına yönelik bir tehdit olarak görebilecek başka bölgesel güçler de var.

Zorluklar İran ve Suudi Arabistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi, her iki ülke arasındaki ilişkilerin diğer alanlarda istikrarlı hale gelmesinde en önemli faktörlerden birini oluşturabilir. Ancak, son zamanlarda yapılan anlaşmanın, her iki ülke arasındaki ilişkileri olumlu bir şekilde geliştirmek ve birçok anlaşmazlık konusunu çözmek için niyetlerinin bir göstergesi olmasına rağmen, bu ilişkilerin geleceği başka faktörlere de bağlıdır, bazıları dışsal faktörlerdir:

Birincisi, Suudi Arabistan ve İran arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesini engelleyen en önemli dış faktör, Batı tarafından İran'a uygulanan yaptırımlardır. İran'ın finansal sistemi hala ticari veya finansal işlemleri çözmeyi zorlaştıran sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır, ancak bu işlemler eşit şartlarda gerçekleştirilirse ve yaptırımların belirlediği koşullar altında yapılırsa mümkündür.

İkincisi, Suudi Arabistan ve İran ekonomileri büyük ölçüde rekabet eden ekonomiler olarak kabul edilir. Her iki ülke de petrolün ihracatına dayanır ve ihracatları petrol ve petrol ürünleri ile sınırlıdır. Bu, İran ve Suudi Arabistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin geri dönüş yolunu sınırlayabilir. Bu durum, yeni teknolojiler kullanarak hem ülkeler için ekonomik değer yaratabilecek hem de ortak yatırımların uygulanması gerektiğini gerektirir.

Üçüncüsü, özellikle özel sektör katkılarıyla hızlandırabilecekleri ve ikili ilişkileri artıracabilecekleri bu yatırımların hızlandırılması için İran'ın yabancı yatırımlarını kabul etmek için birçok yasal düzenlemeyi uygulamaya koymasına gereklidir.

Yakın zamanda düşman olan ülkeler, suçlamalar ve krizlerle dolu bir sayfayı kapatmak istiyorlar, bu da Ortadoğu'da birçok ülke için gelecekte askeri ve ekonomik açıdan gerilimin azalması anlamını taşımaktadır.

İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinin yeniden başlaması hangi ülkeleri nasıl etkileyecek?

İki ülkenin Çin'in arabuluculuğunda yakınlaşmasında uluslararası alanda verilen tepkinin dikkat çeken yanı, ABD ve İsrail'in endişeleridir. ABD'nin bölgede koruması gereken birçok stratejik çıkarı bulunmaktadır, bunlar arasında bölgesel istikrarı sağlamak, müttefiklerini korumak ve enerji kaynaklarına erişimi sağlamak yer almaktadır. Bu hedeflere ulaşmak için ABD, birçok bölgesel çatışmaya dahil olmuş ve Ortadoğu'nun ana aktörleri arasında yer almıştır ancak bu anlaşmayla önemli bir değişim anında kenarda kalmıştır. Ulusal Güvenlik Konseyi sözcüsü, Washington'un Riyad ve Tahran arasındaki

iletişimden haberdar olduğunu, ancak anlaşmalarında rol olmadığını ve etkisinin "İbrahim Anlaşmaları"² üzerinde henüz net olmadığını söyledi (Baker, 2023).

2022 Temmuz ayında Başkan Joe Biden, krallıktaki Körfez İşbirliği Konseyi zirvesine katıldı ve ABD'nin "Çin, Rusya veya İran tarafından doldurulacak bir boşluk bırakmayacağına" söz vermiş olsa da gerçekleşenler bunun tam aksi yönünde oldu (Bishara, 2023). ABD son yirmi yılda petrol ve gaz üretimini hızlandırdı ve neredeyse enerji bağımsızlığına ulaştı. Bu nedenle Körfez petrolüne eskisi kadar ihtiyaç duymayabilir. Ancak, bir çatışma durumunda Çin'in enerji kaynaklarını keserek müttefiklerinin güvenliğini sağlayabilmesi için bölgedeki etkinliğini sürdürmeye devam etmektedir. Ancak işler ABD'nin istediği şekilde gelişmemektedir, zira Suudi Arabistan şimdiye kadar ABD'nin piyasa fiyatını düşürmek ve Batı yaptırımlarının Rusya üzerindeki etkisini dengelemek için petrol üretimini önemli ölçüde artırma talebini reddetti. Geçen yıl, Suudi Arabistan, ABD Başkanı Biden'ın Riyad'ı cezalandırma tehditlerine yanıt olarak Çin ile ilişkilerini güçlendirdi. Aynı şekilde, Birleşik Arap Emirlikleri de Çin, Fransa, İran, Rusya ve Hindistan gibi ülkelerle daha yakın ilişkiler kurmaya çalıştı, bazen ABD ile ilişkilerini zorladı. Ticari ilişkilerde belirgin bir şekilde görülmektedir. Orta Doğu ile Çin arasındaki ticaret, 2000 ile 2021 arasında 15.2 milyar dolardan 284.3 milyar dolara yükselmiştir. Aynı dönemde ABD ile ticaret ise sadece mütevazı bir artışla 63.4 milyar dolardan 98.4 milyar dolara çıkmıştır (Bishara, 2023).

Suudi Arabistan'ın bölgesel rakibiyle ilişki kurma kararı, İran'ın diplomatik tecrit edilmesi ve İran'ın nükleer tesislerine karşı tek taraflı bir askeri saldırı tehdidinde bulunması nedeniyle İsrail'i büyük ölçüde yalnız bırakmıştır. İsrail yetkilisi ise anlaşmanın İsrail ve Suudi Arabistan arasındaki normalleşme olasılıklarını etkileyeceğini doğrulamış ve eski Başbakan Naftali Bennett, anlaşmayı "İran'a karşı bölgesel bir ittifak oluşturma çabalarına ölümcül bir darbe" olarak tanımlamıştır (Debre ve Magdhi, 2023). Tahran ve Riyad anlaşmasının, Suudi Arabistan'ın Amerika Birleşik Devletleri'ne olan bağımlılığının azaldığına dair bir işaret olarak algılanıp algılanamayacağını gelecek günler gösterecektir.

² İsrail-Birleşik Arap Emirlikleri normalleştirme anlaşması, resmi olarak İbrahim Anlaşmaları olarak adlandırılmaktadır. Bu anlaşma, İsrail ve Birleşik Arap Emirlikleri arasında diplomatik ilişkilerin ve tam normalleşmenin sağlandığı bir barış anlaşmasıdır. ABD tarafından yapılan ortak bir açıklama ile kabul edilmiştir. Bu anlaşma, BAE'nin Mısır (1979) ve Ürdün (1994)'den sonra resmi olarak normalleşmeyi kabul eden üçüncü Arap ülkesi olması anlamına gelmektedir. İsrail ile olan ilişkisi, Basra Körfezi'ndeki ilk ülke olarak da önem taşımaktadır. Aynı zamanda İsrail, Batı Şeria'nın bazı kısımlarını ilhak etme planlarını askıya almıştır. Bu anlaşma, uzun süredir gayri resmi ancak sağlam olan dış ilişkileri resmileştirmiştir. Anlaşma, 15 Eylül 2020 tarihinde Beyaz Saray'da imzalanmıştır. İsrail kabinesi tarafından 12 Ekim'de oybirliğiyle onaylanmış ve 15 Ekim'de Knesset tarafından onaylanmıştır. BAE parlamentosu ve kabinesi ise anlaşmayı 19 Ekim'de onaylamıştır. Bakınız, Federico-O'Murchú,Seán 13 Ağustos, 2020.

İran ve Suudi Arabistan'ın Çin'in arabuluculuğuyla bu anlaşmaya varmalarını sağlayan birçok faktör var ve burada Çin'in rolünü de dikkate almalıyız. Bu süreçte ortak bir faktör, bu üç ülkenin bu anlaşmaya varma konusunda sahip oldukları çıkarlar oldu. İran ve Suudi Arabistan da stratejik çıkarlarına dayanarak bu anlaşmayı imzalamaya karar verdiler. Bu çıkarları ayrı ayrı ele alırsak, örneğin Suudi Arabistan'ın bu anlaşmadan elde etmek istediği çıkarlar hakkında üç faktöre işaret edebiliriz. Suudi Arabistan'ın İran ile gerilimlerin azaltılması konusunda stratejik çıkarları öne çıktı ve bu anlaşma başarılı bir şekilde uygulanırsa, Suudi Arabistan'ın İran ile normalleşme sürecine girmesine olanak sağlayabilir. Eğer bu olaylar gerçekleşirse, bin Salman iç meselelere ve 2030 vizyonu planının önceliklerinden birine odaklanabilir. Başka bir deyişle, rakip olduğu ülkeyle gergin olduğunu ve bölgesel koşulların istikrarlı olmadığı durumlarda iç gelişmelere odaklanmak zor olacaktır. Bu faktörlerin toplamı, Suudi Arabistan'ın İran ile gerilimi azaltmak için stratejik hesaplamalarını oluşturmuştur.

Ancak İran konusunda, bu ülkenin İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasından bu yana en büyük iç protestolarından biriyle karşı karşıya kaldığını ve bu meselelerin Tahran'ın önemli önceliklerinden biri haline geldiğini unutmamak gerekir. İran uluslararası yaptırımlarını azaltmak için Suudi Arabistan'la anlaşma yaparak destek aramak istiyor. Dahası, Suudi Arabistan ile ilişkiler, Riyad'ın İsrail ile ilişkisinde aldığı yoldan uzaklaşmasına neden oluyor. Bunun ötesinde ve daha da önemlisi, bu anlaşma, bölgede bir savaş çıkması durumunda Arap dünyasının en önemli aktörü olarak Suudi Arabistan'ın olası bir İran karşıtı ittifakın bir parçası olmayacağı anlamına gelir. Bu faktörler, İran'ın Suudi Arabistan ile anlaşma yapmasına neden olan faktörlerdir.

Çin'in İran ve Suudi Arabistan arasındaki yakınlaşmaya arabuluculuk yapması, Çin'in bölgedeki etkisini artırabilir ve çeşitli ekonomik, siyasi ve stratejik faydalar sağlayabilir. İşte bu durumun detaylı etkileri:

Ekonomik İşbirliği: Çin, İran ve Suudi Arabistan gibi enerji zengini ülkelerle yakın ilişkiler kurarak enerji kaynaklarına erişimini güvence altına alabilir. Çin'in enerji talebi sürekli artarken, bu ülkelerle enerji işbirliği potansiyeli büyük fırsatlar sunmaktadır.

Ticaret ve Yatırım Fırsatları: Çin, İran ve Suudi Arabistan arasında arabuluculuk yaparak ticaret ve yatırım fırsatlarını artırabilir. Bu ülkeler arasındaki yakınlaşma, ticaret engellerini azaltabilir, serbest ticaret anlaşmalarının imzalanmasını teşvik edebilir ve ortak yatırım projelerinin geliştirilmesine olanak sağlayabilir. Bu durum, Çinli şirketlerin pazar genişletme ve yeni iş fırsatlarına erişim açısından avantaj sağlamasını sağlayabilir.

Bölgesel İstikrar ve Güvenlik: İran ve Suudi Arabistan arasındaki gerginlikler bölgesel istikrarı ve güvenliği tehdit edebilir. Çin'in arabuluculuk yapması, taraflar arasında diyalog ve anlayışın artmasına katkıda bulunabilir, çatışma riskini azaltabilir ve bölgesel istikrarı destekleyebilir. Bu durum, Çin'in bölgedeki stratejik çıkarlarını korumasına yardımcı olabilir.

Jeopolitik Etki: Çin'in İran ve Suudi Arabistan arasındaki yakınlaşmayı kolaylaştırması, Çin'in Orta Doğu'daki jeopolitik etkisini artırabilir. Bu, Çin'in bölgedeki siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirme ve stratejik pozisyonunu güçlendirme fırsatı sunar. Ayrıca, Çin'in Orta Doğu'daki diğer ülkelerle ilişkilerini de etkileyebilir ve Çin'in bölgesel liderlik iddiasını destekleyebilir.

SONUÇ

Sonuç olarak, İran ve Suudi Arabistan'ın kendi stratejik çıkarlarını göz önünde bulundurarak çok kutuplu bir dünya düzenine göre hareket ettikleri görülmektedir. Her iki ülkenin geçmişte sorun yaşadığı konularda anlaşmaya varmaları mümkün olabilir, ancak uluslararası yaptırımlar hala İran'a karşı etkisini sürdürmektedir. Ayrıca Suudi Arabistan'ın İran'da yatırım yapabilme konusu ise netlik kazanmamıştır. Orta Doğu ve daha geniş İslam dünyasında liderlik için onlarca yıl süren bazen şiddetli rekabetin ardından, 2016'da kapatılan büyükelçiliklerin yeniden açılması kararı yalnızca bir ilk adımı temsil ediyor. Bu bağlamda Suudi Arabistan'ın İran karşısı kampa katılmayan bir rol oynamak isteyip istemediği belirsizliğini korumaktadır.

Kısaca Orta Doğu'nun ve küresel toplumun kaderi, politika yapımcıların bu gelişmekte olan rekabetin karmaşıklıklarını yönlendirme yeteneğine bağlı olacaktır; böylece, bölge ve dünya üzerindeki istikrarsızlaştırıcı etkileri en aza indirecek yollar bulunabilir. Gelişmelerin gösterdiği gibi Amerika, Orta Doğu'da son otuz yıldır baskın stratejik güç olmuş olabilir ve bugün hala öyle olmaya devam ediyor, ancak gelecek otuz yıl içinde durum değişebilir. Suudi Arabistan, stratejik müttefiklerinin çeşitlendirilmesi ve ABD'ye olan bağımlılığının azaltılması gerektiğini fark etmiştir. Görünen o ki Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan'ın "stratejik özerklik" hareketi devam edecek ve bu ülkeler müttefiklerini çeşitlendirmeye devam edeceklerdir. Bölgedeki dinamiklerin ve küresel politika hareketlerinin değişmesiyle birlikte, Suudi Arabistan'ın politika yapımcıları esneklik ve uyum yeteneklerini sürdürmeye çalışacaklardır.

Çin, İsrail'in ABD'nin Suudi Arabistan ile ilişkisini kullanma umudunu boşa çıkartarak Suudi Arabistan'ı İran ile bir araya getirmiştir. Bu hamle, İsrail'in uzun süredir düşmanca tutum sergilediği bölgedeki statüsünde köklü bir değişikliği işaret etmekte ve Arap dünyasının uzun süreli tecridine son vermeye

yönelik bir adım olarak kabul edilmektedir. Kısacası İran Sudi Arabistan ilişkilerinin normalleşmesi Yemen’de savaşın kaderini belirleyeceği gibi İran ile iyi ilişkiler içerisindeki bir Sudi Arabistan İsrail’in bölgedeki politikaları üzerinde de etkili olacaktır.

Çin'in doğal kaynaklara, özellikle petrol ve gaz kaynaklarına olan talebi, Orta Doğu ülkeleriyle dinamik bir ilişki geliştirmesine yol açmaktadır. Batılı ülkelerin Müslüman ülkelere olan güvensizliği artarken, Çin'in Orta Doğu ilişkileri önemli ölçüde artmıştır. Batılı ülkeler ideolojik bir yaklaşım benimserken, Çin daha ılımlı ve pragmatik bir rol oynayarak, Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerinde yumuşak gücünü, diplomasisini, yatırımlarını ve insan hakları konularını incelemek mantıklı bir adımdır.

Bu noktada, ileriye dönük araştırmaların, Çin'in Orta Doğu politikaları ve etkileri üzerinde odaklanması önemlidir. Çin'in bölgedeki rolü, bölgesel dengeleri etkileyebilecek potansiyele sahiptir ve bu nedenle uluslararası ilişkiler alanında daha fazla çalışma gerekmektedir. İran-Suudi Arabistan ilişkilerinin normale dönmesi önemli bir olaydır; ancak iyimserliği aşırıya kaçtırmamalı ve bunu büyük bir jeopolitik değişim veya Ortadoğu'daki güvenlik düzeninin değiştiği bir durum olarak düşünmemeliyiz. Bu anlaşma, yeni bir blok oluşturmak ve bölgede yeni bir güvenlik mimarisi ve sistem oluşturmak için potansiyel bir kapasiteye sahiptir. Çin'in İran-Suudi Arabistan arasında arabuluculuk yapma çabaları, ABD liderliğindeki küresel düzene karşı diplomatik bir başarı olarak değerlendirilebilir, zira Çin giderek daha fazla alternatif bir vizyon sunmaktadır.

REFERANSLAR

- Bagderi, A. ve Zarei, R. (14 Temmuz, 2008). İran-Çin ilişkilerinin geleceği: ittifak mı? saf işbirliği mi? *Karşılaştırmalı Politika, Rusya* 9(1), 60-67. <http://dx.doi.org/10.18611/2221-3279-2018-9-1-60-73>.
- Baker, P. (11 Mart, 2023). Çin aracılığıyla yapılan anlaşma Ortadoğu diplomasisini artırıyor ve ABD'ye meydan okuyor. Erişim adresi: <https://www.nytimes.com/2023/03/11/us/politics/saudi-arabia-iran-china-biden.html>
- Batyuk, V. I. ve Morozov, Y. V. (22 Eylül 2022). Politics and strategy of the United States, the Russian Federation, and China in the Middle East. *Herald of the Russian Academy of Sciences* 92 (4), 321–330. <https://doi.org/10.1134/S1019331622100021>.
- Bin Huwaidin, M. (2015). China's relations with Arabia and the Gulf, 1949–1999. *The emerging Middle East - East Asia nexus* (Ed. Anoushiravan Ehteshami and Yukiko Miyagi), 54-73. London and New York: Routledge Taylor ve Francis Group, <https://doi.org/10.4324/9781315780177>.
- Bishara, M. (6 Haziran, 2023). Orta Doğu: elveda Amerika, merhaba Çin? Erişim adresi: <https://www.aljazeera.com/opinions/2023/6/6/the-middle-east-goodbye-america-hello-china>
- Chaziza, M. (2020). China's Middle East diplomacy. *The Belt and Road Strategic Partnership*. UK: Liverpool University Press. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv333kv1v.15>
- Cordesman, A. H. (2016). Saudi Arabia and the United States: common interests and continuing sources of tension. *Center for Strategic and International Studies* (CSIS) Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/resrep23388.10.04.2023>
- Conge, P. ve Okruhlik, G. (Aralık, 2009). The power of narrative: Saudi Arabia, the United States and the search for security source. *British Journal of Middle Eastern Studies* 36(3), 359-374. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org/stable/40593280>
- Çelik, Y. (30 Haziran, 2022). An overview of China-Iran relations and its impact on Central Asia. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 6(1), 103-114.
- Daher, M. (2009). China and the Middle East: establishing a new partnership. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 3(1), 18–26. <https://doi.org/10.1080/19370679.2009.12023120>.

- Devonshire-Ellis, C. (Şubat, 2023). Iran-China trade up, but trends are with Beijing as raisi looks to Xi for fast tracking 25 year cooperation investment agreement, Erişim adresi: <https://www.silkroadbriefing.com/news/2023/02/13/iran-china-trade-up-but-trends-are-with-beijing-as-raisi-looks-to-xi-for-fast-tracking-25-year-cooperation-investment-agreement/>
- Divsallar, A. ve Alghannam,H. (9 Nisan 2023). The strategic calculus behind the Saudi-Iranian agreement, Erişim adresi:<https://www.thecairoreview.com/essays/the-strategic-calculus-behind-the-saudi-iranian-agreement/>
- Domazati, Riad. (19 Ocak, 2018). İran'daki protestoların sosyolojisi ve rejimin geleceği. Erişim adresi:https://www.insamer.com/tr/irandaki-protestolarin-sosyolojisi-ve-rejimin-gelecegi_1172.html
- El-Sawy, A. (21 Mart, 2023). İran ve Suudi Arabistan arasındaki ilişkilerin geri dönüşü: iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari faaliyetler için hangi gelecek? Erişim adresi: <https://www.aljazeera.net/ebusiness/2023/3/21>
- Esmail, H. (Kasım, 2018). 2030 Vizyonuna göre Suudi Arabistan'ın bugünü ve geleceği arasındaki ekonomik büyümesi. *Asya Sosyal Bilimleri* 14 (12), 191-110.
- Farhi, F. (1 Şubat 2012). İran: Geçişte devrimci bir cumhuriyet. *Avrupa Birliği Güvenlik Çalışmaları Enstitüsü (EUISS)*. 101-104. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org/stable/resrep07011.9>
- Federico-O'Murchú, Seán (13 Ağustos 2020). Read the full statement by the US, Israel and UAE on normalizing Israel-UAE relations. Erişim adresi: https://edition.cnn.com/2020/08/13/middleeast/mideast-trump-full-statement-uae-israel-intl/index.html*
- Gaub, Florence. (Şubat, 2016).War of words: Saudi Arabia v Iran. *European Union Institute for Security Studies (EUISS)* (2016) Erişim adresi: <http://www.jstor.com/stable/resrep06884>
- Guzansky, Y. ve Orion, A. (2017). Slowly but surely: growing relations between Saudi Arabia and China. *Institute for National Security Studies*. Erişim adresi: <http://www.jstor.com/stable/resrep08664>
- Husain, S. ve Sahide, A. (Ocak, 2023). China's Middle East foreign policy: a soft power approach and human right. *Technium social Science Journal* 39(1), 475- 493. Erişim adresi: <https://techniumscience.com/index.php/socialsciences/article/view/8105/2990>
- Ighani, H. (2016). Managing the Saudi-Iran rivalry . *Council on Foreign Relations* Erişim adresi: <http://www.jstor.com/stable/resrep05680>

- International Crisis Group Report. (19 Eylül, 2019). Intra-Gulf competition in Africa's Horn. *Middle East Report*, 206. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/resrep31358.5>
- Ismail, M., Baig, A. ve Batool, Y. (Ağustos, 2022). The Kingdom of Saudi Arab: A case study of Muhammad Bin Selman's (MBS) vision. *Journal of Int'L Affairs*. 5 (2), 1302-1315. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/362411763_THE_KINGDOM_OF_SAUDI_ARAB_A_CASE_STUDY_OF_MUHAMMAD_BIN_SELMAN%27S_MBS_VISION_2030
- Jesse, M. (25 Mart, 2022). China's evolving conflict mediation in the Middle East. *Middle East Institute*. Erişim adresi: <https://www.mei.edu/publications/chinas-evolving-conflictmediation-middle-east>.
- Litvak, M. (2017). Iran and Saudi Arabia: Report title: Saudi Arabia, the Gulf, and the new regional landscape begin. (Joshua Teitelbaum, Ed.) *Midwest Security and Policy Studies*. Sadat center for strategic studies Iran and Saudi Arabia: religious and strategy, 13, 49-55. Erişim adresi: <https://besacenter.org/wp-content/uploads/2017/06/MSPS133.pdf>
- Magdy, S. ve Debre, I. (11 Mart, 2023). İran ile Suudi anlaşması İsrail'i endişelendiriyor, Ortadoğu'yu sarsıyor. Erişim adresi: <https://apnews.com/article/saudi-iran-diplomatic-relations-middle-east-d78f3ceac0561f4fb20301e4f32eef88>
- Niblock, T. (2020). China and the Middle East: a global strategy where the Middle East has a significant but limited place. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* 14 (4), 481-504. <https://doi.org/10.1080/25765949.2020.1847855>.
- Rasul, S. (3 Nisan, 2023). İran ve Suudi Arabistan arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesinin ekonomi üzerindeki etkileri اثرات بهبود روابط ایران و عربستان در اقتصاد. 9 (1), 60-74. Erişim adresi: [mehrnews.com/xZQWn](https://www.mehrnews.com/xZQWn) <https://www.mehrnews.com/news/5745414>
- Sajedi, A. (January-June 1993). Iran's relations with Saudi Arabia. *India Quarterly*, 49 (1/2), 75-96. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/097492849304900104>
- Sağlam, M. (17 Mart, 2023). İran ile Suudi Arabistan uzlaşma için neden Çin'i seçti? Erişim Adresi: <https://artigercek.com/makale/iran-ile-suudi-arabistan-uzlasma-icin-neden-cini-secti-242824>
- Sayın, H. ve Çırakoğlu, A. (8 Haziran 2019). İran'da siyasal ekoller üzerine bir değerlendirme. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 6 (1), 85-112. DOI: 10.26513/tocd.553477.

- The Joint Arab Economic Report (Birleşik Arap Ekonomik Raporu)*. (26 Nisan, 2022).
Erişim adresi: <https://www.amf.org.ae/en/publications/joint-arab-economic-reports/joint-arab-economic-report-2022-overview-statistical>
- Yamada, M. (Nisan 2015). Islam, energy, and development: Taiwan and China in Saudi Arabia, 1949–2013. *American Journal of Chinese Studies* 22(1), 77-98. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/44289075>
- Ygacoubian, A. (15 Mart, 2023).). Iran's increasing reliance on China, Erişim adresi: <https://iranprimer.usip.org/blog/2019/sep/11/irans-increasing-reliance-china>
- Zafar, E. (Aralık 2022). Growing Chinese involvement in West Asia: factors and implications. *Indian Journal of International Studies* 2 (3 ve 4), 45-61. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/368391996_Growing_Chinese_
- Zhang, X. (Şubat, 1999). China's interests in the Middle East: present and future. *Middle East Policy* 6 (3), 150-168. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1475-4967.1999.tb00332.x>

Bölüm 47

Yeşil İşletme ve Yeşil Muhasebe İlişkisi

Kader TÜRKOĞLU¹, Mustafa Erhan TÜRKOĞLU²

¹ Dr.

² Dr. Öğr. Üyesi

ÖZET

Yeşil işletme çevreye ilişkin zararı en aza indiren hizmet ve mal sunan, kaynak verimliliğini artıran, atık yönetimini iyileştiren işletmelerdir. Çevreyi koruyan, atıkların düzgün yönetimini sağlayan, kaynak verimliliğini yükselten ve müşterilerin yaşam kalitesinin iyi olmasını sağlayan ilkeleri, politikaları ve uygulamaları benimsemektedir. Yeşil işletme stratejisi, çevresel sürdürülebilirlik arayan işletmeler için önemlidir.

Yeşil muhasebe, kaynak tasarrufu, çevreci üretim ve çevreci ürün içerir. Sadece kâra değil, aynı zamanda insana ve gezegene odaklanan muhasebedir. Yeşil muhasebe, çevresel maliyete ve faydaya ilişkin bilgilerin muhasebe uygulamalarına dâhil edilmesidir. Yeşil muhasebe ulusal seviye, uluslararası seviye ve kurumsal seviyeyi içeren oldukça geniş bir kapsama sahiptir. Yeşil muhasebenin uygulanması, işletmenin ekonomik ve çevresel performansının yükselmesi için önemlidir.

Yeşil işletmeler, yeşil muhasebe adı verilen muhasebe uygulamalarına ihtiyaç duymaktadır. Yeşil işletme uygulamaları ile işletmeler çevreye ilişkin zararları en aza indirmek ve çevre ile ilgili yararlar sağlamak için çeşitli yöntemler geliştirmektedir. Dolayısıyla çevresel maliyetlerin ve faydaların kaydedilmesi için yeşil muhasebe gereklidir.

Çalışmada yeşil işletme ve yeşil muhasebe ilişkisi konusu ele alınmaktadır. Bu konu kapsamında literatüre katkı sağlanmak amaçlanmaktadır. Çalışmada öncelikle yeşil işletme kavramı, yeşil işletme faaliyetleri, yeşil işletme stratejileri, yeşil işletme avantajları ve yeşil işletme dezavantajları incelenmektedir. Daha sonra yeşil muhasebe kavramı ve kapsamı, yeşil muhasebe amacı ve önemi, yeşil muhasebe özellikleri, yeşil muhasebe uygulamaları, yeşil muhasebenin avantajları ve yeşil muhasebenin dezavantajları üzerine bilgiler verilmektedir. Devam eden kısımda yeşil işletme ve yeşil muhasebe ilişkisi ele alınmaktadır. Son olarak çalışmanın sonuç kısmında ise konunun genel bir değerlendirmesi yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeşil İşletme, Yeşil İşletme Stratejisi, Yeşil Muhasebe, Yeşil Muhasebe Uygulamaları.

ABSTRACT

Green businesses are businesses that provide services and goods that minimize environmental damage, increase resource efficiency, and improve waste management. It adopts principles, policies and practices that protect the environment, ensure proper management of waste, increase resource efficiency and ensure a good quality of life for customers. Green business strategy is important for businesses seeking environmental sustainability.

Green accounting includes resource saving, environmentally friendly production and environmentally friendly products. It is accounting that focuses not only on profit, but also on people and the planet. Green accounting is the inclusion of information regarding environmental costs and benefits into accounting practices. Green accounting has a very broad scope, including national level, international level and corporate level. Implementation of green accounting is important for increasing the economic and environmental performance of the business.

Green businesses need accounting practices called green accounting. With green business practices, businesses develop various methods to minimize environmental damage and provide environmental benefits. Green accounting is therefore necessary to record environmental costs and benefits.

In the study, the relationship between green business and green accounting is discussed. It is aimed to contribute to the literature within the scope of this subject. In the study, firstly, the concept of green business, green business activities, green business strategies, green business advantages and green business disadvantages are examined. Then, information is given on the concept and scope of green accounting, the purpose and importance of green accounting, green accounting features, green accounting applications, advantages of green accounting and disadvantages of green accounting. In the following section, the relationship between green business and green accounting is discussed. Finally, in the conclusion part of the study, a general evaluation of the subject is made.

Keywords: Green Business, Green Business Strategy, Green Accounting, Green Accounting Practices.

1. GİRİŞ

Yeşil işletme çevreye ilişkin zararı en aza indiren hizmet ve mal sunan, kaynak verimliliğini artıran, atık yönetimini iyileştiren işletmelerdir. Yeşil işletme stratejisi, çevresel sürdürülebilirlik arayan işletmeler için önemlidir.

Yeşil muhasebe, çevresel maliyete ve faydaya ilişkin bilgilerin muhasebe uygulamalarına dâhil edilmesidir. Yeşil muhasebe ulusal seviye, uluslararası seviye ve kurumsal seviyeyi içeren oldukça geniş bir kapsama sahiptir. Yeşil muhasebenin uygulanması, işletmenin ekonomik ve çevresel performansının yükselmesi için önemlidir.

Yeşil işletmeler, yeşil muhasebe adı verilen muhasebe uygulamalarına ihtiyaç duymaktadır. Yeşil işletme uygulamaları ile işletmeler çevreye ilişkin zararları en aza indirmek ve çevre ile ilgili yararlar sağlamak için çeşitli yöntemler geliştirmektedir. Dolayısıyla çevresel maliyetlerin ve faydaların kaydedilmesi için yeşil muhasebe gereklidir.

Çalışmada öncelikle yeşil işletme kavramı, yeşil işletme faaliyetleri, yeşil işletme stratejileri, yeşil işletme avantajları ve yeşil işletme dezavantajları hakkında açıklamalar yapılacaktır. Daha sonra yeşil muhasebe kavramı ve kapsamı, yeşil muhasebe amacı ve önemi, yeşil muhasebe özellikleri, yeşil muhasebe uygulamaları, yeşil muhasebenin avantajları ve yeşil muhasebenin dezavantajları hakkında bilgi verilecektir. Devamında yeşil işletme ve yeşil muhasebe ilişkisi hakkında açıklamalar yapılacaktır. Son olarak çalışmanın sonuç kısmında ise konun genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

2. YEŞİL İŞLETME KAVRAMI VE FAALİYETLERİ

İşletmeler, varlıklarını sürdürebilmek, verimliliklerini ve kârlılıklarını artırabilmek amacı ile yürüttükleri faaliyetleri aracılığıyla çevrelerini, olumsuz veya olumlu etkiledikleri gibi aynı zamanda çevrelerinden de etkilenmektedirler. Günümüzde işletmelerin ulusal ve uluslararası pazarlarda başarılı olmaları, çevreyi koruyan teknolojilere yatırım yapmalarıyla, yeşil bir çevre için faaliyetlerde bulunmalarıyla ve endüstriyel sistemlerini çevre kalitesini sağlayacak bir biçimde yeniden düzenlemeleri ile doğrudan ilişkilidir (Akatay ve Aslan, 2008: 314).

Yeşil işletmecilik işletmelerin faaliyet sürecinin tümünü kapsamakta ve geniş bir anlam içermektedir (Şenocak ve Bursalı, 2018: 165). Yeşil işletmecilik, karar alma süreçlerinde ekolojik çevreyi etkili ve önemli bir unsur olarak göz önünde bulunduran, işletme faaliyetlerinde çevreye verilen zararın en aza indirilmesini ya da tamamen ortadan kaldırılmasını amaçlayan ve böylece, üretim süreçlerini, ürünlerin tasarımını ve paketlenmesini değiştiren, ekolojik çevrenin korunması felsefesini işletme kültürüne yerleştirmek için çabalayan, sosyal sorumluluk kapsamında topluma karşı görevlerini yerine getiren işletmelerin benimsediği bir anlayıştır (Ceyhan ve Ada, 2015: 116-117). Yeşil işletmecilik çevresel dengeye asgari zarar verecek, hatta zararı tümüyle ortadan kaldıracak seçeneklere odaklanmak, bu zihniyet ile tedarikçilerini seçmek, yeşil hizmet ya da ürünü pazarlama stratejisi olmaktan ileriye götürmek ve yeşil yaşam kalitesini oluşturmak demektir. Bu doğrultuda, işletmelerin yeşil etiği ve yeşil sorumluluğu, öncelikle tüketiciler olmak üzere, toplumların başka kesimlerinde de yeşil düşüncesinin yaygınlaşmasında önemli rol oynamaktadır. Tüketicilerin çevreye olan duyarlılığı, işletmelerin yeşil hizmet ve ürün sunumuna önem verdikleri oranda artacaktır. İşletmenin içinde bulunduğu çevreye ve hizmet sunduğu insanlara zarar verici tutumunu değiştirmek, yeşil işletmeciliğin getirdiği yeşil yönetimin amaçlarından biridir (Özkaya, 2010: 250). Yeşil işletme, işletmelerin faaliyetlerinin çevre üzerindeki negatif etkilerini asgariye indirerek, ülkenin doğal kaynaklarının ölçülü kullanımını sağlamaya çalışan işletme

yönetimi kavramı şeklinde yorumlanmalıdır. Ayrıca bu kavram, ekonomik, sosyal ve çevresel alanların uyumunun sağlanmasına dayanmalıdır (Sagaydack, Kharchenko, Kendus, Proshchalykina, Habar ve Chubuk, 2021: 2). Faaliyetlerinde ekolojik sürdürülebilirlik unsurlarına bağlı, yenilenebilir kaynakları kullanmaya dayanan ve faaliyetlerinin negatif ekolojik etkilerini asgariye düşürmeye çalışan işletmeler yeşil işletmelerdir. Ayrıca yeşil işletmecilik, çevreye zarar vermeden doğanın sahip olduğu fırsatlardan sürdürülebilir biçimde faydalanırken gelir elde etmektir (Kırılmaz ve Tekdemir, 2022: 210-211). Yeşil işletme atık yönetimini iyileştiren, kaynak verimliliğini artıran ve ekolojik zararı minimum düzeye indiren mal ve hizmetler sunan iktisadi kuruluşların girişimci faaliyeti anlamına gelir (Sagaydack, Kharchenko, Kendus, Proshchalykina, Hrabar ve Chubuk, 2021: 2).

Yeşil işletmecilik, kaynakları koruyan ve müşterilerin yaşam kalitesini iyileştiren ilkeleri, politikaları ve uygulamaları benimsemektedir. Yeşil işletmecilikte ekonomik faaliyet süreçlerinde yeşil hizmet ya da ürünlerin çıktısı ile ilgilenilmektedir. Ayrıca döngüsel ekonomi, yeşil işletmecilik kapsamında epey önemlidir. Döngüsel ekonomi, çevrenin korunmasında atık en aza indirilmesi, uzun süreli değer korunması, doğal kaynakların iyileştirilmesi, malzeme ve ürün döngüleri amacıyla etkili kaynak kullanılması ve yeşil büyüme gibi sosyo-ekonomik yararlar sunmaktadır. Ayrıca yeşil işletmecilik kapsamında işletmelerin en önemli faaliyetlerinden diğeri enerji verimliliğine önem vermeleridir. Dolayısıyla işletmeler faaliyetlerini yaparken daha tasarruflu ürünler kullanmakta ve asgari enerji ile azami verim elde etmeye çalışmaktadır. İşletmeler yenilenebilir enerji kullanımına da dikkat etmektedir. Çevre dostu enerji kaynaklarının kullanımı, enerji kullanımında başka önemli olan husustur. Ayrıca su kullanımı yeşil işletmecilik faaliyetlerinde en önemli hususlardan diğeri. Suyun kirlenmemesi, tasarruflu kullanımı ve yeniden kullanımı epey önemlidir. Atık yönetimi, yeşil işletmecilik uygulamaları bakımından başka önemli meseledir. Yeşil işletmecilik kapsamında işletmeler faaliyetlerini minimum atıkla yapmaya çalışmakta ya da meydana gelen atığın geri dönüşümü, yeniden kullanılması gibi hususlara önem vermektedirler. Yeşil işletmecilik kapsamında işletmeler, hiç kimyasal kullanmamanın ya da kimyasal kullanımını azaltmanın yöntemlerini aramaktadırlar. İnsan sağlığına ve çevreye epey zarar veren kimyasalların üretim süreçlerinde kullanılmaması epey önemlidir (Kırılmaz ve Tekdemir, 2022: 208-211). Yeşil olmak sadece çevreye verilen zararın azalmasını değil, aynı zamanda işletmeler bakımından önemli rekabet avantajını da sağlamıştır. Pek çok işletme hizmet ve ürünlerinde farklılık oluşturmak veya hizmet ve ürünlere bir katma değer kazandırmak amacıyla sosyal, etik ve çevresel açıdan duyarlı faaliyetlerini ve uygulamalarını tüketiciye

duyurma ve çevreye duyarlı sosyal sorumluluk anlayışına sahip işletmeler biçiminde algılanma gayreti içindedirler (Özkaya, 2010: 250). Yeşil üretim, yeşil tasarım, yeşil pazarlama, yeşil lojistik ve yeşil satın alma gibi yeşil işletmeciliğin birçok uygulama yeri vardır. Ayrıca, yeşil işletmeciliğin genel olarak en önemli uygulamaları aşağıdaki gibidir (Kırılmaz ve Tekdemir, 2022: 211):

- Geri dönüşümün artırılması,
- Ürün dayanıklılığının uzatılması,
- Yenilenebilir enerji kaynaklarının maksimum kullanımı,
- Malzeme kullanımının azaltılması,
- Zehirli maddelerin salınımının azaltılması,
- Hizmetlerin yoğunluğunu artırmak,
- Enerji tüketiminin azaltılması.

3. YEŞİL İŞLETME STRATEJİLERİ

Son yıllarda hızlı biçimde gelişen iletişim ve teknoloji imkanları, tüketicilerin artan çevre kaygıları, yaşanan bölgesel ve küresel çevre felaketleri, işletmelerin çevreye yönelik stratejiler geliştirmesini mecburi hale getirmektedir. Uluslararası ve ulusal pazarlara girebilmek ve pazarlarda kalıcı olabilmek, rakiplere karşı üstün rekabet avantajı sağlamak eski metotlarla yapılamamaktadır. Farklılaşan dünya ile uyum içinde olmak, toplum ve tüketici için iyi imaj oluşturmak, çevreye dost olan teknoloji ve üretimlerin kullanılması, üretilen ürünün çevreyi kirlenmemesi, çevre dostu pazarlama stratejilerinin geliştirilmesi, geri dönüşüm ve vergi teşvikleri gibi unsurların üretim maliyetlerini azaltması işletmeleri yeşil işletmecilik uygulamalarına yöneltmektedir. Yeşil stratejiler oluşturmak, 21. yüzyılın başarılı işletme anlayışının en önemli faktörlerinden biridir (Şenocak ve Bursalı, 2018: 165).

Yeşil işletme stratejisi, ekolojik kaygıların bir firmanın inovasyon, insan kaynakları yönetimi, finans, üretim ve pazarlama gibi önemli stratejik fonksiyonel alanlarına dâhil edilmesini ifade eder. Bu uygulamalara örnek olarak çevresel hedeflerin oluşturulması, iç ve dış çevre denetiminin gerçekleştirilmesi, çevresel performans bilgilerinin kamuya açıklanması, yeşil yeniliklerin uygulanması, çalışanların çevresel davranışları teşvik etmeleri için eğitilmesi ve tazminatın çevresel performansa bağlanması yer alır (Lin, Chen, Yu, Li, Lampel ve Jiang, 2021:171). Tüketici davranışındaki kademeli dönüşümler ve ticari kuruluşlar ile çevre arasındaki etkileşime onların artan ilgisi, birçok işletmenin sorumlu uygulamaları rekabet avantajı elde etme stratejisi olarak kabul etmesine yardımcı olmuştur (Sayfuddin, 2022: 154). Yeşil işletme stratejisi, şirketlerin uzun vadeli rekabet avantajları sağlaması amacıyla giderek ön şart haline

gelmiştir. İşletmeler geleneksel olarak kâra odaklanmakta, ancak zaman değişmekte ve işletmeler çevreye odaklanmaktadır. Sonuç olarak, ekolojik sorunlar yalnızca çevreye yönelik olmayıp, gittikçe iktisadi faaliyetlerle ilişkilendirilmekte ve iktisadi faaliyetlerde oynadıkları rol de önem kazanmaktadır. Yeşil işletme stratejisi, çevresel sürdürülebilirlik arayan kuruluşlar için kritik bir yaklaşımdır. Bir şirket ulusal sınırlarının ötesine genişlediğinde, yeşil iş stratejisini uygulama ihtiyacı daha belirgin hale gelir. Şirketler, doğal çevreyi korumayı amaçlayan sürdürülebilir paradigmaları benimseyerek artan düzenleyici baskıya ve kamu kaygısına yanıt verir. Yeşil stratejiler doğal kaynak kullanımının azaltılması ve üstün performans sağlanması bakımından gittikçe daha önemli duruma gelmektedir (Li, 2022: 527-528). Yeşil büyüme, işletmeler için düşük karbon ayak izini ve sosyal bakımdan kapsayıcı kalkınmayı teşvik etmek amacıyla çevresel şekilde sürdürülebilir iktisadi büyümeye önem veren bir stratejidir (Kırılmaz ve Tekdemir, 2022: 211) Yeşil işletme stratejileri günümüzde çok popüler ve çeşitli nedenlerle benimsenmektedir. Yeşil işletme stratejileri, maliyet tasarrufu, finansal kaynaklara erişim, farklılaşma, yükümlülüklerden kaçınma, insan kaynaklarını çekme, yeni pazarlara erişim gibi unsurları içerir, ancak bu unsurlarla da sınırlı değildir (Radulescu, Ioan ve Nastase, 2016: 109).

4. YEŞİL İŞLETME AVANTAJLARI VE DEZAVANTAJLARI

Yeşil iş stratejisi, ürünleri/hizmetleri farklılaştırma ve üretim risklerini azaltma fırsatları sağlar; bu da gelirlerin artmasına ve rekabet avantajı oluşturulmasına yardımcı olabilir. Bir yandan yeşil olmak, benzersiz özelliklerin öne çıkarılması, yenilikçi unsurların dahil edilmesi ve ürün kalitesinin iyileştirilmesi yoluyla ürün/hizmet farklılaşması şeklinde yansıtılabilir. Yüksek yoğunluklu yeşil iş stratejisine sahip firmalar, yalnızca hissedar değeri yaratmaya odaklanmakla kalmayıp aynı zamanda paydaşların daha geniş beklentilerine ve çıkarlarına da hitap eden yeşil ürün yönetimini yürütmeye daha yatkındır. Paydaş beklentileri ile kurumsal stratejik kararlar arasındaki uyum, maddi olmayan bir varlık olabilir. Yeşil girişimler ayrıca firmaların müşteriler, özellikle de çevreciler arasında iyi bir itibar oluşturmasını ve yeşil ürünlerin daha yüksek fiyat ve satışını garantilemesini kolaylaştırır. Ürün farklılaştırması ile ilgili olarak, bir firma sonuç olarak ekstra kar elde edebilir ve rakiplerine bariyer oluşturabilir. Dahası, yeşil firmalar potansiyel mükemmel çalışanları işe almak açısından daha caziptir ve onların iş verimliliğini, moralini ve sadakatini artırabilir. Öte yandan yeşil olmak, firmaların düzenlemelerden tasarruf ederek, ölçek ekonomilerine ulaşarak ve tedarikçilerden ayrıcalıklı muamele görerek üretim risklerini azaltmalarının bir yoludur. Yeşil firmalar enerjiden hammaddeye ve insan gücüne kadar verimli

yöntemlerle üretim yapabilir ve yeşil davranışın olası ekstra maliyetlerini dengeleyebilir. Artan kaynak verimliliği firmaları daha karlı hale getirir. Ayrıca yeşil iş stratejisi, bir firmanın yetkili düzenleme standartlarına uymasına ve kirliliği kontrol etmesine yardımcı olabilir ve bu da çevre ihlali cezalarının olasılığının düşük olmasına neden olur. Firmalar, stratejik ilk hamle avantajından yararlanmak için daha katı kriterleri bile zorlayabilir. Ek olarak, yeşil firmaların dış paydaşlarla anlaşması ve hükümetten ve toplumdan planların genişletilmesine ilişkin onayları alması daha kolay olabilir. Yeşil girişimlerden kaynaklanan bu avantajlar, daha düşük maliyetli sermaye, sınırlı doğal kaynaklar ve ayrıcalıklı banka kredisi ve vergi tercihi getirebilir (Lin, Chen, Yu, Li, Lampel ve Jiang, 2021: 4).

Yeşil işletmenin dezavantajları ise küçük maliyetler yani işletmede geri dönüşüm toplama, verimli su sağlama gibi durumları değiştirmek başlangıçta maliyetli olabilir. Ayrıca uzun vadeli yatırım maliyeti yani daha büyük maliyetli teknolojik değişimler mesela güneş panelleri gibi teknolojik değişimler yapmak yeşil işletmenin dezavantajıdır. Sertifika maliyetleri de yeşil işletmenin dezavantajıdır. Bu bağlamda yeşil işletme uygulamasına sahip olmak amacıyla yapılacak denetim faaliyetleri maliyet yükseltici şekilde değerlendirilebilir. İlave olarak yeşil işletme faaliyetlerini sürdürebilmek amacıyla işletmedeki bütün çalışanlarla iş birliği yapılmasının gerekliliği yeşil işletmenin dezavantajı olarak görülmektedir. Ayrıca yeşil işletmenin dezavantajı olarak çaba ve özveri yani yeşil işletme uygulamalarının işletmede sürekliliğinin edinilmesi ve bütün çalışanlarla iş birliği ile beraber gerçekleştirilebilmesi amacıyla kesinlikle fazla çalışarak sürdürülebilir şekilde getirmenin zorunlu olması görülmektedir (Soylu ve Uçkun, 2019: 522).

5. YEŞİL MUHASEBE KAVRAMI VE KAPSAMI

İşletmeler çalışanlar, sermayedarlar gibi iç paydaşlarına ve tüketiciler, çevre ve toplum gibi dış paydaşlarına karşı sorumlu davranışlar sergilemelidir. İşletmenin sorumlu davranışlar sergilemesi gereken paydaşlar arasında tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olması sebebi ile çevrenin önemi ve yeri farklıdır. İşletmeler faaliyetleri nedeniyle çevreyle etkileşim halinde ve bazen çevreye zarar vermektedirler. Son yıllarda önemli biçimde tehlikede olan çevreye karşı sorumluluk bilinci ile davranma mecburiyeti işletmelerce gittikçe daha fazla hissedilmektedir. Tüketiciler çevreye dost ürünleri daha fazla seçmekte, yatırımcılar çevreye dost işletmelere yatırımda bulunmak istemektedirler. Çevreye verilen önem ve çevreye olan sorumluluk bilinci, muhasebe alanında da hissedilmiş ve bu husus da çevresel maliyetlerin ve çevresel faaliyetlere yönelik

rakamsal verilerin mali tablolarda bulunmasını gerektirmiştir (Süklüm, 2020: 156-160).

Yeşil muhasebe kavramı 1980'lerin sonlarında ortaya çıkmış ve büyük ölçüde çevresel sürdürülebilirliğe odaklanmıştır. Yeşil muhasebe, sosyal ve çevresel genişleme için bir yoldur. Yeşil muhasebenin vurgusu, piyasa fiyatı olmayan çevresel kaynaklara değer vermek ve bu kaynakları ulusal hesaplara ve ekonomik büyüme ölçüsüne dahil etmektir. Çevresel boyutlara zarar verilmesi pahasına ekonomik kalkınma ve zenginlik yaratılması, sürdürülebilirlik açısından herhangi bir ülke için zor zamanlara yol açabilir. Yeşil muhasebe sadece şirketlerin değil, ülkelerin de çevresel maliyetleri en aza indirmek için bu kavramı aktif olarak benimsemeleri gereken çağın ihtiyacıdır (Kapoor ve Dubey, 2021: 13-16). Yeşil Muhasebe, çevre maliyetlerini bir kuruluşun mali tablolarına dahil eden çağdaş bir muhasebe sistemi türüdür (Shanker, Barik ve Ratchana, 2020: 27). Yeşil muhasebe, özellikle çevre ile ilgili maliyetleri yönetebilen muhasebenin bir parçasıdır (Endiana, Dicriyani, Adiyadnya ve Putra, 2020: 733). Yeşil muhasebe, çevrenin insan refahına katkısının açık bir şekilde tanınmasının ulusal hesaplara dâhil edilmesidir. Tüm ekonomik sektörleri ilgilendiren bir çevre politikasıdır (Sadiku, Ashaolu, Adekunte ve Musa, 2021: 61). Yeşil muhasebe, çevresel faydalar ve maliyetler hakkındaki bilgilerin çeşitli muhasebe uygulamalarına dâhil edilmesi ve çevresel maliyetlerin iş kararlarına dâhil edilmesidir (Wati, Razimi, Sisdianto ve Aprilian, 2022: 83). Yeşil muhasebe, bir kuruluşun çevresel performansını ciddi şekilde iyileştirip iyileştirmedeğini iletme için halkla bir iletişim aracıdır (Arum, 2019: 69). Yeşil Muhasebe, yalnızca kâra değil, aynı zamanda insanlara ve gezegene de odaklanan muhasebe gerektirir (Andi, Alimuddin, Habbe, Mediaty ve Andi, 2020: 63). Yeşil muhasebe, doğaya atfedilebilen etkileri değerlendirme ve değerleri politika değerlendirmesi için kullanma veya net ulusal hasılayı sosyal refahın daha kapsamlı bir göstergesi haline getirme yöntemidir (Cairns, 2004: 261). Yeşil Muhasebe sistemi, çevresel olarak farklılaştırılmış geleneksel muhasebe ve ekolojik muhasebeden oluşur. Çevresel olarak farklılaştırılmış muhasebe, doğal çevrenin bir şirket üzerindeki etkisini nominal veya parasal olarak ölçer. Bir şirketin çevre üzerindeki etkisini para birimi yerine fiziksel birim (örneğin üretilen atığın kilogramı) cinsinden ölçer. Yeşil muhasebe, kaynak kullanımını tanımlayan, bir şirketin veya ulusal ekonominin çevre üzerindeki gerçek veya potansiyel etkilerini ölçen ve ileten büyüyen bir alandır (Jayanthi, 2015: 76). İşletmelerin 'yeşilleşmesi' ile ortaya çıkan çevresel sorunlara ilişkin gelecekteki maliyet tasarruflarının ve harcamalarının tanınması, dünya ekonomilerinin bilançolarında ve gelir tablolarında bir değer olarak kabul edilmelidir (Crawford, 2010: 328). Yeşil muhasebe, özellikle şirket faaliyetlerinin çevre üzerindeki etkisini inceleyen bir

muhasebe kavramı ve teorisidir ve bu faaliyet özel sektörde veya devlet sektöründe hesaplanmalı ve mali kayıtlara kaydedilmelidir (Saputro ve Nuswantara, 2022: 12).

Yeşil Muhasebenin kapsamı oldukça geniştir. Kurumsal seviyeyi, ulusal ve uluslararası seviyeyi içerir. Yeşil Muhasebede aşağıdaki iç ve dış hususlar yer almaktadır (Jayanti, 2015: 76-77).

- İç açıdan bakıldığında, kurumsal sektör tarafından çevreye verilen kayıpların en aza indirilmesi için yapılan yatırımlardır. Çevre tasarrufu sağlayan ekipman cihazlarına yapılan yatırımları içerir. Bu bakımdan para ölçümü mümkün olduğundan kolaydır.
- Dışarıdan bakıldığında her türlü kayıp dolaylı olarak ticari faaliyetlerden/aktivitelerden kaynaklanmaktadır. Esas olarak şunları içerir:
 - Toprak erozyonu, biyolojik çeşitlilik kaybı, hava kirliliği, su kirliliği, ses kirliliği, katı atık sorunu, kıyı ve deniz kirliliği gibi bozulma ve yıkım.
 - Yenilenemeyen doğal kaynakların tükenmesi, yani madenler, su, gaz vb. yenilenemeyen doğal kaynakların aşırı kullanımı nedeniyle ortaya çıkan kayıplar.
 - Ormansızlaşma ve arazi kullanımları. Çevreye verilen zararlar tam olarak parasal değerle ölçülemediğinden bu tür muhasebe kolay değildir. Ayrıca belirli bir endüstriden dolayı çevreye ne kadar zarar verildiğine karar vermek oldukça zordur. Bu amaçla yaklaşık bir fikir verilebilir veya kullanılan yenilenemeyen doğal kaynakların miktarı gibi kayıplarla ilgili başka bir ölçüm yapılabilir, ormansızlaştırılan metrelik alan ve çalışanlara yönelik konut alanı vb. dahil olmak üzere iş amacıyla kullanılan toplam alan, fabrikanın ne kadar katı atık ürettiği, havadaki bacadan ne kadar atık hava geçtiği ve standart atık miktarına ne tür unsurların dahil edildiği hava, fabrika tarafından üretilen gürültünün türü ve derecesi vb. kullanılabilir.

6. YEŞİL MUHASEBE AMACI VE ÖNEMİ

Yeşil muhasebe, çevresel performansı iyileştirmek, maliyetleri kontrol etmek, daha temiz teknolojilere yatırım yapmak, daha yeşil süreçler ve ürünler geliştirmek ve ürün karması, ürün elde tutma ve ürün fiyatlandırması ile ilgili kararları bilgilendirmek gibi çeşitli amaçlar için kullanılan bir yönetim aracıdır (Jayanthi, 2015: 76). Ayrıca yeşil muhasebenin işletmenin iç ve dış çıkar grupları için yeni performans raporları oluşturmak, yönetim ile ilgili kararların alınması amacıyla yeni finansal ve finansal olmayan muhasebe kontrol ve bilgi sistemleri

geliştirmek, geleneksel muhasebe sisteminde çevreye yönelik gelir ve maliyetleri ayrıca belirtmek, geleneksel muhasebe uygulamalarının geliştirilmesine katkıda bulunmak için araştırmalarda bulunmak gibi amaçları bulunmaktadır (Süklüm, 2019: 165). Yine çevresel faaliyetleri maliyetler (çevresel maliyetler) ve faydalar veya etkiler (ekonomik faydalar) açısından değerlendirerek ve çevresel koruma etkileri üreterek çevre yönetiminin etkinliğini arttırmak yeşil muhasebenin amacıdır (Endiana, Dicriyani, Adiyadnya ve Putra, 2020: 732). Ayrıca yeşil muhasebenin sürdürülebilir kalkınmayı elde etmek amacıyla işletmeleri, verimli ve etkili çevresel faaliyetler yapmaya teşvik etmek amacıdır (Yelgen, 2022: 104). İlave olarak kaynak değerinin savurgan kullanımı önlemek için bir sinyal olarak tanınması yeşil muhasebenin amacıdır (Cairns, 2004: 263). İşletmedeki finansal çevre performansını iyileştirmek, kuruluşun operasyonlarının çevre sistemi üzerinde nasıl bir etkisinin olduğunu kontrol etmek de yeşil muhasebenin amacıdır (Agarwal ve Kalpaja, 2018: 206). Yine yeşil muhasebenin amacı bir çevre yönetim aracı ve toplumla bir iletişim aracı olmaktır (Arum, 2019: 69). Ayrıca yeşil muhasebe ve yeşil muhasebe bilgilerinin raporlanması, finansal muhasebe bilgilerini, sosyal muhasebe bilgilerini ve çevresel muhasebe bilgilerini tek bir muhasebe raporlama paketinde entegre bir şekilde sunmayı amaçlar (Martini, Kesuma, Triharyati, Nurhayati, Andrialdo, Yavanda ve Muri, 2022: 5). Yeşil muhasebenin başka bir amacı ise işletmelerin geleneksel ekonomi hedefleri ile çevresel hedefler arasındaki potansiyel dengeyi anlamalarına ve yönetmelerine yardımcı olmaktır (Shanker, Barik ve Ratchana, 2020: 27). İlave olarak şirketin çevresel korumaya dayalı operasyonel performansı hakkında bilgi sağlamak da amacıdır (Wati, Razimi, Sisdianto ve Aprilian, 2022: 84). Yeşil muhasebenin nihai amacı maliyetleri düşürmek ve gelirleri, kârları, özsermayeyi ve kurumsal varlıkları artırmak; uzun vadeli iş sürdürülebilirliğini ve kurumsal kârları desteklemek; fiyatları veya şirketin hisse değerini artırmak ve işletmenin sürdürülebilir büyümesini teşvik etmektir (Sadiku, Ashaolu, Adekunte ve Musa, 2021: 61).

Bu doğrultuda işletmeye yönelik güvenilir ve doğru çevresel bilgilerin sağlanması, üretilen mamul maliyetinin hatasız şekilde hesaplanması, gerçek olan kâr veya zararın sunulması, uluslararası rekabet koşullarına uyum sağlanması ve ekolojik performansın artırılması hususlarında yeşil muhasebe anlayışının geliştirilmesi önem taşımaktadır (Çetin ve Doğan, 2023: 168). Yeşil muhasebenin doğal kaynakların ekonomi üzerindeki etkili yönlerini anlamak için önemli bir araç olduğu düşünülmektedir (Kapoor ve Dubey, 2021: 16). Yeşil muhasebe, işletmelerin çevre ile etkileşiminde, çevresel kaynak kullanımının ve bunun sonucunda çevreye verdiği zararın belirlenmesinde, işletme politikalarının tespit edilmesinde de önemlidir (Çetin ve Doğan, 2023: 171). Ayrıca kuruluşun

yönetim sisteminde yeşil muhasebenin uygulanması, kuruluşun çevresel ve ekonomik performansının ilerlemesi için önemlidir (Agarwal ve Kalpaja, 2018: 206). İlave olarak şirketin muhasebe sisteminin bir parçası olarak yeşil muhasebenin uygulanması, şirketin iş başarısı üzerinde olumsuz bir etkisi olabilecek şirketin çevresel performansını iyileştirmek için dikkate alınması önemlidir (Arum, 2019: 69). Yine yeşil Muhasebe, ticari girişimlerin ekonomideki çevresel güvenlik ve refaha yönelik rolünü anlamak için önemli bir araçtır (Gola, Mendiratta, Gupta ve Dharwal, 2022: 23). Ayrıca yeşil muhasebe ve yeşil muhasebe bilgilerinin raporlanması, ekonomik ve ekonomik olmayan değerlendirme ve karar vermede dış taraflar için önemli ve stratejik bir role sahip olmanın yanı sıra, performans değerlendirme ve yönetsel karar verme ve harekete geçme operasyonlarında da yönetim ve çalışanlar için önemli bir rol oynamaktadır. Yeşil muhasebe bilgileri, hükümet ve diğer taraflarca politikaların belirlenmesinde önemli bir rol oynamanın yanı sıra, yönetimi ve paydaşların topluma ve çevreye karşı sosyal ve çevresel sorumluluğu önemsemenin önemine ilişkin farkındalığını artırmak ve eğitmek için etkili bir iletişim dilidir (Lako, 2019: 5-6). Doğal kaynakların zarar görmesi veya tükenmesi nedeniyle, faaliyetleriyle ilgili tüm çevresel maliyetleri sistematik olarak kaydeder. Dolayısıyla doğal kaynakların ekonomiye etki eden yönlerinin anlaşılmasında önemli bir araç olduğu düşünülmektedir (Kapoor ve Dubey, 2021:16).

7. YEŞİL MUHASEBE ÖZELLİKLERİ

Genel kabul görmüş muhasebe bilgilerinin niteliksel özellikleri gibi, yeşil muhasebe bilgilerinin de aşağıdaki niteliksel özellikleri karşılması gerekir (Lako, 2019: 6):

- Muhasebe bilgilerinin kullanıcıları, kurumsal varlıklarla doğrudan veya dolaylı çıkarları olan yönetim, hissedarlar, yatırımcılar veya mal sahipleri, alacaklılar, tedarikçiler, tüketiciler, çalışanlar, hükümet ve daha geniş topluluk gibi paydaşlardır.
- Yeşil muhasebe bilgisi kısıtlamaları, maliyet-fayda, maliyet ve çaba (çaba-başarı), sunulan bilgilerin önemliliği (önemlilik) ve entegre niceliksel ve niteliksel muhasebe bilgilerinin açıklanmasının (entegre açıklama) bir karşılaştırmasıdır.
- Muhasebe bilgisi kullanıcılarının ihtiyaç duyduğu özel ve yaygın gereksinimler (kullanıcıya özgü nitelikler ve yaygın kriter), kullanıcılara sunulan muhasebe bilgilerinin anlaşılması (anlaşılabilirlik) ve ekonomik ve ekonomik olmayan muhasebe bilgilerinin değerlendirilmesinde ve karar verilmesinde faydalı olması yeni kararın yararlılığıdır.

Diğer muhasebe dallarından yeşil muhasebeyi ayıran birtakım özellikler bulunmaktadır. Yeşil muhasebe, işletmelerin çevre ile ilgili faaliyetleri hakkındaki bilgileri belirlemekte, analiz etmekte, değerlendirmekte ve yorumlamaktadır. İşletmelerin çevresel ve ekonomik durumlarının geliştirilmesi ve yönetilmesini amaçlamaktadır. İlâveten, boşa harcanan hammadde maliyetleri ve atık yönetimi gibi çevresel maliyetlere özel olarak önem vermektedir. Başka bir özelliği ise genellikle işletme içi kararlar ve yönetimde yararlanılmakla beraber yeşil muhasebe tarafından oluşturulan bilgiler işletme dışı ilgililer ile iletişimde bulunmak için de yararlanılmaktadır (Süklüm, 2019: 165).

8. YEŞİL MUHASEBE UYGULAMALARI

Yeşil muhasebe, kaynak tasarrufu, yeşil ürünler, temiz üretim ve çevreci üretimi içerir (Purnamawati, Yuniarta ve Diatmika, 2018: 151). Yeşil muhasebe, sürdürülebilir bir gelecek için bir araçtır. Yeşil muhasebe, çevresel maliyetlerin daha iyi değerlendirilmesi için bir yönetim aracıdır (Gola, Mendiratta, Gupta ve Dharwal, 2022: 24). Yeşil Muhasebe, çevre ve ekonomi arasında bir bağlantı olarak faydalıdır ve çevresel maliyetleri, çevresel yükümlülükleri ve çevresel performansı açıklar (Raju, 2018: 61). Şirketler için yeşil muhasebe kavramlarının kullanılması, şirketlerin karşılaştıkları çevresel sorunları en aza indirme becerisini teşvik edebilir (Saputro ve Nuswantara, 2022: 14). Yeşil muhasebenin varlığı, şirket için başta atık sorunlarının analizi olmak üzere çevresel faaliyetler gibi değerlendirme sürecinde çok destekleyici olmaktadır (Andi, Alimuddin, Habbe, Mediaty ve Andi, 2020: 69). Yeşil muhasebe, bir şirketin ekonomik, sosyal ve çevresel faaliyetlerinin toplum ve çevre üzerindeki etkisi veya nesnelere, işlemler, olaylar hakkındaki bilgileri tanıma, ölçme, kaydetme, özetleme, raporlama ve ifşa etme sürecidir ve değerlendirme ve ekonomik ve ekonomik olmayan karar vermede kullanıcılar için yararlı olabilir (Dasmaran, Agoes ve Gunawan, 2022: 242). İşletmeler çevre kirliliğini engellemek, atık yönetimi, sera gazı ve karbon salınımını düşürmek gibi çevresel hususlarda kurumsal seviyede tedbir almakta ve bu bağlamda politika ve stratejiler oluşturmaktadırlar. İşletmeler çevreye olan sorumluluklarını yapmak için bu tedbirleri alabilmek amacıyla belirli maliyetlere katlanmaktadırlar. Dolayısıyla bu maliyetlerin kaydedilmesi ve raporlar biçiminde paydaşlara sunulması gereksinimi ortaya çıkmaktadır. Yeşil muhasebe işletmelere çevreyi korumak ve çevreye verdikleri zararları ortadan kaldırmak için çevresel maliyetleri daha detaylı biçimde raporlama imkânı sağlamaktadır (Süklüm, 2020: 157). Yeşil muhasebe kullanıldığında, yatırım projesinin çevresel etkisini ve bu etkiyi ortadan kaldırmanın maliyetini (toprak iyileştirme, su arıtma ve diğer temizleme eylemleri) belirlemek ve ölçmek gerekir. Yöneticilere çevreyi değerlendirme,

işletme, kontrol etme, karar verme, raporlama ve koruma konusunda yardımcı olan bilgiler sağlar. Bir şirketin veya kuruluşun ürünleriyle ilgili çevresel maliyetlerin farkında olmak, iyi bir yönetim kararı için çok önemlidir (Rounaghi, 2019: 506-507). Yeşil muhasebe yaklaşımı aracılığıyla, işletmelerin çevresel fedakarlıklar ve yatırımlar sonucu oluşan maliyetlerinin etkileri belirlenerek ve yönetim kararlarında kullanılabilmesi mümkün hale gelmektedir (Çetin ve Doğan, 2023: 168). Yeşil muhasebe anlayışından hareketle, operasyonel faaliyetlerinde atık üreten her şirketin, atık yönetiminde katlanılan maliyetler nedeniyle yeşil muhasebeyi uygulaması gerekmektedir (Saputro ve Nuswantara, 2022: 12-13).

Ayrıca uzun vadede uygulanırsa, yeşil muhasebe kavramı aslında şirketin operasyonel yükünü azaltabilecek şekilde üretim maliyetlerinden tasarruf etmeye yönelik bir programdır. İnsanların çevreyi korumanın önemini çok farkında olduğu bir çağda, yeşil muhasebe uygulamalarının endüstri tarafından uygulanması tüketiciler için özel bir cazibe olabilir. Yeşil muhasebenin uygulanması, şirketin çevre için mali tablolarına dahil edilen çevresel maliyetler aracılığıyla şirketin çevreye duyarlı olduğunu göstermektedir (Anggita, Nugroho ve Suhaidar, 2022: 468-469). İş ortamında yeşil muhasebe politikaları, üretim artıklarının şirket çevresini kirletmeyecek şekilde işlenmesi ve çevre dostu hammaddeler kullanılarak gerçekleştirilebilir. Yeşil Muhasebenin etkileri, şirket yönetimi tarafından yürütülen iç faktörler iken, şirket imajını iyileştiren dış faktörler bunlardan biridir. Şirket imajı, kamuoyu algısı oluşturmak için şirket tarafından gerçekleştirilen eylemlerden elde edilir (Dasmaran, Agoes ve Gunawan, 2022: 241). Yeşil muhasebenin uygulanması tasarruf kavramına, yani arazi tasarrufu, malzeme tasarrufu ve enerji tasarrufuna tüm dikkatini verir; ekosistem kavramına dayanmaktadır. Kısacası, yeşil muhasebenin uygulanması, bir kuruluş veya şirketin insan yaşam kalitesine ve çevreye ne oranda pozitif ya da negatif katkı verdiğine ilişkin bilgi sağlayabilir. Yeşil muhasebe, çevresel maliyetleri ve diğer sosyal maliyetleri ölçer ve tanımlar ve finansal tablolarda bilgi sunar. Şirketin iş kapsamında yeşil muhasebe uygulama becerisinin, çevre ile ilgili maliyetleri yönetebilmesi ve sonunda şirketin sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirebilmesi beklenmektedir. Bir şirket yeşil muhasebe uyguladığında ve iyi bir çevresel performans gösterebildiğinde, bunun etkisi iyi finansal performans üzerindedir (Endiana, Dicriyani, Adiyadnya ve Putra, 2020: 732-733). Yeşil muhasebe, bir şirketin sürdürülebilirliğini etkileyen çevresel boyutları ölçerek çevresel bilgilere erişim sağlar. Yeşil muhasebe ayrıca verileri bir muhasebe sisteminde düzenler, çevresel varlıkları (çevreyi korumak için yapılan varlıklar ve yatırımlar), çevresel yükümlülükleri, çevresel geliri (çevre yönetiminden kaynaklanan bir şirket için ekonomik fayda) ve çevresel maliyetleri

(bir şirketin yenilenebilir ve yenilenemez kaynakların kullanımını en aza indirmek için katlandığı maliyetler) geliştirir ve netleştirir. Yeşil muhasebe, geleneksel ticari işlemlerin muhasebesi ile aynı yöntemleri ve yolları uygular. Bir kuruluşdaki yeşil muhasebe, sürdürülebilirliğine ve sosyal denge raporlarına katkıda bulunur, tamamlayıcı ve ekonomik performansla ilişkilidir (Gonzalez ve Mendoza, 2021: 6453-6456). Yeşil muhasebe, yalnızca güçlü sürdürülebilirliğe yönelik bir adım değil, aynı zamanda işletmelerin geleneksel ekonomi amaçları ile çevresel amaçlar arasında gereken uyumluluğu anlamalarına yardımcı olur. Yeşil muhasebe, yalnızca şirketler için değil, aynı zamanda ülkeler için de çevresel maliyeti en aza indirmek için bu kavramı aktif olarak benimsemeleri gereken zamanın ihtiyacıdır. Doğal kaynakların zarar görmesine veya tükenmesine yol açan faaliyetleriyle ilgili tüm çevresel maliyetleri sistematik olarak kaydeder (Kapoor ve Dubey, 2021: 14-16). Yeşil muhasebe, şirketleri, şirket değeri ve şirketin geleceği üzerinde olumlu bir etkiye sahip olacak şekilde çevre üzerinde olumlu etkisi olan faaliyetler yürütmeye teşvik eder (Martini, Kesuma, Triharyati, Nurhayati, Andrialdo, Yavanda ve Muri, 2022: 1). Yeşil muhasebe, ekonomik sektörlerin tüm bölümlerinin uzun vadeli sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen bilinçli kararlar almasına yardımcı olur. Kaynakları, yeşil ürünleri ve çevresel üretimi korumayı içerir. Yeşil muhasebe, şirketler çevre hizmetiyle ilgili maliyetleri yerleştirmek zorunda kalacakları için çevre kirliliğini azaltmanın bir yoludur. Her şirket, kaynaklarını mümkün olan en iyi şekilde kullanmaktan sorumludur. Bir işletme, çevre ve toplumla ilgili eylemleriyle değerlendirilmesi gereken kurumsal bir vatandaşdır. Ayrıca tarımsal üretimin yoğun olduğu ülkelerde yeşil hesaplar geliştirilmiştir. Bu durum tarımın çevresel performansında gönüllü iyileştirmeleri kolaylaştırmak için tasarlanmıştır. Tarım doğal sermayeyi artırabildiği gibi diğer sektörler gibi doğal sermayenin de yıpranmasına neden olmaktadır. İlave olarak üretim süreçleri çoğunlukla çevreye atılan atıkların doğrudan kaynaklarıdır. Çevrenin korunmasına yönelik program, çevreye zarar verilmesi pahasına ürünlerin üretilmesini önler (Sadiku, Ashaolu, Adekunle ve Musa, 2021: 61).

Böylece şirketlerde yeşil muhasebe uygulamasının göstergeleri aşağıdaki gibidir (Saputro ve Nuswantara, 2022: 13-14):

- Atığı azaltma veya sınırlandırma süreci vardır.
- Çevreyi etkileyen faaliyet maliyetlerine yönelik bir arayış vardır.
- Yatırım veya takas kararlarında çevresel boyutlar göz önünde bulundurulur.
- Çevresel hususlardan etkilenen bir ürün tasarım süreci vardır.
- Müşterilerden ve diğer paydaşlardan etkilenen bir ürün tasarım süreci vardır.

- Çevre standartlarını yerine getirmektedir.
- Sürdürülebilir kâr elde edilmesini desteklemektedir.
- Çevreye zararlı ürün hammaddelerini belirlemektedir.
- Kurumsal atık yönetimi ile ilgili maliyetleri mali tablolarda sunmaktadır.
-

9. YEŞİL MUHASEBE AVANTAJLARI VE DEZAVANTAJLARI

Yeşil muhasebe sosyal riski, çevresel riski, politik riski, piyasa riskini, iş riskini ve finansal riski azaltır. İşletmenin itibarını artırır, paydaşların takdirini artırır, işletmeyi korur ve işletmelerin yanlışlarını telafi eder. Ayrıca yeşil muhasebenin diğer avantajları aşağıdaki biçimde belirtilebilir (Sadıku, Ashaolu, Adekunte ve Musa, 2021: 61):

- Yeşil muhasebe, hükümetlerin gelecek nesillere yönelik bir önyargı olmadan ya da doğal varlıklar yerine insan tarafından yapılan varlıklar lehine bir önyargı olmadan seçimleri daha iyi değerlendirmesine imkân tanıyacaktır.
- Yeşil Muhasebe, geleneksel büyüme ölçülerini belirlemek ve bu geleneksel büyüme ölçülerini sürdürülebilir büyüme ölçüleri biçiminde tekrar şekillendirmektir. Bu bağlamda ulusal zenginliğin doğru ve adil ölçüsü olabilir.
- Çevreye yönelik performansın düzeltilmesine, sürdürülebilirliğin desteklenmesine ve maliyetlerin denetlenmesine yardımcı olacaktır.
- Hem hükümeti hem de şirketleri daha verimli ve temiz teknolojilere yatırım yapmaya teşvik edecektir.
- Ticari faaliyetlere yönelik bilinçli karar vermeyi kolaylaştıracaktır.
- Daha yeşil süreç ve ürünlerin geliştirilmesine yardımcı olacaktır.

Kaynak yönetimini verimli ve etkin biçimde uygulayabilmek yeşil muhasebe uygulamalarının en önemli avantajı olarak söylenebilmektedir (Şenocak ve Bursalı, 2018: 168).

İşletmelerde yeşil muhasebe sisteminin uygulanmasındaki dezavantajlar ise aşağıdaki şekilde sıralanmıştır (Çetin ve Doğan, 2023: 172).

- Standart bir muhasebe yöntemi olmaması,
- Çevresel malların hızla değişmesi,
- Çevresel malları değerlendiren teknolojilerin yetersiz olması,
- Ülkeler arasındaki muhasebe sistemlerinin farklılığı,
- Maliyetlerin kolayca ölçülememesi,
- Sonuçların uzun vadeli olması,
- Endüstriyel güvenilirlik verilerinin olmaması,

- Gönüllü (isteğe bağlı) olarak uygulanması,
- İşletmelerinin çevreye karşı verdiği maddi zararın tam olarak ölçümünün zor olması,
- Çevre ile ilgili belge, bilgi ve arşivlere ulaşımında zorluk çekilmesi şeklinde belirtilebilir.

10. YEŞİL İŞLETME VE YEŞİL MUHASEBE İLİŞKİSİ

İşletmeler faaliyetlerini yaparken çevreyle ilgili sorumluluklarını da yerine getirmelidir. Daha önce işletmelerin çevreye olan tutumları yalnızca sosyal sorumluluk kapsamında değerlendirilirken çevreyle ilgili etmenlerin farklılaşması (tüketicilerin bilinçli hale gelmesi, yasaların farklılaşması) sonucunda işletmelerde artık mecburî biçimde çevreye olan sorumluluklarını yapmaya başlamışlardır. Yeşil işletme uygulamaları aracılığıyla işletmeler çevreye ilişkin kaynak kullanımları sonucu, çevreye negatif etkisini minimum düzeye düşürmek amacıyla birçok yöntem meydana getirmişlerdir. Bu yöntemlerin işleyişi ve özellikle maliyetler bakımından çevreye yönelik maliyetlerin somutlaştırılması amacıyla yeşil muhasebe ortaya çıkmaktadır (Soylu ve Uçkun, 2019: 531).

İşletmelerin doğal çevreye verdikleri zararların giderilmesine ilişkin gerçekleştirdikleri koruma faaliyetleri için bazı parasal harcamalar yapmaları gerekmektedir. Bu durum da meselenin muhasebe açısından ele alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Tüm atıkların, sera gazlarının ve su kirliliğinin etkilerinin azaltılması amacıyla yapılan çevresel harcama ve yatırımların getirdiği ek maliyetler, yeşil muhasebenin ana konusunu oluşturmaktadır (Çetin ve Doğan, 2023: 169). Yeşil işletmeler, yeşil muhasebe adı verilen muhasebe uygulamalarına ihtiyaç duyar (Arum, 2019: 67).

Yeşil işletmecilik anlayışı kapsamında yapılan yeşil muhasebecilik uygulamaları maliyet ve kaynak tasarrufu sağlayarak, çevrenin korunmasına ilişkin teşvik vergileri ve sübvansiyon uygulamaları ile esasen işletmelere uzun sürede de daha çok kazanç sağlamaktadır. Günümüzde birçok ülke çevrenin korunmasına ilişkin uygulamalara karşılık işletmelere vergi teşviki sağlamaktadır (Şenocak ve Bursalı, 2018: 168).

11. SONUÇ

İşletmelerin çevreyle etkileşim halindedir. Dolayısıyla bazen çevreye zarar verebilmektedir. Yeşil işletme ekolojik zararı minimum seviyeye indiren mal ve hizmetler sunan, kaynak verimliliğini artıran, atık yönetimini iyileştiren işletmelerdir. Çevreyi koruyan, atıkların düzgün yönetimini sağlayan, kaynak verimliliğini yükselten ve müşterilerin yaşam kalitesinin iyi olmasını sağlayan

ilkeleri, politikaları ve uygulamaları benimsemektedir. Yeşil işletme stratejisi, çevresel sürdürülebilirlik arayan işletmeler için önemlidir.

Yeşil muhasebe, kaynak tasarrufu, çevreci üretim ve çevreci ürün içerir. Sadece kâra değil, aynı zamanda insana ve gezegene odaklanan muhasebedir. Yeşil muhasebe, çevresel maliyete ve faydaya ilişkin bilgilerin muhasebe uygulamalarına dâhil edilmesidir. Yeşil muhasebe, çevre maliyetlerini işletmenin mali tablolarına dâhil eden muhasebe türüdür. Yeşil muhasebe ulusal seviye, uluslararası seviye ve kurumsal seviyeyi içeren oldukça geniş bir kapsama sahiptir. Çevresel faaliyetleri çevresel maliyetler, çevresel faydalar ve ekonomik etkiler biçiminde değerlendirmek ve bu doğrultuda çevre koruma yöntemleri geliştirerek çevre yönetiminin etkinliğini arttırmak yeşil muhasebenin amacıdır. Yeşil muhasebenin uygulanması, işletmenin ekonomik ve çevresel performansının yükselmesi için önemlidir.

Yeşil işletme uygulamaları ile işletmeler çevreye ilişkin zararları en aza indirmek için çeşitli yöntemler geliştirmektedir. Dolayısıyla çevresel maliyetlerin kaydedilmesi için yeşil muhasebe gereklidir. Yeşil işletmeler, yeşil muhasebe adı verilen muhasebe uygulamalarına ihtiyaç duymaktadır.

Çalışmada öncelikle yeşil işletme kavramı, yeşil işletme faaliyetleri, yeşil işletme stratejileri, yeşil işletme avantajları ve yeşil işletme dezavantajları hakkında açıklamalar yapılmıştır. Daha sonra yeşil muhasebe kavramı ve kapsamı, yeşil muhasebe amacı ve önemi, yeşil muhasebe özellikleri, yeşil muhasebe uygulamaları, yeşil muhasebenin avantajları ve yeşil muhasebenin dezavantajları hakkında bilgi verilmiştir. Devamında yeşil işletme ve yeşil muhasebe ilişkisi hakkında açıklamalar yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- Agarwal, V., & Kalpaja, L. (2018). A study on the importance of green accounting. *International Journal of Advance Research, Ideas and Innovations in Technology*, 4(5), 206-210.
- Akatay, A., & Aslan, Ş. (2008). Yeşil yönetim ve işletmeleri ISO 14001 sertifikası almaya yönelten faktörler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 313-339.
- Andi, A. K., Alimuddin, Habbe, H., Mediaty, & Andi, M. K. (2020). Green Accounting and its implementation in Indonesia. *Efektor*, 7(1), 59-72.
- Anggita, W., Nugroho, A. A., & Suhaidar. (2022). Carbon emission disclosure and green accounting practices on the firm value. *Jurnal Akuntansi*, XXVI(3), 464-481.
- Apalı, A., & Acun, Ö. (2019). Muhasebe eğitimi alan öğrencilerde yeşili koruma bilincinin yeşil muhasebe üzerindeki etkisinin araştırılması. *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 18-36.
- Arum, E. D. P. (2019). The implementation of green accounting and its implication on financial reporting quality in Indonesia. *Journal of Business Studies and Management Review*, 3(1), 67-75.
- Cairns, R. D. (2004). Principles of green accounting for renewable and nonrenewable energy resources. *Energy policy*, 32(2), 261-267.
- Ceyhan, S., & Ada, S. (2015). İşletme fonksiyonları açısından çevreye duyarlı işletmecilik. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 11(26), 115-138.
- Crawford, C. (2010). "In the midst of economic disaster, can the USA still care about green accounting? Which is more important a sustainable economy or a sustainable environment?". *International Journal of Green Economics*, 4(4), 327-332.
- Çetin, A. A., & Doğan, S. (2023). Yeşil muhasebeye yönelik kavramsal bir araştırma. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 25(MODAVICA Özel Sayısı), 159-186.
- Dasmaran, V., Agoes, S., & Gunawan, J. (2022). The moderating role of corporate image on the effect of green accounting on company performance. *International Journal of Business, Economics and Law*, 26(1), 241-246.
- Deb, B. C., Saha, S., & Rahman, M. (2020). Does green accounting practice affect bank performance? A study on listed banks of Dhaka stock exchange in Bangladesh. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 17(9), 7225-7247.

- Durmuş, G., & Arslan, A. (2023). Vergi teşvik politikalarının yeşil işletmecilik uygulamalarına etkisi. *Legal Mali Hukuk Dergisi*, 19(219), 429-470.
- Endiana, I. D. M., Dicriyani, N. L. G. M., Adiyadnya, M. S. P., & Putra, I. P. M. J. S. (2020). The effect of green accounting on corporate sustainability and financial performance. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(12), 731-738.
- Gola, K. R., Mendiratta, P., Gupta, G., & Dharwal, M. (2022). Green accounting and its application: A study on reporting practices of environmental accounting in India. *World Review of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 18(1-2), 23-39.
- Gonzalez, C. C., & Mendoza, K. H. (2021). Green accounting in Colombia: A case study of the mining sector. *Environment, Development and Sustainability*, 23, 6453-6465.
- Jayanthi, R. (2015). Green accounting: a study about its importance and concept. *International Journal of Research in Commerce & Management*, 6(11), 76-80.
- Kapoor, N., & Dubey, M. (2021). Green Accounting- An Essential Tool For Managing The Environment Turbulence. S. Jain (Ed.), *Lessons To Be Learnt From Covid Pandemic: Significance of Incorporating Inevitable Changes in Diverse Sectors kitabı* içinde (s. 13-20). Panagar: Black Pearl Publication.
- Kırılmaz, S. K., & Tekdemir, Y. (2022). Yeşil işletmecilik uygulamalarının örnek olaylarla incelenmesi. *Journal of Business and Trade*, 3(2), 207-223.
- Lako, A. (2019). Conceptual framework of green accounting. 1-14.
- Li, Y. (2022). Corporate Social Responsibility of Chinese Manufacturing Companies' effect on Green Business Strategy, Innovation and Performance. *Technium Social Sciences Journal*, 31, 522-552.
- Lin, H., Chen, L., Yu, M., Li, C., Lampel, J., & Jiang, W. (2021). Too little or too much of good things? The horizontal S-curve hypothesis of green business strategy on firm performance. *Technological Forecasting and Social Change*, 172, 1-13.
- Martini, Kesuma, I. M., Triharyati, E., Nurhayati, Y., Andriald, A., Yavanda, S., & Muri, F. F. P. (2022). Green accounting and its implementation to firm value in mining companies of Indonesia. *Proceedings of the 1st Adpebi International Conference on Management, Education, Social Science, Economics and Technology (AICMEST)*, 1(1), 1-14.
- Nusraningrum, D., Santoso, S., Gunawijaya, J., & Gading, D. K. (2021). Green operations management with green business and green marketing perspective. *Psychology And Education*, 58(2), 4526-4535.

- Özkaya, B. (2010). İşletmelerin sosyal sorumluluk anlayışının uzantısı olarak yeşil pazarlama bağlamında yeşil reklamlar. *Öneri Dergisi*, 9(34), 247-258.
- Purnamawati, I. G. A., Yuniarta, G. A., & Diatmika, I. P. G. (2018). Green accounting: a management strategy and corporate social responsibility implementation. *International Journal of Community Service Learning*, 2(3), 149-156.
- Radulescu, C. V., Ioan, I., & Nastase, M. (2016). Premises of the green business strategies. *Review of International Comparative Management*, 17(2), 108-113.
- Raju, K. K. (2018). Green accounting practices. *Indian Journal of Accounting (IJA)*, 50 (1), 59-68.
- Rounaghi, M. M. (2019). Economic analysis of using green accounting and environmental accounting to identify environmental costs and sustainability indicators. *International Journal of Ethics and Systems*, 35(4), 504-512.
- Sadiku, M. N. O., Ashaolu, T. J., Adekunle, S. S., & Musa, S. M. (2021). Green accounting: A primer. *International Journal of Scientific Advances*, 2(1), 60-62.
- Sagaydack, J., Kharchenko, T., Kendus, D., Proshchalykina, A., Hrabar, M., & Chubuk, L. (2021). Development of green business in the EU: Obstacles and state support. *Journal of Management Information and Decision Sciences*, 24(7), 1-8.
- Saputro, M. G. D., & Nuswantara, D. A. (2022). The quality of environmental performance assessed from green accounting implementations in companies in Indonesia. *Ekspektra: Jurnal Bisnis dan Manajemen*, 6(1), 11-23.
- Sayfuddin, A. (2022). When green practices affect business performance: an investigation into California's hotel industry. *International Review of Applied Economics*, 36(2), 154-186.
- Shanker, M., Barik, M., & Ratchana, R. (2020). Private corporates' green accounting reporting practices-perception and awareness among employees. *Sambodhi (UGC Care Journal)*, 43(04), 27-33.
- Soylu, K., & Uçkun, S. (2019). Yeşil işletmecilik uygulamaları ve yeşil muhasebe ilişkisi. *Uluslararası Yönetim, Ekonomi ve Politika Kongresi 2019 Güz Tam Metin Bildiriler Kitabı, 2-3 November 2019, İstanbul / TÜRKİYE*, 520-533.

- Süklüm, N. (2019). The state of green accounting in a curriculum for business undergraduate study. *Journal of Social Sciences and Education*, 2(1), 162-172.
- Süklüm, N. (2020). Kurumsal sosyal sorumluluk, yeşil muhasebe ve yeşil denetim ilişkisine kavramsal bir bakış. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(TBMM 100. YIL Özel Sayısı), 151-163.
- Şenocak, B., & Bursalı, Y. M. (2018). İşletmelerde çevresel sürdürülebilirlik bilinci ve yeşil işletmecilik uygulamaları ile işletme başarısı arasındaki ilişki. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 161-183.
- Yelgen, E. (2022). Yeşil muhasebe ve uygulama örnekleri üzerine bir çalışma. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, (Özel Sayı), 100-126.
- Yılmaz, Z., & Şahin, Z. (2017). Muhasebe dersi alan öğrencilerin yeşil muhasebe konusundaki algıları ve farkındalıkları. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 110-122.
- Wati, E. E., Razimi, M. S. A., Sisdiyanto, E., & Aprilian, L. (2022). Implementation of green accounting on company performance from Maqashid Syariah Index. *International Business and Accounting Research Journal*, 6(2), 81-91.

Bölüm 48

**Sürdürülebilirlik ve Çevre Muhasebesi
Kavramlarının Karşılaştırılması**

Hasan TALAŞ¹

¹ *Lect. PhD, Accounting and Tax, Korkuteli Vocational School, Akdeniz University, Antalya, Turkey.
htalas@akdeniz.edu.tr , ORCID: 0000-0001-8590-273X.*

GİRİŞ

Sürdürülebilirlik, günümüzde büyük önem taşıyan bir kavram olarak görülmektedir. Genel olarak, sürdürülebilirlik, mevcut nesillerin ihtiyaçlarını karşılamak için doğal kaynakları kullanırken gelecek nesillerin ihtiyaçlarını da gözötmeyi amaçlayan bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bu, çevresel, ekonomik ve sosyal faktörleri dikkate alarak kaynakların etkili ve verimli bir şekilde kullanılması gerektiği anlamına gelmektedir.

Öte yandan, çevre muhasebesi, çevresel etkilerin ölçülmesi, takibi ve değerlendirilme süreciyle ilgilenmektedir. Amacı, işletmelerin, kamu kurumlarının ve diğer organizasyonların faaliyetlerinin çevresel etkilerini hesaplamak ve bunları yönetmek için bir çerçeve sunmaktır. Çevre muhasebesi, çeşitli çevresel etkileri dikkate almaktadır, örneğin enerji ve su kullanımı, atık üretimi, emisyonlar ve doğal kaynakların tüketimi gibi faktörleri izlemektedir. Bu veriler, kuruluşların çevresel performanslarını değerlendirmelerine ve sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmalarına yardımcı olmaktadır. Ayrıca, çevre muhasebesi, çevresel maliyetlerin hesaplanması ve çevresel kararların ekonomik etkilerinin değerlendirilmesi gibi ekonomik boyutları da içermektedir.

Çevre muhasebesi, sürdürülebilirlik bilincinin artmasıyla birlikte daha da önem kazanmıştır. Şirketler, çevresel etkilerini daha iyi anlamak ve azaltmak için çevre muhasebesi uygulamalarına başvurmuşlardır. Bu, çevresel sürdürülebilirliği iyileştirmek, kaynakları daha verimli kullanmak ve çevresel etkileri azaltmak için stratejik kararlar alabilmelerini sağlamaktadır.

Sonuç olarak, sürdürülebilirlik ve çevre muhasebesi, günümüzde çevresel sorunların önemi ve etkisi göz önüne alındığında, işletmelerin, kamu kurumlarının ve diğer organizasyonların sürdürülebilir bir gelecek için sorumluluk almalarını teşvik eden önemli kavramlardır. Bu çalışmada bu iki kavramının tanımları, tanımlar üzerinde yapılan çalışmalara değinilerek, benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK (SUSTAINABILITY)

1.1. Sürdürülebilirlik Kavramının Tanımı

Sürdürülebilirlik, bugünkü ihtiyaçları karşılarken gelecek nesillerin ihtiyaçlarını da karşılamak amacıyla doğal kaynakların ve çevrenin korunması, ekonomik gelişme ve toplumsal refahın sürdürülmesini içeren bir kavram olarak görülmektedir. Sürdürülebilirlik kelime anlamı bakımından; ekolojik, sosyolojik ve ekonomik sistemlerin mümkün seviyede korunmasını ve kalıcılığının sağlanmasını sağlayan bir süreçtir (Özmen, Karakoç, Yeşildağ, 2020: 155). Yani sürdürülebilirlik, insanların yaşam kalitesini artırırken doğal kaynakların tükenmesine, çevre kirliliğine veya sosyal adaletsizliklere neden olmayacak

şekilde faaliyetleri planlama, uygulama ve yönetme süreci olarak ta ifade edilebilmektedir. Bazı kaynaklarda sürdürülebilirlik kavramı döngüsellik kavramı ile de ifade edilmektedir.

Sürdürülebilirlik, üç temel boyuttan oluşmaktadır: çevresel, ekonomik ve sosyal. Çevresel boyut, doğal kaynakların ve çevrenin korunması, iklim değişikliği ve çevre kirliliği gibi çevresel sorunların ele alınmasını içermektedir. Özellikle küresel ısınma ve buna eşlik eden iklim değişikliği son yirmi yılın en büyük sorunları arasında yer almaktadır. Sanayi devrimi ile insanlar enerji elde etmek için fosil yakıtları kullanmaya başlamış, aynı zamanda küresel ısınmaya yol açan sera gazı emisyonlarına da neden olmuştur (Yağmur vd., 2023: 1). Bu durum sürdürülebilirlik kavramının çevresel boyutunun daha da önemsenmesine neden olmaktadır. Ekonomik boyut, ekonomik büyüme, yenilik ve verimliliği teşvik ederken kaynakların etkin kullanımını ve maliyetleri minimize etmeyi amaçlamaktadır. Sosyal boyut ise insan hakları, işçi hakları, sosyal adalet ve toplumsal kalkınma gibi konuları içermektedir. Sürdürülebilirlik, gelecek nesillere yaşanabilir bir dünya bırakmak için önem arz etmektedir. Bu nedenle, hem bireyler hem de kurumlar sürdürülebilirliği benimsemeli ve hayatın her alanında sürdürülebilirlik ilkesini uygulamak için çaba sarf etmelidirler.

1.2. Sürdürülebilirlik Kavramının Ortaya Çıkışı

Sürdürülebilirlik kavramı, ilk kez 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayınlanan "Our Common Future" (Bizim Ortak Geleceğimiz) raporunda ortaya atılmıştır. Bu raporda, sürdürülebilir kalkınmanın tanımı yapılarak, insanların ihtiyaçlarını karşılamak için doğal kaynakları tüketirken, gelecek nesillerin gereksinimlerini karşılamayı da garanti altına almanın önemini vurgulanmıştır.

1987 yılı Birleşmiş Milletler Çevre Raporu'nda yer alan sürdürülebilirlik kavramı bağlamında, temel insan ihtiyaçlarının karşılanması ve yaşam kalitesinin yükseltilmesi kalkınmanın başlıca amaçları olarak ifade edilmekle beraber, nüfus artışı ve yoğun üretim faaliyetlerinin, doğal kaynaklar üzerinde bir olumsuzluk yaratabileceği ve çevrenin zarar görebileceği de belirtilmektedir (Brundtland Raporu - "Our Common Future", 1987: 42).

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu raporu, sürdürülebilirliği tanımlayan en önemli belgelerden biri olarak kabul edilmektedir. Birçok uluslararası organizasyon ve hükümetler tarafından referans alınmaktadır. Sürdürülebilirlik kavramı, son yıllarda özellikle çevre sorunlarının artması ve doğal kaynakların tükenme riskinin yükselmesi ile birlikte daha fazla önem kazanmıştır. Bugün, birçok ülke ve şirket sürdürülebilirlik hedefleri belirlemekte ve sürdürülebilirlik ilkelerini uygulamaktadır.

1.3. Türkiye’de Sürdürülebilirlik Kavramı

Türkiye’de sürdürülebilirlik kavramı son yıllarda giderek daha fazla önem kazanmıştır. Türkiye, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini kabul etmiş ve bu hedefleri gerçekleştirmek için birçok adım atılmıştır. Bunlar arasında çevre dostu enerji kaynaklarına yatırım yapmak, çevre koruma ve sürdürülebilirlikle ilgili yasaları güçlendirmek, atık yönetimini iyileştirmek, biyoçeşitliliği korumak, su kaynaklarını korumak ve sürdürülebilir tarım uygulamalarını teşvik etmek yer almaktadır.

Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının (SKA) uygulanmasını ulusal düzeyde takip edilmesini ve koordinasyonunu sağlayabilmek amacıyla Strateji ve Bütçe Başkanlığı başkanlığında; tüm bakanlıkların ilgili bakan yardımcıları, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu ve Türkiye İstatistik Kurumu başkanlarından oluşan Ulusal Sürdürülebilir Kalkınma Koordinasyon Kurulu 19.07.2022 tarihli ve 31897 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 2022/12 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Genelgesiyle kurulmuştur (USKKK, 2022:1).

Türkiye ayrıca, sürdürülebilirlik kavramını şirketlerin faaliyetlerinde de benimsenmiştir. İşletmelerin sürdürülebilirlik performansını ölçen ve raporlayan çeşitli standartlar ve yönetim sistemleri kullanılmaktadır. Türkiye’deki birçok şirket, sürdürülebilirlik hedefleri belirlemekte ve bu hedefleri gerçekleştirmek için faaliyetlerini uygun bir şekilde yönetmektedir.

Ancak, Türkiye’de sürdürülebilirlik raporlamaları zorunlu değil ihtiyari bırakılmış olup, bu tür raporlamanın yasal bir çerçevesi olmadığından, ölçümü daha zor olmaktadır (Demircioğlu, Ever, 2019:63). Türkiye’de hala birçok çevre sorunu bulunmaktadır ve sürdürülebilirlik konusunda daha fazla çalışma yapılması gerekmektedir. Özellikle, hava kirliliği, su kaynaklarının yönetimi, atık yönetimi, biyoçeşitliliğin korunması ve iklim değişikliği gibi alanlarda daha fazla çaba gösterilmesi gerekmektedir.

1.4. Sürdürülebilirlik Raporu

Sürdürülebilir rapor, bir kuruluşun sürdürülebilirlik performansını ölçen ve raporlayan bir belgedir. Sürdürülebilirlik raporları, bir kuruluşun sosyal, çevresel ve ekonomik performansını ele alarak, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerine dayanarak hazırlanmaktadır. Bu raporlar, şirketin sürdürülebilirliği ve sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle uyumlu olup olmadığını değerlendirmek için kullanılmaktadır.

Sürdürülebilirlik raporları, kuruluşların sürdürülebilirlik performansını ölçmek için çeşitli kriterler kullanılmaktadır. Bunlar arasında, sera gazı emisyonları, atık yönetimi, enerji ve su kullanımı, insan haklarına saygı, tedarik

zinciri yönetimi, yerel topluluklara katılım ve çalışan hakları yer almaktadır. Sürdürülebilir raporlar ayrıca, kuruluşun sürdürülebilirlik performansını ölçmek için belirlenen hedeflere ulaşıp ulaşılamadığını ve gelecekteki hedeflerini nasıl belirlediğini de ele almaktadır.

Sürdürülebilir raporlar, birçok kuruluş tarafından gönüllü olarak hazırlanmaktadır. Ancak, bazı ülkelerde, büyük şirketlerin sürdürülebilir raporlama yapmaları yasal olarak zorunlu hale getirilmiştir. Sürdürülebilir raporlar, hem kuruluşların sürdürülebilirliği konusunda daha şeffaf olmalarına hem de paydaşlarının beklentilerini karşılamalarına yardımcı olmaktadır.

İşletmeler için yeni bir konu başlığı olan sürdürülebilirlik raporlarının hazırlanması konusunda onlara yardımcı olmak için bu konuda hizmet veren işletmeler tarafından hazırlanan raporların standardizasyonunu için bazı rehberler ve standartlar oluşturulmuştur. Bu rehber ve standartlardan dünyada en çok uygulananı, Küresel Raporlama Girişimi (Global Reporting Initiative - GRI) tarafından oluşturulan sürdürülebilirlik rehberleridir (Ertan, Y. 2018:466).

GRI'ya göre sürdürülebilirlik raporların adımları üç başlıkta belirlenmiştir. İlk olarak sürdürülebilir kalkınmanın amaçlarının tanımlanması gerekmektedir. İkinci olarak uygun raporlama göstergelerinin seçilmesi ve bunların ölçülerek analiz edilmesi gerekmektedir. Üçüncü ve son adım da ise ölçüm ve analizler sonucu ortaya çıkan verilerinin değerlendirilmesi gerekmektedir (GRI, 2020: 5).

1.5. Sürdürülebilir Kalkınma

Sürdürülebilir kalkınma, mevcut nesillerin ihtiyaçlarını karşılarken, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını da karşılayacak şekilde ekonomik, sosyal ve çevresel açıdan dengeli bir gelişmeyi hedefleyen bir kalkınma modeli olarak görülmektedir.

Sürdürülebilir kalkınma, doğal kaynakların sürdürülebilir şekilde kullanılmasını, çevrenin korunmasını, yoksulluğun azaltılmasını, eşitlik, adalet ve insan haklarına saygıyı, sağlıklı yaşam koşullarını ve ekonomik refahı hedeflemektedir. Sürdürülebilir kalkınma, ekonomik büyüme ve refahın yanı sıra, çevresel ve sosyal faktörleri de göz önünde bulundurarak, sadece ekonomik kazanımları değil, aynı zamanda toplumsal ve çevresel kazanımları da ölçmektedir.

Birleşmiş Milletler (BM) 2015 yılında, 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi (SKH) belirlemiş ve bu hedefleri 2030 yılına kadar gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. SKH'ler, yoksullukla mücadele, açlık ve gıda güvencesi, sağlık, eğitim, cinsiyet eşitliği, su ve arıtma, temiz enerji, ekonomik büyüme, sanayileşme, sürdürülebilir şehirler, iklim eylemi, sualtı yaşamı, karasal ekosistemler, barış ve adalet gibi alanları kapsamaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma, küresel düzeyde bir hedef olmakla birlikte, yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde de hayata geçirilmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınmanın hayata geçirilmesi için, tüm sektörlerin ve paydaşların işbirliği ve katılımı gerekmektedir.

1.6. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları

Birleşmiş Milletler (BM) tarafından 2015 yılında kabul edilen Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA), dünya genelindeki sürdürülebilir kalkınma hedeflerini belirlemektedir. SKA'lar, ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasını hedeflemektedir. Aşağıda, 17 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ve bu amaçlara ulaşmak için hedeflenen alt hedefler özetlenmiştir (Birleşmiş Milletler-UN, 2015).

1. Yoksullukla Mücadele: İnsanların yoksulluğun sınırının altında yaşamasını sona erdirmek ve yoksulluğu ortadan kaldırmak.

2. Açlıkla Mücadele: Dünya genelindeki tüm insanların sağlıklı ve besleyici gıdaya erişimini sağlamak.

3. Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam: Tüm yaş grupları için sağlıklı yaşam koşullarını desteklemek ve sağlık hizmetlerine erişimi artırmak.

4. Nitelikli Eğitim: Tüm insanların yaşamları boyunca nitelikli eğitim almalarını sağlamak.

5. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Kadınların ve kız çocuklarının eşit haklara sahip olmalarını ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasını desteklemek.

6. Temiz Su ve Arıtma: Tüm insanların temiz su ve hijyenik arıtılmış su hizmetlerine erişimini sağlamak.

7. Erişilebilir ve Temiz Enerji: Sürdürülebilir, temiz ve erişilebilir enerji kaynaklarına erişimi artırmak.

8. İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme: Ekonomik büyümeyi teşvik etmek, insanların işe yerleştirilmesini ve sürdürülebilir iş olanaklarının artırılmasını sağlamak.

9. Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı: Yenilikçilik ve altyapı yatırımlarını artırmak, sanayi üretimini sürdürülebilir hale getirmek.

10. Eşitsizliklerin Azaltılması: Farklı sosyal gruplar arasındaki eşitsizlikleri azaltmak ve herkes için eşit fırsatlar sağlamak.

11. Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar: Sürdürülebilir, güvenli, dirençli ve kentsel altyapısı olan şehirler ve topluluklar oluşturmak.

12. Sürdürülebilir Üretim ve Tüketim: Sürdürülebilir tüketim ve üretim şekillerini teşvik etmek.

13. İklim Eylemi: İnsanların iklim değişikliği ve çevre sorunlarına dikkat çekmek, politika yapıcıları ve toplumu iklim değişikliği konusunda harekete

geçmeye teşvik etmek amacıyla gerçekleştirdikleri çeşitli protesto ve aktivist faaliyetleri teşvik etmek.

14. Sudaki Yaşam: Dünya üzerindeki ekosistemlerin önemli bir parçasını oluşturan ve sucul ortamlarda bulunan canlıların tümünü korumak.

15. Karasal Yaşam: Kara üzerinde bulunan ve çeşitli ekosistemlerde yaşayan canlıların tümünü korumak.

16. Barış Adalet ve Güçlü Kurumlar: Adil ve kapsayıcı toplumları teşvik etmeyi, şeffaf ve hesap verebilir yönetimleri desteklemeyi, şiddetin azaltılmasını sağlamayı ve herkesin erişimine açık adalet sistemlerinin oluşturulmasını sağlamak.

17. Amaçlar için Ortaklıklar: Sürdürülebilir kalkınma için küresel işbirliği ve ortaklıkların güçlendirilmesini hedeflemek.

Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) ya da diğer adıyla Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, Birleşmiş Milletler tarafından 2015 yılında kabul edilmiş 17 ana hedefi içeren bir çerçevedir. Bu amaçlar, ekonomik, sosyal ve çevresel alanlarda sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasını amaçlamaktadır. Bu hedeflerin tümü, 2030 yılına kadar dünya çapında sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasını hedeflemektedir.

1.7. Sürdürülebilirlik Kavramı Literatür Taraması

Sürdürülebilirlik, çevresel, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kaynakları etkili ve verimli bir şekilde kullanmaktır. Sürdürülebilirlik literatürü, bu konuda yapılan araştırmaları ve çalışmaları içermektedir. Sürdürülebilirlik alanında literatürlerdeki önemli çalışmalardan bazıları aşağıdaki gibidir:

Brundtland Raporu - "Our Common Future" (1987), Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayınlanmıştır. Raporda sürdürülebilir kalkınma kavramı tanımlanmış ve çevresel, ekonomik ve sosyal boyutların birleşimi üzerinde durulmuştur.

Elkington, J. (1997). Bu kitapta, "Triple Bottom Line" (Üçlü Dip Çizgisi) kavramını tanıtmıştır. Sürdürülebilirlik performansının çevresel, sosyal ve ekonomik boyutlarını ele alan bu kavram, şirketlerin sadece finansal başarıya değil, aynı zamanda çevresel ve sosyal etkilere de odaklanmasını önermektedir.

Schaltegger, S., & Wagner, M. (2006). Bu kitapta, şirketlerin sürdürülebilirlik performansını yönetmeleri için bir çerçeve sunmaktadır. Sosyal, çevresel ve ekonomik boyutların birleşimi üzerinde durarak işletmelerin sürdürülebilirlikle ilgili kararlarını nasıl alabileceklerini açıklanmaktadır.

Porter, M. E., & van der Linde, C. (1995). Makalede, çevresel sürdürülebilirliğin işletmeler için rekabet avantajı sağlayabileceğini savunulmaktadır. Çevresel etkileri azaltmak için inovasyon ve verimlilik

iyileştirmelerinin şirketlerin maliyetlerini düşüreceğini ve rekabetçiliklerini artıracaklarını vurgulanmaktadır.

Bu kaynaklar, sürdürülebilirlik konusunda önemli bilgiler sunan ve literatürde geniş çapta kullanılan çalışmalardır. Ancak, sürdürülebilirlik alanında daha pek çok kaynak ve araştırma bulunmaktadır.

Sürdürülebilirlik kavramı, Türkiye'de de son yıllarda büyük önem kazanmış ve birçok çalışma yapılmıştır. Türkiye'deki sürdürülebilirlik literatürü, çeşitli alanlarda gerçekleştirilen araştırmaları içermektedir. Türkiye'deki sürdürülebilirlik literatüründe öne çıkan bazı çalışma alanları:

Sürdürülebilir Enerji: Sanayi devriminden bu yana düşük maliyetli ve kolay elde edilebilir bir enerji kaynağı olan kömürün sürekli kullanımının, çevreye verdiği zarar dikkate alındığında dünya için bir tehdit oluşturduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ülkelerin ve kuruluşların bu enerji kaynağının kullanımını azaltmaya yönelik kararlar aldığı günümüzde, kömür en çok tüketilen enerji kaynağı olarak kullanılmaya devam etmektedir (Erdoğan vd. 2023:32). Bu bağlamda Türkiye'nin enerji politikaları ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımıyla ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında enerji verimliliği, güneş enerjisi, rüzgar enerjisi, hidroelektrik enerji gibi konular yer almaktadır.

Sürdürülebilir Tarım: Türkiye tarım sektöründe sürdürülebilirlik üzerine yapılan araştırmalar, organik tarım, tarımsal biyoteknoloji, su kaynakları yönetimi gibi konuları içermektedir. Ayrıca tarımda iklim değişikliği etkileri ve tarım politikalarının sürdürülebilirliğe etkileri de araştırılan konular arasındadır.

Sürdürülebilir Şehirleşme: Türkiye'deki büyük şehirlerdeki hızlı nüfus artışı ve kentsel dönüşüm çalışmaları, sürdürülebilir şehirleşme konusunu gündeme getirmişlerdir. Bu alanda yapılan çalışmalar arasında kentsel planlama, yeşil alanların korunması, ulaşım planlaması ve atık yönetimi gibi konular yer almaktadır.

Sürdürülebilir Turizm: Türkiye'nin turizm sektörü, çevre ve doğal kaynakları koruma açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Ayrıca sürdürülebilir turizm yaklaşımı benimsenerek istihdamın artırılması, turizmin öncü sektör haline getirilmesi, turist sayısı ve turizm geliri açısından çok önemlidir (Kayakuş vd. 2023:18). Bu bağlamda, sürdürülebilir turizm konusunda birçok araştırma yapılmaktadır. Doğal ve kültürel mirasın korunması, turizm faaliyetlerinin çevresel etkileri ve turizm politikalarının sürdürülebilirliğe etkileri gibi konular üzerinde durulmuştur.

Sürdürülebilir İşletmecilik: Türkiye'deki şirketlerin sürdürülebilirlik alanında attığı adımlar ve uyguladığı politikalar da araştırma konusu olmuştur.

Bu çalışmalar, sürdürülebilir işletme yönetimi, yeşil tedarik zinciri yönetimi, çevresel sürdürülebilirlik raporlaması gibi konuları içermektedir.

Bu başlıklar Türkiye'deki sürdürülebilirlik literatüründe öne çıkan bazı çalışma alanlarıdır. Türkiye'de sürdürülebilirlik üzerine yapılan araştırmaların çeşitliliği ve sayısı her geçen gün artmaktadır.

1.8. Türkiye'de Hazırlanan Sürdürülebilir Kalkınma Raporları

Türkiye'de sürdürülebilirlikle ilgili çeşitli kurumlar ve şirketler tarafından raporlar yayınlanmaktadır. Bu raporlar, çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik konularında Türkiye'nin durumunu ve ilerlemelerini değerlendirilmektedir. Türkiye'deki şirketler, kamu kuruluşları ve bazı sivil toplum örgütleri sürdürülebilirlik performanslarını değerlendirmek ve raporlamak için çeşitli yöntemler kullanmaktadır. İşte Türkiye'de sürdürülebilirlik raporları hakkında genel bilgiler:

Küresel Raporlama Girişimi (Global Reporting Initiative - GRI): GRI, sürdürülebilirlik raporlaması konusunda uluslararası bir standarttır. Türkiye'deki bazı büyük şirketler ve kamu kuruluşları, GRI standartlarına uygun olarak sürdürülebilirlik raporları yayınlamaktadır. GRI, uluslararası bir standart olarak kabul edilen sürdürülebilirlik raporlama çerçevesidir.

Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik Endeksi: Borsa İstanbul, sürdürülebilirlik performansı yüksek olan şirketleri tanımak ve teşvik etmek amacıyla Sürdürülebilirlik Endeksi'ni oluşturmuştur. Bu endeks, şirketlerin sürdürülebilirlik raporları ve performanslarını değerlendiren kriterlere dayanmaktadır. BIST Sürdürülebilirlik Endeksi, Borsaların çevresel, sosyal, kurumsal yönetim konularındaki risklerine ilişkin politika oluşturmaları sürecinde şirketlere yol gösteren ve şirketlerin sürdürülebilirlik politikalarına ilişkin bilgiyi de sorumlu yatırımcılara ileten bir platform oluşturmak gibi çok önemli bir misyona sahip olduğu düşüncesinden hareketle 4 Kasım 2014 tarihinden bu yana hesaplanmaktadır (Bist – Borsa İstanbul:165).

İstanbul Carbon Summit: Türkiye'de düzenlenen İstanbul Carbon Summit, karbon ayak izi ve iklim değişikliği gibi sürdürülebilirlik konularında bilgi paylaşımını teşvik etmektedir. Bu etkinliklerde, şirketlerin ve uzmanların sürdürülebilirlikle ilgili deneyimlerini ve raporlama uygulamalarını paylaşması sağlanmaktadır.

Sivil Toplum Örgütleri: Türkiye'de çeşitli sivil toplum örgütleri, sürdürülebilirlik konularında raporlar yayınlamakta ve şirketlerin sürdürülebilirlik performansını değerlendirmektedir. Örneğin, Sabancı Üniversitesi İstanbul Politika Merkezi'nin yayınladığı Sürdürülebilirlik Endeksi

raporu, Türkiye'nin en sürdürülebilir şirketlerini belirlemek için kullanılan bir kaynaktır. Türkiye'de hazırlanan bazı sürdürülebilirlik raporlarından bazıları:

Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Vakfı (SKV) Raporları: SKV, Türkiye'de sürdürülebilirlik alanında önemli çalışmalar yapan bir kurumdur. Her yıl çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik konularında Türkiye'nin durumunu değerlendiren raporlar yayınlamaktadır.

TÜSİAD Sürdürülebilirlik Raporları: Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), sürdürülebilirlik konusunda önemli bir rol oynamaktadır. TÜSİAD tarafından düzenli olarak Türkiye'nin sürdürülebilirlik performansını değerlendiren raporlar yayınlanmaktadır.

İstanbul Sanayi Odası (İSO) Sürdürülebilirlik Raporları: İSO, Türkiye'nin en büyük sanayi odalarından biridir ve sürdürülebilirlik konusunda çalışmalar yürütmektedir. İSO'nun yayınladığı raporlar, Türkiye'deki sanayi sektörünün sürdürülebilirlik performansını değerlendirmektedir.

2. ÇEVRE MUHASEBESİ

Çevre muhasebesi, işletmelerin faaliyetlerinin çevresel etkilerini ölçerek raporlama süreci olarak tanımlanmaktadır. Bu süreç, işletmelerin çevresel faaliyetlerini tanımlamasına, ölçmesine ve yönetmesine yardımcı olan bir yönetim aracı olarak bilinmektedir. Çevre muhasebesi, işletmelerin çevresel performanslarının ölçülmesine ve bu performansların finansal sonuçlarına yansıtılmasına izin vermektedir. Bu sayede işletmeler, çevresel performanslarındaki iyileşme veya kötüleşmeleri takip edebilir ve çevresel sürdürülebilirliğin artırılmasına yönelik stratejiler geliştirebilmektedirler. Çevreye duyarlı olan işletmeler, doğal çevreyi karar alma süreçlerinde önemli bir unsur olarak dikkate alarak, söz konusu faaliyetlerinde çevreye verilen zararı minimuma indirmeyi veya tamamen ortadan kaldırmayı amaç edinmelidirler (Aktürk, Akcanlı, Şenol, vd. 2012:92).

Çevre muhasebesi ayrıca, işletmelerin çevre ile ilgili maliyetlerini, çevresel etkilerini ve atıklarını hesaplamalarını sağlamaktadır. Bu sayede işletmeler, kaynakları daha etkin bir şekilde kullanabilmekte ve çevreye daha az zarar veren faaliyetler gerçekleştirebilmektedirler. Ayrıca, çevre muhasebesi raporları, işletmelerin çevresel performanslarını paydaşlarına göstermesine ve çevresel sorumluluklarını yerine getirme konusundaki taahhütlerini kanıtlanmasına yardımcı olmaktadır.

2.1. Çevre Muhasebesi Kavramı

Çevre muhasebesi kavramı, 1970'li yıllarda çevre sorunlarının artması ve kamuoyunun çevre konusundaki duyarlılığının artmasıyla birlikte ortaya

çıkıştır. İlk olarak 1973 yılında ABD'deki birçok şirketin atık yönetimini ele almak için kullanmaya başladığı bir yöntem olarak geliştirilmiştir. Daha sonra, 1980'lerde Avrupa'da da benimsenmeye başlanmıştır.

Çevre muhasebesi, çevresel kaynakların kullanımı ve çevresel etkilerin ölçümü ve yönetimi konularında finansal bir perspektif sunmaktadır. Bu, bir kuruluşun çevresel etkilerini ölçmesine, raporlamasına ve yönetmesine yardımcı olmaktadır. Çevre muhasebesi, hem finansal hem de çevresel performansı yönetmek için bir araç olarak kullanılır ve kuruluşların çevresel faaliyetlerinin maliyetlerini ölçmesine, kaynakların etkin kullanımını artırmasına ve çevresel etkilerini azaltmasına yardımcı olmaktadır.

Bugün, çevre muhasebesi giderek daha fazla benimsenmektedir ve birçok kuruluş, çevresel etkileri yönetmek ve sürdürülebilirliği sağlamak için çevre muhasebesi yöntemlerini kullanmaktadır. Ayrıca, çevre muhasebesi kavramı, hükümetlerin çevre politikalarını belirlemelerinde ve çevre ile ilgili kararlar almalarında da önemli bir rol oynamaktadır.

2.2. Çevre Muhasebesinin Amaçları

Çevre muhasebesi, bir organizasyonun çevresel performansını izlemek, ölçmek, raporlamak ve yönetmek için kullanılan bir araç olarak kullanılmaktadır. Çevre muhasebesinin amaçları şunlardır:

1. Çevresel Performansı Ölçmek: Çevre muhasebesi, bir organizasyonun çevresel performansını ölçmek için kullanılmaktadır. Bu, çevreye verilen zararın boyutunu belirlemek ve kaynakları koruma amaçlı kullanmak için çevresel maliyetlerin hesaplanmasını içermektedir.

2. Çevresel Maliyetleri Hesaplamak: Çevresel maliyetler, bir organizasyonun faaliyetleri sonucu doğrudan veya dolaylı olarak çevreye verdiği zararların finansal ifadesidir. Çevre muhasebesi, çevresel maliyetleri hesaplamak için kullanılır ve bu bilgiler, bir organizasyonun çevresel performansının iyileştirilmesine yardımcı olmaktadır.

3. Kaynakların Etkin Kullanımını Sağlamak: Çevre muhasebesi, bir organizasyonun kaynakları etkin bir şekilde kullanmasına yardımcı olmaktadır. Bu, bir organizasyonun çevreye verdiği zararı azaltırken aynı zamanda verimliliği artırmasını sağlamaktadır.

4. İyi Yönetişimi Teşvik Etmek: Çevre muhasebesi, bir organizasyonun çevresel performansını izlemesi ve raporlaması için iyi yönetim ilkelerine dayalı bir yaklaşım benimsemesine yardımcı olmaktadır. Bu, organizasyonların çevresel sorumluluklarını yerine getirmesi ve sürdürülebilirliği teşvik etmesi için önem arz etmektedir.

5. Şeffaflığı Artırmak: Çevre muhasebesi, bir organizasyonun çevresel performansı hakkında şeffaf ve doğru bir şekilde rapor vermesine yardımcı olmaktadır. Bu, organizasyonların paydaşlarıyla etkileşimini güçlendirir ve çevresel sorumluluklarını yerine getirme konusunda daha fazla güven oluşturmaktadır.

2.3. Türkiye'deki Çevre Muhasebesine Yönelik Uygulamalar

Türkiye'de çevre muhasebesine yönelik uygulamalar son yıllarda artmaktadır. Çevre muhasebesi, bir işletmenin faaliyetlerinin çevresel etkilerini ölçme, analiz etme ve raporlama sürecidir. Bu süreç, işletmenin çevresel performansını ölçmek, kaynak verimliliğini artırmak, atıkları azaltmak, karbon ayak izini düşürmek ve sürdürülebilirliği desteklemek için önem arz etmektedir.

Türkiye'de çevre muhasebesine yönelik uygulamalar, özellikle çevre dostu teknolojilerin kullanımı ve çevre performansını ölçmek için standartların geliştirilmesi ile ilgilidir. Bu uygulamalar, sanayi işletmeleri, hizmet sektörü ve kamu kurumları dahil olmak üzere çeşitli sektörlerde gerçekleştirilmektedir.

Bunun yanı sıra, Türkiye'de çevre muhasebesine yönelik olarak "Çevre ve İklim Değişikliği Hesaplamaları El Kitabı" adlı bir rehber yayınlanmıştır (UNCCD, 2015). Bu rehber, işletmelerin çevre performanslarını ölçme ve raporlama süreçlerinde kullanabilecekleri yöntemler ve örnek hesaplamalar sunmaktadır.

Ayrıca, Türkiye'de çevre muhasebesine yönelik olarak "Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği" ve "Atık Yönetimi Yönetmeliği" gibi yasal düzenlemeler de bulunmaktadır. Bu düzenlemeler, işletmelerin çevresel etkilerini yönetmelerine ve azaltmalarına yardımcı olmak için tasarlanmıştır.

Sonuç olarak, Türkiye'de çevre muhasebesine yönelik uygulamaların artması, işletmelerin çevresel performanslarını ölçmek ve sürdürülebilirliği desteklemek için önemli bir adımdır. Bu uygulamaların devam etmesi ve yaygınlaşması, Türkiye'nin çevresel açıdan daha sürdürülebilir bir geleceğe doğru ilerlemesine yardımcı olmaktadır.

2.4. Çevre Muhasebesi Literatür Taraması

Çevre Muhasebesi, çevresel etkilerin finansal ve muhasebeleştirilebilir hale getirilmesini amaçlayan disiplindir. Bu konuyla ilgili yapılan literatür taramaları, akademik dergilerde, tezlerde ve konferans bildirilerinde yayımlanan çalışmalar üzerinden gerçekleştirilmektedir. Çevre Muhasebesi konusunun güncel olması yapılan çalışmaların sayısını artırmıştır.

Çevre muhasebesi ve yeşil muhasebe literatür taramaları yapıldığında ağırlıklı olarak, aşağıdaki konulara odaklanılmaktadır:

1. Çevresel Maliyetlerin Muhasebeleştirilmesi: Şirketlerin çevresel etkileriyle ilişkili maliyetlerin belirlenmesi ve finansal tablolara yansıtılması üzerine yapılan çalışmalar incelenmektedir.

Tancı Yıldırım ve Köse (2020) çalışmalarında sanayi sektöründe faaliyet gösteren süt ürünleri işletmesinin çevresel maliyetlerinin muhasebeleştirilmesi ve raporlanmasını bir örnek uygulama çalışması yapmışlardır. Sonuç olarak çevresel maliyetleri dikkate alan işletmelerin maliyetlerini daha doğru hesaplayabileceklerine ve çevreye verdikleri önemi gösterebileceklerine değinilmiştir.

2. Çevresel Performansın Ölçülmesi: Şirketlerin çevresel performansını değerlendirmek için kullanılan göstergeler ve yöntemler üzerine yapılan araştırmalar dikkate alınmaktadır.

Şenocak ve Bursalı (2018) çalışmalarında işletmeleri çevresel sürdürülebilirlik bilinci ve yeşil işletmecilik faaliyetleri açısından değerlendirmişlerdir. İşletmeleri bir çevre standardı olan OEKO-TEX Standart 100 sertifikası almaya yönelten etkenleri ve buna bağlı olarak işletmelerin işletmecilik başarı düzeyleri analiz edilmiştir. Sonuç olarak çevresel sürdürülebilirliğe yönelik yeşil işletmecilik faaliyetleri ile işletme başarı göstergeleri arasında anlamlı bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

3. Yeşil Finansman ve Yeşil Yatırım: Çevre dostu projelerin finansmanı ve yeşil yatırımların teşvik edilmesi amacıyla geliştirilen finansal araçlar ve politikalar üzerine yapılan çalışmalar incelenmektedir.

4. Sürdürülebilirlik Raporlaması: Şirketlerin sürdürülebilirlik performansını paydaşlara aktarmak amacıyla hazırladıkları raporlar üzerine yapılan araştırmalar literatür taramalarında yer almaktadır.

5. Çevre Vergileri ve Teşvikler: Çevresel etkileri azaltmaya yönelik politika araçları olarak kullanılan çevre vergileri ve teşvikler üzerine yapılan çalışmalar incelenmektedir.

Bu konularla ilgili Türkiye'de gerçekleştirilen literatür taramaları, üniversitelerin işletme, muhasebe, çevre yönetimi gibi bölümlerinde görev yapan akademisyenler ve araştırmacılar tarafından yürütülmektedir. Ayrıca, çevre muhasebesi konularında uzmanlaşmış araştırma merkezleri ve sivil toplum kuruluşları da bu alanda çalışmalar yapmaktadır.

Çevre Muhasebesi, çevresel etkilerin muhasebe bilgisiyle analiz edilmesi ve yönetimine odaklanan bir disiplindir. Çevre Muhasebesi, şirketlerin çevresel performansını ölçme, raporlama ve çevresel etkilerini yönetme süreçlerini içerir. Bu alandaki literatür taraması, çevre muhasebesi konusunda yapılan araştırmaları ve yayınları içerir. İşte çevre muhasebesiyle ilgili önemli literatürlerden bazıları:

Gray, Bebbington, ve Walters, (1993). Bu kitapta, çevre muhasebesinin temellerini ve çevresel raporlama konusundaki yaklaşımları ele almaktadır. Çevre muhasebesinin nasıl uygulanabileceği konusunda bir rehber niteliğindedir.

Burritt, Schaltegger, (2010). Makalede, çevre muhasebesinin sürdürülebilirlik muhasebesi ve raporlama açısından önemini tartışmaktadır. Ayrıca çevre muhasebesi eğilimlerini ve gelecekteki gelişmeleri ele almaktadır.

Schaltegger, Burritt, (2017). Bu kitapta, çağdaş çevre muhasebesi konusunu ele almaktadır. Çevresel performansın ölçülmesi, çevresel maliyetlerin hesaplanması ve çevresel raporlama gibi konuları kapsamaktadır.

Deegan, (2002). Makalede, sosyal ve çevresel raporlamaların meşruiyet sağlama etkisini tartışmaktadır. Çevre muhasebesinin sosyal ve çevresel konularda şirketlerin itibarını artırma potansiyelini ele almaktadır.

Epstein, Roy, (2001). Makalede, çevresel sürdürülebilirliğin işletmeler için önemli performans göstergelerini ele almaktadır. Çevre muhasebesinin stratejik karar verme süreçlerine nasıl entegre edilebileceği üzerinde durmaktadır.

Bu kaynaklar, çevre muhasebesi konusunda önemli bilgiler sunan ve literatürde yaygın olarak kullanılan kaynaklar olarak göze çarpmaktadır.

3. SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK VE ÇEVRE MUHASEBESİ KAVRAMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Sonuç olarak, sürdürülebilirlik ve çevre muhasebesi, işletmelerin çevresel etkilerini ölçme ve yönetme çabalarına odaklanan iki farklı kavramdır. İşletmelerin sosyal ve çevresel sorumluluklarını yerine getirmesi, sürdürülebilirlik ve çevre muhasebesi ilkeleriyle ilişkilendirilebilir.

Sürdürülebilirlik, bir işletmenin faaliyetlerini uzun vadeli olarak sürdürülebilir bir şekilde yürütme amacını ifade etmektedir. Sürdürülebilirlik, çevresel, sosyal ve ekonomik boyutları içeren üç temel bileşenden oluşmaktadır. İşletmeler, doğal kaynakları etkili bir şekilde kullanmak, çevreye zarar veren etkileri azaltmak, toplumsal gereksinimlere yanıt vermek ve ekonomik olarak karlı olmayı sürdürmek için sürdürülebilirlik ilkelerini benimsemek gerekmektedir.

Sürdürülebilirlik, işletmelerin faaliyetlerini değerlendirmek ve iyileştirmek için çeşitli araçlar ve yöntemler sunmaktadır. Bunlar arasında çevresel etki değerlendirmeleri, çevresel performans göstergeleri, çevresel yönetim sistemleri, sürdürülebilirlik raporlama ve denetimler yer almaktadır. Sürdürülebilirlik, işletmelerin kaynak kullanımını optimize etmelerini, enerji ve su verimliliğini artırmalarını, atık ve emisyonları azaltmalarını ve toplumla sürdürülebilir bir ilişki kurmalarını teşvik etmektedir.

Çevre muhasebesi ise, işletmelerin çevresel performansını ölçmek ve raporlamak için bir dizi muhasebe yöntemi ve aracını kullanmaktadır. Bu muhasebe yöntemleri, çevresel etkileri ölçmek, değerlemek ve raporlamak için kullanılan çevresel göstergeleri içermektedir. Çevre muhasebesi, işletmelerin çevresel performansını

değerlendirmelerine ve kararlarını bu performansa dayandırmalarına yardımcı olmaktadır.

Çevre muhasebesi, işletmelerin çevresel etkilerini finansal terimlerle ifade etmelerini sağlamaktadır. Örneğin, çevresel maliyetler, çevresel yatırımlar ve çevresel getiri gibi kavramlar çevre muhasebesinin bir parça olmaktadır. Çevre muhasebesi, işletmelerin çevresel maliyetleri azaltmalarına, enerji ve kaynak verimliliğini artırmalarına ve çevresel sürdürülebilirlik hedeflerini belirlemelerine yardımcı olmaktadır.

Sürdürülebilirlik, genel olarak işletmelerin çevresel, sosyal ve ekonomik boyutlarda faaliyetlerini değerlendirmesini ve iyileştirmesini sağlayan bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Çevre muhasebesi ise daha spesifik bir yaklaşım olup, çevresel etkilerin ölçülmesi, değerlendirilmesi ve finansal terimlerle ifade edilmesine odaklanmaktadır.

Sürdürülebilirlik, işletmelerin genel faaliyetlerini sürdürülebilir bir şekilde yürütme hedefini kapsarken, çevre muhasebesi işletmelerin çevresel etkilerini spesifik olarak muhasebeleştirmeye odaklanmaktadır. Çevre muhasebesi, işletmelere çevresel performanslarını ölçme, raporlama ve karar verme süreçlerine entegre etme konusunda rehberlik ederken, sürdürülebilirlik daha geniş bir perspektif sunarak işletmelerin sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmasına yardımcı olmaktadır.

Sonuç olarak, sürdürülebilirlik ve çevre muhasebesi işletmelerin çevresel etkilerini ele almak için farklı yaklaşımları temsil eder. Sürdürülebilirlik genel bir çerçeve sunarken, çevre muhasebesi daha spesifik bir ölçüm ve raporlama yaklaşımını içermektedir. Diğer taraftan her iki kavram da işletmelerin çevresel sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmalarını destek olmaktadır.

Tablo 1. İşletmelerde Sürdürülebilirlik ve Çevre Muhasebesi Konuları

Sürdürülebilirlik	Çevre Muhasebesi
İşletme faaliyetleri çevreye verdikleri etki çerçevesinde değerlendirir.	İşletme faaliyetleri çevreye verdikleri etkiler finansal veriler üzerinden değerlendirir.
17 farklı amacı vardır.	Amacı işletme faaliyetlerinin çevreye finansal olarak çevreye etkisini belirlemektir.
Raporlama için uluslararası kabul görmüş standartları vardır.	Raporlama için belirli bir standardı yoktur.
Uzun vadedir.	Kısa ve orta vadedir.
Kavram olarak çerçevesi nettir.	Bir çok farklı kavramla birlikte anılmaktadır.
Ortak amaç işletmelerin sosyal ve çevresel sorumluluklarını yerine getirmesidir.	

Kaynakça

- Aktürk, A., Akcanlı, F., Şenol, H. & Akyüz, Y. (2012). Muhasebe Standartları Bağlamında Otel İşletmelerinde Çevre Muhasebesi . Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi , 20. Yıl Özel Sayı 2012 , 87-108 .
- Birleşmiş Milletler (UN) - <https://turkiye.un.org/tr/sdgs>
- Brundtland, G., Khalid, M., Agnelli, S., Al-Athel, S., Chidzero, B., Fadika, L., & Botero, M. M. (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future (“Brundtland Raporu”). New York, 1-300.
- Burritt, R. L., & Schaltegger, S. (2010). Sustainability accounting and reporting: Fad or trend?. Accounting, Auditing & Accountability Journal, 23(7), 829-846.
- Deegan, C. (2002). Introduction: The legitimising effect of social and environmental disclosures--a theoretical foundation. Accounting, Auditing & Accountability Journal, 15(3), 282-311.
- Demircioğlu, E. N. & Ever, D. (2019). Sürdürülebilirlik Muhasebesinin Teorik Açıdan İncelenmesi . Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:28 Sayı:3 , 59-72
- Elkington, J. (1997). Cannibals with forks: The triple bottom line of 21st century business, Capstone.
- Epstein, M. J., & Roy, M. J. (2001). Sustainability in action: Identifying and measuring the key performance drivers. Long Range Planning, 34(5), 585-604.
- Erdoğan, H. vd. (2023). Estimating Coal Consumption in Turkey Using Machine Learning Methods. INTERNATIONAL JOURNAL OF OIL, GAS AND COAL TECHNOLOGY , vol.30, no.1, pp.20-36.
- Ertan, Y. (2018). Türkiye’de Sürdürülebilirlik Raporlaması (2005-2017) . Journal of Accounting and Taxation Studies , 11 (3) , 463-478.
- Global Reporting Initiative (2020). Integrating the SDGs into Corporate Reporting: A Practical Guide: Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Üzerine İşletme Raporlaması (Turkish). <https://www.globalreporting.org/search>
- Gray, R., Bebbington, J., & Walters, D. (1993). Accounting for the Environment. Sage Publications.
- Kayakuş, M. vd. (2023). "Predicting The Share of Tourism Revenues In Total Exports". Alphanumeric Journal. vol.11, no.1, pp.17-30.
- Özmen, A., Karakoç, M. & Yeşildağ, E. (2020). Sürdürülebilirlik Raporlaması: Sürdürülebilirlik Endeksinde Yer Alan Şirketler Üzerine Bir Uygulama. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , (63) , 153-174 .

- Porter, M., & Van der Linde, C. (1995). Green and competitive: ending the stalemate. *The Dynamics of the eco-efficient economy: environmental regulation and competitive advantage*, 33, 120-134.
- Schaltegger, S., & Burritt, R. (2017). *Contemporary environmental accounting: issues, concepts and practice*. Routledge.
- Schaltegger, S., & Wagner, M. (2006). *Managing the business case for sustainability: The integration of social, environmental and economic performance*. Routledge. Greenleaf Publishing
- Şenocak, B. & Bursalı, Y. (2018). İşletmelerde Çevresel Sürdürülebilirlik Bilinci Ve Yeşil İşletmecilik Uygulamaları İle İşletme Başarısı Arasındaki İlişki. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 23 (1), 161-183.
- Tancı Yıldırım, N. & Köse, Y. (2020). Çevresel Maliyetlerin Muhasebeleştirilmesi Ve Raporlanması: Süt Endüstrisi İşletmesinde Örnek Bir Uygulama. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 10 (20) , 598-616.
- Yağmur, A. vd. (2023). Predicting renewable energy production by machine learning methods: The case of Turkey. *ENVIRONMENTAL PROGRESS AND SUSTAINABLE ENERGY*, vol.42, no.3, pp.1-10.
- Ulusal Sürdürülebilir Kalkınma Koordinasyon Kurulu (USKKK) <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/CumhurbaşkanligiGenelgeleri/20220719-12.pdf>
- Bist – Borsa İstanbul, <https://www.borsaistanbul.com/tr/sayfa/165/bist-surdurulebilirlik-endeksleri>
- UNCCD - Çevre ve İklim Değişikliği El Kitabı (2015) <https://webdosya.csb.gov.tr/db/cem/icerikler/parlamentexelxk-tab-x081015m-1-20211105124023.pdf>

Bölüm 49

Örgütsel Stres ve Çalışanlarda Stres Yönetimi¹

Yusuf Taha OKAN², Nihat GÜLTEKİN³

¹ Bu çalışma Prof. Dr. Nihat GÜLTEKİN danışmanlığında Yusuf Taha OKAN tarafından hazırlanarak Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen “Çalışanların Stres ve Kaygı Düzeyleri ile Özgüvenleri Arasındaki İlişkide Kamu Liderliğinin Moderatör Etkisinin İncelenmesi” isimli doktora tezinden türetilmiştir.

² Öğr. Gör. Dr.; Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü, ytokan@harran.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-7513-9790

³ Prof. Dr.; Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, nigultekin@hotmail.com, ORCID No: 0000-0001-6692-1628

GİRİŞ

Örgütlerde stres, çalışanların iş ortamında maruz kaldıkları, talep, baskı ve gerilimler sonucunda yaşadıkları fiziksel ve psikolojik tepkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Stresin ortaya çıkmasında, çalışma ortamının karmaşık oluşu, işin niteliği, iş yükü, çalışanlar arasındaki ilişkiler, yönetim tarzı ve bireysel faktörler etkili olmaktadır (Luthans, 2011; Altuntaş, 2003). Bu stres faktörlerine bağlı olarak, çalışanlarda fiziksel sağlık sorunları, psikolojik sorunlar, iş performansında düşüş, iş tatminsizliği ve işten ayrılma eğilimi gibi etkiler meydana gelmektedir (Özden ve Berk, 2017; Güney, 2020; Durna, 2006). Bu etkileri en aza indirmek için örgütler, çalışanların stres faktörüyle baş edebilmelerine yardımcı olacak politika ve uygulamalar geliştirmelidirler. Bu politika ve uygulamalar neticesinde, örgüte çalışanların stresle baş edebilecekleri beceriler kazandırma, çalışma saatlerini düzenlemek, iş yüklerini dengelemek ve destek sağlayıcı bir çalışma ortamı oluşturarak çalışanlarda stresin etkisi en aza indirilebilir. Örgütlerde iyi bir stres yönetimi hem çalışanların sağlık ve refahını hem de örgütsel performanslarını olumlu yönde etkileyebilmektedir (Özkalp ve Kırel, 2018; Gümüştekin ve Öztemiz, 2004). Bundan dolayı stresin neden ve etkileri konusunda farkındalığın artırılması, stresle baş etme stratejilerinin geliştirilmesi ve çalışanların bu süreçte desteklenmesi önemlidir.

Bu bölümde, örgütlerde var olan stresin karmaşıklığı ve etkilerini inceleyeceğiz. Çalışmada stresin ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı ve çalışanların stresle ne şekilde başa çıkabileceklerini anlamak hem örgütlerin hem de çalışanların daha sağlıklı ve sürdürülebilir bir çalışma ortamı meydana getirmesine yardımcı olabilir. Bu bölüm örgütlerin stresi anlamalarına, gerekli önlemleri almalarına ve çalışanların refahını iyileştirmeleri konusunda rehberlik sağlayacak temel kavramları sunmaktadır.

1. STRES KAVRAMI VE TANIMI

Günümüz çalışma yaşamının en önemli problemlerinin başında çalışanların çeşitli faktörlere bağlı olarak stresli bir yapıya sahip olmaları gelmektedir. Bu durum da çalışanların birtakım sorunlarla karşı karşıya kalmalarına neden olmaktadır. Çalışanlar bu baskıcı ve rahatsız edici durumlardan kurtulmak istemektedirler. Stresin sebep ve sonuçları kişiden kişiye farklılık göstermektedir. Bu konuda yapılmış çalışmalara bakıldığında buna ilişkin birtakım araştırmaların yapıldığı ve çözüm önerileri geliştirme amacıyla oldukları görülmektedir.

Sanayi ve çalışma hayatının meydana getirdiği çok sayıda problemin içerisinde liderlerin, bilim adamlarının ve araştırmacıların ilgisini en çok çeken konulardan birisi strestir. Çünkü çalışma hayatının her alanında stres bireyler için geçerlidir (Güney, 2020, s. 286). Gerçekten de çalışma hayatında stresi günlük

yaşam için gerekli bir bölüm olarak, sıradan bir kavrammış gibi algılarız (Özkalp ve Kirel, 2018, s. 379).

Stres kavramı ile ilgili tanımlara bakıldığında, ilk tanımlamaların mühendislik ve fizik alanında yapıldığı, daha sonra ise psikoloji ve tıp gibi disiplinlerde araştırılıp tanımlamalar yapılmaya çalışılmıştır. Kurumlardaki verimlilik kaygısından dolayı, organizasyonlardaki çalışan davranışlarını araştırmak ve sahip olunan kaynakların etkili bir şekilde yönetimini sağlamak gibi sebeplerden dolayı stres kavramının önem ifade eden bir kavram olduğu anlaşılmış ve yönetimde üzerinde çok fazla durulan bir kavram haline gelmiştir (Aktaş ve Aktaş, 1992, s. 156; Aydın, 2004, s. 53).

Stres, bireyin yaşadığı çevreden ya da kendisinden kaynaklanan faktörlere bağlı olarak, fiziksel veya psikolojik nedenlerden dolayı, davranışsal ve fiziksel değişimin vücut üzerindeki etkisiyle organizmanın etkilenmesiyle, ilk etapta psikolojik daha sonra fiziksel bir şekilde görülen etkidir (Gümüştekin ve Öztemiz, 2004, s. 64).

Bireysel ve toplumsal alanda çok sayıda araştırmalara konu olan stresi, en basit tanımıyla sürekli bir şekilde hissedilen ruhsal gerilim şeklinde tanımlamak mümkündür (Yılmaz, Boz ve Arslan, 2017, s. 81). Palmer ve Cooper (2021, s. 23) göre; baskının, bireyde algılanan başa çıkma becerisini aşması durumunda stres ortaya çıkar. Stres, zihinsel, fiziksel ya da duygusal nedenlerden dolayı ortaya çıkan, bireyde meydana gelen zorlanma ve gerilimlerdir (Altuntaş, 2003). Selye (1976, s. 137)'ye göre stres; kişide mutluluk meydana getirip getirmediğine bakılmaksızın, vücudun herhangi bir isteğe uyum sağlamak için vermiş olduğu tepkidir.

Stres, kendimizi baskı altında, bunalmış veya baş edemediğimizde hissettiğimiz yaygın bir duygudur. Az miktarlarda stresin bireyler için olumlu sonuçları olabilmektedir. Sınava girmek veya konuşma yapmak gibi hedeflere ulaşmak için bizi motive edebilir. Ancak çok fazlası, özellikle kontrolden çıktığı zaman ruh halimizi, fiziksel ve zihinsel sağlığımızı ve ilişkilerimizi olumsuz etkileyebilir (Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu [UNICEF], 2022). Stres, bireylerin kişisel, sosyal ve iş yaşamlarını önemli düzeyde etkileyen bir faktördür (Özden ve Berk, 2017, s. 37).

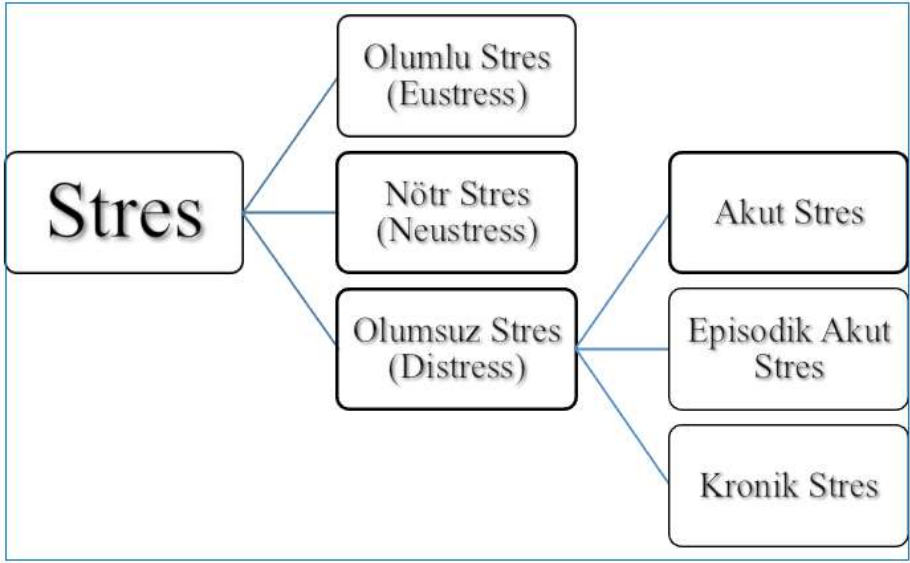
Stres kavramına ilişkin araştırma ve incelemeler yaparken kuşkusuz çok sayıda tanımla karşılaşmak mümkündür. Araştırmacılar stres konusunu ele alırken kendine özgü tanımlar yapmışlardır. Yukarıdaki tanımları da dikkate alarak strese yönelik genel bir tanımlama yaptığımızda, stres kişinin bedenindeki iç faktörlerden meydana gelen bir süreç olmasıyla birlikte, bireyin çevresinden gelen zorlayıcı durumlara da uyum sağlamanın sonucudur. Stres, bireylerin

fiziksel ve sağlık durumlarını etkileyip bireylerde duygusal gerginlik meydana getiren bir süreçtir (Güney, 2020, s. 289).

1.1. Stres Türleri

Stres türlerini, olumlu stres, olumsuz stres ve nötr stres şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Olumsuz stres de akut stres, episodik stres ve kronik stres olmak üzere üç başlık altında ele alınmaktadır.

Şekil 1: Stres Türleri

Kaynak: Brian Luke Seaward, *Managing stress principles and strategies for health and well being*, Sixth Edition, UK: Published by Jones and Barlett, Canada, 2009, s. 8-9; <https://npistanbul.com/stresnedir>, (03.10.2022) tarihinde adresinden edinilmiştir. (Bu kaynaklar esas alınarak araştırmacı tarafından hazırlanmıştır).

Stres dediğimizde genellikle olumsuz bir çağrışım uyandırmaktadır. Yapılan tanımların ortak noktalarına da bakıldığına; stresin, bireylerin yaşamında onu zorlayan durumlara karşı gösterilen direnç, gayret ve mücadele olarak ifade edildiği görülmektedir. Stres kavramı genel anlamda olumsuz bir duygu olarak değerlendirilebilir. Yapılan çalışmalar ve araştırmalara bakıldığına, stresin olumsuz yanlarının yanında olumlu yanlarının da olduğu vurgulanmıştır (Okan, Güner ve Kardaş, 2021, s. 494).

Olumlu (Eustress) Stres: Eustress olarak ifade edilen olumlu stresse bakıldığına, kişinin olumlu veya motive edici bir olay ya da durum karşısında yaşadığı strestir. Birine âşık olmak, çok ünlü bir film yıldızıyla ya da tanınmış bir

sporcuyla karşılaşmak, evlilik, yeni bir şeye sahip olmak, mesleki anlamda terfi etme vb. durumlar olumlu strese örnek olarak verilebilir. Olumlu ya da iyi stres olarak ifade edilen durumlar, bireye mutluluk vermekte ve herhangi bir tehdit unsuru da olmamaktadır. Stresin, uygun yoğunluk ve nitelikte olması bireyi geliştirmekte, onu harekete geçirmekte, deneyim kazandırmakta ve güçlendiren bir uyarıcı olmaktadır (Seaward, 2009, s. 8-9; Er ve Kaya, 2014, s. 2).

Nötr (Neustress) Stres: İkinci olarak neustress, ne olumsuz ne de olumlu etkileri olan ve nötr olarak ele alınıp incelenebilecek nötr strestir. Dünyanın uzak bir köşesindeki deprem haberi bu kategoriye örnek olarak verilebilir (Seaward, 2009, s. 8-9).

Olumsuz (Distress) Stres: Son olarak olumsuz ya da kötü stres olarak adlandırılan distress, genellikle alınan kötü bir haber, olgu veya olay akabinde ortaya çıkmaktadır. Olumsuz ya da kötü stres, akut stres, episodik akut stres ve kronik stres olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Seaward, 2009, s. 8-9; NP İstanbul Hastanesi [NP], 2022).

- **Akut stres**, kısa süreli fakat oldukça yoğun olan bir strestir. Küçük dozlarda olması uyarıcı ancak fazla maruz kalındığında oldukça yorucudur (NBL Türkiye [NBL], 2022). Örneğin, otobanda gelişigüzel bir şekilde ilerliyorsunuz, açık sunroof'tan gelen rüzgâr saçlarınızın arasından esiyor ve kendinizi oldukça iyi hissediyorsunuz. Dikiz aynanıza hızlı bir bakışla yanıp sönen mavi ışıklar görüyorsunuz. Polis arabası arkanızdan geliyor ve size yavaşla ve kenara çek diye anons ediyor. Kenara çektiniz ve sizden pencerenizi aşağı indirip ruhsatı göstermeniz isteniyor. Pencerenizi aşağı indirip ruhsatı almaya çalıştığınızda kalbiniz hızla çarpıp, sesiniz cızırtılı hale geliyor ve avuçlarınız terliyor. Memur size neden hız yaptığınızı sorduğunda zar zor konuşabiliyor ve sessiniz normalden üç kat daha yüksek çıkıyor. Memur aracınızı ve ehliyetinizi kontrol ettikten sonra sadece aşırı hız yaptığınız için size uyarı veriyor. Polis aracının yola çıkması ve gözden kaybolması için zaman veriyorsunuz. Birkaç dakika içerisinde kalbiniz sakinleşir, terleyen avuçlarınız kurur ve radyodaki şarkıya eşlik etmeye başlarsınız. İlk başta felaket gibi görünebilir ancak çok kısa sürelidir (Seaward, 2009, s. 9).
- **Episodik akut stres**, strese maruz kalan kişinin yaşamındaki tüm sorumluluk kendisi üzerindedir. Sürekli yoğun bir şekilde çalışır ve yaşadıkları her soruna aşırı derecede tepki vermektedir. Duygusal kontrol problemi yaşadıklarından tepkilerini kontrol edemezler. Bu stresin başka bir yönü ise endişelilik durumudur. Bu strese maruz kalan kişiler mutsuz olmakla birlikte karamsar davranış sergilerler. Yaşadıkları her durumun

neticesinde kötü bir şey olacakmış düşüncesi meydana getirmektedir (NP İstanbul Hastanesi [NP], 2022).

- **Kronik stres**, yoğun olmayan ancak süreleri dayanılmaz derecede uzundur. Okula bir sömestr boyunca takılıp kalmak, araba anahtarlarınızı kaybettiğinizin hatırlanması gibi beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan hızlı başlangıçlı stresörlerin sonucu ortaya çıkmaktadır. Genellikle vücut, durumun tam bir analizi yapılmadan önce tepki vermeye başlar, ancak aynı zamanda sakin bir duruma dönüş de yakındır. Önceden uyarı verebilen, ancak yine de fiziksel uyarılmaya neden olmayı başarabilen kronik stresörler, vücut üzerindeki uzun süreli etkileri daha önemli görüldüğü için genellikle daha fazla dikkat gerektirirler (Seaward, 2009, s. 9). Bireyde ileri derecede olumsuzluk oluşturduğundan hem zihinsel hem de fiziksel problemler meydana getirebilir (NP İstanbul Hastanesi [NP], 2022).

1.2. Stresin Belirtileri

Stres tepkisi veya meydana gelen değişimlere uyum süreci, kısa, orta ve uzun dönemde organizmada tehditler meydana getirerek, birtakım zararların ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Stresin uzun süre devam etmesi çeşitli rahatsızlık ve hastalıkların gelişmesine zemin hazırlar (Biricik, 2018, s. 9). Stres, bireyin herhangi bir zamanda karşılaştığı bir olay veya durum sonucunda ortaya çıkar. Bireyin strese yönelik inançları, beklenti ve tutumları, bireyin karşılaştığı stresi değerlendirme sürecini içerir. Bu süreç akabinde bireyin strese tepkisi savaş ya da kaç şeklindedir. Sonuç olarak strese verilen tepki neticesinde ortaya çıkan durum stresin sonucunu oluşturmaktadır (Rowshan, 2003). Bireyin kendine özgü ortaya çıkan stres belirtilerinin farkına varması, stresin sebep olacağı muhtemel dengesizliği fark etmesi ve bu dengesizlik durumunun nedenlerini anlayıp gerekli önlemleri almak açısından oldukça önemlidir (Barut, Özkamalı ve Tıngır, 2010, s. 121). Stresin belirtilerini psikolojik, fiziksel/fizyolojik ve davranışsal olarak üç ana grupta ele alıp incelemek mümkündür.

1.2.1. Psikolojik Stres Belirtileri

Bireylerin strese maruz kalmaları durumunda bireylerde psikolojik olarak ortaya çıkan stres belirtiler şu şekilde sıralanabilir:

- Gerginlik-gerilim ve kızgın olma,
- Geçimsizlik,
- İş birliğinden kaçınma,
- Sürekli ve yetersiz endişe,
- Yetersiz olduğunu düşünme,

- Yersiz telaş, kaygı, endişeli olma,
- Depresif ya da morali bozuk,
- Ruhsal olarak ani değişimler,
- Düşük kendine saygı, benlik saygısı,
- İntihar ya da paranoyak düşünce ve dürtüler,
- Konsantre olamama, artan dalgınlıklar,
- İşlerin kötüye gideceğine yönelik olumsuz imge ya da görseller,
- Korkma, kabuslar,
- Kontrolü kaybetme düşleri,
- Kabuslar (Palmer ve Cooper, 2021, s. 55; Güney, 2020, s. 218-219; Sökmen, 2005, s. 5).

1.2.2. Fiziksel/Fizyolojik Stres Belirtileri

Bireyler strese maruz kaldıklarında bir takım fiziksel belirtiler meydana gelmektedir. Bu belirtiler:

- Tansiyon Yükselmesi,
- Sindirim bozukluğu,
- Aşırı terleme,
- Nefes darlığı,
- Göğüste sıkışma ya da acı,
- Belirsiz ağrılar ya da acılar,
- Stresten kaynaklı baş ağrısı, sırt ağrısı,
- Yorgunluk,
- Alerji,
- Mide bulantısı,
- Bayılacak gibi olma ya da bayılma,
- Cilt şikayetleri ya da alerjiler,
- Kabızlık ya da ishal,
- Hızlı kilo değişimi,
- Pamukçuk ya da sistil (Palmer ve Cooper, 2021, s. 55; Güney, 2020, s. 213-216; Barut, Özkamalı ve Tıngır, 2010, s. 122; Sökmen, 2005, s. 5).

1.2.3. Davranışsal Stres Belirtileri

Stres yaşayan kişilerde bazı davranışsal belirtiler görülmektedir. Bu belirtileri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Telaşlanma,
- Mutlu olmaya yönelik davranışta bulunamama,

- Alınacak kararlara katılamama,
- Alıngan olma,
- Daima eleştirel olma,
- Yapıcı öneriler sunmada zorlanma,
- İnisiyatif kullanmada zorluk çekme,
- Uzun süreli çalışmama,
- Empati becerisinde yetersizlik,
- Unutkan olma,
- Pasif davranma,
- Agresif davranma,
- Sosyal ortamlardan kaçınma,
- Yapılacak iş ve eylemleri erteleme,
- Rahatlamak için yeme ya da iştahsızlık,
- Uyku düzeninde dengesizlik,
- Uyumada isteklilik,
- Bir maddeye aşırı düşkünlük (sigara, alkol, ilaç vb.)
- İçine kapanma ya da somurtma,
- İş performansında düşüklük,
- İş kaytarmada artış,
- Artan kazaya yatkın olma durumu,
- Hızlı yeme/konuşma/yürüme,
- Tansiyonun yükselmesi,
- Sinirsel tikler (Palmer ve Cooper, 2021, s. 55; Güney, 2020, s. 290-319; Sökmen, 2005, s. 5).

Stres kişilerin psikolojik, davranışsal ve fiziksel yapılarını etkileyen ve bu yapıları oldukça zorlayan bir durum olarak ifade edilmektedir. Yüksek miktarda stres yaşayan bireyler, stresle başa çıkamamakta ve bu durumdan oldukça olumsuz etkilenmektedir. Yaşamında baskı hissedenlerin genellikle stres kavramını sık kullandıkları görülmektedir. Bu baskılar neticesinde stres yaşayan bireylerde bir takım stres belirtileri ortaya çıkmaktadır. Birey stres ile baş edemediğinde ya da gerekli direnci gösteremediğinde bu durum bireyin performansını olumsuz etkilediği gibi, telafisi güç hastalıklara da neden olmaktadır (Pehlivan, 2008, s. 21).

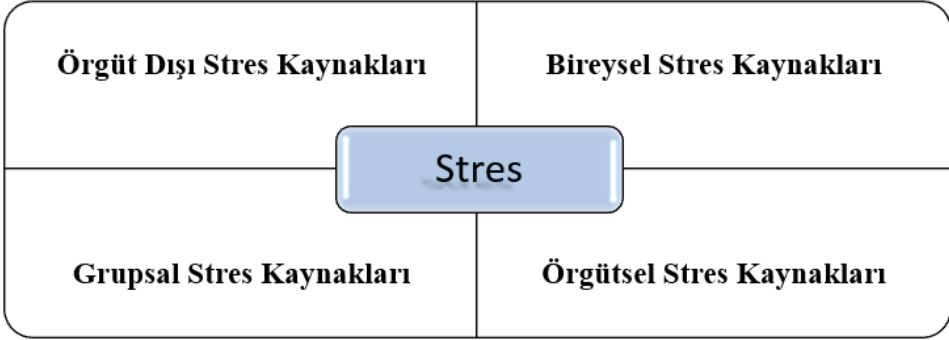
1.3. İş Yaşamında Stres Kaynakları

Hayatımızın önemli bir bölümünü de iş yaşamı meydana getirmektedir. Özellikle endüstriyel gelişmeler neticesinde çalışanların stresli bir iş yaşamı

içerisinde yer alması ve çeşitli stres oluşturan durumlarla karşılaşmaları kaçınılmaz bir durum haline gelmiştir (Özkalp ve Kırel, 2020, s. 319).

İş yaşamında strese neden olabilecek çeşitli kaynaklar var olmakla birlikte, en genel haliyle iş yaşamında stres kaynaklarını aşağıda yer alan şekildeki gibi sıralamak mümkündür.

Şekil 2: İş Yaşamında Stres Kaynakları

Kaynak: Salih Güney, *Liderlik*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2020. (Eserinden uyarlanmıştır).

1.3.1. Örgüt Dışı Stres Kaynakları

İş yaşamında stres konusunda yapılmış olan birçok araştırma ve çalışmada örgüt dışında stres meydana getiren durumlar hep ihmal edilmiş ve stres kaynağı genellikle örgüt içinde aranmıştır. Ancak daha sonra yapılan çalışmalarda örgüt dışı faktörlerin de çalışanlarda stres oluşmasında etkili olduğu ispatlanmıştır. Hızlı bir şekilde meydana gelen teknolojik, ekonomik ve sosyal değişimler bireylerin yaşamlarında oldukça etkili olmaktadır. Bu faktörlerin etkisinden dolayı yoğun strese maruz kalan çalışanlar ya da yöneticiler çalışmalarını istedikleri verimlilikte sürdüremezler (Güney, 2020, s. 292).

Aile istek ve arzuları ile örgüt beklentilerinin uyuşmaması, örgütün beklentileri ile çalışanın kendi beklentilerinin çatışması, ekonomik sıkıntılar, ev ve iş değiştirme, siyasi ve politik belirsizlikler, çevre ve ulaşım problemleri, sosyal ve kültürel değişimler çalışanlarda strese neden olmakta ve çalışma ortamında verimliliklerinin düşmesine yol açmaktadır (Gümüştekin ve Öztemiz, 2004, s. 64; Güney, 2020, s. 292; Barutçugil, 2002, s. 160; Özkalp ve Kırel, 2020, s. 380; Aksoy ve Kutluca, 2010, s. 461).

1.3.2. Bireysel Stres Kaynakları

Bireysel stres kaynaklarını üstlenilen rolün özellikleri, kişilik özelliklerinden meydana gelen problemler, yaşam ve kariyer değişiklikleri, iş gerekleri ile kişilik uyumsuzluğu alt başlıkları şeklinde incelenecektir.

➤ Üstlenilen Rolün Özellikleri

İnsanın sosyal bir varlık olmasından dolayı, sahip olduğu ve gerçekleştirmek zorunda olduğu çeşitli rolleri bulunmaktadır. Birey sahip olduğu bu rollerini kullanırken diğer rol beklentilerden dolayı çatışmalar meydana gelebilmektedir. Rol çatışması örgütlerde sık sık karşılaşılan ve birçok farklı biçimde ortaya çıkan problemlerdendir. Çalışma hayatında rol çatışması; kaynaklar, politikalar, görevler, kurallar ve diğer çalışanlar arasında uyumsuzluğa sebep olabilir (Özkalp ve Kırel, 2020, s. 386; Güney, 2020, s. 305). Çalışanın işini yaparken, yaptığı işin belirsiz olması, diğer muhataplarının kendisinden neleri beklediğinin belirsizliği, bilgi eksikliği, haberleşmenin zayıf olması, yaptığı işin net bir şekilde tanımlanmamış olması durumunda rol belirsizliği ortaya çıkmaktadır. Rol çatışması ve rolün belirsiz olması çalışanlarda veya yöneticilerde strese sebep olmakta ve örgüte istenmeyen olumsuzluklara neden olmaktadır (Ertekin, 1993, s. 87; Güney, 2020, 305).

➤ Kişilik Özelliklerinden Meydana Gelen Problemler

Kişilik, kişiyi diğer bireylerden ayırt eden kişiye özgü özelliklerinden oluşmaktadır. Her bireyin sahip olduğu kişilik yapısı ile stres arasında bir ilişki bulunmaktadır. Kişiliğe etki eden en önemli etkenlerden biri kişinin yaşadığı sosyal çevresi ile uyum ve ilişkileri olmaktadır. Bunun yanında kişinin fiziksel özellikleri, sağlıklı veya sağlıklı olmaması kişinin yaşadığı stres üzerinde olumlu veya olumsuz durumlar meydana getirmektedir (Burger, 2006, s. 800).

Kişilik yapısını ve bu yapıyı etkileyen faktörleri ortaya çıkarmak, bireyin sahip olduğu kişilik tipine göre yaşamı boyunca seçeneklerini belirlemesine ve kararlar almasına yardımcı olacaktır. Bu sayede birey kendisini daha iyi tanıyacak, çevre ile olan ilişkilerini daha sağlıklı bir zemine oturtturarak, tutum ve davranışlarına yön vermede önemli bir avantaja sahip olacaktır (Durna, 2010, s. 276).

Meyer Friedman ve Ray Roseman yaptıkları çalışmalar neticesinde elde ettikleri verilere göre insanları A ve B kişilik tipi olarak iki gruba ayırmışlardır. Ayrıca bu kişilik tipleri ile stres arasında yakın bir ilişkinin olduğunu da bulmuşlardır (Güney, 2020, s. 306). Bu iki kişilik tipine ek olarak bazı araştırmalarda karma kişilik tipinin de ele alındığı görülmektedir.

A tipi davranışa sahip birey son derece rekabetçi, işine bağlı ve zamana karşı çok duyarlıdır. Ayrıca, bu tip birey sabırsız, agresif ve çok iş odaklıdır. Birçok güdüsü olmakta ve mümkün olduğunca kısa sürede başarılı sonuçlar elde etmek

ister (Moorhead ve Griffin, 1992, s. 463). A kişilik tipine sahip bireyler kendileri, aile üyeleri ve çalışma arkadaşları için yüksek bir beklenti düzeyine sahiptir. Kendileri için ideal olarak düşündükleri bu seviyeye ulaşamadıklarında mutsuz olup, stresli bir hale bürünürler. Maruz kaldıkları bu stresin etkisiyle belirledikleri seviyelere ulaşma yöntemlerini araştırır ve belirledikleri bu seviyeye ulaştıklarında da mutlulukları kısa sürmektedir (Güney, 2020, s. 306). Bu davranış tipine sahip bireyler sürekli zamanla yarışan ve aslında başarı yönelimli başarıya aç insanlardır. Bu kişilik yapısına sahip bireyler hızlı çalışırlar, hızlı konuşurlar, birkaç işi aynı anda yapmaya çalışırlar, bekleme tahammülleri olmadığından konuşanın sözünü kesme eğilimindedirler, konuşma gidişatını denetlemeye çalışırlar, öfkeli, saldırgan ve sabırsızlardır, nitelikten çok niceliği esas alıp önem verirler ve aşırı derecede rekabetçi bir yapıya sahiptirler (Batıgün ve Şahin, 2006, s. 33; Güney, 2020, s. 306).

A Tipi çalışanlar (yöneticiler, satış görevlileri, personel uzmanları, sekreterler veya sıradan işletme çalışanları) önemli ölçüde stres yaşarlar (Luthans, 2011, s. 284). Bu stresli durum da bazı sinirli hal ve davranışların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Güney, 2020, s. 308).

B tipi kişilik yapısına sahip bireyler, zaman konusunda hassas olmayıp sabırlıdır ve başarıyı önemsemeyip rahat hareket ederler, işinde kalite arayan, başkalarıyla rekabet etmeyen, sağlığına düşkün, kendine güvenen ve boş zamanı çok olan, her şeyi olduğu şekilde kabul eden, işin içinde olan bireyler olup, herkesle arkadaş canlısı, çevreye açık ve sosyal hayatı sevmektedirler (Aktaş, 2001, s. 31). B tipi kişilikler daha az rekabetçi, daha uysal, daha rahat ve daha az agresif olarak tanımlanırlar. B tipine sahip bireyler de stres yaşamakta ancak tehdit ve zorlamalar karşısında daha az panikledikleri yapılan çalışmalarda belirtilmiştir. Bu kişiler ayrıca, yüksek kan basıncı ve biyokimyasal tepkimeler açısından da A tipi kişilik özelliklerine sahip bireylerden farklılık göstermektedirler (Batıgün ve Şahin, 2006, s. 33).

Çalışma hayatındaki çalışanlar A ve B tipi karma özelliklere sahip olabilirler. Bunlara karma tipler denilmekte ancak burada önemli olan bireyin hangi tipin daha fazla özelliğine sahip olduğu ve buna göre davrandığıdır. Çünkü insan aynı anda hem sabırlı hem de sabırsız olamaz. Acil bir durumda herkes hızlı bir şekilde hareket ederek çalışmak zorunda kalabilir. Ancak normal durumlarda kişi hırslı, telaşlı, aceleci, ilk bitiren ve başarılı tutum ve davranışları içinde ise bu kişinin A tipi özelliklere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kimseye zarar vermeden, kimseye yarış haline girmeden, yaptığı işi en iyi bir şekilde ve kısa bir sürede bitirmek gayreti içerisinde ise bu kişi karma tiptir. Günümüz çalışma hayatı için gerekli olan kişilik tipleri karma tiplerdir. Onlara profesyoneller de diyebiliriz. Böyle bir

kişilik özelliğine sahip olmak için mutlaka özel eğitimler almak gerekmektedir (Güney, 2020, s. 309).

➤ **Yaşam ve Kariyer Değişiklikleri**

Sosyal ve teknolojik değişiklikler gibi, yaşam ve kariyer değişiklikleri de strese neden olabilmektedir. Araştırmacılarca da ani hayat değişmelerinin bireyler üzerinde strese sebebiyet verdiği ortaya konulmuştur. Hayat değişimleri yavaş (yaşlanma) olabileceği gibi hızlı ve ani (aile bireylerinden birinin ölümü) olabilmektedir. Aynı şeyler kariyer değişiklikleri için de söylenebilir. Aniden yeni sorumluluklarla yeni bir işe başlamak insanlarda stres meydana getirebilir. Aynı şekilde yeterince kullanılmayan veya kapasitesini aşan bir işe veya pozisyona terfi etmek de insanlarda stres meydana getirebilmektedir. Bu strese bağlı olarak çalışanların iş performansında düşüşler görülebilir (Can, Aşan ve Aydın, 2006, s. 250; Güney, 2020, s. 309).

➤ **İş Gereklere ile Kişilik Uyumsuzluğu**

Kişi-iş uyumu, bir işin gereksinimleri veya özellikleri ile kişinin yetenek ve kabiliyetleri arasındaki uyumdur. Kişi-iş uyumu, çalışanın kurumun değerleri, misyon ve amaçları ile ne ölçüde uyumlu olduğunu ifade etmektedir (Polatçı, Sobacı ve Kaban, 2020, s. 16). Çalışma hayatında bazen işin gereklere ile kişilik arasındaki uyumsuzluk problem meydana getirir. Bu duruma kişi ve rol arasındaki çatışma da denilebilmektedir. Bu, örgütün çalışandan kendi temel değerleriyle çatışan bir rol beklediğinde meydana gelen çatışma türüdür. Bireylerin meslek seçimi ve işe yerleştirilmelerinde ilgileri, yetenek ve kabiliyetleri dikkate alınmadığında bu tarz uyumsuzluklar ortaya çıkmaktadır. Bu durum da stresli bir çalışma yapısının oluşmasına zemin hazırlar (Güney, 2020, s. 310). Ancak bireye uygun iş ve görevler verilmesi durumunda, çalışanın iş tatmininin artmasına ve verilen işi başaramama tedirginliğini de azaltarak çalışanın kendine güveninin artması ve olumlu duygulara sahip olması sağlanmış olur (Polatçı, Sobacı ve Kaban, 2020, s. 19). Bu durum da çalışma ortamının daha az stresli bir hal almasına sebebiyet verecektir.

1.3.3. Grupsal Stres Kaynakları

Grubun insanlar üzerinde muazzam etkisi bulunmaktadır. Grup veya ekip iş ortamında çalışanlar üzerinde potansiyel bir stres kaynağı olarak görülebilir (Luthans, 2011, s. 282).

Bir çalışan yakın zamanda katıldığı ekibinin toplantısını şu şekilde ifade etti: Ne yazık ki, bazen bir gruptaki kişilerarası çatışmalar bir "zorbalık" sorununa yol açar. Bu durum yalnızca yakın zamanda tanımlanan bir sorundur. Cinsel taciz veya kabalıktan farklı olarak, "zorbalık" sözlü taciz, tehdit, aşağılayıcı veya

saldırgan davranış veya eylemleri içerebilen tekrarlayan, sağlığa zarar veren kötü muamele veya işe müdahale şeklinde ortaya çıkar (Luthans, 2011, s. 283).

İşyerinde zorbalık açıkça işyerleri için ciddi bir sorundur. Doğrudan zorbalık deneyimine sahip olan hedefler ve zorbalığa tanık olanlar birleştirildiğinde, kas-iskelet sistemi sorunları bildirenlere kıyasla daha fazla sayıda çalışan etkilenmektedir. Ayrıca doğrudan ya da dolaylı olarak çalışma ortamında zorbalığa maruz kalanların sayısı yapılan araştırmalarda toplam çalışanların en az üçte birine denk gelmektedir ve zorbalığa maruz kalanların sağlık durumlarının tehlikeye girmesine neden olmaktadır (Hodgins, MacCurtain ve Mannix-McNamara, 2020, s. 266-267)

Grup streslerini iki ayrı alana ayırarak inceleyebiliriz.

➤ **Grup bütünlüğünün olmaması**

Tarihsel olarak ünlü Hawthorne araştırmalarından bu yana, uyumun veya birlikteliğin, özellikle organizasyonların alt seviyelerinde çalışanlar için çok önemli olduğu açık bir hale gelmiştir. Bir çalışanın görev tasarımı nedeniyle bu bütünlük fırsatı reddedilirse, yönetici bunu yasaklayacak veya sınırlayacak şeyler yaptığı veya grubun diğer üyeleri kişiyi dışladığında, sonuçta bu duruma maruz kalan çalışan için çok stresli bir durum ortaya çıkabilir (Luthans, 2011, s. 283).

➤ **Sosyal destek eksikliği**

Çalışanlar, uyumlu bir grubun bir veya daha fazla üyesinin desteğinden büyük ölçüde etkilenmektedirler. Sorunlarını ve sevinçlerini eğer başkalarıyla paylaşabiliyorlarsa kendilerini çok daha iyi durumda hissederler. Çalışan için bu tür bir sosyal destek eksikse, durum çok stresli olabilir. Hatta sosyal destek eksikliğinin o kadar stresli bir durum olduğunu ve çalışanlarda sağlık sorunlarına sebep olduğu yapılan araştırmalarla da ortaya konulmuştur (Luthans, 2011, s. 284).

Grup kendi başına stres kaynağı olabileceği gibi, grup düzeyindeki dinamikler de stres kaynağı olabilmektedir (Luthans, 2011, s. 284). Grupsal strese neden olan birçok kaynak bulunmakla birlikte en genel olarak bilinenleri şu şekilde sıralayabiliriz: örgütsel politika, iş arkadaşları ve amirler arasında çatışmalar, sosyal hoşnutsuzluklar, her türlü kötü niyet, grup desteğinin seviyesi, iş yerinde çekişmelerin olması (Luthans, 2011, s. 284; Güney, 2020, s. 302-304).

Grupsal stres sonucunda çalışanlarda şu durumlar görülebilmektedir (Hodgins, MacCurtain ve Mannix-McNamara, 2020, s. 266-267):

- İşe devamsızlık,
- Örgütsel etkinlik düzeyinde azalma,
- Üretkenliğinde düşüş,
- İntihar düşüncesi,
- Kronik ağrılar,

- Uyku güçlükleri,
- Akıl sağlığı bozuklukları,
- Mesleki stres,
- Hastalık izni,
- İş tatminsizliği.

1.3.4. Örgütsel Stres Kaynakları

Örgüt dışında meydana gelen potansiyel stres kaynaklarının yanı sıra örgütün kendisiyle ilişkili olanlar da mevcuttur (Luthans, 2011, s. 282). İnsanlar hayatlarını devam ettirebilmek için çalışmak durumundadırlar ve nitekim birçok insana bakıldığına hayatlarının büyük bir bölümünü iş yaşamında geçirmektedirler (Aydın, 2004, s. 54). Dolayısıyla örgüt içerisinde hayatını devam ettiren çalışanlar örgütün birtakım özelliklerinden meydana gelen çeşitli davranış ya da olaylarına maruz kalmaktadır (Durna, 2006, s. 322). Örgütte çalışan ve belirli görev ve sorumlulukları yerine getiren bireyler, örgütsel ortamdan meydana gelen örgütsel stresle karşı karşıya kalmaktadırlar. Örgütsel stres, kişiyi normal işlevlerinden farklılaşmaya zorlayan değişimlerle şekillenen, işlerinden ve diğer bireylerle etkileşiminden kaynaklanan bir durum olarak ortaya çıkmaktadır (Pehlivan, 1995, s.12).

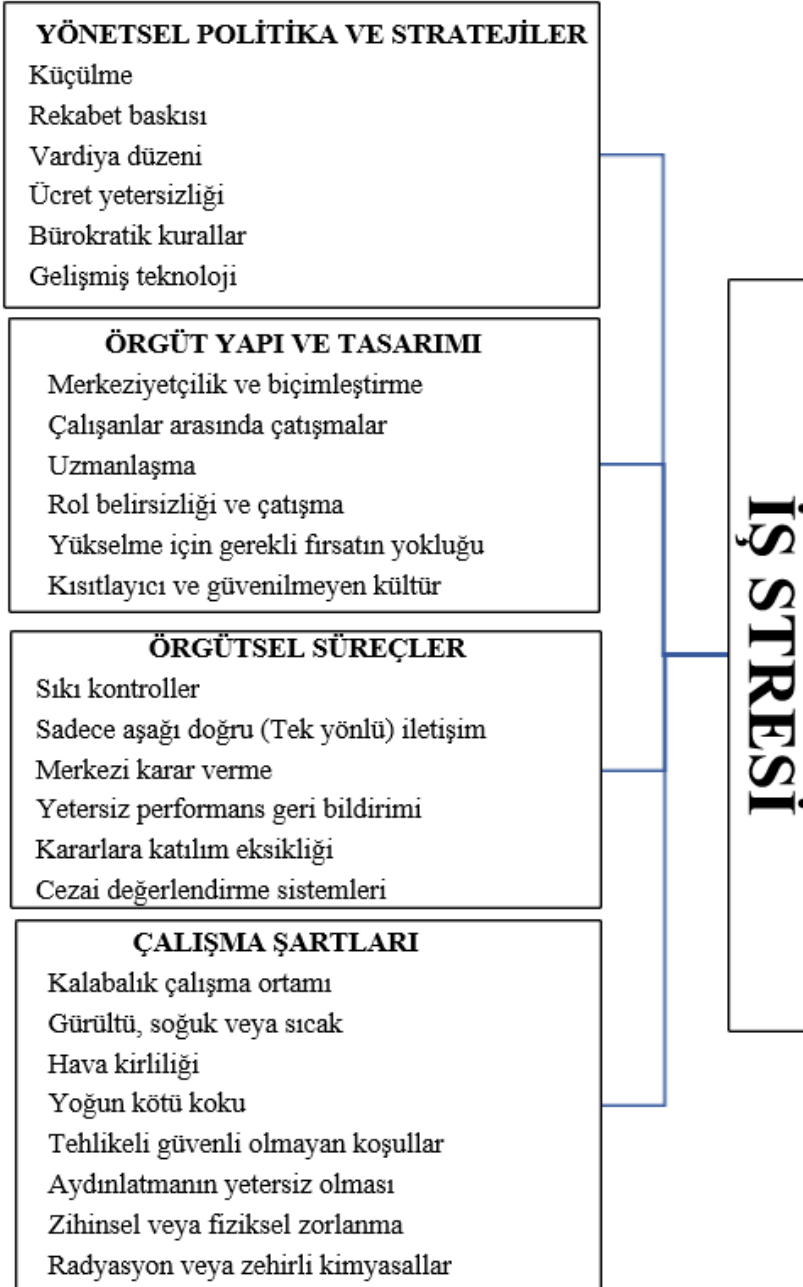
Çalışma ortamı her zaman strese elverişli bir ortamdır. Bir işte bir çalışandan çok fazla veya az şey istemek stres meydana getirir. Açıkça ifade etmek gerekirse, işin her yönü strese neden olabilir. Çok fazla ısı, ışık, gürültü veya çok az sorumluluk, çok az veya çok fazla iş yükü, çok az veya çok fazla denetim bireylerde strese sebep olabilmektedir. Ancak stres genel olarak kişiden kişiye farklılık gösterebilir. Örneğin aynı meslek gurubunda yer alan çalışanların stresli bir durum karşısında aynı tepkiyi vermesi beklenemez. Başarı güdüsü yüksek olan bir çalışan için, işle alakalı gerilimler başarı dürtüsünü beslerken, bir başka çalışan durumla başa çıkamamaktan dolayı stresli olabilir. Kısacası kişisel farklılıklar stresi hissetmede önemli bir olgudur (Aytaç, 2002).

Şekil 3'te de görüldüğü gibi makro düzeyde örgütsel stres kaynakları, yönetsel strateji ve politikalar, örgüt yapı ve tasarımı, örgütsel süreçler, çalışma şartları şeklinde kategorize edilmektedir. Özellikle performansla alakalı daha spesifik iş stres kaynaklarından bazı özel örnekleri arasında rol belirsizliği, çatışma ve aşırı iş yükü, iş-aile çatışması, iş güvensizliği, çevresel belirsizlik ve durumsal kısıtlamalar yer almaktadır. Yapılan çalışmalarda bunların her birinin iş performansı ile olumsuz ilişkilerinin olduğu ortaya konmuştur (Luthans, 2011, s. 282). İş stresi, bireyler ve kuruluşlar için önemli bir sorundur. Stres, tükenmişliğe, sağlıksızlığa, devamsızlığa, yüksek işgücü devrine, düşük morale, düşük performans ve verimliliğe sebep olabilmektedir (Hannigan, Edwards ve Burnard,

2004, s. 235). Küçük (2016, s. 169) iş stresinin düşük verimlilik ve performansın yanı sıra çalışanların işe geç gelmesine, çalışan devir hızının artmasına, saldırgan tutum sergilemelerine, işi yavaşlatmalarına, örgüte karşı çalışmalarına, hastalık nedeniyle devamsızlık yapmalarına, iş kaybı gibi örgütsel olumsuzlukların örgüt açısından ortaya çıkmasına neden olabileceğini ifade etmiştir.

Kuruluşlar, küreselleşme, ekonomik değişimler ve çeşitlilikler nedeniyle çevrelerinde meydana gelen değişimlere uyum sağlamak adına bünyelerinde birtakım değişiklikler yapmak durumunda kaldılar. Bu değişikliklerle birlikte özellikle işlerinde bireysel olarak çalışanların daha fazla stres yaşamalarına neden olmaktadır. Yakın zamanda da ifade edildiği gibi günümüzde kuruluşlar daha hızlı, çevik ve duyarlı olmalı, değişime hızlı yanıt vermeli, yeniden yapılanmaya gitmelidirler. Bu bağlamda kuruluşların birçoğu bu rekabet ortamında ayakta kalmak ve değişikliklere uyum sağlamak amacıyla iş stratejilerinde değişiklik yapmaktadırlar. Özellikle kuruluşlarda yeniden yapılanma ve küçülme gibi programlar ağırlık kazanmaktadır. Bilhassa küçülme, çalışanlara zarar vermekte ve vermeye de devam etmektedir. İş kaybı, işten çıkarılma tehdidi çalışanlar için son derece stresli bir durum meydana getirmektedir. Küçülme stratejisinden etkilenmeyen çalışanlar genellikle, ücretlerinde kesintiler, arkadaş ve meslektaşlarını kaybetme, iş yüklerinin artması endişesiyle büyük baskı yaşarlar. Başka bir ifadeyle, küçülme stratejisi genellikle hayata kalanlar için daha uzun saatler ve daha fazla stres anlamına gelmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalar da bu tür kronik mesleki taleplerin strese neden olduğunu göstermektedir (Luthans, 2011, s. 282).

Şekil 3: Makro Düzeyde Örgütsel Stres Kaynakları

Kaynak: Fred Luthans, *Organizational behavior fred luthans an evidence-based approach*, McGraw-Hill Companies, Twelfth Edition, New York, 2011, s.283.

Örgütlerde, strese gerekli önem verilmez, ihmal edilip ve zamanında da gerekli önlemler alınmazsa, birçok kayıp ve olumsuzluklara sebep olur. Davranış veya alışkanlıklardaki değişiklikler, meslektaşlarla ilişkilerin bozulması, geç kalma, işe devamsızlık, bitmeyen şikayetler ve performansın düşmesi, bireydeki stresin çok sağlıklı olmadığını gösterir. Örgütlerdeki stres, tek bir çalışanı ilgilendiren kişisel bir sorun değildir. Örgütlerde strese gerekli ve yeterli mücadele yapılmadığı sürece etkileri bireysel olarak kalmayacak ve organizasyondaki diğer çalışanlar üzerinde de "domino etkisi" meydana getirecektir (Durna, 2006, s. 323).

1.4. Stresle Başa Çıkma Bireysel ve Örgütsel Yöntemler

Örgütlerde çalışma ortamında yer alan her çalışan ya da her yöneticinin stres ile karşılaşması kaçınılmaz bir durumdur. Örgütlerde karşılaşılan her stres faktörünü olumsuz bir şekilde nitelememek gerekmektedir. Stres bazı durumlarda çalışanların motivasyonu üzerinde olumlu etkide bulunmaktadır (Özkalp ve Kirel, 2018, s. 388-389). Ancak önemli hususlardan biri çalışanın stres düzeyini belirlemek ve mümkün oldukça stresi kontrol altına alıp belirli bir düzeyde tutulup yönetilebilirliğinin sağlanmasıdır (Durna, 2006, s. 325). Stresle başa çıkma stratejileri ve yönetim desteği konularını dikkate alan artan sayıda çalışma vardır; stres yönetimi, temel olarak stresi azaltmak ve başa çıkma yeteneklerini geliştirmek için tasarlanmış çok çeşitli farklı yöntemleri kapsayan bir şemsiye terimdir. Müdahaleler, stres potansiyelini azaltmak için çevreyi değiştirebilir, bireylerin stresle ilgili değerlendirmelerini değiştirmelerine yardımcı olabilir veya stres kaynakları ile daha etkili bir şekilde başa çıkmalarına yardımcı olabilir (Edwards ve Burnard, 2003, s. 170). Ancak yanlış yönetilen bir stres hem çalışanlara hem de örgüte yüksek maliyetlere neden olmaktadır. Stresin kişiler üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak için kullanılacak yöntemler bireysel ve örgütsel olmak üzere iki grupta ele alınmaktadır (Özkalp ve Kirel, 2018, s. 388-389).

1.4.1. Bireysel Stres Yönetimi

Stres bilinçli bir şekilde olmasa da, genellikle kişiden kaynaklanmaktadır. Bireyler strese nelerin sebep olduğu konusunda daha dikkatli olmayı öğrenerek, strese karşı daha düşük seviyelerde tepki düzeyi geliştirebilirler (Akgemici, 2001, s. 305). Stresle baş etmede bireysel

olarak kullanılan bazı yöntemler oldukça gerekli ve önemlidir. Kullanılan bu yöntemlerin ortak yönü, bireylerin kişisel alışkanlıklarını ve davranışsal, psikolojik ve fiziksel süreçlerini kontrol etmektir. Böylece insan vücudunda ilk ortaya çıkan ve zarar veren stres uyarıcılarına yönelik alınan önlemlerle azaltılmaya veya etkisiz hale getirilmeye çalışılır. Bireysel olarak stresle başa çıkmak için birtakım yöntemler kullanılabilir ve bu yöntemler bireyleri stresten uzaklaştırarak ya da stresten kurtararak daha iyi şartlarda yaşamalarına fayda sağlamaktadır (Pehlivan, 1995). Esas olarak, müdahale stratejileri bireysel çalışanları hedef alır ve çalışanlara stresin sonuçlarıyla daha etkin bir şekilde başa çıkmalarına yardımcı olacak teknikleri ve becerileri aktarmayı amaçlamaktadır. Stresi en aza indirme ya da önlemede uygulanan bireysel yöntemler şu şekilde sıralanabilir (Özkalp ve Kırel, 2018, s. 389; Reynolds, Taylor ve Shapiro, 1993, s. 99):

- Meditasyon ve dinlenme,
- Düzenli tatil ve sağlık kontrolü,
- Hobiler bulma,
- Kendini eğitime ve geliştirme,
- Düzenli aerobik egzersizleri,
- Biyolojik geri besleme,
- Dengeli bir şekilde beslenme,
- Kendini tanıma ve anlama.

1.4.2. Örgütsel Stres Yönetimi

Bireyler ve örgütlerde strese bağlı olarak ortaya çıkan davranışsal ve zihinsel problemleri azaltmak ve önlemek örgütsel stres yönetiminin amacıdır. Örgütsel stres yönetimi, stresle baş etmede öncelikle strese neden olan kaynakları tanımaya, strese ilişkin tepkilerini anlamaya, daha sonra olumsuz sonuçlarını minimize etmeye veya ortadan kaldırmaya çalışmaktadır (Gümüştekin ve Öztemiz, 2004, s. 65). Örgütsel strese baş etme yöntemleri, çalışanların iş ve iş ortamlarından kaynaklanan streslerini önlemek ya da azaltmak amacıyla örgütsel düzeyde strese sebep olan faktörlerin kontrol edilmesi ya da en aza indirilmesi için yönetim tarafından yapılan düzenlemeleri ifade etmektedir (Güney, 2020, s. 328).

Stres yönetim modeline göre örgütsel olarak alınabilecek önlemlerden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür (Özkalp ve Kırel, 2008, s. 398; Güney, 2020, s. 328; Aydın, 2004, s. 59):

- Katılım yönetimi,
- Rol analiz ve sınıflandırılması,
- Amaç ve hedefleri belirleme faaliyetleri,
- Çatışmaların azaltılması,
- Sosyal destek,
- Zaman yönetimi,
- Kariyer yönetimi ve planlaması,
- Çalışanların yaptıkları işleri zenginleştirmek,
- Duygusal iklimi kontrol,
- Ücret yönetimi
- Fiziksel çalışma şartlarının iyileştirilmesi,
- Stres yönetimi eğitimi,
- Mesleki gelişimi sağlamak için eğitim programlarının belirlenmesi.

Ne bireysel ne de örgütsel stres yöntemleri, çalışanlara yönelik stresin etkilerini önlemede yeterli olmamaktadır. Gerçek anlamda stresin etkilerini azaltmak ya da önlemek için her iki gruptaki yöntemlerin birlikte ve koordineli bir şekilde kullanılması gerekmektedir (Aydın, 2004, s. 59).

1.5. Stresin Azaltılmasında Liderlere Düşen Görevler

İdealist ve başarılı liderler kısa vadeli verimlilik yerine daha uzun dönemli verimli olmanın yollarını incelerler. Bu uzun dönemli verimliliği sağlamanın en etkili yollarından birinin de çalışanların rahatlığının sağlanmasıyla elde edileceğini bilirler (Güney, 2020, s. 328). İş memnuniyetinin sağlanabilmesi için önemli olan işin özellikleri ile çalışanların arzu ve isteklerinin birbiriyle uyumlu olmasıdır (Paksoy, 2007, s. 139). Başarılı liderler, verimliliğin var olabilmesi için stresin azaltılması gerektiğine de inanırlar. Çalışanlarının düşük strese maruz kalması için liderlerin dikkat etmeleri gereken hususlar şunlardır (Güney, 2020, s. 328-329):

- Çalışmaya yönelik çekici bir ortam oluşturularak iş tatminini yükseltmek,

- Çok fazla olan iş yükünü azaltmak,
- Var olan rollere ilişkin belirsizliği en asgariye indirmek,
- Grup, kurum veya toplumda değişme ve süreklilik arasındaki dengenin iyi kurulması,
- İzleyicilerini sürekli motive etmek,
- Çalışma ortamında çalışanların da kararlara katılmalarını sağlamak,
- Grup, kurum veya toplumda stresi en aza indirmek için gerekli olan hizmetleri oluşturmak,
- Stres konusunda izleyicilerini bilgilendirmek.

Kaynakça

- Akgemci, T. (2001). Örgütlerde stres ve yönetimi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1-2).
- Aktaş, A. M. (2001). Bir kamu kuruluşunun üst düzey yöneticilerinin iş stresi ve kişilik özellikleri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56 (04), DOI: 10.1501/SBFder_0000001872
- Aktaş, A., ve Ramazan, A. (1992). İş stresi, *Verimlilik Dergisi*, Milli Produktivite Yayınları, Sayı:1.
- Aksoy, A., ve Kutluca, F. (2010). Çalışma hayatında stres kaynakları, stres belirtileri ve stres sonuçlarının incelenmesi üzerine bir araştırma. *Journal of Social Policy Conferences*, 0(49). Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/897/10034>
- Altuntaş, E. (2003). *Stres yönetimi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Aydın, Ş. (2004). Örgütsel stres yönetimi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6, Sayı:3.
- Aytaç, S. (2002). İşyerindeki kronik stres kaynakları. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 4 (1), 0-0. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iscuc/issue/25514/269078>
- Barut Y., Özkamalı E. ve Tıngır S. (2010). Çalışan kadınlarla çalışmayan kadınların stresle başa çıkma yolları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume: 3, Issue: 14, 121-123
- Barutçugil, İ. (2002). *Organizasyonlarda duyguların yönetimi*, İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Batıgün, A. D., ve Şahin, H. N. (2006). İş stresi ve sağlık psikolojisi araştırmaları için iki ölçek: A-tipi kişilik ve iş doyumu. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 17(1), 32-45.
- Biricik, Y. S. (2018). *Akademik personelin örgütsel stres kaynakları ve stresle başa çıkma düzeylerinin öğrenilmiş güçlülük yönünden değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Kış Sporları ve Spor Bilimleri Enstitüsü Spor Yönetimi Anabilim Dalı: Erzurum.
- Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (2022 Ekim 03). <https://www.unicef.org/parenting/mental-health/what-is-stress> adresinden edinilmiştir.
- Burger, M. J. (2001). *Kişilik*. Çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu. İstanbul: Kaktüs Yayınları.
- Can H., Aşan Ö. ve Aydın E. M., (2006). *Örgütsel davranış*. İstanbul: Arıkan Yayıncılık.
- Durna, U. (2010). A tipi ve B tipi kişilik yapıları ve bu kişilik yapılarını etkileyen faktörlerle ilgili bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari*

- Bilimler Dergisi*, 19 (1), 275-290. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniiibd/issue/2687/35307>
- Edwards, D., ve Burnard, P. (2003). A systematic review of stress and stress management interventions for mental health nurses. *Journal of advanced nursing*, 42(2), 169-200.
- Er, H., ve Kaya, M. F. (2014). Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının stres kaynaklarının belirlenmesi. *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi*, 3 (2), 1-15. DOI: 10.30703/cije.321338.
- Ertekin, Y. (1993). *Stres ve yönetimi*. Ankara: TODAİE Yayınları.
- Gümüştekin, E. G., ve Öztemiz, B. A. (2004). Örgütsel stres yönetimi ve uçucu personel üzerinde bir uygulama, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı:23, 61-85.
- Güney, S. (2020). *Liderlik*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Hannigan, B., Edwards, D. ve Burnard, P. (2004). Stress and stress management in clinical psychology: Findings from a systematic review. *Journal of Mental Health*, 13(3), 235-245.
- Hodgins, M., MacCurtain, S. ve Mannix-McNamara, P. (2020). Power and inaction: why organizations fail to address workplace bullying. *International Journal of Workplace Health Management*, Vol. 13 No. 3, 265-290. <https://doi.org/10.1108/IJWHM-10-2019-0125>
- Luthans, F. (2011). *Organizational behavior fred luthans an evidence-based approach*. McGraw-Hill Companies, Twelfth Edition, New York.
- Moorhead, G., ve Griffin, R. W. (1992). *Organizational behavior*, 3. B., Houghton Mifflin Company, Boston.
- NBL Türkiye (2022 Ekim 04). <https://nblturkiye.com/gunluk-yasamda-karsilastigimiz-stres-turleri-nelerdir-nasil-basa-cikariz-ne-tur-onlemler-almaliyiz/> adresinden edinilmiştir.
- NP İstanbul Hastanesi (2022 Ekim 03). <https://npistanbul.com/stresnedir> adresinden edinilmiştir.
- Okan, N., Güner, H. ve Kardaş, S. (2021). Genç olumsuz ve olumlu stres ölçeğinin Türkçeye uyarlanması ve psikometrik yönden incelenmesi. *Turkish Studies - Education*, 16(1), 491-503. <https://dx.doi.org/10.47423/TurkishStudies.48450>
- Özden, K., ve Sertel-Berk, Ö. (2017). Kariyer stresi ölçeği'nin (KSÖ) Türkçe'ye uyarlanması ve psikometrik özelliklerinin sınanması. *Psikoloji Çalışmaları*, 37 (1), 35-51. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/iupcd/issue/32435/297680>
- Özkalp, E., ve Kirel, Ç. (2018). *Örgütsel davranış*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

- Palmer, S., ve Cooper, C. (2021). *Stres yönetimi*. Çev. Ömer Anlatan. İstanbul: Nova Kitap.
- Pehlivan, İ. (1995). *Yönetimde stres kaynakları*. Ankara: Pegem Yayınları, Personel Geliştirme Merkezi.
- Pehlivan, İ. A. (2008). *İş yaşamında stres* (3. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Paksoy, H. (2007). Üniversitelerde akademik personelin iş memnuniyeti: Harran Üniversitesi örneği. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0(12), 138 - 151.
- Polatçı, S., Sobacı, F. ve Kaban, İ. (2020). Kişilik Özellikleri ve Kişi-İş Uyumunun İş Tatmini Üzerine Etkileri: Taşeron Çalışanlar Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Organizational Behavior Review*, 2 (1), 12-30. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/jobreview/issue/51579/639450>
- Reynolds, S., Taylor, E. ve Shapiro, D. A. (1993). Session impact in stress management training. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 66(2), 99-113. doi:10.1111/j.2044-8325.1993.tb00520.x
- Rowshan, A. (2003). *Stres Management*. Çev. Şahin Cüceloğlu. Ankara: Sistem Yayıncılık.
- Seaward, B. L. (2009). *Managing stress principles and strategies for health and well being*, Sixth Edition, Canada, UK: Published by Jones and Barlett.
- Selye, H. (1976). Stress without Distress. In: Serban, G. (eds) *Psychopathology of Human Adaptation*. Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-2238-2_9
- Sökmen A. (2005). Konaklama işletmeleri yöneticilerinin stres nedenlerinin belirlenmesinde cinsiyet faktörü: Adana’da ampirik bir araştırma. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 1. s. 5-7.
- Yılmaz, Ö., Boz, H. ve Arslan, A. (2017). Depresyon anksiyete stres ölçeğinin (Dass 21) Türkçe kısa formunun geçerlilik-güvenilirlik çalışması. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 78-91.

Bölüm 50

**Cihâd Er-Recbî'nin Direniş Öyküleri
'Limen Nahmilu'r-Rasâs' Adlı Eserinde
Özgürlük ve Sürgün Temaları Bağlamında
Filistin Direnişi**

Mehmet Beşir BULUT¹

*¹ Dr. Öğretmen, Konya Anadolu İmam Hatip Lisesi,
besirbulutt@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8320-4919*

Öz

İsrail'in Filistin topraklarını işgalinin ardından gelişen süreçte gerek Filistin gerekse de Arap toplumlarında Filistin ve işgali konu alan bir edebiyat alanı oluşmaya başlamıştır. Bu edebi gelişimi roman, şiir, hikâye ve öykü gibi alanlarda görmek mümkündür. Söz konusu edebiyat alanında eser kaleme alan birçok edebiyatçı ve yazar görmek mümkündür. Bu yazarlardan birisi de Ürdünlü yazar ve araştırmacı Cihâd er-Recbî'dir. Uluslararası birçok ödül sahibi olan yazar, kullandığı üslup ve konulara felsefi bir tarzda yaklaşması eserlerinin geniş kitlelere yayılmasına olanak sağlamıştır. Çalışmaya konu olan eserin orijinal adı "Limen Nahmilu'r-Rasâs"tır. Dilimize 1997 yılında Mustafa Genç tarafından "Direniş Öyküleri" ismiyle çevrilmiştir. Eser, özgün on iki öyküden oluşmaktadır. Filistin el-Muslime dergisi tarafından ilk yayınlandıklarında birbirinden bağımsız olan bu öyküler daha sonra birleştirilerek 1993 yılında kitap olarak basılmıştır. İşgale karşı Filistin direnişini konu alan bu öyküler birinci intifada zamanında geçmektedir. Birinci intifada, mevcut işgale karşı en kapsamlı ve ilk direniş hareketidir. İntifada (ayaklanma) olarak adlandırılan bu direniş hareketi 1987 yılında başlayıp 1993 yılında sona ermiştir. Altı yıl süren bu direniş, çoğunlukla kitlesel halk protestoları şeklinde cereyan etmiş ve Filistin halkının uluslararası tanınırlığını da sağlamıştır. Çalışmamızda geniş kitleler tarafından ilgiyle karşılanan ve çeşitli dillere de çevrilen bu eserin muhtevası olan on iki öykü özelinde "Özgürlük" ve "Sürgün" temalarıyla Filistin direnişini ele alacağız. Bunların yansira çalışmada merkeze alınan eserin orijinal dili olan Arapça basımı yazarla iletişim dahil olmak üzere elektronik ortamlarda tüm çabalara rağmen bulunamadığından inceleme, Mustafa Genç'in "Direniş Öyküleri" adlı tercümesi üzerinden yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modern Arap Edebiyatı; Cihâd er-Recbî; Öykü; Limen Nahmilu'r-Rasâs; Özgürlük; Sürgün

Abstract

In the process that followed Israel's occupation of the Palestinian territories, the field of literature on Palestine and occupation began to develop in both Palestinian and Arab societies. It is possible to see this literary development in fields such as novels, poems, stories and short stories. It is possible to see many literary figures and writers who have written works in this field of literature. One of these writers is the Jordanian writer and researcher Jihâd al-Rajbî. The author, who has won many international awards, has enabled his works to spread to a wide audience with the style he uses and his philosophical approach to the issues. The original title of the work is "Limen Nahmil al-Rasâs". It was translated into Turkish by Mustafa Genç in 1997 under the title "Direniş Öyküleri". The work

consists of twelve original stories. These stories, which were independent of each other when they were first published by the Palestine al-Muslime magazine, were later combined and published as a book in 1993. These stories about the Palestinian resistance against the occupation take place during the first intifada. The first intifada was the first and most comprehensive resistance movement against the current occupation. This resistance movement, called the Intifada (uprising), began in 1987 and ended in 1993. This resistance, which lasted for six years, took place mostly in the form of mass public protests and led to the international recognition of the Palestinian people. In this study, we will discuss the Palestinian resistance with the themes of "Freedom" and "Exile" in the twelve stories that are the content of this work, which has been widely welcomed by the masses and translated into various languages. In addition to these, since the Arabic edition of the work, which is the original language of the work taken as the centre of the study, could not be found in electronic media, including communication with the author, despite all efforts, the review was made through Mustafa Genç's translation of "Direniş Öyküleri".

Keywords: *Modern Arabic Literature; Jihâd al-Rajbî; Story; Limen Nahmilu'r-Rasâs; Exile, Freedom*

Giriş

Çalışmamızın konusunu teşkil eden eserin muhtevasını kapsayan on iki öykünün ana kaynağını Filistin ve Filistin kurtuluş mücadelesi teşkil ettiği için Filistin'in kısa bir tarihine ve işgal sürecine değinmekte fayda vardır.

1. FİLİSTİN

Filistin, doğuda Akdeniz, batıda Ürdün, kuzeyde Lübnan ve Suriye, son olarak güneyde de Sina yarımadası ile komşudur. Filistin, orta doğunun en eski yerleşim yerlerinden biri sayılmaktadır (Karasapan, 1942, s. 3-4). Bu bölgede yaşayan en eski sakinler Kenanlılardır. İsrail oğulları ise bu bölgeye milattan önce on üçüncü yüzyılda Mısırdan gelerek yerleşmişlerdir (Pardo, 1936, s. 27). Geçmiş yıllarda Yahudiler ve yerel halk arasında zaman zaman çatışmalar çıkmıştır. Yahudiler ilk olarak buradan milattan sonra yetmiş yılında çıkarılmışlardır. Romalı komutan Titus, söz konusu yılda Filistin'i işgal ederek çatışmalara son vermiş ve Yahudileri buradan çıkarmıştır (Karasapan, 1942, s. 3-4). Romalılar, bu yıldan sonra bu toprakları roma şehir kimliğiyle tekrar imar ederek ismini değiştirmişlerdir. Hz. İsa (a.s)'ın peygamberliğinden sonra özellikle imparator Konstantinos'un Hristiyanlığı kabul etmesi ve imparatorluğun resmi dini olmasıyla beraber Filistin (Kudüs) bir kez daha kutsallık kazanmıştır (Karaman, 1994, C.13, s. 90).

Müslümanlar Filistin bölgesiyle erken zamanlardan itibaren ilgilenmeye başlamışlardır. İlk halife Hz. Ebubekir (r.a) tarafından bölgenin fethi için görevlendirilen ‘Amr b. Âs (r.a) Mart (miladi) 634 yılında sefere çıkmıştır. Sefer, Temmuz 634 (miladi) tarihinde İslam ordusunun zaferiyle sonuçlanmıştır. Kudüs, 16 Mayıs 637 yılında İslam’ın ikinci halifesi Hz. Ömer (r.a) tarafından teslim alınarak İslam beldesi olmuştur (Yusuf, 1989, s. 111-117; Karasapan, 1942, s. 87-89).

Osmanlı Devleti’nin 1516 yılında Yavuz Sultan Selim’in Mısır’ı almasının ardından Filistin, Osmanlı idaresine girmiştir. Bu idare dönemi, birinci dünya savaşına kadar devam etmiştir. 1799 yılında Napolyon, ordusuyla buraya bir saldırı düzenlemiş ancak başarısız olmuştur. Mısır valisinin oğlu olan İbrahim Paşa, Suriye ve Filistin’i işgal etmiş, bu bölgeleri birkaç yıl elinde tutmayı başarmıştır. Birinci dünya savaşının başlamasıyla Osmanlı’nın elinde olan Filistin, İngilizlerle olan savaşın ardından İngilizlere bırakılmıştır. İlk dönemlerde İngilizler burada askeri bir yönetim kurmuş, birinci dünya savaşının bitmesinin ardından birleşmiş milletler burayı İngilizlerin manda yönetimine vermiştir. Bu yönetim 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasına kadar devam etmiştir (Yusuf, 1989, s. 147-155; Karaman, 1994, C. 13, s. 92-94; Dursun, 1985, s. 194-195; Armaoğlu, 2001; ed-Debbâğ, 1973).

Filistin, İngiliz hakimiyetinde köklü kültürel, demografik ve ekonomik değişiklikler yaşamıştır. Yahudi nüfusu hızlı bir şekilde Arap nüfusunu geçmiştir. Araplar ve Yahudiler arasında dengelerin tamamen bozulmasıyla İngilizler, yönetimi birleşmiş milletlere devretmiştir. 1948 yılında Arap-İsrail savaşı patlak vermiş, Yahudiler, batı Kudüs’ü işgal etmişlerdir. Ürdün de Doğu Kudüs’ü ele geçirdi. 1950 yılının ocak ayında İsrail, birleşmiş milletlerin almış olduğu kararlara aykırı bir şekilde Doğu Kudüs’ü başkent ilan etmiştir. 1967 yılında tekrar yaşanan Arap İsrail savaşında İsrail, şehrin tamamını işgal etmiş, zor kullanarak şehri Yahudileştirmeye devam etmiştir. Yaşanan tüm bu gelişmeler ve zulüm karşısında 1987 yılında batı Şeria’da birinci intifada dönemi başlamıştır. Yahudilerin yayılma ve zulüm politikaları günümüze kadar devam etmektedir (Karaköse, 2018, s. 160; el-‘Âselî, 2002, C.26, s. 338; el-‘Ârif, 1999, s. 374-426; Karaman, 1994, C.13, s. 94-102).

2. CİHÂD ER-RECBÎ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

Tam adı, Cihâd Abdurrahim er-Recbî’dir. Yazar, 1968 yılının aralık ayında Ürdün’ün Amman şehrinde dünyaya gelmiştir. Lise öğrenimini 1987 yılında, üniversite eğitimini ise 1992 yılında ziraat fakültesinde tamamlamıştır. 2004 yılında Psikolojik danışmanlık alanında da yüksek lisansını tamamlamıştır (el-Car‘, 2000, s. 252).

er-Recebî'nin birçok Arap gazete ve dergilerinde makale, hikaye ve çocuk çizgi film senaryoları yayımlanmıştır. 1993-2009 yılları arasında "Müslüman Filistin" adlı dergide "gün batımı" başlığı adı altında yazılar yazmıştır. Suudi Arabistan ve Ürdün'de radyo programları kurmuş ve sunuculuğunu yapmıştır. Ürdün radyosunda çocuk programı aracılığıyla çocuk hikayeleri hazırlamış ve sunmuştur. Yine Ürdün'de bir tarım şirketinde peyzaj bölümünde çalışmıştır. Yazar, bir dönem Ürdün Üniversitesinde araştırma ve öğretim asistanı olarak da görev almıştır ("Cihâd er-Recebî," t.y.).

er-Recebî, her ne kadar hikayeleriyle ön planda olsa da aslında daha çok tanınmasını sağlayan romanları olmuştur. Kalemının yaratıcılığı ve üretkenliğiyle ön plana çıkan ("Adabislami Dergisi, t.y.") yazarın eserleri şunlardır:

2.1. Romanları:

1. Len Emûtu Südâ 1993 (1993 (لن أموت سُدى،
2. es-Sahrâ, 2003 (2003 (الصحراء،
3. Rahîl, 2003 (2003 (رحيل،
4. Eynâ Katl el-Âhar, 2007 (2007 (أينا قتل الآخر،

2.2. Hikayeleri:

1. Muhâkemetu fi'l-Ğâbe, (Çocuk Hikayeleri) 1993; (1993 (محاكمة في الغابة،
2. Limen Nahmilu'r-Rasâs, (Toplumsal Hikayeler) 1993; (لمن نحمل الرصاص، (1993)
3. el-Yakîn, (Toplumsal Hikayeler) 2003; (2003 (اليقين، ("Cihâd er-Recebî," t.y.).

2.3. Aldığı ödüller:

Yazar, yaptığı çalışmalar ve kaleme aldığı bazı yazılar dolayısıyla çeşitli platformlarda birçok ödül almıştır. Aldığı ödüller şunlardır:

1. "Sürgün" (1991 (جائزة القصة القصيرة في الجامعة الأردنية عن قصة (المنفى) عام 1991) adlı kısa hikayesiyle Ürdün üniversitesinden aldığı ödül. (1991)
2. "Ormanda Yargı" (جائزة القصة البيئية والتي نظمتها الجمعية الأردنية لمكافحة تلوث البيئة) (Ormanda Yargı) (عن قصة (محاكمة في الغابة) عام 1992) adlı çevreci hikayesiyle Ürdün Çevre Kirliliği ile Mücadele Derneği tarafından düzenlenen Çevre Hikayesi Ödülü. (1992)
3. "Boşuna Ölmeyeceğim" (الجائزة الأولى عن رواية (لن أموت سُدى) في المسابقة التي (Boşuna Ölmeyeceğim) (نظمتها رابطة الأدب الإسلامي العالمية لعام 1993) adlı romanıyla Dünya İslam Edebiyatı Derneği tarafından düzenlenen yarışmada birincilik ödülü. (1993)

4. "Denizci Rengini Zehirliyor" (جائزة القصة القصيرة في المسابقة التي نظمتها القنصلية) (الإيرانية في دمشق عن قصة (البحار تسأم لونها) لعام 1993 İran Konsolosluğu tarafından Şam'da düzenlenen yarışmada kısa öykü ödülü. (1993)
5. "Eve Doğru" (الجائزة الأولى عن قصة "صوب الوطن" في المسابقة التي نظمتها مؤسسة (الأرض المقدسة في الولايات المتحدة الأمريكية لعام 2000) adlı hikayesiyle Amerika Birleşik Devletleri Kutsal Topraklar Vakfı tarafından düzenlenen yarışmada birincilik. (2000)
6. "Kudüs ve el Aksa İntifadısı" (الجائزة الأولى عن مقالة (القدس وانتفاضة الأقصى) في (مسابقة يوم القدس العالمي والتي نظمتها السفارة الإيرانية في الأردن لعام 2001) adlı makalesiyle Ürdün'deki İran Büyükelçiliği tarafından düzenlenen Uluslararası Kudüs Günü yarışmasında birincilik ödülü. (2001)
7. "Göç" (جائزة فلسطين للرواية عن رواية (رحيل) في المسابقة التي نظمتها مؤسسة فلسطين (للتثقافة لعام 2010) adlı romanıyla Filistin Kültür Vakfı tarafından düzenlenen yarışmada Filistin romanı ödülü. (2010) ("Cihâd er-Recbî," t.y.).

3. DİRENİŞ ÖYKÜLERİ

Yazar, eserine bir anlamda Filistin topraklarının işgali ve yapılan zulümlerin amacını da belirten İsrail’li şair, Abşalom Kor’un 1982 yılında söylediği “*Savaşmalıyız, öldürmeliyiz herkesi, kendilerine vatan arayan ve öldürmeliyiz, vatanımız olsun için nehirden nehire kadar uzanan*” sözleriyle başlıyor. Bilindiği üzere Filistin toprakları 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasından bu yana işgal altındadır. Filistin halkı, işgali sonlandırmak ve bağımsızlıklarını kazanabilmek adına İsrail güçlerine karşı direniş göstermektedirler. Bu direniş, günümüze kadar devam etmektedir. Çalışmamıza konu olan eser, söz konusu Filistin direnişini konu alan birbirinden bağımsız on iki özgün eserden oluşmaktadır. Çalışmaya konu olan bu öykülerin merkezinde siyaset ve devrim gibi önemli konular bulunmaktadır. Özünde vatan sevgisini taşıyan ve bu vatanın insanların özgürlük ve kurtuluşunun direnişte olduğunun bilinmesi, yazarın öykülerinde temele aldığı en önemli mesajlardan birisidir. Öykülerde her ne kadar mekân değişse de zaman, intifada zamanıdır. Bu çalışma, incelenen öyküler özelinde Filistin direnişini “*özgürlük*” ve “*sürgün*” kavramları bağlamında değerlendirerek bu direniş ruhunu yansıtmaya amaçlamaktadır.

3.1. Özgürlük

Özgürlük, herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmaksızın düşünme veya davranma, dışarıdan etkilenmeme, herhangi bir şarta bağlı olmama durumu, serbestî, zorlanmamış olma (Akarsu, 1994, s. 146) olarak tanımlanmaktadır. Filistin halkı için çok büyük anlamı olan özgürlük, yazar tarafından çeşitli

şekillerde okuyucuya sunulmuştur. Bu durumu, kimi zaman gözaltı veya hapis hayatı yaşayan karakterlerin yaşadıklarını anlatarak vermeye çalışmış, kimi zaman da bedenen özgür ancak fikri ve siyasi anlamda özgürlüklerinden mahrum karakterlerle vermeye çalışmıştır. Karakterlerinin diliyle Filistin işgali sonucu kaybolan özgürlük ve bağımsızlık durumunu okuyucularına gerçek hislerle aktarmaya çalışmıştır.

Öykünün kahramanlarından olan Muhammed, İşgal askerleri tarafından tutuklanmış, işkence görmüş ve itirafçı olması için çeşitli oyunlara başvurularak ikna edilmeye çalışılan bir gençtir. Yazar, tutuklanan Filistinli gençlerden sadece bir tanesi olan Muhammed karakterinin bu durumunu;

Harabe bir hücreye koydular onu, nefes almaya çalıştı, ölümün ortasında da kara duvarlar arasında hala canlı kalabildiğine inanmıyordu... Parmaklarına üfledi ve ardından gülmüştü... Evet bunlar onun nefesiydi! Her şeye rağmen hâlâ canlıydı! Suskun duvarlara, sessizliğini çözebilmek çabasıyla çocuk gibi yaklaştı, dudaklarıyla dokundu ve başını dayayıp ağlamaya başladı.

Sonra kapı açıldı birden. İçeriye iki asker girdi. Birisi silahını ona doğrultarak bağırdı:

-Hadi kalk!

-Nereye?

-Cehenneme!

Soğuk bir tebessüm kaplamıştı yüzünü... Vücudunu yerden kaldırdı ve onları takip etti. Onlarca göz bedeninin gözeneklerini kuşatıyordu adeta. (er-Recebî, 1998, s. 13).

Yazar, Muhammed'din yaşadıklarına ve yapılan işkencelere rağmen hayatta kalmasına kendisinin bile inanmadığından söz ederek Filistinlilerin göz altında yaşadıklarına dikkat çekmiş, özgürlüğün bedelinin ne denli ağır olduğuna vurgu yapmıştır.

İşgalin getirdiği yıkıcı sonuçlara dikkati çekmeye çalışan yazar, Muhammed'in dilinden aslında tüm Filistin halkının işgal askerlerine seslenişine vurgu yaparak "*Topraklarımıza geldiğinizde her şeyimizi bizden aldınız... Çocukluğumuzu bile!*" (er-Recebî, 1998, s. 14). İfadeleri ile yazar, Muhammed'in bu seslenişiyse Filistin halkı açısından işgalin sadece vatan toprakların kaybedilmesi ile olmadığını bir neslin çocukluğunun bile işgalden nasıl etkilendiğine, hayallerinin ve umutlarının nasıl yok edildiğine dikkat çekmiştir.

Filistin halkının direnişi ve bu konudaki kararlılıkları işgal güçlerini tedirgin etmekte, direnişe son verme ve insanları yıldırma için her yola başvurmaktan

çekinmemektedirler. Bu yollardan bir tanesi de insanları, mücadelesinin amaçsız bir eylem olduğuna ve imkânsız bir hayal olduğuna ikna etmektir. Yazar, Muhammed karakterinin tutuklu olduğu sırada askerlerin kendisiyle olan diyaloguyla bu duruma değinmiş, aslında ailesinin şimdiye kadar yaptıkları ve kendisinin içinde bulunduğu durumu hak etmediğine değinerek okuyucunun dikkatini bu gerçeğe çekmeye çalışmıştır.

-O acımasız yılları ömrünün bir parçası saymaman gerek Muhammedciğim. Sen ve ailen o seneleri yaşamadınız. Boykotlar, taşlar, yakıp-yıkma... Tüm bunlar hayatı öldüren şeyler; sen ise hâlâ gençsin. Önünde sürpriz fırsatlarla dolu bir hayat var! Ömrünün yıllarını yaşayamadan ölüyorsun Muhammed! Hem de kim için? İmkansız düşleyen birtakım aptallar için! (er-Recebî, 1998, s. 17).

Muhammed'i direnişe verdiği desteğin sonuçsuz kalacağı, aslında genç yaşında girdiği bu mücadelenin ne kendisine ne de ailesine bir fayda sağlamayacağı konusunda ikna edilmeye çalışılmasının asıl amacı, Filistin halkının bu gayretini kırma ve yaptıklarının aslında imkansız hayal eden birtakım çevreleri memnun etmekten başka bir işe yaramadığına inandırmaktır. Yazar, bu karakterin yaşadığı duruma dikkat çekmesindeki amaç, direnişin genç omuzlarda yükseleceğine, özgürlüklerinin olmadığı yerde gençliklerinin de olamayacağı mesajını vermektir.

Okuyucuyu direniş mücadelesini kırmanın bir diğer yöntemine yönlendirmeye çalışan yazar, Muhammed ve İsrail askerleri arasında geçen diyalogla Filistin topraklarının işgalini masum gösterme, aslında iki halkın bir arada yaşamasında bir sakınca olmadığına, askerlerin varlığının bir rahatsızlık vermediğine ve Filistin halkı tarafından karşılık verildiği için bu baskı ve zulümlerin yaşandığına ikna çabalarına karşılık olarak durumun zannedilenin aksine şu cevapla okuyucuya tüm netliği ile aktarmaktadır: “-Sokaktaki varlığınız, insanların başına dikilmeniz, gözleriniz, ayaklarınız, çocuklarımıza doğru gitmeyi yol edinmiş olan kurşunlarınız; kan, zulüm. İşte tüm bunlar bizi taş atmaya zorluyor.” (er-Recebî, 1998, s. 18). İşgal, başlı başına direniş için bir sebepken halkı buna ikna etme ve karşı tepki olduğu için psikolojik olarak yerel halkı suçlu gösterme çabalarına karşılık yazar, karakterin diliyle, gerçek suçluları ve direnişin asıl amacını okuyucuya aktarmakta ve işgal askerlerinin yaptıklarının karşılığını gördüklerine dikkat çekmektedir.

Direnişe destek veren her Filistinli gencin yaşaması muhtemel olan bir duruma dikkati çeken yazar, tutuklanan gençlerin aylarca işkence gördüğüne ve

ailesiyle görüşmesine izin verilmediğine vurgu yapmış, öykü karakterinin yaşadıklarıyla bu konuyu;

İşkenceden tam dört ay sonra, görmesi için annesine izin verdiler... Annesi mahzun bir şekilde elini tutup öpücükler kondurmaya başlayınca gülümsemeye çalıştı ama beceremedi. Dayanamayıp başını göğsüne koydu ve hıçkırıqlarla ağlamaya başladı. Annesi de onu bağrına bastı ve deli gözyaşlarına ortak oldu. (er-Recbî, 1998, s. 22).

Elbette özgür olmak, özgür bir vatanda sevdikleriyle beraber yaşamının bir bedeli olacaktır. Yazar, karakterin diliyle yaşanan kötü durumların kalıcı olmadığına işaret etmiştir.

İşgal ve baskının doğurduğu sonuçlardan birisi de kişinin kendi ülkesinde dahi özgür yaşadığını sandığında aslında istediği gibi özgürce yaşayamamasıdır. Yazar, bu durumu ülkesinde asker olarak görev yapan karakterin diliyle,

Hâlâ uzakta görünüyor dönüş umutları. Eski çantasını yolculuk için hazırlarken anasına:

-Aramızda sadece birkaç adım olacak, demişti.

Ümitsizce gülümsemişti anası, elbiseleri çantaya yerleştirirken:

-Peki ya Deniz!

-Uzun seneler geçti aradan, kız kardeşim Fatıma'nın bulunduğu yere gitmeye cesaret edememiştım. (er-Recbî, 1998, s. 27).

şeklinde okuyucusuna aktarmaktadır. İşgal, ülkesine askeri vazifesini yerine getiren bir askerin bile istediği zaman ailesini göremediği, akrabalarını ziyaret edemediği bir durumu ortaya koymaktadır. Yazar, bu durumun yıllarca sürebileceğine dikkat çekmiş ve ayrılığın adımlarla bile sınırlandırılabilceğini vurgulamıştır.

İsrail'in işgali haklı gösterme çabalarına rağmen Filistin halkı, zulüm ve baskıları bizzat müşahede ederek yaşamaktadır. Yaşananların unutulmaması ve Yahudilerin yaptıklarının yeni nesillere aktarılması adına annelerin evlatlarına telkinlerine vurgu yapan yazar, askerlik görevinde bulunan ana karakterin annesinin dilinden bu duruma dikkat çekerek şu ifadelerle yer vermiştir. "*Annesi, Yahudilerin mescide ayakkabıları ile girdiklerini, namaz kılanlara bağırdıklarını ve kadınlara kötü davrandıklarını söylemişti.*" (er-Recbî, 1998, s. 28). Verilen alıntıdan hareketle, dokunulmazlıkları olan ve kutsal mekanlardan birisi olan mescitlere dahi işgalcilerin saygı duymadıklarına ve ibadet eden insanlara bile

eziyet ettiklerine vurgu yapan yazar, bunun yanında Yahudilerin silahsız kadınlara bile kötü davrandıklarını okuyucusuna tüm açıklığı ile aktarmaktadır.

Yazar, aynı öyküde işgalcilerin kutsal mekanlara olan saygısızlıklarının yansira işgal altındaki ülke insanının durumunu ve ruh halini, ülkesinde askeri vazifesini yapan ve ailesinden uzak yaşamak zorunda olan aynı öykü karakterinin annesine gönderdiği mektubun diliyle ifade etmek amacıyla;

Bir bilsen anacığım, dikenli teller arasında ve ölüm haykırıları arasında ağlamanın ne kadar lezzetli olduğunu... Evet bir bilseydin bunu, korkuyu öldürür peşimden gelirdin; beraber oturmak için, sen ve ben... Hayallerimize sınımsız sarılıp ağlardık... Zira gülererek ölmemeye yemin ettim anacığım! (er-Recebî, 1998, s. 29).

şeklinde aktarmaktadır. Yazar, öykü karakterinin kaleminden okuyucularına; karakterin annesine ulaşması umuduyla yazdığı bu mektupta; her ne kadar mutlu görünse de aslında ülkesinin işgal altında olması ve ailesinden uzak olması sebebiyle içinde büyük bir sıkıntı ve azap çektiğine işaret ederek büyük hayalleri olduğuna ve bu işin sonunda asla görüldüğü gibi olmayacağına vurgu yapmıştır.

Tüm bunlarla birlikte işgal edilmiş bir ülke ve içinde bulunduğu durumun bir tasvirini veya bir resmi çizmek isteyen yazar, bu durumu şu ifadelerle aktarmıştır: “İntifada! Taşlar ve çocuklar... Zirhli araçlar, koşuşan küçük ayaklar ve ardı sıra kovalayan koca postallar!” (er-Recebî, 1998, s. 31). Verilen mesaj aslında Filistin halkının bir günlük rutinini yansıtmaktadır. Direnişe desteğin bir kesimi olan çocuklara dikkat çeken yazar, kısıtlı imkanlara rağmen cesaretin ve özgürlüğe olan inancın bir resmini çizmeye çalışmıştır.

Direnmenin, özgürce bir yaşamın bedellerinden bir tanesi de vatanından uzakta, sürgünde yaşamaktır. Belki de hapis hayatı yaşamamak adına tercih edilen sürgün, öykünün karakterlerinden birisi olan ‘İzz dede aracılığıyla okuyucunun gözünde canlandırılmıştır. Hapis hayatının zorluklarını anlatmak ve gerekirse sürgünde yaşamak pahasına da olsa hapse girilmemesi gerektiğini şu ifadelerle aktarmaktadır.

Sonra tekrar önüne eğdi başını, dudaklarını ısırıldı ve esasıyla öne doğru küçük bir adım atarken kınayan bir edayla:

-Belki daha ufaksın, fakat ben hapisanenin insan ömrüne nice seneler kattığını gayet iyi bilirim; benim gibi bir ihtiyarı, hilkat garibesine döndüren seneler... (er-Recebî, 1998, 37-38).

Mücadelenin, direnmenin ve özgür bir yaşamın bedellerinden bir tanesidir hapis; yazar, yaşlı bir karakterin dilinden bu durumu okuyucusuna aktarırken Filistin halkının ödemekte olduğu bedellere dikkat çekmeye çalışmaktadır.

Yazar, yine aynı karakterin diliyle okuyucuya İsrail hapishanelerine düşen herkesin yaş fark etmeksizin nasıl bir muameleye maruz kaldığını ve kalacağını, böyle bir durumda ne yapmak gerektiğini vurgulamak adına şu ifadelere yer vermektedir: “-İnsan hapse düşünce ya vücudunu unutmalı veya ölmeli! Beni defalarca tutukladılar, durmaksızın işkence etmelerine rağmen hiçbir şey koparamadılar. Suskunluğum, onları öfkelen diriyordu ve söyleyecek hiçbir şeyimin olmadığına asla inanmıyorlardı, dedi İzz dede.” (er-Recebî, 1998, s. 40). Bu ifadelerle İsrail hapishanelerinde yapılan insanlık dışı muamelelere vurgu yapan yazar, buna maruz kalan insanların yaşının bile önemli olmadığını belirmiş, öte yandan bu duruma maruz kalan Filistinlilerin nasıl direndiklerine de dikkat çekmiştir.

En insani haklardan bir tanesi de özgürce seyahat hakkıdır. Ancak, temel hakların neredeyse tamamından mahrum bırakılan Filistin halkı bu temel haktan da mahrum bırakılmıştır. Öz vatanlarında özgürce seyahat etmenin nasıl pamuk ipliğine bağlı olduğuna dikkati çekmeye çalışan yazar, bunu; “*Otobüs, Şeria hattına doğru yaklaşıyordu. Serseri bir tüfek, tetiğe basan bir elin içinde olduğu ve titrediği bir zamanda küçük bir harf, gerçeklerle hayaller arasını ayırmaya yeterdi aslında.*” (er-Recebî, 1998, s. 52). Diyerek tüm çıplaklığıyla ortaya koymaya çalışmıştır.

Yazar, yukarıda verdiğimiz seyahat özgürlüğünün nasıl kısıtlandığını öykünün karakterlerinden birisi olan ve annesiyle Kudüs’e akrabalarının yanına gitmekte olan Rimah’ın yolculuk boyunca yaşadıkları sıkıntılara dikkat çekerek okuyucuya aktarmıştır. Rimah:

Şeria hattını geçerken kendini başka bir varlık zannetmişti bir an... Suskunluğu, -sıcak yağmura; Kudüs’ün, yaz bulutunun kucağında uyuduğu yerlere doğru uzun bir yolculuk yapmak için rahat bir vize taşıyan mahluktaki sanki. Sınırdaki duran askerler, otobüse ilerlemesini işaret ediyorlar. Rimah ise hayal dünyasında uçarken, askerlerin hiçbir rengi ve boyutu olmayan anlaşılmasız şekillerini çiziyordu sabırdan âzâde kanatlarıyla. Tıpkı efsaneler gibi. (er-Recebî, 1998, s. 52-53).

Kendi vatanında basit bir seyahat için çekilen bunca onur kırıcı çile ve zulmün aslında işgalin ne denli etkili ve yıkıcı olduğunun bir göstergesi olması açısından bu durum önem arz etmektedir. Öte yandan Filistin halkının özgürlüklerini

kazanmak amacıyla direniş göstermesinde ne denli haklı olduklarını göstermesi açısından da ayrıca önemlidir.

Filistin sokaklarında sıradan bir gün, birazdan yaşanacak olan olaylar zinciri ise halkın her an nasıl bir tehditle karşı karşıya olduklarını göstermesi açısından önemli bir ip ucu vermektedir. Yazar, bu olayı kaleme alırken işgalin insanlar üzerindeki etkisine ve halkın işgale olan öfkesine dikkat çekmeye çalıştığı aşikârdır. Yazar öykünün ana karakterlerinden birisi olan Rimah'ın gözünden bu olayı okuyucularına şu şekilde sunmuştur:

On yaşlarında bir çocuk, ağır bir çuvalı sürüklerken yüzünden ve ellerinden terler boşanıyor. Bir yandan da durmaları için taksilere işaret ediyor. Sonra kaldırım kenarına oturup gayet tedirgin bir şekilde etrafına bakınıyor...

Rimah, onu uzaktan, Amûd kapısının yanından şefkatle izliyordu. Çocuk kalktı, biraz uzaklaştı ama Rima hâlâ gözleriyle takip ediyordu onu. Geniş merdiven basamağına çıktı, çocuğun küçük elini görmek ister gibiydi.

Üç asker, bir askeri cip aracının yanında durup, çocuğa alaylı ve küçümseyen gözlerle bakmaya başlamışlardı. Birisi ona doğru yaklaştı ve çuvala işaret ederek, sert bir şekilde sordu:

-Nedir bu?

Çocuk sıkıntı içinde:

-Bulgur, dedi.

Asker silahını, çocuğa doğrulturken, gözlerinde şüphe bakışları vardı. Bir diğeri de silahının namusuyla, çuvalı ortasından deliyordu, bulgur taneleri sıcak toprağa dökülsün diye.

Çocuk, müthiş öfkelenmişti, dişlerini sıkıyordu.

Çuvalı Sessizce sürüklerken, öfkeli bir kırgınlıkla dökülüyordu taneler. Bir yandan da askerin hakaret dolu sesi yükseliyordu caddede:

-Köpek Arap! Köpek!

.....

Bir anda ortalığı korkunç bir gürültü kapladı. Çılgınlıklar, hakaretler ve her taraftan sökün eden taşlar. Karşısında ise ne yapacağını şaşırılmış İsrail devriyelerinin attığı yoğun bir kurşun bombardımanı... (er-Recbî, 1998, s. 66-67).

Yazar, yukarıda verilen alıntıda da görüldüğü üzere işgal askerlerinin içerisinde bulunduğu ruh halini ve korkaklığını göstermesinin yanında

Yahudilerin Filistin halkına duydukları öfkeyi de vurgulamaya çalışmış ve Filistin halkının işgalle beraber yaşadığı zorlukları, sokakların nasıl patlamaya hazır birer bomba olduğunu ve basit bir olayın dahi nasıl büyük bir çatışmaya dönüşebileceğini okuyucuya tüm ayrıntıları ile birlikte sunmuştur.

İşgal ve İsrail'in Filistin halkına yaptığı zulüm dünya gündemindedir. Yazar, buna işaret amacıyla Amerikalı bir gazeteci olan Albert ve eşinin görevli olarak Filistin'e gittiklerine ve yaşananları kaydedip haber yaptıklarına değinmektedir. Gazeteci ve eşinin görevleri sırasında şahit olduklarını okuyucusuna aktarırken olayları özellikle çocuklar üzerinden vererek işgalin neler yaşattığına vurgu yapmıştır. Albert, çocukların yaşadığı bu zor durum özelinde şahit olduklarına bir anlam veremez. Özellikle çocukların yaşadıkları, onu derinden etkilemiştir. Bu durumu şahit oldukları bir sokak olayı sırasında eşiyle konuşurken şu ifadelerle aktarmıştır:

-Bunların kaybedeceği hiçbir şeyleri yok... Onlar...

-Onlar çocuk... Onlar gibisi de Savaşı bilmez, öyle değil mi?

-Benim bildiğim çocuklar yaşamak için doğarlar. Bunlar ise ölümlerle birlikte doğuyorlar.

-Ama bunlar küçük! Gözlerinde yaşayan tek şey ise barış.

-Barış "özgürlük" demektir buralarda, dedi Albert. Albert, yanından ayırmadığı kamerasını tuttu ve eşi ile beraber, ateş açmaya başlayan İsrail askerlerinin peşinden koşmaya başladı. (er-Recbî, 1998, s. 72).

Yazar, Albert'in diliyle aslında tamamen olayların dışında olması gereken çocukların nasıl da direnişin tam da ortasında olduklarını göstermeye çalışmakta aynı zamanda da işgalin çocuklara reva gördüğü zulmü ve ölümü gün yüzüne çıkarmaktadır. Bununla birlikte yukarıdaki ifadelerde de belirtildiği üzere çocukların gözlerinde barışın bir hayal olarak parlaması bir diğer dikkat çekici husustur.

Yazar aynı öykünün özelinde yine Albert'in diliyle Filistin topraklarında işgal sonrası yaşananların adeta bir özetini vermektedir. "*Hiçbir şey... Kırılan kemikler, diri diri toprağa gömülen insanlar, kalın sopalarla dövülen başlar... Hiçbir şey, ölümden başka hiçbir şey yok buralarda; ölüm de bedelsiz zaten.*" (er-Recbî, 1998, s. 74). Bu cümlelerle yazar, topluca bir milletin ve coğrafyanın kaderini özetlerken Yahudilerin Filistin halkına olan bakış açılarını ve muamelelerini de gözler önüne sermektedir.

Sokak olaylarını izleyen ve haber yapan Albert, hayatının en acı olaylarından birine tanık olacağını bilmemektedir. Eşini ülkesine dönmeye ikna etmeye

çalıştığı sırada sokakta duyulan silah sesleri üzerine göz yaşartıcı bomba atan İsrail askerlerine doğru koşmaya başlamış, kendini bir anda olayların içerisinde buluvermiştir.

O anda, titreyen bir asker, bir grup çocuğun üzerine boğucu bir gaz bombası atıyordu. Direniş çizgileri esmer benzine yansımış olan küçük bir kız, bombayı aldı ve askerlere doğru geri fırlattı.

Küçüğün bakışlarından korkan askerler, tutup dövmeye başladılar onu. Halbuki fecir aydınlığından daha masumdu çocuk... Askerlerin sevmediği fecirden!

Albert, kamera gözü gibi sessiz kalıp sadece görüntülemeye yüreği el vermemişti, öfkeyle bağırdı:

-Öldüreceksiniz onu!

Askerlerden biri ona kinle baktı ve kenara itti. Kamerasını da elinden alıp yere attı ve ayağı ile kırdı. (er-Recbî, 1998, s. 75).

Albert bir yabancı olsa bile yapılanlara karşı duyarsız kalamamış, özellikle şiddete maruz kalan bir kız çocuğu olunca yüreği tepkisiz kalamamıştır. Sadece tepki vermiş olması bile İsrail askeri tarafından saldırıya maruz kalmasına ve kamerasının kırılmasına yetmiştir. Yazar, İsrail askerlerinin insanlık dışı muamelelerinin sadece Filistin halkına yönelik olmadığını, kendilerine karşılık veren herkesin bu muameleye maruz kaldığına atıfta bulunmuştur.

Devamında yazar, öykü kahramanlarının da olaylardan bizzat etkilendiğini ve olayın merkezinde yer alan Filistinli küçük kız çocuğunun akıbetinin nasıl olduğunu;

-Sahi, küçük kıza ne oldu? diye sordu.

Keti, konuyu değiştirmeye uğraşırken alaylıydı:

-İsrailliler, evlere girmek zorunda kaldılar; ahaliyi acımasızca dövüp mallarını telef ettiler.

-Sana küçük kıza ne oldu diyorum?

-Öldü.

Üzüntü içinde yatağından kalktı ve boşluğa bakarak:

-Kimse imdadına koşmadı demek, dedi.

-Onu kliniğe kadar takip ettiler ve orada öldürdüler. (er-Recbî, 1998, s. 76-77).

İfadeleriyle verirken işgal askerlerinin acımasızlıklarını da tüm çıplaklığıyla aktarmayı başarmıştır.

Bir başka öyküde Amr, Filistin dışında ailesiyle beraber yaşayan küçük yaşlarda bir çocuktur. Filistin’de yaşamamasına rağmen televizyonda gördüklerinden ciddi oranda etkilenmekte ve bunu ailesiyle de paylaşmaktadır. Filistin’e gitmek isteyen Amr, bu konuda ailesine ısrarcı olmaktadır. Annesi Yahudilerin buna izin vermeyeceklerini ve beklmeleri gerektiğini söylemesi üzerine Amr, haklı bir serzenişte bulunarak; “*Doğru ya! Niçin daima beklemeliymişiz! Niçin hep onlar vurmali, biz acı çekmeliymişiz? Niçin önce onlar izin vermeli de biz yapmalıymişiz ha... Niçin?!*” (er-Recbî, 1998, s. 84). İfadeleriyle Amr’ın dilinden aslında tüm bir İslam aleminin yapması gereken serzenişe dikkat çekmeye çalışmış ve sadece Filistin halkının direnişinin yeterli olamayacağına vurgu yapmıştır. Öte yandan beklemenin, kabullenmenin bir faydasının olmadığını söz söyleyenin sadece karşı taraf olmaması gerektiğine vurgu yapmıştır.

İşgal edilen toplumlarda herkes direniş göstermeyebilir. Birtakım kesimler, bu işgali kabul eder ve direnmenin bir faydasının olamayacağını savunur. Bu kabullenmişlik hali doğal olarak direnen ve mücadele eden kesimler tarafından hoş karşılanmadığı gibi ciddi bir tepkiye de sebep olur. Yazar, bu duruma dikkat çekmek amacıyla öykünün kahramanı olan Amir’in amcasına haklı isyanını; “-*Sen özgürlük hakkında ne biliyorsun ha? Yahut devrim ya da barış hakkında? Sen sadece onların silahları altında namaz kılmayı becerebilirsin. Artık halklarının deneyiminden ibret almanın vakti geldi.*” (er-Recbî, 1998, s. 92). İfadeleriyle aktarmaktadır. Söz konusu ifadelerde de görüleceği üzere direnmemek, işgalin son bulması için çaba göstermemek, sadece köşesine çekilip ibadetle meşgul olmanın bir fayda getirmediğine vurgu yapan yazar, buna benzer durumlardan da dersler çıkarılması gerektiğine atıfta bulunmuştur.

Yapılan haklı isyana bir karşılık olarak yazar, bu tepkisiz kesimin gözünden haklılıklarını ispat noktasında, bir karşı görüş aktarmak amacıyla; “-*Peki ne zamana kadar, hayata giden yolumuz illa da ölümden geçecek? İnsanlar boş yere ölüyorlar. Oysa barış ve huzur içinde yaşama imkânımız var. Hem de daha fazla ceset ve zarara da gerek kalmayacak!*” (er-Recbî, 1998, s. 93). İfadeleriyle ortaya konulan direnişin, huzursuzluk getirdiğini ve ölümlere sebep olduğunu, tüm bunlar olmadan da barış ve huzur içerisinde yaşanabileceğini okuyucuya aktarmıştır. Yazar, bu öyküsüyle zıt iki kesimin varlığına dikkat çekmiş, Filistin toplumunun bir gerçeği olan iki kutuplu görüşün mevcudiyetine vurgu yapmıştır.

İşgal sonrası Filistin halkının en sık yaşadığı olaylardan bir tanesi de gece baskınlarıdır. Yazar, bu duruma vurgu yapmak amacıyla öykünün kahramanı olan Beşşâr’ın yaşadıklarına atıfta bulunarak;

Gece getirdiler onu; yedi İsrail askeri ve öldürmek için birçok alet-edevat... Kapıya ayaklarıyla vurdular, annesi çıktı karşısına. Uyumakta olan kardeşleri için de tedirgindi. Yere attılar. Annesi korkuyla baktı askerlere. Gözleri o kadar büyümüştü ki göremez olmuştu adeta. Koca bir kâinat, önünde ümitsizce salınan küçük bir kâğıt parçası oluvermişti bir anda. Bedenini onun yakınına attı. Ona doğru baktı sonra. Karanlık, mekânı kaplıyordu. Eliyle hissetmeye çalıştı. İşte o'ydu! O Heybet ve gurur dolu vücudu, sessizce yere yığılmış; kana bulanmış saçları ensesine uzanmıştı. (er-Recbî, 1998, s. 100).

İfadeleri ile bahse konu olan olayı tüm açıklığıyla okuyucuya sunmuştur. Yazar, söz konusu olayla; “işgale uğramış bir vatanda yaşıyor ve işgalin son bulması için mücadele veriyorsanız evinizde dahi olsanız güvende değilsiniz. Her an baskına maruz kalabilir, istenmeyen durumlarla karşı karşıya kalabilirsiniz” mesajını vermiştir. Öte yandan yazar, İsrail’in Filistin toplumu üzerindeki bu baskısının asıl sebebinin topluma korku salmak ve direnişi kırmak için oldukça etkili bir yöntem olduğuna vurgu yapmak istemiştir.

Toplumu umutsuzluğa sürüklemenin, işgale karşı olan direnişi zayıflatmanın veya bitirmenin bir diğer yöntemi de aleni bir şekilde yapılan ev yıkımlarıdır. İsrail, bunu hem halka korku salmak hem de gizli bir yayılma politikası amacıyla yapmaktadır. Özellikle İsrail’in direnişe destek veren insanların evlerini yıkması, bu amaca hizmet ettiğini göstermektedir. Yazar, bir başka öyküde kahramanlardan birisi olan Yusuf’un gözünden bu duruma vurgu yaparak şu ifadeleri okuyucuya aktarmıştır:

Ağlamadı Yusuf. Annesinin öpücükleri hâlâ gülüyordu yüzünde. Askerlerin, evlerini yıkmaya hazırlandığını seyrederken ısınmış eli, öfkeye rağmen üzüntüye çekiyordu onu... Nasır ise kardeşlerini bırakıp tek başına yürüdü, biraz ağladı ve kaldırıma oturdu. Gözyaşlarını sildi ve yerden bir taş kaldırırken kendi kendine: “Kaldık dört kişi!!” diyordu. (er-Recbî, 1998, s. 111).

Filistin topraklarında, direnmenin, özgürlüğün ve işgali sonlandırmanın bedelini ödeyen bir diğer kesim ise küçük yaşlarına rağmen büyük bedeller ödeyen çocuklardır. Yusuf ve kardeşlerinin yaşadıklarında bu büyük bedele vurgu yapan yazar ne olursa olsun ne bedeller ödenirse ödensin vatanın özgürlüğü için direnmenin ve savaşmanın bırakılmayacağını Nasır’ın eline aldığı Filistin

halkının direniş sembolü olan taşa dikkat çekmiş, kalanlarla direnişe devam edileceğine işaret etmiştir.

Yazar, okuyucularına işgalin doğurduğu sonuçların kısa bir özetini, İşgalin çocuklar ve toplum üzerinde bıraktığı yıkım ve etkinin sonuçlarının bir özeti mahiyetinde şu ifadelerle de yer vermiştir:

Etrafına baktı, küçük bir kız, kollarında bir kabir tebessümü taşıyordu ve zilletine ağlayan yaşlı bir adam. Belli ki gözyaşlarından epey süre uzakta kalması ona azap çektirmiş. Annesinin elinden tutan küçük bir çocuk da -hangi mezarda yattığını bilmediği babasına- askerlere verdiği sıkıntıları tek tek anlatıyor; katilini öldüreceğine dair söz veriyor. (Babasının katili, kara silah taşıyan, tavırları sert ve ayakkabısı ağır olan bir İsrail askeri!) Hiç kimse yağmuru beklemiyor. Ne bir anne, bebeğinin yıldızlaşmış kirpiklerini düşünüyor. Ne de bir adam, hayalleriyle tereddüt zincirlerini kırarak çamura batmış olan denize yanaşıp onu göğe doğru çekmeye çalışıyor. Ve ne de bir çocuk, Ay'ı bir gerdanlık yapıp boynuna takmayı tahayyül edebiliyor... Hepsi ölü; nefeslerinin sıcaklığına rağmen! (er-Recbî, 1998, s. 114-115).

Yazar, insanların yaşlısından gencine, kadınından erkeğine hatta çocuklara kadar her kesimin yaşadıklarının etkisiyle büyük bir umutsuzluk içerisinde olduğuna, yaşama umutları kaybolmuş bu insanlar için umut vaat eden herhangi bir durumun da söz konusu olmadığına dikkat çekmektedir. Bu durumu, insanların içerisinde buldukları umutsuzluğa bağlayan yazar, onları yaşayan ölümlere benzetmektedir.

İsrail'in baskısı altında yaşanan Filistin toplumunun özgürlük açısından için bulunduğu durumu kısa, net ve anlaşılır bir tarzda özetlemesi açısından oldukça büyük bir öneme sahip olan bu ifadeler, aslında yazarın okuyucuya anlatmak istediklerinin omurgasını teşkil etmektedir. Yaşamda her şeyin zıttı ile var olduğu gerçeği göz önüne alındığında, yazarın özgürlüğün değerini, sınırlılıklarla ele alarak okuyucuya aktarması burada vurgu yapılması gereken bir diğer önemli husustur.

3.2. Sürgün

Sürgün, bir şeyi veya kimseyi uzaklaştırma anlamı taşımaktadır. Genel manasıyla, insanları yaşadıkları veya ait oldukları yerden uzaklaştırma, onları başka yerlerde yaşamaya mecbur bırakma olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle kişinin vatanından başka bir yerde zorla yaşamaya mecbur bırakılması,

toplamsal kökeninden koparılmasıdır (Sami, 1995, s. 1419; Pakalın, 1993, s. 299). İşgal edilmiş, özgürlükleri ellerinden alınmış ve yaşama hakkı gasp edilmiş olan bir halkın, şahit olduğu büyük sorunlardan diğeri de topraklarından, vatanlarından sürgün edilmeleridir.

Sürgün, vatansever bir insanın yaşayabileceği en zor durumlardan bir tanesidir. Yazar, bu durumu yaşayanlardan bir tanesi olan Muhammed'in diliyle söyle aktarmaktadır:

-Her şeyi kaybettin Sen Muhammed!... Önünde sürgünden başka bir şey kalmadı. -Sürgün mü?

-Yarın işin tamam.

-Nereye?

-Neresi olursa... Yeter ki vatandan uzak olsun.

Vatan! Korkakları cezbetmeyen bir hayal, kalitesiz bir zamanda müthiş bir sözcük! Küçük bir gözyaşı salınverdi gözlerinde, fakat gülümsüyordu, meydan okurcasına seslendi:

-Sen de Sürgünde yaşayacaksın... Hepiniz sürgün yaşayacaksınız... Gözlerimiz mezarlarınız olacak! (er-Recbî, 1998, s. 23).

Yazar, tek amaçları vatansever bu insanları sürgün etmek olan bu işgal zihniyetinin aslında unuttuğu bir duruma dikkat çekmeye çalışmaktadır. O da Filistin halkı nerede olursa olsun vatanını sevmekten, özgürlük davasını sürdürmekten geri durmayacağı ve bununla birlikte işgalci Yahudilerin ise her zaman sürgün hayatı yaşayacaklarını ve Filistinlilerin gözünde daima bir ölüden farklarının olamayacağı gerçeğine vurgu yapmasıdır.

Yazar, sürgünde olmanın, terk edilmiş bir çadır kentte, vatan özlemiyle yaşamanın nasıl bir durum olduğuna;

Çadırlar... Yorgunluğun, hüznün gölgelerini çizdiği çevreler ve gözyaşı gururunun bitap düşürdüğü, kanattığı gözler... Keşke ağlayabilselerdi! Öldürücü suskunluğun artıklarını parçalıyorlardı elleriyle... Ötelere doğru uzanan hazin bir sabrın dalgaları, öfkeli bir şekilde çarpıyordu. Suskunluğa rağmen bitkin gözlerle bakıyorlar taş yığını üzerinde duran vatana! Kemikleri fütursuzca kırıp geçiren bir soğuk ve yüreğin damarlarını söküp koparan bir inilti... Gözlerinin karanlığını aydınlatacak bir ateş arıyorlar; yüreklerinde ise alaylı bir tebessümle tutuşuyor kelimeler. Hiç kimse onları

istemiyor; hatta açlıklarına ağlayan çadırlar bile korkuyla onları reddediyor, suskunluklarını bozuyordu. (er-Recebî, 1998, s. 36).

İfadeleriyle okuyucusuna aktarırken bir nebze de olsa çaresizliğin, kimsesizliğin, vatansızlığın ve terk edilmişliğin getirdiği duruma ışık tutmaya çalışmıştır.

Bazen iki kötü dürtüm arasında tercih yapmak gerekebilir. Bu duruma dikkat çekmeye çalışan yazar, birlikte sürgün hayatı yaşayan iki karakterden birisinin haklı isyanı ve ona verilen cevabı şu ifadelerle dikkat çekmektedir. “-Niçin biz buradayız İzz dede? Niçin ha? diye bağırdı. İhtiyar, biraz durdu, belini doğrultmaya çalıştı ama ihtiyarlık seneleri son anda ihanet etmişti ona; başına hafifçe kaldırmakla yetindi ve heyecanla cevapladı: -Orada (hapishane) olmamak için!” (er-Recebî, 1998, s. 37). Ya hapishane ya sürgün. Her ikisi de istenmeyen ağır durumlar ancak, ağır işkenceler ve hapis hayatı yerine tercih edilen bir sürgün hayatı. İşgal ve zulümlerin Filistin halkını bu iki tercihten birini yapmaya zorlamasına vurgu yapan yazar, İzz dedenin diliyle bu gerçeği okuyucuya aktarmaktadır.

Yukarıda verilen durumun aksine bir diğer tercih durumuna da işaret eden yazar, hapis veya sürgün tercihlerinden hapis hayatının da tercih edilebileceğine işaret ederek şu ifadeleri kullanmıştır:

Keşke hapishanede olsaydık! Belki ziyaret saatlerinde annemi görmeyi hayal edebilirdim veya hücre kapısının açılması için uzaktan gelen bir sesi beklerdim belki de.

-Biz şimdi hayatımızın en geniş hapishanesindeyiz Murat, dedi ihtiyar. Sonra alaylı bir şekilde güldü ve ekledi:

-Hem ziyarette yasak! (er-Recebî, 1998, s. 40).

Burada, sadece annesini görme umuduyla bir insanın tercih etmek istediği hapishane hayatı gözler önüne serilmektedir. Yazar, burada sürgün hayatının ağırlığına ve zorluklarına dikkat çekerken öte yandan bu sürgün hayatının aslında bir hapishaneden de farklı olmadığını vurgulamıştır.

Yazar, öykü kahramanının diliyle sürgünü; “*Ama şu an hepimiz yalnızız. Toprak ve hava, korkak bir güneş, çığlık atan bir yağmur ve bizi şevkle arayan kurşunlar: İşte sürgün dediğin budur İzz dede. Şu dikenlerle örülü kumlar arasındaki vatan ise her şeyden azade duruyor... Yüreklerimiz hariç! dedi.*” (er-Recebî, 1998, s. 41). Şeklinde tanımlamış, vatani ise her ne kadar uzakta olsa bile yüreklerinde olduğunu vurgulamıştır. Yazar, bu tanım ve vurguyla Filistin

halkının içindeki vatan sevgisinin ne şartlarda olursa olsun bitmeyeceğine de işaret etmiştir.

Yazar, öyküsünde sürgünde bulunan insanların neler yaşadığına ve şartların nasıl olduğunu belirtmek amacıyla;

Öteye beriye hareket ediyorlardı, kanları donmasın diye. Kuru dikenleri söküp yakıyorlardı ama nafîle... Aralık rüzgârı ve kesintisiz yağmur söndürüyordu ateşi. Açlığa namazla karşı koruyorlardı, kuvvetli rüzgarlar vücutlarını savururken... Bütün olumsuzluklara rağmen dönüş merasimleri düşüyorlardı bir de. Hastalar! Sıtma! Soğuk! Her şeyi bozan karlar ve üzüntünün azap verdiği yürekler... Ne bir ilaç, koruyan bir çatı ne de açlıklarını kucaklayacak bir toprak... Suskunluktan başka hiçbir şey yok. Sabır azabıyla bekleme yalnızlığı arasında her şey! Gece, vatan sınırlarının ötesine sürülenlere uzak anaların çizgilerini çekiyor; çarpışan renklerinden endişe meşalelerini örüyordu. Soğuk çadırlara dağılıyorlar, ailelerinin hüznelerini düşünerek... Zihinlerinde çocuklarının yüzlerini canlandırmaya çalışarak... Soğuğun, yorgun bedenleri mecalsiz bıraktığı bir anda zaten cılız olan vücutlarını iyice tüketmeye çalışan açlığa karşı direnç gösteriyorlardı. (er-Recbî, 1998, s. 43-44).

İfadelerine yer vermektedir. Soğuk, açlık, hastalık, ilaçsızlık, barınamamak, özlem ve vatan hasreti bu insanların yaşadığı kötü durumlardan sadece bazılarıdır. Yukarıda da vurgulandığı üzere yazar, burada da şartlar ne olursa olsun bu insanların vatan sevgisine, özgürlüğe olan inançlarının sağlamlığına vurgu yapmış ve bu inançla direnişlerini ön plana çıkarmıştır.

Halkın tamamının sürgün yaşamadığı bir gerçektir. İşgale tepkisiz, belki işbirlikçi ve korkak birtakım kesimler özgürlüğe ve vatan sevgisine sahip direnen kesimin ne yaşadıklarıyla ilgilenmemekte, destek vermedikleri gibi görmezden de gelmektedirler. Bu durum vatansever diğer kesim tarafından ciddi tepki çekmektedir. Bu gerçeğe dikkat çekmeye çalışan yazar, karakterin diliyle bu haklı tepkiye şu şekilde vurgu yapmıştır:

-Soğuk! Soğuk ve bitip tükenmeyen açlık! Ne zamana kadar direnebiliriz ki? Onlar sıcaklığın keyfini sürdükçe hiç kimse bizden haberdar olamayacak... Onların hepsi şimdi evlerinde rahat uyuyorlar hem de açlık ve soğüğümüzü örtünerek... Düşman tufanına karşı koyan sadece biziz, onların o korkaklığı

doymuş bedenleri ise ürkek sahillere vurmuş durumda... Soğuk, bizleri teker teker öldürecek ve onlar hiçbir zaman sesimizi işitmeyecekler. Ocaklarının ateşi bize asla ulaşamayacak, biliyorum! (er-Recbî, 1998, s. 44-45).

Yazar, bedel ödemekte olan ve sürgünde yaşayan kahramanının diliyle, direnişin, vatanın özgürlüğü için mücadele etmenin sadece belli bir kesimi ilgilendiren bir durum olmadığını ve bu direnişin topyekûn olması gerektiğine atıfta bulunmuştur. Sadece belli bir kesimin yapacağı direniş ve mücadelenin yeterli olmayacağı ve seslerinin duyulmayacağına vurgu yapan yazar, direnen kesimin de gücünün bir yere kadar olduğuna işaret etmektedir.

Ağır sürgün şartlarına ve yaşadıklarının kimse tarafından görülmemesi, Murat karakterinin mevcut duruma tahammülünü bitirmiştir. Vatan özlemi ve içinde bulunduğu zor şartlar onu kaçışa zorlamıştır. Yazar, Murat'ın bu durumunu;

-Asla dönemeyeceğimizi hisseder gibiyim... Burada ölmeye tahammül edemeyeceğim. İnan bana, hiç kimse sesimizi duymayacak! Sınıra iyice yanaştı, aralarında birkaç adım kalmıştı sadece. İçinde yanık yanık çığlıklar atan bir ses vardı:

-İşte burada öleceğim ihtiyar, burada; vatanımda... Hem de gazap ekecek bir ölümle!

Kurşunlar; dolgun bedenini delip geçiyordu. Yensiz gömleği ile yere düştü Murat... Damarları titremedi, fakat kanı, kıvrım kıvrım attı gitti vatana doğru; toprağı gazapla sulamak için! (er-Recbî, 1998, s.48-50).

İfadeleriyle okuyucusuna aktarırken sürgünün insan psikolojisi üzerindeki etkisine işaret etmiştir. Karakterin diliyle, eğer ölecekse bu ölümün vatan toprağında olması gerektiğini söyleyerek Filistin halkının vatan sevgisine de vurgu yapmıştır.

Sürgün ve gurbet hayatından sonra vatan topraklarına dönüşler de mevcuttur. Yazar, bu duruma örnek olarak öykünün karakteri olan genç Rimah'ın vatan toprağına dönüşü ve sonrasında yaşadıklarına şu ifadelerle ışık tutmuştur:

Eriha terminaline gidecek olan otobüste annesinin yanında otururken rahat bir nefes aldı...

Otobüs hareket etti, annesinin gözünde küçük bir damla gözyaşı belirmişti. Derin bir nefes aldı ve:

-Doğu yakasındaki evimizin arkasında duran zeytin ağaçlarının kokusunu alıyorum. Uzun ve zor seneler! Kıtık gibi geçti. Fakat buradayım, sonunda burada, dedi.

-Rimah, başını dışarı çıkarma niyetiyle alelacele pencereyi açarken büyülenmişcesine derin bir iş çekti: “Kudüs bu anne... Kudüs! İşte orada... Kubbet’üs-Sahra”.

Kelimeler gözyaşına dönüşmüş, hıçkırıklarla dökülüyordu. (er-Recbî, 1998, s. 57-61).

Uzun yıllar süren bir ayrılık ve kavuşma anının verdiği mutluluk, yukarıdaki ifadelerde açıkça belirtilmiştir. Nitekim gözlerden dökülen yaşlar, vatana olan sevginin bir işaretinden başka bir şey değildir. Yazar, bir yanda vatan için sürgünde canını verenleri öte yandan vatanına kavuştuğu için sevinç göz yaşı dökenleri aktarırken aslında topyekûn bir milletin direnişini ve vatan sevgisini resmetmektedir.

Sonuç

1948 yılında Filistin topraklarının işgaliyle İsrail devletinin resmen kurulması sonrası işgale karşı gerek Filistin halkı gerekse de Arap ve İslam toplumunda ciddi bir infial oluşmuş, çeşitli örgütlenmelerle işgale karşı büyük bir direniş hareketi başlamıştır. Bununla birlikte işgal, ilerleyen zamanlarda genişleyerek devam etmiştir. Soykırım sayılabilecek büyük katliamlara sebep olmuş ve tolumun hafızasında kapanmaz yaralara sebep olmuştur.

Arap ve Filistin toplumlarında işgal ve sonuçlarının yansısı işgale karşı direnişi, vatanseverlik, özgürlük, barış vb. konuları içeren bir edebiyat alanı da oluşmuştur. Cihâd er-Recbî ise bu alanda eser kaleme alan son dönemin önemli yazarlardan bir tanesidir. Ürdünlü olan yazar, Filistin’i ve direnişi konu alan pek çok eser ortaya koymuştur. Bu eserlerden bir tanesi de çalışmamıza konu olan ve ilk yayınlandıkları dönemde müstakil öyküler olan sonraları birleştirerek ilk defa 1993 yılında yayınladığı orijinal adı “*Limen Nahmilu’r-Rasas*” olan ve dilimize “*Direniş Öyküleri*” ismiyle çevrilen eseridir. Eser, birbirinden bağımsız on iki öyküden oluşmaktadır. Öyküler, birinci intifada zamanında geçmektedir. Temel konuları, vatan ve direniştir. Yazar, vermek istediği mesajları felsefi bir üslup ve sürükleyici bir tarzda okuyucusuna aktarmıştır. Toplumun her kesimine değinen yazar, bu aktarımı, okurlarına kimi zaman sürgünden seslenerek, kimi zaman gözaltında bir işkence sonrası, kimi zaman da Filistin’in kalbi mahzun Kudüs’ten seslenerek ulaştırmaktadır. Bununla birlikte zaman zaman direnişe çağırırken zaman zaman da öfkesine hâkim olamadan işgale tepkisiz kalan işbirlikçi kesime sataşmaktadır. Eserde diyaloglar, net ve kısadır. İfadeler ise sert ve keskindir.

Öykülerde, üstü kapalı bir öfke hakimdir. Eser, her ne kadar siyasi bir içeriğe sahip olsa da yazarın edebiyat ve dil konusundaki yeteneğinden dolayı geniş kitleler tarafından kabul görmüş ve bunun bir yansıması olarak çeşitli dillere de çevrilmiştir.

Bu çalışma, Filistin topraklarında halen devam eden işgale karşı “özgürlük” ve “sürgün” temaları özelinde Filistin halkının direnişini ele almaktadır. Yazarın satır aralarında vermek istediği mesajlara dikkat çekilmiş, karakterlerin yaşadıkları çeşitli durumlar irdelenerek çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır. Öyküler birbirinden bağımsız oldukları için her durum kendi içerisinde ele alınmış, öyküler arasında genel bir bağlantı kurulmamıştır. Tüm bunlarla birlikte öyküler arasında her ne kadar genel bir bağlantı bulunmasa da bizler, bahse konu olan öyküleri özgürlük ve sürgün temaları özelinde ele almaya gayret gösterdik.

Kaynakça

- Adabıslami Dergisi. (t.y.). رواية رحيل للروائية جهاد الرجبي. Erişim adresi: <https://www.adabıslami.org/magazine/2013/05/911/68>
- Akarsu, B. (1994). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2001). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Dursun, D. (1985). Filistin Sorununun Ortaya Çıkışı. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6/6, 194-195.
- ed-Debbâğ, M. (1973). *Bilâdunâ Filistin*. Amman: Dâru'l-Hudâ.
- el-‘Ârif, A. (1999). *el-Mufasal fî Tarih el-Kuds*. Kudüs: Matba‘atu'l-Me‘arif, Beşinci Baskı.
- el-‘Âselî, K C. (2002). Kudüs. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 26, 334-338). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- el-Car‘, A. (2000). *Mu‘cemu’l-Udebâi’l-İslâmiyyin’el-Mu‘âsiriyyin*. Amman: Dâru’d-Diyâ, Birinci Baskı.
- el-Edebiyye ve’r-Rivâiyye Cihâd er-Recebî. (t.y.) Erişim adresi: <http://palwoman.org/post/161>
- er-Recebî, C. (1998). *Direnış Öyküleri*. (Çev. Mustafa Genç). İstanbul: Özgün Yayıncılık, İkinci Baskı.
- Karaköse, H. (2018). Filistin ve Kudüs Meselesine Genel Bir Bakış (XIX. yüzyılın ortasından XX. yüzyıl ortalarına kadar), *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/2, 150-165.
- Karaman, M. L. (1996). Filistin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C. 13, 90-102). İstanbul: TDV Yayınları.
- Karasapan, C. T. (1942). *Filistin ve Şark’ül-Ürdün*. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası.
- Katara Prize for Arabic Novel. (t.y.) Erişim adresi: <https://kataranovels.com/novelist/%d8%ac%d9%87%d8%a7%d8%af-%d8%a7%d9%84%d8%b1%d8%ac%d8%a8%d9%8a/>
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Pardo, D. *Le Probleme Palestinien et sa Solution: Juifs, Arabes et Anglais en Palestine*. İstanbul: E. Dacus, 1936.
- Sami, Ş. (1995). *Kamus-i Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- The Hashemite Kingdom of Jordan. (t.y.) Erişim adresi: <https://web.archive.org/web/20220813155734/http://old.culture.gov.jo/node/30781>
- Yusuf, S. Y. (1989). *Târîh Filistin ‘Abr’el-‘Usûr*. Şam: Ehâli.

Bölüm 51

Azerbaycan'da Çevre Sorunları

Selcen ÖZKAN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, <https://orcid.org/0000-0001-9638-9724>. selcenzkan24@hotmail.com

ÖZET

Sovyetler Birliğinin 1991 yılının Ağustos ayında dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerinden Azerbaycan'da, mevcut çevre sorunlarına yaklaşım ve çözümü konusunda ülke içinde oldukça önemli sayılabilecek mesafeler kat edilmiştir. Ancak Azerbaycan'a hayat veren Kür ve Aras Irmakları, geçiş ülkeleri olan Gürcistan ve Ermenistan'da endüstriyel ve konut atıklarıyla aşırı derecede kirletilmesi ve söz konusu atıkların Hazar Denizi'ne boşaltılması başlı başına bir ekolojik problemdir. Ayrıca bir iç deniz olan Hazar'ın uzun yıllardan beri doğal gaz ve petrol üretimi ve nakli faaliyetleri sonucunda ağır metaller ve kimyasal maddeler kirlilik oranı artırmıştır. Bu kitap bölümünde Azerbaycan'ın karşı karşıya kaldığı güncel çevre sorunlardan olan su, toprak ve hava kirliliği ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, iklim değişikliği, çevre kirliliği.

Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetleri dışındaki Türk Cumhuriyetleri, Sovyetler Birliği'nin 1991 yılının Ağustos ayında dağılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bu sebeple, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'daki çevre, çevre koruma ve şehirleşme politikaları, Rus Çarlığı ile Sovyetler Birliği döneminde Rus bilim adamlarının planlama, yönetim ve uygulamalarıyla ekoloji adı altında yerleşip gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Azerbaycan ve sözü geçen diğer Türk cumhuriyetlerinde çevreyi koruma uygulamaları ve kirlilik üzerinde durmadan önce Sovyetler Birliği'nde ekolojiyle ilgili çalışmalar hakkında genel hatlarıyla kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Sovyetler Birliği'nin kuruluş yıllarında Doğayı koruma konusunda yeni rejim bir hayli istekli görünmüş, Doğa Koruma Bölgelerinin sayısını 24'ten 61'e yükseltmiş ve 3,9 milyon hektarlık bir alan koruma altına alınmıştır. Ancak 1930'dan sonra, endüstrileşme çabaları hava ve çevre kirliliğine yol açmıştır. Rejim muhalifleri için Sibiry'a'nın maden üretimi için ormansızlaştırılma faaliyetleri amacıyla kurulan kamplar sadece sürgün mahkûmların ölümüne değil, aynı zamanda tabiatın da tahribine sebep olmuştur. "Stalin'in Büyük Programı" adıyla 1948 yılında başlatılan "Tabiatı Dönüştürme" ütöpik projesiyle ülkede baştan başa kurulması planlanan Su Kanalları Otomasyonu Sistemi ile "Kıtasal Orman Kuşağı Yetiştirme" çalışmalarına Josef Cugaşvili Stalin'in ölümü ve Nikita Kruşçev'in iktidara gelmesiyle son verilmiştir. Ancak Kruşçev'in 1954-1957 yılları arasında Kazakistan bozkırlarında 50 milyon hektarlık alanda hububat yetiştirme ve ithalatın önüne geçme projesi Aral Gölü'nün sonunu getiren tam bir hayal kırıklığı macerası olarak hafızalarda kalan uygulamalardan biri olmuştur. Kruşçev'in "daha çok üretim" vurgusuyla maden aramaları ve üretim için Ukrayna, Gürcistan ve Altay Dağlarındaki ormanlık alanlardaki ağaçsızlandırma politikaları çok eleştirdiği "Stalinizm"den pek farklı sonuç doğurmamıştır (Josephson ve devamı, 2013).

Sovyetler Birliği döneminde yönetimde bulunan Komünist Partisi Birinci Sekreterleri ve Politbüro üyeleri, ülkelerinin Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarını yaşamış olması, daha sonra ortaya çıkan ve "soğuk savaş dönemi" diye bilinen iki kutuplu dünya düzeninde Amerika Birleşik Devletleri ve Batı dünyasıyla konvansiyonel, stratejik, taktik, nükleer silahlanma ile enerji, uzay ve endüstriyel ağır sanayi alanındaki amansız yarışa girilmesinin yanı sıra katı ideolojik bakış açıları sebebiyle çevrenin korunması ve ekolojik düşünce ve uygulamalarını göz ardı etmişlerdir. XX. yüzyılın başları ile Sovyetler Birliği'nin kuruluş yıllarında ekolojik düşünce tarihine katkıda bulunan *Vasili Vasilyeviç Dokuçayev*, *Georgy Fedorovich Morozov*, *İvan Partheniyeviç Borodin* ve *Kliment Tirzayev* gibi önemli simaları yetiştirmesine rağmen özellikle *Stalinizm*

ve *Represya* yılları olarak bilinen 1936 ile 1938’de antikomünist diye suçlanan bilim adamları ve aydınların yok edilmesinden sonra Sovyetler Birliği’nin 1991 yılının Ağustos ayındaki dağılışına kadar *çevre ve kirlilik* gibi konular “*üst yapı kurumu*” şeklinde görülüp “*daha çok üretim söylemi*”nin önüne geçememiştir. Sovyetler Birliği döneminin çevre politikaları ve uygulamalarının “otoriterlik” ve “kollektivizm”in baskısına boyun eğdiğini söylemek abartılı bir ifade olmaz. Buna, Çarlık idaresinden Sovyetler Birliği’ne miras kalan 22 milyon 400 bin km²’lik dünyanın en büyük topraklarına sahip olmanın yanı sıra, hiç tükenmeyeceği düşünülen yer altı ve yer üstü zenginliklerinin nasıl olursa olsun bir an önce üretilip ekonomiye kazandırılması ve 293 milyonluk nüfusun ihtiyaçları ve beslenmesi gibi hususlar, resmi düşünce ve politikalara dönüşmüştür. Ancak, bu devasa ülkenin zengin enerji kaynaklarından fosil ve nükleer yakıtların elde edilip işlenmesi sırasında kullanılan eski teknolojiler çevreyi aşırı derecede kirlenmiştir. Ağır sanayi ve askeri-endüstriyel yapıdaki aşırı enerji tüketimi, Rusya Federasyonunu yoğun hava kirliliği ve radyoaktif kirlenme gibi pek çok çevre sorunuyla uğraşmak durumunda bırakmıştır. Ayrıca, plansız ve bir kısmı günümüzde bağımsızlığına kavuşmuş cumhuriyetlerde bulunan sanayi tesislerinin çoğu kapatılmış olsa da söz konusu ülke hâlâ büyük ölçüde ağır sanayi kuruluşlarının üretimine dayalı bir ekonomiye sahiptir. İkinci Dünya Savaşı ve akabindeki Sovyetler Birliği dönemindeki planlanan ve uygulan politikalar sonucu itibariyle kalıcı ve kirlilik boyutu trajik çevre facialarına yol açan Ukrayna’daki Çernobil Nükleer Santralının patlaması, dünyanın ikinci büyük tatlı su havzası olan Aral Gölü’nün vahşi sulama yöntemleri ve gölden ve onu besleyen ırmaklardan aşırı su çekilmesiyle ekolojik olarak yok oluşu, Batı Türkistan’daki Türk devletlerinin ekilebilir topraklarında aşırı ve yanlış tarım üretimi, kimyasal gübreleme ve ilaçlamalar sebebiyle çölleşme ve tuzlanmaya maruz kalması, Kazakistan’ın Semey’de nükleer serpinti ve bulaşma, Baykonur Uzay Üssü’ndeki çalışmaların yarattığı çevre tahribatı gibi korkunç bir kirliliği miras bırakmıştır.

Türk cumhuriyetlerinden yapılan çalışmalar ve alınan tedbirlere rağmen Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan’da günümüzde çevre kirliliği, küresel ısınma, kuraklık ve yağış azlığı, tarım topraklarının ve yer altı suları tuzlanması, ırmakların atıklar yüzünden taşıdığı toksik maddelerin artması, ilkel sulama sistemlerinin ortaya çıkardığı buharlaşma, kayıp ve kaçaklar sonucunda ekosistemlerinin yok oluşu sebebiyle ekolojik kriz yıldan yıla daha da derinleşmektedir (Teichmann, 2018: 97-112). Azerbaycan ve Kırgızistan ise çevre kirliliği konusunda pek çok riskle karşı karşıya olmakla birlikte mevcut ekolojik varlıklarını gelecek nesillere taşıyabilmek, sürdürülebilir çevre politikalarını planlamak ve uygulamak zorunluluğuyla karşı karşıyadır. Türk

cumhuriyetlerinde ekoloji ve çevre bilinci, 1964 yılında Leonid Brejnev'in yönetime gelip çevre sorunlarından bahsetmesi ve 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren başlayan Sovyetler Birliği'nin ekonomik, siyasi ve sosyal alanlardaki işleyişinin giderek yavaşladığı ve yerel halk tarafından yakın çevrelerindeki ekosistemlerdeki bozulma ve kirlenmenin gözle görünür hale gelmesiyle başlamıştır, denilebilir. Esasen Sovyetler Birliği'ne bağlı sosyalist cumhuriyet ve özerk cumhuriyetler ile eyalet ve bölgelerde bütünüyle merkezi planlama ve uygulama politikalarıyla Moskova'dan yürütülen üretim faaliyetlerindeki ekolojik tahribat ve kirlenme dikkate alınmamış, sanki yapılanlar teknolojinin gereği ve devlet her şeye muktedirmiş gibi gösterilerek resmi eğitim müfredatında ve yayın organlarında abartılmış bir propaganda sürekli tekrar edilmiştir(Breyfogle, 2018: 75-94).

Rus Çarlık İdaresinin Avrupalı bilim adamları ve seyyahların ülkelerine davet ederek onların çalışmalarından yararlanmak suretiyle güçlü bir deniz gücü ve donanmaya sahip olmaları XVIII. yüzyılda Hazar ile Karadeniz'de de varlık göstermeye başlamaları sonucunu hazırlamıştı. İlk defa XIII. yüzyılda Marco Polo'nun varlığından bahsettiği Bakü petrollerinden, daha sonra Evliya Çelebi'nin yanı sıra 1636 yılında Alman diplomat ve seyyah Adam Oleary Elshleger de Bakü'de 30 kuyudan petrol üretildiğini kaydetmiştir(Altstadt, 1992: 15). Rusya'nın 1804 yılında Tiflis'te ilk konsolosluk açmasıyla Azerbaycan'ın zenginlikleri Petersburg Çarlık Rusyası idaresine resmi raporlarla iletilmişti. Kafkasya'nın 1864'teki ele geçirilmesinde daha önce 1806 yılında Rus İmparatorluk Çarlık İdaresi, Bakü Hanlığını ve petrol sahalarını işgal etmiştir. Kafkas dağlarının ötesinde Azerbaycan'ın işgali özellikle petrol sahalarının Rusların Hazar Denizi'nin Batısının kontrolü için önemliydi. Bakü Hanlığı'ndan sonra Gence, Şirvan ve Şeki, Şamahı, Kuba, İlisu, Karabağ, Revan ve Nahçıvan Hanlıkları da Ruslar tarafından birer birer ortadan kaldırılmış, Aras ırmağı doğal hudut olmak üzere 1828 yılında Türkmençay Antlaşmasıyla bugünkü Azerbaycan coğrafyası Rus Çarlığı ile İran arasında hudut olmak üzere Rus hâkimiyetine geçmişti. Azerbaycan ve Hazar Denizi'ndeki petrol ve petrol türevleri üretimine dayanan kirlilik tarihinin Rus işgaliyle başladığını ve günümüze kadar geldiğini, halkın da bu konuda en az beş nesilden beri bilinç sahibi olduğunu açıkça söyleyebiliriz.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra hazırlanan 12 Kasım 1995 tarihinde halk oylamasına sunularak kabul edilen 158. maddeden ibaret Azerbaycan Anayasasının 39. maddesi çevre konularına hasredilmiştir. Sözü geçen Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasının 39. maddesinde çevre ile ilgili dört fıkra tesis etmiştir. Buna göre: I. Her (Azerbaycan) vatandaşının sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı bulunmaktadır. II. Her (Azerbaycan) vatandaşını, tabii

çevresiyle ilgili bilgi toplama, sağlıklı ekoloji çevre ve varlıkları tahrip edip zarar verenlere karşı çıkma hakkına sahiptir. III. Hiç kimse çevreye, tabiat varlıklarına yasalarla belirlenmiş hakların ötesinde tehlike yaratamaz ve zarar veremez. IV. Devlet ekolojik dengenin korunmasına, kanunla belirlenmiş yabani bitki ve vahşi hayvan varlığının muhafazasına teminat altına alır.¹ 12 Haziran 2018 tarihinde Azerbaycan anayasasının ilgili maddelerine dayanarak “Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında (Çevre etkisinin değerlendirilmesine dair)” pek çok hususu ihtiva eden bir yasa çıkarılmış ve Birleşmiş Milletler Çevre Programının ülke raporları kısmında yer almıştır (<https://www.fao.org> › faolex Azerbaijan - Country Profiles, (Erişim Tarihi: 21.09.2023).

Azerbaycan Cumhuriyetinde, devlet başkanının 23 Mayıs 2001 tarih ve 485 sayılı kararı gereğince çevre ile ilgili Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Geologiya və Mineral Ehtiyatlar Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Hidrometeorologiya Komitəsi ve "Azərmeşə" İstehsalat Birliyi gibi devlet organları birleştirilerek *Azerbaycan Cumhuriyeti, Ekoloji ve Doğal Zenginlikler Bakanlığı* (Azerbaycan Respublikasının Ekolojiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi) kurulmuştur.

Azerbaycan Cumhuriyeti BM'nin farklı konulardaki uzman kuruluşları ile yoğun bir şekilde çalışmaktadır. Bunlardan *Birleşmiş Milletler(BM) Kalkınma Programı*, *BM Çevre Programına* katılmıştır. Azerbaycan devleti, *Kritik Ekosistem Ortaklık Fonu* (CEPF) gelişmekte olan ülkelerde yer alan tehdit altındaki biyolojik çeşitlilik sıcak noktalarını korumak için kurulan ve *Uluslararası Çevre Koruma Örgütü* (Conservation International-CI), *Küresel Çevre Fonu* (Global Environment Facility Program GEF), “*Avrupa İçin Ekoloji Programı*” ile ve Hazar’ın sorunlarına çözüm için oluşturulan *Hazar Ekoloji Programı* ve Kafkasya bölgesindeki çevre sorunlarına çözüm amacıyla kurulan *Kafkasya Ekoloji Merkezi* gibi daha pek çok programa iştirak etmekte uluslararası kuruluşlarla gönüllü işbirliği yapmaktadır.

¹ “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.;

Maddə 39. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ;

Hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır.

- I. II. Hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır.
- II. III. Heç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz.
- III. IV. Dövlət ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabani bitkilərin və vəhşi heyvanların qanunla müəyyən edilmiş növlərinin qorunmasına təminat verir (<https://files.preslib.az> › remz › pdf › atr_kons Erişim Tarihi: 28 Ağustos 2023)”.

Azerbaycan'da; su ve hava kirliliği, endüstriyel kirlilik, petrol ve gaz sahaları ile boru hatlarından sızıntıların yarattığı kirlilik, deniz ve kara nakil vasıtalarının kirliliği, Karabağ'da işgal edilen alanlardaki ekolojik yıkım gibi başlıca çevre sorunları bulunmaktadır.

Azerbaycan'da Su Kirliliği

Azerbaycan, su kaynakları bakımından Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'a göre daha iyi durumdadır. Ülkenin su kaynakları yaklaşık olarak 32.3 milyar m³'tür. Bu miktarın 22 milyar m³ 'ü ise sınır aşan sular olup ırmak ve dereler yoluyla komşu ülkelerden geldiği, ancak 10.3 milyar m³ 'ü ülke içinden sağlanabildiği dikkate alınırsa Azerbaycan için suyun stratejik önemi ortaya çıkmaktadır(Sertyeşilişik ve Ceylan, 2017: 369). Azerbaycan'da kişi başına düşen su miktarı ise 3253 m³'tür(Farda vd, 2015: 115). Bu oran Azerbaycan'ı, su kıtlığı çeken yıllık tüketimi, kişi başına 2,000 m³'ten az olan ülkeler sınıfından çıkarmakla birlikte, su zengini ülkeler kategorisinde değerlendirilmek için ise çok yetersizdir.² Ülke coğrafyasının %45' yarı kurak, %15' ise kurak iklim kuşağında yer almaktadır. Azerbaycan'ın tatlı su kaynaklarının da büyük kısmı komşu ülkelerden gelen sulardır. Fakat bu su miktarı yıldan yıla azalmakta ve endüstriyel ve konut atıklarıyla kirletilmektedir. Gelecekte artan nüfus ve endüstrileşme çabaları sonucunda yer altı ve yer üstü su kaynaklarına olan ihtiyacın daha da artacağı tahmin edilmektedir. Azerbaycan'da 4 milyar m³'e ulaşan su açığı, devlet yönetimini ciddi tedbirler almaya sevk etmiştir. Ülkenin su potansiyelinin %95'i, %40 istihdamla ikinci büyük ekonomisini teşkil eden tarımda kullanılmaktadır. Azerbaycan'ın kullanma ve içme su isale hatlarıyla sulama kanalları sistemi bir hayli eskimiş, dolayısıyla kaçaklar ve sızıntılarla suyun verimli ve sağlıklı işletimi ve tüketimi mümkün olmamaktadır. Özellikle zirai sulamada yararlanılan 65,900 km uzunluğundaki kanalların 38.900 kilometrelik kısmın aktif olarak yararlanılmakta olup 2400 km kısmı beton diğerleri toprak şeklindedir ki, bahse konu kanalların da sulama verimliliği ancak %55 civarındadır (Zengin, 2002: 79). Birleşmiş Millet FAO raporlarına göre Haydar Aliyev'in imzaladığı 5 Haziran 1996 tarih ve 116 IQ sayılı sulama ve su kanallarının ıslahı hakkındaki kanun pek çok değişikliğe uğramış ve en son 3 Mayıs 2019 tadil edilmiştir(<https://www.fao.org> > faolex Azerbaijan - Country Profiles, Erişim Tarihi: 21.09.2023). Ülkede, büyük şehirler dışındaki yerleşim birimlerindeki yenileme çalışmaları yavaş ilerlemekte ve insan hayatı için vazgeçilmez unsurlardan olan nitelikli suya erişim konusunda sıkıntılar

² Kişi başına düşen kullanılabilir su miktarı 8,000-10,000 m³'ü aşan ülkeler "su zengini", 2,000 m³'ten az olan ülkeler "su azlığı" çeken ve 1,000 m³'ten az olan ülkeler ise "su fakiri" ülke olarak nitelendirilmektedir.

yaşanmaktadır (Sertyeşilışık ve Ceylan, 2017:369). Azerbaycan'da su kaynaklarının yönetilmesiyle ilgili Hanlıklar devrinde “mirablık” ile başlayan Sovyetler Birliği döneminde “Su Direktörlüğü”nden “Su Komisyonu Başkanlığı” Azer Su, gibi türlü adlar alan kuruluşlar, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra hisseleri, devlete ait Azerbaycan Sulama ve Su İşletmeciliği Açık Anonim Şirketi şeklinde teşkilatlandırılmıştır (Sertyeşilışık ve Ceylan, 2017:369).

Türkiye'den çıkan Kür ve Aras Irmağı, Azerbaycan'da Sabirabad şehrinde birleştiği ve Hazar Denizi'ne kavuştuğu alana kadar Türkiye, Gürcistan, Ermenistan ve İran topraklarından geçmektedir. Dolayısıyla birer kara devleti olan Gürcistan ve Ermenistan'da şehir ve diğer yerleşim merkezlerinin konut ve endüstriyel tesislerinin atıkları sözü geçen iki ırmak ile Hazar Denizi'ne boşaltılmaktadır. Gürcistan'ın Kür Irmağı boyundaki sanayi kuruluşlarının, işletme ve yerleşim birimlerinin % 35'inden fazlasında arıtma tesisi bulunmamaktadır. Gürcistan, her yıl üç milyar metreküpten fazla atığı Kür Irmağı yoluyla Hazar Deniz'e tahliye etmektedir. Kür Irmağı'nın 1515 km uzunluğunun 189 km'lik kısmı Türkiye'de, 1364 km'si ise Azerbaycan'dadır. Azerbaycan'da Mingeçevir Barajı ile tarıma elverişli topraklarının %74'ünü bulunduğu alana Kür Irmağı ve kolları hayat vermektedir. Bahse konu ırmaklardaki suyun ancak 10km³'ü sanayi tesislerinde kullanılmakta ve arıtılmadan Hazar'a bırakılmaktadır. (Zengin ve Arabhanova, 2009: 7-32).

Azerbaycan'ın akarsularla olan kirliliği bununla sınırlı değildir. Ermenistan'ın Qacaran ve Qafan maden yataklarından Almanya'nın “Cronimet Mining AG” şirketi ile birlikte ürettikleri bakır ile molibdenin zehirli atıkları doğrudan Aras Irmağının kollarından Oqçı çayına bırakılmaktadır. Sözü geçen atıklar toksik özellikler taşımakta olup, sulardaki canlılığı sonlandırmaktadır. Türkiye ile Ermenistan arasında hudut çizen Aras Irmağı'nın aynı zamanda İğdir ilinin Karakoyunlu İlçesine bağlı Mürşitali Köyü ile Aralık İlçesinin Tazeköy ve Aşağı Çiftlik köylerinin sulamada ve taşkın zamanında arazilerinde toprak toksik maddelerle kirlendiği için ürün verimin çok düştüğü ve hayvanların ırmaktan su içtikleri zamanlarda zehirlenip hastalandıkları ifade edilmektedir. Ermenistan aynı zamanda Azerbaycan ile ekolojik bir terör savaşı gerçekleştirmektedir. (<https://www.trt.net.tr> > bey... "Beynəlxalq birlik Ermənistanın Oxçuçayda törətdiyi ekoloji ... Erişim Tarihi: 23.09.2023).

Karabağ'da 1991 yılından bu yana Ermenilerin işgal altında tuttuğu Sugovuşan kasabasında bulunan Kızkavuşan Barajı 2 Ekim 2002 tarihinde Azerbaycan Milli Ordusunca kurtarılmıştır. Ermeni işgalcilerin kapaklarını kapatarak, otuz yıl boyunca su akışına izin verilmeyen sözü geçen barajdan artık Terter Ovası sakinleri tarım faaliyetleri için yararlanmaya başlamışlardır

(<https://www.aa.com.tr> > azerbaycan-cephe-hatti > isgal.. Erişim Tarihi: 28 Ağustos 2023). Ermeniler tarafında Karabağ'ın tamamında işgal yıllarında binlerce şehidin verilmesi ve yüzlerce esirin yanı sıra 800 bin Azerbaycan Türkü evlerinden, iş yerlerinden, bahçe, tarla ve yurtlarından sürgün edilmiş, aynı zamanda yaşadıkları binalar yıkılmış, ağaçlar ve ormanlar kesilmiş, su kaynakları tahrip edilerek bir ekolojik yıkım gerçekleştirilmiştir.

Kür ve Aras Irmağı'nın Gürcistan ve Ermenistan tarafından aşırı derece kirlenmesi yüzünden Azerbaycan'ın maruz kaldığı çevre sorunları örneği de sınır aşan suların artık kaynak, güzergâh yahut geçiş ülkelerinde kirlenmesidir. Kirlenmenin gerçekleşmesi, uluslararası çevre hukuku açısından müeyyidelerle karşılık bulan düzenlemelerin yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Küresel bir sorun olan çevre kirliliğini önleme konusunda, gelişmiş teknoloji transferleri dâhil, uluslararası işbirliğinin gelecek nesillere daha temiz ve yaşanabilir bir dünya bırakmak için şart olduğu hususu bütün ülkelerin yetkili makamlarca benimsenip kabul edilmeli ve uygun politika ve yaptırımlar hayata geçirilmelidir.

Yeni su alanlarının araştırılması, suyun üretimi, dağıtımı ve kullanımında bilimsel ölçütlerin uygulanmasıyla su kalitesinin uluslararası norm ve standartlara göre verimli yönetilmesi sadece ekonomik açıdan değil, ayrıca siyasi bakımdan ve güvenlik açısından da önemlidir. Kullanılmış suyun arıtılarak tarım ve sanayide yeniden kullanılması için endüstriyel tesislerde ve köy işletmelerinde(kent tesarrufatı) özendirici uygulamaların başlatılması faydalı olacaktır. Su ekosistemlerinin ve su kaynaklarının korunması ve verimli kullanılması için var olan örgün ve yaygın ekoloji eğitiminin kalıplaşmış kolektif tekrardan gerçekçi, bilimsel çalışmalarla temellenen, uygulanabilir bireysel sorumluluk ve empatiye dönüşmesi gerekir.

Hazar Denizi ve Havzasının Kirliliği

Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının %90'ı Hazar Denizi'nde bulunmaktadır(Kedikli ve Çiçek 2020: 92) Dolayısıyla Hazar Denizi Azerbaycan ekonomisinin can damarı durumundadır. Hazar Denizinde, petrol ve doğal gaz arama, üretme ve taşıma faaliyetlerinin yanı sıra geçmişte berrak ve temiz akan ırmakların pestitler, ev ve endüstriyel atıkları taşımasıyla deniz rezervuarındaki kirlenmenin boyutu, yıldan yıla artmaktadır

Hazar Denizi'nin kıyıdaş ülkelere ve özellikle petrol ve kimya sanayi tesisleri ve diğer işletme ve fabrika atıklarla kirlenmesi, gelecek nesiller için bir risk taşımaktadır(Okmen, 2001: 235-249). Esasen okyanuslara çıkışı olmayan, 371 bin km²'lik yüzölçümüyle bir iç deniz hüviyetindeki Hazar Denizinin zengin

bir flora ve faunası bulunmaktaydı³. Akdeniz'den de daha düşük bir rakımda yer alan bu denizi besleyen İdil, Ural ve Terek gibi Irmaklar da Rusya Federasyonu ve Kazakistan'da, ne yazık ki bir hayli kirlenmiş şekilde Hazar Denizi'ne ulaşmakta eskisi kadar oksijen taşımamaktadır.⁴ İran'dan çıkıp ve Türkmenistan'ı kat ederek Hazar'ı besleyen ve Etrek Irmağı ile İran'daki Gürgen'in debisi ise, artan nüfus ve küresel ısınmanın yarattığı buharlaşma sonucu günden güne azalmaktadır. Bütün bunlara rağmen Hazar Denizi, tuzluluk oranı bakımından biyoçeşitliliğe imkân verecek ölçüde %1,2 (12 g/l) ile pek çok denizden daha düşük bir tuzluluk oranına sahiptir.

Hazar Denizi'ndeki kirliliğin bir diğer sebebi de Çeçenistan'da muhalif veya Rusya yanlısı "savaş lordları"nın petrol boru hatlarından çaldıkları ve basit rafinerilerde işleyerek motorin ve benzine dönüştürdükleri atıkların dereler ve ırmaklar yoluyla taşınmasıdır (<https://www.lehman.edu> > Day02-Research > R... Russia: Environmental Issue Erişim Tarihi: 2 Eylül 2023). Günümüzde Azerbaycan, petrol ve gaz sahalarının ve boru hatlarından sızıntılarının yarattığı kirlilik ile mücadele etmektedir. Artan nüfus sebebiyle Bakü, Sumgayt gibi şehirler başta olmak üzere yerleşim birimlerinden 3,78 milyon ton atık Hazar Denizi'ne boşaltılmaktadır. Son yıllardaki 1.56 milyon ton atığın arıtma tesislerinin geçirilerek denize verildiği belirtilmektedir. Yeni açılan sahalarda petrol üretiminde ve boru hatlarıyla naklinde ileri teknolojilerin kullanılması, eski saha ve hatların rehabilitasyonu daha düşük kirlilikle sonuçlanmaya başlamıştır. En eski üretim ve işleme sahalarından olan Abşeron yarımadası, Bakü ve Sumgayt'taki petrolle kaplanmış alanların temizlenmesi, su havzalarında kısmen arıtılmanın başlaması ve ağaçlandırma çalışmalarının yapılması, özellikle şehirlerinde çevre şartlarının iyileştirilmesini sağlamıştır.

Hazar Denizi, XX. yüzyılın sonlarına kadar sadece Sovyetler Birliği ile İran'ın sahilinde olduğu konumda idi. Ancak Sovyetler Birliği'nin 19 Ağustos 1991 tarihindeki dağılmasında sonra Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya Federasyonu ve Türkmenistan olmak üzere beş kıyıdaş devlet ortaya çıkmıştı. Hazar Denizi'nin enerji kaynaklarının zenginliği bakımından 48 milyar varil petrol, 292 trilyon metreküp doğalgaz rezerviyle dünyada ikici sırada yer alması (Ülger ve Erol, 2019: 852), kıyıdaş ülkeler arasında statüsünün göl ya da deniz şeklinde belirlenmesi hususu sürekli tartışılmış, karasuları, münhasır ekonomik

³ Hazar Denizi'nin uzunluğu 1204 km, en derin yeri Azerbaycan'da Lenkaran açıklarında 1200 metre ve en sığ yeri ise Rusya Federasyonu'nda İdil Irmağı'nın denizle bulunduğu alanlardır (Kedikli ve Çiçek 2020: 78).

⁴ "Hazar Denizi'ne, İdil Irmağı'yla yılda 10.2 milyar m³ kirli su taşınmaktadır. Kür Irmağı'nın sularıyla da 522 milyon m³ kirli atık Hazar'a karışmaktadır. Ermenistan ve Gürcistan'ın Kür ve Aras Irmaklarıyla Hazar Denizi'ne boşaltılan atıklarının miktarı 497 milyon m³'tür. Azerbaycan'da ise Hazar Denizi'ne 3.000 tondan fazla petrol ürünü, 28.000 ton kanalizasyon atığı, 74.000 ton sülfat, 315.000 ton klorit, 25 ton fenol ve asitfenik boşaltılmaktadır (Sanal, 2001:24)".

bölge ve deniz yetki alanları konusunda bir türlü anlaşma mümkün olmamıştı. Azerbaycan'ın Hazar Denizi'nde Şahdeniz yataklarından petrol ve gaz çıkarması, Kazakistan'ın da bir an önce Hazar Denizi'nin statüsünün belirlenmesi arzusu, sonunda sahildar beş ülkenin deniz tabanının paylaşımı dışında anlaşmasıyla neticelenmiştir. Uzun süren müzakerelerden sonra Kazakistan'ın Atrau şehrinde 12 Ağustos 2018'de imzalanan 24 maddelik Hazar Denizinin Statüsü Sözleşmesiyle (Caspian Sea Convention)" 1921 ve 1941 yıllarında Sovyetler Birliği ile İran arasındaki eski sözleşmenin hükümlerini de ortadan kaldırmıştır. Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya Federasyonu ve Türkmenistan Hazar Denizi'ni, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesine göre deniz veya göl olarak tanımlanmamış, "özel statüye tabi deniz" şeklinde belirlemişlerdir. Bu anlaşmayla, sahildar ülkeler için kıyıda 15 deniz mili genişliğindeki alan, karasuları, 10 deniz mili ise münhasır ekonomik bölge olarak kabul edilmiştir. 25 milin ötesindeki alanlar ise ortak kullanım alanı olarak kabul edilmiştir (Özkan, 2023: 239).

Hazar Denizinin Statüsü Sözleşmesinin tanımlar kısmında;

'Hazar Denizinin Ekolojik Sistemi' – "Hazar Denizi'ndeki ve denizin yakınlığından etkilenen ülke kısımlarındaki insanlar da dâhil olmak üzere hava, su ve biyolojik organizmaların etkileşen bileşenleri" olarak tanımlanmıştır. Ayrıca günümüz gerçekliği olarak 'Kirlilik' – biyolojik kaynaklar ve deniz hayatı için zararlı olma, insan sağlığı için tehlikeler oluşturma, sudaki biyolojik kaynakların toplanması ve denizin diğer meşru kullanımları da dahil olmak üzere, denizcilik faaliyetlerine engel olma, deniz suyunun kullanılma kalitesinin bozulması ve güzelliğinin azaltılması gibi zararlı etkilere yol açan veya yol açması ihtimali olan maddelerin, organizmaların veya enerjinin Hazar Denizinin ekolojik sistemine insan tarafından, doğrudan veya dolaylı olarak deniz çevresine getirilmesi" şeklinde yer almıştır. 24 maddelik Hazar Denizinin Statüsü Sözleşmesinin 3. Maddesi "Taraflar Hazar Denizi'ndeki faaliyetlerini aşağıdaki ilkelere uygun olarak yerine getireceklerdir" denildikten sonra bu maddenin 13. fıkrasında "Kirlenilen Tarafın Hazar Denizi'nin ekolojik sistemine neden olduğu zararlardan dolayı hukuki sorumluluğu"nun bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca aynı sözleşmenin 14. fıkrasında da "Hazar Denizi çevresinin korunması, muhafaza edilmesi, iyileştirilmesi ve biyolojik kaynakların rasyonel kullanımı"na da atıf yapılmıştır. 15. fıkrada ise "Ekoloji ve muhafaza etme alanındaki bilimsel araştırmaların kolaylaştırılması ve Hazar Denizi'nin biyolojik kaynaklarının kullanımı"na vurgu yapılmıştır.

Bu antlaşmanın en önemli yanlarından biri de Hazar Denizinden gaz ve petrol boru hatları geçirdikleri (Trans Hazar Boru Hatları) takdirde ekolojik yapıya zarar vermeyeceklerini karar altına almış olmalarıdır (Ülger ve Erol, 2019: 861).

Nükleer Kirlilik

Ermenistan’nda, Sovyetler Birliği döneminde ilki 1976 yılında, ikincisi 1980 yılında inşa edilen iki adet 408 MW güce sahip VVER-440/230 tipi Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ve diğer bölge ülkeleri için nükleer sızıntıya sebep olabilecek risk taşıyan reaktör bulunmaktadır. Söz konusu Metzamor Nükleer Santralindeki reaktörler, 1988 Ermenistan Spitak depreminde zarar görmemiş olsa da eski teknoloji ile yapılmış ve ekonomik ömrünü tamamlamış olduğu ancak bir kısım iyileştirmeler ile 2026’ya kadar faaliyetini sürdüreceği belirtilmektedir. Ermenistan’ın Metzamor şehrindeki güvenlik kaygıları yüksek olan nükleer santral Türkiye sınırına 16 km, Erivan’a 32, İğdır’a 30 Kars’a ise 100 km mesafededir. Deprem bölgesinde fay hatlarına yakın yerde yapılması, tasarımındaki yetersizlikler ve bölgedeki su kaynaklarına radyoaktif sızıntıya yol açma ihtimali VVER-440’ın nükleer santral hakkındaki kaza halinde tereddütler oluşturmaktadır. Ermenistan, enerji ihtiyacının %27’sini bu santraldan karşılamaktadır(<https://www.trthaber.com> Türkiye Ermenistan’daki nükleer Erişim Tarihi: 30.08.2023) Azerbaycan’da radyoaktif maddeler kadar tehlikeli ağır metaller, petro-kimya ürünleri ile flor ve diğer zehirli ağır metallerle kirlenmiş eski Abşeron bölgesi gibi yerlerdeki temizleme ve sağlıklı dönüşüm çalışmalarına hız verilmelidir.

Hava Kirliliği

Sovyetler Birliği’nden ayrılışının üzerinden 32 yılı geride bırakan Türk cumhuriyetleri gelişmekte olan ülkeler kategorisindedir. Azerbaycan ve diğer Türk cumhuriyetlerinde enerji, sanayi, tarım, ulaşım gibi alanlardaki faaliyetler çevreyi olumsuz yönde etkilemektedir. Ancak ekonomik büyüme ve sosyal refah için sözü geçen sektörlerde bu tür yatırımların yapılması da zorunluluktur. Bir kısım ülkelerce 1999 ‘da imzalanan Kyoto Protokolü, sera gazı emisyonlarını 2008-2012 dönemi için ortalama % 5.2 oranına düşürmelerini şart koşmuştu. 2015 yılında Paris’te imzalan “İklim Anlaşmasıyla ise küresel ısınmaya ve çevre kirliliğine yol açan sera gazları salınımının (altı gaz: karbon dioksit, metan, nitroz oksit, kükürt heksaflorür, HFC’ler ve PFC’ler) düşürmesi bir nevi zorunlu taahhüt olarak açıklanmıştı. Oysa Rusya Federasyonunda kişi başına metrik 11,5 -12’lerden Almanya’da da 8,5, 9 civarından hiç aşağı düşmemiştir. Azerbaycan’da %45 artmasının en büyük sebebi petrol ve doğal gaz gibi fosil temelli kaynaklara dayalı enerji üretimi ile trafiğe çıkan araç sayısı ve ulaşım yoğunluğuyla ilgilidir. Azerbaycan`da 2000-2018 yılları arasında enerji sektöründen kaynaklanan metan emisyonları %182 oranında artış göstermiştir. 2000 yılında 12-13 milyon ton civarında olan metan gazı 2020 yılında 36 milyon tona ulaşmıştır(Nesirov, Elçin,

2021: 46). Bu artış tarım sektöründen %35, atık sektöründe ise %71 oranında olmuştur (Nesirov, Elçin, 2021: 55). Ancak kişi başına düşen metrik salınım miktarı milyon ton olarak yatay bir seyir izlemekte ve dünya ortalamalarının altındadır.

	1995	2000	2010	2015	2018
Azerbaycan	4,3	4,1	3,4	3,4	3,5

Küresel Atmosfer Veri Tabanı (Edgar)'dan alınmıştır.

Özellikle kış aylarında Bakü, Sumgayıt, Ali Bayramlı ve Gence gibi şehirlerde artan metalürji ve petro-kimya tesislerinden kaynaklanan hava kirliliği için önlemler alınması ihtiyaç haline gelmiştir. Bu tesislerde atık yönetiminde çevreci teknolojilere geçilerek yeniden dönüşümü sağlayacak tesisleşmeye gidilmesi uygun olacaktır (Zengin ve Arabhanova, 2009: 13).

Toprak Kirliliği ve Ormanların Durumu

Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında bazı büyük şehirler dışında Baltık ülkelerinde olduğu gibi en küçük yerleşim birimlerine kadar uzanan bir doğalgaz ağı yoktu. Şiddetli kış şartlarında ülkede bulunan %12 civarındaki orman varlığı halkın yakacak ihtiyacı sebebiyle bir miktar azalmışsa da doğalgaz hatlarının giderek yaygınlaşması ve ağaçlandırma faaliyetleri ile bu açık kapatılmaya çalışılmaktadır. Ülkedeki hayvancılık faaliyetleri de orman örtüsüne zarar vermektedir. Azerbaycan'da 10 Milli Park, 10 Doğa Koruma Alanı ve 24 Doğa Koruma Bölgesi bulunmaktadır. Azerbaycan'da nüfusun özellikle genç kesimindeki şehirleşme eğilimi, tarım faaliyetlerinde bir miktar iş gücü kaybına yol açmıştır. Ancak 2020 yılında şehir nüfusunda %2,2 azalma; kırlık alan nüfusunda %2,6'lık bir artış gözlenmiştir. Nüfusun %47.23 (4 755 100 kişi), köylerde, %52,77'si (5 312 000) şehirlerde yaşamaktadır(Nesirov, Elçin, 2021: 18). Buna rağmen tarımda %6'lık bir iş gücü kaybı ortaya çıkmıştır. (Nesirov, Elçin, 2021: 19).

Sayım Yılları	Toplam Nüfus	Kırlık Alan Nüfusu	Kırlık Nüfus Oranı	Şehir Nüfusu	Şehir Nüfus Oranı
1990	7 131 900	3 284 600	46.05	847 300 3	53.94
2000	8 032 800	3 925. 500	48.87	4 107 300	51.13
2010	8 997 600	4 222 700	46.93	4 774 900	53.07
2020	10.067 100	4 755 100	47.23	5 312 000	52.77

Azerbaycan'nın 1,7 milyon hektar ekilebilir topraklarının 2019 yılı itibari ile %62,4'nü tahıllar ve baklagiller; %7,6'sını endüstri bitkileri, %8,6'sını patates, sebze

ve bahçe bitkileri ve %21,4'nü ise yem bitkileri oluşturmaktadır. Artan nüfusa paralel olarak tarım faaliyetlerinde de %30'a yakın bir artış kaydedilmiştir. Bunda, giderek bilinçli tarımın ve Sovyetler Birliği döneminden kalma aşırı gübre ve ilaçlamadan kaynaklanan toprakların ıslahı, sulama ve modern tarım teknolojilerinin rolü kadar, "həlg teserrüfatları"ndaki idari ve ekonomik düzenlemelerin de olumlu etkisi olduğu muhakkaktır. Özellikle tarımda ayçiçeği ve şeker pancarı gibi endüstri bitkilerindeki artış, dikkati çekmektedir. Bütün bu gelişmelere rağmen tarımın gayri safi milli hasıladaki payı, %16,1 iken, 2020 yılında %5.4'e düşmüştür (Nesirov, Elçin, 2021: 23). Karabağ'da yıllardır Ermenilerce istismar edilen atıl tarım toprakları mayınlardan temizlendiği ve planlanan eko-tarım ile akıllı yerleşim birimleri inşa edildiği takdirde ülkede gözle görülür bir üretim fazlası ve ekonomik kalkınmanın gerçekleşebileceği öngörülebilir. Sumgayıt ile Bakü Abşeron'daki petrol ve türevlerince kirlenmiş alanları temizlenmesi faaliyetlerindeki ilerlemenin hız kazanması gerekmektedir. Azerbaycan'da çevre ile ilgili Toprağın Kullanımı Kanunu, Ekolojik Güvenlik Hakkında Kanun, Atmosferik Havayı Koruma Hakkında Kanun, Orman Kanunu gibi pek çok hukuki düzenleme yapılmıştır. Bilgiye ulaşma yollarının kolaylaşması, eğitim imkanlarına hatta ekoloji derslerinin orta öğrenime kadar yer almasına rağmen Azerbaycan'da iklim değişiklikleri, ekonomik gelişme, nüfus yoğunlaşması, halkın gelir seviyesinin yükselmesi sebebiyle tüketim de artmış; atıkların fazlalaşması çevrenin kirlenmesi sonucunu doğurmuştur.

SONUÇ

Azerbaycan'da çevre algısı, özellikle şehirlerde ve öğrenim görmüş kesimlerde bütün dünyada olduğu gibi giderek önem kazanmakta ve bilinçli bir konuma evirilmektedir. Bağımsızlıklarının üzerinden otuz yılı geride bırakmış olan Türk cumhuriyetlerinden Azerbaycan'da da mevcut ekosistemleri koruma, çevreye karşı duyarlılık gösterme, milletleşme süreciyle paralel olarak gelişmektedir. Sovyetler Birliği döneminden kalma siyaset yapma ve yönetme anlayışında olan ve çevre konularında daha yavaş hareket eden diğer cumhuriyetlerdeki bazı liderler ve yakın çevresi ülkelerindeki resmi ve yazılı basında olmasa da özel görüşme ve sohbetlerde bu konuyla ilgili olarak ciddi bir eleştiriye maruz kalmaktadır. Geniş halk yığınlarında ise geleneksel kültürün aksine "homosoyetikus/Sovyet insanı" anlayışının iz düşümü gibi görülebilecek çevreye duyarsız ve kayıtsız kalmayı toplumsal bir davranış şeklinde maskeleyen "her istediğini yapma boşluğuna düşmüş tahripkâr "lünpen" davranışlar gösterme eğilimi henüz terkedilmiş değildir. Bunda ekonomik ve teknolojik imkânsızlıklar kadar, kolhoz ve sovhoz ekonomisine sahip, her şeyi devletten bekleyen komünal yaşama biçimi ile eğitimsizlik ve bilgi toplumunun saygıdeğer bir üyesi olamamanın getirdiği eski alışkanlıklar da önemli

yer tutmaktadır. Ekolojik yıkıma varan Sovyetler Birliği dönemi mirasına karşı birkaç nesildir bastırılmış ve sindirilmiş bir tepkisizliği Türk cumhuriyetleri vatandaşlarının sosyal psikolojisinde gözlemlemek mümkündür. Ancak, Hazar Denizinin batısındaki Türk cumhuriyetlerinden, Azerbaycan'da küresel ısınma, iklim değişikliği sonucunda ortaya çıkan yetersiz su sorunu, kuraklık, artan nüfus, dikkate alındığında gelecek on yıllarda Kür, Aras, Salyan gibi sınır aşan suların kirliliğinin giderilmesi ve atık yönetimi konusunda kaynak ve geçiş ülkeleriyle ciddi müzakerelerin yapılması ve uygulanabilir bir anlaşmaya varılması gerekmektedir. Batı Türkistan'da yer alan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan gibi ülkeler, vatandaşlarının geleceği için hayati önem taşıyan sınır aşan ırmaklardaki suyun salınımı, miktarı, kullanımı ve güvenliği için Almatı'da 18 Şubat 1992'de "Ortak Su Kaynaklarının Korunması ve Yönetiminde Devletlerarası İşbirliği" anlaşmasını imzalamışlardır. Ayrıca, bu anlaşmanın uygulanması ve gözetimi için de Devletlerarası Su Yönetimi İşbirliği Komisyonunu (Interstate Coordination Water Management Commission/ICWMC) kurmuşlardır. Azerbaycan da bahse konu kaynak ve geçiş ülkeleriyle bu tür işlerlik kazanacak bir gözetim mekanizması kurabilir. Azerbaycan'ın devlet yönetiminin siyasi, kültürel, bilimsel şuuru ile tarihi Karabağ zaferi sonrasında, gayri milli hasılasındaki artışla, mevcut çevre sorunlarının da üstesinden gelebilecek imkân ve kabiliyetlere de sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynaklar

- Altstadt, Audrey L. (1992: 15) *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule* Hoover Institution Press, Stanford University,
- Bilgin, Kamil Ufuk- Hesenov, Mürteza, (2002), “Azerbaycan’da Kamu Yönetiminde Yerel Yönetimlere İlişkin Demokratik Gelişmeler”, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Edirörl: Emine Gürsoy-Naskali- Erdal Şahin, Haarlem: Sota.Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, s. 399-410.
- Farda, İmanov., Alakbarov, Adishirin., Rajabov, Rustam., Nuriyev, Anar (2015). “Water Security of the Azerbaijan Republic: current situation and perspectives”, *Hydrological Sciences and Water Security: Past and Future (Proceedings of the 11th Kovacs Colloquium, Paris, France, June 2014)* IAHS Publ. 366.
- <https://www.aa.com.tr> > azerbaycan-cephe-hatti > isgal.. (Erişim Tarihi: 28 Ağustos 2023).
- <https://files.preslib.az> > remz > pdf > atr_kons(Erişim Tarihi: 28 Ağustos 2023).
- <https://www.fao.org> > faolex Azerbaijan - Country Profiles, (Erişim Tarihi: 21.09.2023)
- <https://www.trthaber.com> Türkiye Ermenistan'daki nükleer Erişim Tarihi: 30.08.2023
- Josephson Paul, Dronin Nicolai, Mnatsakanian Ruben, Cherp Aleh, Efremenko Dmitry and Larin Vladislav, (2013) *An Environmental History of Russia*, Cambridge-New York, CUP, , 347 p.
- Bilgin, Kamil Ufuk- Hesenov, Mürteza, (2002), “Azerbaycan’da Kamu Yönetiminde Yerel Yönetimlere İlişkin Demokratik Gelişmeler”, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Edirörl: Emine Gürsoy-Naskali- Erdal Şahin, Haarlem: Sota.Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, s. 399-410.
- Josephson Paul, Dronin Nicolai, Mnatsakanian Ruben, Cherp Aleh, Efremenko Dmitry and Larin Vladislav, (2013) *An Environmental History of Russia*, Cambridge-New York, CUP, , 347 p.
- Kedikli Umut ve Çiçek Yaşar, (2020), “Bölgesel ve Küresel Güçlerin Enerji Politikalarının Hazar ‘Denizi’ Uyuşmazlığına ve Çözümüne Yansımaları”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 4(2), s. 76-120.
- Nesirov, Elçin, (2021), *Azerbaycan’da Sürdürülebilir Tarım ve Çevre İlişkisi*, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.

- Nicholas B. Breyfogle “Desiccated Steppes: Droughts and Climate Change in the USSR, 1960s–1980s”, *Eurasian Environments: Nature and Ecology in Imperial Russian and Soviet History* Editör: Nicholas B. Breyfogle, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.pp. 75-94.
- Okmen, Mustafa, (2001) “Türkmenistan'da Çevre Sorunları” *Avrasya Dosyası VII(2)*, 235-249
- Özkan Selcen, (2023), “Türkmenistan'ın Çevre Kirliliği” *İktisadi-İdari Bilimlerde Güncel Araştırmalar* Editör: Mustafa Mete, Aytaç Toptaş, Yahya Katı, Ankara: Gece Kitaplığı, 225-243.
- Sanal, Recep, (2001), “Türk Cumhuriyetleri’ndeki Çevre Sorunları Üzerine Bir İnceleme,” *Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayını*, Ankara, Ocak 2001, s. 24
- Sertyeşilişik, Egemen ve Ceylan, Mehmet Akif (2017), “Azerbaycan’ın Su Kaynaklarının Ekonomi Politikası Political Economy Of Azerbaijan’s Water Resources” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*,
- Teichmann, Christian, (2018), “Leviathan on the Oxus: Water and Soviet Power on the Lower Amu Darya, 1920s–1940s” *Eurasian Environments: Nature and Ecology in Imperial Russian and Soviet History* Editör: Nicholas B. Breyfogle, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.pp. 97-112.
- Ülger, İrfan Kaya ve Erol, Merve, (2019), “Aktau Hazar Denzinin Statüsü Sözleşmesi Arka Planı ve Temel Hükümleri”, *Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, 26-27 Ağustos 2019 Adıyaman*, 850-861.
- Zengin, Eyüp ve Öztaş, Cemal, (2007) “Azerbaycan’da Kıyı ve Deniz Kirliliği”, *Çevre ve Politika: Başka Bir Dünya Özlemi*, (Ed. Ayşegül Mengi), İmge Kitabevi, Ankara, , s. 253-274.
- Zengin, Eyüp ve Arabhanova, Rena, (2009), Bölgesel Çevre Sorunları ve Azerbaycan: Ülkeyi Etkileyen Önemli Çevre Sorunları ve Çözüm Çalışmalarında İşbirliği Arayışları *Avrasya Etüdları 35/2009-1 (7-32)*

Bölüm 52

**Aksaray Şehrinde Nüfusun Gelişimi ve Bu
Gelişimde Rol Oynayan Etmenler
(1990-2022)**

Evren EKİZ¹

¹ Arş. Gör. Dr.: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.
eekiz@aku.edu.tr ORCID No: 0000-0003-3701-9955

ÖZ

Aksaray şehri, İç Anadolu Bölgesi'nin Konya Bölümü'nde ve önemli karayollarının kesişme noktasında yer almaktadır. Son yıllarda hızla gelişen şehir, nüfus hareketlerinin görüldüğü bir merkez haline gelmiş durumdadır. Bu çalışmada Aksaray şehri nüfusunun 1990-2022 yılları arasındaki gelişimi ve bu gelişimde rol oynayan etmenlerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda güncel veri ve bilgiler beşeri coğrafya metodolojisi içerisinde ele alınarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler neticesinde Aksaray şehri nüfusunun artış yönünde bir seyir izlediği görülmüştür. Nitekim şehir, tüm sayım dönemlerinde nüfusunu arttırmıştır. Bu artışın ortaya çıkmasında; idari fonksiyon, sanayi faaliyetlerine yönelik yatırımlar, ulaşım imkânları, eğitim, sağlık ve hizmet sektörlerinde yaşanan gelişmelerin etkili olduğu düşünülmektedir. Şehrin gelişim trendini devam ettireceği öngörülmekte olup, bu trende uygun şehir planlamasının yapılması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aksaray, Nüfus, Ekonomi

GİRİŞ

Farklı tanımları olmakla birlikte nüfus, belirli bir zaman diliminde, sınırları belli bir alanda yaşayan insan sayısını ifade etmektedir (Doğanay vd., 2011). Nüfus beşeri coğrafya çalışmalarının önemli konularından birini oluşturmaktadır. Beşeri coğrafyanın alt dallarından biri olan nüfus coğrafyası; nüfusun büyüklüğünü, zaman içerisinde gösterdiği gelişim ve değişimi, mekânsal dağılımını, bu dağılımı etkili olan coğrafi faktörler ile nüfus mekân etkileşimini ortaya koymaya çalışmaktadır (Sertkaya Doğan, 2021; Yağız ve Sertkaya Doğan, 2023).

Varoluşundan itibaren insanların belirli bir sahaya bağlı olarak küçük veya büyük gruplar halinde yaşadığı görülmektedir. Yerleşilen bir sahanın sunduğu olumlu ve olumsuz şartlar o sahanın nüfus miktarını ve o sahada meydana gelebilecek nüfus hareketlerini doğrudan etkilemektedir (Doğan, 2009). Bir bölgede yaşayan nüfusun az veya çok oluşu, yoğunluğu, kadın-erkek nüfus oranı gibi nitelikleri, o bölgenin doğal ve beşeri çevre özellikleriyle yakından ilgilidir (Zaman ve Coşkun, 2008).

Şüphesiz şehirler yüksek nüfus yoğunluğuna sahip kalabalık yerleşmelerdir (Göney, 1984). Bu yerleşmeler aynı zamanda sosyo-ekonomik anlamda gelişmiş, sanayi ve teknolojik imkânlar bakımından önde gelen merkezlerdir (Sertkaya Doğan, 2009). Bu özellikler şehirleri nüfus bakımından hareketli yerler haline getirmektedir.

Aksaray ili İç Anadolu Bölgesi'nin Konya Bölümü içerisinde yer almaktadır. Yüzölçümü 7659 km² (<https://www.harita.gov.tr/>) olan ilin kuzeyinde Kırşehir ve Ankara, doğusunda Nevşehir, güneydoğusunda Niğde, güneyinde ve batısında Konya, kuzeybatısında Tuz Gölü bulunmaktadır (Şekil 1).

Aksaray, iklim şartları bakımından karasal iklim özellikleri göstermektedir. Bu bağlamda yaz ayları sıcak ve kurak, kış ayları soğuk ve kar yağışlı geçmektedir. Yağışların yıl içerisindeki dağılımı ele alındığında İlkbahar ve Kış ayları ön plana çıkmaktadır. Ayrıca yıllık ve günlük sıcaklık farklarının fazla olduğu görülmektedir (Eğri, 2013).

Sahanın ekonomik yapısına bakıldığında tarım, hizmet ve sanayi sektörlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Temel ve Yapar Saçık (2019) tarafından hazırlanan çalışmada 2004 yılında Aksaray’da gayrisafı yurtiçi hasıla (GSYİH) içinde hizmet sektörünün %43,8, tarım sektörünün %28,3 ve sanayi sektörünün %15,3’lük paya sahip olduğu, 2017 yılında hizmet sektörünün %1 kadar azaldığı, tarım sektörünün yaklaşık %6 azalarak %22,6’ya gerilediği, sanayi sektörünün ise yaklaşık %8’lik bir artışla %23,1’e yükseldiği aktarılmıştır. Bu durum sahada sanayi faaliyetlerine yönelik yatırımların arttığını göstermektedir.

Aksaray şehri D-300 ve E-90 gibi önemli karayollarının kesişme noktasında yer almaktadır. Ulaşım fonksiyonunun gelişmesini sağlayan bu durum aynı zamanda sanayi, ticaret ve hizmet gibi sektörlerin gelişmesine de katkı sağlamaktadır.

Eğitim alanında yaşanan gelişmeler de Aksaray’ın şehrsel gelişimi açısından önem arz etmektedir. Özellikle 2006 yılında kurulan Aksaray Üniversitesi’nin şehre sosyo-ekonomik açıdan büyük bir değer kattığı aşikârdır.

Önemli karayollarının kesişme noktasında yer alması, 1989 yılında il olmasının ardından elde edilen idari fonksiyon, artan sanayi yatırımları, eğitim ve sağlık alanında yaşanan gelişmeler gibi pek çok faktör Aksaray’ın şehrsel gelişimine hız kazandırmıştır. Bu durum aynı zamanda nüfus gelişimi üzerinde de etkili olmuştur. Bu yapı Aksaray şehrinin çalışma konusu olarak tercih edilmesini sağlamıştır.

İlgili literatür incelendiğinde Aksaray ve çevresini kapsayan çeşitli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda; Aksaray merkez ilçenin nüfus ve yerleşme özellikleri (Dinç, 2000), Aksaray şehir nüfusunun artışında üniversitenin rolü ve önemi (Ateş ve Utkan, 2016), 1927 nüfus sayımına göre Aksaray vilayetinin nüfus özellikleri (Öztürk, 2018), Aksaray Ovası’nın beşeri ve ekonomik coğrafyası (Arıbaş, 2002), Aksaray şehirde değişim ve dönüşüm süreçlerinin mekânsal dağılımını tetikleyen nedenler (Arıbaş, 2009), Aksaray kent coğrafyası (Eğri, 2013), Aksaray şehrinin kent modellemelerindeki yeri (Baylak ve Taş, 2021), Aksaray şehrinin iktisadi tarihi (Gül, 2013), Aksaray ilinin dinamikleri (Eskin vd., 2017), Karaman ve Aksaray illerinin sosyo-ekonomik göstergeleri bakımından karşılaştırılması (Temel ve Yapar Saçık, 2019), Aksaray’ın vilayet ve kaza olduğu dönemlerin siyasi ve ekonomik açıdan

değerlendirilmesi (Can, 2022) gibi konuları ele alan çalışmaların yapıldığı görülmektedir.

Literatürde bulunan çalışmalara bakıldığında saha nüfusunun farklı dönemlerde, farklı çalışmalar içerisinde ele alındığı görülmektedir. Bu çalışmada güncel veri ve bilgilerin coğrafi bakış açısı ile ele alınması ve bu doğrultuda değerlendirilmesi planlanmaktadır. Bu bağlamda çalışma, Aksaray şehri nüfusunun 1990-2022 yılları arasındaki gelişimi ve bu gelişimde etkili olan etmenleri ortaya koymayı amaçlamaktadır.

MATERYAL VE METOT

Çalışmada Aksaray şehrinin nüfusunda meydana gelen değişim ve gelişimi ortaya koymak amacıyla 1990 ve 2000 yılları arasındaki nüfus verileri için Genel Nüfus Sayımları (Devlet İstatistik Enstitüsü/DİE), 2007 yılı ve sonrası için Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'nden (Türkiye İstatistik Kurumu/TÜİK) elde edilen veriler kullanılmıştır. Bu veriler çalışmanın amacına uygun olarak düzenlenip tablo, şekil ve grafiklere dönüştürülmüştür. Akabinde tüm sonuçlar beşeri coğrafya metodolojisi içerisinde değerlendirilerek yorumlanmış, nüfusun gelişimi üzerinde etkili olan etmenler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu süreçte Microsoft Excel ve Word programlarından yararlanılmıştır.

AKSARAY ŞEHRİNİN NÜFUS GELİŞİMİ

1990-2007 Dönemi

Uzun yıllar boyunca Niğde iline bağlı bir ilçe olan Aksaray 1989 yılında Niğde'den ayrılarak il statüsü kazanmıştır. İl statüsünün kazanılması ile birlikte idari anlamda bir takım değişiklikler yaşanmıştır. 1985 yılı nüfus sayımlarında ilçe olan Aksaray, 1990 yılı nüfus sayımlarında merkez ilçeye birlikte 7 ilçeyi bünyesinde barındıran bir il olmuştur. Bu bağlamda Niğde iline bağlı bir ilçe olan Ortaköy, Ankara ili Şereflikoçhisar ilçesine bağlı olan Sarıyahşi ve Ağaçören kasabaları ile Aksaray merkez ilçe yönetiminde olan Güzelyurt, Güllağaç ve Eskil kasabaları ilçe yapılarak Aksaray iline katılmıştır (Arıbaş, 2002).

Bu durum başta yönetim sahası ve şehirleşme olmak üzere nüfus özellikleri bakımından çeşitli değişim ve gelişimleri de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle burada Aksaray ilçesi özelinde 1990 yılı ve öncesi nüfus verilerinin kısaca değerlendirilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir (Tablo 1).

Tablo 1: Aksaray ilçesinin 1965-1990 yılları arasındaki nüfus gelişimi

Yıllar	Toplam Nüfus	Şehir Nüfusu	Kır Nüfusu
1965	135.756	24.414	111.342
1975	179.947	45.564	134.383
1985	230.250	81.056	149.194
1990	189.256	90.698	98.558

Kaynak: DİE ve TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Tablo 1'e bakıldığında 1965 yılında Aksaray'da 135.756 kişinin yaşadığı, bunun 24.414'ünün ilçe merkezinde, 111.342'sinin köy ve kasaba gibi kırsal yerleşmelerde ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde kırsal nüfusun şehir nüfusuna oranla 4,5 kat daha fazla olduğu görülmektedir. Oransal olarak değişiklikler yaşanmakla birlikte kırsal nüfus, tüm sayım dönemlerinde şehir nüfusundan daha fazla paya sahip olmuştur. Bu dönemde ekonomik olarak tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin ön planda olduğunu söylemek mümkündür.

1965-1985 yılları arası ele alındığında nüfusun gelişim seyrinin artış yönünde olduğu, 1990 yılında ise bu seyrin tersine döndüğü ve nüfusun önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında Aksaray'ın 1989 yılı itibarıyla il olmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda Aksaray ilçe sınırları içerisinde yer alan Güzelyurt, Gülağaç ve Eski kasabaları ilçe yapılarak Aksaray iline bağlanmıştır. Dolayısıyla ilçe nüfusu azalmıştır.

İl olduktan sonra gerçekleştirilen ilk nüfus sayımı olan 1990 yılı genel nüfus sayımında Aksaray'ın toplam nüfusu 326.399 kişi olarak belirlenmiştir. Bu nüfusun 144.127'sinin il ve ilçe merkezlerinde, 182.182'sinin kırsal kesimde yaşadığı tespit edilmiştir. Şehirlerde yaşayan nüfus bakımından Aksaray 90.698 kişi ile ilk sırada, 19.612 kişi ile Ortaköy ikinci sırada, 16.462 kişi ile Eski üçüncü sırada yer almaktadır.

2000 yılı nüfus verilerine bakıldığında Aksaray'ın toplam nüfusu 396.084 kişi olarak görülmektedir. Bu nüfusun 200.216'sı şehirlerde, 195.868'i kırsalda yaşamaktadır. 2007 yılına gelindiğinde ise ilde yaşayan nüfusun 366.109'a gerilediği görülmektedir. 2007 yılında şehirli nüfus 204.808 iken, kırsal nüfus 161.301'dir.

Aksaray merkez ilçeye ait veriler ele alındığında 1990 yılında toplam nüfusun 189.256 olduğu, bu nüfusun 90.698'nin şehirde, 98.558'inin kırsalda yaşadığı görülmektedir. İl genelinde olduğu gibi kırsal nüfusun, merkez ilçe nüfusu içindeki payı daha yüksektir. 1990 yılından itibaren Aksaray şehirde nüfusun istikrarlı bir şekilde arttığı görülmektedir (Tablo 2).

Tablo 2: Aksaray merkez ilçenin 1990-2007 yılları arasındaki nüfus gelişimi

Yıllar	Şehir Nüfusu	Kır Nüfusu	Toplam Nüfus
1990	90.698	98.558	189.256
2000	129.949	106.611	236.560
2007	151.164	92.872	244.036

Kaynak: DİE ve TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Tablo 2'ye bakıldığında şehir nüfusunun 1990 yılı nüfus sayımına göre %43,2 artışla 2000 yılında 129.949'a ulaştığı görülmektedir. 10 yıllık süre zarfında 39.251 kişi artan nüfus, yıllık ortalama %4,32 oranında büyümüştür. Bu dönemde Niğde şehrinin yıllık ortalama %4,18, Nevşehir'in %2,87, Kırşehir'in %1,98 oranında büyüdüğü hesaplanmıştır. Bu hesaplamalar, Aksaray şehrinin komşu şehirlere kıyasla daha yüksek bir büyüme oranına sahip olduğunu göstermektedir. Aynı dönemde Türkiye nüfusunun %1,88 oranında büyüdüğü dikkate alındığında Aksaray şehrinin Türkiye ortalaması üzerinde bir büyüme oranına sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

2000 yılı aynı zamanda Aksaray şehri için bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Bu dönemde Aksaray şehrinde yaşayan nüfus ilk kez kırsalda yaşayan nüfusun önüne geçmiştir. Bununla birlikte kırsal nüfus artmaya devam etmiştir.

2007 yılına gelindiğinde nüfusun %16,3 oranında arttığı ve 151.164'e yükseldiği görülmektedir. 2000-2007 yılları arasında şehir nüfusuna 21.215 kişi eklenmiş olup, şehir nüfusu yıllık ortalama %2,33 oranında büyümüştür. 7 yıllık zaman diliminde Niğde şehrinin yıllık ortalama %4,08, Nevşehir'in %2,91, Kırşehir'in %1,9 oranında büyüdüğü hesaplanmıştır. Bu hesaplamalar neticesinde Aksaray şehrinin büyüme oranları bakımından Niğde ve Nevşehir'in gerisinde kaldığı, Kırşehir'i geçtiği görülmektedir. Aynı dönemde Türkiye nüfusunun %0,58 oranında büyüdüğü düşünüldüğünde yine Aksaray şehrinin Türkiye ortalaması üzerinde bir büyüme oranına sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Şehir nüfusunda görülen artış, kırsal nüfusta yerine düşüşe bırakmıştır. 2007 yılında kırsal nüfus Aksaray'ın il olma sürecinden sonra ilk kez azalmıştır.

Aksaray merkez ilçenin toplam nüfusuna bakıldığında tüm sayım dönemlerinde arttığı görülmektedir. 1990 yılında 189.256 olan nüfus, %24,9 oranında artarak 2000 yılında 236.560'a, 2000 yılından itibaren %3,1 oranında artarak 2007 yılında 244.036'ya ulaşmıştır (Tablo 2). 17 yıllık bu süre zarfında şehir ve kır nüfusunun merkez ilçe nüfusu içerisindeki paylarında da değişiklikler yaşanmıştır. 1990 yılı verilerine göre kırsal nüfus merkez ilçe

nüfusunun yaklaşık olarak %52'sini oluştururken, 2000 yılında bu değer yaklaşık %45'e, 2007 yılında ise yaklaşık %38'e gerilemiştir.

Aksaray şehrinde görülen nüfus gelişimini daha iyi ortaya koymak adına komşu şehirlerle kıyaslanarak değerlendirilmesinin oldukça faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu kapsamda yukarıda değinilen ve sosyo-ekonomik açıdan Aksaray ile benzerlikler taşıdığı düşünülen Niğde, Nevşehir ve Kırşehir şehirlerinin 1990-2007 yılları arası nüfus verileri Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Aksaray, Niğde, Nevşehir ve Kırşehir şehirlerinin 1990-2007 yılları arası nüfus gelişimi

Şehir	1990	2000	2007	17 Yıllık Artış (%)
Aksaray	90.698	129.949	151.164	66,66
Niğde	55.035	78.088	100.418	82,46
Nevşehir	52.719	67.864	81.688	54,94
Kırşehir	73.538	88.105	99.832	35,7

Kaynak: DİE ve TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Tablo 3'e bakıldığında seçilen şehirlerin tümünde nüfusun arttığı görülmektedir. Bununla birlikte nüfus artış oranları farklılık göstermektedir. 17 yıllık sürede en yüksek nüfus artışının %82,46 oran ile Niğde şehrinde olduğu, bunu sırasıyla Aksaray %66,66, Nevşehir %54,94 ve Kırşehir'in %35,7 ile takip ettiği görülmektedir. Bu dönemin sonunda en fazla nüfus barındıran şehir Aksaray iken, en az nüfus barındıran şehir Nevşehir'dir.

Aksaray ili ele alındığında ise 17 yıllık zaman diliminde toplam nüfusun arttığı görülmektedir. 1990 yılında 326.399 olan nüfus, %12,16 oranında artarak 2007 yılında 366.109'a ulaşmıştır. 1990-2007 yılları arasında toplam nüfus ve şehir nüfusunun birlikte arttığı, bununla birlikte şehir nüfusunun toplam nüfusa göre çok daha yüksek bir artış oranı ile büyüdüğü görülmektedir.

2008 Sonrası Dönem

Nüfus sayımları 2007 yılı öncesine kadar beş yılda bir yapılırken, bu tarihten itibaren Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'ne geçilmiş ve her yıl yapılır hale gelmiştir. Demografik yapının daha net bir şekilde ortaya konulmasını amaçlayan bu sistem ile il, ilçe, köy ve mahalle gibi yerleşim birimlerinin nüfusu ikamet edilen yere göre kayıt altına alınmaktadır.

2008 yılına gelindiğinde hem il nüfusunun hem de Aksaray şehri nüfusunun artmaya devam ettiği görülmektedir. İl nüfusu ile başlamak gerekirse, 2007 yılında 366.109 olan nüfus, 2008 yılında 370.598'e, 2013 yılında 382.806'ya,

2018 yılında 412.172'ye ve son sayım dönemi olan 2022 yılında 433.055'e ulaşmıştır (Tablo 4).

2007 yılında 151.164 olan Aksaray şehri nüfusu, 2008 yılında %6,7 oranında artarak 161.323 olmuştur. Aksaray şehrine ait nüfus verilerine bakıldığında nüfus artışının son sayım dönemi olan 2022 yılına kadar devam ettiği görülmektedir (Tablo 4 ve Şekil 2).

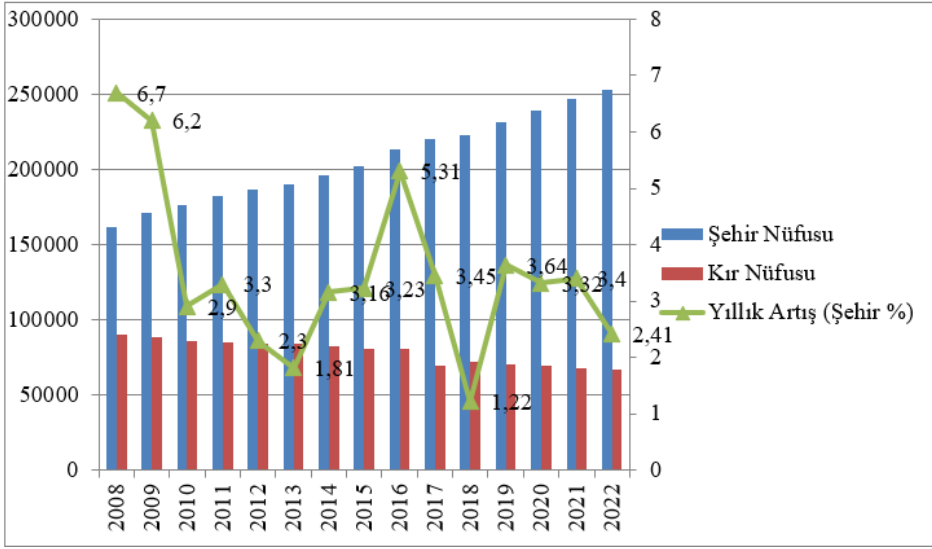
Tablo 4: Aksaray ili ve merkez ilçenin
2008-2022 yılları arasındaki nüfus gelişimi

Yıllar	İl Nüfusu			Merkez İlçe Nüfusu		
	Şehir	Kır	Toplam Nüfus	Şehir	Kır	Toplam Nüfus
2008	213.288	157.310	370.598	161.323	90.305	251.628
2013	239.740	143.066	382.806	189.977	84.022	273.999
2018	285.502	126.670	412.172	223.166	72.185	295.351
2022	316.755	116.300	433.055	253.113	66.752	319.865

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

2008 yılı aynı zamanda en yüksek nüfus artış oranının görüldüğü yıldır. Bunu 2009 yılı takip etmektedir. 2008 yılında 161.323 olan şehir nüfusu, 2009 yılında %6,2 oranında artarak 171.423 olmuştur (Şekil 2). 2008 yılında 370.598 kişi olan il nüfusu, 2009 yılında 376.907 kişi olmuştur. İl nüfusunda görülen artış oranı %1,7 olarak hesaplanmış olup, şehir nüfusuna oranla oldukça düşük kaldığı görülmüştür.

2010 yılında yıllık nüfus artış oranında bir gerilemenin yaşandığı, bununla birlikte şehir nüfusunun artmaya devam ettiği görülmektedir (Şekil 2).

Şekil 2: Aksaray merkez ilçenin 2008-2022 yılları arası nüfus gelişimi
Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Şekil 2'ye bakıldığında yıllık nüfus artış oranlarının dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Bu seyir içerisinde en yüksek artışın yukarıda da değinildiği gibi 2008 yılında %6,7 oranında gerçekleştiği, en düşük artışın ise 2018 yılında %1,22 oranında gerçekleştiği görülmektedir. Şehir nüfusunun 2008-2013 yılları arasında 28.654 kişi, 2013-2018 yılları arasında 33.189 kişi, 2018-2022 yılları arasında 29.947 kişi arttığı, kırsal nüfusun ise 2008-2013 yılları arasında 6283 kişi, 2013-2018 yılları arasında 11.837 kişi, 2018-2022 yılları arasında 5433 kişi azaldığı görülmektedir (Tablo 4 ve Şekil 2).

Aksaray merkez ilçenin toplam nüfusu ele alındığında 2017 yılı dışında tüm sayım dönemlerinde nüfusun arttığı görülmektedir. 2017 yılında yaşanan düşüşte ise merkez ilçe sınırları içerisinde yer alan Sultanhanı kasabasının bu yıl itibariyle ayrı bir ilçe statüsüne kavuşması etkili olmuştur. 2008 yılında 251.628 olan nüfus, %27,11 oranında artarak 2022 yılında 319.865'e ulaşmıştır (Tablo 4). 14 yıllık zaman diliminde şehir ve kırsal nüfusunun merkez ilçe nüfusu içerisindeki paylarında da değişiklikler yaşanmıştır. 2008 yılı verilerine göre kırsal nüfus merkez ilçe nüfusunun yaklaşık olarak %35,9'unu oluştururken, 2022 yılında bu oran %20,6'ya gerilemiştir.

2008 yılında 161.323 olan şehir nüfusu, %56,89 oranında artarak 2022 yılında 253.113'e ulaşmıştır. 14 yıllık zaman diliminde Niğde şehri nüfusunun %69,8 oranında arttığı, bu artışın Nevşehir'de %51,26 ve Kırşehir'de %48,71

oranında gerçekleştiği hesaplanmıştır (Tablo 5). Bu hesaplamalar neticesinde Aksaray şehri büyüme oranları açısından Niğde'nin gerisinde, Nevşehir ve Kırşehir'in önünde yer almaktadır. Aynı dönemde Türkiye nüfusunun %19,24 oranında arttığı hesaplanmış olup, Aksaray şehri nüfusunun Türkiye ortalaması üzerinde bir büyüme oranına sahip olduğu görülmektedir. Bu dönemin sonunda en fazla nüfus barındıran şehir Aksaray iken, en az nüfus barındıran şehir Nevşehir'dir.

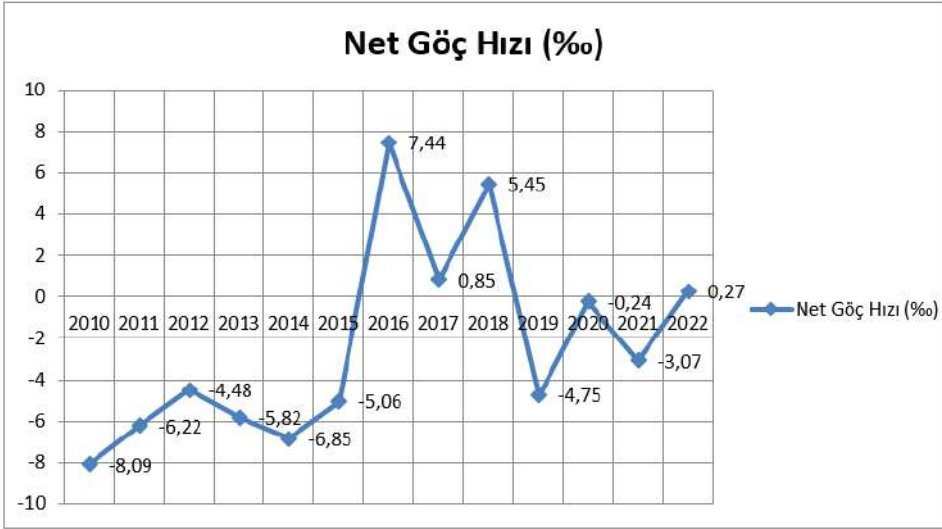
Tablo 5. Aksaray, Niğde, Nevşehir ve Kırşehir şehirlerinin 2008-2022 yılları arası nüfus gelişimi

Şehir	2008	2013	2018	2022	14 Yıllık Artış (%)
Aksaray	161.323	189.977	223.166	253.113	56,89
Niğde	100.418	124.774	150.178	170.511	69,8
Nevşehir	81.899	94.189	110.098	123.882	51,26
Kırşehir	101.333	177.730	139.134	150.700	48,71

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

İl nüfusunun gelişim seyri de Aksaray şehrinde olduğu gibi artış yönünde olmuştur. 2008 yılında 370.598 olan toplam nüfus, %16,85 oranında artarak 2022 yılında 433.055'e ulaşmıştır. Bu dönemde Aksaray şehri nüfusunun %56,89 oranında arttığı görülmektedir. Aksaray şehri yine İl nüfusuna göre çok daha yüksek bir oranla nüfusunu arttırmıştır. Aynı dönemde merkez ilçe sınırları içerisinde olduğu gibi kırsal nüfusun istikrarlı bir şekilde azaldığı görülmüştür (Tablo 4).

Toplam nüfusta görülen artış ile Aksaray şehrinde görülen nüfus artışı kıyaslandığında, şehrin il geneline göre çok daha yüksek oranlarda nüfusunu arttırdığı görülmektedir. Bu durum akıllara nüfus hareketlerini getirmektedir. Aksaray ili net göç hızı verileri ele alındığında 2010-2016 yılları arasında net göç hızının negatif değerlerde olduğu, 2016 yılında pozitif anlamda en yüksek değer olan %7,44'e ulaştığı, 2017 ve 2018 yıllarında pozitif değerlerde kaldığı, 2019-2021 yılları arasında tekrardan negatif değerlere döndüğü görülmektedir. Son sayım dönemi olan 2022 yılında ise %0,27 olarak tespit edilmiştir (Şekil 3).

Şekil 3: Aksaray ilinde görülen net göç hızı (2010-2022)

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Şekil 3'e bakıldığında net göç hızının dalgalı bir seyir izlediği ve çoğunlukla negatif değerlerde olduğu görülmektedir.

Doğum ve ölüm sayılarına bakıldığında 2010 yılında ilde 7387 doğum, 1836 ölümün gerçekleştiği görülmektedir. Bu veriler neticesinde doğal nüfus artışının 5551 kişi olduğu hesaplanmıştır. Buna karşın il nüfusu 376.907'den (2009), 377.505'e (2010) yükselmiştir. Bu bağlamda nüfus yalnızca 598 kişi artmıştır. Aksaray şehri nüfusu ise aynı dönemde 171.423'ten (2009), 176.504'e (2010) yükselmiştir. Burada nüfus 5081 kişi artmıştır. Bu değer il nüfusunda görülen artış miktarından oldukça yüksektir.

Net göç hızı bakımından 2010 yılı Aksaray ilinin negatif anlamda en yüksek değere ulaştığı yıldır. İlin aldığı göçten daha fazlasını vermesine rağmen az da olsa nüfusunu arttırdığı, özellikle Aksaray şehri nüfusunun önemli miktarda arttığı görülmektedir. Bu durum il sınırları içerisinde nüfus hareketlerinin yaşandığını göstermektedir.

AKSARAY ŞEHİRİNDE NÜFUSUN GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Şehirli nüfusun gelişimi üzerinde, şehrin çekici özellikleri ve demografik canlılığı önemli bir rol oynamaktadır. Herhangi bir dönemde, herhangi bir şehir ya da bölgenin nüfus artış hızının, azaldığı ya da arttığı görülebilir. Bu dönemlerde şehrin ya da bölgenin, nüfusu iten veya çeken bir merkez olmak

üzere farklılıklar yaşadığı düşünülebilir (Yüceşahin ve Özgür, 2008). Bu farklılıklar araştırma sahasında da görülmektedir.

Daha önce de değinildiği gibi Aksaray 1933 yılından 1989 yılına kadar Niğde iline bağlı bir ilçe olarak kalmış ve 1989 yılında il statüsü kazanmıştır. İdari anlamda kazanılan bu statü Aksaray şehrinin ve şehirde yaşayan nüfusun gelişimine öncülük etmiştir. Şehre ilk olarak il statüsünün gerekliliği olan kamu kurum ve kuruluşları gelmiş, devamında hizmet ve yatırımların önü açılmıştır.

2000 yılına kadar Aksaray ili ve merkez ilçede şehirli nüfusun, kırsal nüfusun gerisinde kaldığı görülmektedir. Bu döneme kadar nüfusun büyük bölümünün ekonomik anlamda tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile uğraştığını söylemek mümkündür.

İldeki ilk sanayi tesisi, kamu öncülüğünde 1924 yılında un fabrikası olarak kurulan Azmi Milli Türk Anonim Şirketi olmuştur. Bu tarihten 1976 yılına kadar herhangi bir önemli sanayi tesisi açılmamıştır. 1976 yılına gelindiğinde yine bir kamu iştiraki olan SEK'e bağlı Aksaray Süt Ürünleri Fabrikası kurulmuştur. 1986 yılında ise dönemin en önemli yatırımı olan Mercedes-Benz Türk Anonim Şirketi Kamyon Fabrikası açılmıştır (ATSO, 2016).

Sanayi faaliyetlerine yönelik asıl yatırımlar Aksaray'ın il olmasından sonraki süreçte başlamış olup, 1997 yılında Aksaray Organize Sanayi Bölgesi'nin faaliyete geçmesi ve 1998 yılı içerisinde kalkınmada 1. derecede öncelikli iller arasına girmesi ile hız kazanmıştır (<https://www.aksarayosb.org.tr/>).

1997-2001 yılları arasında dünyada ve Türkiye'de yaşanan ekonomik kriz, sanayi yatırımlarını olumsuz etkilemiş olmakla birlikte, bu dönemde otomotiv, otomotiv yan sanayi, tekstil, gıda, süt ve süt ürünleri, kimya ve plastik sanayi, metal ve makine sanayi ile toprak ve madene dayalı pek çok tesis faaliyete geçmiştir (Eğri, 2013). Bu tesislerin büyük çoğunluğu Aksaray Organize Sanayi Bölgesi içerisinde kurulmuş olup, Aksaray şehrini tesis ve yatırım anlamında merkez haline getirmiştir.

Sanayi faaliyetlerine yönelik yatırımlar ilerleyen yıllarda da hız kesmeden devam etmiştir. 2012 yılında Organize Sanayi Bölgesi içerisinde 138 tesis üretim gerçekleştirirken (Eğri, 2013), 2015 yılında 175 tesisin (Şimşek, 2016), 2022 yılında ise 261 tesisin üretim faaliyetinde bulunduğu görülmektedir (<https://www.aksarayosb.org.tr/>).

Sanayi faaliyetlerine yönelik yatırımlar ve üretimde bulunan tesisler Aksaray şehrinde büyük bir istihdam oluşturmuştur. Bu durum hem şehrin gelişimine hem de şehirde yaşayan nüfusun artmasına büyük katkı sağlamıştır.

Aksaray şehrinin dolayısıyla nüfusunun gelişiminde ulaşım imkânları ve ticari faaliyetlerin de etkili olduğu düşünülmektedir. Giriş kısmında da değinildiği gibi Aksaray şehri D-300 ve E-90 gibi önemli karayollarının

kesişme noktasında yer almaktadır. Nitekim Aksaray Organize Sanayi Bölgesi E-90 karayolu güzergâhı boyunca kurulu durumdadır. Organize Sanayi Bölgesi Mersin'e 258 km, Ankara'ya 241 km, Konya'ya 137 km ve Kayseri'ye 164 km mesafede bulunmaktadır.

Önemli merkezlere olan yakınlık, modern karayolu bağlantıları ile desteklenmiş durumdadır. Bu durum Aksaray şehrini lojistik anlamda ön plana çıkarmaktadır. Şehirde, sanayi faaliyetleri ile bağlantılı olarak hammadde, yarı mamul madde ve işlenmiş ürünlerin taşımacılığı ve ticareti yapılmaktadır. Buna tarım ve hayvancılık faaliyetlerine bağlı olarak üretilen ürünleri de eklemek mümkündür.

Aksaray şehri ve nüfusunun gelişiminde etkili olduğu düşünülen bir diğer faktör eğitim alanında yaşanan gelişmelerdir. Bu gelişmelerin en önemlisi ise 2006 yılında kurulan Aksaray Üniversitesi'dir. Bu bağlamda daha önce Niğde Üniversitesi'ne bağlı olan bazı fakülte ve yüksekokullar, adları ve bağlantıları değiştirilerek, Aksaray Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlanmıştır. Bugün bakıldığında Aksaray Üniversitesi 20.068 öğrencinin öğretim gördüğü, 916 öğretim elemanın, 332 idari ve 184 yardımcı personelin çalıştığı bir kurum olarak görülmektedir (<https://www.aksaray.edu.tr/>).

21.500 nüfuslu bir kurum olan Aksaray Üniversitesi başta sahip olduğu nüfus olmak üzere, ortaya çıkardığı istihdam olanakları ve paydaşları ile Aksaray şehri ve nüfusunun gelişiminde kayda değer bir katkı sağlamıştır.

Şehrin gelişmesi ve artan nüfus yeni yatırımları da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda yeni okullar, hastaneler, ibadethaneler, yollar, sosyal tesisler, alışveriş merkezleri, restoran ve kafeteryalar açılmakta ve hizmete sunulmaktadır. 2020 yılında hizmete giren Aksaray Eğitim Araştırma Hastanesi ile Aksaray T Tipi Kapalı ve Açık Ceza İnfaz Kurumu bu yatırımların iki önemli örneğini teşkil etmektedir. Bu yatırımlar aynı zamanda yeni iş imkânları ortaya çıkarmakta ve nüfus gelişimine katkı sağlamaktadır. Bu noktada nüfusun, nüfusu çektiğini söylemek mümkündür.

SONUÇ

Köklü bir yerleşim tarihine sahip olan Aksaray, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte il olmuş ve 10 yıl boyunca il olarak kalmıştır. 1933 yılına gelindiğinde Aksaray, Niğde'ye ilçe olarak bağlanmıştır. 56 yıl boyunca Niğde'ye bağlı kalan Aksaray 1989 yılında tekrardan il olmuştur. Bu durum başta idari fonksiyon olmak üzere, şehirleşme ve nüfus gelişimi üzerinde çeşitli değişim ve gelişmeleri de beraberinde getirmiştir.

Aksaray'ın ilçe olduğu 1965-1985 yılları arası nüfus verileri ele alındığında nüfusun artış yönünde seyrettiği, ilçe nüfusu içerisinde kırsal nüfusun büyük bir

paya sahip olduğu görülmüştür. 1990 yılına gelindiğinde ise ilçe nüfusu ile ilçede yaşayan kırsal nüfus azalmış, şehir nüfusu artmıştır. Bununla birlikte kırsal nüfus, şehir nüfusundan daha yüksek bir paya sahip olmaya devam etmiştir. Nüfus gelişiminde yaşanan bu değişimlerin ortaya çıkmasında Aksaray'ın il olması ve Aksaray ilçe sınırları içerisinde yer alan Güzelyurt, Gülağaç ve Eskil kasabalarının ilçe yapılması etkili olmuştur.

1990-2000 yılları arası nüfus verilerine bakıldığında Aksaray merkez ilçenin nüfusunu arttırmaya devam ettiği görülmüştür. Kır ve şehir nüfusunun birlikte arttığı bu dönemde ilk kez Aksaray şehrinde yaşayan nüfus, köy ve kasabalarda yaşayan nüfusun önüne geçmiştir.

Şehir nüfusunda yaşanan artış 2000-2007 yılları arasında da devam etmiştir. Bu dönemde merkez ilçe nüfusunun da arttığı, bu artışın şehir nüfusunda yaşanan artış ile birlikte gerçekleştiği görülmüştür. Nitekim kırsal nüfus bu dönemde Aksaray'ın il olma sürecinden sonra ilk kez azalmıştır.

1990-2007 yılları arası nüfus verilerine bakıldığında Aksaray ili ve şehrinin nüfusunu arttırdığı görülmüştür. Bu dönemde Aksaray şehri %66,66 oranında nüfusunu arttırmıştır. Sosyo-ekonomik açıdan Aksaray ile benzerlikler taşıdığı düşünülen Niğde şehrinde nüfusun %82,46 oranında, Nevşehir'de %54,94 oranında ve Kırşehir'de %35,7 oranında arttığı görülmüştür. Nüfus artış oranları bakımından Aksaray, seçili şehirlerden yalnızca Niğde'nin gerisinde kalmıştır. Aynı dönemde Türkiye nüfusunun %24,99 oranında arttığı dikkate alındığında, Aksaray şehri Türkiye ortalaması üzerinde bir artış oranı yakalamıştır. Toplam nüfus ise 17 yıllık zaman diliminde yalnızca %12,16 oranında artmıştır. Bu değer hem şehir hem de Türkiye ortalamasının oldukça gerisinde kalmıştır.

1990-2007 yılları arası merkez ilçe nüfusu ele alındığında nüfus artışının burada da devam ettiği, bununla birlikte kır ve şehir nüfusu oranlarında değişiklikler yaşandığı görülmüştür. 1990 yılı verilerine göre kırsal nüfus, merkez ilçe nüfusunun yaklaşık olarak %52'sini oluştururken, 2000 yılında bu değer yaklaşık %45'e, 2007 yılında ise yaklaşık %38'e gerilemiştir.

Yukarıdaki veriler ele alındığında Aksaray şehri nüfusunun il nüfusuna göre çok daha yüksek bir oranla arttığı ve merkez ilçede şehir nüfusunun, kır nüfusunu geçtiği görülmektedir. Bu doğrultuda il sınırları ve merkez ilçe sınırları içerisinde kırdan-kente doğru bir göçün gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

2007 yılı ile birlikte Türkiye'de Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'ne geçilmiş ve nüfus sayımları ikamet edilen adres dikkate alınarak her yıl yapılmaya başlanmıştır. 2008 yılına gelindiğinde Aksaray şehrinin nüfus gelişimini artış yönünde devam ettirdiği görülmüştür. 2007 yılında 151.164 olan şehir nüfusu, %6,7 oranında artarak 2008 yılında 161.232 kişi olmuştur. Bu artış

2008-2022 yılları arasını kapsayan tüm sayım dönemlerinde devam etmiş olup, yıllık nüfus artış oranları dalgalı bir seyir izlemiştir. Bu bağlamda en yüksek artış 2008 yılında %6,7 oranında, en düşük artış 2018 yılında %1,22 oranında gerçekleşmiştir. Bu dönemde şehir nüfusu ile birlikte toplam nüfusun da arttığı görülmüştür.

2008 yılında 161.323 olan şehir nüfusu, %56,89 oranında artarak 2022 yılında 253.113'e ulaşmıştır. 14 yıllık zaman diliminde Niğde şehri nüfusunun %69,8 oranında arttığı, bu artışın Nevşehir'de %51,26 ve Kırşehir'de %48,71 oranında gerçekleştiği görülmüştür. Aksaray şehri büyüme oranları bakımından Niğde'nin gerisinde, Nevşehir ve Kırşehir'in önünde yer almıştır. Aynı dönemde Türkiye nüfusu %19,24 oranında artmıştır. Aksaray şehri daha önce olduğu gibi Türkiye ortalamasının üzerinde bir artış oranı yakalamıştır. Toplam nüfus ise bu dönemde %16,85 oranında bir artış gerçekleştirmiş olup, yine şehir ve Türkiye ortalamasının gerisinde kalmıştır.

Merkez ilçeye bakıldığında ise 2017 yılı hariç tüm sayım dönemlerinde nüfusun arttığı görülmüştür. 2017 yılında merkez ilçe sınırları içerisinde yer alan Sultanhanı kasabası ayrı bir ilçe statüsüne kavuşmuş ve merkez ilçe nüfusunun gerilemesine neden olmuştur. Kırsal nüfusun merkez ilçe nüfusu içerisindeki payı ise bu dönemde de gerilemeye devam etmiştir. 2008 yılı verilerine göre kırsal nüfus merkez ilçe nüfusunun yaklaşık olarak %35,9'unu oluştururken, 2022 yılında bu oran %20,6'ya gerilemiştir.

Yukarıdaki verilere bakıldığında Aksaray şehri nüfusunun daha önce olduğu gibi il nüfusuna göre daha yüksek bir oranla arttığı görülmektedir. Bu dönemde kırsal nüfusun hem merkez ilçe nüfusu içerisindeki hem de il nüfusu içerisindeki payının önemli ölçüde azaldığı görülmüştür. Bu noktada akıllara nüfus hareketleri gelmektedir.

2010-2022 yılları arası Aksaray ili net göç hızı verilerine bakıldığında, net göç hızının dalgalı bir seyir izlediği ve çoğunlukla negatif değerlerde olduğu görülmüştür. Aksaray şehrinin tüm sayım dönemlerinde nüfusunu arttırdığı dikkate alındığında, şehrin alınan veya verilen göçten etkilenmediğini ya da kısmen etkilendiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda Aksaray şehrinin göç yoluyla nüfus kazandığı, başta merkez ilçe olmak üzere il sınırları içerisinde yer alan kırsal yerleşmelerden göç aldığı düşünülmektedir. Kırsal nüfusun il nüfusu ve merkez ilçe nüfusu içerisindeki payında yaşanan düşüş bu düşüncüyü destekler niteliktedir.

Sonuç olarak Aksaray şehrinin zaman içerisinde geliştiği ve nüfusunu arttırdığı görülmektedir. Bu gelişim süreci içerisinde; 56 yılın ardından elde edilen idari fonksiyon, sanayi faaliyetlerine yönelik yatırımlar ve tesisler, ulaşım imkânları ve ticaret, eğitim, sağlık ve hizmet sektörlerinde yaşanan

gelişmelerin etkili olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında Aksaray şehrinin gelişmeye ve büyümeye devam edeceği öngörülmektedir.

Şehrin gelişiminde en önemli rolü üstlenen sanayi faaliyetlerine yönelik yatırımların hız kesmeden devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda Aksaray Organize Sanayi Bölgesi'nde 4. sanayi genişleme bölgesinin oluşturulmasına yönelik çalışmalar sürdürülmektedir. Yeni istihdam alanlarının oluşmasına katkı sağlayacak olan bu çalışmaların, diğer sektörlere (ulaşım, ticaret, eğitim, sağlık vb.) yönelik yatırımları da beraberinde getirmesi beklenmektedir. Bu doğrultuda Aksaray şehrinin gelişim trendine uygun bir şehir planlamasının yapılması, yatırımlar ile birlikte artması beklenen nüfusa yönelik yeterli konut stokunun oluşturulması ve ortaya çıkabilecek çevre sorunlarının önlenmesine yönelik tedbirlerin alınması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Arıbaşı, K. (2002). *Aksaray Ovası'nın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Arıbaşı, K. (2009). Aksaray Kentinin Mekânsal Değişim ve Dönüşüm Süreçleri. *V. Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 16-17 Ekim 2008, Ankara, Türkiye, ss. 251-262.
- Ateş, F. ve Utkan, T. (2016). Aksaray Kent Nüfusunun Artışında Aksaray Üniversitesinin Rolü ve Önemi Üzerine Bir İnceleme. *I. Uluslararası Aksaray Sempozyumu (Kültür, Tarih, Din, Medeniyet) Bildiriler Kitabı*, 27-29 Ekim 2016, Aksaray, Türkiye, ss. 305-315.
- ATSO 2016 Yılı Faaliyet Raporu. (2016). Ağustos 10, 2023, <https://www.aksaraytso.org.tr/gecmis-yil-faaliyet-raporu>
- Baylak, H. M. ve Taş, B. (2021). Kentleşmede İşlevsel Yaklaşım ve Aksaray Kenti. *ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 120-140.
- Can, A. (2022). Vilayet Aksaray İle Kaza Aksaray'ın Siyasi ve İktisadi Açından Bir Değerlendirmesi (1921-1989). *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 35, 129-145.
- Dinç, N. (2000). *Aksaray Merkez İlçesinde Nüfus ve Yerleşme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Doğan, M. (2009). Demographic Movements in the Township of Büyükçekmece. *Management and Education Academic Journal*, 5(2), 66-75.
- Doğanay, H., Özdemir, Ü. ve Şahin, İ. F. (2011). *Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya* (2. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Eğri, M. (2013). *Aksaray Kent Coğrafyası*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Aksaray.
- Eskin, B., Tuncer, M., Uslu Divanoğlu, S. ve Avan, A. (2017). Dynamics of Aksaray Province. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 61, 237-348.
- Göney, S. (1984). *Şehir Coğrafyası* (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gül, M. F. (2013). Aksaray Şehrinin İktisadî Tarihi Hakkında Bir Deneme. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 14, 131-158.
- Öztürk, İ. (2018). 1927 Nüfus Sayımına Göre Aksaray Vilayetinin Nüfus Özellikleri. *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(3), 581-596.
- Sertkaya Doğan, Ö. (2009). Nüfus Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Silivri. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 20, 1-19.

- Sertkaya Doğan, Ö. (2021). Nüfus Coğrafyası. İçinde; *Beşeri ve Ekonomik Coğrafya* (4. Baskı) (Ed: M. Doğan ve Ö. Sertkaya Doğan), ss. 27-55. Ankara: Pegem Akademi.
- Şimşek, F. (2016). *Aksaray Organize Sanayi Bölgesi (OSB) Atıksu Yönetimi ve Çözüm Önerileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Aksaray Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Aksaray.
- Temel, M. ve Yapar Saçık, S. (2019). Karaman ve Aksaray İllerinin Sosyo-Ekonomik Göstergelerinin Karşılaştırılmalı Analizi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi (KMUSEKAD)*, 21(37), 115-141.
- Yağız, Z. ve Sertkaya Doğan, Ö. (2023). Nüfus Coğrafyası Açısından Bir Değerlendirme: İstanbul Gaziosmanpaşa İlçesi Örneği. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 6(2), 421-438.
- Yüceşahin, M. M. ve Özgür, E. M. (2008). Türkiye Kentlerinin Kentleşme Düzeylerinin Demografik, Ekonomik ve Sosyal Değişkenlerle Belirlenmesi. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 6(2), 115-139.
- Zaman, S. ve Coşkun, O. (2008). Rize İlinin Nüfus Coğrafyası Özellikleri ve Bunları Etkileyen Etmenler Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(2), 263-283.

İnternet Kaynakları

- <https://www.aksaray.edu.tr/tarihce> Erişim Tarihi: 26.08.2023.
- <https://www.aksarayosb.org.tr/hakkimizda> Erişim Tarihi: 10.08.2023.
- <https://www.aksarayosb.org.tr/uretimde-olan-firmalar> Erişim Tarihi: 12.08.2023.
- <https://www.harita.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri> Erişim Tarihi: 10.08.2023

Bölüm 53

Yazmak İçin Konuş Modeli¹

Memet ABUKAN², Oğuzhan SEVİM³

¹ Bu çalışma Prof. Dr. Oğuzhan SEVİM'in danışmanlığında Memet ABUKAN tarafından 2018 yılında yazılan ve Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü tarafından kabul edilen ve yayımlanan *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Yazmak İçin Konuş Modeli'nin Üretici Becerilere Etkisi* adlı doktora tezinden elde edilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Sivil Havacılık ve Kabin Bölümü, m.abukan@alpaslan.edu.tr, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-73461-0539>.

³ Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, oguzhan-sevim@windowslive.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7533-4724>.

Özet

Gelişen dünyada ülkelerin çok dilli ve çok kültürlü bir yapıya evrilmesi, teknolojinin her alanda bir ihtiyaç olarak kullanılması, salgın gibi durumlarda acil ve etkin çözümlerin gereksinimi gibi pek çok neden eğitimde yeni teknik, yöntem veya yaklaşımların ortaya konulmasını veya denenmesini zorunlu kılmaktadır. Bilginin öğrencilerce daha etkili ve verimli bir şekilde edinilmesi ve öğretmenler tarafından aktarılmasında sağlanacak kolaylıklar açısından farklı yaklaşımlara başvurulmaktadır. Nitekim iletişimsel, dilbilim gibi etkili yaklaşımlarla dil öğretiminde başlanan sürecin günümüzde yapay zekâ uygulamalarına varacak düzeyde yeni modellerle desteklendiği görülebilmektedir. Teknolojinin gelişmesi, bireylerin hızlı yaşam koşullarına göre şekillenmesini doğurmuş bu da bir dilin edinilmesinde kısa zamanda en etkili yöntemin ne olabileceği sorusuyla araştırmacıları yeni arayışlara sevk etmiştir. Her bir yöntemin öğrencilerin dil edinimine ne denli katkı sunduğuyla ilgili deneysel araştırmaların her geçen gün artması dil öğretiminin niteliğini artırmıştır. Fakat bunun sürdürülebilirliği noktasında çalışmaların sürekli gelişen ve değişen koşullara ayak uydurabilecek boyutta olması da gerekmektedir. Çünkü her bir yöntemin uygulanabileceği hedef kitlenin özelliği, hangi beceri alanlarında ne tür yöntemlerin uygulanacağı gibi pek çok durumun detaylandırılması dil öğretiminin boyutlarının ne denli zor olduğunu anlamak için önemlidir. Bu bağlamda yapılan bu çalışmada Pie Corbett tarafından geliştirilen Yazmak İçin Konuş modeli ele alınarak bu modelin dil öğretimine katkısının ne olduğu ya da olabileceği üzerinden alanyazına katkı sunmak amaçlanmıştır.

GİRİŞ

1. Yazmak İçin Konuş Modeli ve Aşamaları

Yazmak için Konuş modeli öğrencilere dil becerilerinin etkin bir şekilde kazandırılmasında farklı bir uygulamayı esas almaktadır. Pie Corbett tarafından geliştirilen bu model, dil öğretiminde konuşma yoluyla yaratıcı becerilerin geliştirilip bunların yazıya aktarımını sağlamak ve böylece hedef kitlenin ilkin yazma ve konuşma becerilerine katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çünkü modelin sadece bu becerilerinin geliştirilmesiyle sınırlı olmadığı anlaşılabilmektedir. Eğlenceli etkinliklerle hedef kitlenin etkileşimini canlı tutan, üretim becerilerini geliştiren ve onları dil öğrenmeye istekli kılmalarını sağlayan bu model, aynı zamanda çok boyutlu yönüyle de dikkat çekmektedir. Buna göre model öğrencilerin okumadan ve analiz etmeden önce sözlü olarak öğrenecekleri temel dili taklit etmelerine imkân sağlar. Eğlenceli oyunlar ve sözlü provalarla öğrenciler, metinlerini oluşturmadan önce çeşitli şekillerde metinlerle hem sözlü hem de yazılı etkileşimde bulunurlar. Böylece, öncelikle metin yapılarını ve dil kalıplarını içselleştirmiş olurlar. Hedef kitleye, ihtiyaç duydukları beceriyi kazanmalarında onlara yardım eden etkinlikler ve yazılarını nasıl nitelikli bir şekilde işleyeceklerini gösteren ortak yazı çalışmaları aracılığıyla onların iyi bir metin üretimi konusunda sağlanır (Corbett, 2014; Strong, 2013; Trowman, 2018).

İlgili model bağımsız, istekli yazarlar oluşturma amacına dönük olarak üç aşamalı bir seyir izler. Bunlar: Taklit/öykünme/benzetim aşaması, Yenilik Aşaması ve Bağımsız Uygulama/buluş aşamasıdır (Corbett, 2014).

1.1. Benzetim aşaması (İmitation)

Benzetim ya da öykünme, taklit olarak da adlandırılan bu aşama Yazmak İçin Konuş modelinin ilk aşamasıdır. Öğretmen ilk olarak ilgi çekici bir başlangıçla öğrencilerin amacına uygun olabilecek dil veya beceriyi özümsemelerine yardımcı olur. Bunun için de dikkat çekici etkinliklerle öğrencileri metinle buluşturmaya çalışır. Öğrencilerin derste ele alınacak metnin içeriğine ilişkin olay ya da durumları fiziksel olarak taklit etmeleri ya da canlandırmaları sağlanır. Bunun için de metin haritaları başta olmak üzere bir takım görsellerden yararlanır. Öğrencilerin metni ilk olarak sözlü olarak dile getirmeleriyle ve devamında buna ilişkin bazı yazı çalışmalarıyla ders ya da etkinlik sürdürülür. Şekil 1'de gördüğü üzere öğrencilerin metne dair sözlü provalarıyla konuşma becerilerinin gelişimine katkı sunulmaya çalışılır. Böylece öğrencilerin metnin dünyasını anlamaları da sağlanır. Öğrenciler yazma eylemine geçmeden önce öğreticinin seslendirdiği metni taklit ederek metnin duygu dünyasını anlamaları onların gerek konuşma gerekse yazma

süreçlerinde etkili olabilmektedir. Bu şekilde metnin içselleştirilmesiyle öğrencilerin üretici becerilerine katkı sunulmaktadır. Benzetim aşamasının eğlenceli kılınması gerekmektedir. Bunun için metnin dünyasına ilişkin öğretmenin ve öğrencilerin ilgi çekici seslendirmeleri söz konusu olabilir. Yapılan taklit ya da canlandırmalar öğrencilerin derse motive olması adına önemlidir. Bunun için de öğreticinin hedef kitlenin düzey ve ilgisine göre hareket etmesi gerekmektedir. Öğrencilerin yapılan sözlü provalarla metnin dilini özümsemesi metnin okunmasında onlara ön bilgiler sağlamaktadır. Böylece metne dair anahtar sözcüklerle metnin aktarımı ya da yorumlanması söz konusu olabilmektedir. Benzetim aşamasında hedef kitlenin metni anlayabilmeleri için kutulama yöntemine başvurulur. Buna göre öğrenciler hep beraber ele alınan metin için bir araç takımı oluşturmaya çalışırlar. Böylece metnin unsurları hakkında kendi kendilerine konuşabilirler. Bu da metnin araç takımını özümsemeleri için anahtar bir işlev görür (Corbett, 2016; Strong, 2013).

Şekil 1. Temel aşamada çocuklar metni konuşurken.

Strong (2013) yaptığı çalışmada benzetim aşamasını üç madde altında özetler. Buna göre ilkin öğretmen ele alınacak metni hedef kitleye göstermez, fakat öğrencilerin metni birlikte sözlü olarak prova etmeleri sağlanır. Öğretmen tarafından okunan ya da anlatılan metin öğrenciler tarafından dinlenir ve sonrasında ise bazen bireysel bazen de sınıfça metnin içeriğine ilişkin bazı canlandırmalar yapılır. İkinci aşamada ise öğretmen tarafından ilgili metin öğrencilere gösterilir ve sınıfça metnin içeriğinin anlaşılmasına çalışılır. Bunun için de kutulama sisteminden yararlanılır. Metinle ilgili bazı anahtar sözcük ya da ifadeler öğrencilere gösterilir ve sonrasında da bunlarla ilgili görseller oluşturulur. Yazar son aşamada ise metnin araç takımını öğrencilerle birlikte oluşturulacağını aktarır ve bu araç takımının kullanılmasıyla da metnin içeriğinin anlaşılacağı düşünülür.

Benzetim aşamasında derste kullanılacak materyaller de her bir ayrıntıya dikkat edilmelidir. Öğrencilerin başlangıç aşamasında yapılabilecek hataların telafisi zor olabilmektedir. Bu nedenle materyallerin amaca uygun tasarlanması ve kullanılmasında öğreticilerin hassasiyeti üst düzeyde olmalıdır. Çünkü kullanılacak materyaller model uygulamasında öğrencilerin motivasyonunu artırmada ve metni anlamada önemli bir işlev görmektedir. Özellikle benzetim aşamasının önemli materyalleri olan metin haritası (text map) ve kutulama yönteminin oluşturulmasında metnin içeriğinin öğretici tarafından bilinmesi ve materyallerin buna göre oluşturulması gerekir.

Hikâye Haritası (Story Map).

Hikâye haritaları öğrencilerin metnin yapısını ve unsurlarını şema halinde öğrenebilmeleri için geliştirilmekte ve bu modelin de en belirleyici özelliği olarak kullanılmaktadır. Yazıcı (1999) hikâye edici metinlerde farklı stratejilerden yararlandığını belirtir. Hikâye piramidi, hikâyenin yüzü gibi farklı adlandırmalarla metnini yapısının düzenlendiğini söyleyerek bu stratejiler arasında en yaygın olanının hikâye haritaları olduğunu aktarır. Gardill ve Jitendra (1999), bu tekniği ilk defa geliştirenlerin Beck ve McKeown olduğunu aktarır (Akt., Öztoprak, 2006). Hikâye haritalarında metne konu olan olay veya düşünceler belli bir düzen içerisinde sunulur ve bu harita metnin bir temsili olarak işlev görür (Beck ve McKeown, 1981 s. 914). Sorrell de (1990) okuyucunun dikkatini canlı tutmada, metnin unsurları arasındaki ilişkinin kazandırılmasında bu materyalleri bir şema ya da yapı tekniği olarak görür (Akt., Işıkdoğan, 2009). Reutzel (1985, s. 400) ise hikâye haritaları aracılığıyla metne ilişkin kavram ve olayların görsel temsiller üzerinde bütünleştirilebileceğini ifade eder. Benzer bir görüşü Davis & McPherson (1989) ve Weih'in (2000) çalışmalarında da görebilmek mümkündür. Nitekim bu yazarlar da hikâye haritaları aracılığıyla metni oluşturan unsurların görsel olarak sunumuna imkân tanıdığına değinirler.

Hikâye haritaları öğrencilere rehberlik edebilecek bir işlev görürler. Bu materyaller aracılığıyla öğrenciler metnin unsurları arasındaki ilişkileri nasıl tanıyabileceklerini ve zihinlerinde kodlayabileceklerini öğrenirler. Bu görseller aracılığıyla daha sonraki uygulamalarda öğrenciler hikâyenin unsurlarını zihinlerinde canlandırarak ön bilgilerle metne ilişkin unsurları daha belirgin bir şekilde aktarırlar. Dolayısıyla metnin unsurları arasındaki ilişkinin ne olduğu ya da ne olacağı sorusuna daha iyi cevap verebileceklerdir. Bu da onların metin üretimlerini destekleme konusunda onlara yarar sağlayacaktır (Sorell, 1990; akt., Gömleksiz & Bozpolat, 2014). Dört aşamalı bir uygulama ya da yöntemle bu söz konusudur ve bunun da ilk aşaması model olma aşamasıdır. Buna göre ilkin öğrenciler tarafından ilgili metin okunur ve sonra öğretmenle birlikte hikâye haritası

metnin düzenine göre doldurulur. Hedef kitlenin rehberin verdiği tepkileri gözlemlediği bu aşamada metne dair unsurlara ilişkin soruların anlaşılmasına ve buna ilişkin cevapların verilmesine çalışılır. Çalışmanın ikinci aşaması ise rehberliktir. Öğrencilerden bu aşamada hikâye haritalarını bağımsız bir şekilde doldurmaları istenir. Öğretmen bu bölümde sadece bireylere kılavuzluk ederek amaca yönelik çeşitli değişikliklerin yapılması hususunda onlara yardımcı olur. Yöntemin üçüncü aşaması ise test etme ya da değerlendirmedir. Bu aşamada ilkin öğrenciler derste işlenecek metni okurlar ve daha sonra haritayı metne göre doldururlar. Son olarak da yapılan çalışma metne göre değerlendirilerek dördüncü aşamaya geçilir. Süreklilik aşaması olarak belirtilen bu aşamada hedef kitlenin bağımsız olarak metni okuyup değerlendirmesi beklenir. İstenen düzeye ulaşan öğrencilerin hikâye haritasına ihtiyaç duymadan metnin içeriğine ilişkin soruları cevaplayabileceklerdir. Böylece öğrencilerin bu yöntemle hikâye haritasına gereksinim duymadan bir metin üretebilmeleri sağlanmış olacaktır (Işıkdöğen, 2009; Duman & Tekinarslan, 2007; Idol & Croll, 1987; Akça, 2002).

Hikâye haritalarının pek çok yararından söz edilebilir. Öğrenciler bu görseller aracılığıyla metne ilişkin planlama veya özetleme yapabilir, bu da onların olayları ya da durumları kavrama yeteneklerinin gelişmesine katkı sağlar. Ele alınan metnin içeriği ya da unsurlarını belirgin kılmaya yönelik yapılan bu teknikle hedef kitlenin pek çok becerinin edinilmesine olumlu etkide bulunacağı düşünülür. Çünkü hikâye haritalarıyla bilgilerin organize edilerek anlaşılması daha kolay olabilmektedir. Nitekim Akyol (1999) hikâye haritalarının çok sayıda yararından söz eder. Öğrencilerin hikâye unsurlarını kolaylıkla kavrayabileceği, onların metne ilişkin hatırlama yeteneklerini canlı tutabileceği ve böylece derse daha etkin bir şekilde katılımın söz konusu olabileceği, grup çalışmalarlarıyla metinlerin zenginleştirilmesine imkân tanınabileceği gibi örneklerle bu yararlılardan bazıları sıralanabilir.

Patton ve Economy (2014, s. 83) hikâye haritalarını oluşturmadan önce bazı hususlara dikkat edilmesi gerektiğine değinir ve bunu farklı aşamalarda değerlendirir. Buna göre ilkin sorun teşkil eden hususun gerekçesinin ne olduğunun belirlenmesi gerektiğini söyleyerek konunun derinliğine odaklanılması üzerinde durur. Bu esnada harita üzerinde çeşitli eklemeler ya da düzenlemelerle soruna ilişkin çözüm yollarının neler olabileceği üzerinde durulmasını vurgular. Çeşitli öneriler geliştirerek hedef kitle üzerinde odaklanılması gerektiğini belirtir. Bunun için de onların amaçlarına ulaşabilecekleri hususlar üzerinde durulması önem taşır. Bir sonraki aşamada yeni bir öğrenme stratejisiyle amaca yönelik çözümlerin tespitiyle haritayı uygulanabilir bir şekilde kullanılmasının faydalı olabileceği düşünülür. Ve son aşamada ise bir geliştirme stratejisinin oluşturulması gerektiğini söyler. Bunun için de sorunun çözümüne ilişkin risklerin değerlendirilmesi

gerekmektedir. Hikâye haritaları becerilerin edinilmesinde etkili bir yöntemdir. Nitekim Weih (2000, ss. 17-18) bu hususa değinerek metinlerin oluşturulmasında bu materyallerin öğrencilere pratik bir yol haritası çizdiğine vurgu yapar. Bunun için de bir hikâye haritası oluşturulurken hangi adımların atılması gerektiği üzerinde durur. Buna göre ilk aşamada metni oluşturan unsurların bir listesi yapılmalıdır. Ana olay veya ana karakter gibi temel unsurlar önce değerlendirilmeli ve oluşturulacak listelerle kronolojik sıraya dikkat edilmelidir. Daha sonra öğrencilerin ihtiyaçlarına uygun konunun tespiti yapılarak metnin ana fikri metin haritasının ortasına yazılmalı ve sonrasında ise metnin diğer unsurları bu ana fikrin etrafına yazılmalıdır. Son aşamada ise mantıksal bir düzen içinde yazılan bilgilerle hedef kitlenin ilgisini çekebilecek şekilde onlarla birlikte oluşturulan haritayı incelemek ve değerlendirmektir.

Hikâye haritalarının oluşturulmasında her bir araştırmacının farklı bir yol izleyebildiği söz konusu olabilmektedir. Fakat bunun basitleştirerek öğretilmesinde Patton ve Economi'nin (2014: ss. 67-77) yapmış olduğu çalışmaya bakılabilir. İlk olarak "hikâyenizi adım adım yazın" başlığı altında öğrencilerin sabah uyandığında hatırladıkları ilk şeye ilişkin bilginin bir nota yazılması istenir. Sonrasında ise yapılacak eyleme ilişkin bilgilerin yazıya aktarılmasına çalışılır. Bir sonraki aşamada yapışkan notlara yazılan bilgilerde "duş al", "dişleri fırçala" gibi cümlelerle yapılacak görevlerin kavramsal haritası ortaya çıkarılır. Böylece oluşturulan haritadan her bir görev ya da eyleme ilişkin bilgiler daha da detaylandırılır. Örneğin "kahvaltı yap" şeklindeki bir görev cümlesi "ekmeği ekmek kızartıcısına koyun" biçimine getirilebilir. Bunun için de öğrencilerin niteliği ya da düzeyi ve ilgili konunun boyutuna göre bu durum şekillenebilir. Hikâyelerin organize edilmesi aşamasında ise metne ilişkin bilgiler bir şema halinde ve belli bir düzene göre sıralanır. Bunun için de cümleler arasında çeşitli bağlayıcılar kullanılabilir. "İlk başta ben... yaptım" şeklinde kısa cümlelerle bir giriş yapıldıktan sonra hikayenin akış şeması sürdürülebilir. Eksikliklerin tamamlanarak hikâyenin bütünlüğü sağlanmaya çalışılır. Hikâye haritaları akış şemasında eksik kalan yerlerin tamamlanması noktasında önemli bir işlev görür. Daha sonra alternatif hikâyelerin keşfedilmesi aşamasına geçilir. Örneğin öğrencilerden düne ilişkin yapmış oldukları eylemleri hatırlamaları istenebilir. Sonrasında ise eylemlerini bugünle dün arasında karşılaştırarak var olan farklılıkları not etmeleri istenir. Bu şekilde metnin gövdesi oluşturulabilir. Çalışmada "haritanızın bütünlüğünü biçimlendirin" başlıklı aşamada ise oluşturulacak hikâyenin akış şeması için bazı görevler tanımlanır. Metnin gövdesini oluşturacak alt aktivitelerin neler olduğu ya da olacağı üzerinde durulur. Çeşitli görev kümeleri oluşturularak farklı yapışkan notlara çeşitli eylem cümleleri yazılır. Böylece yapılması düşünülen etkinliklerin tablosu çıkarılarak ortak bir amaca yönelik görevlerin toplanmasıyla harita büyür.

Son aşamada ise Patton ve Ekonomi (2014) amaca ulaşabilecek şekilde çeşitli görevler oluşturulması gerektiği üzerinde durur. Buna göre istenilen şeyler detaylandırılır ve sonrasında ise haritaya dâhil edilir. Belirli bir sonuca ilişkin tüm görevler farklı yapışkanlara yazılır. Eksik kalan görevlerin tamamlanmasıyla da anlatı akışı tamamlanır.

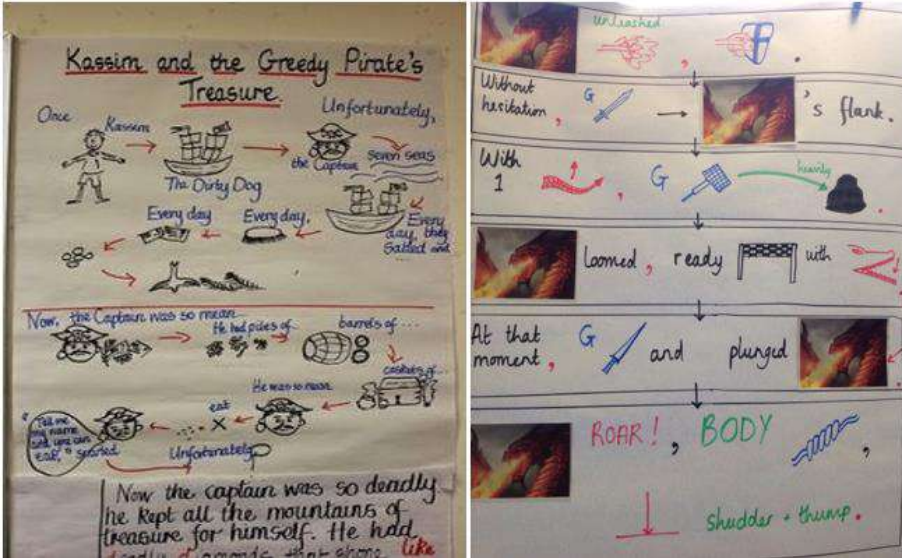
Yazmak İçin Konuş modelinde hikâye haritalarının kullanımı ve öğretimi.

Hikâye haritaları; işlenecek metindeki olayları ve bunların nasıl geliştiği, metnin kişi kadrosunun kimler olduğu, bunların özellikleri ve karakterler arasındaki çatışma ve buna ilişkin çözümlerin neler olduğunu yer ve zaman ilişkileri çerçevesinde ele alarak oluşturulur. Hikâyenin ya da ele alınan metnin giriş, gelişme ve sonuç bölümleri dikkate alınarak oluşturulun bu görsellerde amaç öğrencinin ilgisi çekebilmek ve metin üretimlerini destekleyebilmektir. Derste işlenecek her bir metin için hazırlanacak görselin farklılığı söz konusudur. Bunun nedeni metnin içeriğinden boyutuna hatta türüne göre şekillenebilmektedir. Ayrıca öğrencilerin düzeyine ve yaşına göre hikâye haritaları ayrıntılandırılabilir. Oluşturulan görseller aracılığıyla hedef kitlenin metne ilişkin bir planlama ya da özetleme yapabilmesi sağlanır. Böylece bir yapı üzerinden metnin anlaşılmasına katkı sunulmuş olur. Hedef kitlenin dile ilişkin becerilerinin kazandırılması için oluşturulan materyallerle metnin unsurları belirgin kılınır. Çünkü bu materyal aracılığıyla hedef kitle düşüncelerini verimli bir şekilde oluşturabilirler. Corbett (2017) öğrencilerin bir hikâye haritasını takip ederek yeni bir metin oluşturabileceklerini ya da bunun onların metin üretimini destekleyeceğini ifade eder. Bu görseller öğrencilerin metni içselleştirmelerine yardımcı olurlar. Bu aşamaya geldiğinde modelin öngördüğü metin üretiminin daha nitelikli kılınması mümkün olabilmektedir. Yazara göre bu modelle öğrencilerin metnin içeriğiyle buluşmaları ya da onu duyumsamaları mümkündür. Bağımsız ya da grup çalışmalarıyla metnin içeriği ya da özelliklerini tanıması söz konusu olabilir. Öğrenciler metinle ilgili bir fikre sahip olduklarında benzer bir metin oluşturabilmek için ilkin taklit aşamasında metinler üretebilir, fakat daha sonra ürettikleri metni değiştirerek ya da eklemeler yaparak geliştirebilirler. Yeniden oluşturdukları metinlerle taklit ettikleri metin haritasından bağımsız olarak farklı bir metin üretimine gidebilirler. Böylece kendilerine özgü bir metin oluşturmuş olurlar. Öğrencilerin tüm bu aşamalarında öğretmenin rehberliği son derece önemlidir. Çünkü öğretmen çeşitli etkinlik, oyun veya materyallerle onların metin üretimlerinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynar.

Corbett (2017) model uygulanmasında farklı hikâye haritaları ya da taslaklardan yararlanmaktadır. Metnin türüne göre bu durumun şekillendiği söylenebilir. Örneğin kurgusal bir metinle ilgili oluşturulan haritayla bilgi verici bir metnin haritası farklı olabilmektedir. Bu nedenle alışlagelen hikâye haritası (story

map) adlandırmasından ziyade kullanılan görsel “metin haritası” (text map) olarak isimlendirmek daha doğru ya da isabetli olabilir. Nitekim yazarın da metin haritası ifadesini sıklıkla kullandığı görülebilmektedir. Çünkü model uygulamalarında da Corbett gerek lirik gerek kurgusal gerekse de kurgusal olmayan metinler için de metin haritaları oluşturmuştur. Bu görsellerde öğrencilerin öncelikle yazma becerilerini etkili bir şekilde geliştirmek ve metnin dil kalıplarını içselleştirmek amaçlanmıştır. Böylece bu materyaller aracılığıyla hedef birey ya da kitlenin metni tekrar çalışmalarına imkân sağlanmaktadır. Ayrıca bu materyallerle öğrencilerin görsel hafızaları etkin kılınarak çoklu öğrenme alanlarıyla bilginin ya da öğrenmenin kalıcı kılınması söz konusu olabilmektedir. Uygulama sürecinde metin haritalarında bazen ihtiyaca göre değişiklikler yapılabilmektedir. Örneğin Şekil 2’de görüldüğü üzere Corbett metni bir akış şeması içerisine yerleştirerek resimlendirmektedir. Fakat Corbett uygulamada cümle ayrımını kavrayamamış öğrenciler için daha basitleştirmiş materyallerden yararlanılabileceğini ifade eder (Şekil 3). Buna göre metin haritasında cümlelerin başlangıcı ve bitiş noktaları gibi pek unsur daha açık bir şekilde gösterilebilir. Daha çok temel düzey öğrenciler için uygulanabilecek olan bu görseller onların yaş ve düzeylerine göre farklılık gösterebilir.

Şekil 2,3. Hikâye haritası örneğinin detaylandırılması 1-2.

<https://www.pinterest.co.uk/pin/50384089555238934/>adresinden edinilmiştir.

Corbett’in (2016) bu modelinde öğretmen derste işleyeceği metni okur, analiz eder ve metinle ilgili bir hikâye haritası oluşturur. Daha sonra dersi bu

metin haritasına göre işler. Hedef kitle ilk derste modelin uygulaması hakkında bir fikre sahip olurlar. Sonraki aşamada ise öğrencilerin kendi metin haritalarını oluşturmaları aşamasına geçilir. Her bir öğrenciye boş bir metin haritası düzenleyicisi verilir ve sonra öğrencilere bunu nasıl modelleyecekleri öğretilir. Hedef kitlenin ya da öğrencinin ele alınan metni okuduktan sonra buna ilişkin metin haritasını oluşturmalarına öğretmen rehberlik eder. Oluşturulan görselde eksik kalan yerlerin tamamlanabileceği onlara söylenir. Öğrenciler metin haritalarının nasıl kullanacaklarını öğrendikten sonra öğretmen tarafından onlara çeşitli görevler verilir. Örneğin; “Ana karakter kimlerdir? Hikâye nerede geçiyor?” şeklinde görevlerle onların metni daha iyi anlamaları sağlanır. Öğretmenin kılavuzluk ettiği bu görevlerin içeriği veya soruları hedef kitlenin düzeyine ve yaşına göre değişebilir. Temel düzeyde daha basit sorular sorulurken ileri düzeyde daha zor sorularla ders işlenebilir. Bu bağlamda modelin esnek bir yanı olduğu söylenebilir. Öğretmenin bu nedenle öğrencilerin düzeyine dikkat alarak onları düşünmeye yöneltecek sorular sorması onların dil becerilerine katkı sağlayacaktır.

Kutulama (boxing-up) yöntemi.

Kutulama tekniği, modelin önemli etkinliklerinden biridir. Bu uygulamayla hedef kitlenin bir yapı üzerinden metinlerini üretmeye başlamaları amaçlanır. Şekil 4’te de görüldüğü üzere oluşturulan her bir kutunun içine anahtar sözcükler yazılır ve bu anahtar sözcükler üzerinden metnin olay örgüsü anlaşılmasına çalışılır. Bunun içinde anahtar sözcüklerin karşındaki boşluklar doldurulur. Öğrencilerin yazma becerilerini geliştirmede verimli bir etkinlik olarak model uygulamasında kullanılır (Corbett, 2017).

Şekil 4. Hikâye kutulama örneği 1.

<http://piecorbett.blogspot.com.tr/2012/11/boxing-up-explained.html>

Bu yöntemde öğretmen ele aldığı model ya da görsel hakkında öğrencileri bilgilendirdikten sonra derste ele alınan metnin içeriğindeki problem durumunu ele alır. Bununla ilgili yönlendirici etkinlikler gerçekleştirir. Problemin çözümüne yönelik öğrencileri doğrudan bilgilendirmez. Bu uygulamanın amacı öğrencilere metne ilişkin bir model sunarak onların metnin her bölümünde nelerin ele alındığını açığa çıkarmaktır. Böylece öğrenciler ilkin sözlü daha sonra yazılı olarak bunu ifade edeceklerdir. Hedef kitle böylece metnin içeriğini ayrıntılı bir şekilde kavrayabilecektir. Corbett'in "metnin kutusunu açmak" olarak tanımladığı bu durumla öğrenciler daha sonra bağımsız olarak üretecekleri yazıları için planlama yapmayı öğrenmiş olurlar (Corbett, 2017).

Aşağıda Şekil 5'te macera öyküleri (adventure stories) adlı bir metne yönelik bir kutulama görseli vardır. Materyal incelendiğinde başlama, başlangıç problemi, daha öte problemler, olası çözüm ve son olmak üzere beş basit bölüm görselde vardır. Yazar oluşturulan bu bölümlerle öğrencilerin işlenen metnin temel kavramları üzerinden metnin bütünlüğünü anlamalarını kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. Buna göre işlenen metne öncelikle bir giriş yapılır. Daha sonra temel olaya ilişkin problem üzerinde durulur ve bu problem merkezinde diğer çatışmaları da ele alarak konunun anlaşılması sağlanır. Bu esnada metnin karakter, zaman, mekân kavramları üzerinde durulur. Sonrasında ise çatışmaların çözümleriyle olay örgüsüyle ilgili öneriler oluşturulur ve en sonda da metnin bütünlüğünün sağlanmasıyla metnin anlaşılması son bulur. Metnin kavranmasında öğretmenin anahtar sözcükler gibi bazı ipuçları sağlaması mümkün olabilmektedir. Nitekim görselin sağ tarafında öğrencilerin kendi ürettikleri metinle ilgili bilgiler görülebilmektedir. Dolayısıyla sol taraftaki anahtar sözcükler dikkate alınarak öğrenciler sağ taraftaki boşlukları doldurmak suretiyle metni anlamaya çalışacaktır bu uygulamayla (Corbett, 2017).

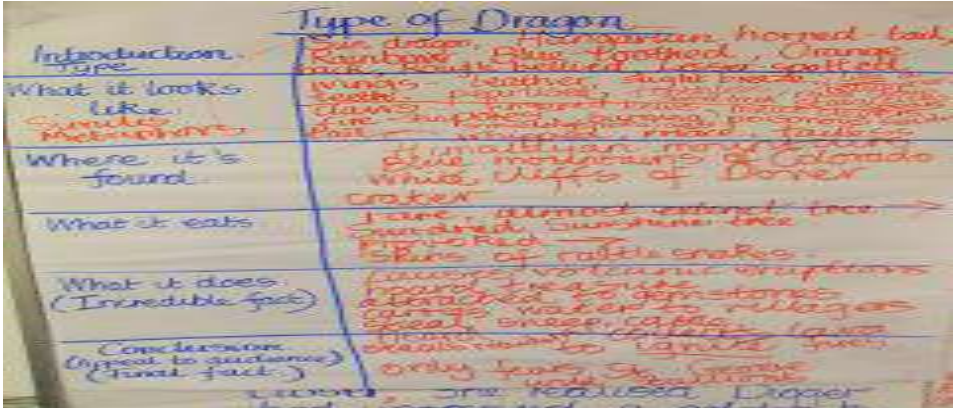
Şekil 5. Hikâye kutusu örneği 2.

<http://piecorbett.blogspot.com.tr/2012/11/boxing-up-explained.html>

Yukarıda Şekil 5'te görüldüğü üzere ders ortamına öğretmen tarafından hazırlanmış bir kutulama örneğinin sunulmasından ve öğrencilerin bununla ilgili ne yapmaları gerektiğini öğrenmelerinden sonra ikinci aşamaya geçilir. Bunun için de hedef kitlenin bağımsız olarak bir etkinliği yapmaları beklenir. Örneğin Şekil 6'da öğrencilerin kendi ürettikleri bir kutulama modeli görülmektedir. Buna göre sol bölümde bir varlığa ilişkin temel veya ayırt edici bilgiler, sağ bölümde ise öğrencilerin varlığa dair ürettikleri bilgiler vardır (Corbett, 2017).

Şekil 6. Hikâye kutusu örneği 3.

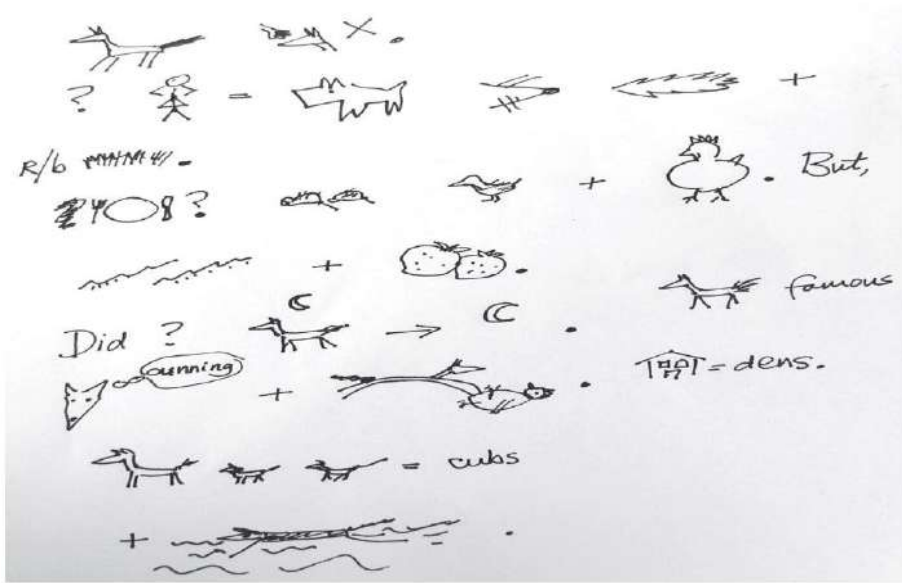
<http://piecorbett.blogspot.com.tr/2012/11/boxing-up-explained.html>

Metnin yapısını anlayabilmek için kutulama tekniğinin uygulama etkinlikleri hedef kitlenin yaşına, düzeyine, metnin türüne göre değişebilir. Bunun için öğretmenin hedef kitleyle ilgili bilgileri dikkate alarak ön hazırlık yapması gerekmektedir. Kutulama yönteminin en başarılı yanlarından biri yazma becerisinde zorlanan öğrenciler için metnin planlamasının sağlanmasıdır. Böylece bu öğrenciler oluşturacağı metnin örnek bir anlamda taslağını görmüş olurlar ve buna göre üretecekleri metnin nasıl olması gerektiğini öğrenirler. Başarılı öğrenciler içinse bu yöntemle metnin içeriğinin detaylandırılarak yeni öğrenmelerin veya üretimlerin gerçekleştirilmesine katkı sağlamaktadır. Ayrıca metnin yazma sürecinde çeşitli fikirlerin akla gelişi bu tekniğin faydalarından biri olarak görülebilir. Bu görsel etkinlik metinlerin türlerine göre de değişiklik gösterebilir (Corbett, 2017).

Corbett (2017) kutulama yönteminde her bir metin türü için farklı tasarımlar yapar. Örneğin Şekil 7'de görüldüğü üzere tasarlanan görselde metindeki her bir durum için ayrı kutular söz konusudur. Ayrıca Şekil 8'de de hedef kitlenin metne hazırlık aşamasında taklit edebilecekleri bir kutulama yöntemi

Corbett & Strong, (2011) hedef kitlenin dil becerilerinin gelişiminde sözcük listelerinin önemli olduğunu düşünürler. Bunu da öğrencilerin ön bilgilerini harekete geçirme, yeni sözcükle öğrenmelerini sağlama ve bunun sonucunda da metin üretimlerini destekleme gibi nedenlere bağlar. Bunun için de Yorgun Sözcükler adlı bir tekniğe başvururlar. Buna göre “yorgun” ifadesiyle yazılarda sürekli tekrar edilen ya da aşırı kullanılan sözcükler kastedilir. Bunların çok fazla kullanılmaması için de alternatif sözcüklerin işlenmesi gerektiğini belirtirler. Bu bağlamda metin kullanılan yorgun sözcüklerin eş ya da yakın anlamlı sözcüklerle alternatifleri oluşturulmalıdır. Bunda üretilecek metinlerde kullanılarak metnin niteliğine katkı sunacaktır (Tate, 2014).

Benzetim aşamasında değinilen görsel ya da etkinlik örneklerinden sonra materyallerin ne şekilde kullanılacağını, Şekil 11’de görüldüğü üzere, Strong’un (2013, ss.13-14-15) Tilki Gerçekleri adlı bir etkinliği üzerinden örneklendirmek mümkündür. Öğretmen derste bu metin haritasını (Şekil 11) sözlü bir şekilde aktarır. Hedef kitle ise metne bağlı olarak öğretmenlerinin yapmış olduğu eylemlere öykünerek yüksek sesle söylenenleri tekrar eder. Öğretmen öğrencilere ekranda metni göstermesiyle sınıf metni okuyup anlamaya çalışır. Daha önceki etkinliklerde edindikleri bilgilerle öğrenciler metnin içeriğini kavrarlar.

Şekil 11. Tilkiyle ilgili gerçeklere yönelik metin haritası.

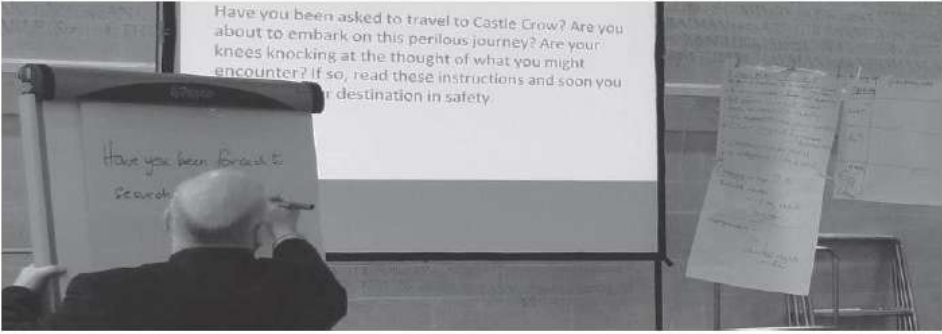
1.2. Yenilik aşaması (İnovasyon)

Modelin ikinci aşaması olan yenilik aşamasında öğrenciler ilk aşamada özümstedikleri metin üzerinde yenilik yapma ya da metnin niteliğini daha da güçlendirmeye odaklanırlar. Bunun için de anahtar sözcük ve ifadelerle metne hazırlık yaptıktan sonra bir takım aktivitelerle öğrencilerin hazır bulunuşluklarının anlaşılmasına çalışılır. Hedef kitlenin metne dair düşünceleri değerlendirilebilir. Yenilik aşamasında yetersiz öğrenciler kendi metin haritalarını diğer öğrencilerin yaptıklarıyla değiştirebilir. Bu aşamada öğrencilerin metni sesli olarak dile getirmeleri üzerinde alıştırmalar yapılır. Öğrenciler için akran desteği sunulabilir ve ortak yazı çalışmaları yapılabilir. Nitekim bu aşamada en yaygın kullanılan aktivite ortak yazı çalışmalarıdır. Bu yöntemle kutulama tekniğinden yararlanılarak öğrencilerin örnek metni zenginleştirebilecek ya da metin üzerinde yenilikler yapabilecek her türlü dilsel kullanımı nasıl ifade edecekleri ya da kullanabilecekleri sağlanır. Bu aşamada yöntemin ne denli başarılı olduğunu anlayabilmek için gerek öğretmenin gerekse öğrencilerin sesli okumalar yapması gerekebilir. Böylece hedef kitlenin dile dair üretme yetenekleri geliştirilerek onların bağımsız metinler yazmaları sağlanır. Bu aşamada öğretmenin kendisi ya da yazma yetisi güçlü bir öğrenci tarafından metin için önerilebilecek sözcük veya ifadeler tahtaya ya da kâğıda aktarılabilir. Öğrencilerin görebileceği şekilde yazar tarafından yazı duvarı ya da çamaşır ipi olarak tanımlanan bir etkinlikle üretilen metinler sınıfta herhangi bir yere asılır. Böylelikle öğrenciler yazma sürecinde onları destekleyecek bilgilere erişmiş olurlar ve bunlardan yararlanarak metinlerini geliştirebilirler. Ayrıca bu aşamada öğrencilerin birbirleriyle metin alışverişi yapmaları onların öğrenmelerine katkı sunacaktır. Nitekim model uygulamasında bu etkinlik sıklıkla kullanılan bir yöntemdir. Tüm sürecin sonunda öğrenciler çalışmalarını tartışabilir ve yeni alternatifler üzerinde konuşabilir (Corbett, 2016; Strong, 2013).

Bu aşamada öğretmen, hedef kitlenin metin dilini özümsemesine yardım etmek amacıyla bazı etkinlikler yapabilir. Bunun için de oluşturulan görsellerden ve birlikte inşa edilmiş araç takımından yararlanabilir. Öğretmenin metinle ilgili nasıl yenilikler yapılacağını öğrencilere göstermesi önemlidir. Dolayısıyla onların ortak yazı çalışmalarına geçmeden evvel konuyu özümsemeleri gerekir. Daha sonra metinle ilgili ne tür iyileştirmeler yapılacağı araç takımı kullanılarak desteklenmelidir. Öğrenciler kendi metnini önce oluşturmalı daha sonra diğer arkadaşlarla paylaşmalıdır. Tamamlanan her bir metnin sınıf ortamında paylaşılması ve çeşitli yorum ya da öneriler getirilmesi metnin niteliğine katkı sunar. Süreç sonunda öğretmen tarafından toplanan ve değerlendirilen metinler üzerinde öğrencilerin yoğunlaşması, geri dönütlerle

metnin iyileştirilmesi ve eksikliklerin görülmesi gerekir. Yenilik aşamasında ayrıca heceleme ve cümle oyunları gibi etkinlikler yapılarak dersin eğlenceli geçmesi sağlanabilir. Bu oyunlar aracılığıyla sözcük dağarcığının gelişmesi, öğrencilerin öz güven kazanarak metin üretiminin desteklenmesi gibi yararlı etkilerinden söz edilebilir (Corbett, 2009; Strong, 2013; Corbett & Strong, 2011).

Model uygulamasında ortak yazı çalışmaları anahtar bir işleve sahiptir. Bu yazı çalışmaları öğretmenin rehberliğiyle iyi bir şekilde sürdürülürse bu durum diğer etkinlikler için de temel oluşturacaktır. Yazılı ve sözlü becerilerin güçlenmesiyle öğrenciler yapılacak etkinliklerde özgüven kazanacaklar. Ortak yazma sürecinde öğretmen yararlı bulduğu ifadeleri kullanarak onları destekleyecektir. Bunun için de öğretmenin derste kullanacağı materyallerle ilgili ön hazırlık yapması gerekir. Derste işlenen her bir materyalin sınıfa asılmasıyla öğrencilerin hatırlama süreçleri aktif kılınır. Hedef kitle bu üretilen materyallere bakarak ya da bunlardan yararlanarak ortak yazı çalışmalarına dâhil olur. Şekil 12’de görüldüğü üzere Corbett ortak yazı yöntemiyle öğrencilerden gelen bilgilerle bir metin oluşturmaktadır. Ekrandaki metin bir taslak metin olarak ortak yazı çalışmalarıyla üretilen yeni metin için kullanılıyor. Çamaşır ipi ya da yazı duvarında ise araç takımı görülmektedir. Bu materyaller de dikkate alarak öğretmen, öğrencilerin metin üretimlerini desteklemeye çalışmaktadır. Ortak yazı çalışmasının tamamlanmasıyla öğrenciler kendi metinlerini üretebilecek aşamaya geçerler.

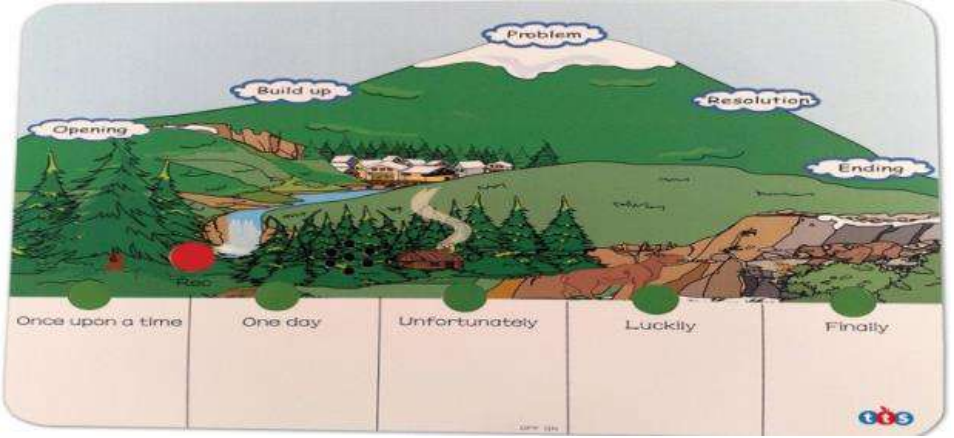
Şekil 12. Pie Corbett ortak yazı yöntemini örneklerken.

1.2.1. Yazmak İçin Konuş yaklaşımının yenilik aşamasında sınıf ortamında kullanılacak materyaller

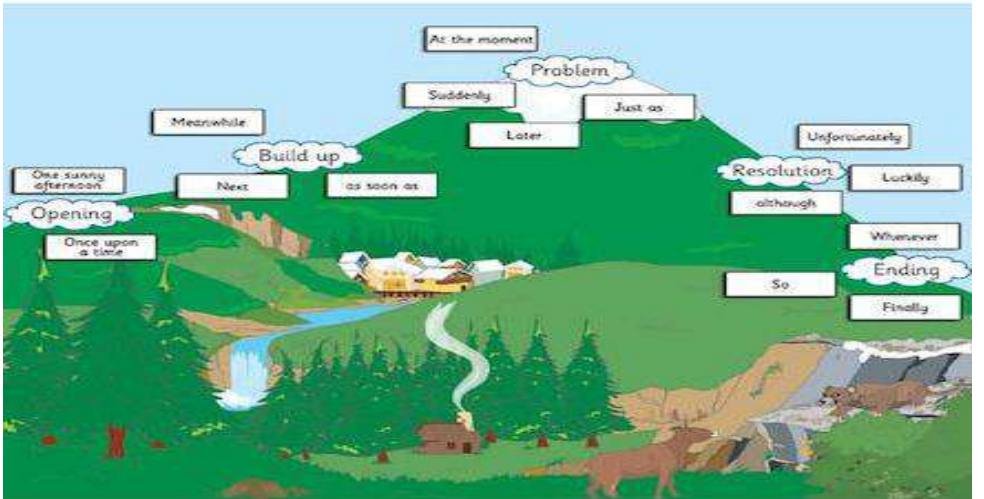
a) Hikâye Dağı (Story Mountain).

Öğrencilerin üretim becerilerini geliştirmekte kullanılan materyallerden biri Hikâye Dağı’dır. Öğrenciler bu materyal aracılığıyla bu yapı ya da şemaya bağlı

kalarak metin üretimlerini sağlayabilir ya geliştirebilir. Bu materyallerde öğrencilerin üretecekleri metinle ilgili takip etmeleri gereken bir takım anahtar sözcükler olur. Öğrenci üreteceği metni bu sözcükleri dikkate alarak düzenlemelidir. Corbett hazırladığı bu tasarımla öğrencilerin düşüncelerini bir sıraya koyarak metin üretimini desteklemeye çalışmıştır. Aşağıda Şekil 12 ve 13'te görüldüğü üzere tasarlanan görseller aracılığıyla öğrencilerin hatırlama süreçlerine yardımcı olabilecek anahtar sözcüklerle onların metin üretimi geliştirmek amaçlanmıştır.

Şekil 12: Hikaye dağı örneği 1. <http://www.tts-group.co.uk/pie-corbett-recordable-story-mountain>

Şekil 13: Hikaye dağı örneği 2.

<https://www.google.com.tr/=pie+corbett+story+mountain>

Şekil 12’de öğrencilerin bir metni oluştururken onlara izleyebilecekleri harita sağlanmıştır. Başlangıç, geliştirme, problem, çözüm ve son/bitiş olarak beş başlık altında oluşturulan bu görselle öğrenciler bir yapıya bağlı olarak metinlerini üretbilmeleri amaçlanmıştır. Metne başlarken ilkin, “bir zamanlar / bir varmış bir yokmuş” gibi kalıp sözlerle başlanabileceği gösterilmiştir. İkinci aşamada ise “bir gün” şeklinde bir ifadeyle olaya giriş yapılabileceği, sonrasında ise “ne yazık ki/maalesef” gibi karşıtlık ifade eden anahtar bir sözcükle olay örgüsünde ele alınan problemlere nasıl bir giriş yapılabileceği belirtilmiştir. Sonrasında ise problemin çözümü ve sonlanmasıyla metnin bitimi sistematize edilmiştir. Şekil 13’te de benzer bir şekilde farklı anahtar sözcüklerden yararlanarak oluşturulmuş bir görsel söz konusudur. Fakat diğer görselden farklı olarak anahtar sözcüklerin daha da detaylandırılması söz konusudur.

Corbett’in (2014) bahse konu olan görselden farklı şekillerde yararlanabildiği görülmüştür. Örneğin “Beş Cümle Öyküleri” adlı oyunda yazar hedef kitleyi beş kişilik gruplara ayırır ve onlara beş anahtar bağlayıcı sözcük verir. Bir zamanlar, bir gün / ne yazık ki, nihayet gibi. Her gruptan, görseli kullanarak her bir cümleyi verilen bağlayıcılarla başlatarak bir hikâye oluşturmaları istenir. Bu şekilde öğrencilerin metin üretme süreçlerini oyunlarla geliştirmeyi amaçlar.

b) Çamaşır ipi (washing line) / yazı duvarı (writing wall).

Hedef kitlenin öğrendiklerini devamlı olarak hatırlayabilmeleri adına materyallerin sınıfta sergilenmesi için Corbett “çamaşır ipi” adını verdiği bir yöntem kullanır. Örneğin Şekil 14 ve 15’te görüldüğü üzere öğrencilerin derse ilişkin hatırlama süreçlerini etkin kılma adına çeşitli materyallerin sınıf ortamında sergilendiği görülmektedir.

Şekil 14, 15. Çamaşır ipi örnekleri 1-2.

Corbett bu basit yöntemle sınıf ortamında hedef kitlenin öğrendikleri bilgilerin görüntülenmesini sağlar. Böylece konu üzerinde onların bilgilerini tekrar etmek mümkün olur. Yazı duvarına asılmış bu materyallerde metne veya derse ilişkin pek çok etkinliği görebilmek mümkündür (Şekil 15). Hedef kitle derste zorlandıkları durumlarda bu materyallerden çeşitli ipuçlarına ulaşarak kendi metinlerini daha iyi bir şekilde oluşturmak için yararlanırlar. Üretilen her bir materyal sınıfça değerlendirilir. Öğrenciler metin üretiminde bağımsız hale geldikçe bu yazı duvarındaki etkinliklere gerek duyulmayabilir. Nitekim bu durum öğrencinin yenilik aşamasından bağımsız uygulama aşamasına geçişinin bir belirtisi olarak görülür (Corbett, 2017).

1.3. Bağımsız uygulama aşaması (Invention)

Bu aşama modelinin üçüncü aşamasıdır. Corbett'in (2008, s. 2) "hikâye anlatımı ve öykü oluşturma" gibi kimi çalışmalarında "buluş aşaması" olarak da geçmektedir. Fakat gerek Corbett'in (2017) gerekse Strong'un yapmış oldukları çalışmalarda, çoğunlukla "bağımsız uygulama" ya da "buluş – bağımsız uygulama" aşaması olarak bu aşamanın isimlendirildiği görülür (Corbett & Strong, 2011, s. 115). Fakat genel olarak çalışmada "bağımsız uygulama" şeklinde bir adlandırma tercih edildi. Bu aşamada öğrencilerin ilk iki aşamada edindikleri bilgilerden hareketle artık kendi metinlerini oluşturabildikleri görülür. Dolayısıyla öğrenci bağımsız yazar ya da konuşmacı olarak belli bir niteliğe ulaşmış olur. Diğer aşamalarda olduğu gibi burada da öğretmenin rehberlik görevi ön plana çıkmaktadır. Nitekim Corbett (2017) ve Strong (2013, ss. 18-19) bağımsız uygulama aşamasında öğretmenin öğrencilerin çalışmasını değerlendirme ve onların neler yapabileceği hususunda planlamalarını uyarlama fırsatına sahip olduğunu belirtir. Öğretmen öğrencilerin zorlandıkları konularda onlara yardım etmeye odaklanmış bir şekilde derse bazı aktivitelerle başlayabilir. Onların daha iyi bir konuma gelebilmeleri için öğrendikleri bilgilerle kendi çalışmalarını değiştirmeyi denemelerine yönelik öğrencilere zaman tanır. Öğretmen hedef kitlenin ya da bireyin görevini ne denli başardığına bağlı olarak bağımsız bir yazar ya da konuşmacı olmaya yönelik durumunu gözlemler. Bunun için de metinle ilgili gerektiğinde öğrencilere farklı görevler verebilir, ortak veya karşılaştırmalı yazı çalışmaları yapılabilir. Böylelikle bağımsız konuşmacı ve yazar olma düzeyi için öğretmenin rehberliği önemlidir. Onlara destek olabilmek için bu aşamada öğretmen öğrencilerin kimi çalışmalarını öne çıkarabilmeli ve çeşitli öneriler geliştirebilmelidir. Metinlerin niteliğini artırabilmek için öğrenciler, farklı konular üzerinde uygulamalı çalışmalar yaparak kendilerini geliştirebilmelidirler. Bunun için de öğrenciler tarafından oluşturulan metin üzerinde öğretmenlerin birtakım destekleyici dönüt

ya da işaretlemeleri (tickable targets) söz konusudur. Bu aşamada hedef kitle ya da bireyin nitelikli çalışmaları sınıf ortamında ön plana çıkarılmalıdır. Nitelikli metin örneklerinin diğer öğrencilerle paylaşılması onların daha bağımsız metin üretimleri için destekleyici olmaktadır. Bu aşamada oluşturulan metinlerde öğrencilerin herhangi bir liste ya da araç takımına bakmaksızın kendi üretimlerini oluşturabilecek düzeye gelmeleri gerekmektedir. Eğer bağımsız bir metin üretimini gerçekleştirebilecek düzeye gelmişse öğrencilerin metinleri yayımlanması ya da gösterilmesi yoluna gidilmelidir.

2. Yazmak İçin Konuş Modelinde Oyunlar

Corbett öğrencilerin metin üretimlerini desteklemek ve dersi zevkli kılabilmek amacıyla pek çok oyun geliştirmiştir. Yaratıcı oyunlar gibi çeşitli başlıklar altında alfabeden sözcük türlerine varıncaya dek öğrencilerin dil becerilerinin kazandırılmasına yönelik etkinlikler söz konusudur. Örneğin yazarın “hayvan oyunu” adlı etkinliğin masal gibi türlerin üretiminde kullandığı görülebilir. Dört aşamadan oluşan bu oyuna göre öğrenciler ilk başta metinde yararlanılması gerektiğine inanılan hayvanların bir listesini oluşturmalıdır. Daha sonra ise bunların özellikleriyle ilgili cümlelerin kurulmasına çalışılmalıdır. Bunun için de öğretmen hedef kitleye “sıfat ya da zarflar ekleyelim” biçiminde görevler verdikten ve bunlar tamamlandıktan sonra diyaloglarla oluşturulmuş cümlelerin sesli bir şekilde dile getirilmesi sağlanır. Böylece öğrencilerin konuşma becerilerinin kazandırılması veya güçlendirilmesine katkı sunulmuş olunur. Nitekim modelin temel amacı da hedef kitlenin yazma ve konuşma becerilerini geliştirmektir. Corbett oyunun son aşamasında ise öğrencilerin sıkıcı bulduğu ya da daha nitelikli kılınabilecek cümlelerin listesini oluşturup bunları detaylandırma ya da ilginç kılma yoluna gider. Böylelikle üretilen metnin daha nitelikli kılınması amaçlanır. Etkinliğin sonunda ise öğrenciler ürettikleri metni kontrol eder. Öğretmenin hedef kitlenin hatalarını denetleyebilmesi için tahtaya örnek cümleler veya programlar yazar. Öğrencilerde böylece imla hataları başta olmak üzere anlatım gibi önemli hususlardaki eksiklerin düzeltilmesine çalışılır (Corbett, 2017; Corbett & Strong, 2014, ss. 3-45). Ayrıca dil ediniminde hedef kitlenin düzeyine göre de farklılık oluşturur. Oyunun zorluğu öğrencilerin düzeyiyle doğru orantılı olmalıdır. Bu bağlamda Corbett ve Strong (2014, s. 56) çeşitli oyunlar oluşturmuşlardır. Bunlardan biri olan “beş cümle hikâyesi” oyununda sınıf beşer kişilik gruplara ayrılırlar. Daha sonra sınıfa beş farklı sözcük grubu verilir ve bunlar kullanılarak hedef kitleden bu anahtar sözcüklerle cümleler kurmaları ve bir hikâye oluşturmaları istenir. Oyun dersin işlenişine göre istendiği vakit zorlaştırıcı da olabilir.

3. Yazmak İçin Konuş Modelinde Karakter Oluşturma

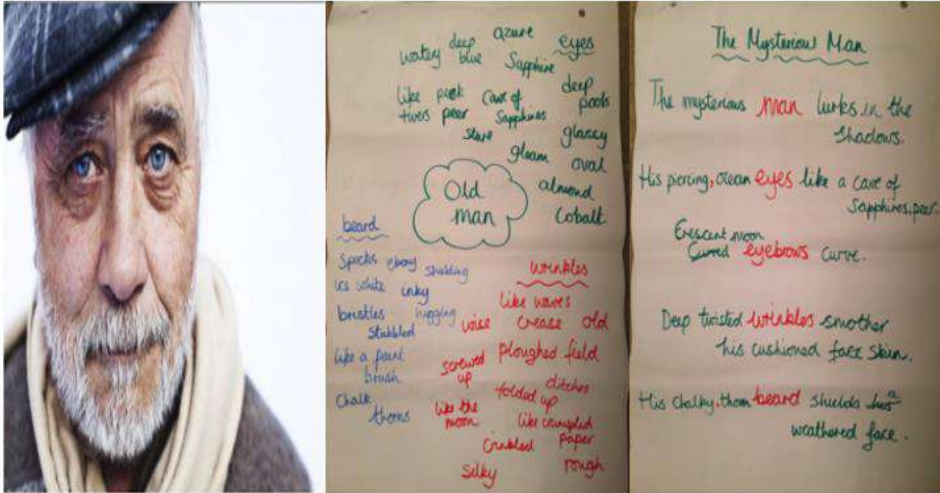
Model uygulamasının önemli etkinliklerinden biri de karakter oluşturmaktır. Kurgusal metinlerde karakterlerin fiziksel ve psikolojik özelliklerini ortaya koyabilecek anahtar sözcüklerle öğrencilere metne ilişkin bazı ipuçları verilmesine çalışılır. Böylece onların metin üretimlerini destekleyecek bir yol izlenir. Öğrencilerden anahtar sözcükler aracılığıyla cümle kurmaları istenir. Şekil 19'da görüldüğü üzere model uygulamasında hedef kitlenin metin üretimlerini geliştirebilmek veya onların metni anlamalarına yardımcı olabilmek için onlara bir fotoğrafla birlikte bir araç takımı gösterilir. Böylece öğretmen tarafından metne ilişkin hazırlanan ya da yararlanılan karakterle ilgili hedef kitleye birtakım anahtar sözcükler verir. Bunlar gözler, kaşlar, kırışıklık gibi fiziksel niteliği ortaya koyabilen özellikler taşısada ruhsal duruma ilişkin çıkarımların da üzerinde durulur. Böylece öğrencilerin sözcük üretimini desteklemek amaçlanır. Ayrıca oluşturulan anahtar sözcüklerle karaktere ilişkin yeni bir araç takımının hazırlanması sağlanır. Kurulan cümlelerde farklı sözcüklerin kullanımı üzerinde durulur. Böylece öğrencilerin dil becerilerinin gelişmesine çalışılır:

Gizemli Adam

Gizemli adam gölgede oturuyor.

Keskin, safir mağarası gibi, inci, okyanus gözleri

Yeniay eğrisi kaşları (Richard: 2018).

<http://www.talk4writing.co.uk/bursting-to-write/>
Şekil 19. Karakter oluşturmaya yönelik araç takımı örneği.

SONUÇ

Corbett tarafından geliştirilen Yazmak İçin Konuş modeli başta İngiltere olmak üzere pek çok ülkede bir dil öğretim yöntemi olarak kullanılmaktadır. Farklı yaş gruplarında uygulanabilen bu modelle yazma ve konuşma başta olmak üzere öğrencilerin pek çok dil becerilerinin gelişmesine katkı sunulmaktadır. Julia Strong'un destekleriyle de Corbett'in farklı yaş gruplarında uygulamalı çok sayıda çalışmasına bakıldığında öğrencileri etkin kılarak onların dil edinimini geliştirmeye çalışıldığı görülebilir. Nitekim Abukan (2018) tarafından ilgili modelin Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen öğrenciler üzerinde yapılan deneysel çalışmada olumlu sonuçlar elde edilmiştir. Ayrıca Şen Bartan (2015) tarafından İngilizce öğrenen Türk öğrencilerin yazma ve okuma becerilerini geliştirmek amacıyla yapılan çalışmada da anlamlı sonuçlar tespit edilmiştir. Bu durum modelin çok yönlü bir yapıya sahip olmasıyla açıklanabilir. Buna göre ilgili model çeşitli eğlenceli etkinliklerle öğrenenlerin etkileşimini canlı tutan, metin üretim becerilerini geliştiren ve onları dil öğrenmede istekli kılmalarını sağlayan bir yaklaşım olarak dikkat çeker. Bu modelde öğrencilerin hedef dile ilişkin öğrenmeleri ilkin sözlü taklitler, daha sonra ise eğlenceli etkinliklerle zengin kılınır. Sözlü ve yazılı etkileşimi güçlü kılmaya yönelik hikâye haritalarından yararlanılarak metinler üzerinde dilin edinilmesine çalışılır. Bunun için de öğrencilerin düzeyine uygun olabilecek şekilde öğretici tarafından hazırlanmış sözcük listeleri, kalıplaşmış sözler gibi hedef dile ilişkin pek çok bilgiyle öğrencilerin öğrenme süreçlerine katkı sunulur. Sonuç olarak denilebilir ki Yazmak için Konuş modeli öğrenenlere dil becerilerinin kazandırılmasında etkili bir yaklaşımdır. İlgili modelin dil öğretimi başta olmak üzere eğitim bilimlerinin farklı alanlarında yararlanılabilecek bir model olarak araştırmacıların ilgisini çekebilecek bir yöntem olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abukan, M. (2018). *Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde yazmak için konuş modeli'nin üretici becerilere etkisi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Türkiye.
- Akça, G. (2002). *Hikâye haritası yönteminin 4. sınıf öğrencilerinin okuduğunu anlama beceri düzeyleri üzerine etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara, Türkiye.
- Akyol, H. (1999). Hikâye haritası yöntemiyle metin öğretimi. *Milli Eğitim Dergisi*, 142(2), http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/sayi_142/temel.htm adresinden edinilmiştir.
- Beck, I. & McKeown, M. (1981). Developing questions that promote comprehension: The story map. *Language Arts*, 58 (8), 913–918.
- Corbett, P. (2008). *Jumpstart! poetry-games and activities for ages 7-12*. London: A David Fulton Book.
- Corbett, P. (2008). *Jumpstart! storymaking - games and activities for ages 7-12*. Retrieved from <https://www.amazon.com/Jumpstart-Storymaking-Games-Activities-Ages/dp/0415466865>
- Corbett, P. (2008). *Storytelling*. Retrieved from https://www.foundationyears.org.uk/files/2011/10/Story-Telling_Story-Making1.pdf
- Corbett, P. (2008). *Storytelling and story-making*. Retrieved from <http://www.torre-primary.torbay.sch.uk/sites/torreprimary/files/downloads/Storytelling.pdf>
- Corbett, P. (2008). *Storytelling*. Retrieved from <http://www.torre-primary.torbay.sch.uk/sites/torreprimary/files/downloads/Storytelling.pdf>
- Corbett, P. (2014). *Magpie*. Retrieved from <http://piecorbett.blogspot.com.tr/2014/07/magpie.html>
- Corbett, P. (2014). *Mountain- Recordable Story Mountain*. Retrieved from <https://www.smartkids.co.uk/products/pie-corbett-s-recordable-story-mountain>
- Corbett, P. (2016). *About Talk for Writing*. Retrieved from <http://www.talk4writing.co.uk/about/>
- Corbett, P. (2016). *Pie Corbett on storytelling*. Retrieved from http://www.oup.com/oxed/primary/storiesforwriting/find_out_more/
- Corbett, P. (2016). *Mountain- Creative Writing Poster*. Retrieved from <http://www.tts-group.co.uk/pie-corbett-story-mountain--creative-writing-poster/1001580.html>
- Corbett, P. (2016). *Boxing up*. Retrieved from <http://piecorbett.blogspot.com.tr/2012/11/boxing-up-explained.html>

- Corbett, P. (2016). *Washing-Lines*. Retrieved from <http://piecorbett.blogspot.com.tr/2013/02/teaching-writing-washing-lines.html>
- Corbett, P. (2017). *Writer-talk*. Retrieved from http://webfronter.com/lewisham/primarycommunity/menu1/Writing/Talk_for_Writing/Writer_Talk_by_Pie_Corbett
- Corbett, P. (2017). *Boxing up*. Retrieved from <https://www.tes.com/teaching-resource/adventure-at-sandy-cove-pie-corbett-boxing-up-and-innovation-tables-4-way-differentiated-11344848>
- Corbett P. (2017). *Writing Ideas*. Retrieved from http://rendellps.leics.sch.uk/files/parent_zone/literacy_help/pie_corbett_writing_ideas_319920698.pdf
- Corbett, P. & Strong, J. (2011). *Talk for writing across the curriculum with dvds: how to teach non-fiction to 5-12 year-olds*. Milton Keynes: Open University Press.
- Corbett, P. & Strong, J. (2014). *Jumpstart! grammar: games and activities for ages 6 – 14*. London: David Fulton Publishers.
- Corbett, P. & Strong, J. (2014). *Jumpstart! grammar: games and activities for ages 6 – 14*. Retrieved from <https://www.book2look.com/embed/9781317294368>
- Davis, Z. T. & Mcpherson, M. D. (1989). Story map instruction: a road map for reading comprehension. *The Reading Teacher*, 19, 232-240.
- Duman, N. & Tekinarslan, İ. Ç. (2007). Hikâye haritası yönteminin hafif düzeyde zihinsel yetersizliği olan öğrencilerin okuduğunu anlama becerileri üzerindeki etkisi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Özel Eğitim Dergisi*, 8(1), 33-55.
- Gardill, M. & Jitendra, A. K. (1999). Advanced story map instruction: effects on the reading comprehension of students with learning disabilities. *Journal of Special Education*, 3 (16).
- Gömlüksiz, M. N. & Bozpolat, E. (2014). Hikâye haritası ölçeğine ilişkin geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 73-82.
- Idol, L. & Croll, V.J. (1987). Story-mapping training as a means of improving reading comprehension. *Learning Disability Quarterly*, 10(3), 214-229.
- Işıkoğan, N. (2009). *Hikâye haritası tekniğinin zihin engelli öğrencilerin okuduğunu anlama becerilerini kazanmalarındaki etkililiği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye.
- Öztoprak, B. F. (2006). *Öykü öğretiminde öykü haritası kullanımının*

- okuduğunu anlama üzerine etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, Türkiye.
- Patton, J. & Economy P. (2014). *User story mapping* (1nd ed.). Sebastopol: Published by O'Reilly Media.
- Reutzel, D. R. (1985). Story maps comprehension. *The Reading Teacher*, 38(4), 400-404.
- Richard, M. (2018). *Talk for Writing*. Retrieved from <http://www.talk4writing.co.uk/bursting-to-write/>
- Sorrell, A. L. (1990). Three reading comprehension strategies: tells, story mapping and qars. *Academic Therapy*, 25(3), 359-368.
- Strong, J. (2013). *Talk for writing in secondary schools*. Retrieved from <https://www.amazon.co.uk/Talk-Writing-Secondary-Schools-Communication/dp/0335262600>
- Şen Bartan, Ö. (2015). *Yabancı dil öğretiminde model temelli ders işleme sürecinin yazma becerisine etkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye.
- Tate, L. M. (2014). *Reading and language arts worksheets don't grow dendrites*. London: Corwin.
- Trowman, J. L. (2018). *Developing children's speech, language and communication through stories and drama*. Oxon: Routledge. Retrieved from <https://books.google.com.tr>
- Weih T. G. (2000). How fifth-grade students use story mapping to aid their reading comprehension [DX Reader version]. Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED542332.pdf>
- Yazıcı, K. (2006). Hikâye edici metinlerin çözümlenmesinde hikâyenin yüzü stratejisinin kullanımı. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, 20(2), 229-241.

Bölüm 54

Finansal Performansın Ölçülmesinde Muhasebe ve Piyasa Temelli Oranlar¹

Muhammed Fatih AYDEMİR²

¹ *Bu çalışma, Prof. Dr. Değer ALPER danışmanlığında Bursa Uludağ Üniversitesi İşletme Doktora programında kabul edilen “Uluslararasılaşma ve Firma Performansı: Bir Meta-Analiz” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.*

² *Öğr. Gör. Dr.; Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dış Ticaret Bölümü.
mfaydemir@uludag.edu.tr ORCID No: 0000-0002-4248-9057*

ÖZET

Firma performansının ölçülmesinde en yaygın kullanılan performans ölçütleri finansal performans ölçütleridir. Bu çalışmanın amacı literatürde en çok kullanılan ölçütler olarak muhasebe temelli ve piyasa temelli finansal performans oranlarının avantajlarını ve dezavantajlarına yer vererek, bu alanda yapılacak çalışmalara katkıda bulunmaktır. Bu çerçevede literatürde öne çıkan muhasebe (satış kârlılığı oranı, aktif kârlılık oranı, öz sermaye kârlılığı oranı, yatırım kârlılığı oranı, pay başına kazanç oranı, yatırılan sermaye getirisi oranı ve kullanılan sermaye getirisi oranı) ve piyasa temelli oranlar (Tobin Q oranı, piyasa değeri/defter değeri oranı ve fiyat/kazanç oranı) hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Performans, Finansal Performans, Firma Performansı, Muhasebe Temelli Oranlar, Piyasa Temelli Oranlar.

Accounting and Market-Based Ratios for the Measurement of Financial Performance

Financial performance measures are the most widely used measures of firm performance. The objective of this study is to contribute to the studies to be conducted in this area by including the advantages and disadvantages of accounting-based and market-based financial performance ratios as the most commonly used measures in the literature. Within this framework, information is provided on the most prominent accounting-based ratios (return on sales ratio, return on assets ratio, return on equity ratio, return on investment ratio, earnings per share ratio, return on invested capital ratio, and return on capital employed ratio) and market-based ratios (Tobin's Q ratio, market capitalization/book value ratio, and price/earnings ratio).

Keywords: Performance, Financial Performance, Firm Performance, Accounting-Based Ratios, Market-Based Ratios.

1.GİRİŞ

Geçmişten günümüze performans kavramı, artan rekabet ile birlikte firmalar için daha önemli hale gelmiştir. Ticari ve finansal serbestleşme akımları ile birlikte rekabet koşulları firmalar için her geçen gün daha da ağırlaşmaktadır. Bu bakımdan geçmişte sadece yerel rakiplerle karşılaşan firmalar, yurtdışında faaliyet göstermeseler bile, günümüzde aynı zamanda yabancı firmalar ile de rekabet halindedir. Diğer taraftan iç piyasada faaliyet gösteren firmalar için performans önemli olmakla birlikte, birçok piyasada faaliyeti olan firmalar için uluslararasılaşmanın zorlukları nedeniyle firma performansı daha önemli bir konu haline gelmektedir. Özellikle rakip firmalara karşı daha güçlü olabilmeleri için firmalar sahip oldukları maddi ve maddi olmayan kaynaklarını etkin, etkili ve verimli bir şekilde değerlendirmeleri gerekmektedir. Firmaların bu şekilde kendilerini değerlendirmelerinin yanı sıra, başka firmalar ile kıyaslama yapabilmesi ve daha da önemlisi firmanın piyasa değerini maksimum seviyeye çıkarabilmesi açısından da performans kavramı ciddi bir öneme sahiptir.

Performans, bir firmanın başarıya ulaşmasını veya amaçlarını yerine getirme seviyesini gösteren geniş kapsamlı bir kavram olarak tanımlanabilmektedir. Literatürde performans kavramı ile ilgili birçok tanımla karşılaşılmaktadır. Akçakaya (2012: 173) performans kavramını “bir işi yapan bireyin, bir grubun ya da bir teşebbüsün o işle amaçlanan hedefe yönelik olarak nereye varabildiği, başka bir deyişle neyi sağlayabildiğinin nicel ve nitel olarak anlatımı...” biçiminde tanımlamıştır. Helvacı (2002: 156) ise performansı, “görev çerçevesinde önceden belirlenen ölçütleri karşılayacak biçimde, görevin yerine getirilmesi ve amacın gerçekleştirilmesi yönünde ortaya konan mal, hizmet ya da düşünce...” olarak ifade etmiştir. Başdar (2019: 1) ise performans sonuçlarının somut bir şekilde ortaya çıkması açısından faaliyetlerin değerlendirilmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Bu bakımdan performansın değerlendirilmesi, firmada karar verenler için doğru kararlar almaları ve bunun sonucunda firmanın daha yüksek başarıya ulaşabilmesi (Bayyurt, 2007: 578) ve başarıyı sürekli hale getirmesi için önemli görülmektedir (Karaman, 2009). Performansın değerlendirilmesi ile sadece geçmişe yönelik değerlendirme yapılmamakta, aynı zamanda geleceğe yönelik hedeflerin güncellenmesinde de önemli bilgiler sağlamaktadır. Bunun için geçmişte firmanın performansını etkileyen faktörler değerlendirilerek, bu kapsamda varsa hataların düzeltilmesi veya eksikliklerin giderilmesi sağlanmaktadır. Bütün bunların gerçekleştirilebilmesi için de performans göstergelerinin ölçülebilir olması gerekmektedir.

Firma performansını ölçmek için yapılan ampirik çalışmalarda en çok finans temelli göstergeler kullanılmaktadır (Venkatraman ve Ramanujam, 1986). Bunun en önemli nedeni, finans temelli göstergelerin daha kesin ve objektif olmalarıdır.

Finans temelli göstergeler ile bir taraftan firmanın uzun vadeli hedeflerine odaklanırken, diğer taraftan firma performansına ilişkin geniş bir bakış açısı sağlanmaktadır. Bununla birlikte finansal temelli göstergeler firmada uygulanan taktik ve stratejilerin sonuçlarını görmek için kullanılan önemli araçlardır. Özellikle finansal performansı beklenenin altında kaldığında firmaların strateji ve taktiklerinin istenen sonuçlara ulaşmak için yetersiz kaldığına işaret etmektedir. Diğer taraftan yine düşük olan finansal performans için uygulanan strateji ve taktiklerin yeterince dikkate alınmadığı sonucu da ortaya çıkmaktadır (Yıldız, 2013: 49).

Firmaların finansal performanslarının ölçümü, bir firmanın ekonomik hedeflerini ne ölçüde yerine getirdiğinin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Diğer bir deyişle, belirli bir dönem içerisinde firmaların varlıklarını ne derecede etkin kullanabildiğini ve varlıklarından gelir elde etme potansiyelini göstermektedir. Finansal performans ölçümü, firmanın rekabet içinde bulunduğu aynı sektörde olan diğer firmalarla veya diğer sektörlerdeki firmalarla karşılaştırılmasında da kullanılabilir. Firmalar, finansal performans ölçümü ile birlikte hem geçmişteki performansı ile bugünkü durumunu karşılaştırabilmekte, hem de geleceğe yönelik daha doğru planlar yapabilmektedir. Bir firmanın en önemli finansal görevi, kaynaklarını değer yaratmak amaçlı kullanmaktır. Bu bakımdan finansal performans ölçümü ile firmanın elindeki kaynaklarla ne kadar değer yaratabildiği görülebilmektedir. Bununla birlikte, karar vericiler açısından firmanın değer yaratabilmesinde kaynak kullanımında etkinlik ve verimlilik derecesini görebilmesi açısından bilgi gereksinimine ihtiyaç duymaktadır. Gereksinim duyulan bu bilgiye yine finansal performans ölçümleriyle ulaşılabilmektedir (Holbrook, 2010: 5).

Finansal performansın ölçülmesinde daha çok finansal tablo ve raporlara gereksinim duyulmaktadır. Bu verilerden hareketle, bir firmanın ne kadar başarılı olduğu açıklanmaya çalışılmaktadır. Böylelikle hem firmanın faaliyetlerinin doğru bir şekilde değerlendirilmesi sağlanmakta hem de yatırımcılar yaptıkları yatırım sayesinde gelirlerinin ne yönde değiştiğini öğrenebilmektedir. Bununla birlikte, bir firmanın finansal performansını ortaya koyabilmek için finansal başarısı ölçülmektedir. Bir firmanın finansal başarısı sadece faaliyetlerini yerine getirmek için gerekli finansmanı zamanında ve en düşük maliyetle bulabilme yeteneği ile değil, aynı zamanda borç ve öz sermaye için dengeli bir şekilde fon sağlamasına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.

Finansal performans ölçütleri, bir firmanın oluşturduğu stratejinin ve strateji için yürütülen faaliyetlerin firmanın gelişimi üzerindeki etkisinin görülebilmesini sağlamaktadır. Bu kapsamda yer alan finansal amaçlar, daha çok işletme geliri, sermayenin kârlılık oranı ve ekonomik katma değer gibi ölçülebilir kârlılık ile

İlgili amaçlar şeklinde ifade edilmektedir (Önder vd., 2019: 129). Diğer finansal amaçlar ise nakit akışı yaratmak ve pazardaki büyümeye bağlı gelir artışları şeklinde olabilmektedir. Bu amaçlara firmaların uyguladıkları stratejiler doğrultusunda ulaşılmakta ve firmadaki finansal nitelikteki değişimini yansıtmaktadır. Bu amaçlara ulaşma derecesi ise firmanın pay sahipleri açısından nasıl görüldüğü hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Firma sadece finansal açıdan bile değerlendirildiğinde, hem yönetimin başarılı olmasında hem de uzun vadede hangi faktörlerin etkili olduğu, finansal performans ölçütlerinin önemini göstermektedir. Burada finansal performans üzerinde değerlendirme yaparken firmanın bulunduğu sektör, çevre ve uygulanan strateji yanında konjonktürel durumlara dikkat edilmektedir. Bu çerçevede sayesinde firmanın gelir ve üretim artışı sağlamanın yanı sıra maliyetlerin düşürülmesini, varlıkların daha etkin kullanımını ve riskin yönetilmesini kolaylaştırmaktadır (Yıldız, 2019).

Firma performansının ölçümü, çalışmadan çalışmaya göre büyük farklılıklar göstermektedir (Li, 2007: 130). Birçok yazar, performans ölçütlerinin seçiminin zor ve isteğe bağlı olduğunu uzun zamandır kabul etmektedir (Venkatraman ve Ramanujam, 1986; Capon vd., 1990). Literatürde finansal performans göstergelerinin gruplandırılmasına yönelik farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu çalışmada finansal performans göstergeleri genel olarak değerlendirildiğinde muhasebe temelli oranlar ve piyasa temelli oranlar şeklinde sınıflandırılmıştır. Muhasebe temelli oranlar ve piyasa temelli oranlar geleneksel finansal performans ölçüleri kapsamında yer almaktadır. Muhasebe temelli oranlar açısından bakıldığında firma kârlılığının ön planda olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda oluşturulan oranlar daha çok maliyet ve verimliliğe odaklanmaktadır. Piyasa temelli oranlar, firmaların piyasa değerini ve sermaye piyasalarındaki hareketlerini ön planda tutmaktadır. Literatürde öne çıkan ölçütler olarak muhasebe temelli (aktif kârlılığı, satış kârlılığı ve özkaynak kârlılığı) ve piyasa temelli (Tobin Q oranı ve DD/PD oranı) finansal göstergeler ağırlıklı olarak kullanılmıştır.

2. MUHASEBE TEMELLİ ORANLAR

Muhasebe temelli oranlar, firmanın kârlılığına odaklı finansal performans göstergeleri olarak ifade edilmektedir. Bu doğrultuda firmanın kısa vadedeki kârlılığını ve yönetimin verimliliğini ölçmektedir (Ganvir ve Dwivedi, 2017: 113). Muhasebe temelli oranlar, firma performansının en yaygın kullanılan göstergeleri olarak kabul edilmektedir. Bu oranlar, bir firmanın muhasebe ilkelerine uygun düzenlenmiş finansal tablo verilerine dayanmaktadır (Verweire ve Berghe, 2004: 20). Muhasebe temelli oranlar, firma performansı literatüründe birçok avantaja sahip olması nedeniyle kullanılmaktadır. Birinci olarak, bu

göstergeler finansal tablolara bağlı olarak bir firmanın finansal performansının en kolay elde edilebilen ölçütleridir. Bu bağlamda kullanılan kaynakların mevcut kârlılığa yönelik etkileri açısından ilk elden bilgi vermektedir. İkinci olarak, muhasebe temelli performans ölçütleri ile firma getirileri arasında yüksek düzeyde ilişki olduğu gözlemlenmektedir (Danielson ve Press, 2003: 494). Üçüncü olarak finansal tabloların açıklanmasına bağlı olarak firmanın halihazırdaki ve geçmiş performansına yönelik bilgi sağlamaktadır (Tingler, 2015: 27).

Tablo 1: Firma Performansı Çalışmalarında Kullanılan Muhasebe Temelli Ölçütlere Genel Bir Bakış

Muhasebe Ölçütü	Kullanım Oranı (Yüzde)
Varlık Kârlılığı	%33,7
Satış Kârlılığı	%17,9
Öz Kaynak Kârlılığı	%13,7
Yatırım Kârlılığı	%7,9
Faaliyet Kâr Marjı	%7,4
Net Gelir	%6,8
Kâr Ölçeği	%4,7
Birleşik Muhasebe Ölçütleri	%2,6
Nakit Akışı/Varlıklar	%2,1
Hisse Başına Kazanç	%1,6
Net Gelir/Çalışanlar	%1,1
Nakit Akışı/Satışlar	%0,5
Toplam	%100

Kaynak: Tingler (2015: 28).

Tablo 1’de, muhasebe temelli ölçütlerin kullanım yoğunluğu verilmiştir. Varlık kârlılığı en çok kullanılan muhasebe ölçütü olarak göze çarpmaktadır. Bu ölçütü sırasıyla satış kârlılığı, öz kaynak kârlılığı, yatırım kârlılığı ve faaliyet kâr marjı takip etmektedir. Burada asıl dikkat edilmesi gereken nokta ise Combs vd. (2005: 269-270) tarafından gerçekleştirilen firma performansına yönelik literatür taramasında muhasebe temelli ölçütlerin firma performans ölçümlerinde %40’ın üzerinde bir paya sahip olmasıdır. Bu bakış açısıyla burada verilen muhasebe temelli oranlar, firma performans ölçümünde sıklıkla kullanılan ölçütler olarak kabul edilebilir.

Muhasebe temelli ölçütleri kullanan çalışmaların sayısı yüksek olmasına rağmen, bu oranlar önemli bazı dezavantajlara da sahiptir (Outreville, 2010: 121).

İlk olarak, bu oranlar firma yönetimi tarafından gerçekleştirilebilecek manipülasyona açıktır. Aynı zamanda firmadan firmaya değişen farklı muhasebe uygulamaları dolayısıyla yanlılık gösterebilmektedir (Alper ve Aydoğan, 2018: 198). İkinci olarak, geçmiş performansa dayalıdır ve dolayısıyla gelecekteki performansın yönlendirilmesi ve izlenmesi için sınırlı bir fayda sağlamaktadırlar (Verweire ve Berghe, 2004: 21). Aslında çoğu zaman performans ölçümündeki temel amaç, geçmiş yılın getirisini mutlak bir kesinlikle tahmin etmek değil, gelecekteki performansı tahmin etmede faydalı olabilecek bir getiri ölçüsü bulmaktır (Damodaran, 2007: 13). Üçüncü olarak, finansal tablolardan elde edilen kâr ile ilgili bilgiler firma riskini dikkate almamaktadır (Şenol ve Ulutaş, 2018: 86). Dördüncüsü, muhasebe temelli oranlar genellikle getiriye odaklanırken, ağırlıklı ortalama sermaye maliyetini göz ardı etmektedir (Koyuncu, 2010). Son olarak, muhasebe standartlarının ülkeden ülkeye farklılık gösterebilmesi ve bu durumun hesaplanan performansların karşılaştırılabilirliğine engel olmasıdır. Gelişmekte olan ülkelerdeki firmaların finansal tablolarına olan güven daha düşük olmakla birlikte, KOBİ'lerin büyük firmalara kıyasla finansal tablolarının gerçeği yansıtmaya ihtimali daha zayıf görülmektedir (Hosseini vd., 2018: 114).

Diğer taraftan, Uluslararası Finansal Raporlama Standartlarının (UFRS) kullanımının artması bu olumsuzluğu azaltmaktadır. Ayrıca ABD'de son yıllarda muhasebe ilkelerinin UFRS'ye yakınlaştırılması, muhasebe temelli performans oranlarının kullanımında firmalar arası karşılaştırılabilirliği artırmaktadır (Tingler, 2015: 27). Buna paralel olarak UFRS kullanımı ABD dışında diğer ülkelerde arttıkça, farklı ülkelerde bulunan firmalar arasında da mali tabloların karşılaştırılabilirlik potansiyeli artmaktadır. Dolayısıyla dünya genelinde muhasebe tablolarında aynı standardı uygulayan firma sayısı arttıkça, en azından karşılaştırılabilirlik anlamında muhasebe temelli performans göstergelerinin daha iyi sonuçlar vermesi beklenmektedir.

2.1. Satış Kârlılığı Oranı

Faaliyet kâr marjı olarak da ifade edilen bu oran, firmanın esas faaliyetlerinden elde ettiği vergi ve faiz öncesi net kârın net satışlara bölünmesiyle hesaplanmaktadır. Bu hesaplama olağanüstü gelir ve giderler dahil edilmediği gibi finansman kararlarının etkileri de dikkate alınmamaktadır. Bu oranın yüksek olması firmanın satışlardan iyi derecede kâr elde edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu oranın yüksekliği firma açısından olumlu olarak değerlendirilmektedir (Akgüç, 2010: 72). Artan satış kârlılığı, bir firmanın verimli bir şekilde büyüdüğünü gösterirken, buna karşın azalan satış kârlılığı firmanın finansal sıkıntılar ile karşılaşabileceğine işaret edebilir. Bu oranın en

önemli özelliklerinden biri de farklı firmaların kârlılık performansını karşılaştırmak için uygun olmasıdır. Bu orana iş hacmi rantabilitesi de denilmektedir (Akgüç, 2010: 72; Aydın vd., 2015: 127). Satış kârlılığı oranının hesaplanma biçimi şu şekildedir;

$$\text{Satış Kârlılığı Oranı} = \frac{\text{Faaliyet Kârı}}{\text{Net Satışlar}}$$

Bu hesaplama, bir şirketin temel ürün ve hizmetlerini ne kadar etkili bir şekilde ürettiğini, pazarladığını ve firma yönetiminin başarısını göstermektedir. Bu nedenle, satış kârlılığı oranı hem verimliliğin hem de kârlılığın bir göstergesi olarak kullanılmaktadır. Bu oran ayrıca bir şirketin dağıtılabilir kâr payı, yeniden yatırım potansiyeli ve şirketin borcu geri ödeme kabiliyeti hakkında fikir vermektedir.

Net kâr marjı ise bir firmanın tüm maliyet ve vergiden sonraki kârlılığını gösterdiği için bu orandan farklılık göstermektedir. Diğer bir deyişle, net kar marjı firmanın yatırım, üretim, fiyatlama kararlarının yanı sıra finansman kararlarının etkisi de ele alınmaktadır.

Ayrıca belirtmek gerekirse, maddi olmayan varlıkları dikkate alınması ile Tobin Q oranı ve ROA ölçümlerinin daha yüksek görünmesine neden olurken, ROS ise kısmen de olsa bir sektörün olgunluğuna bağlı olarak yüksek görünebilmektedir (Benito vd., 2016: 276).

2.2. Aktif Kârlılık Oranı

Aktif kârlılık oranı, dönem içinde firmanın elde ettiği net kârının, firmanın toplam varlıklarına bölünmesiyle elde edilen orandır. Diğer bir ifadeyle, firmanın varlıklara yaptığı toplam yatırım neticesinde bir dönem içerisinde ne oranda net kâr sağladığını ifade etmektedir (Okka, 2018: 147). Bu oran firmanın varlıklarını ne derecede etkin kullandığı ifade etmekte ve sektörden sektöre göre büyük farklılıklar gösterebilmektedir. Aktif kârlılık oranı, duran varlığın toplam varlıklar içerisinde daha fazla yer aldığı üretim işletmeleriyle, dönen varlıkların toplam varlıklar içerisinde daha fazla yer aldığı ticaret işletmelerinde buldukları sektörler açısından değerlendirilmesi gerekmektedir (Ceylan ve Korkmaz, 2017: 86). Aktif kârlılık oranının hesaplanma biçimi şu şekildedir;

$$\text{Aktif Kârlılık Oranı} = \frac{\text{Net Kâr}}{\text{Toplam Varlıklar}}$$

Diğer hesaplama şekli:

$$\text{Aktif Kârlılık Oranı} = \text{Net Kâr Marjı} \times \text{Aktif Devir Hızı}$$

$$\text{Aktif Kârlılık Oranı} = \left(\frac{\text{Net Kâr}}{\text{Net Satışlar}} \right) \times \left(\frac{\text{Net Satışlar}}{\text{Toplam Varlıklar}} \right)$$

Bu oran net kâr marjı ve aktif devir hızının çarpımı yolu ile hesaplanmaktadır ve bu şekilde hem firmanın kârlılığının hem de varlıkların etkinliğinin ölçülmesi mümkün olmaktadır (Çetenak, 2012: 15). Her ne kadar bu şekilde olsa da pay kısmında yer alan net kâr, faizler düşüldükten sonra hesaplanması dolayısıyla varlıkların finanse edilme biçimi aktif kârlılık oranı üzerinde etkili olmaktadır. Çünkü borçlanmanın yüksek olduğu bir firmada daha fazla faiz yükünden dolayı aktif kârlılık oranı daha az olmaktadır (Koyuncu, 2010: 35-36). Özellikle farklı finansman yapılarına sahip olan firmaların karşılaştırılmasında, hatta firmaların (zamanla finansman yapısı farklılık gösterebileceğinden) geçmiş yıllar ile kıyaslama yapılmasında yetersiz kalmaktadır. Bu tür karşılaştırmalar için aşağıdaki oran önerilmektedir (Sonal, 2002: 5):

$$\text{Aktif Kârlılık Oranı} = \frac{\text{Faiz ve Vergiden Önceki Kâr (FVÖK)}}{\text{Toplam Varlıklar}}$$

Aktif kârlılık oranı, firmanın varlıklarının etkin kullanımını ölçmekle birlikte ağırlıklı ortalama sermaye maliyetinin üzerinde olması beklenmektedir (Say, 2019: 58). Buna karşın, bu oran normal şartlarda sermaye maliyetini dikkate almamaktadır (Koyuncu, 2010: 37). Diğer taraftan, bir firmanın uzun vadeli geçmiş performansını yansıttığı için firma performansının ölçüsü olarak kullanılmaktadır (Johnson vd., 2009: 45). Ayrıca bazı çalışmalarda faiz, vergi ve amortisman öncesi kazançların toplam varlıklara oranlanması şeklinde de ölçülmüştür (Banalieva ve Saraty, 2011: 612; Cuervo-Cazurra vd., 2018: 214). Bunun temel nedeni olarak firmaların farklı sermaye yapılarına sahip olması ve farklı vergiler ile karşılaşmasından kaynaklandığı belirtilmiştir (Banalieva ve Saraty, 2011: 612). Ayrıca Hitt vd. (1997) çalışmalarında üç muhasebe temelli ölçüt olarak ROA, ROS ve ROE'ye yer vermek istediklerini, fakat ROE'nin firmaların sermaye yapılarının farklılıklarından daha çok etkilendiği için kullanamamışlardır. ROS'un ise hem ROA ile 0,91 korelasyona sahip olması hem de kontrol değişkenlerinin satışların farklı fonksiyonları olarak kullanılmalrı nedeniyle çıkarıldığını, bu nedenle sadece ROA'nın finansal performans ölçütü olarak kullanıldığını belirtmiştir (Hitt vd., 1997: 778). Aktif kârlılık oranı,

uluslararasılaşma-firma performansı literatüründe finansal performansı ölçmek için en çok kullanılan oran olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3. Öz Sermaye Kârlılık Oranı

Öz sermaye kârlılık oranı, firma hissedarlarının firmaya yaptıkları yatırımın etkin bir şekilde kullanılıp kullanılmadığını ölçen bir orandır. Başka bir anlatımla, firmanın öz sermayesindeki bir birimlik artışın, kârlılık üzerinde yüzde kaç artış gerçekleştirdiğini göstermektedir. Aktif kârlılık oranına göre bu oranın en büyük farkı, finansal kaldıracın etkisinin hesaba katılmasından kaynaklanmaktadır. Finansal kaldıracın doğru kullanılması durumunda öz sermaye kârlılık oranı yükselmektedir (Okka, 2018: 147). Bu oran firmaya yatırım yapan yatırımcıların elde ettiği getirileri dikkate alması dolayısıyla mali rantabilite olarak da ifade edilmekle birlikte kâr ile sermaye arasındaki ilişkiyi ele almaktadır (Akgüç, 2010: 63; Aydın vd., 2015: 127). Öz sermaye kârlılık oranının hesaplanması şu şekildedir;

$$\text{Öz Sermaye Kârlılık Oranı} = \frac{\text{Net Kâr}}{\text{Öz Sermaye}}$$

Paydada gösterilen öz sermaye, firmanın net varlığından borçların çıkarılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu durum değişkenlik taşıması nedeniyle dönem sonundaki öz sermaye veya dönem içindeki ortalama sermaye dikkate alınabilir. Burada ortalama öz sermaye, özellikle dönem başı ve dönem sonundaki öz sermayenin büyük farklılıklar göstermesi durumunda kullanılmaktadır.

Bir firmanın öz sermaye kârlılık oranı aynı zamanda net kâr/satışlar oranıyla öz sermaye devir hızının fonksiyonu olarak da ifade edilmektedir (Aydın vd., 2015: 128). Buna göre yapılan hesaplama şu şekilde ifade edilebilir:

$$\text{Öz Sermaye Kârlılık Oranı} = \left(\frac{\text{Net Kâr}}{\text{Net Satışlar}} \right) \times \left(\frac{\text{Net Satışlar}}{\text{Öz Sermaye}} \right)$$

Bu hesaplama göre, bir firmanın öz sermaye kârlılığını artırabilmesi için diğer koşullar sabitken kâr marjının artırılması veya öz sermaye devrinin artırılması gerekmektedir (Ceylan ve Korkmaz, 2017: 87). Öz sermaye kârlılığının artırılmasında daha iyi bir netice almak için her ikisinin de yükselmesi gerekmektedir.

Du Pont sistemine göre öz sermaye kârlılığını net kâr marjı, toplam varlık devir hızı ve öz sermaye çarpanı oluşturmaktadır (Aydın vd., 2015: 133). Bu bağlamda aşağıdaki formüle göre hesaplama yapılabilmektedir:

$$\text{Öz Sermaye Kârlılık Oranı} = \left(\frac{\text{Net Kâr}}{\text{Net Satışlar}} \right) \times \left(\frac{\text{Net Satışlar}}{\text{Toplam Varlıklar}} \right) \times \left(\frac{\text{Toplam Varlıklar}}{\text{Öz Sermaye}} \right)$$

Bu hesaplama şekline göre, net kâr marjının azalması öz sermaye kârlılığının düşmesine neden olmaktadır. Diğer şeyler sabit olması durumunda, borçlanma (varlık kârlılığının borçlanma maliyetinden düşük olması durumunda) arttığında öz sermaye kârlılığı da artmaktadır (Aydın vd., 2015: 133).

Öz sermaye kârlılık oranı, sermaye maliyetini dikkate almamaktadır. Sermaye maliyeti dikkate alınmadığından karar vericiler, sermaye maliyetinin altında olsa bile bir miktar kazanç ekleyebilecek yatırımları kabul edebilmektedir. Diğer taraftan finansal kaldıracın yükseltilmesi ile firmalar öz sermaye kârlılığını arttırabilmektedir. Fakat bu durum firmanın finansal riskini de artırmaktadır. Artan finansal risk ile hem borçlanma maliyeti artmakta hem de pay sahipleri daha yüksek getiri beklediklerinden öz sermaye maliyeti artmaktadır. Bunların birleşimi neticesinde sermaye maliyeti artmaktadır. Bununla birlikte bu oran, sermaye yapısı değişikliklerinden çok güçlü bir şekilde etkilendiğinden (Hitt vd., 1997: 778) yöneticilerin verimliliğini göstermeyebilir (Irala, 2005: 3).

2.4. Yatırım Kârlılığı Oranı

Yatırım kârlılığı, yatırımcıların yatırımlarını değerlendirmek ve belirli bir yatırımın diğerlerine kıyasla ne kadar iyi performans gösterdiğini değerlendirmek için kullanılan orandır (Andru ve Botchkarev, 2011: 8). Yatırım kârlılığı özellikle firma yatırım kararı verirken, başlangıç maliyetleriyle karşılaştırarak değerlendirmek için kullanılabilir. Firmalar ayrıca gelecekteki veya önceki yatırımları değerlendirirken yine bu orandan faydalanabilmektedir. Yatırım kârlılığı aşağıdaki gibi bir oran olarak hesaplanabilmektedir (Soyer ve Erkut, 2008: 43):

$$\text{Yatırım Kârlılığı} = \frac{\text{Yatırım Kârı} - \text{Yatırım Maliyeti}}{\text{Yatırım Maliyeti}}$$

Yüzdeler olarak hesaplanış şekilleri ise:

$$\text{Yatırım Kârlılığı} = \frac{\text{Yatırımdan Elde Edilen Net Kazanç}}{\text{Yatırım Maliyeti}} \times 100$$

$$\text{Yatırım Kârlılığı} = \frac{\text{Yatırım Kârı} - \text{Yatırım Maliyeti}}{\text{Yatırım Maliyeti}} \times 100$$

Yatırım kârlılığının en önemli avantajı hesaplamasının oldukça kolay olması ve yaygın bir şekilde kullanılmasıdır. Özellikle birçok firma tarafından kullanılması, karşılaştırma imkânını artırmaktadır. Bir çeşit kârlılık ölçümü olan bu yüzdeler oran özellikle belirli bir iş biriminde yapılan yatırımlar için net gelir ile ilgili bilgi sağlamaktadır (Andru ve Botchkarev, 2011: 8).

Bu oranın birçok avantajı olmasına rağmen önemli dezavantajları vardır. İlk olarak paranın zaman değerini dikkate almamaktadır. Bu yüzden her zaman daha yüksek yatırım getirisi, iyi bir yatırım anlamına gelmemektedir. İkinci olarak, firmalar bu oranı farklı şekillerde hesaplayabilmektedir. Böyle bir durumda, yatırımlar arasındaki karşılaştırmalar anlamsız hale gelebilmektedir. Üçüncü olarak karar vericiler burada yatırım kârlılığı yüksek olan seçeneği tercih etmektedir (Gillis, 2021). Fakat yatırım kârlılığı düşük olan seçenekte firma değerine katkı sağlayabilmektedir. Dolayısıyla firmanın stratejik yatırım tercihleri dikkate alınmalıdır. Çünkü yanlış tercihler ortaya çıktığında, firmanın kaynakları yanlış yatırımlarda değerlendirilebilir.

2.5. Pay Başına Kazanç Oranı

Pay başına kazanç oranı, pay senedi başına düşen kârı ifade etmektedir. Bu oran, doğrudan pay senedinin değerine bağlı hesaplandığından uygulamada finans yöneticileri tarafından sıklıkla kullanılmaktadır (Vernimmen vd., 2005: 348). Net kârın pay senedinin ağırlıklı ortalamasına¹ bölünmesiyle bulunmaktadır. Bu oran ile firma faaliyetlerinin pay sahipleri için yeterince kazanç sağlayıp sağlamadığı kolay bir şekilde hesaplanabilmektedir. Yatırımcılar açısından yüksek tutarlarda kâr payı dağıtan şirketlere yatırım için oldukça fazla tercih edilmektedir (Koyuncu, 2010: 40). Bu çerçevede pay başına kazanç, genellikle yatırımcıların bakış açısından önemli finansal performans değişkenlerden biri olarak kabul edilmektedir (İçten, 2013: 51; Ganvir ve Dwivedi, 2017: 113). Bu bakımdan bir payın değerini etkileyen önemli etmenlerden biri olan bu oran, özellikle anonim şirketlere yönelik hesaplamalarda faydalı görülmektedir (Akgüç, 2010: 66). Pay başına kazanç hesaplaması aşağıdaki gibidir:

$$\text{Pay Başına Kazanç (PBK)} = \frac{\text{Net Kâr}}{\text{Pay Senedi Sayısının Ağırlıklı Ortalaması}}$$

Yukarıdaki hesaplama dikkate alındığında, dönem net kârının tamamı pay sahiplerine dağıtıldığı varsayılmaktadır. Bu bakımdan net kârın tamamı üzerinden her bir pay sahibine düşen kârı belirtmektedir. Uygulamada ise firmalar tarafından genellikle dönem net kârının tamamını dağıtmamakta, kârın en az bir bölümü firma faaliyetleri için ayrılmaktadır.

Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) 33'e göre hesaplanması şu şekildedir:

¹ Pay senedi adedinin ağırlıklı ortalaması, dönem boyunca ihraç edilen veya geri alınan ve zaman ağırlık faktörüyle çarpılan pay senedi adedi ile düzeltilmiş dönem başı pay senedi sayısını ifade etmektedir. Burada zaman ağırlıklı faktör, payların mevcut olduğu gün sayısının dönemin toplam gün sayısına bölünmesiyle hesaplanmaktadır (TMS 33, 2018: 4).

$$PBK = \frac{\text{Ana Ortaklığın Adi Hisse Senedi Sahiplerinin Payına Düşen Kazanç veya Zararı}}{\text{Dönemin Adi Hisse Senedi Sayısının Ağırlıklı Ortalaması}}$$

TMS 33 kapsamında, bütün dönemi kapsayan pay senedi sayısının ağırlıklı ortalamasının kullanılması; dönem içinde pay senetlerinin azalması veya artması sonucunda sermaye miktarının değişebilme olasılığını göz önünde bulundurmaktadır (TMS 33, 2018: 3).

Pay başına kâr oranının en önemli dezavantajı, çeşitli muhasebe manipülasyonları ve makyajlamalar ile finansal tabloların değiştirilmesi riskidir. Bunlar yapılmassa dahi, borç ve gider karşılıkları ile gelir ve gider tahakkukları gibi durumlar, net kârın değişmesine neden olabilmektedir (İçten, 2013: 50). Bu oranın hesaplanmasında sermaye maliyetinin dikkate alınmaması dolayısıyla finansal performansın etkinliğini ölçümleyebilmek açısından zayıf kalmaktadır (Koyuncu, 2010: 41). Diğer taraftan firmaların sermaye yapıları dikkate alınmadığından, bu oran ile firmalar arasında karşılaştırma yapmak, yanlış sonuçların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir (Çetenak, 2012: 16).

Pay başına kazanç hesaplanırken pay kısmında yer alan dönem net kârı enflasyondan etkilenmektedir. Dolayısıyla enflasyon oranlarındaki değişimler de bu oranın değişmesine neden olmaktadır. Ayrıca sermaye artırımının olması durumunda bu oran küçülebilmektedir. Diğer taraftan aynı büyüklüğe ve aynı net kârâ sahip iki firmanın farklı sayıda pay sayıları farklı olduğunda, daha az pay sayısı olan firmanın pay başına kazanç oranı daha yüksek görülebilmektedir (Koyuncu, 2010: 40). Bu bakımdan karşılaştırma yaparken sadece bu oranın dikkate alınması yanıltıcı olabilmektedir.

2.6. Yatırılan Sermaye Getirisi Oranı

Yatırılan sermaye, firmanın esas faaliyetlerini gerçekleştirebilmesi için yaptığı yatırım miktarını belirtmektedir. Yatırılan sermaye getirisi ise firmanın yaptığı yatırımlardan elde ettiği getirinin ölçülmesiyle ortaya çıkan değer olarak tanımlanmaktadır (Karadeniz vd., 2019: 32). Bu oran aslında bir kârlılık ölçüsü olmakla birlikte yatırılan sermayenin verimliliğini de ölçmektedir (Düzer, 2022: 159). Yatırılan sermaye getirisi aynı zamanda pay sahipleri ve borç verenler tarafından firmaya yatırılan sermayenin ne kadar iyi kullanıldığı hakkında fikir vermektedir.

Birçok araştırmada defter değeri yerine piyasa değerine daha çok önem verilmektedir. Piyasa değerinin kullanılması yoluyla özkaynak ve borçların ağırlıklandırılmış ortalama sermaye maliyeti hesaplanmaktadır. Yatırılan sermayenin ölçülmesi ve aynı zamanda yatırımın kârlılık oranının hesaplanması için özkaynaklar ve borçlar kullanılmaktadır. Burada yatırılan sermaye, toplam

varlıklardan kısa vadeli kaynaklar ve nakit çıkarılarak hesaplanmaktadır. Bir başka deyişle, duran varlıklar ile nakit olmayan çalışma sermayesinin toplanması ile yatırılan sermaye hesaplanmaktadır (Say, 2019: 60). Yatırılan sermaye getirisi oranı aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır (Damodaran, 2007: 10).

$$\text{Yatırılan Sermaye Getirisi Oranı} = \frac{\text{Net Faaliyet Karı}_t (1 - \text{Vergi Oranı})}{\text{Yatırılan Sermayenin Defter Değeri}_{t-1}}$$

Formülde yer alan yatırılan sermayenin defter değeri hesaplanırken aşağıdaki eşitlikten faydalanılmaktadır (Çetenak, 2012: 17):

Yatırılan Sermayenin Defter Değeri = Duran Varlıklar + Dönen Varlıklar – Kısa Vadeli Yükümlülükler – Nakit

Yatırılan Sermayenin Defter Değeri = Duran Varlıklar + Nakit Olmayan Net Çalışma Sermayesi

Yatırılan sermaye getirisi oranında firmanın faaliyet geliri, faiz ve vergi öncesi kâra göre hesaplanmaktadır. Daha sonra ortaya çıkan değer, vergi oranı ile düzeltilmesi gerekmektedir (Damodaran, 2007: 8). Buna benzer olarak çalışmadaki yatırılan sermaye getirisi oranı, firmanın faiz, vergi, amortisman öncesi kazancı ve faaliyet dışı yatırımlardan elde edilen net kazancı olarak da hesaplanmaktadır (Hsu vd., 2013: 62). Her ne kadar sermaye maliyeti dikkate alınmasa da, aslında yatırılan sermaye getirisi oranının sermaye maliyetinden daha yüksek olması beklenmektedir (Damodaran, 2007: 11).

Bu oran, aktif kârlılığı ve özkaynak kârlılığı gibi geleneksel muhasebe ölçütleriyle karşılaştırıldığında, bir firmanın finansal yükümlülüklerini yerine getirmedeki etkinliğini gösteren belirli değerlere sahip olan, firmanın finansal girdi ve çıktısının dağılımını göstermektedir. Bu sayede bu oranın firmanın gelişimi ve gelecekteki potansiyel büyümesi hakkında faydalı bilgiler sağlamakla birlikte firmanın ekonomik büyümesini yansıtan en iyi gösterge olma eğilimindedir (Hsu vd., 2013: 62).

Bu oran, firma performansı ölçümünde faydalı bulunmakla birlikte eleştirildiği bazı noktalar bulunmaktadır. Öncelikle bu oran, muhasebe manipülasyonlarından etkilenmektedir (Damodaran, 2007: 11). Aynı zamanda önemli miktarlarda yapılan bir defalık harcamalara (örneğin, kuruluş çapında bir yeniden yapılanma) veya gelirlere (örneğin, bir döviz dalgalanmasından ortaya çıkan olağanüstü bir fayda) karşı hassas olan bir getiri oranıdır (Sakarya ve Bezirgan, 2021: 127). Bundan dolayı bu yöntem sonucu elde edilen değer bir defalık yapılan gelir veya gider olmadan yeniden hesaplanması gerekebilmektedir.

2.7. Kullanılan Sermaye Getirisi Oranı

Kullanılan sermaye getirisi, net işletme kârının net işletme varlıklarına veya sermayeye oranı şeklinde tanımlanmaktadır (Irala, 2005: 2). Bir firmanın hem kârlılığını ölçmek için hem de sermayesini verimli kullanıp kullanmadığını gösteren bir orandır. Diğer bir bakış açısıyla, bir firmanın verimliliğini ve yönetimin kalitesini değerlendirmek için değerli bir finansal oran olarak görülmektedir (Ganvir ve Dwivedi, 2017: 113). Bu oran yüksek olduğunda, firmanın sermayesini daha ekonomik kullandığını göstermektedir. Bu oranın, aktif kârlılığının hesaplanmasında olduğu gibi sermaye maliyetinin üstünde olması gerekmektedir. Bu oran sermaye maliyetinden daha düşük olduğunda, firmanın verimli bir şekilde çalışmadığını belirtmektedir. Böyle bir durumda da pay başına sermaye getirisi de düşük olmaktadır. Hosseini vd. (2018: 114) firmanın ekonomik düzeyde başarısını ve sermayeden elde edilen gelir açısından firmanın ne kadar başarılı olduğunu gösteren bir oran olarak belirtmektedir. Aynı zamanda performans ölçümünde aktif kârlılığına göre daha az dalgalanmaya sahip olması önemli bir üstünlük olarak görülmektedir (Hosseini vd., 2018: 114). İki farklı şekilde hesaplanabilmektedir.

İlk hesaplanma şekli:

$$\text{Kullanılan Sermaye Getirisi Oranı} = \frac{\text{Faiz ve Vergi Öncesi Kâr (FVÖK)}}{(\text{Toplam Varlıklar} + \text{Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar})}$$

İkinci hesaplanma şekli:

$$\text{Kullanılan Sermaye Getirisi Oranı} = \frac{\text{Faiz ve Vergi Öncesi Kâr (FVÖK)}}{(\text{Duran Varlıklar} + \text{Net İşletme Sermayesi})}$$

Bu oran, sektörden sektöre farklılık gösterdiğinden, firmanın ait olduğu sektör göz önünde bulundurularak yorumlanmalıdır. Her ne kadar sermaye maliyeti dikkate alınmasa da, firma için ağırlıklı ortalama sermaye maliyetinden daha yüksek olması gerekmektedir.

Kullanılan sermaye getirisi oranı, elde edilen getirileri kullanılan sermayeye bağladığı için pay başına kazanç oranına göre daha avantajlı görülmektedir. Ancak, kullanılan sermayenin maliyetini dikkate almamaktadır. Bundan dolayı iki yatırım aynı kullanılan sermaye getirisine sahip olsa bile, bu yatırımları finanse etme maliyetleri eşit olmadıkça iki yatırım eşit derecede iyi olarak kabul edilmemektedir (Irala, 2005: 3).

3. PİYASA TEMELLİ ORANLAR

Firmalarda kâr maksimizasyonu amacının önemi gün geçtikçe azalmaya başlamış, bunun yerine piyasa değerinin maksimize edilmesi anlayışı önem kazanmıştır. Firmaların daha çok paydaşa sahip olmaya başlaması, halka açık

şirketlerin artması ve firma ölçüklerinin uluslararası boyutlara ulaşması dolayısıyla piyasa değerini temel alan ölçütlerin daha çok kullanılmasını sağlamıştır. Böylelikle muhasebe temelli oranların etkisi azalırken, piyasa temelli oranlar yatırımcı ve analistler tarafından daha çok kullanılır hale gelmiştir (Şenol ve Ulutaş, 2018).

Firmaların büyüme beklentileri, gerçekleştirdikleri faaliyetlerden kazanç elde etme potansiyeli, bu faaliyetlere yönelik kazançların sürdürülebilirliği ve geleceğe ilişkin beklenen performansa bağlıdır (Alper ve Aydoğan, 2018: 198). Yatırımcılar, firma performansını değerlendirirken daha çok piyasa temelli oranları göz önünde bulundurmaktadır.

Bir firmanın ekonomik değerinin daha doğru göstergeleri olarak piyasa temelli oranların kullanımı teşvik edilmektedir (Koller vd., 2010). İlk olarak, muhasebe temelli oranlardan farklı olarak, teoride piyasa temelli ölçütler, bir firmanın gelecekteki iskonto edilmiş nakit akışlarını temsil etmektedir. Bu bağlamda muhasebe temelli ölçütler geçmişe yönelik bilgi verirken, piyasa temelli ölçütler geleceğe yönelik bir bakış açısı sağlamaktadır (Goerzen ve Beamish, 2003: 1295). Dolayısıyla, piyasa temelli oranlar mevcut fırsatların ve bir şirketin gelecekteki potansiyel fırsatlarının kullanılmasını yansıtmaktadır (Carton ve Hofer, 2006: 96). İkinci olarak, piyasa temelli oranların bir şirketin maddi olmayan duran varlık yapısını daha iyi yansıttığı düşünülmektedir (Lev, 2000: 136). Üçüncü olarak, muhasebe temelli oranlardan farklı olarak piyasa temelli oranların yönetim yargısına bağlı olmadığı düşünülmektedir. Son olarak, finansal piyasaların etkin olduğu varsayımına dayalı olarak, piyasa temelli oranlar, yönetsel eylemlerden kaynaklanan bir firmanın ekonomik değerindeki değişiklikleri daha iyi yansıtabildiği vurgulanmaktadır (Carton ve Hofer, 2006: 96).

Bazı araştırmacılar ise piyasa temelli oranların çeşitli nedenlerden dolayı firma performansının göstergesi olarak kullanımını eleştirmektedir. Pay senedi fiyatları sadece bir şirketin ekonomik değerindeki değişimi yansıtmamaktadır. Bunun yerine pay senedinin fiyat hareketleri, yatırımcıların sürü davranışları (Grinblatt vd., 1995: 85) veya borsadaki oynaklık gibi ek faktörlerden önemli ölçüde etkilenmektedir (Shiller ve Beltratti, 1992). Buna ek olarak, sermaye piyasalarının verimliliği ülkeler arasında farklılık göstermekte ve piyasaya dayalı oranlarda potansiyel önyargıların oluşmasına neden olmaktadır (Wan ve Hoskisson, 2003: 35). Bu tür dezavantajlarına rağmen, piyasa temelli oranlar akademisyenler tarafından firma performansının önemli göstergeleri olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

3.1. Tobin Q Oranı

Tobin Q oranı, firmanın varlıklarının piyasa değeri, varlıkların yerine koyma maliyetine oranlanarak hesaplanmaktadır (Wernerfelt ve Montgomery, 1988: 247; Wolfe ve Sauaia, 2003: 156; Panaretou, 2014: 1164). Varlıkların yerine koyma maliyeti, yeniden kurma maliyeti (Bayrakdaroğlu, 2009: 35) veya varlıkların alternatif kullanım değeri (Lewellen ve Badrinath, 1997: 78) olarak da ifade edilmektedir. Muhasebe temelli oranların aksine, Tobin Q oranı yatırımcıların geleceğe yönelik beklentilerini göz önünde bulunduran ve yönetsel manipülasyonlardan uzak (Hoyt ve Liebenberg, 2011: 801) bir oran olarak kabul edilmektedir. Bu oran için kullanılan varlık değeri, piyasalarda oluşması nedeniyle sadece halka açık firmalar için kullanılabilir (Li vd., 2014: 4). Tobin Q oranı, bir oran olarak hem bir firmanın büyümesinin bir göstergesi olarak hem de finans literatüründe firma performansı ölçüsü olarak kullanılmaktadır (Canbaş vd., 2005: 24).

Tobin Q oranı özellikle varlıkların yerine koyma maliyetinin, sermaye mallarının bir kısmının eskimesinden dolayı, hesaplanmasının oldukça zor olması nedeniyle bazı yazarlar (Lindenberg ve Ross, 1981; Chung ve Pruitt, 1994) farklı formüller geliştirmiştir. Bu bakımdan burada verilen formüller yaklaşık Tobin Q oranı hakkında bilgi vermektedir. Lindenberg ve Ross (1981: 10-16) tarafından geliştirilen Tobin Q oranı formülü aşağıdaki şekildedir:

$$\text{Tobin Q oranı} = \frac{\text{PREFST} + \text{VCOM} + \text{LTDEBT} + \text{STDEBT} - \text{ADJ}}{\text{TOTASST} - \text{BKCAP} + \text{NETCAP}}$$

PREFST: Bir firmanın tercihli pay senetlerinin likidite (tasfiye) değeri,

VCOM: Firmanın pay senedi fiyatının yılsonu çıkarılmış pay senedi sayısı ile çarpımını,

LTDEBT: Firmanın vade yapısına göre ayarlanmış uzun dönemli borçlarını,

STDEBT: Firmanın cari yükümlülüklerini (kısa süreli borçlarını),

ADJ: Firmanın net kısa süreli varlıklarını,

TOTASST: Firmanın toplam varlıklarının defter değerini,

BKCAP: Öz sermayenin defter değerini,

NETCAP: Firmanın enflasyona göre düzeltilmiş öz sermayesini ifade etmektedir.

Lindenberg ve Ross (1981) tarafından geliştirilen Tobin Q oranı için gerekli verilere ulaşmak bazı güçlükler nedeniyle olmakla birlikte oldukça karmaşık ve hesaplanması zor olmaktadır. Chung ve Pruitt (1994), Lindenberg ve Ross (1981) tarafından geliştirilen Tobin Q oranından hareketle yaklaşık Tobin Q oranı formülü geliştirmiştir. Bu formülün en önemli özelliği hem verilere ulaşma

kolaylığı hem de hesaplanmasının basit olmasıdır (Panaretou, 2014: 1164). Chung ve Pruitt (1994) tarafından oluşturulan yaklaşık Tobin Q oranı hesaplaması şu şekildedir:

$$\text{Tobin Q oranı} = (\text{MVE} + \text{PS} + \text{DEBT}) / \text{TA}$$

MVE: Pay senedinin piyasa fiyatı ile çıkarılmış pay sayısının çarpımı,

PS: Tercihli pay senedinin fiyatı ile pay sayısının çarpımı,

DEBT: firmanın kısa süreli yükümlülükleri ile kısa süreli varlıkları arasındaki farka firmanın uzun süreli borçlarının eklenmesi,

TA: firma aktif toplamının defter değeridir.

Tobin Q oranı ile ilgili en basit hesaplama aşağıdaki gibidir (Şenol ve Ulutaş, 2018: 89):

$$\text{Tobin Q Oranı} = \frac{\text{Piyasa Değeri} + \text{Toplam Borçlar}}{\text{Toplam Varlıklar}}$$

Tobin Q oranının 1'in üzerinde olması, yeni sermaye yatırımlarının değeri maliyetini aşacağından firmanın varlıklarını verimli yatırımlarda kullandığını (Lee ve Tompkins, 1999: 20) ve firmaların yatırım değerinde bir artış bekleyeceğini (Linderberg ve Ross, 1981: 2) ifade etmektedir. Bu bakış açısıyla 1'in üzerindeki Tobin Q oranı, firmanın rekabetçi bir yapıya sahip olduğunu, pozitif büyüme beklentisi içinde olduğunu ve yönetimin iyi performans gösterdiğini ifade etmektedir (Wolfe ve Sauaia, 2003: 157). Böyle bir durumda olan bir firma yatırımlarını artırarak, daha fazla büyüme ve piyasadaki pazar payı da yükselmektedir (Koçyiğit, 2009: 179). 1'in altındaki oran ise firmanın verimsiz alanlara yatırım yaptığını ve büyüme beklentisinin olumsuz olduğuna işaret edebilir. Min ve Prather (2001) ise Tobin Q oranı yüksek olan firmaları iyi yönetilen firmalar, düşük Tobin Q oranına sahip olan firmaları ise kötü yönetilen firmalar olarak birbirinden ayırmaktadır.

Yatırımcılar açısından değerlendirildiğinde, Tobin Q oranı yüksek olan firmalar, Tobin Q oranı düşük olan firmalara göre daha yüksek getiri sağlamaktadır (Lang vd, 1991). Özellikle oranı 1'den yüksek firmalar pay senetlerine yatırım yapmak için cazip bir seçenek olarak öne çıkmaktadır. Buna karşın 1'den düşük orana sahip olan firmalar ise pay senetlerine yatırım yapmaktan ziyade varlıkların yerine koyma maliyeti piyasa değerinden daha yüksek olması nedeniyle satın almak daha doğru bir seçenek olarak düşünülmektedir. Ayrıca düşük Tobin Q oranına sahip olan firmalar, bu firmaları satın alacak olanlar için pazarlık gücü sağlamakta ve daha düşük maliyetle bu firmalar ele geçirilmektedir (Min ve Prather, 2001).

Tobin Q oranını kullanmanın ROA ve ROS gibi diğer muhasebe tabanlı performans ölçütlerine göre en önemli avantajı, beklenen gelecek kazançların yanı sıra cari kazançların piyasaya dayalı bir ölçüsünü içermesidir. Diğer bir neden olarak ROA veya ROE gibi finansal göstergelerin özellikle Çin gibi gelişmekte olan ülkelerde borsada işlem gören şirketler tarafından manipüle edilmesinin daha muhtemel olduğunu ve bunun da Tobin Q değerini halka açık firmaların performansı için uygun bir ölçüt haline getirdiği ifade edilmektedir (Chen ve Tan, 2012: 75). Ayrıca Rugman ve Oh (2010: 484) teorik olarak uluslararasılaşmayı, içselleştirme teorisinin ışığında soyut bir varlık olarak düşünmektedir. Bu nedenle Tobin Q değeri piyasa temelli bir oran olarak, muhasebe temelli oranlara göre uluslararasılaşmanın potansiyel faydalarını daha iyi vurgulamaktadır (Rugman ve Oh, 2010: 484).

Tobin Q oranının kullanım alanı oldukça yaygın olmasına rağmen, belli başlı dezavantajlara sahiptir. Bu oranın yeterince bilinmemesi, bu oranın hesaplanmasındaki güçlükler, bu oran için gereken verileri hızlı bir şekilde elde etmenin zor olması bunun nedenleri arasında sayılabilmektedir (Chung ve Pruitt, 1994: 70). Bu oranın aslında en önemli dezavantajı ise işletme varlıklarının maliyetinin değişkenlik göstermesi dolayısıyla hesaplanmasının zor olmasıdır. Bundan dolayı Tobin Q oranı ile PD/DD oranı arasında 0,996'lık korelasyona sahip olduğunu belirten çalışmalar olduğundan, uygulamada PD/DD oranı daha çok kullanılmaktadır (Alper ve Aydoğan, 2018: 198).

3.2. Piyasa Değeri/Defter Değeri (PD/DD) Oranı

Bir şirketin pay senetleri borsada işlem görüyorsa, firmanın piyasa değeri borsadaki pay senetlerinin alım-satım değerine göre ortaya çıkmaktadır. Bir firmanın piyasa değeri, maddi ve maddi olmayan varlıklarının toplamından oluşmaktadır. Maddi varlıklar finansal sermaye kapsamında değerlendirilmektedir. Maddi olmayan varlıklar ise entelektüel sermaye kapsamında ele alınmaktadır (Uzay ve Savaş, 2003: 165). Diğer taraftan defter değeri ise firmanın bilançosundaki toplam varlıklarından toplam borçların çıkarılmasıyla bulunan muhasebe değeridir. Bu kapsamda Piyasa Değeri/Defter Değeri (PD/DD) oranı ile bir pay senedinin piyasa değeri ile muhasebe değeri karşılaştırılmaktadır. Hatta bir firmanın piyasa değeri ile defter değeri arasındaki olumlu fark, o firmanın entelektüel sermayesini vermektedir (Sipahi vd., 2016: 136). Bu bakımdan entelektüel sermayesi yüksek olan firmalar, daha yüksek PD/DD oranına sahip olmaktadır (Chen vd, 2005: 174). Bununla birlikte enflasyon, itfa ile ayrılan amortisman ve entelektüel sermayeden dolayı piyasa değeri ile defter değeri arasında değişim olmaktadır (Sayılğan, 2013: 198). Ayrıca marka değeri, ticari kabiliyetleri, telif hakları, know-how vb. gibi firmaya özgü

olan birçok soyut varlığın piyasa değeri ile defter değeri arasındaki farkın oluşmasında önemli rol oynadığı ifade edilmektedir (Çiftçioğlu, 2016: 8-10). Odabaşoğlu (2019: 5) ise piyasa değeri ile defter değeri arasında farkın oluşmasında başka nedenlerin de olduğunu öne sürmüştür:

- Stoklar gibi bazı varlıkların her ne kadar piyasa değerleri üzerinden hesaplanmaya çalışılmışsa da tam anlamıyla piyasa değerleri ile değerlendirilmemiş olması,
- Firmanın sahip olduğu maddi olmayan varlıkların gerçek değerleri ile kayıt altına alınmaması,
- Varlık ve borç kapsamına tam olarak girmeyen bazı maddi olmayan varlıkların finansal durum tablosunun dışında tutulması,
- Firmanın bütününe kapsayan dikkate alan sinerjinin dikkate alınmaması şeklinde ifade edilebilir.

PD/DD oranının hesaplanması için gerekli verilere kolay ulaşılmakta, kolay karşılaştırma yapılması ve yöntemin basitliği önemli bir avantaj sağlamaktadır. Piyasa katılımcıları tarafından firma değerlemesinde, firmaları birbirleriyle karşılaştırmak için bu oranı dikkate almaktadır. Bu oran ile aslında firmaya yapılan yatırım neticesinde oluşan varlıklar için yatırımcıların ne kadar ödeme yapabileceklerini göstermektedir. Bu oran ile hem hisse getirilerine yönelik değerlendirme yapılmakta hem de bir firmanın sahip olduğu entelektüel sermayenin parasal değeri de ölçülebilmektedir (Odabaşoğlu, 2019: 6). Enflasyonun yüksek olduğu zamanlarda firmaların elde ettikleri kârlar her zaman gerçeği yansıtmamakta, böyle bir durumda da bu orana yatırım kararı için başvurulmaktadır. Bu oranın kullanılmasında aynı sektör ve risk düzeyindeki firmaların verileri dikkate alınmaktadır. Bu oran aşağıdaki gibi hesaplanabilmektedir (Aydın vd., 2015: 130):

$$\text{Piyasa Değeri / Defter Değeri} = \frac{\text{Pay Senedi Piyasa Fiyatı}}{\text{Pay Başına Defter Değeri}}$$

Genel olarak bir firmanın verim oranı arttıkça bu oranın da arttığı görülmektedir (Aydın vd., 2015: 130). Bu oran ayrıca pay senedinin yüksek ya da düşük değerlendirilmiş olduğuna işaret edebilir. Bu oran sektör ortalamasının üzerinde olması durumunda, pay senedi fiyatının yüksek değerlendirildiği anlamına gelmekte ve pay senedinin satılması gerekmektedir. Buna karşın oranın sektör ortalamasının altında olması durumunda, pay senedi fiyatının düşük değerlendirildiği anlamına gelmekte ve bu pay senedine yatırım yapılabileceği ifade edilmektedir (Ceylan ve Korkmaz, 2017:

90). Ayrıca PD/DD oranının en az 1'in üzerinde olması beklenmektedir (Sipahi vd., 2016: 137).

Bu oran sadece borsada işlem gören firmalar için uygulanabildiğinden kullanım alanı sınırlı kalmaktadır. Diğer taraftan defter değeri muhasebe uygulamalarından etkilenmektedir. Çünkü muhasebe standartlarının firmalar tarafından farklı şekillerde uygulanması, doğru bir şekilde firmalar arası karşılaştırma yapmayı güçleştirmektedir. Piyasa değeri daha çok firmanın gelecekteki kârlılığı ve nakit akışlarındaki beklentisi ile ilişkilidir (Sipahi vd., 2016: 135). Aynı zamanda firmanın piyasa değerini anlık etkileyen olumlu ve olumsuz birçok gelişmeler de söz konusu olmaktadır. Defter değeri ise tarihi maliyetleri yansıtmaktadır. Bu kapsamda piyasada görülen değişimler firmanın piyasa değerini hızlı bir biçimde etkilerken, defter değeri ise bu durumdan daha geç etkilenmektedir. Dolayısıyla bu durum dikkate alınmadığında yanlış değerlendirmelere neden olmaktadır. Düşük seviyede duran varlığa sahip olan hizmet sektöründeki firmalar ve yüksek teknoloji üretiminde bulunan firmaların değerlemesinde bu oran anlamlı görülmemektedir. Çünkü duran varlıkları düşük olan firmaların defter değeri de doğal olarak düşük olmakta ve piyasa değeri ile fark bu yüzden oldukça farklılaşmaktadır. Ayrıca öz sermayesi negatif olan firmalar için de bu oran kullanılamamaktadır (Sipahi vd., 2016: 135). Buna ek olarak pay senetlerinin borsa fiyatının firma dışı faktörlere bağlı olması, farklı amortisman uygulamaları ve defter değerinin olması gerekenden daha az gösterilmeye çalışılması, bu oran için getirilen önemli eleştiriler arasında yer almaktadır (Uzay ve Savaş, 2003: 167).

3.3. Fiyat/Kazanç (F/K) Oranı

Fiyat/kazanç oranı, yatırımcının elde ettiği kazanca karşılık, pay senedi için razı olduğu ödeme bedelini göstermektedir. Bu oran ile pay senedi fiyatının, (vergi sonrası) hisse başına düşen kârın kaç katı olduğu bulunmaktadır. Her ne kadar bu oran, firmaların beklenen performansının bir ölçüsü olarak kullanılsa da, birçok çalışmada cari hisse fiyatının bir önceki yılın kazançlarına oranı olarak hesaplanmaktadır (Anderson ve Brooks, 2006: 456). Yatırımcılar tarafından oldukça yaygın olarak kullanılan bu oran (Basu, 1975: 53), yatırımcıların firmalara duyduğu güvene bağlı olarak fiyat/kazanç oranında değişim olabilmektedir. Bu bakımdan sektör ortalamasına göre yüksek bir oran oluşursa pay senedinin yüksek değerlendirildiğine işaret etmektedir. Buna karşın sektör ortalamasına göre düşük bir oran oluştuğunda, pay senedinin düşük değerlendirildiği anlamına gelmektedir (Aydın vd., 2015: 130). Fiyat/kazanç oranı aşağıdaki gibidir (Şenol ve Ulutaş, 2018: 89):

$$\text{Fiyat (F) / Kazanç (K)} = \frac{\text{Pay Senedi Piyasa Fiyatı}}{\text{Pay Başına Kazanç}}$$

Yukarıdaki hesaplamada kullanılan pay senedinin piyasa fiyatı, pay senedinin borsada işlem gördüğü fiyatı ifade etmektedir. Pay başına kazanç ise pay sahiplerinin sahip oldukları her bir pay başına şirketin elde ettiği net kârdan ne kadarlık kısmını aldığını göstermektedir (Karadeniz ve Koşan, 2021: 251). Pay başına kazanç oranı ise aşağıdaki gibi hesaplanabilmektedir (Akgüç, 2017: 600);

$$\text{Pay Başına Kazanç} = \frac{\text{Dönem Net Kârı}}{\text{Dolaşımda Bulunan Pay Senedi Adedi}}$$

Genel olarak bir firmanın riski azaldıkça, fiyat/kazanç oranı yükselmektedir (Aydın vd., 2015: 130). Fiyat/kazanç oranı pay sahipleri açısından yüksek, potansiyel yatırımcılar için düşük olması beklenmektedir. Potansiyel yatırımcıların daha yüksek kârlılık ve büyüme beklentisi pay fiyatının yükselmesi ile sonuçlanmaktadır. Bu çerçevede firmaya yönelik büyüme, kârlılık ve daha düşük risk beklentisine paralel olarak da fiyat/kazanç oranı da artmaktadır (Karadeniz ve Koşan, 2021: 251). Fiyat/kazanç oranı için gelecek performansı ile ilişki risk, kâr payı ödemeleri ve kaldıraç gibi değişkenler her ne kadar önemli olsa da büyüme beklentisi daha çok dikkate alınmaktadır (Basu, 1975: 53). Bunun yanında hesaplamanın yapıldığı yıl, firma büyüklüğü ve firmanın faaliyet gösterdiği sektör gibi etkenler de belirli bir pay senedinin fiyat/kazanç oranı üzerinde kısmen de olsa etkili olmaktadır (Anderson ve Brooks, 2006: 456).

Sektör ortalamasına göre daha yüksek fiyat/kazanç oranına sahip bir firmanın pay senetlerinin yüksek fiyatlandığı, sektör ortalamasının altında ise düşük fiyatlandığını gösterebilmektedir. Buna paralel olarak borsada işlem gören pay senetleri açısından ele alındığında, borsa ortalamasının üstünde fiyat/kazanç oranına sahip bir firmanın pay senetlerinin yüksek fiyatlandığı, borsa ortalamasının altında ise düşük fiyatlandığını ifade edebilmektedir. Ayrıca dönem sonu kârına göre firmanın son fiyat/kazanç oranı, pay senedine yapılan yatırımın geri dönüş süresini göstermektedir. Bu oran ne kadar düşük olursa pay senedine ödenen paranın geri dönüş süresi de o kadar kısalmaktadır (Karadeniz ve Koşan, 2021: 252).

Fiyat/kazanç oranının birtakım avantajları bulunmaktadır. Öncelikle bu oran ile hızlı bir şekilde hesaplama yapılabilmektedir (Karadeniz ve Koşan, 2021: 250). Firma ile ülkeler arasında ve belli bir zaman için karşılaştırma yapmak oldukça kolaydır. Bu oran, bir taraftan risk ve büyüme gibi verileri yansıtırken, diğer taraftan hesaplama yaparken bu verilere ihtiyaç duyulmamaktadır (Sipahi vd., 2016: 128-130).

Fiyat/kazanç oranının dezavantajlarına bakıldığında ise bu oranın gerçeği yansıtmama ihtimali söz konusudur. Piyasada o an için gerçekleşen durumu

yansıtırken, beklenen fiyat/kazanç oranı ile ilgili bilgi vermemektedir. Ayrıca zarar eden firmalar için bu oran uygulanamamaktadır (Sipahi vd., 2016: 130).

4. SONUÇ

Finansal performans ve ölçümü, firmalar için her zaman önemli konular arasında yer almaktadır. Bu çalışmada finansal performansın ölçülmesinde muhasebe ve piyasa temelli ölçütlere yer verilmiştir.

Muhasebe temelli oranlar, firmanın kârlılığına odaklı finansal performans göstergeleri olarak kabul edilmektedir. Bu doğrultuda firmanın kısa vadedeki kârlılığını ve yönetimin verimliliğini ölçmektedir. Muhasebe temelli oranlar, firma performansının en yaygın kullanılan göstergeleri olarak kabul edilmektedir. Bu oranlar, bir firmanın muhasebe ilkelerine uygun düzenlenmiş finansal tablo verilerine dayanmaktadır. Muhasebe temelli oranlar, finansal performans literatüründe finansal tablolardan kolaylıkla elde edilmekte, firma getirileri ile yüksek seviyede ilişkili olması ve halihazırdaki durum ile geçmiş performansı yansıtması gibi birçok avantaja sahip olması nedeniyle kullanılmaktadır. Buna karşın, muhasebe temelli oranlar firma yönetiminin manipülasyonuna açık olması, gelecek performans yerine geçmiş performans hakkında bilgi vermesi, firma riskini dikkate almaması, getiriye odaklanırken maliyetleri göz ardı etmesi, ülkelere göre önemli farklılıklar taşıması gibi önemli dezavantajlara sahiptir.

Kâr maksimizasyonu amacının azalması, bunun yerine piyasa değerinin maksimize edilmesi anlayışı önem kazanmıştır. Firmaların daha çok paydaşa sahip olmaya başlaması, halka açık şirketlerin artması ve firma ölçüklerinin uluslararası boyutlara ulaşması dolayısıyla piyasa değerini temel alan ölçütlerin daha çok kullanılmasını sağlamıştır. Böylelikle muhasebe temelli oranların etkisi azalırken, piyasa temelli oranlar yatırımcı ve analistler tarafından daha çok kullanılmaya başlanmıştır.

Piyasa temelli oranlar, firmanın gelecek performansına ilişkin bilgi vermekte, maddi olmayan varlıkların yapısını daha iyi yansıtmakta ve yönetim manipülasyonlarından daha az etkilenmekte ve firmanın piyasa değeri hakkında daha doğru bilgiler vermektedir. Ancak, pay senedi fiyatlarının yatırımcıların sürü davranışlarına bağlı olması, borsadaki oynaklıklardan doğrudan etkilenmesi, sermaye piyasalarının ülkelere göre farklılık göstermesi gibi nedenlerle piyasa temelli oranlar eleştirilmektedir.

Piyasa temelli oranların önemi zaman içinde artsa da, muhasebe temelli oranların kullanımını yaygın bir şekilde devam ettirmektedir. Bu bağlamda literatürde finansal performansın ölçülmesinde her iki oranın da kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla her iki ölçütün de avantaj ve dezavantajları dikkate alınarak, yapılacak çalışmalarda her iki ölçüte de yer verilmesinin daha uygun olacağı düşünülmektedir.

REFERANSLAR

- Akçakaya, M. (2012). Kamu sektöründe performans yönetimi ve uygulamada karşılaşılan sorunlar. *Karadeniz Araştırmaları*, (32), 171-202.
- Akgüç, Ö. (2010). *Finansal Yönetim*. 8.b., İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Akgüç, Ö. (2017). *Mali Tablolar Analizi*. 16.b., İstanbul: Arayış Basım Yayın.
- Alper, D., & Aydoğan, E. (2018). Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Firma Performansına Etkisi: Türkiye Örneği. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(34), 185-214.
- Anderson, K., & Brooks, C. (2006). Decomposing the price-earnings ratio. *Journal of Asset Management*, 6(6), 456-469.
- Andru, P., & Botchkarev, A. (2011). *The Use of Return on Investment (ROI) in the Performance Measurement and Evaluation of Information Systems*, <https://www.researchgate.net/publication/251422412> The Use of Return on Investment ROI in the Performance Measurement and Evaluation of Information Systems adresinden 5 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Aydın, N., Başar, M., & Coşkun, M. (2015). *Finansal yönetim*. (2. baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Banalieva, E. R., & Sarathy, R. (2011). A contingency theory of internationalization: Performance for emerging market multinational enterprises. *Management International Review*, 51, 593-634.
- Basu, S. (1975). The information content of price-earnings ratios. *Financial Management*, 4(2), 53-64.
- Başdar, C. (2019). *Finansal Performans ve Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Bayyurt, N. (2007). İşletmelerde performans değerlendirmenin önemi ve performans göstergeleri arasındaki ilişkiler. *Journal of Social Policy Conferences*, 53, pp. 577-592.
- Benito, G. R., Rygh, A., & Lunnan, R. (2016). The benefits of internationalization for state-owned enterprises. *Global Strategy Journal*, 6(4), 269-288.
- Capon, N., Farley, J. U., & Hoenig, S. (1990). Determinants of financial performance: a meta-analysis. *Management science*, 36(10), 1143-1159.
- Carton, R. B., & Hofer, C. W. (2006). *Measuring organizational performance: Metrics for entrepreneurship and strategic management research*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Ceylan, A., Korkmaz, T., & Ceylan, A. (2017). *İşletmelerde finansal yönetim*. 15.b., Bursa: Ekin Kitabevi.
- Chen, M. C., Cheng, S. J., & Hwang, Y. (2005). An empirical investigation of the relationship between intellectual capital and firms' market value and financial performance. *Journal of intellectual capital*, 6(2), 159-176.

- Chen, S., & Tan, H. (2012). Region effects in the internationalization–performance relationship in Chinese firms. *Journal of world business*, 47(1), 73-80.
- Chen, Y., Zhai, R. R., Wang, C., & Zhong, C. (2015). Home institutions, internationalization and firm performance: Evidence from listed Chinese firms. *Management Decision*, 53(1), 160-178.
- Chung, K. H., & Pruitt, S. W. (1994). A simple approximation of Tobin's q. *Financial management*, 23(3), 70-74.
- Combs, J. G., Russell Crook, T., & Shook, C. L. (2005). The dimensionality of organizational performance and its implications for strategic management research. In *Research methodology in strategy and management*, 2, 259-286.
- Cuervo-Cazurra, A., Ciravegna, L., Melgarejo, M., & Lopez, L. (2018). Home country uncertainty and the internationalization-performance relationship: Building an uncertainty management capability. *Journal of World Business*, 53(2), 209-221.
- Çetenak, E. M. (2012). *İşletme Grubu İlişkisinin Firma Performansına Etkisi: İMKB'de Bir Uygulama*. (Doktora Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiftçioğlu, B. A. (2016). *Online itibar yönetimi*. Bursa: Dora Yayınevi.
- Damodaran, A. (2007). Return on capital (ROC), return on invested capital (ROIC) and return on equity (ROE): Measurement and implications. *Stern School of Business*, July 2007, (29.04.2020).
- Danielson, M. G., & Press, E. (2003). Accounting returns revisited: Evidence of their usefulness in estimating economic returns. *Review of Accounting Studies*, 8(4), 493-530.
- Düzer, M. (2022). Yatırılan Sermayenin Getirisi ve Hisse Senedi Fiyat Performansı: Borsa İstanbul'da Sektörel Bir Araştırma. *Muhasebe ve finans alanlarında seçme konular*, Editör: Saadet Tulum, İstanbul: Efe Akademi.
- Ganvir, M. B., & Dwivedi, N. (2017). Internationalization and performance of Indian born globals: moderating role of presence of foreign equity. *International Journal of Emerging Markets*. 12(1), 108-124.
- Gillis, A. S. (2021). *ROI (return on investment)*, <https://searchcio.techtarget.com/definition/ROI> adresinden 5 Eylül 2022 tarihinde alınmıştır.
- Goerzen, A., & Beamish, P. W. (2003). Geographic scope and multinational enterprise performance. *Strategic Management Journal*, 24(13), 1289-1306.

- Grinblatt, M., Titman, S., & Wermers, R. (1995). Momentum investment strategies, portfolio performance, and herding: A study of mutual fund behavior. *The American economic review*, 1088-1105.
- Helvacı, M. A. (2002). Performans Yönetimi Sürecinde Performans Değerlendirmenin Önemi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 35(1), 155-169.
- Hitt, M. A., Hoskisson, R. E., & Kim, H. (1997). International diversification: Effects on innovation and firm performance in product-diversified firms. *Academy of Management journal*, 40(4), 767-798.
- Holbrook, M. E. (2010). *Corporate Social Responsibility and Financial Performance: An Examination of Economic Benefits and Costs as Manifested in Accounting Earnings*, (PhD Thesis), Kentucky: The Graduate School University of Kentucky.
- Hosseini, M., Brege, S., & Nord, T. (2018). A combined focused industry and company size investigation of the internationalization-performance relationship: The case of small and medium-sized enterprises (SMEs) within the Swedish wood manufacturing industry. *Forest Policy and Economics*, 97, 110-121.
- Hoyt, R. E., & Liebenberg, A. P. (2011). The value of enterprise risk management. *Journal of risk and insurance*, 78(4), 795-822.
- Hsu, C. W., Lien, Y. C., & Chen, H. (2013). International ambidexterity and firm performance in small emerging economies. *Journal of World Business*, 48(1), 58-67.
- Irala, L. R. (2005). EVA: The Right Measure of Managerial Performance?. *Indian Journal of Accounting & Finance*, 119(02), 1-10.
- İçten, O. (2013). Hisse Başlı Kazanç Kalitesinin, Hisse Başlı İşletme Faaliyetlerinden Net Nakit Akışı ile Test Edilmesi ve İMKB Ticaret Endeksi Hisse Senetleri Örneği. *Maliye ve Finans Yazıları*, 1(98), 49-65.
- Johnson, J., Yin, E., & Tsai, H. (2009). Persistence and learning: Success factors of Taiwanese firms in international markets. *Journal of International marketing*, 17(3), 39-54.
- Karadeniz, E., & Koşan, L. (2021). Finansal performans ve fiyat/kazanç oranı: borsa istanbul turizm şirketlerinde bir araştırma. *Sosyoekonomi*, 29(47), 249-266.
- Karadeniz, E., Dalak, S., Günay, F., & Beyazgül, M. (2019). Konaklama İşletmelerinde Finansal Performans Ölçütü Olarak Yatırılan Sermayenin Getirisi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 30(1), 31-44.

- Karaman, R. (2009). İşletmelerde performans ölçümünün önemi ve modern bir performans ölçme aracı olarak Balanced Scorecard. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 8(16), 410-427.
- Koçyiğit, M. (2009). Havayolu işletmelerinin performansının Tobin q Oranı ile ölçülmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (44), 179-189.
- Koller, T., Goedhart, M., & Wessels, D. (2010). *Valuation: measuring and managing the value of companies*. New Jersey: John Wiley and Sons.
- Koyuncu, B. (2010). *Değere Dayalı ve Geleneksel Finansal Performans Ölçütlerinin Karşılaştırmalı Analizi: İMKB’de Bir Uygulama*. (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lang, L. H., Stulz, R., & Walkling, R. A. (1991). A test of the free cash flow hypothesis: The case of bidder returns. *Journal of financial economics*, 29(2), 315-335.
- Lee, D. E., & Tompkins, J. G. (1999). A modified version of the Lewellen and Badrinath measure of Tobin's q. *Financial management*, 28(1), 20-31.
- Lev, B. (2000). *Intangibles: Management, measurement, and reporting*. Washington: Brookings Institution Press.
- Lewellen, W. G., & Badrinath, S. G. (1997). On the measurement of Tobin's q. *Journal of financial economics*, 44(1), 77-122.
- Li, L. (2007). Multinationality and performance: A synthetic review and research agenda. *International Journal of Management Reviews*, 9(2), 117-139.
- Li, Q., Wu, Y., Marshall, A., Chipulu, M., & Ojiako, U. (2014). Enterprise risk management and firm value within China's insurance industry. *Acta Commercii*, 14(1), 1-10.
- Lindenberg, E. B., & Ross, S. A. (1981). Tobin's q ratio and industrial organization. *Journal of business*, 54(1), 1-32.
- Min, J. H., & Prather, L. J. (2001). Tobin's q, agency conflicts, and differential wealth effects of international joint ventures. *Global Finance Journal*, 12(2), 267-283.
- Odabaşoğlu, Ş. (2019). Havayolu işletmelerinde entelektüel sermayenin piyasa değeri-defter değeri oranına etkileri. *Journal of Aviation Research*, 1(1), 1-23.
- Okka, O. (2018). *Finansal yönetim: teori ve çözümlü problemler*. 7.b, Ankara: Nobel Yayınevi.
- Outreville, J. F. (2010). Internationalization, performance and volatility: the world largest financial groups. *Journal of Financial Services Research*, 38(2-3), 115-134.

- Önder, M., Gümgüm, Y. S. U., & Aydın, G. (2019). Dengeli karne kartı yöntemi kullanılarak kamu yöneticisi yetiştirme kriterlerinin belirlenmesi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33(46), 123-144.
- Panaretou, A. (2014). Corporate risk management and firm value: evidence from the UK market. *The European Journal of Finance*, 20(12), 1161-1186.
- Rugman, A. M., & Oh, C. H. (2010). Does the regional nature of multinationals affect the multinationality and performance relationship?. *International Business Review*, 19(5), 479-488.
- Sakarya, Ş., & Bezirgan, E. (2021). Finansal Performans Ölçütü Olarak Yatırılan Sermayenin Getirisi (YSG): BIST Kurumsal Yönetim Endeksi Üzerine Bir Uygulama. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 4(2), 124-136.
- Say, S. (2019). *Kurumsal Yönetimin Firma Performansı Üzerindeki Etkisi: Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksinde Bir Uygulama*. (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sayılgan, G. (2013). *Soru ve Yanıtlarıyla Finansal Yönetim*, 6.b., Ankara: Turhan Kitabevi.
- Shiller, R. J., & Beltratti, A. E. (1992). Stock prices and bond yields: Can their comovements be explained in terms of present value models?. *Journal of monetary economics*, 30(1), 25-46.
- Sipahi, B., Yanık, S., & Aytürk, Y. (2016). *Şirket Değerleme Yaklaşımları*. 2.b., Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Sonal, Ü. G. (2002). *Finansal Performans Ölçüm Aracı Olarak Ekonomik Katma Değer (EVA)*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Soyer, A., & Erkut, H. (2011). Organizasyonlar için rekabet üstünlüğü modeli oluşturulması. *İTÜDERGİSİ/d*, 7(4), 36-47.
- Şenol, Z., & Ulutaş, A. (2018). Muhasebe temelli performans ölçümleri ile piyasa temelli performans ölçümlerinin CRITIC ve ARAS yöntemleriyle değerlendirilmesi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 55(641), 983-1002.
- Tingler, S. (2015). *The Modes of Firm Growth and Their Effects on Firm Performance-An Empirical Analysis of the Chemical Industry*, (PhD Thesis), Wuppertal: Universität Wuppertal.
- TMS 33. (2018). *Türkiye Muhasebe Standartları, Hisse Başına Kazanç*, https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/DynamicContentFiles/T%C3%BCrkiye%20Muhasebe%20Standartlar%C4%B1/TMSTFRS2018Seti/TMS/TMS_33_2018.pdf adresinden 13 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.

- Uzay, Ş., & Savaş, O. (2003). Entelektüel sermayenin ölçülmesi: Mobilya sektöründe karşılaştırmalı bir uygulama örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 163-181.
- Venkatraman, N., & Ramanujam, V. (1986). Measurement of business performance in strategy research: A comparison of approaches. *Academy of management review*, 11(4), 801-814.
- Vernimmen, P., Quiry, P., Le Fur, Y., & Salvi, A. (2005). *Corporate finance: theory and practice*. The UK: John Wiley & Sons.
- Verweire, K., Berghe, L., & van den Berghe, L. (2004). *Integrated Performance Management A Guide to Strategy Implementation*, London: Sage Publications, 2004.
- Wan, W. P., & Hoskisson, R. E. (2003). Home country environments, corporate diversification strategies, and firm performance. *Academy of Management journal*, 46(1), 27-45.
- Wernerfelt, B., & Montgomery, C. A. (1988). Tobin's q and the importance of focus in firm performance. *The American Economic Review*, 78(1), 246-250.
- Wolfe, J., & Sauaia, A. C. A. (2003). The Tobin q as a company performance indicator. In *Developments in business simulation and experiential learning: proceedings of the annual ABSEL conference*. 30, 155-159.
- Yıldız, B. (2013). *Sağlık İşletmelerinde Finansal Performansı Etkileyen Unsurlar ve Finansal Performansın Ölçülmesi: Hastanelerde Bir Uygulama*. (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bölüm 55

Uluslararasılaşma Ölçütleri¹

Muhammed Fatih AYDEMİR²

¹ *Bu çalışma, Prof. Dr. Değer ALPER danışmanlığında Bursa Uludağ Üniversitesi İşletme Doktora programında kabul edilen “Uluslararasılaşma ve Firma Performansı: Bir Meta-Analiz” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.*

² *Öğr. Gör. Dr.; Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dış Ticaret Bölümü.
mfaydemir@uludag.edu.tr ORCID No: 0000-0002-4248-9057*

ÖZET

Uluslararasılaşma ölçütleri, bir firmanın yabancı faaliyetleri dolayısıyla yurtdışına açılım derecesini göstermek amacıyla kullanılmaktadır. Aynı zamanda firmaların uluslararasılaşma açısından nasıl farklılaştığı daha önemli bir konu haline gelmiştir. Bu kapsamda çalışmanın amacı literatürde kullanılan farklı uluslararasılaşma ölçütlerinin kapsamlı bir şekilde ifade edilmesi ve bu ölçütler arasındaki ilişkiye yönelik bilgiler verilerek literatüre katkı sağlamaktır. Bu doğrultuda, çalışmada uluslararasılaşmayı ölçmenin çeşitli yolları tartışılmaktadır. Bunun neticesinde, akademisyenler çalışmalarında uluslararasılaşma ölçütlerini kullanırken daha doğru ve daha geniş bir çerçevede hareket edebilecektir. Aynı zamanda firma yöneticileri, firmaların uluslararasılaşmalarının ölçeklendirilmesi hakkında daha doğru değerlendirme yapma imkânı bulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararasılaşma, Uluslararasılaşma Ölçütleri, Uluslararası Deneyim, Uluslararası Derinlik, Uluslararası Genişlik.

1.GİRİŞ

Küreselleşmenin artmasıyla birlikte başta çokuluslu şirketler (ÇUŞ'lar) olmak üzere birçok firma yurtdışı faaliyetlerine daha çok önem vermeye başlamıştır. Özellikle son dönemlerde küçük ve orta boyutlu işletmelerin (KOBİ'lerin) uluslararasılaşmasına yönelik ilgi daha çok artmıştır. Bununla birlikte literatüre bakıldığında, yapılan çalışmalardaki ilginin gelişmiş ülke ÇUŞ'larının uluslararasılaşmasından gelişmekte olan ülke KOBİ'lerinin uluslararasılaşmasına yöneldiği görülmüştür.

Uluslararasılaşma “bir firmanın mal veya hizmetlerinin satışını küresel bölge ve ülke sınırlarını aşarak farklı coğrafi konumlara veya pazarlara yaydığı bir strateji” olarak tanımlanmaktadır (Hitt vd., 1997: 767; Ma vd., 2016: 1). Uluslararasılaşma aslında firmaların sadece yurtdışı pazarlara açılımını kapsamamakta, aynı zamanda firmanın sahiplik veya yönetim yapısını da dikkate almaktadır.

ÇUŞ'lar açısından bakıldığında, hangi firmaların uluslararasılaştığı değil, daha çok firmaların uluslararasılaşma açısından nasıl farklılaştığı öne çıkmaktadır. Bu bakımdan uluslararasılaşma derecesini ölçmek için birçok uluslararasılaşma ölçütü geliştirilmiştir. Bu bakımdan ele alınan çalışma, uluslararasılaşmayı ölçme ve karşılaştırmaya yönelik farklı yaklaşımlara genel bir bakış açısı sunmaya çalışmaktadır. Uluslararasılaşmayı “doğru” ölçmenin birden fazla yolu olduğu varsayımından hareketle, bu çalışma farklı kriterlerin ve endekslerin anlamlılığı üzerine yoğunlaşmaktadır (Dörrenbacher, 2000: 119). Bu bağlamda çalışmada firmaların uluslararasılaşma derecelerini ölçmek için literatürde öne çıkan uluslararasılaşma ölçütlerine yer verilmiştir. Bu ölçütler özellikle uluslararasılaşma ile firma performansı arasındaki ilişkiyi analiz eden çalışmalar için özellikle önemli görülmektedir.

Çalışmanın ikinci kısmında uluslararasılaşma ölçütlerine detaylı bir şekilde yer verilmiştir. Bu bağlamda literatürde öne çıkan uluslararasılaşma ölçütlerinin özellikleri, farklılıkları, geçerlilikleri ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Bu kapsamda uluslararası derinlik, uluslararası genişlik, uluslararasılaşma deneyimi ve birleşik uluslararasılaşma ölçütleri kapsamında uluslararasılaşma ölçütleri dile getirilmiştir. Bu çalışmada aslında birbirinden farklı uluslararasılaşma ölçütlerinin hangi firmalar için daha uygun olduğu, farklı ölçütlerle ne tür uluslararasılaşma derecesinin hangi kapsamının ölçüldüğü ve bu ölçütlerin avantaj ve dezavantajları tartışılmıştır. Aynı zamanda birden çok uluslararasılaşma ölçütünün kullanımının faydaları da gözetilerek, uluslararasılaşma ölçütlerinin kullanımına yönelik araştırmacılara yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Sonuç kısmında ise uluslararasılaşma ölçütlerine ilişkin bir tablo oluşturularak değerlendirmeler yapılmıştır.

2. FİRMALARIN ULUSLARARASILAŞMA ÖLÇÜTLERİ

Uluslararasılaşma derecesi ile firmaların toplam faaliyetleri içinde yurtdışı pazarlardaki veya yurtdışı pazarlara yönelik faaliyetlerinin oranı ölçülmektedir. Bu bakımdan firmanın yurtdışına yaptığı satışlara, yurtdışından elde ettiği gelirlere, yurtdışındaki çalışanlarına ve yurtdışındaki varlıklarına göre farklı uluslararasılaşma ölçekleri ön plana çıkmaktadır (Outreville, 2010: 122). Bu kapsamda bir firmanın uluslararasılaşma derecesinin ölçülmesinin temel mantığı, firmaların küresel genişlemesinin önemli nedenlerini ve sonuçlarını açıklamaya yardımcı olma potansiyelidir (Hassel vd., 2003: 708). Fakat literatürde uluslararasılaşmanın ölçülmesi için bir fikir birliği ve standart bir yaklaşım yoktur (Xiao vd., 2013: 125). Ayrıca uluslararasılaşmanın farklı şekillerde ölçülmesi, sonuçların da farklılıklar göstermesini beraberinde getirmektedir (Annararjula ve Beldona, 2000: 55; Lee vd. 2015: 125).

Tablo 1: Uluslararasılaşma İçin Kullanılan Ölçekler

Çokulusluluk (UNCTAD, 2007)	Endeksi	Yabancı Satışların Toplam Satışlara Oranı Yabancı Varlıkların Toplam Varlıklara Oranı İhracat Çalışanları Sayısının Toplam Çalışanlara Oranı
Ulusötesilik Endeksi (Ietto – Gilles, 1998)		Yabancı Satışların Toplam Satışlara Oranı Yabancı Varlıkların Toplam Varlıklara Oranı İhracat Çalışanları Sayısının Toplam Çalışanlara Oranı
Uluslararasılaşma Skalası (Sullivan, 1994)	Derecesi	Yabancı Satışların Toplam Satışlara Oranı Yabancı Varlıkların Toplam Varlıklara Oranı Yabancı Bağlı İştiraklerin Toplam Bağlı İştiraklere Oranı Üst Düzey Yöneticilerin Uluslararası Deneyimi Uluslararası Operasyonların Fiziksel Dağılımı

Kaynak: Dörrenbächer (2000: 122).

Tablo 1’de üç farklı uluslararasılaşma endeksine yer verilmiştir. Bu tabloda ilk iki (Çokulusluluk Endeksi ile Ulusötesilik Endeksi) endeksin aynı ölçekleri kullandığı görülmektedir. Bu ölçeklere yönelik Bany-Ariffin vd. (2016: 170) teknolojik değişime vurgu yapılmaması, coğrafi sınırların belirsizliği ve veri yetersizliği açısından belli başlı dezavantajları olduğunu iddia etmiştir. Ietto-Gillies (1998)’e göre yine bu ölçeklerin bir diğer önemli dezavantajı, yalnızca yerel/ulusal ve yabancı faaliyetler arasında ayırım yapması ve yabancı faaliyetlerin ne kadar geniş bir alana yayıldığını hesaba katmamasıdır. Buna yönelik olarak, öne sürülen Ağ Yayılım Endeksi’nin hesaplanması aşağıdaki şekildedir (Ietto-Gillies, 1998: 7):

$$AYE = \frac{\text{Bir Şirketin Yabancı İştiraklerinin Bulunduğu Yabancı Ülke Sayısı}}{\text{DYY Stoğunun Bulunduğu Toplam Ülke Sayısı} - 1}$$

AYE: Ağ Yayılım Endeksi

Bu endeks yabancı ülke dağılımı hakkında bilgi verse de, bu ülkelerdeki varlık, satış veya istihdam miktarına ilişkin bilgi vermemektedir. Bundan dolayı firmanın yurtdışı faaliyetlerinin hacmi veya şekli konusunda eksiklik ortaya çıkmaktadır. Bunun için her iki (ulusötesilik ve ağ yayılım endeksi) endeksin bir kombinasyonu olan Ulusötesilik Yayılım Endeksi ileri sürülmüştür. Böylelikle yabancı faaliyetlerin hacmi ve dağılımına ulaşılabilmektedir (Hassel vd., 2003: 710). Sullivan (1994) ise öncekiler ile yabancı satışların toplam satışlara oranı ve yabancı varlıkların toplam varlıklara oranı bakımından ortak özellikler göstermesine karşın çalışan sayısını dikkate almamış, bunun yerine yurtdışındaki iştirakler, üst düzey yöneticilerin uluslararası deneyimi ve uluslararası operasyonların fiziksel dağılımına yer vererek daha kapsamlı çerçevede uluslararasılaşmayı ölçmek için bileşik bir endeks oluşturmuştur. Bu endeks ampirik çalışmaların kalitesini artırmasına yönelik önemli bir adım olarak görülmektedir (Hassel vd., 2003: 708). Fakat bu endeks aynı zamanda teorik bir altyapıdan (Annarjula ve Beldona, 2000: 56) ve içerik geçerliliğinden (Ramaswamy vd., 1996: 171) yoksun olmakla eleştirilmektedir. Yine de uluslararasılaşmayı birçok yönden ölçmesi dolayısıyla teknik olarak daha güvenilir ve kapsayıcı görülmektedir (Li, 2007: 123).

Literatürde en sık kullanılan uluslararasılaşma ölçeğini belirten uluslararasılaşma derecesi (DOI) olarak kabul edilmektedir. Buna bağlı olarak FSTS, FATA, OSTs, TMIE ve PDIO olmak üzere beş öge uluslararasılaşma derecesinin ana tanımlayıcılarını oluşturmaktadır (Sullivan, 1994: 335; Ramaswamy vd., 1996: 168):

$$DOI_{INTs} = FSTS + FATA + OSTs + TMIE + PDIO$$

FSTS = Foreign Sales to Total Sales - Yabancı Satışların Toplam Satışlara Oranı

FATA = Foreign Asssets to Total Assets - Yabancı Varlıkların Toplam Varlıklara Oranı

OSTs = Overseas Subsidiaries to Total Subsidiaries - Denizaşırı İştiraklerin Bütün İştiraklere Oranı

TMIE = Top Managers' International Experience - Üst Düzey Yöneticilerin Uluslararası Deneyimi

PDIO = Psychic Dispersion of International Operations - Uluslararası Operasyonların Psikik Dağılımı

Bu unsurlar birçok çalışmada tek (en çok yabancı satışların toplam satışlara oranı) veya ikili (daha çok yabancı satışların toplam satışlara oranı ve yabancı varlıkların toplam varlıklara oranı) uluslararasılaşma ölçütü olarak ele alınırken, bazı çalışmalarda ise yukarıdaki endeks uluslararasılaşma ölçütü olarak kullanılmıştır (Sullivan, 1994; Kennelly ve Lewis, 2003). Bu unsurlara zaman içerisinde FETE eklenmiş (Özdemir vd., 2017) ve burada belirtilen uluslararasılaşma endeksi altı unsur ile incelenmiştir. Bunun dışında farklı ölçümlere sahip uluslararasılaşma endeksleri de geliştirilmiştir. Bunların önemli bir kısmı uluslararasılaşmanın derinliğine veya genişliğine dayalı ölçütlere odaklanmış (Vermeulen ve Barkema, 2002; Velez-Calle vd., 2018, Lin vd., 2021), bir kısmında ise entropi ölçekleri dikkate alınmış (Hitt vd., 1997; De Jong ve Van Houten, 2014; Duque-Grisales ve Aguilera-Caracuel, 2021), bir kısmında ise birden fazla uluslararasılaşma ölçütünden oluşan bileşik uluslararasılaşma ölçütü kullanılmıştır (Sullivan, 1994; Hitt vd., 2006; Tihanyi vd., 2003; Carpenter ve Sanders, 2004; Strike vd., 2006; He, 2010).

Sullivan (1994) uluslararasılaşma ölçütlerini üç temel gruplandırma altında incelemiştir. Birinci grubu, uluslararasılaşma derinliği veya uluslararası pazara nüfuz etme temsil etmektedir. Uluslararası pazara nüfuz etme, firmanın dış pazardaki satış faaliyetlerinin yoğunluğunu vurgulamaktadır. Daha çok yabancı satışların toplam satışlara oranı ve ihracat yoğunluğu ile ölçülmektedir. İkinci grubu, yurtdışında üretime sahip olma oluşturmaktadır. Yurtdışında üretime sahip olma, firmanın sınır ötesi üretime dayalı faaliyetlerde bulunma derecesini ifade etmektedir (Annarajula ve Beldona, 2000: 49). Bu kapsamda yabancı varlıkların toplam varlıklara oranı ve yabancı istihdam oranları uluslararasılaşmanın yurtdışında üretime sahip olma gibi uluslararasılaşma ölçütleri ile ilişkilidir. Bu ilk iki grup (uluslararası pazara nüfuz etme ve yurtdışında üretime sahip olma) aynı zamanda ÇUŞ'ların yurtdışındaki katılımının derinliğini temsil etmektedir. İkisi birlikte ÇUŞ'ların faaliyetlerinin yüzde kaçının ülke dışında yürütüldüğüne yönelik soruya cevap vermektedir (Thomas ve Eden, 2004: 92). Üçüncü grubu ise ülke veya uluslararasılaşma kapsamı oluşturmaktadır. Uluslararasılaşma kapsamı ise firmanın uluslararası varlığının genişliğini belirtmektedir (Goerzen ve Beamish, 2003: 1291). Diğer bir deyişle uluslararası faaliyetler gösteren firmanın dış pazarlarda genişlemesini veya ne kadar çok ülkede faaliyet gösterdiğini dikkate alınmaktadır. Bu bakış açısıyla yaygın olarak kullanılan değişkenler; coğrafi çeşitlilik, yabancı ülke sayısı ve yabancı bağlı kuruluş sayısıdır. Bu çerçevede, uluslararasılaşmanın çeşitli unsurları içerdiği ve çok boyutlu bir yapı olarak görülebileceği iddia edilebilir (Gomes ve Ramaswamy, 1999: 181). Sullivan (1994) temel grupların (satışlar, varlıklar ve faaliyette bulunulan ülkeler) tümünü kapsayan bir bileşik

endeks geliştirilmiştir. Bu üç grup tek bir endekste birleştirilmiştir. Her bir grup farklı şekillerde ağırlıklandırılmıştır. Bu gruplar (yabancı satış yüzdesi, yabancı varlık yüzdesi ve ülke sayısı) farklı ölçekler gerektirdiğinden, uluslararasılaşma endeksi standartlaştırılmıştır. Gomes ve Ramaswamy (1999) bu şekildeki bir endeksin uluslararasılaşmayı daha büyük bir doğrulukla temsil edeceğini iddia etmiştir. Ayrıca bu endeksin doğrusal olmayan modeller için de uygun olduğu öne sürülmüştür (Gomes ve Ramaswamy, 1999: 181).

Thomas ve Eden (2004) uluslararası pazara nüfuz etme (yabancı satışların toplam satışlara oranı), yurtdışında üretime sahip olma (yabancı varlıkların toplam varlıklara oranı) ve ülke kapsamı (faaliyet gösterilen ülke sayısı) olmak üzere bu üç grubu dikkate alarak önemli ABD ÇUŞ'larını puanlandırmışlardır. Bu kapsamda Lockheed firmasını daha çok yerel pazarda faaliyet gösterdiğinden aslında ÇUŞ olmadığı vurgulanmıştır. Exxon için hem dış pazara nüfuz etme hem de yabancı üretim varlığı boyutlarında yüksek puanlar almasına rağmen nispeten sınırlı ülke kapsamına sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Gillette ise her üç bileşen kapsamında da çok yüksek puanlar almıştır.

Literatürde en çok yabancı satışların toplam satışlara oranı kullanılmakla birlikte (Carpenter ve Wade, 2002; Capar ve Kotabe, 2003; Rugman ve Oh, 2010; Chen ve Tan, 2012; Rugman vd., 2016; Sadeghi ve Biancone, 2018), birden fazla uluslararasılaşma ölçeğinin kullanıldığı çalışmalar da yoğun bir şekilde görülmektedir (Sullivan, 1994; Gomes ve Ramaswamy, 1999; Kennelly ve Lewis, 2003; Lu ve Beamish, 2004; Christophe ve Lee, 2005). Sullivan (1994) ve Hitt vd. (2006), özellikle birden fazla uluslararasılaşma ölçeğinin bir arada kullanılmasının daha yararlı olacağına vurgu yapmaktadır. Çünkü uluslararasılaşma derecesinin ölçülmesinde birden fazla uluslararasılaşma ölçeği kullanılmasının, küresel genişlemenin farklı boyutlarını ve sonuçlarını açıklamada daha başarılı olacağı düşünülmektedir (Ramaswamy vd., 1996: 168). Bu bakımdan birkaç değişkenin entegre edilmesinin, önceki çalışmalarda kullanılan tek maddeli ölçümlere göre daha doğru sonuçlar vereceği beklenmektedir. Özellikle uluslararasılaşmanın üç boyutu olarak, uluslararası genişliği ifade eden, faaliyet gösterilen ülke sayısı; faaliyet gösterilen ülkelere olan bağımlılığı gösteren yabancı satışların toplam satışlara oranı ve uluslararasılaşmanın derinliğini ifade eden yabancı varlıkların toplam varlıklara oranı birlikte ele alınması gereken değişkenler olarak belirtilmektedir (Hitt vd., 2006: 1145). Bu ölçütlerin birlikte kullanılması, bir firmanın uluslararasılaşma seviyesinin hangi aşamada olduğuna yönelik daha geçerli bir içerik sağlamaktadır (Sullivan, 1994: 337).

Yapılan bazı çalışmalarda ise farklı uluslararasılaşma ölçümlerinin birbirleriyle oldukça ilişkili olduğu (Ruigrok vd., 2007) ifade edilmektedir.

Carpenter ve Sanders (2004) uluslararasılaşma derinliğini ölçmek için yaptıkları çalışmada, toplam satışlar içinde yabancı satışların oranı, toplam üretimde yurtdışında yapılan üretimin oranı ve satışların coğrafi dağılımının birbiriyle yüksek oranda ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir. Bu bakımdan bu üç ölçekten herhangi birinin uluslararasılaşma ölçeği olarak kullanılmasının benzer sonuçlar vermesi beklenmektedir. Buna benzer olarak Sullivan (1994) büyük ABD ÇUŞ'ları için yaptığı çalışmada uluslararasılaşma ölçeklerinin yüksek oranda ilişkili olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte Bausch ve Krist (2007) uluslararasılaşmanın ölçülmesinde kullanılan farklı yöntemlerin kullanılması, uluslararasılaşma-firma performansı ilişkisinde önemli ölçüde farklı sonuçlara yol açmadığını iddia etmişlerdir.

Uluslararasılaşma literatüründe kullanılan uluslararasılaşma ölçütleri; yabancı satışların toplam satışlara oranı, yabancı varlıkların toplam varlıklara oranı, firmanın yabancı iştiraklerinin bütün iştiraklerine oranı, üst düzey yöneticilerin uluslararası deneyimi, firmaların uluslararası deneyimi, uluslararası operasyonların psişik dağılımı, yabancı çalışanların toplam çalışanlara oranı ve ihracatın toplam satışlara oranı (ihracat yoğunluğu) ve ülke kapsamı veya ülke sayısı şeklinde açıklanmıştır. Bununla birlikte entropi endeksleri ve birden fazla uluslararasılaşma ölçütünü kapsayan uluslararasılaşma endekslerine yer verilmiştir.

2.1. Uluslararası Derinlik

Uluslararası derinlik ölçütleri, firmaların yurtdışı faaliyetlerinin toplam faaliyetlerine oranını veya yüzdesini gösteren uluslararasılaşma ölçütleridir. Bu çalışmada uluslararası derinliği; yabancı satışların toplam satışlara oranı, yabancı varlıkların toplam varlıklara oranı, ihracat satışlarının toplam satışlara oranı, yabancı çalışanların toplam çalışanlara oranı ve denizaşırı iştiraklerin bütün iştiraklere oranı temsil etmektedir.

2.1.1. Yabancı Satışların Toplam Satışlara Oranı

Bir firmanın uluslararasılaşma derecesini ölçmek için kullanılan en kolay ve en yaygın yöntem (Sullivan, 1994; Kim vd., 2004), firmanın yabancı satışlarının toplam satışlara oranlanması şeklinde bulunmaktadır. Yabancı satışlarının toplam satışlara oranı, firmanın daha çok yurtdışındaki faaliyet performansına ilişkin bilgi vermektedir (Li, 2007: 123). Bu oran ÇUŞ'ların yurtdışı pazarlardan elde ettiği geliri veya yurtdışı satış bağımlılığını yansıtmaktadır (Ruigrok ve Wagner, 2003). Yurtdışında pazar arayan firmalara yönelik uluslararasılaşma ölçütü olarak kabul edilmektedir. Firmanın satışlarının ne kadarlık kısmını yurtdışında ve/veya yurtdışına yapıldığı hakkında bilgi vermektedir (Benito vd., 2016: 276).

Buna karşın, sadece satışların göz önünde bulundurulması, firmanın uluslararası faaliyet yapısı hakkında net bir bilgi vermemekte ve yurtdışındaki faaliyet kapasitesine ilişkin yeterli bilgiye ulaşılamamaktadır (Mutlu, 2008: 84). Diğer taraftan, Tallman ve Li (1996) yabancı satışların toplam satışlara oranının şirket içi ama farklı ülkeler arasında gerçekleşen transferlerin etkisini açıklayamayacağını ifade etmiştir. Daha da önemlisi yabancı satışların toplam satışlara oranı ile sadece yurtdışına satış yapan firmalar ile yurtdışında faaliyet gösteren firmalar arasında ayırım yapılamamaktadır (Kirca vd., 2016: 632). Bundan dolayı yabancı satışların toplam satışlara oranı kullanımı potansiyel olarak yabancı iştiraklerin satışları ile ihracat satışlarının karışmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla firmanın yurtdışı gelirlerinin daha yüksek hesaplanmasına neden olması yönüyle yanıltıcı bilgiler verebilmektedir (Verbeke ve Brugman, 2009). Bu oran ile firmanın faaliyet gösterdiği farklı ülke veya bölgeler hakkında bilgiye ulaşılamamaktadır (Kim vd., 2004: 624). Ayrıca döviz kurlarındaki ani ve hızlı değişimlerin, bir firmanın dış satışlarını yapay olarak şişirebileceğine veya azaltabileceğine ve bunun da yabancı satışların toplam satışlara oranının anlamlılığını azaltabileceğine dikkat çekilmektedir (Lee vd., 2015: 125). Johnson vd. (2009) FSTS kullanımının birçok gelişmekte olan ülke firması veya küçük iç pazara sahip ülkelerden gelen firmalar için açıklayıcı olmayabileceğini belirtmişlerdir. Örneğin, Tayvan küçük iç pazara sahip olması nedeniyle, Tayvan'da yerleşik olan firmalar ürünlerini yurtdışı pazarlara satmak zorunda kalmışlardır. Bundan dolayı birçok Tayvanlı firma, ana kâr kaynağı olarak doğal bir şekilde dış satışları görmektedir. Tayvan firmalarında ortalama FSTS %64 olurken, ABD şirketleri için ise ortalama %42 olmuştur (Gomes ve Ramaswamy, 1999). Dolayısıyla Tayvanlı firmaların yüksek oranda yabancı satışları olması, mutlaka yüksek derecede uluslararasılaşmaya sahip oldukları anlamına gelmemektedir. Özellikle bu sıkıntılardan dolayı yabancı varlıkların toplam varlıklara (FATA) oranı, firmaların yabancı iştiraklere katılımını ve uluslararası taahhütlerini daha doğru bir şekilde yansıtması nedeniyle öne çıkmaktadır (Kwok ve Reeb, 2000; Kirca vd., 2016).

Wang vd. (2020), inşaat firmalarının uluslararasılaşma düzeyini daha iyi yansıtabileceğinden dolayı FSTS oranından hareketle ORTR oranını kullanmışlardır. OR, firmaların kendi ülkeleri dışındaki projelerden elde edilen yıllık taahhüt cirosu ile hesaplanmaktadır. TR ise firmaların toplam projelerinin yıllık taahhüt cirosu ile hesaplanmaktadır. ORTR oranı böylelikle firmanın yurtdışındaki yıllık taahhüt cirosu, firmanın toplam projelerinin yıllık taahhüt cirosuna oranlanması şeklinde bulunmaktadır.

2.1.2. Yabancı Varlıkların Toplam Varlıklara Oranı

Yabancı varlıkların toplam varlıklara oranı, firmanın daha çok yurtdışındaki varlık yapısına ilişkin bilgi vermekte (Li, 2007: 123) ve coğrafi çeşitlilik ile ilişkilendirilmektedir (Eckert vd., 2010: 568). Aynı zamanda bir firmanın yurtdışında üretim için kullanılan varlıklarına ve kaynaklarına olan bağımlılığını göstermektedir (Gomes ve Ramaswamy, 1999; Bouquet vd., 2009). Bu bakımdan bir firmanın yabancı varlıkların toplam varlıklara oranının ölçülmesi, firmaların yabancı iştiraklere katılımını ve uluslararası taahhütlerini daha doğru bir şekilde yansıtması nedeniyle içselleştirme teorisiyle de tutarlılık göstermektedir (Kirca vd., 2016: 632).

Likitwongkajon ve Vithessonthi (2020: 4), yabancı varlıkların toplam varlıklara oranının yurtdışına yapılan yatırımlar açısından firmaların stratejik amaçlarını dikkate almadığını belirtmektedir. Burada bahsedilen stratejik amaçlar, yatırımın yatay genişlemesini (örneğin pazar arayan yatırımlar) ya da dikey genişlemesini (örneğin verimlilik ve kaynak arayışı) temsil etmektedir. Bu bakımdan yabancı varlıkların toplam varlıklara oranı, yabancı yatırımların bir ölçüsü olarak kullanımının önemli bir sınırlamaya sahip olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla, yabancı varlıkların toplam varlıklara oranı hesaplanırken, firmanın yurtdışındaki stratejik amaçlarının da dikkate alınması gerekmektedir.

2.1.3. İhracat Satışlarının Toplam Satışlara Oranı

İhracat satışlarının toplam satışlara oranı, ihracat yoğunluğu olarak da dile getirilmektedir. Yabancı satışların toplam satışlara oranı ile ihracat yoğunluğu arasındaki temel fark, ilkinin yabancı veya yurtdışı ortaklıkların yaptıkları satışları da kapsamasıdır. Dolayısıyla ihracat yoğunluğu ile firmanın bulunduğu ana ülkesinden yaptığı ihracat dikkate alınmaktadır. Diğer bir deyişle, başka ülkelerdeki ihracat veya satış faaliyetleri dikkate alınmamaktadır.

Chiao vd. (2006) küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) doğrudan yabancı yatırım (DYY) için çok az kaynağa sahip olduklarından ihracatın uluslararasılaşma noktasında baskın bir rol oynadığını ileri sürmüştür. Buna paralel olarak Almodóvar ve Rugman (2014) KOBİ ölçeğindeki uluslararası yeni girişimleri analiz ettikleri çalışmada daha az bağımlılık gerektiren uluslararasılaşma stratejilerini benimseyen bu firmalar için ihracat yoğunluğunu bir uluslararasılaşma ölçüsü olarak kullanmanın önemli bir önyargıya neden olmayacağını savunmuştur. Çünkü bu tür firmaların denizaşırı iştiraklerinin satışları sıfır olma eğiliminde olduğundan, yabancı satışların toplam satışlara oranı ile ihracatın toplam satışlara oranını birbirine eş değer kabul edilmiştir. Bu bakımdan ihracat yoğunluğu ile yabancı satışların toplam satışlara oranı bakımından uluslararasılaşmanın ilk aşamasında olan gelişmekte olan ülkelerde

firmalarının uluslararasılaşma derecesini ölçümünde ihracat yoğunluğunu kullanmak daha anlamlı görünmektedir. Buna karşın gelişmiş ülke firmalarının ise daha ileri düzeyde uluslararasılaşma seviyesine sahip olmaları nedeni ile yabancı satışların toplam satışlara oranı şeklinde hesaplamının daha doğru olacağı ifade edilmektedir (Chiao vd., 2006: 482).

Gelişmekte olan ülke ÇUŞ'ları henüz yurtdışında yeterli yatırım seviyesine ulaşmasından dolayı akademik çalışmalarda kullanılan uluslararasılaşma ölçüklerinin olarak daha çok yabancı satışların toplam satışlara oranı ve ihracat yoğunluğu olduğu görülmüştür. Diğer taraftan dış satışlara ilişkin bilgilere ulaşmanın kolay olması, yine bu iki uluslararasılaşma ölçüğünün kullanılmasında etkili olmuştur. Bu kapsamda gelişmekte olan ülkeleri temsil eden ve uluslararasılaşma-firma performansı literatüründe en çok öne çıkan ülke olarak Çin örneği verilebilir. Bakıldığında Çin firmalarının çoğunluğu hala uluslararasılaşmanın ilk aşamalarında yer almaktadır (Buckley vd., 2010). Bundan dolayı uluslararası pazarlara katılım daha çok ihracat ağırlıklı olmuştur. Özellikle 2010 yılı verileri açısından ele alındığında, Çin firmaları tarafından yapılan DYY'ler 1578 milyar ABD dolarına ulaşan ihracat hacminin %4'ünü henüz aşmamıştır (Xiao vd., 2013: 126). Bu bağlamda ihracat, Çinli firmalar için en popüler, en hızlı ve en kolay yol olarak görülmektedir. Son yıllarda ise bu durum DYY lehine hızla artsa da büyük bir değişim gerçekleşmemiştir. Örneğin 2019 yılında Çin'den yapılan toplam ihracat yaklaşık 2,5 trilyon dolar iken (Statista, 2021), yurtdışına yapılan toplam DYY ise yaklaşık 140 milyar dolar olmuştur (OECD, 2020). Bu da DYY'lerin ihracat hacminin yaklaşık %6'sına ulaştığını göstermektedir. Geçmişten günümüze Çinli firmalar artık stratejik olarak önemli gördükleri ülkelerde yatırım yapmakta ve DYY başta olmak üzere birçok yatırıma dayalı uluslararasılaşma stratejisini kullanmaktadırlar. Gelişmekte olan birçok ülke firması da benzer durumu paylaşmaktadır. Özellikle stratejik gördükleri alanlara sınırlı kaynaklarını ayıran bu firmalar, niş pazarlarda kendilerine daha çok yer bulmaktadır (Chattopadhyay vd., 2013).

Gelişmiş ülke ÇUŞ'ları için ise durum daha farklıdır. Gelişmiş ülke ÇUŞ'ları yıllar içerisinde yüksek düzeyde uluslararasılaşma seviyelerine ulaşmışlardır. Bu doğrultuda yapılan çalışmalarda da yatırıma ve sözleşmeye dayalı uluslararasılaşma şekillerine bağlı olarak farklı uluslararasılaşma ölçükleri ile karşılaşılmaktadır (Hitt vd., 1997; Gomes ve Ramaswamy, 1999; Vermeulen ve Barkema, 2002; Kennelly ve Lewis, 2003; Vithessonthi ve Racela, 2016). Diğer taraftan gelişmekte olan ülke ÇUŞ'ları daha çok uluslararasılaşmanın ilk aşamalarında olmaları nedeniyle sınırlı seviyede sözleşme ve yatırıma dayalı uluslararasılaşma stratejilerini kullanmıştır. Bu nedenle az sayıda çalışmada

(Chen ve Yu, 2011; Yuan vd., 2016; Zhou, 2018) ihracat yoğunluğu ve FSTS dışındaki uluslararasılaşma ölçütleri kullanılmıştır.

2.1.4. Yabancı Çalışanların Toplam Çalışanlara Oranı

Firmalar uluslararası faaliyetlerini artırdıkça, farklı ülkelere açılmaktadır. Bu durumda yabancı çalışan sayısı artmaktadır. Özellikle dünyanın birçok yerinde faaliyet gösteren ÇUŞ'larda çoğu zaman yabancı çalışan sayısı yerli çalışan sayısını geçmektedir. Vahlne vd. (2018)'nin en büyük 50 İsveçli ÇUŞ için yaptığı çalışmada FETE, uluslararasılaşma ölçüğü olarak kullanılmıştır. Yabancı çalışanların oranının yerli çalışanlara göre daha yüksek olduğu ifade edilmiştir. İsveçli ÇUŞ'larda yabancı çalışan sayısının oranı arttıkça, firma performansının da arttığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan Benito vd. (2016) FETE'yi bir firmanın uluslararası boyutuyla ilişkili olarak yurtdışındaki üretim ve hizmet kapasitesi hakkında bilgi verdiğini vurgulamıştır.

Verbeke ve Forootan (2012), hem FSTS hem de FETE'nin birlikte uluslararasılaşma ölçütleri olarak kullanılmasının, her iki ölçünün farklı uluslararasılaşma özelliklerini yansıtması nedeniyle, yararlı olacağını dile getirmişlerdir. Brock ve Yaffe (2008) ise hukuk firmalarının uluslararasılaşmasını incelemiş, yurtdışındaki avukatların yüzdesi ve firmanın ofislerinin bulunduğu ülke sayısını dikkate alarak uluslararasılaşma derecesini ölçmüşlerdir. Bütün bunlar göz önüne alındığında, FETE uluslararasılaşmanın derinliği ile ilişkilendirilmektedir.

2.1.5. Denizaşırı İştiraklerin Bütün İştiraklere Oranı

Denizaşırı iştiraklerin bütün iştiraklere oranı, yurtdışında geniş faaliyet alanına sahip büyük ölçekteki ÇUŞ'ların uluslararasılaşma derecesini ölçmek için kullanılmaktadır. Yurtdışına yabancı yatırım yapan firmaların uluslararasılaşma derecesini daha iyi bir şekilde yansıtması bakımından avantajlı bir uluslararasılaşma ölçütü olarak görülmektedir (Zhou, 2018: 25). Lee vd. (2015) bu ölçütü; denizaşırı iştirak sayısı ve bağlı kuruluşların faaliyet gösterdiği ülke sayısı biçiminde ele almıştır. Burada faaliyet gösterilen ülke sayısına vurgu yapılmasındaki neden, bazı firmaların bir veya iki ülkede yoğunlaşmış birden fazla yan kuruluşu olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bir veya iki ülkeye yönelik uluslararasılaşma faaliyetlerinin yoğunlaşması, sınırlı bir uluslararasılaşma seviyesine işaret etmektedir.

Bu ölçüğün en önemli dezavantajı, çalışma içerisinde firma büyüklüklerinin farklılık taşıması durumunda ortaya çıkmaktadır. Çünkü daha büyük şirketler tipik olarak daha fazla yan kuruluşu sahiptir ve bu nedenle uluslararasılaşma

derecesi, firma büyüklüğüne göre farklılıklar gösterebilmektedir (Sullivan, 1996: 184).

2.2. Uluslararası Genişlik

Uluslararası genişlik, bir firmanın yurtdışındaki farklı pazarlara dağılımını göstermektedir. Bu bakımdan firmanın coğrafi çeşitliliğini yansıtmaktadır. Uluslararası genişlik kapsamında ülke kapsamı (ülke sayısı ve bölge sayısı) ve uluslararası operasyonların psişik dağılımını ele alınmıştır.

2.2.1. Ülke Kapsamı (Coğrafi Çeşitlendirme)

Ülke kapsamı genellikle firmanın faaliyet gösterdiği yabancı ülke sayısını göstermektedir. Hsu ve Boggs (2003: 32) ülke kapsamını, satış yapılan ülke sayısı ile ölçülen ve bir ÇUŞ'un faaliyet gösterdiği yabancı ülke pazarlarının sayısı açısından uluslararasılaşmayı tanımlayan coğrafi boyut olarak ifade etmiştir. Bu bakımdan ülke kapsamı, özellikle bir ÇUŞ'un yan kuruluşlarının bulunduğu yabancı ülke sayısını, yerel maliyetlerini ve faydalarını kapsayan uluslararası çeşitlendirmeyi ifade etmektedir (Gomes ve Ramaswamy, 1999: 181). Bu değişkenin temel mantığı, farklı olduğu varsayılan birden çok yerde yürütülen faaliyetlerin ele alınması üzerine kurulmuştur. Bir ÇUŞ'un ülke kapsamı genişledikçe ölçek ekonomisi başta olmak üzere, farklı bölgelerin kendine özgü avantajlarından ve bunların getirdiği sinerji etkilerinden faydalanabildiği ölçüde performansla olumlu etkide bulunmaktadır (Öztürk ve Anıl, 2017: 51). Öte yandan farklı pazarlardan elde edilen bilgiler dolayısıyla uluslararası deneyimleri artmaktadır. Diğer taraftan bir ÇUŞ'lar daha fazla ülkede faaliyet gösterdiğinde, her bir ülkeye olan bağımlılığı azaltmaktadır. Fakat daha fazla ülkede faaliyet gösteren firmaların performansı mesafe ile ilgili sorunlara da duyarlılık göstermektedir. Aynı zamanda bir firmanın uluslararası faaliyetleri attıkça, yürütülen faaliyetler daha karmaşık hale geldiğinden hem yöneticilerin karşılaştığı sorunlar artmakta hem de stratejik organizasyonel uygulamaların transferi zorlaşmaktadır (Kelley, 2013: 11).

Kim vd. (2004) bir firmanın yabancı iştiraklerinin bulunduğu ülke sayısı ve bir firmanın yabancı iştiraklerinin bulunduğu bölge sayısı biçiminde iki farklı uluslararasılaşma göstergesine dikkat çekmişlerdir. Bölge sayısını hesaplamak için, yabancı ülkeler ile coğrafi yakınlık temelinde Asya, Orta Doğu, Avrupa, Kuzey Amerika, Güney Amerika, Afrika ve Pasifik bölgelerine ayrılmıştır. Ülke sayısı ise nispeten homojen ve heterojen coğrafi bölgeler arasında bir ayırım yapılmadan toplam uluslararası çeşitlilik düzeyi bakımından tahmin edilmektedir. Öte yandan, bölge sayısı, heterojen bölgelerdeki uluslararası çeşitliliğin veya ilgisiz uluslararası coğrafi çeşitliliğin bir göstergesi olarak kabul

edilmiştir (Kim vd., 2004: 624). Rugman ve Verbeke (2007) ise ÇUŞ'ların bölgesel faaliyetlerini ele alırken, firmaların kendilerine özgü varlıklarını kullanmak için benzer pazarlara ihtiyaç duyduklarını ve bölge içindeki pazarların, yabancı olsalar bile, yerel pazarlardan çokta farklı olmadığı fikrine dayanmaktadır. Bu nedenle, ülke kapsamını ölçütü uygulanırken, yabancı ülkelerin yerelden yeterince farklı olduğuna dair temel bir varsayıma ihtiyaç olduğunu, ancak böylelikle ülke kapsamının ileri seviyede uluslararasılaşma ile ilişkilendirilebileceği öne çıkmaktadır.

2.2.2. Uluslararası Operasyonların Psişik Dağılımı

Uluslararası operasyonların psişik dağılımı, faaliyet gösterilen ülkelerin coğrafi dağılımını ve dış pazarların çeşitlilik derecesini göstermektedir. Ronen ve Shenkar (1985) tarafından önerilen çerçeve ile ölçülmektedir. Bu dağılım biçimine göre dünya ağırlıklı olarak kültür ve dil temelli olarak on psişik bölgeye ayrılmaktadır. Bu bağlamda Sullivan (1994), her firmanın bağlı ortaklıklarını on bölge şeklinde sınıflandırmış ve bir firmanın psişik dağılımı ölçmek için operasyonlarının olduğu bölgelerin oranını hesaplamıştır. Böylece, uluslararasılaşma endeksi, bir örgütün faaliyet gösterdiği psişik bölgelerin sayısı ile artmaktadır. Bununla birlikte, tutuma dayalı olarak çekici olan bu ölçülendirme biçimi, özellikle bir noktada eleştirilmektedir. Sullivan (1994) tarafından benimsenen yaklaşımı kullanarak, Birleşik Krallık ve Fransa'da faaliyet gösteren bir şirket "2" değerini alırken, Japonya, Hindistan, İsrail ve Brezilya'da faaliyet gösteren bir firma "1" değerini almıştır. Ramaswamy vd., (1996) daha düşük PDIO puanına sahip olan firmanın daha fazla koordinasyon ve kültürel problemle karşılaşabileceğini ifade etmiştir. Kennelly ve Lewis (2003) yaptıkları çalışmada bu ölçüte bağlı verileri; her bir firmanın satış, üretim, dağıtım veya araştırma ve geliştirme faaliyetlerinde bulunduğu bölgelerin sayısına ulaşarak elde etmiştir.

2.3. Uluslararası Deneyim

Uluslararası deneyim, bir firmanın anlayışını, yetkinliğini ve güvenini artırmanın yanı sıra, dış riskler ve getiriler konusunda daha doğru bir algı geliştirmesine yardımcı olmaktadır. Bu bakış açısıyla deneyim seviyesi yüksek ÇUŞ'lar kendinden emin, iddialı, kontrol arzusu yüksek ve dış pazarlara girmek için risk almaya daha istekli olduğu anlamına gelmektedir. Bu nedenle, bir firmanın kümülatif uluslararası deneyimi, yabancı ticari işletme üzerinde uyguladığı kontrol derecesi ile pozitif olarak ilişkilidir (Lin ve Ho, 2019: 34).

Uluslararası deneyim farklı açılardan ele alınan bir uluslararasılaşma ölçütü olarak karşımıza çıkmaktadır. Lin ve Ho (2019) firmanın ilk uluslararası

faaliyetinin üzerinden geçen yıl sayısına göre uluslararasılaşma deneyimini ele almıştır. Lo ve Kletsova (2018) ise uluslararasılaşma derecesini daha çok uluslararasılaşma deneyimi ile ilişkilendirmiş, firma içinde yer aldığı coğrafi bölge sayısı arttıkça firmanın uluslararasılaşma deneyiminin arttığını ifade etmiştir. Bundan farklı olarak García-García vd. (2017) uluslararası deneyimlerin çeşitliliği kriterini esas alarak ÇUŞ'ların DYY operasyonlarının sayısı ile ifade etmiştir. Bu çalışmada uluslararası deneyim kapsamında firmanın uluslararası deneyimi ve üst düzey yöneticilerin uluslararası deneyimine yer verilmiştir.

2.3.1. Firmanın Uluslararası Deneyimi

Bir firmanın uluslararası deneyim seviyesi, uluslararasılaşma stratejilerine ilişkin kararı önemli derecede etkilemektedir. Daha düşük düzeyde uluslararası deneyime sahip firmalar, dış piyasa faaliyetlerinin yönetiminde daha fazla zorluk yaşamaları muhtemeldir. Bundan dolayı bu tür firmaların çok sayıda dış pazara girmek için yeterli kaynağa veya beceriye sahip olmaları beklenmemektedir (Agarwal ve Ramaswami, 1992: 7-8). Bu nedenle, uluslararası deneyiminin düşük olduğu firmaların daha seçici bir strateji izlemeleri ve kâr maksimizasyonunu en yükseğe çıkaracak yöntemlerle çabalarını belirli dış pazarlara yoğunlaştırmaları beklenebilir (Lin ve Ho, 2019: 34). Uluslararasılaşma deneyiminin düşük olması, firmaları yurtdışı pazarlarda daha düşük risk, kontrol ve sermaye gerektiren uluslararasılaşma stratejilerine yönlendirmektedir. Bundan dolayı uluslararasılaşma deneyimi düşük olan firmalar için uluslararasılaşma daha düşük kâr potansiyeli taşımaktadır. Daha yüksek düzeyde uluslararası deneyime sahip olan ÇUŞ'lar ise daha yüksek düzeyde kontrol, risk ve sermaye gerektiren uluslararasılaşma stratejilerini tercih etmektedir (Agarwal ve Ramaswami, 1992: 5). Hatta daha yüksek düzeyde uluslararası deneyime sahip firmalar, yurtdışı faaliyetlerinin tam kontrolünü tercih etmektedir. Çünkü burada beklenen genel kâr maksimizasyonu amacı, yabancı yatırımlarının ana şirkete sıkı sıkıya tabi olmasını gerektirmektedir. Firma genellikle kendine coğrafi olarak daha yakın pazarları ve/veya kültürel olarak ana ülkesine benzerlik taşıyan ülkeleri tercih etmektedir (Lin ve Ho, 2019: 34). Sullivan (1994), uluslararası pazarlarda daha fazla yer alan şirketlerin uluslararası operasyonlarla ilgili daha fazla deneyim ve bilgiye sahip olduğunu ve bundan daha fazla yararlandığını ifade etmiştir. Bu nedenle, daha düşük uluslararasılaşma düzeyine sahip diğer şirketlere kıyasla pazar ağlarının daha geniş olduğu varsayılmaktadır (Lo ve Kletsova., 2018: 1063). Bilgi ve deneyimlerini daha kolay kullanabildikleri için, daha yüksek düzeyde uluslararasılaşma deneyimine sahip olan firmalar, uluslararası pazarlara yeni açılan ve daha düşük düzeyde uluslararasılaşma

deneyimine sahip firmalara göre daha erken uluslararası pazarlara girebilmektedir.

2.3.2. Üst Düzey Yöneticilerin Uluslararası Deneyimi

Üst düzey yöneticilerinin uluslararası deneyimi, ÇUŞ'ların üst düzey yöneticilerin yurtdışında veya yurtdışına yönelik faaliyetler neticesinde ortaya çıkmaktadır. Sullivan (1994), üst düzey bir yöneticinin uluslararası deneyiminin "uluslararası yönelimi" yansıttığını ileri sürmektedir. Bu nedenle, uluslararası deneyime sahip üst düzey yönetim ekipleri tarafından yönetilen kuruluşların, ağırlıklı olarak yerel deneyime sahip yöneticiler tarafından yönetilen emsallerine göre daha uluslararası olduğu varsayılmaktadır (Ramaswamy vd., 1996: 173). Bu varsayıma dayalı olarak, bir yöneticinin yurtdışı deneyiminin kalitesi, firmanın gelecekteki uluslararası faaliyetlere yatkınlığını belirlemede önemli bir rol oynaması oldukça muhtemeldir. Buna karşın Kobrin (1994) tarafından yapılan araştırma ise bir yöneticinin yurtdışında birkaç yıl geçirmiş olmasının, firma için mutlaka uluslararası yönelim ile sonuçlanmayacağını gündeme getirmiştir. Ayrıca, bir kuruluşun yöneticilerinin uluslararası deneyimine verdiği değer, çoğunlukla şirket politikası ve kültürü ile ilişkili olarak görülmektedir. Bazı ÇUŞ'lar, denizaşırı deneyimi yüksek olan üst düzey yöneticileri tercih etse de, diğerleri böyle bir tercih göstermeyebilir. Bu nedenle, uluslararasılaşma isteğini temsil etmek için denizaşırı deneyimleri kullanmadan önce sistematik ampirik kanıtlar elde edilmesinin daha önemli olduğu gündeme getirilmiştir (Ramaswamy vd., 1996). Yine de üst düzey yöneticilerin uluslararası faaliyetlere ilişkin tutumu, firmanın yurtdışına açılmasında ve farklı şekillerde büyümesinde etkili olmaktadır (Li, 2007: 123).

2.4. Birleşik Uluslararasılaşma Ölçütleri

Birleşik uluslararasılaşma ölçütleri, birden fazla uluslararasılaşma ölçütünü ayrı ayrı kullanmak yerine bunların birleşiminden oluşmaktadır. Birleşik ölçütün en temel özelliği uluslararası derinliği ve uluslararası genişliği temsil eden birçok değişken bir araya getirilmekte, her bir ölçütün getirdiği sınırlamalar ortadan kaldırılmaktadır. Birleşik ölçütler, değişkenler arası yüksek güvenilirlik katsayısına sahip olduğunda, tekil ölçütlere göre uluslararasılaşmayı daha iyi temsil ettiği düşünüldüğü için kullanılmaktadır (Sullivan, 1994; Hitt vd., 2006; Tihanyi vd., 2003; Carpenter ve Sanders, 2004; Strike vd., 2006; He, 2010). Bu çalışmada birleşik uluslararasılaşma ölçütleri olarak uluslararasılaşma entropisi ve birleşik ölçütler olmak üzere iki farklı şekilde incelenmiştir.

2.4.1. Uluslararasılaşma Entropisi

Uluslararasılaşmanın birçok yönünü yakalamak için Hitt vd. (1997) farklı ağırlıklı ve hesaplamalara sahip olan entropi indeksi geliştirmişlerdir. Entropi indeksi, her bir çalışmada ele alınan firmaların farklı özellikleri ve yapıları sahip olması dolayısıyla birden fazla uluslararasılaşma değişkenini bir araya getirmekte ve böylelikle daha faydalı ölçüm aracı olarak öne çıkmaktadır (Hitt vd., 1997; Zhang vd., 2018).

Hitt vd. (1997: 779) yabancı satışların toplam satışlara oranı başta olmak üzere önceki ölçütlere yönelik eleştiriler ve endişeleri göz önüne alarak, yerel pazar dışındaki satışların kapsamını ve bunların küresel olarak dağılımını hesaba katmak için uluslararası çeşitlendirme için bir entropi indeksi geliştirmişlerdir. Burada ülke düzeyinde firmaların satış verilerine ulaşamaması nedeniyle bölgesel pazarlara göre olan veriler dikkate alınmıştır. Böylelikle, uluslararasılaşma dağılımının ölçüsü, bölgeselleşme kapsamında ele alınmıştır. Uluslararasılaşma derecesinin entropi indeksi aşağıdaki gibi verilmiştir (Hitt vd., 1997: 779; Wan, 1998: 211; Bany-Ariffin vd. 2016: 171; Zhang vd., 2018: 683):

$$\text{Uluslararasılaşma entropisi} = \sum_{i=1}^I P_i \ln \left(\frac{1}{P_i} \right)$$

P_i = Bir firmanın i coğrafi bölgesinden elde ettiği satışların oranı,

$\ln \left(\frac{1}{P_i} \right)$ = Her bir coğrafi bölgenin ağırlığını ifade etmektedir. Aynı

zamanda satışların tersinin doğal logaritmasını ifade etmektedir.

Bu entropi indeksinin en temel özelliği, bir firmanın faaliyet gösterdiği küresel pazar bölgelerinin sayısını ve her bir küresel pazar bölgesinin toplam satışlar içindeki görece önemini dikkate almasıdır (Hitt vd., 1997: 780). Bu indeks, uluslararası genişlemenin hem derinliğini hem de genişliğini dikkate alması nedeniyle Zhang vd. (2018: 683) tarafından tercih edilmiştir. Diğer bir ifadeyle bu ölçüt, bir ÇUŞ'un belirli bir yılda yabancı iş birimlerine sahip olduğu ülke sayısı ve bir firmanın belirli bir yıldaki yabancı iştiraklerinin sayısına göre hesaplanmaktadır. Yine Duque-Grisales vd. (2020) coğrafi uluslararası çeşitliliği yansıtması bakımından entropi endeksini kullanmış ve dünya çapındaki dağılıma göre iç pazar dışındaki firma satışlarını ölçmüşlerdir. Ayrıca Bany-Ariffin vd. (2016) için uluslararası çeşitlendirme entropisi ile hem yurtdışı pazarların çokluğunu hem de yurtdışı faaliyetlerin büyüklüğünün eşitliğini veya eşitsizliğini yansıtması yönüyle önem kazanmaktadır. Duque-Grisales ve Aguilera-Caracuel

(2021: 295) uluslararası çeşitlendirme entropisini firmaların faaliyetlerini geliştirdikleri ülke ve/veya bölge sayısı tarafından belirlendiği için uluslararasılaşmanın iyi bir temsilcisi olarak kabul etmiştir. Buna karşın Chari vd. (2007: 189) ise her bir firmanın ülke pazarına göre verilerine ulaşmanın oldukça zor olması nedeniyle uluslararası faaliyetlerin coğrafi kapsamını yakalamada yetersiz kalması nedeniyle bu ölçütü eleştirmiştir.

2.4.2. Birleşik Ölçütler

Sullivan (1994) birden fazla uluslararasılaşma değişkenini birlikte ölçebilmek için birleşik uluslararasılaşma ölçütü oluşturmuştur. Bunun için PDIO, FSTS, FATA, TMIE ve OSTs değişkenlerine yönelik homojen ölçümler oluşturmak için madde-toplam analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem sayesinde ölçüm hatasının azaltılması ve tahminlerin güvenilirliğinin artırılması beklenmektedir (Annavaşjula, 1998: 60). Bu yöntem, her bir potansiyel değişkeni diğer tüm değişkenlerin puanlarının toplamı ile ilişkilendirmektedir. Annavaşjula (1998: 60)'ya göre, bu değişkenler "ağırlıklı veya ağırlıksız" olabilir ve "birleşimde hepsinin olumlu işaretleri olabilir veya bazılarının olumsuz işaretleri olabilir". Bu yöntem kullanılarak test edilen maddeler, ölçek puanı ile önemli ölçüde ilişkili olmalıdır. Annavaşjula (1998) çalışmasında 0.01 anlamlılık düzeyinde doğrulanmıştır. Faktör analizi yoluyla tek bir faktöre yüklenen PDIO, FSTS ve OSTs değişkenlerinin yüksek güvenilirlik katsayısına ($\alpha = 0.90$) sahip olduğu görülmüştür (Annavaşjula, 1998: 60). Carpenter ve Sanders (2004) FSTS, FATA ve OSTs ölçütlerini kullanarak birleşik uluslararasılaşma ölçütü geliştirmişlerdir. Birleşik ölçü oluşturulurken bu üç değişken arasında yüksek güvenilirlik gösterdiğini ($\alpha = 0.84$) ve bileşeni oluşturan değişkenlerin ve birleşik ölçütün normal dağılıma sahip olduğu ifade edilmiştir (Carpenter ve Sanders, 2004: 518). Buna benzer olarak bu Tihanyi vd. (2003) aynı değişkenleri dikkate alan birleşik ölçütü kullanmışlar ve bu değişkenler arasında güvenilirlik ($\alpha = 0.73$) olduğunu bulgulamıştır. Strike vd. (2006) uluslararası derinliği ölçmek için yabancı satışların toplam satışlara oranı ile yabancı bağlı kuruluşların sayısını ve uluslararası genişlik için firmanın bağlı ortaklıklarının olduğu toplam yabancı ülke sayısı değişkenlerini kullanarak birleşik uluslararasılaşma ölçütü oluşturmuşlardır. Bu üç değişken arasında yüksek güvenilirlik ($\alpha = 0.84$) olduğu vurgulanmıştır (Strike vd., 2006: 855). He (2010: 114-115) uluslararası genişliği ölçmek için yabancı ülke sayısı ve yabancı bağlı kuruluşların sayısını dikkate alarak birleşik uluslararasılaşma ölçütü oluşturmuşlar ve birleşik ölçü için yüksek güvenilirlik (üç yıl için $\alpha = 0.75$ ve yedi yıl için $\alpha = 0.76$) katsayısına ulaşmışlardır.

De Jong ve Van Houten (2014) yurtdışındaki dışındaki ortaklık ile ülke kapsamını ve bunların coğrafi olarak dağılımını hesaba katmak için bir çeşit uluslararasılaşma bileşik endeksi geliştirmişlerdir.

$$\text{Uluslararasılaşma} = \frac{1}{2} \left(\frac{N}{\max\{N\}} + \frac{K}{\max\{K\}} \right)$$

N: Firmanın bağlı ortaklıklarının bulunduğu yabancı ülke sayısı,

$\max\{N\}$: Maksimum yabancı bağlı ortaklık sayısı,

K: Yabancı bağlı kuruluşların sayısı,

$\max\{K\}$: Maksimum ülke sayısı şeklindedir.

Böylece her iki kısım da sayılardan oranlara çevrilmekte ve sonuç 0 ile 1 arasında değerler almaktadır. Bu bileşik uluslararasılaşma ölçütü iki kısmın ortalamasını almaktadır (De Jong ve Van Houten, 2014: 31).

Gomes ve Ramaswamy (1999) satışlar, varlıklar ve firmanın faaliyet gösterdiği ülkeler bakımından yabancı satış yüzdesi, yabancı varlık yüzdesi ve ülke sayısı değişkenlerine belirli ağırlıklar verilerek çokulusluluk endeksi geliştirmişlerdir. Bu endeksin aynı zamanda doğrusal olmayan uluslararasılaşma-firma performansı modelleri için de uygun olduğu ifade edilmiştir (Gomes ve Ramaswamy, 1999: 181).

3.SONUÇ

Bu çalışmada firmalar için uluslararasılaşmanın her geçen gün artan önemiyle birlikte, firmaların uluslararasılaşma derecesini ölçmek amacıyla kullanılan uluslararasılaşma ölçütleri için teorik bir çerçeve sunulmuştur.

Literatüre uygun olarak, bu çalışmada tablo 2’de görüleceği üzere birden fazla uluslararasılaşma ölçütüne yönelik temel bir çerçeve oluşturulmuştur.

Tablo 2: Uluslararasılaşma Ölçütleri

Uluslararası Derinlik	Uluslararası Genişlik	Uluslararası Deneyim	Birleşik Uluslararasılaşma Ölçütleri
Yabancı Satışların Toplam Satışlara Oranı	Ülke Kapsamı	Firmanın Uluslararası Deneyimi	Birleşik Ölçütler
Yabancı Varlıkların Toplam Varlıklara Oranı	Uluslararası Operasyonların Psişik Dağılımı	Üst Düzey Yöneticilerin Uluslararası Deneyimi	Uluslararasılaşma Entropisi
İhracat Satışlarının Toplam Satışlara Oranı			
Yabancı Çalışanların Toplam Çalışanlara Oranı			
Deniz aşırı İştiraklerin Bütün İştiraklere Oranı			

Kaynak: Literatüre uygun olarak, çalışmanın yazarı tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2’de görüleceği üzere uluslararasılaşma ölçütlerinin çok olmasından dolayı bu çalışmada uluslararasılaşma ölçütleri dört kategoride sınıflandırmıştır. Birinci kategoride yabancı satışların toplam satışlara oranı, ihracat yoğunluğu, yabancı varlıkların toplam varlıklara oranı, yabancı çalışanların toplam çalışanlara oranı ve deniz aşırı iştiraklerin bütün iştiraklere oranı uluslararasılaşmanın derinliğini temsil etmektedir. İkinci kategoride uluslararasılaşmanın genişliği (kapsamı); ülke sayısı ve uluslararası operasyonların psişik dağılımı coğrafi çeşitlendirme kapsamında değerlendirilmiştir. Üçüncü kategoride uluslararası deneyimi ve üst düzey yöneticilerin uluslararası deneyimi uluslararasılaşma deneyimi altında incelenmiştir. Dördüncü kategoriye birleşik ölçütler altında birleşik uluslararasılaşma ölçütleri ve entropi ölçütleri oluşturmuştur. Ayrıca belirtmek gerekir ki, entropi ölçütleri birçok çalışmada coğrafi çeşitliği de temsil etmektedir (Zahra vd., 2000: 934).

Yabancı satışların toplam satışlara oranı literatürde en çok kullanılan uluslararasılaşma ölçütüdür. Firmanın yurtdışı faaliyetlerinin performansına ilişkin önemli bilgiler verse de, yapılan satışların yurtdışında mı gerçekleştiği yoksa ihracat satışları olması açısından yeterli bilgi vermemektedir. Diğer taraftan, firmanın yurtdışı faaliyet yapısı ve yurtdışı faaliyet dağılımı hakkında bilgi vermemesi açısından eleştirilmektedir. Bu bağlamda yabancı varlıkların toplam varlıklara oranı, firmaların

yabancı iştiraklere katılımını ve uluslararası taahhütlerini daha doğru bir şekilde yansıtması nedeniyle öne çıkmaktadır. Yabancı varlıkların toplam varlıklara oranı, firmanın yurtdışındaki stratejik amaçlarını tam olarak yansıtması nedeniyle eleştirilmektedir. Uluslararası derinliğin diğer bir ölçüsü olarak ihracat yoğunluğu da en çok kullanılan ölçütler arasında yer almaktadır. Bu ölçüt firmanın sadece ana ülkeden yurtdışına gerçekleştirdiği satışları dikkate almaktadır. Birçok çalışmada verilerin daha kolay bulunabilmesi yönüyle kullanılmaktadır. Firmanın ihracat faaliyetleri dışında yurtdışı yapısına ilişkin herhangi bir bilgi vermemesi dolayısıyla, uluslararasılaşma ölçütü olarak oldukça kısıtlı kalmaktadır. Diğer bir derinlik ölçütü olarak yabancı çalışanların toplam çalışanlara oranı, özellikle firmanın yabancı çalışan oranının yüksek olması durumunda yüksek dercede uluslararasılaştığı yönünde bilgi vermektedir. Diğer bir ölçüt olarak denizaşırı iştiraklerin bütün iştiraklere oranı, yurtdışına DYY yapan firmaların uluslararasılaşma derecesini daha iyi bir şekilde yansıtması bakımından avantajlı bir uluslararasılaşma ölçütü olarak görülmektedir. Fakat yurtdışı iştirakler bir veya iki yabancı ülkede ağırlık gösteriyorsa, yurtdışı ülke dağılımı bakımından yetersiz kalmaktadır. Aynı zamanda büyük firmalar daha fazla yurtdışı iştiraklere sahip olduğundan, bu ölçüt firma büyüklüğünden doğrudan etkilenmektedir.

Uluslararası genişlik ölçütleri, daha çok firmanın yurtdışı faaliyetlerinin ülke dağılımını yansıtmaktadır. İlk olarak yurtdışında faaliyet gösterilen ülke sayısı ile ölçütlen ülke kapsamı en çok kullanılan uluslararası genişlik ölçütü olarak öne çıkmaktadır. Bu ölçüt uygulanırken, yabancı ülkelerin yerelden yeterince farklı olduğuna dair temel bir varsayımına ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak böylelikle ülke kapsamının ileri seviyede uluslararasılaşma ile ilişkilendirilebilmektedir. Bir diğer uluslararası genişlik ölçütü olarak literatürde kullanımı az olan uluslararası operasyonların psikik dağılımı, faaliyet gösterilen ülkelerin coğrafi dağılımını ve dış pazarların çeşitlilik derecesini göstermektedir.

Uluslararasılaşma ölçütü olarak uluslararası deneyim, bir firmanın uluslararası faaliyetlere yönelik anlayışını, yetkinliğini ve güvenini artırmanın yanı sıra, dış riskler ve getiriler konusunda daha doğru bir algı geliştirmesine yardımcı olmaktadır. Uluslararası deneyim kapsamında firmanın uluslararası deneyimi ve üst düzey yöneticilerin uluslararası deneyimi öne çıkmaktadır. Uluslararası deneyimi yüksek olan firmalar, kendinden emin, iddialı, kontrol arzusu yüksek ve dış pazarlara girmek için risk almaya daha istekli olmaktadır. Uluslararası deneyim farklı açılardan ölçülen bir yöntem olmakla birlikte, firma uluslararası deneyimine nazaran daha fazla yurtdışına açılmaya çalıştığında daha düşük performans ile karşılaşabilmektedir. Diğer taraftan üst düzey yöneticilerin uluslararası deneyimi, firmanın uluslararasılaşması açısından önemli bir faktör olmakla birlikte, yöneticilerin yurtdışında geçirdikleri sürelerin bir uluslararası deneyim ölçütü olarak

değerlendirilmesi, her zaman ilgili firmanın yurtdışında daha fazla uluslararasılaşabileceği anlamına gelmemektedir.

Birleşik uluslararasılaşma ölçütleri, birden fazla uluslararasılaşma ölçütünü ayrı ayrı kullanmak yerine bunların birleşiminden oluşmaktadır. Birleşik ölçütün en temel özelliği uluslararası derinliği ve uluslararası genişliği temsil eden birçok değişken bir araya getirilmekte, her bir ölçütün getirdiği sınırlamalar ortadan kaldırılmaktadır. Birleşik ölçütler, değişkenler arası yüksek güvenilirlik katsayısına sahip olduğunda, tekil ölçütlere göre uluslararasılaşmayı daha iyi temsil ettiği düşünüldüğü için kullanılmaktadır. Bu çalışmada birleşik uluslararasılaşma ölçütleri olarak uluslararasılaşma entropisi ve birleşik ölçütler olmak üzere iki farklı şekilde incelenmiştir. Uluslararasılaşmanın birçok yönünü yakalamak için farklı ağırlık ve hesaplamalara sahip olan entropi indeksi geliştirilmiştir. Entropi indeksi, her bir çalışmada ele alınan firmaların farklı özellikleri ve yapıları sahip olması dolayısıyla birden fazla uluslararasılaşma değişkenini bir araya getirmekte ve böylelikle daha faydalı ölçüm aracı olarak öne çıkmaktadır. Diğer taraftan her bir firmanın ülke pazarına göre verilerine ulaşmanın oldukça zor olması nedeniyle uluslararası faaliyetlerin coğrafi kapsamını yakalamada yetersiz kalması nedeniyle bu ölçüt eleştirilmiştir.

Çalışmada tek bir uluslararasılaşma ölçütü kullanımının kısıtları öne çıkarılmış, birden çok uluslararasılaşma ölçütünün bu kısıtları gidermek için kullanılmasının gerekliliği dile getirilmiştir. Bunun yanında, birden fazla uluslararasılaşma ölçütünü dikkate alan birleşik uluslararasılaşma ölçütleri ile entropi ölçütlerinin kullanımının daha faydalı olacağı düşünülmektedir. Diğer taraftan yapılan bazı çalışmalar ise uluslararasılaşma ölçütü olarak tek bir doğru olmadığını, uluslararasılaşma ölçütlerinin benzer sonuçlara sahip olduğunu ifade etmişlerdir (Ruigrok vd., 2007).

Firmalar uluslararasılaştıkça, uluslararasılaşma ölçütleri daha fazla önem kazanmaktadır. Günümüzde farklı türdeki firmaların uluslararasılaşmanın ölçülmesi için farklı ölçütler öne sürülmektedir. Bu kapsamda burada belirtilen ölçütler dışında uluslararasılaşma ölçeği olarak DYY ve uluslararası pazarlarda satışların büyümesi (Cui ve Xu, 2019), DYY kukla değişkeni (Cowan vd., 2013; Liu vd., 2021), yabancı firma satın alma oranı, uluslararasılaşma yaşı ve uluslararasılaşma ritmi (Kim vd., 2020), yurtdışında bulunan ofis sayısı (Chittoor vd., 2008), yurtdışı bağlı kuruluşlar (Sakawa vd., 2021), DYY kapsamı ve ÇUŞ kukla değişkeni (Chen ve Yu, 2011), uluslararası varlıkların dağılımı (Kirca vd., 2016), uluslararasılaşma kukla değişkeni (Lee vd., 2014), uluslararasılaşma hızı ve DYY sayısı (García-García vd., 2017) gibi ölçütlerle karşılaşılmıştır. Bu farklı ölçütlere yönelik yapılan her bir çalışma, firmaların küresel genişlemesinin önemli nedenlerini ve sonuçlarını açıklamaya yönelik daha fazla bilgi verecektir.

REFERANSLAR

- Agarwal, S., & Ramaswami, S. N. (1992). Choice of foreign market entry mode: Impact of ownership, location and internalization factors. *Journal of International business studies*, 23(1), 1-27.
- Almodóvar, P., & Rugman, A. M. (2014). The MC urve and the Performance of Spanish International New Ventures. *British Journal of Management*, 25, 6-23.
- Annavarjula, M. (1998). *An Examination of Factors Influencing The Relationship (Pleasetype) Between The Degree of Multinationality and Performance of Multinational Corporations*, (PhD Thesis), Philadelphia: Temple University.
- Annavarjula, M., & Beldona, S. (2000). Multinationality-performance relationship: a review and reconceptualization. *The International Journal of Organizational Analysis*, 8(1), 48-67.
- Bany-Arifin, A. N., Matemilola, B. T., Wahid, L., & Abdullah, S. (2016). International diversification and firm's value: evidence from developing nations. *Review of international Business and Strategy*, 26(2), 166-183.
- Bausch, A., & Krist, M. (2007). The effect of context-related moderators on the internationalization-performance relationship: Evidence from meta-analysis. *Management international review*, 47, 319-347.
- Benito, G. R., Rygh, A., & Lunnan, R. (2016). The benefits of internationalization for state-owned enterprises. *Global Strategy Journal*, 6(4), 269-288.
- Bouquet, C., Morrison, A., & Birkinshaw, J. (2009). International attention and multinational enterprise performance. *Journal of International Business Studies*, 40(1), 108-131.
- Brock, D. M., & Yaffe, T. (2008). International diversification and performance: The mediating role of implementation. *International Business Review*, 17(5), 600-615.
- Buckley, P. J., Buckley, P. J., Clegg, L. J., Cross, A., Liu, X., Voss, H., & Zheng, P. (2010). The determinants of Chinese outward foreign direct investment. *Journal of international business studies*, 38(4), 499-518.
- Capar, N., & Kotabe, M. (2003). The relationship between international diversification and performance in service firms. *Journal of international business studies*, 34, 345-355.
- Carpenter, M. A., & Sanders, W. G. (2004). The effects of top management team pay and firm internationalization on MNC performance. *Journal of management*, 30(4), 509-528.

- Carpenter, M. A., & Wade, J. B. (2002). Microlevel opportunity structures as determinants of non-CEO executive pay. *Academy of Management Journal*, 45(6), 1085-1103.
- Chari, M. D., Devaraj, S., & David, P. (2007). International diversification and firm performance: Role of information technology investments. *Journal of World Business*, 42(2), 184-197.
- Chattopadhyay, A., Batra, R., & Özsoyner, A. (2013). *Gelişmekte olan pazarların yeni çokulusluları: piyasaları sarsacak ve yeni markalar oluşturacak dört strateji*. İstanbul: Rota Yayın Yapım.
- Chen, C. J., & Yu, C. M. J. (2011). FDI, export, and capital structure: An agency theory perspective. *Management International Review*, 51, 295-320.
- Chen, S., & Tan, H. (2012). Region effects in the internationalization–performance relationship in Chinese firms. *Journal of world business*, 47(1), 73-80.
- Chiao, Y. C., Yang, K. P., & Yu, C. M. J. (2006). Performance, internationalization, and firm-specific advantages of SMEs in a newly-industrialized economy. *Small Business Economics*, 26(5), 475-492.
- Chittoor, R., Ray, S., & Aulakh, P. S. (2008). Emerging Multinationals: Role of Inward Internationalization and Business Groups. *Academy of International Business Best Paper Proceedings 2008*, 1-35.
- Christophe, S. E., & Lee, H. (2005). What matters about internationalization: A market-based assessment. *Journal of Business Research*, 58(5), 636-643.
- Cowan, A., Huang, C. H., Padmanabhan, P., & Wang, C. H. (2013). The determinants of foreign giving: An exploratory empirical investigation of US manufacturing firms. *International Business Review*, 22(2), 407-420.
- Cui, L., & Xu, Y. (2019). Outward FDI and profitability of emerging economy firms: Diversifying from home resource dependence in early stage internationalization. *Journal of World Business*, 54(4), 372-386.
- De Jong, G., & van Houten, J. (2014). The impact of MNE cultural diversity on the internationalization-performance relationship: Theory and evidence from European multinational enterprises. *International Business Review*, 23(1), 313-326.
- Dörrenbächer, C. (2000). Measuring corporate internationalisation: a review of measurement concepts and their use. *Intereconomics*, 35(3), 119-126.
- Duque-Grisales, E., & Aguilera-Caracuel, J. (2021). Environmental, social and governance (ESG) scores and financial performance of multilatinas: Moderating effects of geographic international diversification and financial slack. *Journal of Business Ethics*, 168(2), 315-334.

- Duque-Grisales, E., Aguilera-Caracuel, J., Guerrero-Villegas, J., & García-Sánchez, E. (2020). Can proactive environmental strategy improve Multilatinas' level of internationalization? The moderating role of board independence. *Business Strategy and the Environment*, 29(1), 291-305.
- Eckert, S., Dittfeld, M., Muche, T., & Rässler, S. (2010). Does multinationality lead to value enhancement? An empirical examination of publicly listed corporations from Germany. *International Business Review*, 19(6), 562-574.
- García-García, R., García-Canal, E., & Guillén, M. F. (2017). Rapid internationalization and long-term performance: The knowledge link. *Journal of World Business*, 52(1), 97-110.
- Goerzen, A., & Beamish, P. W. (2003). Geographic scope and multinational enterprise performance. *Strategic Management Journal*, 24(13), 1289-1306.
- Gomes, L., & Ramaswamy, K. (1999). An empirical examination of the form of the relationship between multinationality and performance. *Journal of international business studies*, 30(1), 173-187.
- Hassel, A., Höpner, M., Kurdelbusch, A., Rehder, B., & Zugehör, R. (2003). Two dimensions of the internationalization of firms. *Journal of Management Studies*, 40(3), 705-723.
- He, X. (2010). *State Multinationals: The Impact of State Ownership on International Diversification and Firm Performance*, (PhD Thesis), Texas: Texas A&M University.
- Hitt, M. A., Hoskisson, R. E., & Kim, H. (1997). International diversification: Effects on innovation and firm performance in product-diversified firms. *Academy of Management journal*, 40(4), 767-798.
- Hitt, M. A., Tihanyi, L., Miller, T., & Connelly, B. (2006). International diversification: Antecedents, outcomes, and moderators. *Journal of management*, 32(6), 831-867.
- Hsu, C. C., & Boggs, D. J. (2003). Internationalization and performance: Traditional measures and their decomposition. *Multinational Business Review*, 11(3), 23-50.
- Letto-Gillies, G. (1998). Different conceptual frameworks for the assessment of the degree of internationalization: an empirical analysis of various indices for the top 100 transnational corporations. *Transnational corporations*, 7(1), 17-40.
- Kelley, K. J. (2013). *Regional Diversification and Performance: Conceptualization and Competing Strategic Objectives*, (PhD Thesis), Miami: Florida International University.

- Kennelly, J. J., & Lewis, E. E. (2003). Degree of internationalization and environmental performance: Evidence from US multinationals. *Research in Global Strategic Management*, 9, 23-41.
- Kim, H., Hoskisson, R. E., & Wan, W. P. (2004). Power dependence, diversification strategy, and performance in keiretsu member firms. *Strategic Management Journal*, 25(7), 613-636.
- Kim, H., Wu, J., Schuler, D. A., & Hoskisson, R. E. (2020). Chinese multinationals' fast internationalization: Financial performance advantage in one region, disadvantage in another. *Journal of International Business Studies*, 51, 1076-1106.
- Kirca, A. H., Fernandez, W. D., & Kundu, S. K. (2016). An empirical analysis and extension of internalization theory in emerging markets: The role of firm-specific assets and asset dispersion in the multinationality-performance relationship. *Journal of World Business*, 51(4), 628-640.
- Kobrin, S. J. (1994). Is there a relationship between a geocentric mind-set and multinational strategy?. *Journal of international business studies*, 25, 493-511.
- Kwok, C. C., & Reeb, D. M. (2000). Internationalization and firm risk: An upstream-downstream hypothesis. *Journal of International Business Studies*, 31, 611-629.
- Lee, S., Kim, M., & Davidson III, W. N. (2015). Value Relevance of Multinationality: Evidence from Korean Firms. *Journal of International Financial Management & Accounting*, 26(2), 111-149.
- Lee, S., Koh, Y., & Xiao, Q. (2014). Internationalization and financial health in the US hotel industry. *Tourism Economics*, 20(1), 87-105.
- Li, L. (2007). Multinationality and performance: A synthetic review and research agenda. *International Journal of Management Reviews*, 9(2), 117-139.
- Likitwongkajon, N., & Vithessonthi, C. (2020). Do foreign investments increase firm value and firm performance? Evidence from Japan. *Research in International Business and Finance*, 51, 101099.
- Lin, F. J., & Ho, C. W. (2019). The knowledge of entry mode decision for small and medium enterprises. *Journal of Innovation & Knowledge*, 4(1), 32-37.
- Lin, W. T., Chen, Y. Y., Ahlstrom, D., & Wang, L. C. (2021). Does international expansion constrain growth? Business groups, internationalization, institutional distance, and the Penrose effect. *Multinational Business Review*, 29(1), 70-95.
- Liu, M., Marshall, A., & McColgan, P. (2021). Foreign direct investments: The role of corporate social responsibility. *Journal of Multinational Financial Management*, 59, 100663.

- Lo, F. Y., & Kletsova, A. (2018). Entry timing into international markets: evidence from the Taiwanese service industry. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 31(1), 1059-1077.
- Lu, J. W., & Beamish, P. W. (2004). International diversification and firm performance: The S-curve hypothesis. *Academy of management journal*, 47(4), 598-609.
- Ma, H., Zeng, S., Shen, G. Q., Lin, H., & Chen, H. (2016). International diversification and corporate social responsibility: An empirical study of Chinese contractors. *Management Decision*, 54(3), pp. 1-37.
- Mutlu, E. C. (1999). *Uluslararası işletmecilik*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- OECD. (2020). *FDI flows*, <https://data.oecd.org/fdi/fdi-flows.htm> adresinden 8 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Outreille, J. F. (2010). Internationalization, performance and volatility: the world largest financial groups. *Journal of Financial Services Research*, 38(2-3), 115-134.
- Özdemir, E., Altıntaş, M. H., & Kılıç, S. (2017). The Effects of the Degree of Internationalization on Export Performance: A Research on Exporters in Turkey. *Business and Economics Research Journal*, 8(3), 611-626.
- Öztürk, İ., & Anıl, İ. (2017). Uluslararası Coğrafi Çeşitlendirme Derecesi ile İç ve Dış Faktörlerin Firma Performansı ile Etkileşimi: BİST'e Kayıtlı İşletmeler Üzerinde Bir Araştırma (2009-2014). *Akdeniz İİBF Dergisi*, 17(36), 47-70.
- Ramaswamy, K., Kroeck, K. G., & Renforth, W. (1996). Measuring the degree of internationalization of a firm: A comment. *Journal of International Business Studies*, 27(1), 167-177.
- Ronen, S., & Shenkar, O. (1985). Clustering countries on attitudinal dimensions: A review and synthesis. *Academy of management Review*, 10(3), 435-454.
- Rugman, A. M., & Oh, C. H. (2010). Does the regional nature of multinationals affect the multinationality and performance relationship?. *International Business Review*, 19(5), 479-488.
- Rugman, A. M., & Verbeke, A. (2007). Liabilities of regional foreignness and the use of firm-level versus country-level data: A response to Dunning et al.(2007). *Journal of International Business Studies*, 38(1), 200-205.
- Rugman, A. M., Nguyen, Q. T., & Wei, Z. (2016). Rethinking the literature on the performance of Chinese multinational enterprises. *Management and Organization Review*, 12(2), 269-302.
- Ruigrok, W., & Wagner, H. (2003). Internationalization and performance: An organizational learning perspective. *Management International Review*, 43(1), 63-83.

- Sadeghi, V. J., & Biancone, P. P. (2018). How micro, small and medium-sized enterprises are driven outward the superior international trade performance? A multidimensional study on Italian food sector. *Research in International Business and Finance*, 45, 597-606.
- Sakawa, H., Watanabel, N., & Gu, J. (2021). The Internationalization and Voluntary Adoption of International Accounting Standards by Japanese MNEs. *Management International Review*, 61(5), 713-744.
- Statista. (2021). *Value of export of goods from China from 2009 to 2019 (in billion U.S. dollars)*, <https://www.statista.com/statistics/263661/export-of-goods-from-china/> adresinden 15 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- Strike, V. M., Gao, J., & Bansal, P. (2006). Being good while being bad: Social responsibility and the international diversification of US firms. *Journal of international business studies*, 37, 850-862.
- Sullivan, D. (1994). Measuring the degree of internationalization of a firm. *Journal of international business studies*, 25(2), 325-342.
- Tallman, S., & Li, J. (1996). Effects of international diversity and product diversity on the performance of multinational firms. *Academy of Management journal*, 39(1), 179-196.
- Thomas, D. E., & Eden, L. (2004). What is the shape of the multinationality-performance relationship?. *Multinational Business Review*. 12(1), 89-110.
- Tihanyi, L., Johnson, R. A., Hoskisson, R. E., & Hitt, M. A. (2003). Institutional ownership differences and international diversification: The effects of boards of directors and technological opportunity. *Academy of Management journal*, 46(2), 195-211.
- UNCTAD (2007). *The Universe of the Largest Transnational Corporations*, New York and Geneva: World Investment Report.
- Vahlne, J. E., Ivarsson, I., & Alvstam, C. G. (2018). Are multinational enterprises in retreat?. *Multinational Business Review*, 26(2), 94-110.
- Velez-Calle, A., Sanchez-Henriquez, F., & Contractor, F. (2018). Internationalization and performance: The role of depth and breadth. *Academia Revista Latinoamericana de Administración*, 31(1), 91-104.
- Verbeke, A., & Brugman, P. (2009). Triple-testing the quality of multinationality-performance research: An internalization theory perspective. *International Business Review*, 18(3), 265-275.
- Verbeke, A., & Forootan, M. Z. (2012). How good are multinationality-performance (M-P) empirical studies?. *Global strategy journal*, 2(4), 332-344.

- Vermeulen, F., & Barkema, H. (2002). Pace, rhythm, and scope: Process dependence in building a profitable multinational corporation. *Strategic Management Journal*, 23(7), 637-653.
- Vithessonthi, C., & Racela, O. C. (2016). Short-and long-run effects of internationalization and R&D intensity on firm performance. *Journal of Multinational Financial Management*, 34, 28-45.
- Wan, C. C. (1998). International diversification, industrial diversification and firm performance of Hong Kong MNCs. *Asia Pacific journal of management*, 15, 205-217.
- Wang, G., Zhang, H., Xia, B., Wu, G., & Han, Y. (2020). Relationship between internationalization and financial performance: Evidence from ENR-listed Chinese firms. *Journal of Management in Engineering*, 36(2), 04019044.
- Xiao, S. S., Jeong, I., Moon, J. J., Chung, C. C., & Chung, J. (2013). Internationalization and performance of firms in China: Moderating effects of governance structure and the degree of centralized control. *Journal of International Management*, 19(2), 118-137.
- Xiao, S. S., Jeong, I., Moon, J. J., Chung, C. C., & Chung, J. (2013). Internationalization and performance of firms in China: Moderating effects of governance structure and the degree of centralized control. *Journal of International Management*, 19(2), 118-137.
- Yuan, L., Pangarkar, N., & Wu, J. (2016). The interactive effect of time and host country location on Chinese MNCs' performance: An empirical investigation. *Journal of World Business*, 51(2), 331-342.
- Zahra, S. A., Ireland, R. D., & Hitt, M. A. (2000). International expansion by new venture firms: International diversity, mode of market entry, technological learning, and performance. *Academy of Management journal*, 43(5), 925-950.
- Zhang, Y., Yang, Z., & Zhang, T. (2018). Strategic resource decisions to enhance the performance of global engineering services. *International Business Review*, 27(3), 678-700.
- Zhou, C. (2018). Internationalization and performance: evidence from Chinese firms. *Chinese Management Studies*. 12(1), 19-34.

Bölüm 56

**Türkiye’de İnşaat Yatırımlarının
Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi**

Koray DUMAN¹

¹ Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, Antalya
kduman@akdeniz.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0003-0896-9249>

Özet

Bu çalışmadaki temel amaç inşaat harcamaları ile sürdürülebilir ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. Ulaşılan sonuçlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde inşaat sektörünün ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğine bir katkı sunmadığı, ekonomik büyüme yaratmaktan çok ekonomik büyümeden beslendiği sonucuna ulaşılabilir. Teorik beklentilerle de uyumlu şekilde, yatırım harcamalarının GSYH'nin nedeni olması, yatırım harcamalarının GSYH serisinin varyansı üzerindeki açıklayıcılık gücü ve GSYH, sermaye ve emek arasındaki uzun dönemli ilişki göz önüne alındığında sürdürülebilir büyüme için inşaat harcamalarının değil yatırım harcamalarının artırılması gerektiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme , Zaman serisi, İnşaat Sektörü

The Effect of Construction Investments on Economic Growth in Turkey

Abstract

The main purpose of this study is to investigate the relationship between construction expenditures and sustainable economic growth. When the results are evaluated as a whole, it can be concluded that the construction sector does not contribute to the sustainability of economic growth and that it is fed by economic growth rather than creating economic growth. Considering the reason, the explanatory power of investment expenditures on the variance of the GDP series, and the long-term relationship between GDP, capital and labor, it is seen that investment expenditures, not construction expenditures, should be increased for sustainable growth.

Key Words: Economic Growth, Time series, Construction Industry

1. Veri Seti ve Değişkenler

Araştırmada inşaat harcamalarının ekonomik büyümeye ne kadar katkı sunduğunun ve bu katkının ekonomik olarak sürdürülebilirliğinin ortaya konması amaçlanmaktadır. Bu amaçla ekonomik büyümeyi temsil etmek üzere GSYH serisi alınmıştır. Büyüme modellerinde de ele alındığı şekilde ekonomik büyümenin temel belirleyicileri olarak sermaye ve emek değişkenleri modele dahil edilmiştir. Sermaye değişkeni GSYH alt kalemlerinden sabit sermaye oluşumu değişkeniyle temsil edilirken emek değişkeni istihdam edilen kişi sayısı ile temsil edilmiştir. Ekonomik büyüme ile ilişkisi incelenecek olan inşaat harcamaları da yine GSYH'nin alt kalemlerinde bulunan inşaat harcamaları değişkeni ile temsil edilmiştir.¹ Tüm değişkenler T.C. Merkez Bankasının Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden (EVDS) elde edilmiştir ve çeyreklik verilerdir. Örneklem olarak ise 2005Q1 ile 2020Q3 dönemi ele alınmıştır. Bu dönemin seçilmesinin nedeni istihdam verisinin 2005 yılının ilk çeyreği itibarıyla mevcut bulunmasıdır. Ayrıca bu dönem 2001 krizinin etkilerinin bittiğinin varsayılacağı ve günümüze kadar da mevcut siyasi iktidarın da tek başına ülke yönetiminde bulunması açısından istikrarlı olduğu kabul edilebilecek bir dönemdir her ne kadar 2008 yılındaki küresel krizin etkileri gözlenirse de. GSYH, sermaye ve inşaat harcamaları değişkenleri 2003 bazlı TÜFE serisi ile deflate edilmiştir. Verilerin hazırlanması ve ekonometrik analizlerin uygulanması sırasında Microsoft Excel ve EViews 9 paket programlarından yararlanılmıştır.

Bu nedenle öncelikle serilerin mevsimsel etkilerden arındırılması gerekmektedir. Seriler Mevsimsellikten Census X-13 yöntemiyle arındırılmıştır. Mevsimsellikten arındırılan serilerin görselleri Şekil 3.2'te verilmiştir. Şekilde görülen LOGGSYIH gayri safi yurtiçi hasılayı, LOGINS inşaat harcamalarını, LOGK yatırımları ve LOGL istihdamı temsil etmektedir.

1.1 Zivot-Andrews Birim Kök Testi

Zivot-Andrews Birim Kök Testi Eric Zivot ve Donald Andrews tarafından 1992 yılında geliştirilen yapısal kırılmalı bir birim kök testidir. Yapısal kırılmalı birim kök testleri kırılma sayısına veya kırılmanın içsel ya da dışsal olarak belirlenebilmesine göre sınıflandırılabilir. Zivot-Andrews (1992) ve Perron (1997) bir yapısal kırılmayı içsel olarak belirleyen testlerdendir (Adıgüzel, 2014; 44).

¹ İnşaat harcamaları NACE Rev.2 sınıflandırmasına göre "F" kodu kapsamındaki harcamalardan oluşmaktadır. Detaylı bilgi için bkz:

https://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nomenclatures/index.cfm?TargetUrl=LST_NOM_DTL&StrNom=NACE_REV2&StrLanguageCode=EN&IntPcKey=18507824&StrLayoutCode=HIERARCHIC

Bu çalışmada ele alınan örneklem 2005 ile 2020 yılları arasında kapsamaktadır. Bu tarih aralığında 2008 küresel krizi bulunmaktadır. Dolayısıyla bu krizin muhtemel etkilerini göz önünde bulundurabilmek amacıyla tek kırılmaya izin veren Zivot-Andrews birim kök testi serilerin durağanlığını sınamak amacıyla kullanılmıştır. Hem serilerin görsellerinde görüldüğü hem de zaman serilerinin doğasında genellikle var olduğu üzere seriler trend içeriyor görünmektedir. Buradan hareketle serilerin düzey değerleri için hem düzeyde hem de eğimde kırılmayı göz önünde bulunduran Model C kullanılarak, fark değerleri içinse sadece düzeyde kırılmaya izin veren Model A kullanılarak ilgili sınama gerçekleştirilmiş ve sonuçlar .

Tablo .1 Zivot-Andrews Birim Kök Testi Sonuçları

Düzyer Değerleriyle						
Değişken	Model	Kritik Değerler		Test İstatistiği	Kırılma Tarihi	Gecikme Sayısı
GSYH	Model C	%1	-5.57	-3.27	2010Q4	1
		%5	-5.08			
		%10	-4.82			
İnşaat	Model C	%1	-5.57	-3.14	2016Q4	2
		%5	-5.08			
		%10	-4.82			
Sermaye	Model C	%1	-5.57	-3.74	2012Q2	3
		%5	-5.08			
		%10	-4.82			
Emek	Model C	%1	-5.57	-2.94	2017Q4	5
		%5	-5.08			
		%10	-4.82			
Birinci Farkları Alındıktan Sonra						
Değişken	Model	Kritik Değerler		Test İstatistiği*	Kırılma Tarihi	Gecikme Sayısı
GSYH	Model A	%1	-5.34	-10.86	2010Q2	0
		%5	-4.93			
		%10	-4.58			
İnşaat	Model A	%1	-5.34	-5.09	2009Q4	1
		%5	-4.93			
		%10	-4.58			
Sermaye	Model A	%1	-5.34	-6.49	2009Q2	0
		%5	-4.93			
		%10	-4.58			
Emek	Model A	%1	-5.34	-7.54	2009Q3	1
		%5	-4.93			
		%10	-4.58			

* Koyu renk ile işaretlenen test istatistikleri durağan serileri işaret etmektedir. Maksimum gecikme sayısı 8 olarak seğilmiştir.

Tablo 1’den görüldüğü üzere seriler düzey değerleri itibariyle birim kök içermektedirler. Yani durağan değildirlere. Ancak birinci farkları alındığında durağan hale gelmektedirler. Düzey değerleri itibariyle Zivot-Andrews testinin belirlediği içsel kırılma tarihleri her seri için çeşitlilik göstermektedir. Ancak serilerin birinci farkları alındıktan sonra belirlenen kırılma tarihlerine bakıldığında, tüm seriler için, bariz bir şekilde 2008 küresel krizinin etkilerinin görüldüğü 2009 yılı ve 2010 yılının ikinci çeyreğini işaret etmektedir. Bu açıdan bakıldığında testin, serilerin durağan olduğunu tespit ettiği halleri için belirlediği kırılma tarihleri de tutarlılık göstermektedir.

1.2 .VAR Modeline Dayalı Analizler

VAR modeline dayalı analizlere geçilmeden önce doğal olarak istikrarlı bir VAR modelinin kurulması gerekmektedir. İstikrarlı bir VAR modelinin bir kısmı yukarıda da sayılan varsayımları bulunmaktadır. Bunlar hata terimlerine ilişkin otokorelasyonsuzluk, sabit varyanslılık ve modelin ters köklerinin birim çemberin içinde olmasıdır (Uysal, Mucuk ve Alptekin, 2008; 66).

Serilerin durağanlığının sınanmasıyla birlikte tüm serilerin birinci farkları alındığında birim kökten kurtuldukları, farklı bir deyişle I(1) oldukları tespit edilmiştir. Bu aşamadan sonra uygulanacak Granger Nedensellik Testi, Varyans Ayırıştırma ve Etki-Tepki Fonksiyonu analizleri için bir VAR Modeli kurulması gerekmektedir. Bu aşamada serilerin durağan halleri ile öncelikle bir VAR(p) modeli kurulmalıdır. VAR(p) ifadesindeki “(p)” uygun gecikme sayısını ifade etmektedir. Çeşitli bilgi kriterlerine göre belirlenen gecikme sayıları

Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo .2 Çeşitli Bilgi Kriterlerine Göre VAR Modeli için Belirlenen Uygun Gecikme Uzunlukları

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	432.7231	NA	1.49e-12	-15.87863	-15.73130	-15.82181
1	465.1395	58.82961*	8.15e-13*	-16.48665	-15.74999*	-16.20255*
2	476.6372	19.16299	9.73e-13	-16.31990	-14.99391	-15.80852
3	486.0240	14.25390	1.28e-12	-16.07496	-14.15964	-15.33630
4	504.2529	24.98041	1.23e-12	-16.15752	-13.65287	-15.19157
5	522.8131	22.68470	1.22e-12	-16.25234	-13.15836	-15.05911
6	532.9429	10.88011	1.73e-12	-16.03492	-12.35162	-14.61442
7	554.0781	19.56965	1.75e-12	-16.22511	-11.95248	-14.57733
8	579.4640	19.74463	1.65e-12	-16.57274*	-11.71078	-14.69767

* Her bir bilgi kriterinin önerdiği uygun gecikme uzunluğunu işaret etmektedir.

Tablo .2’de görüldüğü üzere beş bilgi kriterinden dördü uygun gecikme uzunluğu olarak 1’i işaret etmektedir. Buradan hareketle VAR(p) modeli 1 gecikme ile yani VAR(1) olarak kurulmuştur.

Kurulan VAR(1) modeli üzerinden sağlıklı analizlerin yapılabilmesi için VAR(1) modelinin istikrar koşullarını sağlaması gerekmektedir. Bu koşullar yukarıda da belirtildiği üzere hata terimlerinin otokorelasyonsuz ve sabit varyanslı olması, modele ait ters köklerin ise birim çemberin içinde bulunması şeklinde ifade edilmektedir. Gecikme kriterlerince uygun olduğu gösterilen gecikme uzunluğu olan “1” gecikme kurulan VAR(1) modeli sabit varyanslılık koşulunu sağlamadığı için VAR modeli 2 gecikme ile kurulmuştur. Aşağıda sunulan sonuçlar VAR(2) modeline aittir.

İlk olarak Tablo .3’te otokorelasyon LM testine ilişkin sonuçlar sunulmuştur.

Tablo 3. Otokorelasyon LM Testi Sonuçları

Gecikmeler	LM İstatistiği	Olasılık
1	12.89070	0.6807
2	20.62396	0.1934

Tablo 3’te görüldüğü üzere hata terimleri arasında otokorelasyon bulunmamaktadır. Dolayısıyla yukarıda sayılan şartların ilki sağlanmış bulunmaktadır. Çünkü LM testinde H_0 hipotezi otokorelasyonun yokluğu üzerine kurulmuştur. LM istatistiğine dair olasılık değeri, bu çalışmadaki tüm ilgili analizlerde baz alınan 0.05’ten (%95 güven düzeyi) büyük olduğu için H_0 hipotezi reddedilemez (diğer bir deyişle kabul edilir). Bir diğer koşul olan sabit varyanslılığa ilişkin White Değişen Varyans Testi sonuçları Tablo.4’te verilmiştir.

Tablo .3 White Değişen Varyans Testi Sonuçları

Ki-Kare Test İstatistiği	Serbestlik Derecesi	Olasılık
472.2522	440	0.1392

Tablo 4’e bakıldığında White Testi’nin varyansın sabit olduğunu ifade eden H_0 hipotezinin reddedilemediği görülmektedir. Dolayısıyla VAR(2) modelinde değişen varyans sorunun da bulunmamaktadır. VAR(2) modelinin son istikrar koşulu ters köklerin birim çemberin içinde olmasıdır. Ters köklerin birim çember içinde olduğunu gösteren, başka bir deyişle ters köklerin tamamının değerinin 1’den küçük olduğu Tablo .5’de görülmektedir.

Tablo.4 AR Karakteristik Polinomunun Ters Kök Değerleri

Kök	Modül
-0.142322 - 0.748163i	0.761579
-0.142322 + 0.748163i	0.761579
0.599667	0.599667
-0.501653	0.501653
0.160304 - 0.392100i	0.423603
0.160304 + 0.392100i	0.423603
-0.331393 - 0.217740i	0.396525
-0.331393 + 0.217740i	0.396525

Tablo 5 ile birlikte VAR(2) modelinin bir VAR modelinin sahip olması gereken tüm istikrar koşullarına sahip olduğu görülmektedir. Şu andan itibaren VAR modeline dayalı olarak Granger Nedensellik Analizi, Varyans Ayrıştırma Analizi ve Etki-Tepki Fonksiyonu Analizleri gerçekleştirilebilir.

1.3 Granger Nedensellik Analizi

Granger (1969) nedensellik ilişkisini iki değişkenli bir sistem için şu şekilde tanımlamıştır: “(X ve Y gibi iki değişkenin olduğu bir durumda) Eğer elimizdeki tüm bilgiyi kullandığımızda, Y’ye ilişkin bilgiyi kullanmadığımız duruma göre daha iyi öngörülebilir bulabiliyorsak Y, X’e neden olur deriz”. Bu tanım modelin formülasyonunda kendisini her iki değişkenin de gecikmelerinin bağımsız değişkenler olarak denkleme eklenmesiyle gösterir. Eğer bir denkleme bağımlı değişkenin kendi gecikmelerinin dışında bir değişkenin gecikmeleri eklendiğinde bağımlı değişkene ait öngörü gücü artıyorsa denkleme eklenen değişken bağımlı değişkenin nedenidir.

$$X_t = \sum_{j=1}^m a_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^m b_j Y_{t-j} + \varepsilon_t$$
$$Y_t = \sum_{j=1}^m c_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^m d_j Y_{t-j} + \eta_t \quad (9)$$

Yukarıdaki denklemlerde “m” gecikme uzunluğunu, ε_t ve η_t beyaz gürültü varsayımlarını sağlayan hata terimlerini ifade etmektedir. Bu denklemlerde eğer herhangi bir “ b_j ” istatistiksel olarak sıfıra eşit değilse Y, X’in nedenidir şeklinde yorumlanır. Benzer şekilde ikinci denkleme “ c_j ” istatistiksel olarak sıfıra eşit değilse X, Y’nin nedenidir şeklinde yorumlanır (Granger, 1969; 431). Buradaki temel unsur bağımsız değişkenin gecikmeli değerlerinin bağımlı değişkenin bugünkü değerleri üzerinde öngörü gücü olup olmamasıdır. Eğer bağımsız değişkenin gecikmeli değerlerinin (geçmiş dönemlerde aldığı değerlerin), bağımlı değişkenin bugünkü değerleri üzerindeki öngörü gücü varsa o bağımsız değişken bağımlı değişkenin Granger anlamda nedeni denir.

Granger nedensellik analizinin sonuçları Tablo .6’da sunulmuştur.

Tablo .5 Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

Değişkenler			
GSYH (Bağımlı Değişken)			
	Chi-sq	df	Prob.
İnşaat	1.286615	2	0.5256
Sermaye	21.76294	2	0.0000*
Emek	2.814160	2	0.2449
İnşaat (Bağımlı Değişken)			
GSYH	6.834550	2	0.0328*
Sermaye	16.77609	2	0.0002*
Emek	0.555637	2	0.7574

* Granger anlamda nedenselliği ifade etmektedir.

Granger Nedensellik Analizi sonuçlarının sunulduğu Tablo 3.6 incelendiğinde, inşaat harcamalarından GSYH’ye doğru bir Granger nedenselliği tespit edilememiştir. Buradan hareketle inşaat harcamalarının GSYH üzerinde bir öngörü gücü olmadığı söylenebilir. İnşaat harcamaları GSYH’nin Granger anlamda nedeni değildir. Buna karşılık sermaye GSYH’nin Granger anlamda nedeni olarak görünmektedir. Sermayeden GSYH’ye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Dolayısıyla sermaye değişkenindeki yani yatırım stokundaki değişimlerin GSYH üzerinde bir öngörü gücü olduğu söylenebilir. Benzer şekilde yatırım harcamalarından inşaat harcamalarına doğru da bir Granger nedenselliği mevcuttur. Dolayısıyla yatırım harcamalarının inşaat harcamaları üzerinde de bir öngörü gücü bulunmaktadır. Yatırım harcamalarının takip edilmesi gelecekteki inşaat harcamalarının seyri hakkında bilgi verebilecektir. Son olarak GSYH’den inşaat harcamalarına doğru bir Granger nedenselliği bulunmaktadır. Dolayısıyla GSYH’nin da inşaat harcamalarını öngörme yetisine sahip bir değişken olduğu söylenebilir. Bu öngörülerin hangi yönde ve hangi kuvvette yapılabileceği Etki-Tepki Fonksiyonu analizleriyle ortaya konacaktır. Ancak Etki-Tepki Fonksiyonu analizinden önce Varyans Ayırıştırma analizi sonuçları sunulacaktır.

1.4 Varyans Ayırıştırma Analizi

Değişkenlerde meydana gelen değişimlerin nedenlerini tespit etmek için kullanılan yöntemlerden biri varyans ayırıştırma analizidir. Varyans ayırıştırma analizi, sistemdeki her bir değişkenin öngörü hata varyansının ne kadarının sistemdeki diğer değişkenlerce açıklandığının tespit edilmesi esasına dayanmaktadır. Eğer ele alınan değişkendeki değişimler kendi şokları tarafından açıklanıyorsa o değişken sistemde dışsal olarak anılmaktadır. Sisteme dahil

edilen değişkenlerdeki değişimin hangi oranda kendisinden hangi oranda diğer değişkenlerden kaynaklandığını gösteren varyans ayrıştırma analizi değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin şiddeti hakkında da bilgi vermektedir (Enders, 1995; 311). Varyans ayrıştırma analizi sonuçları Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo .6 Varyans Ayrıştırma Analizi Sonuçları

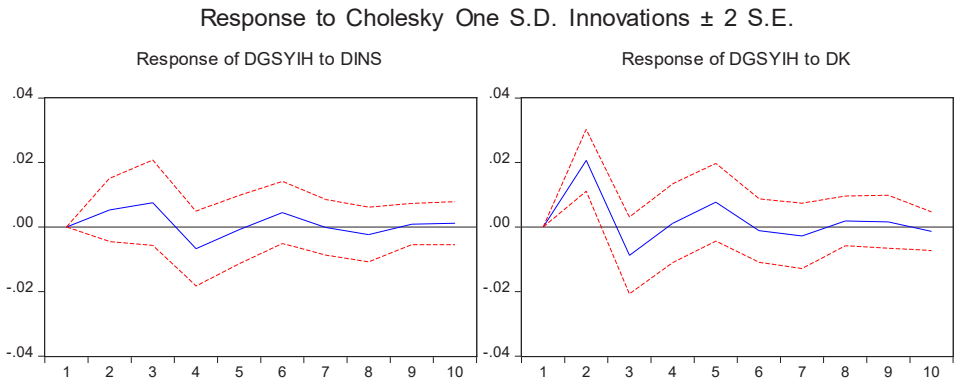
	GSYH’ye İlişkin Sonuçlar					İnşaat Değişkenine İlişkin Sonuçlar				
	S.H.	GSYH	İnşaat	Sermaye	Emek	S.H.	GSYH	İnşaat	Sermaye	Emek
1	0.030	100.0	0.000	0.000	0.000	0.068	19.63	80.36	0.00	0.00
2	0.039	69.59	1.83	28.05	0.52	0.077	15.67	62.78	20.87	0.66
3	0.043	58.26	4.49	26.70	10.53	0.082	19.97	57.31	20.84	1.86
4	0.045	57.83	6.39	24.99	10.77	0.083	20.18	56.18	21.77	1.85
5	0.046	55.79	6.07	26.35	11.76	0.083	20.46	55.86	21.78	1.88
6	0.047	55.76	6.79	25.57	11.86	0.083	20.49	55.67	21.86	1.96
7	0.047	55.42	6.75	25.76	12.05	0.083	20.45	55.60	21.97	1.96
8	0.047	55.33	6.91	25.58	12.17	0.083	20.46	55.57	21.96	1.99
9	0.047	55.24	6.93	25.64	12.17	0.083	20.48	55.56	21.96	1.99
10	0.047	55.17	6.96	25.61	12.23	0.083	20.48	55.54	21.97	2.001

Tablo 7’den GSYH’ye ilişkin varyans ayrıştırma analizi sonuçları incelendiğinde serinin kendisine ilişkin varyansı açıklama oranının beşinci dönemden itibaren sabitlendiği görülmektedir. Buradan hareketle görülmektedir ki GSYH değişkeni kendisindeki varyansın yaklaşık %55’ini açıklamaktadır. Geriye kalan varyansın yaklaşık olarak %7’si inşaat harcamaları tarafından açıklanmaktadır ki bu oran inşaat harcamalarının GSYH’deki varyansı açıklama büyük bir payı olmadığını göstermektedir. Buna karşılık yatırım harcamaları (sermaye) GSYH’nin yaklaşık olarak %25’ini açıklamaktadır. Sabit sermaye yatırımlarının GSYH’deki varyansı açıklamada sahip olduğu bu yüksek sayılabilecek oran yatırımların milli gelir yaratmadaki rolünün de altını çizmektedir. İstihdam edilen emek miktarı da GSYH’deki varyansı inşaat harcamalarından daha yüksek oranda, yaklaşık olarak %12 oranında açıklamaktadır. Toplam çıktının oluşmasındaki en temel iki faktörün çıktındaki varyansın yaklaşık olarak %37’sini açıklamaları teorik beklentilerle de uyumludur. Diğer taraftan inşaat harcamalarındaki varyans incelendiğinde

değişkenin kendisindeki varyansı açıklama oranının yine beşinci dönem ile birlikte sabitlendiği görülmektedir. Sonuçlara göre inşaat harcamaları kendisindeki varyansın yaklaşık olarak %55'ini açıklamaktayken, varyansı üzerinde kendisinden sonraki en büyük açıklayıcı yaklaşık olarak %22 ile yatırım harcamaları olmaktadır. Sabit sermaye stokuna yapılan eklemeler inşaat harcamalarındaki varyansın da önemli bir kısmını açıklamaktadır. GSYH da yatırım harcamalarının inşaat harcamalarındaki varyansı açıklama oranına yakın bir oranda, yaklaşık olarak %21 oranında aynı değişkeni açıklamaktadır. İnşaat harcamalarının GSYH'nin Granger anlamında nedeni olmaması ve GSYH'deki varyansın da küçük bir bölümünü açıklayabiliyor olması, buna karşılık GSYH'nin inşaat harcamalarındaki varyansın önemli bir kısmını açıklıyor olması ve aynı zamanda Granger anlamda nedeni olması göz önüne alındığında inşaat harcamalarının daha çok gelir tarafından belirlendiği sonucuna varılabilir. Yani inşaat harcamaları gelir üreten bir değişken olmaktan ziyade gelir tarafından şekillendirilen bir değişkendir. Buradan hareketle inşaat harcamalarının talep tarafından şekillendirildiği, inşaat sektörüne yatırım yapılması suretiyle milli gelirden veya başka bir deyişle ekonomik büyümede kayda değer artışlar olmasını beklemenin rasyonel olmayacağı söylenebilir.

1.5 .GSYH'nin İnşaat Harcamaları ve Yatırımlara Verdiği Tepki

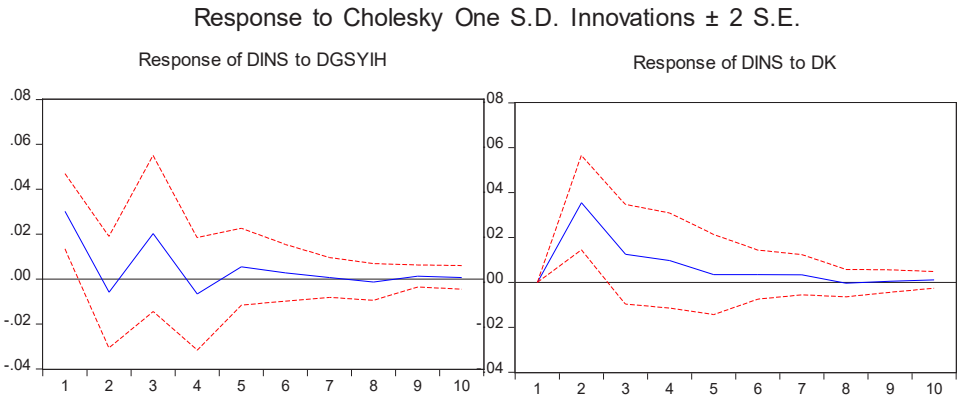
GSYH'nin Granger nedensellik testinde elde edilen sonuçlardan hareketle inşaat harcamaları ve yatırım harcamalarına nasıl tepki vereceği etki-tepki fonksiyonlarıyla incelenmiştir. Şekil 2 'de GSYH'nin 10 dönem göz önüne alınarak oluşturulmuş inşaat harcamaları ve yatırım harcamalarına verdiği tepkiyi görselleştirmektedir.

Şekil 1 GSYH'nin İnşaat ve Yatırım Harcamalarına Verdiği Tepki

Etki-Tepki Fonksiyonlarını gösteren yukarıdaki şekildeki mavi çizgi fonksiyonu göstermektedir. Kırmızı çizgiler ise %95 güven aralığı içinde fonksiyonun yer alabileceği aralığı ifade etmektedir (Özgen ve Güloğlu, 2004; 98). Buna göre GSYH bu çalışmadaki temel değişken olan inşaat harcamalarına anlamlı sayılacak derecede bir tepki vermemektedir. İnşaat harcamalarına verilen bir standart sapmalı şoka GSYH %95 güven aralığında üç dönem boyunca hafif bir yükselişle cevap vermektedir. Yani inşaat harcamaları bir kerelik artırıldığında GSYH 9 ay boyunca bu artışa karşılık hafif bir yükseliş gerçekleştirmektedir. Ancak güven aralığı dikkate alındığında bu tepkinin biraz daha yüksek olma ihtimalinin yanında negatif olma ihtimali de bulunmaktadır. Dolayısıyla inşaat harcamalarının artırılması her zaman GSYH'yi kayda değer derecede artıramaz. Bu durum ise inşaat sektörü temelli bir büyüme beklentisinin her zaman karşılanamayabileceğini ifade etmektedir. Buna karşılık yatırımlardaki bir artışa GSYH en az iki dönem yani 6 boyunca pozitif bir karşılık vermektedir. Güven aralığı göz önüne alındığında da bu sonuç değişmemekte yani GSYH yatırımlardaki pozitif bir şoka kesinlikle pozitif bir hareketle karşılık vermektedir ve bu karşılık inşaat harcamalarının yaratması muhtemel etkiden biraz şekilde daha keskin olmaktadır.

Granger nedensellik analizi sonuçlarına göre GSYH ve yatırım harcamalarından inşaat harcamalarına doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmaktaydı. Bu tespiti dayanarak Şekil 1'de GSYH'ye ve yatırım harcamalarına verilen bir şokun inşaat harcamaları üzerindeki etkisi etki-tepki fonksiyonlarının görselleştirilmesiyle sunulmuştur.

Şekil 2 İnşaat Harcamalarının GSYH ve Yatırım Harcamalarına Verdiği Tepki

İnşaat harcamaları yönünden değişkenler arasındaki dinamikler incelendiğinde inşaat harcamalarının GSYH'deki pozitif bir şoka aynı şekilde karşılık verdiği görülmektedir. Buna göre inşaat harcamaları GSYH'deki pozitif şokla birlikte artmakta ve bu artış en az bir dönem, %95 güven aralığı dikkate alındığında da sürmektedir. Bu sonuç Granger Nedensellik analizinden elde edilen sonuçla da uyumludur. Granger Nedensellik analizinin sonuçlarına göre inşaat harcamalarından GSYH'ye doğru değil, GSYH'den inşaat harcamalarına doğru bir nedensellik öngörülmekteydi. Bu öngörünün yönünün pozitif şiddetinin ise en az bir dönem olduğu yukarıdaki şekilden görülebilmektedir. Dolayısıyla inşaat sektörünün ekonomik büyümenin motoru olabileceği ya da büyümeye sürdürülebilir bir katkı yapabileceği argümanı analizle pek de uyuşmamaktadır. Aksine gelirdeki artışların inşaat harcamalarını artırabildiği görülmektedir. Dolayısıyla inşaat sektörünün büyümeye katkı sağlamaktan çok ekonomik büyüme tarafından yönlendirilen bir sektör olduğu, bu açıdan da talep çekişli bir yapı sergilediği ileri sürülebilir. Nitekim inşaat harcamalarının yatırım harcamalarına verdiği tepki de aslında bu argümanı destekler niteliktedir. Buna göre inşaat harcamaları yatırım harcamalarındaki pozitif bir şoka karşılık en az iki dönem keskin de sayılabilecek bir tepki vermektedir. Yani yatırım harcamalarındaki artışlar iki dönem kadar inşaat harcamalarını artırmaktadır. Nitekim bu sonuç da Granger Nedensellik analizinin sonuçlarıyla uyumlu görülmektedir. Nedensellik analizinin sonuçlarına göre yatırım harcamalarından inşaat harcamalarına doğru bir nedensellik bulunmaktaydı. Başka bir deyişle yatırım harcamalarının inşaat harcamaları üzerinde bir öngörü gücü bulunmaktaydı. Etki-Tepki analizi de bu sonucu doğrulamakta ve bu öngörünün yönünün pozitif şiddetininse en azından iki dönem olduğunu göstermektedir.

1.6 Johansen Eş Bütünleşme Testi Sonuçları

Yukarıda belirtildiği gibi Johansen Eş Bütünleşme Testi uygulanabilmesinin birinci koşulu serilerin bütünleşme derecelerinin aynı olmasıdır. Yani tüm seriler aynı düzeyde durağan olmalıdır. Çalışmada kullanılan tüm serilerin birinci farkları alındığında birim kökten kurtuldukları yani hepsinin $I(1)$ olduğu birim kök sonuçlarının sunulduğu

Tablo .1'de gösterilmişti. Böylece serilerin Johansen Eş Bütünleşme Testi için uygun oldukları ya da başka bir deyişle temel koşulu karşıladıkları görülmektedir. Bu koşulu taşıyan serilerin düzey değerleri ile öncelikle uygun gecikme uzunluğunun bulunabilmesi amacıyla bir VAR modeli kurulmuştur. Kurulan modelde bilgi kriterleri aracılığıyla uygun gecikme sayısı belirlenmiş ve sonuçlar Tablo.8'de sunulmuştur.

Tablo .7 Johansen Eş-Bütünleşme Testi için Bilgi Kriterlerine Göre Uygun Gecikme Uzunlukları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	228.9026	NA	5.04e-09	-7.755262	-7.613162	-7.699911
1	494.3208	485.0747	9.28e-13	-16.35589	-15.64539*	-16.07914
2	523.0669	48.57102*	6.03e-13*	-16.79541	-15.51652	-16.29726*
3	538.9911	24.70984	6.17e-13	-16.79280	-14.94550	-16.07324
4	554.7478	22.27673	6.48e-13	-16.78441	-14.36871	-15.84345
5	573.4127	23.81386	6.32e-13	-16.87630*	-13.89221	-15.71394

* Bilgi kriterleri tarafından belirlenen uygun gecikme uzunluğunu ifade etmektedir.

Tablo .8'den görüldüğü üzere beş bilgi kriterinden üçü iki gecikmeyi uygun olarak belirlemişlerdir. Dolayısıyla serilerin düzey değerleriyle yapılacak olan Johansen Eş Bütünleşme Testi iki gecikme ile kurulan VAR(2) modeli üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu noktada eşbütünleşme analizi için kurulması gereken modelin trend ve sabit spesifikasyonu belirlenmelidir. En düşük değeri veren Schwarz bilgi kriterinin önerdiği doğrusal veri tipi ve sabitli model eşbütünleşme testi için tercih edilmiş ve sonuçlar .

Tablo 9'da sunulmuştur.

Tablo .8 Johansen Eş-Bütünleşme Analizi Sonuçları

H ₀ Hipotezi	Trace Testi		En Büyük Karakteristik Kök Testi	
Eş-Bütünleşik Denklem Sayısı	Test İstatistiği	Kritik Değer (%5)	Test İstatistiği	Kritik Değer (%5)
0	46.86358	47.85613	23.00506	27.58434
1	23.85852	29.79707	14.28557	21.13162
2	9.572951	15.49471	8.226956	14.26460
3	1.345995	3.841466	1.345995	3.841466

Tablo .9'daki sonuçlar hiçbir hipotezin reddedilemediğini dolayısıyla bu değişkenler arasında bir Eşbütünleşme ilişkisi bulunmadığını göstermektedir. Bu sonuç bu değişkenlerin zaman içinde korunan kararlı bir dengeye sahip olmadıkları başka bir deyişle uzun dönemli bir ilişkiye sahip olmadıkları anlamına gelmektedir. İnşaat harcamalarının ekonomik büyüme ya da başka bir deyişle milli gelir oluşumunda kayda değer ya da sürdürülebilir bir etkisinin olup olmadığını araştırmayı amaçlayan bu çalışmada sonuç inşaat harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde sürdürülebilir bir etkisinin olmadığı yönünde görünmektedir. Ancak bu noktada şöyle bir soru sorulabilir. Hem büyüme modellerine göre hem de temel gündelik gözlemlere ve sağduyuya uygun şekilde büyüme veya gelir yaratımıyla sermaye ve emek arasında bir

uzun dönem ilişkisi beklenmektedir. Eğer böyle bir ilişki varsa bu değişkenlere inşaat harcamalarının eklenmesi beklenebilecek bu uzun dönemli ilişkiyi ortadan kaldırmış olabilir mi? Bu soruya cevap verebilmek için GSYH, sermaye ve emek değişkenleri ile tekrar bir Eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Serilerin düzey değerleri ile önce bir VAR modeli kurulup uygun gecikme uzunluğu tespit edilmiştir. İlgili sonuçlar Tablo .10'da sunulmuştur.

Tablo .9 GSYH, Sermaye ve Emek Değişkenleri ile Gerçekleştirilecek Johansen Eşbütünleşme Analizi için Bilgi Kriterlerine Göre Uygun Gecikme Uzunlukları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	153.5998	NA	1.11e-06	-5.193098	-5.086523	-5.151585
1	396.5370	452.3658	3.50e-10	-13.25990	-12.83360	-13.09384
2	418.1358	37.98400	2.27e-10	-13.69434	-12.94831*	-13.40375
3	431.9675	22.89389*	1.94e-10*	-13.86095*	-12.79520	-13.44582*
4	439.0364	10.96905	2.10e-10	-13.79436	-12.40889	-13.25469
5	445.2947	9.063663	2.35e-10	-13.69982	-11.99462	-13.03561

Tablo 10'dan görüldüğü üzere beş bilgi kriterinden dördü 3 gecikmeyi uygun gecikme uzunluğu olarak belirlemiştir. Buradan hareketle Eşbütünleşme analizinin yapılacağı VAR modeli de 3 gecikmeyle kurulmuş ve sonuçlar sunulmuştur. Bir önceki eşbütünleşme analizinde de belirtildiği gibi bu notada modelin verinin trend ve sabit spesifikasyonu belirlenmelidir. Bunun için yine en küçük değeri veren Schwarz bilgi kriterinin önerdiği doğrusal veri tipi ve trendli ve sabitli model Eşbütünleşme testi için tercih edilmiş ve sonuçlar Tablo 11'de sunulmuştur.

Tablo .10 GSYH, Sermaye ve Emek Değişkenleri ile Yapılan Johansen Eş-Bütünleşme Analizi Sonuçları

H ₀ Hipotezi	Trace Test		En Büyük Karakteristik Kök Testi	
Eş-Bütünleşik Denklem Sayısı	Test İstatistiği	Kritik Değer (%)	Test İstatistiği	Kritik Değer (%)
0	54.51447*	42.91525	30.73576*	25.82321
1	23.77871	25.87211	17.91198	19.38704
2	5.866729	12.51798	5.866729	12.51798

* Hipotezin reddedildiğini gösterir.

Tablo.11'deki sonuçlara bakıldığında hem Trace Testine göre hem de En Büyük Karakteristik Kök Testine göre bu üç değişken arasında tek eşbütünleşme vektörü bulunmaktadır. Dolayısıyla bu değişkenler uzun dönem

ilişkinine sahiptir. Başka bir deyişle bu üç değişken arasında uzun dönemde korunan bir ilişki bulunmaktadır. Ancak inşaat harcamalarının bu sisteme eklenmesi uzun dönemli ilişkiyi ortadan kaldırıyor görünmektedir. Dolayısıyla bu sonuçla birlikte sabit sermaye yatırımları ve istihdam ile milli gelir arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğu buna karşılık inşaat harcamaları sisteme dahil edildiğine bu ilişkinin ortadan kalktığı görülmektedir. Granger Nedensellik, Varyans Ayrıştırma ve Etki-Tepki Fonksiyonu analizlerinin sonuçlarıyla birlikte değerlendirildiğinde inşaat harcamalarının ekonomik büyüme veya başka bir deyişle gelir yaratımı üzerinde uzun dönemli bir etkisinin olmadığı söylenebilir. Eşdeyişle inşaat harcamaları ile ekonomik büyüme arasında sürdürülebilir bir ilişki bulunmamaktadır. Kısa dönemde ise inşaat harcamalarının artması ve ekonomik büyümeye katkı sağlaması güçlü şekilde iddia edilebilir gibi görünmemektedir. Kısa dönemdeki ilişkileri vurgulayan yukarıdaki analizlerin sonuçları inşaat harcamalarının ekonomik büyümeye kayda değer katkı vermesinden ziyade ekonomik büyümenin inşaat harcamalarını artırdığı yönündedir. Buradan hareketle inşaat sektörünün talep çekişli bir sektör olduğunu, kendisinin ekonomiyi beslemekten ziyade ekonomik büyümeden beslendiği iddia edilebilir.

SONUÇ

Bu çalışmadaki temel amaç inşaat harcamaları ile sürdürülebilir ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. Bu amaçla ekonomik büyümeyi temsil etmek üzere GSYH, sermayeyi temsil etmek üzere GSYH'nin alt kalemlerinden olan sabit sermaye oluşumu, emeği temsil etmek üzere istihdam edilen kişi sayısı ve inşaat harcamalarını temsil etmek üzere yine GSYH'nin alt kalemlerinden olan inşaat harcamaları değişkenleri kullanılmıştır.

Ulaşılan sonuçlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde inşaat sektörünün ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğine bir katkı sunmadığı, ekonomik büyüme yaratmaktan çok ekonomik büyümeden beslendiği sonucuna ulaşılabilir. Teorik beklentilerle de uyumlu şekilde, yatırım harcamalarının GSYH'nin nedeni olması, yatırım harcamalarının GSYH serisinin varyansı üzerindeki açıklayıcılık gücü ve GSYH, sermaye ve emek arasındaki uzun dönemli ilişki göz önüne alındığında sürdürülebilir büyüme için inşaat harcamalarının değil yatırım harcamalarının artırılması gerektiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, U., (2014). “Türkiye’de Kamu Harcamaları Dış Ticaret Açıkları Üzerinde Etkili mi?”, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 10: 39-55.
- Akyüz, H. E. (2018). “Vektör Otoregresyon (VAR) Modeli ile İklimsel Değişkenlerin İstatistiksel Analizi”, *Uluslararası Mühendislik Araştırma ve Geliştirme Dergisi*, 10(2): 183-192.
- Enders, W. (1995). *Applied Econometric Time Series*, John Wiley.
- Engle, R. ve Granger, C., W., J., (1987). “Co-Integration and Error Correction Representation, Estimation and Testing”, *Econometrica*, 55: 251-276.
- Granger, C., W., T., (1969). “Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods”, *Econometrica*, 37(3): 424-438.
- Johansen, S., ve Juselius, K., (1990). “Maximum Likelihood Estimation and Inference on Co Integration with Application to the Demand for Money”, *Journal of Economics and Statistics*, 52: 169-210.
- Kamacı, A. (2016). “Doğu Karadeniz’de İşgücü ve İstihdam”, *Jomelips*, 1(1): 14-32.
- Kantarıcı, H.B. ve Karakaya U. (2011). “Ekonomik Kurumların İktisadi Büyümedeki Rolü ve Önemi”, *Bütçe Dünyası Dergisi*, 35.
- Zivot, E. ve Andrews, D. (1992) “Further Evidence On The Great Crash, The Oil-Price Shock, And The Unit-Root Hypothesis”, *Journal Of Business And Economic Statistics*, 10(3): 251-270.

İnternet Kaynakları

- Eurostat, Statistical Classification of Economic Activities in the European Community, Rev. 2 (2008), https://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nomenclatures/index.cfm?TargetUrl=LST_NOM_DTL&StrNom=NACE_REV2&StrLanguageCode=EN&IntPckey=18507824&StrLayoutCode=HIERARCHIC, (Erişim Tarihi: 29.12.2020).

Bölüm 57

**Birinci Dünya Savaşı Sonrası Kurulan
Türk-Rus İlişkilerinde Temel Sorunlar**

Mustafa ÖZTÜRK¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Orcid: 0000-0002-3974-7924

Özet

Türk-Rus kadim ilişkilerinde güç çekişmesi, jeopolitik konumun getirdiği rekabet ve Batı etkisi belirleyici faktör olagelmıştır. Altını çizdiğimiz bu üç unsurun ortaya çıkardığı dinamikler aynı zamanda ülkelerin etnik ve dini dokuları ile toprak kayıpları sonucu yaşanan zorunlu göç dalgaları üzerinde de kalıcı izler oluşturmuştur.

Farklı dinlere sahip olmaları, Ortodoks Rusya'nın Ayasofya başta olmak üzere İstanbul ve Boğazlara olan ilgisi, Osmanlı topraklarındaki Slav halkları bağımsızlaştırma gayesi ve evvelki savaşların toplumsal bellekte oluşturduğu kalıcı olumsuz izler ya da Osmanlı Devleti'nin XX. asrın başlarındaki güçsüzlüğünün uluslararası arenada belirginleşmesi gibi nedenler taraflar arasındaki uyuşmazlık alanını derinleştirmiştir. Özellikle Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan fikir akımları, tarafların iç meselelerine sirâyet etmesi mümkün etnik ve dini temalar üzerinden yürütülecek yeni bir rekabet arenasının oluşmasına kapı aralamıştır.

Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin patlak vermesi sonucu Çarlık Rejimi'nin yıkılması, Mondros Antlaşması sonrası Osmanlı Devletinin fiilen çökmesi ve akabinde Anadolu'nun İngilizlerin eline geçme ihtimali iki ezeli rakibi kısa bir zaman zarfında diplomatik, askeri ve stratejik temelli ilişkiler kurmaya zorlamıştı. Türk-Sovyet İlişkileri tarihinde özel bir anlam taşıyan ve kimi çevrelerce “*altın yıllar*” olarak tanımlanan bu günler aslında yazılanların ve tahminlerin ötesinde içinde zor, şüpheli ve güvensiz günleri de barındırmıştır.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda çıkar temelli oluşan bloklar Türklerle Rusları Kafkasya ve Karadeniz'de yeniden karşı karşıya getirmiştir. Aslında taraflar arasında gerginliğin savaşa dönüşme potansiyeli siyasi ve askeri cenahlarca tartışma götürmeksizin öngörülmekteydi. Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını elinden yitirmesi ve savaş tazminatı olarak da Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya bırakması Türk elitlerinin özellikle de İttihat ve Terakki mensuplarının zihinlerinde Rusya'ya ve kendi yönetimlerine yönelik anti patik hisler ve düşünceler uyandırmıştı. Rusya ise Almanya ve İngiltere'nin diplomatik manevralarıyla 1878 Berlin Antlaşmasından tam olarak istediğini elde edememişti. İstanbul'a hâkim olmak hala arzu ettiği stratejik bir emeliydi. Öte yandan, her iki tarafın yönetimi artan muhalif baskılar karşısında tedirgin bir pozisyona doğru sürüklenmekteydi. Bu nedenlerdir ki kabinelerinde sık sık değişikliğe gidiyorlar, tehlikeli bir yalnızlığa itilmemek için de uluslararası arenada denge politikaları güdüyorlardı. İdeolojik fikir akımları her iki tarafın siyaseti üzerine adeta bulut gibi çökmüştü. Orduya siyaset çoktan sirayet etmişti. Rusların İngiltere ve Fransa ile Osmanlı Devleti üzerine kurmaya çalıştığı stratejiye Osmanlı Devleti Alman üst aklının da etkisiyle Kafkasya ve Türkistan stratejisiyle yanıt vermeye çalışıyordu. Gerek Teşkilât-ı Mahsûsa'nın gerekse de Rusya'da yaşayan Türk muhafazakâr milliyetçi kesimlerin eliyle uygulatılmak istenen politikanın uzun yıllara dayalı, İstanbul ile bağı güçlü bir temeli bulunmamaktaydı. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Türk-Rus İlişkileri bir nevi dondurulmuş çatışmasızlığı andırıyordu ancak savaşın başlamasıyla özellikle Rus basın yayın mecralarında Türkiye karşıtı yazılı ve görsel aleni propaganda tüm hızıyla yerini almıştı.¹

Türklerin nihayetinde Almanlarla ittifak kurması ve 29 Ekim 1914 sabahı Karadeniz'deki dört limanını Almanlardan aldıkları Yavuz ve Midilli'nin başını çektiği savaş gemileri ile bombalaması yeni bir Türk-Rus savaşını başlattığı gibi dünya savaşının alanını genişletip milyonlarca insanın kaderini de derinden etkilemişti.² Türk-Rus savaşının ilk olarak cereyan edeceği taraflar arasındaki

* Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, Orcid: 0000-0002-3974-7924

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Mustafa Öztürk, "Bolşevik İhtilâli Arifesinde Çarlık Rusya'da Müslümanlar Meselesi", *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, Kayseri 2020, ss. 101-142.

² *Петроградский Листок*, №296, 28.10.1914, c. 3; *Речь*, №280, 17(30).10.1914,c.2; Bu gazetelere ilaveten gelişmeleri yakından takip eden Kars gazetesinde de ilginç bilgiler kaleme alınıyordu. Örneğin "Novorossiysk"(Hamidiye Kruvazörü aniden Novorossiysk şehrini bombaladı. Türk subaylar ve Türk konsolos tutuklandı. Hamidiye ise uzaklaştı." *Карсь*, 21.10.1914 (eski takvime göre), №43, c. 3.; «Симферополь», (Sabah saat 09.00'da Breslau isimli bir Türk savaş gemisi şehri bombalamaya başladı. İstanbul ile olan bağlar kesildi.) *Карсь*, 21.10.1914 (eski takvime göre), №43, c. 3.; «Феодосия», (Sabah saat 09.30'dan saat 10.30'a kadar Türk kruvazörü şehirdeki tren garı, yunan kilisesi, katedral, posta deposu ve rus dış ticaret bankası şubasını bombaladı. Bombardmanın ardından 2 işçi hayatını kaybederken 3 işçi de yararlandı. *Карсь*, 21.10.1914 (eski takvime göre), №43, c. 4.

evvelki savaşlar ve coğrafi kesişmeler temel alınarak kestirilebiliyordu. Bu durumda deniz harekâtı Karadeniz’de, kara harekâtı ise Doğu Anadolu ve Kafkasya’da cereyan edecekti.³

Cephenin Türk Kara Ordusunca bazı fiziki yetersizlikleri barındırdığı aşikârdı. Bunlardan ilki Erzurum merkezli Türk III. Kara Ordusu’nun IX., X. ve XI. Kolordularının kış harbinde herhangi bir tecrübesinin bulunmasıydı. Esasında Almanların ısrarı ve Enver Paşa’nın ivedi emri ile 22 Aralık 1914’te gece sıcaklığının -22 dereceye indiği zorlu kış şartlarında operasyonun başlatıldığı akla getirilirse alanında uzman pek çok harp tarihçisi tarafından zamanlaması yanlış bir hamle olarak kabul edilmektedir. Bir başka olumsuzluk ise Türk Ordusunun yeterli sayıda askeri lojistik ve gıda malzemesine sahip olmamasıydı. Aslında bu tür hazırlıksızlık ağır kış şartları akla getirildiğinde dikkatlerden kaçırılmaması gereken bir husus olarak karşımızda durur. Yine cepheye asker ve askeri malzeme taşıyacak demiryollarının Niğde Ulukışla’ya kadar uzanması akabinde ise Ulukışla’dan Erzurum’a kadar uzanan yolun askere yürütülmesi orduda bazı salgın hastalıkların baş göstermesine ve askerler arasında hızla yayılmasına neden oldu. Enver Paşa’nın Karadeniz yoluyla göndermek istediği askeri malzeme gemisinin Rus Savaş Gemisi tarafından batırılması da Osmanlı askeri planlarına hafife alınamayacak bir sekte vurdu. Böylece harp tarihinde Sarıkamış Faciası olarak bilinen operasyon Türk tarafına oldukça pahalıya mal olmuştur.⁴

Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi Rusya’ya tarihi emellerini gerçekleştirmek adına açık bir fırsat sunmuştu. Ancak Boğazlar ve İstanbul’u hedefleyen Rusya için İtilaflar arasında aslında tam bir uzlaşma bulunmamaktaydı. İngilizler en kötü ihtimalle bu bölgelere siyasi, askeri ve ekonomik çıkarları paralelinde uluslararası bir statü kazandırmanın peşindeydi. Ne var ki, İngilizler için bu bölgelerde güçlü bir Rusya yerine zayıf bir Yunanistan kolaylıkla etkide bulunabileceği daha cazip bir seçenektir. Nitekim İngilizler, 1915 yılında Çanakkale’ye düzenledikleri operasyon ve açtıkları cephenin en zor

³ “Erzurum’dan verilen bilgiye göre 5 Ağustos’ta General Liman von Sanders ve 15 görevli Alman subayı Erzurum’a geldiler.” “Турция”, **Русский Инвалид**, №174, 12.8.1914, c.5.; “10 Ağustos 1914’te Bulgaristan üzerinden Konstantinopol’e (İstanbul) 100 Alman denizci ile 3 subay savaş mühendisi giriş yaptılar.” “Турция”, **Русский Инвалид**, №176, 14.8.1914, c.5. “Alman desteğindeki Türklerin Karadeniz’de öncelikle Odessa için tehlikeli olduğu ve ilkbahar gibi Karadeniz’de Ruslara karşı harbe girebilirler” «Телеграммы Петроградского Телеграфного Агентства» «Ожидаемое Выступление Турции» **Правительственный Вестник**, №79, 13.9.1914, c.1.; “Konstantinopol’de (o dönemin tüm yayınlarda İstanbul yerine Konstantinopol ismi kullanılır) 9 (22) Ağustos 1914’te yabancı askeri ve ticaret mahkemelerinin radyotelgraf fonksiyonlarının engellenmesine yönelik karar Osmanlı Hükümetince ilân edildi.” **Русский Инвалид**, «Турция», №173, c.4.; «Германские шпионы в Каире», **Правительственный Вестник**, №63, 5.9.1914, c.1.

⁴ Mustafa Öztürk, “*Kafkas Cephesi’nde Sarıkamış Harekâtı’nın Petrograd Basınına Yansımaları 22 Aralık 1914-15 Ocak 1915*”, **Savaşın Devletlerin Tarihçilerinin Gözüyle 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı**, Cilt I, ss. 446-472, Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Antalya 2018, ss.455-457.

zamanlarında dahi sırf pazarlıklarla Boğazları Rus tarafına kaptırmamak amacıyla Petrograd'ın üstesinden gelemeyeceği ağır teklifler sunmuşlardı.⁵ Kafkaslarda ilerleyen Rusya, Çanakkale cephesinde önüne konulan gerçekleştirilmesi zor olan şartlarla izole edilmişti. Sadece bir savaş gemisi ve çok az sayıda askeriyle cephede sembolik olarak yerini almıştı.

Osmanlı Devleti'nin Rusya toprakları üzerindeki temel stratejisi ilk bakışta karmaşık ve gizemli gibi görünse de aslında sade ve anlaşılabilir nitelikteydi. Evvela kaybettiği Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirmek daha sonra ise Kafkas Seddi'ni aşarak Azerbaycan ile irtibatını tesis etmekte. İran'ın Kuzey'i ile bağ kurarak Orta Asya'ya ulaşmak ve nihayetinde Türk Dünyası ile bütünleşebilmektir. Rusya'da yer alan Türk İslam halklarını Alman planlarının etkisinde Çarlık Rusya'ya karşı kullanarak bir nevi Rusların 19. asırda Osmanlı topraklarında yaptıklarının rövanşını almaktı. Bu bölgelerde kurulması planlanan hâkimiyet ile enerjiden gıdaya, ticaretten asker ihtiyacına değin pek çok beklenti içine girilmişti. Ne var ki Türklerin kulağına hoş gelen bu teorik planın sahada pratik uygulamalarını gerçekleştirebilmek tahminlerin ötesinde zordu.

Bolşevik İhtilâli ve Mondros Mütarekesi'nin Türk-Rus İlişkilerine Etkileri

Birinci Dünya Savaşı'nın ağır yükü Çarlık Rusya'yı içinden çıkılması kolay olmayan bir merhaleye sürüklemişti. Halk savaştan bıkmış, ekonomik olarak yıpranmış ve siyasi erk artan eleştiriler karşısında bocalamaya başlamıştı. Nitekim 8 Martta 1917'de başlayan gösteriler kısa zamanda bir siyasi ihtilâl haline dönüşüvermişti. 12 Martta Petersburg'da kurulan "*İşçi ve Asker Sovyeti*" hükümet görevlerini üzerine aldığı ilan etmiştir. Bolşeviklerin talebi Cumhuriyetin ilân edilmesinden yanaydı. 14 Martta geçici olarak liberal prens Lvov başkanlığında bir hükümet kurulmuş, 16 Mart'ta da, Çar'ın zorla tahttan uzaklaştırılmasıyla da üç yüz yıllık Romanov Hanedanı devrini tamamlamıştır.⁶ Fakat, Geçici Lvov hükümeti savaşa devam kararı vermiştir. Lenin ise "*ekmek, sulh, hürriyet*" ve "*tüm iktidar Sovyetlere*" propagandasını yoğun bir şekilde sürdürmüştür. Harbiye Bakanı Kerensky'nin doğu cephesi harekâtı başarısızlıkla sonuçlanınca yeni bir ayaklanma peydahlanmıştır. Artık Lvov düşmüş, yeni hükümeti de Kerensky kurmuştur. Kerensky Hükümetinin aldığı sert tedbirler sonucunda Lenin kaçmış, Trotsky ise tevkif edilmiştir. Ayrıca

⁵ Mustafa Öztürk, "*Rus Belgelerinde Çanakkale Savaşları*", **100. Yılında Çanakkale**, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2016, s. 188.

⁶ Nicolas Werth, **1917 Bolşevik Devrimi**, Çev: Esra Özdoğan, İstanbul 2004, Yapı Kredi Yay., s. 91-100; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, C.1-2, Alkım Yay, İstanbul 2010, s. 131; Georges Langlois ve diğerleri, **20. Yüzyıl Tarihi**, Çev. Ömer Turan, İstanbul 2000, Nehir Yay., s.92.

Kerensky, 14 Eylül 1917’de, Cumhuriyeti ilân etmiştir. Ancak Rusya’nın kamusal durumu karmakarışık hâle gelmiştir. Her tarafta köylüler, işçiler zenginlerin malını yağmalama hareketine girişmişlerdir. Bu durumdan Bolşevik’ler faydalanıp, 7 Kasım’da bir hükümet darbesi ile iktidarı ele geçirmişlerdir. 8 Kasım’da gizlendiği yerden çıkan Lenin, Petersburg’a gelip yeni rejimin lideri olmuştur.⁷

Bolşevik İhtilâli, Doğu Avrupa ve Rusya’nın dünya savaşında kaderini belirleyecek etkin toplumsal ve siyasi gelişmelerin perdesini aralamıştı. Hızlı ve etkin bir toplumsal akım olarak Batı Avrupa’ya sirâyet etme düşüncesi pek çok siyasi, asker ve entelektüelin dile getirdiği bir husustu. İhtilalinin zuhur etmesinde İngiliz ve Fransızların Çanakkale’de Türkleri mağlup edememiş olmasının rolü Türk tarihçilerinin altını çizdiği bir ayrıntı olsa da esasında Çarlık Rusya’nın 19. asrın sonlarından itibaren içinde yaşadığı olumsuz politik ve sosyo-ekonomik vaziyet yadsınamaz bir tartışmadır.

İhtilalin ortaya çıkardığı şaşkınlık, çalkantı ve anarşi Almanların Doğu Avrupa’da, Türklerin ise Kafkas Cephesinde ilerlemesine fırsat oluşturmuştu. Diğer taraftan, Polonya ile olan savaş devam etmekte, Fransız ve İngilizler, Çar’a I. Dünya Savaşı öncesi verdiği borçlarını istemektedirler. Öte yandan İhtilâli fişekleyen ideolojilerini yayma gayretlerini de sürdüren Bolşevikler, Almanya’da oluşabilecek bir işçi devriminin hazırlığını da planlamışlardır. Aynı zamanda komünist rejimin yayılması için de uğraş veren Bolşevikler, bu gaye ile komşularıyla emperyalizme karşı birlik fikriyle hareket etmiştir. Böylece paylaştıkları fikir akımları çevre ülkelerde genişlemeye yüz tutacak, emperyalist güçler komünist fikirlerle yeni tanışan milletlere yoğunlaşacak, Bolşevikler de bu kargaşa ortamının ortaya çıkardığı krizi fırsata çevireceklerdi. Bu nedenle, Almanya ve Avusturya-Macaristan orduları Rus Polonyası’nı işgal etmiş, Ukrayna önlerine kadar dayanmıştır. Diğer taraftan 1917 yılının Mayıs ayından itibaren Kafkas cephesinde Türklerle Ruslar arasında gayr-i resmi bir mütareke yürürlüğe girmiş ve özellikle Rus cephesi zayıflamıştır. Nitekim 1917 yılının yaz aylarında bu cephedeki Rus askerleri de siperlerini terk etmeye başlamıştır. Anlaşılacağı üzere, Rus İhtilâlleri sadece Rusya’yı etkilemekle kalmamış, etkileri savaşan tüm ülkelerde hissedilmiştir.⁸ Lenin’in 8 Kasım Barış Bildirgesi özellikle

⁷ Georges Langlois, a.g.e, s. 93; Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, **Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar**, Ankara 1994, Kebikeç Yay., s. 85-105.

⁸ **Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik Tarihi)**, İstanbul 1999, Kaynak Yay., s. 4-7; Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara 1987, TTK Yay., s. 344; 1904-1905 yıllarında cereyan eden Rus-Japon savaşında, Rusya’nın mağlup olması bu ülkede siyasi ve ekonomik çalkantılar yaşanmasına kapı aralamıştı. Bu atmosferde XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra ilk Marksist fikirler yayılmaya başlamıştır. İlginç bir nokta olarak bu fikirler, işçiler arasında değil de Rus aydınlar arasında yankı bulmuştur. Öte yandan Marx’ın teorisine göre ihtilâl “en fazla sanayileşmiş ülkede” olacaktır. Hâlbuki o sırada Rusya “en fazla tarıma

edilmesidir. Öte yandan, Türkiye'ye verilmesi planlanan ancak şartları henüz belirlenmemiş koşulsuz yardımlar Rusya Müslümanları üzerinde bazı olumlu tesirler bırakabilirdi. Öte yandan Batı'nın Rusya dâhilindeki hamlelerine Anadolu plan ve stratejileri üzerinden de yanıt verilmek isteniyordu. Kısacası Bolşevik Dış Politikası sanıldığığının aksine ince bir strateji üzerinde yürütülüyordu.

Rus İhtilalinin üzerinden henüz bir yıl geçmesinin akabinde Anadolu'nun kaderini değiştirecek 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti ile İtilaflar arasında Limni Adasının Mondros Limanında Agamemnon Zırhlısında imza edildi.¹² Bu kritik nokta ile birlikte artık İngiliz ve Fransızların başını çektiği blok tarafından Anadolu işgale açık hale getirilmişti. Türklerin bu zor günlerinde dış politika çıkarları çerçevesinde önemli bir fırsat yakaladıklarına inanan Bolşevikler, 15 Şubat 1919'da Dışişleri Halk Komiseri Georgi Vasilyeviç Çiçerin'in aracılığında Osmanlı Devletine gönderdiği muhtıranın sonunda Türk Rus halklarının dostluğundan bahsederek aslında taraflar arasında başlayacak barış sürecinin adımını atmışlardı.¹³

Mondros Mütarekesi sonrası Anadolu'da ortaya çıkan şaşkınlık aşikârdı. 30 Ekim 1918'den 15 Mayıs 1919 İzmir'in Yunanlı askerlerce işgaline dek süren 7 aylık süreçte İttihatçılar ülkeyi kurtuluş mücadelesine hazırlama adına gayretlerde bulunuyorlardı ne var ki halk belleğinde olumlu bir imaja sahip değillerdi. Bunun farkında olan İttihatçılar Anadolu'da tam teşekküllü bir milli mücadele organizasyonunu başlatamıyor ancak böylesi kritik bir görevi gizli den gizliye üstlenen Mustafa Kemal ve arkadaşları ile de temaslarını sürdürüyorlardı. Almanya'da İttihatçılarla Bolşeviklerin mevcut şartlar gereği iletişime geçtikleri bilinmektedir. Ali Fuat Cebesoy'un Milli Mücadele Hatıralarında belirttiği bir hususu hatırlatmakta yarar vardır. Talat Paşa, Berlin'den Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir mektupta, Berlin'de esir bulunan bazı Bolşevikleri Alman Hükümeti'nin yardımıyla kurtardığını ve bunlardan, Rus Bolşevik Hükümeti'nin Anadolu Hareketi'ne yardım edeceğine dair söz aldığından bahsedilmektedir.¹⁴ Aslında Bolşeviklerle İttihatçıları birbirine yaklaştıran dolaylı nedenlerden biri de Mondros Mütarekesinin şartlarıdır. Mondros Mütarekesi bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'da ilerlemesinin önüne geçmiştir.

¹² Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda bir İnsanımız, H. Rauf Orbay Hayat Hatıraları 1881-1964, der. Cemal Kutay, Promat Basım Yay., İstanbul 1997, s. 131-135.

¹³ Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye*, Gözlem Yay., İstanbul 1979, s.99.

¹⁴ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1942, s. 42; Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 172.

Kurulmak İstenen Kemalist-Bolşevik İlişkilerinde Karşılıklı Şüphe ve Güvensizlikler

Mondros Mütarekesiyle Anadolu'nun adım adım işgaline giden yolun açılması ve Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Milli Mücadele'nin başlatılması Kemalist-Bolşevik ilişkilerini gündeme taşıdı.¹⁵ Nitekim Hüsamettin Ertürk'ün dönem hakkında bilgi sunan ve bu dönemle ilgili kaleme alınan çalışmalarda sıklıkla istifade edilen “*İki Devrin Perde Arkası*” adlı eserinde S. M. Budöyeni Başkanlığındaki bir Bolşevik Heyet ile görüşmeler kurduğu belirtilmektedir.¹⁶ Bolşeviklerin böyle bir girişimde bulunmalarının özünde Anadolu'ya rejim taşıma arzusu yer almaktaydı. Kurtuluş ödülü olarak Anadolu halkına sosyalist düşünceler enjekte etme niyetindeydiler. Bu şekilde hem Anadolu'dan emperyalistler kovulacak hem de Moskova ile sıkı ilişkiler güden bir rejim tahsis olunacaktı. Kemalistlere göre, bir yandan Bolşeviklerin ideolojik faaliyetlerine engel olunması gerekirken diğer yandan Bolşeviklerle ile temasta inisiyatif Enver Paşa'nın emri ile oluşturulan Karakol Cemiyetine ya da başını Mustafa Suphi'nin başını çektiği Türk komünistlerine bırakılmaması gerekiyordu. Bu yüzdendir ki Mustafa Kemal Paşa, Moskova ile aracısız temas oluşturulması amacıyla Doktor Fuat Sabit ile Doktor Ömer Lütfi Beyleri vazifelendirdi.¹⁷ Mustafa Suphi'nin gerek Yeni Dünya Gazetesindeki yazıları ile taraftar kitlesi genişletmek amacının gerekse de Üçüncü Enternasyonal Manifestosu'nu Anadolu ile tanıştırmak istemesinin altında Bolşevikler eliyle Anadolu'da etkin olma fikirleri yer alır.¹⁸ Öte yandan Birinci Dünya Savaşında Rusya'ya esir düşen Türk asker ve subaylarının bazıları Bolşevik İhtilali sayesinde esaretten kurtulmuş ve Azerbaycan topraklarına kadar gelebilmişti. Mondros Mütarekesi şartları gereği Kafkasya'dan çekilen Türk Ordusu subayları, Teşkilât-ı Mahsûsa görevlileri ve serbest kalan Türk esirlerin bazıları da Bolşeviklerle ve Karakol Cemiyeti ile bağlantıya geçmişlerdi.¹⁹ Bolşeviklerin gözünde İttihatçılar ile Mustafa Kemal Paşa'nın başını çektiği Milliyetçilerin birbirine karıştırılması Kemalistler ile Bolşevikler arasında ileride oluşacak güvensizlikte kısmı bile olsa rol oynayacaktır.

¹⁵ Известия, 23 апреля 1919 г.

¹⁶ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1996, s. 344-348; S. M. Budöyeni, “*Kat Edilen Mesafe*” adlı eserinde de bu görüşmeden bahsetmektedir. Будённый С.М. *Пройдённый путь.*, Изд. Воениздат, Москва 1958, С. 97.

¹⁷ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 70.

¹⁸ Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Partisinin Kuruluşu ve Mustafa Suphi, TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 256; Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923*, İstanbul 2000, s. 107-108.

¹⁹ Yavuz Aslan, “*Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*”, *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri*, Çev. Ve Yay. Hazırlanlar: İlyas Kamalov, İrina Svistunova, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011, s. 263.

Rusya açısından aslında hassas olan jeopolitik alan Kırım ve Batum başta olmak üzere Karadeniz hâkimiyetidir. Türkler Bolşeviklerden yardım bekleyedururken Novorossiysk açıklarında iki Türk teknesine Bolşeviklerce el konulması ilk somut güvensizlik olarak kayda geçirilebilir. Bu durum Bekir Sami Bey tarafından 29 Kasım 1920’de Çiçerin’e resmi olarak protesto edilmişti.²⁰ Esasında Bakü petrollerinin geleceği genelinde ise Güney Kafkasya’da İngiliz ve Fransızların yörelerine bağlı peyk yönetimlerin kurulma ihtimali Moskova açısından birinci derecede tehdit olarak tanımlanabilir. Londra ve Paris’in Kafkas stratejisini boşa çıkarmanın başlangıç noktası ise bu iki gücün Anadolu’daki kontrolünü zayıflatmaktan mümkünse de dağıtmaktan geçiyordu. Bu durumun açık ifadesi Anadolu’daki Türk varlığının katalizör olarak görülüp Batı’ya karşı Türkleri askeri yönden hazırlamaktı. Bu stratejik amaç kerhen bile olsa Bolşevikleri Kemalistlere yardımı zorunlu kılmaktaydı.

Yukarıda bahsedilen Batı’nın stratejik planları peyderpey hayata geçiriliyordu. Hatırlanacağı üzere İngiltere ve Fransa’nın 1918 sonunda Güney Rusya’yı kendi aralarında paylaşıp Kırım’a çıkarma yapması Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan devletlerinin kendine bağlı yöneticilerin idaresinde kurulmasını sağlaması ve böylece Bakü Petrollerini Rusya’dan ayırarak set kurması Bolşevikler için oldukça ürkütücü gelişmelerdi. Bu durumun açık ifadesi İngilizlerin Türk toprakları üzerinden büyük bir anti-Bolşevik saldırıya girişmeleri ihtimaliydi.²¹ Bir yandan İngiliz politikalarına karşı²² Türkleri destekleyen Bolşevikler diğer yandan da 1920 yılının ikinci altı ayından 1921 Baharına değin İngilizlerle ticari antlaşma yapmak için çaba sarfediyordu.²³ Bu süreçte cereyan eden Moskova-Londra ilişkileri elbette Ankara’nın gözünde Bolşeviklere yönelik şüphelerin oluşmasına neden olmuştu. Zaten Mustafa Kemal Paşa 24 Eylül 1920’de Komünizme karşı tavrılı olduğunu Amerikalı General Harbord’a “*Dinimiz, adetlerimiz ve sosyal bünyemiz tamamıyla Bolşevizm fikrinin yerleşmesine müsait değildir*” diyerek belli ediyordu.²⁴

Türk Milli Mücadele Dönemi’nde para, silah, cephane, araç, yakıt, tıbbi malzeme gibi muharebe için olmazsa olmaz yardımlara gereksinim duyulduğu

²⁰ Мустафа Озтюрк, “Взаимные сомнения и недоверие между большевиками и кемалистами в период становления советско-турецких отношений в 1920–1922 гг.” **Известия Уральского Государственного Университета**. Сер.1. Проблемы образования, науки и культуры. №5(84). Екатеринбург, 2010. С.183.

²¹ Bülent Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye**, Çev. Sermet Yalçın, Agora Kitaplığı, İstanbul 2006, s. 82i.

²² İngiltere’nin bu yıllarda Türkiye’ye yönelik uygulamak istediği stratejik planlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Salâhi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.

²³ Berna Türkdoğan (Yay. Haz.), **Milli Mücadele Tarihi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002, s.323-324.

²⁴ **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Ankara 1964, s. 433.

apaçık ortadaydı. Üstelik uluslararası arenada kabul gören diplomatik desteğe de ihtiyaç hat safhadaydı. Çevrelenmek ya da uluslararası arenada tehlikeli yalnızlığa itilmek arzu edilmeyen bir manzaraydı. Böylesi bir senaryoyu yırtmak ilk etapta Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa ve Mustafa Suphi taraflarınca Bolşevik Rusya üzerinden sağlanmak istendi. Zaten başka ciddi bir alternatifleri de bulunmamaktaydı. Ancak Enver Paşa ve ekibinin özellikle Elviye-i Selâse’de yaptığı gizli teşkilatlanma ve faaliyetler Bolşevikleri ziyadesiyle rahatsız ediyordu. Bir yandan Enver Paşa’nın Birinci Dünya Savaşı arifesindeki statüsü ve teşkilatçı yeteneği Bolşevikleri etkilediği kadar diğer taraftan Panturancı düşünceleri ise güvensizlik ve rahatsızlık oluşturuyordu. Enver Paşa’nın teşkilatçılığının somut bir örneği olan Karakol Cemiyeti’dir. Bu cemiyetin temsilcisi Baha Sait’in Kasım 1919’da Sovyet Rusya Komünist Partisi Kafkasya Bölge Temsilcisi ile imza ettiği anlaşmanın tartışılması elzemdir. Bu akit hiçbir zaman tanınmayıp yürürlüğe giremeyecektir. Bu hayat bulamamış adım sonrası Karakol Cemiyeti üzerinden Anadolu’da faaliyette bulunmak Bolşeviklere inandırıcı ve ciddi gelmemeye başlamıştı. Onca güvensizliğe rağmen Bolşevikler çıkarları gereği, Kırım’da kurdukları Doğu İşleri Şubesi’nden bir temsilciyi İstanbul’a göndererek, Karakol Cemiyeti Başkanı Kara Vasıf Bey ile de görüştürmüşlerdi.²⁵ Bu görüşmede Rus temsilcisi, emperyalist güçlere karşı altın ve gümüş olarak maddi yardım yapılacağı, aynı zamanda askeri yardımın da ulaştırılabileceğini belirtmiştir.²⁶ Ortaya çıkan bu karışık manzara Mustafa Kemal tarafından elbette tasvip edilmiyordu. Nitekim M. Kemal Paşa Kazım Karabekir Paşa’dan Baha Sait Bey’in memleketimiz adına sıfat ve yetkisinin olmadığı yönündeki düşüncesini Bakü’ye bildirilmesini talep etmiştir.²⁷

²⁵ 27 Aralık 1919’da Ankara’ya gelen M. Kemal Paşa, Karakol Cemiyeti’nin lideri Kara Vasıf Bey’in 26 Şubat tarihli mektubundan, Karakol Cemiyeti’nin Türkiye’deki ihtilâl hareketinin temsil ettiği iddiasıyla, Kafkasya’daki delegesi Baha Sait Bey aracılığıyla Bolşeviklerle bir ittifak antlaşması yaptığını öğrenmiştir. Kara Vasıf Bey ise yapılan bu antlaşmanın Heyet-i Vekile’nin onayından sonra teati edilerek geçerlilik kazanacağını bildirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Kara Vasıf Bey’in bu konu hk. verdiği bilgi için bkz; **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C.7, Kaynak Yay., Ankara 2002, s.33. Antlaşma taslağı daha sonra M. Kemal Paşa’ya gönderilmiştir. Fakat M. Kemal Paşa’nın o ana kadar ne böyle bir antlaşmadan ne de Kafkasya’daki delegeden haberi vardır. Antlaşma taslağının tam metni için bkz; Mustafa Kemal’in Kazım Karabekir’e 15 Nisan 1920 tarihli telgrafı; **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C.7, Kaynak Yayınları, Ankara 2002, s.302.

²⁶ Yavuz Aslan, **a.g.m.**, s. 267-271.

²⁷ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul 1988, s. 603. Öte yandan, 1919 Ekim ayında Kafkas Bolşevik Orduları Başkumandanı Şalva Eliava, Osmanlı İmparatorluğu’nun son durumunu incelemek üzere gizlice İstanbul’a gitmiştir. Burada Karakol Cemiyeti’yle görüşen Eliava, emperyalizm karşısında Türk milli haklarını tamamıyla tanyacaklarını, takviye edeceklerini ve süratle yardıma başlayacaklarını bildirmiştir. Şalva Eliava’nın İstanbul ziyaretinden bir ay sonra Karakol Cemiyeti tam yetkili temsilcisi Baha Sait, Bakü’ye ulaşmış ve kendisini M. Kemal yönetimindeki Uşak Kongresi Yürütme Kurulu temsilcisi olarak da tanıtmıştır. Böylece Bolşevikler, tüm Anadolu hareketiyle anlaşıklarını düşünmüşlerdir. Fakat Baha Sait’in Bakü’de imzaladığı antlaşmayı Albay İlyaçev, İstanbul’a Kara Vasıf Bey’e getirmiş ve Vasıf Bey de, antlaşma metnini M. Kemal Paşa’ya göndermiştir. Ancak, antlaşmayı ne Ankara ne de Moskova onaylamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Ankara 1982, Temel Yay., s.76; Stefanos Yerasimos ise Şalya Eliava ‘nın Temmuz 1920’ye kadar Türkistan’da

Bolşeviklerin gözünde Türklerle halledilmesi gereken ilk sorun elbette Batum meselesiydi. Batum Limanı Rusya'dan Batı'ya ürün ve hammadde taşınmasında anahtar rol oynamaktaydı. Ayrıca Doğu Karadeniz, Güney Rusya ve Kafkasya topraklarının güvenliğinde de oldukça kıymetli bir yere sahipti. Mustafa Kemal ve arkadaşları ise bir an evvel Bolşeviklerle birlikte bu bölgelerin güvenliğini tesis edip Batı cephesinde Yunanlı güçlere karşı verilecek mücadeleye hazırlanmak istiyordu. Batum ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin aldığı kararla Misak-ı Milli sınırları içerisindeydi. Batum Liman'ı Ruslar, Almanlar ve İngilizler için Bakü Petrollerinin gemilerle Batı'ya aktarılmasında büyük bir öneme sahipti. Nitekim bu liman tüm tarafları çatışma merhalesine sürüklemişti. Kızıl Ordu 11. Süvari Birliğini Gürcistan'daki Menşevik Hükümeti bertaraf etmek üzere görevlendirmişti ve bu süvari birliği 25 Şubat 1921'de Tiflis'e ulaştı. Menşevikler Tiflis'ten Batum'a kaçmışlardı. Kazım Karabekir Paşa'da 23 Şubat 1921'den beri Batum'da idi ve Ardahan ve Artvin'in boşaltılmasını ısrarla talep ediyordu. Batum sorunu Türk tarafının Sovyet yardımlarını elde etmek, Bolşeviklerle kurulmak istenen diplomatik bağın koparılmasını engellemek ve Milli Mücadele'de Batı Cephesine yoğunlaşmak gibi amaçlarla Misak-ı Milli'den taviz verilmek koşuluyla yani Batum'u Bolşeviklere kerhen bırakarak çözüme kavuşturuluyordu.²⁸

Üstelik taraflar arasında böylesi kritik sorunların önünde İttihatçı gruplar ile başını Mustafa Suphi'nin çektiği Türk komünistleri de bulunmaktaydı. Bolşeviklerin Türkiye algısında İttihatçılar üzerinden belki Anadolu'da komünizm yayılamayabilirdi ancak Suphi'nin başını çektiği Türkiye Komünistleri ile bu gerçekleşebilir hatta diğer Müslüman topluluklara örnek olabilirdi. Ne var ki, Anadolu'da taraftarı beklenenin altındaydı. Diğer yandan yukarıda belirtilen bu iki grup Anadolu Türklüğü üzerinden Bolşeviklerle pazarlıklara girişme hususunda istekliydi. İttihatçılar ise Almanlarla sıkı işbirliği halindeydi. Özellikle Birinci Dünya Savaşındaki Pantürkizm ideolojine dayalı doğu savaş planları akla getirildiğinde onlara dikkatli yaklaşımdan başka seçenekleri bulunmuyordu. Mustafa Suphi konusunun gerek Anadolu halkında gerekse de Bolşeviklerle ilişkilerde daha fazla çetrefilli hale getirilmemesi Ankara'nın arzuladığı bir durumdu. Suphi'nin Anadolu'da taraftar çevresini genişletme süreci tahmin edileceği üzere İngilizlerin de çıkarlarına aykırı bir durumdu. 28 Ocak 1921 tarihinde siyasetçi yazar ve gazeteci Mehmed Mustafa Suphi arkadaş ve yakınlarıyla birlikte Trabzon açıklarında tekneleri batırılarak öldürüldü. Bu olay Moskova-Ankara ilişkilerine gölge düşürse de bu noktadan

olduğunu, bu nedenle sözü edilen temsilcinin o olamayacağını, İlyaçev'le karıştırılıyor olabileceğini belirtir; Stefanos Yerasimos, a.g.e., s.113.

²⁸ Документы внешней политики СССР, Т. 4, Док. №34, Изд. Госполитздат, Москва 1959, s. 597.

sonra Mustafa Kemal Paşa Anadolu solunu gözünün önünden ayırmak istememişti.²⁹

Bolşeviklerin, Kemalistler ya da İttihatçılarla uyuşamadıkları bir başka husus ise Doğu Anadolu toprakları üzerindeki Ermeni talepleriydi. 21 Şubat-12 Mart 1921 tarihlerinde İngiltere ile TBMM Hükümeti arasında gerçekleştirilen Londra Konferansı Moskova'nın haz ettiği bir gelişme değildi. Her ne kadar Ankara, konferans öncesi Moskova'yı bilgilendirse de bu konferans açıkçası Bolşevikleri işkillendirmeye devam etmiştir. Bekir Sami Bey'in TBMM Hükümetini temsil ettiği konferansta İngiliz tarafınca Bağımsız Türkiye'ye yönelik herhangi bir adım atılmamıştır. Hatta bu konuları çalışan bazı uzmanlara göre bu İngiliz diplomasi atağı kurulmak istenen Ankara-Moskova ilişkilerini bozmaya yönelik bir eylem olarak değerlendirilmiştir.

Bolşeviklerin Ankara Hükümetine yönelik politika geliştirme temposu aslında Türklerin Anadolu'da Yunanlılarla yaptıkları mücadele ile paralel ilerliyordu. Türkler Yunanlılar karşısında geri çekildikçe ilişkilerde Enver Paşa faktörü devreye sokulmak istenirken, Türklerin başarılı ilerleyişi karşısında ise Ankara Hükümetine karşı daha ılımlı bir hava estirilmeye çalışılıyordu. Kafkasya'nın İngiliz kontrolüne girmemesi her iki tarafın çıkarları ile örtüştüğü için Moskova Antlaşmasının önünü açmak için gayret sarf ediliyordu.

Moskova Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'ndan Lozan Antlaşması'na Kemalist-Bolşevik İlişkilerindeki Açmazlar

Ankara Hükümeti, Milli Mücadele'nin teşkilatlanma aşamasında üzerinde planlar kurduğu diplomatik destek ve yardım meselesini başlatacak adımı atmak üzereydi. TBMM'nin açılışından üç gün sonra yani 26 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa tarafından Vladimir İlyiç Lenin'e yazılan ve destek talebinde bulunduğu mektup ile resmi ilişkilerin kurulmasının ilk adımı atıldı.³⁰ TBMM'nin ilk teklifinde TBMM Hükümeti'nin doğu politikasının genel stratejilerini özetleyerek emperyalistlere karşı verilecek mücadele için yardım talebinde bulunuyordu. Bu talebe Bolşevik tarafı Rus Sovyet Federatif Sosyalist

²⁹ Mustafa Suphi olayı aslında Anadolu'da sosyalist düşüncelerin yayılmaması adına atılan bir adımdır. Bundan önce de Kemalistlerle-Bolşeviklerin ilişkileri sosyalist ideoloji üzerinde ciddi gerginlikler yaşamıştı. Bu konuda 28 Temmuz 1921 tarihli bir İngiliz İstihbarat Raporu ilginç bilgiler vermektedir. Trabzon'da yer alan Sovyet Konsoloslugu aranarak bulunan silah ve mermiler bir uyarıyla Rusya'ya teslim edilmişti. Sovyet Kurulu'nun her üyesi ise göz hapsine alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Salâhi R. Sonyel, **a.g.e.**, s.197

³⁰ **Документы внешней политики СССР**, Т. 2 (1.1.1919-30.6.1920), "Наша восточная политика и осенью 1920 г.", Изд. Госполитздат, Москва 1958. с.724=726 ; Türkiye'nin Sovyet Rusya ile Beraber Emperyalist Hükümetlere Karşı Savaş ve Yardım Teklifi (26.IV.1920), **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1991, No: 305, s. 318.

Cumhuriyeti Dışişleri Halk Komiseri G.V. Çiçerin ile 2 Temmuz 1920 tarihinde olumlu yanıt veriyordu.³¹

Bir yandan uluslararası arenada resmi olarak tanınmak isteyen Ankara diğer yandan Batı ile Doğu arasında giderek sıkışmaya başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da Bolşevik karşıtı olanlara Mecliste yaptığı konuşmalarla kurulmak istenen dış politikadaki manevraları izah ediyor, Milli Mücadelenin parçalanmasının önüne geçmek istiyor ve o zamana dek elde edinilen Ankara-Moskova kazanımının heba olmamasına gayret gösteriyordu. Mustafa Kemal Paşa bazı gruplarca oluşturulmak istenen bilgi kirliliğinin önüne geçmek ve bu konudaki sivri muhalefeti yumuşatmak adına 29 Mayıs 1920'de TBMM gizli oturumunda Bolşeviklerden ziyade kendi güçlerine güvenilmesinin altını ısrarla çizmişti. Bu minvalde amaçlarının Bolşevik olmak değil Bolşevik Rusya ile ittifak etmek olduğunu da dile getirmiştir.³²

Bolşeviklerin esasında Türk-İslam halklarından da destek arayışı sürüyordu. Bolşeviklerin Güney Rusya topraklarının güvenliğinin istikrarı adına Türkiye'ye apaçık ihtiyacı vardı. Karadeniz ve Güney Kafkasya'da kilit noktalardan biri de şüphesiz Batum Limanı idi. Şayet Anadolu toprakları İngilizlerin eline düşerse işte o zaman Rusya en hassas yeri olan güney topraklarından Batı destekli hibrit tehdit ile mücadele etmek zorunda kalabilirdi. Türkiye'ye yönelik genel strateji bu minvalde şekillenirken detaylarda ise uyuşmazlıklar, şüphe ve güvensizlikler söz konusuydu. Hatırlanacağı üzere Güney Kafkasya'da 1920 yılının ilk 9 ayında İngilizler baskın bir politika ile oluşan güç boşluğunu kendilerine bağlı yönetimlerle doldurmuşlardı. Oluşan bu siyasi manzara Bolşevikleri rahatsız ettiği gibi TBMM Hükümetini de rahatsız etmişti. Bu krizi fırsata çevirmek isteyen Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşeviklerle kurmak istediği diyalogun etkileyici yönü Kafkas Seddi olarak bilinen bu İngiliz planını çürütmektir. 1920 yılının Eylül ayında Taşnak Ermenilerinin Doğu Anadolu'da Türk topraklarına saldırması ve Kazım Karabekir Paşa'nın Ermenileri Sarıkamış ve Kars'ta başarılar elde etmesi ve Gümrü'ye kadar gelmesi 2 Aralık 1920 tarihinde Türklerle Ermeniler arasında Gümrü Barış Antlaşmasıyla sonuçlanmıştı. Ne var ki 29 Kasım 1920 tarihinde Ermenistan'da İngiliz güdümündeki Taşnak Hükümeti yıkılmış yerine Bolşevik yanlısı bir hükümet gelmişti. Bolşevikler bu noktadan sonra Gümrü'yü tanımadıklarını belirtmişlerdir.

³¹ *Документы внешней политики СССР*, Т. 3 (1.7.1920-18.3.1921), "Письмо Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Председателю Великого Национального Собрания Турции Мустафе Кемалю", Изд. Госполитздат, Москва 1959. с.11.

³² **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, 29 Mayıs 1920. Ayrıntılı bilgi için bkz.; <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT01/gcz01001021.pdf> (Erişim Tarihi 24.5.2021)

Türklerin gözü önünde Güney Kafkasya'da Bolşeviklik tüm gücüyle yayılırken bu durumun Anadolu'ya da sıçrama endişesi Mustafa Kemal Paşa tarafından iyi analiz ediliyordu. Üstelik bu süreçte Ermeniler adına Sovyet Halk Komiserliğinden Doğu Anadolu'nun kadim Türk şehirlerinin talep edilmesi de Türk tarafında Ruslara karşı kötümser bir algıya neden olmuştu. Tüm bu şüphe ve güvensizlik atmosferini bastıran yegâne unsur ise Batı'nın her iki taraf için oluşturduğu tehdit, tehlike ve mücadele için daralan zamandı.

İngilizlerin güdümündeki Yunanlılar için Anadolu topraklarını ele geçirmek tarihi bir fırsat olarak önlerinde durmaktaydı. 15. asırdan bu yana ilk defa Anadolu'da bayrak açabilmişlerdi. Yunanlıları Anadolu'dan toprak koparmaya şevk ve sevk eden tarihi emeller olduğu kadar İngilizlerin baskı ve ince hesapları azımsanmayacak ölçüdeydi. Her ne kadar Türkler tarihinin hiçbir zamanında bu kadar güçsüz bir duruma düşmemiş, bu denli kaosa sürüklenmemiş olsalar da düzenli bir ordu kurmaları halinde Yunan askerleri için Anadolu içinden çıkılması kolay olmayan bir ateş çemberine dönüşebilirdi. 15 Mayıs 1919'da Yunanlı güçlerin İzmir'i işgal edip Batı Anadolu'da ilerlemeye başlamaları Türklerin özgüveni üzerinde olumsuz etkilerde bulunmuştu. Yükselen öfkeyi akıl dairesinde mücadele ruhuna dönüştürmek oluşacak istiklal harbinde ezici galibiyet elde etmek şüphesiz içeride birlik ruhuyla hazırlanmış tutarlı bir organizasyon dışarı da ise resmi olarak tanınma ve askeri destek ile gerçekleşebilirdi. Tasavvur edilebileceği üzere her iki durum için onlarca olumsuz şarttan söz edilebilir. Türk Milli Mücadele meşalesini yakmak isteyen Mustafa Kemal ve arkadaşları için Bolşeviklerle kurulacak şüpheli bir dostluk dahi önemsenen bir husustu.

Bolşeviklerin Anadolu'da emperyalistlere karşı vatan savunması yapacak olan Türk direnişinin ideolojik karakterini merak ettiği bilinmektedir. Bu doğrultuda Bakü'de yer alan Fuat Sabit Bey'e bir rapor hazırlatmışlardır. 24 Mayıs 1920 tarihinde hazırlattırılan rapora göre Anadolu hareketi bir sosyal ihtilal ya da sınıf mücadelesi değildi.³³ Bolşevikler Anadolu'nun kaderinin İngilizlerin elinde olmasına apaçık karşıydılar. Bu durum Rusya'yı Karadeniz sahilleri ile Kafkasya'dan rahatsız edecekti. Ancak her iki taraf arasında geçmişte onlarca mücadele ve savaşın yapılması üstelik Birinci Dünya Savaşı gibi yoğun bir savaşı Doğu Anadolu, Karadeniz ve Kafkasya hatlarında yaşamaları hafızalarda tazeliğini koruyordu. Çıkarların yoğunlaştığı alanlar aynı zamanda çıkar çatışmalarının da olduğu yerlerdi. Ortaya çıkan konjonktürde Bolşevik-

³³ S. Selek, **Anadolu İhtilâli**, İstanbul 1976, s.428, Berna Türkdöğan, **Milli Mücadele Tarihi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002, s. 323.

Kemalist diyalogu bazı çevrelerce abartıya kaçılarak kaleme alındığı gibi ne kolay başlamış ne de kolay ilerlemişti.

Zikzaklı bu diplomatik süreçte İttihatçıların kuruluşunda önemli rol oynadığı Türkiye Komünist Fırkasının payı da göz ardı edilmemelidir. Halil Paşa (Kut), Yüzbaşı Yakup, Dr. Fuat Sabit, Küçük Talat, Salih Zeki, Süleyman Nuri, Baha Sait gibi kişilerin bu teşkilatın içinde bulunmasının temel gayesi Bolşeviklerle ilişki geliştirmek ve Anadolu'nun kurtuluşunda onların desteğini sağlamaktı. Hatıratlardan anlaşıldığı üzere Türk topraklarının işgalden kurtarılması için para, silah ve doğudaki kuvvetleri için erzak Bolşeviklerden talep ediliyordu.³⁴ Karşılıklı heyetler gönderilmesinin kararlaştırmasının ardından Bekir Sami Bey başkanlığında oluşan ilk heyette İktisat Bakanı Yusuf Kemal Bey'de bulunmuştu.³⁵ Heyet 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan yola çıkmıştır. Dikkat edileceği üzere o tarihte Bolşevik tarafı henüz Ankara'ya yanıt vermemişti. Bunun anlamı çok açıktı. Ankara'nın Bolşevik Rusya desteğine ihtiyacı elzemdi. 71 gün sonra Moskova'ya ulaşan heyetin temel vazifesi Ankara –Moskova ilişkilerini tesis edecek olan bir antlaşma imzalamaktı. Anlaşılan o ki Bolşevik tarafı diplomatik manevra alanı kazanmak amacıyla henüz ittifaka yanaşmamıştı. Bu konuda açıkçası Türk tarafı da diplomatik teamüller gereği ısrarcı olmamıştı. Hâlbuki antlaşma metni 24 Ağustos 1920'de hazırды. Ancak Bolşeviklerin Ermeniler adına Muş, Bitlis ve Van'ı talep etmeleri antlaşmanın imzalanmasını engellediği gibi zorlukla kurulmaya çalışılan ilişkilere de gölge düşürerek çıkar amaçlı da olsa oluşturulmak istenen güven ortamını zedelemişti. Bu talep karşısında Türk tarafının ciddiyetinden ve duruşundan taviz vermediğine kani olan Bolşevik tarafı aradan yedi ay geçtikten sonra 16 Mart 1921'de 16 maddelik 3 ekli olarak Moskova Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması başlığı altında imza edecektir.³⁶ Bu antlaşma net bir biçimde taraflar arasında güvenlik meselelerine ışık tuttuğu gibi bir yorumda bulunmak açıkçası konuya safça yaklaşmak olarak değerlendirilebilir. Ancak güven kazanımında en önemli aşamadır denilebilir. Bu antlaşmanın Sovyet yardımlarının önünü açtığı söylenebilir. Nitekim Antlaşma öncesi sadece bir milyon altın ruble alan Türk tarafı antlaşma sonrası on milyon altın ruble daha almayı başarmıştır. Üstelik Bolşeviklerin hibe ettiği tüfek, barut, mermi, top, gaz maskesi ve kılıç gibi askeri malzemelerin Türk Milli Mücadelesindeki yeri tartışma götürmez bir mahiyettedir.

Diplomatik görüşmeler aslında Türk tarafı için oldukça kritik aşamalarla ilerliyordu. Daha antlaşmanın mürekkebi kurumadan ya da daha ilgi çekici bir

³⁴ Dr. Fuat Sabit'in Raporu için bkz; Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s.374.

³⁵ Tengirşenk, Y.K., **Vatan Hizmetinde**, Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s. 145-146.

³⁶ **Документы внешней политики СССР**, Т.3 (1.7.1920-18.3.1921), *"Договор между Россией и Турцией"*, Изд. Госполитздат, Москва 1959. с.597-607.

ifade ile Türk tarafı henüz Ankara'ya dönmeden 3 Nisan 1921'de taraflar arasında yeni bir kriz patlak verdi. 11. Kızılordu komutanı A. İ. Gekker, Moskova Antlaşmasına dayanarak Kazım Karabekir Paşa'dan ordusunu Gümrü'den çekmesini talep eder. Karabekir Paşa ise Ermeni Hükümeti'nin Moskova Antlaşmasını kabul etmeden ordusunu çekmeyeceği yanıtını verir.³⁷ Bunun üzerine Çiçerin 6 Nisan 1921 tarihinde, Ali Fuat Paşa'ya bir nota göndererek Ermenistan'da artık Sovyet bir hükümetin olduğunu ve Taşnakların Türkler için bundan sonrası için bir tehlike oluşturmayacağını dolayısıyla Moskova Antlaşması uyarınca Türk ordusunun Gümrü'yü ivedilikle terk etmesini belirtir.³⁸ Bu nota ile yetinmeyen Çiçerin aynı gün RSFSR Dışişleri Halk Komiseri'nin Kafkas Cephesi Devrimci Askeri Konseyi üyesi G.K. Orconikidze'ye bir telgraf ileterek holigan (*yaramaz, fanatik*) olarak nitelendirdiği Kazım Karabekir'in derhal Gümrü'den askerlerini çekmesini aksi takdirde Sovyet Ermenistanı ile verdikleri savaşı Sovyet Rusya ile vereceklerini iletmesini dile getirmişti.³⁹ Ali Fuat Paşa ise bu durumun güvenlik nedenlerinden ötürü henüz mümkün olamayacağını 10 Nisan 1921'de Çiçerin'e iletir.⁴⁰ Bu yanıt üzerine Orconikidze Türk Delegasyonunu 4 milyon altın ruble ve savaş malzemesi ile Moskova'dan Anadolu'ya taşıyan trenin durdurulması emrini verir.⁴¹ Türk Ordusu için Anadolu'da Yunan askerleri karşısında ölüm kalım mücadelesinin verileceği günün arifesinde ortaya çıkan bu kriz tüm planları altüst edebilirdi. 13 Nisan 1921 tarihinde 11. Kızılordu komutanı A. İ. Gekker, Kazım Karabekir Paşa'ya Gümrü'nün boşaltılmasını yeniden talep etti. 15 Nisan 1921'de Ankara Türk Ordusunun Gümrü'den çekilmesi yönünde karar aldı. 23 Nisan 1921 tarihinde ise Gümrü Türk askerlerince tamamen boşaltıldı.⁴²

1921 yılının Mayıs ayında ise Bolşeviklerle Kemalistler arasında Malakanlar sorunu patlak vermişti. Kars'ta yaşayan ve II. Nikola döneminde buraya inançlarından ötürü sürülen Rusların durumu Ankara-Moskova arasında yeni bir tartışma konusu oluvermişti. TBMM Hükümeti Yunanlılara karşı verilecek mücadele için Anadolu topraklarında seferberlik kararı almıştı ve bu karar dini ve ilkesel anlamda savaş karşıtı olan Malakanları da kapsıyordu. Zorla askere alma kararı üzerinde Ankara'nın ısrarı Moskova'nın tepkisiyle karşılık bulmuştu.

³⁷ Kazım Karabekir, a.g.e., s. 891-892.

³⁸ *Документы внешней политики СССР*, Т. 4, (19.3.1921-31.12.1921), "Nota Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Послу Турции в РСФСР Али Фуаду", Москва 1960. С. 49.

³⁹ *Документы внешней политики СССР*, Т.4, (19.3.1921-31.12.1921), "Телеграмма Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР члену Революционного Военного Совета Кавказского фронта Г. К. Орджоникидзе", Москва 1960. С. 50.

⁴⁰ *Документы внешней политики СССР*, Т. 4, (19.3.1921-31.12.1921), "На эту ноту был получен ответ Али Фуада от 10 апреля 1921 г. № 280", Москва 1960. С. 54.

⁴¹ Хейфец А.Н., *Советская дипломатия и народы Востока 1921-1927*, Изд. Наука, Москва 1968, s.122.

⁴² Kazım Karabekir, a.g.e., s.892.

Meselenin uzaması üzerine TBMM Hükümeti Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ile Sovyet temsilci S. Natsarenus 19 Haziran 1921’de bir araya gelmişlerdi. Her iki taraf sorunun giderilmesi amacıyla ortak bir komisyon kurulmasında mutabık kalmıştı. Ortak komisyon 2 Ağustos 1921’de görevine başlamıştı. Ancak bu komisyon bekleneni karşılamamıştır. Çoğu Malakan Kars’ı terk etmek durumunda kalmıştır.⁴³

TBMM Hükümeti için aslında Malakan sorunundan daha da vahimi Enver Paşa’nın Rusların elinde bir koz olarak tutulmasıydı. Mustafa Kemal Paşa’nın Yunanlı güçler karşısında Polatlı’ya kadar çekilme stratejisi tam olarak Anadolu halkı tarafından anlaşılammıştı. Meclis oturumlarında da bu konuda ciddi tartışmalar alevlenmişti. Yurtiçinde ittihatçı kökenlilerin çıkışları alevli tartışmaları hararetlendiriyordu. Hatta Moskova’da Ali Fuat Paşa ile Çiçerin arasındaki konuşma Moskova’nın politik tavrını gözler önüne sermesi bakımından kâle alınmalıdır. Çiçerin 1921 yılının Ağustos ayının ortasında yaptığı bu konuşmada şayet Anadolu’da Mustafa Kemal önderliğindeki mücadele başarısızlıkla sonuçlanırsa işte o zaman Enver Paşa Anadolu’ya girebilir demektedir.⁴⁴ Ancak Türklerin 13 Eylül 1921 Sakarya Zaferi bu tür tartışmalara son noktayı koymuştur. Enver Paşa bu noktadan sonra Türkistan’a yönelecektir.

Bolşeviklerle Kemalistler arasında yaşanan bir başka şüphe konusuysa TBMM Hükümeti’nin Batı ülkelerinden özellikle Fransa ile diplomatik görüşmelerdir. Ankara-Paris arasında imza edilen 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması Bolşeviklerin dikkatini çekmişti. Frunze Mustafa Kemal Paşa ile olan görüşmesinde özellikle bu konuyu açmıştır. Mustafa Kemal Paşa ise Ankara’nın Paris ile olan ilişkilerinin Moskova ile olan ilişkilerini etkilemeyeceğini dile getirmiştir.⁴⁵ Ankara Antlaşmasıyla ilgili olarak Türkiye’nin Batı’da da yalnızlıktan kurtulmak istediği hatta İngilizler ile Fransızların arasını Anadolu mevzuunda açmak istediği sonucuna varılabilir.

Batı Anadolu topraklarında Türk Ordusu Yunan Birlikleri ile burun buruna kalmışken 22 Nisan 1922 gecesi Türkiye Elçilik Binasının basılması ve görevlilerinin ajanlık yaptığı gerekçesiyle Bolşevik Emniyet mensuplarınca derdest edilmesi taraflar arasında gerginlik yaşanmasına neden olmuştu. Büyükelçi Ali Fuat Cebesoy durumu ivedilikle Karahan’a protesto ile bildirmişti.⁴⁶ Dokunulmazlıkları bulunan elçilik personellerinin uğradıkları bu durum Ankara-Moskova arasında tam bir diplomatik skandala dönüşmemesi için

⁴³ Хейфец А.Н., а.г.е., с. 123.

⁴⁴ Ali Fuat Cebesoy, а.г.е., s. 203.

⁴⁵ Фрунзе М.В., *Избранные произведения: 1918-1925 гг.*, Изд. Воениздат, Москва 1957, Т.1, с. 358.

⁴⁶ Rıza Nur, *Moskova Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s. 333.

Rusya'nın Ankara Büyükelçisi S. İ. Aralov ile Moskova'da görevli Rıza Nur Bey'in üstün çabaları o dönemi aktaran hatıralara yansımıştır.⁴⁷

Anadolu'nun kaderini belirleyen Sakarya Muharebesini 13 Eylül 1921'de Türklerin kazanması 13 Ekim 1921'de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile Kars Antlaşmasının imzalanmasında oldukça etkili olmuştur. Bolşevikler Türklerin sahadaki başarısına peyderpey inanmaya başladılar. Sakarya Zaferi sonrası ordu ve siyasette toparlanma imkânı bulan Ankara, yaklaşık bir yıl sonra 30 Ağustos 1922'de Yunanlılar karşısında büyük bir zafere imza attı. Lozan Antlaşması öncesinde Ankara ile Moskova yeni bir gerginlik yaşamaya başladı. Sovyetler ısrarla Lozan'da Türklerle birlikte bulunmak istemelerine rağmen Ankara zafer kazanan taraf olarak bu duruma karşı çıkıyor sadece Boğazlar Meselesinde Rus tarafının talebine sıcak bakıyordu. Aslında Lozan Antlaşması arifesinde Ankara'nın uygulamak istediği dış politika Rus tarafına güven vermemeye başlamıştı. Emperyalistler ile Bolşevikler arasında sıkışmak istemeyen Türk Dış Politikasının Batı istikametine doğru evrilme riski Moskova'nın endişe duyduğu tahminleri arasındaydı.

Sonuç Yerine

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen akabinde büyük çetrefil ve zorunluluklarla başlayan Ankara-Moskova diyalogu aslında uluslararası ilişkiler ve diplomasi gibi uzmanlık alanlarında üzerinde sıklıkla bahsedilmesi ve tüm ayrıntılarının dikkatlice tenkit edilmesi gereken özel bir süreci ihtiva eder. Taraflar arasındaki diplomatik ve askeri gelişmelerin bazı alanları elan tartışma götürür derecede muğlaktır. Ankara ve Moskova arasındaki şüphe ve güvensizliklerin temel dinamiğini toprak sorunları, etnik meselelere yaklaşım, ideolojik ve diplomatik görüş farklılıkları tesis eder. Ülkelerin Batı ile münasebetleri aralarında seyrek de olsa gerginlik ve güvensizlik oluştursa da karar alıcı akıllar genellikle ortak çıkar prensibiyle stratejik yol haritası belirlemişlerdir. Hatta bir adım daha ileri gidilerek, Bolşeviklerle Kemalistlerin tavizlerle yakınlaşmasının ana dinamosunu Batının bölgede izlediği amatör politikalar belirlemiştir fikri ileri sürülebilir. Kurulan ilişkilerde Türk tarafının elini zayıflatan ana neden maddi imkânsızlıklardır. Bolşeviklerin Ankara Hükümetine tam olarak güven duymamasının altında yatan bir başka neden ise üçüncü tarafların varlığı ve faaliyetleridir. TBMM'nin açılması ve Sakarya Muharebesinde Türklerin elde ettiği başarı Moskova ile kurulan ilişkilerde anahtar rol oynamıştır. Komünist Parti taraftarlarının halk nezdinde güçlü bir destek bulamaması ya da İttihatçıların Birinci Dünya Savaşındaki başarısızlıkları da bir başka önemli nedendir. Ortaya

⁴⁷ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıralarım**, İstanbul 1968, s. 917.

çıkan bu manzara Bolşevik Rusya'yı Ankara Hükümeti ile belli konularda ortak hareket etmeye hatta desteklemeye zorlamıştır. Bir İngiliz deyiminde belirtildiği gibi *“between the devil and the deep blue sea / şeytan ile derin mavi deniz arasında kalmak”* iki zor durum arasında çaresiz kalmak yerine en azından bazı tavizler vererek Doğu Anadolu ve Karadeniz'den gelebilecek tehlikelerin önüne geçilmesi taraflarca tercih edilmiştir. Böylece Türk tarafı Batının çevreleme politikasından sıyrılarak siyaseten tehlikeli yalnızlığa doğru sürüklenmemiştir. Sovyet tarafı ise Karadeniz ve Kafkasya'daki güvenliğini Bağımsız Türkiye'nin varlığı ile Batı tehdit ve tehlikelerine karşı koruma altına almıştır.

КАУНАКՐА

Ruşа Gazeteler

Известия, 23 апреля 1919 г.

Карсь, 21.10.1914, №43.

Петроградский Листок, №296, 28.10.1914.

Правительственный Вестникъ, №63, 5.9.1914.

Правительственный Вестникъ, №79, 13.9.1914.

Речь, №280, 17(30).10.1914.

Русский Инвалидъ, «Турция», №173.

Русский Инвалид, №174, 12.8.1914.

Русский Инвалид, №176, 14.8.1914.

Уауыланмыш Түркче Belgeler

Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.7, Kaynak Yayınları, Ankara 2002.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1991.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 29 Mayıs 1920.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT01/gcz01001021.pdf> (Erişim Tarihi 24.5.2021)

Уауыланмыш Ruşа Belgeler

Документы внешней политики СССР, Т. 2 (1.1.1919-30.6.1920), *“Наша восточная политика и осенью 1920 г.”*, Изд. Госполитздат, Москва 1958.

Документы внешней политики СССР, Т. 3 (1.7.1920-18.3.1921), *“Письмо Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Председателю Великого Национального Собрания Турции Мустафе Кемалю”*, Изд. Госполитздат, Москва 1959.

Документы внешней политики СССР, Т. 4, (19.3.1921-31.12.1921), *“Нота Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Послу Турции в РСФСР Али Фуаду”*, Москва 1960.

Документы внешней политики СССР, Т. 4, (19.3.1921-31.12.1921), *“На эту ноту был получен ответ Али Фуада от 10 апреля 1921 г. № 280”*, Москва 1960.

Документы внешней политики СССР, Т. 4, Док. №34, Изд. Госполитздат, Москва 1959.

Документы внешней политики СССР, Т.3 (1.7.1920-18.3.1921), “*Договор между Россией и Турцией*”, Изд. Госполитздат, Москва 1959.

Документы внешней политики СССР, Т.4, (19.3.1921-31.12.1921), “*Телеграмма Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР члену Революционного Военного Совета Кавказского фронта Г. К. Орджоникидзе*”, Москва 1960.

Мирные переговоры в Брест-Литовске с 22/9 декабря 1917 г. по 3 Марта (18 февраля) 1918 г., полный текст стенограмм под редакцией и с примечаниями А. А. Иоффе (В. Крымского) с предисловием Л.Д. Троцкого, Москва: издание Народного комиссариата иностранных дел, 1920.

Türkçe Hatıralar

Cebesoy Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1942.

Ertürk Hüsamettin, **İki Devrin Perde Arkası**, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996.

Karabekir Kazım, **İstiklal Harbimiz**, Merk Yayıncılık, İstanbul 1988.

Nur Rıza, **Hayat ve Hatıralarım**, Altındağ Yayınevi, İstanbul 1968.

Nur Rıza, **Moskova Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

Orbay, H. Rauf, (der. Kutay Cemal), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda bir İnsanımız**, H. Rauf Orbay Hayat Hatıraları 1881-1964, der. Cemal Kutay, Promat Basım Yay., İstanbul 1997.

Selek Sebahattin., **Anadolu İhtilâli**, Altındağ Yayınevi, İstanbul 1976.

Tengirşenk, Y.K., **Vatan Hizmetinde**, Bahar Matbaası, İstanbul 1967.

Rusça Hatıralar

Будённый С.М. **Пройдённый путь.**, Изд. Воениздат, Москва 1958.

Фрунзе М.В., **Избранные произведения: 1918-1925 гг.**, Т.1, Изд. Воениздат, Москва 1957.

Kitap, Makale ve Tezler

Armaoğlu Fahir, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, C.1-2, Alkım Yayınları, İstanbul 2010.

Aslan Yavuz, “*Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*”, **Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri**, Çev. Ve Yay. Hazırlanlar: İlyas Kamalov, İrina Svistunova, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011.

-----, **Türkiye Komünist Partisinin Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

Gökay Bülent, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye**, Çev. Sermet Yalçın, Agora Kitaplığı, İstanbul 2006.

Gürsel Halûk F., **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Baha Matbaası, İstanbul 1968.

<https://histrf.ru/read/articles/rasprodazha-ermitazha> (erişim tarihi 24.4.2021)

Kocabaşoğlu Uygur - Berge Metin, **Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar**, Kebikeç Yay., Ankara 1994.

Kurat Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, TTK Yay. Ankara 1987.

Langlois Georges, **20. Yüzyıl Tarihi**, Çev. Ömer Turan, Nehir Yayınları, İstanbul 2000.

Mandel Ernest, **Ekim 1917: Darbe mi Sosyal Devrim mi?** Çev. Oktay Emre, Yazın Yay., İstanbul 1997.

Öztürk Mustafa, “*Bolşevik İhtilâli Arifesinde Çarlık Rusya’da Müslümanlar Meselesi*”, **Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi**, Sayı 4, Kayseri 2020.

-----, “*Kafkas Cephesi’nde Sarıkamış Harekâtı’nın Petrograd Basınına Yansımaları 22 Aralık 1914-15 Ocak 1915*”, **Savaşın Devletlerin Tarihçilerinin Gözüyle 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı**, Cilt I, ss. 446-472, Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Antalya 2018.

-----, “*Rus Belgelerinde Çanakkale Savaşları*”, **100. Yılında Çanakkale**, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2016.

-----, **Atatürk Dönemi’nde Türkiye’nin Kafkasya Politikası**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

Sonyel Salâhi R., **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.

Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik Tarihi), Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.

Türkdoğan Berna (Yay. Haz.), **Milli Mücadele Tarihi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002.

Werth Nicolas, **1917 Bolşevik Devrimi**, Çev: Esra Özdoğan, Yapı Kredi Yayınları. İstanbul 2004.

Yerasimos Stefanos, **Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923**, Boyut Kitapları, İstanbul 2000.

-----, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devrimi’nden Milli Mücadele’ye**, Gözlem Yay., İstanbul 1979.

Zürcher Erik Jan, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995.

Озтюрк Мустафа, “*Взаимные сомнения и недоверие между большевиками и кемалистами в период становления советско-турецких отношений в 1920–1922 гг.*” **Известия Уральского Государственного**

Университета. Сер.1. Проблемы образования, науки и культуры.
№5(84). Екатеринбург, 2010.

Хейфец А.Н., **Советская дипломатия и народы Востока 1921-1927**, Изд.
Наука, Москва 1968.

Bölüm 58

Sağlık İletişiminde Diyalojik Bir İletişim Aracı Olarak Twitter Kullanımı: Türkiye'deki Özel Hastaneler Üzerine Bir İnceleme¹

Özge DEMİR¹, Nural İMİK TANYILDIZI²

¹ “Sağlık İletişiminde Diyalojik Bir İletişim Aracı Olarak Web Siteleri ve Twitter Kullanımı: Türkiye'deki Özel Hastaneler Üzerine Bir İnceleme “ başlığını taşıyan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Yıl: 2023 Kurum: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Nural İMİK TANYILDIZI

²Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, Elazığ/Türkiye, dozge1991@gmail.com . Orcid no: 0000-0002-2907-2564

³ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Elazığ, Türkiye, nimik@firat.edu.tr, Orcid no: 0000-0002-9177-759X

ÖZET

Teknolojik gelişmeler her alanda olduğu gibi sağlık iletişiminde de önemli yenilik ve değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Kurumlar kendi varlıklarını hedef kitlelerine tanıtmak ve hedef kitlesini tanımak amacıyla Twitter'ı diyalojik bir iletişim aracı olarak kullanmaya başlamıştır. Kurumların dijital ortamdaki varoluşunu temsil eden Twitter hesapları birtakım ilkelere uygun biçimde tasarlanarak kurum ve hedef kitlesi arasında iletişim ve etkileşimin kurulmasına imkân sağlamaktadır. Aynı zamanda Twitter, kurumların hedef kitlesiyle diyaloga dayalı olumlu ilişkilerin meydana getirilmesi ve sürdürülmesine yönelik sağlık iletişiminde diyalojik bir iletişim aracı olarak kullanılabilir.

Bu araştırmada, Türkiye'nin nüfusu en yoğun ili olan İstanbul'da bulunan özel hastaneler içerisinde şans-kura yöntemiyle 20 özel hastane seçilmiştir. Araştırmanın amacı, seçilen hastanelerin resmi Twitter hesaplarının Kent ve Taylor'un diyalojik iletişim kapsamında oluşturdukları beş ilke açısından ne derecede etkin ve stratejik bir biçimde düzenlendiğini ve kullanıldığını ortaya çıkarmaktır. Özel Hastanelerin resmi Twitter hesapları diyalojik iletişimin beş temel ilkesine göre oluşturulan 18 farklı kategoride yapılan içerik çözümlemesine göre incelenmiştir. Yapılan araştırma sonucunda özel hastanelerin resmi Twitter hesaplarına Kent ve Taylor tarafından geliştirilen diyalojik iletişimin beş temel ilkesini başarılı bir şekilde uyguladıkları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık İletişimi, Diyalojik İletişim, Sosyal Medya, Twitter

GİRİŞ

Diyalojik iletişim gerek kişilerin gerekse kurumların karşılıklı etkileşime yönelik bir iletişim sürecini işaret etmektedir. Kamuyla diyalojik iletişim kurmak, bireylerin hem kuruma hem de kişisel ilişkilere duydukları güveni etkilerken, aynı zamanda göze alınan riski ve grup etkileşimini de beraberinde getirmektedir (Taylor, Lawrance ve Whitea, 2001: 267). Örgüt ve kamu ile aracılanmış ilişkilerin geliştirilmesinde, iletişim yönetiminde temel bir yaklaşım olarak diyalog (Özdemir ve Ymanoğlu, 2010: 11), dünya nüfusunun arttığı günümüzde, toplumun tamamını ilgilendiren konularla alakalı yüz yüze iletişim kurmanın zor olması sebebiyle internet vasıtasıyla iletişim engellerini kaldırarak insanların diyalojik iletişim kurmalarına imkân tanımaktadır (Arslan, 2017: 2428).

Özel ve kamu kuruluşlarının yeni medyayla ilk bir araya gelmeleri web siteleri ve Twitter vasıtasıyla gerçekleşmiş; bu kuruluşlar, faydalı bir halkla ilişkiler aracı olarak gördükleri web siteleri ile hem hedef kitlesine kendilerini tanıtmak hem de hedef kitlelerin, sunulan hizmete yönelik farkındalıklarını arttırmaya çalışmaktadır (Güçdemir, 2015: 87). İşletmeler çoğu zaman web sayfalarının, kurumsal iletişimin önemli bir parçası olduğuna inanmaktadır. Web siteleri ve Twitter, iyi veya kötü, işletmelerin incelendiği ve görüldüğü vitrinlerdir (Kent ve Taylor, 1993: 14). Kurumsal web sayfaları ve Twitter, iletişim kurma ve sürdürmede önem taşıyan bir alandır (Vorvoreanu, 2006: 395).

İnsanlar günümüzde ekonomi, siyaset, eğitim, kültür vb. konularda fikirlerini anlatmak amacıyla sosyal medyayı aktif olarak kullanmaktadırlar (Chen vd., 2020: 1). Kurumların temsilcileri ve başka insanlarla doğrudan ve kolay bir şekilde iletişim ve etkileşim kurulmasına sosyal medya büyük bir imkân sağlamaktadır. Ziyaretçilerin düşüncelerini beyan etmeleri, kurumların hizmet, ürün ve kurum politikalarında çeşitli reformların yapılmasına yönelik taleplerini iletmek için sosyal medyayı bir araç olarak kullanmaktadırlar (Tsai ve Men, 2017: 5).

Kurumların resmi Twitter hesapları ve web sayfaları hedef kitleye yönelik araştırmaların yapılmasına, kurumsal bilgilerin yayılması için imkân sağlamak ve basın bültenlerinin dağıtılmasına fırsatlar sunarak halkla ilişkiler işlevi olarak hizmet sunmaktadır (Kent ve Taylor, 1998: 322). Diyalog kurma aracı olarak sosyal medyanın gelişimiyle beraber iletişimciler önemli bir yardımcı unsura sahip olmuşlardır. Twitter hesapları ve kurumsal web sayfaları kurum için, kurumun hedef kitlesi ve medyayla iletişim ve etkileşim kuran ve bunu kontrol altında tutan bir iletişim kanalıdır (Kent vd., 2003: 64).

Bu araştırmada, İstanbul'da bulunan 162 özel hastane içerisinde şans-kura yöntemiyle belirlenen 20 özel hastanenin resmi Twitter hesapları Kent ve Taylor tarafından geliştirilen diyalojik iletişim ve ilkeleri bağlamında içerik çözümlemesi yapılarak incelenmiştir. Hastanelerde, sağlık alanındaki kişilerin bilinçlendirilmesi, hayat kalitesinin üst düzeylere çıkarılması, hastalıkların ön tanı ve hastalığın oluştuktan sonra tedavi yöntemlerinin tespit edilmesi ve sürecin doğru bir biçimde yönetilmesi birey ve toplum için büyük bir öneme sahiptir. Bu bağlamda hastanelerin Twitter hesapları, kurumun hedef kitleleriyle karşılıklı iletişimi ve etkileşimi oluşturma ve devam ettirmeye yönelik platformlar olarak, hastanelerin yararlanabileceği en önemli araçlardır

SAĞLIK İLETİŞİMİNDE TWITTER'IN DİYALÖJİK İLETİŞİM AMAÇLI KULLANIMI

Kuruluşların halkla ilişki kurma biçimini sosyal medya değiştirmektedir (Capriotti ve Díaz, 2018: 643). İletişimde etkileşimli olmanın yolunu açan web 2.0 teknolojisi ile birlikte gelişen ve bireylerarası ilişkileri destekleyen sosyal medya uygulamalarının çift taraflı iletişime imkân tanıyan yapısı, işletmelerin ilgilerini çevrimiçi kullanıcılara vermesine yol açmıştır. İnternet, kullanıcının edilgen enformasyon alıcısı olduğu web sitesinden, çift yönlü diyaloga bağlı etken bir alana geçmesini olanaklı bir hale getirerek bireylerle diyalog kurmayı ve geliştirmeyi sağlamaktadır (Capriotti vd., 2021: 3-4; Toledano ve Lalueza, 2018: 1271).

İnternet, kurumların kendi hedef kitleleriyle diyalojik iletişim kurabilmeleri için bir alan oluşturmaktadır (Wang ve Yang, 2020: 6). Sosyal medyanın etkileşime açık, ilişki odaklı, işbirlikçi merkezli yükselişi, diyalojik iletişimdeki kuramsal gelişmeleri daha da ilerletmiştir (Men vd., 2018: 83; Theunissen ve Noordin, 2012: 5). Web sitelerinin yaygın hale gelmesi, iletişim ve etkileşimi kurma ve geliştirme ihtimalinin yükselmesini kolaylaştırmaktadır. Sosyal medya ve web siteleri iletişim araçlarının ortaya çıkması, işletmelerin online hedef kitleleriyle iletişim kurmalarına ve etkileşimi daha fazla ilerletmelerine imkan sağlarken (Kent ve Taylor, 1998), internetin eşsiz nitelikleri bu ilerlemeyi daha da kolaylaştırmaktadır. Kültürel ve coğrafi sınırlar aşılarak işletmeler hedef kitleleriyle iletişim kurmaya ve geliştirme imkanına sahip olmuşlardır (Ngai vd., 2020: 1).

Sosyal medya, diyalogun önemli bir özelliği olan katılımı teşvik etmeye yardımcı olmaktadır. Bazı yazarlar tarafından 21. yüzyılda halkla ilişkilerin yeni paradigması olarak görülen katılım, topluluk oluşturmaya ve ortak yönetimi kolaylaştırmaya amaçlayan bir strateji olarak diyaloga bağlı olmayı gerektirmektedir. Bu bağlamda kuruluşlar, sosyal medyada yayınlanan içerik

hakkında halkın ne hissettiğini ve bu tür mesajlar alındığında nasıl tepki verdiklerini katılım çerçevesinde değerlendirebilirler. Sosyal medya araçlarının paydaş katılımına olanak vermesi, güçlü ve kalıcı ilişkilerin kurulmasını sağlamaktadır (Navarro vd., 2018: 31-32).

Sosyal medya, vatandaşların hükümetlerle iletişim kurma şeklini değiştirerek onları karar alma süreçlerine katılmaya teşvik etmektedir. Özellikle sosyal ağların etkisiyle, vatandaşlar ve hükümetler arasındaki ilişkiler dönüştürülerek aralarında daha doğrudan iletişim biçimleri sağlanmıştır. Sosyal ağların, güncel kalmanın, siyasi meselelere ilgi uyandırmanın ve konularda söz sahibi olmanın bir yolu olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Sosyal ağlar, vatandaşlar ve hükümet arasındaki ilişkiyi değiştirme potansiyeline sahip olduklarından, farklı hükümet düzeyleri tarafından halkla etkileşimde bulunmak için giderek daha fazla kullanılmaktadır. Sosyal medya, vatandaş hükümet etkileşiminin ve çözümlerin birlikte üretilmesinin yeni katılım kanalları olarak görülmektedir. Sosyal medya vasıtasıyla diyalojik iletişim, açık ve etkileşimi artırmaya destek olmakta ve bu da insanların devlete olan güvenlerini artırmaya yardımcı olmaktadır (Sáez Martín vd., 2015: 421-424).

Sosyal medyada kuruluşlar çevrimiçi kullanıcılara veya takipçilerine yanıt verdiğinde ve onlarla iletişim kurduğunda verimli bir diyalogun oluşabileceğini ifade eden Capriotti ve arkadaşları, sosyal ağlar aracılığıyla diyalojik iletişimi etkin kılacak beş temel boyutun altını çizmektedir (2021: 9-21):

- Aktif mevcudiyet: Kuruluşların sosyal ağlardaki varlığı ve etkinliği ile alakalı bir boyuttur. Buna göre kuruluşlar, sosyal ağlarda resmi bir hesaba sahip olmalı ve buradan kuruluşla ilgili bilgileri veya faaliyetleri sürekli güncellemelidir. Kuruluşların aktif olarak sosyal medyayı kullanımları diyalojik etkileşime yakınlıklarını işaret ederek kullanıcılar tarafından yanıtların gelmesini ve dolayısıyla diyalogu artırabilir.
- Etkileşimli tutum: Kuruluşların sosyal medyada etkileşim kurma isteğini ifade eden etkileşimli tutum, halkla etkileşime daha yüksek bir yakınlığın olduğunu belirtmektedir. Etkileşimli tutum içerisinde olan kuruluşlar sosyal medyada paydaşlarıyla birlikte eylemler ve içerikler geliştirmeye, katılımcıların sorularına ve endişelerine yanıt vermeyi önemsediklerini göstermeye çalışmaktadır. Bu tutum diyalogun gelişiminde son derece önemlidir.
- Etkileşimli kaynaklar: Kullanıcıların diyaloga katılımını sağlayacak iletişim ortamının ve gerekli materyallerin sağlanması gerekmektedir. İlgi uyandırabilecek çekici içerikler diyalogun gelişimini sağlayabilir.
- Duyarlılık: Sosyal medyada emojilerle yanıt verilen katılımcılara duyarlılık gösterilmiş olmaktadır. Sosyal medyaların tasarımında

'beğenme' veya 'kalp' gibi butonlar, 'üzgün', 'kızgın', 'anlayışlı' veya 'meraklı' gibi emoji yer almaktadır. Bunların kullanımı sözlü yanıtta gerek kalmadan aradaki diyalogu etkileyebilir.

- **Sohbet:** Konuşma boyutu, iki veya daha fazla kişi arasındaki etkileşimli iletişimsel alışverişleri içermektedir. Sosyal ağlardaki sohbet genellikle 'yorumlar' ile ortaya çıkmaktadır. Yorumlar, çevrimiçi kullanıcıların sosyal ağlardaki etkileşiminin en gerçek ifadesidir. Kuruluşların sosyal medya kullanıcılarının yorumlarına yanıt vermeleri ve doğrudan onlarla konuşmaları, beğenilerden ve paylaşımlardan çok daha fazla bağlılık gerektirmektedir. Bu nedenle çevrimiçi konuşmalar kuruluşlar ve halklar arasında iletişimsel alışverişini kolaylaştırır. Böylece kuruluş ve halkları arasındaki iletişimsel alışveriş daha dengeli ve daha yüksek kalitede etkileşim sağlayabilir.

Sosyal medya, çoğu bireyler ve kuruluşlar için bir iletişim aracı sağlamaktadır. Bunun dışında, çok sayıda çalışmanın gösterdiği gibi, uygulamada sosyal medya çoğunlukla etkileşimli veya diyalojiktir. Pazarlama ve reklamcılıkta yararlı iki yönlü asimetrik iletişim araçlarına dönüşmüştür (Kent ve Li, 2020: 4). Sosyal ağ siteleri, kuruluşlara önemli halklarla etkileşimde bulunmaları ve kullanıcıların karşılıklı ilgi alanlarına ilişkin konularda birbirleriyle etkileşim kurmalarına olanak tanıyan bir ortam oluşturmaktadır. Bu sayede diyalojik iletişime özendirme için lazım olan mükemmel şartları bir araya getirmektedir (Bortree ve Seltzer, 2009: 317). Ancak sosyal medyanın benzeri görülmemiş fırsatlar sunan diyaloga dayalı iletişim özelliklerinden yararlanmak için kuruluşlarda gerekli uygun alt yapıların, kültürlerin ve stratejilerin varlığı önemli görülmektedir. Medyanın kontrolü anlayışından öteye geçerek paydaşların ihtiyaçlarını dikkatle dinleyen, bu ihtiyaçları karşılayan ve gerçek bir karşılıklı iletişim kuran kuruluşlar, halkla istikrarlı ve kalıcı bir ilişkiye, istenilen bağlılığa ulaşabileceklerdir (Navarro vd 2018: 39; Men vd., 2018: 95; Buchanan-Oliver ve Fitzgerald, 2016: 451; Briones vd., 2011: 41; Theunissen ve Noordin, 2012: 11).

Sosyal medya uygulamalarından bazıları daha baskın olarak kurumların hedef kitleleriyle diyalojik iletişimlerinde bir araç haline gelmiştir (Capriotti vd., 2021: 1). Facebook, Youtube, Twitter ve Instagram'ın kurumların hedef kitleleriyle iletişim ve etkileşimde buldukları sıklıkla kullanılan sosyal medya uygulamalarıdır (Toledano ve Lalueza, 2018: 1272)

Sosyal medyanın temel taşlarından biri olan Twitter, önemli bir mikroblog ortamıdır. Kişi, bir Twitter hesabı açarak takip etmek istediği kişinin paylaşımlarına ulaşabilir, bilgi ağına erişebilir (Greenhow, 2009: 10). Fazlasıyla tutulan bir online kısa ve anlık içerik paylaşımına imkan tanıyan Twitter 2006

yılında ortaya çıkmıştır. Binlerce kullanıcı bulunan yaygın bir kullanıcı ağına sahiptir (Bucher ve Helmond, 2017: 20). Bir kullanıcının 'takipçi' olarak isimlendirilen bir takım üyeye sahip olduğu bir sosyal medya uygulamasıdır. 'Tweet' ise sınırlı kelimelerden meydana gelen, kullanıcıların kısa iletileri belirli aralıklarla bir durum veya olayla ilgili duygu ve düşüncelerini paylaştığı mesajlardır. Paylaşılan iletiler kullanıcılarla ilgili bilgiler, resimler, videolar ya da haberler gibi pek çok içerikten oluşabilmektedir. 'Retweetlemek' paylaşılan tweete başka kullanıcıların yaptığı yorumdur. Bununla beraber retweetlenen tweetler kullanıcı profillinde tekrardan kullanıcılarla paylaşılmaktadır. Retweetler, Twitter grupları vasıtasıyla tuhaf mesajları ve bağlantıları duyurmak için uygundur. Twitter bu açıdan bilgilerin kendiliğinden dağıtımıyla sağladığı güçten dolayı tüm kamu ve özel kuruluşlar tarafından büyük bir ilgi görmektedir. Sosyal medya uygulamaları içerisinde yer alan Twitter, kamu kurumları aracılığıyla en çok kullanılan uygulama olarak ön plana çıkmaktadır. Bununla beraber Twitter, yaygın bir ulaşımına sahip olması sebebiyle haber kurumları aracılığıyla haber güncellemelerini süzmek için gittikçe daha fazla kullanılmaktadır (Asur ve Huberman, 2010: 493; Rybalko ve Seltzer, 2010: 337; Sáez Martín vd., 2015: 422;). Twitter çift taraflı iletişim ile alakalıdır. Twitter'daki konuşmalar hızlı bir biçimde akan bir suya benzetilmektedir. Bu suların toplandığı havza bir mesaj ya da görüntü meydana getirmek amacıyla birleştirilebilmektedir (Kietzmann vd., 2011: 244).

Twitter, diğer sosyal medya uygulamaları gibi işletmelere yönelik diyalojik iletişim kurulmasına imkân tanıyan bir alan yaratmaktadır. Üstelik kişiler arasında çift taraflı iletişim şartlarını sağladığı ileri sürülmektedir (DiStaso ve McCorkindale, 2013: 24). Twitter karşılıklı bir biçimde iletişim ve etkileşime açık ve tüm kullanıcılarla aynı anda bağlantıları özendirilmektedir. Fakat karşılaşılan incelemelerde Twitterın daha çok hedef kitleye geleneksel haber akışını sağlamak için kullanıldığı görülmektedir. Kurumun hissedarlarının uzun süreli ve temeli sağlam olan ilişkiler kurabilmeleri için diyalojik iletişimi yerinde kullanma becerisine sahip olmaları gerekmektedir. Bu nedenle tecrübeli halkla ilişkiler uygulayıcılarının tecrübeli olmaları önem taşımaktadır (Linville vd., 2012: 637; Rybalko ve Seltzer, 2010: 337). Genel olarak kuruluşların, sosyal ağları her bir sosyal ağın sağladığı özelliklere ve amaçlara göre farklı şekillerde kullandıkları ifade edilmektedir. Ayrıca, kuruluşlar tarafından yönetilen sosyal medyalar çeşitli diyalojik iletişim yeteneklerini bünyesinde barındırmaktadır. Sosyal medyalar tarafından sunulan diyalog özelliklerinin seçenekleri ne olursa olsun, bu platformların kurumsal kullanımları organizasyonel amaç, yönetim ve endüstri türüne göre önemli ölçüde değişebilmektedir (Kim vd., 2014: 2613).

ARAŞTIRMAYA İLİŞKİN BİLGİLER

1.1 Araştırmanın Problemi ve Amacı

Kurum ve hedef kitlesi arasında güven, açıklık ve iyi niyet oluşturma ve sürdürmeye imkân tanıyan sosyal medya uygulamalarından Twitter'ın, günümüzde özel hastaneler tarafından kullanılıp kullanılmadığı ve eğer kullanılıyorsa diyalojik iletişime uygun olup olmadığı bu araştırmanın ana problemini oluşturmaktadır. Bu araştırmanın amacı, İstanbul'da bulunan özel hastaneler içerisinde şans-kura yöntemiyle belirlenen 20 özel hastanenin resmi Twitter hesaplarının Kent ve Taylor'un Diyalojik İletişim Teorisinin Beş İlkesi dikkate alınarak oluşturulup oluşturulmadığını tespit etmektir. Bunun yanı sıra araştırma, belirlenen özel hastanelerin Twitter hesaplarını diyalojik iletişim bağlamında kullanıyorsa diyalojik iletişim ilkelerinin hangilerini daha ağırlıklı olarak kullandıklarını ortaya koymayı hedeflemiştir. Türkiye'deki özel sağlık kuruluşlarının dijital ortamdaki sağlık iletişimi sınırlı bir şekilde olsa da ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle araştırma önem arz etmektedir.

1.2. Araştırma Soruları

Özel hastanelerin resmi Twitter hesapları diyalojik iletişimin “arayüz kullanım kolaylığı” ilkesi bağlamında kullanım kolaylığı sağlamakta mıdır?

Özel hastanelerin resmi Twitter hesapları diyalojik iletişimin “enformasyonun kullanılabilirliği” ilkesi bakımından faydalı enformasyon sunmakta mıdır?

Özel hastanelerin resmi Twitter hesaplarında diyalojik iletişimin “ziyaretçileri sitede tutma” ilkesini dikkate alınarak yaratıcı ve ilgi çekici içeriklere yer verilmiş midir?

Özel hastanelerin resmi Twitter hesaplarında diyalojik iletişimin “yeniden ziyareti sağlama” ilkesini dikkate alarak site ziyaretçilerinin yeniden o siteyi ziyaret etmelerini sağlayacak şekilde güncel bilgiler yer almakta mıdır?

Özel hastanelerde resmi Twitter hesapları diyalojik iletişimin “diyalojik döngü” ilkesi dikkate alınarak kurum ve hedef kitle karşılıklı iletişim kurabilecek bir biçimde oluşturulmuş mudur? Sorularına cevap aranmıştır.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada içerik çözümlemesi yöntemi kullanılmıştır. İçerik çözümlemesinde, yazılı metinlerden yola çıkarak oluşturulan kategoriler sayısal verilere dönüştürülerek kullanım sıklıkları ortaya konulmaya çalışılmaktadır. İçerik çözümlemesinin temel amacı, çalışma kapsamında elde edilen verileri düzenleyerek yorumlamak ve bundan reel çıkarımlarda bulunmaktır.

(Bengtsson, 2016: 8). İçerik çözümlemesi, yazılı metinlerden çıkarılan yorumların birtakım işlemler sonucu ortaya konulan bir bilimsel araştırma yöntemidir (Weber: 1989: 5). İçerik çözümlemesi tekniği hem nicel hem de nitel araştırma özelliğine sahiptir (Schreier, 2012: 173).

İçerik çözümlemesi, 19. Yüzyıl başlarında Columbia Gazetecilik Okulu'nun gazetelerin nicel çözümlemesine ilişkin çalışmalarıyla ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu yöntem, başka araştırma yöntemlerine göre deneyden daha çok çözümlenmeye dayanmaktadır (Gökçe, 2011: 11). Her içerik çözümlemesi, çözümlemesi yapılacak olan metnin ya da içeriğin sistemli şekilde kodlanması sonucu oluşturulmaktadır. Veriler, metnin tamamını çözümlenmek amacıyla oluşturulan kodlama sistemine dayanarak incelenmektedir. Günümüzde internet ve sosyal medya içerikleri de içerik çözümlemesi tekniğiyle araştırılmakta, nitel ve nicel veriler elde edilerek çeşitli sonuçlar analiz edilmektedir (Yıldırım,2014: 241).

Araştırmada, Türkiye'nin nüfusu en yoğun olan ili olan İstanbul'da bulunan özel hastaneler içerisinde şans-kura yöntemiyle belirlenen 20 özel hastanenin Twitter hesapları Kent Taylor'un Diyalojik İletişim kapsamında oluşturdukları beş temel ilke açısından içerik çözümlemesi yöntemi ile incelenmiştir. Kent ve Taylor internet üzerinden gerçekleşen iletişim çalışmalarının diyalojik olabilmesi için beş kategori oluşturulmuştur.20 özel hastanenin resmi Twitter hesapları Kent ve Taylor'un diyalojik iletişimin beş temel ilkesi açısından incelenmiştir. Araştırma kapsamında 20 özel hastanenin tamamının incelenmesi amaçlanmış fakat bazı hastanelerin (Medical Park Bahçelievler Hastanesi, Özel Avrupa Hastanesi, Özel İstanbul Medipol Hastanesi Özel Medilife Beylikdüzü Hastanesi ve Özel Etiler Hastanesi) Twitter hesaplarının olmamasından bazılarının (Özel Avrasya Hastanesi, Özel Bilge Hastanesi, Özel Safa Hastanesi, Özel Vital Hastanesi, Özel Göztepe Hastanesi) ise Twitter hesaplarını aktif olarak kullanmamalarından dolayı toplam 10 özel hastanenin Twitter hesapları incelenmiştir. Araştırma kapsamında incelenen 10 özel hastanenin isimleri ise Özel Acıbadem Hastanesi, Özel Memorial Hastanesi, Özel Avicenna Hastanesi, Özel Hisar İntercontinental Hastanesi, Özel LIV Ulus Hastanesi, Özel Medicana Kadıköy Hastanesi, Özel Çapa Hastanesi, Özel Ataşehir Florence Nightingale Hastanesi, Özel Emsey Hastanesi ve Özel Medicine Hastanesi'dir.

Araştırmada içerik çözümlemesinde kullanılan alt kategoriler ise 18 farklı kategoriye ayrılmıştır. Bunlar oluşturulurken yine Kent ve Taylor'ın diyalojik iletişim ilkeleri göz önünde bulundurulmuştur. (1998: 323):

Tablo 1: Diyalojik İletişim İlkeleri ve İncelenen Alt Başlıklar (Twitter Hesapları)

Diyalojik İletişim İlkeleri	İncelenen Alt Başlıklar
Arayüz Kullanım Kolaylığı	Profil Fotoğrafı Kullanım Kolaylığı
Enformasyonun Kullanışlılığı İlkesi	– Sağlıkla İlgili Son Gelişmelere Yönelik Bilgiler – Ziyaretçiler İçin Yararlı Bilgiler Paylaşma – İndirilebilir İçerikler – Hastane Yetkililerinin Konuşmaları (Başhekim, Doktor) – Basın Bültenine Yönelik Linkler – Önemli Gün ve Haftalara Yönelik Mesajlar
Ziyaretçileri Sitede Tutma İlkesi	– Hastanenin Kendi Web Sitesine Yönlendirme Linki – Güncelleme Bilgisi
Yeniden Ziyareti Sağlama İlkesi	– Açık İfadeler Kullanılması – Güncel Haber Formları – Etkinlik Takvimi
Diyalojik Döngü İlkesi	– Ziyaretçilere Soru Sormak – Ziyaretçilerle Sosyal Medyadan (Youtube, Instagram) Canlı Yayına Katılma İmkânı – Ziyaretçilerin Yorum Yapma İmkânı – Kullanıcıların Sağlıkla İlgili Herhangi Bir Konuda Ankete/Araştırmaya Katılımını Sağlayacak Linke Yer Verilmesi – Ziyaretçilerin Sorularına Cevap Vermek

5 kategori ve 18 alt başlıktan oluşan diyalojik iletişim kriterleri için hazırlanan kodlama formunda var/yok cevapları aranmış ve alt başlıklar 1 (varsa), 0 (yoksa) şeklinde puanlanmıştır. Böylece özel hastanelerin resmi Twitter hesapları tanımlanan kriterlere göre değerlendirilerek araştırma tamamlanmıştır

1.4. Verilerin Toplanması ve Çözülmesi

Araştırmanın verileri 01.10.2021- 31.10.2021 tarihleri aralığında özel hastanelerin resmi Twitter hesaplarından toplanmıştır.

Özel hastanelerin Twitter hesapları diyalojik iletişimin beş temel ilkesinin yer aldığı toplamda 18 maddeden oluşan bir kodlama cetveli oluşturularak incelenmiştir. Bu maddeler birer soru haline dönüştürülerek özel hastanelerin resmi Twitter hesaplarına yöneltilmiştir ve alınan cevaplar var ise “ 1” , yok ise “ 0” şeklinde cevaplanmıştır. Diyalojik iletişimin beş temel ilkesi için kodlanan veriler tek tek oluşturulan tablolara yerleştirilmiştir.

Diyalojik iletişimin beş temel ilkesi 10 özel hastanenin resmi Twitter hesaplarında kullanım oranını ortaya çıkarmak için elde edilen veriler 2 tablo 1

grafik üzerinde incelenmiştir. Diyalojik iletişimin her ilkesi için tek bir tablo oluşturulmuştur. Özel hastanelerin Twitter hesaplarının diyalojik iletişimin her bir ilkesinin alt başlıkları bulundurma oranları ve toplamda 18 alt maddeyi bulundurma oranları Microsoft Excel programı ile yüzdeler olarak hesaplanmıştır.

ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE YORUMU

Araştırma kapsamında İstanbul'da bulunan 162 özel hastane içerisinde şans-kura yöntemiyle belirlenen 20 özel hastaneye ait resmi Twitter hesapları diyalojik iletişim ilkeleri açısından incelenmiştir.

Tablo 2: Araştırmaya Konu Olan 10 Özel Hastanenin Twitter Hesaplarının Genel Görünümü

Hastaneler	Takipçileri	Takip Ettikleri	Tweetler
Özel Acıbadem Hastanesi	30.438	6	9.880
Özel Memorial Hastanesi	47.845	7	13.7
Özel Avicenna Hastanesi	6	0	85
Özel Hisar İntercontinental Hastanesi	8.700	12	4.060
Özel LIV Ulus Hastanesi	12.294	27	5.382
Özel Medicana Kadıköy Hastanesi	9.662	2	5.115
Özel Çapa Hastanesi	561	0	434
Özel Ataşehir Florence Nightingale Hastanesi	2.662	0	3.315
Özel Emsey Hastanesi	25.352	2	1.994
Özel Medicine Hastanesi	568	7	1.324

Tablo 3: Özel Hastanelerin Twitter Hesaplarının Diyalojik İletişim Açısından Analizi
(N= Araştırma Kapsamında İncelenen 10 Özel Hastane)

Diyalojik iletişim İlkeleri	N	%
Arayüz Kullanım Kolaylığı (2 Madde)		
1.Profil Fotoğrafi	10	100
2.Kullanım Kolaylığı	10	100
Enformasyonun Kullanışlılığı (6 Madde)		
1.Sağlıkla İlgili Son Gelişmelere Yönelik Bilgiler	10	100
2.Ziyaretçiler İçin Yararlı Bilgiler Paylaşma	10	100
3.İndirilebilir İçerikler	3	30
4.Hastane Yetkililerinin Konuşmaları (Başhekim, Doktor)	8	80
5.Basın Bültenine Yönelik Linkler	4	40
6.Önemli Gün ve Haftalara Yönelik Mesajlar	10	100
Ziyaretçileri Sitede Tutma (2 Madde)		
1.Hastanenin Kendi Web Sitesine Yönlendirme Linki	10	100
2.Güncelleme Bilgisi	10	100
Yeniden Ziyareti Sağlama (3 Madde)		
1.Açık İfadeler Kullanılması	10	100
2.Güncel Haber Formları	10	100
3.Etkinlik Takvimi	3	30
Diyalojik Döngü (5 Madde)		
1.Ziyaretçilere Soru Sormak	8	80
2.Ziyaretçilerle Sosyal Medyadan (Youtube, Instagram) Canlı Yayın Katılma İmkânı	4	40
3.Ziyaretçilerin Yorum Yapma İmkânı	10	100
4.Kullanıcıların Sağlıkla İlgili Herhangi Bir Konuda Ankete/Araştırmaya Katılımını Sağlayacak Linke Yer Verilmesi	2	20
5.Ziyaretçilerin Sorularına Cevap Vermek	8	80

Özel hastanelerin resmi Twitter adreslerinin diyalojik iletişim açısından incelenmesi için gerekli olan ilk ilke arayüz kullanım kolaylığı ilkesidir. Hastanelerin Twitter hesaplarının arayüz kullanım kolaylığı ilkesine uygunluğu; profil fotoğrafı ve kullanım kolaylığından oluşan 2 alt başlık altında incelenmiştir. Araştırma kapsamında incelenen 10 özel hastanenin Twitter hesaplarında arayüz kullanım kolaylığı açısından kodlanan 2 alt başlığın hastanelerin tamamında % 100 oranında bulunduğu görülmektedir.

Özel hastanelerin resmi Twitter adreslerinin Kent ve Taylor'un diyalojik iletişim açısından geliştirilen ikinci ilke "enformasyonun kullanılabilirliği" "

ilkesidir. Özel hastanelerin Twitter hesaplarının enformasyonunun kullanışlılığı ilkesine uygunluğu; sağlıkla ilgili son gelişmelere yönelik bilgiler, ziyaretçiler için yararlı bilgiler paylaşma, indirilebilir içerikler, hastane yetkililerinin konuşmaları (başhekim, doktor), basın bültenine yönelik linkler ve önemli gün ve haftalara yönelik mesajlar olmak üzere 6 alt başlıkta incelenmiştir.

Enformasyonun kullanışlılığına dair oluşturulan 6 alt başlığın incelenen 10 özel hastanenin Twitter hesaplarında farklı oranlarda bulunduğu görülmektedir. Sağlıkla ilgili son gelişmelere yönelik bilgiler %100, ziyaretçiler için yararlı bilgiler paylaşma % 100, İndirilebilir içerikler % 30, Hastane yetkililerinin konuşmalar % 80, Basın bültenine yönelik linkler % 40 ve önemli gün ve haftalara yönelik mesajlar % 100 oranında değer aldıkları görülmektedir.

Twitter hesaplarının enformasyonunun kullanışlılığı açısından incelenen ilk alt başlık sağlıkla ilgili son gelişmelere yönelik bilgilerdir. Toplum hayatını beden, ruhen ve sosyal açıdan tam bir iyilik içinde sürdürülmesini sağlamak için insan ve toplum sağlığını korumak için sağlıkla ilgili koruyucu, tedavi edici ve rehabilitasyon hizmetleri hakkında en son gelişmeleri kullanıcılara aktarılması büyük bir önem taşımaktadır. Araştırma kapsamında incelenen 10 özel hastanenin Twitter hesaplarının tamamında bu ilkenin kullanım oranı % 100 çıkmıştır.

Enformasyonun kullanışlılığı açısından incelenen ikinci alt başlık ziyaretçiler için yararlı bilgiler paylaşmaktır. Hastanelerin Twitter hesaplarında sağlıklı yaşamla ilgili öneriler, hastalıkların teşhis ve tedavi yöntemleri, çeşitli besin maddeleri veya bitkilerin sağlığa yönelik faydaları, beslenme, obezite, diyet, bulaşıcı hastalıklardan korunma yolları vb. faydalı bilgiler paylaşılmaktadır. İncelenen özel hastanelerin Twitter hesaplarında ziyaretçiler için yararlı bilgilerin bulunma oranı %100'dür.

Twitter hesaplarında enformasyonunun kullanışlılığı açısından incelenen üçüncü başlık indirilebilir içeriklerdir. Özel hastanelerin çeşitli koruyucu, tedavi edici ve rehabilitasyon hizmetleriyle ilgili Twitter adreslerini ziyaret edenlere sağlıkla ilgili tanı ve tedavi yöntemleriyle ilgili bilimsel araştırma, makale vb. çalışmalara yönelik çeşitli indirilebilir çalışmaların yer aldığı görülmektedir. İndirilebilir içerikler araştırma kapsamında incelenen 10 özel hastane içerisinde sadece Özel Memorial Hastanesi, Özel Hisar İntercontinental Hastanesi ve Özel Ataşehir Florence Nightingale Hastanesinde olmak üzere sadece 3 özel hastanenin Twitter hesabında bulunduğu görülmektedir. Twitter hesaplarında indirilebilir içeriklerin kullanım oranı % 30 çıkmış ve Twitter hesaplarında enformasyonunun kullanışlılığı ilkesi açısından incelenen 6 alt başlık içerisinde en düşük değeri aldığı görülmektedir.

Hastane yetkililerinin konuşmaları (başhekim, doktor) özel hastanelerin Twitter hesaplarında enformasyonun kullanışlılığı ilkesine yönelik incelenen dördüncü alt başlıktır. Kurumda görev yapan çeşitli uzmanlar tarafında yapılan yazılı, video veya soru-cevap şeklinde sağlık ile ilgili bilgiler, araştırmalar, istatistikler ve yapılan araştırma sonuçları hakkında kullanıcılara yönelik yapılan bilgilendirici konuşmalardır. Hastane yetkililerinin konuşmalarının Twitter hesaplarında bulunma oranı % 80 oranında çıkmıştır. Hasytane yetkililerinin konuşmalarına Twitter adreslerinde yer vermeyen hastaneler iki özel hastane Özel Emsey Hastanesi ve Özel Medicine Hastanesi 'dir.

İncelenen beşinci alt başlık, basın bültenine yönelik linklerdir. Hastanelerin kendi bünyelerinde veya verdikleri hizmette bir yenilik, gelişme meydana geldiği zaman basınla paylaştıkları bilgi ve haberlerdir. Basın bülteninde yer alacak bilgiler açık, anlaşılır bir dille kaleme alınmalı ve çok uzun olmaması gerekmektedir. Basın bülteninde yer alacak bilgiler önem sırasına göre dizilmelidir. İncelenen Twitter hesaplarında basın bülteninin bulunma oranı % 40 çıkmıştır.

Enformasyonun kullanışlılığına ilişkin incelenen en son alt başlık önemli gün ve haftalara yönelik mesajlardır. Her toplumun kendi kültürü içerisinde önemli gün ve haftalara yüklenen milli ve dini günler vardır. Milli günler 29 Ekim, 19 Mayıs, 23 Nisan, 15 Temmuz vb. gibi milli birliğimizi, beraberliğimizi ve bütünlüğümüzü simgeleyen önemli günlerimizdir. Bu günleri özel yapan olayların tarih boyunca unutulacak günler olmadığı ve gelecek nesillere yaşatarak öğretilmesi gerekmektedir. Dini günler ise toplumun maneviyatını simgeleyen Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı, kandiller vb. manevi birlikteliğimizi simgeleyen günlerdir. İncelenen 10 özel hastanenin resmi Twitter hesaplarında önemli gün ve haftalara yönelik mesajların bulunma oranı % 100 çıkmıştır.

Özel hastanelerin resmi Twitter hesaplarının diyalojik iletişim açısından incelenmesi için gerekli olan üçüncü ilke ziyaretçileri sitede tutma ilkesidir. Hastanelerin Twitter hesaplarının ziyaretçileri sitede tutmaya uygunluğu; hastanenin kendi web sitesine yönlendirme linki ve güncelleme bilgisi (ilk sayfadaki son gönderinin tarihi ve saati) olmak üzere 2 alt başlık altında incelenmiştir. Araştırma kapsamında incelenen 10 özel hastanenin Twitter hesabında ziyaretçileri sitede tutma açısından kodlanan 2 alt başlık hastanelerin tamamında % 100 oranında bulunduğu görülmektedir.

Ziyaretçileri sitede tutmaya yönelik kodlanan ilk başlık, hastanelerin kendi web sitesine yönlendirme linkidir. Bilişim teknolojisinde yaşanan gelişmeler ve giderek yaygınlaşan sosyal medya ve internet kullanımı bireylerin hayatını kolaylaştırmakta ve zaman açısından hızlı iletişim kurmaya imkân tanımaktadır.

İncelenen 10 özel hastanenin Twitter hesabında araştırmaya konu olan hastanelerin kurumsal web sayfalarına yönlendirme linkinin kullanım oranı %100 çıkmıştır. Böylelikle kullanıcılar hastanenin Twitter hesabından direkt olarak hastanenin kurumsal web sitesine yönlendirilebilmektedir.

Ziyaretçileri sitede tutmaya yönelik kodlanan ikinci alt başlık, güncelleme bilgisi (ilk sayfadaki son gönderinin tarihi ve saati)'dir. Özel hastanelerin resmi Twitter hesaplarından yaptıkları paylaşımların tarihi ve saat güncellemelerinin yer alması kullanıcıların paylaşılan bilgilerin güncel olup olmadığı konusunda bilgi sahibi olmasına imkân tanımaktadır.

Diyalojik iletişimin dördüncü ilkesi olan yeniden ziyareti sağlamaya yönelik 3 alt başlık kodlanmıştır. Özel Hastanelerin Twitter hesaplarında açık ifadeler kullanılması ve güncel haber formlarına yer verilmesinden oluşan 2 alt başlığın yer alma oranı % 100 çıkmıştır. Etkinlik takviminin bulunma oranı ise % 30 oranıyla düşük çıkmıştır.

Yeniden ziyareti sağlamaya yönelik kodlanan ilk başlık açık ifadeler kullanılmasıdır. Özel hastaneler Twitter hesaplarından paylaştıkları bilgiler, görsel içerikler, tıbbi terimler, istatistiksel veriler ve yapılan çalışmaların kullanıcıların anlayabileceği tarzda çık, sade ve anlaşılır bir dil kullanılması gerekmektedir. Hastanelerin Twitter hesaplarında açık ifadelerin kullanılmasının oranı %100 çıkmıştır.

Yeniden ziyareti sağlamaya yönelik kodlanan ikinci başlık, güncel haber formlarıdır. Güncel haber formlarının özel hastanelerin Twitter adreslerinde bulunma oranı % 100 çıkmıştır. Özel hastanelerin Twitter hesaplarını sağlıkla ilgili konularda haber platformu tarzında bilgilerin paylaşıldığı görülmektedir. Yapılan paylaşımların büyük bir kısmı güncel haberlerden oluşmaktadır.

Yeniden ziyareti sağlamaya yönelik kodlanan son başlık etkinlik takvimidir. Hastaneler Twitter hesaplarından gelecek zamanlarda veya belirli tarihlerde yapmayı planladıkları çalışma, proje veya etkinliği hedef kitesine etkinlik takvimi ile duyurmaktadırlar. Kullanıcılar özel hastanelerin Twitter hesaplarını belirli aralıklarla yeniden ziyaret ederek bu çalışmalarını takip edebilmektedirler. Araştırmaya konu 10 özel hastane içerisinden sadece Özel Hisar İntercontinental Hastanesi, Özel Ataşehir Florence Nightingale Hastanesi ve Özel Emsey Hastanesi olmak üzere sadece 3 hastanede etkinlik takvimine yer verildiği görülmektedir. Hastanelerin Twitter hesaplarını yeniden ziyaret etmelerini sağlamada önemli olan bu alt başlığın kullanım oranı % 30 oranıyla düşük çıkmıştır.

Özel hastanelerin Twitter hesaplarının diyalojik döngü açısından; ziyaretçilere sor sormak, ziyaretçilerle sosyal medyadan (Youtube, Instagram) canlı yayına katılma imkânı, ziyaretçilerin yorum yapma imkanı, kullanıcıların

sağlıkla ilgili herhangi bir konuda anket/araştırmaya katılımını sağlamayacak linke yer verilmesi ve ziyaretçilerin sorularına cevap vermekten oluşan toplam 5 alt başlıkta incelenmiştir. Diyalojik döngüyü sağlamaya dair kodlanan 5 alt başlığın 10 özel hastanenin Twitter hesaplarında farklı oranlarda bulunduğu görülmektedir. Ziyaretçilere soru sormak % 80, ziyaretçilerle sosyal medyadan (YouTube, Instagram) canlı yayına katılma imkânı % 40, ziyaretçilerin yorum yapma imkânı % 100, kullanıcıların sağlıkla ilgili herhangi bir konuda ankete/araştırmaya katılımını sağlayacak linke yer verilmesi % 20 ve ziyaretçilerin sorularına cevap vermek % 80 oranında çıkmıştır.

Diyalojik döngüyü sağlamaya yönelik kodlanan birinci başlık, ziyaretçilere soru sormaktır. Sağlıkla ilgili herhangi bir konu hakkında kullanıcıların bilgisini ölçmek, konuyla ilgili bilgi sahibi olduklarını öğrenmek için sorular yöneltilmektedir. Kullanıcılarda bu sorulara cevap vererek bir iletişim sürecini başlatmaktadırlar. Böylece kurum ve hedef kitle arasında bir diyalog kurularak iki yönlü bir iletişim ve etkileşim sağlanmaktadır. Çalışma kapsamında incelenen 10 özel hastanenin Twitter hesaplarında ziyaretçilere soru sorma oranı % 80 çıkmıştır.

Ziyaretçilerle sosyal medyadan (YouTube, Instagram) canlı yayına katılma imkânı şeklinde kodlanan ikinci başlık ile incelenen 10 özel hastanenin resmi Twitter hesaplarında canlı yayına katılma linkinin yer alıp almadığı incelenmiştir. Sosyal medya toplum sağlığının korunması ve güçlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Sosyal medya, bilginin etkin ve hızlı bir şekilde iletilmesini sağlayarak hedef kitleyle iletişimin güçlendirerek bilgi aktarımını kolaylaştırmaktadır. Özel hastaneler resmi Twitter hesaplarında alanında uzman hekim ve doktorlar tarafından sağlıkla konularda canlı yayın yaparak kullanıcıların aracısız bir şekilde doğrudan bilgi sahibi olmalarına imkân tanımaktadır. Fakat araştırma kapsamında incelenen 10 özel hastanenin içerisinden sadece 4 özel hastane resmi Twitter hesabında ziyaretçilerle sosyal medyadan (YouTube, Instagram) canlı yayına katılımlarını sağlayacak linke yer verdikleri görülmektedir. Bu hastaneler; Özel Memorial Hastanesi, Özel Hisar İntercontinental Hastanesi, Özel Ataşehir Florence Nightingale Hastanesi ve Özel Emsey Hastanesi'nin resmi Twitter hesaplarında yer verildiği görülmektedir ve kullanım oranı bu nedenle % 40 olarak düşük bir değer almıştır.

Diyalojik döngüyü sağlamaya yönelik kodlanan üçüncü başlık, ziyaretçilerin yorum yapma imkânıdır. Özel hastanelerin Twitter hesaplarından yaptıkları paylaşımlara kullanıcıların yorum yapma fırsatına sahip olmaları kurum ve hedef kitle arasında iletişim ve etkileşimin kurulmasına imkân vermektedir.

Özel hastanelerin Twitter hesaplarında % 100 oranında kullanıcıların yorum yapma imkânına sahip olduğu görülmüştür.

Diyalojik döngüye ilişkin kodlanan dördüncü başlık, kullanıcıların sağlıkla ilgili herhangi bir konuda ankete/araştırmaya katılımını sağlayacak linke yer verilmesidir. Sosyal medyadan gerçekleştirilen anket/araştırmaların en önemli avantajı kısa bir sürede daha geniş bir hedef kitleye ulaşma imkânı tanımaktadır. Sosyal medyada gerçekleştirilen anket/araştırmalar daha az maliyet, zaman ve emek gerektirdiği için daha çok tercih edilmektedir. Özel hastaneler yaptıkları anket/araştırmalarla hastaların aldıkları sağlık hizmetiyle ilgili memnuniyetlerini ölçmek, değerlendirmek ve iyileştirmek için büyük bir fırsat sunmaktadır. Özel hastaneler anket/ araştırmalar yaparak hedef kitlenin kurumdan beklenti, istek ve taleplerini öğrenerek kurum ile hedef kitle arasında iki taraflı iyi niyet, güven ve anlayışın geliştirilmesine yardımcı olmaktadır. Sağlıkla ilgili herhangi bir konuda ankete/araştırmaya katılımını sağlayacak linke yer verilmesinin özel hastanelerin resmi Twitter hesaplarında kullanım oranı % 20 çıkmış ve diyalojik döngü ilkesi açısından geliştirilen alt başlıklar içinde en düşük oranı değeri aldığı görülmüştür.

Diyalojik döngüye yönelik kodlanan son başlık, ziyaretçilerin sorularına cevap vermektir. Özel hastanelerin Twitter hesaplarında %80 oranında ziyaretçilerin sorularına cevap verdikleri görülmektedir.

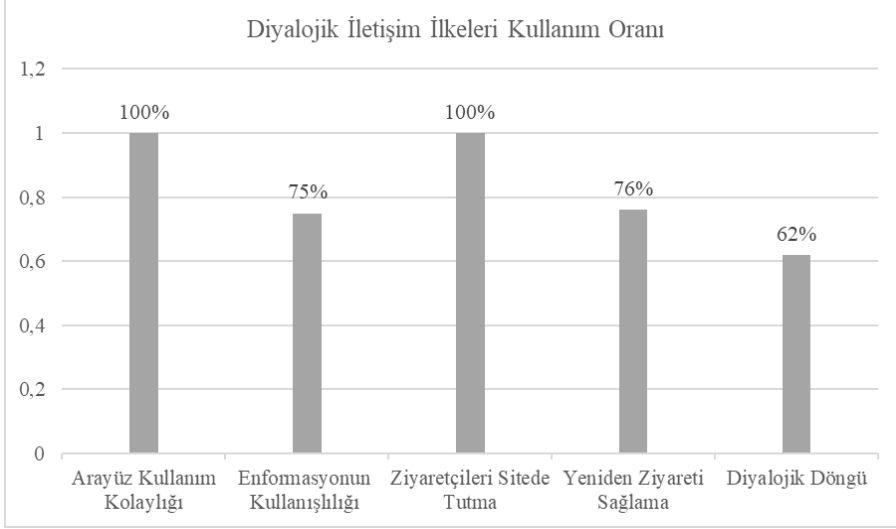
Tablo 4: Diyalojik İletişim İlkelerine Yönelik Kodlanan 18 Alt Başlığın Özel Hastanelerde Kullanım Oranı (Hastaneler Bazında)
(N= 18 Alt Kategorinin 10 Özel Hastanenin Twitter Hesaplarında Bulunma Sayısı)

Hastaneler	Aray üz Kullanım Kolaylığı (2 Başlık)	Enformasyo nun Kullanışlılığı İlkesi (6 Başlık)	Ziyaretç ileri Site de Tutma İlkesi (2 Başlık)	Yeni den Ziyareti Sağlama İlkesi (3 Başlık)	Diyal ojik Döngü İlkesi (5 Başlık)	f	%
Özel Acıbadem Hastanesi	2	5	2	2	4	15	83,33
Özel Memorial Hastanesi	2	5	2	2	4	15	83,33
Özel Avicenna Hastanesi	2	4	2	2	1	11	61,11
Özel Hisar İntercontinental Hastanesi	2	6	2	3	4	17	94,44
Özel LIV Ulus Hastanesi	2	4	2	2	2	12	66,67
Özel Medicana Kadıköy Hastanesi	2	4	2	2	3	13	72,22
Özel Çapa Hastanesi	2	4	2	2	2	12	66,67
Özel Ataşehir Florence Nightingale Hastanesi	2	6	2	3	4	17	94,44
Özel Emsey Hastanesi	2	3	2	3	4	14	77,78
Özel Medicine Hastanesi	2	4	2	2	3	13	72,22

Diyalojik iletişim ilkelerine yönelik kodlanan toplam 18 alt başlığın özel hastanelerin Twitter hesaplarında kullanım düzeyi incelendiğinde, hiç bir twitter hesabının kodlanan alt başlıkların hepsini kapsamadığı görülmektedir. 17 başlığı bulunduran Özel Ataşehir Florence Nightingale Hastanesi'nin Twitter hesabı % 94,44 oranıyla, Kent ve Taylor'un diyalojik iletişim ilkelerini en yüksek düzeyde barındıran özel hastane olduğu görülmektedir. 11 alt başlığı Twitter hesabında barındıran Özel Avicenna Hastanesi % 61,11 ve 12 alt başlığı karşılayan Özel LIV Ulus Hastanesi ve Özel Çapa Hastanesi ise % 66,67

oranıyla diyalojik iletişim ilkelerini diğer özel hastanelerin Twitter hesaplarına göre en düşük düzeyde karşıladığı görülmektedir.

Grafik 1: Özel Hastanelerin Twitter Hesaplarının Diyalojik İletişim İlkeleri Kullanım Oranları

Grafik 1’ de diyalojik iletişimin beş temel ilkesinin özel hastanelerin Twitter hesaplarında farklı oranlarda yer aldığı görülmektedir. Diyalojik iletişim ilkelerinden kullanım oranı en yüksek olan ilkeler, arayüz kullanım kolaylığı %100 ve ziyaretçileri sitede tutma %100 onları sırasıyla yeniden ziyareti sağlama % 76, enfomasyonun kullanılışlılığı % 75, diyalojik döngü ise % 62 şeklinde sıralanmıştır. Bu sıralama incelendiğinde; özel hastanelerin arayüz kullanım kolaylığı ve ziyaretçileri sitede tutma ile ilgili ilkelerin en yüksek oranda yer aldığı görülmektedir. Diyalojik döngü ilkesi ise % 62’lik bir oran olarak son sırada yer almıştır.

Arayüz kullanım kolaylığı ilkesi, kullanıcıların özel hastanelerin resmi Twitter hesaplarında kolaylıkla gezinmelerini sağlamaya yöneliktir. Arayüz kullanım kolaylığı; profil fotoğrafı ve kullanım kolaylığından oluşan toplam 2 alt başlıkta incelenmiş ve araştırmaya konu olan 10 özel hastanenin Twitter hesaplarında kullanım oranı % 100 çıkmıştır.

Enfomasyonun kullanılışlılığı ilkesi, sağlıkla ilgili son gelişmelere yönelik bilgiler, ziyaretçiler için yararlı bilgiler paylaşma, indirilebilir içerikler, hastane yetkililerinin konuşmaları (başhekim, doktor), basın bültenine yönelik linkler ve önemli gün ve haftalara yönelik mesajlar olmak üzere 6 alt başlıkta incelenmiş ve kullanım oranı % 75 çıkmıştır. İndirilebilir içerikler, hastane yetkililerinin

konuşmaları (başhekim, doktor) ve basın bültenine yönelik linkler dışındaki alt başlıkların tümünde % 100 oranında bulunduğu görülmektedir. Hastane yetkililerinin konuşmaları (başhekim, doktor) %80 ve basın bültenine yönelik linklerin kullanım oranı % 40 oranında çıkmıştır. İndirilebilir içerikler ise % 30'luk kullanım oranıyla enformasyonun kullanışlılığı ilkesinin alt başlıkları içerisinde kullanım oranı en düşük alt başlık olduğu görülmüştür.

Ziyaretçileri sitede tutma ilkesi, hastanenin kendi web sitesine yönlendirme linki ve güncelleme bilgisi olmak üzere 2 alt başlıkta incelenmiştir. Alt başlıkların tamamında kullanım oranı % 100 çıkmıştır. Bu nedenle ziyaretçileri sitede tutma ilkesi % 100 kullanım değeri ile en yüksek çıkan ikinci ilke olmaktadır.

Yeniden ziyareti sağlama ilkesi, açık ifadeleri kullanılması, güncel haber formları ve etkinlik takvimi olmak üzere 3 alt başlık altında incelenmiştir. Açık ifadeler kullanılması ve güncel haber formlarından oluşan 2 alt başlıkta kullanım oranı % 100 çıkmıştır. Etkinlik takviminin kullanım oranı ise % 30 çıkmıştır. Bu verilerin sonucunda yeniden ziyareti sağlama ilkesinin kullanım oranı % 76 çıkmıştır.

Diyalojik döngü ilkesi, ziyaretçilere soru sormak, ziyaretçilerle sosyal medyadan (YouTube, Instagram) canlı yayına katılma imkânı, ziyaretçilerin yorum yapma imkânı, kullanıcıların sağlıkla ilgili herhangi bir konuda ankete/araştırmaya katılımını sağlayacak linke yer verilmesi ve ziyaretçilerin sorularına cevap verme olarak 5 alt başlıkta incelenmiştir. Ziyaretçilerin yorum yapma imkânı % 100 çıkmıştır. Ziyaretçilere soru sormak ve ziyaretçilerin sorularına cevap vermek olarak kodlanan 2 alt başlığın kullanım oranı % 80 çıkmıştır. Ziyaretçilerin sosyal medyadan (YouTube, Instagram) canlı yayına katılma imkânı % 40 ve kullanıcıların sağlıkla ilgili herhangi bir konuda ankete/araştırmaya katılımını sağlayacak linke yer verilmesi % 20 çıkarak diyalojik döngünün 5 alt başlığı içerisinde en düşük oranı aldığı görülmektedir.

SONUÇ

Özel hastanelerin resmi Twitter hesapları enformasyonun kullanışlılığı açısından geliştirilen 6 alt başlık altında incelenmiş ve bu başlıkların kullanım oranı % 75 çıkmıştır. İndirilebilir içeriklerin sadece 3 hastanenin Twitter hesaplarında yer alarak (Özel Memorial Hastanesi, Özel Hisar İntercontinental Hastanesi ve Özel Ataşehir Florence Nightingale Hastanesi) kullanım oranı % 30 ve basın bültenine yönelik linklere sadece 4 özel hastanenin Twitter hesabında (Özel Acıbadem Hastanesi, Özel Hisar İntercontinental Hastanesi, Özel Ataşehir Florence Nightingale Hastanesi ve Özel Medicine Hastanesi) yer alarak kullanım oranı % 40 çıkmıştır. Bu oranlar enformasyonun kullanışlılığı

ilkesinin kullanım oranını düşürse de enformasyonun kullanılabilirliği açısından oluşturulan 6 alt başlığın kullanım % 75 çıkararak özel hastaneler resmi Twitter hesaplarını diyalojik iletişim ve ilkeleri açısından gerekli olan özelliklere uygun olarak kullandıkları bulgusuna ulaşmıştır.

10 özel hastanenin resmi Twitter hesaplarının ziyaretçileri sitede tutma ilkesi açısından geliştirilen hastanenin kendi web sitesine yönlendirme linki ve güncelleme bilgisi olarak 2 alt başlıkta incelenmiş ve kullanım oranı % 100 çıkmıştır. Bu oranla özel hastanelerin Twitter hesaplarının ziyaretçileri sitede tutma ilkesi açısından gerekli diyalojik niteliklere sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Özel hastanelerin resmi Twitter hesapları yeniden ziyareti sağlama açısından geliştirilen 3 alt başlık ve bu başlıkların kullanım oranı % 76 çıkmış ve yeniden ziyareti sağlama yönünde gerekli olan diyalojik niteliklere sahip olduğu görülmektedir. Özel hastanelerin resmi Twitter hesaplarının yeniden ziyareti sağlama ilkesine uygunluğu 3 alt başlıkta incelenmiş ve bu alt başlıkların kullanımı açık ifadelerin kullanılması % 100 ve güncel haber formları % 100 oranında çıkmıştır. Etkinlik takvimi ise sadece 3 özel hastanenin (Özel Hisar İntercontinental Hastanesi, Özel Ataşehir Florence Nightingale Hastanesi ve Özel Emsey Hastanesi) Twitter hesabında yer alarak kullanım oranı % 30 çıkmıştır.

Özel hastanelerin resmi Twitter hesapları diyalojik döngü ilkesi kapsamında oluşturulan 5 alt başlık altında incelenmiş ve bu başlıkların kullanım oranı % 62 çıkmış ve diyalojik döngü ilkesi açısından gerekli olan diyalojik niteliklere sahip olduğu görülmüştür. Ziyaretçilerin yorum yapma imkânı % 100, ziyaretçilere soru sormak % 80, ziyaretçilerin sorularına cevap verme % 80 çıkmıştır. Ziyaretçilerle sosyal medyadan (youtube, instagram) canlı yayına katılma imkânı 10 özel hastane içerisinde sadece 4 özel hastanenin (Özel Memorial Hastanesi, Özel Hisar İntercontinental Hastanesi, Özel Ataşehir Florence Nightingale Hastanesi ve Özel Emsey Hastanesi) Twitter hesabında yer alarak kullanım oranı % 40 çıkarken, kullanıcıların sağlıkla ilgili herhangi bir konuda anket/araştırmaya katılımını sağlayacak linke yer verilmesi alt başlığı ise araştırmaya konu olan 10 özel hastane içerisinde sadece 2 özel hastanenin (Özel Acıbadem Hastanesi ve Özel Hisar İntercontinental Hastanesi) resmi Twitter hesabında yer alarak kullanım oranı % 20 çıkmıştır.

Genel olarak bakıldığında araştırmada örneklem olarak seçilen hastanelerin belli bir kısmının Twitter hesabını aktif olarak kullanmadığı görülmüştür. Kurum ve hedef kitle arasında önemli bir diyalog ortamı oluşturan Twitter hesaplarının bu hastaneler tarafından aktif olarak kullanılması gerekmektedir. Hastanelerin hedef kitle ile iletişiminde bu araçların önemli olduğu

düşünülmektedir. Twitter hesabını kullanan özel hastanelerin ise resmi Twitter hesapları genelinde diyalojik iletişim oranlarının yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Özel hastanelerin resmi Twitter hesapları, hedef kitlenin sağlıkla ilgili çeşitli konularda bilgilendirilmesine, hedef kitlesiyle diyaloga dayalı, karşılıklı iyi niyet, anlayış ve güven oluşturma ve sürdürmeye yönelik bir araç olarak kullanılmaktadırlar. Hastaneler Twitter üzerinden hedef kitlesiyle etkili bir iletişim kurmakta ve bunu devam ettirebilmektedir. Twitter sayesinde kurumlar hedef kitlesinin beklenti, istek ve düşüncelerini öğrenebilmektedir. Kurumlar Twitter’da yaptıkları kısa anket veya araştırmalarla kurumun hedef kitlesi tarafından nasıl algılandığını öğrenme fırsatına sahip olabilirler. Anket ve araştırma sonucuna göre kurum eksikliklerini görerek bunları giderebilir. Twitter üzerinden kurum ve hedef kitlesi arasında karşılıklı iletişim ve etkileşim devam ettiği müddetçe kurumun imajı da olumlu yönde etkilenebilir.

REFERANSLAR

- Arslan, A. (2017). Web Sitelerinin Birer Diyalojik İletişim Aracı Olarak Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme: Türkiye'deki Büyükşehir Belediyeleri Örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi İdare ve İktisadi Bilimler Fakültesi Dergisi, 2425-2436.
- Asur, S., & Huberman, B. A., (2010, "Predicting the Future With Social Media", In 2010 IEEE/WIC/ACM International Conference on Web Intelligence and Intelligent Agent Technology (Vol. 1, Pp. 492-499). IEEE.
- Bengtsson, M., (2016), "How to Plan and Perform a Qualitative Study Using Content Analysis", NursingPlus Open, 2, 8-14
- Bortee, D. S. ve Seltzer, T. (2009). "Dialogic Strategies And Outcomes: An Analysis Of Environmental Advocacy Groups' Facebook Profiles", Public Relations Review, Vol. 35 No. 3, 317-319.
- Bucher, T., & Helmond, A., (2017), "The Affordances of Social Media Platforms", The SAGE Handbook of Social Media, 233-253.
- Buchanan-Oliver, M., & Fitzgerald, E. M., (2016), "Industry and Agency Views of Social Media: Issues Implementing Dialogic Communication", Journal of Marketing Communications, 22(4), 437-454.
- Briones, R. L., Kuch, B., Liu, B. F., & Jin, Y., (2011), "Keeping Up With the Digital Age: How the American Red Cross Uses Social Media to Build Relationships", Public Relations Review, 37(1), 37-43.
- Capriotti, P., & Losada-Díaz, J. C., (2018), "Facebook as a Dialogic Communication Tool at the Most Visited Museums of the World", El Profesional De La Información, 27(3), 642.
- Capriotti, P., Zeler, I., & Camilleri, M. A., (2021), "Corporate Communication Through Social Networks: The Identification of the Key Dimensions for Dialogic Communication", Strategic Corporate Communication in the Digital Age.
- Chen, Y. R. R., Hung-Baesecke, C. J. F., & Chen, X., (2020), "Moving Forward the Dialogic Theory of Public Relations: Concepts, Methods and Applications of Organization-Public Dialogue", Public Relations Review, 46(1), 101878.
- Distaso, M. W., & Mccorkindale, T., (2013), "A Benchmark Analysis of the Strategic Use of Social Media for Fortune's Most Admired US Companies on Facebook, Twitter and Youtub", Public Relations Journal, 7(1), 1-33.
- Gökçe, O. (2011). İçerik Çözümlemesi, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- Greenhow C., (2009), "Tapping the wealth of social networks for professional development". Learning & Leading with Technology, 36(8): 2, s.10-11.

- Güçdemir, Y. (2015). *Sanal Ortamda İletişim Bir Halkla İlişkiler Perspektifi*. 2. basım. İstanbul: Derin.
- Kent, M. L. ve Taylor, M. (1993). "Maximizing Media Relations: A Web Site Checklist." *Public Relations Quarterly*, 23: 14 – 18.
- Kent, M. L., & Taylor, M. (1998). Building Dialogic Relationships Through the World Wide Web. *Public Relations Review*, 24(3), 321-334.
- Kent, M. L., Taylor, M. ve White, W. J. (2003). "The Relationship Between Web Site Design and Organizational Responsiveness To Stakeholders." *Public Relations Review*, 29: 63 – 77.
- Kent, M. L., & Li, C., (2020), "Toward a Normative Social Media Theory for Public Relations", *Public Relations Review*, 46(1), 101857.
- Kim, D., Kim, J. H., & Nam, Y., (2014), "How Does Industry Use Social Networking Sites? An Analysis of Corporate Dialogic Uses of Facebook, Twitter, Youtube, and LinkedIn By Industry Type", *Quality & Quantity*, 48(5), 2605-2614.
- Kietzmann, J. H., Hermkens, K., Mccarthy, I. P., & Silvestre, B. S., (2011), "Social Media? Get Serious! Understanding the Functional Building Blocks of Social Media", *Business Horizons*, 54(3), 241-251.
- Linville, D. L., Mcgee, S. E., & Hicks, L. K., (2012), "Colleges' and Universities' Use of Twitter: A Content Analysis", *Public Relations Review*, 38(4), 636-638.
- Men, L. R., Tsai, W. H. S., Chen, Z. F., & Ji, Y. G., (2018), "Social Presence and Digital Dialogic Communication: Engagement Lessons from Top Social Ceos", *Journal of Public Relations Research*, 30(3), 83-99.
- Navarro, C., Moreno, A., & Zerfass, A., (2018), "Mastering the Dialogic Tools: Social Media Use and Perceptions of Public Relations Practitioners in Latin America", *Journal of Communication Management*, 22(1), 28-45.
- Ngai, C. S. B., Einwiller, S., & Singh, R. G., (2020), "An Exploratory Study on Content and Style as Driving Factors Facilitating Dialogic Communication Between Corporations and Publics on Social Media in China", *Public Relations Review*, 46(1), 101813.
- Özdemir R, P. ve Yamanoğlu A, M. (2010) "Türkiye'deki Sivil Toplum Kuruluşları Web Sitelerinin Diyalojik İletişim Kapasiteleri Üzerine Bir İnceleme". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), (2010). 3-36.
- Rybalko, S., & Seltzer, T., (2010), "Dialogic Communication in 140 Characters or Less: How Fortune 500 Companies Engage Stakeholders Using Twitter", *Public Relations Review*, 36(4), 336-341.

- Sáez Martín, A., Haro de Rosario, A., & Caba Pérez, M. D. C., (2015), “Using Twitter for Dialogic Communication: Local Government Strategies in The European Union”, *Local Government Studies*, 41(3), 421-444.
- Schreier, M., (2012), *Qualitative Content Analysis in Practice* (2nd Printing), London: Sage Publications Ltd.
- Taylor, M., Kent, M. L. ve White, W. J. (2001). How activist organizations are using the Internet to build relationships. *Public Relations Review*, 27, p. 263–284.
- Theunissen, P., & Wan Noordin, W. N. (2012). Revisiting the concept “dialogue” in public relations. *Public Relations Review*(38), 5-13.
- Toledano, C., & Lalueza, F., (2018), “Monologues in the Conversational Era: Assessing the Level of Dialogic Communication That Big Firms are Reaching on Social Media”, *El Profesional De La Información* (EPI), 27(6), 1270-1280.
- Tsai, W. H. S., & Men, L. R., (2017), “Consumer Engagement With Brands on Social Network Sites: A Cross-Cultural Comparison of China and the USA”, *Journal of Marketing Communications*, 23(1), 2-21.
- Vorvoreanu, M. (2006). “Online Organization – Public Relationships: An Experience – Centered Approach.” *Public Relations Review*. 32: 395 – 401.
- Wang, Y., & Yang, Y., (2020), “Dialogic Communication on Social Media: How Organizations Use Twitter to Build Dialogic Relationships With Their Publics”, *Computers in Human Behavior*, 104, 106183.
- Weber, R. P. (1989), *Basic Content Analysis*, Sage, London.
- Yıldırım, A. (2014) “ Bir Halkla İlişkiler Aracı Olarak Twitter: T.C. Sağlık Bakan Örneği İncelemesi “. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, Cilt: 2, 234-253.

Bölüm 59

Anlam Yaratma Sürecinde “Lupin” Dizisinin Göstergibilimsel Çözümlemesi¹

Gözdenur SOYAL¹, Nural İMİK TANYILDIZI²

¹ *Anlam Yaratma Süreci İçerisinde “Lupin” ve “Squid Game” Dizilerinin Karşılaştırmalı Göstergibilimsel Çözümlemesi* başlığını taşıyan yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Yıl: 2023 , Kurum: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Ana Bilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Nural İMİK TANYILDIZI
Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi,
Elazığ/Türkiye, gozde.soyal96@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-3554-7175

³ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Elazığ, Türkiye,
nimik@firat.edu.tr, Orcid no: 0000-0002-9177-759X

ÖZET

Teknolojik gelişmeler ile birlikte dijitalleşen medya, yayıncılık alanında büyük bir değişim yaratmıştır. Yayıncılığın dijital platformlara taşınması sonucu geleneksel mecraanın popüler türü olan diziler, dijital platformlarda yer alarak alternatif bir konum edinmiştir. Belirli bir olay akışı çerçevesinde izleyiciye sunulan dizi içerikleri, birçok mesaj vererek izleyicide etkililik yaratmayı amaçlamaktadır. İzleyiciye verilen bu mesajlar ise göstergeler aracılığıyla anlam iletimi sağlamaktadır. Bu kapsamda izleme oranları bakımından üst sıralarda bulunan dizilerin sunduğu anlamlar önemli bir yer edinmektedir.

Bu çalışma ile Netflix'in 2021 yılı Ocak-Kasım ayları arasında en çok izleme oranına sahip olan "Lupin" dizisi, yarattığı anlamlar bakımından incelenmiştir. Netflix'in küresel bir dijital yayın platformu olması ve izleyici çeşitliliğinin de küresel düzeyde olması, bu platformun tercih edilmesinde etkili olmuştur. Çalışma ile "Lupin" dizisinde yer alan anlamlar, anlam yaratma unsurları üzerinden göstergebilimsel olarak çözümlenmiştir. Bu bağlamında "Lupin" dizisinde hangi anlamların iletildiği ve ne gibi mesajlar verildiği belirlenerek açıklanmıştır. Gerçekleştirilen çözümleme sonucunda dizinin gösterge unsurları üzerinden toplumsal sorunları içeren mesajlar aktardığı tespit edilmiştir. İzleyicilerin gerçeklik algısına hitap eden dizide birçok toplumun ortak sorunlarına yer verildiği ve anlamları bu yönde iletildiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Anlam, Anlam Yaratma, Dijital Yayın Platformları, İnternet Dizileri, Netflix, Lupin

GİRİŞ

Teknolojik gelişmelerin günümüzde ulaştığı nokta, geleneksel medyanın iyileştirilmesi ile oluşmuştur. Özellikle internetin insan hayatına dâhil olmasıyla dijitalleşmeye başlayan medya, bireyler için birçok seçenek sunar hale gelmiş ve birçok alışkanlığın da dijital ortama aktarılmasını sağlamıştır. Törenli (2005:159)'ye göre yeni medya ile dijitalleşmeye başlayan dünya düzeni, bireylere bilgiye ulaşma ve eğlence ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri gibi amaçlarla birçok alan oluşturmuştur. Bu alanlardan birini ise dijital yayın platformları oluşturmaktadır. Video içeriklerinin dijital ortamlarda yer almaya başlaması, dijital platformların oluşmasına kaynaklık ederek izleyicilere geleneksel televizyon yayınlarıyla ilişkilendirilebilen bir ortam sunmuştur (Sanson ve Steirer, 2019: 2). Dizi ve filmler başta olmak üzere birçok içeriği izlemek veya edinmek için geniş bir alan oluşturan dijital platformlar, film ve dizi endüstrisi için kültürel bir değişim yaratmıştır (Erkılıç, 2016: 96). Bu değişim, dijital yayın platformlarının yerel ve küresel olarak çeşitlilik sunmasıyla açıklanabilmektedir.

Geleneksel yayın ortamlarına dijital yayın ortamlarının da eklenmesiyle dizi ve filmlerin daha kapsamlı bir alana yayıldığını söylemek mümkündür. Günlük hayatta sürekli olarak mesajlara, mesajlar aracılığıyla ise anlamların alıcısı konumuna geçen bireyler, dizi ve film içerikleriyle bu sürecin de bir parçası haline gelmiştir. Uluyağcı (2006), filmlerin mesaj iletimini gerçekleştiren göndericilerden biri olduğunu ifade etmektedir. Dizilerin de filmler gibi mesajlar ilettiği düşünüldüğünde, bu içeriklerin birer gönderici konumunda olduğu ifade edilebilmektedir.

Bu çalışmada, dijital yayın platformlarından biri olan Netflix'te 2021 yılı Ocak-Kasım ayları arasında en fazla izlenme oranına sahip olan "Lupin" dizisi anlam yaratma sürecinde göstergebilimsel olarak incelenmiştir. Dijital yayın platformu olarak Netflix'in tercih edilmesinde küresel bir yayın platformu olması ve Türkiye erişimine açık olması etkili olmuştur. Anlamların filmler üzerinden iletimi genel olarak, görsel bir dil olarak izleyiciye sunulan görüntüler ile sağlanmaktadır. Bu durum, görüntüler üzerine asıl anlamların yan anlamlar ile kodlanması sonucu gerçekleşmektedir. Filmsel anlamların değerlendirilerek açığa çıkması ise göstergebilimin çalışma alanını kapsamaktadır (Andrew, 2007: 248). Filmsel anlamın tespit edilmesine kaynaklık eden göstergebilim, görüntüler ile mesaj iletimi gerçekleştiren diziler üzerinde de kullanılmaktadır.

Çalışmada, görüntüsel unsurlar; mekânlar, karakterler ve eylemler üzerinden incelenmiştir. Semboller ile bir anlam ileticisi özelliği taşıyan filmler, anlamı iletirken kuşkusuz dilden de yararlanmaktadır. Filmlerde olduğu gibi dizilerin de hem görsel hem işitsel öğelerden oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda, anlamlar sadece görüntüler üzerinden ele alınamamaktadır. Göstergelerin

dilbilimsel olarak incelenmesiyle yan anlama ulaşılacağını ifade eden Roland Barthes, göstergelerin neyi ve ne şekilde ilettiğini, anlamlandırma düzeyleriyle açığa çıkarmanın mümkün olduğunu ifade etmektedir (Culler, 200881). Büker (1991: 5-11)'e göre ise film içeriğinde yer alan diyaloglar, dilsel olarak oluşturduğu için anlamı ararken dilsel unsurları da ele almak gerekmektedir. Bu noktada diğer bir unsur olarak belirlenen diyaloglar, dilsel anlamlar üzerinden Barthes'ın anlamlandırma düzeyleri çerçevesinde incelenmiştir.

Literatürde, dijital yayın platformlarında yer alan dizilerin göstergebilimsel olarak ele alındığı çalışmalar incelendiğinde, 2020-2022 yılları arasındaki çalışmalara rastlanmıştır. Yerli çalışmaların ağırlıklı olduğu görülürken; Akova (2020) 13 Commandments (13 Emir) dizisinde nefret söylemi, Dinar Dizdar (2021) Bir Başkadır dizisinde kültürel çatışmalar, Çelik ve Özçınar (2021), Black Mirror dizisinde dijital çağın yansımaları, Özcan (2022), Hakan: Muhafız dizisinde kültürel yansıma ve boyutları, Akgül ve Şahin (2022), Black Mirror dizisinde teknolojik öğeleri ve Kahraman ve Alp (2022), The Crown dizisinde yer alan karakterlerin kostümleri göstergebilimsel yöntem ile incelenmiştir.

Yerli çalışmalarda genel olarak; belirli bir anlam üzerinden incelenmiştir. İncelenen dizilerde dijital, kültürel ve toplumsal anlamlar içeren göstergeler tespit edilerek açıklanmıştır.

Uluslararası olarak ulaşılan çalışmalarda ise; Daniela ve Faoth (2021), Brigerton dizisinde aşk ve sevginin dili, Ninzoli (2021), Cable Girls dizisinde kostümleri, Hauzan ve Nuraeni (2022), The Last Dance dizisinde motivasyonun yansımaları göstergebilimsel olarak incelenmiştir. Bu çalışmalarda ise dizilerde genel olarak ön plana çıkan eylemler ve karakterlere ait görsel unsurlarda anlam arayışı gerçekleşmiştir.

Bu çalışmada, Netflix dizisi olan "Lupin" Roland Barthes'ın anlamlandırma süreci ve Pierce'ın gösterge anlayışından yararlanılmıştır. Dizide anlam yaratan birçok unsur olmasına karşın anlamlar tespit edilirken Palaz (2019)'ın ele aldığı gösterge unsurları kullanılmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde "Lupin" dizisi herhangi bir anlam kısıdı konulmaksızın incelenerek vermiş olduğu mesajlar, anlamlar üzerinden tespit edilmiştir.

ANLAM VE ANLAM YARATMA SÜRECİNDE DİZİLER

Bireyler, günlük yaşamda tercih ettikleri giysilerden yeme içme tarzına kadar etrafındaki insanlara bir şeyleri anlatmaktadır. Bu durumun tam olarak farkında olamasa da aslında bireyler, çevresindeki diğer insanlarla böylelikle iletişim kurabilmektedir. Bir diğer açıdan değerlendirildiğinde, aslında giyim tercihleri ve yeme içme tarzı gibi normal görünen durumlar ile kişisel ve kültürel özelliklerini diğer bireylere yansıtmaktadır (Uluyağcı, 2006). Anlamların iletilmesi yaşamın

içine yer edinerek kültürel ve bireysel olarak farklı yorumlamalara açık olmaktadır.

Anlamlandırmanın birinci aşaması, anlama olarak görülmektedir. Anlama, bireylerin yaşamış oldukları hayat tecrübeleri, gerçekleştirmiş oldukları insani ilişkiler, alaka duydukları alanlar ve kendilerine ait yaşam alanlarının sunduğu sınırlar gibi birçok unsur ile şekillenmektedir. Anlamın kişinin zihninde şekillenmesiyle birlikte kişiler birbirlerine iletiler aracılığıyla anlam aktarımı gerçekleştirmektedir (Çelik, 2017). Kişinin kelimeler veya semboller ile kodladığı anlam, anlamı ilettiği kişinin zihninde oluşacak anlam arasında farklılıklar veya benzerlikler oluşturabilmektedir. Bu durum ise tamamen kişisel farklılıklara göre şekillenmektedir.

Anlam yaratma süreci içerisinde görsel unsurlara bakıldığı zaman, göstergeler mesajı oluşturmada etkili olmaktadır. Fakat anlam, diyaloglar dolayısıyla dilsel olarak oluşabildiği için bu anlamda da ele almak gerekmektedir. Sinema boyutunda ise bu bağlantının kurulması öncelikle yönetmen, sonra da izleyicinin yorumuyla mümkün olmaktadır. Bu kapsamda yönetmen tarafından kurulan ileti bağlantıları, izleyicinin yorumuna göre farklılaşabilmektedir. Örneğin görüntü dizgileri yönetmenin tercih ettiği gösterenlerden oluşurken izleyicinin gösteren için uygun gördüğü renk kültürel ve toplumsal yapısıyla uzlaşmadığı için anlamsal olarak yorumlamayabilir. Böylelikle yönetmenin gösterene kodlamış olduğu yan anlam her izleyici için aynı anlama ulaşmayabilir. İzleyicinin ortak paydada yer edinmiş bir anlama ulaşması, ileti kodunun ancak toplumsal uzlaşımında var olmasıyla mümkündür (Büker, 1991: 5-11). Nitekim anlam yaratmada kullanılan kodların yorumlanabilmesi için öncelikle toplumsal ve kültürel bir uyum ilkesi olmalıdır.

Göstergebilimsel çözümlene süreci ile anlamlar ortaya konulmaktadır. Anlamın açığa çıkarılması için yazılı ve görsel unsurları kapsamlı bir şekilde ele alınmaktadır. Çünkü genel olarak verilmek istenen mesaj açıkça ortada olandan ziyade derinde gizli olan yan anlamlardaki düşüncelerde yer almaktadır.

Sinema ile sunulan anlamların yorumlanabilmesi için öncelikle kullanılan dili anlamak gerekmektedir. Bunun için göstergebilimsel yöntem, sinemada yer alan mesajları açığa çıkaracak kaideyi belirlemek üzerine odaklanmaktadır. Dizi ve filmler içerisinde yer alan mesajlara ulaşabilmek için dizi ve film metinleri analiz edilerek birçok bilim dalından da (ruhbilim, toplumbilim, tarih vb.) verilere ulaşabilmektedir (Büker, 1991: 208-209). Bu kapsamda sinemanın içinden doğan ve terimsel olarak yer edinen dizi ve filmler, sinemadaki anlamların tespit edildiği yöntemlerle ele alınabilmektedir.

Anlamın açığa çıkması, sinematografi ile birlikte düşünüldüğünde ise sinemada kullanılan dilin, anlamı açığa çıkarmakta oldukça önemli bir yere sahip

olduğu görülmektedir. Sinematografik iletilerin imgeler aracılığıyla anlamı iletilmesinde en önemli olan maddelerden biri, yönetmenin tercih edeceği mantıksal süreçtir. Öte yandan senaryonun anlamı barındırma seviyesinde senariste büyük bir görev düşerken repliklerden karakterlere, kullanılan müzikten tercih edilen ışıklandırmaya kadar bütünsel bir düzen bulunmalıdır (Adanır, 1987: 48). Diziler ile izleyiciye sunulan hikâyede mantığın ön planda ve gerçekliğe daha yakın olması ise anlamın daha kolay bir şekilde fark edilmesini sağlayacaktır.

Dizilerde Anlam Yaratan Öğeler

Estetik ve gerçeklikten yararlanılarak üretilen sinema ve diziler, belirli bir mantığa dayandırılarak oluşturulmaktadır. Sanatçının bakış açısı önemli bir yere sahip olduğu bu noktada, sanatçının iletmek istediği anlam, kendi görüş açısıyla yansıtılmaktadır. Sanatçının hayat görüşü, durumlara ve konuya olan bakışı, iletmek istediği anlamın en önemli unsurlarını içermektedir. Belirli bir düzen ile şekillenen sanatçının düşüncesi, dünü olduğu gibi bugünü de içerisinde barındırarak gerçek hayata yakınlık taşınmalıdır. Böylelikle izleyici, iletilen görüş açısına göre anlamı ayırt edebilecektir. Sanatçı, diziye bakış açısını; senaryonun içeriği, kullanılan dekorlar, karakteri canlandırmak için uygun görülen oyuncu ve çerçeveleme gibi birçok unsurla yansıtılabilmektedir (Adanır, 1987: 55-56). Sanatçının bakış açısını yansıtmak için tercih ettiği unsurlar, seyircinin zevkine hitap ettiği sürece anlamın iletilmesi doğru olarak gerçekleşmektedir.

Dizi ve filmlerde görüntüler üzerinden anlam aktarımı gerçekleştirilirken sinematografik unsurlardan yararlanılmaktadır. Bu unsurlar ise genel olarak; kamera hareketleri, kullanılan çekim ölçekleri ve aydınlatma olarak ifade edilmektedir (Tuğan, 2017). Öte yandan kurgu ve kullanılan müzikler gibi birçok unsur, anlatımı destekleyici nitelikler barındırmaktadır.

Mekânlar

Mekân, sinemada stüdyo ortamında tasarlanan veya gerçek bir alan içerisinde gerçekleşen yerleri kapsamaktadır. Bu unsur, seyirciye ifade edilmek istenen anlam ile ilgili birçok ipucunu içermektedir. Toplumsal olarak kabul görülen kaynakları ve estetik yapısıyla mekânlar, anlatıları görüntü yoluyla aktarmaktadır. Filmin iletmek istediği anlamı görsel olarak ileten mekânlar, gerçeklikten uzak düşmeyerek aktarmak istediği mesajı taşımaktadır. Bu noktada anlam yaratmadaki etkisi; filmde yer alan karakterler ile ifade edilmek istenen duygu durumuna, gerçekleşmekte olan olayların gidişatına ve gidişat sonucu oluşabilecek durumlara destek veren bir niteliğe sahiptir (Sözen, 2014).

Mekânın sinemada oluşturduğu anlamlar, mantık çerçevesinde olduğu kadar duygu boyutuyla da yansıtılmak üzere üretilmektedir. Bu doğrultuda, mekân ile üretilen anlamlar; insani duyguların, tecrübelerin, önemlerin, anlayış biçimlerinin ve zevklerin birer yansıması durumundadır (Sözen, 2014). Söz konusu insani duygular ve mantık bir arada ele alındığında, mekânın yansıttığı anlam, penceresiz ve küçük bir oda örneği ile daha açık ifade edilebilir. Filmde bahsi geçen odanın yer alması izleyiciyi çaresizlik, depresyon, daralma ve sıkıntı gibi birçok sınırlayıcı duygunun varlığına yönlendirmektedir.

Mekân üretimi veya tercihinde yer verilen her bir detay, filmin en önemli unsurlarını oluşturmakta ve izleyicinin zihninde oluşabilecek anlamları ulaştırma işlevini gerçekleştirmektedir. Burada, mekâna ait dekorasyon, dekorasyonda yer alan aksesuarlar ve düzen gibi birçok detay, izleyici için bir açıklama, bilgi aktarma, sınırlama ve örnekleme gibi birçok fonksiyonu yerine getirmektedir. Bir başka deyişle, mekânın sessizliği içerisinde yer edinen bütün göstergeler, gösterilen ile sınırlı kalmayarak akla gelebilecek tüm anımsatmalar ve önsözler ile anlamın farklı ölçütler kapsamında iletilmesine aracılık etmektedir (Sözen, 2014).

Karakterler

Karakter, oyuncu tarafından canlandırılan ve oyuncunun imajı ile yansıtılan kişileri ifade etmektedir. Oyuncunun karakteri ifade etme şekli ile film arasındaki ilişki önemli bir unsur olarak görülmekte ve film analizi gerçekleştirilirken dikkate alınması gereken noktalardan birini oluşturmaktadır (Corrigan, 2007: 75). Dizi ve filmlerde yaratılmak istenen düşünceleri aktarmanın bir diğer yolu ise karakterler ile olanak bulmaktadır. Her filmin birbirinden bağımsız bir yapısı olduğu göz önünde bulundurularak karakterlerin anlamı oluşturmadığı, fakat film anlatısını ilettiğini söylemek mümkündür. Film ile karakterler arasındaki ilişki; film anlatısının karaktere dair ileti göndermesi, karakterin yerine ileti göndermesi ve filmin bizzat karakteri iletilmesi olarak ifade edilmektedir (Frampton, 2013:139). Bu durumda filmlerde yer alan her karakter için ayrı bir anlam iletebilmekte ve bunu ise karakterlerin yansıtmış oldukları dış görünüş ile gerçekleştirmektedir. Örnekle açıklamak gerekirse, filmde yer alan karakterin iyi biri olduğunu yansıtmak için karakteri canlandıran oyuncunun tarzı daha düzgün tasvir edilmekte, yoksul bir karakter ise eski veya kirli giyiniş tarzı ile yansıtılmaktadır.

Eylemi gerçekleştiren kişi vazifesini üstlenen karakterler, anlamları görüntüsel olarak aktarabilmektedir. Bu noktada ise görüntülerin yarattığı anlamları taşıyıcı rolüne sahip olan karakterler; giymiş oldukları kıyafetler, sahip oldukları gösterilen birçok eşya veya obje manevi anlamlar yansıtabilmektedir

(Adanır, 1987: 49-50). Buna ek olarak ise karaktere ait olan her bir detay manevi anlamın yanı sıra maddi göstergeler de taşıyabilmektedir.

Karakterler ile ilgili çıkarım yapabilmeyin ve iletilen anlama ulaşma yollarından birisi de en az dış görünüş kadar etkili olan jest ve mimiklerdir. Filmde yer alan karakterlerin duygu durumlarının yüzlerine yansımaları ifade eden jest ve mimikleri, bakışları ve sergiledikleri hareketler ve en önemlisi vücut dili ile filmde anlatılmak istenen mesajla dair ipuçları ve anlamlar oluşturmaktadır (Esslin, 1996: 53). Örneğin, karakterin bir eğlence mekânında yansıyan görüntüsü ile akla gelen ilk anlam eğlenme amacı taşıdığıyken yansıyan görüntüde kaşlarının çatık ve yüz ifadesinin düşük olması yan anlamı meydana getirerek saklı anlama ulaşmayı sağlamaktadır.

Diyaloglar

Diyaloglar, filmde yer alan karakterlerin düşüncelerini ifade etmesi, film içerisinde yer alan diğer karakterler ile iletişim kurması olarak tanımlanmaktadır. Karakterlerin beden dili, jest ve mimikleri gibi birçok etmenle bir araya gelerek görsel iletişime işitsel olarak destek sağlamaktadır. İşitsel bir iletişim olarak gerçekleşen diyaloglar, film içeriğinin yapıtaşlarından birini oluşturmaktadır. Bu kapsamda karakterlerin hislerini, düşüncelerini ve ruhsal yapısını ifade etmektedir. İzleyiciye birtakım bilgi iletimi sağlama görevini üstlenen diyaloglar, bu anlam iletimini ise karakterlere dair nitelikler ile mümkün kılmaktadır (Çipe, 2011). Sözsüz olarak ve görüntüler ile iletmeyi hedeflenen durumlar, diyaloglar ile sözlü bir şekilde iletilerek anlamı pekiştirmektedir.

Diyalogların film içerisinde taşıdığı iki hedef bulunmaktadır. İlk olarak film öyküsünü geliştirmek ve pekiştirmek, ikinci olarak ise filmdeki olayların gidişatı ve karakterler ile ilgili saklı bilgileri açığa çıkarmaktır (Field, 2013: 100).

Sinema, anlatmak istediği konuyu çoğunlukla görüntü aracılığıyla iletmekte olsa da görüntü ile ifade edilmesi güç durumlarda ise diyalogu ön plana çıkarmaktadır. İletişimde tercih edilen kanalın çeşitliliğiyle iletmek istenen bilgi, duygu ve düşünceler daha güçlü bir şekilde alıcıya ulaştırılmaktadır (Çipe, 2011). Bu durumun sinemaya yansımaları ise görüntü ve sesin bir arada kullanılmasıyla ifade edilebilmektedir. Diyaloglar ile görüntünün anlam aktarımında zayıf kalabileceği durumlar en aza indirgenmektedir.

Eylemler

Herhangi bir durum veya olayı açıklayabilmek üzere anlam yüklemeyi ifade eden eylemler, anlamı ortaya koyabilmek adına belirli bir plana bağlı kalarak harekete geçer. Böylelikle eylemin hedefi ve sonuçları semboller aracılığıyla ve mantık çerçevesinde hareket eder (Çebi, 2008). İnsanların kendilerini ifade

edebilmesi için kimi durumlarda çağrışım yaratması gerekmektedir. Eylemler de bu doğrultuda imgeler aracılığıyla çağrışım yaratan davranış biçimlerini barındırmaktadır. Bu sebeple kişilerin günlük yaşam biçimlerinde tercih ettikleri konuşma stilleri, kıyafetleri ve davranış biçimleri simgesel bir eylem olarak görülmektedir (Burke, 1978: 809-810). Bu fiillerin tamamı ise bir amaca yönelik olarak gerçekleşmekte ve tamamen zihinsel bir süreç içinde eyleme dönüşmektedir.

Bir eylemin anlamlı olabilmesi için ilk şart, belirli bir amaca hizmet etmesidir. Eylemler ile taşınan anlam, kişilerin zihninde özel ve genel olmak üzere iki farklı mesajı taşımaktadır. Bu noktada ise amacın ne yönde olduğu ön plana çıkmaktadır. Birinci durumda eylemin sahip olduğu amacın arkasındaki saklı bilgiyi ve sebebi ifade etmek, ikinci olarak ise eylemi gerçekleştiren kişinin kendi yüklediği mesaja ulaşmaktır (Anderson, 2004: 260).

Nasıl ki gündelik hayatın bir parçası olarak eylemlerin varlığı yadsınamazsa bu eylemlerin sinema içerisinde gerçeklikten kopmadan varlığını göstermesi de yadsınamaz bir durumdur. Dizi ve filmlerde yer alan karakterlerin anlam taşıyıcılığının bir diğer yöntemi ise gerçekleştirmiş oldukları eylemler ile mümkün olmaktadır. Sağıroğlu (2012), göstergebilimsel olarak analiz ettiği reklam filminde sarılmak eylemini sevginin bir göstergesi olarak ele almıştır. Bu durumun sinema filmlerine ve dizilere yansması da aynı anlam çerçevesinde olacaktır.

Bir olay akışı etrafında şekillenen filmler, olaylar ile hikâyeyi izleyiciye iletmeyi amaçlamaktadır. Filmde yer alan karakterlerin içinde bulunduğu olaylar neticesinde ise belirli eylemler oluşmaktadır. Karakterlerin eyleme geçmesi ise yine bir amaç doğrultusundadır (Başol, 2010: 242). Olayların gidişatına göre karakterler tarafından gerçekleştirilen eylemler verilmek istenen mesaj, dolayısıyla anlama dair ipuçlarını taşımaktadır. Örneğin, film içerisinde yer alan karakter büyük bir travma sonucu saldırgan davranışlarda bulunabilir. Bu durumda karakterin saldırgan eylemi, çatışma veya şiddet gibi anlamlar doğurabilmektedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmanın amacı, uluslararası dijital yayın platformlarında 2021 yılının Ocak-Kasım ayları arasında en çok izlenen “Lupin” dizisinin birinci sezonunu (Flixpatrol, 2021) anlam yaratma sürecinde; mekânlar, karakterler, eylemler ve diyaloglara dair göstergeler üzerinden incelemektir. Bu amaç doğrultusunda ele alındığı tarihlerde izlenme oranı en yüksek olan “Lupin” dizisindeki göstergelerin ne tür anlamlar oluşturduğunu ortaya koyabilmektir. Bu kapsamda ise bir dijital yayın platformu olan Netflix’te yer alan dizilerdeki göstergelerin, anlam yaratma

sürecinde dizilere olan katkılarını ortaya koyabilmektir. Araştırmanın veri toplama aracı olarak göstergebilimsel çözümleme tekniklerinden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda gösterge unsurları kategorize edilerek bu kategorilere uygun sahneler fotoğraflanmış ve kategorilerin altı doldurulmuştur. Kategorize edilen sahnelerde yer alan göstergelerin taşıdıkları anlamlar belirlenerek amaca uygun bir şekilde çözümlenmiş ve yarattığı anlamlar doğrultusunda iletilmek istenen mesajlar tespit edilmiştir.

Araştırmada göstergebilimsel çözümleme yöntemi kullanılmıştır. Sosyal bilimler alanında bir nitel araştırma yöntemi olarak göstergebilim, 20. yüzyıldan günümüze kadar yaygın olarak kullanılmaktadır. Anlamlara tek boyutlu değil eklenmiş yapısı ile yaklaşan göstergebilim, anlamın boyutlarını ve nasıl oluştuğunu bir bütün olarak ele almaktadır (Sayın, 2007:117).

Araştırmanın örneklemini oluşturan “Lupin” dizisine Netflix platformu üzerinden erişilerek birinci sezonda yer alan 5 bölüm Barthes'ın anlamlandırma süreci ve Pierce'ın gösterge anlayışından yararlanılarak çözümlenmiştir. Anlamı içeren göstergeler ise Palaz (2019)'ın ele aldığı gösterge unsurları olan mekânlar, karakterler, eylemler ve diyaloglar bağlamında belirlenmiştir.

Çalışmanın konusunu oluşturan dizideki göstergeler incelenirken; dizilerde anlam algısının oluşturulmasına, anlamların nasıl ve hangi öğelerden yararlanarak yaratıldığına göre yorumlanmıştır. Göstergeler ise göstergebilim yöntemi ile çözümlenebilen nitel bir araştırma türü olarak kitlelerde yarattığı anlamlar bakımından yorum kazanmaktadır. Nitel araştırmaların olguları bütün olarak ele alması araştırmanın temel sorularını cevaplayabilmeyi sağlayacak incelemelerden oluşmaktadır (Altunışık vd., 2010: 302). Göstergelerin yorumlanarak anlam kazanması ise konu ile ilgili gerçekleştirilen önceki çalışmaların ışığında gerçekleşmektedir. Nitel araştırmaların gerçekleşme aşamasında ortaya çıkabilecek yeni yaklaşım ve yöntemler bulunması araştırma içerisinde değişikliklerin de gerçekleştirilmesini mümkün kılmaktadır. Bilimsel araştırma yöntemleri içerisinde yer alan nitel araştırmalarda veri analizi gerçekleştirilirken gösterilenlerin anlamlandırılması öncelik olmakta ve bu anlamlar yorumlanarak şekil almaktadır. Bu doğrultuda görülen anlamlar yorumlanabilmektedir.

Dizilerde verilmek istenen asıl mesajlar, anlamlandırma kapsamında belirlenerek ifade edilmektedir. Öte yandan göstergebilimde anlamı kapsayan kodlar ve genel özellikleri çözümlendiği için tamamen çözümlenmeyi gerçekleştiren kişinin yorumuna bağlı olarak anlamlar yaratılmaktadır (Echtner, 1999: 4). Bu bağlamda çalışmanın yöntemini oluşturan göstergebilim, göstergelerin anlatımında yarattığı alt anlamları inceleyen bir bilimsel araştırma

yöntemidir. Göstergelerin ardındaki anlamın yorumlanabilmesi açısından kullanılan bu yöntemde, görsel ve işitsel göstergelere başvurulmaktadır.

Dizilerde yer alan anlamlar, gösterilenin ötesinde farklı anlamlar içerebilecek şekilde kurgulanarak senaryo halini almaktadır. Diziler genel olarak bir mesaj verme gayesinde olduğu için izleyicinin zihninde yarattığı anlamlar da bu noktada büyük bir önem arz etmektedir. Görünen anlamların ötesindeki anlamları inceleyen göstergebilim, araştırmanın amacını gerçekleştirmeye yön vermektedir. Göstergebilim ile araştırma örnekleme olan dizilerin çözümlenmesinin, anlamların bir bütün olarak tespit edilmesi açısından büyük bir katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE YORUMU

Dizinin Sinopsisi

Assane Diop, annesini küçük yaşta kaybetmiş bir çocuk olarak babası Babakar Diop ile birlikte hayatını sürdürmektedir. Senegal'den Fransa'nın başkenti Paris'e göç ettikten sonra maddi anlamda büyük sıkıntılar yaşayan Assane Diop ve babası, Pellegrini ailesinin yanında çalışmaya başlar. Babakar, Pellegrini ailesinin şoförlüğünü yaparken evdeki diğer işlerle de ilgilenen bir çalışandır. Anne Pellegrini'nin de yanında bulunduğu bir anda kütüphane odasında temizlik yapan Babakar'ın kaderi o gün çizilir. Kütüphane odasında, saklı bir kasa olduğundan habersiz olan Babakar, kasadaki elmas kolyenin çalınmasında baş şüpheli olarak görülür. Kısa bir sürede kendini ispat etme imkânı verilmeden hapse atılan Babakar, ailenin maddi gücünün getirdiği baskılarla suçsuz olduğu halde itiraf dilekçesini imzalar. Dilekçeyi imzalamasında en önemli etken ise oğlu Assane'ın geleceğinin tehdit altında olduğunun belirtilmesidir. Babakar ile Assane arasındaki en önemli bağ ise babası tarafından hediye edilen Maurice LeBlanc'ın "Arsen Lüpen" kitabıdır.

Assane, babası hapse girdikten sonra manevi bir dayanak ve yol gösterici olarak sarıldığı Arsen Lüpen karakterine dönüşür. Bu dönüşüm, Babakar'ın hapiste intihar etmesiyle hız kazanır ve 25 yılın sonunda tüm planlar istediği gibi gelişmeye başlar. Babasının masumiyetini kanıtlamak ve intikam almak için izlediği yolda, Pellegrini ailesi ve kolyenin çalınma vakasında rol oynayan polislerden intikam alarak gerçeği gün yüzüne çıkartmak ister. Babasının suçsuzluğunu ispat etmek için girdiği bu yolda türlü yetenekleri, hile ve kılık değiştirme ustalığıyla intikam gününe yaklaşır.

Göstergelerin Anlamsal Çerçeve Göstergebilimsel Olarak Çözülmesi

Dizide yer alan göstergeler, şekiller aracılığıyla düz anlam ve yan anlam boyutları ele alınarak çözümlenmiştir. Göstergeler; karakterler, mekânlar, eylemler ve diyaloglara göre yorumlanarak yaratılan anlamlar ve verilmek istenen mesajlar ifade edilmiştir.

Mekanlara Dair Göstergeler

Tablo 1: Dizide Yer Alan Mekânsal Göstergeler

	GÖSTERGE	GÖSTEREN	GÖSTERİLEN
Görsel 1	Louvre Müzesi'nin önü	Müze girişine kırmızı halı serilmesi	Müzedeki üst düzey kişilerin katılacağı bir organizasyon yapılacağı
Görsel 2	Assane ve Babakar'ın evinden bir bölüm	Odanın loş bir ışıkla aydınlatıldığı ve tek bir koltuk olduğu	Ailenin yaşamış olduğu ekonomik yetersizlikler, Assane'in karamsar ve yalnız olduğu
Görsel 3	Pellegrini ailesinin evi	Oldukça büyük, birçok kata sahip ve bahçeli olması	Ailenin zenginlik sahibi olduğu
Görsel 4	Fabienne Beriot'ın evinden bir bölüm	Etrafın dağınık olması	Fabienne'in depresif ve umursamaz bir ruh haline büründüğü
Görsel 5	Fabienne Beriot'ın mutfak masasındaki detaylar	Dağınık iskambil kâğıtlarından kupa yedilisinin ön planda olması ve iki adet pırasa	Fabienne'in ruhen dağılmış olmasında maddi sıkıntılarının etkisi

Görsel 1: Louvre Müzesi'ne Müzayede Öncesi Kırmızı Halı Serilmesi
(www.netflix.com, Erişim Tarihi: 25.04.2022)

Dizinin ilk bölümünde yansıtılan sahnede Assane, bir müzede personel olarak çalışmaktadır. Akşam büyük bir müzayede vardır ve müzayede öncesi müzede hazırlıklar yapılmaktadır. Görüntüsel göstergeye ilk bakıldığında, Louvre Müzesi'nde müzayede öncesi müze girişine kırmızı halı serilmiştir. Assane, müze

çalışanı kimliğiyle kırmızı halının serilmesi görevini üstlenmektedir. Görüntüde; kırmızı halı, Assane ve diğer çalışanların yanı sıra Louvre Müzesi de net olarak görülmektedir (Düz Anlam).

Bütünsel olarak bakıldığında ise gecenin karanlığına karşın Louvre Müzesi'nde kullanılan gold (altın) aydınlatma, zenginlik göstergesi olarak sunulmaktadır. Müze girişine kırmızı halının serilmesi şöhret, zenginlik ve otoritenin bir göstergesidir. Bu durum, müzayedeye üst sınıf kişilerin katılacağını göstermektedir. Kırmızı halıyı seren Assane ve diğer görevlilerin siyah tulumlar giymesi, birer iş üniforması olarak değerlendirilmektedir. Bu üniformalar, aynı amaca hizmet eden işçi sınıfı olduklarını göstermektedir. (Yan Anlam).

Yan anlamdan yola çıkarak dizinin bu kısmında; otorite ve para sahibi kişilerin lüks ve zenginliği yansıtan ortamlarda yer aldığı, buna karşın bu ortamlarda görev alan kişilerin işçi sınıfında yer aldığı anlaşılmaktadır.

Görsel 2: Assane ve Babakar'ın Evinden Bir Bölüm (www.netflix.com, Erişim Tarihi: 25.04.2022)

Dizi, geçmiş ve günümüz olmak üzere iki zaman dilimini yansıtmaktadır. Bu yansıma göre dizinin birinci bölümünde Assane'ın çocukluğundan bir görüntüye rastlanmaktadır. Assane'ın babası olan Babakar, zengin bir ailenin evinde şoför olarak çalışmaktadır. Ev sahibinin kasasındaki değerli mücevherin kaybolmasında suçlu olarak bulunan Babakar hapse girer. Babakar'ın hapse girmesinden sonra gösterilen bu sahnede Assane loş bir ışık altında tek başına oturmaktadır. Odada sadece bir tane koltuk, vantilatör ve masa lambası bulunmaktadır (Düz Anlam).

Assane'ın babası hapse girdikten sonra yalnız yaşamaya başlamasıyla bağdaştırıldığında loş ışıkta oturması, herhangi bir gelire sahip olmadığı için masraflardan kısmak zorunda olduğunu ve karamsar bir yapı içinde olduğu anlamını yaratmaktadır. Odanın oldukça küçük, odada yer alan objelerin sayıca az olması yoksulluğun göstergesi olarak anlam oluşturmaktadır. Odada tek bir koltuk olması ise yalnızlığın bir göstergesi olarak sunulmaktadır (Yan Anlam).

Görsel 3: Fabienne Beriot'ın Evinden Bir Kısım (www.netflix.com, Erişim Tarihi: 27.04.2022)

Dizinin üçüncü bölümünde, Babakar'ın yanında çalıştığı Pellegrini ailesinin evi sahneye yansıtılmaktadır. Birden çok kata sahip, büyük pencerelere sahip ve bahçeli bir ev olduğu görülmektedir (Düz Anlam).

Bütüncül olarak ele alındığında Pellegrini ailesine ait evin birden fazla kata sahip, büyük ve bahçeli olmasını içeren görüntüsel gösterge ile yansıtılmak istenen anlam, Pellegrini ailesinin varlığı, zengin ve güç sahibi bir aile olduğu yönündedir (Yan Anlam).

Zenginliklerinin bir göstergesi olarak sunulan evlerine bakıldığında, aile için mücevherin kaybolmasının çok büyük bir kayıp olmayacağı düşünülmektedir. Fakat Babakar yıllardır hizmet ettiği aile tarafından hiçbir kanıt gösterilmeden suçlu görülmüş ve hapse gönderilmiştir. Pellegrini ailesinin işveren, Babakar'ın ise işçi sınıfında olduğu düşünüldüğünde ortaya çıkan sonuç, ast-üst arasındaki güç ayrımı olarak çıkmaktadır.

Görsel 4: Fabienne Beriot'ın Evinden Bir Kısım (www.netflix.com, Erişim Tarihi: 27.04.2022)

Assane, Pellegrini ailesiyle ilgili yaptığı haberdan sonra ortadan kaybolan Fabienne Beriot ile ortak bir noktaları olduğunu düşünür ve ona ulaşmaya çalışır. Tek amacı, babasına yapılan bu haksızlığın ardındaki kirli oyunu açığa çıkaracak bir desteğe ulaşmaktır. Bu amaçla Fabienne'nin evine gider. Görsel 4'te görüntüye yansıyan sahnede, Fabienne Beriot'ın evinden karmaşık ve dağınık bir kesim görülmektedir (Düz Anlam).

Bu kalabalık ve dağınık görüntü ile Fabienne'nin ruh hali bağdaştırılmak istenmiştir. Pellegrini ailesi tarafından işinden ve sahip olduğu tüm varlığından alıkonulan Fabienne'nin artık hiçbir şeyi umursamadığı anlamı doğmaktadır. Bu umursamazlık ise evindeki dağınıklık ile yansıtılmaktadır. Nitekim sahip olduğu en önemli şey kariyeridir fakat artık sahip değildir. Bu kaybedişin ardındaki sorumlu kişiler ise Pellegrini ailesidir. Dolayısıyla Pellegrini ailesinin zengin bir aile olması, başarılı bir gazeteciye işsiz bırakacak ve her anlamda dağınık bir hayata mahkûm edecek kadar güçlüdür (Yan Anlam).

Görsel 5: Fabienne Beriot'ın Mutfak Masasındaki Detaylar
(www.netflix.com, Erişim Tarihi: 27.04.2022)

Fabienne marketten geldikten sonra evindeki birkaç detay yansıtılmaktadır. Bu detayda, dağınık iskambil kağıtlarının bulunduğu bir masada iki adet pırasa bulunmaktadır (Düz Anlam).

Görüntüde kupa yedilisi kartının kamera açısında özellikle belirtilmesi, dağılmak ve çökmek anlamlarını taşımaktadır. Bu ayrıntı ile Görsel 4'teki yan anlam pekiştirilmektedir. Fabienne, kendini tamamen dağılmış ve yıkılmış hissetmektedir. Bunun sorumlusu ise otorite güç sahibi olan Pellegrini ailesidir. Dolayısıyla gücün ve otoritenin altında ezildiğini ve toparlanmakta çok zorluk çektiği, zayıf kaldığı anlaşılmaktadır. Detayda yer alan iki adet pırasa ise bu zayıflığın maddiyatına yansıdığını düşündürmektedir. Marketten geldiğinde masanın üzerine bıraktığı tek şeyin iki adet pırasa olması, maddiyatının fazlasına yetmediğini göstermektedir. Sonuç olarak bu duruma yine güç ve otorite sahibi bir ailenin sebebiyet vermesi, zenginliğin yoksullar üzerindeki yıkıcı gücünü vurgulamaktadır (Yan Anlam).

Karakterlere Dair Göstergeler

Tablo 2: Karakterlere Dair Göstergelerin Çözümlemesi

	GÖSTERGE	GÖSTEREN	GÖSTERİLEN
Görsel 6	Anne Pellegrini'nin boynundaki elmas kolye	Kolyenin Anne'ya ait olduğu	Anne'nin lüks bir hayata ve zenginliğe sahip olduğu
Görsel 7	Hubert Pellegrini'nin elinde bastonla oturması	Hubert'in bastona ihtiyacı olmamasına rağmen otururken bile bastona tutunması	Bastonun kendisini daha güçlü gösterdiğini düşünmesi ve zenginliğinin getirdiği gücü böylelikle pekiştirmek istemesi
Görsel 8	Assane'ın yolda yürümesi	Kapüşonunu kapatıp kafasını yere eğerek yoluna devam etmesi	Dışarıdaki insanlar tarafından görünmez ve tanınmaz olma çabası

Görsel 6: Anne Pellegrini'nin Elmas Kolyesi (www.netflix.com, Erişim Tarihi: 25.04.2022)

Görüntüsel göstergede ayrıntı çekimde Anne Pellegrini'nin boynundaki elmas kolye görülmektedir (Düz Anlam).

Yakın çekim ölçeği, gösterilen nesnenin önemini vurgulamaktadır (Edgar-Hunt vd., 2012: 124). Bu kapsamda dizinin bu kısmına kadar izlenen sahnelerle birleştirildiğinde Assane'ın babası tarafından çalındığı iddia edilen mücevherin Anne Pellegrini'ye ait olduğu görülmektedir. Anne'nin taktığı kolyenin elmas olması; lüks hayata, gösterişe ve zenginliğe sahip olduğunun göstergesidir (Yan Anlam).

Görsel 7: Hubert Pellegrini'nin Yanından Hiç Ayırmadığı Bastonu
(www.netflix.com, Erişim Tarihi: 25.04.2022)

Dizinin dördüncü bölümünde, Hubert Pellegrini'nin siyah bir takım elbise giydiği; oturuyor olmasına rağmen yanındaki bastona tutunduğu görülmektedir (Düz Anlam).

Yan anlam boyutunda ele alındığında Pellegrini'nin siyah takım elbise giymesi ciddi ve güç sahibi olduğunun göstergesidir. Kravat takması ciddiyetini daha net gösterirken, modern iş yaşamının bir göstergesidir. Oturmasına rağmen bastona tutunması, gücünü pekiştirmek için bastonu dayanak gördüğü ve bu dayanaktan kopmadığı anlamını yaratmaktadır. Pellegrini, istediği herkesi zenginliği ve otoritesiyle alt edebileceğine inandığı için bastondan aldığı güç ile görüntüsünü daha sert ve ciddi tutmak istemektedir (Yan Anlam).

Görsel 8: Assane'nin Kapüşon Takması (www.netflix.com, Erişim Tarihi:
25.04.2022)

Assane, müzede işe girmek için işvereni türlü numaralarıyla etkiler. İşe alındıktan sonra ise kapüşonuna takar ve başını yere eğerek yürümeye başlar (Düz Anlam).

Karakter ile ilgili olarak ipuçları sunan bu görüntüsel göstergede, Assane'nin müzede işe başlama amacının babasının intikam planıyla alakası olduğunu düşündürmektedir. Nitekim, kapüşon takarak insanlar tarafından tanınmamak ve toplumda fark edilmemek istediği ve bu sebeple kendisini gizlediği anlamını oluşturmaktadır. Babakar'ın hapiste kendisi asarak intihar etmesinden sonra Arsen Lupin'e dönüşen Assane, hiç kimse tarafından tam olarak tanınmak istememekte

ve yüzünü kapüşon takarak gizlemektedir. Kafasını eğerek yürümesi, yüzünün tam olarak görülmesini istemediğini anlatırken diğer insanlar için bir tehdit anlamı da yaratmaktadır. Öte yandan siyah bir mont tercih etmesi, siyahi kimliğini kamufle etmek istediği anlamının oluşturmaktadır. Siyah renk genellikle gücün simgesi olduğu için bütüncül olarak ele alındığında, Assane'ın babasının intikamını almak için kendisini yeterince güçlü hissettiğini göstermektedir. Kendini kamufle etme ve gizleme çabasının ise bu gücü kullanırken kimliğinin açığa çıkmasını istememesinden kaynaklı olduğunu düşündürmektedir (Yan Anlam).

Eylemlere Dair Göstergeler

Tablo 3: Eylemlere Dair Göstergelerin Çözümlemesi

	GÖSTERGE	GÖSTEREN	GÖSTERİLEN
Görsel 9	Hubert ve Babakar'ın yağmura yakalanmaları	Babakar'ın kendisi de ıslanıyor olmasına rağmen sadece Hubert'e şemsiye tutması	Ast-üst ilişkisi çerçevesinde işçi sınıfının işveren için fedakârlık yapması
Görsel 10	Hapishanedeki arkadaş grupları	Bireylerin ırklarına göre ayrılmış olmaları	Ayrı ırka sahip olan kişilerin arkadaşlık edemeyeceği bir ayrım ortamı yaratıldığı
Görsel 11	Yemeğe tüküren gardiyan	Gardiyanın beyaz ırka sahip olması ve yemeğine tükürdüğü kişinin siyah ırktan olması	Assane'ın kendisinden farklı bir ırktan geliyor olmasından dolayı yemek yeme hakkına sahip olmadığını düşünmesi

Görsel 9: Babakar'ın Hubert'e Şemsiye Tutması (www.netflix.com, Erişim Tarihi: 25.04.2022)

Görüntüsel göstergede Babakar'ın elindeki şemsiyeyi arabadan inen Hubert'e tuttuğu görülmektedir (Düz Anlam).

Babakar'ın arabadan inen Hubert 'e şemsiye tutması, ast-üst ilişkisi anlamını yaratmaktadır. Hubert arabadan inip eşiyile birlikte eve girene kadar şemsiye tutan Babakar, ast kesimin bir yansımasıyken Hubert ise üst kesimin bir yansıması olarak görülmektedir. Bu durum eşitsizliğin bir göstergesidir. Hubert zenginliğin, Babakar ise yoksulluğun bir göstergesi olarak sunulmaktadır. Hubert otorite ve güç sahibi olduğu için Babakar ona karşı saygıda kusur etmemeli, yağmurda ıslanmasına bile müsaade etmemelidir. Bu kapsamda toplumsal sınıf ayrımıyla meydana gelen eşitsizliğin zengin ve fakir kişilerdeki yansımaları tam olarak anlaşılmaktadır (Yan Anlam).

Görsel 10: Hapishanedeki Gruplaşma (www.netflix.com, Erişim Tarihi: 25.04.2022)

Assane, babasının intihar etmeden önce kendisine ipuçları bıraktığını düşünür. Bu ipucunun ise Arsen Lüpen kitabında saklı olduğu kanısındadır. Kitabın, babasının koğuş arkadaşında olduğunu düşündüğü için ona ulaşmanın tek yolunu hapishaneye girmekte bulur. Hapse girmenin yolunu ise siyahi kimliğinde bulan Assane, başka bir siyahi ile yer değiştirir. Assane hapse girdikten sonra yansıyan sahnede hapis ortamı sunulurken, havalandırmadaki kişilerin ikişerli gruplar şeklinde dolaştıkları görülmektedir (Düz Anlam).

Gruplaşmanın beyaz ırka sahip olanlar ve siyah ırka sahip olanlar olmak üzere iki şekilde yansıması, ırk ayrımı anlamı yaratmaktadır. Irkçılık anlamıyla birlikte, bireylerin arkadaşlık ölçütlerinin sadece ten rengi benzerliğiyle bağdaştırılmaktadır. Aynı ten rengine sahip olan kişiler, sayıca kendilerinden az olan farklı ırkları aralarına almamakta ve ötekileştirmektedir. Yeğin (2021), sinemanın ırkçılık gibi kodları, ideolojik eğilimleri ve hassasiyet içeren

durumların aktarılmasında büyük bir rol oynadığını ifade etmektedir. Bu kapsamda ele alındığında eylemsel olarak ele alınan bu sahne, ırkçılık kodu taşımakta ve bu kod ise koğuştta yer alan kişilerin ırklara göre ayrılmasıyla anlam yaratılmaktadır (Yan Anlam).

Görsel 11: Assane'ın Yemeğine Tükürülmesi (www.netflix.com, Erişim Tarihi: 25.04.2022)

Assane, babası ile ilgili bilgi toplamak amacıyla hapis haneye giriş yapar. Bulunduğu hücrede yemek saatinde gardiyanlar yemek dağıtır. Görüntüde, Assane'e yemek veren gardiyanın yemeği vermeden önce tabağa tükürdüğü görülmektedir (Düz Anlam).

Sahnedeki anlam irdelendiğinde gardiyanın yemeğe tükürmesi, Assane'ın yemekten iğrenmesini sağlamak ve yemek yemesinin önüne geçmek istediğinin göstergesidir. Assane'ın aç kalmasını sağlamak amacıyla gerçekleşen yemeğe tükürme eyleminin sadece Assane'ın tabağına yapılması, gardiyanın beyaz ırktan olmasıyla bütünleştirildiğinde ırkçılık anlamını doğurmaktadır (Yan Anlam).

Diyaloglara Dair Göstergeler

Birinci bölümün ilk sahnesinde, Assane hademe kimliği ile Louvre müzesinde temizlik yapmaktadır. Müzede yer alan ve açık arttırmada satışa konulacak elmas kolyeye doğru ilerleyen Assane, kolyeyi izlemeye başlar. Bu sırada yanına gelen başka bir hademe Assane'a şöyle söyler:

-Değeri 20 milyondan fazla, ne olacak sen de alabilirsin, bin yıllık asgari ücretle...

Bu diyalogda zenginler için bir gece harcanacak para miktarının, asgari ücretle çalışanların ömürleri boyunca dahi kazanamayacakları mesajı oluşmaktadır.

Birinci bölümün yedinci dakikasında başlayan sahnede, Assane tefeciden aldığı borcu ödeyemediği için bir teklifle tefecinin evine gider. Pellegrini ailesine ait elmas kolyenin müzayedede satışa sunulacağını ve iş birliği ile bu kolyeyi çalarak karşılıklı kazanç elde etmeyi teklif eder. Bu sayede babasını ölümüne

sebepler olan kolye ortadan kaybolacak ve intikam almış olacaktır. Tefeciler üç kişidir ve bir kişi diğerlerinden oldukça iri yapılı ve şiddete meyillidir. Teklifi sunduğunda şiddet girişimine maruz kalan Assane, kendini savunmaya başlar ve sinirle şu cümleleri söyler:

-Gördün mü, beni hafife aldın çünkü bana bakmadın, beni gördün ama bana bakmadın. Onlar da bakmıyor.

Tefecilerden biri, onların kim olduğunu sorunca Assane şöyle cevap verir:

-İşverenler. Biz burada yaşarken onlar orada yaşıyor. Onlar yüksekte, biz aşağıdayız ve bize bakmıyorlar.

Bu cümle yan anlam boyutuyla incelendiğinde; insanları ikiye ayırdığı ve “biz” derken işçileri ve yoksulluk çeken diğer insanları, “onlar” derken ise işverenleri ve zenginleri kastettiği anlamı oluşmaktadır. “Beni gördün ama bakmadın” derken, sadece gözle bakılan ve küçümsenen bir insan yerine konulduğunu oysaki her insanın bakılmak değil; görülmek gibi derin, mantık ve kalbin de devreye girdiği hassas bir açıya ihtiyacı olduğu anlamı yaratılmaktadır. Burada ön plana çıkan bir diğer anlam ise bu açıyı yakalayamayan kişilerin kim olduğu sorulduğunda Assane’ın açıkça “işverenler” olarak cevap vermesidir. Bu cevap, ast-üst çatışmasının ortasında işverenin işçiyi sürekli olarak görmezden geldiği, daha geniş bir çerçevede değerlendirildiğinde ise zengin için yoksulun öteki konumunda olduğu anlamı açığa çıkmaktadır.

Birinci bölümün 15. dakikasında başlayan sahnede Assane, 1996 yılında gerçekleşen bir anı hayal eder. Babakar, Pellegrini ailesinin şoförü olarak eve bırakır. Havanın yağmurlu olmasından dolayı evlerine girene kadar şemsiyeyle eşlik eder. Hubert, eve girmeden önce Babakar’a arabayı garaja götürmesini, çünkü arabasının üstüne yağmur yağmasını istemediğini söyler. O sırada yağmurun altında ıslanan Babakar, tabi efendim, diyerek işe koyulur. Bu diyalogda, bir işveren olan Hubert’in zenginliğinin göstergesi olarak kabul ettiği arabasına, işçisinden daha fazla değer verdiğine dair anlam oluşmaktadır. Babakar’ın yağmurun altında ıslanmasını görmezden gelmesi, işverenin işçisini değersiz kabul ettiği anlamını güçlendirmektedir.

Assane, tefeciler ile organize ettiği hırsızlıkta müzayedeye kimlik değiştirerek zengin bir iş adamı olarak gider. Burada sahneye elmas kolyenin sahibinin kızı olan Juliette Pellegrini gelir. Yine 1996 yılına ait bir anı hayal eden Assane, Juliette ile ilk sohbetlerini anımsar. Evlerinin havuzunda müzik eşliğinde vakit geçiren Juliette, havuza girmek için gelen Assane’e, adım Juliette, der. Başını önüne eğerek utangaç bir tavırla ne söyleyeceğini bilemeyen Assane’e, burada cevap vermelisin, buna sohbet etmek denir, diyerek devam eder. Assane bunun üzerine kendisini tanıtarak, Anne Pellegrini’den havuza girebilmek için izin ister. Juliette, Assane’e alaycı bir tavırla:

-Söylesene Assane, siz siyahlar için söylenenler doğru mu? Yüzmeyi bilmezlermiş, diyerek yüzebilmesi karşılığında kendisini öpmesine izin vermeyi teklif eder.

Bu diyalog Juliette'in evlerinde çalışan birinin oğluna karşı yaklaşımın aşağılayıcı olduğu ve "siz siyahlar" diyerek onları kendilerinden ayrı, öteki konumunda gördüğü anlamı oluşturmaktadır. Bu noktadan ele alındığında Juliette zenginliğin bir temsili olarak yoksulluğun göstergesi konumuna koyduğu Assane'i ötekileştirmektedir.

İkinci bölümün 16. dakikasında yansıyan sahnede Assane, babasının ölmeden önce koğuş arkadaşına kendisi için ipucu bıraktığını düşünür. Bu düşünce ile babasının arkadaşına ulaşmayı hedefler. Ancak bunun için hapishaneye girmesi gerekmektedir Suç işlemek dışında hapishaneye girmenin bir yolunu bulur ve kendisi gibi siyahi birini ziyarete giderek onun yerine geçer. Ziyarete gittiğinde yerine geçmek için seçtiği siyahi suçlu, şaşkınlıkla şu soruyu sorar:

-Anlıyorum, ikimiz ikiz gibi görüldüğünden gardiyanlar hiçbir şey fark etmeyecekler öyle mi diyorsun yani?

Bu diyalogda, siyahi ırka sahip olan kişilerin toplum tarafından aynı görüldüğü ve birbirlerinden farklı noktalara dikkat edilmediği anlamı oluşturmaktadır. Beyaz ırka sahip olan kişilerin farklılıkları da siyah ırka sahip olan kişiler kadar eşit olmasına rağmen, toplumda siyahilerin hepsi aynı algısıyla görülerek eşit yaklaşılmadığına dair anlam oluşturulmaktadır. Sahnenin devamında yer değiştiren Assane ve suçlu arasında gözle görülür birçok fark olmasına rağmen gardiyanlar tarafından fark edilmeyerek verilmek istenen mesaj desteklenmektedir.

Assane, tefecilerle planladığı hırsızlıkta tefecilere bir oyun oynayarak kolyenin sahtesini yakalatır. Orijinal kolyeyi el çabukluğu ile saklayan Assane, olay anında çöpe attığı kolyeyi yerinden alarak Juliette'i tehdit etmeyi amaçlar. Juliette'in polisleri devreye sokacağını bildiği için kendisini kamufle ederek görüşmeye giden Assane, görüşme esnasında bütün takip açıları ve Juliette'in yakasındaki ses kayıt cihazını devre dışı bırakarak yüzünü Juliette'e gösterir. Juliette, kendi babasının suçlu olduğundan şüphe duyduğu için Assane'i açığa çıkarmak istemez. Görüşme ile ilgili detayları öğrenmek isteyen polise karşı şu cümleleri kurar:

-Ona dedim ki bu vakaya bakan polis salağın teki, bana plastik bir kolye getirmiş. O kolyeyi bulun komiser, üstlerinizi kızdırmak istemezsiniz değil mi?

Bu diyalog, Pellegrini ailesinin sahip olduğu zenginliğin, istediği herkesi işinden edebilecek bir güce sahip olduğunun bir göstergesidir. Juliette'in, polise üstlerini kızdırmayı istemeyeceğini söylemesi, tehdit anlamı içerirken güçlü-

zayıf çatışmasında, güçsüzün her an her şeyini kaybetmesinin güçlü olan tarafın elinde olduğu anlamını da yaratmaktadır.

Üçüncü bölümün yedinci dakikasında 1996 yılından bir sahne yansır. Bu dönemde gerçekleşen kolyenin çalınması olayında soruşturmayı yürüten polis, Pellegrini ailesinin evine giderek Hubert ile görüşür. Hubert, soruşturmanın nasıl gittiğini sorunca polis memuru, Babakar Diop'un hırsızlığı kendisinin yaptığını hâlâ inkâr ettiğini söyler. Bunun üzerine Pellegrini, Babakar için:

- Şaşırmadım, yaşlı maymun akıllı, der.

Bu diyalogda kullanılan “yaşlı maymun” ifadesi, ırkçı bir söylem anlamı yaratmaktadır. İrkçilik, ötekileştirme olgusu çerçevesine dayanan ve ideolojik yapılardan etnik kimliğe kadar uzanmaktadır. Ötekileştirme ise kabul görülen düşüncenin dışında görülen bireylerin ayrı tutularak toplumdaki dışlanmasıdır (Demirer, 2012: 299). Bireyler ait oldukları grup dışındaki bireylere karşı farklı bir tutum geliştirerek bireyin ne olduğundan çok ne olmadığına yönelerek öteki anlamı yüklemektedir (Keyman, 2000: 200). Bu kapsamda ele alındığında Pellegrini'nin Babakar'ın siyahi bir ırka sahip olmasını maymuna benzeterek ifade etmesi, nefret söylemi oluşturarak ötekileştirme ve ırkçılık anlamı taşımaktadır

Dördüncü bölümün dokuzuncu dakikasında Assane, babası ve kendisine yapıldığı gibi Pellegrini ailesi tarafından hayatı altüst edilen Fabienne'in evine gider. Ortak bir düşmana sahip olmanın intikam almak için daha büyük bir güç yarattığını düşünür. Fabienne şu cümleleri kurar:

-Burada Fabienne diye birisi yok artık, büyük sermaye tarafından susturuldu.

Fabienne, Pellegrini'nin kara para kazandığını açığa çıkaran bir kitap yazarıdır ve kitabı yazdıktan sonra yoksulluğa terk edilen eski gazetecidir. Assane bu durumdan güç alarak Fabienne'dan yardım ister. Fabienne ise cümlelerine şu şekilde devam eder:

-Karşıma bir avukatlar ordusu çıkardılar, kendimi savunamadım ve adamlar beni yok etti.

Bu diyalogda “büyük sermaye tarafından susturulmak” cümlesiyle paraya sahip olan kişilerin, parası olmayan kişilerin üzerindeki susturucu baskısı ve hatta yok edici gücü gizlenmektedir. “Avukatlar ordusu” söylemiyle, paranın haksız bile haklı çıkarıcı bir güce sahip olduğu anlamı meydana gelmektedir. Fabienne'in Assane'nin teklifini, onlar çok güçlü, onları kimse yenemez, cümleleriyle reddetmesi de değerlendirildiğinde diyalog genelinde zengin-fakir ve güçlü-güçsüz çatışmasını içeren toplumsal eşitsizlik anlamları oluşturulmaktadır.

SONUÇ

Çalışma kapsamında incelenen Lupin dizisi, Fransa'nın başkenti Paris'te geçmektedir. Dizi karakterlerinden olan Assane ise Senegalli bir göçmendir. İlk bölüm ile birlikte yaşadığı şehre yabancı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum ile kültürel farklılıkların getirebileceği sonuçlar öngörülmektedir. Assane'in bir karakter olarak kendisini toplum içinde görünmez kılma çabası ise bu öngörüyü desteklemektedir.

İlerleyen sahneler ile birlikte ortaya çıkan Pellegrini ailesinin yaşamış olduğu evin büyük ve lüks olması, karakterlerin giyim tarzı ve aksesuarlarında elmas detaylar bulunması zenginlik anlamı yaratmaktadır. Assane ve babasının yaşamış oldukları evin küçük ve bakımsız olmasına, ev içerisindeki eşyaların sınırlı olmasına dair göstergeler dahil edilince ise yoksulluk anlamı oluşmaktadır.

Pellegrini ailesinin işveren, Assane'in babası Babakar'ın ise işçi sınıfını temsil ettiği göz önünde bulundurulduğunda, Pellegrini ailesinin Assane ve babasına karşı gösterdiği eylemler ve aralarında geçen diyaloglar ise zengin ve yoksul, işçi ve işveren arasındaki ayrıma dair mesajlar iletmektedir.

Dizideki anlamların inşası genel olarak bu iki aile üzerinden kurulmaktadır. İşçi sınıfında yer alan Babakar'ın, Pellegrini ailesi tarafından maruz kaldığı eylemler ve diyaloglar bağlamında Babakar'ın işveren tarafından değersiz ve kimliksiz görüldüğü anlaşılmaktadır. Böylelikle, zenginin güç ve otoriteye sahip kesim, yoksulun ise güce ve otoriteye hizmet eden hatta boyun eğmek zorunda kalan kimseler olduğuna dair mesajlar iletilmektedir. İşçi sınıfına dâhil olanların alt sınıfı oluşturması, üst sınıf tarafından görünmez olduklarını göstermektedir. Bu durum sosyal yaşamdaki eşitsizliğin, ekonomik şartlara göre şekillendiğini de göstermektedir. Babakar'ın güç ve otoriteye hizmeti ise büyük bir iftira ile son bulmuş ve bu son intihar etmesine sebebiyet vermiştir. Bu olay akışı ise üst kesimin, alt kesimin hayatındaki etkilerini açığa çıkarmaktadır.

Assane ise toplumsal sınıf çatışmasının ortasında, sürekli kimlik değiştiren ve babasının masumiyetini ispat etmeye çalışan başkarakterdir. Assane, amacına ulaşmak için savaşırken birçok sahnede yer alan eylemler doğrultusunda ırkçılığa maruz bırakılmaktadır. Toplum içindeki yerini yadırgamakta olan Assane, uğradığı ırkçı yaklaşımlara alışkın bir tavır sergileyerek bu durumun sosyal yaşamda sık rastlanan bir ayrımcılık olduğu mesajını vermektedir. Öte yandan Babakar'a "yaşlı maymun" olarak lakap takılması da diyaloglara dair göstergeler kapsamında ırkçı bir hakaret olarak ırkçılık anlamı iletmektedir.

Pellegrini ailesinin, devlet görevlilerini tehdit edebilecek kadar cesur bir diyalogda bulunması, toplumsal yaşam şartları içinde zenginliğin her şeyi elde edebilecek, herkese üstünlük gösterebilecek kadar güçlü kabul edildiği anlamını oluşturmaktadır.

Dizideki anlam üretim unsurları olan; mekânlar, karakterler, eylemler ve diyaloglar tek tek incelendiğinde ortaya çıkan anlamlar; zengin-fakir çatışması, toplumsal sınıf ayrımı, ast-üst ilişkisinde astın kimliksiz görülmesi, ırkçılık ve ırkçı yaklaşımlarla siyahilerin ötekileştirilmesi olarak tespit edilmiştir.

“Lupin” dizisinin küresel bir yayın platformu olan Netflix aracılığıyla birden fazla kültür tarafından izlenmesi, kültürel olarak anlamlarda değişim yaratabileceği için tüm kodlar farklı kültürlerdeki yansımaları incelenerek ele alınmıştır. Farklı kültürlerdeki izleyicilerin 2021 yılının Ocak-Kasım ayları arasında ilk sezonunu yoğun ilgi göstererek zirveye çıkardığı dizinin ilettiği anlamların her toplumun bir gerçeği olması, izleyicilerin gerçek hayata göndermeler yapan içeriklere ilgi gösterdiğini açıklamaktadır.

Çalışma genel olarak değerlendirildiğinde, Lupin dizisinde yer alan göstergelerin birçok anlam yarattığı görülmüştür. Dizide yer alan anlamlar göstergeler üzerinden, yan anlam düzeyi çerçevesinde iletilmiştir. Belirlenen anlam unsurları doğrultusunda göstergeler incelendiğinde ise anlamların çoğunlukla açıkça verilmediği ve asıl anlamın açığa çıkarılmasında yan anlam düzeyinin etkili olduğu görülmüştür. Dijital yayın platformlarında yer alan dizilerin, görüntüsel ve işitsel olarak anlam taşıdığı ortaya konulmuştur. Bundan sonraki çalışmalarda dijital platformlardaki dizilerde verilen göstergelerin, hedef kitleyi nasıl ve ne kadar etkilediği araştırılabilir.

REFERANSLAR

- Adanır, O. (1987). Sinemada Anlam ve Anlatım, Tümer Reklamevi, İzmir.
- Akgül, B. ve Şahin, M. (2022). Teknolojinin Eleştirel Değerlendirilmesi Üzerine Gösterebilimsel Bir İnceleme: Black Mirror (Kara Ayna) Dizisi Hated in The Nation (Sosyal Linç) Bölümü Örneği . Yeni Medya , 2022 (12) , 17-35 . DOI: 10.55609/yenimedya.1032235
- Akova, S. (2020). Kültürlerarası İletişim Bağlamında Ötekileştirme Olgusunun Dijital Taşıyıcılığın Dair Netflix Dijital Televizyonu Üzerinden Bir Bakış: 13 Commandments (13 Emir) Dizisi Üzerinden Gösterebilimsel Analizi. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 15(26), 4479-4516.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2010). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı (6. Baskı). Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Anderson, D. (2004). Questioning the Motives of Habituated Action: Burke and Bourdieu on Practice, Philosophy and Rhetoric, 37 (3), 255-274.
- Andrew, J.D. (2007). Sinema Kuramları, Çev. İbrahim Şener, İstanbul, İzdüşüm Yayınları, s..248.
- Başol, Ö. (2010). Senaryo Kitabı: Senaryo Yazım Teknikleri ve Film Örnekleri. (1.Baskı), Pana Film Yayınları, İstanbul.
- Burke K (1978) (Nonsymbolic) Motion/ (Symbolic) Action, Critical Inquiry, 4 (4), 809-838.
- Büker, S. (1991). Sinemada Anlam Yaratma, İmge Kitabevi, Ankara.
- Corrigan, T. (2007), Film Eleştirisi El Kitabı, (A. Gürata, çev.). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Culler, J. (2008), Barthes, çev. Hakan Gür, Ankara: Dost.
- Çebi, M. (2008). Sembolik/Retoriksel Bir Eylem Olarak Dil'in Anlam İnşasındaki Aracılık İşlevi. Selçuk İletişim, 5(2), 183-198.
- Çelik, E. (2017). Toplum-Anlam İlişkisi Açısından Anlamın Sosyalliği. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17(1), 191-215.
- Çelik, R. ve Özçınar, M. (2021). Dijital Çağa Black Mirror Dizisi ile Gösterebilimsel Bir Bakış. Turkish Studies (Elektronik), 16(3), 865 - 892. 10.7827/TurkishStudies.49195
- Çipe, K. (2011). Diyalog ve Sinema. Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi, (22), 111-118.
- Daniela, L. and Faoth, F. P. (2021). The Portrayal Of Daphne Brıgerton's Love Language, Semiotic Analysis In Bridgerton Series. International Journal of Literature and Language Studies, 1(1), 18-42.

- Demirer, T. (2012). Öteki ve Ötekileştirme. Erişim adresi www.mesop.net/ods/soft/zeitungprint.php?id=784, Erişim Tarihi: 26.04.2022
- Dinar Dizdar, T. (2021). İç Göç ve Kültürlerarası İletişimde Çatışma; Bir Başkadır Dizisi Göstergebilimsel Analizi . Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli E-Dergisi, (8), 48-71.
- Echtner, C. M. (1999). “The Semiotic Paradigm: Implications For Tourism Research. *Tourism Management*, 20(1), 47-57.
- Edgar-Hunt, R., Marland, J., & Rawle, S. (2012). *Film Yapımı Temelleri: Film Dili*. Literatür Yayınları.
- Erkılıç, H. (2016). “Dijital Sinema: Yapım Pratiği ve Kurumsal Tartışmalar Üzerine”, Ed. Rıdvan Şentürk, *Dijital Sinema Kuramdan Tekniğe, İnsan Yayınları*.
- Esslin, M. (1996). *Dram Sanatının Alanı* (Özdemir N. Çev.). İstanbul: Yapı-Kredi Yayınları.
- Flixpatrol (2021). TOP 10 on Netflix in the World in 2021. Erişim adresi <https://flixpatrol.com/top10/netflix/world/2021/>, Erişim tarihi: 09.11.2021.
- Field, S. (2013). *Senaryo: Senaryo Yazımının Temelleri*”, Çeviri: Şerif Erol, (1.Baskı), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Fiske, J. (1990). *İletişim Çalışmalarına Giriş*. Süleyman İrvan (çev), Ark Yayını, Ankara.
- Frampton, D. (2013). *Filmozofi: Sinemayı Yepyeni Bir Tarzda Anlamak İçin Manifesto* (Çev. C. Soydemir). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hauzan, M. D. and Nuraeni, R. (2022). The Meaning of Motivation in the Netflix Documentary Serial “The Last Dance”(John Fiske Semiotic Analysis). *Budapest International Research and Critics Institute (BIRCI-Journal): Humanities and Social Sciences*, 5(2).
- Kahraman, Z., ve Alp, K. Ö. “The Crown” Dizisi Kraliçe Iı. Elizabeth Karakteri Kostümlerinin Göstergebilimsel Analizi. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 15(39), 949-969.
- Keyman, E. F. (2000). *Küreselleşme, Devlet, Kimlik, Farklılık: Uluslararası İlişkiler Kuramını Yeniden Düşünmek*. İstanbul: Alfa Basım.
- Ninzoli Enderlin, G. (2021). *Costume as Communication in Cable Girls: A Semiotic Analysis of a Spanish Period Drama* (Bachelor's thesis).
- Özcan, S. (2022). Netflix'in kültürel yeniden üretimin bir aracı olarak kullanılması, "Hakan: Muhafız" dizisi üzerinden göstergebilimsel bir inceleme. Doktora Tezi. İstanbul Ticaret Üniversitesi İletişim Bilimi ve İnternet Enstitüsü. Medya ve İletişim Çalışmaları Ana Bilim Dalı.

- Palaz, B. (2019). Türkiye'de İnternet Dizilerinin Gelişimi Ekseninde Fantastik Dizi Kavramına Bir Örnek: Görünen Adam'ın Göstergebilimsel Analizi, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sağıroğlu, Y. (2012). Duygu Paylaşımında Davranış Göstergesi Olan “Sarılmakucaklaşma” Eyleminin Televizyon Reklamlarında Kullanımı ve Bir Çözümleme Örneği: “Turkcell Hayat Paylaşınca Güzel” Reklam Filmi. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 2(1), 30-45.
- Sanson, K., ve Steirer, G. (2019). Hulu, streaming, and the contemporary television ecosystem. *Media, Culture & Society*, 41(8), 1210-1227.
- Sayın, Z. (2007). Gösteren Gösterilen İlişkisi Açısından Grafik Göstergeler ve Göstergeleri Algılayış Farklılıkları. *Kültür Üniversitesi VIII. Uluslararası Görsel Göstergebilim Kongresi AISV-IAVS “Görünüm Kültürleri”*. İstanbul: Kültür Üniversitesi, 1015-1023.
- Sözen, M. (2014). Tek Mekânlı Filmlerde Anlatımın Biçimlenişi ve Örnek Çözümlenmeler. *Erciyes İletişim Dergisi*, 3(4), 2-16.
- Timur, Ç. (2008). Anlam Yaratma Süreci İçerisinde "The Simpsons" Çizgi Dizisi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Törenli, N. (2005). Yeni Medya, Yeni İletişim Ortamları: Bilişim Teknolojileri Temelinde Haber Medyasının Yeniden Biçimlenişi, *Bilim ve Sanat Yayınları*, Ankara.
- Tuğan, N. H. (2017). Sinematografinin Sinemasal Anlamın Oluşturulmasında Etkisi: Prometheus 2012 Ridley Scott Filminde Görüntü Düzenlenmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(11), 215-233.
- Uluyağcı, C. (2006). Sinemada Anlamın Oluşma Sürecine Bir Örnek: Nerdesin Firuze. *Selçuk İletişim*, 4(2), 221-233.
- Yeğin, M. O. (2021). Irkçılık Bağlamında ‘Elite’Dizi Filminin Eleştirel Söylem Analizi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(34), 1-1.

Bölüm 60

**Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü
Eski Camii Kalem İşi Bezemeleri ve
Duvar Resimleri**

Şeyda ALGAÇ¹

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, seydaalgac@hotmail.com. ORCID: 0000-0001-9403-9093

² Çalışmada kullanılan tüm fotoğraflar yazara aittir.

ÖZET

Çalışmada, Afyonkarahisar'ın Dazkırı ilçesine bağlı Kızılören köyünde bulunan Eski Camii'nin kalem işi bezemeleri ve duvar resimleri ele alınmıştır. İnşa tarihi bilinmeyen yapı, vakıf kayıtlarına göre köy halkı tarafından yaptırılmıştır. Dıştan sade bir görünüşe sahip caminin harim duvarlarında ve son cemaat yerinde zengin kalem işi bezemeler ve duvar resimleri bulunur. Vazolara ve kıvrık dallar üzerine yerleştirilmiş bitkisel bezemeler, meyveli- meyvesiz ağaçlar, üzerine bıçak saplanmış karpuz, rozetler, sütun- kemer gibi mimari detaylar, sahte pencereler, perde- kandil, selsebilli havuz ve dinsel yapı betimlemeleri duvar yüzeylerinde kullanılan motiflerdendir. Makalede dinsel yapıların sembolize edebileceği kentler hakkında önerilerde bulunulmuş ve yapı 19. yüzyıl sınırları içinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Afyonkarahisar Dazkırı, Kızılören, Camii, Kalem İşî Bezeme, Duvar Resmi

Giriş;

Afyonkarahisar ilinin Dazkırı ilçesine 8 km uzaklıktaki Kızılören köyünde Pafta 3, Parsel 4792’de yer alan eser, Konya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu’nun 7.12.1988 tarih ve 62 sayılı kararı ile tescil edilmiştir. Köy ile ilgili ilk kayıtlara II. Bayezid dönemine ait muhtelif tahrir defterlerinde rastlanmaktadır (Küveli, 2000: 54). Köy bu dönemde Kızılvrân ismi ile Geyikler kazasına (Afyonkarahisar’ın bugünkü Dinar ilçesi), Geyikler kazası da Kütahya sancağına bağlıdır. Köyle ilgili vakıf kayıtlarında camiinin köy halkı tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir (Karazeybek- İlgar, 2014: 151). Çalışmada yapının kalem işi bezemeleri ve resimleri tanıtılmış, resimlerin sembolize ettikleri anlamlar hakkında önerilerde bulunulmuş, resimler ve bezemeler 19. yüzyıl sanatı içinde değerlendirilmiştir.

Mimari Tanım;

Köy meydanında 3. pafta ve 4792 parselde yer alan camii, doğu- batı yönünde eğimli bir arazi üzerinde doğu, batı ve kuzey yönlerinden duvarlarla sınırlandırılmış bir bahçenin içinde bulunmaktadır (Resim 1). Dıştan sade bir görünüme sahip olan caminin beden duvarları kaba moloz taşla ve kerpiç malzeme ile yaklaşık 75- 80 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir. Yapı, Marsilya kiremitli dört yöne eğimli bir kırma çatılı ile örtülüdür ve saçaklar duvarlardan 70 cm. kadar çıkıntı oluşturmaktadır. Her cephenin alt seviyesinde yuvarlak kemerli dikdörtgen formlu, söveleri taş ikişer pencere bulunur. Pencereler, dıştan demir parmaklıklara sahiptir. Güney- kuzey doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı harim kuzeyde bir son cemaat yeri ve kuzeybatıda bugün mevcut olmayan bir minareye sahiptir. Giriş, kuzey cephesindeki iki kanatlı bir kapıdan sağlanmaktadır (Daş, 1995: 1-12), (İlgar- Karazeybek, 2001: 331- 333), (Şener, 2011: 54- 59), (Afyonkarahisar Kültür Envanteri, 2013: 294), (Karazeybek- İlgar, 2014: 151- 153).

Resim 1; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, batı cephesi

Güney- kuzey yönünde dikdörtgen planlı, yaklaşık 150 metrekarelik harim mekânı kuzeyde bir son cemaat yerine sahiptir. İç mekân, üç sıradaki ikişer sütunla üç nef ayrılmıştır. Sütunlar birbirlerine kuzey güney yönünde Bursa kemerleri ile bağlanırlar. Yapının kuzeyindeki son cemaat yerinin doğu ve batı duvarları bulunmaktadır. Doğu duvarı ve ön kısım muhtemelen sonradan kapatılmıştır. Ahşaptan yapılmış minber sadedir. Her iki yüzeyi de kasetlere ayrılmış ve alternatif olarak yeşil ve kırmızı ile renklendirilmiştir. Kuzeyde duvarlara oturan iki destek ve ortadaki iki sütun tarafından taşınan kadınlar mahfili bulunur. Kadınlar mahfilinin ortasında harime doğru yarım daire şeklinde çıkıntı yapan bir balkon bulunur. Balkonun alt bölümü güneş şeklinde ışınsal bir bezeme ile süslenmiştir (Resim 15). Girişin her iki yanındaki, kadınlar mahfelinin altında kalan bölümler hafifçe yükseltilerek ve parmaklıklarla çevrilerek birer seki halinde değerlendirilmiştir. Mihrap duvarının önüne de 15 santimetrelik parmaklıklar geçirilmiştir. Harim mekânı ahşap tavanla örtülmüştür. Orta nefin üstünde kalan ahşap tavan bölümü birbirini kesen altıgenlerle süslenmiştir. Yan neflerin ahşap tavanları ise mavi ile renklendirilmiştir. Harimin tüm duvarları alçı ile sıvanmış, üzerleri kalem işi tekniğiyle yapılmış mavi, yeşil, krem ve kırmızı ile renklendirilmiş resimler ve bezemelerle süslenmiştir (Resim 2).

Güneydoğu köşesinde bulunan ahşap vaaz kürsüsünün taşıyıcı alt bölümü beyaz alçı ile sıvanmış, yüzeyleri yeşil, lacivert, krem ve kırmızı ile renklendirilmiş barok karakterli kıvrık dallarla süslenmiştir. Ahşap orta bölüm mavi ile üstteki korkuluk bölümündeki yatay dikdörtgen panonun turuncu zeminine geçme bir bordür yerleştirilmiştir. Ahşap minber alt seviyede kare, üst seviyede dikdörtgen birimlere ayrılmış, yeşil ile renklendirilmiştir.

Güney duvarının ortasında yarım daire kesitli ve çeyrek küre kavsaralı alçıdan yapılmış mihrap nişi bulunur. Niş, dikdörtgen çerçeve içine alınmış, sarı renkli bir bordür ile çevrelenmiş, bordürün üstü siyah ayrıntılarla süslenmiştir. Nişin içine doğru kübik kaidelerin üzerine mavi renkli iyonik başlıklı sütunlar çizilmiştir. Mihrap nişinin içinde yanlarda toplanmış pileleri yeşil renk ile belirlenmiş perde ve perdenin ortasından zincirle aşağıya sallanan bir kandil bulunur. Mihrap nişinin üstündeki çeyrek küreden oluşan kavsaranın merkezine alçı kabartma ayaklı bir vazo, vazunun içine de ½ simetri ile kıvrık dallar ve küçük çiçekler yerleştirilmiştir. Çiçekler kırmızı ve lacivert ile kıvrık dallar altın sarısı ile renklendirilmiştir. Mihrabın her iki yanına kare kesitli alçı sütunlar yerleştirilmiş, sütunların üzerleri kıvrık dallar üzerinde bulunan krem, mavi, yeşil yapraklar ve kırmızı ayrıntılarla süslenmiştir. Sütun bileziklerine mavinin tonları ile renklendirilmiş zikzaklı bir bordür yerleştirilmiştir. Sütun başlıkları akantus- kenger yaprakları ile süslenmiş, yaprakların ayrıntıları altın yaldızla belirlenmiştir. Sütunların üstünde yatay dikdörtgen bir baştaban bölümü bulunur. Baştabanın ortasındaki dikdörtgen paftaya Âl-i İmran suresinin 37. ayetinden bir bölüm bulunur. Mihrap ayeti beyaz sülüsle yazılmış, zemini lacivert ile renklendirilmiştir. Yanlarda 3'er adet hacimli, rölyef şeklinde kabartma olarak işlenmiş oval rozetler bulunur. Rozetlerin ayrıntıları altın, kırmızı ve lacivertle belirlenmiştir. Baştabanın üstüne üçgen bir alınlık yerleştirilmiştir. Üçgen alınlığın ortasına lacivert zemin üzerine "Ya Hafız" ve "Mâşâallah" ifadeleri birlikte istiflenerek yazılmıştır. Yazının etrafını kabartma küçük çiçekler çevreler. Yazının her iki tarafında simetrik düzenlenmiş ve ayrıntıları yaldızla belirlenmiş kıvrık dallar ve dallar arasına yerleştirilmiş penç motifleri bulunur (Resim 3).

Kalem İşi Tekniği İle Yapılmış Bezemeler ve Duvar Resimleri;

Harim duvarlarında ve son cemaat yerinin güney ve batı duvarlarında kalem işi tekniği ile yapılmış konulu duvar resimleri bulunur. Harim mekânının dört duvarına ve son cemaat yerinin güney ve batı duvarına tavanla duvarların kesiştiği yerlere ince zikzaklı bir bordür geçirilmiştir. Zikzaklı bordür harim mekânında açık ve koyu mavi ile son cemaat yerinde ise krem ve kahverengi tonları ile renklendirilmiştir. Son cemaat yerinin doğu duvarı sonradan

kapatıldığı için bu duvarda zikzaklı bordür bulunmaz. Kuzey duvarındaki pencereler hariç tüm yuvarlak kemerli pencere üstlerine hilal formunda barok karakterli kıvrık dallı, C, S ve istiridye motiflerinin kullanıldığı, yeşil, lacivert, mavi, kırmızı ve sarı ile renklendirilmiş birbirinden farklı tasarımlara sahip bezemeler yerleştirilmiştir. Pencere içlerindeki yan duvarlara da barok süslemeler yerleştirilmiştir. Aynı süslemeler harim duvarlarının yüzeylerinde resimlerin altlarında ya da üstlerinde kalan boşlukları dengelemek için bazen de vazolara yerleştirilerek kullanılmışlardır. Pencere kemerlerinin içlerinde on iki köşeli turuncu ve mavi ile renklendirilmiş birer yıldız bulunmaktadır. Sütunları birbirine bağlayan Bursa kemerlerinin üzerleri sıvanmış, yüzeyi sınırlayan kalın mavi kontörler çizilmiş, sütunların üzerine gelecek şekilde birbirinden farklı tasarımlara sahip turuncu, yeşil, sarı ve mavi ile renklendirilmiş buketler bazen yalın olarak bazen de vazolara yerleştirilmiş olarak kullanılmışlardır (Resim 2, 4, 8, 14).

Güney duvarında mihrap nişinin içinde yanlara toplanmış yeşil renkli bir perde ve perdenin ortasından aşağı doğru sarkıtılmış bir kandil motifi bulunur. Mihrabın üstünde bulunan dört adet yuvarlak formlu yazı paftasına “Allah”, “Muhammed”, “La ilahe illallah”, “Muhammeden Resulullah” yazılmıştır. Duvarın doğusunda “Ebubekir”, batısında “Hüseyin” yazılıdır. Duvarın batı köşesinde yazı paftasının hemen altında sarı meyveleri olan (ayva ya da limon) minyatür bir ağaç betimlemesi bulunur. Mihrabın doğusunda, mihrap ile pencere arasında dokuz dilimli, tek kubbeli, kübik alt yapı bir cami betimlemesi vardır. Gri renkli düzgün kesme taşlardan oluşmuş bir platform üstünde yükselen caminin alt yapısı ateş tuğlalardan örülmüş sağır duvarlardan oluşur. Caminin üç şerefeli dört minaresi vardır ve en üstteki şerefelere birer Türk bayrağı yerleştirilmiştir. Camiye bitişik batı yönüne iki katlı kırma çatılı bir yapı, onun arkasına da bir servi betimlemesi eklenmiştir. Servinin üstünde, görünüşünden sonradan eklendiği anlaşılan “Hicri 1312” yazısı bulunur. Kubbenin her iki tarafında küçük alemlerle nihayetlenen ağırlık kuleleri vardır. Duvarların alt seviyelerine dikdörtgen formlu, iki kanatlı, yeşil renkli giriş kapıları, kapıların üstüne küçük üçgen alınlıklar yerleştirilmiştir. Cami betimlemesinin altında iki adet servi ve ½ simetri ile tasarlanmış barok karakterli sarı, yeşil, mavi renkli kıvrık dallar ve kıvrık dallar arasında küçük kırmızı bezemeler bulunur (Resim 3- 4). Duvarın doğu köşesinin üst seviyesinde bir dilimi çıkarılmış ve üzerine iki bıçak saplanmış bir karpuz betimlemesi vardır (Resim 5).

Resim 2; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, güney duvarı

Resim 3; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, mihrap

Resim 4; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, güney duvarı, ayrıntı

Resim 5; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, güney duvarı, üst seviye, doğu bölümü

Doğu duvarının güney bölümünün üst seviyesine, vaaz kürsüsünün arkasına kırmızı meyveli (elma, vişne ya da kiraz) minyatür bir ağaç betimlemesi yerleştirilmiştir. Duvarın orta seviyesinde pencerelerin arasında iki minareli tek kubbeli bir cami betimlemesi bulunur. Cami, dört sıra düzgün kesme taştan inşa edilmiş bir platform üzerindedir. Caminin kubbesi yükseltilmiş bir kasnak üzerinde bulunmaktadır. Kasnak yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler ve daire formunda küçük pencerelerle doldurulmuştur. Yükseltilmiş kasnak dıştan kemerli iki payanda ile desteklenmektedir. Yapının beden duvarları düzgün kesme taşla inşa edilmiş, parmaklıklı dört penceresi ve bir kapısı olan bir zemin kat üzerinde bulunmaktadır. Beden duvarlarının her iki tarafında kubbeli ve silindirik gövdeli üç kule vardır. Kulelerin arkasına minareler yerleştirilmiştir. Kulelerin her iki yanında iki katlı ve çatılı evler, evlerin arkasında da birer servi ağacı bulunur. Kubbe, kuleler ve minareler mavi ile renklendirilmiş, yapının diğer bölümlerinde turuncu, sarı, yeşil ve kahverengi kullanılmıştır (Resim 6-7). Yapının üstüne $\frac{1}{2}$ simetri ile hazırlanmış barok karakterli kıvrık dallardan oluşturulmuş bir bezeme yerleştirilmiştir. Doğu duvarının kuzey bölümünde iki cephesiyle betimlenmiş bir yapı bulunur. Yapı, altı sıra düzgün kesme taştan inşa edilmiş bir platform üstündedir, iki katlı olarak inşa edilmiş ve ön plana iki şerefeli bir minare eklenmiştir. Binanın ön cephesinde yuvarlak kemerli,

dikdörtgen formlu, yan cephesine ise dikdörtgen formlu girişleri vardır. Yapı, kırmızı kiremitli, kırma bir çatı ile örtülmüş, çatının ortasına üçer pencereyi iki katlı bir kasnak üzerinde yükselen dilimli bir kubbe yerleştirilmiştir. Kubbenin her iki tarafında ne olduğu anlaşılabilen kare pencerelerin (ya da kübik birimler) üzerlerinde de dilimli kubbeler bulunur. Kuzeydeki bölümünde yapıya ilâştirilmiş bir yapılar topluluğu bulunmaktadır. Yapılar topluluğu eğimli ve ağaçlıklı bir araziye yerleştirilmiştir. Yapılar, turuncu ve mavi ile renklendirilmiş, yapıların çatı örtülerinde alternatif olarak bazen düz, bazen kırma bazen de kubbe kullanılmıştır. Yapıların arka planında çeşitli uzunluklarda iri ölçekli palmye (ya da hurma) ağaçları ön planında ise küçük ölçekli minyatür ağaçlar bulunur. Manzaranın alt bölümünde $\frac{1}{2}$ simetri ile tasarlanmış barok karakterli kıvrık dallardan oluşturulmuş bir bezeme ve iki adet servi ağacı bulunur (Resim 8). Manzaranın üstünde “Hasan ustanın zevcesi Rukiye” yazmaktadır. Duvarın en kuzeyinde kadınlar mahfelinin altında yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencere betimlemesi vardır. Pencerenin iki kanatlı dikdörtgen bölümü altı adet eşit büyüklükteki kare paftaya ayrılmıştır. Pencerelerin her iki yanında birer adet servi betimlemesi bulunur (Resim 9).

Resim 6; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, doğu duvarı

Resim 7; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, doğu duvarı, güney bölüm

Resim 8; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Camii, doğu duvarı, orta bölüm

Resim 9; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, doğu duvarı, kuzey bölümü

Batı duvarında, güneyden kuzeye doğru sıra ile üst seviyede küçük bir platform üzerinde minyatür kırmızı çiçekleri olan bir bitki betimlemesi bulunur. Duvarın alt seviyesinde iki pencere arasında avlulu bir külliye betimlemesi vardır. Dört sıra düzgün kesme taştan bir platform üzerine yerleştirilmiş yapının cephesi iki bölümden oluşur. Güneyde kalan bölümün cephesi yuvarlak kemerli iki pencere sırasından oluşur. Yukarı seviyede altı, alt seviyede dört pencere bulunur. Pencerelemlerin arasına çift kanatlı ve yuvarlak kemerli bir giriş kapısı yerleştirilmiştir. Yeşil renkli giriş kapısının yanlarında Dor düzeninde tasarlanmış iki sütun bulunur. Sütunların üzerindeki yuvarlak kemer, bir büyük bir küçük kesme taşların alternatif dizilmesi ile oluşturulmuştur. Güneyde kalan bu cephenin arkasında avlunun içinde, beden duvarları görünmeyen, muhtemelen daire planlı bir yapı bulunur. Yapının üstüne yuvarlak kemerli dört dikdörtgen pencerenin bulunduğu bir kasnak ve kasnağın üzerine de alemle nihayetlenen ve sivrilerek biten bir soğan kubbe yerleştirilmiştir. Geriye çekilmiş beyaz renkli cephenin önüne merdivenler yerleştirilmiştir. Külliyeinin kuzeye doğru olan bölümünde tek kat halinde öne çekilerek köşeli yapılarla hareketli bir cephe oluşturulmuş, cepheye yuvarlak kemerli altı pencere çizilmiştir. Cephenin gerisinde avlunun içinde beden duvarları görünmeyen

muhtemelen yuvarlak planlı iki küçük yapı bulunur. Yapıların yükseltilmiş kasnaklarının üzerlerine alemle nihayetlenen birer soğan kubbe yerleştirilmiştir. En arka planda avlunun dışında iki şerefeli bir minare bulunur. Yapının güney tarafına arkasında servi ağacı olan iki katlı, kırma çatılı sivil bir yapı eklenmiştir. Yapının kuzey tarafında yapıdan bağımsız iki adet Dor düzeninde sütun bulunur. Sütunların üzerine ne olduğu tam anlaşılamayan yarım daire şeklinde bir kütle yerleştirilmiştir. Tasvirin üstünde bulunan “Kır Halil oğlu Veli” ismi silindiğinden dolayı güçlükle okunur (Resim 10- 11). Külliye betimlemesinin üstünde $\frac{1}{2}$ simetri ile tasarlanmış barok karakterli kıvrık dallardan oluşturulmuş bir bezeme bulunur.

Resim 10; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, batı duvarı

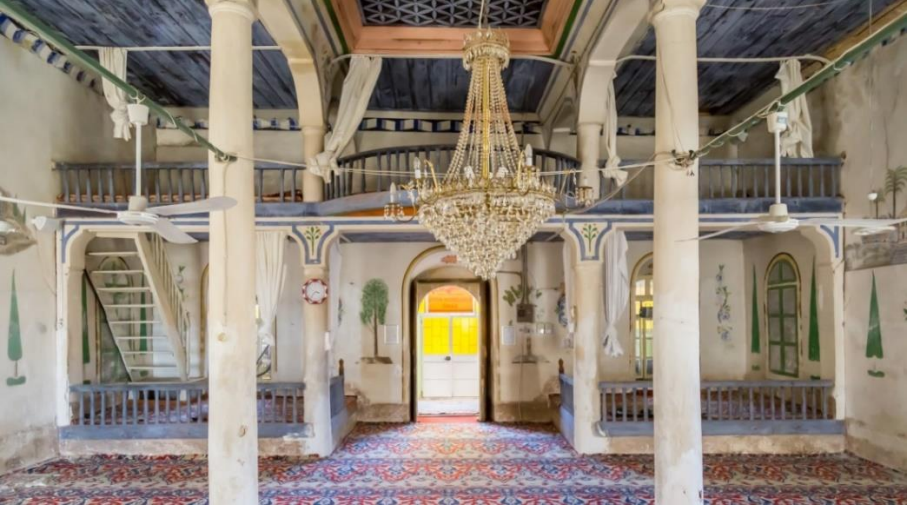
Resim 11; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, batı duvarı, güney bölümü

Batı duvarın orta bölümünde üst seviyede eğimli bir yamaca yerleştirilmiş bir külliye betimlemesi bulunur. Yapının cephesi iki pencere sırasından oluşur. İlk sırada kör pencereler ikinci sırada ise dokuz adet pencere vardır. Cephenin gerisinde avlunun içinde tek kubbeli bir mescit ve yanında tek şerefesi olan bir minare bulunur. Yapının kuzeyine düzgün kesme taşlarla bir duvar betimlenmiştir. Yapının içinde bulunduğu eğimli arazinin arka planına ve yanlara serviler, yeşil yapraklı ağaçlar, ön plana ise palmiye (ya da hurma) ağaçları yerleştirilmiştir. Yapının çevresinde irili ufaklı küçük evler bulunur (Resim 10- 12). Manzaranın altına “Ahmet İbiş oğlu Mehmet” yazılmıştır. Yamaca yerleştirilmiş bu yapı betimlemesinin altında ½ simetri ile tasarlanmış barok karakterli kıvrık dallardan oluşturulmuş bir bezeme, bezemenin her iki tarafında da servi ağaçları bulunur. Pencerelerin üzerinde daire şeklinde yazı paftaları, paftaların arasında barok karakterli kıvrık dal süslemeleri bulunur. Duvarın en kuzeyinde kadınlar mahfelinin altında doğu duvarındaki pencerenin simetriği olarak ve onunla aynı sahte pencere betimlemesi bulunur.

Resim 12; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, batı duvarı, orta bölüm

Kuzey duvarının ortasında çift kanatlı bir kapı ve kapının her iki tarafında birer pencere bulunur. Kapının her iki tarafına küçük bir platform üzerine yeşil yapraklı birbirinde farklı türlerde ağaç betimlemeleri, ağaçların her iki yanına da $\frac{1}{2}$ simetri ile karşılıklı “C” ve “S” formlarından oluşan barok karakterli kıvrık dal bezemeleri yapılmıştır. Duvarın doğu ve batı köşelerine pencere yanlarına barok karakterli kıvrık dal bezemeleri yerleştirilmiştir (Resim 13). Üst seviyede bulunan kadınlar mahfilinin duvar yüzeylerinde bezeme bulunmamaktadır (Resim 14).

Resim 13; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, kuzey duvarı

Resim 14; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, kadınlar mahfil

Resim 15; Afyonkarahisar Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, kadınlar mahfili, alt bölüm

Son cemaat yerinin güney duvarının ortasında harime girişi sağlayan iki kanatlı kapı bulunur. Kapının her iki yanına dor üslubunda sütunlar çizilmiş, sütunlar alternatif olarak bir büyük bir küçük taşların dizilmesi ile oluşturulmuştur yuvarlak bir kemerle birleştirilmiştir. Kapının üstünde bulunan yarım daire şeklindeki paftaya mavi renkli sülüsle “Maşaallah” yazılarak çevresi barok karakterli kıvrık dallarla doldurulmuştur. Yuvarlak kemerin üstünde sonradan yazılmış gibi görünen H. 1312 (M. 1894/95) tarihi bulunmaktadır. Kemer dizisinin üstüne hilal formunda kıvrık dallar üzerine barok karakterli yapraklar yerleştirilmiştir. Duvarın üst seviyesinde yeşil renkli antik çelenklerin sınırladığı yuvarlak formu paftalar bulunur. Paftalarda batıdan doğuya doğru sıra ile “sekiz kollu yıldız”, “çeşitli silahlardan oluşmuş bir arma”, “Hasbinallah ve nimel vekil” ve “ni’mel mevlâ ve nimesir” yazıları bulunmaktadır. Paftalar duvarın doğu bölümünde “çeşitli silahlardan oluşmuş arma”, müsenna (simetrik) olarak düzenlenmiş “Muhammed” , “sekiz kollu yıldız” motifleri ile devam eder. Duvarın alt seviyesinde batıdan doğuya doğru sıra ile kapı ile pencere açıklığı arasına baklava desenli bir zemin üzerine altıgen bir platform içine üç katlı selsebilli bir havuz betimlenmiştir. Havuzdan sular yükselmektedir. Giriş kapısının doğusuna, kapı ile pencere arasında kalan bölümün üstüne iki cephesiyle betimlenmiş, yedi sıra düzgün kesme taştan örülmüş bir platform üstüne yerleştirilmiş üç kubbesi ve bir minaresi olan bir cami tasviri yapılmıştır. Yapının doğu duvarı üstündeki burç ve burcun üzerinde yükselen bayrak yapının bir kale camii olduğunu düşündürmektedir. Caminin her iki yanına servi betimlemeleri yerleştirilmiştir. Caminin alt bölümüne,

kapının doğu tarafına bir servi yerleştirilmiş ancak alt bölümü sıvanmıştır. Pencerenin doğusunda ay yıldızlı yeşil bir sancak onun altında da 12 dilimli, alternatif olarak krem ve beyaz ile renklendirilmiş yuvarlak bir rozet bulunur. Son cemaat yerinin batı duvarında yeşil yapraklı bir ağaç ve on iki dilimli bir rozet vardır (Resim 16).

Resim 16; Dazkırı Kızılören Köyü Eski Camii, son cemaat yeri, güney duvarı batı bölümü

Değerlendirme

Yapı, yerel malzeme ile inşa edilmiş, kuzey- güney doğrultusunda, kareye yakın dikdörtgen planlı, ahşap taşıyıcılarla dikey olarak üç nef bölünmüş, ahşap tavanlı, kuzeyde girişi ve son cemaat yeri olan bir yapı olarak değerlendirilebilir. Kible duvarına dik üç nef bölünmüş camiler özellikle İç Ege ve Orta Anadolu'daki küçük ölçekli camilerde 13. yüzyıldan itibaren geç dönemlere kadar sıklıkla kullanılmıştır (Çakmak, 1991: 28- 103, 117- 118).

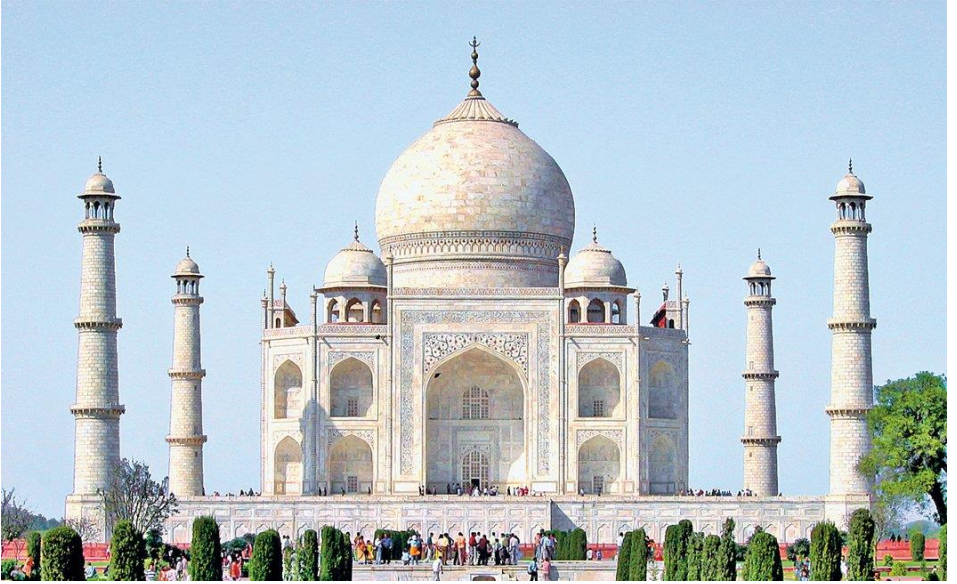
Güney duvarının ortasında bulunan alçı mihrap, geç devrin beğenisine uygun olarak düzenlenmiştir (Resim 2- 3). Alçı mihraplar Anadolu'da 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlar ve 14.- 15. yüzyıllardan itibaren yaygınlaşır (Bakırer, 2000: 3-4, 105), (Eskici, 2006: 57- 75). Her türlü süslemenin kolaylıkla uygulanabileceği yumuşak bir malzeme olan alçı, ekonomik olması sebebiyle de geç dönem camilerinin iç dekorasyonunda ve özellikle mihraplarda başat bir süsleme unsuru olarak kullanılmıştır. Geç dönem zevkini yansıtan alçı mihraplara Ege bölgesinin hem kıyılarında hem de iç bölgelerinde bulunan camilerinde rastlanır (Kuyulu, 1990: 109), (Arel, 1987: 43- 51), (Arel, 1993: 212- 218), (Bulut, 1996: 3- 8), (Naza Dönmez, 2003: 62- 65), (Uysal, 2005: 314- 315), (Gürbıyık, 2009: 166- 167), (Gürbıyık, 2016: 153- 154). Mihrabın batı sanatına hâkim gezici, belki de gayrimüslim bir usta ya da ustalar tarafından yapıldığı söylenebilir. Özellikle bu tip mihrapların İzmir, Aydın, Denizli bölgesindeki geç dönem camilerinde bulunması bu usta grubunun kıyı Ege bölgesinden geldiğini düşündürmektedir (Naza Dönmez, 2003: 65).

Yapının harim duvarlarında ve son cemaat yerinde ayrıntıya önem veren, itinalı bir işçiliğe sahip duvar resimleri bulunmaktadır (Daş, 1995: 4-5, 7), (Şener, 2011: 54- 59).

Güney duvarının doğu bölümünde dört minareli bir cami betimlemesi bulunmaktadır (Resim 4). Caminin büyük tek kubbesi, kübik alt yapısı ve istinat kuleleri yapının Edirne şehrindeki Selimiye Camii olabileceğini düşündürmektedir. Dört minaresi ile “Cami-i Sultan Selim” betimlemeleri geç dönem duvar resimlerinin en sevilen konularının başında gelir. Hem sivil hem de dini mimaride kullanılan bu mimari betimleme Edirne şehrini temsil eder (Algaç, 2023: 115- 116).

Doğu duvarının güney bölümünde her iki yanına soğan kubbeleri olan üçer adet kulenin yerleştirildiği büyük soğan kubbeli ve iki minareli bir yapı betimlemesi bulunmaktadır (Resim 7). Kubbenin her iki yanındaki istinat kemerleri ve yükseltilmiş kubbe kasnağının üzerindeki pencereler göz önüne alındığında, minare sayısı gerçeği ile örtüşmese de, yapının, İstanbul'un fethinin sembolü olan “Ayasofya Cami-i Şerifi” olduğu söylenebilir. Yapının her iki yanında olan kulevari yapılar avludaki sultan türbelerini, yanlarındaki konutlar da bu yapının çevresindeki yerleşim birimlerini temsil ediyor olmalıdır. İstanbul'un fethinin sembolü olan “Ayasofya”, duvar resimlerinde pek kullanılmayan bir motiftir. Gerçeğine oldukça yakın nadir bir örnek Kocaali Derince Beş Divanlı Rıza Bey Konağının odalarının birinde bulunmaktadır (Çelik- Kuyulu Ersoy, 2015: 1655).

Doğu duvarının güney bölümünde bulunan yapılar topluluğu ile ilgili öne sürülebilecek diğer bir ihtimal yapının Hindistan'ın ikonik yapısı "Tac- Mahal" olabileceğidir (Resim 7). Eser, Hindistan'ın Agra şehrinde M. 1632- 54 yılları arasında Şah Cihan'ın erken yaşta vefat eden eşi Ercümen Bânü Begüm (Mümtaz Mahal) adına Şah Cihan tarafından yaptırılmıştır (Beksaç, 2010: 337-339), (Resim 17). Duvar resimlerinde kullanılmayan bir motif olan "Tac Mahal"ın tek örneği Gaziantep Mehmet Hayri Atay evinin başoda tavanının eteğindeki küçük boyutlu madalyonlardan birinin içinde bulunmaktadır (Şahin Tekinalp, 2013: 200). Hindistan Babür devleti M. 1857 yılında İngilizler tarafından sonlandırılmış, Hindistan İngiltere'nin sömürgelerinden biri haline getirilmiştir. II. Abdülhamid döneminde (sal: 1876- 1909), sultanın yürüttüğü "İttihad-ı İslam" politikasının bir sonucu olarak Hindistan'daki Müslümanlar ile karşılıklı olumlu ilişkiler geliştirilmiştir (Özcan, 2002: 138- 143). "Tac- Mahal"i hatırlatan bu betimleme de karşılıklı geliştirilen bu ilişkilerin bir sembolü olarak yapılmış olabilir.

Resim 17; Hindistan'ın Agra şehrinde bulunan "Tac- Mahal" (E. Beksaç, "Tac Mahal", TDV 39, 337-339).

Aynı duvarın orta bölümünde yükseltilmiş kasnaklar üzerinde kubbeli ve tek minareli bir külliye tasviri vardır (Resim 8). Yükseltilmiş kasnaklar yapının Kudüs Harem-i Şerif'de bulunan "Kubbetü's- Sahra" olabileceğini düşündürmektedir. Yükseltilmiş kasnağın her iki yanında bulunan kareye yakın dikdörtgen panolar, Kubbetü's- Sahra'nın sekizgen alt yapısının dış duvarlarını

süsleyen renkli çini panolar olmalıdır. Külliyeye bitişik küçük evlerden oluşan kent ve kentin üzerinde yükselen hurma ağaçları “Kudüs” kenti ile ilgili, külliyeye iliştirilmiş minare de kentin Müslüman kimliği ile ilintili bir gönderme olmalıdır.

Batı duvarının güney bölümünde yükseltilmiş kasnaklar üzerine yerleştirilmiş soğan kubbeleri, ince uzun minaresi ve cepheden tasvir edilmiş uzun planı ile bir külliye betimlemesi bulunmaktadır (Resim 11). Doğu duvarının orta bölümündeki yapının “Kubbetü’s- Sahra” olduğu kabul edilirse soğan kubbeleri olan, kesme taşların kullanıldığı bu yapının da “Mescid-i Aksa” olduğu düşünülebilir. Aynı duvarın orta bölümünde tek minareli, tek kubbeli açık arazide yamaca yerleştirilmiş başka bir külliye betimlemesi bulunmaktadır ki bu yapının da kutsal kentlere giden yollarda bulunan hayali bir menzil külliyesi olduğu söylenebilir (Resim 12).

Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı yönetimine giren Kudüs, kutsal bir kent olarak her zaman ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında 1882 yılında Rusya’da Yahudilerin uğradığı zulümün ardından kent, yoğun bir göç dalgasına maruz kalmış, II. Abdülhamid’in aldığı tüm önlemlere rağmen bölgedeki Yahudi nüfus sürekli artmıştır (Gümüş, 2009: 58- 83). Duvar yüzeylerinde kullanılan ve kentin ikonik yapıları olan “Kubbetü’s- Sahra” ve “Mescid-i Aksa” Kudüs’ün Osmanlı toplumu için önemini vurgulamaktadırlar.

Geç dönem duvar resimlerinde dinsel mekânlarda kullanılan kent tasvirlerinde “Mekke-i Mükerreme” ve “Medine-i Münevvere” betimlemeleri ilk sırayı alır. İstanbul ve Edirne şehirleri de çok minareli camileri ile temsil edilir. Kızılören köyü Eski Camii’nde ise kutsal kentlerden Mekke ve Medine yerine Kudüs seçilmiştir. Yapıdaki resim programında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirsiz bir geleceğe sürüklenen Kudüs’e, İngiliz sömürgesi haline gelen Hindistan da eklenmiş olabilir. Bu program son derece nadir ve bu yapıya özgüdür. Tasvirlerin tarihi olan H. 1312 (M. 1894/95) de Kudüs ve Hindistan’da gelişen olayların tarihine oldukça yakın ve uyumludur.

Yapının son cemaat yerinde güney duvarının batı bölümünde “selsebilli havuz” betimlemesi bulunmaktadır (Resim 16) Bu tip selsebilli havuzlara en erken 17. yüzyıl çinilerinde rastlanır (Naza Dönmez, 2001: 28). Yazıcıoğlu Mehmed tarafından 15. yüzyılda telif edilmiş olan “Muhammediye” adlı eserin geç dönemde resimlendirilmiş matbu nüshalarında da çeşitli havuz betimlemeleri cenneti temsil eden bir motif olarak kullanılmışlardır (Harman, 2014: 102, 106, 108). Soma Hızır Bey Camii’nin mahfil eteğinde bulunan resimler arasında fiskiyeli bir havuz (Arık, 1988: 37), (Okçuoğlu, 2000: 73) Afyonkarahisar’ın Başmakçı ilçesindeki Recep Bey Camii’nin doğu duvarında da kemerler altında yarısı silinmiş güçlkle görülebilen küçük bir “selsebilli

havuz” betimlemesi (Algaç, 2023: 112, 119) bulunmaktadır. Kızılören camiiinin girişinde bulunan selsebilli havuzun da diğer örnekler gibi cennetle ilişkili bir motif olduğu, “Havz-ı Kevser”i temsil ettiği, camiye ibadet için gelenlere hemen girişte cenneti hatırlattığı söylenebilir.

Son cemaat yerinin güney duvarının batı bölümünde yüksek duvarlı bir kale üzerinde üç kubbesi ve bir minaresi olan bir cami betimlemesi bulunmaktadır. Duvar resimlerinde kaleler genellikle şehir kıyılarında ya da şehir panoramalarının içinde betimlenmişlerdir (Şener, 2011: 444- 446). Tasvirdeki kale, bölgenin önemli bir sembolü olan Afyon kalesi, üzerine yerleştirilen camii de gerçeği ile bağdaşmasa da Afyon Kalesi’nde bulunduğu söylenen ve mevkii tartışmalı olan “Kale Mescid”i olmalıdır (Uysal, 1993: 9- 23).

Güney duvarının üst seviyesinin doğu bölümünde üzerine iki adet bıçak saplanmış ve bir dilimi çıkartılmış karpuz betimlemesi bulunmaktadır (Resim 5). Karpuz ve bıçak geç dönem duvar resimlerinde hem sivil hem dini mimaride sıklıkla kullanılan bir motiftir (Altier, 2021: 397- 426). Diğer meyvelerle birlikte dekoratif amaçlarla kullanılan bu motif zaman içinde karşılığı tarikat kültüründe bulunabilecek “kabuk-öz”, “zahir-batın” kavramlarını karşılayan bir simge haline dönüşmüş olabilir. Afyonkarahisar Dazkırı İdris Köyü Camii’nin güney duvarında bulunan bir dilimi çıkarılmış karpuz ve bıçak betimlemesi Hz. Muhammed’in (sav) isminin altına yerleştirilmiştir (Algaç, 2017: 422) Burada motif, Hz. Muhammed’in İslamiyetin ve Kur’an-ı Kerim’in zahir ve batın anlamlarına sahip bir peygamber olduğunu, kabuktan öze gitmek için nasıl bıçağa ihtiyaç varsa Kur’an-ı Kerim’in zahir anlamından batın anlamına gidebilmek için de onun yol göstericiliğine ve yardımına ihtiyac olduğunu ima etmektedir. Bursa Keles Kemaliye Köyü Camii’nin doğu duvarında bulunan dilimlenmiş karpuz ve bıçak motifi Burûc Suresi’nin Kur’an-ı Kerim ile ilgili olan son iki ayetinin yanına yerleştirilmiştir. Motif, burada da aynı anlama, zahirden batına gitmek için bir “mürşid-i kamil”e olan ihtiyacı anlatmaktadır (Algaç, 2022: 24).

Doğu ve batı duvarlarının kuzey bölümlerinde karşılıklı simetrik olarak yerleştirilmiş sahte pencereler bulunmaktadır (Resim 9). Bu tip sahte pencereler geç dönem duvar resimlerinde bazen tek bazen de perdelerle birlikte penceresiz duvarların ağır görüntülerini hafifletmek, mekânı şenlendirmek için hem sivil hem de dini mimaride kullanılırlar (Okçuoğlu, 2000: 50-51). Sivil mekânlardaki kullanıma örnek olarak Topkapı Sarayı’nda ki Cariyeler Taşlığı’nda ve İstanbul Sadullah Paşa Yalısı’nın üst katında bulunan resimler örnek olarak verilebilir (Renda, 1977: 88, 113- 114). Dinsel mimaride Mecitözü Alören Köyü Camii’nin doğu duvarında, bulunan pencere örnek olabilir (Çerkez, 2019: 500). Bazen de Ortaköy Camii’nde olduğu gibi kubbe

geçişlerine (Bağcı, 2002: 759), Manisa Kırkağaç Çiftahanlar Camii'nde (Kuyulu, 1990: 110) olduğu gibi kubbeye yerleştirilerek harim mekânında bulunanlara gökyüzünü izleme imkânı verirler.

Kadınlar mahfilinin harim mekânına uzanan yarım daire formlu balkonunun altında “Sultan Mahmud güneşi” olarak tabir edilen ışınsal bir bezeme bulunmaktadır (Resim 15). Bu bezemenin 1835/36 tarihli bir örneği İstanbul Karagümruk'deki Halvetiliğin Cerrahi koluna mensup, Nûreddin Cerrâhî tekkesinin tevhidhâne tavanında bulunmaktadır (Tanman, 1990: 383- 384). Motif, burada tekkenin II. Mahmud ve onun şahsında devletle olan olumlu ilişkilerinin bir sembolü olarak kullanılmış olmalıdır. Aynı motif, Osmanlı armasında da sultanın sembolüdür. Osmanlı mülkünü aydınlatan bu güneş, aydınlığın ve hayatın sembolüdür. Tarih boyunca da Osmanlı sultanları şairler ve tarihçiler tarafından güneşe benzetilmişlerdir (Özdemir, 1997: 108), (Aydın, 2012: 77). II. Abdülhamid döneminde Sivas Mekteb-i İdadi'sinde olduğu gibi eğitim kurumlarının giriş kapılarında yer alan motif (Aydın, 2012: 78), Eskişehir Mahmudiye Hara Camii'nin minberinin üstünde olduğu gibi (Aydın, 2009: 701) camilerin iç mekânlarında da kullanılmıştır. Her ne kadar motif “Sultan Mahmud güneşi” olarak adlandırılrsa da yüzyılın son çeyreğinde yapılmış olan Kızılören Köyü Eski Camii'nde, devrin sultanı olan II. Abdülhamid'i ve devleti temsil etmektedir.

Pencere içlerinde kullanılan yıldız motifleri, rozetler, mihrabın kuruluşu, kadınlar mahfilindeki balkonun altında bulunan ışınsal güneş bezemesi, yazıların çevresindeki çelenk benzeri süslemeler, son cemaat yerinin güney duvarında bulunan arma benzeri düzenleme, mihrap duvarındaki cami betimlemesinin şerefelerine yerleştirilmiş bayraklar, giriş kapısının çevresine ve mihrabın içine çizilmiş mimari detaylar Ampir beğeniye yansıtan motiflerdir. 19. yüzyılda 1800- 1830 yılları arasında Napolyon yönetimi sırasında Fransa'da yaygınlaşan Ampir üslup, Osmanlı toplumuna II. Mahmud (sal: 1808- 1839) döneminde girmiş, etkinliğini yüzyılın sonuna kadar devam ettirmiştir. Antik Yunan ve Roma imparatorluğunun mimari biçimlerinin kullanıldığı, gereksiz süsten arındırılmış, yalın ve ağırbaşlı bir üslup olan ampir, imparatoru ve imparatorluğun zaferlerini simgeleyen kılıç, kalkan gibi silahları, meşale, vazo, kupa, gibi motifleri kullanmıştır (Ödekan, 1993: 247- 249), (Eyice, 1995: 159-163), (Germaner, 1997: 88).

Yapıda hemen hemen her dinsel mekânda görülebilecek alışlagelmiş bir yazı programı kullanılmıştır. Mihrap duvarına “Allah”, “Muhammed”, “La ilahe illallah”, “Muhammeden Resulullah” ve mihraba birçok mihrapta bulunan Âl-i İmran suresinin otuz yedinci ayetinin bir bölümü olan “Kullema dehalet aleyha Zekeriya el-mihrap” yazılmıştır. Mihrap ayetinin üstünde birlikte istiflenmiş

“Ya Hafız” ve “Mâşâallah” ifadeleri bulunur. Doğu duvarında “Ömer”, “Osman”, batı duvarında “Ali”, “Hasan”, güney duvarının batı bölümünde “Hüseyin” isimleri bulunur. Son cemaat yerinin güney duvarının üst seviyesine, giriş kapısının üstüne “Hasbinallahi ve ni’mel vekil”, “ni’mel Mevlâ ve ni’men nasîr” (Allah bize yeter O, ne güzel vekildir ne güzel yardımcı ve ne güzel dosttur), doğu tarafına müsenna şekilde düzenlenmiş “Muhammed” yazılmıştır.

Yapının doğu duvarında “Hasan ustanın zevcesi Rukiye”, batı duvarında “Kır Halil oğlu Veli”, “Ahmet İbiş oğlu Mehmet” yazılmıştır. Bu isimler camiinin inşasında çalışan ustalar ya da inşa faaliyetlerine katkıda bulunanlar olabilir (Daş, 1995: 5). Afyonkarahisar’ın güney ilçelerinde çok sayıda tasvirli köy camisi bulunmaktadır. Hepsi birbirinden farklı üsluplara sahip bu camilerden Kızılören Köyü Eski Camii’nin kalem işi bezemelerine üslup açısından benzeyen tek eser, kalem işi bezemeleri hatalı onarımlar yüzünden günümüze özgün halleri ile ulaşamamış olan aynı ilçede bulunan Çiftlik Köyü Camii’dir. Eserin eski fotoğrafları bu benzerliği ispatlamaktadır (Daş, 1995: 5, 9). Aynı usta ya da ustaların Kızılören köyündeki Demirci Hacı Mehmet Evi’nin kalem işi bezemelerini yaptıkları da bilinmektedir (Kürüm, 1994: 140).

Yapıda son cemaat yerinin güney duvarında üst seviyede ve harimde güney duvarının üst seviyesinde H. 1312 (M. 1894/95) tarihi bulunmaktadır. Bu tarih sonradan eklenmiş gibi gözükse de yapının kalem işi bezemelerinin tarihi olmalıdır. Benzer üsluptaki Dazkırı Çiftlik Köy Camii’nin de bezemelerinin tarihinin H. 1305 (M. 1887/88) olduğu göz önüne alınırsa aynı ustanın ya da ustaların, bölgede yakın tarihlerde, günümüze ulaşamamış olsa da, köy köy gezerek birçok köy camiine ve konutlara nakışlar ve resimler yaptığı söylenebilir.

Sonuç;

Yerel malzeme ile yapılmış, dıştan sade bir mimariye sahip Kızılören Köyü Eski Camii’nin kitabesi olmadığından yapım tarihi bilinmemektedir. Yapı, vakıf kayıtlarına göre köy halkı tarafından inşa ettirilmiştir. Harim duvarlarında ve son cemaat yerinde bulunan kalem işi bezemelerin ve duvar resimlerinin tarihi H. 1312’dir (M. 1894/95). Özgün halleri ile günümüze ulaşan kalem işi bezemeler 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı sanatını etkileyen Ampir üslubun izlerini taşır. Mavi, yeşil, kırmızı, krem renkleri ile yapılmış kalem işlerinde vazolar ve kıvrık dallar üzerine yerleştirilmiş bitkisel bezemeler, meyveli- meyvesiz ağaçlar, bir dilimi çıkartılmış ve üzerine iki adet bıçak saplanmış karpuz, rozetler, sütun, kemer gibi mimari detaylar, sahte pencereler, mihrapta perde ve kandil, selsebilli havuz, motifleri kullanılmıştır. Mimari yapı tasvirlerinin ise Afyonkarahisar şehrinin sembolü olan “Karahisar

Kalesi”, Edirne şehrini simgeleyen “Cami-i Sultan Selim”, İstanbul’un fethinin sembolü olan Ayasofya (ya da bağımsızlığını kaybederek İngiliz sömürgesi haline gelen Hindistan’ın sembolü Tac- Mahal), Kudüs kentinin sembolleri “Kubbetü’s- Sahra” ve “Mescid-i Aksa” olduğu söylenebilir. Eser, başkentin ampir beğenisini yansıtan kalem işi bezemeleri ve sahip olduğu siyasi resimler aracılığı ile “İttihad-ı İslam” politikası güden halife ile taşra arasında bağlar kuran sıra dışı bir köy camisidir.

KAYNAKÇA

- Afyonkarahisar Kültür Envanteri (2013). Hazırlayanlar: Afyonkarahisar İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü-Müze Müdürlüğü- Afyonkarahisar Valiliği. Afyonkarahisar: T. C. Afyonkarahisar Valiliği Yayınları.
- Algaç, Ş. (2017). Afyonkarahisar Dazkırı- İdris Köyü Camii ve Kalemışı Bezemeleri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1 (2)*, Özel Sayı, 421- 432.
- Algaç, Ş. (2022). Bursa/ Keles Kemaliye Köyü Camii ve Duvar Resimleri. *Art-Sanat Dergisi 18*, 1- 31. DOI: 10.26650/artsanat.2022.18.1032694
- Algaç, Ş. (2023). Tekke Eşyaları Tasvirlerine Sahip Bir Camii: Afyonkarahisar Başmakçı Recep Bey Camii. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 106*, 109- 125. DOI: 10. 34189/hbv.106.006.
- Altıer, S. (2021). Tarikat Kültüründen Bir Kesit: Osmanlı Mimari Süslemesinde Karpuz ve Karpuz Bıçak Tasvirleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 100*, 397- 426. DOI: 10.34189/hbv.100.018
- Arel, A. (1987). Cincin Köyü'nde Cihanoğulları'na Ait Yapılar. V. Araştırma Sonuçları Toplantısı Ankara 6- 10 Nisan 1987, Cilt:1. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 43-51.
- Arel, A. (1993). Gothic Towers and Baroque Mihraps: The Post- Classical Architecture of Aegean Anatolia in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. *Essays in Honor of Oleg Grabar. Muqarnas 10*, 212- 218.
- Arık, R. (1988). Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Aydın, Ö. (2009). Sultan II. Abdülhamid Devri Camilerine Eskişehir Mahmudiye'den İki Örnek: Çarşı ve Hara Camileri. *Belleten LXXIII (268)*, 695- 703.
- Aydın, Ö. (2012). Sultan II. Abdülhamit Dönemi Yapılarında İmparatoru/İmparatorluğu Temsil Eden Semboller. *Mimarlık 49 (364)*, 74- 78.
- Bağcı, S. (2002). Osmanlı Mimarisinde Boyalı Nakışlar. *Osmanlı Uygarlığı 2*. Yayına Hazırlayanlar: Halil İnalçık- Günsel Renda. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 736- 759.
- Bakırer, Ö. (2000). Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Beksaç, E. (2010). Tac Mahal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 39*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 337- 339.
- Bulut, L. (1996). İzmir Camilerinde Alçı Süsleme. *Sanat Tarihi Dergisi 8 (8)*, 1- 10.

- Çakmak, Ş. (1991). Denizli İli'ndeki Türk Anıtları (Camiler). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Çelik, E.- Kuyulu Ersoy, İ. (2015). Kocaeli Yapılarında Bulunan Resimli Bezemelerden Örnekler. Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri 2- 4 Mayıs 2014 Kocaeli. Editörler: Haluk Selvi- M. Bilal Çelik. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 1651- 1665.
- Çerkez, M. (2019). Mecitözü'nde Mütevazı Bir Külliye: Alören Köyü Külliyesi. *History Studies* 11 (2), 495- 533. DOI: 10. 9737/hist.2019.728
- Daş, E. (1995). "Dazkırı Yakınlarında Yayınlanmamış Ahşap Destekli İki Köy Camii", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi 23- 27 Eylül 1991 İstanbul. Bildiriler II. Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1-12.
- Eskici, B. (2006). Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Alçı Mihraplar. *Sanat Tarihi Dergisi* 15 (1), 57- 75.
- Eyice, S. (1995). Empire. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 159- 163.
- Germaner, S. (1997). Ampir. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi 1. İstanbul: Yem Yayınları, 88.
- Gürbıyık, C. (2009). Karaburun Yarımadası'nda Türk Mimarisi. İzmir: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Gürbıyık, C. (2016). Turgutlu Irlamaz Köyü Camii. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (3), 146- 162. DOI: 10.18026/cbusos.07482
- Gümüş, S. (2009). II. Abdülhamit Döneminde Filistin Politikası. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Harman, M. (2014). Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammediye'sinde Yer Alan Cennet ve Cehennem Tasvirleri. *Mukaddime* 5 (1), 89- 112. DOI: 10.19059/mukaddime.60506
- İlgar, Y.- Karazeybek, M. (2001). Afyonkarahisar'da Cami ve Mescitler. Afyonkarahisar Kütüğü I. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 295- 340.
- Karazeybek, M.- İlgar, Y. (2014). Dinar (Geyikler) Cami, Mescit Ve Zaviyeleri. *Dinar Tarihi*. Editörler: İbrahim Balık- Cihad Cihan. Afyon: Dinar Belediyesi, 127- 162.
- Kuyulu, İ. (1990). Kırkağaç Çiftehanlar Camii. *Arkeoloji- Sanat Tarihi Dergisi* V, 103- 117.
- Kürüm, M. (1994). Kızılören Köyü (Afyon- Dazkırı) Konut Mimarisinden Bir Örnek: Demirci Hacı Mehmet Evi. *Sanat Tarihi Dergisi* 7 (7), 135- 144.

- Küpelı, Ö. (2000). Tahrır Defterlerine Göre XV- XVI. Yüzyıllarda Homa Kazası. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon .
- Naza Dönmez, E. E. (2001). Türk Çini Sanatının Sürekliliği İçinde XVII. Yüzyıl Eserlerinin Yeri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Naza Dönmez, E. E. (2003). Denizli Kızılcaölük Camileri ve Alçı Süslemeleri. Sanat Tarihi Yıllığı XVI, 61- 74.
- Okçuoğlu, T. (2000). 18. Ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Duvar Resimlerinde Betimleme Anlayışı. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Ödekan, A. (1993). Ampir Üslubu. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi 1. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 247- 249.
- Özcan, A. (2002). Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlılar ve Hindistan Müslümanları. Türkler 13. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 138- 143.
- Özdemir, K. (1997). Osmanlı Arması. İstanbul: Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri.
- Renda, G. (1977). Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı (1700- 1850). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Şahin Tekinalp, P. (2013). Atay Evi'nden Egzotik Manzaralar. Edebiyat Fakültesi Dergisi 30 (2), 191- 208.
- Şener, D. (2011). XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Anadolu Duvar Resimleri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Tanman, M. B. (1990). İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipolojisi Denemeleri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Uysal, A. O. (1993). Afyon'da Üç Eser. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Uysal, Z. (2005). Yeşilyurt Köyü Câmii. Sanat Tarihi Dergisi XIV, 309- 329.

Bölüm 61

**Ahmet Ümit'in "Bâb-ı Esrâr" İsimli
Romanının Arapçaya Çevirisindeki
Deyimlerin Eşdeğerlik Bağlamında
İncelenmesi**

Mustafa GÖRDEBİL¹

¹ Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı,
e-mail: m.gordebil@gmail.com, Orcid id: 0000-0002-1787-5474

AHMET ÜMİT VE “BÂB-I ESRÂR” ROMANI

1960'ta Gaziantep'te doğan Ahmet Ümit Marmara Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezun olmuştur. Moskova'da Sosyal Bilimler Akademisi'nde siyaset eğitimi görmüş olan yazarın ilk kitabı 1989'da yayımlanan “Sokağın Zulası” adlı şiir kitabıdır. 1992-2002 yılları arasında “Çıplak Ayaklı Gece” adlı öykü kitabının ardından “Bir Ses Böler Geceyi”, “Agatha'nın Anahtarı”, “Şeytan Ayrıntıda Gizlidir” adlı polisiye öykü kitapları yayımlandı. İlk romanı “Sis ve Gece”, polisiye türünde bir başyapıt olarak kabul edildi. Daha sonra “Kar Kokusu”, “Patasana” ve “Kukla” romanlarını kaleme aldı. Yazarın diğer romanları ise şunlardır: “İnsan Ruhunun Haritası”, “Ninatta'nın Bileziği”, “Bâb-ı Esrâr”, “Beyoğlu Rapsodisi”, “İstanbul Hatırası”, “Sultanı Öldürmek”, “Kavim”, “Beyoğlu'nun En Güzel Abisi”, “Kırlangıç Çılgılığı”, “Aşkımız Eski Bir Roman”, “Elveda Güzel Vatanım”, “Aşk Köpekliktir”. Eserleri 27 farklı dile çevrilmiş olan yazar uluslararası düzeyde okur kitlesine ulaşmıştır.(Ümit, 2011, s. 1)

Yazarın öne çıkan romanlarından olan *Bâb-ı Esrâr*'ın kısa özeti şu şekildedir: Babası Türk, annesi İngiliz olan Karen Kimya Greenwood İngiltere'de bir sigorta şirketinde çalışmaktadır. Türkçeyi iyi bildiği için Konya'daki bir otel yangınına araştırmak üzere şirketi tarafından görevlendirilir. Babası Konyalı olmakla birlikte Mevlevi tarikatına mensup bir şahıstır. Küçük yaşta annesini ve kendisini terk ederek Konya'daki dergâha dönmüştür. Karen Konya'ya varmasıyla birlikte ilginç olaylarla karşılaşır. Şems-i Tebrizi manevi âlemde, farklı zamanlarda kendisiyle görüşür ve hayatına dair bazı şeyleri sorgulamasını sağlar. Bu görüşmeler esnasında geçmişe gider Mevlana ve Şems arasında cereyan eden hadiselerle şahitlik eder. Esasında küçüklüğünden beri kendisini terk ettiği için sürekli olarak suçladığı babası ölüm döşeğindedir. Bu manevi yolculukların sonunda babası, içinde dünyaya ait beslediği tek sevgi ve tek pişmanlığı aştığı takdirde semaya ulaşabilecek ve rahat bir şekilde ruhunu teslim edebilecektir. Bu pişmanlık ise kızına karşı duyduğu pişmanlıktır. Süreç içerisinde Şems yavaş yavaş Karen'i hazırlar ve babasını affetmesini sağlar. Bu sayede babası ulaşmak istediği yere ulaşabilmiştir. Bir taraftan da otel yangını ile ilgili soruşturmayı yürüten Karen yangının kundaklama sonucunda çıktığını ispat eder ve şirketini büyük bir zarardan kurtarmış olur. Tüm bu ilginç deneyimler neticesinde de Konya'ya gelirken yaşadığı başka bir tereddüt de son bulmuştur. Karnında taşıdığı iki aylık bebeğini aldirmaktan vazgeçip dünyaya getirmeye karar verir. İngiltere'ye dönerken anne olabilecek olmanın hazzını yaşar.

GİRİŞ

Türk ve Arap medeniyetleri arasında eski çağlardan bu yana dini, siyasi ve kültürel bir etkileşimin varlığı yadsınamaz bir gerçektir. Bu etkileşimin neticesi olarak Türkçe ve Arapça arasında tarih boyunca sayısız çeviri yapılmıştır.

Çeviri medeniyetler arasında iletişimi ve etkileşimi sağlayan, kültürel değerleri farklı toplumlarla buluşturan, dilleri farklı milletler arasında bir köprü vazifesi gören bir araç olarak tanımlanır.(Odacıoğlu ve Barut, 2018, s. 1364) Çeviride kaynak dildeki göstergenin ne ifade ettiğini bulmak, sonra bu ifade edilen şeyin hedef dilde hangi gösterge aracılığı ile ifade edilebileceğini saptayıp bu göstergeyi kullanmak son derece önemlidir.(Dönmez, 2018, ss. 19-20) Bu gereklilik “Özgün metnin kendi dilinin okurunda uyandırdığı etkinin, çeviri metnin de çeviri dili okurunda uyandırabilmesi.” biçiminde tanımlanan eşdeğerlik kavramını ortaya çıkarmıştır.(Göktürk, 2016, s. 60)

Çevirilerde eşdeğerlik bağlamında üzerinde durulması gereken en önemli unsurlardan biri deyimlerdir. Deyim “Genellikle gerçek anlamının dışında kullanılan, anlatımı daha güzel ve etkili yapan, toplum tarafından ortak olarak benimsenen kalıplaşmış söz.” şeklinde tanımlanır.(Hengirmen, 1999, s. 116) Tanımda da görüldüğü üzere deyimler ait olduğu toplumun kültürel değerlerini yansıtır ve ortak geçmişinden izler taşır. Deyimleri oluşturan kelimeler çoğu zaman tek başına bir anlam ifade etmez, genelde en az iki kelimedenden meydana gelmiş olan kalıplaşmış ifadeler olurlar.(Temiz, 2021, s. 221) Bir dilin kültürüne ait mesajları kısa ve net bir biçimde aktarma özelliği olan deyimlerin tercüme edilmesi, çeviri çalışmalarında problem yaşanan noktalardan biridir. Deyim çevirisi metin çevirisinden daha zor olabilmektedir.(Bildik, 2022, s. 402) Mona Baker’a göre bir deyimın hedef dilde eşdeğer karşılığının olmaması, hedef dilde benzer bir karşılığı olup kullanım bağlamının farklı olması ve kaynak metinde aynı anda hem gerçek hem de mecaz anlamda kullanılması bu konuda karşılaşılan başlıca sorunlardır. Bunların yanında deyimlerin yazılı anlatımda kullanılma geleneği, kullanılabildikleri bağlamlar ve kullanım sıklıklarının kaynak ve hedef dilde farklı olması da önemli bir problemdir.(Baker, 1992, ss. 68-70) Bu tarz problemlerin en aza indirgenmesi ve gerektiği şekilde çözümü için tercümanın her iki dile de en iyi şekilde hâkim olması gerekmektedir. Zira çeviri yapılırken milletlerin en önemli temel taşlarından biri olan kültürel kavramların yok sayılmaması gerekmektedir.

Bu çalışmada son dönem Türk edebiyatının önemli yazarlarından Ahmet Ümit’in kaleme almış olduğu “Bâb-ı Esrâr” isimli roman ele alınmış ve romanın Arapçaya çevirisindeki deyimler eşdeğerlik bağlamında incelenmiştir. Romanın Arapçaya çevirisi Efnân Sâdeddîn tarafından yapılmıştır. İncelemede Mona Baker’ın ortaya koymuş olduğu çeviride eşdeğerlik metodu uygulanmıştır.

Romanın Türkçesinde geçen bütün deyimler tespit edilmiş, hem Türkçe hem de Arapça cümleleriyle birlikte kaydedilmiştir. Deyimler romandaki sayfa sırasına göre sıralanmıştır.

1. DEYİMLERİN ÇEVİRİSİNDE TAKİP EDİLEN STRATEJİLER VE TESPİT EDİLEN DEYİMLERİN ARAPÇAYA ÇEVİRİLERİNİN İNCELENMESİ

Deyim çevirilerinin normal metne göre çeşitli sebeplerle daha zor olduğu belirtilmişti. Bu doğrultuda deyimler farklı şekillerde çevrilebilmektedir. Kaynak dilde kullanılan deyimın hedef dilde hem biçimsel hem anlamsal olarak birebir örtüşen bir karşılığı varsa öncelikli olarak bunun tercümede yerini alması gerekir. Bu, zor karşılaşılan bir durum olduğundan başka alternatiflere yönelmekte fayda vardır. Örneğin kaynak dildeki deymi en azından anlam olarak karşılayabilecek bir deyim hedef dilde bulunabilir. Daha sonra deymi farklı kelimelerle açıklamak veya deyimın özel yapısı gereği atlamak da takip edilen stratejilerdendir.

1.1. Benzer Anlam ve Biçime Sahip Deyimler

Bu stratejide, çeviri yapılırken hedef dilde de bir deyim kullanılır. Kullanılan deyim kaynak dildeki deyimle aynı anlama gelir ve eşdeğer kelimelerden oluşur. Bahsi geçen örtüşme dillerin kendi yapıları gereği sıklıkla karşılaşılan bir durum değildir. (Baker, 1992, s. 72) Nitekim bu çalışmada da sadece bir adet deyim benzer anlam ve biçime sahip deyimler kategorisinde yer almıştır.

Çılgına Dönmek

Mevlânâ gönül yoldaşının gittiğini öğrenince çılgına dönmüş, yemeden içmeden kesilmiş, gözüne uyku girmemiş. (Ümit, 2008, s. 240)

فهو أن رومي عندما سمع برحيل توام روحه جن جنونه وامتنع عن تناول الطعام والشراب
وجافاه النوم.

(Ümit, 2013, s. 219)

Kaynak metinde geçen *çılgına dönmek* deymi iki anlamda kullanılmaktadır. Bu anlamların ilki öfke veya sevinç gibi duyguların neticesinde aşırı derecede heyecanlanmak, ikincisi ise kendine hâkim olamamaktır. (Saraçbaşı, 2010, s. 311)

Hedef metinde bu deyime karşılık olarak جن جنونه deymi kullanılmıştır. Arapça tercümesinde kullanılan deyim çılgına dönmek anlamını tam olarak karşılamakta

olup Türkçedeki deyimle hem şekil hem de anlam bakımından birebir örtüşmektedir.(Karşlı, 2017, s. 166)

1.2.Benzer Anlam ve Farklı Biçime Sahip Deyimler

Deyimlerin çevirisinde hedef dilde anlamca aynı bir deyim veya kalıplaşmış ifade bulmak çoğu zaman mümkündür. Bu strateji kaynak dildeki deyim veya ifadeninkine benzer bir anlamı olan, ancak farklı kelimelerden oluşan deyimlerin kullanılması ile ilgilidir.(Baker, 1992, s. 74) Mütercim bu çeviride Arapçada benzer anlam ve farklı biçime sahip deyimler bularak bunları başarılı bir şekilde kullanmıştır.

Dili Açılmak

"Ben bulurum onu" diye atıldı Mennan. Hayret, dili yeniden açılmıştı.(Ümit, 2008, s. 90)

قال مينان من دون تفكير: " سأجده ". يا لها من مفاجأة. لقد عثر مينان على لسانه
الذي أكله القط.

(Ümit, 2013, s. 75)

Kaynak dilde kullanılan *dili açılmak* deyimini herhangi bir nedenle konuşmayan birisinin konuşmaya başlaması olarak anlamlandırılmaktadır.(Püsküllüoğlu, 2004, s. 280) Hedef dilde ise tercüman bu deyimle zıt bir anlam taşıyan أكل القط لسانه deyimini kullanmıştır. Dili tutulmak anlamına gelen bu Arapça deyimini tökezletmek anlamına gelen على عثر fiili ile bir araya getirerek *dili açılmak* ifadesini karşılamaya çalışmıştır.(İbn Manzûr, 1708, s. 2806)

Mangal Gibi Yüreği Olmak

Çocukluk arkadaşım diye söylemiyorum, mangal gibi bir yüreği vardır Kadirimin.(Ümit, 2008, s. 101)

يا له من رجل شجاع . لست أقول هذا لأنه أحد أصدقائي من أيام الطفولة ولكنه
بالفعل كالأسد المغوار.

(Ümit, 2013, s. 85)

Türkçede son derece cesur olmak anlamına gelen *mangal gibi yüreği olmak* deyimini (Saraçbaşı, 2010, s. 857) romanın Arapça çevirisinde كالأسد المغوار

deyimi ile karşılanmıştır. Arapçada ك ifadeyi gibi anlamı, أسد ifadesi aslan anlamı, مغوار ifadesi ise cesur anlamı taşımaktadır ve *aslan gibi cesur* şeklinde tercüme edilir.(el-Fîrûzâbâdî, 2008, s. 58, 1209) Biçim olarak farklı olsa da anlam olarak kaynak dilde kullanılan deyimden hedef dile bu deyimle çevrilmesi son derece uygundur.

Bana mısın Dememek

Eskiden üç gün kesintisiz vazifeye çıkardım, yorgunluk filan bana mısın demezdi.(Ümit, 2008, s. 207)

لقد اعتدت ان اعمل بشكل متواصل لمدة ثلاثة أيام من دون أي كلل أو ملل.
(Ümit, 2013, s. 185)

Kaynak dilde geçen *bana mısın dememek* deyimini hiçbir şeyin kendisi üzerinde etkili olmaması, hiçbir şeye aldırış etmemek anlamlarında kullanılan bir deyimdir.(Ordulu, 2005, s. 30) Hedef dildeki karşılığı من دون اي كلل او ملل deyimini ise Arapçada bıkmadan usanmadan anlamına gelmektedir.(Mutçalı, 2014, s. 874) Çevirmen bahsi geçen deyimini Arapçada benzer anlamla kullanılan bir deyim kullanarak tercüme etmiştir.

Damarına Basmak

"Şu Serhad'la aranızdaki mesele nedir?" Damarına basılmış gibi irkildi. Doğru iz üzerindeydim.(Ümit, 2008, s. 217)

ما المشكلة بينك وبين سيرهاد؟ لا بد أن سؤالي قد أصاب وترا حساسا لديه لأنه أجفل بعض الشيء.

(Ümit, 2013, s. 194)

Damarına basmak deyimini Türkçede birini, duyarlı ve hassas olduğu bir konuda sinirlendirmek anlamında kullanılır.(İnan, 2007, s. 100) Roman Arapçaya tercüme edilirken bu deyimle karşılık olarak da *وترا حساسا* deyimini uygun görülmüştür. *أصاب* isabet etmek anlamında bir fiildir. *وترا* kelimesi tel ve sınır anlamına gelmektedir. *حساسا* kelimesi de Türkçedeki anlamıyla aynı şekilde

hassas anlamı taşır.(el-Fîrûzâbâdî, 2008, s. 955, 1727, 361) Türkçede bu deyim hassas bir sinire isabet etti şeklinde tercüme edilir. Her ne kadar biçim olarak farklılık gösterse de bu Arapça deyim anlam olarak damarına basmak deyimini karşılayabilmektedir.

Gözüne Uyku Girmemek

Mevlânâ gönül yoldaşının gittiğini öğrenince çılgına dönmüş, yemeden içmeden kesilmiş, gözüne uyku girmemiş.(Ümit, 2008, s. 240)

فهو أن رومي عندما سمع برحيل توام روحه جن جنونه وامتنع عن تناول الطعام والشراب
وجافاه النوم.

(Ümit, 2013, s. 219)

Kaynak dilde geçen *gözüne uyku girmemek* deyimini uyuyamamak, uykusuz kalmak anlamlarında kullanılan bir deyimdir.(Yurtbaşı, 2012, s. 322) Hedef dilde kullanılan karşılığı ise *جافاه النوم* deyimidir. *جافى* fiili Arapçada uykusu kaçmak anlamına geldiği gibi darılmak anlamında da kullanılır.(el-'Âyid, 'Umar, Abduh ve Maraşlı, 2003, s. 203) Uykusu ona darıldı şeklindeki tercümesiyle biçim olarak farklı olsa da anlam olarak benzer bir deyim kullanılmıştır.

Burun Buruna Gelmek

Zeynep Komiserin odasına yaklaştığımızda Ragıp Başkomiser'le burun buruna geldik.(Ümit, 2008, s. 269)

بينما كنا نتقدم من مكتب مفتشة زينب صادفنا المحقق راغب وجها لوجهه.

(Ümit, 2013, s. 249)

Kaynak dilde kullanılan *burun buruna gelmek* deyimini birbirine çok yakın olmak, yüz yüze olmak anlamına gelmektedir.(İnan, 2007, s. 80) Hedef dile çevirisinde ise *وجها لوجهه* deyimini tercih edilmiştir. Arapçada yüz yüze anlamı taşıyan deyim biçim olarak farklı ise de anlam olarak benzerlik taşımasıyla bu kategoride değerlendirilmiştir.(İbn Manzûr, 1708, s. 4775)

İş Sarpa Sarmak

Ama karşılıklarına mensuplarından birinin de Solak Kâmil olduğu daha eski bir çete çıkınca işler sarpa sarmış.(Ümit, 2008, s. 326)

وعندما صادفت تلك العصابة عصابة أقدم منها أحد أفرادها هو كامل الأعرس خرجت

الأمر عن السيطرة.

(Ümit, 2013, s. 304)

Romanın yazarı tarafından kullanılmış olan *iş sarpa sarmak* deyimini kaynak dilde işin içinden çıkılması zor bir duruma girmesi anlamını taşımaktadır.(Kurt ve Kemal, 1998, s. 162) Hedef dilde mütercim tarafından bahsi geçen deyimini karşılığı olarak düşünülen *السيطرة عن الأمور* deyimini ise Arapçada bir fiil cümlesidir. Kontrol, hâkimiyet anlamına gelen *السيطرة* kelimesi ile işler kontrolden çıktı şeklinde tercüme edilebilir.(Güneş, 2013, s. 611) Bu deyim de biçimce farklı olsa da anlamca kaynak dildeki deyimini karşılamaktadır.

Tadı Kaçmak

"Bebeği aldıracağımızı söyleyince de tağı iyice kaçtı." diye sürdürdü sözlerini.(Ümit, 2008, s. 332)

تابع كلامه قائلاً: "وعندما اخبرتها أننا لن نحتفظ به ثارت ثارتها أكثر من ذي قبل.

(Ümit, 2013, s. 309)

Kaynak dilde tatsız bir duruma gelmek, bir şey hoşta gidecek taraflarını kaybetmek anlamları taşıyan *tadı kaçmak* deyimini(Ordulu, 2005, s. 223) mütercim tarafından *ثارت ثارتها* deyimini ile tercüme edilmiştir. Bahsi geçen Arapça deyim bir fiil cümlesi olup tepesi atmak anlamında kullanılmaktadır.(Mutçalı, 2014, s. 136) Bu noktada şekil olarak farklı, anlam olarak benzer bir deyim tercih edilmiştir.

1.3.Açıklama Yapılan Deyimler

Açıklama tarzında yapılan tercüme deyimleri çevirmenin açık ara en yaygın yoludur. Tercüme edilmek istenen deyim hedef dilde bulunamadığında veya üslup farklılıkları nedeniyle deyimini kullanılması uygun görülmediğinde açıklanarak okura ulaştırılır.(Baker, 1992, ss. 74-75) Mütercim tercümesinde en çok bu stratejiden faydalanmıştır.

Oflayıp Puflamak

Sıkıntıyla ofladım ama oflamanın puflamanın hiçbir yararı yoktu.(Ümit, 2008, s. 15)

بدأت اتنهد بغضب بالرغم من ادراكي التام أن التنهد لن يصل بي الى أي نتيجة.

(Ümit, 2013, s. 6)

Kaynak dilde geçen *oflayıp puflamak* deyimini of puf ifadelerini kullanarak sıkıntısını dışa vurmak anlamına gelmektedir.(Yurtbaşı, 2012, s. 400) Çevirmen romanın Arapçasında bu deyimine yerine تنهد fiilini kullanmıştır. Bu fiil Arapçada iç çekmek demektir.(İbn Manzûr, 1708, s. 4555) بغضب ifadesiyle birlikte öfke ile iç çekmek şeklinde tercüme edilir ve bu şekliyle kaynak dildeki deyim anlam olarak karşılayabilmektedir.

Nefes Nefese Kalmak

Nefes nefese kalmıştı, alında pul pul ter damlaları vardı.(Ümit, 2008, s. 23)

بدا مقطوع الأنفاس وقطرات العرق تلمع على جبهته.

(Ümit, 2013, s. 12)

Kaynak dilde *nefes nefese kalmak* deyimini soluğu tıkanacak gibi olmak anlamını vermektedir.(İnan, 2007, s. 236) Hedef dilde ise bu deyim için مقطوع الأنفاس tamlaması kullanılmıştır. مقطوع kelimesi ism-i meful formunda kesilmiş anlamındadır.(Mutçalı, 2014, s. 754) الأنفاس kelimesi ise نفس kelimesinin çoğulu olarak nefesler demektir.(Güneş, 2013, s. 1198) Dolayısıyla nefesi kesilmiş şeklinde tercüme edilmektedir ve anlam olarak nefes nefese kalmak deyimini karşılamaktadır. Bununla birlikte doğrudan nefes nefese kalmak anlamı taşıyan نهب veya لهث fiilleri de bu cümlede kullanılabilir.(Mutçalı, 2014, s. 942, 838)

Ezilip Büzülmek

Yetişmek için koşmuş olmalıydı. Ezilip büzülerek bozuk bir İngilizceyle sordu.(Ümit, 2008, s. 23)

لا بد أنه قطع الطريق جريا ليصل الى المطار في الوقت المحدد. قال لي بلغة انكليزية رقيقة.

(Ümit, 2013, s. 12)

Kaynak dilde yazarın kullandığı *ezilip büzilmek* deyimini zor bir duruma düşüp hareketleriyle utandığını belli etmek anlamındadır.(Kurt ve Kemal, 1998, s. 114) Mütercim ise hedef dildeki tercümede bu manayı ince, narin, zayıf anlamlarına gelen رقيقة kelimesiyle karşılamıştır.(el-'Âyid ve diğerleri, 2003, s. 543) Dolayısıyla bu çeviri ele alınan cümle için uygun düşmemiştir. Mütercimin burada utanmak kelimesine karşılık olabilecek احتشى / استحي / تحشم gibi fiilleri tercih etmesi daha uygun görülmektedir.(el-'Âyid ve diğerleri, 2003, s. 321, 373)

Kendine Yedirememek

Böyle kabaca başımı çevirmeyi kendime yediremedim.(Ümit, 2008, s. 29)

لم أستطع أن أسامح نفسي لأنني أشحت بوجهي عن الأم الشابة بهذه الفظاظلة.
(Ümit, 2013, s. 17)

Kaynak dildeki *kendine yedirememek* deyimini başkasının kendisine yaptığı işi, onur kırıcı sayarak tepki ile karşılamak; kendisinin başkasına yapması söz konusu olan işi, kişiliği için onur kırıcı saydığından yapmamak anlamlarına gelir.(Ordulu, 2005, s. 137) Arapça çevirisinde bu deyim için yerine لم أستطع أن أسامح نفسي ibaresi kullanılmıştır. سامح fiili Arapçada anlayışla karşılamak, hoşgörülü olmak, müsamaha göstermek demektir.(Mutçalı, 2014, s. 445) Dolayısıyla bu ibare kendime müsamaha gösteremedim biçiminde tercüme edilir. Mütercimin açıklama yaparak böyle bir ibare kullanması kaynak dildeki deyim anlamına uyum göstermektedir.

Kendini Alamamak

Yine de ilgiyle camiye bakmaktan kendimi alamadım.(Ümit, 2008, s. 32)

الا أنني لم أستطع أن أمتع نفسي من التحديق اليه بهيبة.
(Ümit, 2013, s. 21)

Yazarın kaynak dilde kullandığı *kendini alamamak* deyimini istemeyerek bir işi yapma duruma girmek, kendini tutamamak anlamı taşımaktadır.(Püsküllüoğlu, 2004, s. 541) Hedef dilde ise bu deyim karşılık olarak لم أستطع أن أمتع نفسي cümlesi tercih edilmiştir. منع engel olmak anlamında bir fiildir.(İbn Manzûr,

1708, s. 4302) Arapça cümle kendime engel olamadım şeklinde çevrilir ve Türkçe deyimim karşılığı uygun bir biçimde tespit edilmiştir.

Boynunu Bükmek

Mavi gözlü rahip ne diyeceğini bilememiş, boynunu büküp susmuştu.(Ümit, 2008, s. 62)

لم يجد الكاهن ذو العينين الزرقاوين ردا فأطرق والتزم الصمت.

(Ümit, 2013, s. 47)

Boynunu bükmek deyimini kaynak dilde acındırıcı, çaresiz bir durumda kalmak, bir durumu ister istemez kabul etmek anlamlarında kullanılır.(İnan, 2007, s. 77)

Hedef dilde ise çevirmen bu deyimini أطرق fiili ile karşılamıştır. Bu fiil boynunu büküp susmak anlamı taşımaktadır.(Güneş, 2013, s. 723) Bahsi geçen anlamı ile boynunu bükmek deyimini için son derece uygun bir çeviri olmuştur.

Ayağa Fırlamak

Ziya çevik bir hareketle ayağa fırladı.(Ümit, 2008, s. 82)

قفز ضياء على قدميه بحركة حيوية واحدة.

(Ümit, 2013, s. 66)

Kaynak dilde *ayağa fırlamak* deyimini hızla ayağa kalkmak anlamında kullanılır.(Saraçbaşı, 2010, s. 141) Tercüman bu deyimini hedef dile çevirirken herhangi bir deyim kullanmak yerine açıklama yaparak قفز على قدميه ifadesini

tercih etmiştir. قفز sıçramak anlamında bir fiildir.(el-Âyid ve diğerleri, 2003, s.

1000) Bu ifade bir fiil cümlesi olarak iki ayağı üzerine sıçradı şeklinde tercüme edilir. Mütercim anlam olarak uygun bir ifade ile deyimini çevirmiştir. Fakat hedef dildeki karşılığı deyim olmadığı için bu kategoride değerlendirilmiştir.

Kan Beynine Sıçramak

Kan beynine sıçradı.(Ümit, 2008, s. 83)

شعرت بدمي يفوز من الغضب.

(Ümit, 2013, s. 67)

Kaynak dilde çok sinirlenmek, hiddetlenmek, kontrolü yitirmek anlamlarına gelen *kan beynine sıçramak* deyimini tercüman tarafından *دمي يفوز من الغضب* ifadesi kullanılarak çevrilmiştir.(Kurt ve Kemal, 1998, s. 169) Bu ifade öfkeden kanım çekiliyor anlamına gelmektedir. Burada da tercüman açıklama yapmak suretiyle kan beynine sıçramak deyimini için benzer bir anlam bulmuştur.

Kapısını Aşındırmak

Uzun yıllar aynı dergâhın kapısını aşındırmışlar.(Ümit, 2008, s. 88)

فقد ظلا لسنوات يترددان على مركز الدراويش نفسه.

(Ümit, 2013, s. 72)

Kapısını aşındırmak deyimini Türkçede yanına çok sık gitmek anlamında kullanılır.(Ordulu, 2005, s. 130) Hedef dilde bu deyimın karşılığı olarak gelip gitmek demek olan *على تردد* fiili kullanılmıştır.(Mutçalı, 2014, s. 354) Mütercimın açıklama yaparak tercih ettiği Arapça fiil Türkçe deyim için yerinde bir tercümedir.

Namazında Niyazında

Osman Dedem de beş vakit namazında niyazındaydı.(Ümit, 2008, s. 89)

فقد اعتاد جدي عثمان أن يصلي خمس مرات في اليوم أيضا.

(Ümit, 2013, s. 73)

Türkçede *namazında niyazında olmak* deyimini din görevlerini gerektiği gibi yerine getirmek anlamı taşımaktadır.(Püsküllüoğlu, 2004, s. 613) Romanın Arapça tercümesinde bu deyim *اعتاد أن يصلي خمس مرات في اليوم* cümlesi ile karşılık bulunmuştur. *اعتاد* fiili alışmak anlamındadır. *صلي* namaz kılmak, *خمس*

beş defa anlamına gelir.(el-Fîrûzâbâdî, 2008, s. 1158) Cümle olarak ele alındığında ise günde beş defa namaz kılmaya alıştı biçiminde tercüme edilir. Hedef dildeki cümle açıklama stratejisine göre yerinde bir tercümedir.

Kendine Gelmek

Zaten Nezihe Abla da kendine gelmeye başlamıştı.(Ümit, 2008, s. 101)

على كل حال كانت نزيهة حينئذ قد بدأت تستعيد وعيها.
(Ümit, 2013, s. 86)

Kaynak dilde yer alan *kendine gelmek* deyimini ayılmak, akli başına gelmek, durumu düzelmek anlamlarına gelir.(İnan, 2007, s. 205) Hedef dilde ise bu deyim yerine *استعاد وعيه* ibaresi kullanılmıştır. *استعاد* fiili Arapçada yeniden elde etmek anlamı taşır.(el-Fîrûzâbâdî, 2008, s. 1158) *وعي* kelimesi ise bilinç anlamındadır.(Güneş, 2013, s. 1311) Cümle olarak ele alındığında ise bilincini yeniden elde etti şeklinde çevrilir. Mütercim bahsi geçen ibare ile yerinde bir çeviri yapmıştır. Bununla birlikte *رجع الى صوابه* veya *رجع الى نفسه* gibi kalıp ifadelerde kendine gelmek anlamında kullanılabilir.(Mutçalı, 2014, s. 348, 135)

Gözleri Kan Çanağına Dönmek

"Nasıl sakın olalım Miss Karen" dedi kan çanağına dönmüş gözlerini yüzüme dikerek.(Ümit, 2008, s. 103)

وهو يحدق الى وجهي بعينين محمرتين كالدم: كيف يمكنني أن احافظ على هدوئي يا سيدة غرينوود.

(Ümit, 2013, s. 89)

Kaynak dilde kullanılan *gözleri kan çanağına dönmek* deyimini uykusuzluk, yorgunluk, ağlama gibi sebeplerle gözleri çok kızarmak; sinirden, öfkeden, hiddetten gözleri irileşmek ve kızarmak gibi anlamlar taşır.(Saraçbaşı, 2010, s. 522) Hedef dilde ise bahsi geçen deyim *عينان محمرتان كالدم* şeklinde tercüme edilmiştir. Arapçada *عين* göz, *محمّر* kızarmış, *الدم* kan anlamlarına gelir.(İbn Manzûr, 1708, s. 3195, 989, 1419) İfadenin bütününe göz atılacak olursa kan gibi kızarmış iki göz biçiminde anlaşılır. Mütercim açıklama yapmak suretiyle Türkçe deyim için uygun bir tercüme yapmıştır.

Dilini Tutmak

Lütfen dilinizi tutun artık.(Ümit, 2008, s. 104)

من فضلك التزم الصمت.

(Ümit, 2013, s. 89)

Dilini tutmak deyimini Türkçede sonunu düşünmeden, gelişigüzel konuşmaktan sakınmak anlamında kullanılır.(Yurtbaşı, 2012, s. 276) Romanın Arapça çevirisinde okurun karşısına çıkan karşılığı ise التزم الصمت ifadesidir. التزم fiili sürdürmek, üstlenmek; الصمت kelimesi de suskunluk, sessizlik anlamlarına gelir.(el-'Âyid ve diğerleri, 2003, s. 1084, 747) Fiil cümlesi olarak tercümesi sessizliği sürdürdü şeklindedir. Bu anlamıyla Türkçe deyimini karşılamaktadır.

Aklına Gelmek

Şiir okurken aklına gelmişim.(Ümit, 2008, s. 106)

فقد فكر بي في أثناء قرائته قصيدة.

(Ümit, 2013, s. 91)

Kaynak dilde yer alan *aklına gelmek* deyimini hatırlamak, anımsamak, bir şeyi yapmayı düşünmek, tasarlamak gibi anlamlarda kullanılır.(Akalin, Toparlı ve Argunşah, 2011, s. 64) Hedef dilde tercümanın bu deyim için tercih ettiği karşılık ise فكر fiilidir. Bu fiil Arapçada düşünmek anlamında kullanılır.(Mutçalı, 2014, s. 710) Tercümanın tercih ettiği fiil deyim anlamı ile örtüşmektedir. Bu fiilin yanı sıra Arapçada bu anlam için çok yaygın bir kullanım olan خطر بباله ifadesi de tercih edilebilmektedir.

Nefesi Kesilmek

Şiir o kadar güzeldi ki, nefesim kesilmişti.(Ümit, 2008, s. 108)

كانت قصيدة جميلة جدا لدرجة أنها أخذت بأنفاسي فشعرت أنني عاجزة عن

الكلام.

(Ümit, 2013, s. 93)

Nefesi kesilmek deyimini kaynak dilde güç soluk alacak duruma gelmek veya soluğu büsbütün durmak, bunalmak, sıkılmak anlamlarının yanı sıra örnekte verilen cümle ile ilgili olan hayran kalmak, etkilenmek anlamında da kullanılır.(Ordulu, 2005, s. 166) Arapça karşılığı olarak بأفاسه أخذ ifadesi uygun görülmüştür. Nefesini aldı şeklinde tercüme edilen bu ifade anlam olarak Türkçede geçen deyimini karşılayabilecek niteliktedir.

Allak Bullak Olmak

Zaten allak bulak olan kafam çorba kazanına dönmüştü.(Ümit, 2008, s. 129)

تملكتني الحيرة.

(Ümit, 2013, s. 115)

Kaynak dilde geçen *allak bullak olmak* deyimini sözlükte çok karışık duruma gelmek, altı üstüne gelmek, karmakarışık olmak, düzeni bozulmak; (akıl, zihin) şaşkına dönmek, karışmak, şaşırarak anlamlarına gelmektedir.(Kurt ve Kemal, 1998, s. 21) Romanın Arapça çevirisinde bu deyim karşılığında تملك الحيرة ifadesi kullanılmıştır. تملك sahibi olmak, elde etmek, ele geçirmek anlamında bir fiildir.(Güneş, 2013, s. 1126) Cümle olarak düşünüldüğünde bu ifade hayret beni el geçirdi şeklinde çevrilir. Her ne kadar yapı olarak farklı olsa da anlam olarak Türkçe deyimini karşılayabilecek nitelikte bir çeviri olmuştur.

Ucuz Atlatmak

Aynada sırtıma baktım, derin olmasa da çizikler vardı. Yine de ucuz atlatmışım.(Ümit, 2008, s. 199)

ونظرت الى ظهري في المرأة فرأيت بعض الخدوش ولكن لا شيء خطير.

(Ümit, 2013, s. 177)

Ucuz atlatmak deyimini Türkçede zor veya tehlikeli durumdan az zararla sıyrılmak anlamında kullanılır.(İnan, 2007, s. 292) Arapça tercümede okurun karşısına çıkan ifade ise لا شيء خطير'dir. Bu ifade Arapçada tehlikeli bir şey yok şeklinde çevrilir. Mütercim anlam olarak uygun bir çeviri yapmıştır.

Renk Vermemek

Bildiğim bir şey mi var diye yan gözle süzdü beni. Hiç renk vermedim.(Ümit, 2008, s. 217)

فرمقني بنظرة جانبية متسائلا ان كنت أعرف شيئا عن الموضوع ولكنني تظاهرت بالجهل.

(Ümit, 2013, s. 194)

Türkçedeki *renk vermemek* deyimini duygularını, düşüncelerini veya başka bir durumunu belli etmemek, bir şeyi bildiği hâlde bilmez gibi görünmek anlamına gelir.(Yurtbaşı, 2012, s. 415) Tercümanın Arapçada bu deyim karşılık olarak gördüğü *تظاهر بالجهل* ifadesindeki *تظاهر* fiili gösteri yapmak, gibi davranmak demektir.(Mutçalı, 2014, s. 589) *جهل* kelimesi de bilgisizlik anlamındadır.(Güneş, 2013, s. 188) Cümle olarak ele alındığında ise bilmiyor gibi göründü şeklinde çevrilebilir. Çevirmen burada bir deyim kullanmak yerine kaynak dildeki deyimini açıklayan bir ifade tercih etmiştir.

Kılı Kıpırdamamak

Bu bizim Mennan biraz kılıbıktır Karen Hanım. Evden izin çıkmazsa kılını kıpırdamaz.(Ümit, 2008, s. 222)

ان صديقنا مينا خاضع لهيمنة زوجته بعض الشيء يا سيدة غرينوود فهو لا يستطيع

حتى أن يرمش بعينه من دون اذنها.

(Ümit, 2013, s. 200)

Kılı kıpırdamamak deyimini kaynak dilde durum ve davranışını değiştirmemek, aldırış etmemek, umursamamak gibi anlamları karşılamaktadır.(Püsküllüoğlu, 2004, s. 548) Roman tercüme edilirken hedef dilde yerine kullanılan ifade olan *لا يستطيع حتى أن يرمش بعينه من دون اذنها* ise, izni olmadan gözünü bile kırpamaz şeklinde tercüme edilir. Bu deyimde tercüman benzer anlam taşıyan bir ifade kullanarak yerinde bir çeviri yapmıştır.

Yemeden İçmeden Kesilmek

Mevlânâ gönül yoldaşının gittiğini öğrenince çılgına dönmüş, yemeden içmeden kesilmiş, gözüne uyku girmemiş.(Ümit, 2008, s. 240)

فهو أن رومي عندما سمع برحيل توام روحه جن جنونه وامتنع عن تناول الطعام والشراب
وجافاه النوم.

(Ümit, 2013, s. 219)

Kaynak dilde geçen *yemeden içmeden kesilmek* deyimini bir üzüntü veya heyecan sebebiyle yiyemez, içemez duruma gelmek, iştahı kesilmek anlamında kullanılır.(Saraçbaşı, 2010, s. 1203) Hedef dilde tercüman bu deyimini açıklama yaparak امتنع fiili kaçınmak şeklinde çevirmiştir. امتنع fiili kaçınmak geri durmak anlamı taşır. تناول kelimesi ise mastar formunda yeme içme eylemidir.(İbn Manzûr, 1708, s. 4583) Cümle olarak ele alındığında yemek içmekten kaçınmak şeklinde tercüme edilir ve bu çeviri Türkçe deyim anlam olarak karşılayabilmektedir.

Dizlerinin Bağı Çözülme

Belki de dokunsam gözlerini açacak, belki de seslensem kalkacak. Ama dizlerimin bağı çözülmüş, ben de o cesaret nerede?(Ümit, 2008, s. 337)

ربما لو لمستها أو ناديت عليها لفتحت عينيها ونهضت من رقادها ولكنني شعرت
بضعف ووهن يستوليان علي. أين ذهب ثباتي وجلدي الآن؟

(Ümit, 2013, s. 314)

Romanın orijinal dili Türkçede geçen *dizlerinin bağı çözülmek* deyimini korkudan ayakta duramayacak duruma gelmek anlamındadır.(Yurtbaşı, 2012, s. 279) Hedef dilde kullanılan karşılığı ise بضعف ووهن يستوليان عليه cümlesidir. شعر fiili hissetmek, ضعف mastarı zayıflık, وهن yorgunluk anlamlarına gelir.(Mutçalı, 2014, s. 486, 549, 1029) استولى fiili ise işgal etmek, esir almak demektir.(Mutçalı, 2014, s. 1026) Cümle olarak tercüme edildiğinde onu esir alan bir zayıflık ve yorgunluk hissetti biçiminde anlam kazanır. Her ne

kadar şekil olarak farklı olsa da çevirmenin bu deyim'in tercümesindeki tercihi anlam olarak gayet uygun düşmüştür.

1.4.Çıkarma Yapılan Deyimler

Çeviri yapılırken bazen kelimeler, bazen de deyimler tamamen atlanabilir. Bunun nedeni deyim'in hedef dilde yakın bir karşılığının olmaması veya kolayca başka sözcüklerle ifade edilemeyen bir anlam taşınması olabilir. Bu durumda çıkarma stratejisi kullanılır.(Baker, 1992, s. 77) Mütercim romanın çevirisinde diğer stratejilere göre az da olsa çıkarma stratejisinden istifade etmiştir.

İki Büküm

Çantayı koltuğun altına koymak için eğilirken, birden hatırladım. Böyle iki büküm eğilerek, bebeğe zarar mı veriyordum acaba?(Ümit, 2008, s. 15)

بينما كنت أنحنى لأضعه في مكانه تحت المقعد خطرت ببالي فكرة مفاجئة. ألا يمكن
لوضعيتي هذه أن تأذي الجنين.

(Ümit, 2013, s. 6)

Kaynak dildeki *iki büküm* deyimini beli bükük, öne doğru eğik anlamı taşır.(Püsküllüoğlu, 2004, s. 470) Hedef dilde ise mütercim bu deyim'in karşılığında anlam veya biçim olarak benzer herhangi bir ifade kullanmamıştır. Sadece bir önceki cümlede eğilmek anlamına gelen انحنى fiili geçmekte olup Türkçe deyim'in geçtiği cümlede karşılık olarak sadece bu Arapça fiile atıf yapılmış ve bu vaziyetim şeklinde tercüme edilmiştir.(el-Fîrûzâbâdî, 2008, s. 418) Arapçada bu deyim'in karşılığı olarak مقوس الظهر ifadesi kullanılmaktadır.

Yüreği Kabarmak

Yüreğin kabarmasıyla, insan benliğinde kopan o korkunç fırtınanın ardından gelen büyük huzur.(Ümit, 2008, s. 34)

والسلام الذي يسود في أعقاب تلك العاصفة الرهيبة التي تعصف بروحه.

(Ümit, 2013, s. 23)

Kaynak dilde kullanılan *yüreği kabarmak* deyimini içi sıkıntı ile dolup derin soluk alma gereğini duymak anlamı taşır.(Püsküllüoğlu, 2004, s. 826) Hedef dil

incelendiğinde mütercimim örnekteki cümlenin çevirisinde bu deyimim anlamını karşılayacak herhangi bir ifade kullanmadığı tespit edilmiştir.

Yüzünden Akmak

Yüzünden yılların bezginliği, yorgunluğu akıyor, kestane rengi gözleri bir parça ürkek ama daha çok kuşkuyla bakıyordu.(Ümit, 2008, s. 94)

نظرت الي عيناها العسيليان الغارقتان في سنوات من التعب والسأم ببعض الخجل ولكن
بالكثير من الشك.

(Ümit, 2013, s. 78)

Romanın Türkçesinde geçen *yüzünden akmak* (herhangi bir durum) yüzünden çok belli olmak anlamında kullanılan bir deyimdir.(Saraçbaşı, 2010, s. 1247) Arapçasına bakıldığında ise bu deyimim dair herhangi bir karşılığın kullanılmadığı görülmektedir.

Kıyamet Kopmak

Hüseyin de peşinden, tam kapıyı açacakken kıyamet koptu. Öyle böyle değil. Sanki toprak yarıldı da yerin altı, üstüne çıktı.(Ümit, 2008, s. 100)

وفي اللحظة التي فتح فيها الباب سمعت صوت انفجار عنيف وشعرت أن الأرض
انشقت الى نصفين وانقلبت رأسا على عقب.

(Ümit, 2013, s. 85)

Romanın Türkçesinde bulunan *kıyamet kopmak* deyimim (bir yerde) çok gürültü ve telâş olmak anlamını karşılamaktadır.(Püsküllüoğlu, 2004, s. 555) Hedef dil olan Arapçada ise bahsi geçen deyimim karşılık olabilecek herhangi bir ifade kullanılmamıştır.

Bağrına Basmak

Büyük şeyhi, Alaeddin'i bağışlayınca, Mevlânâ Hazretleri de bu hayırsız oğlunu bağrına bastı.(Ümit, 2008, s. 353)

Kaynak dilde kullanılan bağrına basmak deyimim kucaklamak, biriyle ilgilenerek onu koruyup kayırmak, yetiştirmek anlamlarına gelir. Hedef dildeki karşılığı kontrol edildiğinde mütercimim bu deyimim bulunduğu paragrafi

çevirmediği saptanmıştır. Bu deyimın çevirisinde *وسد صدره* ifadesi kullanılmaktadır.(Mutçalı, 2014, s. 996)

SONUÇ

Edebi bir eserin başka bir dile tercümesinde en önemli noktalardan biri tercümanın her iki dilin kültürünü ve kültürel unsurlarını tanınmasıdır. Sadece dilbilgisi ve kelime dağarcığı çeviri için yeterli değildir. Kamil bir tercüme için her dilde bulunan deyim gibi kültürel öğelerin tespiti ve hedef dile uygun şekilde tercüme edilmesi gerekir. Hedef dilde deyimın karşılığını bulmak ve okurda kaynak dildeki ifadenin bıraktığı etkiyi bırakmasını sağlamak son derece önemlidir. Fakat buna vakıf olmak zor bir iştir.

Bu çalışmada Ahmet Ümit'in kaleme almış olduğu Bab-ı Esrar adlı romanda geçen otuz beş adet deyimın Arapça tercümesinde bulunan karşılıkları tespit edilmiş ve Mona Baker'in çeviri stratejileri kapsamında incelenmiştir. İncelenen deyimlerin yalnızca bir tanesinin hem biçimsel hem anlamsal uyumu söz konusudur. Sekiz tanesi anlam olarak uyumlu fakat biçim olarak farklı deyimlerle çevrilmiştir. Mütercim deyimlerin çevirisinde yirmi bir adet ile en çok açıklama stratejisine başvurmuş, beş adet deyim de çıkarım yaparak kullanma gereği duymamıştır. Çıkarım yapılan deyimler haricinde romanda kullanılan deyimlerin Arapça çevirileri başarılıdır. Fakat çıkarım yapılan deyimlerin Arapçada rahatlıkla karşılıklarının bulunabileceğini söylemek gerekir. Deyimlerin değerlendirmesinin yapıldığı bölümlerde çevirinin eksik yönleri ve uygun Arapça karşılıkları tespit edilebildiği nispette öneri olarak sunulmuştur.

KAYNAKÇA

- Akalın, Ş. H., Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baker, M. (1992). *In Other Words a Coursebook on Translation*. Londra: Routledge.
- Bildik, Y. (2022). Mustafa Kutlu'nun "Ya Tahammül Ya Sefer" Adlı Hikâyesinin Arapçaya Çevirisindeki Deyimlerin Eşdeğerlik Bağlamında İncelenmesi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(42).
- Dönmez, M. İ. (2018). Orhan Pamuk'un Sessiz Ev Romanındaki Atasözü Ve Deyimlerin Arapça Çevirilerinin Mona Baker Çeviri Stratejilerine Göre İncelenmesi. *Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art*, 3(Özel sayı 1).
- el-'Âyid, A., 'Umar, A. M., Abduh, D. ve Maraşlı, N. (2003). *El-Mu'cemu'l-'Arabîyyu'l-Esâsî*. Tunus: el-Munazzamatu'l-'Arabîyyetu li't-Terbiyeti ve's-Sekâfeti ve'l-'Ulûm.
- el-Fîrûzâbâdî, Y. (2008). *El-Kâmûsu'l-Muhît*. Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Göktürk, A. (2016). *Çeviri: Dillerin Dili*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Güneş, K. (2013). *Arapça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları.
- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınları.
- İbn Manzûr. (1708). *Lisânu'l-'Arab*. Kahire: Dâru'l-Meârif.
- İnan, S. (2007). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Yakamoz Yayınları.
- Karslı, İ. (2017). *Arapça Atasözleri ve Deyimler Kitabı*. İstanbul: Mektep Yayınları.
- Kurt, N. ve Kemal, H. (1998). *Deyimler ve Atasözleri*. Ankara: Kemal Yayınları.
- Mutçalı, S. (2014). *Arapça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Odacıoğlu, C. ve Barut, E. (2018). Çeviri Usul, Strateji Ve Yöntemleri Üzerine Bir Derleme. *Tarih Okulu Dergisi*, (34).
- Ordulu, M. A. (2005). *Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Erdem Yayınları.
- Püsküllüoğlu, A. (2004). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Saraçbaşı, M. E. (2010). *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Temiz, M. E. (2021). Sabahattin Ali'nin "Kürk Mantolu Madonna" Adlı Romanının Türkçeden Farsçaya Çevirisindeki Deyimlerin Eş Değerlik Bağlamında İncelenmesi. III. Uluslararası Türkiye-İran Dil ve Edebiyat İlişkileri Sempozyumu, sunulmuş bildiri, İstanbul: Demavend Yayınları.
- Ümit, A. (2008). *Bab-ı Esrar*. İstanbul: Doğan Yayıncılık.
- Ümit, A. (2011). *Olmayan Ülke*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Ümit, A. (2013). *Bâbu'l-Esrâr*. (E. Sadeddîn, Çev.). Birleşik Arap Emirlikleri: Sekâfe.
- Yurtbaşı, M. (2012). *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Barış Yayınları.

Bölüm 62

**Yönetim Alanında Yükselen Beceriler:
Denizcilik Sektörü Açısından Bir
Değerlendirme**

Pınar ÖZDEMİR¹

*¹ Dr. Öğretim Üyesi, Piri Reis Üniversitesi, Denizcilik Meslek Yüksekokulu
ORCID: 0000 0001 9878 8139*

ÖZET:

Çalışanların sahip olması beklenen becerilere işin özelliği kadar işi yaparken kullanılan yöntem, araç ve gereçlerin özellikleri de etki edebilmektedir. Bu çalışma, her alanda baş döndürücü gelişme ve değişmelere sahne olan günümüzde son yıllarda yaşanan değişimlere ve yöneticilerin işletmelerini başarıya ulaştırmak için hangi becerilere sahip olmaları gerektiğine değinerek başlamakta ve konuyu denizcilik sektörü özeline taşımaktadır. Denizcilik sektöründe, özellikle de gemilerde, günümüzde personelden denizcilik bilgisine sahip olma, denizcilikle ilgili araç ve gereçleri doğru olarak kullanma gibi teknik becerilerin yanında liderlik, takım çalışmasına yatkınlık ve iletişim becerileri gibi hassas becerilere de sahip olmaları beklenmektedir. Geleceğin denizcilik sektöründe otonom gemilerle ve yüksek teknoloji ile çalışacak personelde ise üst düzeyde teknik bilgi ve beceriye sahip olmanın yanında, takım çalışmasına yatkınlık, uyum gibi becerilerin önemini koruyacağı ancak yönünü değiştireceği öngörülmüştür. Çalışanlar arasındaki ilişkilerde önemli rol oynayan bu becerilerin ileri teknolojinin yaygınlaşması ve otonom gemilerin kullanılmaya başlanmasıyla gemide çalışanlar ile karada bulunanlar arasındaki ilişkilerde ağırlık kazanmaya başlayacağı öngörülmüştür. Bu kapsamda yöneticilerden sadece teknoloji alanında değil, sosyal ve kültürel alanlarda da yaşanan değişimleri yakından takip ederek çalışanlarının yaşananlardan ne oranda ve nasıl etkilendiklerini bilmeleri, desteklenmesi gereken becerileri tespit etmeleri ve çalışanları kendilerinin ve sektörün yararına olacak şekilde yönlendirmeleri beklenebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Yönetim, Denizcilik sektörü, Teknik beceriler, Hassas beceriler, Gelecek

GİRİŞ

Kişilerin aldıkları eğitimin paralelinde iş bulmalarının ve beklemedikleri standartlarda çalışmalarının gitgide zorlandığı günümüzde iş arayanlardan beklenen beceriler de artmıştır. Kişilerden çalıştıkları sektöre ve yaptıkları işe göre farklı becerilere sahip olmaları beklenebilmekte ve bu beceriler toplumsal olaylara ve teknolojik gelişmelere göre de farklılaşabilmekte, belli bir sektörde vazgeçilmez olduğu düşünülen bazı beceriler başka bir sektörde aynı derecede önemli olmayabilmekte ya da belli bir süre sonra yerini başka becerilere bırakabilmektedir. Öte yandan küresel iş piyasası hızlı bir değişimden geçmekte ve bazı işler önemini kaybetmekte buna karşılık yeni iş alanları doğmaktadır. Bu durum çalışanlara yeni beceriler kazandırmayı ya da mevcut becerilerini geliştirmeyi gerektirmektedir.

Gelecek yılların iş hayatına neler getireceği ve neler götüreceği farklı araştırmalara konu olmuş ve olası gelişmeler değişik perspektiflerden değerlendirilmiştir. Bu konudaki araştırmalardan biri Dünya Ekonomik Forum'u (DEF) tarafından yapılmıştır. Bu araştırmaya göre önümüzdeki yıllarda iş hayatına damga vuracak gelişmeler aşağıdaki başlıklar altında toplanabilir (1):

Yeni teknolojilerin daha hızlı bir şekilde yaygınlaşması bulut bilişim, büyük veri ve e-ticaretin tüm alanlarda öncelikli olarak benimsenmesi, robotlar ve yapay zekanın daha fazla kullanılmaya başlanması beklenmektedir.

İş yerlerinin pandemi nedeniyle kapanmasının ya da ekonomik daralma yüzünden küçülmesinin yanı sıra teknolojinin daha yaygın olarak kullanılmasının işleri ve becerileri 2025 yılına kadar dönüştürmesi beklenmektedir. DEF tarafından yapılan ankete katılan işletmelerin %43'ü teknoloji entegrasyonu nedeniyle iş güçlerini azaltacaklarını, %41'i yapılacak işin gerektirdiği farklı çalışmalar için yüklenici kullanımını artırmayı planladıklarını ve %34'ü teknoloji entegrasyonu nedeniyle iş güçlerini genişletmeyi planladıklarını belirtmiştir. 2025 yılına kadar, insanlar ve makineler tarafından iş yerindeki mevcut görevler için harcanan zamanın eşit olması beklenmektedir. Şirketlerin önemli bir kısmı da önümüzdeki beş yıl içinde teknolojinin dışındaki faktörler nedeniyle konum, değer zinciri ve işgücünün büyüklüğü açısından değişiklikler yapmayı planlamaktadırlar.

Çok sayıda iş kaybolacak buna karşılık şu anda bilinmeyen daha fazla sayıda iş ortaya çıkacaktır. Ancak yeni işlerin ortaya çıkma süreci yavaş ilerleyecektir.

İşverenler, 2025 yılına kadar, gereksiz hale gelen işlerin işgücünün %15,4'ünden %9'una (%6,4 düşüş) gerileyeceğini ve yeni ortaya çıkan mesleklerde çalışanların toplam çalışanlara oranının %7,8'den %13,5'e (%5,7 artış) yükseleceğini beklemektedir. Bu rakamlara dayanarak, 2025 yılına kadar 85 milyon işin insanlar ve makineler arasında yer değiştirebileceğini ve insanlar,

makinelere ve algoritmalar arasındaki yeni iş bölümüne daha uyumlu 97 milyon yeni işin ortaya çıkabileceği tahmin edilmektedir.

Önümüzdeki yıllarda ortaya çıkan mesleklerin gerektirdiği beceriler değiştiği için ortaya beceri açıkları çıkacaktır. İşverenlerin 2025 yılına kadar öne çıkacağını düşündükleri en önemli beceri ve yetenek grupları arasında eleştirel düşünme ve analizin yanı sıra problem çözme ve aktif öğrenme, dayanıklılık, stres toleransı ve esneklik gibi öz yönetim becerileri yer almaktadır. Şirketler ortalama olarak çalışanların yaklaşık %40'ının işe başladıktan sonra altı ay veya daha kısa bir süre içinde becerilerini arttırmaya ihtiyaç duyacaklarını tahmin etmektedir. Yöneticilerin %94'ü de aynı beklenti içindedir. 2018'de bu oran %65'ti.

Genellikle masa başında çalışan beyaz yakalılarının yaptıkları işlerde gelecekte çok büyük bir değişim olması beklenmemektedir. İşverenlerin %84'ü dijitalleşmeye ve uzaktan çalışmaya ağırlık vermeyi düşünmekte ve çalışanlarının en az %44'ünün uzaktan çalışabileceklerine inanmaktadır. İşverenler ayrıca uzaktan çalışanlar için dijital yollarla aidiyet duygusu ve bağlılık yaratmak ve uzaktan çalışmanın neden olabileceği yalnızlık ve izolasyon duygusunu, video konferansların yarattığı tükenmişlik gibi olumsuzlukları önlemek için adım atılması gerektiği görüşündedirler.

Uzaktan eğitimde bir artış gözlenmiştir. Ancak çalışanlar ve çalışmayanlar uzaktan eğitimden farklı oranlarda yararlanmaktadır. Kendi istekleriyle uzaktan eğitim fırsatları arayan bireylerin sayısında dört kat, çalışanlarına uzaktan eğitim fırsatları sunan işverenlerinin sayısında beş kat ve devlet programları aracılığıyla uzaktan eğitime erişen öğrencilerin sayısında dokuz kat artış olmuştur. Çalışan kişiler, kişisel gelişim kurslarına daha fazla önem vermektedir ve bu kişilerin kurslara devamında %88 oranında artış görülmüştür. İşsiz olanlar ise veri analizi, bilgisayar bilimi ve bilgi teknolojisi gibi dijital becerileri öğrenmeye çalışmaktadırlar.

Yeni işgücü piyasasında çalışanlar sürekli olarak kendilerini yenilemek zorundadırlar. Mevcut işlerine devam edecek çalışanlar için, önümüzdeki beş yıl içinde temel becerilerin %40'ının değişmesi beklenmektedir. Ayrıca çalışanların %50'sinin farklı alanlarda yeniden beceri kazanması gerekecektir.

Mevcut ekonomik gerilemeye rağmen, işverenlerin büyük çoğunluğu çalışanlarına yaptıkları yatırımın değerinin farkındadır. Yapılan ankete katılan işverenlerin ortalama %66'sı bir yıl içinde beceri kazandırma ve yeniden beceri kazandırma (upskilling ve reskilling) yatırımlarının geri dönüşünü almayı beklemektedir. İşverenlerin yaklaşık %17'sinin yatırımlarından herhangi bir getiri elde etmeyi beklemedikleri görülmektedir. Ortalama olarak, işverenler 2025 yılına kadar çalışanlarının %70'inden biraz fazlasına yeniden beceri

kazandırma ve beceri geliştirme imkânı sunabileceklerini düşünmekte ancak çalışanların yalnızca %42'si işveren destekli yeniden beceri kazandırma ve geliştirme fırsatlarını değerlendirebileceklerine inanmaktadır.

Şirketlerden beşeri sermayenin gelişimine yatırım yapmalarını beklenmektedir. Yöneticiler çalışanlara yeni beceriler kazandırılmasının sadece kendi işletmeleri için değil, daha geniş anlamda toplumun yararı için de orta ve uzun vadede önemli getirileri olduğunu ve finansal açıdan da uygun olduğunu takdir etmektedirler. Şirketler, otomasyon nedeniyle işlerini kaybeden çalışanların yaklaşık %50'sini şirket içinde yeniden görevlendirmeyi planlamakta ve bu konuda kamu sektöründen destek beklemektedirler.

Kamu sektörünün risk altındaki veya işini kaybetmiş çalışanlara yeniden beceri kazandırma ve beceri geliştirme konusunda daha güçlü destek sağlaması gerekmektedir. Halihazırda işletmelerin sadece %21'i, çalışanlarını yeniden beceri kazandırma ve geliştirme yoluyla desteklemek için kamu fonlarından yararlanabildiğini bildirmiştir. Kamu sektörünün yarının piyasalarına ve işlerine yatırım için teşvikler yaratması; işten çıkarılan çalışanlar için daha etkin bir güçlü güvenlik ağları sağlaması ve eğitim ve öğretim sistemlerinde uzun süredir ertelenen iyileştirmeleri kararlı bir şekilde ele alması gerekecektir.

21. yüzyıl yöneticilerinin sahip olması gereken özellikler üzerine Ankara Üniversitesi tarafından yapılan bir araştırmada başarılı yöneticilerin üç yönetsel alanda beceri sahibi olması gerektiği vurgulanmıştır: Teknik beceriler, insan becerileri ve kavramsal beceriler. İşletmenin her kademesindeki yöneticilerin her üç alandaki becerilere sahip olması beklenmekle birlikte teknik becerilerin en fazla alt kademe yöneticiler tarafından bilinmesi gerektiği vurgulanmaktadır (2).

Teknik beceriler; özgün bir alanda uzmanlığa sahip olmayı, uzmanlık bilgilerini uygulayabilmeyi, teknik yenilikler yapabilmeyi gerektirir. Buradaki “teknik” sözcüğü teknoloji ve mühendislik anlamında değil, genel anlamda kullanılmaktadır. Örneğin ekonomi bilimine hâkim olma, finans alanına hâkim olma, halkla ilişkiler alanına hâkim olma, bilgi işlem veya bilgisayar programcılığı alanına hâkim olma, dini bilgiler alanına hâkim olma “teknik yetkinliktir” ve teknik beceriye işaret eder. Kısacası teknik beceriler kişinin ihtisas alanı ile ilgili becerilerdir. Teknik becerilere örnek olarak aşağıdaki yeterlilikler verilebilir (3):

- Alanına hâkim olma, Alana ilişkin gelişmeleri yakından izleme
- Alana ilişkin bilgisayar programlarını kullanabilme ve alanında yenilikler yapabilme
- Arızalara, sorunlara müdahale edebilme
- Teknolojiyi bilme, araç, gereç ve aletler hakkında bilgili olma

Kavramsal beceriler örgütü bir bütün olarak görebilmeye ve örgütü oluşturan parçalar arasındaki ilişkileri anlamaya yarayan becerilerdir (4). Üst düzey yöneticilerin sahip olması beklenen bu beceriler yöneticilerin soyut düşünebilmelerini ve geleceğe ait planlar yapabilmelerini sağlayan becerilerdir. Örgütün stratejik planlarının güçlü olması üst düzey yöneticilerin kavramsal becerilerinin güçlü olmasına bağlıdır. Aşağıda kavramsal beceri örnekleri verilmiştir (3):

- Hızlı ve isabetli karar verme
- İleriyi görebilme ve kıyaslama yapabilme
- Plan yapabilme
- Öncelikleri saptama
- Akıl yürütme,
- Neden-sonuç ilişkisi kurma
- Büyük resmi görebilme

İnsan becerileri ya da insanı beceriler olarak isimlendirilen beceriler en genel anlamda insanlarla etkili bir şekilde iletişim kurma becerilerine işaret etmektedir. Bazı kaynaklar tarafından *yaşam becerileri* ya da *teknik olmayan beceriler*, *sosyal beceriler*, *sosyal yeterlilikler*, *21. yüzyıl becerileri* olarak da adlandırılan bu becerilerin tanımı konusunda fikir birliğine varılamamıştır (5). Bu tür beceriler arasında en çok ihtiyaç duyulanlar genellikle iletişim, çatışma çözümü ve kişilerarası beceriler kategorilerine girenlerdir. Ayrıca yöneticiler yönetim işlevlerinin yanı sıra çalışanlarını yönlendirme, motive etme ve yol gösterme gibi alanlarda etkin olabilmelidirler. Empati yapabilmek de yöneticilere olayları başkasının gözünden görme şansı vereceği için çatışmayı önleme açısından faydalıdır (2). Diğer insanlarla iletişimde ve etkileşimde kullanılan araçlar olarak da tanımlanabilen insan becerilerine örnek olarak aşağıdaki beceriler verilebilir (6):

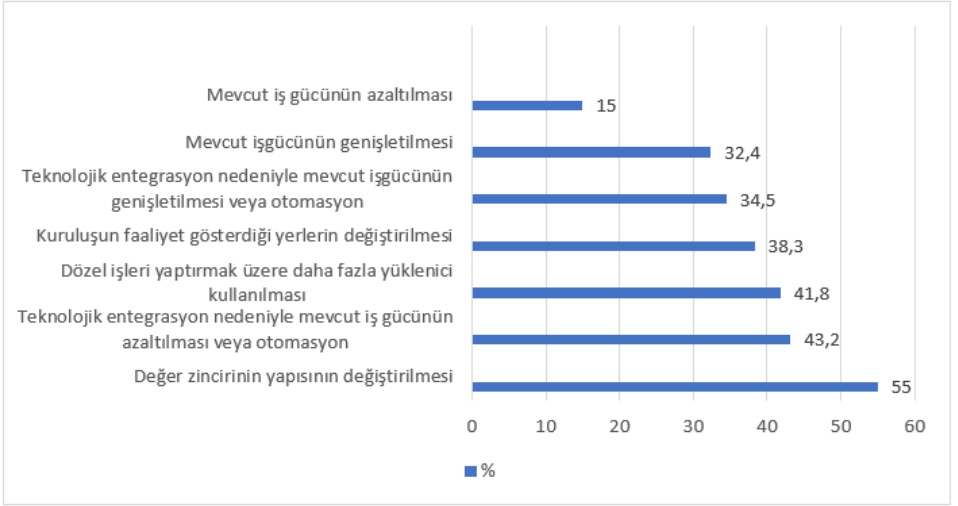
- Çözüm odaklı olmak
- İletişim kurmak
- Empati yapmak
- Sabırlı olmak
- Toleranslı olmak

Tanımlara ve örneklere bakıldığında kavramsal beceriler ve insan becerileri arasında net bir sınır olmadığı görülmektedir. Bu nedenle bazı kaynaklar gelecek yıllarda çalışanların, özellikle de yönetim kademesinde çalışanların, sahip olması gereken becerileri, teknik ve hassas beceriler olarak tanımlamaktadırlar. Bir başka tanıma göre hassas beceriler soyut ve ölçülmesi zor olan ve kişisel ve kişilerarası beceriler olarak da ifade edilebilen becerilerdir. Teknik beceriler ise, kişinin işini

yapabilmesi için gereken, ölçülebilir ve kanıtlanabilir yeteneklerin toplamıdır. Robles (2012) teknik becerileri, belirli mesleklerle ilgili kolaylıkla ölçülebilen ve bilgi ve uzmanlık düzeyini belirleyen yeterlilikler; hassas (ya da ince) olarak nitelenen becerileri ise soyut ve teknik olmayan ancak örgütsel davranışları güçlü bir şekilde etkileyen, kişiliğe özgü yeterlilikler olarak tanımlamaktadır.

Özellikle teknolojik alanda yaşanan hızlı değişiklikler nedeniyle gittikçe daha fazla iş otomatik hale gelmekte ve bu durum hassas becerilerin önemini arttırmaktadır. Deloitte 2017 yılında "hassas beceri gerektiren mesleklerin 2030 yılına kadar tüm işlerin üçte ikisini oluşturacağını" ve daha fazla hassas beceriye sahip çalışanların işe alınmasının işletmelerin gelirlerini artırabileceğini bildirmiştir (7). Yaşanan gelişmelerin bugün olduğu gibi yarın da iş dünyasını şekillendirmeye devam edeceği ve bazı mesleklerin kaybolurken bazılarının yeni ortaya çıkacağı bellidir. 2020 yılında yapılan *Geleceğin Meslekleri Araştırması*, giderek daha stratejik ve önemli ve giderek daha önemsiz ve gereksiz hale gelen işler açısından sektörler arasında benzerlikler olduğunu da ortaya koymaktadır. Araştırmaya göre "Veri Analistleri ve Bilim İnsanları, Yapay Zekâ ve Makine Öğrenimi Uzmanları, Robotik Mühendisleri, Yazılım ve Uygulama Geliştiricileri ve Dijital Dönüşüm Uzmanları, Süreç Otomasyon Uzmanları, Bilgi Güvenliği Analistleri ve Nesnelerin İnterneti Uzmanları"na olan talep artmaktadır. Bununla birlikte, bu işlerin ortaya çıkışı, otomasyonun hızlanmasının yanı sıra siber güvenlik risklerinin yeniden canlanmasını da gündeme getirmektedir (1).

Çalışmanın başlarında da belirtildiği gibi Dünya Ekonomik Forumu tarafından 26 ülke ve 15 sektörü kapsayacak şekilde yapılan bir araştırmada, 2025 yılına kadar 85 milyon işin insanlar yerine makineler tarafından yapılmaya başlanacağı ve yeni ortaya çıkan mesleklerin 97 milyon kişiye istihdam olanağı yaratabileceği tahmin edilmektedir. Görüldüğü gibi yeni alanlarda yaratılan ve 'yarının işleri' olarak adlandırılan işler eski işlerin ortadan kalkmasıyla oluşacak boşluğu dolduracak ve böylece denge sağlanmış olacaktır. Önümüzdeki on yıl içinde, yeni yaratılan işlerin önemli bir kısmı tamamen yeni mesleklerde veya içerik ve beceri gereksinimleri açısından önemli ölçüde farklılaşan mevcut mesleklerde olacaktır. Bu duruma işletmelerin buldukları sektörlerle bağlı olarak birtakım tepkiler vermesi beklenmektedir. Dünya Ekonomik Forumu tarafından bu tepkilerin neler olabileceği konusunda bir araştırma yaptırılmıştır. Şekil 1, 2025 yılına kadar şirketlerde işgücü açısından beklenen değişiklikleri göstermektedir.

Şekil 1. 2025 yılına kadar şirketlerde işgücü açısından beklenen değişiklikler.

Araştırma 2025 yılında işverenler tarafından en çok aranacak olan 15 beceriyi de ortaya çıkarmıştır (1). Bu beceriler aşağıda verilmiştir:

- 1 Analitik düşünme ve yenilikçilik
- 2 Aktif öğrenme ve öğrenme stratejileri
- 3 Karmaşık problem çözme
- 4 Eleştirel düşünme ve analiz
- 5 Yaratıcılık, özgünlük ve inisiyatif
- 6 Liderlik ve sosyal etki
- 7 Teknoloji kullanımı, izleme ve kontrol
- 8 Teknoloji tasarımı ve programlama
- 9 Dayanıklılık, stres toleransı ve esneklik
- 10 Muhakeme, problem çözme ve fikir yürütme
- 11 Duygusal zeka
- 12 Sorun giderme ve kullanıcı deneyimi
- 13 Hizmet oryantasyonu
- 14 Sistem analizi ve değerlendirmesi
- 15 İkna ve müzakere

Çağımıza damga vuran bilimsel ve teknolojik gelişmeler tüm alanlarda olduğu gibi denizcilik alanında da yankı bulmakta, karada ve denizde kullanılan araç, gereç ve yöntemler yaşanan gelişmeler paralelinde son teknolojiyle uyumlu hale gelmektedir. Bu yeniliklerin gemilere uyarlanması denizcilikte çığır açan değişikliklere neden olması beklenmektedir. Denizcilikte teknolojinin geldiği son

noktada çalışanlardan beklenen becerilerin farklılaşacağı açıktır. Bu duruma örnek olarak otonom gemiler verilebilir. Mürettebatsız ya da çok az sayıda mürettebatla çalışan otonom gemilerden istenilen verimi alabilmek, gemi içinde bulunması muhtemel az sayıdaki personelin birbirleri ile iyi ilişkiler geliştirebilmesini sağlamak ya da gemi ile sahil arasında etkin ve uyumlu bir iletişimi gerçekleştirmek teknolojik üstünlüğe sahip araç gerecin yanı sıra uygun becerilerle donatılmış insan gücünü de gerektirmektedir.

Günümüzde mesleki alanla ilgili güncel bilgiye sahip olma, teknolojik açıdan gelişmiş araç gereci kullanabilme, programlama dillerini bilme gibi somut becerilerin yanında iyi iletişim kurabilme, bir gruba liderlik yapabilme, uyumlu çalışma gibi soyut becerilere de sahip olan bireyler rakipleri arasından kolaylıkla sıyrılabilen ve hem iş bulma hem de yükselme sürecinde daha şanslı olmaktadır. Her sektör için geçerli olan bu temel becerilerin yanında çalışanlardan buldukları zamana ve sektöre bağlı olarak bazı becerilerde daha ustalaşmış olmaları beklenebilmektedir. Çalışmanın bu bölümünde denizcilik sektöründe, özellikle de gemilerde, çalışan kişilerin sahip olması gereken teknik ve ince becerilerin zaman içindeki değişimi gözlemlenmeye ve gelecekte hangi becerilerin öne çıkabileceği belirlenmeye çalışılmıştır.

Denizcilik Sektöründe 21. Yüzyıl Becerileri

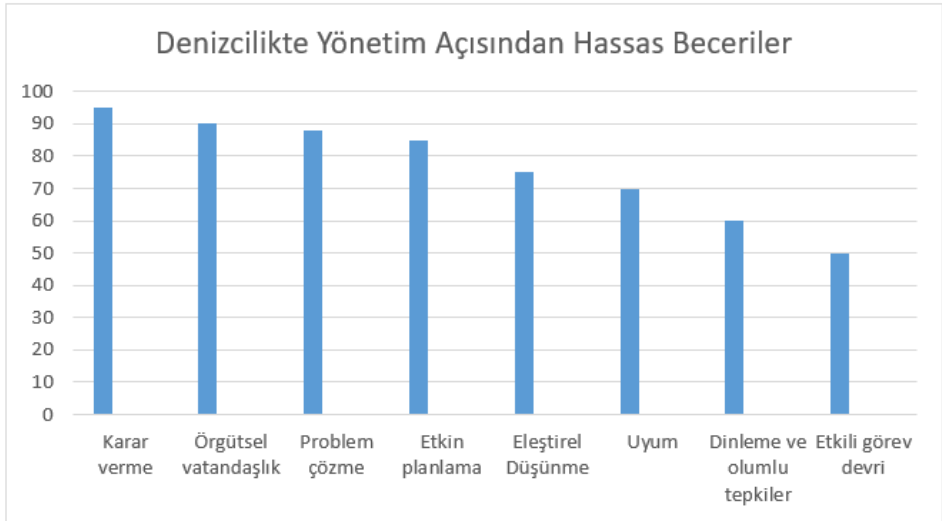
Sektör ayırımı yapmaksızın herhangi bir alanda çalışan herkesin sahip olması beklenen beceriler bulunmaktadır. Yapılan bir çalışmada bu konuya denizcilik açısından yaklaşmış ve bir denizcinin sahip olması gereken teknik ve hassas beceriler gemide çalıştıkları yerlere göre, güverte ve makine personeli açısından sınıflandırılmıştır (8). Çalışmada, denizcilerin gemideki ağır yaşam koşulları nedeniyle teknik becerilerin yanı sıra küçük, sınırlı bir alanda huzur içinde yaşamalarına yardımcı olacak uyum, çatışma yönetimi gibi hassas becerilere sahip olmalarının önemine vurgu yapılmaktadır.

Başka bir çalışmada teknik ve teorik bilginin, iletişim ve IT becerilerinin paydaşlar tarafından en çok aranan teknik beceriler olduğunun, denizcilerin bu beceriler yanında yönetim becerilerine, öğrenme motivasyonuna, yeni durumlara kolayca adapte olabilme özelliğine de sahip olmaları gerektiğinin altı çizilmiştir (9).

Öte yandan, başka bir çalışmada, otonom teknolojilerin denizcilik sektörünün gelecekteki organizasyon yapıları üzerindeki olası etkileri ve insanların bu yapılarıdaki rolleri konunun uzmanları ile görüşmeler gerçekleştirmek suretiyle incelenmiştir. Bu çalışmada yöneticilerin karşılaştıkları sorunları etkin biçimde çözebilmeleri için soyut düşünme ve büyük resmi görebilme becerilerine sahip olmaları gerektiği sonucuna ulaşılmıştır (10).

Otonom gemiler genellikle personel gerektirmedikleri ya da az sayıda personele ihtiyaç duydukları için personel giderleri büyük ölçüde düşmüştür (11). Ancak gemide personelin azalması olası aksaklıkların takibi için karada daha fazla sayıda personel görevlendirilmesini ve bu personelin üstün teknik becerilere sahip olmasını gerektirmektedir. Ayrıca kullanılan araç, gereç ve teknolojik ürünlerin maliyeti de yüksektir (10).

Konu ile ilgili olarak MINE-EMI (Maritime Innovative Network of Education for Emerging Maritime Issues) Projesi kapsamında denizcilik sektöründeki yöneticiler tarafından cevaplanan bir anket oluşturulmuştur. Anketin sonucuna göre denizcilik sektöründeki yöneticilerin çalışanlardan beklediği hassas beceriler aşağıdaki şekilde verilmiştir (12):

Şekil 2. Denizcilik sektöründe yöneticilerden beklenen hassas beceriler

Şekil 2’de de görüldüğü gibi yöneticiler tarafından denizcilik sektöründe çalışan yöneticilerin sahip olması beklenen hassas beceriler diğer sektör çalışanlarından beklenen becerilerden çok farklı değildir. Ancak denizcilik sektöründe gemilerde çalışanlar söz konusu olduğunda beklenen beceriler farklılaşmakta, hatta denizde otonom gemilerde çalışanlar dikkate alındığında çalışanlardan beklenen hassas beceriler daha farklı bir boyut kazanmaktadır.

Denizcilik sektöründe özellikle gemilerde çalışmak güçlü bir iş ahlakı, azim, dakiklik, iyi insan ilişkileri, cesaret ve çalışkanlık gibi becerilere sahip olmayı gerektirmektedir. Bu özellikler birçok sektörde aranan özelliklerdir, ancak gemide çalışmak söz konusu olduğunda kişilerin mutlaka sahip olmaları gereken becerilerdir (13). Gemide çalışmak uzun süre karadan, evden ve aileden uzak

kalmak, sınırlı bir ortamda hep aynı kişilerle birlikte olmak, zamanını bazı belli faaliyetlerle geçirmek zorunda olmak, haftalarca hatta bazen aylarca denizde kalmak anlamına gelmektedir. Bu hayatı yaşayacak olan kişilerin teknik becerilerin yanında hassas beceriler açısından da zengin olması ve bu zorlu hayatın sorunlarıyla başa çıkacak kapasiteye sahip olması gerekir. Bu noktadan bakıldığında eleştirel düşünme, sağlam muhakeme, etkili iletişim, karar verme, sosyal zekâ, problem çözme ve zaman yönetimi gibi hassas becerilerin hepsi denizciler için son derece değerlidir. Teknik beceriler ise iş başında öğrenilebilecek ve gemide çalıştıkça daha fazla bilgi sahibi olunabilecek ve zamanla iyileştirilebilecek özelliktedirler.

Gemideki personelin de çalıştığı yere ve yaptığı işe bağlı olarak bazı becerilerinin diğerlerinden daha iyi olması beklenir. Bir usta gemiciden beklenen beceriler bir kaptandan beklenen becerilerden büyük ölçüde farklılık gösterirken, gemide yağcı olarak çalışanların geminin açısından beklenen becerilerden daha farklı becerilere ihtiyaç duyacağı açıktır. Örneğin bir usta gemicinin, can kurtarma, kalp masajı, ilk yardım, telekomünikasyon sistemleri, sanitasyon, coğrafya, genel bakım ve mekanik konularında yetkin olması gerekir. Bu beceriler, farklı türlerde gemilerde kullanılan makinelerin, güvenlik ekipmanlarının ve aletlerin çalıştırılması, bakımının ve onarımının yapılması ile ilgili becerileri de yani farklı bir takım teknik becerileri de kapsar. Usta gemicilerin, modern gemilerde sıklıkla ihtiyaç duyulmamasına rağmen temel denizcilik becerilerinde iyi olması, dümenci ve gözcü olarak nöbet tutması, pusula kullanması ve deniz haritalarını okuyabilmesi, dümen emirlerini doğru bir şekilde yerine getirerek sabit bir rota tutması, seyir terimlerini kullanarak iletişim kurması ve semaforları ve flaşör ışıklarını kullanabilmesi beklenir. Öte yandan bir yağcının ihtiyaç duyacağı beceriler arasında ekipmanların rutin bakımlarının nasıl yapılacağını bilmek, arızalı sistemleri veya makineleri onarmak, makinelerin iyi çalışır durumda olduğundan emin olmak için göstergeleri izlemek, işletim hatalarının nedenlerini bulmak ve yapılacak şeyin ne olduğuna karar vermek olacaktır. Görüldüğü gibi denizciler aynı gemilerde çalışsalar da farklı işlerden sorumlu olacaklarından farklı becerilere sahip olmaları beklenmektedir. Dolayısıyla bir denizcinin sahip olması gereken beceriler nelerdir, sorusuna cevap vermek için önce denizcinin hangi alanda çalıştığını, gemideki pozisyonunu ya da yaptığı işi bilmek gerekmektedir.

Yapılacak işin gerektirdiği becerilerin yanında, denizcilerin tümünün sahip olması gereken beceriler de bulunmaktadır. Örneğin, yabancı dil bilmek tüm denizcilerin sahip olması gereken bir beceridir. Çünkü gemi personeli farklı ülkelerden gelen denizcilerden oluşmuştur ve tüm bu personelin birbiri ile iletişim kurabilmesi denizdeki yaşamı daha katlanılabilir, sosyal ve güvenli bir

hale getirecektir. Ayrıca bilgisayar kullanmayı bilmek, ilgili yazılım programlarını kullanabilmek ve Microsoft Excel gibi elektronik tablolar hakkında bilgi sahibi olmak giderek daha önemli hale gelmektedir. Hatta bazı kişiler, denizcilerin sahip olması gereken temel beceriler arasında yakın gelecekte bilgisayar programlama ve kod yazma da olacağını öngörmektedirler. Sonuçta teknoloji ilerledikçe gemide kullanılan sistemler ve dolayısıyla bunları çalıştırmak ve sorunlarını gidermek için gereken beceriler de farklılaşacaktır (13).

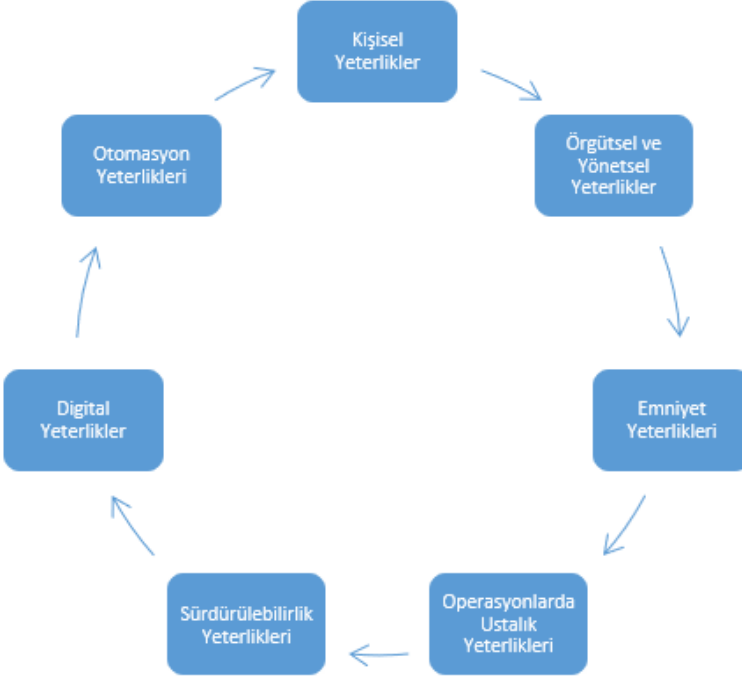
Teknolojik gelişmelere paralel olarak denizcilik alanında da birtakım gelişmeler yaşanmakta ve bu gelişmeler denizcilerden beklenen becerilerin farklılaşmasına yol açmaktadır. Örneğin bir araştırma sektöründe alternatif yakıt teknolojileri kullanıldıkça operasyonların daha dijital ve otomatik hale geleceğini öngörmüştür. Bu durum, sektörün dekarbonizasyonla ilgili teknolojiyi uygulamak için gereken beceri ve yetkinlikleri önceden belirlemesini ve çalışanlarından talep etmesini gerektirecektir (14).

Menon Economics tarafından yürütülen bir araştırmaya göre, denizcilik alanında dijital ve diğer teknolojilerin sağladığı olanaklardan faydalanmak için hem bireysel hem de örgütsel yetkinliğe ihtiyaç duyulacaktır. Ayrıca AB (Avrupa Birliği) SkillSea raporu, STCW'nin (Standards of Training Certification and Watchkeeping = Gemi Adamlarının Eğitim Belgelendirme ve Vardiya Tutma Standartları) gerektirdiği yetkinliğin yarısının denizcileri için yeterli olmayacağını ortaya koymaktadır. Liderlik, dil ve iletişim becerilerinin yanı sıra ekipleri ve uzaktan çalışan insanları yönetmek için sosyal becerilere de ihtiyaç duyulacaktır. Bu çalışma aynı zamanda insanları ve dijital teknolojiyi entegre etmek için yeni bir operasyonel paradigma yaratılması gerektiğini de vurgulamaktadır.

Bir Norveç denizcilik firması olan DNV'ye (Det Norske Veritas) göre, çalışanların denizcilikte otomasyona geçildikten sonra işlerine devam edebilmeleri için yaratıcı ve sosyal beceriler edinmeleri gerekecektir. Ayrıca teknolojik dönüşümün neden olduğu büyük değişiklikleri yönetebilmek için de iletişim ve müzakere alanında kuvvetli olmak gerekecektir. DNV denizciliğin küresel bir iş olduğunu ve her gün farklı kültürlerden ve farklı ülkelerden gelen insanların birbirleriyle etkileşim halinde olduklarını vurgulamaktadır. Bu durumda denizciler için kültürlerin dünya genelinde nasıl farklılık gösterdiklerinin ve kültürel farklılıkların denizcilerin iletişim kurma ve ilişkileri yönetme şekillerini nasıl etkileyebileceğinin bilincinde olmak değerli bir beceridir. Kültürleri tanımak, farklı kültürlerde neyin kabul edilebilir neyin kabul edilemez olduğunu bilmek yanlış anlamaların ve iletişim sorunlarının önüne geçebilir.

DNV tarafından yapılan bir araştırmada denizcilik sektöründe yeni teknolojilerin ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan yeni uygulamaların etkin bir

şekilde gerçekleşmesini sağlayacak yeterlikler 7 ana grupta toplanmıştır. Her bir grup kendi içinde beceriler ve yetkinlikler olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Yönetim ve uygulamanın etkin olabilmesi için Şekil 3'te gösterilen 7 ana gruba ait tüm beceri ve yetkinliklerin hepsinin uyum içinde bir araya gelebilmesi gerekmektedir.

Şekil 3. Denizcilik Sektöründe Etkinlik İçin Ana Yeterlik Alanları

Denizcilik sektöründe 21. yüzyılın başarılı yöneticilerinin sahip olması beklenen kişisel beceri ve yetkinlikler Tablo 1'de görülmektedir (14, 15).

Tablo 1. Denizcilik Sektöründe Yöneticilerden Beklenen Kişisel Yeterlikler

KİŞİSEL YETERLİKLER	
Beceriler	
Yeni çalışma yöntemlerini uygulayabilme becerisi	
Teknolojinin gerektirdiği yenilikleri öğrenme becerisi	
Yaratıcı olma ve başkalarıyla sosyal etkileşimde bulunma becerisi	
Küresel bir operasyonda iletişim sağlayabilmek için gerekli dil becerileri	
Yetkinlikler	
İş geliştirebilmek ve dijital teknolojiden yararlanmak için inovasyon zihniyeti	
Değişim ihtiyacını fark etmek ve gerekli değişiklikleri yapabilmek için analitik düşünme (risk ve sistem analizi dahil)	

Tablo 1’de görüldüğü gibi denizcilik sektöründeki etkin bir yöneticinin yeni teknoloji ve yöntemleri başarıyla kullanabilmesi, yaratıcılık ve sosyal ilişki kurabilme yeteneklerinin kuvvetli olması, en önemlisi de farklı dilleri konuşan tüm personelle iletişim kurabilmesi için yabancı dil bilmesi gerekmektedir. Burada özellikle gemi ortamında iletişim söz konusu olduğundan birden fazla yabancı dil bilmek yönetici pozisyonundaki kişiler için avantaj olacaktır.

Tablo 2’de denizcilik sektörünün başarılı yöneticilerinde olması gereken örgütsel beceri ve yetkinlikler verilmiştir.

Tablo 2. Denizcilik Sektöründe Yöneticilerden Beklenen Örgütsel ve Yönetmel Yeterlikler

ÖRGÜTSEL VE YÖNETSEL YETERLİKLER
<i>Beceriler</i>
Değişikliği tetiklemek için iletişim kurma ve müzakere etme becerisi
Daha yeşil ürün ve hizmetleri bilme ve kullanma/kullandırma becerisi
Son kullanıcılaraya yeşil çözümler hakkında danışmanlık ve tavsiyelerde bulunma ve yeşil teknolojilerin kullanımını yaygınlaştırma becerisi
<i>Yetkinlikler</i>
Değişim yönetimini uygulama
Yönetim sistemleri geliştirme ve uygulama
İK ve bilgi yönetimi
Yeni teknolojiyi uygulamak için proje yönetimi konusunda ileri düzeyde bilgi
Doğru hedefler koyabilme ve koyulan hedeflere ulaşmak için stratejik çalışma
Uzaktan ve/veya yüz yüze çalışan personeli yönetme
Ekonomik, sosyal ve ekolojik hedefleri içeren bütüncül ve disiplinler arası yaklaşımları koordine etme ve yönetme

Denizcilik sektöründe bir yöneticinin sahip olması beklenen örgütsel ve yönetmel beceriler ve yetkinlikler tüm paydaşların değişen çağın gereklerine ve ihtiyaçlarına ayak uydurabilmelerini sağlamak ve beklentilerini karşılayabilmek için atılması gereken adımları içerir. Yöneticiler sadece denizcilik sektöründe değil tüm sektörlerde değişimi başlatıp yönetmeye, yeşili korumaya ve korunmasını sağlamaya, yeni projeler üretme ve teknolojiler geliştirme konusunda öncülük etmeye yönelik olarak disiplinler arası hedefler koyabilmeli ve stratejik planlar yapabilmelidirler. Yöneticilerin çevre bilinci konusunda hassas olması denizlerin temizliği ve ekolojik dengenin korunması açısından önemlidir.

Tablo 3 denizcilik sektöründe bir yöneticinin emniyet konusunda sahip olması gereken beceri ve yetkinlikleri göstermektedir.

Tablo 3. Denizcilik Sektöründe Emniyet Konusunda Yöneticilerden Beklenen Yeterlikler

EMNİYET YETERLİKLERİ
Beceriler
Geleneksel yakıt kullanan gemiler, yeni yakıt türlerine geçtiğinde personelin olası tehlikelere karşı emniyet önlemlerini almasını sağlama
İlk yardım, yangınla mücadele gibi acil durumlarda güncellenmiş mücadele prosedürlerini uygulama becerisi
Yetkinlikler
Yakıt kaynaklı potansiyel tehlikelerin farkında olmak için yakıtın özelliklerini bilme
Gaz testi ve atmosfer izleme prosedürleri hakkında bilgi
Farklı yakıt türlerinin temel özelliklerini bilme
Gaz ölçüm süreçlerini bilme

Emniyet yeterlikleri geminin emniyetli bir şekilde seyir yapabilmesi için yönetim kademelerindeki personelin sahip olması gereken beceri ve yetkinliklerdir. Özellikle gemi yakıt yüklüken emniyetli seyir yapmak için gerekli yeterlikleri kapsamaktadır. Ayrıca emniyet konusu denizcilikte hem yolcular hem de mürettebat için önemli bir konudur ve sık sık ele alınarak emniyeti artırma adına gerekli müdahaleler yapılmaktadır. Örneğin İngiltere’de 2022 sonlarında onaylanan Deniz Ticareti Yönetmeliği can kurtarma ekipmanları, yangın algılama ve elektrikli pompalar gibi bir dizi yeni emniyet düzenlemeleri getirmiş ayrıca gemilerin, emniyetli bir şekilde bir süre daha yüzmeye kabiliyeti olarak da bilinen hasarlı stabilite kurallarına uyması gerektiğini karar bağlamıştır (16).

Tablo 4’te seyir konusunda başarılı bir denizcinin sahip olması beklenen beceri ve yetkinlikler görülmektedir.

Tablo 4. Denizcilik Sektöründe Zorlu Seyirlerde Başarılı Olabilme Yeterlikleri

ZORLU SEYİRLER İÇİN YETERLİKLER
Beceriler
Tehlikeli yakıt yüklü gemilerde güvenli gemi ve ekipman bakımı yapabilme becerisi
Yeni yakıt teknolojisinin ürünü olan dijital ve manuel sistemleri etkin kullanabilme becerisi
Yeni bunkering yöntemlerinde ustalaşma becerisi
Karmaşık hibrit ve sıfır emisyonlu makineleri kullanma becerisi
Hidrolik bileşenleri ve pnömatik ekipmanı çalıştırabilme becerisi
Yetkinlikler
Motor fonksiyonları ve manevra özellikleri hakkında bilgi
Geminin enerji verimli bir şekilde çalışma bilgisi

Denizcilikte zorlu olarak nitelenebilecek şartlar altında başarılı olabilmek için hem gemiyi iyi tanımak hem de yapılacak işlemleri iyi bilmek gereklidir. Bu

durum hem teknik becerilere hem de hızlı karar verme, takım halinde çalışma gibi hassas becerilere sahip olmayı gerektirir.

Tablo 5’te sürdürülebilirlik konusunda gerekli olan yetkinlikler verilmiştir.

Tablo 5. Denizcilik Sektöründe Yöneticilerden Beklenen Sürdürülebilirlik Yeterlikleri

SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK YETERLİKLERİ
<i>Yetkinlikler</i>
Emisyon izleme ve dokümantasyon bilgisi
Çevre ekonomisi ve performans yönetim sistemlerinin kullanımı hakkında bilgi
Geminin etkinlikle kullanılabilmesi için lojistik ve optimizasyon yöntemleri hakkında bilgi
Çevre bilinci ve işletmelerin sürdürülebilir gelişimi hakkında bilgi

Sürdürülebilirlik, özellikle son yıllarda tüm sektörlerde önem kazanmış olan bir konudur. Sadece ticari bahriyede değil turizm uygulamalarında da geniş yer kaplayan sürdürülebilirlik konusu hakkında *Mavi Dalga Projesi* katılımcıları tarafından bir kitap hazırlanmıştır (17). Sürdürülebilir Denizcilik Uygulamaları isimli kitapta konu deniz çevresi, atık yönetimi, enerji ve verimlilik ve bakım ve temizlik başlıkları altında ele alınmakta ve bu konuda toplumun her kesiminde farkındalık uyandırılmaya çalışılmaktadır. Kitap ayrıca denize ve çevreye yönelik tehditleri anlatmayı ve bu konularda toplumun tüm kesimlerini bilinçlendirmeyi amaçlamaktadır.

Denizcilik sektöründe dijital alanda yöneticilerden beklenen yeterlikler Tablo 6’da görülmektedir.

Tablo 6. Denizcilik Sektöründe Dijital Alanda Yöneticilerden Beklenen Yeterlikler

DİJİTAL YETERLİKLER
<i>Beceriler</i>
Bilgi teknolojileri ve dijital beceriler
Veri akıcılığı ve büyük miktarda veriyi yorumlama ve analiz etme becerisi
Dijital kontrolleri kullanarak ekipmanı çalıştırma becerisi
Operasyon izleme ve sistem yönetimi yoluyla görevleri dijital olarak çözüme becerisi
Dijital sistemleri güncelleme, servis ve onarım becerisi
<i>Yetkinlikler</i>
Operasyonların uzaktan kontrolü, çeşitli kaynaklardan gelen verilerin kaydedilmesi ve analiz edilmesi
Temel dijital teknoloji bilgisi (IoT (Internet of Things-Nesnelerin interneti), sensörler, ağlar, siber güvenlik, bağlanabilirlik).
Filoyu optimize etmek için gelişmiş analitik ve veri kullanımı
Karmaşık sistemleri anlamak için derinlemesine teknik bilgi (sistem yöneticisi olarak denizci)
Siber güvenlik bilgisi

Denizcilik sektöründe yenilikçi teknolojilerin (Blockchain veya otonom gemicilik gibi) geliştirilmesi ve deniz taşımacılığı sektöründe dijital dönüşümün sağlanması tüm paydaşların katılımı ile mümkün olacaktır. Bunu sağlamak için sektörde çalışan herkesin yöneticilerden başlamak üzere dijital yeterliklere ve olası gelişmere uyum sağlayacak motivasyona ve bilgiye sahip olması gerekir.

Tablo 7. Denizcilik Sektöründe Otomasyon Alanında Yöneticilerden Beklenen Yeterlikler

OTOMASYON ALANINDA YETERLİKLER
<i>Beceriler</i>
Otomasyon arızalarını yönetim
Otomatik sistemlerinin kullanımı hakkında detaylı bilgi ve yeterlilik. İşlevlerini izleme ve düzeltme becerisi
<i>Yetkinlikler</i>
Otomatik sistemler aracılığıyla hataları teşhis etme ve düzeltme becerisi
Elektrik sistemleri hakkında ileri düzeyde bilgi
Programlanabilir mantık kontrolörleri hakkında bilgi

Pek çok kişi gelecekte denizcilik sektörünü etkileyecek en önemli gelişmenin otonom gemiler olduğuna inanmaktadır. Bu fikre karşı çıkanlar da bulunmakla birlikte birçok ülkede otonom gemilerle ilgili çalışmalar başlamış durumdadır. Bu durum yönetici konumundaki çalışanlar başta olmak üzere tüm paydaşların otomasyon konusunda bilgi sahibi olmasını gerekli kılmaktadır. İleri teknoloji ürünü olan ve geleceğin gemileri olarak nitelenebilecek otonom gemilerde çalışacak personel beceriler açısından değerlendirildiğinde bu kişilerin teknik bilgisinin üst düzeyde olmasının beklendiği, ayrıca ortaya çıkabilecek teknik sorunlara vakit geçirmeden müdahale edebilecek teknik donanıma sahip olmaları gerektiği söylenebilir.

Sonuçlar

Teknolojik alan başta olmak üzere her alanda hızlı değişimlerin yaşandığı günümüzde tüm sektörler çalışanlarından her şeyden önce teknolojiyi takip edecek, yenilikleri vaktinde farkedip mevcut uygulama ve sistemlere uyarlayacak teknik bilgiye sahip olmalarını beklemektedir. Denizcilik alanında da çalışanların teknik beceriler konusunda yeterli olmaları dijital alanda ve otomasyon alanında Tablo 6 ve Tablo 7’de verilen beceri ve yetkinliklere sahip olmaları beklenmektedir.

Denizcilik sektöründe çalışanların ayrıca sorunları vakit geçirmeden giderebilecek şekilde hızlı reaksiyon becerisine sahip olması ve zaman yönetimi

konusunda etkin biçimde davranabilmesi de çok önemlidir. Personelsiz ya da daha az personelle çalışacak olan otonom gemilerde yönetsel ve iletişimsel becerilerin, çatışma yönetimi, gibi özelliklerin önemini koruduğu ancak yön değiştirerek gemi personeli arasındaki ilişkilerden çok gemi ve liman arasındaki ilişkilere yönelik olarak gerçekleştiği görülmektedir. Otonom gemiler örneğinden yola çıkılarak bu değerlendirme tüm ileri teknoloji ürünler, araç ve gereçler için genellenebilir.

İletişim her zaman olduğu gibi 21. yüzyılda da önemini korumakta ancak iletişim kanalları çeşitlendiğinden iletişimi sağlayacak olan araç gereç konusunda yetkin olmanın gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bir takımın parçası olabilmek ve liderlik yapabilmek, esnek olmak, sorunlara farklı açılardan bakabilmek ve farklı çözüm yolları üretebilmek de değişen şartlar sonucunda önemi artan beceriler arasındadır.

Yöneticiler sadece teknoloji alanında değil, sosyal ve kültürel alanlarda da yaşanan değişimleri yakından takip ederek çalışanlarının yaşananlardan ne oranda ve nasıl etkilendiklerini bilmeli, onları kendilerinin ve sektörün yararına olacak şekilde destekleyebilmelidirler.

Kaynakça

1. WEF (2021). https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf
2. Ankara Üniversitesi (2023). Bilgi Merkezleri Yönetimi. Bugünkü yöneticiler hangi becerilere ihtiyaç duymaktadırlar? www.acikders.ankara.edu.tr
3. Şencan, H. (2023). Yönetim becerileri
4. Çetinkaya, M. Ve Özutku, H. (2010). Üst Düzey Yöneticilerin Sahip Olması Gereken Yönetimsel Yetkinliklerin Belirlenmesine İlişkin Ampirik Bir Çalışma. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 26.
5. Ummanel, Azize & Koran, Nihan & Gorkem, Anil & Bengisoy, Ayşe. (2020). Yaşam Becerileri. https://www.researchgate.net/publication/343634064_YASAM_BECERILER_I
6. Karadeniz, K. (2022). Sahip olunması gereken en önemli 8 insan becerisi. <https://www.grisayfalar.com/insan-becerileri/>
7. Forbes (2021). Soft skills are essential to the future of work. <https://www.forbes.com/sites/forbeshumanresourcescouncil/2021/01/20/soft-skills-are-essential-to-the-future-of-work/>
8. Torre, T., Giannoni, M., Colzi, C. (2019). Investigating seafarers' hard and soft skills in maritime logistics: an overarching approach *Impresa Progetto-Electronic Journal of Management*, https://www.impresaprogetto.it/sites/impresaprogetto.it/files/articles/torre_0.pdf DOI: 10.15167/1824-3576/IPEJM2019.3.1233
9. Ade Niko Setiawan, Yudha Prawira Dijaya, Andhika Wira Paratama 2021 Exploring the Qualifications of Future Seafarers from the Perspective of Stakeholders: its Implications in the Maritime Education and Training. *Jurnal Penelitian Transportasi Laut*. Vol 23. 33-38 DOI: 10.25104/transla.v23i1.1756. <http://202.61.104.165/index.php/jurnallaut/article/view/1756>
10. Mallam, S. C., Nazir, S. & Sharma, A. (2019): The human element in future Maritime Operations – perceived impact of autonomous shipping, *Ergonomics*, DOI: 10.1080/00140139.2019.1659995 To link to this article: <https://doi.org/10.1080/00140139.2019.1659995>
11. Rødseth, Ø. J., and H. C. Burmeister. 2012. "Developments Towards the Unmanned Ship." Paper presented at the International Symposium "Information on Ships" (ISIS), Hamburg, Germany, August 30–31.
12. MINE-EMI (2022). Report on Assessment of the Training Course <https://arsiv.pirireis.edu.tr/files/MINE-EMI>
13. Martide (2020) Do you have essential skills & personality traits for jobs at sea?

14. Safety4Sea (2023). Skills and Competencies for future seafarers. <https://safety4sea.com/skills-and-competencies-for-future-seafarers/>
15. https://safety4sea.com/wp-content/uploads/2022/11/DNV-Seafarer-Training-and-Skills-for-Decarbonized-Shipping-2022_11.pdf
16. Dünya Denizciliğindeki Son Gelişmeler (2023). Denizcilik Genel Müdürlüğü, TC Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. <https://www.utikad.org.tr/Images/DosyaYoneticisi/03032023dunyadenizciligindekisongelismelerbulteni2023163fdbeca5d1ad.pdf>
17. Sürdürülebilir Denizcilik Uygulamaları (2020). Mavi Dalga Sürdürülebilir Deniz Turizmi Projesi. IMEAK Deniz Ticaret Odası Fethiye Şubesi. <https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/travelfoundation/wp-content/uploads/2017/12/05092443/Sustainable-Boating-Manual-Turkish.pdf>

Bölüm 63

Sosyal ve Kültürel Hayatta Akçakoca Halkevi

Fatih ÖZÇELİK¹

¹ Doç. Dr. Düzce Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
e-mail: fatihozcelik@duzce.edu.tr; Orcid: 0000-0002-7564-7365.

Giriş

Cumhuriyetin kültürel gelişim hamlelerinden biri olan halkevleri, Cumhuriyetimizin Kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün isteği doğrultusunda 19 Şubat 1932 tarihinden itibaren açılmaya başlanmış ve kısa sürede ülkenin dört bir tarafına yayılmış kültür kurumlarıdır.¹ Atatürk, “*En kuvvetli ders araçlarına ve yetişkin öğretmen ordularına sahip olmak yeterli değildir. Halkı yetiştirmek, bir kitle haline getirmek gerekliydi, bunu Halkevi yapacaktır.*” Diyerek Halkevlerinin kuruluş hedeflerini ifade etmiştir. Atatürk, inkılapların başarılı olmasında ve kalıcılığının sağlanmasında bu tür kurumların kitle eğitimindeki önemini biliyordu.² Halkevleri, Atatürk'ün yönlendirmeleri doğrultusunda kültürel, sosyal, eğitimsel, ekonomi ve politik sahalarda yaptıkları faaliyetler ile halkı birçok açıdan etkilemeyi başarmışlardır.³ Cumhuriyet tarihine damga vuran bu kurumlar Cumhuriyetin ilkelerinin halka ulaşmasını sağlamışlardır. Ayrıca edebiyat, tarih, güzel sanatlar ve halk kültürü sahalarında yapılan çalışmaların yayımlanmasıyla milli değerlerin geleceğe aktarılmasında önemli bir görevi de başarıyla yerine getirmişlerdir.⁴

Cumhuriyetin getirdiği değerlerin benimsenmesi ve yeni bir toplum oluşturma gayesiyle çalışan Halkevleri, 10 Mayıs 1931'de başlayan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın üçüncü kongresinin 17.05.1931 tarihli toplantısında gündeme geldi. Yapılan müzakereler neticesinde Halkevlerinin kurulması teklifi oy birliğiyle kabul edildi.⁵ Yine aynı toplantıda Halkevleri talimatnamesinin hazırlanması için de bir komisyon kuruldu. Hemen çalışmalarına başlayan komisyon birçok ülkenin kültür ve gençlik kurumları üzerinde ciddi araştırmalar yaptı. Bu araştırmaları neticesinde bir fikir sahibi olan komisyon hazırladığı talimatname ile yeni cumhuriyetin ideallerine uygun ve özgün bir yapı ortaya çıkardı.⁶ Genç Cumhuriyetin bu dönemde en önemli sorunlardan biri de devrimlerin halka yeterince ulaşmamış ve anlatılamamış olmasıydı. Halkevleri yaptıkları çalışmalarla yeniliklerin halka ulaşmasını sağlayacaklardı.⁷

Yaklaşık dokuz ayı bulan bir hazırlık sürecinden sonra tamamlanan çalışmalar neticesinde 19 Şubat 1932 Cuma günü saat 15'te Adana, Afyon, Ankara, Aydın,

¹ Mustafa Özşarı, *Ege Bölgesi Halkevleri, Edebi ve Kültürel Çalışmalar*, İstanbul, Asi Kitap Yayınları, 2009, s. 7

² Bilal Tunç, “İğdir Halkevi ve Faaliyetleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 5. S. 16, 2018. s. 40.

³ Şerafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halk Odaları*, Ankara, Anı Yayıncılık, 2006, s. 85.

⁴ Zeki Arkan, “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, c. 6, sayı 23, s. 261.

⁵ Özşarı, a.g.e., s. 15.

⁶ Nurcan Toksoy, “Türk İnkılabında Milli Kültürün Yeri ve Halkevi Çalışmaları”, *Turkish Studies*, C. 2, S. 1, 2007. s. 147.

⁷ Bilal Tunç, *Ağrı Halkevleri*, Konya, Eğitim Yayınevi, 2018, s. 18.

Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Konya, Samsun ve Van olmak üzere 14 vilayet merkezinde törenle Halkevlerinin açılışları yapıldı.⁸ 24 Haziran 1932'de 20 Halkevi'nin daha açılmasıyla sayı 34'e, 1933 yılında 55'e, 1934 yılında 80'e, 1935 yılında 103'e, 1936 yılında 136'ya, 1937 yılında 167'ye, 1938 yılında 210'a ve 1939 yılında Halkevi sayısı 373'e ulaştı. Halkevleri talimatnamesine göre bir yerde Halkevi açılabilmesi için belli koşullara sahip olmak gerekiyordu. Gerekli koşullara sahip olamayan yerlerde ise Halkevlerinin küçük bir çekirdeği olan Halkodaları kurulmasına karar verildi. Bu odalar Halkevleri gibi çalışmalar yürütecekti.⁹ Bu amaçla 1939 yılında 20 maddeden meydana gelen Halkodaları talimatnamesi hazırlandı.¹⁰ 1940 yılına gelindiğinde Halkodası sayısı 141'e Halkevlerinin kapandığı tarih olan 1951 yılında da 4.322'ye ulaşmıştı.¹¹

Halkevleri talimatnamesinin ilk maddesinde "*Kalplerinde ve dimağlarında memleket sevgisini mukaddes kılan ve ileri yürüten yüksek bir heyecan halinde duyanlar için toplanma ve çalışma yeridir. Bu itibarla Halkevi'nin kapıları fırkaya kayıtlı olan ve olmayan bütün vatandaşlara açıktır*" denmekteydi.¹² Halkevleriyle amaçlanan hedeflerin gerçekleştirilebilmesi ve her yurttaşın kendi beklenti ve yeteneğine göre bir çalışma sahası seçmesi için Halkevleri Dil-Tarih-Edebiyat, Ar, Temsil, Spor, Sosyal Yardım, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kitapsaray ve Yayın, Köycülük, Müze ve Sergi şubeleri olmak üzere 9 şubeye ayrılmıştı.

Akçakoca Halkevi'nin Açılışı ve Halkevi Başkanları

Ülkenin çeşitli yerlerinde halkevlerinin açılması üzerine Akçakocalılar da kendi şehirlerinde bir Halkevi açılması için çalışmalara başladılar. Bu kapsamda Akçakoca Halkevi'nin açılması için Bolu CHF Vilayet İdare Heyeti Başkanı Emin Yerlikaya, CHF Genel Katibi Receb Peker'e 6 Şubat 1935 tarihinde bir yazı yazmıştı. Bu yazıda 19 Şubat'ta yurdun diğer yerlerinde de açılacak olan Halkevleri arasına Akçakoca, Göynük ve Mudurnu'nun da alınmasını istemişti.¹³ Nihayetinde 22 Şubat 1935 Cuma günü saat 14.00'de Akçakoca Halkevinin açılışı yapıldı.¹⁴ Cumhuriyet Meydanı'nda kalabalık bir halk topluluğu

⁸ Özsanı, a.g.e., s. 16.

⁹ Özsanı, a.g.e., s. 16-17.

¹⁰ *Cumhuriyet Halk Partisi Halkodaları Talimatnamesi*, Ulus Basımevi, Ankara, 1939. s. 8.

¹¹ Neşe Yeşilkaya, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İstanbul, Ankara, 1999, s. 79.

¹² *Cumhuriyet Halk Partisi Halkevleri Talimatnamesi*, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1932, s. 5.

¹³ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivi (CDA), Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 953.692.1-90.

¹⁴ Halkevlerinin açılışının üçüncü yıldönümü olan 1935 yılının Şubat ayında 80 Halkevinin yanına aralarında Akçakoca'nın da bulunduğu 23 yeni Halkevi açılmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s.147.

huzurunda yapılan bu açılışın programı ise şöyleydi: İstiklal Okulu öğrencilerinin İstiklal Marşı'nı söylemeleriyle tören başladı. Yine İstiklal Okulu öğrencileri cumhuriyet yeminini yaptırıldılar. Cumhuriyet Halk Fırkası Başkanı Bekir Özkök Halkevlerinin açılış nutkunu okudu ve Halkevleri talimatnamesini madde madde halka anlattı. Kemalettin Kamu'nun Sakarya hakkında şiiri Merkez Okulu öğretmenlerinden Rıfat Bey tarafından okundu. Faruk Topuz Halkevlerinde çalışacakların maksadına uygun bir hitabe okudu. Okulların öğretmen ve öğrencileri tarafından şarkılar söylendi ve şiirler okundu. Tören bir buçuk saat kadar sürdü. Açılış töreninde çekilen fotoğraflardan ikişer adet ilgili yerlere gönderildi. Halkevi başkanlığına da fırka idare heyetinden Rıfat Bekmez seçildi. Böylece Bekmez Akçakoca Halkevi'nin ilk başkanı oldu. Açılışa katılan bazı Akçakocalılar da Halkevi'ne üye kayıtlarını yaptırıldılar.¹⁵

1935 yılının Mart ayında yapılan toplantıda Akçakoca Halk Fırkası İdare Heyeti tarafından Halkevi başkanlığına idare heyeti üyelerinden ve mevcut başkan İhtiyat Zabitanı Rıfat Bekmez yeniden seçildi.¹⁶ 15 Ocak 1937 tarihinde Akçakoca Halkevi Başkanı Vasıf Peker, başkan vekili ise Nabi Karakaçan idi.¹⁷ Mesleği tüccarlık(komisyoncu, keresteci) olan ve 1905 tarihinde Akçakoca'da doğan Vasıf Peker 1940 yılına kadar görevine devam etti.1 Ocak 1940 tarihinde Akçakoca Halkevi başkanlığına Gazi Arıkan seçildi.¹⁸ 21 Ocak 1941 Kaza İdare Heyeti üyelerinden Osman Bayraktar Akçakoca Halkevi Başkanlığına seçildi.¹⁹ Bu esnada Akçakoca Belediyesi'nde katiplik ve veznedarlık görevlerini de yürütüyordu.²⁰ Osman Bayraktar'ın başkanlığı kısa sürdü ve 3 Temmuz 1941'de Akçakoca Askerlik Şubesi Başkanı Ali Özer bu göreve tayin oldu.²¹ 29 Kasım 1943 tarihinde başkan Kaymakam Necdet Basat idi.²² 1946 yılının Şubat ayında ise Akçakoca Halkevi'nin başkanı Tevfik Ozan idi.²³

Akçakoca Halkevi'nin Bina Meselesi

Akçakoca Halkevi açıldıktan sonra parti binasının müsait olmamasından dolayı aylığı 8 Lira kira bedeli ile ayrı bir binada çalışmaya başlamıştı. Bina, Halkevi çalışmaları için uygun bir yapıya sahipti. Bu binaya temsil kolu için bir sahne yapılması istenmiş ise de bina sahibi buna izin vermemişti. Binada

¹⁵ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 953.692.1-71.

¹⁶ *Bolu Gazetesi*, 14 Mart 1935.

¹⁷ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-118.

¹⁸ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-93,94,99.

¹⁹ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-85.

²⁰ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-86.

²¹ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-83.

²² CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-40.

²³ *Abant, Cilt: 2, Sayı: 7, Ocak-Şubat 1946, s. 61.*

yapılacak ufak bir tadilatla hem sahne ve hem de 250 kişi alabilecek bir salon elde edilebileceği anlaşılmıştı. Halkevi bütçesinden bazı tasarruflar yapılmasıyla bu binanın parti adına satın alınması düşünülmüş ve Akçakoca Halkevi ve Parti yönetim kurulunca karar altına alınarak İl Yönetim Kurulu'na gönderilmiş ve bütçedeki düzeltme onaylanmıştı.

Bu bina için yılda ödenen kira ücreti 96 Lira yerine 550 liraya binanın satın alınması mümkündü. Binanın değerinin uygun olması sebebiyle Parti adına tescil ettirilecek bu bina için 16 Kasım 1935 tarihinde Akçakoca Cumhuriyet Halk Partisi ilçe yönetim kurulu başkanı Bekir Özkök'e vekalet ve beyanname gönderilmesi istenmişti.²⁴ Nihayetinde de 1935 yılı sonunda bina satın alınmıştı.²⁵

Akçakoca Halkevi için satın alınan bu bina zaman içerisinde bir takım dedikodulara neden oldu. Bu dedikodular neticesinde mesele Ankara'ya kadar ulaşmış ve binanın satın alınma işi defalarca yazışmalara ve şikayetlere konu olmuştu. 2 Ocak 1936 tarihinde CHP Genel Sekreteri Recep Peker konu hakkında bilgi istemiş ve bu işin gizli tutulmasını emretmişti. 30 Ocak 1936'da CHP İl Yönetim Kurulu Başkanı Emin Yerlikaya durumun inceleneceğini bildirmişti.²⁶

Bu durum İl Yönetim Kurulunca incelenirken, binanın alınmasından vazgeçildiği 28 Ocak 1936 tarihinde Akçakoca Halkevi yetkililerine bildirildiği halde, bina satın alınmıştı. CHP İl Yönetim Kurulu Başkanı Emin Yerlikaya olayla ilgili 27 Şubat 1936'da şunları yazdı: *“Bolu Halkevi Başkanı Lütfi Gören'in Akçakocalı olması ve bu alınacak bina ile alakası bulunmasından olayın incelenmesine bundan ötürü lüzum görülmüştür”*²⁷ 28 Nisan'da CHP Genel Sekreterliği Bolu İl İdare Kuruluna bina hakkındaki sonucun bildirilmesi yönünde bir yazı yazdı.²⁸

1 Haziran 1936'da konu ile ilgili detaylı bir inceleme yapıldı. Emin Yerlikaya imzası ile CHP genel Sekreteri Recep Peker'e “özel ve gizli” yazılı olarak gönderilen raporda konuyu detaylı olarak şöyle anlatıldı:

“28/4/936 Günlü ve 13/8795 sayılı yazınız karşılığıdır; Akçakoca ilçesinin yukarı mahallesindeki halkın geceleri toplanmalarına mahsus olmak üzere terzi oğlu Necati'den “550” liraya Akçakoca partisinin aldığı binanın alım bildiriği gönderilmeden önce binanın alınması ve binanın sahibi terzi oğlu Necati Bolu Halkevimiz Başkanı Lütfi Görenin eniştesi olduğu ve binanın önce okul

²⁴ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-21.

²⁵ CDA, Fon Kodu: 030.1.0.0. Yer No: 1623.628.3-9.

²⁶ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-17.

²⁷ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-16.

²⁸ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-15.

olmasından bu okula terzi oğlu Necati istekli olmuş ve “250” liraya vilayet encümenince 2/12/931/ Günlü ve 576 sayılı kararla ihale edilmiş ve Lûtfi Gören o zaman dahi encümen üyesi olması ve “250” liraya vilayet encümeninden ihale edilen bu binanın üç yıl sonra “550” liraya partiye satılması ve paranın Lûtfi Gören’in Bolu Ziraat Bankası’ndan istikraz ettiği paranın teminatı olan ve karısına ait bulunan çiftlik borcunun taksitini verdiği iddia ve Genel Sekreterliğe şikâyet edilmesi üzerine esasen bu binanın alınması için izin verilmesi hakkında yüksek katınıza il yönetim kurul başkan vekili olarak Lûtfi Gören’in yazdığı yazı il yönetim kurulu kararı ile olmadığı anlaşılmalı şikâyeti ve dedikoduyu mucip olan böyle pürüzlü bir binanın partiye alınması il yönetim kurulunca muvafık görülmediği hakkında keyfiyet (binanın pahalı alınmadığı, değerinden fazla değeri olduğu, bina sahibinin geri almaya razı olduğunu ve başka istekliler bulunduğunu yazılarıyla iddiada bulunan) Akçakoca parti başkanlığına yazılmış bu defada verdiği cevabda binanın alım satım işi bittiğini ve il yönetim kurulu kararının tatbik ve icra kabiliyeti bulunmadığını ve il yönetim kurulu bu kararı geri almazsa binanın alım keyfiyetini genel sekreterlikçe tasdik ettirmek için tüzüğün doksanıncı maddesini tatbik edeceklerini bildirdiler, il yönetim kurulu ise bu yazışma karşısında yine ısrar kararı vermiştir. İsrar kararı Akçakoca parti yönetim kurul başkanlığına bildirildiğini arz eder, derin saygılarımı sunarım.”²⁹

CHP İl Yönetim Kurulu Başkanı Emin Yerlikaya CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği “Akçakoca ilçesi için alınan bina hakkında vaki olan şikâyete ait düşüncem” başlıklı bir sonraki raporunda ise şu ifadelere yer vermektedir:

“Akçakoca partisince “550” liraya alınan bina hakkında il yönetim kurulu bu binanın alınmasından her ne kadar vazgeçmiş ve bunda ısrar etmekte ise de binanın alınması hakkında izin kâğıdı yüksek katınızdan getirilmiş olması ve binanın alınması hakkında yerinden telif edilen “625” liralık munakaleninde il yönetim kurulunca tasdik edilmiş olmasından ötürü mahalli bu binaya “550” lira vererek tapusunu da almış bulunmaktadır. Şu hale göre, mesele bir emri vaki halini almıştır. Esasen şikâyetçi de imzasını inkâr etmektedir. İl yönetim kurulu kararı mucibince binayı geri vermek,

²⁹ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-13.

mesele ile az ve çok ilgili olan Halkevi başkanımız Lütfü Görenin şerefi ile ilgili olacak bir keyfiyettir Dedikoduyu daha çoğaltmış, bu işi duymayanlarında duymalarına bir arkadaşımızın şerefi ile oynamaya kapı açmış olacaktır. Bundan ötürü müsaade buyurulursa mahalline kadar gidip binanın 550 lira değerinde olduğunu tahkik ve tevsik ederek bina 550 lira kıymetinde olduğu tahakkuk ettiği takdirde inceleme sonucunda keyfiyet anlaşılmış ve şikâyetçinin şikâyeti subut bulmamış olduğu anlaşılmalı alınmış olan binanın tasdik edilmesi muvafık olacağına dair il yönetim kuruluna bir rapor vererek bir emri vaki olan bu işi bu suretle hal etmek ve biri pahalı almadığını ve usulü ile aldığını iddia eden, diğeri pürüzlü görmesinden bu binayı almamak isteyen birbirine aykırı iki yönetim kurulu kararının bu suretle telif edilmiş olmasını düşünüyorum, buyruklarını derin saygılarımla dilerim. ³⁰

Dönemin Bolu Valisi Salih Cemal Güven de konuya dahil oldu ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya 11 Ağustos 1936'da yazdığı raporda durumu şöyle açıkladı:

“Akçakoca ilçesinde Halkevi için satın alınan bina evvelce Beş dershaneli mektep olarak yapılmış altı odalı olup birinci kat kargır ikinci kat yarım kargırdır. Yeniden mektep yapılması üzerine hususi muhasebe müdürlüğü eski mektep binasının satılmasını istemiş ve binaya 1000 lira kıymet takdir edilerek müzayedeye çıkarılmış ve neticede 250 liraya talip Akçakocalı Necati'den başka istekli olmadığından ve bina mahallenin kenarında ve bekçisiz bulunmasından harabaiyeti ve yangın tehlikesi göz önüne alınarak talibine ihale edilmiştir.

Akçakoca'nın nahiye olduğu bir zamanda bile binanın kıymeti mahallince 1000 lira olarak tespit edilmiştir. Ancak ihale zamanında encümene başka istekli müracaat etmemiş ve durdurulmasında da bir fayda görülemediğinden 250 liraya ihale edilmesi bu binanın kıymetsizliğine delalet etmeyeceği tabiidir. Necati, Lütfü Görenin eniştesi değil kız kardeşinin kızının kocasıdır. Karabetleri bir münasebet ifade etmeyecek derecededir.

Lütfü Görenin ihale zamanında encümen üyesi olarak bulunması öne sürülmüş ise de aynı zamanda eski parti başkanı Emin Yerlikaya

³⁰ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-14.

ve ilyön kurul üyesi Ali Saibengin de encümen üyesi oldukları halde kendisinin bir tesiri olmadığı tesbit olunmuştur.

Akçakoca'ya gittiğim zaman halkevi gençleri bu binada bana bir çay verdiler, binanın vaziyetini ayrı ayrı tetkik ettim. Bina sahibi Necati'nin 250 liraya aldığı eski mektep binasının kapı ve çerçevelerini yaptırmak ve diğer bazı tadilat için masraf yaptığını anladım. Filvaki bina halkevinin bütün ihtiyaçlarına kâfi gelecek evsafa değildir.

Ancak binanın alış kıymeti olan 550 lira fazla değildir. Hatta ucuzdur. Bu bedel mukabilinde her zaman satmak mümkündür. Nahiyenin ilçeye tahvil ettikten sonra binada bazı tadilat ve tamirat yapılmıştır. Bu binanın 550 liraya verilmesi Necati'nin partiye bağlılığı parti ve halkevi arkadaşlarının mütemadi ısrarlarına dayanamayarak vermesinden ileri geldiği de tarafımdan tespit edilmiştir. Akçakoca halkevinin mütevazı bütçesinden azami tasarruf yaparak parti adına bu binaya sahip olmak ve icardan kurtulmak yolundaki çalışmalarını takdire lâyık gördüm. Yoksa Emin Yerlikaya'nın yazdığı gibi bunu bir emrivaki telakki etmek büyük bir haksızlık olur, Lûtfi Gören ahlâk ve seciyesi itibariyle parti arkadaşları içinde sevilen ve kendisine çok itimat edilen bir zattır. Bu bina alış ve satışının halkevi başkanımızla hiç bir münasebeti olmamasına ve yapılan şikâyet ve iddiaların varit bulunmamasına binaen mahallinin iyi görüş ve iyi düşünüşle elde ettiği semerenin parti içine dolambaçlı yollar ve fena maksatlarla Emin Yerlikaya tarafından sokulan fena hava ile bulaştırılmaması mütalaasında olduğumu, derin saygılarımla arz ederim.”³¹

Bolu Valisi Salih Cemal Güven'in Akçakoca'ya giderek yaptığı tetkikler neticesinde iddiaların dedikodudan ibaret olduğu İçişleri Bakanlığına gönderdiği raporla kanıtlanmış oldu. Böylece bina ile ilgili tartışmalar sona erdi. Aşağı Mahalle bölgesinde bulunan bu bina iki katlıydı ve 605 metrekareydi.³² Binanın ikinci katı uzun süre hem Akçakoca Halkevi'ne hem de CHP ilçe başlığına ev sahipliği yaptı. Binanın 3 odası ve iki salonu vardı. Alt katında ise bir dükkân ile bir ekmek fırını bulunuyordu.³³

³¹ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-10-11.

³² CDA, Fon Kodu: 030.1.0.0. Yer No: 1623.628.3-9.

³³ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1673.823.1.177.

1935 yılının sonunda satın alınan Halkevi binasının yıkılmak üzere, eski ve ahşap olmasından dolayı Akçakoca'da yeni bir halkevi binasına ihtiyaç vardı.³⁴ Ayrıca 1944'teki Bolu-Gerede depremi de binaya zarar vermişti.³⁵ 1944 yılında duruma duyarlılık gösteren Akçakoca Halkı fındık gelirlerinden 3.000 Liradan fazla bir para vererek yeni halkevi binasının yapımına yardım edeceklerini bildirdiler.³⁶ Bu gelişmeler üzerine Halkevi binasının inşası için CHP Genel Sekreterliği de 30.000 lira bütçe ayırdığını bildirdi. Ancak çalışmalar 1947 yılına kadar bitirilemedi. 1947 yılına gelindiğinde 30.000 liranın Halkevi inşaatı için yeterli olup olmadığını incelemek amacıyla Yüksek Mimar Kemal Bağışgil Akçakoca'ya geldi.³⁷ Akçakoca Halkevi'nin yarım kalan binasının tamamlanması için 1948 yılında ihale yapıldı.³⁸ Ancak buna rağmen inşaat bitirilemedi. Uzun yıllardır sürüncemede kalan halkevi binasının tamamlanması meselesine 1949 yılında Akçakoca Belediye Başkanı Vasıf Peker el attı.³⁹ 5 yıl önce inşaatına başlanılan yeni Halkevi binasının açılış töreni 26 Kasım 1949 tarihinde Akçakoca elektrik santralının temel atma töreni ile birlikte yapıldı. Törene Bolu valisi, milletvekilleri, ilin bürokratları ve memurları, CHP il yöneticileri, Düzce Kaymakamı, Düzce Belediye Başkanı, memurlar ve vatandaşlar katıldı.⁴⁰ Halkevi Başkanı Hopalıoğlu, Akçakocalıların ve Halkevi üyelerinin duygularına tercüman olan bir konuşma yaptı. Bolu Milletvekili Mahir Uzungörenoğlu da bir konuşma yaparak kardeş Bolu Halkevi mensuplarının iyi dilek ve sevgilerini ifade etti. Yeni binada yapılan aile toplantısı geç saatlere kadar samimi ve neşeli bir atmosfer içinde sürdü. Düzce Halkevi gençlerinden toplantıya katılan bir grup da sazlarıyla geceye ayrı bir anlam kattılar.⁴¹

Akçakoca Halkevi'nin Faaliyetleri

Akçakoca Halkevi'nin dil, tarih, edebiyat şubesi kuruluş amacına uygun faaliyetler gösteriyordu. 1935 yılında adları Türkçe olmayan birçok köyün Türkçe adlarını buldu ve değiştirilmesi için ilgili makamlara bildirdi. Şube kasabaya çok yakın bir noktada bulunan bir kalede araştırmalar yaptı. Dil ve inkılap konuları üzerine konferanslar şube tarafından organize edildi. Yurttaşlara soyadı almaları konusunda yardımcı olundu. Ar şubesi nota dersleri verdi. Gösteri

³⁴ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 629.71.1-171.

³⁵ *Yeşil Bolu Gazetesi*, 3 Ağustos 1947.

³⁶ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 629.71.1-171.

³⁷ *Yeşil Bolu Gazetesi*, 3 Ağustos 1947.

³⁸ *Güzel Bolu Gazetesi*, 12 Eylül 1948, *Güzel Bolu Gazetesi*, 26 Eylül 1948.

³⁹ *Güzel Bolu Gazetesi*, 23 Ocak 1949.

⁴⁰ *Güzel Bolu Gazetesi*, 27 Kasım 1949.

⁴¹ "Akçakoca Halkevi'nde", *Ülkü*, Cilt. 3, Sayı. 36, Aralık 1949, s. 36.

şubesinin müsamerelerinde görev alacaklara milli marş ve şarkılar bu şube tarafından öğretildi. 1935 yılında gösteri şubesi Kozanoğlu ile Beyaz Kahraman Piyeslerini sergiledi. Bu piyeslerde Akçakoca'daki öğretmenler ile halk görev aldı ve başarıyla oyunlar sergilendi. Gösteri şubesinin faaliyetleri halk tarafından ilgiyle takip ediliyordu ⁴²

Akçakoca Halkevi'nin spor şubesi futbol, voleybol, atletizm ve deniz sporlarının muhitte ilgi görmesine çalışıyordu. Bu kapsamda 1935 yılında bu sporlarla ilgili konferanslar verildi. Motor, sandal gezileri yapıldı. Yüzme müsabakaları tertip edildi ve iyi sonuçlar alındı. Civar ilçe sporcuları ile spor karşılaşmaları düzenlendi ve iyi sonuçlar elde edildi. ⁴³ Halkevinin sosyal yardım şubesi yoksul öğrencilerin kitaplarını ve okul eşyalarını temin etti. 1935 yılında kütüphane ve yayın şubesi kısa sürede bir kütüphane vücuda getirmeyi başardı. Şube günlük ve haftalık gazetelere abone olarak bu gazeteleri gece gündüz halkın istifadesine sundu. ⁴⁴ Akçakoca Halkevi'nde 14.4.1935 tarihinden 31.12.1935 tarihine kadar kitap okuyanların sayısı ve meslekleri ise şöyleydi. ⁴⁵

Akçakoca Halkevi'nde 14.4.1935 Tarihinden 31.12.1935 Tarihine Kadar Okuyanların Sayısı ve Meslekleri

Okunan Kitaplar	Okunan Kitap Sayısı	Okuyanların Meslekleri	
		Meslek	Sayı
Edebiyat (Roman, Şiir, Hikaye)	60	Talebe	10
Tarih	120	İşyar	15
Coğrafya	35	Öğretmen	10
Felsefe	5	Subay	-
Müspet ve Tabii İlimler	11	Çiftçi	60
Dil	-	İşçi	90
Sosyal İlimler (Ekonomi, Eğitim, Hukuk)	15	Serbest Meslek	3
Güzel Sanatlar	60		
Sair Kitaplar	210		
Gazete ve Dergi	3500		
Toplam	4016		188

⁴² CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 982.808.199.

⁴³ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 982.808.199-200.

⁴⁴ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 982.808.199-200.

⁴⁵ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 982.808.199-209.

1935 yılında köycülük şubesi üyeleri tarafından köylünün ve köylerin temizliği için köylülere dönük bilgilendirme amaçlı geziler yapıldı. Akçakoca ve memleket için çok önemli olan fındık mahsulünün bilimsel şekilde yetiştirilmesi için konferanslar düzenledi. Halkevi başkanının talimatı ile komite üyeleri sıklıkla köylere giderek köylünün kasabada olan işleri konusunda köylülere yardımcı oldular.⁴⁶

Akçakoca Halkevi 14.4.1935 Tarihinden 31.12.1935 Tarihine Kadar Yapılan Toplantılar⁴⁷

Şube Adı	Komite Toplantı Sayısı	Gelenlerin Sayısı	Şube Toplantı Sayısı	Gelenlerin Sayısı
Dil-Edebiyat ve Tarih	8	24	6	83
Ar	11	33	8	87
Temsil	1	21	5	98
Spor	15	70	10	556
İçtimai Yardım	3	8	1	30
Halk Dershaneleri ve Kurslar				
Kütüphane ve Neşriyat	10	30	5	35
Köycülük	1	3	1	21
Müze ve Sergi				
Toplam	55	189	36	885

⁴⁶ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 982.808.200.

⁴⁷ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 982.808.207.

Akçakoca Halkevi'nde 14/4/1935 Tarihinden 31/12/1935 Tarihine Kadar Yapılan Etkinlikler⁴⁸

	Etkinlik Sayısı	Gelenlerin Sayısı
Konser	2	55
Konferans	7	320
Şölen	3	-
Dersler (Halkevinde Eskrim, Boks, Beden Terbiyesi vb.),	4	150
Geziler (Toplu, yaya, atlı yürüyüşler, kayak ve av gezileri)	6	200
Dersler (Dil, müzik, kurslar)	14	140
Bayramlar	4	1500
Toplam	40	2368

Akçakoca Halkevi Spor Şubesi sporcuları Ereğli gençleri ile tanışmak ve bir voleybol maçı yapmak üzere vapurla Ereğli'ye gittiler. Bu maç 28 Haziran 1936 Pazar gününe rast getirildiği için yüzlerce seyirci maç için seçilen parkta hazır bulundu. Saat beşte oyuncular beyaz formaları ile sahaya çıktılar ve uzun süre alkışlandılar. İlk seti 7-15 Akçakocalılar kazandı. İkinci seti, Ereğliler 13-15 kazandı. Üstünlüğü temin edecek olan üçüncü seti Akçakoca takımı 7-15 kazandı. Ereğliler Akçakocalı sporculara karşı çok büyük bir misafirperverlik gösterdiler. Gece Akçakocalı sporcuların şerefine çay ziyafeti verildi ve salon oyunları tertiplendi. Ereğli'de bir gece kalan Akçakocalı sporcular ertesi akşam vapurla Akçakoca'ya döndüler.⁴⁹

Akçakoca'nın 7 Eylül 1934 tarihinde ilçe yapılması münasebetiyle 7 Eylül günü Akçakocalılar tarafından "Atatürk Günü" kabul edilmişti. Bu amaçla 1937 yılının 7 Eylül tarihinde geniş kapsamlı bir tören programı hazırlandı. Türk ve parti bayrakları ve defne dalları ile süslenen Cumhuriyet alanındaki kutlamalara kaymakam, ilçede görev yapan memurlar ve vatandaşlar katıldı. Saat 13'te Halkevi sporcularının söyledikleri "İstiklal Marşı" ile kutlamalar başladı. Konuşmayı ilk olarak Belediye Başkanı Talat Uğur yaptı. Uğur'dan sonra Halkevi Başkanı Vasıf Peker kürsüye gelerek, gençlikte doğan millî heyecanı dile getiren bir konuşma yaptı. Sonra da Akçakoca Belediyesi'nin düzenlediği

⁴⁸ CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 982.808.208.

⁴⁹ *Bolu Gazetesi*, 9 Temmuz 1936.

eğlence programı izlendi. Cumhuriyet alanındaki kutlama programının bitmesi üzerine spor alanına gidildi. Halkevi spor kolu tarafından atletizm ve futbol müsabakaları yapıldı. Buradaki programa göre 3 ayak uzun atlamada birinci Bolu Abant Kulübü'nden olan Ahmet Özgülen, ikinci de Akçakoca Halkevi'nden Ali Kurt oldu. Tek ayak uzun atlamada birinci Akçakoca Halkevi'nden Mehmet Aydın oldu. 110 metrelik sürat koşusunda Akçakoca Halkevi'nden Mehmet Aydın ile Bolu Abant Kulübü'nden Ahmet Özgülen aynı anda bitiş çizgisini geçtiler. Halkevi A takımları arasında yapılan voleybol maçı beraberlikle bitti.⁵⁰

Halkevleri, yol gösterici, çalışma birliğine götürücü bir hava içinde teftiş görmekteydiler. Eksikleri, gedikleri üzerinde durulmakta, şart, imkân ve vasıta bakımından yeterli içinde bulunup da çalışmamış olanlar tenkit edilmekte, iyi çalışanlar takdir ve teşvik görmekteydiler.⁵¹ Akçakoca Halkevi de zaman zaman teftiş edilmişti. Akçakoca'yı teftişe giden müfettişler buradaki bazı olumsuzluklarla karşılaşmışlardı. Bu durum 1940 yılındaki müfettiş raporlarına şöyle yansımıştı.

“Akçakoca kasabası, birbirinden hayli uzak başlıca iki parça halindedir. Osmaniye Mahallesi denen parçası aşağıda ve deniz kenarındadır. Büyük çarşı da buradadır. Bu sebeplerle, kaymakamlık ve hükümet devairi öteden beri kasabanın bu kısmında bulunmaktadır. Kasabanın bir de yukarı kısmı vardır ki, Osmaniye mahallesinden 3/4 kilometre uzakta, bahçeler içindedir. Fakat nüfusun çokluğu buradadır. Buranın da Orta Çarşı denen bir çarşısı vardır.

Kasaba halkının nispeten güngörmüş, akıllı adamları ve ileri gelen ticaret erbabı Osmaniye mahallesi halkı olduğu için, siyasî ve içtimaî teşekküller de evvelce bu mahalle sakinlerinin elinde bulunuyormuş.

Birkaç sene evvel, yukarı mahalleliler, hükümet devairini kendi semtlerine çekmek için harekete gelmişler ve buna muvaffak olabilmek için ilk merhale olarak ta parti ve belediyeyi ele geçirmeği tasmin etmişler. Kalabalık oldukları cihetle bunda muvaffak ta olmuşlar. Partiyi ele geçirir geçirmez, derhal, Osmaniye mahallesinde parti mali kârgir bir binada bulunan partiyi ve halkevini, yukarıki mahalledeki ahşap ve harap bir binaya nakletmişler.

⁵⁰ Bolu Gazetesi, 16 Eylül 1937.

⁵¹ CHP Halkevleri ve Halkodalari 1932-1942, Alaaddin Kral Basımevi, Ankara, 1942, s.22

Ahiren, Osmaniye mahallesindeki hükümet konağının alt katında pek sıkışık vaziyette bulunan adliyeye orta çarşıda parasız bir bina tahsis ederek adliye de oraya çekmişlerdir. Şimdi de hükümeti ve belediyeyi çekmenin yollarını aramaktadırlar.

İşte bu vaziyet ve rekabet, Osmaniye mahallesiyile yukarı mahallelerdeki mensuplarımız arasında bir münaferet ve ziddiyet doğurmuştur. Yukarı mahallelilerin bayrağını, maalesef, kaza idare heyetimiz ve onun reisi taşımaktadır. Aynı zamanda belediye reisliği vazifesini de üzerinde taşımakta olan kaza reisimizin, şuna buna, “Osmaniye mahallesi için bir kuruş dahi sarf etmeyeceğim.” dediğini ve geçen sene 19 Mayıs gençlik bayramına hususî üniformalarıyla iştirak etmek isteyen Osmaniye mahallesi gençlerini merasim yerinden hakaretle kovduğunu ve Osmaniye mahallesi sporcularının renkleri olan beyaz yeşil adını dükkânının levhasına yazan Osmaniye mahallesindeki bir dükkâncının bu levhasını indirtip yazıyı sildirttiğini eseyle öğrendim. Bunlar, çocukça hare-ketlerdir. Kaza reisine ve idare heyetine bu hususta şiddetli ihtarlar bulundum. Son teftişimde, reisimizin eski dürüst hareketlerinin biraz hafıflediğini Osmaniye mahalleliler de teyit ettiler.

Fakat, benim kanaatime göre, menfaat hislerinden doğmakta olan Akçakoca'daki bu geçimsizliğin önüne geçebilmek için, daha büyük hükümet makamları, burada hükümet devairinin nerede bulunması muvafık olacağını tayin ve irae ederek, bunları, mahalleler arasında bir çekişme mevzuu olmaktan kurtarmalıdır. Aksi halde, bu münaferet ve ziddiyet, bizim ikaz ve ihtarlarımızın tazyiki altında nisbi bir sükun bulsa da, müsait fırsatlarda alevlenmekten geri kalmaz. Aynı fikre, iki tarafın salim düşünmeleri de iştirak etmektedirler.”⁵²

Halkevlerinin kuruluş yıldönümü olan Şubat ayı her sene halkevlerinde coşkuyla kutlanıyordu. Halkevlerinin kuruluşunun 9. yılı olan 1941'in Şubat ayında Akçakoca Halkevi'nde Ankara'nın neşriyatı kalabalık bir halk kitlesi tarafından dinlenmişti. Buna müteakip Halkevliilere bir çay ziyafeti verildi. Aynı dönemde Akçakoca Halkevi'nin temsil kolu tarafından tertip edilen müsamerayı 350 vatandaş seyretti. 25 Mart 1941 tarihinde Akçakoca'nın Koçullu köyünde meydana gelen bir yangında sekiz evin yandığını ve yangının halkın tarlalarda

⁵² CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 628.67.1.40-41

olduğu bir zamanda meydana gelmesinden dolayı yanan evlerden hiçbir eşya çıkarılmadığını haber alan Akçakoca Halkevi Köycülük Şubesi üyeleri derhal sosyal yardım şubesi ile işbirliği yaparak olay mahalline gittiler. Bu sekiz ailenin üçer günlük işlerini temin etmek suretiyle onların yaralarını sarmaya çalıştılar. Yine halkevinin sosyal yardım kolu köylü vatandaşlar menfaatine bir müsamere hazırladı.⁵³

1943-1944 eğitim-öğretim döneminde Akçakoca Halkevi'ne hükümet tarafından 67 yeni kitap hibe edilmişti. Kitaplıkta Türk harfleri ile yazılmış 1162, Arap harfleri ile yazılmış 10 ve yabancı dille yazılmış 4 kitap olmak üzere 1176 kitap bulunuyordu. Bir yılda 215 erkek ve 1 bayan okuyucu olmak üzere toplam 216 okuyucu kütüphaneden yararlanmıştı.⁵⁴ Bu okuyucu sayısı ile Akçakoca Halkevi'nin kütüphanesi Bolu ve ilçeleri arasında en az okuyucunun geldiği kütüphane konumunda idi. Yine bölgede en az kitap mevcudu da bu kütüphanede idi. Akçakoca Halkevi kütüphanesinin bir yıllık ödeneği 53 Lira idi. Bu ücret kitap, gazete ve dergi alımı için sarf edilmişti.⁵⁵

1944-1945 eğitim-öğretim döneminde ise Akçakoca Halkevi kütüphanesine hükümet tarafından 53 yeni kitap alınmıştı. Yeni alınan bu kitaplarla birlikte kütüphanedeki kitap mevcudu 1214'ü Türkçe, 11 Arap harfleriyle yazılmış ve 4 de yabancı olmak üzere toplam 1229 idi. Akçakoca Halkevi'nde bu dönemde 1 erkek memur görev yapmaktaydı.⁵⁶

Akçakoca Halkevi Spor Şubesi 1945 yılının Eylül ayı sonunda Düzce Halkevi futbol ve voleybol takımlarını davet ederek bu takımlarla birer maç yaptı. Kalabalık bir seyirci önünde ilgi ve heyecanla seyredilen voleybol maçında Akçakoca takımı üstün bir sayı ile galip geldi. Akçakoca futbol takımı Düzceli misafirlerin ümit etmediği bir kadro ile sahaya çıktı. Akçakoca futbol takımını farkla yeneceklerini sanan Düzce takımı Akçakoca takımının hayrette bırakacak şekilde üstün bir performans göstermesi neticesinde ancak 1-0 gibi pek az farkla Akçakoca takımını yenebildi. Gece Halkevinde güzel bir müsamere verildi. Halk türküleri ve halk oyunları gösterileri yapıldı.⁵⁷

⁵³ *Duygular*, Sayı: 3, 1 Nisan 1941, s.15.

⁵⁴ *Milli Eğitim, Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1943-1944*, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın no:249, Ankara, 1946, s.14.

⁵⁵ *Milli Eğitim*, a.g.e., s.37.

⁵⁶ *Milli Eğitim, Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945*, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın no:273, Ankara, 1947, s.14,39.

⁵⁷ *Tanin Gazetesi*, 1 Ekim 1945.

1946 yılının Şubat ayında Akçakoca Halkevi'nin başkanı Tevfik Ozan idi.⁵⁸ Kendisinin daveti ile 2 Şubat 1946 Cumartesi günü, Bolu Halkevi Başkanı Bedri Uçar'ın organize ettiği, Akçakoca'ya bir gezi tertip edildi. "Halkevliiler Tanışma Gezisi" olarak adlandırılan bu geziye 50 kişilik bir grup katılmıştı.⁵⁹ Bu kafilede Bolu Valisi Ömer Naci Rollas ve Eşi, Yüksek Mimar Dünder Eğilmez, Bolu Halkevi Başkanı Bedri Uçar, Yayın Kolu Başkanı Necip Günay, Milli Eğitim Müdürü Bedri Altınca ve Eşi, Parti Başkanı Tevfik Atay ve Kadriye Atay, Bayındırlık Müdürü Lütfü Arıgil, Sıtma Savaş Başkanı Doktor Hamdi Açı, Diş Doktoru Refik Onuk ve Kız Enstitüsü öğretmenleri yer alıyordu. Abant dergisinde Akçakoca'ya yapılan bu seyahati Yüksek Mimar Dünder Eğilmez kaleme almıştı. "Bolu'dan Akçakoca'ya" başlığı ile 8 sayfalık bu yazısında Akçakoca ve Halkevi hakkında şöyle diyordu:

"Düzce'de yarım saatlik bir moladan sonra kuzey batı yönüne dönerek Akçakoca yolunu tutuyoruz. Gün kararmaya başladı. Otobüslerimiz karanlıklar içinden süzüle süzüle Akçakoca'ya iniyor. Bolu ile Akçakoca arasındaki 80 kilometrelik yol artık bitiyor. Akçakoca'ya geliyoruz. Dakikalar süratle geçiyor. İşte geldik. Sevgili Akçakocalıların içten gelen sevinçli tezahürleriyle karşılanıyoruz. Kürek kürek atılan fındık kabuklarıyla, neşeli neşeli yanan büyük bir sobanın tatlı bir sıcaklıkla ısıttığı lokalde yarım saatlik samimî bir tanışma, konuşma ve dinlenme. Sanâi'nin lokantasında nefis bir akşam yemeği ve nihayet Halkevi salonunda bir aile toplantısı.

Şergili Akçakocalılar; sizlere hitap ettiğim su anda göstermiş olduğunuz büyük konuk severlik ve kardeşçe sergi gövsümü helecanla kabartıyor. Bolu ve Akçakocalılar birbirlerine kardeşlik bağlarının en kuvvetlisi ile bağlanmışlar. Aranızdan tatlı hatıralar ve büyük sevgilerle ayrıldık.

Toplantı salonu, kardeşlerini ağırlamaya gelmiş misafirperver Akçakocalılarla dolmuştu. Önde bizim İçin ayrılmış yerlere oturduk. Halkevinin sanatkâr gençleri zengin bir temsil hazırlamışlardı. Millî oyunları türkülerini ve şiirleriyle bizlere yurdumuzun tertemiz havalarını getirdiler atalarımızın kahramanlık menkabelerini yaşattılar.

⁵⁸ Abant, Cilt: 2, Sayı: 7, Ocak-Şubat 1946, s. 61.

⁵⁹ Abant, Cilt: 2, Sayı: 7, Ocak-Şubat 1946, s. 67.

Mütevazı dekorları içinde büyük bir muvaffakiyetle temsilini başardıkları (Hisse-i Şayia) piyesini derin bir zevk ve hayranlıkla seyrettik.

Bu vesile ile sanatkâr arkadaşlarımı evimiz namına samimiyetle tebrik ederim. Bilhassa piyeste (Bican) efendi rolünü alan (Mustafa Kocadonu) , Tahir rolünü alan (Raşit Denizgezen) i ve (Necmi) rolünü alan Ahmet Terzioğlu'nu tekrar tebrik eder, bizlere unutulmaz bir gece geçirttiklerinden dolayı teşekkürler ederim.”⁶⁰

1946 yılının ekim ayında Akçakoca halkevi gençleri arasında yüzme ve kürek teşvik yarışmaları düzenlenmiş ve bu yarışmalarda başarılı sonuçlar elde edilmişti.⁶¹

Sonuç

Cumhuriyetin kültür kurumları olan halkevleri, Atatürk'ün isteğiyle 19 Şubat 1932 tarihinden itibaren açılmaya başlanmıştı. Atatürk, inkılapların başarılı olmasında ve kalıcılığının sağlanmasında halkevlerinin çok önemli görevler üstleneceğini biliyordu. Halkevleri eğitim, sosyal ve kültürel alanlarda yaptıkları Cumhuriyet tarihine damga vuran çalışmalarla, toplumu çok yönlü etkilediler. Milli değerlerin günümüze aktarılmasında çok önemli bir görevi yerine getirdiler. Cumhuriyetin ilkelerinin benimsenmesi gayesiyle hareket ettiler. Halkevlerinin açılması meselesi Cumhuriyet Halk Fırkasının 10 Mayıs 1931 tarihinde başlayan üçüncü büyük kongresinin 17 Mayıs 1931 tarihli oturumunda görüşüldü. Yapılan oylamada da Halkevlerinin kurulması teklifi oy birliğiyle kabul edildi. Bu kurumlar kısa sürede yeni devletin her yerine yayıldı. Akçakoca Halkevi de bu kapsamda 22 Şubat 1935 tarihinde açıldı ve Halkevlerinin kapatıldığı tarih olan 8 Ağustos 1951'e kadar çalışmalarını aralıksız sürdürdü. Akçakoca halkevi faaliyet gösterdiği yıllar arasında Cumhuriyetin ilkelerini Akçakoca ve çevresinde halka benimsetmek için yoğun çaba sarf etti. Dil-edebiyat ve tarih şubesi, güzel sanatlar şubesi, temsil şubesi, spor şubesi, sosyal yardım şubesi, kütüphane ve yayın şubesi, köycülük şubesi olmak üzere yedi şube, halkevlerinin kuruluş felsefesi çerçevesinde koordineli çalışarak Akçakoca'ya kültürel bir canlılık kazandırdılar. Bu şubeler, kozmopolit bir yapıya sahip Akçakoca'nın sosyal ve kültürel kimliğinin oluşmasına da büyük katkı sağladılar.

⁶⁰ *Abant*, Cilt: 2, Sayı: 7, Ocak-Şubat 1946, s.55-56.

⁶¹ *Abant*, Cilt: 2, Sayı: 11, Eylül-Ekim 1946, s.35.

BİBLOĞRAFYA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivi (CDA), Fon Kodu:
490.1.0.0. Yer No: 953.692.1-90.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 953.692.1-71.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-118.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-93.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-94.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-99.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-85.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-83.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-86.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-40

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-21.

CDA, Fon Kodu: 030.1.0.0. Yer No: 1623.628.3-9.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-17.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-16.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-15.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-13.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-14.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-10.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-11.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 629.71.1-171

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1673.823.1.177

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 629.71.1-171.

CDA, Fon Kodu: 030.1.0.0. Yer No: 1623.628.3-9

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-93

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-94

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-99.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-85.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-83.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-86.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 934.630.1-40

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-21.

CDA, Fon Kodu: 030.1.0.0. Yer No: 1623.628.3-9.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-17.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-16.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-15.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-13.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-14.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-10,

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1674.825.3-11.

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 629.71.1-171

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1673.823.1.177

CDA, Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 629.71.1-171.

CDA, Fon Kodu: 030.1.0.0. Yer No: 1623.628.3-9

Dergiler

Abant Dergisi

Duygular

Ülkü

Gazeteler

Bolu Gazetesi,

Güzel Bolu Gazetesi,

Tanın Gazetesi,

Yeşil Bolu Gazetesi,

Kitaplar ve Makaleler

ARIKAN, Zeki, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, c. 6, sayı 23, ss. 261-281.

Cumhuriyet Halk Partisi, 25. Yıl(1923-1948), Ankara, Ulus Basımevi, 1948,
Cumhuriyet Halk Partisi Halkevleri Talimatnamesi, Ankara, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1932.

Cumhuriyet Halk Partisi Halkevleri 1940, Ankara, Ulusal Matbaa, 1940.

Cumhuriyet Halk Partisi Halkodaları Talimatnamesi, Ankara, Ulus Basımevi, 1939.

Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, Ankara, Zerbamat Matbaası, 1940.

CHP Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942, Alaaddin Kral Basımevi, Ankara, 1942.

Milli Eğitim, Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1947.

ÖZSARI, Mustafa. *Ege Bölgesi Halkevleri, Edebi ve Kültürel Çalışmalar*, İstanbul, Asi Kitap Yayınları, 2009.

TOKSOY, Nurcan, "Türk İnkılabında Milli Kültürün Yeri ve Halkevi Çalışmaları/ The Place Of The National Culture In The Turkish Revolution

and The Community Center" Works, TURKISH STUDIES-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, Volume 2 Issue 1, 2007, p. 124-161.

TUNÇ, Bilal, 2018. "İğdır Halkevi ve Faaliyetleri", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C. 5. S. 16, , ss. 36-51

_____ *Ağrı Halkevleri*, Konya, Eğitim Yayınevi, 2018.

YEŞİLKAYA, Neşe, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İstanbul, 1999.

ZEYREK, Şerafettin, *Türkiye'de Halkevleri ve Halk Odaları*, Ankara, Anı Yayıncılık, 2006, s. 85.

